PROF. DR. VERJINE SVAZLIAN

ERMENİ SOYKIRIMI

Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları

belge yayınları

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ ***http://www.armin.am***

էլ. փոստ՝ ***info@armin.am***

Ermeni Soykırımının
masum şehitleri anısına
ithaf edilmiştir

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ
ULUSAL BİLİMLER AKADEMİSİ

ERMENİ SOYKIRIMI MÜZE-ENSTİTÜSÜ
VE
ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA ENSTİTÜSÜ

VERJİNE SVAZLİAN

ERMENİ SOYKIRIMI.
HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARI

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi
Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü
ve
Arkeoloji ve Etnogtafya Enstitüleri
Bilim Kurulları kararıyla basılmıştır

Ermeniceden tercüme edenler: ***Tigran Ter Voğormiyacıyan***

Petros Çavikyan

SVAZLİAN, VERJİNE

ERMENİ SOYKIRIMI. HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARI

// Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü ve Arkeoloji ve Etnogtafya Enstitüleri. İstanbul, 2013, 1064 sayfa+Harita.

Çalışma Batı Ermenistan, Kilikya, Anadolu'dan tehcir edilmiş, Ermenistan'da ve aynı zamanda Diaspora'ya yerleşmiş Ermeni Soykırımının yaşayan görgü tanıklarından yazarın kaleme aldığı, ses ve görüntü kaydını yaptığı halkın tarihi mahiyetli sözel birincil kaynak anı, sohbet ve Ermenice ve Türkçe dillerinde şarkıları içermektedir (700 birim). Batı Ermenilerinin hissesine düşen trajik yaşam anlarının olduğu gibi onların insanca temel yaşam haklarını savunma dürüst ve adil savaşımı, bilimsel araştırmada tarihi ve folklorik veriler esas alınarak sunulmuştur. Külliyat aynı zamanda Tarihi şarkıların notalarına; İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe, Rusça, Ermenice özetlere; Olayların yaşayan görgü tanıkları ve anlattıklarına ilişkin Dökümantasyona; Açıklamalar; Tematik, Şahıs isimleri, Yer isimleri ve etnoisimler indekslerine; Ermeni Soykırımından hayatta kalan görgü tanıklarının fotograflarına; Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı (1915-1923) haritasına da sahiptir.

Eser; tarihçiler, haritacılar, hukukçular, sosyologlar, psikologlar, filologlar, etnograflar, iktisatçılar ve halkbilimle ilgilenen geniş bir okuyucu kitlesi için öngörülmektedir.

ISBN 9753443500

Copyright © 2013 V. Svazlian. Her hakkı mahfuzdur.

ÖNSÖZ

Bu araştırma, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş nesilden doğrudan doğruya elde edilerek yazıya dökülmüş, halk tarafından sözlü olarak anlatılmış tanıklıklar ve şarkılar içermektedir (700 birim). Filoloji Bilimleri Doktoru Verjiné Svazlian bunları 55 yıl aşkın bir süre boyunca büyük bir sabır ve adanmışlıkla yazıya dökmüştür.

Bu çalışma, özellikle içerdiği, Ermeni Soykırımı'nın tüyler ürpertici manzaralarını tasvir eden birçok hatırat ve Deir-es-Zor'da yaşanmış acıları ve insanların korkunç dertlerini kaydeden Ermenice ve Türkçe halk şarkıları nedeniyle büyük bir tarihî ve hatta siyasî önem ve anlam arz etmektedir.

Ermeni Ulusu'nun batıdaki bölümünün trajik ve kahramanlıklarla dolu tarihine ait eşsiz anıları ve şarkıları Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanların (ki bu insanlar zaten aramızdan ayrılmışlardır) zayıflayan hafızalarından ve sonsuza dek unutulma tehlikesinden kurtarmak yönünde zor ve övülmeye değer bir çalışma yapılmıştır.

Bu konular, Ermenilerin yaşadığı en büyük trajedinin zihinleri allak bullak eden görüntülerini halkın kullandığı canlı dille yeniden hâsıl etmeleri açısından gerçekten de en önemli tarihî belgelerdir.

Yazar bu araştırmada, kendi yazıya döktüğü zengin ve çeşitli konulara, çok ustaca, kesin tarihî kanıtlar eklemiş ve halka ait o konular tarihsel gerçekleri doğrulayan, kanıtlayan ve ayrıntılı bir şekilde anlatan halka ait orijinal belgeler haline gelmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki bu kitabın yazarı Ermeni Soykırımı'yla ilgili bahsi geçen konuları, özellikle de halkın anılarını ve Türkçe şarkıları, bilimsel çevrelerde yayan ilk kişidir.

Çalışmaya eklenen farklı indekslerle, soykırımdan kurtulanların fotoğrafları ve Ermeni Soykırımı haritası ve en önemlisi Türkçe şarkı sözleriyle tamamlanmıştır.

Görgü tanıklarının hatıralarından alıntılar ve özellikle de Türkçe şarkıları Ermeni Ulusu'nun o trajik dönemi kapsayan tarihini sadece doğru bir biçimde anlamak ve kavramak bakımından değil, aynı zamanda Ermeni Davası'nın savunmasını daha sağlam temellere oturtmak ve halkın anılarıyla, hem de Türkçe şarkılarla ve o şarkılarda yankılanan suçlamalarla Türk tarihçilerine ve [resmî] Türk tezlerini benimseyen tarihçilere karşı mücadele vermek bakımından da tarihî belge değeri taşımaktadırlar.

SARKİS HARUTYUNYAN

Ermenistan Cumhuriyeti
Ulusal Bilimler Akademisi muhabir üyesi

Filoloji bilimleri doktoru, etnolog Verjiné Svazlian
Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş Maryam Bağdişyan'ın (d. 1909, Musa Dağ)
anlattığı anıları ve söylediği şarkıları yazıya dökerken.

Bu araştırmada yer alan 700 tanıklık ve sözel tarih incelemeleri orijinal kaynakları, 55 yılı aşkın bir süre boyunca kelimesi kelimesine, parça parça yazıya dökülerek, ses ve görüntü kaydı yapılarak derlenip tamamlandı.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulan ve çok kötü yaşam koşullarına kahramanca karşı koyarak, gördüklerini ve hatırladıklarını hafızalarının derinliklerinde saklayıp bana aktaran o nesillere en derin şükranlarımı sunuyorum. Onlar böylece Ermeni Ulusu'nun tarihsel toplumsal hafızasını, insanlığın adil yargısına ve dünyaya teslim edilmek üzere, hiçbir iz bırakmadan kaybolmaktan kurtarmışlardır.

V. S.

GİRİŞ

İnsanlığa karşı işlenen uluslararası siyasî bir suç olarak Ermeni Soykırımı tarihin zorlamasıyla, Ermeni Halkı'nın ulusal bilincinin, düşüncelerinin ve iç dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Yıllar geçtikçe Ermeni Soykırımı'na duyulan ilgi daha da artıyor. Bunun nedeni, o tarihî olayın son zamanlarda birçok ülke tarafından tanınmasıdır. Ancak, resmî Türk ve Türk yanlısı tezleri benimseyen tarihçiler Ermeni Ulusu'nun kaderini tayin etmiş, 1915-1923 yılları arasında cereyan etmiş, doğruluğu kesin tarihî olayları çarpıtmak için bugüne kadar her türlü çabayı sarfetmiş ve halen de sarfetmektedirler.

Ermeni Soykırımı hakkında farklı dillerde çok sayıda araştırma, belgeler içeren kitap, siyasetçilerin ve toplum adamlarının bildirileri ve sanatsal eserler yayımlanmıştır; ama yayımlanmış o muazzam literatürde halkın sesi, sözü edilen o tarihî olayların doğrudan tesiri altında kalmış soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkıları bulunmamaktadır. Bunlar, tarihin kavranması açısından ve olayları kanıtlayan belgeler ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadırlar. Mademki o tarif edilemez ıstırapları Ermeni Ulusu'nun kendisi çekmiştir, o halde o kitlesel siyasî cürümün nesnesi de kendisidir. Ve nasıl ki her suçun aydınlatılmasında şahitlerin anlattıkları belirleyici rol oynuyorsa, aynı şekilde bu vak'ada da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının ifadelerini temel almak gerekmektedir. Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukukî açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Henüz Sovyet Ermenistanı'nda Ermeni Soykırımı'ndan açıkça bahsetmenin imkânsız olduğu 1955 yılından itibaren, ve soykırımdan kıl payı kurtulmuş, sürgün edilmiş ve vatanlarına dönüş yapmış görgü tanıkları haksız bir biçimde iftiraya uğrama ve sürgüne gönderilme korku ve dehşeti içinde yaşarlarken, Yerevan Haçatur Abovyan Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenci olan ben, her türlü zorluğu hiçe sayıp halkın sözlü geleneklerine ait o tür konuların tarihbilimsel ve belgesel değerlerinin bilinciyle ve başlangıçta batı Ermenisi olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsî inisyatifimle, 1960 yılından itibaren ise Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün şemsiyesi altında, başka bilimsel çalışmalara paralel olarak, **Ermenistan**'ın yazın yakıcı sıcağında, kışın dondurucu soğuğunda, mahalle mahalle, köy köy yayan gezerek Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarını arayıp bularak, onlara incelikle yaklaşarak, ek sorular sorup onların dikkatini dağıtmadan, aksine doğrudan doğruya edindikleri izlenimleri serbest bir şekilde ifade etmelerine izin vererek, onların anlattıkları, o zamana kadar ne Ermenistan'da ne de Diaspora'da yayımlanmış tüyler ürperten anıları, sözlü olarak aktarılmış tarihsel içerikli etkileyici hikâyeleri ve muhtelif tarihî şarkıları yazıya (aynı zamanda banda aldım) döktüm [Svazlian 1984, 1994, 1995].

O tarihten sonra, 1995 yılında Tsitsernakaberd'de (Yerevan) kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi (EC UBA) Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün müdürlüğü tarafından sunulan imkânlarla soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıkları sadece anı-tanıklıkları yazıya dökerek, ses kaydı yaparak değil aynı zamanda görgü tanılarının anlattıklarını ve tarihi mahiyetli (Ermenice ve Türkçe dillerindeki) şarkıların (teknisyen, Galust Halacyan'la) video görüntülerini kaydederek bu çalışmalara devam ettim [Svazlian 1997a, 1997b, 1999].

Kelime kelime deşifre ederek bu esere, EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivindeki, geçmişte kendileri tarafından, doğrudan kendi intibalarıyla yazılmış 'Elyazması Anılar,' 'Günlükler,' 'Ses kayıtları,' 'Görüntü Arşivi'nde saklanan hayatta kalan görgü tanılarının anılarını, gelecek nesillere mal etmek amacıyla ekledim.

EC UBA Diaspora Ermeni Toplumları Tarih ve Kültürü Dairesi eski araştırmacısı, tarih bilimler uzmanı Dr. Nubar Çalımyan yönetimindeki ve diğerlerinin işbirliğiyle [Salbi Ğazaryan (ABD), Sargis Keşişyan (Suriye), Vahan Gürcüyan, Aram Grigoryan, Ğukas Hakobyan] 1989 yılında Ermenistan sathında görüntü kayıtları yapılmış Ermeni soykırımının hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı anılar da gözümden kaçmamıştır. Onlar bu çalışmaları gerçekleştirirken, Zorian Enstitüsü'nün (ABD) hazırladığı 'Sözlü Tarih Programı' soru formunu esas almışlardı. Ancak, anılan bu görsel bantlar gibi, aynı şekilde Büyük Afet şehidi hukukçu-yazar Grigor Zohrap'ın kızı Dolores Zohrab-Liebman'ın anlattığı anı ses kaydı (N. Çalımyan tarafından 1989 yılında New York'ta gerçekleştirilmiş) bugüne dek deşifre edilmemiş ve bilimsel dolaşıma sokulmamıştı.

Ermenistan dışında ayrıca farklı ülkelere yaptığım kısa süreli şahsi seyahatlerim yanısıra uluslararası konferanslara katılım vesilesiyle bulunduğum **New York, San Fransisco** (1979), **Atina** (1984) **Los Angeles** (1990), **İstanbul**'da (1996, 1997) kayıt tutma şansına sahip oldum. İstanbul'da farklı nitelikte halk söylenceleri [Svazlian 2000a] yanısıra yerel Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi yaşlılar evinde 40 civarı tanıklığı da yazıya döktüm.

1999 yılında, **Paris** Doğu Dilleri Enstitüsü'nde (INALCO) Dr. Anahit Tonapetyan tarafından tertiplenen uluslararası konferansta sunum yapmak üzere davet edildiğimde, yaşayan görgü tanıklarının 10 civarı şehadetini temin ettim. Birkaç gün sonra Louvre Müzesi teşhir salonlarından birinde, Amerikan Ermenisi, olayların yaşayan görgü tanığı Sargis Saryan'ın (d. 1911, Palu) anılarını hemen orada kaleme aldım ve fotografını çektim.

Bütün bu konuları, o tarihten önce ve sonra tarafımdan yazıya dökülmüş, ses ve video görüntüleri kaydedilmiş, başka anı-tanıklıklar, sohbetler yanısıra tarihî nitelikli şarkılarla tamamlayarak (600 birim), bantları sabırla kelimesi kelimesine deşifre ettim, inceledim ve ***"Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları"*** (Ermenice) adlı kalın ciltli kitapta topladım [Svazlian 2000].

İlerdeki yıllarda da başladığım işe devam ettim.

2001 yılında Los Angeles Kaliforniya Üniv.'nde (UCLA) Prof. Dr. Richard G. Hovannisian'ın organize ettiği 'Ermenilerin Konstantinopolis'i uluslararası konferansında bir tebliğ sunduktan sonra **Los**

Angeles 'Ararat' Yaşlılar Evini ziyaret ettim ve Ermeni Soykırımının yaşayan görgü tanıklarının anlattıklarını vd. konuları yazıya döktüm.

2002 yılında **Şam**'dan (Suriye) Dr. Nora Arisyan EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine yolladığı Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn ve Rakka çöllerinde yaşayan Arap-bedevi görgü tanıklarından görüntü kayıtlarını yaptığı anı-röportajlardan 5'inin tercümesini deşifre ederek bu eserdeki konulara ekledim.

2005 yılı ilkbaharında Kanada'nın London (Ontario) kentinde yapılan 'Kanada İnsan ve Toplum Bilimleri Federasyonu' uluslararası yıllık konferansına davet edildim. Yahudi Holokostu'nun 60. ve Ermeni Soykırımı'nın 90. yıldönümleri sebebiyle Konkordia (Concordia) Üniv. öğretim üyeleri Dr. Sima Abrahamyan ve Dr. Karin Doerr'in tertiplediği "Soykırımın naklettiği anı ve dil" oturumunda *"Ermeni Soykırımının uluslararası tanınmasının etmeni olarak yaşayan görgü tanıklarının şehadetleri"* başlıklı tebliğimin Fransızca sunumunu yaptım. Aynı günlerde **Toronto, Ottawa, Montreal** kentlerinde bulunmaya fırsatım oldu. Bu kentlerde sadece farklı üniversite, yabancı ülke elçilerine değil, aynı zamanda Ermeni toplumu çevrelerinde, yaşayan görgü tanıklarını şehadetlerini kaleme aldım, geçmişte görgü tanıklarının kendileri tarafından kaleme alınmış tanıklıkları temin ettim.

2005 yılı sonbaharında **Beyrut** (Lübnan) Haykazyan Üniv.'nin kuruluşunun 50. kuruluş yıldönümü vesilesiyle Dr. Ara Sancyan tarafından organize edilen uluslararası konferansa, konuşma yapmam için davet edildim. Ermeni yoğun **Ayncar** (Lübnan), **Halep, Kesab** ve **Deir-es-Zor**'da (Suriye) konuşmalar yaptım. Orada inşa edilmiş olan Kutsal Şehitle Kilise-Kompleksi Müzesi'nde, masum kurbanların kemikleri yanısıra şehitlerin konuşan tanıklıkları, Ermeni soykırımına ilişkin farklı dillerdeki kitaplarımı gördüm [Svazlian 2003, 2004, 2005a, 2005b, 2005c, 2005d, 2005e, 2005f].

2006 yılında, Mısır'a **Kahire** ve **İskenderiye** Ermenilerine 24 Nisan mesajını sunmak üzere davet edildim. Kahire 'Aytsemnik' Kadınlar Birliği 'Karapet ağa Apikyan Ermeni Yaşlılar Evi'ni ziyaret ettim ve yaşayan son görgü tanıklarının hatıralarını kaleme almak yanısıra, görgü tanıklarının daha önce kendi elleriyle yazdıkları anıları temin ettim.

2007 yılında **Salzburg**'a (Avusturya) Dr. Jasmin Dum-Tragut'un organize ettiği "Ermenistan ve çevresinde kültür, dil ve etnografik münasebetler" uluslararası konferansında *"Türkçe sözlü Ermeni halk şarkıları bağlamında Ermeni-Türk kültürel münasebetleri"* konulu bir sunumda bulunmak üzere davet edildim. Aynı günlerde **Avignon**'da (Fransa) "Hay Dat"a yönelik etkinliklere katılım (organizatör: Avrupa Ermeni Kuruluşları Koordinasyon Kurulu bşk. Aleksis Govciyan), daveti aldım; burada *"Ermeni Soykırımı tanıklarının naklettiği şehadetler"* konulu bir tebliğ sundum. Bu kentlerde de toplumsal bellekte yer alan bazı konuları temin ettim.

2008 yılında **Los Angeles** Kaliforniya Üniv.'nde (UCLA) Prof. Dr. Richard G. Hovannisian'ın organize ettiği "Musa Dağı, Kesab, Dörtyol" uluslararası konferansında bir tebliğ sunduktan sonra **Frezno**'da da bulunma, bir zamanlar Ermenilik terennüm eden o toplumu yakından tanıma, yerel Ermeni

Ulusal Yaşlılar Evini ziyaret etme ve orada Ermeni Soykırımının yaşayan görgü tanıklarının ve onların ardılı nesillerin anlattıklarını ve folklorik diğer konuları da yazıya dökme şansım oldu.

Böylece, bütün bu yerlerde, yaşayan görgü tanıklarının ve ardıllarının naklettiği şehadetlerini kaleme aldım ve ölümleri öncesinde görgü tanıklarının kendilerince yazılmış elyazması şehadetler yanısıra tarihi nitelikli (Ermenice ve Türkçe dillerindeki) şarkıları temin ettim.

Öyle ki, halkın birincil kaynak niteliğindeki tanıklıklarının sayısını izleyen 10 yıl içinde 100 birim artırarak, toplam 700 sayısına ulaştırdım; bunlar da eserde yeniden sıralanmış olarak yer almaktadır.

Ermeni soykırımından kurtulmuş görgü tanıklarının anlattıklarından yazıya dökülmüş, ses ve görüntü kaydı yapılmış birincil kaynak niteliği taşıyan şehadetlerin kapsamlı coğrafî genişliği, aynı zamanda Ermenice ve Türkçe dillerindeki tarihî şarkıların ilk kez bilim çevrelerinde dolaşıma sunulması, benzeri çalışmanın karakteristiği yanında, nitel ve nicel özellikleriyle Ermenistan'da olduğu gibi, Diaspora'da da tek olduğu sonucuna ulaşmamıza izin hazırlamaktadır.

Benim halkbilimsel çalışmalarımın 55 yılları esnasında, başlayan bu çalışmanın sonu olmadığına ve eğer bu devam ederse, sayının daha da artacağı kanaatine vardım, zira bu sonu olmayan bir iş. Ermenistan'da ve Ermeni Diasporası'nın farklı yerleşim birimlerinde daha nice ses ve görüntü kayıtları, kendi kaybettikleri yakınlarının eliyle yazılmış şehadeti basılmaları için bana teslim etmek isteyen nice aileler var, zira Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni Soykırımı sonucunda tarihsel belleğinde trajik hikâye ve anılar insanî ve maddi kaybı olmayan hiçbir aile yok. İşte bu sebeple Soykırım konusu Ermeni halkının kanına işlemiştir...

Bu ciltte toplanmış, özetlenmiş halka ait konuların orijinal metinleri, ses ve görüntü kayıtları EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine teslim edilmiş ve burada saklanmaktadır.

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır:

Birinci Bölüm

SÖZEL TARİH ARAŞTIRMASI

I. SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIĞI HİKÂYELERİN ÜSLÛP VE TİPOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

II. SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARINA GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI'NIN GİDİŞATI

İkinci Bölüm

TARİHSEL BİRİNCİL KAYNAKLAR (700 birim)

I. TARİHİ ANI-TANIKLIKLAR (315 birim) eserde Ermeni Soykırımının tarihî gidişatı ve görgü tanıklarının doğum yeri ve doğum tarihlerine göre gruplandırılmıştır;

II. TARİHİ HİKÂYE-TANIKLIKLAR (70 birim) tematik içeriklerine göre sunulmuşlardır;

III. TARİHİ ŞARKI-TANIKLIKLAR (315 birim) bağımsız alt bölümlerde, kendi tematik içeriklerine bağlı olarak sunulmuşlardır:

1. **Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları;**
2. **Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları;**
3. **Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları;**
4. **Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları;**
5. **İşgal edilmiş vatan ve talepkarlık şarkıları;**
6. **Tarihi şarkıların notaları.**

Eser aynı zamanda:

- **Özetler:** İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe, Rusça ve Ermenice;
- **Kısaltmalar**;
- **Dökümantasyon: Olayların yaşayan görgü tanıkları ve anlattıklarına ilişkin:** Halktan derlenen konuların bölüm ve alt bölümlerinin birbirini izleyen numaralandırılmış düzeniyle ilgili tanıklığın mahiyetini (elyazması, ses veya görüntü kaydı), arşiv fon numarası, konunun mahiyeti ve dili, sağ kalanın adı-soyadı, doğum tarihi, doğum yeri, konunun kayde geçirildiği yer ve yılın yer aldığı bilgiyi içerir**;**
- **Açıklamalar:** Tarihsel kişi ve olaylara ilişkin bilgi verir;
- **İndeksler:** a. **Tematik**, b. **Şahıs isimleri,** c. **Yer isimleri ve etnoisimler**;
- **Fotograflar** (288 birim): Ermeni Soykırımının hayatta kalan görgü tanıkları ve ardıllarının, doğum yılı ve yerine göre;
- **Harita:** Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı'nı (1915-1923) gösterir;
- **İçerik**: Kitap konu başlıklarına göre hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZEL TARİH ARAŞTIRMASI

"Dünyada en etkili güç hatıralardır;
kırıntı halindeki hatıraları toplayıp,
onların şart koştuğu yasalarla hareket etmeliyiz."

Paruyr Sevak

I.

SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIĞI HİKÂYELERİN ÜSLÛP VE TİPOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Osmanlı İmparatorluğunda Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı (1915-1923) sonucunda Batı Ermenileri cebri şekilde tarihi vatanı olan Batı Ermenistan yanısıra Kilikya'dan (1921'de) ve Anadolu'nun Ermeni meskun yörlelerinden (1922'deki İzmir felaketi) sürüldüler.

O tarihî olaylar sırasında batı Ermenilerinin hissedilir bir kısmı acımasızca yok edildi. Sürgün yollarında soyulan, varını yoğunu kaybeden ve bitkin düşüp mucize eseri olarak kurtulanlar ise tehcir yollarının mahrumiyetlerini yaşayıp sayısız kurban vererek Doğu Ermenistan'a ulaşmış veya dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmışlardır. Daha sonra, arda kalan o insanların belirli bir kısmı Türkiye'den, Yunanistan'dan, Fransa'dan, Suriye'den, Lübnan'dan, Irak'tan, Mısır'dan, Balkan ülkelerinden ve Amerika'dan düzenli aralıklarla Doğu Ermenistan'a göç etmiş ve kendi evvelki memleketlerinin hatıralarını simgeleyen, **Yerevan yakınlarında** yeni inşa edilmiş (Aygestan, Sari Tağ [Tepe mahallesi], Şengavit, Nubaraşen, Vardaşen, Nor [Yeni] Butanya, Nor Areş, Nor Kilikya, Nor Arabkir [Arapkir], Nor Zeytun [Süleymanlı], Nor Sebastiya [Sıvas], Nor Malatya, Nor Maraş [Kahramanmaraş]) **mahalleler**i yanısıra **Ermenistan Cumhuriyeti'nin** farklı **yörelerinde**ki (Nor Kharberd [Harput], Nor Kesarya [Kayseri], Nor Hacın [Haçin/Saimbeyli], Nor Ayntap [Gaziantep], Nor Musa Ler [Musa Dağ], Nor Yetesya [Urfa], Eçmiatsin (şimdi Vagharşapat), Hoktemperyan (şimdi Armavir), Ararat, Talin, Hıraztan, Leninakan (şimdi Gümrü), Kirovakan (şimdi Vanadzor) ve başka yerlere de yerleşmişlerdir.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş, hayatta kalmış görgü tanıklarına rastladığımda onları hep içlerine kapanık ve sessiz, derin düşüncelere dalmış olarak buldum. O esrarengiz sessizliğin de bir sebebi vardı; on yıllar boyunca Sovyet Ermenistanı'nda hüküm süren siyasî engeller kendi geçmişlerinden serbestçe bahsetmelerine olanak tanımamıştır. Dolayısıyla, bu tür konuları büyük zorluklarla ortaya çıkarıp yazıya döktüm.

55 yılı aşkın bir süre boyunca yaptığım takipçi araştırmalar sayesinde Ermenistan'ın farklı bölgelerinde olduğu gibi, aynı şekilde **Diasporada**: **Suriye, Lübnan, Mısır, Yunanistan, Fransa, Kanada, ABD** ve **Türkiye**'ye yaptığım benim kişisel veya bilimsel toplantılara katılım amaçlı kısa süreli yolculuklarım sırasında, hep Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıkları arasından en yaşlı, orta yaşlı ve en genç nesillerin temsilcilerini arayıp buldum, onları yakından tanıdım ve onların ruhlarının derinliklerine nüfuz ettim. **Hayatta kalan görgü tanıkları**nın ezici çoğunluğu, kendi tarihî vatanlarından zorla kovulmuş Ermenilerin en yaşlı temsilcileridir; yaşayan en yaşlı görgü tanığı XIX. yy.'da doğmuştur: **Maritsa Papazyan** (d. 1874, Samsun).

Israrlı teşviklerim karşısında konuşmayı kabul ederek duygusal bir patlamayla acı geçmişlerini tekrar yaşayıp gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, küllenmiş, yürek sızlatan anılarını, Jön Türklere bağlı zaptiyelerin ve hapiste çıkarılmış suçluların, Batı Ermenilerini kendi gelişmiş ve zengin vatanlarından nasıl zorla sürgüne gönderdiklerini ve kendi ebeveynlerini ve yakınlarını kendi gözlerinin önünde insanlık dışı bir biçimde nasıl parça parça ettiklerini, annelerinin, kız kardeşlerinin ve ablalarının namusunu lekelediklerini, yeni doğmuş bebekleri taşlarla ezdiklerini anlatmaya başladılar...

Hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı tanıklıklar, bu ve benzeri konuların üslûp ve tipolojik özelliklerinin bilimsel analizine de olanak sağlamaktadır.

Şimdi hayatta kalan görgü tanıklarının naklettiği anı, sohbet ve şarkı gibi tarihî halk tanıklıklarından bahsedelim.

Tarihî anı-tanıklığı, herhangi bir kişinin geçmişte kendisiyle alâkalı olay, vak'a ve şahsiyetlere ilişkin anıları esas alınarak yazıya dökülmüş veya anlatılmıştır. Anıda kanıtlar, olaylar, anlatanın bireysel izlenimleriyle paralel örülmektedir. Ermeni soykırımı görgü tanıklarının anlattığı anılar, Ermeni soykırımının etkileyici sahne betimlemeleri, toplumsal ve halk yaşamının çok yönlü manzarası de dahil olmak üzere, onların yaşadığı dönemi sergilemektedir.

Görgü tanıklarının anlattığı anılar, farklı temalar içermektedir. Bunlarda vatanın tabii güzellikleri, Ermenilerin ataerkil günlük yaşam tarzları ve gelenekleri, onların içinde yaşadıkları zaman dilimi, toplumsal ve siyasî ortamın şartları, önemli tarihî olaylar, Sultan Abdül Hamit II ve sonrasında Jön Türk hükümeti liderlerinin (Talât, Enver, Cemal, Nazım, Behaeddin Şakir...) sergiledikleri vahşet (vergi toplama, seferberlik, silah toplama, diri diri yakma, zorla sürgün, katliam ve kıyım), o liderlerin ıssız çöllere (Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Meskene, Suruc...) doğru organize ettiği zorunlu tehcir, Ermenilerin çektiği anlatılması imkânsız eziyetler (bitkin düşecek derecede uzun yürüyüşler, susuzluk, açlık, salgın hastalıklar, ölüm dehşeti...) ve batı Ermenilerinin farklı kesimlerinin kendi temel yaşamsal haklarını müdafaa etmek için zulme karşı haklı ve şerefli mücadeleleri (1915 Van Muharebesi, Şatakh [Çatak], Şebinkarahisar ve Sasun'da [Sason] ölüm kalım mücadeleleri, Musa Dağ ve Yedesya [Şanlıurfa] ve daha sonraları 1920-1921'de Ayntap [Gaziantep] ve Hacın [Haçin, Saimbeyli<Adana] muharebeleri) görgü tanıklarının anlattıkları anılara yansımaktadır. O savunma muharebelerinin ulusal kahramanları (Şebinkarahisarlı General Antranik Ozanyan, Vanlı Armenak Yekaryan, Büyük Murad (Hambardzum Boyacıyan), Musa Dağlı Yesayi Yakupyan, Urfalı [Şanlıurfa] Mıkırtiç Yotınyeğbayryan, Ayntaplı (Gaziantep) Adur Levonyan, Zeytunlu [Süleymanlı] Aram Çolakyan, ulusal intikamcı Soğomon Tehliryan) ve toplumsal kitlelerle kaynaşarak zorbalığa karşı mücadele etmiş, şehit düşmüş, veya direnerek hayatta kalmış başka birçok tanınmış veya meçhul Ermeni evladı da bu anılara yansımıştır.

Görgü tanıklarından her biri anılarını kendine has Ermenice konuşma tarzıyla, çoğu zaman lehçe veya yabancı kelimelerle karışık Ermeniceyle, bazen de Türkçe, Arapça, Kürtçe, İngilizce, Fransızca, Almanca anlattı.

Yazıya döktüğüm, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığım halka ait sözlü konular, batı Ermenilerinin payına düşen kaderin canlı sahnelerinin doğru ve güvenilir bir şekilde yeniden canlandırılması suretiyle, soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından doğrudan edinilen izlenimlerin hatıraları, onların düşünceleri, beklentileri ve tanık hikâyeleridir. Görgü tanıkları uzmanlık alanlarından bağımsız olarak, yaşadıkları acımasız hayat deneyimiyle zenginleşmiş ve sağduyu sahibi olmuş bireylerdir. **Artavazd Kıtratsyan**'ın (d. 1901, Adapazarı) anlattığı anısının [Tanıklığı[1] 219] başında da belirttiği gibi onlar için herşeyden evvel, *"ister Ermeni olsun ister Türk, insan insan olmalıdır."*

Önceleri Ermenilerle Türkler birbirleriyle ahenk içinde yaşamışlardı. Tercanlı **Arakel Tagoyan** (d. 1902) Ermenilerin Türk ve Kürt ahaliyle iyi komşuluk ilişkilerine tanıklık etmiş, özellikle de Muş'un Aziz Karapet Kilisesi'nin ziyaret edildiği günlerde: *"...Hacılar haricinde Türk ve Kürt nüfus da toplanıp bizimle kurban eti yer, bizimle sevinir, şarkı söyler ve dans ederdi. Şifa bulmaları için, Aziz Karapet'in mezarının üstüne hastalar getirirlerdi"* [Tnk. 96].

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ermeni Soykırımı sırasında o kadar işkence görüp eziyet çektikten sonra bile soykırımdan kurtulan Ermeniler, sıradan Türk halkına karşı nefret duyguları beslememektedir: *"...Şunu da söylemeliyim ki bütün Türkler kötü değildir; onların içinde de iyileri vardır. O Jön Türklerin tertiplediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik. Onların arasında da iyi insanlar bulunmaktadır; bu kesindir,"* dedi Ardvinli **Nektar Gasparyan** (d. 1910) [Tnk. 81].

Ermeni Soykırımı'nın görgü tanıkları tarafından anlatılan anı-tanıklıkları halkın sözlü geleneklerinin bir çeşidi olarak yapıları itibariyle ya çok kısa ve öz, ya da kapsamlı ve uzundur. Bu anılar sözlü anlatımları daha da inanılır ve etkileyici kılarak anlatılanların güvenilirliğini kanıtlamaya yarayan çeşitli diyaloglar, aktarımlar ve halk folklorunun farklı türlerini (ağıt, destan, epos, sohbet, efsane, öykü, atasözü-vecize, kutsama, beddua, dua, yemin vd.) içermektedir. Özellikle, kendileri, ***soykırımdan kurtulanlar anlattıklarına karşı ahlâkî sorumluluk ve görev bilinci hissetmişlerdir***. Onlardan ***birçoğu hatıralarını bana aktarmadan önce haç çıkarmış veya yemin etmiştir***. Yemin ise kutsal bir sözdür, sahteciliğe müsaade etmez. Mesela Erzurumlu **Loris Papikyan** (d. 1903) anısını anlatmaya başlarken: *"...Önce belirteyim ki, eğer bilinçli olarak olayları ve simaları süsleyerek anlatırsam, lanetleneyim ve herkesin hakaretine maruz kalayım"* [Tnk. 88] demiştir.

Söz konusu anıları nicelik ve nitelik açısından detaylı bir analize tabi tutarak, nasıl ki hafızasız insan yoksa **hafızasız ulusun** da **olmadığı** ortaya çıkmaktadır. Zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir.

Yahudilerin, Rumların, Çingenelerin ve zarar görmüş başka halkların da tamamen buna benzer tarihsel hafızaları vardır [Porter 1982] ve bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk Halkı, eğer kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir. Burada, Türk "Superonline" ve "Ixir" Internet Erişim Hizmetleri firması kurucusu Babür Özden'le yapılan "Sanal Dünyada Karşı Atak" başlıklı söyleşiden bazı bölümleri aktarmakta yarar var. Özden bu söyleşide

[1] Eserde, bundan sonra Tanıklığı [Tnk.] şeklinde kullanılacaktır.

Ermenilerin, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anıları ve tarihsel nitelikli Türkçe şarkıları İnternet'te yayımladığından bahsetmekte (burada benim V. Svazlian'ın ***"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors"*** *[Soykırımdan Kurtulanların Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Ermeni Soykırımı]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Basımevi adlı kitap ve http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html İnternet sitesi söz konusudur) ve şunları eklemektedir: "…ben 'soykırım siteleri'nin sanal dünyada Ermenilerin tekelinde olduğunu fark ettim. …Bizim örgütlenmemiz lazım. Türkiye örgütlenmemiştir. …Bununla birlikte, o hikâyeleri [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] bulup ortaya çıkarmak bizim kültürümüzde çok zordur. Kendi kendini motive etmek ve bireyleşmek için uygun kültürel şartlar bizde mevcut değildir. …Onlar (Ermeniler) kültürlerini ve geçmişlerini birbirine bağlamak için bir efsaneye ihtiyaç duyuyorlar. …Biz Türklerin böyle bir bağa ihtiyacı yok. Biz geçmişi unutup geleceğe bakmak istiyoruz. Bizim ailelerimiz birbirine karışmış. [Geçmişte] yazılan ne varsa, farklı bir alfabeyle yazılmıştır. Biz onları [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] okuyamazdık. Ben büyükbabamın yazdıklarını okuyamam. Eski Türkçe'yi [Osmanlıca] bilen insanlar onları okur. …İnternet'te profesörlerin, tarihçilerin çalışmalarını yayımlamanın faydası yok. Arşivler insanları etkilemiyor. …İnsanlar, ebeveynleri yok edilen ya da oraya buraya dağıtılan kendi benzerlerinin hayat hikâyelerinden etkilenmiyorlar. Onlar, onu [anı-tanıklığı] **asli kaynağından** (altını ben çizdim – V. S.) duyduklarında ondan etkilenmektedirler. …Ermenilerin İnternet'te yayımlanmış Türkçe ve İngilizce 'Soykırım Şarkıları' bile var" ("Milliyet," 28.01.2001, sayfa 19).

Şunu da belirtmek gerekir ki, kendi inisyatifimle yazıya döktüğüm, ses ve görüntülerini kaydedip yayımladığım, yukarıda bahsi geçen, Ermeni Halkı'nın toplumsal hafızasını temsil eden bu eserdeki anılar ve şarkıların konuları Ermenistan'da yayımlandıktan sonra [Svazlian: 2000] günden güne çoğalmaya devam etmektedir ve bu sonu olmayan bir süreçtir; zira her bir Ermeninin kendi sülalesinde acılar ve kayıplar olmuştur. Bunun dışında, soykırım neticesinde dünyaya yayılan binlerce Ermeninin sığındığı çeşitli ülkelerde sayısız tanık hikâyeleri bulunmaktadır (çeşitli lehçelerde, çeşitli dillerde, el yazması, ses veya video kaydı şeklinde). Bu hikâyeler bireylerin yanında veya arşivlerde toplanmış ve birikmiştir. Bunların da, Ermeni Soykırımı hakkında Ermeni Halkı'nın tarihsel toplumsal hafızasına ait belge niteliği taşıyan hikâyeler olarak yazıya dökülmesi, yayımlanması ve bilimsel çevrelerde yayılması gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın başında uygulanan ***Ermeni Soykırımı*** doğrudan doğruya görgü tanıklarının duyu organları tarafından algılanmış ve bütün bunlar ***silinemeyecek şekilde onların hafızalarına kaydedilmiştir.*** Aynı, soykırımdan kurtulan Ardvinli **Nektar Gasparyan**'ın (d. 1910) itiraf ettiği gibi: *"...80 yıldan fazla zaman geçti, ama genç yaşta ölen babacığımı, anneciğimi, dayımı, komşularımızı, ninemi ve vahşice katledilip bizi sahipsiz ortada bırakan bütün akrabalarımızı bugüne kadar unutamıyorum. Kendi gözlerimle gördüğüm o dehşet verici manzaraları bütün hayatım boyunca hep hatırladım ve asla rahat edemiyorum. O kadar gözyaşı döktüm ki…"* [Tnk. 81].

Ayntaplı [Gaziantep] **Verginé Gasparyan** (d. 1912) aynı şekilde anlattı: *"…Türkler babam Grigor'u, annem Dudu'yu, erkek kardeşim Hakob'u ve kız kardeşim Nuritsa'yı gözümün önünde*

boğazladılar. Ben bütün bunları kendi gözlerimle gördüm ve şimdiye kadar unutamadım…" (Soykırımdan kurtulan kişi ağlamaya başladı ve artık anılarına devam edemedi – V. S.) [Tnk. 271].

O tarihî gelişmelerin görgü tanıkları acı geçmişlerini tekrar yaşayarak, bana, maalesef çoktandır yok olmuş kendi tarihî vatanları, baba ocakları ve sevgili yakınları hakkında şahsî anılarını anlattılar. Onlar kendilerini bunaltan kâbustan kurtulmayı başaramayarak o şahsî hatıraları hayatları boyunca taşımışlardır. Ve ***soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar*** batı Ermenilerinin payına düşen çok özel tarihsel gelişmelerden edinilen doğrudan izlenimleri temsil ettiği için ***tarihsel gerçekliğe doymuştur***.

Soykırımdan kurtulanların ilettikleri anılar dönemin hayatını, yaşam tarzını, siyasal-toplumsal ilişkileri objektif olarak yansıtmakta olup ***spontane, gerçeğe uygun ve güvenilirdir ve inanılır tanık hikâyesi değeri taşımaktadır.*** Tıpkı Harputlu **Yeğsa Kayacanyan**'ın (d. 1900) acıyla anlattığı gibi: *"...Şimdi 7 hanelik aileden bir tek ben sağ kaldım…"* [Tnk. 114].

Malatyalı **Vergine Nacaryan** (d. 1910) da şöyle dedi: *"...Bizim sülalemiz çok büyüktü; yaklaşık 150-200 kişiydik. Dayılarım, halalarım, amcalarım vardı. Hepsini Der Zor[*] yollarında katlettiler. Üç kişi kaldık: ben, annem ve erkek kardeşim"* [Tnk. 134]. O konuyu Palulu **Hazarhan Torosyan** (d. 1902) da anlattı: *"...Bu kadar sene geçti; ama bugüne kadar geceleri hâlâ uyuyamıyorum, olan bitenler gözlerimin önüne geliyor; ölüleri, sağ kalanları sayıyorum..."* [Tnk. 129]. Öyle ki, onların aktardığı sayılar bile doğrudur. Muşlu **Hırant Gasparyan** (d. 1908) anlattığı hatıranın sonunda o niteliğin altını özellikle çizdi: *"...Bütün gördüklerimi, kendi gözlerimle görmüş olduklarımı anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khınus'tan* [Hınıs] *hiçbir şey getirmedik; sadece canlarımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı. Bir kız kardeşim, bir erkek kardeşim, annem ve ben kurtulduk"* [Tnk. 13].

Sonraki bütün yaşamları boyunca, soykırımdan kurtulmuş görgü tanıkları tarafından tek tek sayılmış ve her bir noktası tahlil edilmiş, o gerçek tanık hikâyeleri tarihî olaylarla birleştirildiklerinde zihinlerde en ufak bir şüphe dahi bırakmamaktadır. Onlar anılarını anlatırken daima kendi sülalelerinin en yaşlı üyelerini anmaktadırlar: büyükbabayı, büyükanneyi, ebeveyni, ayrıca yakın akrabaları ve ailenin diğer fertlerini; çoğu zaman onların isimlerini ve doğum tarihlerini de vermektedirler. Dolayısıyla onların aktardığı veriler o kadar doğru ve inanılırdır ki soykırım kargaşasında birbirlerini kaybetmiş akrabalar, kitaplarımda anıları okuyarak, bazen onlarca yıl sonra, dünyanın çeşitli kıtalarından birbirlerini sıklıkla bulmakta ve bana teşekkür etmektedirler.

Hatıratta öne çıkan ***başlıca şahıs anısını anlatan insan tipi***dir. O sadece tarihsel önemli gelişmeleri, olayları ve simaları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda kendi dünya görüşünün ve kişiliğinin temel özelliklerini, kendine has yaklaşımını, kendi dilini ve tarzını dışa vurarak anlattıklarını yorumlamaktadır. *Dolayısıyla,* ***görgü tanığının anlattığı anı, emalsizliği nedeniyle açık ve nettir***. O, belli bir bireyin özgeçmişi ve geçmiş hakkında kendi yaptığı yorumdur; o her defa yeniden anlatıldığında anının temel içeriği hemen hemen değişmemektedir; zira ***onlar bütün bunları kutsal bir itirafta bulunur gibi yapmışlardır.*** Ve ben, bir folklorcu-etnoğrafa özgü uzman sorumluluğuyla, görgü tanıklarının sözlü

[*] Deir-es-Zor – Halkın ifadesiyle 'Der Zor'.

anlatımlarına sadık kalarak onların anlattıklarını kelimesi kelimesine yazıya döktüm. Şunun da bilincindeydim ki, ***onlar içlerindeki en kutsal sırları gelecek nesillere aktarılmak üzere*** bana teslim etmekteydiler. Burada Zeytunlulara has gururlu bir tavrı olan 90 yaşındaki **Karapet Tozluyan**'ın (d. 1903) sözlerini hatırlatmak yerinde olur. Gerçi o okuma yazma bilmiyordu, ama *"her akşam uyumadan önce dua eder gibi"* anılarını ve şarkılarını mırıldanmış ki unutmasın. Dolayısıyla o, aklında tuttuklarını kutsal bir şefkatle bana aktardı ki: *"yazıya dökülsün, unutulmasın ve gelecek nesiller de öğrensin"* [Tnk. 254]. **Galust Soğomonyan** (d. 1905, Bolu) gibi olayların bazı görgü tanıkları, hayatlarının sonunda kendi gördükleri ve hissettiklerini, gelecek nesillere bir direktif olarak kalması için kağıda dökmüştür; elyazması tanıklık şu cümleyle sona ermektedir: *"Bu yazıyı, benden sonra gelen nesiller, Osmanlı Türkleri tarfından gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı sonucunda neler çektiğimizi okusun ve duysun diye yazdım"* [Tnk. 202].

O bakımdan, soykırımdan kurtulmuş ve ünlü bir edebiyatçı olmuş Erzincanlı **Garnik Stepanyan**'ın (d. 1909) anlattığı anının son sözleri de manalıdır: *"...1915'te ulusumuza ve sülalemize yapılanlar korkunçtu. Sülalemizdeki 100'den fazla kişiden topu topu 15 kişi kurtuldu. Annemin sülalesinden gelen herkes ya katledildi, ya da diri diri toprağa gömüldü. Onların üzerindeki toprağın hareket ettiğini söylüyorlardı. Felakete Stepanyanlardan, dört halamın ailesi de kurban gitti. O tam bir katliamdı. Hep düşünüyorum acaba olanları unutabilir miyiz diye, ama bizim unutmaya hakkımız yok, çünkü biz sayıca azız. İntikam çağrısı yapmıyorum, ama unutmamızı da tavsiye edemem. Ermeni Ulusu kendi gözleriyle gördüklerini unutamaz ve Avetis Aharonyan'ın da dediği gibi: 'Bunca kötülüğü unutursa evlatlarımız, bütün dünya ayıplasın Ermenileri'"* [Tnk. 95].

Aynı zamanda, ***soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar birbirlerine tıpatıp benzemektedir;*** zira farklı mekânlarda, farklı cins ve yaş gruplarının (genç erkek, kadın, en yaşlı, orta yaşlı ve genç nesiller) anlattıkları anılar, birbirlerinden bağımsız olarak, tarihî bir dönemin gelişmelerini, benzer tarihî olayları ve simaları, gördükleri ve hissetikleri aynı dehşet verici manzaraları ve vahşeti hemen hemen aynı şekilde tasvir etmektedir. Bu anılar biraraya gelerek birbirlerini teyit etmekte, birbirlerinin devamını teşkil etmekte, tamamlamaktadır; anıların niteliği de ***kişisel ve objektiften, genel ve ulusala doğru yönelmektedirler***. Soykırımdan kurtulan **Tigran Ohanyan** (d. 1902, Kemah) anlattığı anıyı bu durumu göz önüne alarak özetlemiştir: *"...Benim geçmişim sadece benim değil, halkımın da geçmişidir"* [Tnk. 97]. ***Dolayısıyla, görgü tanıklarının anıları içerikleriyle sadece söz konusu şahsı veya onun bulunduğu ortamı değil, bütün toplumu anlatmakta, böylece batı Ermenilerinin ortak tarihsel hafızası haline gelmektedir.***

Ama halkın tarihsel hafızası daimi olma özelliğine de sahiptir. Gerçi o tarihî olayların üzerinden 95 yılı aşkın bir zaman geçti ve mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarından birçoğu zaten aramızda bulunmuyor; fakat en yaşlı neslin temsilcilerinin anlattıkları, ailelerde o kadar sık dinlenmiş, o kadar sık tekrarlanmış ki sonraki nesillere kalan bir miras haline gelmiş ve sözlü olarak aktarılarak sonraki nesillerin hafızalarında da tarihsel içerikli sohbetler olarak, varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.

Tarihî sohbet-tanıklığı gerçek olay ve şahıslara ilişkin tasvir veya anlatı niteliğinde hacimli olmayan nesir eserlerdir. Sohbeti anlatan, gördükleri veya duyduklarından etkilenmiş, bunu diğerlerine anlatan, olayların öznesi olan kişi değil, onun tanıyan veya yabancı biridir.

Tarihî bu sohbetleri, çoğunlukla izleyen nesillerden, ***halkın tarihî belleğinin asla ölmediği, aksine gelecek nesillerin belleğinde de varolmaya devam ettiği*** gerçeğine şehadet olarak yazıya döktüm.

Ermeni Soykırımının hayatta kalan görgü tanıklarının naklettiği, halkın tarihî hafızasının aynı şekilde ayrılmaz bir parçası olan tarihî nitelikli şarkı ve epik şarkıları da bana kağıda dökmek nasip oldu.

Tarihî şarkı-tanıklıklar, halkın meziyetli meçhul bireyleri tarafından, tarihî büyük olaylara ilişkin ürettikleri, daha sonra dilden dile geçen ölçülü eserlerdir. Tarihî mahiyetli şarkılar aynı zamanda lirik şiirler de olmakta olup, bunlarda eseri yaratanın his dünyası, düşünceleri ve ruhi durumu, beklentileri, talepleri pitoresk bir şekilde ifade edilmektedir. Bu şarkıları özellikle, verili toplumsal hayattan memnun olmayan, adaletsizlik, zorbalık, baskıya karşı isyan eden ve iç trajedi yaşayan bireyler yaratmışlardır.

Bu tarihî şarkıların sözleri, verili zaman diliminin toplumsal yaşamının çeşitli görünümlerinden, Sultan Abdülhamit'in tertiplediği kırımlar ve sonrasında Jön Türk Hükümetinin tertiplediği seferberlik, silah toplanması, sürgünler ve kırımlar yanısıra diğer fiili, hüzünlendirici ve etkileyici sahneler, red ve talepkarlığa yönelik cesur bir haletiruhiyeyi sanatsal olarak tekrar yaratmaktadırlar.

Tarihî nitelikli şarkılar, sıklıkla müzik eseri yaratmada ana malzeme olarak da hizmet etmektedirler. Bunlar, farklı karakterler, konular ve nakaratlarla genelleştirmek suretiyle bağlantılandırılmakta veya Türk askerî (*"Askerin şarkıları"*) [Tnk. 396-410], Deir-es-Zor (*"Der Zor çölünde"*) [Tnk. 461-530] veya sürgünlük (*"Sürgünlük şarkıları"*) [Tnk. 531-547] vd. şarkı dizileri örneğinde olduğu gibi düşünceler, duygular ve idelerin birlikteliğiyle, şarkı dizilerine dönüşebilmektedirler. Benim tarafımdan ortaya çıkarılan ve yazıya dökülen Türkçe'yle icra edilmiş şarkıların sayısı 175'ü geçmektedir.

Bu tarihî şarkıları yaratanların ezici bir çoğunluğu Ermeni kadınlardır. Ulusal afetin psikolojik etkisi herbir kadın veya kız tarafından özgün bir şekilde algılanmıştır. Ahlâkî ve psikolojik o travmayı soykırımdan kurtulan görgü tanıkları şahsen, doğrudan doğruya yaşamışlardır ve bütün bunlar onların hafızasının o kadar derinlerine nüfuz edip hafızalarına kazınmıştır ki, şiirsel bir ağıta dönüşmüştür. Tıpkı soykırımdan kurtulan Muşlu **Şoğer Tonoyan'ın** (d. 1901) gözyaşlarıyla bana ilettiği ağıt gibi:

"...Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,
Rahatım yok, huzurum yok, uykum yok,
Gözlerimi kapayınca, hep ölüler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim..." [Tnk. 437].

Tabiatları icabı hüzünlü ve hissî kadınlar, Ermeni tehcirinin, sürgününün ve kırımların tüm acılarının ağırlığını doğrudan doğruya kendi zayıf omuzlarında taşımışlardır. Dolayısıyla onlar, kendi gözleriyle görüp, ruhlarının derinliklerinde hissettiklerini ayrıntılı ve pitoresk bir biçimde betimlemişlerdir. Zira Ermeni anneleri, kendi eşlerini ve çocuklarını Türk ordusuna askerliğe, gözleri yaşlı uğurlamışlardır. Erkeklerin yarattığı şarkılarda ise, Ermeni askerlerine nasıl silah verilmediği, onların ağır işler yapmak

üzere ‘Amele Taburları’na yollandıkları tasvir edilmektedir. Onlar bitap düşüp nefeslerini teslim etmişler veya öldürülmüş ve bizatihi kendileri tarafından kazılan çukurlara doldurulmuşlardır (**“Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları”**). Daha sonra Ermeni kadınlarını evlerini, bahçelerini, varlıklarını ve kendi çocuklarını terk edip, acuze ve yaşlı ebeveynlerle beraber sürgün yolunu tutmaya mecbur bırakmışlardır. Onlar yorgunluktan kanlanmış ayaklarıyla, yakıcı güneş altında aç susuz, Türk zaptiyelerinin kırbaç darbeleri altında aylarca Deir-es-Zor’a Ras-ül-Ayn’a, Rakka’ya, Meskene ve Suruc çöllerine doğru yürümüşlerdir. Görgü tanıklarının anlattığı anılarda ve aynı şekilde onların şarkılarında, onların geçtiği yollar, Kürt çeteleri, Çeçen ve Çerkez kıyımcıların gasp ve yağmalamaları, Ermeni kızlarını kaçırılması ve katledilmesi, onların çubuklar üzerine oturtulması, kadınların karınlarının yarılıp altın aranması, bazılarının çarmıha gerilip işkenceyle öldürülmesi, hamile kadınların canlı canlı süngülerle rahimlerinin açılıp ceninin dışarı çıkarılması, insanların diri-diri derilerinin yüzülmesi, atlı Türk önde gelen şahsının ayakları altında koç veya teke yerine Ermenilerin kurban edilmesi vb. anılmaktadır. İşte bu sebeple, umutsuz masum Ermeni kızları, Türk eline düşmemek, Türke kadın olmamak, Türk çocuğu doğurmamak için, birbirlerinin ellerini tutup kendilerini Fırat nehrine atmışlardır (**“Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları”**). Kaçırılan çocuk analarının çileleri, anasız ve babasız yetimler ve yetimhane şarkılarına özel bir bölüm ayrılmıştır (**“Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları”**). Ermenilerin adil protesto ve isyanını yansıtan, kendi en temel yaşam hakkını savunma, şiddete tahammül göstermeme yanısıra, büyük kısmı erkekler tarafından (**“Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları”**) bestelenmiş meşru müdafaa, mücadele ve mağrur direniş şarkıları ve en nihayetinde zorla işgal edilmiş vatana yönelik esef ve onu tekrar bulmaya yönelik inanç ve umut şarkıları (**“İşgal edilmiş vatan ve talepkarlık şarkıları”**) da sunulmuştur.

Bu tarihî şarkılar kendi temalarının orijinalliği ve fikirsel içerikleriyle Ermeni filolojisi ve soykırım bilimi alanlarında sadece bir yenilik olmayıp, aynı zamanda o şarkılar sayesinde söz konusu tarihsel dönem kendine özgü yönleriyle yeni bir şekilde algılanmaktadır. Dolayısıyla, Ermeni ulusunun batıdaki kısmının tarihsel olayların doğrudan etkisi altında yaratıldıklarından, ***bu tür şarkılar ve epik şarkılar da tarihsel gerçekliğe doymuş olup, gerçek belge değeri taşımaktadır.***

Yetenekli, farklı cins ve yaş grubundaki kimliği belirsiz bireyler tarafından bestelenen o tarihî şarkılar, zamanında yaygın olarak söylenmiş ve, halkın ıstırabı kitlesel bir niteliğe sahip olduğundan, halk şarkıları da kitlelere yayılmış ve ağızdan ağıza dolaşmıştır; bu durum çok çeşitli yeni versiyonların doğmasına yol açmıştır. Öyle ki, birbirlerine tıpatıp benzeyen şarkılar eşzamanlı olarak çeşitli versiyonlar ve varyantlar şeklinde bestelenmiştir. ***Bu durum o tarihî şarkıların halka ait olduğunu kanıtlamaktadır.***

Yaptığım söyleşiler ve ses kayıtları esnasında bir şarkıyı ya da onun bir başka versiyonunu o kadar çok kişi bana iletmiştir ki, onların hepsinin ad-soyadlarını anmak imkânsızdı. Dolayısıyla yukarıda adı geçen kitabımın Dökümantasyon tablosuna sadece varyantları koydum ve söz konusu şarkıyı (ya da anıyı), onu ileten soykırımdan kurtulmuş görgü tanığının adını, soyadını, doğum tarihini ve yerini, konunun yazıya döküldüğü tarihi, yeri, anlatımın hangi dilde olduğunu, niteliğini (el yazması mı, yoksa ses ya da görüntü

kaydı mı olduğunu) ve arşiv dizi numarasını (halk derlemelerinin belgeselleştirilmesine ilişkin Prof. Dr. İsidor Levin'in bilimsel metoduna göre) belirttim.

Şunu da söylemek gerekir ki, Ermeni Soykırımı'nın (kadın ya da erkek) görgü tanıkları, geçmişi yeniden yaşayarak ve gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, Türk Hükümeti'nin ilân ettiği seferberlik, düzenlediği tehcir ve katliamlar, evladını kaybeden anneler, öksüzler, öksüz yurtları ve kaybedilen ülke hakkında bestelenmiş halk şarkılarını duygusal bir patlamayla hatırlamışlardır; çünkü bu şarkılar onların tarihsel hafızasıyla doğrudan ilintilidir. Bu durum, o tür tarihî halk şarkılarının duygusal psikolojik özelliklerini açıklamaktadır.

O halk şarkılarının çeşitli versiyonları tarihî açıdan doğru olmakla beraber, zayıf bir mecazi anlatım ve ortaçağın ağlatan Ermeni şarkılarına özgü ince ve hüzünlendirici melodilerle belirginleşmektedir. O şarkıların her satırı ve deyimi bütün bir resim, kitlesel trajedinin tüyler ürperten bir sahnesidir; hıçkırıklarla dolu nakaratlar ise hissî-psikolojik, şiirsel ve imgesel aklı bütünselleştirmektedir. Öte taraftan, işgal edilmiş vatan ve talepkarlık şarkılarıysa etkileyici, mağrur ve inançla doludur.

Bazı tarihî şarkılar ve kahramanlık şarkıları, kendi müzik notalarıyla da sunulmuştur.

Tarihsel nitelikli şarkılar sadece Ermenice değil, Türkçe olarak da bestelenmişlerdir; zira söz konusu tarihî ve siyasî şartlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde Ermenice konuşmak yasaklanmıştı.

Uzun süre bir arada yaşamış iki halkın tinsel kültürlerinin etkilerini ve etkileşimlerini de imkânsız addetmemekle birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, "...Ermenice kelime telaffuz edenlerin dillerini kestiklerine dair hikâyeler bulunmaktadır; dolayısıyla Kilikya'nın bazı şehirlerinde (Sis [Kozan sancağı], Adana, Tarson [Tarsus], Ayntap'ta [Gaziantep]) ve onların çevresinde yaşayan Ermeniler kendi ana dillerini unutmuşlardı" [Galustyan 1934: sayfa 698]. Veya "Türklerin yağmalama ve zulmü o kadar büyük oldu ki, Ermenice konuşan Ayntap [Gaziantep], Küçük Asya'nın diğer belli başlı şehirleri gibi, Türkçe konuşur oldu. Ermenice diline son kesin darbe Ermenice konuşanların dillerini kesen yeniçerilerden geldi..." [Sarafyan 1953: sayfa 5].

19'uncu asrın sonunda ve 20'inci asrın başlarında etnolog-folklorcu Sargis Haykuni kendi döneminde yaşayan batı Ermenilerinin siyasî, ekonomik ve dinî durumunu tasvir ederken şöyle yazmış: "…Ermenice Türk mollalar tarafından yasaklanmıştı ve Ermenice 7 kelime bir küfür addedildiğinden, bunun için 5 koyunluk bir ceza öngörülmüştü" [Haykuni 1895: sayfa 297].

Benim yazıya döktüğüm anılarda da Sis [Kozan sancağı], Adana, Tarson [Tarsus], Ayntap [Antep], Kütahya, Bursa, Kesarya [Kayseri], Eskişehir ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin genelde Türkçe konuştuğuna dair birçok hikâye vardır. Soykırımdan kurtulan Adanalı **Mikayel Keşişyan**'ın (d. 1904) anlattıklarına göre: *"zaten Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaklanmıştı; buna karşı gelenin sadece dilini kesmekle kalmaz, aynı zamanda koltuklarının altına haşlanmış sıcak yumurta da koyarlardı ki, başkalarına Ermenice öğrettiğini itiraf etsin. İtiraf etmesi durumunda da götürüp asarlar veya öldürürlerdi"* [Tnk. 241].

O konuda benim yazıya döktüğüm, Konyalı **Satenik Guyumcuyan**'ın (d. 1902) naklettiği, küçük bir Ermeni halk şarkısı da bu hususu anlatıyor:

"Okula girip, bayan öğretmeni tuttular,
Vay! Aman!
Ağzını açıp, dilini kestiler,
Ah! Aman!" [Tnk. 446]

Ermeni bayan öğretmen, Ermeni çocuklara Ermenice öğretme cüretini gösterdiği için bu cezaya çarptırılmıştı. Tehcir yollarında ise o sert önlemlerin şiddeti daha da artmıştı. Dolayısıyla, batı Ermenileri çektikleri ıstırabı ve eziyeti mecburen Türkçe olarak da ifade etmişlerdir.

Dil kullanımını yasaklama yoluyla gerçekleştirilen asimilasyonun ilkel seviyesini temsil eden o üzücü olayın siyasî koşulları göz önünde bulundurularak, çeşitli lehçelerde yazıya dökülmüş konularla birlikte, ***Türkçe ama bariz bir şekilde Ermeni kökenli olan tarihî halk şarkıları ve epopeler*** de gözümden kaçmadı. Bunlar her ne kadar farklı bölgelerden Ermeniler tarafından bestelenmişseler de, ki bunlar mükemmel bir Türkçe bilgisiyle de bestelenmemişlerdir (Ermenice sözcükler ve ifadeler, Ermenice şahıs ve yer adları geçmekte, dilbilgisi ve telaffuz hataları göze çarpmaktadır), fikirsel içerikleriyle tarihin kavranması açısından büyük değer taşımaktadırlar. Türkçe şarkılar gibi, bunların lehçelerdeki orijinalleri de benim kendi yaptığım edebi Ermenice tercümelerle birlikte sunulmuşlardır.

Hikâyeleri yazıya döker ve bantları deşifre ederken ***soykırımdan kurtulanların sözlü anlatımlarına ait özellikleri olduğu gibi korumaya çalıştım***; bütün bunları diyalektolojide kabul görmüş transkripsiyon ile sundum. Lehçeyle söylenmiş orijinalleri yazıya dökerken, tarihî Ermenistan'dakiler kadar, Kilikya ve Anadolu'daki Ermenilerin dil nüanslarını da dikkate aldım.

Yazıya döktüğüm, ses ve görüntü kayıtlarını yaptığım ***halka özgü konular, Batı Ermenistan'dan, Kilikya ve Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı 150'den fazla yerleşim yerinden tehcir edilmiş, soykırımdan kurtulanları kapsamaktadır*** (Sasun [bugün Sason], Muş, Taron [Bugünkü Muş havalisini içeren eski Ermeni eyaleti], Bitlis, Sghert [Siirt], Basen [Pasinler<Erzurum], Şatakh [Çatak], Van, Moks [Bahçeşehir<Van], Bayazet [Beyazıt], İgdir [Iğdır], Alaşkert [Eleşkirt], Kars, Ardvin, Ardahan, Trapizon [Trabzon], Baberd [Bayburt], Sper [İspir<Erzurum], Erzurum, Khınus [Hınıs], Yerzınka [Erzincan], Derjan [Tercan], Kamakh [Kemah], Şebinkarahisar [<Giresun], Arabkir [<Malatya], Kharberd [Harput<Elazığ], Balu [Palu<Elazığ], Malatya, Tigranakert [Diyarbakır], Merdin [Mardin], Severek [Siverek<Şanlıurfa], Yedesya [Urfa], Adıyaman, Derende [Darende<Malatya], Sebastiya [Sivas], Ordu, Divrik [Divriği<Sivas], Gürün [<Sivas], Tokat, Kghi [Kığı<Bingöl], Amasya, Samsun, Marz[ı]van [Merzifon], Yozgat, Kesaria [Kayseri], Talas [<Kayseri], Everek [<Develi<Kayseri], Tomarza [<Kayseri], Nide [Niğde], Konya, Stanoz [Stanos<Yunanistan], Afyonkarahisar, Sivrihisar [<Eskişehir], Kastemuni [Kastamonu], Bolu, Eskişehir, Bursa, Partizak [Bahçecik], Bilecik, Adapazarı, Nikomedia [İzmit], Aslanbeg [Aslanbey, İzmit sancağı], Konstantinopolis [İstanbul], Rodosto, Bandırma, Kütahya, Çanakkale, Zmürniya [İzmir], Mersin, Tarson [Tarsus], Adana, Hasanbey [<Adapazarı<Sakarya], Sis [Kozan],

Fındıcak [<Yıldızeli<Sivas], Hacın [Haçin], Zeytun [Süleymanlı<Kahramanmaraş], Maraş, Ayntap [Antep], Dörtyol [<Hatay], Beylan [Belen<Hatay], Musa Ler [Musa Dağ<Vakıflı<Hatay], Kesab [Latakya<Suriye] vd.). Zorla göçertilmiş, daha sonra Yerevan'ın banliyölerinde ve Ermenistan'ın farklı yerleşim birimlerinde yaşayanlardan, aynı zamanda, konuya daha bütünsel bir manzara vermek ve tüm dünyaya yayılmış batı Ermeniliği ve onun tarihî belleğini ortaya koymak amacıyla Diaspora'da (Deir-es-Zor, Rakka, Ras-ül-Ayn, Halep, Şam, Kamışlı, Kesab, Beyrut, Ayncar, Aleksandret, Bağdat, Kerkük, Kahire, İskenderiye, Ras Sadr, Adis-Ababa, İstanbul, Konstanza, Atina, Paris, Lyon, Berlin, Radebeul [<Almanya], Roma, Milano, Toronto, Montreal, Ottawa, New York, Boston, San Fransisco, Los Angeles, Frezno, Moskova vd.yerlerde) yaşayanların anlattığı tanıklıklara da burada yer verilmektedir. Batı Ermenileri tarihî yurtlarını kaybetmiş ancak geleceğe yönelik beklentiler içindedir...

Türk hükümetinin sadece **Batı Ermenistan**'da değil, (1915-1923) aynı zamanda **Doğu Ermenistan**'da (1918-1920) yaşayan Ermenilere yönelik de soykırım gerçekleştirdiği yönünde bir fikir vermek, burada yaşayan Ermenilerin de Türkler tarafından gerçekleştirilen acımasız zorbalıklara maruz kaldıklarını, Kazım Karabekir ve diğerlerinin yönetiminde gerçekleştirilen saldırılarda hesabı belirsiz kurbanlar ve yurt toprağı verdiklerini ortaya koymak için, örnek babından, Doğu Ermenistan'dan (Şarur, Nahçivan, Agulis, Aleksandrapol (şimdi Gümrü), Talin, Mastara, Nalband, Çıraklı, Spitak vd.) birkaç tanıklık [Tnk. 307-315] ve tarihî şarkıları [Tnk. 556-557] da esere aldım.

II.

SOYKIRIMDAN KURTULAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARINA GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI'NIN GİDİŞATI

İstilacı bir siyaset takip eden Türkiye hemen her zaman, ülke sathında yaşayan, çok eski medeniyetlere sahip tebaa halkları asimile etme, Türkleştirme, onların kültürel değerlerini özümseme ve kendisine mal etme amacından hareket etmiştir.

Bu siyaset, 1453'te Fatih Sultan Mehmed II öncülüğünde Konstantinopolis'in işgal edilip İstanbul olarak tekrar adlandırıldığında, kültür ocakları olan birçok kiliselerinse Türkler tarafından müsadere edilmesiyle, ilk olarak Bizaslılara yönelik uygulanmıştır.

1877-1878 yıllarında Rus-Türk Savaşı'ndan sonra San Stefano Barış Antlaşması'nın 16. maddesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermeni Reformlarının gerçekleştirilmesi için az çok kabul edilebilir teminatlar öngörülmekteydi. Berlin'de toplanan uluslararası konferans (13 Haziran-13 Temmuz 1878) bunu tekrar gözden geçirerek, uygulanması için Ermenilere gerçek teminatlar vermeden bunu 61. maddesinde derc etti.

Berlin Konferansı kararı sonucunda Ermeni meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nın iç sorunu olmaktan, uluslararası bir soruna dönüştü. Osmanlı İmparatorluğu ve onun büyük küçük tüm yöneticileri Ermenilere ve Ermeni sorununa yönelik düşmanlık hisleriyle doldular. Batı Ermenilerinin durumu 'kızıl sultan' Abdülhamit II döneminde giderek daha da ağırlaştı, 1894-1896 yıllarında Batı Ermenilerine yönelik kitlesel kırımlar tertiplendi, olaylarda 300 bini aşkın masum Ermeni kurban oldu.

Bu tarihî olaylara ilişkin Baberd'li [Bayburt] **Masis Kocoyan** (d. 1903) bana şunları anlattı: *"...Babam 1865'te doğmuş; Erzurum Sanasaryan Okulu'nda öğrenim görmüş. O, alesindeki yegâne okumuş kişiymiş. 1895 katliamı sırasında dedem gazinodaymış. Onun parmağını vahşice kesmişler; ecdadından kalma muhteşem yüzüğü parmağından çıkarmışlar. O, Sultan Hamid dönemiydi. Türkler bütün mülklerimizi yağmalamışlar. Sülalemizin Venedik, Cenova ve İstanbul tüccarlarıyla ilişkileri varmış. Onlar eski konumumuza dönmemiz için bize yardımda bulunmuşlar. Mali durumumuz yeniden düzelmiş. Ama Sultan Hamid bütün katil ve haydutları hapishanelerden salıvermiş ve gidip gâvurları soyma, mallarını yağmalama ve kendilerini de öldürme çağrısında bulunmuştu. O dönemde amcamı ve dedemi öldürmüşler. İki gün sonra ölüsü olmayan ev kalmamış. Kitlesel olarak yas tutuluyormuş. Öldürülenler o kadar çokmuş ki, insanlar ölülerini tabuta koymadan götürüp gömüyorlarmış. Kilise tanınmış simalar olmalarından dolayı, dedem ve amcam için tabut vermiş. Onları kilisenin avlusuna gömmüşler.*

1895 katliamından sonra evimiz öksüzler ve kimsesiz kalmış dullarla dolmuş Babam hepsini koruması altına almış. Babam, annem ve bizimkiler, hepsi bütün diğer öksüz ve dullarla birlikte ambarda saklanmışlar…" [Tanıklığı* 84].

Sultan Abdülhamit iktidarının yıkılmasından ve 1908 Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra hükümetin başına geçen Jön Türkler'in İttihat ve Terakki Partisi, Abdülhamit'in katliamcı politikasını (1894-1896) benimseyip, Pantürkizm ve Panislamizm ideolojilerine inanarak sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu korumayı değil, aynı zamanda Ermenileri ve diğer tebaa Hıristiyan halkları şiddete başvurarak ya ortadan kaldırmayı ya da Türkleştirmeyi, Akdeniz çevresinden Altay bölgesine kadar uzanan dünya çapında Panturanist ve Panislamist bir devlet kurmayı da amaçlıyordu.

1915-1923 yıllarında uygulanan Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanıkları, ki bunlardan hayatta olan neredeyse artık yoktur, hatıralarını yazıya döktüğüm sırada 20'inci yüzyılda uygulanmış ilk soykırımın tarihî ve siyasî bütün şartlarını bütün ayrıntılarıyla anımsamaktaydılar. O görgü tanıklarından en yaşlı neslin temsilcileri, sloganı millet ve din farkı gözetmeksizin *"Hürriyet, Adalet, Müsavat, yaşasın Millet!"* olan 1908 Anayasası'nın Türkiye tarafından kabul edilmesini bile hatırlamaktaydılar. Ülke genelinde toplumsal bir coşku hüküm sürüyordu; zira bütün halklara yasalarla tamamen eşit haklar sağlanacaktı.

Daha önce benzeri görülmemiş o siyasî olayı bana soykırımdan kurtulan, Harputlu **Sargis Khaçatıryan** (d. 1903) anlattı: *"…hatırlıyorum da, 1908 tarihinde Türkiye'de ihtilâl olduğunda, insanlar sokaklarda şarkı söylüyorlardı"* [Tnk. 116]:

"Kalkın, hey vatandaşlar!
Sevinelim yoldaşlar!
İşte size hürriyet:
Yaşasın Osmanlılar!"[1] [Tnk. 431, ŞOT*]

Soykırımdan kurtulan Bitlisli **Hımayak Boyacıyan** (d. 1902) ise anısını anlatırken şöyle dedi: *"...1908'de Hürriyet ilân edildiğinde, başlangıçta herkes Ermeni ve Türk'ün kardeşçe beraber yaşayacağı konusunda hemfikirdi. Hatta köyümüzde şölen oldu ve tüfekler ateşlendi…"* [Tnk. 19].

Olayların hayatta kalan görgü tanığı Eskişehirli **Hovhannes Gasparyan** (d. 1902) şunları ekledi: *"…1908'de yeni Anayasa kabul edildiğinde, İttihat ve Terakki'nin başında Talât, Enver, Cemal vardı. Doktor Nazım, Behaeddin Şakir ve binlerce Jön Türk 1908'de Hükümeti'nin başına geçtiler ve bir*

---

* Eserde, bundan sonra Tanıklığı [Tnk.] şeklinde kullanılacaktır.

[1] Yazıya döktüğüm çeşitli Türkçe lehçeleriyle anlatılmış anılarda Türkçe dilbilgisi ve telaffuz kurallarından sapmalara veya Ermenice kelimelere ve morfemlere rastlamak mümkündür. Soykırımdan kurtulanların aktardığı bilgileri bozmadan saklamak amacıyla onların sözlü anlatımına sadık kaldım (V. S.). Buna örnek olarak, "Allah'dan," "Çokdır," vb. sözcüklerin görgü tanıkları tarafından söylendikleri şekilde, değiştirilmeden aktarılmasını gösterebilirim (Tercüme eden).

* Bundan böyle Ermeniler tarafından yaratılan Türkçe şarkılar, Şarkının Orijinali Türkçedir – ŞOT kısaltmasıyla belirtilecektir.

Parlamento kurdular; Sultan Reşad'ı ise monarşik haklarından yoksun olarak Padişah yaptılar…" [Tnk. 206].

19'uncu yüzyılda doğmuş Sasunlu [Sason] görgü tanığı **Yeğyazar Karapetyan** (d. 1886) geçmişin tarihî olaylarını hatırlayarak şöyle dedi: *"…1908'de ilân edilen Hürriyet bütün siyasî mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklardı. Her yerde sevinç çığlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilerin küçük düşürülmesine, dövülmesine, soyulmasına, küçümsenmesine, küfürlere ve soyguna maruz kalmasına son veriliyordu. Bu tür davranışları sergileyen kişi en ağır cezalara çarptırılıyor, hatta idama mahkûm ediliyordu. Her iki halka da tam güvence veriliyordu: Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve önerme hakkı veriliyordu. Bu batı Ermenilerinin yaşamında bir yeniden doğuş idi…"* [Tnk. 1].

Bu Doğu karanlığının uyanışıydı. Ancak Meşrutiyet düzeninden memnun olmayan gerici Türk güçleri 'Hürriyet'i (Meşrutiyet düzeni) getirenleri, onları güya iktidarı Türklerden koparmak ve 'Ermeni Krallığı'nı tekrar ihdas etme amacı taşımakla suçluyorlardı. Bu husus, izleyen şu Türkçe tarihî şarkıda işlenmekte:

"Padişah oturmuş tahtından bakar,
Tahtının altında al kanlar akar,
Baltayı vurunca yattı ölüler,
Acayip hallere düştü Ermeni.

Şefketlim oturmuş tahtından bakar,
Gâvurun kanları sel gibi akar,
Hürriyet isteyenler derede kokar,
Acayip hallere düştü Ermeni" [Tnk. 433, ŞOT].

Hatta Sis civarında bir molla vaazında şunları söylemektedir: "Biz gâvurlarla kardeş olamayız, onlarla birliktelik mümkün değildir. Şeriat kesinlikle bize bunu yasaklar; koynumuzda yılan saklayamayız, onların sokacağından şüphe yoktur" [Keleşyan 1949: sayfa 544].

31 Mart 1909'da Adana valisi başkanlığında Vilayet Meclisi oturumu gerçekleşti; burada Ermenilerin yok edilmesi kararı alındı. Kırıma başlanması yönünde taşraya gizli yazılar yollandı. Kırım öncesinde, iktidar çevreleri, müslüman ahaliye, büyük ölçüde silah ve mühimmat dağıttılar, yüzlerce katili hapishanelerden serbest bıraktılar.

Ancak Türkiye'de Meşrutiyet'in ilânının üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, Abdülhamit'in düzenlediği katliamlardan kurtulmuş olan Adana ve çevresindeki, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı köyler, İttihatçı nefretinin hedefi haline geldi.

1909 yılında, kutsal Paskalya haftasının, 1-3 ve 12-14 Nisan günleri, Adana çevresiyle birlikte alevler içindeydi. Kana susamış kalabalık Adana'nın Ermeni mahallelerine ve çevre köylere saldırıyor, bütün dükkânları yağmalıyor, kadın çocuk demeden silahsız ve korumasız Ermenileri katlediyordu.

Adana katliamı önceden planlanmış bir mahiyet içermekteydi. Türk İçişleri danışmanı Adil Bey'in Kilikya bölgesindeki bütün Türk memurlara gönderdiği telgraf bunu kanıtlıyor. O telgrafta şöyle denmekteydi: "Yabancı dini kuruluşlara ve konsolosluklara zarar gelmemesi için büyük bir özen gösterilsin" [Cizmecyan 1930: sayfa 174].

Türk Hükümeti, Edirne'den Ermeni Osmanlı Mebusu Hakob Papikyan'ın Adana'ya hareket etmesini, olayı yerinde incelemesini ve Meclis-i Mebusan için Türkçe resmî bir rapor hazırlamakla görevlendirir. H. Papikyan Adana'ya gider, olan biteni detaylı bir şekilde araştırır ve Türkçe olarak kendi hazırladığı teferruatlı *Rapor*da der ki: "…kurban sayısı 30.000'e ulaşmakla kalmıyor," ayrıca "katliamların yerel makamların bilgisi dahilinde ve emriyle düzenlendiği apaçık ortadadır"[2] [Papikyan 1919: sayfa 28].

Bu keşmekeşin görgü tanığı tarihî roman yazarı Sımbat Bürat anılan olayların doğrudan etkisiyle aşağıdaki halkça kabul gören şiiri yaratmıştır. Bu şiiri bana, olayın gerçeğe uygun bir yansıması olarak soykırımdan kurtulan Zeytunlu **Karapet Tozluyan** (d. 1903) aktardı:

"Katliam amansız, Ermeniler ağlasın,
Çöle döndü güzel Adana,
Ateş ve kılıç ve zulüm ile talan,
Rupinyan ülkesini, ah! etti viran.

Silahsız Ermeniler bir anda,
Kılıçtan geçirildi, düştü güruhun önüne,
Kayboldu, kilise ve okullar alevlerde,
Acımasızca öldürüldü sayısız Ermeni.

Yetim bıraktı, acımasız Türkler,
Evladı anadan, gelini kocadan,
Hurdahaş ettiler rastladıkları her şeyi,
Ermeni kanıyla yediler, doydular.

Üç gün, üç gece, içeriden ateş,
Düşmanın kılıç ve mermileriyse dışarıdan,
Sildi Ermenileri yeryüzünden,
Kan akıyordu Ermeni sokaklarından" [Tnk. 436].

Bu tarihî olayı çilekeş Adanalılar, şu bedduada formüle ettiler:

"Gözü kör olası Şeytan,
Geldin, girdin Adana'ya."

[2] Hakob Papikyan o tarihi "Rapor" unu bitirir bitirmez Jön Türkler onu zehirleyerek öldürmeyi başardılar ve rapor yayımlanmadı. Yazarının ölümünden sonra raporun müsveddesi Ermeniceye tercüme edilerek 1919 yılında İstanbul'da yayımlandı.

Adana kırımlarından kıl payı kurtulan yaşayan görgü tanıklarından diğer halk şarkılarını (Ermenice ve Türkçe) yazıya dökmek ve yokolmaktan kurtarmak nasip oldu. Bunlar da olayları, sanatsal bir şekilde tekrar yaratmakta:

"Sabah gün doğarken,
Dört yanımızı sardılar,
Binlerce mermi,
Dolu gibi yağdılar.

Kızıl kan rengine
Boyadılar zavallı Adana'yı
Ve Ermeni cesetlerini
Oraya buraya attılar.

Balta darbeleriyle
Kapı pencere kırdılar,
Güzel bir ev bırakmadılar
Hepsini yaktılar" [Tnk. 435].

Ermeni halkı Adana kırımlarının trajik sahnelerini tasvir eden, yas şarkılarına dönüşen beyitler de yaratmıştır:

"Yedi kız kaçtı, gitti,
Vay! Aman!
Üçü vuruldu, dördü yakalandı,
Ah! Aman!
Küçük Tigranuhi'nin evini yaktılar,
Vay! Aman!
Onun gibi bir zengini Molla'ya verdiler,
Ah! Aman!" [Tnk. 442-443].

Tarihî ve siyasî bu olaylar, Kilikya Ermenilerinin hafızasında *'Kıyma Adana'* olarak kalmış ve ifade derinliği ve imgeselliğiyle doyumlu şu Türkçe şarkıyı bestelemişlerdir:

"Hey, çamlar, çamlar, alnı-açık çamlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Sakız damlarsa: yüreğim ağlar:
Adana ırmağı sel gibi akar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!

Adana köprüsü tahtadır, tahta,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar,
Kaldırın leşleri, Adana kokar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Of, of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!" [Tnk. 434, ŞOT].

Adanalı görgü tanığı **Mikayel Keşişyan** (d. 1904) üzüntüyle bu gerçeklere ilişkin şunları anlattı: *"1909 yılında yapılan Adana katliamı sırasında ben 5 yaşındaydım. O dehşetli geceye Türkçe 'Camuz dellendi'* ('manda delirdi') *adı verildi; zira gerçekten de Sultan çıldırmıştı. Onun emriyle insanları boğazladılar; 30.000'e yakın Ermeniyi katlettiler; evleri yakıp yıktılar, küle çevirdiler. ...Herkesi toplayıp Adana ırmağına götürdüler; Sultan Hamit'e haber gönderdiler, 'bütün Ermenileri toplayıp ırmak kenarına getirdik, emir bekliyoruz' diye. Bir tarafta su, öbür tarafta ateş. Babam beni kucaklamıştı. Olanları omuzunun üzerinden seyrettiğimi hatırlıyorum. Annem de bizimleydi, bizi ırmağın kenarına doldurmuşlardı. Sultan'dan emir geldi: af emri. Bize de 'Padişahım çok yaşa!' dedirttiler. Eve döndük; ama öldürülenler, öldürülmüştü"* [Tnk. 241].

İzleyen şu halk şarkısı da afetzede Adanalıların trajik durumuna ilişkindir:

"Şimdi Adana'ya gitmeli değil,
Gidip de o halları görmeli değil,
Çorekşapti[*] günü koçnak[**] çekildi,
Bütün Ermeniler jama[***] döküldü.

Beni öldüren doydu mu ola?
Liralarımı saydı mı ola?
Benim burda vurulduğumu
Anam, babam duydu mu ola?

Adana'nın yolları taşlık,
Cebimizde kalmadı beş para harçlık,
Aman, Adanalı, canım Adanalı,
Cebimizde kalmadı, beş para harçlık" [Tnk. 552, ŞOT].

Adana katliamı sırasında sayısız Ermeni şehri ve köyü yakılıp yıkılıyordu. Musa Dağ, Dörtyol, Hacın, Sis, Zeytun [Süleymanlı], Şeyh Murat, Fındıcak ve diğer bazı yerleşim yerleri ise, kendilerini kahramanca savunarak on binlerce Türkün saldırısını durduruyor ve katliamlardan kurtuluyordu.

---

[*] Türkçe şarkıda Ermenice 'çorekşapti/chorekshabpti' (çarşamba) kelimesi kullanılmakta
[**] Türkçe şarkıda Ermenice 'koçnak' (çan) kelimesi kullanılmakta.
[***] Türkçe şarkıda Ermenice 'jam' (kilise) kelimesi kullanılmakta.

Olayların yaşayan görgü tanıklarından **Tonik Tonikyan** (d. 1898, Musa Dağ) da Adana afetinden bahs etmekte: *"Saygı hayatta en yüce şeydir. Onur dünyadaki en yüce şeydir. Biz Musadağlılar, hayatımızı saygın ve onurlu bir şekilde yaşamayı severiz.*

1909 yılında, Adana katliamı başladı. Türkler Ermenilerin evlerine, dükkânlarına saldırdılar; yağma yapmaya, öldürmeye, boğazlamaya, tecavüz etmeye başladılar.Artık aklından ne geçerse yapmaya başladılar.

Biz Musa Dağ'ın yedi köyünün Ermeni ahalisi tedbir aldık; geceleri nöbetçi yerleştirdik. Kilikya'nın pek çok yerinde Türkler evlere girip katlettiler, yağmaladılar. Herkes kaçıyordu. Ermeniler kaçıp kiliseye giriyordu. Türkler evlere girip yağma yaptılar; baktılar ki, Ermeniler kiliseye girmişler, kiliseye saldırdılar; Ermenileri katletmeye başladılar. Önce süt çocuklarını analarının, babalarının gözleri önünde katletmişler; sonra da, kadınları ve erkekleri. Bütün aileleri ayrı ayrı kesmişler. Kan kapılardan oluk oluk akıyormuş. Ben bizim köydeydim; bütün bunları duydum. Bugüne kadar Araplar ve Türkler o katliamları hatırlarlar…" [Tnk. 285].

Yaşayan görgü tanıklarından **Hovhannes Abelyan** (d. 1903, Kesab) da şehadetinde şunları söylemekte: *"1909'da Adana Katliamı yaşandığında, Şağban Ağa kırk bin başıbozuk toplamış ve Kesab'ı yağmalamaya gelmişti. Ordu'ya varmıştı. Biz direniş göstermeye başladık. Aşağı Esgüran Köyü'nde çatışma çıktı; dört-beş saat sürdü; direndik. Sonunda bizimkiler şöyle dediler: Devam etmek artık imkânsız; silah yok; haydi kaçalım!*

Kıyıdaki Kesab'a gittik. Ben altı yaşındaydım. "Yada zınoğnerın igun" (Baba! Katiller geldi), dedim.

Gerçekten de gelmişlerdi; bodur ağaçların arasında babamı tutup sürüklediler ve yere yatırdılar.

- Aman yada! dedim ve babamın üstüne kapanıp ağlamaya başladım.

Adamlar durup şöyle dediler: "Biz de evlat sahibiyiz; seni kesecektik; vahşi hayvanlara yem olacaktın. Hayatını bu çocuk yüzünden bağışlıyoruz; ölümün başkasının elinden olsun. Git! Sana helâl olsun!..." [Tnk. 298].

Aslında bu, Jön Türklerin İttihat ve Terakki Partisi'nin daha 1911 tarihinde Selanik'te tertiplediği gizli toplantı kararlarının esas alınıp, uygun fırsatı kollayarak Ermeni Halkı'nın kökünü kazımak için hummalı bir çalışmayla hazırlandıkları Büyük Felaket'in başlangıcıydı. Bu fırsat Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde yaratıldı. Türkiye savaşa yayılmacı emellerle ve Ermenileri yok etmeye yönelik canavarca bir planı gerçekleştirmek amacıyla girdi.

İstilâ amaçlı o savaş da halk şarkılarında sanatsal yansımasını bulmuştur:

"Pencereden kar geliyor,
Bak dışarı kim geliyor?
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan, sultan, zalım sultan!

Kan ağlıyor bütün cihan!

Aman! Aman! Mayrik!"[3] [Tnk. 432, ŞOT].

Ülkeyi yönetenin *(zalım Sultan) "bütün dünya kan ağlarken"* bile, halkın kaderine ilgisiz kaldığı bir dönemde, karlı kış mevsiminin dondurucu soğuğu ölüm (savaş) dehşetiyle karşılaştırılmıştır.

Eskişehir'li olayların hayatta kalan görgü tanıklarından **Hovhannes Gasparyan** (d. 1902) şunları hatırlamakta: *"...İttihat ve Terakki Cemiyeti komitesi Talât başkanlığında gizli bir oturum yapmış, o oturuma Enver, Doktor Nazım, Behaeddin Şakir ve başkaları da katılmıştı. Onlar Türkiye'de yaşayan Ermenileri ortadan kaldırmayı kararlaştırır ve o oturumda yok etme planını geliştirirler: yeni doğan bebeklerden en yaşlı insanlara kadar hiçbir Ermeni'yi sağ kalmamalıdır. O komite oturumunda konuşma yapan Doktor Nazım'dır. Bildirisinde: "Ben Türkiye'yi yeniden diriltmek için sizin yoldaşınız kardeşiniz oldum; sadece Türk bu topraklarda bağımsız ve egemen olarak yaşamalı, Türk olmayan unsurlar yok olmalıdır; tek bir Ermeni dahi kalmamalı, hepsi yok edilmelidir!" diye konuşmuştur. Benzer bir konuşma yapan Doktor Behaeddin Şakir en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün Ermenileri yok etmeyi önermiştir. Bu kararın altına Sultan Reşad da imzasını koyacaktı; ama, Reşad'ın imzalayacağından kuşku duyduğu için, Alman büyükelçisiyle temas kurup onun kendisinden birkaç dakika önce Padişah'ın yanına gitmesini istedi. Ve büyükelçi Padişah'ın huzurundayken Talât Paşa o gizli toplantıdan çıkan kararı götürdü; büyükelçinin yanında ve onun etkisiyle kararı Sultan'a imzalattılar; o karar sayesinde de 24 Nisan 1915'te Ermeni katliamı yapıldı..."* [Tnk. 206].

6 Ağustos 1914 günü Türk-Alman İttifak Antlaşması İstanbul'da imzalanır. Alman Büyükelçi Wangenheim Türk Hükümeti'ne verdiği notada şöyle diyordu: "Eğer Osmanlı hükümeti sorumluluklarına sadık kalarak Üçlü İttifak'a karşı harbe girerse, Almanya ona şu avantajları sağlar." İmzalanan antlaşmanın 6 maddesinden biri de şöyleydi: "Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarının, Rusya'da yaşayan Müslüman nüfusla Türkiye'nin direkt teması sağlanacak şekilde düzeltilmesini şart koşacaktır" [Lazyan 1946: sayfa 78].

1915 yılının Şubat ayında, İttihat ve Terakki Partisi Türkiye Ermenilerinin tehcir ve katliamını organize etmek için "Üçlü İcra Komitesi" adında özel bir komisyon (Behaeddin Şakir, Dr. Nazım, Mithat Şükrü) kurar. O komisyon tehcir tarihlerini ve yollarını, katliam yerlerini, katliamcıların çalışma tarzını ayrıntılı bir biçimde belirlemiş, hapisanelerden katilleri serbest bırakmış, Jön Türk şeflerinin emri altında çalışan, *"Teşkilat-ı Mahsusa"* adıyla, Ermeni Soykırımı'nı uygulaması gereken çeteler kurmuştu.

1915 yılının Nisan ayının 15'inde, Türk Hükümeti'nin Dahiliye nazırı [İçişleri Bakanı] Talât Paşa, Harbiye nazırı [Savaş bakanı] Enver Paşa ve İttihat'ın Genel Sekreteri ve Eğitim Bakanı Dr. Nazım imzalı, Ermenilerin tehcir edilip yok edilmesine ilişkin gizli bir emir yetkili makamlara iletilir ve "Ermenileri yok etmek lâzım" diye büyük bir nefretle uyaran Talât Paşa bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceği sözünü verir [Andonyan 1921: sayfa 232].

[3] Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik" (anne) kelimesi kullanılmıştır.

İttihat'ın İcra Komitesi oturumlarından birinde, Behaeddin Şakir Ermeni Tehciri'ni hemen başlatıp bitirmenin ve o esnada da halkı katletmenin zaruri olduğunu bildirmiştir. "Savaştayız," demiştir, "Avrupa ve Büyük Devletlerin müdahale etmesi gibi bir korku yoktur, dünya basını da protesto sesi yükseltemez. Protesto etse bile, hiçbir sonuç vermez, ilerde sorun bir oldu bitti haline gelir" [Mesrop 1955: sayfa 258].

Jön Türk Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talât Paşa özel bir emir vermişti: "Türk topraklarında Ermenilerin yaşama ve çalışma hakkı tamamen iptal edilmiştir. Buna göre, Hükümet beşikteki bebeklere bile acınmamasını emrediyor…" [Nersisyan 1991: sayfa 564-565].

İttihat'ın İcra Komitesi o tehcir ve katliamı ordu veya polis gücünün eliyle gerçekleştirmek yerine, bu işi hapisanelerden salıverilen suçlulara, katillere, Kürtlere, Çerkezlere ve Çeçenlere havale ederek gerçekleştirmeyi öngörmekteydi.

O tarihî ve siyasî koşullarda Türkiye'de yaşayan Hıristiyan halklar ve bunların arasında Ermeniler için de seferberlik en büyük kötülüklerden biri haline gelmişti: yaşları 18 ile 45 arasında değişen Ermeni gençlerini silah altına alma adı altında Amele taburlarına alıyor ve Savaş Bakanı Enver Paşa'nın özel emri doğrultusunda gözden uzak, gizli yerlerde öldürüyorlardı.

"...1914 yılında Türkiye genel seferberlik ilân etti..." diye anlattı olayların hayatta kalan görgü tanıklarından Harputlu **Sargis Khaçatıryan** (d. 1903), "*Ermeni gençlerini Türk ordusuna aldılar. Götürüp amele taburlarında çalıştırdılar; sonra hepsini de öldürdüler*" [Tnk. 116].

Harputlu **Sargis Martirosyan** (d. 1903) ise daha detaylı bir şekilde anlattı: "*Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenileri askere aldılar; yaklaşık 300.000 Ermeni genci orduya gönderildi. Başlangıçta, bunların eline silah verildi; ama sonra Enver Paşa demiş ki: 'Biz yol yapacağız; çalışan ellere ihtiyacımız var.' Fakat aslında onları kendi kazdıkları çukurlara atmış, öldürmüşlerdir...*" [Tnk. 117].

Soykırımdan kurtulan Tokatlı **Annik Marikyan**'ın (d. 1892) aktardığı, o tarihi koşullarda bestelenmiş şarkı hayatta kalan görgü tanıklarının söylediklerini kanıtlıyor:

"...Elime silah vermediler, amele taburuna yazdılar,
Tokat'ın Yatmış Köyü dört günlük mesafedeydi,
Yatmış'ın taşları kırılacak harçtı…
...Gidiyorum, gidiyorum! Askere gidiyorum!
Taş kırmaya ben gidiyorum!" [Tnk. 390].

Amele taburunda çalışanların sonu ise önceden belliydi: Ölüm:

"Askerleri götürdüler Palu'ya,
Analar-bacılar oturup ağladılar,
Orada pek çok çukur kazdılar,
Sonra da çukurların içine gömüldüler!" [Tnk. 391].

İşte Palulu **Hazakhan Torosyan** (d. 1902) gözyaşlarıyla bunları hatırladı.

Erzurum'da doğmuş ama Harput tehcirine katılmış **Harutyun Grigoryan** (d. 1898) anlattı: *"Harput tehciri sırasında ben 17 yaşındaydım. İyi hatırlıyorum: davul çalınıyor, şehirde tellal geziyor ve*

şöyle diyordu: 'Seferberliktir, savaş çıkacak.' Sonra da Ermenileri tehcir edeceklerini söylediler. Şehirde aramalar başladı; sözde silah arıyorlardı; ama aslında tam bir soygun yapıyorlardı; para bulduklarında kendilerinin oluyordu. Soğan ayıklamak için kullanılan bıçağı bile topladılar. Silahını teslim etmeyenin tırnaklarını çekiyorlardı; dövüyor ya da silah satın almak için para istiyorlardı… Şehirde ve köylerde zengin Ermenileri hapisanelere doldurdular. Halk çobanını yitirmiş koyun gibi oldu. Birkaç önde gelen kişinin ayaklarına nal çaktılar; birkaçının da dişlerini çektiler; hapistekiler işkencelere dayanamayarak kendilerini ateşe verdi. …Türk ordusundaki Ermeni askerlerin de silahları ellerinden alınmış ve bu askerler öldürülmüşlerdir. Önce, cepheye göndermek üzere onları topladılar; cepheye gönderecekleri yerde amele taburları oluşturdular ve buralarda da Ermeni asker kürek mahkûmlarının hayatını yaşadı. Acımasız komutanlar, bedel ödeyenler ve ödemeyenler arasında ayrım yapmadan, Ermenileri yol yapımında çalıştırdılar. Onları etrafları süvari zaptiyelerle sarılı olarak saatlerce aç, susuz yürüttüler. Askerlere hakaret etmeye ve onları yaralamaya başladılar; bu daha sonra darbelere dönüştü. Parçanc ve Kesirik yolu üzerinde bir su kaynağına yaklaştıklarında, iki bin kişiye su içme izni verilmedi; itaatsizlik edenin kafasına tüfek kabzası iniyordu. Onların hemen hemen hepsi yok edildi; kurbanların cesetleri de toplu bir mezarın içine atıldı. Diyarbakır'a gönderilen iki bin işçiye de aynı şekilde muamele ediyorlardı. Harput'un Ermeni öğrencilerini ve silahları ellerinden alınmış askerleri, onlara işkence yapmak maksadıyla, Kızıl Konak'ta toplamışlardı. İşkenceye maruz kalmış bu insanların cesetleri üst üste yığılmış ve kokmuştu. Her köşede kan, kusmuk ve dışkı vardı. Yerde yatanlar harp meydanına serilmiş cesetlere benziyorlardı. Bu şekilde, birbiri ardından, bir taraftan köylerden ve kasabalardan getirilmiş reşit veya yaşlıları Kızıl Konak'a attılar, diğer taraftan da tutuklananları Urfa'ya, güya demiryollarında amele olarak çalışmaya gönderdiler. 14 Temmuz 1915 tarihinden sonra bütün Ermeni gençleri mezbahaya gönderilmişlerdi…" [Tnk. 87].

Soykırımdan kurtulanlardan Yozgatlı **Veronika Berberyan** (d. 1907) da Türk Seferberliği'nden bahsetti: *"…Cumartesi günü, akşama doğru bütün erkekleri Türk ordusuna göndermek üzere toplamışlar; fakat orada Ermenileri Türklerden ayırmışlar. Ermenilerin haklarını savunma konusunda tam yetkili kılınmış olan dedem, papaz Hakob Berberyan Ermenilerin silah altına alınan Türklerden ayrıldığını görünce demiş ki: 'Niçin Ermenileri ayırıyorsunuz?' Türk binbaşı şöyle cevap vermiş: 'Papaz Efendi, Ermeniler yol yapmaya gidecek, Türkler ise Rus cephesine.'*

Ertesi gün Pazardı. Dedem Kutsal Ayini bitirmiş ve daha yeni eve gelmişti. Nefes dahi alamadan kötü haber bize ulaştı. Artin Ağa'nın oğlu değirmenciydi; sabah kalkıp çalışmaya gitmiş, değirmenin yanında bir sürü insan kafatası, ayaklar, eller görmüş. Dili korkudan tutulmuş bir halde, nefes nefese koşarak eve dönmüş ve gördüğünü anlatmış. Artin Ağa oğluyla birlikte gelip dedeme dedi ki: 'Dün akşam askere götürülenleri gece vakti boğazlamışlar.' Dedem şöyle cevap verdi: 'Gidin, Kaymakam'a şikâyet edin.' Artin Ağa Kaymakam'a şikâyet etmeye gitmiş; ama o gece artık eve gelmemiş...

Ertesi gün, Pazartesi, iki Türk jandarması coplarla geldi. Başka zaman, evimize jandarma geldiğinde kibarca, Papaz Efendi'nin giyinip kendileriyle gitmesini söylerlerdi. Bu defa, geldiler ve kaba

bir üslûpla dediler ki: 'Haydi! Kalkın!'. Dedemi Kaymakam'ın yanına götürdüler. Dedemle beraber oranın önde gelenlerini, tüccarlarını, aydınlarını da götürmüşlerdi. Bir Türk dedeme demiş ki: 'Papaz Efendi sonun yaklaşıyor, söyleyeceğin bir şey var mı?' Dedem diz çöküp dua etmiş. Oradan bir Türk askeri baltayla bir darbe indirmiş, dedemin kafası yerlerde yuvarlanmış. Akıllı dedemin kafasıyla başlamışlar futbol oynamaya…" [Tnk. 177].

Türk seferberliğini, silah toplama süreci takip ediyordu. Bununla eşzamanlı olarak her yerde evler kuşatılıyordu. Bu esnada "silah toplama" bahanesiyle Türk zaptiyeler Ermeni evlerini harabeye çeviriyor, Ermenilerin mallarını çalıyor, onları tutukluyor ve birçoğunu da öldürüyordu.

"Katliamdan önce Türk zaptiyeler gelip silahları topladılar. Zengin Karapet Efendi'nın oğlu demiş ki: 'silahımız yok.' Zapiyeler arama yapmış, silah bulmuş ve onun tırnaklarını çekmiş, kollarının altına da haşlanmış yumurta koyarak bağlamışlardı," diye ekledi aynı **Veronika Berberyan** [Tnk. 177].

Harputlu **Hakob Holobikyan** (d. 1902) Türk zaptiyelerin babasından nasıl silah talep ettiklerini tekrar hatırlayarak şunları anlattı: *"…Babamdan olumsuz cevap aldıklarından, ona kırbaçla vuruyorlardı; sonunda babamı sürükleyerek hapishaneye götürdüler. O zulümleri yaptıkları sırada annem 'caniler!' diye bağırdı. O kelime için annemi boş bir eve kapattılar. Biz üçümüz, ben, kız kardeşim ve erkek kardeşim yalnız kaldık. Ben annemin arkasından koştum; kapının çatlağından baktım; annem bana: 'Oğlum, Grigor amcanızın evine gidin!' dedi… O günlerde Grigor amcam belediye başkanı sıfatıyla henüz işinin başındaydı. Onun canını bağışlamışlardı. Aracılık etti, ki bu rüşvetsiz olmazdı, ve babamı eve getirdik; kurtuldu. Babam yürüyemediğinden, demirci arkadaşlarından Levon Khoçikyan onu sırtında eve getirdi. Annem de kapatıldığı yerden eve döndü. Babam işkenceden sonra yüz üstü yatıyordu; sırt üstü yatamıyordu. Babam Türk cellatların gece ne tür kötülükler yaptıklarını anlattı. Asık suratlı birisi olan Ahmet Onbaşı işkence etmek için babamı hapishane hücresinden işkence odasına getiriyor; yüzüstü yatırıyor; her iki yanında duran polisler palamut ağacından yapılmış coplarla emir bekliyorlar. Babamdan tekrar Mauser, Mossin tüfekleri, revolver vermesini istiyorlar. 'Ver! ya da yat! Başlayın vurmaya!' diye emir veriyor onbaşı. Kırk darbeden sonra oturtuyorlar. Ahmet Onbaşı diyor ki: 'Silahlarını getirmek istemiyor musun?' Babamın anlattığına göre, Ahmet Onbaşı yanına kilise ve okulun müzik öğretmenini, Armenak Petrosyan'ı oturtmuştu; yani kendisinden sonra sıra ona gelecekti. 'Malim Efendi silahım yok.' Yeniden kırk darbe indirirler, ve aynı soruyu yöneltirler. Cevap yine aynı olur. Üçüncü defa yatırmadan evvel sorar: 'Söyle kimin silahı var?' Babam ispiyon olamazdı. Bilse bile söylemezdi. Yüz yirmi darbeden sonra yarı ölü halde tutukevine sürüklerler. İşte babamın anlattıkları…"* [Tnk. 115].

Batı Ermenileri arasında yaygın olan aşağıda verdiğimiz Ermeniceyle karışık Türkçe şarkıda Türk askerî görevlisi Ermeni gencine sorar:

"'Ulan gâvur,[4] *doğru söyle!*
Sende martin varımış?'" [ŞOT].

Ermeni genci bunun iftira olduğunu addederek inkâr eder,

[4] 'Gâvur': Türkler tarfından 'inançsız'anlamında Hıristiyanları aşağılamak için kullanılan bir ifade.

"'Hayır, efendim! İftiradır:
Bilmem, görmedim,
Bilmem, görmedim'." [ŞOT].

Ama sonra, gizlice Ermenice ekler:

"Duvarda asılıdır, söylemem,
Ermeni Ulusu'na ihanet etmem" [Tnk. 417].

Vesika almış, zorla silah altına alınmış Ermeni gencinin içine doğuyor ki, *"buna ölüm yolu derler," "Ermeniler orada çoktur":*

"Ana, uyandır beni, gideyim talime,
Aynalı-martini alayım elime,
Gitmeye doğru vatan yoluna,
Buna ölüm yolu, derler,
Allah saklasın!
Ermeniler çokdur, derler,
Allah kurtarsın!" [Tnk. 395, ŞOT].

Bu şarkıda bahsi geçen Ermeni genci Türk Ordusu'na hizmet etmeye, yaşadığı Vatan'a olan yurttaşlık borcunu ödemeye hazır olsa bile, ilerde o da farkına varır ki "silah altına alma" adı altında kendi gibi olanlar yakınlarından uzaklaştırılmaktadır:

"Odalar yaptırdım bir uçtan uca,
İçinde yatmadım bir gün, bir gece,
Konma, bülbül, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!

Tüfengim çadırda asılı kaldı,
Ceyizim sandıkta basılı kaldı,
Konma, bülbül, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!" [Tnk. 553, ŞOT].

Ve silah altına alınmış Ermeni genci de, acımasız Çerkez'den canına kıymaması için rica ediyor; zira onun *"yeni nişanlısı"* dul kalacaktır:

"Kıyma, Çerkez, kıyma tatlı canıma:
Yeni nışanlım var karalar bağlar…" [Tnk. 405, ŞOT].

"Nişanlısı" ise İstanbul'un kavrulmuş tuzlu fıstığı gibi *"tuzlu gözyaşı"* döküp onun yokluğu nedeniyle ağlamaktadır:

"...Tuzlu olur İstanbul'un fıstığı,
Taştan olur Ermeninin yastığı,

Kör olasın şu meydanın dostluğu:[5]

Aldılar nazlı yarim, duyan ağlasın,

Aman! Aman! Mayrik!"[6] [Tnk. 432, ŞOT].

O zamanlar Türkiye'de, özel bir emir vardı: orduda görev yapan Hıristiyanları, kabahatleri olmaksızın, birliklerinden uzaklaştırıp gözlerden uzak, gizli yerlerde kurşuna dizmek, hem de hapishanelerde açlıktan ölmelerini sağlamak:

"Haniya da benim tuz-ekmeğim yiyenler,

'Ahbap ölmeden, ben ölürüm' diyenler…"

Bazı gerçek Ermeni arkadaşlar hakkında:

"...Tığlik[7] *Sarkis,*[8]

Taslak[8] *Misak*[9] *vurulmuş…"*

Ermeni bir asker olan kendisi ise hapsedilmiştir:

"...Mahpushane üstümüze damlıyor…"

Onun bazı akrabaları hakkında:

"...Anam da baş üstümde ağlıyor,

Biçare nışanlım karalar bağlıyor…" [Tnk. 428, ŞOT].

Hapishane ve zindanın yanı sıra, Ermeni asker her an ölüm tehlikesiyle de karşı karşıyaydı:

"...Varın, söyleyin anama: damda yatmasın;

Oğlum Toros[9] *gelir diye: yola bakmasın,*

Anama deyin: bohçam açmasın;

Çuha şalvarıma uçkur takmasın,

Ğayrı ben sılama varamaz oldum,

İskuhi[10] *nışanlım göremez oldum,*

Daracık sokakdan geçemez oldum." [Tnk. 429, ŞOT].

Ve Ermeni askerin anası da seferberliği lânetliyor; o seferberlik daha çok bir katliamı andırıyor; zira ilkbaharın gülleri ve bülbülleriyle Ermeni gençler de gittiler; ama bir daha dönmemek üzere:

"Atımı bağladım delikli taşa,[10]

Kör olasın sen, Enver Paşa!

Ermeni cahil kalmadı,

Gitti gül, gitti bülbül, ne diyelim!

İstersen ağla, istersen gül, ne diyelim!" [Tnk. 542, ŞOT].

---

[5] 1908 yılında kabul edilen Osmanlı Anayasası'nı kastediyor. O Anayasa Türkiye'de yaşayan bütün halklara, din ve millet ayrımı yapmaksızın, formalite icabı, "Hürriyet, Adalet, Müsavat, yaşasın Millet" sözü veriyordu.

[6] Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik" (anne) kelimesi kullanılmıştır.

[7] Ermeni soyadı.

[8] Ermeni ismi.

[9] Ermeni ismi.

[10] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.

Ermenilerin nefreti kademeli olarak artarak alay seviyesine yükselmiş; kısa ve öz kelimelerle Talât Paşa'nın dış görünümü kabaca tarif edilmiş ve bu onu ruhen de tarif etmiştir:

"Talaat Paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi..." [Tnk. 547, ŞOT].

Seferberliği ve silah toplama faaliyetlerini Ermeni aydınların tutuklanması takip etti; böylece Ermeni Halkı sadece mücadele edebilecek güçlerinden mahrum olmakla kalmayıp, aynı zamanda yönetici beyinlerden de yoksun kalacaktı. 24 Nisan 1915, cumartesi gecesi, İstanbul'da yaşayan yüzlerce önde gelen simalar zorla karakola götürülüp, bunu müteakiben Mezopotamya çöllerine sürgüne gönderilerek yok edildi. Osmanlı Meclisi üyesi, hukukçu-yazar Grigor Zohrap, şairler Daniel Varujan, Siamanto, yazar ve doktorlar Ruben Zardaryan, Ruben Sevak, Hovhannes Tılkatintsi, Melkon Gürcüyan, Yeruhan, Sımbat Bürat, Tigran Çöküryan, Nazaret Tağavaryan ve daha birçok ünlü sima İstanbul'dan, Sıvas'tan, Diyarbakır'dan, Merzifon'dan, Erzurum'dan, Kayseri'den, İzmir'den ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerden Çankırı ve Ayaş çöllerine sürülmüş ve katledilmiştir.

Soykırımdan kurtulan Adapazarlı **Mari Yerkat** (d. 1910) onlar hakkında şunları anlattı: *"…Bizi Eskişehir'e götürüp bir hana doldurdular. Bizimki gibi kirli ve karanlık olan yanımızdaki hana da, İstanbul'dan sürgün edilmiş bütün aydınları getirip doldurdular. Onların kolalı yakaları, kravatları vardı; ama üstleri başları zaten yırtık pırtıktı, lime lime olmuştu. Biz her gece onların ağlama sızlama seslerini ve feryatlarını duyuyorduk; zira Türk zabitler ve zaptiyeler onları şiddetle dövüyordu. Birkaç gün sonra onların hepsini de götürdüler. Duyduk ki, onları işkencelerle öldürmüşler"* [Tnk. 224].

Her yerde Ermeni okulları kapatılıyor, Ermeni eğitim ocaklarıyla birlikte Ermeni kiliseleri de harabeye çevriliyor, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Sis Katolikosluğu'yla birleştiriliyor ve Türkiye Ermenilerinin ruhani lideri olarak 2. Sahak Khabayan Katolikos tanınıyordu.

Rus İstihbaratı 15 Mart ve 3 Nisan 1915 tarihli Türkiye raporlarında, bütün ülkede Ermenilere yönelik tutuklamalar yapıldığını, Erzurum, Dörtyol, Zeytun ve çevre bölgelerde sistematik katliamlar gerçekleştirildiğini, Van, Bitlis ve Muş'ta kanlı çarpışmaların cereyan ettiğini, Eğin'de [Kemaliye] ve bütün Küçük Ermenistan'da şiddet ve yağmalama olaylarıyla cinayetler olduğunu, iktisadi çöküntü yaşandığını ve genel bir kıyım gerçekleştirildiğini belirtmiştir…

Batı Ermenilerinin korkunç halini Van'ın Hayots Dzor bölgesindeki Kem köyünde doğmuş **Sirak Manasyan** (d. 1905) anlattı: *"4 Mart 1915 günü, toplum ve siyaset adamı İşkhan Bey'i, bize komşu, Hirç köyünde öldürdükleri haberi ulaştı. O, Türklerin Cevdet Paşa aracılığıyla büyüklerimizi çağırdıkları ve başlarını yedikleri dönemdi. O korkunç günlerde, İşkhan Bey'i aniden öldürüp kuyuya atarlar. Bununla da yetinmeyerek onun iki çocuğunu da diri diri kuyuya atarlar. Biz, bunu duyunca, vatandaşlarla birlikte çok korktuk; Türklerin saldırısına hazırlanmaya başladık.*

5 Mart 1915 günü güçlü bir topçu ateşi duyduk. Halk meydanda toplandı ve gitti kiliseye doldu. Türkler zaten önceden seferberlik ilân edip, bütün gençleri götürmüşlerdi. Genç kalmadığı için, bizimkiler mevkilerini terkedip komşu köylere gitmek zorundaydılar. Biz Kükyants Ermeni köyüne gittik. Orada birkaç

bin kişi vardı; bizi samanlıklara yerleştirdiler. Her gün, Türkler Ermenileri tutup gözlerimizin önünde asıyor ya da boğazlıyorlardı. Onlardan biri de amcam Petros'tu. O rençperdi. Petros'u o halde görünce onu tanıyamadık… Bizi özel bir samanlıkta tecrit ettiler. Kapıyı kapattılar ve bir de bekçi koydular. Biz o korkunç olaylardan dehşete kapılmış bir halde, o köyden kaçmak istiyorduk. Samanlıkta hayvan yemi bile yoktu. Ben dışarı kaçıp köye gitmeyi başardım. …Ertesi gün, sık ormanlarla kaplı dağlara çıktık. Kırkır Dağı'nın yamacındaydık. Köyümüzün bulunduğu yer öyle bir yerdi ki, biz dağın yamacında yaşıyorduk. Yakınlardan korkunç Şağbat ırmağı ve Şamiram kanalı geçiyordu. Biz dağın tepesine tırmandık; ormanın içinde, Türklerin ve Kürtlerin hayvanlarımızı, yataklarımızı, iç çamaşırlarımızı nasıl yağmaladıklarını gördük. Biz her sabah Türk veledlerin gelip hehangi bir hedefe ateş etmeye başladıklarını gördük. Türkler uzaklaştığında çocuklarımız inip yaklaştılar ve gördüler ki o hedef dedemin kafasıymış. Vicdansız Türkler dedemi canlı canlı toprağa gömüp kafasını dışarda bırakmış durmadan ateş ediyorlardı. Köye döndüğümüzde, bir yolunu bulup dedemin kokuşmuş cesedini gömdük.

1915 yılını unutamam; o zaman biz dağlardan, köylerden geçtik; Mart ayıydı, yağmurlu, tipili korkunç bir soğuk hüküm sürüyordu. Varak'a götüren son köy, Pertak'tı. Biz orada, sokaklarda şişmiş ve çürümüş, çıplak, öldürülmüş insanlar gördük. Pis kokuyorlardı. Biz Varak'a giderken bütün bunların arasından geçtik. Gün ağarırken, Varak dağlarında mevzilenmiş olan Türkler bizi görerek üzerimize ateş etmeye başladılar. Halk dehşete kapılmış ağlıyordu. …Bir-iki ay orada kalıp, biz kaçarak Van'a yaklaşıyorduk. Geceleri yol alıyorduk, çünkü gündüz vakti bizi takip ediyorlardı. Van'a yaklaşıp şehir içine gireceğimiz sırada, Türkler bizi durdurup erkek aramaya başladılar. Dürbünle seyreden Van kahramanları başladı ateş etmeye. Türklerden bazıları yere yığıldı, bazıları da kaçtı ve biz kurtulduk. Van'a girdik. …Van'da bizi okul binasına yerleştirdiler. Her sabah Van'ın nefesli çalgılar bandosu müzik çalarak dolaşıyordu, çocuklar da arkasından. Zaten Van savunması başlamıştı. Bir Ermeni biz çocuklara dedi ki, 'gidin mermi toplayıp getirin, ki yenilerini yapsınlar. Biz gidip mermi topladık ve getirip atölyeye teslim ettik. Van'da ve Aygestan'da çatışmaların şiddetlendiği gün geldi. Oraya toplanan Vaspurakanlılar büyük bir irade gücüyle hem Aygestan'ı, hem de Van'ın merkezini, Kağakamec'i savundular. Bizimkiler hem Aygestan'da, hem de Kağakamec'te zorlu çarpışmalara girdiler. Türkler Rus Ordusu'nun Salmast'tan Van'a doğru geldiğini duyarak panik içinde uzaklaşmaya başladılar. Bizimkiler saldırarak, sadece Türkleri imha etmekle kalmayıp, top, mermi, vs. gibi büyük bir ganimet de ele geçirdiler. 6 Mayıs günü Van Kalesi üzerinde Ermenistan bayrağı dalgalandı. Vaspurakanlılar Rus birliklerini ve Antranik Paşa komutasındaki Ermeni gönüllülerini büyük sevgi gösterileriyle karşıladılar" [Tnk. 35].

Türkler Van çevresindeki köylerde yaşayan binlerce Ermeniyi katletmek için yeterince vakit bulmuşlardı. Rus birlikleri Van'a yaklaştıklarında, onların gerisinden giden Ermeni yazarlar, Hovhannes Tumanyan ve Aleksandr Şirvanzade dehşet veren manzaralara şahit olurlar. Hovhannes Tumanyan anılarında şöyle yazıyor: "…Fırsat buldukları her yerde Ermenileri katletmişler; özellikle de erkekleri; güzel kadınları da yanlarında götürmüşler. Ve vakit bulduklarında, Rus Ordusu'nun ve Ermeni gönüllülerin dehşeti çok yakınlarda olmadığı zaman, barbarca eğlenceler icat etmişler; çarmıha germişler, canlı

insanların vücutlarının çeşitli kısımlarını keserek çeşitli şekillerde oyunlar oynamışlar: kişinin yarısını bakır kaba koyup belden aşağısını pişirmişler ki, canlı olan diğer yarısı görsün ve acı hissetsin… Kızgın demirlerle vücudun çeşitli kısımlarını kesmiş ve ateşte kavurmuşlar; canlı canlı kavurmuşlar. Ebeveynlerinin önünde çocuklarını boğazlamışlar; çocukların önünde de ebeveynlerini…" [Tumanyan 1959: sayfa 212-213].

Doğal olarak, eğer Ermeniler Van'da meşru müdafaaya başvurmasalardı, onlar da aynı şekilde şehit olacaklardı. Burada soykırımdan kurtulan Vanlı **Artsrun Harutyunyan**'ın (d. 1907) sözlerini hatırlatmakta fayda var: *"Meşru müdafaa, halka karşı şiddete başvurulduğunda doğmaktadır…"* [Tnk. 40].

Dolayısıyla, Van'da, Şatakh'ta [Çatak] ve diğer yerlerde kahramanca yapılan savunma muharebeleri, İttihat Hükümeti'nin uyguladığı şiddete baş kaldıran batı Ermenilerinin haklı bir isyanıydı, onların dünyadaki büyük devletlere yönelttikleri şikayet sesiydi. Aşağıdaki küçük halk şarkısı parçası da bunu doğruluyor:

"...Van küçük bir şehir kasabalarıyla,
Doldu cesetler yüz binlerle,
Boyandı ovalar kırmızı kanla,
Ses verdi bulutlar, gökkubbe ve yıldızlar,
Öyle bir bağırıp buyurdular ki,
Duysun diye Avrupa ve Amerika..." [Tnk. 628].

Ancak ne Avrupa, ne de Amerika müdahale etmedi; savunmasız kalmış halkın imdadına yetişenler sadece ulusal kahramanlar oldu.

Birinci Dünya Harbi'nin hemen başından itibaren, Batı Ermenilerine karşı, başlıca darbeyi geçmişte ulusal kurtuluş hareketlerinin önemli birer merkezi olan Muş ve Sasun'a yönelterek, yeni zalim eziyetler, yağmalama ve cinayetler tertiplediler.

Türk hükümetinin direktifini yerine getiren yerel yönetimler, askerî komutanlıkla beraber, anılan kazalarda tüm Ermenilerin yokedilmesi yönünde canice planlar geliştirdiler ve bunu icra ettiler.

1915 yılı baharında Türk düzenli ordu birlikleri, Kürt aşiretlerle beraber bu kazalardaki Ermeni ahali üzerine saldırdılar.

1915 yılının Mart ayında Türk çeteleri Sasun'a da hücum ederler. Nisan-Mayıs aylarında Sasunluların katıldığı ilk çarpışmalar cereyan eder. Ermeni savaşçılar Türk birlikleri karşısında kahramanca bir direniş göstererek, ama büyük kayıplar vererek, Andok Dağı'nın yamaçlarına çekilirler ve kendilerini oradan savunmaya devam ederler. Haziran ayında Asank bölgesinde şiddetli çarpışmalar cereyan eder. Gomuts Manastırı'ndaki ve Talvorik'teki savaşçılar Kürt çeteleri arasında panik yaratarak Satan köprüsünü ele geçirirler; Ksaklılar onların yardımına yetişir. Sasunlular 30 Temmuz günü Şenik'i kurtarırlar, ancak düşman yeni bir taaruzla Andok'un eteklerinde bulunan ahırları ele geçirir. Andok, Tsovasar ve Gerin Dağları'ndaki Sasunlular, üzerlerine taaruz eden Türk ve Kürtlere karşı kahramanca kendilerini

savunurlar. Muş ve ovalarında katliamlardan kurtulup, Kana ve Havatorik Dağları'nda barınan otuz bine yakın Ermeni kahramanca direnmektedir. Ancak o savunma direnişi acımasız bir şekilde kırılır.

"Türkler saldırıp başladılar katletmeye," dedi soykırımdan kurtulan Sasunlu **Arakel Davtyan** (d. 1904), *"güzel kızları, güzel kadınları götürdüler, kaçırdılar. Köyümüzde Misak adında bir fedayi vardı. Onun silahı vardı; manastıra girdi ve çarpışmaya başladı. Bizim silahımız yoktu. Sasun iki ay direndi. Türk askerler gelip bizi kuşattılar; başladılar bizlerden bazılarını katletmeye. Yardımımıza koşan olmadı; katlettiler"* [Tnk. 4].

Sasun'un Şenik köyünden görgü tanığı **Khaçik Khaçatıryan** (d. 1900) aynı şekilde anlattı: *"Türk Ordusu geldi; yaklaşık 60.000 kişiydiler. Gelip köyü kuşattılar. Bizimkiler direndiler. Türk Ordusu iki defa köye girdi. Her iki defasında da bizim fedailer ve silahı olanlar onları geri püskürttüler. Fedailerimiz köyün merkezinde toplanmışlardı. Ondan üç gün önce halkımız köyden çekilmiş, çocuklar ve kadınlarla birlikte Andok'a gitmişti. Ben de onlarla gittim. Temmuz'un başında Andok'a gittik. Ne ekmek, ne su vardı; sadece tuzsuz et bulunuyordu; tuz da yoktu. 45 gün kadar orada kaldık. Savaşanlar savaştı. Türk Ordusu Andok'a geldi. Orada da çarpıştılar. 45 gün sonra ekmeğimiz, erzağımız bitti. Ekmek yoktu. Sadece kavrulmuş un kalmıştı. Türk Ordusu gelip Andok'u istilâ etti; vadiler çocuk cesetleriyle doldu. Anneler çocuklarını kurtaramadılar. Türkler ve Kürtler ateş ediyorlardı; bir mermiyle on kişi yere düşüyordu. Kaçan, kurtuldu. Gelinleri götürdüler. Sonunda, mermi harcamamak için halkı dağın tepesinden ırmağa atıyorlardı. Irmağın suyu o kadar çok insan götürdü ki..."* [Tnk. 2].

Sasunlu başka bir görgü tanığı, **Yeğyazar Karapetyan** (d. 1886) o tarihsel olayları daha ayrıntılı bir biçimde yorumladı: *"Kürtler tarafından Ermenilere karşı düzenlenen saldırılar sözde gayri resmî nitelik taşıyordu; ancak genel kanı, bütün bunların hükümetin verdiği tavsiyeler üzerine yapıldığı yönündeydi. Bunun en güçlü kanıtı ise Ermenilerin şikâyetlerine kulak asılmaması, başvurulara cevap verilmemesi idi. Servet Paşa Jön Türklerdendi; bölgenin komutanıydı ve İslam'a sadıktı. Dolayısıyla onun da diğer bölgelerdeki Paşalar gibi görevini yerine getirmesi gerekmekteydi. 10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atlıyla beraber sağdan ve soldan Muş'a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınıyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki, Muş ovasındaki 105 köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, bir gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş'un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar olan bölgedeki 35 köyde yapılacak katliamlar Hacı Musabek'e bırakılmıştı; onun emrinde 3.500 kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki 15 köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Sleman Ağa'ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı 1.000 Kürt vardı. Aziz Karapet civarındaki 20 köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı Jön Türk Raşid Efendi'ye bırakılmıştı; onun 500 kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı'nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü'nde oturan Müdür de kendi jandarmalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu*

bölümünde bulunan 15 köyde düzenlenecek katliamlar Cıbranlı Dırboyi Cınti'ye, Kolotoyi Zuber'e ve Ağçan Müdürü'ne bırakılmıştı; onların emrinde binin üzerinde Kürt jandarma vardı. Ovanın doğu kısmında, Çıhur'a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret'e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan 1.200 atlı vardı. Bu düzenli güçler dışında her Müslümana, rastladıkları Ermeniyi acımadan öldürüp yok etme görevi verilmişti. Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Türkler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vak'aları da oluyordu. Bazen yetişkin kadınlar çok gerekli bir şeyi getirmek için şehre gidiyorlardı; onlar da yolda eziyetlere ve onur kırıcı küfürlere maruz kalıyorlardı. Halk endişeye kapılmıştı; insanların gözüne uyku girmiyordu; halk rahat edemiyordu.

22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden 100 atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı'nda geçirdi. 23 Haziran günü onlardan 10 atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden 10 tane koyun, 60 okka un ve 10 tane de keçeden yapılmış cüppe vermemizi istedi. Onlar bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mıdır, vicdan azabından mıdır bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: 'Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan'dan, Osmanlı toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Slivan Ovası'na bakarsanız, görürsünüz ki buğday tarlalarındaki başaklar büyümüş, birbirlerine yaslanmıştır; ama orada bir serçe dahi göremezsiniz. Orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de hükümet bizi buraya çağırdı ki, biz Muş Ovası'nda ve Sasun'da yaşayan Ermenileri de katledelim. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalmaması gerekiyor.' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık… Böylece, yüzyıllar boyu bu topraklara ve bu sabana bağlı kalmış, Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü. Onun asıl sahipleri, 105 köyün 70.000-80.000 kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. …28 Nisan günü Vardavar [Rab İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet Yortusu] *yortusunun Pazar günüydü; Ermeni Ulusu'nun mutlu bayramı; fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü..."* [Tnk. 1].

Yukarda bahsi geçen Vardavar gününü Muşlu **Şoğer Tonoyan** (d. 1901) da anlattı: *"...1915 yılının Vardavar günü katliam yapıldı. Türk askerleri Dağıstanlı Çeçenler getirip bizi katlettiler. Bizim köyü yağmalamaya geldiler; koyunları, mandaları ve malları alıp götürdüler. Güzel olanları götürdüler. Halamın bir oğlu vardı; o gece gündüz benim yanımdaydı; onu da götürdüler. Erkek kalmadı. Küçük büyük herkesi toplayıp, Avzut köyünün ahırlarına doldurdular, ateşe verip yaktılar. İnsanları Malkhas Mardo ahırlarına doldurdular; ahırların etrafını ot yığınlarıyla çevirdiler; üzerlerine de petrol döküp ateşe*

verdiler. Ailemizden 60 kişi o ahırlarda yandı. O gördüğüm günü, lao,[11] *düşmanım görmesin. Sadece ben ve erkek kardeşim kurtulduk. Önce, güzel gelinleri ve kızları götürüp Türkleştirdiler; ne kadar genç erkek-bebek var idi ise annelerinin kucağından kapıp zaptiye yapmaya götürdüler. Duman ve ateş ahırı sardığında, millet başladı öksürmeye ve boğuldu. Anneler çocuklarını unuttu, lao, gerçek bir Sodom-Gamorra durumuydu. Yanan insanlar koşuşturup, duvarlara çarpıyorlardı; yere düşen kendi çocuklarını ayakları altında çiğniyorlardı. O gün kendi gözlerimle gördüğümü, lao, dağlardaki kurtlar görmesin. ...Diyorlar ki, o günü gören Türk molla, dayanamadı, kendini astı. O karışıklıkta insanların büyük bir kısmı boğularak öldü. Ağılın çatısı çöktü; çöktü, ölülerin üzerine düştü. ...Keşke ben ve küçük kardeşim de yanan 60 kişi gibi yansaydık da o imansız insanların acımasız ve Allahsız kanununu görmeseydik. Köyümüzü, Vardenis, Mışakhışen, Ağbenis, Avzut, Khıvner ve çevredeki diğer köylerin bütün sakinlerini ahırların içinde yaktılar. O gördüğüm günü benim düşmanım görmesin… Ahırın kirişleri yanınca, dam çöktü; ahırın üstünde bir gedik oluştu; alev ve duman o delikten dışarı çıktı; bize de hava geldi. Artık hava alabildiğimizden, ben ve amcamın kızı Areg bilincini kaybetmiş olan erkek kardeşimi elinden kolundan tutarak kaldırıp dama çıkardık. Ben ve Areg de yanmış kirişlerin, cesetlerin üzerine basarak o gedikten dışarı çıktık. Dışarı çıktığımızda gördük ki, Türk askerler çember oluşturmuş dans edip eğleniyorlar. Onların söylediği şarkı bugüne kadar kulaklarımda çınlar: 'Yori yavrum yori!'* [Yürü yavrum yürü] *deyip kılıçlarını birbirlerine çarptırarak dans ediyorlardı..."* [Tnk. 9].

Muşlu görgü tanığı **Sedrak Harutyunyan** (d. 1904) da birçokları gibi anlattı: "*Ben sadece bizim köydeki katliamı görmedim, bizim bütün köylerimizin panik halinde kaçışını gördüm. Her tarafta hasır gibi yere serilmiş cesetler vardı…"* [Tnk. 10].

Ermeni Soykırımı'nın karanlıkta kalmış kısımlarına ışık tutan tarihçi, Profesör Vahakn Dadrian Muşluların çektiği tarif edilmesi imkânsız eziyetleri anlatırken şunların altını çiziyor: "…Gerçekten de, Muş Şehri'nin ve Muş Ovası'nda bulunan 100'e yakın köyün 90.000'e yakın bütün Ermeni nüfusunun katledilmesi Ermeni Soykırımı'nın en dehşet veren ve aynı zamanda da en tüyler ürperten bölümlerinden biri oldu. Üç olay Muş katliamına bu açıdan kendine özgü bir nitelik kazandırmıştır: ilk olarak, Türk Ordusu, Kürt çeteleri ve Osmanlı Hükümeti'nin yönetici kadrosu el ele vererek İttihat'ın korkunç planının gerçekleştirilmesine katkıda bulundular; ikinci olarak, o ordunun verdiği hizmet olağan dışıydı; şöyle ki, 10-20 tabur Harput'tan özel olarak oraya getirilmiş ve o taburlar bir top ağıyla Muş'un Ermeni mahallelerini kuşattıktan sonra, korkunç bir gürlemeye neden olan top atışlarıyla o mahalleleri yerle bir etmişler ve Ermeni nüfusu kendi evlerinin yıkıntıları altında yok etmişlerdir; halbuki sadece birkaç ev tahkim edilmiş ve silahlı direniş göstermekteydi; üçüncü olarak, Muş Ovası'nın 70.000-80.000'e varan Ermeni nüfusunun ezici çoğunluğunu, yani kadınları, çocukları ve yaşlıları samanlıklara ve ahırlara tıkarak hepsini ateşe verip diri diri yaktılar…" [Dadrian 1995: sayfa 14].

[11] Lao: Sasun lehçesinde ve diğer lehçelerde kız ya da erkek evlatla konuşurken kullanılan, sevgi ifade eden bir sözcük.

Khınuslu [Hınıs] **Hırant Gasparyan** (d. 1908) ise şöyle anlattı: *"Ben ne gördüysem, onu anlattım size. Gördüklerim tümüyle gözümün önündedir. Khınus'tan hiçbir şey getirmedik. Sadece canımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı; bir kız kardeş, bir erkek kardeş, annem ve ben kurtulduk…"* [Tnk. 13].

Eğer 143 candan oluşan büyük sülaleden sadece 4 kişi kurtulmuş ise, o halde faşistlerin gaz odalarının prototipleri olan ateşe verilmiş ahırlarda ve samanlıklarda kaç bin Ermeninin, Yahudi Holokostu'ndan çok önce, kurban edildiğini tahayyül etmek mümkündür.

Bu tarihî olaylarla ilgili olarak şu halk şarkısı da bestelenmiştir:

"…Sasun kazası dolu ormanlarla,
Çevrili kale gibi yüksek dağlarla,
Karşı durdu hep Türk ordusuna
Sasun tüttü sıcak kan kokusu." [Tnk. 627].

Kahraman Şebinkarahisar, Şatakh [Çatak], Karin [Erzurum], Pontos, Muş, Sıvas, Kharberd [Harput], Malatya ve Diyarbakır şehirlerinden, Batı ve Orta Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerden, İzmit'ten, Bursa'dan, Ankara'dan, Konya'dan ve başka yerlerden *"sıcak kan kokusu"* geliyordu. Tarif edilemez bir zulümle çocuklara bile acımadan herkesi imha ediyorlardı.

Ve Rus orduları geri çekildiklerinde, onların arkasından Van, Sasun [Sason], Şatakh [Çatak], Şebinkarahisar, Muş, Bitlis, Alaşkert [Eleşkirt], Beyazıt, Baberd [Bayburt], Erzurum ve diğer yerleşim yerlerindeki Ermeniler de mecburen Doğu Ermenistan'a göç ederler. Onlar gözyaşlarıyla, ama çaresiz, kendi memleketlerini, kendi bin yıllık tarihî vatanlarını terkediyorlar ve sızlanarak, göç yolunu tutuyorlardı. O tarif edilemez büyük ulusal acıyı soykırımdan kurtulmuş yetenekli Muşlu **Şoğer Tonoyan** (d. 1901) kendi bestelediği ağıtta özetlemiştir:

"Sahipsiz bıraktık güzel Muş Ovasını, Duran'ı,
Kutsal konutlarımızı, evi, barkı ve vatanı,
Kiliseler ve manastırlar, kitaplar, kanunlar ve İnciller
Sahipsiz kaldı, kaldı, düştü itin ağzına..." [Tnk. 653].

Göç gerçekten de bir trajediydi.

Vanlı **Varduhi Potikyan** (d. 1912) o dehşet veren kargaşalığı acıyla yeniden hatırladı: *"…Ah düşmanım bile o günü görmesin. Vay! Keşke o gün kara olsaydı. Biz gelip Berkri köprüsünün yakınına ulaştık. Birden millet 'kaçın!' diye bağırdı. Karanlıkta gördük ki, Bekri vadisi dar bir vadiydi; ırmağa ulaşmadan Kürtler saldırdı. Ermeniler kaçarken ayakları kayıyor ve ırmağa düşüp boğuluyorlardı. Kimisi hayvan sırtında ırmağı geçmek istiyordu, kimisi suya girince, akıntı onu sürüklüyordu. Bağırıyor, inliyor, ağlıyorlardı. Kürtler üzerimize ateş ediyorlardı. Anne çocuğunu unuttu…"* [Tnk. 54].

Aşağıdaki renkli halk şarkısı göçün o korkunç izlenimlerinin doğrudan etkisi altında bestelenmiştir:

"...Berkri'nin Kara Dağından Türk aşağı indi,
Binlerce ceset yerlere serildi,

Viran olasın sen vicdansız Berkri nehri,
Binlerin kanını emen nehir" [Tnk. 438].

Çok sayıda kayıp vererek, toz bulutları içinden kederli, bitkin ve acı çekmiş insanlar sel gibi ilerliyordu. Vanlı hayatta kalan görgü tanıklarından **Varsenik Abrahamyan** (d. 1905) şu ağıtı yakmakta:

"…Kağnılar geldi sallanarak,
Analar geldi mırıldanarak,
...Viran edip, yıktılar,
Derdi acıyı bize bıraktılar,
Bahar açtı, bahar geldi
Yağmur yerine kan geldi..." [Tnk. 438].

Daha sonra meşhur bir kimyacı olan Vanlı **Ağasi Kankanyan**'dan (d. 1904), nasıl göç ettiklerini anlatmasını rica ettiğimde, o geçmişini üzüntü ve gözyaşlarıyla tekrar yaşayarak, şöyle dedi: *"...Iğdır'a varana kadar yağmurun ve güneşin altında, çamurlar içinde, yarı aç ve susuz on günlük yol katettik. Yolda, Kürtler sık sık saldırıyor, insanları katledip soyuyordu. Bu olaylar özellikle yığılmaların olduğu Bandimahi köprüsü (Berkri) yakınında cereyan etti. Türklerin eline geçmemek için nice anneler çocuklarını kucaklamış vaziyette o köprüden suya atladı. Yolda öldürülenleri ve ölenleri yol kenarında bırakıyorlardı; çoğu zaman üstlerini toprakla örtmüyorlardı. Ben gömülmemiş ceset görmekten o kadar etkilendim ki, yüreğime bir hüzün çöktü ve bu durum bugüne kadar da sürüyor"* [Tnk. 33].

Varını yoğunu yitirmiş, bitkin düşmüş batı Ermenileri yakınlarını yollarda gömülmemiş vaziyette bırakarak, büyük zorluklarla, aynı kaderi paylaşacak olan Iğdır'a (Surmalu-Sürmeli) ulaşırlar. Sürmeli hakkında bestelenmiş halk şarkısının sözlerini bana, halk tarafından sevilen tanınmış şarkıcı, soykırımdan kurtulan Şatakhlı [Çatak] **Hayrik Muradyan** (d. 1905) aktarmıştır:

"Ay Surmalu! Can Surmalu!
Çan sesi duyulmuyor, Ermenice konuşulmuyor artık,
Yuvası yıkık kurtlarla dolu ormana dönmüşsün,
Okullarla dolu, kalabalık ilçe.

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!..." [Tnk. 655].

Kilikya Ermenileri de korkunç bir kâbus yaşadı.

İstisnaî bir önem arzeden 'Berlin-Bağdad Demiryolu' Ermenilerin yoğun olduğu Kilikya'dan geçiyordu. Bu durum Türk Hükümeti'ni endişelendiriyordu; zira Kilikya'nın çalışkan ve faal Ermenileri parlak iktisadî durumları sayesinde Türk ekonomisine hâkim olabilirlerdi. Dağlık Kilikya'daki Ermeni köyleri ve kasabaları Hacın ve Zeytun'dan Dörtyol'a kadar yayılıyorlardı. Bu köylerin sakinleri ipek dokumacılığı, halıcılık, dokumacılık ve diğer ulusal zanaatlarla iştigal etmekle birlikte, yeni nesil orada faaliyet gösteren Ermeni ve yabancı okullar ve kolejler sayesinde oldukça iyi eğitim görmüştü. Bu okullar

onların ruh ve biliçlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardı. Bundan başka, 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra vaat edilen ama hayata geçirilmeyen "reformlar"la bağlantılı olarak Türkiye'nin birçok bölgesinde baş gösteren şiddet olayları ve katliamlar, doğuştan hürriyet aşığı Kilikyalıları henüz nihaî olarak yok etmemişti. Kilikya'nın kartal yuvası Zeytun zaten çoktandır Türk despotizminin öfkesinin odağı haline gelmişti. Dolayısıyla, artık cesur Zeytunlularla da hesaplaşma zamanıydı.

Bu tarihî olayların ayrıntıları soykırımdan kurtulan Zeytunlu görgü tanıkları **Gürcü Keşişyan** (d. 1900), **Hovsep Bıştikyan** (d. 1903), **Karapet Tozluyan** (d. 1903), **Eva Çulyan** (d. 1903), **Sedrak Gaybakian** (d. 1903), **Samvel Arcikyan** (d. 1907) ve **Gayané Aduryan**'ın (d. 1909) [Tnk. 252-258] anlattıkları anılarda izah edilmiştir.

Son Ermeni Krallığı'nın (11.-14. Yüzyıl) liyakatli mirasçıları ve geçmişte verilen ulusal kurtuluş mücadelelerinden kalma şanlı geleneklere sahip olan Kilikyalılar bu defa da fedakârca bir mücadeleye girebilirlerdi; ama Kilikya Katolikosu Sahak II. Khabayan ve önde gelen Ermeniler buna engel oldular; onlar Türk Hükümeti'nin yalan vaatlerine kanarak, "Ufak bir hareketin Türkiye'de yaşayan bütün Ermenileri tehlikeye atacağını" savunarak, "itaat etme" telkininde bulundular.

Zaten Türk Hükümeti başka yerlerde olduğu gibi, Kilikya'da da Ermenilerin silahlarını toplamış, gençleri silah altına almıştı; ancak o gençlerden birçoğu askerden kaçmayı ve Zeytun'da saklanmayı başarmıştı. Hurşit Paşa 3.000 kişilik kuvvetle gelip, Berzınka Dağı üzerinde inşa edilmiş eski Aziz Astvadzadzin Manastırı'na sığınan asker kaçaklarının teslim olmasını talep eder. 25 Mart 1915 günü düşman Manastır'ı top ateşine tutmaya başlar. Zeytunlu müdaafiler, Panos Çakıryan komutasında, az sayıdaki mermilerini tutumlu bir biçimde kullanarak düşmana karşılık verirler.

"...Manastır Zeytun'un tam karşısındaydı," diye bana anlattı **Karapet Tozluyan** (d. 1903), *"biz Zeytunlular durmuş seyrediyorduk. Bir de gördük ki birkaç asker Manastır'ı yakmak için tenekeyle gazyağı götürüyor. Ama, eşkıyalar* (müdaafiler) *Manastır'ın içinden onları vurup öldürdüler..."* [Tnk. 254].

9 Nisan günü Zeytun'un önde gelenlerinden 300 kişi kışlaya götürülür, daha sonra da onların aileleri. Bütün o insanları bilinmeyen yerlere sürgün ederler. Bunlar sürgüne gönderilen ilk insanlardı. Zeytun Tehciri başlar. Önce Manastır mahallesi boşaltılır; daha sonra Zeytun çevresindeki köyler. Ondan sonra da kartal yuvası Zeytun harabeye çevrilir.

1915 ilkbaharından itibaren Kilikya'da Ermeni tehciri ve kıyımı başlar. Ardı ardına Maraş [Kahramanmaraş], Ayntap [Gaziantep], Hacın, Antiok [Antakya], İskenderun, Kesab ve Ermenilerin yaşadığı diğer bölgeler boşalmaya başlar.

"Sürgünlük çıktı, köy boşaldı,
Benim kıymetli malım Türklere kaldı,
Çoluk-çocuk yolcu oldu,
Alan-talanı başladı..." [Tnk. 460, ŞOT].

Yakın Doğu misyonerlerinin başkanı Johannes Lepsius "Ermenistan Katliamları" başlıklı gizli raporunda Zeytun tehcirinden bahsederken şöyle diyor: "Bütün Zeytunlu Ermeni nüfusun tabi tutulduğu

sürgün kısa bir süre içerisinde, halkın birbirini takip eden kervanlara bölünmesiyle gerçekleştirildi. Onlar yaklaşık 20.000 kişiydiler. Şehrin 4 mahallesi vardı. Şehrin sakinlerini birbirleri ardından, çoğu zaman kadın ve çocukları erkeklerden ayırarak götürdüler. Her zanaattan birer kişi olmak üzere sadece 6 Ermeni şehirde kalabildi. Sürgün haftalar sürdü. Mayıs'ın ikinci yarısında Zeytun tamamıyla tahliye edilmişti. Zeytun sakinlerinden 6-8 bin kişi Konya ve Ereğli arasındaki Karapınar ve Süleymaniye isimli bataklık bölgelere, 15-16 bin kişi de Mezopotamya ovasında bulunan, Fırat nehri üzerindeki Deir-es-Zor'a* gönderildi. Sonu gelmek bilmeyen kervanlar Maraş'tan, Adana'dan ve Halep'ten geçti. Yiyecek yetersizdi, onları bir yere yerleştirmek hatta sürgünü tamamlamak için bile hiçbir şey yapılmadı…" [Galustyan 1934: sayfa 178].

"Ermenilerin yok edilmesi, Alman yöntemi, Türk işi," adlı çalışmasında Fransız siyaset yazarı René Pinon, "Ermeni Tehciri sadece sinsice gizli tutulmuş bir ölüm fermanıydı," diye yazmıştır [Pinon 1916: sayfa 27].

Sürgün yollarında, insafsız zaptiyeler ve asker üniforması giymiş hapishanelerden salıverilen katiller herkesi soyuyor, insanları kaçırıyor, kadınları ve kızları kirletiyorlardı.

Silahsız ve yöneticilerinden yoksun, çaresiz kalmış Ermeni Halkı kamçı ve süngü darbelerine maruz kalarak, yaşlı gözlerle, doğup büyüdüğü zengin yurdundan sürgüne gönderiliyordu. Türk Hükümeti'nin güttüğü soykırım politikası Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin yaşadığı hemen hemen bütün bölgeleri kapsıyordu.

Basenli [Pasinler] **İşkhan Haykazyan** (d. 1909) düşüncelerini bizimle paylaşarak şöyle dedi: *"...Bazen geçmişte yaşadıklarımı düşünüyorum; Türklerin silahsız Ermeni Halkı'nı nasıl acımasızca katlettiklerini. Doğrudur, savaşta* (İkinci Dünya Harbinde - V. S.) *biz de dövüştük, insan da öldürdük; ama o bir savaştı, her iki tarafın da silahı vardı. Ermeni Halkı ise o zaman tamamen korumasız ve silahsızdı..."* [Tnk. 93].

Ermeniler hem memleketlerinde, hem de sürgün edildikleri yerlerde katlediliyorlardı: Mezopotamya'nın uçsuz bucaksız çöllerinde, özellikle de Rakka'da, Havran'da, Ras-ül-Ayn'de, Meskene'de, Suruc'da, Deir-es-Zor'da ve başka yerlerde.

Sürgünün sebebiyet verdiği mahrumiyetlere katlandıktan sonra çöldeki Arapların yanında varlığını sürdüren Beylanlı **Martiros Güzelyan** (d. 1898) kendi geçmişini büyük bir öfkeyle hatırladı: *"...Türklerin yatağanı Ermeni ocaklarını darmadağın etti. Varımızı yoğumuzu çaldılar; evimizi barkımızı alt üst ettiler; bizi de Arabistan çöllerine sürdüler; aç, susuz, dilenerek gidiyorduk; nereye gittiğimizi biz de bilmiyorduk…"* [Tnk. 278].

Nikomedyalı [İzmit] **Muşeğ Hakobyan** (d. 1890) sürgün yollarında çektiği eziyeti benzer bir derin üzüntüyle hatırladı: *"...Evimizi yıktılar, içindekileri de çaldılar, hayvanlarımızı sürüp götürdüler. Sürgün yolunda emir geldi: kişi başına birer altın toplansın diye... O kadar acımasızdılar ki bizi yormak için*

* Deir-es-Zor: Halkın Der Zor olarak ifade ettiği yer.

geçtiğimiz yoldan bizi geri döndürüp yeniden dağlardan vadilerden geçiriyorlardı, ki yorulup kırılalım. Zaten ne ekmek vardı ne de su…" [Tnk. 228].

Amerika'da yaşıyan aslen Kharberd [Harput] Kesirik köyünden **Cohar (Helen) Aslanyan-Mamikonyan** (d. 1895) şunları anlattı: *"...Bizler Kharberd'den Perşembe günü ayrılıp, bütün yolu yalınayak kat ederek, önce Mardin'e, oradan da Tigranakert [Diyarbakır] ve Ras-ül-Ayn'a gittik. Nerede elbise veya çaput parçaları bulsam orada şişmiş ve kanayan ayaklarıma sarıyordum. Sadece Tanrı'nın yardımı sayesindedir ki, o uzun mesafeyi yürüyerek kat edebildik; yoksa, yiyecek ve su olmadan o kadar uzağa nasıl gidebilirdik? Bazen su kaynağı çok yakınımızda olduğu halde, su içmemize izin verilmiyordu. İnsan yemek yemeden yaşayabilir; ama, susuz yaşamasına imkân yoktur"* [Tnk. 111].

Bursalı görgü tanığı **Davit Davtyan** (d. 1908) anlattı: *"…sülalemiz 62 kişiden ibaretti. Sadece 4 kişi geri döndük. Bazılarını askere aldılar ve orada katlettiler; bazıları sürgün yollarında öldü, katledildi. Büyük zorluklarla ordudan firar eden dayımı takip edip öldürdüler. Babam da ordudan firar etmiş ve Mütarekeye kadar Konya'daki bir çiftlikte saklanmıştı. Annem, kız kardeşim, büyükbabam sürgün yollarında bitlerden dolayı tifoya yakalandılar. Konya'nın kurak ovalarında aç susuz yürüyorduk…"* [Tnk. 214].

Bursa şehrinden görgü tanığı **Avetis Norikyan** (d. 1909) da şunları anlattı: *"...Dört yıl orada kaldık. Kırlarda ot topluyorduk; buğday hasatından geri kalan son taneleri toplayıp yiyorduk. Ama büyükannem yolda öldü. Benim 3 amcamı aileleriyle birlikte Der Zor'a sürmüşlerdi ve hepsi de katledilmişti..."* [Tnk. 215].

Afyonkarahisarlı **Sümbül Berberyan** (d. 1909) çalışkan ve dinamik 80 yaşında bir kadındı. Ben kendisinden geçmişini anlatmasını rica ettiğimde, önce reddetti; heyecanlanmaya, sonra da ağlayıp kendi kendine mırıldanmaya başladı. Anladık ki o kendi kendine bestelediği ağıtı söylüyordu. Kendi mutsuz geçen yaşamının hikâyesi olan o hüzünlü şarkı, anlattığı anıları arada bir kesiyor ve anlatım şarkıyla devam ediyordu. O başlı başına bir trajediydi. İşte onun anlattıklarından bir bölüm: *"...Ben babamı hatırlamıyorum. Türkler onu öldürmüşlerdi. Dayımı da işkencelerle öldürmüşlerdi. Ağabeyimi askere aldılar. Sonra erkek kardeşimi de götürdüler. Sonradan duyduk ki, onları 17 Ermeni gençle birlikte gece vakti öldürüp köyün köprüsünün altına atmışlar. Öyle ki, sürgüne gittiğimizde yanımızda hiç erkek kalmamıştı. Der Zor'da 5 teyzemi de kaçırıp götürdüler; sonra da onların kafalarını kesip süngülerin üzerine diktiler ki görelim. Onların cesetlerini de Fırat Nehri'ne attılar. Annemin halasının sadece yarısını bulduk; onu annem gömdü… Herkesi katlettiler; kimseyi sağ bırakmadılar. Ağlamaktan annemin gözleri kör oldu…"* [Tnk. 198].

Yozgatlı **Arşakuhi Petrosyan** (d. 1903) olanları hatırlamaya yüreğinin dayanmayacağını öne sürerek başlangıçta anılarını anlatmayı reddediyordu; ancak sonra, güç toplayarak, sonu gelmez anılarını anlatmaya başladı. Bunlardan bir bölüm aktarıyorum: *"…Yozgat dağlarında 6 gün yürüdük. Su yoktu, ekmek yoktu. Susuzluktan halkın ağzı kuruyordu… Bizi sürekli, koyunlar gibi götürüyorlardı. Bir de baktık ki arkamızdan, üstleri başları kanlar içinde, dövülmüş, eziyet edilmiş, soyulmuş Ermeniler bize yaklaştılar*

ve dediler ki: 'Vay, keşke biz de de sizinle gelseydik'; ve başladılar ağlamaya… bu arada Jandarmalar gelip başladılar bağırıp çağırmaya, bizleri birbirlerimizden uzaklaştırmaya. 'Birbirlerinizden uzak durun!' diye bağırıyorlardı. O Ermeniler de bizden beter 6 gün aç yürümüşler hem de dayak yiyerek ve yaralı bir halde... O karışıklıkta birden kara bir bulut gelip bizi kapladı. Jandarmalar bizi kaybetti. Biz başladık o Ermenilere elimizden geldiğince yardım etmeye: onlara biraz ekmek kırıntısı, veya ot veriyorduk; veya elbiselerimizi yırtıp onların yaralarını sarıyorduk. O insafsız allahsızların yarın bizi de aynı duruma düşüreceğini düşünmüyorduk... Siyah bulutlar bizden uzaklaşınca jandarmalar yeniden işe koyuldular; biri kırbacıyla, diğeri zincirle ilerlememiz için bize vuruyordu. Sözde rahat edelim diye bizi götürüp evlere soktular. Gece üstümüze hücum ettiler; kapıları söktüler ve silahlarla üstümüze saldırdılar. Annemin elbiselerinin içine dikili altınlar vardı; onları alıp götürdüler. Kalan ne varsa onu da çaldılar; bizi anadan doğma bir halde bıraktılar… Bir de baktık ki bir tellal geldi; başladı bağırmaya: 'Haydi! gâvur kesmeye gidelim! Balta kürek alalım! Gâvur[12] *kesmeye gidelim!' Bunlar aklıma gelince kalbim duracak gibi oluyor... Orada bir Türk köyü vardı. Türk kadınlar gelip bizim için gözyaşı döktüler; öyle bir ağladılar ki sanki önlerine cenaze konmuştu. O yaralı Ermenileri boğazlamadan evvel onların elbiselerini üzerlerinden çıkardılar ki içlerine dikili altınlar kendilerine kalsın. Tenekeler altınla dolmuştu. O yaralı Ermenileri götürüp, bizden az ötede vadinin ağzında boğazladılar. Ermenileri boğazlanırken, Türkler gelip boğazlananların üzerinde altın arıyorlardı… Biz durmadan ağlıyor, bir taraftan da titriyorduk. Hepimiz de kadın, kız ve çocuktuk; içimizde erkek yoktu. İki tane 17 yaşında oğlan vardı; onları da denklerin altına saklamışlardı ki bulamasınlar. Ağlamalar, sızlamalar duyuluyordu… 'Allah yardım etsin!', 'Ey Türk! Allah'tan bul', 'Alçak Türk!' Bir de baktık ki yüksek rütbeli zabitler gelip, bizimle tatlılıkla konuşmaya başladılar: 'Bacılar, anneler, sizden rica ediyoruz; Türk olup olmayacağınıza iyi karar verin. Siz boğazlananları gördünüz. Onlar gibi olmak ister misiniz? Türk olmanız daha iyi değil mi? Yoksa sizi de onlar gibi boğazlayacağız...' Aman yavrum! hangi birini söyleyeyim, hangi birini itiraf edeyim? Benim başıma gelen, pişmiş tavuğun başına gelmemiştir..."* [Tnk. 175]. Ve zavallı yaşlı kadın gözyaşlarına boğuldu.

Eskişehir'den **Samvel Patryan** (d. 1900) geçtikleri yerleri ve çektikleri eziyetleri hatırlıyordu: *"…1915 yılında bizi sürgüne gönderdiklerinde, bizi Eskişehir'den, önce Sivrihisar'a, sonra Haymana'ya, daha sonra ise Kırşehir'e nasıl yayan götürdüklerini hatırlıyorum. Sonra da bizi Kayseri'ye tekrar yayan götürdüler. Yolda neler görmedik, neler çekmedik ki!"* [Tnk. 205].

"…Köyümüzden sadece ben hayatta kaldım," diyen Zeytunlu **Yeva Çulyan** (d. 1903) gözyaşlarıyla anlattı: *"Türkler gelip herkesi köyden çıkardılar. Yürümemiz için bize kamçıyla vuruyorlardı. Ellerimizi arkadan bağlayarak, hepimizi götürüp kışla gibi yüksek bir yere doldurdular. Orada bıçak ve baltalarla birinin elini, diğerinin ayağını, bir diğerinin de kolunu kestiler. Bizi çırılçıplak soydular…çırılçıplaktık, ne don, ne gömlek kalmıştı. Orası Der Zor'du… Sabahleyin gelip bizi toplayarak yeniden başladılar katledip suya atmaya. Mağaranın altından Habur nehri akıyordu. Birinin kafasını, diğerinin ayağını, bir diğerinin*

[12] 'Gâvur': Türkler tarfından 'inançsız'anlamında Hıristiyanları aşağılamak için kullanılan bir ifade.

elini keserek, kopardılar ve hepsini de yere birbiri üstüne yığdılar. Ölmemiş insanlar vardı, ama kemikleri kırılmıştı; biri ağlıyor, diğeri sızlıyordu; bir yandan kan kokusu, diğer yandan açlık… Canlı olanlar başladı ölülerin etini yemeye…" [Tnk. 255].

Kharberdli [Harput] **Aram Köseyan** (d. 1908) da şöyle anlattı: *"1915'te bizi Harput'tan sürme emri verildiğinde ben 7 yaşındaydım. Giyinip kuşanıp, süslenip püslenerek yola çıktık; sanki düğüne gidiyorduk. Yolda soygun başladı; hem de bir kere değil; ardı ardına kim ne bulduysa kaçırıyordu. Sonunda zaten iç çamaşırlarımızla kalmıştık; onlar da lime lime olmuştu… Annem yerde yatan ölüleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Sonra annem ve kardeşim yolda kaldılar; yürüyemediler. Öldüler mi, ne oldular bilmiyorum. Arkamızdan Türkler geliyor, benim gibi çocukları topluyorlardı. Bizi öldürecekler miydi yoksa evlat mı edineceklerdi bilmiyordum. ...O kadar yürümüştük ki takatimiz kesilmişti. Sonunda durma emri verildi. Bir vadide durduk. Başladılar büyüklere sormaya: 'Ermeni misin, yoksa Türk mü?'; 'Ermeniyim' diyenleri bir tarafa diziyorlardı, 'Türküm' diyenleri, de öteki tarafa. 'Ermeniyim' diyenlerin hepsini uzaklara götürüp boğazladılar. 'Türküm' diyenler kurtuldu… Biz küçükleri geceleyin tepecik gibi bir yerde topladılar. Yorgunduk. Meğer o tepecik insan kafataslarından oluşuyormuş! Sabah, gün ağardığında, üst üste dizili kesik başlar gördük; bunlar bir tepecik oluşturmuştu. Biz bütün gece o kesik başların üstünde uyumuşuz da haberimiz yokmuş..."* [Tnk. 123].

Bu dehşet veren izlenimlerin etkisi altında, ıstırap çeken halkın yürek parçalayan ağıtı bestelenmiştir:

"Bülbül de öter, 'Bahar geldi! Bahar!' diye,
Deşme yaramı, derindir derin,
Aman! Merhametli Tanrım nedir bu Der Zor?
Ağlamaktan gözlerimiz görmez oldu" [Tnk. 458].

Ve Ermenice konuşmak da yasak olduğu için onlar kendi acılarını ve ıstıraplarını büyük ölçüde Türkçe ifade etmeye mecbur kalmışlardır.

Tarihsel değeri olan ve gerçek olaylara dayanan o şarkıları farklı bölgelerde soykırımdan kurtulanlardan elde ederek, farklı zamanlarda, çeşitli versiyonlarıyla yazıya döktüm. Bu husus da kanıtlamaktadır ki o şarkılar tarihsel olayların sanatsal bir yansıması olarak bütün halka aittir. Destan niteliği taşıyan ***"Der Zor çöllerinde"*** başlıklı o 80'ı aşkın dörtlük, temaları ve nakaratlarının benzerliğiyle birbirine bağlanmakta ve Ermenilerin çektiği tarif olunamaz ıstırapları anlatmaktadır.

Bana ilk Türkçe şarkı söyleyen, soykırımdan kurtulan kişi olan **Yeğisabet Kalaşyan** (d. 1888, Musa Dağ), mutsuz geçen hayatını şöyle anlattı: *"Arabistan çölünde olduğumuz zaman hayvanlara benziyorduk: ne giysimiz vardı, ne de yaşam için gerekli imkânlar; yıkanmak da mümkün değildi… Doğal ihtiyaçlarını yaparken bile jandarma başında beklerdi; ne kadın tanıyorlardı, ne kız, ne de namus… Yemek mi? ne yemeği?; ot topluyor, hayvanlar gibi ot yiyorduk. Tuz bulduğumuzda otu tuza buluyorduk; öyle daha lezzetli oluyordu. Bazen uzaktan Araplar görünürlerdi; Bedevi Arapların çok koyunu vardı; ama evleri barkları yoktu; çadırlarda yaşıyorlardı. O Hıristiyan Araplar bize acıyorlardı; biraz pilav*

verdiklerinde ellerimizle-parmaklarımızla çabucak yutuyorduk; çünkü can tatlıdır… Benim 3 yavrucağım da sürgün yollarında öldü. O yüzden bu yaşımda yapayalnız kaldım…" [Tnk. 282].

70 yaşındaki o kadın, Ermeniler tarafından bestelenmiş Deir-es-Zor şarkıları dizisinden Türkçe dörtlükleri bana ilk defa 1956 yılında Yerevan'ın Vardaşen mahallesinde aktardı. O kendi acı geçmişini, kaybettiği evlatlarını anımsayarak o şarkıları söylüyordu; gözlerinden hiç durmadan yaşlar akıyordu; sesi kısılıyor ve artık şarkı söyleyemez oluyordu; biraz nefes alıp, tekrar şarkı söylemeye ve ağlamaya başlıyordu.

İzleyen onyıllar esnasında bana rastlayan olayların birçok görgü tanığı, geçmişlerindeki trajediyi tekrar yaşayarak, gözyaşlarıyla karışık hıçkırıklar içinde, Der Zor şarkı dizisinin tüyler ürperten anlarına ilişkin yeni dörtlükleri anlatıp, şarkı olarak söylediler.

Anılarını bana aktaranların verdikleri bilgilere göre katliam, Nisan ayında Paskalya yortusu dönemine rastlayan Pazar günü, İsa'nın çarmıha gerildiği gün başlamış ki, böylece Ermeniler de İsa'nın çektiği eziyetleri çeksin ve Paskalya yurmurtalarını kendi kanlarıyla boyasınlar. Ermenilerin çektiği ıstırap ise yürek sızlatan bir şarkı olmuştu:

"Zatik-Kiraki[13] *çadır söktüler,*
Bütün Ermenileri çöle döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kestiler,
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 480, ŞOT].

Nikometyalı [İzmit] görgü tanığı **Hakob Terziyan** (d. 1910) aynı olaya ilişkin şehadet ederek şunları söylemekte: *'1915'te, Paskalya Pazarı günü bizi büyük bir vadiye götürdüler. Orada pek çok ceset vardı; hepsini de soyup üst üste haç şeklinde dizmişlerdi; sanki üst üste dizilmiş kütüklerdi. Onların hepsini anadan doğma soyup, katletmişler, öldürmüşler, üst üste dizmişlerdi. Sonra Osmanlı Hükümeti'nden emir geldi, hepsini gömdüler ki kolera salgını olmasın. Yeprat [Fırat] Nehri'nin yakınlarına binlerce insan dolmuştu; Paskalya Pazarı'ydı. Biz çadırlarda kalıyorduk. Emir geldi; Türkler saldırdılar; Ermenileri katletmeye başladılar ve halk katledildiği için uluslararası bir yargılama yapılmasın diye, "tehcir ettik" dediler'* [Tnk. 233].

Ve Ermenilerin tarif edilemez Der Zorluk eziyetleri başlar:

"Ağaçlardan kuş uçtu,
Yandı yürek tutuştu:
Yanma, yüreğim, yanma!
Bu ayrılık bize düştü,
Bu muhacirlik bize düştü,
Bu Derzorlık[14] *bize düştü"* [Tnk. 461, ŞOT].

Deir-es-Zor çölü, sağ kurtulma şansının olmadığı, Ermeni Soykırımı'nın mezarlığına dönüşmüştü:

[13] Türkçe şarkıda Ermenice "Zatik-Kiraki" (Paskalya-Pazar) sözcükleri kullanılmıştır.
[14] Sürgün yeri Deir-es-Zor.

"Der Zor'a gidersem, gelemem belki,

Ne ekmek, ne su ölürüm belki..." [Tnk. 462, ŞOT].

Kitle iletişim araçları suskundu. Tek suçu Ermeni olmak olan çalışkan, yaratıcı, çok eski bir ulus, uygar insanlığın gözleri önünde şehit ediliyor, yok ediliyordu:

"...Der Zor'a varmadan

Ermeni muhaciri oturmuş

Hüngür-hüngür ağlıyor..." [Tnk. 462, ŞOT].

Ve Ermenilerin durumu korkunçtu:

"Der Zor çölünde üç ağaç incir,

Elimde-kelepçe, boynumda zincir,

Zincir kımıldadıkça, yüreğim incir:

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 485, ŞOT].

Sürgün edilmiş Ermeniler o ölüm yolundan yakıcı güneşin altında yalınayak, kanlar içinde ve susamış bir halde geçiyorlardı:

"Der Zor çölünde bitmedi yeşil,

Kurşuna dizdiler elli bin kişi:

Meraktan döküldü milletin dişi,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 482, ŞOT].

Ve herşey kurşuna dizilenlerin kanıyla boyanmıştı:

"Der Zor çöllerini bürüdü duman,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

İnsan ve yeşil boyandı kana

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 464, ŞOT].

Ermeni Halkı acımasızca yok ediliyordu:

"Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,

Karğalara tahıl oldum, kaldım,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 503, ŞOT].

Hayatta kalanların durumu ise daha da kötüydü:

"Der Zor çölünde yaralı çoktur,

Gelme, doktor, gelme, çaresi yoktur,

Allah'dan başka kimsemiz yoktur,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 504, ŞOT].

Ermeni Halkı ise acılarının içinde yalnız ve kimsesizdi. Onların hüzünlü şarkısı ise "kudretli Allah"a yönelen bir duaya dönüşmüştü:

"Çıka-çıka çıktım yokuş başına,

Neler geldi Ermeninin başına!

Hızor[15] *Allahım, hızor,*[15] *yetiş!*

Ermeni milletini kurtar, geçir!" [Tnk. 526, ŞOT].

Halkın trajik durumu doğanın pırıl pırıl güzelliğiyle bir tezat oluşturuyor. Doğanın bu güzelliğine kayıtsız kalan *"Osmanlı askeri"* Ermenileri öldürmek için *"silahını yağlıyor"*:

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,

Osmanlı askeri silah yağlıyor,

Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 488, ŞOT].

Çölün havası ise çürüyen cesetlerin kötü kokularıyla dolmuştu:

"Der Zor'un içinde naneler biter,

Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,

Bu sürgünlük bize ölümden beter,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 475, ŞOT].

Kirlenen sadece çölün havası değildi; suya da zehir katılmıştı:

"Der Zor'ın içinde zincirli kuyu,

Ermeniler içti zehirli suyu…" [Tnk. 515, ŞOT].

Toplumsal felakete bir de doğal afet, tifo salgını eklenmişti:

"Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,[16]

Ermeni muhaciri tifoya düşmüş,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 473, ŞOT].

Bu şarkının başka bir versiyonunda ise:

"Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,[16]

Ermeni muhaciri açlıktan ölmüş,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 474, ŞOT].

Her yeri etkisi altına alan o felaketten kurtuluş yoktu; çünkü hayatta kalanların durumu daha da kötüydü. O andan itibaren, tüyler ürperten manzaralar birbirini takip eder:

"Der Zor çölünde uzanmış, yatmış,

Kellesi yokdır, ki yüzüne bakayım,

Ermeniler bu güne ulaşmış,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 525, ŞOT].

Ve onların can çekişirken çıkardıkları boğuk iniltiler duyuluyordu:

[15] Türkçe şarkıda Ermenice "hızor" (kudretli) kelimesi kullanılmıştır.

[16] Türkçe şarkıda Arapça 'mişmiş' (kayısı vea kayısı ağacı) kelimesi kullanılmıştır.

"Sıvaz'dan çıkdım başım selamet,
Der Zor'a varınca koptu kıyamet,
Bu kadar muhacir kime emanet?
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 471, ŞOT].

"Dininin uğruna ölen Ermeniler" in sayısız cesetleri her yere dağılmıştı; çünkü Osmanlı askeri *"kasap"*a dönmüştü:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 467, ŞOT].

Ermeni halkı, tarif edilmesi imkânsız eziyetlerle ölüm yolundan geçmekteydi:

"Gide-gide, gitmez oldu dizlerim,
Ağla-ağla, görmez oldu gözlerim,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 476, ŞOT].

Daha da korkunç olaylar cereyan etmiş, sürgüne gönderilenler yürüyemeyecek durumdaki yaşlı ebeveynlerini yolda bırakmaya mecbur kalarak, Türk askerlerin kırbaç darbeleri altında kendi ölüm yollarına gözleri yaşlı devam etmek zorunda kalmışlardır. Yüzlerine Araplar taafından mavi dövme yapılmış Zeytunlu [Süleymanlı] **Gayané Aduryan** (d. 1909) [Tnk. 258] ve Adapazarlı **Sirena Alacacıyan** (d. 1910) [Tnk. 225] ve diğer birçok kişi o konuda bize anılarını anlattı ve çeşitli şarkı versiyonları aktardı:

"Der Zor çölünde yoruldum, kaldım,
Anamı, babamı yolda bıraktım,
Oy anam, oy anam halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 499, ŞOT].

Burada soykırımdan kurtulan Yerzınkalı [Erzincan] **Garnik Stepanyan**'ın (d. 1909) anlattığı anılardan bir bölümü aktarmakta fayda var: *"...Erzincan'dan çıktık; dondurucu bir soğuk vardı. Vardanuş ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: 'Beni vurun, ben artık yürüyemeyeceğim.' Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor, bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu. Sonunda benim zavallı ninem kardan adama döndü. ...Malatya'ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, 50-100 kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı; hatta yarı ölü halde gömülenler vardı; zira üzerlerindeki toprak hareket ediyordu…"* [Tnk. 95].

Sıvaslı görgü tanığı **Andranik Kavukçuyan** (d. 1905) da benzer sürgün eziyetlerini anlattı: *"...Böylelikle sefalet baş gösterdi. Jandarmalar kamçıyla vurarak bizi sürüyorlardı; zira bizim belli bir mesafeyi katetmemiz gerekiyordu. Artık yürüyemeyecek durumda olan, yolun kenarına düşüp kalıyordu. Kırbaç darbeleri işe yaramadığında ise insanları kurşuna diziyor, ya da süngüden geçiriyorlardı ki geri*

kaçamasınlar. ...O şekilde 1.5 milyona yakın Ermeniyi öldürdüler. Ancak savaştan sonra, çok az sayıda hayatta kalan insanı Suriye çöllerinden topladılar…" [Tnk. 158].

Kharberdli [Harput] **Turfanda Muradyan** (d. 1905) sürgün yollarında Türk zaptiyelerin yaptığı anlatılması güç kötülüklerden bahsetti: *"Bizi köyümüzden çıkardılar. Bütün gençleri toplayıp koğuş gibi bir yere doldurdular. Çatıda bir delik açıp içeri petrol döktüler ve onları yaktılar. Sonra bütün kadınları toplayıp canlı canlı başlarını taşlarla ezdiler. Annemi ve büyükannemi de taşlarla öldürdüler. Çocukları ise, kuzuları annelerinden ayırır gibi tecrit ettiler. Benim üç yaşında bir kız kardeşim vardı; diğer çocuklarla birlikte onu da Palu'nun Murat (Fırat) nehri üzerindeki köprünün yakınına götürerek kafasını kestiler, katlettiler ve nehre attılar… İki jandarma 500 kişiyi sürgüne götürdü…"* [Tnk. 120].

Bursa'nın Medz Nor Köyü'nden **Aşot Ohanyan** (d. 1905) acı geçmişini üzüntüyle anlattı: *"1914'te Türk Hükümeti gençlerimizi toplayıp, silah altına aldı; ondan sonra da ailelere denildi ki 'araba kiralayın, yakın bir yere gideceğiz.' Parası olan yük arabası kiraladı, parası olmayan da yayan gitti. Biz de çocuktuk; annemizin eteğinden tutup yürüyerek gittik. Uzun süre yolculuk ettik. İlk durağımız Konya idi. Orada, bizi şehre sokacaklarına, dağlarda jandarmaların gözetimi altında aç susuz bıraktılar. Ertesi sabah bizi Bozkur'a doğru yola çıkardılar. Oradan da geçtik. Günlerce, haftalarca yürüyorduk. Ayaklarımız kanlar içinde yürüyorduk. Zaptiyeler kamçıyla vuruyorlardı. Birçokları buna dayanamayıp, yolda öldü. Cesetler yerde kalıyordu ve geceleri kurtlar onları yiyordu. Yayan gidiyorduk. Zaten çok az kişi kalmıştık, çünkü birçok insan ölmüştü. Bir de İğde diye bir köyün yakınlarına ulaştık. Orada 'Paranız yok mu? Paraları çıkarın!' diyerek üstümüze saldırdılar ve soygun başladı..."* [Tnk. 212].

96 yaşındaki **Geğetsik Yesayan** (d. 1901, İzmit) sürgün yollarında çektikleri inanılmaz eziyetleri ve geçtikleri bölgeleri hatırladı: *"1915 yılında, Büyük Felaket sırasında ben 14 yaşındaydım. Sürgün başladı. Ailemizdeki 12 kişiyle sürgüne gittik; sadece 2 kişi hayatta kaldık. Yolda bizi kamçılarla dövüyor, bize eziyet ediyor ve su vermiyorlardı. Biz yürüyerek Devlet, Eskişehir, Konya, Ereğli, Bozantı, Kanlı Geçit, Halep, Bab, Meskene, Dipsi, Abu Arar, Der Zor'a vardık…"* [Tnk. 231].

Soykırımdan kurtulan Sıvaslı görgü tanığı **Suren Sargsyan** (d. 1902) da geçmişini ayrıntılı bir biçimde hatırladı: *"...İki gün sonra Fırıncılar köyüne ulaştık. O küçük, önemsiz bir yerdi. Ama Ermeni Halkı'nın tarihinde üne kavuştu. Devletin yaptığı plana göre, halk 3.900 metre yükseklikteki Toros Dağları'na yürüyerek tırmanacaktı. Yüzlerce, binlerce kervan buraya geliyor, çile çekiyor ve ölüme doğru gidiyordu. Kadınlar, çocuklar, yeni doğmuş bebekler yüzüstü bırakılıyor, sahipsiz kalıyorlardı. Ablam Kınarik süt çocuğuyla birlikte burada kaldı. O hastaydı ve yürüyemiyordu. Fırıncılar! (Sürgün kampı alanı olarak kullanılmış bir yer ismi) Fırıncılar! Yüzüstü bırakılmış çocuklar! yaşlı sahipsiz kalmış kadınlar! oraya buraya yatmış can çekişen hastalar! Üstü halıyla kaplı veya dere içlerinde çürümüş cesetler!..."* [Tnk. 155].

Ondan sonra aynı görgü tanığı **Suren Sargsyan** küçük erkek ve kız çocuklarının ve diğerlerinin korkunç durumunu tarif etti: *"...Ertesi gün Kürtler geldi, beraberlerinde meşhur Zeynal Bey ve serseri cellat kardeşleri vardı. Onlar kervanın içinde ne kadar küçük oğlan buldularsa toplayıp, kollarını*

bağlayarak, uzak bir dağın tepesine, odun yığınlarının yandığı bir yere götürdüler. Orada, onların kafalarını baltalarla keserek, vadiye fırlattılar. Bizden önceki kervanlarda bulunan çocuklara da aynısını yapmışlardı. O yüzden de o vadiye 'Kanlı Dere' adı verildi. ...Mevcudu yarı yarıya azalan kervanımız Samosat'ın [Samsat] *güneyinde, Fırat Nehri kıyısında konakladı. Her taraf cesetlerle kaplıydı: ölü kadınlar, her tarafa yayılmış yerde yatan çocuklar, tarlalarda, kumların üstünde, her yerde yarı ölü hastaların iniltileri, yalvararırcasına yardım dileyen bakışlar ve onların yanında kokuşmuş, çürümüş, şişmiş, büyük bir kısmı kadınlara ait cesetler. Dante'nin Cehennemi Fırat'ın kıyısındaydı. ...Sonra beyaz giysili kızları getirip hepsini gecenin karanlığında kazığa oturttular. Anaların ve yakınlarının feryatlarından, ağlama, sızlama ve gürültüsünden kulaklarımız sağırlaşıyordu. ...Bizi Urfa'ya götürdüler; oradan da çöle, ıssız, sadece birkaç ağacın bulunduğu bir yere sürdüler. O gece yağmur yağdı ve soğuk bir rüzgâr esti. Gece yüzlerce insan ölmüştü. Kürtleri getirip, onlara büyük bir çukur kazdırdılar. Kürtler ellerinde iplerle halkın arasına daldılar; hastaları ezerek, ölü ya da diri kim yere yatmış ise boynuna ip geçirip çeke çeke götürerek çukura atıyor sonra da geri dönüyorlardı. Hatta canlı olanların bile boynuna ip geçiriyor, götürüp çukura atıyorlardı. O insanların yakınlarının feryatlarına ve çığlıklarına kulak asmıyorlardı. Oradan bizi tekrar güneye, başka ıssız bir yere sürdüler. Tifoya yakalanmış kadınlar, 'su verin' diye yalvarıyorlardı…"* [Tnk. 155].

Deir-es-Zor şarkılarında, soyguna maruz kalmış, evlatlarını yitirmiş anaların, ve bakire kızların trajik görüntüleri başlı başına bir dizi oluşturur:

"'Şu dağın ardında Ermeni kızı var,
Gidin, bakın çantasında nesi var?'
'Güzel gözleri var,
Sırma saçları var'." [Tnk. 585, ŞOT].

Türk zaptiyeler ve komutanlar ise Ermeni kızlarına ve kadınlarına anlatılması güç bir acımasızlıkla davranıyorlardı:

"Sabahtan kalktım kapı kapalı,
Binbaşı geliyor eli sopalı,
Uğruna bırakmış kör ve topalı,
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 486, ŞOT].

Tigranakertli [Diyarbakır] **Mıkırtiç Karapetyan** (d. 1910) çocukken hafızasına kazınmış görüntüleri aktarırken, aşağıdaki dizeleri mırıldanarak, heyecanla ve titrek bir sesle anlattı:

"Der Zor'a geldı bir Şekir Paşa,
Atını bağladı delikli taşa,[17]
Ermeni sığmadı dağ ile taşa:
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 522, ŞOT].

[17] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.

Sonra, soykırımdan kurtulmuş aynı **Mıkırtiç Karapetyan** şöyle devam etti: *"…Sonunda Der Zor çölünün yukarı kısmına, Merdin* [Mardin] *şehrine vardık; oradan tren geçiyor ve Halep'e gidiyordu. Bizi orada indirdiler. Orası yemyeşil bir çayırdı. Aşağıda ise bir vadi vardı. Biz, küçükleri ayırdılar; büyükleri ise vadi tarafına götürüp, sıraya dizdiler. 300-400 kadar yetişkin vardı; bir o kadar da çocuk. Sonra biz, çocukları yeşil çayırların üstüne oturttular; biz ne olacağını bilmiyorduk… Annem sıradan çıkıp geliyor bizi öpüp, öpüp gidiyordu… Biz, yani ben, ağabeyim ve bir yaşındaki erkek kardeşim ise uzaktan, sıraya girmiş kadınların hareket ettiğini görüyorduk; annemiz onların arasındaydı. Evden çıktığımızda, annemiz ulusal giysilerini giymişti: kadife, sırmalı elbiseleri vardı; başı altınlarla süslenmişti, boynunda altın bir gerdanlık bulunuyordu; elbiselerinin iç kısmının her iki tarafına gizlice 25'er altın dikmişti. Annemiz son defa gelip bizi deli gibi öptüğünde, hatırlıyorum, artık üstünde sadece beyaz iç çamaşırları kalmıştı. Ne süs vardı, ne altın, ne de kadife elbiseleri. Biz çocukların, hiçbir şeyden haberi yoktu. Orada bir şeyler olup bitiyordu, ama neler olduğunu bilmiyorduk. Meğerse, hepsinin elbiselerini sırayla çıkarıp, hepsini soyup, baltayla kafalarını kestikten sonra vadiye atıyorlarmış…"* [Tnk. 139].

Bu tarihsel olaylar hakkında aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir:

"Sabahtan kalktım, çantama baktım,
Ağlaya-sızlaya boynuma taktım,
Malımı-mülkümı Devlete sattım,
Pahasını sorsa: yarım ekmeğe!" [Tnk. 492, ŞOT].

İşte bu nedenledir ki asgari yaşam koşullarından mahrum Ermeni anneler, mallarını Türk Hükümeti'ne ve silahlı eşkıyalara kaptırdıktan sonra, sonlarının yaklaştığını hissederek sevgili yavrularını iyi kalpli Arapların yanına, kendileri şehit edilseler bile hiç olmazsa çocukları hayatta kalsınlar diye yerleştirmişlerdir.

Nikomedyalı (İzmit) **Baruhi Çorekyan** (d. 1900) da o olguyu teyit etmiştir: *"…Bizi sürgüne gönderdiklerinde 12 ay çölde kaldık. Biz, dört kız kardeş ormanlara kaçtık. Yüzerek Habur* (Deir-es-Zor'un yakınından geçen bir ırmak) *nehrini geçtik; Arap bedevilerin yanına ulaştık. Onlar bizim bitlenmiş saçlarımızı kestiler, yüzümüze dövme yaptılar ki Ermeni olduğumuz anlaşılmasın. Otlatmamız için bize koyunlarını verdiler"* [Tnk. 229].

90 yaşındaki **Grigor Güzelyan** (d. 1903, Musa Dağ, Kabusiye Köyü), Homs-Hama yolu üzerinde bulunan Muhardi köyünden yaşlı Hıristiyan Arap bir kadını sonsuz bir minnetle hatırladı; o kadın her akşam, pişirdiği pilavı ve kemerinin içine tıktığı ekmek parçalarını duvar diplerinde bitkin düşmüş küçük Ermeni öksüzlerine gizlice dağıttıktan sonra karanlıkta ortadan kayboluyordu [Tnk. 289].

Aynı olay aşağıdaki şarkıda şiirsel üslupla ifade edilmiştir. Bu şarkıda evladını kaybeden anne Habur Nehri'ni geçmek için acele ediyor, çünkü böylece gidip *"Arap köyüne"* sığınmış evladını bulacaktır:

"Yol ver, Habur,[18] *yol ver, geçelim çölü,*
Evlatım çısçıplak Arabın köyü,

[18] Habur/Khabur: Deir-es-Zor yakınından akan nehir.

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman." [Tnk. 508, ŞOT].

Palulu **Karapet Faraşyan** (d. 1906) da gördüklerini şöyle anlattı: *"…Az sonra Mehmet Hoca adında bir Türk geldi; bana onunla birlikte gitmemi söylediler. Mehmet Hoca'nın elimden tutup beni Hükümet binasına götürdüğünü hatırlıyorum. Orada beni 'Hüseyin İslam' adıyla evlatlık olarak kaydettirdi ve yaşadığı köye götürdü. Aradzan Nehri üzerinde Büyük Tigran zamanında inşa edilen köprünün üstünden geçerken gördüm ki nehir kana bulanmıştı. Ermenileri oraya götürüp boyunlarını vurduktan sonra onları köprüden aşağı, nehre atıyorlardı; o yüzden de o yerin adı 'Kanlı Geçit' olmuştu. Mehmet Hoca beni şehir dışına, Gohanam adlı bir yerdeki evine götürdü; beni karısıyla tanıştırdı ve dedi ki: 'Sana bir erkek evlat getirdim, adı Hüseyin'dir'…"* [Tnk. 130].

Maryam Bağdişyan (d. 1909) da sürgün yollarında kendisi henüz 5-6 yaşlarındayken kız kardeşiyle birlikte çöl kumları üstünde yatan annelerinin bukleleriyle nasıl oynadıklarını anlattı; onlar annelerinin o sırada ölmüş olduğunun farkında değilmiş. Sonra bir Arap kadın onu evine götürmüş. Küçük Maryam orada 4 yıl boyunca kuyudan testiyle su taşımış. Bir defasında onun alnına mavi mürekkeple dövme yapmak istediklerinde, gizlice kaçarak, bir Yunan papaz sayesinde Ermeni öksüzler yurduna sığınmış [Tnk. 294].

"Türkler başladı evlat kaçırmaya,

Analar kıymadı yüzü öpmeya,

Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 496, ŞOT].

Bu trajik olaylara tanık olmuş görgü tanığı Yozgatlı **Arşakuhi Petrosyan** (d. 1903) bana yürek parçalayan bir sahneyi anlattı: *"...Sonra başladılar kızları kaçırmaya, kadınları götürüp boğazlamaya, çocukların kafalarını kesmeye ve başlarını top gibi oraya buraya atmaya. Filor'un annesini de götürüp boğazladılar. Bir tanesinin de çocuğu kucağındayken kafasını kesmişlerdi, çocuk ölen annesinin memesini emerek hayatta kalmıştı; ama o çocuğun kafasını da futbol topu yaptılar"* [Tnk. 175].

Iğdırlı **Evelina Kanayan** (d. 1909) da buna benzer zulümlerden bahsetti: *"…Türkler gelip Ermeni kadınların karnını bıçakla deşerek karnındaki bebeği dışarı çıkarıyor ve kafasını kazık üstünde havaya kaldırıyorlardı. Tüm Iğdır cesetlerle dolup taşmıştı..."* [Tnk. 59].

Aynı tür bir olayın cereyan etmiş olduğunu Erzurumlu **Loris Papikyan** (d. 1903) da doğruladı: *"…Yolda Türklerin Ermeni kızlar ve kadınlarla nasıl alay ettiklerini gördüm. Ben öyle korkunç bir sahneye tanık oldum ki, dünya tarihinde eskiçağlardan bugüne kadar hiçbir barbar kavim kadınlara karşı buna benzer bir vahşet sergilememiştir. Dört rütbeli şahıs, insanî görünümlerini yitirmiş, vahşi sırtlanlar gibi azmış aşağılık yaratıklar, bir masanın etrafına oturmuştu ve bir grup Ermeni kadın da yanlarında ayakta duruyordu; o kadınlar muhtemelen birkaç gün sonra doğum yapacaklardı. O rütbeliler hamile kadınların rahimlerindeki çocukların cinsiyeti üzerine bahse giriyor ve emirlerindeki askerlere hamile kadının karnını bıçakla deşerek bebeği dışarı çıkarmalarını emrediyorlardı. İnsan görünümlü vahşi hayvanlar neler*

yapmıyorlardı ki. Eğer ben bahsi geçen sahneyi şahsen görmüş olmasaydım ve bugün onu bana anlatsalardı ya da bir kitapta okusaydım, benzer bir vahşetin gerçekten de sergilenmiş olduğuna asla inanmazdım" [Tnk. 88].

Aynı şekilde Sıvaslı **Hambardzum Sahakyan** (d. 1898) kendi gözleriyle gördüklerini anlattı: *"...Hatırlıyorum, üvey annem hamileydi; onu öldürdüler; kılıcı karnına sokup bebeğini dışarı çıkardılar; çocuk erkek olduğu için başladılar gülmeye ve onu yere attılar. Ben o sahneyi asla unutamam…"* [Tnk. 153].

Buna benzer olayların cereyan ettiğini Eskişehirli görgü tanığı **Samvel Patıryan** (d. 1900) da teyit etti: *"...Kızların ve kadınların çarmıha gerildiklerini hatırlıyorum; kadınlar jandarmaların eline geçmemek için kendilerini nehre atıyorlardı. O dönemde namus denilen bir şey vardı. Bir gün, iki zabitin bir Ermeni kadın üzerine bahse girdiğini hatırlıyorum:*

'Şu karının karnında nesi var?'

'Gâvurdır; kız olur.'

'Yok, oğlan olur.'

Bahse girdiler. Gözümün önünde canlı canlı kadının karnını bıçakla yardılar. Ben bunu kendi gözlerimle gördüm. …Kayseri'ye vardığımızda, bizi götürüp bir salona doldurdular. Kayseri Valisi gelip sordu: 'Ermeni bacılar, yolda sizi rahatsız eden oldu mu?' Bizim Ermeni kadınlar cesaret alıp, nöbetçi Türk jandarmaların gece bizi nasıl dövdüklerini, Ermeni kızları ve gelinleri götürdüklerini …ertesi sabah ise onları bitkin düşmüş bir halde geri getirdiklerini anlatmaya başladılar… Vali sinirlendi ve dedi ki: 'Ayıp, bir de bunlar bizim milletin çocukları olacak!'…" [Tnk. 205].

Ve gerçekten de Türk zaptiyeler kasapa dönmüştü:

"Aman! Mahmud Paşa, sen gel imana:
Jandarmalar dönmüş kasapa,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 521, ŞOT].

Çocukları annelerinin yanından kaçırdıkları, gelinlere ve kızlara tecavüz ettikleri sonra da onları bağlayarak vadiye ya da kör kuyulara attıkları ve hepsini ateşe vererek yaktıkları da oluyordu:

"Ermenileri mağaraya doldurdular,
Kireç döküp, ateş verip yaktılar,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 484, ŞOT].

Hayatta kalanlar ise kaybettiklerinin arkasından ağlıyorlardı:

"Hayatın çeşmesi buz gibi akar,
Türk bacıları çadırdan bakar,
Ermeni geliyor elleri bağlı:
Analar ağlıyor – çocuğum diye,

Gelinler ağlıyor – kocam diye,

Kızlar ağlıyor – namusum diye" [Tnk. 580, ŞOT].

O cehennemi kargaşada anneler çocuklarını, çocuklar da ebeveynlerini kaybediyorlardı:

"Der Zor çölünde şaşırdım, kaldım,

Yitirdim anamı, yitirdim babamı,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman" [Tnk. 500, ŞOT].

O tarif edilmesi imkânsız kargaşalıkta ebeveynlerini kaybetmiş öksüz ve kimsesiz Ermeni çocukların bu tür şarkıları bestelediği düşünülebilir:

"Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,

Kan olmuş sular, bir tas içilmez,

Anadan, babadan vazgeçilmez,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 516, ŞOT].

Yabancı ortamda Ermeni kimliğini kısmen kaybetmiş küçük öksüz yüreğindeki sızıyı mecburen Türkçe ifade etmiştir; ancak, kendisi için kutsal olan Ermenice "mayrik"[19] (anne) kelimesini henüz unutmamıştır:

"Yeşıl kurban olayım geçen günlere, mayrik!

Kırıldı kanatlarım, kaldım çöllerde

Anasız, babasız, mayrik!

Düştüm diyar gurbete, mayrik!

Ya ben ağlamayım, mayrik,

Kimler ağlasın, mayrik?" [Tnk. 582, ŞOT].

Anasız babasız kalmış Ermeni öksüz çocuk yabancıların yanında hayatını sürdürerek kendi ana dilini unutmuşsa da Hıristiyan gibi İstavroz çıkarmasını unutmamıştı.

İstanbul Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi huzurevi sakini, Adapazarlı görgü tanıklarından, 90 yaşındaki **Sirena Alacacıyan** (d. 1910) Türklerina anne ve babasını öldürdüğünde dört yaşındaydı. Çöl Arapları ebeveynsiz kalan çocuğa bakmışlardı. Dört yıl sonra, 1918 Mütarekesi sonrasında çöllerden Ermeni yetimlerini topladıklarında, güzel yüzüne mavi renkli dövme yapılmış ve Arap adı taşıyan altın renginde dalgalı saçlı ve mavi gözlü 8 yaşına varmış kızı gördüler. Şüphesiz o Emeniydi. Ermenice konuşmay unutmuş olmasına rağmen, Ermeni Hristiyan olduğunun kanıtı olan istavroz çıkarmayı unutmamıştı. İşte Sirena'yı böyle Ermeni Yetimhanesi'ne teslim ettiler [Tnk. 225].

Soykırımdan kurtulan ve yüzü aynı şekilde dövmeli olan Nikomedyalı [İzmit] **Baruhi Silyan** (d. 1900) da şöyle anlattı: *"...12 ay çölde kaldık. Ne ekmek, ne su, ne barınak, ne de başka bir şey vardı. Dokuz kişilik ailemizden sadece ben hayatta kaldım; annemi gözümün önünde öldürdüler; ablamı kaçırdılar; diğer kız kardeşim küçüktü, hastalanıp öldü; ortanca ise kayboldu ve bir daha birbirimizi bulamadık.*

[19] Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik"(anne) kelimesi kullanılmıştır.

Gelinimin karnını yırttılar. 'Gâvurun karnındaki kız mı yoksa oğlan mı?' dedi askerin biri; bir diğeri ise 'gâvur erkek doğurmaz, bak da gör' dedi ve gözümüzün önünde kılıçla gelinimin karnını yırttı. Ben dört başka kızla beraber zar zor ormanlara kaçabildim; orada bir nehir vardı; yüzerek o nehri geçtik. Bir Arap beni evine götürdü ve dedi ki: 'Kızım, doğrudur, sizin kurallarınızda böyle birşey yok, ama gel yüzüne dövme yapayım ki seni Ermeni zannetmesinler.' Ben de ağladım. Ne yatağım var ne de elbisem. Yüzüme dövme yaptılar; kalın örgülerimi kestiler. Orada ev işlerini yapıyordum…" [Tnk. 230].

Soykırımdan kurtulanlardan elde edip yazıya döktüğümüz çok sayıda anı arasında, Ermeni çocukların öldürülmesi ve din değiştirmeye zorlanmasına ilişkin de birçok tanık hikâyesi bulunmaktadır; hükümetin önceden hazırladığı ideolojik plan da zaten buydu. Talât Paşa'nın da dediği gibi "Ermenileri yok etmek lazım"dı [Andonyan 1921: sayfa 232]. İttihat'ın askerî kadrosu ve polisleri, askerler ve çeteler o resmî ideolojiyi uyguluyorlardı. Sıvaslı **Satenik Doğramacıyan**'ın (d. 1903) anlattığı anı da bunu doğrular nitelikte: *"…'Köyde ne kadar Ermeni varsa hepsini Müslüman yapın; yoksa ateşe verip yakın' diye oraya emir gelmişti'…"* [Tnk. 156].

Müslüman şeyhlerin vaazları de Hükümetin talimatlarıyla uyumluydu. Harputlu **Garegin Turucikyan** (d. 1903) hatırasında şunu belirtti: *"...Şeyh* (İslâm dini önderi) *Arif demişti ki 'Kim 7 gâvur öldürürse cennete gider'…"* [Tnk. 118].

Malatyalı **Mari Vardanyan** (d. 1905) da aynı gerçek hakkında konuştu: *"…Müslüman Türkler diyorlardı ki: 'Kim bir gâvur öldürürse, onun ruhu cennete gider'…"* [Tnk. 132].

Bunun dışında, erkek çocukları kaçırdıkları, sünnet ettikleri ve Türkçe konuşmaya zorladıkları, kızlara ise tecavüz ettikleri veya onları çarmıha gererek öldürdükleri oluyordu.

Bu durumu da aşağıdaki halk şarkısı kanıtlıyor:

"Üç hoca toprağı kazdı,
Vay! Aman!
Ermeni gencini diri diri gömdü,
Ah! Aman!
Kız kardeşini ise çarmıha gerdiler,
Vay! Aman!
Haçtan indirip denize attılar,
Ah! Aman!" [Tnk. 444-445].

Anılarını anlattığı sırada sık sık sinirleri gerilen ve acı acı ağlayan Harputlu **Yeğsa Khayacanyan** (d. 1900) da aynı şekilde şunları söyledi: *"...Türkler demişler ki, 'Şimdi Türkleşecek misiniz, yoksa Ermeni olarak mı kalacaksınız?' Papaz da 'Tanrım beni affet!' demiş. Bütün papazları genç yaşta katletmişler. Ermenice dersleri verdiği için Ermeni Protestan Hoca Bay Gevorg'un da dilini kesmişler; sonra kellesini uçurmuşlar…"* [Tnk. 114].

Harputlu **Rober Kalınyan** (d. 1912) da anlattığı anıda Jön Türklerin güttüğü Türkleştirme ve zorla İslamlaştırma politikasından bahsetti: *"…Türkler küçük çocukları din değiştirmeye zorluyorlardı;*

'Muhammed Resulullah' dedirterek sünnet ediyor, isimlerini değiştiriyor ve Türkçe konuşmaya zorluyorlardı…" [Tnk. 127].

Şebinkarahisarlı **Hakob Terziyan** (d. 1910) anlattığı anıda bahsi geçen Türkleştirme politikasının uygulanması sırasında Türk askerlerin ve dini liderlerin, yani mollaların, işbirliği yaptığını anlattı: *"...Ben zaten 79 yaşındayım. Şebinkarahisar'danım ben. Ermeniler Türklere direndiğinde Türkler onlardan bazılarını katlettiler; benim gibi çocuk olanlarını ise Türklerin öksüzler yurduna götürdüler. Bizi çırılçıplak soydular; kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabit kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: 'Hıristiyanlığı bırakıp, İslamı kabul ediyorum.' Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı…"* [Tnk. 100].

Amerika'da ikâmet eden Palulu **Sargis Saryan**'a (d. 1911) 1999 yılında Paris'teki Louvre Müzesi'nin salonlarından birinde tesadüfen rastladım ve onun acı anılarını hemen orada yazıya döktüm. **Sargis Saryan** da anılarında kendisini ve diğer gençleri zorla İslamlaştırdıkları gerçeğini teyit ediyor ve bu konuda ayrıntılar veriyordu: *"…Bir molla geldi; adımı Sefer koydu. Beni, amcamı ve adı Haso olarak değiştirilen Hovhannes'i sünnet ettiler. Ne kadar korkunç bir ağrı hissettiğimi hâlâ hatırlıyorum. Vücudumun o bölümünü ateş gibi yaktılar ve kesilmiş o et parçasını kanıt olarak saklamak üzere güneşe koyup kuruttular…"* [Tnk. 131].

81 yaşındaki Fındıcaklı **Harutyun Alboyacıyan** (d. 1904) da aynı şekilde, mutsuz geçen çocukluğunu öfkeyle hatırladı: *"…Ebeveynimi öldürdükten sonra, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal* Paşa'nın *Türk öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim soyadım '535'ti; adım ise Şükrü'ydü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı; onlar Ermeni oldukları anlaşılmasın diye haftalarca konuşmadılar. Eğer çavuşlar bunu duysalardı onları falakaya yatırır, tabanlarına 20-30-50 darbe vurur, veya saatlerce güneşe bakmaya zorlarlardı. Bize dua ettiriyorlardı; 'Padişahım çok yaşa!' cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Bize Türk giysileri giydiriyorlardı: beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti; zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini çok takdir ediyor ve savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu…"* [Tnk. 247].

İşte bu nedenledir ki din değiştirmemek, Türke karı olmamak, Türk çocuklar doğurmamak için:

"…Ermeni kızları el ele tutuştular,
Kendilerini Yeprev[20] *nehrine attılar…"* [Tnk. 456].

Soykırımdan kurtulmuş, hatırlanmaya değer bir kişi olan **Maryam Bağdişyan** (d. 1909) gözyaşlarını silerek ve mutsuz geçen çocukluğunu hatırlayarak yürek parçalayıcı bir sesle aşağıdaki şarkıyı söylüyordu:

"Giden, giden, Ermeni kızlar!
Bir gün ölüm bize düşer,
Düşmana avrat olmamaya,
Yeprat[21] *'ın içinde ölüm bulayım."* [Tnk. 592, ŞOT].

[20] Ermenice "Fırat."

Nikomedyalı (İzmitli) **Muşeğ Hakobyan** (d. 1890) sürgün yollarında kendi gözleriyle gördüklerini aynı tür kötü izlenimlerle anımsıyordu: *"…40-50 kadar Ermeni kızın Türklerin eline geçmemek için elele tutuşup Fırat Nehri'ne atladığını kendi gözlerimle gördüm. ...Bebekleri kılıçlarının ucunda havaya kaldırıp öldürüyorlardı..."* [Tnk. 228].

Şebinkarahisarlı **Mıkırtiç Khaçatıryan**'ın (d. 1907) anıları da o olayı teyit ediyor: *"…Çok uzaklarda bulunan, Fırat'ın Dicle ile birleştiği Zıvane yakınlarındaki Divriği'ye vardık. Orada Ermeni kızlar dans eder gibi birbirlerinin ellerinden tuttular; Divriği Vadisi'nden Fırat Nehri'ne atladılar ki kendilerine tecavüz edilmesin. …Biz ölümden korkmuyorduk, biz Türklerden korkuyorduk…"* [Tnk. 99].

Erzincanlı görgü tanığı **Garnik Stepanyan** (d. 1909) üzüntüyle, başka trajik olaylar da hatırladı: *"Nisan günleriydi; Der Zor yakınlarındaki Hekimhane denilen yerde korkunç bir olay cereyan etti: Zıvaneli* [H. Hoca Köyü, Zivane Köprüsü? <Rize] *30 güzel gelin kervanımıza katılmıştı. Bir gece onları toplayıp götürdüler; onları çırılçıplak soyup, dans etmeye ve kendilerini eğlendirmeye zorlamışlardı. Saçları darmadağın ve acayip bir halde geri getirildiklerinde, o gelinler hep birlikte elele tutuşup Fırat Nehri'ne atladılar"* [Tnk. 95].

Erzurumlu **Loris Papikyan** (d. 1903) gördüklerini çok etkileyici bir biçimde anlatırken, bahsi geçen olayı daha detaylı bir biçimde hatırladı: *"…Türk jandarmaları köprü yakınlarında kendi çadırlarının etrafında bir şölen düzenlemişlerdi; zorla kız ve gelin kaçırmalar ve sapık tutkularını tatmin edecek çeşitli oyunlar düzenleyerek Ermeni kızlar ve gelinlerle mutlu oluyorlardı. Ben Türk görevlilerin Ermeni kızların en güzellerini, yaklaşık 30 kişiyi, nasıl ayırdıklarına, onları birbirlerine bağlayıp nöbetçiler eşliğinde, iğrenç niyetlerini gerçekleştirmek için kendi daimi mekânlarına götürmeye çalıştıklarına şahit oldum. Ancak o kızlar grubu Fırat Nehri üzerindeki köprünün yakınlarına ulaştığında, bir şimşek hızıyla tek bir vücut gibi hareket ederek korkunç bir yükseklikten Fırat Nehri'ne atladı ve gelecekte çekeceği eziyetlerden ve maruz kalacağı işkencelerden ebediyen kurtuldu. Kızların bu davranışı Türk jandarma komutanlarını çılgına çevirdi; o komutanlar canlı olan bütün yaşlı, kadın ve çocukların bağlanarak gruplar halinde suya atılmasını emrettiler. 200 metreden daha geniş olan bu derin nehrin yüzeyi cesetlerle dolmuştu ve sanki nehirden su yerine kan akıyordu…"* [Tnk. 88].

Mersinli **Soğomon Yetenekyan** (d. 1900) gördüğünü aynı şekilde üzüntüyle hatırladı: *"...Der Zor yolunda gözlerimizin gördüğünü düşmanım görmesin. ...Bütün olanları hatırladığımda kalbim duracak gibi oluyor. ...Kadın ve kızlardan oluşan 300-400 kişi kemerlerini çıkarıp kendilerini birbirlerine bağlamış, Türklerin eline geçmemek için birbirleri ardından Fırat Nehri'ne atlıyorlardı. ...Suyun akıntısını göremezdin; cesetler suyun yüzeyine çıkmış, kale gibi üst üste yığılmışlardı. Köpekler insan eti yemekten kudurmuştu..."* [Tnk. 237].

Hacınlı **Aharon Mankıryan** (d. 1903) da gördüklerini hatırlayarak aynı olayın doğruluğunu teyit etti: *"...Fırat'ın da suyu kanlıydı; o suyu içmek imkânsızdı; cesetler su üstünde yüzerek gidiyordu..."* [Tnk. 248].

O korkunç tarihî gerçek de sanatsal bir dille manzumeye dönüşmüştür:

"Der Zor çölleri taşlıdır, geçilmez,
Yeprat getin[21] *suları acıdır, bir tas içilmez!*
Ermeni kanıyla su da içilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 514, ŞOT].

Ermeni Halkı en acımasız yöntemlerle şehit ediliyordu. Sürgün yollarından, çok azı mucize eseri olarak geri dönebiliyordu:

"Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi…" [Tnk. 528, ŞOT].

Bu olaylara ilişki olarak Arap bedevi, Ermeni Soykırımının görgü tanığı **al Gıhım** (d. 1880, Rakka) da aynı şehadette bulunmakta: *"Ben şimdi 119 yaşındayım. Rakka'da doğdum. Zavallı Ermeni muhacirlerin çektiği eziyetleri çok iyi hatırlıyorum Onların hepsi de kendi memleketlerinden sürgün edilmişlerdi; yayan olarak, aç susuz bizim Suriye çöllerine, Yeprat [Fırat] Nehri'nin kıyısına varmışlardı. Türk kasaplar kısa sürede evlerine döneceklerini söyleyerek o Ermenileri kandırmışlardı; ama, onları Rakka surlarının arkasına götürüp öldürdüler. Onlardan, kaçmak için bizim Araplardan yardım gören ve onların çadırlarına sığınan sadece yedi Ermeni aile kurtuldu"* [Tnk. 302].

Arap bedevi **Başir el Saadi** (d. 1901, Rakka) da şunları söylemekte: *"1915'te ben 14 yaşındaydım ve Fırat'ın kıyısında, Rakka'da çobanlık yapıyor, bizimkilerin hayvanlarını otlatıyordum. Bu sırada, yorgun ve bitkin, üzerlerinde yırtık giysileri olan, yarı çıplak insan kafilelerinin bizim taraflara geldiğini görüyordum. Sonra, Türk Hükümeti'nin onları kendi memleketlerinden tehcir ettiğini ve bizim Suriye çöllerine sürdüğünü duydum. O Ermeni muhacirler Türk jandarmaların gözetimi altında uzun zaman nereye gittiklerini bilmeden yürümüşlerdi. O Ermeniler yürüyemeyen yakınlarını yolda bırakmışlardı; pek çoğunu ise Türkler öldürmüşlerdi.*

Ben amcamın çocuklarıyla birlikte deve sırtında çöle gidiyor ve Ermenilerin içler acısı halini görünce onlara yardım ediyordum. Develerimizi sağarak o aç ve susuz Ermenilere su yerine süt içiriyorduk. Onlar o kadar erimiş ve bitkindiler ki, ayakta dururken yere yığılıyor ve koyun gibi ölüyorlardı" [Tnk. 303].

Ermeni sürgünlerin trajik durumunu tekrar hatırlayan Arap bedevi bayan **Batra** (d. 1906, Deir-es-Zor) aynı zamanda çileli Emeni kadınlarını tasvir etmekte: *"Ben 93 yaşında bir çöl Arabıyım. 1915'te dokuz yaşındaydım ve Ermeni muhacirlerin birbiri ardından nasıl Der Zor'a vardıklarını çok iyi hatırlıyorum. Onlar eziyet çekmiş, aç, susuz, yalınayak idiler ve üzerlerinde yırtık giysiler vardı. Onlar Der Zor köprüsünün yakınında toplandılar. Bizler Türk jandarmaların ve Çeçenlerin onlardan pek çoğunu nasıl öldürdüklerini görüyorduk. Hayatta kalan kadınlar mecburen bizim Arap çöl şeyhleri veya muhtarlarıyla evlendiler. O kadınlar iyi anneler oldular. Onların büyük bir kısmı din değiştirdi; bazıları ise değiştirmedi. Bizler Ermeni kadınların güzelliğine hayran kalmıştık. Onların harika gözleri vardı.*

[21] Türkçe şarkıda Ermenice "getin/get" (nehir) kelimesi kullanlmıştır.

Ayrıca, dengeli, itaatkâr ve namuslu idiler; hiçbir zaman dilenmediler. Türkler Ermenileri Suriye çöllerine dağıttılar; Araplar ise acıyıp, onları çölden topladılar" [Tnk. 306].

Hab Ali (d. 1905, Ras-ul-Ayn) de kendi anlattıklarında, birkaç Ermeniyi nasıl kurtardığını, aynı zamanda, eziyet çeken Ermeni sürgünlere insanî olarak yardım eden, bir dizi Arap aşirete ilişkin şunları andı: *"1915'te ben yaklaşık on yaşındaydım ve eziyet çeken Ermenileri çok iyi hatırlıyorum. Onlar yorgun, bitkin, yarı çıplak ve kanlar içinde Ras-ül-Ayn'e vardılar. Ben onlardan bir-ikisini götürüp, büyük bir çukurun içine sakladım; onlar kendilerini izleyen Türk zaptiyelerden kurtuldular.*

Suriye'deki bazı aşiretler de o Ermenilere yardım etti. İyi kalpli o Araplar arasında Şanmar, Bakkara, Ubada, Acube, Harp, al Muhammed, al Hasan, al Udua, Jabra, Zubeyd de bulunuyordu; onlar aynı şekilde pek çok Ermeni kadın ve çocuğu kendi ailelerinin yanında saklayıp ölümden kurtardılar.

Atlı Türk jandarma ve askerleri Ermeni muhacirleri takip ederek onları durmadan yürümeye zorluyorlardı. Çeçenler, Kürtler ve hatta Türk askerleri muhacirlere bıçakla saldırıyor, balta ile vuruyorlardı; Araplar ise Ermenilere asla parmaklarının ucuyla bile dokunmuyordu" [Tnk. 304].

Umutsuz Ermeni kadınlar zorunlu olarak bedevi şeyhlerle veya köy muhtarlarıyla evlendiler. Arap bedevi **Abdul Ğafuri** (d. 1915, Ras-ül-Ayn) bu konuda şunları aktarmakta: "*Tarihî vatanlarından sürgün edilen Ermeniler aşırı derecede bitkin halde Ras-ül-Ayn'e vararak, ister istemez hayatta kalabilmek için Arap evlerinde hizmet ettiler. Onların kadınlarının güzel gözleri vardı ve çok çalışkandılar. O kadınlar mecburen bizim çöl şeyhleri veya muhtarlarıyla evlendiler. Onların büyük bir kısmı din değiştirdi; bazıları ise değiştirmedi. Zamanla onlarda keder ve manevi açıdan eziyet çekme gibi, olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaya başladı. Daha sonra, onlar sağ kalan yakınlarını arayıp bulmayı ve onlarla bağlantı kurmayı denediler; aynı zamanda da namuslu kadınlar olarak yeni hayatlarını, ailelerini ve çocuklarını kabul ettiler.*

Babası ve annesi Türkler tarafından öldürülen bir Ermeni kızı iki erkek kardeşiyle sürgün yollarında yürümüştü. Yorgun ve bitkin erkek kardeşleri yolda ölmüş; kendisi Ras-ül-Ayn'de tek başına kalarak, umutsuzluktan Şamma aşireti şeyhi ile evlenmişti. O kız benim, kız ve erkek kardeşlerimin üzerine titreyen sevgili annemiz olmuştu" [Tnk. 305].

Sonuç olarak, Suriye çöllerinde olduğu gibi, aynı şekilde Türkiye sathında da, kendi anadillerini kaybetmiş, adlarını değiştirmiş, hatta dinini değiştirmiş birçok Ermeni nesli, kendi atalarının ulusal kimliğini yad ederek varlıklarını sürdürmekteler. Kurtulan görgü tanıklarının izleyen nesillerinin temsilcilei **Jirayr Reizyan** (d. 1949, Halep) [Tnk. 382], **Martiros Aşıkyan** (d. 1927, Halep) [Tnk. 383], yanısıra **Hakob Mutafyan** (d. 1980, Deir-es-Zor) [Tnk. 384] vd. anlattıkları bunu ortaya koymakta.

O tarihî olaylara tanık olmuş Musa Dağlı **Poğos Supkukyan – Aşık Develli** (d. 1887) Kilikya tehcirine ilişkin zihinleri allak bullak eden izlenimlerini bana daha 1956 yılında, kendiliğinden bestelediği türküyle aktarmıştı [şarkının orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

"Enver ve Talât Türk paşaları
Muhacirliğe sebep oldular,

Ermeni Halkını kökünden kazıdılar,
Dilleri kurusaydı, niye öyle emir verdiler?
Bin dokuz yüz on beş yılında
Kilikya Ermenileri katledildi,
Körpe çocukların ne günahı vardı?
Kılıç tutan eller kırılaydı,
Nasıl unutalım Ermeni çocuklarını,
Onlar ablalarıyla beraber suya atladılar,
Sahip çıkan olmadı Ermeni Halkına..." [Tnk. 454].

Gerçekten de *"Sahip çıkan olmadı Ermeni Halkına"*; o halk yöneticilerinden yoksun, silahsız, tehcir yollarında sürükleniyordu. Jön Türk despotizminin başlattığı tehcir ve katliam birkaç ay içerisinde Batı Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'yu da içine alarak korkunç boyutlara varmıştı. Sıvas, Şebinkarahisar, Kharberd [Harput], Malatya, Diyarbakır, İzmit, Bursa, Ankara, Konya ile Orta ve Batı Anadolu'daki Ermenilerin yaşadığı diğer yerler art arda boşalıyordu.

Vanlı **Vardges Aleksanyan** (d.1911) aşağıdaki sonucu çıkararak anısını noktaladı: *"...Sık sık düşünüyorum da İngiltere, Fransa, Almanya niye o kadar Ermeninin öldürülmesine, o kadar öksüzün sahipsiz ortada kalmasına izin verdi diye. ...Ben Batı Ermenistan'dan geldim. Türkler Ermenistan'a sahip olmak istediler ve Almanya, Fransa, ve İngiltere'nin izniyle Batı Ermenistan Türklere kaldı. Ermeniler istilâcı olmamıştır. Hep onlar [Türkler] saldırmış, öldürmüş, boğmuş, şehit etmiştir..."* [Tnk. 51].

Ancak o trajik günlerde, asırlar öncesinden miras kalan, ölümü esarete tercih etme ve şiddete hep birlikte karşı koyma, kahramanlık ve yiğitlik ruhu Ermeni Halkında yeniden uyandı.

Jön Türklerin yaygın bir şekilde organize ettiği katliam koşullarında batı Ermenileri ülkenin bazı bölgelerinde düşmanın üstün kuvvetlerine karşı eşit olmayan şartlarda bir mücadele yürüttü. Ancak o savunma muharebeleri plansız, spontane bir şekilde, birbirlerinden bağımsız olarak yürütülüyordu. Bununla birlikte Van'da, Çatak'ta, Muş'ta, Sason'da, Şebinkarahisar'da ve başka yerlerde onbinlerce yaşam Jön Türklerin zulmünden kahramanca verilen mücadeleler sayesinde kurtuldu.

Temmuz'un 18'inde Kesab Ermenilerini sürgüne gönderme emri ulaşır. O günlerde kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan Zeytun'dan zorla sürgün edilmiş kervanlardan kaçarak kendi memleketi olan Musa Dağ'a varır ve tehcir edilen zavallı Ermenilerin çektiği anlatılması güç eziyetleri anlatır. Sıranın kendilerine geleceğini anlayan Musa Dağ'ın 7 köyünün hemen hemen tüm temsilcileri 19 Temmuz'da birleşerek o feci tehcir emrine uymama kararı alırlar.

Musa Dağ'da verilen kahramanca mücadeleye katılmış olan 106 yaşındaki **Movses Panosyan** (d. 1885) o olayları bize kendine has gençlik coşkusuyla, Musa Dağlıların yeminini hatırlayarak anlattı: *"Ben burada doğdum, burada da öleceğim; ben köle gibi düşmanın emrinde eziyet çekerek ölmeye gitmem; ben burada tüfek elimde ölürüm ama muhacir olmam"* [Tnk. 281].

Musa Dağ'da cereyan eden kahramanca savunma-direniş muharebelerine katılan Musa Dağlılar **Movses Balabanyan** (d. 1891), **Hovhannes İpreçyan** (d. 1896), **Tonik Tonikyan** (d. 1898) ve başka birçokları da aynı şekilde o olayın ayrıntılarını anlattılar [Tnk. 283-285].

Musa Dağ muharebesine katılmış **Poğos Supkukyan – Aşık Develli** (d.1887) Musa Dağlılara has haysiyet duygusuyla bana kendi bestelediği destanı söyledi; bundan bir bölümü aktarıyorum [destanın orijinali Ermenicedir ve Musa Dağ lehçesiyle söylenmiştir]:

"...Yesayi Yakupyan'ın sözleri duyuldu:
'Dağa çıkın' dedi herkese,
'Biz boyun eğmeyiz düşmana,
Vuralım, vurulalım, toprağımızda ölelim'." [Tnk. 454].

Herkesin yüreği intikam ateşiyle ve isyanla dolmuştur. Kadın, erkek, yaşlı ve genç evlerini, bağlarını terkederek namuslarını korumak ve düşmanın binlerce askerden oluşan birliklerine silahlı olarak direnmek için Musa Dağ'ın erişilmez zirvesine yükselirler. İstisnasız hepsi de vakit kaybetmeden düzenli bir şekilde başlarlar çadırlar kurmaya, siperler kazmaya, içinde küçük mazgallar oluşturarak, duvarları sağlam barikatlar örmeye. Bazı yerlerde düşmanı görebilmek için sık ormanlarda ağaç keserler. Hatta küçük çocuklar, "*telefon çocukları"* bile irtibat görevi üstlenirler. Kadınlar yiyecek hazırlama işini organize eder; kızlar ve gelinler ise dövüşenlere uzaktan su taşırlar. Düşman adım adım Musa Dağlıların mevzilerine yaklaşır; fakat farklı noktalardan açılan ateş tam bir kuşatma izlenimi vererek, Türklerin geride yüzlerce ölü bırakarak dehşet içinde kaçmasına neden olur.

Yesayi Yakupyan, Petros Dımlakyan ve kıdemli Protestan rahip Tigran Andreasyan önderliğinde 53 gün boyunca inatla mücadele verilir. Bu arada Kızılca, Kuzcukaz, Damlacık ve Kaplan Tuzağı tepelerinde dört ciddi muharebe olur. Bunun sonucunda aşağıdaki halk şarkısı bestelenmiştir:

"Biz Musa Dağlı yiğitleriz,
Hepimiz silah taşımaya alışığız,
Türk bizi sürgüne göndermek ister,
Çöllerde bizi yok etmek ister.

Biz köpek leşi olmak istemeyiz,
İyi bir hatıra bırakmak isteriz,
Şanlı ölüm bize şeref verir,
Şehit olmak ulusumuz için kıvanç kaynağıdır.

...Dağlıyız biz, yiğidiz hepimiz,
Biz düşmana boyun eğmeyiz,
Arslanlar gibi cesurca dövüşür,
Türk ordusunu darmadağın ederiz" [Tnk. 635].

Ancak hasım, asi Ermenileri cezalandırmak için yeni yeni güçler yığmaktadır. Musa Dağlıların ise erzağı ve cephanesi bitmek üzeredir. Bolca yağan yağmur toplam sayıları 300 olan av tüfeklerini kullanılamaz hale getirmiştir. Musa Dağlılar dağın denize bakan tarafından yardım almak umuduyla beyaz çarşafları birleştirip birinin üstüne *"Hıristiyanlar tehlikede, kurtarın,"* diğerinin üstüne de kızıl haç işareti çizer ve dağın yamacına yayarlar.

5 Eylül günü Akdeniz'in o bölgesinden geçen Fransız "Guichen" savaş gemisi işaretleri fark edip yavaşlar. Movses Kırıkyan boynunda bir metal kutu, kutunun içinde de yabancı dilde yazılmış bir rica mektubuyla denize atlayıp, yüzerek gemiye ulaşır; istavroz çıkararak mektubu kaptana sunar. 14 Eylül günü Fransız "Jeanne d'Arc" gemisi, İngiliz savaş gemilerinin eşliğinde Musa Dağ'a yanaşıp, 4.200'den fazla Musa Dağlıyı alarak Port Said'e [Mısır] nakleder. Onlar orada branda bezinden çadırlarda barınırlar.

Port Said'de geçen 4 sene boyunca Musa Dağlılar geçimlerini tarak ve kaşık imalatı, halı dokumacılığı, işlemecilik ve diğer geleneksel mesleklerle iştigal ederek sağlarlar.

Soykırımdan kurtulanlar çocukluk anılarını anlatırken çölün yakıcı kumlarının üstüne parmaklarıyla yazarak nasıl Ermenice harfleri öğrendiklerinden söz etmektedirler. Bu durum, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin [AGBU] birkaç çadırda kurduğu Sisvan Okulu, bitişiğindeki hastane ve öksüzler yurduyla birlikte faaliyete geçene dek sürmüştür.

Özgürlük için savaşmış kahraman Musa Dağlılar yiğitliklerini aşağıdaki şarkıyla sanatsal bir şekilde ifade etmişlerdir:

"…Osmanlının askerleri,
Musadağ'ın yiğitleri,
Bin-binlerce martinleri,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

Osmanlının bombaları,
Musadağ'ın metarısları,
Bin-binlerce topları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

Fransızın vapurları,
Musadağ'ın duaları,
Gelin, kızlar, çocukları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!" [Tnk. 634, ŞOT].

Musa Dağ'da verilen kahramanca mücadele bütün dünyayı sarstı. O mücadele, kahramanca gelenekleri ve ortak irade gücü olduğunda bir avuç halkın neler yapmaya muktedir olduğunu insanlığa gösterdi.

Avusturyalı meşhur yazar Franz Werfel "Musa Dağ'ın Kırk Günü" adlı eserinde Musa Dağlıların kahramanlıklarını benzersiz renklerle sanatsal bir şekilde anlattı. Ancak dünya, Büyük Avusturyalı'nın uyarılarına zamanında kulak asmadı ve Faşizm denilen daha da büyük bir felaket doğdu. Bunun sonucunda ise 6 milyon masum Yahudi ve başka milletlerden milyonlarca insan şehit edildi.

Daha 1915 yılının Mayıs ayında Yetesya [Urfa] yeni mutasarrıfı İttihatçı Ali Haydar o şehrin önde gelen 40 şahsiyetini tutuklattı ve bütün Ermenilerden silahlarını 48 saat içerisinde teslim etmelerini talep etti. Temmuz'un sonunda Urfa Ermenilerinin aydın Dini Önderi Rahip Artavazd Kalenderyan da tutuklanmıştı. Ağustos'ta ise silah altına alınmış 1.500 Urfalı Ermeni genci Guteme ve Karaköprü mevkilerinde imha edilmişti. Türkler bundan sonra, 100 tüccar tutuklamış ve sözde onları bırakmayı vaat ederek onların yakınlarından rüşvet toplamış, ancak tüccarların hepsini de öldürmüşlerdi. Daha sonra aynı kaderi paylaşacak olan 100 kişiyi daha tutuklamışlardı. O günlerde kendi cesur gençlerinden yoksun kalmış, sürgüne gönderilmiş Zeytunlular Urfa'ya ulaşır. Daha sonra ise Türkiye'nin farklı vilayetlerinden sürgün edilmiş perişan Ermenilerin kervanları da gelir. Çocuklarını kaybetmiş annelerin ağlama sızlamaları, ergenlik çağındaki kızlar ve masum çocuklar hakkında anlatılan tüyler ürperten hikâyeler de duyulur. Ve Urfa'da yaşayan 35.000 Ermeni düzenlenen özel bir toplantıdan sonra Musa Dağlılar gibi silahlı mücadele kararı alır.

Ekim ayında Mıkırtiç Yotınyeğbayryan ve Harutyun Rastgelenyan önderliğinde Urfa savunması için hazırlık yapılır. Urfa'nın bütün Ermenileri ayağa kalkmıştır. Genç yaşlı, erkek kız demeden hepsi tek bir vücut gibi 25 gün boyunca özveriyle gece gündüz durmadan dövüşür. Ermeni mahalleleri 6 muharebe bölgesine ayrılır ve oralara 800 savaşçı yerleştirilir. Urfalılar yemin ederler: "Biz elimizde silahla ölmeye hazırız" [Sahakyan 1955: sayfa 818].

Ama Türk zaptiyeler ve ayak takımı yeniden saldırıya geçip Ermeni Katolik kilisesini işgal ederler. Urfalılar düşmanın Ermeni mahallesine girmesine izin verir ve onu pusuya düşürerek yok ederler. Onların yiğitliği meşhur olmuştur:

"Urfa büyük, ayrılmaz,
Dibi ğayım, dağılmaz,
Urfa'nın yiğitleri
Hiç bir yerde bulunmaz" [Tnk. 638, ŞOT].

İnatçı bir direnişle karşılaşıldığından, Fahri Paşa komutasındaki 6.000 kişilik düzenli ordu birlikleri ve onlarla birleşen 12.000 çeteci Urfa'ya gönderilir. Urfa müdafileri Türk katliamcılarına büyük kayıplar verdirir. Öfkeden kuduran Fahri Paşa şöyle der: "Bu kritik günlerde karşımıza bunun gibi birkaç Urfa daha çıksa halimiz ne olur?" [Arzumanyan 1969: sayfa 453].

Dizinden ağır yaralanan Mıkırtiç Yotınyeğbayryan sedyeyle mevziden mevziye geçerek savaşanları cesaretlendirir. Fahri Paşa Alman fabrikatör M. Eckart'ı M. Yotınyeğbayryan'ın yanına arabulucu olarak gönderir. Eckart ona mücadeleyi durdurup teslim olmalarını öğütler. Ama kahraman Urfa'nın evladı ona şöyle cevap verir: "Eğer uygar bir insan ve Hıristiyan iseniz çöllerde katledilen masum Ermeni Milleti'ni kurtarın" [Büyük Felaket'in Yıldönümü Kitabı 1965: sayfa 804].

Ertesi gün düşman, kuşatma çemberini daha da daraltır ve güçlü bir topçu ateşiyle Ermeni Mahallesi'ni yok eder. Ermenilerin durumu günden güne daha da ciddileşir. 23 Ekim günü Türkler Ermeni Mahallesi'ne girip Urfa'nın fedakâr kahramanlarını acımasızca yok ederler. Yakınlardaki Kamurc Ermeni köyünde hayatta kalan 800 aileyi de Deir-es-Zor'a sürüp, onların büyük bir bölümünü acımasızca katlederler.

O tarihî olayları bana soykırımdan kurtulan Urfalı **Khaçer** (d. 1893), **Khoren** (d. 1893) ve **Nıvard** (d. 1903) **Ablaputyanlar** anılarında anlatmışlardır [Tnk. 143-145].

Böylece, sürgün ve katliam bütün Osmanlı Türkiyesi'ni etkisi altına almış oluyordu. Jön Türk Hükümeti'nin güttüğü insanlık dışı, Ermenileri yok etmeye yönelik politika sonucunda 1.5 milyondan fazla Ermeni soykırıma kurban gitti.

Evlerini barklarını, mallarını, sevdiklerini kaybetmiş, tehcirin ve soykırımın bütün acılarını yaşamış, ölüm yolundan geçen Ermeni muhacirler çaresiz, öfkelerini bedduayla ifade etmişlerdir:

"…Şu muhacirlik icat eden
Cennet yüzü görmesin!" [Tnk. 527, ŞOT].

Veya:

"…Şu sürgünlük icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun!" [Tnk. 528, ŞOT].

Ermeni Milleti Jön Türk Hükümeti'nin liderlerine, özellikle de Ermenilerin canavarca katledilmesini planlı bir şekilde organize eden Talât ve Enver'e beddualar okumuştur:

"Atımı bağladım delikli taşa,[22]
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Sen olmayaydın, sen gebereydin,
Şun[23]*-Talaat Paşa!*
Ermenileri dağıttın dağlardan taşa" [Tnk. 543, ŞOT].

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları yalnız şarkılarda değil, anılarında da o katliamı düzenleyen İttihat Hükümeti'nin liderlerinden bahsetmişlerdir. Hacınlı **Yervand Karamyan**'a (d. 1903) göre: *"1915 yılında Talât, Cemal ve Enver Paşalar anlaşarak bir plan geliştirmişlerdi. Öyle ki, bizi sürgüne gönderdiklerinde, üstümüze gelen bizi soymaya, varımızı yoğumuzu elimizden almaya başladı. Hançerlerle üstümüze saldırıp, acımasızca herkesi öldürüyorlardı…"* [Tnk. 249].

[22] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.
[23] Türkçe şarkıda Ermenice "şun" (köpek) kelimesi kullanılmıştır.

Soykırımdan kurtulan Zeytunlu **Samvel Arcikyan** (d. 1907) Jön Türk Hükümeti'nin organize ettiği sürgünü eleştirerek, şöyle dedi: *"…Talât, Cemal ve Enver Paşalar bütün Ermenilerin hançerlerle öldürülmesini sağladılar. Zeytun'dan çıktığımızda ben 7 yaşındaydım. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri yalınayak, aç, susuz evlerinden çıkardı… O, cinayet işleyen, soyan, çalan bir hükümetti"* [Tnk. 257].

İttihat Hükümeti'nin çalışma yöntemlerinden bahseden soykırımdan kurtulmuş Sıvaslı **Khoren Gülbenkyan** (d. 1895) şunları ekledi: *"Hükümet, Ermenilerin sözde imansız olduklarını ve Türk topraklarına göz diktiklerini dolayısıyla da onları kırmanın ve öldürmenin günah olmadığını söyleyerek halkı Ermenilere karşı kışkırtmıştı"* [Tnk. 152].

Henry Morgenthau ABD'nin Türkiye Büyükelçisi olarak görev yaptığı süre boyunca (1913-1916) Ermenilere karşı başvurulan şiddete bir son verilmesi için uyararak İttihat Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Talât'ı kınamış ve şöyle demiştir: "...Ermenilere karşı şiddete başvurmanızdan dolayı Amerikalılar kendilerini hakarete uğramış hissetmektedirler. Siz prensiplerinizi insanseverlik üzerine inşa etmelisiniz, ırk ayrımcılığı üzerine değil; aksi takdirde Birleşik Devletler sizi dost ve eşit bir ülke olarak görmeyecektir. …Siz her yerde kamuoyunu karşınızda bulacaksınız, özellikle de Birleşik Devletler'de. Halkımız bu katliamları hiçbir zaman unutmayacaktır. Amerikalılar Türkiye'deki Hıristiyanların kitlesel olarak katledilmesi nedeniyle her zaman kin besleyecektir. Onlar bu eylemi bilinçli bir şekilde işlenmiş bir cinayet olarak görüp bu cürümün sorumlularını şiddetle kınayacaklardır. Siz kanunlarınızın arkasına sığınarak, İçişleri Bakanı olarak görev yaptığınızı, sıradan bir vatandaş olmadığınızı söyleyip kendinizi savunamayacaksınız. Siz her türlü Adalet fikrini, bu kelimenin kendi ülkemizdeki manasıyla, hiçe sayıyorsunuz [Amerikan Elçisi 1990: sayfa 278-279].

Talât Paşa ise homurdanarak şöyle söylemiştir: "Ben Ermeni Sorunu'nu çözmek için Abdülhamit'in 30 yıl içinde yapamadığından daha fazlasını üç ayda yaptım" [Amerikan Elçisi 1990: sayfa 284].

Bu hususu Malatyalı görgü tanığı **Verginé Nacaryan** (d. 1910) da teyit ediyor: *"…Türkler ne çocuk, ne yaşlı ayrımı yapıyorlardı. Türkler diyorlardı ki 'Biz Ermeni Ulusu'nu öyle bir yok edeceğiz ki, sadece müzelerde Ermeni bulunacak'…"* [Tnk. 134].

Gördüğümüz gibi Jön Türk Hükümeti'nin benimsediği Ermeni karşıtı politika toplumun bazı kesimlerinin fikirlerine de yansımıştır. O dönemde ağızdan ağıza dolaşan, Türkiye'deki Hıristiyanları ve özellikle de Ermenileri hedef alan olumsuz ifadeler de bunun kanıtıdır: *"Ters gâvur," "Nankör gâvur," "Gâvura iyilik yaramaz," "Gâvuru ne kadar kesersen, o kadar sık biter"* ya da: *"İt derisinden kürk olmaz, Türk Ermeniye dost olmaz"* vs. gibi halk dilinde kullanılan atasözleri-deyimler [Tnk. 92].

Ancak kendi hayatlarını tehlikeye atarak genç ya da yaşlı Ermenilerin hayatını kurtaran Türk bireylerin sayısı da az değildi. Ben bununla ilgili olarak 1996 ve 1997 yıllarında Türklere minnettarlık duyan Türkiye Ermeni Cemaati'nin üyelerinden tarihsel içerikli sohbetler dinleyip yazıya döktük.

Tarihî olaylardan söz ederken, daha Birinci Dünya Harbi günlerinde, 1916 yılında müttefik ülkelerden İngiltere ve Fransa arasında imzalanan ikili bir anlaşma (Sykes-Picot) gereğince Türkiye'nin yenilmesi durumunda 2.600.000 hektar tarıma elverişli, verimli toprakları olan Kilikya'nın Fransız

kontrolüne gireceğini de belirtmek gerekir. Ermeni gönüllüler Türkiye'ye karşı dövüştükleri takdirde zaferden sonra Ermenilere geniş imkânlar tanınacağı ve Ermeni gönüllülerin yeni kurulacak Özerk Ermeni Kilikyası'nın şehir güvenliğinden sorumlu askerleri olacakları konusunda İngiliz ve Fransız yönetimleri Ermeni Ulusal Delegasyonu'yla anlaşmışlardı.

Dolayısıyla Türk Ordusu'ndan, sürgün yollarından ve farklı yerlerden, hatta Amerika'dan gelen Ermeni gençler (Musa Dağlı, Ayntaplı [Gaziantep], Maraşlı [Kahramanmaraş], Kesablı [<Suriye], Hacınlı [Saimbeyli<Adana], Hüseynikli [<Harput], Çınkuşlu [Çüngüş<Elazığ], Sıvaslı, Kharberdli [Harput], Arapkirli [<Malatya], vs.) Fransız Ordusu'na katılarak Doğu (Ermeni) Lejyonu'nu meydana getirirler. Ermeni gönüllüler kendi milyonlarca masum akrabalarının şehit edilmesinden duydukları kinle dolu olarak, ölümü hiçe sayıp Filistin'in Nablus kenti yakınlarındaki Arara'da büyük bir zafer kazanır ve Türk-Alman kuvvetlerini bozguna uğratırlar. O tarihî olaylar da halkın Türkçe şarkılarına sanatsal bir biçimde yansımıştır:

"Birer-birer saydım dört sene oldu,
Ermeni askeri Nablus'u aldı,
Ermeni askeri bin beş yüz kişi,
İngiliz, Fransız şaştı bu işe" [Tnk. 545, ŞOT].

Gerçekten de yiğit Ermeni lejyonerler Fransız ve İngiliz komutanların övgülerine mazhar olurlar. General Allenby 12 Ekim 1918 günü Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Boğos Nubar Paşa'ya gönderdiği telgrafta şöyle yazmış: "Emrimde bir Ermeni alayı olduğu için gurur duyuyorum. Onlar parlak bir şekilde savaştılar ve zaferde büyük bir payları oldu" [Keleşyan 1949: 592].

Jön Türk iktidarı yıkıldığında, genel olarak Jön Türklerin faaliyetleri, özellikle de Ermenilere karşı işledikleri cürümler hem Türkiye'de hem de bütün Dünya'da kınandı. İtilâf Devletlerinin kontrolüne giren Türkiye'nin yeni yöneticileri Jön Türk liderlerini suçlu çıkarmaya başladılar.

Kıdemli tarihçi, Ermeni siyaset adamı, bir dönemin [1975-1985-ç.n.] Ermenistan Dışişleri Bakanı John Kirakosyan [1929-1985] "Tarih Mahkemesi Önünde Jön Türkler" adlı kitabında Türkçe ve yabancı gazetelerden alıntıları, Türk ve yabancı siyasetçilerin sözlerini ve Türk arşiv belgelerini anımsatıyor. Bunlar da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıklarının kati surette doğru olduğunu teyit etmektedir. Bunlardan birkaç alıntı yapalım:

"...Zaten 1918'in Kasım-Aralık aylarında Istanbul basının sayfaları gerçeğin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunan bol miktarda kanıtla doluydu. Gazete sayfalarında Talât'ın, Behaeddin Şakir'in, Nazım'ın Ermeni karşıtı emir ve genelgelerinin metinleri yayımlandı. Onlardan birinde şöyle deniyordu: 'Ermenilerin öldürülmesi konusunda size verilen emirleri harfiyen uygulayın' ("Jamanak," İstanbul, 11.12.1918). O gazetenin aynı sayısında Behaeddin Şakir'in manzume şeklinde, valilere işaret olarak gönderilmiş şifreli bir genelgesi yayımlanmıştı:

"Silah patlamasın,
Asker yapmasın,

Ermeni kalmasın,
Büyükleri kesmeli,
Güzelleri seçmeli,
O birleri sürmeli” [ŞOT].

1918 yılında “Alemdar” gazetesi Talât ve arkadaşları hakkında bakın neler söylüyor: ‘Astılar, öldürdüler, sürdüler, boğazladılar ve aynı zamanda Ermenileri boğazlattılar, sürdürdüler ve öldürttüler. Onlar çifte katillerdir; zira öldürme emri verdiler ve kendileri de öldürdüler’ (“Rönesans,” İstanbul, sayı 127, 30.04.1919).

Türkçe “İstiklâl” gazetesi ise şöyle bir itirafta bulunuyordu: ‘Birinci Cihan Harbi içimizde ahlâka aykırı ve hayvanî duygular uyandırdı. Bu acı gerçeği inkâr etmek Güneşin ışığını inkâr etmektir’ (“Rönesans,” İstanbul, sayı 173, 22.06.1919).

Meclis-i Ayan’a başkanlık eden, eski İttihatçı Ahmed Rıza günü şöyle demiştir: ‘Harbe girişimizden (30 Ekim 1914) Talât Paşa Hükümeti’nin düşüşüne (7 Ekim 1918) kadar geçen süre zarfında Hükümet’in işlediği suçlar, yaptığı hatalar, katliamlar, işlediği aleni cinayetler…, mülk ve binalara el konulması, …zulümler konusunda savcılıktan dava açmasını ve katilleri bir an önce ortaya çıkarıp adalete teslim etmesini talep ettim.’ Meclis-i Ayan bu talebe uygun olarak özel bir takrir kabul edip, yürütme erkine teslim etmiştir (“Jamanak,” İstanbul, 05.11.1918). Ahmed Rıza’nın talebine cevaben Adliye Nazırı şöyle demiştir: ‘Tehcir döneminde görev yapmış valiler ve askerler her halükârda sıradan şahıslar gibi sivil mahkemelerde yargılanacaklardır.’ (“Jamanak,” İstanbul, 25.07.1918) Valileri ve diğer görevlileri tutuklamaya başladıklarında “Tasfir-i Efkâr” gazetesi ‘Saraydan Hapishane Zindanlarına’ başlıklı bir makale yayımladı. O makalede şöyle deniyordu: ‘Bu şahıslardan bir çoğunun daha iki ay öncesine kadar vilayetlerimizde itibar ve saygı gördüğünü, şimdi ise sıradan suçlular gibi hapse atıldığını görmek gerçekten de çok üzücü. Bu şahısların, savaştan bizim galip çıkacağımız varsayılmış olsa bile bir gün Talât Paşa Hükümeti’nin işlediği bütün suçlar için hesap vereceklerini neden düşünmediklerini anlamak çok zor’ (“Rönesans,” İstanbul, sayı 7, 15.12.1918). ‘İstendiği takdirde Türk devlet adamları için İstanbul ya da Ankara kütüphanelerinden “Rönesans,” “Tasfir-i Efkâr” ve diğer gazete koleksiyonlarının sağlanabileceğinden şüphemiz yok. Okusunlar, kendi ülkelerinin tarihini incelesinler… ve artık yalan konuşmasınlar” diyen John Kirakosyan şöyle devam ediyor: “…1918’in sonunda Türkiye’de İttihat Hükümeti yasa dışı ilân edildi [ve] Jön Türkler kanuni haklarından yoksun bırakıldı. Avrupa kamuoyu Jön Türklere kesinlikle karşıydı. Ünlü oryantalistler Alman Josef Markwart ve Fransız Jacques de Morgan Ermeni kıyımı politikasının başlıca sorumlularının uluslararası mahkeme önünde yargılanmasını açıkça talep ettiler. Alman bilim adamı Josef Markwart Ocak 1919’da yaptığı bir konuşmada kendi hükümetinden, Enver, Talât ve diğer suçluların bulunması ve uluslararası mahkeme tarafından cezalandırılmak üzere İtilaf’a teslim edilmesi için çaba sarfetmesini istedi.

…Dünya kamuoyu savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'deki yaşamın çeşitli yönlerini yakından takip ediyor ve o konuda geniş yorumlara yer veriyordu. Gazete sayfalarında Jön Türk katillerin Ermeni karşıtı politikası hakkında görgü tanıklarının anlattıkları yayımlanıyordu.

…Batıda, 1918-1919 yıllarından itibaren, yalnız suçluları kınamakla kalmayıp ABD ve İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin de katılımıyla Jön Türklerin yargılanmasını talep eden birçok kitap yayımlandı.

…13 Temmuz 1919 günü "New York Times" Türkiye'nin savaş dönemindeki liderlerini kınadığını,' askerî mahkemenin Enver, Talât ve Cemal Paşaları ölüm cezasına çarptırdığını, 'üçünün de firarda olduklarını' bildirdi. Gazete Cavit Bey'in ve diğer birkaç şahsın (ki bunların arasında eski şeyh-ül-İslâm da bulunuyordu) 15 yıl ağır hapse mahkûm edildiğini duyuruyordu.

…Mahkemenin oturumları aylar sürdü. …Jön Türk liderler iki suçlamayla karşı karşıyaydı: Türkiye'yi savaşa sokmak ve Ermeni Ulusu'nu yok etmek. **Bu zaten** Jön Türk devlet kurumları tarafından işlenen **canavarca katliamın resmen tanınmasıydı**" diye sözlerini sonuçlandırıyor John Kirakosyan [Kirakosyan 1983: sayfa 163, 170-171, 176, 208].

10 Ağustos 1920'de Türk Hükümeti ve Birinci Cihan Harbi'nin galip müttefik devletleri arasında imzalanan Sèvres (Paris yakınlarında) Barış Antlaşması, Ermeni meselesinin çözülmesini katkıda bulunabilir ve Ermeni halkına onun ulusal bütünleşmesi için yeterli alan tahsis edebilirdi. ABD'nin 28. başkanı Woodrow Wilson'un çabaları da bu amaca yönelikti.

Savaştan sonra imzalanan Sèvres Antlaşması'yla Kilikya, İtilâf Devletleri'nin denetiminde olacak ve sözde, Türk Orduları Kilikya'dan çıkarılacaktı. Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn ve diğer canlı "mezarlık"lardan mucize eseri olarak kurtulmuş, bitkin, erimiş ve varını yoğunu kaybetmiş Ermeni sürgünler aşamalı olarak gelip Kilikya'ya yerleşiyorlardı. Onlar gelecekle ilgili besledikleri inanç ve umutlarla yıkılanı yeniden inşa ediyor, yüzüstü bırakılmış tarlaları yeniden sürüyorlardı. Ama Türkler Müttefik Devletler'le anlaşmanın bir yolunu bularak Fransızları barış gücü birliklerini Kilikya'dan çekmeye zorlamışlardı.

Fransız Askerî İdaresi Ermenilerin güvenliğini sağlamak için ciddi tedbirler almamakla kalmayıp bazı yerlerde yönetimi Türk askerî görevlilerine devrediyordu; onlar ise silahsızlanmıyorlardı.

Ancak Kemalist güçler Sèvres Antlaşması'nın yürürlüğe konmasını engelleyici yönde araçlara başvururlar ve ilk adım olarak, nihaî olarak yok etmek için Ermenistan Birinci Cumhuriyeti (1918-1920) Doğu Ermenistan'a yönelik yeni sefere başlarlar.

Bu gerçek birçok görgü tanığının şehadetiyle de doğrulanmaktadır; Mastara köyü (Talin yöresi, Doğu Ermenistan) sakini **Badal Şahoyan**'ın (d. 1901) dediklerinde olduğu gibi: *"22 Mayıs 1918'de Doğu Ermenistan'daki Talin Bölgesi'nin Mastara köyünde, gündüz saat 2'de Türk Paşası Ahmet Efendi Mastaralı 1.500 Ermeni erkeğinin ismini bir listeye kaydederek, onları yol yapımında çalıştırmak üzere Kars Şehri'ne götüreceğini ve 20 gün içerisinde geri döneceklerini söyledi.*

1.500 kişi arasında, köyümüz Mastara sakinleri 370 kişi idiler, diğerleri ise Kars Bölgesi'nde yaşanan talan ve yıkımdan dehşet içinde kaçıp, Mastara'da yaşamlarını sürdüren insanlardı.

Kurnaz Türkler şüphe uyandırmamak için, sözde bizi tehlikelerden korumak için birkaç asker eşliğinde götürdüler. Bir zeytinyağı işliğinin bulunduğu komşu köye vardığımızda, hepimizi dört büyük ahıra doldurdular ve kapıları üstümüze kilitlediler. Sonra, pencerelerden içeri saman ve gazyağı doldurup, ateşe verdiler. O kadar kişiden sadece 11'i sağ kurtuldu. O katliam Ermeni milletini yok etmeyi planlayan vahşi Türkler hakkında çok şey anlatmaktadır.

Bu liste 1922'de oluşturulmuş, Az. Eçmiadzin Katedrali'nin arşivinde muhafaza edilen Daniyel Piskopos'un sayım listesiyle tek tek karşılaştırılmıştır. Bu anıyı ben, o katliamdan mucize eseri kurtulan ve şimdi Mastara Köyü'nde yaşayan Badal Hovakim Şahoyan, kendim yazdım" [Tnk. 315].[24]

1921 yılında Kemalistler, Sovyet Rusya ve Kemalist Türkiye'nin yakınlaşması sonucunda oluşan uluslararası yeni durumdan faydalanarak, Sèvres Antlaşması'nın gözden geçirilmes amacına ulaştı.

Sèvres Antlaşması'nı tanımayan ve Fransız Askerî İdaresi'nin kararsızlığından ve gevşekliğinden faydalanan Türk Ordu birlikleri ve yerel çeteler kendi silahlarını Kilikya Ermenilerine doğrulturlar.

Ocak 1920'den itibaren Kemalist-Türk birlikleri Kilikya Ermenileri'nin yerleşim yerlerine saldırılar düzenlerler. 22 gün süren amansız muharebelerde Maraş şehrindeki Ermenileri katledilir ve yakılıp küle dönerler.

Maraş katliamından kıl payı kurtulan görgü tanığı **Verginé Mayikyan** (d. 1898) geçmişini acıyla hatırlayarak tanık olduğu korkunç olayları detaylı bir şekilde anlattı: *"...Karapet Ağa çok zengindi; o usta bir kunduracıydı. Maraş'ın yöneticisi Cutki Efendi'nin ayakkabılarını dikmişti ve kendini emniyette hissediyordu. Ama silahı olmadığı için, kendini savunamazdı. Bir gece ayak takımından Türkler bahçe kapısını kırarak içeri daldılar ve evine girdiler; genç, yaşlı demeden ailesinin bütün fertlerini öldürdüler ve bahçedeki kuyunun içine attılar. Evini talan ettiler ve ganimeti aralarında paylaştılar. Bu olaydan sonra Ermeniler kendilerini nasıl savunacaklarını düşünmeye başladılar. Güvenlik kaygılarıyla kadınları ve çocukları Karasun Mankants Kilisesi'ne gönderdiler. Kiliselerden en büyüğü ve duvarlarla çevrili olduğu için en güvenli olanı Karasun Mankants Kilisesiydi. Bölgemizdeki bütün kadınları, gelin adayı kızları ve çocukları, toplam 2.000'den fazla insanı oraya naklettiler. İğne atsan yere düşmezdi. Sahn, giriş, üst kat dopdoluydu. Bizim fedayiler her taraftan gözetliyorlardı. Ama Türk çapulcu kalabalığı kudurmuş, Ermeni kanına susamıştı; her taraftan Türklerin sesleri duyuluyordu: 'Hazreti Muhammed adına yemin ederiz ki bütün Ermenileri katledeceğiz.' Silahlı Türk kalabalığı Karasun Mankants Kilisesi'nin çevresinde bir insan zinciri oluşturdu ve kiliseyi çember içine aldı; Türkler kapıların açılmasına bile izin vermediler; kapıların gece açılacağını söylediler, emir öyleymiş. Karasun Mankants Kilisesi bir tepe üzerine inşa edilmişti. Kiliseye giden, taşlarla döşenmiş yol birkaç yüz metre uzunluğunda, hemen hemen 4 metre genişliğindeydi ve her iki yanında ağaçlar vardı. Kiliseye doldurulmuş Ermeniler gece kapının açılmasını bekliyorlar; ama gece saat on, on bir, on iki oluyor, kapıyı açan olmuyor. İçerisi tıka basa Ermenilerle dolu; ne su var, ne de ışık; her yer pisleniyor; biri ağlıyor, diğeri sızlıyor, bir diğeri de dua ediyor. Kısacası görülmemiş bir*

[24] Samanlıklarda diri diri yakılmış 1.500 kişilik listeyi mucize eseri hayatta kalan Badal Hovakim Şahoyan oluşturmuştur. O uzun liste EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivinde, 24 no'lu dosyada muhafaza edilmektedir.

kargaşa ortaya çıkıyor. Biz onların seslerini evimizin altındaki mahzenden duyuyorduk. Bir de küçük bir delikten gördük ki sabah saat bir buçukta birkaç Türk, kilisenin kemer şeklindeki çatısına çıkmış, petrole bulanmış yanan elbise parçalarını kilisenin kubbesinden içeriye atıyor. …Yanık kokusu her yere yayılmıştı. Kiliseden yükselen sesler insanın yüreğini sızlatıyordu. Binlerce insan ağlıyor, bağırıyor, çığlık atıyor ve kapının açılması için yalvarıyordu. Sesleri yerin dibinden geliyor gibiydi. O kadar yüksek sesle ahlayıp inliyorlardı ki, yankıları bize kadar ulaşıyordu; bu yankılar saatler geçtikçe azaldı. Ama insanların yanmış kemiklerinin kokusu her tarafa yayılmıştı. Canavarlar yapacaklarını yapmışlardı. Artık kilisede ve evlerimizin çevresinde canlı kimse kalmamıştı. Kilisenin büyük taşlarla döşenmiş birkaç yüz metrelik zemini sanki kalın bir sabun tabakasıyla örtülüydü; insanların vücutlarındaki yağlar eriyip akmış ve iki parmak kalınlığında bir tabaka halinde yoğunlaşmıştı… Oraya ilk gidenlerin ayakları karda bırakılan ayak izleri gibi yağ tabakasında iz bırakıyordu… Bir de baktık ki Türk kadınları ellerine birer elek almış kiliseye doğru koşuyorlar. Biz uzaktan seyrediyorduk; ama ben dayanamayarak gidip orada olan biteni görmek istedim. Üstüme ferace gibi bir şey giydim, başıma da bir çarşaf geçirdim; ağzımı burnumu örttüm, zaten çok iyi Türkçe konuşuyordum ve kendimi ele vermeyeceğimden emindim. Ben de Karasun Mankants Kilisesi'ne gitmek üzere yola düştüm. Kilisenin isler içindeki duvarları yarı yarıya yıkılmıştı. İnsanların kapının altından süzülen erimiş yağları ise tepeden aşağıya akmıştı... ayağımı basınca yapışıyordu; diğer ayağımı da yere basınca o da yapışıyordu… Sonunda elinde elekle yanımda yürüyen bir Türk kadın farkettim. O beni görerek dedi ki: 'Bacı sen niye yanına elek almadın?' Ben de şaşırmadan dedim ki 'Geri dönüp alırım.' Gülerek cevap verdi: 'Geri döndüğünde ne kalır ki?' Zaten katliamdan sonraki üçüncü gündü; ama çömlekçi fırını gibi kızarmış olan kilisenin duvarları hâlâ sıcaktı. İçeri girdim ki ne göreyim! Türk kadınların her biri kilisede bir yer kapmış kimsenin kendi sınırından içeri girmesine izin vermiyor ve kadınlar birbirlerine bağırıyorlar: 'kim sınırımı aşarsa öldürürüm!…' Benimle gelen kadın bana dönerek dedi ki: 'Gâvur pis olsa da altını temizdir…' Elekten geçirilmiş külün içinde erimiş bir altın parçası bulduklarında o canavar görünümlü kadınların sevinci görülmeye değerdi…" [Tnk. 259].

O dehşet verici tarihsel olayların doğrudan izlenimleri altında şu kısa ama etkileyici şarkı bestelenmiş:

"Maraş'a Maraş derler, yaman, yaman!
Maraş, bu nasıl Maraş derler?
Maraş'ın içinde kilise yanar,
Kilise içinde Ermeni yanar!..." [Tnk. 550, ŞOT].

Maraş katliamına 13.000 civarı Ermeni kurban gider. Ondan sonra hayatta kalan 8.000 Maraşlı Ermeni, Urfa'nın 6.000 Ermeni sakiniyle beraber, Halep'e, Şam'a, Beyrut'a, Kudüs'e, Bağdat'a ve Anadolu'daki Yunan bölgelerine gitmek üzere mecburen göç yolunu tutar.

1 Nisan 1920 günü Kemalist Türk güçler Ayntap'ı [Gaziantep] kuşatır. Savaş sona erdikten ve Mütareke'den sonra oraya yeniden yerleşmiş 10.000 civarı Ayntaplı ve 8.000 Sıvaslı Ermeni muhacirin daha yeni huzura kavuşmuş hayatında yeniden fırtınalar kopar. Ayntap Ermenileri savunmaya geçerler.

Hemen Ulusal Derneğin yanında Adur Levonyan başkanlığında merkezi askerî bir komite oluşturulur. Bu komite 750 savaşçının silahının ve mühimmatının sayımını yapar ve bomba imal işini organize eder.

Sandukht Hekimyan (d. 1908, Ayntap) o tarihî olaylar hakkında bize şunları anlattı: *"1920 yılında Ali Kılıç* [Süleyman Asaf Emrullah, 1889-1971-ç.n.] *muazzam bir orduyla Antep'e saldırdı. Antep savunmasını yöneten Adur Levonyan, bomba hazırlama işini de tertipliyordu ve bomba yapabilmek için Anteplilerin bakır tencerelerini bile erittirdi. Adur Paşa gönüllüleriyle hücum edip, kuşatmayı yardı. Ali Kılıç'ın yirmi dört bin kişilik ordusu: "Gâvurun gözünü kan bürüdü" diyerek, bir gecede dehşet içinde geri kaçtı. Antep Ermenileri Adur Levonyan'a ilişkin bir şarkı yaktılar..."* [Tnk. 269].

Aynı görgü tanığının oğlu **Gevorg Hekimyan** (d.1937, Beyrut) annesinden duyduğu şu şarkıyı söylemiştir:

"Adur Paşa, kalk sen!
Çam çırayı, yak sen!
Türkler hücum ediyor:
Kamavorlar[25] *arş*[26] *edin!"* [Tnk. 641, ŞOT].

Bu arada, Kilikya işgalinin genel komutanı Kozanoğlu Doğan Bey (Kemal Doğan, d. 1879, Üsküp - ö. 1951, İstanbul-ç.n.) binlerce askerden oluşan ordusuyla Hacın şehrini kuşatır; bu şehrin 35.000 Ermeni nüfusundan sadece 6.000 kadarı Büyük Felaket'ten kurtulmuştu:

"Doğan Bey de geldi, girdi Hacın'a…
Yazık oldu sana, koca Hacın!…
Orada kapıştılar bizim malımız…
Der Zor çölü oldu bize vatan,
Ayak altına gitti sahipsiz Ermeni!" [Tnk. 551, ŞOT].

Karşı tarafın düşüncesine göre "Kilikya Ermenilerinin kalesi Hacın'ı yerle bir edip yok etmek bir saatlik işti ve o, küçük çaplı bir saldırıyla 6.000 Ermeniyi toprağa gömebilecekti" [Terziyan 1956: sayfa 241]. Ancak Hacınlılar kararlıydı. Onlar kendi yöneticileri Avukat Karapet Çalyan'ın liderliğinde Hacın Savunma Yüksek Konseyi'ni kurarlar; savunmanın başına da General Andranik'e silah arkadaşlığı yapmış subay Sargis Cebeciyan'ı getirirler. 4 bölük ve 60 süvariden oluşan bir süvari bölüğü oluştururlar. Hacın ve çevresini 4 savunma bölgesine ayırırlar. Siperler kazarlar. Hepsi de savaşma isteğiyle doludur. Durumları silah taşımaya uygun 16-50 yaşlarında 1.200 erkeğe topu topu 132 tüfek dağıtılır. Daha sonra 300 tüfek daha elde edilir; ancak bunlar bile bitmez tükenmez Bolşevik mühimmatıyla donatılmış Türk Ordusu'na karşı savaşmak için tamamen yetersizdir. O gerçeği Zeytunlu görgü tanığı **Hovsep Bıştikyan** (d. 1903) da anlattığı anıda teyit etmiştir: *"Bir gün, bir Türk kervanı geçiyordu; gençlerimiz onun yolunu kestiler. Bir de ne görelim! Kasalar dolusu fişek! Çok sevindik; zira fişeklerimiz tükenmek üzereydi. Ama ne fişek? Rus fişeği. Şu halde, Sovyetleşen Rus Hükümeti, biz Ermenileri öldürsün diye, bunları Türk'e vermişti. Biz*

[25] Türkçe şarkıda Ermenice "kamavorlar/kamavor" (gönüllüler) sözcüğü kullanlmıştır.
[26] Türkçe şarkıda Ermenice "arş/arşavel" (arş etmek, hamle etmek) sözcüğü kullanlmıştır.

fişekleri ceplerimize, heybelerin içine doldurduk, sırtımıza alıp dövüşürken lazım olur diye götürdük; Ama ne yazık ki, mosinlerimiz Rus mosini değildi. Bizimkiler ya Alman ya da Yunan yapımıydı. Öyle ki, ağır Rus fişeklerini aylarca sırtımızda taşıdık ki, eğer bir Rus mosini bulursak el koyup elimizdeki fişeklerle dövüşelim" [Tnk. 253].

İşte bu nedenledir ki silaha aşırı derecede ihtiyaç duyan Hacınlılar, Adana Ulusal Birliği yoluyla dışarıdan gelecek yardımı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Bu yardımla silah ve mühimmatın yanında savaşan yeni güçler de ulaşacaktı. Ancak onlara hiçbir yardım ulaştırılmaz ve Hacınlılar umutsuz bir duruma düşerler; zira Fransız yüksek askerî temsilcileri kaypak bir politika yürütmektedirler. Gerçi onlar Hacın savunması için yiyecek, silah ve mühimmat sağlayacakları sözünü verirler; ama sözlerinde durmamakla kalmayıp ayrıca Ermenilerin savunma organizasyonu hakkında Türklere bilgi de aktarırlar. Hacınlı özgürlük savaşçıları büyük zorluklarla düşmanın büyük topunu ele geçirirler; ancak mermi yoktur ki ateş edip savunma yapsınlar. Açlık Hacınlılara zor anlar yaşatmaya başlar: "Halk mecbur oldu kedi, fare, köpek, deri, ağaç kabuğu ve çarık yemeye" [Aram Aspet 1961: sayfa 242]. Bu gerçeği Hacınlı görgü tanığı **Aharon Mangıryan** (d. 1903) da anlattığı anılarda teyit etmiştir [Tnk. 248].

Düşman, yeni toplar ve sayısız düzenli birliklerle kuvvetlerini takviye etmektedir. Sekiz ay süren uzun ve inatçı bir direnişten sonra, Türkler çapraz topçu ateşiyle Hacın'ın taş binalarını da yakıp yıkmayı başarırlar. Yüzlerce cesur savaşçı mevzilerinde şehit olur; binlerce Hacınlı acımasızca katledilir. Sadece 380 kişi dövüşerek düşman kuşatmasını yarmayı ve korkunç ateş çemberinden kurtulmayı başarır.

Hacın'daki savunma muharebeleri hakkında da günümüze kadar halk tarafından söylenen şarkılar bestelenmiştir:

"...Üç yüz Ermeni yiğitle,
Ellerinde mosinlerle,
Ezdik Doğan Bey'in ordusunu,
Hacın düştü, "İntikam!" diye gürleyerek" [Tnk. 649].

Aralıklarla 314 gün kahramanca direnen Ayntap [Gaziantep], Kilikya'nın eski başkenti Sis, cesur kartal yuvası Zeytun [Süleymanlı], tarihî geçmişe sahip Tarson [Tarsus], ticaret merkezi Adana ve Kilikya'da Ermenilerin yaşadığı çeşitli yerleşim yerleri de *"İntikam!"* diye gürleyerek düşerler.

Maraşlı **Verginé Mayikyan** (d. 1898) anlattığı anılarda Ermenileri hayal kırıklığına uğratan o dönemin siyasî olaylarından da bahsediyor: *"…Bizim huzurlu hayatımız 1918-1920 yıllarına kadar sürdü; zira, Fransız makamları henüz Kilikya'da bulunuyorlardı. Fransız ve Ermeni gazeteleri devamlı Fransızların sonsuza dek Kilikya'da kalacağını, zira Fransa'nın itibarının Birinci Dünya Harbi'nden sonra arttığını, Türkiye'nin itibarının ise tam tersine azaldığını yazıyorlardı. Ancak ne yazık ki, o barış uzun sürmedi. Yavaş yavaş Türklerin bizden nefret etmeye başladığını hissettik. Bir gün de uyandık ki, Fransızlar atlarının nallarına keçe bağlayıp sessiz sedasız Maraş'tan uzaklaşmışlar. Sabah kalktığımızda kimsenin bundan haberdar olmamasına şaşırdık. General Dumont şehirden ayrılacaklarını Fransız Ordusu'nun erzağını bedava sağlayan tanınmış Hakob ağa Khırlakyan'a bile bildirmemişti. Öyle ki, 1920*

yılının Eylül ayında Fransız Ordusu artık Maraş'ta değildi. Türklerin bu olayı önceden haber aldıkları görülüyordu; zira geceleri yer yer bizi korkutmak için tüfekler patlıyordu..." [Tnk. 259].

Fransız Hükümeti müttefik olmanın sorumluluklarını yerine getirmeyip, 20 Ekim1921 günü Ankara'da imzalanan anlaşmayla, Kilikya Ermenilerini katliam tehlikesiyle karşı karşıya bırakarak Kilikya'yı Türklere teslim etti.

Gerçi Türk Hükümeti farklı yerlerde baş gösteren savunma ve direniş hareketlerini acımasızca bastırıyordu, ama kendi temel insan hakları ve ulusun fiziksel anlamda varlığını sürdürmesi için dövüşen fedakâr Ermeni kahramanlar Ermeni Ulusu'nun ulusal-kurtuluş mücadelesinin tarihine isimlerini altın harflerle yazdırdılar.

İşte o dönemdedir ki ulusal kahraman Soğomon Tehliryan, büyük katil Talât Paşa'yı Berlin'de öldürerek, Ermeni Soykırımı'nın milyonlarca kurbanının öcünü aldı.

2-3 Haziran 1921 günü, Berlin Bölge Mahkemesi Talât'ı öldüren Soğomon Tehliryan'ın gerçekleştirdiği eylemi inceleyerek Ermeni intikamcıyı suçsuz buldu; çünkü o böylece Türk mahkemesinin [Divan-ı Harbi Örfi-ç.n.] Talât'a verdiği cezayı infaz etmişti.

Ermeni Halkı o sansasyonel olayı da şiirsel bir üslupla anlatmıştır:

"Talât Paşa kaçtı Berlin'e,
Tehliryan yetişti arkasından,
Vurdu alnından, serdi yere,
Doldur şarabı, kardeşim!
Doldur şarabı! Sağlığımıza iç!

Talât Paşa'yı toprağa verdiler,
Bunamış anasına haber gönderdiler,
Alman hâkim, sen çok yaşa!
Doldur şarabı, kardeşim!
Doldur şarabı! Sağlığımıza iç!" [Tnk. 650].

Gerçi *"Alman Hâkim"*ler anlayış gösterip Ermeni intikamcıyı beraat ettirdiler ama batı Ermenilerinin durumu bununla düzelmedi.

1921'de Kilikya Ermenilerinin tasfiyesinden sonra, sıra Anadolu'daki Ermenilere gelmişti; zaten onların büyük bir kısmı Felaket döneminde acımasızca katledilmişti. Mucize eseri olarak hayatta kalanlar ise varlıklarını Anadolu'da Yunanlıların hâkimiyetindeki Ermenilerin yaşadığı bazı yerlerde ve özellikle de liman kenti İzmir'de sürdürüyordu.

1922 yılında, İzmir'in Ermeni ve Rum mahalleleri de alevler içinde kalır; Hıristiyanlar sahile doğru sürülür. O dehşet verici olay halkın hafızasında "İzmir Faciası" olarak yer etmiştir.

Soykırımdan kurtulan Erzincanlı **Garnik Stepanyan**'a (d. 1909) göre: *"…1922 yılında Mustafa Kemal'in orduları İzmir'i ateşe verdiklerinde, benzin ve petrol dökerek kiliselere sığınmış Ermeni ve Rumları diri diri yaktılar…"* [Tnk. 95].

O korkunç manzaraları üzüntüyle hatırlayan soykırımdan kurtulmuş Afyonkarahisarlı **Arpiné Bartikyan** (d. 1903) da gördüklerini şöyle anlattı: *"…Bir de millî hareket baş gösterdi. İzmir'i ateşe verdiler. İlkönce Ermeni mahallesini yaktılar. Aziz Stepanos Kilisesi'ni ateşe verdiler; çünkü bütün Ermeniler korunmak için o kiliseye sığınmışlardı. Sonra biz Ermeniler kaçtık; deniz kenarına gittik. Denizde bir sürü kayık vardı; ama Türkler kayıkların dibini önceden delmişlerdi ki kayıklar su alıp Ermeniler kurtulamasın. Zavallı Ermeniler kayığa biniyorlardı; kayık biraz yol aldıktan sonra içine su doluyor ve bütün Ermeniler denize dökülüyordu; denizin yüzeyinde bir sürü şişmiş ceset vardı. Bizi Balçova'ya götürdüler ve kıyıya yakın ahşap kulübelere doldurdular. Başladılar bizi gözden geçirmeye. Güzel kızları tutup, sürükleye sürükleye götürüyorlardı. Ben ufak tefek bir kızdım; kadınların eteklerinin altına gizlendim. Bizim Mari'nin yüzüne kurum sürmüşler, saçlarını da kırkmışlardı; acayip bir görünümü vardı. Ona bakıp beğenmediler: 'yaramaz' dediler ve bıraktılar. Biraz ilerde bizi kesmek için bıçaklarını bileyen Türklerin sesleri duyuluyordu. Bir Ermeni kızı sıranın kendisine geleceğini görünce, pencereden atladı; ama ölmedi: aşağıda Türk askerler varmış… birkaç gün sonra onu geri getirdiler; o zaten tanınmaz bir haldeydi…"* [Tnk. 195].

Deir-es-Zor sürgünü anılarından tanıdığımız Afyonkarahisarlı **Sümbül Berberyan** (d.1909) aynı üzüntü ve gözyaşlarıyla İzmir Faciası sırasında kendi gözleriyle gördüklerini de hatırladı: *"...Bir yerde Türkler büyük bir ateş yakmış, Ermenileri o ateşe atıyorlardı. Annemi de tutup ateşe attılar ...Sonra, başka Türk askerleri gelip bizi buldu. Hepimizi sıraya dizdiler. Aramızdaki iki kişiyi bizden ayırdılar. Onları yere yatırıp derilerini yüzerken, gülerek: "İnek kesiyoruz!" diyorlardı. Adamların derilerini zorlukla yüzdüler. O zavallı adamlar bangır bangır bağırıyorlardı. Sonunda onların derilerini yüzdüler... Çocuk, genç, bebek, anne farkı gözetmeksizin Ermenileri, Rumları denize atıyorlardı. Türk askerleri herkesi süngüleriyle delik deşik ediyordu; çocukları ve yaşlıları denize atıyorlardı. Suyun yüzeyi cesetlerle doluydu; suyun yüzeyini görmek mümkün değildi."* [Tnk. 198].

Ondan sonra, soykırımdan kurtulan bu kişi aynı üzüntü, gözyaşları ve hıçkırıklarla kendi bestelediği uzun ağıtı söylemeye başladı; biz bu ağıttan bir bölüm aktarıyoruz:

"Afyon[27]*'dan çıktık,*
İzmir'e geldik,
Sevgili anamı bulamadım,
Hüngür hüngür ağladım.

Ah, anacığım! Aldattılar,
Beni senden ayırdılar,

[27] Afyonkarahisar kenti.

Seni de ateşe attılar,

Cayır cayır yaktılar!…" [Tnk. 563].

İçinden çıkılmaz ve ölümcül bir durum hüküm sürüyordu; arkada ateş vardı, önde ise su. Kargaşanın hüküm sürdüğü o cehennemden sadece, ellerinde kalmış son altınları ve takıları hayatlarını kurtarmak için Türklere verenler kurtuluyorlardı. Ellerinde hiçbir imkân bulunmayanlar ise, yüzerek açıkta demirlemiş Avrupa bandıralı gemilere ulaşmak için ölümü hiçe sayarak denizin dev dalgaları arasına atılıyorlardı. O gemiler evsiz barksız Ermenileri bilinmeyen istikametlere götüreceklerdi:

"...Oradan kaçtık Yunanistan'a,

Birçoğu Fransa'ya gitti,

Diğerleri ise Mısır'a.

Böylece dağıldık her yana!" [Tnk. 564].

Dahası 1923 yılında Lozan Antlaşması'yla müttefik devletler Mustafa Kemal'in Ankara Hükümetini ve Doğu Trakya, İzmir, Kilikya üzerinde aynı zamanda Sèvres Barış Antlaşmasıyla Ermenistan'a geçen tüm satıhlara yönelik haklarını tanıdılar. Bunun dışında, Doğu Ermenistan'ın eski bölgeleri Kars, Ardahan, Surmalu'yu (İgdir [Iğdır]) da içeren Türkiye'nin yeni sınırlarını tanıdılar. Bu Türkiye'nin zaferiydi; tarihî Ermenistan'ın 1/10'luk küçük bir kısmı ise Sovyet Ermenistan'ı, 1991 yılından itibaren Ermenistan Cumhuriyeti olarak varolmaya devam etti, ancak Ermeni halkının büyük kısmı Dünyanın farklı ülkelerine dağılmış kaldı.

Böylece tarihsel bir gerçeklik olarak Ermeni Diasporası ortaya çıktı.

Geleneksel Ermeni sanatkârların ustalığı ve hünerli Ermeni kadınların yaptığı güzel elişleri ve dokuduğu halılar yabancıların hayranlığını kazansa dahi, vatan toprağından koparılmış Ermeni muhacirler yabancı ülkelerin dillerini ve kanunlarını bilmediklerinden, ucuz işgücü olmaktan öteye gidemiyorlardı. Asimilasyon, yozlaşma ve özellikle de işsizlik korkusu göçebe Ermenilere rahat vermiyordu:

"...Gurbete düşmüşüz,

Ağlıyorum hasretle! hasretle!

Ermeni sorunu çabuk çözülseydi keşke,

Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

Sevin, ağlama üzüntüyle,

Ayağını sağlam bas yere,

Yakında duyarsın vatana dönüş haberini,

Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!" [Tnk. 663].

Birbirini takip eden göç kervanlarıyla evsiz ve vatansız kalmış batı Ermenilerinin Doğu Ermenistan'a dönüşü başlar; önce 1920-1930 yıllarında İstanbul, Fransa ve Yunanistan'dan, daha sonra ise 1946-1948 yılları arasında kitlesel olarak Suriye, Lübnan, Mısır, Irak, Fransa, Yunanistan, Balkan ülkeleri ve uzak Amerika'dan Vatana dönerler...

Vatan'a dönenler Sovyet Ermenistanı'na umut ve inançla geliyorlardı. Dönüş yapanların oluşturduğu büyük kervanlar, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin kazandığı zaferden ve özellikle de SSCB'nin 1 Kasım 1945 günü Türkiye'ye ilettiği Ermeni ve Gürcü topraklarıyla ilgili resmî talepten cesaret alarak geliyorlardı… Ve aşağıdaki halk şarkısı büyük umutlarla ağızdan ağıza dolaşıyordu:

"Ermenistan'a gitmek isterim,
Yerevan'ı görmek isterim,
Ararat'ın zirvesine
Bayrak dikmek isterim" [Tnk. 666].

Bu izeyen talepkarlık vurgulu şarkı o günlerde yaratılmıştır:

"Yürü, ey kervan!
Bizi bekliyor Ermenistan,
Bütün dünya duysun ki,
Bizimdir Kars ve Ardahan.

...Onu istiyoruz, onu istiyoruz,
Bizimdir Kars ve Ardahan,
Eğer onu vermezlerse
Zorla alacak Bağramyan.

...Kars ve Ardahan bize
Hızla iade edilecek,
Ki biz o ıssız toprakları
Cennete çevirelim" [Tnk. 672].

Ancak Türk diplomatlar yakın geçmişte cereyan etmiş bütün o tarihî olayların unutulmasını sağlayarak şöyle cevap verirler: "Türk toprakları ve haklarıyla ilgili olarak kimseye bir borcumuz yok. Şerefli insanlar olarak yaşayacak, şerefli insanlar olarak öleceğiz" [Lazyan 1946: sayfa 372-373].

Ermeni Soykırımı'nın kesin tarihî kanıtlarının, soykırımdan kurtulan görgü tanıklarından elde edip yazıya döktüğüm ve diğer binlerce tanığın anlattıklarının da gösterdiği gibi Osmanlı Türkiyesi'nin geçmişi hiç de "şerefli" olmamıştır.

Batı Ermenileri kaybettikleri tarihî Ermenistan'dan 10 defa daha küçük yüzölçümlü topraklara yerleşirlerken kendi tarihî memleketlerinin anılarını simgeleyen ilçeler ve mahalleler yaratmakla birlikte, yıkıntı haline gelmiş evlerinin ve sönmüş ocaklarının verdiği acı hafızalarında canlılığını korumakta ve işgal edilmiş vatan hayali yürekten gelen bir çağrı şeklini almış nesilden nesile aktarılmaktadır:

"Umudun kapıları açıldığında,
Ve biz Ülke'ye geri döndüğümüzde,
Bizden zorla aldıkları,

Benzersiz ülkemiz Vatanımıza.

Kilikya'mı görmek isterim,
Havası temiz, suyu berrak,
Kilikya'mı görmek isterim,
Manastırlar, kaleler orada çoktur" [Tnk. 658].

Ve talepkarlık daha da vurgulanmakta:

"Ermeni Sorunu çözüldüğünde,
Ecdadımızın toprağı bize verildiğinde,
Tarlalarımızı süreriz,
Köylerimizi şeneltiriz.

Sasun'u ve Van'ı görmek isterim,
Zeytun, Hacın ve Musa Dağ'ı,
Tarson, Maraş, Sis ve Ayntap'ı,
Geliştiririz biz mutlaka" [Tnk. 658].

Öyle ki, yurda dönen batı Ermenileri, Doğu (Sovyet) Ermenistanı'na işgal edilmiş vatanlarına yönelik adaletin yerini bulacağı umutlarıyla gelmekteydiler. Ancak tarihî koşullar farklıydı...

Sonuç olarak, 150'ü aşkın yerleşim biriminden sürgün edilmiş olayların hayatta kalan görgü tanıkları, bana sadece görüp hissettikleri dertli geçmişlerini değil, aynı zamanda Ayntap'lı **Pargev Makaryan** (d. 1915) gibi taşıdıkları sayısı hesabı belirsiz kayıpları belirttiler ve vardıkları siyasî sonuçları da anlattılar: *"...Büyük devletler Ermenileri kandırıp Kilikya'yı Türklere verdi. Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Ayntap, Urfa, Kamurc ve başka şehirler Ermenilerden tamamen arındırıldı. Bizi de Kilikya'dan ayrılmaya zorladılar. Biz Vatanımızı terk etmeye mecbur kaldık. 1922'de de İzmir Faciası'nı düzenlediler; Ermeniler ve Rumlar ateşten kaçarak denize atıldı. Kim kendini kurtarabildiyse başka ülkelere gitti. Böylece Türkiye'yi Hıristiyanlardan arındırdılar. Türkiye, Batı Ermenistan ve Kilikya'yla birlikte Türklere kaldı"* [Tnk. 272].

Kharberdli [Harput] görgü tanığı **Hakob Holobikyan**'ın (d. 1902) kendisinin ve hemşerilerinin çektiği ıstırapları detaylı bir şekilde anlattıktan sonra sözlerini sonuçlandırdığı gibi: *"…Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir!"* [Tnk. 115].

Hayatta kalan **Nvard Gevorgyan** (d. 1910, Alaşkert [Eleşkirt]) Türklerin gaddarlıklarını ayrıntılı bir şekilde betimledi ve neden onların affedilmemesi gerektiğini temellendirdi: *"Biz Alaşkert'te huzurlu bir yaşam sürüyorduk. 1915 yılında, bir gün Türkler köyümüze saldırdılar. Köyümüzün erkeklerini tutup, zorla ellerini kollarını bağlayıp itiştirerek ahırlara doldurup diri diri yaktılar. Sülalemiz 22 kişiden oluşuyordu; ailemiz ise beş kişiden: annem, babam ve üç kız çocuk. Amcamı, amcamın çocuklarını ve torunlarını, dayılarımı, onların torunlarını ve benim ebeveynimi ahıra tıkıp diri diri yakmışlardır. ...Türk bizi katletti;*

öldürdü, öksüz bıraktı, yerimizden yurdumuzdan etti, yakınlarımızdan yoksun bıraktı. Ben ebeveynimin özlemini çektim. Ben ebeveynimi sadece rüyamda görüyorum… Kocam Ruben'in ailesi, onların büyük sülalesi de, hepsi Türkler tarafından katledilmiş. Türk bize çok zarar verdi. Tanrı onların yaptıklarını affetmeyecek…" [Tnk. 67].

Hayatta kalanlar kendi insani kayıpları dışında **Nvard Muradyan**'ın (d. 1912, Bitlis) olduğu gibi toprak ve varlık kayıplarını da andılar: *"...Son olarak da şunu söyleyeyim ki, Türkler sadece bizi katletmekle kalmadılar, topraklarımıza ve mal varlığımıza da el koydular. Yüz kişilik sülalemizden sadece ben ve ablam kaldık"* [Tnk. 22].

Kars kökenli ressam **Yelena Abrahamyan** (d. 1912) ise acı anılarını gözyaşı dökerek anlattıktan sonra sözlerini şöyle sonuçlandırdı: *"…Türkler Ermenileri katlettiklerini kabul etmiyorlar. …Türk Türktür; hangi gömleği giyerse giysin aynı Türktür. Ermeni Soykırımı'nı kabul etmiyorlar; peki bizim kendi gözlerimizle gördüklerimiz, kulaklarımızla duyduklarımız neydi? Daha benim gördüklerim Türklerin yaptıklarının binde biri bile değildir. Türkler daha 1920 yılında Bolşevik kılığına bürünmüştü. Ama Türk Türktür. Eğer Türkler suçlarını kabullenmezlerse onlarla barış yapmak hiçbir şekilde mümkün olmaz"* [Tnk. 77].

Anlattığı hatıraların sonunda Iğdırlı **Evelina Kanayan** (d. 1909) üzüntülü, ama kendinden emin bir tavırla şöyle dedi: *"…BM temsilcileri bile gelse onlara kendi gördüklerimi anlatırım…"* [Tnk. 59].

Moks'tan [Müküs] **Ğukas Karapetyan** (d. 1901) ise anılarını özetleyerek şöyle dedi: *"…1915'te yapılanlar hiçbir zaman unutulmayacak. Türkler bütün bunların unutulmasını istiyor ve olanları kabul etmiyor. Ama Tanrı biz Ermenilere yardımcı ve adil bir hâkim olsun"* [Tnk. 57].

Veya olayların görgü tanığı **Tsirani Matevosyan** (d. 1900, Harput) gibi tek-tek kayıplarını belirttiler: *"…Eeee! Yavrucuğum, bilir misin neler çektik?! Birsürü katledilmişler gördüm. Atın ayak izinden su içmişiz. Çok zenginlik gördük, hepsi Türk'e kaldı. Bizi koyunlar gibi sürdüler. El kapılarında ne kadar uyuduk! Ne kadar aç kaldık! Ne kadar eziyetler gördük! Türkler bizi yakmak istediler, döverek bizi tehcire sürdüler... Düşmanım öyle şeyler görmesin. Andranik Paşa nur olsun; geldi sürdü bizi getirdi, Emenistan'a çıkardı, ama herşeyi kaybettik. …Türkler ölsün; bütün bu felaketi başımıza onlar getirdi. Memleketten de, candan da, servetten de mahrum olduk. Utanmazlar şimdi de Ermenilerin Türkleri katlettiğini iddia ediyorlar. Altınlarımız, evlerimiz, arazilerimiz Türklere kaldı. Ben, Ermenilerin Türklerin hakkından nasıl gelemediğine şaşıyorum. Bütün bu anlatılanlar bir kitapta toplansın ki, dünyadaki insanlar okuyup kimin haksız, kimin haklı, kimin zarar görmüş olduğunu anlayabilsinler..."* [Tnk. 113].

Ancak halk kendi doğal kolektif bilgeliğinden hareket ederek, hayatta kalan **Hmayak Boyajyan** (d. 1902, Bitlis) gibi doğru bir tutum sergilemekte: *"…Ben çocuklarıma benim şehitlerimin adlarını koydum: Şoğik, Yervand... Katliam sırasında bütün yakınlarımı kaybettim ve esaret döneminde de Türklerin ve Kürtlerin zulmüne tanık oldum. Benim yüreğim kinle dolu. Yeğişe Çarents'in dediği gibi, ben de kurtuluşumuzun toplu kuvvetimizde olduğunu düşünüyorum"* [Tnk. 19].

Vanlı **Tovik Bağdasaryan** (d. 1901) şu direktifi vermekte: *"Gelecek nesillere şunu söylemek istiyorum: her Ermeni dedelerinin Doğu Ermenistan'a hangi şartlarda ayak bastığını hissetmelidir. Ermeninin kendi eşsiz vatanı olmuştur. Yeni nesiller unutmamalı,adaletin zaferi ve batı Ermenileri sorununun çözümü için gereken ne varsa yapmalıdır. Büyük Alman liderler Karl Liebnecht ve Rosa Luxemburg Wilhelm Hükümeti'ni eleştirdiler. Türklerin bizzat kendileri Talaat Paşa'yı ve başka birçok kişiyi mahkûm etti. Bir gün BM'nin adil bir karar vereceğinden umutluyum"* [Tnk. 31].

Ancak, günümüzün Türk propagandası ve tarihçiliği Jön Türk Hükümetinin uyguladığı Ermeni Soykırımı'nı insanlardan özenle saklayarak tarihî kesin kanıtları tahrif etmek için hiçbir çabayı esirgemiyor. Onlar daha 1919 yılında Türk devlet kurumlarının Jön Türk katillerine davalar açılmasına, onların ölüme mahkûm edilmesi işinin tertiplenmesine, kendilerinin giriştikleri tarihî gerçeğini dikkate almamayı denemektedirler. Daha sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmiş Jön Türk komplosu ortaya çıkarıldığında ise, "Los Angeles Examiner" gazetesine (1 Ağustos 1926'da) verdiği demeçte, bizzat Kemal Atatürk'ün kendisi de katilleri kınayarak şöyle demiştir: "Eski Jön Türk Partisinin o döküntülerinin, partinin, yaşadıkları yerlerden acımasızca kitlesel olarak sürgüne gönderilen ve yok edilen bizim milyonlarca Hıristiyan vatandaşımızın canlarının hesabını vermesi gerekirdi…" [Papazyan 2000: sayfa 87].

Öyle ki, o acı tarihî olay inkâr edilemez bir gerçektir ve zihinlerde hiç şüphe uyandırmamaktadır.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu, Türk Ordusu'nda tabib-subay olarak görev yapmış Sivrihisarlı **Hakob Papazyan** (d. 1891) bütün o insanlık dışı zulümleri kendi gözleriyle görüp ayrıntılı bir şekilde analiz ettikten sonra şöyle bir sonuç çıkarmıştır: *"…Maalesef uygar devletlerden hiçbiri de hümanizma yönünde bir adım atmadı. Dolayısıyla o devletler ister istemez Türkleri cesaretlendirmiş oldu; Türkler ise Batı Ermenistan'da yaşayan milyonlarca silahsız ve korumasız Ermeniyi, genç yaşlı demeden, dünyada eşi benzeri görülmemiş ,kendi ırklarına has insanlık dışı bir vahşetle, işkencelerle öldürdüler, esir aldılar, kaçırdılar, Türkleştirdiler, boğazladılar, süngülediler, darağacına çıkardılar; o Ermenilerden bazılarını başaşağı astılar ve ölene dek o halde bıraktılar. Yüzlerce insanı kilise ve ahırlara hapsedip günlerce aç, susuz bırakarak onlara eziyet ettikten sonra üzerlerine petrol döküp diri diri yaktılar. Sayısız insanı Fırat Nehri'nde boğdular. Sürgün yollarında, küçük çocukları yolun her iki yanına canlı canlı boğazlarına kadar gömerek öldürdüler; sürgün edilenleri ise bilinçli olarak aynı yoldan geçiriyorlardı ki onları görüp dehşete kapılsınlar ve aşırı derecede acı çeksinler. Yolda hamile kadınların karınlarını süngüyle deşiyor, ergen bakire kızların ırzına geçip kadınları haremlerinde cariye olarak kullanmak üzere kaçırıyor, çocukları ve yaşlıları İslamı kabul etmeye ve sadece Türkçe konuşmaya zorluyorlardı… Ermeni Milleti tecrit edilmiş ve trajik bir durumdaydı. Ermeniler tarihî vatanlarını kaybettiler. Milyonlarca Ermeni acımasızca şehit edildi. Bütün bunlar uygar insanlığın gözleri önünde, onların bilgisi dahilinde ve izniyle cereyan etti. Büyük devletler gelecekteki maddi çıkarları uğruna Pilates rolünü oynadı. İster istemez, Türk denilen o Boz Kurda, silahsız ve korumasız Ermeni halkının milyonlarca evladına istediği gibi eziyet edip*

onları paramparça etmesi için izin verdi. Böylece Ermeni Milleti'ne karşı uygulanan soykırıma suç ortağı olarak Türkleri cesaretlendirdi" [Tnk. 200].

Maalesef uluslararası toplum da 20'nci yüzyılda uygulanmış ilk soykırım olan Ermeni Soykırımı'nı zamanında kınamadı ve bunun mantıksal bir devamı olarak önce Faşizm doğdu; günümüzde ise ne şekilde ortaya çıkacağı öngörülemeyen ve bütün dünya için feci bir tehlike oluşturan uluslararası terör; zira, cezasız kalmış suçlar insanlığa zarar vererek tekrarlanmaktadırlar.

Böylece, hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı, hiçbir iz bırakmadan yok olmaktan kurtulan anılar ve tarihî niteliğe sahip şarkılar, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem nedeniyle Ermeni Soykırımı'na ve o soykırımı müteakiben cereyan etmiş tarihsel olaylara halkın kullandığı basit dille ışık tutan tanık hikâyeleri haline gelip, inanılır, objektif ve olayları kaydeden belgeler olmaktadırlar. Onlar sadece geçmiş hakkında hikâyeler olmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük uyarılardır.

Ermeni Soykırımı'nın bütün tarihsel akışını ve masum şehitler ile kaybedilmiş Ülke hakkında soykırımdan kurtulmuş görgü tanıklarının anlattığı gerçek olaylara dayanan, belge niteliği taşıyan hikâyeleri bu araştırmayla ortaya koymak ve farklı dillerde bilimsel çevrelerde yaymak işte bu yüzden ayrı bir önem kazanmaktadır; zira SOYKIRIM SİYASİ KİTLESEL BİR SUÇTUR ve bu cezasız kalmamalıdır; aksine olayların görgü tanıklarının şehadetleri esas alınarak hukuken de ortaya çıkarılmalıdır. **En büyük tanık** ise **halkın kendisidir;** acılarla hayatta kalan Halk trajik geçmişini anlatmış ve hâlâ da anlatmaya devam etmektedir. O geçmiş, Ermeni Ulusu'nun geçmişi, onun tarihidir; dünyanın ve insanlığın adil yargısına teslim edilmesi gereken, onun toplumsal tarihsel hafızasıdır.

Daha önce de belirtildiği üzere, 1919'da Jön Türk Hükümeti'nin liderlerini ilk kınayan Türk Hükümeti'nin kendisi olmuştur. Daha sonra, bazı ülkeler ve örgütler 20'inci yüzyılın ilk soykırımını, Ermeni Soykırımı'nı resmen tanımışlardır: Uruguay (1965), Kıbrıs (1982), Arjantin (1993), Uluslararası Ceza Mahkemesi (1984), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi (1985), Avrupa Parlamentosu (1987, 1998, 2000, 2001, 2002), Rusya Federasyonu (1995), Bulgaristan (1995), Yunanistan (1996), Belçika (1998), İsveç (2000, 2010), Vatikan (2000), Lübnan (2000), İtalya (2000), Fransa (2001), İsviçre (2003), Kanada (2004), Slovakya (2004), Hollanda (2004), Polonya (2005), Almanya (2005), Venezuella (2005), Litvanya (2005), [http://www.armenian-genocide.org, http://www.armeniaforeignministry.am/, "France Arménie," Lyon, 2005, No. 260, 16-30 Septembre, p. 11], Şili (2007), ve ABD'nin 42 eyaleti. Bu süreç halen devam etmektedir ve devam da edecektir; zira her şeyi kendi adıyla anmak gerekmekte olup 21'inci yüzyıla girmiş, mükemmele ve demokrasiye ulaşmayı hedeflemiş insanlığın vicdanı ve özellikle de tarihsel gerçekler bunu zorunlu kılmaktadırlar.

1,5 milyondan fazla masum kurban veren, yurdunun 9/10'luk kısmını kaybeden Ermeni halkı, bugün talep sahibi olarak eşdeğer ceza ve hakkaniyetli tazmin beklentisiyle daha kararlıdır; burada özellikle de **Ermeni Sorunu**nun adil çözümü işinde Sèvres Antlaşmasıyla onaylanan tarihî-siyasî belgeler reddedilemez hukuki bir zemin oluşturabilirler.

Öyle ki, günümüz Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin de sadece yazılı değil aynı zamanda sözlü kanıtlarla da temellendirilen, kanıtlanmaya gerek duymayan, tarihî bu bariz gerçekliği tanımakla yetinmeyerek, ayrıca gerçekleşeni kınama ve **Ermeni Soykırımı** olarak adlandırılan bu tarihî gerçekliği Ermeni halkının manevi, maddi ve toprak kayıplarını tazmin etme cesareti göstermesinin zamanıdır.

K A Y N A K Ç A

Adalian, Rouben. (1995). *Remembering and Understanding the Armenian Genocide.* Yerevan.

Akçam, Taner. (1997). *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks.* Toronto.

Akçam, Taner. (2006). *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility.* New York: Metropolitan Books.

Amerikan Elçisi Henry Morgenthau'nun Hatıraları ve Ermeni Kırımının Sırları. (1990). Yerevan (Ermenice).

Andonyan, Aram. (1921). *Büyük Cürüm.* Boston (Ermenice).

Andreasyan, Tigran. (1935). *Zeytun sürgünü ve Süveyş isyanı.* Halep (Ermenice).

Aram Aspet. (1961). *Hacın Kahramanlık Muharebelerinden Olaylar.* Beyrut (Ermenice).

Armenian Genocide. Resource Guide. (1988). Washington.

Arzumanyan, Makiç. (1969). *Ermenistan: 1914-1917.* Yerevan (Ermenice).

Avagyan, Arsen. (2005). *Ermeniler ve İttihat ve Terakki.* İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bardakjian, Gevorg B. (1985). *Hitler and the Armenian Genocide.* Cambridge.

Büyük Felaketin Yıldönümü Kitabı. (1965). Gersam Aharonyan editörlüğünde. Beyrut (Ermenice).

Cizmecyan, Manuk. (1930). Amerikan Ermeni Siyasî Partileri Tarihi. 1890-1925. Fresno (Ermenice).

Dadrian, Vahakn. (1991). *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources.* London.

Dadrian, Vahakn. (1995). *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus.* Providence, Oxford.

Dadryan, Vahakn. (1995). *Savaş sonrası Osmanlı Meclisi'nde Ermeni Soykırımı.* "Paykar," sy. 4, Yerevan (Ermenice).

Dadrian, Vahakn. (2010). *The Armenian Genocide as a Dual Problem of National and International Law.* "Journal of Law & Public Policy." Vol. IV, Num. 2, Spring, University of St. Thomas.

Ermeni Sorunu Ansiklopedisi. (1996). Konstandin Khudavertyan editörlüğünde. Yerevan (Ermenice).

Fein, Hellen. (2000). *Denying Genocide. From Armenia to Bosnia.* London.

Fisk, Robert. (2005). *The Great War for Civilization: The Conquest of the Middle East.* USA, UK: Fourth Estate.

Galustyan, Grigor. (1934). *Maraş veya Germanik ve Kahraman Zeytun.* New York (Ermenice).

Guşagcyan, Martiros. (1970). *Musa Dağ anılar külliyatı.* Beyrut (Ermenice).

Guttmann, Joseph. (1948). *The Beginning of Genocide.* New York.

Hambaryan, Azat S. (1990). *Batı Ermenilerine Yönelik 1915 Kırımları ve Meşrumüdafaa muharebeleri.* Yerevan (Ermenice).

Haykaz, Aram. (1957). *Şebin-Karahisar ve kahramanlık mücadelesi.* New York (Ermenice).

Haykuni, Sargis. (1895). *Kutsal Emanetler. Kaybolmuş ve Unutulmuş Ermeniler. Trabzon Ermeni-İslam Köyleri ve Gelenekleri.* "Ararat," Vagharşapat (Ermenice).

Hovannisian, Richard G., ed. (1988). *The Armenian Genocide in Perspective.* New Brunswick, Oxford.

Hovannisian, Richard G. (1997). *Denial of the Armenian Genocide with Some Comparisons to Holocaust Denial.* Australia.

Hovhannisyan, Nikolay. (2002). *The Armenian Genocide: Armenocide. Causes, Commission, Consequences.* Yerevan.

Karapetyan, Mher. (1998). *Ermeni Tarih Yazınında 1915-1916 yılları Ermeni Soykırımı meseleleri.* Yerevan (Ermenice).

Keleşyan, Misak. (1949). *Sis külliyatı.* Beyrut (Ermenice).

Kirakosyan, John. (1965). *Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri.* Yerevan (Ermenice).

Kirakosyan, John. (1983). *Tarih Mahkemesi Önünde Jön Türkler.* Yerevan (Ermenice).

Kloian, Richard D. (1985). *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press (1915-1922).* Berkeley.

Kuper, Leo. (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven, London.

Lang, David Marshall. (1978). *Armenia: Cradle of Civilization.* London, Sydney: George Allen & Unwin.

Lazyan, Gabriel. (1946). *Ermenistan ve Ermeni Davası (Belgeler).* Kahire (Ermenice).

Libaridian, Gerard, ed. (1985). *A Crime of Silence. The Permanent Peoples' Tribunal.* London: Zed Books.

Mesrop, Levon. (1955). *Der Zor.* Cilt. 2, Paris.

Miller, Donald E., Touryan Miller, Lorna. (1993). *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide.* Berkeley, Los Angeles, London.

Nersisyan, Mkrtiç. (1991). *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı (Belgeler ve konular seçkisi).* Yerevan (Ermenice).

Papazyan, Avetis. (1988). *Jön Türk Duruşma Belgelerine Göre Ermeni Soykırımı.* Yerevan (Ermenice).

Papazyan, Avetis. (2000). *Soykırım ve Varlık Mücadelesi.* Yerevan (Ermenice).

Papikyan, Hakob. (1919). *Adana kıyımı.* "Rapor," İstanbul (Ermenice).

Pinon, René. (1916). *La suppression des Armeniens. Méthode allemande – travail turc.* Paris.

Poğosyan, Haykaz M. (1969). *Zeytun Tarihi.* Yerevan (Ermenice).

Poğosyan, K. P. (1942). *Hacın Genel Tarihi.* Los Angeles (Ermenice).

Porter, Jack Nusan, ed. (1982). *Genocide and Human Rights. A Global Anthology.* Lanham, New York, London.

Safrastyan, Ruben. *Osmanlı İmparatorluğu: Soykırım Projesinin Şeceresi (1876-1920).* Yerevan: "Lusakn" Yayını, 2009.

Sahakyan, A. (1955). *Kahraman Urfa ve Ermeni evlatları.* Beyrut (Ermenice).

Sahakyan, Ruben G. (1970). *1919-1921 yıllarında Türk-Fransız ilişkileri ve Kilikya.* Yerevan (Ermenice).

Sarafyan, Gevorg. (1953). *Antep Ermenileri Tarihi.* Cilt. I, Los Angeles (Ermenice).

Sassounian, Harut. (2005). *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California.

Svazlian, Verjiné. (1984). *Musa Dağ.* 'Ermeni Etnografyası ve Folkloru.' Cilt. 16, Yerevan: ErmSSC BA Yayını (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1994). *Kilikya: Batı Ermenileri Sözlü Gelenekleri.* Yerevan: EC UBA Yayını (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1995). *Büyük Kıyım: Batı Ermenileri Sözlü Tanıklıklar.* Yerevan: EC UBA Yayını (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1997a). *Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarda Soykırım.* Yerevan: EC UBA 'Gitutiun' Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (1997b). *Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarda Soykırım.* Yerevan: EC UBA 'Gitutiun' Yayınevi (Rusça).

Svazlian, Verjiné. (1999). *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors.* Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA.

Svazlian, Verjiné. (2000). *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının anlattıkları.* Yerevan: EC UBA 'Gitutiun' Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (2000a). *İstanbul Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri.* Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (2003). *Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza.* Yerevan: EC UBA 'Gitutiun' Yayınevi (Ermenice).

Svazlian, Verjiné. (2004). *The Armenian Genocide and Historical Memory.* Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA.

Svazlian, Verjiné. (2005a). *The Armenian Genocide and the People's Historical Memory.* Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA.

Svazlian, Verjiné. (2005b). *Le génocide arménien et la mémoire historique du people.* Yerevan: Ed. «Guitoutiun» de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie.

Svazlian, Verjiné. (2005c). *Der Genozid an den Armeniern und die historische Erinnerung des Volkes.* Jerewan: Verlag „Gitutjun" der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien.

Svazlian, Verjiné. (2005d). *Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza.* Yerevan: EC UBA 'Gitutiun' Yayınevi (Rusça).

Svazlian, Verjiné. (2005e). *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza.* İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık.

Svazlian, Verjiné. (2005f). *Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Şarkıları.* "Tehcir Türküleri: Anılarda Ermeni Soykırımı." İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık.

Temiryan, A. (1956). *Kesap (1909-1946).* Beyrut (Ermenice).

Terziyan, S. H. (1956). *Hacın'ın sekiz aylık kahramanlık savaşı.* Buenos-Aires (Ermenice).

Torosyan, Şmavon. (1987). *Kilikya Ermenileri ulusal kurtuluş hareketleri 1919-1920.* Yerevan (Ermenice).

Tumanyan, Hovhannes. (1959). *Bütün eserleri.* Cilt. VI, Yerevan (Ermenice).

Vaspurakan 1890 ve 1915 Kahramanlık muharebelerine ithaf anılar kitabı. (1945). Kuzey Amerika (Ermenice).

Véou, P. du. (1954). *La passion de la Cilicie. 1919-1922.* Paris.

Yeremeyev, Dmitri. (1975). *Türklerin etnogenezi.* Yerevan (Ermenice).

"France Arménie," Lyon, 2005, No. 260, 16-30 septembre.

http://www.armeniaforeignministry.am/ (Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı internet sitesi).

http://www.armenian-genocide.org/ (Ermeni Ulusal Enstitüsü (ABD) internet sitesi).

http://www.genocide-museum.am (Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü (Ermenistan) internet sitesi).

http://sci.academia.edu/VerjineSvazlian, http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html, http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/folklore/ (Verjiné Svazlian'ın internet sitesi).

İKİNCİ BÖLÜM

T A R İ H S E L
B İ R İ N C İ L K A Y N A K L A R

"…Benim geçmişim, sadece benim
değil halkımın da geçmişidir."

Soykırımdan kurtulan görgü tanığı
***Tigran Ohanyan** (d. 1902, Kemah) [Tnk. 97]*

I.
TARİHİ
ANI-TANIKLIKLAR

1 (1).

YEĞYAZAR KARAPETYAN'IN TANIKLIĞI

(Doğmuş* 1886, SASUN)

1908'de ilan edilen Hürriyet bütün siyasi mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi de eşit haklara sahip olacaklardı.

Jön Türkler'in ve Daşnak Partisi'nin imzaladığı kardeşlik paktına göre Ermeni Kurtuluş Mücadelesi'ne son verilecekti ve Türkiye'de yaşayan bütün milletler güçlerini birleştirip vatanseverlik ruhuyla Osmanlı İmparatorluğu'nu, onun kabul ettiği Anayasa'yı ve onun ilerici kanunlar koyan yeni hükümetini sadık bir şekilde koruyacaklardı. Özel bir genelgeyle fedayiler Muş'a davet edildiler. Ruben öncülüğündeki gerilla gurubu silahsız olarak ortaya çıktı. Her yerde sevinç çığlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilere karşı onur kırıcı davranışlarda bulunmaya, dayağa, küfürlere, yağmaya, hırsızlığa, ve küçümsemeye son veriliyordu. Benzer davranışlarda bulunanlar en sert cezalara, hatta ölüm cezasına çarptırılıyorardı. Her iki halka da tam güvence veriliyordu: Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve önerme hakkı veriliyordu. Bu batı Ermenilerinin yaşamında bir yeniden doğuş idi. Yeni seçilmiş parlamento ilk oturumunda bir dizi kanun kabul etti; bunlar arasında Ermenilerin Osmanlı ordusunda görev yapmak üzere askere alınmaları de vardı.

31 Mart 1909 günü Kilikya'da 30 bin Ermeni katledildiğinde Sultan Hamid hala Türkiye'de padişahtı. Sultan Hamid 1909'un Nisan ayında tahttan indirildi ve ağabeyi Mehmed Reşad tahta çıktı. Enver, Talaat, Cemal ve Nazım'dan oluşan yeni hükümet işbaşına geldi ve Sultan Hamid'in kanunlarını geçersiz saydı; Hamidiye başıbozuk silahlı güçlerini de dağıttı. "Barış, eşitlik ve kardeşlik" sloganlarıyla Ermeni halkının yüzyıllık rüyası gerçeğe dönüşmüştü.

Ermeni Hınçak ve Daşnak siyasi partilerinin merkezi komiteleri görünürde çok yakın ve sıcak ilişkiler içerisindeydiler. Her iki tarafın liderleri her gün kulüpte toplanıp kabul edilen güzel Anayasa vesilesiyle vatanseverlik nutukları atıyorlardı. Türk ve Ermeni liderler birbirlerini davet edip, ziyafetler, şölenler düzenliyor, şehrin sokaklarında kol kola gezerek devlet kurumlarını ve Patrikhane'yi ziyaret ediyorlardı.

Ermeniler önemli imtiyazlara sahipti; hatta yargı işlerine, karmaşık tartışmalara dahi katılıyorlardı.

Protestan Rahip Mihran Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği haberini getirdi. 3 Ağustos günü güneş tutulması meydana geldi.

Enver Paşa'nın akrabalarından Servet Paşa ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için gelmişti; o bu işi korkunç derecede acımasız yöntemlerle yapıyordu.

---

* Doğmuş – bundan sonra D.

Osmanlı tebaası olan Ermenilere karşı nefret gittikçe artmaya başladı. Bu öfke sadece Rus Ordusu'na katılıp kendilerine karşı savaşan gönüllü Ermeni birlikleriyle sınırlı değildi.

Türklerin Ermenilere karşı kışkırtılmışlığını daha da pekiştirmek amacıyla Hükümet daha da çalkantı yaratan bir meseleyi ortaya attı: orduda görev yapan Ermeni asker ve subayların çarpışmalar sırasında uygun fırsattan yararlanarak cepheyi bırakıp kaçtıklarını, Rus tarafına geçtip ihanet ettiklerini, sırlar verdiklerini ve silahlarını Türklere çevirip savaştıklarını ilan etti. Bunlara bir de geçmişten gelen kin ve nefret eklendi. Talaat ve Enver yönetimindeki Meşrutiyet Türkiyesi kılıç ve ateşle, ülkeyi hep geliştiren kendi buyruğu altındaki Ermeni tebaalarını katletmeye, onların kökünü kazımaya karar verdi. Türk ordusunda görev yapan Ermenilerin silahsızlandırılması ve onlardan amele taburları kurulması emri verildi. Bütün birliklerdeki Ermeni askerlerin tüfeklerini ellerinden aldılar, onları diğerlerinden ayırıp yol yapımında ve yük taşımada kullanmak üzere çalışma grupları oluşturdular; kışın soğuğunda onları çok ağır işlerde kullandılar.

Savaşın ilk gününden itibaren Türk hükümetinin Ermenilere karşı takındığı tutum dostça ve umut verici değildi. O, Ermenilere düşman gözüyle bakıyordu. Değirmendeki kaçakların ateş açması ve Koms Köyü'nde 13 jandarmanın diri diri yakılması Ermenilere ucuza mal olmayacaktı.

20 Şubat gecesi 15 köyden davet edilmiş 80 temsilci nefsi müdafaaya hazırlanmak ve Arakelots Manastırı'nda mevzilenmek amacıyla fikir alışverişinde bulunmak üzere Arakelots Manastırı'nda toplanmışlardı.

22 Şubat günü Arakelots Manastırı'ndan silah sesleri duyuldu.

13 Mart günü Şeyh Hazret Muş pazarındaydı; daha sonra Servet Paşa'nın yanında Hacı Musa Bey ve Jön Türk liderleriyle istişarelere başladı; Ermenileri katletmeye karar verdiler.

7 Nisan'da Türk hükümetiyle Ermeniler arasında eşitsiz Van muharebesi başlamıştı. Ahmet Paşa, Aziz Arakelots Manastırı'nın küçük dua yerinin yakınlarında cereyan eden çarpışmalar sırasında Ermeni fedayiler tarafından vurulmuştu. Sasun Sancağı mutasarrıfı Servet Paşa, Ahmet Paşa'nın mezarı başında yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Ahmet! Oğlum! sen rahat uyu! Ben, ölümünün karşılığında senin başındaki saç telleri kadar çok Ermeninin öldürüleceğine mezarın başında ant içiyorum!" Bu, sabrı tükenmiş ve intikam duygularıyla dolu mutasarrıf Paşa'nın yüreğinin derinliklerinden gelen son söz ve son yemindi. O bu yemini hiç unutmayacak ve o kutsal yemini yakın bir gelecekte yerine getirecekti.

1915'te Kürtler Sasun'da Slivan Ermenilerine saldırıp katliam yaptılar. Ondan sonra Sarmeli, Muserli, Bakranlı silahlı yaklaşık bin kişi 22 Nisan günü Avdülaziz'in önderliğinde Pısank'ın 20 köyüne akın düzenledi. Onlar Ermenileri acımasızca öldürmeye ve soymaya başladılar. Silahsız Ermeniler kısa bir direniş gösterdikten sonra o büyük kuvvete dayanamadılar ve her şeyi bırakarak canlarını kurtarmak için kadın, çocuk dağlara kaçtılar. Kürtler içeri dalıp bütün köyü yağmalayarak ateşe verdiler. Köy sakinlerinin bir kısmı, 150 erkek, kadın ve çocuk kaçma imkânı bulamayıp Manastır Başrahibi Stepan Vardapet ve Gomırter köyünden Ağce önderliğinde Gomats Manastırı'na sığındı. Avdülaziz Ermenilerin orda olduğunu tahmin ederek Kürtleriyle manastıra yaklaştı ve onu kuşattı. Uzun sürecek çarpışma devam etti. Kürtler

surlardan içeri giremediler; buna mukabil, Ermenileri kendilerine teslim olmaya mecbur etmek için manastırın avlusuna giden su borusunu dışardan kapattılar. Yaklaşık on beş gün boyunca, kuşatılmış Ermeniler susuz ve büyük bir umutsuzluğa kapılmış halde yaşadılar. O sırada Ağce'nin tanıdığı Sose adlı bir Kürt kadın kuşatma altındaki Ermenilerin suyunun kesildiğini duyarak gece gizlice suyun kesildiği yere gidip manastırın suyunu yeniden açtı. Beklemedik bu olay Ermenileri şaşırttı; onlara sevinç hakim oldu. Sabaha kadar bütün küpleri ve kapları suyla doldurdular. Güneş doğduğunda Kürtler olan bitenin farkına varıp boruyu yeniden kapattılar.

Kuşatılmış Ermeniler dış dünyayla bağlantıları kesik bir durumda bir ay çarpışıp kendilerini savundular; ama son defasında durumun kötüye gittiğinin ve kurtuluş umudunun kalmadığının farkına vardıklarında, Rahip ve Ağce, Sahak adlı bir genci gizli bir geçitten manastırın dışına çıkarttılar. Onun aracılığıyla Andok'a bir mektup ulaştırıldı. Mektupta, içinde bulundukları durumun vahametini anlatarak ya kendilerine acil yardım ulaştırılması, ya da ne yapılması gerektiği konusunda akıl verilmesi için yalvarıyorlardı. Ruben yazdığı cevabi mektupta: "Yardıma gelemeyiz; artık orada kalmanızı gerektiren bir amaç yok; dolayısıyla bir yolunu bulursanız hemen manastırdan çıkıp bize katılın" dedi.

Otuz gün kuşatma altında kaldıktan sonra Ermeniler bir gece çemberi yarıp hep birlikte Talvorik kayalıklarına doğru kaçtılar. Ordan da Andok Dağı'na. Kürtler Ermenilerin mallarını yağmalamak ve hayvanlarını gaspetmek için birbirleriyle yarışıyor, Ermenileri katletmek ve soymak amacıyla birbirlerinin önüne geçerek koşuyorlardı.

2 Mayıs'ta Khianlı ve Badkanlı aşiretler Parga Köyü'nde oturan Müdür Kor Sleman Ağa'nın önderliğinde her gün Andok'u işgal etmek ve orada toplanmış Ermenileri dağıtıp ganimeti ele geçirmek amacıyla Talvorik köylerine akınlar düzenliyordu. Ama onlar kayıplar verip oraya yaklaşmayı başaramadılar. O çarpışmalar esnasında Balak Aşireti'nden iki yüz silahlı Kürt gece vakti Tsovasar'a çıktı. Gün ışırken Ağbik Köyü'nün bir obasına saldırdılar ve bütün sürüyü gaspettiler. Şego'nun Evi Kürtleri Ağbikli Ermenilerin ağaları sayıldıklarından, Balaklı Kürtlerin yaptığı yağmayı duyunca onlardan intikam alacaklarına, Ermenilerin kalan mallarını yağmalamayı planladılar. O niyetle 6 Mayıs'ta Şego Aşireti reisi, Dalırdzor Köyü'nde ikâmet eden Habeyi Yusuf, amcası Fato'nun iki oğlu Khallo ile Muso ve 20 silahlı Kürtle beraber Ağbik'in yolunu tuttu. Onlar Ermenileri: "Sizin başınıza talihsiz bir olay gelebilir, elinizdekileri başkaları götürür; öyle ki hayvanlarınızı şimdiden bize teslim etmeniz daha iyi olur. Biz sizin ağalarınızız; onları sizin için saklarız. Kim bilir belki ilerde kurtulur, mallarınıza yeniden kavuşursunuz." diye ikna etmek niyetindeydiler.

Ama Ermeni gençleri onların yaklaştığını görünce ateş açtılar. O çatışma bütün gün, güneş batıncaya kadar sürdü. Kürtlerden 11 kişi öldü; ölüler arasında Khallo ve Muso da bulunuyordu. Ermenilerden ise 5 kişi hayatını kaybetti. Yusuf kaçtı. O olay Müslüman Kürtler üzerinde çok büyük etki yaptı; zira o sıralarda 1.000 Ermeninin bir tavuk kadar dahi değeri yoktu; bir Kürt ise 1.000 Ermeniye bedeldi.

14 Mayıs günü bu defa Balak ve Şego aşiretleri birleşip 2.000'e yakın silahlı ve silahsız Kürtle birlikte şafak sökerken farklı yönlerden Garmak ve Kob köylerine saldırdılar.

Ermenilerin doğru dürüst silahı yoktu; çakmaklı tüfeklerle savunma yaptılar; dağlar ve vadiler içinden Semal Köyü'ne doğru hareket ettiler. Yolda Tapik Köyü müdürü Talib Efendi'den yardım istediler; ama o Kürtlerin akınlarını ve Ermenilerin kaçışını görünce hemen 20 jandarmasıyla köşkün içine girip kapıyı kapattı. Ermeniler çaresiz, İritsank Köyü yakınlarında mevzilenip Kürtleri durdurdular. Çatışma şiddetlendi. Haber Semal'e ulaşmıştı; gün ortasında Koryün, Vardan ve 300 silahlı Sasunlu yardıma koştu. Bir saate yakın bir süre inatla çarpıştıktan sonra Kürtler ganimeti de yanlarına alarak kaçtılar.

Kürtlerin Ermenilere karşı düzenledikleri saldırılar sözde gayri resmi nitelik taşıyordu; ancak genel kanı, bütün bunların hükümetin verdiği emirle yapıldığı yönündeydi. Bunun en güçlü kanıtı ise Ermenilerin şikâyetlerine kulak asılmaması, başvurulara cevap verilmemesi idi. Vahan Papazyan'ın evi aranmıştı; ama kendisi evde yoktu.

Servet Paşa Jön Türklerdendi; bölgenin komutanıydı ve İslam'a sadık bir kişiydi. Dolayısıyla onun da diğer bölgelerdeki Paşalar gibi görevini yerine getirmesi gerekmekteydi.

10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atlıyla beraber sağdan ve soldan Muş'a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınıyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki, Muş ovasındaki 105 köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, o gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş'un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar olan bölgedeki 35 köyde yapılacak katliamlar Hacı Musa Bey'e bırakılmıştı; onun emrinde 3.500 kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki 15 köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Sleman Ağa'ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı 1.000 Kürt vardı. Aziz Karapet bölgesindeki 20 köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı Jön Türk Raşid Efendi'ye bırakılmıştı; onun 500 kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı'nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü'nde oturan Müdür de kendi jandarmalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu bölümünde bulunan 15 köyde düzenlenecek katliamlar Cıbranlı Dırboyi Cındi'ye, Kolotoyi Zuber'e ve Ağçan Müdürü'ne bırakılmıştı; onların emrinde binin üzerinde Kürt ve jandarma vardı. Ovanın doğu kısmında, Çıkhur'a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret'e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan 1.200 atlı vardı.

Bu düzenli güçler dışında, her Müslümana, rastladıkları Ermeniyi acımadan öldürüp yok etme kutsal görevi verilmişti.

Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Türkler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vakaları da oluyordu. Bazen yetişkin kadınlar çok gerekli bir şeyi getirmek için şehre gidiyorlardı; onlar da yolda eziyetlere ve

onur kırıcı küfürlere maruz kalıyorlardı. Halk endişeye kapılmıştı; insanların gözüne uyku girmiyordu; halk rahat edemiyordu.

22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden 100 atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı'nda geçirdi. 23 Haziran günü onlardan 10 atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden 10 tane koyun, 60 okka un ve 10 tane de keçeden yapılmış cüppe vermemizi istedi. Onlar bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mıdır, yoksa vicdan azabından mıdır bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: 'Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan'dan, Osmanlı toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Slivan Ovası'na bakarsanız, görürsünüz ki buğday tarlalarındaki başaklar büyümüş, birbirlerine yaslanmıştır; ama orada bir serçe dahi göremezsiniz. Orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de Muş Ovası'nda ve Sasun'da yaşayan Ermenileri de katledelim diye hükümet bizi buraya çağırdı. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalmaması gerekiyor.' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık…

23 Haziran gecesi Arağ Köyü'nden silah sesleri duyuldu. Gece Arağ'dan kaçan erkeklerin oluşturduğu gruplar Havatorik'e ulaştı. Onlar Arağlı iki gencin Ermenilerin başını derde sokmak için karanlıkta tüfekle ateş edip sokaklarda koştuklarını, Ağa'nın üç katlı köşküne girdiklerini ve ona "Zorik üzerimize tabancayla ateş etti" dediklerini anlattılar. Mame Efendi de kışkırtıcılara katılmış, üçü birlikte köşkün pencerelerinden köyün üzerine ateş etmeye başlamışlardı. Manastır'daki askeri birliğin sesleri duyup Arağ'a hareket etmesinden korkan erkekler kaçıp bizim yanımıza gelmişlerdi. Gerçekten de, manastır'daki milisler ertesi gün Havatorik'e girdiler. Bütün gün boyunca onlar oraya buraya koşuşturdular. Sonradan, 11 Ermeninin öldürüldüğünü duyduk. Ertesi sabah birkaç matemli anne ve kadın gözlerinde acı yaşlarla, işlenen cinayetler için şikâyette bulunmak üzere Hükümet kapısında durdular; ama onları içeri almak bir yana jandarmalar cop darbeleriyle onları şehir dışına sürdüler. Bu, ova Ermenilerinin katledileceğinin sinyaliydi; biz ise hala Türklerden bize merhamet göstermelerini bekliyorduk. Kürt vergi memurları ise, Ermeniler katledilene kadar bir şeyler koparmak için zorla vergi toplamaya devam ediyorlardı. Arağ'dan kaçanlar şunları anlattılar: "Dün öğleden sonra 200 yüzden fazla jandarma, milis kuvveti, çavuş ve onbaşı, Kâmil Efendi isimli bir yüzbaşı önderliğinde Muş istikametinden gelip köye girdi; yolları kapattı ve başladı erkekleri toplamaya ve Alibek ahırına doldurmaya; onları orada öldürdüler."

26 Haziran günü, gün içinde Servet Paşa komiser Behcet Efendi aracılığıyla önemli tavsiyelerde bulunmak üzere şehrin mahallelerinden şehrin önde gelen tüccarlarını, devlet hizmetinde çalışan Ermeni görevlileri, dini önder Vardan Rahip'i, toplam üç yüz kişiyi yanına çağırtmış ve onlara şöyle demişti: "Ermeniler! Bilmediğim nedenlerden dolayı hepinizin savaş bitene kadar geçici olarak Muş'tan Diyarbakır'a gitmeniz gerektiği emredilmiştir." Bu duyurudan sonra Paşa onların evlerine dönmelerine izin

vermedi. Ama onları nerede ortadan kaldırdıkları belli değildi; zira onlardan hiçbiri bir daha geri gelmemişti.

28 Nisan günü Vardavar dini yortusunun Pazar günüydü; Ermeni Ulusu'nun mutlu bayramı; fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü. Pazar gecesi ve onu takip eden gece Muş Ovası'nın köylerindeki masum ve silahsız kadın ve çocuklar yok edildiler. Cumartesi günü Arağ Köyü'nde 3 erkek öldürülmüş, 55-60 kişi tutuklanmış, ordu köyden uzaklaşmamıştı. Sabah onlar Arağ'dan Havatorik'e hareket ettiler. Bütün gece Yusuf Efendi ve jandarmaları ne soyundular, ne de uyudular; silahları ellerinde oturmuşlardı; Ermeni fedayilerin gelip kendilerini öldürmelerinden korkuyorlardı.

Haydut ve hırsız Kürt Dondo Ermenilere şöyle diyordu: "Osman Onbaşı az önce bana, dün Aziz Çavuş'un Ermeni tehciri ve katliamının bugün mutlaka başlayacağını belirttiğini söyledi." Gerçekten de Musa Bey çok sayıda atlıyla Taron [Muş] ovasına geldi. Onlardan bir kısmı Berdak'a yöneldi; bir kısmı ise Arağ'a gitti; diğer bir kısmı Mokunk'a, diğerleri de Tergevank'a. Yaylım ateşi başladı. Onlar tarlaları sulayan, ekin biçen insanları, davar otlatan çobanları öldürerek hızla köylere doluştular. Jön Türk Hükümeti Kürt beylerin, ağaların ve şeyhlerin önderliğinde o pazar on binlerce kadın ve çocuğu ateş ve duman içinde kavurarak ve boğarak Muş Ovası'nı ıssız bir yere dönüştürdü. Arağlı 50 Ermeniyi ise elleri bağlı olarak manastırın yakınlarına götürmüşlerdi. Kâmil Efendi yüksek bir yerde oturmuş ve elleri kolları bağlı Ermenilere ateş açılmasını emretmişti; Ermeniler hemen oracıkta öldürülmüştü. Yukardaki köylerde kan akıyor ve yağma yapılıyordu; aşağıdakiler, Noraşen, Azizrnan, Sokhgom, Oğonk, Hunan köyleri ise hala normal hayatlarını sürdürmekteydiler; ama onlar da kuşatılıp yağmalandı ve insanlar diri diri yakılacakları yerlere sürüldü.

28 Haziran gecesi sabaha kadar Kırdagom, Hasköy ve Hunan'ın büyük ahır ve samanlıklarının içinde on-on iki bin Ermeni kadın, çocuk, yaşlı ve genç alevler içerisinde yanıp kömürleşti. Aynı gece Şeyh Hazret, Musa Bey'in iki kardeşi Khasum ve Nırho beyler, Avran ve çevresindeki köylerde Koloto Zuber ve Çeçenler, Aziz Karapet taraflarında Raşit Efendi ve Ziyaret müdürü, Kızılağaç ve çevre köylerde Fatkanlı Sleman Ağa, şehrin çevresinde ise Çeçenlerin genel komutanı Muş ittihatçılarının önderi Falamaz Ağa, jandarmaların da katılımıyla aynı operasyonları her yerde tekrarladılar. Pazartesi sabahı ovanın hiçbir yerinde artık hiçbir canlı Ermeni hareket etmiyordu. Sadece yakılan köylerin üstüne koyu bir duman çökmüştü, bizim dağlarımıza kadar ulaşan yanık et kokusu atmosfere dağılmıştı.

Böylece, yüzyıllar boyu bu topraklara ve bu sabana bağlı kalmış, Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü; onun asıl sahipleri, 105 köyün 70.000-80.000 kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. Koryun'un örgütlediği gruplar ve Taşnak köy komiteleri kendi küçük çaplı güçlerine güvenmediklerinden birbirlerinden kopuk kaldılar ve direniş gösteremediler.

Umutsuzluğun ve belirsizliğin başlıca sebeplerinden biri de her köyün, o günkü akınların sadece kendi üzerine yapılmış olduğunu, geride kalan köylerin hala özgür olduklarını sanmasıydı. Kadınlar ve çocuklar da belirli ölçüde engel teşkil ettiler; zira insanlar katliamın kendilerine yayılmayacağı, eğer direniş gösterilirse kendilerinin başına da bir felaket geleceği ve gereksiz yere ölecekleri düşüncesi içerisindeydi.

Alican Köyü gençleri o gün sabahtan akşama kadar inatla Cındi'nin çok sayıda Kürdüne karşı savaştılar. Karanlık çökene kadar köyü onlara bırakmadılar. Gece olup da Kürtler uzaklaştıklarında büyük bir ümitle yaşlı, kadın ve çocukları dışarı çıkarıp, korunmaları için, Ağçan Köyü müdürüne teslim olmak üzere yolladılar. Kendileri, 50-60 kadar erkek, ise Kana Dağı'na doğru kaçtılar. Yolda onlar Oğonk, Sokhgom, Azizrnan köylerinden geçerek, öldürülmüş insan cesetlerine rastladılar; harabeye çevrilmiş boşalmış köyleri kendi gözleriyle görünce, işte o zaman ovada genel bir Ermeni kıyımı yapıldığını anladılar.

O gece kaçan insanlar Kana tepelerine vardı; ama Ağçan'a gönderilmiş beş-altı yüz kişi, müdür ve jandarmalar tarafından aynı gün samanlıklara tıkılıp, diri diri yakıldı. Dört yüz hanelik Avran Köyü'nün erkekleri bütün gün Zuber'in komutası altında bulunan Çeçenlere ve Kürtlere karşı dövüştü; ama onlar da ancak, az sayıdaki silahlarının kurşunları tükenince yenilgiye uğrayıp öldüler.

Muş'un kuzeydoğusunda, şehre 5 kilometre mesafedeki 350 haneden oluşan Garnen Köyü'nün Ermenileri, Falamaz Ağa'nın çetelerine, Muş'tan gelen jandarmalara ve diğer başıbozuklara karşı iki gün iki gece aralıksız ölüm-kalım savaşı verdiler, ta ki hepsi takatsız kalıp canlı olarak düşmanın eline geçene kadar. Katliamcılar içeri girip bütün köyü yaktılar; yaklaşık 1.300 suçsuz ve masum insanı öldürüp ateşler altına gömdüler.

Başka birkaç köyde bireyler, yer yer 3-4 kişi birleşip silahlarla evlere sığındılar; dövüştüler; Kürtlerden kendi şehitlerinin intikamını aldılar; ama dışarı çıkış yolu bulamayıp onlar da alevler içinde diri diri yandılar.

Çevrede nasıl gruplaşmalar olduğu ve nasıl bir ön hazırlık yapılıp ovadaki katliamın gerçekleştirildiği konusunda şehirde yaşayan Ermenilerin hiç bilgisi yoktu. Adı geçen "İnsan yakma" gününü pazartesiye bağlayan gece bir grup silahlı ve silahsız genç, yaklaşık 40-50 kişi, şehirden çıkıp Sasun'a kaçmayı denedi.

Geceyarısı Gavaretsots [Taşralılar] mahallesinden dikkatli adımlarla yukarı doğru hareket ettiler ki, dönüp Şekhants Vadisi'ne girerek kurtulsunlar; ama Sayk kapısında siperlere yerleşmiş askerler bunu tahmin ederek karanlıkta başladılar ateş etmeye. O engelle karşılaşınca gençlerin yarısı yeniden şehre geri döndü; diğer yarısı ise müdafaa edilen hattın dışına kaçarak sık ağaçlı bahçelerden Havatorik'e gitti. Bunlar da harabeye dönmüş Mokunk, Tergevank köylerinden geçtiler; öldürülenlerin cesetlerini gördüler; dehşete kapılarak Ermenilere nasıl bir zulüm yapıldığını anladılar. Gece açılan o ateş ve önde gelen 350 kişinin geri dönmemesi zaten şehrin Ermenilerini bunalıma ve şüpheye düşürdü. Olayların etkisi altında ne erkekler ne de kadınlar rahat edip uyuyabiliyordu.

Pazartesi 29 Haziran sabahı gün ağardı. Sokaklar boştu; ortalıkta kimse görünmüyordu; hareket ya da fısıltı da yoktu. Sadece çok yüksek kavak ağaçlarının tepesinden on binlerce siyah karganın kötü olayların habercisi olan kara cırıltısı duyuluyordu. Güneş gökyüzünde yeterince yükseldiği sırada Ermeni mahallelerinin ana sokaklarında aniden Türk tellalların çağrılarının tiz sesi yükseldi. "Ermeniler! Mutasarrıf Paşa'nın emriyle kağnılarınız, katırlarınız, bütün eşya ve ailelerinizle, bugün saat 10'da Diyarbakır'a gitmek üzere toplanıp hükümet konağına gelmeniz gerekiyor. Kim bu emre itaat etmezse, onun mallarına el konup, ailesi zorla şehirden atılacak." O çağrılara kimse uymadı. Öğleye yakın polisler ve silahlı jandarmalar Ermenileri zorla tehcir etmek ve belirsiz yönlere sürmek üzere sokaklardan Ermenilerin Verin Tağ'ına [Yukarı Mahalle'ye] doğru ilerlediler. Onlar cesur adımlarla yaklaşıp Asatur Ağa'nın iki katlı, kapısı içerden kitlenmiş evinin önünde durdular. Kapıyı vurup, kapının açılmasını talep ettiler. Evin ikinci katında, Aslanyan Levon yönetimindeki on kadar silahlı gencin koruduğu savunma mevzii bulunuyordu. Kapı açılmayınca, jandarmalar kapıyı kırma denemesinde bulunmaya başladı. Gençler yukarıdan silahlarının namlularını pencerelerden dışarı sarkıtıp sokakta toplanmış polis ve jandarmaların üzerine yaylım ateşi açtılar. Sekiz kişi öldürüldü; geri kalanlar ise yaralı olarak ya da yara almadan hükümet konağına geri kaçıp olanları Servet Paşa'ya anlattı. Bu son haberi, yani Başmahalle'de Ermenilerin polislere ateş açıp sekiz kişi öldürdüklerini duyunca, Servet Paşa hemen emir verdi ve toplar dört Ermeni mahallesine çapraz ateş açarak gürledi. 1.300 mahalle sakini korkunç ecel karşısında ayağa dikildi; onlar bomba ve mermi yağmuru altında, el ele vermiş, savaşıp şerefleriyle ölmeye çalışıyorlardı.

O zaman, yıkım gerçekleştiren topların gürlemesi ve binlerce silahın patlamasıyla uyumlu bir şekilde Türk mahalleleri tarafından tellaların acımasız çağrılarının sesleri duyuluyordu: "Ey Müslümanlar! Hükümetten hepinize emir var. Sizlerden kim ki bir Ermeni çocuk, kız, kadın veya genci evine götürmeye ve onu himayesine almaya cüret ederse, olay ortaya çıktığında o gâvur sayılacak, onun evi barkı yakılıp başına yıkılacaktır."

Öyle ki, herhangi bir yerden yardım alma umudu tamamen sönmüştü; Rus imparatorluk orduları Basen'de [Pasinler] ve Malazgirt'te istirahat ediyordu; meşrutiyet Türkiyesi'nin katliamcıları ise Alman temsilcilerinin verdiği öğütlerle serbestçe ve cüretkâr bir tavırla Muş Ovası'nı ve Şehri'ni ateş altına alıp, küçüğünden büyüğüne kadar bütün Ermenileri katledip onların kökünü kazıyarak faaliyet gösteriyorlardı. Havatorik 300-350 kilometrekarelik bir alanı içine alıyordu; bu alan tamamıyla zaptedilmesi zor dağlardan, çatallanan sıradağlardan, çok derin vadilerden, mağaralardan ve kayalardan oluşuyordu ve o doku Sasun dağlık dünyasıyla, Muş'tan Diyarbakır'a, Bitlis'ten Genc'e kadar uzanan, daha da uzak bölgelerle birleşmişti. O bölgenin büyük bir kısmı korularla, çok sık bodur ağaçlarla, çeşitli türden bol miktarda bitmiş otla kaplıydı. Vadilerde olduğu gibi yamaçlarda da köye ait birkaç mezra bulunuyor; burada aileler topraklarına yakın evler inşa etmiş, yaşıyordu. Toprağı işlemenin mümkün olduğu yerlerde birçok buğday, arpa ve darı tarlası ekilmiş ve başaklar büyümüştü. Adım başı buz gibi su kaynakları, çağıldayan billursu dere ve derecikler, yeşil bir bitki örtüsü, çok sayıda çiçeğin hoş kokusu vardı. Doğa güzeldi, hava temiz ve

o elverişli şartlar Havatoriklilerin hayvancılıkla uğramasına, çok sayıda koyun ve büyükbaş hayvan sahibi olmasına imkân tanımıştı.

Tehlikenin yakın olduğunu sezen aileler daha bir ay önce, sahip oldukları eşyaların değerli kısmını, ziynet eşyalarını gizlice, belki de günün birinde kurtulma ve o şeyleri tekrar kullanabilme umuduyla toprağa gömmüşlerdi.

Temmuzun ilk günü köyde, sadece birkaç güçsüz yaşlı, iki-üç kör kadın, kediler, köpekler ve iki bin kadar kil kovandan yağmur damlacıkları gibi dışarı uçup tekrar içeri giren milyonlarca arı kalmıştı; onlar da kendi sahipleri gibi yakın bir gelecekte barbarca diri diri yakılacaklarının farkına varmayarak ışık hızıyla havayı delip, dağlardan, vadilerden bal taşıyor, yıllık erzaklarını hazırlıyorlardı.

1.200 kişi, yanımızda 10.000 koyun, 2.000 büyükbaş hayvan ve hayvanların sırtına yüklenmiş kaplar, keçeden paltolar ve kilimlerle güneye doğru, köye 12-13 kilometre mesafedeki, Şekhnist Mezrası'nın yakınında bulunan Khrok vadisine çekildik; bu vadinin doğu kısmında, ana vadiden o tarafa doğru Kırınkan Göl'ün ormanlarla kaplı, çıplak zirveleri olan sıradağları uzanır. Hepimiz sık ağaçlıkların içine yerleştik. Her tarafta ateşler yakılmaya başlandı; etle dolu güveçler fokurduyordu; kebapların şişleri ateşin üstünde dolaştırılıyordu; günün dertlerini unutturmak için birisi şaka yapıyor, diğeri gülüyor, bir diğeri ise yüksek sesle ağlıyor ve göz yaşı döküyordu. Süt çocuklarının ağlama sesleri, kuzuların melemeleri, danaların böğürtüsü, köpeklerin kötü olayların habercisi olan ulumaları ve bütün bunlarla uyum içinde kadınların sızlanmaları ve ahlamaları duyulurken, yarı uykulu, yarı uyanık bir halde Temmuz'un ikinci gününün sabahı gün ağardı. İki yüz elli erkek vardı; ama biz 8 tane normal fişekli, 50'ye yakın da çakmaklı tüfekle kendimizi korumak zorundaydık. Uzaktan Bagranlı Kürtlerden bir grup atlı geldi. Onlar kendilerine hediye verilmesi gerektiği konusunu görüştüler ve 24 altın toplanarak kendilerine teslim edilmesi kararlaştırıldı. Sonra onlar koruda saklanmış Ermenilere ateş etmeye başladılar; 5 erkek öldürerek 22 yaşında hamile bir kadını kaçırıp 35 tane de öküz ve inek gaspettiler. Bagranlı Kürtler daha kanunlara göre Ermeni olmanın yasal olduğu dönemde bile hep Ermenileri öldürüp soymuşlardı; şimdi, Ermenilerin yasadışı ilan edildiği ve Hükümet'in onlara bütün Ermenileri öldürme hakkını tanıdığı bu dönemde niye onlara acıyacaklardı ki?

Biz artık baskıya maruz bırakılan bir millettik; memleketin idarecileri bizi mezbahaya sürmüş, kılıcını boğazımıza dayamıştı; her yerde Ermeni kanı akıyordu. Son saatlerimiz yaklaşmıştı; katliamcılardan intikam alamayacaktık; zira silahımız olmadığından ellerimizi göğsümüzün üzerinde birleştirmiştik; hak ve adalet ise barbarların elinde kalmıştı.

Tehlikeden kaçınmak için Khrok vadisini terk ettik; gerisin geri batıya doğru gittik; köy tarafından Sinamerik'in daha yukarısına çıktık, Kapredav denilen yere; nöbetçi muhafız grupları yerleştirdik. Halk ve hayvanlar sık ağaçlıklı küçük bir düzlüğün ortasına yerleştirildi.

Koryun bir grup askerle Kurtık tepelerindeydi ve Muş ile Sasun arasındaki sınırı bekliyordu; uzaktan yanan şehre bakıyor, top ve tüfek seslerini duyuyor, yüreği parçalanıyordu ve Semal'den, gece şehrin üzerine saldırıp Türklerin paniğe kapılmasını sağlayarak Ermenilere kurtuluş yolu açmak için silahlı

güç talebinde bulunuyordu. Sasunlular şehirde kuşatılmış Ermenilere yardıma koşmak konusunda hemfikirdiler. Ama bu, Ruben'e göre tehlikeli bir işti. Ruben, Vardan ve Petarlı Manuk yanlarına yeterli sayıda Sasunlu ve başka askerler aldıktan sonra, o gece Türklere saldırmak üzere Semal'den Kurtık'a, Koryun'un yanına çıktı. Türk nöbetçiler Kurtık yakınlarındaki Arcıklor'un zirvesinde mevzilenmişti. Manuk gençleriyle o zirveye tırmandı ve birkaç adamla o Arcıklor mevziini ele geçirdi. Anlaşmaya göre Manuk ve askerlerinin bulunduğu taraftan tüfek sesleri duyulunca, şehre akın etmek için Kurtık'tan hemen silahlı yardım gelecekti. Ama Manuk gün ağarıncaya kadar bekledi ve hiçkimse yardıma gelmedi. Umutsuzluğa kapılarak Kurtık'ın zirvesine geri döndüler; tartışma ve anlaşmazlık oldu. Birkaç adamı orda nöbetçi bırakarak geri kalanlar yeniden Semal'e döndü. "Ruben'in istediği oldu: yeter ki, o hayatta kalsın" diyorlardı askerler. Ama gerçek şu ki, sonuçta Sasun da kurtulmadı.

Trajedinin son gecesiydi; toplar hala gürlüyordu. Yukarı Mahalle'deki ve Aziz Marine Mahallesi'ndeki evler ateşler içindeydi; on binlerce Ermeni dört taraftan gelerek vadi mahallesindeki evlere ve bodrumlara doluşmuşlardı: sonları yakındı. Kanun dışı ve barbarca bir ölümle ölmek erkeklere çok ağır geliyordu. Dolayısıyla olgun erkekler ve gençler duvarların dibinde gruplar oluşturmuş, karanlık köşelerde konuşarak, gizlice, kimseye haber vermeden sevdiklerinden ayrılmak ve şehirlerinden çıkmak için bir kaçış denemesinde bulunmak amacıyla plan yapıyorlardı; ölen ölür, kalan sağlar kurtulurdu. 20-30 kişilik gruplar halinde farklı yönlere giderek kaçış yolunu tuttular. En iyi çözüm, şehrin içinden geçen akarsuyun akıntısıyla gitmekti. 40 kadar genç yüzerek, Tergevank Köyü'nün arkasındaki kayalıklarda saklandılar. Ama bir sonraki grup, 70 kişi aynı şekilde suya girdi, fakat Türkler tarafından farkedildi ve hepsi vuruldu.

6 Haziran günü, sabah ordu sağdan ve soldan harekete geçerek vadi mahallesine girdi; 10.000 Ermeni kadın, çocuk, yaşlı ve genci evlerden çıkardı. Ne kadar erkek var idiyse, hepsini oracıkta kurşuna dizdi; kalanları ise jandarma şehirden dışarı çıkardı; yakınlardaki köylere götürüp, alışıldık usule göre ahırlara tıkıp diri diri yaktı.

Ermenilerin geride bıraktığı servet talan edildi. Devlet kendi payına düşeni Aziz Marine, Aziz Gevorg ve Şek Avetaran kiliselerinde depoladı; geri kalanı ise sonraki haftalar boyunca, hem şehirdeki Türkler hem de Kürt aşiretleri gece gündüz, durmaksızın kendi evlerine taşıyorlardı. Muş'un silahsız ve güçsüz Ermenileri 7 gün kahramanca dövüştüler, kendilerini savundular; ama Talaat ve Enver'in barbar kılıcı onların da kellelerini kesti, görkemli evleri yerle bir etti. Orduya ekmek pişirmek için aileleri olmaksızın fırınlarda tutulan 5-6 fırıncı ustası dışında ovada ve şehirde artık canlı Ermeni kalmamıştı. Uzaktan sadece yağmaladıkları malları kaçıran Kürt eşkıya gruplarının geçtiği ürkütücü ve ıssız yerler görülüyordu.

7 Temmuz gecesi Vahan Papazyan ve Avetis, Muşlu ve ovalı 40 kişiden oluşan bir grup askerle, Semal'den Kapredav'a geldiler. Misafirlerin orda bulunması umutsuzluğa kapılmış halkı büyük bir sevince boğdu; silahlı yardım olarak onların gelişi büyük bir sevgiyle karşılandı. Onlar Semal'den bize gelene kadar 35 kilometrelik bir yol katetmişlerdi; dolayısıyla çok yorgun ve açtılar. Yemek yiyip uyudular. Sabah mevzileri teftişe gittik. İzam Kaya'nın başında yeşil dallardan birkaç barınak yaptık; Papazyan merkezini

oraya kurdu. Tsir'in tepesinden aşağıdaki dağ eteklerine kadar yukardan aşağıya çatallaşan bütün dağ kolları, Arakelots Manastırı, ova bölgesinin bir kısmı, Kana ve Marnik Dağları gözümüzün önüne bir ayna gibi açık bir şekilde serilmişlerdi. Kısa süren bir fikir alışverişinden sonra savaşan güçleri düzenleme ve yönetme görevi Avetis'e verildi; genel komutanlık ise Papazyan'a.

Avetis silahlı gençleri on kişilik gruplara ayırdı; onbaşılar belirledi. Gruplar sessizce o dağ kolu boyunca mevzilendiler. Manastırda bulunan milis güçleri her gün 30-40 kişiyle mevzilerimize doğru gelip uzaktan üzerimize ateş ediyorlardı. Biz de karanlık bastırana kadar ateşle karşılık veriyorduk. Sonra onlar manastıra dönüyorlardı.

Vilayette, geçici olarak kılıç ve ateşten kurtulmuş, Kürtlerin günlük saldırılarına maruz kalmış kaçak Ermeniler için dört savunma bölgesi oluşturuldu.

Birinci bölge Andok Dağı'ydı; burası henüz katliama maruz kalmamış Sasunlu Ermenilerin, aileleriyle göç edip toplandığı yerdi. Bu Ermenilerin sayısı Slivan'dan, Bışerik'ten, Siirt'ten ve farklı yerlerden kaçıp oraya sığınmış insanlarla 45-50 bin kadardı.

İkincisi Kana ve Havatorik dağlarıydı; orada ovadan ve şehirden kaçanların sayısı 10-12 bin kişiyi buluyordu.

Üçüncüsü Aziz Karapet kilisesinin ormanıydı; onun sık çalılıklarında, Vardov ve çevre köylerinden kaçmış iki cinsten ve çeşitli yaşlarda 2.000 kişi saklanıp korunuyordu.

Dördüncüsü Çıkhur'da Meğragetin kaynağından kuzeydoğuya, büyük bir alanı işgal eden kamışlıktı; onun dibindeki yaban domuzlarının yaşam alanına, Vardenis, Ağbenis, Artok, Kars ve başka köylerden kaçmış yaklaşık 1.500 kadın ve çocuk sığınmıştı.

Slivanlı, sadece Kürtçe konuşan Tigran'ı Kürt kılığına sokarak bir kere Rus ordusuna kadar gönderdik; geri döndü, ama umut verici bir haber getirmedi. İkinci defa gönderdik; bir daha geri dönmedi. Her dakika dürbünü gözlerimize yapıştırmış Arakelots Manastırı'nı seyrediyor, ordunun manastıra giriş ve çıkış yaptığını görüyorduk. Milisler eski çağlardan kalma kilisenin sahnının duvarlarını dış taraftan yıkıp taşları aşağıya yuvarlıyorlardı.

15 Temmuz günü milis güçlerinin yarısı, 200 kadar kişi çavuşların önderliğinde manastırda kaldı; geri kalan 200 kişi Kâmil Efendi'yle yukarı tırmanıp, dağın arkasında Mirza Ağa çeşmesinin yakınında çadırlar kurdu, dağ kolu boyunca Tsir'in zirvesine kadar olan bölgede mevzilendi. Bunu görünce biz de mevzilerimizi Tsir'in zirvesine yaklaştırdık ve karşı karşıya durduk. Türkler arada sırada mevzilerimize ateş ediyor, sonra duruyorlardı. O tür zayıf çatışmalar Andok çevresinde de oluyor, bunlara istisnai olarak Kürt aşiretler de katılıyordu.

Havatorik, boşaltılmış olmasına rağmen, bizim kontrolümüz altındaydı; ordu ve Kürtler henüz o vadilere girmeye cesaret edemiyorlardı. Köy çevresindeki arpa başakları olgunlaşmıştı. Dağlarda dolaşan halk açlık çekiyordu; o arpadan faydalanmak gerekliydi. Gece vakti insanlar gruplar halinde dağdan inip tarlalara gidiyor, çabucak arpa ekinlerini biçip harman ediyorlardı. Tanelerin bir kısmını vadide bulunan değirmene götürüp övütüyor, gün ağardığında unu dağın tepesine getiriyorlardı. Geri kalan kısmını

kavurarak pokhint* yapıyor ve tutumlu bir şekilde kullanıp daha kara günlerde yemek üzere saklıyorlardı. Ama on binlerce insanı doyurmak zordu; dolayısıyla, onlar hala kendilerine ait olan büyükbaş hayvanların ve koyunların etiyle besleniyorlardı. Yazın sıcak havaları insanların barınak ve yatak olmadan açık havada yaşamasına yardımcı oluyordu. Mevzilerde faaliyet devam ediyor, devamlı silah sesleri duyuluyordu ve biz o şekilde 29 Temmuz tarihine kadar dayanıp yaşayabildik. Ova ve şehirde yapılan katliamın üzerinden yaklaşık bir ay geçmişti. Daha önce de söylediğim gibi, düşman güçleriyle kuşatılmış o noktalarda hala 65.000 Ermeni yaşıyor ve korunuyordu.

25 Temmuz sabahı, ıssız ve artık insanların yaşamadığı bir yer haline gelen Muş Ovası yüzbinlerce insan ve hayvanın ayakları altında inliyordu; onlar Akhlat, Bulanıkh, Hınıs ve diğer taraflardan sel gibi akarak batıya, Khozmo Dağı'na doğru hareket ediyorlardı.

O insan selinin, Rus ordusu ilerledikçe geri çekilen Türk ve Kürt köylülerden oluştuğunu fark ettik. General Abatsiyev 30.000 kişilik bir orduyla, Ermeni gönüllülerle birlikte Khadavin ve Akhlat tarafından ilerleyip, Çıkhur'a, Muş Ovası'na girmişti. Ama Rus ordusu hızla geri çekildi. Vahan Papazyan'ın "yarın ya da öbür gün biz ve Ruslar birbirimize kavuşuruz" inancı gerçekleşmedi. O gecikmiş, ümitsiz bir adım attı. 27 Temmuz günü arkadaşlarından birkaçını yanına çağırıp Rus ordusuna yetişmelerini söyledi. Rusça bilen Avetis'le Bulanıkhlı Martiros hoca yola düştüler. Martiros çabucak geri geldi. Yolda Kürtlerle karşılaşmışlardı. Avetis Kürtlere karşı bütün bir gün mücadele etmiş, ve kalan son mermisiyle kendini vurmuştu. Ve böylece Rus ordusuna yetişememişti.

1 Ağustos sabahı toplar Andok'a doğru gürledi. 15.000 kadar asker ve Kürt her taraftan Andok'un eteklerine gelip, vahşice çarpışarak Andok tepelerine doğru tırmanmaya başladılar. Andok'un doğu tarafındaki Ambırlar Tepesi'ne Koryun Mevzii adı verildi. Kablor Dağı yönündeki güney tarafına ise, Muşeğ, Davit ve Tigran Mevzii adı verildi; Batı tarafındaki Aziz Hakob Tepesi'ne Manuk Mevzii; Kuzeydeki Merger Çukuru'na Çolo ve Ğazar Mevzii. Ruben, Mıkrtiç ve Vardan ise arkada düzeni korumak ve mevzilerde dövüşenlere mühimmat, ekmek ve su sağlamak için merkezde, Sıkhtor Kar'da kalmışlardı. Türkler çifter çifter toplarını Kapre-Şerif Han'a, Grekol Tepeleri'ne yerleştirmiş ve oradan Ermenilerin taştan yapılmış mevzilerini dövüp, paramparça ediyorlardı. Onların patlayan bombaları yüzünden savaşan güçler, kadınlar ve çocuklar ölüyordu. Türkler Ermenilerin inatçı direnişiyle karşılaşıp ağır kayıplar vererek büyük zorluklarla ilerliyorlardı. Onların büyük ordusunun toplarına, makineli tüfeklerine, tüfeklerine ve bitmez tükenmez savaş imkânlarına karşı birkaç yüz Ermeni dövüşüyordu, o da dört ay aralıksız bir şekilde çarpışmalara girdikten sonra. Fişekler tükenip de çaresiz kurşunları iki kısma ayırınca, yeni fişekler hazırlıyor, yarım yarım ateş ediyorlardı. Son umutsuzluk anlarında Sasunlu silahsız erkek ve kadınlar taş ve sopalarla düşman mevzilerine saldırıyorlardı.

3 Ağustos günü, mevziden mevziye geçerken Koryun'un öldürüldüğü haberi geldi. Davit ve Tigran da öldürülmüşlerdi. Dört gün süren korkunç çarpışmalar sırasında dövüşen asker ve komutanlardan birçoğu hayatını kaybetti. Silahların yarısı kullanılmaz hale geldi. Panik ve kaçış kaçınılmazdı.

* Pokhint: kavrulmuş un, şeker, yağ, pekmez veya balın yoğrulmasıyla yapılan bir tatlı türü.

4 Ağustos günü akşama doğru Andok'un güneybatı kolundan saldıran Türkler Ermenilerden Aziz Hakob mevzilerini aldılar, gürültü ve naralarla silahsız kadın ve çocukların üstüne saldırdılar. Ödü kopmuş halk, insan ayağının asla değmediği yerlerden kaçıyordu.

Ordu ve aşiret o gece, 30-40 bin sahipsiz kalmış, terkedilmiş büyükbaş hayvan ve koyunla ilgilenmek için Andok'ta kaldı. Onlar istirahat ettiler; kebap yiyip gün ışıyıncaya kadar beklediler. Öğleye kadar ne buldularsa yağmalayıp, kimi gördülerse öldürdüler; katliamcılar öğleden sonra ise Andok ve Gebin sularını barındıran, Geliyesan adı verilen derin vadide iki saat içerisinde, yolunu kaybedip o vadinin derinliklerinde sıkışmış 25.000 Ermeni kadın ve çocuğu kılıçtan geçirdiler ve vurdular; onların kanı Sasun Irmağı'nın sularına karışarak önce Doğu Dicle'ye, sonra da Basra Körfezi'ne doğru aktı... O akşam, herkes birbirini kaybetmiş, dehşet içinde bir tarafa kaçarken, o akşam Sasun kıtaları askeri güçlerini yitirdi, böylece de haklarını kaybetti ve varlığı ebediyen sona erdi. O panik, ağlama ve göz yaşı gecesi, Ruben Ter-Minasyan silah arkadaşlarına ve askerlere haber vermeden veya herhangi bir emir vermeden birkaç gençle gizlice, Talvorik'in zaptedilemez kayalıklarına kaçtı ve Fırfır Kaya'nın yakınlarında bir hafta mağaradan çıkmadı, ta ki arama taramalar azalıp Türk ordularının büyük bir kısmı Sasun'dan uzaklaşana kadar. Ruben iki ay o dağlarda saklandı.

O Kahraman halk dört ay yağmacı ve katil Kürt aşiretlerine karşı çarpışıp varlığını sürdürdükten sonra, sonunda Hükümet'in topları tarafından dize getirildi. Andok'un tepesinde toplanmış 45.000 Ermeniyi dağıttılar; gecenin karanlığında kayalardan aşağı çok derin uçurumlara fırlattılar, paramparça edip yok ettiler; zira onlar kandırılmışlardı, onlara sahip çıkacak yardım edecek kimse yoktu. Şatakh'tan başlayarak Talvorik'in en uç noktasına kadar Ermenilerin tüm köyleri bir daha yeniden inşa edilmemek üzere yakılmış, hatta tavuk barındıracak küçük bir kümes bile kalmamıştı.

Yüzbaşı Kâmil Efendi şehirden takviye jandarma kuvveti almış, manastırda bıraktığı milisleri geri çağırıp, çevredeki Kürtleri toplayarak, Andok'un düşmesini bekliyordu. Andok Ermenilerinin yenildiği haberi ulaşınca akşam, 600 jandarma, milisler ve Kürtlerle Tsir'in zirvesindeki batı ve kuzey yönlerinden mevzilerimize saldırdı. Dövüşenlerimizin 30 tüfeği vardı, fişekleri de tutumlu bir şekilde ateşliyor, sayısız fişeği olan 600 tüfeğe karşı savaşıyorlardı. Eşitsiz çarpışma 2 saat sürdü. Arinceli Sahak öldürüldü, Muşlu Armenak ve Aşot yaralandılar, geri kalanlar ise kaçtılar. Çatışma mevkiinden 5 kilometre aşağıda, vadilere ve sık yapraklı koruluklara doluşmuş, dehşete kapılmış, 10.000 mülteci kımıldanıyordu. Çok sayıda erkek, düşmana karşı savaşmak istiyordu; ama nasıl ve neyle? Halkın umudu Vahan Papazyan'dı. Aniden haberci, Papazyan'dan fişeklerin tükendiği ve artık direnemeyecekleri haberini getirdi. Halk paniğe kapıldı. Havatoriklilerde hala büyük miktarda koyun ve büyükbaş hayvan, kap ve yatak vardı; bütün bunları toplayıp kaçmak kolay iş değildi.

Gün ağardı. Yaylım ateşi sesleri duyuldu. Türkler ateş ediyor, koşarak bizim tarafımıza doğru iniyorlardı. Ermeni askerler gece mevzilerini terk etmiş, aşağı inip Papazyan'ın bulunduğu İzam Kaya'ya yaklaşmışlardı. Onlar birbirlerine danışarak kendileri de halkına arasına karışarak kaçmaya karar vermişlerdi. On bin kişi, on bin büyükbaş hayvan ve koyun biribirlerine karışmış, Dik'in yamacından çığ

gibi vadiye doğru yuvarlanmaya başladık. Güçlüler zayıfları çiğneyip geçiyorlardı. Korkunç bir manzara ortaya çıkmıştı. Halkın ilk kısmı vadiden diğer taraf geçene kadar Türkler İzam Dağı'nı işgal etmişlerdi bile ve kovalanan kalabalığı yukardan bombalıyorlardı.

Kâmil Efendi köyün batı tarafından, yüz elli milisle Havatorik'e daldı ve başladı Protestanların Kilise binasını, bitiğindeki okulu, Protestan rahibin iki katlı konutunu ateşe vermeye. Sonra evimizi de ateşe verdi. Onlar 60-70 ev yaktılar. Arılıklarda dizili iki bine yakın, balla dolu arı kovanını da yaktılar. Altı yüz kişiyle köyümüzü darmadağın edip yağmaladılar. Ot ambarında 3 kör kadın bulup onları da öldürdüler. Güneş batmadan, yanmış köyü terk ettiler, yuvalarını kaybetmiş arıların trajik melodisi duyulurken Arakelots Manastırı'na gittiler. Halk Havatorik dağlarından Kana dağlarına geçti. Yorgun, aç kalabalık ormanlara dağıldı. Türk ordular tekrar gidip Malazgirt'ten Eleşkirt vadisine ulaşmıştı. Düşman 20.000 kişilik birlik ve güruhla Andok'u yıkarken, ve günde birkaç bin Ermeni kesilirken artık kimse yardım edemezdi. Papazyan bildirdi: "Herkes kendi başının çaresine baksın." Grubuyla halktan ayrılıp Burtel'e doğru gitti.

Khıçurlu (Haçı inkâr etmiş) Avdula, Hacı Musa Bey ve diğerlerinin Kana Dağı'na saldıracakları ve kalan Ermenileri katledecekleri haberini getirdi. Havatorikliler ormana, Khıçurlu Kürtlere danışmaya gittler. O anda 300 katliamcı milis ve onların arasına karışmış Kürtler ortaya çıktı; ama Khıçurlu Avdula onları uzaklaştırdı. Kürt serserileri tuzak kurmuş ve Havatorikli Ermenileri kandırarak götürüp, güvenli bir yer diye Şujıng Vadisi'ne sokmuşlardı; Kâzım Bey tam da oraya gelecekti. Dampel ve Pirzin'in bütün Kürtleri Şujıng Vadisi yakınlarında toplanmış büyük ganimeti bekliyorlardı. Onlar Ermenilerin elinden yaklaşık 8.000 koyun ve büyükbaş hayvan aldılar ve onlara dediler ki: "Bu vadiye saklanın; ordu burdan uzaklaşana kadar biz uzaktan size göz kulak oluruz."

Havatorikliler mülteci durumuna düştükten sonra 40 gün dağlarda yaşadılar; tamamen soyulup her şeylerini kaybettiler; hain Khıçurlunun verdiği öğütle Şujıng Vadisi'ne çekildiler ve saklandılar. O şekilde kendi hayatlarını kurtarmak istiyorlardı. Aşağılık Kürtler ise kara planlarını gerçekleştirdikten sonra, Şujıng Vadisi'nde saklanmış çok sayıda Ermeni olduğunu hemen Kâzım Bey'e bildirdiler. Dağlar binlerce tüfeğin patlama sesiyle yankılandı. Katliam başladı. Cansız vücutlar yerlere serildi. İnsanların ve masum çocukların kanı bolca aktı. Dağların ve taşların nasıl çığlıklar ve ağlama sesleriyle dolduğunu, ödü kopmuş kadınların ve çocukların taştan taşa, çalıdan çalıya nasıl kaçtıklarını ve vurularak bir anda nasıl yere serildiklerini detaylı bir şekilde anlatmak benim gücümü aşar. Sayısız katil kaçış yollarını kapatmış; ateş ederek bağırıp çağırıyordu; yolunu kaybetmiş avlarını saklandıkları yerlerden kaçırıyor ve fark gözetmeksizin hepsini de öldürüyorlardı. Kasap cellatlar kestiler ve öldürdüler, ta ki akşamın kurtarıcı karanlığı çöküp kara ve ışık geçirmeyen örtüsüyle düşmanımız güneşin ışık saçan yüzünü örtene kadar.

Gece Kâzım Bey, birliğiyle Sasun'a dönmüştü; Kâmil Efendi milisleriyle Arakelots Manastırı'na, Hacı Musa Bey ise Kürtleriyle Çıkhur'a gitti. Yağmaladıkları malları götüren aşiretler ise ele geçirdikleri büyük ganimeti gereken yere ulaştırıp aralarında bölüşmek için kendi evlerine dönmüşlerdi.

Sasun yönünden birisi geldi ve onun anlattıklarına göre, Kâzım Bey Binbaşı Murad Bey'i yerel Kürtlerin yardımıyla her gün aramalar yapması ve hayatta kalan Ermenileri yok etmesi için 500 jandarma ve milisle Şenik Köyü'nde bırakmıştı; kendisi ise Seyyare Taburuyla Bitlis'e hareket etmişti. Diyarbakır'dan gelmiş olan Kasap Taburu da Sasun'dan ayrılmıştı. Böylece, Murad Bey 500 askeriyle ordaki kaçak Ermenilerle hesaplaşmak için Sasun'da kaldı. Yüzbaşı Kâmil Efendi Havatorik ve başka yerlerden gelip o sınırların içerisinde dolaşan Ermenilerle hesaplaşmak için, 300 milis ve jandarmayla Arakelots Manastırı'nın 4 kilometre yukarısına, Mirza Ağa çeşmesinin yakınına yerleşti. Kana ve Marnik ormanlarında bulunan Ermenilerin kökünü kazıma görevi ise Hacı Musa Bey'e kalmıştı.

Anladığım kadarıyla, eğer bir karşılaştırma yapacak olursak, dünyada insan öldürmek kadar ağır ve yorucu bir çalışma yoktur. Vahşi kavimler ve kabile reisleri tarafından icat edilip asırlar boyunca gelişerek, kendi şahsi çıkarları ve şanları uğruna savaşlar başlatıp milyonlarca masum insanın kanını döken uygar dünyanın insanlarının da dahil olduğu barbarca bir meslek.

Talaat ve Enver'in askerleri aylar boyunca Taron Ovası'nda ve Sasun dağlarında o kadar çok silahsız Ermeni öldürüp diri diri yakmışlardı ki, artık o "çalışma"dan bıkmış usanmış ve şimdi kendilerinin yerine bu işi yapacak, kendilerini o yükümlülükten kurtarıp evlerine dönmelerini sağlayacak doğaüstü bir güç arayışındaydılar.

1915 Ağustos'unda Hükümet af çıkardı; ama bu sahte bir aftı. Ermenileri yok eden böyle acımasız bir hükümetin biz, son dökümtüler için çıkaracağı gerçek bir af ve vereceği hakiki bir özgürlük olamazdı.

1915 yılının sonbaharıydı; ne yatak, ne de zengin kalmıştı; tarlalarda yiyecek kalmamış, tifüs salgını yayılmıştı. Af ise bir yalandan ibaretti; o gerekçeyle Kâmil 60-70 saf Ermeniyi avlamıştı.

İyi kalpli bir Kürt kadın tarafından nehirden çıkarılıp saklanan 12 yaşındaki Mihran Hovhannisyan'ın anlattığına göre, Diyarbakır'da ikâmet etmeye gönderilenlerin hepsini, yaklaşık 250 masum kurbanı Murad Nehri'ne dökmüşlerdi. Mihran Hovhannisyan daha sonra Yerevan Politeknik Enstitüsü'nü bitirip mühendis oldu.

…4 Şubat 1917 gecesi Ermeni general Nazarbekov'un ordusu ve komutan Dro'nun gönüllüleri Muş Şehri'ne hakim olmuşlardı.

Rus ordusunun gelmesiyle Taron Ovası ve Şehri bir an için zorbalık yönetiminden kurtarılmışlardı.

Ruslar 3 Şubat'ta Erzurum'u, 4 Şubat günü Bitlis'i ele geçirmişler; 13 Şubat günü ise Kürtlerin zayıf direnişini kırarak Bırnaşen'e girmişlerdi.

Dağlarda vadilerde gezinen Ermeniler birbirlerini tebrik ederek Muş'ta toplandılar. Ama Rusya'da Ekim Devrimi patlak vermişti. Kerenski'nin geçici hükümeti devrilmiş, ülkede iç savaş başlamıştı. Kasım ayında ordular hiçbir hükümete tabi olmadıklarından bütün cepheyi terk ettiler; alay alay, bölük bölük, birbiri ardından gece gündüz çekilip cephe gerilerine doğru uzaklaşmaya başladılar. Birisi kendilerine "Nereye gidiyorsunuz?" diye sorduğunda, hepsinin ağızdan aynı cevap duyuluyordu: "Damoy! Damoy!" ("Eve! Eve!") ve o şekilde "damoy" diye diye Rus birlikleri Türk toprağında, Trabzon'dan Van'a kadar her yerde büyük miktarda top, makineli tüfek, tüfek; milyonlarca fişek, sayısız un çuvalı kümeleri, şeker, yağ,

konserve, hububat, tahıl ve başka çok çeşitli mal stokları bırakıp bir daha geri dönmemek üzere kendi uzak vatanlarının derinliklerine gittiler…

Brest'te antlaşma imzalandığını ve Rus ordularına bütün savaş cephelerini terk edip vatanlarına dönme izni verildiğini duyduk.

27 Şubat 1918 gecesi, askerleri emirlerine itaat etmeyip, dövüşmedikleri için Andranik'in Erzurum'u Türklere bıraktığına dair telgraf geldi. Ermeni birlikleri Hasankale ve Sarıkamış'a doğru geri çekilmişlerdi.

28 Şubat günü takviye edilmiş güçlerle Türkler ve Kürtler dağların tepelerinden saldırıya geçtiler.

Zaten 1 Mart günü aileler, silahlı gruplar ve Polkovnik Samartsov da bölükleriyle Hınıs yoluyla uzaklaşıyor, bu şekilde yeni yapılmış yolları, büyük miktarda mal ve askeri malzemeyi tamamen Osmanlılara terk ediyorlardı. Derin karda Dutağ, Ğliçgetuk, Diyadin, Korun-Mosun'dan geçerek doğuya doğru yürüdük.

16 Mart sabahı Khucakh Köyü'nün yukarısındaydık. Biz, eski Rus-Türk sınırında durmuştuk ve ilk defa olarak Ararat ovası gözlerimizin önüne serildi; onun sağında yaşlı Masis [Ağrı] duruyordu, karşısında ise Alakyaz.

İzin verin de şu yüce dağın üzerinde durup öksüz kalan vatana, onun kutsal kiliselerine, anıtlarına, çiçek kokulu dağlarına, verimli ovalarına, ırmaklarına ve kaynaklarına son bir kez "Hoşçakalın" diyeyim ve bir göçmen olarak az sayıdaki soydaşımla hala açlık ve göçün hüküm sürdüğü, kanın aktığı Doğu Ermenistan'da misafir edilip yaşayayım.

2 (2).

KHAÇİK GRİGORİ* KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1900, SASUN, ŞENİK KÖYÜ)

Köyümüz çok güzeldi. Meyve ağaçlarımız çoktu. En düzlük yer bizim köyümüzdü; diğerleri vadi içindeydi. Köyümüzün evleri tek katlı taş binalardı. Evin içinde tandır ve samanlık olurdu. Yaz geceleri toprak damda yatardık. Şöminemiz vardı; ordan ışık gelirdi. Ormandan yakacak odun getirirdik. Hayvanların dışkısını ise toprağın verimini artırmak için tarlalara serperdik. Bilim yoktu; kör bir memleketti. Samanlıkların sıcaklığı bizi de ısıtırdı. Yorganımız, döşeğimiz yünden yapılmıştı. Herkesin toprağı kendisine aitti. Istediğini ekerdin; ama devlete vergi vermek zorundaydın. Mahsulün sekizde yedisi senin, sekizde biri devletindi. İki ırmağımız vardı: biri Murad Irmağı'ydı; o çok korkunç bir nehirdi; diğeri ise Meğraget'ti.

Biz iki haneydik; toplam 20 kişi. Bizim ailemiz yedi kişiden oluşuyordu; amcamın ailesiyse on beş kişiden. Hep birlikte barış ve huzur içinde yaşıyorduk. Memleketimizde 60 fertten oluşan aileler vardı.

* Bundan sonra ad ve soyad arasında yer alan isim baba adıdır.

Gelin ve kaynana birbiriyle barışık yaşıyordu. Annem ekmek pişirir, yemek yapar, ormandan çalı çırpı taşır, tütün toplardı. Babam mahsulümüzü sırtlayıp Muş Şehri'ne götürür, satardı.

Köyümüzde okul vardı; kızlar ve erkekler dört sınıfta ayrı ayrı öğrenim görüyorlardı. Ermenice dili, matematik, tarih derslerimiz vardı. Türkçe dersi yoktu. Ben birkaç ay okula gittim. Sonra babam beni okuldan çıkardı; bana "İnekleri otlat" dedi. Okulda yere, bir hasırın üstüne bağdaş kurup otururduk; öğleye kadar kitap, Zebur okurduk. Defter yoktu. Karatahtaya tebeşirle yazıyorduk. Yaramazlık yaptığımızda ceza olarak tek ayak üstünde dururduk, ya da hocamız budaklı sopayla bizi döver, morartılar haftalarca geçmezdi. Papaz Garegin bize ders verirdi. Manastırlarda yatılı okul vardı. Bir çocuk öksüz kaldığında Aziz Hovhannes ya da Aziz Karapet Manastırı'na götürürlerdi. Kilisemizde sahn vardı, kutsal kitaplar da; dinadamları ayin yapardı. Halk ise ayakta dinlerdi. Bayramlarda kiliseye giderdik. Tanrı'nın yarattığı insansın, inanıyorsun; "Tanrım sana şükürler olsun, bize sağlık bağışla ve belalardan koru" diyorduk. Kışın İsa'nın doğumunu kutlarlardı; ilkbaharda ise İsa'nın çarmıha gerilmesini. Soğan kabuğuyla yumurta boyarlardı.

Kiliseyi defalarca inşa etmişler, Türkler ise onu yakmışlardı. Ahşap bir kilisemiz vardı. Orada düğün, vaftiz yapılırdı. Düğünler çok neşeli geçerdi.

İçme suyunu testilerle çeşmeden getirirlerdi. Bir de dere vardı, yıkanmak ve çamaşır yıkamak için.

1914'te 18 yaşından büyük erkekleri askere almaya başladılar. O yüzden de erkek çocuk doğunca askere götürmesinler diye cinsiyetini papaza kız olarak kaydettirirlerdi.

Bizde meslek çeşidi çok azdı. Koyun yününü eğirirlerdi; kadınlar da onu örerdi. Yünü makarayla eğirirlerdi; sonra çulha dokurdu. Bir demirci vardı; saban demiri lehimlerdi.

Köyümüzde Türk yoktu; Hükümet'in temsilcisi jandarmayla gelir, hakkını alır, devlete götürürdü. Türk'ün, Kürt'ün bizimle işi yoktu. Toprak sahibi devletti.

Çevremizde birçok Kürt köyü vardı. Sürgün başlayıncaya kadar biz Kürtçe bilmezdik. Köyümüzde 3 tanınmış fedayi vardı: Zalo, Manuk, Ğazar. Onlar yeminli askerlerdi; kendilerini milletleri uğruna feda eden insanlardı; Mossin tüfekleri, Mavzerleri, dürbünleri, özel üniformaları vardı. Gerek duyulduğunda fedayiler çağrılırdı. Halk onları sever, sayardı. Onların üçü de bize akrabaydı. Onlardan biri 1907'de ihbar edilip öldürüldü. Köy halkının silahı yoktu. Silahımız olsa, o kadar kolay yenilir miydik?

Sürgün önceden uyarı yapılmadan başladı. Muş Ovası'ndaki Ermenileri zaten katletmişlerdi ve fedayiler, mülteciler Temmuz-Ağustos aylarında gelip bize haber verdiler. Geldiler; biz onları bütün evlere dağıttık. Örneğin, Diyarbakırlı iki kişi bizim evimizde kaldı. Muş Ovası'ndan gelenler de çok azdı; sonra hepsi de katledildi.

Köyümüzde bir saat içerisinde toplandık. Annem ve babam ailece Andok'a gittiler; dövüştük; katledildik. Katledildiğimiz gün, önümüzde su vardı, arkamızda ise kılıç. İlerledik. Bir akarsu vardı; herkes suyun içine döküldü. Babam beni sırtladı. Ben onun boynuna sarıldım ve suyu geçtik; ama ırmak ne kadar insan götürdü, onu Tanrı bilir. Andok'ta ben ve babam sağ kaldık. Üç ay sonra, büyükannemle annemin başka bir köyün ormanında saklandığını duyduk: Gittik ve onları bulduk. Büyükannem vefat etti. İki

ağabeyim ve dayım çatışmada öldürüldü. Ben ve babam kaldık. Türk Ordusu geldi; yaklaşık 60.000 kişiydiler. Köyü kuşattılar. Bizimkiler direndiler. Türk Ordusu iki defa köye girdi. Her iki defasında da bizim fedayiler ve silahı olanlar onları geri püskürttüler. Fedayilerimiz köyün merkezinde toplanmışlardı. Ondan üç gün önce halkımız köyden çekilmiş, çocuklar ve kadınlarla birlikte Andok'a gitmişti. Ben de onlarla gittim. Temmuz'un başında Andok'a gittik. Ne ekmek, ne su vardı; sadece tuzsuz et bulunuyordu; tuz da yoktu. 45 gün kadar orada kaldık. Savaşanlar savaştı. Türk Ordusu Andok'a geldi. Orada da çarpıştılar. 45 gün sonra ekmeğimiz, erzağımız tükendi. Ekmek yoktu. Sadece pokhint kalmıştı. Türk Ordusu gelip Andok'u istila etti; vadiler çocuk cesetleriyle doldu. Anneler çocuklarını kurtaramadılar. Türkler ve Kürtler ateş ediyorlardı; bir mermiyle on kişi yere düşüyordu. Kaçan, kurtuldu. Gelinleri götürdüler. Irmağın suyu o kadar çok insan götürdü ki... Sonunda, mermi harcamamak için halkı dağın tepesinden ırmağa atıyorlardı. O saldırı bir gün sürdü; ama cinayetler 5-6 ay devam etti. Türkler ormanlarda gezip, Ermeni gördüklerinde öldürüyorlardı. Biz, ben ve babam köyümüzden kaçtık. Ormanlarda aç, susuz, ağaç kabuğu yiyor, zorluklara alışıyorduk. Kasım ayındaydık; ağacın yaprakları dökülmüştü. Babam dedi ki:

- Ey ağaç! Yapraklarının altında saklanıyorduk; şimdi onlar da yok.

Köyümüzdeki son kümesi de yakmışlardı. Öğlen suya gittiğinde Türkler seni görse öldürürlerdi. Akşama kadar susuz beklemeye mecburduk. Küçük çocukları ağaçların altına bıraktılar; zira ağlama sesleri geliyordu. Hiçbir çocuğu yanlarında tutmadılar; düşman onların sesini duymasın diye hepsini de terk ettiler. On yedi yaşındaki ağabeyim de öldürüldü; amcamın oğlu da.

Aralık ayını bir Kürt köyünde geçirdik. Çiftçiydik. Orada babam vefat etti. Annem bir köydeydi; ben ise başka bir köyde. Sonra birbirimize kavuştuk. Annem bana dedi ki: "Khaçik, git o bodur ağaçların arasında otur; ben sonra gelirim."

Annemle gelip Şenik Köyü'nün karşısına ulaştık. Oturduk. Hava kararmıştı. Geceydi. Nereye gidelim? Rus ordusunun önümüze geldiğini gördük. Rus ordusuyla Muş şehrine geldik. Çırılçıplağız ve yalınayak; benim ayaklarım kanıyordu. Askerin biri elbisesini çıkarıp, giymem için bana verdi. Masada bir ekmek duruyordu; ekmeği vermedi. Sadece kurutulmuş ekmek vererek ekledi:

- Bu çocuk o kadar aç kalmış, o kadar ot yemiş ki, doyacak kadar yerse ölür. Azar azar ekmek verin, öyle yesin.

Muş'ta iki ay kaldık. Sonra Rus ordusuyla Aleksandrapol'a geldik. Orda iki yıl öksüzler yurdunda kaldım. Bir keresinde annem geldi ve onu gördüm. O zaman kendisi Talin'de yaşıyordu.

Bizim öksüzler yurdu Kars'a nakledildi. Yurtta 75 kişiydik. Her yaşta çocuk vardı. Ne hayat yaşadıysam öksüzler yurdunda yaşadım. İyi giydiriyorlardı; temiz çarşafların üstünde yatıyorduk; yemekhane vardı; banyo vardı; okul vardı. Eğitim aldım. Geliyorduk; akşam yemek yediriyor, bir şeylerle meşgul olmamızı sağlıyorlardı. Gözetmenimiz Şuşili, seksen yaşında, iki oğlu olan bir kadındı. Oğullarından biri doktor, diğeri Rus ordusunda subaydı.

Türk yeniden gelip Kars'ı işgal etti. Bizi Calaloğlu'na naklettiler. Bizi Tiflis öksüzler yurduna götürdüler, o zaman zaten 1918 yılına gelmiştik. Sonra annemle Rusya'nın Krasnodar bölgesine gittim. Annem evlendi.

1920 yılında Ermenistan'a, bu bizim Aşnak Köyü'ne geri döndüm. Sovyet iktidarı başlamıştı. Bu bir Türk köyüydü. Türkler kaçmıştı. Burada 32 tane Türk köyü vardı. Biz gelip köye girdik. Taliş hariç, Aştarak'a kadar bütün köyler Türk köyleriydi.

Sözde, büyük devletler bizim sesimiz duyacak hesabıyla oraya yerleştik. Sözümona, altı ay kalacak ve memleketimize geri dönecektik. Gözlerim açık kaldığı sürece memleketimizi özleyeceğim. Gidip memleketimizi görüp, sonra bu hayata gözlerimi yumsaydım. Memleket özlemi başkadır; memleketim gece-gündüz aklımdadır.

1924'te evlendim; 9 çocuğum oldu. Şimdi en küçüğüyle oturuyorum.

1933-55 yıllarında çok zavallı bir haldeydik; kolhozda çalışıyorduk. Ücretler çok düşüktü; zar zor geçiniyorduk.

Sonra İkinci Dünya Savaşı başladı. Beş yıl insan kayıpları verdik. 1942-44 yıllarında Kırım cephesindeydim. Savaştım ve yaralandım. 1942'de oğlumu da cepheye götürdüler. O altı yıl orduda kaldı. Yaşadık. Ermenistan'a döndük. İnşa ettik, onardık.

Şimdi ekmek var, ev var, iş var, iyi giyiniyoruz, un var, temizlik, sağlık hizmetleri ve kolaylıklar var. Geçmiş günlere nazaran iyi yaşıyoruz, Tanrı'ya şükür.

Türk bizi katletti; ama kendi sorununu çözdü. Biz katledildik. Eğer gücün varsa, toprak sorunu çözülür; kağıt kalemle memleketini sana geri vermezler.

3 (3).
HAKOB MANUKİ GRİGORYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, SASUN, TALVORİK)

Memleketimiz dağlık bir alandı; dağlar, vadiler çoktu. Biz hayvancılıkla uğraşıyorduk. Köyümüz küçük bir köydü. Türk devletine vergi verirdik. Elimizde ne varsa, en iyisini Türke verirdik. Köy düzlük bir arazideydi; birçok çeşme vardı.

Biz, babam Manuk ve amcam Karo'nun aileleriyle oturuyorduk; toplam 20-25 kişiydik.

Talvorik Köyü tamamen Ermeni olan 30 köyden biriydi. Her köyde okul yoktu. Ben okula gitmedim; hayvanlara, koyunlara bakıyordum. Her köyün kendi kilisesi vardı. Köyümüze inanç ziyaretine gelirlerdi. Paskalya'da yumurta boyar, yeşil-kırmızı renkli yumurtalar tokuştururduk. Vardavar'ı, Tırındez'i kutlardık. Tarlalarda ateş yakardık. Bizim ordan Halep'e inanç ziyaretine giderlerdi. Köy'ün muhtarı Apren'di. O fedayilerle toplantılar düzenlerdi. Türkler gençlerimizi askere alıp, orda onları öldürüyorlardı.

1915 yılında Ermeniler Türklerle çatıştılar; fedayiler gelip dövüştüler. Türk ordusu gelip bizi katletti. Biz dağlara, ormanlara kaçtık. Bizimkilerin hepsini Türkler katletti. Ailemden sadece ben kurtuldum. Hepsini gözümün önünde öldürdüler. Biz kaçıp Türklerin harabe halindeki bir köyünde saklandık. Bir Türkün yanında koyunlara bakıyordum; çalı kesiyor, getirip efendime veriyordum.

Bir de, Ermeni fedayilerin geldiğini duyduk.

1917'de Kızılhaç'tan insanlar gelerek bizi bulup götürdüler. Muş'a götürdüler, sonra da Hınıs'ın Kozlu Köyü'ne. Köyümüzden sadece iki kişi kurtulduk. Bize ordaki Ermeniler baktı. Hınıslılarla birlikte yola düştük, göç yoluna. Nahçıvan'a varmamız aylar aldı; sonra da Khoy'a ve Kyavara taraflarına geldik. Daha sonra ise Daralagyaz'a gittik. Sonunda Aşnak Köyü'ne ulaştık. O zaman zaten Türkleri sürdüler. Zaten Sovyet iktidarı kurulmuştu.

1928'de evlendim Sekiz çocuğum oldu: Muşeğ, Siruş, Astğik, Anahit, Haykuş, Petros, Tigran, Lusya. Sonra savaşmaya gittim. Macaristan'a ulaştım. Savaş sona erdi ve terhis oldum.

"Talvorik'in cesur evladıyım,
Ben Türklere boyun eğmem..."

4 (4).

ARAKEL KARAPETİ DAVTYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, SASUN, ARİVDEM KÖYÜ)

Köyümüz Sasun'un Arivdem Köyü'ydü; "Arivdem," "güneşin karşısında" demekti. Köyümüzde 12 hane Ermeni, Kürt ve Arap vardı. Bizimkiler çiftçiydi ve hayvan beslerlerdi. Buğday yoktu; arpa ve darı ekerlerdi. O da bize anca yeterdi. Pazar yoktu. Alışveriş yoktu. Evler iki katlıydı. Alt katta hayvanlar kalır, üstte ise biz. Evimizin çevresinde ceviz, iğde, nar, incir ağaçları vardı. Her şey evde yapılırdı; sadece giysileri dışardan satın alırdık. Meyva satar, kazandığımız parayla elbise alırdık.

O zaman ben 11 yaşımdaydım. Ermenilerin Ermenice konuştuklarını hatılıyorum; Arapça da bilirlerdi; zira çevremizde Araplar vardı. Dört hane Ermeni vardı; sekiz hane de Arap. Araplar çok dindardılar; Muhammed'e inanıyorlardı. Ermenilerin bir kilisesi vardı. Yılda bir kere köyümüzün yukarısındaki Bakire Varvara'ya inanç ziyaretine gider; kurban keserdik. Derlerdi ki, Varvara bir bakireymiş ve kilise onun adını taşıyormuş. Başka köylerden de gelirlerdi. Köyde okul yoktu. Sadece Gomk Köyü'nde okul vardı; o da ücretliydi. Sasun bize yakındı; bir saatlik mesafedeydi. Çevremizde 20 köy daha vardı. Memleketimizin suyu da, havası da iyiydi. Sasun'da çok Kürt vardı.

Evimizde büyük bir salon vardı; altında ise tandır. Günlük ekmeği pişirirlerdi. Biz arpa ekmeği yerdik. Haftada bir kez yıkanırdık. Doktor filan yoktu. Sıtma vardı. Giysilerimiz yünden yapılmıştı. Yün eğiriyor, örüyor ve satıyorduk. Şalvar giyerdik; altta gömlek vardı; ayağımızdaki çarık büyükbaş hayvan derisinden kesilmiş olup, uç ve kenarları dikilmişti. Başımızda takke taşırdık. Kadınlar rengârenk giyinir,

başlarına beyaz mendil bağlarlardı. Aziz Haç dini yortusunda haçı suya atarlardı. Paskalya'da 40 gün oruç tutar, sonra yumurta boyarlardı. Yılbaşında mümkün olduğunca çok yer, içerlerdi. Vardavar'da birbirlerine su atarlardı.

Meşrutiyetten sonra, 1915'te Ermeni katliamı yapıldı. Yirmi yaşından büyükleri askere aldılar. Türkler saldırıp başladılar katletmeye. Güzel kızları, güzel kadınları götürdüler, kaçırdılar. Köyümüzde Misak adında bir fedayi vardı. Onun silahı vardı; manastıra girdi ve çarpışmaya başladı. Bizim silahımız yoktu.

Sasun iki ay direndi. Türk askerleri gelip bizi kuşattılar; başladılar katletmeye. Yardımımıza koşan olmadı. Katlettiler. Kalanlar mağaralara girdi. Sonunda biz Muş'a geldik. Kurtulan göç etti. O 1916 yılının Aralık ayında oldu. Muş'un içinden geçip Hınıs'a gittik. Biz dört kişiydik: annem, erkek kardeşim, ben ve kız kardeşim. Orda bir yıl kaldık. 1918'de Khonzılı Köyü'ne gittik. O bir Ermeni köyüydü; Ermeniler katledilmişti ve evler boştu. Biz gidip Arpaçay'ı geçtik. Memleketimize geri dönmek istiyorduk. Devrim'in başlayacağını kim bilebilirdi. Rus ordusu Rusya'ya gidip ülkesini savunmak için geri çekildi. Iğdır'a geldik. Geçip Kanaker'e ulaştık. Orda 20 gün kaldık. Fransa'ya gidecektik; zira Yerevan'da açlık hüküm sürüyordu ve orası tehlikeliydi. Andranik Paşa geri döndü. Biz onun arkasından önce Khoy'a sonra Karabağ'a gittik. Andranik 1919'da Yerevan'a geldi. Önderliğe gidip ordusuna silah bıraktırdı ve birliklerini dağıttı. Lenin bizim Türklerden bir talebimiz olmadığına dair kararname imzaladı. Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Iğdır'ı Türklere verdi. Stalin ise Karabağ'ı ve Nahçıvan'ı Türklere bıraktı; Akhalkalak'ı ve Akhaltska'yı Gürcistan'a verdi. Her gün Ermenistan'dan bir katar dolusu insanı Sibirya'ya gönderdi. Aşnak'a vardığımızda umudumuzu kaybettik; artık memleketimize dönme umudu kalmamıştı; zira Türklerden toprak talebimiz olmadığına dair imza atmışlardı.

1930'da, Daşnak olarak görüldüğü için erkek kardeşimi Sibirya'daki İrkutsk'a götürdüler. Orda 6 yıl kaldı. 1936'da geri geldi. 1937'de gene götürdüler ve kendisiyle birlikte Vardan, Arşak, Nerso ve başka birçoklarının katledildiklerini duyduk.

5 (5).
MUŞEĞ HOVHANNESİ HOVHANNİSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, SASUN'UN TALVORİK BÖLGESİ, KARAVANK KÖYÜ)

Ailemiz Talvorik'in Karavank Köyü'ndendi ve 42 candan oluşuyordu. Bunlardan sekizi çalışan erkekler, geri kalanlar ise gelin, çocuk ve yaşlılardı.

Sekiz yaşımdaydım ama babamla hep ovalarda ve ormanlarda dolaşıyordum ve hala her şeyi, toprağı, suyu, kaynakları, bugün gibi hatırlıyorum...

Bizi sürgün ettiklerinde 1915 yılının Haziran ayıydı; buğday ve arpanın başaklanma dönemiydi. Sürgün sırasında bütün ailemiz, Sasun kalesinden gelen ve adı Zandusagyali yani Zandus'tan gelen olan ırmağı geçti.

Suyun öbür yakasına, batıya geçtik; büyük bir mağaraya yerleştik. Kürtler zaten köylere girmiş, bütün Ermenileri kesiyorlardı; biz olanları o mağaradan görüyorduk. İki saat geçmeden Kürtler evimize ulaştılar; ulaşır ulaşmaz saman, çalı çırpı, odun toplayıp kapının üstüne koydular; evi ateşe verdiler. Evimiz de iki yüz yıl önce atalarım zamanında inşa edilmiş taş bir binaydı. Atalarımızdan kalan evimiz gözlerimizin önünde yandı. Aşırı derecede dayanıklı ve iri yapılı bir adam olan babam bir çocuk gibi ağlayarak şöyle dedi:

- Lao! sonumuz geldi, artık gün görmeyiz.

Ne kadar altın ve gümüş paramız var idiyse, babam hepsini erkek kardeşlerine ve yeğenlerine dağıttı ve şöyle devam etti: "Lao! gidin başınızın çaresine bakın; belki birbirimizi yeniden görür, belki de görmeyiz."

Ertesi gün her biri kendi karısını ve çocuklarını alıp ekmek bulmaya gitti, hayat aramaya. Birbirimizden ayrılıp dağıldık. Ben, babam, annem, gelinim (ağabeyim Halep'teydi), iki ablam ve amcamın oğlu kaldık.

O şekilde sonbaharın sonuna kadar ormanlarda, mağaralarda saklandık. Tarlalardan buğday, arpa, darı, ceviz, fındık topluyor torbalara dolduruyorduk. Geziyorduk, zira Kürtler gruplar halinde Ermenilere saldırıyor, onları avlayıp öldürüyorlardı. Bu yüzden mağaralarda saklanıyorduk.

Bir defasında komşu köylerden 2-3 aileyle bir mağaraya girmiştik; toplam 40-50 kişiydik. Ağustos ayıydı ve hava çok sıcaktı; çocuklar, insanlar susuzluktan ölüyorlardı. Aramızda iki genç vardı; biri ağabeyim Khaço'ydu, diğeri ise amcamın Tigran isimli oğluydu. Halka su içirebilelim diye, o gençleri nehirden tulumla su getirmeye gönderdik. Gençler suyu tulumlara doldurup geldiler. Uzakta bulunan ve gözetleme yapan Kürt grupları karşı dağın yamacından o gençleri görmüşlerdi. Onları takip ederek gelip mağaradaki yerimizi buldular. Hepimizi dışarı çıkarıp Kürtlerin köyüne götürmek üzere nehri geçirdiler. Geceyi geçireceğimiz bir yere götürdüler. Akşam vakit geç olmuştu. Güneş batmıştı. Henüz gideceğimiz yere varmamıştık. Ablamın kucağında emzirdiği çocuğu vardı; gelinimin de. Kürtlerden birkaçı zaten onları kendilerine eş olarak almaya niyetliydi. Süt emen bebekleri annelerinin kucaklarından alıp göle attılar. Karanlıktı; gelinim ve ablam kaçtılar. Kürtler onların nereden kaçtığını görmediler. Kafilemiz belirlenen yere vardı. Kürt grubunun liderinin adı Tummo Amar idi; yani Amar oğlu Tummo. O 1896 yılına kadar Ermeni olarak yaşamış; ancak Sasun katliamı sırasında Kürtleşmişti. Onlar da yemin etmişlerdi ve acımasızdılar.

İki saat geçmeden 20-21 yaşlarında olan ağabeyim Khaço'yu çıkarıp, halktan ayırdılar. Dediler: "Git tarladaki bendin üzerinde otur."

Ağabeyim oturdu. Onu sekiz mermiyle vurdular. Ağabeyim yere yuvarlandı. O zaman Kürtler ona sordu:

- Khaço nasılsın?

Khaço şöyle cevap verdi:

- İyiyim.

Kürtler dediler ki:

- Khaço gel yaralarını iyileştirelim.

Zavallı ağabeyim dört ayak üzerinde kendisini çağıran Kürtlere doğru geldi; ama Kürtler tarafından yeniden dört mermiyle vurulup öldü.

Annemin yanında bir altın vardı; onu o Kürtleşmiş Amar'a verdik ve o da bizi, yani beş çocuğu, beni ve annemi kurtardı; "gidin" dedi.

Ağabeyimin cesedi yerde gömülmemiş halde kaldı. Gidip ormanlarda saklanan gençlerimize ulaştık. Belirli bir süre ormanlarda ve nehir kıyılarında kalıp dolaştık durduk. Herkes ailesini alıp gitti. Ablam kocasıyla korkunç büyüklükte bir ova olan Bışerik'e doğru gitti; orda Kürtçe konuşan, papazları bile olan Ermeniler yaşıyordu.

Gelinim bir Kürt köyüne doğru gitmişti. Onu yakalayıp götürmüşler, Kürtleştirmişlerdi, birisi kendisine karı olarak almıştı. O da öylece gitti… Annem beni ve ablalarımdan birini Sinor isimli bir Kürt köyüne, tanıdık Kürtlerin yanına götürdü. Kürt dostlar bizi alıp sakladılar. O şekilde kış geldi. Amcamın oğlu, babam ve annem kalmıştı. Onlar da mağaralarda yaşıyorlardı. Şubat ayına kadar öyle kaldılar.

Şubatta Ruslar Muş Şehri'ni Türklerden aldı. Sasun'dan gizlice kaçan ne kadar insan varsa Rus ordusuyla birleşip Rusların bulunduğu Muş Şehri'ne geliyordu.

Ermeni Daşnak Milli Komitesi farklı yerlerden gelmiş Ermenileri kabul edip yardım ediyordu. Ermeniler Muş'ta yardım alıyorlardı.

Ben ve ablam o Kürt köyünde kaldık. Amcamın oğlu Ağustos ayının ortalarında beni ve ablamı Muş'a götürmek için geldi. Ablamı vermediler; on yaşındaydı ve onu kendi çocuklarından biriyle evlendirdiler. Amcamın oğlu beni Muş'a getirdi. Tarih zaten 18 Ağustos'tu.

19 Ağustos'ta Rus ordusuna gittik; bize ekmek, şeker verdiler. O gece Ruslar geri çekildiklerinden alarm verildi. Biz de onlarla birlikte göç ettik.

Babam ben gelene kadar ölmüştü. Ben, annem, amcamın oğlu ve ağabeyimin karısı kalmıştık. Öylece göç edip geldik; Murad nehrini geçip, Çarbuhur Köyü'ne ulaştık. İstirahat etmek için orda bir gün kaldık. Sonra soygunlara maruz kalarak, ölerek, ağlayarak, aç, tifüse yakalanmış bir vaziyette Hınıs'a göç ettik; Eleşkirt Kalesi'ne ulaştık. Sonra Kağzıvan, Koğb, Karakale Köprüsü üzerinden merkez olan Araks İstasyonu'na vardık. Yine Milli Komite aracılığıyla bizi yük ve kağnı arabalarıyla naklettiler ve Verin Talin'e ulaştık. Bizi karşılamak için kaç tane hayvan kesip sofra hazırladıkları belli değildi. Bize yedirip içirdiler. Biz 300-400 kişiydik. Mastara (Verin Pertikan) ve Soğuksu köylerine yerleştirildik. Halkı Talin bölgesindeki köylere dağıttılar. Bizi Talipoğlu Köyü'ne götürdüler. Amcamın oğlu Andranik'in askeriydi. Beni Amerikan öksüzler yurduna götürdüler. Yurdun müdiresi bir genç kızdı. Mayıs 1918'e kadar öksüzler

yurdunda kaldım. Öksüzler yurdundaki arkadaşlarım şunlardı: Serob Demirciyan (Karen Seroboviç Demirciyan'ın babası), Hamo İsrayelyan, Nikoğos Daniyelyan, Muşeğ Khaçatıryan ve başkaları.

Nisan 1918'de, Türk Kars'ı aldığı zaman, Batı Ermenistan'dan göç edenler Türklerin yarattığı tehlikeyi görerek toplanıp Gürcistan'a göç ettiler ve Tiflis'e vardılar. Bir hafta orda kaldıktan sonra Kazbek Dağı yoluyla Kuzey Kafkasya'ya göç ettiler. Bir ay Vladikafkas'da kaldıktan sonra, Krasnodar bölgesindeki Armavir Şehri'ne kadar bütün Kuzey Kafkasya'ya dağıldık. 1922 yılına kadar dilencilik yapıp yaşama imkânları elde ederek yaşadık.

1922 yılının Şubat ayında Talin Bölgesi'nin Şığarşik Köyü'ne geldik. Köyün adı Şığarşik'ti zira devamlı sisle kaplıydı. 1922 yılından itibaren Şığarşik'te yaşadım. 1929'a kadar büyükbaş hayvan, koyun otlatan çoban oldum.

1929-32 yıllarında çiftçilik yaptım. 1932'de kolhoza kabul edildim; kolhoz yöneticisiydim. On sekiz evimiz vardı. Başlangıçta ambarcı, ustabaşı, firma yöneticisi oldum. On dört yıl boyunca kolhoz başkanlığı yaptım; 1972 yılına kadar da ziraatçılık. Sonra Yerevan'a, oğlumun yanına gittim. Bir kış kaldıktan sonra, şehir şartlarına uyum sağlayamadım; zira ben dağ taş dolaşan bir adamdım. Dostlarımın yanına, bu Nerkin Masnaşen Köyü'ne geldim. Ev inşa ettim. Bir oğlum, bir kızım, üç tornum, iki de torun çocuğum var. Tanrı'ya şükür!

6 (6).
REHAN MANUKİ MANUKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, TARON [MUŞ], URATSIN KÖYÜ)

Ben Taron'da doğdum. Mesrop Maştots da Taronluydu. Köyümüzde Aziz Meryem Ana'nın adını taşıyan bir kilise ve manastır vardı. Birçok insan Taron'a inanç ziyaretine gelirdi. Khut bizim Taron'a çok yakındı. Babamın annesi Khutluydu.

24 Nisan 1915 günü daha güneş doğmadan kalkmıştık; babam tarlaya gidecek; annem de ekmek pişirecekti. Bir erkek kardeşim vardı. Bir de baktık ki, Türk askerleri tüfek omuzda gelip evimize daldılar ve dediler ki: "Savaş var; Padişahımız Ermenileri sürgün etmemizi emretti."

15-20 dakika geçmeden bizi evden çıkardılar. Dört yanımız "Elinizi çabuk tutun! Elinizi çabuk tutun!" diye bağıran askerlerle çevriliydi. Bizi bu şekilde köyden çıkardılar. Yakınımızdaki Khumb Köyü'nün Ermenilerini de sürgün ettiklerini gördük. Biz manastırın bu tarafından yukarı çıkarken, diğer tarafından da Khumblular çıkıyordu. Bizi Khut'a götürdüler. Daha önce de söyledim: benim babaannem Khutlu'ydu; orda yaşardı. Khut sakinlerinin yarısı Ermeni'ydi, yarısı ise Yezidi. Önce bizi, sonra da Khut Ermenilerini sürgün ettiler. Birbirimize karıştık. Askerler bizi koyun sürüsü gibi sürdü. Bizden sonra evlerimizi yağmalamaya başlamışlardı. Bu şekilde aç, susuz, yorgun, takatsız bir şekilde yürüyerek Van,

Artamet'e vardık. Orda biraz istirahat ettik. Orda benim büyükannem ve erkek kardeşim öldüler. Babam onları götürüp kendi elleriyle gömdü.

Van'dan çıktık. Güvende olalım diye gece seyahat ediyorduk. Karanlık basmıştı. Biz yürüyerek Türklerin binalarına yaklaşınca onların köpekleri havlamaya başladı. Türkler gelip çevremizi sardılar. Erkeklerin üstlerini arayıp, silahlarını topladılar; onları bir kenara götürüp öldürdüler. Kadın ve çocukları kendi yanlarına, çadırlarına götürdüler. Ama onlar Rus ordusunun geldiğini haber almışlardı ve gelip bize şöyle dediler:

- İsteyeni götürüp Ruslara teslim edelim.

Annem onlara şöyle cevap verdi:

- Siz Türksünüz; siz benim evladımı öldürdünüz. Ben sizin yanınızda kalmam; Rusların yanına gideceğim.

O Türkler bizi önlerine katıp bir vadinin kenarına götürdüler ve başladılar ateş etmeye. Anneme ateş ettiklerinde ben ağlayarak üzerine düştüm; burnumdan yaralandım; elim kırılıp, sarktı ve bilincimi kaybettim. Türkler benim de öldüğümü sanarak, bırakıp gittiler. Cesetlerin üzerinde kaldım. Çevremde sessizlik hakimdi. Acılar içindeydim: burnum sızlıyordu, elim de. Yıldızlar ortaya çıktı. Sonra sabah oldu. Güneş doğdu; artık bilmiyorum aradan ne kadar zaman geçtiğini. Birden 9-10 yaşlarında olan, amcamın karısının erkek kardeşi gelip benim hayatta olduğumu ve annemin cesedinin üstüne çıkıp oturduğumu görmüştü; küçük olduğumdan annemin ölmüş olduğunu anlayamıyordum. O çocuk beni yanına aldı; başladık yürümeye. Çevremizde canlı insan yoktu; sadece cesetler vardı. Türkler onları öldürdükten sonra, bırakıp gitmişlerdi.

Biz, iki çocuk el ele tutuşmuş gidiyorduk; akşam olduğunda birbirimize sarılarak uyuyorduk. Ben yaralıydım: burnum yarılmış, kan pıhtılaşıp taşlaşmış; elimin kemiği kırılıp sarkmıştı. Ama biz aç, susuz yürüyor, hiç olmazsa canlı bir insanın nefesine rastlamak istiyorduk. Birden bir çadır gördük. Bu çocuk Yezidice konuştu; onlar Türklerin bize zarar verdiklerini anladılar; acıyıp kendi çadırlarına götürdüler; küçük bir oğlak kestiler. O günden bu yana 83 sene geçti, ama hala unutmadım: o oğlağın derisini yüzüp elime ve burnuma sardılar. O çocuğu su getirmeye gönderdiler. Eline bir güğüm verdiler ve gitti. Ben başladım ağlamaya; yeni ağabeyimin geri döndüğünü görünce rahatladım.

Yezidiler dediler ki: "Yanımızda bir hafta kalın; o yaraları iyileştirelim, sonra gidin" ama biz kalmadık. Yezidiler yolda yememiz için bize ekmek ve peynirle dolu bir bohça verdiler. Rusların yanına gittik. Orda amcamın karısı bizi gördü ve gelip bizi götürdü. Bir sefertası verdi ve "Sen yaralısın; git Ruslardan yemek iste" dedi. Gittim, yemek getirdim ve yedik.

Ruslar Rusya'ya gitmek üzere yola çıktılar. Biz de onlarla birlikte yürümeye başladık. Bir tarafımda amcamın karısı, diğer tarafımda ise o çocuk vardı. O taraftan iki kadın amcamın karısına dedi ki: "Bu yaralı kızı götürüp ne yapacaksın? Hiçbir işe yaramaz."

O da o kadınların sözünü dinledi; beni Rus askerlerine verdi. Yeni ağabeyim yanımdan ağlayarak ayrıldı. Ruslar beni götürüp, üstü muşambayla kaplı, birçok yaralı Rus askerinin bulunduğu arabalara koydular. Onlarla birlikte Iğdır'a gittim.

Iğdır'da bir sürü muhacir vardı; hepsi yere oturmuştu. Rus askerleri gelip adımı soyadımı sordular; ben adımı bilmiyordum. Muhacirler arasında "Manuk'un kızı yaralı olarak kurtulmuş" diye haber yayılmıştı. Bir de bir kız geldi; beni görüp dedi ki: "Ben bunu tanıyorum; bu Manuk'un kızı." Adımı "Rehan Manuki Manukyan" şeklinde yazdırdı. İyi insanların eline düştüm. Beni Yerevan'a getirdiler.

Ailemiz kalabalıktı: dedem, amcam, onun karısı, babam, annem, erkek kardeşim. Bunların hepsi de Türkler tarafından öldürüldü; sadece ben hayatta kaldım, o da tavşan burnu gibi yarılmış bir burunla ve kırık bir elle. Bak, parmağım yok; kesildi. Hem de seninle konuşmaktan utanıyorum; ama ne yapayım, bu da benim kaderim.

Beni Karakilise öksüzler yurduna götürdüler. Öksüzler yurdunda bir buçuk yıl kaldım; orda bana ayakkabı, elbise verdiler. Sonra Çarı tahttan indirdiklerinde bizi Tiflis'e naklettiler. Tiflis Nersisyan Okulu öksüzler yurduna dönmüştü. Bütün öksüzleri orada toplamışlardı. Koridorlar bile sahipsiz çocuklarla doluydu.

1918'de bizi Kars'a götürdüler: Amercom öksüzlere sahip çıktı; onları Kars'a götürdü.

Kars'ta çatışmalar başladığında sofraya oturmuştuk. Türkler kapıyı çaldılar. Amerikalılar öksüzler yurdunun kapısının önünde durarak Türklerin içeri dalmasına izin vermediler; Türkler bize zarar vermesin diye kendi bayraklarını astılar. Bizim Amerikalı şefimiz Türklere demişti ki: "Sadece Ermeni öksüzler yok burda; Türk öksüzler de var."

Türkler Kars'ta alan-talana başlamışlardı; nerde güzel bir gelin ya da kız görseler götürüyorlardı. O gelin ve kızlardan birçoğu umutsuzluğa kapılarak bizim Amercom öksüzler yurduna sığındı; Amerikalılar bunları içeri aldılar ve akşam çayından sonra her birini sözde bakıcılarımız olarak yanımıza koydular. O gelin ve kızları sözde bakıcılarımız olarak her birimizin koynunda yatırdılar. Herkesin çarşafını kesip çengelli iğneyle boynuna gecelik olarak bağladılar. O şekilde sadece bizi kurtarmakla kalmayıp, Karslı o gelin ve kızları da kurtarmış oldular. Ben ve benim gibi birçok kişi Amerikalılardan çok memnunuz ve onlara müteşekkiriz; zira hayatımızı onlara borçluyuz. Bunun dışında ben Amerikan öksüzler yurdunda elişi de öğrendim; bununla daha sonra ailemin geçimini de sağladım. Sonra okulda da iyi eğitim aldım. Türk bütün yakınlarımla birlikte beni de öldürmek istedi; ama ben hem ölmedim, hem de irade gücümle hayatta kaldım ve üç nesil yarattım.

Şimdi, üstüme titreyen Ermenistan'ın emektar antrenörlerinden, Yerevan Teknik Üniversitesi beden eğitimi kürsüsünde doçent, Razmik Ayvazyan oğlum var.

Şimdi üçüncü nesli görmenin keyfini yaşıyorum; iyi bir damadım var: ressam Garegin Papoyan; ve yakınlarımla birlikteyim.

7 (7).

NOYEMZAR MELKONİ MURADYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1883, MUŞ, MIKRAGOM KÖYÜ)

Kocam Daniyel'i Kürtler 1915'te Vardavar yortusunun günü öldürdüler. Muş Ovası'ndaki katliam tam da o gün başladı.

Vardavar Pazarı'ydı. Kürtlerin Muş Ovası'nı ayaklar altına alıp ezdikleri, erkekleri toplayıp götürdükleri, kadın ve çocukları ise samanlıklara doldurup diri diri yaktıkları haberi nedeniyle köyümüzden feryatlar yükseldiğinde gün henüz yeni ağarmıştı. Ben çocuklarımı alıp samanlığımıza girdim; biraz orada kaldım sonra dama çıktım ki, ne göreyim! Köyümüzün en uç kısmındaki evlerden ateş ve dumanlar yükseliyor, gökyüzünü kaplıyordu. Küçük kızım henüz kucak çocuğuydu. Avisar, Grigor, Sose, Kyaram ve Satik isimli beş çocuğum vardı. Ne yapacağımı şaşırdım. Sonra dışarı çıkıp, kaçmak üzere dikkatle yola çıktık. Kürtler bizi uzaktan gördüler, gelip bizi de bir samanlığa attılar. Baktım ki, komşularımız olan kadınlar da oradalar; ağlayıp haykırıyorlar. Küçük kızım da bağırmaya başladı. Kürt kapıyı üstümüze kapatıp gitti. Aradan fazla zaman geçmeden samanlığın köşesinin yıkık olduğunu ve içeri ışık girdiğini fark ettim. Bir iki taş da ben söktüm, çocuklarımı o delikten dışarı ittim. Sose gözden kayboldu, onu bulamadım ki, dışarı çıkarayım. Sonra ben de sürünerek dışarı çıktım; koşarak kaçtık, yakınlardaki bir evin ahırına girdik. Sonra saman yığınlarının arasına saklandık. Birden haykırmalar işittik. Kürtler samanlığı ateşe verdiler. Hepsi feryat ediyordu, ateşten çatırtı sesleri çıkıyordu. Vay lao... o neydi öyle... o günü unutamam...

Kaçarken binbir zorluğun üstesinden geldik. Bin defa ölümün gözlerine baktık. Ama üç oğlumu kurtarıp, Akhuryan'ın kıyısına ulaştırmayı başardım; Güzel Sose göç yolunda bir daha ortaya çıkmamak üzere kayboldu, veya nehri geçerken boğuldu. Belki de onu Türkler veya Kürtler götürdü. Göç yolunda, "Bu! Bu!" diye hiç durmadan su isteyen süt çocuğum Satik de öldü...

Ben çocuklarımla katliamdan kurtuldum. Sonra yine evlendim ve kaderime sığındım. Her akşam uykudan önce yaşadığım gün için Tanrı'ya şükrediyorum. Her sabah gün ağardığında "Hayata yaşlı gözlerle veda etmemek için" Tanrı'ya dua ediyorum.

8 (8).

* Soykırımdan kurtulan kişinin kızı, Marusya Hovhannisyan tarafından 1970 yılında yazıya dökülen bu anılar soykırımdan kurtulan görgü tanığının torunu, EC UBA Dilbilim Enstitüsü kıdemli çalışanı, filoloji bilimleri doktoru Cemma Barnasyan tarafından 2005 yılında bize teslim edilmiştir. Cemma Barnasyan bize şu bilgileri de aktarmıştır: "Muş'u Mıkragom köyündendi Noyemzar ve sıra dışı bir güzelliği vardı. Yaşlılığında dahi, bütün sülale ona "Nane" ismiyle hitap ederken, Noyemzar yüzünün tazeliğini ve güzelliğini muhafaza etmiş, onun gür ve sarı saçları ise yaşlılığında kısmen ağarmıştı. Ama, onun güzelliğinin tacı gök mavisi gözleriydi ve gözlerinin rengi ve derinliğine onlarca torunlarından sadece çok azı sahipti. Onun büyük ve berrak gözleri sadece "katliam" ve "kaçış" kelimelerini telaffuz ettiğinde buğulanıyordu. Noyemzar uzun yaşadı ve hep güzel kaldı. Noyemzar'ın torunları ve torun çocuklarının sayısı 100'ü geçmiştir.

TONAKAN ABRAHAMİ TONOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1893, MUŞ, BULANIK, HAMZAŞEYH KÖYÜ)

Çocukluk günlerimi hatırlıyorum, yaşıtlarımızla toplanıp köyün devamını oluşturan ormana giderek ceviz, mantar, armut ve kuruyemiş topladığımız günleri. Doğa güzeldi, nimetlerle doluydu. Ama Birinci Dünya Savaşı hayatımızın normal akışını bozdu ve bizler yuvası yıkılmış kuşlara döndük, uzaklara, çok uzaklara sürüldük…

Murad Nehri vadisinde, Muş Ovası'nın Bulanık İlçesi'nde bulunan Hamzaşeyh Köyü'nde yaşıyorduk. Babam Abraham ve annem Maryam'ın 14 erkek çocuğu, bir o kadar da gelini, bir sürü torunu ve torun çocuğu olmuştu. Ailemiz, gelin giden 4 kızı saymazsak, yaklaşık 70 kişiden oluşuyordu.

Maryam babamın ikinci karısıydı; birinci karısı sekizinci çocuğunu doğururken ölmüştü. Abraham babam kendisinden yaşça oldukça küçük Maryam ile evlenmişti; Maryam yetim kalmış küçüklere sevgi ve ilgiyle bakmış ve büyük gelinleriyle birlikte çocuklar doğurmuştu. Ben Maryam'ın en küçük çocuğuydum.

Yeni yuva kurmuş ağabeylerim evimizi, yeni inşa ettikleri evlerle çevirmiş ve baba evinin geniş avlusundan geçerek evlerine gidiyorlardı. Manda, saban ve dört çift öküz ortak kullanılıyordu. Kiler de herkesçe ortak kullanılıyordu. Büyük ailenin fertleri birlikte çalışıp, birlikte yiyor, birlikte sevinip, üzülüyorlardı…

Hürriyet yılında, yani 1908'de, korkunç bir olayın sarsıntısıyla babam yatağa düştü ve hayata gözlerini yumdu.

Babam köyün otorite sahibi ve sevilen büyüklerinden olmuştu. Anlaşmazlıklarda hep uzlaştırıcı bir rol üstlenirdi; özellikle de vergi memurları veya silah arayan ya da asker toplayan kanun adamları geldiklerinde onları evimizde misafir ediyordu.

Annem Maryam Daştetsi evimizin tek hakimiydi. Neredeyse onunla yaşıt olan ağabeylerimiz sevgi ve saygıyla onu dinler ve ona itaat ederlerdi.

Ve işte 1908 yılında, Hürriyet günlerinde, zaten evli olan ve askerlikten kaçarak Andranik'e katılan ağabeyim Ağacan, nasıl olduysa Rusya'nın Yalta şehrinde ortaya çıkmış ve 7 yıl ailesinden uzak yaşamıştı.

Dört yıl sonra, 1912'de ben de askere çağrıldım. Ama ben askerlikten kaçtım ve ağabeyimi aramaya gittim; zira Maryam annem gözü yaşlı bana şöyle diyordu: "Kargaşalı bir dönemden geçiyoruz, oğlum; yeni fırtınalar hazırlanıyor; baban yok ki ailenin namusunu koruyup ocağımıza huzur getirsin. Ağabeylerini bul, eve dönmelerini sağla; aile fertleri evde toplansın."

Ama onlardan birçoğu Andranik'in birliğindeyken nasıl evde toplanabilirlerdi ki?

Zavallı annem çocuklarını ve torunlarını bir daha asla göremedi. Sadece ben Ermeni kilisesi aracılığıyla yakınlarıma Krasnodar'da yaşadığımı haber verdim. Yine Ermeni kilisesi aracılığıyla en büyük ağabeyimin iki çocuğundan Mıkhitar'ı Yunanistan'da, Hrand'ı da Leninakan öksüzler yurdunda buldum.

Hrand çok zor günler geçirmişti. 1915 ilkbaharında, Türk askerleri Hamzaşeyh'e silah aramak ve asker toplamak bahanesiyle girdiklerinde, halkı soyup, öldürerek sürgün etmiş, ıssız ovalara sürmüşlerdi.

Annem evinden ayrılmak istememiş ve yanına yeteri kadar erzak ve silah alarak avlunun dibindeki koca samanlıkta saklanmıştı. Askerler onların üzerine ateş açmıştı. Annem ateş etmemiş, çocuklara acımıştı. Ama askerler kapıyı kırmak için yaklaştıklarında, annem ateş ederek onların kapıya yaklaşmasına izin vermemişti. Türk askerleri samanlığın kapısına bir askeri nöbetçi koyarak uzaklaşmışlardı.

Evimizin yanında iyi bir Türk komşumuz vardı. O nöbetçi tayin edilmiş Türk askerini bir parça ekmek yemek üzere evine çağırmış, asker bunu reddetmiş. Türk komşumuz ona yiyecek ve şarap götürmüş. Karnı çabucak doyup sarhoş olan asker uykuya dalmış. Türk komşumuz fırsattan yararlanarak, samanlığın ormana bakan arka kapısına yaklaşmış ve bütün Ermenilerin katledilmesi için gizli bir emir olduğunu belirterek annemden köyden uzaklaşmasını rica etmiş. Annem kendisini takip edip öldüreceklerini düşünerek bu öneriyi reddetmiş, ama ondan çocukların kurtulması için yardım etmesini rica etmiş.

Ve böylece 20-25 genç gelin, yetişkin kız ve çocuk gizli kapıdan dışarı çıkmış; 12 yaşındaki Hrand da onlarla birlikteymiş.

Onlar Murad Nehri üzerindeki köprüye yaklaştıklarında farkedilmemek için iki gruba ayrılmış. Onlardan bir kısmı köprüden geçmeyi denemiş. Az sonra silah sesleri duyulmuş ve bodur ağaçların arasına saklanan bizim gençler Türk askerlerinin öbür grubun genç kızlarına saldırıp onları kaçırmak istediklerini görmüş. Askerlerden birisi genç bir gelinin kucağından bebeğini kapıp suya fırlatmış. Annesi de hiç düşünmeden onun arkasından suya atlamış. Ailemizin kızları acımasızlaşan askerlerden dehşete kapılmış bir halde, kendilerini nelerin beklediğini hissederek kendilerini Murad Nehri'nin sularına bırakmışlar. Acımasız askerler tekmelerle köprünün üstündeki şaşkın ve korumasız kalmış çocukları suya itmiş ve onlara ateş açmışlar. Askerler hepsinin yok olduğunu görüp ordan ayrılmışlar.

Sonra gece olmuş.

Bodur ağaçların arasına saklanmış olan diğer grup yavaşça olduğu yerden çıkıp yürümeye devam etmiş. Sabah, gün ağardığında, onlar yarı yıkık haldeki küçük bir kilisenin içinde saklanmışlar. Ama askerler gelip hepsinin uyuduğunu görmüşler. Bir kargaşalık baş göstermiş. Genç gelin ve kızların korumasız halini anlatamam. Askerler işlerini gördüklerinde, hepsini öldürüp ordan uzaklaşmışlar.

Köprüdeki kargaşadan zar zor kurtululmuş olan Hrand, uzaktan silah seslerini duymuş. Yarı yıkıntı halindeki küçük kiliseye yaklaşıp yakınlarının yarı çıplak, kanlar içinde öldürülmüş olduklarını görmüş. Hrand onların arasında annesinin cansız cesedini farketmiş. Ona sarılıp ağlamaya başlamış. Bu şekilde güçsüz düşüp orda onu uyku bastırmış.

Ertesi gün yeni bir muhacir kafilesi Hrand'ın ağlama seslerini duyup harabe halindeki küçük kiliseye yaklaşmış ve Hrand'ı bulmuş; onu zorla annesinin cesedinden ayırıp sahipsiz kalmış öksüzü kendi yanlarına alarak yollarına devam etmişler.

Uzun bir süre yürüdükten sonra Hrand Kars'a ulaşmış; sonra da Aleksandrapol'a gidip öksüzler yurduna düşmüş.

O kadar büyük bir sülaleye mensup, o kadar çok yakını olan çocuk, öksüzler yurduna düşmüş.

Yalta'da ağabeyim Ağacan'ı buldum ve onunla Muş'a dönmek istedik; ama yollar kapalıydı. Sonunda, büyük zorluklarla yaylalarımıza ulaştık. Bizim iyi yürekli Türk komşularımız acıyıp bizi alıp sakladılar. Onlardan, müreffeh ailemizden sadece komşu Şervanşeyh Köyü'nde babasının evinde misafir olarak kalan, Ağacan'ın karısı Varduş'un kurtulmuş olduğunu duyduk.

Ağabeyim Ağacan'ın karısı baba evinden döndüğünde yıkılmış evimizi görmüş, öldürülmüş yakınların yarı yanık cesetlerinin üzerini gece vakti o samanlıkta bir şekilde toprakla örtmüştü. Ama genç gelin ve kızların, çocukların orda olmadığını görerek kendisi de umutsuzluğa kapılmış, paramparça olmuş muhacir kafilelerine karışarak, gece vakti Kars yönüne doğru uzaklaşmıştı.

Ben ve ağabeyim Kars'a vardığımızda Andranik'in grubuna katıldık; ama diğer ağabeylerimden hiçbirini bir daha bulamadık. Andranik Kars'ı teslim etme emri almış ve kızarak kendi ordusunu güçlendirmişti… Biz sonra sadece ağabeyimin karısı Varduş'u bulduk. 1916'da Kars'ta 16 yaşındaki Satenik'le evlendim. O Kars'ta Yeğişe Çarents ve Karine Kotancıyan'la birlikte öğrenim görmüştü.

Kars'ta ben ve ağabeyim anlaşmazlığa düştük. Ben Aleksandrapol'a doğru gitmek ailemizi kurtarmak istiyordum; ağabeyim ise eşyalarını bir kağnı arabasına yüklemiş "Engliya"ya [İngiltere'ye] gitmek istiyordu. Benden 15 yaş büyük ve ailemizde öğrenim görmüş tek kişi olduğu için kendi sözünü dinlemem gerektiğine beni ikna etmeye çalışıyordu.

Ben, İngiltere'ye gitmenin, özellikle de kendisinin 4 aylık bir çocuğu olduğu için kolay olmadığında ısrar ediyordum; ama ağabeyim Batum'a gitmeyi ve İngiltere'ye kadar yolculuğuna gemiyle devam etmeyi aklına koymuştu. Karısının ve çocuğunun bakımını bana bırakarak, kağnısını sürdü ve uzaklaştı…

Zavallı ağabeyim zorlukla elde ettiği mallarından ayrılamıyordu; ama yakınlarından ayrıldı.

Ben, karım, ağabeyimin karısı Varduş büyük zorluklarla, bazen askeri bir trenin vagonlarının damına serilmiş olarak, bazen kiraladığımız bir kağnıyla, bazen de yürüyerek Kars'tan Aleksandrapol'a gittik; muhacirler orda toplanmıştı; tifüs salgını ise kurban alıyordu. Biz dehşet içinde Tiflis'e gittik. Tiflis o günlerde Ermeni muhacirleri kabul etmiyordu. Yorgun, kesikler içinde ve takatsız bir halde yolumuza devam ederek sonunda Yekaterinodar'a, bugünkü adıyla Krasnodar'a, vardık. Orda muhacirlere ahşap barakalar verilmişti; barakaların içinde ise bir aile diğerinden, asılmış bir çarşaf sayesinde ayrılıyordu.

Üç yıl sonra Ağacan ağabeyimi buldum. Gelip bizi bulması için ona mektup yazdım. Geldi ve birbirimize kavuştuk. Birkaç yıl orda kaldık.

1932 yılında iki kardeş Ermenistan'a geldik ve Yerevan'a yerleştik.

1941 yılında İkinci Dünya Savaşı başladı… Yeniden eziyet, yeniden acılar…

Bazen Muş aklıma geliyor…

Vatanımızdaki evimizi, yakınlarımızı, yüksek kavak ağaçlarıyla çevrili büyük avlumuzu, avlunun kavaklarının üstüne her ilkbaharda gelip yuva kuran leylekleri hatırladığımda delireceğimi düşünüyorum… Avludaki su kuyusunu, samanlığı, tandır evini, avlunun devamını oluşturan serin ormanı ve yaylaları… ormandaki fındık ağacını, cevizleri, pekmezli yabani petek balını, süzme yoğurdu. Yeni Yıl sofralarının süsü olan iğdeyi, kuru yemiş ve kuru üzümü, anamın adil eliyle yoğrulmuş ve pişirilmiş sütlü hamursuz

ekmeği hatırlıyorum. Paskalya'da ya da benim doğum günümde annemin hamursuz ekmeğin içine sakladığı şans düğmesini… teker teker, isimleriyle gömülmemiş ölülerimizi, mezarsız kalmış yakınlarımızı, kaybolan ağabeylerimi, onların eşlerini ve çocuklarını acıdan ağlayarak hatırlıyorum. Hayvanlaşan askerlerden kaçan ve kendilerini Fırat-Murad Irmağı'nın soğuk sularına atan masum kız kardeşlerimden, genç gelinlerden hangi birini hatırlayayım, hangisi için yas tutayım…

Kılavuz-çocuk olup, yalınayak yürüyerek, babamın mezarı önünde diz çöküp, tütsü yapmaya, günahlarım için af dilemeye hazırım. Yakınlarımın gömülmemiş kemiklerini bulup kutsal toprağa vereyim, kendi namuslarını korumak için suya atlayan kız kardeş ve kuzinlerimin kutsal kemiklerini Fırat-Murad'ın yatağından çıkarayım; bütün dünyayı gezip kaybolan 48 yakınımı arayıp bulayım…

9 (9).
ŞOĞER ABRAHAMİ TONOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, MUŞ, VARDENİS KÖYÜ)

Dedemin adı Hovhannes'ti; ninemin adı ise Kişmiş. Sultan döneminde dedemi zorla İstanbul'a götürmüşler; hapse atmışlar. Dedem hapiste ölmüş.

1901'de Muş'un Vardenis Köyü'nde doğdum. Köyümüzde 800 hane Ermeni vardı. Köyümüzün içinden Meğraget geçerdi. Yağmur yağar, balıklar sudan dışarı çıkardı. İçecek suyu çeşmeden testiyle taşırdık.

Köyümüzdeki evlerin damları toprakla kaplıydı. Tandır evin ortasındaydı. Her gün lavaş ekmeği pişirirdik. Evin dışında ocak vardı; içinde çalı çırpı, odun yakardık. Dış duvarın altına üzerlerinde demir haç bulunan iki taş yerleştirilmişti.

Yaşadığımız ev büyüktü. Bahçemiz yoktu. Evimizde özel bir yer vardı; orda katlanmış yatakları üst üste yığarlardı, yataklar tavana yaklaşırdı. Karyola yoktu. Karanlık bir dünyaydı. Koyun, inek, manda, kısrak beslerdik. Buğday, mercimek, keten ekerdik. On iki mandamız, sekiz ineğimiz, iki yüz koyunumuz vardı. Sabanımız vardı. Beş-altı ev birleşerek birlikte tarlaları sürer ve ekim yaparlardı. O kadar çok buğday ekerdik ki, ürünü koyacak yer bulamazdık.

Toprak Türke aitti. Türke toprak vergisi öderdik. Buğday ekerler, biçerler, kepeğini rüzgârda savururlar, harman döverler, iş bittiğinde Türk devletinden birisi köy muhtarıyla gelir, yanında da bir odun getirirdi. Odunla [buğday yığınlarının çevresinde] çizgiler çizer. Yedi ölçeği buğdayın sahibine verir, bir ölçeği ise alır götürürdü. Nohut, mercimek ve kendirden vergi almazdı.

Evimizde herkes üzerine düşen görevi bilirdi; görev ayrımı yapılmıştı. Evin içinde yedi kadın, gelin ve kaynana birbirleriyle barışık olarak yaşarlardı. Yaşça en büyük olan yönetirdi. Evimizin gelinleri şunlardı: Voski, Maryam, Nare… Akşam çocuklarla karktik* oynardık.

* Karktik: 3-5 küçük taşla oynanan bir oyun.

Akşam ve sabah herkes kiliseye giderdi. Yaşlı kadınlar, gelinler, kızlar giyinip kuşanıp kiliseye giderlerdi. Bayramlarda oruç tutardık. Her gün ayin yaparlardı. Köyümüzde iki papaz vardı. İkisini de Türkler öldürdü. Bizde dini tören yapılmadan evlenilmezdi. Gelin iyi kumaştan dikilmiş bir elbise ve bir de ceket giyerdi. Başında, üzerine gümüş bir daire konulmuş bir başlık bulunurdu. Yüzünü sarı-yeşil-kırmızı renkli kumaşlarla örterdi. Çocuk doğurana kadar yüzü örtülü kalırdı. Gelinin elbisesi ipekli bir kumaştandı, kadifeydi. Bizim memleketin elbiseleri iyiydi. Kızları 13-14 yaşından itibaren evlendirirlerdi. Yirmi yaşına gelince onunla evlenmezler, "büyük, evde kalmış" derlerdi. İstedikleri kadar çocuk sahibi olurlardı. Kızın çeyizine yorgan, döşek, yastık, şal, çorap koyarlardı. Hediye olarak altın yüzük, altın gerdanlık verirlerdi. Karnavalda davul zurna çalar, oynar, yer içerlerdi. Biz helva, kete yapardık. Oruç tutulan günlerde zeytinyağında pişi böreği yapardık.

Memleketimiz sıcaktı. Bir çardak vardı; sıcak günlerde orda oturup muhabbet ederlerdi. Kadın milleti çalışmaz, ev işlerini yapardı. Hava sıcak olduğunda her gün nehirde yüzerdik. Su kuyusu vardı. Göl gibi bir yer kazmışlardı. Kısraklar içinde yıkanır, sonra da su tarlalara akıtılırdı.

Muş Şehri'nde doktor yoktu; hekim vardı. Çok sağlıklıydık; iyi yaşardık. Tasalanacak bir şeyimiz yoktu.

Köyümüzde bir okul vardı. On köyün çocuğu köyümüzdeki okula gelirdi. Okul erkek çocuklar içindi. Kızlar okula gitmez, evde el işi yaparlardı. Köyümüzde bir hoca vardı. Kitap vardı. Köyümüzün halkı İncil ve Ermenice kitaplar okurdu.

Hürriyet'e kadar Ermenileri askere almazlardı. Amcam askere alındı.

Kürt köyünden Kürt dostlarımız vardı; evimize gelirlerdi. Kürtlerin tabak, kaşık ve bardağı yıkanıp ekmek ambarının altına konurdu. Onlarla yemek yemeye hakkımız yoktu. Amcamın oğlu katliam sırasında 10 yaşındaydı. Kürt dostumuz onu götürüp kurtardı. Kürt Türkten iyiydi. Türklerin arasında da hem iyi hem de kötü olan vardır; Kürtlerin arasında da iyi ve kötüler vardır, Ermenilerin içinde de. Her milletin içinde de hem iyiler hem de kötüler bulunur.

Nurlar içinde yatsın, Margar hoca devrimciydi; askerlere karşı savaştı. Onu Muş Şehri'ne götürüp darağacına çıkardılar. Türkler onun boynunu vurdular. Ermeniler onun kafatasını altın vererek satın alıp Muş'taki Aziz Karapet Manastırı'nın duvarının dibine götürüp gömdüler. Diyorlar ki, her dua edildiğinde mezarına nur inermiş. Margar'ın mezarı Ermenilerin ziyaret ettiği kutsal bir mekândı.

Katliamdan önce askere alma bahanesiyle Ermeni gençlerini topladılar; götürüp katlettiler.

Babam Abraham'ın tüfeği vardı. Türkler gelip kendi silahıyla onun üzerine ateş açtılar; boynuna bir urgan geçirip, sürükleyerek götürdüler ve onu ateşin içine atıp yaktılar. Annem Altun bunu görünce, dayanamadı; öldü. Erkek kardeşim Hovhannes on gün annemin sütünü emdi. Ben ve erkek kardeşim öksüz kaldık.

1915 yılının Vardavar günü katliam yapıldı. Türk askerleri Dağıstanlı Çeçenler getirip bizi katlettiler. Bizim köyü yağmalamaya geldiler; koyunları, mandaları ve malları alıp götürdüler. Güzel olanları götürdüler. Halamın bir oğlu vardı; o gece gündüz benim yanımdaydı; onu da götürdüler. Erkek

kalmadı. Küçük büyük herkesi toplayıp, Avzut Köyü'nün ahırlarına doldurdular; onları ateşe verip diri diri yaktılar. O ahırlar o kadar büyüktü ki; şimdi bizim kolhozun ahırları kadardı. İnsanları Malkhas Mardo ahırlarına doldurdular; ahırların etrafına ot yığınları yığdılar; üzerlerine de gaz döküp ateşe verdiler. Babamın evinden 60 kişi o ahırlarda yandı. O gördüğüm günü, lao[13], düşmanım görmesin. Sadece ben ve erkek kardeşim kurtulduk. O günü ben kendi gözlerimle gördüm lao! Önce, güzel gelinleri ve kızları götürüp Türkleştirdiler; ne kadar genç erkek-bebek var idi ise annelerinin kucağından kapıp zaptiye yapmaya götürdüler.

Duman ve ateş ahırı sardığında, millet başladı öksürmeye ve boğuldu. Anneler çocuklarını unuttu, lao! gerçek bir Sodom-Gomor durumuydu. Yanan insanlar koşuşturup, duvarlara çarpıyorlardı; yere düşen kendi çocuklarını ayakları altında çiğniyorlardı. O gün kendi gözlerimle gördüğümü, lao! dağlardaki kurtlar görmesin. Diyorlar ki, o günü gören Türk molla, dayanamadı, kendini astı. O karışıklıkta insanların büyük bir kısmı boğularak öldü. Ahırın çatısı çöktü; çöktü, ölülerin üzerine düştü. Keşke ben ve küçük kardeşim de yanan 60 kişi gibi yansaydık da o imansız insanların acımasız ve Allahsız kanununu görmeseydik. Köyümüz Vardenis'i, Mışakhışen, Ağbenis, Avzut, Khıvner ve çevredeki diğer köylerin bütün sakinlerini ahırların içinde diri diri yaktılar. O gördüğüm günü benim düşmanım görmesin. Aramızda çok yaşlı bir kadın vardı; onu tanıyanlar ona Polo Arşak'ın kaynanası derlerdi. O kadın belki 100 yaşındaydı. Duman ahıra girmeye başladığında, genç ve çocukları topladı; onları yüzüstü yere yatırdı; analarını da çocukların üstüne yatırdı. Benim erkek kardeşimi de yere yatırdı. Önlüğünü de çıkarıp üstüne attı; beni de erkek kardeşimin üstüne yatmaya, ne kadar ağlayıp sızlasa da kalkmasına izin vermemeye zorladı. Tanrı ruhunu aydınlatsın; onun ruhu bir ışık parçası olsun. O kadın dedi ki: "Lao, ağlayarak bir yere varılmaz! Öyle bir yapmalıyız ki, her aileden bir oğlan kurtulsun, ateşten çıksın, ki onların ocağının dumanı sönmesin, ki, Allahsız ve vicdansız Türkün yaptıklarını dünyaya anlatsın. Millet! Umudunuzu kesmeyin! Kendinizi kaybetmeyin! İnancınıza sımsıkı bağlı kalın! Naçar insanın Allah'ı büyüktür; belki bir kapı açar" Ben vücudumla kardeşimin üstünü kapladım. Ahırın pisliğinin içinde, ağzının burnunun üstüne düşmüş zavallının nefesi kesiliyor, dışarı çıkmak istiyordu. Uzun süre ağlayıp sızladıktan sonra bayıldı ve sakinleşti. Ahırın kirişleri yanınca, dam çöktü; ahırın üstünde bir gedik oluştu; alev ve duman o delikten dışarı çıktı; bize de hava geldi. Artık hava alabildiğimizden, ben ve amcamın kızı Areg, bilincini kaybetmiş olan erkek kardeşimi elinden kolundan tutarak dama çıkardık. Ben ve Areg de yanmış kirişlerin, cesetlerin üzerine basarak o gedikten dışarı çıktık. Dışarı çıktığımızda, Türk askerlerin çember oluşturmuş dans edip eğlenmekte olduklarını gördük. Onların söylediği şarkı bugüne kadar kulaklarımda çınlar: 'Yori yavrum yori!' [yürü yavrum yürü] deyip kılıçlarını birbirine çarptırarak dans ediyorlardı. O oyun, lao! artık hiçbir Ermeni evinde oynanmamalı. O vicdansız, Allahsız, vahşi hayvanların oyunudur lao! O oyunu oynarken bizi görmediler. Ben erkek kardeşimi sırtıma alıp kaçtım. Kaçtım, yakın kamışların arasına girdim. O kamışlara "şamb" derler. Karanlık basınca erkek kardeşimi alıp kaçtım; ne kadar zaman, ya da nereye kaçtığımı bilmiyorum. Bir de baktım ki, bizim tarafımıza doğru insanlar geliyor. Kardeşimi alıp bodur ağaçların arasına saklandım. Birden, o insanların Ermenice konuşmakta olduklarını duydum. Koşup onların

grubuna katıldım. O grup Andranik'in grubuydu. Ben onun ayaklarının toprağının tozuna kurban olayım! Biz yürüdük, nereye gittikse Türk önümüzü kesti. Andranik'le Khoy yoluyla İran'a gittik; Türk önümüzü kesti. Kaçıp Nahcıvan'a, Karabağ'a, Kapan'a, Goris'e, Sisyan'a ve Sevan'a gittik… Eh! lao! nereye gidip eziyet çekmedik ki!… Goris yaylalarından da bu Talin'e geldik. O gördüğüm günü lao! düşmanım görmesin.

Ya Sisyan'ın ya da Goris'in bir köyünde, ki o köyün adı Ağudi-Vağudi idi, muhacirler tarlalardan başak toplamış, toplam 5-6 kilo kadar buğday elde etmişlerdi. 8-10 küçük çocuk vadideki değirmene o buğdayları öğütmeye gitmişlerdi. O körpeler gidip geri gelmediler. Erkekler kalkıp gittiler ki, ne görsünler! Gözlerim kör olsa da görmeseydim. O Azerbaycanlı Türkler çocukları değirmenin şöminesine doldurup ateşe vermiş, diri diri yakmışlardı. Lao! burdaki Türkler memleketimizdeki Türklerden hiçbir bakımdan farklı değildi. Doğrusunu istersen, bunlar bizim memleketimizin Türklerinden daha Allahsız ve zalimdi.

Gidip Andranik Paşa'ya çocukların şömineye doldurulup diri diri yakıldığını anlattılar. Andranik Paşa astrakan postundan yapılmış başlığını çıkarıp, yere çöktü ve mutlaka intikam alacağına yemin etti ve yeminini de yerine getirdi. O köyün Türklerinin hakkından geldi. Kurban olayım Andranik'in ayağının tozuna…

1922'de buraya, Talin bölgesinin Mehriban, şimdiki adıyla Katnağpyur Köyü'ne geldik. Bu Katnağpyur Köyü Ermeni köyüymüş. Türkler gelip kiliselerimizi yıkmışlar. Şose yapımı sırasında toprağın altından Khaçkarlar[*] çıktı. Sasun'un Arpi Köyü'nden Grigor Tonoyan'la evlendim. Kocam bizim köyün sovyetinin ilk başkanı oldu. Eğitimsizdi, ama çok akıllıydı. Şansızlığımdan o da 1955'te vefat etti. Dokuz evlat yetiştirdim. Çocuklarımın isimleri şöyledir: Ağavni, Varduş, Gülnaz, Mıkırtiç, Sargis, Vaçakan, Hıreğen, Anahit ve Şuşik. 36 tornum ve torun çocuğum var. Benim çocuklarım iyidir; hiçbiri de serseri olmadı.

Erkek kardeşim Kars Amerikan öksüzler yurdunda öğrenim gördü; iyi bir öğretmen oldu. Keşke öksüzler yurduna göndermemiş olsaydım; yanımda kalıp çoban olsaydı. Evlenip çocukları olsaydı; Türklerin eksilttiğinin yerini doldursaydı. Çocuk yaştaki erkek kardeşimi Türkün kılıcından ve ateşinden kurtardım; sandım ki, artık kılıç da yok, ateş de. Dedim: burası Ermenistan; artık ne Türk var ne de ateş. Dedim: okusun, okur yazar adam olsun ki, başımızdan geçenleri dünyaya anlatabilsin. Nerden bilebilirdim 37 sürgününü göreceğimizi.

Kardeşim Hovhannes Abrahamyan 1912'de[**] Muş'ta doğmuştu. Kardeşim öksüzler yurdundan gelip, Rusya'nın Krasnodar kentine gitti. Sonra gelip Meğri, Aparan okullarına müfettiş, Talin,

[*] Khaçkar: Taşın oyulmasıyla yapılmış haç.

[**] Bu anıyı anlatan Şoğer Tonoyan'ın kardeşi Hovhannes Abrahamyan ve Yeğişe Çarents'in dostluğunu bize oğlu doktor Sargis Tonoyan anlattı. Anlaşılıyor ki, Çarents ve Hovhannes 1937'de aynı hücrede kalmışlar. Tarih bilimleri doktoru Albay Armenak Manukyan Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Arşivleri'nden 'O "Kapital"ı yaktı' başlıklı hiç yayımlanmamış şiiri bulup çıkarmıştır. Büyük şair o şiirde hapis hayatından bahsediyor ve bizim eziyet çekmiş anlatıcımız Şoğer Tonoyan'a da birkaç dörtlük armağan ediyor:

Tornunun elinden tutmuş
Sırtında da bir bohça,
Yaşlı Şoğo boynu bükük

Azizbekov'un Gındevaz Köyü okuluna müdür oldu. 37 yılında Daşnak olmakla suçlandı. 37 yılı hasat yılıydı. Götürdüler, çok götürdüler; biricik erkek kardeşimi de götürdüler. Kardeşimi Çarents ve Ağasi Khancıyan'la ilişkilendirip götürdüler. Götürdüler ve onun başını yediler. Vahşi hayvanların ağzından kaçırıp kurtardım; getirip imansız sırtlanın ağzına koydum. Allahsız, imansız sırtlan biricik kardeşimi götürdü; götürüp yedi. Gece gündüz ağlarım. Mezara kadar ağlayacağım. Mezar taşıma erkek kardeşimin adının da yazılmasını istiyorum. Şimdi de bu geniş ve büyük dünyada yapayalnızım; hiçbir şeyim yok; kimsem yok; çocuklarımdan başka kimsem yok.

Sargis oğlum tek umudum-koruyucum. Yukarda Tanrı, aşağıda Sargis. Sargis oğlum benim elimden tuttu, Felaket anıtına gittim; ağlaya-sızlaya oraya çiçek bıraktım; sandım ki, diri diri yakılanlar ordalar; benim öldürülen yakınlarımın mezarı budur. Çok ağlıyorum; memleketimize gitmek istiyorum. Gideyim bizim Meğraget'imizin tatlı suyunu içeyim; güzel dağlarımızın temiz havasını içime çekeyim, güzel memleketimizin. Bizim memleketimizin tadı ve kokusu başkadır lao! Memleketimize gitmeyi çok istiyorum. Allah'tan diliyorum ki, ben görmesem bile, benim çocuklarım, benim torunlarım Muş Şehri'nin aynı Yerevan Şehri gibi Ermenistan'ın parçası olduğunu mutlaka görsünler.

Ermenilere umut, sevgi, inanç, saygı ve vicdan diliyorum. Bu devlet iyidir; ama Tanrı'ya inanmıyor. Eğer vicdanın varsa, adilsin, senin ruhun kutsal demektir.

10 (10).
SEDRAK ABRAHAMİ HARUTYUNYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, MUŞ, ARINCKUS KÖYÜ)

1904'te Muş'un Ağcavaz bölgesi Arınckus Köyü'nde doğdum. 1915 yılına kadar huzur içinde yaşadık.

Ben 11 yaşıma gelene kadar sülalemizde hiçkimse ölmemişti; ama Türk hepsini de katletti.

1908'de Türk Hükümeti Hürriyet'i ilan etti; yani özgürlük verdi. Bizim tarafımızda 40 tane Ermeni köyü vardı. Süphan Dağı bizim bölgemizdeydi; yamaçları Van Gölü'nün kuzey kıyılarından geliyordu. Bütün o bölge tamamen Ermenilerindi; ne Türk, ne de Kürt yoktu. Sadece şehirde görev yapan zabitler Türktü.

Nöbetçiye yalvardı.
- Köyden geldik, üç gündür
biz sıra bekleriz
Azıcık ekmek ve giysileri teslim etseniz.
Ama onu dinleyen kim!
- Hapishane müdürü geldi, dediler
- Şoğo koştu yanına.
- Yine görüş hakkında mı?
Yarın!…

Süphan Dağı'ndan bir nehir iniyor, 25 değirmeni döndürüyordu. Ne kadar buğday öğüttüklerini biliyor musun? Deri hastalıklarına tutulduğumuzda, Van Gölü'ne girip yıkanıyor ve iyileşiyorduk. Yeni Yıl ve Paskalya'da ringa balığı yiyorduk; içinde de kılçığı olmuyordu.

Akşam güneş batarken koyun ovadan geldi. Annem, amcamın karısı koyunu sağıyorlardı; ben ve babam sopayla koyunu yönetiyorduk.

Birden köyün batı tarafından, Muş Bitlis tarafından, bir ses geldi: "Kaçın! Köyde katliam oldu…"

Analar çocuklarını unuttu. Kimin ne taraf kaçtığı belli değildi. Köy karıştı; kim nereye kaçabildiyse kaçtı.

Evimizin çocuğu bendim. Babam dedi ki: "Seni kurtarayım da, geri kalanları ne yapayım?" Kendisi kaçtı. Ben, yukarı tırmanıp bakayım dedim. Atlıların ellerinde tüfeklerle geldiklerini gördüm. Babam ve amcam kaçtılar; bir eve girip saklandılar. Ben şaşırdım kaldım. Saçlarım uzundu. Beni kız gibi giydirmişlerdi. Amcam, zengin Peto'nun 700 koyunu vardı; 98 yaşındaydı. Kendisi ve çobanı Melo geliyorlardı; her ikisini de vurdular. Bir de baktım ki, sağ taraftan birisi beni kucakladı. Baktım, ekmek verdiğimiz Kürdün karısıymış. Görünüşe göre atların ayakları altında ezilecektim ve beni o kadın kurtardı; beni anamın yanına götürdü ve ona şöyle dedi: "Sare, çocuğu kucaklayayım ki, öldürmesinler, Kürt çocuğu zannetsinler."

Atlılar geldiğinde, o Kürt kadın onlara dedi ki: "Geldiler herkesi öldürdüler; kimse kalmadı."

Atlılar ona inanıp, çekip gittiler.

O kadın beni evine götürdü. Bütün sülalenin çocukları orda saklanmıştı. O Kürdün evinde adı Harutyun olan, amcamın boylu boslu oğlu da vardı.

Karanlık bastı. Kürdün karısı "Şimdi gelip, bu kızları alıp götürmeye kalkarlarsa ne yapabilirim? Kalkıp köy muhtarının evine gidin."

Muhtarın evine gitmek için dışarı çıkar çıkmaz, askerler gelip amcamın oğlunu öldürmek istediler. O vurunca, askerlerin üçü de yere düştü. Onların silahlarını alıp onları öldüreceğine, kaçıp gitti. Ben ve üç çocuk birbirimizin ellerinden tutarak köyün içinde yürüdük. Kamçıyla vurup öldürüyorlardı. Muhtarın evinin yakınında sekiz kişinin öldürülmüş olduğunu gördüm; işkence ederek öldürmüşlerdi: birinin kolunu kesmiş, bir diğerinin ise kafasına vurmuşlardı. Birkaç gün muhtarın evinde kaldık. Bir gün annem evimize gitti; ekmek kırıntıları görmüş; getirdi yedik. Altı çocuk var bir de ben, yedi. Açız. Bir de annem gitti baktı ki, hiçbir şey bırakmamışlar. Ambarın içindeki unu da yere dökmüşler. Annem o toprakla karışık unu, yufka hazırlamak ve bize yedirmek için getirdi. Yonca da yediğimiz oldu.

Birden babam gelip bizi buldu. Türk askeri babamın gidiş-gelişlerini görüp ses çıkarmadı. Sonra anneme dedi ki: "Ben Abre'nin geldiğini de gördüm, gittiğini de; ama ben evinizde ekmeğinizi yedim; vuramadım; başımı çevirip, görmezden geldim.

1915'te Ruslar gelmeye başlamışlardı bile. Kürtler Bitlis istikametine, batıya kaçıyordu. Ama halkın arasına karışıp yağmaya başladılar; hatta insanların üzerindeki elbiselerini bile çıkarıp götürüyorlardı. Osmanlı askerleri gelip Kürtleri sürdüler.

Biz Karakeşiş köyüne gitmeyi düşündük; orda daha güvende olacağımızı düşündük; zira yollardan uzaktı. Doğuya doğru gidiyorduk. Kürtler üzerimize ateş etmeye başladılar. Bir genç kadın ikiz doğurdu. Bebeklerini toprağın üstünde bırakıp kaçtı.

Karakeşiş Köyü'ne vardık. Orda da güzel kızları kaçırıyorlardı. Üçü erkek, ikisi kız beş çocuğumuz, Samson, Yenok, Suren, Azniv, Haykanuş açlıktan bir gün içerisinde öldüler. Annem askerin yanına giderek ondan çocuklarını gömme izni vermesini rica etti. Ama o: "Mezar kazmak mümkün değil" dedi. Mecburen ellerimizle toprağı kazdık; beşini de içinde doldurduk.

Günün birinde de baktık ki; etrafta asker yok; borazan çalan asker köyümüzden bir kızı kendine karı olarak almıştı. Köyümüzden yedi kız götürmüşlerdi. Annem amcamın kızını da samanın altında saklıyordu; kimse farkına varmasın diye gece üstüne yatıyordu.

Ben sadece bizim köyde yapılan katliamı görmedim, bütün köylerimizin panik içinde kaçışını da gördüm. Cesetler hasır gibi yere serilmişti. Sonra, kolera salgını olmasın diye hepsini de denize attılar.

Bir de baktık ki, deniz tarafından bir adam geliyor. O şöyle dedi:

- Rus ordusu Süphan Dağı'nın arkasından, Malazgirt'ten gelip Bitlis'i aldı; denizin güney kıyısından da Andranik ve Rus ordusu Van'ı alıp Diyarbakır yakınlarına vardılar bile.

Hain bir Ermeni vardı; Türkleşmişti. Gidip erkeklerin tünelde saklandığını ihbar etmişti. Türk askerleri o hain Ermeniyi yer göstermesi için götürmüşlerdi. Meğer, Aram Manukyan Paşa gece vakti gelip hepsini götürmüş. O hain Ermeniyi Karakeşiş Köyü'ne getirdiler, ayakta durdurup ona devamlı ateş ettiler. Annem sordu: "Niye vurdunuz?"

- Bu sizin milletten ve size ihanet etti; ölmesi daha iyi; ölsün.

Kayıklar getirtip bizi götürdüler. Bitlisli, Sasunlu, Bağeşli bütün Ermenileri Van'a götürdüler.

Yaralı olan babam Rus doktoruna gitti; ama aynı gün vefat etti.

Biz 18 kişiydik; ama bizim 150 kişilik büyük ailemizden sadece ben ve amcamın oğlu Tatos kurtulmayı başardık.

Rus birden: "Ben geri çekiliyorum, Rus Ermenistanı'na gidin" diye emir verdi. Oltu'ya kadar Rus toprağıydı. Yolda Rus ordusu bize sahip çıkıp bizi Iğdır'a kadar getirdi. Rus bize yardım etmeye başladı. Un torbaları ot yığınları gibi üst üste yığılmışlardı.

Geldik. Ben öksüzdüm; Amerikan öksüzler yurduna gittim. Tatos ise Eçmiadzin'e gitti.

1920'de Serob Demirciyan, Nayiri Zaryan ve başka birçok insan öksüzler yurdundaydılar. Çarents hocamızdı. Zayıf nahif öksüz bir çocuktu; ama okuryazardı.

Öksüzler yurdundaki çocukları, Amerika'ya götürmek üzere Yerevan'a getirdiler. Bir kısmını götürdüler; bizi de götüreceklerdi; ama başaramadılar. Türkler, Ermenistan Daşnak Hükümeti'nden Khadisyan'la rezil bir anlaşma imzaladılar. Culfa-Karakilise hattı Türklere verildi.

29 Kasım 1920 günü onbirinci ordu Sargis Kasyan'la birlikte İcevan'a giriş yaptı ve Lenin'e şu şekilde telgraf çekti: "Gözün aydın, Ermenistan'da Sovyet iktidarı kuruldu."

O şekilde yıllar geçti. Ben büyüdüm; Sovyet ordusuna gönüllü yazıldım. Albay beni çağırdı: "Oğlum orduya yazılmak istiyorsun; ama yaşın küçük" dedi.

Ben de dedim ki: "Ben öksüz bir çocuğum; gitmek istiyorum; evim yok."

Bagrat Avagyan'ın komutanı olduğu İkinci Ermeni tümenine gittim. Ermeni tümeninin komutanı ise Melik-Şahnazarov'du. Birinci alay Yerevan'daydı. Bağramyan alay komutanıydı.

Ordudan Yerevan'daki milis okuluna gittim. Meğri'ye tayin ettiler. Dört yıl milis başkan yardımcısı oldum. 1935 yılından sonra Tiflis'te öğrenim gördüm. Sonra ailemi Tiflis'e götürdüm; orda öğrenim gördüm; okulu bitirdim. Yerevan'a geldik.

Kırk kursiyer arasından beni Ermenistan demiryolları müdürü yaptılar. O zamanlar demiryolu hattı Gürcistan'a aitti.

1941'de İkinci Dünya Savaşı başladı. Moskova'dan yazılı geçiş izni geldi. Beni cepheden çektiler.

1945'te duyduk ki, Almanya teslim olmuş.

Savaş sırasında cephe gerisinde gösterdiğim iyi hizmet nedeniyle Kızıl Yıldız, Kızıl Bayrak ve Lenin madalyalarıyla taltif edildim. Yirmi tane madalya sahibiyim.

11 (11).
SATENİK NAZARİ PETROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, MUŞ, GÜMGÜM KÖYÜ)

Nazar Ağa benim babamdı; zengin ve ünlü bir tüccardı ve köyün muhtarıydı. Annemin adı Sırbuhi'ydi. Biz dört erkek, iki kız kardeştik. Erkek kardeşlerimden biri savaştan önce öldü. Ağabeylerimin isimleri şöyleydi: Abgar, Turo, Giriş, Zohrap; kız kardeşimin adı ise Aregnaz'dı. İki gelinim de vardı: birinin adı Makruhi'ydi; diğerininkini ise hatırlamıyorum.

Turo vefat edince, babam gelinine dedi ki: "Burası senin evin; burda oturabilirsin."

Şehrin bir ucundan ırmak geçiyordu. Orda bir ev inşa ettik. Ağaçlar diktik. Babam kumaş tüccarıydı. Kürtler gelip ondan alışveriş yaparlardı.

Abgar ağabeyim vergi memuruydu.Turo terziydi. Giriş ise nalbanttı. Evimiz iki odalıydı. Tandır, samanlık, ahır, atların saman yiyeceği bir yer vardı.

Evin tavanı kirişli, zemini ise ahşaptı. Ermeni mahalleleri ayrıydı. Ama Kürtlerle barış içinde yaşıyorduk.

Kışın tuzlu suyla lahana turşusu koyardık. Dolma pişirir, içliköfteyi haşlar turşuyla yerdik. Bulgur pilavı pişirir, buğdayla yoğurt çorbası yapardık. Hamur işi olarak kete pişirir, yağda pişi böreği kızartır, şekerle yerdik. Sebze olarak fasulya, lahana pişirirdik. Ekmek hamurunu yoğurur, açardık; yastık gibi bir şey vardı, onu tandırın içine yapıştırır, onun üstünde pişirirdik. Lavaş ekmeğini 15 günde bir pişirirdik.

Yıkanmak için su ısıtırdık. Kirli su dereye akardı. Kışın odun yakardık. Duman borularla dışarı çıkarılırdı.

Yatakları yere serer, sabah yüklükte toplardık. Annem Muşe, ailesiyle Muş'tan bir bayan hoca getirtmiş ve bizim eski evimizi okula çevrimişti. 15 öğrenciydik. Yakınımızda bir Gregoryen kilisesi vardı. Aziz Karapet'e giderdik; bu bir günlük yoldu. Bayram günlerini, Paskalya'yı, Noel'i kutlardık. Kırk gün perhiz tutar; cevizli, zeytinyağlı yemekler yerdik. Paskalya'da yumurta boyar, komşulara dağıtırdık. Noel'de babam tepside büyük bir hamur yoğururdu; o hamur pişirilir; babam onu keserdi. İçine herkesin, hayvanların dahi, kendi ismiyle talihi konmuş olurdu.

Çeşitli meyvelerimiz vardı: elma, armut, erik; narenciye yoktu. Kış soğuk geçer; kar yolları kapatırdı.

Turo'nun düğününü hatırlıyorum. Gelin fakir bir ailenin kızıydı; bizimkiler onu istemiyorlardı. Ağabeyim ona aşıktı. Annem kahraman bir kadındı: beni, ağabeyimin müstakbel karısını aldı, gittik amcamın evine; bir papaz getirdi; onları evlendirdi. Evlendiler.

Dayım devlet memuruydu. Ona Şükrü derlerdi. Aziz Karapet Manastırı'na giderken gece onlarda kalırdık. Annemin on çocuğu olmuş, bunlardan beşi ölmüştür. Bizde doktor yoktu; ama bir ebe vardı.

Aziz Karapet günü annem, amcalarımın karıları hep birlikte inanç ziyaretine giderdik. Beni ve amcamın kızını küçük olduğumuzdan bir heybenin içine koyarlardı. Orda bir keresinde bir tel cambazı çıktı, oynamaya başladı; telden düştü; ayağı kırıldı. Bazıları tahta ayaklar üzerinde para toplarlardı. Manastıra bitişik odalar vardı; orda kalırdık. Manastırın büyük demir kapıları vardı. Kilisenin dört tarafı duvarlarla çevrilmişti; zemini beyaz mermerlerle kaplıydı. Beyaz sakız satan kadınlar vardı. İnanç ziyaretçileri dizlerinin üzerinde kiliseye girerlerdi. Dışarı çıkarken de geri geri giderlerdi. Kilise büyüktü. Günlük ve mum yakılırdı. Dilenci yoktu. Çoğunlukla kadınlar inanç ziyaretine giderlerdi.

Partililer vardı. Ağabeylerim Daşnaktılar; iyi eğitim almışlardı; Ermenice, Fransızca bilirler, toplantılara giderlerdi. Evimizde 3-4 tane silah vardı. Bir gün ağabeylerim temizlemek üzere silahları çıkardılar. Ağabeyim kurşunu ateşe attı; fişek patladı, ağabeyimin yüzü yandı. Annem yüzüne ekşi lahana bağladı ve iyileşti. Ben Serob Paşa'nın karısı Sose Ana'yı gördüm. Matem elbisesi giymiş bizim köyümüze geldi. Levon Efendi'nin evinde kaldı.

Türklerle barış içinde yaşıyorduk. Türk jandarmalar gelip Ermeni kadınlara: "Gelin Türk askerleri için buğday temizleyin, hamur yoğurun" dediler. Annem Ermeni kadınlarını toplayıp kaymakama gitti; ben de onunlaydım. Kaymakama dedi ki: "Biz eşitiz; neden bizi hamur yoğurmaya, ekmek pişirmeye mecbur ediyorlar?"

Giriş ağabeyim nalbanttı. Atlılar gelir; atlarına nal çakardı.

Abgar ağabeyimi götürüp başka erkeklerle birlikte askere aldılar. Annem Giriş'e, "Abgar geliyor" diye telgraf çekti; ama Abgar Muş'a varamadı; Abgar'ı öldürdüklerini duyduk.

Annem ata binip Muş'a gitti. Bir-iki gün sonra Türkler gelip bütün Ermeni erkeklerini topladılar. Bir bey vardı; o bize yardım etmek istedi; ama olmadı. Babam teslim oldu; hapse gitti. Hapse girmeden babamdan elbise istedim. "Sus! şimdi zaman kötü" dedi.

Jandarmalar gelip: "Evden çıkın; yanınıza istediğinizi alın" dediler.

Elimizde ne var ne yoksa hepsini Türk komşularımıza dağıttık. Bütün Ermeniler köyün merkezinde, bahçenin içinde toplandı. Ablam saçlarını altınla örmüştü, bu zenginlere mahsus bir kuraldı. Gelinlerim altın sırmalı, mavi kadife elbiseler giymişlerdi. İri yarı bir Kürt geldi. O elbiseleri bizi kurtarması için tanıdığımız Kürde verdik. O bizi evine götürdü. Henüz bir saatlik yol gitmiştik ki, Kürtler üzerimize saldırdılar. Kadınların elbiselerini çıkardılar. Ben de donla kaldım. Ablamı bir Türk kaçırdı. Çıplaktık. Sabah kalktık. Jandarma gelip bizi götürdü. Kürt gelip bizi aldı; yeniden evine götürdü. Ablamı kaçırmışlardı; o geri geldi ve bana dedi ki: "Ben zehir içtim; ölürsem mallarımızın yerini sen biliyorsun."

Ben ve amcamın kızı suya gitmiştik. Bir de baktık ki, Kürt, ablamı yeniden alıp götürdü. Ne yapalım? Amcamın kızını da götürdüler. Ben yalnız kaldım. Bu Kürt beni Kürt komşumuzun evine götürdü. O beni görünce şaşırdı ve dedi ki: "Sen yaşıyor musun? Komşunun evinde sizin Ermeni tanıdıklarınız Şuşan Abla ve diğerleri var; Türke ekmek pişiriyorlar; onların yanına git."

Bizim evden geçtim ve ağladım. Evimizde bir Türk oturuyordu. Bana şöyle dedi: "Babanın mallarının yerini söyle." Gece patırtı gürültü oldu; Türkler kaçtı. Ruslar geldi. Biz yürüyerek Kharberd'e [Harput] gittik. Bütün köylerin Ermenileri daha önce göç etmişlerdi. Ali Efendi beni kendi evine götürdü; bana kendi kızı gibi baktı. Sonra o Türk ailesi Malatya'ya gitti. Türk öldü. Karısı beni dut unu satın almaya gönderdi. Gidip baktım: iki kız analarıyla oturmuş. Onlar beni götürüp yıkadılar; bana temiz giysiler giydirdiler. Anne ve kızları beni sevdiler. Türk annem bana baktı.

Kharberd'de Protestan rahip Yeğoyan'ın evinin önünde bir kadın gördüm. O bana: "Gel, seni öksüzler yurduna götüreyim" dedi.

- Yok gelmem, dedim, çünkü bana iyi bakıyorlar.

Evin gelini "Ahırı süpür" diye bana emretti.

Ben de kaçmayı düşündüm.

Mütareke yapılmıştı. Bir bayan beni öksüzler yurduna götürdü. Dört yıl Kharberd öksüzler yurdunda kaldım. Bu bir Amerikan öksüzler yurduydu. Ben artık 12 yaşımdaydım. Hepimiz de öksüzdük. Sabah kalkıp dua ediyor, ilahiler söylüyor, kahvaltı yapıyor, okula gidip Ermenice öğreniyorduk. Ben Gümgüm'de okula gitmiştim; başladım Kitab-ı Mukaddes okumaya; ama benden büyükler okuma yazma bilmiyorlardı. Yarım gün hemşire olarak çalışıyordum: hasta yıkıyor, yemek yediriyor, yatak düzeltiyordum; günün geri kalan yarısında ise öğrenim görüyordum

1922'de Kharberd'den bizi yiyecek, yatak ve yastıklarla birlikte arabalara bindirerek Diyarbakır'a götürdüler. Bizim için odalar hazırlamışlardı. Bizi yıkadılar, bize yemek yedirdiler; sonra da trenle sırasıyla Halep'e, Beyrut'a, İstanbul'a ve Yunanistan'a götürdüler; Korint okul-yetimhanesine gittim. Doktor Hekimyan beni evlat edindi. Sonra beni Mısır'a getirdiler. Ben Mısır'da evlendim. Dini önder, Mambre

Piskopos'tu. Bir gün bizi kiliseye götürmüşlerdi. Mambre Piskopos bana dedi ki: "Biliyor musun Satenik, Bir genç var; Sudan'a gitmiş. O bana 'uzun saçlı bir kız isterim' demişti. Onunla evlenmek ister misin?"

- Siz istemişseniz, o halde ben de isterim, diye cevap verdim.

Kaynanam geldi. Beni eve götürdü. Ona: "Ben öksüzüm" dedim.

Kaynanam da bana: "Ben de öksüzdüm. Biz sana hem ana hem de baba oluruz." diye cevap verdi.

Beni evlerine götürdüler. Sonra Sudan'a gittik. Oğulları demirciydi. Orda üç çocuğum oldu.

Sudan'da altı Ermeni ailesi vardı. Sonra iflas ettik; İngiliz hakimiyeti döneminde durumumuz zorlaştı.

1931'de Mısır'a geldik. Ermenistan iyidir diye propaganda yaptılar. Ben de zaten dul kalmıştım. "Pobeda" gemisiyle bizi Batum'a götürdüler. Ben ve çocuklarım Ermenistan'a gittik. Hepimiz fabrikada çalıştık. Oğlumun gözü ağrımaya başladı. Yanlış ilaç verdiler ve gözü kör oldu. Millet çok fakirdi. Kızlarım fabrikada çalışmak istemiyorlardı. İşi bıraktılar. Ben bir yetimhanede çalıştım. Yemek pişiriyordum. Oğlum körleşip öldü. Kızlarım Ermenistan'a dönüş yapmış gençlerle evlendiler. Şimdi Amerika'da çok iyiyiz. Çocuklarımın yanındayım.

Tanrı şehitlerimin ruhlarını aydınlatsın, diye hep dua ediyorum. Tanrı'ya inanıyorum; bütün dünya için dua ediyorum. İncil diyor ki: "Düşmanından nefret etme." İsa dedi ki: "Arayın; bulacaksınız."

12 (12).

ARŞAK STEPANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1908, MUŞ)

Ben Hürriyet yılında doğdum. Babam çobandı. Koyun, sütü bol olsun diye, tıka basa yiyip içtikten sonra kumun üstünde yatardı. Öğleyin sağıcılar gelip koyunları sağıyor ve sütü götürüyorlardı.

Günlerden bir gün, öğle vakti güneş birden karardı. Babam ve ben Murad Nehri'nin kıyısındaydık. Koyunlar ürkerek yerlerinden sıçradı; köpekler uludu. Ben nehrin kıyısında: "Hey! Hey!" diye bağırıyordum. Babam beni hasatçıların yanına götürdü. Birisi dedi ki: "Dolu yağacak, deprem olacak"; bir diğeri ise: "korkacak bir şey yok" dedi. Güneş yeniden parladı. Ama 1914 yılının o günlerinde dünyayı sarsan savaş patlak verdi; o savaş dehşet verici sonuçlarını da beraberinde getirdi. O zaman, Türk Hükümeti yağmayı, soygunu, Ermeni katliamlarını teşvik etmeye başladı. Korku içindeki insanlar evlerinden çıkamıyor; buğdayı toplayıp eve getiremiyorlardı. Ermenilere karşı bir düşmanlık baş gösterdi. Türkler Ermeni evlerine saldırıyor, yağmalıyor, yağmaladıklarını birbirlerinin elinden kapıyor ve kavga edip, birbirlerini kesiyorlardı.

O günlerde, bir akşam geç vakit sürü yerine yerleşmiş, babam ise siyah koyunu sağmaya gitmişti. Sütü getirdi; bana içirdi ve beni uyuttu. Aniden sürümüzün köpekleri yerlerinden sıçrayıp ileri atıldı. Babam seslendi: "Kimsiniz?"

- Dostlarınız!

Babam köpekleri tuttu.

Atlılar yaklaştılar; ama selam vermediler.

Babam onları selamladı ve şöyle konuştu: “Böyle gece vakti nereye gidiyorsunuz? Attan inin kebap yapıp sizi ağırlayayım.”

Atlılar atlarından indiler. Babam bir koyun seçmek için sürünün içine girdi. Atlılardan biri onu vurmak üzere silahını hazırladı. Arkadaşı ona: “Bekle, kebabı yiyelim, sonra vururuz” dedi.

Ben uyuduğum yerden bunu duydum; ama kımıldamadım. Birden birisinin yattığım yere oturduğunu hissettim; hareket edip ağlamaya başladım; babamı çağırdım. Babam geldi. Ben titriyordum. Kürt: “Hayalet sanki; korktum” dedi. Bu çocuğun boğazını keseyim mi?”

- Hayır, dedi babam, o benim en sevdiğim çocuğum, öldürme!

Öbür Kürt dedi ki: “Ey kirve! Sen çobansın; babam da çoban.”

- Baban kim?

- Temur.

- Ben ve baban Temur, dostuz. Dostlar birbirini öldürür mü?

- Zorda kalırsa öldürür. Bizim Nado Bey diyor ki, sen sahte çobansın; senin aslında fedayi olduğunu söylüyor. Kafanı kesip kendisine götürmemiz için bizi gönderdi. Ve Kürt ekledi: “Ey dost, henüz hayattasın; çabuk eşyalarını topla ve kalk git!”

- Allah büyüktür; bin tane kapısı vardır, dedi babam ve beni de yanına alarak uzaklaştı.

O günden sonra koyunlarımızı kaybettik.

Sonbahar mevsimi geldi. Çingeneler elek satmaya gelmişti. Vergi memurları, taciler de gelmişti. Buğdayı işaretliyorlardı; yani buğday yerinden kaldırılmasın diye işaret koyuyorlardı.

Ben o anda karpuz istedim. Annem buğday yığınlarının yakınından geçerek yemem için bana karpuz getirdi. Taciler koydukları işaretin yer değiştirdiğini görüp başladılar bağırıp çağırmaya. Ve ceza olarak babamı bir çuval unu sırtına alıp Bulanıkh’a kadar götürmeye mecbur ettiler.

Kış geldi. Köyün büyükleri bu durumdan nasıl kurtulacaklarını düşünüyorlardı.

1915 ilkbaharı geldi, kanlı ilbahar. O zamanlar can fedayi Nado köye dönmüştü; dağdan köye inmişti. Dediğim gibi, köylüler kağnıyla tarlaya gidip buğday getirmeye korkuyorlardı. Can fedayi Nado köylülerin tarlaya gidip buğday getirebilmeleri için tüfeğiyle onlara eşlik ediyordu. Birden Kürtler onların üstüne saldırırlar. Can fedayi Nado onları görünce üzerlerine ateş etmeye başlar ve köylülere kürek ve tırpanlarla dövüşmelerini emreder.

Arabacı der ki: “Can fedayi Nado, seni ihbar etmişler; gel kağnıya bin; yoncaların arasına saklan.”

Fedayi Nado saklanır.

Atlılar yaklaşıp sorarlar: “Fedayi Nado nerde?”

“Irmağa doğru gitti” diye cevap verir arabacı.

Kürtler kağnıyı ateşe verirler. Fedayi Nado keklik gibi kağnıdan dışarı uçar ve başlar dövüşmeye. Kürtler ateş edip can fedayi Nado'yu öldürürler. Nado'nun evlatlarına Khatun Mare bakar. O dönemde katliam bizim köylere ulaşmıştı; herkesi katlediyorlardı: yaşlıları, çocukları, ellerine kim geçerse katlediyorlardı. Nisan ayında bir gün Türk askerler ve Kürtler aniden köye saldırdılar. Kürt Nado, başında sarığıyla fedayi Nado'nun evine yöneldi. İçeri girmek üzere tüfeğini çekti. Bizim fedayi Nado'nun Khatun Mare'si Bey'in ayaklarına kapandı: "Nado Bey! Torunlarımın canını bağışla! zaten babalarını öldürdüler…"

Bey kah-kah güldü ve sarığı yere düştü. Kendisine söylenen her lafa inanan büyük Mare içeri girip dedi ki: "Çocuklarım, silahları Bey'inize teslim edin." Mare, Keğam'ı ve Armen'i önüne katıp tüfekleri getirdi. Bey, kapının eşiğinde önce Armen'e ateş etti, sonra da Keğam'a.

Babam bu olayı duyunca, dehşet içinde eve girdi; beni ve ağabeyimi götürüp ırmağı geçmemizi sağladı; karşı köydeki, yerle aynı hizada olan ve üzeri insan boyu yüksekliğinde otlarla kaplı bir samanlığa götürdü. Babam bizi orda bıraktı. O samanlıkta saklanan bir sürü kadın ve çocuk vardı. Samanlığın ufak bir deliğinden içeriye ışık süzülüyordu. Orda ne kadar süre kaldığımızı bilmiyorum; ama çocuklar ağladıklarında korku içindeki annelerin onları azarladıklarını hatırlıyorum.

Bir gün samanlığın damından ayak sesleri duyuldu. Türk askerlerinden oluşan bir kalabalık içeri daldı; onlar başladılar kadın ve çocukları tokatlamaya. Kadınların küpelerini çekip onları kanlar içinde bırakıyorlardı. İri yarı bir kadın oklavayla vuruyordu; başka bir kadın ise güveci bir Türkün başına çaldı; güveç parçalandı. Kadınlar bizleri eteklerinin altına saklayarak samanlıktan çıkardılar. Yerlerde sürünerek köyü terk ettik. Giysilerimizi çıkarıp başımıza bağladık.

Bizi yakalayıp ağabeyimi tokatladılar. Başımıza bağladığımız giysileri alıp, aralarında bölüştüler. Ellerimizi bağlayıp, ateş ettiklerinde suya düşmemiz için sırtlarımız nehre dönük şekilde bizi ayakta durdurdular. Aniden Kürtler kendi aralarında konuşmaya başladı. Ağabeyim Kürtçe anlıyordu; bana dedi ki: "Aşot, korkma; 'kurşunlarımıza yazık' diyorlar."

Ağabeyimi vurdular; o nehre düştü. Beni de suya attılar. Bulanık suyun içinde ağabeyimin başını gördüm. Bir şekilde onu saçlarından yakaladım. Akıntı bizi sürüklüyordu. Türkler ölmediğimizi görüp ateşe başladılar. Üç kurşun sarf edeceklerine, daha fazlasını harcadılar. Nehir bizi sürükledi götürdü. Öbür kıyıya vardık. Kumun üzerinde durduk. Ağabeyim ve arkadaşları hayatta olduğumuz için mutluydular. Ağabeyim ve arkadaşı beni kumun içine gömdüler; kendi kendilerini de kuma gömdüler ve uyuduk. Ağabeyim etrafı dinliyordu; birden Ermeni sesleri duydu ve bağırdı: "Hey! Hey! Yetişin!"

Ama onlar korkudan uzaklaştılar.

Ağabeyim yeniden bağırdı: "Biz Ermeniyiz!"

Onlar gelip bize yanaştılar ve çıplak olduğumuzu görüp kendi giysilerinden bazılarını çıkardılar; o giysileri biz giydik. Onlar bizim köyün gençlerindendi; bize, samanlıkta kalan kadın ve çocukların diri diri yakıldığını anlattılar.

Köyümüze vardığımızda akşam vakit geç olmuştu. Ceyran ve Khındzor ineklerin yeni doğmuş buzağılarının ölmüş olduğunu gördük. Akşam geç vakte kadar orda kaldık. Geniş olan ailemiz, üç kız, dört küçük erkek kardeş göç kervanına katıldı. Yolda yoruluyordum ve ağabeyim beni arada bir sırtına alıyordu. Bizi Murad Irmağı'na götürdüler; evlere dağıttılar. Sabah erkenden Murad Nehri kıyısından yola çıktık. Akşama doğru bir yere ulaştık. Muhacirler beyaz çadırlar görüp bunları Rusların çadırları sanarak sevindiler. Çadırlara vardığımızda, onların Türk askerlerinin çadırları olduklarını gördük. Onlar çadırlarından dışarı uçup üstümüze saldırdılar; erkekleri yaraladılar. Bir Türk annemin kanlı başörtüsünü çekti; bizi vadiye götürüp ellerimizi kollarımızı bağladılar. Ben annemin eteğini bırakmıyordum. Ay göründü ve yeniden bir bulutun arkasına saklandı. Öyle karanlıkta kaldık. Birkaç Ermeni erkeklere yaklaşıp onların ellerindeki bağları dişleriyle keserek onları kurtardı. Kanlar içindeki babam da kurtulanlar arasındaydı. Onlar dört kişiyle askerlere saldırıp ellerinden tüfeklerini aldılar; üniformalarını çıkarıp kendileri giydiler; Türk askerlerinin ise ellerini kollarını bağladılar. Kabarmış Murad Nehri'ne vardık. Halk nehri nasıl geçeceğini bilmediğinden şaşkındı. Erkekler nehri yüzerek geçebilirlerdi; ama sürülerini ve ailelerini bırakamazlardı. Bir genç elbiselerini çıkarıp karısını ve çocuğunu kucakladı ve suya girdi. Acımasız ırmak onları sürükleyerek götürdü. İnsanlar onları kurtarmak için nehre atladılar; ama sadece kendisini ve çocuğunu kurtarabildiler. Bizim "Türkleşmiş" dört erkeğimiz koyunlar getirip kesti ve tulumlar hazırlayarak söğüt dallarını birleştirip sal yaptı; nehri geçmemizi sağladı. Annem erzağımızın son kırıntılarını çıkardı ve herkese yaşına göre dağıttı; bize şöyle dedi: "Gidin, orda manana* var, ekmeğin üstüne sürüp yiyin."

Biz oturup yedik. Ağaçlardan dallar koparıp kılıç, tüfek yapıyor ve oynuyorduk. Aniden annemin sesini işittik: "Kaçın çocuklar! Otların arasına girin! Türkler geliyor!"

Bir grup atlının tüfekleri havaya kaldırmış geldiğini gördük. Onlar da ırmağı nasıl geçmiş olduğumuza şaşırdılar. Onlardan birisi tüfeğini havaya kaldırıp nehre girdi. Nehir onu sürükledi götürdü. Bizim "Türkleşmiş" dört askerimiz bize "Kaçın!" dedi.

Onlar silahlı olarak kervanımızın arkasından geliyorlardı. Biz aç susuz yürüyorduk. Birden, bir grup Türk askerin karşıdan gelmekte olduğunu gördük. Bizim silahlı dört "Türk" askerimiz babamın yönetiminde öne geçtiler. Atlılar o kadar becerikliydiler ki, atlarını onların altına asılarak sürüyorlardı. Bunların bıyığı, sakalı yoktu; sarışın ve sevimliydiler; gülüyor, bazı şeyler söylüyorlardı; ama biz anlamıyorduk. Onlar bizim dört "Türk" askere yetişip onların ellerini bağladılar ve uzağa götürdüler. Biz dehşete kapıldık

Birisi Artem'e: "Kim olduklarını sor" dedi.

Atlılar Artem'i uzun bıyıkları ve başında sarığıyla görünce kah-kah gülmeye başladılar. Askerlerden biri, ellerini bağladıkları dört kişiyi gösterip [Rusça] sordu: "Bunlar Ermeni mi?"

Rusça bilen bizim şaşkın Artem kafasını "hayır" anlamında salladı. Askerler bizim Ermeni muhacirler olduğumuzdan şüpheleniyorlardı. Artem askerlerden ikisinin bizim dört "Türk" askerin

* Manana: ağaçlardan sızan koyu ve tatlımsı bir madde.

bulunduğu yöne doğru onları yakalamak için koştuğunu görünce, gecikmeli olarak onlara: “Biz Ermeniyiz! Biz Ermeniyiz!” diye bağırdı.

Ama dördünü de bağladıklarını görünce panikledik. Bunlar Alman dedik. Almanya Türklerin tarafını tuttuğu için Alman olduklarından hiç şüphemiz yoktu. O anda geldiğimiz yoldan bir bulut yükseldi; atlılar geliyordu. Rus askerler bunu görünce, “Hurra! Hurra!” diye bağırarak onların üzerine saldırdılar. Bizim dörtlü de onlara katıldı. Çarpışma başladı. Artem yere düştü. Biz “Vay!” diye bağırdık. Türkler çığlık atıyordu. Aniden, geriden Rus askerlerinin geldiği yoldan başka Rus kuvvetleri de geldi ve başladı Türkleri öldürmeye; geriye kalanlar ise kaçtılar. Ruslar bizi kendi çadırlarına götürüp tayınlarını bize verdiler ve bizleri doğuya doğru yola çıkardılar.

Göç ediyorduk. Bir gün Büyük Karakilise (Kirovakan, şimdi Vanadzor) içinden geçiyoruz; yanımızda da zayıf bir inek kalmış. Babam artık yoktu; ölmüştü. Annem bizi toplamış, Karakilise’nin dar ve küçük bir sokağından geçiriyordu; ineğimizin arkasından yürüyorduk. İçinde fındık dolu sepetler olan bir dükkân gördük. Ben ve ağabeyim durup bakmaya başladık. Annem geldi bize yetişti: “Niye duruyorsunuz?” dedi.

Dükkâncı dedi ki: “Al çocuklarına ver yesinler. Altının yoksa, ineğini ver bana; fındığı al götür.

Annem gitti ineğin sırtına yüklediklerimizi indirdi; ineği dükkâncıya verdi. O da bize bir önlük dolusu fındık verdi. Başladık açgözlülükle yemeye. İyi kalpli bir adamın evine gittik. Fındığı kırıp yiyorduk. Ev sahibi muhteşem bir adamdı ve gidip-gelip: “Yakında her şey düzelecek” diyordu.

Annem sabah Rusya’ya gitmek için bizi istasyona götürdü. O anda gelip bizi iterek trenden indirdiler. Yeniden göç yolunu tuttuk.

Dilican’ın virajlı yollarına ulaşmıştık. Annem son kırıntıları bize verdi; yedik. “Ne yapalım? Nereye gidelim?” diye düşünüyorduk. O zaman artık Kasım ayındaydık; Kızıl Ordu birlikleri Ermenistan’a ulaşmıştı. Biz askerlere ve göçmenlere karıştık; sevindik. Çocukluk dönemimdeki yakınlarımız, amcalarımız, onların yakınları, arkadaşlarım artık yoktular.

Daha sonra Pedagoji Okulunu bitirebildim. Başladım okulda çalışmaya. Sonbaharın sonlarında öğrencilerin yağmurdan ıslanmış giysilerle derse girdiklerini görüyordum. Endişeli bir halde onlara şöyle diyordum: “Çocuklar! Böyle havalarda derse gelmeyin.”

Bayandur Köyü’nde köprü yaptırtmayı düşündüm ve yaptırtım.

1934 yılında Yerevan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesine kabul edildim. Üçüncü sınıfa geçtiğimde önce Dekanlıktan çağırdılar; sonra da Merkez Komitesi’nden. Birisi çıkıp beni Artik’e hakim olarak tayin ettiklerini söyledi. Ben de o mesleğe girdim. Beni Artik’te savcı yaptılar. Eve gelip anneme dedim ki: “Beni savcı tayin ettiler.”

Annem de şöyle cevap verdi: “Oğlum ne iş yaparsan yap; başkasının arısının üstüne basma.”

13 (13).

HRANT HOVHANNESİ GASPARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, MUŞ)

Muş'tan Hınıs'a gittiğimizde iki yaşımdaydım. 1914 katliamı sırasında ise birinci sınıftaydım.

Babam 1914'te çevreye buğday toplamaya gitmişti; zira kendisi fırıncıydı. Babam köylerden geldiğinde henüz attan inmemişti ki, iki zaptiye gelip: "Hovhannes, Hükümet seni çağırıyor" dedi.

Zavallı babam yemek de yemedi. Götürdüler; bir daha geri gelmedi. "Niye yakaladınız" diye sormaya gittik. O gün ünlü 31 kişi yakalamış hepsini hapishaneye götürmüş olduklarını duyduk. Onların isimleri şöyleydi: "Antonyants Muşeğ, Terzi Ohannes, babam fırıncı Hovhannes (ona "kakaç" derledi), Altı Parmak, yani bütün o 31 kişinin adlarını hatırlayamam ama bize yakın insanlardı.

Ertesi gün sabah kalkıp hapishaneye ekmek götürmeye gittik. Askerler yaklaşmamıza izin vermiyorlardı. O kale kayaların üzerindeydi. Babam parmaklıklar arasında oturuyordu ve şöyle dedi: "Hiç olmazsa bir kere oğlumu öpeyim." Gittim; beni öptü. O hapishanede tutulanlar kuru otların üzerinde oturuyorlardı. Tuvaletlerini yapmaları için de ortada bir fıçı vardı. Babam çıkarıp bana bir mecidiye verdi. O uzun zaman kesemde kaldı. Ertesi gün hepsini sürgüne gönderdiler.

Aras bizim şehrin yakınlarındaki Bingöl dağlarından doğuyordu. Amcamın iki oğlu Mihran ve Khaçik o gün Muş'tan evimize gelmişlerdi. Ben, annem, ablam, ağabeylerim ve amcamın iki oğlu babama ekmek götürmeye gittik; amcamın oğullarından biri bohçayı taşıyordu. O itoğluit jandarmalar bohçayı yere atıp amcamın oğlunu tekmeleyerek dövmeye başladılar. Biz ağlaya sızlaya eve geldik. Bir de beyaz ata binmiş Türklerle çalışan bizim muhtar da geçip gitti; onu da öldürdüler. O 31 kişiyi götürüp Murad Irmağı'nın kıyısına indirmişler, boyunlarına taşlar bağlayıp kurşuna dizmiş ve nehre atmışlar. Onlardan biri mucize eseri olarak kurtulmuş, geri gelmişti. Olanları anlattı; ama onu da astılar.

Bütün o önde gelen insanları götürüp öldürdüler. Geriye biz, çocuklar, ve güçsüz olanlar kaldık.

Askerler gelip dediler ki: "Kalkın! Kapılarınızı kitleyin. Hükümet sizi yeni bir şehre, Veranşah'a gönderecek. Rus gâvuru geliyor."

Yanımıza bir inek ve bir torba un aldık; annem un torbasına bir kese altın sokmuştu; ayrıca hırkalarımızın, ablamın donunun içine birkaç altın dikti.

Türk askerleri bağırıp çağırarak geldiler: "Haydi! dışarı çıkın!"

Bizden önce komşu köyü götürmüş, hepsini katletmişlerdi.

Bizi toplayıp sürüyü otlatmaya götürür gibi Soğolar'ın tarlasına götürdüler; otuz-kırk askerle önce Hınıs Köprüsü'ne indirip, ordan da Bingöl dağlarına doğru çıkardılar.

Bizi katletmeye götürdüklerinde 1915 yılının Haziran ayındaydık. Kürtler oraklarla geldiler; hasattan dönüyorlardı. Bizi Çeçenler götürüyordu. Bingöl Dağı'nın yamaçları çiçekler ve ağaçlarla kaplıydı. İtoğluit Çeçenler bizi bir vadiye götürdüler. Güneş batmaya başlamıştı bile. "Siz burda kalın. Sabah kalkıp Veranşah Şehri'ne gidersiniz" dediler.

Karanlık bastığında, bir yaygaradır koptu. O itoğluit zabitler ne kadar güzel gelin-kız var idiyse hepsinin boyunlarına kayış geçirip götürüyorlardı. Anası bağırdığında, bıçağı karnına basıp susturuyorlardı.

Henüz güneş doğmamıştı; sabah altı civarıydı. Bağırıp çağırarak bizi yürüttüler. Şişmiş bir papaz ve ağaçların arasında katledilmiş insanların yerlere serilmiş cesetlerini gördüm. Uzakta beyaz şeyler gördüm. Meğer Kürtlermiş; Hükümet onları bizi katledip soymaları için göndermiş. Ne mahkeme vardı, ne de dava.

Ablam eşeğe binmiş, önden gidiyordu. Zabit ateş edip işaret verdi; Kürtler üstümüze saldırdı. O manzara bugün bile uyumama engel olur. Şimdi hastayım ve o manzara devamlı gözümün önüne geliyor. Amcamın iki oğlunu sırtları birbirine dayalı olarak bağladılar; götürüp vadiye indirdiler. Muş'tan Hınıs'taki evimize misafir olarak sağ-salim gelmişlerdi. Zavallı Mihran'ı ve Khaçik'i öldürdüler. Vadide yere serilmiş cesetler vardı ve kan oluk oluk akıyordu. On beş yaşında bir gencin elini kesmişlerdi; kan fışkırıyor, kendisi de "Anacığım! Anacığım!" deyip ağlıyordu. Asker, sesini kessin diye bıçağı karnına soktu, öldürdü. O gencin anası zehir içti. Benim anam da zehir içmek istedi; ama ben zehiri döktüm.

Murad Nehri'nin kıyısına çıktık. Bir armut ağacı vardı; 30-40 kör, topal, yaralı insan koyun gibi orda nehir kıyısında oturduk. Birden omuzlarında oraklarla Kürtler geldi; yağma peşindeydiler. Yağmaladılar. Bebeklerin kundak bezlerini açarak, "Bu erkek mi?" diye soruyor, sünnet derisini görünce orağı boğazına vuruyorlardı. O çocuklar boğazlanmış tavuklar gibi kanlar içinde çırpındılar. Bunu bugüne kadar unutmadım. Birisi de benim başıma vurdu. Beni kadınların eteklerinin altına soktular.

Kürtler yağma yaptılar ve kalkıp gittiler. Bir de baktım, dağın ucundan çırılçıplak bir kız poposunun üstünde sürünerek geliyor. "Anne!" dedim, "bu ablam Ağavni!"

Ağabeyim koştu gitti yardım etmeye; tüfek kurşunu ağabeyimin kalbine ve ablamın ayağına girdi. Ağabeyim oracıkta öldü.

Kürtler ablamı çırılçıplak soymuş, kim bilir daha başka neler yapmışlardı. Annem ablamın kanlı donunu sıktı, Murad Nehri'nde yıkadı. Üstündeki giysileri çıkarıp, korkudan titreyen ablama giydirdi.

Bir de Kürtlerin arasında bir dostumuz vardı; onun adı Mahmed Ağa'ydı; Bingöl'ün kenarındaki bir köyde yaşıyordu. O adam babama Rusya'dan buğday getirirdi. Buğdayın arasına mavzerler ve mossinler, tüfekler koyar; getirip Ermenilere satardı. Hükümet bunu haber aldı; onu darağacına çıkaracaklardı. Karısı geldi ve babamın ayaklarına kapandı; "Mahmed"i asacaklar dedi. Babam dostu olan Kaymakamın huzuruna çıktı. O da dedi ki: "Karar verilmiştir; asacağız; ama başka bir Kürt bulursan getir, onu asalım. Babam da öyle yaptı. Onun yaptığı iyilik karşımıza çıktı.

Bir de ne göreyim: dostumuz Mahmed'in oğlu o tarafa gelmiş. Bizi gördü. Annem dört dil bilirdi; ona yaklaşıp onunla konuştu. O dostumuz Mahmed'in oğlu sözde elbiselerimizi çocuklarına vermek için bizi kesmeye götürür gibi yaptı; bizi evine götürdü. O Kürdün karısı: "Vay! Ne bu haliniz!" dedi.

O katliam döneminde ağabeyim Andranik sağ salim o dostumuzun evine gelmişti. Çok kayıp verdiğimiz doğrudur; ama Andranik hayattaydı. Sevindik.

Akşam Kürt dostumuz geldi ve dedi ki: "Sizi burada saklayamam; zabitler gelip görürler." Karşıda bir orman vardı; bizi ormana götürdü ve: "öğleyin burda kalırsınız, akşam ise evimizde" dedi. O dost bize

yılanın ağzına versen yılanı öldürecek yırtık bir yorgan verdi. Annem ablamın ayağına öküz dili bağlamıştı; o sayede de iyileşti.

Kürt dostumuz geceleri bizi evine götürüyor, bize yedirip içiriyor, yatacak yer veriyordu. Bir gün de Kürt, isimlerimizi değiştirdi; Ermeni olduğumuz anlaşılmasın dye bize Kürt isimleri koydu. Bana Adraman adını verdiler; ablama Gule, anneme Asya, ağabeyime de Haydo adlarını. Saban sürüyorduk. Nasıl olduysa bilmiyorum, ben ve annem ormana kaçtık. Ablam ve ağabeyim saban sürüyorlardı. Onları yakalayıp götürdüler. Annem "Gule'yi ve Haydo'yu götürdüler" diye ağlamaya başladı. Sekiz-on kişi toplayıp götürüyorlardı.

O Kürt dostun evinde tuvalet yoktu; evin arkasına gidip tuvaletimizi orda yapıyorduk. İşemek için dışarı çıktığımda ablamla ağabeyimin döndüklerini gördüm. Ablamı beş yerinden vurmuşlar; ağabeyimin ise bağırsaklarını dışarı dökmüşlerdi. Gidip ormanın içine girdik. Annem öküz diliyle o yaraları iyileştirdi. Bir de başımda bir kaşıntıdır başladı. Başımı kaşıyınca elimde iki kurt buldum. Meğer Kürt kafama vurunca başımda yara açılmıştı ve benim haberim olmadan irinlenmiş, kurtlanmıştı. Koyunların ayakları kurtlanınca parmaklarının arasına şap sürerler. Annem başıma şap sürdü ve yaramdan 7-8 kurt döküldü.

Kürt dostumuz bir gün gelip anneme dedi ki: "Oğlunu, kızını Hınıs öksüzler yurduna götürelim."

Annem reddetti.

Bir gün Türkler gelip beni ve annemi bir atın önüne katıp götürdüler. Ağabeyim ve ablam orda kaldılar. Bizi ise Hınıs'a götürdüler. Hınıs kilisesini hapishaneye çevirmişlerdi. Bizi içine attılar. Kiliseye girdik ki ne görelim! Dehşet veren bir manzara. On kadar insan açlıktan ölüp şişmiş. Tuvalet yok; ortalığı pisletip hastalanmışlar. Birkaç kişi ise can vermek üzere. Ne yapalım diye düşündük. Kilisenin bitişiğinde bir okul vardı. Annem kilisenin penceresinden dışarı çıkmak istedi; olmadı. Annem ağlamaya başladı ve dedi ki: "Lao! keşke biz de ormandaki çiçeklerin arasında öldürülseydik de, leşlerimizi kurtlar yeseydi!"

Hınıs Aziz Sargis Kilisemiz vadinin girişinde inşa edilmişti. Vadi tarafında küçük bir pencere vardı. Annem kadınların şallarından 6-7 metrelik bir ip yaptı; gidip ekmek getireyim diye beni torbaya koyup aşağı sarkıtıyorlardı. Bu, Yerevan Dzorageğ'den pazara gitmek gibi bir şeydi; o bizim köyümüzdü; iyi tanıyordum. 6-7 somun ekmek alıp götürüyor, ekmekleri ipe bağlıyordum; önce ekmekleri, sonra beni yukarı çekiyorlardı. Bir hafta öyle yaşadık. Bir hafta sonra kapının önünde nöbet tutan zaptiye beni iple aşağı indirdiklerini gördü; gelip beni dövdü. O yüzden kaburgalarım bugüne kadar ağrır. Orada üç gün daha kaldık. Altı-yedi asker bizi götürüp öldürmek için gelip kapıları açtı. Türkler bizi şehrin dolambaçlı yollarından, süngülerle götürüyorlardı. Altmış-yetmiş kişiydik. Kiliseden de 10-12 kişi çıkardılar. Hepimizi öldürmeye götürüyorlardı. Annem bana: "Lao! kaç kurtul Anarlar'ın evine git" dedi.

Ben annemin elini bırakmıyordum. Birden bir karışıklık oldu. Annem elimden tuttu ve Mahmed Ağa'nın evine kaçtık. Annem şöyle konuştu: "Aman abla, biz kaçıp geldik, Allah'ını seversen bize sahip çık!"

O kadın bizi ahıra soktu. İki asker gelip: "İki kişi kaçtı; evinize girdiler mi?" diye sordu.

O kadın gelip bize: "Hayır, hayır! Sizi saklayamam" dedi.

Annem kulağındaki altın küpeleri vererek ekledi: “Al götür, onlara ver.”

Kadın küpeleri götürüp verdi ve o köpekler gitti.

İki teyzem vardı. Bir de bostancı bir Türk Haso vardı; yetmiş yaşındaydı ve yirmi yaşında bir Ermeni kızını zorla kaçırmıştı; o kız teyzelerimden biriydi. Birden Haso geldi ve yanında çarşaf getirdi. Bizi tezek deposuna götürdü. Annem Haso’ya bir altın verdi. Haso köyümüze gidip: “Hovhannes’in karısını ve oğlunu ben saklıyorum” dedi.

Gece bizi öküzlere bindirip götürdüler. Ablama ve ağabeyime orda rastladım. Bu bir mucizeydi.

Orda kaldık. Ondan sonra Kürt Mahmed Ağa: “Bacı ben artık seni burda saklayamam” dedi.

O zaman biz Bingöl’deydik. Kendileri evlerine buğday götürürken biz de onlarla gittik. Annem bizleri yanına aldı; bir ahıra girdik. Ahırın bir köşesinde buhar tüten at pisliği gördük. Pisliğin içinde bir delik açıp içine girdik. Bizim Hınıs’ın soğuğu Sibirya’nınkine benzer. Orda kaldık. Annem buğday elemeye gidiyor, buğday getiriyordu; onu kavurup yiyorduk.

Birden bir Türk çıkageldi; sıcak olduğu için at pisliğinin içinde oturmuş olduğumuzu gördü. Bize acıdı; ekmek getirdi. Ateş yaktı. Bir karı-kocaydılar: “Günahdır” diyorlardı.

Onların içinde de iyileri vardı.

Bir de o Türk gelip sordu: “Bacı kete pişirebilir misin?”

Annem ise: “Bu benim mesleğim; kocam fırıncıydı” diye cevap verdi.

Türk un getirdi. Tandırı yaktı. Annem kete hazırladı. Bize de birkaç tane verdi.

Bir süre sonra Türk kağnısını alıp kaçtı; zira “gâvur” (Rus) geliyordu. Anahtarını anneme verdi.

Annem, “aniden Hamidiye Alayı gelip bizi görür” diye düşündü. Kalkıp birbirimizin elinden tutarak vadiye indik. Orda silah deposu vardı; Rusların eline geçmesin diye Türkler onu havaya uçurdular. Biz ise açtık. Annemin yanında kete vardı. Annem Türk kadınları gibi başına çarşaf geçirdi; bize yardım eden Türk de yanına bir tüfek aldı; birlikte gittiler. Bir de baktık ki, o Türk elinde annemin çarşafıyla geri geldi.

“Annemizi öldürdün mü?” diye sorduk.

“Ne öldürmesi! Ruslar geldi” diye cevap verdi.

O zaman 1914 yılının Aralık sonuydu; iki gün sonra yılbaşıydı. Annem o Türkle giderken bir çocuğun “Armenak bu tarafa gel” dediğini duyar.

Çocuk anneme der ki: “Vay ben sizin b…unuzu yiyeyim! Siz Ermeni misiniz?”

“Ermeniyiz, Ruslarlayız” der annem.

Annem orda kalır.

Biz gelip annemi bulduk. Zengin bir adamın evini de bulduk. Getirip eve yiyecek, giyecek doldurdular. At nalı ve çivi taşıyorduk. İyi yaşamaya başladık. Saklanmış Ermeni kadınlar ve erkekler saklandıkları yerlerden çıktılar. Başladılar Koçari oyununu oynamaya. Sözde yeni bir yıla girmiştik. Kadınlar çıldırmış şarkı söylüyorlardı:

“Kocam nerde?

Ağabeyim nerde?

Çocuklar nerdeler?”

Orda bir ay kaldık. Sonra arabaların içine doluşup Eleşkirt’e doğru gittik ve Rus sınırına vardık. Eleşkirt’te büyük bir öksüzler yurdu vardı. Ben ve ağabeyim öksüzler yurduna girdik. Annem ise ahçı oldu. Orda 400 öksüz ve yetim vardı. Ablam hastanede çalışıyordu. Hekim Simon’un oğluna aşık oldu ve onunla evlendi.

Bir yıl sonra Rus geri çekildi. Biz yeniden oraya buraya dağıldık; Masis’in [Ağrı] yanından geçerek Ermenistan’a geldik; Sımbat Paşa bizi buraya getirdi. Culfa’dan, Goris’ten, Nahcıvan’dan geçip Yerevan, Kond’a vardık.

Ne gördüysem onu anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khınus’tan [Hınıs] hiçbir şey getirmedik; sadece canlarımızı kurtardık.

Sülalemizde 143 kişi vardı. Sadece ablam, ağabeyim, annem ve ben kurtulduk

O Birinci Dünya Savaşı’ydı. Ben İkinci Dünya Savaşı’na da katıldım. Poti’de savaşırken esir düştüm. Beni Almanya’ya götürdüler. Amerika’ya götürmek istediler; ama 5 çocuğumun ve karımın beni beklediklerini biliyordum. Fakat zaferden sonra beni doğrudan Sibirya’ya sürgüne gönderdiler. Dokuz yıl Sibirya’da sürgün hayatı yaşadım. 1954’te serbest bıraktılar; ama Yerevan’a dönmeme izni vermediler. Kapan molibden madenlerinde çalıştım. Mekanik montaj işinde; fabrika inşaatında çalıştım. 1962’de Yerevan’a geldim ve aklandım.

14 (14).
HIRAÇ YEĞYAZARİ HOVHANNİSYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1908, MUŞ, HAVATORİK KÖYÜ)

Bizim atalarımız Zeytun’dan gelmiş ve Muş’un Havatorik Köyü’ne yerleşmişler. Birçok kez Türklerle çarpışmışlar. Metuk atalarımızdandı. O Zeytun’dan Sasun’un Ağbi Köyü’ne gelmiş. Sasunlularda herkesin dans etmesini zorunlu kılan bir gelenek vardı. Metuk yaralı ve topal haliyle çıkıp oynamaya başlar. Herkes şaşırır. Metuk onlara: “Beni evlendirin” der.

Metuk evlenir. Dört oğlu olur. Oğulları büyüyüp iyi, tanınmış gençler olurlar. Büyüklerimiz, Metuk’un oğullarından birini Muş Vilayeti’nin Petar Köyü’ne, bir diğerini ise Havatorik Köyü’ne gönderdiğini, iki oğlunun ise Ağbi Köyü’nde kaldığını anlatırlardı. Metuk varlıklı bir insan olur; bir kilise yaptırır. Köyümüzün Havatorikli kolhoz başkanı, kendilerinin o kiliseye gittiklerini anlatırdı. Kilisenin sahnının üzerine Metuk’un elinin şekli kazınmışmış ve kiliseye Ter Khıme adı verilmiş. O kilisenin bugüne kadar varlığını koruduğunu söylüyorlar.

Ağbi’de Metuk’un soyundan insanlar kalmıştır. O sadece Ermenilerin yaşadığı bir köydü.

Havatorik Köyü'nde dedem Gıreyan Hovhannes'in dört çocuğu olmuş. 1915'te evimizde otuz iki kişi yaşarmış, Kürtler bu insanlardan otuzunu ahırlara tıkıp diri diri yakmışlardır; sadece iki kişi kurtulmuştur: Yeğyazar ve Kaje Khaçatıryan kardeşler.

Babam Muş Şehri'nde evlenmiştir. Sürgün sırasında erkek kardeşim 40 günlükmüş. Gevorg Çavuş'un grubundan olan Petara Akho ve Manuk sürgün yolunda bizimle birlikteydiler. Göç yolunda herkes yorgun, eziyet çekerek, sırtında yüküyle yürürken o bebek ağlamaya başlar. Muhacirler: "Türkler bebeğin sesini duyarak bizi takip edecekler" derler. Onlar annemi bebeğini bırakıp diğerleriyle birlikte kaçmaya zorlarlar. Annem mecburen bebeğini götürüp yolun kenarına koyar. Az sonra büyükannem kağnıyla giderken uzaktan kendi bebeklerinin kundak bezlerini görür ve arabacıya der ki: "Gırko lao! bu bizim Tammi'nin kundağı değil mi?" Arabayı durdurur. Gırko bebeği getirmeye gider. Büyükannem der ki "Bu bizim çocuğumuz."

Kurtulup da gidecekleri yere vardıklarında, Petara Akho, Gırko'ya rastlar ve onu öperek: "Bu çocuğu bize sen hediye ettin der."

Çocuğun adı Harutyun'muş; ama Akho isminin "Ferman" olması gerektiğini söylemiş; zira göç etmemiz gerektiğini bildiren bir emir alınmıştı. Daha sonra Ferman İkinci Dünya Savaşı sırasında askere gidip şehit oldu.

Göçümüz hakkında Andranik Paşa demişti ki. "Culfa köprüsünü Türkler ele geçirmiştir; bize sadece kendi kendimizi savunma seçeneği kalıyor."

Her şeye rağmen Andranik ve Akho'nun doğrudan yardımıyla göçmenler köprüden geçip kurtulmayı başarırlar ve gidip Talin bölgesine yerleşirler.

Bizimkiler buraya geldiğinde 6 hane Türk, 6 hane de Ermeni varmış. Ermeniler gelip Türkleri öldürmüş ve Verin Bazmaberd Köyü'ne, onların evlerine yerleşmişler. Sonra Türkler yanlarındaki Ermeni çocukları fidye karşılığı satıyorlardı. Ablam çocuk başına bir altın vererek onları satın alıyordu.

Babam okuma yazma bilmez, sadece ismini yazmayı bilirdi. 1937'de onu elli yaşındayken sürgüne gönderdiler. Varımızı yoğumuzu elimizden aldılar.

15 (15).
KHAÇATUR HARUTYUNİ ĞUKASYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, BİTLİS, HAVARİK KÖYÜ)

Annemin ismi Nubar'dı; babamınki Harutyun, büyükanneminki Koto. Ağabeylerimin

isimleri ise Margar, Miron ve Mıkırtiç'ti. Hepimiz bir evde yaşıyorduk. Köyümüzde 200-300 hane Ermeni vardı; Türkler ve Araplar da çoktular. Buğday ve arpa ekerdik. On altı put* buğdayı toprak vergisi olarak öderdik. Ben 15 yaşıma kadar babamla çalışırdım.

* Put: 16.2 kilograma eşdeğer bir Rus ağırlık ölçüsü.

Köyümüzde Aziz Astvatsatsin isimli bir kilise vardı. Köyde okul yoktu. Köyümüzün suyunu 5 gün bize, 5 gün Türklere verirlerdi; içme suyunu çeşmeden getirirdik. Koyun, keçi, inek, öküz beslerdik. Sadece bizim ahırımızda 100-150 koyun bulunuyordu. Babam Bitlis pazarına gider, herbirimiz için ayrı ayrı şeyler getirirdi.

Sonra katliam başladı. Fedayiler geldiler ve iyi dövüştüler; ama katledildiler. Ben Andranik'in grubundaydım. Elimizde Alman silahları vardı. Andranik Dro'yu sevmiyordu; geçip yurtdışına gitmek istiyordu; ama izin vermediler. Türk grupları geldiler ve biz yenildik.

Buraya geldik. Buralarda hep Kürtler vardı. Onları dışarı çıkarmak için çarpıştık; evlerine yerleşip yaşadık.

Savaş sırasında Sovyet ordusundaydım. Gori, Soçi cephelerinde savaştım.

Şimdi üç oğlumun yanında yaşıyorum.

16 (16).

TAGUHİ ANTONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, BİTLİS)

Tehcir başladığında ben 15 yaşımdaydım. Türk Hükümeti'nden, erkeklerin askere alınması ve geri kalanların da sürgüne gönderilip sonra da katledilmesi için emir gelmişti.

Türkler büyükbabamı ve dayımı askere aldılar; zira kendi akrabalarından biri memurdu. O yüzden onların da bizimle birlikte tehcir edilmelerine izin vermediler. Ben evin yegâne kızıydım. Ağabeylerim olan Harutyun, Sirekan, Grigor evimizdeki değerli eşyaları evin altına götürüp sakladılar. İhtiyacımız olan şeyleri yanımıza aldık. Zabitler "Haydi Ermeniler! Arabalarınıza binin!" diyorlardı.

Garnik Efendi'nin ellerine kelepçe vurup, götürdüler.

Bizi Konya'ya götürdüler. Orda bir Türk gelip babama: "Kızını bana verirsen sizi kaçırırım" dedi. Ne babam, ne de annem beni ona vermedi. Babam yolda öldü. Dört kadın gelip elinden kolundan tutarak onu kazılmış bir çukurun içine attı; ben bunu gördüm. Daha başka birçok hastayı o çukura canlı canlı attılar; veya ölsünler diye Ermenleri yere dikilmiş kılıçların üstüne atıyorlardı. Kan her tarafta oluk oluk akıyordu… bu unutulacak gibi değil. Gökten de çekirge yağdığını hatırlıyorum. Bazısı açlıktan çekirge yiyor, bazısı ise inek kanı içiyordu. Halam gebermiş ineğin kanını bir tenekenin içinde pişirdi ve yedik. Ya yaşayacak, ya da ölecektik. Atların yürüdüğü yerde yağmur suyu, sidik toplanmıştı; biz onu da su gibi içtik. Ne yapalım, susuzduk. Su arıyoruz; ama yok. Ben, halamın çocukları hepimiz de susuzduk. Annem ve ağabeyim ağır hastaydılar; onları yolda bir ağacın altında bıraktık; zira nasıl olsa öleceklerdi. Yanımda bakır antika bir vazo vardı; Türkler onu üstümdeki altınlarla birlikte çaldılar. Sonra kargaşalık baş gösterdi; kız kaçırıyorlardı; kızlardan birçoğu yakalanmamak için kaçıyordu. Ben yere serilmiş olarak yalnız kaldım; ölmüş numarası yapıyordum; ama birçoğunun canlı canlı Fırat Nehri'ne atladıklarını görüyordum; ben kendimi nehre atmadım. Orda düşmüş kalmıştım. Güneş batmak üzereydi ve havanın kararacağını,

kurtların gelip beni yiyeceklerini düşünmeye başladım. Birden kendimi kuvvetli hissederek ayağa kalkıp yürümeye başladım. Uzakta bir deve gördüm. Orda mutlaka birilerinin olduğunu düşündüm. Yeniden yürüdüm; ben oraya yaklaşıncaya kadar karanlık bastı. Bir fırtına koptu; her yeri toz kapladı.

Yan yana çadırları zar zor görüp derin bir nefes aldım. İlk çadıra ulaştım; nefesim kesiliyordu. Arap bir kadın gördüm. O bana yardım etti; yiyecek verdi; içeri götürüp bitlerimi temizledi; beni yıkadı. O bedeviler çölde yaşıyorlardı; koyun ve deve besliyorlardı. O kadının çocukları da vardı. Orda başka Ermeni kızlar da bulunuyordu; Azniv Kırbaçyan'ı hatırlıyorum. Onun adını Maryam koymuşlardı; ona Maryam taul diyorlardı; "taul" Arapça "büyük" demektir. Bana da Maryam zuğayar, yani küçük Maryam adını koymuşlardı. Orda birbirimizle Ermenice konuşuyorduk. Türklerin eline düşmeyelim diye bedeviler yüzümüze yeşil mürekkeple dövme yapmışlardı. Toplam 12 Ermeni kızdık. Orda açık bir alanda bir paşa vardı. Her gün Ermeni kızlardan birini yanına alıp götürürdü. O paşa kendine bir tür harem kurmuştu.

Bir gün kapının önünde oturuyorken birisi bana "Ya benti! Ya benti! (Ey kız! Ey kız!) seni deveye bindireceğim sakın düşmeyesin" dedi. Ben devenin üstüne çıkıp boynuna sarıldım.

O Arap adam benimle evlenmek istedi. Ben de ona: "Seninle evlenirim, ama bana ağabeyimi bulursan" dedim. Arap da bana "bulurum" diye cevap verdi.

O bedevilerin yanında ekmek pişirmeyi öğrendim. Ağaçların kurumuş dallarıyla ateş yakıyor ve ateşin yanında uzun saatler geçirip, herkese ekmek pişiriyordum. O yüzden gözbebeğim zarar gördü ve bugüne kadar sadece tek gözle görürüm.

Bir gün de o bedevilerin yanına bir tüccar Suriye ve Musul'a götürmek üzere keçi, koyun satın almaya geldi…

Benim o bedevi kocamdan iki çocuğum olmuştu. O bedevi kocam beni çok sever, hem de bana acırdı. Bir gün bana dedi ki: "Gel Musul'a gidelim; orda çok Ermeniler var. Bizim tanıdığımız tüccar da orda. Belki ağabeyini buluruz."

Hazırlanıp iki çocuğumuzla birlikte Musul'a gittik. Ev tuttuk. O bedevi kocam beni çok seviyordu. Yalan söylemek istemem. Ne gerekiyorsa kocam pazardan getiriyordu; ama orda iki çocuğum da hastalanıp öldü. Bedevi kocam tanıdığı tüccar aracılığıyla Ermeni kilisesine başvurdu. Gazetelerden ağabeyimin Mısır'da olduğunu haber aldık. Zor bir durum ortaya çıktı: bedevi kocam mı, yoksa Ermeni öz ağabeyim mi? Durmadan ağlıyordum. Kocam vaziyetimi gördü; bana acıyıp beni serbest bıraktı. Yalnız başıma Suriye'ye doğru yola koyuldum. Sonra Lübnan ve ordan da Mısır'a gidip ağabeyimi buldum. Bir süre sonra Arzerunyan'la evlendim. İki çocuğum oldu: Abraham ve Zaruhi.

Mısır'dan buraya, Los Angeles'e geldik. Kızım Zaruhi ressam oldu; oğlum Abraham'ın kuyumculuk fabrikası var. Ben ise yaşlılık günlerimde rahat bir yaşamın keyfini çıkarıyorum…

17 (17).

YENOK KARAPETİ ASLANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1901, BİTLİS, KHINUS KÖYÜ)

1901 yılında Bitlis'in Khınus Köyü'nde doğdum. Ailemiz çok büyüktü; kırk kişiden fazla idik ve kız ve erkek kardeşler, teyzeler, halalar hep birlikte yaşıyorduk. Babamın adı Karapet, annemin adı Maryam idi. Ben çocuklardan en büyüğüydüm. Annem ikinci çocuğunu doğururken öldü; o çok güzel ve iyi bir kadındı. Babam ikinci bir evlilik yaptı. Ben bu evliliğe karşıydım. İki kez evden kaçtım; ama babam beni yoldan geri döndürdü. Babam zengindi; bana hep para verirdi. Komşumuz olan kadın para biriktirdiğimi biliyordu. O kadın henüz yedi yaşında bir oğlan olan beni onunla birlikte arabayla bir limana, oradan da gemiyle Amerika'ya gitmeye ikna etti. Ama babam bize yetişti ve beni evimize geri götürdü.

Üvey annemden ikinci kez kaçmak istediğimde, tehcir ve katliam başlamıştı; öyle ki, ben akrabalarım hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Ardahan'da Ermeni gönüllülerin bulunduğu yerin yakınındaki Rus Ordusu'na yayan olarak ulaştım. Komutana yaklaşıp öksüz ve kimsesiz olduğumu belirttim. Komutan atlarının bakımı ile ilgilenmem için beni yanına aldı. Rus Ordusu ilerliyor, yolda her yerde cesetler, kafası kesilmiş insanlar, karnı deşilmiş, çırılçıplak soyulmuş, öldürülmüş kadınlar bulunuyordu. Komutanımız üst üste yığılmış cesetleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Kargalar onların etlerini parçalıyor ve uçuşuyorlardı.

Rus Ordusu geri çekildiğinde, ben de Rus Ordusu'yla birlikte Rusya'ya gittim ve yolda bir Rum otelcinin yanında kaldık. Otelci ve karısı beni çok beğendiler ve yanlarına aldılar. Ben o otelde çalışmaya başladım. Onlar beni evlat edinmek istediler; ama ben ebeveynlerimi bulacağımı düşünerek bu teklifi kabul etmedim. Bir yük trenine binerek zor zar Tiflis'e vardım. Orada tesadüfen, Bitlis'te birlikte oturduğumuz amcamın oğlu Aram Aslanyan'a rastladım; o da mucize eseri kurtulmuştu. Aram 40 kişilik sülalemizi topladıklarını ve koyunlar gibi kamçı ve süngü tehdidiyle sürgün ettiklerini anlattı. Kendisi bir samanlıkta saklanmış ve bir yolunu bulup kurtulmuştu. Tiflis'e gelmiş ve orada, kendisi de o kargaşada kaçıp kurtulmuş olan halasının oğlu Misak'a rastlamıştı. Öyle ki, bizimkiler hakkında bu kadarını duydum.

Aram ve Misak evlendiler. Ben Bayazıt'lı bir çocuğa rastlayıp onunla birlikte Yeni Bayazıt'a gidinceye kadar, Aram'ın ailesiyle yaşadım. Orada öğretmen Armenuhi ile karşılaştık ve onunla evlendim. O da Eski Bayazıt'tan göç etmiş olan kendi yakınlarını kaybetmişti. Vardges, Anik, Cema ve Lena isimli dört çocuğumuz oldu. Hepsi de yüksek öğrenim gördü ve çoğu bilim adayı ve doktoru oldu.

Öyle ki, 40 kişilik sülalemizden yalnız ben, Aram, Misak ve teyzemin kızı Vardik kurtulduk.

18 (18).

SOKRAT HAKEYİ MIKIRTİÇYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, BİTLİS VİLAYETİ, KHILAT [AHLAT] BÖLGESİ, PIRKHUS KÖYÜ)

Köyümüz Pırkhus Batı Ermenistan'ın Khılat (tarihi Bıznunik) bölgesinde Nazik Gölü'nün kıyısında, Nemrut Dağı'nın karşısında bulunuyordu; ordan doğuya Muş Ovası yayılıyordu. Güneyinde ise

Van Gölü, doğusunda da Süphan Dağı bulunuyordu. Köyümüzün eğri büğrü, toprakla kaplı sokakları, birbirine dayanan damları vardı. Köylülerin evleri ve ahırları birbirine bitişikti; insanlar ve hayvanlar aynı havayı soluyorlardı. Köyde kırmızı tüften yapılmış bir kilise vardı. Nazik Gölü köyümüzün yakınındaydı. O göl hakkındaki rivayetlere göre Arap atları onun dibinden doğarlarmış. Nazik'in sularında, lezzetli olmaları dışında şifa verici özelliklere de sahip alabalıklar bulunurdu. Tılpi deresi Nazik'ten doğar, Van Gölü'ne dökülürdü.

Nemrut Dağı'nın düz zirvelerinden birinin üstünde havanın açık olduğu günlerde insan görünümlü taşlar gözükürdü. Halk, çok eski zamanlarda yazın bir çobanın sürüsünü dağa çıkardığı efsanesini yaratmıştı. Bu efsaneye göre aniden gök karışıyor ve dağ bulutların arasına süzülüyor, bol miktarda yağmur ve görülmemiş büyüklükte taneciklerle de dolu yağıyordu. O yüzden de köyde şu şarkıyı söylerlerdi:

"Gök ve bulutlar var, dolu geliyor,
Geliyor yağıyor talihsiz Nemrut'a."

Dehşete kapılan çoban diz çöküp Tanrı'dan kendisini kurtarması için yalvarıyor ve sürüsündeki en iyi kuzuyu ona kurban edeceği sözünü veriyor. Yağmur ve dolu tamamen duruyor. Güneş güleryüzlü çehresini gösteriyor. Bir gökkuşağı oluşuyor. Sürü ve çoban kurtuluyorlar. Ama çoban iyi bir kuzu yerine, üstünden bir bit yakalayıp tırnaklarının arasında ezerek başını göğe çevirip şöyle bağırıyor: "Her şeye muktedir olan Yüce Tanrım! Kestiğim kurbanı kabul et." Ve sözümona Tanrı bu sözlere kızarak çobanı bütün sürüsüyle birlikte taşa çeviriyor.

"O Allahsız bir çobanmış lao! O yüzden cezalandırıldı lao!", derdi dedem.

Annem az çok okur yazar bir kadındı ve bir kış elime herhangi bir kitap tutuşturarak beni okula gönderdi. Orda ancak okur yazar olabildim.

Köyümüzde buğday, arpa, keten, kenevir, lahana, şalgam ve başka sebzeler yetiştirirlerdi. Köyde hayvancılık gelişmişti. Köyümüz Bitlis Vilayeti'ne fazla bağlı değildi.

Yedi yaşımdan itibaren babamla çalıştım, saban sürdüm, büyükbaş hayvan besledim.

1913-14 kışında gökte bir kuyruklu yıldız göründü. Büyüklerimizden çoğu kehanetlerde bulunuyordu: "Savaş çıkacak; nehir gibi kan akacak" ya da "deprem olacak", "açlık baş gösterecek" diyorlardı.

1914 yazının yakıcı sıcağında, yetişmiş buğday başakları hafif rüzgârla hafif hafif dalgalanıyorlardı. Aniden uzaktan bizim tarlaya gelen bir atlı gözüme çarptı. O atlı yaklaştı ve babama savaşın başladığı haberini verdi. Seferberlik var; köye gitmek lazım dedi.

Yaşlı erkekleri dahi hamal ("demirbaş") olarak askere alıyorlardı. Ermeni dağlık ülkesinin zorlu kış şartlarında Bitlis'ten, Van'dan, Erzurum'dan, Kharberd'den, Sıvas ve diğer yerlerden yaşlı erkeklerin sırtına Sarıkamış'taki Türk ordusuna erzak yetiştirmeleri için 3-4 put arpa yüklüyorlardı. O, Ermeni erkeklerini sessizce soğuktan ve açlıktan öldürmek için 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren uygulamaya konan en acımasız, en kalleşçe, en canice ve iğrenç plandı. Karla kaplı yollar yüz bin Ermeni erkeğinin cesediyle doldu. Babamı da hamal olarak götürdüler ve biz onu bir daha göremedik. O canavarca

fiilin tek bir sebebi vardı: Ermeni köylerini erkeklerden arındırmak; sonra da korumasız kalmış kadın, çocuk ve yaşlıları kolaylıkla boğazlamak.

Sarıkamış'ta Türk ordusunun tamamen bozguna uğradığı haberleri geliyordu. Türklerden bazıları Sarıkamış ormanlarında donup taşlaşmış; bütün orman onların cesetleriyle kaplanmıştı. O katliamdan sadece Enver Paşa'nın rezil bir şekilde kaçarak sağ kurtulabildiğini anlatıyorlardı. Kardan ve kışın soğuğundan çekinmeyen korkusuz Rus ordusunun sıcak giysileriyle, kavrulmuş buğday yiyen Türk ordusunu önüne katmış ilerlediğini söylüyorlardı. Kurtuluşun yakın olduğunu söylüyorlardı.

1915 yılının Mart ayında, Sarıkamış'ta bozguna uğramış Türk ordusunun bir deri bir kemik kalmış, bitlenmiş, tifüs ve dizanteriye tutulmuş, yırtık pırtık giysileri olan acınası kalıntıları bölgemize ve köyümüze ulaştı.

1915 yılının ilkbaharında Eleşkirt'in zaptedilemez Zilan Dağları'nda ve vadilerinde yaşayan Kürtler Rus ordusunun ilerleyişi nedeniyle batıya doğru kaçıyorlardı. O güruh kadın, çocuk ve yaşlıların dahi canını bağışlamadan gâvurları soyup kılıçtan geçirmek için Türk Hükümeti'nden emir almıştı.

Bir Nisan günü tüfeklerle donatılmış o topluluk köyümüze vardı ve akşam köyü kuşattı. Karanlık basmadan mezarlık yakınlarında bir erkeği öldürdüler. Kimse ona yaklaşıp ölü mü yoksa yaralı mı olduğuna bakmaya cesaret edemedi. Aileler bir araya gelmişti. Çembere alınmış köyden kimse çıkamıyordu. O Kürt sürüsü gece vakti köye girmeye cesaret edemedi. Sabah baktılar ki, hiçbir direniş yok, öldürmek ve yağma yapmak niyetiyle kışın açlıktan uluyan kurt sürüsünün korumasız ve silahsız kurbanına saldırdığı gibi kendi kadınlarıyla birlikte vahşice dört taraftan köye hücum ettiler. Başta sadece 70-80 yaşındaki yaşlıları öldürüyorlardı. Daha sonra ergenlik çağındakileri de biçmeye başladılar. Doksan yaşındaki dedemi evimizin eşiğinde, gözümün önünde öldürdüler. Sabahtan akşam güneş batıncaya kadar köyün bütün mahallelerinden aralıksız silah sesleri duyuluyordu. Hiçbir kurşun boşuna harcanmıyordu. Hızla sokaklarda ve evlerin içinde cesetler üst üste yığılmaya başladı. Damların ve yolların üstünde de cesetler vardı. Analar çocuklarını, çocuklar analarını kaybettiler; zira onların bir yerde kalmalarına izin vermiyorlardı; insanları sokaktan sokağa sürüyorlardı. Ben de annemi ve kız kardeşimi kaybettim. Sonra nasıl olduysa bilmiyorum, yarı delirmiş bir halde olan annem beni buldu; dehşetten büzülmüş ve duvara yapışmış birkaç kadının bulunduğu yüksek duvarlarla çevrili bir avluya götürdü.

Birkaç dakika geçmeden, aniden iki Kürt yukarıdan bize bir çiftenin namlusunu doğrulttu. Dişleri dökülmüş bir Kürt tüfeğin namlusunu göğsüme doğrultarak: "Erkek değil mi? Bu ölmesi için yeterli bir neden" dedi. Bir anda, öne eğilmiş olan annemin, beni öldürmemesi için rica ederek yaşlı Kürdün ayaklarını öpmekte olduğunu fark ettim. Kürt tereddüt etmeye başladı ve ben hemen annemi terk ederek eğri büğrü sokaklardan dayımın evinin karşısında bulunan avluya kaçtım. Az sonra saçları darmadağınık bir halde, nefes nefese ve ceset renginde olan annem avluya girerek şöyle konuştu: "Öldürüyorlar; hiçbir erkek çocuğu canlı bırakmıyorlar; birçok genç zaten sokaklarda kanlar içinde yatıyor. Gidelim! Gidelim burdan! Şimdi başka Kürtler de gelir, bizi öldürürler" dedi ve beni arkasından kuvvetle çekti ve dayımın evine girdik. Orda yaşıtım olan dayımın oğlu Benyamin'i birkaç dakika önce öldürmüşlerdi. O, kanlar

içinde cansız yatıyordu. Annem beni onun yanına yatırdı ve onun kanını parmağıyla alıp benim üzerime sürdü; sözde ben de ölmüştüm. Sonra beni sokağa çıkarıp götürdü, öldürülmüş olanların yanına yatırdı; orda kadınlar yarı delirmiş bir halde kendi saçlarını yoluyor ve elbiselerini yırtıyorlardı. Güzel gelin ve kızlar, kaçırılıp zorla Kürtlere karı olmamak için yüzlerini kurum ve çamurla acayip bir hale sokuyorlardı. Ama çoğu zaman bu da faydalı olmuyor ve birçoğunu saçlarından sürükleyerek kendi yakınlarından ayırıyor ve götürüyorlardı. Her geçen dakika sokaklarda ve evlerde bulunan ceset yığınları daha da yükseliyordu. Ben, daha iki saat önce hayatta olan aydınlık yüzlü yakınlarımın, arkadaşlarımın ve komşularımın cesetlerinin arasında yatıyordum. O cesetlerin çevresini aralarında annemin de bulunduğu yarı delirmiş kadınlar sarmıştı; onlar kendi çocuklarının, erkek kardeşlerinin ve kocalarının başlarını kucaklarına almış haykırıyorlardı. Kürtler, sakladıkları malların, altınların ve gümüşlerin yerlerini göstermelerini talep ederek hem erkeklerden hem de kadınlardan birçoğunu tutup işkenceyle öldürüyorlardı. Güneş batmış, fakat silah sesleri henüz dinmemişti ki, halkın Nazik Gölü'ne doğru kaçtığı haberi kadın ve çocukların arasına yayıldı.

Yaklaşık 400 haneden oluşan köyü kan ve göz yaşıyla yıkadıktan sonra, sırtlanlar köyden uzaklaştı; aklını kaçırmış halktan arda kalanlar ise nereye gittiklerini kendileri de bilmeden yakınlarının güneşin altında şişmiş, acayip bir hal almış cesetlerini yerde bırakarak düşünmeden kaçıyorlardı. Devamlı yanımda olan annem kendi başında tek bir saç teli bırakmamıştı. O, köyden kaçmamız için çabucak beni ayağa kaldırdı. Daha bir iki sokak bile geçmemiştik ki, aniden karşıdaki evden silahlı bir Kürt bana doğru koştu. Tam o anda benim arkadaşım Simon da kaçıyordu. Kürt beni bıraktı onun arkasından koştu. Fırsattan faydalanarak damların üstünden evimize doğru kaçtım. İçeri girip tezek deposunun altına saklandım; akşama kadar orda kaldım. Sonra dışarı çıktım. Eve girmek istedim, ama dedemin cansız cesedi eşikte duruyordu. Geri dönüp yeniden cesetlerin arasında yatmaya karar verdim; ama orda da erkek kardeşimi göğsüne bastırmış olan annemi buldum. Annem beni görünce hayatta olduğuma inanamadı; komşunun evine götürdü; orda, bir grup kadın ve çocuk karanlıkta evin bir köşesine çökmüştü. Ben su istedim; ama su da kalmamıştı. Her şeyi kırıp dökmüşlerdi. Sabah yola koyulup kaçmaya başladık. Köyden kaçan kadın ve çocuk grupları farklı yönlere dağılmışlardı. Bazıları sabah erkenden dağlardaki vadilerden geçerek Khulik Ermeni köyüne kaçtı; Rus ordusu o köyün çok yakınındaydı ve onlar kolaylıkla kurtuldular. Biz ise vadiye girdik. Mülteciler taze ilkbahar bitkilerini yemeye ve taşan ırmağın suyunu içmeye başladı. Annem erkek kardeşimi ırmağın kıyısına, büyük bir kaya parçasının altına, yeşilliklerin üstüne yatırarak bana onun yanından ayrılmamamı tembihledi. Kendisi ise Sıpradzor Ermeni Köyü'ne biraz yiyecek temin etmeye gitti. Ama biraz uzaklaşmıştı ki, bir grup Kürt çığlıklar atarak, küfrederek ırmağın kıyısına, vadinin içine dağılmış olan kadın ve çocuklardan oluşan mültecilere ateş etmeye başladı. Vadi kadın ve çocukların feryatlarıyla inledi. Ben erkek kardeşimi bırakarak bir taş yığının arkasına saklandım. Annem silah seslerini duyarak nefes nefese geri geldi, erkek kardeşimi otların üzerinden aldı ve gözleri beni aradı. Kürtler uzaklaşınca dışarı çıktım ve anneme yaklaştım. Göle doğru tırmandık. Aniden bir başka Kürt grubu üstümüze saldırdı. O Kürtlerden biri büyük pabuçlarıma göz dikti ve beni öldürmek için hançerini çıkardı.

Annem onun ayaklarına kapandı; ama bu onda acıma duyguları uyandırmadı. Bir Kürt kadın onun ateş etmesine izin vermedi. Ben Khiyartank Köyü'ne doğru kaçtım. Annem de 150 aç susuz mülteciyle beraber oraya geldi. Orda belli bir süre kaldık. Haziran başlarında insanlar gelip Sultan'ın yeni bir emriyle Ermeni katliamının her yerde yasaklandığını ve bütün hayatta kalanların köylerine geri dönmeleri gerektiğini bildirdiler. Biz de mecburen geri döndük.

Khılat bölgesindeki 23 Ermeni Köyü'nün bir kısmı Nemrut'un eteklerinde ve yamaçlarında bulunuyordu. O köylerin sakinleri tamamen kılıçtan geçirilmişlerdi. Khılat bölgesinin bütün Ermeni köyleri yerle bir edilmişti; bu köylerin isimleri şunlardı: Agrak, Hağağ, Eymal, Teğvut, Tukh, Tapavank, Khulik, Khotadzor, Tsağken, Tsığak, Koştyan, Kıtsvak, Kamurc, Hersonk, Cizire, Metsk, Matnavank, Camuldi, Şamiram, Urtap, Cırhor, Sıpradzor, ve Miyandzak. Köyümüze vardıktan sonra köyün yukarı kısmında bulunan büyük bir eve doluştuk. O eziyetli geceyi aç ve susuz, birbirimize yaslanarak bir şekilde geçirdik. Sabah Kürtler gelip bizi buldular; gelin ve kızlara gözlerimizin önünde tecavüz ettiler. Kız giysileri giymiş bir oğlan vardı, onu da kız sanıp götürdüler; ama erkek olduğunu farkedince onu da öldürmüşlerdi. Annem, erkek ve kız kardeşlerimle göle doğru kaçarken onun cesedini gördük. Yolda, bir yaşındaki erkek kardeşim öldü. Biz kendi ellerimizle toprağı kazıp onu kundağıyla beraber gömdük. Annem, yanında çobanlık yapayım diye beni tanıdık Kürt Binbo'ya teslim etti. Ama o annemi ve kız kardeşimi evinde tutmak istemedi. Onlar tekrar erkek kardeşimin mezarının yanına, harabe halindeki avluya geri döndüler.

Birkaç gün sonra Kürtler panik halinde Muş Ovası'na doğru kaçmaya başladılar. İkinci Nikolay'ın ordusu ilerliyordu. Eskiden Ermenilerin yaşadığı bizim Khılat bölgesinde tek bir Ermeninin nefesi dahi hisssedilmiyordu. O bölgedeki bütün köylerin sakinlerini kılıçtan geçirmişlerdi. Şimdi sıra Muş Ovası'na ve onun dağlık kesimlerine, Sasun'a gelmişti.

Ben çabucak gidip annemi erkek kardeşimin mezarının üstünde ağlarken buldum. Annem benden zorlukla ayrıldı. 1915 yılının Haziran ayında köle olarak Kürt efendimle Muş Ovası'na doğru yola düştüm. Cizren Köyü'nün Kürtleri dehşete kapılmış kaçıyorlardı. Kürt Binbo kağnısına dört öküz bağlamıştı ve ben de son çiftin üstüne oturmuş öküzleri sürüyordum. Bizim köyün tarlalarının yakınından geçtik; hiçbir bacadan duman çıkmıyordu. Ben de artık her şeyimle bir Kürt gibiydim. Sokrat olan adımı Abdülbaki yapmışlar, saçlarımı Kürt usulü kesmişler, başıma da sarık bağlamışlardı. Ama Kürt piçleri Ermeni olduğumu duyup bir gün çobanlık yaparken beni tuttular ve haç şeklini verdikleri tahtalarına, Hıristiyanların Haçı'na küfreder gibi küfretmeye zorladılar. Ben onların isteklerine uymadım; bunun intikamını almak için bütün bir kazan sütü başımdan aşağı döküp gittiler. Aralarından birisi geride kaldı ve bana Ermenice dedi ki: "Küfretseydin be! Ne olurdu ki? Kolayca kurtulurdun." Ben onun Ermeni olup kendi durumuna alışmış olmasına çok şaşırdım.

Ben Kürt efendimin yanından kaçtım. Birçok kez Kürtler üstüme saldırdı; ama mucize eseri olarak kurtuldum. Büyük zorluklarla Rus ordusunun askerlerine ulaştım. Orda birçok Ermeni gönüllü de vardı. Ama onlar Muş Ovası'nda toplam bir gün kaldılar. Tarihler 16 Temmuz 1915'i gösteriyordu. Ruslar geri çekildiklerinde de Muş Ovası'nda kalan bütün Ermeniler onlarla birlikte göç yolunu tuttu. Göç yolu çok

korkunçtu. Annem artık yoktu. Ben 5 yaşındaki kız kardeşimi bulmuştum. Onun elinden tutarak büyük zorluklarla Iğdır'a ulaştım; daha sonra da Eçmiyatsin'e gittim. Ama muhacirler arasında tifüs salgını ve başka salgın hastalıklar da kol gezdiği için sayısız kurban verdik. Her sabah kağnıyla gelip ölmüş olanları ve onlarla birlikte can çekişenleri topluyorlardı.

Sonra ben de Eçmiyatsin öksüzler yurduna girdim. Ondan sonra da bizi Aştarak'a naklettiler. 1915 yılının sonbahar sonlarında Aştarak'ta 300'den fazla çocuk barındıran 5 öksüzler yurdu vardı. O yetimhaneler Moskova'nın gözetimi altındaydı ve bizi çok iyi eğitiyorlardı; aynı zamanda bize pratik bilgiler ve iş eğitimi de veriyorlardı. Ama memleket özlemi hepimizin gönlünde kaldı.

19 (19).

HIMAYAK BOYACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, BİTLİS, KHALTİK KÖYÜ)

Köyümüz ormanlarla çevriliydi. Yalnız Haç Ormanı'nda ağaç kesmeyi günah sayarlardı. Diğer ormanlarda ağaç keserlerdi. Köyümüz dağın eteklerindeydi. Köyümüzde dokuz doğal kaynak bulunurdu. Sulu tarım için elverişli şartlar yaratan iki deremiz vardı. Köyümüzde 550 Ermeni aile yaşıyordu. Her bir aile 6-7 kişiden oluşurdu; demek ki, yaklaşık 3000 Ermeni nüfus vardı.

Köyümüz bir şehir gibiydi. İki katlı taş binalarda yaşıyorduk. Nüfus genel olarak tarımla uğraşırdı. Mesleklerden en yaygın olanları dokumacılık, çömlekçilik, demircilikti. Babam demirciydi. O, ayakkabıların altına çakılan özel çiviler imal ediyordu. Darı, buğday ekiyor, şalgam yetiştiriyorduk. Yılda iki kez ürün alıyorduk. Elde ettiğimiz mahsul bizi ancak geçindiriyordu. Pamuk üreticiliği de gelişmişti. Pamuğu ekip, topluyor, makarayla büküyor, sonra da o iplikle kumaş dokuyor, kumaşı boyayıp sonra da satıyorlardı. Çömlek imalatçıları ise köy sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılıyor, ürettiklerini diğer köy ve şehirlere götürüp satıyorlardı.

Köyde kemerli ve sağlam iki taş köprü vardı.

Ailemiz, babam ve amcamın ailelerinden oluşuyordu. Hep birlikte yaşıyorduk; her biri on-onbeş candan oluşan toplam 15 haneydik. Herkes birbiriyle barışık yaşardı. Yazın soğuk sularda, kışın ise ahırda su ısıtıp yıkanırdık. Ahırda inek, eşek, öküz beslerdik. Yılın birinde hayvanlar hastalanıp öldü.

Evin birinci katında genel bir yatak odası bulunuyordu. Binanın pencereleri vardı; ama pencerelerde cam yoktu; kağıda yağ sürüp pencerelere yapıştırıyorlardı.

Ailemiz, ben, babam, annem, erkek ve kız kardeşlerimden oluşuyordu. Köyde iki okul vardı. Bunlardan biri Gregoryen okuluydu ve dördü kız, geri kalanı erkek olmak üzere 104 öğrencisi vardı. Diğeri ise Protestan okuluydu. Okulda ana dilimizi, Türkçe, Fransızca, tarih ve coğrafya öğreniyorduk. Ben 1914'e kadar okula gittim.

Aziz Gevorg adını taşıyan bir kilisemiz vardı. O yontulmuş bazalt taşından dört sütun üzerinde inşa edilmişti. Dini bayramlarda bütün köy o kiliseye dolardı. Gregoryen ve Protestan Ermeniler barış içinde yaşarlardı. Katliam sırasında Türkler o kiliseyi yıkmak istediler ama başaramadılar.

Köyde trahomu bile tedavi eden hekimlerimiz vardı. Kürt köylerine yakın olmamıza rağmen Ermenice konuşurduk; ama birçok insan Kürtçe bilmezdi. Kilise vaazlarında büyük ölçüde grabar [klasik Ermenice] ifadeler kullanılırdı.

Toplantılar kilisenin avlusunda, vaftiz ve düğünler ise kilisenin içinde yapılırdı. Yaşam tarzı Avrupa'dakiyle hemen hemen aynıydı; zira birçok kişi yurtdışına çalışmaya gidip geri geliyor ve beraberinde batı tarzı elbiseler, ayakkabılar getiriyordu.

Ermenilerle Kürtler hemen hemen barış içinde yaşıyorlardı; ama Kürt Faraz Ağa'nın, kocası para kazanmak için gurbete çalışmaya giden bir Ermeni kadını kaçırdığını hatırlıyorum. Kürdün karısı şikâyet edince Kürt Ağa ona şöyle demişti: "Ben onu çalıştırmak için buraya getirdim; asıl karım sensin." O Ermeni kadın köye geldi; sonra da Muş'a kaçtı.

Serob Paşa'nın grubunda olan Murad, Hakob adında fedayilerimiz vardı; ama onlar birbirleriyle anlaşamıyorlardı.

1908'de Hürriyet ilan edildiğinde, başlangıçta herkes Ermeni ve Türk'ün kardeşçe beraber yaşayacağı konusunda hemfikirdi. Hatta köyümüzde şölen oldu ve tüfekler ateşlendi. Ama daha sonraki günlerde bunun aldatıcı bir düşünce olduğunu hissettik. Amcamın oğlu beni yanına aldı ve birlikte Bitlis'e gittik. Yolda giderken ben onun giysisinin ucundan tutuyordum. Bitlis'e gidip çarşıyı dolaştık; müzik çalınan yeri bulduk. Biz köylü çocuklar şaşkınlıkla izliyorduk. Vali sahneye çıktı; çalgıcılara birer altın dağıttı. Biz geri döndük; üstünde bir haç dikili olan Serob Paşa'nın mezarının bulunduğu Karmıravank'tan geçtik. Haçı öpüp yolumuza devam ettik.

Müteakip yıllarda bir soğukluk baş gösterdi. İnsanlar Türkün siyasetinin değişmediğini çok çabuk anladılar.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ben 13 yaşımdaydım. Savaş, Türk ve Kürtlerin "dayılarımız" olarak gördükleri Ruslara karşı yürütülüyordu. Hürriyet'e kadar Hıristiyanlar askere alınmıyordu ise de, Hürriyet'ten sonra Ruslara karşı savaşmaları için Ermenileri de askere almaya başladılar. Askere gitmeyi reddedeni döverek öldürüyorlardı. Bütün silahları topladılar. Silah olmayan yerde silah arıyorlardı.

Bizde katliam 12 Haziran 1915 günü başladı. Bitlis'le birlikte bizim köylüler de katledildi; zira bizim köydekilerin hepsi de zanaatkârdı. Türk Hükümeti sözde bizi korumak amacıyla köye bir birlik yerleştirdi. Onlar bizim köyün sakinlerinden korkuyorlardı. Çevredeki Kürt Ağaların birlikleri de vardı ve bizim köy hepsini doyurmaya mecburdu. Ermeni gençlerini çoktan askere almışlardı. Onlar, Bitlis'i savunmak için dağlarımızda mevziler kazmışlardı. Kimin ne mesleği olduğunu dikkate alıp çalıştırdılar. Bütün zanaatkârlar orduda görev yapıyordu. Ağaçları kestiriyorlardı; çömlekçiler kaplar ve Bitlis'e su taşıyacak künkler imal ediyorlardı. Terziler askeri elbiseler dikiyor; haftada üç kere hazır malları hükümete teslim etmeye gidiyorlardı.

Rus ordusu yaklaşmakta idi. Türk ordusu kitlesel olarak kaçıyordu. Bir gün amcam hastalanmıştı. Bizim de bir eşeğimiz vardı. Köylülerle birlikte ben de Bitlis'e mal teslim etmeye gittim. Dört silahlı Kürt de bize eşlik ediyordu. Bize: "Çabuk köyünüze dönün dediler." Bir de baktık ki, Arap üniformalı, başlarında sarık ve ayaklarında çarık bulunan, don giymiş askerler Bitlis'e doluştular. Öyle bir an geldi ki, şehirdeki trafik durdu. Geri dönmek için şehir içinden, uzun bir yoldan geçtik. Birden ağlama sızlama sesleri duyduk.

Katliam başlamıştı. Türkler üstümüze saldırdılar; eşeklerimizi çalıp, katırlarımızı götürdüler ve bizi dövmeye başladılar; sonra da karakola götürdüler. Bitlis'te katliam başladı. Evleri ateşe veriyorlardı. Sabaha kadar orda kaldık. Biz 5-6 çocuktuk. Bizi ne zaman öldürecekler diye düşünüyorduk. Üstü kapalı bir araba geldi. Kılıcın ucuyla perdeyi aralayıp tükürdüler ve gittiler. Aradan birkaç saat geçti; bir çukura doğru götürülen öldürülmüş bir Rusun cesedini gördüm. Bir Rus general da gelmişti; onu da başından vurup çukura attılar: hem ölüyü hem de yarı ölüyü oraya attılar

Biz altı çocuktuk. Muşeğ Ğazaryan da aramızdaydı. Bizi geri çevirdiler; ama Bitlis'ten çıkana kadar Türk kadınlarının damların üstünde şöyle haykırdıklarını gördük: "Bunları nereye götürüyorsunuz? Kesin onları!" Bizi şehirden çıkardılar. Yolumuzun üzerinde bir tarla vardı. Bir de baktık ki, Türkler ve Kürtler geliyor ve bizi öldürmek istiyorlar. Bize dediler ki: "Bize bir söz verin, sizi kurtaralım." Biz de istedikleri sözü verdik. Köye vardık. Baktık ki, köyde katliam başlamış. Biz üç çocuk ve Muşeğ Ğazaryan dağa kaçtık. Ordan Van Gölü görünüyordu. Hava karardı. Köyden kurtulabilenlerden herbirinin birer taşın ardına saklandığını gördük. Biz çocukları katliamın bitip bitmediğini öğrenelim diye köye gönderdiler. Karşımıza Türk askerler çıktı. Kaçmaya başladık. Türkler de arkamızdan geliyordu. Ben ve amcamın oğlu Hıraç kaçarken, amcamın oğlunu yakaladılar. Artık ona ne olduysa bilmiyorum; görünüşe göre onu öldürdüler. Sonra ben evimize gittim ve bizimkilerin matemli olduklarını gördüm.

20 gün kadar sonra, yeniden şehre gideceğimiz zaman yeniden katliama başladıklarını gördük. Kaçmak istedim. Bir zaptiye geldi ve beni öldürmek istedi. Hayatımı bir Türk kadın kurtardı. Ondan sonra ailemizden kimseyi bulamadım. Ne kadar aradımsa da bulamadım. Yalnız son gün dağa çıktık; aç ve susuzduk. Taşların dibinde ölü ya da diri bir sürü kadın ve çocuk vardı. Bir adamın aşağıdan yukarı doğru geldiğini gördük. Dağdan indik; adam bizi görüp sevindi; bize iki parça ekmek ve bir avuç buğday verdi. Biz, dört kişi bunları açgözlülükle yedik. O bize: "Hemen su içip kaçın" dedi. Dağa kaçtık. Geceyi bir vadide geçirdik. Sabah yeniden köye gitmeye karar verdik. Gidip bahçelerde yiyecek meyve aramaya başladık; açtık. Köyümüzden kaçan yaklaşık 20 kişilik bir grup adamın bir çukurun içerisine saklandıklarını gördük. Kadınlar tarlalara dolmuştu; ağlama sızlamalar duyuluyordu. Ben yeniden dağa çıktım; belki de annemi bulurum, diye düşünüyordum. Gün ağarmaya başlamıştı. Türkler köyümüzü yağmalıyordu. Türklerin, yağmaladıkları malları nasıl birbirlerinin elinden kaptıklarını gördük. Ondan sonra hiçbir akrabamı bulamadım. Bütün köy cayır cayır yanıyordu. Gökyüzü aydınlanmıştı. Adı Toros olan, bir yaralı gördük. "Bizimle gel" dedik.

"Hayır gelmem; gelemem, yaralıyım" dedi.

Kaçtık. Ayağıma diken batmıştı ve acıyordu; ağlıyordum. Birden bir adamın geldiğini gördük ve kaçtık. Türk askerleri köyden bir grup kadını toplamış kışlalarına götürüyorlardı. O anda çukura saklanmış Ermeniler kaçtılar. Türkler ateş açıp birisini öldürdüler. Adamın biri ayağımın altından geçerek kaçmak istiyordu; ben onun arkasına takıldım. Dört ayak üstünde yüz metre kadar yürüdük. Bir mağaraya girdik ve içerde bir sürü insan olduğunu gördük. Hava yoktu, boğuluyorduk. Hareket de edemiyorduk. Biz, beş çocuğu dışarı çıkardılar. Baktık ki, dışarda ateş ediliyor. Türkler hem aşağıda hem de yukarda mevzilenmişti. Bir Türk subayı Kharberdli bir çocuğu yakaladı; ona şeker verdi ki, Ermenice "Dışarı çıkın" desin. Türk, çocuğun eline bir mum tutuşturdu ve ona: "Git bak, içerde kim var" dedi.

O çocuk "İçerde kimse yok diyerek" dışarı çıktı.

Vadiden silah sesleri duyuluyordu. Bizi Türk birliğine götürdüler. Akşam oldu; erkeklerin ellerini bağladılar. Bizimkilerin aklına rüşvet teklif etmek geldi. Ama sabah Bitlis tarafından çarpışma başladı. Genel komutanın birliği ziyaret ettiğini gördük. Askerler de toplarıyla geldiler. Biz ise, ne zaman öldürüleceğiz diye bekliyorduk ve susuzduk. Gelip bütün çocukları da bağladılar. Sıra bana geldiğinde ipin sonu gelmişti. Ben bağlı olmadığım için onlardan en şanslısı olduğumu düşünüp kaçtım. Dört tarafta muhacirler vardı. Katliam vardı. Karşıma iki zavallı Ermeni yakalamış olan dört asker çıktı. O Ermeniler benden su istediler. Başlarını eğer eğmez vurularak öldürüldüler. İkisi de yere yığıldı. Ben ise korkudan titriyordum.

Ve Rus ordusu geldi. Türk muhacirler kaçıyor, kargaşa hüküm sürüyordu. Kaçmak istiyordum. Evin arkasına geçip kaçtım. Geceyarısı dağa çıktım. Sabah dağın zirvesinden Bitlis'in göründüğünü gördüm. Yukardan köyümüz de gözüküyordu. Bir taşın dibinde iki gün kaldım. Yalnızdım; yanımda kimse yoktu. Birden bir çocuk sesi duydum. Bir buğday tarlası gördüm. Kadınlar orda oturmuşlardı. Orda teyzemi ve amcamın oğlunu buldum. Hepsi de açtılar. Yere saçılmış buğday tanelerini yiyorlardı.

Bana: "Git Ruben'i uyandır" dediler. Gidip onu uyandırdım. İki Kürt gelerek beni çekti. Kürt beni öldürmek istedi; ama yanındaki: "Günahtır" dedi. Beni evlerine götürdüler. Gündüz hayvanlarını otlatmaya götürüyordum; gece de eve gidiyordum. Ben de tifüse yakalanmıştım. Hayvanları otlatmaya götürdüğümde köyümüz uzaktan görünüyordu. Akşam Kürt piçleri bana tahtalarla vuruyorlardı. Ben ölesiye çalışıyordum. Amcamın karısı da o köydeydi; ama birbirimizi görmeye hakkımız yoktu. O Kürt köyünde ben Manukyan Askanaz'a rastladım. O bizim köydendi ve hayvanları birlikte otlatmaya başladık. O annesi ve ablasıyla başka bir Kürdün evinde yaşıyordu. Kış geldi. Biz orda bir aydan fazla yaşadık. İnsanlar beni Müslüman sanıyorlardı. Ama birisi geldi ve bana: "Sen Ermenisin; Müslüman değilsin" dedi.

Kürt kadınlar da: "Hayır o Müslüman" diye cevap verdiler.

O zaman adam şöyle dedi: "Eğer müslümansa Haç'a küfretsin."

Ben de anlamadığım Kürtçe kelimelerle onun inancına küfrettim.

Adam kızdı ve beni öldürmek istedi. Benim yaşadığım evde bana ayrı yemek veriyorlardı. Kürt çocukları kaşıklarını alıp gelerek benim yemeğimi yiyorlardı. Bu şekilde kışa kadar yaşadım.

Ruslar geldiğinde Şubat ayındaydık. Hepimiz sırtımızda yüklerle kaçıyorduk. Rusların köyümüze girdiği, bütün Kürtlerin kaçtığı, hayvanların ahırlarda kaldığı haberi geldi. Hayvanların bağlarını çözdük ve hareket ettik. Her yer buz tutmuş, dere donmuştu. Donmuş derenin içine düştüm. Islaktım ve titriyordum. İki gün boyunca kaçtık. Sırtımdaki yük de ağırdı. Kaçış imkânı bulmayı düşünüyordum; niyetim kaçmaktı. Sabah herkes hazır olduğunda evin arkasına doğru uzandım. Başımda sarık ve üstümde Kürt giysileri vardı. Derin bir vadiye ulaştım. Karşıdan bir grup Kürdün geldiğini, hayvanlarıyla birlikte kaçtıklarını gördüm. Bana: "nereye gidiyorsun" diye seslendiler. Ben ise kaçtım. Bir samanlığa girdim; otların üzerinde uyudum. Sabah kalkıp köye girdim. İki Türk asker geldi; bunların yanından da kaçtım. Bir de atlı Rus Kazak geldi. Ben onu kucakladım. Ona: "Ermeniyim" dedim.

O bana: "Bizimle gelir misin?" diye sordu.

"Evet" dedim.

Beni komutanın yanına götürdü. Yiyecek getirdiler. Bir testi getirdiler ve: "git su getir" dediler. Suyu götürdüm. Su dolu testiyi ve bir somun ekmeği Türk esirlerin önüne koydular.

Ben Rusları takip ettim. Başka bir köye gidip iki çocuğa rastladım. Açtılar. Onlara ekmek verdim; yediler. Bitlis'e gitmeye hazırlandık. Ruslar bana: "Bala can" ismini taktılar. Onlar at üstünde yol alıyordu, ben ise yürüyordum. O çocukları köyde bırakıp beni yanlarına alarak Bitlis'e doğru götürdüler. Bir köye girdik. Atların ayakları kara saplanıyordu. İki Türk yakaladılar; önceden de iki esir olduğundan, dört Türk esir oldu. Yolu geçmek için geldik. O dört esiri köprünün üzerinden geçirdiler; ben ise komutanla birlikte suya girdim; nehrin öbür yakasına geçtim. Bitlis'e girdik. Beni giydirdiler. Birden dayıma rastladım. O beni alıp Protestan kilisesine götürdü. Birkaç gün sonra da bizleri Van'a nakledeceklerdi. Gidip Andranik'ten, Sımbat'tan izin aldılar. Van'a gideceğimiz gün Andranik Muş'tan Bitlis'e gelmişti. Bizi Datvan'a götüreceklerdi. Andranik geldi. Datvan'dan Van'a yürüyerek gittik. Mart 1916'tan yaza kadar ordaki yetimhanede kaldım. O yetimhanede 500 çocuk vardı.

İkinci göç sırasında bizi arabalara bindirip Eski Beyazıt'a götürdüler. Yolu Ermeni gönüllüler koruyordu. Berkri Nehri'ni geçtik. Ordan da Iğdır, Aleksandrapol ve Dilican'a gittik.

1916 yılında Sevan'a yerleştik. Andranik Calaloğlu'dan Sevan'a geldi. Bizim durumumuz çok vahimdi; ekmek dileniyorduk. Rahip Yeğişe gidip un rica etmemizi salık verdi; ama vermediler. Sonra bizi Tsağkadzor'a götürdüler. 1920 yılına kadar yetimhanede kaldım.

Dışarı çıktığımızda yalnız yaşayamıyordum. Evlendim; dört kızım ve bir oğlum oldu. Ben çocuklarıma benim şehitlerimin adlarını koydum: Şoğik, Yervand...

Katliam sırasında bütün yakınlarımı kaybettim ve esaret döneminde de Türklerin ve Kürtlerin zulmüne tanık oldum. Benim yüreğim kinle dolu. Yeğişe Çarents'in dediği gibi, ben de kurtuluşumuzun toplu kuvvetimizde olduğunu düşünüyorum.

20 (20).

AĞAVNİ MIKIRTİÇİ MIKIRTİÇYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, BİTLİS)

Biz Bitlis'in yerlisiyiz. Ben Mukhsi* Vardan'ın tornuyum. Bizim evimizi Türkler yıktı. Evde 70 kişiydik; ailemizde 7 erkek, 5 kız çocuk vardı. Bütün erkekler Türkler tarafından öldürüldü. Şimdi koskoca sülalemizden bir tek ben ve bir de Moskova'da general olan Misak kaldık.

Tehcirden önce, 1914'te gelip ağabeyimi askere götürdüler; onbaşı oldu. O, bir kere bizi görmeye geldi. Babam ona: "Khosrov lao! gitme!" dedi.

Ağabeyim: "Nasıl gitmeyeyim?! Onbaşıyım, gitmezsem Türkler bizi yakar" dedi.

Gitti ve bir daha geri gelmedi. Birkaç Ermeni asker kaçmayı kararlaştırmıştı; Türkler onların üzerine ateş açmış, ama onlardan birkaçı Aras Nehri'ne atlayarak kurtulup Rus ordusuna sığınmışlardı.

Babam askerden kaçarak evimizin yakınındaki saman yığınlarının arasına girmişti. Osmanlı Türkleri gelip onu dışarı çektiler ve öldürdüler. Biz öksüz kaldık.

Türk komşumuz Yusuf Efendi bize acıyıp bizleri evine götürdü. Kürt Hamidiye askerleri gelip anneme: "Altınlar nerde?" diye sordular. Annem korkudan "İşte burda, güğümün içinde" diye cevap verdi. Türkler altınları alıp gitti. Bizi saklayan o Türk komşu altınları kendisine vermediği için anneme kızdı ve bizi evden çıkardı. Dışarı çıktık; sokaklar hep öldürülmüş insanların cesetleriyle doluydu; bütün Ermenileri katletmişlerdi. Geri kalan bizleri de sürgüne gönderdiler; ama nereye gideceğimizi bilmiyorduk. Yolda bir gürültü patırtı koptu, feryatlar duyuldu, kargaşalık oldu. Türk zaptiyeler geride kalanları süngülüyorlardı. Geceleri de kızları ve kadınları kaçırıyorlardı. Annemi de götürerek ona tecavüz edip geri getirdiler. Babam iyi ki öldürülmüştü de namusuna leke sürüldüğünü görmedi.

Sürgün yolunda kağnımızın suda devrildiğini hatırlıyorum. Çoğu insan Fırat Nehri'nde boğuldu; birçoğu da öldürüp nehre atılıyordu. Öyle ki, Fırat Nehri kan rengine boyanmıştı.

Yürüyerek Kars Şehri'ne vardık. Loris Melikov'un, bir adamı ayağını bir kartalın üstüne koymuşken canladıran heykelini gördük. Ordan yürüyerek Iğdır'a gittik. Muhacirlerle birlikte Eçmiatsin'e vardık. Muhacirler hasta, erimiş, güçsüz bir vaziyette manastırın duvarlarının dibine serilmişlerdi. Yaşlı, genç, hepsi de hastaydı ve can çekişiyordu. İki adam gelip çocuklara ekmek ve yumurta dağıttı. Anneme bir yumurta ve ekmek verdiler. Annem onlara dedi ki: "Beni iki yavrum var."

Onlar bir yumurta daha verdiler ve yedik. Meğer onlardan biri Hovhannes Tumanyan'mış! Birden sağanak yağmur başladı. Bütün muhacirler yağmurun altında kaldı. Annem ıslanmayalım diye üstümüze bir muşamba örttü.

Hovhannes Tumanyan, muhacirlerin barınabilmesi için keşişlerin kaldığı odaların anahtarlarını versin diye jamgoçu Katolikosun yanına gönderdi; ama Katolikos odalar pislenir diye bu talebi geri çevirdi. O zaman Hovhannes Tumanyan baltayı alıp odaların kapılarını kırmaya ve muhacirleri içeri almaya başladı

* Mukhsi: Kudüs'e gidip hacı olanlara denir.

ve şöyle konuştu: “Gidip deyin ki, Bütün Ermenilerin Katolikos’u muhacirleri içeri almayı reddetti; ama Bütün Ermenilerin Şairi Hovhannes Tumanyan kapıları baltayla kırıp muhacirleri içeri soktu.”

Annem muşambayı üstümüzden çekti; üzerindeki suyu döktü ve bizi o odalara götürdü; böylece ısındık. Ama sabah muhacirlerden birçoğu ölmüştü bile. Kolera salgını dehşet verici boyutlara ulaşmıştı. Zavallı annem de koleradan payını aldı ve öldü. Ben tamamen yalnız ve sahipsiz kaldım. Muhacirlerle birlikte Yerevan’a ulaştım. Yerevan’da bize iyi muamele etmediler; bize “muhacir” diyorlardı.

Yerevan’da Abovyan isimli okulda öğrenim gördüm. 1933’te, o zaman üniversite fakültesi olan Ziraat Enstitüsü’nü bitirdim. 1933-36 yıllarında Stepanavan’da ziraat mühendisi olarak çalıştım. Ağasi Khancıyan’la tanıştım; Matsak Papyan ise bizim kolhozun başkanıydı. Emektar ziraatçı ünvanını aldım. Savaş yıllarında cephe gerisinde görev yapıp ödüllendirildim. Elli beş yıl buğday ikmal bakanlığında baş uzman olarak çalıştım. Bir dizi takdirnamem ve şeref ödülüm vardır.

21 (21).

SIRBUHİ MIKIRTİÇİ MURADYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1911 BİTLİS VİLAYETİ, KHİZAN BÖLGESİ, SURB KHAÇ KÖYÜ)

Ben Felaket’ten kurtulup hayatta kaldım; şimdi Yerevan’da yaşıyorum. Bizim sülalemizi anlatmak istiyorum. 1911’de Bitlis Vilayeti’nin Khizan bölgesinde bulunan Surb Khaç Köyü’nde, Surb Khaç Manastırı’nın yakınında doğdum. Dedelerimin dedeleri Surb Khaç Köyü’nü dağın yamacında, hepsi birbiriyle akraba olan sadece 10 ailenin yaşadığı güzel bir yerde inşa etmişler.

Sülalemiz çok büyükmüş; yaklaşık 100 kişiden oluşurmuş. Dedem Murad Muradyan Kudüs’e gitmişmiş; bu yüzden de kendisine Muğdusi Murad derlermiş. Dedemin üç oğlu olmuş: çok akıllı bir insan olan Hakob, göç sırasında manastırın altın haçını gece vakti indirip duvarın içinde saklayan Khaçatur, ve kilise mütevelli heyetinden cesur bir adam olan ve Bitlis’le köy arasındaki bağlantıyı koruyan babam Mıkırtiç. Murad dedem çok akıllı bir adammış ve onun sülalesi Khizan bölgesinde büyük ün sahibiymiş.

Annemin babası, dedem Bağdasar Khizan bölgesindeki bir köyde yaşarmış. Onun üç kızı ve birçok oğlu olmuş; ben onlardan ikisini hatırlıyorum; kızlarından Kakav ise benim annemdi. Onun Parişan ve Nigyaran isimli iki kız kardeşi vardı.

Daha Abdülhamit döneminde dedem Türklerin barbarlıklarını dikkate alarak, çocuklarını hatta kızlarını bile ava götürmüş ve onlara demiş ki: “Sevgili çocuklarım, öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, hepiniz de tüfek tutmasını bilmelisiniz.” Ve dedem bunu yapmayı başarmış. Annem Kakavik göç döneminde iki kişi öldürmüş; onlardan biri de eşkıya başı Cıbo’ymuş. O köye saldırmış; köylüler direniş göstermişler; o Kürt Cıbo köye gelip en zengin evin damına oturup kendisine altın verilmesini istemiş. Annem gizli bir yoldan dedem Bağdasar’a haber vermiş ve demiş ki: “Cıbo yine geldi; altın istiyor; ama benim de param yok.”

Babam şöyle cevap vermiş: “Sen içerden diren; biz de dışardan ateş ederiz.”

Ve o şekilde silahlı çatışma başlamış.

O zamanlar babam İstanbul’da bulunuyormuş ve anneme tabanca göndermişmiş. Annem bahçeden ateş etmiş ve eşkıya Cıbo annemin Browning’inden çıkan kurşunla ölmüş.

1915’te Türkler saldırdıklarında dedem usta Bağdasar demirci atölyesini Khizan dağlarındaki bir mağaraya nakletmiş ve el yapımı silahlar, tabanca, tüfek imal edip yakın dağlarda saklanan fedayilere göndermiş.

Annem Kakavik çocuklarıyla evde kalmış. Biz toplam 11 kişiydik.

1915’te Türkler Bitlis Vilayeti’ne saldırdılar; yolları kapattılar ve dehşet verici katliam başladı. Türkler halkı toplayıp samanlıklara doldurdular ve samanlıkları ateşe verdiler. Kadın, çocuk ayrımı yapmıyorlardı; herkesi öldürüyorlardı.

Kürt çobanımız Abro yardımımıza koştu. Bizi, İki ay kalacağımız komşu Busakants Köyü’ne götürdü. Ama bizi ihbar ettiler; nehre atıp suda boğmak istiyorlardı. Ancak Busakants Köyü’nün dağlarındaki 45 kişilik fedayi grubunun lideri Gnel’e haber vermişler; o da fedayileriyle Türklerin üzerine saldırıp bize yol açtı. Bizi Bitlis’ten Van’a hareket eden göçmen kervanına yetiştirdiler.

Hatırladığım kadarıyla fedayilerin lideri Gnel teyzemin kocasıydı; daha 1894-96 katliamı yıllarından çatışma tecrübesi vardı ve bir fedayi grubu kurmuştu. Ahtamar Manastırı’nda öğrenim görmüştü. 1915 yılında, iki yüz kişilik bir fedayi grubu oluşturmuştu. O grup Türklerin kapattığı o dağ yolunda gece vakti Türklere saldırıp onların saflarında panik yaratarak Van’a giden yolu açmış ve muhacirlere de Van’a kadar eşlik etmişti.

Farklı bölgelerden gelen muhacirler açık bir alanda toplanmışlardı. Gelip biraz su içmek ve istirahat etmek için bir çeşmenin yakınına oturmuşlardı. O kafilelerin içinde biz de vardık. Annem Kakavik heybesinin iki gözüne küçük çocuklarını, biricik oğlu Muradik’i ve bir kızını koymuştu; büyük kızlar, ben ve kız kardeşim ise onun ellerinden tutuyorduk. Aniden karşımıza bir Türk çıktı; annemin büyüleyici güzelliğini görüp taş kesildi ve annemi kaçırmak için hemen biz çocukların üzerine ateş etmeye başladı. Ama annem entarisinin altından tabancasını çıkarıp onun alnına ateş etti. Türk yere yığıldı; ama ben de yaralıydım. Elimi uzatıp annemin eteğini ancak tutabildim. Annem ise yaralı olduğumu görüp beni çeşmenin yanına götürdü; yaramı temizledi, yıkadı ve bana su içirdi. Bir mağarada geceledik. Türkler gece vakti bize saldırıp ateş ettiler. Annem, bize kurşun isabet etmesin diye bütün gövdesiyle üstümüze yattı. Türkler uzaklaştıklarında annem bizi teker teker öptü. Ama Muradik kardeşimin ağzı kanla doldu. Annem çok ağladı sızladı; elleriyle onun mezarını kazdı ve şafak sökerken yola düştük. Oldukça uzun bir süre yol aldıktan sonra at toynaklarının yere vururken çıkardığı sesi duyduk. Annem Türklerin yeniden bize saldırdıklarını sanıp bize: “Araz [Aras] nehri sularına atlamamız, Türklerin eline düşmemizden daha iyidir” dedi.

Zavallı annem içinde iki çocuğu bulunan heybesini omuzuna attı, benim de elimden tuttu ve birlikte suya atladık. Ama gelenler Rus askerleriydi; onlar annemin umutsuzluğa kapılarak kendini ve bizi suya

attığını hissettiler ve hemen suya atlayarak bizi kurtardılar; Rus generalin yanına götürdüler. Annem şükran ifadesi olarak tüfeğini çıkarıp Rus generale verdi ve o tüfekle bir Türk askeri öldürdüğünü belirtti.*

Bu şekilde Van'dan Vağarşapat'a geldik. Sülalemiz yaklaşık 100 kişiden oluşuyordu; ama geriye sadece annem, iki kız kardeşim ve ben kaldık. İstanbul'da olan babam ise 1920'de geri döndü ve bizi barındığımız yetimhanede buldu. Annem de orda hemşire olarak çalışıyordu. Babam bizi Yerevan'a getirdi.

Yerevan'da öğrenim gördüm; ziraat mühendisi oldum. 1953'te doktora tezimi savundum. Elli yıl Parakar'da üzüm ve şarap üretiminde bilim emekçisi olarak çalıştım. Şimdi ise emekliyim.

22 (22).

NIVARD MIKIRTİÇİ MURADYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, BİTLİS, KHİZAN BÖLGESİ, SURB KHAÇ KÖYÜ)

Biz Bitlis'te çok huzurlu ve iyi bir yaşam sürüyorduk. Evimiz iki katlıydı. Birinci katta ahırlar vardı; büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, keçiler ayrı ayrı bölmelerde kalırlardı. Ahırların kapıları ormana bakardı. Köyün kuzey kesiminde kemerli bir anıt-çeşme vardı. Dağın altından büyük bir su akar gelir, dere gibi değirmenimizi çalıştırırdı.

Bizim Bitlis'te kış mevsimi çok sert geçerdi. Bir sene, kar dağlardan inmiş yolları kaplamış ve evimiz karın altında kalmış, hayvanlar ölmüştü. Güzel bir kilisemiz vardı. Bizimkiler Tanrı'ya inanırlardı; iyi kalpli ve varlıklıydılar. Dedem çok ilginç bir şey yapmıştı. Kışın Bitlis'e giden yolların üzerinde birkaç konaklama yeri inşa etmişti. Yolcular gelip hazır gıda bulsunlar ve istirahat etsinler diye kendi imkânlarıyla o barınakların içerisine yakacak odun ve gıda maddeleri koymuştu.

Van muharebesi sırasında dedem oğullarıyla birlikte silah atölyesini bir mağaranın içine taşımış; orda çok çeşitli tüfekler ve el yapımı silahlar üretip fedayilere göndermişti. Fedayilerin lideri Gnel dedemin kızının kocasıydı ve çok yakışıklı bir adamdı.

Bir gece Gnel, yani teyzemin kocası müfrezesiyle Türklerin kapattığı dağ geçidine gelir. Gece vakti Türk nöbetçilerini yok edip Van'a giden yolu açar.

Gerçi biz Bitlislilerden çok insan katledilmişti, zira büyük bir katliam yapılmış, insanlar samanlıklara doldurulmuş ve diri diri yakılmıştı, ama ondan sonra biz hayatta kalanlar Van'a doğru göç etmeye başlamıştık. Gnel muhacirlere Van'a kadar eşlik ediyordu.

1915'te İran'a göç ettik. Bazıları da başka ülkelere gitti. Biz İran'da 1915-1917 yılları arasında, iki yıl kaldık. Sonra tekrar Van'a geldik; zira Ruslar Bitlis'e ulaşmışlardı. Rus devrimi başlamış, Rus ordusu geri çekilmiş, bizi de beraberinde Vağarşapat'a getirmişti.

* Sağ kalan olayların görgü tanığı, yiğit annesi **Kakav Muradyan**'ın (d. 1883, Bitlis) anmaya değer fotografını bana teslim etmiştir. Bu kitabın **"Fotograflar"** bölümünde görünüz.

Ben ve ablam Sırbuhi'nin bir heybenin içine konulduğumuzu hatırlıyorum. Annemin ayakları şişmişti; onu katıra bindirdiler. Khoşaba Nehri'nin yakınlarında Zilanlı Kürtler Türk ordusuyla birlikte üzerimize saldırıp katliam yapmaya başladılar ve biz çok kurban verdik.

Kürtler anneme sordu: "Siz nerelisiniz?"

- Khizanlıyız

- Khizanlıysanız, oranın şeyhi kim söyleyin bakalım.

Annem cevapladı: "Şeyh Sandal'dır."

O ismi duyunca komutanları bizi öldürmemelerini söyledi.

Onlar sadece soygun yapmakla yetindiler. Bizi arabayla heybe içinde götürdüler. Ben küçüktüm ve yolda çok ağlıyordum. Kızılhaç'tan bir hemşire beni kucakladı. Vağarşapat'a vardık. Beni ve ablamı Kanaker erkek yetimhanesine yerleştirdiler.

1920 yılında gelip: "Babanız İstanbul'dan geldi" dediler. Annem de bizimleydi; yetimhanede hemşire olarak çalışıyordu. Babam gelince, bizi Amerika'ya götürmek istedi; zira amcamın oğlu 18 yaşındaydı ve askere alacaklardı. Babam bizi Yerevan'a getirdi.

1926'da babam vefat etti. Ben Kh. Abovyan okuluna kabul edildim. Sonra Politeknik Enstitüsü'nü üstün başarıyla bitirdim. Kirov fabrikasında mühendis olarak çalıştım; ama parti çalışması bana çekici geliyordu ve Kirov fabrikasında Komsomol komitesi sekreteri olarak çalıştım. Daha sonra Komünist Parti'nin şehir komitesinde eğitmen olarak çalıştım. On altı yıl Komünist Parti'nin bölge sekreteri olarak çalıştım. Sonraları ise Komünist Parti'nin merkez komitesinde imalat sanayi eğitmeni olarak çalıştım. Şimdi emekliyim. Yerevan Komitas Konservatuarı'nın piyano bölümünü bitirmiş olan Nelli adında bir kızım var. O şimdi bana ve ablama bakıyor.

Son olarak da şunu söyleyeyim ki, Türkler sadece bizi katletmekle kalmadılar, topraklarımıza ve mal varlığımıza da el koydular. Yüz kişilik sülalemizden sadece ben ve ablam kaldık.

23 (23).

HAKOB MURADİ MURADYAN'IN[1] TANIKLIĞI
(D. 1903, SİİRT SANCAĞI[2], FINDIK KÖYÜ)

Babamın adı Murad'dı, dedemin adı ise Martiros. Biz üç kız, üç erkek kardeştik. Siirt Sancağı'nın Fındık Köyü'nde yaşıyorduk. Köyümüzde Türk yoktu. Bizim köyde 50-60 Kurmanci[3] ailesi vardı; onların da Ermenilerle ilişkileri iyiydi. Kurmancı Kürtlerinin Müslüman Kürtlerle ilişkileri kötüydü; ama onlar yerel Ermenilere asla silahlarını doğrultmamışlardı. Onlar cinayet işlemiyorlardı.

[1] Soykırımdan kurtulan kişi Kürtçe konuşan bir Ermenidir. Hatırayı Kürtçe'den Ermenice'ye EC UBA bilim çalışanı Zenfira Khadiyeva tercüme etmiştir.
[2] Batı Ermenistan, Bitlis Vilayeti Siirt Sancak Merkezi (Tarihi Büyük Ermenistan'ın Ağdznik bölgesi).
[3] Hıristiyan Kürt (Yezidi) aşireti.

Fındık'taki köylüler hayvancılıkla, çiftçilik ve sepetçilikle uğraşırlardı. Pazar yoktu. Alışveriş için Fındık'tan çıkıp Cezire'ye giderdik. Fındık'ta okul, eğitim kurumu yoktu. Sadece, Kürtçe harfler öğreten Dıher'den gelmiş bir hoca vardı.

1915 yılında Türk askerleri köyümüze girip Ermeni evlerini harabeye çevirmeye başladıklarında ben 12 yaşımdaydım. İki erkek kardeşimi öldürüp, üç ablamı kaçırdılar, bütün yakınlarımızı öldürdüler. Annem, saklasınlar diye beni iyi kalpli Kurmancılara vermişti. O şekilde de kurtuldum.

Ben korkunç şeylere tanık oldum. Gözlerim bütün o şeyleri görürken fal taşı gibi açıldı. Türkler bütün Ermenileri yok ettiler. Benim gibi birkaç kişi komşu köyün Kurmancıları sayesinde canlı kalabildi. Onlar da sağdan soldan bir şeyler rica edip dilenerek varlıklarını zorlukla sürdürebiliyorlardı.

Bir gün ben bizim iyi yürekli Kurmancıların evinde bir hançer buldum. Gidip Türkleri öldürmek için o hançeri aldım. Evdekiler bana: "Ne yapıyorsun? Onlar seni öldürür" dediler. O köye birçok Ermeni muhaciri gelmiş varlığını sürdürüyordu.

Sonra Uaske Köyü'ne gittik. Orda 40-50 Kurmancı-Yezidi aile yaşıyordu. Ben orda Khalila isimli bir kızla evlendim. O Kurmancıydı. İki oğlumuz, üç kızımız oldu. Benim şehit yakınlarımın adlarını çocuklarıma verdim. Mesela babamın adını oğluma koydum; anneminkini de kızıma. [Soykırımın görgü tanığı başladı hüzünlenip ağlamaya – V. S.]. Türklerden öç almak isterdim; ama elimden bir şey gelmiyor. O Türkler insan değildi.

Bir yıl sonra korkudan o köyü terk edip İstanbul'a gittik; tanıdıklarımızdan birinin evinde yaşadık.

Sonra Cezire'ye gittik. Evimiz barkımız oldu; dükkân açtım. Arsa satın aldım. Canlı kaldığım için Tanrı'ma şükrettim. Orda birçok Suriyeli de vardı. Günün birinde de duydum ki, dünyada ilerlemekte olan Ermenistan diye bir ülke var. 1946'da Ermenistan'a geldik. Şimdi 30'u aşkın tornum var. Onların hepsi de Ermeni okullarında okuyorlar. Onlardan birçoğu Kürtçe de bilir; zira büyüklerinden duymuştur.

24 (24).
HEĞNAR GABRİYEL ĞUKASYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1896, BASEN BÖLGESİ, DALİBABA KÖYÜ)

Ben Basen Bölgesi'nin Dalibaba Köyü'nde doğdum. Doğum tarihim belli değil; zira yeni doğan çocuğun ismi ile doğum tarihinin kilisedeki İncil'in kapağına yazılması gelenekti. Bizim İncil'imiz ise Türklere kaldı.

1915'te yaşanan göç sırasında benim hesabıma göre, yaklaşık 18-19 yaşındaydım. Babam Ter Gabriyel ruhani idi ve papazlık rütbesini Van'da almıştı. Köyümüz Dalibaba'da çok güzel bir kilise vardı. Babam dışında, Ter Anton isimli başka bir papazımız daha vardı.

* 1972 yılında kaleme alınan bu el yazması anılar 2001 yılında soykırımdan kurtulan kişinin kızı, yazar-toplum insanı Margo Ğukasyan tarafından bize teslim edilmiştir.

Annem Yeğisabet çok iyi ve güzel bir kadındı. Kilden o kadar güzel testi ve çömlekler imal ederdi ki, görenler hayran kalırdı. Ne yazık ki, erken öldü; tehcirden birkaç yıl önce, tifoya yakalandı. Annem beş çocuk dünyaya getirmişti.

Annemin babası saban imal ederdi; bu sabanlar sanki hiç insan eli değmemiş gibi olurdu. Uzak köylerden gelir, dedemin kendileri için saban imal etmesini rica ederlerdi.

Ben bir yılanlar savaşından bahsedildiğini duydum. Köyün dışında, açık bir arazide yüzlerce yılan iki gruba bölünmüş, savaşıyordu. Birisi onlara süt götürmemizi tavsiye etti; "yılanlar sütü içsin, rahatlasın" dedi. Gerçekten de yılanlar süt içmeye başladı ve yavaş yavaş ortalıktan çekilip uzaklaştı.

Dünyada bizim köyümüzden daha güzel bir köy bulmak zordu. Dört yanı, çiçekler ve yaban gülleriyle kaplı dağ ve tepelerle çevriliydi. Ne kaynaklarımız vardı! Ne kaynaklarımız! Gırnov Kaynağı, Gyaduk Kaynağı, Horhor Kaynağı. Ölümsüz buz gibi sulardı bunlar. Rüyamda bazen Gırnov Kaynağı'na giderim. Suyu o kadar soğuktur ki, ancak iki avuç dolusu içebilirsin.

Babamın ruhani olduğu doğruydu; ama o aynı zamanda iyi bir çiftçiydi. Taneleri hemen hemen nar tanesi kadar olan en büyük buğday, bizim tarlalarda yetişirdi. Babam bizi tarlanın en yüksek ve en büyük başaklarını toplamaya zorlardı. Onların arasından tohumluk seçerdi. Komşu köyler olan Arçarak, Gomadsor ve Toti'den tarlalarımızı görmeye, babamdan tavsiye almaya gelirlerdi.

Köyün dört tarafında siyah, beyaz, kırmızı gibi farklı renklerde iyi topraklar vardı. Ben en çok bizim kırmızı tarlamızı seviyordum. Ha, şunu da söylemeyi unutmayayım; siyah tarlanın toprağı o kadar siyahtı ki, is gibi siyah, annem testi ve çömlek yapımında o toprağı kullanırdı.

Avetis amcamın işlettiği bir değirmenimiz vardı. Köyün içinden bir ırmak akardı. Şimdi yaşlandım; zaman zaman kulaklarım uğulduyor; ırmağımızın sesini, veya uzaktan değirmenimizin çak-çak sesini duyar gibi oluyorum.

Köyümüzde iyi bir okul vardı; Erzurum'daki Sanasaryan Koleji'nin şubesiydi. Sadece erkek çocuklar okula giderler, Ermenice, Fransızca, Türkçe öğrenirlerdi. İkinci kocamın ailesi, Ğukasyanlar Fransızca gazeteler, kitaplar okurlardı [Gülüyor - V. S.]. Onların burnu biraz havalardaydı.

Eh, ne diyeyim. Dalibaba büyük ve hayat kaynayan bir köydü. Basen'e giden ana yol bizim köyden geçerdi. Van'a, Erzurum'a gidenler için başka yol yoktu.

1915 yılıydı. Henüz köyü terk etmemiştik. Türkler bir gecede 126 erkek topladılar; onları sözde yol yapımında çalıştırmaya götürüyorlardı. Sonra duyduk ki, onların büyük bir kısmını öldürmüş, geri kalanları ise Erzurum hapishanesine götürmüşler. Babam da onların arasındaydı. Altı aylık gelindim; kocam kağnıyla mahpuslara giyecek ve yiyecek götürüyordu. Gitti ve bir daha geri dönmedi. Geri kalanları ise hapishanede öldürmüşlerdi.

1915'te göç emri aniden verildi. Evimizi, hayvanlarımızı, halı ve kilimleri, elimizdeki her şeyi bırakıp kaçtık. Anlatılacak gibi değil. Köyden yeni çıkmıştık ki, arkamıza dönüp baktık; halamların samanlığı alevler içindeydi. Sözde silahları varmış. Türkler süt bebeği dahil herkesi samanlığa tıkıp, samanlığı ateşe vermişlerdi.

Of! Of! Gitsin o günler; bir daha geri gelmesin. Gözler! Siz neler gördünüz! Göç yolunda, otların arasında bir kundak gördüm. Çocuk henüz nefes alıp veriyordu. Su yoktu, yiyecek yoktu; ama biz ilerliyorduk; nereye gittiğimizi bilmiyorduk…

Bizi Andranik kurtardı. Eğer o olmasaydı, biz de pek çok insan gibi katledilmiş olacaktık. Farklı şehir ve köylerden sürgüne gönderilen, bazısı yaşlı annesini bazısı bir hasta veya yaralıyı sırtına almış, çocukların elinden tutan, süt bebeklerini göğsüne bağlamış kadınlardan oluşan binlerce kişi…

Andranik bizi topladı; bize önderlik etti. Bizi derin bir vadiye götürdü; tepemizde Türk Ordusu vardı. Andranik bizi oradan geçirip, Khoy'a, İran'a götürecekti. Karanlık bastırıncaya kadar bekledik. Ses çıkarmadan vadiden geçecektik. Ayaklarımızın altında taş kımıldamayacaktı. Andranik ağlama sesi duyulmaması için, boğulsalar bile bebeklerin ağzının annelerinin göğsünden ayrılmamasını emretmişti.

Gece vakti ses çıkarmadan, dikkatle geçtik. Gün ağarırken Andranik öncü askerlerine herkesin vadiden geçip geçmediğini sordu. Onlar "Hayır," dediler, "kadının birinin sancıları var", ebeyle birlikte orada kaldılar. Andanik emretti: "Gidin! Sırtınıza alıp getirin!" Askerler geri dönüp onları getirdiler. Zavallı Andranik! Halkı kurtarmak için yavrusu gibi ağzına alıp bir o tarafa bir bu tarafa götürüyordu.

Khoy'a ulaşamadık; çatışma vardı. Andranik bizi Zangezur'a götürdü. Buradan dağıldık; bazısı Karakilise'ye gitti; bazısı Tiflis'e, bazısı da Bakü'ye. Biz Alekpol'a geldik (bugün Gümrü). Otuz kişilik ailemizden geriye bir tek erkek kalmıştı. Kız kardeşlerimden ikisi yollarda kayboldu. Küçük kız kardeşim Sona 16 yaşındaydı. Amerikalılar öksüzleri toplamışlardı. Sona saçlarının kesilmesi gerektiğini duymuştu; kendisinin ise uzun gür saçları vardı; saçları kesilirse acayip bir hal alacağını düşünmüş, duvarın üstünden geçerken düşmüştü. Geldi bizi buldu. Dört gün sonra öldü. Eller, kırılası eller! Kefenini kendi ellerimle diktim. Yüzüne ulaştığımda, ara verdim. O güzel yüzü nasıl örtecektim. O zamanlar sokakta birisi bağırırdı, "Kimin evinde ölü var?! Kimin evinde ölü var?!" diye… Kefeni hızla diktim; arabacıyı çağırdık. Nereye götürdüklerini bilemedik.

Daha ne anlatayım… evimizi Türk yıktı!

Sonra ikinci kez Leninakan'da evlendim. Kocam Dalibaba Köyü'nden Gevorg Minas Ğukasyan idi. Üç kızım oldu: Siruş (d. 1923), Margo (d. 1927) ve Klara (d. 1928).

Margo Ğukasyan emektar bir gazeteci, yazardır; sekiz kitap, üç yüzü aşkın makale yazmıştır. Onun pek çok eseri Rusça'ya, birkaç makalesi de Almanca, Sırpça, Gürcüce ve Belarusça'ya çevrilmiştir. Kendi Cumhuriyeti ve halkını ilgilendiren sorunlar hakkında yazılar yazmaktadır.

Köyümüzdeki Gırnov kaynak suyundan bir bardak içip dertlerimi unutmayı çok isterim! Ama oraya nasıl gidebilirim ki?...

25 (25).

NIVARD AVETİSİ MURADYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1903, ŞATAKH [ÇATAK], KOROVANK KÖYÜ)

Ben Şatakh'ın Korovank Köyü'nde doğdum. Ölümsüz toprağı ve suyu olan bir memlekettir bizim Şatakh, bir mucizedir. Köyün muhtarı benim dedem Vanits Khaço idi. Eskiden terk edilmiş olan köyü harabe halindeki Stepanos Manastırı'nın çevresinde kurup, şenelten onun babası Gilo ve amcası, Sargis idi. Gilo'nun beşi erkek, beşi kız olmak üzere on çocuğu olmuştu. Vanits Khaço onun çocuklarından en büyüğüydü. Onun da beş erkek çocuğu olmuştu. Sülalemizde seksen üç kişi vardı. Evde on iki tane beşik sallanırdı.

1915 yılında, katliamın başlamasından önce, hem bizim köyümüzde, hem de komşu köylerde toplantı yapıldı ve köylerin savunulması kararlaştırıldı. Ama silah yoktu ve elimizdeki güçler azdı. Köy olarak göç etme, Van'a gitme, ve olacakları orada bekleme kararı alındı. 1915 yılının ilkbahar aylarıydı, Nisan-Mayıs ayları; mümkün olan ve yolda gerekli olabilecek her şeyi toplayıp beş mandanın sırtına yükledik ve köyü terk ettik. Büyükannem Khazik gelinleriyle birlikte yürüyordu; dedemin yanında beş oğlu ve torunları vardı; bizler büyük çocuklar ise oraya buraya koşuyor, oynuyorduk. O eziyet verici durumun 5-6 yıl süreceğini, çok az sayıda kişinin sağ kalacağını bilmiyorduk.

Van'a gidiyorduk. Büyük muhacir kafileleri de o yoldan geçmişlerdi.

Göç yolunda neler görmedim ki! Gördüklerimi düşmanım görmesin. Türklerin eline düşüp, iğfal edilmemeleri için analar kızlarını nehre atıp, arkasından kendileri de suya atlıyorlardı.

Göç yolunda, başından sonuna kadar bulabildikleri nesnelerle "silahlanmış" olan genç erkekler halkı Türklerin saldırılarından korumak için önden ve yan taraflardan ilerliyorlardı; ama bir avuç silahsız insan iyi silahlanmış, atlı Türk askerlerine, büyük haydut çetelerine karşı ne yapabilirdi? Nice insanlar ölüp, o şekilde yollarda, dağlarda ve vadilerde gömülmemiş halde kalıyordu.

Birkaç gün içerisinde Şatakh'ın merkezi olan Tağ'a vardık. Tağ Ermeni ve Türk mahallesi olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Türkler çoktan bırakıp gitmişlerdi. Onların bıraktığı evlerden birinde kaldık; kasabanın içinden geçen çayın soğuk suyuyla yıkandık, yemek yiyip uyuduk. Ama sabah erken, yeniden "Türkler geliyor! Türkler" diye bir yaygara koptu.

Yeniden göç yollarına düştük…

Sevtkin'e vardık. Herkes evini barkını terk etmişti; köy ıssızdı. Bir evde ekmek, peynir hatta kavurma bulduk. O köyde kundak bezine sarılı terk edilmiş bir bebek gördük. Annem Hasmik acıdı, bebeği kucaklayıp emzirdi.

Sevtkin'den Gorondaşt'a gittik. Terk edilmiş o köy tamamen meyve bahçelerinin içinde bulunuyordu. Buğday başakları insan boyundan yüksekti. Sıcak bir yaz günüydü. Yol için erzak toplamak

* 1970 yılında hayatta kalan görgü tanığı tarafından kaleme alınan el yazması tanıklık 2005 yılında tanığın torunu, televizyon operatörü, "Karot" televizyon programının hazırlayıcısı Manuk Muradyan tarafından bize teslim edilmiştir.

amacıyla buğday tarlasına dağıldık. Türkler yeniden saldırdılar. Erkeklerimiz canları pahasına o haydut çetesini uzaklaştırdılar ve halk yola düştü.

Her yerde terk edilmiş, harabeye çevrilmiş köyler, sahipsiz hayvanlar, gömülmemiş öldürülen insanlar olduğunu hatırlıyorum. Muhacirlerimiz arasında hamile bir kadın bulunuyordu; o kadın yolda doğum yaptı. Van'a vardık; Aygestan'da durduk. Vanlılar Ruslarla birlikte şehri savunuyorlardı. Babam Avo, amcalarım, tüm erkekler gönüllülere katılarak mevzilere gittiler. Defalarca babama yiyecek götürdüm.

Bizler, büyük çocuklar orada okula devam etmeye, alfabeyi öğrenmeye ve İncil okumaya başladık.

Ama Van halkı da göç etti. Van göçünün yaşandığı ilk gün kız kardeşimin ortadan kaybolduğunu hatırlıyorum. Annem Hasmik yüksek sesle: "Vay! Yavrum! Vay! Kızım!" diye feryat etmeye başladı. Kız kardeşimi kısa sürede bulduk. Rus askerlerinin kaybolan kız kardeşimi görüp yanlarına aldıkları ortaya çıktı. Bir de, Van'ı terk edeceğimiz gün dedem Khaço'nun bizimkileri saydığını, bunun sonucunda Korovank'tan göç ettikten sonra sülalemizdeki 83 kişiden geriye sadece 27 kişinin kaldığının ortaya çıktığını hatırlıyorum; diğerleri ya ölmüş ya da kaybolmuştu.

Pek de küçük olmayan, azgın biçimde akan, geçişi zor Kara Su'ya vardık.

Kıyısında öldürülmüş bir papaz gördük. Türkler onun kafasını kesmiş, kaba etlerinin üstüne yerleştirmişlerdi. Biraz ileride öldürülmüş bir kadın vardı, bebeği hala göğsünü emiyordu…

Rus askerleri bizimle birlikteydiler. Silahlı Kürt çeteleri bize burada saldırdı. Ruslar halkı koruyordu. Mecburen Van'a doğru geri çekildik. Van'a varmadan, Hayots Dsor vadisinden geçerek ıssız bir yer olan Khoşab'a gittik.

Harabeye dönmüş olan Başkale Köyü'nü hatırlıyorum. Burada da silahlı Türk ve Kürt çeteleri halkla saldırdılar; ama kayıp vermedik; zira Rus askerleri bizi koruyorlardı.

Issız olan Aziz Bartolomeos Manastırı'na vardık. Yiyecek, içecek hiçbir şey yoktu. Ruslar gene kendi askeri tayınlarından bize pay çıkardılar.

Günler, aylar, orada burada geçti. Sahipsiz kalmış köpek ve kedilerin dolaştığı Mahlam Köyü'ne vardık. Türkler yeniden saldırdılar.

Dedem Vanits Khaço çok umutsuzdu. Konuşmuyor, hiçbir şey istemiyordu. Artık yürüyecek gücü de kalmamıştı; 80 yaşına yakın bir adamdı. Bizimkiler onu kağnıya bindirip Mahlam'ı terk ettiler.

Nerkin Bıjınkert'e vardığımızda kış mevsimiydi. Bu, yollarda geçirdiğimiz ikinci kıştı… Bütün kış boyunca Bıjınkert'te kaldık. Olay çıkmadı; hatırlamıyorum. 1917 yılıydı.

Hatta ilkbaharda, bizimkiler saban bulup, toprağı sürüp, ekim yapmayı düşünüyorlardı. Buğday ekmek istiyorlardı.

İlkbahar ekimi yapıldı; tarla yeşile büründü; ama Osmanlı yeniden ortaya çıktı. Silahlı çeteler halinde gelmişlerdi. Ruslar gitmişti; bizi savunanlar bizimkilerdi.

Dedem o kadar umutsuzdu ki, yeniden göç yolunu tutmak istemiyordu.

- Apo! Korovank'a gidiyoruz, gel! diye bizimkiler yalvarıyor, onu ikna etmeye çalışıyorlardı.

Rus ordusunun bulunduğu Bayazet'e vardık. Ama ordu geri çekilmeye başladı; orduyla birlikte halk da geri çekildi. Türklerle çok sayıda çarpışmaya girildi. Amcalarımdan ikisi şehit düştü; çocuklardan pek çoğu kayboldu; gelinlerimizden birisi nehirde boğuldu.

Büyükannem Khazik Gölü Köyü'nde yolda çektiği eziyetlerden dolayı öldü.

Sara, Kotola köyleri tamamen ıssızlaşmıştı. Biraz dinlenip tekrar yola koyuluyorduk, zira silahlı Osmanlılar aralık vermeksizin saldırıyorlardı.

Kondağsız Köyü'nde muhacirler çok kayıp verdiler. Pek çoğu nehirde boğuldu.

Mıkhitar dayımın tek oğlunun orada kaybolduğunu hatırlıyorum. Dayım evlendikten on beş sene sonra ancak bir oğlu olmuştu. Oğlu göç yollarında doğmuştu. "Marto, kız! Oğlum nerede?" dedi Mıkhitar dayım. Nehri geçerken çocuğunu nehirden geçiremeyeceğini, oğlunun boğulacağını düşünerek korktuğu için, annesinin kundağı bir taşına dibine bıraktığı anlaşıldı. Dayım bizimkilerin yakarışlarına aldırmadı; oğlunu bulmak için geri döndü. Onu bulup getirdi. Sevincimiz sonsuzdu.

Payacuk'a vardık; orada iki ay kaldık. Sonra, Urmi Şehri'nde kaldık; orada açlık hüküm sürüyordu; içecek su bile yoktu. Orada korkunç bir gürültü duyduk; bu bir İngiliz uçağıydı. İngilizler bu şekilde muhacirlere yardım edeceklerini ima ettiler.

Hamadan'a vardık. Rus askerleri bizden ayrılıp Rusya'nın yolunu tuttular.

Bağdat'a vardığımızda sülalemizden geriye 12 kişi kalmıştı. Bağdat'ta da dedem Vanits Khaço vefat etti.

İki yıl, 1920 ve 1921'de Bağdat'ta kaldıktan sonra, artık evli ve Andranik isimli bir erkek çocuğu sahibiydim. Çok sayıda muhacirle birlikte gemiye binip Batum'a vardık. Oradan da trenle Sovyet Ermenistan'ına geldik. Başlangıçta, Aştarak'ta, Artaşat'ta yaşıyorduk; sonra, 1932'den itibaren Yerevan'da yaşadık.

26 (26).
ANDREAS YESAYU GÜLANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, ŞATAKH [ÇATAK])

Jön Türklerin 1908'de iktidara gelip kendilerini, Türkiye'de yaşayan bütün milli azınlıklara yakınmış gibi göstermelerinin üzerinden yaklaşık bir yıl geçmişti. Türkiye'nin bütün milletlerin vatanı olduğunu ilan ediyorlardı. Ancak, bütün bunlar yalandı. Onların amacı Birinci Dünya Savaşı'ndan faydalanıp Almanya'nın müttefiki olarak Ermenistan'a saldırarak Ermenileri katletmekti. Bu amaçlarına ulaşmak için gizli toplantılar yapılmış ve bütün bunlar Birinci Dünya Savaşı yıllarında hayata geçirilmişti.

Bizim Şatakh'ın köylüleri savunmada aktif rol üstlendiler ve benim duymuş olduğum ve hatırladığım çeşitli tarihi olaylar anlatırlardı.

1894-1896 yıllarında yapılan katliamların üzerinden 20 yıl geçmişti ve ilkbahar mevsimiydi. Jön Türkler İstanbul'dan, Talaat, Enver ve Cemal'ın acımasız memuru olan Van valisi Cevdet Paşa'ya Van ve Şatakhlı Ermenileri katletmesini emretmişlerdi.

İlkönce, Van'dan daha 29 Mart 1915 tarihinde tayin edilmiş Şatakhlı tanınmış Daşnak lider Hovsep Çoloyan'ı tutuklayıp onun kellesini uçurdular. O Şatakh kaymakamının tanıdığıydı; ama onu sokakta yürüken beş arkadaşıyla birlikte tutuklayıp Şatakh Tağ adı verilen merkeze götürdüler. Onun arkadaşlarından Rus-Türk cephesinde yaralanmış olan Tigran Bağdasaryan kurtulup Şatakh'a gelmişti. O kaymakama gidip: "Hovsep Çoloyan'ı niye tutukladınız? O taşra okullarının müdürü olduğundan hapse atılamaz" demiş.

Fransız eğitimi almış olan Şatakh kaymakamı Meyti Bey ona şöyle cevap vermiş: "Hovsep Çoloyan'ı tutuklamışsak bu önemli değil. O odada oturuyor. Elli-altmış mahalleli genci silahlarıyla birlikte getirip bize teslim ederseniz o zaman Hovsep Çoloyan'ı arkadaşlarıyla birlikte çabucak salıveririz."

Tigran Bağtasaryan da: "Türk Hükümeti 5-6 aydır seferberlik ilan etmiş durumda ve Tağ'ın bütün gençleri Ruslara karşı savaşmak için silah altına alınmıştır. Bizde silahlı adam yok" diye cevap verir.

Kaymakam da ona: "Biz her şeyi biliyoruz" der.

Meğer Hovsep Çoloyan başkanlığındaki Şatakh yönetimi olaylardan bir-iki ay evvel 1915 yılının Mart-Nisan aylarında Şatakh'a bağlı 50-60 Ermeni köyünde hangi köylünün ne silahı ve ne kadar mermisi olduğunu gösteren bir liste hazırlamış; Türk tarafı Ermenileri katletmeye giriştiğinde Tağ evlerinde ve Şatakh'ın önemli Ermeni köylerinde savunma muharebeleri yapacak gruplar oluşturmuş. Şatakh'ta ise, 1.200'ü Tağ mahallesinde olmak üzere yaklaşık 12.000 Ermeni yaşıyordu. Bütün bu listeler Hovsep Çoloyan'ın cebinde bulunuyormuş. Üstü aranırken bunlar ortaya çıkmış.

Tigran Bağdasaryan kaymakamdan ayrılıp Tağ'daki evine döndükten bir gün sonra başka bir arkadaşıyla yeniden Hovsep Çoloyan'ın serbest bırakılmasını rica etmek üzere yeniden kaymakamı görmeye gider. Ama kaymakam ona yine aynı şeyleri söyler. Bundan başka kaymakam, zaptiyelerine vergi toplama bahanesiyle Şatakh'ın iki-üç köyünde birkaç Ermeni öldürmelerini emreder. Kürt çetecilere de Şatakhlı dört-beş masum genci öldürmeleri emredilir. Öyle ki, Türkler Ermenileri yok etmeye başlamışlardı bile.

Daha 1914 yılının sonbahar sonlarından itibaren Şatakh'ın bütün büyük köylerine "Kordonlar" adı verilen devriye güçleri yerleştirilmişti. Bu köylerden Sevtkin Köyü'ne iki devriye gücü yerleştirilmişti: biri köy evlerinin yakınına; diğeri ise köyün beş kilometre kuzeyinde bulunan Artos Dağı'nın eteklerine; tarihçi A. Toy'un sözleriyle "Şatakh'ın meşhur vadisi" orda başlardı. O vadinin doğu tarafında Kaukan sıradağları, diğer tarafında ise Rıştunyats sıradağları vardır. Kuzeyden güneye uzanan vadilerin içinde, dağların yamaçlarında tarıma elverişli topraklar ve çayırlar bulunur.

Hovsep Çoloyan'ın hapsedilmesinin ayrıntıları açıklandıktan sonra köylerden tecrübeli ve yetişkin erkekler ve gençler Şatakh'ın Tağ merkezine toplantıya davet edildi; onlar ne yapacaklarına karar vereceklerdi ve bir askeri savunma kurulu seçmeyi kararlaştırdılar.

1. Üç kişi seçildi: Tigran Bağdasaryan, Samvel Mesropyan (Tağlı) ve Azat Simonyan (Sevtkinli).

2. Kaymakam, vali Cevdet'le haberleşemesin diye bir iki gün içinde Tağ'ı kuzeye, Van'a bağlayan telefon-telgraf direklerini kesmeyi kararlaştırdılar.

Ermenilerin ise haber ulaştıracak ulakları vardı.

3. O iki gün içerisinde Sevtkin Köyü'ndeki iki nöbetçi karakolunu da ortadan kaldırmayı kararlaştırdılar; zira yollar Vostan'dan ve Hayots Dzor'dan Van'a gidiyordu.

Ben şahsen annemle köyün tepelerinden birinin üzerinden Sevtkin Köyü'ndeki çatışmaya şahit oldum. Kadınların ve küçük çocukların çatışma sona erene kadar dağa çıkmalarına karar verildi.

31 Mart günü Arşak Petrosyan'ın grubu (Sevtkin Köyü'nden) Haşkants Köyü'nden Sevtkin Köyü'nün yakınlarına gelmişti; tanınmış fedayi Bazik Petrosyan'ın önderliğindeki orda kalmış Ermeni savaşçılar ise köyün dört yanına savaşçılar yerleştirmişler ve Arşak Petrosyan köyün kenarına geldiğinde bir kurşun sıkıp işaret vermişlerdi. Bazik Petrosyan kendi köyünün evlerinden birindeki mevziden Türk devriye gücünün komutanı Bayri Onbaşı'ya teslim olması için bağırmış; ama Türkler teslim olmamış ve karşılıklı ateş başlamıştı. Türklerin komutanı köyün yeni inşa edilmiş okulunun penceresine mevzilenmiş ve Ermenilerin üzerine ateş açmıştı; iki taraftan da yaylım ateşi açılmıştı. Bütün köy gözlerimizin önünde kaynıyordu. Annemle dağda bir kayanın dibinden seyrediyorduk. Yaklaşık kırk kez ateş edildi. Her şey bitti. Gök yüzü bulutluydu, ama hava soğuk değildi. Ben annemin elinden tutarak vadiye indim, köye vardık; başka kadınlar da köye geldiler ve ne olup bittiğini anlattılar. Bayri Onbaşı'nın öldürülmüş, yardımcısı ve emrindeki askerler hanın penceresinden silahlarını atıp, ellerini yukarı kaldırarak teslim olmuşlardı. Bizimkiler onları yaşlı bir Ermeni kadının evine hapsetmişlerdi. Sevtkin Köyü'nde yaşanan çatışmanın ayrıntıları Van'a ulaşmış; Van valisi Cevdet Paşa ünlü toplum adamı (Karabağlı) İşkhan'ı yanına çağırtıp (İşkhan Van önderi seçilmişti) ona: "Birkaç zaptiyeyle Şatakh'a git; niye çatışma çıkmış öğren. Durumu yatıştır" demişti.

İşkhan, zaptiyelerle Sevtkin Köyü'ne giden yolun daha yarısını bile kat etmeden, Hayots Dzor'un Hirç Köyü'nde (Şatakh-Van arasında) hava kararmıştı. Türk zaptiye müdürü İşkan'a: "Hava kardı. Yolumuza nasıl devam edelim? Gel Hirç Köyü'nde dinlenelim ve sabah Şatakh'a gidip Ermenileri yatıştıralım" demişti.

Ama bu bir hileydi. İşkhan dört arkadaşıyla geceyi geçirdiği sırada Türk zaptiyeler tarafından öldürülmüş, gece vakti gömülüp üstleri toprakla örtülmüştü. Aynı gün, Cevdet Paşa Van'da çalışan İstanbul Meclisi üyesi Vramyan'ı yanına çağırmış ve onu Van Gölü kıyısında bulunan Avants Köyü'ne götürerek içini taşla doldurduğu bir torbayı boynuna bağlayıp onu Van Gölü'nde boğmuştu. Ama bereket versin ki, o arada Vramyan, daha sonra Van savunmasının lideri olan Aram Manukyan'a bir mektup yazmayı başarmış, Cevdet Aram'ı çağırdığı takdirde gitmemesini, zira onu da öldüreceklerini bildiren bir iki satır yazıp karısına vermişti.

Ve Şatakh savunması* başlar. Türkler Ermeni köylerine saldırırlar. Savunma 4 Nisan günü başlar ve Mayıs ortalarına kadar, yaklaşık 45 gün sürer. Van gibi Şatakh da Türklerin ve Kürtlerin üstün şekilde silahlanmış cellatlarına direnir. Genel olarak Şatakh savunması sırasında, Türklerin daha iyi silahları olmasına rağmen Ermeniler kendilerini iyi savunurlar.

Şatakh savunmasının o 45 günü boyunca, kuşatılmış olmalarına ve silah ve fişek kıtlığına rağmen Ermeniler genellikle başarılı bir şekilde savunma yaparlar. Ama Şatakh'ın Sozvants isimli, Tağ'a 3-4 kilometre mesafede bulunan dağ yamacına bitişik bir köyündeki Ermeni müdafiler soğuk nedeniyle hata yapıp liderleri Hovsep Garumyan'ın karşı çıkmasına rağmen mevzilerinden çekilip uzaklaşır ve evlerinde dinlenirler. Sabah da mevzilerine çok geç geri dönerler. Sozvants Şatakh'ın ambarı konumundaydı. O köyü Türkler işgal ederler. Şatakh'ın bazı gruplarında belli bir umutsuzluk hakim olur; ama asıl gruplar: "Beraber yaşayacak, ya da beraber öleceğiz" deyip cesaret gösterirler.

Sonra o Sozvants yeniden Ermeniler tarafından ele geçirilir. Şatakh kendini savunmaya devam eder. Bereket versin ki, Rus orduları Eleşkirt'ten Berkri'ye ulaşır ve Van Şehri'ne yaklaşır. Cevdet birlikleriyle birlikte kaçar. Rus İmparatorluk orduları tarihte ilk kez 6 Mayıs 1915 günü Van Şehri'ne girer. Meşhur komutan Dro'nun gönüllü birlikleri de onlarla birliktedir. 15 Mayıs (yeni takvime göre 27 Mayıs) günü Şatakh liderliğinin isteğiyle Aram Manukyan Dro'nun grubunu Şatakh'a gönderir. Şatakh Türkleri, gönüllülerin geldiğini duyup kaçarlar. Böylece 45 günlük savunma muharebeleri görkemli bir zaferle taçlanmış olur. Van'da Aram Manukyan'ın, Şatakh'ta ise Tigran Bağdasaryan'ın önderliğinde valilik kurumu oluşturulur.

Köylüler yazlıklarına giderler; şehirde ise barışçıl onarım çalışmaları, tarım, meslekler ve ticaret yeniden canlanır. Ermeniler Van ve Şatakh'ta Rusları karşılar.

1915 yılının Haziran sonlarında ise Ruslar Van Gölü'nün kuzey ve güney kesimlerinden geçip birleşirler; ama orda bir olay cereyan eder. Türkler cepheyi 7 kilometre kadar yarar ve Ruslar geri çekilir. Beş-altı gün içerisinde çarpışarak birkaç yüz kilometre geri çekilir, Eleşkirt, Abağa Ovası'na ulaşırlar; Berkri'ye kadar giderler. Van Ermenileri için tehlikeli bir durum doğar.

Van'da bulunan General Nikolayev Aram Manukyan'ı yanına çağırarak ona: "Van'da yaklaşık 24000 Ermeni nüfus ve çevre köylerden gelip yığılan muhacirler var. Halkı Doğu Ermenistan'a göç ettirmek lazım" der.

Van Vilayeti ve Şatakh bölgesindeki halk göç etmeye başlar. Göç Ağustos'un başında başladı.

Biz koyun ve büyükbaş hayvanlarımızla Kırdasar yazlığımızda, dağın tepesindeydik. Gün ağarmadan, koyu karanlıkta babam gelip bizi uyandırdı: "Kalkın! Göç edeceğiz" dedi.

Eşyaları hayvanlara yükleyip 2-3 günde köye vardık. Köy evimizde ebeveynim bazı gıda maddeleri aldı; bunları eşeklere yükleyip son kez hüzünle dolu, melankolik bir şekilde evimizi barkımızı, baba ocağımızı bırakıp göç yolunu tuttuk.

* Van Vilayeti'nin Şatakh bölgesindeki Ermeni nüfusun 1915'in Nisan-Mayıs aylarında Türk katliamcılarıyla girdiği savunma amaçlı çatışmalar 45 gün sürdü.

İki gün içerisinde, köyümüze 40 kilometre mesafedeki Van'a vardık. Van ahalisi iki gün evvel mallarını evlerinde bırakarak göç etmişti. Van Şehri yakınında bir gece geçirdik; o zaten ikinci gecemizdi.

İki yüz bin Ermeni yollardaydı. Millet evinde, dükkânında ne varsa, şeker, basma, kumaş topları gibi, yanına aldı; bunlar daha sonra yolda yağmalandı.

Üç gün içinde geceyarısı Berkri'ye vardık. Orda nehrin üstünde bir köprü vardı. Korkunç derecede karanlıktı. Akşam güneş batmadan bir taraftan Van Gölü'nün kuzey kıyısından Rus ordusu Berkri'ye yaklaşıyor, diğer taraftan ise Zilanlı Kürt çete reisleri de Berkri Köprüsü'nden geçen, çocuklarını sırtlarına almış, mallarını hayvanlarına yüklemiş yaya göçmenlerin dev kervanlarına saldırıyorlardı… O korkunç bir manzaraydı. İki yüz bin Ermeni göç ediyordu; kervanın bir uçunda olanlar Iğdır'a varmış, diğer uçta olanlar ise hala Van'ın güney bölgelerinden Şatakh, Moks ve Gevaş'taydı. Bir keresinde beni eşeğe bindirdiler; hem önümde hem de arkamda ilerleyen göçmen kervanını gördüm. Yazın sıcağında halk toz toprak içinde kaybolmuştu; Ağustos ayıydı.

Berkri'ye vardığımızda geceyarısı olmuştu ve etraf kapkaranlıktı. Bütün gün durmadan yürümüştük. Berkri'nin 10 kilometre kuzeyinde bulunan Bandimahu Nehri üzerindeki köprüye varmıştık. Bir taraftan göçmenler, diğer taraftan da Rus ordusunun süvarileri uzun arabalarıyla köprüden geçmek istiyordu. Her biri de köprüden geçip Abağa Ovası'na ulaşarak kurtulmak istiyordu. Babam ve bizimkiler köprüden geçmenin imkânsız olduğunu anladılar. Birçok kadın içinden çıkılması imkânsız bu durum karşısında bebeğini suya attı. Babam beklememiz ve kalabalığın azalması için bizi bir kenara çekti. Azalmak mı? Ne azalması? Göçmen kafilesinin bir ucu Van'daydı. Babam durumun düzelmeyeceğini gördü; Kadınlar ve erkekler yüklü hayvanların üstünde köprüden geçmek için bir zincir oluşturdular. Birbirimizi itiştirerek köprüden geçinceye kadar birbirimizi kaybettik. Ben, evli ağabeyim ve onun, kucağında yedi aylık çocuğu olan karısı, bir eşek ve bir öküzle birlikte, babamı, annemi, ninemi ve ortanca ağabeyimi kaybettik. Birçok insan Bandimahu Köprüsü yakınlarında öldürüldü. Bütün gece karanlıkta birbirimizi kaybetmiş olarak yürüdük; ama artık köprüyü geçmiştik. Bütün gece hiç dinlenmeden yürüyor, Abağa Ovası'na doğru gidiyorduk; Rus ordusu ordaydı. Karanlıkta, havada kırmızı bir ışık gözüktü. Halk onu düşmanın silahı sandı. Ama karanlıkta gün doğuncaya kadar yürüyüp Rus ordusunun bulunduğu Abağa Çayırı'na vardık. Halkın bir kısmı istirahat ediyordu; diğer bir kısmı da yoluna devam ediyordu.

Sabah saat 10'a doğru kaybettiğim babam, annem, ninem ve ortanca ağabeyim gelip beni buldular. Hiç bir şey yememiştik. Babam beni ve ortanca ağabeyimi ayağa kaldırdı. Göç yolundan iki-üç metre ötede bir bazalt taşı vardı; oraya oturduk.

Abağa Çayırı yeşildi; taş ise yerden biraz yüksekti. Babam beni götürüp o taşın üstüne oturttu. İçinde lavaş ekmeği kırıntıları bulunan bir torba vardı; o kırıntıları taşın üzerine döktü. Bize: "Kırıntıları yiyin" dedi.

Nasıl olduysa bilmiyorum, ben yeniden babamı ve ortanca ağabeyimi kaybettim. Belli ki, lavaş ekmeği kırıntılarını yedikten sonra susayıp su içmeye gitmişim. Geri döndüğümde bizimkiler ortalıkta yoktu. İki-üç saat halkın arasında yürüyerek ailemin diğer fertlerini aradım; ne bizimkileri buldum ne de

su. Sonunda büyükbaş bir hayvanın ayak izinde su toplanmıştı. Eğilip içmek istedim; ama kokmuştu, yutmadım. Yoluma devam ettim. Birden göçmenlerin arasından babam beni çağırdı: "Andro! seni pis velet, nereye kayboldun?" Sevincim sonsuzdu. Yükümüzün büyük bir kısmı yağmalanmıştı. Halkla birlikte sonunda Bandimahu Irmağı'nın yukarı koluna ulaştık. Babam ayakkabılarını çıkardı; şalvarının paçalarını yukarı kıvırdı, beni de kucaklayıp karşıya geçmek için suya girdi; ama suyun içindeki taşlar kaygandı. Nehrin öbür yakasına geçtik. Yüksek Taparis Dağı'na tırmanmaya başladık. Karanlık bastı. Geceyi orda, açık havada geçirdik. Sabah gün ağarmadan göç etmeye devam edecektik. O gece rüyamda bizim köyün yazlığında olduğumuzu gördüm. Annem bana yedirmek için yoğurt kaymağı getirdi. Rüya görüyordum. O anda babam bize: "Kalkın! gidiyoruz " dedi. Beni eşeğin üstüne oturttular. Eski Beyazıt yakınlarındaki Kızıldiza'dan geçecektik. Hava karanlıktı, orda geceledik. Sabah erkenden gün ağarırken kalktık. Büyük Ararat Dağı'nın Orgov adı verilen batı yamacına tırmanıyorduk. O Rus-Türk sınırıydı. Geceydi ve orası yüksek bir yerdi. Mevsimin yaz olmasına rağmen hava soğuktu; yükseklik iki kilometreydi. Şiddetli bir rüzgâr esiyordu. Orda bir gece kaldık. Sabah dağın eteklerine indik. Orda bir dere vardı; halk dereye hücum etti; zira hepsi de susuzdu. İnişimiz bir gün sürdü. Avetis Aharonyan'ın doğum yeri olan Iğdır'a vardık. Iğdır'da durmadık; geçip Aras Nehri'ne ulaştık. Ruslar o nehrin üzerinde üç kemerli bir köprü inşa etmişlerdi. Nehrin sol kıyısında Markara Köyü bulunuyordu. Çok ev yoktu. Yüklerimizi köyün kenarındaki açık bir alana boşalttık. Ne var ne yok yere dizdik; dinlenmek üzere oturduk. Oraya pamuk ekmişlerdi. Orda 2-3 hafta kadar kaldık. Yiyecek yoktu; olanı da çalmışlardı. Ne doktor, ne de hijyenik koşullar mevcuttu; orası açık kuru bir yerdi; çevresinde dikenli ağaçlar ve pamuk tarlaları vardı.

İlk geceyi geçirdik. Sabah babam şöyle dedi:

- Andro! Şu eşekleri götür otlat.

Orda bir kere yiyecek dağıttılar. Sıra çok uzundu.

Her aileye dört-beş kilo un, bir kilo şeker dağıttılar. Ekmek yoktu. Unu yoğurup ateşin üstünde pişirdik. Bir taraftan Ağustos sıcağı, diğer taraftan Aras Irmağı'nın pis suyu; tifüs, kolera salgını yayılmıştı. Ailemizin fertlerinden birçoğu hastalandı. O sıcakta herkes yere birer sopa dikmiş üzerine de bir bez koymuştu. Ailemizin sekiz üyesi vardı. Ben daha önce hiç bir yere gitmemiş olduğumdan, Rus ordusuna erzak taşıyan kamyonları ilk defa görüyor ve hayret ediyordum. Bizimkilerin hepsi de hastaydı. Markara'da geçirdiğimiz dehşetli günler unutulacak gibi değil. Eğer bizim üç bin koyunumuz yanımızda olsa Iğdır'a gitmez, dağlık bir yerde kalırdı ve hayvancılıkla uğraşırdık.

İlk hastalanan dedelerimden birinin karısı Şartsi'ydi. O, tepesi karla kaplı Ararat Dağı'na bakıp: "Ne olur o karlardan biraz getirsen de yiyip ölsem" diyordu.

Kocası gidip, eşeğe yüklediği karları getirdi. O karı yiyip öldü.

Rusların yeniden Van'ı ele geçirdiği haberi yayıldı. Türkler Van'da üç gün kalmışlardı. Kürtler yağma yapmaya vakit bulamamışlardı. Halk "Van" ismini duydu. Birçoğu Tiflis ve Yerevan'a varmıştı. Eçmiatsin ve Markara'dan 30-40 bin Ermeni muhacir memleketlerine dönme ümidiyle dönüş yaptı.

Ağustos sonuydu. Geri dönüyorduk. Yaralılar, hastalar, can çekişenlerin iniltileri. Van'a varana kadar, yolda ortanca ağabeyim eşeğin üstünden bize: "Beni indirin, istirahat edeyim" dedi.

Babam da ona: "Aramcığım az kaldı" diye cevap verdi.

Yarım saati aşkın bir süre yola devam ettik; ama babam onun hasta olduğunu biliyordu. Dağın yamacından inip yükümüzü yerleşirdikten sonra istirahat ettik. Herkes yüklerin etrafına oturmuştu. Ben oturmuş yola bakıyordum. Babam dedi ki: "Aramcığım kalk! Başını kaldır, bak kaç rubleymiş; gidip bostandan karpuz alıp getireyim" Bunu üç kez tekrarladı; ama Aram cevap vermedi.

Sabah gün ışımadan eşyaları hayvanlara yüklediler; Aram'ı başı dışarda kalacak şekilde bir çuvalın içine Tato eşeğin üstüne koydular. Yol gözükmeye başlamıştı. Bir iki saat daha yol gittik; büyükannem: "Aram öldü" dedi; başı sarkmıştı.

Kızıldize'ye vardık. Bizim köylüler çukurlar kazdı; birçok ölü vardı. Onlar Aram'ı da aldılar götürüp gömdüler. Yarım saat sonra hareket ettik.

İki üç gün sonra Berkri'ye vardık. Van Gölü'nden batıya doğru giderek Panz Köyü'nden geçtik; ordaki evlerin duvarlarının dibinde kaldık. Ağabeyimin ayağı ağrımaya başladı; daha da şişti; yatağa düştü. Keçi derisini taze taze üstüne sararsan geçer, dediler; fayda etmedi. Ağabeyim de orda öldü. Van'a otuz kilometre mesafedeki Canik Köyü'ne geldik. Ordan geçerken, büyük ağabeyimin dilsiz olan karısı yedi aylık bebeğinin öldüğünü el hareketleriyle bize anlattı; hemen yolun üzerinde yumuşak toprağın içine gömdüler.

İkinci gün, Van'ın Lezk isimli köyüne vardık. Ordaki evlerin duvarlarının dibine yerleştik. Büyükannem ve annem çalı çırpı toplayıp ateş yaktılar. Ocağın üzerinde suda buğday haşladılar. Büyükannem aniden geri geri gitti ve öldü. Ermeni mezarlığı vardı, götürüp oraya gömdük.

Halam evliydi; iki genç erkek çocuğu vardı; çocuklardan biri de öldü. Gelin babasının evine döndü. Halam, annem, babam ve ben kaldık. Annem Şağzik hastaydı. Lezk'de yatağa düştü. Koyunlar da çalınmış olduğundan eşekleri ben otlatmaya götürüyordum. Orda üzüm, elma ve armut vardı. Van savunmasından iki ay sonra, Vanlılar Şatakh'ta iyi bir yönetim kurmuş, toprağı sürüp, ekmişlerdi ve iyi ürün elde etmişlerdi. Annem ve halam ölmüş, ama benim bundan haberim olmamıştı. Hayvanları otlatmaktan dönünce annemin orda olmadığını gördüm. Babamla ben kaldık.

Babamla ben Lezk Köyü'nden Hayots Dzor yakınlarına gidip, Van'a on kilometre mesafedeki Bertak Köyü'nde kaldık. Orda 1915 kışına kadar kaldık. Dönüş yolunda bir ceviz ağacı vardı, babam onu salladı; cevizleri kırıp yiyorduk. O şekilde de hayatta kaldık.

Bahar gelince Bertak'ın diğer yamacından inip Hayots Dzor'a Gelbalasan Köyü'ne gittik. Orda çok kurt vardı. Köy dağın yamacında olup yanından Khoşab Nehri geçiyor, Vostan yakınlarında Van Gölü'ne dökülüyordu; içinde sürüyle balık vardı. Yanından, Urartuluların inşa ettiği 60 kilometre uzunluğundaki Şamiram kanalı geçiyordu. Bu kanal Artamet yoluyla Hayots Dzor'dan gelip Van bostanlarını suluyordu; bir tarafında Ermenilerin diğer tarafında ise Türklerin yaşadığı o bölgeye Aygestan deniyordu. Şatakh'ta hemen hemen hiç Türk yoktu. Van ahalisinin ise yarısı Ermeni yarısı Türktü.

Gelbalasan Köyü'nde 1916 yılının ilkbahar ve yazı boyunca kaldık. Sonra, Ağustos ayında Türklerin Vostan tarafından saldırdığı, gelip Rus ordusunu ve Ermenileri katledecekleri haberi ulaştı. Hayots Dzor'a yerleşmiş farklı bölgelerden gelen biz muhacirler Van Şehri içinden geçtik; daha Berkri'ye varmadan haberin yalan olduğu söylentisi yayıldı. Başka Ermeni muhacirlerle birlikte geri dönüp Van'a geldik. Çağlı sokakta bir ev vardı; 1916 yılının sonbaharından 1917 ilkbaharına kadar orda kaldık. Ben Noraşen Okulu'nun ikinci sınıfına gidiyordum. 5 Nisan 1918 tarihine kadar orda kaldık.

Van'a dönen otuz bin Ermeni muhacirin lideri Karabağlı Kostya Hambardzumyan'dı. O bizi Berkri'den geçirerek Doğu Ermenistan'a götürmek istedi; ama Türkler Berkri'de yolu kesmişlerdi. Yerevan'a doğru gitmek olanaksızdı.

Devrim olmuştu. 1917 yılında Ekim Devrimi olmuştu ve Rus orduları geri çekildiler. Hambardzumyan Khoy, Culfa, Nahcıvan üzerinden bizi Yerevan'a götürmek istedi. O yol da kapanmıştı. Van'dan göçen biz otuz bin Ermeni Koturi Vadisi yoluyla Khoy'a varmadan yön değiştirip Salmast'a gittik. Orda çatışma vardı. Hristiyan Süryaniler Ermenilerle birlikte Türk ve Kürt çetelerine karşı çarpışıyorlardı. O, Andranik'in Salmast'a ulaşıp Van'dan gelen Ermeni muhacirlere yardım etmek ve onları güvenli bir biçimde, Basra Körfezinden gelen İngiliz Ordularının bulunduğu Hamadan-Kirmanşah'a götürmek için Culfa'yı ve Khoy'u işgal ettiği dönemdi.

Beni ve bana benzer köylü çocuklarını Hamadan'da yeni açılan yetimhane'ye gönderdiler. Geri kalan muhacir kitlesini ise İngilizler demiryoluyla Bağdat yakınlarına, Mezopotamya'ya, Baakuba denilen şehrin yakınlarına götürdüler. 5-6 bin aile Tigris'in kıyısında, çölde kurulmuş büyük İngiliz çadırlarında 1918'in Ekim ayından 1922 Ocak-Şubat'ına kadar yaklaşık üç yıl yaşadı. Göçmenlerin belirli bir kısmı sıcağa dayanamayarak öldü. Ama Baakuba'da, daha sonra ise Nacrumar'da, Basra Şehri'nde ve Basra Körfezi yakınlarında üç yıl çadırlarda kaldılar. Hayatta kalan takriben 10.000 Ermeni İngiliz gemileriyle, her gemide 3.000 kişi olmak üzere, Basra Körfezi, Hint Okyanus'u, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, Port Said, Akdeniz, İstanbul Boğazı, Karadeniz yoluyla Batum'a götürüldü. Ordan demiryoluyla bizi Aleksandr Miyasnikyan'ın yeni kurduğu Sovyet Ermenistan'ına teslim ettiler. Bizi Artaşat (Ğamarlu), Ararat (Büyük Vedi) bölgelerindeki köylere yerleştirdiler. Birkaç gün Davalu Köyü'nde kaldık. Ben ve babam Yerevan'a geldik. Ben Amercom'a gittim, Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun bürosuna. Mektup taşıyıcı olarak çalışmaya başladım. Öğlen çalışıyor, gece öğrenimime devam ediyordum. Banfak'ta öğrenim gördüm. Sonra Devlet Üniversitesi'nin Ziraat Mühendisliği Fakültesi'ne kabul edildim. Emektar ziraatçı oldum. İkinci Dünya Savaşı'na katıldım ve yüksek nişanlarla taltif edildim.

27 (27).

HAYRİK MANUKİ MURADYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, ŞATAKH [ÇATAK], CINUK KÖYÜ)

Bizim Varaga Dağı'nın yamacı Van Dağı'nın zirvesindeydi. O dağın kolu aşamalı olarak alçalarak Van Gölü'ne girer. Ermenistan'ın en iyi elması Artamet elmasıdır.

Varaga Dağı'nın yamacında, gece mum gibi, ışık gibi yanan bir çiçek vardı. Koparmak için yaklaştığında artık ışık vermezdi. O çiçeğe "siradeğ" ["aşk ilacı"] derlerdi.

Bizim, gölün üstünü örttüğü bir Khald tapınağı vardı. Ahtamar Adası küçük ve taşlıydı. Kral Gagik meşhur Ahtamar Manastırı'nı o adada inşa ettirmişti.

Van'ın dört tarafında "kâfur" güller yetişirdi; kâfur gül mavi olurdu…

Güneşli bir Mayıs sabahı Zozan Anne bizim Cermuk'a gitmiş (sulu köy). Bir keresinde amcamdan o maden sularının isimlerini vermesini rica ettim. O da bana 210 tane kaynak adı verdi. Hemen hemen bütün tarlalarımız doğal yolla sulanıyordu. Dolayısıyla o gün annem Arnos Dağı'nın yamacına sebze toplamaya gitmişti. Aniden şimşek çakmış ve yağmur başlamış, sonra da dolu; ve annem bir şekilde mağaraya ulaşmaya karar vermiş. Ravent yapraklarından birini başına, diğerini de arkasına tutarak mağaraya ulaşmış. Hamileymiş. Doğum sancıları başlamış ve ben dünyaya gelmişim. Bir bitkinin kenarıyla göbek bağımı kesmiş; gömleğini çıkarıp beni onunla sarıp sarmalamış. Babam havanın bozduğunu görünce endişelenip oraya gitmiş ve mağaranın ağzında annemle karşılaşıp beni eve götürmüş. Beni bir beşiğe koymuşlar. Büyükannem kötülükleri bağlasın diye yastığımın altına bir ip parçası koymuş; köyün öğretmeni kulağının arkasına yerleştirdiği kalemi çıkarıp "okur yazar olsun" diyerek yanıma koymuş. Dedem de "fedayi olsun" diyerek kılıcını çıkarıp yanıma bırakmış.

Şatakh Muharebesi'nin başladığını hatırlıyorum. Bizimle iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olan Mihranlı Kürtler vardı; gelir evimizde kalırlar, gece yiyip içerler, sonra giderlerdi. Biz onlara "tanıdık" derdik. O zaman bizim o tanıdığımız bir kere gelip dedeme bir ev giysisi (kaysı rengi bir giysiydi) ve üç yaşında bir tay verdi. Ben ona binmeyi çok seviyordum; o benim atımdı. Onu Mezopotamya'ya kadar yanımızda götürdük.

Muharebe sırasında Şatakhlıların 364 silahlı savaşçısı vardı; düşman ise karşımıza 6.000 kişilik bir ordu çıkardı. Çatışma bir buçuk ay sürdü. Türkler sadece bir defa zafer kazanabildı. Bütün bölge bizim denetimimiz altındaydı. Ermeniler 48 kayıp verdi; Türklerin kaybı ise 2.000 kişiydi.

Dro geldi ve köyümüzde bir konuşma yaptı; kahraman Şatakhlılara övgüler yağdırdı ve "Çok yaşayın!" dedi. Ama Rus ordusu geri çekildi ve göç başladı. Van'a giden bütün yol cesetlerle doluydu.

1915'te Rus ordusunun durumu vahimdi. Rus askerleri Ermenilerin evlerine gidip ekmek dileniyorlardı; zira onlara üç ay boyunca yiyecek verilmemişti. Ama biz Ermeniler Rus askerlerini seviyorduk; onlara "iyi Ruslar" diyorduk.

İskorbüte yakalandık. Salmastlı bir Ermeni geldi ve bize çubukla tütün gibi bir şey içirdi ve iyileştik. Yolda babam ve amcam öldüler. Salmast'ta ise dedem öldü. Annem iyi şarkı söylerdi. Dedem annemi çok severdi; "otuz dört kişilik ailemizin hanımefendisidir" derdi. Ölmeden bir gün önce, biz uyumak için yatarken dedem şöyle dedi: "Yarınki güneşi görmeyeceğim; gelin sizi kutsayayım"; annemden kendisi için bir şarkı söylemesini rica etti ve hepimizi kutsadıktan sonra son nefesini verdi…

Göç yolunda bize Kostantin Hambardzumyan liderlik ediyordu. Bizim 5.000 kişilik bir ordumuz vardı. Ordu birkaç bölüme ayrıldı; bir tabur vadinin sol tarafından, diğeri önümüzden, sonuncusu da arkamızdan ilerledi. Böylece kırk bin Ermeni Van'ı terk ettik. Biz, Türklerin Sımko'nun çetesine rüşvet verdiğinden haberdar değildik. Onlar yolumuzu tutmuş ve kapatmışlardı. Khoy yoluyla gidip Kafkasya Ermenileriyle birleşecektik; ama mecburen Salmast'a gittik.

Vadiden geçiyorduk; yol dardı. Onlar, geçemeyelim diye yolun ortasına büyük bir taş koymuşlardı. Gençlerimiz iterek o taşı vadiye yuvarladılar. Ama daha sonra Kürtler saldırmaya başladı. Zorlukla vadideki yoldan yukarı tırmandık. Sağ kanattaki Kürtler bizi kuşatmıştı; birliklerimiz Kürtleri katletti; onların cesetleri yerlere serilmişti.

Göçten önce Rus ordusuna yardım ettiğimiz için, şimdi de kendileri bizi yalnız bırakmıyorlardı; yalnız bizi korumakla kalmayıp yemek sırasında bizi yanlarına çağırıyor, "Gelin birlikte yiyelim" diyorlardı.

Salmast'ta kaçmayı başaramamış bir Rus topçu taburu vardı; o bize yardım etti ve o taburun komutanı bize sonuna kadar Ermenilerin yanında olacaklarını bildirdi.

Göç sırasında yolda Türk ordusu bizi takip ediyordu. Türkler 15.000 kişilik ordularıyla üzerimize gelmişlerdi; Salmast'ta bizimkiler dövüştüler ve ağır kayıplar verdiler. Türklerin sağlam mevzileri vardı: onlar yukardan savaşıyorlardı, biz ise açık ovadan. Biz Rus ordusunun yardımıyla kurtulduk.

Urmiye'de Farslar bizi tuz ve ekmekle karşıladı. Urmiye'de birçok Süryani vardı. Jamharyan taburumuzun komutanıydı. O Türklerin Süryanilerin üstüne de saldırdığını görünce Süryanileri de korumaya başladı. Birliklerinde gerçekten de çok adam vardı, ve çok da kayıp veriyorlardı; ama Süryaniler de kurtuldular. Çatışmalar devam ediyordu. Urmiye çarpışmaları sırasında Azerbaycanlılar da üstümüze saldırdı. Kirmanşah'a vardık. Türkler arkamızdan geliyorlardı. Yetmiş-seksen kişilik tanınmış bir Fars birliği yan taraftan saldırmak için öne geçmişti. Onlar Kostya Hambardzumyan'a rastladılar.

Şah Ermeni kervanlarına direnmeme emri vermişti; o yüzden de bizi tuz ve ekmekle karşıladılar. Bir İngiliz süvari bölüğüne rastladık. Onlar yerlerinden kımıldamadılar. Kirmanşah'ta yiyecek, gıda maddesi yoktu. Araplar devamlı annemin etrafında dönerek ona: "Bu atı bize sat" diyorlardı.

Annem sonunda kabul etti:

- Ne kadar para verirsen ver.

- Yirmi altın.

Annem daha fazlasını istese de vereceklerdi; zira o bir Arap atıydı. Ben atımın arkasından çok ağladım. On üç yaşımdaydım. O ata binerek hayvanları otlatmaya götürüyordum. Atım, ben üstüne bineceğim zaman eğilirdi; bana çok bağlıydı. Yavaş yavaş Mezopotamya'ya doğru gittik. Rus birliği yanımızdaydı. Mezopotamya'ya vardık. Orda, İngilizler Nakhrumar Çölü'nde çadırlarda kalıyorlardı. Hindistan Ermenileri bize maddi yardımda bulundular, doktor ve İngilizce öğretmenleri gönderdiler. 1918'de İngilizler ordumuzu sömürge ordusuna çevirdiler. Irak'ta kurtuluş savaşı başladı. Iraklı Araplar İngilizlere karşı ayaklandı. İngilizler Ermenilerin Araplarla çatışmasını istedi.

Kostya'dan sonra kervanımızın komutanı Levon Şağoyan'dı. O sadece altıncı sınıftan mezundu; ama çok zeki bir adamdı. Şağoyan şöyle dedi: "Biz yabancı bir ülkedeyiz; Araplara karşı savaşmayız." İngilizler öfkeden kudurdular; Ermeni Mandası'ndan vazgeçmeye hazırlandılar. Bu haber Şeyh'e de ulaştı. Bedeviler gelip çadırlarımıza doldu. Bize: "Merhaba! Siz çok yaşayın!" diyorlardı.

Süryaniler ise Araplara karşı savaşıyorlardı. Ama Araplar onların kökünü kazıdılar.

1921'den sonra, Aleksandr Miyasnikyan'ın Kafkasya'da Sovyet Ermenistanı'nı kurduğu ve Irak Hükümeti'nin önüne kervanımızın Ermenistan'a gönderilmesi meselesini koyduğu haberini aldık.

Bizim Irak'ta iki tüccarımız vardı. Kendileri, Hakob Efendi ve Hovsep Efendi bizi Vatan'ımıza nakletmeye karar verdiler. Basra Körfezinden gelip, Kızıldeniz, Akdeniz, Karadeniz'den dolaşarak Batum'a vardık. Orda, Sovyet iktidarının temsilcileri bizi 1 Ocak 1922 günü karşıladılar. Kırk beş günlük deniz yolculuğundan sonra Vatan'a geldik. Ama, görünüşe göre 10.000 kayıp verdik; bunların büyük bir kısmı da salgın hastalıktan öldü.

Otuz dört kişiden oluşan sülalemizden geriye annem, ben, ağabeyim Rostom, ablam Nune, amcam Davit, büyükannem Zanon, büyükbabam Cibrayel kaldı.

Levon Şağoyan bizimle gelmedi. Bize: "Ordaki Bolşevikler beni anlamazlar; ben Daşnakım; nereye gideyim?" dedi.

Abrahamyan da: "Ben de seninle kalıyorum" dedi. Bütün Armaş Köyü: "Bizim Abrahamyan burda kalıyor; o zaman biz de burda kalacağız" dedi.

Şeyh yaklaşık 3.000 Ermeninin ülkede kaldığını duyup onlara: "Size izin veriyorum; gidin arayın; nereyi beğenirseniz, sizden vergi talep etmiyorum; orda yaşayın" dedi.

Ermeniler çölün derinliklerinde harika bir ırmağın aktığını görmüşler; orayı beğenip: "Pompa koyar, çölü sularız" demişler.

Orası Zakho denilen yerdi. Biz Vatan'a dönüş yaparken orda bizim cemaat kuruldu. Bugüne kadar da o cemaat varlığını korur. Araplar biz Ermenileri hep iyi karşılamışlardır.

Ermenistan'a gelip Yerevan, Aştarak, Eçmiatsin ve Artaşat'a dağıldık. Yeğik adında dindar bir adam vardı; onun evinin karşısında küçük kulübeler bulunuyordu; onları bize verdi ve orda yaşadık. Ben dizanteriye yakalandım. Yeğik geldi ve dedi ki: "Nana! Bu oğlanı bana ver, iyileştireyim."

Annem gece-gündüz ağlıyordu. Ben bir deri bir kemik kalmıştım.

Yeğik kağnısını aldı; içine lavaş ekmeği ve her şeyi koyup en uzak bağına götürdü; orası Aygezard Köyü'yle sınırdaştı. Bahçenin yukarısında bir buğday tarlası, içinde de sürüyle bıldırcın vardı. Bıldırcınlar gelip içine düşsünler diye tuzaklar kurdu ve içlerine darı koydu. Bana: "Sana hediye: her sabah, yiyebildiğin kadar üzüm ye. Tümseklerin arasında dolaş, bıldırcınları toplayıp ateşte kızart ve ye" dedi.

Yedinci gün annem ve Cibro dedem beni görmeye geldiler. Baktılar ki yüzüme renk gelmiş. Sevindiler. Sandıkta bir sürü lavaş ekmeği vardı. Damda uyuyordum, temiz havada.

Sonbaharda bütün üzümleri toplayıp, üzüm cenderesine doldurmuş şarap hazırlıyorlardı. Yeğnik bize:

- Haydi üzüm toplayalım, dedi.

Birden karla karışık yağmur yağdı. Üzümleri toplayıp ürünü taşıdık. Yeğik geldi anneme iki Rus altını verdi ve: "Nana, oğlan bağda bekçilik yaptı. Bunu hak etti" dedi.

Annem de: "Ey Yeğik! Sen oğlumun hayatını kurtardın" diye cevap verdi.

Yeğik yeniden:"Bağda bekçilik yaptı" dedi.

Annem parayı almayı reddetti. Yeğik, almaya mecbur olalım diye iki altını penceremizden içeri attı.

1936'da Khancıyan cinayeti yaşandı. Merkez Komitesi'nde Amatuni Vardapetyan sekreterlik görevini üstlendi. O, Khancıyan'ın taraftarlarını kitlesel olarak yok etmeye başladı; ben de onların arasındaydım.

Khancıyan bana şefkatle bakıyordu; beni çok seviyordu. Khancıyan daha Ermenistan'da yokken beni terfi ettirmişlerdi. Anılarımda onu anlattım. Leninakan'da Komünist Partisi'nin şehir komitesinde organizasyon kısmı sekreteriydim. Ben ve karım Anna soğuk ve rutubetli bir otelde kalıyorduk; bir gaz sobamız vardı. Ne kadar başvuru yaptıysam da beni görevden uzaklaştırmadılar. Khancıyan beni davet edip Yuva Sovhozu'na müdür tayin etti. Orda çok işler gördüm.

Sonra, Ğurduğul (Hokdemberyan, şimdiki adıyla Armavir) bölgesine Komsomol işine aldılar.

Çok şey gördüm, başımdan çok şey geçti, çok acılar gördüm; ama artık oturmuş hatıralarımı kaleme alıyorum…

28 (28).

EDVARD MARGARİ DAŞTOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, ŞATAKH [ÇATAK], KACET KÖYÜ)

Köyümüz, Şatakh'ın Kacet Köyü'ydü. Türkler ve Kürtler gelip köyümüzü ele geçirdiler. Dedemin erkek kardeşi Kürtlerin şefini öldürdü; biz de Van, Khaçpoğan'a geldik; orda evimiz vardı.

Babam iyi bir aşçı olarak Aygestan'da bir restoranda çalışmıştı; o yüzden de kendisine Aşçı Margar adını koymuşlardı.

1915 Van savunması sırasında bizimkiler direnmişlerdi; ama Rus askerleri geri çekildiklerinde bizimkiler de mecburen göç ettiler. Bütün çevre yanmış, yıkılmış cesetlerle dolmuştu.

Annem, babam, amcalarım, teyzelerim, dedem, büyükannem, hep birlikte diğer muhacirlerle birlikte Iğdır'a vardık; sonra Aras Nehri'nin üzerinden geçtik ve Aştarak'a yerleştik; orda tifüs salgını yayılmıştı. Bunun sonucunda da bütün ailemiz yok oldu. Sadece ben ve annem canlı kaldık. Yerevan'a, dedemin amcazadesi Murad Daştoyan'ın evine geldik. Orda annem de öldü. Beni Aleksandrapol Poligon yetimhanesine verdiler.

29 (29).

SAHAK MİRZOYİ BAZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1913, ŞATAKH [ÇATAK], CINUK KÖYÜ)

Amcazadem Bazikyan Bazik bana Şatakh muharebesini anlatmıştı.

1915 yılının Nisan ayıydı. Seksen kişilik bir öncü devriye gücü Şatakh'ın Cınuk Köyü'ne, Şatakh ve Moks arasındaki son sınır köyüne girer. Onlara, vergi toplama sonra da askere alma bahanesiyle erkekleri dışarı çıkarma emri verilmişti. Böylece asıl kuvvetleri gelince hiçbir engelle karşılaşmadan katliama başlayacaklardı. İşte o canice planla birliğin 80 mensubu Cınuk'a girip zorla vergi toplar. İşlerini birkaç saat içinde bitirdiklerinde her evin bir gecede 80 çift eldiven ve çorap örerek sabah kendilerine teslim etmesini şart koşarlar. Zavallı köylüler geceyi uykusuz geçirip, çorap ve eldivenleri örerek sabah teslim ederler. Sabah, askere alma adı altında erkekleri toplamaya başlarlar. Evden eve yapılan ziyaretler sırasında birkaç kişiyi kendilerine eşlik etmeye zorlarlar. Onlara eşlik edenlerden biri de Bazke Şahin'miş[*]; o her girdiği evde sabah tandırın yakıldığını görüp içine bol miktarda tezek doldurarak muazzam bir duman çıkmasını sağlamış; o dumanda hiçbir şey arayıp bulmak mümkün olmadığından Türk devriyeler evden uzaklaşıyorlarmış. Hızla, devriyelere eşlik eden diğer kişiler, ekmek pişirmek için tandırları yakmış kadınlar da onun yaptığını yapmaya başlamışlar. Böylece, Türk devriyeler ukalalıklarına rağmen bütün köyden sadece üç erkek toplamayı başarmışlar; bunlar, daha sonra rüşvetle askere gitmekten kurtarılan Avdo, Çako Manuk[**] ile bir başkasıymış. Türkler bütün erkekleri toplamayı başaramamışlar; zira onların büyük bir kısmı sabah erkenden tarlalara, toprağı kazıp karlar çabuk erisin ve ilkbaharda ekime erken başlansın diye, kazdığı toprağı tarlaları örten karın üstüne doldurmaya gitmişmiş. Köyde kalmış erkek ve gençlerin diğer kısmı koyun kuyularında saklanmış. O kuyuların o şekilde adlandırılmasının nedeni, Türk kâtip-zaptiyeler hayvanların sayımı için geldiklerinde koyunları onlardan saklamak amacıyla kazılmış olmalarıydı; zira köylü her koyun için vergi ödemek zorunda kalıyordu. Türk ve Kürt eşkıyalar geldiğinde de koyunları oraya saklarlardı. Şimdi o kuyular erkekleri saklamaya yarıyordu. Çabalarının boşa çıktığını gören Türkler ev sahibi Keto Ğazarı yakalar ve erkeklerin yerini göstermeye zorlarlar. O ise kaçmayı başarır ve saklanmak için kendini birinin kuyusuna atar; ama orda kalmasına izin vermezler zira kuyu kendi erkeklerini saklamak için yetersizdir. O mecbur olur kaçmaya. Kaçarken onu vurup yaralarlar. Tigris [Dicle] Nehri'ne düşüp kan kaybından ölene kadar orda kalır. Kayınbiraderleri, ancak devriye gücü köyden uzaklaştıktan sonradır ki, gidip onun cesedi getirirler.

---

[*] Bazke Şahin (Şahin Bazikyan): **Sahak Bazyan**'ın amcasıdır. "Sasuntsi Davit" destanının yetenekli yazarıdır. Onun adı, 1936'dan itibaren Manuk Abeğyan'ın editörlüğünde yayımlanmış "Sasna Dzırer" eserinin ilk cildinde, destanın tarihinin bir parçası olmuştur. O zamana kadar onun "Sasuntsi Davit" üzerine yazdığı destansı öykü iki defa kaleme alınmıştır. Son yazımda Hovhannes Tumanyan da hazır bulunmuştur. O daha sonra bazı parçaları kendi "Sasuntsi Davit"inin hazırlanışında kullanmıştır. Bazke Şahin'in "Sasuntsi Davit" destansı öyküsü Şatakh'ta ve Moks'ta ün kazanmıştı. *Bkz.* "Hayreniki Dzayn" ("Vatan'ın Sesi"), 1974, Sayı 59.

[**] Çako Manuk: Şarkıcı **Hayrik Muradyan**'ın [Tnk. 27] babasıdır.

Erkekleri askere almayı başaramadığını gören devriye kuvveti, köyü terk eder. Köyü kuşatıp bekler. Ama bu da fayda etmez. Erkekler ne kuyulardan çıkar ne de tarlalardan geri döner. Ve böylece üç gün süren talan ve vahşetin bu üçüncü önlemi de sonuç vermez. Türk ordusunun gecikmesinden dolayı umutsuzluğa kapılan seksen kişilik bu öncü devriye gücü vergi ve asker toplamak için Cınuk'tan Hınents'e, Kağp, Vank ve Sak köylerine geçmeyi kararlaştırır. Her yerde vergi ve asker toplama adı altında terör estirir, soygun yapar ve halka şiddet uygularlar. Ama her yerde de kendilerini aynı kader beklemektedir. Onlar her yerde vergi toplamayı başarırlar; ama askere alacak erkek bulamazlar. İsyan eden Ermeni, ordunun emrine girmez, Türk askeri olmaz.

Bu, Şatakh halkının isyan ve direnişinin ilk adımıydı ve halk kitleleri tarafından kendiliğinden hazırlanmıştı.

Halkın ilk direniş denemesiydi. Cınuk'tan üç adam, Hinents'ten üç adam, Kağp Köyü'nden de beş adam toplanır. Toplam 11 kişidirler. Bunlar daha sonra, Türklerle bir evin içinde kuşatılmış durumdayken Sak'tan kaçarlar. Evin gizli geçidini bildiklerinden kaçarlar; onların arkasından da birkaç Türk asker gider.

İkinci adım, beş hane Ermeni ve birkaç hane de Kürdün yaşadığı Sak'ta, ormanın içindeki bir köyde seksen kişilik devriye gücünün kuşatılması olur. Sonra toplanmış vergileri Tağ'a götüren grubu esir alırlar. Devriye gücü sabırsızlıkla Türk takviye kuvvetlerini beklemekteydi. O devriye Sak Köyü'nde üç gün kalmış; ama kendilerine takviye birlik ulaşmamıştı. O üç gün boyunca Sevtkin Köyü'nün silahlı Ermenileri, yani 15 kişi kordonun (seksen kişilik devriye gücü) üstüne saldırır, silahlarına el koyarak onları Tağ'a götürür.

Cınuk, Kağp, Hinents, Vank, Tsitsants köylerindeki silahlı Ermeniler komiteden ayaklanmasını talep ederler. Komitenin başında Samvel (vekil) vardı; zira komite başkanı Hovsep öldürülmüştü.

O şu şekilde öldürülür: Hovsep'i Van'da bir toplantıya katılmaya davet ederler. Ermenilerin isyan edip etmeyeceği konusunu ele alırlar. Hovsep ayaklanma taraftarıdır. Aram Manukyan ayaklanmamayı teklif eder. Van komitesinin üyeleri Vramyan, İşkhan ve diğerleridir. Hovsep oturumdan uzaklaşıp ayaklanmayı başlatmak üzere Şatakh'a döner; ama yolda Türkler onu yakalarlar. Esir değişimi yapılması teklif edilir. Anlaşırlar. Ermeniler topladıkları vergiyle birlikte ele geçirdikleri Türk esirleri serbest bırakırlar. Türkler ise Ermeni esirleri bırakmaz ve öldürürler. Hovsep'i sekiz kişiyle yakalamış Tağ Kaymakamı'nın yanına getirmişlerdir. Onu kaymakamın kararıyla öldürüp Tigris Nehir'ne atarlar. Ermeni esirlerden biri kaçmayı başarır ve silahlı Ermenilerin yanına ulaşır. Tağ komitesi Kağp Köyü'ndeki adamların ayaklanmasına karşı çıkar. Onlar taleplerine ret yanıtı almış olarak Sak'a döner, orda bekleyen silahlı Ermeni isyancılara bu ret cevabını iletirler; onlar da bu ret cevabına karşı Sak'ta bulunan seksen kişilik Türk devriye gücünü kuşatırlar. Ermeni isyancıların lideri Gülamir ve Haro, yani Harutyun Gülanyan'dı. Kuşatılanlar bir evde kıstırlmışlardı. Haro kapının üstüne gaz döküp evi ateşe vermeyi ve kaçmayı deneyenleri vurmayı teklif eder. Babası Bazke Mirzo bunu ihtiyatsız bir adım olarak değerlendirerek karşı çıkar, zira içerden ateş edenler vardır. Gülamir de Haro'nun dediklerine kulak asmaz ve: "Bunu yapmak kahramanlık değil" der. Sabah erkenden Gülamir yanına iki Mavzer alıp kuşatılan

Türklerin arasına girer ve onlardan 15-16 kişi öldürür. Onluklarına yeniden mermi sürmeye hazırlanırken onu ensesinden vururlar ve eşiğe düşer.

Gülamir'in öldürülmesinden sonra bizimkiler saldırı fırsatını bulurlar. Birisi ortaya çıkıp: "Güruh geldi" der. İçerden Türkler bunu duyup sevinerek: "Hoş gelmiş" deyip ateş eder ve "Güruh geldi" diyeni öldürürler. Bizimkiler paniğe kapılıp kaçmaya başlar. O anda Van'dan gelen Bazeyan Seto: "Kaçmayın, yardım geliyor!" diye bağırır. Geri dönüp kuşatılanlarla çatışmaya devam eder, bütün Türkleri katlederler. Sadece iki kişi kaçmayı başarır ve Kholkısan Köprüsü'ne varırlar. Birisi Bazke Mirzo'nun açtığı isabetli ateşle köprünün üstünde ölür ve nehre düşer. Diğeri ormana kaçıp bir ağaca tırmanır ve ateş ediyormuş gibi yapar. Amcam olan Bazke Mıkhitar fişeğinin kalmadığını fark edince saldırıp onu öldürür.

Ayaklanma, Sak olayından ve ondan evvel gerçekleşen Hovsep ve yanındaki altı kişinin esir alınıp öldürülmesinden sonra, Van ayaklanmasından bir hafta önce başlar. Şatakhlı isyancılar isyan günlerinde Tağ'da ceviz ağacından tahtayı tenekeye sararak top imal ederler. O topu Gelke Tovmas hazırlar. Her üç atıştan sonra tahta parçalanır; yerine yenisini imal ederler. El yapımı o top çok büyük rol oynar. Şatakh isyancıları Van, Şatakh ve Başkale'yi (Ağbak) birbirine bağlayan telgraf telini de kesmişlerdir. Türkler ve Kürtler büyük kayıplar verirler. Şatakh isyanından sadece 10 gün sonra, Cevdet Paşa Aram Manukyan'a başvurup barış anlaşması imzalanması için Şatakh'a adamlarını göndermesini ister. İşkhan, yanına on bir kişi alarak Van'dan ayrılır. Bunu haber alan Cevdet Paşa onları yakalamak üzere bir birlik gönderir. Ve hepsini Hayots Dzor'un Hirç Köyü'nde yakalayıp öldürürler. Vramyan'ı da Van'da yakalarlar. Vramyan meclis üyesi olarak sözde İstanbul'a gönderiliyordu; ama Muş'a varır varmaz Bitlis Köprüsü üzerinde öldürülüp nehre atılır. Aram Mankyan'ı da yakalamak isterler. Ama arabacı olanları Aram'a bildirir ve geri dönüp: "Aram gelmedi" der.

Sabah Van muharebesi* başlar.

Sak'taki çatışmalar Şatakh isyanının ilk safhasını oluşturuyordu. İkinci safhayı da Sokants Kürt Köyü'ndeki çarpışmalar oluşturdu. O yeni evre daha da büyük oldu.

Haziran'da Ermeni gönüllüler Şatakh'a girdiklerinde Sokants'tan yedi kişi aşiretlere giderek, gelip Ermenileri katletmelerini rica ederler. Ermeniler bunu duyunca üç gün sürekli Sokants'ı kuşatırlar. Üç gün sonra, Haziran başlarında gönüllüler geldiğinde Sokants'ı yok ederler. Şatakhlılar köyü kuşatmış ama saldırıya geçmemiştir. Sokants'ı yok ettikten sonra Dro'nun gönüllü alayı Moks'a girer. Bazke Mirzo kılavuz olarak onlara eşlik eder. Kürtler kaçar. On iki yaşında iki Kürt çocuk gece nöbet yerine gelir. Nöbetçi de Mirzo'dur. Mirzo onları götürüp köprünün üzerinden geçirir ve uzakta yanan ateşleri, Kürtlerin toplanma yerini gösterir; gönüllülerin eline düşmesinler diye, Kürtlerin konakladığı yere kadar onlara eşlik eder. Sonra kendisi nöbet yerine döner.

30 (30).

VAHAN MIKIRTİÇİ KITRANYAN'IN TANIKLIĞI[1]
(D. 1900, VAN, TİMAR BÖLGESİ, ERERİN KÖYÜ)

Ererin Köyü Batı Ermenistan'ın Van Gölü'nün batısında kalan kısmında, göle 1,5 km mesafede, Amyuk Kalesi'nin yakınında bulunuyordu. 1909 yılında köyümüzde 110 hane Ermeni yaşıyordu. Ermeniler demircilik, hayvancılık, balıkçılık ve zanaatlarla iştigal ediyorlardı. Köyde Aziz Sahak kilisesi ve okulu vardı.

1915 Nisan'ında bizim köylüler Van Şehri'nde çatışmalar yaşandığını haber aldılar. Erkekler paniğe kapılmış, kadınlar ise ağlayıp sızlıyorlardı. Bazıları Lim Çölü'nde toplanmayı düşünüyordu.

Berkri kaymakamı Rıza Bey 200 zaptiye ve birkaç yüz yağmacı Kürt ile birlikte Astvadsadsin veya Tiramayr adı verilen köye saldırdı ve erkekleri, hatta 10-12 yaşındaki erkek çocuklarını bile katletmeye başladı. Onlar köyü kuşattılar ve 400-500 Türk ve Kürt çeteci ile 25-30 Ermeni arasında çatışma başladı. Durum feciydi. Düşman kuşatma düzenlemiş; tek çıkış yolu olarak deniz [göl] kalmıştı. Erkekler sonuna kadar mücadele etme kararı aldılar. Ama umutsuz bir durumdaydılar. Aniden bir mucize gerçekleşti. Bizim manastırın başrahibi Kıdemli Rahip Hovhannes Hüsyan onlara yardım ulaştırdı; bizler tekneyle gidip Ovun grubundaki erkeklerin yardımına yetiştik.

Babam Mıkırtiç Ağa okuma yazma bilirdi; Türkçe ve Fransızca bilirdi. Ererin Köyü'nde öğretmendi. Ağabeyim Armenak da okumuştu; o da ders veriyordu. Annem İskuhi Ter-Harutyunyan da okuma yazma bilirdi.

Ben ilköğrenimimi Ererin köyünde tamamladım. Göç sırasında 15 yaşındaydım. Yerevan'a vardığımızda açlık ve salgın hüküm sürüyordu.

1918-1919 yıllarında Yerevan'da "Van" kooperatifi açıldı. Ben ve arkadaşım Martiros orada çalıştık. O daha sonra kız kardeşimin kocası oldu.

1925'te babam Artaşat'a taşındığında ben Tiflis'e gittim. Daha sonra Donetsk'e, kız kardeşim Satenik'in yanına gittim. Orada Drastamat Kanayan'a rastladım.

1948'de Martiros ile birlikte ABD'ye gittik. Orada çalışmaya ve Donetsk'te kalan aileme yardım etmeye başladım.

31 (31).

TOVİK TOVMASİ BAĞDASARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, VAN, HAYOTS DZOR'UN HINDISTAN KÖYÜ)

---

[*] 1915'in Nisan-Mayıs aylarında Van Şehri'nde ve çevre köylerde yaşayan Ermeni nüfusun Türk katliamcılarına karşı yaptığı savuınma muharebeleri.

[1] Bu Ermenice el yazması anıları 1947'de hayatta kalan görgü tanığının kendisi Almanya'da kaleme almıştır. Onun akrabası Yedvard Kıtranyan bu anıları EC UBA Ermeni Soykırımı Müzesi-Enstitüsü'ndeki arşive teslim etmiştir.

Fakir bir ailenin çocuğuyum. Köyümüz bugün de gözlerimin önüne geliyor. Köyümüzde 37 hane vardı; bunların 29'u Ermeni, 8'i Türktü. Toplam 220 kişi vardı.

Köylüler tarım ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Köyde, bedava kapı ve pencere tamir eden, tabure imal eden iki marangoz vardı. Köyümüz bağlar içine gömülmüştü. Uzak Hindistan'dan bir adam gelip bu köyü kurduğunda isminin Hındıstan olarak kaldığını anlatırlardı. Mıkırtiç Khırimyan ise bunun aslında "aygestan" [bağlar] anlamına geldiğini, "hand" [tarla; otlak] ve "andastan" [tarla] kelimelerinden oluştuğunu; o yüzden köye "Hındıstan" adı verildiğini söylerdi.

Köy nüfusunun kendi ekonomisi vardı. Evler yuvarlak olur, saman ve toprak harcıyla birbirine yapıştırılmış küçük taşlardan yapılırdı. Her evin, çok gizli ve önemli bilgileri birbirine ilettiği özel gizli bir geçidi vardı. Türk zaptiyeler istediklere yere giriyorlardı; Ermeniler de Türkler kendi kızlarına sahip olamasınlar diye yetişkin kızlarını o geçitlerden geçirerek kaçırırlardı. Zemin topraktı. Tandırı tezekle yakıyorlardı; o duman 2-3 saat boyunca o kadar koyulaşıyordu ki, göz gözü görmez oluyordu. Dışarı çıkıyor, sonra tandırın etrafında çömeliyorduk. Küçük, elişi kilden bir çanağın içine yağ doldurup içine de bir fitil koyarak sütuna çakıyorlardı. Sütunun altında duran yetişkin bir kız fitili bir yayın ucuyla kaldırıyordu.

Olayları kavrayabilecek yaşa gelmiştim. Bizim dişi bir danamız vardı. O inek olmuştu ve benekliydi. Bazen annem beni onu yalnız başıma otlatmaya mecbur ediyordu. Orda akan bir nehir vardı. Öğleyin hayvanlar suyun yakınında dinleniyorlardı. Bizler ise nehirde yıkanıyorduk.

Ermeni Protestanlar bir okul açtığında 6-7 yaşımdaydım. Öğretmen gözlerini yumup dua ediyordu; Tanrı'ya tapıyordu. Sürekli İsa Mesih'in adını anıyordu. Biz öğrenciler 20-30 kişiydik. Birçoğu İncil'in adını kendi ebeveyninden duymuştu ve öğretmenden ders almaya geliyordu. Biz, şarkı söyleyerek öğrenelim diye harfleri sesleriyle değil, "ayb" "ben" "gim" diye adlandırarak öğreniyorduk. Bu metotla Doğu'da Kuran'ı da öğretmişlerdi. Ben köyde okula az gittim. Kim yanında ne kitap getirmişse başlıyordu onu okumaya. Babam ölüp annem yeniden evlendiğinde ben üç aylıkmışım. Kocası da ölmüş ve ben de onun evladıyla birlikte öksüz kalmışım. Ama dayım beni bizim köye 25 km mesafede bulunan Varaga Manastırı'na götürdü. Oranın ne kadar güzel olduğunu kelimelerle anlatamam. Pencereden aşağıya doğru bakınca, kıyıdaki Van Şehri, Şamiram kalesi, göle karışan Şamiram kanalı gözler önüne seriliyordu.

Köyümüzün Kürtleri Ermenilerle kardeş gibiydiler. Biz Ermenilerle Kürtler arasında kardeşlik ilişkileri vardı. Ermeniler Kürtçe, Ermenice konuşurlardı; Kürtler de öyle. Ermeniler Kürtlerle beraber çalışır, ürünü hasat ve harman eder, kaşıklarını birbirlerine ödünç vererek yemek yerdi. Kürtler içeri girdiğinde zavallı Ermeniler Bey'in önünde eğilir, atına yem verirlerdi. O yüzden de Kürtler Ermenilere iyi davranırlardı. Ama sonra, Kürtler Ermenileri katletmeye başladılar.

Ermenilerin güçlü ve zengin olduğunu bilen Hükümet Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'nı kurdu; bunlar Ermenilerin başına büyük bir bela oldu.

Türk zaptiyeleri köylere gidip vergileri topluyordu; ama Kürt Beyleri geldiğinde Ermeniler evlerini terk ediyorlardı. Gelen aslında dehşetti.

Ben Varaga Manastırı'nda öğrenim görüyordum. 1912'de Ermeni alfabesinin bulunuşunun 1500'üncü yıldönümü olması sebebiyle büyük bir kutlama yapıldı. İşkhan'nın yaptığı konuşmayı hatırlıyorum. Ermeni-Kürt ilişkilerinin düzelmesi amacıyla İşkhan'dan kurtulmak için Cevdet Paşa onu ortadan kaldırmak istedi.

Otuz gün boyunca Türkler Ermenilerle çatıştı. Ermeniler siperler kazıyordu. Biz tecrübesizdik; ne olup bittiğini bilmiyorduk; ama Vanlı çocuklar çok şey biliyorlardı. Bizi Varaga Manastırı'ndan Van'a getirdiklerinde Ermeni mahallesi Aygestan'da bandonun "Mer Hayrenik"i çaldığını ve çarpışanlara moral verdiğini gördük. Otuz gün sonra Türkler Rusların adını duyunca kaçmaya başladılar. Enver Paşa'nın ordusundan geriye sadece döküntüler kaldığından Andranik Bitlis'i işgal etti. Ruslar Bitlis'i işgal etmek istemiyorlardı. Andranik gönüllü müfrezelerinin yardımıyla Bitlis'i işgal etti.

Çatışmalar sona erdiğinde köye gittim. Annem altı çocuğuyla birlikteydi. Ben ve üvey erkek kardeşlerim elele vererek gasp edilen hayvanlarımızı Kürtlerden geri aldık. İki inek ve bir at sahibi olduk. Köyümüzdeki köylüler kaçmışlardı. Silahı olanlar dövüşmüş, gelip Varaga Manastırı'nda toplanmıştı; orası muhacirlerin merkezine dönmüştü.

Çarlık Rusyası ordularına geri çekilme emri verdi. Biz de mecburen Berkri'ye doğru göç ettik; orda uçurum gibi derin bir vadi vardı; ordan Abağa Ovası'na giriş yapacaktık. Yüzbinlerce muhacir oraya doluşmuştu; onlar kendi kurtuluşlarını Yerevan'a varmakta görüyorlardı. Annem ve çocuklarla köpüklü Bandimahu Nehri'ne vardık. Gidip yüzümü suyla ovmak için annemden izin istedim. Gittim ve aniden dolu gibi bir şey yağmaya başladı. Kürtler karşı vadinin üst kısmını işgal etmiş ateş ediyorlardı; insanlar yuvarlanıyordu. Gelenlerin kendilerini nasıl suya attıklarını görüyordum. Ben de soyunup suya atladım. Nehrin ortasına gelene kadar akıntı beni aşağıya sürükledi. Yüzlerce ceset arka arkaya gelip denize doğru sürükleniyordu. Aniden bana bir etek dokundu; ucundan bir kadın tutuyordu. Onun eteğine yapışıp yavaş yavaş sudan çıktım. Hayatımı o kadın kurtardı. O kadın kimdi, bilmiyorum. Nehirden çıktık; üşüyor ve titriyordum. Bir Rus askerden beni atına bindirmesini rica ettim. At ilerlemedi ve attan indim. Bir inek gördüm. Yük taşıyan ineğin çuvalları sırtından düşmüştü; içlerinde kete vardı. Ben de acıkmıştım ve onları yedim. Bir adam beni ineğin üstüne oturtup iple bağladı. Halk bağırıp çağırıyor, her biri kendi yakınlarını arıyordu.

Akşam ben de diğerleriyle birlikte bir yere vardım. Dinlenmek için oturduk. İneğin sırtından inip ipini ayağıma bağladım ve yattım. Bizimkilere ne oldu diye düşünüyordum. Birden bir ses duydum; bir de baktım ki, evli ablammış. Birbirimize sarıldık. Ben inekle birlikte ilerledim. Annemi, ablalarımı ve teyzemi otların üstüne oturmuş vaziyette buldum; vay vuy çekiyor, ölümüme ağlıyorlardı! Aniden beni görüp omuzlarına aldılar. Yolumuza devam edip, Abağa Ovası'na vardık; sonra da Orgov'a. Orası Rus hududuydu. Ermenilere ilk yardım yapıldı; ekmek getirip dağıttılar. Biz ilk defa olarak afiyetle bokon* ekmekleri yemeye başladık. Orda iki-üç gün kalıp, sonra Iğdır üzerinden Eçmiadzin' e doğru geldik.

* Bokon (Rusça): fırında pişirilmiş büyük ekmek.

Aklıma, arkadaşımla beraber Eçmiadzin'e gidip orda öğrenim görmek fikri geldi. Aniden bir kadın bana yaklaştı ve okur yazar olduğumu öğrenince: Ey oğul! Evlatlığım olmak istemez misin?" dedi.

Annem zaten gitmişti. Ben ve arkadaşım Eçmiadzin Kilisesi'nin yakınında kalmıştık. "İsterim" diye cevap verdim.

- Haydi kalk! evimize gidelim.

Beni Khatunarkh Köyü'nde bulunan evine götürdü. Kocasını ve dostlarını çağırdı ve bir şölen düzenlediler. Beni vaftiz edip ismimi de Ağvan koydular. Sonunda bir çocukları, hem de okur yazar bir çocukları olduğu için mutluydular.

Onlar bana yiyecek bırakıp çalışmaya gidiyorlardı. Orda bir hafta kaldım; ama bizimkileri özledim. Aniden adımın telaffuz edildiğini işittim: "Bağdasar!" Arkadaşımdı. Bana kaçarsak iyi olacağını söyledi. Eve gittik. Bir sürü değerli şey vardı. Bizim ise paramız pulumuz yoktu. Bir sandıkta bir rubli vardı; aradım ve gümüş bir kemer buldum. Satmak için aldım; iki kere belime doladım. Eçmiadzin'e gittik. Yetimhanede uyuduk. Sabah kalktığımızda iki yüze yakın çocuk ölmüştü. Kolera kurbanlar alıyordu. Cesetleri arabalarla götürüp çukurlara dolduruyorlardı.

Hovhannes Tumanyan o sırada muhacirleri teselli etmek için Eçmiadzin'e gelmişti. Van'da, Şatakh'ta savaşan insanlar şimdi hastalıktan ölüyorlardı.

Sabah ruhban okulunun önündeydik. Birden üvey annem geldi ve arkadaşımın kafasına vurdu ve: "Oğlumu nereye götürüyorsun?" dedi.

Geldi beni kucakladı ve başladı ağlamaya ve dedi ki: "Ağvancığım, niye gidiyorsun? Neye ihtiyacın var?"

O zavallı kadın ağlıyor ve her yolla beni ikna etmeye uğraşıyordu. Ona: "benim ağabeyim, ablam, annem var" dedim.

-Demek bir annen var… Eh oğlum, ben seni annenin elinden alacak değilim. Beni kucakladı, sıktı; kemer gevşeyip ayaklarıma düştü. Kadın kemeri yerden alıp gitti.

Artık Eçmiadzin'de cesetler arasında kalmak mümkün değildi. Açtık, kimsemiz yoktu. Kavun kabukları yiyerek yayan olarak Yerevan'a vardık. Su satmaya başladım. Bir gün bir kağnının zangak[**] ekmekleriyle dolu olarak geldiğini gördüm. Gidip rica ettim: "Bir parça ekmek lütfen…"

- Bunlar muhacirler için, diye cevap verdi arabacı.

- Ben de muhacirim!

Bana büyük bir zangak ekmeği attı. Birden arkadaşımın annesi, ablası ve erkek kardeşi karşıma çıktılar. Bizi buldular. O arkadaşımın, adı İsrael olan ve Almanya'da okumuş bir kayınbiraderi vardı. Ermenilerin göç ettiğini duymuş, annesini bulup geri götürmek için Berlin'den gelmişti. Bana: "Gel seni Bakü'ye götüreyim" dedi.

O arkadaşımla birlikte beni Bakü'ye, yetimhaneye götürdü. 1916 yılında artık Bakü yetimhanesindeydim. Sabah kalkıp ilahiler söylüyorduk. O çok iyi bir yurttu. Yönetici İsrael'di. Sabah dua

[**] Zangak: Yumuşak ve uzun, lavaş ekmeğine benzeyen bir ekmek.

edip sonra yemeğe oturuyorduk. Yönetici de bizimle yiyordu. Bir kopeğin bile hesabını soruyordu. Bakü'de bir Protestan cemaati vardı. Her sabah hediyeler alıp gelirlerdi. Ne kadar iyi, ne kadar yumuşak huylu insanlardı onlar! Bizi yıkayan o banyocu kadın bizi kendi elleriyle giydiriyordu. Biz de öyle büyüklerimiz olduğu için mutluyduk. Bir yıl üç ay kaldım orda. Pişmiş soğan yemeye alışık değildim. Onlar da yemekleri yağda kızartılmış soğanla hazırlıyorlardı. Ben o soğanları kaşıkla toplayıp arkadaşımın tabağına dolduruyordum. Yönetici bunu görüp: "Ne yapıyorsun?" dedi.

- Bıktım! dedim.

Kaşıkla soğanları toplayıp ağzıma doldurdu. Ben de tükürdüm; tükürdüklerim suratına yapıştı. O da sinirlenip beni dövmeye başladı. Ben de ona:"Ben artık yetimhanede kalmam" dedim.

Ertesi sabah gitmememem için rica etti.

- Hayır gideceğim, diye cevap verdim.

O adam bana bir palto satın aldı. Bilet almak için sekiz rubli aldı; Akstafa Tren İstasyonu'na gidecek, ordan da yayan olarak İcevan ve Dilican'a geçecektim. O gün bilet alamadık. Ben Balaca İstasyonu'na gittim; bilet aldım ve Akstafa'ya gittim. Amcamın oğlu Melkon'u buldum; onun babası fedayiydi. Sonra bizi Tebriz'e naklettiler. Farslar çok fanatik ve cahildiler. Orda iki buçuk ay kaldık. Miyasnikyan adam gönderip: "Kim muhacirse gelsin" dedi. Biz de Ermenistan'a geldik.

Arşaluys Köyü'nde ev inşa ettim. Ağabeyim Komünist Partisi hücresinin sekreteri, ben de öğretmendim. 1929'da üniversiteye girdim. Evlendim; altı oğlum ve bir kızım oldu.

Lenin Madalyası ve Kızıl Yıldız nişanıyla taltif edildim.

Ermeni Soykırımı'nın sebebi Ermenilerin Türkler ve Kürtlerle eşit şartlarda yaşamak istemesiydi; ama Şeriat onlara bu hakkı vermiyordu. Bunun dışında, Türkiye'deki en zeki millet yüksek bir kültüre sahip olan Ermenilerdi; mimarlar, besteciler ve tüccarlar hep Ermenilerdi. Ermenilere muhtariyet vermemek, yeni bir Bulgaristan yaratmamak için onlar her yola başvurarak Ermenileri ortadan kaldırmak istediler.

Türklere karşı takındığımız tutum şudur kii, biz olanları asla unutmayacağız. Ama Türk halkı ne yapabilirdi ki; zira bizi herkesten evvel üst düzey Türk yöneticiler katletti. Biz onların yaptıklarını asla unutamayız. Biz, topraklarımızı geri vermeleri için haklarımızı talep etmemiz gerektiğini çocuklarımıza öğretmeliyiz. Onlar [Türkler] 4.000 kilisemizi yıktılar; binlerce insanı katlettiler. 24 Nisan bizim için kutsal bir gündür. Biz ailece, çocuklar, torunlar ve torun çocuklarıyla o gün Felaket Anıtı'na gidiyoruz ki, onlar o hafızayı ruhlarında saklasınlar..

Gelecek nesillere şunu söylemek istiyorum: her Ermeni dedelerinin Doğu Ermenistan'a hangi şartlarda ayak bastığını hissetmelidir. Ermeninin kendi eşsiz vatanı olmuştur. Yeni nesiller unutmamalı, hukukun zaferi ve batı Ermenileri sorununun çözümü için gereken ne varsa yapmalıdır. Büyük Alman liderler Karl Liebnecht ve Rosa Luxemburg* Wilhelm Hükümeti'ni eleştirdiler. Türklerin bizzat kendileri Talaat Paşa'yı ve başka birçok kişiyi mahkûm etti. Bir gün BM'nin adil bir karar vereceğinden umutluyum.

* Alman uluslararası işçi hareketinin yöneticileri.

32 (32).

MANVEL MARUTYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, VAN, BERDAŞEN KÖYÜ)

Ailemiz büyüktü; beş erkek kardeşle beraber 45 kişi ataerkil bir düzende, birlikte, birbirimizle barışık ve huzur içine yaşıyorduk. Önce erkekler masaya otururdu; sonra çocuklar, daha sonra kadınlar ve en son olarak da hizmetçiler. Vaspurakan muharebesine kadar evimizde mutlu ve neşeli bir hayat sürüyorlardı.

Ben büyükannemi hatırlıyorum; bütün erkekler ve gelinler ona itaat eder, ona danışırlardı. Biz çocuklar onu seviyorduk. O bize krallar hakkında hikâyeler anlatırdı. Büyükannemin on sekiz tornu vardı; ama beni çok severdi; zira annem beni yedi çocuğunu kaybettikten sonra doğurmuştu.

Babamın beş kardeşinin adı şöyleydi: Panos, Martiros, belediye başkanı olan Vahan, tüccar olan Khosrov ve en küçükleri Marut. O ve babam on sekiz köy dolaşır ve yönetirlerdi. Babam gizlice Van'a silah getirirdi. Beş kardeşten her birinin kendine ait üç odası vardı; yani toplam on beş oda vardı. Hizmetkârlar ve misafirler için de özel odalarımız vardı. Misafirler için özel kalın döşeklerimiz vardı. Karyola yoktu. Biz çocuklar birbirimize hep sevgiyle yaklaşırdık. Birbirimizi yaraladığımızı hiç hatırlamıyorum. Birbirimizle kavga ederdik; ama annem beni tokatlar, diğerinin annesi de onu tokatlardı ve sonra da: "Haydi öpüşün" derler ve her şey bu şeklilde sona ererdi.

Halalarım Nıvard ve Eliz evliydiler. Hovakimyan sülalesinin kızları evimizin gelinleriydi. Çoğu zaman Yılbaşı gecesi salonumuzda toplanılırdı; oraya kuru yemişlerle donatılmış büyük bir masa kurulurdu.

Amcam evlendiği zaman düğünü üç gün sürdü. İlk gün Ermeniler davetliydi; ikinci gün Türkler; üçüncü gün ise tanıdıklar.

Evimizin hizmetkârları bize ait köylerden gelirler ve geldikleri için de mutlu olurlardı. Köyden ailece gelir ve öğrenim görürlerdi. Hatta onlardan biri papaz oldu. Biz onlarla oynardık; onlar da bizimle. Bir keresinde bizim çocuklardan birisi onlardan birine: "Sen köylüsün" dedi. Amcam onu cezalandırdı: üç gün yalnız başına yemek yedi.

Ebeveynimiz sabah yedi buçukta kalkmaya mecburdu. Evimizden okula eşek üzerinde 17 çocuk giderdi. Bir kere babam beni tokatladı; çünkü onun Alman mavzerini çalmış, belime takıp okula gitmiştim. Karakolun yanından geçtim; silahı farketmediler. Ama babam anladı ve beni tokatladı.

Amerikan misyonerlerinin Aygestan'da bir okulu ve hastanesi vardı; Alman misyonerlerin de. Kağakamec'de okul müdürü Haykak Kosoyan'dı. O daha sonra Kağakamec'de cereyan eden çarpışmalarda komutanlık yaptı. Gevorgyan ruhban okulunda okumuş, sağlam bir zihne sahip, muhteşem bir adamdı. Öğretmenlerimiz Avrupa'da okumuş aydınlardı. Dayak, falaka yoktu; öğütler vererek öğretiyorlardı. Her

sınıfta 30-35 öğrenci vardı. Protestan okulunda İngilizce öğreniyorduk; diğer okullarda ise Fransızca. Haftada bir kere bir molla derse girerdi. Biz o saat boyunca şarkı söyler ve dans ederdik; o da bırakıp giderdi. Okulda eğitim on bir yıldı. Hambardzum Yeramyan müdürdü. Kördü; ama herkesi sesinden tanırdı; bize tarih dersleri verirdi. Okulun güçlü bir öğretmen kadrosu vardı ve pahallı olduğundan sadece zenginlerin çocukları o okula giderdi. Protestan okulunda öğrenim parasızdı.

Büyük amcamın büyük bir kütüphanesi vardı. Ben 14 yaşına kadar sadece Ermeni Edebiyatı değil, Viktor Hugo ve Balsac da okurdum; kitap okumayı çok severdim. Oyun oynamayı sevmezdim. "Luys" ve Tiramayrik" adında kütüphanelerimiz vardı. İstanbul'dan "Byuzantion", Rusya'dan da "Mışak" gelirdi.

Annem Fransızca bilirdi. Sesi güzeldi. Bizim Van'ın güzel şarkıları vardı; o şarkıları Komitas yazıya döktü ve Şahmuradyan söyledi. "Dıle Yaman", "Vardın i Batsvi", "Mokats Mirzan", "Aleksiyanos", vs. Van'da dört sesli bir koromuz vardı.

On dört yaşına basınca annem babama: "Martiros, bir köy sat; Manvel'i Paris'e gönderelim, okusun" dedi.

Babam buna karşı çıktı.

Ben halk ozanı olmak istiyordum.

Babamın beş erkek kardeşi de kumaş tüccarıydı. Erciş'te büyük bir mağazaları vardı. Babam ve küçük amcam köylerimizle ilgileniyorlardı; büyük amcam ise şehrin belediye başkanıydı. Onu halk seçiyordu. Üçüncü kardeş Van belediye başkanıydı. Türkler ve Ermeniler 21 yaşından itibaren oy veriyorlardı. Otuz beş yaşında ise yirmi yıllığına seçiliyorlardı. Köyümüzün evlerini biz inşa ediyorduk; köylüye de tohumluk, saban demiri, saban, koyun ve inek verirdik. Ürünü ise yarı yarıya paylaşırdık. Bütün köylerimizde kiliseler ve papazlar, okullar ve öğretmenler bulunurdu. Onların maaşlarını biz öderdik.

Teyzemin kocası Vostan Şehri'nin belediye başkanıydı. Onu öldürdüler; zira kendisi Kürt ayak takımının şehre girmesine izin vermemişti.

Geçmişte yüksek mevkilerde Ermeniler bulunurdu. Türkler asker, polis olur, eşek üstünde dolaşan meyva satıcısı olurdu. Ermeniler ise tüccar ve zanaatkâr olurlardı. Çok misafirimiz olurdu; Ermeniler dışında, Türkleri ağırlamak için de özel odalarımız vardı. Paşalar, beyler evimize gelirlerdi; zengin sofralar kurulurdu.

Evimizin önünde bir meydan vardı, orda hizmetkârlar için özel odalar ve ahırlar bulunurdu. Avlunun şeref kapısı ise demirdi. Merdivenlerden halılarla döşenmiş altı odaya çıkılırdı. Amcalarımın aileleri için ayrı ayrı avluları olan birbirinden ayrı daireler vardı.

Taş bir bina olan evimiz çok genişti; yaklaşık 4.000 metrekareydi. İçinde meyve ağaçları bulunan büyük bir bahçemiz vardı; orada sebze ve yeşillik yetiştirirlerdi. Aşçılarımız vardı; ama annem ve gelinler onlara yardımcı olurlardı. Her şeyi önceden planlayıp koyun ya da tavuk keserlerdi. Et ve şarap sakladığımız bir kiler vardı. Temizlik konusunda iş bölüşümü yapılmıştı. Elektrik yoktu. Gaz lambalarına gaz doldurmak küçük gelinin göreviydi. Diğer gelin ise ekmekle ilgilenirdi, vs. Bir kuyumuz ve kuyudan su çekmek için Fransa'dan getirilmiş bir motorlu pompamız vardı. Kağakamec'de çeşmeler vardı.

Çarşı büyüktü. Zanaatkârlar yalnız çalışırlardı, mesela kuyumcular, demirciler gibi. Bizim çarşıdan alışveriş yapmaya ihtiyacımız yoktu. Her şey köyden gelirdi. Sadece hava soğuk olduğunda, koyunların doğuracağı dönemde eti dışardan alırdık. Ekmeği evde pişirirdik; ekmeği dükkândan alanlar fakir olanlardı.

Ben doğduğumda annem benim bir yıl kiliseye hizmet vereceğime ahdetmiş. Yedi yıl saçlarımı kesmemişler. Benim yerime ağabeyim kiliseye gidiyor, ilahiler okuyordu. Dini bayramlarda kiliseye giderdik; ama annelerimiz oraya neredeyse her gün giderlerdi. Kilisede çan çalınması yasaktı; onun yerine tahtaya vuruyorlardı.

Aygestan'da bir Amerikan Protestan kilisesi vardı; onların hastanesi, eczanesi ve okulu da vardı. Çok sık bir şekilde fakirlere yardım ediyorlardı.

Evimizin yakınında olan Aziz Vardan Kilisesi'ni dedem inşa etttirmişti ve oraya gömülmek istiyordu. Kendi imkânlarıyla hükümetin ordusuna erzak sağlamıştı. Bir gün bir Paşa gelir; kendisi bütün senetleri bir cezvenin içine koyup yakar ve "ben yaktım" der. Dedemin mezar taşı İtalya'dan getirtilmiş mermerdendi. Üstüne şöyle yazılmıştı:

"Ben dedim ki, 'Benim'
Kim 'Benim' derse,
Benim olduğum gibi olur."

Van'da birçok aşık vardı. Çongur* çalar, Andranik'e, Serob Paşa'ya adanmış şarkılar söylerlerdi. Ben halk ozanı olmak istiyordum. Bir keresinde babam beni tokatlayınca kaçıp Canik Köyü'ne kadar gittim. Bana: "Küçük çocuk nereye gidiyorsun?" diye sordular. Ben de: "Eçmiatsin'e rahip olmaya gidiyorum" diye cevap verdim. Gece orda uyudum. Gözlerimi açtığımda küçük amcamı yanıbaşımda oturmuş buldum. O bana: "Selam, Piskopos Ağa!" dedi. Beni alıp eve götürdü.

Van'da boşanma hiç olmazdı. Ermeni bir kız Türk bir zaptiyeyle kaçmıştı; ağabeyi gece vakti ablasının evine gidip Türkün boğazını kesti. Evliliklerde çoğu zaman anne ve babaların da rolü olurdu. Babam bir düğünde güzel bir kız görmüş; ona: Kız! Kız! beni alır mısın?" demiş. Annem onu reddetmemiş; zira babam zengin bir ailenin evladıymış. Annem çok iyi kalpli birisiydi. Bir de bakardık ki, "Birisi ölmüş; onu tanımam, ama öksüz kalanlara yazık" deyip ağlıyor.

Yakınımızda Amerikan ve Alman yetimhaneleri vardı. Bedenen hasta olanlara iyi davranıyor ve acıyorlardı.

Batıl inançları olanlar vardı. Mesela bir yere gidecek olan kimsenin önünden siyah kedi geçse, bu kötüye alamet olurdu ya da hapşırsa yolculuğa çıkmazdı. Geri kafalıların tılsımları olurdu.

Küçük kızlar on altı, erkekler on sekiz yaşında evlenirlerdi. Son yıllarda zaten özgür bir ortam vardı. Bahçe duvarının altında birbirleriyle konuşuyorlardı; ama birbirine yanaşmak söz konusu değildi.

Babamın, içinde tabancalar ve tüfekler bulunan bir sandığı vardı. Bütün amcalarımın tabancaları vardı; zira Kürtlerin saldırabileceği korkusu her zaman mevcuttu. Silah getirenler, Rusya'dan silah taşıyan Daşnaklardı. Çünkü onlar durumun alevlenebileceğini hissediyorlardı.

Bizimkiler köye 300 yıl önce Taron'un Maruta Dağı'ndan gelmişlerdi.

* Çongur: Doğuya has bir çalgı.

1915 olaylarını gözümün önünde görür gibi tümüyle hatırlıyorum. Oldukça büyük sayıda genç askere alınmıştı. Onların ordudan atılıp kurşuna dizildiği duyuldu. Ermeniler sabrettiler. Sonra halkın üstüne saldırdılar; başladılar yağma yapmaya ve ayaklanmalar oldu. Paşa, Aram Manukyan'ı çağrıda bulunup: "Etkili bir isim gönderin ki, olaylara son versinler."

İstanbul'da Ermenileri temsilen Parlamento üyesi olan Arşak Vramyan Manukyan'a gidip: "Ben gidiyorum; ama sen gelme. Kötü şeyler seziyorum" der.

Kayıkçılar Vramyan'ın boynuna ağır bir demir bağlayıp onu göle atarlar. Vramyan'dan sonra biz zaten bunun bir kurnazlık olduğunu ve olayların yakında patlak vereceğini hissedip silahlanmaya başladık. Kağakamec'de [Kent içi-ç.n.] 200 kişinin silahı vardı. Yirmi beş otuz gün ölüm kalım mücadelesi verdik. Vanlılar 15.000 kişilik Türk düzenli birliklerine ve Kürt çapulcularına karşı savaştılar; ama dayandılar. Top atışı yapan, içinde 10 kilo barut içeren bombalar atan ergenlik çağında gençler vardı. Atışları fitili ateşleyerek yapıyorlardı. Fitili çıkarıp yeniden doldurmak için götürüyorlardı. Mon Şer adında kimyager bir Fransız vardı. Dedi ki: "Ben barut hazırlayayım; yalnız insanlara evlerindeki idrarı biriktirmelerini söyleyin"; onunla barut hazırlıyorlardı. Sonra kendisi öldürüldü.

Yaklaşık 200 kişi silah altına alınmıştı; 400 kişi gece mevzileri hazırlıyordu. Kimde erzak var idiyse Dini Önderliğe getirdi. Herkese bir görev düşüyordu. Aygestan'ın içinden deli bir kızı Ermenilerden haber toplaması için göndermişlerdi; ama dönüş yolunda öldürüldü. Türkün birine rüşvet vererek Kağakamec'e bir mektup götürmesini sağladılar; mektupta "Bir hafta dayanın; Rus ordusu geliyor" yazıyordu. Türkler bunu duyunca yavaş yavaş uzaklaştılar. Biz çocuktuk; ama korkmuyor, boş kovan topluyorduk. Babam mimardı; mevzilerin inşaatını yönetiyordu. Papaz ve rahipler de savaşıyorlardı. Türkler Kürtleri üstümüze salıyorlardı. Çatışmalar sona erdiğinde bir Türkün gelip: "Her yerde boğazlanmış insan cesetleri var. Papaz da kilisenin eşiğinde boğazlanmış; kafası Meryem Ana'nın resminin önüne konmuş" dediğini hatırlıyorum. Türk ordusunun arkasından köye girdiğimizde cesetler vardı. Kudurmuş köpekler, kediler ve akbabalar Türklerin öldürdüğü ve çukurların içine doldurduğu cesetleri paramparça ediyorlardı; ölenleri dua etmeden toprağa verdiler. Vaspurakanlılar 30-40 kayıp verdiler; ama korumasız halktan binlerce insan hayatını kaybetti. Benim anlattıklarım, benim görgü tanığı anılarımdır. Rus ordusu yaklaştı. Önce gönüllüler birliği şehre giriş yaptı ve kurtulduk. Onlar gelmeseydi, biz de Urfa, Şebinkarahisar Ermenileri gibi yok olacaktık.

Biz gençler gönüllüleri karşılamaya gittik. İlk gelen grup Nıjdeh'inkiydi. O grupta dayımın oğlu da vardı. O gece Nıjdeh bize misafir oldu.

Muharebeden sonra birçok ev yıkılmıştı ve gıda sıkıntısı yaşanıyordu. Türkler kaçtılar; ama biz de zarara uğradık. Biz kaleyi almış, üzerine de üç renkli bayrağımızı asmıştık. Aram Manukyan'ı belediye başkanı tayin ettiler.

Aram Manukyan hükümeti kurdu. Ama Rusların Kazakları getirip oraya yerleştirmek için Van'ı boşaltmak istediği anlaşıldı. O Rusların bir oyunuydu. Rus ordusu geri çekildi. Biz de göç yolunu tuttuk. O kadar zengin olan bizim bile elimizde hiçbir şey kalmamıştı. Herkes göç etti; ama ayrı ayrı ve birbirlerini kaybederek.

İlk önce Canik Köyü'ne vardık; daha sonra da Berkri'ye. Gönüllü birlikleri bize eşlik ediyorlardı. Kimin yanında ne var idiyse kendisi içindi. Artık halk arasında birlik yoktu. Yolda, Berkri yakınlarında Türkler saldırdılar; birçok insan İran'a yöneldi. Birçoğu da kendini Bandimahu Nehri'ne attı. Bir kadın vardı; yedi güzel kızıyla birlikte nehre atladı. Bir oğlan suda bir taşa tutunmuştu; o şimdi Almanya'da yaşıyor. Bizim nakit paramız yoktu; ama hayattaydık.

Rus entrikası Ermeniyi kendi doğum yerini, mezarlarını terk etmeye ve Doğu Ermenistan'a göç etmeye zorladı. Onlardan birçoğu yayan olarak, birçoğu da eşek sırtında Rus sınırı olan Orgov'a vardı. Sonra Iğdır'a vardık; orda yüzbinlerce kurban alacak olan tifüs ve kolera salgınları baş gösterdi.

Sonunda Yerevan'a vardık. Nork'ta bir ev kiraladık. Hepimiz tifüse yakalandık. Ağabeylerimden biri öldü. Herkes açtı. EYK (Emeni Yardım Komitesi) Hovhannes Tumanyan yönetiminde yardım işini düzenliyor, yemek, giysi dağıtıyordu.

Hayatta kalanlar rahat bir nefes dahi alamadan, Türk akınları yeniden başladı. Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya etrafımızda entrikalar çeviriyorlardı.

Türkler Doğu Ermenistan'a saldırıyorlardı. Yerevan'a varmalarına 14 kilometre kalmıştı. Araks Köprüsü'nü ele geçirmiş, az kalsın Yerevan'a giriyorlardı. O bir ölüm kalım savaşıydı. Van Muharebesi bir müdafaa idiyse, burada bir meydan muharebesi cereyan ediyordu. Aram Manukyan'ı diktatör tayin ettiler. O bir ordu kurdu. Askerleri bir hafta talimden sonra cepheye gönderiyorlardı. Biz ise daha önce talim yapmıştık. Sardarapat, Baş-Abaran muharebesi başladı. Ermeni halkı yeniden direndi. Bütün grup liderleri Nıjdeh, Sebuh, Dro kendi birliklerini getirdiler. Siperler kazdılar. Kadınlar ekmek, yemek pişiriyordu. Kızlar testiyle savaşanlara su taşıyordu. Zengin karıları başlarına bez bağlamış yaralıların yaralarını sarıyorlardı. Esas savaşanlar subay kadrosunu oluşturan muhacirlerdi: Taronlular, Muşlular, Vanlılar. Gerçeğe dönüşmüş bağımsızlık düşüncesi sevinç veriyordu. Evet, biz hemen hemen açtık; ama gönlümüz toktu ve açlık hissetmiyorduk. Türk Silahlı Kuvvetleri acımasızca saldırıyordu; bizim ise yeterli sayıda silahımız yoktu. Biz öğrenciler orduya kabul edilmek istedik. Bizi Sardarabad cephesine götürdüler; ama birisi ölüp silahı bize verilene kadar beklemeye mecburduk. Aram Manukyan direktif gönderdi: "Ya muharebe meydanında kalırsınız, ya da kalkanınızın altında veya üstünde zafer kazanmış olarak geri dönersiniz!" Ermeni milleti azgın bir biçimde savaştı.

Benim gibi gençler çoktu. Benim grubumda 25 kişi vardı. Yirmi beş kişiden 7'si sağlam geri döndü, dördü yaralandı, on dördü de öldü. Düşman yenildi ve 28 Mayıs günü zafer günü olarak belirlendi.

Seçimlere Daşnak, Hınçak ve Ramkavar partileri katıldı. Yetmiş beş üyeden altmışı daşnaktı. O sırada ordu ve bakanlıklar kuruldu, mülteciler için okullar açıldı. Profesörlerin görev yaptığı bir üniversite kuruldu. Bir tiyatro okulu açıldı.

Yerevan dini önderlik ortaokulunu bitirdiğimde, 17 yaşımdaydım. Tiyatroya karşı derin bir sevgi besliyordum. Zarifyan Yerevan'a gelmişti. Biz "Bağdasar Akhpar" oyununu sergiliyorduk. Ben baş roldeydim. Zarifyan bana yaklaşıp: "Yavrucuğum yarın saat 10'da Tiyatro Okulu'na beni görmeye gelir misin?" dedi.

Gece gözüme uyku girmedi; gidip oyunlara katıldım; "Schiller'in "Eşkıyalar" oyunu sergileniyordu.

Cumhuriyet döneminde Nikol Ağbalyan eğitim bakanıyken Levon Şant'ı tiyatro okulumuzda bize ders vermekle görevlendirdi. Sık sık kendisi de oyunlarımızı seyretmeye gelirdi. Grubumuzda Gurgen Canibegyan, Ori Bunyatyan, Çarents'in müstabel karısı Arpenik de vardı. İki yıl ödül aldım. Hatta geçen sene, adım o konuyla ilşkili olarak "Ansiklopedi"ye girdi.

Babam o zamanlar, Amerikan Yardım Kuruluşu tarafından kurulan yetimhanelerin müdürüydü.

Amcam Erciş'te öldürülmüştü. Diğer amcam ise bir fırının yöneticisiydi. Zaten ayrı yaşıyorduk. Ama bizim sülalemizdeki birçok insan hastalıklardan dolayı öldü. Gelinlerimiz Ermenistan'a geldiğimizden dolayı mutluydular; zira düğmeye basınca elektrik lambaları yanıyordu.

O zamanlar Daşnak Partisi iktidardaydı. Başka parti yok denecek gibiydi. Bir tek Bolşevikler vardı; ama sonra, yavaş yavaş Daşnakların altını oydular; Ruslar da bu işe katkıda bulundular. Ben "Genç Harp Okulu Talebeleri Derneği"ne üyeydim.

28 Mayıs 1919 günü Ermenistan'ın bağımsızlık yıldönümü töreninde Ermeni Katolikos ve bakanlar oturmuşlar, Parlamento üyeleri ise konuşmalar yapıyorlardı. Ben işçi sendikası üyesi olduğumdan, iyi çalışıp daha iyi eğitim almış ve konuşma yeteneğine sahip olmamdan dolayı; ayrıca sesim de güzel olduğundan aşağıdaki cümleyi okuma şerefini bana layık gördüler: "28 Mayıs günü Ermenistan Cumhuriyeti için ölenler şan ve şerefe layık olsun, bugün burda olanlar ise onurlandırılsın!"

33 (33).
AĞASİ GAREGİNİ KANKANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, VAN)

Ben güzel Vaspurakan'ın eşsiz güzellikteki Van Şehri'nde doğdum. Babam oyma ustası-zanaatkârdı. Yeteneğiyle ün salmıştı. Sipariş veren kişiyi karşısına oturtup gümüş kutu üzerine onun resmini yapabilirdi. Annem, Van Sandukhtyan-Maryamyan ortaokulu'nda öğretmendi. Van'ın ilk bayan öğretmenlerindendi. Onun öğrencileri arasında Silva Kaputikyan'ın annesi Jajan Liya ve başkaları da bulunuyordu.

Biz Van'da namusumuzla ve yaratıcı bir şekilde çalışarak huzur içinde yaşıyorduk. Yalnız Türkler tarafından katledilme tehlikesi tepemizde bir Demokles Kılıcı gibi asılı duruyordu.O tür katliamlar düzenli aralıklarla Batı Ermenistan'ın farklı yerlerinde tekrarlanıyordu. Dedemin ve dayımın kurban gittiği o tip katliamların 1894-96 yılları* arasında yapıldığı bilinir. Onlar Van'ın Aziz Hakob Kilisesi'nin bulunduğu mahallede yaşarlarmış; mahallenin bir tarafında Ermeniler, diğer tarafında ise Türkler yaşarmış. Katliam başladığında o mahallenin erkekleri Aziz Hakob Kilisesi'ne sığınmışlar. Yabancı sekiz konsolosun aracılık yapacağı ve katliamın sona ereceği umuduyla kapıyı sımsıkı kapatmışlar. Ama Türkler kiliseyi ateşe

* Sultan Abdülhamit'in 1894-1896'da düzenlediği Ermeni katliamları.

vermeyi denemişler. Kiliseye sığınan Ermeniler kapıyı açıp hızla kaçmayı kararlaştırmışlar. Kiliseden kaçanlar arasında benim 43 yaşındaki dedem Khaçatur İşkhanyan ile 17 yaşındaki dayım da varmış.

Büyükannem dayımın kaçmasına izin vermemiş. Komşuları Türk Mahmut Ağa ona: "Sara Hatun, oğlunu ver karışıklıklar geçene kadar saklayayım" demiş. Ama büyükannem ona güvenmemiş. Oğluna kız elbisesi giydirmiş. Oğlan koşarak Ermenilerin çoğunlukta olduğu mahalleye varmak için koşmuş. Onun açık bir alandan geçmesi gerekiyormuş. O alanda, kendisini tanıyan Türk piçlerine rastlamış; onu öldürmüşler. Büyükannem arkasından yetişmiş; yaralı oğlunu kucaklamış. Kan büyükannemin önlüğünden aşağı akıyormuş. Büyükannem üzüntüden aklını yitirmiş; kanlı önlüğü üzerinden çıkarmamaya başlamış. Yere yatmış ki kendisi de ölsün. On iki yaşındaki kızı, babasını ve erkek kardeşini kaybettikten sonra aynı şekilde ruhi sarsıntı geçirmiş. Dili tutulmuş. Dostları bir araya gelip öğüt vermişler: "Sara Hatun, aklını başına al; kızın küçük; sana bir şey olursa öksüz kalır" demişler.

Sara büyükannem yavaş yavaş kendine gelmiş; ama kanlı, kararmış önlüğünü üzerinden çıkarmıyormuş. Yıllar geçmiş; 1902'de kızı, yani annem, bir öksüzle, yani babamla evlenmiş. Ertesi yıl tornu Andranik doğmuş ve büyükannem mucize eseri olarak iyileşip kanlı önlüğünü tandırın içine atmış. 1904'te ikinci tornu dünyaya gelmiş. Büyükannem ev işleriyle uğraşmış. O yıllarda annem okulu bitirmiş; yetenekli olduğu için ona Sandukhtyan-Maryamyan okulunda din ve dil öğretmeni olarak görev vermişler. İki kız çocuğu doğurmuş; aile büyümüş. Bizim iyi bir yaşamımız vardı; mali durumumuz iyiydi. Annem ve babam iyi para kazanıyorlardı. Van'da harika bir bağımız vardı; o bağı bugüne kadar özlerim. Menekşelerin, lalelerin nerde bittiğini hatırlıyorum. Yeni inşa ettiğimiz evimizde oturmanın keyfini ise çıkaramadık…

İşte buydu ailemiz. Savaş zamanında, Vaspurakan muharebesinden sonra Rus ordusunun Van'a doğru ilerlediği ve Türkler Van'ı işgal etmek istedikleri için Rusların Van'ı tekrar alacağı haberi yayıldı

Rus ordusu savaşmak istemiyordu; Ermenilerin ise gücü yoktu. Van'ı terk edip Rus toprağı olan Iğdır'a gitmek gerekiyordu. Paniğe kapılmış halk göç hazırlığı yaptı. Göç, yüzyıllar boyu kendi öz vatanda yaşamış bir millet için korkunç bir olaydır. Ailemiz de hazırlık yaptı. Annemin önderliğinde on günlük yayan yolculuğa dayanabilmek için neleri yanımıza alacağımıza karar verdik.

Kendi evimizi 13 Temmuz 1915 günü saat 11'de terk ettik. Evden çıkmadan evvel annem aile fertlerini topladı; ağlayarak herkesi öptü ve: "zor ve bilinemeyen bir yola gidiyoruz; bize ne olacak, belli değil. Sizin için asıl sorun kargaşada babanızı, annenizi kaybetmemeniz" dedi.

Evden çıktık. Kapıyı kapatmadık; sanki taşlaşmış, hissiz olmuştuk. Ana cadde Khaçpoğan'a doğru hareket ettik. Evlerden sürekli yeni aileler çıkıp birleşiyorlardı. Kortej büyüyor ve ilerliyordu. Iğdır'a varana kadar yağmurun, güneşin altında, çamurların içinde, yarı aç ve susuz on günlük yol katettik. Yolda Kürtler sık sık üzerimize saldırıyor, insanları katlediyor ve soyuyorlardı. Bu olaylar özellikle yığılmaların olduğu Bandimahu Köprüsü yakınında cereyan etti. Türklerin eline geçmemek için nice anneler çocuklarını kucaklayarak o köprüden suya atladı. Yolda öldürülenleri ve ölenleri yol kenarında bırakıyorlardı; çoğu zaman üstlerini toprakla örtmüyorlardı. Ben gömülmemiş ceset görmekten o kadar etkilendim ki, yüreğime

bir hüzün çöktü ve bu durum bugüne kadar da sürüyor. Doya doya sevinemiyorum. Mahallemizin en sağlıklı çocuğu olmama, karın üstünde yalınayak koşup hastalanmama rağmen, göçten sonra o kırmızı yanaklı sağlıklı çocuğun rengi attı, soldu, üzüldü ve konuşmaz oldu. Annem babamı beni doktora götürmeye zorladı. Biz artık Yerevan'daydık. Babam doktora vermek üzere iki ayda iki altın biriktirdi ve beni, faytonla ve bir elinde bastonla dolaşan doktor Aram Ter-Grigoryan'a götürdü. Doktor beni muayene etti ve dedi ki: "Oğlanın hiçbir hastalığı yok."

- Peki niye hiç konuşmuyor; çok zayıfladı; rengi soldu.

- Nerelisiniz?

- Vanlı muhaciriz.

- Oğlan göç yolunda gördüğü onca üzücü olay nedeniyle melankolik olmuş. Bu göçün bir sonucu. Üzücü olaylar onun üzerinde etki yapmış. Zamanla geçer.

Bu psikolojik bir sorundu.

Dolayısıyla biz göç yolumuza devam ettik. Akşam Lezk (Aralezk) Köyü'ne vardık. Nerde dursak, başımızı yere koyup uyuyorduk. Babam, annem ninem sırayla başımızda nöbet tutuyorlardı.

Sabah Ararat'a doğru yolumuza devam ettik. Yolda sık sık Kürtler saldırıyor, öldürüyor ve elimizdekileri gasp ediyorlardı. Mesela okul arkadaşım Semerciyan'ın ebeveynini yolda boğazladılar ve o küçük çocuk öksüz kaldı.

Bayazıt yakınlarından geçtik. Annem vakit bulup bize: "Bu Raffi'nin tasvir ettiği Bayazıt şehridir" dedi. Şehirde tek bir ağaç bile yoktu; evlerin kapı ve pencerelerini yerlerinden çıkarıp yakacak olarak kullanmak üzere götürmüşlerdi. Ararat'ın öbür tarafındaki Abağa Ovası yoluyla, Çıldır dağ geçidinden Ararat Ovası'na geçtik. On birinci gün Iğdır'a vardık ve bir dostumuzun evinde konakladık; o evin odaları bizden önce gelenler tarafından tutulmuştu. Bize balkonda bir yer tahsis ettiler. Bana üzerinde uyuyacağım bir oğlak postu verdiler. Bu şekilde zayıflamış, hırpalanmış, eziyet çekmiş aile Yerevan'a ulaşmayı denedi. Ama talihsizliğimizden, Ruslar Markara Köprüsü'nü kapatmış, muhacirlerin içeri girmesine izin vermiyorlardı. Iğdır civarında ise tifüs ve kolera salgını vardı. Annem: "Bir çare bul da, daha uzaklara gidelim" diyerek babamın yakasına yapıştı. Babam, bir lira ödememiz koşuluyla bizi Markara Köprüsü'nden geçirip Yerevan'a ulaştırmayı kabul eden bir arabacı buldu. O bugünün parasıyla 100 dolar eder. Hemen hemen hiçbir eşyası olmayan ailemiz arabaya bindi. Köprüye varmadan evvel arabacı atları kamçıladı ve "Khabarda!" diye bağırdı. Rus nöbetçiler ürkmüş atları görüp dehşete kapıldılar ve kaçtılar. Biz arabanın içinde gözükmüyorduk. Arabanın içinde kimse yokmuş gibi üstümüzü bir bezle kaplamıştı. Arabacı bizi götürüp eski Zangu Köprüsü'nün üzerinden geçirdi; Apteçkaya Ulitsa'ya kadar getirdi. Bugünkü Devlet Bankası'nın bulunduğu yerde muhacir kampları vardı. Ve biz Haziran sonunda arabadan inip güneşin altında toprağın üstüne oturduk; hiçbir şeyimiz yoktu.

Ailemiz 8 kişiden oluşuyordu; bize oda vermediler. Babam Türk mahallesinde küçük bir oda tuttu; oda kirası olarak da bir lira verdi. Cebinde sadece bir lira kalmıştı. Çeltik sapları üstünde yatıyorduk. Annem 98 yıl yaşadı. Büyükannem dizanteriye yakalanıp öldü. Ailemiz mücadele etmeye başladı. Hayat

zordu. Yerevan'da ise salgın vardı. Arabalar gelip korna çalıyor ve cesetleri toplayıp götürüyor, şimdiki Komitas Parkı'ndaki bir kuyuya atıyorlardı. Orda bir Ermeni kilisesi de vardı. Sardar Kalesi vardı. O bahçelerin hepsi İranlılara aitti. Şimdi Yerevan'da İranlıların mescidini yeniden inşa ediyorlar.

On yaşımda çalışmaya başladım. Babam işçi pazarında emek gücünü satıyordu. Ben de su, tütün satıyordum. Akşam muhacirlerin gittiği bir okula koşuyordum. Öğrenimimi yarıda bırakmadım. Yerevan Devlet Üniversitesi'ni bitirdim. Almanya'da öğrenim görmüş hocalardan ders aldım. Ben de üniversitede hoca, kimya profesörü oldum.

Pedagoji Enstitüsü'nde psikoloji hocası olan Gayane Hovsepyan'la evlendim. On üç kitap yazdım; bunlardan altısı yayımlanmıştır. Benim yazdığım analitik kimya kitabı bugüne kadar öğrenciler tarafından kullanılır .

34 (34).

SIMBAT DAVTİ DAVİTYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, VAN, NAREK KÖYÜ)

Bizim köyümüz Grigor Narekatsi'nin köyüymüş. Dini bayramlarda insanlar Narek Köyü'ne inanç ziyaretine gelirlerdi. Köyümüzde 250 hane Ermeni yaşardı; hiçbir yabancı yoktu. Bize komşu köyler Kürt köyleriydi. Ailemiz 6 erkek kardeşten oluşurdu; hepsinin de adlarını hatırlıyorum. Tek katlı büyük bir evimiz vardı. Amcam hep beni kucaklar ve bütün sülalemiz yemeğe otururdu. Amcalarımdan biri marangozdu; babam araba imal ederdi. Annem çalışmazdı. Koyunlarımız, ineklerimiz vardı. Yazın, köyün yukarısında bir çeşme akardı. Evin önünde, içinde meyve ağaçları olan büyük bir bahçemiz vardı. Biz altı çocuktuk: üç erkek, üç kız. Annem ve babamla toplam sekiz kişiydik. Diğer amcalarım yavaş yavaş evler inşa edip ayrı yaşamaya başladılar. Bizim köylüler büyük ölçüde ziraatla uğraşırlardı. Birçoğu Amerika'ya, Fransa'ya çalışmaya gidip kendi yakınlarına para gönderiyor, sonra da geri dönüyordu. Köyümüzde iki katlı dört bina vardı; onlar zenginlerin ve papazın evleriydi; geri kalanlar ise tek katlıydı: tandır evi ve ahır. Sonra birçok kimse ahşap malzeme kullanarak evininin üstüne kat çıktı. Babam evimizin ikinci katının üstünü örtmek üzereyken katliam başladı. Bahçede çeşitli meyveler vardı; ama bunları satmazdık; fakir olanlara verirdik. İnsanlar birbirine yardım ediyordu. Köyde büyük bir zeytinyağı fabrikamız vardı. Kışın köy sakinleri orda toplanır, konuşur, sohbet ederlerdi. Ulaşım imkânları yoktu; kağnılarla yolculuk ederlerdi.

Evimizin içinde, avluya girdiğinizde bir tandır vardı; içinde ekmek pişirirdik. Duvardan duvara bir perde asmış hayvanlarımızı onun arkasında saklıyorduk. Su dışardan getiriliyordu; kaynak suyu dağdan aşağıya akarak evimizin önünden geçiyordu. O su bir yerde toplanıyor, içinde mandalar ve çocuklar yıkanıyorlardı. O derenin adı Sarı Dere'ydi. O derenin bir kıyısında Kürtler yaşardı; köyümüz ise diğer kıyıdaydı. Kürtlerle biz birbirimizi ziyaret ederdik. Çok iyi anlaşıyorduk; sonra ortalık karıştı.

Köyümüzde, kilisenin avlusunda yedi derslikli bir okul vardı. Ben birinci sınıfa gittim. Kızlar ayrı, erkekler ayrı öğrenim görüyorlardı. Ermenice ve din dersi görüyorduk. Öğretmenler Aziz Grigor Lusavoriç'i anlatıyor, bize İsa'nın emirlerini öğretiyorlardı. Paskalya'dan önce oruç tutuyorduk. Paskalya'da yumurta boyuyorduk; yumurta tokuştururken kim diğerinin yumurtasını kırarsa kazanıyordu. Kilise hep inananlarla doluydu. Dini bayramları hep kutluyorduk. Bir çocuk doğduğunda, götürüp vaftiz ederek Hristiyan olmasını sağlarlardı. Herkes Gregoryen Kilisesi mensubuydu. Boş vakitlerde, yazın bağlara eğlenmeye giderdik. Annem, babam Kürtçe bilirler, alışveriş yaparken de konuşurlardı. Bayram günleri diğer köylerden manastırın kapısına gelir, para atar, kurban keser, etini kazana koyup pişirir, sonra da herkese dağıtırlardı.

Yazın bize ait harman yerinde birçok insan toplanır, harman döverken katliam yapılabileceğinden bahsederlerdi. Köyde halkı örgütleyen takım liderleri vardı. Bizim köylüler silahlıydı; babamın ve ağabeyimin mavzeri vardı. Bizim köyden kimseyi askere almamışlardı.

1915'te başladılar saldırmaya. Köylere girdiler; bizim köye de ulaştılar ve dağa çıktılar. Bizimkiler dağa çıktılar; Kadınlar ve biz çocuklar köyde kaldık. Kiliseye gittik. Ağlamalar, sızlamalar… Birden Türk askerleri tarafından kuşatıldık. Onlar kilisenin kapısını kırıp içeri girdiler. Süt emen erkek çocukları dahi kesme emri vardı. Annem kulaklarımı delip, bana küpe taktı; kız elbisesi giydirdi. Benim iki kız kardeşim de daha önce ölmüştü. Annem ve bir erkek bebeği olan komşumuz vardı. Gelip kontrol ettiler, kontrol eder etmez annemin yanındaki komşumuzun kucağında erkek bir çocuk olduğunu gördüler; hançeri boynuna saplayıp onu öldürdüler. Komşu kadın onun üstüne kapandı ve ağlamaya başladı. Annem de onun üstüne düştü; ben ise çığlık atttım, bağırdım. Yirmi-yirmi beş erkek çocuk öldürdüler. Beni kız sandılar. Kızları toplayıp götürdüler. Anneler çığlık atmaya başladı. Avlunun kapısı açık kalmıştı. Yaklaşık 20-30 erkek gördük; ayağı kesikler içinde olan dayım da onların arasındaydı. Onların hepsini manastırın ahırına doldurup üzerlerine gaz dökerek diri diri yaktılar. Annem üzüntüsünden öldü. Biz sahipsiz kaldık. Birden, Andranik Paşa'nın gelmekte olduğu haberi ulaştı. Andranik beyaz atına binmiş olarak kilisenin avlusuna geldi. Dedem ona on tane koyun ve bir inek hediye etti.

Göç sırasında Andranik'in birlikleri geldi ve Rusya'ya doğru gittik. Bütün köyümüzdekiler ve çevre köylerdeki insanlar göç ediyorlardı. Berkri Köprüsü'ne ulaştık. Orda Rus ordusu durdu. Sabah gün ağardı ve Rus ordusu Van'a geri döndü. Ordan bizi geri çevirdiler. Salmast'a doğru gittik. Andranik de bizimleydi. Khanasor'da Andranik'e saldırdılar. Andranik halkın manastıra götürülmesini emretti. Ermeniler gelip bizi götürdü. Sabah tahtalar üzerinde bir ceset getirdiler ve onun Khanasor'da şehit düşen "takım lideri Keri" olduğunu söylediler. Ölen için konuşmalar yaptılar. Keri'yi götürüp Tiflis'te gömdüler; bize ise: "Siz burda kalacaksınız" dediler. Kış boyunca bizi orda tuttular. Yaralı babam öküz sırtında bizimle geliyordu.

1916'da herkesin kendi köyüne dönmesi emri geldi. 1915 buğdayını hasat etmemiştik; yeniden yetişmişti. Buğdayı hasat etmeye başladık. Evler yakılmış, sadece duvarlar kalmıştı. Evlerin damlarını örtmeye başladılar. Bu defa da: "göç edelim, Doğu Ermenistan'a gidelim" diye bir yaygara koptu.

Onarılmış olan Berkri Köprüsü'ne ulaştık. Iğdır'a gittik. Hiçbir şeyimiz yoktu. Babam orda birini tanıyordu. Babam o adamın evine gitti. Bir de baktık ki, o adamın karısı ve çocukları gelip bizi kendi evlerine götürdüler. Iğdır'dan göç edene kadar orda kaldık.

Altı amcamdan ikisi ölmüştü. Annemin babası, erkek kardeşi ve bir dayımın iki oğlu kalmıştı.

1920'de Bolşevikler Yerevan'a girdiklerinde biz Kond'da oturuyorduk. Kond'da bütün evler Türk evleriydi; Ermeniler o evlere yerleşmişti. Ağabeyim mossinini aldı onlara katıldı. Ben 15 yaşımdaydım. Ağabeyim Zangezur'a Daşnaklara karşı savaşmaya gitti ve öldürüldü. Kaybettiğimiz zavallı Ruben ağabeyimdi. Yeniden kargaşa başladı. Hiçbir şey bulunamıyordu. Babam: "Armavir'e, amcamın oğullarının yanına gidelim" dedi. Ertesi gün duyduk ki, bizim köyün papazı Gandzak'taymış. Babam bizi, beni, erkek kardeşimi ve kız kardeşimi yanına aldı; babamı bir öküzün sırtına koyduk ve Gandzak'a gittik.

1921 yılıydı. Gandzak'ta Şah Abbas döneminde inşa edilmiş eski bir Ermeni kilisesi vardı. O kilisenin bütün çevresinde Ermeniler yaşıyordu. Uzun boylu bir adam yaklaşıp: "İzin verin de ben bu insanları evime götüreyim" dedi ve bizi evine götürdü. Onun bir bahçesi vardı. Bize evinin alt katını verdi ve: "Biz yaşlı bir karı kocayız; burda yaşayın. Biz size yardım ederiz; siz de çalışırsınız" dedi. Biz çocuktuk ve bahçeye bakıyorduk. O ev sahibinin bahçesinin arkasında bir sokak vardı; onun orda ekmek fırınına çevirdiği bir dükkânı vardı. Bizi o fırına götürdü ve şöyle dedi: "Bunlar muhacirdir; bunlara yardım edin". Bize ekmek verdiler.

Sonra Yerevan'a geldik.

Diğer akrabalarımızdan hiçbiri kalmamış, hepsi de ölmüştü; onlar yolda ölmüşlerdi. Babam ayaktaydı, ama çalışamıyordu. Bizi Zangu'nun kıyısında bulunan şarap fabrikasının yakınındaki siyah bir binaya götürdüler; binanın içinde bir yetimhane vardı. Yüz-iki yüz aç ve çıplak yetim orda toplanmıştı. İki kişi babama Kanaker'de iyi bir yetimhane olduğunu söyledi. Birisi de: "Eçmiatsin yetimhanesi daha iyidir" dedi. Biz de Eçmiatsin'e gittik. Yetimhane nerde diye sorduk. "İşte burda, iki katlı bir bina" dediler. Bizi müdürün yanına çıkardılar. Ona: "Ne benim ebeveynim var ne de arkadaşım Soğomon'un" dedim. Bizi götürüp giysilerimizi değiştirdiler; ekmek filan verdiler; yedik. Orda iki ay kaldık. Kardeşimin teki Yerevan yetimhanesinde kalmıştı; biz, yani ben ve arkadaşım Soğomon ise kaçıp Kanaker'e gittik. Yolu sorarak, Aştarak yoluyla gidiyorduk. Eğer Yerevan'ın içinden geçseydik bizi yakalarlardı; zira üstümüzde yetimhane elbiseleri vardı. Aştarak üzerinden gittik. Açtık. Baktık ki, bir yerde ekmek pişiriyorlar. İçeri girip rica ettik: "Anne, bir parça ekmek ver."

- Hay ben sizin kafanıza!… yetimhaneden kaçmışlar, bir de gelip ekmek istiyorlar, diye cevap verdi kadın.

Geri döndük. Adamın biri bizi kendi evine götürdü. Yiyelim diye, bize bir deste ekmek verdi. Yeğvard'a vardık. Köylüler bize yanaşıp soruyorlardı: "Nereye gidiyorsunuz?"

Ordakilerden biri bizim dostumuz çıktı. Bizi evine götürüp yemek yedirdi ve bir çerçiye teslim etti. Ben de evimize gittim. "Ay oğlum, nerdeydin?" diye sordu babam. Elbiselerimi çıkardı ki, yetimhaneden olduğum anlaşılmasın. Beni ve erkek kardeşimi Kanaker yetimhanesine götürdü. Bize bir parça ekmek,

birkaç tane kuru üzüm ve bir bardak çay verdiler. Yiyecek yoktu. Sonra Amerikalılar geldiler ve bize çok iyi bakmaya başladılar. Ben okula gitmeye başladım. Birçok çocuğun ebeveyni yoktu; onları Amerika'ya götürdüler. Sonra babam gelip bizi Gandzak'a götürdü. 1948 yılına kadar Gandzak'ta kaldık. Orda evlendim. Başlangıçta Azerbaycanlılar Ermenilere o kadar da iyi davranmıyorlardı; ama sonra yavaş yavaş düzeldiler. Yakınlaşmaya başladık, 1936 yılında kolhozlar kuruluncaya kadar aramız çok iyiydi. Şimdi Gandzak'ta bir ağabeyim var; onun üç kızının da kocaları savaşta öldü. Şimdi hepsini de Ermenistan'a getirmek istiyorum. Birisi evini satıp Ermenistan'a geldi. Yolda katliam, soygun ve yağmalama olayları olmuş. Gelip Ermenistan'da kalacaklar; zira orda Ermenilere kötü davranıyorlar. Ekmek almak için evden çıkamıyorlar. Bir Türk komşuları onlara ekmek götürüyor; suya gitmelerine de izin vermiyorlar. Ermenice konuşmalarına izin vermiyorlar. Ermenice bir kelime duyunca kafalarına vuruyorlar. Şimdi karımın erkek kardeşi orda; ama ona vurup omuzunu kırmışlar. Sumgayit'te katliam yaptılar; Karabağ'da da katliam yapıyorlar[*]. Biz Türklerle nasıl kardeşçe yaşayalım? Adaletsizlik çok. Karım ölünce ikinci defa evlendim ve bir oğlum oldu; ona ağabeyim Ruben'in adını verdim.

Eğer başarabilirsek, Azerbaycan'da ne kadar Ermeni varsa hepsini Ermenistan'a getirmeliyiz: Aç kalalım; ama beraber yaşayalım.

35 (35).
SİRAK MESROPİ MANASYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, VAN, KEM KÖYÜ)

Ben 1905'te Van'a 16 km. mesafedeki, Hayots Dzor'un Kem Köyü'nde doğdum. Sülalemize Cıhuzlar'ın Evi denirdi. Para kazanmak için yurtdışına gitmiş olan dört amcam vardı. Biri 1914'te savaşta hayatını kaybetti. Diğeri Amerika'da öldü. Babam ise Amerika'da kaldı.

1915'te Bay İşkhan'ı komşu Hirç Köyü'nde öldürdükleri haberi ulaştı. O, Türklerin Cevdet Paşa aracılığıyla büyüklerimizi çağırdıkları ve başlarını yedikleri dönemdi. O korkunç günlerde, İşkhan Bey'i aniden öldürüp kuyuya atarlar. Bununla da yetinmeyerek onun iki çocuğunu da diri diri kuyuya atarlar. Biz, bunu duyunca, vatandaşlarla birlikte çok korktuk; Türklerin saldırısına hazırlanmaya başladık.

5 Mart 1915 günü güçlü bir topçu ateşi duyduk. Halk meydanda toplandı ve gitti kiliseye doldu. Türkler önceden seferberlik ilan edip, bütün gençleri toplamışlardı. Genç kalmadığı için, bizimkiler mevkilerini terkedip komşu köylere gitmek zorundaydılar. Biz Kükyants Ermeni köyüne gittik. Orada birkaç bin kişi vardı; bizi samanlıklara yerleştirdiler. Her gün, Türkler Ermenileri tutup gözlerimizin önünde asıyor ya da boğazlıyorlardı. Onlardan biri de amcam Petros'tu. O rençperdi. Petros'u o halde görünce tanıyamadık… Bizi özel bir samanlıkta tecrit ettiler. Kapıyı kapattılar ve bir de bekçi koydular.

[*] 1988 yılının Şubat ayında Sumgayit'te ve Ocak 1990'da Bakü'de Azerbaycanlıların Ermenilere karşı giriştiği katliamlardan ve 1991'de başlayan Artsakh Kurtuluş Savaşı'ndan bahsediyor.

Biz o korkunç olaylardan dehşete kapılmış bir halde, o köyden kaçmak istiyorduk. Samanlıkta hayvan yemi bile yoktu.

Biz dışarı kaçıp köye gitmeyi ve bizimkileri bulmayı başardım. Ertesi gün, sık ormanlarla kaplı dağlara çıktık. Kırkır Dağı'nın yamacındaydık. Köyümüzün bulunduğu yer öyle bir yerdi ki, biz dağın yamacında yaşıyorduk. Yakınlardan korkunç Şağbat Irmağı ve Şamiram Kanalı geçiyordu. Biz dağın tepesine tırmandık; ormanın içinde, Türklerin ve Kürtlerin hayvanlarımızı, yataklarımızı, iç çamaşırlarımızı nasıl yağmaladıklarını gördük. Gördük ki, her sabah Türk piçleri gelip bir hedefe ateş etmeye başlıyorlar. Türkler uzaklaştığında çocuklarımız inip oraya yaklaştılar ve o hedefin dedemin kafası olduğunu gördüler. Vicdansız Türkler dedemi canlı canlı toprağa gömüp kafasını dışarda bırakmış, durmadan ateş etmişlerdi. Köye döndüğümüzde, dedemin kokuşmuş cesedini bir şekilde gömdük.

Türkler ve Kürtler hayvanlarımızı götürüyorlardı. Bizim köyden ve çok zengin olan Kakoslar'ın 40 çift mandası vardı; onlardan biri kaçarak geri gelmiş ve kendi ağılına girmişti. Dağlarda neyle yaşıyorduk? Biz koyunlarımız sayesinde hayatta kaldık. Köpeklerimiz sabah koyunları götürür, otlatır ve akşam geri getirirlerdi. Koyunları sağarak yaşıyorduk. Günlerden bir gün komşunun oğlu "Sirak! Dayın geldi!" diye bağırmıştı. Biz dayımızı kaybetmiştik. Onun adı Arşak Mıkhitaryan'dı. O ailemizin reisi oldu.

1915 yılını unutamam; o zaman dağlardan, köylerden geçtik; Mart ayıydı, yağmurlu, tipili korkunç bir soğuk hüküm sürüyordu. Varag'a götüren son köy, Berdak'tı. Biz orada, sokaklarda şişmiş ve çürümüş, çıplak, öldürülmüş insanlar gördük. Pis kokuyorlardı. Varag'a giderken bütün bunların arasından geçtik. Gün ağarırken, Varag dağlarında mevzilenmiş olan Türkler bizi görerek üzerimize ateş etmeye başladılar. Halk dehşete kapılmış ağlıyordu. Varag bizim kutsal mekânlarımızdan biriydi; orda bir dizi kilise vardı; Khırimyan Hayrik orda okul müdürlüğü yapmıştı. Bizi ahırlara yerleştirdiler. Rahipler kendi kendilerinden esirgedikleri 200 gram ekmeği bize veriyorlardı.

Bizi ahırlara yerleştirdiklerinde başıma gelen bir olayı unutamam: bir gece yarısı iri bir ayak birden karnımın üstüne bastı. Bağırdım. Herkes korku içinde uyandı; ışıkları yaktılar ve bunun bir manda olduğunu gördüler.

Bir-iki ay orda kaldıktan sonra kaçarak Van'a yaklaşmaya başladık. Geceleri yol alıyorduk, çünkü gündüz vakti bizi takip ediyorlardı.

Van'a yaklaşıp Kağakamec'e gireceğimiz sırada, Türkler bizi durdurup erkek aramaya başladılar. Olan biteni dürbünle izleyen Van kahramanları başladılar ateş etmeye. Türklerden bazıları yere yığıldı, bazıları da kaçtı; biz ise kurtulduk. Van'a girdik. Şehirde yabancı ülke konsolosları da vardı. Annem erkek kardeşimle beraber bir sütuna yaslanmıştı. Bize: "Çocuklar, kulağınızı buraya dayayıp dinleyin" dedi. Dinledik ve gerçekten de bir ses geldiğini fark ettik. Görünüşe göre o bir telgraf direğiydi. Annem bize şöyle dedi: "Babanıza haber salın; Amerika'dan gelsin."

Van'da bizi okul binasına yerleştirdiler. Her sabah Van'ın nefesli çalgılar bandosu müzik çalarak dolaşıyordu, çocuklar da arkasından gidiyordu. Van isyanı başlamıştı. Bir Ermeni biz çocuklara: 'Gidin mermi toplayıp getirin, ki yenilerini yapsınlar" dedi. Gidip mermi topladık ve götürüp atölyeye teslim ettik.

Van'da ve Aygestan'da çatışmaların şiddetlendiği gün geldi. Oraya toplanan Vaspurakanlılar büyük bir irade gücüyle hem Aygestan'ı, hem de Van'ın merkezini, Kağakamec'i savundular. Bizimkiler hem Aygestan'da, hem de Kağakamec'de zorlu çarpışmalara girdiler. Türkler Rus Ordusu'nun Salmast'tan Van'a doğru geldiğini duyarak panik içinde uzaklaşmaya başladılar. Bizimkiler saldırarak, sadece Türkleri imha etmekle kalmayıp, top, mermi, vs. gibi büyük bir ganimet de ele geçirdiler.

6 Mayıs günü Van Kalesi üzerinde Ermenistan Bayrağı dalgalandı. Vaspurakanlılar Rus birliklerini ve Antranik Paşa komutasındaki Ermeni gönüllülerini büyük sevgi gösterileriyle karşıladılar. Her yerde şenlik havası yaşanırken bir Rus subay bize yaklaşıp benim, annemin ve erkek kardeşimin fotoğrafını çekti. O zaman Rusya'da devrim başlıyordu; bu Rus ordusunu Rusya'ya geri dönmeye zorladı. Onlarla birlikte birçok muhacir de Ermenistan'a gitti.

Ermenistan'a göç ettik. Yolumuz derin vadilerden ve korkunç nehirlerin üzerinden geçiyordu. O zaman Türkler yeniden yolumuzu kesmek istiyorlardı. Ermeniler o nehirlerin üzerindeki köprülerin yakınlarında büyük kayıplar verdiler. İnsanlar ve hayvanlar birikiyor, anneler çocuklarını nehre atıp sonra da kendileri suya atlıyorlardı. Sonra bizim gönüllü birliklerimizin yardımıyla ezilmiş, aç, susuz bir halde Doğu Ermenistan'a geçebildik.

İlk durak Orgov'du. Orda Rus sınır muhafızları bizi çok iyi karşıladılar. Bizi iyi ağırlayıp, ekmek ve yiyecek verdiler.

Iğdır, Sürmeli'ye gittik. Ben Sürmeli'nin Hakhveris Köyü'nde, bir çiftlikte işçi olarak çalıştım. İki mandaya bakıyordum. Bir gün eve dönmeden önce dayım koşa koşa geldi ve beni kucaklayarak "Baban geldi, gözün aydın" dedi.

Babam ondan sonra bize sahip çıktı.

O eğitimli bir insandı. Amerika'da yaşamış ve işte 1917'de Amerika'dan dönüp gelip bizi bulmuştu. Babam bizi Iğdır'ın Hakhveris Köyü'nden aldı, Yerevan'a getirdi; orda iki ay kaldık. Sonra, Avan Köyü'ne gittik. Sülalemizden 27 kişi hayatını kaybetti.

Ben Yerevan'da demiryolu işçisi olarak çalıştım. Sonra bir matbaada dizgici oldum. Orda Alazan ve başkaları da çalışıyorlardı. Sonra Ermenistan Komünist Gençlik Birliği'nin çalışmalarına katıldım; eğitimci kurslarına gittim ve Aştarak Yetimhanesi'nin kurucularından oldum. Parti okuluna devam ettim. Aynı zamanda da, şimdiki Aziz Sargis Kilisesi'nin avlusunda bulunan dini önderlik okulunda öğrenimime devam ettim. Aştarak ve Eçmiatsin kolhozlarında başkan, Eçmiatsin Komünist Parti Bölge Komitesi'nin de birinci sekreteri oldum. Aynı zamanda Devlet Üniversitesi'nin Tarih Fakültesi'ne devam ettim ve şarap fabrikasında müdürlük yaptım.

1936'da Ağasi Khancıyan cinayetinden sonra onun gibi Vaspurakanlı olduğumdan işten uzaklaştırıldım ve Pedagoji Enstitüsü'nün uzaktan eğitim bölümüne kabul edildim. Tarih Fakültesi'ni bitirdim.

İkinci Dünya Savaşı başladı; ilk günden itibaren o savaşa tabur komutanı olarak katıldım. 1946'ya kadar orduda kaldım.

Daha sonra Yerevan Radyo İstasyonu'nda başkan vekilliği, Haykirk'te müdürlük, "Gitelik" şirketinde de bilimsel sekreterlik yaptım.

1965 yılından beri emekliyim. İki kızım, beş tornum, dokuz da torun çocuğum var.

36 (36).

VARSENİK ABRAHAMİ ABRAHAMYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1905, VAN)

Biz Van'da huzurlu bir hayat yaşıyorduk. Orda Van Gölü vardı. Bağımız vardı. Avants Köyü'ne yazlığa gidiyorduk. Büyükannemin evi Aygestan'daydı. Bir gün bütün Avantslıların Aygestan'ın Khaçpoğan meydanında toplanmasını söylediler, filanca saatte Ermeniler lehine bir konuşma yapılacak dediler. O zaman herkes orda toplandı. Kalkıp konuştular; en sonunda da "Hürriyet! Adalet! Musavat!" dediler.

Babam sordu: "Nedir bu dedikleri?"

- Biz Ermeniler ve Türkler kardeş olacağız.

Konuşmalar sona erince Türk bandosu çalmaya başladı. Sonra başkaları da konuştu.

Aradan belirli bir süre geçti. Bizim yöneticilerimizden Vramyan'ı ve diğerlerini götürüp öldürdüler; göle attılar: Sonra Türkler çatışmaya hazırlandı. Önce Ermeni kiliselerini kapattılar. Bizim dört kilisemiz vardı: Aziz Nışan, Aziz Poğos-Petros, Aziz Vardan, Aziz Amenapırkiç; o kiliseler ateşe verildi; sonra çatışma başladı. Ermenilerin üzerine saldırdılar. Ermeniler de kendilerini müdafaa ederek sonuna kadar dövüştüler. Türkler "Ermeniler teslim olsun" diye mesaj göderdiler. Ermeniler: "Biz teslim olmayız, kanımızın son damlasına kadar çarpışacağız" diye cevap verdiler. Çatışma başladı: Babam Ramkavar'dı. Annem yemek hazırlıyor, ben de babamın bulunduğu mevziye günde iki kez yemek götürüyordum. O mevzi çok tehlikeli bir yerdeydi. Babam bir yazı yazıp onu dini önderliğe götürmemi söyledi. O kâğıtta: "Bu çok tehlikeli bir mevzi; kalenin altında bulunuyor" yazılıydı. Gerçekten de oraya ulaşmak için ahır tarafından merdiven dayayıp dama çıkmak gerekiyordu. Dama çıkıp yeri kazdılar ve avlunun kapısını kapattılar; halkı da oraya götürdüler. Dürbünle seyreden Türkler mevzilerde kimsenin kalmadığını düşünüp saldırıya geçti. Bizimkiler hazırlıklıydı; halatı tutan Türkler aşağı düşüp ölüyordu. O şekilde Ermeniler güç kazandı.

O çatışma sırasında halam kova elinde mermilerin düştüğü yerde üzerlerine su boşaltıyordu; yeniden barutla doldurulmaları için onları toplayıp atölyeye götürüyordu.

Sülalemizden birçok insan hayatını kaybetti. Türkler kendilerini kaçırmaları için gelip birçok Ermeni kayıkçıyı götürmüşlerdi; zira Rusların geldiğini duymuşlardı. Ermeni kayıkçı ise Türkleri teknesine doldurup gölün ortasına götürüyor, sonra da kayığı batırıyormuş; kendisi yüzme bildiğinden yüzerek kurtuluyormuş. Türkler ise boğuluyorlarmış.

Ruslar geldiler. Uzun zaman bizimle beraber yaşadılar. Bize dediler ki: "Filanca yerde bir cephe açılmış; eğer biz burayı terk edersek Türkler sizi öldürürler." Erkekler dağa savaşmaya gtti. Halk ise göç etmeye başladı…"

Berkri Nehri cesetler getiriyordu. Halam çocuğuyla suya girmiş; akıntı çocuğu sürükleyip götürmüş. Zavallı halam hep onu hatırlardı: "Babken'i tutamadım; akıntı onu götürdü. Altınlarımı da elbiselerimin içine dikmiştim; kurusunlar diye suyun içinden çıkarıp taşın üstüne koydum; onları orda unutup geldim." Oğlunu akıntıya kaptıran, mal varlığını da kaybeden halam biz Iğdır'a varır varmaz derdinden öldü. Amcam ise çatışmada öldü. Iğdır'dan sonra kağnılarla Doğu Ermenistan'a geldik. Babam: "Biz su, toprak ve meyve halkıyız" dedi.

Bizi Ğamarlu'ya, Artaşat'a götürdüler. Orada da yaşadık. Sonra, çok seneler sonra Yerevan'a taşındık.

37 (37).
SİRANUŞ SİMONİ TÜTÜNCÜYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, VAN)

Vanlı zengin bir tüccar ailesinde doğdum. Ailemizin çok ferdi vardı. Babamın altı erkek kardeşi varmış. Onlardan üçü 1895 yılında cereyan eden siyasi olaylar sırasında hayatını kaybetmiş. Türkler Van'a saldırmış. Vanlılar kavak ağaçlarını kesip barikatlar kurmuş ve 10 gün boyunca sürekli Türklere karşı savaşmışlar. Ama Ermenilerin mermileri tükenmiş. Van'da çok zengin aydınlar varmış. Onlar İran'a gitmenin daha iyi olacağını düşünmüşler. Babam ve amcam ise geri gelip dağlarda, Tanrıça Astğik'in tapınağının bulunduğu yerde saklanmışlar; zira babamın başına 200 altın ödül konmuşmuş.

Annemin on iki çocuğu olmuştu: sekiz erkek ve dört kız. Babam tüccardı. Van'da çok zanaatkârlar vardı. Her evin yanında bir bahçe bulunurdu. Aygestan çok genişti. Meyve ağacı ve çiçek bahçesi çoktu. Komşunun bahçesi yoksa ona bir bahçe hediye edilirdi. Kavun, karpuz çevre köylerden getirilirdi. Türkler sayıca azdı. Ticaret büyük ölçüde Ermenilerin elindeydi. Bakırcılar kırmızı bakırdan çok güzel oymaları olan fincanlar imal ederlerdi. Bütün koltuklarımız kayısı veya ceviz ağacından yapılmış olup üzerleri sedefle süslüydü. Çatal bıçak takımlarımız gümüştü. Evimizde zarif ve ince bir zevkin ürünü cam eşyalar vardı.

Van'da birkaç pazar yeri vardı. Babamın dükkânı Khaçpoğan'daydı. Babamın dükkânı büyüktü; önde camlı yazıhane vardı; orda babam oturur ve gazete okurdu. Dükkânına en iyi kalite İngiliz kumaşı, Rus basması ve patiska [pamuklu kumaş] gelirdi. Babamın mağazasının Trabzon ve Erzurum'da da şubeleri vardı. Yahudi tüccarlar Başkale'den gelerek mal alırlardı. Kuyumculuk da gelişmişti. Evimizin büyük odaları antika halılarla kaplıydı.

Şehir Milattan önce 9'uncu yüzyılda kurulmuştu. Başlangıçta ona Tuşpa adı verilmiş, daha sonra ismi Yervandavan ve Van olmuştu. Van Şehri'nin eğri büğrü sokakları vardı. Aygestan ise sayfiye yeriydi. O dev bir mahalleydi. Evimiz bir köşe başındaydı. Çok misafirimiz olurdu.

1896 olaylarından sonra babam Paramaz'la ilişki içerisindeydi. Aram Manukyan, Arşak Vramyan, Derdzakyan evimize gelirlerdi. 1913 yılında şehrimizde Daşnakların Evi açıldı; onun kurucusu Barunak Kaputikyan'dı, kadın şair Silva Kaputikyan'ın babası.

Evimiz iki katlıydı. Her kat 5-6 metre yüksekliğindeydi. Dam düzdü; üstüne kayısı sererdik; kayısının rengi sarı gökyakut rengine çaldığında ağzına koysan dilinin üstünde erirdi. Birinci katta ekmek deposu vardı. Ekmeği iki haftada bir pişirirlerdi. Bitişiğinde kiler vardı. Sırlı kapların içinde yiyecekler muhafaza edilirdi. Üzümü ise asardık. Karşısında mavi bazaltla kaplı bir oda bulunurdu; orda hamur işlerini saklardık. O odada gazla yakılan tandırlar vardı. Deniz kumuna gömülmüş ve Şahbağ şarabıyla dolu insan boyu küplerin bulunduğu bir bodrumumuz vardı. Tatlılar da orda saklanırdı. Rokfor'dan daha kaliteli bir peynirimiz vardı; o peynir yeşil sebzelerle birlikte saklanır ve kabının ağzı kapanıp kuma gömülürdü. Bir odunluğumuz da vardı.

Kauçuk ayakkabı ve bot giyerdik. Güzel giysilerimiz İstanbul'dan gelirdi. Birinci katta yazlık ve kışlık yemek odaları vardı. Duvarlarda tablolar, pencerelerde perdeler bulunurdu. Khırimyan Hayrik'in resmi misafir odamızın duvarına asılı dururdu.

İkinci katta 250 kişi alabilen dev kare bir odamız vardı. Gönüllü birlikleri geldiklerinde General Nikolayev 15 gün misafirmiz oldu ve bizim evde bir şölen düzenlendi. O odada birçok koltuk ve yeşil kadifeyle örtülmüş kanepe vardı; koltukların uçlarında ise yaldızlı arslanlar bulunurdu. Masanın üstünde bir dürbün ve Ani Harabeleri'nin fotoğraf albümü konulmuştu. Bir balkondan Van Gölü, diğerinden de göğün mavisine gömülmüş Süphan Dağı görünürdü; güneyde Toroslar'ın başlangıcı, kuzeyde de Şahbağ Köyü ve Akırvıti, meşhur Mher'in Agravi Kar [Karga Taşı] ve beyaz görünen çiçek tarlası vardı; Türkler daha sonra ordan saldırıya geçeceklerdi.

Dört hizmetçimiz, ahçımız ve arabacımız vardı. Bir ahırımız vardı. İki Arap atımız, ineklerimiz ve Darman Köyü'nde koyunlarımız vardı. Hizmetkâr Ağo'nun düğünü bizim evimizde ışıklar içinde yapılmıştı. Evin ortasına bir avize asılmıştı. Avrupa'dan getirtilmiş bir gramafonumuz ve Ermenice plaklarımız vardı.

Yaşlılara ve akrabalara büyük bir saygı ve sevgi gösterilir, söylediklerine kulak verilir ve onurlandırılırlardı. Evimizde kötü söz söylenmezdi. Herkes birbirini severdi.

Van'da üç tiyatro topluluğu vardı. Bizim özel ziyaretçi kabul günlerimiz vardı. Babamın adı Simon'du. Diyarıntaraç yortusunda yüz kadar misafir ağırlardık. Asma dallarını ateşe verir, üstünden atlardık.

Yazın Varaga Manastırı'na giderdik. O, köylerden ziyarete gidilen kutsal bir mekândı. Ermeni Milleti orda toplanıp şarkı söyler ve dans ederdi.

Van'da yedi kilise vardı. Ayrı okulları ve hastaneleri olan Katolik ve Protestanlar da vardı. Ama Gregoryenler çoğunluktaydı.

Biz Meryem Ana Kilisesi'ne gidiyorduk. O oldukça büyüktü; yaklaşık 500 kişi alabilecek kapasitedeydi. 7 Nisan günü savunma çarpışmaları başladığında Papaz Arsen ayin yapıyordu ve yaşlılar ve çocuklar da kollarını iki yana açmış dua ediyorlardı. Biz Tanrı'nın bizi gökyüzünden gördüğüne ve her canlı varlığın hareket ve davranışını takip ettiğine inanıyorduk. İşte öyle bir huşu vardı. Her zengin aile kiliseye ekmek gönderiyordu; bunu büyük bir tepsi üzerinde kilise çalışanlarına götürüyorduk. Dedem Grigor muhtar seçileceği zaman büyük tandır yakılmış ve ekmek pişirilmişti. Av. Terzibaşyan Paris'te yayımladığı "Kartal kendi renginde" başlıklı yazısında o konudan bahsetmişti.

Yedi okulumuz vardı: Ulusal okul Sandıkhtyan Okulu'ydu; ben orda öğrenim gördüm. Yetimhane de vardı. İki yıllık ve dört yıllık yüksek öğrenim kurumları da mevcuttu; orda, köy okullarını bitirenler öğrenim görürlerdi. Kentronakan Okulu da vardı.

Öğretmen kadrosu çok geniş değildi. Onların çoğu İstanbul'da öğrenim görmüştü. Mesela benim ağabeylerim 7 ve 9 yaşlarında İstanbul'a öğrenim görmeye gitmişlerdi. Onlar daha sonra mimarlık eğitimi almak için Paris'e gideceklerdi. "Ben yedi yaşımda ana okuluna gittim. Bütün öğretmenlerimiz tanınmış simalardı; Ermenice, coğrafya, hukuk, fizik, müzik, resim dersleri veriyor, vatanseverlik şarkıları öğretiyorlardı. Teneffüste evde diktiğimiz bir topla top oynuyorduk; ip atlıyor, saklambaç oynuyorduk. Ben çok şımarıktım. Bir gün: "Yarın okul yok" dedim. Hiçbir öğrenci okula gitmedi. Öğretmen bunu duyup velimi yanına çağırdı; ama ben, adım yalancıya çıkmasın diye özür diledim.

Van'da ilk defa Levon Şant'ın "Eski Tanrılar" oyunu sahnelendi. Annem, babam, beni ve Gurgen'i oyunu seyretmeye götürmediler. Ben ve Gurgen güzel giysilerimizi arabanın içine koyduk ve akşam giyinip onların arkasından gittik. Biletin fiyatı bir altındı. Babam bizi görünce şaşırdı; ama ses çıkarmadı. O piyes Kentronakan Okulu'nda sahneye kondu. Oynayanlar amatör tiyatro topluluklarıydı; ama batılı yazarların eserleri de oynanıyordu. Zarifyan Van'a gelmiş ve şaşırmıştı. Oyunculardan biri Ler Kamsar'dı. Vanlılar tiyatrosever insanlardı. Daha sonra pegagoji okulunun yanına 700 seyirci kapasiteli bir salon inşa ettiler.

Orda sergiler, konferanslar ve parti toplantıları düzenliyorlardı.

"Aşkhatank" ve "Vantosp" gazetelerini alıyorduk. Annem eğitimliydi. Bize Viktor Hügo'nun "Sefiller"ini anlatıyordu. Van'da okuma yazma bilmeyen erkek yoktu. Bizim Sandıkhtyan öncü bir okuldu.

Van Gölü'nde büyük miktarlarda ringa balığı mevcuttu; o balık ucuz olup, her keseye uygundu. Mahallemizde fakirler vardı. Babam sonbaharda kağnısına un, peynir vs. yükler, götürüp o ailelere dağıtırdı. Birçok kimse ailesine yardımcı olabilmek için gurbete gidiyordu.

Bizim orda kayısı iriliğinde kiraz yetişirdi. Kavun ve karpuz dışında meyve boldu. Kayısı pırıltılı, lezzetli ve tatlı olurdu. Boş vakitlerimizde meyve bahçelerinde oyun oynar, göl kıyısına yüzmeye giderdik. Kıyı şehre 25 kilometre mesafedeydi. Annem her sabah erkenden arabasıyla gider göle girerdi; ben de onunla birlikte giderdim. Kıyı çok güzeldi. Varaga, Narek ve Aziz Grigor Manastırları'na giderdik. Gölde

gezinti için tekneler ve buharlı gemiler vardı. Artamet'ten Bağeş'e elma götürüp ordan, üstüne oturulabilecek büyüklükte karpuz getirirlerdi.

Ev ve sokak giysilerimiz vardı. Dışarı çıkarken giyinip kuşanırdık ve ben hep "Sen beni sakla bohçada, ben seni saklayayım insan içinde" özdeyişini hatırlıyorum. Annem renkli atlastan yapılmış, eteğine kadar inen kırmızı, mor ve beyaz renkte bluz giyerdi. Annemin kadife bir mantosu vardı. Saçlarını omuzlarına bırakırdı; ama başında yazma olurdu. Babam mavi ya da siyah şapkayla redingot giyerdi; elinde baston, üstünde de bir yelekle altın köstekli bir saat olurdu. Bize Trabzon'dan tütün gelirdi. Yolculuklar gerçekleştiriyorduk. Yazın, gölde bir burun olan ve üstünde çadırlar olan Artamet'e gidiyorduk.

Evde demir karyolalarda uyuyorduk. Evin içinde her şeyi yöneten annemdi. Günde 10-15 kişi misafir olarak evimize gelirdi. Evde her şey bulunurdu: tavuk eti, koyun eti, sebze. İnanç ziyaretinin yapılacağı gün için özel olarak hazırlanırlar, hamursuz, helva ve yeşillik pişirir, yumurta haşlarlardı.

Cenaze merasimine çocuklar götürülmez, kadınlar mezarlığa gitmezdi. Varaga Meryem Ana Kilisesi'nin bir panteonu vardı.

Nikâh törenleri çok görkemli ve resmi olurdu. Aşk olmadan da yaşayabilirlerdi. Aşkın bütün nüansları mevcuttu. Evlenirken ebeveynlerin nihai onayı gerekliydi. Boşanma olayı ağız kokusu yüzünden veya çiftin çocuğu olmadığında yaşanırdı. Ahlaksızlık yapıldığını hiç duymadım. Annem evlendiğinde on altı yaşındaymış; babam ise yirmi.

Daşnak klübü evimizin yakınındaydı. Hınçaklar ve Ramkavarlar da vardı. Bütün o örgütler devrimci nitelik taşıyordu; ama bütün o gayretler tek bir hedefe yönelik olsa iyi olurdu. Van'daki gibi bir tek partimiz olmalıydı. Vardges Serengülyan Zohrap'la birlikte İstabul Parlamentosu üyesiydi. Fedayilerimiz de olmuştu. Onlardan Tigran Deroyan tanınırdı

Van halkı silahlanmıştı. Evimizde dört tane silah vardı; erkekler silahlarını ceplerinde saklarlardı. Çatışma başladığında babam silahlarımızı Türk Hükümeti'ne teslim etti. 1909 Adana Trajedisi'nden sonra Vanlılar silahlanmayı düşündüler. Para toplayıp Vramyan'a, Davityan'a başvurdular. Onlar İstanbul'a gidip Zohrap ve Serengülyan'la görüştüler. Biz o zaman silahlanmak zorundaydık.

1915'e kadar Van'da prestijli siyasiler vardı; mesela Vramyan, Vahan Papazyan, Artak Darbinyan, Paramaz, İşkhan. Hınçaklar biraz sır tutmasını bilseler çok önemli bir rol oynayabilirlerdi. 1914 yılında Kostantsa'da düzenlenen toplantıyı Türkler duydular ve İstanbul'un Beyazıt Meydanı'nda yirmi kişiyi astılar.

Paramaz kendi Hınçak taraftarlarının etkisini artırmak için Van'a gelmişti. Ama Van'da çok sayıda Daşnak bulunduğunu ve iyi örgütlenmiş olduklarını görmüştü. Armenakan geleneği çok kuvvetliydi. Onlar Mıkırtiç Avetisyan ve başkaları gibi çok sayıda şehit verdiler.

Türkiye'de Ermenilere karşı baskıcı bir siyasetin güdülmediği ve Ermenilerin durumlarının çok iyi olduğu dönemler de olmuştur. Ermeniler Türklerle barış ve huzur içinde yaşayabilirlerdi.

Meşrutiyetin ilanından sonra 18-45 yaşlarındaki Ermeni erkeklerini askere almaya başladılar. Birçok Ermeni 50 altın ödeyip askerlik yapmaktan kurtuldu. Ağabeylerimden biri Paris'e gitmeye hazırlanıyordu, diğer ağabeyim de İsviçre'ye. Ama karışıklıklar baş gösterdi. Kürtler şehrin yollarında yolculara saldırıyorlardı. Yağmacılık Kürtlerin doğasında vardı. Hükümet ise onlara engel olmuyordu.

1914 yılına kadar Türkler Ermenilere karşı uygulanan şiddetin derecesini gayri resmi bir şekilde artırmıştı. Bizimkiler diplomasiyle olayların dinmesini sağlıyor, ama aynı zamanda da silahlanıyorlardı.

Şehrin çok iyi üç hamamı vardı. İnsanlar sabahtan gider; orda yıkanır; yemek yer; akşam da geri dönerlerdi. Kızların vücut güzelliğini görmek için sık sık hamama görücü gidildiği de olurdu. Orda görüşmeler, sohbetler yapılırdı. Biz kendi evimizde büyük bir

teknenin içinde haftada bir kere yıkanıyorduk. Evimizin yakınında bir kuyu da bulunuyordu. Her sokağın iki yanında dereler vardı. Bizim binada tuvalet vardı. Hijyen şartları sağlanmıştı.

Kız kardeşimin doğumu için ebe geldi. Bizi evden uzaklaştırdılar. Annemin sesini bahçeden duyuyorduk. Babam bize: "Ben gidip gölden küçük bir kız getirdim" dedi. Biz de buna inanıyorduk. Ben 6 yaşımdaydım. Bizler utangaçtık. Bilgilerimiz sınırlıydı. Öyle bir aileydi ki, herkes kendi yerini bilirdi. Bizde çok el işi yapılır, özellikle de dantel örülürdü; ama ben kitap okumayı çok seviyordum.

Erkekler parmak genişliğinde bardaklarla rakı içerlerdi. Akrabalar karşılıklı ziyaretlerde bulunurlardı. Gelinlerimiz, Çideçiyan, Hüsyan, Kapamacıyan, Terlemezyan, Şahbağuntsyan gibi tanınmış ailelere mensuptu; bu aileler kurtuluş mücadelesine katkıda bulunmuştu.

Van'da bir kadınlar derneği kurulmuştu. Fedayiler tebdili kıyafet evimize gelirlerdi. Onlara "Kaçak" denirdi. Onlara yiyecek sağlanırdı; kendileri de gelip hesap verirlerdi. Biz çocuklar onlar hakkında kimseye bir şey söylemememiz gerektiğini, kaçakların devrimci olduğunu biliyorduk. Onlardan birçoğunu ben şahsen tanırdım. Biz Türk vali Cevdet'le, Kasım Bey'le de iyi ilişkiler içerisindeydik. Annemle onların evini ziyarete giderdik.

38 (38).
PATRİK AVETİSİ SAROYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, VAN)

Nüfus kâğıdıma göre 1906'da doğmuşum; ama annem, 1907'de Khırimyan Hayrik öldükten sonra doğduğumu söylerdi.

Van Kalesi'nin dibinde, Aziz Nışan Kilisesi'nin yakınlarında bulunan evimizi bugün gibi hatırlarım. Bizim evimiz üç katlıydı. Kaledeki açıklığa yükselip oyun oynadığım arkadaşlarımı hatırlıyorum. Zengin değildik. Güzel Van Gölü'nü hatırlıyorum. Babamın elimden tutup beni çok tuzlu olan göle götürdüğünü hatırlıyorum. Ben az kalsın suda boğuluyordum.

Türk askerleri gelip, silahlarımızı teslim etmemiz için bizi tehdit ettiklerinde yedi yaşımdaydım. Onlar sık sık geliyor ve amcalarımla babamı tehdit ediyorlardı.

Ağabeyim Harutyun o dönemde vefat etmişti. Annem beni kilisenin ana okuluna koydu. Bir keresinde ninemin evine gidecekken arılar beni sokmuştu. Ana okulu öğretmenimiz bana okuma yazma öğreten Bayan Mankasaryan'dı. Okulda vatanseverlik ruhuyla yetiştirildim.

Evimize kalpaklı Ermenilerin geldiğini ve toplantı yaptıklarını hatırlıyorum.

1914'te güneş tutulması oldu. Kilisenin çanları çaldı. Birçok kimse çatışma çıkacağını tahmin etti. 1915 yılının Nisan başlarında Türk jandarmalar canavar Cevdet'in önderliğinde Van'a saldırdılar. Önceden bütün gençleri askere almak bahanesiyle toplamışlar, ama yolda onları katletmişlerdi. Ğevond amcam o katledilenlerin arasından kaçmayı başarmıştı.

Ve çatışma başladı. Ermeniler Türklerin: "Van'ın Türklere kalması lazım" dediğini duymuşlardı. Birkaç gün öncesinde de Türkler ve Kürtler şehirdeki Ermenilere ait dükkânlara saldırmış ve yağma yapmışlardı. Van'da Daşnak, Ramkavar ve Hınçak partileri faaliyet gösteriyordu. Onlar tehlikeyi görüp birleştiler ve tek vücut oldular. Şehirde kalenin tepesinden aralıksız bir şekilde tüfeklerle ateş ediliyordu. İki amcam, Ğevond ve Martiros çatışmaya katılmaya başladılar. Martiros'un ailesi vardı; Ğevond ise bekârdı. Onlara ekmek ve suyu ben ve Martiros'un oğlu Vıruyr götürüyorduk.

Türkler kaleden Kağakamec'e doğru inmesin diye, babam evimizin üçüncü katından gözetliyordu. Babam birden Türklerin halatlarla aşağı sarktığını görmüş; onların üzerine ateş etmeye başlamış ve Türkler korkudan artık aşağı inmemişler. Her şey muharebe içindi. Kharakonis'ten muhacirler geliyor ve şehre, Aygestan'a giriyordu.

Mayıs'ın başında toplar gürlemeye başladı. Annelerimiz erkek çocuklara kız giysileri giydirmiş, yüzlerine de çamur sürmüştü.

Türkler evlerimizin üzerine mermi fırlatan yeni model toplar kullanıyordu. O mermiler havan mermisine benziyorlardı. Çoğu zaman patlamıyorlardı; kadınlarımız da dikkatle onları etkisiz hale getiriyorlardı.

5 Mayıs günü zafer kazanıldığında Türkler kayıklarla göl üzerinden kaçmaya başladılar. Onlar ailelerini kaçırıyorlardı. Zafer kazanan Vanlılar büyük bir bando eşliğinde Aygestan'dan Kağakamec'e gelip birbirlerini öpmeye başladılar.

Aygestan Kağakamec'e 4-5 kilometre uzaklıktaydı. Sonra Rus ordusu Van'a yaklaştı. Daha iyi göreyim diye, babam beni omuzuna çıkarmıştı. Sonunda, at toynaklarının yere vururken çıkardığı gürültü duyuldu. Van'a ilk önce Andranik yaklaştı; arkasından da Dro, Hamazasp ve Gay. Andranik Van'a girmedi; çatışmadan sonra Vanlılar Türk evlerini yağmalamaya başladılar. Babam o yağma olaylarına katılmadı. O günlerde babam elimden tutup kaleye çıkmıştı; bir açıklıkta 15 tavuk yumurtası gördü. Onları bir mendilin içine koyup eve götürdük. Annem babamın üstüne güldü: "Kervan gitti; tüy getirdi" diye, zira çok az bir şeydi o.

Çatışmalardan önce Türkler İşkhan'ı götürüp gece vakti öldürmüşlerdi. İşkhan'ın ölümünü hatırlıyorum. O büyük bir Daşnak militandı ve fedayi hareketine katılmıştı. İşkhan'ın naaşı Aziz Vardan Kilisesi'ne kondu; cenaze merasimi yapıldı. Oğlu ise: "Hop, hop yapar, Türk öldürürüm" diyordu.

Sonra General Nikolayev Van Hükümeti'ni oluşturdu ve hükümet işe koyuldu.

15 Temmuz günü General Nikolayev Türklerin muazzam bir şekilde takviye edilerek saldırıya hazırlandığını söyledi ve Ermenilerin göç etmesini talep etti. Ermeni yöneticilerden Aram Manukyan ve diğerleri göç etmeyi reddettiler ve General Nikolayev'e: "Biz kimsenin yardımı olmadan da zafer kazandık; ülkemizi savunacak azmimiz var" dediler. Ama yönetici olarak Nikolayev ve Andranik Ruslarla geri çekilme konusunda anlaştılar. Bir kargaşa hüküm sürdü.

Bize üç gün mühlet verdiler. Bütün bakır kazanlarımızı geri geleceğimiz ümidiyle götürüp kuyulara doldurduk. Annem kete pişirdi; helva hazırladı. Babam bir eşek satın aldı; o eşeğe yataklarımızı yükledik. İneğin yularını ise benim elime verdiler. Annem: "Evi ateşe verelim" dedi. Babam ona: "Geri geleceğiz" diye cevap verdi.

Göç başladı. Avants rıhtımına vardık. Orda Türkler tarafından öldürülmüş bir sürü insanın cesedini gördük. Babam bana çarık dikip giydirmişti. Vanlılar yaşlı gözlerle kendi yuvalarından uzaklaşıyorlardı; ama Türkler neredeyse gelir diye, herkesin yüreğini korku sarmıştı. Eşek anırması, insan bağırışmaları duyuluyordu. O gürültü-patırtıda bizim eşek yataklarımızla birlikte kayıplara karıştı.

Abağa Ovası'na vardık. Yan tarafta Bandimahu Nehri korkunç bir gürültüyle akıyordu. Orda birçok anne kucağındaki çocuklarla nehre atladı; zira köprüden geçmek çok zor ve tehlikeliydi. O yüzden de: "Bandimahu Nehri kan akıyordu" derler.

Kürtler bizi soymak için dağlardan iniyorlardı. Ayaklarımız kanlar içinde, yorgun, takatsız ve aç, gece gündüz demeden yürüyorduk. Orgov'a vardık. Beyazıt'tan sonra bir tepeye tırmandık; Ararat Dağı gözüme ilişti. Ben ilk defa olarak o kutsal dağı görüyordum. Yaşadığımız zorlukları ve yorgunluğumuzu unuttum. Raffi'nin sözlerini hatırladım: "Ararat'ın tepesinde Ermeni bayrağının dalgalanacağı zaman gelir mi?"

Yavaş yavaş aşağı inmeye başladık. Kürtler üzerimize saldırıp katliam yapmaya başladılar. Ermeni gençler direnip bizi koruyorlardı.

Ermeniler Van'dan göç ettikten 4-5 gün sonra Ruslar tekrar Van'a girip orda hükümet kurdular.

Annem bizi Iğdır'a yerleştirdi. Orda tifüse yakalandım.

Ermeni muhacirlerin Sibirya'ya gönderileceğini duyduk. O yüzden de Ermeni muhacirlerden birçoğu Krasnodar'a veya yurtdışına gitti. Ermeni muhacirler Eçmiatsin duvarlarının altına, gölün kıyısına çekilmişlerdi. Kolera ve tifüs herkesi biçiyordu. Analar çocuklarını kefensiz gömüyorlardı. Annem bir araba kiraladı ve Yerevan'a geldik. Sonra Aziz Sargis Kilisesi'nin yakınlarına yerleştik. Büyükanem yoktu; annem yeni kurtulmuş, yolda hastalıklı ve daha sonra ölecek olan bir kız çocuğu doğurmuştu. Dediler ki vaftiz olmazsa, gömmezler. Aziz Sargis Kilisesi'nde vaftizini yaptık; adını Dıjbakht [bedbaht] koyduk; zira Ermeni Milleti'nin talihsizliği sırasında doğmuştu.

Sonra ben aklına ne iş geliyorsa yaptım. Astafyan Sokağı'nda soğuk su sattım; Rus komutanlarına su verdim. Onlar bardağımı ve testimi kırdılar. Başladım ağlamaya. Bir kız geldi ve niye ağladığımı sordu. Ben de olanları ona anlattım. O bana acıdı ve "Luys" Matbaası'na götürdü; orda işe soktu. Ben patronun evinden ona yemek götürüyordum. İşi öğrenip, dizgici oldum.

Sardarabat muharebesi sırasında haber geldi: Türkler geliyorlar; Kanaker çıkışını kapatmışlar; Vatan tehlikede. Herkes kendi imkânları ölçüsünde yardım etsin.

Nazarbekyan, Silikyan ve Dro'nun savaşçıları zafer kazandılar. Eğer Andranik Calaloğlu'ndan gelip katılsaydı daha doğru olurdu. 28 Mayıs 1918 günü Ermenistan'da Daşnak hükümeti kuruldu.

Beni Troçkist Daşnak olduğum gerekçesiyle tutukladılar. Davam Moskova'da görüldü. Birkaç saat içerisinde birkaç kişiyi suçladılar; ama dava düzmeceydi. Şahitleri tehdit etmişler, onlar da korkudan imzalamışlardı. 67'inci maddenin ilk kısmından beni beş yıl hapse mahkûm ettiler. Hapishanenin cephesinde şöyle yazılıydı: "Görmeyen görür; görmüş olan unutmaz." Orda hastalandım ve beni hastaneye naklettiler.

Sonra geri dönüp matbaacı olarak çalıştım. Ödüller aldım. İkinci Dünya Savaşı'na katıldım ve nişanlar aldım. Şimdi emekliyim.

39 (39).
MAKRUHİ MİHRANİ SAHAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, VAN, BIJINKERT KÖYÜ)

Ben 1907'de Van'ın Bıjınkert Köyü'nde doğdum. Bizimkiler çok zengindi. Evimiz hep dolu olurdu. Ekip biçtiğimiz çok geniş topraklarımız, yedi taşlı bir değirmenimiz, binlerce hayvanımız vardı. Bizim evde süt boldu; su yerine süt içerdik.

Babamın adı Rafik'ti; ona Rafo derlerdi; dört erkek çocuğu olmuş, bunlardan ikisi ölmüştü.

1915 yılının güneşli bir sabahı annem Koto erkenden testiyi alıp Şamiram Kanalı'na su getirmeye gitti. Amcamın karısı da o gün ekmek pişiriyordu. Annem uzaktan yaklaşan atlıların ellerindeki süngülerin güneşte parıldadığını görmüş. Küçük büyük Vanlılar damların üzerinden bakmaktaymış. Türkler gelip köyümüze yığıldılar; köyü kuşattılar; rastladıkları insanı vurup öldürdüler. Annem o kargaşalığı uzaktan görmüş; testiyi kırıp eve koşmuş ve Türklerin evimize doluşmuş olduğunu görmüş. Ekmek hamuru yere yuvarlanmıştı ve her şey darmadağındı. İki amcamın karısını ve yedi çocuğunu ahıra doldurdular. Amcamın karısı kucağında çocuğuyla dışarı kaçtı; onu yakalayıp öldürdüler. Benim dokuz yaşında Movses isimli bir ağabeyim vardı. Bey'in karısı götürüp onu sakladı. Onu bir daha göremedik; götürüp Türkleştirdiler.

Güzel kızları atın sırtına koyup götürüyor, çocukları süngülerinin ucunda havaya kaldırıp ölmüş halde yere atıyorlardı; annesini de atın üstüne bindirip götürüyorlardı. Annem bebeğini kucaklayıp dayımın

evine gitti. Türklerin eline düşüp onlara itaat etmeyen genç gelinlerin göğüslerini kesiyor ve köpeklerin önüne atıyorlardı. Amcalarımdan birini vurup Şamiram Kanalı'na atmışlardı. Manuk amcamı da böyle dehşet veren bir biçimde öldürmüşlerdi.

Ben bütün bunları kendi gözlerimle gördüm ve bunlar bugüne kadar bütün gün gözümün önünden gitmiyor.

Ben, Vardanuş kız kardeşim ve amcamın oğlu Yenok, amcamın karısı Hasmik evimizin eşiğinde süngüyle öldürüldüğünde ordaydık; tüfek süngüsünü vurup onu yere yığdılar. Ailenin serveti büyük gelinin elinde, beline bağlanmış olduğu için onu öldürdüler. Ekmek pişirirken kullanılan kollukları ve elbiselerini yırttılar; belinin etrafına bağladığı altınları bulup, çıkardılar ve alıp gittiler.

Biz çocuklar Hayro, Nışan, Yenok, Vardanuş ve ben, amcamın karısı Paytsar'ın yanına sığındık. Amcamın dört oğlunu, Petros, Hımayak, Harutyun, ve Mesrop'u gözlerimizin önünde öldürdüler.

Amcamın karısı Paytsar bizi yanına aldı ve ahıra girdik. Bizi görüp öldürmesinler diye, Türk komşu üstümüze saman doldurmuştu. Üç Türk, ebeveyninin yanından uzaklaşan komşumuzun sekiz yaşındaki kızına avluda tecavüz etti. Biz saman yığınlarının arasından seyrediyorduk. O, bir saat sonra öldü.

Ertesi gün geceleyin o Türk kadın biz 5-6 çocuğu kendi evine götürdü; yemek yedirdi; sakladı ve gece vakti Van'a gönderdi. Göç başlayıncaya kadar orda kaldık. Amcamın karısı Paytsar ve Andranik'in ordusunda görev yapan Atom dayımla birlikte göç etmeye başladık. Yolun her iki yanı dağlıktı ve her iki taraftan da öldürüyorlardı. Bazıları hayvanların altına girerek kurtulmuştu. Sonunda Bandimahu Köprüsü'nün yakınına ulaştık. Orda halktan hemen hemen hiç kimse canlı kalmadı. Öküz arabalarına çocukları oturtmuşlardı ve arabalar nehre devriliyordu. Bazısını öldürüyorlardı; bazısı da kendini suya atıyordu. Halk bir yandan kaçıyor bir yandan Türkler arkasından geliyor mu diye arkasına bakıyordu.

Bir ovaya vardık. Bazısı ocak kurdu, bazısı sac üstünde ekmek pişirmeye başladı. Aç ve susuzduk. Takatsız kalan yerde serili kalıyordu; geri kalanlar yola çıktı.

Iğdır'a vardık; ama orda çok kalmadık. İşkence ve acı çekerek Eçmiatsin yakınlarına ulaştık. Küçük amcam Manuk koleradan öldü. Birden birisi seslendi: "Bıjınkert Köyü'nden kim var?"

Amcamın karısı: "Gel Atom gidelim" dedi.

Bizi topladılar. Ben, amcamın oğulları, yani beş çocuk Eçmiatsin'e geldik. Ruhban okulu binası ilk yetimhanemiz oldu. Artık hatırlamıyorum. Sonra bizi Dilican'a götürdüler.

Amcamın karısı yaşça büyük olan Arşaluys ve Nersesi alıp gitti.

Bizi yetimhanede tuttular. Ama imkânlar çok fazla değildi. Amerika'ya telgraf çektiler. Mr. Nelson ve Miss Cambell gelip Ermeni öksüzleri topladılar; götürüp Aleksandrapol'daki kışlalara soktular. O kadar çoktuk ki, bir yatakta iki kişi uyuyorduk; karyolalar iki katlıydı. Bize yiyecek sağladılar; giydirdiler. Amerikalılar yanımızda kaldı. Bize Taguhi Hanım, Nıvard Hanım, Makruhi, Şuşanik ve Gohar bakıyorlardı. Onların hepsi de Vanlıydı. Rahibeler bizi yıkıyorlardı. Amerikalılar hakkında bir şarkı bestelemişlerdi:

"Amerika'dan telgraf çektiler,

Mister Brown geldi,
Öksüzleri topladı
Bırakmadı hiç kimseyi
Sahipsiz, korumasız.”

Ben orda iyi öğrenim gördüm. İngilizce ve Rusça öğrenmiştim. Mister Brown bir gün beni yanına çağırdı ve beni Amerika’ya göndermek istedi. Ama ben kabul etmedim.

Sülalemizden çok az kişi Ermenistan’a ulaştı. Amcamın kızı Arşaluys kocası Sahak’ın o sabah çok erkenden, saat yedide inekleri yola çıkarmaya gittiğini anlatmıştı. Döndüğünde Türk komşusu onu uyarmıştı: “Sahak, oğlum! sizin avluya gitme, Türkler gelip avlunuza girdiler; herkesi öldürüyorlar.”

Sahak bir ot yığınının içine girip kendi avlularında ne olup bittiğine bakıyor ve kendi babasını donla dışarı çıkardıklarını, üç erkek çocuğunu da bağlı bir halde getirdiklerini ve babasını kendi çocuklarını öldürmeye zorladıklarını görüyor. Babası ateş etmiyor. Türkler onu da ağaca bağlıyorlar. Üç oğlunun dişlerini çekiyor, alınlarına vurup tırnaklarını çekiyorlar ve yüzlerini süngülerle delik deşik ediyorlar; üçünü de o şekilde işkenceyle öldürüyorlar. Sonra da babalarını öldürüyorlar.

Sahak bütün bunları kendi gözleriyle görüyor; ot yığınının içinde bayılıyor. Güneş doğarken Türk komşusu geliyor; Sahak’ı götürüp saklıyor. Sahak o şekilde kurtulup Yerevan’a geliyor.

1965’te Sahak üç erkek kardeşinin ve babasının anısına üç koyun kurban etti ve bir yemek verdi.

40 (40).

ARTSRUN MARTİROSİ HARUTYUNYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1907, VAN)

Van’ın Aygestan mahallesinde doğdum. Ermeniler Van’da terzilik, kuyumculuk, marangozluk, çiçekçilik gibi mesleklerle iştigal ederlerdi. Babam terziydi; erkek elbisesi dikerdi.

Van’da 3-4 katlı binalar vardı. Ebeveynim yedi çocuk sahibiydi. Onların iki ineği, içinde ceviz ağaçları ve başka ağaçlar olan bir bahçeleri de vardı.

Fedayi hareketleri, adaletsizliğe, soyguna ve zulme karşı koymaya yönelikti. Babamın odunlukta tüfekleri vardı. 1915 yılında Vanlılar silahları sayesinde kendilerini koruyabildiler. Meşru müdafaa halka karşı şiddete başvurulduğunda doğmaktadır.

Göç yolunda, Bandimahu Köprüsü’nden geçerken, Türkler kayaların arkasından üzerimize ateş yağdırıyorlardı. Bu bir Sodom-Gomor durumuydu. Biz birkaç küçük çocukla beraber kağnıların içindeydik. Küçüklerden biri gözlerimizin önünde kanlar içinde kaldı; başı öne eğildi ve hareketsiz kaldı. Onun öldürüldüğünü hissettik.

Seksenimi geçtim ama o katliamın planlanmış olduğunu hissediyorum. O cehennemden canlı çıkanlar kendi gözleriyle gördüklerini asla unutmayacaklar.

Iğdır'da babam bizi buldu. Eçmiatsin'e geldik. Bütün Eçmiatsin muhacirlerle dolmuştu. Manastırın duvarlarının dibinde, gölün kıyısında bütün bir millet ölüyordu. Biz Eçmiatsin'de uzun süre kalmadık; Yerevan'a gittik. Benim iki yaşındaki erkek kardeşim orda vefat etti. Tiflis'e hareket ettik. Bütün yol boyunca çapaklanmış olan gözlerim görmez olmuştu. Bizi Tiflis'te amcamın oğlu konuk etti. Bizim aileden sadece ben, Varazdat ve annem kalmıştık. Babam Aramyan hastanesinde vefat etti. Bir yaşında olan kız kardeşim Arpenik tifüsten öldü; ablam de öyle. Onun küçük bir kızı vardı; o öksüz kaldı. Damadımız, çocuğa baksın diye diğer ablam Siranuş'la evlendi ve onlar birlikte Mısır'a gidip yerleştiler. Dokuz kişilik ailemizden geriye üç kişi kaldı. Bu tarafta da bulaşıcı hastalıklar nedeniyle kırıldık.

1918 yılına kadar yetimhanede kaldık. Geleceğin ünlü şairi Vağarşak Norents, Azat Vıştuni, Norayr Dabağyan da ordaydılar. Yetimhanede okuma yazma öğrendim. Bir gece yetimhanemizi çocuk yuvası inşa edilen Kars'a naklettiklerini duydum. Bizim öksüzler orda çok kayıp verdi. Zavallı annem çamaşırcıydı. Ben sokakta ayakkabı boyuyor, su satıyordum. Vagona asılıp köye gidiyordum.

1928'de Leninakan Devlet Tiyatrosu'nda müptedi oyuncu oldum. O işi Mıravyan yönetiyordu. O yüzden de ona Mıravyan Tiyatrosu adı verildi. O tiyatro bana çok şey verdi. Kendimi tiyatroya adadım. Tiyatro sanatı vasıtasıyla halkıma hizmet edecektim.

Yıllar geçtikçe emektar sanatçı oldum, halk sanfatçısı. İkinci Dünya Savaşı sırasında tiyatro müdürlüğü görevi bana verildi.

Ben Ermeni Soykırımı konusunda çok kafa yordum ve Ermeni Soykırımı'nı tanımayan ülkeler olduğuna hayret ediyorum.

Van'ı ziyaret edip görmeyi çok düşledim. Aygestan bağlarını sulayan büyük barajı hatırlıyorum. Ben, hiç ter dökmeden bizim ulusal çalışmamızın semeresini alan o adamın kim olduğunu görmek istiyorum.

Ey Adalet! Yüzüne tüküreyim!

41 (41).

YERVAND SİMONİ ŞİRAKYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1907, VAN)

Babamını adı Simon'du, anneminki Ağavni; kız kardeşlerimin isimleri Varsenik ve Pırkuhi'ydi; Hırant isimli bir erkek kardeşim de vardı.

Babam ayakkabıcıydı; aynı zamanda hem ayakkabı diktirir hem de satardı. Onun birkaç dükkânı vardı. Bizim çok iyi bir yaşamımız vardı.

Babam faytonla beni ana okuluna götürürdü.

1914'te okula gitmeye başladım. Ama 1915 yılının Nisan ayında artık okul yoktu; zira Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Türkler bize saldırmıştı. Bütün Ermeni erkeklerini askere alıyorlardı; ama babamı götürmediler; çünkü o Türklere ayakkabı temin ediyordu.

1914'te savaş başladığında Doğu Ermenistan ve Tiflis Ermenileri bir gönüllüler ordusu kurup Rus ordusuyla birleştiler. Türklerin kendi ordularında 60.000 Ermeni vardı; bunu duyunca Ermenileri ordudan çıkardılar; amele taburları kurup onları katletmeye başladılar.

Haber Van'a ulaşınca, Vanlılar bir Savaş Konseyi oluşturdular ve Van çevresine barikatlar kurup mevziler oluşturdular. Van'ın ortasında ise bir Türk kışlası vardı. Vanlılar o kışlayı yakıp ortadan kaldırdılar.

6 Nisan 1915'ten 4 Mayıs'a kadar çok başarılı bir savunma yaptık. 4 Mayıs günü, aralarında 6.000 Ermeniden oluşan Andranik Paşa önderliğindeki Ermeni birliğinin de bulunduğu Rus ordusu Van'a girdi. Rus önderler Van idarecisi olarak Aram Manukyan'ı seçti. Bu şekilde Temmuz'un başına kadar yaşadık. 1915 yılının Temmuz başlarında Rus idaresi Ermenilere göç etme emri verdi.

Vanlılar genel bir toplantı yaptılar; orda göç etmeye karşı olan gençler sert konuşmalar yaptılar; ama büyükler göç etmeyi kabul ettiler.

Babam bir eşek satın aldı; yiyeceklerimizi sırtına yükledik; öküzün sırtında da yorganlarımız vardı.

Ailemizle birlikte bekâr olan dayım ve kendi ailesiyle gelen diğer dayım ve amcamın ailesi vardı. Kız kardeşim Pırkuhi üç aylıktı ve kundak bezleri içindeydi. Ben dört yaşındaki erkek kardeşim Hırant'ı omuzlarıma almıştım. Bir mermi saçlarımın içinden geçerek kardeşimin vücuduna saplandı ve o öldü.

Biz göç ettik; yolda Berkri Köprüsü'nden geçtik. O köprünün adı Bandimahi Köprüsü'ydü. Kürtlerin üstümüze saldırdığını haber verdiler. Kürtleri, bizi katletmeleri için Türkler eğitiyordu. Onlar da Ermeni görünce öldürüyorlardı.

Kız kardeşim eşeğin üstüne oturmuştu, ben de arkasına. Eşek suya girdi; ben suya düştüm. Beni zar zor sudan çıkardılar.

Bir şekilde Iğdır'a vardık. Bir koyun kesip pişirdik ve yedik. Babam bir kağnı kiraladı; bindik ve Yerevan'a geldik. Bir odada iki aile, sekiz kişiydik.

Babam Van'a geri döndü. Derici dükkânını tamamen yağmalamışlardı; ama Ruslar Van'ı tekrar ele geçirmişlerdi. Babam bizi Van'a götürmek için geldi; ama o arada Van tekrar Türklerin eline geçmişti. Yerevan'a yerleştik. Ben öğrenim gördüm; sonra Moskova'ya gidip eğitim aldım; mühendis oldum. Kauçuk fabrikasını ben inşa ettim; birkaç da konut yaptım. Şimdi emekliyim.

42 (42).
ĞAZAR ĞAZARİ GEVORGYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, VAN, HAYOTS DZOR, HINDISTAN KÖYÜ)

Atalarımız Van Vilayeti'nin Hayots Dzor bölgesinin Hındıstan Köyü'nde yaşamışlar. O, Khoşap Nehri'ne bir kilometre mesafedeki yarı yayla bir alana yayılırdı. O nedenle de köyümüzün kuzeyinde ve güneyinde kollara ayrılan Khoşap Nehri'nin suları Hındıstan'ı sulak ve verimli yapmıştı. Köyün meyve bahçeleri vardı. Bunların arasında bağlar da vardı; ama Türk Hükümeti'nin boyunduruğu altında olduğundan Ermenilerin hakları çiğneniyordu. Kürt başıbozuklar nedeniyle de meyve bahçeleri ıssızlaşmıştı. Meyve bahçesi sahibi Ermeni köylü bile artık bahçesiyle ilgilenmiyordu. Bizim köye ait toprağın sınırları iki kısma ayrılıyordu: bağ ve bostanların bulunduğu ovalık kesim ve ılıman iklim sayesinde köy sakinlerinin koyun çobanlığıyla iştigal ettiği dağlık kesim.

1913 yılında yapılan nüfus sayımına göre köy, dördü Kürt geri kalanı Ermeni olmak üzere 38 haneden oluşuyordu.

1894 Sasun katliamı sırasında Sultan Hamid'in Türk katliamcıları yakıp yıkmak için bizim köye de akın etmişler. Dedemin ailesi 11 fertten oluşuyormuş. Türk ve Kürt çeteler Hayots Dzor'a girip sırayla korumasız köyleri yakıp yıkmaya başlamışlar. Bizim köyümüz en sonuncusuymuş. Önceki katliamlardan mucize eseri olarak kurtulanlar haber salmışlar. Bizim köylüler bunu duyup küçük çocukları ulaşılması imkânsız dağlık yerlere çıkarmaya ve saklamaya karar vermişler. Türk katliamcılarına direniş göstererek, Türk Hükümeti'nin katliamcı Kürt ve Türklerin faaliyetlerini engelleyeceği ve kendilerinin de 3-5 gün dayanacakları umuduyla kendilerini savunmaya başlamışlar. Ama Türk makamları cereyan eden olayları çok iyi biliyor ve hiçbir şeyden haberdar değilmiş gibi Ermenileri katlettiriyormuş. Tabii ki bu ilk olay değildi. Bu tür olaylar birçok defa cereyan etmişti. Türk Hükümeti bir Ermeni neslinin yetişmesini, çalışıp memleketi güzelleştirmesini bekliyordu ve bir bireyin kendilerine itaat etmemesi gibi ufacık bir sebeple devletin makamları Kürt aşiret reisleriyle gizlice bağlantı kurup Kürt eşkıyayı Ermenilere ait hayvan sürülerini gasp etmeye ya da bahçelerdeki meyveleri çalmaya, ağaçları kesmeye, onların evini barkını ve mallarını yok etmeye teşvik ediyordu.

İşte bizim böyle bir olay da bizim köyde oldu ve köyümüz direndi. Ama yirmi-otuz kişi Türk ve Kürt kalabalığa karşı ne yapabilirdi? Onlar köy ahalisini zorla evlerine sokmuşlar ve hem erkekleri, hem de süt çocuklarının bile canını bağışlamadan kadınları diri diri yakmışlar.

Türk askeri bebeği süngünün ucuna geçirerek 5-6 metre uzağa fırlatıyor ve durup yaptığına hayran kalıyormuş. Bu katliam sırasında da dedemin ailesinden 9 kişi hayatını kaybetmiş. İki kişi, bir kız ve bir erkek kardeş hayatta kalmışlar. Onlardan biri sekiz, diğeri on dört yaşındaymış. Oğlan, Gevorg benim babam olmuş, kız kardeşi ise Voskehat (Kako) benim halam. Böylece dedem 45 yaşında hayatını kaybetmiş.

1908'de Türk makamları Ermenilerin dikkatini dağıtmak amacıyla, sözde herkesi özgürlüğüne kavuşturan "Anayasa"yı ilan ettiler.

1907'de ben doğdum; ama babam Gevorg 25 yaşında gücü kuvveti yerinde bir genç olduğundan kendi şehit yakınlarının öcünü almak için fedayi olmuş. O Khan çetesiyle çatışmış ve genç yaşta hayatını kaybetmiş.

1914'te Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Osmanlı İmparatorluğu da o savaşın içine çekilmişti. Hiçbir Ermeni evi o savaşın dehşet verici olaylarından muaf tutulmadı. Türk Hükümeti bütün Ermeni askerlerini amele taburlarına gönderirdi.

Halam Kako güvenlik kaygısıyla beni ve annemi, annemin amcasının yaşadığı Van Şehri'ne gönderdi.

Rus-Türk savaşı sırasında Van valisi Cevdet Paşa'ydı. O Halil Paşa'yla temasta bulunarak şöyle bir anlaşma yapmıştı: Halil Paşa, Çernozubov komutasındaki Çarlık Rusya Ordusu tarafından korunan İran'ın Dilman, Tebriz ve Khoy şehirlerini işgal eder etmez, yani Halil Paşa Almanya'dan alınan o savaş planını gerçekleştirdiği takdirde, Cevdet de Van Vilayeti sınırları içerisindeki bütün Ermeni bölgelerinde yaşayan Ermenilerin Der-Zor'da hayatını kaybeden 1.5 milyon Ermeniyle aynı kaderi paylaşmasını sağlayacaktı.

Aram Manukyan, İşkhan, Vramyan ve Vardan başkanlığındaki, Van Vilayeti'nin Ermeni devrimci kuruluşları Cevdet'in kurnazca planlarını tahmin ederek taşradaki Ermenileri Van'a nakledip başlıca savunma mevzii olarak da Aygestan Mahallesini seçerek Ermeni gönüllü birlikleri ve Rus Ordusu gelene kadar güçlü savunma imkânları kullandılar. Halil'in başarıyla Dilman'a vardığını sanan Cevdet, Van'da konuşlanmış Türk komutanlara kendilerine düşen suçları işlemeleri emrini verdi. Ama Vanlılar taşradan gelen köylülerle beraber iyi örgütlenip Türk Ordusu'na karşı darbeler indirmeye başladı. İsyan bir ay sürdü. Çok sayıda kahramanca davranış sergilendi.

O kuşatma sırasında biz Van Şehri'ndeydik. Bizim diğer akrabalarımız da bizimle birlikteydiler; öyle ki, marangoz dayım Vardan'ın evinde 45 kişi yaşıyordu. Mevsim yazdı. Avluda uyuyorduk. Erzağımız çok çabuk tükendi. Şehirle köy arasındaki bağ kopmuştu; Cevdet'in askerleri yolu kapatmışlardı. Ama becerikli halam Kako erkek elbisesi giyip tüfeğini yanına alarak bir köye gitti ve bir gün içerisinde beraberinde buğday yüklü iki öküz getirerek geri döndü. O erzakla Van kurtulana kadar hayatta kalabildik.

Van'ın kurtuluşundan sonra tekrar köye döndük. Yaratıcı çalışma, bir daha değişiklik olmayacağı umuduyla yeniden başladı. Andranik ve Nazarbekov'un Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordularıyla birlikte Bitlis ve Erzurum'a kadar ilerlediler. Türk ordusu dört vilayeti terk ederek geri çekildi.

Halam Kako köye dönerek kendi sakin ev işlerine yeniden başladı. Ben ve annem de Kako'ya umut bağlayarak yaşıyorduk.

Andranik geldiği zaman Kako Kürt köylerinden 500 koyun, 15 inek, 4 öküz ve iki at çalıp bu şekilde kendi şehitlerinin intikamını aldı.

Birkaç ay sonra Iğdır ve Yerevan'a kadar tamamen geri çekilmemiz için genel bir emir geldi.

Göç bize korkunç mahrumiyetler ve eziyetler getirdi. Kako, annem ve ben (o zaman 6-7 yaşımdaydım) göç ettik. O eziyetleri, bu kadar sene geçmesine rağmen tekrar unutamam. Bütün Van Vilayeti'nin nüfusu, kağnılardan tutun da insan sırtında yük taşımaya kadar sahip olduğu tüm ulaşım araçlarını kullanarak en değerli ve gerekli eşyalarını alıp uzaklaştı. Geride kalan koyun ve büyükbaş

hayvan sürülerini ise her köyde özel güvenilir insanlara emanet edip, malları da kuyularda bırakarak tekrar geri dönme umuduyla göç yolunu tuttuk.

Khoşap Nehri'ni geçerek batıdaki sıradağlardan Vark Dağı'na tırmandık; kuzeye, Van'a yöneldik. Şehirden çıkınca yol Van Gölü boyunca kuzeydoğuya doğru, ta Berkri denilen köye kadar uzanıyor, ondan sonra da Bandimahi Nehri'nin aktığı Berkri'nin Gayli adı verilen geçidine giriyordu. Bu nehir kuzeydoğudan gelip Van Gölü'ne dökülüyordu. Beş gün yürüdükten sonra, Zilan isimli Kürt aşiretlerinden bazılarının Van'dan kaçan Ermeni muhacirlerini soymak için Bandimahi Nehri köprüsünü işgal ettikleri haberi halk arasında yayıldı. Vanlılar zengindi; çok miktarda altın ve değerli eşyaları, ayrıca koyun ve büyükbaş hayvan sürüleri vardı.

Bu şekilde Ermeni muhacirler bölge bölge, köy köy kendi yakınları ve dostlarıyla kendilerini bekleyen tehlikeden habersiz yavaş yavaş ilerliyorlardı. Muhacirlerden bazıları köprüyü geçerek Berkri ovasına varmış, diğer bir kısmı ise yavaş bir şekilde ilerliyordu. Köprü dar olduğundan sırayla geçiyorlardı.

Güneş batarken aniden geçidin güney tarafından silah sesleri ve Zilanlı Kürtlerin "Vurun! Ermenileri vurun!" diye bağırtıları duyuldu. Onlar köprünün çıkışını kestiler. Bazıları da kervanın arkasından gelenlerin yolunu kestiler; Zilanlıların belirli bir kısmı da kayaların arkasına saklanıp, yoldan geçen muhacirlerin savunmaya geçerek mallarını bırakıp kaçacağı kendilerinin de malları kapacağı ümidiyle üzerlerine ateş ediyordu. Ama o ana kadar Hamidiye çetelerine karşı şerefini koruyabilmiş olan Van Vilayeti'nin kahraman halkı büyük kayıplar vermesine rağmen umutsuzluğa kapılmadı. Fakat, karşı kıyıya ulaşma ümidiyle kendilerini Bandimahi'nin hızlı akıntısına bırakan insanlar da oldu; ancak dalgalar onları alıp götürdü.

Silahlı gönüllüler hemen mevzi aldılar. Ama Kürtler önceden düşünüp kayaların arkasına mevzilenmişti; yüksek bir yerde ve görünülmez olduklarından biçare muhacirlerin üstüne ateş ediyorlardı. Birçok kişi hayatını kaybetti. Ölen hayvanlar da oldu. Bu durum Berkri Köyü'nde dinlenen bir Kazak garnizonu yardıma yetişinceye kadar iki saat boyunca sürdü. Köprü kurtarıldı. Muhacirler o gece istirahat etmeden yollarına devam etti.

Sanki şans yüzümüze gülmüştü. Becerikli olan Kako köydeki birkaç gençle birlikte hayvanların bakımıyla meşgul oluyordu. Ben ve annem ise öküz sırtında köylülerle birlikte ilerliyorduk. Berkri'ye varınca, artık ilerlememize izin vermediler. Garnizon komutanı takviye kuvvet gönderildiğini bildirdi; birkaç saatten yol kurtarılacaktı. Berkri'de bir gece kaldık. Ertesi sabah yolumuza devam ettik. Biz hareket edene kadar Kako koyun sürüleriyle geldi ve yeniden göç yolunu tuttuk.

Köprüden geçerken muhacir yakınlarımızın cesetlerini gördük. Nasıl bir manzara olduğunu hatırlamak dahi insana dehşet veriyor; aslında Ermeniler, Türk barbarlar tarafından o tür manzaralara tanık olmaya bir çok kez layık görülmüştür.

Sadece bir kişiyle ilgili bir olayı hatırlıyorum. O kişi zamanında bizim bölgede nüfuz sahibi bir sima ve köyümüzün sahibi olmuştu; adı Mıkırtiç Ağa'ydı. Van Şehri'nde oturuyordu. Kendisi toprak sahibi olduğundan bizim köyümüz onun atalarının mülküydü. Köyde, harika bir biçimde inşa edilmiş iki katlı bir

ev-kalesi vardı. Göç başlayıncaya kadar o evin üç metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili 5-6 hektarlık bir meyve bahçesi vardı. Köyün gelirinin yarısı ona aitti. Köyde ona Mıko adı verilirdi (Mıko'nun Duvarı, Mıko'nun meyve bahçeleri, vs.) İşte göç yolunda onunla karşılaştık; bir kağnıya binmişti, başının üstünde de bir şemsiye vardı. Göç yolunda serseri bir kurşuna kurban gitti. Tanınmış toprak sahibinin ölümü yoldan geçen bütün muhacirlere kendi kaybettikleri için hayıflanmamaları gerektiğini gösteriyordu.

Bandimahu Köprüsü'nden geçerken biz sanki tehlikelerden kurtulduğumuzu hissettik. Yapacağımız yolculuktan önce güç toplamak için biraz dinlendik. Kaç günden Iğdır'a vardığımızı artık hatırlamıyorum. Rus Ermenistanı'ndaki Iğdır'a vardığımızda birkaç yük hayvanı dışındaki hayvanlarımızı yerli Ermenilere satmaya başladık. Yük hayvanlarına yiyeceklerimizi yükleyerek Hükümet'in öngördüğü şekilde Yerevan Vilayeti'ne bağlı bir dizi bölgeye doğru ilerledik.

Bizi Gökçe'ye (Marduni bölgesinde) Yukarı Adıyaman'a verdiler. Köylü hemşerilerimizle birlikte Iğdır'dan Yerevan, Plani Glukh'a taşındık.

Plani Glukh hakkında birkaç söz:: günümüzün Aboyan Sokağı eskiden Astafyan Sokağı adını taşıyordu. Astafyan'daki Poğos-Petros Kilisesi'nden sokağın sonuna kadar, Kanaker'e doğru giden yolun etrafında bağlar ve meyve bahçeleri vardı. Sokak kil duvarların arasından geçiyordu; yalnız, şimdi olduğu gibi o zaman da orda Devlet Üniversitesi'nin eski siyah binası ve Bir Numaralı Hastane vardı. Bizi Plani Glukh'taki barakalara yerleştirdiler ve muhacirleri gidecekleri bölgenin makamlarının nakletmesi gerektiğine karar verdiler. Kışın Gökçe'den kağnılar gelip bizi Yukarı Adıyaman'a nakletti. Orda köyümüzden 15 aile yaşayacaktı. Köylüler her aileyi bir eve yerleştirdiler. Biz Murad Ruben adındaki bir gencin annesi olan Gule isimli yaşlı bir kadının evine yerleştik. O yaşlı kadının Glaz isimli bir gelini vardı. Oğlu Ruben ise, Dünya Savaşı'na katılmış Rus-Alman cephesinde görev yapıyordu.

İyi kalpli ve uzak görüşlü bir kadın olduğundan Gule Ana kendi malını bizimkine kattı ve evin idaresini eline aldı; gelinine bizimle kendileri arasında fark gözetmemesi emrini verdi. Ve o şekilde biz kendimizi evimizdeymiş gibi hissediyorduk.

Kako "evimizin erkeği" olduğundan evdeki ağır işleri yapmaya girişti. 1916 yılının ilkbaharında Türkiye'deki topraklarımızın kurtarıldığı, isteyenlerin köylerine geri dönebileceği haberi bize ulaştı. Bilindiği gibi, insanın doğduğu yer sihirli bir güç gibi bir güce sahiptir; çekim gücü onu kendi vatanına doğru çeker. Şehit düşen yakınlarımızın mezarları bizi kendilerine çağırıyordu. Öküzlerimizin sırtına yüklerimizi yeniden yerleştirip önce Yerevan'a, ordan da doğduğumuz yerlere döndük.

Yerevan'dan Van'a trenle gidecektik. Tren Soğuksu denilen yerleşim yerine kadar gidiyordu. Orda öteye de arabalarla gidiliyordu.

1916 yılının ilkbaharında köyümüze, Hındıstan'a vardık. Nasıl ki, kırlangıç eski yuvasını yeniden inşa ederse, aynı şekilde biz de eve döndük. Evimizi bıraktığımız durumda bulduk. Göç sırasında Kako taşınamayacak ev eşyalarından birçoğunu evin kuyusuna saklamıştı. Bunları çıkarıp zor hayatımıza yeniden başladık.

Tabii Van Vilayeti'nin bütün bölgelerindeki Ermeniler geri dönmedi; sadece bir bölümü dönüş yaptı.

Daha Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde bir Kızılhaç kuruluşu vardı. O kuruluş 1916'da Van Şehri'nde, savaşta hayatını kaybedenlerin çocukları için Kızılhaç Yetimhanesi'ni kurdu. Ben de o yetimhaneye kabul edilme şansını elde ettim. O günü hatırlıyorum: Kako ve dayım Harutyun gidip okuma yazma öğrenmem için beni ikna etmeye çalışıyorlardı; orda iyi giysilerim olacaktı.

Ve böylece 1916 yılının güzel bir Mayıs sabahı Harutyun dayım beni Van'a götürüp yetimhaneye teslim etti. Yetimhanenin kurallarına uymak zorunda kaldığımdan kendimi diken üstünde hissediyordum; ama orda üç ay kaldıktan sonra her şeyin böyle olması gerektiğine ikna oldum. Ama talih hayatta hangi yetimin yüzüne gülmüştür ki, bana gülsün. 1917 ilkbaharı geldi. Sonra Rusya'da Ekim Devrimi patlak verdi. Yetimhanemizin, Van Kızılhaç Yardım Komitesi'nin başkanı Kostin Hambardzumyan (sporcu Sergo Hambardzumyan'ın erkek kardeşi) genel siyasi durumu dikkate alarak 1917 sonbaharında yetimhanemizdeki 1500 yetim ve öksüzü Alekpol'a (Leninakan) nakletti. O günden itibaren yakınlarımı bir daha görme umudumu kestim. Çok mahrumiyet çektim; açlık, pislik, artık ne aklınıza gelirse. Alekpol'a vardıktan sonra bizi çeşitli binalara yerleştirdiler. Ama burda durmak bile bize kısmet olmadı. Savaş tehlikesi Alekpol'u da tehdit ediyordu. Bu yüzden orda bir kış geçirdikten sonra bizi Calaloğlu'na (Stepanavan) naklettiler. Çok kötü gıdalarla besleniyorduk; sabah iki yüz gram ekmek, bir bardak az şekerli çay; öğleyin sadece çorba veya ekmek, yani sıcak su ama farklı bir renkte; akşam ise iki büyük haşlanmış patates. İşte yiyeceğimiz buydu. Bunlar unutamayacağım eziyetli günlerdi; şimdi bile o kara günleri hatırlıyorum..

Mayıs ya da Haziran 1918'de Andranik Paşa'nın gönüllüler ordusu Vehip Paşa'ya karşı savaşarak Calaloğlu'na ulaştı; orda birkaç gün dinlenmek ve yerel askeri birlik sayesinde savaşan güçlerini yeniden oluşturmak niyetindeydi. Ama hesaplarında yanıldı. Yerel askeri birlik Vehip Paşa'nın büyük bir orduyla Calaloğlu'na doğru ilerlediğini görünce panik ve firar olayları baş gösterdi. Andranik'in aldığı sert tedbirlere rağmen kitlesel firarları engellemek mümkün olmadı; zira Bolşevik Devrimi'nin dalgaları Transkafkasya'ya varmış, her köye, her haneye ve insanların bilincine girmişti.

Andranik Calaloğlu'nda on beş gün kalarak, her sabah koruması olan askerlerle ata binip Calaloğlu çevresindeki dağ zirvelerini inceliyor ve direnip Vehip'in ordularını durdurabilmek ve aniden ortaya çıkan bir tehlike anında halkın göç etmesini sağlayabilmek için uygun mevziler seçiyordu.

Ben şahsen o günleri yaşayan ve eziyet çeken bir görgü tanığı oldum. Andranik'in ordusu bin süvari ve bin piyade askerden oluşuyordu. On beş günlük istirahatleri sırasında biz öksüz ve yetimlere yiyecek veriyorlardı. Ordu, okul binasının karşısında bulunan bağlara yerleşmişti, karargâh ise okul binasındaydı.

Bulutlu karanlık bir gündü. Andranik karargâhtaydı ve bir askeri toplantı yapılıyordu. Bir ulak geldi; Andranik balkona çıktı; nöbetçiye atını hazır tutmasını emretti. Sonra alay doktoru Bonapartyan'a ve askeri istişare için toplanmış komutanlar Sımbat'a ve diğerlerine dönerek süvari birliğini dışarı

çıkarmalarını, piyadelerin ise güneydeki tepeye çıkıp kendi hizmetkârının getireceği haberi beklemelerini emretti.

Ondan sonra Andranik atına binip vadiye giden yolda ilerledi; birlikleri nehri geçerek açık alanda alaylara ayrılıp Vehip Paşa'nın üstüne hücum ettiler. Calaloğlu zor saatler yaşıyordu. Gece Andranik halkın Kolageran'a, Tiflis'e doğru göç etmesini emretti. Biz yetim ve öksüzler ise anasını kaybetmiş kuzular gibi ağlayıp sızlıyor, bakımsız kaldığımızdan açlık ve çıplaklığımızı hissetmiyorduk. Ama nereye gidecektik? Değil mi ki, Kolageran'a yürüyerek gitmeye gücümüz yetmezdi. Yağmurlu bir gündü; her yer çamurdu; yürümek bizim gibi küçük yetimler için imkânsızdı. İşte umutlarımızın tükendiği o anda Andranik biz yetimleri de hatırlayıp istasyona nakletmek için 60 kişilik bir süvari taburu gönderdi. Akşamüzeri Kolageran istasyonu'na ulaştık. Gelecek treni bekliyorduk; ama istasyon şefi Ermenistan-Gürcistan sınır istasyonu Sadakhlu'nun Borçalu Türklerinin eline geçmiş olduğunu ve Tiflis'le bağlantının kesildiğini bildirdi. Vehip Paşa Kafkasya'daki Türk nüfusla temasa geçip ordusunu Calaloğlu ve Karakilise doğrultusunda ilerleterek, demiryolu hattını kesmeyi arzulamakta, yerel Türk isyancılar aracılığıyla Ermenistan'ın Gürcistan ile olan bağlantısını keserek hem büyük bir zafer elde etmek, hem de Rus ordularının cepheden dönüşüne engel olmak istiyordu.

Lori vadileri Debed boyunca muhacirlerle dolup taşıyordu. Biz öksüzleri demiryolunu takip ederek Kolageran'dan Alaverdi'ye götürdüler; Alaverdi'ye giden şoseden geçerek Tiflis'e gittik. Büyükler yürüyerek gittiler. Ancak Alaverdi'de bizi ayırdılar. Biz, 9-11 yaşlarındakiler, yaklaşık 400-500 kişi Alaverdi İstasyonu'nda kaldık; daha büyükler ise yola devam etti. Üç gün bakımsız bir halde muhacirler arasında dolaşıp ekmek dileniyorduk; ama kendileri açlıktan ölürken biz öksüzlere kim acıyacaktı? İlkbahar mevsimiydi. Bitkiler yeni yeşermişti ve biz ot yiyerek beslendik. İnsan görünümlü hayvanlara dönüşmüştük. Arkadaşım Patur'la yiyecek bir şey bulmak için muhacirler arasında boşuna dolaştığımız o günleri hayatım boyunca asla unutmayacağım. Kemiği alıp taşın üstüne koyuyor ve başka bir taşla ufalıyorduk; ufalanmış parçaları yiyorduk; ama tutumlulukla. Gözlerim devamlı yere bakıyordu. Bir gün demiryolu hattının üstünde bir bohça bulup içinde elbise var sandık. Açtık; içinde kırk parça şeker, fındık ve ceviz içi, kuru dut ve üzüm vardı. Önce gözlerimize inanamadık; rüya sandık; ama birkaç gün bunları yiyerek hayatta kaldık. Bir sabah, sıradan bir sabah erzak toplamak için yeniden dağlara tırmandık ve insanda saygı uyandıran bir ses duyduk. Bu Tiflis Kızılhaç'ı ve Ermeni Yardım Kuruluşu üyesi Ermeni zengin Mirzoyan'ın sesiydi. Orta boylu, biraz kumral, kalın kaşlı, hızlı konuşan bir adamdı. Bulunduğumuz yerden ayrılmamamızı, Sanahin Köyü'ne gideceğimizi söyledi. Ordaki manastırda bizi iyi bir hayat ve yiyecek bekliyordu.

Mirzoyan, Alaverdi İstasyonu'ndan Sanahin'e uzanan bölgedeki bütün öksüzleri topladı ve Sanahin'e götürdü. Bizi orda bir kiliseye yerleştirdiler ve Tiflis'ten gelen zeytinyağı ve bulgurla beslemeye başladılar. Ama o kadar eziyet ve pislikten dolayı tifüs salgını baş göstermişti. Gün geçmiyordu ki, sabah kalktığımızda kilisenin içinde, hasırlar üstüne serilmiş 10-15 çocuk cesedi bulunmasın. Bu felaketi görüp ben ve yaşıtım olan birkaç çocuk kiliseden çıkıp Hağpat ve Vornak isimli köylere dilenmeye gittik. Köy

sakinleri halimizi görüp yanlarında çalışmamızı teklif ettiler. Seve seve orda kalmayı kabul ettik. İçimizden biri buzağıları otlatıyordu; bir diğeri koyun çobanı oldu; ormandan eve eşek sırtında odun da getiriyorduk. O şekilde 1919'a kadar yaşadık. İşte o tarihte İngilizler Tiflis'ten ayrılıp Bakü'ye hareket ettiler; yol açıldı ve bir gün Kızılhaç aracılığı ve Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin yardımıyla bir sağlık treni Alaverdi İstasyonu'nda durdu. Bu trende hamam, mutfak, yemekhane ve üç yolcu vagonu vardı. Mirzoyan'ın çabalarıyla bizi çevre köylerden topladılar; Sanahin Köyü'ndeki kilisede kalan çocukların sayısı bir ay içerisinde 500'den 230'a inmişti. İyice yıkayıp karnımızı doyurduktan sonra bizi Tiflis, Navtluğ'a naklettiler.

Mirzoyan Tiflis'in Ermeni zenginlerindendi; Ortacala bölgesinde, Kura Nehri'nin güneyinde, Adelkhanov Deri Fabrikası'nın yukarısında güzel bir köşkü vardı. Üç katlı bina bir saraya benziyordu. Doğu tarafında üç hektarlık bir meyve bahçesi yayılıyordu; her iki yanında üzüm bağları yükseliyordu. Bahçeyi sulamak için 20 metre eninde, 50 metre boyunda ve 10 metre derinliğinde güzel bir havuz inşa edilmişti. Telet'ten akan bir dağ deresi o havuzu dolduruyordu. Ağzına kadar dolduktan sonra artan su aşağı akıyor, toplanan su ise havuzun dibindeki özel bir donatımla sarayın balkonlarının yakınında bulunan bir başka havuza çıkıyordu. Sabah güneşin ışınları havuzdaki suya yansıdığında güzel, büyüleyici bir manzara oluşuyordu. Rus Çar Naibi Nikolay işte bu sarayda yaşamıştı.

İşte biz öksüzler 1918 yazından 1920 yılının Ağustosu'na kadar burda yaşadık. Tiflis'te iki yıl kaldık; hem iyi besleniyor hem de iyi eğitim alıyorduk. Ama bu durum da kısa sürdü.

1920'de bizi Kars'a naklettiler ve bir kışlaya yerleştirdiler. Bu üç katlı bir yapıydı; içine 2.500 öksüz yerleştirdiler. Kötü günler yeniden başladı; açlık, pislik. Yetimhanemizin yöneticisi Şatakhlı bir Amerikan misyoneriydi; ona Arzumanyan adını vermişlerdi. İyi İngilizce bildiğinden Amerikalı yöneticilere yaşamımızdan memnun olduğumuzu bildiriyordu. Kars'ta kaldığımız dört beş ay boyunca neler gördük neler…

1920'de Kars düştükten sonra bizi yetimhaneye dönüştürülmüş olan Aleksandrapol poligonlarına naklettiler. Onlar, yöneticisi Mr. Yaro isimli bir Amerikalı olan Amerikan Yardım Komitesinin himayesi altında bulunuyorlardı. Bu kişi Ermenistan'da Sovyet iktidarının kuruluşunu görerek kadın, erkek birkaç Amerikalıyla birlikte gitti. Biz öksüzler korumasız kaldık. Fare yuvalarını yıkıp buğday bulmak için tarlalara gittik; o fareler ise tifüs mikrobu taşıyıcısıydı ve çoğumuz hastalığa yakalandı. Birkaç gün içerisinde tifüsten ölen arkadaşımız Murad bunlardan biriydi. Biz öksüzler yakınları olarak onu takip ediyorduk. İki mezarcı onun sedyesini getirdi; Murad aniden sedyenin üstünde doğruldu; mezarcılar korkudan kaçtılar; ama biz onu hastaneye götürdük; orda iyileşti ve ölümden kurtuldu. Sonra, şaka olsun diye ona Hayalet Murad adını takmıştık.

1920 sonlarında Ermenistan'da Sovyet iktidarı kuruldu. Artık Amerikalıların himayesi altında değildik. Öksüzlerin bakımıyla Ermenistan'daki Sovyet iktidarı ilgilendi.

1921'de ülkeye ilk göç başladı; bunlar 1917'de İran yoluyla Van Vilayeti'nden Irak'a göç edenlerdi. Ülkeye ilk dönüş yapanlarla birlikte annem Yeğisabet ve halam Kako da gelmiş, Becağlu Köyü'ne iyi kalpli bir kadının, Zartar Ana'nın evine yerleşmişlerdi.

1921 ilkbaharında Ermenistan'da açlık hüküm sürüyordu; etnik çatışmalar ve iç savaş vardı. Ğamarlu'da da açlık baş göstermişti.

1917 Ekim Devrimi Rusya'da yayılarak Transkafkasya'ya vardı. Rus askeri birlikleri Türk cephesini terk edip Rusya'ya döndü.

Ermenistan ordusu ve gönüllü birlikleri savunamadıkları Türk Ermenistanı cephesini terk ettiler. Rus askeri birlikleri geri çekildi. Karabekir Paşa, Van Vilayeti'ndeki Ermenileri tehdit ederek Türkiye ve Yerevan arasındaki yolu kesti. 1916'da Van Vilayeti'ne geri dönmüş 40-50 bin Ermeni, Karabekir tarafından kendilerine yöneltilen tehlikeyi görüp Kostin Hambardzumyan, Levon Şağoyan, Süryanilerin dini önderi Marşumon ve 60 bin Süryaniyle birlikte önceden Van Vilayeti'nden İran topraklarındaki Dilman'a göç ettiler; burdan da o sırada İngilizler tarafından işgal edilmiş olan Bağdat'a yöneldiler.

Ama çeşitli Kürt eşkıya aşiretlerinin ve başka Türk liderlerin yaşadığı İran-Türkiye sınırından geçen o kadar yolu katetmek kolay değildi.

Kostin, Levon'un ve Marşumon'un yardımıyla yolların güvenliğini sağlamak için silahlı birlikleri dört kısma ayrırarak savunma ve keşif birlikleri oluşturdu; halkı ortalarına alarak ilerlemeye başladılar. Her aşiretin arazisinden geçerken yol güvenliğinin sağlanması için önceden uyarıyor, aksi takdirde yolu zor kullanarak geçecekleri tehdidinde bulunuyorlardı.

Dilman yakınlarında Sımko isimli bir Kürt eşkıya çetesiyle dolaşıyor; iyi bir "av" bulduğu her yerde yağma yapıyordu. O şekilde bizim Ermeni ve Süryani muhacirlere de saldırdı; onlar ise karşı saldırıda bulundular.

Culamerik'te muhacirler Musul'a gitmek için kendilerine yol verilmesini rica etmişler, Kostin Hambardzumyan başkanlığında bir delegasyon göndermişlerdi; ama Türk delegasyon Kostin'i kalleşçe vurdu. Levon ve Marşumon Musul'daki İngiliz makamlarıyla telgrafla temasa geçip Kostin'in kalleşçe öldürüldüğünü bildirdiler. Ertesi sabah İngiliz uçakları Culamerik üzerinde uçarak Ermenilerin Irak topraklarından geçerek Musul'a ulaşmasına izin verilmediği takdirde Türk ve Kürt makamlarını bombalamakla tehdit ettiler.

Irak İngiliz hakimiyeti altındaydı. Muhacirler Musul'a vardıktan sonra halk Musul, Bağdat ve Basra şehirlerine dağıtıldı.

Annem ve Kako halam erkek elbiseleri giyip dört yıl Basra'da kalıp çalışırlar. Ama benim Ermenistan'daki bir yetimhanede olduğumu bildiklerinden Ermenistan'a gelmek isterler. Yapılan ilk çağrıdan sonra ilk kervanla Basra Körfezi, Arap Körfezi, Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, Akdeniz, Ege Denizi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'ından geçip Karadeniz yoluyla Batum'a ulaşırlar. Batum'dan da Ermenistan'a, Artaşat bölgesinin Becağlu Köyü'ne gelip yerleşirler. Gelip beni yetimhaneden alarak onların yanına götürdüler.

Ama kısa zamanda, annem bulaşıcı bir hastalığa yakalanıp öldü. Kako halam beni daha 15 yaşımdayken Knarik isimli bir dünür Koço (yani göç etmiş, vatana dönmüş) ailesinin kızıyla evlendirdi. Yıllar geçtikçe ailemiz genişledi. Ama ailemizden on bir kişi kayıp verdiğimizi unutamıyordum.

İkinci Dünya Savaşı başladı ve 1945'e kadar orduda görev yaptım. Yaralandım; ama kalabalık aileme geri döndüm.

1896'da Türk Sultan Hamid'in hayvanca davranışları sonucunda dedemin 12 fertten oluşan ailesinin yok olmasından sonra, dedemin kaybettiği on iki aile ferdinin yerini doldurmanın ve öcümüzü o şekilde almanın 1915'teki Büyük Felaket'ten kurtulan, beş yıl Tiflis yetimhanelerinde, Kars ve Aleksandrapol'da gezen, dayanılmaz mahrumiyetler çekip bulaşıcı hastalıklara yakalanan, yetim ve sahipsiz kalan bana nasip olacağını kim bilebilirdi ki?

43 (43).
NIŞAN SUKYASİ ABRAHAMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, VAN, ALCAVAZ [ARTSKE] BÖLGESİ, ZİRAKLU KÖYÜ)

Bir ilkbahar ayıydı. Tarlaları sürerken biz çocukları tarlanın müsait bir yerine götürüp uyuturlar, kendileri de tarlada çalışırlardı. Tarlada o dönemde çok mantar olduğunu hatırlıyorum; o mantarlar bir çocuğun taşıyamayacağı kadar büyüktü. Tarlayı sürerken yediğimiz birçok şifalı bitki vardı.

Ahırımız büyükbaş hayvanlarla doluydu. Evin önünden bir dere akar, içinde ördekler yüzerdi.

Gelip, Kürtlerin büyükbaş hayvanlarımızı götürdüklerini bize haber verdiklerinde tarladaydık. Evde top seslerinden bahsedildiğini duyuyordum. Ben de duymak istiyordum; babam bana: "Git, duvarın yanına ve yere kulağını daya, duyarsın" dedi.

Kulağımı yere dayadım, sesleri duydum ve ağlamaya başladım. Rus ordusu geldi; bunlar Kazaktı. Bizi Kürtlerden ayırdetmeleri için devamlı haç çıkarıyorduk.

Ben ninem Telo'un arkasındaydım ve nerden geldiğini bilmediğim bir fişek verilmişti elime. Bir asker onu elimden kapıp götürdü.

Babam, erkek kardeşi Nazo, ailemiz, Gareyents Ailesi, erkeklerinden yoksun olan Hraçuhi'nin ailesi, toplam 30'u aşkın insan bizi gece vakti Bey'in evine götürmeleri için iki Kürt erkek kardeşle, bütün servetimizi onlara bırakmamız kaydıyla anlaşmıştı. O zamanlar Bey'in emri vardı: kendi evine giren Ermenilerin hayatı tehlikede olmayacaktı; o, Ermenileri gizlice Ermenistan'a gönderiyordu.

Gecenin karanlığında sürülmüş tarlalar arasından yürüyorduk. Gecenin bir saatinde iki Kürt kardeşten biri amcam Nazo'yu tüfekle vurdu; amcam yere düştü. Babam "çocuğu al" diye beni anneme atarak Kürdün üzerine saldırdı; tüfeğini elinden alıp onu öldürdü; Kürdün erkek kardeşi ise karanlıkta kaçtı. Babam tüfeği attı. Şafak sökerken Bey'in köyüne vardık; sanırım köyün adı Hağtapa'ydı.

Köyde bizim gelişimizi fark etmişler, yanımıza birini göndermişlerdi; gelenler arasında erkek varsa öldürülmesi gerekiyordu; kadın ve çocukları ise kabul ediyorlardı. Gelen kişi babamın eski tanıdıklarından biri çıktı. Ona kirve diyorlardı; adı Kirve Mısto'ydu.

Babam ona: "Mısto! Sana verebileceğim altın, gümüş gibi bir şey yok; iyi bir askeri pantolonum var. Sana yalnız bunu veriyorum." Mısto pantolonu aldı.

- Mısto al bu pantolonu; yalnız senin tarafından öldürülmek istemem. O pantolonu aldı ve gitti; yerine başka birini gönderdi. Gelen kişi, babamı tabancayla vurdu. Annem babamı sırtına aldı; otuz kişi ağlaya sızlaya Bey'in evine ulaştık; ahırına girdik.

Babam yaralı sırtıyla ahırın kapısına dayanmıştı; zira 40 kadar Kürt kapıyı açıp içeri dalmak istiyor, ama başaramıyordu. O gürültü üzerine, Bey'in karısı dışarı çıktı ve o kadar insanın bir tek Ermeniye saldırmasından dolayı onların hepsini ayıpladı ve şöyle konuştu: "Benim evimde Ermeni kanı dökülmeyecek."

Babam o kadının Bey'in karısı olduğunu anlayıp kapının arkasında çekildi ve kapıyı açtı. Kürtler içeri dalıp babamı ikinci bir defa vurdular. Babam hemen ölmedi. O beni çok sever, öperdi; ben de onun cebinden ceviz çıkarıp yerdim.

Anladığım kadarıyla amcam gece ölmemiş; gidip tezek ambarına girmiş, saklanmış. Sabah Kürdün kızı yakacak almak için geldiğinde amcamı görüp bağırmaya başlamış: "burda Ermeni var!" diye. Kürtler üstüne saldırıp amcamı öldürmüşler.

İki erkek kardeşi toprağı elleriyle kazarak gömdüler. Bey'in evde olmadığı ortaya çıktı. Bey gelmedi; kendi grubuyla Ermenileri sınırdan geçirmeye götürmüştü. Hepimizi ahıra doldurmuşlardı ve diri diri yakacaklardı. Kürtler gelip güzel Ermeni kadınlarını ayırıyor, çekiştirerek götürüyorlardı. Bu yüzden, kaçırılmamak için de o kadınlar çamur sürüp yüzlerini karartıyorlardı. Ahırın önünden bir dere akıyordu; bizim gruptaki birçok kadın çocuklarını kucaklayıp suya atladı. Birçoğu o şekilde öldü. Kürtler onların cesetlerini görünce, canlı mı yoksa ölü mü olduklarını anlamak ve soymak için uzun demir şişlerle onların vücutlarını deliyorlardı.

Büyükannem anneme dedi ki: "Kız! Al şu iki oğlunu ve kaç!" Ve biz bunu yapmayı başardık.

Yağmurlu bir gündü. Güçlü şimşekler çakıyordu. Fırsattan faydalanıp kaçtık. Yolda bir Ermeni muhacir kafilesine rastladık; sayıca çoktular. Onlarla birleşip ormana girdik. Üstümüze bir Kürt aşireti, "Celolar" saldırdı. Onlar öldürmüyor talan etmekle yetiniyordu: Bazısı güzel bir kadın seçiyordu, bazısı ise çocuk.

Birisi annemi kendine kadın olarak seçti; erkek kardeşimi de aldı; beni ise bir kenara itti. Beni bir molla evlat edindi. Bir süre sonra molla kendine çocuklu bir eş bulmuştu; onları getirdi; beni kapı dışarı etti. Köyün içinden geçen yoldan köyü terk ettim. Yedi kişiden oluşan bir Ermeni grubuna rastladım. Bunlar çocukları olan kadınlardı. Onlarla birleştim. Köyden yeteri kadar uzaklaşınca üstümüze ateş etmeye başladılar; herkesi öldürdüler. Cesetlerin arasında beni fark etmediler; belli ki talan edecek bir şey olmadığı için bana dikkat etmediler. O şekilde aralarından çıkıp tarlalara düştüm. Aynı yaşta genç erkeklerin sıraya

dizilip öldürülmüş olduğunu gördüm. Kafalarını kesip düz bir çizgi halinde yanyana dizmişlerdi; vücutlarını da başka düz bir çizgi oluşturacak şekilde dizmişlerdi. Meğer bunlar askere çağrılan Ermeni gençleriymiş. Onların üzerinde iğrenç şeyler yapılmıştı. Birinin gözü çıkarılmış, burnu kesilmiş, kulağı kesilmiş, baldırlarında cepler açılıp elleri içine sokulmuş, organları ağızlarına sokulmuş… Ben o cesetlerin üstünden geçiyordum. Cesetler içlerine hava doldurulmuş gibi şişmişti.

Sonra başıma ne geldiyse hatırlamıyorum. Hava soğumuş, ayaklarım soğuktan donmuştu. Tabanlarım su toplamıştı; derim kalın olduğundan yırtılmıyordu ve yürüyemiyordum. Bir bu yana bir o yana yuvarlanıyordum. O şekilde bir Kürt köyüne ulaştım. Kürtçe konuşarak ekmek istedim; zira Ermeniceyi unutmuştum. Evde ekmek pişiren yaşlı bir kadın vardı. O kadın beni o halde görünce götürüp tandırın yanına oturttu ve evinin içinde bir şey aramaya koyuldu.

Ben orda çok korktum. Ama o kadının çok iyi bir insan olduğunu anladım; o bir hekimdi. Bir çuvaldız getirdi; beni bir tavuğu kucaklar gibi kucaklayıp tabanımı deldi; içinden su çıktı. Zorla ayaklarımı tandırın içine sarkıttı. O kadın, koyun çobanı olarak beni yanında sakladı. Onun iki oğlu vardı. Büyük olanı çiftçiydi; daha genç olan diğeri ise Ermenileri soymaya gidiyordu. Ben koyunları otlamaya götürüyordum. Koyunlara sahip çıkamıyordum; sık sık kaybolup vadiye yuvarlanıyorlardı. Bir gün o küçük kardeş tavuk keser gibi beni yere yatırdı. Beni boğazlamak için bıçağını çıkardı.

Ağabeyi ona seslendi: "Ne yapıyorsun?"

- Ne yapacağım? Gidip hayatım pahasına talan edilmiş mal getiriyorum; bu ise bütün koyunları kaybediyor.

Büyük ağabey beni korudu. İki kardeş kavga etmeye başladı. Anneleri onlara kızdı: "Bir Ermeni velet için birbirinizi öldürmek mi istiyorsunuz?" dedi.

Ertesi sabah küçük kardeş talana gitti; orda kendisini öldürmüşler. "Ağan öldürüldü" diye beni çağırıp haber verdiklerinde, tarladaydım. Aradan bir zaman geçti, ne kadar olduğunu hatırlamıyorum, bu büyük ağabey bir Ermeni kızıyla evlendi. O kadın geldikten sonra benim durumum düzeldi. O kadın Ermeni olarak bana özel bir ilgi gösteriyordu.

Bir gece o kadın beni uyandırdı.

- Nışan! Kalk! Bizi kurtarmaya geldiler, dedi. O köyün adının Harmizon olduğunu sonradan öğrendim. Orda Ermeniler ve Kürtler birlikte yaşarlarmış. O kadının Daşnak Ermeni asker kaçağı yüzbaşı "Kürt Ğazo" isimli bir adamın yengesi olduğu ortaya çıktı. Ğazo 16 kişiyle onu kurtarmaya gelmişti. O kadınla birlikte oldukça önemli sayıda Ermeni kurtuldu, benim gibi köleler de. Köyün bütün büyükbaş hayvanları, bunların arasında efendimin davarları da götürüldü. Bey bu sırada bir düğünle meşgulmüş. Ona haber ulaştırmışlar ama o buna önem vermemiş.

Biz tarla gibi bir yerde oturduk. Beni bir eşeğe bindirmişlerdi. Çocuk eşeğin üstünde durmaz ki; düştüm. O Ğazo beni yerden kaldırdı, yanındaki ata bindirdi. Kendisi keçi kılından yapılmış bir palto giymişti; bundan dolayı hiçbir şey göremiyordum; yalnızca bazı vadilerden aşağı inip yukarı çıktığımızı hissediyordum.

Iğdır'a vardık. Bizi Aştarak Yetimhanesi'ne götürdüler. İsmi Sanam olan, dedemin ablası kurtulduğumu duyup beni götürmeye ve evlat edinmeye geldi. Ben onunla gitmedim; onu tanımıyordum. Gidip Mayis'in babası Levon'u getirdi. Levon'u görür görmez kollarına atıldım. Eçmiatsin'e gittim. Sonra, Sanam beni evlat edindi. Bir doktorun evinde yaşıyorduk. Ben dizanteriye tutuldum. Ölenler çoktu. Doktorun gösterdiği ilgi sayesinde kurtuldum. Sağlığıma yeniden kavuşup geri geldim; Sanam can çekişiyordu ve sonunda öldü. Beni bir barınağa gönderdiler. Eçmiatsin Ruhban Okulu'nun binaları gece kalmamız için bize tahsis edilmişti. Gündüz gidip otluyor, kedi, köpek ne bulursak yiyorduk. Sabahleyin sadece yarımız canlı kalmış oluyordu. Çocuklar açlıktan bazen birbirlerini ısırıyorlardı; yırtıcı hayvanlara dönmüşlerdi. Ölüleri gömen yoktu; cesetler o kadar çoktu ki, adam gibi defin işlemi yapılamıyordu; mezar kazan yoktu. Bir tane öküz arabası vardı; Zıvartots'a giden yolda bir çukur vardı, cesetleri işte o çukurun içine dolduruyor, üstlerini toprakla örtüyorlardı.

Amerikalılar geldiler. Bize yatak verdiler. Fasulye pişiriyorlardı. Giysi dağıttılar. Aynı binada bir yetimhane açtılar. Dört yüz çocuktuk. Gece vakti bir kedinin yakınımızdan geçmesi ve birinin çığlık atması, Eçmiatsin'deki bütün öksüzlerin bağırmaya başlaması için yeterliydi. Papazlar da bizi sakinleştireceklerine hayaletlerin varlığını doğruluyor, bizi korkutuyorlardı.

Manastır'da bir su kuyusu vardı. Papazlar: "Türkler gelirse o kuyu denize dönüşür" diyorlardı. Bir gece yine mezarlıklardaki hayaletlerin korkusundan Hıripsime Manastırı'ndan koşarak yetimhaneye geldik. Ben Levon'a yapışmıştım. O büyüklerden biriydi ve Hırpisime Manastırı'nda çalışıyordu. Benim için de tahta tüfek yapmışlardı.

Ruhban okulunun büyük binalarını yetimhaneye dönüştürmüşlerdi. Akşamları her binanın çevresinde şarkı ve dans şölenleri düzenlenirdi. Her bölgenin çocukları kendi danslarını sergiler, şarkılarını söylerlerdi. Tatul Altunyan'ın annesi yöneticiydi. Tatul daha o dönemden itibaren tar çalmayı, şarkı söylemeyi vs. öğrenmişti.

Amerikalılar çocukları seçip Amerika'ya götürmeye başladılar. Beni bizim öğretmenimiz karyolanın altında sakladı; gitmeme izin vermedi. Ama niye böyle davrandığını bilemiyorum. Ben ağır hastaydım; yüksek ateşim vardı. Çarşafı ıslatıp getirerek üstüme koyuyordu; ama ben o kadar sıcaktım ki, yeterince hızlı bir şekilde değiştirmeye vakti olmuyordu. Sonra o kadını çok aradım; ama bulamadım.

Bizi Eçmiatsin'den Kanaker'e naklettiler. Orda dayanılmaz bir sıcak vardı. Ahşap karyolaların üstü tahtabiti kaynıyordu. Mecburen betonun üstünde yatıyorduk.

Günün birinde 5-6 kişi dut yemeye gittik. Bahçenin sahibi bizi yakaladı, sıraya dizdi; ama bizden alabileceği bir şey yoktu. Birisinin kemerini aldı. Ben adamın arkasına saklanmıştım; beni görmemişti. Saklandığımı görünce beni öldürmek için peşime düştü. O zamanlar cinayet sıradan bir olaydı. Orduda görev yapan acemi bir eri bir kayısı yüzünden öldürdükleri oluyordu. Vadide bir köprü vardı. Su sığdı; ben suyun öteki yakasına geçtim; Şavarş adında bir çocuk çaresiz kendini köprüden attı. Hepimiz şaşırıp kaldık. Bizi takip eden o bahçe sahibi durdu. Şükürler olsun ki, çocuk suyun içine düşmüştü de kurtuldu.

Yetimhaneye döndük. Öğretmenimiz olan bay Gevorg* çocukları sıraya dizmiş kontrol yapıyordu. Onun davranışına şaşırdık; zira bize hiçbir şey söylemedi. Çok iyi kalpliydi.

Bizi şarap fabrikasının karşısında bulunan Yerevan'daki beşinci yetimhaneye götürdüler. Arakel ve Minas da benimle birlikteydi. Beni yedinci yetimhaneye naklettiler. Gözlerim ağrıyordu. Sarmen'le birlikteydik. Yönetici İspir'di. Çarents dokuzuncu yetimhanede ders veriyordu; Arpenik ise bizim yetimhanede öğretmendi. "Vardan Komutan" isimli zırhlı trenin komiseri Çarents'ti. Onun gizlice Aleksandrapol'a gidip döndüğünü duyduk. Ekmek yoktu; buğday yiyorduk. Çarents ve Arpenik birbirine aşıktılar.

1921 yılının Şubat ayında Daşnaklar yetimhaneyi kuşatmışlardı. Bize, öğretmenimiz olan Çarents'in nereye gittiğini soruyorlardı.

Devrim sırasında, Kasım 1920'de on birinci ordu Yerevan'a girdi; Kanaker'in yüksek yerlerine, şimdiki anıtın bulunduğu yere makineli tüfekler yerleştirilmişti. Makineli tüfek şehri ateş altına almıştı. Kızıl bayrak taşıyan bir atlı Sovyet iktidarının kurulduğunu bildiriyordu. Çocuklar hırsızlık için dışarı çıkıyorlardı. Bir gün ben de dışarı çıktım; makineli tüfek mermileri arkamdaki duvara isabet etti; korkup kaçtım.

Daşnaklar sırayla konuşmalar yapıp gidiyorlardı. Bir arkadaşımla birlikte bir subayın evine gittim. Orda büyük bir ayna vardı. Biz çocuklar omuzlarımıza tüfek dayamış aynanın önünde gidip geliyorduk.

Aynı gün Şahumyan'ın heykelinin bulunduğu yerde olan Rus kilisesine gittik. Adamın biri devamlı büyük bir çanı çalıyordu. Yürümeye başladık; "Armenia" otelinin bulunduğu yere vardık. Orda bir dükkân vardı; yanında da eczane. Dükkânın vitrininden bir kutu çay, eczaneden de büyük boy bir derece alıp yetimhaneye döndük.

Arakel, Bolşeviklerin makineli tüfeklerini beşinci yetimhanenin duvarının dibine yerleştirdiklerini anlatıyordu. Vadinin üzerinden Daşnakların üzerine ateş ediyorlarmış. Bizim çocuklar dışarı çıkıp yağma yapmak istemişler. Avlunun kapısını açıp gürültüyle dışarı çıkmışlar. Bolşevikler ise Daşnakların geldiğini sanarak, makineli tüfeği bırakıp kaçmışlar.

Türkler yine Aleksandrapol'dan çekilmişlerdi. Bizi trenle Alekpol'a naklettiler. Tren çok yavaş ilerliyordu. Biraz yol aldıktan sonra, inip odun topluyorduk ki, odunları yakıp treni hareket ettirsinler.

Severek ve Kazaç kışlalarını yetimhaneye dönüştürmüşlerdi. Ben beşinci yetimhanedeydim. Benim numaram 1899'du. Yetimhanelere isimler vermiştik. En küçükleri barındıran birinci yetimhanenin adı "bitliler"di; sonra "yukarı yukarı uçanlar" vardı; bunlar iyi haber ulaştırırlardı. Diğerlerinin isimleri "güruhlar","fakir-gururlular"'dı. Bunların müdürü bir kadındı. Daştents ve Şiraz oradaydılar. Nayiri Zaryan ve başkaları gibi geleceğin üniversite hocalarının büyük bir kısmı o öksüzlerin arasındaydı. Ben onların masasında nöbetçiydim, ondan biliyorum.

* Gevorg Demirciyan: Derenik Demirciyan'ın ağabeyi. Daşnak, N. Abrahamyan'ın kayınbabası.

1924'te bizi Stepanavan'a, Calaloğlu'na naklettiler. Daha Alekpol'dayken bir nefesli çalgılar bandosuna katılmıştım. Zazik Soğomonyan da benimle geldi; o bana viyola çalmayı öğretiyordu. Orkestra şefi gamları bildiğimi duyunca beni orkestraya aldı.

Küçük kızlardan bir grup oluşturulmuştu ve bunlar bizim oğlanlarla birlikte gösteriler düzenliyorlar, şarkılar söyleyip dans ediyorlardı. Onların arasında Siruş, yani Siranuş Gevorgevna* da vardı. Şehirde birleşik gruplarla iyi gösteriler sergiliyorlardı. Karo "Şeref Uğruna"** piyesini oynuyordu. Karo'ya Tiflis'te Derenik Demirciyan bakıyordu. 1926'da Stepanavan'a, yanımıza geldi. Ben, Karo ve başka bir genç arkadaştık. Köylü Gençler Okulu'nda Siruş'la beraberdik. Sonra o, teknik okula dönüştürüldü. Okulu birlikte bitirdik. Daha o zamandan birbirimize karşı sempati duyuyorduk. Teknik okuldan sonra, 1929'da beni ve Siruş'u Amerikalıların kurduğu hayvancılık işletmesinde hayvan bakıcısı olarak görevlendirdiler. Siruş ordaki anaokulda çalışıyordu; ziraatçılığı bırakıp öğretmen oldu. Ben zorunlu askerlik hizmetimi yapmak üzere Kirovakan'a gittim.

1931'de üniversitenin jeoloji fakültesine kabul edildim. Bana tayın veriliyordu. Siruş'la evlendim.

Şehirde ilk defa olarak sirkte müzik yapacak bir caz grubu oluşturdular. Ben de o gruba borazancı olarak kabul edildim.

1936'da "Moskva" sineması açıldı; orda çalıyorduk. 1936'da, Artemi Ayvazyan'ın grubu oluşturuldu; bizim caz grubumuz onun çekirdeğini teşkil ediyordu. Piyanistimiz Robert Atayan'dı.

44 (44).
AZNİV ASLANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908 VAN, ARCAK BÖLGESİ, KHARAKONİS KÖYÜ)

Kürt Sayid bizim evin damından içeri girmiş, dedemi kirişe bağlamış, amcamı da öldürmüştü. Diğer amcam bunu görüp Kürt Sayid'i öldürmüştü. Bizimkiler mecburen Mandan Köyü'nden Kharakonis'e göç etmişlerdi. Zira Kürt piçleri bunu duysalar bizimkileri kılıçtan geçirirlerdi.

Sonra ben doğmuşum, Nahapet Kuçak'ın doğduğu Kharakonis Köyü'nde. Ben doğduktan sonra ebeveynim sıtmadan vefat etmiş. Kürtler bizi takip etmişler. Dedem ve ninem beni yanlarına alıp Van'a taşınmışlar.

Van'daki evimizi hatırlıyorum. Zenginlerin birkaç katlı taş binaları vardı; bizim ev tek katlıydı; bir oda ve bir kiler. Aygestan dışında oturuyorduk. Evimizin önünden Şamiram isimli nehir akıyor, kadınlar orda halı yıkıyorlardı. Pazar Khaçpoğan Sokağı'ndaydı. Bana Petros amcam ve onun karısı Margarit bakıyorlardı. Zavallı kadın bize bakmak için çorap örüyordu. Onun iki kızı oldu; ama ikisi de öldü. Ben

* Gevorg Demirciyan'ın kızı.

** Ermeni büyük realist yazar ve dramaturg Aleksandr Şirvanzade'nin (d. 1858, Şamakhi - ö. 1935, Kislovodsk; Yerevan'da gömülmüştür) piyesi.

öksüzdüm; o yüzden beni seviyor ve şımartıyorlardı. Ben çok becerikliydim; dans ediyor, şarkı söylüyordum. Amcam mal getirip Türklere satıyordu. Ben Türkçe sayıları öğrenmiştim.

Van'da okul vardı; ama ben üç yaşımdan itibaren Alman yetimhanesine gittim. Elime bir taş levha verdiler. Orda öğrenim gördüm; Almanca öğrendim. Sekiz yaşıma kadar, yani göç başlayıncaya kadar onların yanında kaldım. Bizim Almanca öğretmenlerimiz bizimle çok ilgileniyor, bizi sık sık eğlenmeye götürüyorlardı. Onlar kendi atlarına biniyorlardı; bizi ise arabalarla Van'ın doğusunda bulunan Varaga Dağı'na götürüyorlardı. Orda, erkek çocukların öğrenim gördüğü Aziz Grigor Lusavoriç Manastırı vardı. Bir keresinde yazın bizi Karmravor'a götürdüler. Orda oynadık; ravent toplayıp, yedik, içtik, manastırı dolaştık, Mıher Kapısı'nı gördük.

Bayramlarda eve gitmemize izin veriyorlardı. Yazın da eve gidiyorduk. Yetimhanede 150 kız, 150 erkek çocuk vardı. Beş katlı, balkonları olan taş bir binaydı. Karyola yoktu. Yataklar, yerde yanyana sıralanmıştı. O yetimhane İsviçreli hayırseverlerin yardımıyla faaliyet gösteriyordu. Her birimiz fotoğraflarımızı ayrı bir aileye gönderiyorduk; o aile bizi evlat ediniyor, bayramlarda hediyeler gönderiyordu. Onlar bizim hayırseverlerimizdi.

Bizim Van'ın her sokağında bir kilise vardı. Bizim sokağın adı Şenpoğan'dı. Bizden öte Türkler yaşıyordu.

Bayramlarda, mesela Paskalya'da yumurta haşlıyorduk; durum isimli bir ot vardı; onunla yumurtaları kırmızıya boyuyorduk. Birbirimizin evine gidiyor, birbirimizi tebrik ediyorduk. Zenginler yeni elbiselerini giyiyorlardı. Yılbaşı'nda kavurga hazırlıyorlardı. Tüccarlar yurt dışından badem ve hurma getiriyorlardı. Bize de bağlanmış mendiller içinde kuruyemiş hediye ediyorlardı. Yetimhanede çam ağacı süsleniyordu. Noel yortusunu da kutluyorduk. Surb Khaç yortusunda harisa pişiriyorduk. Alman bayan öğretmenler bayramları kendi odalarında da kutluyorlardı. Vardavar'da evlerimizde oluyor, birbirimize su sıkıyorduk. Ermeniler, Türkler ve Süryaniler birbirleriyle uyumlu bir şekilde barış içinde yaşıyorlardı. Zanaatkâr olarak marangozlarımız, demircilerimiz vardı. Süryaniler arasında zanaatkâr yoktu; onlar ticaretle iştigal ediyorlardı. Türklerin de Ermenilerle ticari ilişkileri vardı. Kürtlerin ise hiçkimseye faydası yoktu; birbirlerini dövüp öldürürlerdi.

1915 yılının yazında ilk göç yaşandı. Yetimhanemizin Alman öğretmenleri bize: "İsteyen bizimle gelsin; istemeyen yakınlarının yanına gitsin" dediler. Ben yakınlarımın yanına gittim. Amcamın ailesiyle göç ettik. Yaz sıcağında bir ay yol yürüdük ve Iğdır'a vardık. Kolera baş gösterdi. Sülalemizden 80 kişi öldü. Eçmiatsin'e gittik. Katolikos günde iki koyun kestiriyor, yemek pişirilmesini sağlayıp muhacirlere dağıttırıyordu. Halam gelip bizi buldu; Oşakan Kilisesi'nin avlusunda bir okul vardı; oraya götürdü. Orda onlara oturacakları bir yer vermişlerdi. Sonra Cırvej'e geldik. Daha sonra ise Ermeniler yeniden memleketlerine geri döndüler. 1917'de yeniden Van'a gittik. Halamın iki çocuğu vardı, benimle birlikte toplam üç çocuktuk. Halam bizi Van'a götürdü. Bütün bir gün kağnıyla yol alıp Kharakonis Köyü'ne vardık. 1917'nin Ekim ayından 1918'in Nisan ayına kadar Van'da kaldık.

Amcam halamın yanında olduğumu duymuştu. Gelip beni Van'a götürdü ve okula orda devam ettim. 1918 yılının Nisan ayına kadar okula gittim. Sonra Türk yeniden saldırdı; şehri dört taraftan kuşattı; halkın büyük bir kısmını katletti. Beni de öksüz olarak bir arabaya koyup götürdüler. Yolda halamın ailesinin gelmesini bekledim; ama halam ve kocası Arabistan'a gitmişlerdi; amcam ise Türkler tarafından öldürülmüştü.

İkinci göç sırasında yolculuk daha da zordu. Canik Köyü'nü geçtik. Berkri Nehri'nin akıntısı halamın küçük çocuğunu alıp götürdü. Yıllar sonra halamın oğlu Vatan'a dönüş yapmış, Ermenistan'a gelmişti. O, kız kardeşini suya attıklarını anlattı. Ayakkabılarım arabanın içinde kayboldu. Ben ayağımda çoraplarla kaldım. Hava henüz soğuk ve karlıydı. Dayım beni göç yolunda buldu. O Rus ordusunda görev yapıyordu; üşümeyeyim diye bana kürkünü verdi. Beni komutanının yanına götürüp ona: "Bu kız kardeşim sahipsiz kalmıştır. Ne yapayım?" dedi.

- Akşam yanına al, sabah yaralıların arabasına bindiririz; onlarla gider, diye cevap verdi komutan.

Dayım bana kuru ekmek ve şeker verdi. Komutan ailesiyle odasında uyudu; beni koridorda bıraktılar. Korkuyordum; ama sabah beni arabaya bindirdiler ve hareket ettik. Kormus'ta bir gece kaldık. Geceyi açık bir alanda geçirdik. Ben başımı taşa dayayıp uyudum. Sabah uyandım ki, hepsi gitmiş. Ağlamaya başladım. Dört yanımda tek bir insan yoktu. Aniden bir at kişnemesi duydum. Yüz adım ötede bir aile olduğunu gördüm. Koşarak gittim ve onlara: "Ebeveynim yok, amcamı öldürdüler. Ben geceleyin sahipsiz ortalıkta kaldım" dedim.

Adam bana şöyle cevap verdi:

- Korkma, ben seni arabayla götürür diğerlerine yetiştiririm. O adam muhacirlere yetişmemi sağladı.

Savukhlu'yu ve Eski Beyazıt'ı geçtik. Iğdır'da öksüzleri topladılar. Benim gibi çok öksüz vardı. Gittim adımı listeye eklediler; saçlarımı kestiler, yıkadılar ve sıcak yemek verdiler. On gündür sıcak yemek yememiştim. Iğdır'da Andranik Paşa'yı başında koyun postundan yapılmış kalpağıyla gördüm. Öğretmenlerimiz bizi arabalara bindirip Markara'ya götürdüler. Gece uyuduk; sabah yolumuza devam ettik.

Yaz mevsimiydi. 1918 yılında Yerevan'a vardık. Lojman gibi bir yerde bizi iki gün tuttular. Beni ve başka bir kızı yetimhaneye götürdüler. Orda Alman yetimhanesindeki bizim öksüz kızları görüp çok sevindik. Ben o yetimhanede kaldım. Orda tifüse yakalandım. Beni hastaneye yatırdılar; ölümden kıl payı kurtuldum. Sonra yeniden yetimhaneye geri götürdüler. Amerikalılar 10.000 Ermeni öksüzünü toplayıp Kars'a götürdü. Orda isimlerimizi bir listeye kaydettiler. Amerika'ya götürmek için bizleri tıbbi muayeneden geçirdiler; ama Türkler saldırıya geçti. Bu defa Türkler Kars'a saldırdı. Türk her defasında Oltu'dan, Sarıkamış'tan, top ateşi açıyordu. Bunları geceleri duyuyorduk. O sesler yavaş yavaş bize yaklaştı. Bir gün de Türklerin Kars'a girdiğini duyduk. Türkler içeri girmek için yetimhanemizin camlarını süngüleriyle kırıyorlardı. Yaşça büyük öksüz kızlar Türkler kendilerini kaçırmasın diye yüzlerine çamur sürmeye başladılar. Amerikalı müdiremiz Amerikan bayrağı astı; tuz ve ekmekle Türkleri karşılayıp onlara

oranın bir yetimhane olduğunu bildirdi. Bitişiğimizde kışlalar vardı. Orda Ermeni kadınlar bulunuyordu. Türkler oraya girip hepsini anadan doğma soydular; sonra da onların çıplak cesetlerini yere serdiler. Biz sekiz gün yetimhanede hapis kaldık. Sonra Amerikalılar erzağımızı kamyonlara yükleyip bizi Aleksandrapol'a naklettiler.

1920 yılında Türk Aleksandrapol'a girdi. Aleksandrapol'da Bolşevik iktidarı kurulmuştu. Türkler göç edip geri çekildiler. Biz Kazaç kışlalarında yaşadık. Okulda el işi, biçki dikiş öğrendik. 1929 yılına kadar orda kaldım. Zaten ben İngilizce de biliyor, hatta daktiloyla yazı yazıyordum. Ben kendilerine veda ederken Amerikalı Miss Mary, Miss Maca, Miss Hill ve Miss Keeper beni öptüler.

Yirmi beş yaşından sonra öksüz kızlar tekstil fabrikasına çalışmaya ya da öğrenimlerine devam etmeye gidiyorlardı. Erkekler ayrı, kızlar ayrı kalıyordu. Her taraftan gelip poligonda gelin adayı seçiyorlardı. Kızların dış görünümüne ve davranışlarına dikkat ediyorlardı. Gidip Amerikalı müdireye haber veriyorlardı; o ise hediyeler verip gelin adayını tantanayla yolcu ediyordu.

Sonra pedagoji teknik okulunu bitirdim. Ğukasyan bölgesine çalışmaya gittim. Orda Artikli bir gençle evlendim. Üç çocuğumuz oldu. 1933'te Yerevan'a taşındık. Kocam üniversite mezunuydu; Matenadaran'da çalışmaya başladı. Ben de orda bibliyograftım; listeleri daktiloyla yazıyordum.

İkinci Dünya Savaşı başladığında, halk dükkânlarda ne kadar erzak varsa evine doldurdu. Kocam gönüllü olarak orduya yazıldı; sivil yönetici olarak çalıştı. Sonra, onu Kerç'e gönderdiler ve adı kayıp askerler listesine girdi.

Şimdi çocuklarım ve torunlarımla mutluyum. Seksen yaşımdayım. Gençlerimize sağlık, üzün ömür ve rüyalarının gerçekleşmesini diliyorum. Masum ölülerimizin hatırası sonsuza dek yaşasın; onların kemikleri huzur içinde kalsın. Kürtlerden ve Türklerden intikam almayı isterdim. Zira onlar benim ebeveynimi öldürdüler ve ben öksüz kaldım. Hayatım boyunca ebeveynimin özlemini duydum.

45 (45).
KACBERUHİ AVETİSİ ŞAHİNYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, VAN)

Memleketimiz Van çok güzeldi. Biz Çağlıpoğan'da yaşıyorduk. O çok güzel bir sokaktı; sokağın suyu her iki taraftan çağıldayarak akar ve bir havuzun içine dolardı.

Avluda ayrı ayrı yaşayan dört amcam vardı. Bir sürü hayvanımız vardı. Babam marangoz ve silahçıydı.

Ailemiz 12 kişiden oluşuyordu. Annem terziydi; iki kızı vardı. Ben Van'ı terk edene kadar bütün çocukluğumu hayaller kurarak geçirdim

Babam Avetis akıllı bir adamdı. Türklerin geldiğini duyar duymaz bizi topladı ve katliamdan önce şehri terk ettik. Babam silahlıydı. Annemi ata bindirdi; beni ve kız kardeşimi de heybenin içine yerleştirdi. Yallah! Yola düştük. Amcamın ailesi ve büyükannem de bizle birlikteydiler.

Yolda Türk toplarının sesini duymaya başlamıştık. Kayaların dibine saklanıyorduk. Ben korkudan ağlıyordum. Amcam beni bulup bana yemeğimi yedirdi. Muhacirler arkamızdan geliyorlardı. Taşların arasında insanlar uzanmıştı. Ben onları canlı sanıyordum. Meğer onlar öldürülmüşmüş, ama gömen yokmuş. Top gürlemeleri bize ulaşıyordu. Papaz bile yere düşüp ölmüş, ufak tefek eşyalarını da taşın dibinde bırakmıştı. Annem onun giysilerini aldı; götürüp Yerevan Poğos-Petros Kilisesi'ne teslim etti. Dayım yolda öldü.

Bize İngilizler ve Amerikalılar yardım ettiler. İyi yemek verdiler, giydirdiler, temizlediler ve eğitim verdiler.

Sonra Türkler Yerevan'a saldırdı: Babam 25 kişi topladı; onları silahlandırıp Türklere saldırdı. O bir takım komutanıydı; Sardarapat muharebesine katılmıştı. Eve gelir gelmez Türklere karşı savaşa katılması için yeniden çağırıyorlardı.

1932'de, sonra da 1937'de babamı milliyetçi olarak hapsettiler. O bütün fişeklerini ve tüfeğini toprağa gömmüştü. Zavallı babamı yakalayıp Taşkent'e gönderdiler; orda da vefat etti. Bize: "açlıktan öldü" dediler.

46 (46).

SİLVA HOVHANNESİ BÜZANDYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1908, VAN)

Ailemiz Van'ın kültürlü ailelerindendi. Fransızlar Van'a kendi dillerini yaymaya gelmişlerdi. Dedem, çalışmaları için evimizdeki bir odayı onlara tahsis etmişti. O okula Büzandyanlar'ın okulu adı verilmişti.

Bizim çok büyük ve devamlı yurt dışında basılmış kitaplarla zenginleşen bir kütüphanemiz vardı. Evimizde Khırimyan Hayrik'e de bir oda ayrılmıştı; gezilerinden döndüğünde gelip o odada istirahat ediyordu.

Babam çok yetenekli bir adamdı; sık sık parti toplantılarına katılmış ve serbestçe konuşmalar yapmıştı; birçok insan ona: "Hovhan senin altın bir ağzın var" diyordu.

Van'da uzun bir süreden beri karışıklıklar yaşanıyordu. Türkler Van ve çevresindeki Ermenilere saldırdılar.

Günün birinde göç etmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Türkler sivil halka saldırdılar. Vanlılar mecburen yayan göç ettiler. O sırada ebeveynim beni kaybetti. Rus askerler beni yanlarına alıp sakladılar. Vaftiz babam aniden beni görüp tanıdı ve atının heybesine yerleştirip yoluna devam etti.

Türkler ablam Sirvard'ı kaçırdı. O çok güzel ve yetenekli bir kızdı. Şant'ın "Eski Tanrılar"ında Seda rolünü oynamıştı.

Türkler rastladıkları herkesi katlediyorlardı. İnsanların ellerini, ayaklarını kesiyor, alınlarına çivi çakıyor, gözlerini oyuyorlardı. Çocukları ebeveynlerinin önünde, ebeveynleri de çocuklarının önünde kesiyor ve bütün bunları seyredip haz duyuyorlardı. Onların amacı, son bireyine kadar Ermenileri kesmekti ve buna 1.5 milyon Ermeni kurban gitti.

Biz Iğdır'a tamamen çıplak bir halde vardık; zira bizi soymuşlardı. Aç ve susuzduk. Sonra Aras nehrinin öbür yakasına geçtik. Yakınlarımdan birçoğu yaşlıydı, yürüyemediği için Van'da kaldı ve katledildi. Tifüs salgını da bizden çok kurban aldı. Açlık, hastalık, korkunç bir durum…

Ama bütün bunlara kahramanca tahammül edip direndik.

47 (47).
SARGİS BARDALYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, VAN, VOSPİTAK KÖYÜ)

Köyümüz Van'a 6 kilometre mesafedeydi. Köyü terk edip göç yolunu tuttuğumuzu hatırlıyorum; Van halkı daha önce göç etmişti. Van'a vardığımızda Vanlılara katıldık. Büyükannem ve büyükbabam bizim köyde kaldılar; mülklerinden ayrılamadılar.

Gece Kürtler gelip bize saldırıyorlardı; bizimkiler ise karşı koyuyordu. Aç, susuz yürüyorduk. Önce hayvanlar katledildi; yüklerimiz yağmalandı. Biz çok güçlü akıntısı olan Bandimahi Irmağı'nın yakınına vardık. Halk karşıya geçmek için ırmağa giriyordu; ama ırmak birçoğunu sürükleyip götürdü.

1915'te Eçmiatsin'e vardık; ama orda açlık hüküm sürüyordu. Çar Nikola'nın ordusu Van'a döndü; biz de onunla birlikte Van'a gittik. İki yıl Van'da iyi bir yaşam sürdük. Çar Nikola tahttan indirilince, bizim hayatımızda her şey kötüye gitti. Yeniden göç yolunu tuttuk. Yayan gidiyorduk. Zaten çok da yorulmuştuk. Ben ve ablam küçüktük. Annem bizi uyuttu. Uyandığımızda muhacirlerin gitmiş olduklarını gördük. Biz geride kalanlar az değildik; çoktuk, ama bize yol gösteren yoktu. Kadının biri: "Ben yolu biliyorum" dedi. O bizi aldı, İran sınırına götürdü. Orda bizi görünce sevindiler; başladılar soymaya. Elbiselerimizin düğmelerini çözüp bizi çırılçıplak soyuyorlar, bize tükürüyorlardı. Silahımız yoktu. Bizi Süryani esirlerin yanına götürdüler; onların arasına karıştık. Onlar yemek yiyor; biz ise bakıyorduk; açtık. Orda bir ay kaldık. Tarlaya gidip yonca ve mantar toplayıp yiyorduk. Türkler Süryanileri kılıçtan geçirdiler.

Dışarı çıkmaya hakkımız yoktu; bulunduğumuz yeri pisletiyorduk. Türk paşalar gelip kızları, kadınları kaçırıyor, sonra da ölmüş olarak geri getiriyorlardı. Annem orda doğurdu. Kundağı pencerenin yanına koydular. Sabah uyandık ki, annem kan kaybından ölmüş. Annemi sürükleyerek gömmeye götürdüler. Bir kadın bana ve ablama sahip çıktı.

Aradan zaman geçti; Andranik Paşa orda Ermeni esirler bulunduğunu duymuş, gelip Dilman şehrini kuşatmıştı. Şehirdeki halk Andranik Paşa'nın geldiğini duyunca dükkânlarını açık bırakıp, ne kadar altın, gümüş ve ipek varsa ortaya döküp kaçtı.

Andranik Paşa ordaki Türk ve İranlılara: "Siz Ermeni esirleri bana teslim edin; ben de sizin milletinizden esirleri size vereyim" demişti.

Bizi yola çıkardılar. Ama aramızdan bazıları açlıktan kırılmıştı bile. On asker at sırtında, biz ise yayan ilerliyorduk. Geri kalanlara vuruyorlardı. Bizi öldürmeye hakları yoktu, çünkü Andranik'e teslim edeceklerdi. Karanlık bastı; bizi bir ahıra doldurdular; orda birbirimize yapışıp kaldık.

Sabah, bir yonca tarlasına yaklaşıp yonca yemeye başladık. Muhacirler bizi görüp geldiler; götürüp bize yemek yedirdiler; ama yemek boğazımızdan geçmiyordu. Orda iki gün kaldık; babam bizi orda buldu; beni sırtına aldı; ablam da yürüdü. Birlikte Andranik'in ele geçirdiği Dilman Şehri'ne gittik. Aç olan halkımız, açık bırakılan dükkânlara girip ordan alabildiğimiz kadarını almamıza izin verdi. Artık ne istersen aldık, ipek, altın, gümüş; teyzem bir torba dolusu badem getirdi; çok sevindik. Ancak, o yağma bize çok pahallıya patladı. Kürtler Dilman Şehri'ni yağmaladığımızı duymuşlardı; gece iki dağ arasında üstümüze saldırıp, başladılar bizi soymaya ve öldürmeye. Kendimizi savunmamız için silahımız yoktu. Her şeyimizi yağmaladılar.

Bir ingiliz kolonisine ulaştık. Koruyucumuz Levon, daha sonra birliğiyle Nahri Omar'a gitmek üzere birliğiyle istirahat etmeye geldi. Beyazlar giyinmiş iki İngiliz atlı gelip: "Sizin Levon nerede?" diye sordu.

Saf bir adam: "İşte şurda" diyerek Levon'u gösterdi.

Onlar Levon'u, bizim cesur, vatansever Levon'umuzu vurdular. Meğer onlar İngiliz giysileri giymiş Türklermiş.

Kervanımız Mezopotamya'ya doğru hareket etti. Karşımıza kara derili, kısa pantolonlu, silahlı askerler çıktı. Bunlar İngiliz askerleriydi; ama siyahiydiler. Yüzleri siyahlıktan parlıyordu. Bizi Nahri Omar'daki çadır-kente götürdüler. Orda, İngilizler bize iyi baktılar. Çadırlara onbaşılar tayin ettiler; disiplini sağladılar, bizi çalıştırmaya götürdüler: Aramızda hastalık baş gösterince doktorlar getirip, bizi tedavi ettirdiler. Biz Ermeni yetimlerle birlikte yetimhanede Kürt yetimler de vardı. Ben ve ablam yetimhanede beraberdik. Biz 500 erkek ve kız yetimdik; orda hiçbir tatsız olay yaşanmıyordu. Babam Nahri Omar'da vefat etti; bir tek halam kaldı; o da Arcaklı Khaçik Voskanyan'la evlendi. O, çadırlarda onbaşı görevini üstlenmişti. O bize baktı; ama bize üvey evlat gözüyle bakıyordu.

Bay Harutyun adında biri hakkımızda anlatılanları duymuştu; geldi ve bize sahip çıktı. Hindistan'a gitti ve Ermeni zengnlerden maddi yardımda bulunmalarını rica etti. Zenginler para verdiler. Bay Harutyun sevindi; hatta, Şahmuradyan'ın ve Komitas'ın plaklarını dinleyip kendimizi geliştirelim diye, yanında bir de gramofon getirdi.

Çölün ortasındaydık. Kilikyalıların savaşta olduklarını duyduk ve biz de gidip onlara yardım etmek istedik. İngilizlere başvurduk. Onlar bize eğitim verdiler. Türkler o zaman çoktan yenilgiye uğramışlardı; ama Fransa Cunhurbaşkanı Clémenceau Fransız Ordusu'na çekilme emri verdi. Bütün o planlar suya düştü.

Fırat sakin ve genişti. Türkler bizi takip ediyorlardı. Onlar Tigris'i [Dicle] geçip biz Ermenileri katletmek için Araplarla anlaşmışlardı. Ağaçların arasından bize doğru kurşunlar geliyordu.

Biz bunu İngiizlere anlattık. Onlar da: "Bir ordu kurun" dediler. İngilizler onları kuşatıp uçaklarla bombaladılar.

İki gemi getirdiler; bunlar çarklı gemilerdi. Gemilere bindik. Kızıldeniz'e girdik, Süveyş Kanalı'ndan geçtik, sonra da Kudüs'e gittik. Bay Harutyun bize veda etti. Kendisine bir halı hediye ettik. O da bize: "Ben canlı bir hatıra istiyorum" dedi ve bir öksüz kızı kendine eş olarak seçti. O gece düğün yaptık, sevindik.

Kudüs Patriği Yeğişe biz öksüzleri çok iyi karşıladı. Ne insandı! Tanrı gibiydi; çok vicdan sahibi bir insandı. Orda Aziz Hakob Manastırı'nın içinde bir müze vardı. Aziz Harutyun Kilisesi yuvarlak, çok katlıydı; metal kapıları vardı. Her milletin kendine özgü bir yeri vardı. Merkezde ise küçük bir kilise bulunuyordu; bu mermerden yapılmış olan, İsa'nın mezarıydı. Oraya kadar diz üstünde gitmen gerekirdi. Paskalya sabahı kapı açılır, halk içeri hücum ederdi. Her yıl o küçük kiliseden yanan bir mumu dışarı atarlardı; her milletten bir kişi onu alıp Patriği'ne götürmek için ayakta beklerdi. Her yıl Ermeniler galip geliyorlardı. Yere halı sermişlerdi. Patriğin başının üstünde de bir şemsiye tutuyorlardı. Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin orkestrası çalıyordu. Etyopya kralı da ordaydı ve kral şöyle konuştu: "Bu bandoyu sarayımda çalması için beş yıllığına götüreyim."

1924'te Sovyet Ermenistanı çoktandır kurulmuştu. Müdürümüz: "Büyük oğlanları (yetimleri) Ermenistan'a gönderelim. Kim Ermenistan'a gitmek ister?" Benim ablam vardı, gitmek istemedim. Yaklaşık 100 kişiyi Ermenistan'a gönderdiler. Öksüzleri Ermenistan'a götürenin de geri gelmesine izin vermediler. Beni ve orta yaşlı çocukları Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin yardımlarının ayakta tuttuğu Kelekyan Yetimhanesi'ne gönderdiler. Müdürümüz Yeğişe Vardanyan bize veda etti. En sonunda dedi ki: "Çocuklar, bunca sene ben sizi yetiştirdim…", ondan sonra konuşmasına devam edemedi, hüzünlendi. Amerika'ya gitti.

Bizi Beyrut'a, Kelekyan Yetimhanesi'ne götürdüler. Çocukları bir zanaat öğrensinler diye ustaların yanına yerleştiriyorlardı. Ben mobilya imal etmeyi öğrendim. Araplar çok iyi bir millettir; onlar bizi çok iyi karşılayıp bize yer verdiler. 1930'da ablamı bırakıp Fransa'ya gittim. İnşaat işlerinde çalışmaya gittim. Sonra üzüm bağlarında çalıştım. Orda 17 sene kaldım. 1947 yılında Ermenistan'a geldim. Mobilya fabrikasına girip çalıştım. Evlendim; beş çocuk babası oldum.

48 (48).

VARAZDAT MARTİROSİ HARUTYUNYAN'IN[1] TANIKLIĞI
(D. 1909, VAN)

Van Şehri'nin Aygestan Mahallesi'nde Çağlıpoğan'da doğdum. Annem bana şöyle derdi: "her sonbaharda birini yuvarlıyorduk", yani çocukları oluyormuş. Annemin ve babamın dördü erkek, üçü kız yedi çocuğu vardı.

Biz Çağlıpoğan'da ataerkil düzenin egemen olduğu bir evde yaşıyorduk. Sokak tarafında Zatik ninem yaşıyordu; o evini terk etmek istemedi ve şehit oldu. Bir tarafta amcalarım, diğer tarafta ise dayılarım yaşıyorlardı. Ama asıl hatırlanmaya değer olan bahçelerimizdi. Amcam Ter Artinents Harutyun çiçek yetiştiriyordu. Kimin evinde mutluluk veren bir olay cereyan etse, gelip ona çiçek götürürlerdi.

Babam İstanbul'a gurbete gitmiş, terzilik öğrenmiş ve Van'a dönmüştü. Biz huzur içinde, mutlu ve yaratıcı bir yaşam sürüyorduk.

1915 yılında Van'da cereyan eden olayları hatırlıyorum. 7 Nisan'da Ermeni İsyanı başladı; bu isyan 4 Mayıs'ta zaferle sonuçlandı. Türkler çok vahşiydi. Tanınmış birçok Ermeni aydınını önceden hapsetmişlerdi. Bunların arasında Arşavir Solakhyan ve arkadaşları da vardı. Türkler onların hepsini öldürmüştü. Silah sesleri çoğunlukla Kağakamec'den ve Aygestan'dan geliyordu. Bizimkiler sınırlı sayıda fişekle binlerce düzenli Türk askerine karşı dövüşüyorlardı. Türkler Rus ordularının geldiğini duyup kaçtılar.

Rus ordularının güttüğü siyaset gereği mecburen geri çekildik. Annemin ve ablamın ekmek pişirdiklerini hatırlıyorum. Annem eşyalarımızı yerleştireceğimiz heybeleri hazırlıyordu.

Khaçpoğan Sokağı'ndan çıktık. Varımızı yoğumuzu bir ineğin sırtına yüklemiştik. O inek kendisi için alışılmadık o yükü sırtından atıp kaçtı. Mecburen eşyalarımızı sırtladık ve Van'ı terk edip Berkri'ye doğru gittik.

Bandimahi Köprüsü'nden geçerken Vanlılar çok kayıp verdiler. Köprü dardı, bu o kadar acı bir durumdu ki; birçok insan çocuklarını nehre atmak zorunda kalıyordu.

En şiddetli çarpışmalara biz Berkri yakınlarında şahit olduk. Rus birlikleri çocukları Rus arabalarına bindirmişlerdi; o zaman Ermenileri katletmek için kiralanan Kürtler ise bize saldırdılar. Arabalar devriliyor, çocuklar suya düşüyordu ve bize eşlik eden Rus askerleri vadinin girişini açmak için Kürtleri vadinin giriş noktasına kadar sürdüler. Onlar Kürtleri sürüp, vadinin girişini açtılar ve geri döndüler. Beni bir arabanın içine oturtmuşlardı. Yolda, Iğdır'da konakladık. Bazıları: "açız, ekmek isteriz" diye şikâyet ettiler.

Aras Nehri'ni geçtik. Göçmenler Eçmiatsin'in duvarlarının dibine dolmuştu ve tifüs salgınından dolayı günde yüzlerce insan ölüyordu. Durum çok vahimdi. Evler bile hastaneye dönüştürülmüştü.

[1] Emektar mühendis. birçok kıymetli eserin yazarı, EC UBA akademisyeni, "Vaspurakan" Yurttaşlık Cemiyeti'nin onursal başkanı.

Ağabeyim Gurgen öldüğünde, ölüleri, gece vakti götürüp toplu mezarlara gömmek üzere, tahtaları üstüste dizer gibi birbirlerinin üzerine dizdiklerini gördüm.

Babam bizim de öleceğimizi görünce bizi toplayıp Tiflis'e götürdü. Amcamlar, Ter-Harutyunyanlar kendi aileleriye birlikte ordaydılar; onlar 1896 olaylarından sonra göç etmişlerdi. Ben, annem, babam, Araksi'nin babası olan ağabeyim Artsrun Harutyunyan birlikteydik. Bizi Aramyan Hastanesi'ne yerleştirdiler. Babam orda Tifüs'ten öldü.

Kendimizi yetimhanede bulduk. Ben, ablam ve ağabeyim, müdürlüğünü Hovhannes Tumanyan'ın yaptığı, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin yetimhanesi'nde büyüdük; o üç çocuğu kendine evlat edinmişti: geleceğin şairi Vağarşak Norents, yazar Norayr Dabağyan ve Mihran Tütüncüyan. Yetimhane Tiflis'in Tsiranavor Manastırı'nın avlusundaydı. İnanç ziyaretçileri kurban kesiyorlardı ve biz bu sayede besleniyorduk; ama sonra durum zorlaştı.

Ermenice hocamız Tserun Torgomyan "Hambavaber" dergisini yayımlıyordu; derginin Mart 1916 sayısında yetimhanemizdeki çocukların tam listesi yayımlanmıştı. Ben orda 204 numaralı yetim olarak gözüküyorum; yedi yaşındayım, ağabeyim dokuz, ablam on bir yaşında. Hangi gün doğduğum belli değildi; ben doğum tarihimi 29 Kasım olarak yazdım; bu Ermeni Halkının yeniden doğduğu gündü.

Yetimhanedeki durum çok kötüleşti. Ben ve ağabeyim Artsrun yarı aç halde yetimhaneden kaçtık; yakınlarımızın yanına geldik. Amcam bize: "Çocuklar kime güvenip de geldiniz?" dedi.

Türkler bizi kesmediler; ama göçten sonra 9 kişilik ailemizden sadece ben, annem ve ağabeyim hayatta kalabildik.

Ben sokaklarda ayakkabı boyadım; su sattım; sigara sattım. Gömleğim yoktu. Annem okula gitmem için şemsiye kumaşından bana bir gömlek dikti. Ama ayağımdaki pabuçların ikisi de aynı ayak içindi. Ben de: "Ben bu şekilde okula gitmem" dedim. Ağabeyim akşam kalkıp ayakkabılarımı düzeltti ve o ayakkabıları giydim.

Tiflis'te Tigran Nazaryan'ın yemekhanesi vardı; muhacirlere orda yemek veriyorlardı. Bahçesinde de ahşap bir tiyatro vardı ve muhacirlere orda sahnenin üstünde yerde uyuyacak yer veriyorlardı. Görünüşe göre, Felaket'ten kurtulan Vanlılar arasında Ermenistan'dan gidip Van'ı görme fırsatını elde edebilen tek talihli bendim.

Vaspurakan Yurttaşlar Derneği tarafından Van-Vaspurakan kafilesi oluşturuldu; 31 kişilik kafileden sadece ben Van'da doğmuştum. Van, Milat'tan önce 9. Yüzyılda kurulmuş olan Tuşpa Şehri'nin üzerine inşa edilmiştir.

Biz Van'da 4 gün kaldık. Van Kalesi'ne çıktık. Hüzünlü anlar yaşadık Van'da. Hiçbir kilise kalmamıştı. Van yeni bir şehre dönüşmüştü; orda 170.000 kişi yaşıyordu. Bizim zamanımızda Van nüfusu 35-40 bindi; bunların büyük bir kısmı ise Ermeniydi.

Felaket, şimdi tarihi anıtlarımızın yok edilmesi şeklinde devam ediyor.

49 (49).

ARTSVİK GALUST TERZİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1910, VAN)

Evimiz Van'ın Khaçpoğan Sokağı'ndaydı; iki katlıydı ve gül fidanlarıyla çevriliydi. Huzurlu bir yaşam sürüyorduk. Khancıyanlar, Ararktsyanlar, Derdzakyanlar komşularımızdı.

Savaştan önce babam ordudan firar etmişti. Onu bulup hapse atmışlardı; o hapishaneden de firar etmişti ve Türkler onun izini sürüyorlardı; zira o Daşnak'tı. Hapishaneden kaçıp evin yakınlarına vardığında, tam duvardan atlayacakken bir Türk onu fark edip ateş etmişti; öyle ki, babam artık hayatta değildi.

Biz göç döneminde 8 kişiydik. Yolculuk çok zordu; herkes yorgun ve açtı. Yolda ölenleri bırakıp yolumuza devam ediyorduk; çünkü Türkler peşimizdeydiler. Rus ordusu bize sahip çıkıyordu. Bize kuru ekmek dağıttılar. Biz sahipsiz ortada kaldık. Öksüz çocukları topluyorlardı; beni ve ablam Armik'i de üstü kapalı bir kağnıya koyup önce Iğdır'a, sonra Anipemza'ya, son olarak da Yerevan'a götürdüler. Yetimhanemiz Nork'taki Aziz Astvatsatsin Kilisesi'ne yakındı; müdiresi Azniv Hanım'dı. O, Amercom'un yetimhanesiydi.

50 (50).

LUSİK SAHAK BALASANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1910, VAN)

Ben Van'ın Artamet Köyü'nde doğdum. Ailemiz 8 kişiden oluşuyordu: annem, babam, üç erkek ve üç kız kardeş.

15 Nisan 1915 günü Türkler köyümüze saldırıp ağabeyimi öldürdüler. Halkı soyup gittiler. Büyükannem anneme, henüz sağken çocuklarını alıp kaçmasını söyledi. Ağabeyimi gömmeye bile vakitleri olmadı. Köyün bütün erkekleri öldürüldü; kalanlar ise köyün mezarlıklarının içinden geçerek dağa kaçtılar. İki ablam, iki ağabeyim ve annem dağa doğru gittiler; ben ise onları kaybedip Van Gölü'nün kıyısından, halkın yarısının sığındığı Amerikalıların yazlıklarına doğru gittim. Ben orda 3 gün kaldım; Türkler yeniden saldırdı. Biz yeniden köye döndük; komşumuz olan Türk kadın beni görünce tanıdı; evine götürdü; bizimkilerin nerde olduğunu bildiğini söyledi. Beni annemin yanına götürdü.

Ertesi gün Türkler gelip bizim Van'a gitmemiz gerektiğini, orda bize kalacak yer tedarik edeceklerini belirttiler. Bizi yola çıkarana kadar binalarından birinin içinde bulunan asker odalarına yerleştirdiler. Ertesi sabah erkenden bizi dışarı çıkarıp sıralar oluşturdular ve kendi birliklerinin yakınından geçen, Van yolunu gösterdiler. Biz bir yolunu bulup Van'a vardık; orda bizi Van yöneticileri karşıladı ve evlere dağıttı.

Sonra Rus askerleri gelip bazı bölgeleri kurtardılar ve biz yeniden köye döndük.

Bir süre sonra babam askerden döndü; fakat evimizin harabeye çevrildiğini gördü ve bir kül yığını içinde annesinin ve ağabeyinin cesetlerini buldu.

Sonra, Rus askerleri bize yardım edemeyeceklerini, geri döneceklerini ve isteyenlerin kendileriyle birlikte yolculuk edebileceklerini söylediler. Babam yol azığını hazırlayana kadar, yani 2-3 günden ancak evimizi terk edebildik. O azığı öküzün sırtına yükledik ve hareket ettik. Su kenarlarında dinleniyorduk. Yolda babam hastalanıp vefat etti. Onu hastane gibi bir yere götürdüler; orda öldü. İki kız, bir erkek kardeş kaldık ve başladık yürümeye. Erkek kardeşlerimizden biri kaybolmuştu ve onu bulamıyorduk; Arşaluys ablam ise evlenmiş ve kocasıyla birlikte kaçmıştı. Öyle ki, onları kaybetmiştik.

Iğdır Gölü yakınında benden iki yaş büyük ablam Sirun vefat etti. Ondan sonra Iğdır Köyü'ne indik; oranın yöneticileri bir yolunu bulup bizi oraya yerleştirdiler. Beni, annemi ve ağabeyimi Bılur Köyü'ne gönderdiler. Mevsim yazdı; açık havada uyuyorduk; kışın ise ateşin yanında. Türkler Iğdır'a saldırdıklarında biz Eçmiatsin'e geldik. Manastır'ın avlusunda kaldık. Daha sonra Amerikalılar gelip yetimhaneler açtılar. Orda yemekhane de vardı. Küçük atölyeler kurdular; biz o atölyelerde pamuk eğirip iplik hazırlıyor ve o çalışma karşılığında yiyecek alıyorduk. Sonra annem vefat etti. Biz yalnız kaldık. Ağabeyim kördü; birbirimizden ayrılmak istemiyorduk; ama beni, bir kız yetimhanesinin açılmış olduğu Leninakan'a götürdüler. Amerikalılar güzel sağlıklı kızları ayırıp Amerika'ya götürüyorlardı. Sonra Arusyak ablamı buldum; onun kocası evraklarımı hazırlayıp beni Yerevan'a götürdü. Ama ben körleşmiş olan ağabeyimi bir daha hiç görmedim.

51 (51).
VARDGES MELİKİ ALEKSANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, VAN)

Sülalemizde yaklaşık 40 kişi vardı. Amcalarım ve bir halam vardı. Hepsini katlettiler; hepsini yok ettiler.

Dedemin 6 erkek bir kız çocuğu olmuştu. Kendileri de varlıklıymış. Van'ın merkezinde iki katlı bir binaları varmış. Türkler babamı ve amcalarımı Van'da öldürmüşler. Ailemizin bütün erkeklerini Türkler katletmiş. Annem beni ve iki ablamı sırtında buraya getirmiş. Göçün üçüncü günü artık takatsız olduğundan iki ablamı taşıyamamış; onlar da yürüyememişler. Annem onları yolda terk etmiş ve beni sırtında getirmiş. Yolda açlık, hastalıklar sıkıntı yaratmış. Tanıdıklar anneme Orgov'a kadar yardımcı olmuşlar. Ama annem de aniden ortadan kayboldu ve ben yapayalnız kaldım. Üçüncü gün annem beni buldu. Komşular ölmeyeyim diye beni yanlarında saklamışlardı. Açlık, hastalık hüküm sürüyordu. Diğer yandan Kürtler de bizi soyuyorlardı; altın arıyorlardı. "Yok" diyeni öldürüyorlardı. Öyle ki, göç yolunda birçok insan yok oldu. Kağnı yoktu. Kadınlar ve biz küçük çocuklar toz duman içinde kaybolarak,

Türklerin ve Kürtlerin saldırılarından kaçınarak yayan yolculuk ediyorduk. Biz aslında gece yol alıyorduk. Bunun iki nedeni vardı: birincisi düşman bizi görüp üstümüze saldırmasın, ikincisi ise sıcak bizi öldürmesin diye. Düşman, büyükleri de küçükleri de acımasızca katlediyordu. Ailemizin yaşça büyük erkeklerini zaten Van'da katletmişlerdi.

Iğdır'dan geçtik. Artık aramızda erkek kalmamıştı. Sadece kadınlar ve çocuklar vardı. Aras Nehri'nin öteki yakasına geçtik. Vağarşapat'a ulaştık. Orda açlık ve sıcak hüküm sürüyordu; su yoktu. Katliam yeniden başladı. Yüzbinler ölü ya da can çekişir halde yerlere serilmişti. Annem beni yeniden kaybetmişti; çünkü ben tifüse yakalanmıştım.

Beni de başkalarıyla birlikte, kimsesiz bir çocuk olarak Beyazıt Amerikan Yetimhanesi'ne gönderdiler. Yetimhanede günde bir ceviz verdikleri oluyordu. Sonra bizi Gümrü Yetimhanesi'ne naklettiler. Yaklaşık 40 bin yetim vardı. Bizi boyumuza göre eski askeri kışlalara yerleştirdiler. Ben küçükler kısmındaydım. Orda da ölüm kol geziyordu; zira bina ısıtılmıyordu; yiyecekler kötüydü. Amerikalılar bazen çok sert cezalar uyguluyor; yemek yemekten men ediyorlardı. Hepimiz yemek yerken, cezalı olan köşede oturup bize bakıyordu. Biz de soğuk fasulye yiyorduk. Uyuz hastalığı, trahom yaygın hastalıklardı. Bütün vücudumuza kükürt sürüp güneşte durmaya zorluyorlardı Orda, öğretmenleri Ermeni olan bir okul da vardı. Sahak Hoca'yı çok seviyorduk; o Soğomon Tarontsi'nin babasıydı. Sandalye, masa yoktu. Öksüzler birbirinin sırtının üstünde kaligrafi çalışması yapıyordu. Ben ziraat kısmında okuyordum. Günün ilk yarısı derse ayrılmıştı; diğer yarısında ise pratik yapıyorduk; toprakla meşgul olmaya götürüyorlardı. 1928 yılında yetimhaneleri kapattılar.

1937'de çalışmaya başladım. Gerçekten de çok kötü alışkanlıklar vardı. Bir ziraat işçisi bir diğeri hakkında şikâyet dilekçesi yazıyor, o da cezalandırılıyordu. Savaş başlayıncaya kadar birçok insanı Kursk'a, parti yüksek okuluna gönderdiler. Ben Kursk'ta eğitimimi tamamlar tamamlamaz, bize savaşın başladığı ve Türklerin sınırdan saldırıya geçebileceği haberini verdiler. Ermenistan sınırı üzerindeki denetimlerimizi artırdık. Ordumuz saldırı anını bekliyordu. Türkiye'de doğmuş bütün Ermeniler hazırdı; ama Churchill kurnazlık yaptı…

Sık sık "Yüz bin Ermeni öksüz nerden ortaya çıktı?" diye düşünüyorum. Niçin Fransa, Almanya o kadar çok Ermeninin öldürülmesine izin verdi? Niçin o kadar çok öksüz çocuğun sahipsiz kalmasına izin verdi? General Safaryan, albaylar ve başka birçok büyük insan o öksüzlerin arasındaydı. Ben Vağarşapat'ta Komünist Partisi Bölge Komitesi ikinci sekreterliği yaptım, partinin sorumlu çalışanı oldum. Şimdi emekliyim. Bir oğlum ve bir kızım, dört de tornum var. Vaspurakan Yurttaşlık Derneği üyesiyim.

Ben Batı Ermenistan'dan geldim. Türk Ermenistan'a sahip olmak istedi ve Almanya, Fransa ve İngiltere'nin izniyle Batı Ermenistan Türklerin eline geçti.

Ermeniler istilacı olmamıştır. Hep onlar [Türkler] saldırmış, öldürmüş, boğmuş şehit etmiştir; onlar çalışmayan bir milletti ve Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda kullanıyordu.

52 (52).

AĞAVNİ BARSEĞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, VAN, ARALEZ KÖYÜ)

Ben 1911'de Van'ın Aralez Köyü'nde doğdum. Babamın adı Abraham Margaryan, kızlık soyadı Karapetyan olan annemin adı ise Katarine'ydi. Dört kız, iki erkek kardeştik. Evimiz, tarlamız, bahçemiz, hayvanlarımız vardı. Savaş sırasında Rus ordusu ilerlerken Van'a kendi yerimize gitmiş, onlar geri çekilirken de Van'a 230 kilometre mesafedeki Artaşat'a, yani Doğu Ermenistan'a kaçmıştık.

1917'de Ruslar "eve doğru" diyerek Ermenileri yalnız bırakıp geri çekildiklerinde kendi toplarını, tüfeklerini ve diğer silahlarını Ermenilere teslim etmeye razı oldular. Biz yola çıktık. Bir süre Ahtamar Adası'nın karşısındaki sahilde kaldık. Kayık olmadığından alışıldığı gibi Ahtamar Adası'na sığınamadık. Ordan İran'daki Ermeni köylerine geçtik; orda 6 ay kaldık, ta ki tepemizde bir uçak görene kadar. Birkaç kişi düşman sanıp uçağa ateş açmayı kararlaştırdı; ama üstünde İngiliz bayrağı olduğunu görünce silahlarını bıraktı, hareket etmedi. Sonradan duyduk ki, o uçak Arabistanlı Lawrence'a veya ekibine aitmiş. O günden sonra İngilizler bize Bağdat'a kadar eşlik ettiler. Yolda, bir vadinin içinden geçerken tepelerin bir tarafında silahlı Ermeniler, diğer tarafında ise Türkler vardı; Türkler bize ateş açtılar; kurşunun biri kardeşimin burnunun dibinden geçip onu bayılmasına neden oldu. Kardeşim öleceğini sanıp yola devam etmemiz için bize işaret etti. Bereket versin ki, az sonra kendine geldi ve birlikte yolumuza devam ettik.

Arabalarımızla yola çıktık; ama daha sonra, yol olmamasından dolayı arabaları terk edip Basra'ya kadar yolumuza hayvanlarımızla devam ettik. Bizi kampalara naklettiler. Meslek sahibi elli ailenin Bağdat'a götürülmesine karar verilmişti. Babam İstanbul'da bir süre ütücülük yaptığı için biz de o grubun içinde yer aldık.

Bağdat'ta çok zengin bir Ermeni kadın, çadırlarımızı kurmamız için bize geniş bir arazi tahsis etti. Geceleri yerli Araplar elimizde bulunan az sayıdaki eşyamızı da çalıyorlardı. Mecburen toprak evler inşa ettik; bu evler daha güvenliydi. Erkek kardeşlerim İngilizce biliyor ve yüksek ücretle İngiliz havacılık ve petrol işlerinde çalışıyorlardı. Bağdat'ın iklimi sıcaktı; birçok insan koleraya yakalandı ve sağlık hizmetleri olmamasından dolayı öldü.

1918'de bütün Ermeniler Ermenistan'a gitmeye karar verdi. Yola çıktık; önde silahlı insanlar, arkada ise yaşlı, kadın ve çocuklar vardı. Bir yerde, Türkler silahlı adamların geçişinden sonra yolu kapattı; mecburen geri döndük.

İki İngiliz gemisi Basra-Batum yoluyla halkın bir kısmını Ermenistan'a nakletti. Üçüncü bir gemi de bizi götürecekti; ama gelmedi. Dolayısıyla, Kanada veya İngiltere'ye gitmeyi kararlaştırdık. 1925'ten sonra tüccar olarak Fransa'ya geldik. Bağdat'tan taksiyle Şam'a gittik. Orda sekiz gün kaldıktan sonra taksiyle Beyrut'a geçtik. Ağabeyim, Bay Manukyan'ın müdürlüğünü yaptığı Varaga Manastırı'nda öğrenim görmüştü. Bay Manukyan o sıralarda Beyrut Kelekyan Yetimhanesi'nin müdürüydü ve bize:

“Yanınızda bir yetim kız götürerek hayatını kurtarın” dedi. Böylece ağabeyim Margar Margaryan Tigranakert’in yerlisi olan Arşaluys Degiçyan’la evlendi. Düğünü yapıp 1925’te Fransa’ya geldik.

1930’da Fransa’da, doğma büyüme Vanlı, tamamen öksüz kalmış, erkek kardeşi açlıktan vefat etmiş, kendisi de İngilizler tarafından Kudüs’e götürülüp din adamları yetiştiren bir yetimhaneye teslim edilmiş Serob Barseğyan’la evlendim. Serob orda, müstakbel Paris Dini Önderi Başpiskopos ve Katolikos 1. Vazgen’in temsilcisi Serobe Manukyan’la sınıf arkadaşı oldu. İki erkek çocuğumuz oldu: 1932’de Aram-Pol ve 1941’de Artaşes-Hanri doğdular.

53 (53).

ŞOĞİK HOVNAN MIKIRTİÇYAN’IN[1] TANIKLIĞI
(D. 1911, VAN, INTSAK KÖYÜ)

Ben 1911 yılında Van’ın Intsak Köyü’nde bir çiftçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldim. Mütevazı toprak evimizi hatırlıyorum. Büyük odamızda tandır vardı; annem Şuşanik onun etrafına şilteleri seriyordu; biz geceleri onların üstünde yatıyorduk.

Babamın adı Hovnan’dı. Onun Avetis, Serob, Tovmas isimli erkek kardeşleri vardı; onlar da kendi aileleriyle evimizin bitişiğinde yaşıyorlardı.

Dedemin adı Mıkırtiç’ti O köyümüzde sevilen ve otorite sahibi bir kişiydi. Çocukluk anılarıma çivi gibi saplanmış unutamadığım acı bir hatıra vardır. O da şudur: Türkler benim tatlı dedeciğimi evimizin önünde asarak öldürmüşlerdi. Ben bu yaşıma geldim; ama o korkunç manzarayı bugüne kadar unutamadım. Türkler babamın da dilini kestiler ve o oracıkta öldü.

O gecenin dehşet veren bir gece olduğunu hatırlıyorum. Türkler o gece evlere giriyor ve sivil Ermeni köylülerini katlediyorlardı. Evimizi terk edip diğer köylülerle birlikte göç yolunu tuttuğumuzda gece saat 12.30’u geçmişti. Türkler arkamızdan ateş ediyorlardı. Kurşun kime isabet ederse, o ölüyordu.

Beni bir mandanın sırtına oturtmuşlardı. Mandanın sırtından nehrin akıntısına düştüğümde, becerikli olan amcam hemen suya atlayıp beni kurtardı. Sonra beni arabaya bindirdiler; orda benim gibi küçük çocuklar vardı; bunlardan birkaçı hastaydı, birkaçı ise can çekişiyordu. Bu şekilde Iğdır’a vardık; ama birbirimizi çoktan kaybetmiştik ve koskoca sülalemizden benim tanıdığım sadece Vardan ve Levon kalmıştı. Onlar da beni Alekpol, yani Leninakan (şimdiki adıyla Gümrü) yetimhanesine götürdüler. Orda bize Amerikan Yetimhanesi’nde bakıyorlardı. Zaman kötüydü; açlık, salgın hastalıklar kol geziyordu. Diğer öksüzlerle birlikte yarı aç büyüdüm. Şiraz, Nayiri Zaryan, Khaçik Daştents, Samson Gasparyan ve başkaları da benimle birlikteydiler. Sonra kız yetimhanesini ayırdılar.

Ben yetimhanede göze çarpan bir çocuktum; şarkı söylüyor, dans ediyor ve herkesi meşgul ediyordum. Herkes bana: “Işıldayan Şoğik” diyordu.

[1] Ermenistan halk sanatçısı.

Yetimhanede on yıl kaldım. Bir gün yetimhanede, şehirde eğitim vermek amacıyla iyi sesi olanları seçmeye geldikleri haberi yayıldı. Kompozitör Nikoğayos Tigranyan ve tanınmış şarkıcı Tigran Nalbandyan Alekpol Yetimhanesi'nin müdür odasında sesimi dinlemek istediklerinde on üç-on dört yaşında bir kızdım. Ben heyecan içinde ve yaşlı gözlerle kaybettiğim ebeveynimi ve vatan topraklarını anımsayarak şarkımı söyledim.

- Kızın niye burdasın, diye bana sordu Tigran Nalbandyan.

- Benim kimsem yok; öksüzüm, diye hüzünlü bir sesle cevap verdim.

Onlar beni alıp Yerevan'a getirdiler. Khaçatur Abovyan'ın adını taşıyan okulda öğrenim gördüm. Okulu bitirdiğimde müzik eğitimime müzik okulunda, daha sonra da konservatuvarda devam ettim. Ama öğrenci olduğum dönemde de radyoda şarkı söylüyordum. O zaman, yani 1926'da, bizim Yerevan Radyosu daha yeni kurulmuştu ve programlar naklen yayımlanıyordu. Ama bu beni hiç korkutmuyordu ve ben ülkemizde Ermeni halk şarkılarını ve türkülerini ilk yorumlayan kişi oldum. Kemençeci Gurgen Mirzoyan'la evlendim; o Ermeni Filarmonik Orkestrası'nın halk enstrümanları topluluğunda sanat yönetmeniydi. Daha sonra artık o toplulukla birlikte şarkı söylemeye başladım. Benim söylediğim şarkılar çok kişiyi büyülemiştir; bu kişiler arasında her biri bana kendine özgü bir biçimde yardımcı olan Yeğişe Çarents, Ağasi Khancıyan, Avetik İsahakyan, Hraçya Acaryan da vardı. Farklı cumhuriyetlerde de konserler verdim; hatta Kremlin'de Stalin, Anastas Mikoyan ve diğer büyükler için de şarkı söyledim ve Ermeni şarkılarını yabancılara sundum. Bütün o kişiler büyülenmiş bir şekilde dinliyor, hatta gözyaşı döküyorlardı; zira şarkımda halkımın çektiği acılar ve eziyetler yankılanıyordu. 1956 yılında bana Ermenistan halk sanatçısı ünvanı verildi. Kocamın vefatından sonra benim yegâne teselli kaynağım olan sevgili kızım Janna'yla yaşıyorum

Türkler Ermeni Ulusu'nu katletmek, paramparça etmek, onun iradesini kırmak istediler; ama Ermeni şarkıları yeniden yankılandı, Ermeni eller yeniden inşa etti…

54 (54).

VARDUHİ MARGARİ POTİKYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1912, VAN)

Biz Van'da çok zengindik. Babamın 17 tane evi varmış. Rahmetli annem göç edeceğimizi haber alınca boynundaki kolyeyi, sahip olduğu altın ziynet eşyasını geri gelir ve buluruz düşüncesiyle ağacın dibinde, su kuyusunun yakınında toprağa gömmüş. Annem parmağında bir tek yüzük bırakmış. Göç sırasında ben 3 yaşındaydım. Ben göç ettiğimizin farkına varmadım. Yalnız rahmetli annemin elime bir kete koyduğunu, kapımızı açtıklarını ve dışarı çıktığımızı hatırlıyorum. Rahmetli annem: "Kapıları açık bırakın ki, Türkler geldiklerinde kırmasınlar" dedi. Aklınca biz geri gelecektik. Yolda, annem beni eşeğin üstüne oturttu. Halkla birlikte yol alıyorduk. Yolda kayboldum. Rus askerler ne kadar kaybolmuş çocuk

buldularsa bir arabanın içine doldurdular. Yolda ne gördük, biliyor musun?… Ah düşmanım öyle gün görmesin! Vuy! o gün olmayaydı! Biz Berkri Köprüsü'ne ulaşmıştık. Halk birden "Kaçın!" diye bağırdı. Karanlıkta Berkri Vadisi'nin dar olduğunu gördük. Kürtler, biz nehre ulaşmadan üstümüze saldırdı. Ermeniler kaçarken ayakları kayıyor, nehre düşüp boğuluyorlardı. Bazısı hayvanıyla birlikte geçmek istiyor, hayvan suya girince su sürükleyip götürüyordu. Çığlık atıyor, inliyor, ağlıyorlardı. Kürtler bize ateş ediyorlardı. Anneler çocuklarını unuttular…

Kahrolsun Berkri Nehri! O kadar çok insanın başını yedi ki…

Ruslar yakınlarını kaybetmiş bütün çocukları ıssız bir yere doldurmuşlardı. Ben Rusların yanında iki ay kaldım. Rahmetli annem gelip beni buldu…

Iğdır'a vardık. Annem elimden tutmuş beni dolaştırıyordu; ben ise açtım ve ağlıyordum. Iğdırlı bir kadın lavaş ekmek pişiriyordu. Rahmetli annem ona yaklaşıp: "Bir tane lavaş ekmek ver de bu çocuk yesin" dedi. Ama o vicdansız kadın vermedi. Rahmetli annem parmağındaki yegâne yüzüğü çıkarıp: "Al bu yüzüğü, bir tane lavaş ekmek ver" dedi. Kadın annemin yüzüğünü aldı ve anneme bir tane lavaş ekmek verdi. Ben yemeye başladım. Çok açtım. Çok küçüktüm; ama bu olayı çok iyi hatırlıyorum.

Eçmiatsin'e gittik; ormanlarda yatıyorduk. Ölen ölüyordu. Dayım ormanda öldü. İnsanlar bir yük arabası getirdiler; onu götürüp gömdüler. Tifüsten, koleradan hastalananların kimisi ölüyor, kimisi de hayatta kalıyordu...

Annem beni buldu; ama ağabeyimi ve ablamı bulamadı. Onlar da muhacirlerle, bizimkilerle yani halam ve amcamın aileleriyle birlikte Van'a geri dönmüşlerdi. Amcam ve damadı yeniden direnişe katılıp çatışmalarda hayatlarını kaybetmişler. Ablam ve ağabeyim Van'da kalmışlar. Kaçırmasınlar diye rahmetli ablamın yüzüne kurum sürüp tandırın içinde saklamışlar. Sonunda çaresiz kalarak onu yaşça büyük, babam yaşında biriyle evlendimişler. 1924'te onlar da soyulmuş, katledilmiş, yaralı ve hasta bir halde Ermenistan'a geldiler.

Zangu Köprüsü'nün üzerinde annemle otururken, birden bizimkilerin geldiklerini hatırlıyorum. Annem ablama sarılıp bayıldı. Eh! neler gördüm neler…

Amcamın ve damadının yanlarında olmadıklarını gördük. Bildiğim şu ki, çocuklarıyla beraber iki halam geldi, diğerlerine ne olduysa bilmiyorum…

Yerevan'da Kond'un altındaki Amerikan Yetimhanesi'nde kaldım. Orda uyuz hastalığına yakalandım. Annem gelip beni eve götürdü. Yerevan'daki Türkler evlerini bırakıp kaçtılar. Biz bir Türkün evine yerleşip orda yaşadık.

55 (55).
DERENİK AVETİS SAROYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, VAN)

Çocukluğum hakkında anlatacaklarımı ebeveynimden ve ağabeyimden duydum. Ben Van'ı hayal meyal hatırlıyorum. Ben o zaman topu topu iki buçuk yaşındaydım.

Göç korkunç bir trajediydi; zira yaşlısı da genci de eziyet çekiyordu. Özellikle Rus Ordusu, onun arkasından da Andranik geri çekildikleri için bize Van'ı terk edeceğimiz söylendi.

Kelimelerle tarif edilmesi imkânsız göç başladı. Yük arabası olanlar arabaya bindiler. Biz Van Kalesi'nin dibinde yaşıyorduk. Hiçbir şeyimiz yoktu. Hareket ettik. Berkri Nehri'nin yakınlarına ulaştık. Halk o kadar yorulmuştu ki, birçok insan çocuğunu nehre attı ki, hiç olmazsa kendi hayatını kurtarsın; zira arkadan Türk geliyordu, yanında Azraili de getirerek. Surmalu'ya ulaştık. Ürünün bol olduğu dönemdi. Iğdırlılar, biz dışarı çıkalım diye bahçelerine girip bahçelere su bıraktılar.

Ailemiz sekiz kişiden oluşuyordu. Büyükannem yolda vefat etti. Göç yolunda kız kardeşim doğdu; talihsiz bir dönem geçirdiğimiz için adını Talihsiz koyduk. Yolda teyzemi de kaybettik; tifüse yakalandı ve onu Iğdır'da gömdük.

Dehşet veren bir durumda olan Eçmiatsin'e vardık. Ama bize çok iyi davrandılar; gıda ve barınak temin ettiler. Her gün yük arabalarıyla cesetler götürüyorlar, Gayane Manastırı'nın avlusundaki büyük bir mezarlıkta, Khent'in yakınında gömüyorlardı. Sonra bizi Yerevan'a getirdiler.

Eskiden Zarabi Han vardı. Alazan, Gurgen Mahari, Darço Gabuzyan, Hovhannes Mokatsyan ve biz, yaklaşık 100 kişi, bizim ailemizden de dört kişi Yerevan'a ulaştık.

Üç amcamın yolları ayrıldı: biri Leninakan'a gitti; diğeri Eçmiatsin'de kaldı; biz ise Yerevan'a geldik. Bu şekilde dağıldık.

1936'da beni hapsettiklerinde, ben Ermenistan Turizm Kurumu başkanıydım. Daha 1935'te, ben 23 yaşındayken Khancıyan beni yanına çağırmış ve "Nasıl yapalım da, Ararat'ın tepesine tırmanıp Stalin'in büstünü oraya yerleştirelim?" diye sormuştu.

Bu çok zor bir işti; ve bizi bu işi gerçekleştirmemekle suçladılar. Beni takip edip hapsetmelerinin nedeni oydu.

Daha sonra Ermenistan Halk Sanatı Müzesi'nin müdürü oldum; kendi kendini yetiştirmiş bir sürü sanatçı keşfettim ve "emektar" ünvanına layık görüldüm. Mesela Hayrik Muradyan'ın ve daha birçoklarının ilk ses kaydını ben yaptım.

56 (56).
ARMİK GALUST TERZİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, VAN)

Van'dan göç ettiğimizde ben çok küçüktüm; üç yaşında ya var, ya yoktum. Babamız Türkler tarafından askere alınmış; ama firar etmişti. Onu bulup tekrar hapishaneye götürmüşlerdi; ama o hapishaneden de firar etmişti. O Daşnaktı. Onu takip edip kurşuna dizmişlerdi. Öyle ki, babamı

hatırlamıyorum. Ama, üstü kafesle örtülü bir arabaya bindirdiklerini ve orda üst üste yığılmış daha başka birçok küçük çocuk olduğunu hatırlıyorum. Fakat arabanın kenarları ve üstü tahta bir kafesle örtülü olduğu için biz kazasız belasız Yerevan'a vardık. Bizleri Nork'taki Aziz Astvatsatsin Kilisesi'nin yakınlarındaki yetimhaneye yerleştirdiler.

Ondan sonra Devlet Üniversitesi'nin Kimya Fakültesi'nde okudum. Doktora tezimi başarıyla verdim ve Ermenistan Bilimler Akademisi İnce Organik Kimya Enstitüsü'nde çalıştım. O zamanlar Prof. Mıncoyan ordaydı, Prof. Mednikyan da.

Ben güçlerimi mümkün olduğu kadar memleketimin bilimine adadım. Yıllarca çalıştım. Ama şimdi, ablam Artsvik'le birlikte çok ağır ve zor şartlarda yaşıyoruz. İkimiz de yatalağız; yalnızız ve bize yardımcı olan kimsemiz yok. Öyle ki, biz şimdi de iki öksüz kız kardeşiz.

57 (57).
ĞUKAS ABROİ KARAPETYAN'IN TANIKLIĞI[1]
(D. 1901, MOKS BÖLGESİ, ARNABAT KÖYÜ)

Biz Bohtan Bölgesi'nin Arnabat Köyü'nde yaşıyorduk. Yazın dağa çıkıyor, kış gelince de köyümüze dönüyorduk.

Köyümüzde beş Ermeni aile vardı; onlar Kurmancilerle[*] barış içinde yaşıyorlardı. Ermeniler çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Adı Mıkho olan Ermenilerden birinin değirmeni vardı. Evimiz küçüktü; onun bir de küçük avlusu vardı.

Babamın adı Abro'ydu. Biz dört erkek kardeştik: Sevkin, Akhen, Dıhen ve ben. Ağabeyim erkenden öldü. Köyümüzde okul, hastane yoktu. Siyasetle uğraşmıyorduk. Bizimkiler keçe imal ediyorlardı. Ermeni aileler haftada bir kez birbirlerine ziyarete giderlerdi. Pazar günü, küçük bir dua yeri olan kiliseye giderdik. Köyümüzde 10 aile vardı: beşi Ermeni, beşi ise Müslümandı. Devlet daha çok Müslümanların tarafını tutuyordu. Sultan Hamid Ermeniler hakkında hep kötü düşünürdü. Onun halefi olan Jön Türk Hükümeti ise biz Ermenilere çok daha kötü davrandı.

Günün birinde de bütün Ermenilerin katledilmesi gerektiği emri ulaştı.

O gün hepimiz evdeydik. Annem, yememiz için bir önceki günden kalma yemeği getirip masaya koydu. Birden üç Türk askeri içeri girdi. Amcamı olduğu yerde öldürdüler; babamı ve ağabeyimin oğlunu, ellerini bağlayıp götürdüler; amcamın kızını da götürdüler. Baktık ki, Türk askerleri köye dolmuş. Ben ve erkek kardeşim saklandık. Türk askerleri köyü harabeye çevirmeye başladılar; bütün Ermenileri katlettiler; kızları kaçırdılar; ne var ne yok yağmaladılar. Hiç kimsenin canını bağışlamadılar. Birçok insan kaçıp

[1] Soykırımdan kurtulan kişi Kürtçe konuşan bir Ermenidir. Hatırayı Kürtçeden Ermeniceye EC UBA bilimsel çalışanı Zenfira Khatiyeva tercüme etmiştir.

[*] Hıristiyan Kürt (Yezidi) aşireti.

küçük dua yerine girdi. Biz de kaçıp oraya girdik. Saklanan kurtuldu. O gece kayıp vermeyen Ermeni aile yoktu. Biz, yani ben, annem ve erkek kardeşim saklandığımız yerden bir daha eve dönmedik; tarlalara girip orda saklandık. Üç gün boyunca o şekilde orda kaldık. Benim gördüklerimi düşmanım görmesin. Bütün çevre köylerdeki Ermenilerin evleri harabeye çevrilmişti; kimisi kızını kaybetti, kimisi oğlunu, kimisi de ebeveynini. Türkler yağma yapıyorlardı. Onlar, öldürmemek için para talep ediyorlardı.

Biz Cezire'nin Dekabra Köyü'nde 18 gün kaldık. İyi kalpli bir Kurmanci aile bizi evine aldı; bize yemek verdi. Onların babalarının ismi Muhammed'di. O beni çok sevdi ve yanında sakladı. Bir adam gelip, beni kendisine vermesi için efendime üç kuruş teklif etti; ama efendim beni ona vermedi. O aile bizi yanında sakladı. Hepimize yeni Kürt isimleri koydular. O şekilde kurtulduk.

Sonra Hacı adında bir adamın yanına sığındık. Bizim kimsemiz yoktu; bir tek Tanrımız vardı. Tanrı bize yardım etti ve hayatta kaldık. Hacı da bizi yanında sakladı. Yüz kişilik sülalemizden sadece 2-3 kişi sağ kalabildik.

Sonra gittik bir Kürt Şeyhi'nin evinde yaşadık. Ordan da ayrıldık; bir köprü vardı, onun üstünden geçip gittik. Açık havada 8 gün geçirdik. Bizi görüp öldürmesinler diye ağlayarak geceleri yürüyorduk. Bu bizim kaderimizdi. Allah bizim şahit olduklarımızı kimseye göstermesin. Kaçış yolunda üç köyden geçtim; bir tek iyi gün bile görmedim.

Sonra, Ermenistan'ın varolduğunu ve Ermenileri kendine çağırdığını duydum. Yazıldım ve Ermenistan'a geldim. Ev inşa ettim. Eskiden Leninakan'da (şimdi Gümrü) yaşıyorduk; 1988 depreminden sonra Yerevan'a taşındık ve Lusavan'a yerleştik. Şimdi 89 yaşındayım; üç oğlum, üç kızım ve 60 tornum var. Hepsi de sağdırlar. 22 senedir Ermenistan'da yaşıyoruz. Tanrı'ya şükür.

Ama 1915 yılında yaşananlar asla unutulmaz. Türkler bütün bunların unutulmasını istiyor ve suçlamaları kabul etmiyor; ama Tanrı biz Ermenilere yardımcı ve adil bir hakim olsun.

58 (58).
KAMSAR HARUTYUNİ KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI[*]
(D. 1898, BAYAZET)

Bayazet Şehri Büyük Masis'in [Ağrı Dağı] eteklerinde, Bayazet Kalesi yakınlarında bulunuyordu. Kale bir tepenin üzerindeydi ve manzara çok iç karartıcıydı. Şehirde yön tayini kale referans alınarak yapılırdı: "Kalenin sağında", "Kalenin solunda", "Kalenin altında", "Kalenin üstünde", vs. Kaleden şehre doğru ışın gibi dar sokaklar iniyordu; bunlara "sokhakhlar" denirdi. O sokakların her iki yanında basamak şeklinde, biri diğerinin üstünde olacak şeklinde yan yana dizilmiş evler inşa edilmişti; yani aşağıdaki evin

[*] Soykırımdan kurtulanın kızı, EC UBA Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü kıdemli elemanı, tarih bilimleri doktoru Jenya Khaçatıryan bu anıları yazıya döküp bana sunmuştur.

damı üstteki evin avlusuydu. Tepeden aşağıya doğru basamak basamak iniyorlardı; aşağıda ise düz bir yer vardı.

Evimiz kilisenin arkasındaki duvarın dibindeydi ve kiliseye çok yakındı. Kilisemiz kubbesizdi; düz bir damı vardı. Dikkat çekmesin diye o şekilde olduğunu söylerlerdi. Kilisenin arkasındaki duvar hep yaştı; "duvarın içinde canlı bir kız var, onun gözyaşlarından duvar ıslanıyor" diyorlardı. Büyüklerin anlattıklarına göre, kilise inşa edildiği zaman duvarı akşama kadar örüyorlarmış; sabah çalışmaya devam etmek için geri döndüklerinde ise onun yıkılmış olduğunu görüyorlarmış. Yaşlılar duvarın ayakta kalabilmesi için, içine genç bir kız ya da erkek konulmasını salık vermişler. Öyle de yapmışlar; bir yerden, teyzesine büyük bir meblağ ödeyerek, öksüz bir kız getirmişler. Kızı duvarın içine yerleştirip duvarı örmeye başladıklarında kız şarkı söyleyerek teyzesine hitap etmiş; teyzesi ise: "örsünler çocuğum örsünler! Dizine kadar, beline kadar, göğsüne kadar ve daha yukarılara kadar örsünler!" diye onu sakinleştirmiş. Omuzlarına vardıklarında, kız, teyzesinin kendisini duvarın içine yerleştimeleri için verdiğini anlamış ve ağlayarak teyzesine şu şekilde beddua okumuş: "Kara kargaya dönesin; duvara konup cırıldayasın!" Teyzesi de kargaya dönüşmüş ve ıslak duvarın üstüne tünemiş. Bugüne kadar da o ıslak duvarın yakınında bir sürü karga uçar durur. O hikâyeyi hep anlatır ve "Ördüler teyze ördüler!" şarkısını söylerlerdi; kızlar ise bir çember oluşturup dans ederlerdi.

Şehrin iki sınıflı, erkek ve kızlara mahsus sınıfları olan bir ilkokulu vardı. Teneffüslerde herkes avluya çıkar, ayrı ayrı oynardı. Kızlar dans ederler, erkekler ise seyrederlerdi. O yüzden de her gün, okula gidip "Laylo Khane" oynamaması için kız kardeşim Viktor'la kavga ederdim. Sonra, bir daha okula gidemesin diye kitaplarını alıp yırttım.

Şehirde Ermeniler ve Türkler yaşıyordu; çevre köylerde ise Kürtler. Kürtler her gün Bayazet'e pazarda alışveriş yapmaya geliyorlardı. Şehirde herkes birbirini tanırdı; zira herkes birbiriyle tanıdık, akraba ya da dosttıu. Birbirleri hakkında konuşurken daha çok soyadlarını kullanırlardı. Örneğin, bizim soyadımız "Umbırşatenk"ti; çünkü bizimkilerin hepsi de uzun yaşarlardı.

Anne tarafımın soyadı "Burd-Hayroenk"ti; zira çok kıllıydılar, sakal ve bıyıkları vardı. Diyorlardı ki, bir keresinde dede Hayro yün depolama döneminde teraziyle yün tartarken istenen ağırlık değerine ulaşamamış. Hayro düşünüp taşınmış ve sakalından bir miktar kesip yüne eklemeye karar vermiş. Ondan sonra da onların aileleri "Burd-Hayroents" ismiyle tanınmış.

Sülalemiz büyüktü: dört erkek kardeş aileleriyle birlikte yan yana, neredeyse tek bir aile gibi yaşıyorlardı. Annem en büyük gelin olduğundan sülalede evin hanımı oydu; yemek pişirmek onun göreviydi. Bizim tandır evinde hemen hemen her gün ekmek ve kete pişirilirdi. Ekmeği pişiren bir Türk kadındı ve bizim evimizde oturuyor gibiydi. Akşam yemeğini, yahni, dolma, köfte ve diğer yemekleri güveçle veya özel büyük bakır kaplarla tandırın içine indirirlerdi.

Ailenin bütün fertleri dedem Khaçatur'un ("Khaçatur" = "Haç'ın verdiği") adından gelen, Kaçaturyan soyadını taşıyorlardı; ama bizden bahsederlerken: "Umbırşatents filanca" derlerdi. Dedemin dört erkek ve bir kız çocuğu vardı. Erkekler şunlardı: terzi Avetis, öğretmen Arakel, kuyumcu Harutyun ve

neredeyse hiç hatırlamadığım ve adı sanki Simon olan en küçüğü. Önce karısı sonra da kendisi vefat edip annemin korumasına biri kız diğeri erkek iki çocuk bıraktıklarında ben küçüktüm. Arakel Emmi evli değildi; bizimle oturuyordu. Avetis'in Vahan, Gagik ve Hrant isimli üç erkek evladı vardı. Harutyun'un Sirakan, Kamsar, Viktorya, Epros isimli iki erkek ve iki kız çocuğu vardı. Khaçatur dedemin kızı erkenden evlenmişti; biz onu göç sırasında kaybetmiştik ve onun çocuklarını 1940'larda Tiflis'te bulduk ve birbirimizi sık sık ziyaret ettik. Avetis de çocuklarıyla Tiflis'e gitmişti; daha sonraları ise çocuklarından ikisi Yerevan'a, biri de Batum'a taşındı. Hepsi de evliydi; büyüğün iki oğlu vardı; ortancanın bir oğlu, üçüncünün ise bir kızı vardı; Hrant'ın genç yaşta vefat etmesinden dolayı ziyaretlere devam edemeyip kızını tanımaya fırsat bulamadık.

Arakel Emmi Bayazet'e 3 kilometre mesafedeki Artsap Köyü'nde öğretmen olarak çalışıyordu. Her gün oraya gidip, akşam geri dönüyordu. Kışın kar, yerleri kalın tabakalar halinde kapladığında karın içinde patika benzeri, bir insanın geçeceği genişlikte yürünecek bir yol açılıyordu. Karşıdan birisi gelse, durup duvarlara sürtünerek birbirlerine yol vermek mecburiyetinde kalıyorlardı. Kar tabakasının kalın olmasına rağmen, şehrin yukarı kısmı düz bir ovaydı; orda özellikle güneş batarken bıldırcınlar dolaşırdı. Biz onlara "keklik" adını verirdik. "Keklik"ler ürkek bir şekilde orda burda yem arardı. Bir ses duyduklarında, ya da bir insanın yaklaştığını hissettiklerinde hemen başlarını karın içine sokup kuyruklarını yukarı dikiyorlardı. Arakel emmi eve dönüş yolunda eliyle sağından ve solundan bu "keklik"leri yakalayıp önceden hazırladığı torbanın içine atıyordu. Öyle ki, eve vardığında 20-30 tane "keklik" toplamış oluyordu. Ben sabırsızlıkla Arakel Emmi'yi bekliyordum. İçeri girer girmez, torbayı ayaklarımın önüne atıp bana: "Kamsar! al kekliklerini" diyordu.

Ben, önceden suyu kaynatmış oluyor ve hemen şaşkın kekliklerin başlarını koparıp, tüylerini yolarak bol yağda kızartıyordum; bunları arkadaşlarla birlikte yiyorduk. Hayatımda ondan daha lezzetli bir şey yediğimi hatırlamıyorum.

Evde hepimizin üzerine düşen görevler vardı. Mesela Arakel Emmi her sabah pazardan et getirip sonra işe gitmek zorundaydı. Kasaplar müşterilerini tanırlardı. Eti onların verdiği siparişe göre ayırırlardı; bunu yaparken sığırın parçasını ve ağırlığını da göz önünde tutarlardı. Müşterilerinin geleceği vakti de bilirlerdi. Her sabah Arakel Emmi çocuklara birer şahi veya abbasi verirdi. O, kuru yemiş alacağımız paraydı. Hemen dükkâna koşup, parayı bakkala uzatarak ceplerimizi açıyorduk. O da cebimize kuru üzüm, leblebi, kuru yemiş ve tatlı dolduruyordu; bunları bütün gün yiye yiye bitiremiyorduk.

Mahalleli çocuklarla gruplar halinde toplanıyor; para topluyor, yiyecek getiriyor ve bayram günlerinde eğlenmeye, yemeye-içmeye gidiyorduk. Lakhti [topuzlarla oynanan bir oyun] oynamak, yarışmak, gücümüzü denemek, Paskalya'da yumurta kırdırma yarışı yapmak ve yumurtaları yuvarlamak ve başka oyunlar oynamak için de bir araya geliyorduk. Bazen de gruplar oluşturarak başka mahallelerin çocuklarına karşı taşlarla savaşmaya gidiyorduk. Ben bizim mahallede benden 2-3 yaş büyük, daha ziyade Sirakan'ın yaşında çocuklarla arkadaşlık ediyordum; örneğin Markhents Zaven bunlardan biriydi; onunla arkadaşlığımız sonuna kadar sürdü.

Arkadaşım olan çocuklarla birkaç kez Masis'in yamaçlarından yukarı tırmandık. O yerlere "Tındirler" denirdi. Masis'in zor kısmından biraz daha yukarı tırmanıyorduk; orda yer yer bir dere gibi akan ve otların arasında kaybolan soğuk bir su kaynağı vardı. Biz onu bulmak için çok araştırdık ama başaramadık. Bir keresinde de kaynağın içine saman doldurduk ve nerden çıkacak diye samanları takip etmeye başladık. Onları Bayazet Nehri'nde bulduk. O kaynağın suyunun gidip Bayazet Nehri'ne döküldüğünü anladık. Kaynağın yukarısında yanan tandırlar vardı. Yukarı tırmanıp o tandırlarda kebap yapıyor; yiyor ve çok tatlı olan o soğuk sudan içiyorduk; sanki hiçbir şey yememiş gibi acıkmış olarak eve dönüyorduk. Bir defasında da arkadaşlarımızdan biri bizimle gelemedi; onun payını eve götürmeye karar verdik; ızgara eti lavaş ekmeklerin içine sarıp yanımızda aşağı indirdik ve lavaş ekmekleri açtığımızda ızgara yapılmış et yerine çiğ et bulduk. Ben çok küçükken, 7-8 yaşındayken ovalarda, tarlalarda çok koşuştururduk. Bir keresinde benden büyük ve küçük çocuklarla koşuşturarak ovalara çiçek toplamaya gittik. Masis'in eteklerinde ilkbaharda bir çiçek deryası olurdu. İlkbahar çiçeği adını verdikleri bir çiçek vardı, farklı renklerde çiçekler açardı. O çiçeklerin bulunduğu beyaz, mavi ve kırmızı ovaları hatırlıyorum. O çiçekler güneş doğmadan açılıyordu. Bu yüzden, büyük çiçek demetleri oluşturup eve götürmek amacıyla sabah erkenden gidiyorduk. Çok güzel kokuyorlardı. O çiçekler yaklaşık olarak Mayıs sonlarında ve Haziran başlarında açıyorlardı. O güzel düzlüklerin ortasında bir kaya vardı; çiçek toplamaya gittiğimizde o çatlağın tepesine tırmanıyor ve yüzlerimiz Masis'e dönük olarak güneşin doğmasını bekliyorduk. Ordan seyrederken güneş iki Masis'in [Büyük ve Küçük Ağrı] tam ortasından doğuyordu. O olağanüstü güzel bir manzaraydı. Daha ileri yaşlarda, yani herkesin canını kurtarmaya çalıştığı zaman [göç döneminde] oralara tekrar gittiğimi hatırlamıyorum.

Bayazet'ten açık araziye çıktığımızda, şehirden çok uzak olmayan bir yerde, birkaç kilometre ötede, düzlüklerde, çevresi taş yığınlarıyla kaplı bir tepe vardı. Bütün düzlük taş ve kayalarla kaplıydı. Tepeye "Top Atan" derlerdi. Yılda bir kez o tepenin zirvesinden gazlar çıkar, güçlü bir gümbürtü duyulur, yer hareket eder ve taşlar sağa, sola farklı irtifalara ve uzaklıklara uçardı. O tepenin çukur olan ortası, içinde kaynayan bir ateş olan tandıra benzerdi. Sağa sola uçuşan taşlar da uzun süre yanacak derecede sıcak kalıyordu. Zamanında o düzlükte Kürt köylerinin bulunduğunu anlatırlardı. Yolcular bu yerden neredeyse koşarak geçerlerdi; zira kimse o tepenin ne zaman patlayacağını bilmiyordu. Büyüklerin arasında "Top atma" zamanını işaretlere bakarak önceden kestirebilen ve o konuda uyarıda bulunan insanlar vardı.

Babamı şehirde kuyumcu Harten olarak tanırlardı. Atölyesi şehrin iç mahallelerindeydi. Yamaçtan inince en aşağıda düz bir yer vardı; ordan iki basamak çıkıp atölyeye giriyorduk. Okul tatil olunca, babam kendisine yardım etmemi istediği bahanesiyle beni yanında götürürdü. Bana mesleğini öğretmek istediğini çok sonraları anladım. Ben her şeyi görüyordum, ama özel bir önem vermiyordum. Babam bütün gün çalışıyordu; sürekli birileri gelip gidiyordu; ben de bir çırak gibi babamın yanında çalışıyordum. Her dediğini yapmak zorundaydım. Kaşlarını çatınca biraz korkuyordum; başka bir nedenden dolayı değil, sadece onu çok sevdiğimden ve çok saydığımdan onu gücendirmek istemediğimden dolayı. Genellikle herkes babam hiddetle baktığında bir tür dehşete kapılırdı; babam çok sert bir adamdı. Mavi, büyük gözleri

vardı ve ters ters baktığında bütün yüzü dehşet veren bir hal alıyordu. Başlıca müşteriler Kürttü; onlar için gümüş süsler hazırlıyordu. Kürtler ise babamın çalışması karşılığında altınla ödeme yapıyorlardı. Bana göre, gümüş almak için altın vermeleri daima şaşırtıcı bir durum teşkil ediyordu. Babam altını küçük keseler içinde altölyenin köşesine doldurulmuş olan yanmış veya henüz yakılmamış kömürün altında saklardı.

Her sabah Kürtler Bayazet'in çevre köylerinden pazara alışveriş yapmaya gelirlerdi. Ara sıra bir metal parçasıyla atölyeye girip: "Usta! Bu ne tür bir metal?" diye sorarlardı. Babam metale bakar, sonra da üzerine, isminin ne olduğunu hatırlayamadığım bir sıvı sürüp metalin ne olduğunu tespit ederdi. Bakır ya da gümüş ise, yerine bakır ya da gümüş bir yüzük, bilezik verip yollardı. Kürtler babamdan çok memnundular ve onu çok sayarlardı. O metal parçaları, ihtiyaç duyulana kadar, ayrı bir kasaya atılırdı. Bir keresinde bir Kürt o tür bir metal parçası alıp, utangaç bir tavırla babama: "Usta, bu metal parçası gümüşe benziyor" dedi. Babam Kürde bakıp kızgın bir şekilde: "Gümüş olduğunu nerden anladın?" diye sordu. Metal parçasını alıp kömürlerin üstüne attı; Kürde gümüş bir yüzük verdi; o da utanarak, bir çocuk gibi kızararak başını öne eğip gitti. Kürt gittikten sonra "babam niye adama kızdı?" diye şaşkın bir şekilde babama baktım ve çok dikkatli bir biçimde sordum: "Baba, metale iyi baktın mı?" Kendisi bana ters ters baktı; gidip kömürlerin arasındaki metal parçasını buldu; getirip yeniden inceledi ve vücudunu ter bastı: "Vay! Kirveyi kandırdım! Koş! Pazardadır, yakalayıp geri getir" dedi. Dışarı koştum; koşarak pazara vardım; aradım, ama onu bulamadım. Ondan sonra babam o Kürdü her yerde aradı; zira metalin içinde gerçekten de bir gümüş damarı vardı. Çok sonraları, Yerevan'da babamın aletleri arasında hala o metal parçalarından kalanlar vardı. Merak edip onları erittik; gerçekten de yüzde 30'u gümüştü. Bayazet ve çevresinde o tür parçalar her yere serpilmişti.

Ben küçükken cereyan etmiş ve bütün Bayazet'te hayatı altüst eden bir olay hatırlıyorum. Annemin kız kardeşi Haykanuş çok güzel bir kızdı. Kürtlerin ve Türklerin onu kaçırmamaları için dedemler Haykanuş'u nasıl saklayacaklarını bilemiyorlardı. Kızcağız hiçbir yere gidemiyordu; onu biz götürüp getiriyorduk. Geceleri evinde kalmıyordu; neredeyse hep bizim evde uyuyordu; zira bizim ailede erkekler çoktu ve bundan başka Kürtlerin ve Türklerin ailemize karşı özel bir saygıları vardı. Babam hastalandığında, Ermenilerin evini ziyaret etmeyen ve vizite ücreti de çok yüksek olan çok tanınmış bir Türk askeri tabip babamı tedavi etmek için gönüllü olarak evimize gelmişti.

Sonunda Haykanuş evlendi. Kocası çok yakışıklı bir gençti. Onu hep ata binmiş vaziyette hatırlıyorum. Uzun boylu, akıllı ve cesurdu. Şehirde büyük ün sahibiydi. Vahan uzun süre evinden uzak kalıyordu ve Haykanuş yeniden kaynanasıyla yalnız kalıyordu. Ben küçüktüm, ama çocuklar arasında özel bir muamele görüyordum; sık sık bana erkeklere verilen işleri yaptırıyorlardı. Önceleri sadece Haykanuş'a eşlik ediyordum; daha sonra geceleri evi ve kadınları korumam için de gönderiyorlardı. Şehirde "Vahan, kaçaktır, dağlarda geziyor" fısıltısı dolaşıyordu; ama onun gizemli bir tavrı vardı ve bunun dışında, herkes ondan söz açılınca susardı, onun kim olduğunu veya ne işle meşgul olduğunu gizlerdi; fakat o saygılı

suskunluk ona karşı büyük bir saygı duyulmasına yol açıyordu. Bayazet'te onun iş arkadaşları ve bağlantıları vardı.

Haykanuş'un kocasının evi yukarı mahallelerdeydi, yokuşun başında. Bir gün, akşama doğru, güneş henüz batmadan o taraflardan bir gürültü duyuldu; herkes toplanmıştı. Evimize, Haykanuş'un kaçırıldığı haberini getirdiler. Babam ve komşu erkekler ellerindeki işleri bırakıp uzun uzadıya düşünmeden, kimin atı varsa atıyla, olmayanlar da koşarak kaçıranların arkasından gittiler. Birkaç sıkıntılı saat geçti. Hepsi Haykanuş'la birlikte çok geç eve döndü. Çok geçmeden, belki bir yıl sonra gene o taraflardan gürültü ve feryatlar duyuldu. Hepimiz koştuk ve bu defa Haykanuş'un kocası Vahan'ın cesedinin getirildiği anlaşıldı. Kürtler pusu kurup onu öldürmüşlerdi. Zavallı Haykanuş topu topu iki yıllık gelindi! Cenaze töreni sırasında hava çok ağırdı. Vahan çok gençti ve çok seviliyordu. Ağlama ve sızlama sesleri duyuluyor, şehirdeki bütün Ermeniler cenaze törenine katılıyordu. Büyük, küçük herkes çok gergindi; kavga çıkarıp öç almak için bahane arıyorlardı. Büyükler gençleri zor zar dizginleyebiliyorlardı. Ermeniler kendi içlerine kapanmış, tek bir aile olmuşlardı.

Bayazet'te buna benzer vakalar ender yaşanan olaylar değildi ve zaman zaman gerginlik artıp azalıyordu. Olanları unutmak istiyorlar; ama kan döküldüğünde dayanamıyorlardı. O yüzden de hep hazır ve uyanık bir haldeydiler. Herkes evinde silah bulundururdu. Hiç olmazsa her an eyerleyebilecekleri bir at sahibi olmaya çalışırlardı. Zaruri durumlarda, çabucak olay yerine yetişmek için her evden bir ya da birkaç atlı dışarı fırlardı. Günlük hayat sakin gözükürdü. Bayramlar ve özellikle de düğünler birlikte kutlanır, açık hava toplantıları ve şenlikler sanki Ermeni, Türk, Kürt ayrılığı yokmuş gibi birlikte yapılırdı; ama çevreye ve insanlara karşı hep uyanıktılar. Gece-gündüz nöbet tutar ve susarlardı. Bayazet'te Daşnaklar vardı; devrimcilerin de varlığından bahsedilirdi; büyükler onları bilir, ama bizim kimseyle temas etmemize izin vermezlerdi. Geleneklere göre çocukların büyüklere karşı saygısı sonsuzdu ve kimse onların sözünden çıkmaya çalışmazdı. Büyüklerimiz de her şeyden çekindiklerinden yanlarından uzaklaşmamıza izin vermezlerdi.

Biz ailece hep huzursuzduk. Babam bazen köylere, Kürtlerin konakladıkları yerlere kuyumculuk yapmaya giderdi; o sırada evde mutlaka bir erkeğin bulunması sağlanırdı. Kadınları ve çocukları yalnız bırakmazlardı; zira değişik olaylar cereyan ediyordu.

Evi tamamen annem, Alkhatuni idare ediyordu. Küçük amcamın öksüz bıraktığı biri kız, diğeri erkek iki çocuğun bakımı anneme kalmıştı. Arakel Emmi de vefat etmişti. Evde babam, annem, üçümüz, Sirakan, Viktor, ben ve o iki çocuk kalmıştık. Avetis ailesiyle ayrı bir evde oturuyordu.

Hepimizin doğum günleri kilisedeki İncil'in arkasındaki temiz sayfalara kaydedilmişti. Göç başladığında, özellikle de celp dönemi yaklaştığında hepimiz hesaplarımızı kaybettik. Biz askerlikten kaçmaya çalışıyorduk; kimse gerçek yaşını söylemiyordu; bu yüzden de hesaplar karışıyordu. Sirakan'ın en büyüğümüz ve ortancanın Viktor olduğunu, benim ise ailenin en küçüğü olduğumu biliyordum. Annemin söylediğine göre aramızda ikişer yaş fark vardı. İleride bizi sağlık kontrolünden geçirdiklerinde yaşça büyük olan ben olmuştum, en küçüğümüz ise Viktor olmuştu.

Türk Ordusu Bayazet Ermenilerini katletmeye geliyor diye şehirde panik baş gösterdiğinde yıl 1914'tü. Hepimiz de evimizin kapılarını kitleyip anahtarları saklayarak Iğdır'a kaçtık. Hızla insanlar yatıştı ve haberler duruldu; ilk panik atlatıldı; birkaç ay içerisinde geri döndük. Iğdır'da ev kiralamıştık; yazlıkta yaşar gibi yaşıyorduk. İlk defasında hiç eziyet çekmedik. Geri döndük; her şey yerli yerindeydi. Anahtarları çıkarıp kapıları açtık ve eskisi gibi yaşamaya devam ettik. Evden bir saç teli bile eksilmemişti. Komşular da bizi iyi karşıladılar; ama artık yüreğimize korku hakimdi. Aradan ne kadar zaman geçtiğini hatırlamıyorum, bir kere daha Iğdır'a kaçtık; ama çok kısa bir süre için. Orda, neredeyse bir ay kaldık ve yeniden geri döndük. Üçüncüsünde artık yolculuğu geciktiriyorduk; evden çıkmak istemiyorduk; ama bu defa bütün şehir kaynıyordu, herkes Rus sınırına doğru gidiyordu. Bu olay 1916 sonbaharında cereyan ediyordu. Şehir yarı yarıya boşalınca ayrılışın kaçınılmaz olduğunu anladık ve eşyalarımızı toplamaya başladık. Az zamanımız kalmıştı. Komşu Türk kadınlar artık evimize dolmuşlardı ve açık bir şekilde almak istedikleri şeyleri parmaklarıyla gösteriyorlardı. Eşyalarımızı bizim önümüzde paylaşıyorlardı. Biz bu olayı sessiz bir biçimde kabulleniyorduk ve birbirimizle kaş göz işaretleriyle anlaşıyorduk; çok tedbirliydik. Bize ekmek pişiren Türk kadın zaten her şeyin yerini biliyordu ve sanki neyin nerde olduğunu gösteriyordu. Ben buna dayanamıyordum; ne yapacağımı bilemiyordum. Tüfeği alıp bizim ekmekçi kadını öldürmek istedim. Babam niyetimi anladı ve elimi kavradı. "Kamsar, kan dökme; ocağım temiz kalsın" dedi. Kadını vurursam, olacakları biliyordu; hepimiz kendi evimizde katledilecektik. Hepimiz sessiz, yüreğimiz sızlayarak dışarı çıktık. Eşeğin sırtına birkaç parça kilim ve elbise yüklemiştik; artık hiçbir şey umurumuzda değildi. Birkaç iyi, kıymetli aynamız vardı; Sirakan onları alıp sözde güvenli yerde olsun diye o elbiselerin üstüne koydu. Hem de yeniden geri dönmeyi umuyorduk. Annem yeni doğmuş kız kardeşimin kundağını kucakladı, ben de amcamın iki çocuğunu, altı yaşındaki kızı ve beş yaşındaki oğlanı kucağıma aldım ve dışarı çıktık. Kapıları yeniden kapattık; anahtarları da bizim bildiğimiz güvenli yerde sakladık; sokağa çıktık. Şehir sanki bomboştu. Biz neredeyse şehirden son ayrılan insanlardık. Şehri terk ettiğimizde arkama baktım; bizden sonra gelen hemen hemen kimse yoktu. Muhacir kervanlarına çabuk ulaşmak için koşarak ilerliyorduk. Onlara yetiştik. Rus askerleri atlarına binmiş, bizi her iki taraftan da koruyorlardı. Yolda bir Rusla arkadaş oldum; çok iyi kalpli bir gençti. Evden çıkarken mevsimin sonbahar olduğunu aklıma getirmemiştim; ama artık çok geçti ve üşüyordum. Rus arkadaşım bunun farkına vardı ve askeri paltosunu çıkarıp bana giydirdi. Palto bana büyük geldi, omuzlarımdan aşağı dökülüyordu; ama sıcak tutuyordu. Sonra da, bizden ayrılırlarken, binmem için atını bana verdi. Rus askerleri yavaş yavaş bizim gerimizde kaldılar. Aramızdan silahı olan gençler, neredeyse buluğ çağında erkekler çıkıp o Rus askerlerinin yerini doldurdular. Muhacir akışı giderek büyüyor, farklı yerlerden kaçanlar birbirine karışıyordu. Ağlayan, matemli, yüreğinde ölüm dehşeti olan insan kalabalığı yolda kendini sürüklüyordu. Türk zabit grupları bizi uzaktan takip ediyorlardı. Ateş etmiyorlardı; sessizdiler; ama mola da vermiyorlardı. Bütün yol boyunca her iki yana dökülmüş yiyecek bohçaları vardı. Her adım başında, lavaş ekmekler desteler halinde yere dökülmüştü. Bizden önce kaçanlar yiyeceklerini yanlarına almayı başarmışlar, ama yorgunluktan yüklerini yolda aşamalı olarak boşaltmışlardı. Kim acıktıysa o

yiyeceklerden alıp yiyordu; eşekler ve atlar ise bütün yol boyunca ağızlarını uzatarak o lavaş ekmeklerle besleniyorlardı. Bakınca insanın yüreği sızlıyordu. Ekmekler ayaklar altındaydı.

Ben çocukları at sırtına koymuş, kendim de ayaklarımı sürükleyerek yanından yürüyordum, bir taraftan da bizimkiler nerde ve ne yapıyorlar diye gözlerimle takip ediyordum. Rus hududuna vardığımızda annemin artık ortalıklarda olmadığının farkına vardım. Bizimkiler onun nerde olduğunu bilmiyorlardı. Herkese onun nerede olduğunu sormaya başladım; ama kimsenin ondan haberi yoktu. Yolda durup sırayla herkese, kucağında çocuğu olan bir kadın görüp görmediklerini soruyordum. En sonunda bir kadın, kucağında çocuğunu taşıyan bir kadının yorgunluktan kervanın gerisinde kaldığını söyledi. Yüreğim vicdan azabından ve acıdan burkuldu. Ne yapmalıydım? Çok acı bir durumdu. Gözümü annemden hiç ayırmamıştım; ama sonunda sınıra vardığımız sırada onu kaybetmiştim. Yaşlı, yalnız bir kadına yaklaştım ve ondan çocukların ellerinden tutmasını ve ben geri dönene kadar bırakmamasını rica ettim. Yaşlı kadın bu teklifi zar zor kabul etti. Ata binip dört nala geri gittim. Ne kadar yol aldığımı bilmiyorum; gözüm hiçbir şeyi görmüyordu. Uzaktan Türk askerlerin kafaları ve silahlarının uçları görünüyordu. Birden kucağında çocuğuyla annemi gördüm; ayaklarını sürüyerek güçlükle büyük bir kayanın yanına ulaşmıştı. Beni gördü; umutsuzluktan ayakları büküldü. Çocuğu taşın üstüne koyup diz çöktü. Oraya vardığımda umutsuzluktan mıdır, yoksa sevincinden midir bilinmez, ağlıyordu. Hemen onu kucaklayıp atın sırtına yerleştirdim, bebeğini de kucağına verdim ve atın yularını tutarak koşar adım Margara Köyü'ne vardık. Karanlık basıyordu; kalabalık sınırı geçip yorgun ve umutsuz, köyün etrafındaki düzlüklerde oturmuştu. Annemi güvenli bir yere yerleştirdikten sonra amcamın çocuklarını aramaya başladım. Hava karanlık ve soğuktu; insanlar ateş yakmışlardı; yiyeceği olan yiyordu. Köylüler evlerinden çıkmış, kim nasıl yardım edebiliyorsa öyle yardımcı oluyor, hastalara bakıyordu. Genel olarak korkunç bir manzaraydı. Sonunda yaşlı kadını buldum; sevinçle yanına koştum; yaşlı kadın ise beni görünce dehşet verici bir şekilde ağlamaya başladı. Orda neler cereyan etmiş olduğunu anlayamıyordum. Biraz sakinleşince şunları anlattı: "Gideceğimiz yere varınca, ovada çok insan toplanmıştı. Onların arasında hemşerilerim de vardı. Hemşerim olan bir kadın bana yanaştı; oğlanın elinden tutup kimin çocuğu olduğunu sordu. Ben de ona bir delikanlının çocukları saklamam için yanımda bıraktığını, ama kendisinin ortalıklarda gözükmediğini söyledim. Kadın bana: 'Bu oğlanı bana ver, götürüp ona bakayım' dedi. Ne yapacağımı bilemiyordum. Ben de şöyle düşündüm: sen gittin, muhtemelen geri dönmeyeceksin; ben ise yalnız, yaşlı bir kadınım, üstüme kalan bu çocuklarla ne yapayım, onlara nasıl bakayım? Ona: 'al' dedim. Kadın oğlanın elini tutmak için elini uzattı; kız kardeşi çığlık attı; erkek kardeşini kucaklayıp ağladı. İkisi de ağlıyor, öyle acı acı sızlıyorlardı ki, kadının yüreği dayanmadı: 'İkisini de ver, götürüp ikisine de bakayım' dedi. Ben de verdim." Ben bu işe çok kızdım ve ne yapacağımı şaşırdım. Gün ağardı; başladım herkese onları sormaya. Hiçbir yerden hiçbir haber alamadım. O şekilde de, bütün hayatım boyunca, nereye gittiysem, onları sordum ve bir gün onları bulmayı umdum; ama buna rağmen onlar hakkında hiçbir bilgi elde edemeyip onların izini kesinlikle bulamadım. Sirakan'ı da yolda kaybetmiştik. Çok sonraları duyduk ki, yüklerin üzerine yerleştirdiği o ayna az kalsın kendi hayatına mal olacakmış. Yolda güneş ışınları aynaya isabet

etmiş ve ışık dağlara yansımış. Ordan da o yansımayı takip ederek aynayı vurmuşlar. Ayna parçalanmış; Sirakan ise güçbela kendini bodur ağaçların arasına atabilmiş ve kurtulmuş. İleride Sirakan'ı, daha sonra, 1934-35 yıllarında ise halamızı ve kaybettiğimiz yakınlarımızın çoğunu Tiflis'te ve Yerevan'da bulduk.

Bizimle Margara'ya varan kafileden birçok kişi, imkân bulduklarında evlerine dönebilsinler diye Margara'ya ve sınıra yakın köylere yerleşti. Biz Martuni'ye gitmek için yola düştük. O taraflarda dostlarımız ve tanıdıklarımız vardı. Onların bize yardım edeceklerini umuyorduk. Kış önümüzdeydi. Yukarı Adıyaman'a, Zoragyuğ'a, Avdalağalu'ya gittik; ama hiçbir yerde de kalamadık. Her yerde ev kiralayıp, kuyumculukla iştigal ediyorduk. Zar zor kışı geçirip Kyavar'a yerleştik. Sirakan da bize yetişti; Navolar'ın kızı Asanet'le evlendi. Onlar göçten sonra Yerevan'da yaşıyorlardı. Viktor, Mirzolar'ın oğlu Avetis'le evlendi; Daraçiçek'e (şimdi Tsağkadzor) gitti. Mirzolar göçten sonra oraya yerleşmişlerdi. Hayatlarını zorlukla sürdürebiliyorlardı. Baba Agrica'ya, Kürtlerin arasına gidiyor, kuyumculukla uğraşıyordu. Ücret olarak da genel olarak yağ, peynir, vs. gibi gıda maddeleri alıp getiriyordu. Yaşamımızı sürdürüyorduk. Kyavar'da arkadaşlarımız ve dostlarımız vardı. Epros büyüdü. Hepimiz yeniden beraber yaşıyorduk. Benim devamlı bir işim yoktu.

1927 yılıydı. Ter-Abrahamlar'ın evinden benden 10 yaş küçük Araksi'yle evlendim. Yerevan'da babamın yakın akrabaları vardı. Onlardan birinin kızı Hıripsime, Ter-Abrahamyan ailesinden Arşam'la, Araksi'nin ağabeyiyle evliydi. Arşam, babasının ölümünden sonra, öğrenim görmesi için Araksi'yi şehre getirmişti; Araksi ağabeyinin yanında kalmıştı; o, Hıripsime'nin görümcesi'ydi. Arşam evlenmek istediğimi duyunca bana yardım etmeyi teklif etti ve evine davet etti. Araksi'yle tanıştık ve evlendik. Bir yıl sonra büyük kızımız doğdu; sonra iki kız ve iki erkek çocuğumuz daha oldu. Evlendikten sonra, iki çocuk sahibi olduğum dönemde Araksi'nin amcasının oğlu beni jeolojik araştırma seferleri gerçekleştiren ekiplerde işe yerleştirdi. Kendisi, Artaşes tanınmış bir jeolog, aşırı derecede zeki ve eğitimli bir kişiydi. Araksi'yi bir kız kardeş gibi çok seviyordu ve ona karşı duyduğu sevgiyi bana karşı da besledi. Onunla sık sık temas kuruyordu. Nurnus'ta çalışıyor, Kyavar'a gelip-gidiyordu. Gidiş-dönüşler zordu ve hep birlikte kesin olarak Yerevan'a yerleşmeye karar verdik. 30'lu yıllarda daha sabit bir işe transfer oldum; başlangıçta Devlet Yayınevi'nde daha sonra da bir numaralı basımevinde işe girdim. Hayatım boyunca dizgici olarak kaldım.

Okumayı seviyordum ve birçok kez Ermeni tarihi romanlarını okuyarak sabahladım. Basımevlerinden çıkan bütün kitapların ilk ya da ikinci nüshası benimdi. Büyük bir kütüphane oluşturmuştum ve bu benim için en büyük zevkti. 1936-37 yılllarında, harika görünümlü çok değerli kitapları gece vakti ve kimseye fark ettirmeden kendi elimle odun sobasında yaktım; ama, buna rağmen takibata uğradım. Az kalsın beni de Eğitim Bakanı Arto Yeğyazaryan'la ilişkilendirerek sürgün edeceklerdi. Fotoğrafım bir vesileyle gazetede yayımlanmıştı; beni Arto Yeğyazaryan'a benzettiler ve uzun süre beni sorguya çekmeye götürdüler ve takibata uğradım.

1935'te Sirakan devletten konut aldı; anası ve babasıyla birlikte ayrı yaşamak üzere taşındı. Onlar taşınana kadar Epros vefat etti; tifoya yakalanmıştı. Kiralık evde Araksi ve üç çocuğumuzla kaldık ve gece

gündüz kendi evimize sahip olmayı düşledik. 1940 sonbaharında Bayazetli Gızolar'dan Suren'e ait büyük evlerden bir odalı taş bir ev aldım ve kendi elimle onardım. Sonra İkinci Dünya Savaşı başladı. Birkaç kez silah altına alındım ve şans eseri olarak evde kaldım. Baba 1937'de erkek bir torun sahibi olacağını düşleyerek vefat etti; benim iki oğlumu göremedi; anne ise 1947'de ikinci oğlum doğduktan sonra vefat etti. Sirakan çocuk sahibi olmadı.

Bütün hayatım boyunca Bayazet'i, evimizi görmeyi hayal ettim. Bana öyle geliyordu ki, Bayazet'e gidecek olsam eskisi gibi anahtarı saklı olduğu yerden alıp kapıyı açacak ve her şeyi eski yerinde görecektim.

59 (59).

EVELİNA HAKOBİ KANAYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, IĞDIR)

Ben 1909'da Iğdır'da doğdum. Biz, Ermeniler, Türkler, Ruslar, Kürtler ve Yezidiler Iğdır'da sevinç dolu multu bir hayat sürüyorduk. Bizim iyi alışkanlıklarımız vardı. Düğünlerimiz çok neşeli olurdu. Annem oldukça zengin bir aileye mensuptu; erkek kardeşi Iğdır Bölgesi, Surmalu askeri komiseriydi.

Iğdır'da biz, çocuklar mutlu bir hayat sürüyorduk. Oynuyorduk. Evimizin bir yanında bir Türk yaşıyordu. Ermeni Türk birbirimizle çok sıkı fıkıydık. Bir gün biz çocuklarla oynarken Rus askeri birlikleri avlumuza geldi. Onların kendi yemekhaneleri ve her şeyleri vardı. Oraya yerleşip yemek pişirmeye başladılar. Siyah uzun somunları vardı; ben onlara lavaş ekmeği götürdüm.

Orda 2-3 gün kalıp sonra Batı Ermenistan tarafına gittiler. Çocuk aklımla şöyle düşündüm: "Niye geldiler? Niye gittiler?"

Yerevan Subay Okulu'nu yeni bitirmiş bir amcam vardı.

Sonra hızla bir şeyin önümüzden geçtiğini gördük. Meğer gördüğümüz cipe binmiş parlak düğmeli üniformalar giymiş iki generalmiş. Onlar Margara istikametinden gelip bizim sokaktan geçtiler ve Kars, Ardahan, Erzurum tarafına gittiler.

Çatışmadan bir gün evvel biz Ermeniler Türklerle barışık ve uyum içinde yaşıyorduk; ama bir gece, Türkler Ermenilerin üzerine saldırdı. Başladılar Ermenileri korkutmaya, katletmeye, öldürmeye; büyükleri de küçükleri de katlediyorlardı. Hazırlıksız yakalanan Ermeniler evlerinden yalınayak kaçıyorlardı. Ermeni katliamı bu şekilde başladı.

Gün ışıdığında, onlar kendileriyle aynı durumda olan ve diğer şehirlerden gelen Ermenilerle karşılaştılar.

Türk Paşalar Ermenileri katletmeye karar vermişlerdi. Iğdır ise Batı Ermenistan'a, Kars'a, Ardahan'a, Sarıkamış'a, Bitlis'e ve vb. yerlere giden yolun üstündeydi.

Çok Ermeni katledildi. Muhacirler ayakları şişmiş, aç, yiyecek bulma ümidiyle bir yolunu bulup Iğdır'a ulaşıyorlardı; ama bizimkiler kendileri de zor durumdaydılar. Iğdır'ın Margara'ya uzaklığı 18 kilometre idi.

Benim üç amcam vardı; üçü de cephede çarpışmalara katılıyordu. Büyük amcamın dört çocuğu vardı. O "Uçurtma" müfrezesinde süvariydi. Başka bir amcam Dro'nun müfrezesindeydi; subay olan amcam ise bir gün büyükannem baksın diye öksüz bir çocuk getirdi. O çocuk bütün gece "Ben annemi isterim" diyerek ağladı.

Bütün Iğdır'da açlık hüküm sürüyordu. Acımasız Türkler bize kolera hastalığı bulaştırdılar. Iğdır kemik ve cesetlerle dolu açık bir mezara dönüştü. Hiç kimsenin evinde yedek yiyecek kalmamıştı.

Türkler saldırınca eşitsiz bir çatışma oldu. Ermenilerin silahı yoktu. Sadece muhacirler değil, Iğdırlılar da koleradan öldü. Annem 22, babam 25 yaşındaydı; halam 18 yaşında, evliydi ve çocuğu vardı; kız kardeşim 10 yaşındaydı; amcam ise subaydı; hep beraber Margara Köprüsü'ne gitmek üzere göç yolunu tuttuk.

Türkler sadece Batı Ermenistan'a değil, Doğu Ermenistan'a da saldırdılar.

Biz çocuklar uyurken, büyükannemin gelip bize: "Göç ediyoruz" dediğini hatırlıyorum. Ermeni kilisesinin çanları güçlü bir sesle çalmaya başladığında yüreğim burkuldu. Gece vakti millete yol göstermek amacıyla ot ve buğday yığınlarını ateşe vermişlerdi.

Yolda insanlar birbirlerini kaybediyorlardı. Hayvanların böğürtüsü, insanların yarattığı kargaşa… bu ne gürültü, bu ne ayak altında ezilmeydi!

Dro'nun babasına ait, hastaneye dönüştürülen evin yakınlarına vardık. Yaralı Ermeni gençlerini oraya yatırıp bırakmışlardı. Türkler geliyordu. Ermeni kadınlarının karınlarını bıçakla deşip, bebeklerini dışarı çıkarıyorlar, başlarını kazığa geçiriyorlardı. Bütün Iğdır cesetlerle doluydu. Eğer BM'den gelseler gördüklerimi anlatırım… Bir çocuğun annesini öldürmüşlerdi. Iğdır bir bulaşıcı hastalık kaynağı haline gelmişti. Türk Orgov'a girdi; şoseden dışarı çıktı; oraya ayak basmadılar; zira kolera yaygındı. Türkler Kürtleri de örgütlemişti. Onlara bir ülke vermeyi vaat etmişlerdi. Iğdır'a gidersem hangi evde kaç ceset gördüğümü hatırlayabilirim. Sokağımızda 10 tane ev vardı; onların içi bir sürü kemikle doluydu; hepsi açlıktan, koleradan ölmüşlerdi.

Gece yarısı büyükannem: "Emmacığım bak, Aras'ın üstünden geçiyoruz; bak ne kadar büyük!" dedi.

Gerçekten de Aras çok genişti! Arabalar, insanlar, atlar ahşap köprünün üstünden geçerken gıcırtılar duyuluyordu. Aras Nehri Köprüsü'nden geçtik; nereye gideceğimizi bilemedik.

Köprüyü geçince Dro biraz geride kaldı. Halk Dro kaçıyor sandı. Oysaki, Dro bizi rahatsız etmesin diye düşmana direnmeye gitmişti. Karanlıkta su zar zor görülebiliyordu. Dro son Ermeni köprüden geçene kadar bekledi. Sonra şöyle dedi:

- Bir balon gazyağı getirip Margara Köprüsü'nü yakın.

Köprü yandı. Türkler arkamızdan geliyorlardı…

Biz Margara'ya ulaştık; sonra da Eçmiatsin'e vardık; zira orda Ermenileri koruyorlardı. Sardarapat'ta toplandık. Dro Aparan yakınlarına gitmişti. Bizimkiler biraz zafiyet gösterseler, Sartarapat Muharebesi'ni tamamen kaybederlerdi.

Yerevan'a vardık. Amcam Şahinyan Hovsep Sardarapat'ta şehit düştü.

60 (60).

İSRAYEL APOİ GRİGORYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1909, IĞDIR, GULABA KÖYÜ)

Yavrucuğum, ben Iğdır'ın (Sürmeli) Gulaba Köyü'nde doğdum. Köyümüzün önde gelen zenginleri evimize gelirler, Apo Ağa ile birlikte oturma odamıza gidip sohbet ederlerdi. Apo Ağam odanın içindeki büyük döşeme taşının üstüne otururdu. O döşeme taşının altında bütün servetimiz, takılar saklanıyordu. Geri kalan kişiler çuvalları yere serip üstüne oturuyorlardı. Biz çok zengindik. Sülalemiz erkek, gelin ve torunlarla birlikte 60 kişiydi. Çobanlarımız vardı; işlerimizi çobanlarımız görüyorlardı. Bir köyümüze gidersem, sakladığımız altınları çıkarır, getiririm; onların yerini biliyorum.

İyi yaşıyorduk. Türklerle yan yana yaşıyorduk. Kavgayı hangi nedenle başlattıklarını hatırlamıyorum; söyleyemeyeceğim. Bizler kaçmaya başlamadan önce, Türkler Ermenilere baskı uyguluyorlardı. Ermenilerin durumu giderek kötüleşiyordu. Babamla annem zaten daha önce ölmüşlerdi. Çok zengin olan amcalarım kalmıştı. Onlar köylülere yardım etmeye başladılar; ekmek dağıttılar; hayvan kesip etini dağıttılar. Türkler Ermenileri katlede katlede köyümüze ulaştılar. Kaçışın başladığı haberi geldi. Herkes kaçabildiği kadar çabuk kaçıyordu; ne götürebilirse yanına alıyordu. Ben küçüktüm. Ağabeyim de attan düşmüştü ve vücudunda kırıklarla yatıyordu. Ben ağabeyime haber götürdüm. Ağabeyim bana dedi ki: "Köylüler nereye giderlerse, onlarla git."

Ben evden çıkana kadar elini yastığının altına attı; revolverini çıkarıp bana verdi ve şöyle dedi: "Beni vur; öyle git."

Durup, ağladım. Ona dedim ki: "Ben seni nasıl vurayım? Ben Türk değilim ki!"

- Tamam; haydi kaç, git, köylülere yetiş, dedi.

Evden çıktım; henüz on metre gitmemiştim ki, tabanca sesi duydum. Geri dönüp gördüm ki, ağabeyim kendi kendini vurmuş. Ben artık kendimi kaybetmiş halde, ağlayarak gittim. Ama yanlış yolda gidiyordum. Tanıdığımız bir Yezidi bana o taraftan Türklerin geldiğini söyledi. Geri dönüp, koştum, bizim köylülere yetiştim. Köylülerle birlikte Aras'ı geçtik; şimdiki adı Şenavan olan köyümüze vardık. O zamanlar köyün adı Kyalagyarin idi. Bizim ne acılar çektiğimizi anlatamam yavrucuğum. [Yaşlı adamın gözlerinden gözyaşı aktı]. Yakınlarımıza kavuştuk ve o köye gittik.

* Bu el yazması anılar 2001 yılında bize EC UBA Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü kıdemli çalışanı, filoloji bilimleri doktoru Svetlana Vardanyan tarafından teslim edilmiştir.

Şimdi altı çocuğum, on beş torunum ve on altı torun çocuğum var. Sağ salim buraya varabildiğim, bana bu kadar çocuk, torun, torun çocuğu verdiği için Tanrı'ya şükrediyorum yavrucuğum. Şimdi bu koşullarda huzur ve uyum içinde yaşıyoruz. [Yaşlı adam enfiye kutusunu çıkarıp burnuna çekti].

61 (61).

TSAĞİK GEVORGİ ÇİNİMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, IĞDIR, KOĞB KÖYÜ)

Babamın adı Gevorg'du; anneminki Taguhi; amcalarımın isimleri şunlardı: Galust, Manuk, Kheço, Sargis, Mınatsakan. Büyük bir avluda ayrı ayrı, ama birbirimizle barışık ve uyumlu olarak yaşamışız.

1915'te babam Gevorg Türklere karşı Erzurum Muharebesi'ne katılmıştı. Taguhi annem üç çocuğuyla Koğb'da kalmıştı. Göç yolunda ilerlerken, dağların tepelerinde bulunan Türkler üzerimize ateş açıyorlardı. Bizim hiçbir şeyimiz yoktu. Annem üç çocuğuyla beraberdi. Kaçan kurtuldu; kalanlar öldürüldüler.

Sonra "Türkler geri çekildi" dediler; biz de Iğdır'a geri döndük. Kışın orda kaldık. Birçok insan öldü. Amcamın çocukları açlıktan öldüler. Evler yıkılmıştı. Buğday başakları boy atmıştı; biz de o buğdayı toplayıp, parçalıyor ve yiyorduk.

İlkbaharda yeniden göç ettik. Annem küçük çocuğunu beline bağlamıştı; bir diğerinin de elinden tutmuştu; ben de onun elini tutuyordum.

Annem, erkek ve kız kardeşlerim Türklerin yüzünden öldüğü için onlara beddualar yağdırıyordu. Türk ismini duyduğunda, "Türkler benim ailemin mahvolmasına neden oldu" diyordu. Annem bizi yetimhaneye götürdü.

Sülalemizde beş amcam vardı; her birinin çocukları vardı; şimdi sadece ben ve amcalarımdan birinin tornu kaldık. Hepsi de öldü. Otuz kişiden geriye ikimiz kaldık. Aleksandrapol yetimhanesinde büyüdüm. Daha sonra okulda eğitim aldım; sonra da Parti Okulunda. Haykoop'ta çalıştırıcı olarak görev yaptım. Savaş yıllarında anaokulu müdireliği yaptım. Kocam Şavarş Çinimyan (d. 1907) Sovyet Ordusu'yla Berlin'e ulaşmıştır. Tank paletlerinin altından bir mucize sayesinde sağ ve sadece yaralı olarak kurtulmuştur.

Bizim nesil çok acılar yaşadı: hem Felaketi ve Göçü, hem de Faşistlere karşı savaşı.

62 (62).

HRANT GEĞAMİ KHONDKARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, IĞDIR)

Khondkaryan soyadı ilk olarak Ermenistan'ın onbirinci başkenti Ani'de kullanılmıştır.

Atalarımızın ataları, erkek kardeşleri ve aileleriyle birlikte yaşarlarmış. Onlar Şah Abbas'ın emriyle 1604'te zorla göç ettirilmiş ve Karabağ'a olduğu kadar, Iğdır'a topu topu 1-2 kilometre mesafedeki, Surmalu Bölgesi'nin Hakhveris Köyü'ne de yerleşmişler.

Atalarımız Hakhveris'e daimi olarak yerleşmişler; yan yana kendi evlerini inşa etmişler; evlerin karşısında da meyve bahçeleri oluşturmuşlar.

Babam Geğam ticari faaliyetlerde bulunmak amacıyla Iğdır'a taşınmış ve cadde üzerinde metreyle yün, pamuk ve keten kumaşlar, aynı zamanda da hazır giysiler, çeşitli altın ve gümüş takılar sattığı büyük dükkânını açmış. Babam dükkânıyla ve servetiyle gurur duyardı; Yerevan, Aleksandrapol ve Tiflis tüccarlarıyla iş yapardı.

Babam 1910'da Matevos Avagyan'ın kızı Lusaber'le evlenmiş. Ben 1911'de Iğdır'da doğmuşum. Sonra kız kardeşim Roza doğdu.

1917'de babam yanımızda değildi; Doğu Ermenistan'a göç etme emri geldiğinde, iş seyahatine gitmişti. Çaresiz kalan annem, bir an küçük yaşta çocuklarıyla ne yapacağını şaşırmışken evimizin kapısı açıldı ve içeri iyi kalpli dayım Avetis Avagyan girdi. O, eşyalarını toplaması için anneme çabucak yardım etti; bir araba kiraladı; bizi arabaya bindirdi ve hareket ettik.

Rus birliği zaten yakınlarımızdaydı; zor günlerimizde ölmeyelim diye sarı tahıllarla bulamaç pişirip dağıtıyorlardı. Ben de onların pişirdiği bulamaçtan yedim. İşte o Rus birlikleri bize yardım ettiler. Onlar, Türkler muhacirlere yetişip zarar vermesin diye önce yolu kapatmışlardı; sonra da bizim arkamızdan hareket ettiler ve biz kazasız belasız Margara köprüsünden geçtik. Önce Eçmiatsin'e vardık, sonra da Kanaker'e ve en sonunda da Yerevan'ın Kond Mahallesi'nde, Amiryan Sokağı'da durduk.

Hükümet artık Daşnakların elindeydi. Bir gün Daşnak subaylarının gelip evimize girerek orduya yardım etmemiz gerektiğini söylediklerini hatırlıyorum.

Avetis dayım şaşkınlıkla onlara şöyle dedi:

- İyi de bunların size verebilecekleri hiçbir şeyleri yok.

Gerçekten de hiçbir şeyimiz yoktu. Babamın dükkânından kalan parçaları yatağa dönüştürmüş üzerlerinde yatıyorduk. Subaylar o parçaları götürmek amacıyla topladılar. Avetis dayım hüzünlenerek onlara şöyle dedi: "Nereye götürüyorsunuz? Onların şu parçalardan başka hiçbir şeyleri yok."

Daşnak subayı bize ateş etmek için tüfeğini kurdu; ama görünüşe göre bizim canımızı bağışladı. O parçaları alıp gittiler. Biz kuru zemin üzerinde kaldık.

O kargaşa döneminde diğer dayılarım Abgar, Nerses, Karapet ve Suren Amerika'ya gittiler. Suren yolda kayboldu; diğerleri Kaliforniya'ya yerleştiler. Onların Amerika'da olması doktor olan ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Tamanyan Tümeni'yle Berlin'e ulaşan, Avetis dayımın oğlu Matevos'u da etkiledi; ama Amerika'da akrabaları olduğu için, 1949'da Matevos'u ailesiyle birlikte Sibirya'ya sürgüne gönderdiler. Halbuki zavallı Matevos onlarla mektuplaşmıyordu bile. Faşistlere karşı savaşmak için

gönüllü yazılan, Avetis dayımın büyük oğlu Zaven cepheden geri dönmedi; Ruben dayımın oğlu da aynı kaderi paylaştı.

Öyle ki, bizimkiler Amerika'da akrabaları bulunmasından çok çektiler.

1936 yılında Yerevan Devlet Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin finanssal bölümünü iyi bir dereceyle bitirdim ve çeşitli kuruluş ve şirketlerde çalışmaya başladım.

1949'da sürekli kontrollerde bulunmak için Leninakan Çocuk Yuvası'na gittim. Sonra Sonya'yla evlendim. Şuşanik, Lusik ve David doğdular. David Nune'yle evlendi ve onlar bana iki şirin torun, Hırandik'i ve Hayk'ı hediye ettiler.

Şimdi emekliyim ve göç manzaraları gözlerimin önünde sık sık tekrar canlanıyor.

63 (63).

ANDRANİK AZİZİ SİMONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, ALAŞKERT [ELEŞKİRT], ĞARAKİLİSA)

Ben 1902'de Alaşkert'in Ğarakilisa Şehri'nde doğdum. Ailemiz sekiz candan oluşuyordu: babam Aziz, annem Hamas, ağabeyim Misak, kız kardeşim Verguş, ben Andranik, Artavazd, Garnik ve büyükannem Nargis. Babam kumaş ticaretiyle iştigal ediyordu; bir ticarethanesi, şehre fazla uzak olmayan Kösedağ adı verilen dağlarda 16 çoban gözetiminde beslenen iki binden fazla öküzü, ineği ve koyunu vardı.

Biz huzur içinde ve rahat bir yaşam sürüyorduk. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Türk Hükümeti seferberlik ilan etti. Askere gidenler bir daha geri gelmedi. Hükümet, ordu için gerekli olduğunu gerekçe göstererek babamın 500 koyununa ve kumaşlarına el koydu. O günlerde Bitlis'te, Sasun'da ve başka yerlerde Ermenilerin katledildiği ve sıranın bize gelmekte olduğu, bizi de tehcir edecekleri haberleri ortalıkta dolaşmaya başladı. Ğarakilise Ermenileri korku içerisindeydiler ve kendilerini savunmaya hazırlanıyorlardı. Her an tehlikeyi bekledikleri için pencerelerin önlerine kum çuvalları yerleştirdiklerini ve silah satın aldıklarını hatırlıyorum.

Bir gün çok sayıda atlı Rus Kazak ve Ermeni gönüllü geldi. Şehirdeki Ermeniler kurtarıcı orduyu büyük coşkuyla, tuz ve ekmekle karşıladılar ve onların bir kısmını kendi evlerinde konuk ettiler. Biz de subaylara iki oda tahsis ettik. Böyle huzur içinde aylar geçti. Bir gün Rus birlikleri geri çekileceklerini, Ermenilerin de kendileriyle beraber göç edeceklerini, kalmaları durumunda Türklerin onları katledeceklerini söylediler. Halk ne yaptığını bilmez bir halde, ne vasıta bulduysa onla yola düştü. Bizim dört tane sağmal ineğimiz ve bir atımız vardı. Babam ineklerin sırtına en gerekli eşyaları ve erzak yükleyip; atın sırtına da bir heybenin bir gözüne Artavazd'ı ve diğer gözüne de Nazik'in üç yaşındaki oğlunu yerleştirdi. Annem de kucağında yedi aylık Garnik'le ata bindi. Ben yürüyebiliyordum; büyükannemin elinden tutarak yola düştük.

On beş gün boyunca dağlardan, vadilerden geçtik; yolda birçok insan bitkinlikten ve hastalıklardan öldü. Daha rahat yürüyebilmek için kadınların kucaklarındaki çocukları taşıyamayıp onları yolun kenarına terk ettiği veya eşyalarını bir tarafa attığı oluyordu. Iğdır'a vardık. Bütün muhacirler Iğdır'a doldu. Milli kuruluşlar muhacirleri arabalarla Yerevan ve Eçmiatsin'e naklediyorlardı. Bizi Yerevan'a götürdüler; bir kilisenin yakınında arabadan indirdiler. Orda ne kadar kaldığımızı hatırlamıyorum. Bize Kond'da bir konut verdiler. Sonra babam Beybutovski Sokağı'nda yaşlı Arşak'ın evinde bir daire kiraladı. Fakirdik. Babam bütün servetinden ancak 20 altın kadarını yanına alabilmişti; bunları ve annemin takılarını satarak iki yıl yaşadık.

Ben dördüncü sınıfa kadar okula gittim. Ondan sonra paramız tükendi; gazete, su satarak para kazanmaya başladım. Babam hiçbir işte çalışmıyordu; böylece maddi durumumuz giderek bozuldu. Babam iki kişi eksilsin diye, beni ve büyükannemi Kars yakınlarındaki Sokotlu isimli bir köye götürerek yakın bir dostunun yanına yerleştirdi. Sonra babam beni yeniden Yerevan'a getirdi. Daha sonra da Eçmiatsin'e götürüp yetimhaneye koydu. Yetimhanede bir yıl kaldım. Verdikleri yiyecek o kadar azdı ki, açlıktan kıvranıyorduk ve bir gün benim gibi üç başka çocukla beraber yetimhaneden kaçıp Yerevan'a gittim. Gazete satmaya başladım.

1919'da Rusya'ya gitmek üzere yola düştük. Yerevan tren garında bir vagonun içine oturduk. O zamanlar istasyon şefi Şahkhatuni'ydi; yakışıklı, kara gözlü, kara kaşlı bir adamdı. Korumalarıyla gelip pasaportlarımızı tetkik etti. Sonra tren hareket etti.

Yolculuk çok zordu; zira Türkler her yerdeydi. Trenin herhangi bir istasyonda günlerce kaldığı durumlar oluyordu; biz bu durumlarda yük vagonlarına geçiyorduk. Yolcular çoktu; yer dardı; yiyecek ise hiç yoktu. Pislik ve bitler içindeydik. Bu dayanılmaz, eziyetli bir yolculuktu. Amacımız Tiflis'e varmaktı; zira ablam Sandukht kocasıyla orda yaşıyordu. Novorossiysk'e giden bir gemiye binmek için Tiflis'ten Poti'ye gittik. Sonunda gemi gözüktü ve biz ailece gemiye bindik; geminin güvertesinde yere oturduk.

Gelencik'te halamın evinde bir ay kaldık. Ordaki Ermeniler daha 1896 yılında oraya göç etmişti ve hemen hemen hepsi de gemilerde hamal olarak çalışıyordu.

Sonra Novorossiysk'e gittik. Orda üç yıl yaşadık. Benim iyi bir işim vardı; ama ailemiz İran'a taşındı; ben de onlarla birlikte gitmeye mecbur oldum; zira ailenin tek çalışan ferdiydim.

Tebriz'de bir ev kiraladık; ama çok fazla işsizlik vardı. Sovyet iktidarının kuruluşundan sonra Ermenistan'dan kaçmış sürgündeki Daşnaklar orda toplanmıştı. 1921'de o Daşnaklar arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin üst düzey bürokratları, aydınlar, müfreze komutanları ve meşhur şahsiyetler bulunuyordu. Tebriz'de iki kilise, birkaç ilkokul ve bir piskoposluk bölge ortaokulu vardı. Piskoposluk bölgesinin dini önderi Nerses Başpiskopos Melik-Tangyan'dı. Piskoposluk bölge ortaokulu meşhurdu ve bütün İran'da bir benzeri daha yoktu. Öğretmenler sürgünde yaşayan aydınlardı: Acaryan ve başkaları. Piskoposluk ortaokulunu bitirenler İran'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı şehirlere ve köylere gidip öğretmen oluyorlardı; onları görevlerine Daşnak Partisi gönderiyordu. İran'daki okullar adı geçen parti tarafından yönetiliyordu. Pazar akşamları dans partileri düzenlenen bir Ermeni kulübü de vardı. Bay Levon Grigoryan

tarafından yönetilen dört sesli bir koro da bulunuyordu. Bu şahıs çok sayıda kemancı yetiştirdi; o çok usta ve yetenekli bir sanatçıydı.

Tebriz'de yaşlayan Ermeni sürgünler dışında, 1914'de göç etmiş ve Tebriz'e yerleşmiş Türkiye Ermenileri de vardı. Ermenilerin hissedilir bir kısmı şarapçılıkla iştigal ediyordu. Zanaatkârlar da vardı; tüccar hemen hemen yoktu; zira ticaret yerli Türklerin elindeydi; Ermenilerin onlarla rekabet etmesi mümkün değildi. Budağyanlar, Arzumanyanlar, Bağdasaryanlar, Melik-Aslanyanlar, vb. gibi bir düzine zengin Ermeni tüccar vardı. O zamanlar hükümdar Rıza Şah'tı. Ülke işsizlikten kıvranıyordu; fabrika yoktu; sadece tarımla geçiniyorlardı. Köyleri olan toprak sahipleri vardı. Köylü toprağı sürüp, ekiyor ve ürünü toprak sahibiyle paylaşıyordu. Ülkeden kuruyemiş, kuru üzüm, badem, kuru kayısı, halı, yün ve başka tarım ürünleri ihraç ediliyordu. Bunun karşılığında iğneden tutun da otomobile kadar her türlü endüstri ürünü ithal ediliyordu. Ermeniler arasında işsizler çoktu. Tebriz'in yerlileri oldukça iyi şartlarda yaşıyorlardı; çocuklar 40 yaşına gelene kadar ebeveynlerinin sırtından geçiniyor ve hiçbir iş yapmıyorlardı. Onlar için bir zanaat öğrenmek, işçi veya dükkâncı olmak onur kırıcı işlerdi; çalışmak istedikleri işler de onlara verilmediğinden ya böyle işsiz kalıyorlar ya da öğretmenlik yapıyorlardı. Sürgünler arasında hemen çalışmaya başlayan kuyumcu, gümüşçü, makina ustası, fırıncı gibi zanaatkârlar vardı.

Ben berberlik yapmaya başladım. Sonra Khaçatur Bağdasaryan'ın öğütlerine uyarak Marağa Şehri'ne gidip orda kendi berber dükkânımı açtım. Oldukça başarılı oldum; zira benimkinden başka berber dükkânı yoktu. Marağa'da 200 hane Ermeni, yaklaşık 1000 kişi yaşıyordu. Orda bir Ermeni okulu ve kilisesi vardı. Ermeni tiyatrocu Mıkırtiç Taşçıyan oraya gelmiş "Namus", "Namus İçin",[1] "Maşdibad", vs. gibi Ermenice ve Azerice oyunlar sahneliyordu. Melkonyan ve Arustamyan adında, ikisi de Ermenistan'dan gelmiş Ermeni doktorlar vardı. Asıl Marağalılar tüccar ve zanaatkârdılar. Marağa'da çok sayıda üzüm bağı bulunuyor ve büyük miktarlarda kuru üzüm ihraç ediliyordu; o yüzden de Tebriz'deki tüccarların hepsi de Marağa'da kuru üzüm fabrikalarına sahipti; bu fabrikalar üzümü özel makinelerle temizleyip kutulara doldurduktan sonra Avrupa'ya ve Rusya'ya sevk ediyorlardı. Kuru üzüm dışında badem de ihraç ediyorlardı. Ben Marağalı gençlerle çok çabuk senli benli oldum; onların hepsi akşamları benim dükkânımda toplanırdı; birlikte iyi vakit geçirirdik. Ben hızla Türkçe öğrendim; zira Marağalılar iyi Türkçe biliyorlardı. İyi para kazanmaya başladım. Ailemi Tebriz'den getirttim. Mıkırtiç Taşçıyan'ın teklifi üzerine birkaç piyeste oynadım; "Harabeler Üzerinde", "Eski Tanrılar",[2] vb. gibi oyunlarda rol aldım.

1934'te hem çok güzel, hem çok iyi eğitimli, hem de şiirler yazan Lidya'yla evlendim. Birlikte çok mutluyduk; özellikle de, önce Anahit sonra da Vahagn doğduğunda. Sonra Tebriz'e yerleştik. Üçüncü çocuğumuzu dünyaya getirirken benim sevgili hayat arkadaşım hem benden, hem de Anahit'imden ve Vahagn'ımdan ayrılarak hayata gözlerini yumdu. Son nefesini verirken aşağıdaki dizeleri yazdı:

"Ölüm döşeğimde bile olsam,

[1] "Namus" (1909), "Şeref uğruna" (1905), "Harabeler üzerinde" (1911) piyesleri Aleksandr Şirvanzade'nin (d. 1858, Şamakh - ö. 1935, Yerevan'da gömülmüştür) tanınmış eserlerindendir.
[2] "Eski Tanrılar" piyesini Ermeni yazar, eğitmen ve toplum adamı Levon Şant (d. 1869, İstanbul - ö. 1951, Beyrut) yazmıştır.

Sen de hep başucumda duruyorsan,
Yanında öldüğümü bilerek,
İçim rahat gözlerimi yumarım.”

Çocuklar küçük olduğu için, onlara bakan birisi olsun diye mecburen yeniden evlendim.

Pek çok zorlukla karşılaştıktan sonra bir sinema salonu kiraladım; iyi filmler getirtip oynattım ve başarılı oldum. Sonra kendi sinema salonum ve “Otel Asya” isimli bir otelim oldu. Ben yakınlarıma, erkek kardeşlerime hep yardım ettim; onlar şimdi Tebriz’dedirler ve maddi durumları iyidir. Kızım Anahit, Tebriz Üniversitesi Filoloji bölümünü birincilikle bitirdi. Sonra, aynı üniversitede kütüphanecilik dalında master yaptı ve yüksek öğrenimine Londra’da devam etti; kütüphanecilik dalında “University College London”da ikinci bir master daha yaptı. Kendisi, Gevorg Ğazarian’la evli olup Lidya ve Ara isimli iki çocuğu vardır; Londra’da, pazar günleri faaliyet gösteren Gevorg Tahta Ermeni Cemaat Okulu’nun müdiresidir.

Ben pek çok ülke dolaştım; belki dolaşmadığım ülke yoktur, ama benim hayalim gelip vatanımda yaşamaktı ve 1995 yılında, Büyük Felaket’in sekseninci yıldönümünde, Felaket’ten kurtulmuş bir Diaspora Ermenisi olarak bana Ermenistan Cumhuriyeti pasaportu verdiler; bu istisnai bir olaydı. Ve şimdi, Yerevan’a yerleştiğime üç yıl oldu; burada kendi evim var ve mutluyum; ailem ve sevimli torunlarım devamlı bana ziyarete gelirler. Rüyam vatanımda yaşamaktı ve bu rüyam gerçekleşti.

64 (64).

PARUYR GEVORGİ KHAÇATIRYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1908, ALAŞKERT [ELEŞKİRT], YERETS KÖYÜ)

Büyük Felaket sırasında küçüktüm; ama onu hatırlıyorum. Ailemiz babam, annem, iki amcam, erkek kardeşlerim Ruben, Khosrov, ve kız kardeşim Heğine’den oluşuyordu. Biz küçük olduğumuzdan Ruslar bizi bir arabaya bindirip getirdiler. Yolda köylerin yandığını, ev ve ahırların dumanlar içinde kaybolduğunu gördük. Ermenilerin ev ve ahırlara doldurulup diri diri yakıldığını söylediler. Murad Nehir kan akıyordu. Her tarafta cesetler yüzüyordu…Vadide Türk askerleri Ermeni kızlarını götürmüş, çırılçıplak soyup dans etmeye zorlamışlardı. Bizim gönüllüler bunu görünce onların üstüne saldırmış; Türk askerlerini katledip kızları kurtarmışlardı.

Gençlerimiz örgütlenmiş bizi koruyorlardı ve Türklerin bizi takip etmesine ve üstümüze ateş etmesine rağmen sağ salim gideceğimiz yere vardık. Önce Iğdır’a, sonra da Eçmiatsin’e ulaştık.

1917’den itibaren Elektan Köyü’nde üç yıl kaldık. Sonra, topraklarımızın Ruslar tarafından ele geçirildiğini duyduk. Masis tren garından trenle Sarıkamış’a gittik. Trende yer yoktu. Babam biz, üç çocuğu vagonun üstüne çıkardı; o şekilde Sarıkamış’a vardık. Sarıkamış’tan yayan olarak Çamurlu’ya

gittik. Oraya gidince dayılarımın ordan göç etmiş olduklarını gördük. Sonra evimize gittik. Türklerin evimizi yıkmış olduklarını gördük.

Türkler bizim can düşmanlarımızdı ve şimdi de öyledirler; zira bizimle onlar arasında dağlar kadar fark vardır. Onlar Müslüman; biz ise Hıristiyanız.

Ben şimdi 90 yaşındayım; ama, Türklerin bizi nasıl zorla evlerimizden, köylerimizden çıkardıklarını ve evsiz barksız bıraktıklarını bugüne kadar unutmadım. Batı Ermenistan'ı Ermenilerin elinden aldılar; topraklarımıza sahip oldular; oranın yerlileri olan Ermenileri ise katlettiler.

65 (65).

LUSİK ARŞAKİ MARTİROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ALAŞKERT [ELEŞKİRT])

Biz iyi yaşıyorduk. Memleketimiz Alaşkert'in toprağı, suyu çok iyiydi. Buğday, kavun, turp ve havuç gibi iyi ürünler elde ediyorduk. Şimdi, evimiz, bahçemiz, evimizin pencereleri gözlerimin önüne geliyor. Memleketimizde yetişen meyvelerin ve yeşil sebzelerin tadı başkaydı.

Göçten önce dostlarımızın, dayımızın oğullarından birçoğunu askere alıp katlettiler. Bizimkilerden üç kişi götürdüler.

Ben küçük bir çocuktum; ama hatırlıyorum. Ninemin evimdeydim. Ninemin evi iki katlıydı; bitişiğinde kiler vardı. Evde bir sedir vardı; onun üzerinde oyalı yastıklar bulunurdu. Bir gürültü patırtı kopunca, ben sordum: "Nedir bu gürültü?"

Ninem bana şöyle cevap verdi: "Türkler geldi; bizi kesmek istiyorlar."

- Ne yapacağız?"

- Bakalım… eğer Ruslar gelirse iyi olacak; yoksa evlerimizi bırakıp göç edeceğiz.

- Evleri nasıl terk edeceğiz, diye sordum.

- Bırakıp, gideriz; Türklerin eline düşmeyiz.

Ninemle böyle konuşurken, birden Ruslar geldiler. Rusların gelmesinden dolayı rahatladık. O Türkler başlarını önlerine eğip esir düştüler; birçoğu da kaçtı. Ben dışarı çıkıp Türkleri at üstünde gördüm; başlarını önlerine eğmiş kaçıyorlardı. Ben arkalarından onlara beddua ettim.

Her taraftan, Bitlis'ten, Muş'tan, Khastur'dan Ermeni muhacirler gelip Alaşkert'te toplanmıştı; ama o sakin durum fazla sürmedi.

Ruslar gidince Türkler gene geri geldi. Allah belalarını versin! Çocukları suya atıp büyükleri öldürüyorlardı. Amcalarım beni ve çocukları ninemle birlikte bir arabaya bindirdiler. Yolda ne olduysa bilmiyorum; zira arabanın içinden dışarısı hiç görünmüyordu. On beş günde gideceğimiz yere vardık. Iğdır yakınlarındaki Orgov'a ulaştık. Artık Rus topraklarındaydık; korkmuyorduk.

Biz ayrıldıktan sonra geride kalan bütün Ermenileri katletmişlerdi.

Sonra Iğdır'dan hayvanlar gibi yayan ayrıldık. Kargaşa hakimdi. Öyle ki, ben ebeveynimi kaybettim. Yüksek sesle: "Anne!" diye bağırmaya başladım. Kaybolmaktan korktum.

Birisi dedi ki: "Kızım korkma; Türkler artık bize yetişemezler."

Yerevan'a vardık; ama üç amcam, babam ve teyzem, ninelerim yolda vefat ettiler. Bizi Katolik Kilisesi'ne götürdüler. Amerikalılar bize yemek verdiler. Eğer onlar olmasaydı, biz ölecektik. Her sabah yük arabası gelirdi. Ölmüş insanların cesetlerini kaldırıp onun içine atarlar, toplayıp götürürlerdi; zira korkunç bir tifüs ve kolera salgını vardı; hastalanan ölüyordu. "Açım" diye ağlayan bir çocuğu hatırlıyorum. Buğdayı öğütüp hamur haline getirdiler ve ölmesin diye yemesi için ona verdiler.

Mevcut bütün hastaneleri yetimhaneye çevirdiler. Sonra, büyüyene kadar çok eziyetler çektik.

Kaynanam üç aylık bir bebeğinin olduğunu, Türk komşusunun ona: "Ben sizi saklarım" dediğini anlattı. Komşuları onları üç ay saklamış. Sonra kayınbabam gidip onları sağ selamet getirmiş. Sonra ben onların oğluyla evlendim. Şimdi Tanrı'ma şükrediyorum ki, hayatta kaldım ve üç çocuğumla yaşıyorum. Türkler ve Kürtler bizi katlediyorlardı. Allah onların belasını versin!

66 (66).

MİHRAN HAKOBİ BAĞDASARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ALAŞKERT [ELEŞKİRT])

Ben doğduğumda ailemiz, babam, annem Anuş, ablam Kalipse, ağabeyim Andranik ve benden oluşuyormuş.

Annem çok çeşitli yeteneklere sahip bir kadındı; bizim genç kızlara para almadan, el işi öğretiyordu. Annem eğitimliydi de aynı zamanda. O bir öğretmen kızıydı; otorite sahibiydi. Babası Grigor Hoca'ydı. Annem çok insancıl ve saygıdeğer biriydi. Halı dokur, her türlü el işi yapar ve duvara asardı.

Evlerimiz koni şeklinde damları olan taş binalardı. Dam, pencere şeklinde bir çatıydı; kışın o pencereyi kapatırlardı. Kapı kapatılırdı; evin içinden amcamın evine giden bir yol vardı. Dışarda bir su kuyumuz vardı; ordan içecek suyumuzu yukarı çekerdik. Zengin evleri iki katlıydı ve pencereleri vardı. Evimizin iki odası vardı: biri, un ve henüz öğütülmemiş buğdayın saklandığı ambardı; diğeri ise yatak odasıydı ve orda tandır bulunurdu. Karyola yoktu; yerde bir keçe parçası bulunuyordu. Erkekler bir yerde, kızlar başka bir yerde yatarlardı. Gaz lambasıyla aydınlanıyorduk. Annemin pişirdiği harisa[*], kırçik[**] ve khavits[***]i çok seviyordum. Çarşı yoktu. Babamın tütünü hariç, her şeyi sonbaharda hazırlıyorduk. Bizim ürettiğimiz başlıca gıda maddeleri hayvanlardan elde ettiğimiz süt ürünleriydi; tarladan da buğday elde ediyor, bundan kırık buğday, bulgur ve tane hazırlıyorduk. Meyve bahçesinde üzüm, elma, karpuz yetiştiriyorduk; kuruyemişler dışardan gelirdi. Ermeni ya da yabancı özel insanlar tütün getirip satarlardı.

[*] Kırık buğday ve kuş etiyle hazırlanan bir yemek.
[**] Soğan, lahana turşusu, patates ve ince bulgurla hazırlanan bir yemek.
[***] Buğday ununu yağda kavurup içine şeker şerbeti karıştırarak hazırlanan bir yemek.

Bir mandamız vardı; adını Arapo koymuştuk; zira dövüşçüydü. Kümeste tavuk besliyorduk. Kurutulmuş et yoktu. Babam kendine özgü bir insandı; kimseye boyun eğmezdi. Bir de ineğimiz vardı. Yayığın içine yoğurt doldurup tereyağı, lor peyniri ve yayık ayranı elde ediyorduk. Babamın arkadaşları vardı. Mahsulü toplamak için birisinin tarlasına hep beraber giderlerdi.

Amca Martiros'un iki oğlu üç kızı vardı. Evimiz okula da, kiliseye de yakındı. Bizim şehirde pek çok Katolik vardı. Frenklerin, İsa doğduğunda: "Ona inanmamız için onu görmemiz lazım" diyen Ermeniler olduğunu duymuştum. Onlar her şeyden şüphelenirlerdi. Bizimkiler Katoliklere kız vermezlerdi. Bizim köylülerin yüzde 20-22'si Frenk'ti. Frenkler daha zengindi; güzel evleri, çok sayıda hayvanları vardı. Onlarda özel mülkiyet fikri daha gelişmişti. Onların okullarında dört sınıf varken, bizimkilerde altı sınıf olurdu.

Ben sekiz yaşından itibaren okula gitmeye başladım. Zor bir şekilde doğduğum için ikizlerden biri olduğumu söylerlerdi. Okulumuz kilisenin yakınındaydı. Aydınlık sınıfları olan okul tek katlıydı. Disiplin vardı. Okulu her gün bir veli temizliyordu. Uzak yerden gelene yemek veriyorlardı. Okulda Ermenice, Türkçe, aritmetik, coğrafya dersleri alıyorduk. Bizim okulda, dersini iyi öğrenmeyene dizlerinin üstünde durma cezası verilirdi. Sınavlar sırasında veliler de okulda hazır bulunuyorlardı. Köyümüzden çok akıllı insanlar çıkmıştır; mesela Eçmiatsin'de öğrenim görmüş ve Komitas'la çalışmış olan Hakob Harutyunyan.

Okulumuzun müdürleri Eçmiatsin'den geliyor, eğitim seviyesini kontrol ediyorlardı. Her sabah kilisenin girişinde toplanıyor, İncil'den bölümler okuyorduk. Kürtler de eğitim almak için okulumuza geliyorlardı. Ben çocukluğumdan beri benden küçüklere insanca davrandım; kız ve erkek kardeşlerimi sevmişimdir. Evde, babam annemin işlerine karışmazdı. Dedem çocuklarını toplamış ve onlara şöyle bir öğüt vermişti: "Erkek kadının kalbini kırmamalı; kadının kalbi cam gibidir". Annem o kadar akıllıydı ki, herhangi bir itirazda bulunulmasına izin vermezdi. Babam onu yanaklarından öpmeyi çok severdi; ama bunu nazikçe yapardı. Daha okuldayken bize silah söküp takmayı öğretmişlerdi. Esirleri oynardık. Erkek kardeşim dayak atmayı seviyordu; babam da onu cesaretlendiriyordu. Babam büyük bir vatanseverdi; haksızlığa tahammülü yoktu. Ben çok az baba sevgisi gördüm.

Büyük amcam bitki ve çiçeklerden ilaçlar hazırlardı. Çiçekleri toplayan bizlerdik. Bizi düğünlere götürürlerdi. Amcamın oğlunun düğününü hatırlıyorum; kızlar uzun elbise giyerler, kaliteli ipek başlıklar takarlardı; çalıp-söyleyenler de vardı. Gruplardan biri şarkı söyler, diğeri cevap verirdi. Köyde bir şarkıcımız vardı.

Köyümüzde iki çeşme vardı: Kemerli Çeşme ve Zulal Çeşme. Onlar farklı mahallelerdeydi. Köy kademeli olarak düzlüğe dönüşen bir yokuşun üzerinde bulunuyordu. Yukarı Çayırlar ve Aşağı Çayırlar vardı. Derenin ötesi düzlüktü. Tarlalar sulanırdı. Zenginlerin kendi sabanları vardı; hayvanları tarlaları sürmeye götürürlerdi.

Daha önce de söylediğim gibi, ben çok az baba sevgisi gördüm. Babamı son olarak 250 kişiyle birlikte Rusya'ya kaçacağı sırada gördüm. Keri'nin müfrezesinde gönüllü oldular. Sonra babam Rus ordularıyla geri geldi; o zaman ben artık yetimhanedeydim.

1915 yılının Ekim, Kasım aylarında Kürtlerin verdiği zararlar çoğaldı. Onlar bizimkilere saldırıp, yağma yapıyorlar, insanları öldürüyorlardı. Rus ordusu saldırıya geçtiğinde Kurmancı Kürtlerden oluşan bir Hamidiye birliği getirip köye yerleştirdiler. İnsancıl olan, köyümüzün Kürtleri bizi evlerde çocuk kalmaması konusunda uyardılar. Gelinler ve kızlar köyden bir kilometre uzağa gittiler. Biz de oraya gittik. Hamidiye alayları, Türk Hükümeti'ne hizmet eden Müslümanlığı seçmiş Kürtlerden oluşuyordu. Köyümüzün halkı ordan kaçtı. Ben 1-2 kere un almak için köye döndüm. Hiçbir şey bırakmamışlardı; her şeyi yağmalayıp götürmüşlerdi. Sadece evin duvarlarını bırakmışlardı.

Ben o arada bir rüya görmüş ve onu ebeveynime anlatmıştım; Rus yıldızının karardığını Ay'ın parladığını görmüştüm rüyamda. Babam bana şöyle demişti: "İt oğlu it! O halde Türkler bizi katledecekler, öyle mi?" 1915 yılının Ekim sonunda bizimkiler o yere saklanmaya gitmişlerdi; orda iki ay kaldılar. Ben o sırada Khaçunk Köyü'nde, amcamın evindeydim. Göç sırasında bizimkiler kaçıyorlardı; ben de elbiselerimi, çarıklarımı giydim onlarla birlikte kaçtım. Göç ettik; köyümüzün yakınından geçtik. Amcamın oğluna: "Git bak, bizimkiler evde mi?" dedim.

O da gidip baktı; evde hiçkimse olmadığını gördü. Ben gidip kendim de baktım; gerçekten de kimse yoktu. Muhacirlerin yanına koştum; bizimkiler ortalıkta yoktu. Yürüyerek Khastur'u geçtik, Ğarakilise'ye vardık; ayaklarım donmuş, çarıklarım ve elbiselerim yırtılmıştı. İyi kalpli insanlar beni yanlarına alıp bana baktılar. Uykuya daldım. Uyanınca, bana bakan insanların gece donmuş, oturdukları yerde kalmış olduklarını gördüm. Bağırarak yardım istedim. Rus askerler yanıma gelip o donmuş insanları kaldırıp ters çevirdiler. Bana bir askeri bere ve palto giydirdiler; beni bir öküz arabasına bindirip önce Yoncalu'ya, sonra Diyadin'e, en sonunda da bizi bir eve yerleştirecekleri Iğdır'a götürdüler. Orda çok sayıda muhacir vardı; o muhacirlerle sonunda Eçmiatsin'e vardık.

1917'nin başına kadar Akhta Yetimhanesi'nde kaldım. Sonra Kanaker karma okuluna devam ettim; ikinci sınıfa kabul edildim. Öğretmenlerim, özellikle de Şavarş Amirkhanyan bize çok iyi davranıyor, her birimizin haleti ruhiyesini anlıyorlardı. Adalet ve eşitlik fikirlerini bize aşılayan bayan öğretmen Şuşanik Ter-Hovhannisyan bizim müdiremizdi.

Şubat 1917'de Çar'ın düşüşünden sonra, Şavarş Amirkhanyan: "Ben artık burda kalamam" dedi ve Eçmiatsin'e gitti.

1919'da okulu bitirdim. Yetimhanemizi Yerevan'a naklettiler.

1920'de Yerevan tren garında amelelik yapıyordum. Daha iyi bir hayatımız olacağını umuyorduk. Daşnak Hükümeti henüz iş başındaydı.

Bir gün sabah kalktık ve her yere kırmızı çiçekler konduğunu gördük. Meğer Bolşevikler şehre girmişlerdi. Kızıl Ordu birlikleri yetimhanemize girdiklerinde biz çocuklar onları kızıl bayraklarla karşıladık.

Biz göç ederken, annem altı aylık kız kardeşimle berabermiş. Kürtler saldırmışlar. Amcam köpekleri salıvermiş; Kürtler hem köpekleri hem de kendisini öldürmüşler; annemi kaçırmışlar. Annem Kürt giysileri giyip gelinimle beraber Kürtlerin yanında yaşamış. Babam gidip annemi ve bir yaşına basmış

kız kardeşimi bulmuş. Biz oğlanlardan ise haber alamıyorlarmış. Ben daha sonra, erkek kardeşimin Kars Yetimhanesi'nde olduğunu haber aldım. Annem, babam ve kız kardeşim Kotayk'a gelip Zar Köyü'nde yaşamışlar. Annem ekmek pişirerek geçiniyormuş. Sonra Yerevan'a taşınmışlar.

Ben arayıp sorarak bizimkilerin Yerevan'ın Gnuni Sokağı'nda yaşadıklarını öğrendim. Gidip onları buldum. Babam beni tanımadı. Ben oldukça büyümüştüm. Babam beni tanıdığında ağlamaya başladı ve "biz bedbaht bir milletiz!" dedi.

Annemin nerde olduğunu sorup uykuda olduğunu öğrendim. Gidip annemin yatağına girdim. Annem gözlerini açtı ve şaşırdı; rüya gördüğünü sandı.

Sonra erkek kardeşimi Eçmiatsin Yetimhanesi'ne getirdiler. O Komünist Gençlik Teşkilatı'na girdi; şiirler yazdı. Ben üniversiteye gittim; erkek kardeşim Veterinerlik Enstitüsü'nde öğrenim gördü. Öğrenimimizi tamamladık. Ben Şahumyan Kültür Evi'nde propaganda bölümü yöneticisi oldum.

67 (67).

NIVARD AVETİSİ GEVORGYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ALAŞKERT [ELEŞKİRT])

Biz Alaşkert'te huzurlu bir yaşam sürüyorduk. 1915 yılında, bir gün Türkler köyümüze saldırdılar. Köyümüzün erkeklerini tutup, zorla ellerini kollarını bağlayıp itiştirerek ahırlara doldurup diri diri yaktılar. Sülalemiz 22 kişiden oluşuyordu; ailemiz ise beş kişiden: annem, babam ve üç kız çocuk. Amcamı, amcamın çocuklarını ve torunlarını, dayılarımı, onların torunlarını ve benim ebeveynimi ahıra tıkıp diri diri yakmışlardır.

Biz üç kız kardeş öksüz, sahipsiz kaldık. Bütün göç yolu boyunca biz kesilmiş, katledilmiş insan cesetlerinin üstüne basarak zorlukla yürüyebiliyorduk. Bir yolunu bulup Iğdır'a vardık. Sonra da, Hoktemberyan'da (şimdi Armavir) Aras'ın kıyısında bulunan Evcilar Köyü'ne gittik. Sabah, muhacirler arasında tifüs hastalığı baş gösterdi; çok çokları orda öldü. Ablam bana baktı. Hoktemberyan'ın Canfida Köyü'ne gittik. Bizim köyün bütün ahalisinden sadece ben ve ablam hayatta kaldık.

Türk bizi katletti; öldürdü, öksüz bıraktı, yerimizden yurdumuzdan etti, yakınlarımızdan yoksun bıraktı. Ben ebeveynimin özlemini çektim. Ben ebeveynimi sadece rüyamda görüyorum…

Kocam Ruben'in ailesi, onların büyük sülalesi de, hepsi Türkler tarafından katledilmiş. Türk bize çok zarar verdi. Tanrı onların yaptıklarını affetmeyecek…

68 (68).

VARDUŞ HOVHANNESİ KİRAKOSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, ALAŞKERT [ELEŞKİRT])

Ebeveynim bana 1915 olaylarını anlatırdı; zira ben o zaman çok küçüktüm; annem ve babam Türklerin elinden çektikleri eziyetleri hatırlar ve ağlarlardı. Türkler onları evlerinden çıkarıp ahırlara, kiliselere doldurmuş ve bu yerleri ateşe verip yakmışlar. Sağ kalanları da katletmişler. Bütün evleri yaktıklarında, mucize eseri hayatta kalanlar, annem, üç ağabeyim çaresiz göç yolunu tutmuş; bir ağabeyim, Gaspar Ter-Meliksetyan ise Andranik Paşa'nın birliğindeymiş. O, varını yoğunu yitiren ve evsiz kalan Ermenilere çok yardım etmiş.

Göç yolunda pek çok insan yorgunluktan, açlık ve susuzluktan ölmüş. Murad Nehri cesetlerle doluymuş. Annem ve üç kız kardeşi erkek elbiseleri giyip halkın yüzerek nehrin öbür yakasına geçmesini sağlamışlar. Annem kendi yakınlarının nasıl gözlerinin önünde öldürüldüğünü anlatırdı. Kadınları çırılçıplak dans etmeye zorlamışlar; onların namusuna leke sürmüş ve eğlenmişler.

69 (69).

GURGEN ABGARİ MURADYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1914, ALAŞKERT [ELEŞKİRT], GÜLZETKAN KÖYÜ)

12-13 yaşıma kadar evlatlık olduğumu hissetmedim; zira büyükannem ve büyükbabamın başka çocuğu olmamıştı ve bana karşı sıcak bir sevgi besliyorlardı; ama sonra, komşularımızın çocuklarından bunu işittim ve bu durum 50'li yıllara kadar o şekilde devam etti.

Ağabeyim Sukyas Minasyan beni buldu; ama işte size nasıl bulduğunun hikâyesi.

Dört kardeş arasında en büyükleri o ağabeyim ve iki ablammış. 1915'te Alaşkert'in Gülzetkan Köyü'nden göç ettiğimizde ben bir yaşındaymışım; köyden bir kilometre kadar uzaklaştıktan sonra bizim kervanı durdurup babamı bir ağaca bağlamış ve herkesin gözleri önünde öldürmüşler. Anneme de dört çocuğunu alıp gitmesini emretmişler; üç kardeş yayan olarak ben ise annemin kucağında üç buçuk ay Bayazet, Iğdır, Eçmiatsin yolunda yolculuk etmişiz; ta ki Yerevan'ın Aziz Sargis kilisesinin avlusuna ulaşana kadar. O zamanlar o kilisenin avlusu dopdoluymuş. Her yerde hastalar ve ölüler varmış. Ölüleri toplayıp götüren özel bir yük arabası da varmış. O zamanlar Aziz Sargis'ten ötesi Ğantar'dı. Bizim muhacir çocuklar, ablalarım, ağabeyim gidip ekmek filan temin ederek getiriyorlarmış ve beraber yiyormuşuz. Annem uzun yolculuklar sırasında çok acı çekmiş, beni emzirmiş; ama Yerevan'a vardıktan 12-13 gün sonra annem kendini kötü hissetmiş ve ben ağlamışım.

Çocuksuz bir karı-koca her gün kilisenin avlusuna gelip annemin ve benim ağır durumumuzu görmüşler. Ertesi gün geldiklerinde annemin vefat etmiş olduğunu ve göğsündeki bebeğinin de ağladığını görmüşler. O sırada ağabeyim Ğantar'dan geliyormuş; onları görmüş. Onlar ağabeyime: "Biz bu çocuğu alıp Kond'a götürüyoruz" demişler.

Ağabeyim 15-16 yaşına basınca kız kardeşlerini düşünmeye başlamış. Amerikalılar bir yetimhane açmışlar; kız kardeşlerini oraya yerleştirmiş. O yetimhanedeki öksüz ve yetimleri Amerika'ya götürmüşler. Birkaç şehre mektup yazıp kız kardeşlerini aramış. Beni düşünmeye başlamış. Kendisi on yaşındayken bir karı-kocanın erkek kardeşini Kond'a götürdüklerini hatırlamış…

Ben o zamanlar Aştarak'ta Kheres şaraplarının fabrika binasının inşaatında çalışıyordum. Ağabeyimi bulmadan evvel birisi bana yaklaştı. Bana: "Kaç gündür size geleceğim; erkek kardeşimi arıyorum" dedi.

Ben de ona: "Emin misin" dedim

Yedi-sekiz gün sonra, ben kendi odamda otururken kapıyı çaldılar; bir adam ve bir kadın içeri girdiler. Kadın girip oturdu; kocası ise ayakta kaldı. Gelip tepeme dikildi. Kadın anlatmaya başladı.

Bu arada kocası tepeme dikilmiş bana dokunmak istiyordu. O 1904'de doğmuştu. Karısı her şeyi çok detaylı bir biçimde anlattığında ben kayıtsız bir tavırla onu dinliyordum. Bu arada kocası da çok rahatsızdı. Konuşma bir-bir buçuk saat sürdü ve onun benim ağabeyim olduğu ortaya çıktı.

Sonunda bana fikrimi sordular. Ben de dedim ki: "Benimle ilgilenen ve bakan annemle konuşmadan cevap veremem." Ama iki gün sonra beni Yerevan'a toplantıya çağırdılar. İki saat vaktim vardı; yakın arkadaşlarım vardı, Gerasim'in yanına gittim onun fikrini almaya. O yerinden kalkıp beni öptü ve "Nerde yaşıyor?" dedi.

Ben çıktıktan sonra arkadaşım ağabeyimi bulup ona her şeyi anlatmış.

Toplantıdan sonra eve gittim. Babam zaten yoktu; sadece annem hayattaydı. Karıma fikrini sordum. Annem ise şöyle konuştu: "Sakin olun; geldiler; gördük. Gurgenciğim, bunüne kadar bir oğlum vardı; şimdi iki oğlum var.

O anda ağabeyim ve karısı kapıdan içeri girdiler; bir ziyafet sofrası kurdular. O mutlu olayı kutladık. Büyükannemin adı Tsovinar'dı; annemin adı ise Şoğak. Karımın ismi Yevgenya'ydı; çocuklarımınkiler ise Laura, Ara, Abgar ve Gagik.

Bütün bunların nedeni Türklerin düzenlediği katliamlardı. 1915'te Alaşkert de o zulme kurban gitti.

Böylece hayatımın sonuna dek kibar babam Abgar Muradyan'ın isim-soyadını taşıdım; zira beni onlar kurtarmışlardı. Ben ve ağabeyim öz annemizin adını ne kadar hatırlamaya çalıştıysak da, başaramadık; çünkü hem ben hem de kendisi o zaman çok küçüktük.

70 (70).

NATALYA AVETİSİ BARSEĞYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1889, KARS, TSIPNİ KÖYÜ)

Bizim sülalemize Darbinents adı verilirdi. Biz çok zengindik. Dayılarım, teyzelerim, amcalarım ve halalarım bizimle geldiler.

Türk savaşından evvel, diğer Hıristiyan erkeklerle birlikte Ermenileri de götürüp öldürdüler. O yüzden de biz evimizi-barkımızı, servetimizi bırakıp kaçtık.

Annem dört kızını, Siranuş'u, Hıranuş'u, Nunik'i ve beni alıp mandaları arabaya koştu ve kaçtık. Büyük bir nehrin kenarına ulaştık. Amcam atıyla, sırayla bizi nehrin öbür yakasına geçirdi. Yolda anneler yorulup çocuklarını taşıyamıyor, onları yere bırakıp yollarına devam ediyorlardı. Biz büyüktük, yürüdük. Bir köye vardık ve bir evde kaldık. Tandırı yakıp kendimizi kuruttuk, ısındık. Orası Leninakan'dı [Şimdi Gyumri].

Ben ve ablalarım dışarı oyun oynamaya çıkmıştık; hava karanlıktı. Bizi öksüz sanıp, yetimhaneye götürmüşler. Annem "çocuklarım kayboldu" diye bağırmaya başlamış.

Dayılarım ise, bizim yetimhaneye götürüldüğümüzü görenler olduğunu söylemişler.

Sonra annem gelip bizi eve geri götürdü. Bogdanovka'ya gittik; orda da evlendim. Şimdi iyi bir oğlum, iyi bir gelinim ve iyi torunlarım var.

71 (71).
ANNIMAN HAMBARDZUMİ ARAKELYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KARS, TSIPNİ KÖYÜ)

1918'de Ruslar Kars'ı Türklere teslim ettiklerinde, Türkler Ermeni Köylerine doldular. Türkler bizim köye de girdiler. Ben küçüktüm. Bir ablam vardı. Annem Türkler onu kaçırmasınlar diye onun yüzüne çamur sürdü ve tandırın içine soktu. Ama Türkler geldiler. Onların içinde bir de Türk Paşa vardı; o, ablamı buldu; alıp götürdü. Benim başka bir kız kardeşim daha vardı; o da korkudan öldü. Babam köyün muhtarıydı. Amcamın sekiz oğlu vardı. Türkler hepsini götürüp öldürdüler; benim iki ağabeyimi de öldürdüler. Bütün köy halkını katlettiler. Annem üzüntüsünden öldü.

Halk mecburen Aragats'a doğru göç etmeye ve Doğu Ermenistan'a gitmeye başladı. O sırada Yağluc Dağı'ndan Türkler ateş açmışlar. Arpaçay'ın da su seviyesi çok yüksekmiş; Ermeniler nehrin öbür yakasına geçerken akıntı onları sürükleyip götürüyormuş. Halkın çok kayıp verdiğini görünce, altı öküz bir yakaya, altı öküz de öbür yakaya yerleştirip Ermenileri bir kıyıdan öbürüne geçirmişler. Diğer yandan Türkler Yağluc'un yamaçlarından ateş ediyorlar, hiç ara vermiyorlarmış.

Çok cesur bir adam olan Khaçatur amcam 40 tane köylü genç toplayıp halk Arpaçay Nehri'ni rahatça geçsin diye Türklere karşı çarpışmaya başlamış.

Yağluca Dağı'nın yamacında çarpışırken 40 Ermeniden 18'i esir düşmüş. Komutanları olan Khaçatur amcam da esir düşmüş. Türkler bir ateş yakıp, amcamı işkenceyle öldürmek için onun derisinin üzerinde cepler açmışlar. Sonra da onu ateşin üstünde diri diri yakmışlar. Geri kalan esirleri ise öldürmüşler. O sırada halk nehrin bir yakasından öbürüne geçiyormuş.

Rusların Kars'ı geri aldığı ve Türkleri şehirden attığı haberi ulaşmış. Ermeni muhacirler aynı zorlukların üstesinden gelerek yeniden geri dönmüşler; gidip, Türklerin, kendi öz köyünü terk etmek istemeyen papazın kafasını kestiklerini ve evinin kapısına çakmış olduklarını görmüşler. Biz de geri döndüğümüzde bizim zavallı papazın kafasını kapıya çakılmış vaziyette gördük.

Dolayısıyla 1919'da yeniden Kars'a, köylerimize geri döndük. Tarlalarımızı sürmeye, ekmeye başladık; tam ürünü toplayacakken yeniden Türklerin Kars'ı aldığı haberi ulaştı. Yeniden göç yolunu tuttuk. Türkler yeniden evlerimize akın ettiler; yağma ve yıkım yeniden başladı. Varsenik halam Türk Ordusu'nun yaklaştığını görünce korkudan iki çocuğuyla birlikte kendini suya atmış ve boğulmuş. Ağasi dedemi ve benim iki kaynımı da biribirine bağlayıp suya atmış ve boğmuşlar. Kocamın yedi dayısı varmış; hepsi de boğazlanmış.

Göç zulmü yeniden başladı. Bizi Kars'tan sürdüler; gece vakti Kağzıvan'dan geçtik. Amcamın karısı suya gitti; ben de onu takip ettim ve kayboldum. Sonra o gelip beni muhacirlerin arasında buldu. Kars'tan Leninakan'a geldik. Beni Amerikan Yetimhanesi'ne yerleştirdiler. Bizim köylüler Talin Bölgesi'ndeki Tatulavan Köyü'ne yerleştiler.

72 (72).

PEPRONE ANDRANİKİ TUMASYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1910, KARS)

Babam Andranik Erzurumluydu. Onlar yedi kardeştiler; kardeşlerden biri Harutyun Küçükyan'dı. Kardeşlerden üçü saatçiydi. Babamın dükkânında bir mahzen varmış; Türkler saldırdıklarında onlar mahzende saklanmışlar; 21 yaşında olan erkek kardeşi ise Türkler sırtından vurup öldürmüşler. Onun cesedi 8 gün sokakta gömülmemiş vaziyette kalmış. Kardeşler dışarı çıkmaya korkmuşlar. Sonunda annesi başına feracesini giyip oğlunun yanına gitmiş; onun cesedini sırtına alarak götürüp gömmüş.

Dedemin diğer erkek kardeşleri göç etmişler. Babam Sarıkamış'ta kalmış. Erzincan'da Fransızca öğretmenliği yapan bir erkek kardeşleri daha vardı. Onun akıbeti de çok feci olmuş. Türkler gidip amcama: "Emir geldi; göç edeceksiniz" demişler. Amcam ailesiyle evden çıkıp mezarlığa gitmiş; karısına da: "Bir sigara sarıp içeyim" demiş ve aniden düşüp ölmüş. Onun sekiz yaşındaki kızı Arusyak'ı Türkler kaçırıp Türk yetimhanesine götürmüşler. Annem Arusyak'ı yetimhaneden çıkarmış. Küçük yaştaki oğlunu ise Türkler, Bey'in koyunlarını otlatsın diye götürmüşler.

Türklerin Ermenileri baltayla öldürüp, suya attığını hatırlıyorum. Pek çok insan, bunların arasında annemin ağabeyinin karısı da, çocuğuyla birlikte kendini suya attı.

* Milano'da (İtalya) yaşayan görgü tanığı Peprone Tumasyan Ermenistan'ı ziyaret attiği günlerde (1998) anlattlarını videoya aldım.

O sırada Rus Ordusu'nun Ermeni gönüllülerle birlikte Erzincan'a doğru ilerlediği haberi yayıldı. Türkler kaçmaya başladılar. Türklerin yanında çobanlık yapan birçok Ermeni çocuk, dağa çıktıkları zaman birbirilerine: "Ekmeği saklayalım; kaçarken lazım olur. Ruslar gelince, onlarla birlikte kaçarız" demiş. Onlar, sünnet edilmiş ve din değiştirmiş olmalarına rağmen ruhen Ermeni-Hıristiyan kalmışlardı.

Erzincan'da, kaçacakları zaman üç Türk asker kendilerini tutup sormuş: "Kimsiniz? Kaçıyorsunuz; yoksa gâvur musunuz?"

- Biz Bey'in çobanlarıyız, diyen Ermeni çocuklar Erzincan'a gitmişler.

Erzincan şehrinde artık Türk kalmamış, Türkler kaçmıştı.

Gece yarısıydı. Birden şehir aydınlandı. Meğer, şehirde kimse kalıp kalmadığını öğrenmek için Ruslar aydınlatma fişekleri atıyorlarmış. Sabah Ruslar geldiklerinde bu çocuklar onlara doğru koşmuşlar. Çocukların üstünde Türk giysileri varmış. Ruslar bunları öldürmeye kalkmış. Onlar ise diz çöküp istavroz çıkartmışlar. Ruslar onlara sormuş: "Siz Ermeni misiniz?"

- Evet, diye cevap vermiş çocuklar, biz Ermeni esirleriz.

Ermeni gönüllüler onlara yardım edip, onları Sarıkamış Yetimhanesi'ne teslim etmişler. Sonra babam o yetimhaneye gidip: "Burda Küçükyanlardan kim var?" diye sormuş.

Amcamın oğlu yaklaşıp ağlayarak şöyle demiş: "Ben Avetis Küçükyan'ın oğluyum."

Babam onu alıp Kars'a göndermiş; zira babamın erkek kardeşleri orda yaşıyorlardı.

Babamın diğer erkek kardeşleri saatçiydiler. Arşavir Ermeni bir kızla evlenip Yerevan'a gitmiş; orda da vefat etmiş.

Ben 1918'de sekiz yaşındaydım ve çok iyi hatırlıyorum; top sesleri duyuldu; Andranik Paşa Kars'a geldi. Evimizin bitişiğinde Çaltikovlar'ın büyük evi vardı. Andranik oraya geldi. Herkes oraya koşuyordu; ben de koştum. Andranik Paşa askeri üniforma giymiş, başında gri kalpağı, toplanmış halka şöyle dedi: "Ermeni Milleti! gönüllü yazılmanız lazım. Mücadele edeceğiz, yoksa burası mezarınız olacak."

Rus Ordusu geri çekilme emri aldı; zira Rusya'da Devrim patlak vermişti. Türkler fırsattan faydalanıp Sarıkamış ve Kars'a girdiler. Bütün Ermeniler göç etmek için araba kiralıyorlardı.

Annem çok becerikliydi; gece vakti, Türkler henüz Kars'a girmeden, kaynıyla yolda yememiz için ekmek pişirdiler, kavurma hazırlayıp getirdiler. Ama Türkler şehre girmeye başlamıştı. Ruslar 200 Ermeni gönüllüyle birlikte geri çekiliyordu. Yolda Türkler Ruslara ateş açıyordu; ama Ermeni gönüllülerin treni yoluna devam etmiş ve kurtulmuşlardı.

Biz Vayenni-Gruzinski yoluyla Tiflis'ten Vladikavkaz'a kadar gittik. Yolda Çeçenler üstümüze saldırdılar; kimin neyi varsa gasp ettiler; kızları dağlara kaçırdılar. Biz Vladikavkaz'a askeri trenle gittik. Ama ablam korkudan vefat etti. Amcam Erzincan'daydı; sadece onun iki çocuğu kurtulabildi; diğerleri katledildiler.

Biz büyük bir sülaleydik; o sülalenin yarısı katledildi, yarısı kurtuldu. Vladikavkaz'dan Armavir'e kaçtık; zira bazen Bolşevikler gelip tehdit ediyorlardı, bazen de Menşevikler. Bir keresinde babam ve

annem kapının önünde duruyorlarmış. Silahlı bir Bolşevik gelip onlara: "Ne? Siz kadetleri mi bekliyorsunuz?" diye sormuş.

Bir komşu da ona: "Bunlar muhacir, sen neden bahsediyorsun?" demiş ve o şekilde kurtulmuşuz.

Armavir Şehri'nin içinde de çatışmalar yaşanıyordu. Sonra çatışmalara ara verildiğinde, ölüleri toplayıp gömüyor, yaralıları da götürüyorlardı. Armavir'den ayrıldık. Yayan olarak Kavkaz'a vardık. Sonunda da Rostov'a ulaştık. Okula gittik. Sonra da Moskova'ya taşındık.

1920'de Ermenistan'da Sovyet iktidarı kuruldu. Babam bir ev satın almak istiyordu. Yeniden Vladikavkaz'a geldik. Babam çok ağır bir şekilde hastalandı.

Annem babamın bakımını bana bırakmış, kendisi ise bir doktor çağırmaya gitmişti. Doktor gelene kadar babam vefat etti.

Sonra zaten ben Punyatyan Şavasp'la evlendim. Sırasıyla Rostov'a, Moskova'ya ve İran'a gittik. Ben artık 23 yaşındaydım. İran'da Margo'yu, Lizik'i ve Aharon'u doğurdum. Orda 40 yıl kaldık. Şavasp çok değerli bir adamdı; mükemmel bir eş ve babaydı; çok çalışkan ve aktif bir kişilikti; ama iyi kadınları da takdir ediyordu. O hep: "Her başarılı erkeğin arkasında duran akıllı bir kadın vardır" derdi. Sonra İngiltere'ye ve Amerika'ya gittik. Şimdi ise İtalya'da yaşıyorum.

73 (73).

SİRANUŞ LAZARİ PETROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KARS)

1918 yılına kadar biz Kars'ta özgürce yaşıyorduk. 1918'de Ermeni-Türk savaşı patlak verdi. Ben çocuktum. Annem Vardanuş'un dört çocuğu vardı. Bize iki at göndermiş ve şöyle demişlerdi: "Ğazar, çatışmalar başlar başlamaz çocuklarını atlara bindirir göç edersin." Biz, Türklerin şehre akın etmesinden evvel şehrimizi terk ettik. Bir ineğimiz vardı. Ben onu çok seviyordum. O ineği yanımızda götürdük. Ama yolda ineğin bize problem çıkardığını görünce onu salıverdik. İnek başını çevirip biz kaybolana kadar bizim tarafımıza baktı. Yolumuza devam ettik; başka Ermeniler de bize katıldı. Bir de baktık ki, Mezreli Kürtler gelmiş. Yoğun bir yaylım ateşi açıldığını duyduk. Biz vadideki bahçelere daldık; arabalardan indik. Mişa o zamanlar 10 yaşındaydı.

Ben kendi gözümle gördüklerimi anlatıyorum. Üst üste yığılmış bir sürü insan vardı, çaresizdik. Annem beni ve kız kardeşimi suya atmak istedi. On yaşında olan ağabeyim Mişa buna izin vermedi. Yolumuza devam ettik; bir dağın yamacına ulaştık. Birden bir asker "barış" diye bağırdı. Şimdi, bağıranın Türk mü yoksa Ermeni bir muhacir mi olduğunu bilmiyoruz. İnsanlar "Herkes yakınlarını bulsun" diye bağrışmaya başladılar. Babam bizi buldu; başındaki şapkayı suyun kenarında çıkarıp şapkasını suya daldırdı ve bize su getirip içirdi; çünkü hepimiz de korkmuştuk.

Yine yolumuza devam ettik. Az mı gittik, çok mu gittik bilmiyorum, birden Akhalkalak yolunda Türk üstümüze saldırdı. Biz Tiflis'e giderken Türk üstümüze saldırdı. Şansımızdan Andranik Paşa geldi. Türkler Andranik'ten öyle korkarlardı ki… Bir tane Türk dahi kalmadı. Akhalkalak'a vardık. Gulikam Köyü'ne gittik; sonra da Bakuryan Ormanı'na girdik. Bir ay boyunca yürümüştük. Her insan bir ağaç altını mesken tutmuş, ateş yakmıştı; yemek, bokon ekmeği pişiriyorduk.

Köyümüzün papazı bize şöyle dedi: "Tiflis'e gidip çocukları yetimhaneye yerleştirmek için izin alayım." Herkesi kabul ettiler, beni kabul etmediler. Ben ağlamaya başladım. Öyle bir ağlıyordum ki… Annem bana: "Git o çocukların elinden tut, içeri gir; kimin haberi olacak" dedi.

Ben de öyle yaptım.

Bizi Surami Yetimhanesi'ne götürdüler; yağmurdan kaçarken doluya tutulduk. Çocuklar yerlerde yatıyordu. Ne yana baksan ölüler görüyordun. Salgın hastalık baş göstermişti. O dönemde kolera, tifüs gibi hastalıklar kol geziyordu.

Kendi kendimize "ebeveynlerimizin yanına dönmek daha iyi" dedik. Ben, Mişa ve başka iki çocuk yetimhaneden kaçtık. Yolda olgunlaşmış buğday başaklarını kesip, çiğneyerek yiyorduk. Bir köye ulaştık. Karanlık bastı. Bir kadından hiç olmazsa bize yatacak bir yer vermesini rica ettik. Allah o kadına uzun ömürler versin; bize fırında pişirilmiş iki ekmek ve su getirdi. Yedik, içtik. Bize başka bir şey lazım değildi. Uyuduk. Suram'a nasıl ulaştığımızı bilmiyorum; ama Borjom'a vardığımızı biliyorum. Bir kadın ve bir erkek gelip beni götürmek için rica ettiler. Ben ağlamaya başladım.

- Mişacığım, diyordum, sakın beni onlara verme, sağ salim anneme götür. Gece uyuduk. Sabah, o adamla kadın yine geldi. İstemediğimizi anlayınca bize bilet, ekmek ve armut aldılar; trene bindirdiler ve Bakuryan'a vardık. Diğer iki çocuk: "Lokantaya gidip yemek yiyelim; dönüş yolunu biliyoruz" dedi.

Gidip baktık ki, bizim ağaç orda duruyor; ama bizimkiler ortalıkta gözükmüyorlar. Biz dördümüz o ağaca sarılıp ağlamaya başladık. Sesimizi göğe yükseliyordu. Meğer bizimkiler geceleyin kaçmışlar; sadece papaz orda kalmış. O gelip bize dedi ki: "Çocuklarım, niye ağlıyorsunuz. Gelin sizi yetimhaneye götüreyim."

Bizi yetimhaneye götürdü. Yetimhanede açtık; çöpleri karıştırıp içindekileri yiyorduk. Ormanda da meşe palamudu yiyorduk. Öyle zayıflamıştık ki, bir deri bir kemik kalmıştık; üstümüzde tüy bitmişti.

Meğer bizimkiler de bizi arıyorlarmış. Biz ne Surami Yetimhanesi'ndeydik, ne de Tiflis'te. Papaz gidip bizimkilere: "Sizin çocuklarınız Bakuryan'da" demiş. Annem bayılmış. Annem kolundaki bileziği satıp babamı Bakuryan'a göndermiş. Ben oturuyordum; iki üç kız beraberdik; dedim ki:

- Kim gelip iyi bir haber verirse, bugün yemeğimi ona veririm.

Birden, "baban geldi" dediler.

Ben buna inanmıyordum. Pencerenin yanına gidip baktım; gerçekten de gelen babamdı. Babam gelip bana sarıldı; ağlamaya başladık. Biz ağlaşırken babama: "Bizi uyutur, sonra da bırakır gidersin" diyorduk.

Babam ise: “Yavrularım, ben özellikle sizi bulmak için buraya geldim; sizi nasıl terk edip gidebilirim?” diye cevap veriyordu.

Gün ışıdı. Yola düştük. Babam yolu bilmiyordu. Zar zor tren garına vardık. Eve yayan dönüyorduk. Kapının yanına ulaştığımızda babam bize: “Ses çıkarmayın” dedi.

Annem içerden seslendi: “Kim o?”

Babam: “Benim, Ğazar; kapıyı aç” dedi.

- Çocuklarımı getirdin mi?

- Çocuklar yok, diye cevap verdi babam.

Annem oracıkta bayılmıştı. İyi ki, ağabeyim büyüktü; lambayı yakıp, ona su vermiş ve annem kendine gelmişti.

İnsanlar bizi görmeye geldi. Herkes: “Uzun zamandır aç kalmışlardır; azar azar yemek yedir” diye öğüt verdi. O zamanlar mısır ekmeği vardı. Bir ay içerisinde tombullaştık.

1920’de Ermenistan kurtarıldı; Sovyet iktidarı kuruldu; biz de Yerevan’a taşındık.

74 (74).
ARMENUHİ BALABEKİ YEĞİKYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KARS)

Bizim Kars’ta çok huzurlu bir yaşamımız vardı. Babamın bir dükkânı vardı. Evimiz bize aitti. Bir gün annem bana: “Hamama gidelim” dedi. Bizi alıp hamama götürdü. Ona “balkonlu hamam” diyorlardı; çünkü suyun üzerinde inşa edilmişti. Biraz yüzdükten sonra, bir gürültü patırtı duyuldu. Meğer Türkler hamama girmişlerdi. Genç kızları çırılçıplak çekip götürüyorlardı. Kimse duymasın diye, sessiz sedasız gelmişlerdi. Annem bizi bir dostunun evine götürdü. Babam gelip bizi buldu ve anneme: “Maryam, burası yaşanacak yer değil artık. Aleksandrapol’a gidelim” dedi.

- Yanımızda ne götürelim? diye sordu annem.

- Hiçbir şey götürmeyelim; çocukları kurtaralım.

Trenle Aleksandrapol’a gittik. Annemin yakınları bizi karşıladılar. İki gün geçmemişti ki, babam kafası karışmış, elbiseleri yırtılmış bir halde geldi.

- Ne bu halin? diye sordu annem.

- Türkler Kars’a akın ettiler; bütün dostlarımızı ahırlara doldurarak diri diri yakıp öldürdüler. Biz, sağ kalanlar Kars Vadisi’ne kaçtık. Kaçan kurtuldu; Türklerin eline düşen Ermeniler öldürüldü.

Aleksandrapol meydanı kamyonlarla doluydu. Halk Tiflis’e gitmek istiyordu. Sırtıma kız kardeşimi bağladılar. Annem yanına elbise, palto ve yiyecek aldı. Halk meydana dolmuştu. Halkı Tiflis’e götürecek bir katar gelmişti. Sırtımdaki çocukla beni yukarı çektiler. Ben ise ağlıyordum. Annem aşağıdaydı. Tren hareket etmeye çalışıyordu. Trenin üstüne çıktık; orda iğne atsan yere düşmezdi. O şekilde Sadakhlu’ya

vardık. Pusuya yatmış Türkler bomba attılar; tren durdu. Makinist öldü. Halk dışarı döküldü. Türklerle çatışma başladı. Biz de inmek istiyorduk; ama bir Rus subayı inmemize izin vermedi; babama silah verdi. Babam aşağı inip Türklere karşı dövüşmeye başladı. Biz vagonun penceresinden seyrediyor, öldürülenleri, yere serilenleri görüyorduk. Sağ kalan Türkler kaçtılar. Ölenleri yerde bırakıp, yaralıları çekerek vagona çıkardılar. Tren hareket etti ve bizi Tiflis'e ulaştırdı. Bizi evlerin avlularına yerleştirdiler.

Babam gidip mısır ekmeği getirdi. Bizim için olağandışı, mısırdan yapılmış bu ekmeği yiyemiyorduk. Tiyatroya gidenler bize bakıp acıyorlardı. Çocuklar yerlere serilmiş yatıyorlardı.

Tiflis'te bir at arabası kiralayıp Rusya'ya doğru gittik. Kuban'a vardık. Orda yüksek bir kulenin tepesinde bir adam duruyordu. Meğer onlar Çeçenmiş. Bu sefer de onlar üzerimize saldırdı, katletmeye başladı.

Armavir'e gittik. Şimdi de Çapayev, çapulcularıyla birlikte acımasızca yağma yapıp, insanları öldürüyordu. O çok vicdansız bir adamdı; mülteciler onu sevmiyorlardı. Makineli tüfeğini ateşleyip herkesi öldürüyordu. Yeniden Aleksandrapol'a döndük.

İyi ki, babamın Kars'ta dükkânı varmış; bizi o kurtardı. Babam altınlarını benim vücuduma bağlamıştı. O altınlar sayesinde kurtulduk. Yedi kardeştik; bir tek ben hayatta kaldım.

75 (75).
PARANDZEM KOSTANİ TER-HAKOBYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, KARS, ZAİM KÖYÜ)

Ben 1912 yılında Kars yakınlarındaki Zayim köyünde doğmuşum. Köyde birçok hayvan, topraklarımız ve hizmetkarlararımızın olduğu bir evimiz mülkümüz vardı. Hizmetkarlar toprağın sürülmesi, ekilmesi, bakımı, hasadın toplanması ve aynı zamanda hayvanların bakımıyla uğraşmaktaydılar.

Hafızamda 12 köye papazlık eden, aynı zamanda Kars kilisesinin de hizmetkarı olan dedem Ter Hakob, derin iz bırakmıştır. O beyaz teni, ak sakalıyla çok temiz mümin bir şahsiyetti.

Babam Kostan marangoz, demirci, kağnı ustası bir zanaatkar olup, çok çalışkan bir insandı. Dört erkek, iki kız kardeşim vardı, yani yedi çocuk idik.

Ablalarım Siranuş 14, Aregnazan 16 yaşındaydı. Çocuklardan büyüğü Hmayak'tı (1899), sonra Bagrat (1908), Gurgen (1910) ve doğum tarihini hatırlamadığım Hakob; o benden de küçük idi. Hmayak Kars gimnazyumunda okuyor ve niyetlerinin ne olduğunu bilmediğim öğrenci toplantılarına katılıyordu.

1918'de, Türkler saldırdığında bizimkiler ekmek pişirme hazırlıklarındaydılar. Aniden duyurdular: 'Kaçın, Türkler üzerimize geliyorlar!'. Kağnıyı aldık, bindik ve Gümrü'ye kaçtık. Yolda kağnımızı çaldılar, yaya kaldık. Karakilise'ye (daha sonra Kirovakan, şimdi Vanadzor) vardık. Orada bizi bir yük treninin açık vagonlarından birine oturttular ve götürdüler. Tiflis'e varmadan Türkler tren üzerine ateş açarak saldırdılar. Kim öldü, kim sağ kaldı bilmiyorum, tek bildiğim bizi Navtuluğ istasyonunda indirdiler.

Gümrü'de iki ablamı kaybettik. Navtukuğ'da bizi pek varlıklı Mantaşov himaye etmekteydi. Günde bir kere yemek getiriyor, göçmenlere dağıtıyorlardı.

Türklerin geri gittiğine dair bizi yanlış bilgilendirdiler. İnanıp, Kars'a evimize gitmek için, Gümrü'ye geri döndük. Gümrü'de ablalarımı bulduk ve Kars'a yaya gittik. Evi harap olmuş bulduk. Harap olmuş bu evde bahardan güze kadar yaşadık. Hasat vakti Türkler tekrar Ermenilerin üzerine saldırdı. Onlar Kars kalesini işgal etmişlerdi ve orada kalmaktaydılar. Ermenilerin ordusu yoktu; askerleri Taşnaklardı, ancak onlar da yoktu, kaçmışlardı. Korumasız kalmıştık. Türkler kaçış yolunu kapamışlardı, biz kaçamadık. Sülalemizin üyelerinden çoğu birbirini kaybetmişti. Ben büyük abim Hmayak'ın karısı Sofia'yla, yetimhanenin olduğu Kars vadisinde kaldım. Ailenin öteki efradı, babam, ablalarım ve abilerim, annem Simay'la kaçmışlardı. Büyük abimin yerini hiç bilmiyorduk. Sonradan duyduk ki, Mayıs İsyanı'na katılmış. O çok eğitimliydi ve Rusçaya oldukça hakimdi. Sonra, yeni kurulan Kızıl Ordu'da propaganda memur olarak hizmet etti.

Akrabalarımız bizimle beraber Yerevan'a gitmeye karar verdiler. Orada babam zanaatını icra ederek bizim bir şekilde geçimimizi temin edecekti. Tüm göçmenler Yerevan Surb Sarkis Kilisesi'nin avlusuna dolmuştu. Orada açık gökkubbe altında yaşıyorduk. Büyük bir salgın başladı, babam öldü. Yüzlerce insan ölüyordu. Ölenlerin cesetlerini tüm gün kağnılarla naklediyorlardı. Bizi besleyeni kaybettiğimizden, annem bizi Gümrü'ye götürdü. Orada büyük ablam Siranuş malaryadan öldü. Annem iş bulamadığından bizi yetimhaneye götürdü, kendisiyse amcamın ailesini buldu ve onların olduğu Meğraşat (Ğazançi [Kazancı]) köyüne taşındı. Biz farklı yetimhanelere, ben şimdiki mahpushanenin olduğu, kardeşimse 'Çaşka çay' ('Bir bardak çay' – Rus.) denilen yetimhaneye yerleştik. İlerde kardeşlerimi şimdiki N. 5 Müzik Okulu'nun yerinde bulunan Baron Hakob'un yetimhanesine naklettiler. Beni ise, Ermenistan'da Sovyet iktidarı hakim olana dek, Slabotki Yetimhanesi'ne naklettiler. Geçim temini için herhangi bir iş olmadığından, bizi şimdi Merkurov isimli müzenin olduğu binada bulunan, Amerikalılar tarafından himaye edilen başka bir yetimhaneye yerleştirdiler. Tercüman bayan Satenik'ti.

Şarkılar söylüyorduk, birisininden iki satır hatırlıyorum:

"...Amerikalı geldi, [o] vakit [umut] parladı,
Yetimleri gördü, ayakları titredi...".

Yetimhanede ablam Aregnaz öldü, Gurgen'i ağır vaziyette eve götürmüşlerdi.

Kardeşim Hmayak halk savaşına katılmaktaydı. Ermenistan'da Sovyet iktidarı tesis olmuş idi, ancak savaş sona ermemişti. Taşnaklar kıl payı kurtulmuş milleti kurtarmak yerine, isyana katılanların takibatını yapmaktaydılar. Onlar katılanların birçoğunu Kars'ta Argina Vadisi'nde öldürdüler. Hmayak alınyazısının bir cilvesi olarak, yeni kurulan Ermeni I. Ordusu'ndan kaçarak kurtulur. Sivil yönetici olarak çalışır, ancak bizim ondan haberimiz yoktu. Bir çocuğu oldu, 1920 salgınında öldü. Bu esnada gelinim Sofia, kardeşimle beraber muharebe alanında gezinir. Onlar Şuşi, Zangezur, sonra Dilican'da bulunurlar, ondan sonra da Ermeni ordusu Dilican'dan Kanaker'e naklolur. Annem gidip gelen ordu mensuplarından igilenir, onun yerini öğrenir. Birkaç anneyle beraber, o da yaya Kanaker'e ulaşır, kardeşimi bulur. Bu 1923

senesindedir. Babamın ölümünü ve yetimhanede bulunduğumuzu ve Amerikalının biz yetimleri Amerika'ya götürmeye hazırlandığını öğrenince, kardeşim bizi yetimhaneden almak üzere Gümrü'ye gelir. Bu da onun ordudan terhisinin sebebi olur. Ona adli organlarda iş verdiler. O kent parkı yakınında bir ev kiraladı.

Kardeşim ve ben eğitim için okula kabul edildik. Bagrad çok iyi okuyordu. 1940 yılında Moskova Timiryazev Tarım Akademisi'nden mezun oldu. Sonra uzun yıllar kendini uzmanlığına adadı. Büyük Anayurt Savaşı'na katıldı ve 1944'te yaralı geri döndü. Gurgen zanaatkar oldu. 1929 yılında ben 7 yıllık okuldan mezun oldum ve evlendim.

İyi bir kocam vardı. Sovyet Ordusu'na katıldı, eğitim gördü ve komutan oldu. İyi bir paraşütçüydü. Polonya'ya askeri hizmete yolladılar. Ailece gittik. Dört çocuğum oldu. Büyük Anayurt Savaşı, tam da bizim yaşadığımız kentten başladı. Saat gecenin dördünde, dört çocukla, yük kamyonuyla o kentten kaçtık ve farklı nakil araçlarıyla, bugüne dek yaşadığımız Ermenistan'a ulaştık. Seksenyedi yaşındayım.

Gümrü'de yaşıyorum, annem ve iki kardeşim de buradalar.

76 (76).
KHANUMA CINDİ CALİL'İN TANIKLIĞI*
(D. 1912, KARS, ĞIZILĞULA KÖYÜ)

Ben 1912'de Kars'ın Ğızılğula Köyü'nde doğdum. Babam köyün sucusuydu. Bizimkiler tarım ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Babamın adı Cındi'ydi. Babamın evi iyi bir ev, gerçek bir ocaktı. Rus devlet memurları gelip evimizde kalırlar, misafir edilirlerdi. Biz Ermenilerle içli dışlıydık. Hatta babam Ermenice konuşurdu.

Sülalemizde 57 kişi vardı. Hepsi birbirleriyle barışık ve uyum içinde yaşarlardı. O büyük sülaleden sadece ben hayatta kaldım.

Babamın Rızgo isimli bir erkek kardeşi vardı; diğer erkek kardeşinin ismi ise Ğaro'ydu. Amcam Sayid de Ermenilerle çok iyi ilişkiler içerisindeydi.

1918'de biz de Ermenilerle birlikte Yezidi Hıristiyanlar olarak Kars'tan göç ettik; zira bizdeki bir adete göre, aşiret göç edince herkes onu takip ederdi.

Alagyaz'ın eteklerinde bizimle aynı aşirete mensup insanlar vardı; oraya gittik, uyum sağladık.

Göç yolunda Türkler bizi takip ediyorlardı. Arkamızdan gelip rastladıkları insanları öldürüyorlardı. Ermeni, Yezidi birbirimize karışmış, geride bir sürü ceset bırakarak kaçıyorduk. Ama bugüne kadar hatırladığım bir köprü var; orda Türkler üstümüze saldırıp hem Ermenileri hem de Yezidileri öldürmeye başladılar. Öldürüp nehre atıyorlardı. Nehirde cesetler üst üste yığılmıştı. Orda babamı ve annemi de

* Gerçi etnik olarak Yezidi olan Khanuma Calil çok yaşlı ve yatalak bir hasta; ama harika bir şekilde Ermenice konuşuyor; ayrıca kocası Casıme Calil'le birlkte eğitimli ve akademisyen evlatlar yetiştirmişler.

tüfekle vurup öldürdüler. Amcamı yatakların kıvrımlarının arasına saklamıştık; kurtuldu. Amcam beni ve kendi oğlu Kamel'i yanına aldı; yürüyerek Aştarak'a vardık.

Tarihler 1920 yılını gösteriyordu. Aştarak'ta, müdürü Alikhan isimli bir Yezidi olan bir yetimhane vardı. Ama o bize sahip çıkmadı; "elinizde belge yok" dedi. O yetimhanede hem Ermeni vardı, hem Yezidi; hatta Türk bir çocuk bile vardı. Telli isimli çok güzel bir Türk kızı vardı. O yetimhane zengin Beklar'ın eviymiş; devlet onun elinden alıp yetimhaneye dönüştürmüş. Amcam bizi bırakıp gitmişti. Biz, ben ve Kamel yetimhanenin dışında kaldık. Gece duvarların dibinde uyuyor, gündüz ise dilenerek varlığımızı sürdürüyorduk. Ne yapalım? Açtık; ekmek topluyorduk. Orda Sofi-tsalo adı verilen bir kadın vardı. O bir gün beni yanına çağırdı ve şöyle dedi: "Sen kız çocuğusun; dilencilik yapma. Gel, ben sana avlumda bir yer vereyim." Onun Vardan, Tigran isimli oğulları ve Arpenik isimli bir kızı vardı. Sofi-tsalo onlardan Yezidi Alikhan'a göstermek üzere bir belge getirmelerini rica etti. Oğulları da isteğini yerine getirdiler. Alikhan bizi yetimhaneye kabul etti. Allah Sofi-tsalo'ya rahmet eylesin! zira biz onun sayesinde hayatta kaldık. Amcamın oğlu Kamel tifüs hastalığına yakalandı. Ben onu sırtıma alıp Aştarak Hastanesi'ne götürdüm; ama orada öldü. Bir gün Hovhannes Tumanyan, kızı Nıvard'la birlikte Aştarak'a, bizim Yezidi yetimhanesine geldi. O, Ermenilerle Yezidiler arasında ayrım yapmıyordu. Başımızı okşadı ve bana sordu: "Kızım nasılsın?" Utanıp başımla iyi olduğumu işaret ettim.

1926'ya kadar yetimhanede kaldım; o zaman bütün yetimhanelerin birleştirilip daha sonra Stepanavan adını alan Calaloğlu'na taşınacağı emri geldi; orası bir yetimhane merkezi haline geldi. Sonra, yaşı tutanların Leninakan'da (şimdi Gümrü) açılan tekstil-trikotaj fabrikasında çalışmaya gitmesi emri geldi. Ben de oraya gitmek istedim; ama bana izin vermediler. Sonra bir yolunu bulup gidenlerin arasına katıldım ve Leninakan'a vardım. Orda bize yemek çekleri veriyorlardı. Cebimizde para yoktu. Biz yemek çeklerimizi nakde çevirip, o parayla bilet alarak Yerevan'a geldik; bu olay 1929 yılında cereyan etti.

Yerevan'a gelen yetimler Eğitim Bakanlığı'na başvuruyorlardı. Orda iyi kalpli bir Ermeni bize çok yardım etti; o bize: "Biz sizi gökte ararken yerde bulduk. Ağasi Khancıyan Yezidiler için bir teknik okul açtı. Sizi oraya göndereyim; eğitim alın." dedi.

Ben de Yezidi Teknik Okulu'na gittim. Okula tayin edilen ilk müdür Casıme Calil'di. Orda bize bedava elbise ve yemek verdiler. Öğrenim gördüm. Sonra da Casıme Calil'le evlendim. Öyle ki, Ermenilerin yardımıyla ve onların sayesinde kurtulduk; ev-bark sahibi olduk. Allah bize yardım eden iyi kalpli o Ermenilere rahmet eylesin. Çocuklarım Ermeni eğitimi aldı. Ordikhan ve Calil tezlerini verdiler; bilimsel ünvanlar elde ettiler; müzisyen olan kızım Cemile'nin kendisi de iyi ve akıllı çocuklar yetiştirdi ve torunlarının yanı sıra bana da bakıyor. Ben çocuklarıma çok müteşekkirim. Ben artık kendi torunlarımla seviniyorum.

77 (77).

YELENA LEVONİ ABRAHAMYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1912, KARS, DZIPNİ)

Ben 1912 yılında Kars Bölgesi'nin Dzıpni Köyü'nde doğdum. Annem Araksi Kars Aziz Havariler kilisesi papazı Ter Khoren Stambultsyan'ın kızıydı. Babam Levon Kars'ın Dzıpni Köyü'nde matematik öğretmeniydi. Babamı öğretmen olarak Ardahan'a göndermişlerdi. Bizler ailece Ardahan'a yerleşmişiz. Erkek kardeşim Benyamin orada doğdu. Dayım Grigor Stambultsyan Moskova Lazaryan Enstitüsü'nü bitirip, ardından eğitimine Moskova Tıp Enstitüsü'nde devam etmişti ve Bakü'de doktorluk yapıyordu. Daha sonra Rus Ordusu'nda askeri tabip olarak görev yaptı.

Kars Ermenilerin çok eski bir başkenti olmuştur. Çok güzel bir şehirdi. Karsa Çayı, yani Kars nehri şehrin içinden akar ve onu ikiye ayırırdı. Ortasında bahçeye dönüştürülmüş, hatta içinde bir kahvehanenin bulunduğu üçgen şeklinde, yeşilliklerle kaplı bir toprak parçası oluşmuştu. Kars kalesi yüksek bir yerde, şehre hakim konumdaydı. Çevresi surlarla çevriliydi ve kuleleri olan çok sağlam bir yapıydı. O zamanlar Kars'ta yaklaşık 10.000 Ermeni huzurlu bir yaşam sürüyordu. Kars Ermenileri demircilik, hayvancılık, arıcılık ve ayrıca terzilik, kunduracılık, mermercilik, marangozluk, bakırcılık, kuyumculuk gibi zanaatlarla iştigal ederlerdi. Kars demiryoluyla Aleksandrapol'a (bugün Gümrü) ve Sarıkamış'a bağlıydı.

1915'te Türkler Ardahan'ı işgal ettiklerinde, babam aceleyle bizi bir arabaya bindirdi ve güvenli bir yer olarak Kars'a gönderdi. Kendisi ise Ardahan'dan Kars'a yayan olarak geldi. Bizler yanımıza hiçbir şey almadık; sadece babamın elinde, içinde altınlarımız ile gümüşlerimizin bulunduğu bir çıkın vardı. Yolda yürürken babamın eli yorulmuş ve biraz dinlenmek için elindeki çıkını yanından ilerleyen bir arabanın arkasına koymuş; ancak, araba süratini artırmış ve babam arkasından yetişememiş, bütün mal varlığımız bu şekilde kaybolup gitmiş. Bizler maddi imkânlardan yoksun kaldık. Liseyi bitirdikten soınra Ardahan'da babamın okulunda ders vermeye gelen teyzem İskuhi de bizimle birlikteydi. Bizler Kars'a, dedem papaz Ter Khoren'in evine vardık.

1918'de babamı Yerevan'a tayin ettiler. Ailece Yerevan'a taşındık. Orada annem vefat etti. Bizim bakımımızı babaannem Astğik ile halam üstlendiler. Onlar bizi Kars'a götürdüler, Zira Kars daha önce Rusların eline geçmişti ve sakindi.

Ancak Rusya'da devrim hareketi [1917'de] başlamıştı ve Rus Ordusu Kars'tan "Damoy!" {Rusça, "Eve doğru!") diyerek çekiliyordu, Ermeniler ise Kars'ı ellerinde tutamadılar. Türkler Kars tren istasyonunu da ele geçirmiş ve şehre girmişlerdi. Kargaşalık baş gösterdi. Türkler vahşet sergilemeye başladılar. Ermenilerin evlerine giriyor (ellerindeki listelere göre), çekinmeden yağma yapıyor, karşı koyanları yerli yerinde öldürüyorlardı. Genç gelin ve kızları götürüyor, şereflerine leke sürüyor veya ertesi gün bitkin, saçları başları birbirine karışmış ve ruhsal durumları bozuk halde geri getiriyorlardı.

* Yaşı 90'ın üzerinde olan Yelena Abrahamyan Ermenistan'ın kıdemli ressamlarındandır.

Dedemin evinin, oraya sığınan bir sürü Ermeniyle dolu olduğunu hatırlıyorum, bunun nedeni dedemin papaz olması ve bir Türk askerinin gece gündüz kapısının önünde bekçilik yaparak güvenliği sağlamasıydı. Genç kızlar bodrumda yüzlerini çamura bulamış, korkudan titreyerek saklanıyorlardı.

Bir gün askeri kısım şefi Ahmed Efendi'nin arkadaşı ve sözde dedemin evini tehlikelere karşı koruyan ve kapısına bekçi koyan Kemal Efendi üniformasıyla ve kılıcını yandan asmış olarak dedemin evine geldi, Kapının eşiğinde durdu ve güzel Tiguş'u kendisine karı olarak almak istediğini ve dedemin de Ermeni papazı olarak "Allah'ın kanununa göre" orada kendi evinde kendilerini evlendirmesi gerektiğini ve kendisinin Tiguş'u götüreceğini beyan etti. Kabul etmedikleri takdirde herkesi oracıkta kılıçtan geçireceğini belirtti. Öyle ki, kabul etmek daha iyi bir fikirdi. Dedem akıllı adamdı; başlangıçta tatlı dille Ermeni geleneğinde yabancı dinden insanlarla evlenilmediğini anlatmak istedi. Bu olacak iş değildi. Ama Kemal Efendi bunu duymak istemiyordu. Devamlı herkesi öldürmekle tehdit ediyordu. Sonunda Tiguş saklandığı yerden yaşlı gözlerle çıktı ve yakınlarına bir zarar gelmemesi kaydıyla kendi namusunu feda edebileceğini beyan etti. Dedem heyecandan titreyen bir sesle, sözde Ermeni geleneğine göre onları "evlendirdi" ve Kemal efendi Tiguş'u götürdü. Ama bir hafta sonra Tiguş ağlayarak dedemin evine geri geldi ve bir daha "kocası"nın yanına dönmeyeceğini, zira o adamın kendisini her gece başka bir askerle yatmaya zorladığını belirtti. O adamın ne namusu, ne de şerefi olduğunu söyledi. Bir yandan yaptıkları yağmalar, diğer yandan katliamlar ve insan kaçırma olayları nedeniyle Türkler Kars Ermenilerinin durumunu dayanılmaz hale getirmişlerdi. Arakelots kilisesinin çan kulesinden artık Türklerin ezan sesi duyuluyordu; kilise kubbesinin tepesinde ise, artık ay ve yıldız parlıyordu, zira bize tanıdık Stepan'ı kilisenin ağır metal haçını indirmeye zorlamışlardı. Stepan haçı büyük zorluklarla söküp aşağı indirmişti. Daha sonra onu haçı omuzuna alıp şehrin sokaklarında dolaşmaya zorlamışlardı. Sonunda duyduk ki onu Kars Vadisi'ne götürüp, yapmak zorunda bırakıldığı ağır görev için mükâfat olarak öldürmüşler.

Sokaklarda her yerde gömülmemiş kanlar içinde cesetler vardı, zira evinden çıkan öldürülüyordu. Kars vali yardımcısı Fahreddin Efendi tatlı dille, yapılan barbarlıkların sorumluluğunu Ermenilerin sırtına yüklüyordu. Türk tellallar ise hiçbir şey olmamış gibi "Barış, adalet, huzur, güvenlik" mesajları yayıyorlardı.

Babam Rus Ordusu'nun tedarikçisiydi. Diğerleri teslim olduklarında, kendisi de Türklere teslim olmuş ve onlar tarafından öldürülmüş. Türkler doktor dayım Grigor'u da öldürmüşler.

Demiryolu kapanmıştı. Halam hiç olmazsa vadi yolundan arabayla bizi Aleksandrapol'e götürmeyi düşünmüştü. Türkler bizim gibi başka Ermenilerin de vadiden geçerek Aleksandrapol'e kaçmak istediklerini duymuşlardı ve dağın tepesinden üzerimize ateş etmeye başladılar. Bizler arabadaydık, vadi yoluna daldık. Türkler üzerimize ateş ediyorlardı. Ailemiz çok kayıp verdi: amcamın iki çocuğu öldürüldü, halam yaralandı. Babamın teyzesini oğlu da karısı ve kızıyla birlikte yanımızdaydı; onlar da öldüler. Zira Türkler durmadan ateş ediyorlardı ve üzerimize dolu gibi mermi yağıyordu. En korkunç olanı ise, o fişek ve silahların Rusya, Lenin tarafından, sözde devrim gerçekleştirmeleri için Türklere verilmiş olmasıydı.

Rusya safça Türklere inanmıştı; Türkler ise en şeytani, en hain ve en alçak olan insanlardır. Maalesef Ruslar bugüne kadar da Türklere inanırlar.

Bu korkunç bir manzaraydı; üzerimize dolu gibi mermi yağıyordu. Ben orada köyden gelen bir kadın gördüm; onun oğlu belinden yaralanmıştı; omurgasından kan fışkırıyordu. Annesi haykırıyordu. Herkes bağırıyordu. Ben hayatım boyunca dehşet içindeki o kişilerin seslerini unutamam. O ses bugüne kadar kulaklarımda çınlar ve bunu hatırladıkça strese giriyorum. Orada bayılmışım. Bizimkilerin nereye gittiklerini hatırlamıyorum. Korkudan kızıyla birlikte arabanın altına giren bir Kürt kadın, dışarı çıktı ve bana: "Herkes kaçmış; sen niye burada kaldın?" dedi. Baktım ki amcamın dört yaşındaki kızı Tsoğik yanımda yatıyor. Bitkin halde yere düşmüş, sessizce can çekişiyordu. Mermi kalçasına girmiş ve paramparça etmişti; etleri açılmıştı. Ben hissiz bir durumda arabadan çıktım; nereye gideceğimi bilmiyordum. Türkler hala ateş ediyorlardı. Kars Nehri üzerinde halkın birbirini itiştirerek hala öteki tarafa geçmeye çalıştığı bir köprü vardı. Bu, daracık, sallanan bir köprüydü. İnsanlar köprünün kenarına bir halat bağlamışlardı ki, çit gibi tutunup geçebilsinler. Ama köprü o kadar dar ve sallantılıydı ki, yine de pek çok kişi suya düşüyor veya çocuklarını suya atıyordu. Nehir herkesi ve her şeyi sürükleyip, götürüyordu. Ben de köprüye yanaştım. Önümdeki adam suya düştü. Bilmiyorum herhalde çocuk olduğumdan birisi bana yardım etti ve zar zor köprüyü geçtim. Çevreme baktığımda, mermilerin dolu gibi yağdığını görüyordum. Bilincimi kaybetmiş durumdaydım; bana da bir mermi isabet edebileceğini düşünemiyordum. Orada o kadar insan hayatını kaybetti ki, hesabını tutmak imkânsızdı. Köylerden gelen insanların tamamı öldü. Bütün bu olanları hayatım boyunca unutmak istedim ama başaramadım ve anlatamadım; anlatmak istediğimde hep gözyaşlarına boğulmuşumdur. Köprü başında duran askeri palto giymiş kalpaklı bir adam (görünüşe göre bu bir Rustu) bana yaklaştı, beni kucaklayıp karşı yoldan götürdü. Ben ise, bir kötülük yapacağını düşünerek onu tekmeliyordum. Karşıda bir bina vardı; beni o binanın peceresinden içeri attı; ama bana bir şey olmadı. Sonradan, o adamın başka çocukları da getirip o pencereden içeri atmış olduğunu duydum. Orada, kanlar içinde yaralıların bulunduğu büyük boş odalar vardı. Ben o binanın bir köşesinde teyzemi gördüm. O da beni gördü ama hiçbir şey söylemedi. Dünyadan kopuk bir haldeydi. Ninem zaten aramızda değildi; kafası dağılmıştı; teyzem üstünü battaniye ile örtmüş, köprü başında bırakmıştı. Teyzem elinden yaralanmıştı; zira, mermi isabet etmemesi için eliyle erkek kardeşimin başını örtmüştü. Mermi teyzemin elini delip geçmişti...

Sonra bizler yayan olarak şehre gittik.. Evimiz boştu ve yağmalanmıştı. Teyzem bizi annem tarafından dedem, papaz Ter Khoren'in S. Arakelots kilisesinin bitişiğindeki evine götürdü. Avluya girdik; köpeğimizin kapının önünde zehirlenmiş olduğunu gördük. Demek ki, köpek eve girmelerine izin vermemiş; onlar da içeri girip evi yağmalamak için köpeği zehirlemişler.

Sonra, iki teyzemi Amerikan yetimhanesine çalışmaya götürdüler, bizler ise öksüz olarak kendileriyle birlikte gittik. 1921 yılı ilkbaharında bulunduğumuz Amerikan yetimhanesini Kars'tan Aleksandrapol'e taşıdılar. Yetimhane'yi yük vagonlarıyla naklediyorlardı. Bu birkaç saatlik bir yolculuktu ama günler sürdü. Vagonların kapıları dışarıdan kilitlenmişti; bizler içeride kalmıştık. Küçükler

dayanamıyor, açlık ve susuzluktan ölüyorlardı. Salgın hastalık olmaması için cesetleri pencerelerden dışarı atıyorlardı.

Türkler Aleksandrapol'den kaçmadan önce tüm depoları havaya uçurmuşlardı. Türkler yalnızca Aleksandrapol'e ulaşıp, bu şehri işgal etmekle yetinmemiş, Karakilise'ye (bugün Vanadzor) de ulaşmışlardı. Öyle ki, Aleksandrapol'de açlık hüküm sürüyordu; geçimini sağlamak imkânsızdı; ama zar zor hayatımızı sürdürdük. Sonra ben öğrenim gördüm; ressam oldum.

Türkler Ermenileri katlettiklerini kabul etmiyorlar. Azerbaycan'ın hamisi Türkiye'dir; yoksa Azerbaycan kim ki, Sumgayit[1] katliamını düzenlesin... çünkü arkasında Türkler var. Türk Türk'tür; hangi gömleği giyse de aynı Türk'tür. Türkler Ermeni Soykırımı'nı kabul etmiyor; peki bizim kendi gözlerimizle gördüklerimiz, kulaklarımızla duyduklarımız neydi? Daha benim gördüklerim Türklerin yaptığının çok küçük bir kısmıdır. Türkiye daha 1920 yılında Bolşevik rolü oynuyordu. Ama Türk Türktür. Eğer Türkler yaptıklarını kabullenmez ise, onlarla hiçbir barışma mümkün olmaz.

78 (78).
AĞASİ ARŞAKİ KAROYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1913, KARS, TSIPNİ KÖYÜ)

Kars bir Rus kolonisiydi. Rusya Avrupa devletlerine karşı savaşa girdi ve ordusunu cepheye gönderdi.

Önce köyümüzün adının niye Tsıpni olduğunu açıklayayım. Köyün içinden geçen nehir köyü ikiye böler; o yüzden de köye Tsıpni adı verilmiştir.

İlk göç 1918 yılında, Türkler Ermenileri göçe zorladıklarında yaşandı. Tigor Köyü Çarlık Rusyası döneminde askeri bir merkezdi; köyümüze 3-4 kilometre mesafedeydi.

Silahlı Türkler gelip kendi dinlerini ve geleneklerini Ermenilere zorla kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Ermeniler ise bunu kabul etmiyorlardı; güçlerinin yetersiz olmasından dolayı direniş de gösteremeyecekleri için mecburen göç yolunu tuttular.

Ailemizi hatırlıyorum: babam beni ve benden iki yaş büyük ablamı kaldırıp arabaya bindirdi ve düşmememiz için bağladı. Yolda, Türkler bize ateş açıyorlardı. Biz de mecburen kaçıyorduk. Yolda, babamın arabayı durdurduğunu, ablamla benim aşağı indiğimizi hatırlıyorum. O bizim köyün kervanıydı. Bir oğlan bana yaklaşıp elimde tuttuğum babamın tüfeğini benden istedi; ben de vermedim; yere düşüp kolumu kırdım. Dedemin erkek kardeşi sınıkçıydı, kolumu bağladı.

Yol Tsıpni'den merkeze, yani Kars'a gidiyordu. Kars'a girdiğimizde annem bize: "Burası Kars" dedi.

[1] Sumgayit: 1988 yılının Şubat ayında Ermeni etnik azınlığın Azeriler tarafından katledildiği Azerbaycan şehri.

Ben ve ablam başımızı kaldırdık; Kars'ın bir tepsi gibi tepelerle çevrili olduğunu gördük; yukarda iki kale vardı. Kars'ın içinden geçtiğimiz zaman şehri ilk defa olarak gördum. İnsanlar, dükkânlar gördüm. O şehir bizim Tsıpni Köyü'nden daha zengin bir yerdi. Kars'ı da terk ettik. Alagyaz İstasyonu'na gittik.

Aras Nehri'nin öbür yakasına geçtiğimiz zaman nehir taşmıştı. Bizim milletin yarısını sular götürdü. Ben arabadaydım. Suyun içinden geçerken arabamızın yarısı suya batmıştı; çeke çeke onu sudan çıkardık.

Sülalemizde 23 kişi vardı. Aras'ı geçtikten sonra geriye birkaç kişi kaldı. Babam Yerevan'a gitmek istiyordu; ama Mastara ve Talin'in kesişme noktasında Türkler onu soyup öldürdüler.

Amcam hayvanlarımızı Mastara düzlüğüne otlatmaya götürmüştü; Türkler amcama saldırıp hayvanları gasp etmişler, onu ve arkadaşını da öldürmüşler, hayvanları sürüp götürmüşlerdi. O günden sonra hayvanımız kalmadı. Mastara'da yere düşen buğday tanesini bile topluyorduk; zira aşırı derecede fakirleşmiştik.

Sonra dedem kolera hastalığına yakalandı ve öldü. Türkler Maralik yakınlarında dedemin erkek kardeşini takip edip, hem kendisini, hem karısını, hem de oğlu Vaçakan'ı öldürmüşlerdi.

Sonra, köyümüze nasıl döndüğümüzü hatırlamıyorum; ama köye döndük. Köyümüz tamamen harabeye çevrilmişti. Evlerimizi yıkmış ve bütün ekmek depolarını boşaltmışlardı. Orda yaşamaya başladık. Köyde, içinde buğday sakladığımız kuyular vardı. Annem benim ve ablamın elinden tutup ahırlarımızın bulunduğu karşı tepelere tırmandı. Buğday kuyularımız ordaydı; yemek için ordan biraz buğday getirmeye gidiyorduk. Ama baktık ki, Türkler buğday kuyularının yerini bulup yağmalamışlar. Orda bir buğday tanesi dahi bırakmamış, ahırları da yakmışlardı. O zaman annem Türklere ait arazileri gösterdi ve bize şöyle dedi: "Bekleyin, gidip biraz sebze toplayayım."

O zaman, Türkler bizi yakalamak için arkamızdan koşmaya başladılar. Biz nefes nefese tepeden aşağı inip kaçtık.

Rus Hükümeti bu durumu görerek, aç insanlara gıda ve giyecek yardımı yaptı. Köyde açlıktan ölenlerin sayısı çok fazlaydı; zira hem hasta, hem de açtılar. Bize ekmemiz için arpa verdiler. Bizim ve bütün diğer köylülerin toprağı sürecek hayvanı yoktu. Dayım gelip arpa tarlamızı sürdü, ekti ve kendi köyü olan Çırçi'ye döndü.

1919 yılında yaşanan ikinci göç döneminde, arpa ektikten sonra hiç birşeyimiz kalmamıştı; tarladan kuzukulağı koparıyor, taneleri öğütüp ekmek pişiriyor ve bunu yeşil sebzelerle yiyorduk. Ben ve ablam, bütün ailemiz, götürüp öğütmek ve ekmek pişirip yemek için sabırsızlıkla o arpa başaklarının olgunlaşmasını bekliyorduk. İşte öyle büyük bir özlemle bekliyorduk o arpaların olgunlaşmasını. Arpa olgunlaştı, hasat ettik, tahtalarla dövdük, una dönüştürmek için öğütmeye götürmek amacıyla kuruturken, Rusya'nın Kars'ı Türklere teslim ettiğini ve Türklerin geldiğini bildirdiler. Bize sadece kaçma seçeneği kalıyordu.

Yeniden göç yolunu tuttuk. O zamanlar ne hayvanımız, ne de yaşamımızı sürdürmeyi mümkün kılacak imkânlarımız vardı; ellerimiz boş, yarı çıplak ve yalınayak yeniden göç ettik. Ailenin küçük

çocuklardan oluşan bir kısmı da yolda öldü. Mesela dedemin erkek kardeşinin karısı kaçış esnasında, emzirdiği bebeği yolun kenarına, taşların üstüne atmış; zira bebeği taşıyamıyormuş. Dedem kardeşinin karısının kucağında bebeğinin olmadığını fark edip sormuş: "Anuş, çocuk nerde?"

Anuş ona şöyle cevap vermiş: "Ben kendimi taşıyamıyorum; onu yolda taşların üzerinde bıraktım."

Ailenin büyüğü olan dedem erkek kardeşine: "Git, onu getir" demiş.

Kardeşi gidip çocuğu getirmiş.

Alagyaz İstasyonu'na vardık. Bizimkilerden birçoğu ölmüştü. Mastara'ya vardık. Küçük çocuklar hastalanıp, açlıktan ve hastalıktan öldüler. Ailemizdeki 23 kişiden geriye 12 kişi kalmıştı.

Alagyaz İstasyonu'nda, Mastara'da 2-3 gün kaldık. "Türkler Mastara'ya geliyor" dediler. Annem benim ve ablamın elinden tutarak Yerevan'a kaçtı. Türkler tepelerden ateş ediyorlardı. Biz yalınayaktık. Yol taşlı ve dikenliydi. O yoldan kaçarak Eçmiatsin'e vardık. Orda, annem ablamı Amerikan Yetimhanesi'ne teslim etti.

Yerevan'a vardığımızda 1919 yılının sonbahar mevsimiydi. Tsakh Meydanı'nda bir hayvan pazarı vardı. Biz muhacirler açtık. Çok sayıda muhacir, 30-40 aile ışığın olmadığı bir hana yerleştik; karanlık basınca yatıyorduk. Yerevan'da tifo, kolera gibi çok bulaşıcı hastalıklar yayılmıştı. İnsanlar her an, hatta sokaklarda yürürken bile ölüyorlardı. Yerevan sokaklarında ölenlerin cesetlerini toplamak için her gün özel arabalar dolaşıyordu. İnsanlar öyle fakirleşmişlerdi ki, ölen insanların elbiselerini çıkarıp, çıplak cesetleri arabaya yüklüyor ve götürüp çukura atıyorlardı.

1920'de, yalnız ve umutsuzluğa kapılmış annem, bizim köylülerden ismi Karo olan biriyle yeniden evlendi. Karo bizi Aramus Köyü'ne götürdü. Orda iki ay kaldık. Üvey babam anneme: "Çocuklarını yetimhaneye götür; ben onlara bakamam" diyordu.

Annem o zamanlar hamileydi; yalınayak yürüyerek bizi Aramus'tan Yerevan'a getirdi, babaanneme teslim etti. Babaannemle oturan amcamın karısı ona: "Biz kendimiz geçinemiyoruz; onları yetimhaneye götür" dedi.

Bir gün Ararat tröst şirketine ait Şustov fabrikasının avlusunda kimsesiz çocukları topluyorlardı. Orda toplanan çocukların sayısı bini aşıyordu. Kayıt işlemini durdurduklarında sıra henüz bana gelmemişti; benden önce 200 kişi vardı. Herkes dağıldığında, amcamın karısı Şustov fabrikasının avlusunun ahşap kapısına yaklaştı; kapının alt kısmında bir çocuğun geçebileceği büyüklükte bir boşluk olduğunu fark etti ve bana: "Kafanı bir içeri sok bakalım, geçebilecek misin" dedi.

Kafamı içeri soktum; kendisi de arkamdan itti; içeri düştüm; gidip avludaki çocukların arasına karıştım.

Akşam bizi arabalara bindirip Eçmiatsin'e götürdüler. Arabanın içindeki çocuklar yarı çıplak, kirli, bitliydiler; ayrıca uyuzdan mustariptiler. Bizi Hıripsime Kilisesi'nin odalarına yerleştirdiler: Sabah din adamları gelip kaç çocuk getirildiğini tespit etmeye başladılar. Listedeki isimleri okudular. Listede benim adım yoktu. Rahiplerden biri beni Yerevan'a geri göndermelerini emretti; ama uzun boylu bir din adamı ağladığımı görünce bana acıdı ve adımın listeye eklenmesini emretti. Çocukların yüzde 90'ı uyuz

hastalığına yakalanmıştı. Her sabah sobalar yakılıyordu; öksüzler sobanın yanında durup ısınıyor, vücutlarına o zamanlar uyuzun tek ilacı olan kükürtten hazırlanmış bir macun sürüyorlardı. O şekilde iki ay geçtikten sonra bazıları zar zor iyileştiler. Ben Eçmiatsin'deyken ablam Eçmiatsin kızlar yetimhanesindeymiş; ama ben onu tanımıyordum. Babaannem ablamı görmek için Yerevan'dan gelmiş ve onun ölmek üzere olduğunu görmüş. Yaşlı kadın onu sırtına alıp Yerevan'a götürmüş; ama ablam 1920'de ölmüş. O Komitas Parkı'nda gömülüdür.

Annem 1920'de Aramus'ta bulunduğu sırada doğum yapmış. Köylülerden, babaaneme biricik oğlu Ağasi'yi yanına götürmesini söylemelerini rica etmiş; zira kendisi ölüme yaklaştığını hissediyormuş. Babaannem beni önce Yerevan'a, Yerevan'dan da Aramus'a götürdü; ama annem ben oraya varmadan önce ölmüştü.

Yeniden Eçmiatsin'e, daha sonra Stepanavan'a nakledilecek olan yetimhaneme döndüm. Stepanavan'da bulunduğum sırada trahoma yakalandım. Her gün hasta çocuklarla beraber dispansere götürülüyor ve gözlerime mavi şap sürüyorlardı. Bir gün sıramız Amerikan yetimhane depolarının karşısında durdu; zira çocuklardan biri kendini iyi hissetmiyordu. O zaman, adı Antik olan o deponun çalışanlarından biri bana yaklaştı ve sordu:"Nerelisin?"

- Tsıpniliyim, dedim.

O da bana: "Yahu beni tanımadın mı? Ben halanın kaynıyım" dedi.

O zamanlar ben bütün sülalem tarafından kaybolmuş sayılıyordum. Antik sayesinde yerimi öğrendiler; zira daha sonra yetimhanemizi Aleksandrapol'a (şimdi Gümrü) naklettiler; ona Poligon adını veriyorlardı. Şiraz, Alazan da benimle beraberdi. Burda durum çok kötüydü. Günümüzü yarı aç yarı tok geçiriyorduk; çünkü yetimhanenin erzak deposu yanmış olduğundan erzak yoktu.

Babaanem Aleksandrapol yetimhanesine beni görmeye geldi ve 1927 yılına kadar babaannem bir daha beni görmeye veya yanına çağırmaya fırsat bulamadı.

1927'de, Amerikalılar Sovyetler Birliği'nin talebi üzerine, yakınları olan öksüzleri yakınlarının yanına gönderdiler; yakını olmayanları ise Sovyet yetimhanesine teslim ediyorlardı. O zaman bütün çocukların yakınlarına gidip çocuklarını yetimhaneden almalarını söylediler. Benimle ilgilenecek hiçbir yakınım yoktu. Talinli çocuksuz bir adam yetimhaneden bir çocuğu evlat edinmek istemişti. Benimle yetimhanede bulunan Talinli bir çocuk ona benden bahsetmiş, hiçbir yakınım olmadığını, gelip beni alabileceğini söylemişti. O adam Leninakan Yetimhanesi'ne, sözde benim onun yeğeni olduğumu ve beni alıp Talin'e götürmek istediğini belirten bir mektup yazmıştı. "Ağasi Arşak Sahakyan isimli çocuk benim erkek kardeşimin oğludur" diye yetimhaneye bir mektup yazmış; ama Leninakan Yetimhanesi'nde o ismi taşıyan bir çocuk bulunamamıştı. Bütün Ağasileri toplayıp sorguya çekmişler, sonra da benim üzerimde durmuşlardı.

1927 sonbaharında on beş çocukla beraber beni bir arabaya bindirip Talin'e götürdüler. Orda adamın birinin grup şefine yaklaşıp "Ağasi hangisi" diye sorduğunu gördüler. Ben onun bizim yakınımız

olmadığını hissettim ve çok korktum; onların çocukları götürüp ortadan kaldırdıklarını biliyordum. Ben de gitmedim; "O benim amcam değil" dedim.

Talin'de yaygarayı bastım; orda bir sürü köylü vardı.

Grup şefi irademi kırmanın imkânsız olduğunu görüp mecburen beni Leninakan Yetimhanesi'ne geri götürdü.

On beş gün geçmeden, Pirmalak'ta yaşayan dedemin erkek kardeşi o gürültüden haberdar olup: "O benim ağabeyimin tornudur" demiş.

Yetimhaneye hakkımda teferruatlı bilgiler vermiş. Bir ay sonra beni Pirmalak'a götürdüler. Yetimhaneden sonra gidip babaanemi buldum. Pirmalak'ta kalmadım. Dedemin erkek kardeşi beni bir hayvan yetiştirme çiftliğinin bulunduğu Alagyaz İstasyonu'na götürdü. Dedemin kız kardeşinin yanında beş gün kaldım; sonra koyunları bir vagona yüklediler, beni de koyunların arasına koydular ve vagonun kapısını kapattılar. Tren her istasyonda duruyor, su, odun alıyordu. Yerevan'a vardığımda üstüm kirlenmişti. Yerevan'a gelmiş, babaanemin evinin yerini unutmuştum. 26 Komiserler Parkı'nın yakınlarına gidip durdum. Bana bir hamal yanaştı ve sordu: "Niye burda duruyorsun?"

- Yetimhaneden geliyorum; babaannemin evinin nerde olduğunu unuttum.

- Nerelisin?

- Tsıpniliyim.

- Ben de Tsıpniliyim; birisini tanıyorum; gel seni ona götüreyim. O sana yakınlarının nerde olduğunu söyler.

Beni Ğantar'a* götürdü. Sorular sordu ve beni dedemin erkek kardeşinin kızının kocası Arşaluys'un dükkânına götürdü. Arşaluys bana şöyle dedi: "Otur. Dükkânı kapatayım; sana babaannenin evini gösteririm."

Akşam o adam beni babaanneme götüreceği yerde halamın evine götürdü. Halam durumu anlayınca ağlamaya başladı. Gidip babaannemi çağırdı. Babaannem amcamın kızıyla birlikte beni görmeye geldi. Ben o kızı görünce: "Ben bu kızı bizim yetimhanede gördüm" dedim.

Meğer o benim öz amcamın kızıymış da, haberim yokmuş.

Babaannem o zamanlar bir adamın evinin koridorunda kalıyormuş. Benim babaannemle birlikte oturacağımı görünce ev sahibi babaanneme: "Artık benim evimde kalamazsın" dedi.

İki ay sokaklarda yaşadık. Sonra Şehir Sovyet'i bize kapısı kırılmış, penceresiz bir kiler tahsis etti. Varlığımı sürdürebilmek için çarşıda su sattım. Arkadaşlarımın yardımıyla Piyonerler [Öncüler] Örgütü'ne girdim. Her pazar günü piyoner toplantısı yapıyorduk; orda spor yapıyor ve okunan bildirileri dinliyorduk.

Bir keresinde Halk Komiserleri Kurulu binasının avlusunda jimnastik hareketleri yaparken kısa bir şort giymiş, onu belime dar bir kumaş parçasıyla bağlamıştım. Beden eğitimi sırasında kumaş yırtıldı, şortum düştü; çocuklar benimle alay etmeye başladılar. O zaman, Hayk Azatyan piyoner müfrezesi komutanına dersten sonra beni yanına götürmelerini emretti. Beni ona götürdüler. O, beni giydirmeleri için

* Eski Yerevan Çarşısı.

kadınlar bölümünün yöneticisi Siruş Makints'i yanına çağırdı. Finans bölümü yöneticisi bana aylık 20 rubli maaş bağladı ve Kond Okulu'nun dördüncü sınıfına yerleştirdi; ayrıca, Şehir Sovyeti'nin bana bir oda tahsis etmesini sağladı. Abovyan Okulu'nda da öğrenim gördüm. Ondan sonra, İnşaat Okulu'nda, Devlet Üniversitesi'nin iktisat fakültesinde öğrenim gördüm. Çalışmaya başladım. İkinci Dünya Savaşı'na katıldım.

Şimdi emekliyim. Kendimi buldum; ama artık çok yaşlıyım.

79 (79).

EMMA HARUTYUNİ ASATIRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1914, KARS)

1914'te Kars bölgesinin Orta-Kadiklar Köyü'nde, köy papazı Ter Stepan'ın çok çocuklu, 28 fertten oluşan ailesinin çocuğu olarak doğdum. Babamın üç erkek kardeşi vardı. Köyün merkezi bölümünde bulunan Ermeni Apostolik Kilisesi, Baş-Kadiklar, Orta-Kadiklar ve İç-Kadiklar köylerindeki halka hizmet veriyor, bölgenin güzel manzaralı ve çaylarla çevrili yüksek bir yerinde bulunuyordu. Gümrü Şehri'nin varlıklı aileleri tarafından orası bir dinlenme yeri olarak görülürdü. Gümrülü tanınmış halk ozanı Şeram'ın akrabası olan büyükannem güzel Nanacan, Ter Stepan'la birlikte sağlam bir aile kurmuş, dört erkek, iki de kız çocuğu olmuştu. Bütün bunları bana annem anlatmıştır.

Oğlanlardan en büyüğü, Ter Martiros hayvancılıkla uğraşır, yakın köylerle erzak takas eder, çok çocuklu ailesinin erzağını sağlardı.

Diğer oğlan, Aristakes'i eğitim alması ve ilerde dedemin yerine geçmesi için Kars ruhban okuluna göndermişlerdi.

Babam Harutyun, Baş-Kadiklar Köyü Ortaokulu'nu bitirerek yüksek öğrenimine Amerika'nın New-York Şehri'nde devam etmişti. Onun amacı geri dönüp kendi köyünde okul açmaktı.

Doğumumdan dört yıl sonra babam Harutyun Ter-Stepanyan okulunu bitirip ABD'den döndü; ama rüyasını gerçekleştirip köyümüzde bir okul açamadı. Babam köye döndükten bir ay sonra ortalık karıştı; zira Türklerin Kars'ı işgal etmiş olduğu haberi alınmıştı. Ermeni askerleriyle takviye edilmiş Rus alayı güçlü bir direniş gösterdi; ama toplarla desteklenen binlerce çeteci bütün müdafileri katledip onların cesetlerini de Kars Nehri'ne dökerek Kars kalesini işgal etti.

O savunma sırasında ağabeyim de şehit düştü. Erkek kardeşimi ve amcamı boğazladılar; dedem Ter Stepan'ı ise kilisede ayin yaparken vahşice öldürdüler. Büyük amcam Martiros Ağa'ydı. Türkler onu yakalayıp elbiselerini çıkardıktan sonra ateşe atıp diri diri yakmak istemişler. İki Türk onu tanıyıp şöyle demiş: "Bu bizim hayvanlarımıza bakan Martiros Ağa'dır; ona dokunmayalım" ve büyük amcam o şekilde kurtulmuş.

Küçük amcamı askere almışlar; orda koleradan ölmüş. Sayısız kervanlarla göç başladı. Göç dayanılmazdı; aç, susuz durmadan yürüyorduk. Yolda Türkler üstümüze saldırdılar. Sonunda Horom Vadisi'ne dolduk. Orası Ani Harabeleri'ne yakındı. Orda saklandık. Sonra Rus ordusu geldi; bizi Gümrü'ye götürdü. Ailemizden sadece birkaç kişi kaçıp Gümrü'ye ulaşmayı başardı.

Şimdi ben, papazın 28 kişilik büyük ailesinden hayatta kalan yegâne şahidim. Seksen üç yaşındayım ve olayları iyi hatırlıyorum; gerçi o trajik yıllarda 5-6 yaşlarındaydım. Katliam izlenimleri şimdi dahi gözlerimin önüne geliyor: ablam Araksya'nın sırtındaydım ve çok sayıda katledilmiş insan cesedi arasından geçerek kaçıyorduk. Bir yolunu bulup Arpaçay'ın öbür yakasına geçtik; Gümrü Şehri'ndeydik. Orda bir aile bize kalacak yer verdi. Daha sonra Leninakan Lokomotif-Vagon Tamir Atölyesi'nde demirci olarak çalışan genç Tsolak Asatıryan'la evlendim; üç oğlum oldu. Bilahare Yerevan'a taşındık. Cumhuriyetimizin kuruluşuna ve kalkınmasına aktif bir şekilde katıldım.

80 (80).

STEPAN MARTİROSİ HOVAKİMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ARDVİN, TANDZOT KÖYÜ)

Ailemiz Ardvin'in Tandzot Köyü'de yaşıyordu. Babam sepiciydi; yakışıklı ve iri yapılı bir erkekti. Dedem varlıklıydı ve güzel kızını babamla evlendirmişti.

1914 olaylarını kendi gözlerimle görmedim. Ama Türklerin Oltu'ya gelip Ermeni erkeklerini bağlayarak Tandzot yakınlarındaki dere vadisine götürdüklerini ve orda onları kurşuna dizdiklerini anlatırlar. O zaman, Rus Ordusu geri çekilmeseydi biz göç etmeyecektik. Bizi arabalarla Ardahan'a götürdüler; biz önden gidiyorduk, Rus Ordusu arkamızdaydı. Rus Ordusu bizi Ardahan'da bıraktı ve gitti. Bizi Rus kışlalarına doldurdular.

1918 yılında bir gece, ellerinde baltalar ve tırpanlar olan Türkler Ardahan Köprüsü'den geçerek geldiler. Biz o kışlalarda saklanıyorduk. İçeri girdiler; binada arama yaptılar üst üste yığılmış şiltelerin altında saklanmış iki erkeği dışarı çekip oracıkta öldürdüler. Bizim Ermeni fedayileri darağacına çıkarıp, onları yakmak ve karanlıkta etrafı aydınlatmak için gece onların üstüne gazyağı döktüler. O korkunç manzarayı unutamam. Yıl 1918'di. Türkler gelip içinde bulunduğumuz binayı kuşatarak, binayı yakmak ve içinde bulunan bizlerin de dumandan boğulmasını sağlamak için binanın çevresine gazyağı döktüklerinde, kışlanın içinde kalmaya mahkûm olmuştuk. Binanın içinde biz, çocuklar ve kadınlar kalmıştık. On dört-on beş yaşlarındaki kızları zaten kaçırıp götürmüşlerdi.

O sırada, Ruslar Türk Hanlarını ve Beylerini aileleriyle birlikte Akhalkalak'ta esir almış ve Türklere şöyle demişlerdi: "Eğer kışladaki Ermenilere dokunursanız, biz de bu yüksek rütbeli Türkleri aileleriyle beraber öldürürüz." Bu şekilde mucize eseri olarak bizi serbest bıraktılar. Ben, annem, büyükannem ve

erkek kardeşim kurtulduk. İki ağabeyim, babam, dedem, dayım ve başka pek çok kişi, köyümüzden yaklaşık iki yüz insan ise öldürüldü.

Türkler bizi Akhalkalak'a sürdüler; geride kalanı öldürüyorlardı. Annem düğün elbiselerini ve altınlarını Oltu'da, babasının evinde bırakmıştı; sözüm ona, geri dönünce onları alacaktı. Annem bir minder dikmişti; içinde düğün elbiseleri vardı. O minder büyükannemin elindeydi. Türk zabit gelip süngüyle büyükannemin sırtına vurdu. Süngü mindere çarpmıştı. Türkler o güzel kumaşları görüp, kaptılar ve götürdüler. Biz mindersiz kaldık.

Yolda kolera salgını baş gösterdi. Büyükannem ve ağabeyim yolda öldüler. Yolda aç ve susuzduk; ama yiyecek ve içecek hiçbir şeyimiz yoktu. Tarlada çiğ bir patates gördüm; koşup onu aldım, getirdim ve o bir tek patatesi ben, annem, büyükannem ve erkek kardeşim çiğ çiğ yedik. Türkler bizi Kura Nehri'ne kadar götürdüler. Nehrin üzerindeki köprü beşik gibi sallanıyordu. Biz binlerce kişiydik; esir Türkler ise birkaç kişiden ibaretti. Bizi esir Türklerle takas etmek istediler. Ama bir kargaşa başladı. Açılan karşılıklı ateş sırasında kaçıp kurtulduk. Akhalkalak'a, Cavakhk'a geldik. Ordaki Ermeniler bizi evlerinde çok iyi ağırladılar. Bizi yıkadılar, karınlarımızı doyurdular, giydirdiler; kalacak yer verdiler.

Bütün bu vahşeti ben kendi gözlerimle gördüm. Sonra bizi Surami Çocuk Yurdu'na götürdüler; orası eskiden okulmuş; sonradan Ermeni çocukları barındıracak bir çocuk yurduna dönüştürülmüş. EYK [Ermeni Yardım Kuruluşu] o çocuk yurdunun faaliyetlerini düzenliyordu. O yetimhane bizim gibi birçok muhacir çocuğun kurtuluşu oldu.

Türk deyince aklımıza cellat, ya da katil gelir. Onlar bizi katlettiler. Onların amacı dünyada tek bir Ermeni dahi kalmaması için Ermenilere soykırım uygulamaktı. Türkler ve Kürtler bizi, sülalemizin fertlerini katlettiler.

Sonra annem gelip beni çocuk yurdunda buldu. Batum'a gitmek istedik; ama 1920'de Batum'da Ermeni-Gürcü çatışmaları cereyan etmişti. Zangibasar'a[*] gittik. O zamanlar Yerevan nüfusunun büyük bir bölümü Türklerden oluşuyordu. Leninakan'da ise Ermeniler çoğunluktaydı. Yerevan'da evlendim. Öğrenim görmeye başladım.

Politeknik Enstitüsü'nü bitirdiğimde artık teğmendim. Savaş patlak verdiğinde Tiflis'teydim. Yerevan'a gittim. Annem beni yüzünde bir tebessüm, ama gözleri yaşlı karşıladı. "Gözün aydın; bir oğlun oldu; ama savaşmaya gideceksin" dedi. Doğumevindeki eşime bir buket çiçek gönderip orduya katıldım. Orduda müfreze komutanıydım. Orduda pek çok Türk vardı; ama biz onlarla dostça ilişkiler içerisindeydik. Kafkasya'da, Kırım'da savaştım; Kerç'te mucize eseri olarak kurtuldum. Fakat Faşistler Türkler gibi değildi; onlar işgal ettikleri yerlerin ahalisine dokunmuyor, kadınları, çocukları rahatsız etmiyorlardı. Türk başkaydı.

81 (81).

[*] Şimdiki adıyla: Masis.

NEKTAR HOVNANİ GASPARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ARDVİN, TANDZOT KÖYÜ)

Ardvin bölgesinde bulunan, benim doğum yerim olan Tandzot Köyü güzel bir meyve bahçesiydi. Adı Tandzot'tu; zira orda on üç çeşit armut yetişirdi. Tandzot, Çoruh Nehri tarafından ikiye bölünürdü. Bir tarafta Ermeniler yaşarlardı; yüksek bir cami bulunan diğer tarafta ise Türkler. O iki yaka birbirine küçük bir köprüyle bağlanırdı. Ermeni ve Türk 1914 yılına kadar hep birbiriyle çok uyumlu bir şekilde yaşamışlardı.

1914'te Türklerin Ermenilere saldıracaklarını duyunca babam bizi alıp Tiflis'e, kız kardeşinin yanına götürdü. Ama Türkler yolu kesmişlerdi ve yolumuza devam etmemize izin vermediler. Mecburen geri döndük. Sonra Türkler Tandzot'a geldiler ve Ermenilerin her türlü silahını, hatta ekmek bıçaklarını bile topladılar. Daha sonra erkekleri toplayıp kiliseye hapsettiler ve gece vakti hepsini vahşiyane bir şekilde öldürdüler. Babam ordan kaçmayı ve teyzemin evine ulaşmayı başarmıştı. Babamı gören iyi kalpli bir Türk kadın teyzeme şöyle anlatmıştı: "Yakışıklı damadın gece geldi; evinizin etrafında dolaştı; gidip ormana girdi."

Babam orda bir grup Türke ve bir Ermeni haine rastlamış; Türklerin tavsiyesi üzerine o hain babamı öldürmüş. Sabah bütün erkeklerin öldürüldüklerini duyunca bütün Tandzot köylüleri umutsuzluğa kapıldı. Tandzot'ta tanınmış Grigor Ağa'nın ve Şuşan Hanım'ın kızı olan annem hem kendi hayatına ve hem de bizim hayatımıza son vermeye karar verdi. Yanında arsenik vardı; ondan mahalledeki birkaç kıza da verdi; kendisi onu içti; dört yaşında olan bana ve Anuş ablama da içirdi; ama on aylık olan küçük oğluna içirmedi.

Dayımın evi Çoruh Irmağı'nın kıyısındaydı. Biz hepimiz de zehir içmiştik. Orda, ırmağın kıyısında bazı kadınlar Türklerin kendilerini de öldüreceklerini düşünerek ağlayıp sızlıyorlardı. Zehir de içmiş olan annem umutsuzluğa kapılarak kendini Çoruh Irmağı'na attı. İnsanlar gelip annemin cesedini ırmaktan çıkardılar. Anuş teyzem de zehiri içmişti; o da öldü. Ben küçüktüm; bana turşu suyu içirdiler, elime de yemem için bir elma tutuşturdular. Anuş ablam ölmüyordu; ama zehirin etkisinden dolayı bacakları aşırı derecede şişti. Ona da turşu suyu içirdiler. Ben, Anuş ve on aylık erkek kardeşimiz öksüz kaldık.

O sırada, Tandzot okulunun müdürü ve annemin dayısının oğlu olan Vardan Mazmanyan Türklerin eline düşmemek için dayımın evinin bodrumunda saklanıyormuş ve Türklerin duvarın dibine gelip ertesi sabah Ermeni gelinleri ve kızları kaçıracaklarından, geri kalanları da öldüreceklerinden bahsettiklerini duymuş. Vardan saklandığı yerden bütün bunları duymuş. Onlar gittikten sonra, Vardan bizimkilerin, dayımın evine gitmiş. Bizimkiler Vardan'ı ölmüş annemin ve teyzemin yakınına, çarşafın altına saklamışlar; üstünü de örtmüşler ve sadece ölmüş iki kadının yüzünü açmışlar. O sırada Türkler gelip evde arama yapmışlar; Vardan'ı arıyorlarmış. Yerde yatan iki ölüye bakıp onlara iğrentiyle tükürmüş ve uzaklaşmışlar.

Vardanlar'ın komşusu iyi kalpli Türk kadın kendi giysilerini getirip: "Bunları Vardan'a giydirin; ben onu Türk kadın kılığında Çoruh Irmağı'na kadar götüreyim" demiş.

Aralık ayıydı. Tandzot ormanlarla çevriliydi. Türk kadın kılığındaki Vardan dayı ve Türk kadın, birlikte Çoruh Nehri'ne doğru gitmişler.

Vardan Dayı zorlukla Ardahan'a ulaşmış. Rus Ordusu orda bulunuyormuş. Rusların önünde istavroz çıkarıp Rusça konuşmuş; kendisinin bir Türk kadını olmadığına, sadece, Türklerin Ermenileri katletmeye hazır olduklarını ve Tandzot Ermenilerine acil olarak yardım etmek gerektiğini Ruslara anlatmak için kadın kılığında kaçmış olduğuna inanmaları için yalvarmış. Ruslar onu dinlemişler ve yardım etmeyi kabul etmişler. Yolu bilen Vardan Rusların önüne düşmüş ve geceleyin Tandzot'a gelmişler; zira sabahleyin Türkler, önceden planladıkları gibi kendi uğursuz işlerine başlayacaklarmış. Vardan Türklerden önce davranıp Rus birliklerini Tandzot'a ulaştırmayı başarmış.

Silah sesleri duyuldu; bunlara Ermeni kilisesinin çan sesleri karışıyordu. Ablam Anuş çan seslerini duyunca bana diz çöktürüp: "istavroz çıkar" dedi. Tanrı Tandzot Ermenilerinin yardımına koştuğu ve Rus Ordusu'nun yardımıyla kurtulacağımız için benim on aylık erkek kardeşimin ellerini de kundağından çıkarıp ona da istavroz çıkarttı.

Türkler Rus birliklerinin Tandzot'a girdiğini görünce son sürat kaçmaya başlamışlar. Ruslar Ermenilere yardım etmiş ve: "24 saat içerisinde burdan uzaklaşacağız; kim hazırsa bizimle gelsin" demişler. Benim, ablam Anuş'un ve erkek kardeşimin öksüz olduğunu duyunca Rus askerleri üstü otla örtülü bir kızağın üzerine kendi paltolarını örttüler; onun üstüne de bizi oturttular; üşümeyelim diye üzerimizi de başka bir paltoyla örttüler. Kendi tayınlarıyla bizim de karınlarımızı doyurdular ve Akhalkalak kışlasına götürdüler. Akhalkalak'ta oranın fotoğrafçısı ve çok iyi bir insan olan Tatos Yortanyan geldi; biz öksüzlerin sahipsiz olduğunu görüp üçümüzü de evlat edinme isteğini iletti; ama büyükannem ona sadece on aylık erkek kardeşimi verdi; bizi ise yanında sakladı.

Akhalkalak'ta bir yıl kaldıktan sonra, ilkbaharda Ruslar o bölgeleri işgal ettiklerinde biz yeniden Tandzot'a geri döndük. Dutlar olgulaşmıştı. Herkes: "Bu ne güzel yiyecek; insan bunu ne kadar çok yese de doymuyor" diyordu. İşte Tandzot dutu o kadar lezzetliydi.

1917 yılıydı. Vardan Türklerin yeniden geleceklerini haber almıştı. Halkı yeniden topladı ve yola düştük. Tandzot'u terk ederken yanmış, kül olmuş Ermeni köylerinden geçtik. Yaşlı kadınlar, çocuklar yerlere serilmiş, öldürülmüşlerdi. Kedi ve köpekler o cesetleri yiyordu. O dehşet verici manzaraları ben hayatım boyunca unutamam.

Yanmış köylerin ve öldürülmüş insanların cesetlerinin arasından, aç ve susuz yürüyerek sonunda bir Süryani köyüne vardık. O köyün sakinleri bizi çok iyi karşıladılar. Sonunda, ertesi gün Vardan hepimizi Ardahan'a, ordan da Akhalkalak'a ulaştırdı. Tandzot sakinlerinin yarısı ise bu defa Tandzot'ta kaldı ve Türkler geldiklerinde onlara esir düştü.

O dönemde Akhalkalak Türklerinden birçoğu Rus Ordusu'na esir düşüyordu. Onlar esir değişimi yapmaya karar vermişler. Öyle ki, eğer kurtulan olduysa o şekilde kurtuldu. O ikinci göç sırasında

büyükannem, benim iyi kalpli büyükannem bizimle gelmek istemedi; o artık çok yaşlanmıştı ve Tandzot'ta kaldı. Sonradan, Türklerin gelip evimizi ateşe verdiklerini, zavallı büyükannemi de ağaca astıklarını duyduk.

Ben bu olay hakkında bir şiir yazdım:

"Dünyayı dolaştım
Bulamadım ninemin mezarını,
Türkler ağaca astılarsa,
Nasıl bulabilirdim onu?

Annemin mezarını buldum,
Üstüne tuzlu gözyaşı döktüm,
Benim gözyaşlarımdan,
Mezarı yeşerdi annemin.

Babamın mezarını aradım,
Ama vicdansız Türkler
Paramparça ettilerse,
Nasıl bulabilirdim onu…"

Akhalkalak yolunda Bakuryan ormanlarında nefes aldık. Ama bitkindik; hepimiz de aç ve susuzduk. Ve bir mucize gerçekleşti; Ermeni Hayırseverler Genel Birliği gelip bizim gibi sahipsiz öksüzleri topladı ve yetimhaneye dönüştürülmüş olan Surami Kilisesi'ne götürdü. O zaman da kolera salgını baş gösterdi. Sonra Amerikalılar geldi; Yakın Doğu Yardım Kuruluşu bakımımızı üstlendi. Hem gıda, hem giyecek, hem de eğitim bakımından bize harika bir şekilde baktılar; bizleri adam ettiler. Derslerimiz dışında Ermenice, Rusça ve İngilizce öğreniyorduk, orda ben keman çalmayı, bale yapmayı ve güzel sanatları da öğrendim; bunlar daha sonra benim neredeyse bir sanatçı olmamı sağladı. Bakın bu ağaç gövdelerine ve köklerine. Ben bunları kendi ellerimle topladım, üzerlerinde çalıştım ve bu hale getirdim. Sanki her biri doğanın yarattığı birer heykel…

Seksen yıldan fazla zaman geçti, ama vahşice katledilip bizi sahipsiz ortada bırakan genç yaşta ölmüş babacığımı, anneciğimi, dayımı, komşularımızı, ninemi ve bütün akrabalarımızı bugüne kadar unutamıyorum. Kendi gözlerimle gördüğüm o dehşet verici manzaraları bütün hayatım boyunca hep hatırladım ve asla rahat edemiyorum. O kadar gözyaşı döktüm ki… Yabancılar bize yardım etmek istemediler; Ruslar bize yardımda bulundular. Şunu da söylemeliyim ki bütün Türkler kötü değildir; onların içinde de iyileri vardır. O Jön Türklerin tertiplediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik. Şu da bir gerçek ki, onların arasında da iyi insanlar bulunmaktadır.

82 (82).

ŞUŞANİK HOVHANNES PAÇACIYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1901, TRABZON)

Babam Hovhannes'in yedi erkek kardeşi ve Onik Makhokhyan ile evli bir kız kardeşi vardı. Onik Makhokhyan ressam Vardan Makhokhyan'ın ağabeyiydi. Onların ebeveynleri varlıklı insanlardı ve çocuklarına iyi bir eğitim aldırmışlardı. Halam nişanlandığında, Fransızca öğretmesi için evlenene kadar onun için özel mürebbiye tutmuşlar, piyano çalmayı öğrenmesi için eve piyano getirtmişlerdi. Ancak ondan sonradır ki, halam evlerine gelin gitmişti.

Ben dört yaşından itibaren Amerikan yuvasına gittim; sonra Miss Charlotte Willard'ın müdiresi olduğu Merzifon Anadolu Koleji'nde öğrenim gördüm. 1915 yılında tehcir başladığında, kolejimizdeki insanlar da tehcir edildi. 48 Ermeni kızı olan bizler öğretmenlerimizle birlikteydik. Hepimizi 15 araba içinde tehcir ettiler; nereye gittiğimizi kimse bilmiyordu. Pazardan, hanlardan geçip Amasya'ya vardık. Orada uyumamız için bizi bir binanın ikinci katında bulunan iki küçük odaya yerleştirdiler. Ama bütün gece insanların yürek parçalayan inilti ve feryatlarını duyuyorduk ve uyuyamadık. Sabah, o binanın birinci katında, tam kaldığımız odaların altındaki odalarda üstü üste dizilmiş, kafaları kesilmiş Ermeni cesetleri bulunduğunu öğrendik; bu Ermeniler can çekişiyorlarmış ve bizler dehşet içinde onların feryatlarını duyuyormuşuz.

Bu arada müdiremiz Miss Willard ve yardımcısı, Miss Cage Türkiye'deki Amerikan Büyükelçisi, Morgenthau'a mektuplar göndermiş ve kolejlerindeki 48 kızın tehcir edilmemesi için izin almışlardı. Ama bizim vardığımız Turkal kasabasının kaymakamı, kendisine Merzifon valisi tarafından bütün Ermenilerin istisnasız tehcir edilmesi için emir verildiği gerekçesini öne sürdü. Öyle ki, o geceyi geçirmemiz için bize büyük zorluklarla bir handa yer verdiler. Orada, hanın bir köşesinde hareket eden bir siluet vardı. Kızlarla birlikte ona yaklaştığımızda, o adamın Ermeni olduğunu gördük; Türk jandarmaları onun üstüne değirmen taşı atmışlar ve omurgası kırılmıştı; ama kendisi henüz ölmemişti. O haliyle yaşayacak fazla zamanı kalmadığını bilmemize rağmen, hiç olmazsa karnı tok ölsün diye ona yemeğimizden bir parça verdik.

Sonra, arabacılar bizi Şarkışla'ya götürdüler. Arabacının yanına oturmuş olan Türk jandarma arabadan indi. Arabacı da indi ve birlikte bizden para istediler. Halbuki biz öğrenciydik ve yanımızda para yoktu. Özellikle müdiremiz bize yolculuk masraflarının tamamen ödendiğini belirtmişti. Arabacı ile jandarma kendilerine para veren olmadığını görünce, bizi bir sonraki mola yerinde bırakacakları tehdidinde bulunarak, yola devam ettiler.

* 1970 yılında soykırımdan kurtulan görgü tanığının kaleme aldığı bu tanıklık, 2006 yılında kızı, piyanist, Yerevan Komitas Konservatuarı'nda profesör Alda Zakaryan tarafından bize teslim edilmiştir. Görgü tanığının anlattıklarını bazı kısaltmalarla sunuyoruz.

Bu şekilde Yenikhan'a vardık ve arabalardan indik. Bize boş bir salon verdiler; ama kapıdaki nöbetçi para almadan, doğal ihtiyaçlarını gidermesi için bile kimsenin dışarı çıkmasına izin vermiyordu. O akşam o silahlı nöbetçi bayağı para kazandı.

Şükrü Bey Amasya'dan beri bizi takip ediyordu; çünkü öğretmenlerimizden birini beğenmişti ve onun arkasından geliyordu; sonunda ona sahip olup kendisine karı olarak alana dek bizi takip etti.

Kolejimizin hocalarından Gülyan'ın iki kızı, Armine ve Hıranuş Anatolya Koleji'nden mezundular. Kızlardan büyüğü Armine bana üçüncü sınıfta matematik dersi vermişti. Tehcirden önce, onu din değiştirmeye ve Merzifon Türk okulunda çalışmaya zorladılar. O iyi bir Ermenice, Türkçe ve Fransızca uzmanıydı. Buna karşılık, onu tehcir etmediler ve o kız, ailesi dışında, kayın biraderi, onun eşi, erkek kardeşinin karısı ve Hasmik ve Lutfik isimli iki Ermeni öğrencisinin hayatını kurtardı. Onun kayınbiraderinin eşi Maritsa, daha sonra 1969'da Yerevan'da vefat etti.

Kolejimizde hocalık yapan Svazlıyan tifüse yakalandı ve kurtarılamadı. Onu Türk mezarlığına Türk cenaze merasimiyle gömdüler. Geri kalan tüm hocalar tehcir edilip, öldüler.

Sıvas'a vardık. Orada da Amerikan Kız Koleji vardı ama herkesi tehcir etmişlerdi. Onların karyolaları yataklarla birlikte orada kalmıştı. Bizi oraya yerleştirdiler. Sıvas'ta üç hafta kaldık. Vali Sıvas'ta değildi. Vali geri dönene kadar orada bekledik.. Sonra, başımızdaki bayanlar Vali'yle müzakerelere başladılar. Bu müzakereler uzun sürdü. Yöneticilerimiz Merzifon Anatolya Koleji'ndeki 48 Ermeni kızın tehcir edilmemesi ile ilgili Talat'ın imzasını taşıyan bir izin kâğıdını valiye sundular ve Merzifon'a dönme iznini validen aldılar..

1 Eylül'de Merzifon'a gitmek için Sıvas'tan yola çıktık. O sırada Sıvas'ta çok sayıda Ermeni bulunduğunu da belirtmek lazım; tabii bunlar din değiştirmişlerdi. Dolayısıyla, hepsi Ermenilerden oluşan, erkekler koleji personeli tamamen tehcire tabi tutulmamış ve yerlerinde kalmışlardı. Sadece Miss Grapham'ın okulundaki kızlar tehcir edilmişti. Gerçi Miss Grapham'ın kendisi de onlarla birlikte şehirden ayrılmıştı ama, onun kızlara sadece Malatya'ya kadar eşlik etmesine izin vermişlerdi. Oradan sonra, dövülmüş ve Sıvas'a geri gönderilmişti. Miss Grapham hep, şehit olan Ermeni kızlarını hatırlayıp ağlıyordu.

15 araba kararlaştırılan gün bizi Merzifon'a götürmek üzere geldi. Bize iki Türk atlısı da eşlik ediyordu; gideceğimiz yere güvenli şekilde ulaşabilmemiz için onları vali göndermişti. Onlardan biri arabanın önünden gidiyordu, diğeri ise arkasından. Beşinci gün Merzifon'a ulaştık. Ne kadar büyük bir sevinç yaşandığını hatırlıyorum. Bizim kolejimizde öğrenim gören Rum oğlanlar ile kızlar, bizi sevgiyle karşıladılar. Bizler eskisi gibi yerimize yerleştik ve olağan okul yaşantımıza geri döndük. Bir gün Miss Willard bizi Kolej'in salonunda topladı ve o tehcir sırasında kaç para harcandığına dair bilgi verdi. Her bir kız için 40 altın harcanmıştı. Miss Willard tabii o anda kimsenin ödeme yapamayacağını, ama bütün hayatımız boyunca bu parayı ödersek iyi olacağını belirtti. Ben tabii ödeme yapacak durumda değildim. Mari Svazlıyan Miss Willard'a Atina'da rastladığında bu meblağı ona şahsen ödemişti.

Bu şekilde öğrenimimize Nisan 1916'ya kadar devam ettik. Mayıs'ın 16'sında Miss Willard bizi topladı ve Türk Hükümeti'nin kendilerini Amerika Birleşik Devletleri'ne geri gönderdiğini söyledi. Kolejimiz kapandı.

Kolejimizin müdiresi Miss Willard bütün bu tarihi gelişmeleri kendi yazdığı kitapta[1] ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Kolejimizdeki fırıncının oğlu Arşam gelip, ben ve Zaruhi'ye bir Rum ailenin yanına gideceğimizi bildirdiğinde, Kolejimiz Türk askerleri tarafından kuşatılmıştı. Bizler Bayan Despina'nın evinde yaşamaya başladık. Ev işlerine yardım ediyorduk. Onlar evde Türkçe konuşuyorlardı. Yüksek rütbeli Türk memurların altın takılar içindeki eşleri onların evine ziyarete geliyorlar, şarkı söyleyip ut çalıyorlardı…

Ben kolejde piyano derseleri almıştım ve başarılıydım ve sık sık onların şarkılarına piyanoyla eşlik ediyor ama ulusum can çekişirken, bu umursamaz kadınların eğlencelerine katılmak zorunda olduğum için kendimi çok kötü hissediyordum.

Siyasi durum değiştiğinde, 1918'de bizi tekrar Rum ailelerin yanından aldılar ve yatılı okul tekrar açıldı; ama bu durum da kısa sürdü.

Annemden sağ olduğuna ve Batum'da bulunduğuna dair bir mektup aldım. Sonra, annemden Tuaspe'ye gittiğine dair bir mektup daha geldi, zira Türkler Batum'u işgal etmişlerdi.

Ben Miss Willard ve öğretmenlerimle vedalaşıp yola düştüm. Gemiyle Tuaspe'ye vardım. Sevgili annemi buldum. Babam artık aramızda değildi.

Burada ben Bayan Willard'dan mektup aldım; o mektupta öğrenimime İstanbul'daki Robert Kolej'de devam edebileceğim yazılıydı. Annem 32 kişiden oluşan büyük sülalemizden büyük bir kısmının Felaket sırasında hayatını kaybettiğini anlattı. Sonra, eskiden beri Paris'te yaşayan amcalarım beni Paris'e çağırdılar. Orada piyano hakkındaki bilgilerimi geliştirdim. Orada, Paris'te elektrik mühendisliği eğitimi alan öğrenci Levon Zakaryan ile tanıştım. Tiflis'e gidip evlendik. 1937 yılına kadar, on iki yıl boyunca iyi ve uyumlu bir hayat sürdük. Başka pek çok kişiyle birlikte eşimi de KGB zindanlarına götürdüler; sonra da Sibirya'ya sürgüne gönderdiler… Bizim için [Sovyet Ermenistanı'nda] zor bir hayat başladı. Ben üç çocuğumu büyük zorluklar içinde tek başıma büyütmüşümdür.

83 (83).

ARŞALUYS KÜREĞİ TER-NAZARETYAN'IN TANIKLIĞI (D. 1905, BABERD, LUSONK KÖYÜ)

Başımdan neler geçti biliyor musun? Ben o köpeklerin elinden zar zor kurtuldum. Ben 1905'te Bayburt'un (Baberd) Lusonk Köyü'nde doğdum. Büyükbabam Ter Nazaret çok zengindi. Ben tarlada

[1] *Bkz*. Charlotte R. Willard of Merzifon (Missionary, American Board of Commissioners for Foreign Missions; Formerly President of the School of Religion, Athens, Greece...). *Her Life and Times.* New York, 1933.

doğdum. Annemin adı Ağavni'ydi, babamın adı Küreğ, erkek kardeşlerimin adları Misak ve Hakob, kız kardeşlerimin isimleri ise Varduhi ve Turfanda'ydı. Bizim kadar zengin toprak sahibi yoktu. Dedem papazdı. Türkler gelip sorarlardı: "Ter Nazaret'in evin nerde?" Gelir, aylarca bizde kalırlardı; yer-içer, sarhoş olurlardı.

Küpler içinde bal, zeytin, peynir saklardık. Her şey yok oldu. Yiyecek depolarımız erzağın ağırlığı altında eziliyorlardı. Ter Nazaret çok hayırsever bir insandı; Türklerle iyi dosttu. Hatta, ekmesi için bir Türke tarlasını bile vermişti. Bir gün o Türk gizlice evimize geldi ve Sultan'ın kendilerine: "Gidin, yağmalayın; o gâvurların servetini getirin" diye emir verdiğini haber verdi.

Gece bizim evin erkekleri, amcalarım silahlarını alıp evden çıktılar. Annem onlara erzak temin etti. Bizim yüz tane atımız vardı; onları ahırdan çıkarıp götürdüler.

Bizim erkekler çıkıp gittiler; dağlarda, Andranik'in müfrezesine katıldılar. Köyümüzün gençleri köyden uzaklaştıkları için içimiz rahat etti.

1915 yılında, bir sabah Türk askeri köyümüze, evimizin içine doldu. Papaz karısı olan büyükannem tandırın başına oturmuş ekmek pişiriyordu. Türkler çok sayıda tavuğumuzun olduğunu görünce tavukları kesip ateşte pişirmemizi emrettiler. Papaz karısı büyükannemin kollarını tavukları kızarttıkları kızgın şişlerle dağladılar; büyükannem öldü.

Türkler dedeme: "Sen papazsın; çok altının vardır; onları çıkar bize ver" dediler. Dedemi de tutup sakalını yaktılar. Dedem umutsuzluğa kapılarak şöyle dedi: "Lanet olsun! Alın, götürün! Kilisenin sahnının altında bir aziz gömülüdür; altınlar o taşın altında!"

Türkler altınları çıkarıp iki heybeye doldurdular; heybelerin ağzını da çuvaldızla diktiler; sonra da gelip dedemin kafasına vurup, onu oracıkta öldürdüler. Sonra sıra gelinlere geldi. Amcamın karısı İskuhi: "Köpekler! Altınları aldınız; şimdi ne istiyorsunuz?!" dedi. Çocuklarını alıp suya attı; kendisi de suya atlayıp boğuldu.

Zaten kadınları yakındaki nehre götürüp çırılçıplak soyarak elbiselerini alıyor, sırtlarına bir tekme vurup nehre atıyorlardı; öyle ki, nehir cesetle dolmuştu. Babamı da bir köye götürüp karanlık bir yere atmışlar, aç-susuz tutmuşlar, dövüp bir yere hapsetmişlerdi. Babam inşaatçıydı. Karanlıkta toprağın içinde bir demir parçası bulup, duvarı delmiş kaçmıştı. Bir Türk onun kaçışını görmüş, babam elindeki demiri kafasına vurup onu öldürmüştü. Babam onun elbiselerini çıkarıp kendisi giymiş, pasaportunu da alarak Stavropol'e gitmişti. Bizi de köyden sürdüler; ailece yürüdük; bizi kırk gün yürüttüler. Sonunda Erzincan Şehri'ne vardık. Nehre atmak için halkı topladılar. Bütün Türkler gelip karşımıza dikildiler. Kadın-kız herkesi nehre attılar; dalgalar onları alıp götürdü. Biz kaçtık; bir köye ulaştık. Baktık ki, bütün Ermeniler katledilmiş. Köy bomboştu. Yarı yıkık bir eve girdik. Ağabeylerim, biz, hepimiz açtık. Büyükannem: "Hakobcuğum, çarığının altından iki altın çıkar da yoğurt alalım" dedi.

Tam oturup yoğurt yemeye başlamıştık ki, iki Türk içeri girdi; onlar ağabeylerim Hakob'u ve Misak'ı zorla, boğazlamaya götürdüler. Geriye ablalarım, annem ve ben kaldık. Bir de baktık ki, Türkün

teki karşımızda çömelmiş, bize bakıyor. O gelip amcamın karısına: "O kızı bana ver götüreyim; ona iyi bakarım. Sizi de suya atacaklar; bari o sağ kalsın" dedi.

Beni ona teslim ettiler. O beni evine götürdü. Meğer onun karısı ölmüşmüş; çocuğu sahipsiz kalmış; ben ona bakacakmışım. Ben zengin kızıyım; o çocuğa nasıl bakabilirim? Orda üç gün kaldım; baktım ki, o işi yapamayacağım, dışarı çıktım; kapıyı açık bırakıp kaçtım. Gidip kendimi suya atarak kurtulmayı düşünüyordum. Sülalemizden bir tek ben hayatta kalmıştım; herkesi suya atmışlardı. Yolda Türklerin kendi aralarında şöyle konuştuklarını duydum: "Ermeni mezarlığında hiç Ermeni kalmadı; hepsini suya attım."

O sözleri duydum; demek herkesi suya atmışlardı. Oturup ağlamaya başladım. Birden iki Türk kadın gelip bana sordu: "Evimize gelir misin?"

Onlar da yüksek rütbeli asker karılarıydı. Kalkıp onlarla birlikte gittim. Elimden tutup iki sokak öteye götürdüler. Beni yıkadılar; elbiseler giydirdiler ve bana üç yıl baktılar. Adımı Güli koymuşlardı. Bir gün beni bir düğüne götürdüler. Orda Ermeni Kilisesi ruhanilerinin cüppesini giymiş, başında rahip külahı ve elinde de asası olan biri ortaya çıkmış Ermenilerle alay ediyordu. Sinirlendim.

Beni erkek kardeşlerinin evine bir şey getirip götürmeye gönderiyorlardı. Bir gün de su böreği pişirip erkek kardeşlerinin evine götürmem için elime verdiler. Yolda o eski Türke rastladım. O beni tanıdı ve arkamdan koşmaya başladı. Bana yaklaşır yaklaşmaz su böreklerini kafasına çaldım ve kaçtım. Akşam bizim erkekler eve geldiler ve gidip o Türkü dövdüler.

Üç yıl sonra, Rus gelince, beni bulmasınlar diye bodrumda saklamışlardı. Zira Ruslar öksüz Ermenileri topluyorlar ve Ermeni yetimhanesine götürüyorlardı. Ruslar: "Ermenilere zarar vereni cezalandırırız" diyorlardı.

Onların bodrum penceresinde bir kafes vardı. Kapı kapalıydı. Bir kerpeten buldum; çivileri çeke çeke sırt üstü düştüm; ama kapı açıldı. Ayağa kalktım; merdiven dayayıp dama çıktım ve bir Rus, bir de Ermeni asker gördüm; onlara: "Ben Ermeniyim!" dedim.

Onlar beni duyup: "Ermeni misin? Aşağı atla seni yakalayalım" dediler.

Ben de onlara: "Atlayamam. Akşam saat beşte gelin; beni isteyin" diye cevap verdim.

Meğer komşu konuşmaları duymuş; gelip evdekilere haber vermiş. O iki kız kardeş gelip ağlayarak benden Ruslar geldiklerinde onlara: "Ben Müslümanım" dememi rica etti.

"Peki öyle derim" dedim. Ama ben ne diyeceğimi iyi biliyordum.

Akşam o Rus ve Ermeni askerler geldiler. Yanlarında da Zaruhi isimli Ermeni bir kadın vardı. Bana sordular: "Ermeni misin?"

Ben de: "Evet Ermeniyim" dedim.

Beni alıp götürdüler. Bayan Zaruhi beni kucağına oturtup: "Amcaların Bayburt'ta dükkân açtılar. Rus Bayburt'a girmiş, şehri kurtarmış" dedi.

Birden babam geldi beni buldu. Babam Stavropol'a gitmişti. Beni bir troykaya bindirdi ve babamla Bayburt'a gittik. Her yerin harabeye çevrilmiş olduğunu gördük. Evimiz bomboştu. İçinde hiçbir şey yoktu. Sadece bir yayık kalmıştı. Katliam başlamadan önce gelip bize: "Ben sizin çok ekmeğinizi yedim;

sabah kalkıp Bayburt'tan kaçın" diyen o iyi kalpli Türk geldi. O iyi bir insandı. Durumumuzu gördü; götürüp sakladığı boynuzu kırık ineğimizi bize geri verdi ki, onla yaşamımızı sürdürelim. Göçten bir de amcamın kızı Yeğisabet kurtulmuştur. Bir Türk onu kaçırmış, ahırında saklamış. 1918'de Ruslar Ermenileri kurtarmaya geldiklerinde, bu Türk oğluna: "Kuyudan su çekerken onu kuyuya at" demiş. Yeğisabet ahırda uyuyormuş ve o konuşmayı işitmiş. Türkün oğlu Yeğisabet'i kuyunun yanına götürdüğünde, ona: "Suyu yukarı çek" demiş. Yeğisabet de ona: "Bunun nasıl yapılacağını bilmiyorum; önce sen çek ki göreyim" diye karşılık vermiş. Genç de denemiş. Yeğisabet onu kuyunun içine atıp kaçmış. Karanlıkta bir ağaca tırmanmış. Gün ışırken birkaç askerin kendi bulunduğu yere doğru geldiğini görmüş. Yeğisabet Ermenice konuştuklarını duyunca: "Vay! Bu benim Andranik Dayım!" demiş.

Askerlerden biri: "Bu ormanda şeytan" var demiş.

Yeğisabet ağacın üstünden "Hayır! Benim, Yeğisabet" diye seslenmiş. O şekilde kurtulmuş.

Üç yıl sonra Tiflis'e gittik. Tiflis'te tiyatro kumpanyasına katıldım. İyi okuyor ve şarkı söylüyordum. 1938 yılında da Yerevan'a geldik.

84 (84).

MASİS NİKOĞOSİ KOCOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, BABERD)

Anılarımın bir kısmı soykırımdan kurtulanlardan işittiklerimdir. Sülalemiz Bayburt'a (Baberd) gelmeden evvel Gümüşhane'de yaşarmış. Orda gümüş madenleri varmış. Atalarım, özellikle de dedem gümüş ustasıymış. O iri yapılı bir adammış. O yüzden de ona "Koco" adını vermişler; soyadımız "Kocoyan" olmuş. Sonra onlar Bayburt'a taşınmışlar. Ağabeyi Karapet Kafkasya'ya, Akhaltsikha'ya gitmiş; onun dört oğlu olmuş; onlardan biri meşhur ressam Hakob Kocoyan'dı. Dedem Martiros Bayburt'ta kumaş ticaretiyle iştigal etmiş. Onun üç oğlu olmuş: Manuk, Mıkırtiç ve Nikoğos. Ben Nikoğos'un oğluyum.

Babam 1865'te doğmuş; Erzurum Sanasaryan Okulu'nda öğrenim görmüş. O, alesindeki yegâne okumuş kişiymiş. 1895 katliamı sırasında dedem gazinodaymış. Onun parmağını vahşice kesmişler; ecdadından kalma muhteşem yüzüğü parmağından çıkarmışlar. O, Sultan Hamid dönemiydi. Türkler bütün mülklerimizi yağmalamışlar. Sülalemizin Venedik, Cenova ve İstanbul tüccarlarıyla ilişkileri varmış. Onlar eski konumumuza dönmemiz için bize yardımda bulunmuşlar. Mali durumumuz yeniden düzelmiş. Ama Sultan Hamid bütün katil ve haydutları hapishanelerden salıvermiş ve gidip gâvurları soyma, mallarını yağmalama ve kendilerini de öldürme çağrısında bulunmuştu. O dönemde amcamı ve dedemi öldürmüşler. İki gün sonra ölüsü olmayan ev kalmamış. Kitlesel olarak yas tutuluyormuş. Öldürülenler o kadar çokmuş ki, insanlar ölülerini tabuta koymadan götürüp gömüyorlarmış. Kilise tanınmış simalar olmalarından dolayı, dedem ve amcam için tabut vermiş. Onları kilisenin avlusuna gömmüşler.

1895 katliamından sonra evimiz öksüzler ve kimsesiz kalmış dullarla dolmuş Babam hepsini koruması altına almış. Babam, annem ve bizimkiler, hepsi bütün diğer öksüz ve dullarla birlikte ambarda saklanmışlar.

Çoruh Irmağı avlumuzun yakınından akardı. Dört tarafta kavak ağaçları vardı. Biz, ailede beş kardeştik.

1915 katliamının başlangıcına, 1914'te savaş patlak verene kadar elli altın veren Ermenileri askerlik hizmetinden muaf tutuyorlardı. Babam elli altın ödedi; böylece ağabeyim Rus-Türk Savaşına katılmadı.

1915 yılının Nisan ayında, Paskalya yortusundan bir hafta önce, önde gelen bütün erkekleri hapse attılar; bunların arasında babam da vardı. Hapsedilişinin ikinci günü annem yanına yiyecek aldı ve hapishaneye gittik. Orda babam solgun görünüyordu ve bizi şaşkın bakışlarla karşıladı. Dışarda üstümüzü aradılar; ondan sonra içeri girmemize izin verdiler.

Bilahare, Mezopotamya'daki Berlin-Bağdat demiryolu inşaatında çalıştırılmak üzere Bayburt'tan yirmi dört aile gönderilmesi emri geldi.

Daşnakların teşvikiyle bütün aileler silah bulundururlardı. Annem o silahı alıp, gece vakti Çoruh Nehri'ne attı. Ağabeyim bizim dükkândaki kumaşları Türklere ucuz fiyatla sattı ve arabayla yola çıkalım diye bir at satın aldı.

Ertesi gün, en gerekli eşyaları o atın sırtına yükleyip yola çıktık. O yirmi dört aile dışında diğerlerini de kısım kısım sürgüne gönderdiler. Yetmiş yaşında olan büyükannem yolda kendini nehre attı; jandarma ona ateş edip öldürdü. İki gün sonra, tepelerle çevrili bir düzlükte Türkler ellerinde baltalar, hançerler ve başka silahlarla üstümüze saldırıp Ermenileri katletmeye, soymaya ve kaçırmaya başladılar. Halkın yarısı hayatını kaybetti. Bize eşlik eden jandarmalar o sırada ortadan kayboldular. Dört-beş saat sonra kadınları kaçırmaya başladılar. Ablamı götürdüler. Ağabeyim direnmek istedi; onun başına vurup öldürdüler. Geriye annem, diğer ablam, büyük ağabeyim ve bir de amcamın karısı kaldı. Arabamızı ve atı da çalmış götürmüşlerdi. Hiçbir şey kalmamıştı. Çırılçıplak kalmıştık. O şekilde, yayan olarak Bayburt'tan Erzincan'a aç, susuz, kanlar içinde, yaralı vaziyette gidiyorduk. Erzincan yakınlarında bir tepeden aşağı indiğimizde, gözlerimizin önüne serilmiş çıplak, yüzleri tanınmayacak hale gelmiş binlerce ölü gördük. Zaten hepimiz de bitkindik. Kervanla birlikte yürüyemeyen on yedi-on sekiz yaşlarında iki erkek kardeş jandarmadan kendilerini öldürmesini rica etti. Jandarma bir an bile düşünmeden ikisinin sırt-sırta durmalarını sağlayıp onları tek kurşunla öldürdü; kurşundan tasarruf ettiği için de sevindi.

Erzincan'a gittiğimiz dönemde, orda bir Rum doktor yaşıyordu. O sefil durumumuzu gördü; ağladı; jandarmaya para vererek on üç yaşındaki ablamı kurtardı ve götürdü. Biz yolumuza devam ettik. Murad (Fırat) Nehri'ne vardık. Orda birçok kadın ve kız, Türkler tarafından kaçırılmamak için kendini nehre attı. Ben Murad Nehri'nin cesetlerle dolu olduğunu gördüm. Orda, amcamın kızı süt bebeğiyle birlikte kendini suya attı. Almanlar kıyıda durmuş gülüyor, fotoğraf çekiyorlardı; Fırat ise amcamın kızının cesedini çocuğuyla beraber sürükleyip götürdü. Bir Türk beni götürmek için yaklaştı. Annem ona karşı koydu. O

adam anneme hançeriyle vurdu; başka bir Türk beni kucaklayıp götürdü; bir başkası ise erkek kardeşimi götürdü.

Beni bir Türk köyüne götürdüler. O Türkün iki kızı vardı. Bu bir molla ailesiydi. Bana dua etmeyi öğrettiler. Arapça dua etmeyi öğrendim. Bir gün ben ahırın bir köşesinde dua ediyordum; meğer ters yöne bakıyormuşum. Onlar beni görüp dövmeye başladılar. Beni niye dövdükleri hakkında en ufak bir fikrim dahi yoktu; ama onlar benim kendi dinlerini küçümsediğimi sanmışlardı. Ben onların ineklerini ve koyunlarını otlatıyordum. Sürümü sık sık, tehcir edilmiş Ermenilerin terk edilmiş bahçelerine götürüp orda otlatıyordum.

1916 ilkbaharında Rus Ordusu yaklaşmaktaydı. Türklerin tahliye edilmesi emri geldi. Emri alınca, onlar bana ne yapacaklarını kararlaştırmak için bir toplantı yaptılar. Kızlardan biri: "Onu kuyuya atın" dedi. Diğer kız ise: "Günahtır; yanımızda götürelim" diye karşılık verdi ve öyle de yaptılar. Ben onlarla birlikte Sıvas'a gitmek üzere yola düştüm. Bir gün sonra onların büyük kızı öldü. Ben yolda onları kaybettim; ama diğer Türk muhacirlerle birlikte yola devam ettim. Danalarla birlikte yürümeye; inek sütü emmeye başladım. İnek, sütünü emmem için bana kendi yavrusundan daha uzun bir süre izin veriyordu.

Sebastiya [Sıvas] yakınlarındaki Yenikhan'a vardık. Soyadımı Mitarisoğlu [müderrisoğlu] yani öğretmen çocuğu koymuşlardı; ismim Sapit'ti. Sözüm ona bir Türk çocuğuydum. Yenikhan'da bir Türk beni müstakil evlerin bulunduğu köylere götürdü. O adamın bir çeteci olduğunu sonradan öğrendim. Ben orda da koyunlar ve danalar otlatıyordum. O adam aylarca ortadan kaybolurdu. Günün birinde elinde silahıyla bir asker getirdi. Sonradan, onun Kafkasya ordusundan firar etmiş bir komutan olduğunu duydum.

Bir gece evin kapısını çaldılar; on beş firari Rum ekmek istemeye gelmişti. Bu adam, Kafkasya cephesinden kaçmış o Rumları bir güzel soydu. Soygundan payıma bir şalvar düştü; giydim.

1917'de bir gün danaları otlatırken uykum götürmüştü. Birden uyanıp gece olduğunu, yıldızların parıldadığını gördüm; danalar ortalıkta yoktu. Artık sahibimin yanına dönemezdim. Geceleyin yürümeye başladım ve kaçtım; kestirme bir yoldan Yenikhan'a gittim. Bir dükkâncıya yaklaşıp, ekmek vermesini rica ettim.

O dükkâncı beni bir Türk çocuğu olarak Sıvas'ın başka bir köyüne götürdü. Oradakiler de çok fakirdiler. Harmanda buğday dövmeye gidiyordum. Yedi-sekiz yaşıma basmıştım. Yazı orda geçirdikten sonra, sonbaharda bana: "Artık sana bakamayız" dediler. Ev sahibi buğdayla birlikte beni Sıvas'a götürdü. Adamın biri beni yanına alıp bana baktı; "Kışın sana bakarım; ilkbaharda seni yetimhaneye veririm" dedi. Öyle de oldu. Beni Türk yetimhanesine götürdüler. Sıvas Türk yetimhanesinde bir yıl kaldım. Orda herkes tifüse yakalandı. Sağlıklı olanları, bu arada beni de, başka yere götürdüler. Adım listeye bir Türk adı gibi yazılmıştı.

Amerikalılar Sıvas'a geldiler; Ermenileri kendi yetimhanelerine götürdüler; ama ben sözde Türk olduğum için beni almadılar. Bana, cebinde bir iğneyle iplik olan büyük bir asker elbisesi giydirdiler. Ben o iğneyle ipliği öksüzlere bir parça ekmek karşılığında kiralıyordum.

Bir gün o yetimhanede at dışkısındaki sindirilmemiş buğday tanelerini toplarken yetimhane çevresinden bir çocuk beni gördü ve bana: "Masis" diye seslendi. Ben korkup kaçtım. O çocuk bunu gidip ablama anlatmış; o da bir Türkün evinde öğretmenlik yapıyormuş. Ablam gelip beni aramış; fakat ona: "burda Ermeni yok" demişler.

1919 yılında bir akşam bütün öksüzler ekmek taşımak için toplanmıştı; ablam beni görüp tanıdı ve ağlamaya başladı. Ben onu tanımadım. Uyuz hastalığına yakalanmıştım ve vücudumda yaralar vardı. Yetimhane yönetimi beni sorguladı; onlara Ermeni olduğumu, o kızın da ağabeyimin karısı olduğunu söyledim.

Ablam beni ordan aldı, kendisinin kaldığı o Türkün evine götürdü. Annem ise o yirmi dört aileyle birlikte Kharberd'e kadar yayan gitmiş. Orda kız kardeşimi bulmuş ve dikiş dikerek varlığını sürdürmüş. Ablam anneme beni bulduğunu ve kendi yanında olduğumu belirtmiş. Annem kaçışımızı organize etmiş. Ben ve ablam Kharberd'e gittik; annemi ve kız kardeşimi bulduk. Annemi tanıdım.

Annemin Amerika'da yaşayan bir teyzesi varmış. Annem onunla mektuplaşmış; onlar da anneme çocuklarıyla birlikte Amerika'ya gitmesini önermişler. Annem, ablam (kız kardeşim daha önce Kharberd'de ölmüştü) ve ben Amerika'ya gitmek üzere Amerikan arabalarıyla İstanbul'a gidecektik.

Sıvas bir Amerikan yetimhanesinin bulunduğu bir şehirdi. Annem orda kız arkadaşına rastlamış; o, annemi Amerika'ya gitmemesi için ikna etmiş. Annem bir dikiş atölyesine kabul edilmiş. Ablam orda sürgün edilmiş Khınıslı bir gençle evlenmiş. Ben okula kabul edildim ve Ermenice öğrenmeye başladım.

Hep birlikte sofraya oturan yirmi üç kişilik sülalemizden geriye sadece üç kişi kalmıştı.

Atatürk iktidara geldiğinde vilayetleri gezdi. Bütün halk kendisini görmeye gitti. Biz de gittik. Ben Atatürk'ü gördüm.

1925'te, Aram Aramyan'ın annesi, yani ablam oğlunu bulmuş. Biz Trabzon'dan Tiflis'e gittik. Bir ay sonra Yerevan'a geldik. Okula kabul edildim; sonra inşaat teknik okulunda öğrenim gördüm. İnşaatlarda çalışmaya başladım. Zangezur depremi sırasında inşaatçı olarak oraya gidip binaları yeniden inşa ettim. 1934'te Moskova İnşaat Enstitüsü'ne kabul edildim. Okulu bitirdim. Estonya'ya gitmek ve Baltık kıyılarında tahkim çalışmalarına katılmakla görevlendirildim; ama annemden mektup alıp Ermenistan'a geri döndüm. Ordan da askeri nesneler inşa etmek üzere Poti'ye gönderdiler. Yerevan'a döndüm. 447 sayılı fabrikayı inşa ettim.

Savaş başladığında beni cepheye gönderdiler. Geri dönüp Komünist Partisi Merkez Komtesi'nde renkli metalürji bölümüne yönetici tayin edildim. Sonra Şehir Sovyeti'nde konut bölümü şefi oldum. Çok yüksek mevkilerde bulundum. Agarak, Kacaran, Alaverdi fabrikalarında büyük çalışmalar gerçekleştirdim. Moskova Renkli Metalürji Bakanlığı'yla temas ettim. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Zarubyan'la dünür oldum. Şimdi emekliyim.

85 (85).

GEĞAM POĞOSİ HATSAGORTSYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1902, SPER [İSPİR] KAZASI)

Sper [İspir] kazası batıdan Bayburt, güneyden Hovtik ve Tortum, doğudan Kiskim, kuzeydense Pontus Khağdik'i arasında, Çoruh nehri yakasında bulunur. Sper yaylası iki taraftan sık ormanlarla; nehir yakasındansa bağlar ve bostanlarla kaplıdır. Sper ahalisi 1530 yılında 4.500 kişi idi, 1915'te ise 500, bunun 62'si Ermeni, kalanıysa zorla müslümanlaştırılmış Ermeniler'di.

Ben 1902 senesinin 27 Ocağında doğmuşum. Babam Sperli Poğos idi, annemse Yeğsa. Sper'deki evimizi çok geniş aileyi, büyük abim Vartan'ı, Andreas'ı, beni kucaklayan ablam Almast'ı, kızkardeşim Sultan'ı, benden 12 yaş büyük amcaoğlu Manuk'u hatırlarım.

Sper'de yukarı ve aşağı olmak üzere iki Aygedzor vardı. Yukarı Aygedzor Ermenilerle yoğun idi ve 'Vank' denilen bir kiliseye sahipti. Vank, 'Kırmızı İncil' denilen parşömen elyazması bir İncil'e sahipti.Vank'ın hac günü, Paskalya'nın ilk Pazar günüydü. Heryerden gelirlerdi; hastalar şifa bulmaya gelirdi. Bu 'Kırmızı İncil'e dair bir de efsane vardı. Bilmiyorum ne zaman bir Türk İncili çalar, ancak şaşkınlıkla İncil'in yerinde olmadığını görür. Köyün yarı-deli Margarit'i, Kırmızı İncil'in Çoruh nehrine düştüğünü geceleyin rüyasında görür. Halk onun anlattıklarına ehemmiyet vermez, fakat o üç kere aynı rüyayı görür. En nihayet insanlar Çoruh suları içinde ararlar, Kırmızı İncil'i bulurlar, Vank'a getirirler ve orası hac yeri haline gelir.

Aşağı Aygedzor mucizevi tabiatıyla, meyve bahçelerine sahipti. Bize yakın bir okul vardı, bir pastör ders verirdi.

Şehirde, bir Hamidiye Türk Alayı vardı ve bana ürperti hissi vermekteydi. Beni hep yükse konuşma! Başını dik tutma! Türk askerleri döver, - ki sıklıla meydana gelmekteydi- diye uyarırlardı. Veya geceleyin Ermeni kız ve kadınlarını kaçırırlar, namuslarına leke sürerlerdi.

Bir gün dam üstünde *veg* [büyük baş hayvaların tas şeklindeki diz kemiğiyle oynana bir bahis oyunu] oynarken, çarşı tarafından tüfek patlamaları duyduk ve insanlar haykırıyordu: 'Yaşasın Hürriyet!'. Kardeşim Yesayi bana artık Türklerin Ermenileri döğmeyecek ve kötülük yapmayacaklarını izah etti.

Babam Poğos papaz olarak takdis edildi ve Ter Ğevond adını aldı. Seneler geçti, biz küçükler için, ebeveynlerimizle beraber, kız kardeşler, kardeşler, kardeş çocukları, hepimiz bir çatı altında uzun ve mutlu yıllar yaşıyorduk; yatağan görmemiştik.

Geldi 1914 senesi. Yepremverdi, takvimde Ağustos aynının 8'nde Güneş tutulması meydana geleceği ve çok kan dökületeği delâletinde bulunmaktaydı. Ve hakikaten, bir gün ben saban üzerine oturmuş, öküzleri sürmekteydim, Güneş tutulması oldu, Ermeniler ve Türkler dua etmeye başladılar.

Bir yaz günü tellâl bağırmaya başladı: "20 yaşından 45 yaşına kadar tüm Erkekler askere çağrılmaktadır." Ruslara karşı savaş başlamıştı. Erzurum askerlerle dolmuş; bakımsız halde bir başlarına

* 1960 yılında Soykırımdan kurtulmuş görgü tanığı tarafından yazılmış 'Anılar 1915: Sürgün Günleri' elyazması tanıklıklar, Mariam Blikyan tarafından, EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine teslim edilmiştir.

bırakılmışlardı ve tifo salgını hepsini kırmaktaydı. Bu yüzden çokları kaçak durumuna düşmekteydi. Fakat Hükümet herbir kaçak askerin bulunması için bir altın lira vermekteydi, bu yüzden her tarafta arama taramalar oluyordu. Eğer kaçağı bulamazlarsa, ebeveynlerine ölesiye işkence etmeye başlıyorlardı.

Savaş başladığında, Sper'de büyük çoğunluğu Sarıkamış'tan yaralı, soğuktan donmuş vücutlarıyla, hemen hemen yarı ölü halde gelen Türk askerlerin yattığı, bir askerî hastahane tesis ettiler.

1915 kışındaydı, Enver Paşa 12 bin kişilik ordusuyla Rusların üzerine saldırdı. Ruslar Sarıkamış'a kadar geri çekildiler, fakat orada Türk ordusu kuşatıldı ve kötü şekilde yenildi. Harbiye nazırı Enver'in de esir düşmesine ramak kalmıştı, ancak Bayburtlu Arşak adında 19 yaşındaki bir oğlan sayesinde esir düşmekten kurtulur, orduysa her yönde kaçar. İşte bu yarı ölü askerleri Sper hastahanesine getiriyorlardı ve onlar burada ölmekteydiler. Dr. Harutyun adında bir Ermeni doktor itham edildi; onu elleri bağlı halde Erzurum'a götürdüler.

Sonra evleri aramaya, köylülerde silah ve kaçakları aramaya, zavallı Ermenilere eziyetlere, talana başladılar. Yukarı köy sakinlerine, özellikle papaza çok eziyet ederler. Çaresiz bir Türke beş altın verir ve ondan bir mavzer alır. Artık kendisini dövmiyecekleri umuduyla, getirir ve teslim eder. Fakat tekrar dövmesin diye çetebaşı da kendisine beş lira vermesini talep eder.

Paskalya'nın ilk günü, bu köyün bütün Ermenileri, Rusların ilerlemesi esnasında Ermeniler onlarla birleşmesin diye tedbir olarak sürgün edildiler. Bizim yörenin Ermenilerinin bir sloganı vardı: Türklere bizi kırmaları için hiçbir şekilde fırsat vermemek.

Bir gün de 40-45 yaşındakileri askere çağırdılar; onlarla beraber de erişkin olmayan 17-20 yaşındakileri. Ermeni oğlanların hepsi askere gitti, yaşlılarsa bedel vererek kurtulmak istediler, ancak Hükümet kabul etmedi. Kurtulunması için adam başı 55 altın ödenmesi gerektiğine ilişkin ferman çıkardı. Ermeniler ödediler, Türklerden hiçbiri ne ödedi ne de askere gitti.

Yukarı köyün Ermenilerini sürgün ettiklerinde, bizi de Mardin taraflarına yollayacaklarına dair söylentiler yayıldı. Ruslar, kendi ilk geri çekilmeleri sonrasında tekrar ilelemeye başladılar. Bunun sonucunda İd'den, Ardahan ve Livana'dan her gün Türk göçmenler gelmekte ve kendileriyle beraber hayvanlarını da getirerek buradan geçmekteydiler.

Bir gün onlardan biri, 60 yaşında ancak geçmişte Türk ordusuna hizmet ettiği için jandarma kıyafetiyle dolaşan Ermeni Sarkis ağaya rastlar. Sarkis ağa, onun kendisini Türk yerine koyduğunu anlar ve rahatını bozmadan onunla konuşmaya devam eder.

Türk şöyle der: - Sizin burada çok Emeniler var, niçin serbest bıraktınız ve kırmıyorsunuz?

Sarkis ağa şöyle der: - Hükümet emir vermedi, nasıl kıralım?

Türk şöyle der: Emir ne demek? Bize de emir verilmiş değildi, ancak emir zaten Konstantinopolis'ten gelmiştir. Eğer siz kırarsanız, hiç kimse size birşey söyleyemez. Sen, Narman vadisini bilir misin? Biz o vadiyi tamaıyla Ermeni cesetleriyle doldurduk.

Sargis ağa geldi, bize anlattı. O günlerde Sper'e büyük bir çete ordusu dolmuştu ve sabahtan akşama kadar, davul zurnayla, yüksek gürültüyle, yabani danslarla bizimkileri ürkütmekteydi.

1914 sonlarında Sper'e yeni bir jandarma komutanı geldi; daha 17 yaşında bir yeni yetme idi, Halil çavuşun oğlu olduğunu söylüyorlardı. Bu yeni yetme Ermeni mahallesinin doğu tarafına, yetim ve dul bayan Marinos'un evine gelip yerleşti. Elinde dürbünle, hangi kız veya gelinin evden dışarı çıktığını gözlerdi. Bu yüzden artık kızlarımız evden dışarı çıkmaya korkarlardı.

Bir gün, 1915'in Haziran ayıydı, çıktım, bahçemize gittim. Yolda on yaşında Memed isminde tanıdığım bir Türk yeni yetmesine rastladım. O bana 'Çok yakında sizi sürgün edeceklerinden gel, sen Türk ol! Yolda babanı, ananı, kardeşlerini, büyük olanları öldürecekler, küçükleriyse Türkleştirecekler, eğer onlar Türkleşmek istemezlerse, onları da öldürecekler. Gel sen şimdi Türkleş ki burada kalasın, tarlalarına evine sahip olasın' dedi.

Ben şöyle dedim: - Eğer benim yakınlarımı öldüreceklerse ve benim arkamdan ağlayan olmayacaksa, beni de öldürsünler, ben ölümden korkmam, ne de Türkleşirim.

O beni ikna etmek için oldukça uzun konuştu, fakat ben onun söylediklerini hep reddettim.

Eve geldim, bizimkilere anlattım. İzleyen günlerde Ermeni köylerini sürgüne başladılar, şehre götürdüler, sonra Bayburt'a.

Sürgün edilenler içinde, dört küçükleriyle beraber büyük ablam Elmas, 102 yaşındaki kaynatası kör Zurnacıyan Sargis ağayla, kızkardeşimin görümcesi yetim ve dul Mariam hanım da vardı.

5 Haziran'da babam yolculuğumuz için altı adet eşek satın almıştı. Onları tarlaya otlamaya götürmüştüm. Akşamleyin geri döndüğümde, göze batan Ermenilerin, aynı zamanda ruhani önder vekili ve papaz olan babam Ter Ğevond Hatsagortsyan'ın da tutuklandığını duydum.

6 Haziran'da Hükümet tarafından, ertesi sabah yola çıkmak için hazıranmamız, Harput'a kadar gideceğimiz haberini verdiler.

Sabahleyin zaptiyeler gelmiş, çabuk dışarı çıkmamızı, anahtarları götürüp Hükümet'e teslim etmemizi emrediyorlardı.

Sper Ermenileri geçmişte Lala Mustafa ve Arif Ahmed gibi kıyımcıların ökçeleri altına nasıl düştüklerini, ancak ölmediklerini bir kez daha hatırladılar, şimdi ise artık imha olma korkusu yaşıyorlardı.

Tüm Ermeniler değirmen yakınındaki bahçede, yağmur altında toplandılar. Oraya iki gündür hapsedilmiş olan erkeklerimiz ve aynı zamanda beş genç te geldiler.

Sper kenti ve köyleri Ermenilerinin Bayburt'a ulaşmasına dek, göze batan erkeklerin büyük kısmını kırdılar. Malasa köyüne ulaşmadan kent halkını, Çoruh nehri yakasına götürmek ve kırmak kararı alınmıştı, ancak bütün gece yağan sağnak yağmur bu planın gerçekleşmesine mani oldu. Sabahleyinse henüz Güneş yeni doğmuşken, aniden tepedeki taşların ardından 25 asker ve 6 yeni mezun subay tüfeklerini hazır tutar halde üstümüze saldırdılar. Halk vaveyla kopardı, ancak onlar bizi 'korkmayın biz sizi kurtarmaya geldik' diyerek sakinleştirdiler. Ancak sebebi nedir bilmem, bu insanlar bizi Bayburt'a kadar götürdüler.

Bayburt'a vardığımızda yeni takvimle 1 Temmuz'du. Oraya bizden önce bizim köylerin Ermenileri gelmişler, çadırları mezarlık yığınları içinde Çoruh yakınlarında kurmuşlardı. Orada iki hafta kaldık. Bir gece aniden nalbant Sargis ağa ortaya çıktı ve nasıl kendilerini (yani Ermenileri) kendi birliklerinden

ayırdıklarını ve sözde yol inşası için bir dağa götürdüklerini anlattı. Dağın tepesine vardıklarında, orada kendilerini bir vadiye doldururlar ve dört taraftan yaylım ateşine tutarlar ve hepsini de katlederler; ancak birkaç kişi kurtulur. Sargis ağa karısını ve çocuklarını gördükten sonra, hemen o gece ortadan kaybolur.

Orada bir gün Nışan Peloyan yanıma geldi ve şöyle dedi: - Geğam, bak karşıdan Enver Paşa geçiyor!

Ben Çoruh'un karşı yakasına Garin [Kars] boğazına gözümü çevirdim ve iki siyah arabanın toz duman içinde kaybolmuş halde ilerlediğini gördüm.

14 Temmuz'da Yerznka'ya [Erzincan] doğru yola düştük. Aynı subay ve askerler bizimle beraberdi. 60 altın topladık ve hemem hemen hiçhir olay olmadan, bizi Yerznka'ya kadar götürdüler.

Yerznka'ya ulaştık ve orada birçok idam sehpaları gördük. Bu o gün adam asıldığının işaretiydi. Kharberd'te [Harput] Yerznka'lı usta Tigran Pirzikyan, o gün Yerznka atölyesi terzi ustalarından 30 kişinin asıldığını söyledi.

Yerznka'da bizi mezarlığa doldurdular, orada bir ay kaldık. Son günlerde Kiskim ve Kuraşen Ermenileri Yerznka'ya ulaştılar, onları da aynı şekilde getirip Ermeni mezarlığına doldurdular.

17 Ağustos'ta Yerznka'dan yola çıktık. Bize subaysız halde aynı askerler, aynı zamanda başlarında Şükrü isimli bir başçavuşun olduğu Kiskim'li zaptiyelerle beraber eşlik etmekteydiler. Fırat nehrine ulaştığımızda, nehir kadın, çocuk, erkek sayısız cesetleri sürüp götürüyordu. Nehrin kenarında ince dar bir göz vardı, o delikten geçtikten sonra açık alana çıktık ve orada kaldık. Geceleyin aniden tüfek sesiyle uyandım, sözde Dersim Kürtleri bizi talana gelmişler ve başçavuşumuz direnmekteydi. Sabahleyin kalktı ve Kiskim'lilerin 120 altın ve Sperlilerin 120 altın vermeleri geektiğini söyledi.

Kamakh'ı [Kemah] geçtikten iki gün sonra öğle vaktiydi, yüksekte bir köy vardı. Önünde vadi, buraya indikten sonra köy bitişiğindeki dar patikadan geçerek gidecektik. O gün Ağustos'un 27'siydi. Onüç yaşından büyük bütün erkekleri ayırdılar, sözde tarlaya ot toplamaya gidecelerdi. Aynı günün akşamı Kiskim'lilerden Hacı Poğos'un büyük oğlu, Spir'lilerdense konsül Harutyun'un oğlu Garnik geldiler 'Para verin, bizi kurtarsınlar yoksa öldürecekler' dediler. Topladık, kaç altın olduğunu bilmiyorum.

Ertesi gün sabahleyin, güney tarafındaki dağın yamacından bizim insanlarımızı götürmekte olduklarını gördük. Sorumuzu jandarmalar şöyle cevapladılar: '- Görmüyor musunuz tarlaya ot toplamaya gidiyorlar?'

Yarım saat sonra bize eşlik eden jandarmaların hepsi toplandılar. Başçavuş, tüm kesimlik hayvanların askerlerimizin iaşesi için Hükümete teslim etmemiz gerektiğini emretti. Köylülerden birinin 'Biz yüklerimizi nasıl nakledeceğiz?' sorusuna:

- Bu konuda müsterih olun, yük katarıyla ardınızdan getirteceğiz. Götüremeyeceğiniz herşeyi buraya getirin.

Ve göze batan halı, kilim, yorgan vb. herşeyi kendileri yağmalamaya başladılar. Ve tarlanın ortasına oldukça yüksek bir tepe oluşturdular ve bizi 'yük katarıyla arkanızdan yollarız' diyerek sürdüler. Hala yollayacaklar...! O gün satmak için hiçkimse birşey getirmedi. O gün Kurçay denilen köyün yanından

geçtik, biraz dinlendik ve tekrar yola düştük ve gece yarısında mevkiye ulaştık. Gece karanlığından faydalanarak, bizim erkeklerden üç kişi kervanımıza katıldılar...[1]

86 (86).

SARGİS MAKAROV'UN TANIKLIĞI*
(D. 189?, ERZURUM, ARTSATAGYUĞ)

1915 senesinin 1 Ağustos'u, her zamanki gibi Varakçı Han'a işe gittim, dükkanımı açtım. Öğleden sonra saat bir buçukta jandarmalar hanı bastılar ve beni tutuklayarak, yirmi kadar başka Ermeniyle beraber Beyazıt merkeze götürdüler. Orada adımızı soyadımızı yazdılar. Sonra müdüriyete götürdüler; orada 200'den fazla Ermeni vardı. Açık gökyüzü altında, soğukta geceyi gündüz ettik. Sabahleyin saat beşbuçukta zaptiyelerin denetiminde bizi yola çıkardılar; sahile götürdüler ve bir geminin ambarına doldurdular. İzmir kentine ulaştık; yokuş üstündeydi ve ağaçlıklıydı. Bizi at ahırına götürüp hapsettiler. Sonra buharlı trenle Büyük Derbend'e götürdüler. Orada bizim Ermeni milletinin çektiği çileleri gördüm. Bu yürek paralayıcı manzaralar karşısında kendime hakim olmaya çalıştım. Sonra Sabancı Gölü'ne, Sarınca, Arife, Duzançay, Keyve, Akhisar, Mekece, Vezir Han, Bilecik, Garaköy, Çukur-Hisar ve en nihayetinde Eskişehir'e götürdüler.

Ben ve Karapet, yörenin Ermeni Katolik Kilisesi'ne gittik. Orada, Ermeniler bizi bir hana, gece uyumamız için götürdüler. Yörenin önderi Stepan Galpakçıyan, dini ayrımcılık göstermeden Ermeni çilekeşlere yardımcı olsun diye, büyük gayretler gösteriyordu. Sabahleyin zaptiyeler hanı boşalttılar ve biz zorunlu olarak, diğer Ermeniler gibi bir çadır kurup içine girdik. Sonra bizi Aziziye'ye sürdüler. Orada Ermeni kilisesinin avlusunda açıkta yattık. Sonra bizi Malkara'ya sürdüler; tahıl deposunda geceledik. Sonra yayan Akşehir'e ulaştık. Orada görkemli dükkanlar Ermenilerindi; bunlar talan ve tahrip edilmişlerdi.

Ağustos'un 25'nde artık yayan gitmek imkansız hale gelmişti. Ayaklarımda ayakabı kalmamaştı, ayaklarımdan kan gelmekteydi. 85 kişi idik; güya hasta ve yürümeye takatimiz olmadığından başçavuşa 10'ar kuruş verdik. O bize iki gün istirahat verdi. Ağustos'un 28'nde ağzına kadar Ermeni göçmenlerle dolu bir tren geldi. Vagonların üstüne çıktık ve Konya'ya ulaştık. Burada oldukça çok çadırlar vardı; biz de orada bir şekilde geceledik. Ertesi gün dört kişiyle Amerikan Hastahanesi'ne gittik. Mkrtiç Mazmanov ve Serobe Mananov bize katıldılar. Her gün hem buharlı trenle hem de yayan Ermeni sürgünlerin kervanları ulaşmaktaydı. Biz altımızın da, paramız yoktu, ayaklarımızda ayakkabı yoktu, dayanılmaz surette açtık.

[1] Elyazması burada sona ermekte.

* Sargis Makarov'un doğum yılı tam olarak belirtilmiş değil. Oğlu Nubar Makarov, babasının günü gününe (11 Ağustos 1915 - Ocak 1921) yazılmış "Sürgün Hayatımdan Notlar" Ermenice elyazması şehadetlerinin başlangıcında, Fransızca olarak, kendi sülale ağaçlarının 1830 ylına kadar ulaştığını, ailelerinin Erzurum Artsatagyuğ kasabasında yaşadığını, ancak Kürtlerin saldırılarına dayanamıyarak 100.000 Ermeniyle beraber Rusya'ya göç ettiklerini ve Makarov soyadını aldıklarını ifade etmekte.

Nihayet Latinlerin kilisesine gittik; orada bizim Mkhitayan öğretmenlerden peder Avetik ve diğerlerini gördük. Onlar İzmir'li muhacirlerle beraber sürülmüşlerdi. Bizim diğer arkadaşlarımız da geldiler, bize katıldılar. Bir kart yazdım, Tiran amcamdan biraz para istedim. Beş günde parayı aldım. Hepimiz beraber Partizaklı [Bahçecik] Stepan Çepçiyan'ın ailesine katıldık.

Sonra bizi Konya'dan dışarı çıkardılar, zaten Ermeni muhacirlerle tıkabasa dolu vagona doldurdular, nefesimiz kesiliyordu, ve hala yenilerini dolduruyorlardı. Bir zaptiye, daha fazla sıkışmamız için kamçısıyla vurmaya başladı; yer yoktu, kamçı darbelerinden vücutlarımız mos mor olmuştu. Gece vagonun üstünde uyuduk. Ekim'in 3'üydü; bizi yayan muhacirlerle yola çıkardılar. Yolda gömülmemiş birçok ölüye rastladık. Korkunç yürek paralayıcı manzaralar gördük ve hepimiz ağlamaktaydık. Sonra yayan Bayala köyüne, bir sonraki gün Akşehir'e götürdüler. Ekim'in 6'sında yayan Pozantı istasyonuna ulaştık. Bizi bir karakola götürdüler; orada geceledik. Ertesi gün yayan Kavaklı Han'a ulaştık.

Ekim'in 9'unda Bursa Gimlekli [Gemlik] köyünden bir Ermeni ailenin çadırında kaldık. Ertesi gün korkunç yağmur çadırları ıslattı ve sular içeri sirayet etti. Her taraf gözyaşı, tasa, zavallı bir durumda. Vesikasız şehre girmek mümkün değildi. Ben vesika almayı başardım. Bir saatten şehre ulaştım, pamuk fabrikası müdürüne gittim; yardımcı konsül makamına sahipti. O Mersin konsülüne bizimle ilgili yazma sözü verdi. Sonra bizi trene oturttular, Yenice'ye, Zeytinli, Adana, İncirlik, Gürcüler, Misis, Cihan, Toprakkale ve Osmaniye'ye ulaştık. Orada da birçok Ermeninin çadırları vardı. Burada hava ve su çok kötü olduğundan, gün içinde yüzlerce Ermeni ölmekteydi; cesetleri birbiri üzerine birikmişti. Buradaki zavallılık şu ana dek gördüklerimden daha fazlaydı. Orada Engürülülerin çadırında kaldık.

Ekim'in 26'sında Adana'dan birlikler geldiler ve askeri şiddetle tüm çadırları tahrip ettiler; birçok hasta ve acuze süngü darbelerine maruz kalırken, çadırların çoğu da ateşe verildi. Hastası olanların da çadırlarını, açık sema altında kalsınlar diye tahrip ettiler. Korkunç zavallılık...! Günlerce bizi yürüttüler.

Ekim'in 30'unda Ermenilerle meskun Beylik köyüne ulaştık. Sağnak yağmur hepimizi sırıl sıklam etti. Anlatılmaz bir perişanlık...! Kasım'ın 1'nde İslahiye'ye yayan ulaştık. 5 Kasım'da Kavaklı köyüne ulaştık. Ayaklarımız çok yürümekten kanlanmıştı. 6 Kasım'da Katma'ya ulaştık. Ermenileri çadırları çoktu, ama hasta ve durumu ağır olanlar da çoktu. Karapet Mercimekyan ve Tokatlıyan vardapetler [hocalık payesine ulaşmış Ermeni ruhani] ruhlarını teslim ettiler. Yağmur hepimizi ıslatmaya devam ediyor. Her tarafta perişanlık...! Birçok ölü yağmur altında gömülmeden kaldılar. Ben de soğuk almıştım, korkunç ateşim vardı, uykusuzdum. Her gece hırsızlar gezmekte, talan etmekteydi; riayet etmeyeni öldürmekteydi. Bizi yayan, o halde Aziziye'ye götürdüler. Kasım'ın 28'nde Akdere'ye ulaştık. Yürümekten bitap düşmüştük. Yüksek ateşim vardı, gün be gün zayıflamaktaydım.

Aralık'ın 4'nde Sedrak ve Petros'u, perişan durumumuzu anlatması için Halep konsülüne yolladık. O gün korkunç derecede titremekteydim. Param yoktu. İki gömleğimden birini attım. Durumum daha ağır. Sülfat aldım, durumum biraz iyileşti. Jandarmalar gelip bizi zorla ayağa kaldırdılar; yayan Mülteve köyüne ulaştık. Güçsüzüm, yürüyecek halim yok. Yayan Meskene'ye ulaştık, orada birçok Ermeninin çadırları vardı. Aralık'ın 19'uydu. Bizi devamlı yürütüyorlar. Fırat nehrinin yakasına ulaştık. Param yok, beş kuruş

versinler ekmek alayım diye onun bunun yükünü sırtlıyorum. Yayan Rakka'ya ulaştık.Hertaraf çadırlarla kaplıydı. Şehre girmek yasaklanmıştı ve imkansızdı; Fırat nehrini geçmek gerekiyordu. Bir Arap köyünde açıkta geceledik. Hayal edilemez perişanlık, ölüler, cesetler, bit, açlık, ağlamalar, figan...! Mkrtiç Mazmanov ağır hastaydı. Genç arkadaşım Nazaret dayanamadı, öldü. Artık üstümde hal kalmamıştı. Eğer ölürsem beni kim gömer? diye düşünüyordum.

Ocak'ın 26'sında bizi Dahiliye nezaretinden çağırdılar. Bizleri, Rusya tebaasından olanları, Ermeni muhacirlerden ayırma emri gelmişti. Hasta arkadaşıma bakıyordum, ama o son nefesini verdi. Ben de çok güçsüzdüm. Şubat'ın 23'ü; yattığım yerden kalkacak durumda değildim. Kötü hasta olmuştum. Kaç gündür birşey yememiştim. Herhalde ölecektim. Nisan'ın 10'nda vardapet Ter Petros'a itiraflarda bulundum. Mayıs'ın 4'nde konsolosluktan 4 altın aldım; Tiran yollamıştı. Mektup aldım; tüm yakınlarımızı tehcir etmişler, Ankara'da bulunmaktalar. Küçük bir ev kiraladım. Amcam Serobe Makarov'un tehcirde aniden öldüğüne dair mektup aldım. Karapet Giçyan'ı da ailesiyle beraber sürgün etmişler.

1916 senesi Eylül'ün 12'sinde Konstantinopolis Ermenileri patriği Zaven, buradan da Bağdat'a gitmek üzere, kendi kardeşleri ve ablalarının aileleriyle beraber buraya ulaştı.

1916 senesi Eylül'ün 15'nde yola çıktık. 8 ay ve 16 gün burada kaldıktan sonra Hama'ya hareket ettik. Orada da birçok muhacirler vardı. Sonra Meskene'ye gittik. Eylül'ün 20'sinde Halep'e vardık. Osmanlı Hükümeti, Konya'ya kadar yol masrafı olarak 5 altın verdi. Tiran ve Anik'e mektup yazdım ve Konya'ya gittiğimi bildirdim. Eylül'ün 24'nde trene bindik ve Mulimiye'yi, Katma'yı geçtik, Ermeni meskun Hasanbeyli'ye ulaştık; orada hiç Ermeni kalmamıştı.

Eylül'ün 25'nde buharlı trenle Osmaniye, Toprakkale, Veisiye, Cihan, Misis, Gürcüler, İncirlik, Adana'yı geçtik. Burada da Ermenileri tamamıyle sürgüne götürmüşlerdi. Buraya kadar Mustafa isminde bir zaptiye bize nezaret etmekteydi. Sonra Nazmi isminde bir zaptiyeye teslim edildik. Zeytun, Yenice, Tarsus, Mezaroluk, nihayet Pozantı sonra Ereyli'yi geçtik. 1916 yılı Ekim'in 3'nde Konya'ya ulaştık ve hükümet binası yakınında 'Halep' otelinde konakladık. O gün Tiran'ı ve baldızlarını gördüm. Anik'e bir kart yazdım. Kiliseye gittim. Mkhitarist peder Avetik ve Anton'un özel emirle kurtulduklarını ve Konstantinopolis'e ulaştıklarını duydum. Ekim'in 4'nde Amerikalı misyoner miss Gushman'dan 4 altın aldım. Bozkir'e yerleştim, fakat Ermeniler kalmamıştı; sadece hepsi de fukara asker aileleri vardı. Oradan Seydişehir'e taşındım, orada da Ermeni kalmamıştı.

Yakınlarıma mektup yazdım. 1917 yılının Mayıs'ı; altı ay orada kaldıktan sonra arabayla Puldur'a vardık. 1918 yılının 1 Ocağında Victor Hugo'nun 'Sefiller'ini okumaya başladım.

1918 yılı Mart'ın 4'nde Ruslarla barış yapıldığı haberi resmen duyuruldu. Büyük bir coşku içindeyiz.

Kasım'ın 18'nde Konstantinopolis'e geldim; artık Tiran'ın yanında çalışmaya başladım.

Bugün 1919 yılı Ocak'ın 5'i. Eylül'ün 26'sında İskuhi'yle nişanlandım.*

* Günce burada sona ermekte.

87 (87).

HARUTYUN TOROSİ GRİGORYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, ERZURUM, AVIRDNİK KÖYÜ)

Ben doğarken annem vefat etmiş. Babam beni ve yedi yaşındaki ablamı Alman yetimhanesine koyup Margarit Anne'ye teslim etmiş. Ben Mister Palentinad Yetimhanesi'ndeydim; ablam ise Tante Katarine Yetimhanesi'nde bulunuyordu. Yetimhanemizde yüz elli öksüz vardı. Bir keresinde yaşça büyük oğlanlar tut ağacının dalını kırıp suçu benim üstüme atmışlardı. Müdür beni çağırıp sordu: "Sen mi kırdın?"

Ben de dedim ki: "Bir bana bak, bir de dala. Ben kısa boyumla o dalı nasıl kırabilirim? Ama onlar benim kırdığımı söylüyorlarsa, öyle olsun."

Müdür bana bir ekmek verdi. Çocuklar ağacın dalını kırdığım için müdürün bana ekmek verdiğini sandılar; çevremi sarıp elimdeki ekmeği almak istediler: "Biz ağacın dalını kıracağız; ekmeği sen mi yiyeceksin?" dediler.

Müdür hepimizi yeniden yanına çağırdı. Yeniden aynı soruyu yöneltti. Oğlanlar kendilerine ekmek verileceğini sanıp: "Ağacın dalını biz kırdık" dediler.

Müdür bastonla onlara altışar kez vurdu.

Sonra beni Peri Yetimhanesi'ne naklettiler. Orada kız-erkek bir arada noksan kişiydik; ama, yatakhaneler ayrıydı. Ekmeği ve suyu az veriyorlardı. Bize meslek öğretiyorlardı, yün eğirip iplik elde ediyorduk. Kızlar yünden çorap örüyorlardı. Okulumuz büyük bir salondan oluşuyordu; o salon altı yüz kişi alırdı. Pazar günleri Protestan kilisesine gidiyorduk. Protestan rahibin ailesi beni çok seviyordu. Sonra beni Harput Yetimhanesi'ne naklettiler. Orada da iki yıl kaldım. Yazın yazlığa gidiyorduk. Noel'de çam ağacı süslüyorlardı. Şarkılar söylüyorduk. Sonra da bize İsa resimleriyle birlikte mendiller içinde kuruyemiş, elma, portakal gibi meyveler dağıtılıyordu. Sonra bir atölye açıldı; demircilik, marangozluk gibi meslekler ücretsiz öğretiliyordu.Bir gün arkadaşımla beraber kaçtık. Onun akrabaları vardı; onu evlerine aldılar; ama, beni almadılar. Yetimhaneye geri dönmek istedim. Yolda Ermeniler: "Türkler geceleyin seni öldürürler" dediler.

Datem'de Zıgılyan ailesi beni evlat edindi. Datem'de üç yüz elli hane Ermeni ve yirmi hane Türk yaşıyordu. Köydeki insanlar ziraatle iştigal ediyorlardı. Buğday, arpa, mercimek, çemen, pamuk, susam ve keten ekiyorlardı. Zanaatkâr sayısı azdı; beş marangoz, sekiz duvarcı, altı ayakkabıcı, dört bakkal vardı. Türkler koyun besliyordu. Köye on beş dakika mesafede eski bir kilisenin harabeleri vardı; yanından akan ve dört su değirmenini döndüren bir kaynak vardı; köylüler orada un öğütüyor tarlaları suluyordu. Yüksek kayalıklarda vahşi hayvanlar, yabani güvercinler ve arılar yuva kurmuşlardı. Biz Aziz Hovhannes'in büyük suyuna yüzmeye giderdik. Datem'in dört yanında Türk ve Kürt köyleri vardı; ama, ben beni himayesine alanların yanından de bıkıp ayrıldım. Sonra, Uluhocyan ailesi beni kabul etti. Büyük oğullarının adı Hovhannes'ti; diğerininki Hovsep, küçük oğullarının adı ise Levon'du. Bütün oğlanlar okumaya gittiler.

Geriye kızlar yani Kara, Brabyon ve Kutina kaldı. Ben o evde dört yıl yaşadım. Beni kızlarıyla evlendirmek istediler; ama, ben bir gün öksüz oluşumu yüzüme vuracaklarından çekiniyordum. Bir gün şehre gitmiştim; yolda amcamın kızına rastladım. O beni kendi evine götürdü. Bir meslek öğrenmem için, beni bir demircinin yanına yerleştirdi. O zamanlar ustaların çoğu veresiye çalışıyorlardı; yani harman zamanı gidip yaptıkları çalışmaların karşılığını tahsil etmeye gidiyorlardı. Benim ustam da o şekilde çalışıyordu; ama okuma yazma bilmediğinden hesaplarını ben tutuyordum. O yüzden de beni harman zamanı beni yanında götürüyordu. Veresiye satış bedellerini tahsil etmeye gittik. Bir ay Harput çevresindeki Kürt ve Türk köylerinde dolaştık; borçları tahsil ettik, eve döndük. Kış geldi. İlkbahar geldi. Bir gün güneş kararması oldu. Pek çok kişi: "Bu kötüye alamet; bakalım ne olacak dedi." 1914 yılında bir gün mahallelerde davul-zurnayla dolaştıklarını, önden giden bir tellalın: "Seferberlik oldu; herkjes askere gidip vatanı koruyacak; herkes gönüllü olarak askere yazılmalı" diye bağırdığını gördük. Hem Türklerden hem de Ermenilerden birkaç kişi gönüllü yazıldı. Adı Grigor olan birisi vardı; Eginli'ydi. O Çabağcur'a varmadan Harput'a kaçmıştı. Yakalayıp yeniden askere almışlardı; ama, o yeniden kaçmıştı. Bu defa ayağına zincir takıp kışlaya hapsetmişlerdi. Kendisi demirci olduğundan ayağındaki demiri taşla kırmış kaçmıştı. O ustamın dükkânına gelip ekmek istedi. Ama, onu yakalayıp yeniden hapsetmişlerdi.

Harput her türlü nimete sahip bir yerdi; toprağı verimli, meyvesi bol, suları lezzetli, otları, çiçekleri bol bir yöreydi. Gümüş, bakır, taşkömürü, tuz bakımından da zengindi. Maden suları da boldu. Harput'ta eski anıtlar da vardı; Zeva yakınlarında üzerinde Ermenice yazılar bulunan, labirent şeklinde mağaraları olan bir kale vardır. Puteperestlere ait bir tapınağın sunak masası kalmıştır. Khulavanq, Datem Manastırı, Meryem Ana Kilisesi hala ayaktadır.

Harput'a bağlı pek çok köy vardı. Sadece Ermenlerin yaşadığı köyler de vardı; Ermenilerin ve Türklerin birlikte yaşadığı köyler de. Harput'ta bir ipek fabrikası işleten beş kardeş vardı; onlar bin beş yüz işçi çalıştırıyorlardı; ama, onlar sürgüne gönderildiler. Türkler ise fabrikayı çalıştıramadılar; makineleri çaldılar; fabrika harabeye döndü. O Ermenilerin evlerine ise Türk memurlar yerleşti.

Harput'ta tehcir başladığında ben on yedi yaşındaydım. Gayet iyi hatırlıyorum; davul çaldılar ve şehirde tellal dolaşarak şunları söyledi: "Seferberliktir; savaş çıkacak." Sonra, Ermenilerin sürgüne gönderileceğini belirttiler. Şehirde aramalar yapılmaya başladı; sözde silah arıyorlardı; ama, aslında resmen çalıyorlardı. Para bulduklarında onların oluyordu. Soğan soyacak bıçağa bile el koydılar. Silahını vermeyenin tırnaklarını çekiyor, dövüyor, ya da silah almak için para istiyorlardı. Yuvarlak delikli içine tahta sokulan ve havan eli olarak kullanılan demirler vardı; onları da topladılar. Şehirde ve köylerde Ermeni zenginlerini hapsettiler; halk çobanının yitirmiş sürü gibi oldu. Birkaç önde gelen şahsın tabanlarına nal çakıldı; birkaçının dişleri çekildi; hapiste olanlar işkencelere dayanamayarak kendi kendilerini yaktılar.

1915 yılının Nisan-Mayıs aylarında Türk Hükümeti önde gelen Ermeni aydınlarını, zenginlerini, din adamlarını, profesörleri, öğretmenleri, Harput Dini Öneri Ter-Khorenyan'ı, Yervand Srmakeşliyan'ı (Yerukhan), Mezre Ulusal Merkezi Okulu müdürü ve tanınmış yazar Hakob Canikyan'ı, Doktor Mikayel

Hakobyan'ı, Yeprat Koleji hocalarından Prof. Tonapet Lüleciyan'ı, Prof. Nikoğos Tenekeciyan'ı (Harput Ermeni Protestanları lideri), Prof. Karapet Soğikyan'ı, Prof. Mıkırtiç Vorberyan'ı Prof. Hovhannes Bucaganyan'ı, öğretmenlerden Hovhannes Tinkılyan'ı, Hovhannes Harutyunyan'ı (Tılkatintsi), Papaz Ter Vardan Arslanyan'ı, aydınlardan Hacı Hakob Fermanyan'ı, Karapet Ekmekçiyan'ı, Karapet Hovsepyan'ı, Armenak Terziyan'ı, Artin Bey Helvacıyanı, Arzuman Arzumanyan'ı, Martiros Muradyan'ı, Avukat Aleksan Nalbandyan'ı, Hovhannes Kharputyan'ı, Serob Vardapetyan'ı, E.D.F. üyesi yoldaşlardan Karapet Demirciyan'ı (Hüseynikli) Tigran Astikyan'ı, Doktor Nışan Nahikyan'ı, Aram Arabyan'ı, Arabkirli Karapet Koküşyan'ı, Sosyal-Demokrat Hınçaklardan Harutyun Semerciyan'ı, Karapet Taşçıyan'ı, Ramkavar Parti'sinden Khosrov Tepekiçyan'ı, Sımbat Arslanyan'ı, Hovhannes Daniyelyan'ı tutukladı.

Pek çok başka tanınmış şahsiyet de görevlerinden alındı. Bunlar çarşılarda ve sokaklarda zincirlenmiş olarak, dövülüp, taşlandıktan sonra Mezre Hapishanesi'ne atıldılar ve ölümcül işkencelere maruz kaldılar. Geceyarısı zaptiyeler hapishaneyi kuşatmışlar. Gardiyan Hasan Efendi ile Arabkirli Ali Onbaşı adında bir zaptiye hapishanenin kapısını açıp içeri girmiş ve Doktor Nışan Nahikyan'ın kaldığı hücreye gitmiş; mahpuslardan teker teker dışarı çıkmalarını ve Yedesya'ya [Urfa] gitmeye hazır olmalarını emretmişler; ama, mahpuslar Ferid Bey'in emriyle kılıçtan geçirilmişler. Ermeni mahpuslar kurtulmak için, hapishaneyi ateşe vermeyi kararlaştırmışlar; ama, alevler içinde otuz yedi kişi şehit düşmüş. Türk Ordusu'nda görev yapan Ermeni askerler silahsızlandırılmış ve öldürülmüşlerdir. Önce cepheye gönderme amacıyla asker topladılar; ama, cepheye gönderecekleri yerde amele taburları oluşturdular; orada, Ermeni askerler kürek mahkûmlarının yaşadığı hayatı yaşadılar. Acımasız komutanlar bedel ödeyenlerle ödemeyenler arasında ayrım gözetmeksizin Ermenileri yol yapımında çalıştırdılar. Onları etrafları süvari zaptiyelerle sarılı olarak saatlerce aç, susuz yürüttüler. Türkler askerlere hakaret etmeye ve onları yaralamaya başladılar; bu daha sonra darbelere dönüştü. Parçanc ve Kesirik yolu üzerinde bir su kaynağına yaklaştıklarında, iki bin kişiye su içme izni verilmedi; itaatsizlik edenin kafasına tüfek kabzası iniyordu. Onların hemen hemen hepsi yok edildi; kurbanların cesetleri de toplu bir mezarın içine atıldı. Diyarbakır'a gönderilen iki bin işçiye de aynı şekilde muamele ediyorlardı.

Harput'un Ermeni öğrencilerini ve silahları ellerinden alınmış askerleri, onlara işkence yapmak maksadıyla, Kızıl Konak'ta toplamışlardı. İşkenceye maruz kalmış bu insanların cesetleri üst üste yığılmış ve kokmuştu. Her köşede kan, kusmuk ve dışkı vardı. Yerde yatanlar harp meydanına serilmiş cesetlere benziyorlardı. Bu şekilde, birbiri ardından, bir taraftan köylerden ve kasabalardan getirilmiş rüştünü ispat etmiş insanları veya yaşlıları Kızıl Konak'a attılar, diğer taraftan da tutuklananları Urfa'ya, güya demiryollarında amele olarak çalışmaya gönderdiler.

14 Temmuz 1915 tarihinden sonra bütün Ermeni gençleri katledilmeye gönderildiklerinde, Türk Hükümeti onların yerini tehcir edilmiş kadınlar, kızlar ve kimsesiz kalmış öksüzlerle dolduruyordu. Ermeni kızlarını açık artırmayla Türklere satıyorlardı. İyi niyetli Türkler tehcir haberini kendi Ermeni dostlarına gizlice aktarırlar.

25 Haziran 1915 günü sabahı, tellal Mezre'nin ve şehrin bütün mahallelerini teker teker gezerek Hükümet'in resmi kararnamesini duyurdu: "Ermeniler, dinleyin! Sözüm gâvurlaradır. Şanlı devletimizin ve Padişah'ın emriyle Kharberd'deki [Harput] tüm gâvurların Urfa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Beşikteki bebekten en yaşlı insana kadar herkes yolcu olacak. Emir kesindir; duyanlar için de duymayanlar için de kanun değişmeyecektir."

Ermeniler arasında panik baş göstermişti. Her ev kargaşa içinde taşımacılık aracı olarak hayvanlar, arabalar, kağnılar satın alıyordu. Evlerini, ellerindeki erzağı düşük fiyatla satmaya başlıyorlardı. Zaptiyeler: "İngil Dere'ye gideceksiniz" diyorlardı. Ermeniler "İngiltere"ye götürüleceklerini ve orada dükkân açacaklarını sanıyorlardı Ancak, zaptiyeler ayrıca: "Balık yemeği olacaksınız" diyorlardı; ama, muhacirler bunun ne manaya geldiğini anlamıyorlardı.

1 Haziran 1915 günü ilk tehcir kervanı, etrafı Adam Paşa adında acımasız bir komutan, süngü taşıyan askerler ve atlı zaptiyelerle sarılmış olarak Mezre'den ayrıldı. Kervanın arkasından iki yüklü araba gidiyhordu: biri siyah ekmek, diğeri ise halat yüklüydü. Yolda erkekleri ayırdılar. Adam Paşa kadınların paralarını ve süs eşyalarını güvenlik nedeniyle topladı ve onlara: "Diyarbakır'a varırsanız, hepsini size geri vereceğim" dedi; sonra kışla yakınlarında: "Şunu iyi bilin ki, siz millet hainisiniz; biz sizi güvende olalım diye tehcir ediyoruz." dedi.

Bir Türk genci bir Ermeni gencini bıçakladı. Ona: "Ne yapıyorsun?" diye sordular.

O da: "Bıçağımı deniyorum" diye cevap verdi.

Ermeniler şikâyette bulunduklarında, yüzbaşı onlara: "Genci yakaladık. Onu yargılayacaklar. Siz yolunuza devam edin" şeklinde cevap verdi.

Deve Boynu Dağı'na tırmandık. Burnumuza bir koku geliyordu; baktık ki, her taraf kokuşmuş cesetlerle dolu; onların kokusuydu. Yürüdük ve Fırnuz Han'a vardık. Tigris'in [Dicle] ucunda ağaçların altında bizi indirdiler. Bütün kadınlar ve kjızlar ağlıyordu. Askerler ise gülerek: "Şarkı söyleyin, oynayın. Ağlayacak ne var? Erkekleriniz Kharberd'de kaldı" diyorlardı. Kısa bir istirahatten sonra, yolumuza devam ettik. Yol boyunca, vadilerin içinde hep cesetler vardı. Sözde onları gömmüşlerdi; ama, çoğu yerde, bir ayak, bir kol toprağın dışında kalmıştı ve çok pis kokuyordu. Almanların bakır eritip develerle Almanya'ya gönderdikleri Diyarbekir yakınlarındaki Khalkhana'ya vardık. Orada birkjaç Türk genci Ermeni kızlarını kaçırmayı denedi. Kızlardan birini yaraladılar; yere düştü; Ermeni kadınlar çığlık attı. Askerler gelip sordu: "Niye öldürdünüz?"

Gençlerin cevabı: "Fark etmez nasıl olsa hepsini öldürecekler." şeklindeydi.

Zaptiye buna: "Evet öldürecekler; ama, şehir dışında" diye cevap verdi.

Yolda bir sürü ceset vardı. Tigranakert'e [Diyarbekir] vardık. İstirahat etmemiz için bizi surların dışında, kışla yakınlarındaki bir yerde oturttular. Tigranakert'in dört kapısı vardı: Dağ Kapısı, Mardin Kapısı, Urfa Kapısı, Urum Kapısı. Şehrin etrafı surlarla çevriliydi. Tigris Nehri'nin yanından geçirip bizi köprüye yayan olarak götürdüler; un fabrikasının yanından geçtik.Yarım saat mola verdiler; oturduk. Yarım saat sonra Tigranakert'ten bir kervan getirdiler; kervandakilerin hepsi kadındı. Onlar beyaz

çarşaflıydı. Bir saat sonra ikinci kervan geldi. Onları da mola vermeden bizden uzaklaştırdılar. Aynı yoldan bizi de Merdin'e doğru yola çıkardılar. Öğleye kadar yürüdük. Bizi bir köprünün altında oturttular. Ağaç yoktu; köprünün gölgesinde oturduk. Orada bir kadının doğum sancıları tuttu; onun iki oğlu oldu; ama, zaptiyeler onu yeni doğan çocuklarıyla yalnız bırakarak bizi yola çıkardılar. Ne kadar rica ettikse de fayda etmedi. Bizi coplarla döverek yürümeye zorladılar. Khanik adı verilen köye vardık. Gece binlerce Kürt ellerinde eski çakmaklı silahlar, eğri kılıçlar, odunlarla üstümüze saldırdı; soymaya, öldürülenlerin elbiselerini çıkarmaya başladı. Kadınlar öldürülmüş yol kenarlarına düşmüşlerdi. Tigranakert'ten üç kervan daha getirdiler; onların hepsi beyaz çarşaflara sarılmış kadınlardı; birbirlerine: Maryam Khanım, Marika Khanım" diye hitap ediyorlardı. Çocukjları kaçırmaya başladılar. Kadının birisi ağlamaya başladı: "Altınlarımı çocuğumun beline bağlamıştım; çocuğumla beraber altınlarımı da götürdüler" diyordu. Zaptiyelerimiz Tigranakert'ten sonra değişti.

Merdin bahçelerini geçtikten sonra, çöle düştük. Yaşlı bir kadın geride kaldı; ayaklarında çorapları vardı. Jandarma çoraplarını istiyordu; kadın ise: "Ayağımda ayakkabı yok; kum ayaklarımı yakmasın diye, çorap giydim" diyordu.

Jandarma tüfeğinin dipçiğiyle yaşlı kadının başına vurdu ve çoraplarını ayaklarından çıkardı. Kadın ağlamaya başladı.

- Kurban olayım! paralarım içinde; çorabımı ayağımdan çıkarma!.

Jandarma: "Daha iyi ya!" dedi ve yaşlı kadın artık yürüyemedi; yolda kaldı. Biz yolumuza devam ettik. Jandarmalar su içilmesine izin vermiyorlardı; "Ya bir altın verin; ya da bakire bir kız "diyorlardı. Kadınlar mecburen idrarlarını su kabına yapıyor ve içiyorlardı.

Viranşehir'e gittik. Öldürülmüş insanlar gördük. Kadınlar: "Siz bizi öldürmeye getirdiniz" dediler.

Jandarma: "Eğer istersek, sizi açık havada öldürebliriz; ama, öldürme emri yok. Sizi sayarak almadık ki, sayarak geri alsınlar. Yolda ölen ölür." diye cevap verdi.

Çölde bir köye vardık. Su yoktu; sadece bir kuyu vardı. Herkese kovayla su çekmek için kuyuya indim. Kafama su dolu kova düştü; acıdan dışarı çıktım. Araplar işçi olarak yanlarında kalmamı istediler. Bense: "Hayır. Ben halkımla birlikte olmalıyım" cevabını verdim.

Arapalar bana: "Diğerlerini nasıl katlettilerse, yarın sizi de katledecekler" dediler.

Ve gerçekten de, ertesi gün, on sekiz asker üstümüze saldırdı. Yere bir kilim serip herkesin yanında bulunan para, altın, yüzük, taklı, saat gibi eşyaları toplamaya başladılar. En büyük soygun orada gerçekleştirildi.

Yürüdük, yürüdük. Jandarmalar bize: "Geri dönün; yanlış yoldasınız" dediler. Ama biz oldukça ilerlemiştik ve yüzlerce insanın nasıl katledildiğini, çıplak ve kanlar içinde yattığını gördük. Bir kuyuya yaklaştık; içinde pek çok ceset, baş ve ayak olduğunu gördük. Bizler yaşlı ve hastaları yolda bırakarak yürümeye devam ediyorduk. Ras-el-Ayn'a vardık. Demiryolu oraya kadar gidiyordu. Orada iki akarsu birbirine karışıyordu. O akarsunun Habur Nehri olduğunu söylediler. Nehrin iki yakasında Arap köyleri vardı. Yolda kervanın önünden gidenlere saldırıp onları soyuyorlardı. Geride kalanlara da saldırıyorlardı.

Öyle ki, her iki taraftan da saldırılar oluyordu. Biz kendimizi koruyamıyorduk; mecburen grup halinde yürümeye başladık. Ayağımızda ayakkabı kalmamıştı. Kum ayaklarımızı yakıyordu. Üstümüzde elbise de kalmamıştı; olanları da ekmekle değiş tokuş ediyorduk. Yolda kuma ayklarımızı yakmasın diye otların üzerine basıyorduk. Geceyi orada geçirdik. Sabah yine yolumuza devam ettik. Suyun öteki tarafından bir şeyh geldiğini gördük. O bize: "Siz bugün benim misafirlerimsiniz" dedi.

Birkaç Arap büyük bir kazan içinde yemek getirdi. Herkes kabını alıp kendi payına düşen yemeği almaya gitti. Yemeğimizi bitirip teşekkür edince, şeyh şöyle dedi: "Beni saydığınız ve yemeğimizi yediğiniz için ben de size teşekkür ederim. Yalnız sizden bir ricam olacak; eğer mümkünse bu ricamı kabul edin. Benim yirmi beş karım var ve bir de Ermeni karım. Ermeni karıma çok müteşekkirim; ama, onun yalnız kalmaması için bir Ermeni kadın istiyorum. O Ermeni kadının bir oğlu var. Onun adını Ahmed koydum."

Çocuğu çağırdı. Çocuk gelip bizimle Ermenice konuşmaya başladı: "Şeyh çok iyi bir insan! Bana ve anneme çok iyi bakıyor. Ben on dört yaşındayım. Adım Ohannes."

Şeyh şöyle devam etti: "Ben sizden birini zorla kendime karı olarak alabilirdim; ama, şiddet iyi bir şey değildir. İsteyen gönül rızasıyla gelsin." Ama, bizden hiçkmse kalmak istemedi. O gece bir çocuk öldü. Annesi ağlıyor ve: "Bu kadar zaman sırtımda taşıdım, şimdi defnedeceğim" diyordu. Toprağı sopalarla kazdık ve çocuğu defnettik.

Sabah Suvar'a vardık. O oldukça büyük bir köydü. Nehirde her iki kıyıya insan taşıyan küçük bir tekne vardı. Gece orada kaldık; biraz istirahat ettik; ama, sabah olmadan yolumuza devam ettik. Yolculuk çok uzun sürdü. Orada Habur ve Yeprat [Fırat] nehirleri birleşir. Suyumuz bitti. Hepimiz susuz, baygınlık geçiriyorduk. Bir buçuk metre uzunluğunda kertenkelelere rastladık. Öğleyin Yeprat kıyısındaki bir köye vardık. İstirahat ettik. Araplar bize elbise, para karşılığında ekmek sattılar. yedik ve oldukça kuvvet topladık ve Der Zor'a doğru yolumuza devam ettik.

Üçüncü gün Der Zor Köprüsü'ne vardık. Köprü çok uzundu. Tekneler birbirinden dört metre mesafede duruyordu ve beş sıra zincirle bağlanmıştı. Bunların üzerine köprü kurmuşlardı; o köprü hareketliydi. Su yükseldiğinde, köprü de yükseliyordu; yazın su alçaldığında köprü de alçalıyordu. O akşam, köprünün yakıunlarında uyuduk; üçüncü gün bizi Der Zor Şehri'nin içinden geçirdiler. Biraz daha yürüyünce yeni binalar inşa edildiğini gördük. Bize: "Kim çalışmak isterse, günde iki kuruş ücretle çalışsın" denildi. Ben çalışmaya başladım. Biz o yerin ikliminbe alışık değildik; havası çok sıcaktı! Ama yaşamak gerekiyordu. Birkaç gün çalıştım; dil bilmiyorum. Türk Ordusu'nda askerlik yapmış olan Arap bir adam tuttukki, bize Arapça öğretsin. Şehre gidip kâğıt kalem aldık; ama, yolda Çeçen evleri vardı; çocukları bize taş atıyorlar, şehre kadar bizi takip ediyorlardı. Muhacir sayısı giderek artıyordu. Açlık! sefalet! her duvarın dibinde hasta ve ölüler yatıyordu. Hükümet sağ kalanlara ayda otuz kuruş vermeye başladı; ama, onu da iki ay verdiler sonra, kestiler. Hastaları toplayıp köprünün öteki tarafına götürdüler. Herkes güneşten korunmak için, kilimlerle çadır kurdu. Zaten çöl Arapları kendi boyları uzunluğunda gölek giyiyorlardı. Koşarken ayaklarına dolanmasın diye, eteklerini önlernde topluyorlardı. Evli bir erkek

öldüğünde, karısı kocasının gümüş köstekli saatini, silahı varsa silahını üstünde taşır; kılıcı varsa kınından çıkarıp onu bir elinde tutarak bir elini de havaya kaldırarak dans etmeye başlardı. Birkaç kadın komşuların, dostların evine gider: "Toplanın, filanca adam öldü" diye haber verirlerdi. Erkekler gelip yere otururlar, ya sigara, ya nargile içerler; gelen kadınlar ise her iki tarafa dizilip ağıt yakarlardı. Karşı karşıya oturan kadın grupları ellerini yüzlerine vurarak ve saçlarını yolarak, yüzlerini tırmalarlardı.

Biz geceyi bir handa geçirdik. Açlık, hastalık, sefalet… Bitler bir üzüm salkımı gibi üstüste dizilmişlerdi. Bizi donumuza kadar soymuşlar, bize tek bir eski elbise dahi bırakmamışlardı.

Der Zor'a vardık. Yiyecek yoktu. Yetimhanemizdeki çocuklar portakal, karpuz kabukları yemeye başladılar. Der Zor mutasarrıfı, belediye başkanı değişti ve Ermenilerden nefret eden cellat iş başına geldi; Ermeni katliamı başladı. Binlerce Ermeniyi Der Zor'dan çıkarıp, onları katletmek amacıyla Şeddediye, Suvar, Marat'a gönderiyorlardı. Sefalet, açlık, bitlenme, tifüs salgını had safhadaydı. Öyle ki, yalnızca dış köprünün yanında günde yüz elli-iki yüz kişi ölüyordu. Defnedecek zaman yoktu. Her gün bir çukur kazıp, cesetleri içine dolduruyorlardı. Ertesi gün yeniden yeni bir çukur kazıyorlardı. Pek çok insanın elbisesiz, çıplak, derisi kemiğine yapışmış halde, bir iskelet şeklinde yürüdüğüne tanık oluyorduk. Bir sabah gidip, küçük bir çadırda eski elbiseler giymiş beş kişinin yatmış olduğunu gömrdük; beşi de ölmüştü; herhalde zehirlenmişlerdi. Birkaç kadın eti ve kanı için köpek kesmişti. Başka bir kadın pay almak istemiş; ama ona pay vermemişlerdi. O kadın da gidip: "Şu kadınlar köpek kestiler" diye ihbarda bulunmuştu. Jandarma gelip o kadınları bir güzel dövdü ve onlara: "Niye o köpeği kestiniz? Sizin bir köpek kadar değeriniz var mı? Bir köpek dahi sizden daha iyi daha kıymetlidir." dedi.

Kadınlar ağlayarak: "Çok açtık, yiyecek birşeyimiz yoktu; kesmeye mecbur kaldık. Siz niye koyun kesiyorsunuz. Koyuna da yazık değil mi?" cevabını verdiler.

- Koyun kurban edilmek için yaratılmıştır; köpek ise o amaçla yaratılmamıştır, diye cevap verdi jandarma.

Kadınlar buna: "İnsan da yaşamak için yaratılmıştır; ama, siz onu boğazlıyor, kurşuna diziyor, kılıçtan geçiriyorsunuz. Biz de sizin gibi insanız. Niye bu şeyleri yapıyorsunuz?" şeklinde cevap verdiler.

Jandarma: "Siz gâvursunuz" dedi.

Kadınlar: "İnsan insandır. Allah'ın gözünde gâvuru, müslümanı yoktur." karşılığını verdiler.

Jandarma: "Köpek gâvurdan iyidir. Bir daha böyle iş görmeyin; eğer aynı şey ikinci bir kez olursa sizi kurşuna dizerim" dedi.

Kadınlar dediler ki: "Ölüm aç kalmaktan daha iyidir; kurşun hemen öldürüyor; ama, açlık her gün, her saat bizi daha da eritip yıpratıyor. Biz kurşuna dizilerek öldürülmeyi yeğliyoruz; ölüm ne kadar hızlı olursa o kadar iyi. Zaten, her gün ik yüz kişi hastalık ve açlıktan ölüyor.

Jandarma artık dinlemedi ve uzaklaştı. Biz de oradan uzaklaştık.

Yeni tayin edilen mutasarrıfın emriyle her gün Ermenileri şehir içinden toplayıp büyük köprünün öteki tarafına, oradan da Şeddediye ve Suvar adı verilen yerlere göndermeye başladılar. Yüzerce, binlerce insanı her gün hasta oldukları için, ama sağlıklı olanları da, köprü tarafına gönderiyorlardı.

Bir gün kırk araba dolusu çocuk topladılar ve İsmail Hakkı adındaki adam o masum yavruları götürüp diri diri yaktı. Acı dolu günler yaşadık. Bizim yetimhanedeki büyük öksüzleri dışarı çıkardılar. Ben de mecburen onlarla birlikte dışarı çıktım. Bize karşı zulüm uygulanmaya başlandı. Beni yakalayıp köprünün o tarafına götürdüler. On beşinci kez yine yakaladılar. O katliamcı beni tanıdı: "Bu gâvur on beşinci keredir kaçıp yakalanıyor. Bu defa ellerini bağlayın" dedi.

Ben jandarmaya: "Her gün ceset taşıdıklarını gördüm; dört kişiyle değil, tek kişi ölünün ayaklarına bir ip bağlıyor; onu çukurun kenarına kadar sürüklüyor; ayaklarındaki bağı kesip cesedi çukurun içine atıyordu. Akşama kadar o adam o işi yapıyordu." dedim.

Kervanımızı Suvar'a doğru yola çıkardılar. Yolda, jandarma ellerimdeki bağları kesmemeleri için dikkat ediyordu. Benimle yürüyen Ermenilerden bağlarımı kesmelerini rica ettim; ama, onlar korkup kesmediler. Sonra baktım ki, bir Arap yanımdan yürüyor; ona: "Muhammed aşkına şu ellerimdeki bağları kes!" dedim. Arap belinden kılcını çekti, bağımı kesip beni kurtardı. Bir saat kadar yürüdük; sonunda katliam yerine vardık. Ağlamalar! sızlamalar! Allah'ın rahmetine sığınanlar, yardım çağrısında bulunanlar; ama yardım eden yoktu. Kurşunla öldürmüyorlardı. Jandarmalar: "Mermilere yazık" diyorlardı, "bir fişeğin değeri bir kuruştur; siz ise bir kuruş dahi etmezsiniz. Niye harcayalım?" Bizi kılıçla, baltayla, odunlarla, demir parçalarıyla öldürüyorlardı. Demiryolu vidalarını söküp, vidanın deliğinden tahta geçirmiş onunla vurup öldürüyorlardı. Bir Türk yanıma gelip o tahtanın ucuna geçirilmiş vidayla kafama vurduğunda ben şaşkın bir halde duruyordum. Şuurumu kaybedip, yere düştüm. Bayılmışım. Yerde ne kadar yattığımı bilmiyorum; gözümü açtığımda, bütün Ermenileri yerde yattıklarını gördüm. Kaçan birkaç kişi vardı; katliamcılar onların peşine düşmüşlerdi. Ben vadiye doğru çekildim; vadiye düştüm; ama, ayağa kalacak takatım yoktu. Kendimi toparlayıp, yuerimden hareket ettim; ayağa kalktım; yeniden yere düştüm. O şekilde ne kadar kaldığımı hatırlamıyorum. O zaman sandım ki, birisi bana kalk git buradan diyor. Ayağa kalkıp yürümeye başladım. Üstümün başımın kanlar içinde olduğunu gördüm. Başımdaki yara çok büyüktü; iki parmağım içine girebilecek kadardı. Yürümeye başladım. Sadece geceleri yürüyor, öğleyin güneşe karşı bir çukurun içinde yatıyordum. O halde iki gece yürüyerek Der Zor köprüsüne. Dediğim gibi, Der Zor köprüsü bir tarafa sıralanan ve üstü tahtalarla örtülü küçük kayıklardan oluşuyordu. Köprünün uç kısmına kadar gittim; jandarmalar firarilerin şehre girmemesi için orayı tutuyordu. Bir kayığın içinde, köprünün altında saklandım. Küçük bir taş fırlattım; baktım ki, ses yok; herkes uykuda. Ama demir parmaklıklı kapı kapalıydı. Yukarı çıkıp, şehir tarafına geçtim. Doğrudan, Harputlu olan ve kendi hayatını kurtarmak için bir Arapla evlenen Margarit isimli bir kızın yanına gittim. Kapısını çaldım. İçeriden bir ses Arapça: "Kim o?" diye sordu.

- Kapıyı aç; benim, Harutyun dedim.

Geldi kapıyı açtı. Kanlar içinde olduğumu gördü; bir çığlık attı. Ağzını kapatıp: "Ne yapıyorsun? Gelip beni gene yakalar, götürürler" dedim.

Margarit bana: "Ne bu halin?!" dedi.

Ona şöyle cevap verdim: “Buradan götürülenlerin hepsini öldürüyorlar; sağ kalan yok. Burada kalamam. Uzaklaşmam gerekiyor. Beni görürlerse, gene götürürler. Yalnız senden ricam, elbisemi yıkaman ve bana yiyecek vermen. Yanımda param var.”

Sözümü dinledi. Samanlıktan ekmek getirdi; bana bir Arap abası verdi; onu giydim. Margarit’in Arap ailesinin yanında kaldım.

Bir gün bir jandarma geldi ve şöyle dedi: “Yanınızda bir Ermeni varmış; onu bana verin ki, Der Zor’a götüreyim”

Margarit’in Arap kocası: “Yanımızda Ermeni yok” karşılığını verdi.

Jandarma ise: “Bana burada Ermeni olduğuna dair haber verdiler” diye karşılık verdi.

Beni kurtarmak için, jandarmaya beş mecidiye verdi onu gönderdi. Birkaç gün sonra, başka bir jandarma geldi. Yedi mecidiye de ona verdi; gitti.

Margarit’in kocası bana dedi ki: “Oğlum, görüyorsun; seni kurtarmak için, her yola başvuruyorum; ama, fayda etmiyor. Seni onlara teslim edersem, vicdanım beni rahat bırakmaz. Gel, san birakç mecidiye para vereyim; buradan Halep’e kadar olan bütün köylerin isimlerini sayayım; git kurtul. Allah seninle olsun.

Onun elini öptüm; kendisi de alnımı öptü ve birbirimizden ayrıldık. Ben yola düştüm ve geçmişteki hayatım gözümün önüne geldi. Ben artık dünyada Ermeni kalmadığını düşünüyorum; ama, umudumu da kesmiyordum. Yalnız kaldığımda, unutmayayım diye, kumun üstüne A, B, G harflerini yazıyordum. Bütün gün yürüdüm. Gece bir Arabı evinde misafir oldum. Orada da kalıp, onların fasulye ektikleri bostanda çalıştım. Ama, gözlerinde hasta bir kızları vardı; onu benimle evlendirmek istiyorlardı. Ben gece vakti kaçıp, Sabya Kasabası’na gittim. Orada otuz kadar Ermeni vardı. Orada koyun otlatıyordum; ama, beni asker olarak kaydettiler. Oradan da kaçıp, Rakka’ya vardım, sonra da Hamma, Meskene üzerinden Halep’e vardım. Orada Urfalı iki kardeşin yanında demirci oldum. Sonra telgraf aletlerini tamir eden birinin yanında çalıştım…

1946’da ailece Ermenistan’a göç ettik. Yerevan’ın Arabkir Bancaranots adı verilen yerinde ev inşa etmeye başladım. Banka bana kredi verdi. Alnımın teriyle taşlık alanı bahçeye çevirdim. Şimdi karım Brabyon’la birlikte yaşıyoruz; emekli aylığı alıyorum.

88 (88).
LORİS ABGARİ PAPİKYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ERZURUM, AĞADİR KÖYÜ)

İlk önce şunu belirteyim: eğer olayları ve simaları kasıtlı olarak süsleyerek anlatırsam, lanetlenip herkesin hakaretine maruz kalayım.

1903'te Karin Vilayeti'deki (Erzurum) Tercan Bölgesi'nin Ağadir Köyü'nde bir köylü çocuğu olarak dünyaya geldim. Ailemiz sekiz kişiden oluşuyordu. Babam iri yapılı bir adamdı.

Köyde bir kilisemiz vardı; ama, papazımız yoktu. Annem babamın papaz olmasını istiyordu; ama, babam müteveffa babasının borçlarını ödemek için, Amerika'ya gitmeyi tercih etti. Kısa süre sonra, onun ölüm haberini aldık. Bize bakan ağabeyim de öldü. Kız kardeşim tandırın içine düşüp yandı. geriye ben, erkek kardeşim ve annem kaldık.

O günlerde annemin Mamahatun Kenti kaymakamını görmeye gitmesi gerektiği haberi ulaştı; o, anneme babamın ölüm sigortası olan 75 altını teslim etti; babam "Titanik" Gemisi'ndeydi ve kazada ölmüştü. Annem beni Karin'deki (Erzururm) Sanasaryan Okulu'na yerleştirdi.

1914'te Birinci Dünya Savaşı başladı. Kısa sürede Ermenileri Türkiye'nin "derinliklerine" yerleştirecekleri haberini duyduk. Ermeniler sanki çekecekleri korkunç işkenceleri sezmiş, şehirden dışarı çıkmak istemiyorlar, emre itaat etmemekte direniyorlardı.

Sanasaryan Okulu öğrencileri olan ve sayısı sekiz yüz olan bizleri aynı şekilde şehirden çıkarıp, "derinlere" gönderdiler. Halkı sakinleştirmek için, iğrenç niyetlerini gerçekleştirmek amacıyla, Erzurum'dan başlayarak Mamahatun Kenti'ne kadar muhacir halka "güvenliği sağlamak için" kanlı Türk jandarması eşlik ediyordu; jandarmalar yolda soygun, kaçırma ve göze çarpan insanları öldürme gibi, anlatılması imkânsız güç şiddet eylemleri gerçekleştiriyordu. Birkaç gün sonra Tercan Vadisi'ne vardık. Yeprat [Fırat] Nehri üstünde bulunan Koter Köyü köprüsü yakınında çadırlar kurduk. Erzurum Şehri ve çevresindeki bütün Ermeni muhacirler, yaklaşık üç yüz bin kişi oradaydı.

Erzurum'dan Mamahatun'a kadar giden yolda yaşanan dehşet verici manzaralar hepsini de ölümün beklediği konusunda Ermenileri ikna etti ve onlar dağlara kaçmak için yollar aramaya başladılar. İnsanların niyeti kısa sürede Türk zaptiyelerin kulağına gitti. Ertesi gün, bütün kervanı kuşattılar. Bütün kaçış yolları artık tıkanmıştı. Korkunç bir manzara oluştu. Türk çeteleri ve jandarmalar, silahlı Türk eşkıya gruplarıyla birleşip silahsız ve korumasız halka saldırdı; bütün erkekleri bir yana, kızları, gelinleri diğer yana ayırıp, soygun yapmaya başladılar. Ganimeti taşımak için,çevre köylerden binlerce Türk ve Kürt kağnılar, katırlarla gelmişti. Dört gün, dört gece Ermeni halkının helal çalışması ve kanı pahasına elde ettiği değerli eşyaları taşıdılar. Ondan sonra katliam başladı. Ateşli silahla değil, ateşsiz silahlarla, kılıç, bıçak kullanarak ya da boğarak öldürüyorlardı. Gece gündüz insanların yürek burkan bağırtı ve yalvarmaları, çocukların ağlayıp sızlaması durmuyordu; onların içler acısı feryatları ve yalvaran seslerine en taş kalpli insan dahi dayanamazdı. Ama, eli kanlı cellatlar ve insan yiyen hayvanlar, tam aksine, canlı kalanları öldürmek için, daha vahşice yollara başvuruyorlardı. Okulumuzun yaşça büyük oğlanlarını da katlettiler; ben ve birkaçımız ise, muhacirlerin arasında dağıldık.

Türk jandarmaları köprü yakınlarında kendi çadırlarının etrafında bir şölen düzenlemişlerdi; zorla kız ve gelin kaçırmalar ve sapık tutkularını tatmin edecek çeşitli oyunlar düzenleyerek Ermeni kızlar ve gelinlerle mutlu oluyorlardı. Ben Türk görevlilerin Ermeni kızların en güzellerini, yaklaşık 30 kişiyi, nasıl ayırdıklarına, onları birbirlerine bağlayıp nöbetçiler eşliğinde, iğrenç niyetlerini gerçekleştirmek için kendi

daimi mekânlarına götürmeye çalıştıklarına şahit oldum. Ancak o kızlar grubu Fırat Nehri üzerindeki köprünün yakınlarına ulaştığında, bir şimşek hızıyla tek bir vücut gibi hareket ederek korkunç bir yükseklikten Fırat Nehri'ne atladı ve gelecekte çekeceği eziyetlerden ve maruz kalacağı işkencelerden ebediyen kurtuldu. Kızların bu davranışı Türk jandarma komutanlarını çılgına çevirdi; o komutanlar canlı olan bütün yaşlı, kadın ve çocukların bağlanarak gruplar halinde suya atılmasını emrettiler. 200 metreden daha geniş olan bu derin nehrin yüzeyi cesetlerle dolmuştu ve sanki nehirden su yerine kan akıyordu. Asırlar boyu Ermeni halkının sevinç kaynağı, onun simgesi, onun maddi imkânlarını yaratan ve bereket kaynağı olan Yeprat Nehri artık o halk için, katliam yerine dönüşmüştü. Ve ben bu talihsiz halkın bugün barbarca yok edilmeyi hak etmek için, ne yapmış olduğunu merak ediyordum.

Yeprat Vadisi'nde şans eseri anneme rastladım. O, Erzurum Sanasaryan Okulu öğrencilerini tehcir ettiklerini duymuş, büyük zorluklarla o ataraflara beni aramaya gelmişti. Beni deli gibi göğsüne sıktı, yüzüme öpücükler kondurdu ve gerçekten ben olduğuma inanamıyordu. Artık bize o ölüm çemberinin dışına çıkmak kalıyordu. Bunu gerçekleştirmek için, mecburen ölülerin ve yaralıların arasına gizleniyorduk. İki gün iki gece yaralarından dolayı işkence çekerek ölenlerin iniltilerini ve feryatlarını dinledik. Şansımızdan üçüncü gün, aşırı derecede yağmur yağdı ve hava kararardı. Bir fırsattan faydalanıp dört ayak üstünde ceset yığınlarının üstünden geçtik ve yarım saat sonra ölüm tarlasından çıkıp yakındaki Ermeni köylerinden birine doğru kaçmaya başladık.

Gece saat ikide Koter Köyü'ne vardık. Biraz istirahat ettik; elbiselerimizi ancak kurutabildik; sabah köyümüz Ağadir'e gittik.

O zaman bizim köyde ve çevre köylerde sözümona Erzurum Ermenilerinin direnişe başvurdukları, Türk Hükümeti'nin emirlerine uymadıkları, bu yüzden de katledildikleri, ama, kalanların katledilmeyecekleri haberi yayılmıştı…

Gördüklerimizden dolayı benim ve annemin şuuru henüz yerine gelmeden, köyümüzden birkaç kilometre ötede bulunan Aprank Köyü'ndeki Ermenileri katledip soydukları haberi ulaştı. Bizim köyde bir karmaşa baş gösterdi. Köye hakim tepelerde tüfek salvoları gürledi ve çeyrek saat geçmeden Türk ve Kürt eşkıya grupları köye akın ettiler.

Gecenin karanlığında, tüfek sesleri, halkın ağlama sızlamaları, çocukların yürek sızlatan feryatları ve hayvanların böğürmesi nedeniyle köy dehşet verici bir manzara arz ediyordu. Delirmiş halk, çocuğunu, yakınlarını kaybedip, bütün yolların eşkıya tarafından önceden tutulmuş olduğunu anlamadan kaçmaya başlıyordu.

Köye giren eşkıyaların şefi, herkesi şaşırtarak Kürtçe şöyle konuştu: "Ermeniler! Canlı kalmak istiyorsanız, bütün mallarınızı bırakıp, köyü terk edin. Yalnız, hepinizin Taru'ya giden yoldan geçmesi gerekiyor ve üstünüzdeki bütün paraları ve ziynet eşyalarını adamlarıma teslim edin; aksi takdirde, hepinizi katlettiririm."

Can tatlıdır; halk eşkıyaların teklifini kabul etti ve gruplar halinde belirtilen yoldan köyü terk ettik. Ganimetin önünde nöbet tutanların yanından geçerken Ermenilerden çalınan altınlar ve değerli ziynet eşyalarıyla nasıl yığınlar oluşturulduğunu görüyorduk.

Herşeyi barbarlara bırakıp, ellerimiz boş gün ışırken Taru Köyü'nün dağlarına vardık. Tarih Mayıs 1915'i gösteriyordu. Köyü terk ederken yanımıza hiçbir yiyecek almamıza izin vermiyorlardı. Bizim bulunduğumuz dağlarda hiçbir şey yoktu. Çevredeki Türk köylerine gitmek ise çok tehlikeliydi. O dağlarda otuz gün kalıp, otlar ve kök bitkilerle beslendik. Hepimizin benzi solmuştu; tanınamaz hale gelmiştik. Her gün dört-beş kişi ölüyordu.

Bir gün sabah uyanınca baktık ki, çevremiz yüzlerce Türk zaptiyeyle çevrili. Onlar erkekleri, kadınları ve çocukları birbirinden ayırmaya başladılar. Öfkeden kudurmuş zaptiyeler erkekleri onar onar birbirine bağladı; toplananlardan biraz uzağa götürdü ve salvo ateşiyle onları katletmeye başladı. O canavarca cinayet sırasında öldürülen çocuklarını ve kocaların yakınlarından pek çoğu onların cesetlerinin üzerin atılıyor ve korkunç bir biçimde bağırıyordu: "Katiller! Barbarlar! Sırtlanlar! Bizi de yakınlarımız gibi öldürün!"

O kargaşadan yararlanıp erkek ve kadınlardan bir kısmı zaptiyelerin elinden kurtulmayı başarıp kaçtı. Kalanları toplayıp yakındaki Kürt köylerinden birine yerleştirdiler.

Ertesi gün annem benim ve erkek kardeşimin elinden tutarak bizi zaptiye müdürünün yanına götürdü; onun ayaklarına kapanıp, bizim yakındaki Kürt köylerinden birine, eskiden tanıdığımız olan bir Kürd'ün evinde yaşamaya gitmemize izin vermesi için ona yalvardı. Ama, ismi Şükrü Bey olan öfkeden kudurmuş zaptiye müdürü annemi öyle şiddetle tokatladı ve ona tekme attı ki, zavallı annem şuurunu kaybedip yere yığıldı. Zaptiye müdürü biz iki çocuğu, gözetim altında tutulan Ermeni çocukların yanına gönderdi. O günden sonra ben ve erkek kardeşim öz annemizden ayrıldık ve ben kurtulana kadar annem hakkında hiçbir bilgi edinemedim.

Ertesi gün sayıları otuz, yaşları 8 ila 12 olan biz çocukları köyün meydanına dizdiler. Bütün zaptiyeler gelip, onlardan her biri bizi kendisine ayırdı. Zaptiye müdürü şöyle konuştu: "Çocuklar! Yaşamak istiyorsanız, askerlerim sizi evlat edinmeli ve onlarla gitmelisiniz. Artık ebeveyninizi beklemeyin. Onların hepsi de öldürülmüştür." Ne yapabilirdik? Mecburen zaptiyelerle birlikte onların evlerine gitmeyi kabul ettik. Hiç olmazsa erkek kardeşimle aynı şehre veya köye düşmek için ne kadar çabaladımsa da olmadı. Erkek kardeşim Voskan bir zaptiyeyle birlikte Sıvas taraflarına gitti; bense, Bolomor [Pülümür] Şehri'ne gittim. O günden sonra, yani Ağustos 1915'ten sonra erkek kardeşimden de ayrıldım ve bugüne kadar da nerede olduğu konusunda hiçbir fikrim yok.

Beni evlat edinen, Erzınka [Erzincan] bölgesi Bolomor Şehri'nin belediye başkan yardımcısı Hagif Efendi'ydi. Beni kendi evine götürmeden, tepeden tırnağa giydirdi, benim için bir at kiraladı ve uzaktan ailesinin fertleriyle tanıştırdı. Onun bir karısı ve sekiz-dokuz yaşlarında iki kızı vardı. "Babam" bana öğütler verdi ve bu öğütlere uymadığım takdirde mahvolmuş olacağımı söylledi. Bu öğütler şunlardan ibaretti: Ben kendimi Erzurumlu bir Türk muhacir ailenin çocuğu olarak tanıtacaktım; ebeveynim, "sarı

Moskoflar" tarafından öldürülmüştü. İsmim Mavlüya'ydı. Hiçbir zaman ve kimseye Ermeni olduğumu ve yakınlarımı hangi şartlarda kaybettiğimi anlatmayacaktım.

Ertesi gün yola düştük. Üç günden "baba"mın evine vardık. Yolda Ermeni firari gruplarına rastlıyorduk. Türk zaptiyeler onları saklandıkları yerlerde yakalamış, öldürmeye götürüyordu. Yolda Türklerin Ermeni kızlar ve kadınlarla nasıl alay ettiklerini gördüm. Ben öyle korkunç bir sahneye tanık oldum ki, dünya tarihinde eskiçağlardan bugüne kadar hiçbir barbar kavim kadınlara karşı buna benzer bir vahşet sergilememiştir. Dört rütbeli şahıs, insani görünümlerini yitirmiş, vahşi sırtlanlar gibi azmış aşağılık yaratıklar, bir masanın etrafına oturmuştu ve bir grup Ermeni hamile kadın da yanlarında ayakta duruyordu; o kadınlar muhtemelen birkaç gün sonra doğum yapacaklardı. O rütbeliler hamile kadınların rahimlerindeki çocukların cinsiyeti üzerine bahse giriyor ve emirlerindeki askerlere hamile kadının karnını bıçakla deşerek bebeği dışarı çıkarmalarını emrediyorlardı. İnsan görünümlü vahşi hayvanlar neler yapmıyorlardı ki. Eğer ben bahsi geçen sahneyi şahsen görmüş olmasaydım ve bugün onu bana anlatsalardı ya da bir kitapta okusaydım, benzer bir vahşetin gerçekten de sergilenmiş olduğuna asla inanmazdım.

"Babam" beni ev ahalisiyle tanıştırdı ve Rusların ebeveynimi öldürdükleri için öksüz kaldığımı anlattı. "Annem" Nazlı Hanım beni yıkadı, giydirdi ve temiz bir yatağa yatırdı. Ama ben uyuyamıyor, yakınlarımı düşünüyordum. Onlar benimle ilgileniyorlardı. Ben eşekle odun ya da su taşıyordum. Bir Türk okuluna gidiyordum ve çok başarılıydım.

Bir gün iki kızla oynarken, topu birinin kafasına vurup onu yaraladım. Annem bunu görünce bana hakaret etti. Ben bundan çok etkilendim; bütün gün, yemek yemedim, eve girmedim. Akşam "babam" geldi; olan biteni öğrendi; elimi tutup beni okşayarak eve götürdü. Bütün gün aç kalmış olarak yatağa girdim; ağlamaya, annemi hatırlamaya başladım. O şekilde uyumuşum; ama, ateşim yükselmiş ve ben Ermenice sayıklamaya başlamışım. Bana çok dikkat eden Nazlı Hanım kulak verip Ermenice sayıkladığımı duymuş; gidip kocasına bunu anlatmış. Kocası durumu artık ondan gizleyememiş; Ermeni olduğumu açıklamış. O günden sonra Nazlı Hanım bana daha çok ilgi gösteriyor, Ermenice şarkı parçacıkları mırıldanıyordu. Bir gün de benimle başbaşa konuştu ve kendisinin İstanbullu olduğunu; Ermeni muhitinde büyüdüğünü anlattı. Küçükken bir Ermeni okuluna gitmiş ve büyüdüğünde Ermeni bir gence aşık olmuştu; ama, her iki tarafın ebeveyni de buna karşı çıkmıştı. Ermeni gencin ebeveyni sonunda razı olup Nazlı'nın elini istemeye gelmiş, ama, kendi ebeveyni razı olmamış ve onu Hagif Efendi'yle evlendirmişti. O olayın üzerinden on beş yıl geçmişti; ama, kendisi o Ermeni gencini unutmamıştı.

Ben o ailded 1916 ortalarına kadar kaldım. Rus-Türk Savaşı'nın haberleri Türkler açısından pek iç açıcı değildi. Her gün, yüzlerce yaralı ve firari asker şehirden geçerken daha önce görülmemiş bir çarpışma cereyan ettiğini, hiçbir gücün "sarı Moskoflara" dayanamadığını anlatıyorlardı. Özellikle de, onlarla birlikte gelen Ermeni gönüllülerin acımasızca Türkleri katlettiklerini ve mümkün olduğu kadar çabuk kaçmak gerektiğini söylüyorlardı. O haberler yüzünden Türk halkı korku ve dehşete kapılmış, Ermenileri vahşice katlettiği ve şimdi de bunun bedelini suçsuz sivillerin ödediği için, kendi Hükümetleri'ne karşı güçlü bir hoşnutsuzluk akımı yaratmıştı.

Birkaç gün sonra, şehri terk etmek gerektiği konusunda resmi bildiri yayınladılar. Halk paniğe kapıldı; zira, Erzincan Şehri Rusların kontrolüne geçmişti ve kendilerine sadece dağlardan geçerek, Dersim Kürtleri aracılığıyla Diyarbekir'e doğru kaçmak kalıyordu; herşeyi bırakıp kaçtılar. Biz de değerli eşyalarımız alıp kaçtık. Yolda, "babam" erkek kardeşiyle tartıştı; onunla yolculuk etmek istemedi; evimize dönmeyi tercih etti. Evimize vardı; Ruslar bizden önce gelmişlerdi; ama, bize dokunmadılar. Aksine, bize ilgi gösterdiler ve Rus komutan "babam"a Erzincan Şehri'ne taşınmasını tavsiye etti. Ertesi gün, "babam", "annem" ve "kız kardeşim" yola düştüler; bizi, yani beni ve "ablam"I evde bıraktılar ki, geri gelip bizi ve önemli eşyaları götürsünler. Ama, ne kadar bekledikse de geri dönmediler. Ben ve "ablam" ağlamaya başladık. Gecenin karanlığında, birisi kapıyı çaldı. O dev gibi adamın, bizim Türklerin hizmetKârı olduğu anlaşıldı. O, 1915'te jandarmaya saldırmöış, elinden tüfeğini kapıp kaçmıştı. Arkasından ateş etmişlerdi; o ayağından yaralı bir halde Dersim'e varmıştı. Orada tanıdığı Kürt kendisini tedavi etmişti. O adam benim Ermeni olduğumu hissetti; kaçmamaı tavsiye etti; ama, ben "kız kardeşimi" yalnız bırakamazdım"

Ertesi sabah o adam bizden ayrılırken: "Çocuklar! bugüne köyümüze gidiyorum; ama, durumu gördükten sonra, önce Erzincan'a gitmeyi ve ebeveyninizi bulmayı ve durumu onlara anlattıktan sonra köyümüze gitmeyi kararlaştırdım. Şimdi ise, sizlerden biri tencereleri toplayıp şehre gelsin; ben Rus askerlerinden ekmek ve yiyecek alıp, getireyim, yiyin; babanız gelip sizi götürene kadar böyle idare edin." dedi. Bizler bu işe çok sevindik. Bne tencereleri topladım ve onunla Rus askerlerinin yanına gittim. O adam beni iki rütbelinin oturduğu bir çadıra götürdü; onlara Ermeni olduğumu, ama "ebeveynim"e ihanet edip köyüme dönmek istemediğimi anlattı. Rütbeli bana sordu: "Peki niye Ermenilerin yanına gitmek istemiyorsun? Ermenileri toplayıp kendi memleketlerine gönderiyorlar." Ben Ermenice cevap veremedim; Onlara Türkçe: "Ben 'ablam'ı yalnız bırakmak istemiyorum." diye cevap verdim. O zaman rütbeli şahısbana bir tokat attı ve bana getirene: "Ata bağla ve götür Ermeni ordugâhına teslim et!" diye emir verdi. Askeri birliğin atlarıyla iki günden Erzincan'a vardık. Adam beni Ermeni ordugâhına teslim etti ve benim önümde beni getiren adama iki altın verildi. Köyümüze göndermek üzere, beni toplanan Ermeni çocukların yanına götürdüler. Ben ancak o zaman niye Ermeni adamın beni oraya götürmek istediğini anladım. O, bir Ermeni getirene iki altın verilmesine dair Ermeni ordugâhının özel emrinden haberdardı.

Sonunda umudumu kesip, yaşlı gözlerle beni zorla getiren adam başvurdum ve hiç olmazsa "ebeveynimi" bulmasını ve onlara olan biteni anlatmasını, onlardan bana haber getirmesini rica ettim.

Biz çocuklar arabalara binmiş, çeyrek saat sonra dışarı çıkmamız gerekiyordu ki, Ermeni adam geldi ve bana şöyle dedi: "Rican üzerine gidip "anne"ni ve "kız kardeşin"I buldum; onlara "ablan"ın orada kaldığını bildirdim. "Baban"ız ertesi gün sizi götürmek için geri dönmüş, ama, Türk istihabaratına rastlayıp, Ruslar içinde kalan birisi olarak öldürülmüş, yolların tehlikeli olması sebebiyle de "annen"iz sizi götürmeye gelememiş ve şimdi gece-gündüz ağlıyor." Bizimkilerin başına ne geldiğini bir daha öğrenemedim; ama, bugüne kadar onları hatırladığımda, niye nankörlük edip onları bırakarak uzaklaştım diye vicdanım sızlar.

Üç gün sonra, mamahatun'a vardık ve ben oradan köyümüz Ağadir'e gittim. Köyde, annemin öldürüldüğünü öğrendim; küçük erkek kardeşim hakkında ise hiçbir bilgi yoktu. Köyden iki düzine kadar insan kurtulmuş olmasına ve orada yaşamalarına rağmen, benim akrabalarımdan hiçbiri kurtulmamıştı. Artık köyde kalmak benim için dayanılmaz bir durumdu; orada her dakika yakınlarımı hatırlayarak, geçmişi hatırlayarak, ben bir deli gibi kendimi kaybediyor, duygusuzlaşıyordum. Ertesi gün, Erzincan'a gitmek üzere yola düşmeye karar verdim. Yetimhaneye gitmemi salık verdiler; ama, oradaki yaşam şartlarının iyi olmadığını duydum; gitmedim. Yolda, bizim köyden bir oğlana rastladık; birlikte Çutluk Köyü'ne gittik. Orada çiftçi oldum. Altı ay çalıştıktan sonra, ağır çalışma şartlarına dayanamayarak bırakıp ayrıldım; Erzurum'a gidip, bizim köylü Maeruk Amu'nun kahvesinde garson olarak çalışmaya başladım.

1917 yılı geldi. Rusya'da patlak veren Ekim Devrimi'nin haberi Türk Cephesi'nde bulunan Rus askerleri arasında şimşek hızıyla yayıldı; onlar, cepheyi savunmasız bırakarak, Türkiye'de ele geçirdikleri toprakların savunmasını Ermenilere teslim edip vatanlarına geri döndüler.

Türk Hükümeti Rus Ordusu'nun geri çekilmesini fırsat bilip, 1918 başlarında, saldırıya geçti ve kısa sürede Erzincan'ı geri aldı; Erzurum ve Aleksandrapol'e kadar ulaştı. Türkiye'den kaçan muhacirlerin büyük bir kısmı Aleksandrapol'e yığılmıştı. Gün geçmiyordu ki, şehirde düzensizlik ve cinayet olmasın. O günlerde, Andranik Zoravar Aleksandrapol'deydi. O, Daşnaklara çok kızmış, bir ordu kuruyordu. On gün sonra, sekiz bin piyade ve süvari yazılmıştı. Ben de, evsiz barksız bir genç olarak, bizim köylülerle birlikte seyis sıfatıyla orduya katıldım. Aleksandrapol'de Andranik'in Calaloğlu, Dilican, Bayazet, Daralakyaz, Nahçıvan güzergâhını takip edip İran'a geçerek oradan İngiltere'ye gitmeye niyetli olduğu ortaya çıktı. Bu niyet otuz bin muhacirin Andranik'in ordusunu takip etmesi için yeterliydi.

Tam da o günlerde Kemal'in orduları Yerevan surları altındaydı ve Daşnak Hükümet liderlerine kendi isteklerini kabul ettiriyorlardı.

Altı gün sonra biz artık Culfa'daydık.Ordu ve otuz bin muhacir çevredeki köylüler sayesinde besleniyordu. Culfa'da Andranik İran Hükümeti'yle müzakereler yürüterek Khoy-Salmast yoluyla Basra Körfezi'ne gitme izni aldı. Ertesi gün, Haziran 1918'de sınırı geçip, Khoy'a doğru yol aldık. Biz ve muhacirler sınırı geçtiğimizde, Khoy'a 15 kilometre mesafedeki öncü birlikler düzenli Türk Ordusu'yla çatışmaya girmişti. Esir alınan Türk subayları sayesinde, Türk komutanlığının Andranik'in niyetini önceden haber aldığı ve o yüzden de otuz bin kişilik orduyu Andranik'in kaçan ordusunu ve muhacirleri yok etmek için, Khoy'a naklettiği ortaya çıktı. Türk ordusuna karşı, on iki saat inatçı ve eşitsiz bir mücadele verdikten sonra, mecburen Culfa'ya geri çekildik. Bozguna uğrayan ordumuzun dağılan takımları Culfa'ya dönerek Andranik ve Sımbat'ın dönmediğini öğrendiler. Orduda binbir varsayım üzerinde düşünmeye başladılar. Sımbat beklenmedik bir biçimde,başkasının atı ve silahıyla ortaya çıktı; daha sonra, Andranik de ortaya çıktı. Ordu ve muhacirler Andranik'in dönüşünü sevinç çığlıklarıyla selamladılar.

Sımbat Khoy yakınlarında geri çekilirken, süvarisiyle arasıdaki bağlantı koparak atını nallarken, iki Türk subayı ve onların koruması olan iki asker tarafından kuşatılmış. Son mermisini harcayana kadar

mavzeriyle çarpışmaya başlamış. Hızla karar vererek "teslim olacağı" işaretini yapmış. Türk askerleri atları askerlere emaqnet edip Sımbat'a yaklaşmışlar. Sımbat'In mavzerinin parıltısı Türk subaylarını tahrik etmiş. Sımbat mavzerini kendisine doğru ilerleyen subayların önüne atmış. Onlardan biri silahı önce kendisi kapmaya çalışırken atları tutan askerlerin üzerine saldırmış, onu öldürmüş ve atlardan birine binerek yakın dağlarda kaybolmuş. Gece, kararan havanın da yardımıyla, Türk nöbetçileri tarafından görülmeden Culfa'ya gelmişti.

Andranik ise, elli atlı korumasıyla birlikte çevresi sarıldıktan sonra, Türk birliklerine karşı inatçı ve eşitsiz bir mücadele vererek cepheyi yarmanın imkânsız olduğunu anlayarakşimşek hızıyla geri dönemyi kararlaştırmış. Türkler olan bitenin farkına varıp, takibe başlayıncaya kadar, onlar Khoy'un batısına düşen dağlara kendilerini atmayı başarmışlar. Gecenin karanlığında, Türk birliklerinin etrafını arkadan dolanıp, Nahçıvan istikametinde, Araks Nehri'ne inmiş ve Culfa'ya gelmişler.

O günlerde, Ordubat Bölgesi'ndeki Ermeni köyleri çevredeki Türk köyleri tarafından kuşatıldığından, birkaç kişi Andranik'in yanına gelip köylerin nüfusunu katliamdan kurtarması için yardım talebinde bulunmuşlar. Ertesi gün, Andranik'İn Ordusu Ordubat köylerine saldırarak, onları yok etti ve kaçırdı; kuşatma altındaki Ermeni köylüleri kurtardı.

İşgal edilen Türk köylerinde elde edilen erzakla orduya yirmi gün boyunca yiyecek sağlandı. Tam o sırada da, orduda çok bulaşıcı kolera salgını baş gösterdi. Bunun sonucu olarak, günde yüzden fazla insan ölüyordu. Ölenlerin sayısı o derece hızlı artıyordu ki, önceden çukurlar kazdırıyor ve hastayı henüz yarı ölü durumda çukurun içine atıp, üstünü toprakla örtüyorlardı.

O dönemde, ben de hastalandım. Ateşim 41 dereceye yükseldi. Beni çukura atmak için, bir el arabasına koydular. Tekerleklerin gıcırtısından uyandım; beni çukura atmamalarını rica ettim. Arabayı süren adam, beni derenin yakınında indirdi; çantamı da başımın altına koydu ve gitti. Ertesi sabah uyandım. Açlık duygusu hissettim. Çantamda bulunan kuru ekmekleri yedim; güçlenip ayağa kalktım. Yıkandım ve bizim çocuıkların yanına gittim. Onlar nasıl bir mucizeyle kurtulduğuma şaşırdılar. Yirmi gün zarfında, bulaşıcı hastalık orduda iki binden fazla can aldı. Daha muhacirlerin verdiği kayıplardan bahsetmiyorum bile.

O günlerde Kemalist ordular Nahçıvan'a yaklaşıyorlardı. Şehrin uluısal konseyi dehşete kapılmış Andranik'İn yanına birisini göndererek onun ordusuyla birlikte Nahçıvan'a gidip şehirde ve çevre köylerde Türk ordularının saldırısına karşı savunmayı organize etmesini rica etmişti. Bu amaçla, Andranik'e 7-8 bin asker vermeyi ve onlara yiyecek, giyecek ve mühimmat sağlamayı taahhüt ediyorlardı.

Andranik yaklaşan tehlikenin ciddiyetini dikkate alarak ve ayrıca Ulusal Konsey'in verdiği boş umutların cazibesine kapılarak, ordusunu alıp Nahçıvan'a gitti. Arka tarafı sağlama almak için, Mehram Köyü'ne saldırdı. Ancak, güçlü bir direnişle karşılaşarak, ordusunun bir kısmını köyün çevresinde bırakmaya mecbur kaldı ve kalan kısmıyla kendisinden sayısal olarak onlarca defa daha üstün Türk Ordusu'yla çatışmaya girdi. Birkaç gün süren kanlı çarpışmalar gösterdi ki, iki bin kişilik kuvvetle mühimmatsız çarpışmaya devam etmek akısızlıktır. Üstelik, Ulusal Konsey'in yömneticileri asker ve

mühimmat vermemekle kalmauyıp, çarpışan orduya yiyecek de sağlayamadı. Bütün bunlardan sonra, Andranik hayak kırıklığına uğrayıp, kalan birliklerini aldı ve Kapan dağlarından geçerek Zangezur'a gitti.

Kapan Andranik'in ordusu ve kırk bin Ermeni muhacir için, son sığınak oldu. Birlikleri beslemek için, Goris ve Sisyan köylerine dağıttılar; öyle ki, her ev en az bir askere yiyecek sağlamak zorundaydı. Daha kırk bin muhacirin köylere dağılarak varlıklarını yine köylüler sayesinde sürdürmelerinden bahsetmiyorum.

1919'un ilkbahar aylarında Andranik'in ordusu Şuşi kaleye giden yolu açmak ve Ermeni köyleriyle birleşmek için Sabuğ vadisindeki Türk köylerine saldırdı. Ama, Bakü'den gelen bir Amerikalı general başkanlığındaki heyet çatışmalara son verdirdi ve Andranik'in Şuşi kaleye girmesine izin vermedi. Hangi nedenlerle ve mülahazlarla Andranik'in Amerikalı generalle anlaştığını ben bilmiyorum; ama, o şekilde biz geri döndük ve bütün orduyla Eçmiyatsin'e gittik. Yalnızca burada, Eçmiyatsin'de Andranik'in ordusunu dağıtacağı ve kendisinin de Amerika'ya gideceğini anladık.

Bir hafta dinlendikten ve manastır sayesinde karınlarını doyurduktan sonra, askerlerin dört yüz kişiden oluşan ilk grubu terhis oldu; onlara bir ay ekmek almaya ve demiryoluyla ücretsiz olarak evlerine dönmeye hakları olduğuna dair bir belge verildi. Bir sonraki grup Eçmiyatsin'i henüz terk etmemişti ki, terhis olan ilk gruba mensup bazı askerler yaralı ve dayak yemiş olarak Yerevan'dan geri dönüp, Andranik'e: "Daşnaklar sizin verdiğiniz belgeyi tanımıyorlar; trenle evlerimize gitmemize izin vermiyorlar ve genellikle size küfrediyor, bize hakaretler yağdırıyorlar. Hatta iş o haddine vardı ki, Dro'nun mavzeristleri üstümüze saldırıp, iki kişiyi öldürdü ve beşini de ağır yaraladı" dediler. Andranik olayı duyunca, hemen terhis olan askerlerin geri çağrılmasını, onalra silah dağıtılmasını ve bütün orduyu savaş düzeninde Eçmiyatsin'den çıkarıp Hripsime Manastırı'nın yaında durdurarak kendi emrini beklemelerini emretti. Kendisi elli kişilik bir koruma gücüyle gecenin saat ikisinde şahsen gidip Eçmiyatsin'deki Daşnak garnizonunu silahsızlandırdı, subayları tutukladı, Yerevan'la telgraf bağlantısını kesti. ve sonra gelip ordusuna hareket emri verdi. Sabah gün ışırken, Yerevan çevresindeki önemli tepeler Andranik'in birlikleri tarafından tutulmuş, şehre saldırmak ve Daşnak Hükümnet liderlerini tutuklamak için, bazı istihbari bilgilerin ulaşmasını bekliyorlardı. Şheir ahalisi kısa sürede Andranik'İn niyetini öğrendi ve şehirde bir panik eğilimi baş gösterdi: Hükümet üyeleri Sevan'a kaçtılar, garnizon teslim olmaya hazırlandı. O sırada Yerevan'da bulunan ve görünüşe göre yeni gelmiş Amerikalı Ermenilerden biri Daşnakların tavsiyesiyle Andranik'in yanına geldi; kararından vazgeçmesi, şehre girmemesi için rica etti ve yalvardı. Hükümet adına isteklerini tamamen karşılama sözü verdi ve aynı zamanda Daşnaklar hesabına terhis olanlara dağıtılmak üzere büyük bir meblağ tahsis etti. Andranik Yerevan'a girmesinin görülmemiş bir kardeş kavgası ve katliamlara yol açacağını dikkate alarak, Eçmiyatsin'e geri dönmeye ve terhis işlemine devam etmeye karar verdi. Andranik kısa bir süre içinde terhisleri tamamladı; silahları ve malları manastıra teslim etti ve kendisi de Amerika'ya gitti.

Ben terhis olduktan sonra, Yerevan'a gittim. Orada sığınabileceğim hiçbir dostum yoktu. Özellikle de o dönemde açlık hüküm sürüyordu. Yerevan ve Eçmiyatsin'de duvarların dibinde yüzlerce aç insan,

evsiz sahipsiz çocuklar yatmıştı; açlıktan ayağa kalkacak halleri yoktu. Sokaklarda ölenlerin cesetleri onlarca gün ortalıkta kalıyor ve çürüyordu; onları kaldıran yoktu. Gün geçmiyordu ki, Yerevan'da onlarca cinayet işlenmesin. Gündüz gözüyle yapılan soygunlar, işlenen cinayetler olağan vakalardı. Bir süre dilendikten sonra, Sarıkamış'a gitmeyi kararlaştırdım. O günlerde, Türkler yeni geri çekilmişlerdi ve ekilen tarlalardaki buğdayla yaşamını sürdürmek mümkündü. Sarıkamış'tayken duydum ki, Yerevan'da, Alerksandrapol'e ve Kars'ta durum iyi değil. Bazı Bolşevik örgütleri kurulmuş, bulundukları yerlerde çalışmalar yürütüyorlardı; Bakü'de bulunan Bolşeviklerle bağlantı kurmuşlardı; ama, bütün bunlar neye işaret ettiğini ben hiç anlamıyordum. Dördüncü alay askerleri arasında Bolşevik fikirleri yayılmıştı. Komutanlık Yüzbaşı mıkhçıyan'dan şüpheleniyordu; sözde askerleri Daşnak Hükümeti'ne karşı ayaklanmaya o teşvik ediyormuş. Ve gerçekten de, Mayıs 1920'de dördüncü alaya bağlı bölüklerden ikisi ayaklanıp, Sarıkamış istasyonunu ele geçirdi. İsyancılar birkaç vagonu sırhlı vagona dönüştürüp, içine sığındılar. Yüzbaşı Mıkhçıyan'ın tavsiyesi üzerine birkaç kez istasyondaki isyancılara gizli zarflar götürdüm ve ondan sonra isyanı Mıkhçıyan'ın yönettiğine ikna oldum.

İsyancıların niyeti Kars isyancılarıyla birleşmekti; ama, demiryolu bağlantısı önceden kesildiğinden, bunu başaramadılar. Kars'tan gelen kuvvetlerin yardımıyla isyanı bastırdılar; bir kısmını yakalayıp divanı harbe sevkettiler.

Eylül 1920'de Türk Ordusu yeniden saldırıya geçti ve Aleksandrapol'e ulaştı. Bizim dördüncü alaydan geri kalan kısımlar 10 Kasım'da Talin'e vardı. Birkaç gün isitrahat ettikten sonra, bir sabah uyandık ki, alayın hemen hemen tüm subayları kaçmışlar. Ertesi sabah, Yerevan'dan yanımıza yedi kişilik bir heyet geldi ve "Artık Daşnak Hükümeti yok. Bugünden, yani 29 Kasım 1920 tarihinden itibaren Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir." dedi. Biz askerlere ise: "Kim Kızıl Ordu'da görev yapmak isterse, kalabilir; istemeyenler, gidebilirler" dediler. Askerlerin ezici çoğunluğu Kızıl Ordu saflarında kalmayı tercih etti. Benim de aralarında bulunduğum elli kişiyi, sınır muhafızı olarak, Markara Köprüsü'nü savunmaya gönderdiler.

30 Kasım 1920 günü Markara Köyü'ne vardık; köprüyü teslim aldık ve yakınlardakji evlerden birine yerlkeştik. Birkaç gün sonra öteki taraftaki Türk sınır muhafızlarıyla tanıştık ve samimiyetimiz o dereceye vardı ki, hemen hemen her gün birbirimizi ziyarete gidiyorduk. Türkçe'ye hakim olduğum için, bölük komutanı devamlı yanında bulunmam için beni tercüman tayin etti. Bir gün ben ve bölük komutanı Türk sınır muhafızının yanına iadei ziyarete gittik. Onlar bizi iyi bir şekilde ağırladıktan sonra, kendi arkadaşlarından birinin o gün büyük bir yaban domuzu vurduğunu, götürmek isteyip, istemediğimizi sordu. Biz öneriyi kabul ettikten sonra, onlar kendi askerleri aracılığıyla domuzu bizim tarafa taşıdılar. Biz ise, saygı işareti olarak, onlardan altı kişiyi bizim yanımıza koyun kebabı yemeye davet ettik. Ertesi gün, tam belirlenen saatte misafirler geldi ve ziyafet başladı. Yerevan'daki meşhur Şustov konyağının ve yerel seçkin şarapların etkisi altında bütün bir koyun ızgara için yetmedi. Bizim bilgimiz dahilinde, yaban domuzu eti ızgarası ve kızartması hazırlandı ve masaya kondu. Son parti eti hepsi de büyük bir iştahla yediler; hatta Türklerin tarafından son gelen etin daha da lezzetli olduğuna dair övgüler dahi aldık. Şölen

sona ermek üzereyken, bizim bölük komutanı safça, son yedikleri etin vurdukları domuzun eti olduğunu Türklere hissettirdi. Bu, hepsinin ayağa kalkıp parmaklarını gırtlaklarına sokarak yediklerini kusmaları ve oradan uzaklaşmaları için yeterliydi. O olaydan sonra, onlar bir daha bizim tarafa gelmediler.

Aralık 1920'de beni Eçmiyatsin'e siyasi kursa gönderdiler.. Ondan sonra Yerevan Komutanlık Okulu'nda eğitim aldım. 1925 yılında, Ermeni tümeni komutanlığı tarafından Bakü proleter okulunun Ermeni bölümüne müdür tayin edildim. 1926'da devlet yayınevinin ikinci basımhanesinde yönetici olarak çalışmaya başladım. Sonra, sakatlar kooperatifi birliğinde çalıştım. 1941'de İkinci Dünya Savaşı'na katıldım. Cepheye gittim.

Verdiğim bütün hizmetler için, hem orduda, hem sivil kuruluşlarda onlarca defa pek çok madalyalar, nişanlar ve yazılarla ödüllendirildim.

89 (89).

OVSANNA NALBANDOĞLİ'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, ERZURUM)

Erzurum'da hepimiz hepimiz Ermeni'ydik; sadece Ermenice konuşuyorduk. Erzurum'un içinde zengin bir Ermeni varmış; ona çorbacı derlerdi. O çorbacının karısı da oradaydı. Bir Türk o çorbacının karısını almak istemiş; ona demiş ki: "Sen kocanla gitme."

Sürgüne gidenlerin başında Kürt Ağalar varmış. Onlar bu çorbacının karısını kaçırmışlar. Ağa'nın teki şaşırıp: "Ulan, siz bu karının kocasının kim olduğunu biliyor musunuz? Siz bu işi nasıl yaptınız?" demiş.

Çorbacıya, "karını kaçırdılar" diye haber ulaşmış. Ses çıkarmasın diye çorbacıyı dövmeye başlamışlar.

Aman, bizim başımızdan o kadar çok şey geçmiştir ki, hangi birini anlatayım?

Sonraları, Amerikalılar gelip bir yetimhane açtılar. Gittiler, Türk evlerini dolaşıp, çöllerden Ermeni çocuklarını toplayıp götürdüler. Sekiz evde yetimhane açtılar. Ama, patrikhanede papaz kalmadı; hepsini götürüp öldürdüler.

O zamanlar hekim yoktu, çarşı yoktu, eczane yoktu. Annem hastalandı. Teyzem kaynanasıyla bize geldi; birkaç gün sonra o kaynana da öldü. Bir eşek aldık ki, annem üstüne binsin. Ne matem, kargaşaydı!…

Büyük annem ve annem diğer kadınlarla birlikte sürekli ağlıyorlardı…

Erzurum'dayken babam evimizdeki gümüş çay takımını kaymakama götürmüştü. Kaymakam babamın ailesini sürgünden kurtarmış ve ona: "Seni ailenle kurtarıyorum; ama, başkalarını kurtarmayacaksınız!" demişti.

Onu da niye kurtardı biliyor musunuz? Çünkü, babam nalbanttı. Kendilerinin babamdan başka atları nallayan başka nalbantları yoktu.

1936'da Arabkir'den buraya geldik. Şimdi Türkiye'de yaşayan biz Emenilerin soyadları artık Ermenice değil, değişmiştir. Örneğin bizim soyadımız Nalbandyan'dı, fakat Nalbandoğlu oldu.

90 (90).

MARYAM TER-MIKIRTİÇYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, ERZURUM)

Ben çok küçüktüm; belki yedi yaşındaydım; ama iyi hatırlıyorum. Türkler evlerimizi yağmalamaya, ateşe vermeye başlamışlar ve çocukları ve büyükleri ateşe atıyorlardı. Ablam ateşlin içinde yanarak öldü; ben bunu kendi gözlerimle gördüm. Annemi de ateşe attılar; bunu da hatırlıyorum; zira, beni attıklarında dört ayak üstünde ilerleyerek ateşten kurtuldum; ama, dizlerim iyice yanmıştı. Bugüne kadar da o yanığın izleri durur; bak! [Ve dizlerini açarak yanık izlerini gösterdi – V .S.].

Artık, kimle olduğumu bilmiyorum; ama, bir grupla sürgüne gittim; sahipsiz kalmıştım. Erzurum'dan Diyarbekir'e yürüyerek götürdüler; oradan da Halep'e; sonra da İstanbul'a geldik…

Bir Türk bey beni alıp kendi evine götürdü; dizlerime merhem sürdüler; adımı Feride koydular. Orada, benden başka yaşça büyük bir Ermeni kızı daha vardı; onu daha önce Türkleştirmişlerdi ve orada kalmıştı. Ben ondan küçüktüm. İnsanlar gelip bana sordular: "Kızım sen nerelisin?"

Ben de dedim ki: "Ermeniyim."

Meğer o insanlar muhacirmiş ve beyin evinde iki Ermeni kızı bulunduğu, bunlardan birinin Türkleşmiş, diğerinin de Türkleşmek üzere olduğu haberi Andranik Zoravar'a ulaşmış.

Andranik iki İngiliz askerle geldi, kapıyı çaldı. Hanımım ve Beyim sinemaya gitmişlerdi. O Türkleşmiş Ermeni kızı aşağı inip kapıyı açtı. Andranik sordu: "Burada Ermeni kızı var mı?"

Türkleşmiş kız: "Hayır, yok" diyerek onları kandırdı.

Sonra, Andranik Zoravar dedi ki: "Eğer beyin gelirse, yarın aynı kızı kaymakama getirsin." O gittikten sonra, bu kız beni bir çarşafa sarıp dövdü. O çoktandır Türkleşmiş, daha da kötüleşmişti. Ben ağlamaya başladım. Akşam, adımı Feride koyan beyim ağladığımı görüp, kıza: "Sen ne hakla bunu dövdün? Bekleseydin, biz gelir konuşurduk" dedi.

Sonra beyim beni yanına çağırdı: "Gel kızım. Sen ne dedin?" diye sordu.

- Hiçbir şey söylemedim.

- Kimdi o adam?

- Bilmiyorum ben korkup konuşmadım.

Sonra beyim o kıza sordu.

O da dedi ki: "Sabah Feride'yi kaymakama götüreceksin."

Sabah bey beni kaymakama götürdü. İnceleme yaptılar; büyük büyük defterler çıkardılar; sözde arıyorlardı; Feride'yi arıyorlardı; ama, bulamıyorlardı. Sonunda: "Hayır; bu kız Ermeni" dediler.

Andranik Zoravar beni bir sandalyenin üstüne çıkarttı; kendisiyle birlikte fotoğrafımı çektirdi. Üstümü başımı değiştirip, beni şahsen Beşiktaş Yetimhanesi'ne götürdü. Altıncı sınıfa kadar Rumca ve Ermenice okudum. Sonra, yavaş yavaş büyüdüm; on altı yaşına bastım. Ermeni Katolik bir adam ve kadın yetimhaneye geldiler. Bir kız alıp götürmeye geldiler. Beni beğendiler ve alıp evlerine götürdüler. O adamın evindeyken Muşlu Voskan ile evlendim. O da muhacirdi. Yunanistan'da bir teyzesi vardı. Biz de Yunanistan'a gittik. Ev-bark sahibi olduk. Bir oğlum, iki kızım oldu. 1947'de Ermenistan'a geldik. Oğlum vefat etti; kızlarımdan biri ailesiyle ABD'ye göç etti. Ben burada bir tek Varduhi kızımla kaldım. Kısa süre içinde biz de Los Angeles adı verilen yere gideceğiz.

91 (91).

MANUŞAK HARUTYUNİ TER-STEPANYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1908, ERZURUM)

Ne zaman ki Türklerin Ermeni Soykırımını kabul etmediklerini televizyonda duydum, çok sinirlendim ve dedim: 'Yeter Bugüne kadar sadece çocuklarıma ve torunlarıma anlattım o zulme dair, şimdi herkese anlatacağım ki, Türklerin utanmazlıklarının sonu gelsin.'

Öyleyse dinle! Ben Erzurum Demirayak Sokağı'nda doğmuşum. Babamın ismi Harutyun'du, anamın ismi Maritsa, ablalarım Heğine (1901), Nıvard (1905), Manuşak, ben ve kızkardeşim Knarik (1911). Birçok amcalarım, dayılarım, halalarım ve teyzelerim vardı. Dedemin ismi Hakob'du, ninemin Turfanda. Güzel evimiz barkımız, dükkanımız vardı. Babam Sanasaryan Okulu mezunuydu. Çok iyi kalpli, mümin bir insandı. Akşam eve girer, yıkanır, bize 'Bütün işleri bırakın, gelin duaya duralım!'derdi; ancak ondan sonra bir dilim ekmek yerdik. O çok okumuştu; zengin bir kütüphaneye sahipti. Narekalı'yı çok severdi. Ben de ona çekmişim 'Narek'ten ve diğer müelliflerden pasajları bugüne kadar ezbere bilirim.

Haziran ayıydı. Bir gün bizimkiler, halalarım, teyzelerim evimize toplanmışlardı, ağlamaktaydılar; ama ölen yoktu. Sen söylememiş ol, Türk hükümeti bize toplanmamız için 3 gün mühlet vermiş; Harput'a gideceğiz, yayan bir aylık yoldu. O zaman da, babam tasarrufu olan 200 Türk altınını Konstiantinopolis'teki Osamanlı Bankası'na yatırmıştı. Hiç olmazsa o parayı beraberimize alırdık; o da orada kaldı. Sahip olduklarımızı katırlara, eşeklere yükledik; bizi de koyunlar gibi yayan sürdüler; Erzurum'un dışına çıkadılar. Talât'ın hayali böğründe kalsın; emretmişti: 'Tüm Ermenileri tehcir edin!' Yola çıktık. Yürüyoruz, yürüyoruz, sonu yok; ne ekmek var, ne su. Yorulanın geride kalma hakkı yoktu. Zaptiye elinde tüfek hepimize hükmediyordu. En nhayet bir yere ulaştık. Bize yere oturup dinlenme emri

* Soykırımdan kurtulan tanık çok canlı ve iyi yürekli bir insandı; çok iyi şarkı söylüyor ve Narekalı'nın "Tragedya Divanı'ndan" dualar söylüyordu.

verdiler. Ancak beraberimizde olan ekmek-mekmeği yemek için çıkarmıştık ki, düdük çaldı. Türk ve Kürt başıbozuklar dağdan üzerimize saldırdılar. Kendimizi ahır gibi bir yere zor attık. Bizi takip ettiler, kapıyı kırdılar, içeri girdiler, üzerimizdekileri çıkarmaya ve talana başladılar; üstümüzde sadece iç çamaşırlarımızı bıraktılar. Beni de soydular ve tumanla bıraktılar. Ne yapacağımı bilmiyordum. Birden biri, iki altın küpemi kulaklarımdan kopardı. Kan akmaya başladı. Geceyi bir şekilde geçirdik. Sabah geldiler; yola devam edeceğiz. Biz hemen hemen çıplağız, üstümüzde hiçbir şey yok! Yürümeye başladık. Birden tekrar düdüğün sesi duyuldu. Birden her taraftan bir çapulcu güruhu üzerimize saldırdı. Bu kez artık bizi kırmaya gelmişlerdi. Kılıçlarla, baltalarla kırmaya başladılar; kime rastlarlarsa öldürüyorlardı. Kutsaldır Rab, Senin inayetin sınırsızdır. Artık neredeyse çıplağız. Orada babamun omzuna baltayla vurdular, hemen oracıkta öldürdüler. Ne olup bitiyor? anlamıyoruz. Her yerde cesetler vardı. Ben ilk defa böyle birşey görüyordum. Hatırlıyorum, bir erkeğin önündeki uzvu kesilmiş, ağzına konmuştu.

Sağ kalanlara hareket için emir verdiler. Halk 'Bakalım kim sağ kalamış?' dedi. Cesetler içinde yakınlarını aramaya başladılar. Cesetler her tarafa düşmüştü ancak zaptiye izin vermedi 'Kim giderse geri gelmeyecek!' dedi. Ağayarak, feryat figanla yürümeye devam ettik. Küçük kız kardeşimi kucaklamaktan annemin kalçası dışarı çıkmıştı. Anam onu artık kucaklayamadı ve yere koydu; ancak çocuk ağlamaya, toprağı tırmalamaya başladı, annem zorunlu olarak tekrar kucakladı ve yürümeye başladı. Yağmurda, fırtınada biz neredeyse çıplak halde yürüyoruz. Erzurum'dan Harput bir aylık yoldu…!

Harput'a ulaştık. Zaptiye bizi esir olarak, Harput Emniyet Müdürüne teslim etti. Harput'ta annem, bize bakmak için, evlerde çamaşır yıkamaya başladı. Annem büyük ablamın yüzüne, kaçırmasınlar diye çamur sürdü. Bir gün Harput'ta içtima idi. Ben ve kızkardeşlerim, bizi nerdeyse bulacaklar diye, birbirimize kenetlenmiş korkudan titriyorduk. Gelip herkesi toplayıp gittiler; valinin bahçesine doldurdular. Zaptiyeler süngülerle bizi kolaçan ediyorlardı. Şehrin listesini getirdiler; okumaya başladılar. Kim ki Harput kentinden değildi, öyleye sürgündü, Ermeni idi; götürüp boğazlayacaklar. Ablam bana 'sen küçük çocuksun, ayak altından kaç, kurtul' dedi. Ben 'Yalnız gitmem' dedim. O zaman, Allah'tan bir Harput'lu Asuri bir kadın yanımızda durmakta idi. Onun adını okuduklarında, bizim sahipsiz durumumuzu gördü, onun çocuklarıymışız gibi üçümüzü tuttu, içtimadan dışarı çıkardı. Rab, inayet eyle, rahim Allah, Senin gücün büyüktür. İşte böyle kurtulduk. Annem çamaşırdan bizim olduğumuz harabeye gelmiş, olmadığımızı görünce ağlamaya başlamıştı. O Asuri kadın, karanlık bastığında, bizi anamıza yolladı. Biz anamızı bulduk.

Ruslar Erzurum ve Yerznka'yı Türkler'den işgal ettiklerinde, Dersim kürtleri, bunlar zorla müslüman olmuş Ermenilerdi; parayla Ermenileri serbest bırakmaya başladılar. Adam başı beş altın alıp Murat [Fırat] nehrinden geçiriyorlardı. Annem çamaşırdan kazandığı paraları bir Kürde verdi. O geceleyin, tulum salla üçer üçer kişi karşıya geçirdi; önce erkekleri, sonra bizi. En nihayetine, Fırat'ın diğer yakasına geçtik, hududu aştık kurtulduk! Erzurum'a geldik. Anam 'Allah'a şükür, evimizi bulduk' dedi. Gittik evimizi yıkık dökük vaziyette bulduk, yerle bir etmişlerdi. Dayım Rus ordusunda subaydı; kızkardeşinin kocasının öldürüldüğünü ve kızkardeşinin de çocuklarla beraber Erzurum'a geri geldiğini duyar. Gelir bizi bulur. Anneme 'Küçükleri yetimhaneye ver, büyük olan ikisini evlendirelim, seni de Harkov'a yanıma

götüreyim' der. Beni ve küçük kızkardeşimi yetimhaneye götürdüler. Sonra ne zaman ki Türkler Erzurum'u işgal ettiler, bizim yetimhaneyi Calaloğlu'na (şimdi Stepanavan) götürdüler. General Andranik'in birlikleri bırakıp gidince, kaçtık. Yetimler darmadağın oldular. Bir Yunan subay, vicdanı elvermediğinden beni alıp götürdü. Ben Çanakçı'da kaldım.

Ruslar kazanınca biz yetimleri, toplamaya başladılar; bizi Tiflis Navtluğ'a getirdiler.Gürcü bizi çıkardı, Ğars'a [Kars] yolladı.

Türkler Kars Kalesi'ni işgal ettiğinde haber geldi: kim ne şekilde olursa olsun başını kurtarsın. Yetimhane çocukları darmadağın oldular. Sonra Amerikalılar geldiler, yardım ettiler. Kars vadisi'nde iki katlı bir bina vardı; bizi oraya topladılar. Amerikalılar biz yetimleri çekip Leninakan'a (şimdi Gümrü) Kazaç Garnizonuna getirdiler. Yetimhane kızlara mahsustu; büyükler ayrı, ortancalar ayrı, küçükler ayrı idi. Ben ortancalar içindeydim. Yetimhanede sabahları derse gidiyorduk, elişi yapıyorduk, çorap örüyorduk, eldiven örmeyi öğreniyorduk.

Sonra bir adam Stavropol'den bizim yetimhaneye geldi, beni kendi evine götürdü. Eşi doğum esnasında felç olmuştu; üç çocuğu sahipsiz kalmıştı. Ben onlara baktım, besledim ve üç cocuğuna ve karısına. 1934 yılında büyük kızım Eliza, 1944'te Seryoja, 1948'de Seda doğdu. Biz Yerevan'a geldik.

Çok eziyet çektim, çok çile ve acı gördüm; ben kendimi Allah'a adadım! Şimdi Allah'a şükür, çocuklarım, torunlarım beni bu yaşta seviyorlar, dikkatliler; özellikle kızlarım Eliza ve Seda; onlar pedagogdurlar ve benim koruyucu meleklerimdir. Ben her gece dua ediyorum.

"Rab Allah şükürler Sana! Senden memnunun,
Büyük beladan azad olduk!
Kötü Türklerden, kötü tehlikeden
Şükürler Sana bizi kurtaran Allah...!

Kurtardı bizi Aziz Haç,
Mesih'in inancı,
Yeşerdi Ermeni ağacı,
Şükürler Sana bizi kurtaran Allah!"

92 (92).

AŞKHEN HAKOBİ POĞİKYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1908, ERZURUM)

* 1978 yılında Soykırımdan sağ kurtulan görgü tanığı tarafından yazılan ilgili şehadet, 2002 yılında kızı Anahit Poğikyan-Darbinyan tarafından bize tahsis edilmiştir.

Erzurum'da, fırıncı Hakob ağanın varlıklı ailesinde doğmuşum. Babamın fırını ve birkaç çalışanı vardı. Çok yakışıklı bir adamdı. Annem bayan İskuhi, güzel kadındı, iyi ve mütevaziydi. Evimizin büyük avlusu vardı. Beş çocuk idik; büyük abim Hovhannes, Sanasaryan Okulu öğrencisiydi, ablam Taguhi benden yedi yaş büyüktü; sonra Varsenik onbir yaşındaydı, erkek kardeşim Levon*ik*'se [ik: cik anamını veren küçültme eki-Levoncuk] benden iki yaş küçüktü.

1908 yılı Aralık'ında Az. Hakob günü babam, isim gününü kutlamak için atla eve gelir. Kz çocuğu doğduğunu haber verirler. Sevinir ve 'adını Aşkhen koyacağız ki Ermenilerin kraliçesi olsun' der. İlerde, küçük erkek kardeşim doğduğunda, Kilikya'nın son Ermeni kralı Levon VI onuruna, ismi Levon konur.

İyi yaşıyorduk, hayvanlarımız vardı, bunlara sığırtmaçlar bakıyordu, bunlar Kürtlerdi ancak Ermenice konuşuyorlardı. Babamın fırını şehir merkezindeydi, bizim evimizse şehrin dolayındaydı. Bir kere Cumartesi akşamı eve gelmekteydi ve Pazar akşamı gitmekteydi.

1915 senesi baharında ben okula gidecektim; bunu sabırsızlıkla beklemekteydim. Kardeşim Hovhannes yaz tatilinde eve geldi, ancak herşey birden karıştı. Temmuz başıydı. Göçe hazırlanmamız için emir geldi. Yanımıza en önemli eşyalarımızı alacaktık. Yanılmıyorsam babam kendi fırınının anaharını, kendi Kürt çalışanına vermişti; evin anahtarını da evimiz çalışanı Hasso'ya verdik. Eşeklerin bağlı oladuğu arabaya yorgan ve yiyecek yükledik ve bir yaz sabahı yola düştük. Bizim gibi binlercesiydi. Tüm gün yürüdükten sonra, artık kentte dışarı çıkmıştık ve hava kararmaktaydı; bizi durdurdular. Onsekiz yaşında ve ondan büyük yaştaki erkekleri kadınlardan ve çocuklardan ayrılmalarını emrettiler. 'Vatan tehlike içinde; kadınların yanında yürüyecek zaman değil'diyordu Türk zabitler. Babam bizi öptü ve kardeşim Hovhannes'le beraber dedikleri yere gitti. Sabah erken saatlerde erkekleri bir tarafa götürdüler, biraz sonra ise bize hareket etmemizi emrettiler.

Ağlayarak figan içinde, karanlık basana dek yolumuza devam ettik. Anidan, ata binmiş muhtarımızın, iki zaptiyeyle beraber bize yaklaştığını fark ettik. Muhtar hürmetle bizi selamladı ve anama dönerek şöyle dedi:

İskuhi hanım gel, seni ve çocuklarını evine barkına geri götüreyim, o şimdi benimdir; orada rahat yaşarsınız.

Biz şaşkınlıkla ağzımız açık ona ve annemize bakmaktaydık. Annem çok mütevazi bir kadındı, ağzı var dili yoktu. Başı eğik şaşırmış durumdaydı.

- Biliyorum, sen şimdi düşünüyorsun, kocan var, eğer sağ kalırsa evine geri gelsin...

Annem ağlamaya başladı ve 'Eğer kocam ve oğlum olmayacaksa, biz de olmayalım. Biz de herkesin gittiği yere gideriz' dedi.

- İskuhi hanım pişman olursun, geç olur..!

Sabahleyin kervan jandarmaların denetimi altında tekrar hareket etti. Biz Mesih gibi Golgota'ya çıkacaktık... Tarlaların kenarından, inişli çıkışlı yollardan yürüyorduk. Günü, saati, zamanı kaybetmiştik.

Bir de fark ettik ki, büyük bir güruh bağırarak bizim tarafa doğru koşmakta. Kürtler bağrışmaktaydı. Geldiler, arabağımızı param parça ettiler, içinde ne varsa götürdüler, sadece eşek kaldı.

Eşeğin üstünde üzerinde Levonik'in oturduğu heybe vardı; iki gözü yiyeceklerle doluydu, bir de yorgan takımı vardı. Levonik korkudan hastalandı. Annem ona kız elbisesi giydirmüşti. Oğlanları gelip götürüyorlardı. Levonik su istiyordu; yoktu. Annem bir altın verdi, bir bardak su aldı.

Bir büyük kente ulaştık; Tigranakert'ti [Diyarbakır]. Bizi büyük bir hana soktular. İki adam yaklaştı ve anneme şöyle dedi:

- Kızlarını bize ver, yolunuz bundan sonra daha zor olacak.

Yaşça büyük olanı Taguhi ablamı beğendi ve kendi hanımının yanında kalacağını ve ona bakacağını, diğeriyse ablam Varsenik'i kolundan tutarak "Tatlı kız! Seni kızım olarak götüreceğim" dedi.

Taguhi başı bükük kaldı; Varsenik'se ağlamaya, bağırmaya başladı, 'gitmem' diyordu. Annem onun entarsinin altına altın para dikmişti, sökmeye başladı, Varsenik bırakmıyordu. Varsenik'in babalığı onu zorla atının üzerine bindirdi ve sürdü; Taguhi'yse kendi 'ağasıyla' gitti.

Ertesi gün Levonik öldü. Ben annemle yalnız kaldım. Artık sekiz yaşındaydım ve annemi teselli edip rahatlatıyordum. Soğuklar bastırdı, yiyecek yoktu. Korkunçtu. Bir gün bir kadın geldi ve aneme şöyle dedi: "Ver! Kızını bana evlat götüreyim! Bu soğuk handa yaşamaz." Ben gitmek istemiyordum, ancak annem beni ikna ediyordu...

Türk kadın "Gavura iyilik yaramaz" dedi. Sonra o kadınla beraber evine gittim. İki oğlu vardı, biri benden iki yaş büyük, diğeri küçük.

Onlar bana 'bacı' diyorlardı; ancak sinirlenince beni dövüyorlardı, özellikle büyüğü. Babalığım amele idi.

İki yılı aşkın bir süre o evde kaldım. Çeşmeden su getiriyor, evi ve avluyu süpürüyor, 'annem'e yardım ediyordum. Adımı Ayşe koymuşlardı. Çeşmeye gittiğimde, diğer Ermeni kızlara rastlıyordum; onlar da benim gibi evlatlık-hizmetçilerdi. Aniden ishale yakalandım. Tüm kentte salgın yayıldı. Çok bulaşıcı olduğunu biliyorlardı.

Annem hastahaneye dönüştürülmüş bir yere götürdü; daha önce Ermeni okulu imiş. Benim gibi çok çocuklar vardı. Hastalara Amerikalı doktor ve hemşireler bakmaktaydı. Çokları ölüyordu, bazıları iyileşiyordu. Artık iyileşmiştim ve avluda oynuyordum ki, bir Türk kadın hastahanenin kapısına yaklaştı ve şöyle dedi:

- Kim iyileşti? Kim istiyor benim kızım olmak?

- Ben iyiyim, ben iyiyim! - diyerek ben öne doğru koştum.

O kadın elimde tuttu ve beni evine götürdü. Yeni bir anneye sahiptim. İki gün sonra hastahanenin yandığını gödük. İçindeki çok hastalar yandı. Hastalık salgınını azaltmak için yakmışlardı. Daha sonra ablam Varsenik'in de, yakıldığında o hastahanede olduğunu öğrendim...

1918 yılının sonbaharıydı. Türkiye yenilmişti. Ben su getirmek için çeşmeye gitmiştim. Memleketlim bir kadına rastladım, beni bir tarafa çekip şöyle dedi:

- Sen İskuhi hanımın kızı değil misin?

- Evet, benim! Sen bizimle ilgili ne biliyorsun?

- Biliyorum! Ben de Erzurum'luyum ve sizinkileri tanıyorum. Kızım annen gelmiş ve ablan Taguhiyi bulmuş, o zenginler mahallesinde kalıyormuş.

Ben gidip ablamı ve annemi bulmaya karar verdim. Ertesi gün anneme, suya çabuk gitmek istediğimi söyledim, gittim. Su kabını müsait bir yere sakladım ve zenginler mahallesine gittim. Oldukça becerikli ve dilbaz idim; ona buna yaklaşıp belli sorular soruyordum. En nihayet, Mahmut Efendi'nin evindeki kızın annesinin geldiğini ve kızını bulduğunu öğrendim. O eve gitmek istedim fakat kapıcı beni kovdu. Bir sonraki gün tekrar gittim ve bağırıp çağırmaya başladım, ağlayarak ablamın o evde kaldığını söyledim. Gürültü üzerine evdekiler dışarı çıktılar ve durumu öğrenince beni içeri götürdüler. Ben annemi ve kız kardeşimi buldum. Ev sahibesi kızkardeşimden çok memnundu ve ondan ayrılmak istemiyordu; hatta anneme iş önermişti. Fakat şimdi ben olduğumdan, artık kalmak mümkün değildi ve biz üçümüz orada hayri birlikler olduğunu duyduğumuzdan Dörtyol'a gittik. Annem beni Kelekyan Yetimhanesi'ne verdi, kendisi ve kızkardeşimse işe başladılar.

Kelekyan Yetimhanesi'nde alfabeyi öğrenmeye başladım. Artık on yaşındaydım. Bizim 'anneler'imiz, 'öğretmen'lerimiz vardı bir de 'baba'ya sahip olduk. Onlardan Nışan Sahatçıyan'ı hatırlıyorum; ilerde Halep Amerikan Koleji'nde kızım Anahit'in Ermeni Dili ve Edebiyatı dersi öğretmeni oldu.

1921'de, Kilikya Ermenilerden boşaldı; bizi gemiye bindirdiler ve Beyrut'a götürdüler. Annem ve ablamsa gemiyle İskenderun'a götürüldü. Ablam zaten evlenmişti, dolayısıyla annem yalnız kalmıştı. İskenderun 'Karantina'da bay Grigor Poğikyan annemi elini çenesine koymuş, dirseğini dizine yaslamış halde yanlız otururken görür, ayakta kendisiyle beraber olanlar göstererek şöyle der:

- Bakın sanki Ermenistan Ana ola!

Yaklaşır, sorgu sualden sonra şöyle der:

- Abla, gel seni bizim eve götüreyim! Benim Oğita hanım da senin gününe düşmüş durumda; birbirinizin halinden anlarsınız.

Annemi İskenderun'daki kendi iki katlı evlerine götürür. Grigor efendi, eşi ve büyük oğlu Setrak'la beraber yaşamaktaydı.

Bir gün müdür, yetimhanede beni çağırdı ve mektubum olduğunu söyledi. Sevindim ve şaşırdım; ben artık onbeş yaşındaydım ve ilk kez mektup alıyordum. Açtım okudum, annemdendi. Ama annem okuma-yazma bilmiyordu, öyleyse onun yerine güzel elyazısıyla yazmışlardı. Ben annemle mektuplaşmaya başladım. Annem yazın beni görmek için İskenderun'a çağıdı. Gemiyle gittim. Beni, başında şapkası ve elinde bastonuyla, saygıdeğer güzel yüzlü yaşlı bir adam karşıladı. Arabayla beni eve götürdü. Üç yıl sonra tekrar anneme sarılıyordum; sevindik ve ağladık. Oğita hanım iyi kalpli ve tatlı bir nine idi. Kocası başında ve büyük oğlu Setrak'la beraber olmasına rağmen, o da annem gibi zamanından evvel yaşlanmıştı. Setrak iki yıl sonra benim kocam oldu. Tehcir zamanında Türk ordusunda asker olan oğlu Misak'ı kaybetmişti, büyük kızı Parandzem ise Der Zor'a sürgün gitmiş, tifoya yakalanmış ve ölmüştü. Diğer çocukları, iki oğlan ve iki kız Mısır'a gitmişlerdi.

Ben Kelekyan Yetimhanesi'ne geri döndüm, eğitimime ve çalışmaya devam ettim. Yetimhanede erkeklere ayakkabıcılık, terzilik, kızlaraysa iğne işi gibi zanaatlar öğretiyorlardı, aynı zamanda tezgah üzerinde çorap işliyorduk. Akrabası olan yetimler, onsekiz yaşını ikmal ettikten sonra onların yanında yaşamaya gidiyorlardı. Ben 1932 yılına kadar varlığını sürdüren Kelekyan Yetimhanesi'ni sevgi ve minnetle hatırlıyorum. Ben geldikten sonra Grigor efendi Poğikyan ve eşi Oğita hanım, çocuklarını görmek için Mısır'a gittiler. Sedrak bey, yukardaki kendi katlarında kaldı. Zaten annem ona oğlu gibi davranıyordu, ancak kardeşimi de, Hovhannes'in yatağandan sağ kurtulduğuna, geceleyin yaralı kaçtığına dair haberler dolaştığından, aratıyordu. Ancak onu bulamadık.

1927 yazında, Poğikyanlar'ın iki kızı Mısır'dan ailece yaz tatilini geçirmek üzere İskenderun'a geldiler. Onlar zengindi, şık giyinmişlerdi. Büyük ablaları Satenik'in çocuğu yoktu, küçüğü Gayane'nin üç oğlu vardı. Onlar beni çok sevdiler ve kardeşleriyle evlenmemi istediler. O'nun iyi işi vardı.

Sedrak'la evlendik ve üç çocuk sahibi olduk; Anahit (1928), Misak (1929) ve Alis (1938). 1938'de Türk İskenderun'a girdiğinde, Alis yeni doğmuştu. Bizim zengin Rum komşularımız vardı. Onlar hemen kentten uzaklaştılar ve Türk binbaşının ailesi bize komşu geldi. Çok medeni idiler, onların çocukları bizim çocuklarla oynamak istiyor, binbaşının eşi bizi ziyarete geliyordu. Bizim de gitmeğe niyetimiz olduğunu duyunca şunları söyledi:

- Tüm Ermeniler 1938 yılında gemilerle Lübnan'a gittiler. Birkaç düzine aile kaldı. Bayan Aşkhen gitmeyin! Biz önceki Türkler değiliz, biz çok değiştik!

Ancak Türkler Ermenilere 'Ters gavur', 'Nankör gavur', 'Gavura iyilik yaramaz', 'Gavuru ne kadar çok kesersen, o kadar çok biter'demeye alışkındılar.

Sabredemedim ve şöyle dedim:

- Yirmi yılı aşkın süre geçmesine rağmen, ben gördüklerimi asla unutamam... "İt dersinden kürk olmaz, Türk Ermeniye dost olmaz."

1939 Ağustosunda sabahın erken saatinde sadece elbiselerimizin olduğu iki valizle küçük bir otomobille Kırıkhan'a hareket ettik; son Ermeni kervanları oradan Halep'e gitmekteydi. Onlarla beraber Halep'e hareket ettik, orada ablam Taguhi ailesiyle beraber yaşamaktaydı.

Savaş başlamıştı; İskenderun limanının en iyi emtia eksperi olmasına rağmen kocamın işleri iyi gitmiyordu. Çocuklarım Kilikyan Okulu'ndan mezun olduktan sonra, eğitimlerini Amerikan ve Fransız okullarında devam ettiler. Suriye, Fransız mandası altındaydı. İkinci Dünya Savaşı sonunda Suriye bağımsızlığını ilân etti; Almanya'ya yenilmiş olan Fransa uzaklaştı. Oğlum Misak, Fransız lisesinde okuyordu; kapattılar. İmtihanları verip, öğrenimini sürdürmek üzere Kıbrıs'a Melkonyan Okulu'na gitti.

1946'da ailece Ermenistan'a göç ettik. Oğlum Kıbrıs'tan Beyrut'a geldi ve birlikte anayurda dönmek üzere bize katıldı. Hayatımda üç kere göç ettim, birincisi göçmenlik değil tehcirdi, Türk'ün Ermeniler için planladığı cehennemdi. Her gece rüyamda o cehennemden kaçıyor ve aile üyelerimin uykusunu bölerek haykırıyorum 'kaçın geliyorlar!'; onlar benim sesimden uyanıyorlar, rahat uyumam için gelen olmadığını söyleyip beni rahatlatıyorlar. Ama bundan sonra uyumak mı olurdu?

Ermenistan'da da çok zorluklar gördük. Annem öldü, kocam tramvay kazasında ayaklarını kaybetti. İrademizin gücüyle çocuklarım eğitimlerini devam ettiler; Her ikisi de İngilizce hocası, yurtlarını seviyorlar ve kendilerini onun kalkınmasına adamışlardır.

93 (93).

İŞKHAN HAYKAZİ HAYKAZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ERZURUM BÖLGESİ, BASEN [PASİNLER] KÖYÜ)

Basen'de biz huzur içinde bir yaşam sürüyorduk. Evimiz bağımız vardı. Babam ve amcam çok zengindiler.

1915 yılında, Türkler Basen'e saldırdıklarında, babam ve amcam bir savunma takımında gönüllü oldular. Ama, babamın fişekleri tükenmiş ve şehit düşmüş.

Amcam geldi; bizi, yani dedemi, ninemi, annemi, erkek kardeşimi aldı, birlikte köyden ayrıldık ve kaçtık. Yolda, her yerde öldürülmüş insanların cesetleri vardı. Bizler aç, susuz, yalınayak Sarıkamış'a vardık. Dedem bize dedi ki: "Ormana girsek daha iyi olur; Türkler bizi görmezler" dedi. Ama, Türkler bizi takip ediyorlarmış. Türkler orada da üstümüze saldırdılar; amcam bizi savunurken kendisi de hayatını kaybetti.

Biz savunmasız kaldık. Dedem, ninem, kucağında erkek kardeşimle annem Kars'a gitmek üzere yola düştük. Erkek kardeşim yolda açlıktan öldü; ondan sonra da ninem vefat etti.

Biz annemle zar zor vagonların üstüne yatarak Tiflis'e vardık. Hiç bir tanıdığımız yoktu. Bir evin basamaklarının üstünde çaputların içinde uyuduk. Dedem çalışmaya başladı. Annem beni bir çocuk yuvasına yerleştirip evlendi.

Yuvada benim gibi cılız, zayıf yapılı kızlar ve oğlanlar vardı. Ama, Tifli çocuk yuvasında bize meslekler öğrettiler ve yedi yıl öğrenim gördük. Pek çoğu okulu bitirip fabrikalarda ve atölyelerde çalışmaya başladı. Çoğu da hem çalışıyor, hem de fakültelerde veya teknik okullarda öğrenim görüyordu.

Bir gün dostlarımın Bolnis-Khaçen'de bulunduğunu bildiren bir mektup aldım. Üstüm başım pis-çamurlu bir halde kalkıp gittim. O mektubu yazanlar akrabalarımızdı. Bana annemin adresinin verdiler. Kaltakçı İstasyonu'na gittim; Usta Eğiş'i buldum. O benim babalığımdı. Annemi buldum. Ama, annem beni çok soğuk karşıladı. Orada iki gün kaldım. Annemin yeni kocasından bir oğlu ve bir kızı olmuştu; ama, bana hiçbir şey söylemedi. Yalnız en sonunda: "Güle güle git oğlum!" dedi. Ben ağlayarak istasyona gittim; yeniden çocuk yuvasına gittim. Yedinci sınıfı bitirdiğimde Yerevan'a geldim.

1936'da evlendim. İki çocuğum oldu. 1941'de cepheye gittim. Savaştım. İki kez yaralandım. Sonra beni terhis ettiler. Madalyalar almış olarak Yerevan'a döndüm.

Bazen geçmişte yaşadıklarımı düşünüyorum; Türklerin silahsız Ermeni Halkı'nı nasıl acımasızca katlettiklerini. Doğrudur, savaşta [İkinci Dünya Harbinde - V. S.] biz de dövüştük, insan da öldürdük; ama

o bir savaştı, her iki tarafın da silahı vardı. Ermeni Halkı ise o zaman tamamen korumasız ve silahsızdı. Şimdi ordumuz da var Devletimiz de.

94 (94).

SİRANUŞ NASOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, KHINUS)

Türkiye'de çarpışmalar olurken Andranik dövüşüyordu; parlak kılıcıyla dövüşüp, Ermenileri kurtarıyordu.

Bizim Khınus Kale çok zengin bir yerdi; ahır, buğday, sığır, koyun, her şey vardı! Biz rahat bir yaşam sürüyorduk. Allah Türklerin belasını versin! Geldiler bize zulmettiler. Kundaktaki bebeği yere vuruyorlardı. Analar ağlıyor, sızlıyordu!

Birden Andranik Zoravar beyaz atına binmiş, üstüne bir yağmurluk almış olarak geldi. Ona ne kadar kurşun atsalar, isabet ettiremiyorlardı; diyorlardı ki, onun üzerinde aziz işaretleri var. Andranik Zoravar geldi; Araza Köprü Köyü'nün köprüsünün yanında durdu; halk köprüden geçinceye kadar dövüştü..

Andranik dedi ki: "Yerdeki bütün çocukları toplayın; analarına verin!" Gerçek bir kahramandı Andranik. O Türklerin yüreğine korku salardı: "Andranik Zoravar geldi!" deyip kaçarlardı.

Andranik Zoravar: "Halkıma, yetimhanelere dokunmayın; yoksa sizi katlederim", diyerek Türkleri tehdit etti.

Kars halkını kurtardı; öksüz çocukları Amerika'ya gönderdi.

95 (95).

GARNİK KHAÇATURİ STEPANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ERZİNCAN, MAMAHATUN KÖYÜ)

Erzincan'da bir terzi ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldim. Mamahatun Köyü'ndeki evimiz eski bir kulübeydi. Bir tandır evi vardı; Orası aynı zamanda uyuduğumuz yerdi. Bir kiler vardı. Orada topu topu 15-20 Ermeni ailesi yaşıyordu. 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, babamı askere aldılar ve asker ailesi olduğumuzdan bizi sürgüne göndermediler. Amcamın ailesini de sürgüne göndermediler; zira, o zengin bir tüccardı ve haftalık bir mendil dolusu gümüşü rüşvet olarak veriyordu.

Kasım 1915'te o bölgede 30 bin civarında Ermeni yaşıyordu; onların hepsi de sürgüne gönderildi. Yerin kurnaz kaymakamı amcama şöyle demişti: "Şimdi Rus Ordusu Erzurum'a yaklaşıyor. Sana bir araba tahsis ederim; sen de kızıl atına binersin; sizi güvenli bir biçimde ülkenin derinliklerine gönderirim.

Amcam ve ailesi altı kişiydiler: Stepan amcamın kendisi, karısı Azniv, kızları Şoğakat ve Perçuhi ve iki oğulları Mıkırtiç ve Martiros. Hepsi arabaya binmişler; amcam da kızıl atına binmiş; zaptiyelerle onları Sev Cur'a (Kara Su) kadar götürmüşler. Görevli olan jandarmalar amcamı öldürüp, karısını suya atmışlar. Onu suy atarlarken çok ağır olduğunu hissedip sudan çıkarmışlar. Bakmışlar ki, elbiselerinin iç kısmına altın dikilmiş. Kadını soymuşlar ve yeniden suya atmişlar. Erkek çocukları da suya atmışlar; iki kızı ise bilinmeyen bir yöne doğru götürmüşler. Aynı gün; geceyarısı amcamın atlarının kişnemesi duyuldu. Ninem: "Vay! Stepan'ı öldürdüler" dedi; zira, at kaçmış, Mamahatun'a gelmişti. Ben, "Kâbus günleri" başlıklı kitabımda bütün bunları anlattım.

Ocak 1916'da, Rus Ordusu yaklaştığında bizi sürgüne gönderdiler. Yanlarında Ermeni saklayan bütün o Türk ailelerinden bir kervan oluşturup Mamahatun'dan çıkardılar. Ben yedi yaşındaydım; annem, ninem, iki kız kardeşim de vardı. Üç-dört günden soğukta, karın içinden geçerek Erzincan'a vardık; orası, artık ıssız bir yerdi. Kuyulardaki su donmuştu; ama, içleri cesetlerle doluydu. Türk Ordusu'nda görev yapan Ermenileri toplayıp kurşuna dizmişlerdi; babam da öldürülenler arasındaydı; ama, şansımızdan, babam kısa boylu olduğundan, kurşun ona rastlamamış, sadece süngüyle vurmuşlar; ama, canlı kalmıştı. Erzincan'a gittiğimizde hava çok soğuktu. Ninem tabakhanede çalışan oğlunu görmek istiyordu. Vardanuş ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: 'Beni vurun, ben artık yürüyemeyeceğim.' Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor, bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu. Sonunda benim zavallı ninem kardan adama döndü.

Bir taraftan bütün şehirlerden sürgün edilen insanlar getirildiğinden kervanımızın mevcudu artıyor, diğer taraftan ise insanlar acımasızca yok edildiklerinden azalıyordu. Nisan günleriydi; Der Zor yakınlarındaki Hekimhane denilen yerde korkunç bir olay cereyan etti: Zıvaneli [H. Hoca Köyü, Zivane Köprüsü? <Rize] 30 güzel gelin kervanımıza katılmıştı. Bir gece onları toplayıp götürdüler; onları çırılçıplak soyup, dans etmeye ve kendilerini eğlendirmeye zorlamışlardı. Saçları darmadağın ve acayip bir halde geri getirildiklerinde, o gelinler hep birlikte elele tutuşup Fırat Nehri'ne atladılar. Ya da, yedi kişilik bir aile vardı; annesi onların altısını da zehirledi; sonra da gidip kendini Yeprat Nehri'ne attı.

Malatya'ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, 50-100 kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı; hatta yarı ölü halde gömülenler vardı; zira üzerlerindeki toprak hareket ediyordu. Kervanımız daha da küçüldü. Annem kolumdan tuttu ve kaçtık; ormana girdik, sonra da şehre. İsimlerimizi değiştirdik. Benim adım Mendo oldu, anneminki Nadya. Çeşmenin başına gittik; baktık ki, iki Türk kadın var; bizler Türk muhacirmiş gibi davrandık. Ama, bunlar Ermeni olduğumuzu anlayıp, bağırdılar. İki genç ellerinde hançerle geldi; ruhları cennete gitsin diye, kendilerine gâvur öldürme fırsatını sonunda verdiği için, Allah'a şükretti. Annemi soyup, boynuna bir urgan geçirdiler. Türk kadınlar durmuş bize bakıyorlardı. Birden, içlerinden biri, ki oranın beyinin anasıymış, herhalde acıdığından, bağırdı: "Bütün şehri katlettiniz; yetmedi mi? Hiç olmazsa bunların canını bağışlayın; günahtır; bunları öldürmeniz gerekmiyor."

Bizi öldürmediler. O kadın bizi kendi evine götürdü; yemek verdi; yedik. Sonra bize: "Siz burada kalamazsınız. Bizim erkekler gelip sizi öldürürler. Gidin! Yolun üzerinde, demir kapılı iki katlı bir binaya rastlayacaksınız. Orası, ordu için kumaş dokuyan ve Hınçak Partisi'nin kurduğu atölyedir. Oradakilerin hepsi de Ermenidir; ama, Türkleşmiş Ermenilerdir."

Biz yola düştük. O geceyi harabe halindeki bir evde geçirdik. Bir arkadaşımız vardı; bu soframıza ortak olan bir kediydi. O evin ahalisini öldürmüş, evi de yağmalamışlardı. Sabah yolumuza devam ettik. Sonunda, o gizemli demir kapılı eve vardık; onun kapılarını güçlükle ve korka korka açtılar. Onların şefi Karapet Baltayan'dı. O şöyle konuştu: "Bu oğlanı alın; yarın büyür; intikam alır."

Biz o atölyede kaldık. Annem çalışıyor, kumaş dokuyordu. Yıl 1917 olmuştu; korkunç bir açlık hüküm sürüyordu; zira, Türk muhacirler de arabalarla gelmişlerdi. Durumumuz o kadar vahimdi ki, annem beni Türk yetimhanesine yerleştirdi. Osmanoğlu Yetimhanesi'nde bir Türk olarak iki ay kaldım. O yetimhaneden aklımda kalan korkunç anılarım vardır. Ekmek yoktu. Çocuklar sadece dut yiyorlardı; bir de Ermenilerin terk edilmiş bahçelerinde yetişen meyveleri; mağaralara gidiyorlardı. O mağaralar gömülmemiş cesetlerle doluydu ve insanlar gelip fotoğraf çekebilirdi. Bizi yetimhanenin Türk çocukları oraya cesetlerdeki altın dişleri çıkarmaya gidiyorlardı. Beni de yanlarında götürdüler. Ermeni olduğumdan şüphelenmesinler diye, ben de gittim. Bizimle birlikte İbrahim adında bir çocuk vardı; cesetleri evirir çevirirken "baba!" diye bağırdı ve düşüp bayıldı. O geceyi Ermenice sayıklayarak geçirdi. Onun Abraham adında Malatyalı bir Ermeni olduğu ortaya çıktı.

Ertesi gün bizi hamama götüreceklerdi. Ben de düşündüm ki, beni muayene edip sünnet olmadığı görebilirler ve Müslüman olmadığımı hisedebilirler; bırakıp kaçtım. Mütarekeden sonra, Amerikan, Alman, Ermeni yetimhaneleri açıldı. Ermeni yetimhanesinde, her sabah yetimhanenin kapısının önünde arabalar dururdu. Arabacılar Kürttü; çok kârlı bir iş bulmuşlardı. Onlar Türklerden, Kürtlerden Ermeni öksüzleri satın alıyor, götürüp yetimhaneye satıyorlardı. Hatta pazarlık bile yapıyorlardı; erkek çocuklar kızlardan daha kıymetliydi. Ben orada kısa bir süre kaldım. Zira, beni yaşam şartlarının daha iyi olduğu Amerikan yetimhanesine götürdüler; ama, herhangi bir ulusal söz söylemek kesinlikle yasaktı. Devamlı İncil'den ilahiler, dualar okuyorduk. Bir gün öksüzlerden biri o duayı yardıa kesti ve şu dizeyi okudu:

"Ermeniyim ben,
Cesurum ben,
Ermenistan'ı kurtaran
Cesur Vardan'ın
Torunuyum ben!"

Onu Amerikan yetimhanesinden attılar. Ona yıllar sonra 1970'te Abhazya'da rastladım.

1918 sonunda, yetinahnedeki oğlanların bir kısmını Sıvas'a naklettiler. Ben ve annem de gittik. Mucize eseri kurtulan ve geri dönen Ermeniler, birkaç bin çocuk, gelin ve kız Malatya'ya dolmuştu. Malatya'da benim üç ay kaldığım Türk yetimhanesi Katolik Kilisesi'ne ait olduğundan tekrar Katloliklere iade edilmişti. Ben o kilisede ilk defa "Aravot Luso" ilahisini duydum. Okuyanlar arasında yetimhanemizin

müdürünün karısı de vardı; ben onun Ermeni olduğunu bilmiyordum. O Ermenilerin önemli bir kısmı, yaklaşık on beş bin kişi Sıvas'ta toplanmıştı; bunlardan beş-altı bini Ermeni öksüzlerdi. Ben orada uzun süre kaldımve "Lusaber" kitabında Ermenice'yi öğrendim. 1922 yılına kadar, yazın kahvedeki ayakkabıcının yanında çalışıyordum. Mustafa Kemal'in orduları İzmir'i yaktıklarında, kiliselere sığınmış Ermeni ve Rumları üzerlerine benzin, gazyağı dökerek diri diri yaktılar. Sıvas'taki bütün yetimleri Yunanistan'a gönderdiler. Ebeveyni olan yetimleri, mesela benim annem vardı başka elli yetimle beraber kaydettiler, Ocağın soğuğunda arabalrla Samsun'a götürdüler; orada bizi Yunansitan'a götürecek iki büyük gemi bekliyordu. Gemilerden biri Sıvas öksüzleri içindi; diğeri Rum muhacirlere tahsis edilmişt. Biz şans eseri Rum muhacirlerin gemisine bindik; o gemide iki binden fazla muhacir vardı. Gemi çok pisti. Gemide veba salgını baş gösterdi. Başlangıçta, ölüleri denize atıyorlardı; sonra bunu yasakladılar. Kimse bizi kabul etmiyordu. Bizimkilerin sayısı azaldı;sekiz yüz kişi kaldık. Bize aşı yaptılar. Yere iki fıçı su döküyorlardı; biz yalamak için yere yatıyorduk. Bir gün ben de yüksek ateşle yattım. Can çekişen bir haldeyken "Garnik!" diyen bir ses duydum. Ses komşumuza aitti. Benim oturacak takatim yoktu. Kırk gün boyunca günde sadece üç incir yedik. Karantina süresinin sona erdiği ve Yunana adalarına yakın olduğumuz anlaşıldı. Yunanlı bir hayırsever müteveffa karısının ruhu için bize zeytinyağlı fasulye, zeytin ve ekmek göndermişti. Bizi gemiden karaya indirdiler; dezenfekte ettiler, yıkadılar ve giydirdiler. En zor günlerinde beş bin Ermeni öksüzü Yunan adalarında barındırdığı için, hep bir ağızdan "Zito Helada" (Yaşasın Yunanistan!) bağırdık. Başlangıçta bizi Bono Şehri'ne götürdüler. İki-üç ay göçebe hayatı yaşadık. Ben yetimhane arkadaşlarımı kaybettim. Geceyi istasyonda, bir fıçının içinde geçiriyordum. Sabah biri ensemden tuttu: "Bu bir insan!" dedi. Bana yemek verdiler; sonra arkadaşlarımı buldum. Sonra, bizleri Edipos Adası'na götürdüler; orası bir kaplıca bölgesiydi. Ben orada birkaç ay kalıp güçlendim.

Bizi Khakita'ya götürdüler. İlk defa olarak bize ders kitapları dağıttılar. Soykırımdan kıl payı kurtulmuş, ama ruh sağlığı bozulmuş batı Ermenisi bir şair olan Levon Esacanyan akşamları kollarını iki yana açıp deniz kenarında duruyor ve şiir okuyordu; ders sırasında ise ağlıyordu. İlk defa olarak "Bir damla bal"ın batı Ermenice versiyonunu öğrendim. Ama, adada su yoktu. Beş yüz kişi musluğun başında durup, ılık bir sıvı gelmesini bekliyorduk. Başlangıçta açık havada uyuyorduk, açık havada yemek yiyorduk; yalınayaktık, üzerimizde bir bluz vardı; başka hiçbir şeyimiz yoktu. Sonra bizi Orosfos Adası'na ötürdüler. Orada bir yıl kaldım. Müdür Leninakan'da (bugün Gümrü) poligonlarda bulunmuş bir Amerikalıydı. Biz orada pek çok şey öğrendik. Ama, müdür çok acımasızdı. Çalınan bir salkım üzüm için 30-40 falakja darbesi indiriliyordu. Orada bizi meslek sahibi yapıyorlardı; marangozluk eğitimi alıyor, sarmısak ekiyorduk.

Aralık 1925'te bizi arabalara doldurup Atina'ya götürdüler. Tahttan indirilen kralın sarayında biz Ermeni ve Rum öksüzler bir hafta birlikte kaldık. Ben ilk defa olarak orada sinemaya gittim. Gazetelere: "Burada bir kösüz var; adı Garnik Ter-Stepanyan; anasının adı Voskegül; tanıyan haber versin" diye ilanblar vermeye başladım. Bir gün İstanbul'dan mektup geldi; ama, ben kötü beslenmeden dolayı gecekörü olmuştum; mektubu bana okudular; annem o mektupta beni bulmasından dolayı mutlu olduğunu

söylüyordu. Ondan sonra bizi Mısır'In Kahire Şehri'ne naklettiler. Artık bizi olgun insanlar larak gördüklerinden, erkek olarak traş olmamız için, bize usturalar dağıttılar ve bizi insan okyanusuna bıraktılar; ama, henüz onların gözetimi altındaydık. Kahire'de beş yıl kaldım. Orada dizgici olarak çalıştım. Sovyet Ermenistanı taraftarı olan "Arev" gazetesinde çalıştım. Ve en temiz elyazısı Yervand Odyan'ınki olduğu için, ben her gün onun yazdığı yazıların ve her günkü dizi romanın dizgisini yapıyordum; dizi roman Fransızca'dan çevirdiği Mark Twain'in "Fakir ve Prens"iydi. Yervand Odyan aşırı derecede yıpranmıştı. Arap çöllerinde bulunmuş, Türkleşmiş, Nuri ismini alarak çöllerde yaşamını sürdürmüştü. Feniks kafede oturuyor, viski içip yazıyordu.

Vahan Tekeyan ile "Arev"in editörü olan ve baskıya maruz kalıp Komünist olarak Ermeistan'a göç eden Hovhannes Hakobyan'la daha uzun çalıştım. Sonra yzı işleri müdürü Vahan Tekeyan oldu; o, "Arev" gazetesine daha sanatsal bir görünüm verdi; "Tanrı isterse" yapıtını yayımladı. Rakipleri onun bir gözünü kör etmişlerdi. Bir gün giittiğimde, telefon çaldı. Ahizeyi kaldırdı, dnledi ve çok heyecanlandı. Ona ne olduğunu sordum.

"Eğer Ermenistan'ın probagandasını yaparsan öteki gözünü de çıkarırız" dediler diye cevap verdi.

"Tanrı isterse" yapıtının yayınının yarıda kalmasına yol açan sebep buydu. Tekeyan'la o ilişkilerim dört yıl sürdü; bu ilişkiler benim için kendine özgü bir okul gibiydi. Bazı aydınlarla, tiyatro oyuncularıyla tanıştım. Kahire'de kız ve erkek yaklaşık bin öksüz vardı. Zengin aileler öksüz kızları evlat ediniyor, kendi çocuklarıyla aralarında fark gözetmeden onlara çok iyi bakıyorlardı. Kulüpte toplantılar yapıyorduk. Aile olarak geliyorlardı. Şahsen Armenak Şahmuratyan'I, "Muş Bülbülü"nü dinlemişimdir. Bir insanın canlı olarak karşınızda şarkı söylemesni dinlemek başkadır; bu tamamen bütün bir tinsel değer oluşturur. Ben "Mokats Mirza"yı, "Krunk"u, "Kali Yergı" şarkısını onun yorumuyla dinledim. Bizim yetimhanenin müdürü ondan yetimhaneye gelmesini rica etti; o da reddetmedi; geldi. Onu dinledik. Sonra bize dedi ki: "Ey milletimin öksüzleri! Sizler piramitlerin dibine, bu çöllere gelen tarihi Ermenistan'ın birer çiçeği, birer kıvılcımısınız. Ermenistan'ın meyvelerini tatmış olan gençler, sizin geleceğiniz Ermenistan olmalı!"

Gece saat ikiye kadar yanımızda kaldı.

Bundan sonra, ben Kahire'de ilk kez Zarifyan'I gördüm; onun rol aldığı Levon Şant'ın "Eski Tanrılar"ını, "İmparator"unu seyrettim. İşte bu ortam benim için bir okul oldu. Mısır'da beş yıl kaldım.

Babam daha önce Rus Ordusu'yla Ermenistan'a gitmiş, dikiş atölyesinde işçi olarak çalışıyordu. Annem ise İstanbul'dan Ermenistan'a gitmişti. Babam beni Ermenistan'a getirtmek için, resmi makamlara başvurmuştu. Bana formlar gönderdi.

Temmuz 1930'da, Atina'ya gittim. Bir gün Akropol'ü gördükten sonra beni Sovyetler Birliği Büyükelçiliği'ne çağırdılar ve Sovyet pasaportumu verdiler. Atina'dan Batum'a giden bir gemiye bindim ve Eylül 1930'da Yerevan'a vardım.

1915 tarihinde halkımızın, sülalemizin, ki sayıları yüzü aşkın iken sadece on beşi kurtuldu, yaşadıkları korkunçtu. Annemin tarafından tüm akrabalarımızı ya öldürmüş ya da diri diri toprağa gömmüşlerdir. Diyorlar ki, üzerlerindeki toprak hareket ediyormuş. Stepanyanlar, dört halamın ailesi de

soykırıma kurban gitti. O tam bir katliamdı. Hep düşünüyorum, acaba olanları unutabilir miyiz diye, ama bizim unutmaya hakkımız yok, çünkü biz sayıca azız. İntikam çağrısı yapmıyorum, ama unutmamızı da tavsiye edemem. Ermeni Ulusu kendi gözleriyle gördüklerini unutamaz ve Avetis Aharonyan'ın da dediği gibi: Bunca kötülüğü unutursa evlatlarımız, bütün dünya ayıplasın Ermenileri."

96 (96).

ARAKEL ĞAZARİ TAGOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, TERCAN, ÇIKHINLOTS KÖYÜ)

Köyümüz Tercan'ın Çıkhınlots köyüydü. Orada dört amcam Hayrapet, Davit, Ğazar, Vardan aileleriyle birlikte yaşıyorlardı. Bütün sülalemiz 22 kişiden oluşuyordu. Bir çeşit yemek hazırlanırdı; hep birlikte sofraya otururduk.

Katliama kadar köyümüzde huzurlu bir yaşa sürüyor ve çalışıyorduk. İki yüz keçi ve koyunumuz vardı; çoban onları otlatmaya götürürdü. Başları boncuklarla süslü bir atımız, altı öküzümüz vardı; boyunlarına ise çıngırak takılıydı. Öküzleri sabana ve arabaya koşuyorduk. Pek çok arı kovanımız vardı. Dünyanın en iyi ürünlerini biz elde ediyorduk. Buğdayı kadınlar topluyordu; erkekler demetler oluşturuyor, sonra onları harman yerine götürüp harmanda dövüyorlardı. Devletin payını veriyorduk; geri kalanı bizim malımız oluyordu. Süt, yoğurt, tereyağı, kavurma evimizden eksik olmazdı. Köyümüzde üç yüz hane vardı; bunların hepsi de Ermeniydi.

Köyümüzün arkasında dağ vardı. Mamahatun köyümüze iki saatlik mesafedeydi. Ovalarımız, nehirlerimiz vardı; nehirlerde balık vardı. Geceleri sepeti su akıntısının dar olduğu yere yerleştirirdik; sabah içinde bir sürü balık toplanmış olurdu.

Ben annemin ve babamın biricik evladıydı. Yedi yaşında okula gittim. Zar zor alfabeyi, dua etmeyi öğrendik. Kilisemiz yerin içine oyulmuştu. Basamaklardan aşağı inilirdi; içinde resimler, duvarlarda haçlar vardı.

Babam ölmüştü. Bir gün dayım anneme gelip dedi ki: "Hazırlan, Muş Sultanı Aziz Karapet kilisesine inanç ziyaretine gideceğiz."

Orası büyük bir inanç ziyareti yeriydi. Sıvas'tan, Bayburt'tan, Tercan'dan, Egin'den, Kemah'tan oraya gelirlerdi. Önderler yol gösterilerdi. Orası bizim köye dört günlük mesafedeydi. Dayım beni ve annemi bir ata bindirmişti; kendisi ise yanımızdan yayan ilerliyordu. Dağlara tırmanıyor, vadilere iniyorduk. Yanımızda kurbanlık hayvanlar da götürüyorduk; onları özel olarak kaydediyorlardı.

Aziz Karapet manastırında kırk oda vardı. Aziz Karapet'in mezarı kubbenin altındaydı. Hastası olan, iyileşsin diye onu oraya getirirdi. Sabah kalktık; baktık ki, büyük kazanlar yerleştirilmiş, yanacak odunlar dizilmiş. Kurbanlıklar pişiyor. Aziz Karapet alçak bir yerdi; çevresinde tepeler, vadilerde akan sular, dereler vardı. Her yer ceviz ve diğer emyve ağaçlarıyla doluydu. Annem dedi ki: "Bu gece gördüğün

rüyayı aklında tut. O gece ben Halep Şehri'nde olduğumu gördüm ve oyun arkadaşlarımı kaybetmiştim. Etraf karanlıktı. Bir yere düşmüştüm. Birisi geldi, elimden tuttu; beni aydınlık bir yere çıkardı. Güneşi gördüm.

Ayvaz dayım dedi ki: "Bu çocuk rüyasında Halep Şehri'ni görmüş; hayırlı olsun."

Hacılar haricinde Türk ve Kürt ahali de toplanıp bizimle kurban eti yer, bizimle sevinir, şarkı söyler ve dans ederdi. Şifa bulmaları için, Aziz Karapet'in mezarının üstüne hastalar getirirlerdi.

Biz bir Ermeni'nin evinde ağırlandık. Sonra geri dönüp evimize geldik. Sonbahar mevsimiydi. Davit amcam iki yaşındaki koçunu kesmek istiyordu; birden gök karardı; güneş kayboldu. İnsanlar dediler ki: "Bu iyiye alamet değil, bir felaket yaşanacak."

1914 yılında, bir sabah erkenden jandarmalar geldiler. Amcam içeri girdi ve oğlu Hovhannes'e ve bana dışarı çıkmamamızı sıkıca tenbih etti; zira dışarıda jandarmalar vardı. Kendisi mumu yaktı, isini yüzüne tuttu ki, yüzü kararsın ve cildi sararsın.

Manuk Ağa köyün muhtarıydı. Onun bir hizmetkârı vardı. O hizmetkâr gelip amcama: "Kalk! Manuk Ağa seni çağırıyor" dedi.

Amcam inleyerek: "Ben hastayım" diye cevap verdi.

Hizmetkâr gitti. Arkasından bir jandarma geldi. Mumu yakıp amcamın yüzüne baktı; ama, amcam dumanı yüzüne tuttuğu için yüzü hastalıklı bir görünüm almıştı; amcamı yatakta bırakıp, kalktı gitti.

Dışarıda, bütün köyün erkekleri toplandılar; gizli bir toplantı yaptılar ve kendilerini savunmaya karar verdiler.. Ama, köy muhtarı, Manuk Ağa onlara: "Olmaz" demiş.

Bu arada, bizimkiler Sarıkamış'tan Ermeni muhacirlerin geldiğini ve sıranın bize geleceğini duymuşlardı. Erkekler kaçmayı düşünüyorlardı; ama, köyün etrafı sarıldı. Sabah kalktık ki, çobanlar koyunları otlatmaya götürecekler; ama, jandarmalar köyü kuşatmışlar.

Jandarmalar ilk önce Manuk Ağa'yı tuttular; ellerini, ayaklarını bağlayıp harabe halindeki ahşap bir eve götürdüler; etrafına ot doldurdular; üstüne de gaz döküp, onu diri diri yaktılar. Köyün papazını da çağırdılar ki, onun yanmış kemiklerini bir bezin içinde toplayıp, götürsün defnetsin. Bu şekilde, önce önderleri yok ederek, halkın dehşete kapılmasını sağlıyorlardı.

Ertesi gün, sabah erklenden gene köyü kuşattılar. Erkeklerden pek çoğu daha önce köyden kaçmıştı; ama, kalanlar da çoktu. Amcalarım kaçmışlardı. Davit amcam Türk Ordusu'nda firar etmiş, köye gelmişti. Öğleyin köyden dışarı çıkıyor, ot yığınları arasında saklanıyordu. Gece eve gelip uyuyordu.

Bizim çevremizi sardılar ve şöyle dediler: "Haydi! Hazırlanın! Daha iyi bir yere gideceğiz. Jandarmaların yanında da bizi soymaya hazır bir grup Çerkez vardı.

Saat, öğleden sonra saat birdi. Üç yüz kişiyi köyden dışarı çıkardılar. Parası olan, yanına aldı. Bizim köye bir buçuk saat mesafede Çamurlu adında bir köy vardı; amcamın kızı Sırbuhi oraya kadar yürüdü; ama, daha sonra yürüyemedi. Biz onu orada bırakıp devam ettik. Büyük bir nehrin kıyısına vardık; o, Mamahatun Nehri'nin başka bir nehirle birleştiği yerdi. O nehrin öteki yakasına geçtik. Hayrapet amcamın çocukları Ağun ve Varvara on yedi yaşında, Minas yirmi yaşında, Stepan on beş yaşındaydı. Öyle ki, onlar

beş kişiydiler. Davit amcamın ise Şuşan isimli bir kızı vardı. Paytsar yeni evliydi; Sırbuhi ise duvarın dibinde kaldı. Sahak amcam, çocukları ve karısı ile birlikte yedi kişiydiler. Vardan amcam, Maryam, Zabel, Pilipos, Mayreni ile ben ve annem de vardık. Toplam on sekiz kişi olarak sürgüne gittik. Bizi götürüyorlardı; Mamahatun Nehri'nden geçtik. Karanlık basmıştı. Bir de baktık ki, Davit amcam bir jandarmayla geliyor. geldiler. Amcam ben sevdi, öptü. Jandarma silah omzunda duruyordu. Bizi kervandan çıkardılar. Amcam anneme: "Arakel benimle gelsin. Ben bu jandarmaya rüşvet verdim; kaçacağım. Bu kaçmamızı sağlayacak" dedi.

Annem beni ona vermedi. Davit amcamın altı kişilik ailesi Çamurlu Köyü'ne doğru kaçtı. Yolda bir ses işitmişler. Bakmışlar ki, sesin sahibi Sırbuhi. Ağaç dalları kesip sedye yapmışlar; Sırbuhi'yi üstüne yatırıp tanıdıkları Kürt Ğazo'nun evine götürmüşler ki, dinlensin. Öyle ki, bütün amcalarım kaçtılar. Gidip bakmışlar ki, Sırbuhi de orada. Sonra amcalarım gidip Andranik'in birliğine katılmışlar. Sonra Andranik hepsini Eçmiyatsin'e götürmüş. O zamanlar, Sovyetler Birliği artık kurulmuştu. İki amcam Tiflis'e gitmiş; Davit amcam ve Harputlu bir karısı olan oğlu ise, gelip Kirovakan'a (şimdiki adı Vanadzor'dur) yerleşmişler. Ama altınlarımızı kovanların altındaki tümseklerin içine gömdüğümüz için, amcam altınları almaya gitmiş. Gitmiş ve bir daha geri gelmemiş. O dönemde ben bir rüya gördüm: Amcamın başında keçi boynuzu çıkmıştı. Başının belada olduğunu hissettim. Sınırı geçmiş ve öldürülmüştü.

Biz, ben ve annem sürgün yollarında kaldık. Yaklaşık yirmi kişiydik. Mamahatun Nehri'nin yanından yürüterek bizi götürdüler; Koter Köprüsü'nden geçtik; Dersim dağlarına vardık; orada Kürtleşmiş Ermeniler vardı. Orada boş bir Ermeni köyü vardı. Bir eve girdik; adamın biri yatağında öldürülmüş, kurtlanmış olarak yatıyordu. Evler harabe halindeydi. Korkup geri döndük. Bir Kürdün mendilinde ekmek peynir vardı. Annem ona altın para verip yiyeceği aldı ve yedik; zira, kaç gündür bir şey yememiştik. Kervanımız altı-yedi yüz kişiden oluşuyordu. Aramızda erkek yoktu. ertesi gün, bizi yendiden yürümeye zorladılar. Kızları, kadınları kaçırıp, onlara tecavüz ediyor bizi de soyuyorlardı. Annem bana kız giysileri giydirmişti. Elimden tuıtup beni biri derenin kenarına su içmeye götürdü; orada yarı çıplak halde, öldürülmüş, yerde yatan dört-beş kız cesedi gördük. Aç, susuz ve sahipsizdik. Günlerce yürümüştük; ayaklarımız şişmiş, kanlar içindeydi. Kadınlar kızlar kaçırılmasın diye onların yüzüne çamur sürüyordu.

Erzincan'a vardık. Orada bir köprü vardı, o köprüden geçtik. Yolun kenarında Türkler durmuş, üstümüzdeki elbiseleri çekiştirip çıkarıyor, götürüyorlardı. Birisi de benim elimden tutup çekiştirmeye başladı. Annem de diğer taraftan çekiyor, beni götürmesine izin vermiyordu. Yürüyemiyorduk; yorgunduk. Yürürken, birbirimizi kaybediyorduk. Pek çok kişiyi yürürken balta darbesiyle öldürmüş, pek çoğunu da kaçırmışlardı. Papazın teki kadın elbisesi giymişti; ama, birileri onu ihbar etmişti. Jandarmalar onu yakaladılar; yoldaki dikenleri toplayıp başına taç yaptılar; kulağına çıngıraklar taktılar; ayaklarının altına da diken bağladılar ve: "Haydi şimdi oyna" dediler. Oynaması için dümbelek çalıyorlardı. Ama, o daha birkaç adım atmıştı ki öldü. O zaman, bir Türk geldi, kalabalığı yararak baltasıyla rastgeleni öldürmeye başladı. Yedi günde gideceğimiz yere vardık. Amcamın karısının kucağında üç yaşındaki çocuğu vardı.

Jandarma çocuğu kapıp suya attı. Tepe gibi bir yerde bizi topladılar; her birimize küçük bir avuç arpa dağıttılar. Biz o kadar açtık ki, o arpayı at gibi yemeye başladık. Bütün bunları hatırlamak istemiyorum…

Bir de baktık ki, Sıvas istikametinden Bayburt'lurdan oluşan beş bin kişilik yeni bir kervan getirmişler. Egin'e varana kadar sayımız yeni katılan möuhacirlerle o kadar arttı ki, 10 bin kişi olduk. Egin bağlarında bir kervan vardı; orada bir sürü kadın-çocuk vard; aralarında erkek yoktu. Orada bir gece kaldık. Annem elimden tutmuştuı. Vardan amcamın kızı da bizimle birlikteydi. Nehrin karşı yakasına geçtik. Yürüdük; bir köy vardı. Oraya ekmek istemeye gittik. Başka çaremiz yoktu. Birden iki kadın geldi, bu Vardan amcamın kızıını çekiştirerek götürdü. Bizler ağlayarak bizimkilerin yanına döndük. Orada bir ay kaldık. Bir sabah kaltkık ki, Parantsem ölmüş; memesi süt çocuğunun ağzında kalmış. Ellerimizle bir çukur kazıp, ikisini de içine gömdük. Geceleri gelip kızları kaçırıyor, çocukları götürüyorlardı. insanlık dışı ne hareket varsa yapıyorlardı.

On beş gün orada kaldık. Sonra, jandarmalar geldiler. Bizi kırbaçla döverek: "Yallah! Yürüyün!" dediler. Jandarmalar önden, arkadan, yandan çevremizi sarmışlardı; ama, kendileri ata binmişti; bizler ise yayan ilerliyorduk. Halkı götürüyorlardı. Kürt kadınlar satmak için ekmek, su getiriyordu; ama, jandarmalar onlara yaklaşmamıza izin vermiyorlardı. Annem hırkasının içinde altınlar saklamıştı; gizlice, bir kadına o altınlardan verip su aldı. Jandarmalar insanları kayalardan aşağı yuvarlıyor, öldürüyorlardı. Ekmek yoktu; almamıza da izin vermiyorlardı. Bir çocuk yolda kalsa, annesinin onu kaldırmasına izin verilmiyordu. Annenin kafasına vuruyorlardı ki, ölmekte olan evladına yaklaşmasın... Bu şekilde bizi Arabkir'e ulaştırdılar. Annem beni sırtına aldı; zira, çok yorulmuştum ve ayaklarım kanlar içindeydi.

Bir adam ve bir kadın beni annemin kucağından kapıp götürdüler. Annem ağlıyordu; ben onun ağlama sesini duyuyordum. Ben de ağlıyordum; ama, kim dinlyordu ki? Beni kendi evlerine, bir bebeğin beşiğinin yanına götürdüler; beşiği sallamam için elimi beşiğin üstüne koydular. O gece orada uyudum. Sabah erkenden uyandım. Evden yavaşça çıktım; çitin üstünden atlayıp ince yoldan koşmaya başladım. Vadinin içine inene kadar koştum; orada bir dere akıyordu. Ağaçların arasında yürüdüm, yürüdüm; ağaçların arasından çıktım; dükkânlar gördüm. İnsanlara bakıyordum; annemi bulmak istiyordum. Aklımdan her türlü fikir geçiyordu. Bir grup kadın gördüm; başlarını örtmüşlerdi; arkaya baktılar ve beni gördüler. Baktım ki onlardan biri dayımın karısı. Onlar beni annemin yanına götürdüler. Annemin hasta yattığını gördüm. Beni görünce biraz canlandı. Onu orada on beş gün tuttular. Gitmemize izin vermiyorlardı. Sonra, Arabkir'i terk ettik. Yürüdük! Yürüdük! Yolda, karpuz, ekmek filan satılıyordu; ama, bizim bunları satın almamıza izin vermiyorlardı. Bizi nehir kıyısına götürdüler. Her akşam bir tellal bağırıyordu. O tellal, Muşlu Müslümanlığı seçmiş bir papazdı. Bize Müslüman olmamız için, vaaz veriyordu: "Ey ahali! Ermenilikten vazgeçin! Müslüman olun ki, sağ kalasınız!" diyordu.

Oradan kayıklar geldi. Her kayığa yirmi otuz kişi biniyordu. Her defasında iki kayık geliyordu. Kayık geldiğinde, papaz şöyle diyordu: "Parası olan versin! Yoksa sizi suya atacaklar!" Zaten, herkes görsün ve korksun diye, birkaç kişiyi suya attılar.

Artık sonbahar yaklaşıyordu. Biz de Yeprat Nehri'nin kayaklıklarına varmıştık. Bizi gruplara ayırdılar. O Müslümanlığı seçmiş papaz şöyle bağırıyordu: "Sıvaslılar! Harputlular! Malatyalılar! gruplara ayrılın!" O grupları nereye götürdüklerini bilmiyoruz. Bizi döve döve, bazılarını da öldürerek Koşin Köyü'ne götürdüler; orada elli Ermeni ailenin yaşıyormuş. Ama köy boştu. Kalmamız için, bizi o köyün mezarlığına götürdüler. Orada bir çeşme vardı. Az ötede, bir mağara olduğunu gördük; o köyün Ermenilerini o mağaraya doldurup kurşuna dizdikten sonra, onları ateşe verip yakmışlardı. Ben onların iskeletlerini mağarada üst üste dizilmiş vaziyette gördüm.

İki gün sonra bize: "Yallah! Yürüyün!" dediler. Dar bir yoldan bizi düzlük bir yere geri götürdüler. Dört taraf üzüm bağlarıyla çevriliydi. Bizi yere oturttular. Yere bir kilim serdiler. Birisi bağırdı: "Millet! Kimin yanında ne kadar ziynet eşyası varsa kendi eliyle getirip bu kilimin üstüne koysun!" Ben, annemin bir mendilin içine sardığı altın bir gerdanlık ve küpeleri olduğunu bilmiyordum. Arkamızda cehriler vardı. Annemle birlikte oraya gittik. Annem o çalıların altındaki toprağı kazdı; o mendili gömdü ve bana: "Eğer canlı kalırsak, buraya gömdüğümü hatırla" dedi.

Jandarma ise hala çağırıyordu: "Kimde ne varsa getirsin kendi eliyle bu kilimin üstüne koysun!"

Hepsi de eşyalarını götürüp oraya koydular; kilimin üstü doldu. Dar bir geçit oluşturdular. Dört kişi bir tarafta, dört kişi de diğer tarafta durdu. Bizi teker teker o geçitten geçiriyor üstümüzü arıyorlardı. Bir de baktık ki, bir grup insan, ellerinde baltalar ve bıçaklarla, kadınlar da torbalara doldurulmuş taşlarla bize doğru geliyorlar. Jandarmalar geri çekildi; ötekiler öne çıktı. Bizi Yeprat Nehri'nin kenarındaki bir kayanın ucuna sürdüler. Arkadan vurup Yeprat Nehri'ne atıyorlardı. Orada sayısız insan öldü. Bir de baktım ki, kafam yarılmış; gözümün altı delinmiş. Ben yerdeyim; üstümde de 30-40 kişi var; sadece başım dışarıda kalmış. Ayağım da kırıktı ve ağrıyordu. Gözüme kan dolmuştu; ama, hala görebiliyordum. Yaşlı sakallı bir adam ve bir oğlanın bana baktıklarını gördüm. Ölmüş gibi hemen gözlerimi kapattım. Onlar birkaç kişiyi çekip çekiştirdiler, benim üstümden aldılar. Birden aşağı düştüğümü hissettim; ama, nehirde değildim; ağaçdallarının üstüne düşmüşüm. Onlar gittikten sonra, kaçmak için ayağa kalktım. Yürüyemiyordum. Kendimi sürükleyerek ayağa kalktım. Elim bir ağaç dalına çarptı; aşağıda boş bir mağara olduğunu gördüm. Sürünerek içine girdim. Orada düşmüş kalmışım; ne uyuyordum ne de uyanıktım. Kâbus görmeye başladım; annemin yanımda olduğumu sanıyordum. Birden kendime geldim; iki kadının geldiğini gördüm. Onların elbiseleri de kanlıydı; mağaranın içine girdiler. Ben yere serilmiştim; soğuk olduğunu hissediyorduım. Gece onlar da o mağarada kaldılar. Sabah gün doğdu. Türklerin ellerinde kılıçlar, baltalar ve sopalarla geldiklerini gördük. Gelip o iki kadının üstündeki elbiseleri çıkardılar. Onlar da anadan doğma çıplak kaldı. Ben de yerde kurumuş kanlar içinde yatıyordum. Sonra, yine bir grup Türk geldi. Neler oldu bilmiyorum. Ben duygusuz bir biçimde yere serilmiştim. Sanki sesler duyuyordum; annemin yanımda olduğunu sanıyordum; ama, bu sadece bir izlenimdi. Karanlık bastı. O iki kadın anadan doğma çıplak, yaralı, aç bir halde gene geldi. Görünüşe göre, umutsuzluğa kapılarak kendilerini vadiye attılar; orada da nehir akıyordu. Herhalde boğulup ölmüşlerdir.

Sabah gün ışıdı. Kulağıma bir ses geldi. Gözümün biri ancak açılabiliyordu. Baktınca amcamın kızı Şuşan'ı gördüm. Beni yaralı, kanlar içinde gördü; ağlayarak ortadan kayboldu. Birden annem geldi. O kıza idrarını yaptırdı; onu bana içirdi. Annemin hırkasının tamamen kanlar içinde olduğunu gördüm. Cildi alın hizasında açılmış, kemiği gözüküyordu. Annem bir bezle alnını bağladı. Şuşan'ın da parmakları yaralanmıştı; o benden iki yaş büyüktü. Annem beni kanlı hırkasına sardı. Bir de baktık ki, iki Kürt gelmiş. Anneme: "Gelin sizi götürelim" dediler.

Annem: "Biz zaten ölmüş sayılırız" diye cevap verdi.

Onlar ise: "Abla, biz sizin ekmeğinizi yedik", diye karşılık verdiler. Meğer bunlar kapımızın önündeki ağacın atında yaşayan ve elek örüp satan Kürt çingeneleriymiş. Orada haftalarca kalıp gidiyorlardı.

O çingene dedi ki: "Abla, sen bizi hatırlayamazsın; ama, biz seni hatırlıyoruz. Sen bize ekmek, tereyağı, yoğurt getirirdin; biz de yerdik. Biz senin yaptığın iyilikleri unutmadık."

Annemin elinden tuttular; beni de kucakladılar, Şuşanı da alarak başka bir mağaraya götürdüler. Yeprat'ın o kıyısında, boğazlanıp ağaçların üstüne düşmüş insanların cesetleri o kadar çoktu ki, sanki ağaçların dallarına serilmiş mendiller gibiydiler.

O çingeneler bize ekmek, su getirdiler. yedik ve kendimize geldik. Onların yanında kibrit de vardı; onları da anneme verdiler. Annem o kibritle kanlı elbiselerini yakıp yaralarımızın üstüne koyuyordu.

Öyle ki, bizim hayatımızı o Kürt çingeneler kurtardı.

97 (97).

TİGRAN MİRİCANİ OHANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, KEMAH)

1902'de Kemah'ın Gomik Köyü'nde doğdum. Babam Mirican, annem Hınazand üçü erkek, biri kız dört çocuklarıyla rahat bir yaşam sürüyorlardı. Buğday yetişiyor, seller bahçemizi suluyordu. Ben bir yıl okula gittim; harfleri öğrendim. Köyümüzde sadece Ermeniler yaşardı; ama, üç-dört yüz metre ötede Türkler yaşıyorlardı. Vadi bizi onlardan ayırıyordu. Biz yukardaki küçük kiliseye gidiyorduk. O manastırın yanında iğde vardı; oraya giden bir dal getirirdi.

Tehciri önceden haber alamadık; zira iletişim aracımız yoktu. Bir keresinde bir ordu geldi; askerlerden oluşan bir ordu değildi bu; develeri, öküzleri, eşekleri olan bir kalabalıktı. Bizimkiler onlara yiyecek versin diye, gelip köyümüze doldular; harman yerlerine, tarlalara, damlara yerleştiler. Bunlar sürgün edilen bin kadar muhacirdi; bir de hayvanları vardı. Hepsi de açtı; yiyecekleri yoktu; hiçbir şeyleri yoktu. İlk gün onlara yiyecek verdik. Atlar, eşekler her şeyi ayaklar altına alıyor, yok ediyordu; bostanları yok ediyorlardı. Sonunda gittiler.

Aramızdan 18 ila 60 yaşındakileri askere almışlardı; geriye kadınlar, yaşlı kadınlar ve çocuklar kalmıştı. Dayımı da askere almışlardı. Babam İstanbul'a gitmiş; oradan da Bulgaristan'a geçmişti. Teyzemin kocası da askere alınmıştı. Öyle ki, köy sahipsiz kalmıştı.

1914'ün ortalarında bizim köyün ahalisini de Rus sınırına yakın olduğumuz gerekçesiyle sürgüne gönderdiler. gelip bize bildirdiler: "Yarın evlerinizi terk edip gideceksiniz" Kadınlar geceleyin erzak hazırlamaya başladılar; ekmek, hamursuz ekmek pişirdiler, yanlarına bulgur aldılar. Biz üç çocuk annemle birlikteydik. En büyükleri bendim. Her birimiz birer torba aldık. Hayvan yoktu; zira, Türkler bütün hayvanları daha önce alıp götürmüşlerdi. Babam Bulgaristan'daydı; aramızdaki mektuplaşma sona erdi. Ertesi gün yola düştük. Köyümüzden şehre kadar sekiz kilometrelik bir yol vardı. Yolumuzun üzerindeki Türk köylerinden geçmemiz gerekiyordu; ama, onların çevresinden dolanmamıza izin vermediler.Ve birkaç saatlik yol, bir gün sürdü. Kervanın bir ucu köyün içindeydi; diğer ucu uzakta. İlk gece bizi rahat bıraktılar; yemek yemek için bir yere oturduk. Hatta iki Türk zaptiyeyi de ağırladık. Gece uyuduk; ama, genç kızlar olduğu için yaşlılar uyumamak için aralarında anlaşıyorlardı. Bazıları uyumayıp, nöbet tuttu. Ertesi gün, Manuşka Nehri istikametinde ilerledik. O nehrin başka bir akarsuyla birleştiği noktada, taşlı bir tepeden aşağısı görünüyordu. İstirahat etmemiz için, bizi düzlük bir yere götürdüler. Halk yavaş yavaş geliyordu. Gökten ateş yağıyordu; su yoktu; halk bir kaynaktan damla damla akan suyu getiriyordu. Boş bir alandı. Yeprat'ın suyunu içmemize izin verilmiyordu. Bizim Tokat'ın on iki köyünden üçü sürgüne gitmeyi reddetti. Onlar evlerini ateşe verip, dağa çıkmıştı.

Türk jandarmalarının sayısı azdı. Biz ise bin beş yüz kişiydik. Ekim sonuna kadar yolumuza devam ettik. Yolda, yere düşenler, ölenler çoktu; bazıları bataklık suyu içip hastalanarak öldü. Bizi bozkırlardan geçiriyorlardı ki, sözümona köylüler bizi soymasın. Bir gün üstümüze saldırıp kucağında bebeği olan bir gelini kaçırmak istediler; büyükannesi buna izin vermedi; onun kafasına vurdular; dili tutuldu. Dayım Türk ordusundan firar etmişti ve bizimle geliyordu. O sabredemedi; Türk'ün kafasına bir tane vurdu; öldürdü. Türk'ü oracıkta, sessizce gömüp yolumuza devam ettik. Bir köyün yakınından geçiyorduk. Bazıları azık satın almak için köylülere yaklaştılar. Jandarmalar buna izin vermediler; ama, paramız olduğunu gördüler. Bir kayanın yakınlarına vardık. Su vardı; birkaç söğüt ve dut ağacı da vardı. O ağaçların üzerinde ne yaprak kaldı ne de genç dal. Bizimkilerin hepsi de açtı; yemeye başladılar. Her bir aile bir kayanın dibine oturdu. Annem orada öldü. Ablam daha önce ölmüştü. Biz onlara gıpta ediyorduk; zira, göç sırasında gördüklerimiz ölümden de beterdi.

Ertesi sabah yola çıkacağımız bildirildi. Ben annemin mezarının üstüne yerleştirilen taşa "P. Ğ.", yani Paytsar Ğazaryan harflerini kazıdım.

Bizi ileriye doğru götürdüler. Aşağıda derin bir vadi vardı. Oradan bir araba zor geçerdi. Bizi götürüp o vadiye doldurdular. Katliam başladı; ellerinde ne vardı ise, demir, bıçak, hançer, kılıçla katlediyorlardı. Reşit olmayan kız veya erkekleri fark gözetmeksizin kaçırıyorlardı. Köylü kalabalığı geldi ve katliam başladı. Vadinin girişi kaçışımızı engellemek için kapatılmıştı. Yukarısı kayalıktı. Aşağıda ise bizi katlediyorlardı. On bir kişilik ailemizden üç kişiyi, teyzemin iki kızı ve amcamın karısını kaçırıp

anadan doğma soydular. Ordudan firar etmiş ve kadın elbiseleri giymiş olan dayım: "Ben artık sabredemeyeceğim" dedi. Kadın giysilerini üstünden çıkardı; iç çamaşırlarıyla kaldı; iki Türk öldürdü ve vadinin aşağı kısmına atladı; ama, sonra Türkler onu taşlarla öldürmüşlerdi. Üç kişi kaçırmışlardı ve sekiz kişi kalmıştık. Bütün çevremiz cesetlerle doluydu. Ölmekte olan yaralılar su istiyorlardı; ama, su veren yoktu. Zira, su sekiz kilometre uzaktaydı. Cesetlerin üstünden geçerek tanıdık birini bulmak umuduyla bakıyorduk. Teyzem bir kızın üstüne düştü ve ağladı. Meğer o kendi kızıymış. Saçlarını yoluyor, göğsünü yırtıyordu. Yengem ona: "Bu bizim kızımız değil, zira bizim kızımızın saçları siyahtı ve yüzünde ben vardı." dedi. Teyzem onun kendi kızı olmadığını anladı. Ayağa kalktı. Yürümeye başladık. Dokuz köyün nüfusunu katletmişlerdi. Dört yüz kişi kaldık. Bir kaynağın başına ulaştık; o yaralılara su götürmek istiyorduk; ama, artık orada çok uzaktaydık. Ben canlı bir kadının yüzüğünü çıkarmak için onun parmağını nasıl kestiklerini hatırlıyorum. Yaralıların: "Su! su!" diye inlemeleri hala kulaklarımda çınlar. Biz anadan doğma çıplak ve kanlar içindeydik. Açtık; yiyecek yoktu.Geri döndüm; anamın mezar taşını görüp ağlamaya başladım: "Anne kalk! bize yer ver! Yanına gelelim" diyordum; ama, çıt çıkmıyordu. Bir de baktım ki, bir Türk kadın su almaya geldi. Onunla konuşmaya başladım. Biraz süt, yoğurt istediğimi söyledim. Çadrasının altına saklayarak pilav ve yoğurt getirdi. Orada tanıdık Türkler ortaya çıktı; atalarımız onların tanıdığıymış; babam onlara marangozluk mesleğini öğretmiş. O tanıudık Türkler bizi yanlarına alıp bize baktılar. Ama, sonra Rus Ordusu Kemah'a kadar geldiğinde, ben de o Türklerle beraber göç ettim; Sıvas'a kadar gittik. Beni yanında götüren Türk benden kurtulmak istiyordu; bana ateş ederek ayağımdan yaraladı. Ben Tercan'dan Rus Ordusu'na ulaşmak çin toplallayarak yürüyordum. Bir Türk kadın bana acıdı; beni yanına alıp bana baktı. Kocası çavuşların lideriydi.

Ertesi gün top gürlemeleriyle uyandık. Ben o Türklerden ayrılıp geri kaldım; taşların arkasına saklandım. Baktım ki, bir nöbetçi geliyor; bir ileri bir geri gidip bakıyor. Taşın arkasından çıktım. Artık akşam olmuştu. Adam bana: "Oğlum gel, evimize gidelim." dedi.

Gece o adamın evine gittik. İki çocuğu vardı. O bütün kış boyunca bana baktı. Ben sürüyü otlatıoyordum. Yaz geldi. 1916 yılıydı. Bir gün deprem oldu; ayağımızın altındaki toprakta çatlaklar açıldı. Bizim Yenice Köyü'ne gittim. Baktım ki, Alis Nehri'nin kaynağındaki köyümüz artık yok. Çıplak, yalınayaktım; üstümde elbise yokjtu. Bir Türk askeri beni alıp at üstünde kendi askeri merkezlerine götürdü. Oraya yaralılar getiriliyordu. Beni alıp, yaralıların yanına koydular. Sıvas'a vardık. Beni Türk yetimhanesine teslim ettiler. Ailemler bağlantım kesilmiş olarak dört yıl Türk yetimhanesinde kaldım. Hiçkimse benim Ermeni olduğumu bilmiyordu.

Sonra, 1922 yılına kadar Amerikan yetimhanesinde kaldım. [Mustafa] Kemal iktidara geldiğinde, Samsun'dan Yunanistan'a gittim. Selanik'ten Romanya'ya gittim. Sorup soruşturdum. Babamı buldum. Babam başka bir kadınla ikinci bir evlilik yapmıştı.

1928-1934 tarihlerinde Romanya'da Yeşil Gömlekliler adında bir hareket ortaya çıktı. Bunlar yabancılara ve Yahudilere zulmediyorlardı. Ben Şahumyan Kulübü'ne üyeydim; aynı zamanda da HOK'a üye oldum.

1946'da Romanya'dan Ermenistan'a geldik. Evlendim; üç erkek, iki kız çocuğumuz oldu; onlara şehit kız ve erkek kardeşlerimin adlarını verdim.

Ben torunlarımın benim gördüklerimi görmemelerini diliyorum. Ne günahımız vardı? Kime ne kötülük yapmıştık? Sadece hakkımızı talep ediyoruz; Artsakh'ın [Dağlık Karabağ] bize verilmesini. Deprem de aynı döneme rast geldi. Benim geçmişim sadece benim değil, halkımın da geçmişidir.

98 (98).

KACUNİ TOROSİ KARAGÖZYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1905, ŞEBİNKARAHİSAR, TAMZARA KÖYÜ)

Doğum yerim olan Tamzara Batı Ermenistan'ın kuzeydoğu kesiminde, Pontus dağlık bölgesinde bulunur. Bize en yakın yer Şebinkarahisar ve Karadeniz kıyısındaki liman kenti olan Giresun'a giden yoldu. Tamzara birkaç tepe üzerine kurulmuştu, çevresinde ormanlar, dağlar, yeşil tepeler, sarp yamaçlar vardı. Suyu boldu. Aşağıda, vadinin içinde berrak bir nehir akardı; o nehrin her iki yakasında meyve bahçeleri bulunurdu. Bütün mahallelere akan ve bahçeleri sulayan Yedi kaynağımız meşhurdu.

Tamzara nüfusunun büyük bir kısmı Ermenilerden oluşuyordu. Son dönemde, 280 Ermeni aile ve yaklaşık 100 hane de Türk vardı. Tamzaralıların inanışlarına göre ataları Ani'den göç etmiştir. Tamzara'da bir dizi kilise vardı: S. Tagavor, S. Gevorg Manastırı, S. Astvadzadzin, Gyut Khaç ve diğer kutsal mekânlar.

1896'da Abdülhamit'in düzenlediği katliamlardan sonra Ermenilerin sayısı azalmıştı. Dedem ve ninem pek çok Ermeni gibi vahşetin kurbanı olmuşlardı. Pek çok çocuk öksüz kalmıştı. Çoğu kişi Hıristiyan ülkelere göç etmişti. Tamzara Ermenileri zanaat, meyve yetiştiriciliği ve ziraatla iştigal ederdi. Tüm zanaatlar Ermenilerin tekelindeydi. Çarşıda Türklerin üç kahvehanesi ve iki-üç bakkal dükkânı vardı; Kötanyan Avagents'in dükkânı görkemliydi; orada istediğiniz her şeyi bulabilirdiniz. Şebinkarahisar ve çerçevesinde elde edilen un Ermeni değirmenlerinde üretiliyordu.

Kız ve oğlanlarımız için ayrı okullarımız vardı. Yalnız okulda değil, eve gidene kadar bile düzen hüküm sürer, sokaklardan sessiz sedasız özel sıralar oluşturarak geçerdik. Evimiz iki bölümden oluşurdu; evin bir yarısında amcamın ailesi yaşardı; her katta iki oda bulunurdu. İlk kat babamın çalışma odasıydı. Üstteki iki katta yatak odaları ve salon vardı. Oda duvarlarından biri boyunca farklı amaçlar için bölmelere ayrılmış dolaplar yapılmıştı; bu bölmelerin en büyüğüne yataklar yerleştirilirdi.. Duvarın iki, üç tarafına yerden yüksek bir ahşap döşeme inşa edilmiş, bunun üzerine halılar, kilimler serilmiş ve yastıklar

* Hayatta kalan görgü tanığı tarafından 1971'de kaleme alınan bu anılar, 2001 yılında EC UBA Tarih Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı olarak görev yapan tarihbilim doktoru Gohar Arakelyan tarafından bize teslim edilmiştir; bu anılar söz konusu araştırmacıya Gümrü'de 1988 yılında yaşanan korkunç Gümrü depreminden sonra bu metni yıkıntıların arasında bulan kişiler tarafından teslim edilmiştir. Bu acıklı ve kapsamlı anıları bazı kısaltmalarla okuyucuya sunuyoruz.

dizilmişti. İşte tam burada bağdaş kurup otururlardı. Bizim zamanımızda sandalye ve masa yoktu. Evin arka kısmında geniş, aydınlık bir tandır evi vardı; biz günün büyük bir kısmını orada geçirirdik. O hem mutfak, hem erzak deposu, hem de kilerdi. İki tandır evi dışında duvarın içinde bir ocak, lavabo, dolap ve ambar vardı. Kışın burada yatılırdı. Evin arka kısmında geniş bir ahır ve yem deposu vardı. Evin yanında çok geniş olmayan bir avlu vardı; avluda pek çok çalışma yapılırdı. Ailemiz dokuz kişiden oluşuyordu. Bizler altı çocuktuk. Babam Toros Ağa kibar, Avrupai giysiler giyen, saygın, kültürlü bir kişilikti. Annem Haykanuş Şebinkarahisarlı Ozanyan ailesine mensuptu (Andranik Zoravar'ın sülalesinden). Haykanuş yorulmak nedir bilmeyen hanım hanımcık bir kadındı. Büyük ablam Adrine dikiş yapmayı bilirdi. Annemin yardımcısıydı. Sonra Tigranuhi dünyaya gelmişti; o 13 yaşında "erkek Fatma" olmuştu ve herkesle oynamayı seviyordu. Sonra da ben dünyaya gelmişim. Babam beni çok şımartmış, bununla birlikte bana çalışmayı da öğretmiş ve bana Kacuni adını koymuştu. Sonra da benim üç kız kardeşim dünyaya geldiler. Küçük halam Armanuş bizimle beraber kalıyordu. O çok dindar bir insandı; bahçede yapılan çalışmalara yardımcı oluyordu.

Tamzara'da kutladığımız son Vardavar bayramını hatırlıyorum. O ne eğlenceydi!

Ama günün birinde çarşıda davul sesi duyuldu ve tellal Türkiye'nin Rusya'ya karşı savaşa girdiğini haber verdi. Her şey değişti. Zengin ve mutlu yaşamımız sona erdi. Seferberlik başladı. Şehirden gelenler her gün Ermenilere uygulanan vahşet hakkında endişe verici haberler getiriyorlardı. Geceleri kaçak ve silah arama bahanesiyle Ermenilerin evlerinde arama yapılıyor, kadın ve çocuklara karşı da dayak, tehdit gibi yöntemlere başvuruluyordu. Bütün bunlar resmi makamların izniyle, gece gündüz herkesin gözü önünde yapılıyordu. Şehirlerden başka, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yakın bölgelerde başlamış olan keyfi uygulamalar, şiddet, hatta katliam ve yağma olayları hakkındaki haberler de bize ulaşıyordu. Bir gün, Yerzınka [Erzincan] rahibinin şehre giden yolda Türkler tarafından öldürüldüğünü duyduk. Artık şehirde gerçekleştirilen tutuklamalar kitlesel bir boyut kazanmıştı. Silahlı zaptiyeler önde gelen aydınları, toplumun önde gelenlerini tutuklayıp şehre ve Tamzara'ya getiriyordu.

Bir gün babam her gün yaptığı gibi şehre, kumaşçı dükkânına gitmişti; ama, akşam eve dönmedi. Zaten kimse şehirden geri dönmedi. Şehirdeki 300 Ermeni tüccarın dükkânında arama yapıldığını, sonra da sıraya dizilip hapishaneye götürüldüğünü duyduk. Onların arasında benim sevgili babam da bulunmaktaydı. Komşularımız ve akrabalarımız bizi teselli etmeye geldiler. Annem şehre gidip, hapishanedeki babamı ziyaret etmemiz için ertesi sabah bizi uyandırdı. Oldukça uzun bir yol kat etmiştik ki, karşımıza çıkan ve şehirden gelen yolcular bize: "Şehre gitmeyin; Ermenileri kesiyorlar" dediler.

Bizler ne yapacağımızı bilmez haldeydik; ama eve geri döndük; çünkü küçük kız ve erkek kardeşlerim evde yalnız kalmışlardı. Ertesi gün, gittiğimde, bizim pazarın köşesinden olan biteni seyrederken, karakola birbirine bağlanmış 8 adam götürdüklerini gördüm; sonra onları bizim mezarlığın duvarının dibine dizip öldürdüler. Aralarında babamın da bulunduğu 300 tüccarın hapishanede balta darbeleriyle öldürüldüklerini duyduk. Şebinkarahisar Ermenilerinin gece vakti kaleye çıkıp kendilerini savunmaya başladıklarını duyduk. Bizler dehşete kapılmış, Türklerin şehirlilerin öcünü bizden alacaklarını

düşünüyorduk. Sonra Türk zaptiyeler mahallemizde bulunan evlere girerek, 15 yaşından büyük erkekleri toplayıp karakola götürdüler. Onlar 400 kişiydiler; kolları bağlanmış olarak şehir yönüne götürüldüler. Türklerden duyduk ki, oraya gönderilen katiller hepsini öldürüp kuyuya doldurmuştu. Ertesi gün tellal bütün Ermenilerin kiliseye gitmesi gerektiğini haber verdi. Hepimiz de bu çağrıya uyduk. 23 gün ve gece kilisede kaldık. Bize sadece ekmek veriliyordu.

Kilisedeki karanlıkta aileler birbirlerini kaybetme endişesiyle birbirlerine sarılıp bir yere büzüldüler. Gerçekten de korkunç bir durumdu. O trajik anda tek kurtarıcımız Tanrı'ydı. Büyük, küçük hepimiz bulunduğumuz yerlerde Azizlerin resimlerinin önünde dua ediyorduk.

Yirmi üç gün sonra sabah gün ışırken Türk zaptiyeler kilisenin kapısını açtılar ve hepimizi dışarı çıkardılar. Sırayla avludan, pazarın içinden geçtik. Türk ahali dışarı dökülmüş, pazar boyunca dizilmişti. Bizim durumumuzu görmeye gelmişlerdi.

Türk eşrafından Mustafa Efendi'nin karısı anneme yaklaşıp şöyle dedi: "Bacı, iki genç kızını yanımıza bıraksan iyi olur, döndüğünüzde onları size geri veririz."

Annem öneriyi kesin bir dille reddetti. Yolumuza devam ettik. Zaptiye bizi Der Zor'a yerleşmeye götürdüklerini bildirdi. Geceyi ağaçların arasında korku içinde geçirdik. Yorgun, bitkin halde uyumak için yere yığıldık. Ağvanis Ermeni köyünden geçtik. Orada ahırlara yerleştirildik. Pis zeminin üzerine yeni yerleşmiştik ki, aniden erkeklerden oluşan büyük bir topluluk içeri daldı. Aramıza dalıp gelin ve kızları kaçırmaya başladılar. Annem hemen iki ablamı yere yatırdı, hep birlikte onların üstüne hafifçe oturduk. Ablalarım kurtuldu ama, amcamın güzel kızı Manuşak'ı başka kızlarla birlikte götürdüler. Bu beklenmedik olay nedeniyle kaçırılanların anneleri ve yakınları ağlayıp sızlamaya başladı.

Sabah bizleri dışarı çıkardılar; yola düştük. Köyden yeni uzaklaşmıştık ki, çapulcu toplulukları yeniden üstümüze saldırdı; ağlayan gelinleri ve kızları ayırıp götürdü. Anneler de ağlaya ağlaya yola devam ettiler. Gün ortasında bizi yoldan çıkardılar; istirahat etmemiz için açık bir alanda oturttular. Zaptiyelerden biri cebinden bir liste çıkardı; o listede en zengin ailelerin isimleri yazılıydı. İlk önce annemi çağırdılar ve para istediler. Annem gerçekten de paraları olduğunu, ama evde kaldığını anlattı. Yanımıza üstümüzdeki elbiselerden başka hiçbir şey almamıştık. İkna olmadılar. Birisi tüfeğini anneme doğrulttu. Annem ise korkudan yere düştü. Büyük ablam bunu fark etti; bez içinde beline sarmış olduğu madeni para torbasını söktü, götürüp zaptiyelerin önüne attı. Annemi kucaklayıp yanımıza getirdi. Annem çok korkmuştu. Ondan sonra annem gücünü kaybetti.

Günler geçiyordu; bizler ise yürümekten artık bitkin düşmüştük. Yakıcı güneş bizi daha da yoruyordu; su yoktu, özellikle küçük yaştaki çocuklar buna dayanamıyorlardı. Yolda ne bulsak yiyorduk, mesela ot, yabani meyveler gibi. Bizden önce oradan başka Ermeni kervanları da geçmişti. Yolda her yerde parçalanmış, çürümüş çıplak kadın ve çocuk cesetlerine rastlıyorduk. Orada bir anne ve küçük bebeğinin ölmüş olduklarını gördük; daha büyük olan bebek anasının göğsünün üstüne düşmüştü ve hala canlı olduğundan kıvrılıyor, zayıf bir sesle ağlıyordu. O içler acısı manzaralar karşısında kayıtsız kalıyor, bir gün bizim de aynı duruma geleceğimizi düşünerek geçiyorduk. Evin büyüğü olan annem artık yürüyemiyor,

kervandan ayrılıyor, yere oturuyor ve bir daha kalkamıyordu. Bir ailede o ailenin küçüklerine göz kulak olacak, sahip çıkacak ve yola devam edecek yetişkin kalmayınca, küçükler de annelerinin yanında kaderleriyle baş başa kalıyorlardı. İnsanlar açlığa, yolda çektikleri eziyetlere dayanamayarak ölüyorlardı. Bu gibi kayıplar ve kaçırmalar sonunda yaklaşık 500 kişiden oluşan Tamzara'dan tehcir edilenlerin kervanındaki insanların sayısı yavaş yavaş azaldı. Küçük çocuğu olan anaların durumu daha da vahimdi; onlar bir çocuğu sırtlarına bağlayıp, bir diğerini kucaklayıp, bir diğerinin de elinden tutarak gün boyu yürüyorlardı. Ailemiz sekiz kişiden oluşuyordu. Bunlardan üçü küçüktü ve yürüyemiyordu; onları sırayla annem, büyük ablam ve halam kucaklıyorlardı.

Bir gün bütün gün boyunca yürümüştük. Hava çok sıcaktı. Sığ nehrin kumları, taşları arasından geçerek yürüyorduk. Ben ve benim gibi pek çok kişi rahat yürüyebilmek için gömleklerimizi ve pantolonlarımızı çıkarmıştık. Çapulcular aniden üstümüze saldırdılar ve üstümüzdeki giysileri elimizden kaptılar. Bizler don-gömlek kaldık. Bize eşlik eden zaptiyeler benzer eylemlere engel olmuyorlardı; bizi nehrin kıyısına kumun üstüne oturttular. İnce kumun üstüne oturmuş parmaklarımla kumu eşeliyordum; birden sanki elime sert bir cisim dokundu; dışarı çektim ki ne göreyim? Çok ağır altın bir bilezik! Bizden önce oradan sürgüne gönderilen Ermenilerden biri onu kim bilir hangi nedenlerden dolayı kumun içinde bırakmıştı. Annem "günün birinde lazım olur" diyerek, onu alıp koynuna koydu.

Yürüyerek Fırat Nehri'ne vardık. İşte bizler Fırat Nehri'nin kıyısında duruyorduk. Artık gidebileceğimiz başka bir yer olmadığı hissine kapılmıştık. Korkudan dehşete kapılarak birbirimize sokulduk. Nehrin sağ kıyısında bir kayalık, içinde ise bir mağara vardı. Aşağısındaki taşlar kan rengine boyanmıştı, aşağıya kadar kan toplanmış ve pıhtılaşmıştı. Bizden önce oradan geçen Ermenilerin kanı oraya akmıştı. Şimdi biz de oraya varmıştık; bizim kanımız da dökülecek ve onların kanına karışacaktı. Mağaranın önünde aniden, giysilerinin kollarını yukarı kıvırmış, ellerinde kılıç tutan üç garip adam belirdi. Tam o anda çevremizde de benzer tipte adamlar belirdi; bizi kuşattılar ve mağaraya giden yolda yürümeye, mağaraya doğru çıkmaya zorladılar. Hiç kimse hareket etmedi, birbirimize daha fazla sokulduk; tekrar kendimizi gerçek ölümle karşı karşıya hissettik. Herkes ağlayıp sızlıyordu. Sesimiz göğe yükseliyordu. Kadınlar kendilerini kurtarması için Tanrı'ya yalvarıyorlardı. Bize kim yardım edebilirdi ki? Ölmek için önümüzde iki seçenek vardı: Ya kendi isteğimizle nehre atlayacaktık, ya da cellatlar tarafından boğazlanıp nehre atılmak için zorla mağaraya sürülecektik. Birisi diğerlerine örnek oldu; çocuklarını kendi etrafında toplayan bir anne ellerini yukarı kaldırıp, istavroz çıkardı ve dua ederek şöyle bağırdı: "Tanrım! Bize yardım etmedin; işte biz kendimiz yanına geliyoruz! Biz suçsuzuz." Birçok insan onun gibi yaptı.

Annem de bizi kendi vücuduna yapıştırarak kurtarıcımız olacak sudan korkmamamız için bizi yüreklendiriyordu. Aniden yüksek bir ses duyuldu: "Yasaktır". Durduk; hepimiz arka tarafa, mağaranın bulunduğu yöne baktık. Artık orada kimse yoktu. Yeniden yaşayabilme umudu içimizde yeşerdi. Geri gittik. Bu arada dalgalar bazılarını yuttu. Bizi tekrar yola çıkardılar. Yolumuza bir bez serip para attıktan sonra ilerlememizi emrettiler. Parası olan bir şeyler atıp geçti. Yeniden eziyetli yolculuğa başladık. Nehrin üzerinde her iki yanında kapılar bulunan bir köprü vardı; geçiş paralıydı. Gidip o köprünün önünde durduk.

Köprüden geçmek için para ödemek lazımdı. Artık yanında parası olan kalmamıştı. Bu içinden çıkılmaz durumda annem yardımımıza koştu. Koynundan altın bileziği çıkardı, yukarı kaldırdı. Herkes şaşkın bir halde annemin elindeki bileziğe baktı; o değerli nesneyi nereden bulduğunu merak ediyorlardı. Bu şekilde hepimiz köprüden geçtik. Annem o bileziğin Ermenilere ait olduğunu, daha sonra Ermenilerin, sonra da Türklerin eline geçtiğini anlattı. Yorgun, bitkin halde dinlenmek için nehrin diğer yakasında oturduk. Bazıları kaybettikleri yakınları için ağlıyorlardı. Açlık bizi rahatsız ediyordu. Çoğu kişi nehir kıyısındaki otları ve bitkileri yemeye başladı. Annem bizi etrafında toplayarak, baygın, zorlukla nefes alan küçük kız kardeşimi kucağında tutarak yiyecek bir şeyler arıyordu. Annem aniden kucağındaki çocuğu büyük ablama verdi; ayağa kalktı ve az ötede yemek yiyen zaptiyelere yaklaşıp, yakınlarda bir köy olup olmadığını sordu. Onlardan biri etraftaki ağaçların bulunduğu yönü gösterdi. Bana ve amcamın oğluna gidip yiyecek bir şeyler temin etme, yani dilenme izni verdiler. Gittik ve yeraltında bulunan toprak evlere yaklaştık. Sevinmiştik. En uç noktadaki ilk evin avlusundaki taşlarla örülmüş duvarın önünde durduk. Köpek bizi görünce havladı. Kapıda yaşlı, beli bükük bir kadın belirdi. Köpek sesini kesti ve gelip karşımızda durdu. El hareketleriyle aç olduğumuzu, yiyecek istediğimizi belirttik. Kadın bizi anladı ve avluya davet etti. Taş bir masanın önündeki taş sandalyelere oturduk. Kendisi gidip iki tas dolusu yoğurt ve iki parça ekmek getirdi. Nasıl da mutlu olduk! Bir mucizeydi bu. Ekmekleri yememeyi, bizimkilere götürmeyi kararlaştırdık. Kadın bunu fark etti; gidip iki büyük ekmek daha getirdi ve küçük ekmekleri yememiz için işaret etti. Ekmekler elimizde dışarı çıktık. Yolda ekmekleri sakladık ki, kimse görmesin; onları götürüp annemin kucağına koyduk. Annem ekmeği eşit parçalara bölüp herkese dağıttı. Geriye bir küçük parça kalmıştı; o parçayı da kendisinin yiyeceğini düşündük. Ama o parçayı daha küçük parçalara bölüp, ağzına koydu, ıslattı, ezdi ve parmaklarıyla ağzından çıkarıp kucağındaki bebeğin ağzına koydu. Bu işlemi son parçaya kadar yaptı. Kim inanırdı ki, aç insan ekmeği ağzına koyduktan, tadını aldıktan sonra, yutmadan yeniden ağzından çıkarabilir? Anne sevgisi her şeyden güçlüdür; o sevgi evladı için her türlü iç dürtüye karşı koyar.

Ertesi sabah eziyetlerle dolu, bitmez tükenmez yolculuğumuza devam etmek için yola çıktık. Yolumuz Fırat'ın yanından geçiyordu. Artık su sıkıntısı çekmiyorduk; nehrin kıyısında biten otlarla besleniyor ve yıkanıyorduk. Üstümüzdeki giysiler artık tamamen aşınmış, paramparça olmuştu. Yürüyecek durumda değildik. Hastalar nehrin kıyısına oturuyor ve bir daha ayağa kalkamıyor, orada kalıyorlardı. Bazı durumlarda yetişkin kadınlar, kızlar ve gelinler ileride Türklerin eline geçmemek için istavroz çıkarıp kendilerini nehre atıyorlardı. Öyle ki, bizimle birlikte yolculuk eden pek çok ailenin bazı üyeleri veya tamamı artık yoktu.

Annem bizi türlü türlü belalardan korumak için büyük çaba sarf ediyordu. O henüz 36 yaşında, sağlıklı, işini bilen ve dayanıklı bir kadındı. Hiç hastalanmamıştı; ama, bizler gibi o da artık bitmiş, tükenmişti. Yürüyecek durumda değildik. Kaçınılmaz ölüme doğru yol aldığımızı hissediyorduk. Bu ölüm planı bütün Ermenileri nihai olarak ortadan kaldırmak için önceden Türkler tarafından yapılmıştı.

Erkekleri önceden bertaraf ettiler; hepsini tutuklayıp, ellerini bağladıktan sonra götürüp gözlerimizin önünde öldürdüler. Kadın ve çocukları ıssız yerlere sürdüler. Gözlerden uzak yerlerde, eşi benzeri görülmemiş işkenceler uyguladıktan sonra, aç bırakarak bütün Ermenileri yok ediyorlardı.

Sonra yolumuzu yokuş yukarı, sağa döndürdüler. Yokuşu tırmanmak zordu. Güneşin ısıttığı sıcak toprak, dikenler ve kurumuş bitkiler yürümeyi daha da zorlaştırıyordu. Sonunda tepeye ulaştık; aşağıda Ermeni Akın Şehri gözlerimizin önüne seriliyordu. Hiç olmazsa dilenerek de olsa yiyecek bir şeyler buluruz diye sevindik; artık dilenmekten utanmıyorduk; mecburen elimizi uzatıyorduk. Akın Ermenileri bizden önce çöllere sürülmüştü. Bizler ağaçların altına yerleştik; ama, ağaçlardaki meyveler bizden önce buradan geçen muhacirler tarafından toplanmıştı. Öyle ki, bize hiçbir şey kalmamıştı. Sadece dut ağaçlarının altına dut dökülmüş ve kurumuştu; Akın'ın kurumuş meşhur dutu bize güç verdi. Bol bol dut yedik; üstüne de su içtik ve toplu olarak ishal olduk.

Biz gençler çarşıya çıktık. Boynumuz bükük, elimizi uzatarak dükkânların önünde duruyorduk. Bazıları bir şeyler veriyordu; bazısı ise kızıp bizi kovuyordu; hangi birimize vereceklerdi? Sokaklarda çok sayıda öksüz Ermeni erkek ve kız çocuğu geziniyordu. Zaptiyeler bunları yakalayıp Türk yetimhanesine götürüyor ve Türkleştiriyordu; zayıf yapıda, hasta olanları ise köprüden nehre atıyorlardı. İleride, bu durumun farkına varan ebeveynimiz artık bizi yanlarından ayırmamaya başladı. Ama bu arada yediğimiz dutun, tedavisi imkânsız sonuçları ortaya çıkmıştı. Her gün birkaç kişi ölüyordu. Özel insanlar her sabah ellerinde tuttukları, ucuna demir çengel takılmış sırıklar yardımıyla ölenleri giysilerinden çekip, götürüyor ve nehre atıyorlardı. Bu olay her gün yanı başımızda cereyan ediyordu. Bizler bunu görüp, korkuyla yakında bize de aynı şeylerin yapılacağını düşünüyorduk.

O günlerde Tamzara'dan ikinci kafileyi getirdiler. Onları yanı başımıza yerleştirdiler. Onlar da bizim çektiğimiz eziyetlerin aynısını çekmişlerdi. Her iki taraftaki akrabalar, dostlar birbirlerini erimiş, acınacak halde buluyor, verilen kayıpları öğrenince ağlıyor, kederleniyordu. Onların arasında gelip bizi bulan büyük halam da vardı. Halam tanınmaz durumdaydı; çok acılar yaşamıştı. İki ağabeyini, iki yetişkin oğlunu kaybetmiş, yapayalnız kalmıştı. Gidip, iki kızı Türkler tarafından kaçırılan amcasının ailesine katılmıştı. Halam Fırat Nehri kendisine mezar olan ağabeyi Karapet'in ölümünü de öğrendi. Umutsuz, bozulan, acı durumuzu duyunca, göğsünü dövüyor ve ağlıyordu. Yirmi yıl öncesinde de, Ekim 1895'te şehirdeki Türkler Ermenilere saldırmış, halamın ebeveynini (dedem ve ninemi) öldürmüşlerdi; o olaydan sonra, iki kız ,iki erkek kardeş anasız babasız kalmışlardı. Yeni evlenmiş olan kendisi, halam ise bütün bu olanları görünce küçük yaştaki iki çocuktan birini kendisi, diğerini de kocası kucaklamış, çocukları görüp hayatlarının bağışlanması için evin eşiğinde durmuşlardı. Ama Türk saldırganlardan biri içeri girmek amacıyla yolu açmak için bıçağını kocasının kalbine saplamıştı; kocası çocukla birlikte yere yuvarlanıp hemen ölmüştü; dört yaşındaki çocuğun ise iki ayağı kırılmıştı. O günden sonra o çocuk iki ayağı sakat olarak büyümüştü. Birkaç gün süren o katliam ve yağma olayları verilen emir üzerine sona erdirilmişti... Bu şekilde, Tamzara'daki hali vakti yerinde Ermeniler fakirleşmiş, pek çok Ermeni aile doğum yerini terk edip başka ülkelere göç etmişti. Öyle ki, sonunda Tamzara'da sadece 250 Ermeni aile kalmıştı. Halam

kendi ailesinin geçmişini ve bugününü anlatır, oğullarından birini Türklerin sözde askere aldıklarını, ama yolda öldürdüklerini belirtirdi. Diğer oğlu yürümeye muktedir olmadığından Türkler onu yatağının içinde öldürmüşlerdi. Annesi iki gün boyunca oğlunun cesedinin üzerine göz yaşı dökmüştü. Sonra onu gömmeyi düşünmüş, ama hiçbir komşusunu bulamamıştı. Mecburen oğlunu tek başına evin içinde açtığı çukurun içine gömerek, manastıra sığınan yakınlarına katılmış, oradan da sürgüne gönderilmişti. Halam bunları anlatıp ağlıyordu. Sonra ayağa kalkıp, gitti; az sonra elinde bezden yapılmış içinde un olan bir bohçayla geri döndü. Unu suya buladı, hamur yaptı, sonra parmağını hamura bandırarak sırayla yatan çocukların ağızlarına koydu. Bunu bitirene kadar birkaç kez tekrarladı. Çocuklar biraz kendilerine geldiler. Hatta büyük olanı, Hakob bile kalkıp oturdu; bize ve çevresine baktı; ağzını açıp kapadı; yeniden yemek istiyordu. Ama yemek nereden bulunacaktı? Halam bunu görünce yeniden üzüldü, düşüncelere daldı, eğildi, birini kucakladı, diğerini öptü, isimleriyle çağırdı: "Ben güzel Hakobik'im!, Norayr'ım, yavrularım, bakın halanız gelmiş, yanınızda, beni tanımadınız mı?". Sonra da zayıf düşen ve zar zor nefes alan annemi, kız kardeşini kucakladı; sıktı, öptü, başını salladı; duyulmayacak şekilde bir şeyler fısıldadı; sonra bebeği yere koydu, eliyle onun göz kapaklarını kapattı; bir şey demeden kalkıp gitti. Biz yine bir yerden yiyecek bir şeyler getireceğini sandık...

Akın'da kaç gün kaldığımız hatırlamıyorum. Günün birinde zaptiyeler geldiler, yeniden yola devam etmemiz için bizi ayağa kaldırdılar. Zar zor ayağa kalktık. Yürüyemeyen üç küçük çocuğu yetişkinler sırtlarına aldılar; yavaş adımlarla nehir kıyısına indik; yol nehrin kıyısını takip ediyordu. Birkaç adım atmıştık ki, annem durdu; Biz de durduk; onun çevresinde toplandık. Annem fısıldayarak bize: "Yavrularım, ben artık yürüyemeyeceğim." dedi. Kafilenin gerisinde kaldık ve kimseye görünmeden yol kenarındaki çalılıkların arasına girdik; kafilemiz tamamen uzaklaşana dek orada kaldık; yavaş adımlarla yine eski yerimize doğru tırmandık. Orada bizden başka, tek tük kalan aileler, hasta oldukları için ayağa kalkamayıp kafileyle birlikte amansız yolculuğa devam edemeyen ailelerden geri kalan yalnız bireyler vardı. Onların hepsi de ya ağlıyor, ya da inliyordu. Onların bir kısmı can çekişir vaziyetteydi. Burada ve başka yerlerde bütün Ermeniler ölüyordu. Hepimiz annemin çevresinde toplanıp, oturmuştuk; onun sağlık durumu hakkında endişeliydik. Hepimiz onun ciddi şekilde hasta olduğunu anlıyorduk. O da bunu bizden gizlemiyordu artık. Bir süre sessiz kaldıktan sonra çok zayıf bir sesle kesik kesik konuşmaya başladı: "Yavrularım, gördüğünüz gibi benim durumum artık çok kötü; şimdiye kadar bunu sizden saklamaya çalıştım; benim durumumun sizleri üzmesini istemiyordum. Sizleri güvenli biçimde, her türlü yokluğa dayanarak buraya kadar getirdim; artık takatim kalmadı; gücüm yok. Oturur ve yatarken sanki biraz iyiydim; ayağa kalkıp yürüyünce ayaklarım bükülmeye başladı, başım döndü; hemen yere düşeceğimi sandım. "İlerlemektense burada, ıssız bir yerde kalalım, daha iyi" diye düşündüm. Sonra ablalarımla alçak sesle bir şeyler konuştu ve sustu. Uzun süre konuşmadı; bir şey onu endişelendiriyordu ve aniden yanımda oturan ablamın tarafına eğildi; kulağına bir şeyler fısıldadı ve ikisi birlikte ayağa kaktılar, yanlarına bebeği, yani kız kardeşimi de aldılar. Yerimizde oturmamız için bizi uyardılar. "Biz nehir kıyısına iniyoruz, yıkanmaya; çabucak geri döneriz." Gerçekten de, ikisi birlikte geri döndüler; küçük kız kardeşimi Fırat

Nehri'nin dalgalarına teslim etmişlerdi; bu, onu eziyetten kurtarmanın tek yoluydu. Böylece, evimizin büyüğü olan babamı kaybetmemizin üzerinden birkaç ay geçtikten sonra, evimizin en küçüğünü, kız kardeşimi de kaybettik; birini Türkler öldürmüştü, diğerini ise yakınlarım, annem ve ablam. Bu tür olayları çok görmüş ve buna alışmıştık; o yüzden de şimdi küçük yakınımızın kaybı karşısında aynı şekilde sessiz ve kayıtsız kaldık. Onu kimin dalgalara attığı bir sır olarak kaldı. Ama kesin olan bir şey vardı; o da, kararı annemin verdiğiydi. İkisi de başları öne eğik, sessiz ve üzüntülü olarak oturdular. Annem hemen ses çıkarmadan yattı ve bir daha ayağa kalkmadı. Bizler onun fiziksel durumunun gitgide daha kötüye gittiğini hissettik; ruhsal olarak da kötü durumdaydı. Gözleri kapalıydı; artık konuşmuyordu. O gün o şekilde geçti.

Ertesi gün yanımıza iki Ermeni kadın ve bir Türk memur geldi; etrafta dolaştıktan sonra, gelip yanı başımızda durdular. Bizleri dikkatle inceledikten sonra, hasta yatanın annemiz olduğunu duyunca, kadınlardan biri annemin yanına oturup elini tuttu ve ona doğru eğilip yüksek sesle konuştu:

- Abla, beni duyuyor musun? Hükümet burada sizin yakınınızda, yetimhane açmış; çocukları orada toplayıp, onlara bakıyorlar. Kabul edersen, bu iki çocuğu oraya götüreceğiz.

Annem göz kapaklarını hafifçe araladı; etrafına baktı; sonra bakışlarını yabancı kadının bulunduğu yöne çevirdi; zayıf, zar zor duyulan bir sesle şöyle dedi:

- Evet iyi olur; Hakobik'imi daha da fenalaşmadan götürün; yazıktır; iyileşsin ki, yaşasın. Büyüğümü, Kacuk'umu ise götürmeyin; o da küçük; ama ne de olsa erkek. Dayanıklıdır; dayanır; bizimle kalsın, ablalarının yanında; o olmazsa biz ne yaparız.

Kadın her şeyin iyi olacağını; kendilerinin de Ermeni olduklarını söyledi ve bize kendi çocuklarına baktıkları gibi bakacakları konusunda teminat verdi. Zaten kendilerinin de kayıpları vardı.

Kadın böyle diyerek ayağa kalktı; erkek kardeşim Hakobik'in elinden tuttu; yetimhanede okuyabilmem için beni de yanlarına alıp götürdüler. Oradan ayrılmak üzereyken, annem bir el işaretiyle beni yanına çağırdı:

- Oğlum sana öğrettiklerimi yolda erkek kardeşine tekrarlat. Yattığı yerde aynı şekilde o da tekrarlasın.

Annem yolda devamlı isimlerimizi, soyadımızı ve kimin çocukları olduğumuzu ve hangi milletten olduğumuzu bize hatırlatır ve tekrarlatırdı. O bunu günün birinde birbirimizden ayrılıp, kaybolacağımız ve Türklerin eline düşeceğimiz durumlar için öngörmüştü.

Yetimhane adı verilen yer bize çok yakındı; Ermenilerden kalma iki katlı bir binaydı. Orada oldukça fazla sayıda çocuk toplanmıştı. Kadın bizi mutfağa götürüp ekmek verdi; ama çok az miktarda. Uzun süredir yemek yemeye alışık olmadığımız için midelerimizin zarar göreceğini düşündü. Sonra, bizimkilere götürmemiz için bir parça ekmek daha verdi.

Müteakip günlerde annemin durumu daha da ağırlaştı. Yemek yemeyi bıraktı; gözleri kapalıydı; artık konuşmuyor, sadece hafifçe nefes alıp veriyordu. Ablalarım onun başında oturmuş, ne yapacaklarını düşünüyorlardı. Onu konuşturmaya çalışıyorlardı; ama annem sessiz ve kayıtsız kalıyordu.

Gün ağarmadan önce uyandım. Sonbaharın soğuk rüzgârı hafifçe esiyor, ağaçların yaprakları sallanıyordu; yaprakların arasından geçen ay ışığı bizi zaman zaman aydınlatıyordu. Kalkıp oturdum. Annem hareketsiz yatıyordu. Ay ışığı bir ara yüzünü aydınlattı. Yüzünün rengi değişmişti. İki ablam başlarını öne eğmiş, kollarını kavuşturmuş, onun başucunda oturmuşlardı.

- Anne nasıl? diye sordum.

Ablalarım cevap vermek yerine ağlamaya başladılar. Yanına oturan kız kardeşim bana doğru eğildi; başını göğsüme dayayıp hıçkırmaya başladı... Annem ölmüştü… Bizler anasız babasız kalmıştık ve o andan itibaren öksüzdük. Hasta olan erkek kardeşim çektiği acılardan dolayı şiddetle inliyordu ve annesiz kaldığını duyamadı…

Sabah ablalarım annemin üstündeki elbiseleri düzelttiler; saçlarını taradılar; başörtüsünü düzgün biçimde bağladılar. Sonra omuzlarında uzun sırıklar taşıyan ölü toplayıcılar geldi. Onlardan biri sırığın ucundaki demir çengeli annemin vücuduna vurdu ve onu çekerek aşağıdaki nehir kıyısına götürdü. İçimizden hiç kimse onun arkasından gitmedi. Annemi nehir-mezarına götürme törenine katılmadık.

İki gündür yetimhaneye yerleştirdiğimiz erkek kardeşim Hakob'u görmemiştim. Duyduğum büyük acı anında onu görmeyi çok istiyordum. Yüreğim yaralı, ruhen çökmüş ve artık tamamen öksüz olarak yetimhaneye gittim, erkek kardeşimi görmeye. Gitmeden önce ablalarım üzülmemesi için, annemizin ölümünü erkek kardeşime söylemememi tembihlediler. Yetimhaneye gittim; içeri girdim. Oradaki çocuk sayısı artmıştı; erkek kardeşimi aradım ama bulamadım. Çalışan kadına sordum:

- Teyze, erkek kardeşim nerede? Onu bulamıyorum; adı Hakob'du, dedim.

- Oğlum! Demek sen onun ağabeyisin ha? Oğlum, o geceleyin öldü; sabah onu götürüp nehre attılar, dedi.

Ayaklarım tutmaz oldu, başım döndü, o yabancı kadının göğsüne dayanıp yüksek sesle ağlamaya başladım.

- Ağlama oğlum, şimdi hepimiz yakınlarımızı kaybetmiş durumdayız, acılar içindeyiz, yetti ağladığın.

- Nasıl ağlamayayım; Annem öldü, sabah nehre attılar; buraya geldim; erkek kardeşimi görmeye; şimdi o da yok. Küçük erkek kardeşim de hasta; yerde yatıyor, o da ölür herhalde. Ben buna nasıl dayanayım?

Peki ben nasıl dayanayım? dedi kadın, ben anne değil miyim? Buraya varan kadar üç evladım da açlıktan öldü; birini yolda gömülmemiş vaziyette bıraktım; diğer ikisini ise nehre attık. Şimdi bütün Ermeniler ölüyor; hepimiz de ağlıyoruz; Türkler biz Ermenilere böyle davranmayı seçtiler. Suçumuz neydi? Ermeni Hıristiyan olduğumuz içindi. Allah onların hepsinin belasını versin. Yürü oğlum, ben seni yakınlarının anına kadar götürürüm.

Birkaç parça ekmek getirip koynuma koydu ve bizimkilerin yanına gitmek için yola koyulduk.

Yolda kocası ve iki erkek kardeşinin yolda öldürüldüklerini, kendilerini de bizim gibi sürgün ettiklerini anlattı. Bizimkilerin yanına vardığımızda, erkek kardeşimin öldüğünü ağlayarak onlara anlattım.

Ablalarım ve halam ağladılar. O Ermeni teyze yanımıza oturdu, bizi avutmaya başladı. O beni yanına almak istiyordu; ama, koruyucu olarak bizimkilerin yanında kalmamı daha uygun buldu.

O Ermeni teyze gittiğinde, iki Türk memur geldi ve tepemizde durarak, ablalarımı seyretmeye başladı. Onlar ablalarımı kendi evlerine götürdükleri takdirde bu eziyetlerden kurtulacaklarını belirttiler. Ablalarım bizden ayrılmak istemediler ve ağlamaya başladılar. Ama yanımızda kalan halam, bir yetişkin olarak bize şöyle dedi:

- Gidin, kızlar! Hastalanmamışken gidin. Hiç olmazsa siz bu dayanılmaz eziyetlerden kurtulun. Hasta erkek kardeşinizin acıdan nasıl kıvrandığını görüyor musunuz?

O iki efendi ablalarımızı alıp götürdü; ablalarımız yerlerini öğreneyim diye, beni de yanlarına aldılar. Her iki ablamın evi de aynı sokağın üzerinde, birbirine yakındı. Küçük ablam ayrıldı. Ben büyük ablamla birlikte gittim. Onlar beni evlerine götürüp, karnımı doyurdular, halama götürmem için bana yiyecek de verdiler. Geri döndüm.

Müteakip günlerde hasta erkek kardeşimin durumu daha da ağırlaştı. Artık hiçbir şey yemiyordu; yemek yemek istiyordu ama yemeyi denediğinde, karın ağrısından kıvranıyor, parmaklarıyla toprağı tırmalıyordu. Bağırsak ağrısı çekiyordu. Halam yanına oturmuş, ellerini başının üstüne koymuştu ve göğsünü dövüyordu; kendisi de ne yapacağını bilmez haldeydi.

Öyle ki, gece gündüz tarif edilmesi imkânsız acılar içinde kıvranıyordu. Sonunda yanımıza yatmış olan hasta kadınlardan biri kurtulması için, halama erkek kardeşimi götürüp nehre atması "tavsiyesi"nde bulundu. Halam mecburen o "tavsiye"ye uydu, aşağı eğildi; erkek kardeşimi kucaklayıp, kaldırmak istedi; ama yapamadı; gücü kalmamıştı; kendisi de aynı şekilde bitkindi. Erkek kardeşimin kafasını iki avucunun içine aldı; ayaklarını ve kollarını yerlerde sürükleyerek, çekerek aşağı, nehir kıyısına kadar götürdü. Ben ağlayarak onun arkasından gittim. Halam erkek kardeşimi yere bıraktı; kendisi de diz çöküp üstüne eğildi; onu kucakladı, yüzünü öptü; iki ellerini yukarı kaldırdı; içinden bir dua okudu; istavroz çıkardı; bir süre sessiz kaldıktan sonra, iki eliyle erkek kardeşimi kumun üzerinden yavaş yavaş suya doğru itti. Vücudu suya girdiğinde, battı, hareket etti, sudan çıkmayı denedi, başaramadı, bu arada dalga gelip erkek kardeşimin vücudunu kıyıdan uzaklaştırdı. Suyun içinde sadece onun ellerinden biri yukarı kalkmış halde gözüktü. Sonunda erkek kardeşimin iki küçük parmağını gördüm. Erkek kardeşim artık yoktu… Gözlerimi yumup halamı kucakladım ve o biçimde ikimiz kıyıdan uzaklaştık. Bizler o yeri ailemiz için uğursuz sayarak, bir daha oraya geri dönmedik, etrafında dolanarak, ablalarıma daha yakın bir yer bulmak için yukarı çıktık.

Yolda halam: "Kacuk, yetimhaneye gidelim; tanıdığımız teyzeyi görelim; belki seni yanına alır" dedi. Ben buna karşı çıktım; ama, kapıya gittiğimizde, Türk nöbetçi içeride hastalık olduğunu, her gün çocukların öldüğünü, onların götürülüp nehre atıldığını bahane ederek bizi içeri almadı.

Umudumuzu kaybederek oradan uzaklaştık. Ablalarıma yakın bir bahçeye yerleştik. Halamın yemesi için meyve topladım. Bir kere küçük kız kardeşimi görmeye gittim. Kız kardeşim kapıda yeni görünmüştü ki, evin hanımı kız kardeşime bir şeyler söyledi; bana ise:

- Git buradan! Ben sana kaç defa o bölgenin dilini unutmanı söyledim, bir daha bu taraflarda gözükmeyesin; burada senin hiçbir yakının yok, dedi ve kapıyı yüzüme kapattı.

Oradan yakınlarımı kaybettiğimi ama hayatta olan kız kardeşimi görme hakkından da mahrum bırakıldığımı düşünerek uzaklaştım. Ama büyük kız kardeşimin kaldığı evde durum farklıydı. İçeri alınıyor, karnım doyuruluyor, yanımda yiyecekle yolcu ediliyordum.

Bir gün bahçelerde dolaşırken, karşıma zaptiyeler eşliğinde yürüyen bir grup çocuk çıktı. Beni de onların arasına katıp, hepimizi boş bir eve yerleştirdiler; kapıyı üzerimize kilitleyip gittiler. Bizler içeride kapana kısılmış gibi kaldık. Ne yapacağımızı ve bize neler yapılacağını bilemiyorduk. Yanıma bir çocuk geldi; elimden tutup, kulağıma: "Gel kaçalım" dedi.

Birlikte bodruma indik; pencere camının kırılmış olduğunu gördük. Birlikte oradan dışarı çıkıp kaçtık; nefeslerimizi tutup çalılıkların arasında saklandık. Bir de baktık ki, zaptiyeler yine bir grup çocuk getiriyor. Zaptiyeler daha önce oraya getirdikleri çocukları dışarı çıkardılar; içlerinden küçük yaşta olan birkaç tanesini ayırdılar ve zaptiyenin biri onları başka bir yöne doğru götürdü; geri kalanlarını ise iki zaptiye köprünün üstüne çıkardı ve oradan hepsini nehre attı. Bizler saklandığımız yerden bütün bu olanları görüp, korkudan titriyorduk. Akşama kadar saklandığımız yerde kaldık; tehlikenin artık geçtiğinden emin olunca, arkamdaki çocuk bir tarafa doğru gitti; ben de kaldığım yere döndüm. Ama halam orada değildi. Etrafta dolaştım; "hala!" diye seslendim; ama halam orada değildi. Şimdi de, yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan ve bu yüzden de evlenmeyen ve bize daha çok bağlanan sevgili halamı kaybettiğime inanamıyordum. Umutsuzluk duygusu yüreğimi kapladı. Düşüncelere dalmış halde büyük ablamın evine gidip kapıyı çaldım. Efendi kapıyı açıp beni içeriye davet etti ve o günden sonra onların yanında kalacağımı söyledi. Bana da Türkçe Süleyman adını verdi. Ablam benim için bir yatak hazırladı, beni yıkayıp, bitlerimi ayıkladı; yeni giysiler giydirdi.

Dört ay sonra ilk defa o gün yatakta uyudum. Birkaç gün orada kaldım; ama, ablamın çok üzgün olduğunu görüyordum. Sık sık gelip bana sarılıyor ve ağlıyordu. Nedeninin ne olduğunu bilmiyordum. Küçüktüm; o yaşta anlayamayacağım şeyler vardı. Ablam ise yetişkin, güzel, çekici bir kızdı. Bütün bu olayları ancak yıllar sonra anlayabildim. Bizler hepimiz de yaşam mücadelesi veriyorduk; kızların ise kendilerini ve namuslarını koruma endişesi vardı. Bir gün ev sahipleri yemeğe oturmuşlardı; ablam fırsattan istifade edip beni elimden yakaladı ve şöyle dedi: "Yürü kaçalım buradan."

Kimse fark etmeden kapıyı açıp, sokağa çıktık ve hızla o bölgeden uzaklaştık. Şimdi nereye gideceğimizi de bilmiyorduk. Tanıdığımız Ermeni aileleri bulma umuduyla yine eskiden kaldığımız o yerlere döndük. Yolda halamla kaldığımız yerden geçtik; ama halam yine ortalıkta yoktu. Bizim için sevgili halamızın başına ne geldiği bir muamma olarak kaldı.

Yolda tanıdık bir kadına rastladık. Onlar Giresunluydular ve zanaatkâr olduklarından Hükümet onları Giresun'a geri gönderiyordu. Giresun Karadeniz'de kıyısında bulunan, Avrupa ile ticaretin yapıldığı bir liman kentiydi. Giresun Şebinkarahisar ve Tamzara'ya çok yakındı. O kadın bize, kendileriyle birlikte Giresun'a giderek o şekilde kurtulmamızı önerdi. Ama bizler küçük ablamı da esaretten kurtarmayı

düşünüyorduk. Defalarca onun kaldığı yere gittik; ama onu göremedik. Onu orada Türklerin yanında bırakıp gitmek insafsızlık olurdu; ama oradan ayrılmaya mecburduk çünkü onlar yola çıkmak üzereydiler. Ablamı yanımıza alamadık ve bu bizim için çok büyük bir acıydı.

Bizler yedi kişi olarak iki öküz ve bir eşekle yola çıktık. Ailemizin tamamen yok olduğu döneme kadar kaldığımız yerlerden geçtik. Şimdi o yerlerde artık hiçbir Ermeni yoktu. Hepsini ayağa kaldırıp tekrar yürümeye zorlamışlardı; kalkıp yürüyemeyenleri ise nehre atmışlardı. Bu şekilde şehir, Türklerin deyişiyle: "pislikten kurtulmuştu". Böylece ailemizin beş ferdini kaybettikten sonra, iki kişi geri dönüyorduk. Orada, hayatta kalan tek sevgili küçük ablamızdan sonsuza kadar ayrıldık. Ona ve diğer kaybettiklerimize karşı duyduğumuz sevgi ve özlemi beraberimizde götürdük. O özlem bütün yaşamımız boyunca bizi terk etmedi.

Yolda gâvur olduğumuzu söyleyerek bana ve ablama yola devam etme izni vermediler; ama yolculuğumuzda bize eşlik eden aile bizi yanlarında götürmek için Türkleri ikna etti. Günler sonra, öğleyin Şebinkarahisar kalesinin altından şehre girdik; kalenin altındaki Ermeni mahallesinin yanından geçtik; yanmış, ıssızlaşmış evleri, kiliseyi ve birinde babamın dükkânının bulunduğu iki alışveriş merkezini gördük. Şimdi oralar boştu. Bir süre önce orası çok hareketliydi ve insan kaynıyordu. Çarşının o kısmında, otel olarak kullanılan "Gazino" adı verilen bina bulunuyordu. Birkaç ay önce toplu halde tutuklanan Ermenilerin bir kısmını oraya doldurup, aynı gece hepsini aynı yerde öldürmüşlerdi. Biz geceyi işte orada geçirdik. Sabah kalktığımızda yerler ince bir kar tabakasıyla kaplıydı. İşte o kar tabakasının üstünde hemen hemen yalınayak Tamzara'ya giden yola çıktık.

Kasabamız Tamzara'ya doğru… O yerlerle ilgili ne güzel anılar var. Vardavar yortusunu kutlayışımız; söğütler, taşlar, her şey aynı kalmıştı; yalnız Ermeniler artık yoktu. Anılara dalmış olarak baba evimize vardık. Şimdi evin kapı ve pencereleri yerinde değildi. Yağmacılar evde bulduklarıyla yetinmemiş, kapı ve pencereleri de götürmüşlerdi: Bize eşlik eden Ermeniler Giresun'a gitmek üzere yolculuklarına devam ettiler. Ben ve ablam ise zengin Mustafa Efendi'nin dükkânının önünde durduk. Mustafa Efendi oturduğu yerden kalktı ve şaşkın biçimde acınacak halimize bakıyordu. Hemen bizi evine götürdü, karısına tavsiyelerde bulunup dükkânına döndü. Karısı, anneme emniyette olmaları için iki kızını yanlarında bırakmasını söyleyen ve annemden ret cevabı alan aynı hanımdı. O hanım ailemizin hikâyesini duyunca, acımıza ortak oldu ve konuşmaya başladı: "Vah, vah! Bizimle barış ve huzur içinde yaşayan bu millete niye zulmettiler?" dedi. O bir Türk kadınıydı; ama sonuçta o da insandı. Onun da aynı şekilde insan olarak bir vicdanı ve kalbi vardı. Bütün bu olaylar sırasında, toplumun tüm kesimlerinin bu kötülüklere ortak olduğu söylenemez. Kadın bize yemek verdi, elbiseler buldu; insana benzedik. Orada birkaç gün kaldık. Sonra Büyük Ağa adında bir Türk dükkâncı geldi ve beni hatırladı. O adam beni evine aldı; orada evimizin mobilyalarını gördüm. Ertesi gün beni dükkânına götürdü; orada babamın dokuduğu kumaş toplarını gördüm; yüreğim burkuldu. Ama ses çıkarmadım. Çalışıyor, hayatımı kazanıyordum. Ben aynı zamanda ağamın ahırını da temizliyordum. Bir gün alacakaranlıkta ineklere su verdiğim sırada, inek elimi yalamaya başladı. Baktım ki bizim inek; beni, kendisine su veren küçük sahibini hatırlayıp tanımıştı.

O dönemde ablam istememesine rağmen, tabii onun fikrini soran yoktu, bir Türk'le evlendi. Gerçekleşmesini istemediği olaya karşı duramadı. Evdekiler o kadar acılar içinde dahi ablamın namusunu koruyabilmiş olmasına şaşmışlardı.

Ben dükkânda iyi çalışıyordum; ağa benden memnundu; ama bir gün zaptiyeler bir Ermeni baba-oğul yakalamış götürüyorlardı; ben de ilgilenip dükkândan dışarı koştum. Ağam çok kızdı; bana küfretti. Ben de zaten doluydum; onurum kırılmış halde dükkanı terk ettim. Ağa sonra arkamdan adam gönderdi; ama geri dönmedim. Zavallı ablalarımın Türklerle nasıl birlikte yaşayabildiklerini düşünüyordum. Ama bu artık olmuş bitmişti. Baba evimize gittim; ama içeri giremedim; hatta annemin tandır evinin yanına gömdüğü servetimizi almaya bile gitmedim. Bahçeye indim. Olgun meyveler yere düşmüştü. Sanki ağaçların, bitkilerin ağladığı hissine kapıldım. Geçmişteki mutlu günlerimizin canlılığını, yakınlarımı hatırladım; babamın kendi eliyle diktiği ağaçlardan birine sarıldım ve ağladım…

99 (99).

MIKIRTİÇ KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, ŞEBİNKARAHİSAR)

Bizim Şebinkarahisar'ın Keçeyut Köyü'nde insanlar tezgâh üzerinde keçe yaparlardı.

Bir gün, gelip çalışan bütün Ermeni erkeklerini ayırdılar; onları cami inşa etmeye götürdüler. Sonra onların analarını ve ablalarını Zara'nın Ğavakhlu [Kavaklı] Köyü'ne götürdüler. Jandarmalar ellerinde kırbaçlarla herkesi hayvanları sürer gibi sürüyorlardı. Yaşlılardan yürüyemeyecek durumda olanların başlarını ayaklarının arasına sokup, onları o şekilde bağladıktan sonra Zara Vadisi'ne yuvarlıyorlardı… Dedeciğimi baltayla öldürdüler. Bizi ordan, büyük bir kayanın yanında bulunan Kayabaş denen açıklığa götürdüler…

Hüseyin isimli bir Türk jandarma vardı. Onunla birlikte başkaları da vardı. Onlar varımızı yoğumuzu elimizden almaya, kızlara gözlerimizin önünde tecavüz etmeye, hamile kadınların karınlarını yarmaya, onların karınlarından çıkardıkları bebekleri birbirlerine fırlatmaya başladılar. Biri bir kız götürdü, bir diğeri oğlan; ne buldularsa götürdüler.

Beni kaçıran Türk beni dükkânında uyuttu. Ona: "Annem ve babam nerdeler?" diye sordum.

Eliyle boğazını işaret edip öldüklerini ima etti. O adamın evinde bize ait bir yorgan gördüm. Demek ki, evimizi yağmalayan o adamdı. Kaçmayı düşündüm. Gece vakti kaçtım. Birçok Ermeninin toplandığı meydana gidip onlara: "Beni de yanınızda sürgüne götürün" dedim.

Niyetim annemi, babamı bulmaktı. İnsanlar beni bir arabanın içinde sakladılar; nefes alabileyim diye üstüme bir kazan koydular. Dalğos Nehri'ni (Tavros) geçtik. Çok uzaklarda, Fırat ve Dicle'nin birleştiği Zıvane yakınlarındaki Divriği'ye ulaştık. Orada Ermeni kızlar kendilerine tecavüz edilmesin diye, dans eder gibi birbirlerinin ellerinden tutup Divriği Vadisi'nden Fırat Nehri'ne atladılar.

Orda nasıl olduysa bir Türk beni aldı; eşeğin üstüne oturttu; gözlerimi bağladı. Orda bir değirmen vardı; ordan götürdü. Götürdü ve göz bağımı çözdü. Beni köyüne, evine götürdü. Onların hizmetkârı oldum. Orda, bizim köyden Sirarpi'yle karşılaştım. Ona: "Seni kaçıracağım" dedim.

Biz ölümden korkmuyorduk; biz Türkten korkuyorduk. Üç gün üç gece samanların arasında yaşadık; tarlalarda birbirimizin gözyaşlarını yalayarak, tohum yiyerek hayatta kaldık. Su yoktu; ama dayandık. Geldiler; bizi yakalayıp ağalarımızın evine götürdüler. Ben keçileri otlatıyordum. Bir gün keçiler buğdayı yemişti; ağam başımı dizlerinin arasına soktu ve başladı beni dövmeye; ben ise dişlerimle onu ısırdım. Nefsi müdafaa iyi şeydir!

1919 yılında bir adam erkek kardeşini aramaya geldi; beni görüp: "Sıvas'a gider misin?" diye sordu.

- Evet isterim, dedim.

Ağamdan rica ettim: "Ben dört yıl çalıştım ağam, beni azat et!" dedim.

Ağam da dedi ki: "Azat ederim; ama elbiselerini burda bırakacaksın."

Sirarpi'yi de yanımda götürmek istedim. Gelmedi.

Adam beni Ermeni yetimhanesine verdi, Miss. Kushman'in yanına yerleştirdi.

Orda beni yıkadılar, giydirdiler; ayak parmağım eğriydi; ayağım hiçbir ayakkabıya girmiyordu; ayağımı tedavi ettiler. Sonra ancak 1922'de Ermenice alfabeyi öğrenebildim. Evlendim. Bir ailem oldu. Sonra Ermenistan'a geldik

100 (100).

HAKOB TERZİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ŞEBİNKARAHİSAR)

Ben artık 79 yaşındayım. Şebinkarahisar'danım ben. Ermeniler Türklere direndiklerinde, Türkler onlardan bazılarını katlettiler; bizim gibi çocukları ise Türk yetimhanesine götürdüler. Bizi çırılçıplak soydular; kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabit kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: 'Hıristiyanlığı bırakıp, İslamı kabul ediyorum.' Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı. Ama Türk yetimhanesindeki bütün Ermeni çocuklar Ermenice biliyordu. Öğretmenimiz 20-22 yaşlarında güzel bir Ermeni kızıydı. Bir Türk komutan o kızla evlenmek istemişti; ama o bu teklifi üç defa reddetmiş ve ona: "Bok olurum, Türk olmam!" demişti. Komutan bu sözleri duyunca kılıcını çekmiş ve o güzel öğretmenimizi kesmişti. "Madem bok olmak istiyordu, vücudunun parçalarını götürün yetimhanenin helasına doldurun!" diye de emir vermişti.

O yetimhanede bize askerlik ve kendi dinleri hakkında dersler veriliyordu. Türk yetimhanesinde üç yıl kaldık. Sonra Amerikalılar geldiler ve yetimhanelerin sahibi oldular. Bizi de Amerika'ya getirdiler; bizlere iyi baktılar; adam ettiler…

101 (101).

HOVHANNES POĞOSİ GİNOSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, ARABKİR)

Babam Poğos, 1908'de bizi, üç çocuğunu annesine emanet ederek Philadelphia'ya kaçmıştı; zira, Ermenilerin durumu pek parlak değildi.

Arabkir Anadolu'da Mamuret-ül-Aziz Vilayeti'nde Harput'ta küçük bir kasabaydı. Türk Müslümanlar iki kesimden oluşuyordu: Şiiler ve Sünniler; çoğunluk olan kısma Kızılbaş deniliyordu. Katliamdan kurtulmayı başaran Ermeniler buraya sığınmışlardı.

Arabkir havası harika, verimli yeşillik alanlar içine gömülmüş, meyve ağaçları bol bir yerdi. Her evi çevreleyen bir bahçe ve kendine ait düz bir damı vardı. Mavi taş adı verilen, biraz çimento özelliklerine haiz bir kil vardı ki, kirişleri nemden koruyordu. Evlerin damlarını mavi toprakla sağlamlaştırıyorlardı. Ermenilerin büyük çoğunluğu fırıncı ya da zanaatkârdı. Pamuk ipliğiyle başlık örüyorlardı. Hiçbir Türk zanaatkâr yoktu. Ermeniler aynı zamanda bakırcı, kalaycı, çömlekçi ve tatlıcıydılar.

Arabkir'de dört kilise olmuştur; ama, 1896 katliamında Türkler onları harabeye çevirmişlerdir. Sadece Ana Kilise yarı yıkık durumda kalmıştı; sonra, onu onardılar.

Geleneklerimiz gereği, bir ölüm olayından sonra üç gün yas tutuyorduk. Dostlar kahve ya da yemek masraflarını üstleniyor, komşular da hizmet ediyorlardı. Cenaze sahibinin yanında gece gündüz duran siyahlar giymiş, onu avutan bir kişi olurdu.

Düğün de aynı şekilde üç gün sürerdi. Çiftlerin birbirini sevmesi çok ender görülen bir olaydı. Oğlan tarafı kız bulurdu.

Mihran Sıvazlı adında bir hatibi hatırlıyorum. Onu Misak Ağa'nın evine saygıyla kabul ettiler; sofra kurup yemek yediler. İnsanlar toplandılar; ben de katıldım. O, iyi konuşuyordu. Herkes alkışlıyordu. Ben küçüktüm, konuşulanlardan çok fazla bir şey anlamıyordum; on dört yaşındaydım ve aklımda kalan tek bir söz var, o da şudur: "Delik görünce fare olurlar; su görünce balık." İki Türk zaptiyesi geldi; Bay Mihran Svazlı çabucak iç merdivenden aşağı inip, aşağı kapıdan sıvıştı. Zaptiyeler içeri girip onu sordular; onları sofraya davet ettik ve o adamın oraya uğramadığını söyledik. Baktılar ki, aradıkları adam sofranın etrafında değil; gittiler. Daha 1912-1914 yıllarında okullarımızı kapatmışlardı. Aniden Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Türkiye de, Almanya'yla birlikte seferberlik ilan etti; 18-45 yaş arasındaki erkekleri İttifak Devletleri'ne karşı savaşmaları için silah altına aldı. En seçkin gençlerimizi de Ruslara karşı savaşmaları için götürdüler. Benim dayım da onların arasındaydı. Köy kedere boğuldu ve kara talihi için yas tutmaya başladı. O tarihten biraz sonra, tekrar gelip silah ve bazı kitaplar aramaya başladılar. Birisine rastladıklarında ona: "Silahını ver diyorlardı." O da: "Silahım yok" cevabını veriyordu. O zaman öfkeden kuduran askerler adamın üstüne saldırıp adam bir silah bulup teslim edene kadar onu acımasızca dövüyorlardı. Bu şekilde, dört-beş kez köyde arama yaptılar ve hemen hemen hiç silah bırakmadılar;

hepsini toplayıp götürdüler. Bundan sonra 19-30 yaş grubundakileri yeniden silah altına almaya başladılar. Bunları da toplayıp götürdüler. Bunların arasında halamın oğlu Sargis vardı. Ondan birkaç ay sonra dehşet verici sürgün başladı. Geriye kalan erkekler ve 16-17 yaşlarındaki gençleri götürdüler ve birkaç gün hapishanede tuttuktan sonra öldürdüler. Tam o dönemde, köy halkı siyahlara bürünmüş yas tutuyordu; köy halkının yüzü gülmüyordu. Bunlar da olduktan sonra, köy halkının sürgüne gönderildiği o korkunç ve dehşet verici dönem başladı. Ne kadar korkunçtu! Askeri birliklerle dolu köyün içinde öyle bir bağırıyorlardı ki: "Haydi! Çıkın Sevkıyata!" diye, halk bu etkili emri duyduğunda dehşete kapılıyordu; sanki kalbimize saplkanan bir tür mızraktı. Ah! Babam iyi ki gitmişti. Sonunda herkes hazırlık yaptı, başı eğik, kuzu gibi barbar kıtaların önünden geçti; onlar bizi Malatya yolunda ölümün kucağına taşıdılar. Ben de aralarındaydım; annem, kız ve erkek kardeşim birlikte Malatya 'ya dört saat mesafedeki bir yere kadar gittik. Orada benim gibi küçükleri Malatya'ya götürmek üzere ayırdılar; sözde yetimhaneleri varmış, oraya götüreceklermiş ve beni annemden, kız kardeşimden ve erkek kardeşimden ayırdılar. Beni Malatya'ya götürdüler; onları ise Malatya'nın güneyine sürdüler. O zaman öksüz olma duygusu yüreğime hakim oldu; annem, kız ve erkek kardeşlerimi düşünerek gece-gündüz rahat edemiyordum. Ondan sonra bir daha onlardan haber alamadım. Ben Malatya'da kaldım. Benimle birlikte başka küçükler de vardı; hepimiz toplam bin kişiydik. Türkler birkaç günde bir gelip aramızdan bazılarını seçerek onları gömtürüp öldürüyorşlardı; bazılarını suya atıyorlar, bazılarını da Kürtlerin arasında dağıtıyorlardı. Bu şekilde sayımız binden yüz yirmiye düştü. Bizi götürmeye geldiklerinde, ben hemen bahçlere kaçıyor, saklanıyordum. Askerler gelip arama yapıyorlardı; ama, beni bulamıyorlardı. Onlar gidince ben saklandığım yerden çıkıyordum. Bu şekilde yirmi kez ölümden kurtuldum ve sonunda farkına vardım ki, kaçmanın faydası yok. Artık yüz yirmi kişi kalmıştık. Bu kalanların da bir kısmı öldürülecek, bir kısmı ise Türkleşecekti. Baktım ki faydası yok, Malatya çarşısına gittim; beni gece vakti Harput'a kaçırması için bir araba tuttum. Arabacı kabul etti; ona iki altın verme sözü verdim. Adam beni gece vakti alıp üç günde Harput'a götürdü. Şehre ulaştım. Bay Riggs'ten iki altın alıp arabacıya verdim; arabacı gitti. Şehirde Erzurumlu Mehmet Bey sayesinde kurtulmuş olan bazı köylüler vardı. Bizim Torikants Ohan emminin gelini Bayan Torikants oradaydı; o gelip beni hemen yanına aldı ve bana baktı. Paramı Bay Riggs veriyordu. Harput'ta on dört ay kaldıktan sonra, bizim Yeva'yla kendi parasıyla Dersim'e gittim. Üç gün Dersim'de kaldıktan sonra Erzincan'a vardım. Bir buçuk ay Erzincan yetimhanesinde kaldıktan sonra, 1917'de Erzurum'a, Karin'e gittim. Sonra da Sıvas'a geçtim.

Sonra Fransa'ya gittim. Lyon'da HOK'a üye oldum. Lyon'da yaşayan Arabkirlilerin Vataseverlik Derneği'ni kurduk. Devlet derneğimizi tanıyıp onayladı. Aidatların ve küçük balo gelirlerini Amerika'ya, Arabkir Merkezi Yönetim'ine gönderdik. Ermenistan'da Nor [Yeni] Arabkir mahallesinden toprak satın aldık. İlk binanın temelini attık. Sovyet Ermenistanı liderinin imzası gümüş bir tabelanın üstüne işlenmişti.

1925'te eski Arabkir'den Vatan'a göç edenlere iş temin etmek için "Kızıl Çulha", sonra da "Kimyasal Temizleme Fabrikası" trikotaj işletmeleri kuruldu.

Ben de Ermenistan'a geldim; çulha tezgâhımı satarak, ev inşa ettim.

102 (102).

HAYKAZ SEDRAKİ TORİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, ARABKİR)

1914'te Türkler babamı silah altına aldılar. Ermeni olan kişi yasa dışı sayılıyordu. Askere alınan bütün Ermenileri Erzurum'a götürüp, onara çukurlar kazdırmışlar, sonra da hepsini vurup çukurların içine gömmüşlerdi. Haber evimize ulaştı. Yas ve ağıtlar başladı. Evdekiler ağlıuyoırdu. Komşular ağlıyordu. Her ev bir-iki kurban vermişti. Sonra gelip kalan erkekleri topladılar. Bu defa büyük olarak amcamı götürdüler. Ben de aşağı çarşıya kadar onu yolculadım. O biraz hurma alıp bana verdi ve: "Eve git!" dedi.

Sonradan duyduk ki, onların hepsini götürüp Yeprat Nehri'ne dökmüşler. "Türkleşen kurtulacak" diye emir geldi. Halkımız Türkleşmeyi kabul etmedi. Türkler gelip evlerimizin kapıların kapattırdılar; bizi sürgüne götürdüler. Annem, erkek kardeşim ve kız kardeşimle birlikteydim. Erzurum'dan da, başka yerlerden de getirilenler vardı. Bizi bütün o insanlarla karıştırdılar.

Annem bir yatak, biraz ekmek, biraz da erik turşusu aldı ki, yolda susarsak yiyelim. Zavallı annem bütün bunları sırtına almıştı. Erkek kardeşim de sırtındaydı. Bizi koyunlar gibi Yeprat'a, Fırıncılar'a kadar sürdüler. Türkler gelip çocukları topladılar. Annem götürmeleri için beni, erkek kardeşimi ve amcamın iki kızını verdi. Bizi arabayla Malatya'ya götürdüler. Orada Ermeniler vardı. Adamın biri geldi dördümüzü evine götürdü. Sofra kurdular, yemek yemeye başladık; ben "Hayr Mer" duasını okumaya başladım: "Ah!" dedi adam, "Allah bizi kurtarsın!"

İki gün sonra uyandık; hepsini götürüp öldürmüşlerdi; yalnız ben uyuyakalmıştım. Bir de baktım ki, bir jandarma gelip bana: "Yüz yetmiş yedi Ermeni çocuğu toplayarak götürüp öldürdük; bir tek sen kaldın. Ben seni evime götüreceğim" dedi. Gittik. Orası Malatya taraflarında Hüseyin Bey adında bir köydü. Orada Türkler oturuyordu. Ben jadarmanın yanında uyumuşum. Bir de baktım ki, köyün beyi beni kucaklamış götürüyor. Ağlamaya başladım. Beni jandarmanın yanına götürdü.

Bana: "Sen burada kal; ben geliyorum" dedi. Geri gelip beni eve götürdü. Beni yıkadılar, saçlarımı kestiler, elbiselerimi değiştirdiler. Adımı değiştirip, Hüseyin koydular.

O jandarma evliydi. Karısı beni bir annenin sevdiği gibi sevdi. Kuzuları otlatıyordum. Ben ne Türkçe ne de Kürtçe biliyordum. Bir de baktım ki, tüfeğini alan kaçıyor. Birkaç Türk askeri geldi; ellerimi, ayaklarımı bağladı ve beni Yeprat Nehri'ne attı. Birkaç Türk askeri gelip elimi kolumu bağladı ve beni Yeprat Nehri'ne attı. Şansımdan, kıyıda bir söğüt ağacı vardı; onun dalları suya doğru iniyordu; onun dallarına zar zor tutunup kaldım. Oradan çocuklar geçiyorlardı; onlar gelip beni kurtardılar. Ağlayarak jandarmanın evine döndüm. Akşam karanlık bastı; o askerler yemek yemek ve yatmak için o jandarmanın evine geldiler. Jandarma olan efendim elimden tutup beni onların yanına götürdü: "Bu çocuğu bugün niye Yeprat'a attınız?" diye sordu.

- Senin oğlun olduğunu bilemedik, diye cevap verdiler. Efendim onları evden kovdu.

Annemin bizi Malatya'ya yolcularken: "Siz gidin; biz de yarın geliriz" dediğini hatırlıyorum. O, hiç olmazsa biz kurtulalım diye bizi kandırmıştı. Erkek kardeşim hastaydı; Türkler: "Götürüp tedavi edelim" dediler. Başına ne geldiğini bilmiyorum. Bir gün koyunları otlattım ve ağlayarak eve döndüm; erkek kardeşim aklıma gelmişti. Efendim geldi ve sordu: "Niye ağlıyorsun?"

- Erkek kardeşimi hatırladım, dedim.

- Artık ağlama, dedi, onu diri diri gömmüşler.

Sonradan duydum ki, kız kardeşimi Kürtler kaçırmışlar; annem saçlarını yolarak onun ardından koşmuş; annemi de öldürmüşler. Bunu da amcamın karısı yıllar sonra Amerika'dan yazdığı mektupta anlattı; zira, o, sürgün sırasında onların yanında kalmıştı ve bir yolunu bulup kurtulmuştu. Amerikalılar onu yetimhaneyle birlikte Amerika'ya götürmüşlerdi.

Efendimin evinde ortanca kardeşi vardı. O benim gâvur olduğumu biliyordu. Bir gün eşeğin sıpasına bindiğimde üztüme saldırdı; beni öldürmek istiyordu. Onu tokatlayıp beni kurtardı; ağlayarak: "A, fıla e", yani Kürtçe: "Yazık bu bir çocuk" dedi.

O kadın beni samanlığa götürdü; tedavi etti; zira, yüzüm şişmişti. Adam beni öyle bir dövmüştü ki ağrıdan ölüyordum. Annesi kulağıma erimiş sakız damlattı; kulağımdan kan geldi; ağrı geçti.

Köylüler bana: "Sen kaçsan iyi olur; o genç seni yeniden öldürmeye teşebüs eder." dediler.

Başka Arabkirli bir oğlan daha vardı, onunla birlikte kaçtık. Yolda üzüm satan birini gördük. O bize: "Nereye gidiyorsunuz? Vadiden geçin. Orada bir ev var; kapısını çalın; 'Bizi Hüseyin Çavuş gönderdi' deyin" dedi.

Gidip onun evini bulduk. Açtık; bize ekmek filan verdiler; yedik. Orada bir hafta kaldık. Beni Malatya'da başka bir köye götürdüler. Orada da bir gelinle kayınvalidesi yaşıyorlardı. Onların koyunlarını otlatıyordum. Biz kuzu doğdu; kuzuyu ben aldım; kuzu büyüdü. Onu elimden alıp sattılar. Ben de o yerden kaçtım. Malatya'ya bir Türk'ün yanına gittim. Orada da bana iyi bakmıyorlardı; dışarılarda yatırıyorlardı. Kar yağmıştı; karın altında yatmıştım. Adamın teki gelip karın altında yattığımı gördü; bana acıdı. Beni kendi ahırına götürdü; ısınayım diye, beni hayvan dışkısının içine yatırdı. Gerçekten de iyileştim.

İki gün sonra bir adam eşeğe binmiş şehre gidiyordu; ben de dışarıda duruyordum. O bana dedi ki: "Gel buraya, eşeğime bak; yem ver; yanıma gelir misin?"

- Gelirim; ama, komşuyuz; benim yüzümden kavga çıkmasın, dedim.

- Çıkmaz; gel, dedi.

Onlar da bana yeni elbiseler giydirdiler. Pek çok koyunları, inekleri vardı; zengindiler. Gece-gündüz hayvanlarını otlatıyordum; çayırdan getirip sağıyordum; sonra, tekrar otlatmaya götürüyordum.

Nasıl olduysa bilmiyorum; iki koyunumu çaldılar. Efendim bana: "Kaçabilmek için, onları sen sattın" dedi. Elbiselerimi çıkardı; beni bağladı, üstüne su döktü ve kırbaçlamaya başladı. Evin sahibesi bana acıdı; gelip iplerim kesti; beni dışarı attı. Kaçtım. Dışarıda başka bir adama rastladım. Beni o halimle

görünce bana acıyıp evine götürdü. Ağamın evine elinde tüfek olan bir adam geldi. Dediler ki: "Bu Kazancıoğlu'dur; Ermeni'dir." O adam bana sordu: "Ermeni misin?"

Korkuyordum. Zaten Ermenice'yi de unutmuştum. Beni alıp Arabkirli bir Türk'ün yanına yerleştirdiler. Ben ebeveynimi, yakınlarımı arıyordum; Ermenice'yi unutmuştum. Onlar ise beni Türkleştirmek istiyorlardı. Efendime yemek taşıyordum. Onlar da on beş kişiydiler; onlara hizmet ediyordum.

Bir gün dükkânın önünde otururken, bir kadın geldi; bal ve kovan satıyordu. Beni görür görmeez ağlamaya başladı. Ona: "Niye ağlıyorsun" diye sordum.

- Senin adın Haykaz mı? Anneninki Makruhi mi? Babanın adı Sedrak mı; kız kardeşinin adı Paylun, erkek kardeşininki Muşeğ mi? diye sordu.

Ben Torikyan Haykaz'ım dedim.

O bir Türk'le evlenmişti. Ona: "Kimseye bir şey söyleme. Evde hırsızlık olmuş; benim üstüme atmasınlar" dedim.

O kadın ağlayarak uzaklaştı. O, konuşmamızı gidip anlatmış.

Sabah kahvaltı yapıyorduk; iki kadın geldi; onlardan biri bir önceki günkü kadındı.

- İşte Haykaz bu, dedi.

Ben de yakınım kalmadığını söyledim.

Efendim ise: "Ancak et tırnaktan ayrılırsa, akrabalar birbirinden ayrılır" dedi.

Kadınlar beni bir eve götürdüler. Bahçede oturduk. Ben Ermenice bilmiyordum; sadece biraz anlıyordum. Orada Arabkirli bir adam vardı; kumaş getirmişti. Ona: "Arabkir'e gidersen Sedrak Ağa'nın evinden geriye kim kalmış, haber getir" dedim.

O adam bana sordu: "İsmin Haykaz mı? Dayın bana: 'Haykaz'ı görürsen Arabkir'e getir' dedi."

O beni Arabkir'e götürdü. Bu olay 1925'te cereyan etti. 1928'de de Ermenistan'a geldim; Nor [Yeni] Arabkir'de ev inşa ettim; evlendim; bir yuva kurdum. Tanrı'ya şükürler olsun.

103 (103).
SARGİS GRİGORİ AMALYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, ARABKİR)

Atalarımız Ani'den göç edip yaşamış ve çalışmışlar. Ailemiz anne, baba ve dört kardeşten oluşuyordu. 1915'te Türkler ağabeyimi silah altına aldılar. Büyük ağabeyim İstanbul'daydı ve dayımın yanında çalışıyordu; onu da İstanbul'dan sürgüne gönderdiler. Ben dördüncü sınıfta okuyordum. Tigran Bey bizim öğretmenimizdi. O Diyarbakırlıydı. Bir gün gelip bize: "Çocuklar! Bu bizim son günümüz; hepiniz de evlerinize gidin!" dedi.

Birden iki jandarma gelip: "Tigran Bey nerede?" diye sordu.

- Ders veriyor.

- Ne dersi?

- Matematik.

- Git Petros Bey'i de çağır.

Petros Bey'i de çağırdık. Jandarma onların ellerine kelepçe geçirdi. Tigran Bey okulun hademesine: "Gurgen! Öğrencileri evlerine gönder; okulu kapat; anahtarı kiliseye götür" dedi. Yarım saat sonra bizi salıverdiler.

Jandarma bize: "Minderleri eve götürün! Gâvur okulu kapandı" şeklinde emretti.

On beş gün sonra Ermenileri sürgüne göndermeye başladılar: Geceleri evlere girip, üç yüz kişi götürdüler. En seçkin gençleri götürüp katlettikten sonra Yeprat'a döktüler. Ertesi gün yine gelip, 30 ila 50 yaşlarındaki erkekleri toplayarak götürdüler ve onları da katlettiler. Geriye kadınlar ve çocuklar kaldı.

On gün sonra bizi de yola çıkardılar."Yanınıza fazla bir şey almayın. Sadece yiyecek ve altınlarınızı alın; çünkü, on beş günden geri döneceksiniz" dediler.

Bizler evimizin kapısını kapattık; anahtarı Türk komşumuza vererek yola çıktık. Halk yanına eşek, at ve erzak almıştı. Bizim ne eşeğimiz ne de başka bir şeyimiz vardı. Birden jandarmalardan on iki atlı gelip: "Kim zanaatkârsa sağ tarafa geçip dursun" dedi.

Çarşı Ermenilerle doluydu. Herkes artık kendi dükkânını kapatmıştı; onlardan pek çoğunu götürüp katletmişlerdi. Artık erkek kalmamıştı. Sıra ağabeyime geldi. Jandarma sordu: "Zanaatkâr mısın?"

- Demirciyim.

- Ne kadar akraban varsa bir kenarda beklesinler.

- Bizler bir kenara çekildik. Diğerlerini sürgüne gönderdiler. Onları bir daha görmedik.

Jandarma ağabeyime bir kimlik belgesi verdi: "Bunu kapının üstüne asarsın. Dükkânını da açarsın. Evlerinize gidin!" dedi.

Divriği bize yakındı. Babam erkek kardeşiyle Divriği'ne gitmişti; ağabeyimi de yanlarında götürmüşlerdi. Babamı orada kurşuna dizmişler. Amcam yaşlı ve kördü; onu öldürmemişlerdi. Ağabeyimin onun elinden tutup yürütmesine izin vermişlerdi. Ama, sonra zavallı amcamı da kurşuna dizmişler. Ağabeyim bir yolunu bulup Arabkir'e, yanımıza geldi.

1927 yılına kadar Arabkir'de kaldık. 1928'de Ermenistan'a geldik; Erzincan'dan geçtik. Trabzon'dan gemiye binip Batum'a gittik; Batum'dan da Yerevan'a. Yerevan'da da Nor Arabkir mahallesini kurduk.

104 (104).

ĞAZAR GÜMÜŞGERDANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1905, ARABKİR)

Biz Arabkirliler çok misafirperveriz; zira, bizim orada çok sakin ve zengin bir yaşam sürüyorduk. Bizler Ani'den göç eden bir milletiz. Vest Sargis, Kral Gagik'i kandırmış. Ani'de bin bir kilise varmış. Bana bütün bunları büyükbabam anlatırdı.

On beş kişi, ki onlardan birisi halamın kocası Martik Ağa'ydı, diğeri rahip vekili papazımız olan Ter Korün ve başkaları vilayetten çağrılıp, bizim haberimiz olmadan geldiklerinde ben on beş yaşındaydım. Biz okula gidiyorduk. Süngü taşıyan iki zaptiye okulun önüne geldi. Erkek kardeşimle okuldan çıkıp babamın dükkânına gittik. Babam nalbanttı. Ondan da soyadımız Nalbantoğlu olmuştur. Babamın Khoren isimli bir çırağı vardı; Artin Usta ona: "Bu çocukları eve götür" dedi.

Kısa bir süre içerisinde çarşıda kimsa kalmadı. Eve gittik ki, aşağı ahırların kapısı açıktı; babam başı bağlı yatıyor, yorganı da açık vaziyetteydi. Kürt Ağa Tatikli Mısto babamı sopayla dövmüştü. Seksen beş yaşında büyükannem, annem ve kör halam gözyaşı döküyorlardı. O Kürt'ün yardımcıları gelip dövmeye devam etmesine izin vermemişlerdi. Onlar babamı yerde kanlar içinde bırakıp gitmişlerdi. Çarşıda tanınmış Ermeni gençler kanlar içindeki babamı eve götürmüşlerdi. Babam yolun yarısını dahi yürüyememiş; mecburen sırtlayıp onu zar zor eve götürmüşlerdi.

Yirmi dört bin Ermeni yaşıyor dedikleri Arabkir'de topu topu bin dört yüz Ermeni kalmıştı; bunu da oradaki tüm zanaatkârların, nalbantların, demircilerin, bakırcıların Ermeni olmasına borçluyduk. Öyle ki, zanaatkârları orada tuttular.

Çarşının bütün sokakları zaptiyeler tarafından tutulmuştu. Ahmet-Muhammetleri hapishaneden salıvermiş, Ermenileri hapsetmişlerdi. Pilipos babamın amcasının oğluydu; çok akıllıydı ve hep okulun birincisi olurdu. Ben onunla yaşıttım. O Pilipos tatilde eve gelir ayakkabıcılık yapardı. Başımıza bu bela gelince, Pilipos'u da götürüp bir yere sokmuşlar ve onu Türkleştirmek istemişler. Bir Türk Zabiti ayakkabı diktirmek istemiş; bu işi Pilipos'a yaptırmak istemiş. Pilipos da demiş ki: "Derim yok; param da yok ki deri alayım." Zabit bunu bahane ederek Pilipos'u dövemeye başlamış. Sonra yabancılarla birlikte Pilipos Halep'e gidip kurtulmuş. Halep'ten de Amerika'Ya gitmiş ve doktor olmuş. 1926'da ise Ermenistan'a gidip yerleşmiş. İşte o Pilipoos'la birlikte kalaylı tencere içinde babama süt götürdük. Bir jandarma geldi şekeri alıp götürdü. İki gün sonra da hepsini kışlaya naklettiler. Kışlanın kapısında bekledik. Sonunda içeri girmemize izin verdiler. Sağa-sola girdik, içeriden yüzümüze ateş gibi bir şey çarpıyordu. Babamdan iki sonra da, baabmın amcasının oğlu Şmavon'Un babasını oraya götürmüşlerdi. Dörder kişi birbirine kendirle bağlanmıştı. Uzun bir mekândı. Baabm ve amcam yanyanaydılar. Ben babamın elini tuttum. Oradan bir zaptiye gelip bizi dışarı attı. Babamı ve amcamı bir daha görmedim.

Erzurum taraflarından yeni muhacir kervanları zaptiyelerle birlikte geliyordu. Onlar yaka-kravat takmış, faytonlarla geldiler; bunlar zengin Ermenilerdi. Yağmur gibi Ermeni kervanları birbiri ardından geliyordu. Sonunda Ruslar geldiklerinde Türkleri cezalandırdılar ve sürgün ettiler; ama, ne fayda? En sonunda Erzurum da Türklere kaldı.

105 (105).

PETROS KİKİŞYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1906, ARABKİR)

Babamı çok az hatırlıyorum. Ben dokuz yaşındayken, Erzurum tarafından sürgün edilmiş Ermeniler geliyordu. O zaman biz onları görmeye gitmiştik. Bazısı hastaydı, bazısı ölü. Ben bütün bunlara daha çocukken şahit oldum…

Onların hepsini götürdüklerinde, Türkler şehrimizde zaptiyeleriyle mahalle mahalle dolaşarak evlere girip tüfeklerin teslim edilmesini istediler. Tüfek teslim edilmediğinde, dövemeye başlıyorlardı. Türklerin mahallemize geleceklerini büyükbabam biliyordu. O gün beni yanına alıp başka, daha önceden silahların toplanmış, bitirilmiş olduğu bir mahalleye gitti. Akşam eve döndüğümüzde, annemin yatakta yattığını gördük. Onu dövdüklerinden, sopayla yüz elli kez vurup bütün vücudunu simsiyah yaptıklarından haberimiz yoktu. Annem iki ay yatakta kaldıktan sonra, ayağa kalktı.

Sonra başladılar yetişkin erkekleri toplayıp, hapsetmeye başladılar. İnsanlar hapisten elleri kolları bağlı halde götürülüyorlardı; onlar geri dönmüyorlardı. Biz de o zamanlar çok küçük olduğumuzdan, sokağa çıkıyor; oturup onlara nasıl işkence yapıldığını seyrediyorduk.

Erkeklerin işini bitirdiklerinde, geriye kalan Ermenilerin sürgüne gönderilmesi gerektiği emrini verdiler ve Türk zaptiyeleri mahalle mahalle dolaşarak zorla insanları toplayıp neresi olduğunu bizim de bilmediğimiz bir yere götürmeye başladılar. Ben ve erkek kardeşlerim eşeklere bindik, ablam ise yayan olarak yolculuk ediyordu. Bizi şehirden çıkardılar; iki gün beklettiler; sonra, yine yola çıkardılar. Üç günlük yol kattettikten sonra bizi Malatya yakınlarında oturttular; oraya Kırkgöz adı veriliyordu. Bu çok şiddetle akan bir nehirdi. O nehrin kıyısında hepimizi durdurdular. Zaptiyeler aramızda kalmış olan yetişkin erkekleri toplamaya başladılar. Doksan altı yaşındaki büyükbabamı erkek olduğu için bizden ayırdılar; biz ise eşeklerimizin üstünden seyrediyorduk. O erkekleri bize yüz metre mesafede tam karşımızda sıraya dizdiler ve götürüp o nehre attılar. Kendileri yanımızda durmuş kimsenin sıradan ayrılmaması için bakıyorlardı ve birisi sıradan ayrılma girişiminde bulunduğunda tüfekle vuruyorlardı. Biz orada üç gün kaldık. O zaman, pek çok kişi kendini astı. Üç gün sonra Malatya'dan arabalar geldi; Türkler küçüklerin yetimhanelere verilmesini emretti. Annem: "Siz de arabalara binip gidin; biz arkanızdan geliriz" diyerek bizi aldattı. Ablam ikna olmadı; biz ise küçüktük hemen ikna olduk ve gittik. Ben, iki erkek kardeşim ve halamın küçük kızı arabaya bindik; hepimizi on beş-yirmi arabaya yerleştirdiler. Malatya Şehri'nin yukarı kısmına vardığımızda, bizi indirdiler. Adamın biri bana yaklaştı. Ben halamın kızını sırtıma almıştım; erkek kardeşlerim ise yanımda duruyorlardı. Adam bana: "O kızı ver" dedi. Ben Türkçe bilmediğimden, el kol hareketleriyle anlattı. Kabul etmedim. O zaman Türk adam beni tokatladı ve burnumdan kan geldi. Türk sırtımdaki çocuğu alıp gitti. Ondan sonra onu bir daha görmedim. O zaman, ben burnumdan akan kanı sildim ve iki erkek kardeşimin ellerinden tutarak Türk yetimhanesine gittim; o yerin sadece adı yetimhaneydi. Orada uyuyacak yer yoktu, hiçbir şey yoktu. Biz ise, annelerimizin geleceği

umuduyla yaşıyorduk. Aradan aylar geçti; biz artık umutlarımızı yitirmiştik. O zamanlar, Malatya Ermenileri henüz sürgüne gönderilmemişti. O Ermeniler Hükümet'ten gizli geliyor, avlu duvarlarının üstünden Ermeni çocuklarını kaçırıyorlardı. Artık neredeyse hiç çocuk kalmamıştı. Bir gün avluda bekliyordum; baktım ki, duvarın üstünden birisi bana eliyle "gel" işareti yaptı; hemen ona doğru gittim. Bana: "Seni götürelim. Gelir misin?" dediler. "Gelirim" dedim "ama, iki erkek kardeşim daha var." Onları da götüreceklerini söylediler. Erkek kardeşlerimi çağırıp, onları ikna ettim. Ben alttan yardım ettim; onlar da üstten ve bizi duvarın üstüne çekip götürdüler. Erkek kardeşlerimi başka bir yere götürdüler; ben de beni yukarı çeken adamın evine gittim; o daha sonra erkek kardeşlerimi görebilmem için beni onların yanına götürecekti. Ama, ne yazık ki, erkek kardeşlerimi bir daha görmedim. Beni onların yanına götüremediler; zira, o tarihten üç gün sonra oradaki Ermeniler bizim şehirdeki Ermeniler gibi sürgüne gönderilmişlerdi. Demek ki, erkek kardeşlerimi yeniden yetimhaneye koymuşlardı; ama benim bundan haberim yoktu ve beni de yetimhaneye koymayı önerdiler; kabul etmedim. Erkek kardeşlerimin yetimhaneye yerleştirildiklerini bilsem kabul ederdim. Ben yine onlarla birlikte yola düştüm, yürüdüm. Meğer o yetimhane yolumuzun üzerindeymiş.Yetimhaneye vardığımızda, erkek kardeşlerimin orada olduklarını söylediler. Beni kandırdıklarını düşündüm; ama, zabite: "Bu, yetimhanede kalan bir çocuktur" dediler. O da bana bir tokat attı ve beni yetimhanenin kapısından içeri soktu. Gidip erkek kardeşlerimin kaldıkları odanın kapısını açtım; ama, ne göreyim! Odanın içinde bir yatak vardı; elbisesiz, çırılçıplak çocuklar o yatağın altına girip çıkıyorlardı, sanki bir karınca yuvasıydı. Fakat, erkek kardeşlerim orada değildi. Yetimhanenin müdürüne sordum; o da erkek kardeşlerimin nerede olduklarını bilmiyordu: "Erkek kardeşlerin başka bir yetimhaneye gittiler" dedi. Ben kendimi yeniden avluya attım. Duvarın üstünden atlayıp daha önce beni götürdükleri o eve gittim. Ama ne göreyim! O evde bulunan her şeyi Türkler götürmüşler; hiçbir şey bırakmamışlar: kapılar, pencereler hepsi açıktı. O avluda küçük bir pencere vardı; pencereye çıkıp akşama kadar oturdum. Acıkmıştım; akşama kadar hiçbir şey yememiştim; kim bana yiyecek verecekti? Korkmaya ve ağlamaya başladım. Bir de baktım ki, uzaktan iki adam geliyor: birisi Ermeni bir kadın, diğeri Türk bir adam. Onlar bana yaklaştılar; o Türk Ermeni kadını getirmiş ki, benimle Ermenice konuşsun. Kadın bana: "Bu adam seni götürüp, sana bakmak istiyor; seni evlat edinmek istiyor. Gider misin?" diye sordu.

- Hayır, Türklerin yanına gitmem, diye cevap verdim.

Kadın gene konuşarak beni ikna etti: "Sana su, ekmek verir, her şeyi verir." dedi. Beni ikna ettiler. Kadın ve adam elimden tuttular. O Türk adamın evine gittik. Ben o Türk'ün yanında üç yıl kaldım. Artık Ermenice'yi unutmuştum ve Türkçe konuşuyordum. Bir gün kapıyı çaldılar. Ben gittim açmaya. Bir de ne göreyim: "Annem ve halam karşımda duruyorlar. Sessizce kapıyı kapattım ve diğer kapıdan dışarı annemin yanına kaçtım ki, Türk gene beni götürmesin.

Şimdi gelelim anneme. Sürgün sırasında, bizi yetimhaneye gönderdiklerinde, annemleri Der Zor çölüne kadar götürmüşler. Der Zor çölünde Türk zaptiyeleri Ermenileri bırakıp kaçmışlar. Ermeniler korumasız kalmış. O çölde Araplar herkesi soyup, pek çoğunu da öldürüyorlardı. Annemler aç ve susuz

kalmışlar, hatta yerde yiyecek ot bile yokmuş. Onlar kırk gün boyunca ekmeksiz ve susuz kalmışlar. Orada, Araplar kız kardeşimi kaçırmışlar ve annem onu bir daha görememiş; halamı da kaybetmiş ve böylece ekmek ve su temin etmek için, her biri farklı bir istikamete doğru gitmiş. Sonunda uzun süre yürüdükten sonra bir köye varmışlar ve orada su bulmuşlar; su içmek istemişler. Kafaları suyun içinde kalmış, zira, başları güneşten yanıyormuş. Oradaki köylüler durumu fark edip onları hemen suyun başından uzaklaştırmışlar. Onları sıraya dizip bir bardak ve bir sepet de üzüm getirmişler. Bardakla onlara birer damla su ve bir tek üzüm tanesi vermişler; şişmesinler diye, hepsini o şekilde yemeye alıştırmışlar. Sonra onlara: "Gidin! İstediğiniz kadar için! demişler. Köylüler orada hizmet etmeleri Ermenileri için evlere dağıtmışlar. Annem de hizmetçi olmuş. Bir gün efendi anneme: "Bu mahallede bir Ermeni var. Seni onunla tanıştırmamı ister misin? Gel gidelim" demiş. Gitmişler ve annem bakmış ki o Ermeni, halam; ama, birbirlerini tanıdıklarını belli etmemişler ve bir gün gizlice gece vakti Urfa'ya kaçmışlar. Orada çulha olarak çalışmışlar. Para biriktirip bizi bulmak için Malatya'ya gelmeyi kararlaştırmışlar. Yetimhaneye gelmişler ve o tanıdık kadına: "Bizim çocuklara ne oldu?" diye sormuşlar.

O da onlara: "Biri duruyor; diğeri hastaydı; öldü; gömmeye götürdüler; ötekisi ise sağdı; ama bir ölünün yanında uyuyordu. Onu da tutup ölüyle birlikte diri diri gömdüler…" cevabını vermiş.

Yürüyerek Arabkir'e gittik. Ben Ermenice'yi tamamen unutmuştum. Bizi yakalayıp: "Siz sürgünden kaçmışsınız" diyerek, zorla hapishaneye götürdüler; soınra serbest bıraktılar. Evimizi yıkmışlar, toprak seviyesine indirmişlerdi; sadece bahçe ve ağaçlar kalmıştı. Büyükannemin evine gidip orada kaldık; ama, orada olan herşeyi de bırakıp başka bir mahalleye taşındık. Ben artık on iki yaşındaydım. Okula gittim; sadece birinci sınıfta okudum sonra ayrıldım; zira, annem okul ücretini ödeyemedi. Sonra çalışmaya gittim. Ücretsiz olarak dokumacılık mesleğini öğrendim; bana sadece yiyecek ve giyecek veriliyordu. Bu şekilde altı yıl çalıştım ve öğrendim; ondan sonra Türkler beni silah altına aldılar; o zaman artık on sekiz yaşındaydım. Arabkir'den Harput'a gittik; orada altı gün kaldık; oradan ayrılıp Diyarbekir'e gittik. Diyarbekir bir Ermeni şehridir. Orada yine sekiz gün kaldık. Her yere yayan gidiyorduk; yaklaşık bir buçuk aydır yürüyorduk. Benim dışımda dört Ermeni daha vardı; kalanı Türk'tü yani üç yüz kişiydiler. Biz Ermeniler Türklerin Ermeni olduğumuzu anlamamaları için, aramızda Ermenice konuşmamak üzere anlaştık; yoksa canımızı sıkabilirlerdi. Trene bindiğimizde yine Türkçe konuşuyorduk; onlar da bizi Türk sanıp vagonun kapısını yüzümüze kapatmadılar. Yolda bazı sırlar öğrendik; mesela trenleri Halep'in yanında olan Mislumiya'da durduracaklarını. Aynı tren vagonumuzu bırakıp Halep'e doğru yoluna devam etti. Halep'ten döndüğünde bizim vagonları da alıp başka bir şehre götürecekti. O zaman, Ermeni arkadaşlarla vagon-restoranın sahibinden bizi saklamasını rica etmeyi düşündük. Ama, restoranın sahibi bizi saklarsa yakalayıp yeniden askere alacaklarını söyleyerek bizi ikna etti; iki yıl askerlik yapmamız gerekiyordu: "Askerliğiniz yapın; sonra evlerinize dönün" dedi. Bizim oğlanlar bunun doğru olduğuna ikna oldular. Vagonumuza döndük. İçim rahat değildi. Bir su tasımız vardı; onu alıp vagondan dışarı fırladım. Demiryolunu takip ederek yürüdüm. İki çocuğun oynadığı bir avlu gördüm; adamın teki de onlarla Ermenice konuşuyordu. Adam çocukları alıp içeri götürdü. Burada Ermeniler yaşıyor dedim kendi

kendime. İçeri girip o evin aynı zamanda dükkân olduğunu gördüm. Ermenice selam verdim; onlar da selamımı aldılar ve bana: "Nerelisin?" diye sordular.

- Arabkirliyim, dedim.

- Bir Arabkirli getirsek tanır mısın?

- Getirin. Daha önce gördüysem tanırım.

Bunun üzerine bir oğlan getirdiler. Onu okulda görmüştüm; tanıdım. O hemen beni sorgulamaya başladı.

Ona: "Geç oldu; Bizi askere alıyorlar; sadece benim kaçışım hakkında düşün" dedim.

Bana: "Fransızca biliyor musun?" diye sordu.

- Ermenice'yi çok mu iyi biliyorum ki, Fransızca bileyim dedim.

- Peki nasıl yapacağız? Köyden çıkarsan Halep'ten gelen Ermeni işçiler var, yol inşaatında çalışıyorlar; yalnız onların arasına karışırsan kurtulursun.

- Yolu göster; gideyim.

Bana yolu gösterdi. Elimdeki su tasını bir kenara fırlatıp gittim. Oldukça uzun bir süre yol aldıktan sonra, beni çağırdıklarını duydum; geriye dönüp baktığımda oğlan beni çağırıp: "Yanlış yolda yürüyorsun!" dedi.

Ben de ona: "Sen bir yüz metre kadar git; ben arkandan geleyim; öyle ki, hiçkimse şüphelenmez" diye karşılık verdim.

Çocuk ikna oldu ve gitti. O önden yürüdü, ben arkasından gittim. Sonunda köye girdik. Arkasından koşup ona yetiştim: "Ben kaçıyorum; geriye vagonda bulunan arkladaşlarım kaldı" dedim.

Köye vardığımız zaman, o, işçilere Arabkirli ve Ermeni olduğumu, ordudan firar ettiğimi anlattı. Onlar ise: "Arabacılar gelene kadar çadırda otursun" karşılığını verdiler. Gidip oraya oturdum; ama, kaçmadıkları takdirde arkadaşlarımın durumunun çok kötüleşeceğini düşünüyordum. Bu düşüncelere dalmışken birden işçiler beni çağırdılar: "Gel! Uzaktan birsi geliyor! O kim?"

- Belki arkadaşlarımdan birisidir, dedim.

Gerçekten de, o, arkadaşlarımdan biriyidi. O tanıdığım gidip demiryolu vagonlarının yanıbaşında durmuştu. Arkadaşlarım geciktiğimi görüp: "Herhalde kaçtı" demişler, vagonlardan inip o adamı görmüşler. O da onları yanına çağırıp nereli olduklarının sormuş. Onlar Arabkirli olduklarını belirtmişler. Adam hızla onları da benim geçtiğim yoldan geçirmiş. Bu şekilde hepsini de kaçırıp benim yanıma getirdi ve bizler ona teşekkür ettik.

Artık hepimiz de firar etmiş, bir çadırda oturup eğleniyorduk. Oradaki işçiler arabaların bizi götürmek için gelmek üzere olduğunu belirttiler. Ben Arabkirli bir arabacı olduğunu biliyordum. Bizim gençlere: "Eğer o tanıdığım biriyse, bizi götürür. Tanıdık değilse, yine bizi götürür; çünkü Arabkirli'dir" dedim. Biz bu şekilde konuşurken, yolcuların toplanması için lokomotifin düdüğü çalıyordu. Sonunda lokomotif gittikten sonra işçiler bizi çağırıp, Fransızca bilip bilmediğimizi sordular. Biz de onlara: "Bilmiyoruz. Ne var?" diye cevap verdik.

Onlar yakınlardaki hastaneden bize ekmek dağıtmak için çağırdıklarını söylediler. Şaşırıp kalmıştık. Bizim ordudan firar ettiğimizi ve aç olduğumuzu o hastanedekiler nasıl bilebilirlerdi. Meğer Türk Hükümeti her yere haber salıp dört Türk askerinin firar ettiğini ve yakalanıp kendisine teslim edilmesi gerektiğini bildirmiş. İşçiler kendi adamlarından birini gönderdiler; o, dört tane küçük ekmek getirip bize verdi. Biz ekmekleri hemen yedik, çünmkü çok açtık. Ekmekleri yedikten sonra, arabaların geldiğini haber verdiler. Dışarı çıkıp, yolun üzerinde durduk. Arabalar gelince ne göreyim; birinci arabada benim tanıdığım birisi oturuyor. Beni görünce arabadan aşağı atlayıp geldi boynuma sarıldı. Ona firar ettiğimi söyledim. O bana bir torba verdi: "Götürün yiyin" dedi; torbada ne olduğunu bilmiyorduk. Torbayı açtık ve bizim üç kopek değerindeki ekmeklerden olduğunu gördük ve yemedik; zira toktuk. Onları sarıp bir kenara koyduk. Aradan beş dakika geçmeden bizi yeniden dışarı çağırdılar. Aynı tanıdık arabacı o torbadan birkaç tane daha verdi; ben de aldım götürdüm. Sonra bana: "Kalk; arabaya bin" dedi.

Bu başka bir arabaydı ve tanıdığım, arabacıya: "Aniden yakalarlarsa, ne pahasına olursa olsun onu kurtar ve bizim evin yerini göster" dedi.

Ben de o zaaman sordum: "Niye yalnız gideceğim? Ya arkadaşlarıma ne olacak?"

- Sen git; çünkü, seni yakalamak ve geri götürmek için arama yapıyorlar. Ben onları getiririm, dedi.

Ben o arabaya bindim ve gittim. Halep'e vardığımızda, kapı açıldı ve bir zaptiye dışarı çıktı; nereden geldiğimizi sordu. Arabacılar yol inşaatı için taş götürdüğümüzü ve geri döndüğümüzü söylediler. "Geçin!" diye emretti. Biz artık Halep Şehri'ni geride bırakmıştık. Arabacı tanıdığımın evini gösterdi. Onlar beni görünce tanıyıp hazırlık yapmaya başladılar. Bir bekledik, iki bekledik, baktık ki, kimse gelmiyor, karanlık da basmıştı. Aşağı ineyim dedim; tam da o zaman arkadaşlarım yukarı çıktılar.

Tanıdığımın evinde yeyip içtik; sonra da, bizi dışarıda dolaştırmasını rica ettik. Dışarı çıktığımızda, gece olmuştu; ama, ışıklar etrafı gündüz gibi aydınlatıyordu. Sokakta yine Arabkir'den kaçan iki kişiye rastladık. Onlar da bizim gibi ilk defa dışarı çıkıyorlardı. Tanıdığımızdan bizi telgraf bürosuna götürmesini rica ettik. Her birimiz, sağ-salim Halep'te olduğumuzu Arabkir'e bildiren ayrı ayrı telgraflar çektik. Sonra dostumun yanına gittik. O evde ben sekiz gün kaldım. Bana beyaz iç çamaşırı diktiler; zira iç çamaşırım yoktu; bütün eşyalarımı vagonda bırakmıştım. Sekiz gün sonra Halep'ten Beyrut'a gittim ki, oradan da Fransa'ya gideyim; ama, Fransa'ya gidemedim; çünkü Fransız vizem yoktu. Fransa'da halamın çocukları vardı. Bana davetiye göndermeleri için onlara mektup yazdım. Ha bugün, ha yarın derken yaklaşık bir buçuk yıl Beyrut'ta kaldım. Beyrut'ta çalışıyordum. Artık hatırı sayılır miktarda param da vardı. Fransa'ya gidip, sonra da ailemi götürmeyi istiyordum. Bir gün gene Türkiye'den mektup aldım; mektupta: "Biz Ermenistan'a gidiyoruz; bizden mektup alana kadar bize mektup yazma. Biz yoldayız." diyorlardı. Ben şaşırıp kalmıştım; mektup mu yazmalıydım?; ama kime yazacaktım? Onlar yerlerinde değildiler; ne yapacağımı bilemiyordum. İşim bozuldu. Fransa'ya gideyim; oradan da Ermenistan'a giderim, diye düşündüm. İki defa masraf olmasın diye, Beyrut'tan Ermenistan'a gitmeyi kararlaştırdım ve o konuda Fransa'daki halama mektup yazdım. O da: "Sen nasıl karar verdiysen, öyle yap" diye cevap yazdı.

İstanbul üzerinden Ermenistan'a gitmek amacıyla bana pasaport çıkarması için, bir adam buldum. Türkler bana vize vermediler; zira, Türkiye'den kaçmıştım. Yeniden düşünmeye başladım. İran üzerinden Ermenistan'a gitmeyi kararlaştırdık; ama, elimdeki para artık yeterli değildi. Hesaplayıp gördük ki, cebimdeki parayla ancak İran'ın Kermanşah Şehri'ne gidebilirdim;ondan öteye artık gidemeyecektim. Ben de o şehirde kalıp, çalışmayı, para biriktirmeyi ve ondan sonra Tebriz'e gitmeyi kararlaştırdım. Pasaportum hazırlandı ve Kermanşah Şehri'ne kadar araba ücretini ödedik. Yola çıktık. Arabayla Lam Şehri'ne vardık. Orada sekiz gün kaldık; sekiz gün sonra çölden geçerek Bağdat'a gittik. Orada da sekiz gün kaldık. Oradan ayrılıp kalacağım Kermanşah Şehri'ne gittik. Burada, unutmadan ekleyeyim ki, Beyrut'tan ayrılırken yanımda ailesiyle beraber Harputlu bir arkadaşım vardı. O Tebriz'e kadar para ödemişti; bense Kermanşah'a kadar. Kermanşah'a varınca, hepimiz otele gittik. Arkadaşım otele eşyalarını yerleştiriyordu; bense, dışarıda balkonda ne yapacağımı düşünüyordum. Arkadaşım gidince ben nerede kalacaktım? Bu düşünceler içerisindeyken, birisi arkamdan omuzuma vurdu. Kim olduğunu görmek için arkamı döndüm. Ermeni bir adam gördüm. O bana sordu: "Nereye gideceksin?"

- Hiçbir yere gitmiyorum; burada kalacağım, diye cevap verdim.

O adam bana sordu: "Ermenistan'a mı gideceksin?"

Ben dedim ki: "Ermenistan'a gideceğim; ama, şimdi değil; param yok. Burada kalıp, para kazanacak sonra gideceğim." O adam bana: "Bunun için mi düşünüyorsun? Ben arkandan çok derin düşündüğünü fark ettim. O yüzden de sana ne kadar paran olduğunu sormaya geldim" dedi.

- Yanımda altı tuman kadar para var.

O adam şöyle cevap verdi: "Buradaki Türklerin Ermenilere iş vermediğini bilmiyor musun? Ermenilere mundar gözüyle bakıyorlar. Ne yapacaksın burada? Ermeni de yok; olanlar da birkaç kişiden ibaret."

O zaman, sanki kafamdan aşağı kaynar sular döküldü: "O halde ben bittim." diye düşündüm. Ne geri gidecek param var; ne de ileri gidecek.

Adam bana: "Gel sana bir tavsiyede bulunayım: Burada bir Türkiye Ermenisi var; onun emrinde otuz kadar otomobil var; hepsi de kendine ait. Onlardan biri her gün Kermanşah'tan Ğazvin'e gidiyor; bir diğeri de geri geliyor. Git ondan, seni bir otomobile koyup Ğazvin'e göndermesini rica et. Elindeki altı tumanla Ğazvin'den Tebriz'e gidebilirsin. Orada da Ermeniler sana yardım ederler" dedi.

Baktım ki, adam fena öğüt vermiyor; ama nasıl yapayım da ricada bulunayım?

O adam: "Gel seni onun yanına götüreyim" dedi.

Aşağı indik ve yola çıktık. Yolda bana: "İşte kapı. Kapının karşısında, yolun öbür tarafında bir demirci atölyesi var; çalışanlar Ermenidir. Onlara da sana yardımcı olmalarını söylerim." dedi.

Sabah kalkıp gittim. O adamdan beni göndermesini rica ettim.

O beni kendi otomobiliyle Ğazvin Şehri'ne götürdü; oradan da Tebriz'e. Tebriz'den de Ermenistan'a geldim. Bizimkileri buldum. evlendim; yuva kurdum; çocuk sahibi oldum. Şimdi kızım Greta biyoloji bilimleri adayıdır…

106 (106).

SIRBUHİ KİKİŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ARABKİR)

Bizi Der Zor'a götürdüklerinde küçüktüm; ama, yiyecek ekmeğimiz, içecek suyumuz olmadığını hatırlıyorum; her tarafta taş ve çöl vardı. Yürüdük! Yürüdük, zar zor bir köye vardık. Araplar içmemiz için su getirdiler; ağzımıza damla damla su akıttılar, birer de üzüm verdiler. Sonra Araplar hepimizi aralarında bölüştüler. Annemi sakat bir adamın yanına verdiler. Annem kolundan yaralıydı; irin su gibi akıyordu; ama, gece gündüz o adam için çalışıyordu; çünkü beslemeydi. Bir gün o adamın komşusu geldi ve ona: "Senin hizmetçin yaralı" dedi; acıyıp irinin içine katranlı fitil koydu. Birkaç gün sonra yara iyileşti. Ondan sonra bu komşu anneme: "Yanımızda Ermeni bir kadın var. Seni onunla tanıştırmamı ister misin?" diye sordu.

Annem bakmış ki o kadın benim halam. Gece beni de yanlarına aldılar ve birlikjte kaçıp Urfa'Ya gittik. Orada annem ve halam fabrikada çalıştılar. Sonra Malatya'ya gittik,- Ermeni mahallesine indik. Arabkirli ve bizim mahalleli bir kadına rastladık; o anneme: "Kız! Senin oğlun burada; yüzünde işaret var." dedi.

- Ya ötekileri? diye sordu annem.

- Ötekiler öldüler! dedi.

Annem o oğlanı sırtına aldı ve geldik; ama, o çocuk da hastalandı; yolda öldü. Altı çocuktuk; bir tek ben sağ kaldım. Annem hep şarkı söyler ve ağlardı..

107 (107).

ARPEN MİKAYELİ AĞACANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ARABKİR)

Ben çocuktum. Annem hastaydı. İki teyzem vardı. Ablam ise evliydi. Türkler gelip annemi yatağından çıkardılar. Mahalle halkının tümünü sürgüne gönderdiler; annemin iki erkek kardeşini de. Annem yerde kaldı. Hastaydı ve hareket edemiyordu. Ben de annemin yanındaydım. İyi kalpli bir kadın annemi kucaklayıp götürdü; ben de onların arkasından gittim.

İki yıl Türklerin arasında kaldık; her şeyimizi çaldılar. Bizim çektiğimizi kim çekmiştir?…

108 (108).

MUŞEĞ SARGİSİ DEMİRCİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ARABKİR)

1910'da Arabkir'de doğdum. Babamın adı Sargis'ti, annemin adı Satenik olup, kızlık soyadı Teryan'dı. Onların üç çocuğu olmuştur: Varsenik, Muşeğ ve Armenuhi. Babamın iki erkek kardeşi vardı; büyüğünün adı Karapet'ti, onun karısının adı Elmas'tı; dört çocukları vardı: Khaçatur, Zabel, Avetis, Levon. Dördü de evli ve çocuk sahibiydi. İkinci erkek kardeşinin adı Martiros'tu; onun karısının adı ise Maritsa idi. Onların dört çocuğu vardı: Grigor, Arusyak, Maran ve Andranik. Hepsi de evli ve çocuk sahibiydi.

Babam ve iki erkek kardeşi babalarından konutlar ve birlikte çalışmaları için bir demirci atölyesi almışlardı.

Arabkir'e yaklaşık on kilometre mesafede bulunan Andi adı verilen yerde ailelerimizi iyi zanaatkârlar olarak tanıyan bir Türk ağa bizim üç ailemizin tamamının sürgüne gitmemesine ve yerlilere faydalı olmasına neden olmuştur. Ben de okula gidiyordum ve bir süre kilise ilahi de söylerdim.

Bu şekilde 1922 yılına kadar Arabkir'de kaldık. Savaş'ta ölenler mldüler; kalanlar ise kaldılar. Bu üç ailenin ekonomik durumu düzelmişti; ama, Ermenilere karşı düşmanlık şiddetlenerek devam ediyordu. Öyle ki, 1922'de göç etmeyi kararlaştırdık. Beş altı gün yürüyerek Halep'e vardık. Orada, babam bir bakkal dükkânı açtı ve bu şekilde ihtiyaçlarımız karşılandı. İki yıl sonra, Beyrut'a geçtik. Oradan da bir aile pasaportuyla gemiyle Marsilya'ya gittik. Orada bir örgüt bizi Grand-Lemps kasabasına gönderdi. Babam bir tekstil firmasında iş buldu; ben de okula gittim. Altı yıl orada kaldıktan sonra ailece Lyon'a taşındık. Babam Berliye'deki kamyon fabrikasında iş buldu. Ablam ve kız kardeşim evlendiler. Ben de önce babamın, sonra da annemin ölümüne dek ebeveynimin yanında kaldım.

Annemin erkek kardeşi Karapet Terziyan, karısı Satenik ve üç çocuğu, Grigor, Martiros, Araksi, ayrıca teyzem Siranuş, kocası Martiros, onların çocukları olan Karapet, Maryam, Grigor 1915'te tehcire tabi tutuldular. Hepsi de soykırım kurbanı oldu.

109 (109).

ELMAS AHARONİ KAVUKÇUYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1883, KHARBERD [HARPUT])

Ben ailenin altı çocuğundan en küçüğü olarak 1883'te Kharberd'de [Harput] doğdum. Ebeveynim Aharon ve Anna (Guzalyan) Kavukçuyan'dı. 1904'te Kharberd Yeprat Kolejini bitirdim ve şehir dışındaki bir köy okulunda öğretmenlik yapıyordum.

* Bu tanıklık soykırımdan kurtulan kişinin kızı Florence Tayan tarafından 1997'de EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine teslim edilmiştir.

Kharberd'de dedem Gevorg Kavukçuyan üç oğlu Aharon, Melkon ve Grigor'un yanında yaşamak istemiş, dolayısıyla onlar her oğlun ailesi için ayrı daireleri olan büyük bir ev inşa etmişlerdi. Ev çok sağlam inşa edildiği için, 1915 yılındaki yıkıma dayanmış, daha sonra öksüz çocukları barındırmakta kullanılmıştı. Bizler Kharberd bölgesinin Verin Tağ kısmında yaşıyorduk. Her yıl, kışın dört ay boyunca şehirde yaşıyor, sonra Kharberd'deki yazlığımıza taşınıyorduk; yılın geri kalan kısmını orada geçiriyorduk. İçinde ceviz ağaçları bulunan büyük bir meyve bahçemiz vardı. Bir aracı vasıtasıyla badem ihraç ediyorduk.

Ben Kavukçuyan ailesinin hikâyesini, dedemin babası Asatur, dedem Gevorg ve daha sonra babam Aharon'dan ve 1800'li yıllardan başlayarak anlatabilirim; İki kız kardeşim, Gülizar (Bay ve Bayan Minas Demurciyan) ve Maryam (Bay ve Bayan Mıkırtiç Poğaryan) ve onların aileleri dahil, akrabalarımın büyük bir kısmı 1915'teki Ermeni Soykırımı sırasında hayatını kaybetmiştir.

İki erkek kardeşim Asatur ile Bağdasar Amerika'da idiler ve ebeveynimle birlikte Amerika'ya gitmemi sağladılar. İngilzce bilmem sayesinde yaşlı ebeveynime eşlik ettim; bu şekilde onları soykırım yıllarında yaşanacak kaçınılmaz ölümden kurtarmış oldum. Ocak 1908'de Amerika'ya vardık.

1911'de, Malatya doğumlu John (Hovhannes) Petros Tayan (1874-1934) ile evlendim. Onun ebeveyni Petros ve Margarit Tayan idi. John Malatya'da okulu bitirdikten sonra, 1891'de Amerika'ya göç etmeden önce, Kharberd Yeprat Koleji'nin ilk sınıfına da devam etmiş, 1897'de ise ABD vatandaşı olmuştu. Babası Petros Tayan 1895 katliamları sırasında Türkler tarafından Malatya'da öldürüldüğünde seksen yaşındaymış.

Ben 1911'de evlendiğimde, eşim duldu ve Elizabet ve Alis adında iki küçük kız çocuğu vardı. Bizim Florence adında bir kızımız ve Vahan adında bir oğlumuz daha oldu.

1930'lu yıllarda amcamın oğlu Margar Kavukçuyan New York'ta, oradaki Surb Vardan kilisesinin tanınmış hayırseverlerinden rahmetli Hayk Kavukçuyan ile karşılaşmış ve onların uzaktan akraba oldukları ortaya çıkmıştı.

Kharberd'in ilk sakinlerinin yedi aileden oluştuğu, bunların arasında Kavukçuyan'ların da bulunduğu anlatılırdı. Ama onların ne zaman ve nereden göç ettiklerini bilmiyorum.

110 (110).

HAYKAZ ACEMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1892, KHARBERD [HARPUT])

1915 yılındaki katliam sırasında Türk Hükümeti köyümüzdeki bütün erkekleri topladı ve hepsini de katletti; 125 kişiyi bağlayıp götürdüler; onları Yeprat Nehri'ne atıp öldürdüler. İki gün sonra da bizi sürgüne gönderdiler. Halep'e sürdüler; oradan da Der Zor'a. Halalarımı, dayılarımı, hepsini öldürdüler,

hepsini! Köyümüzü Aşvan (Arşamavan) Yeprat'ın kıyısındaydı. Ben yüzüp nehrin öteki yakasına geçtim; sadece Kürtlerin yaşadığı Dersim'e kaçtım. Onların yanında kaldım. Dersim'de bir yıl kaldım.

Dersim isyankârdı. Türkler Dersim'e giremezdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Dersimlileri silah altına aldılar; ama, onlar savaşmadılar; silahlarını alıp evlerine döndüler. Öyle ki, onlar hep silahlıydılar.

Dersim ismi Ermeni bir papaz olan Der Simon'un adından gelir. O din değiştirmeye zorlananlar arasında gizlice Hristiyanlık probagandası yapıyordu. Onlar ekmeğin üstüne haç çıkarıyor, Aziz Sargis yortusuna Oryan, Khıdır Surb Sargis adını vermişlerdi. Zeyva Köyü'ndeki Kürtler Ermeni kilisesini çok iyi duırumda muhafaza ediyorlardı; zira, onu kendi atalarının inşa ettiklerini biliyorlardı. Onlar atalarının Ermeni olduklarını; ama din değiştirmeye zorlanıp, Müslüman olduklarını itiraf ediyorlardı. O Aziz Sargis kilisesinin yöneticisi bir kadındı. Bir gün kilise vergisini toplamaya gelmişti; bana: "Gel sana gül gibi bakayım!" dedi.

Ben de onunla gittim; orada birkaç gün kaldım; ama, sonra kaçtım; zira, zaptiye gelip ona: "Senin yanında kaçak var mı?" diye soruyordu.

Kadın şöyle konuştu: "Ormanlarda bir sürü kaçak Ermeni var; gidin onları yakalayın!"

O kadın yardım etti ve ben ormanlardan geçerek kaçtım; Kürt öncüler eşliğinde sınırı geçip, Rus Ordularının işgal ettiği Erzincan'a varıp o şekilde kurtuldum. Sonra Erzurum'a geçtim; orada Andranik'in askeri oldum. Ben Andranik Zoravar'la birlikte 1917 tarihinden itibaren çarpışmalara katıldım. Andranik Erzurum'a geldi; kendisini karşıladık. 1920 yılının Ağustos sonlarına kadar onunla birlikteydim. 1917 tarihinde, Andranik Erzurum'a geldiğinde Türklere karşı savaştı; Sarıkamış-Kars-Aleksandrapol istikametinde geri çekildi ve Batı Ermenilerinin Doğu Ermenistan'a göçünü güvence altına aldı.

Andranik'in ordusu yalnızca Ermenilerden oluşuyordu; sayıları dört bin beş yüzdü; onun hem top hem de tüfekleri vardı. Andranik ata binmiş bize: "Susmayın! Şarkı söyleyin!" diyordu. Biz de söylüyorduk:

"Kahraman kükredi, sultan titredi,
Wilhelm'in gözünden yaşlar geldi,
Kılıcın düşmanın göğsünde parladı,
Savaş aşığı, kahraman Andranik!"

Artık Daşnakların Hükümeti iktidardaydı.

Andranik onlara şu teklifi yaptı: "Türk Hükümeti ölü bir hükümettir. Onun askerleri az sayıda ve yorgundur; toplam iki bin askeri zor bir araya getirir. Benim dört bin askerim var; iki bin asker de siz verin birlikte dövüşüp Türkleri ülkeden kovalım."

Daşnaklar Andranik'in sözünü dinlemediler. Andranik onlara: "Sahtekârlar" diyerek uzaklaştı. Artık Andranik'i sevmiyorlardı. Andranik fişek istiyor; Daşnaklar ona ekmek gönderiyorlardı; ekmek isteyince de fişek. Onlar Andranik'i ortadan kaldırmak istiyorlardı.

Türkler ilerlediler; biz de şimdiki Ğukasyan Bölgesi'ne taşındık; Ğarağaç'tan Calaloğlu'ya (şimdiki adıyla Stepanavan) indik. Orada üç bin yetimin ve öksüzün kaldığı Moskovski yetimhanesi vardı. Andranik Zoravar o yetim ve öksüzlerin Tiflis'e nakledilmesini emretti. Teğ Köyü'ne gittik; sonra da Dilican'a.

Andranik Zoravar şöyle konuştu: "Biz Daşnaklarla anlaşamayız. Uzaklaşmamız gerekiyor."

İran'a gitmeye karar verdik. Culfa Köpsü'nden geçip Khoy'a kadar gittik.Artık muhacirler de bizimle beraberdi; ordumuzun arkasından yaklaşık otuz bin Ermeni geliyordu. Türkler muhacir halkı topa tuttular; halk geriledi. Culfa'ya gittik. Kapan'a, Goris'e indik. Bir yıl orada kaldık. Orada bulunduğumuz sırada Osmanlı Türkleri Aleksandrapol'u işgal etmişler, Dilican'dan geçerek Bakü'ye ulaşmışlardı. Türkler Goris'e Andranik'in yanına bir Ermeni rahip ve iki Türk gönderdiler; onların eline yazılı bir emir tutuşturmuşlardı. Emirde: "Goris şosesi bizimdir. Sen Goris üzerinden Dağlık Karabağ'dan geçerek Culfa'ya gitmişsin. Sen bizim yolumuzun üstünde dikiliyorsun ve bize engel oluyorsun. Ya teslim ol; seni öldürmeyeceğiz; ya da uzaklaş!" diyorlardı.

Andranik Zoravar onalra verdiği yanıtta: "Yarın sabah size saldıracağım. Size hiçbir şose vermem. Sizin bu taraflarda işiniz yok!" dedi.

Sekiz-on gün sonra bir İngiliz geldi. Bir İngiliz yüzbaşı Andranik Zoravar'ın Ordusu'na katıldı. Bizim ordu Goris'ten Eçmiyatsin'e gitti. Yerevan'ın üstünden tahta köprüden geçerek, Yerevan'a girmeden Eçmiyatsin'e gittik; silahları katolikos'a teslim ettik. Andranik Eçmiyatsin'de bize "tezkere" verdi; orada "Şu kadar süre benim yanımda savaşmıştır" yazılıydı.

Sonra Andranik gitti. Yerevan'a giderken Daşnak Hükümeti Andranik'İn birliklşerini topaldı; iki kişiyi öldürüp, pek çoklarını yaraladı.

İngiliz Ordusu Yerevan'I işgal etmişti. Andranik: "O köpoğlu Dro'yu bana verin kulaklarını keseceğim" dedi.

Profesör Tenekeciyan vardı; bana sordu: "Ne oldu?"

- Andranik'i öldürmek istiyorlardı!

- Vay köpoğlu köpekler! Öyle bir adam bin yılda bir doğar!…

Andranik gittikten sonra Daşnaklar bize iş vermediler. Bize sokakları temizlettiler; bizlerden ikisini öldürdüler. Bizi sevmiyorlardı; çünkü, Andranik'in birliğinde askerlik yapmıştık. Yeniden Aparan'a kaçtık. Bolşevik Ordusu gelip Aleksandrapol'u işgal edene kadar süründük.

111 (111).

COHAR (HELEN) ASLANYAN-MAMİKONYAN'IN TANIKLIĞI*

* 1915 yılında yaşanan Büyük Felaket günlerinde Cohar (Helen) Aslanyan-Mamikonyan'ın yaşadıkları hakkında anlattığı anılar 1978 yılında bizzat hayatta kalan görgü tanığının kendisi tarafından kaleme alınmıştı. Ermenice el yazmasını kızı Polin Hovsepyan Ermenice'ye çevirmiştir. Bu anılar 2004 yılında soykırımdan kurtulan görgü tanığının torunu, tanınmış Amerikalı Ermeni aydın, Ermeni İnceleme ve Araştırmaları Ulusal Birliği'nin (National Association for Armenian Studies and Research, NAASR - Boston, ABD) Bilimsel konularda Müdürü Mark Aram Mamikonyan tarafından bize teslim edilmiştir.

(D. 1895, KHARBERD [HARPUT], KESİRİK KÖYÜ)

Ben 1895 yılında Kharberd'in [Harput] Kesirik Köyü'nde doğdum. Bu Sultan Abdülhamit'in katliamlar düzenlediği, Türkler'in Ermenileri katlettiği dönemdi. Umutsuzluğa kapılan tüm Ermeniler ya saklanıyor, ya da Türk yatağanından kaçıyordu.

Ben olan biteni anlayabilecek yaşa geldiğimde, o zaman ailemin başına neler geldiği hakkında anlatılan hikâyeyi duyduğumu hatırlıyorum. Türk askerlerinin çok yakınlarda olması nedeniyle beni beşiğimde saklamak zorunda kalan annem, yanı başıma birkaç altın koyup kaçmış ve bu şekilde sağ kalma şansımın daha yüksek olacağını ve merhametli bir insanın beni bulup hayatımı kurtaracağını düşünmüştü. Bundan kısa bir süre sonra, büyük ablam eve gelmiş ve beni beşiğimde ağlarken bulmuştu. Paniğe kapılan ablam beni bir yorgana sarıp, o kargaşadan nereye gideceğini bilemeden koşarak evden çıkmış, bir yolunu bulup annem ve erkek kardeşlerimin yanına ulaşmıştı, ama babamı bulamamıştı.

O dönemde babam Kesirik'in Hoca Başı (Muhtarı) sıfatıyla tanınıyordu. Gerçi oldukça gençti; ama Türkçe'yi iyi okuyup yazdığı için muhtar seçilmişti. Ama o da Türklerin takip edip öldürdükleri genç Ermeniler arasındaydı. Babam eski giysilerini giyinip, köydeki Türklerden birinin evinde saklanmıştı. Hayatı kurtulmuştu. Minnettarlığını ifade etmek için, babam o günden sonra ben on altı yaşına basana kadar o Türk ailenin aç kalmaması için gerekeni yaptı.

Hakob, Khaçatur adında iki erkek kardeşim, Zımrut ve Zartik adında iki de kız kardeşim vardı. Ebeveynimin adları Gohar ve Sargis Aslanyan idi. Annemin kızlık soyadı Gohar Marcanyan'dı. Büyükannem ve büyükbabamın adları Maryam ve Hakob Aslanyan idi. Erkek kardeşim Khaçatur'un Varder adında bir kızı vardı. Erkek kardeşim on bir sene Amerika'da yaşamıştı; ama, Batı Ermenistan'a döndüğünde Türkler tarafından öldürülmüştü.

Ben on altı yaşında görücü usulüyle evlendim; gerçi evlenmeye hevesli değildim. Güzel ve dertsiz çocukluk günlerim sona erdi. Ben evlendikten hemen sonra 1915 katliamı başladı.

Bir sabah uyandık ve Türklerin yüksek sesle şu anonsu yaptıklarını duyduk: "Ermeniler! Bugün hazırlanın, zira Perşembe günü ilk Ermeni kafilesi tehcir edilecek; ağlamayın, üzülmeyin, ablalar ağabeyler, zira biz sizleri filanca yere göndereceğiz; orada siz daha güvende olacaksınız" Tabii bu sözler doğru değildi; ama biz bunu daha sonra öğrendik. O şekilde cereyan eden olaylar ileride Ermeni Soykırımı olarak adlandırılacak olgunun başlangıcını oluşturuyordu.

Şansızlığından, büyük ağabeyim Khaçatur tam da Türklerin tüm Ermeni gençlerini topladıkları sırada Amerika'dan dönüş yapmıştı; o gençler tutuklanıyor, el ve ayaklarına zincir bağlanıyor ve hapsediliyordu.

Ağabeyimi hapishanede gördüm ve onun bu görüntüsü hafızamdan hiç silinmedi. El ve ayaklarına zincir vurulduğunu görüp ağladığımda, benden eve dönmemi ve kendisine birkaç altın götürmemi rica etti; ona göre bu para hapisten kurtulmak için, rüşvet olarak faydalı olacaktı. Ablam ve ağabeyimin karısı altınları hapishaneye götürdüler; ama maalesef artık çok geçti. Söylemesi çok acı ama ağabeyimi ve

babamı bir daha görmedim. Onların ikisi de muhtemelen yüzlerce başka Ermeni erkeği ve genciyle birlikte öldürülmüş ve öldürülmeden önce kendi elleriyle kazmak zorunda kaldıkları çukurlara üst üste dizilerek gömülmüşlerdir.

Ben bunu kendi gözümle de gördüm; çok yakışıklı ve yetenekli bir sanatçı olan kuzenim Sedrak başkalarıyla birlikte tutuklanmış ve zincire vurulmuştu. Annemin zincirlenmiş esirlerden oluşan uzun bir sıranın içindeki kuzenimin arkasından koştuğunu ve: "Sedrak! Sana yardım etmek için ne yapabiliriz? Para getirelim mi? Sana para verebilir miyim?" diye bağırdığına tanık oldum. Sedrak çaresiz başını salladı ve şöyle dedi: "Ne para, ne de başka bir şey! Onun zamanı geçti! Hayatımızı kurtarmak imkânsız iken, paranın bize ne faydası olacak?"

Her yerde ağlayan sızlayanlar vardı. Hızla annemden ayrılma vakti geldi. Ben onu bir daha görmedim. Daha sonra, Türk buğday tarlalarına saldırarak erzak maddelerini tehdit eden binlerce çekirgeyi kendi elleriyle yok etmeleri için çok sayıda yaşlı kadınla birlikte annemin de götürüldüğünü öğrendim.

Ağlayarak anneme bizi güvenli bir yere götürdüklerini, zira Katolik din adamlarının bize ayrı bir yer verileceğini beyan ettiklerini söyledim. Kısa zamanda bunun doğru olmadığını anladık. Aksine, bir gün yürüdükten sonra pek çok kişiyi uzak yerlere götürüp öldürdüler; birkaç kişiyi de diri diri gömdüler. Çok az sayıda kişi kaçabildi.

Bizler Kharberd'den Perşembe günü ayrılıp, bütün yolu yalınayak kat ederek, önce Mardin'e, oradan da Tigranakert [Diyarbakır] ve Ras-ül-Ayn'a gittik. Orada, elbise veya çaput parçaları bulup şişmiş ve kanayan ayaklarıma sarıyordum. Sadece Tanrı'nın yardımı sayesindedir ki, o uzun mesafeyi yürüyerek kat edebildik; yoksa, yiyecek ve su olmadan o kadar uzağa nasıl gidebilirdik? Bazen su kaynağı çok yakınımızda olduğu halde, su içmemize izin verilmiyordu. İnsan yemek yemeden yaşayabilir; ama, susuz yaşamasına imkân yoktur.

Üç gün yürüdükten sonra, artık kımıldayacak halim kalmamıştı. Pis yolun kenarına düştüm. Benden birkaç metre uzakta bir su çukuru vardı; ama ben o kadar zayıftım ki, bilincimi kaybettim ve eğer beni orada bırakmış olsalar belki de ölmüş olacaktım; fakat, Tanrı'nın yardımıyla bir kadın hayatımı kurtardı; elbisesinin ucunu suyun içine batırdı, suyunu yüzüme ve ağzıma sıktı. Su çamurlu ve pisti ve içindeki böcekleri görünce iğreniyordum; ama, sonuçta suydu ve hayatımı kurtardı.

Günler birbirini kovalıyordu ve Türkler bizi hala yürümeye zorluyorlardı. Zaman kavramını kaybetmiştik. Sonunda Ras-ül-Ayn'e vardık; orada suyla kaplı geniş bir alan vardı. Hepimiz çılgınlar gibi suya doğru koştuk. Su içiyor, elbiselerimizi ıslatıyorduk; kumlu suyla saçlarımızı yıkıyor ve suda yıkanıyorduk.

Bizler oradayken, bir Türk görevli bize yaklaştı ve nereden geldiğimizi sordu. Khaberd, Kesirik'ten geldiğimizi söyledik.

O adam: "İçinizden hangisi Kesirikli" diye sordu.

- Ben, dedim.

Adımı sordu: - Sargis ve Gohar Aslanyan'ların kızıyım, dedim.

- Sen Sargis Aslanyan'ın kızı mısın? diye sordu.

- Evet, dedim.

Yüzünde iyi bir ifade belirdi: "Ben babanızla şehrin resmi meselelerini görüşmek üzere defalarca evinizi ziyaret etmişimdir ve o bana karşı çok misafirperver davranmıştır. Bir defasında, hatırlıyorum, babanız çocuğuma götürmem için bana biraz incir ve hurma vermişti; orada, küçük bir kız vardı, cebimden biraz kuru yemiş çıkarıp yedi. Evet, herhalde o kız sendin." O olayı hatırlayınca gülümsedi.

Ben o olayı hatırlamadığımı itiraf ettim; ama ona: "Efendi, madem sizi defalarca misafir ettiğimizi söylüyorsunuz, lütfen beni kurtarın ve Halep'e götürün, ya da hiç olmazsa Halep'e giden bir trene bindirin." dedim.

Halep'ten bir gemi ya da trene binip farklı yerlere gitmek mümkün olmalıydı. O adam bana olduğum yerde kalmamı söyledi ve biraz yiyecek getirmeye söz verdi; daha sonra yiyecekle geri döndü, kendisine orada kalması emredildiği takdirde, babama duyduğu saygıdan dolayı beni kurtaracağını belirtti. Ancak, onu muhtemelen başka bir yere gönderdiler ki, bir daha geri dönmedi. Kurtulma umudumu tamamen yitirdim.

Az sonra, başka bir zabit o andan itibaren özgür olduğumuzu söylemeye geldi. Biz onu şüpheyle dinliyorduk; zira, öldürüleceğimizi veya yolda öleceğimizi düşünüyorduk. Bizler ölümün bugün ya da yarın bizi bulacağı fikrine alışmıştık. Oraya kadar Tanrı'nın yardımıyla sağ salim vardığımızı biliyorduk; ama, gelecek hakkında şüphelerimiz vardı. Bizi o yerde bir hafta tuttular. Her gün Türklerin bizi yakındaki nehirde boğmayı planladığına dair şüpheler bizi rahat bırakmıyordu. Hafta sonu, zabit geri geldi ve yola çıkmaya hazırlanmamızı söyledi. Bizler yayan olarak Zer Zor çölüne doğru yola çıktık. Aniden, sekiz aydır memleketimizden uzakta olduğumuz aklımıza geldi. Yine bir gölün yakınlarına ulaştık. Burasının bizim için son durak olduğunu ve bizi suda boğacaklarını düşündük. İçimizden birkaç kişi ölümün yakın olduğunu düşünerek ağlıyor, birkaç kişi ise histerik biçimde gülüyor, bazıları şarkı bile söylüyordu. Hepimiz birbirimize veda edercesine kafa kafaya vermiştik. Çevremdekilere baktığımda, ben hariç herkesin ailesinden anne, kız kardeş veya kuzen gibi bir kişiyle birlikte olduğunu görüyordum. Ben tamamen yalnızdım! Yanımda hiçbir akrabam yoktu; hatta bizim köyden bir kız arkadaşım veya komşum dahi yoktu. Ben orada oturarak ağlayıp kaderim hakkında düşünürken, yanında iki kızı olan yetişkin bir kadın gördüm. Ona "Anne" deyip, beni kızlarından birisi olarak yanına alması için ricada bulundum. Ona yalvardım: "Sizden rica ediyorum, kızınız olmama izin verin. Koruyucu elinizi üstüme koyun" dedim. O da bana: "Neden olmasın? Biz de açız, sen de. Hepimiz birlikte gidiyoruz" cevabını verdi. Yanlış bir adım atmamam için bana yol göstermesi ve yardım etmesi için ona ricada bulundum.

Çöle vardığımızda, bizi yılan ve böceklerin bulunduğu bir alanda tecrit ettiler; ama elimizden ne gelirdi ki? Türkler orada kalmamızı istiyorlardı. O gece aç yattık; sabah mutasarrıf gelip hepimize birer asker ekmeği dağıttı. O mutasarrıf insaflı bir insana benziyordu; ama, böyle bir insanın var olabileceğine inanmakta zorluk çekiyorduk. Aramızdan birkaç kişi yaptığı iyilikler için, Tanrı'ya taparcasına onun ayakkabılarını ve giysilerini öpüyordu. Daha sonraki iki hafta boyunca çok şanslıydık, çünkü bize günde

bir parça ekmek veriliyordu. Aramızdaki pek çok kişi o ekmeğin yarısını yiyor, diğer yarısını kurutarak daha kara günler için saklıyordu; zira hiç kimse bizi neyin beklediğini bilmiyordu.

İki hafta sonra bizi gözaltında tutma görevini Ermenilere bu kadar iyi davranıldığını görerek hiddete kapılan Zeki Paşa adındaki iğrenç bir Türk görevli üstlendi. Bu iyi muameleden mutasarrıfın sorumlu olduğunu sorup soruşturarak öğrenen Zeki Paşa, İstanbul'daki memurlara o mutasarrıfın şüphesiz Ermeni olduğunu çünkü Ermenilere yiyecek verdiğini bildirdi. O nedenle mutasarrıf hemen değiştirildi ve yerine kötü kalpli Zeki Paşa geçti. Onun o zamana kadar hayatta kalan insanları ortadan kaldırmak için planlı şekilde hareket ettiğini kısa sürede anladık.

Aramızdan birkaç kişiyi temizlik ve çamaşır işlerinde çalıştırmak üzere yakınlardaki yetimhanenin mutfağına götürdüler. Bizi de oraya kabul etmeleri için yalvardık ve onların yanında kalmamıza izin vermeleri durumunda istedikleri her şeyi yapmaya hazır olduğumuzu söyledik. Bu önerimiz kabul edildi, ama uzun bir süre için değil; zira, o iğrenç Zeki Paşa "yetimhane sakinlerini temizlemeye" karar vermişti. Zeki Paşa insanları kafileler halinde su kenarına götürüyor, onları orada boğazlatıyor ve nehre attırıyordu. Yeprat [Fırat] Nehri insanlarımızın kanıyla kırmızıya boyanmıştı. O kötü kalpli adam donuk ve acımasız gözleriyle katliamı seyrederken, övünürcesine sordu: "Kardeşleriniz neredeler şimdi? Niye gelip sizi kurtarmıyorlar?" Erkek kardeşlerimden birini de o öldürmüştür.

Kalan az sayıda kişinin de ertesi sabah son öldürülecek insan kafilesini oluşturacağı farz ediliyordu. Yetimhaneyle ilişkisi olmayan siyasi bir görevli gece kaçmamız için bizi uyarmak üzere geldi; kaçmadığımız takdirde ertesi gün öldürüleceğimizi söyledi. O bize karısının Ermeni olduğunu ve onun pek çok akrabasını kurtardığını söyledi. Ermenilerin kaçmasına yardım ettiği anlaşılır diye, kendi hayatından endişe ediyordu. Buna rağmen, onun yardımıyla ben ve başka bir kadın o görevlinin, canını kurtarmak için bir Türk askeriyle evlenmiş olan baldızının evinde saklandık. Eve geldiğinde Türk görümcesinin bizi görüp resmi makamlara ihbar etmemesi için, evin bodrumunda saklanıyorduk. O evde birkaç hafta yaşadık; gündüz bodrumda kalıyor; gece ise yukarıda uyuyorduk; zira, o kadının kocası orduda görev yapıyordu. O dönemde kötü ün salmış Zeki Paşa'yı o bölgeden aldılar ve canını kurtarmak için Türklerle evlenmiş olan Ermeniler ve benim gibi saklanan başka insanlar da kurtulmayı başardılar.

O kadının kız kardeşinin kocası vasıtasıyla birkaç nesilden beri o yerlerde yaşamakta olan bir Ermeni aileyle tanıştım. Onlar tanınmış, saygın ve oldukça zengin bir aileydiler. Onların annesi bana kendi annemi o kadar hatırlatıyordu ki, ona sarılıp ağladım; zira, sevgili annemi çok özlemiştim. O kadın kendi evlerine yerleşmemi ve ufak tefek işler için kendisine yardımcı olmamı teklif etti. Endişelenmememi rica ederek bana ilgi gösterileceğini belirtti. Gerçekten de o kadın benimle bir anne gibi ilgilendi.

1920 yılına kadar ben herhangi bir akrabamı veya ailemden başka bir insan görmedim. Yanlış hatırlamıyorsam, sanırım İngilizler'in Der Zor'a geldiği yıl 1918'di; bunun üzerine Türkler ve Almanlar kaçtılar. İngilizler yaptıkları çağrılara tüm Ermeniler'in yanıt vermesini istediler; hepimizi toplayıp Bağdat'a götürdüler. Bize İngiliz askerlerine verdikleri gıdaların aynısını, hatta çay bile veriyor aynı şekilde bakıyorlardı. Bağdat'a vardığımızda, İngilizler bize İngiliz kilisesine mi, yoksa Ermeni kilisesine mi tabi

olmak istediğimizi sordular. Bizler Ermeni kilisesine bağlı olduğumuzu belirttik. Dolayısıyla, bizi Ermeni kilisesi ve yetimhanesine teslim ettiler. Ben birkaç ay yetimhanede kaldım; yetimhane çocukları için elbise ve önlük dikiyordum. Yaşadığımız o korkunç olaylarla karşılaştırıldığında, yetimhane hayatı oldukça iyiydi.

Ben orada bulunduğum sırada, Der Zor'a giden kafilemizden tanıdığım bir kadın yanıma geldi ve beni ailesinin yanında yaşamaya davet etti. Onun evli bir ağabeyi ve bir ablası vardı. Benimle kan bağı olmayan bir insanın beni bir aile ferdi gibi kabul edecek kadar ilgi gösterebilmesi beni çok duygulandırmıştı. Bununla birlikte, yetimhane müdür izinsiz yetimhaneden ayrılmaya hakkım olmadığını söyledi. Onlar beni sadece Pazar günleri ziyaret edebiliyorlardı. Öyle de yaptılar; ben kendimi ailelerinin bir ferdi gibi hissediyordum.

Pazar ziyaretlerinden biri sırasında, o ailenin tanıdıklardan bir erkek bana yaklaştı ve onlar vasıtasıyla evlenme teklifinde bulundu. Birkaç hafta önce, karısının Türkler tarafından öldürülmüş olduğu haberini almıştı; iki çocuğu ise köylerinde, kız kardeşinin yanındaydı. Evlenebilmek için yerel Başpiskopostan izin istedi ve kutsamasını rica etti.. Bütün bunları duyunca, evlenmek niyetinde olmadığımı söyledim. Yetimhanede kaldığım takdirde, muhtemelen erkek kardeşimi bulup Karberd'e döneceğimi düşünüyordum. Onlar bana o adamın şimdi dul kaldığı ve benimle evlenmek istediği için, benim için en iyi çözümün bu olacağını, zira kendisinin çok kibar bir insan ve iyi eğitim almış iyi bir tüccar olduğunu anlattılar. Böylece evlendik. Yetimhane müdürü de beni çok övdü ve duygularıma saygı gösterdi.

Biz evlendikten sonra bütün Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verildi. Halep'te kaldığımız sırada eşimin tanıdıklarından karısı hakkında edindiği bilgilerin yanlış olduğunu öğrendik. Ölen karısı değil kız kardeşiydi. Bu haber beni o kadar sarstı ki, bayıldım. Kendime geldiğimde her şeyin yolunda olacağı, kocamın mali durumunun hem bana hem de karısına bakmasına müsait olduğu ve karısının harika bir insan olduğu, evlenmemize yol açan durumu anlayışla karşılayacağına dair bana güvence verdiler. Gelecekte kaderin bana ne tür sürprizler hazırladığını düşündüm ve kötümserlik ve karanlık bir ruh hali bana hakim oldu. İstanbul'a gitmeyi reddettim ve kocamı gidip ailesine katılmaya zorladım. Kocam ihtiyaçlarım için bana bir miktar para bırakarak yola çıktı. Haftalarca bekledikten ve yaptığım uzun araştırmalardan sonra, Amerika'da bulunan ağabeyimle bağlantı kurmayı başardım ve 18 Nisan 1920 günü üç aylık oğlumla birlikte gemiye binip Amerika Birleşik Devletleri'ne geldim.

Bugün o olayları hatırladığımda, kendi gözlerimle gördüğüm bazı olayları bile unuttuğumu fark ediyorum; ama unutmadıklarım, hafızamda açık seçik ve silinmez biçimde durmaktadır. Bütün bu olaylar sonucunda mucize eseri sağ kaldığım da bir gerçektir.

112 (112).

HARUTYUN ZAKARİ MARTİKYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1899, KHARBERD [HARPUT], TSOVK KÖYÜ)

Tarihî Kharbert ve Tigranakert [Diyarbakır] arasına düşen iki dağ silsilesinin biri olan Andzut Dağı'nın eteğinde bulunan Tsovk köyünde doğmuşum. Bizim köye yakın harikulade bir gölet vardı. Köyü çeveleyen tepeler, dağ yamaçları, vadiler ve yaylalar hayran olunası korular, binlerce kavak ve söğütle, meyvelik ve bağlıklarla, bostanlarla doluydu; bunların etrafı rengarenk tonlarıyla kuşaklar oluşturan yoğun gülistanlarla çevrelenmişti. Engin yamaçlardan, birçok vadiden akan taşkın sular daimi surette bu göle akıyordu.

Tsovk'lular balıkçılıkla, keten işiyle uğraşıyorlardı. Tsovk yüz evden müteşekkil, yediyüz nüfusuyla safî Ermeni köyü idi.

Annem Sultan Hamit'in tertiplediği 1894-1896 kırımlarından üç yıl sonra, yani 1899'da doğduğumu anlatırdı.

Hamit kırımları esnasında sülalemizin yedi ailesi Kürt Haydar sayesinde kurtulmuştu; o bizimkileri götürüp kendi mülklerinde saklamıştı. 1915'in Soykırım günlerinde Kürt Haydar tekrar sülalemizi kurtarmayı denedi, başaramadı, sadece benim amcaoğlunu kurtarabildi.

Ailemiz sekiz erkek ve iki kız olmak üzere çok kalabalıktı. Babam çok sert ve talepkar, titiz bir adamdı. O döğmeden çocuğun eğitilemiyeceğine inanıyordu; annemse tersiydi, affedici, güleç yüzlü ve iyi niyetliydi. O bize "Eğer birisi kapınızı çalar ve yardım isterse reddetmeyin!" nasihatinde bulunurdu.

Köyde yedi yıllık bir okulumuz vardı; eski usulle Ermenice alfabe öğretirdi. Zemine oturuyor, örtünün üzerinde iki kat olmuş halde, ve her birimiz dersi okuduktan sonra 'Haç bana yardım et' diyorduk. Amerika'da yaşayan Kharberdlilerin himayesinde olduğundan eğitim ücretsizdi.

Eğitimle beraber kilise zorunluydu. Benim iyi sesim vardı. Kilisede okuyor ve hep inançla dolu olarak terennüm ediyordum. O okulda üç yıl okudum. Sonra koyun ve ineklerimiz otlattım.

1915 senesi badire ve kabuslarıyla tarihe geçti. Kharberd maphusaneleri Ermeni liderlerle doldurulmuştu; bunları neftle çıkarılan yangınla katlettiler. Sonra tanınmış adamları tekar hapsettiler. Türkler göl kenarına bağlanmış iplerle idam sehpaları hazırlamışlardı; mahpusları burada, elleri arkadan bağlı halde asmaktaydılar. Onları baş aşağı asıyor, üzerine kovalarla su döküyor, ağzından burnundan kan gelene dek dövüyorlardı.

Zaten 18-55 yaş arası tüm erkekleri Türk askeri olarak götürmüşlerdi. Ben Anania ve Mıkrtiç Stepanyanlar'ın evine gittim. Onlar bedel vererek Türk ordusuna gitmekten kurtulmuşlardı. Oraya Kürt Soro geldi, bize Khokh yakınındaki köyde gerçekleşen kırıma hakkında anlattı. Ve üç günden bizim köye, Ermenileri sürgün etmeye geleceklerini söyledi. Biz endişe içine düştük. Anania ve Mıkırtiç gece dağa çıktılar.

* 1970 yılında Soykırımdan sağ kurtulan görgü tanığı tarafından yazılan ilgili tanıklık, 2002 yılında torunu tarihçi Nışan Adamyan tarafından tarafımıza teslim dilmiştir.

Korkunç buhranlı an geldi. Gece yarısı hunhar zaptiyeler evimize hücum ettiler. Onlar yetişkin olmayan 9-13 yaşındaki oğlanları 'evlatlık, kadınlarıysa harem hayatını da öngören 'halayık' olarak Türk beylerin evlerine götürmeyi önerdiler. Birkaç kadın umutsuzca, namuslarına leke sürülmesinden kurtulmak için, çocuklarını sırtlarına bağlayarak kendilerini göle attılar. Jandarmalar çıplak süngülerle yorganlarımızı, olan-olmayan herşeyi sokağa döküyor, kadınları yavrularıyla beraber lime-lime etmek üzere sokağa fırlatıyorlardı. Ben dağa kaçtım. Sonra köylüm olan üç oğlana rastladım; onlarla göl kenarına gittik ve sefil bir kayıkla, Sultan isimli bir Ermeni kızını da beraberimize alarak göldeki adaya gittik. Türk jandarmalar Sultan'a tecavüz etmek istemişler ve o da, aynı kadere maruz kalmış ayıplarını yapraklarla örtmüş halde, anadan üryan üç diğer kızla beraber onların elinden kaçmıştı. Bir şekilde adaya ulaştık.

Göl kenarında, ormanın derinliklerinde ailemizin kurtarıcısı Haydarlar'dı; ben onlara geceleri sıkça gidiyor ve oniki kişilik grubumuz için yiyecek getiriyordum. Ancak hakkımızdaki bilgi hükümete ulaşmıştı; güya adada 160 fedayi saklanmaktaydı.

Ve işte 1.800 Türk ve Kürt asker ve halk yığını göl kenarındaki ormanı kuşattılar. Kurtarıcımız Kürt Haydar artık ziyaret edemiyecek ve grubumuz için yiyecek temi edemiyecek durumdaydı. Biz ve jandarmalar arasında bizim direniş mücadelesi başladı. Biz oniki kişi, sahip olduğumuz sınırlı sayıda tabancayla eşitsiz bir kavga sürdürmekteydik. Bizlerden çoğu şehit düştü. Biz dört kişi kaldık. Gölün diğer adasına naklolduk. Orada da savunmayı sürdürdük. Oada da iki arkadaşımızı kaybettik. Ben ve adaşım Harutyun kaldık. Gece çöktüğünde, sessizlik hakim oldu. Türk jandaralar adada artık sağ insan kalmadığını düşünerek uzaklaştılar. Dokuz gün süren mücadeleler bizi eritmişti. Ben umutsuzluğa kapıldım. Fakat arkadaşım Haruyun bana cesaret verdi. Taşların ağırlığıyla suyun zeminine batmış sefil kayığımızı gölün derinliğinden çıkarttık ve bir şekilde göl kenarındaki sık ağaçlıklı alana ulaştık. Orada onsekiz yaşındaki güzel Payline'ye ve onüç yaşındaki Tigranuhi'ye rastladık. Ancak Payline'yi buldular ve götürdüler, Tigranuhi ise ilerde benim daimi hayat arkadaşım oldu. Doğru, ben adadaki muharebelerden sağ kalmıştım, fakat içim intikam hissiyle dolmuştu ve esirleştirilmiş memleketlilerime yardım etmeyi düşünüyordum. Yakınlarımızın cesetleri göl kenarında hala çürümekteydi; onlar arasında diğer yakınlarımızla beraber lime lime olmuş acibe bir durumda annemi de fark ettim. Bu ceset yığınları güneş ve yağmur altında kalmış çürümüş ve pislenmişti. Çoklarını Harutyun'ka beraber gömdük. Kalanlarını yırtıcı hayvanlar parçalamıştı zaten...

Ermeni soykırımı sonucunda ben, sülalemizin yüz kişiye ulaşan fertlerini kaybettim.

Sonra ben Tigranuhi'yle evlendim. 1923 yılında kızım Nıvart doğdu; 1924 yılında ise ailece Fransa'ya göç ettik ve 1947 yılında yurda göç edene dek Marsilya kentine yerleştik.

Fransa'da Kurt Fabrikası'nda çalışırken, sınıf bilincim şekillendi; bunun sonucunda sosyal-siyasi hayata aktif şekilde katıldım. 1925 yılında benim yönetimimde 'Tsovak' degisi yayımlanmaya başladı, burada Yurtta inşa edilecek ve beldelerimizi ebedileştirecek olan yerleşim birimlerine para tahsis edilmesi için çağrıda bulunuldu.

1939'da İkinci Dünya Savaşı başladı. 1940'da Fransa rezil bir yenilgiye uğardı ve ülkenin üçte ikisi Hitler yanlılarına teslim edildi. Bunlar galibiyetlerinden cesaret bularak, 1941'de Sovyetler Birliği üzerine saldırdılar. Sonuç olarak Fransa'da, biz komünistlerin durumu daha da ağırlaştı.

Fransız Komünist Partisi, savaşçı tugaylar oluşturulması ve düşmana karşı mücadele için bir manifesto ilân etti. Biz Ermeniler de bu çağrı etrafında bir araya geldik. Ben ve kızım Nıvart, bu tehlikeli işin içinde yer aldık. Merkez Komite tarafından bana partizan grupları oluşturulması talimatı verildi. Kızımın adını Elen koydum. Benim yönetimimde kızım, Nışan Ter-Martirosyan vd. katılımıyla 'Splendid', 'Kardan' otellerini, Alman üst düzey subaylarının yaşadığı Katalan Plajının görkemli sayfiyelerini havaya uçurduk. Aynı zamanda partizanların gıda, giyecek, yerleşim ve mühimmat temini işini tertipliyorduk; bu işte vatansever Tekeyan, Fesçiyan, Şahpazyan, Sıvacıyan, Terteryan ve Martirosyan kardeşler bize maddi destekte bulunuyordu. Bu maddi olanaklarla 1941-1942 yıllarında 17 partizan grubu örgütledim. Bunlar, Alamanların yerleşmiş olduğu tesislere karşı birçok kahramanca saldırılarda bulundular.

Marsilya ve etrafındaki 15 banliyödeki kurtuluş mücadelesine 600'den fazla Ermeni katıldı, bunlardan 13'ü şehit oldu. 1944 Ağustosunda Marsilya kurtuldu, ancak ben Gestapo tarfından tutuklanmış ve aralarıda Davit Davtyan'ın da bulunuğu 24 Ermeni komünistle beraber Buchenwald cehennemine atılmıştım.[**]

Faşizme karşı yoğunlaşan özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde biz Ermeniler damarlarımızda, Ermeni halkının hüzünlü tarihinin mirasçısı olduğumuzu hissediyorduk. Zira, Türkiye ve Kayzer Almanyasının suç ortaklığıyla 1915 yılında gerçekleştirilen ve 'Ermeni Soykırımı' olarak anılan böylesi caniyane kitlesel afet hiçbir halka yönelik uygulanmamıştır; o zaman birbuçuk milyondan fazla masum insan yok edildiler. Hiçbir halk, Ermeni halkının olduğu kadar büyük devletler tarafından bu ölçüde kandırılmış değildir. Hiçbir halk Ermeni halkına dendiği gibi, henüz 'tarihin en üvey evladı' olarak adlandırılmamıştır...

Buchenwald cehenneminde taşıdığım dillendirilemez eziyetler esnasında bana güç veren, benim kutsal bir amaç için, insanlığın barış ve kardeşliği yüce ideali için savaştığım düşüncesi olmuştur.

113 (113).
TSİRANİ RAFAYELİ MATEVOSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, KHARBERT [HARPUT], ÇMŞKATSAG [ÇEMİŞKEZEK], MAMUSA KÖYÜ)

Dedem Karapet ağa, ninem Varder hatundur. Dedemin Rafayel, Şavarş, Nışan, Sahak, Karapet, Martiros, kızlar Makruhi, Berkruhi, Araksi olma üzere altı oğlu üç kız olmuş. Annemin ismi Anna idi. Hep beraber kırk can birlikte yaşıyorduk. Dedem Karapet ağa köyün en zengini idi. Köyümüzün yarısı Rum, yarısı Ermeni idi. Rumların Ermenilerle bağlantısı yoktu. Kürt Hasan bizim hizmetkarımız idi, bir de Kürt

[**] **Davit Davtyan** (d. 1908, Bursa): Tanıklığını ilgili eserde [Tnk. 214]'de görünüz.

beslememiz vardı; birbirleriyle evlendirdik. Onlar bizimle yiyip, içip yaşıyorlardı. Bizim memlekette çok kar gelirdi. Ayda bir ekmek hazırlıyorduk. Orası başka bir memleketti! Komşularımız, altınlarla bezenmişti. Dedemin Halep kentinde bile dükkanları, keransarayları varmış. Zengin ve medeni yaşamışız. Ambarlarımız şarap, votka, sucuk, pestille ağzına kadar doluydu; damımıza kışlık niyetine yazın kurumaları için seriyorduk.

Savaş'tan önce babam Rafayel Amerika'ya gitmişti. Daha sonra Ermenilerden kuvvet topladılar, tüm erkekleri götürdüler kırdılar.

1915'te bir sabah Kürtler koyunu otlağa götürdüler; akşamleyin koyun eve gelmedi. Koyunu geri getirmeleri için sabah muhtarlığa gelin dediler. Erkeklerimiz şikayete gittiler, ama bizimkilerin hepsini toplayıp götürdüler. Sonra dedem de beraber olmak üzere, hepsini bağlayıp götürdükleri haberi geldi. O muhtarlığın Türkleri, bizim evde çok yemiş içmişlerdi, ağızlarından burunlarından gelsin!

Bizleri kadın, kız, çocuk herkesi sürdüler, Ermeni kilisesine doldurdular. Yüzlerine çamur sürmelerine rağmen, güzel kızları seçtiler. Sonra neft kaplarını getirip dizdiler. Ninen "Eğer Allahınızı seviyosanız bizi yakmayın!" dedi; ancak onlar birşey yerine komadılar. Biz Kürt hizmetkarımıza para verdik; götürdü zaptiyelere verdi. O gece, Kürt hizmetkarımız iki kardeşimi, Matevos ve Aram'ı ata bindirdi, ben de annemin elini tutmuş olarak gitik. Kürt hizmetkarımız bizi dağdaki evine götürdü. O zaman Rus Erznka'daydı [Erzincan]. Rus yük katarlarıyla Ermenileri Erznka'ya götürdü. Garnizonlar Ermenilerle doldu. Üç yetimle annem, Erznka'ya geldik. Birkaç ay orada kaldık. Sonra Erzurum'a gittik. Muhacirler vagon üstleri de dahil olmak üzere, üç yük vagonuna doluştular. O şimendiferin şöförü, Türk'ün geldiğini duyunca, bırakıp kaçtı. Muhacirler ağlayıp figan etmeye başladılar. Nereden nereye General Andranik atı ve gönüllüleriyle geldi; bizi o istasyondan alıp köy aralarından Gümrü'ye getirdi. Sağ kalmış isek bunu Andranik'e borçluyuz.Yolda öldürülmüş Ermenileri ağaçlardan asmışlardı, vurdumduymazlar ... kesmiş, ağızlarına sokmuş ve asmışlardı. Yolda ninemi, dedemi kaybettik. İki halamı Türkler kaçırıp götürdüler; elimizde olan olmayan herşeyi da götürdüler. Türkler Ermenilerin evlerinin duvarını tahrip ediyor, altın arıyorlardı.

Gümrü'de annem bizi yetimhaneye teslim etti. Sonra Türk'ün geldiği haberi yayıldı. Annem bizi Ayrum istasyonuna götürdü; oturduk, tren yoktu. Halk mağaralara girdi. Bir şekilde Şuşi'ye ulaştık. Orada da Ermeniler Türklerle muharebe ediyorlardı. Oradan da kaçtık, Tiflis'e gittik. Annem tifoya yakalandı, öldü; biz yetim kaldık. İki kardeşimi aldılar, yetimhaneye götürdüler; birbirimizi kaybettik. Ben Uzunlar köyüne geldim.

Sonra büyük abim Matevos'u buldum. Stepanavan sovhozunda çalışıyordu. Yetim olduğundan evlenmişti. Ben de evlendim; dört oğlum üç kızım oldu. Bir oğlum ve bir kızım öldüler. Büyük oğlumun ismi Martun, diğeri Rafayel, öbürü Jora. Kızlarımsa Mareta ve Gohar.

Yıllar geçti. Küçük kardeşim ki yetimhaneye götürmüşler sonra birbirimizi kaybetmiştik, onu yetimhaneden Khaçik dayı isminde biri gelip almış, Yerevan'a Emekçi Fakültesi'ne zanaat öğrenmesi için sokmuş. Yerevan kahvehanelerinden birinde, büyük kardeşim küçük kardeşim Aram'a rastlar, tanır.

Yaklaşır, sorar: “Senin kaybolmuş abin var mı?”. O cevaplar: “Evet!”. Sonra annemin ve benim adımı verir; birbirini kucaklar, öperler. Bizim eve gelirler. Başlangıçta ben tanımadım, sordum: “Göbeğinde beni var mıydı?” Beni görünce, sarıldım. Sonra onu da evlendirdik. İki çocuğu oldu, Albert ve Esma. Büyük abim Matevos'u Ağun'la evlendirdik; Rafayel, Roza ve Razmik isminde üç çocuğu oldu.

Eeee! Yavrucuğum, bilir misin neler çektik?! Birsürü katledilmişler gördüm. Atın ayak izinden su içmişiz. Çok zenginlik gördük, hepsi Türk’e kaldı. Bizi koyunlar gibi sürdüler. El kapılarında ne kadar uyuduk! Ne kadar aç kaldık! Ne kadar eziyetler gördük! Türkler bizi yakmak istediler, döverek bizi tehcire sürdüler... Düşmanım öyle şeyler görmesin. Andranik Paşa nur olsun; geldi sürdü bizi getirdi, Emenistan’a çıkardı, ama herşeyi kaybettik.

Ben az bir kısmını sana anlattım yavrucuğum! Eğer hepsini anlatsam yedi gün yedi gecede bitmez...

Ölsün Türk! Bütün hepsini o başımıza getirdi. Memleketten de mahrum olduk, candan da mahrum olduk, zenginlikten de mahrum olduk. Şimdi de utanmazlar diyor ki Ermeniler onları kırmış. Bizim altınlarımız, evlerimiz, topraklarımız Türk’e kaldı. Ben Ermenilerin nasol olup da Türklerin hakkından gelemediğine şaşıyorum. Bütün bu anlatılanlar kitap olsun, tüm Dünya insanları okusun, kim suçlu, kim adil, kim madur olmuş öğrensin...

114 (114).
YEĞSA ANTONİ KHAYACANYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1900, KHARBERD [HARPUT], HABUSİ KÖYÜ)

Ben Kharberd’in Habusi Köyü’nde doğdum. Köprünün öteki tarafı Balu’ydu. 1922 yılına kadar oradaydım. Köyümüzde pek çok ağaç ve çiçek vardı. Biz altı yüz haneydik; içimizde kasap, marangoz, ayakkabıcı, çiftçi vardı; hepsi de Ermeni’ydi.

Evimizde babam, annem, dört amcam, Muşeğ, Movses, Tonapet ve Adana’da vurulup ölen Poğos ve onların karıları, Eva, İskuhi, Gohar, Nazik; erkek kardeşlerim Andranik, Nikoğos, Hovhannes, Harutyun yaşıyordu. Büyükanne ve büyükbabalarımı görmedim. Annem tarafından Yeğsa teyzem vardı ve halam Zarduhi; onun çocuklarını kucağında kestiler. Çok sayıda dayım da vardı. Sülalemiz yedi evden oluşuyordu. Hepsi de köyün içinde yaşıyordu. Bizimkiler çiftçiydi; buğday, bakla, mercimek, vs. ekiyorlardı. Onları satıp, elimize geçen parayla sabun, kumaş alıyorduk.

Köyümüzde bir kilise ve okul vardı. Okulumuz Protestan okuluydu. Kharberd’de Yeprat Koleji vardı; orada Amerika’da eğitim almış hocalar ders veriyordu. Çalışmam için, beni on üç yaşındayken nişanlamışlardı.Gregoryenler çoktu; ama bizim Protestanların okuluna devam ediyorlardı; zira, zeki hocalarımız vardı. Erkekler ve kızlar birarada öğrenim görüyorlardı. Annem taze ekmek pişirip bana verir: “Bunun götür hoca hanıma ver” derdi.

Köyün içinde bir kaynak vardı; yanında da bir göl bulunuyordu. İçinde mandaları yıkıyorduk; o su akıp bahçeleri suluyordu. Suyun içinde büyük balıklar olurdu.

Evin içinde bir tandır ve bir ahır vardı. Kışın çok soğuk olurdu. Pamuk toplar, çekirdeklerini de çıkarıp hayvanalara yem olarak verirdik; yerlerdi. Bana "Becerikli çocuk" derlerdi. İşleme yapıyordum. Babamın amcasının torunu hep benimle bez üzerine işleme yapıyordu; pamuk ve yün iplikle işleme yapıyorduk. Yedi ineğimiz vardı; bir de mandamız; tavuklarımız da vardı. Evin arkasında meyve ağaçlarının bulunduğu bir bahçemiz vardı. İpek böceği besliyor ipek dokuyorduk. Amcam Amerika'ya gitti; geçimimiz için bize para gönderiyordu.

Hürriyet ilan edildi; sözde Türk'le Ermeni kardeş olacaklardı. O olacak şey miydi? Yalandı! Düşmandan dost olur mu? Soğanın tatlısı olur mu?

1909'da Adana katliamı yaşandı. Köyümüzden iki yüz genç Adana'ya çalışmaya, para kazanmaya gitmişti; dayım da onların arasındaydı. Hepsi de katledildi.

1915'te Protestan rahibe "şu, şu insanlar gelecek" diye bir kâğıt ulaştı. Götürüp insanların ellerini ayaklarını bağlıyor ve ölmeleri için onları biririne vuruyorlardı. Erkekleri götürüp boğazladılar. Onlardan biri karnı yarılmış halde geri geldi. Babamı da götürdüler yarı ölü vaziyette geri geldi. Türkler onlara: "Türk müsünüz, yoksa Ermeni mi?" diye sormuşlar. Papaz: "Tanrım günahlarımızı affet!" demiş; bütün papazları genç yaşta katletmişler. Ermeni Protestan rahip Bay Gevorg'un dilini kesmişler; zira o, Ermenice öğretiyormuş; sonra da, onun kafasını kesmişler.

Henüz buğdayı hasat etmemiştik ki, Mayıs'ta erkekleri götürdüler; sonra kadınları da götürdüler. Ben tarlaya su götürmeye gitmiştim. Testiyi doldurdum; zaptiye geldi. Tarlalardas çalışanm Ermeni kadınlar su içmeye geldiler; ama, zaptiyeler buna izin vermedi. Babamı götürüp boğazladılar. Amcamın karısını yakalamışlardı; Türk'ün teki ona "Benimle evlen" demişti. O ise: "Atın yerine eşek bağlamam" diye cevap vermişti. 1915 yılının Mayıs ayında, üç gündür evliydim. Beni Mezre'ya gelin götürmüşlerdi. Kocamı götürüp öldürdüler. Ben kaynağın başında oturup ağlamaya başladım. Türkler evlerimize girip yağmalamaya başladılar. Protestanları öldürmüyorlardı. Kocam bir çocuk aracılığıyla Protestan olduğumuza dair bir belgeyi kendisine göndermem için bana haber veredi. O tür bir belge temin edemedim; kan sel gibi aktı. Kocamın kız kardeşinin boynunu tavuk gibi kestiler. Kaynanamın alesinden kimse kalmadı; hepsi ölüp gitti. Ermenileri götürüp katlettiler. Beni Tanrı korudu. Hepsini götürdüklerinde ben kaynağın yanındaydım; gördüm. Pek çok Ermeni ormanlara kaçmış, otların arasına ve buğday tarlalarında saklanmıştı. Ben de kaçtım. Ben kendimi kurtarmak istiyordum. Anne evladını inkâr etti.

Biz buğday tarlasındaydık; yüz kişiydik ve aramızda çocuklar da vardı. Açtık. Buğdayı taşla ezip yiyorduk. Ben bütün ailemi kaybettim; annem, kız kardeşim, erkek kardeşim, amcamın dört çocuğu, hepsi de gittiler, kayboldular; açlıktan öldüler, katledildiler. Yalnız ben ve amcamın kızı kurtulduk; o da yolda öldü. Şimdi yedi haneli bir sülaleden geriye bir tek ben kaldım.

Kış bastırdı; ben Türklerin evlerinde kaldım. Sonra Amerikalılar geldi. Bunu duyunca yalınayak, çıplak halde onlara gittim; Müdüre: "Benim adım Yeğsa" dedim. Kapıyı açtılar. Su koydular; zira, ayaklarım soğuktan donmuştu. Sordular: "Üzerinde bit var mı?"

1917'de beni yetimhaneye kabul ettiler. Bay Sokrat beni kabul etti. Bez dokumaya başladım. Para kazandım. Üç yıl yetimhanede kaldım. Varduhi öğretmeni hatırlıyorum. Müdür Mister Bix'ti. O bizim gibi Ermenilerin babasıydı. Bize hep: "Akıllı olun; mütevazı olun; Türk görürseniz kapıyı kapatıp içeri girin" derdi. Okulda küçükler birlikteydiler, büyükler ayrıydı. Türkler beni kaçırmak istediler; ama, kurtarıldım. Yetimhanede ekmeğimiz, yemeğimiz boldu. Herkes kendi işini yapıyordu. Yeni yılda hediyeler öğütler verirlerdi. Yanımda beş lira vardı; onunla Halep'e gittim. Ne kadar yaşdıysam bir o kadar da eziyet çekmişimdir.

Sonra, 1936'da Ermenistan'e geldik. Göz yaşlarım kana dönüştü. Ekmek karnesi vermediler. 1937'de kocam koyun kesip etini satıyor diye ihbar etmişler, kocamı hapsettiler. Ona ekmek ve tütün götürüyordum. Sonra duydum ki, onu Sibirya'da öldürmüşler. O kadar zavallıydım ki, dileniyordum. Kaç evde çalışıyordum. Bez dokuyordum. İki çocuğum da fabrikaya geliyordu; çünkü, onlara evde bakan kimse yoktu. Yalnız Türkler değil, Ermeniler de bana eziyet ettiler. Kızlarım evlendi. Altı torunum var.

115 (115).

HAKOB MANUKİ HOLOBİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, KHARBERD [HARPUT], ÇARSANCAK, BERRİ)

Katliam başladığında, bölgemizdeki altmış dört köyün Ermenileri ve merkezimiz Berri şehri müreffeh bir durumdaydı. Bizim Berri Şehri'nin 700 hanelik nüfusunun büyük bir kısmı Ermenilerden oluşuyordu; sadece 100 hane Türk vardı; onlar da başka yerlerden gelen insanlardı; yerli değildi. Şehir altı mahalleden oluşuyordu: "Kaler Mahallesi, Tonağbür Mahalesi, Kamarağbür Mahallesi, Türk Mahallesi ve çömlekçi atölyelerinin bulunduğu mahalle olan Bardakhane Mahallesi. Onların üretimi bütün bölgeye yetiyor, şehir dışına, Berri Nehri'nin akıntısı sayesinde sallarla Malatya ve Arabkir'e de ihrac ediliyordu. Sallar 10-20 koyun tulumunun şişirilip tahtalarla birleştirilmesinden oluşuyordu; onları yönetenlere Kyalakçi deniliyordu. Berri, yüzden fazla manifaturacı ve zanaatkâr dükkânının bulunduğu bir zanaatkârlar şehriydi; orada sadsece bir tane Türk dükkânı vardı; o da bir berber dükkânıydı. O berber dükkânında dışarıdan gelen Kürtlerin ve Türklerin otel olarak yararlandıkları bir üst kat vardı.

Ailemiz beş kişiden oluşuyordu: babam, annem, on üç yaşındaki ben, yedi yaşındaki erkek kardeşim Asatur ve dört yaşındaki kız kardeşim Lusine. Ben doğduğum yerdeki okulda öğrenim gördüm; o okul Birleşik Derneğin sisteminin bir parçasıydı. Babam demirciydi. Okuma yazma biliyordu. Ailemiz Gregoryen'di. Babam kilise ayinleri konusunda çok titizdi; şayet birisi bir hata yapsa hemen oracıkta hatasını düzeltirdi. Kendisi de hep kilise korosuna ayrılan yerde dururdu. Babam 1895'te öksüz kalan

çocuklar için yetimhanenin kuruluşuna önayak olmuştu, kjendisi de mütevelli heyetindeydi.Bu nedenle şehrin dini önderi Rahip Korün'le sıkı bir ilişki içerisindeydi. Rahip Korün milletini seven, yapıcı, güçlü, cüretkâr bir kişilikti. O Ermenilere zarar vermemeleri için Çarsancak'taki yirmi dört derebeyini nasıl dizginleyeceği konusunda endişelenirdi. Ve o kendine göre bir diplomasi yürütmüş; Sultan Abdülhamit'in oğullarından birinin ölümü vesilesiyle ona bir başsağlığı mektubu yazmış ve karşılığında bir teşekkür telgrafı almıştı. Terli Türkler Rahip Korün'ün yanına gidip o telgrafı kendilerine göstermesini rica etmişler; o da telgrafı olnara göstermiş. Bu sayede onları dizginleyebilmiş. Bunun dışında o, Sultan Abdülhamit'ten bir şeref nişanı da almıştı.

Bir keresinde o, bölge yöneticisi kaymakamın maakamına gitmiş; kaymaka ayağa kalmış ve orada oturan kendine bağlı silahlı bir gücü bile olan bir başka Türk, Mehmet Bey onu Türk usulü selamlamış. Ama, o ayağa kalkmamış. Rahip Korün bunu sadece kendisi değil, Sultan Abdülhamit'in verdiği şeref nişanına da bir hakaret olarak algılamış ve cüppesinin altından şeref nişanını göstermiş. Türk Bey hatasının farkına varıp özür dilemiş. O dönemde Rahip Korün Çarsancak derebeyilerini oldukça dizginlemiş ve Ermenilere yönelik şiddet olaylarında belli ölçüde azalma olmuş.

Çarsancak altmış dört köyden oluşuyordu; bunların büyük bir kısmı Ermeni köyleriydi. Her köydeki Türk beyinin köşkünde Türk hizmetkârlar vardı. İlişkiler toprak köleliğine dayanıyordu. Toprak kölesi çiftçiler toprağı işliyor, Türk Bey ise ürünün yarıdan fazlasına el koyuyordu. Buun dışında, haftada bir-iki gün, çiftçinin evindeki kadınlar beyin kçküne gidip bazı hişzmetler vermek zorundaydılar. Dini açıdan ise, Ermeni hep "gâvur"du; bu biz Ermeniler için aşağılayıcı bir sıfattı.

Babam zanaatkâr olduğundan dolayı rahat bir aile hayatı yaratmıştı. İki ineğimiz, bir atımız vardı. Babam inekten elde edilen sütü evimizin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıyordu; annem de sık sık fakir ailelere süt, yoğurt götürüyordu.

Babam demircilik mesleği sayesinde ilkbahar ve yaz boyunca bütün gün, ter dökerek çalışıyordu. Sonabahar ve kış aylarında ise yollar kapanıyor ve insanlar aletlerini tamir ettirmek için, köylerden şehre gelemiyorlardı. Babam çalışmasının bedelini peşin almıyordu; veresiye çalışıyordu. Defterine hangi köylünün hangi alet tamir ettiğini yazıyordu. Bütün Türk köylüler okuma-yazma bilmez babama güvenirlerdi. Babam sonbaharda köylere gider ve o deftere yazılan bedeller karşılığında erzak alır, toplar, Kürtlerin ve Türklerin evlerinin yanına bırakırdı; onlar eşekleriyle mercimeği, buğdayı, arpayı şehre taşımak zorunda kalırlardı. Böylece babamın çalışması karşılığında elde ettiği gelir çok cüziydi. Evimizde, tandırın yanıonda bir ambarımız vardı. Her şeyi orada depoluyorduk. İlkbahar aylarında babam ihtiyacı olan Türk ve Kürt müşterilerine satış yapıyordu. Şu halde gördüğümüz gibi, bizde geçerli olan kapalı bir takas sistemiydi. Son defasında, babam kavurmalık birkaç koyunla gerid önmüştü; bunları kış aylarında kullanıyorduk. Ekmeği de pişirip saklıyorduk. Ermenilerin yüzde 90'ının üzüm ve meyve bağları vardı. Sülalemizde dört kardeş vardı; biri Amerika'da olan Petros'tu; Kirakos 1911'de vefat etti; diğeri Grigor 1890'larda Protestan oldu. O o kadar iyi yazıyordu ki, sık sık Protestan rahibin yerine geçerdi. Hürriyet'in ilanından sonra Ermnenilerin çok olduğu şehirlerde belediye reisinin Ermenilerden seçileceğine dair bir

ferman çıktı. Grigor amcam 1911-1912 yıllrında belediye reisi seçildi. İşte sülalemiz böyle bir otorite sahibiydi.

Sonbahar aylarında bağcılık faaliyetleri başlardı. Yazın dutu kuruturlardı; o kış aylarında temel yieyecek maddesiydi. Ermeniler üzüm özünden ceviz sucuğu hazırlıyorlar, pestile sarıyorlar ve yılbaşında açmak üzere çömlek içine yerleştiriyorlardı. Sülalemizin sürdüğü yaşam bütün Ermeni ailelerinkine benzerdi. Bireyler biribirlerine karşı o kadar saygılıydılar ki, ben hiçbir Ermeninin küfür ettiğini hatırlamıyorum. Babam en kızgın olduğu anda bile: "Oğlum, gök hiç tepende gürlemedi mi?", yani, insan hayatı yaşamadın mı? diye azarlardı.

Felaket'e kadar olan dönemi kısaca anlattıktan sonra Ermeni Kırımı'na geçeceğim. Bir İlkbahar sabahıydı. Bizim Berri'nin buğday tarlalarında ekinler büyümüştü ve ben bizim evin balkonundan dalgalanan buğday tarlasını seyrediyor ve nehrin şakırdısını dinliyordum. Balkonda annem bizim komşu Bayan Varduhi'yle birlikte her yıl olduğu gibi değirmene göndermek üzere kilimlerin üstüne yığılmış buğdayı eliyordu. Nehir vadisine doğru eğildiğimde bir zaptiye, bir jandarma ve sivil giysili bir adamın bir evin damına çıktıklarını gördüm. Ben o üçünü gördüm. Onlar eli boş dışarı çıktılar. Herhalkde evde kimse yoktu. Babam o anda dükkândan eve geldi ve o üçlü gelip evimize girdi. Zaten birkaç gün önce Türk Hükümeti'nin zaptiyeleri okulda silah ve kitap aramak niyetiyle çalışma saatinde Dini Önderlik Binası'na girmişlerdi. Bu olay bir kâbusu andıran duygular içindeki Ermeni nüfusu dehşete düşürmüştü. Türkler gündüz gözüyle Ermenilerin evlerine giriyor, Ermeni erkeklerini dışarı çıkartıyor ve onları sürükleyerek dövmeye, tekmelemeye başlıyorlardı. Ben Yerzınkyan'ın dövülmesine, Karapet Terziyan'ın evlerinin damında yere yatırılıp ondan silah talep edilmesine şahit oldum. Önde gelen Ermenilerden yaklaşık yirmi-yirmi beş kişi daha önce hapsedilmişti. Türklerin talep ettiği sıradan bir av tüfeği değildi. O üç şahıs gelip buğdayı çğneyerek odamızı aradılar; dubvara asılı av tüfeğini gördüler. Onlar babamdan Rus onlusu, mauser vs. vermesini istiyorlardı. Hasan Arnavut bir Müslüman olan şehrin savcısı da o üçlünün arasında yer alıyordu; onlar [Arnavutlar] da Türkler kadar acımasızdılar. Babamdan olumsuz cevap alınca klırbaç vuruyorlardı; sonunda çekiştirerek babamı hapishaneye götürdüler. O zulüm sırasında annem: "Cellatlar!" diye bağırdı. Sarf ettiği o söz için annemi boş bir odaya kapattılar. Biz üçümüz, yani ben, kız kardeşimle erkek kardeşim yalnız kaldık. Annemin arkasından koştuk; ben kapının çatlağından içeri baktım. Annem bana: "Oğlum Grigor amcanın evine gidin" dedi.

Onun karısı Yeva bize çok ilgi ve şefkatle baktı ve ertesi sabah bir mendilin içine bir parça ekmek, peynir ve kaymak sardı ki götürüp babama vereyim. Biz babamın hapishanede nasıl dayanılmaz bir vaziyette olduğundan haberdardık. Yemeği götürdüm. Hapishanenin penceresinin önünde durunca, boş olduğunu gördüm. Orası bir Ermeni'ye ait bir kahveydi. Kahveye el koyup hapishaneye çebvirmişlerdi. Orası toplam yüz kişiyi zor içine alırdı; halbuki, üç-dört yüz kişi oaray doldurulmuştu ve hepsi de nefessiz kalmıştı. Onlardan bazılarının karıları İttihatçı cellatlardan olan selefinin yerine almış kaymakama şikayette bulundular; Atan Bey alaylı bir şekilde: "Canınızı sıkmayın; mahpuslarınızı yakın zamanda başka yere nakledeceğiz", yani katliam yerine göndereceğiz demişti.

Pencerenin demir parmaklıklarına yaklaştığımda, babamı ve Fedayi Aveto adı verilen birini gördüm. O adam yaklaşık on yedi yıl Gevorg Çavuş'un takımında bulunmuştu. Hürriyet'ten sonra, özgürlük, eşitlik ilan eden bir ülkede fedayiler hapisanelerden çıkmışlardı; ama, o, babam gibi hapishanenin kuru zeminine harap bir halde yığılmıştı. O iki kişi katliama giderken geri kalmışlardı; çünkü, yürüyememişlerdi. Üç-dört yüz kişiyi ise ikişer ikişer birbilerine bağlayıp nehir kenarına götürmüşlerdi. O katliamdan sadece Khosrov Nalbandyan adında on sekiz yaşında evimizin yakınında yaşayan bir genç kurtulmuştu.Kurtarıcısı ona yaklaşırken babasıyla birbirine bağlıymışlar. Katliam acımasızca gerçekleştirilmiş; çiftliğinde onlarca büyük baş hayvanı olan ve onlara bakacak birine ihtiyacı olan kurtarıcısı Ermeni Armik Köyü'nden Mehmet Bey onu kurtardığında Khosrov'un babası öldürülmüşmüş. Ve birisini getirmeleri için adam göndermiş. O kişi de Khosrov olmuş. Onun kızına ben vaftiz babası oldum. O katliama bizim sülalemizden yaklaşık on kişi kurban gitti; bunların arasında Amerika'dan misafir olarak gelmiş olan ve Martiros amcanın evinde kalan Aram Holobikyan da vardı; Amerikan vatandaşı olmasına bakmadan onu acımasızca paramparça etmişler. O Protestan okulunda öğretmenlik yapan Roza'ya aşıktı ve henüz bir haftalık evliydi ki, paramparça ettiler.

Babam yiyeceği aldıktan sonra, alçak sesle: "Oğlum bana bir tane taze koyun postu getir ki, sırtıma koyayım; o kadar çok dövdüler ki, yaralarım simsiyah kanla kaplı." dedi. Ben babamın o ricasını yerine getirdim. Pazar günü amcamın evine döndüm. O günlerde belediye reisi olan Grigor amcam hala görevinin başındaydı. Onun canını esirgemişlerdi. Grigor amcam araya girdi; tabii bu rüşvet vermeden olamazdı ve babamı eve götürdük; kurtuldu. Babamın demirci arkadaşlarından Levon Khaçikyan onu sırtına alıp eve götürdü; zira yürüyemiyordu.

Annem de kapatıldığı yerden eve döndü. Babam işkenceden sonra yüz üstü yatıyordu; sırt üstü yatamıyordu. Babam Türk cellatların gece ne tür kötülükler yaptıklarını anlattı. Asık suratlı birisi olan Ahmet Onbaşı işkence etmek için babamı hapishane hücresinden işkence odasına getiriyor; yüzüstü yatırıyor; her iki yanında duran polisler palamut ağacından yapılmış coplarla emir bekliyorlar. Babamdan tekrar Mauser, Mossin tüfekleri, revolver vermesini istiyorlar. 'Ver! ya da yat! Başlayın vurmaya!' diye emir veriyor onbaşı.

Kırk darbeden sonra oturtuyorlar. Ahmet Onbaşı diyor ki: 'Silahlarını getirmek istemiyor musun?'

Babamın anlattığına göre, Ahmet Onbaşı yanına kilise ve okulun Ermeni müziği öğretmenini, Armenak Petrosyan'ı oturtmuştu; yani kendisinden sonra sıra ona gelecekti.

'Malim Efendi silahım yok.'

Yeniden kırk darbe indirirler, ve aynı soruyu yöneltirler. Cevap yine aynı olur. Üçüncü defa yatırmadan evvel sorar: 'Söyle kimin silahı var?'

Babam ispiyon olamazdı. Bilse bile söylemezdi. Yüz yirmi darbeden sonra yarı ölü halde tutukevine sürüklerler. İşte babamın anlattıkları.

Babamın tanıdığı iki Türk belli ölçüde ona yardımcı olabildiler. Babam hala korkunç acılar içerisindeydi ve yaraları irin toplamıştı. Amcamın karısı Yeva ona bakıyor, yaralarını temizliyor ve yara

bezlerini değiştiriyordu; zira, annemin yüreği buna dayanamıyordu. İşte o vaziyetteyken, bir gece karanlıkta evi babamın dükkânına yakın olan Ahmed Efendi evimize geldi.

Kaymakam yerli Türkleri ve sivil giyimli Kürtler olan hamidiyeleri de silahlandırmıştı. Canavar görünümlü adamlar şehir kuşatmışlardı. Kimse kaçamazdı ve vicdan sahibi Türkler tanıdıkları Ermenilerin evlerine yaklaşmaya korkuyorlardı.

Silahçı Sargis Çakhmakhçıyan kaçma denemesinde bulunmuştu. Ahmed Efendiş yardım elini uzatmaya geldi. Babam yüzüstü yatar vaziyette gece kendisine uygulanan işkenceleri anlattı. Ahmed Efendi, samimi miydi bilmiyorum: "Bunu yapanın evi yıkılsın! Bu katliamı planlayanın evi yıkılsın! Zira hiçbir bıyıklı [Ermeni erkeği anlamında] kurtulamayacak." dedi.

Babam rica etti: "Hiç olmazsa ailemi kurtarın"

Bu konuşmaya ben ve erkek kardeşim de tanık olduk. Ahmed Efendi babamı kurtaramayacağından şöyle konuştu: "Sizin ailenizden karını ve çocuklarını kurtarmaya çalışırıum; ama, kurtuluşun tek yolu şudur: tehcir başladığında tanıdığın kirve arabacı Ali, arabasıyla kervana eşlik eder ve uygun bir yerde sizi kervandan kaçırmayı ve bir Türk köyünde saklamayı üzerine alır. Ben o zaman oğlum Şükrü aracılığıyla onları kurtarırım; zira, Şükrü orduda görev yapıuyor; sizi kurtarması için, onu ordudan getirtirim.

Babam öneriyi kabul etti ve borcunu ödemek için: "Altın saatimi getir bu samimi dostumuz Ahmed Efendi'ye ver" dedi.

Babam altın saatini hediye etti. Bunun dışında annemin de altın para bulunan altın bir gerdanlığı, vardı; onu da karısına götürmesi için verdiler. O Türk dost hediyeyi kabul edip gitti. Sözde ineğini aradığını ve evimizi zar zor bulduğunu anlattı. Aradan brikaç gün geçti; babam çırağı Gevorg'a: "Kirve Ali'yi evimize çağır" dedi; babam ona çok yardımda bulunmuştu.

Onun bir atı vardı. Babam: "Atımı ve iki ineğimi bizi kurtarman şartıyla evinize götürün" dedi.

On beş gün sonra tellal: "Filanca gün filanca mahallenin Ermenileri yola çıkacak" diye duyuruda bulundu.

Cellatbaşı Ethem Bey: "Amerka'ya gidenler hazırlansınlar" diyerek bir kurnazlık düşünmüştü. Sözde babamın Amerika'da erkek kardeşi vardı.

Babam Grigor amcamın ailesine katıldı. Yaklaşık sekiz yüz kişiydiler; yaşlılar, çocuklar ve kadınlar. Kervana zayıf insanları eşek üstünde taşımak için, eşeklerle Kürtler eşlik ediyorlardı. Yaklaşık elli-altmış zaptiye Ahmed Ağa'nın önderliğinde kervanı batıya doğru hareket ettirdi. Yol Berri bahçelerinin içinden geçiyordu ve bahçelerimie yaklaşıyorduk. Dut ağaçlarımıza ve asmalarımıza bakarak, yüreğimiz burkularak göz yaşı dökerek doğduğumuz yerdeki evden barktan uzaklaştık.

Nehri geçtikten sonra, dağa tırmanırken, bir ağlama sesi duyuldu. Amcamın üç kızını, Varsenik'i, Yevgine'yi ve Verjin'i kaçırdılar.

Hepimizi gecelememiz için, bir koyun ağılına yerleştirdiler. Akşam silah sesleri duyuldu; millet dehşete kapıldı. O zaman, kervanın önderi Ahmed Onbaşı şöyle dedi: "Korkmayın! Bunlar sizi soymak isteyen Kürtlerdi; zabitlerimiz sizi korur."

Halbuki bu sırada kendisi kibarca hepimizin elbiselerini çıkartıp soymaya başladı.Altınları ve takıları bir heybeye doldurup hareket etti. Birkaç kilometre yola aldıktan sonra birkaç kadın daha kaçırdılar. Birkaç saat sonra doğuya doğru gittik; Khazandara Vadisi'nden geçöerek Yukarı Khazandaran'a vardık. O zaman, kirve Ali bizi bir Kürd'Ün evine götürdü; orada birkaç gün kaldık. O kürt kadının evine akşam bir atlı geldi; o, kervana eşlik eden zabitlerdendi ve Ali'den duyup, kız kardeşimi götürmeye gelmişti.

Ev sahibi annemi çağırdı ve ona: "Küçük kızınızı götürecek" dedi.

O adam zorla kız kardeşimi çekti, atının üstüne attı ve bize: "Bunu götürüp ileride oğlumla evlendireceğim" dedi.

Birkaç gün sonra kirve Ali gelip annemi Berri'ye götürdü. Biz o evde kaldık. O bizi Balu Nehri'ne götürdü. Murat'ın kıyısında uzun değneklerle öldürülmüş Ermenilerin cesetlerini itiyorlar ve Murat Nehri Ermenilerin cesetlerini sürükleyip götürüyordu.

O Kürt kadının evine döndük. Ertesi gün Yukarı Khazandara'ya vardık. Neyse ki, aynı gün Ahmed Efendi'nin oğlu Şükrü atıyla geldi. Beni ve erkek kardeşimi Berri'ye götürdü. Annem gelip bizi buldu. Ağlamalar, sızlamalar oldu. O sahneyi ne kalemle, ne de mürekkeple tasvir etmek imkânsızdır.

Ahmed Efendi anneme: "Büyük oğlun Hakob'u, (yani beni) Şükrü'nün yanına gönder ki, orduda görev yapsın. Küçük oğlun yanında kalsın." dedi.

Ben de gittim. Şükrü Efendi'nin karısı Makruhi adında bir Ermeni'ydi; Makrule adının almıştı. Birkaç gün içinde bütün evler boşalmıştı. Berri'den yeni kervan geldiğini; annem ve erkek kardeşimin de o kervanda olduklarını duydum. Onlar büyük zorlukların üstesinden gelerek Çımışkatsak'a kadar gitmişler. Üç-dört saat ötedeki Başkale Köyü'nde otuz Ermeni erkeğini öldürmüşler; onlardan biri kaçmış. Berdak'a gitmişler. Bertak'ta yüz elli çocuğu nehre atmışlar. Kervan Çımışkatsag yolundayken, Türk jandarmaları yere düşenleri süngüleyerek dört yüz kişi öldürmüşler; sadece otuz kişi sağ kalmış. Türk jandarması yaşlı bir kadını, gelinini ve çocuğunu arka arkaya durdurmuş; hepsini tek bir mermiyle öldürmüş ve bu büyük başarısı nedeniyle çok sevinmiş. Yolda erkek kardeşimi Kürtler kaçırmışlar. Annem gidip Kürt'ten oğlunu kendisine iade etmesini istemiş. Kürt vermemiş. Annem oğluna iyi bakması için ona para vermiş. Çımışkatsag'a yirmi kişi ancak ulaşabilmiş. Annem çok eziyet çekmiyormuş. Yüksek rütbeli Khıdır'ın karısından Kürt'ün oğlunu kendisine iade etmesini rica etmiş. Oğlunu anneme iade etmişler. Annem ve erkek kardeşim Kharberd'e gitmişler. Benim bundan haberim yoktu. Bütün bunları bana sonradan anlattılar.

Dersim Kürtleri üstümüze saldırdılar. Türkler kaötılar. Ben Kürtlerin arasında üç ay kaldım. Sonra Dersim'e gittim. Orada yaşamak benim için zordu; çünkü, cahil bir halktı. Dolayısıyla, ben Seyid'in yanına dönmeye karar verdim. Şükrü Efendi'den annemin Metskert'te olduğunu bildiren bir mektup aldım. Metskert'e gittim. Türk Ordusu karşı saldırıya geçti; ben o bölgeden geçtim. Şükrü beni Berri'ye götürdü; orası, benim güzel memleketim artık harabeye dönmüştü. Kharberd'den annemden mektup aldım. Kaçıp tanıdık bir Türk'le beraber Kharberd'e gidip, annemi buldum.

1918'deki mütarekeden sonra, annemin evlerini aldım ve 1922'ye kadar yaşadım. Ayakkabıcılık yaparak yaşadım; ama, Ermenilerin yüreğinde korku vardı. Ben de korkudan kaçtım, tamamen farklı bir yoldan Urfalı bir Ermeni olan Hakob'un aracılığıyla Urfa'ya vardım. Gece yürüyor, gündüz buğday tarlalarında saklanıyorduk. On iki kilıometre mesafede olan sınırı aştık. Ben ve o Suriye topraklarına, Halep'e vardık. Bir ay sonra annem ve erkek kardeşim Kharberd'den göç eden bir kervanla geldiler. Halep'te dört yıl yaşadık. Dünya'da neler olup bittiğini orada öğrendim: Lenin, devrim vs. İşte o yıllarda, Sovyet Ermenistanı'nın varolduğunu duyunca, bazı insanlarla birlikte, ki bunlar Arabkirlilerdi, iki kamyon dolusu insan 25 Eylül günü Kermanşah, Tebriz yoluyla Halep'i terk ettik. Sürücü Gevorg bizi götürdü. Sovyet Konsolosluğu'Ndan yirmi kişiye vize aldık; Tebriz'den trenle Culfa'ya gittik. Der Zor'dan geçtik. Kaçmama yardımcı olan Urfalı Hakob Der Zor'da Fransız polis memuru olmuştu. Görevinden dolayı beni Ermenilerin hala gdefnedilmemiş kemiklerinin bulunduğu yerleri gezdirdi. Biz Culfa'ya, Araks Nehri'ne varıp, 25 Ekim 1922 günü de trenle Yerevan'a vardık.

Yerevan'da Vahan Totovents'le tanıştım. O üniversiteye girmemde bana yardımcı oldu. Hukukçu olarak üç yıl yargıda çalıştıktan sonra ekonomi alanında çalıştım. Evlendim; bir oğlum, bir kızım oldu. İkisi de ünversite bitirdiler. Oğlum şimdi Moskova'da. Artık torunlarım da var. Ermenistan'da ben Sovyet vatandaşıyım. Yaşanmış bu vahşetten sonra, Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir!

116 (116).

SARGİS KARAPETİ KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KHARBERD [HARPUT], KHULA KÖYÜ)

Ben Kharberd'in Khula Köyü'nde doğmuşum. Bizimkiler hali vakti yerinde insanlardı ve bağcılıkla uğraşıyoprlardı. Babam kuru üzüm işi için Ameirka'ya, Frezno'ya gitmiş ve bizi Amerika'ya götürmek için,1913'te geri dönmüştü; ama, büyük babam buna izin vermemişti. Babam Amerika'dan geldi, amcam gitti. Onun karısı ve kızı bizimle birlikte yaşıyorlardı.

Doğduğum köyün iyi kara bir toprağı vardı. Köyde çiftçilikle iştigal ediyorlardı. Beş çeşit üzüm yetiştiriyorduk. Doksan dört yaşındaki büyük babam her gün bağa gelip çalışır ve her gün şarap içerdi. İnsanlar çalışıp iyi yaşıyorlardı. Onların yaşam düzeyi çok yüksekti. Köyümüz Kharberd'in batısında, yürüyerek 1 saatlik mesafedeydi. Bizden az ötede başka köyler de vardı: Hüseynik, vs. gibi. Biz o köylere at veya eşekle gidiyorduk.

Köyümüzün evleri taştan yapılmıştı ve iki katlıydı. Birinci katta yemek hazırlanan ayrı bir yer vardı; banyomuz vardı. Suyu ısıtıp büyük teknenin içinde yıkanıyorduk. İkinci katta salon ve yatak odaları vardı. Masamız sandalyelerimiz vardı. Annem çeşit çeşit yemekler, çorba, pilav pişirirdi. Et boldu.

Evde dokuz kişiydik: Babam, annem, büyük babam, büyük annem, amcamın karısı ve kızı. Hakob adında bir erkek kardeşim ve Ağavni adında bir ablam vardı. Büyük babam Mezre Şehri'ndendi; büyük annem ise köydendi.

Bizim köyde sadece Ermeniler yaşıyordu. Kürtler başka köylerden bize misafirliğe gelirlerdi. Kürtler genellikle soygunculukla uğraşırlardı. Khula Manastırı'ndaki kilise ayini sırasında insanlar başka köylerden dua etmeye gelirlerdi. Papaz Ter Sargis'ti. Okulumuzun sade bir görünümü vardı. Oturmak için yanımızda minder götürürdük. Ama, Protestanların kilisesi çok büyüktü; görkemli okul Amerikan misyonerleri tarafından inşa edilmişti. Onların okulu iyi mobilyalarla döşenmişti; hatta, sessiz film gösterimleri bile gerçekleştiriliyordu.

Okulumzda iki sınıf vardı. Farklı yaşta öğrenciler vardı. Büyük babam bana Ermenice ve matematik öğretmişti. Türkçe ve İngilizce'yi ise Amerika'dan döndüğünde babam öğretiyordu. Kızların okulu ayrıydı, biz erkeklerinki ayrı. Okulla ilgilenen bir mütevelli heyeti vardı. Köyde doktor yoktu; şehirden çağırıyorlardı. Halk sağlıklıydı. Hava, su temiz, besinler kaliteliydi. Hastalık yoktu. Hekimler ise çoktu.

1908'de Türkiye'de devrim olduğunda Sultan Abdülhamit'in yerine Jön Türklerin geçtiğini hatırlıyorum.

Ermeniler yeni Anayasa'nın kendi durumlarını düzelteceğini umuyorlardı; ama, daha Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Türkiye Almanya'yla birleşip Rusya'ya saldırdı. Rusya daha güçlü olmak için bütün diğerlerini birleştirdi. Gürcüler: "Biz savaşa girecek durumda değiliz" dediler; Daşnaklar ise: "Biz Rusya'yla birlikteyiz" deyip birleştiler.

O haber Batı Ermenistan'a ulaştığında, yaşlı insanlar dizlerini dövüp, ağlıyorlardı.

1914'te Türkiye genel seferberlik ilan etti. Ermeni gençlerini Silah altına aldılar. Onları götürüp amele taburlarında çalıştırdılar; sonra da, hepsini öldürdüler. Sonra da kadınları ve çocukları, yani bütün halkı Mezopotamya çöllerine sürüp boğazladılar. Hiçkimsenin canını bağışlamıyorlardı. Yalnızca Türkleşenler kurtuluyorlardı. Ama, Türklerin arasında da iyi insanlar vardı. Bütün Türklerin kötü olduğunu söylemek mümkün değildir. Türk aileleri pek çok Ermeni'yi yanlarına alıp saklamıştır; bazılarını da para karşılığında saklamışlardır. Büyük annem sık sık beni tanıdığımız bir Türk Bey'in evine götürürdü. Bey'in annesi bana Türkçe şiir okuturdu. Büyük annem beni onun evine götürüp, bana: "Ben geri dönene kadar buradan ayrılma dedi."

Bey'in annesi bana İslam propagandası yapmaya başladı. Okumam için bana bir Kuran verdi. Ben bıkıp dışarı kaçtım. Gidip evimizin yıkılmış olduğunu gördüm. Karşıdaki komşumuz Ermeni olan ama Türk'e karı olmuş bayan beni görüp ağlayarak Türklerin bizimkilerin hepsini öldürdüklerini anlatmaya başladı. Babamı öldürdüklerinde, büyük annem de onu öldüreni taşla öldürmek istemiş; büyük annemi de öldürmüşler. Annem Zımrukht ise Türklerin eline geçmemek için, zehir içmiş. O kadın beni götürdü, dama çıkarıp sakladı. Onun kocası olan Türk, Sevkıyat müdürüydü. O iyi kalpli kadın beni bir gün sakladı; sonra dedi ki: "Zaman kötü; senin adın Mustafa olsun."

Ben yakınlarımdan hiçbirini bir daha görmedim. Dokuz kişilik ailemizden sadece ben sağ kaldım. İntikam almaya karar verdim. Yayan olarak Dersim'e vardım. Dersim Kürtleri'yle samimiyet kurdum. Onlar şehre gidemiyorlardı. Ben onlara: "Şehir işlerini ben hallederim" dedim.

Kürt giysileriyle, boynuma bir kutu asıp sözde çerçi gibi iş yapıyordum. Ermeniler için mekjtup getirip götürüyordum. Veya, Dersim üzerinden Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere yardım ediyordum. Ben Ermenileri Kharberd'den, Erzincan'dan Dersimli kadın giysileri içinde getiriyordum; o Kürtler ise onların Fırat Nehri'ni geçmelerini sağlıyorlardı. On kirişi birbirine bağlayarak, iki Kürt de kürek çekerek o insanları o Nehir'den Rusya'ya doğru götürüyorlardı.

Dersim'de tifüse yakalandım. Bir deri bir kemik kalmıştım. Bir Kürt kadın bana baktı; süt, yoğurt verdi; bunları yiyince güçlendim, iyileştim.

Rusya tarafına geçtim. Erzincan'da Tigran Devoyan isimli bir subay vardı; Ermeniler ve Kürtler ona Tigran Paşa adını vermişlerdi. O adam onun yanına gitmemi emretti. Ben de Kürt giysileriyle, ayağımda çarıklar olduğuı halde gittim. İçeri girdim. İçeride üç Rus subayı vardı. Onlar beni görünce şaşırıp: "Türkler bizi hakkımızda ne diyorlar? diye sordular.

- Ruslar kaput, yani Ruslar yenildi, cevabını verdim.

Tigran Devoyan'dan beni askeri okula yerleştirmesini rica ettim. O da beni yetimhaneye gönderdi. Yetimhaneye girdiğimde kız ve erkeklerin dans ettiklerini gördüm. Bu kadar acı çektikten sonra nasıl sevinirler, diye şaşırdım; ama, onlar haklıydı. İnsan yaşadığı sürece sevinçli olmalı. Ben Ermeni yetimhanesinde kendimi iyi hissettim. Şartlar çok iyiydi. Ermenice, Rusça, matematik, fizik, coğrafya, şarkı öğreniyorduk. Ermeni gönüllüler Rusya'ya yardım ettiler; başlangıçta Türkiye yenilgiye uğruyordu. Ruslar Türkiye'deki bazı toprakları işgal ediyorlardı; ama, sonra Lenin iktidara geldi; devrim yaptı ve dünya tersine döndü. Rus Ordusu çöktü. Rus askerleri artık savaşmıyorlardı: "Kahrolsun savaş! Topraklar köylüye! Fabrikalar işçilere! Eve! Eve!" diyorlardı. Çar'ın ölümünden önce, Ermeni gönüllü birliklerini rezil bir biçimde dağıttılar. Birkaç kişiyi de astılar. Çar devrildiğinde, Ermeniler sevindiler; ama, tam da o anda Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması gerekiyordu. Eğer o işi yapsalardı, şimdi birleşik bir Ermenistan'a sahip olacaktık. Halbuki, bizim Ermeni gönüllüler Rus kalmadığında tavşan gibi kaçtılar. Andranik Zoravar bile dövüşeceği yerde Ekim 1917'de Armavir'de Ermeni muhacirler için para topluyordu.

Türklerin şansı yaver gitti. Onlar o toprakları işgal ettiler; ta Batum'a kadar geldiler. Bütün bunlar Lenin'in başının altından çıkmıştır. Lenin Batı Ermenistan'ın Doğu Ermenistan'la birleşmesi gerektiğini bildirdi; ama, üç dört ay sonra bu fikrinden vazgeçip Türklere yüklü miktarda altın verdi. Lenin Atatürk'e çok yardım etti. Atatürk Yahudi kökenliydi. Annesi de Yahudi'ydi.

Wilson Ermenistan'a manda statüsü vermek istiyordu; ama, Türkler Lenin'den aldıkları altınlarla Wilson planına aleyhte oy vermeleri için Amerikalı kongre üyelerine ve senatörlere rüşvet verdiler. Ve Ermenistan Amerikan mandasını elde edemedi, hedefine ulaşamadı. Amerika'dan gelen ve Türklerden rüşvet almış kongre üyeleri: "Birinci Dünya Savaşı yeni bitti; Ermenistan'a manda verirsek, İkinci Dünya

Savaşı başlar" dediler. Ve Türkler oldukça geniş topraklar işgal etmeyi başardılar. Wilson umutsuzluktan hastalandı.

1920 yılının Mayıs sonlarında Ermenistan'a gitmek ve askeri okula girmek için, Bakü'ye gittim. Bir denişzci vasıtasıyla Tiflis'e vardım. Sardarabat Muharebesi sırasında ben Tiflis'teydim. Havlabar muhacirler: "Katledilmemek için, biz işte böyle savaşmalıydık!" diyorlardı. Tiflis'te bir ay kaldım.

1921'de Kuzey Kafkasya'da bulunan Krasnodar'a gittim. Üç yüz bin Ermeni kaçıp, Kuzey Kafkasya'ya sığınmıştı; onlara Ermeni Yardımseverlik Kuruluşu yiyecek sağlıyordu. 1932 yılına kadar orada çalıştım. Orta ve yüksek öğrenim gördüm; kimyacı oldum. Karslı Aytsemnik'le evlendim.

1939'da Krasnodar'dan Ermenistan'a geldim. Yağ-sabun fabrikasında çalışmaya başladım. O zamanlar kauçuk fabrikası yeni inşa ediliyordu. 1944 yılının Ekim ayında beni ABD'ye, kauçuk teknolojisi'ni incelemeye gönderdiler. Washington'a gittik; orada iki hafta kaldık. Louis kuçuk fabrikasında üç ay kaldım.

Ermenistan'a döndüm; ama, biz teknolojimizi ancak 1953'te değiştirdik. 1960'lı yıllarda Sumgayit'te kauçuk fabrikası kurmaya davet ettiler; ama ben vazgeçtim; çünkü Azerbaycanlılar Türkler hakkında iyi şeyler söylüyorlardı. Bizim Yerevan kauçuk fabrikasında uzun yıllar kloropren kısmı yöneticisi olarak çalıştım; ama, bu sağlığımı etkiledi. Emektar mühendis unvanını elde ettim. Şimdi iki kızımla birlikte yaşıyorum.

Niçin bize akıllı millet diyorlar da biz bu günleri gördük? Zira birlik sağlayamadık; organize değiliz. Gelecek nesillerimize sağlık diliyorum; çünkü, zor bir hayat yaşayacaklar; onlar önce kaliteli insan, vatansever ve insansever olsunlar.

117 (117).

SARGİS MARTİROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KHARBERD [HARPUT])

Kharberd'de doğdum; anne tarafından asil Nazlıyan ailesinin evladıyım. Kharberd bir Ermeni merkezi olarak Türkiye'de en aydınlanmış yerdir. Ben başlangıç eğitimimi Ermeni Katolik okulunda aldım.

Kharberd nüfüsunun yüzde kırk-ellisi Ermenilerden oluşurdu; yüzde onu Kürt'tü; onlardan pek çoğu da Ermenice bilirdi. Bizim talihsizliğimiz Birinci Dünya Savaşı oldu. Ermenileri askere aldılar; yaklaşık üç yüz bin Ermeni genci Türkler tarafından silah altına alındı. Başlangıçta onlara silah verdiler; ama, sonra Enver Paşa demiş ki: "Yol inşa edeceğiz; bize çalışan eller lazım"; ama, aslında onları öldürüp kendi kazdıkları çukurların içine atmışlardır.

Nisan 1915'te erkekleri toplayıp hapse attılar. Şehirde korumasız kadınlar ve çocuklar kaldı. O zaman yukarı bölgelerden daha önce sürgün edilenlerin kervanları Kharberd'e varmaya başlamıştı. Oradan

ya Der Zor'a götürüyorlardı ya da Malatya'ya. Diyabekir yoluyla Der Zor'a götürüyorlardı; yolda fişek harcamamak için, Ermenileri Yeprat Nehri'ne atıp boğuyorlardı.

Ben hayvanları otlatıyordum. Baktım ki, buğday ekinleri hareket ediyor; yaklaştım. İçinden bir oğlan çıktı. Ona sordum: "Nereden çıktın?"

- Dün, diye cevap verdi, annemi, herkesi öldürdüler!

Köye kadar ona eşlik ettim.

Birkaç gün sonra Türk askerleri geldi. Köyün imamı annemin adını Ermeni simi olarak vermişti. Ben hayvanlarla birlikteydim. Uzakta kadınlar gördüm; en sondaki annemdi. Annemi takip etmek istedişm; buna izin vermediler. Gidip imama sordum: "Bu kadınlar nereye gittiler? Annem de aralarındaydı."

Koşup onlara yetiştim. Baktım ki, hanın önünde nöbetçi askerler duruyor. Gizlice içeri girdim; annemin oturmuş olduğunu ve düşündüğünü gördüm. Beni gördü; ağzını açmadı. Ona yemek götürmüştüm; ama, annem konuşmadı. Geri döndüm. Altı gün bu şekilde gidip döndüm. O günler boyunca annem benimle hiç konuşmadı. Handan çıktınca, karşıma nöbetçi asker çıktı. Kaçtım. Ertesi gün yeniden gittim. Nöbetçi bana: "Oğlum geri git!" dedi.

- Niçin? diye sordum.

- Dün hepsini götürüp öldürdüler.

Köye döndüm. Kız kardeşim ve iki erkek kardeşim beni sorguladılar. Onlara: "Artık öksüzüz; anne artık yok" dedim.

Ertesi gün köyün ağası bizi yanına çağırdı; bize: "Siz artık Müslümansınız." dedi.

Ben alacakaranlıkta kalkıp kaçtım. Nereye gideceğimi bilmiyordum. Bir nehir vardı, onu geçtim. Kharberd istikametine yöneldim. Akşam aç, susuz vardım. Su görüp içtim. Havanın kararmasını bekledim. Gidip baktım ki, bizim ev dolu; Türkler içeri girmişler; beni görüp kovdular. Çarşıya gittim. Orada bir araba vardı; altına girip uyudum.Altı gün su içerek yaşadım. Benim gibi başka çocuklar da vardı; onlar dükkânlara girip bir şeyler alıp yiyorlardı. Bana da: "sen de yap" dediler. Ama ben: "Hırsızlık günahtır" diye cevap verdim.

Hamal oldum. Bir gün bir zaptiye beni yakalayıp sordu: "Sen kimsin?"

- Öksüzüm, dedim.

O tam da bizim evin yolunda ilerlemeye başladı; ben de onunla birlikte yürümeye başladım. Yolda annemi öldürdüklerini anlattım. O beni evine götürdü; elbise, ayakkabı verdi ve dedi ki: "Sana sorarlarsa: 'Ben Şükrü Efendi'nin oğluyum' dersin."

Onun yanında çalıştım. Adam bana baktı. Yiyor, içiyor, temzilik yapıyordum. Onun karısı Ermeni'ydi ve babası oranın yegâne taş ustasıydı. Onların yanında kaldım; ama, yakınlarımı arıyordum.

Bir gün sokakta çocuklara rastladım; onlar Amerikan konsolosunun yardımcısına sormamı tavsiye ettiler.

Onun huzuruna çıktım. O bana adımı sorunca adımı söyledim: "Nazlıyan ailesi senin neyin olur?" diye sordu.

- Annemin ailesidir.

- Bir piskopos var, haber almak istiyor, dedi.

Ona başımdan geçenleri anlattım. Dedi ki: "Pek iyi; mektup yazayım; cevap gelince seni çağırırım. Paraya ihtiyacın varsa; vereyim.

- Yok dedim.

Nazlıyan Piskopos 1915'te Trabzon Piskoposu olan dayımdı. Bir buçuk ay sonra beni çağırdılar. Dediler ki: "Bir yolunu bulup, Türk isimleriyle bir Türk'ün yanında kalan senin kız ve erkek kardeşlerini getirelim."

Şükrü Efendi'nn yanına gittim ve durumu anlattım. O bana: "Ben memurum; yapamam. Amerikan konsolosunun yardımcısıyla gidelim ki, versinler dedi.

Konsolos yardımcısının yanına gidip ondan rica ettim; adam reddetmedi. Ama, bu kez de küçükler gelmek istemiyorlardı; öldürülmekten korkuyorlardı. Onları alıp Danimarka kuruluşuna yerleştirdik. Morgenthau bir yolunu bulup onları İstanbul'a göndermemiz haberini yolladı.

1916'da Şükrü Efendi'ye gidip herşeyi ona anlattım. O da Kharberd'den İstanbul'a gitmemize için bir belge çıkarttı. Neyse ki, İstanbul'a gidecek olan Amerikalı bir kadın vardı. Konsolos bizi onun yanına yerleştirdi; yola çıktık. On altı gün yolculuk ettik. Şükrü Efendi güvende olmamız için Malatya'ya kadar bizimle geldi. Trene binip Eskişehir'e vardık. Bir zaptiye geldi. Ben Avrupalı gibi giyinmiştim; ama, küçükler öyle değildi. Zaptiye sordu: "Siz kimsiniz?"

- Biz Amerikalı bayanın çocuklarıyız, dedik.

O zaptiye bizi yakaladı ve İstanbul'da bir karakola götürdü. Üçümüzü de hapse attılar; kız kardeşim de kızlar hapishanesindeydi.

Dayım senatoya başvuruda bulunmuştu;zira, kendisi senatoda ekonomik komisyonun başkanı ve Talat'ın yardımcısıydı. Talat'ın bütçesini düzenliyordu. Talat'ın emriyle bizi hapisten kurtardılar. İki-üç zaptiye bizi İstanbul merkez karakoluna götürdü. Bir odaya girdik. Sivil giyimli bir genç bizi Ermeni önderlik binasına götürdü. Bizi önce patrikhanenin ilahiyat okuluna götürdüler; sonra da, Bay Stepanyan'ın evine; zira, kirli ve bitliydik. Bizi yıkadılar, giydirdiler, karnımızı doyurdular. Kız kardeşimi rahibelerin yanındaki yetimhaneye yerleştirdiler, iki erkek kardeşimi de Cemaran okuluna koydular. Beni de bir Avusturya yatılı okulu vardı, öğrenim görmem için oraya götürdüler. Savaşın sona erdiği, Kasım 1918'e kadar İstanbul'da kaldık

1919'da dyım biz, iki erkek kardeşi bir gemiye bindirdi. Kız kardeşim rahibelerin yanında kaldı. Levon da orada kaldı. Bizleri, yani iki kardeşi Venedik'teki Murad Rafaelyan okuluna gönderdi. Oin beş günde İtalyanca öğrendik. Müdür Peder Vardan Hatsuni ve başka pek çok rahip bize ders veriyordu. Ben orada üç ay eğitim alıp bitirdim. İstanbul'dan gelen öğrencilerle yarıştım; burs kazandım: dört yüz liret veriyorlardı. Sonra, Almanca'yı iyi bildiğim için, Venedik'e gittim. Diplomamı kabul ettiler; ama, geometri sınavı verdim. Orada iki yıl kaldım. Bir oda kiralamıştım. Elektrik mühendisi oldum.

1920'de Ermenistan'da iktidar Bolşeviklerin eline geçtiğinde, Daşnak yöneticiler Avrupa ve Viyana'da toplandılar. Bizler coşkulu gençlerdik. İşte orada, parlamento başkanı olarak Murad Rafaelyan'ın töreninde hazır bulunmaya gelmiş olan Avetis Aharonyan'ı tanıdım. Ona ikinci kez Viyana'da rastladım; sonra da Roma'da. Avetis Aharonyan Roma'da bulunmasından ve siyasetçi olmasından dolayı dayımla işbirliği yaptı.

Daha sonra, Mussolini döneminde bir İtalyan adasına pek çok Ermeni öksüz kızın ölmesine neden olan bir bomba düştü. Dayım şikâyet etti. Mussolini muazzam bir meblağ tahsis etti ve dayım da yeni yetimhaneler inşa ettirdi. Bense bırakıp Milano'ya gittim ve ikinci mesleğimi icra ettim. Otuz kişi arasından ikinci diploma alan ilk Ermeni'ydim. Sonra dayım kız kardeşimi ve erkek kardeşlerimden Levon'u Amerika'ya gönderdi. Vedalaşmamız için beni ve erkek kardeşim Viktor'u çağırdılar.

Yetmiş sene birbirimizi görmedik. Yetmiş sene sonra karımı da yanıma alıp Amerika'ya gittim; büyük anne olmuş kız kardeşimi ve fabrikatör olmuş erkek kardeşimi buldum. Ama annemin kaybı beni çok etkilemiştir. Anne sevgisi garip bir şeydir.

118 (118).
GAREGİN TURUCİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KHARBERD [HARPUT], KEĞİ)

Kharberd Şehri'nin yakınındaki köyler Hüseynik, Kesirik, Khırkhırik'ti; bunların üçü de Ermeni köyüydü.

1915 yılıydı. Türkler geldiler ve Türk Hükümeti'nin hiçkimseye dokunmamak kaydıyla bütün erkekleri tehcir etmeyi kararlaştırdığını ilan ettiler. Kharberd buna kandı.

Kharberd'deki bütün erkekleri toplayıp Malatya'ya varmadan, Yeprat'ın kıyısındaki Kürthane'ye götürdüler. Türk olan Bedri Bey Ermeni erkeklerini vurup öldürmeye başladı. Şimdi sıra Ermeni kadın ve kızlarına gelmişti. Türkler onlara: "Sizi kocalarınızın, erkek kardeşlerinizin ve çocuklarınızın yanına götüreceğiz" dediler ve yolda soymaya, elbiselerini çıkarmaya ve tecavüz etmeye başladılar. Öyle ki, sözde Tigranakert'e götürecekleri yaklaşık iki yüz elli bin Ermeni'yi Tigranakert yolundaki Deve Boynu Dağı'ndaki Gölcük adı verilen gölün yakınlarında sırayla katlettiler. Kilikya Ermenilerini, ise sürdüler; onlar Der Zor'a kadar gitti. Türk, Kürt, Çerkez, hapisanelerde yüz bir yıl hapse mahkûm ne kadar eşkıya, cani varsa Ermenileri katletmeleri için salıverdiler. Ermeniler silahsızdı; yanlarında bir bıçak dahi yoktu; zira, Türk Hükümeti: "Yanında silah bulunan kişi kurşuna dizilecek" diye emir göndermişti.

Sıvas, Tigranakert, Sasun neredeydi? Cabağcur nerede kalmıştı?…

"Yedi gâvur öldüren cennete gider" demişti Şeyh Arif.

Panik, kargaşa hüküm sürüyordu. Birden kadının teki denklerin, yorganlşarın üstüne çıktı ve konuşmaya başladı: "Türkler bizi kandırıyorlar. Kanmayın; bizi kesmeye ya da Türkleştirmeye

götürüyorlar. Türkleşmeyin. Tek bir Ermeni dahi kalmasa; ben yalnız kalsam; Ermeni erkeği de bulamazsam; bir Ermeni köpeğiyle birlikte olur, Ermeni milletini yeniden ortaya çıkarırım" dedi.

Kadınlar, kızlar hesap yapıyor: "Şurada yirmi-yirmi beş yıllık bir hayatımız var; niye Türk'e karı olalım" diyor, el ele verip, yallah! Yeprat Nehri'ne atlıyorlardı. Binlerce kişi suya dökülüyordu. Bir kızın annesinin kızını sudan çıkarması için bir Türk zabitine yirmi kuruş verdiğini hatırlıyorum. Türk ise: "Sebebe kalmasın" deyip çekti gitti.

Annem can çekişiyordu; öleceğini hissediyorduk. Beni yanına çağırdı: "Gözün kör olsun!" dedi.

- Anne, niye böyle konuşuyorsun? dedim.

- Böyle konuşuyorum ki, aklını başına alasın, dedi. Eğer Türk kızla evlenirsen iki gözün kör olsun; aç kalasın. Ben de o sıralar bir Türk kızla nişanlanmıştım. Annem şöyle devam etti: "Türkler 'bütün Ermenileri yok ettik' desinler. O kızla nişanını bozacaksın. Kemal Paşa'nın kızını da sana verseler, almayacaksın. Bizim hükümetimiz var; dünyanın hangi yanında bilmiyorum. Sen Ermeni'sin; vatanına gideceksin. Paran da olmasa, boynuna bir torba as; dilencilik yap. Ermeni Hükümeti'ni bul. Bana yemin et."

Ben annemin yatağının yanı başında diz çöküp yemin ettim.

Annem devam etti: "Sütüm sana helal olsun. Nereye gidersen git, Tanrı seninle olsun; Tanrı yardımcın olsun!…"

Annem vefat etti. Onu gömdük. Türk kızla nişanımı m bozdum. Keği'yi terk ettim. Kırk beş gün yürüyerek Halep'e vardım. Çarşıya vardım; Ermenilere rastladım. Üstümde Türk giysileri vardı. Movses adında bir adam vardı; o bana sordu: "Sen Ermeni misin?"

- He.

- Ben de Ermeni'yim.

- Bugün kiraki [Pazar]; yekeğetsi'ye [kilise] git.

Ben de "kiraki" ne de "yekeğetsi" kelimelerini anlayabildim.

- Anlamadın mı? diye sordu adam.

- Yok.

- Sen Ermeni değil misin?

- Ermeni'yim ama Ermenice bilmem.

Bu adam beni aldı evine götürdü. O zaman orada Ermeniler bulunduğunu anladım. Orada evlendim. Sonra da Halep'ten Ermenistan'a geldik. Nor Kharberd'de [Yeni Harput] inşa edilen ilk ev benimkiydi.

119 (119).

MİKAYEL MKRTİÇİ ÇİLİNGARYAN'IN TANIKLIĞI*

* 1979 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılan bu şehadetname, 2005 yılında kızı Dr. Ruzanna Çilingaryan tarfından bize tahsis edilmiştir.

(D. 1904, KHARBERT [HARPUT], ÇMŞKATSAG [ÇEMİŞGEZEK])

İnsanlar kendi hisselerine sadece bir kez düşen bu şaşılası dünyada bir kez doğmakta ve yaşamaktadır. Kendi varlıklarını teyid eden tanıklıkları gelecek nesillere bırakanlar azdır.

Babam Mıkrtiç Çilingaryan (çilingir Türkçe demirci anlamına gelmektedir) Türkiye'nin Kharbert vilayeti Çmşketsag kentinde yaşamıştır. Annemin adı Agabi idi. Onların beş çocuğu oldu. Kızkardeşim Zarmandukht çabuk ölmüş.

1915 yılında onbir yaşındaydım, kızkardşim Arusyak yedi, kardeşim Babken beş Hayk'sa üç yaşındaydı. Babam hepsinden çok beni severdi ve okulda iyi öğrenmemi isterdi. Evimiz Şvotik mahallesindeydi. İki katlı binada biz ve çocuklarıyla beraber amcamın ailesi yaşamaktaydık. Babam sert ve talepkardı. İkinci sınıftan itibaren babam, derslerimi hazırladıktan sonra demirhanesine yalnız gitmeme ve körük basmama izin verdi.

1915'te Mayıs ayının bir günü dersten sonra babamın demirhanesine gitmiştim. Biraz sonra oraya bir Türk zaptiye geldi ve babama kendisini Hükümet binasına çağırdıklarını söyledi. Babam demirhaneyi kapattı, beni eve yolladı ve Hükümet binasıa gitti. O gece babam eve gelmedi. Sabahleyin annem soruşturdu ve babamın bir dizi Ermenilerle beraber hapsedildiğini duydu. Yaklaşık bir ay babam haphisanede kaldı. Bir gün de akşam vakti, yıkanıp elbiselerini değiştirmesi için babamı bir geceliğine eve gelmesine izin verdiler. O tamamıyla değişmişti, zayıflamış, sararmıştı; artık yüzünde zindelik ve şahsi gurur kalmamıştı. Çok temkinli ve yavaş yürüyordu; sanki kendi ayakları üzerinde yürümüyordu. Akşamleyin, annem suyu kaynatıp, babamı ağlayarak yıkarken, biz onun ayaklarının altından boynuna kadar morarmış olduğunu gördük. Babam titrek sesle bize: "Bütün bunlar hergünkü korkunç dayaklardan; iyi görün ve unutmayın!". Ben bu güne dek, babamı yâd ettiğimde, o manzarayı ve son sözlerini ürpertiyle hatırlıyorum. Babamın evde olduğu akşam, onun tanıdığı Kürt Bako ağa evimize geldi ve kendisinin Türklerin Ermenileri kıracağını ve babamı ailesiyle ve malı mülküyle beraber Dersim'e nakletmeye hazır olduğunu söyledi. O, bizim güveliğimizden sorumluydu. Babam kendi kaçışının, kentteki Ermenilerin durumununun daha da kötüleşmesine fırsat vereceğini gerekçe göstererek reddetti.

Babamı ertesi sabah tekrar hapishaneye götürdüler. İki gün sonra üç Türk zaptiye evimize geldiler ve annemden babamın sakladığı silahları teslim etmesini talep ettiler ve bizim evde arama-taramaya başladılar. Zaptiyeler hiç bir silah bulamadan gittiler. Bu olay Haziran başında meydana geldi.

Bir sonraki gün gene bizim eve geldiler; büyük dedemin kardeşi Avetis'i de beraberlerinde götürdüler. Biz çocukları, beni, Arusyak'ı, Babken'i ve Hayk'ı evden kovdular ve annemden tekrar silahları teslim etmesini talep ettiler. Annem reddetti. O zaman, falakayı çıkararak annemi o ölçüde dövdüler ki, o zaptiyelerin elinden kurtularak, suya atılmak kararlılığıyla nehire doğru koştu; fakat dışarda bizimle beraber durmuş ağlaşan mahallenin kadınları, onu tutup bırakmadılar.

Kentin Türk idaresi Ermenilerden artık silah bulacağı yönüne umudunu kesti. Bir sabah kentin hapsedilmiş Ermenilerinin el-ele bağlanmış götürdüklerini gördük. Kent Ermenilerinin, yakınlarının el-ele

bağlanmış geri dönmemek üzere gittikleri o saattaki figanını anlatmak mümkün değil! Ağlaşan onlarca anne ve çocuk, yakınlarına yiyecek-erzak yetiştirmek için evlerine koşmakta, erzaklılar kalabalığa karışmış yakınlarına doğru koşmakta ve onları çağırmaktadırlar; o manzara, bugüne kadar benim gözümün önüne gelir. Çektiği eziyetlerden hastalanan yatağa düşen annem, kalktı ve babamı görmek üzere çıplak ayakla koştu. Fakat zaptiyenin tüfeğinin sapının darbesiyle yere yıkıldı ve ayağa kalkamadı. Bu korkunç manzara Haziran ayında oldu.

Mahpusların bu ilk grubunu kentten uzaklaştırarak, kurşuna dizdiler ve Fırat nehrine doldurdular. Hapishanede babamın sakalını da yolmuşlardı.

Ermeni mahpusların bu ilk grubunu götürdükten sonra, Hükümet mahpusaneleri ikinci grup insanlarla doldurmaya başladı. Bunlar arasında yaşlılar ve gençler bulunmaktaydı. Bunları da birkaç gün sakladıktan, son mahpus grubunu götürdükleri aynı yoldan götürdüler.

Aşağıda dile getirilen yas şarkısında, 1915'teki Ermeni Soykırımı en bariz şekilde yansımaktadır:

"Der Zor çölünde yaralı çoktur,
Gelme doktor gelme, çaresi yoktur...!"

Benzeri şarkılar çok çoktur...

Türk hükümetinin Ermenilere yönelik düşmanca tutumu ve Türk ordusundaki Ermeni askerlerin silahsızlandırılması ve izole edilmesi, amcama ordudan kaçma ve Dersim'de Bako ağanın evine sığınma fırsatı vermişti. Nineme, anneme ve karısına hemen Dersim yakınına naklolmamız için haber yollamıştı.

Amcamın mektubunu aldıktan ve kentte Ermenilere yönelik uygulanan eziyetleri dikkate alan 65 yaşındaki Yeğsa ninem, annem ve amcamın karısıyla başlangıçta Haykaz'ı ve Zmrukht'u kentten uzaklaştırma yönünde anlaştı ve Dersim Gneli denilen bir Kürt köyüne götürdü; amcam orada bizi beklemekteydi. Ninem, evde kalan anemi, kızkardeşim Arusyak'ı, kardeşlerim Babken ve Hayk'ı aynı zamanda amcamın karısını ve çocuğunu da nakletmek üzere yeniden eve gelmişti. Onların hepsi, güya onları otlatmaya götürüyormuş gibi, hayvanlarımızı da beraberlerinde almışlar ve yola düşmüşlerdi. Ancak kent Türk zaptiyeleri tarafından kuşatılmıştı. Annem üç küçük çocuğunu sırtlamış ve aynı zamanda ellerinden tutmuştu; artık yürüyemez ve yarı yoldan geri döner. Annem "Daha iyisi ben üç çocuğumla beraber evimde öleyim" diye düşünür. Ninem ve diğerleri Dersim'e bize gelip ulaştılar. Birkaç gün sonra, üç çocuğuyla annem de dahil olmak üzere kentte kalan tüm Ermenileri sürgün ettiklerini duyduk. Bunu, yanında çalışmaya başlayacağım Kürt görmüştü. Annem ve çocuklara ilişkin artık benim haberim olmadı. Ninem ve amcam, beni bir Kürt mollanın yanında çiftlik işçiliğine vermeye karar verdiler. Onbir yaşından itibaren çalıştığım Kürt mollanın bir karısı ve daha önce Ermenilere ait olan çok hayvanları vardı. Benim görevim büyük ve küçük baş hayvanları götürüp otlatmaktı. Molla Ağavni isminde bir Ermeni kızını da saklamaktaydı. Bir gün mollanın karısı kente gitmiş ve orada gecelemişti. Kürt karısının eksikliğinden istifade ederek, Ermeni Ağavni'nin namusuna leke sürdü. Ben zavallı Ağavni'nin hıçkırık ve figanlarla Kürdün elinden çektiği eziyetleri asla unutmam...

Ben çıplak ayakla hayvanları otlatmaya götürüyor ve her biri bir tarafa kaçtığından çok yoruluyordum. Molanın yanında olduğum zaman, sınıf arkadaşım da olan akrabalarımdan birinin oğluna ovada rastladım. O Türkleşmişti ve kentte yaşıyordu. Benim de kente gitmem, Türkleşmem ve bir Türk aileye evlat olmam için beni ikna etmeye başladı. Ben reddettim ve "Türkleşmektense, daha iyisi fukara yaşıyayım!" dedim.

Ermenilerin kırılması sonrasında ben ilk defa kente gittim ve son kez bizim eve baktım. Pencerelerimiz kırılmıştı, büyük dış kapı açıktı. Yakınına gitmeye veya içeri girmeye cesaret edemedim. Annemle beraber babamın dolabında yer alan eşyaları ve kağıtları sakladığımız bizim ağılın kapı eşiğinin tahrip olup olmadığını çok yoklamak istememe rağmen...

Rus birlikleri zaten Yerznka'yı [Erzincan] işgal etmişlerdi. DersimKürtleri içinde yaşayan Ermeniler Yerznka'ya nakil için olanaklar aramaya başladılar. Bu, Moskova Ermeni Muhacirler Komitesi'nin her bir Ermeni'yi Yerznka'ya ulaştırması için Kürtlere bir altın verdiği, 1916 yılı Ağustos-Eylül aylarıydı. Kürtler beni Yerznka'ya ulaştırdı. Sonra beni Aleksandrapol Yetimhanesi'ne yolladılar. Sonra benim zorluklarla dolu yetimhane hayatım başladı...

120 (120).

TURFANDA MURADYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, KHARBERD [HARPUT])

Muş, Van, Samsun, Kars, Ardahan, Erzurum, Keği, Balu, Çarsancak, Erzınka [Erzincan], Sıvas, Yozgat, Arabkir, Malatya, Kharberd, Tigranakert ve diğerleri, bütün bunlar bizim eski Ermenistan'ı oluşturan şehirlerdi. Bizim Eski Ermenistan topraklarına İran Kürtlerini sürmüşlerdir…

Ben 1905 doğumluyum; bizi sürgüne göndermeden önce, Türklerin gelip gençleri topladıklarını ve askere aldıklarını hatırlıyorum. Amcamın kızının kocasını da götürmek istediler; teslim olmayınca da öldürdüler. Onun karısını da kendilerine karı yapmak için kaçırmak istediler; zavallı amcamın kızı bağırmaya başladı: "Bana yaklaşmayın! Ben düşmanın koynunda yatmam!…"

O zaman, zavallı çaresiz bacaya yaklaştı; orada kâğıda sarılı beyaz bir zehir saklıyordu. Koyun kuyruğunda yara açıldığında ona sürüyorlardı; yara iyileşiyordu. O zehiri aldı; avucuyla ağzına doldurdu. Anında ağzından kan fışkırdı. Onun cesedini dışarı çıkardılar; herhalde cesedini vahşi hayvanlar yedi…

Sonra Türkler bizim aramıza daldılar; bizi katletmeye başladılar. Annem bizi amcamın saklandığı bir Türk obasına kaçırdı. Annem ona: "Kaç Petros! Bütün köyü katlettiler…" dedi.

Sonra gelip amcamın karısını öldürdüler; kucağındaki bebeği bayırdan aşağı yuvarlanıp öldü… Annem kendisini de öldürmesinler diye kaçtı.

Biz çocukları bir yerde topladılar; dört kişiydik: bir erkek, üç kız. Bizi kesmek için balta getirdiler. Amcamın oğlunun kulağını kestiler. O zaman, Türk kadın ona acıdı, kulağını alıp lor peyniriyle yapıştırdı; sıkıca bağladı.

Geceyi bir Türk obasında geçirdik; ağlıyorduk. Ne ana vardı; ne de baba! Başımızı taşlara vurduk ki, ölelim; ama, ölmedik.

Türk kadın dördümüzü, bir de kulağını bağladığı amcamın oğlunu yanına alıp köyümüze götürdü; kız kardeşim de kucağındaydı. Köye gittiğimizi düşünerek sevindik; ama, köye girdiğimizde, Petros amcamı değirmenin yanında öldürmüş olduklarını gördük. O Türk kadın bizi oracıkta bırakıp gitti. Yalnız yürüdük; nereye gittiğimizi bilmiyorduk; küçüktük. Bakınca, uzakta saban süren bir çiftçi gördük. Korkumuzdan birbirimize yapıştık; bizi boğazlayacağından korkuyorduk. O adam bizim diğer dayımız çıktı. O bize: "Türk köyüne gidin; babanız muhtarın yanında çalışıyor dedi."

Kalkıp gittik. Köpekler üstümüze saldırdı. Bir de baktık ki, genç bir kız çöp dökmeye geldi. Bizi gördü ve köpeklerden kurtardı. O kızı da Türkler kaçırıp zorla kendi oğulları ile evlendirmişlerdi. O kız bize: "Babanız orada, ağanın yanında" dedi.

Gidip baktık ki, gerçekten de babamız orada. Sevindik. Orada bize yiyecek verdiler… Akşam Türk Ağa babama şöyle dedi: "Gaspar! Çocuklarını alıp buradan git; yoksa biz de zarar görürüz."

O zaman, komşu köyden Said Ağa hizmetkârını Gaspar'ı kendi yanına getirmesi için bizim Ali Ağa'ya göndermişti. Meğer annem ve büyükannem de o Said Ağa'nın yanında çalışıyorlarmış. Babamla birlikte Said Ağa'nın yanına gittik. Orada babamı tırpanla ot kesmeye götürdüler. İki gün sonra babamı tırpanla öldürdüklerini duyduk. Said Ağa anneme ve büyükanneme: "Kalkın buradan gidin, yoksa biz de zarar göreceğiz" dedi.

Annem ve büyükannem bizi yanlarına aldılar ve birlikte dışarı çıktık. Ne yol biliyorduk, ne de birini tanıyorduk. Birden karşımıza bir asker çıktı. Annem ona: "Bize yol göster" dedi.

- Elinizdekileri verin, size yolu göstereyim, dedi asker.

Annemin bir tane kehribardan tesbihi vardı; askere onu verdi ki, bize köyümüzün yolunu göstersin.

Köyümüze vardık. Ceset kokusu bütün etrafı sarmıştı. Türkler evlerimize yerleşmişti. Annem Türklerin buğdayını topluyordu; bir yolunu bulup yaşıyorduk…

[Mustafa] Kemal başlangıçta Ermenilere dokunulmaması için emir çıkartmıştı; ama sonra, o ülkeyi terk edenin bir daha geri dönmeye hakkı olmadığına dair bir emir imzaladı.

Bizi köyümüzden çıkardılar; bütün gençleri toplayıp, koğuş gibi bir yere doldurdular; damı açıp, içeri gazyağı döküp diri diri yaktılar. Sonra bütün kadınları toplayıp, kafalarını taşlarla ezdiler. Annemi ve büyükannemi de taşlarla öldürdüler. Çocukları, kuzuları koyunlardan ayırır gibi annelerinden ayırdılar. Benim üç yaşında bir kız kardeşim vardı, çocuklarla birlikte onu da alıp Balu'daki Murad Nhri'nin üzerindeki köprünün yanında kafalarını kestiler; katledip onları nehre attılar… İki jandarma beş yüz kişi olan bizleri sürgüne gitmek üzere yola çıkardı. Düdük çalınca beş yüz kişi koyun gibi yere oturuyordu. Günün birinde de jandarmanın biri diğerinin yanına gidip: "Ben biraz yatacağım" dedi. Tüfeğini ağaca

dayayıp, yere yattı; uyudu. Bizimkiler tüfeği alıp onu öldürdüler; fişek dolu kemerini de aldılar, cesedini ise sürükleyerek götürüp nehre attılar. Her birimiz bir yana kaçıp kurtulduk... Sonra, Cezire'ye giderek orada yaşadık. 1947'de de, oradan Ermenistan'a geldik; ama, 1949'da bizi Sibirya'ya sürgüne gönderdiler. Şimdi de Amerika'ya gitmeye hazırlanıyoruz.

121 (121).

STEPAN ZAKARİ STEPANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, KHARBERD [HARPUT], TİL KÖYÜ)

Kharberd'in Til Köyü, önünden akan Yeprat [Fırat] Nehri'nin kıyısında bulunan bir payitaht olmuştur.

Kharberd Şehri'de on bin Ermeni yaşıyordu. Yeprat Koleji vardı; çok iyi eğitimli insanlar, bilim adamları, pedagoglar, doktorlar ve başka eğitimli insanlar vardı. 1908 yılından önce, Ermeniler fakirdi. Jön Türkler Sultan'I tahtından indirdi ve Ermeniler de Türklerin sahip olduğu haklara sahip oldu. Bu milli anayasaydı.

Ermeni milleti ahaty bir nefes aldı; ama, o özgürlük başımıza bela oldu. "Hürriyet, adalet, yaşasın millet!" Böyle şarkı söylüyorlardı. Sonra Ermeniler hareketlenmeye başladılar. Bu Türklerin hoşuna gitmedi. Parlamento'da Gr. Zohrap gibi mebuslarımız vardı; ama, Talat İçişleri bakanıydı; Enver Silahlı kuvvetlerin başındaydı; Cemal Paşa ise Deniz bakanıydı. Bunlar Ermenilerin kendileri için bir tehdit olacağını fark ettiler.

1914e savaş patlak verdi. Almanya, Rusya gibi Türkiye de bu savaşa katılıyordu. Meşrutiyet ilan edilene kadar Ermeni gençleri askere alınmıyor idiyse de, ondan sonra Ermenileri silah altına almaya başladılar. Ermeni gençlerimizden pek çoğu Rusların tarafına gönüllü olarak geçti. Bu durum Türklerin hoşuna gitmedi. Onlar Kaiser Wilhelm'in yanına şikâyete gittiler; o da Türklere: "Ermenileri tehcir edin" dedi.

Bunlar Ermenileri tehcir etmenin dışında, katletmeyi de düşündüler; aydınları, akıllı insanları hapishanelere doldurdular. Ve her eve bir tüfek teslim etmesini emrettiler; silahı olmayan dahi, parayla silah satın alıp devlete teslim edecekti. Bu şekilde Ermeni gençlerini askere aldılar. Silah yerine ellerine kazma, kürek verdiler ve amele taburlarına yerleştirdiler. O yiğit delikanlıları götürüp yok ettiler; onların arasında amcam da vardı.

Aydınların hepsini gece vakti hapishaneden çıkarıp, götürüp öldürüyorlardı. Geriye sıradan insanlar kaldı; onların silahı yoktu, onları yönlendirecek kimse de yoktu. Zabitlerle gelip köyü kuşatıyorlardı. Babamı da hapishaneye götürmüşlerdi.

Aslan Bey adında bir adam vardı; babamla arası iyi değildi; "Zakarya nerede?" diyerek geldi.

- Hapishaneye götürdüler, dedik.

- Yalan söylüyorsunuz; çıkarın onu saklandığı yerden! dedi ve gitti. Gene geldi. İkinci bir defa daha aradı; baktı ki babam evde yok.

- İki gün sonra, 1915 yılının Haziran ayında, gece vakti kapımızı güçlü bir şekilde çaldılar. Evde erkek yoktu; bizler, dört çocuk ve annem, bir de amcamın karısı vardık. Annem aşağı indi; kapıyı açtı. On-onbeş kişiyi elleri bağlı olarak avlumuza getirdiler; sonra on beş kişi daha getirdiler; eli kolu bağlı toplam otuz kişi oldular.

Biz korkudan titriyor; ağlıyorduk. Birden insanları kurşuna dizmeye, katletmeye ve başladılar. Vay anam vay! Cesetler birbirinin üstüne yığıldı. Aşağı inip kanın yerde biriktiğini, göle döndüğünü gördük. Türkler insanları ters çevirip, hala canlıysa ona baltayla vurup öldürüyorlardı. Bir hizmetkârımız vardı. O bir Türkle kavga etmiş ve o Türk ona karşı kin beslemişti. Ermeni hizmetkârımız yaralıydı; Türk hizmetkâr kan izlerini takip edip samanlığa kadar o Ermeninin arkasından gitti; baltayla kafasını dörde ayırdı. O cesetler bir hafta avlumuzda kalıp, koktu. Sonra gelip onları toplayıp götürdüler.

Türk kanun çıkardı: her kim ki bir Ermeni ailesinin on iki yaşındaki çocuğunu alıp evinde saklar, onun mallarına el konur. Biz zengindik; pek çok hayvanımız vardı. Komşumuz Türk gelip evimize girdi; sözde bize sahip çıkacaktı. Sekiz gün sonra gelip ne kadar takı ve altınımız varsa ortaya çıkarttırdılar; bunların hepsini alıp topladılar. Bizler, üç çocuk olanları seyrediyorduk. Kimin güzel kızı varsa onu alıp götürdüklerine bakıyorduk. Mesela bir Türk gelip amcamın karısına evlenme teklif etti. O da o Türke: "Senin gibi köpekle evlenmem" cevabını verdi.

Türk de ona: "Çocuklarına sahip çıkarım" dedi; ama, amcamın karısı reddetti.

Annemin bir oğlu, amcamın karısının da bir oğlu vardı; iki Türk kadın onları kucaklayıp götürdü. Biz, yaşça biraz daha büyük olan dört çocuk evde kaldık.

Onları iki-üç kilometre ötedeki Borkıne Köyü'ne götürmüşler. Mahmed Ağa adında bir adam babamın tanıdığıymış; onlara acıyıp: "Ablalar! O çocukları yanınızda götüremezsiniz; burada bırakın" demiş.

Bunlar da bitkin düşüp çocukları o ağanın, önünden Yeprat Nehri'nin aktığı evine bırakmışlar. Çocukları o hizmetkâra emanet etmişler ki, onlara dikkat etsin. Birkaç gün sonra, çocuklar nehir kenarında oynarken, hizmetkâr çoıcuklardan birine tekme atıp suya fırlatıyor. Su çocuğu götürüyor. Ben bu olayı öğrenince, gidip sağ kalan erkek kardeşimi getirmemiz için, ağama ricada bulundum, ağladım, yalvardım. Ağa teklifimi kabul etti. Gidip erkek kardeşimi bulduk; o bize hizmetkârın çocukjlardan birini nasıl nehre attığını anlattı. Erkek kardeşim beni kucakladı; aban sarıldı. Ağa onu samanlığa kapattı. Bana da iki tokat attı. Erkek kardeşim kapıyı tırmalıyor, ağlıyor, bağırıyordu; ama onu dinleyen yoktu. Birkaç gün sonra, onu da nehre attımışlar; kadınlara ise: "Ne kadar altınınız varsa bize emanet edin ki, Kürtler çalmasın. Oturun yeşil otların üzerine, rahat edin." Deyip, onları kurşuna dizmeye başlamışlar; sonra onları ayaklarından sürükleyerek Yeprat'a atmışlar; ceset sayısı o kadar çokmuş ki, üst üste yığılıyormuş. Amcamın karısı yaralı olarak kurtulmuş. Bir Türk: "E gâvur, canlı mısın?" demiş ve bir taş alıp kafasına vurmuş. Amcamın karısı yere düşmüş. İki gün sonra, ayağa kalkabilmiş; tam yürümeye başlamışken tarlada çadırlar görmüş.

Orada bir kaynak varmış; yıkanıp su içmiş. Meğer o çadırlarda Türk çingeneler yaşıyormuş. Onlardan bir gelip: "Bu Zakar dayının gelini Sultan" demiş ve amcamın karısını alıp kendi çadırlarına götürmüş.

Onu götürüp, saçlarını kesmişler, başındaki yaraları temizlemişler; yaranın içinden iki mermi çıkarmışlar ve ona: "Bizi sizin evinizde çok ekmek yedik; biz sizin yaptığınız iyiliği unutmayız" demişler.

Babam hapisteyken hapishane müdürü tanıdığı çıkmış; babama: "Zakar, yazık sana; seni salıvereyim; git" demiş.

Babam hapishaneden çıkmış. Yolda her tarafta öldürülmüş insanların cesetlerini görmüş. Osman Bey'in yanına gitmeyi düşünmüş. Osman Bey: "Zakar dayı yapanın yanına kalmaz; madem ki, evimize gelmişsin; madem ki, ben ve oğlum hayattayız sen de hayatta kalacaksın" demiş.

Türk kurallarına göre haremliğe girmeye kimsenin hakkı yoktur. Babam orada kalmış; hizmetkâr olarak çalışmış.

Sonra babam bizimle ilgilenmiş. İki Ermeni arabacı bizim köye gidiyorlarmış; onlara: "Gidin bakın, bizden kimler var" demiş. Katırcılar gelip nizi Ağa'yla konuşmaya başladılar. Ben ise, beni götürmek istediklerini sanıp, kaçtım. Beni yakaladılar: "Gel seni babanın yanına götüreceğiz" dediler. Beni bir katırın üstüne bağlayıp babamın yanına götürdüler.

Yolda, köyden çıktığımızda, Ermenice konuşmaya başlayıp: "Şurada şunu öldürdüler; orada öbürünü öldürdüler…" diye anlatmaya başladılar.

Babam beni görünce bayıldı. Sonra, diğer çocuğu da getirtti. Bir de bir kadın getirdiler; Kürt elbisesi giymiş, bir de yaşmak takmıştı; baktık ki, amcamın karısıymış; birbirimize sarıldık. Dersim Kürtleri eskiden Ermeni'ymiş; sonra din değiştirmişler. Soygun yaptıkları doğrudur; ama, Ermenilerin canına zarar vermezlerdi. Eşyalarımızı toplayıp, yola düştük.

Tarih 1916 yılının Mayıs ayıydı. Gün ışıyınca bir yolunu bulup ormana girdik. Baktık ki, bir Kürt Beyi ve birkaç asker çevremizi sardı. İyi ki, Kürt babamın tanıdığı çıktı. Kürtler Türklerin üstüne saldırdı; iki-üç bölge ele geçirdiler. Erzak filan buldular; yememiz için bize de getirdiler.

Amcam, iki çocuğu ve bütün ailemiz on dört kişiden oluşurken dört kişi kaldık. Sülalemizde bulunan diğer bütün şahıslarıu öldürdüler. Dayı, teyze, hala, hepsi de katledildi. Köyde tek bir insan kalmadı. Kadınları da sürgün yolunda katledip, cesetlerini nehre attılar. Rusya'da devrim oldu. Rus Ordusu geri çekildi. Türk gene bizi katletmeye başladı. Daşnaklar her Ermeni için 1 altın veriyorlardı; on kişi bulana bir Mosin veriyorlardı. Ruslar geri çekildi; biz göç edip Erzınka [Erzincan], Kars, Aleksandrapol'a [şimdi Gümri] gittik. Yol boyunca cesetler serilmişti. İki milyon Ermeni'yi işkence ettikten sonra katlettiler.

1920'de Ermenistan'a geldik. Koleraya, tifüs olduk. Gelince muhacirdik; ekmek, su dilendik.

1929'da Nor Kharberd'i kurduk. Kolhoza girdim; ev inşa ettim; yuva kurdum. İkisi kız, ikisi erkek dört çocuğum oldu.

Allah'a şükür özgür Vatan'ımızda ancak huzurlu bir yaşam sürdürebiliyoruz.

122 (122).

PAYLUN PETROSİ TERTERYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, KHARBERD [HARPUT], YEĞEGİ KÖYÜ)

Ben Kharberd'in Yeğegi Köyü'nde doğdum. 1915'te dedem köyün değirmencisiydi. Türkler geldiler; onu bağlayıp götürdüler. Onlar herkesi götürüyorlardı. Annem kendilerini kurtarması için, Türk büyüğüne kırk bir altın verdiklerini anlatırdı.

O ise şöyle cevap vermiş: "Şimdi bir şey yapamam; yalnız 'Bunlar Türkleşmiştir' diye kapınızın üstüne bir kâğıt yapıştırırım; o zaman size dokunan olmaz."

Gerçektenm de öyle oldu; bize dokunan olmadı. Annem bez dokuyarak bize, iki kız kardeşime ve erkek kardeşime bakıyordu.

Babam o zamanlar Amerika'daydı. Kharberd'de durumun kötü olduğunu duyup geldi. Türkler onu da öldürdüler. Öyle ki, öksüz kaldık.

1921'de Amerikalılar gelip Ermeni öksüzleri Amerika'ya götürüyorlardı. Annem çocuklarının öleceğini düşünüp, katırcılar tuttu; bizi Halep'e götürdü. Orada, Gök Meydanı adı verilen meydanda yaşadık.

Sonra Fransa'ya gittik.

1936'da, 1200 Ermeni'den oluşan bir grupla Ermenistan'a geldik.

123 (123).

ARAM KÖSEYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, KHARBERD [HARPUT])

1915'te bizi Harput'tan sürme emri verildiğinde ben 7 yaşındaydım. Ailece giyinip kuşanıp, süslenip püslenerek yola çıktık; sanki düğüne gidiyorduk. Yolda soygun başladı; hem de bir kere değil; ardı ardına kim ne bulduysa kaçırıyordu. Sonunda zaten iç çamaşırlarımızla kalmıştık; onlar da lime lime olmuştu.

Arabadayken, annem yerde yatan ölüleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Sonra annem ve kardeşim yolda kaldılar; yürüyemediler. Öldüler mi, ne oldular bilmiyorum. Arkamızdan Türkler geliyor, benim gibi çocukları topluyorlardı. Bizi öldürecekler miydi yoksa evlat mı edineceklerdi bilmiyordum. Der Zor'da bir kız vardı; onun yedi kız kardeşi vardı; onların hepsini de kaçırmışlardı. Araplar gizlice dediler ki: "Ermeni olanlar gitmesin diye, onlardan epeyisini alıp sakladılar, kurtardılar."

O kadar yürümüştük ki takatimiz kalmamıştı. Sonunda durma emri verildi. Bir vadide durduk. Büyüklere sormaya başladılar: 'Ermeni misin, yoksa Türk mü?'; 'Ermeniyim' diyenleri bir tarafa diziyorlardı, 'Türküm' diyenleri, de öteki tarafa. 'Ermeniyim' diyenlerin hepsini uzaklara götürüp boğazladılar. 'Türküm' diyenler kurtuldu.

Biz küçükleri geceleyin tepecik gibi bir yerde topladılar. Yorgunduk; yatıp uyuduk. Bizler saf küçük çocuklardık. Meğer o tepecik insan kafataslarından oluşuyormuş! Sabah, gün ağardığında, üst üste dizili kesik başların bir tepecik oluşturmuş olduğunu gördük. Biz bütün gece o kesik başların üstünde uyumuşuz da haberimiz yokmuş.

124 (124).

YEĞSA ANTONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KHARBERD [HARPUT])

[Olayların sağ kalan görgü tanığı uzun süre konuşacak durumda değildi. Ağlayıp, titriyordu. Ben de etkilendim ve onunla beraber ağlamaya başladım. Şuuru yerine geldi, kendini topladı ve gözyaşları dökerek anlatmaya başladı - V. S.].

Ebeveynim çiftçiydi. Kışın masanın üstüne büyük bir yorgan serdiklerini, altına da çanak içinde yakacak koyup ateş yaktıklarını, çevresine oturduklarını hatırlıyorum. Evimiz iki katlıydı; eve damdan girip çıkıyorduk. Bitişikteki ev Türk Müdür'ün eviydi. Bir gece Türk Müdür evimize gelip babama: "Ağabeyciğim, bu kadar sene birlikte ekmek yedik; sizin başınıza kötü bir şey gelmesini istemiyorum. Hükümet'ten Ermenileri tehcir etme, katletme emri geldi…" dedi.

Babam sskudu; ses çıkarmıyordu. Annem Müdür'e sucuk-pastırma ikram etti.

Müdür gittikten sonra, babam erkek kardeşine: "Sıçayım müdürün ağzına; evimize el koymak için, gitmemizi istiyor" dedi.

Ertesi gün, gece vakti Türk askerleri geldiler. Kapıyı kırarcasına dömverek: "Gâvur! Sizi sürgüne göndereceğiz!" diyorlardı.

Babam korkusundan ayakkabılarını çıkarıp yüklüğe saklandı. Zabitler içeri girip ayakkabılarını gördüler: "Gâvur evde!" dediler.

Yüklüğün kapısını açtılar; tüfek kabzasıyla babama vurdular; çekip dışarı çıkardılar ve götürdüler…

Eh, geçmişimi hatırlayınca yaralarım deşiliyor. Biz ne eziyetler çektik, neler gördük…

Babamı çekip götürdüler. Ertesi gün duyduk ki, köyün bütün Ermeni erkeklerini evlerinden toplayıp götürmüşler, üzerlerine gazyağı döküp yakmış, yok etmişlerdi…

Bir gün sonra da gelip bizi topladılar; koyun gibi sürdüler; nereye gittiğimizi bilmiyorduk. Yolda zar zor yürüyebiliyorduk; düşüp kalkıyorduk. Çocuklar annelerinin eteklerine asılıyorlar, yürüyemiyorlardı… Üstünde bir aslan-kaplan oyması bulunan bir kaynak vardı; oradan su içtik... Zabitler atlarının toynaklarının dibine kara ekmek parçaları atıyorlardı; bizler ise, bunları birbirimizin elinden kapıyorduk; hepimiz de açtık… Bizi Der Zor çöllerine götürüyorlardı…

Dedem çok zengin bir adammış. Büyükannemin yedi kızı avrmış; bunlardan biri ölmüş, diğerleri yaşamışlar. Hepis de çok güzelmiş. Zamanında dedem her şeyini satıp, ailesini Avrupa tebası yapmış ve dört kızını Amerika'ya götürmüş; iki kızı ise evlendiklerinden Kharberd'de kalmışlar. Onlardan biri annemdi, diğeri de Anna teyzem. Türk zabitler Avrupa tebası olduğumuzu duyunca bizi salıverdiler;

diğerlerini ise götürüp yok ettiler. Dedem bize o iyiliği yapmıştır. Biz yolda kaldık; bir Türk köyünde. Türkler geceleri gelip bıçak tehdidiyle altınlarımızı, halılarımızı, her şeyi çalıyorlardı; sesimizi çıkarmaya hakkımız yoktu. Annem beni ve kız kardeşimi bakması ve hiç olmazsa bizim sağ kalmamız için, dul bir kadına verdi. Her Türk'ün evinin önünde ölü, düşmüş, çıplak veya aç dört-beş tane öksüz çocuk vardı. O çocuklar: "Bacı! Allah'ını seversen bir parça ekmek ver!" diyorlardı. Türkler onlara acıdıklarında, yiyecek veriyorlardı; yoksa açlıktan duvarların dibine düşüp ölüyorlardı…

Ben o Türk hanımın yanında kaldım. Yemek sofrası kurup, yiyip bitiriyorlardı. Hanım o kırıntıları bir tabağa dolduruyor, üstüne su dolduruyordu. Kırıntılar yumuşuyor ve Hanım onları benim önüme koyuyordu: "Ye gâvur kızı!" diyordu.

Evin içinde benim yerim, kapının önüydü. Nasıl ki, köpeği kapının önüne bağlarlar, bana da kapının önünde yer verilmişti. Verdiğinde yiyo, vermediğinde yemiyordum. Yerimden kımıldamama izin vermiyordu; ama, yalınayak su getirmeye gönderiyordu; soğuktan üşümemek için, bir ayağımı yukarı çekip diğerini donmuş zemine basıyordum. Annem başka bir Türk'ün evinde bir parça ekmek karşılığında çamaşır yıkıyor, temizlik yapıyordu. Türk efendisi annemin beni kendi yanına almasını istemiyordu. Onu bir parça ekmek karşılığında bütün gün acımasızca çalıştırıyorlardı.

Diğer kız kardeşim başka bir Türkün evinde kaldı. Sağ mı, ölü mü, haberim yoktu.

Bir gün annem geldi; bana gizlice: "Amerikalılar yetimhane açmışlar; gel oraya gidelim" dedi.

- Türk Hanım'a söyleyeyim, dedim.

- Yok, benimle kaç, dedi.

Beni götürüp Amerikan yetimhanesinin kapısına bıraktı; kendisi gitti; çünkü annem olduğunu duysalar, beni içeri almazlardı.

Yetimhanede hayat iyiydi. Yemek veriyorlardı. Günde iki kez bir avuç kadar ekmek veriyorlardı. Ekmeklerden birini yiyip, diğerini saklıyor, beni görmeye geldiğinde gizlice anneme veriyordum.

Bize bütün yetimhanenin Amerika'ya götürülecğini söylediler; ama, sonra bundan vazgeçtiler. Arabayla bizi Help'e götürdüler. Yolda, Türkler bizi taşlıyorlardı. Bizi öldürmemeleri için, üstüste yatmıştık… Sonra bizi Beyrut'a, Lübnan'a götürdüler. Orada bir halı dokuma fabrikası vardı. On yaşında halı dokumaya başladım. Gördüklerim aklıma geliyor, geceleri uyukum kaçıyordu; hatırlıyordum… Bir iki kadın büyük bir halı dokuyordu. Onlardan rica ettim, bana da dokumayı öğrettiler. Ben halı uçlarını dokuyordum. Fabrika müdürü geldi, bana: "Niye okula gitmiyorsun?" diye sordu.

Ona şöyle cevap verdim: "Ne yapayım? Ben yetimim. Annem uzakta, yalnız ve aç; hiç olmazsa biraz para kazanıp anneme göndereyim."

Gözyaşlarımı görüp bana acıdı. Halı dokumam, para kazanmam için, bana küçük bir tezgâh verdi. Ayda bir halı dokuyordum; bir sürü para biriktirdim. Anneme para göndermek istedim; ama ne adresini biliyordum ne de başka bir şey. Adresini bulana kadar annemin açlıktan ölmüş olduğunu duydum.

O zaman, Fransız bir fabrikatör geldi, halkı dokuyan kişiler arıyor diye bir haber geldi. O bizi masraflarımızı karşılayarak Fransa'ya götürecek, sonra masrafı ücretlerden kesecekti. Ben çabucak gidip

yazıldım. Birkaç gün sonra, gideceğimize dair haber geldi. Paralarım yazıhanede kaldı. Parasız gittim. Kendi kendime dedim ki: "Annem öldü; parayı ne yapayım? Gözüme mi sokayım?" dedim.

Fransa güzel bir ülkeydi; yok yoktu. Yabancı olduğumuzu hiç hissetmiyorduk. Bütün gün çalıştıktan sonra, yorgun bir halde, yurt gibi bir yere gidiyor, kızlarla yiyip, yatıyorduk…

Orada da Kharberd'li öksüz bir gençle evlendim… Herkes kendine uygun birisini buluyordu. Önemli olan Ermeni olması, memleketten olmasıydı. Çalışıp yaşamımızı sürdürüyorduk…

1932 yılının Ocak ayında Ermenistan'a geldik. Gelip baktık ki, dükkânlarda sadece kibrit vardı; ne süt ne de ekmek vardı. Bir buçuk yaşında olan kızım yokluğa ddayanamadı; öldü… Sonra oğlum doğdu, büyüdü. Şimdi onun yanında yaşıyorum. Sonumuz hayırlı olsun!…

125 (125).

MARGARİT SARGSİ NACARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KHARBERD [HARPUT])

Babam tarafı Kıgi'den göç etmiştir; ama annem tarafı Kharberd'dendi. Annem öğretmen kızıydı. Dedem Karapet'e hoca derlerdi. Dedem ve dayım Kirakos Ermeni okulunda ders verirlerdi.

Babamın adı Sargis Torosyan'dı. Babam Kilikya'da bulunmuş ve Büyük Devletlerin Ermenilere bağımsızlık verecekleri umuduyla Ermeni gönüllülerle birlikte 1918'de savaşmıştır. Köyümüzde pek çok Ermeni evi vardı. Köyümüz gibi zengin bir köy yoktu; suları bol, toprakları geniş, kazancı boldu. Evde yağ, et, ekmek, her şey vardı. Yalnızca sabunla kumaşları şehirden getirirlerdi. Köyümüzde yemiş, karpuz, kayısı, incir yetiştirirlerdi. Dutlarımızın çekirdeği olmazdı; kurutup, öğütür, cevizle yoğururduk. Pestilimizi pamuklu kumaş içinde hazırlardık; temiz olurdu. Yemek olarak, köfte, sarma, yoğurt yerdik.

1915 katliamına kadar Ermeniler ve Türkler birbirleriyle iyi geçiniyorlardı. 1914'te başlayan savaşta Ermeni erkeklerini toplayıp götürdüler. Sonra duyduk ki, hepsini vurmuşlar. Teyzem bunu kendi gözleriyle görmüştü; gelip bize anlattı ve zehir içerek öldü.

Bizimkiler direnirlerdi; ama, Katolikos'umuz bize: "Teslim olun; direnmeyin" dedi. Bizimkiler de silahlarını teslim ettiler. Sonra Türkler bizi toplayıp kolhoz sürüsü gibi sürdüler. Zanaatkârları sürmediler.

Türk zabitler bizleri, yani iki-üç yüz çocuğu Yeprat Nehri'ne atmak için iple bağlamışlardı. Tam da o sırada "Öyle bir şey yapmayın" diye emir geldi. Bizi Kilikya'ya götürdüler. Mütareke'den sonra pek çok kişi iskelete dönmüş olarak, pek çoğu da yaralı ya da hasta halde Adana'ya varmışlardı. Annem de onlarla gelmişti; ama, ne halde! Annemi Der Zor'da vurulmuş, bağırsakları dışarı dökülmüştü. Annem kendini kaybetmeden kemerini çıkarıp sıkıca bağlamıştı. Ama, artık hali kalmaıştı. Beni bulunca, sadece beni kucaklayıp: "Vah yavrum" dedi ve başı aşağı düştü.

Türk vali erkek kardeşlerimi alıp türk okuluna koymuştu.

1918'de evimize döndük. Evimizin yıkılmamış, ama yağmalanmış ve kapı ve pencerelerinin sökülmüş olduğunu gördük. Yıkılanı inşa etmeye, yeniden ekmeye, yeniden biçmeye başladık.

1922'de Amerikalılar bizi Halep'e götürdüler. Ben Amrikalılar için elişi evinde çalışıyordum. Bizim yaptığımız elişleri Amerika'ya gönderiliyordu. Evlendim. Beyrut'a taşındık. Alis, Armenuhi isimli iki kızımız, Hovhannes isimli de bir oğlumuz oldu. Zengin değildik; ama, iyi yaşıyorduk.

1947'de Vatan'a döndük. Batum'da karaya çıktık; ama, elimizdekilerin hepsini attırdılar. Siyah bir şey getirdiler; tezek sandım. Meğer ekmekmiş. Açlık hüküm sürüyordu. Ermenistan'a geldik. Bizi buraya, daha sonra Sovetaşen adını alacak olan Nubaraşen'e getirdiler. Elimizdeki elbiseleri, altınları satarak yaşamaya başladık. Ben yetimhanede iş buldum; yemek pişiriyordum. Kocam da kolhoza girdi. Biz yeni gelenler çalışkandık, zanaatkârdık, aramızda terzi, kuyumcu, ayakkabıcılar vardı. Her şey pahalıydı. Ben yetimhanenin ahçısıydım. Hırsızlık nedir bilmezdim. Bizim düşüncemize göre hırsızlık en ayıp şeydir. Bir gün arkadaşım bana dedi ki: "Çocuklarına nasıl bakacaksın? Çal" dedi. Ama ben hırsızlık yapamazdım. O şekilde de, bütün hayatım boyunca yokluk içinde yaşadım. Ermenistan'a geldiğimizde, Türkiye'deki topraklarımızı bize geri vereceklerini sanıyorduk; ama, hiçbir şey vermediler. Buranın toprağı da taşlıdır.

Kocam 1980'de öldü. Şimdi Ermeniler gidiyorlar; ben dersen sıkıntılarımla başbaşa oturuyorum. Karabağ için nasıl mücadele ettilerse, bizim topraklarımız için de aynı şekilde mücadele versinler.

126 (126).

ANNIMAN TOROSİ TUKHMANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KHARBERD [HARPUT], ÇINKUŞ KÖYÜ)

Kharberd'in Çınkuş Köyü'nde 8.000 Ermeni ve 2.000 Türk yaşardı; bu Türkler Ermenice bilirlerdi. Taştan inşa edilmiş, uygun, hep dolu olan ve bolluğun yaşandığı evimizi hatırlıyorum. Babamın adı Toros, annemin adı Oğida, erkek kardeşimin adı Melikset, benim adım ise Annıman idi. Amcamın ailesi de bizim evin bitişiğinde yaşardı. Amcamın karısı Taguhi ünlü Bucikanyan ailesinin kızıydı.

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde bizim köydeki bütün erkekler gibi babam ile amcamı da askere aldılar. Ama aslında onları götürüp öldürmüşlerdir. Sonra Türk zaptiyeler gelip bize: "Erkeklerinizi güvenli bir yere götürdük; sizi de götüreceğiz" dediler. Ama Türk dostumuz Ali Ağa bize: "Onlara inanmayın" dedi; zira Türkler bütün erkekler gibi babam ve amcamı da 40 mil uzağa götürüp öldürmüşlerdi.

Bizim köydekileri tehcir etmeye geldiklerinde, Türk kadınlara dikiş dikmeyi ve kumaş dokumayı öğretmeleri için annemi ve Taguhi yengemi orada tuttular. Öyle ki, biz dostumuz Ali Ağa'nın evinde kaldık. Taguhi yengemin evli iki kızı da bizimle birlikteydi; onlardan biri hamileydi; diğerinin bir buçuk yaşında bir oğlu vardı. Annem, erkek kardeşim, ben ve Taguhi yengemin iki kızı ve askere gitmekten

rüşvet verilerek kurtarılan iki oğlu bir Türk'ün yanında kalıyorduk. Hiçbirimiz de sürgüne gitmedik. Ali Ağa'nın evinde üç yıl kaldık.

Ondan sonra bizi Mezre'ye kadar götürdüler. Tam gideceğimiz yere varmak üzereyken, bizi durdurdular: "Hayvanların dinlenmesi lazım" dediler. Katırlarımızı sözde suya götürecek gibi bizden aldılar; mallarımızı da aldılar; katırlarımızı alıp kaçtılar. Annem ziynet eşyalarını ve altınlarını bulgur torbalarının içine koymuştu. Hepsi gitti!

Mütareke'den sonra Kharberd'e gittik. Başka yerlerden gelen Ermeniler orada toplanmışlardı. Amerikan misyonerleri orada bir yetimhane açtılar. Annem o yetimler için elbise dikiyordu. Kharberd'de iki yıl kaldık. Sonra Beyrut'a gittik. Annem beni ve erkek kardeşimi yetimhaneye yerleştirdi. Kendisi de yetimhane için dikiş dikiyordu. Beyrut'ta Amerikan okuluna gittim; öğretmen oldum.

1932'de Amerika'ya geldik. Evlendim; bir oğlum, bir kızım oldu. Oğlum avukat oldu. Kızımın üç çocuğu oldu. Burada Amerika'da yaşıyorlar, Ermeni'dirler; ama Ermenice konuşmuyorlar. Torunlarım yabancılarla evlidir. Bu da Soykırım'ın bir sonucu.

127 (127).

ROBER KHOREN KALINYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, KHARBERD [HARPUT])

Babam doktor Khoren bir Amerikan üniversitesinden mezun olmuş bir doktordu. Türk Ordusu'nda doktor ve eczacı olarak görev yapmıştı. Dolayısıyla, görevi gereği bütün vilayetleri dolaşmış ve kalan Ermenilerle Der Zor'a kadar varmıştı. O, Türklerin pek çok kişiyi katlemek için nasıl sıraya dizdiğini görmüştü. Pek çok kişi doktordan yardım istemiş, o da gücünün yettiği ölçüde, insanları gizlice yatağandan kurtarmıştı.

Kharberd'de Yester adında güzel bir kız vardı. Türkler onun annesini yakalayıp kızının yerini söylemesi için dövmüşlerdi. Annesi dayaktan ölmüş; ama, kızının yerini söylememişti. Kendisini zorla kaçıran Türkle evlenmiş bir Ermeni kadın vardı. Türk kocası onun Ermenilerle kaçmak istediğini duyup gece vakti hançerini çıkarıp kadının ağzını bir kulağından diğerine kadar yırtmıştı.

Türkler küçük çocukları Müslümanlaştırıyorlar, "Muhammed Rasulullah" dedirtip, sünnet ediyorlar, isimlerini değiştirip Türkçe konuşmaya zorluyorlardı.

Benim babamın babası Kharberd'de Protestan rahpimiş. Türkler Kharberd'e girip dedemi evinin damında öldürmüşler. Onun karısı Bambiş Almasy ve onun oğlu Khoren'I götürüp Türkleştirmişler. Khoren'e Hayrullah adını vermişler. Annesi Bambiş'in altmış altını varmış; onu verip Tıp okumasını sağlamış. Türkler kendi zabit doktorları Hayrullah'I çok severlerdi. Hatta, aniden Ermenilere yardım etmesin diye yanına bir nöbetçi koymuşlardı.

Bir gün Türkler babamı bir hastayı kurtarması için Balu'ya kadar götürmüşler. Babam çantasından ilaçlar çıkarıp, hastayı tedavi etmiş. Teşekkür etmek için, ona bir inek vermişler; ama:kendisine: "Ermenilerin görmemesi için, ineği Balu'nun içinden geçirme; zira, inek Ermenilerden çalınmıştır" demişler.

Bir gün Kharberd'de Sirvard adında güzel bir kız Türklerin elinden kurtulup Ermeni kilisesine gitmiş. Kilisedeki papazlardan biri kızı babasının kaçtığı Amerika'ya göndermek amacıyla yardım etmesi için Sirvard'la birlikte babam Khoren'in yanına gitmiş. Ama Türkler bunu duyup, papazı dövmüşler, kızı da kaçırmışlar. Kız yine babamın yanına gelmiş; babamın kendisine yardım etmesini istemiş. Babam ne yapıp edip kızı İstanbul'a göndermiş ki, oradan da Amerika'ya gitsin.

İstanbul'daki müdür bunu haber alıp babamı yanına çağırıp ona: "Doktor Hayrullah, senin Müslüman kızları Hıristiyanlaştırdığını duydum" demiş.

Babam durumunun tehlikede olduğunu sezmiş. Zaten ailenin eşyaları gizli yollardan, dağlardan Halep'e gitmişti. Gece İstanmbul'dan geldi; bizi alıp Kharberd'den uzaklaştı. Deve Boynu isimli dağdan zorlukla geçtiğimizi hatırlıyorum. Tigranakert Şehri'ne vardık; orada çok büyük karpuzlar vardı. Yeprat Nehri şehrin içinden akıyor, çamur ve cesetleri beraberinde getiriyordu. Şehrin kapısında jandarma bekliyordu. Bizi kontrolden geçirdiler; bir handa kaldık. Sabah Merdin'e vardık. Bir Katolik papazın evinde kaldık. Sonra, trene binip Türk sınırını aştık. Türk jandarmalarından kurtulduğumuz için, rahat bir nefes aldık. Sonra Halep'e gittik; daha sonra Beyrut'a; sonra da Mısır'a. En sonunda 1948'de Ermenistan'a geldik.

128 (128).

MARTA CANİKİ ÖYLENCİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, KHARBERD [HARPUT])

Annemin adı Lusin idi, babamın adı ise Canik. Bir kız kardeşim vardı. Mutlu bir aileydik. Kharberd'de büyük bir çiftliğimiz, meyve ağaçlarıyla dolu bir bahçemiz, bir sürü koyun ve ineğimiz vardı.

1908 yılında dedem Simon Tarayan, Kharberd'dan Amerika'ya gelir ve "Ömer Hayyam Lokantası"nı o çevirir. Lokanta'nın George Martikyan'a geçmesi sonradır.

1914'te babamı askere aldılar; onu bir daha görmedik.

1915'te bir gece Türk komşumuz evimize geldi; bizi kendi evine götürüp sakladı. O adam Ermenilerin katledileceğini duymuştu. Ama, sabah Türk zaptiyeler gelip bizi buldular; sürgün edilenlerin kervanına katılmamız için tüfek dipçiğiyle iterek bizi dışarı çıkardılar. Sabah yürümeye başladık. Annemle birlikte Suruc'a kadar gittik. Annemin yürüyecek hali kalmamıştı. Daha fazla dayanamayacağını hissediyordu; beni birine teslim etmek istedi; zira ne yiyecek vardı ne de su. Artık yürüyemiyorduk. Bir evin kapısının önüne oturduk. O ev Çıkınoğlu Muhammed'in eviymiş. Annem ondan rica etti: "Bu kızımı

içeri alır mısın?" dedi. Ona para da verdi. Adam beni içeri aldı. Sonra beni Urfa Şehri'ndeki evine götürdü. Birkaç yıl orada kaldım. Bir gün ağam geldi ve şöyle konuştu: "Ermenileri ve Süryanileri keseceğiz".

Karısı: "Bu da Ermeni" dedi.

Ağam ona: "Bu küçüktür" cevabını verdi.

Gerçekten de Urfa'da ne kadar Ermeni ve Süryani var idiyse, hepsini de kestiler ve kimsenin dışarı çıkmamasını tembih ettiler. Ağamın karısı kötü kalpliydi; bana tekme atıyordu; ben de ağlıyordum.

Birkaç yıl orada kaldım. Onların bir hamamı vardı. Türklerde düğünden önce damadı götürüp yıkama geleneği vardı. Ağamın karısı hamamcı olduğundan beni de yanında götürmüştü. Orada uykum gelmiş; uyuyup, bütün gece orada kalmışım. Sabah ağam geldi; hamamın kapısını açtı: "Kalk kızım! Seni burada unutmuşlar. Ya cinler seni götürseydi, ne yapardık?" dedi. Beni alıp, evine götürdü. "Niye çocuğu hamamda bıraktın" diye karısını azarladı. Zaten karısı o kadar acımasızdı ki, beni devamlı dövüp, aç bırakıyordu.

Bir gün Ermenilerin Türk evlerinden toplanması gerektiğine dair Amerikalılardan emir geldi. İki silahlı adam ev Ermeni çocuk arıyordu. Bizi Amerikan yetimhanesine götürdüler. Orada bize çok iyi bakıyorlardı. Güzel yataklar getirdiler; bizi üstüne yatırdılar. Okul, hoca yoktu; ama bize şarkı söylemeyi, dans etmeyi öğretiyorlardı. Alman Hakob Efendi vardı; biz ona Papa Günzler diyorduk. O Alman bizimle Türkçe konuşuyordu. Kendisi bizden sorumluydu. Okuma öğrenmemiz için bize kitaplar getirdi. O kitaplarda Türkiye'deki bütün kadınların başlarının örtülü olması gerektiği yazılıydı.

1922'de o Alman Papa Günzler bizi topladı; arabalara bindirdi; Lübnan'daki Ğazir adlı bir Arap köyüne götürdü. Her taraftan öksüzleri toplayıp o Arap köyüne getirmişlerdi. Oldukça uzun bir süre o köyde kaldım. Orada bana Amerikalılar bakıyordu. Bize elişi yapmayı, çorap örmeyi, halı dokumayı öğrettiler.

Ben okumayı çok seviyordum; ama bana okuma yazma öğretmediler. Halı fabrikası daha sonra Beyrut'a nakledildi. Bizi de oraya naklettiler. Bizden sorumlu kişi Rahibe Arusyak idi.

Sonra İsviçreli hayırseverler geldi. Onlar da Tanrı korkusu olan, insansever hayırsever kişilerdi. Sekiz yıl da onların yanında maaşlı olarak çalıştım. Noel'de, Paskalya'da, Pazar veya yortu günleri güzel elbiseler giyip kiliseye gidiyorduk.

1938'de evlendim. Dört çocuğum, altı torunum ve üç torun çocuğum oldu.

Lübnan savaşı sırasında çok sıkıntı çektik. 1976'da Amerika'ya geldik. Kocam çalışmıyordu; o ve ben emekli maaşı aldık. Kızlarım okudular. Yavaş yavaş çalışmaya başladılar. Kızlarımdan biri, Alis hemşiredir; Frezno'da çalışıyor; hapishanelerde mahkûmlara bakıyor. Diğer kızım Ovsanna da çalışıyor. Hepsi de evlidir; çocukları vardır. Oğlumun karısı Ermenistanlıdır; Pasadena'daki Ermeni Kardeşlik Kilisesi'nde çalışır. Ben de onları rahatsız etmemek için "Ararat" evinde yaşıyorum. Tanrı'ya çok şükür, hayatımızdan memnunuz.

129 (129).

HAZARKHAN YEĞYAZARİ TOROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, BALU [PALU])

Aradan bu kadar sene geçti; ama, şimdiye kadar geceleri uyuyamıyorum. Olanlar gözümün önüne geliyor. Ölüleri, sağ kalanları sayıyorum.

1915 yılının Paskalya yortusu geldi. Yumurtaları boyamıştık; ama yemeye kısmet olmadı.

Bu arada Türk hükümdarı [sultan] Serop Paşa'yı yaına çağırıp şöyle demişti: "Sana nişanlar vereceğim; Bitlis Şehri'ni de sana vereceğim."

O ise:

- Vereceğin nişanlar yerin dibine batsın. Bitlis Şehri de senin olsun. Ben bütün Ermenilerin kurtulmasını istiyorum, şeklinde cevap vermişti.

Padişah Ermenileri özgürlükjlerine kavuşturdu; sonra Padişah silahları toplattırdı. Yedi katır dolusu yük topladı.

Bir hafta sonra, geceyarısı Kürtler köyümüzü bastı. Ermeni erkeklerinden bazısı bahçeye kaçtı, bazısı samanlığa…

Sabah kalktık; bir molla v ardı, onun nesli kurusun, sözde bizi koruyacaktı; ama, köylünün bütün yükü onun olacaktı. Bizi kendi evine götürdü. İçeri girdik. Bize dedi ki: "Çocuklar gelin sizi içerde saklayayım; sizi koruması için, gidip zaptiye getireyim." Gitti zaptiyeleri getirdi; herkesi teker teker dışarı çıkardı; ellerini bağladı. Babam elleri bağlanan ikinci kişi oldu. Babamın çuha şalvarını çıkardılar; o şalvarın içine beş yüz altın dikilmişti. Şalvarı götürüp paramparça ettiler. "Kadınlar serbest" dediler. Padişahın hizmetkârları buğdayı, arpayı kadınlara hasat ettirdiler. Ağabeyimin çocuğu küçüktü, çadır kurmuştuk; o çadırda çouğun beşiğini sallıyordum. Padişahın hizmetkârı beni gördü; anneme: "Şu kızı bana ver" dedi. Annem beni vermedi. Ama, kız kardeşimi kaçırdılar. Diğerlerini katlettiler, öldürdüler; hepsinin cesedi güneşin altında açıkta kaldı; şiştiler ve kokuştular. Babamı da orada öldürdüler. Genç birisi bana saldırıp, beni öldürmek istedi. Ben ona sarılıp: "Senin de kız kardeşin var; beni öldürme" dedim.

O da. "Senin hatırın için, seni öldürmeyeceğim" cevabını verdi.

Gerisingeri bizim bahçeye kaçtım; evimize girdim; ağabeyimin haritalarının duvardan yırtılıp, çıkarıldığını, paramparça edilmiş olduğunu gördüm; eşek hoşaftan ne anlar?... Pencerenin içine çıkarak oturup ağladım. Bir Türk kadın geldi ve bana sordu: "Niye ağlıyorsun?"

- Ağlamayıp da ne yapayım?

O Türk kadın beni yanına aldı. Ben onların ahırında yatıyordum. O dönem de Bayram dönemiydi. Kız kardeşimi de Türkler kaçırıp o köye götürmüşlerdi. Kız kardeşimin orada Muşlin isimli bir tanıdığı vardı. Türk'ün biri beni Muşlin'in evine götürdü. Kapıyı çaldım. Kadın kapıyı açıp: "Seni içeri alamam; korkarım; ama, kuş kuştur; kendisini dikenin üstüne atsa dahi, diken onu kurtarır. Sen kapımıza gelmişsin; seni Türklerin ağzına atmam" dedi ve beni içeri aldı.

Ben de ailemizin altınlarını ayaklarımın altına bağlamıştım. Annemi sürgüne göndermişler; ama benim haberim yoktu. Kız kardeşimi de Türkler kaçırmıştı. Dayılarımdan biri katırcı olan yiğit bir adamdı; on iki kişi birden onun üstüne saldırıp onu öldürmüş; teyzemin oğlu, diğer gençlerle birlikte askere, amele taburuna alınmıştı; hepsi samanlığa doldurulup, üzerlerine gazyağı dökülerek diri diri yakılmıştı. Ablamı iki çocuğuyla birlikte diri diri yakmışlardı. Kör bir kız kardeşim vardı; onu da tarlalarda öldürmüşlerdi. Bütün tarlalar, dağlar, vadiler ceset ve kafataslarıyla doluydu. Bütün bunlar hala gözümün önündedir. O şekilde katledildik.

Pazartesi günü, sabah erkenden bir adam geldi; avcı gibi, bohçasını bir sopanın ucuna geçirmiş; beni Kharberd'e götürecekti.

- Nereye gidiyoruz? diye sordum.

- Bırakırlarsa Kharberd'e gideceğiz, cevabını verdi.

Konakalmaz'a vardık. Türk gençleri giyinmiş-kuşanmıştı. Tanıdığımız olan Sedrak'ın evini arıyoruz; meğer, onun ağabeyini vurmuışlar; karısını Türkler götürmüş. Bana sordu: "Sen kimsin?"

Ben de ona dedim ki: "Bizi konağa kabul edersen, kim olduğumu söylerim. Margar'ın baldızıyım."

- Vay! dedi, gir içeri!

Orada bir ay kaldım. Yedi batman pamuk büktüm. Bunları Kharberd'e götürmem için bana verdiler. Kharberd'de efendim bana buğday öğüttü; on iki kuruş verdi. Oradan Tigranakert'e gittim; daha sonra da Carablus'a ve Halep'e. Bir yıl hizmetçi olarak çalıştım. Kampa gitmek istedim; çöllerde sağ kalanlar orada toplanmıştı. Annemin yanına gitmek istedim. Bir kadın: "Bu bizim kızımız" dedi. Gelinimin teyzesiyle kucaklaştık. Onların yanında kaldım.

Kemal döneminde Halep'teydim. Şubat 1930'da Fransa'ya gittim. Evlendim; çoluk-çocuk sahibi oldum. 1947'de Ermenistan'a geldik. [Olayların görgü tanığı anılarını alattıktan sonra bayıldı - V. S.].

130 (130).

KARAPET SAHAKİ FARAŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, BALU [PALU])

1906'da Balu'da doğdum. Babamın adı Sahak (d. 1878), annemin adı Narduhi (Kızlık soyadı: Nacaryan, Kharberd, Elazik köyü doğumlu), kız kardeşimlerinden birinin adı Sirarpi (d. 1908, Balu), diğerininki Hripsime (d. 1911, Balu), erkek kardeşimin adı Grigor'du (d. 1914, Balu). Babamın ağabeyi'nin adı Hovsep'ti; ona Kudüs'ü ziyaret etmiş olmasından dolayı Mahtesi Hovsep isminin kısaltılmış şekli olan Muğsi Hovsep adını verirdik. Muğsi kelimesi Müslümanların "hacı" kelimesinin karşılığıdır. Babamın ağabeyinin karısı Maryam'dı. Babamın kaç tane erkek ve kız kardeşi olduğunu bilmiyorum. Onların hepsi de Diyarbakır'da yaşar, yılda bir kere yüklü katırlar ve atlarla bize gelirlerdi;

yolculuk dört gün sürerdi, zira Balu-Diyarbakır arası 150 kilometreydi. Bu insanların hepsi de 1915 Felaketi'ne kurban gitti.

Hovsep amcam tüccardı; Balu pazarında bir dükkânı vardı; Cabağcur adı verilen ilçede başka bir dükkânı daha vardı. Amcamın karısı, babam, annem, iki erkek kardeşim ve ben, yani sekiz kişi aynı binada yaşıyorduk; bir tarafta amcam ve karısı, diğer tarafta ise biz.

Babam Aziz Grigor Lusavoriç Kilisesi'nin bitişiğindeki erkek okulunda öğretmendi. Aziz Astvatsatsin Kilisesi'nin bitişiğinde ise ana okulu ve kızlar mektebi bulunuyordu. Nasıl ana okuluna gittiğimi hatırlıyorum; kırmızı önlük giyerdim ve küçük bir sandalyeye otururan bayan öğretmen bize a, b, g harflerini öğretirdi.

Babam ve annem Büyük Kharberd [Harput] Koleji'ni bitirmişlerdi. Kharberd'de Yeprat Koleji, Fransız Koleji, Alman Koleji ve Büyük Amerikan Koleji vardı. Bizim, köydeki yazlık evimize gitme alışkanlığımız vardı. Köyün ismini hatırlamıyorum; bir su kaynağının adını taşırdı. Orada sıcak günler geçirirdik. Sonra, bağbozumundan ve meyvaları topladıktan sonra Balu'ya dönerdik. Babam üzümü ahşap bir teknede ayaklarıyla ezdikten sonra, toprak kaplarda şarap imal ederdi.

Babam 1914 Sonbaharı'nda askere alındı. 1915 İlkbaharı'nda amcam atını alıp beni de üstüne oturtarak "bahçeye gidelim" dedi. Bahçeye vardığımızda, asmaların diplerini kaplayan ve onları kışın soğuğundan koruyan toprak yığınlarını geri çektikten sonra, asmaları kesti. Ben bu arada kırlarda mavi çiçekler topladım. Eve döndüğümüzde kadınlar çok üzgündü. Türk zaptiyeler eve gelmiş ve amcamın Hükümet Konağı'na gitmesi gerektiğini söylemişlerdi; biz amcamı bir daha görmedik. Babamı da askere çağırdılar. Gitti ve kendisini bir daha görmedik. Her ikisinin de diğer Ermeniler gibi Türkler tarafından hemen öldürüldüklerine eminim. O günlerde beyazlar giymiş zaptiyeler Balu'ya geldi. Onlar Ermeni ailelerini kilisenin avlusuna götürüp orda birkaç gün tuttuktan sonra serbest bırakıyorlardı; o aileler ya kendi evlerine dönüyor ya da birlikte birisinin evinde toplanıyorlardı. Bu şekilde bir gün komşumuz Parseğ'in evinde toplanmıştık. Annemin erkek kardeşimi emzirdiğini ve bana sorduklarında altı yaşında olduğumu söylememi tembihlediğini hatırlıyorum. Bir de baktık ki, kaymakam geldi; güler yüzle anlamadığım birşeyler söyledi. Birisinin telkini üzerine mi, yoksa kendiliğimden mi, hatırlamıyorum, çarşıya gittim ve marangoz, duvarcı, vb. birkaç zanaatkârın toplandığı Ermeni bir baytarın dükkânına gittim. Bana üst katta saklanmamı söylediler. Az sonra, Mehmet Hoca adında bir Türk geldi ve bana onunla birlikte gitmemi söylediler. Onun elimden tutup beni Hükümet Konağı'na götürdüğünü hatırlıyorum. Orada beni 'Hüseyin İslam' adıyla evlatlık olarak kaydettirdi ve yaşadığı köye götürdü. Aradzani Nehri üzerinde Büyük Tigran zamanında inşa edilen köprünün üstünden geçerken gördüm ki nehir kana bulanmıştı. Ermenileri oraya götürüp boyunlarını vurduktan sonra onları köprüden aşağı, nehre atıyorlardı; o yüzden de o yerin adı 'Kanlı Geçit' olmuştu. Mehmet Hoca beni şehir dışına, Gohanam adlı bir yerdeki evine götürdü; beni karısıyla tanıştırdı ve dedi ki: "Sana bir erkek evlat getirdim, adı Hüseyin'dir."

Kadın beni kesinlikle çok iyi karşıladı. Ateşte "daş ekma", taşın üzerinde pişmiş ekmek duruyordu; onu bana verdi. Ben de bunu büyük bir iştahla yedim. Bana dışarı çıkıp ağaçların altında, ve kırlarda oynamamı söyledi. Orda otlayan eşekler, atlar vardı. Ben de hayvanları çok seviyordum; onlarla vakit geçirmekten büyük zevk duydum. Bana öyle geliyordu ki, oraya hava değişimi için gitmiştim; ama şehirde dehşet verici olayların cereyan ettiğinin bilincindeydim. Birkaç gün sonra, olayların tamamen farklı olduklarını anladım ve ebeveynimi aramaya koyuldum. Eve dönmek istiyordum; ama yolu bilmiyordum.

Gohanam Köyü'nde Nuri Ağa adında yaşlı bir Türk vardı; onun oğlu Ermeni bir terzinin yanında çıraklık yapmıştı. Onun evinde terzinin iki kızı yaşıyordu; terzi ve karısı daha önce öldürülmüşlerdi. Ben kızlardan küçük olanıyla oynuyordum.

Bir gün ben ağlarken, Nuri Ağa yanıma geldi; ona şöyle dedim: "Ben evimize dönmek istiyorum."

- Ha oğlum, ha, diye cevap verdi.

Ona dedim ki: "Babamın çok parası var; beni evimize götürürsen sana çok para verir."

- Ha oğlum, ha, dedi yeniden.

Böyle umutlar besleyerek yaşıyordum; ama bir gün yavaş yavaş gerçeği kavramaya başladım. Aylar sonra, herşeyin bittiğini anladım.

Bir gün Mehmet Hoca'nın karısını bir güzel dövdüğünü gördüm; ben evimizde böyle şey görmemiştim; çok etkilendim; ama o olayın tekrarlandığını görünce bunun onların alışkanlığı olduğu sonucuna vardım.

Mehmet Hoca'nın benden evvel on iki yaşında Kiğılı bir Ermeni oğlanı eve getirdiğini duymuştum. Ben evine gittiğimde, o çocuk orda yoktu. Bir gün bahçelerden dönüşümde Hasan adı verilmiş olan o oğlanı gördüm. Eve başkaları da gelmişti ve dönüşünü kutluyorlardı. Sonunda birisi Mehmet Hoca'ya beni ne yapacağını sordu. O anda Mehmet Hoca'nın kırmızı, iri iri açılmış gözlerinden sanki ateş fışkırıyordu; direkt bana baktı. Ben o anda kendisinden çok korktum. Sonunda, beni kendilerine saklayıp, Hasan'ı Mehmet Hoca'nın erkek kardeşi Mustafa'ya vermeye karar verdiler. Mehmet Hoca'nın karısından birkaç çocuğu olmuştu; ama hepsi de doğarken ölmüşlerdi.

Kış yaklaştığında, yazlığı terk edip şehre döndük. Orda Türkler Ermenilerin güzel evlerine yerleştiler. Mehmet Hoca evimizin biraz aşağısındaki mahallede bulunan bir eve yerleşti; bunu yapmak için de pek çok Türk gibi Hükümet'ten bir kâğıt almıştı.

Bir gün evimize gittim; çok zavallı bir haldeydi. Sokaktan eve giden küçük ahşap köprü yıkılmıştı; bütün kapılar, pencereler çıkartılmıştı. Baktım ve ağlamaya başladım. Sonunda Mehmet Hoca'nın yanına döndüm.

Kışı bu şekilde geçirdikten sonra tekrar Gohanam'a gittik. Mehmet Hoca'nın Nuri isimli oğlu Hoca'nın beni artık yanında tutmayacağını bildiğinden, Haci Köy'e dul bir kadının yanına gitmemi salık verdi; o kadının benim yaşlarımda 2-3 çocuğu vardı. Sonbahar sonuna kadar onun yanında kaldım. Çok fakir olduğundan bana, Balu'da beni evlerinde barındırabilecek iki ayakkabıcı erkek kardeş tanıdığını söyledi. Bu şekilde onların yanında kaldım. Büyük kardeş, karısı ve iki çocukları bir bodrum katında

kalıyorlardı; onların odasının asma katının yanında, pencere gibi küçük bir açıklık vardı; orda yatıyordum. Eşeğin otu oraya konurdu; tahta bir çekmecenin üstüne kışlık lavaş ekmeği dizilmişti. Gün boyunca hemen hemen aç bir halde gece olmasını bekliyordum ki, o ekmekten bir tane alıp karnımı doyurayım. Bir akşam, büyük kardeşin karısı ekmek yediğimi avludan gördü. Ben ekmeği yastığımın altına sakladım ve uyur gibi yaptım. Büyük kardeş gelip üstümden örtüyü aldı, ekmeği bulmak için eliyle etrafı yokladı; ama hiçbir şey bulamayarak aşağı indi. Yatağımı yapan küçük kardeşin karısı ise, ertesi gün ekmeği yastığımın altında bulduğunu; ama hiç kimseye bir şey anlatmayacağını ima etti.

Bizim Balu'da Tüfenkçiyan diye bir aile yaşardı. Koca silahçıydı; onu askere almışlardı ve ölmüştü. Geriye karısı, 14 yaşındaki kızı, ve 10 ve 12 yaşlarındaki iki oğlu kalmıştı. Mehmet Hoca Tüfenkçiyan'ın dul karısına demiş ki: "Hepiniz de muhacir olacak ve öldürüleceksiniz; Gohanam'a evime gelin; ben sizi kurtarırım. Böylece, dul kadın ve çocukları bütün eşyalarıyla beraber Gohanam'a, Mehmet Hoca'nın evine gitmişler. Mehmet Hoca dul kadına tecavüz etmiş; kadının kızını ise Mehmet Hoca'nın erkek kardeşi almış. Birkaç gün sonra dul kadına, onun iki oğlunu okula yerleştirmek için şehre götüreceğini söylemiş. Onları götürüp kestikten sonra, Aratsani'ye (Murat Su) atmış. Birkaç gün sonra dul kadın ve kızına çamaşırlarını toplamalarını ve eşeklerin sırtına yüklemelerini, nehre götürüp yıkamalarını söylemiş. Kendisi de şehirdeki işlerini hallettikten sonra onları Gohanam'a geri götürmüş. Her ikisini de kestikten sonra nehre atmış. Bütün bunları bana, Mehmet Hoca'nın karısı ben iki erkek kardeşin evinde kaldığım sırada bir gün kendisini görmeye gittiğimde anlatmıştı.

Mehmet Hoca eve koyun, keçi vs. gibi Ermenilerden gasp edilmiş veya terk edilmiş hayvanlar getirir ve bana onları götürüp otlatmamı söylerdi. Bir gün vadiye indikten sonra karşı dağlara tırmandım ve hayvanların otlamasına izin verdim; ben de biraz kestirdim; gözlerimi açtığımda hayvanlardan hiçbiri ortalıkta yoktu. Orda, burda aradım; onları bulamadım ve sonunda ümitsizliğe kapılıp bir taşın üstüne oturarak ağlamaya başladım. Annemden, babamdan öğrendiğim aklımda kalan duaları ederek Meryem Ana'ya, İsa'ya sürümü bulmamı sağlaması için yakardım. O sırada tepeden tırnağa silahlı üç atlı ordan geçiyordu. Biri beni tanıdı ve Ermenice: "Sahak'ın oğlu bu" dedi. Bana biraz kuru üzüm ve leblebi verdi. Aynı zamanda gözüm arkadaydı; arkamı döndüğümde sürümü orda buldum.

İlkbaharda ayakkabıcı iki erkek kardeşin evinden ayrılmaya karar verdim. Bir gün şehre gittim. Orda bir grup Ermeni kadın ve bir grup da benim yaşıtım olan çocuk vardı; onların yanında kaldım; o geceyi nasıl geçirdiğimi hatırlamıyorum. Ertesi gün, ayakkabıcı kardeşlerden biri geldi ve beni önüne katarak kendi evlerine götürdü. Üstümden temiz ve düzgün elbiseleri çıkarttırıp yırtık pırtık elbiseler giydirdikten sonra: "Şimdi nereye istersen gidebilirsin" dedi.

Şehre, Zova Kalesi'nin arkasındaki Türk mahallesine döndüm. Bir Türkle evlenmiş olan bize tanıdık bir Ermeni kadına rastladım. O bana, biraz ilerde Sırbuhi adında bir Ermeni kadının bulunduğunu söyledi. Gidip onu buldum ve birkaç gün onun yanında kaldım.

Amerikalıların Ermenilere yardım ettiklerini duyulduğundan, Kharberd'e gidilmesine karar verildi. Kharberd'e buğday götüren Ermeni bir arabacı ve arabanın arkasından da omuzlarına paketlerle 10-15

Ermeni kadın yola çıktık. Yolda içlerinden birisi çavuş olan 4-5 Türk asker bizi durdurdu. Birisi gelip 17 yaşında bir kızı öteye götürüp iğfal ettikten sonra serbest bıraktı ve hepimiz yolumuza devam ettik. Sonunda Kharberd'e girdik ve kilise çanları görmeye başladık. Ben çok yorulmuş ve grubun 100 metre gerisinde kalmıştım. Bizim gruba katılan ve Ermeni bir kadınla birşeyler yapan topal bir Türk asker vardı; ben o zamanlar tecavüz etmenin ne olduğunu daha bilmiyordum.

O şekilde Süryani mahallesine girdik. Orda bir Süryani kilisesi vardı; Ermeni kadınlar özgürlüğe kavuşma hissiyle kilisenin zeminini, taşlarını, duvarlarını öpmeye başladılar.

Beni götürüp Amerikan merkezine teslim ettiler; orda oldukça rahatladım. Bize gündelik bir parça ekmek veriyorlardı. Günün birinde bütün Amerikalılar ortadan kayboldu. Daha önce okul olan o binalara Türkler yerleşip, binaları hastaneye dönüştürdüler. Kharberd'e bağlı 150 köy, Balu'ya bağlı ise 200 köy vardı. Kharberd'in Balu'ya uzaklığı 60 kilometreydi.

Başlangıçta Amerikalılar bize nalınlar verdiler; gittiklerinde ben yalınayak ve çıplak kaldım. Hastane yakınlarındaki bir yere yırtık pırtık elbiseler atarlardı; ben onları alıp giyerdim. Ordan burdan meyve temin ediyor, veya lokanta önlerinde, müşterilerin pirzolaları yeyip kemiklerini atmalarını bekliyordum; ben kalan etleri kemirdikten sonra kemikleri bir taşın üstünde başka bir taşla parçalayarak yiyordum.

Bir gün yanmış evlerin küllerinin arasında çivi toplayan Balulu bir arkadaş buldum; o bana: "Şehrin merkezindeki meydanda dükkânı olan bir Türk bunları satın alıyor. Ordaki dükkânlar eskiden Ermenilerin malıydı." dedi.

Öyle ki, Türke birkaç kez çivi sattım. O bir gün artık çivi istemediğini, ama cam götürürsem satın alacağını belirtti. Dolaşırken kimsenin oturmadığı bir eve girmiştim; kapıyı açtığımda küçük avluda çerçeveyle cam duruyordu. Ben camları çerçeveleriyle birlikte Türk dükkâncıya götürdüm. Bana beklememi söyledi. Kendisi gitti; birkaç dakika sonra küfrederek geri döndü; ben de kendisini o halde görünce kaçtım. Bence, camlı çerçeveleri kendi evinden almıştım. Bu şekilde Kharberd'de dolaşırken Balulu Perç isimli Ermeni bir oğlana rastladım; onun annesi önde gelen Türklerden birinin evinde kalıyordu ve ondan bir de çocuğu olmuştu. Türk Ermeninin güzel evini işgal edip oraya yerleşmişti.

Bir gün Perç ortalıktan kayboldu; annesiyle beraber yaşayan Türk'ün 10-12 Ermeni çocuğu topladıktan ve arabayla nehre götürüp kestikten sonra suya attığını duydum.

Bir gün akşam alacakaranlıkta yerde büzülmüş yatarken, iki zaptiye hafif tekmelerle beni uyandırdı. Sorguladıktan sonra beni önce karakola, sonra da eskiden bir Ermeniye ait olan bir köşke götürdüler; o köşkün adı Kırmızı Konak'tı; orda büyük avlunun bir kısmı ev sahibinin konutuydu; diğer üç tarafta ahırlar vardı. Avluda Türk ve Kürt muhacirler vardı; ben de onların yanında kaldım. Bize ekmek somunları veriyorlardı. Oğlanları kızlardan ayırdıktan sonra iki katlı bir eve yerleştirdiler. Ordan kaçmak imkânsızdı. Sadece, kaçmamamız için bizi çırılçıplak soyduktan sonra oldukça uzaktaki bir derecikten kaplarla su getirmemize izin veriyorlardı. Ben bir kap buldum; beni çırılçıplak soydular ve su getirecekmiş gibi gittim ve kaçtım; şehre döndüm; orda askeri hastaneden çöpe atılmış kumaşları giyindim ve dolaşmaya başladım.

Çoğu kez hamamların önüne yığılmış küllerin içinde yatıyordum. Bir gün büyük bir yün parçası buldum ve o gece rahat uyuyacağımı düşündüm; ama henüz içine yeni girmiştim ki, bitler ısırmaya başladı; kaçıp birkaç kilometre ötedeki nehre girdim; su oldukça soğuktu, ama beni bitlerden kurtardı. Konak'a geri döndüm Tekrar dışarı çıkmayı denedim. Bekçiler vardı; çıkmama izin vermediler. Oldukça uzun bir süre aradıktan sonra, bir ahırın penceresinden dışarı çıkabildim. Bu şekilde, ekmek dağıtıldığı zamanlar içeri girip karnımı doyurduktan sonra özgürce dışarı çıkıyordum. Oldukça çok Ermeni arkadaşım vardı. Hepimiz de aç, susuzduk; özellikle kışın yiyecek hiçbir şey yoktu. Çöplerin arasında sebze kalıntıları arıyor, kümeslerden yumurta ve tavuk çalıyorduk; sıcak havalarda da karnımızı ot ve çeşitli bitkilerle doyuruyorduk.

Bir gün, ağzı acayip bir şekilde açılmış bir arkadaşımı gördüm; azıdişleri dahi görünüyordu; kollarını çimdiklediklerinde etleri sanki kopacakmış gibi oluyordu. Bir gece Ermeni bir kadın ve iki çocuğuyla birlikte bir yerde beraber yatıyorduk. Birden oğullarından biri "karnım ağrıyor!" diye bağırmaya başladı. Oldukça uzun bir süre bağırdıktan sonra sesini kesti. İkinci oğlu ve annesi de aynı şekilde "karnım!" diye bağırdıktan sonra sustular. Sabah her üçü de ölmüştü. Bir süre sonra bizi başka Ermeni çocuklarla birlikte bir eve yerleştirdiler. Orda, kendisine "mayrik" [anne] diye hitap ettiğimiz yaşlı bir Ermeni kadın vardı. O bize bakıp yiyecek veriyordu. Bir gün genç bir Ermeni kızı geldi; kucağında da yeni doğmuş bir bebek vardı; birkaç gün sonra annesi öldü. Mayrik bana dönüp "Karapet bu çocuğu sen besleyeceksin!" dedi. Ermenilerin geride bıraktığı hayvanların otladığı ovalara gidip ordan eve bir inek getirdim. Mayrik ineği sağdıktan sonra, ineği götürüp yerine bırakmamı söyledi. Ben ineği saklamamız gerektiğini düşünüyordum.

Bir keresinde de yaşıtım olan bir kıza rastlamıştım. Boynunun bir kısmı bıçakla kesilmiş ve başı diğer yana sarkmıştı. Hava soğuktu; üşümemek için birbirimize sarılıp uyuduk. Ertesi sabah kız ölmüştü.

Bu şekilde Balu, Kharberd bölgelerinde yetimhaneden yetimhaneye dolaştıktan sonra Yunanistan'a gittim; daha sonra ise İtalya'ya ve sonunda da Fransa'ya yerleştim.

131 (131).
SARGİS GRİGORİ SARYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1911, BALU [PALU], PİRAN KÖYÜ)

Köyümüzde Kürtler çoğunluktaydı; biraz Türk vardı; geri kalan nüfus Ermeniydi. Köyümüz Tigris [Dicle] Nehri kıyısından uzaktaydı. Tigris Tsovk Gölü'nden doğar. Nerses Şnorhali Tsovk'ta doğmuştur. Tsovk bize bir buçuk günlük mesafedeydi. Tigris İlkbaharda o kadar köpürürdü ki, beraberinde ağaç gövdeleri getirirdi. Ben, nehirdeki ağaç gövdeleri birbirine karıştığında birkaç yüzücünün suya girip

* Boston'da (ABD) yaşayan Sargis Saryan'ı, 1999'da ben rastlantı eseri Pariste Louvre Müzesi salonlarından birinde rastladım; hüzünle anlattıklarını hemen orada yazıya döktüm ve kendisinin fotografını çektim.

ağaçların yönünü nehir yolu kapanmayacak şekilde düzelttiklerini hatırlıyorum. Köyümüz Piran'dan 4-5 mil uzaklıkta kırmızı bir kaya vardı; orda yaban arıları bal yapar ve çukurun içinde toplarlardı. Köylülerimiz gidip kaplarına bal doldurur ve eve getirirlerdi.

Ben 1911'de doğdum. Babamın adı Grigor, amcamın adı Karo, büyükbabamın adı Sargis'ti. Büyük Felaket'ten üç ay önce uyandığımda büyükannemin sırtındaydım. Babamı kelepçelerle karakola götürmüşlerdi. Onu son defa gördüğümde ellerine kelepçe geçirilmişti. Köyün bütün erkeklerini hapisten çıkarıp kuzeybatıya sürdüler. Sonra Kürtler gelip hepsinin de öldürüldüğünü söylediler.

1915 yılının sıcak bir Temmuz günüydü. Kürtler gelip ağaçların altında oturmuş gelen geçeni seyrediyorlardı; zira tehcir emri ulaşmış, her yerde bir kargaşa hüküm sürüyordu. Türk zaptiyeler birbirlerine: "Ferman geldi; tek bir gâvurun kafası kalmayacak" diye sesleniyorlardı.

Ben o sıralar dört yaşındaydım; ama çok iyi hatırlıyorum. Ben sürgüne gitmek istemiyordum. Bizimkileri öğleden önce yola çıkardılar. O, sürülerimizi otlatmaya götürdükleri bize komşu Kalbi Kürt Köyü'ne giden yoldu. Sürü gitti; etraf toz dumana büründü; bizimkiler de gittiler; annem, yedi yaşındaki ablam Haykuhi, iki yaşındaki kız kardeşim Ester ve dört aylık erkek kardeşim Haykaz. Kız kardeşimle erkek kardeşim yolda yorulup ağlamaya başlarlar; zaptiye Esteri ve Haykazı tutup Tigris Nehri'ne atar; annemi kaçırır. Türkler ablam Haykuhi'yi de kaçırırlar. Amcamın oğlu küçüktü; onun annesini hançerleyerek öldürürler. Küçük Ğevond'u da öldürürler; zira onun annesi askerlere itaat etmiyordu. Tanıdıklarımızdan Hermik yoldan kaçıp köye gelmişti; başlarına gelenleri anlattı.

Ben bizimkilerle birlikte gitmedim; çünkü yaklaşan tehlikeyi sezerek gidip ahırımızda saklandım. Bir zaptiye gelip beni buldu; götürdü; bir eşeğin sırtına oturttu. Ben binmek istemedim; ağlamaya başladım, eşeğin sırtından indim; tekrar ahıra girip saklandım. Zaptiye yeniden gelip beni buldu; yeniden eşeğin sırtına oturtmaya götürdü. Ben tekrar aşağı indim, gidip ağacın altında oturan Kürtlerin arasına karıştım. Onlar Zaza ırkındandı ve Kurmancı dilini konuşuyorlardı. Onlar bizim dostlarımız, kirvelerimizdi. Meğer o sırada büyükannem arkamdan geliyormuş. O bir halk hekimiydi; çeşit çeşit çiçekler kurutup bunları gözlere sürer, insanları tedavi ederdi. Onlar da bunun karşılığını domates, biber, yoğurt vs. vererek öderlerdi.

Benim yirmi beş yaşında bir amcam vardı; Türkler onu her gün götürüp sorguya çekiyorlardı. Bütün köyümüzdeki atlara nal çakan oydu. Dolayısıyla, Türklerin köyde onun gibi bir zanaatkâra ihtiyaçları vardı. O yüzden onun köyde kalmasına izin verdiler; ben de onun yanında kaldım. Ertesi sene bizi İslamlaştırdılar; biz de zaza ve kurmancı olduk; ama evin içinde Ermenice konuşuyorduk. Bir molla geldi; adımı Sefer koydu. Beni, amcamı ve adını Haso koydukları Hovhannes'i sünnet ettiler. Korkunç bir acı hissettiğimi hatırlıyorum. Vücudumun o kısmını ateş gibi yaktılar ve o kesilmiş et parçasını kanıt olarak saklamak üzere güneşe serip, kuruttular.

1919 yılına kadar dört yıl Kürtlerin yanında kaldık. O tarihlerde biz eşekle kuzeye, güneye, doğuya, batıya gider, bakır tencere kalaylardık. Ben körükle üflerdim. Hovhannes-Haso da bizimle birlikte çalışırdı. O da taş kırıp bakır kazanların içine doldurur, kalayın iyice yapışması için bunları ayağıyla dolaştırır

kazanın içini temizlerdi. Amcam eski çivileri toplardı; bu çivileri ateşe koyup eritir ve yeni çivi imal ederdik. Bir gün 1.500 adet çivi ürettik.

Köyümüzün güneybatısında Kalbin ve Şekhmalan isimli Kürt köyleri vardı. Ben o köylere gitmişimdir. Orda Müslüman olmuş Ermeni bir gelin yaşardı. Bir gece ordaydım. Birden, açlık çeken Müslüman olmuş Ermenilerin gece vakti buğday tarlalarına gidip buğday çalmayı kararlaştırdıklarına dair bir fısıltı duydum. O tarlalardaki buğdayı kendileri yetiştirmiş; ama Kürtler buğdaya sahip çıkmıştı. Ertesi gün zaptiyeler arasında bir kargaşa hüküm sürüyordu. Buğdayın tarladan çalındığı anlaşıldı; zira torbanın dibi delikti ve buğday dökülüp geride iz bırakmıştı.

Köyümüzün doğusunda koni şeklinde ahırlarda yaşayan Kürtlerin bulunduğu Deyran Köyü vardı. Bir gün, oraya gidip buğdayın olgunlaştığını gördüm; biz buğdayın içinden yürüyerek geçip Deyran Kürt Köyü'ne gittik. Hava o denli sıcaktı ki, arkamızdaki buğday tutuştu; yanmaya başladı; ama bize zarar vermedi; Kürtler bundan zarar gördüler; çünkü o kendileri için haram kazançtı.

1919 yılı geldiğinde savaş sona ermişti. Amcam Simon, Fransız Ordusu'nun Ermeni Lejyonu'na gönüllü yazıldı. Ermeni gençler Kıbrıs'ta talim görüyorlardı. Onlar Adana'ya gidip dövüştüler.

Sonra biz Tigranakert'e [Diyarbakır]; sonra da Merdin'e geçtik; ordan demiryolu geçiyordu. Çok yüksek bir tepenin üzerinde bir kale vardı. Demiryolu ise aşağıda, vadinin içindeydi. Tren haftada bir kez geliyordu. Biz bir gün evvelinden treni beklemek için istasyona gidip orda yattık.

Pek çok Ermeni Halep'e gidiyordu; biz de onlarla birlikte Halep'e gittik. Amcam bize: "Yiyecek yok" dedi. Ben yüksek ateşle hastaydım. Simon amcam Halep'e erken varmam için bir yolunu bulup beni vagona bindirdi. Bir taraftan Fransız askerleri, diğer taraftan da Türk askerler çekiştiriyordu. Simon amcam benimle Halep'e gelemedi; ama gönüllü başlığını bana verdi. O bizi Halep'e ulaştıran Berlin-Bağdad demiryoluydu. Halep'e varınca başlığı başıma geçirdim; Ermeni gönüllüler gelip beni götürdüler. Genç oğluyla Halep'e varmış, ama bir Türk'ün başına vurmasından dolayı kör olmuş Bağdadyan adında bir akrabamız vardı; amcam ertesi hafta gelene kadar o bizi sakladı. Amcam gönüllüydü; bedava seyahat edebiliyordu; sonra Amerika'ya gitti; bana da para yolladı. 1921'de ben de Amerika'ya gittim, kimyager oldum. Sonra Beyrut'a Antilyas Koleji'nde Ermenice öğrenmeye gittim. Orda bana Levon Şant, Nikol Ağbalyan ve başkalarının eserlerini okutuyorlardı. Orda Armine'ye rastladım. Kanaçyan'ın korosunda şarkı söylemeyi öğrendik. Sonra Amerika'ya gittik. Şimdi iki kızımız, iki de oğlumuz var. Oğullarım doktordur ve Boston'da yaşıyorlar. Sekiz torunumuz var. Türkler eksilttiler, biz çoğalttık.

Ben aynı zamanda yazarım; Ermenice'nin Hint-Avrupa kardeş dilleriyle bağını inceliyorum. Yayımlanmış kitaplarım vardır.

132 (132).

MARİ STEPANİ VARDANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1905, MALATYA)

Büyükannem: “Benim evimde Türkçe konuşmayın” derdi. Dedem devlet memuruymuş. Onun kendine ait bir köyü, tarlaları vs.si varmış. O yüzden de Türkler onu kıskanmışlar. Bir gün dedem atıyla eve giderken yardımcı memurlar dedemin çevresini sararak onu yakalayıp götürmüşler; o bir daha geri gelmemiş; sabah cesedini getirmişler.

Üç halam, üç dayım olmuştur; 1915’te hepsini de katletmişlerdir. Bizim için çalışan ve bizi çok seven Türk ortaklarımız vardı. Onlar bizi sakladılar. Ama, bir Türk’ün evinden bir Ermeni çıkarsa, o Türk malsahibi evinin önünde asılır, diye bir kanun vardı.

Babamı sözde çalıştırmak üzere götürmüşlerdi; ama, aslında onu boğazlamışlardı. O kanunu çıkarınca bizi sürgün ettiler. Benim ve ninemin ayakları çok yürümeye dayanmadı. Öyle ki, beni ve ninemi Türkleştirmek üzere Türk yetimhanesine götürdüler. Annem muhacirlerle birlikte sürgün edilmişti. Göç yolunda İngilizler ve Fransızlar Ermenilere sahip çıkmak istemişler. Kim zanaatkâr, Protestan ya da Katolik ise kurtulacak, geri gönderilecek, diye bir emir gelmiş. Annem onların arasına girip geri gelmiş. Yolları bizim yetimhanenin önünden geçiyormuş. Ben kapının arkasında durmuş ağlıyordum; zira, büyükannem üç gün önce ölmüştü. Annem diri diri gömülmeye götürülen çocuklarla dolu bir araba görmüş; zira, Müslüman Türkler: “Kim gâvur öldürürse, onun ruhu cennete gider” diyorlardı.

Annem karakol aracılığıyla benim onun evladı olduğumu kanıtladı ve beni eve götürdü. Teyzemin oğlu katliamdan kanlar içinde kurtulup, sürünerek bizim eve varmış. Evde ise çöp kalmamışmış. Türkleşmiş Ermeni komşularımız, onu “Git! Gâvur oğlu” diye kovmuşlar. O oğlan on altı yaşındaydı; çıplak bir halde, geceleri sürünerek sekiz günlük yol almıştı; ama zavallı İspanyol gribinden öldü.

Türkler her gün birinin evine girip kızları kaçırıyor, evde ne var ne yok çalıyorlardı. Bir gün annem kapının önüne büyük bir taş koydu ki, içeri kimse girmesin; ama, komşumuz güzel Sandukht’u kaçırmışlardı.

Kaynanam Türklerin kendi erkek kardeşlerini öldürdüklerini, annesini sağ bıraktıklarını anlatırdı. Aradan bir yıl geçtikten sonra kendisi de sınıkçı olur; her tarafı kırılmış bir adam getirirler. Annem onun kendi oğullarını öldüren Türk olduğunu anlar. Kendisine güç vermesi için Tanrı’ya dua eder; Türk'ün yaralarını sarar; onu iyileştirir. Günün birinde o Türk ona bir katır yükü buğday getirir. Kadın der ki: “Git! Senin buğdayını istemiyorum. Allah seni yargılasın.”

Türk bir dostumuz vardı; onun kocası bir buçuk yıldır hastaydı; bizim yataklarımızda yatıyordu; biz ise döşeme tahtalarının üstünde yatıyorduk; zira bizim bütün eşyalarımızı kendi evine doldurmuştu. Satenik annem hasta Türk’ün karısına: “Yatağı değiştir ki, Allah ne yapacağını bilsin” der. Türk kadın yatağı değiştirir ve adam üç gün içerisinde ölür.

Bir kadın da o öldürülen insanların bulunduğu çukurdan çıkar, çıplak halde taşın üstüne oturur. Balta yarası zonklamaktadır. Adamın biri ordan geçer; o adam Kürtmüş; gidip o kadının halini görür; başındaki sarığı çıkarıp, onun yarasını sarar ve evine götürüp onu saklar.

Sargis isimli bir oğlan katliam yerinden kaçmayı başarmıştı; bize şöyle dedi: "Türkler herkesin elbiselerini çıkartıp bir balta darbesiyle insanları çukura atıyorlar". Türk zabitler evimize girip 12 kişiyi öldürdüklerinde ben sekiz yaşındaydım; beşikteki bebeği bile öldürdüler. Ben beşiğin saçaklarının altına saklandım. Annem daha ölmemişti, bana: "Oğlum intikamımı al" dedi.

1946'da Halep'ten Ermenistan'a geldik. Nor Malatya mahallesinde ev inşa ettik. Ben trikotaj fabrikasında çalıştım. Şimdi emekliyim.

133 (133).

ARŞALUYS TAŞÇIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, MALATYA)

Bizi Malatya'dan sürgün'e gönderdiklerinde ben henüz çocuktum. Türkler gelip evimize girdiler. Biz de ekmek pişirecektik; tandırı yakmıştık. Gelip bizi evi terk etmeye zorladılar; evimizi alt üst etmeye, yağmalamaya başladılar. Evi yağmalarken evde deri olduğunu gördüler; babam ayakkabı imalatçısıydı. Birbirlerine: "Bu adamı kesmeyelim; bu bize faydalı olur" dediler.

Bana yaklaştılar. Ben babamın elini tutuyordum; biri babama: "Bu çocuğu bana ver götüreyim" dedi.

Ben ağlamaya ve "Baba ben gitmem" diye bağırmaya başladım.

Babam beni ona vermedi.

Bizi sürüp Almaoğlu Bahçesi adı verilen bir yere götürdüler; ama, o bir bahçe değil, ıssız açık bir araziydi. Biz orda geceleri açık havada yattık.

Sabah gün ışıdığında gelip bizi ayırdılar. Ermeni Gregoryenler bir tarafa, Protestanlar bir tarafa, Katolikler ise başka bir tarafa. Protestan ve Katolikleri sürgüne götürmediler. Sadece biz Ermeni Hıristiyanları koyun gibi sürgüne göndermeye karar verdiler. Ama evimizi yağmalarken zabitler babamın ayakkabıcı olduğunu gördükleri için: "Bu adamın bize faydası olur" dediler.

Kâğıdımızı mühürleyip bizi köyümüze geri gönderdiler. Evimize girip, yaşamaya devam ettik.

134 (134).

VERGİNE RUBENİ NACARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, MALATYA)

Hasta babamı hatırlıyorum. Papaz Efendi geldi: "Ruben, bizden silahları teslim etmemizi istiyorlar; yoksa beni öldürecekler" dedi.

Babam ona: "Git kendin şehit ol; ama, silahı teslim etmeyeceğiz" diye cevap verdi.

Söz dinlemedi. Türklerin babamı götürdüklerini hatırlıyorum; bütün erkeklerimizi de götürdüler. Yağma başladı.

Elimizdekileri Türk komşumuza verdik, o da bizi sakladı. Jandarmalar geldiklerinde biz Türk'ün evinde saklanmıştık. Annem kapıyı açmamalarını rica etti. Türk komşumuz jandarmalara rakı verdi; onlar bunu içip gittiler; komşumuz kapıyı açmadı; ama, sabah olunca: "Ben sizi saklayamam; gidin burdan" dedi.

Evimize döndük. Sonra hekimlik yapan başka bir Türk komşunun evine gittik. Annem canlarımızı kurtarmaları için altınlarımızı herkese dağıtıyordu. Sonra annem kendi annesinin evine gitti. Annesi ona: "Yester, niye geldin?" dedi.

- Sen ölürsen, ben de öleyim, diye cevap verdi annem.

Annem, anneannem ve biz üç çocuk bir Türk fabrikatörün evine gittik. Annem bizi saklaması için ona bir elek dolusu saat verdi. Türk şöyle dedi: "Jandarmalar gelirlerse, hamama girin; namehramdır, oraya girmeye hiçkimsenin hakkı yoktur."

Yeni doğmuş bebek beşiğinde uyuyormuş. Jandarmalar geldiklerinde, annem beni ve erkek kardeşim Jozef'i alıp hamama girmiş; ama yeni doğmuş bebeği beşiğinde unutmuş.

Jandarmalar: "Bu ne sevimli çocuk; bu Türk fabrikatörün çocuğu olamaz. Görünüşe göre bu bir Ermeni çocuğu" demişler.

Annem küçük çocuğunun tehlikede olduğunu hissedip, saklandığı yerden çıktı ve: "Ben Protestanım" dedi. Protestanları sürgünden muaf tutuyorlardı.

Bizi Almaoğlu Bahçesi'ne götürdüler. Orada açık araziler vardı. Kalan kadın, çocuk, kim varsa herkes ordaydı. Gregoryenleri ve Protestanları ayırdılar. Annem ve anneannem bizimle birlikte şaşırıp kaldılar.

O sırada dayım Garegin'in dostu olan Şükrü Bey ordan geçiyordu. Annem ona yaklaşıp: "Şükrü Bey, hiç hatırımız yok mu? Ben Tutelyan Grigor'un karısıyım" dedi.

O da: "Şu tarafa gidin" dedi.

Ertesi gün, Gregoryenleri götürüp öldürmüşler. Katolik ve Protestanları kontrolden geçirmişler. Annemin fazladan bir bebeği olduğunu görmüşler. Anneannem o bebeği omuzuna atmış. Bebek hiç ses çıkarmamış; Tanrı korumuş. Ve böylece Tutelyan Garegin'in ailesi olarak kurtulduk. Şükrü Bey jandarmaya: "Bunları götürüp kurtar; Protestanların, yani Almanların yanına götür" demiş.

Annem heyecandan terler içinde kalmış. Sonra, dayımın Türk hizmetkârı kurtulduğumuzu görmüş; yememiz için yemek pişirip getirmiş. Evimizde döşemelerin harap edilmiş ve duvarların yıkılmış olduklarını gördük; altın aramışlardı. Ama biz kurtulmuştuk.

İzmir'de bir Alman Yetimhanesi vardı; Annem küçüklüğünde Alman yetimhanesinde altı yıl kalmış olduğundan iyi Almanca bilirdi. Kendisini ders vermeye davet ettiler. Ama hepimize günde dört küçük ekmek veriyorlardı. Biz bunları yiyorduk; ama yeni doğmuş o çocuk öldü; çünkü üzüntüden annemin sütü kesilmişti.

Yolda Vorbelyanlar'ın babasını gördük; kafasını kesmişlerdi. Organını da kesip ağzına sokmuşlardı; pek çoğunu delik deşik etmişlerdi. Annem Alman yetimhanesinde hastalandı. Bahçemizde, dut ve incir vardı Annemden dut hoşafı yapmış her gün bize içiriyordu. Bütün kurtulanların karnı, dalağı şişmişti. Annem de ağlıyordu; çünkü kendi dalağı da şişmişti. Alman bir doktor bir ilaç yazmıştı; ama, annem ona parası olmadığını söylemişti. Doktor ona acımış ve ilaçları vermişti. Annem ilacı içti ve iyileşti. O ilacın geri kalanını da diğer hastalara verdi; onlar da iyileştiler. Bu şekilde annem sağ kaldı.

Alman yetimhanesi Amerikan yetimhanesine dönüştü. Bizi Halep'e götürdüler; bu olay 1921'de cereyan etti. Sülalemiz çok büyüktü; yaklaşık 200 kişiydik. Dayılarım, halalarım, amcalarım vardı. Hepsini de Der Zor yollarında katletmişler. Geriye üç kişi kalmıştık: ben, annem ve erkek kardeşim.

Kocam Hemşin Ermenisi'ydi. Onların ailesi sadece din değiştirmemek için 1895'te Ordu'dan kaçıp, kıyıyı takip ederek Adler'e gitmişti. Sonra Yerevan'a gelmişler, Nor Malatya'ya [Yeni Malatya] yerleşmişlerdi. Bana rastladığında, Adler'de herkesin din değiştirmemiş Hemşin Ermenisi olduğunu anlattı. Türkler küçük büyük ayrımı gözetmiyorlardı. Türkler: "Ermeni Milleti'ni öyle bir yok edeceğiz ki, sadece müzede bir tane Ermeni kalacak" diyorlardı.

135 (135).

GRİGOR EKİZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1921, MALATYA)

1915 yılına kadar babam demirciymiş; saban, saban demiri, silah-milah imal edermiş. Bir gün Türkler gelip evimizi aramışlar. Malatya Ermenileri çok iyi örgütlendikleri için hep hazır olurlarmış. Her ailede 1-2 tüfek bulunurmuş.

Işte bir gün iki Türk zabit gelip, babama: "Tüfeklerini ver" demiş.

Zira babamın tüfeğini sattığı kişiden, tüfeğini kimden satın aldığını öğrenmişlerdi.

Babam: "Benim tüfeğim yok" demiş.

- Nasıl olmaz? Biz olduğunu biliyoruz. Silahın olduğunu da, kaç tane silahın olduğunu da biliyoruz.

Babam tüfeğini bahçeye, ağacın altına gömmüşmüş, onlara yerini göstermeye gitmiş. Orayı kazmışlar; yok. Burayı kazmışlar; yok.

- Hiç fark etmez. Tüfeğini vereceksin ki, götürelim, demişler Türkler.

Sonunda toprağı kazıp, tüfeği içinden çıkarmışlar; kendisini de, tüfeğiyle birlikte alıp götürmüşler. Evden çıkarken, karanlıkta Türklerden biri kendisini tanımış ve arkadaşına: "Tüfeği götürdüğümüz yeter; kendisini niye götürüyoruz ki? Bırakalım gitsin" demiş.

Bu şekilde babamı serbest bırakmışlar; babam eve dönmüş.

Birkaç gün sonra, başka zabitler gelip, babamı götürmüşler; gidiş o gidiş. Ellerine kelepçe takmışlar; kaçmasınlar diye de, iki kişiyi birbirine bağlamışlar; Türk işini sağlama alır. Onu nereye götürdüklerini Allah bilir.

Birkaç gün yürütmüşler. Babam zanaatkâr adam olduğundan, cebinde eğe varmış. Kelepçeyi yavaş yavaş eğeleyip, kesmiş; biri diğerinden ayrılmış. Kaçmayı düşünmüş. Gündüz gözüyle kaçmak imkânsızmış; gece kaçmaya karar vermişler. Sürgünleri açık bir yere gecelemeye götürdüklerinde, o gece kaçmaya karar vermişler. Gidip nöbetçiye "sıkıştık" diye rica etmişler. Nöbetçi onlara izin vermiş; ama kaçmamışlar; yılanın elinden insan kaçabilir mi? İkinci defa yine "sıkıştık" diye rica etmişler. Türk nöbetçi yine izin vermiş; ama onlar kaçmaya cesaret edememişler. Üçüncü defa yine gidip nöbetçiye "sıkıştık" demişler. Tüfekli bir asker olan nöbetçi onlara: "Ne bok yiyecekseniz, yeyin!" demiş. Bunlar cesaret toplayıp tüymüşler. Birkaç metre uzaklaştıktan sonra arkalarından bağırmışlar: "Kaçtılar! Vurun!"

Bu şekilde babam kurtulup yine Malatya'ya dönmüş. Dostlarının yanına gitmiş; onlar kendisini kabul etmemişler; kendilerine de bir zarar gelmesinden korkmuşlar. Fırat kıyısındaki Korucuk Köyü'ne gitmiş. Orda, Hüseyin isimli bir Türk tanıdığı varmış. Hüseyin adlı o Türk "Evinde Ermeni saklayan cezalandırılır" diye bir emir olmasına rağmen babamı yanına alıp saklamış.

Bu Türkler babamı yeraltındaki bir sığınakta saklamışlar. Hava alsın diye, onu geceleri dışarı çıkarırlarmış; gün ağarırken tekrar yeraltına sokarlarmış.

Ermeni katliamı sona erdiğinde, babam Malatya'daki evine dönmek istemiş. Bu Türk Hüseyin'in altı kardeşi kendisini evlendirmek için babamdan kalmasını rica etmişler; zira o kendilerine saban, vesaire yapıyormuş; ama babam kabul etmemiş.

Türkler ona: "Eğer kabul etmiyorsan, o halde kendi evine dön" demişler.

Babam Malatya'ya gitmiş; karısının ve çocuğunun sürgün yollarında öldürüldüğünü duymuş…

Mecburen yeniden bir Ermeniyle evlenmiş; yeniden ev bark kurmuş. Ben, Grigor, babamın ilk çocuğuyum; 1921'de doğdum. Sonra, 1925'te diğer erkek kardeşim doğdu. 1929 yılına kadar babamın ailesi o Türk Hüseyin'in altı erkek kardeşiyle çok sıkı ilişkiler içerisindeydi; zira, onlar babamın hayatını kurtarmışlardı. Her yıl bize hediye olarak inek, yağ, peynir, karpuz ve daha başka pek çok şey getirirlerdi. Bu Türkler bize pek çok iyilikte bulundular. Babamı o kadar severlerdi ki, keselerle altınlarını saklaması için babama verirlerdi. Ya da, pazara geldiklerinde, alışveriş hesaplarını yapması için babamı da yanlarında götürürlerdi; babama işte o kadar güveniyorlardı.

1929 yılında, biz Malatya'dan Ermenistan'a göç etmeye karar vermiştik. Hüseyin altı kardeşiyle arabamızın önüne çıktı; yerlere yatıp, gitmememiz için rica etti; ama babam onlara: "Hayır, orası benim vatanım; gideceğim" dedi.

Türk kardeşleri: "Git, Hovhannes; ama pişman olmayasın; ama eğer iyiyse, bize yaz; biz de geliriz" dediler.

İşte böyle Türkler de var.

Biz Aralık 1929'da ailece trene binip, Samsun'a gittik. Samsun'dan gemiye bindik; Trabzon'a geldik. O zamanlar ben 9 yaşındaydım. Orda on beş gün kaldık ve ordan izin alıp Batum'a gittik. Batum'dan hayvan vagonlarıyla Ermenistan'a turist olarak geldik ve burda kaldık. Bizi Malatya Mahallesi'ne getirdiler; o zamanlar bu taraflarda ev-mev yoktu. Yalnız, Okulsever Derneği on beş kadar yarım yamalak evler inşa etmişti. Bizi o evlere yerleştirdiler. Hiçbir şeyimiz yoktu. Her şeye sıfırdan başladık. Yavaş yavaş ev bark sahibi olduk. Babam ilk kolhozun temelini attı. Ne tramvay vardı, ne otobüs; ne su vardı, ne ışık, ne de yiyecek. Fıçıyla su getirip dağıtıyorlardı. Gün olur, arabanın lastiği patlar ve su getirmezlerdi. Kullanmak için yağmur ve kar sularını toplardık… evimiz şimdiki Malatya çarşısının karşısındaydı…

Bu şekilde yaşadık; kolhozda çalıştık.

1941 yılında savaş başladığında, ben gönüllü yazılıp cepheye gittim. Ama bizimkilere, kolhoz çalışanı oldukları için ekmek karnesi bile vermiyorlardı. Onlar da mecburen bahçemizde yetiştirdiğimiz üzümü, elmayı, armudu, pancarı kilosu 100 manetten satıp, ekmek satın alarak yiyorlarmış.

O otuzlu-kırklı yıllarda kışlar çok sert geçerdi; bugünle kıyaslamak mümkün değil…

Bizim taraflarda kimsecikler yoktu; ama yılan, akrep, fare, ne istersen vardı…

Ne uzatayım, cepheye gittim; sağ salim geri döndüm…

1960 yıllarında adamın biri Malatya'dan gelip: "Orda 150 Ermeni aile var; Ermenistan'a taşınmak istiyorlar" dedi. Ermenistan buna müsaade etmedi; "Türk müsaade etmiyor. Eğer onlar başka bir ülkeye giderlerse, mesela Fransa ya da Almanya'ya, onları ordan getirtebiliriz" dedi; ama, o da kolay iş değildi; öyle ki, Malatya'daki 150 aile de darmadağın oldu; biri Amerika'ya, diğeri İngiltere'ye, bir diğeri Fransa'ya gitti. Şimdi Malatya'da tek tük Ermeniler kalmıştır.

Bundan yirmi yıl önce, 1970'lerde, bir mektup geldi. İçinde şöyle yazıyordu: "Benim adı Rıza. Korucuklu Hüseyin'in oğluyum. Siz Hovhannes'in oğlu Grigor musunuz? Sizi bulmak istiyorum. Babam Hüseyin, ölmeden önce sizi bulmamı rica etti." O, bir adam aracılığıyla adresimizi zar zor bulmuş ve o mektubu göndermişti.

Öyle ki, Türklerin arasında da iyi insanlar vardır! Babamı 6-7 yıl onlar saklamışlardı; sonra da ilişkiyi kesmemişlerdi…

Şimdi, Azerbaycanlıların arasında veya Sumgayit'te[1] iyi insanlar yok mudur? Vardır! Iyi insanlar da vardır!…

136 (136).

HOVSEP STEPANİ BAZOYAN'IN TANIKLIĞI*

[1] Sumgayit: 1988 yılının Şubat ayında Ermeni etnik azınlığın Azeriler tarafından katledildiği Azerbaycan şehri.

* 1972 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılmış bu tanıklık, 2005 yılında Kanada'da oğlu Daniyel Bazoyan tarafından bize iletilmiştir.

(D. 1901, TİGRANAKERT [DİYARBAKIR], TPNİ KÖYÜ)

1901 senesinde safi Ermenilerle meskun Tigranakert Tpni köyünde doğmuşum. Babamın adı Stepan, annemin Anuş'tu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kharberd [Harput] Alman Misyonerlerinin okuluna gitmişim. Almanların, Türklerle müttefik olmasından kıyımdan kurtulmuşum.

1915'te Türkler bizim okula saldırdılar, Ermeni çocuklarını dışarı çıkarıp öldürmek veya ihda etmek için içeri sirayet etmeyi denediler. Fakat Alman müttefik olduğundan, okulumuzun müdürü ki pastördü ve ona 'Baba' derdik, içeri girmelerine izin vermedi. Ancak sonra biz de çil yavruları gibi oraya buraya dağıldık.

Ben iyi Kürtçe bildiğimden beni aldılar, götürdüler ve sünnet ettiler, müslümanlaştırdılar. Fakat ben Ermeni olduğumu biliyordum. O kürtler bana iş verdiler; testereyle ağaç kesiyordum. Ateşkese kadar Kürtlerle yaşadıktan sonra, yerlerimize geri dönmemize izin verdiklerinde, ben de bizim köye gittim. Orada sürgünden geri gelenler çoktu. Onlardan babamın hapishanede yediği dayaklarla öldüğünü, annem, ablalarım ve abileriminse sürgün yollarında şehit olduğunu duydum. Ben yanlız umudum kırılmış olarak bizim köyü terk ettim ve Tigranakert'e [Diyarbakır] gittim. Orada yetim bir kızla evlendim. Ancak Kemal Atatürk "Türkiye sadece Türklere" diye emredince, biz mecburen Suriye'ye geçtik, oradan da Lübnan'a, oradan da Kanada'ya.

Öyle ki Türkler bizi evlerimizden, memleketimizden sürdüler, bizi muhacir ettiler...

137 (137).

HOVHANNES KÖROĞLUYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1904, TİGRANAKERT [DİYARBAKIR])

Ben doğduğumda, babam Hovsep ve annem Nıvard çok sevinmişler; çünkü uzun zamandır çocukları olmuyormuş. Annem kapı kapı dolaşıp gümüş toplamış, kilisede kutsatmış, haç yaptırtmış; üzerine adımı, doğum tarihimi kazıtmış ve boynumdan asmış; sonra beni bir cambazın sırtına bindirmişler, Fırat'ın üstüne bir tel germişler; adam beni sırtına alıp o telin üstünde yürümüş. Köyün savcısı olan babam, şöyle demiş: "Allah mucizesini gösterecekse, şimdi göstersin; eğer çocuğum ölecekse, şimdi ölsün". Ama ben mucize eseri olarak hayatta kalmışım; zira Allah'ın koruduklarındanmışım. Benden sonra başka çocuklar da doğmuş: Verjin, Pargev, Sedrak.

Katliam başladığında Türkler Tigranakert'e girip köyün önde gelen şahıslarından biri olarak babamı gece vakti götürdüler. Annem, Türklerin babama: "Türkleşeceksin" diyerek, acımasızca işkence yaptıklarını, tırnaklarını söktüklerini anlatırdı.

Babam onlara şöyle cevap vermiş: “Ben Ermeniliğimi, dinimi inkâr etmem. Ben Ermeni doğdum, Ermeni olarak öleceğim.”

Türkler bunun üzerine daha da öfkelenmişler; daha fazla işkence yapmaya başlamışlar; ona yapmadıklarını bırakmamışlar; kazığa oturtmuşlar; sonra da derisini yüzmüşler; şayet Türkleşmezlerse kendilerini de savcının akıbetinin beklediğini göstermek için köyde kalan Ermenilere ibret olsun diye içine saman doldurarak, getirip evin önüne koymuşlar

Bütün köy Türkleşmemişti. Pek çoklarına işkence yaptılar…

Sonra Türkler babamın ailesinin kökünü kazımak istiyorlardı; erkek kardeşlerini götürüp işkenceye tabi tuttular; kız kardeşlerini kaçırdılar.

Ben o zamanlar oldukça büyüktüm ve her şeyi iyi hatırlıyorum. Benim erkek kardeşim Sedrak yeni doğmuştu; 40 günlüktü; ağlamaya başladı; annem onu susturamadı; küçüğün ağzına bez bağlayıp, ahıra götürdü ki, Türkler onun sesini duymasınlar, hiç olmazsa bizler ve evin içinde saklanmış olan diğerleri katledilmeyelim. Küçük Sedrak iki gün ahırda kaldı. İki gün sonra annem: “Şimdi o çocuk çoktan ölmüştür” dedi. Gidip baktı ki, Sedrak ahırda iki gün boyunca aç, susuz hayatta kalmış.

Sonra annem gitti, bize ve evimize sığınmış olan öksüzlere bakmak ve yiyecek sağlamak için Türk Bey’in yanında hizmetçi oldu. O yüzden anneme Nıvard demiyorlardı; ona “Ana” diyorlardı. Zira pek çoğunun hayatını kurtarmıştır. Bir gün beni o Türk’ün evine götürdüklerini hatırlıyorum; ben orda bizim evden çalınıp götürülen halıları, yatakları ve başka şeyleri gördüm. Anneme: “Bütün bunlar bizim eşyalarımız” dedim. Annem parmağını dudaklarına götürerek: “Hovhannes, oğlum, sus yoksa bizi de öldürürler” dedi.

Sonra ben fedayi oldum. 40 gün karlı dağlarda aç, susuz kaldık; kar eritip içiyorduk. Elimizde olanlarla zar zor hayatta kaldık; ama teslim olmadık. Aramızdan birisini köye yiyecek toplamaya yolluyorduk; o bize yiyecek getiriyordu.

Sonra grup olarak Tigranakert’e indik. Türklere saldırdık. Ben gidip annemi Türk’ün evinden kurtardım. Onun yanında bir de küçük kız vardı. Onu ölülerin arasında bulmuş, temizlemiş, ona elbiseler giydirmiş ve bakmıştı. Sonra Halep’e gittik; ama ben orda kalamadım; Fransa’ya gittim ki, sonra annemi de oraya aldırayım. Orda zengin bir kadın vardı; beni kızıyla evlendirmek istedi; ama bana şöyle dedi: “Senin adın niye Hovhannes olsun ki? Bundan sonra sana Jan diyeceğiz; soyadın da Köroğluyan yerine Köroğlu olsun.”

Fakat ben dayanamayıp ona şöyle cevap verdim: “Benim babam öldü; onun derisini yüzdüler; içine saman doldurdular; ama Türkleşmedi. Annem mahvoldu; ama Türkleşmedi. Ben Fransız mı olacağım? Lanet olsun paranıza da, kızınıza da!”

Evden çıktım; çıkarken, büyük bir kamyon beni ezdi. Her tarafım hurdahaş oldu. Beni hastaneye götürdüler. Halep’te bulunan anneme “Hovhannes kamyonun altında kalıp öldü” diye haber ulaşmıştı. Annem yas tutmaya başlamış; kilisede cenazesiz cenaze merasimi yaptırmıştı.

Hastanede altı ay kadar kaldım. Bir gün gözlerimi açtım ve yanı başımda doktorlar, hemşireler gördüm. Onlar bana: "Bu şehirde yakının var mı?" diye sordular.

Onlara dedim ki: "Simon ve Tiran Köroğluyanlar kuzenim olurlar; burda yaşıyorlar."

Doktorlar onlara: "Kuzeniniz yaşıyor; gelin görün" diye haber vermişler.

Onlar da demişler ki: "Kuzenimiz öldü." Ama bir gün gelip gördüler ki, ben gerçekten de kendi kuzenleri Hovhannes'im.

Altı ay kadar Fransız Hastanesi'nde çalıştım. Doktorluğun pek çok sırrını öğrendim. 1931'de Halep'e geldim. Halep'te küçük bir ofis açtım. 1933'te evlendim. Ermeni, Kürt, hepsi de beni severlerdi; bana "Doktor Hovhannes" diye hitap ederlerdi. Kadın hastalıkları konusunda uzmanlaştım; pek çoğunu tedavi ettim ve bunu yaparken bedava yaptım. Karım bana sık sık:

- Hovhannes, yine mi para almadın? diyordu.

Nasıl para alabilirdim ki? Onlar zavallı insanlardı, onlara acıyordum…

1952'de Suriye Hükümeti bana yasal doktor diploması vermeyi kararlaştırdı. Büyük insanların çocuklarını tedavi ediyordum; bitkilerle tedavi ediyordum, ilaçlarla değil.

1966'da Amerika'ya geldik. Allah'a şükür, rahat yaşıyoruz…

Öyle ki, başımdan çok şey geçmiştir; ama dediğim gibi, Allah beni korumuştur…

138 (138).
SATENİK STEPANİ TER-SARGİSYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1908, TİGRANAKERT [DİYARBAKIR])

Ben 10 Mart 1908'de Diyarbakır'da doğdum. Ebeveynlerim Stepan ve Katar İspiryan'dı. 1915'te Ermeni Soykırımı başladığında babam öldürüldü ve ailemizin geri kalan kısmı Suriye çöllerine sürüldü. Yolda pek çok dehşet verici manzara, vadilerde oraya buraya serilmiş, öldürülmüş veya bitkin düşüp ölmüş kadın ve çocuklar gördüm. Beni annemden ayırdılar ve bir Türk ailesinin yanında hizmetçi olarak çalışmaya götürdüler. Sonunda, annemi yeniden buldum ve birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere Ağustos 1921'de yola çıktık. Ben Amerika'da verimli ve mutlu bir hayat yaşama şansına sahip oldum; ama çocukluğumun erken dönemini hiç unutmadım. 1937'de Mihran Ter-Sargisyan ile evlendim ve Lüsi adını verdiğimiz bir kız çocuğumuz oldu. Lüsi Aram Papazyan ile evlendiğinde çok sevindim. Damadıma kendi öz oğluma davranır gibi davranıyordum. İki torunumu seve seve büyütmek kadar sevindirici bir şey yoktu benim için, ve aynı şekilde iki erkek torun çocuğumu da büyüttüm.

* Hayatta kalan görgü tanığı tarafından 1982'de New York'ta kaleme alınan bu tanıklık 2003 yılında Başpiskopos Mesrop Aşçıyan tarafından bize teslim edilmiştir.

139 (139).

MIKIRTİÇ KARAPETYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, TİGRANAKERT [DİYARBAKIR])

Asıl Tigranakert, Ararat Ovası yönünde bulunan 25 kilometre uzaklıktaki Farğin'dir. Kral Büyük Tigran'ın sarayı ordaymış; ama deprem yüzünden yıkılmış.

Tigranakert'ten Ağrı Dağı gözükürdü. Ordan Tigris Nehri geçerdi. Biz doğma büyüme Tigranakertliyiz. Ben her şeyi teferruatlı olarak iyi hatırlıyorum. 1915 yılında bizi aniden sürgün ettiler. Ben çok küçüktüm; ama Tigranakert'te ne kadar insan varsa hepsini dışarı çıkardılar. On beş yaşında olan dayım, beni omzuna aldı. Annem de erkek kardeşimi kucağına almış yürüyordu. Bunları iyi hatırlıyorum. Benden altı yaş büyük olan ağabeyim Nışan ise, büyükannemin elinden tutmuş yürüyordu. Yürürken bize bastonla, kamçıyla ve kılıçla vuruyorlardı. Sonunda Der Zor çölünün yukarı kısmına, Merdin Şehri'ne vardık; tren buraya gelip Halep'e gidiyordu. Orda bizi indirdiler; orası yeşil bir ovaydı. Aşağısı vadiydi. Biz küçükleri ayırdılar; yetişkinleri ise vadi tarafına götürüp sıraya dizdiler; orda üç-dört yüz kadar yetişkin vardı; bir o kadar da çocuk. Şu halde, biz çocukları yeşil çayırların üstüne oturttular; biz neler olacağını bilmiyorduk…

Annem sıradan çıkıp gelerek bizi sürekli öpüyor ve geri dönüyordu. Biz, ağabeyim ve bir yaşında olan erkek kardeşim ise uzaktan sıraya girmiş kadınların hareket ettiklerini görüyorduk; annemiz onların arasındaydı. Evden çıktığımızda, annemiz ulusal giysilerini giymişti: kadife, sırmalı elbiseleri vardı; başı altınlarla süslenmişti; boynunda altın bir gerdanlık bulunuyordu; elbiselerinin iç kısmının her iki tarafına gizlice 25'er altın dikmişti…

Annemiz son defa gelip bizi deli gibi öptüğünde, artık üstünde sadece beyaz iç çamaşırlarının kaldığını hatırlıyorum. Ne süs kalmıştı, ne altın, ne de kadife elbiseleri…

Bizim hiçbir şeyden haberimiz yoktu. Orada bir şeyler olup bitiyordu, ama neler olduğunu bilmiyorduk. Meğerse, hepsinin elbiselerini sırayla çıkarıp, onları bir tarafa diziyor, soyup, baltayla kafalarını kestikten sonra vadiye atıyorlarmış…

Annem son bir kez daha gelip yine bizi öptü ve gitti. Her defasında, yanımıza gelmek, üç küçük çocuğunu görmek, bizleri öpmek için nöbetçiye bir altın veriyormuş. Annem son kez bizi öpmek için yanımıza geldiğinde bir patırtı koptu; meğer silahlı İranlılar gelip o Türk jandarmaları katletmeye başlamışlar; onlar hepimizi de kurtardılar: biz çocukları, annemi ve henüz sırası gelmeyen birkaç yetişkini.

O dönemde İran Şahı çocuk, büyük ya da küçük bir Ermeni getiren herkese, adam başına bir altın vermeyi vaat ediyormuş. İranlı askerler bizi İran'a götürmek, Şah'ın emrini uygulamak için topladılar; sıraya dizdiler. O sırada kelli felli bir ihtiyar, sakalı dizlerine inen bir adam geldi; adı Şeyh Abdıl Khazır Geylani'ydi. O gelip İranlılara: "Bu kadınların içinde terzi yok mu?" diye sordu.

Usta bir terzi olan annem: "Ben terziyim" dedi.

Şeyh şöyle konuştu: "Kızım! Bu çocukları nereye götürüyorsun? Gel çadırların arasında dolaş; Der Zor çevresinde yaşayan Arap kadınlara elbise dikersin; onlar da sana buğday ve yiyecek verirler. Sonra

İranlı askerlerin komutanına dönüp: "Bunlardan her biri için Şah'tan birer altın alacaktın değil mi? Al!" dedi ve çıkarıp dört altın vererek bizi kurtardı.

O şeyh bizi çadırlara götürdü ve insanlara şöyle dedi: "Eğer bunların saçının bir teli eksilirse, kafanızı keserim."

Annem gidip çadırlarda Arap kadınları için dikiş dikerdi; yiyecek getirirdi. Zar zor geçiniyorduk. Geceleri bizimle sırtüstü yatardı; erkek kardeşimi göğsünün üstüne koyardı ki süt emsin; zavallı annem kollarını açmış çarmıha gerilenler gibi yatıyordu: bir kolunun üstünde benim başım; diğerinin üstünde ağabeyimin başı vardı; küçük ise, başına bir şey gelmemesi için göğsünün üstündeydi; zira onun kimseye güveni yoktu; artık gözü korkmuştu. Annem çok güzel bir kadındı. Bir gün şeyhin erkek kardeşi anneme aşık olmuş. Annem onu reddetmiş. O da demiş ki: "Benimle olmaya razı olmazsan çocuklarını öldürürüm."

Annem de ona: "Öldürsen de farketmez; seni istemiyorum" dedi.

O sırada adamın biri gidip şeyhe haber verdi. Şeyh geldi ve şöyle konuştu: "Serseri! Ne istiyorsun? Sen öldüresin diye mi, ben bunlara iyilik yaptım, acıyıp dört altın vererek kurtardım? Evlenecek başka kız yok mu?"

Tabancasını çekip, tak! tak! tak! gözlerimizin önünde erkek kardeşini öldürdü.

Annem çok zayıflamıştı; göğsündeki süt kurumuştu. Küçük kardeşim buna dayanamayıp öldü. Onu sarıp gömecek bez yoktu. Annem iç çamaşırını yırttı, onu içine sardı; toprağa gömdük.

Orda oldukça uzun bir süre, 1918 yılına kadar, kaldık. O dönemde af çıktı; isteyen herkes memleketine dönebilecekti. Annem büyük bir deve satın almıştı; o deveyi sattık; yerine bir eşek aldık; varımızı yoğumuzu üzerine yükledik. Annem de sırtına oturdu; Merdin'e doğru yola çıktık. Merdin yolunda annem bizi yanına çağırdı; bir çukurun yanında diz çöktü; o çukurda pek çok insan kemikleri vardı. Kemikleri çıkarıp öptü. Biz buna bir anlam veremedik. Ona: "Daye! avçi ya?" (Anne nedir bu?) diye Kürtçe sorduk; zira biz Ermenice konuşmayı unutmuştuk.

Annem bize:"Bunlar bizim kız ve erkek kardeşlerimizin kemikleridir" diye cevap verdi.

Sonunda o eşekle Merdin'e gittik; tren ordan Halep'e gidiyordu. O sırada bize Amerikalılar'ın Ermeniler'e yardım etmeye geldiği söylendi. Biz artık insani görünüşümüzü kaybetmiştik; saçlarımız uzamıştı; üstümüzde doğru dürüst elbise yoktu. Bize: "Sizi Amerika'ya götürelim mi?" diye sordular.

Annem akıllı bir kadındı; ama orda yanıldı ve öneriyi geri çevirdi. Gitseydik hiç olmazsa adam olurduk. Ama, annemin öneriyi geri çevirmek için bir nedeni vardı: çerçiler aracılığıyla kendi erkek kardeşini bulmuştu; o Tigranakert'teki evimizi düzene koymuş, Merdin'e bizi karşılamaya gelecekti.

Bir de baktık ki, annem birisiyle öpüşüyor. Gittik baktık; amcamın oğluymuş; Tigranakert'e gelmiş, Halep'e gidecekmiş, tesadüfen bize rastlamış. O gitti biletini değiştirdi; bizi de eşek sırtında götürdü; Tigranakert Hanı'na yerleştik. Annem ona 2 kuruş verip şöyle konuştu: "Git! Martiros (Araplar onun adını Muhammed olarak değiştirmişlerdi), git erkek kardeşime: 'Ablan geldi' de; gelsin."

Çocuk gidip dayımın orağını bilediğini görüyor. Biz de Tigranakert Hanı'nda ekmek, üzüm yiyoruz. Rahmetli dayım geldi bizi buldu. Dayım başı açık, ayakları çıplak halde bizi bulmaya gelmişti.

Erkek kardeşim dayımı tanıdı. Artık bu kelimelerle anlatılacak bir olay değildi. O bizi alıp, annemle kendi evine götürdü.

Annem çok genç yaşta öldü. Ben uykudaydım; onu alıp götürmüşler, defnetmişlerdi; ben hiç bir şey duymamıştım.

1923 yılına kadar Tigranakert'te kaldık. Annem artık yoktu. Dayım üç çocuğuyla şaşkın bir haldeydi. Daha önce de karısını sürgündeyken Türkler öldürmüşlerdi. Dayım yeniden evlenmeye mecbur kaldı. Çok iyi bir gelin getirdi; o gelin bize kendi öz evlatları gibi baktı…

Kemalistler iktidara gelmişti; biz mecburen Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldık. Dayım Halep'e gitmenin yollarını araştırmak için gizlice ayrıldı. Ama onu yolda görüp, şaşı olduğu için tanımışlar. Kendisi iyi bir demirci ustası ve memlekete lazım olduğu için komutan şöyle demiş: "Sen bize lazımsın; nereye gidiyorsun?" Onu yakalayıp zincirleyerek geri getirmişler. Ama dayım rahat durmadı; pasaport çıkarttı; biz de dayımla Halep'e gittik.

Halep'te birisi gelip dayıma dedi ki: "Bu çocuğu bana ver; götüreyim, domuzlarımı otlatsın." Orda biraz kaldım. Sonra, amcamı demiryolu inşaatına* götürüp çalıştırdıklarını; daha sonra da öldürdüklerini duydum. Babam ve büyük dayım da orda öldürülmüşlerdi.

Gidip amcamın dul karısını buldum; ama onun üzerinde çocukların ağır yükü vardı; beni yetimhaneye götürdü. Yetimhanede seksen kişi vardı: kırk erkek ve kırk kız. Ben yetimhanede yerleri yıkıyordum. Bir gün amcamın karısı geldi ve "ağabeyin Fransa'ya gidiyor" dedi. Ben çok şaşırdım; su kovası elimden düştü. Ağabeyim Fransa'ya gitti. Orda çok ilerledi; zira biz ailece iyi demirci ustalarıydık. O da Fransa'da baş kalfa oldu.

Sonra, öksüzler yurdunun domuz bakıcısı oldum. Domuzları otlatmaya götürüyordum. Gerektiğinde onları toplayıp ahıra götürüyordum. Gün içerisinde ağacın tepesine çıkıp şarkı söylüyordum. Aşağıdan başlarına çömlekler yerleştirmiş siyah giysili kadınlar geçiyorlardı. Bir gün onlardan biri benim söylediğim şarkıya cevap verdi. Ben ağaçtan indim ve ona sordum: "Kimsin sen?"

- Ben Gevorg Çavuş'un kız kardeşiyim, diye cevap verdi.

Ben koşup, Gevorg Çavuş'a haber verdim: "Gevorg Çavuş, kız kardeşin burda."

O koşup geldi; siyah giysili kadınlar çoktan gitmişlerdi. Pazarda, hanlarda aradık, bulamadık. Ben yeniden domuzları otlatmaya, ağacın tepesine çıkıp şarkı söylemeye devam ettim; zira, o siyahlar giymiş kız gelirse şarkıma, kendi şarkımla cevap verecek diye biliyordum. Bir gün yine geldi; yüksek sesle bağırdım: "Gevorg Çavuş, kız kardeşin budur!." Gevorg Çavuş koştu geldi. Kızın bir elinden o çekiyor, diğer elinden yanındaki kadın çekiyordu. Bir yandan Arap kadın, diğer yandan ağabeyi çekiyordu. Gevorg Çavuş kız kardeşini aldı götürdü. O, Ermeni kızını erkek kardeşiyle evlendirmek isteyen Arap kadına bir tane vurdu…

Ertesi gün Araplar toplandılar; ama Gevorg Çavuş askerdi; Arap askerlerin bulunduğu Kırık Han'da görev yapıyordu. O, Araplara şöyle dedi: "Şimdi gidip makineli tüfeği getirir, hepinizi yok ederim."

* Görünüşe göre Bağdad-Berlin demiryolu inşaatı.

Bunlar korkup kaçtılar. Kız ağabeyinin yanında kaldı. Ben Halep'e döndüm. Ağabeyimin beni Fransa'ya götürmek istediğini duydum. Bir gün, Fransa'ya öğrenim görmeye gidecek olan benim yetimhanedeki arkadaşlarıma rastladım. Ağabeyimin bana pasaport göndermesini bekledim; göndermedi. O arkadaşlarım Fransa'ya gidip geri döndüler; zira kaçak gitmişlerdi. Ben kaçak gitmek istemedim.; kalıp daha sonra Beyrut'a geçtim. Beyrut'ta evlenip, 1947 yılında ailemle Ermenistan'a geldim. Yerevan'da Kilikya Mahallesi'nde ev yaptım. İyi, tecrübeli bir ustaydım; Matendaran'ın, şarap fabrikası mahzeninin, Cumhuriyet Meydanı'nın ve diğer büyük binaların pencerelerindeki güzel metal kafesler benim el emeğimin ürünüdür. Ben çok saygın ve tecrübeli bir demirci ustasıydım.

Bir gün siyah bir otomobil çalıştığımız yerde durdu. Bir adam gelip müdürün odasında oturdu; beni çağırdılar. O adam bana: "Sizin Fransa'da ağabeyiniz mi var?" dedi.

- Evet, diye cevap verdim.

- Bunu inkâr etmelisiniz yoksa kötü olur. Anket formunuza: "Yurt dışında akrabam yoktur" yazmanız lazım.

Ben, ağabeyim bunu duysa ne düşünür diye düşünmeye başladım.

- Siz bilirsiniz, ya akrabanız olduğunu inkâr edersiniz, ya da siyah otomobile binersiniz. Ben müdürün yüzüne baktım; o bana, inkâr etmem için kaş göz işaretleri yaptı.

- İyi, dedim, ağabeyim yok. Adam anket formuna yurtdışında akrabam olmadığını yazdı. Sözüm ona gökten zembille inmiştim. Bakanlar Kurulu'nun yanındaki atölyede çalıştığım için, o şekilde yazılması gerekiyormuş. 1949'da, bir gecede binlerce Ermeni'yi sürgün ettiler. Müdürümün bir göz kırpmasıyla ailemiz sürgünden kurtuldu. İnce zanaatımı rahmetli dayıma borçluyum. Çalışmam için bir kuyumcunun yanına beni o koymuştu. Zaten bizim sülalemiz demirciydi. İyi, usta bir uzmandım ve son zamanlara kadar çalışıyordum. Kızım Tigranuhi, muhasebeci oldu; torunlarımdan biri Politeknik Enstitüsü'nde hocadır; diğeri de bilgisayar dalında doktorasını hazırlıyor; çok yetekli çocuklardır. Ben de eşimin vefatından sonra onlarla birlikte yaşıyor, onlarla kendimi avutuyorum…

140 (140).
YEVA TOPALYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1909, MERDİN, DERİK KÖYÜ)

Merdin'in Derik Köyü'nde sülalemiz çok büyüktü. Babam kilise mütevellisiydi; amcalarım Ğazar, Murad, Sevan, Mıkırtiç ise babam gibi kumaş tüccarıydılar ve çok zengindiler.

Katliam dönemindeki karmaşada ben ve benden iki yaş küçük kız kardeşim annemizi ve babamızı kaybettik; Türk köylerine gidip orda kaldık.

* Soykırımdan kurtulan kişi Kürtçe konuşan bir şahıs olup, hemen hemen hiç Ermenice bilmemektedir. Söyledikleri yakınların yardımıyla tercüme edilmiştir.

Günün birinde annemiz gelip bizi buldu; ama bize babamızın öldüğünü, daha doğrusu öldürüldüğünü söyledi. Annemle Merdin'e döndük; evlerimiz yanmıştı.

Türkler çok önce 13 yaşındaki ablamı olgun bir kız olduğu için kaçırmışlardı.

Allah katında günah işlemiş sayılır mıyız bilmiyorum, ama ben ve kız kardeşim mecburen amcamızın iki oğluyla evlendik. Ben 14 yaşında idim, kız kardeşim ise 12; ama biz Türklerin eline geçmemek için evlendik.

Şimdi Ermeni gibi yaşayabilmekiçin Mardin'den Istanbul'a geldik.

141 (141).

MARYAM AKHOYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1909, MERDİN¸ DERİK KÖYÜ)

Katliamdan önce Merdin'in Derik Köyü'nde sadece Ermeniler yaşardı; sadece Ermenice konuşulurdu. Ter Petros adında bir papaz vardı; Türkler onu dört ayak üstünde durdurup, eşeğe biner gibi sırtına bindiler ve sırtına ve boynuna bıçaklar soktular; o ise: "Ey İsa! Kurtar bizi!" diye haykırıyordu.

Türkler bunun üzerine öfkelerinden daha da kudurarak: "Mesih'i çağır ki, gelsin sana yardım etsin" diyorlardı.

Eski soyadımız Papoğlu idi (papaz oğlu). Biz çok dindar bir aileydik; o Ter Petros Pap, yani papaz bizim sülalemizden çıkmıştır. Biz çok saygın bir aileydik; ama çok da eziyet çekmiştik.

Bizim Derik Köyü Merdin'de bulunuyordu. Orda beş kilise vardı: Süryani, Ermeni, Ermeni Katolik, Protestan ve Aziz Gevorg. Aziz Gevorg'un duvarlarında resimler vardı; orda çan çalınıyordu.

Katliam başladığında, biz komşumuzun evindeydik. Askerler babamı götürmeye geldiler; annem üstüne atılıp ağlamaya başladı. Askerler annemi öteye itip, babamı askere aldılar. O orda öldü.

Beni bir Türk köyüne götürdüler. Büyükler Ermenilerin katledildiğinden, Ermeni kızların kaçırıldıklarından bahsederlerken ben kulak misafiri oluyordum. Küçüktüm, ama aklım eriyordu; becerikliydim; yüzüme çamur sürüp, ayaklarımı, donumu kirli tutuyordum ki beni beğenmesinler, gelip kaçırmasınlar. Karınlarındaki bebek ölsün diye hamile kadınların göbeklerinin üstüne taş koyduklarını, üstüne çıkıp durduklarını anlatıyorlardı.

Sonra annem geldi beni Türk köyünde buldu. Annem yüz yaşına kadar yaşadı. O hep şöyle derdi: "Mümkün olsa da içimdeki ateşi dışarı çıkarsalar, beni de darağacına gönderseler." O ateş bizim ve bizim çocuklarımızın kanına, iliğine işlemiştir. Hayatının sonuna dek siyahlar giyen zavallı annem bize hep: "Eğer Türkler evinize gelirlerse, çıktıkları merdivenleri ve eşiği sabunla yıkayın. Eğer size bir elma verirlerse, cebinizi delin, elmayı dışarı atın; zira onlar gelip evi kuşatırlar, sizin paranızı alır ya da

* Soykırımdan kurtulan kişi Kürtçe konuşan bir şahıs olup, hemen hemen hiç Ermenice bilmemektedir. Söyledikleri yakınların yardımıyla tercüme edilmiştir.

namusunuzu lekelerler" derdi. Annemin yüreğinde hep o korku vardı. Türklerin çocuklarını kaçıracaklarından korkuyordu.

Derik'te üç okul vardı; amma annem kız torununun okula gitmesini istemiyordu; o, ilkokulu bitirir bitirmez, daha ortaokula yeni başlamışken, annem torununun çantasını alıp ikiye böldü; zira Türklerin ona bir kötülük yapacağından korkuyordu. Sonunda buraya geldik. Torunlarım Gevorg ve erkek kardeşi Samatya ve Kınalı kiliselerinde koro üyesidirler. Burda okula gidiyorlar. Burdaki Ermeni okulları, evladın vaftiz olmamışsa okula kaydını yapmazlar.

Her sabah, her akşam günde elli kez şöyle dua ediyorum:

"Tanrım! Bizi tam olarak kurtar.
Olmaya ki, Ermeni Hıristiyanı
Yabancıların eline düşüresin.
İsa Mesih bizi kurtardı;
O bizim inancımızdır."

İstanbul'a geldiğimizde, kilisenin duvarlarını ve yerleri öpmeye başladık. Zira köyümüz çok dindardı; perhiz döneminde perhiz yapar, oruç döneminde oruç tutardık.

Bizim Derik'in Aziz Gevorg Kilisesi'nin altı anahtarı vardı; üçü bir tarafa, üçü diğer tarafa dönerdi. Çan çalınırdı. Şimdi orda Ermeni kilisesi kalmadı.

142 (142).

PETROS STEPANİ VOSKERİÇYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1905, SEVEREK)

Ben Severek'te (Severak, Ermenice Sev: Siyah, kara-averak: harabe anlamında) 1905'te doğmuşum. Babam kentte tanınmış bir kuyumcuydu. Onu "Kuyumcubaşı" Stepan ağa olarak tanıyorlardı. Benim dört ablam ve bir erkek kardeşim vardı. Sülalemiz büyüktü. Babamın kendisinden büyük iki erkek ve üç erkek kardeşi vardı. Herbirinin beş-altı çocuğu vardı; hatta evliler de vardı, dolayısıyle sülalemizin umum sayısı yüzü geçmekteydi. Bunlar benim babam tarafındandılar.

Bir ninem ve anne tarafından Tigranakert'te (Farğin) yaşıyan dayılarım da vardı; zira annem Severek'e oradan gelin gelmişti. Dayılarım orada ipek kozası yetiştiriciliğiyle uğraşmaktaydılar. Onlar büyük bir arazi üzerinde koza yetiştirmekteydiler. İpek işleyen işçileri de vardı. Benim büyük ablam Zaruhi evliydi ve bir oğlu ve bir kızı vardı. Bir sonraki Paytsar'dı, sonra Yester ve Mariam'dı. Onlar henüz evlenmemişlerdi. Ben beşinci çocuktum ve bir küçük erkek kardeşim vardı, Hakop. Okula gitmeyi çok seviyordum. İlkokula bizim kentte gittim. Babam eğitimimi geliştirmek için beni başka bir yere yollamaya

* 1973 yılında sağ kurtulan görgü tanığı tarafından yazılan bu şehadetname 2006 yılında Kahire'de (Mısır), kızı Sonya Voskeriçyan-Bayramyan tarafından bana teslim edilmiştir.

söz vermişti; ancak Severek'i terketmemizden önceki son iki yıl (1913-1915) siyasi olarak fırtınalı ve istikrarlı değildi. Çok eğitimli büyük bir amcaoğlum vardı; onu hapsetmişlerdi ve acımasız işkencelere maruz bırakmışlardı. Bıyıklarını lime lime yolmuşlar, sonra onun tırnaklarını çekmişlerdi. Hatta dizlerinin arkasına bir büyük direk koymuşlar ve onu tüm hızla geriye iterek kemiklerini kırmışlardı. Babam Severak dışında eğitimimi ilerletmemi daima erteliyordu, sonra ise artık asla o olanağım olmadı.

Sürgünden birkaç ay önce kızkardeşim kocasını askere sevk ettiler. Askere ihtiaçları olmadığını söylemekteydiler. Bize iktidarın o genç askerleri katlettikleri ve evlerimizi yakacaklarına dair haberler ulaştı. Büyük ablam kocasının kederinden öldü. Başlangıçta eşraftan, kentin tanınmış insanlarını sonra gençlerini topladılar. Sonra, yetişkinler ve kadınlar artık savunmasız kalınca, onlar kent sakinlerini evlerinden kovdular. Emir geldi, buna göre evlerimizi bir hafta içinde terketmemiz gerekiyordu. İstediğimiz herşeyi beraberimizde alabilirdik. Herkes yola çıkmak için hazırlandı. Bazıları araba kiraladılar; eşyalarını onun üzerine koydular ve araba sahiplerine, kendilerini sürgünün son durağına kadar nakletmeleri için ödeme yaptılar. Sürgün başlayıp biz kent dışına çıktığımızda, araba sahipleri tüm eşyalarımızı beraberlerinde götürerek kaçtılar. Diğerleri eşyaları yol üstüne bıraktılar ve tekrar kaçmaya teşebbüs ettiler ve tabii ki her çeşit hırsız o dakika eşyaların etrafında toplandılar ve yağmalamaya başladılar. Para, elbise, takılar ve olan herşeyi çalıyorlardı. Hatta onlar güzel kızları kaçırıyor, eğer onlarla gitmeyi reddederlerse hemen orada tecavüz ediyorlardı. Ben bu manzaraları görünce ürkmüştüm. Bunlar insanlık dışı eylemlerdi. Onlar hatta hamile kadınların rahimlerindeki bebeğin cinsiyeti konusunda bahse giriyor, kılıçla karnını kesiyor, doğmamış bebeği dışarı çıkarıyorlardı. Ben bütün bunları tekrar hatırlamak istemiyorum, ancak bu hatıratı aklımdan da çıkaramıyorum. Benim tüm sülalemin üyeleri, savaş sonrasında geri döneceklerini düşünerek evlerini bıraktılar. Benim babam, amcaları ve büyük amca çocukları yönetim tarafından zaten tutuklanmıştı ve geri gelmediler. Hepsini öldürdüklerini duyduk. Onları topluyor, birbirine bağlıyor uçurumdan aşağı atıyor veya onları ölene kadar bu durumda bırakıyorlardı.

Annem, büyük ablamın iki çocukları, kızkardeşlerim, teyzelerim ve çocuklarıyla beraber Severak'tan çıktık. Kafilede, hepsi de Ermeni yaklaşık iki bin kişi vardı. Sayıca Ermenilerden az olan Türk komşularımız evlerinde kaldılar. Annem bana ve küçük kardeşime kız elbiseleri giydirmişti; çünkü oğlanların öldürüldüğünü duymuştu.

Saatlerce ve günlerce yürüyorduk. Bize zalimce muamele ediyorlardı. Çokları korkunç dayaklar veya soygunlar sonucunda veya su içmeye cüret ettikleri için ölüyorlardı. Onlar [Türkler] eğer karşılığında para alırlarsa su veriyorlardı. Bazen parayı alıyor ve o kişiyi öldürüyorlardı. Topu topu bir günde ulaşılabilecek bir yere, beş günde varıyorduk; çünkü bizi zor geçit veren ve su kaynaklarından uzak kuru yollardan geçiriyorlardı. Birçok yerleşim alanı ve kasabaları geçtik. Karacurun denilen mahale daha sonar da Yedikuyu'ya ulaştık. Yolda çok çok insanlar öldü. Farklı kentlerden diğer kafilelerin de gelmekte olduğu bir dört yol ağzına ulaştık. Burada bir atlı grubu üzerimize vahşice saldırdı ve kıyım başladı. Küçük kardeşim o kadar korkmuştu ki, birden kan kusmaya başladı ve ölmüş halde yere yığıldı. Grubumuzu bölük-bölük ayırdılar ve farklı yönlerde götürdüler. Teyzelerim kendi çocuklarıyla bir yöne, annem kendi

çocuklarıyla bir başka yöne gittiler. Kürt askerlerden biri anneme yaklaştı ve beni beraberine almak istedi. Annem beni geri çekti, sonra bu askeri tanıyarak ona, kız olmadığımızı söledi. O zaten bunu biliyordu. O anneme, beni gözeteceği sözü verdi. Bu annemi son kez görmemdi. Ben o Kürt askeri takip ettim; yolda şahit olduğum manzaraları ben asla unutamam. Yüzlerce insan ölmüş, bir diğerinin üzerine dizilmişti. Askerler onların elbiselerini çaldıklarından, hepsi çıplaktılar. Yerde boynu kesilmiş, boğazlanmış bir kadın vardı. Henüz ölmemişti fakat aşırı kan kaybetmekteydi. Başını kaldırıyor ve tekrar geri düştüğünde kan boğazından dışarı fışkırıyordu. Göğsünde, süt emmekte olan yeni doğmuş bir bebek vardı. Bana eşlik eden adam burnunun altından dırdırlanarak, beni birkaç adım öteye uzaklaştırdı ve o kadının azabına son vermek üzere kurşunladı. Bir diğer asker, yeni doğmuş çocuğu kaldırdı ve kafasını bir taşa vurarak parçaladı.

O adam beni bir eve götürdü. Orada iki kardeş vardı, biri iyiydi diğeri isterikti. Bana adımın Ali olduğunu ve o evde çalışmam, un öğütmem gerektiğini söylediler. Ben buğdayın nerede yetiştiği ve nasıl öğütmem gerektiği hakkında fikrim yoktu. Güzel bir dayak yedikten sonra öğrendim. Bir gün ev sahibem büyük miktarda ekmek pişirdi ve beni aile üyelerinden biriyle, başka bir kente ekmekleri fakirlere dağıtmak üzere yolladı. Eşeklere binmiş olarak, yaklaşık kırk kilometer uzaklıktaki o kente gittik. Kent içinden bir nehir akmaktaydı. Orada büyük sayıda sürgün edilmiş Emeniler vardı. Ermenileri nasıl boğazladıklarını ve nehre attıklarını kendi gözlerimle gördüm. Orası çok yüksek, sadece bir araba geçecek kadar bir dar yolun olduğu dik bir tepeydi. O yörede yaşayan Türkler, içme sularının kanla karışık olduğundan şikayet ediyorlardı. Ermenileri diri-diri nehre atmaya başlamışlardı. Söylediğim gibi, alan o kadar yüksekti ki, çokları aşağı düştüklerinde zaten son nefeslerini vermiş durumdaydılar. Birkaçı nehrin içine düşmüş ve yüzerek kaçıyorlardı. Bunu gören Türkler, Ermenileri suya atmadan önce ellerini ve ayaklarını bağlamaya başladılar.

Evin isterik kardeşi çok zalimdi. O bana, beni Nacarut'ta büyük bir eve misafir götürmek istediğini söyledi; o benden kurtulmak istiyordu. Ancak orada şansım yaver gitti ve orada babamı tanıyan birini buldum; onu 'abla' diye çağırıyorlardı. O kadın beni evine götürdü ve bana baktı. Bir süre onun yanında kaldım.

Bir gün Severak'a geri dönmeye karar verdim. Oraya vardım ve kentte yürümeye başladım. Bir dükkanın yakınından geçerken, babamın çalışma masasını ve küçük dolabını gördüm. Durdum ve uzunca bakmaya başladım. Masada oturan adam beni gördü ve niçin öyle baktığımı sordu. Onların benim babama ait oduğunu söyledim. Benim acaba Ermeni olup olmadığımı sordu. Adımın Ali olduğunu söyledim. O kuyumcunun Ermeni olduğu, sürgün edilen Ermeniler arasından, o güzelim takıları hazırlaması için geri döndüğü ortaya çıktı; bunlar sadece Ermenilerin meziyetiydi. Ağasına, beni işe kabul etmesi için rica etti. Böylece ben orada, doğduğum yerde kaldım. Babamın akrabalarına rastladım; onlar beni daha sonra bir kervanla akrabalarımızın yanına Tigranakert'e yolladılar. Onlar da babam gibi kuyumcuydular ve beni kendi evlatları gibi kabul ettiler. Orada altı ay kaldım, ancak bir gün birisiyle tartıştım ve oradan gitmeye karar verdim. Tigranakert'in dört büyük giriş kapısı vardı. Beni Mardin kentine götürecek kapıdan dışarı çıktım.

Mardin'den güneye gittim; oradan Halep'e gitmek üzere trene bindim. 1915 senesinden iki yıl geçmişti ve Halep o zaman İngiliz kuvvetlerinin denetimi altındaydı. Orada sürgün edilmiş Ermenilere mahsus bir kamp alanı vardı. Gittim ve orada kaldım. Bir kuyumcunun yanında çalıştım. Çocukları olmadığından, beni evladı gibi seviyordu. Halep'te arkadaşlar buldum. Onlar bana pastör Aharon'un yetimhanesinde kaldıklarını ve onun, kendilerine Ermenistan'a gönüllü askerler olarak gitmeleri için yardım edeceğini söylediğini ilettiler. Gecikmeden yetimhaneye gittim ve başvurumu teslim ettim.

Halepte rastlantı eseri halama rastladım. Anlaşıldığı kadarıyla halamın içinde bulunduğu grup salimen Halep'e ulaşmış, ancak annemin grubunuysa Der Zor'a sürmüşlerdi. Halam, kardeşlerinin ailesinden tek sağ kalan ben olduğumdan beni yanında tutmak istedi; ancak ben kararımı vermiştim. Hiçbir şey beni vatan için savaşmaktan alıkoyamazdı.

1919 kırkbeş gönüllüyle Halep'ten Beyrut'a hareket ettiğimiz o mutlu tarihti. Orada on gün kaldık; sonra gemiyle Konstantinopolis'e gittik. Ermeniler tarfından hazırlanmış özel bir kampta altı gün kaldık. Oradan Batum'a, daha sonra Ermeni sınırı Sanahin'e gittik. Dört gün sonra bizi Aleksandropol'e ve oradan doğru Kars'a yolladılar. General Nazarbekov bizi çok genç buldu. Bizi Yerevan'a daha iyi talim yapmamız için yoladı.

Dört ay geçti. Açlık başladı. Ani'den Kars'a gideceğimiz haberini aldık. Kars kalesinde ben Dro'nun grubundaydım. Orada, bombanın sesinden düşmanın ne uzaklıkta olduğunu tahmin edebilecek kadar iyi, deneyimli askerler vardı. Savaşmak istemeyen atlı askerlerden bir kısmı, kaçmayı denediler. Onları durdurma emri aldık. Birkaçı geri döndü.

Orada düşmana saldırı emri alacağımızı bekleyerek, savunmasız birkaç ay aldık. Bir gün de bize, canını kurtarabilecek herkesin kaçmasını söylediler. Yaklaşık altmış bin kişi, kalenin tek kapısından dışarı çıkmak zorundaydılar. Bir makineli tüfekli Türk askeri, kapı karşısına konuşlanmış, dışarı çıkanların üzerine ateş ediyordu. Hakob adında arkadaşlarımdan biri, dişlerinin arasına bir bıçak sıkıştırdı ve direk Türk askerine doğru koşmaya başladı. O tüm vücudu mermilerden elek gibi delik deşik halde oraya ulaştı, ancak düşmanı öldürmeyi başardı ve eliyle kapıdan güvenli şekilde çıkabileceğimizi bize işaret etti. Kalabalık tren istasyonuna doğru koştu; orada yakın köylerin ahalisi zaten toplanmış ve trenin içine girmeye çalışıyordu. Trenin herhangi bir yerinden asılabilen herkes, artık hayatını kurtarmak için bırakmıyordu. Tren anca dört istasyon girmişti ki, düşman saldırdı, top atışına tuttu ve büyük sayıda insanı öldürdü.

Yerevan'a geldik. Orada açlık, fakirlik ve salgındı. Biz Armenak, Khaçik, Artin ve ben dört arkadaştık. Bir süre Yerevan'da kaldık.

Hayatımın hikayeleriyle ve başıma gelen olaylarla ilgili kitaplar doldurabilirim...

Daha sonra Tiflis'e kaçıp gitmeye, sonra Batum ve oradan da Konstantinopolis'e gitmeye karar verdik. Orada, Samatya Yetimler kurumunda yetim olduğuma ve 1905 yılında Severak'ta doğduğuma, meşguliyetimin kuyumculuk olduğuna dair bir belge aldım. Bu geçmiş yaşamıma ilişkin sahip olduğum tek resmi belgeydi. Burada belli bir süre çalıştıktan sonra, biz Korfu yetimhanesine, ondan sonra Suriye

yetimhanesine ve en nihayet 1923'te Mısır'a gittik. Şüphesiz ben ve arkadaşlarımın devasa buharlı gemilerle gittiğimiz o limanlarda, bizim için serilmiş kırmızı halılar yoktu. Bizim ne pasaportumuz ne elbisemiz, ne paramız vardı, sadece bize hayatta kalmamız için yardım eden Allah bizimleydi.

143 (143).

KHAÇER HAKOBİ ABLAPUTYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1893, YEDESYA [URFA], KAMURC KÖYÜ)

Ben Urfa'nın Kamurc Köyü'nde doğdum. Atalarımız Sasun'dan göç etmişler.

Dedelerimizden duyduğuma göre, İsa Mesih dünyaya geldiği zaman Kral Abgar'ın 40 oğlu varmış; kral onlarla birlikte cüzzam hastalığına yakalanmış. Hiçbir hekim onları iyileştiremiyormuş. Kral Abgar Mesih'in dünyaya geldiğini, körlerin görmesini sağlayıp, topalları yürüttüğünü duyarak, Mesih'in resmini çizmesi ve getirip kendisine teslim etmesi için ressamı Tadevos'u ona göndermiş.

Tadevos Kudüs'e gitmiş; tapınağa girmiş; Mesih'in sahnın üstünde vaaz verdiğini görmüş. Onun resmini çizmek istemiş; ama çizdiği resim bir ihtiyarın resmiymiş. Ressam tualin öteki yüzünü çevirince resim on iki yaşında bir oğlanın resmine dönüşmüş. O zaman, Mesih onun yanına gidip sormuş: "Ne yapıyorsun?"

Ressam da ona: "Efendimiz, resminizi çizmek istiyorum ama olmuyor" diye cevap vermiş.

Mesih tuali alıp yüzüne yapıştırmış ve ressama iade etmiş. Ressam tuali alıp yola düşmüş. O, bir ışığın kendisini korumak için takip ettiğinin farkında değilmiş. İnsanlar ışığı görerek onu yakalamaya gitmişler. Ressam kendisini yakalayacaklarını görmüş; bir yıkıntının yanında kör bir kuyu görerek tuali içine bırakmış. Tadevos kralın huzuruna çıkarak: "Mesih'in resmini kör kuyunun içine bıraktım" demiş.

Abgar bunu duyup oğullarını biraraya toplamış; onlara: "O kör kuyuda su olması lazım; orda yıkanırız" demiş.

Oğullarından otuz dokuzu ona inanmışlar; küçük oğlu ise inanamamış. Kral oğullarını oraya götürmüş; onlar kuyudan su çekerek yıkanmış ve iyileşmişler. Babası küçük oğluna lanet okuyarak şöyle demiş: "Senin çocukların bundan böyle kusurlu olsunlar."

Bizim dönemimize kadar o kuyuda hep su bulunurdu. Hastalar gidip orda yıkanırlardı. Ona Aziz Sandurak adı verilirdi.

Urfa Şehri'nde İbrahim Peygamber'in balıklarla dolu gölü de vardı; o balıkları yemek yasaktı. Şehrin çok şirin bir görünümü vardı. O yüzden de ona başkent adı verildi. Onun çevresinde pek çok bahçeler, bağlar vardı. Havası temiz, suyu sıhhate yararlı ve şifalıydı. İki hastane vardı; biri şehir, diğeri Alman hastanesiydi.

Benim beş halam, üç amcam, ve babam vardı.

Biz demirci ve bahçıvandık. Urfa'ya bir saat mesafedeki Kamurc bir Ermeni köyüydü. Kilisemiz, okulumuz vardı. Orda bin hane Hıristiyan yaşıyordu. Evlerimiz, bahçelerimiz, bağlarımız, koyunlarımız, atlarımız vardı. Kendimiz için çalışıyor ve yaşıyorduk.

Ben 1893 yılında doğdum. Ben küçükken, 1895'in acı olaylarını anlatırlardı. Annem ağlayarak iki dayısını Urfa'da öldürdüklerini, büyük olan Hakob'un evli, küçük olanın da genç olduğunu anlatırdı. Hükümet'ten Ermenilerin silahlarının toplanması için emir gelmiş. Ermenilerden 1.800 martin toplamışlar. Silahı olmayanları silah satın alıp teslim etmeye zorlamışlar. Sultan bütün Ermenilerin yok edilmesini emretmiş. Saldırı sinyali olarak birisi tüfeğini ateşlemiş; Türk askerler ve kalabalık, Ermeni mahallesine hücum edip katliama başlamış. Baltalarla kapıları kırıyorlarmış. Evlerdekileri teker teker dışarı çıkarıp vahşice boğazlıyorlarmış. Bizim evde de bu şekilde 40 kişi öldürmüşler. Tanıdık bir şeyh şöyle emretmiş: "Onların ellerini kollarını bağlayın; koyun gibi yanıma getirin."

Yüzden fazla insanın ellerini, kollarını bağlayarak koyun gibi boğazlarını kesmişler. İnsanlar canlarını kurtarmak için su kuyularına iniyorlarmış; Türkler de arkalarından tabancayla ateş ediyormuş. 19 Aralık 1895 tarihinde cereyan eden vahşi katliam öğlene kadar sürmüş.

Cumartesi akşamı sekiz bin Ermeni kadın ve çocuk kiliseye yerleşmişler. Türkler otuz teneke gazla kiliseyi ve içindeki insanları diri diri yakmışlar; üç bin Ermeniyi de baltayla öldürmüşler.

O zaman Kamurclular bir toplantı yapıp, kimlerin silahı varsa onların köy yollarını gözetim altında tutmasına karar vermişler.

Köyümüzün konumu iyiydi; arkasında dağ, önünde ova vardı. Gelenleri on saatlik mesafeden görmek mümkündü. Köyün ise bir tek yolu vardı. Köydeki damlara taş barikatlar kuruldu. Bir kısım gençler gidip bahçelerde mevzilendi. Düşman büyük bir kalabalıkla, at sırtında, yayan, deve sırtında bizi öldürüp mallarımızı yağmalamak için bize doğru geliyordu.

Bizim gençler bahçelerden ateş açtılar. Uzaktan, kalabalıkta bir panik baş gösterdiğini gördük. Onlar korkudan uzaklaştılar.

Biz geçimimizi sağlamakla meşgul olmaya başladık: buğday ekiyor, hasat ediyor, genç yaşlı hep birlikte çalışıyorduk. Ben de genç yaşımda ebeveynimle birllikte kâh bahçede, kâh bağda çalışmaya başladım; oğlakları otlatıyordum.

Biz ve amcalarım bir avlunun çevresinde yaşıyorduk. Büyük amcam Khaçer'in dört erkek, iki kız evladı vardı. Diğer amcam, Hayrapet'in üç kız, üç erkek evladı vardı. Onun buğday ektiği yerde testereyle kendi boynunu kesmişlerdir. Üçüncü amcam Davit'in beş kız evladı vardı. O çok cesurdu. 1915 olayları sırasında onu hapsettiler; götürüp astılar.

Babam Hakob, herkes tarafından sevilirdi. Köyde bir kavga çıktığında, hükümetin eline düşmesinler diye babam gidip tarafları barıştırırdı.

1915 yılının Ekim ayında, zengin olsun, fakir olsun her Ermeni ailenin sürgün edileceği hakkında hükümetten bir emir geldi. Annem erkek olduğumuz anlaşılmasın diye bana ve erkek kardeşime kız elbisesi giydirdi; başımıza yazma bağladı. Dediler ki: "Hayvanları satmayın; sizi Rakka'ya götüreceğiz."

Yola çıktık; küçüklü büyüklü bir kalabalık, hepsi de zayıf, yorgun, bütün yaz varlıklarını sürdürmek için aralıksız çalışmışlardı; şimdi ise kar yerleri kaplıyordu. Yolda Türkler kervanımıza saldırdılar; hayvanlarımızı çalıp götürdüler. Çöle vardık. Orda, başka yerlerden sürgün edilenleri de bizimle birleştirdiler. Hepimizi önce Rakka'ya, ordan da Sapga'ya sürdüler. Yengem yolda öldü. Ordan Mağtantıpni'ye gittik. Der Zor'dan soyarak, öldürerek bizi Habur Nehri üzerindeki Bısera'ya götürdüler. Türklerin eline geçmemek için pek çok kadın ve kız kendini suya attı ve boğuldu. Babam Arapça biliyordu; adamın tekine para vermeyi vaat edip, orda kalmamız için ondan rica etti. O Arap bizi kendi avlusuna götürdü. Sabah, muhacirler yola çıkacakları sırada, bizim onlarla olmadığımızı fark edip: "Hakoblar bizimle gelmeden biz de gitmeyiz" demişler. Öyle ki, gelip bizi buldular; onlara katıldık; Suvar'a doğru yolumuza devam ettik.

Suvar'dan sonra Habur Nehri'ni aşıp, Abu Hamda'ya vardık. Su tuzlu ve acıydı. Halk dut gibi yere serildi; zavallıların artık gücü kalmamıştı. Yolumuza devam edip Aynılğazal'a vardık. Orda, amcamın karısı ve kızları öldüler. Biz çok büyük bir köy olan Telafet'e gittik; pek çok Ermeni orda kaldı. Yolumuza devam ederek Asur'un başkenti Musul'a vardık. Oradan çıktığımızda babam hastalandı.

Habur Nehri üzerindeki tahta köprüyü geçip, Nebiyos'a vardık. Bizi büyük bir hana götürdüler. Ben, orda derin bir çukur olduğunu, insanları ayaklarından çekerek diri diri götürüp o çukurun içine attıklarını kendi gözlerimle gördüm.

Orda, oldukça uzun bir süre kaldık. Babamı, iyileşmesi için Musul'a gönderdik. Orda, babam Arapça bildiği için zengin bir şahsın kâtibiyle tanışmış. O, babama: "Aileni getir" demiş. Babam Nebiyos'a geldi. Orda, beş yaşındaki erkek kardeşim koleraya yakalandı ve öldü. Amcamın oğlunun karısı da iki kızının bakımını babama bırakarak öldü.

Bizi Musul'dan Karkut'a süreceklerdi; ama babam bizi serbest bırakmaları karşılığında askerlere para vermeyi vaat etti. Sabah saat ikide asker gelip kapıyı açtı ve biz o iğrenç, kokmuş inden çıktık.

O koskoca aileden geriye Davit'in üç oğlu ve bir kızı, Khaçer'in iki oğlu ve iki öksüz kızı, Hayrapet'in iki oğlu ve bir kızı, babam ve onun iki oğluyla iki kızı kaldı. Sözün kısası, otuz beş kişilik aileden geriye on yedi kişi kaldı. Bir Arap, Davit amcamın evlatlarını ve Khaçer'in iki oğlunu götürüp öldürmüştü; iki kızdan küçük olanını Türkleştirmişler, diğerini sürgün etmişlerdi; o daha sonra gelip bizi buldu; ama biz ona bakacak durumda değildik. Amcam onu Bağdat'a götürdü; bugüne kadar da kendisini bir daha görmüş değiliz.

Ermeni halkı dört bir yana dağıldı. Bütün halk, yolunu kaybetmiş koyunlar gibi, kurtlardan kaçıyor, tilkilere yakalanıyordu.

Amcamla konuşan Kürt, iki kaçak asker gönderdi; biz de onlarla birlikte köye yaklaştık. Onlar bize köyü gösterdikten sonra, bizi yolun üstünde bırakıp gittiler. Yağmur yağıyordu; bizim ise barınabileceğimiz bir yerimiz yoktu. Islanmıştık. Hayrapet amcamın dört çocuğu bizimle birlikteydi; biz de beş kişiydik, babam ve annem de vardı. Babam: "Gidip köyden bir hayvan getireyim; sizi götüreyim" dedi.

Babam ve ağabeyim köye kadar gitmişler; Van'dan sürgün edilmiş, Andranik Paşa'nın elinden kurtulmuş ve Ermenileri soyup, öldürerek kaçan Kürtler gidip babamdan para talebinde bulunmuşlar. "Sizin arkadaşlarınızı öldürdük; sizi de öldürürüz" demişler ve babamı dövmeye başlamışlar; onu yarı ölü halde bırakıp gitmişler. Arapça'ya vakıf olan babam, bir yolunu bulup ordaki yetkiliye giderek, ricada bulunmuş; onun karısının ayaklarına kapanmış. Onlar da bizi kendi evlerine götürmesi için ağabeyime iki eşek vermişler. Biz o yetkilinin evine gittik. Ateş yaktılar; elbiselerimizi kuruttuk. Vücutlarımız ısındı. Bize yiyecek verdiler; yedik. Babam dedi ki: "Narkizli Köyü'ne gideceğiz." Adam bizi arabasıyla Narkizli Köyü'ne ulaştırdı. Bizi orda iyi karşıladılar. Adamın biri bize iş verdi. Ama çalışabilecek durumda değildik. Bizi gören: "Bunlar çabucak ölür" derdi; zira aç, susuz ve yorgunduk.

O adam köy muhtarına bir mektup yazdı ve bizi arabayla Süryani Köyü Telafet'e gönderdi. Mektubu köy muhtarına verdik; büyükannemden kalma bir kitap vardı; annem o kitabı da ona verdi. O, kitabı öpüp başına koydu; bize yer verdi; orda yaşayıp, güç kazandık, iyileştik, onların dilini öğrendik. Orda iki yıl kaldık.

Günün birinde, babam: "Musul'a gidelim, bakalım kimler hayatta kalmış" dedi ve Musul'a indik. Köprünün üstünde birisi bağırıp babama sarıldı; meğer bizim komşumuzun oğluymuş.

Amcamın oğulları gelip bizi Garahuş'a götürdüler; kışı orda geçirdik. Musul'a 48 kilometre mesafede yaşayan çok zengin bir adam vardı; ona Sabunci Bey diyorlardı. Onun içinde meyve ağaçları olan çok güzel bir bahçesi vardı. O adam bizi işçi olarak kabul etti; para almadan çalışıyorduk. Babam pamuk ekti. Orayı terk ettik; amcamın evlatlarından ayrıldık; ama açlık bizi çok sıktı.

Ailece yola çıktık. Ermeni olduğumuzu duyarlar diye çok korkuyorduk. Yerdeki taşları düşman sanıyorduk. Geceyi bir mağarada geçirdik. Mağaranın yakınlarında bir su kaynağı vardı. Kaynağın üstünde Ermenice harfler yazlıydı. Ablam oranın bir Ermeni köyü olduğunu ve herkesin öldürüldüğünü söyledi. Dağlarda yürüdük; yıkılmış bir dükkân gördük. Sabah Cizrabodan'a doğru yolumuza devam ettik. Yolda kurumuş hayvan yemi yemekten kabız olmuştuk. Bir köye vardık; köyün kilisesi uzaktan görülüyordu. Yaklaşıp bir eve girdik; ama bize yer vermediler; bizi ahıra yerleştirdiler. Kız kardeşimin elinde bir yüzük vardı; ev sahibinin kızı o yüzüğü istedi; kız kardeşim de ona biraz ekmek vermesini söyledi. Kız bir parça ekmek verip yüzüğü aldı. O bir parça ekmeği altı kişi paylaştık. Sabah yeniden yürümeye başladık. Aç, susuz Peşhabur isimli bir nehre vardık. Bir grup atlı Arap asker Cizrabodan'a gidecekti. Nehre girdiler; biz de onlarla birlikte girdik; önce babam suya girdi; sonra erkek kardeşim sonra da ben. Ablam, annem ve kız kardeşim suyun diğer yakasında kaldılar. Babam nehirden çıktı; erkek kardeşlerim de sudan çıkmak üzereydiler. Ablam akıntının beni sürüklediğini görüp bağırdı. Babam, erkek kardeşim yetiştiler; elimden tutup beni dışarı çektiler. Baktılar ki, akıntı kız kardeşimi de sürükleyecek, babam elindeki büyük bir sopayla onu da sudan dışarı çekti. Babam Arapça dilini ve kurallarını bilirdi; şöyle bağırdı: "Şerefi olan yardım etsin!" Askerler yardımına koştular. El ele verip kız kardeşimi sudan çıkardılar. Askerlerden biri üzerindeki abayı çıkarıp babama verdi ve: "Al şunu! Kızlarına ver buna sarılsınlar ki, üşümesinler" dedi.

Babama bir de at verdi ve:"Git karını ve kızını da getir" dedi. Babam ata binip karşı yakadan annemi ve ablamı getirdi ve askere teşekkür etti.

İki gündür ağabeyimin karnı ağrıyordu; büyük aptesini yapamamıştı. "Ben artık yürüyemiyorum" dedi. Babam onun yanında kaldı. Biz devam ettik; Tigris [Dicle] Nehri'ni kayıklarla geçtik. O taraf Cizrabodan Şehri'ydi. Babam ağabeyimi getirdi ve şehre girdik. Altı kişiydik ve bir tek yatağımız vardı. Kış sert geçiyordu. Ocak ayıydı. Yolda bir eşek bulup, elbiselerimizi sırtına yükledik ve yola devam ettik. Bir kadına rastladık; ona sorduk: "Kalabileceğimiz bir yer, bir han yok mu?"

Kadın şöyle cevap verdi: "Baba! Hana gitmeyin! Orda Ermenileri öldürüp kuyuya doldurdular.

Biz de Kürtçe biliyorduk; ablam: "Baba, o kadının sözünü dinle!" dedi.

Kadınla birlikte gittik; büyük bir avluya girdik. Orda sadece biz vardık. O geceyi orda geçirdik. Babamın yanında bir mecidiye vardı; annem onu ciğer almaya yolladı. Kasap ona "Ermenice konuşmayın" demiş; zira kendisi de Ermeniymiş. Babam ciğeri getirdi; annem haşladı; suyunu ağabeyime içirdi, bağırsakları boşaldı.

Sabah yola çıktık; bir köye vardık. Bir eve yaklaştık; bir erkek sesi Kürtçe şöyle diyordu: "Kâfir sesi geliyor." Yani, etrafta Ermeni var demek istiyordu. Kaçtık. Yolda bir deve kervanına rastladık. Kervan reisi bizi götürdü bir sofraya oturttu; bir keçi yavrusu kesti; bulgur pilavı yapıp bizi ağırladı.

Sabah onlarla birlikte yola çıktık; bize sahip çıktılar. Bizden birisi yürüyemediğinde, yolda kalmayalım diye onu bir devenin sırtına bindiriyorlardı. Ayaklarım yürümekten şişmişti; beni bir devenin sırtına oturttular; Mıspetin'e kadar gittik. Annem ve kız kardeşlerim bizden önce oraya varmışlar; değirmenin arkasında bizi bekliyorlardı. Kız kardeşim nehre doğru koşuyor, ablası ona bağırıyordu: "Kız gel buraya; Ermeni olduğunu duyarlarsa bizi öldürürler."

Orda, değirmenden bir adam çıktı; Ermeni olduğumuzu anlayınca bizi yanına aldı. Babam artık tanınmaz haldeydi. Onun yanından bir atlı geçti ve babam onu ismiyle çağırdı; ona "İnciner Movses Efendi" diye hitap etti. Atlı durdu; güzel Hakob'un neye dönmüş olduğunu gördü. Babam ona bir altın verdi; ertesi sabah karşılaşmak üzere anlaştılar. Biz, genç yaşlı, hep birlikte Almanların yanında demiryolu inşaatında çalışmaya başladık.

Amcam Davit'in beş evladı ve Hayrapet amcamın bir kızı ile çalışmaya devam ettik. "İngilizler geldi, bütün Ermeniler evlerine dönsün" diye emir geldi. Almanlar kaçıyorlardı; Araplar onların peşine düşmüşler; gün ışıyıncaya kadar tüfekleriyle ateş ediyorlar, yağma yapıyorlardı.

İngilizler yüz kırk vagona öksüz ve dulları doldurdular; onlara kuru besinler verip Halep'e götürdüler. O öksüzler dünyanın dört bir yanına dağıldı. Biz de onlarla birlikte Arabpunar'a gittik; sonra Suruc'a ve Urfa'ya gittik. Bir gece bir Türk'ün evinde kaldık. Sonra, Kamurc'a gittik. Evlerimiz yerle bir olmuş, oraya Türkçe konuşan muhacirler, Çeçenler ve Çerkezler ve başka milletler gelip yerleşmişlerdi. Evlerin damındaki kirişleri, kapıları, pencereleri yakmışlardı; odaların duvarları simsiyahtı.

Ailemizden geriye dokuz kişi kalmıştı. Türkleşmiş olan birkaç Ermeni aile Kamurc Köyü'nde kalmıştı. Askerlik görevlerini tamamlayıp gelen Ermeni gençler yıkıntıların üstüne ev inşa etmeye

başladılar. Çalışmaya başladık. O yıllarda pahallılık vardı; hayatını kazanmak zordu. Hayvan satın aldık. Toprağı sürmeye başladık. Urfalılar Halep'ten gelmişlerdi; ama her şey yıkıntı halindeydi. Gerçekten, o günlerde çıldırmak işten bile değildi. İnsanlar bazen kendi yıkılmış evlerine girip ağlıyorlar, şehit edilen sevgili yakınlarını çağırıyorlardı. O durum iki yıl sürdü. Mecburen duruma alıştılar ve evlerini onarmaya başladılar.

1919 yılı başlarında Irak'taki İngiliz idaresi Ermenilere memleketlerine geri dönmeleri için kolaylıklar sağlıyordu. Ermeniler köye girdiklerinde pek çoğu harabeleri görerek dizlerinin üstüne çöktü; zira kanunsuzlar evi barkı yerle bir etmişlerdi. Zaman içinde kan ter dökerek yetiştirilen ağaçlar kökünden sökülmüştü. Biz yüz yetmiş aileydik.

Sonunda, Amerikalı bir kızın Urfa'da bulunması bir kutsama oldu. Kısa bir süre görev yapmalarına rağmen, havarilere benzeyen şu misyoner kızlar saygı gördüler: Miss Shaddock, ve 1915 olayları kendisini çok sarstığı için hastalanıp Danimarka'ya tedavi olmaya giden ve pek çok Ermeni'nin karnını doyurup ölümden kurtarmış Miss Karen Eppe. Nurlar içinde yatsın.

1920 yılında, Türkler Yunanlılara karşı savaşmaya başladı. Ermenileri askere almaya başladılar. İngilizler çoktan gitmiş, Fransızlar gelmişti. Onlar altı yüz kişiydiler. Dört yıl Ermeniler rahat bir nefes aldı. Kurnaz Türk, Ermenileri şehirden çıkarmak istedi.

9 Mart 1920 günü, yoğun bir kar yağışı vardı. 6 Nisan gecesi, Fransız ordugâhından Fransızların çok vahim bir durumda oldukları ve onların ayrılmalarından sonra Türklerin Ermenilerin canını bağışlayacağı konusunda hiç kimsenin güvence veremeyeceği haberi ulaştı.

10 Nisan günü, geceyarısı Fransız askerleri Türk jandarmaların önderliğinde Akaba ve Suruc yoluyla Telabad'daki ordugâhlarına ulaşmak üzere yola düştüler. Fransız bayrağını gönderden indirirken yüzbaşı Sarju kendi kafasına bir kurşun sıkıp yere yığılmıştı. Bu cesur asker Fransız milletine yapılan bu hakarete tahammül edememişti.

Tılfutur bölgesi mevzilerinden gelen haberler Akaba taraflarından silah sesleri duyulduğunu bildirdiğinde Ermeniler beklemedeydi. Çatışma olduğu açıktı; Türkler Fransızları pusuya düşürmüşlerdi. Bir saat sonra, çetelerden oluşan muazzam bir kalabalık Fransız askerlerin kellelerini süngülerinin ucuna takmış şehre Halep yolundan yaklaşıyordu; zira beş yüzü aşkın Fransız askerine atlı jandarmalar öncülük etmiş ve Akaba'nın ötesinde, Şapake Vadisi'nde atlılar kaçmıştı. Önceden mevzilenmiş olan Türkler Fransız askerlerini hazırlıksız yakalamış ve katletmişti. Kuşatılan Fransız askerleri kanlarının son damlasına kadar çarpışmış ve şehit düşmüştü. O çarpışma esnasında Urfalı üniversiteli Hovhannes Çalyan ve Armenak Abacıyan da kahramanca şehit düşmüşlerdi.

Amerikalı bayanların o günlerde Urfa'da bulunması ise bir kutsamaydı. Amerikan yardımı 1922 yılına kadar devam etti. Onlar, çalışıp geçimlerini sağlayabilmeleri amacıyla erkekler için fabrikalar, kadınlar için ise elişi atölyeleri açtılar. Urfalı öksüzleri ise Suriye ve Lübnan'a götürdüler.

Fransızlar ayrıldıktan sonra buğday ektik; ama çekirgeler gelip buğdayı yedi. Günün birinde babam şehre gitti; bir tanıdığıyla konuşurken şöyle demiş "Bu yıl bizim tarlalar 'top attı'; varımızı yoğumuzu

yitirdik.” Dükkânda yatan Türkleşmiş bir Ermeni bunu duyup gitmiş hükümete: “Hakob Ağa Fransız’ın Urfa’yı vurmak için toplarıyla Suruc’a geldiğini söyledi” diye ihbar etmiş. Bu yalancı şahitlik üzerine babamı yakaladılar; siyasi tutuklu olarak hapsettiler.

Biz iki erkek kardeş, hem kendimize baktık, hem de zayıf düşmemesi için hapisteki babamıza baktık. Altı ay sonra onu yargılanmak üzere Tigranakert’e gönderdiler.

Erkek kardeşim bir adam buldu; savcıya başvurdu. Erkek kardeşimin ağzından babamı kurtarması için Mustafa Kemal’e başvuruldu. Ama, babamız üç ay hapiste kaldı. Birkaç ay sonra Mustafa Kemal’in tavsiyesi üzerine Acami Paşa köyümüz Kamurc’a geldi. Acami Paşa halka hitap ederek: “Topraklarınızı bize verin” dedi. Ermeniler bunu kabul etmediler. Mustafa Kemal, İslam’ın bulunduğu yerde başka hiç kimsenin hiçbir hakkı olmayacağı emrini verdi. Türkler bize sıkıntı vermeye, bizi dövmeye başladılar. Mecburen, ailece orayı terk edip, Carablus’a vardık. Orda hayvanlarımızı sattık. 1925’te arabayla Der Zor’a gittik; halamın oğulları aileleriyle birlikte orda yaşıyorlardı. Arapların arasında bahçıvanlık yapmaya başladık. Sonra, Tılısum’a gittik; duvar örmeye, kerpiç kesmeye başladık. Erkek kardeşim sıtmaya tutuldu ve Rakka’ya gitti; çünkü dayımlar orda yaşıyorlardı. Sonra, Der Zor’a gittik. Ben ve erkek kardeşim Fransız askeri olduk; Der Zor’a gidip çalıştık.

1931’de Ermeni rahipler sürgün mekânına gittiler; Ermenilerin kemiklerini topladılar. Der Zor’da bir arsa satın alıp, kemiklerin üstüne temel atıp kutsadılar; kilisenin duvarlarını inşa ettik. O yıl, Gülbenkyan’ın karısı ölmüştü; kiliseye onun adı, Maryam Astvatsatsin adı verildi.

144 (144).
KHOREN ABLAPUTYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1893, YEDESYA [URFA], KAMURC KÖYÜ)

Der Zor’a gittiğimizde ben on altı yaşındaydım. Bizi Bıseru’ya götürdüler. Orası Der Zor’a sekiz saatlik mesafedeydi. Orda tahta bir köprü vardı; altından Habur Nehri akardı. Biz iki katliam gördük: biri 1915’te; diğeri 1921’de. 1915’te yine suçlu olan Almanlardı; tertipleyen onlardı. Sürgün sırasında Almanlar beyaz ekmek yiyor, ekmeğin içini atıyorlardı. Aç olduğumuzu görerek, ekmek içlerini yemeyelim diye arkalarına sürüp atmaya başladılar. Habur Nehri’nde Ermeni çocukların çıplak cesetlerinin Bıseru’dan Şıdadi’ye kadar iki kilometre boyunca yüzdüğünü gördüğümü hatırlıyorum. Şıdadi denilen yerde küçük, büyük, kız ve kadın yetmiş beş bin Ermeni toplanmıştı. Yabani Türk jandarmaları çevremizi sarmıştı. Ailemizden on iki kişiyi vurup öldürdüler. Orası ana baba günüydü. Der Zor Ermeniler için bir mezbaha oldu. Der Zor taraflarına düşen Ermeni kayboldu gitti; Şam tarafına düşen Ermeni kurtuldu. Çeçenler bizim Ermeni halkını götürüp katlediyor, parçalıyor, altınlarını alıyordu…

Bir gün jandarmalar gelip babamı Arap Mıslıt Paşa’nın yanına götürdüler. Paşa baktı ki, babam iyi Arapça konuşuyor, ona sordu: “Sen Ermeni misin?”

- Urfa'nın Kamurc Köyü'ndenim.

- Sen gitme, siz çocuklarla birlikte burda kalın; ben size toprak veririm ekersiniz.

Babam ona şöyle cevap verdi: "Hayır! ben halkımla birlikte gideceğim."

Musul'a kadar bize dokunan olmadı; ama açlıktan kırıldık. Hepimizi götürüp dolaştırıyorlardı. Sonra, halk yorulsun diye gene aynı yere getiriyorlardı.

Musul çevresinde Süryani köyleri vardı; biz Urfalılar, dört yıl orda kaldık. Sonra, Fransız, İngiliz geldi; 1918'de Alman ve Türk yenildi. Bizi bir hayvan vagonuna doldurdular ve: "Herkes kendi ülkesine dönsün" dediler. Gidip baktık ki, aynı Türkler orda. Annem eve girmek istemedi; sonra Çeçenleri çıkarıp kendi evlerimize yerleştik. Baktık ki, Çeçenler Ermenilere zarar vermek için zeytin ağacını kesiyor. Babam şehir yöneticisinin huzuruna çıktı. O babama sordu: "Ha, Hakob Ağa köyde ne var ne yok?"

- Ne mi var? Çeçenler zeytin ağaçlarını kesiyorlar.

Adam oturup bir mektup yazdı ve bana verdi. Mektubu götürüp Çeçenlere verdim. Mektupta "Ermenilere dokunmayın" yazılıydı.

Bir gün bir Türk gelip babama: "Zeytin bahçeni bana ver, yoksa başını yerim" dedi.

Bir gün de geldiler; Atatürk'ün emri varmış; götürüp babamı asacaklarmış.

Ben artık büyümüştüm; babamı kurtarmak için, bahçemizi sattım.

Savcının yanına gittim. Savcı kapıyı açıp sordu: "Sen kimsin?"

- Ben Abulbut'un oğluyum, diye cevap verdim.

- Sakın Hakob'un oğlu olmayasın, dedi.

- Evet.

Meğer, o da babamın tanıdığıymış.

Başladım anlatmaya; babamın Diyarbekir hapishanesinde olduğunu…

Adam çıkarıp, bana altınlar verdi, ve şöyle dedi: "Git! Bu parayla ne sattıysan geri al. Baban zamanında bize çok iyiliklerde bulundu. Ben senin adına Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazarım. Mektubu bana okudu. Sonra aceleyle gönderdi.

Atatürk Ankara'dan telefon açmış ve şöyle demiş:

- Abulbut Aco'yu serbest bırakıp eve gönderin.

Gardiyanlar: "Abulbut Aco! Git! Seni kurtardığı için Atatürk'e dua et." Demişler.

Babamı serbest bıraktılar.

Sonra, 1921'de, Acami Paşa Suudi Arabistan'dan geldi. Atatürk şöyle dedi: "Türk'ün bulunduğu yerde, başka halkın yaşamaya hakkı yoktur." Sonra gelip bizi Suriye'ye sürgüne gönderdiler; zira Beyrut ve Suriye Fransızların elindeydi; Mısır ise İngilizlerin.

145 (145).

NIVARD PETROSİ ABLAPUTYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, YEDESYA [URFA], KAMURC KÖYÜ)

Ben 1903'te Urfa'da doğdum. Annem de Urfa'da doğmuş ve on yaşında babadan anadan mahrum kalmış. Onun ailesi 6 kişiden oluşuyormuş ve üçü kız, biri erkek olmak üzere dört kişi kalmışlar. Baba Tadevosyan Mıkırtiç, öğretmen ve eğitimli bir insanmış. Mıkırtiç vefat ettiğinde, yakınları onun çocuklarını yanlarına alıp, onlara bakmışlar. Büyük kızın adı Lusya'ydı; diğerininki ise Khanum; Khanum daha sonra benim annem olacaktı, diğer kız kardeşinin adı Yeğsa'ydı; erkek kardeşi Karapet'i ise amcası alıp çocuklarıyla birlikte Amerika'ya götürmüştü. Khanum dayısının yanında kalmıştı. Dayısı devlet memuruydu. Yeğsa'yı Miss Eppe Anne* evlat edinmiştir. Yeğsa, okulu bitirdiğinde, öğrenimine devam etmesi için Miss Eppe onu Ayntab'a göndermiştir. Eppe Anne onu iyi bir gençle evlendirmiş, çeyizini de Almanya'dan getirtmiştir.

1915'te Khanum on iki yaşındadır; onu bir gence nişanlarlar. O, yedi yıl nişanlı kalır ama damat adayını görmez; sadece büyük dini yortularda ziyarete gelir, hediyeler getirirler.

Annem şunları anlatırdı: "Paskalya Yortusu'ydu. Birlikte kiliseye gitmemiz için, dayımın kızları geldiler. Yengem hastaydı, onlarla birlikte gittim. Kiliseye yaklaştığımızda, önümüzden üç genç yürüyordu. Dayımın kızları gülmeye başladılar. 'Niye gülüyorsunuz?' diye sordum; 'Anlamadın mı? bak bu senin nişanlın' dediler. Kiliseye girdiğimizde, kendi kendime: 'Bunu mu bana uygun görmüşler?' diye sordum. Eve döndük; baktık ki, dünürler tarafından bakır işi hediyeler getirilmiş. Akşam dünürler gelecek dediler. Getirdikleri takıların hepsini üstümden çıkardım; 'ben o çocuğu istemiyorum' dedim."

Annem Khanum'u bir tanıdığın evine göndermişler; onu Petros Kilecyan'la evlendirmişler. Babam küçükken Kudüs'e gitmiştir; bu yüzden ona mığdısi derlerdi.

1900 yılında Türklerle Ermeniler arasında yeniden çatışma başlamış; Türklerin mahallesinde oturan Ermeniler Ermeni mahallesine kaçmışlar. Erzakları tükenmiş, büyükannem Petros'a: "Git bizim evden yiyecek getir" demiş. Babam gitmiş; Türkler onu alıp, boynuna baltayla vurup kaçmışlar. Büyükannem oğlunun geciktiğini görünce gitmiş görmüş ki, oğlu kanlar içinde; onu eve getirmiş, doktor çağırmış; yarasını dikmişler; iyileşmiş. Babam annemle evlenmiş. Tanınmış bir tüccar olmuş; eşek, at, yün ve yağ satıyormuş.

1915'te, ailemiz babamdan, annemden, iki oğlan ve bir kızdan yani 1903'te doğmuş olan benden oluşuyordu. Mutlu bir yaşamımız vardı.

1914'te amcamı askere aldılar. Babamı hapsettiler. Dört yüz altın verdik; onu kurtardık. Babamın parası tükendi. Şehrin durumu günden güne kötüleşti. Okulları kapattılar. Dükkânlar yağmalandı. Erkekleri hapishanelere doldurdular. Birkaç gün sonra, onları darağacına çektiler. Her evden bir genci, toplam yaklaşık 400 kişiyi, yol inşaatı için götürdüler; ama onları öldürdüler. Silahsız ve korumasız evlere saldırıyorlardı; yağmalayabildikleri kadar yağmalıyorlar, genç yaşlı demeden herkesi kılıçtan geçiriyorlardı. Kuyular cesetlerle doluydu. Erkek kalmamıştı; kadınlar başladılar çarpışmaya. Almanlar

* Yani, Danimarkalı misyoner Karen Eppe.

toplar getirip, Ermeni mahallesini gece gündüz top ateşine tutmaya başladılar. Çabucak, Ermenilerden geriye kalanların da sürgüne gönderilmesi emri geldi. Bizim yeraltında yiyecek sakladığımız bir kilerimiz vardı. Ağabeyim babamla birlikte o kilerde kaldı.

O zamanlar ben 9 yaşındaydım; ablam Azniv ise 11. Nereye gideceğimizi bilmiyorduk. Ben ağlıyordum. Annem, sesimi kesmediğimi görünce, saçımı bağladığım kurdelayı söktü, boynuma bağladı; ve beni boğmaya başladı. Ben orda boğulmuş olarak kaldım. Türk askerleri ağlama sesimi duyarak, gelip avlumuza girdiler. Kilere girdiler; babamı, ağabeyimi ve diğer on erkeği buldular; işkence ederek onları öldürdüler. Ben orada gizlenmiş kaldım. Sonra annem bizi sürgün ettiklerini söyledi. Ağlama, sızlama, feryatlar, gözyaşları… sanki Tanrı bize darılmıştı. Sürgüne götürüyorlardı. Kar yağıyordu; hava soğuktu; yalınayak ve açtık; üstümüzde elbise yoktu. Elbiselerimizi, altınlarımızı, paralarımızı, her şeyi çalıp götürmüşlerdi. Günlerce yürüdük. Ablamın ayakları şişti; ağlıyor yürüyemiyordu. Teyzemin yetişkin kızını kaçırdılar. Erkek kardeşim yedi yaşındaydı; aldığı bir kamçı darbesinden öldü. Der Zor yakınlarındaki köylere vardık. Ordaki merhametli Araplar bize su ve yiyecek verdiler. Parası olan onları satın aldı. Askerler kimde para olduğunu görüp, parasını elinden alıyor, onu dövüp öldürüyorlardı. Çocukları tutup, ateşe atıyorlardı. "Canlı Ermeni piçi bırakmayacağız" diye bağırıyorlardı. Annem tifüse yakalandı. Bir Arap kadın anneme yaklaşıp, ablamı evine götürmek için izin istedi. Annem o kadının adını bir kâğıdın üzerine yazdı ki, geri dönerse bizi geri alsın. Sürgünler Murad Nehri'ne ulaşıyorlardı. Kervanların sayısı günden güne azalıyordu. Bir yandan tifüs ve kolera, diğer yandan ölüm korkusu vardı. Yetişkin kızlar Türk'ün eline geçmemek için kendilerini nehre atıyorlardı. Murad Nehri çok Ermeni götürdü.

Onlar Murad'ın kıyısında üç gün kalmışlar. Kendilerini de öldürecekler diye, kalabalığın yüreği ağzına geliyormuş.

1915 yılının unutulmaz hikâyesi, asırlar sonra dahi hatırlanacak; ama, ben duyduklarımı ve gördüklerimi hatırlayınca, Ermeniler'in başından geçeni düşmanım dahi görmesin diyorum.

Araplar Ermenilere yardım etmek istiyorlardı; yemek pişirip getiriyorlardı ki, yiyelim. Türk askerleri yiyeceği görünce alıp kumun üstüne döküyorlardı, ayaklarıyla çiğneyip: "Şimdi yeyin!" diyorlardı; ama, halk açtı; yemeğin üstüne atılıp yiyorlardı. Ermenilerin arasından çalışabilecek durumda olanlar, Der Zor'a gitti; kuru bir ekmek yiyebilmek için hizmetçi oldu; diğerlerini karı olarak aldılar. Annemi de bir zenginin evine hizmetçi olmaya götürüyorlarmış; diğer yandan tellallar kimin evinde Ermeni kadın ya da kız varsa, onun evini yakacağız diye bağırıyorlarmış; ama, Araplar çok Ermeni kurtardılar. Annem zengin efendisine, Azniv adındaki kızının filanca köyde, filanca Arap kadının yanında olduğunu söylemiş. O zengin adam gidip ablamı almış. Ablam anneme, kendisini evine götüren kadının elbiselerini çıkarıp vücudunu yağla ezdiğini ve güneşte oturttuğunu, o yüzden de öksürmeye başladığını anlatmış; akciğerleri iltihaplanıp, ölmüş. Annem o zengin adamın evinde kalmış. O evin sahibi Urfa hastanesine mektup yazıp, amcamın askere gittiğini, teyzemin ve kızının hastanede çalıştıklarını öğrenmiş. Annem de benim boğazımı sıkmış ve beni terk etmişti; zira kendisini sürgüne gönderiyorlardı. O yoldan Müslüman bir asker geçiyordu; benim yerde bırakıldığımı görüp boynumdaki kurdelayı sökerek, beni

hastaneye götürüp: “Bu benim çocuğum; onun tedavi edin” dedi. Ben iyileştim. O beni sırtına almış, evine götürüyordu. O adam evlenmiş; ama çocuğu olmamış. O yüzden de, göçebe gibi ve yalnız yaşıyordu; beni de yanına alıp at sırtında, evsiz barksız dolaşıyordu. O beni o kadar seviyordu ki, kollarının altında saklıyordu. Bir gün, iki silahlı asker gelip: “Baban nerde” diye sordu. Ben de onları götürüp, onun darı tarlasındaki yerini gösterdim. Onu alıp götürdüler. Meğer askere gitmemek için saklanmışmış. Ben yapayalnız kaldım. Tanrı benim sahibimdi; aç, susuzdum; uyuyacak bir yerim yoktu. Ama, o babam yeniden kaçmıştı. Bir gün sonra geldi beni buldu. Beni öperek: “Sen beni sattığın için götürdüler” dedi.

O gece bir deve kiraladı; şehre indik. Orda bir tanıdığımız beni gördü. Meğer, hamileymiş; Türkten çocuğu olmasın diye hastaneye gitmiş ki, bir çaresini bulsunlar. Orda, teyzeme rastlamış. Ona benden bahsetmiş. Teyzem ve o kadın, leblebi şeker alıp beni görmeye geldiler.

Gece babalığım geldi; ona olanları anlattım. O, o kadınların Ermeni olduklarını düşünüp beni atın sırtına oturttu ve Suruc’a götürdü. Orda, çocuklar bana “gâvur” diyor, kendileriyle oyun oynamama izin vermiyorlardı. Orda bir nine vardı; o bana bakıyordu.

Annem Der Zor’dan Urfa’daki amcama mektup yazmış ve Nıvard’ı bulursan bana getir, demiş. Amcam beni aramaya başlamış.

1917’de İngilizler Türklerin Kürtlerin ve Arapların arasından Ermenileri toplamak için Türkiye’ye gelirler. Her sülaleden o duruma düşmüş insanlar vardı. Amcam İngilizlere başvurmuş ve başlamışlar aramaya. Suruc’a geldiklerinde, gâvurları topladıklarına dair bir haber yayılmış.

Babam pazardan geldi; komşumuzla Kürtçe konuşmaya başladı. Ben o zaman öksüzleri topladıklarını anladım. Beni yıkadılar; yatacak bir hasırın içine sardılar; duvara dayadılar ve insan sesi duyarsan sesini çıkarma diye tembihlediler; zira sözüm ona askerler ev ev dolaşıp, çocukları alıp götürüp kesiyorlarmış.

Ben de sessiz duruyordum. Evimizin içinden asker sesleri geldiğini duydum. Amcam: “Burda” diyordu. Askerler ise: “Evin içini gördük; bir şey yoktu” diye cevap veriyorlardı. Dışarı çıkıp, tekrar geri döndüler. Asker hasırın ucundan tutup onu yere düşürdü. İçinden ben çıktım; amcamı gördüm; boynuna sarıldım. Gözlerimden yaşlar akıyordu. Amcam beni öpüp, sırtına aldı ve Halep’e götürdü.

Annem benim hayatta olduğumu duymuştu. O zaman “muhacirler memleketlerine dönün” diye emir geldi. Annem Halep’e gelmiş, dayısının kızlarının yanında kalıyormuş. Amcamın elinden tutarak trenden indik; arabaya bindik. Merdivenleri çıkıp, kapıya vurduk ve içeri girdik. Hepsi de tepeden tırnağa siyahlar giymiş bir grup kadın oturuyordu. Ben şaşkın bir halde bakıyordum. Amcam bana: “Bak bakalım, annen bunlardan hangisi” dedi.

Ben bir an sessizce baktım. Annem kollarını iki yana açtı, beni kucaklayıp öptü; gözyaşları yüzüme aktı. Orda oturan kadınlar ağlamaya başladılar. Hepsi de çocuklarını, eşini, kendi yakınlarını kaybetmişti; hiçbirisi teselli bulamıyordu.

Dayım berber getirdi; saçlarımı kestiler; bitlenmiş elbiselerimi çıkardılar. Ben Peder Abraham’ın kucağına düştüm. Ermenice konuşmayı unutmuştum. Annem bana erkek elbiseleri giydirdi; birlikte

fotoğrafımızı çektirdik. Sevinçliydim; temiz giyinmiştim, lezzetli yemekler, yumuşak bir yatak vardı. Kış geçti; ilkbahar geldi; sonra da yaz. Beni okula yerleştirdiler. Ermenice konuşmaya başladım. Annem Urfa'ya gitmek istedi.

1918'de İngilizler şehre girdiklerinde, öksüzleri toplayıp, ebeveynlerine geri verdiler. Aileler yeniden bir araya geldi. Yıkılan yuvaları yeniden inşa etmeye ve içinde yaşamaya başladılar. Annemle birlikte Suruc'a gittik. Tanıdık bir hemşerimizi bularak, birkaç gün orda kaldık. Onların iki yetişkin oğlu vardı; onlar benim elimden tutup pazara götürdüler. Orda Türk babama rastladım. Babalığım beni kucakladı; ağlamaya ve beni öpmeye başladı. Ceplerime kuruyemiş doldurmaya başladı. O iki oğlana: "Beni kızımın annesinin yanına götürün; ona söyleyecek bir çift sözüm var" dedi.

Eve geldik. Türk babalığım annemi çağırdı; kapının arkasından annemle Türkçe konuşmaya başladı: "Sen Allah'tan korkmadın mı? Bu kızın boğazını sıkıp terk etmiştin. Onu ben hastaneye götürüp tedavi ettirdim. Herşeyi bir taraf bırakıp ona bakıyordum. Bunu da bana bırak." dedi.

Annem de ona: "Bütün bunları kim yaptıysa mükâfatını alır. Büyük bir aileden sadece ikimiz kaldık" diye cevap verdi.

Türk babalığım beni yeniden öptü ve ayrıldık.

Urfa'ya gittik; annemin dayısının evi Türk mahallesindeydi. İki güzel evleri vardı. Dayısının oğlu askerden dönmüştü; kız kardeşini de Arapların arasında bulmuş geri getirmişlerdi. O güzel evleri kapılarını, pencerelerini çingeneler çıkarıp yakmıştı. Pek çok insan Arapların yanında bulunup yeni bir hayata başlamak için geri geliyordu. Annem siyahlar giymiş olarak, bir papazın huzurunda evlendi. Ben şaşırmıştım ve annemin niçin ağladığına şaşıyordum. Kendi kendime: "Belki de babam, eski evi-barkı, çocukları aklına geldi; yeni bir yuva kurmak istiyor" dedim. Ama annemin gözyaşları durmak bilmiyordu. O teselli bulmak istemiyordu. Kimse yokken, beni göğsüne dayayıp: "Ben senin için yeniden evlendim. Çalışmaya gitmiş olsam, sen kimin yanında kalacaktın?" diyordu.

Annem evlendikten sonra, Halep'e gitti; bize giyecek, ev için gerekli şeyler aldı, getirdi. Ben yalnız başıma oynuyordum. Beni pazara götürüyorlardı. Amcam bakırcı ustasıydı. Beni yanında dükkânına götürüp, akşam eve geri getiriyordu.

1918'de Fransız savaşı başladı. Herkes dehşete içinde, evini terk ederek, merkezde olan, Ermeni mahallesinde toplandı. Mevzilenip başladılar çarpışmaya. Kış mevsimiydi ve hava soğuktu. İnsanlar açlığa dayanamıyorlardı. Dükkânlar kapalıydı. Halk at, eşek eti yemeye başladı.

1919'da Fransızlar teslim oldular. Türkler onları şehirden çıkardılar; dört yüz Fransız askerini Şabaka Dağı'na çıkarıp öldürdüler. Onların binbaşısının kafasını demir bir çubuğa geçirerek şehirde dolaştırdılar. O acı olayları kendi gözlerimle gördüm. Ermeniler korkuya kapıldılar. Fransızlar gittikten bir gün sonra Fransız bayrağını indirmek için toplandılar; o bayrağı indiren kendi canına kıydı.

Babam ikmal komitesinin başkanıydı. Çatışmaların sona erdiği doğruydu; ama, halkın yüreğini korku kaplamıştı. Ermeniler nerde okul açmak istese, Türkler gelip o okulu kapattırıyorlardı. Katoliklerin

avlusuna okula gittim; ne sıra, ne de masa vardı. Gelip okulu kapattılar. Yetimhanenin avlusuna gittik; orayı da kapattılar. Ermeni kilisesinin avlusuna gittik; yine gelip kapattılar.

Çatışmadan birkaç ay sonra, Haykanuş ablam geldi. Kendisiyle birlikte oynayacağım için çok sevindim. Amcamın karısı bir oğlan doğurdu. Biz ve onlar aynı avluıda yaşıyorduk. Annem bilinçli bir kadındı. Amcamın oğlu hep hastalanıyordu. Bir gün amcam babama: "Ben Halep'e gideceğim; burda bize ekmek kalmadı" dedi.

Birkaç aile bir araya gelip şehri terk etti. Türkler evlerimize yerleşmek için, bizim yeniden evimizi barkımızı bırakıp gitmemizi istiyorlardı. Bir erkek kardeşim daha oldu; ama o da mavi öksürüğe tutuldu öldü. Annemin Kamurc Köyü'nde bir teyze oğlu ve kız kardeşi vardı. Kız kardeşi evliydi; bizi alıp oraya götürdü. Kamurc'un havası çok temiz ve suyu tatlıydı; orası bahçelerle doluydu ve meyve ağaçlarıyla süslenmişti.

1920'de durumumuz oldukça düzeldi. Kapımıza Türk dilenciler gelir; annem onlara ekmek yemek, elbise verirdi.

Ben ona: "Ermenilere ver" derdim.

- Yesinler, giyinsinler yavrum; Ermeniye de veririm. Tanrı hepsini de eşit yaratmış diye cevap verirdi annem. O vicdanlı bir kadındı; fakirlere yardım etmeyi severdi.

Der Zor'dan kurtulmuş olan teyzem ve kızı hastanede çalışıyorlardı. Şehirdeki Ermenilerin sayısı arttığında, onlar Ermeni mahallesinde küçük bir ev kiraladılar; orda kalıyorlardı. O zaman Miss Karen Eppe evlerinde çalışmaları için, dullara iş verirdi.

Miss Karen Eppe Danimarkalı bir kızdı. O çok fedakârdı. Ermeni yetimlere kendisi bakıyordu. Sürgünden dönen Ermeni kadınların çalışmaları ve geçimlerini sağlamaları için el işi atölyesi, halı dokuma atölyesi açtı. Halep'e gittiğimizde ben el işi atölyesine gittim. Teyzem ve kızı mum ışığında el işi yapıyorlardı; annem de gerekeni yapıyordu. Teyzem iki kızını da nişanladı ve Rakka'ya gittiler.

1921'de şehirdeki durum günden güne kötüleşiyordu. Okullar kapanıyordu. Türk minarelerinden Ermeni mahallesi bir insanın avucunun içi gibi açık seçik görülebiliyordu. Zavallı Ermeniler eski acılarını unutamadan, yenileri ortaya çıkıyordu. Her aileden bir-iki kişi kalmıştı; hiç olmazsa onları korumak lazımdı.

Babam memur olarak şehrin yöneticisiyle konuşup ona: "Huliganlarınıza engel olunuz. Halk pazara çıkamıyor. Bunun sonu nereye varacak?" demiş.

Şehrin yöneticisi ona: "Dostum iyi söyledin. Sizinle birlikte yaşamamız imkânsız; biz kendi halkımıza engel olamıyoruz. Size bir ay süre: Ermenilerini al ve şehri terk et." diye cevap vermiş.

Babam eve geldiğinde rengi atmıştı. Olanları anlattı. Biz ağlamaya başladık; çünkü kış mevsimiydi ve evler erzakla doluydu. Karlar yerleri kaplamıştı. Biz Türk mahallesinde yaşıyorduk; evimizin gizli bir çıkış kapısı vardı. Bir Türk gizlice kapıdan içeri girip babama bir kâğıt vermiş. Babam kâğıdı okumuş: orda yirmi kişinin ismi varmış; ilk isim kendininkiymiş. Diğerleri öldürülecek zengin insanların isimleriymiş. Babam ertesi sabah Kürt ve Arap giysileri giyip kaçmaları için hepsini örgütledi.

Sabah Garegin Turkciyan'ın öldürülmüş olduğunu duyduk. O eczacıydı. Artık orda kalmak imkânsızdı. Katırlar, atlar kiralayıp yüklerimizi onların sırtına yerleştirip yola çıktık. Der Zor mağaraya vardık; kervan orda durdu. Yerde insan kafatasları ve kemikleri gördük. Bize eşlik eden askerler orda gecelememizi istiyorlardı. Ama halk korkmaya başladı. Biz burda kalmayız, dediler. Türklerin dört yüz Fransız'ı öldürdüğü yer orasıydı. Binbaşının kafasını Urfa'nın mahallelerinde dolaştırmışlardı. Babam askerlerden hiç olmazsa Suruc'a gitmemizi rica etti. Yola devam edip Suruc'a vardık. Şehrin belediye başkanı babamın geldiğini duyunca, bizi evine götürmeye geldi; ama, babam bunu reddetti; "Halkım neredeyse, ben de ordayım" dedi. Belediye başkanı bütün hanların boşaltılmasını ve halkın oralara yerleştirilmesini emretti. İki gün yağmur yağdı. Orda üç gün kaldık. Bizim için özel olarak evden yemek geliyordu. Belediye başkanı bizimle birlikte yemek yiyordu. O, Ermenileri çok seviyordu; Ermenilerin durumunu görerek çok üzülüyor, "sebep olanın yanına kalmayacak" diyordu.

Üç gün sonra hazırdık; kervan yola çıktı. Belediye başkanı bir ata binerek Arabistan sınırına kadar bizimle geldi. Öpüşerek bizden ayrıldı. Babam bizi bırakıp, herkese yarımşar bilet alabilmek için başvuruda bulunmak amacıyla, Cırablus'a gitti. Biz çadırlarda kalıyorduk. Gece-gündüz yağmur yağıyordu. Biz, beş aile olarak, atlarla kalktık, kayıklara binip Cırablus'a babamın yanına gitmek için Fırat'ın kıyısına gittik. Fırat'ın suları yükselmişti. O geceyi orda geçirdik. Fransız ordusu orda bulunuyordu. Askerlerin yardımıyla yüklerimizi kayıklara doldurup Cırablus'a geldik. Bir saat sonra babam geldi. Bize bir ev vermişlerdi; gittik o eve yerleştik. Orda on gün kaldık. İkinci kervan da geldi. Biletleri kestiler ve Halep'e geldik. Amcam ailesiyle birlikte Halep'te kalıyordu; o, istasyona geldi; bizi bir arabaya bindirip eve getirdi. İçeri girdik; amcamın karısı siyahlar giymişti; yirmi altı yaşındaki erkek kardeşinin vefat etmiş olduğunu duyduk; o, aynı zamanda annemin dayısının oğluydu; onların evinde büyümüştü. Birkaç hafta sonra, ayrı bir ev bulduk. Evimizin yakınında Protestanların okulu vardı; 5-6 yıl o okulda okudum.

1931'de Der Zor'a gelin gittim. Zaten, Vazgen Rahip ve papazlar Der Zor'da bir kilise inşa edip, Ermenilerin kemiklerini toplayarak, kilisenin temelini kutsayacaklardı. Bizim evlilik törenimiz de orda yapıldı; ama bizimkiler çok kötü şartlarda yaşıyorlardı. Yere bir kilim serilmişti; bir de yatak vardı. Evimizden bir İncil göndermelerini istedim ki, okuyarak avunayım.

Sonra Mahara'ya taşındık. Daha sonra da Halep'e geldik. 1943'te Arabpunar'a taşındık, sonra Halep'e, Sonra Cırablus'a, en sonunda da Ermenistan'a geldik. Çok büyük zorluklarla karşılaşarak köyden Yerevan'a taşınabildik. Yanımıza aldığımız her şeyi, Batum'da denize dökmeye zorladılar. Ev yoktu, para yoktu, iş yoktu, ekmek yoktu. Karne sistemi vardı. Ekmek almak için gece kuyrukta bekliyorduk. Bize bir arsa verdiler; Arabkir'in Bancaranots mahallesinde ev inşa ettik. Sanki Tanrı bize sabır verdi de, o günlere dayanabildik.

146 (146).

HAYKANUŞ TER-PETROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, YEDESYA [URFA])

Bizi sürgüne gönderdiler. Biz üç kız, üç erkek kardeştik. Babam demirci Nerses Demirciyan'dı; zanaatkâr olduğundan onu sürgün etmediler. Bir de nalbant, baytar, bir de kalaycıyı saray ya da mahkeme gibi bir yere götürüp isimlerimizi değiştirerek bizi Türkleştirdiler. Babama Ahmed, erkek kardeşlerime Khalil, İbrahim, Mehmet; anneme Fatma, ablama Zekiye, kız kardeşime Emine, bana da Bahiye isimlerini koydular. Gidip Türklerin mahallesine yerleştik.

Türkler gelip ablamı istediler; ama, vermedik. Türk'ün eline düşmesin diye, "Nalbandın oğluna verdik" dedi babam.

Türkler Ramazan'da oruç tuttuğunda, biz de bütün gün oruç tutmalıydık. Gelip dilimizin beyaz olduğunu kontrol ediyorlardı; yoksa bizi cezalandırıyorlardı. İngiliz geldiğinde, yeniden Ermeni olduk. Babam gitti, kız, erkek Ermeni öksüzleri topladı, bizimle birlikte onlara da baktı…

147 (147).

GEVORG MIKIRTİÇİ KİLECİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, YEDESYA [URFA])

Bizler Urfa kökenli (Yedesya) bir aileydik; zengin Hovakim Boyacıyan'ın (Nerkararayan) sülalesinden. Boyacıyanlar'ın mesleği boyacılıktı; Kumaş, halı boyar, Almanya ve diğer ülkelere gönderirlerdi. Sülaledeki kişilerin isimleri nesilden nesile, torundan toruna aktarılırdı. Bunlardan sonuncusu büyükbabamın babası, Hovakim imiş.

Hovakim'in durumu iyiymiş. İlkokul son sınıfa kadar okumuş. Sonra da bir Türk okuluna devam etmiş. O okulu bitiren doğrudan İstanbul'a gidebilir ve üniversite gibi bir okul bitirebilirmiş. Hovakim okumuş; Hükümet kendisine iyi bir görev vermiş; gelmiş Urfa'ya; görevinin başına geçmiş; evlenmiş; Kudüs'e gitmiş; Hacı olmuş, mahalle mütevelli heyeti üyesi olmuş. Kendisine bir köşk yaptırtmış; yukarı katta salon, yatak odası, aşağıda dükkân ve yemek odası varmış. Günden güne daha da zenginleşmiş; mülkler, köyler satın almış; beş çocuk sahibi olmuş. Yıllar geçmiş; oğullarından bir kısmı boyahaneyi işletiyor, diğer bir kısmı da köy ve mülklere göz kulak oluyormuş. Gençler soyadlarını değiştirip, Mıkhs-Hovakimyan yapmışlar. Ama birkaç oğlunun soyadı Boyacıyan olarak kalmış. Yaklaşık 25 sene sonra, Halep'e gittiğimizde, yakınlarımız olan Gırbuş Mıkhs-Hovakimyan'ı, Arşak Mıkhs-Hovakimyan'ı, sonra da babamın amcasının oğlu Sargis Boyacıyan'ı bulduk. O da Boyacıyan soyadını muhafaza etmişti.

Türkler Mıkhs Hovakim'in zengin olmasını ve mütevelli heyeti üyesi olarak kendilerine hükmetmesini kıskanmışlar. Bir gün onu yemeğe davet edip, yemeğine zehir katmışlar. Mıkhs Hovakim yemeği yedikten 24 saat sonra ölmüş.

Mıkhs Hovakim vasiyet bırakmamışmış. Çocukları onun mal varlığını aralarında bölüşememişler. Dava açılmış ve iki yıl kadar sürmüş. Mülkler elden ele geçmiş ve iflas etmişler.

O zaman büyükbabam Gevorg ve erkek kardeşi Nerses çok küçükmüşler. Her biri bir yana gitmiş. Büyükbabamla erkek kardeşi babalarından kalan boyahaneyi işletip yaşamlarını sürdürmüşler. Büyükbabam evlenmiş; babam Mıkırtiç ile halam dünyaya gelmişler. Babam ilkokula gitmiş; kilise korosuna katılmış; yıllar geçmiş; büyüyüp evlenmiş. Babamda Tanrı korkusu varmış; kilisenin yanında ev satın almak istemiş. Khanum adındaki yaşlı bir kadından evinin yarısını satın almış. Ailemiz o eve taşınmış. Büyükbabam daha önce zehirlenmiş, ölmüştü; büyükannem ise bizimle idi. Babam, annem; Almast ablam sekiz yaşındaydı, ağabeyim beş yaşında, bense iki buçuk-üç yaşındaydım.

Urfa'da hali vakti yerinde olanların şehrin dışında yazlık olarak meyve bahçeleri vardı. Bizim de böyle bahçelerimiz vardı; yazın üç aylığına yazlığa giderdik; kış için erzak hazırlardık. Bağlarda bol bol üzüm olduğu için, suyunu sıkıyor, tatlı, sucuk, pestil yapıyor, üzüm ve incir kurutuyorduk. Babam da at üstünde şehre gidip geliyordu; zira, o zamanlar otomobil yoktu. Kısacası rahat bir hayat yaşıyorduk.

1915'te Türkler kıpırdanmaya başladılar. Ermeniler dehşete kapıldılar. Zaten bir yıl öncesinden insanları askere almaya başlamışlardı. Babam bedel ödeyip kurtulmuştu, ama kendisini gene askere alacaklarından korkuyordu; o yüzden de bir kaçak gibi, kışın bedevi bekçilerin koruduğu yazlığımızda kalıyordu.

Urfa günden güne bozuluyordu. Annem bir gece geç vakit havuzdan su içmek için evden aşağı inmiş. Ev sahibemiz Khanum çok iyi kalpli bir kadındı. Annem Khanum'un durup kiliseye baktığını görmüş. Khanum, anneme demiş ki: "Almast bak. Meryem Ana'nın heykeli kiliseden çıktı, gökyüzüne yükseldi; bulutların arasında kayboldu."

Annem bir şey görmemiş ve eve dönmüş; olanları büyükanneme anlatmış; Khanum Abla böyle böyle dedi, demiş. Büyükannem anneme: "Tanrı bizi korusun! Ermeni milletinin başı yine büyük dertte" demiş.

Yazlığımızda kalan babam bir gün kendi kendine: "Gidip çocuklarımı göreyim; belki onları bir daha göremem demiş".

Bedevi bekçiler ise: "Mıkırtiç! Şehirde durum kötü; gitme! Başına Müslüman gibi sarık sar ve otur oturduğun yerde" demişler.

Babam onlara: "Karanlıkta gider; karanlıkta geri gelirim" cevabını vermiş.

Babam evimize gelmiş; yakınlarına hasretle sarılmış; ağlaşmışlar; sevinmişler. Babam: "Belki bir daha birbirimizi görmeyiz diye geldim" demiş. Evden biraz daha para almış ve sevdiklerinden ayrılıp gitmiş. Yolda, Karaköprü denilen yerde, Türkler karanlıkta üstüne saldırmışlar; onu vurup, soymuşlar ve orada bırakmışlar. Babam o şekilde ölmüş.

1914'te Türkler bir günde 1.400 Ermeni gencini toplayıp askere götürmüşlerdi; ama, duyduk ki, onları yolda, demiryolunda çalıştırıp sonra hepsini de öldürmüşler. Urfa'da birkaç genç, Yotınyeğbayryan, Rastgelenyan, Alahaytoyan ve diğerleri bunun bir askerlik meselesi olmadığını anlamışlardı. 60-70 yaşındaki erkekleri artık askere almamaları gerekirdi. Onlar Dini önderin yanına gidip şöyle demişler:

- Sayın Dini Önder, Ermeni erkekleri askere gitmesin. Biz elimizdeki silahlarla direniriz. Bize yardım gelirse, iyi; gelmezse namusumuzla ölürüz; zira gençlerimizi götürüp, işkencelerle öldürüyorlar.

Dini önder onlara şöyle demiş: "Ben Türk Hükümeti'yle konuştum; dediler ki, Devlet savaşta; siz de bu ülkenin evlatlarısınız; askere gitmeniz lazım."

- Yalan konuşuyorlar sayın Dini Önder; gençleri götürüp öldürüyorlar.

- Çocuklar siz bu milletin başına iş açacaksınız.

- Biz namusumuzla ölmeye karar verdik.

Ermeni mahallesi Verin Tağ idi; dağın yamacında, yüksek bir yerdeydi. Mevzileri büyük büyük taşlarla oluşturmuşlar; savunmaya geçmişler; üzerlerine taarruz eden Türk askerlerine karşı direnmeye başlamışlar. Fedayiler harekete geçmişler.

Endişeden annemin uykusu kaçmış; kocası olmadan üç öksüz ve kendi annesiyle nasıl başa çıkabileceğini düşünmeye başlamış. Gece uyuyamıyormuş; oturuyormuş. Birden Khanum ablanın sesini duymuş yeniden.

- Almast! Almast! Bak, bak! Şehitler beyazlar giymiş gidiyorlar; şu, şu kişiler, …

Annem yine bir şey görmemiş; hayal gördüğünü düşünmüş. Ona:

- Khanum abla, hayal mi görüyorsun? diye sormuş.

Türkler Vari Tağ'dan Verin Tağ'a sızmışlar. Kalabalık gelmiş, Urfalılar [Ermeniler] kahramanca bir direniş gösteriyorlarmış. Türkler ölülerini, yaralılarını sırtlayıp kaçmışlar ve yeniden saldırıya geçmişler. Erkekler savaşıyormuş; Mıkırtiç Yotınyeğbayryan ayağından yaralanmış. Ağır yaralı olan Mıkırtiç sedyeye uzanıp kendisini mevziden mevziye taşımalarını rica etmiş. Sözleriyle savaşanlara cesaret veriyormuş. Türk komutan birliğiyle bir ay kadar Urfalılara karşı savaşmış. Urfalı Ermeniler bakmışlar ki, olacak gibi değil; savaşan erkek kalmadığı için, Urfalı kadın ve kızlar da erkek giysileri giyerek, başlarına onların başlıklarını takarak, ellerine de onların silahlarını alıp mücadeleye devam etmişler. Türkler şöyle demişler: "Biz yolları kapatmıştık, bu bıyıksız, sakalsız savaşçılar da nereden çıktı?". Türk komutan: "Eğer her yerde böyle Urfa'daki gibi savaşsalardı, halimiz ne olurdu?" demiş. Sonra Türkler o şekilde başarıya ulaşamayacaklarını anlayıp, top getirmişler ve mevzileri top ateşine tutmaya başlamışlar. Kargaşa baş göstermiş. Türkler minareye çıkıp şöyle bağırmışlar: "Mala bakmayın; cana bakın! Mal zaten bizimdir" (yani mala bakmayın insanları katledin, mal zaten bize kalır). Halk umutsuzluk içinde kiliseye koşmuş; büyük küçük 300 kişi, kapıları kapatıp, Tanrı'ya dua etmeye başlamış. Dışarıdaki kalabalık kapıyı açamamış. Yukarıda küçük pencereler vardı, taşla o camları kırmışlar. Kırk teneke gazyağı getirip, yanan bezleri pencerelerden içeri atmışlar. İçeridekiler dumandan boğulmuş. Sonra Türkler sağ kalan kadın ve çocukları sürgüne göndermişler.

En son sürgüne gidenler Urfalılardır. Birden jandarmalar gelip bizi koyunlar gibi sürdüler. Yanımıza biraz ekmek filan, biraz da su aldık. Yola çıktık. Muhacir olduk; yürüyorduk. Türkler kapılarının önünde durmuş, bize bakıyor, ölüme gittiğimizi biliyorlardı. Bir Türk kadın anneme şöyle demiş: "Bu çocuğu bana ver; geri döndüğünüzde size geri veririm." Ablam da sekiz yaşında tatlı bir kızmış. O kadın

ablamı alıp götürmüş. Az ötede ağabeyimi de istemişler; annem mecburen onu da vermiş. Bizi çok seven büyükannem, bütün bu olanları görünce kalp krizi geçirmiş, yere yığılıp ölmüş. İnsanlar onu ezip geçmişler. Kimin umurunda? Annem şöyle anlatırdı: "Yürüdük, yürüdük. Hayatımızda hiç o kadar yürümemiştik; yorulduk; artık yürüyemiyorduk. Gölgelik bir yer bulup, oraya oturduk. Ötede, 4-5 yaşındaki çocuklar oyun oynamaya başladılar; bir de baktık ki, çocuklar oldukları yerde vurulup yere düşüyorlar. Neler olup bittiğini anlamıyorduk. Meğer, jandarmalar yüksek bir yerde durmuş, uzaktan nişan alıp çocukları kuş gibi avlıyorlarmış. Yanımda bir kadın durmuştu; baktı ki, çocuğuna nişan alıyorlar, koştu çocuğunu eteğinin altına aldı; kurşun kendisine isabet etti; düştü, öldü. Zavallı anne! Sen yere düştün; ölüp kurtuldun; çocuğun bu eziyetlere nasıl dayanacak?..."

Sonra annem tifoya yakalanmış; bakıma muhtaçmış; yürüyemiyormuş; güçsüz yere düşmüş. Ben de onun kucağındaymışım. Oradan bir bedevi geçiyormuş; beni kucağına alıp yanında götürmüş. Annemde takat yokmuş ki, sesini çıkarsın; şöyle düşünmüş: "Ben ölüyorum; hiç olmazsa çocuğum yaşasın."

O zulüm sırasında, Türk'ün eline geçmemek için, kızlar umutsuzluğa kapılarak kendilerini Fırat Nehri'ne atıyorlar veya zehir içiyorlarmış…

Ondan sonra, Urfalı bir jandarma anneme yaklaşmış, ve Ermenice şöyle demiş (zira Urfalı Türkler Ermenice bilirlerdi, reziller!): Sen Urfalı değil misin?

Annem: "Evet" demiş.

- Gel seni Urfa'ya götüreyim. Ben Urfa'ya gidiyorum.

Annem çölde yolculuk etmeye devam ettiği takdirde, bir bedevinin kendisini alacağını, Urfa'ya gittiği takdirde ise jandarmanın onu alacağını, ama orada hiç olmazsa çocuklarına kavuşma umudu olduğunu düşünmüş. Jandarma annemi atın arkasına oturtmuş ve Urfa'daki evine götürmüş. Türk jandarmanın başka karıları da varmış; çocukları da varmış; işte hep birlikte yaşıyorlarmış. Annem henüz genç ve güzelmiş. Bir gün hamama gittiğinde, orada tanıdığı bir Ermeni kadına rastlamış; birbirlerine sarılıp öpüşmüşler, acılarını anlatıp, ağlaşmışlar. Annem ona şöyle demiş: - Durumum iyi değil; çocuklarımı kaybettim. Şimdi ise bir haremdeyim.

Ermeni kadın ona şu cevabı vermiş: "Burada Kâmil Bey adında etkili bir kişilik var. Biz on sekiz Ermeni kadın orada çalışıp, namusumuzla yaşıyoruz; sen de oraya gel."

Annem eve dönüp, eşyalarını toplayıp kaçmış. O yaşlı kadın orada ahçıymış; annem de onun yardımcısı olmuş. Durumu biraz düzelince annem gidip ablasını bulmayı düşünmüş. Onu aramış, aramış, ama bulamamış; bir taşın üstüne oturup ağlamaya başlamış. Türkler ve o Türk kadın bunu görmüşler; acıyıp ablamı anneme geri vermişler. Annem ablamı teslim almış, kaldığı yere götürmüş; onun başına da, sanki bir Türk kızıymış gibi beyaz bir bez bağlamış ve orada yaşamaya başlamışlar. Bir gün ablamı alışverişe göndermişler; ablam orada erkek kardeşime rastlamış. Erkek ve kız kardeş kucaklaşmışlar. Ablam eve dönüp anneme erkek kardeşini bulduğunu söylemiş. Zavallı ağabeyim çok eziyet çekmiş; aç kalmış; hatta eşek gibi, pamuk çekirdeği yemiş. Ot yemekten ağabeyimin karnı şişmiş. Annem ağabeyime şöyle demiş: "Sen bizim yanımıza gel; ben sana gizlice yiyecek veririm; yersin." Ağabeyim annemin

yanına gitmiş. Annem ona gizlice yiyecek vermiş; o da yemiş. Sonra, annem ağabeyimi bir berberin yanına çırak olarak vermiş.

Ben de o bedevinin evindeyim. Bir gün bedevi şehre odun götürüp satacaktı; beni de eşeğin üstüne oturttu; yola çıktık. O odunu Urfa'ya götürdü. Bir aile odun satın almak istedi. Eşeğin üstünde sarışın bir çocuk görünce: "Bu bedeviye benzemiyor; bize sat" dediler. İki mecidiye verip beni satın aldılar. Onların da benim yaşında bir oğulları varmış ve ölmüş; beni onun yerine aldılar. Ben 3 yaşında bir çocuktum; ne anlayabilirdim ki. Yeni babamın Osman olduğunu, annemin adının Zelhan, ablamın Ayşe ve ağabeyimin adının da Arin olduğunu biliyordum. Onlarla birlikte yaşamaya başladım. Bana kendi çocukları gibi bakıyorlardı…

En sonunda annem beni bulmuş; ama nasıl bulmuş. O aileyi tanıyan, tanıdığımız bir Ermeni kadın vardı. Bir gün o kadın beni görüp: "Bu Almast'ın oğludur" demiş.

- Nereden biliyorsun?

- Biliyorum işte.

- O zaman bir gün onların evine gidelim.

Kocası ölmüş olan ve benim yaşımda bir oğlu olan ablam Ayşe ve o Ermeni kadın beni bizim eve götürmüşler. Ben uyanık bir çocuktum; sokağın köşesinden koştum; yerini hatırlayıp, bizim evin kapısının önünde durdum. Kapı açıktı içeri girdim. Havuzun kenarı yüksekti; ata biner gibi üstüne atladım: "Bu benim atım" dedim. Öteye gittim; evi gördüm. Ahır yıkılmıştı.

- Babamın atı nerede? diye sordum. Beni oraya götürenler, benim o evin çocuğu olduğuma inandılar.

O Ermeni kadın gidip anneme: "Oğlun filanca Türk'ün evinde" demiş.

Annem gelip beni buldu. Bizim o karşılaşmamızı hiçbir zaman unutamam…

Zaten en sonunda, ortalık sakinleşince İngilizler Urfa'ya girdiler. Türkleşmiş Ermeniler bundan cesaret alıp, sarıklarını çıkardılar; Türk isimlerini değiştirip eskisi gibi Toros, Markos, Kirakos oldular. İngilizler evlerinde Ermeni barındıran ailelerin o Ermenileri götürüp Amerikan yetimhanesine yerleştirmesini emrettiler. Amerikalılar ve İngilizler hayır işleri yapıyorlardı: yiyecek, giyecek dağıtıyorlardı. Annem yardım almak için gittiğinde, İngiliz görevli sormuş: "Çocuğun var mı?"

Annem: "Üç çocuğum var" demiş.

İngiliz görevli üç adet yardım paketi vermiş anneme. Annem eve dönüp paketi açınca, giysilerin içinde otuz mecidiye olduğunu görmüş. Annem rahat bir nefes almış. Çalıştığı işten çıkmış. Zaten evimiz de yıkılmıştı. Annemin samanlıkta küp içinde sakladığı altınları da Türkler bulup götürmüşlerdi. Annem beni ve ablamı Amerikan yetimhanesine yerleştirdi. Kendisi de işlerini yoluna koyunca, 1918'de Halep'e geldik. Halep'e geldik ve gördük ki, ortanca dayım mucize eseri kurtulmuş. Annemin kardeşinin de demirci dükkânı vardı. Kışın çalışırdı; ilkbaharda köylüler gelip kazma kürek satın alırlardı. Enişteşinin yani babamın öldürüldüğünü duyunca, bizi yanına aldı.

Yarım milyonu aşkın sağ kalan insan Suriye'ye, Halep, Şam ve Hama'ya gitmiştir. Annem ne yapacağını şaşırmış; sağ kalanların duvara yapıştırılan listesini incelemek için Karasun Mankants kilisesine gitmiş. Annem orada babamın teyzesinin oğlu fırıncı ustası Tigran Kileciyan'a rastlamış. Tigran da kendi ailesini kaybetmişmiş. Annem de ona başından geçenleri anlatmış. Evlenmişler. Annem beni ve erkek kardeşimi yetimhaneye yerleştirdi; iki yıl orada kaldık.

1920'de artık Mıkhs-Hovakimyan değil, Kileciyan olarak ailece Beyrut'a geldik. Babam fırında çalışıyordu. On iki yaşındaki erkek kardeşim fotoğrafçı dükkânında çalışıyordu.

1921 yılında Kilikya'nın tahliye edilmesinden sonra pek çok Kilikyalı Ermeni Beyrut'a yerleşti. O zavallı şehir yavaş yavaş gelişti, güzelleşti, parladı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransa Lübnan'ı terk etti. Savaş sona erdiğinde, vatana dönüş hareketi başladı davul zurnayla; ama o sevinç fazla uzun sürmedi; gidenlerin aldatılmış olduğu haberini aldık.

Almanya'dan bir grup Yahudi geldi Beyrut'a. Büyük işyerleri, dükkânlar açtılar. Ben gidip onların yanında çalıştım. Sonra ben kendi dükkânımı açtım. Terzi oldum; siparişler alıyor, para kazanıyordum. Ermeni bir bayanın evinde bir oda kiraladım. Gece bir ağlama sesiyle uyandım. Gidip baktım ki, ev sahibem yere oturmuş ağlıyor. Ona yaklaşıp sordum: "Anne, neyin var? Hasta mısın? Doktor çağırayım mı?"

- Yok oğlum. Sana söylemeyi unuttum; soykırım döneminde yedi yaşında bir oğlum vardı. Türk zaptiyeye itaat etmediğim için, yedi yaşındaki oğlumu dizimin üstünde boğazladı. Bak dizimde derin bir yara izi var. Şimdi sabah, akşam aklıma geldiğinde kendime hakim olamıyor ve ağlıyorum…

Sonra evlendim. Üç oğlum oldu. Karım çok iyi bir insandı; mutluyduk. Çocuklarım okudular; sonra Amerika'da öğrenim gördüler. Biri doktor, diğeri diş hekimi oldu. Ama Lübnan iç savaşı sırasında, üçüncü oğlumu gece dövüp soydular. Sağlığını kaybetti; ruhsal olarak etkilendi. Ben de kalp krizi geçirdim. Amerika'ya geldik. Karım hastalandı; tedavi ettiremedik. Şimdi "Ararat Evi"nin yaşlılar kısmında yatıyor. Ben de oğlumla birlikte "Ararat Evi"nin bu modern binasında yaşıyorum. Diğer oğullarım bizle ilgileniyorlar. Bana bir teyp ile bir kamera getirdiler. Şiirler yazıyor, kitap okuyorum; kendime uğraşlar buluyorum. Zaten burada her gün ilginç bir faaliyet oluyor. Her Perşembe günü hayırsever bayanlar gelip bizi ağırlıyorlar; şarkılar söylüyoruz, şiirler okuyoruz; hep birlikte iyi vakit geçiriyoruz. Size anlattıklarım benim çektiğim eziyetlerin bir damlası bile değildir.

148 (148).

MARYAM KARACYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, ADIYAMAN)

Katliam başladığında küçüktüm. İlk önce Ermenilerin silahlarını topladılar; gençleri askere aldılar, orda da öldürdüler. Dayım Talat'ın kâtibiydi; onların adamıydı; ama onların sırlarını bildiği için onun da hayatını bağışlamadılar; götürüp onu öldürdüler. Annem hiç değilse dayımın cesedini getirip gömmek için dedemle birlikte gitti; ama dedem evladını öldürülmüş görünce oracıkta inme geçirmiş ve vefat etmiş. Türk askerleri bu durumu görüp gülmeye başlamışlar: "Ne iyi oldu! mermiden tasarruf ettik" demişler.

Annem erkek kardeşinin ve babasının cesetlerini orda yere serili olarak bırakıp zar zor kaçmış. Annem ağlaya sızlaya eve geldi. Aynı gün, taştan yapılmış evimizin yanında bir silah patladı ve babam öldü. On yaşında olan erkek kardeşim onun yanındaydı; olanları görünce bütün vücudunu yaralar sardı ve bir gün içerisinde o da öldü.

Annem, iki yaşındaki erkek kardeşim ve ben kaldık. Bizi sürüp Suruc'a götürdüler. Ne barınak vardı, ne ekmek, ne de su. Aç ve susuzduk. İnsanlar o kadar açtılar ki, pisliğin içindeki arpa taneciklerini ayırıp yemek için atın pislemesini bekliyorlardı. Kedi ve köpekleri dahi yiyorlardı. Şunu da hatırlıyorum: bir eşek gördüler ve öldürdüler; üstüne saldırıp onu paramparça ettiler ve çiğ çiğ yemeye başladılar.

Annem mecburen bizi bir ağacın dibine bıraktı; kendisi, bize getirmek üzere ekmek dilenmeye gitti. O zaman bir Türk jandarma geldi; erkek kardeşimi yüzükoyun yere yatırdı; üstüne de büyük bir taş koydu; kendisi de taşın üstüne çıktı. Onu o kadar ezdi ki, zavallı çocuğun karnındakiler, bağırsakları dışarı döküldü ve öldü…

Ordan bir Kürt kadın geçiyordu; beni gördü ve acıdı. Belli ki, kendi kendine: "Bu kızı da o şekilde öldürecek" dedi. Beni kucaklayıp götürdü.

Gözümü açınca bir de baktım ki, siyah bir çadırın içindeyim. Beni orda tuttular. Pek çok çocuk gibi beni de ateşe attıkları için ayağım yanmıştı; irin akıyordu. İlaç sürüp iyileştirdiler. Bana iyi baktılar. Sonra, Amerikalılar gelip Ermeni öksüzleri topladılar; bizi Halep yetimhanesine götürdüler…

149 (149).

VAHAN GRİGORİ DARBİNYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1917, DERENDE)

1917 yılında Sebastiya [Sıvas] vilayetinin Derende sancağında doğmuşum. Babam Grigor kasabanın demircisiydi. Bu sebeple de Demirci Grigor ağanın ailesi sürgün edilmemişti. Annemin adı Heğine idi, abileriminse Suren (d. 1908), Artsrun (d. 1910). Amcalarım teyzelerim vardı, 1915'te sürgün edildiler ve meçhul şekilde kayboldular. 1905'te doğmuş olan küçük amcam Zareh, babamın himayesi altındaydı ve bizimle beraber yaşıyordu.

* 1970 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılan elyazması bu şehadetname, 2000'de dul eşi bayan Anahit Poğikyan-Darbinyan tarafından bana tahsis edilmiştir.

Sürgün öncesinde kasabada 500 hane Ermeni vardı. Onlar buğday ekimiyle, bağcılık ve zanaatlarla uğraşıyorlardı.

Annem büyük abim Suren'in Hürriyet'in ilânı günlerinde doğduğunu, bu sebeple büyük abimin adını Suren koyduklarını anlatırdı; Suren yani "kılıçtan kutulduk anlamında," çünkü o Anayasa [Kanunu Esasi] oldukça iyi şeylerin sözünü vermekteydi. Ben Vartanlar bayramı gününde doğmuşum ve adımı ailenin koruyucusu anlamında Vahan koymuşlar; halaoğlunun adı da Vartan'dı. Benden küçük kız kardeşim Mari'ydi, kardeşim Asatur'du, ki dedemin adıydı.

Bizim doğum günümüz aile İncil'inde bile kaydedilmemişti; sadece yıllar vardı. Doğum günü kutlamıyorduk, buna karşılık isim gününü kutluyorduk; babam Az. Grigor Aydınlatıcı yortusunda, Harutyun Paskalya yortusunda, Khaçik Az. Haç'da vb.

Amcam Zareh onsekiz yaşına bastığında, babam onu gizlice Suriye'ye yolladı; askere gitmesin diye. Üç sene sonra, askere sevk zamanı geldiğinde, kardeşim Suren'i yolladık. Ermeni kilisesi ve okulu yerle bir olmuştu. Biz okula gitmiyorduk, ama babam bize, demirhanesinde çalıştığımızda, mümkünat olduğunda Ermenice harfleri öğretiyordu. Ben körük basıyordum. Bizim kasabada Ermenice konuşuyorduk, o Türk ve Ermeni tarafı olmak üzere nehirle ikiye ayrılmıştı. 1929 yılında oniki aile Ermeniliğe ait hiçbir şeyin kalmadığı o ülkeden ayrılmaya karar verdik. 120'yi aşkın insan atlarla, katırlarla Halep'e doğru yola düştük. Yolumuz yaklaşık 6 altı gün sürdü; üçüncü günden itibaren yolumuza üstü açık yük araçlarıyla devam ettik ve Halep'e ulaştık.

Kentin Kilikyan Okulu'na devam etmeye başladık. Ben oniki yaşındaydım, sadece Ermenice harfleri bildiğimden üçüncü sınıftan başladım. Bizim gibi çocuklar oldukça çoktu.

Altı sınıflık okulu bitirdik; çalışmaya başladık. Üç katlı, etrafı bahçeli, güzel bir bina inşa ettik. Yoğun bir ulusal yaşamla yaşamaya başladık: Kilikya Mezunları Derneği, izci grupları, yönetim kurulu üyesi olduğum Ermeni Beden Eğitimi Birliği.

1947'de ailemle beraber Ermenistan'a göç ettik. İki büyük abim evlenmişti ve beşer çocukları vardı. Ben de 1948'de Halep'ten tanıdığım öğretmen, tercüman ve şair Anahit Poğikyan'la evlendim ve üç çocuğumuz oldu. Yüksek tahsil yaptılar ve iyi aileler kurdular.

150 (150).

KARAPET HAMBARDZUMİ AZARYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1884, SEBASTİYA [SIVAS], GÜRÜN)

Sebastiya vilayetinin Gürün kentinde 1884'te doğmuşum. Kentimizde yaklaşık 7-8 bin Ermeni ve diğer milletlerden insan vardı.

* 1960 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılmış bu şehadetname, 2002 yılında tanınmış ressam Valmar (Vladimir Margaryan) tarafından bize tahsis edilmiştir. Şehadetnameyi özet olarak sunuyoruz.

Sultan Hamid'in emriyle Ermenileri kırmaya, dükkanlarını yağmalamaya, evlerini kundaklayıp kül etmeye başladıkları korkunç 1894-1896 olaylarını hatırlıyorum. Ermeni kadınlarının ırzına tecavüz edip, sonra öldürüyorladı. Evimizi kül ettiklerini hatırlıyorum. Amcamın evini de kül etmişler, zavallı amcamı ise tandırda kızartmışlardı; orada amcamın kemikleri ve gümüş sigara kutusu kalmıştı. Bizim sağdıcı ağaçtan asmışlar, ağacın altında ise oğlu Sargis'i baltayla katletmişlerdi. Ben bütün bunları iyi hatırlıyorum. Babamın dükkanını da yağmalamış ve kundaklamışlardı. Fakat komşumuz Hripsime, ki onun da kocası öldürülmüştü, kendi takılarını ustaca ağıla gömmüştü. Babam ve Hripsime evi yanmış külden temizlediklerinde, kazıp takıları buldular; Hripsime götürüp satması, tekrar dükkan açması, ticaret yapıp sadece bizi değil annem Mariam'a, kızkardeşim Yester'e ve bana ve aynı zamanda kendisine, komşumuz bir başına kalan Hripsime'yi de saklaması için bunları babam Hambardzum'a teslim etti.

Sultan Hamid'in tahttan indirildiği ve hapsedildiği 1908 Hürriyeti'ni de hatırlıyorum; onun yerine kardeşi Reşad tahta çıktı. 1908'de tüm milletlere barış ve kardeşlik sözü verilmekteydi. O zamana kadar Ermenileri Türk ordusuna götürmüyorlardı. Hürriyet'ten sonra Ermenileri de Türk ordusuna asker götürüyorlardı. Ancak ben askerden kurtuldum, zira yüzüçüncüydüm, bunlar askere gitmemekteydiler. Babamın dükanında çalışmaya başladım, ancak yeni gelin olmuş biriyle alakalı bir gençlik aşkı sebebiyle babam bana nasihat etmek istedi, ancak ben karşı çıktım. Babam beni baba evinden kovdu. Annem bana bir altın verdi; bununla bir araba kiraladım, beni Amasya'ya ulaştırdılar. Orada babamın teyzeoğlu Tadevos yaşamaktaydı. O beni Martikyan kardeşlerin mağazasında işe yerleştirdi. Ancak beni Türk ordusuna aldılar. Her gün on saat yayan yürüyerek Tigranakert'e vardık. Sonra nehrin üzerinden bizi Musul'a götürdüler. Orası çok sıcaktı; insanlar beyaz uzun gömlek gibi bir kıyafet giyiyor, başlarına bir şal atıyor, üzerine yün veya kıldan örülmüş yuvarlak bir halka takıyordu. Ben Misak'la beraber kaçtım; yayan Merdin [Mardin], Tigranakert [Diyarbakır], Kharberd'in [Harput] Manclukh köyüne ulaştık, sonra Tokat ve Samsun'a. Benim küçük dayım Batum'da yaşıyordu. Beni kabul etti ve kahvehanede çalıştırmaya başladı.

1915 yılı geldi. Türk hükümeti seferberlik ilân etmişti. Yani Ermenileri tehcir etmek ve gizli şekilde onları yolda yok etmek, Ermenilere son vermek emredilmişti. Endişeye düştüm. Ebeveynimi ve sevdiğim Astğik'i kurtarmak için Gürün'e gitmeyi düşüdüm. Bu gayeyle işten ayrıldım ve yola düştüm.

Rus-Türk Savaşı devam ediyordu. Rus güçleri Trabzon'u işgal etmişti ve ilerliyordu. Biz Ermeni arkadaşlarla orman içlerinden Tokat'a ulaştık. Orada orman içinde bir adam odun kesiyordu. Bize şunları anlattı: "Ben Ermeni idim, adım Abgar'dı. Bizim Tokat'ta ben birinci terzi idim; zanaatkar olduğumdan beni sürgüne götürmediler. Şansım yaver gitti; beni sünnet ettiler, adımı Hacı Mehmed koydular." O Gürün kentindeki tüm Ermenilerin sürgün edildiğini de anlattı. Kız ve kadınları din değiştirmeye zorlamışlar, onları haremlere götürmüşler, tecavüz etmişler, erkeklerin ellerini birbirine bağlayıp götürüp kurşuna dizmişler. Ve o gözyaşları içinde 'Der Zor çölünde' şarkısından pasajlar okumaya başladı.

Yozgat tarafına geri döndük. Bizim grupla Rum Dimitri'nin grubu da birleşti. Ortak güçlerle Rum kızlarını bir Türk beyinin zorbalıklarından kurtardık. Bu Samsun yakınlarındaki Çarşamba'daydı. Sonra Niksar kasabasına gittik; orada haremde Ermeni kızları vardı. Onları da kurtardı. Aslan beyle çatışmaya

girdik; Türk hükümetinin ajanıydı. Biz kırkdört kişiydik. Dört taraftan kuşatılığımızı duyduk. Çatışma başladı. Bizim taraftan sadece Dimitri'nin kardeşi Anastas şehit oldu, Türk tarafındansa yüzlercesi. Ermeni ve Rum kızlarına erkek elbiseleri giydirmiş halde, Çarşamba'dan çıktık. Karadeniz üzerinden, Karadeniz sahilindeki Platana'ya ulaştık. En nihayet Batum'a ulaştık. Kızları yerel komiteye teslim ettik. Ben orada dayımı buldum.

Rusya'da Denikin'in geçici hükümeti kurulmuştu. Batum'da dayımla yaşıyordum, ama bir gün düşündüm, onun parasından bir kısmını aldım ve Simferopol'e gittim. Sonra Batum'a gittim. Sovyet iktidarı yeni kurulmuştu. İş yoktu, açlık vardı. Yerevan'a geldim, işim yok, açım. Biri beni rençber olarak kiralayıp Noragavit'e götürdü. Beni Rençberler Komitesi sekreteri seçtiler. Çalıştım, evlendim. Ancak geçmişimi, baba evimi ve sevdiğim Astğik'i ve onun çocuğunu asla unutmadım. Onların hepsi Ermeni Soykırımına kurban oldular.

151 (151).

MARİTSA TOMASİ OHANYAN-ASTURYAN'IN* TANIKLIĞI
(D. 1887, SEBASTİYA [SIVAS], ZİLLE KÖYÜ)

15 Temmuz 1887'de doğdum. Babamın adı Tomas Ohanyan, annemin adı ise Marta idi. Ben ebeveynlerimin ilk kızıydım; Lusine ve Zaruhi isimli iki kız kardeşim, Mihran ve Tigran isimli iki erkek kardeşim vardı. Ben Batı Ermenistan'da, Sebastiya [Sıvas] yakınlarında bulunan Zille Köyü'nde doğdum. 17 yaşında Arakel Uzunyan isimli zengin bir tüccarla evlendim ve üç çocuğum oldu; onlar 1915'te sekiz, altı ve üç yaşlarındaydılar.

1915'te, bir gece yarısı Türk jandarmaları Uzunyanlar'ın evine geldiler; 9 yaşın üzerindeki erkekleri arıyorlardı. Jandarmalar erkek kardeşlerimi, babamı ve kocamı en yakın dağın yakınlarına götürüp öldürdüler. Sabah Türkler ailenin geri kalan fertlerini de götürmeye geldiler ve hepimizi çöle sürgün etmek için yola çıkardılar.

Yolda yanımda üç çocuğum, kaynanam ve iki kız kardeşim vardı. Yolun yarısında Türkler ve Kürtler elimizdeki her şeyi çaldılar. İki kız kardeşim ve kaynanam yolculuğun zorluklarına dayanamayıp üç güç içinde öldüler.

Ben bedenen ve ruhen yeterince güçlüydüm, dolayısıyla yola devam edebiliyordum. Altı ve üç yaşındaki iki küçük çocuğum kucağımda öldü. Köpeklere yem olmamaları için çıplak ellerimle onların mezarlarını kendim kazdım. Sadece sekiz yaşındaki oğlum Hovhannes sağ kaldı ve yürümeye devam edebildi. Üç gün boyunca aç susuz yürüdük; hatta at idrarı bile içmek zorunda kaldık..

* 1970'de kaleme alınan bu anılar hayatta kalan görgü tanığının torunu, San Fransisco Operası'nda kemancı olan Jirayr Svazlıyan'ın eşi Anahit Abusefyan tarafından 2003 yılında bize teslim edilmiştir.

Uçsuz bucaksız çölün ıssızlığında, en azından susuzluğumuzu doyurmak için bir damla su su bulmayı hayal ediyorduk. Yakıcı güneş altında susuzluktan bitap halde anca yürüyüp ilerliyorduk. Birden ilerde siyahımsı şeyler fark ettik. Herhalde bitkiler olduğunu, dolayısıyla su da olacağını düşündük. Bir şekilde yaklaştık, bir de ne görelim, birbiri üzerine yığılı boğazlanmış, oraya buraya düşmüş çocuk cesetleri.

O korkunç manzaraları ben bu güne dek unutamam, ve kaybettiğim çocuklarım ve akrabalarım gibi her zaman yaşlı gözlerimin önündedirler...

Sonunda, Der Zor'a sürülen bütün Ermenilerin toplandığı Meskene adı verilen yere vardık. Ben ekmekle takas ettiğim Yeprat Nehri'nin suyunu diğer muhacirlere satarak geçimimi sağlıyordum. Bir gün, bu acılardan kurtulabilmem için Tanrı'dan bana nehirde boğulmama yardımcı olmasını rica ettim. Gerçekten de suya düştüm, ama çocuğumun feryatlarını duydum ve bir Arap beni kurtarmak için suya atladı. Arap beni kurtardığı için para talep etti. Birkaç kişi onun bu soylu davranışını mükâfatlandırmak için aralarında para topladı.

İnsanlar her gün gruplar halinde katledilmeye götürülüyordu. Bir gün farklı Türk köylerinden gelen bir grup Ermeni erkeği kaçıp Halep'e gitmeyi kararlaştırdı. Ben onların konuşmasını tesadüfen duydum ve onlara katılmak için ricada bulundum. Onlar ise dizanteriye yakalanmış olan oğlumu orada bırakmam koşuluyla kendilerine katılabileceğimi söylediler. Onları zor zar ikna ettim ve oğlumu sırtıma alıp yola düştüm. Gündüz dağlarda saklanıyorduk; geceleri yürüyerek, hemen hemen susuz ve besinden yoksun olarak 40 günde 400 kilometre yol kat ederek, Suriye'nin Halep kentine vardık.

Halep'e varınca tifoya yakalandım. Beni hastaneye yatırdılar; sonra da iyileşmem için Bab Köyü'ne gönderdiler. Sağlığıma kavuştuktan sonra, geri döndüm ve Protestan rahip Aharon'un Ermeni muhacirlere yardım ettiğini, onlar için bir dokuma fabrikası açtığını duydum. O fabrikada çalışmaya başladım; diğer işçilerden iki kat fazla çalışıyordum. Orada fabrikanın yöneticisi olan müstakbel eşim, Hakob Asaturyan'a rastladım. Protestan rahip Aharon ona kızlardan birini seçmesini söylemişti; o da beni seçti, çünkü ben çalışkandım. Evlendik ve Lusine isimli bir kızımız ve Mihran isimli bir oğlumuz oldu.

Daha sonra Hakob'un doğum yeri olan Maraş'a döndük. Türkler Ermenilerin evlerine dönmesi gerektiğini bildirdiler; ama, bir yıl sonra, 1920'de katliamlar yeniden başladı. Türkler Maraş'taki Aziz Maryam kilisesini ateşe vermeyi denediler. Bütün Ermeniler kiliseyi kurtarmak için toplandı. Hakob da o insanların arasındaydı. Onlar ateşi suyla söndürmek için kilisenin damına çıktılar. Onun başına sıkılan kurşun neyse ki sadece kafasındaki fesi deldi. Birkaç ay sonra Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ettiler ve Türkler yeniden Ermenilere saldırdılar. Ben ve eşim bir yaşındaki kızımız Lusine'yle birlikte 1922'de Halep'e kaçtık.

Halep'te Hakob Aziz Gevorg kilisesinin inşa çalışmalarına yardım etti; o farklı şekillerde Ermenilere yardım ediyordu. Oğlum Mihran kızın birini Arap oğlanların elinden kurtarmaya çalışırken başına atılan bir taş nedeniyle 13 yaşında vefat etti. Bu üzücü olaydan sonra, Lusine'nin Poğos Abusefyan'la evlenmesinden bir hafta önce, eşim 57 yaşında vefat etti.

Bizler 1946'da Ermenistan'a yerleştik ve 12 yıl Leninakan'da (şimdi Gümrü) yaşadık; ondan sonra Yerevan'a geldik.

Ben uzun yaşadığım için şanslıyım. Şimdi Araksi, Mari-Roz, Janna, Anahit ve Zabel isimli beş torunumu da gördüm.

152 (152).

KHOREN GASPARİ GÜLBENKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1895, SEBASTİYA [SIVAS], DİVRİĞİ)

Divriği ilçesi Sıvas Vilayeti sınırları içerisindedir. Şehrin sol tarafından Halis Nehri akar. Divriği'nin etrafı bahçeler ve meyve bahçeleriyle çevrilmişti. Şehre girince binalar neredeyse görünmüyordu; zira, onlar tamamen yeşilliklerin içine gömülmüştü. Şehirde üç kilise ve iki okul bulunuyordu: bunlardan biri beş yüz yakın öğrencisi ve on dört öğretmeni olan Ulusal Okul ya da Nersesyan Okulu'ydu. O zamanlar Türkiye'nin taşra şehirleri, özellikle de köyleri çok geri kalmışlık içindeydi. Şehirlerimizde fabrika yoktu ve pek çok kişi gurbete gidiyordu.

Babam da bu şekilde 1902'de Samsun Şehri'ne çalışmaya gitmiş; bakır işleme atöylesinde yevmiyeli işçi olarak çalışmıştı. Samsun, Karadeniz'deki körfezlerden birinin kıyısında bulunuyordu; ama, limanı gemilerin yanaşmasına elverişli değildi. Bu yüzden de, gemiler açık denizde, kıyıdan oldukça uzakta demirliyordu. Yükler çok büyük kayıklarda taşınıyordu. Şehrin batısında, Bafra, doğusunda ise Çarşamba kasabaları bulunuyordu. Samsun'da Türkler, Ermeniler ve Rumlar yaşıyordu. Samsun yüksek kaliteli hoş kokulu tütünü, balık konservesi, soğuk su ve helva fabrikalarıyla ün salmıştı. Ticaret de gelişmişti. Babam Samsun'da ev kiraladı ve biz ailece oraya taşındık. Ailemiz çok sade bir yaşam sürmekteydi.

1907'de Samsun Nersisyan ortaokuluna kabul edildim. Okulda Ermenice'den başka Türkçe ve Fransızca da zorunlu derslerdi. Ben küçükken resim yapmayı çok seviyordum; okulda ise resimle çok daha fazla ilgilenmeye başladım. Okulda sık sık sergiler düneleniyor, o serglerde benim resilerim de sergileniyordu. Bu sergilerden birine Samsun mutasarrıfı da geldi. O, resimlerimden ikisini beğenip satın aldı. Bu olay daha sonra hayatımda belli bir rol oynadı.

1915 İlkbaharında, sabah okula gitmek için dışarı çıktığımda, sokaklarda atlı zaptiyelerin dolaştığını ve evlerden dışarı çıkılmasına izin vermediklerini gördüm. Evimizin kapısına ve başka yerlere de belediye reisi tarafından imzalanmış bir kâğıt yapıştırılmıştı; buna göre "Şehirdeki bütün Ermenilerin istisnasız bir hafta içinde tehcir edleceği ve ülkenin iç kısımlarına gönderilmesi gerektiği ilan ediliyordu." Orada, bu tedbirin savaş sona erene kadar yürürlükte kalacağı belirtilmişti. O ilan her şeyi alt üst etti. Ermeniler her şeyi yüzüstü bırakıp gideceklerdi.

Batı Ermenileri'nin alışıldık ve en korkunç soykırımı başladı. Zengin Ermeniler paralarını bankalarda saklıyorlardı. Ama, evden çıkmak yasaktı; dolayısıyla, onlar da sadece yanlarına bulundurdukları paralarla kaldılar.

Üç gün sonra, sabah iki Hükümet görevlisi evimize geldi. Onlar yanlarında bir araba da getirmişlerdi ve bizi eşyalarımızı toplayıp şehri terk etmeye zorladılar. En gerekli eşyalarımızı alıp arabalara yüklememizi ve evden uzaklaşmamızı emrettiler. Kervanımız yüz aileden oluşuyordu. Bizler güneye, Anadolu'nun içlerine yönelmiştik. Bütün bir gün yolculuk ettikten sonra, küçük bir ormanın kenarında geceledik. Herkes yorgun ve kederliydi. Sabah uyanıp eziyetli yolculuğumuza devam ettik.

Ailemiz beş kişiden oluşuyordu: babam, annem, iki kız kardeşim ve ben. Hükümet Ermenilerin dinsiz olduklarını, onların Türk topraklarına göz diktiklerini, Devlet'e karşı pek çok kez ayaklandıklarını, dolayısıyla Ermenileri parça parça etmenin ve öldürmenin günah olmadığını söyleyerek Türkleri Ermenilere karşı kışkırtmıştı.

Amcam Gevorg Gülbenkyan 1914'te İstanbul Tıp Fakültesi'ni üstün başarıyla bitirmişti. Onu askere alıp albay rütbesiyle Trabzon'a göndermişlerdi. Görev yaptığı sırada, bir Türk, askerlik hizmetinden kurtulmak için ondan kendisine sahte rapor vermesini rica etmişti. Amcam bu isteği geri çevirmişti. Ertesi gün o barbar Türk amcamı bıçaklayarak öldürmüştü; onun tek suçu Ermeni olmasıydı.

On beş gün yürüdükten sonra, her yerde yeni öldürülmüş Ermenilerin cesetleriyle karşılaşıyorduk. Çektiğimiz eziyetleri ve katlandığımız mahrumiyeti tarif etmek mümkün değildir. Bu manzaraları gördükten sonra kervandaki insanların morali çok bozulmuştu; ruhen çökmüşler, fiziki olarak erimşi ve umutsuz bir halde ölümlerini bekliyorlardı. Aşırı sıcak, açlık, susuzluk ve hastalıklar herkesi tüketmişti. Kadınları kaybettikleri çocukları ve yakınları için göz yaşıı döküyorlardı. Bütün bunları tasvir etmek zordur. Çocukların durumu dhşet vericiydi; birisi susuzdu; su istiyoırdu; diğeri açtı ve yiyecek istiyordu; bir diğeri bitkindi ve yürüyemiyordu, vs. Çevre köylerdeki Türkler su kaplarını dahi kırıyorlardı ki, biz su içemiyelim. Köylerde çeşmelerden su içmemize izin verilmiyordu. Bulanık sularla susuzluğumuzu giderebilmemiz için, derelere ya da nehirlere ulaşmamız gerekiyordu. Hala canlı olan ve kendileri için tek kurtuluş yolu ölümü bekleyenler için bu, korkunç içinden çıkılamaz bir durumdu. Yolda, çevredeki Türkler, Çerkezler, Çeçenler ve Kürtler kervanımıza aralıksız saldırılar düzenliyor, soyuyor, öldürüyorlardı. Bunlar bizim için sıradan olaylar haline gelmişti. Bize eşlik eden zaptiye herhangi bir biçimde bize yardım edebilmekten acizdi; gerçi, bu yönde gayret dahi sarf etmiyordu. Yolculuğumuzun on beşinci gününde, kız kardeşim yolculuğa dayanamayıp öldü. Onun ölümü ailemizi kedere boğdu.

Kervanımız Yeşil Irmak'ın kıyısında bulunan Amasya'ya vardığında, yerel memurlar bize şehrin içinden geçerken kimsenin sıradan ayrılıp alışveriş yapmasına izin verilmeyeceğini bildirdiler. Onlar kervandaki erkeklerin önceden şehre gidip gerekenleri satın almalarını önerdiler. Erkekler gittiler; ama Amasya'ya girdiğimizde, bir tane dahi erkek kalmamıştı; hepsini öldürmüş, cesetlerini çukurlara atmışlardı. Bütün bunları arabacıdan öğrendik; bu olaylara görgü tanığı olan yerli Türkler olanları arabacıya anlatmışlardı. Kervandaki herkes yakınlarının kaybı nedeniyle ağlamaya başladı. Geriye yaşlılar,

kadınlar ve benim gibi ergenlik çağındaki çocuklar kaldı. Birkaç gün yürüdükten sonra hırsızlar, haydutlar ve katillerden oluşan bir müfrezeye rastladık. Rus Ordusu saldırıya geçmişti ve Türkler mecburen hükümlüleri ön saflarda kullanıyorlardı. Bu müfreze bizim yakınlarımızdan geçerken komutanları kadınların ve çocukların neden ağladıklarını sordu. Ben de çok yorgun olduklarını ve arabacının istirahat etmemiz için durmadığını belirttim. Komutan arabacıya zaptiyeyi yanına çağırmasını emretti; zaptiye gelene kadar da bana kervanımızdaki erkeklerin nerede olduklarını sordu. Ben de başımıza gelenleri anlattım. Zaptiye geldiğinde ise, gecelemek için, niye kervanı durdurmadıklarını sordu. Zaptiye de, kısa bir süre sonra Köroğlu Vadisi'ne varacağımızı ve geceyi orada geçireceğimizi söyledi. Bizi nereye götürdüklerine dair ikinci soruya ise, zaptiye bizi Şehirkışla'ya götürme emri aldığını; oradan geri döneceğini söyleyerek cevap verdi.

Köroğlu Vadisi'ne vardık. Geceyarısı kervanımıza dört subay girdi; silah tehdidiyle elimizde kalanları aldılar. Aralarında benim de bulunduğum birkaç yaşlı ve genci ise yanlarında götürdüler. Oldukça uzun bir yol yürüdükten sonra aniden atların nal sesleri duyuldu. Subay hemen atlarından inip mevzi aldılar. Bize: "Murad Paşa yani Kovtınlı kahraman Murad'ın silahlı çetesi o taraflarda görüldü mü" diye sordular. Biz de o konuda bir fikrimizin olmadığını söyledik. Yakınlarımızın yanına gitmemize izin verdiler.

Sonunda Şehirkışla'ya vardık; orası bizim gideceğimiz son yer olacaktı. Orada farklı yerlerden gelen binlerce Ermeni'nin konakladığı geniş bir alan vardı. Onların büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. O talihsiz insanlar aç, susuz, hasta bir halde ve eziyet çekerek ölümü bekliyorlardı. Kampta kolera baş göstermişti. Bizim oraya varmamızdan belli bir süre sonra birkaç memur geldi. Onlar ergenlik çağındaki gençleri ve kızları topladılar. Türkler onları mal gibi seçiyor ve erkekleri hapsetmeye, çalıştırmaya, kızları ise evlere hizmetçi olarak çalıştırmaya götürüyorlardı. Kızların en güzellerini ise kendi haremlerine alıyorlardı. Beni Şehirkışlalı bir bakkal dükkânında çalıştırmak için aldı. Böylece hayatım kurtuldu; ama, kız kardeşime ne olduğunu bilmiyorum ve onu bir daha hiç görmedim. Bana verilen yiyeceğin bir kısmını saklayıp acınacak bir halde yapayalnız olan anneme götürüyordum. Annem yanına gitmemem ve hayatımız tehlikeye atmamam için ricada bulunyordu: "Oğlum sen beni düşünme" diyordu, "benim günlerim sayılı. Sülalelimizden geriye bir tek sen kaldın. Hiç olmazsa sen kurtulmaya ve ocağımızın sönmesine izin vermemeye çalış." Birkaç gün sonra yeniden annemin yanına gittiğimde, ölmüştü.

Yaklaşık on beş gün bakkalın yanında çalıştıktan sonra, bir gün, onun yanında kalmamın hayatım açısından tehlike arz ettiğini ifade etti ve tanıdığı bir köylüyle onların köyüne gitmemi teklif etti. O köylüyle biz Bozgut Köyü'ne gittik. O köyün ahalisi zamanında Kars'tan göç edip o köye yerleşmişti. Beni götüren köylü köyün muhtarıydı. O, erkek kardeşinin yanında çalışmam için beni oraya götürmüştü. Onun erkek kardeşi yaşlı ve kördü. Benden başka bir hizmetkârı daha vardı. Onun çiftliği oldukça büyüktü. Beş yüz koyunu, ineği, atı ve geniş arazileri vardı.

Köydeki işler çok ağırdı. Şehirde doğup büyümüş olduğum için, köy işlerine hiç de alışık değildim. En ufak hatada sahibim ben acımasızca dövüyordu. Bir gün koyun otlatırken, iki koyun kaybolmuştu; eğer çobanın biri o iki koyunun gidip kendi sürüsüne katıldığını söylemese az kalsın beni öldüreceklerdi. O köyde yaklaşık dört yıl çalıştım. Koyun otlatırken sık sık Ermeni cesetleriyle karşılaşıyordum; onlar çevredeki Türkler tarafından öldürülmüş Ermenilerin cesetleriydi. Ben geceleri ahırda uyuyordum. Ahır sıcaktı; ama, havasızdı. Ancak, dayanmam gerekiyordu; başka çarem yoktu. Tek tesellim aç olmayışımdı. Ama, Müslümanların bir ay süren ve Ramazan adını verdikleri bayramı sırasında dayanmak çok zordu. O bir ay boyunca, sabah saat altıdan akşam saat altıya kadar ne yemek ne de içmek mümkündü. Bir şey yememek o kadar zor değildi; ama, su içmemek zordu. Köydeki insanlar okuma yazma bimiyorlardı; o yüzden de, bütün yazışmaları ben gerçekleştiriyordum. Bana iyi davranıyorlardı.

Her yıl vergi olarak köyden Sıvas'a buğday götürüyorlardı. Bir keresinde Sıvas'tan dönerken en iyi arkadaşım Barseğ'e rastladım. O da benim gibi hizmetkârlık yaparak sağ kalmıştı. Kucaklaştık ve sevincimizden ağlamaya başladıkç O da benim gibi başka bir köyün muhtarının yanında çalışıyordu; o kjöy bizim köyden yürüyerek yaklaşık altı saatlik mesafedeydi. O zaman, bz ikimiz kaçıp İstanbul'a gitmeyi kararlaştırdık. Ben bu iş için uygun fırsatı köyün erkekleri arabalarla tuz getirmeye gittiklerinde buldum. Onlar yılda bir kere tuz nmadeninden tuz getirmeye giderlerdi. O gün, evdeki kadınlarla birlikte tarlaya çalışmaya gitmiştim. Öğle sıcağında sinekler atı rahat bırakmıyorlardı. Ben de atı eve götürüp geri dönmek için izin istedim. Evden birkaç lavaş ekmeği aldım, atı eyerledim ve Sıvas'a doğru sürdüm. Ama, ağ getirmeye giden erkekler büyük bir hızla bana yetiştiler; beni tutup bağladılar ve köye gitmek için yola düştükl. Arkamdan gelenlerden ikisi beni öldürmek istiyorlardı. Ancak, köy muhtarının oğlu olan üçüncüsü buna izin vermedi. Onlar beni köye geri götürüp sıkı bir gözetim altında tutmak ve en ufak şüphede beni öldürmek konusunda anlaştılar. O olayın üzerinden iki hafta geçtikten sonra ben daha iyi çalışmaya başladım; ama, bu kez dağlardan geçerek kaçmaya kara verdim.

Sıvas'a gitmek için, Kızılırmak Nehri'nin üstündeki köprüden geçmem gerekecekti. Köprüde gece gündüz nöbet tutan askerler vardı; zira, o zamanlar ordudan firar eden çok sayıda asker vardı. Benim için köprüden geçmek çok tehlikeliydi. Yüzerek geçmeye karar verdim. Elbiselerimi çıkarıp belime bağladım ve yüzerek nehrin öteki yakasına geçtim. Nehrin öteki yakasında elbiselerimi tekrar giydim ve yoluma devam ettim. Karanlık basmadan Sıvas'a vardım. Ermeni Mahallesi'ndeki dükkânların harabeye çevrilmiş olduğunu gördüm. Nereye gideceğimi, ne yapacağımı bilmiyordum. Cebimde para yoktu. İki gün aç kaldım; yıkık bir evde geceledim. Sabah uyandığımda iki gözüm de şişmiş ve kapanmıştı. Gözlerim ateş gibi yanıyordu. Zar zor kendimi sokağa attım. Bir Türk bana yaklaştı; acıdı ve beni hastaneye götürdü. Beni dört gün orada tuttular; sonra taburcu ettiler. Şehirde uzun süre dolaştıktan sonra, küçük bir kahvehanede garson olarak iş buldum. Bana para ödemiyorlardı; sadece yemek veriyorlardı. Bazen de müşteriler bahşiş veriyorlardı.

O günlerde Rus Ordusu'Nun Erzurum'da zafer kazanıp Erzincan'a yaklaştığını duydum. Ben de Erzincan'a gtmeye ve Rus Ordusu'na ulaşıp onlardan beni yanlarında ya Doğu Ermenistan'a, ya da

Rusya'ya götürmelerini rica etmeye karar verdim. Ancak, [Türk] Ordu[su] geri çekilme emri almıştı ve çaresiz yenşiden Sıvas'a döndüm. Orada yatılı devlet okuluna dönüştürülen bir manastır bulunduğunu öğrendim. Ama, o okula kabul edilmek için, Sıvas Valisi'nin izni gerekliydi. Dilekçemi hazırlayıp valiyi görmeye gittim. Sektreteri dilekçemi valiye götürdü. Vali: "Yarın gelsin." demiş. Ertesi gün saat on birde gittim. Vali sevecen bir tavırla beni kabul etti; soyadımı sordu ve: "Resim yapıyor musun" diye sordu.

- Evet! Hatta mutasarrıf bile resimlerimi satın almıştı, dedim.

Vali çekmecesinden benim çizdiğim ve yıllar önce sergide satın aldığı resimleri çıkardı. "Götürün bunu; eğitim alsın" dedi.

Okula gittim. Orada benimle aynı odada kalan başka bir Ermeni oğlan daha vardı. Bir gece duvarıma vurdular. Yanımda yatab arkadaş dışarı çıktı; gelenin Murad olduğu ortaya çıktı. Atıyla gelmişti; yolda telgraf tellerini kesmişti. O Ermeni oğlan Kovtınlı Murad'ın doğduğu yerdendi. Sonradan duydum ki, o oğlan Murad'ı tanıyormuş ve hatta birkaç kez gece vakti gizlice okulda buluşmuşlar. O, Murad'ın anlattıklarından yerel Ermenilerin sürgüne gitmeden önce okulumuzun bulunduğu manastırın bahçesine üç yüz kadar silahı mermileriyle birlikte gömdüklerini biliyordu. Murad o tüfeklerin gömülü bulundukları yeri her yolu deneyerek bulmamızı rica etti. Biz tabii ki, açık bir şekilde etrafı kazamazdık. Silahları aradık; ama, nafile. Birkaç gün sonra, Murad koruması Yeğo'yla birlikte Samsun'a varmış. Deniz kıyısında bulunan bir kayıkçıyı silah tehdidiyle, herhangi bir Rus gemisine rastlayıncaya kadar açık denize gitmeye zorlamış. Bir savaş gemisine rastlamışlar ve Murad Rusların yardımıyla Transkafkasya'ya varmış.

Yaz tatillerinde biz çevre köylere gitmeye ve köylülere biçer döverlerle hasat işinde yardım etmeye mecburduk. Ben Divriğili olduğumdan beni Divriği'ne göndermelerini rica ettim. Divriği'ne vardıktan sonra, bizim köyün Türklerine sorarak evimizin nerede bulunduğunu öğrendim. Evimizi buldum. O evde bir Türk aile yaşıyordu. Geri döndüğümde okula gitmek istemedim. Bir kahvehanede iş buldum. Orada, yolculara ayrılmış iki oda vardı. Benim görevim o iki odayı temizlemek, aynı zamanda da dört atın bakımını yapmaktı. Yolcular bazen bana para veriyorlardı. Bana verilen paraları biriktiriyordum; zira, İstanbul'a gitmeye niyetliydim.

İstanbul'a giderken, Samsun'daki bir otelde Merzifonlu çok zengin bir adamla tanıştım. O adam ziraatten anladığımı duyunca kendi topraklarını idare etmem için bana ricada bulundu; ben de teklifini kabul ettim.

Merzifon'a varınca, ziraat işinde çalışmaya başladım. Meşhur Diyarbakır karpuzunun tohumlarını elde ettim; bu tohumlara gerekli ihtimamı gösterdim; sonra daha önce görülmemiş miktarda bol ürün elde ettim. Ben ne pahasına olursa olsun İstanbul'a gitmeye karar verdim. Sahibimin arabasıyla Samsun'a hareket ettiğimide orada gemi gelene kadar ucuz bir bilet satın aldım. Bilet ucuz olduğu için gemide açık havada uyuyordum. Hava ise soğuktu.

Sonunda rüyalarım gerçekleşti; İstanbul'a vardım. Cebimde tek kuruş dahi kalmamıştı. Ona buna sorarak Ermenilerin hangi mahallede yoğunlaştıklarını öğrendim. O mahalle Galata'ydı. Oraya gittim. Bir

dükkânın önünde geçerken Ermenice konuşulduğun duydum. O dükkâna girdim. Dükkancı Ermenice sordu: “Hay es?” [Ermeni misin?].

Ben Türkçe karşılık verdim; zira, Ermenice’yi hemen hemen unutmuştum. Ona Samsun’dan geldiğimi, Divriği’de doğmuş olduğumu ve sürgünden yeni döndüğümü söyledim. Dükkâncı beni orada yaşayan Divriğililerin yanına götürdü. Onlardan birinin büyükbabamın erkek kardeşinin oğlu olduğu ortaya çıktı. Onların yanında yaklaşık on gün yaşadım Onlar Türk fesleri imal ediyorlardı. Bir gün onların yanına bir kadın geldi; beni görünce bana sarıldı; öptü ve kendisinin annemin amcasının kızı olduğunu söyledi. Beni kendi evlerine götürdü. O kadının kocası zamanında Sultan [Abdül] Hamit’in ahçısıymış. Kendisi çok iyi bir ahçıydı ve küçük bir restoranı vardı. Pek çok kişi onun pişirdiği yemekleri tatmak istiyordu; ama, restoran küçük olduğundan isteyenlerin tümüne servis yapılamıyordu.. Dolayısıyla, müşterilerin bir kısmı kendi işyerlerine servis yapılmasını istedi. Bu işi de ben yapıyordum. Yaklaşık üç-dört ay çalıştım. O sırada, ben de lezzetli yemekler hazırlamayı öğrendim. Ben Avrupa ve Amerika’nın pek çok kentinde bulundum; ama, Türk mutfağının çok daha lezzetli ve çeşit bakımından zengin olduğunu düşünüyorum.

Bu süre zarfında İstanbul’un görülemeye değer yerlerini ziyaret etme imkânını buldum. İstanbul, kanımca, dünyanın en güzel şehirlerinden birisidir; yedi tepe üzerine kurulmuştur. Boğaziçi’nin güzelliğini tasvir etmek ise imkânsızdır. Aya Sofya’yı, İstanbukl’un zengin sakinlerinin yazın dinlendiği adaları gördüm. Servis yaptığım müşterilerden Sepuh Stepanyan’la dost oldum; o, ziraatçiler birliği başkanıydı. Ondan, Adapazarı Şehri yakınlarındaki Armaş Manastırı’nın mülklerinde bir ziraat okulu kurulacağını duydum. Onun yardımıyla o okula kabul edildim. Okul yatılıydı ve Ermeni Yardımseverlik Birliği’nin kontrolü altında olup onun tarafından finanse ediliyordu.O okula yaklaşık iki yüz öksüz kabul edildi. Öğretmenlerimiz oldukça iyi eğitilmişlerdi; bizler pek çok şey öğrendik. Yarım gün teorik eğitim alıyorduk; günün geri kalanında ise pratik eğitim veriliyordu. Okuldaki yaşam şartları o kadar da iyi değildi. Neredeyse açtık. Sonra, okulumuzu İstanbul’a naklettiler; öğrenimimize orada devam ettik. BU arada, Ermenistan’ın Daşnak Hükümeti’nin başbakanı Bay Khatisyan İstanbul’a geldi. O, elli bin kişilik bir Ermeni Ordusu kurmak istiyordu. Fırsattan istifade eden bizim okulun yöneticileri ondan okulu Ermenistan’a nakletmesini rica ettiler. Aralarında benim de bulunduğum dört öğrenci Ermenistan’a gitmeyi reddetti; diğer öğrencileri Ermenistan’a gönderdiler. Biz çabucak Şişli Mahallesi’ndeki Ermeni yetimhanesine sığındık.

Bir gün Şişli yetimhanesinden Pera Mahallesi’ne giden tranvaya bindim. Bilet almak istediğimde biletçinin arkadaşım Barseğ olduğunu gördüm. İkimizin sevinci görülmeye değerdi. Artık katliam korkusu olmadığına inanmak imkânsızdı. Barseğ’in anlattıklarından onun erkek kardeşiyle beraber büyük güçlüklerle İstanbul’a vardığını anladım. O, ekmek fırınında işçi olarak çalışmıştı. Erkek kardeşi Bulgaristan’a gitmişti. Ben bir daha Barseğ’den ayrılmadım.

O dönemde bizler dört öksüz olarak ziraat okulunda okuyorduk. Hayırseverlik Birliği’ne başvurup öğrenimimize devam etmemiz için bizi ABD’ye göndermelerini istedik. Barseğ de bize katıldı. Ama

Amerika'ya giderken gözümde trahom hastalığı vardı; bu hastalığa yakalanmış kişileri kabul etmediklerinden tedavi oldum.

Sonunda Haziran 1921'de ABD'ye gitmeyi başardık. Orada Hayırseverlik Birliği'ne gittik; İstanbul'dan bize verilen tavsiye mektuplarını sunduk ve bizi yatılı ziraat okuluna kabul ettiler. Orada üç yıl öğrenim görecektik; ama, önce dil öğrendik; sonra, öğrenime başladık. Daha sonra, öğrenimimize New York Eyaleti'nin Cornwall Üniversitesi'nde devam ettik. Hayırseverlik Birliği her birimize yılda beş yüz dolar ödüyordu; bu meblağ masraflarımızın yarısını karşılıyordu. Geri kalan miktarı biz çalışarak temin ediyorduk. Üniversite yemekhanesinde Barseğ'le bulaşık yıkıyor, bedava yemek yiyorduk. Yazın çiftliklere gidip pratik yapıyorduk; bunun için bize bir ücret veriyorlardı.

1926'da altı arkadaş öğrenimimiz sona erdiğinde Vatan'a dönmeyi ve faydalı olmayı kararlaştırdık. Yerevan'da Nor Sepastiya ve Nor Malatya'yı kurma çalışmalarına katıldım. Stepanavan'da çalıştım. Astğik Baboyan'la evlendim. 1928'de Yerevan'a yerleştik. Çalışmaya başladım. Sonra, Moskova'da Timiryazev Biyoloji Enstitüsü'nde çalıştım. Kalıtımbilimin yanlış olduğunu iddia eden makaleler yayımladım; bu makaleler yüzünden bitirme tezimi Moskova'da veremedim; zira, bunlar kabul gören görüşlere ters düşüyordu. Altı yıl Moskova'da kaldıktan sonra ailece Yerevan'a yerleştik.

153 (153).

HAMBARDZUM KARAPETİ SAHAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, SEBASTİYA [SIVAS])

Ben Paskalya'dan kırk gün sonra, Yükseliş Günü'nde Sıvas'ta doğdum. Papaz beni vaftiz ederken doğum günümü sormuş ve Yükseliş Yortusu gününde doğduğumu öğrenince: "İsmini beraberinde getirmiş" deyip adımı Hambardzum [Yükseliş] koymuş.

Babam Karapet, tenekeciydi. Annem Voski ev kadınıydı. Ağabeyimin adı Haykaz'dı; erkek kardeşiminki ise Suren. Kız kardeşimin ismi ise Vardanuş'tu. Orta halli bir aileydik. Bizim Sıvas'ta 7-8 yaşımızdan itibaren okula giderdik. Ben alfabeyi zar zor öğrenmiştim.

Çok iyi kalpli ve kibar bir kadın olan annem erken vefat etti. Yemem için bana kuru üzümle ekmek verdiklerini hatırlıyorum. Ben bunları sevinerek yedim; ama onun cenaze töreni hakkında başka bir şey hatırlamıyorum. Babam ikinci bir evlilik yaptı.

Ağabeyim Haykaz mühendislik okumuştu; yol inşa ediyordu. Türk Hükümeti onu uzman olarak Berlin-Bağdat Demiryolu'nu inşa etmeye götürdü; ama bir daha geri gelmedi; öldürüldüğünü duyduk.

Tellal Ermenilerin göçe hazırlanması gerektiğini duyurduğunda, Türk zaptiyeler "Erkekler bir yana! Avratlar bir yana!" diye emirler yağdırmaya başladılar. Gücü kuvveti yerinde erkekleri Rus-Türk Cephesi'ne savaşmaya gönderiyorlardı.

BIzi koyunlar gibi sürdüler; kendi evlerimizden, meyve bahçelerimizden çıkardılar. Issız çöllere düştük. Yüz on gün, hemen hemen hiç istirahat etmeden açık havada yürüdük. Açık havada da uyuyorduk. Yaşlılar ve hastalar yürüyemiyor, ya da yolda kalıyorlardı; veya zaptiye onlara vurup öldürüyordu. Bizi aç yürütüyorlardı; su içmemize bile izin vermiyorlardı. Kürtler ve Çeçenler üstümüze saldırıyorlar, varımızı yoğumuzu çalıyorlar, kızları ve gelinleri kaçırıyorlardı. Pek çok kız ve kadın kendini suya atıyordu. Dicle ve Fırat nehirleri cesetlerle dolmuştu. İkinci annemin hamile olduğunu hatırlıyorum. Onu öldürdüler; kılıcı karnına sokup bebeğini dışarı çıkardılar ve erkek olduğu için gülmeye başladılar; onu yere fırlattılar. Ben o manzarayı asla unutamam. Biz birbirimizi kaybettik. Yalnız kaldım. Bir gün kumun üzerinde aç ve çıplak yatıyordum; bir Arap adam gelip zaptiyeye yaklaştı ve ona para verip: "Ben şunu götüreyim; benim yanımda çalışsın" dedi. Beni yanına hizmetkâr olarak aldı. Ben o adamın yanında çobanlık yapıyordum. O Arap benim hayatımı kurtardı. Ben hep onun ruhu için dua ediyorum. Doğrudur, ahırda yaşıyor, hayvanların yanında uyuyordum; ama hayatım kurtulmuştu.

Arabın iki oğlu, bir kızı vardı. Oğulları eve faydalı değildiler. Benim çalışkan ve kendisine adanmış olduğumu görüp beni evlat edindi. Sol elime mavi mürekkeple dövme yaptı. Adımı Şükrü koydu. Bana: "Ben oğullarımdan hayır görmedim. Eğer benim biricik kızımla evlenirsen, mal varlığımı sana bırakacağım; köyün sahibi olacaksın" diyordu. Beni Halep'e götürdü; bana elbiseler satın aldı, ayakkabılar aldı, giydirdi. Ayakkabıcı Sıvaslı bir Ermeniydi. O bana yardımcı oldu. Bana sordu:

- Sen kimsin?

- Ben Ermeniyim.

O Ermeni ayakkabıcı, Arabın kızıyla evlenmememe için onun yanından kaçmamı sağladı.

1928'de o Ermeni ayakkabıcıyla Fransa'ya kaçtım. Orda çiftçilik yaptım. Bir gün şans eseri bir adama rastladım. O bana:

- Sen Suren'in ağabeyi Hambardzum değil misin? diye sordu.

- Evet, dedim.

- Suren hayatta biliyor musun?

- Deli misin? Dünyada Ermeni mi kaldı? Hepsini katlettiler!

- Ne diyorsun? Hala yaşayan Ermeniler var; erkek kardeşin Suren Lyon'da yaşıyor.

Adı Sargis olan o adam beni Lyon'a, erkek kardeşimin yanına götürdü. Erkek kardeşimin babam gibi tenekecilik yaptığını gördüm. Ben de çiftçi oldum. Lyon'da çok sayıda Ermeni vardı. Bir araya gelir, toplantılar yapardık. Ben Ermeni Yardım Kuruluşu şubesinde önce aza, sonra başkan vekili, daha sonra da başkan oldum. Vatanseverlik duygusuyla yanıp tutuşuyordum; yurtdışında kendimi yabancı gibi hissediyordum. Ben hep şöyle diyordum: "Karanlıkta yaşamak, yarı karanlıkta yaşamaktan iyidir."

Günün birinde vatana dönüş haberi Lyon'a ulaştı. Sevincim sonsuzdu. Ermenistan bizi çağırıyordu.

1947'de Ermenistan'a geldik. Beylanlı Taguhi'yle evlendim; bir aile kurdum. Mıkırtiç isimli bir oğlumuz, Vardanuş isimli bir kızımız oldu. Vardanuş adını, duyduğum acı yüzünden koydum; zira bir gün, Arapların yanında çobanlık yaparken Arapların kızın birini saçlarından çeke çeke götürdüklerini gördüm.

Onlara yaklaşıp neden öldüğünü sordum. “Açtı; onu bulduk; acıyıp ona bir parça ekmek verdik; yiyince midesi patladı, öldü” dediler. Kızın yüzünü görmek için yaklaştım; baktım ki, ölen, Vardanuş kız kardeşim. Yanında diz çöküp: “Bu benim bacımdır!’ dedim.

Arap efendim onu iyi bir şekilde defnettirdi. O yüzden de kızımın adını Vardanuş koydum; ama onun adını her telaffuz ettiklerinde zavallı kız kardeşimi hatırlarım.

Yerevan’da inşaatçı oldum. Konyak fabrikası, şarap fabrikası, Sundukyan Tiyatrosu, Dvin Oteli benim yonttuğum taşlarla inşa edilmiştir. Ama Dvin Oteli inşa edilirken düştüm ve elim kırıldı; ondan sonra bir daha taş yontucu olarak çalışamadım. Halbuki ben iyi bir taş yontucuydum ve Vatanımın yeniden inşa edilişinde bana düşen görevi yerine getirdiğim, bir “taş” da ben yerleştirdiğim için kendimle gurur duyuyorum.

Şimdi artık hatıra eşyası fabrikasında sadece geceleri bekçilik yapıyorum.

154 (154).
MANVEL SAHAKYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1901, SEBASTİYA [SIVAS], GÜRÜN)

Benim tüm yakınlarım Büyük Felaket yıllarında hayatlarını kaybetmişlerdir. O zamanlar babam kırk iki, annem otuz dört, ablam on beş, erkek kardeşim on iki, kız kardeşim on yaşındaydı. Koca sülalemizden bir tek ben hayatta kaldım. Büyükbabam Manuk Panyan taşçı-duvarcı ustasıydı; kiliseler, evler inşa ederdi. Uzun boylu, iri cüsseli bir adamdı. Evimiz kentin merkezindeydi. Büyükbabamın iki erkek kardeşi vardı: Hakob ve Hovhannes. Hakob Amerika’ya gitmişti; Hovhannes’in ise üç oğlu vardı: Khaçik, Sedrak ve Hakob. Onlar sıradan erler olarak Balkan Savaşı’na katıldılar.

Annem ve ninem evimizin yakınındaki toprağı işliyorlardı. Tut, armut, ceviz ağaçlarımız ve başka ağaçlarımız vardı.

Babam dinbilim konusunda çalışmış, daha sonra Sıvas dini önderi tarafından Ter İgnatyos ismiyle papaz olmuştu. Onun güzel bir sesi vardı ve kilise korosunu idare ediyordu.

Babam 1895-96 katliamları sırasında yirmi iki yaşında olduğunu anlatırdı. O, arkadaşlarıyla beraber bir mağaraya saklanmış. Ertesi gün mağaranın yakınından bir Kürt kadın geçmiş ve onları görmüş; hemen onları Türklere ihbar etmiş. Az sonra, Türkler gelip hepsini kurşuna dizmişler. Babam kurnazca davranıp ateş açıldığı sırada kendini yere atmış. O şekilde akşama kadar cesetlerin arasında kalmış; sonra, dışarı çıkıp eve dönmüş.

O olayın üzerinden bir yıl geçtikten sonra, babam Gohar’la evlenmiş; bizler doğmuşuz. Bziler oğlanlarla birlikte okula gidiyorduk. Yaşıtımız olan Türk çocukları aynı şekilde grup halinde okula giderlerdi. Onlar sık sık Tokhma Çayı üstündeki ahşap köprünün üzerinde dövmek için bizi beklerlerdi. O

gün, dayımın oğlu Toros da bizimle beraberdi. Türklerin bizi dövmeye başladığını görünce onların üstüne saldırdı ve hepsini yere devirdi.

Her pazar günü hindi etiyle harisa pişirmek Gürün'de herkes tarafından kabul gören bir gelenekti. Harisayı asla evdekiler yalnız yemezdi; mutlaka yakınlarını yemeğe davet etmeleri gerekirdi. Masanın baş tarafına mutlaka babam otururdu. O, sofrayı kutsar; rakı kadehini kaldırıp içkisini içer, insanlar yemeğe ondan sonra başlardı.

Ben annemi çok seviyordum. O orta yapılı mütevazı, akıllı bir kadındı. Okuma yazma bilirdi. Okula gitmiş, ama öğrenimini yarıda bırakmıştı. Her Pazar günü komşu kadınları toplayıp bahçede bir ağacın altına oturur, İncil okurdu. Okuduktan sonra, İncil'i kapatır, bir kumaş parçasına sarar ve kitap dolabına koyardı. Dini içerikli kitaplar dışında, güzel sanatları konu alan ve İstanbul'dan babama gönderilen kitaplarımız da vardı. İşte böyle aydın, dindar bir ailenin tüm fertleri Türkler tarafından şehit edildi.

155 (155).

SUREN SARGISYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, SEBASTİYA [SIVAS], KOÇHİSAR KÖYÜ)

Bizim Koçhisar Köyü Sebastiya (Sıvas) Şehri'nin 25 kilometre doğusunda bulunuyordu. Köyün içinden Sebastiya-Erzurum (Karin) yolu geçerdi. Sık sık evimize, dedemin yanına misafirler gelirdi. Hatırladığım kadarıyla atalarım oldukça nüfuzlu insanlardı. İki katlı büyük evlerimiz, bir yazlığımız, Sakhar adı verilen dağın vadilerinde, köyümüzün 20-25 kilometre yukarısında hayvanları otlatmak için kullanılan yaylalarımız vardı. 1 Ağustos 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde köy halkı hasat işleriyle meşguldü; ama o köye kadar ulaşan Ermenice gazeteler kötü haberler iletiyorlardı. 2 Ağustos tarihinde tellallar köyümüze gelip köy simsarının damının üstünden başladılar bağırmaya: "Ehey! Seferberlik ilan edildi; on sekiz ila kırk beş-elli yaşlarındaki bütün erkekler Koçhisar'a gidip askere yazılmalıdırlar!" Büyük bir kargaşa yaşandığını, her yerde ağlama sesleri ve feryatlar duyulduğunu hatırlıyorum. Aynı gün güneş tutuldu; gökyüzü yarım saat kadar karardı. Bu olay köy halkının daha fazla dehşete kapılmasına neden oldu…

Herkes karamsarlığa kapıldı. Köy yolunun her iki tarafı insanlarla doldu. Bazen Türk zaptiyeler keyfi hareketlerde bulunmaya başladılar; geçen askerler yiyecek verilmesini talep ediyorlardı veya güpegündüz köye girip geceyi geçirdikleri merkeze gideceklerine, evlerimize yerleşiyorlardı. Bizim köylüler dini önderliğe başvurdular; dört zaptiyeyi de köyümüze bekçi tayin ettiler.

İki aylık talimden sonra Türk ordu birlikleri köyümüzün içinden düzenli bir şekilde bando eşliğinde geçtiler. Türk misafirler Ermeni askerlerden övgüyle bahsediyorlar, onların beden eğitimini çabuk öğrendiklerini, silah kulanımına hakim olduklarını ve komuta kademesi tarafından övgüye mazhar olduklarını belirtiyorlardı. Günler geçti; Kasım-Aralık soğukları ve yağmurları askerler arasında

disiplinsizliğe neden olmuş, onlardan birçoğu ordudan firar etmeye başlamıştı. Köyümüzden askere gidenlerin hemen hemen yarısı firar edip köye dönmüş, ahırlara veya yakınlardaki mağaralara saklanmıştı; onları ne soran vardı ne de arayan.

Bu şekilde üç-dört ay geçti. 1914 yılının Aralık ayında Enver Paşa'nın geleceği ve köylülerimizin köy sınırları dahilinde bulunan yaklaşık 4 kilometre uzunluğundaki yolu hazırlamaları gerektiği haberleri aniden köye yayıldı. Birkaç gün sonra, Enver maiyetiyle beraber gelip köyümüzün batı ucunda durdu. Her birine dörder at koşulmuş, herbirinin iki yanı, önü ve arkası altışar atlıyla çevrili üç araba vardı; önlerinden Sıvaslı Murad'ın on iki atlıdan oluşan müfrezesi ilerliyordu. Köylüler maiyet alayının etrafını çevirdiler. Ben de özel olarak Enver Paşa'yı görmeye gittim. Köylüler Murad'ın verdiği talimatla tuz ve ekmek getirdiler. Enver Paşa arabanın üstünde ayakta durdu; tepsiyle tuz ve ekmeği kabul etti; başını eğerek kortejini çevreleyen halka teşekkür etti. Ben Enver Paşa'nın tepsiyi alıp maiyetindeki bütün insanlara servis yaptığını gördüm. Enver'in onuruna tarlalar arasındaki yolda at yarışı düzenlendi. Ben atlıların Alis Irmağı'na [Kızılırmak] gittiklerini görüyordum. Halk aniden bağırdı: "Murad! Murad'ın atı Pegas yarışı kazandı!" Yarışa katılan atlılar geri döndüler. Murad Enver'e yaklaştı; Enver ise arabanın üstünde ayağa kalktı; gülümsedi; bıyıklarını düzeltti; Murad'ın elini sıktı ve sırtını sıvazladı. Yüksek bir tümsek üzerinde, onlara 10 ayak mesafede duran ben, gözlerimi Enver Paşa'ya dikmiştim; dikkatle, merakımdan ona bakıyordum. Her şeyi bugün gibi hatırlıyorum. Hava güzeldi. Enver Paşa yarı askeri bir kıyafet giymiş; başına fes takmıştı; ayaklarında uzun parlak botlar vardı. Yüzü yuvarlak, geniş, güzel ve düzgündü. Boyu ortanın üzerindeydi. Biraz uzamış bıyıkları, gür kaşları ve siyah gözleri vardı. Vehib Paşa yardımcılarıyla birlikte birinci arabaya binmişti.

At yarışından sonra Enver Paşa arabanın üstünde durarak on dakika orda toplanmış halka hitap etti. Sözlerini bugün gibi hatırlıyorum: "Ermeni askerler vatanları olan Osmanlı Vatanı için iyi dövüşüyorlar; Bütün cephelerde, her yerde Ermeni doktorlar ve hemşireler bizim yaralılarımızı tedavi ediyor. Ermeni askerlerden bir çoğu savaş tekniğine hakim; bunun için size müteşekkirim. Siz de ordumuza erzak temin etmek için cephe gerisinde iyi çalışın." Konuşmasını bitirdiğinde, Murad at üstünde ona yanaştı ve elini sıktı. Enver Paşa Murad'ın sırtını sıvazladı ve alçak sesle ona bir şeyler söyledi. Düdüğünü çaldı; arabalar hareket etti. Enver Paşa arabasından el sallayarak gözden kayboldu.

Bu şekilde günler, aylar geçti ve köyde istisnai hiçbir olay cereyan etmedi; yalnız bizim köylüler Rus Ordusu'nun çabucak gelip Sıvas'a gireceğini sanarak coşku içindeydiler; ama ümitleri boşa çıktı; Rus Ordusu gelmedi; ancak esirler geldi. Bizim köylüler kendi boş, anlamsız umutları ve duyguları yüzünden hayal kırıklığına uğradılar.

Bir gün çocuklarla köyün içinde oynarken, aniden, bu defa doğu yönünden, Kapan'dan dört araba hızla gelip köyün içerisinde yolun üstünde durdu. Halk ne olduğunu anlamak için oraya üşüştü. Ben de oraya koştum. Bu defa da dört arabaya dörder at koşulmuştu. Murad'ın müfrezesi arabalardan uzakta sessiz ve üzgün duruyordu. Arabacılar atların koşum takımlarını düzeltiyor; atlara yem veriyorlardı. Enver Paşa

Erzurum'dan dönüyordu. Çok kızgın görünüyor ve halkın durduğu tarafa öfkeyle bakıyordu; yanındakilerle de konuşmuyordu.

Ben arabaların sol tarafına geçtim ve bir tümseğin üstünden sürekli Enver Paşa'ya bakmaya başladım. O, oturduğu yerde sinirli hareketlerde bulunuyordu. Gözü bana ilişti; bana nefretle baktı. Onun siyah gözlerinden tüylerim ürperdi. Yapıncısının içine gömüldü; halka dehşet verici-hayvani bir şekilde baktı. Enver Paşa geçen seferkinin aksine halkı selamlamadan, Allahaısmarladık demeden gitti… Dinlenmek için Seyfe'nin hanında durdular. O, Murad'ı yanına çağırıp son derece öfkeli bir şekilde:

"Sizinkilerin Kafkasya'da, Rusların tarafında ne işi var? Biz sizinle 1908'de ve Erzurum'da 1914'te ne imzaladık? Bu size pahallıya mal olacak!" demişti. Murad kafileden rencide olmuş ve çok üzgün bir halde ayrılmış; Enver'in bazı gönüllülülerden şikâyet ettiğini söylemişti. Köyümüz Sıvas'tan Erzurum'a giden yolun üzerinde bulunduğu için, memlekette olan bitenler burada çabuk duyuluyordu. Enver Paşa İstanbul'a giderken altı vilayetin valisini Sıvas'a davet edip onlara emirler vermişti: Ermeniler katledilecek: erkekler bulundukları yerde katledilecek; kadın ve çocuklar ise Toros dağlarına, ordan da Arabistan çöllerine sürülüp açlık, susuzluk ve bitkinlikten yok olmaları sağlanacak. 1915 yılının Mart sonlarında Sıvas valisi Murad'ı yanına çağırmıştı. Murad onun yanına gitmemiş; onun niyetini anlayıp dağlara kaçmıştı.

Bir sabah uyandığımda, Murad'ı on iki arkadaşıyla yazlık odamızda oturmuş yemek yerken gördüm; annem onlara yemek servisi yapıyordu. Onlar evimizde on-on iki gün kaldılar; sonra Khorokhon Köyü tarafına gittiler. 11 (24) Nisan günü annem önüme birkaç dana ve iki sıpa koydu; ben onları köyün yukarısındaki sürüye katmaya götürdüm. Aniden, 20-21 yaşlarında bir Türk jandarma, elinde kendi boyundan uzun bir tüfekle bana doğru geldi ve tüfeğini karnıma dayadı. Ben korkudan afalladım; ağlamaya başladım. Eve dönüp, olan biteni anneme anlattım. Aynı gün müydü, yoksa ertesi gün müydü bilmiyorum köydeki 10-12 jandarma köyümüzün papazı (papazlık ismiyle Ter Yustos'u) Sargis Mazmanyan'ı eşeğe ters bindirip getirdi. Evdekileri kaba bir şekilde dışarı attılar; ama ben dışarı çıkmadım; beni önemsemediler. Saçları ve cildi yanmış, sakalı yolunmuş ve dişleri çekilmiş papazın tabanlarına nal çakılmış, kafasına sıcak sac geçirilmiş olduğunu gördüm. Zaptiyeler papaza vahşice vuruyorlardı. Annemi döverek getirip, sütunların dibine odun yığdılar. "Bu evi yakacağız!" diye haykırıyorlardı, "bu evde Murad'a yemek vermişsin; onun müfrezesini günlerce saklamışsın! Bu evin sahibi Aram Sargısyan ve arkadaşları ellerinde mavzerlerle dağa çıkmışlar. Gidin o mavzerleri getirin! Onların yerini bize bildirin!"

Annem ne mavzerler, ne de Murad hakkında hiçbir şey bilmediğine dair yemin ediyordu. Jandarmalar sürekli anneme vuruyorlardı. Annem ağlıyor ve onlara şöyle diyordu: "Aram Sargısyan 44 altın bedel ödedi; dağa sığırlarımızı, koyunlarımızı otlatmaya gitti."

Köyün muhtarı olan amcam Abig Sargısyan oraya buraya koşuyor, zaptiyelerin kibrit çakıp evimizi ateşe vermelerine ve anneme vurmalarına engel oluyordu. Sonunda rüşvet karşılığı evimizi yakmaktan vazgeçtiler; ama zavallı annemi yanlarında götürdüler. Zavallı anneme bütün gece tecavüz etmişlerdi.

Ertesi gün onu yarı ölü halde geri getirdiler. Biz çocuklar annemin çevresinde ağlaşıyorduk… Ertesi gün Kınarik ablamı götürdüler; o çok güzeldi ve yeni evliydi; ona da anneme yaptıklarının aynısını yaptılar…

Jandarmalar köyde tanınmış 10-12 kişiyi bir yerde toplamışlardı. On gün boyunca onları dövüp, vücutlarını sıcak demirlerle dağladılar, tırnaklarını çektiler, koltuk altlarına haşlanmış yumurta koydular; o serseriler neler yapmadılar ki… Sonunda onlar o adamları topladıkları on kadar silahla beraber götürüp hapishanelerinde aylarca işkenceye tabi tuttular. Sonra, dayak ve işkence yüzünden can çekişir halde olan o insanları getirip köyün önünde kurşuna dizdiler. Mayıs sonlarında yollar tamamen kapatıldı; mevcut bütün hayvanlara dövme yaptılar; Ermeni malı oldukları belli olsun diye kızgın demirlerle numaraladılar onları. Ermeni mülklerine, mallarına dokunulmaması, sadece ve sadece Ermeni erkeklerinin bulundukları yerlerde öldürülmeleri için kesin bir emir geldi.

Yerel jandarmaları yavaş yavaş değiştirdiler; onların yerine Arnavutluk taraflarından gelen vahşi hayvan görünümlü jandarmalar getirdiler. İstanbul'dan Sıtkı Bey isimli, yetki sahibi özel bir şahsın sadece ve sadece Ermenileri katletmek için gelmiş olduğu haberleri yayıldı. Günün birinde jandarmalar Arnavut Hasan adlı jandarmanın yönetiminde köydeki 50-60 kadar erkeği toplayıp, kollarını bağladıktan sonra akşamüzeri götürüp vahşice öldürdüler. Ertesi sabah köye geldiler; yeyip içtiler ve onların elbiselerini atların sırtına yükleyip gittiler... Bir gün sonra ise köylüler gidip onların paramparça edilmiş, biçimsizleşmiş, tanınmaz hale gelmiş cesetlerini buldular. Kimse kendi erkeğini bulamıyor, teşhis edemiyordu. Jandarmalar ikinci kez geldiklerinde, bu kez köyün ileri gelenlerini çok kibar bir şekilde, listeden adlarını okuyarak çağırıyorlardı. "Gelin! Köprüler, yollar inşa etmeye gidiyoruz. Korkacak bir şey yok!" diyorlardı. Akşamüzeri onların hepsini götürüp Burnaz Vadisi'nde öldürmüşler, cesetlerini kayalıklardan suya atmışlardı. Köyümüzde artık erkek kalmamıştı. Bu defa merkez hapishanesinin tutuklularını getirmeye başladılar. Hiçbirinin normal bir yüzü yoktu: bazısının burnu parçalanmış, bazısının gözü oyulmuş, dişleri dökülmüş, ayağı parçalanmış, kafası şişmişti; günlerce, aylarca dövülmüş, tabanlarına nal çakılmış, etleri kızgın demirle dağlanmış, tırnakları çekilmiş ve dişleri kerpetenle sökülmüş, yüzünün şekli bozulmuş insanlar. O yarı ölü hayaletleri köyümüzün önünden geçirdiler. Gün batımına yakın bir zamanda, para kazanma umuduyla onları yarım saat köyümüzün önünde oturttular… Bizim köyün ahalisi onların üstüne hücum etti; herkes kendi erkeğini arıyordu; bulanlar, yakınlarına sarılıyorlardı; görülmemiş feryatlar, ağlama sızlama sesleri duyuluyordu. Gücü kalmayan tutuklular ağlıyorlardı; onların gözyaşlarını yakınları siliyordu. Ben onlara bakıyor, ölü mü yoksa diri mi olduklarını anlayamıyordum. Onlar, kadınların hıçkırıkları ve zaptiyelerin bağırıp çağırmaları, küfürleri, kırbaç şakırtıları ve darbeleri arasında gittiler; karanlık vadiye, yanan odun yığınlarının ışığında hayvanlar gibi boğazlanmaya gittiler. Hepsi de sessiz ve başları eğik yürüyordu. Köy, karanlıkta sanki ölüm-mezarlık görüntüsüne büründü. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar ağlayıp hıçkırıyorlardı. Sabah, jandarmalar köye gelip tavuk, koyun kestirdiler; iyice yeyip, karınlarını doyurdular; öldürülmüş insanların yeni, güzel elbiselerini atların sırtına yükleyip gittiler.

Köyde tek tük yaşlılar ve on altı yaşından küçük çocuklar kalmıştı. Beş-on gün sonra gelip her kapının önünde bir kağnı durdurarak köylü kadınlara şöyle emrettiler: "İstediğiniz eşyaları kağnılara yükleyin. Arabistan'a, orda yaşamaya gidiyorsunuz." Her şeyi, evi barkı, hayvanları, eşyaları bırakıp yola düştük. Eşi benzeri görülmemiş bir trajediydi! Dante'nin cehennemi köyümüzün üstüne çökmüştü. Şehrin ana caddesine vardığımızda şehirden gelen arabalar, kağnılar ve atlardan oluşan kervan göründü; kervanın ucu bize ulaşmıştı; diğer ucu ise şehir dışına çıkıyordu. Yüksekten şehir ve Alis [Kızılırmak] Nehri üzerinde bulunan, Kral Senekerim'in inşa ettirdiği sağlam köprü görünüyordu. İnsanların, kağnıların ve arabaların oluşturduğu karmakarışık bir sel dağın bütün yamacını kapladı. İnsanlar bu zulmün sebebini, nereye ve niye gittiklerini anlayamıyorlardı… Kadın ve çocukların ağlama sızlamaları zaptiyelerin, askerlerin bağırtılarına ve ağır küfürlerine karışıyordu. Onlar kadınlara, çocuklara, sağa sola vuruyorlardı. Aniden on beş-yirmi kadar atlı göründü ve farklı yönlerden gelen bütün kervanların Ğardaşlar [Kardaşlar] Dağı'nın zirvesindeki bir düzlükte toplanmasını emretti. Önce yerlere halılar serdirdiler ve halktan para toplamaya başladılar: "Ehey!" diye bağırdı bir atlı, "şehirde tutuklanmış yakınları olanlar, kişi başına 1-2 altın getirsinler; yarın erkekleriniz burda, sizin yanınızda olurlar."

Kadınlar kocalarının isimlerini vererek para getirmeye başladılar. Jandarmanın biri, elinde kocaman bir defter, sözde tutukluların isimlerini, mahallelerini, yaşlarını filan kaydediyordu. Birkaç saat içerisinde heybe hemen hemen altınla doldu. Akşamüzeri onlar heybeyi atın sırtına yükleyip gittiler. Ertesi gün, on jandarma tarafından çember içine alınmış yaklaşık yirmi-otuz kişilik bir grup erkek getirdiler. Vilayetin tanınmış zengini Khılkhılik'i de getirdiler. O aşırı derecede şişmandı. Onu büyük beyaz bir eşeğe bindirmişlerdi. İnsanlar yakınlarını bulma umuduyla koştular. Zaptiyeler onları geri püskürttüler ve bir çember oluşturdular. Çemberin ortasında, zaptiye komutanı önce Khılkhılik'in kulağının arkasına ateş etti. Khılkhılik yere serildi, kanlar içinde hırıldıyor ve sarsılıyordu. Zaptiyeler kahkahalarla gülüyorlardı; halk ise dehşete kapılmış, afallamıştı ve susuyordu. Sonra diğerlerini öne çıkardılar; beşer-altışar kişinin birbirinin beline sarılmasını sağlayıp onlara ateş ettiler; sonra da onlar cansız yere serilene kadar odunlarla kafalarına vurdular. Onların hepsini de akıntının içine fırlatıp, üstlerini biraz toprakla örtüp gittiler.

Ertesi sabah, güneş doğmadan bizi güneye sürdüler; dağı aştık. Allaısmarladık Vatan! Işkenceye, eziyete ve ölüme doğru, ilerde daha canavarca, daha insanlık dışı olaylar yaşamaya gidiyoruz! Ölmeden evvel ölüme ve çarmıha gerilmeye gidiyoruz!. Allahaısmarladık köyüm! Çocuk gözüyle uzaktan dağlarını, vadilerinde güzel çocukluk günlerimi geçirdiğim yüksek Sakhar Dağı'nı gördüm. Eşsiz, berrak, gök mavisi çaylarını, her dem yeşil, hışırdayan meşe ormanlarını artık görmeyecek, annemin kutsal çağrısını, yaşıtım olan arkadaşlarımın sevinç dolu çığlık ve bağırtılarını duymayacağım.

Allahaısmarladık size gömülmemiş, paramparça edilmiş, insan vücutları; açık havada gömülmemiş halde kalmışsınız; vahşi hayvanlar cesetlerinizi yiyor. Kiliselerin kulağa hoş gelen çanları artık çalmayacak. Okulların kapıları açılmayacak; düğünler yapılmayacak, ziyafetler verilmeyecek. Ölüm! Hepimizi, yaşlıyı, çocuğu, yeni gelini, kundağına sarılı yeni doğmuş bebeği ölüm bekliyor. Bizlerin günahı nedir? Kime ne yaptık?… Lanetli çocukluk çağı! Lanetli dünya! Mahvolasın! yıkılasın! Bize neler oluyor?

Yeni doğmuş bebekleri, analarını yürek parçalayan bir biçimde ağlatarak daha ilk günlerde nehre fırlattılar. Ne peygamberin, ne İsa'nın, ne de Allah'ın varlığından bihaber yeni doğmuş bebeğin ne günahı vardı? Onların günahı neydi anlayamadım.

Bizi iki gün Ğardaşlar Dağı'nın zirvesinde tuttular; halktan oldukça büyük miktarda para topladılar. Sabah erkenden, gün doğmadan evvel kağnılarımız ve arabalarımız sırayla güneye, dağdan aşağıya inmeye başladı. Kağnılar ve arabalar sel gibi aşağıya akıyordu; onların çıkardığı sesler insanların ağlama, sızlama ve hıçkırık seslerine karışıyordu. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar, süt çocukları annelerinin kucaklarında, kağnı ve arabaların her iki yanında başları eğik, sessiz yürüyorlardı. Kudurmuş zaptiyeler kimsenin araba ya da kağnıya binmesine izin vermiyorlardı. Onlar tek bir ağızdan: "Bu Devlet malıdır; siz ise istenmeyen bir milletsiniz. Millet! Ölmeye, yok olmaya gidiyorsunuz!" diyorlardı. Belli bir mesafe kat ettikten sonra genç yaştaki kızlar ve çocuklar ağlamaya, yakınmaya başladılar. Haziran, yaz güneşi tam tepeden acımasızca insanları kavuruyordu. İçecek su, ekmek istiyorlar, bitkinlik yüzünden acı çekiyorlardı. Halk başı eğik, üzgün ilerliyordu. Niye, nereye gittiğini, günahının ne olduğunu, kime ne kötülük yapmış olduğunu bilmeden ilerliyordu. Uzun süre yürüdükten sonra, sonunda akşamüzeri Teciri Han isimli küçük, boş bir hanın önünde konakladık. Yakındaki vadide su vardı. Kadınlar kalan erzakla yemek pişirmeye başladılar. O gün, kervanda sıra dışı hiçbir olay cereyan etmedi. Öküzler ve atlar bir yolunu bulup otladılar ve karınlarını doyurdular. Ordan yola çıktık. Güneş batmadan, akşamüzeri Ğandal bölge merkezine vardık; ordaki Ermenileri henüz tehcir etmemişlerdi; onlar bize ekmek ve yiyecek getirdiler. Onlar kendi makus talihlerini beklerken, kervanımızı ağlayıp sızlayarak karşıladılar. Bir sonraki, yani üçüncü durağımız bir nehrin üzerinde bulunan Khırkhi Han oldu; onun solunda bir Türk köyü, sağ tarafında ise verimli, buğdayıyla meşhur Ermeni köyü Ulaş vardı.

Burda, halk iyice istirahat etti; öküzler de otlayıp kuvvet topladı. Dördüncü gün Mancılık Ermeni Köyü'ne vardık. Köy ıssızdı. Terk edilmiş evlerin pencereleri cehennemin şeytanları gibi bize bakıyordu. Ertesi gün Kötü Han'ın önünden geçtik ve beşinci gün Hasan Çelebi adlı insan mezbahası kasabaya ulaştık. Burası, cinayetin doruk noktasına ulaştığı bir yerdi. Sıvas sınırını geçmiştik; Kharberd Vilayeti'yle, Kürt sınırları arasında bulunuyorduk. Hiçbir erkeğin o sınırın ötesine canlı olarak geçmemesi gerektiğine dair kesin emir vardı; hepsini toplayıp, fark gözetmeksizin öldürmüşlerdi. O yüzden de, ordaki vadiler cesetlerle doluydu. Kağnılarımız köyün önünde karmakarışık bir düzende durdu. Dört taraf ormandı; ortadan bir çay geçiyordu; hava çok serin ve güzeldi. Aniden, nehrin öbür yakasında dağınık bir şekilde yatmış, yere serilmiş genç, yaşlı, çocuk ve kadın cesetleri gördük. Amcamın karısı oraya gidip bakmak istedi; zabitlerden ikisi ona izin vermedi ve: "Hey! Kart gâvur! Ne bakıyorsun? Yakında siz de o insanlar gibi olacaksınız!" diye bağırmaya başladı. Akşam birkaç zaptiye Kürtlerle birlikte gelip kervanımızda bulunan erkekleri, erkek çocukları ve yaşlıları topladı; onları yüzer-iki yüzer kişilik gruplar halinde götürüp dar, köhne bir binaya tıktılar. Orda ne oturacak, ne de ayakta duracak yer vardı. Geceyarısı onları sıralar halinde dağların bulunduğu yöne doğru götürdüler. Ertesi sabah bir genç çocuk başı yukarda, yarı çıplak ve kanlar içerisinde aniden tanıdıklarının yanına oturdu. Yanına gittim. Ona bakıyor ve köyümüzün erkeklerini

hatırlıyordum. Gece vakti onları toplu halde bir dağın zirvesine çıkarmış, hepsinin kafasını baltayla kesip vadiye fırlatmışlardı. Balta bu çocuğun boynuna derin bir şekilde saplanmamış, kendisi sabaha kadar cesetlerin arasında kalmıştı. Daha sonra onun başına neler geldiğini bilmiyorum. Hasan Çelebi'yi terk ettik. Artık erkek, kadın ve çocuk cesetleri, özellikle de şişmiş ve çıplak kadın cesetleri görmeye başladık. Uzakta bir köprü göründü; aniden, istisnasız hepimizi o köprünün üzerinde katledecekleri söylentisi yayıldı. Ellerinde baltalar, bıçaklar ve silahlar bulunan Kürtler ortaya çıkmaya başladı. Amcamın karısı nefes nefese bir jandarmanın yanına koştu; avucuna iki altın koydu ve bizim Türkleşmek istediğimizi, bizi o köye götürmesini söyledi. Jandarma sakin bir şekilde: "Korkmayın! Siz altı ay önce Türkleşmeliydiniz; ama korkmayın; ben kervanınızı o köprünün üzerinden güvenli bir şekilde geçiririm" dedi. Köprüye vardık; aşağıda üst üste yığılmış nice cesetler, nehrin içine çıplak, çırılçıplak serilmiş kadınlar vardı. Kürtler gizlice bize saldırıyor, bıçaklarla tehdit ediyor, üzerimizdeki elbiseleri alıp kaçıyorlardı. Bize eşlik eden jandarmalar bazen ilerliyor, bazen geriliyor, rastgele ateş ediyorlardı. Akşam Hekimhan'a vardık. O, eşsiz güzellikte, yeşilin içinde kaybolmuş bir vadiydi. Aniden nehrin öbür yakasında bir kadının olağan dışı bir biçimde şişmiş cesedi göründü; bulunduğumuz yerden onun cinsel organı kıllı bir yarık gibi gözüküyordu. Kadınlar ağlayarak bu olaylara neden olanlara, o kadının ve benzerlerinin o hale gelmesine yol açanlara lanetler yağdırıyorlardı.

Sabah Hekimhan'dan çıkıp yolumuza devam ettik; kaderimiz değişmemişti. Kürtler! Her tarafta Kürtler! Yağma yapmaya, halkı soymaya, öldürmeye çalışıyorlardı. Jandarmalar ateş ediyor, kadınlar yardım çağrısında bulunuyor, arabalar iniş çıkışlarla yoluna devam ediyordu. Bir yaşlı kadın arabadan düştü; arkadan gelen arabalar onun üstünden geçti. Onun kızı ağlayarak feryat ediyordu: "Vay, anacığım! Sonun böyle mi olacaktı!" ve can çekişen anasının yüzlerini öpüyor, kendi kendini tırmalıyordu.

Dağlar ve ormanlar gerimizde kaldı. Akşama doğru, iki nehrin birleştiği yerde kervanımız sağa döndü. Temiz içme suyu yoktu; nehirler, kokuşmuş, çürümüş cesetlerle doluydu. Karanlık bastı; su özlemiyle uykuya daldık. Aniden jandarmalar gelip birkaç erkeği toplayarak götürdüler; sabah onları geri getirip gözlerimizin önünde kurşuna dizdiler. O gün Malatya'da susuz, bitkiden yoksun bir yer olan Susuz-Ovay'ya vardık. Ertesi sabah jandarmaların sayısı arttı; arabaları karmakarışık bir düzende ilerlettiler; kendileri de etrafta cirit atan Kürtlere karşı her iki yandan bizi koruyorlardı. Dayanılmaz bir sıcak vardı. Halk susuzluktan kırılıyordu. Yolun her iki yanındaki derelerin içinde, yağmur sularından oluşmuş gölcüklerde kokuşmuş, çürümüş cesetler üstü üste yığılmışlardı. Sonunda kervan Türklerin toplandığı Kırkgöz Irmağı köprüsünün yakınına vardı. Onlardan biri ilk kağnının üstüne çıktı ve şöyle gürledi: "Ehey! Gâvurlar! Her kağnı için bir altın ödemeyenin kağnısını suya atacağız!" Her tarafta gürültü ve feryatlar duyuldu. Sonunda kervan ordan geçip, bizden önceki kervanların konakladığı bir hanın önünde durdu. Burda, bizden evvel Erzurumlu, Khotırcırlıları katletmişlerdi. Bize sıkıntı vermediler. İki gün sonra Fırıncılar Köyü'ne ulaştık. O küçük, önemsiz bir köydü; ama Ermeni Halkı'nın tarihinde üne kavuştu. Devletin yaptığı plana göre, halk 3.900 metre yükseklikteki Toros Dağları'na yürüyerek tırmanacaktı. Yüzlerce, binlerce kervan buraya geliyor, çile çekiyor ve ölüme doğru gidiyordu. Kadınlar, çocuklar, yeni

doğmuş süt bebekleri yüzüstü bırakılıyor, sahipsiz kalıyorlardı. Ablam Kınarik süt çocuğuyla birlikte burada kaldı; o hastaydı ve yürüyemiyordu. Fırıncılar! Fırıncılar! Yüzüstü bırakılmış çocuklar! yaşlı sahipsiz kalmış kadınlar! oraya buraya yatmış can çekişen hastalar! Üstü halıyla kaplı veya dere içlerinde çürümüş cesetler! Bir sabah jandarmalar Kürt kalabalıkla beraber kervanımızı göçe zorlamaya geldiler. Halk isteksizdi; göç etmek istemiyordu. Dayak, küfürler, ağlamalar, feryatlar, çocuk çığlıkları… Kadınlar çocuklarını sırtlarına almışlardı. Dağın eteklerine vardık; güneş bizi kavuruyordu. Su yoktu; halk yorgundu. Yakınımdaki bir kadın küçük bebeğini yere fırlatıp gitti; çocuk salınıyor ve ağlıyordu. Ben de onu birkaç dakika seyredip ordan ayrıldım. Belli bir yere kadar tırmandıktan sonra, bir vadinin içinde tamamen çıplak, ölü ya da canlı çocuk ve yaşlı kadın vücutları gördük. Sağ olanlar can çekişirken baygın bakışlarla bize bakıyorlardı; onlar çırılçıplaktılar; onların vücutlarının bütün kısımları güneşin ışınları altında görünüyordu. Oldukça yükseğe tırmandık. Dev bir kayanın dibinde buz gibi bir su kaynağı vardı; halk o kaynağın suyundan açgözlülükle içti, zindeleşir gibi oldu. Annem bütün bunlara dayanamayıp, bitkin düştü ve öldü. Kadınlar üstüne atıldılar; üstündeki altınları alıp uzaklaştılar. Biz hiç durmadan ağlıyorduk. Dağın zirvesine vardığımızda kadınlar arasında, erkek çocukların toplanıp öldürüldüğüne dair fısıltılar yayıldı. Yakınımdaki on altı yaşında bir oğlan kaçtı; kız kardeşi: "ağabey bize para ver" diyerek arkasından koştu. Oğlan parayı verdi ve gitti. Kız kardeşi ağlayarak: "Babamı, annemi köyümüzde kestiler; bir tek ağabeyim kalmıştı; o da gitti. Lanet olsun dünyaya, lanet olsun insanlara, hepinize!" diye haykırıyordu.

Yorgun ve bezgin insanlardan oluşan kervan bir nehrin yakınında yeniden durdu. O akşam başımıza hiçbir şey gelmedi. Yakınlarını yolda terk edenler, içler acısı çığlıklar atarak, hıçkıra hıçkıra ağlıyorlardı…

Gece uyuduk. Ertesi gün Kürtler geldi; yanlarında meşhur Zeynal Bey ve serseri cellat kardeşleri vardı… Onlar kervanın içinde ne kadar küçük oğlan buldularsa toplayıp, kollarını bağlayarak, odun yığınlarının yandığı uzak bir dağın tepesine götürdüler. Orada, onların kafalarını baltalarla keserek, vadiye fırlattılar. Bizden önceki kervanlarda bulunan çocuklara da aynısını yapmışlardı. O yüzden de o vadiye Kanlı Dere adı verildi. Bizimkiler beni halılar altında saklamış, üstüme oturmuşlardı. Nefesim kesiliyor, gücüm tükeniyordu; zar zor kurtuldum; beni bulamadılar. Eşi benzeri görülmedik serin bir geceydi. Ay gökyüzünde güneş gibi parlıyordu; yıldızlar parlak bir ışık saçarak göz kırpıyorlardı. Bu manzaranın ortasında, etrafımda dehşet verici görüntüler yaşandı. Kadınlar çocuklarının ardından ağlıyorlar, kaderlerine gürültü, feryatlar, çığlıklar, ağlama sesleri ve hırıltılı bağırtılarla lanet yağdırıyorlardı: "Hey! Gözünüz kör olsun; nereye kayboldunuz? Niye bize yardıma koşmuyorsunuz? Tanrı! Ay! Yıldızlar! Olan biteni görmüyor musunuz? Taptığımız Tanrı, İsa nerde? Bizim farfaracı iğrenç adamlar nerde kaldılar? Mantıksız fedayilerimiz nerde kaldılar? Yıkılasın dünya!…" Ben bu gürültüler yüzünden uyuyamıyordum; kendi kendime düşünüyor, her şeyi hatırlıyordum… Ordan Zeynel Bey'in köşkünün yakınına gittik. Yeşilimtırak bir zeminde konakladık. Kürtler artık bizi rahatsız etmiyorlardı. Ertesi sabah yola çıkarken, kadınların kendi küçük çocuklarının ellerinden tutup, onları çeke çeke duvarlarla çevrili binaya doğru götürdüklerini gördüm. Çocuklar direniyor, gitmek istemiyorlardı. Anneler ise acı bir şekilde ağlıyorlardı.

Çocuklar korkudan çığlıklar atarak kendilerini yere atıyorlardı; anneleri ise onları kucaklayarak götürüyorlardı. Çocuk: "Gitmem!" diye bağırıyordu.

Anası ise: " Ne yapayım yavrum? Param yok; seni kucaklayacak, sırtımda taşıyacak halim kalmadı. Her şey yok oldu. Yıkılasın dünya!" diyerek çocuğu kucakladı, götürüp duvarın öteki tarafına, meyve bahçesine attı. Duvarın dış kısmı alçaktı; iç tarafı ise oldukça yüksekti. Ben koşup o duvardan aşağı baktım; yeşil otların üstünde 100-200 kadar ölmüş, yarı ölü ya da sağ çocuk yatıyordu. Çocuklarının yanında olan kadınlar vardı; bunlardan bazısı ölmüş, bazısı ise hala canlıydı, can çekişiyordu. Onlar süt çocukları kucaklarında, bitkin ve solgun bir halde ölümü bekliyorlardı. Bir bebek, ölmüş annesinin memesini emiyordu; dönüp bana baktı; o ne bakıştı ama! Yeni fırlatılmış çocuklardan birkaçı beni görünce, belli ki kurtulma ümidiyle, duvara doğru koştu… Ben yarı delirmiş halde duvardan aşağı indim ve kervanın arkasından koştum. O içler acısı manzarayı bugüne kadar hatırlıyorum.

Ertesi gün geçilmesi çok zor kayalık, dar patikalardan geçtik. Birçok kimse, özellikle de yürüyecek takati olmayan yetişkin kadınlar aşağı yuvarlandı. Vadiye indik; orda geçilmesi imkânsız, görülmedik derecede hızlı akıntılı bir nehir vardı. Jandarmalar bize nehri geçme emri verdiler. Hepimiz de aşırı derecede yorgun ve bitkindik. Birkaç kişi suya girmeyi denedi; çığlıklar arasında akıntı onları sürükledi götürdü. Bazıları at kiraladılar; bazılarını Kürtler para karşılığı nehrin öbür yakasına geçirdi. Nehrin öteki yakasında kumlu bir tepenin eteğinde konakladık. Ertesi gün yeniden yola koyulduk; halk kumlu tepeye tırmanamıyordu. Tırmanış sırasında kayıp düşüyor, gerisingeri aşağı iniyorduk. Kürt kadınlar bize ormanın içinden geçen bir yol gösterdiler; korkusuzca o yolda ilerledik. Ormanda bir Kürt adam amcamın oğlunun belindeki kemeri kapmak istiyordu; kılıcını çekip ona doğru uzattı. Amcamın oğlu Jirayr acı bir çığlık attı ve kemerini Kürde verdi. Ama kendisi bir gün sonra korkudan öldü. Sonunda Adıyaman Kalesi'ne ulaştık. Bir pınardan su içmek istiyordum. O sırada bir Kürt bana yaklaşıp odunla kafama güçlü bir şekilde vurdu; sırtımdaki elbiseleri aldı gitti. Sonunda muhacirler depremin yer yer hasara uğrattığı bu büyük kalenin içinde yerlerine yerleştiler. Bizi kaleye doldurup kapıya muhafızlar koydular. Birden, kadınlar kalenin sağ tarafında üst üste yığılmış cesetleri fark ettiler. Cesetler vadiye, nehir kıyısına doldurulmuştu. İki gün sonra bizi kaleden salıverdiler. Kürtler hasata gitmişler, bizi katletmeye gelememişlerdi. Bu şekilde katliamdan şans eseri kurtulduk. Kalede aldığım odun darbesi yüzünden gözlerim ağrımaya başladı. Bütün gece uyuyamadım. Sert bir şey devamlı gözüme çarpıyordu; gözümü kapatamıyordum. Gözüme eşek sütü damlattılar, dövülmüş kuru üzüm bağladılar; gözüm sanki düzelmişti; ama yine de iyi göremiyordum.

Kaleden sonra eski bir köprünün üstünden geçtik ve sarp bir dağa tırmanmaya başladık. Pek çok insan yolda kaldı; onlar dağın dik yamacına tırmanamıyorlardı. Sonunda dağın zirvesine ulaştık. Çayırlarla kaplı bir tepede o gün yumuşak çimenler üstünde uyuduk. Akşam bağırmaya başladılar: "Şehirliler köylülerden ayrılsın!" Şehirliler aşağı indiler. Akşam onların üstünü aradılar; para arıyorlardı. Sonra, bütün gelin ve kızları uzaktaki bir binanın bulunduğu tarafa götürdüler. Kervanda ağlama sızlama başladı. O gelin ve kızları götürmüşler, gün ışıyıncaya kadar onlara tecavüz etmişlerdi. Ertesi gün onları getirip analarına teslim ettiler.

Bu bizim aştığımız son dağdı. O tepeden, uzakta, çok uzakta bulunan çöl görünüyordu. Aşağıda sanki okyanus sularındaki gibi bir dalgalanma vardı. Şehirler, uzak köyler ve Adıyaman görünüyordu. Bu yerden bir gün yürüdükten sonra Misak Manuşyan'ın doğum yeri, bahçeler içinde kaybolmuş Adıyaman gözüktü. Adıyaman'ın yeşil bahçelerinde sanki biraz rahatladık. Yerli Ermeniler ekmek getirip bize dağıttılar. Orda iki gün kaldıktan sonra bizi yeniden sürdüler; bizimle birlikte bütün Adıyaman Ermenilerini de sürgün ettiler. Güzel ve acımasız Tavros Dağları geride kaldı. Serin dağlardan aşağı indiğimizde sıcak hava bizi boğuyordu. Yirmi-otuz eziyet dolu, ölüm habercisi günü geride bırakmıştık. Mevcudu yarı yarıya azalan kervanımız Samosat'ın [Samsat] güneyinde, Fırat Nehri'nin kıyısında konakladı. Her taraf cesetlerle kaplıydı: ölü kadınlar, her tarafa yayılmış yerde yatan çocuklar, tarlalarda, kumların üstünde, her yerde yarı ölü hastaların iniltileri, yardım dileyen bakışlar ve onların yanında kokuşmuş, çürümüş, şişmiş, büyük bir kısmı kadınlara ait cesetler. Dante'nin Cehennemi Fırat'ın kıyısındaydı. Halk Fırat Nehri'nin suyuyla yıkandı. Ne buldularsa yediler; yumuşak kumun üstünde sessiz ve rahat uyudular. Acı ifade eden boğuk hıçkırık sesleri yavaş yavaş kesildi. Sanki her şey duruldu; ay gökyüzünde dağların gerisinde kayboldu. Halk yorgun ve bitkindi. Aniden, Türk jandarmalar oraya zorla getirilmiş Kürtlerle birlikte karanlıkta uyuyan insanları, ölüleri, hastaları ezerek muhacir saflarının arasına vahşice daldılar; sağda solda kaba bir biçimde arama yapmaya başladılar; küçük yaştaki çocukları topluyorlardı. Halk dehşet içinde uykusundan uyandı. Korku içinde birbirlerine karıştılar. Gürültüden biz de uyandık ve çevremizde neler olup bittiğini anlamak için şaşkınlıkla sağa sola bakmaya başladık. Aniden iriyarı, dev gibi bir Kürt halının altında olduğumu fark etti. Bana doğru gelip, çekiştirdi; sağ kolunu belime doladı ve beni kaldırıp götürmek istedi. Bizimkiler dehşet içinde çığlık atmaya, ağlamaya başladılar. Halamın kızı bir yolunu bulup beni Kürdün pençelerinden kurtarmayı denedi; ama nafile. Kürt beni bırakıp onu iterek yere attı. Beni yeniden kaldırıp götürmeye kalktı. Götürürken belimi o kadar çok sıkıyordu ki, kaburga kemiklerim neredeyse kırılmak üzereydi; nefesim kesiliyordu. Biraz taşıdıktan sonra, yoruldu ve beni vahşice yere fırlattı ve önünden yürümemi emretti. Yolda başka Kürtler de aynı şekilde çocuklar götürüyorlardı. Bizi yanan odun yığınlarının etrafına götürdüler; orda 150-200 çocuk ve dört de ihtiyar toplanmıştı. Ben bu yaşlıların buraya nasıl varabildiğini anlayamıyordum; gerçekten de bir mucizeydi bu!

Sekiz-on kadar jandarma ellerinde süngülü tüfekleri, yanlarında on beş-yirmi Kürtle gelip çevremizi sardı; bizleri kumlu bir tepenin üstüne yaş ve boy sırasına göre sıra sıra dizdi. Kadının biri küçük oğlunu kurtarmaya gelmişti. Jandarmalardan biri ona ağır bir biçimde küfrederek onu itip çukura attı. Kadın ayağa kalkıp içler acısı bir sesle: "Yetişin! Çocukları boğazlıyorlar!" diye haykırdı. Aniden, karanlıkta, binlerce ananın boğuk sesi göğe yükseldi. Jandarma komutanı halka ateş ediImesini emretti. Onlar silahlarını doğrultup halka ateş ettiler. Artık kadın sesi duyulmuyordu; sadece vurulan kadınlar ağlıyorlardı. Odun yığınlarının ateşini canlandırdılar; dört ihtiyarı ayağa kaldırdılar. Jandarmalar yaşlılara şöyle emretti: "Birbirinize dayanın, birbirinize". Onların dördü de birbirine dayandı; birbirinin beline sarıldı.

Jandarmanın teki tüfeğini doğrulttu; ateş etmek istiyordu. Namlunun ucundaki ihtiyar tüfeği bir kenara itti ve ona yalvarmaya başladı: "Biz yaşlıyız! Biz hiçbir şey yapmadık! Allah aşkına, bizi öldürmeyin!"

Jandarma gürledi: "Siz yaşlısınız; hiçbir şey yapmamışsınız; ama siz de Ruslar gelsin, Türkiye yıkılsın, Türkleri iyi katledebilmesi için Andranik'in kılıcı keskin olsun diye kiliselerinizde Allah'ınıza dua etmişsiniz." Jandarma ateş etti; dört yaşlı birlikte yere yığıldı. Ayakta duran Kürtler, yaşlılar cansız kalıncaya kadar odunlarla onların burnuna, ağzına, kafasına vurmaya başladı. Onların boyunlarına ip geçirip yakınlardaki Fırat Nehri'ne kadar sürüklediler. Sıra çocuklara gelmişti. İlk sıradaki çocuğu getirip ayakta durduruyorlardı; Kürtler çocuğu cansız kalıncaya kadar sırtından, karnından bıçaklıyorlardı. Onu iple çekerek Fırat Nehri'ne götürüyorlardı. Bu şekilde 2, 3 ya da 4 saat geçti. Sıra bize gelmişti. Kürtler tepemizde durmuş bize bakıyorlardı. Daha önce yaklaşık iki yüz çocuk öldürmüşlerdi. Jandarmanın biri yavaş adımlarla bize doğru geldi ve bize: "Defolun gidin!" diye bağırdı.

Grup halinde koştuk; halkın arasına karıştık. Gelinim uyandı beni yatırdı. Gece yarısı bir oğlan aniden ıslak elbiselerle gelip yakınlarının tepesine dikildi ve durmadan şu sözleri tekrarladı: "Allahım sana şükürler olsun! Allahım ölmedim." Sabah onun vücudunun tamamen delik deşik olduğunu gördüm. Sıcaktan kurtlandı ve acılar içinde kıvranarak öldü.

Uyku bastırmadan önce birden garip bir ses duydum: kadının biri yukarımızda ağlıyordu. Yüksek bir yerde iki kadın birbirine sarılmış, titreyerek, dehşet içinde büzülerek oturmuş ağlıyordu. Dev gibi bir Kürdün, elinde büyük bir hançerle onlara baktığını zar zor fark ettim. Onların bir ana kız olduklarını sonradan duydum. Kadın inliyor, bu olaylara sebebiyet verenlere lanetler yağdırıyordu. Beddualar! Türklere sonu gelmeyen beddualar yağdırıyordu. Sonradan duyduğuma göre, Türk zaptiye komutanı sabah gelip o ana kızı götürmüştü.

Amcamın iki torun çocuğu ve amcamın beş yaşındaki çok sevdiğim oğlu Sımbat Fırat Nehri'nin kıyısında öldüler. Hareket emri geldi. Fırat'ın kıyısından ilerledik. Üstü halılarla kaplı bir çeşit kayık vardı; halk zar zor o kayığa bindi; kayığın ismi de "Nav"dı. Kürtler kadınları tepeden tırnağa arıyorlardı; para arıyorlardı. Kayık akıntının gittiği yönde yol alıyordu. Diğer yakaya geçene kadar saatler geçti. Kürtler tahtaları ters çevirince kadınlar, çocuklar suya dökülüyorlardı. Ölene kadar unutamayacağım bir olay var: iki dev gibi Kürt çıplak, güzel, yetişkin bir kadının üzerine saldırmış, onun para kesesini almaya çalışıyordu. Kadın olanca gücüyle karşı koyuyor, onları yere atıyordu. Onlar ayağa kalkıp yeniden ona saldırıyorlardı. Bunun bu şekilde ne kadar sürdüğünü bilmiyorum. Kadını çırılçıplak soydular; elbiselerini yırttılar; kesesini alıp gittiler. Aniden, onun yanında 7-8 yaşlarında, annesinin verdiği mücadeleyi gözlerini kocaman açmış bir şekilde titreyerek, ağlayarak ve çığlık atarak takip eden, küçük bir kız gözüme ilişti. Ben o kızın gözlerinin benzerini ne tablolarda ne de gerçek hayatta gördüm. Kadın uzandığı yerden kalktı; kızını kucakladı ve titrek bir sesle: "Öldük kızım! Artık ne paramız var, ne de elbisemiz" diyerek bir atlayışta kızıyla birlikte kendini nehrin sularına bıraktı.

Bütün bir gün yürümek üzere yeniden yola düşmüştük; güneş ortalığı kavuruyordu; su yoktu. Amcamın kızı Haykanuş'u yolda, bir ağacın altında terk ettik; o canlıydı; arkamızdan bize bakıyordu. Uzakta, alçak bir yerde su göründü. İnsanlar ellerine kaplar alıp koştular. Jandarmanın biri: "Su içmeniz mümkün değil; su cesetlerle dolu" dedi. İki-üç günlük yol kat ettikten sonra, yeniden çocukları topladılar; iki-üç yetişkini vurdular; para talep ettiler. Sonra bizi serbest bıraktılar.

Sonunda uzun, eziyetli bir yoldan geçtikten sonra Suruc Çölü'ne vardık. Bu gerçek bir mezbahaydı; orda günde yüzlerce kişi ölüyordu. Bizim köylülerin hemen hemen yüzde 70'i orda can verdi. Benim için en ağır ve en korkunç acı 4-5 yaşındaki Yeram isimli erkek kardeşimi bir ağacın altında terk edişimiz oldu. O bizim arkamızdan ağlıyordu. Vay! Ben o günü şimdiye kadar unutamıyorum! Son gelenlerin verdikleri bilgiye göre, o, on beş gün kıvrandıktan sonra ağlayarak, açlık, susuzluk ve geceleri hüküm süren soğuktan can vermiş. Suruc Demiryolu İstasyonu'na doğru hareket ettik. Yolda bir Kürt kadın kız kardeşim Elmon'u (o altı-yedi yaşlarındaydı) elinden tutup götürdü. Tren İstasyonu'nun yakınlarındaki bir handa konakladık; sonra bizi ordan çıkarıp, Halep taraflarına sürdüler; daha sonra da sağ kalanların yarısı Deir-es-Zor'a gitti; diğer yarısı gerisingeri Suruc'a geldi. Bize lavaş ekmek dağıtıp: "Padişahım çok yaşa!" bağırmamızı emrettiler (bu gerçek bir komediydi!). Halk arasında, sözüm ona Enver Paşa'nın karısıyla gelip yakınımızdan geçtiği ve Diyarbekir'e doğru gittiği haberleri yayıldı. Bizi ordan da demiryolu boyunca yürüterek Ras-ül-Ayn İstasyonu taraflarına, doğuya sürdüler. Ras-ül-Ayn istasyonuna vardık. Bizi 2-3 kilometrelik parke taşıyla döşenmiş yolun iki yanına dizdiler. Birbirinden belli mesafelerle ayrılmış, üstünde kazıklar bulunan platformlar kurmaya başladılar. Geceyarısı insanları getirip o kazıkların dibine, yolun bir ucundan öteki ucuna sekizer kişilik gruplar halinde yan yana dizdiler. Çoğunun kafasını kesmişler ve kare yığınlar oluşturmuşlardı. Doğudan bize benzer muhacirler getirip, yolun öteki tarafına yan yana dizdiler. Yukardan güneş, aşağıdan ise sıcak taşlar bizi kavuruyordu. Neredeyse ölüyorduk; ağlayan sesler "Su!" diye yalvarıyordu; ama getiren yoktu; su yoktu.

Askerler, jandarmalar, Kürtler gelip-gidiyordu; bir şey için hazırlık yapıyorlardı. Aniden, uzun bir katar geldi ve karşımızda durdu. Halkı trenden indirdiler; vagonlar geldikleri yoldan geri döndüler. Onlar Tekirdağlı, Rodostolu, Adrianopolisli [Edirneli], Malkaralı Ermenilerdi; Trakyalıydılar. Halk, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve kızlar, şaşırmış ve ne yapacağını bilmez haldeydi. Yeni yerleşim yerlerine gideceklerini söyleyerek onları kandırmışlar ve buraya getirmişlerdi. Onlar bizi uzaktan fark edip sağa sola hareket etmeye, haykırmaya, malları için ağlamaya başladılar. Zaptiyeler saldırıp onları sakinleştirdiler ve zorla demiryolu hattı boyunca oturttular. Onları bulunduğumuz yerden görüyorduk: bayram elbiselerini giymiş insanlar, beyaz giysili kızlar, vs. Akşam, erkekleri boğazladılar; cesetlerini platformların önüne dizdiler; sonra, beyaz giysili kızları getirip gecenin karanlığında hepsini kazığa oturttular. Onların annelerinin ve yakınlarının çığlıkları, ağlama sesleri ve bağrışmalarından kulaklarımız sağırlaşıyordu. O adamların Andranik Paşa'yı omuzlarına aldıklarını, kızların ise "Bir kartal gibi" şarkısını söyleyerek sokaklarda Türklerin gözü önünde Andranik'e çiçek buketleri sunmuş olduklarını duydum. Ve işte Türkler onlardan intikam alıyorlardı.

Kırmızımsı, parlak sabah güneşi mavi gökyüzünden dört yana altın yağdırıyordu; güneş altın sarısı ışınlarını her tarafa yaymıştı. O, bu amansız acımızın tek tanığı, çöl güneşiydi. Sonunda Trakyalıları sürdüler; getirip kazıkların önüne sıraladılar. Onlar aşağımızda dönüp dolaşıyorlardı; biri kocasını arıyordu; diğeri kazıkların üstündeki kızını. Kazığa oturtulmuş beyaz giysili kızlar çoktan ölmüşlerdi; başları bir yana sarkmıştı… Muhacirler arasında bir uçtan diğer uca karmaşa hüküm sürüyor, ağlama sesleri, gürültü ve bağırtılar duyuluyordu.

Aniden feryat-gürültü ve alkışlar duyuldu. İnsanlarla dolu dört araba geldi ve yolun ucunda, bize 20 adım mesafede durdu. İki araba yukarı gidip yüksek bir yerde durdu; diğer ikisi yolun ucunda kaldı. O insanların bizim aydınlarımız olduklarını duyduk. Her arabada Halep'ten getirilen dört kişi vardı. Verilen emir üzerine arabalardan ikisi önce yavaş yavaş, sonra hızla yolda ilerlemeye başladı. Arabanın üstündeki zaptiyeler kırbaçla aydınlarımıza vurmaya başladılar. Onların kafasına, vücuduna, yüzüne, nereye rast gelirse oraya vuruyorlardı. Arabalar ikinci bir defa daha geldi; zaptiyeler kırbaç darbeleri indirerek bağırıyorlardı: "Hey gâvurlar! Sağa bakın (bizi, kazığa oturtulmuş kızları ve boğazlanmış erkekleri kastediyorlardı), bakın İngiliz savaş gemileri İstanbul'a giriş yapıyor." Arabalar gidip yeniden geri geliyordu. Biz şu sözleri duyuyorduk: "Gâvurlar, sola bakın! Kör Moskof'un, Rusun Ordusu Sıvas'a giriş yapıyor; Türkiye yok oluyor!" Bu şekilde sürekli, ondan fazla kez gidip-geldikten sonra arabalar Urfa yönüne doğru gitti. Ertesi gün bizi onların ardından Tigranakert [Diyarbakır] ana yoluna doğru sürdüler; Trakyalı halkı da arkamızdan getirdiler. Bizi taşlı, bitkiden yoksun kuru ve susuz bir yerde bir çember oluşturarak oturttular. Bizden biraz uzakta, yeşil bir bahçenin içinde, köprünün yakınında kervansaray gibi büyük bir bina vardı. İnsanlar oraya girip çıkıyorlardı. Aniden sırtında tahtalar, kazıklar taşıyan insanlar gelip kazıkları ve tahtaları dairenin merkezine dikip gittiler. Yarım saat sonra döve döve, bağıra çağıra başlarında Zohrap'ın bulunduğu bizim sekiz aydınımızı getirdiler. Türkler onları oturtup konuşmalar yaptılar; aydınlarımızın üstüne tükürdüler ve gittiler. Sonra ellerinde süngülerle sekiz zaptiye geldi; yanlarında da, üstünde yarı askeri bir elbise taşıyan dev gibi bir adam vardı. O, yarı vahşi bir görünüme sahipti. Aydınlarımızı soyma, sonra da tahtaların üstüne yüzükoyun, başları öne eğik, kalçaları yüksek bir vaziyette yatırma emri verdi. Emir geldi: "Süngü tak!" Zaptiyeler süngülerini aydınlarımızın kaba etlerine batırdılar. Aydınlarımız öldüler; zaten yedikleri dayaktan yarı ölü haldeydiler. Onların cesetlerini, başları dışarda kalacak şekilde bellerine kadar toprağa gömdüler. Bize: "Bakın onlara! Onlar sizi düşünüyorlar! Siz de sizleri bu günlere getirmiş olmalarından dolayı onların ruhuna dua edin!" diyorlardı. Halk ağlıyor, kıvranıyor, acı çekiyordu; halk açlıktan, susuzluktan ölüyordu. Düşünecek, kurtaracak olan kimdi? Bilmiyorum. Enver Paşa'nın Ermeni aydınlarının katlinde bizzat hazır bulunmak için özel olarak İstanbul'dan geldiğini söylüyorlardı. Bu işi Enver Paşa'nın bizzat kendisinin organize ettiğini anlatıyorlardı. Bir grup insanın bahçenin içinde bir balkonda oturduklarını gördüm. Katliam sona erdikten sonra onlar aşağı inip arabalara binerek Diyarbakır yönüne doğru gittiler. Bir gün sonra, jandarmalar bizi geldiğimiz yere geri gönderdiler; Trakyalıları ise güneye doğru, boğazlanmış insanların ve kazığa oturtulmuş kızların bulunduğu tarafa götürdüler. Malkaralı Grigor İşkalyan isimli bir adam bana Trakya

olaylarını anlatmıştı; kendisi de benim tasvir ettiğim olaylara 9-10 yaşlarındayken şahsen tanık olmuştu. Anlattığına göre, Trakyalılara şöyle demişlerdi: "Eşyalarınızla birlikte Cezayir'e gidecek, savaştan sonra geri geleceksiniz." Bizi buraya getirdiler ve bu günü gördük. Kazığa oturtulan kızlar Rodostoluydular ve Andranik'e çiçek buketleri sunmuşlardı; gençler ise Andranik'i omuzlarına almışlardı ve onlardan bazıları Osmaniye Tünel inşaatında çalışan işçilerdi. Bizi Urfa'ya götürdüler; ordan da çöle, ıssız, sadece birkaç ağacın bulunduğu bir yere sürdüler. O gece yağmur yağdı ve soğuk bir rüzgâr esti. Gece yüzlerce insan ölmüştü. Kürtleri getirip, onlara büyük bir çukur kazdırdılar. Kürtler ellerinde iplerle halkın arasına daldılar; hastaları ezerek, ölü ya da diri kim yere yatmış ise boynuna ip geçirip çeke çeke götürerek çukura atıyor sonra da geri dönüyorlardı. Hatta canlı olanların bile boynuna ip geçiriyor, götürüp çukura atıyorlardı. O insanların yakınlarının feryatlarına ve çığlıklarına kulak asmıyorlardı. Oradan bizi tekrar güneye, başka ıssız bir yere sürdüler. Tifoya yakalanmış kadınlar, 'su verin' diye yalvarıyorlardı. Ben kirli bir tasla onlara yağmur sularından oluşan pis bir su götürüyordum. Onlar bu suyu açgözlülükle içip hemen ölüyorlardı. Bir gün yine suya gitmiştim. Yoldan geçen iki yaşlı adam, eşeklerini önlerine katmış yürüyordu. Beni gördüler. Yaşlılardan biri geri dönüp bana baktı. Korkmuştum ve dehşet içinde ona bakıyordum. Bana: "Korkma oğlum! Gel seni köyümüze götüreyim" dedi. Diğer yaşlı da yanına geldi ve birbiriyle konuşmaya başladılar.

Bu yaşlı adam ona: "Dinle! Benim ve senin oğulların Bağdat cephesinde çarpışıyorlar. Ben bu Ermeni oğlanı götürüp ölümden kurtarırım; Allah da benim çocuklarımı düşmanın kurşunundan korur" dedi. Beni eşeğe bindirdiler.

İki günlük bir yürüyüşten sonra Ayntap yakınlarında bulunan Hulumen adlı bir köye vardık. Köye varmadan köylüler ve yaşlı adamın yakınları grup halinde bize doğru koştular. Beni eşek sırtında görünce, onlardan her biri şaşkın ve dehşet içinde ayrı bir yöne kaçtı. Köylüler iki gruba bölündü; bir kısmı: "bu gâvuru çukura at; köye hastalık bulaştıracak" derken, diğer bir kısmı da: "Besse nasıl istiyorsa öyle olsun, size ne?!" diyordu. Gürültüyü duyan sakallı, saygın görünümlü bir adam geldi, önce bana, sonra da kalabalığa baktı. Yaşlının elinden sopayı kapıp etraftakilere rasgele vurdu; onlardan her biri ayrı bir yöne kaçtı. Yaşlı adamın evine vardık. Gelini ve torunları evden kaçtılar. Bu ihtiyarın karısı öne çıktı, kolumdan tutup beni samanlığa götürdü ve samanların üstüne yatırdı; bana: "Dışarı çıkma! Burda yat!" dedi.

Yumuşak samanların üstüne uzanıp rahat bir nefes aldım. Belli bir süre sonra, ev sahibesi biraz mercimek çorbası getirdi; hemen içtim. Günler bu şekilde geçti. Belli bir süre sonra kadın çorbanın miktarını artırdı; sonra pilav getirdi; bir süre sonra da ekmek verdi. Biraz zindeleştim; ahırın içinde yavaş yavaş dolaşmaya başladım. Kanım deveran etmeye başladı; güçlendim; yüzüm yuvarlaklaştı. Bu kadın, kızıyla birlikte beni yıkadı; bana yeni elbiseler giydirdi. Gelini evlerinde yeni bir Ermeni çocuğun ortaya çıktığını duyarak nefes nefese, kudurmuş bir halde yemek yediğim mutfağa geldi ve tepeme dikilerek şöyle bağırdı: "Ay ana! Kokmuş bir gâvur oğluna baktığın yetmiyormuş gibi, şimdi de bunu mu getirdin?!"

Ben yuvarlak yüzlü, kumral, kıvırcık saçlı, mavi gözlü bir oğlan olmuştum; artık o kokmuş, zayıf, göbeği şişmiş, bir deri bir kemik kalmış iğrenç çocuk değildim. Gelin bana baktı ve bir sevinç çığlığı attı;

sonra da eski kokmuş, çürümüş oğlanı bulmak için ahıra koştu. Ama eli boş döndü ve şöyle konuşmaya başladı: "Ay ana! ay bu oğlan çok güzel! Ne de sevimli! burda kalsın!"

Yaşlı kadın da ona: "Defol orospu! Oğlumu kovmak, öldürmek istiyordun ha?! Onun yüzünden evi bırakıp kaçtın; şimdi oğlumu sahipleniyorsun" dedi.

Gelin koştu, çocuklarını eve geri getirdi; onlar bana alıştılar; beni çok seviyorlardı; anneleri de öyle. İlkbahar gelmişti. Ben ufak tefek ev işleri yapmaya başladım. Koyunları otlatmaya başladım. Ailenin bir ferdi gibi yaşıyordum. Onlar köydeki insanlara bana dokunmamalarını tenbih etmişlerdi. Bir-iki yıl sonra, bir gün aniden köyde bir karışıklık oldu; insanlar birbirini çağırıyor, şehre giden yola doğru: "Besse'nin oğulları, Sayat ve Hüseyin kardeşler geliyor" diye bağırarak koşuyorlardı. Evdekiler çılgın gibi koşup, bağıra çağıra iki erkek kardeşi eve getirdiler. Onlar oturup yemek yediler ve aniden beni fark ettiler. Akşam, evin içinde gidip gelirken büyük oğul Sayat annesine döndü: "Bu oğlan kim?" diye sordu.

Annesi: "Bu bizim oğlumuz; baban sizin yanınızdan dönerken onu muhacirlerin arasında bulmuş ve 'eğer ben bu çocuğu götürüp ölümden kurtarır, ona bakarsam, Allah da benim oğullarımı düşmanın kurşunundan korur', diye düşünmüş. İşte babanın rüyası gerçek oldu" diye konuştu.

Çocukları buna sevinip kendi hikâyelerini anlattılar: "Biz Bağdat cephesinde iki ayı aşkın bir süredir savaşıyorduk. Komutanımız görevinin bilincinde, iyi askerler olarak bizi Osmaniye Hastanesi'ne hava değişimine gönderdi. Orda bir ay kaldık. Bir gün, aniden bir Ermeni doktor geldi ve bize: 'Sizi Bağdat'a, yeniden cepheye gönderiyorlar. Gelin siz askeri üniformalarınızı burda bırakıp sivil elbiseler giyinin; ben de size bir yıllık istirahat izni vereyim' dedi." Onunla anlaştık ve izin kağıdını alıp geldik; Ermeni doktora da teşekkür ettik. Sonradan duyduk ki, Osmaniye Demiryolu Tüneli'nde çalışan Ermeni işçileri çalışma sona erince öldüreceklermiş ve bu doktor bizim askeri üniformalarımızı Ermenilere giydirerek onları Ermenilerin katledilmediği Bağdat'a göndermiş. Bunu birçok insana da yapmış.

Ondan sonra ev ahalisi bana bayılıyordu; beni çok seviyorlardı. O günden sonra köylüler bana mucizeler yaratan bir şahsiyet gibi bakmaya başladılar. Beni eve getiren babaları Besse oğullarına şöyle diyordu:

- Gençleştim yahu! Ne iyi etmiş de bu Ermeni oğlanı eve getirmişim! Çok mutluyum.

O günden sonra bana evde iş yaptırmıyorlardı; bana: "Ye, iç, dolaş; sen bizim öz oğlumuzsun", vs. diyorlardı.

1919 yılına kadar Hulumen Köyü'nde kaldım. Savaş sona ermişti. Ayntap Şehri'ne gittim. Aylarca aç, çıplak dolaştım. Bir sürü muhacir vardı; ama ne iş vardı, ne de para. Dört-beş ay sonra Amerikalılar gelip "Halacyan Yetimhanesi" adlı bir yetimhane açtılar. Oraya başvurdum ve kabul edildim. Orda bir yıl kaldıktan sonra İngilizler gitti; onların yerine Fransızlar geldi; o andan itibaren Kemalist Hareket baş gösterdi. Hayat dayanılmaz hale geldi. Amerikalılar yetimhaneyi Beyrut'a taşıdılar. Yetimhanemiz Cibeyl'e gitti. 1924 yılına kadar orda kaldım. Amerika'dan davetiye aldım ve o ülkeye gittim. Gemi Yunanistan'a, İtalya'ya ve Fransa'nın Marsilya şehrine uğradı; ordan Paris'e gittim. Paris'te bana eşlik eden Stepan Darduni'nin yanına gittim; o, yetimhanede benim öğretmenim olmuştu; beni Paris'te

Daşnakların sık sık gittiği kafeye götürdü. Kendisi fanatik bir Daşnaktı. Kafede, 1896'da Osmanlı Bankası'nın işgaline katılmış olan Armen Garo'yu (Garegin Pasdırmacıyan) gördüm. Kendisi 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı sırasında, üç bin gönüllüyle Sarıkamış cephesinde Enver Paşa'nın ordularının düzenlediği operasyonlar sırasında ona karşı savaşmış, hatta Enver'e ateş bile etmişti. Buna rağmen, kendisi Türk mebusu olmuştu. Enver Paşa, fabrikalarını evlerini satıp hesaplarını kapatması için onun Kafkasya'ya gidip İstanbul'a geri dönmesine izin vermişti.

Gemiye binip yola çıktık. Azor Adaları'nın yakınından geçip New York'a vardık. Amerika'da Boston yakınlarındaki Watertown'da yaşıyordum. Bu küçük bir şehirdi. Orda Hamasteğ'i, Soğomon Tehliryan'ı, Ruben Darbinyan'ı, Ramkavar Partili "Paykar" gazetesi editörü A. Nazar'ı, şair ve fanatik bir komünist olan Arsen Mikayelyan'ı, "Banvor" gazetesi editörü Sınar Sınaryan'ı gördüm. Hood Rubber fabrikasında çalıştım; sonra Crawford soba fabrikasında da çalıştım.

Ordan Detroit'e gittim. Üç-dört yıl Ford otomobil fabrikasında çalıştım. Orda Hınçak Partisi'nin kurucularından Nazarbek'e rastladım. Sebuh Paşa'yla tanıştım. Sonra, Şikago'ya geçtim; orda Karapet Gabikyan isimli Sıvaslının halıcı dükkânında çalışmaya başladım. Bir yıl sonra Miniapolis ve St. Paul'e gittim (bu iki şehir birbirinden bir köprüyle ayrılıyordu. Orda pek çok Ermeni bulunuyordu; onların kafeleri vardı. Bu eyalet Amerika'nın buğday ambarıydı. Şehir çok güzeldi; insanları da iyi kalpliydiler. İsmini hatırlamadığım Sıvaslı bir halı tüccarının yanında birkaç ay kaldım. O zavallı adam veremden mustaripti; Denver (Kolorado [Colorado]) sanatoryumlarından birine sevk kağıdı vardı ve orda iyileşeceğine inanıyordu. İki ay sonra ölüm haberi duyuldu. Dükkân bir başkasına kaldı. Bir süre için de dükkânlara dondurma dağıttım. Ordan Montana-Whitefish adı verilen küçük şehre gittim; demiryollarında çalışmak istedim; ama olmadı. Ordan Washington Eyaleti'nde küçük bir şehir olan Spoken'e gittim. Orada, Sıvaslı bir gencin bir halıcı dükkânı vardı. Orda da, bu kadar uzak bir yerde, çok sayıda Ermeni vardı. Sonra Portland (Oregon) Şehri'ne gittim. Bu şehir de aynı şekilde çok temiz, düzenli bir şehirdi; onu çok sevdim. Burda merkez caddelerinden birinin üzerinde küçük bir halı tamir ve yıkama fabrikası vardı. Ana caddede ise "Aram, Tadevos ve Tigran Kardeşler" isimli bir halı fabrikası vardı. Kartozyan kardeşlerin ismi şehirde ve eyalette oldukça tanınmıştı. Onlar, bir hemşerileri ve çok acı çekmiş, evsiz kalmış bir insan olarak bana çok ilgi gösterdiler ve tedarikçi olarak iş verme vaadinde bulundular. Niye olduğunu bilmiyorum, ama kabul etmeye cesaret edemedim. Orda Alman bir kadınla evli olan Everekli bir doktora rastladım; o, şehirde çok tanınan bir doktordu. Otelde Michael Arlen'e rastladım. Burada şans eseri bizim köyden bir aile buldum: o şahıs, iki kızı ve bir oğlu olan uzak akrabam Stepan Papazyan'dı. Kendisi Kartozyanlar'ın atölyesinde çalışıyordu; Tadevos Kartozyan'ın bacanağıydı; o yüzden de bu uzak şehre gelmişti. Onun evinde iki ay kaldım. O beni bir babanın oğlunu sevdiği şekilde seviyor, yediğimden içtiğimden para almıyordu. Karısı da aynı şekilde çok mütevazı ve anlayışlı bir kadındı ve bana çok candan davranıyordu. Onlar beni kızlarıyla evlendirmek niyetindeydiler; ama ben kızlarının sevgisine karşılık vermedim; ona çok soğuk davrandım. Ordan güzel bahçeler şehri San Fransisco'ya geldim. Bir süre bir Vanlının restoranında çalıştım; ama nedendir bilinmez Fresno beni kendine çekiyordu. Fresno'ya gittim.

İlk defa olarak "Nor Or" gazetesi editörü, geleceğin yazarı Andranik Andreasyan'la tanıştım; gazetede dayısının yerine kendisi yazıyordu. Dayısı Armenak Amirkhanyan hastaydı. Bir gün yazı işleri bürosunda ressam Panos Terlemezyan'la tanıştım.

Andranik Paşa da Fresno'da son günlerini yaşıyordu. Onu erimiş, umutsuz bir halde gördüm; bastonuna dayanarak merkez parkına geliyordu. Sonra vefat etti. Beni Vahe Hayk'la tanıştırdılar. O, zengin kuru üzüm tüccarı Grigor Arakelyan'ın damadıydı ve sık sık fedayi Sımbat'ın kafesine gidiyordu. Ramkavar Hıraç Yervand ve Daşnak Arsen Mikayelyan da orda oluyorlardı. Üç gazete yayımlanıyordu: "Nor Or" [Yeni Gün], "Mışak" [Çiftçi] ve "Asparez" [Meydan]. "Mışak"ın yazı işleri müdürü Levon Lüleciyan'dı Fresno, Amerikan "Kuru Kanunu" yüzünden eski ihtişamını kaybetmişti. Üzüm ve kuru üzüm fiyatlarında sert bir düşüş yaşanıyordu. Ermeniler bahçelerini terk edip San Fransisco'ya, Los Angeles'a, filan gitmişlerdi. Burda Hayk Bonapartyan'ın bir eczanesi vardı; ama o, eczanesini işletemeyip iflas etti. Ermenilerin iki kilisesi vardı: biri Gregoryen-Apostolik diğeri Protestan Kilisesi'ydi. William Saroyan ortaokulu bitirir bitirmez, öğrenim gördüğü okula beden eğitimi öğretmeni olarak tayin edilmişti. Bir iş buldum. Yüksek dağlarda, demiryolu yapımında çalışıyordum. Ermeni gençlerle bir grup oluşturmuştuk. Dağlarda, Jack London'un "Yeşil Vadi" kitabında tasvir ettiği yerleri gördüm. Orda üç yıl çalıştıktan sonra Los Angeles'a gittim. O zamanlar şehrin nüfusu henüz bir milyona ulaşmamıştı. Los Angeles'ta film çekimlerinde aktör refakatçisi olarak iş buldum; günde 5 dolar kazanıyordum. Birkaç ay sinema oyuncusu Douglas Fairbanks, Mary Pickford çiftinin yanında çalıştım; onların çektiği "Bağdat Hırsızı" filminin çalışmalarına katıldım. Sonra Jackie Coogan'ın yanında çalıştım. Bu 12 yaşında bir aktördü; öksüz rolleri oynuyor ve Ermenileri çok seviyordu. Hatta bir keresinde Yunanistan'daki Ermeni öksüzlere bir gemi dolusu yiyecek götürdü. Ermeni aydınlar Los Angeles'ta toplanmışlardı. Armenak Şahmuradyan'ı, Aleksandr Melik'i, aktör Harut'u, rejisör Ruben Mamulyan'ı ve büyük ün kazanmış, ama ismini hatırlayamadığım bir opera şarkıcısını gördüm. Henüz Ermeni zengin yoktu; yalnız bir Ermeninin demir fabrikası vardı. "Fars Ayı" isimli filmde oynamış bir aktör ailesi vardı. Ermeniler büyük çoğunlukla şehri temizleyen işçilerdi; bunlar genelde pek de itibarı olmayan Leninakanlılar ve Muşlulardı.

Bir gün kafelerden birinde Ayntaplı bir Ermeni genciyle tanıştım. O beni bir turizm şirketinin ofisine götürdü ve turistik bir gemide bana iş buldu. Göçebe hayatını çok sevdiğimden, bu işe çok sevindim. Sonunda zengin bir turist gemisiyle Güney Amerika çevresinde tur yapmak üzere yola çıktık. Şili'ye gittik; Magellan Boğazı'ndan geçtik. Buenos Aires'te, Rio de Janeiro'da, Brezilya'da, Montevideo'da bulunduk. Burada ben, şehrin tam merkezinde ayakkabıcı dükkânı olan yetimhaneden iki hemşerim Suren Boyacıyan'ı ve Sargis Altunyan'ı buldum. Buenos Aires'te, berberlik yapan bizim köyden Tonik Terteryan'ı gördüm. San Diego'da (Şili), kendi hayatı ve Ermeni devrimci partilerinin maskaralıkları hakkında çok ilginç şeyler anlatan İstanbullu bir ihtiyar gördüm. Gemi Amazon Nehri'nden yukarı doğru ilerledi. Zehirli karıncalardan, böceklerden, hatta yırtıcı hayvanlardan korunmak için gemi tamamen camla kaplanmıştı. Amazon'un her iki kıyısını seyretmek için serbest gözlem yerleri vardı. Ben sık sık büyük bir dürbünle etrafı seyrediyordum. Sonunda Venezuela'nın başkenti Caracas'a vardık ve Panama Kanalı'ndan

geçerek Los Angeles'a geri döndük. Yolculuğum iki aydan fazla sürdü. Los Angeles'ta Ermenistan'dan gelen ve Andranik'in kılıcını Ermenistan'a götüren delegelere rastladım. Ben sürekli Ermenistan'a gelip, üniversitede öğrenim görmeyi ve Ermenistanlı bir kızla evlenmeyi düşünüyordum.

Sonra yine yolculuk ettim. New York'un pek çok yerini ziyaret ettim. Amcamın evinde yaşıyordum. Göçebe hayatıma başladığım Boston, Watertown'a gidip ablamı ziyaret ettim.

New York'ta Ermeni bir doktor bana Ermenistan Cumhuriyeti pasaportu verdi; o pasaportla Fransa'ya gidip Ermenistan'a göç etmek için Sovyet Büyükelçisi Lunaçarski'ye başvurdum. Orda Poğos Makintsyan'a, Drastamat Ter-Simonyan'a ve Yeğya Çubar'a rastladım. Onlar Kirov Cinayeti nedeniyle yabancıların Sovyetler Birliği'ne girişine belli bir süre için izin verilmediğini belirttiler ve bir süre beklememi söylediler. Fransa'nın Marsilya Kenti'nde, bizim köylülerin yanında kaldım.

Marsilya'da yabancı olarak oturma iznim yoktu; dolayısıyla hiçbir yerde çalışmaya hakkım de yoktu. Önde gelen otellerden birinde İngilizce, Türkçe ve Arapça serbest tercüman olarak çalışıyordum. Her gün limana gidiyor, yolcuları otele getiriyordum. İngilizcem için bana iyi ücret ödüyorlardı.

Serbest kaldığım aylarda Paris'e gidiyordum. Kafelerde Ermeni aydınlarına rastlıyor, onlarla siyasi konular üzerinde konuşuyordum. Ramkavarların kafeleri ayrı, Daşnaklarınki ayrıydı. Ben orda Avetis Aharonyan, Mikayel Varandyan, Simon Vratsyan, Arşak Camalyan ve sağırlara özgü duyma cihazı kullanan Şavarş Misakyan gibi tanınmış kişilere rastladım. Ramkavarların kafesinde ise, Levon Başalıyan'a, Ruben Vorberyan'a, Ağaton Beyl'e, Arşak Çobanyan'a, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği sekreteri Vahan Malezyan'a, çok zengin insanlara, kuyumcu ve kürkçü dükkânı olan kişilere filan rastladım.

Ermenistan'a Yardım Komitesi'nin kafesinde sık sık Gurgen Tahmazyan'a, Doktor Minasyan'a, EYK başkanı Galcıyan'a, EYK sekreteri A. İsahakyan'a, Zabel Yesayan'a, Tigran Zaven'e, Zareh Vorbuni'ye ve başka birçok kimseye rastlıyordum. Misak Manuşyan'la çok sıkı bir dostluğumuz vardı. Felaket sırasında aynı Türk köyünde, daha sonra ise birçok yetimhanede birlikte kalmıştık. Zareh Vorbuni'yi, Vazgen Şuşanyan'ı, Şahan Şahnur'u dışarda sık sık görüyordum. Armen Garo ve Aleksandr Khatisyan kafede hep yalnız otururlar, diğerlerine karışmazlardı. Sık sık Şahkhatuni'yi metresiyle dolaşırken görüyordum. Onun hakkında: "Aktörlük yapıyor" diyorlardı. Bir defasında çok yaşlanmış olan Minas Çeraz'ı ve Boğos Nubar Paşa'yı gördüm. Ermenistan Cumhuriyeti'nin yıldönümünde Dro Romanya'dan: Bükreş, Nıjdeh Bulgaristan'dan, Levon Şant ise Beyrut'tan, Paris'e gelmişlerdi. Böylece ben onları tören sırasında sahnede masanın etrafında otururlarken gördüm.

Ramkavarların kendilerine ait, Zatik Khanzadyan'ın yönetiminde, kendi bayraklarının asılı olduğu bir elçilik ofisleri vardı. Daşnakların da Avetis Aharonyan'ın önderliğinde, kendi üç renkli bayraklarını astıkları ayrı bir elçilik ofisi bulunuyordu. Her biri sanki varolmayan bir cumhuriyeti temsil ediyordu. Bu üç partinin üyeleri birbirinin yüzünü görmek istemiyor, birbirine karşı düşmanca bir tavır takınıyordu. Ben hem Amerika'da, hem Lübnan'da, hem Fransa'da, hem de yaşadıkları her yerde Ermenilerin takındıkları bu tutuma çok şaşıyordum.

Paris Daşnakları Şavarş Misakyan'ın yazı işleri müdürü olduğu "Haratch" gazetesini yayımlıyorlardı; Ramkavarlar Terzibaşyan'ın editörü olduğu "Apaga" gazetesini, Hınçaklar "Nor Yerkir" gazetesini, EYK'lılar ise "Yerevan", "Mer Uğin" (Yolumuz") gazetelerini çıkarıyorlardı. Sonra, Misak Manuşyan "Zangu" gazetesini çıkarmaya başladı.

Ben sık sık Eyfel Kulesi'nin tepesine çıkıyor ve saatlerce Paris panoramasını seyrediyordum. Onun meydanları, sokakları güzeldi; insanları sıcakkanlı ve dinamikti. Fransa'nın geçmişini düşünüyordum; özellikle de büyük Fransız Devrimi'ni.

Fransa'da ve genel olarak bütün Avrupa'da büyük bir ekonomik kriz patlak verdi. İşsizliğin ilk kurbanları binlerce Ermeni işçiydi. Ermeni işçilerini yardım alma hakkından bile mahrum ettiler. Karşılıklı ödeme prensibi ortaya çıktı. Ermenilere: "Sizin vatanınız yok; Fransa'yla ticari bağınız yok" dediler. Marsilya'da durum diğer şehirlerdekinden daha da vahimdi. Komünist Partisi'nin talimatıyla Ermeniler için bir İşsizler Derneği kuruldu; beni de derneğe başkan seçtiler. Misak Manuşyan'la birlikte bir vatana dönüş hareketi organize etmelerini rica ederek Ağasi Khancıyan'a ve Sovyet Ermenistanı Halk Komiserleri Konseyi'nden Sahak Ter-Gabrielyan'a birer telgraf gönderdik. EYK sekreteri Dr. Galcıyan Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı'na ve Sovyet Büyükelçisi Lunaçarski'ye telgraflar çekti. Bir süre sonra isteklerimizi yerine getirdiler ve Şahverdyan Ermenistan'dan geldi. Malemezyan'ın önderliğindeki Ermeni Hayırseverler Genel Birliği vatana dönüş yapan ailelerin masraflarını Batum'a kadar üstlendi. Bu şekilde 22 Mayıs 1936 günü yaklaşık beş – altı bin kişi Fransa'dan Vatan'a göç ettik. Sonunda amacıma ulaşmıştım: Ermenistan'a gelmeyi arzuluyordum. Komitas'ın ve Minas Çeraz'ın kemiklerini de yanımıza almıştık. Ailesiyle birlikte Avetik İsahakyan, Arman Kotikyan, orkestra şefi Gevorg Yağupyan ve daha başka pek çok insan da bizimle birlikteydi. Bu göçle birlikte Yerevan yakınlarındaki Kharberd, Sebastiya, Malatya, Arabkir ve Nor Geği (Yeni Kığı) mahallelerinin kuruluşu ve gelişimi büyük hız kazandı.

Ermenistan'a geldikten sonra Moskova'ya gittim. İki yıl Moskova'da, askeri istihbarat merkezinde kaldım; ondan sonra Yerevan'a gelip öğretmenlik yapmaya başladım. 1941'de, Kızıl Ordu'da görev yapmak üzere askere alındım. Bir buçuk yıl askerlik yaptıktan sonra yurtdışından gelmiş biri olarak beni ordudan çıkardılar. Geri dönüp hem çalışmaya, hem de Yabancı Diller Enstitüsü'nün İngilizce ve Fransızca bölümlerinde öğrenim görmeye başladım. Stepanavan'da, Maralik'te (Ani Bölgesi) ve Yerevan'daki bazı okullarda çalıştım. 1948'den 1955'e kadar Eğitim Bakanlığı'nda okullar bölümü İnglizce ve Fransızca masası şefi oldum. Yurtdışındaki gazetelerle pek çok yazışmalar yaptım.

156 (156).

SATENİK NIŞANİ DOĞRAMACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, SEBASTİYA [SIVAS])

Sıvas'ta bizim güzel, üç katlı bir evimiz vardı; babam o eve gerekli her şeyi koymuştu. Çok mutluyduk. Babamın adı Nışan'dı; annemin adı Nektarine, erkek kardeşlerimin adları Hamazasp ve Ğevond'du. Bizler okula gidiyorduk. Ağabeyim Aramyan Okulu'na gidiyordu ve Danyel Varujan'ın öğrencisi olmuştu; o sık sık bize yemeğe gelirdi. Sonra ben de Aramyan Yüksek Okulu'na devam etmeye başladım. Biz her yıl termal kaplıcalarına, manastırlara tatilimizi geçirmeye giderdik. Ama, o yıl, annem hazırlık yaparken Haziran ayında, babam geldi ve ona: "Enver Paşa'dan gizli bir mektup gelmiş. Devlet'in gizli düşünceleri var. Hayat hiç de iyi olmayacak" dedi.

Bir gün aniden evimize iki zaptiye geldi; her şeyimizi, mallarımızı, halılarımızı, elimizdekileri alıp götürdü; kapıyı kapattı, üstümüzdeki elbiselerle bizi dışarı çıkardı.

Ondan önce, ağabeyim okulda Paşa'ya methiyeler dizmişti ve o da onun askere gitmeyeceğine dair söz vermişti; ama, o da askere alındı. Babam onu cepheye gönderirler diye korktu; marangozdan onun zanaatkâr olduğuna dair bir kâğıt aldı; ama bunun faydası olmadı. Ağabeyim askere gitti.

Sonra gelip bizi sürgüne gönderdiler; babam da bizimle birlikteydi. Malatya'ya varmadan Kanlı Dere adı verilen bir ovadan geçtik; açık bir araziydi. Birden üç-dört kişi babamı alıp götürdü. O günü asla unutamam. Tanrı nerdeydi? Niye duymadı? Yüzlerce erkeği toplayıp götürdüler. O ne gürültüydü, ne bağırtılar! Birisi "baba!" diyordu, bir diğeri "ağabeyim!" Artık erkek kalmamıştı. Bizi Malatya'ya götürdüler. Artık babam yoktu. Yataklarımızı da elimizden aldılar; eşeğimiz de yoktu; zira, babam yoktu ki, eşek kiralasın. Yürüyerek Urfa yakınlarından geçtik. Sonra başka yerlerden de geçtik; o yerlerin isimlerini şimdi hatırlamıyorum. Bizi bir tarlaya doldurdular; ne kadar kız varsa götüreceklerdi. Annemin elinde yorgan gibi eski bir şey kalmıştı; onunla üstümü örttü ve üstüme oturdu: Ben ise bağırıyordum: "Anne! Ölüyorum!"

- Ölürsen burada öleceksin, dedi annem ve üstüme oturdu.

Sonunda o adamlar gittiler.

Bir tarlaya vardık; Türkler tenekelere doldurulmuş gazyağı getirdiler; on yaşındaki erkek kardeşim kadar olan bütün erkek çocuklarını diri diri yakacaklardı. Annemin yeterli sayıda altını vardı, ayrıca düğün takılarını da yanına almıştı. O zaman dediler ki: "Kimin yanında parası varsa versin, çocuğunu kurtarsın" Yanıbaşımızda da bir oğlu olan köylü bir kadın vardı; o kadın: "oğlumu diri diri yakacaklar!" diye ağlıyordu. Annem altınlarının yarısını verip onun oğlunu da kurtardı. Annem çok iyi kalpliydi! Murad Nehri yakınlarında, çölün ortasında Türkler kızları götürmek üzereyken annem saçlarımı kökünden kazıdı.

Her gün dikenlerin arasında yürüyorduk; ayaklarım kanlar içindeydi. Annem yorgan beziyle bana bir elbise dikmiş ve giydirmişti. Nehrin öteki yakasına geçmek üzereyken, iki kişi gelip annemin omuzlarına abandı; belindeki kemeri çıkardı. Kemerin içinde bir sürü altın vardı; onları aldılar. Neyse ki, annemi nehre atmadılar.

Henüz Murad Nehri'ne varmadan, adı Şamiram olan, güzeller güzeli, altı çocuklu teyzemi yolda zaptiyeler götürmek istediler. Teslim olmak istemedi diye, başını kestiler; başı bir tarafa yuvarlandı gövdesi başka bir tarafa. Onun çocukları gelip annemin boynuna sarıldılar; annem de yaralıydı. Oradan da

geçtik. Sonra yine tarla gibi bir yerde, herkes susuzluktan kırılıyordu; annem dayanamadı yere düştü. Uzaktan göl gibi bir su birikintisi gözüküyordu. Erkek kardeşim oraya gitti. O, suyu içmiş oraya da yatmıştı. Ben de anneme su getirmek için koştum; ama, testimiz yoktu. Bizim köyden bir kadın gördüm; ondan testisini vermesini rica ettim: "Anne! Ver! annem ölüyor!" dedim.

- Vermem! dedi.

Başka bir kadın bal kabağının içini oyup onu su kabına dönüştürmüştü; onu verdi; ama, bana: "Geri getirmezsen seni gebertirim" dedi. Annem ölecek diye koşmaya başladım; yer uzak ve hava sıcak. Sonunda yetiştim. Annem suyu içti, bana dua etti, ama: "Oğlum nerede?" dedi.

- Bilmiyorum, diye cevap verdim.

İki-üç kişi annemi ancak kaldırıp yürütebildi. Erkek kardeşim cesetlerin arasındaki kokuşmuş suyu içip oraya yatmıştı. Başka bir oğlanı o sandım; kokladım, baktım ki, o değil. Sonra, erkek kardeşimi buldum. "Annem nerede?" deyip ağlamaya başladı. Erkek kardeşim yanımdaydı. İki-üç Kürt geldi; birisi beni tuttu; diğeri erkek kardeşimi. Çekmeye başladı. Annem de benim elimden çekiyor. Şöyle bıçak gibi bir şey çıkardılar, annemin böğrüne sapladılar. Kanı yere akmaya başladı. Beni alıp götürdüler. Yolda yürüyoruz, saat dokuz suları. Babamın bana öğrettiği 'İnançla itiraf ederim' duasını okumaya başladım. Birden bir Türk gelip: "Bu küçük kızı nereye götürüyorsunuz?" Bana dedi ki: "Şu taraftan gideceksin."

Ben yalınayak koşuyorum; arkamdan geldiklerini sanıyorum. Erkek kardeşim ne yapmış biliyor musun? "Beni zorla götürmeyin. Ben sizin arkanızdan sizinle gelirim. Ben şimdi acım; bir yemek yedirirsiniz" demiş.

Onlar da ona güvenmişler. O, geçtikleri yolu aklında tutmuş; kaçıp gelmiş annemi bulmuş.

Yürüyorum, "Allahım!" diyorum kendi kendime, "şu, beni kaçırdıkları yol değil mi?" Korkudan dilim tutulmuş. Şimdi annem bana sorular soruyor; ama, ben cevap veremiyorum. "Aman Allah'ım! Kızımın dili tutulmuş" diyor annem.

Köylü bir adam vardı; o, bana iki bardak çay verdi ve samanların üstüne yatırdı. Annem bir taraftan yaraya bakarken, diğer taraftan da bana bakıyordu. Üçüncü gece dilim çözüldü: "Anne! Götürüyorlar!" diye bağırdım.

Annem bu işe sevindi: "Tanrım sana şükürler olsun! Dili çözüldü" dedi.

Bizi Halep yakınlarındaki Suruc'a götürdüler. Orada bir kaymakam, onun yanında çalışan bir de Ermeni genç vardı. O bize şöyle dedi: "Anneler! Ablalar! Halı dokumasını bilenleri Der Zor'a göndermeyeceğiz; onları Halep'e yollayacağız." Ben de yazıldım; halam bana biraz halı dokumayı öğretmişti. Bizi alıp Halep'e götüreceklerdi. Bab Köyü adında bir köy var. Oraya varmadan Türklerin Ermeni askerlere çukurlar kazdırdıklarını, sonra da o çukurlara onları attıklarını gördük. Ağlayarak oradan da geçtik. Bir genç geldi. O zaman halam henüz ölmemişti. O genç geldi halamın önünde durdu ve ona: "Sizi Der Zor'a götürecekler. Bu kızı bana ver" dedi.

Hala da bana sordu: "Satenik, gider misin?"

- Hayır! Gitmem! dedim ve ağlamaya başladım.

Genç sandıkla üzüm ve lavaş ekmeği getirmişti; onları bıraktı ve: "Yok! Yok! Yok! Ağlayacak gelecekse, istemem" dedi.

Homs'a vardık. O manzarayı görsen, sağ kaldığımıza inanmazdın. Gece bizi bir hana tıktılar. Hanın zemini taştandı ve pisti. Geceleyin insanlar açlıktan öldü, ishal olup öldü. Benim ise elim ayağım büzüldü. Bir kadın geldi, dört yana baktı; gelip annemin önünde durdu: "Abla" dedi, "Seni Der Zor'a götürecekler, boğazlayacaklar. Ben bir binbaşı karısıyım. Kızım var; ama, biliyor musun ben kimim?" Göğsünü açtı; boynuna bir haç asılmıştı" Ben Rum'um; beni kocam kaçırdı. Ben Hristiyanların çektikleri eziyetleri görüp geceleri uyuyamıyorum. Kızını çok sevdim; onu bana evlatlık olarak veriri misin?"

Annem bana: "Gider misin kız?" diye sordu.

Kürtler yolda beni kaçırmak istedikleri için: "Giderim anne! Hiç olmazsa bu eli yüzü düzgün bir kadın" dedim.

Neyse, kadın anneme biraz para da verdi; beni kendi evine götürdü. Bir saat geçmeden hiçmetçi geldi; beni güzelce yıkadı; yanaklarımı öptü; giydirdi. Kocası olan binbaşı geldi. Adamı görsen korkarsın. Dedi ki: "Getirdin mi? Hemen doktora götürelim"

Beni Doktor Armenak'ın yanına götürdüler. Doktor beni tepeden tırnağa muayene etti. O kadar zayıflamıştım ki, beni hasta sanıyorlardı. Dikenlerin üstüne bastığımdan ayak tabanlarımda irinli yaralar oluşmuştu.

- Bu kız çok sağlıklı, dedi doktor, et yedirin şarap içirin; zira, hiçbir hastalığı yok.

Binbaşı ise: "Bakire mi? Belki yarın bir Türk'le evlendiririm; hiç olmazsa alnım açık olur." dedi.

O anda, babamın sözlerini hatırladım; o, erkek kardeşimle konuşurken: "Ölmek Türk olmaktan iyidir" diyordu. Beni alıp kendi evlerine götürdüler. Gümüş tencerelerde günde beş kere yiyecek getiriyor, şarap içiriyorlardı; ama, her gece rüyamda babamı görüyordum; o bana: "Kızım ben seni burada mı görecektim?" diyordu. Bense ağlıyordum. Bunların Hasan adında yirmi-yirmi iki yaşında bir neferleri varmış; meğer o beni 40 mecidiyeye satmış. Yirmisini peşin almış; yirmisini de: "Kızı getirdiğimde verirsiniz" diyerek kandırmış. Gidip anneme demiş ki: "Kızın her gün ağlıyor; geri getirmemi ister misin?"

- Getir, ne yapayım. Biz ne olacaksak o da olsun; ben gelip kızı alırım.

Annem geldi. Ben üç hafta boyunca korku içinde yaşadım. Rum anne: "Bu benim kızım oldu artık" diyordu. Annem geldi ve: "Ağlıyormuş" dedi.

"Bana beddua okuyacaksan, et tırnaktan ayrılmaz. Ben de gidip başka öksüz bir kız getiririm. Hristiyan bir kızı evlat edinmeyi aklıma koydum." dedi Rum kadın. O anneme yedirdi içirdi: "Ah" dedi, "Der Zor'a gidip öleceksiniz! Keşke Satenik'i görmemiş olsaydım; onu çok sevdim!" Bu şekilde ağlayarak birbirimizden ayrıldık. Tam kapıdan dışarı çıkarken Hasan karşımıza çıktı: "Nereye götürüyorsun? Bu kızı ben satmıştım; paranın yarısını da aldım" dedi.

- Vay! Sen benim kızımı satarsın ha! Demek ki, yalan konuşuyordun; ağlıyor dedin.

Annem elimden çekiyordu. Birden, ata binmiş olan binbaşı geldi: "Ne oluyor?" diye sordu.

- Kızımı senin gibi bir Efendi'nin evinde bırakmadım da, buna mı vereceğim? Dedi annem.

Binbaşı Hasan'ın yüzüne iki tokat vurdu: "Sen ne hakla bu kızı satarsın? Sen hapse gireceksin" dedi binbaşı ve bizi hana kadar götürdü.

Sonra bizi Halep'e götürdüler. Orada, okul müdürlüğü yapmış Armenak adında bir adam vardı. O bize: "Bakın, şimdi sizi Der Zor'a götürecekler. Hiç olmazsa şu çocukları kurtaralım. Ermeni Hayırseverlik Birliği burada bir yetimhane açmıştır; bir yetimhane de yapılmaktadır. Gelin çocuğunuzu burada bırakın. Siz gidin. Çocuklarını bırakacak olanların kaydolması gerekiyor" dedi.

Annem beni ve erkek kardeşimi götürüp kaydımızı yaptırdı. O gece orada kaldık. Hepimiz ishal olmuştuk; hastaydık. Üstüne sumak serpilmiş pirinç lapası veriyorlardı. Yere bir minder atmışlardı; onun üstünde uyuyorduk. Başımızı mindere koyup ben ve erkek kardeşim gün ışıyıncaya kadar ağlıyorduk. Halep'ten, Almanların geri kalan Ermenilerin artık sürgüne gönderilmelerini istemedikleri haberi geldi. Şansımıza Der Zor'a sürgüne gönderme politikasına son verildi. Anneler gelip: "Biz çocuklarımızı geri isteriz" dediler.

On iki yaşın üstündeki kızların hizmetçi olarak kuyulardan su çekecekleri haberi gelmişti. O zaman Halep'te su yoktu. Annem de bizi yetimhaneden almaya geldi. Ona: "Sen bilirsin; istersen al çocuklarını" dediler.

Biz annelerimizle dışarı çıktık. Ama, Halep'te hepimiz de çıplak ve yalınayaktık. Bir handa deve gibi başımızı birbirimize dayamıştık. Ermeni Hayırseverlik Birliği'nden zengin Halepli kadınlar dört-beş yüz büyük küçük Sıvaslı'ya elbise dikmişti. Gece biz uyurken gelip giysileri üstümüze bırakmışlar. Gözümüzü açtık ki, artık elbisemiz var. Nasıl sevindik! Ama, çok susuzduk. Halep'li gençler temiz su doldurup getirdiler. Onlar bize: "Anneler! Ablalar! O pis suları içmeyin!" diyorlardı. Ermenileri yüreği dayanamıyordu. O küçük çocuklar sürahilerle su getirdiler; içtik. Gece de üztümüzü örttüler, uyuduk.

İkinci gün iyiliksever Arap şeyhleri gelip Ermenilere dağıtılmak üzere bir torba dolusu para getirdiler. Açıkgöz olanlar paraları kaptılar. Şeyh torbayı yere attı ve gitti. Her gün lahmacun gibi ne yemekler geliyordu… Şeyhler her gün yemek getiriyordu. Onlar Allah korkusu olan insanlardı. Halep'te bir Yahudi'nin yanına hizmetçi olarak girdim.

Sonra Şam'a gideceğimiz haberi geldi. Bütün yolu arabalarla katettik. Şam'da İngilizler bize yemek veriyorlardı ve her kişinin başına bir zenci nöbetçi dikmişlerdi; onların yüzleri dövmeliydi ve kapılarımızın önünü süpürüyorlardı. Neydi oradaki ermenileri hali! Kadınlar çöplüklere gidip küçük kumaş parçaları topluyor, onlarla yorgan yüzü dikiyorlardı. Şam'da hepimiz de uyuz olduk. Doktor Altunyan gelip hepimize ilaç verdi. Uyuz olmayan bir tek ben vardım. Bizi hamama götürüyorlardı. Doktor Altunyan bize bir tür sabun veriyordu; çocuklar onu sürerek iyileştiler.

Bizi Şam'dan Nebik Köyü'ne gönderdiler. Oradaki Hristiyanlar o kadar cimriydiler ki, tarif edemem. Hala açtık; herkes dileniyordu; erkek kardeşim utancından dilenmeye gitmiyordu. Bir gün kiliseden çıkmıştık. Yolda, hoş bir mercimekli pilav kokusu geldi burnumuza. Erkek kardeşim: "Ah! Ne güzel kokuyor!" dedi.

Gidip dedim ki: "Erkek kardeşim aç. Biraz verir misiniz?"

Kadın sıcak sıcak getirip avucumun içine doldurdu. Ben de bunu üfleyerek hemen erkek kardeşimin ağzına doldurdum; kokusuyla yetindim.

Kaymakam bir Ermeni kızına demiş ki: "Beni alır mısın?"

Kız da ona: "Alırım ama, Ermenilere yardım ettiğimde ses çıkarmayacağına yemin et" demiş. Kız evlenmiş; yanına da pek çok Ermeni işçi kadın almış ki, yanında karınlarını doyursunlar.

Bir gün erkek kardeşim yere yatmış; karnının üstüne de bir taş yerleştirmiş. Meğer, zavallı oğlan açmış; bağırsakları kıvrılıyormuş. Kendisi dilenmeye utanıyormuş.

O Ermeni kız bunu görmüş; kadınlardan birini göndermiş. Ona: "Git bak, o oğlan niye karnının üstüne taş yerleştirmiş" demiş.

O kadın gidip erkek kardeşime sormuş: "Aman yavrum! Niye taşı karnının üstüne koydun?"

Erkek kardeşim ona: "Açım! Ne yapayım? Herkes dilenmeye gitti. Ben dilenemem. Öleyim daha iyi." Cevabını vermiş.

Kadın da gidip bunları kıza anlatmış. O Ermeni kızı: "Oğlum gel, her gün bizim kuzularımızı otlat. Ben de sana günde iki-üç somun ekmek veririm, yersin; annene, kız kardeşine de götürürsün" demiş.

O şekilde erkek kardeşim bir buçuk ay kuzulara baktı; geçimimizi sağladık.

Sonra, bizi Haybi adı verilen bir yere götürdüler. Orası bir Bedevi köyüydü. Oraya gittik. Köyde ne kadar Ermeni varsa İslamiyeti kabul etsin, yoksa ateşe atıp diri diri yakın diye köye haber gönderilmişti.

Orada da, Şam'dan gelen ve şayet Ermenilere İslamiyeti kabul ettirmezse işten atılmakla tehdit edilen Muhammed adında bir memur vardı. Orada herkes Bedevi'ydi. Onlar bize bir sorular sordular; büyük bir yer verdiler. Biz otuz kişiydik. Aramızda hiç erkek yoktu; üç erkek çocuk vardı: biri on iki yaşındaki erkek kardeşim, biri Amasyalı, diğeri de Gürünlüydü. Onlar dilenmiyor; çalışıyorlardı. Şeyhler: "Onar-onar alır bakarız, eğer birbirinizden ayrılmayı kabul ederseniz" demişler. Onlar bize bir ay baktılar. Bize ne yemekler yedirdiler! ne etler! ne pilavlar! ne lavaş ekmekleri!

Günün birinde muhtarın kızı geldi; renkli yün iplikler getirip anneme verdi. Annem hızla boğazlı çoraplar ördü; üzerlerine çiçekler, kuşlar işledi. Ondan sonra bütün köy ahalisi örgü örmeyi öğrenmek için annemin yanına geldi. Orada haftada bir kere deve kurban ediyorlar, bize de pay veriyorlardı.

Biz şeyhlerin evine yerleşmedik; beraber kaldık. Bir gün Muhammed Efendi gelip: "Bunların içinde en yaşlı hizmetçi kimse yanıma gelsin; ona söyleyeceklerim var" dedi.

Annemin yaşı kırka yaklaşmıştı; o gitti; zira, iyi Türkçe biliyordu. Vali demiş ki: "Bana emir geldi; hepiniz Müslüman olacaksınız; yoksa sizi öldüreceğiz, yakacağız. Bu Paşa'nın emri. Ne diyorsunuz?"

Annem ona: "Babamın kafasını kestiler; kocam da öldü. Ben yalnız karar veremem; gidip bizimkilere akıl danışayım" cevabını vermiş.

Annem geldi; anlattı. Hepsi birlikte: "Biz Müslüman olmayız; isterlerse gelip bizi öldürsünler" dediler.

O Muhammed Efendi'nin yirmi yaşında veremli bir oğlu varmış. Kadın kocasına demiş ki: "Aman bey, ne olur yapma! Beddua ederler."

Adam da: “Ne yapayım” diye sormuş.

- Gider her birine birer Türk ismi koyarsın; onların hayır duasını alırsın.

Adam geldi; hepimize birer isim koydu. Erkek kardeşime de bir isim koydular. O yüzden annem de dua etti ve adamın oğlu iyileşti. Karısı adama demiş ki: “Bak, gördün mü bey, onların canını bağışladın; onların duasıyla da oğlumuz iyileşti.”

Sonra bizi Yeprut Köyü’ne götürdüler. O temiz bir köydü. Orada birinin ahırını süpürüyordum. Bir de baktım ki, gözlerim görmüyor. Gözümün önüne perde inmiş. Annem beni doktora götürdü; Ermeni olan doktor anneme dedi ki: “Bu kız besin almıyor; zayıflamış.”

Orada, Yeprut Köyü’nde çok eziyet çektik. Bize: “Buğday hasat edebilir misiniz?” diye sordular.

Bizi bir Kürt köyüne götürdüler. Orada ben ve erkek kardeşim ellerimizle çalışmaya başladık, buğday hasat ettik. Biz orakla çalışamıyorduk. Baktılar ki, geride bir kısım buğday kalıyor: “Bu da sizin olsun” dediler. Arap Muhammed Efendi o buğdayı devenin üstüne koyup evimizin önüne getiriyordu. Yeterince buğday topladığımızda, Muhammed Efendi şöyle dedi: “Buğdayınızı çarşıya götürüp satın.” Çoğu kişi için, çorap örüyor, karşılığında para, buğday, yiyecek ve meyve alıyorduk.

Ondan sonra, bizi Adana’ya getirdiler. Orada hava o kadar sıcaktı ki, insan yaşayamazdı. Bizi çadırlara yerleştirdiler; ama, daha sonra dulların kaldığı bir eve götürdüler. O zaman, Adana artık Fransız yönetimi altında bulunuyordu. Fransızlar yün işine girmişlerdi; dul Ermeni kadınları çalıştırmaya götürdüler. Her renk yün koymuşlardı; biz ayıracaktık. Günün birinde de, Sıvaslı Tigran diye birisi geldi, halı deseni çiziyordu. Bize: “Halı deseni çizen yanıma gelsin” dedi.

Benden başka iki kız daha vardı. Örneği önümüze koyup dokuyorduk. Renkleri biz seçiyorduk; biz çalışıyorduk. Üç-dört kadın çadırlarda kalıyorduk. Hesap bileni götürdüler; beni de götürdüler. Annem yemek dağıtacaktı. Beni grup lideri yapmışlardı. Bir gün, dul kadınların kaldığı evin yöneticisi olan Bay Tigran geldi. Türkler tarafından kaçırılıp kurtarılan kızlara iyi bakıyorlardı. Ben de gidip: “Bize de iyi bakın” dedim.

- Aman kızım, sabret! diye cevap verdi.

Fransızlar gittiler. Biz dul kadınlar evinde kalıyorduk. O zaman erkek kardeşim on beş yaşındaydı; o dövüşmeye, intikam almaya gitti. Sonra, çadırlarda kaldığımız zaman halamın kızı yaşça büyük bir adamla evlendi. Ama, annem düğününe gitmedi. O ise annemle barışmaya geldi: “Aman yenge, kızına talip olan öyle yakışıklı bir çocuk var ki! Gelip Satenik’i isteyecekler” dedi. Beni erkek trarafına göstermek için kendi evlerine götürdü. Çocuk iyi şarkı söylüyordu.

Sonunda çadırlarda Şabinkarahisarlı Armenak Terteryan’la evlendik. Sonra, gemiyle Trablus’a uğrayarak Beyrut’a gittik. Bizi karantinaya aldılar. Sonra da, Ermenistan’a geldik.

157 (157).
İMASTUHİ STEPANİ GALACIYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1904, SEBASTİYA [SIVAS])

Sebastiya'da doğdum. Babam Stepan, annem Haykanuş, kız kardeşim Makruhi, ben İmastuhi, papaz karısı büyükannem Turfanda, papaz dedem Ter Petros Ter-Abrahamyan, büyük amcam Hakob, halam Manuşak, büyük teyzem Cuhar, benden 7 yaş küçük olan ve benim büyüttüğüm erkek kardeşim Jirayr, küçük amcam Abraham, halamın kızı Azniv hepimiz birlikte yaşıyorduk.

Dedemin babası Ter Abraham çok akıllı bir adammış; Ermenilere önderlik etmiş. Bir dava veya tartışma olduğunda hakemlik yapması için ona başvururlarmış.

1895'te Abdülhamit'in düzenlediği katliamlar sırasında dedemin babası Ter Abraham'ın öldürülmesi için emir verilmiş. Türklerden birkaç kişi: "O çok faydalı bir insan" demiş ve durumu papazın karısına anlatmış. Büyük babamın babası aylarca mağaralarda saklanmış. Karısı gizlice ona yemek götürürmüş. Sonra bir Türk'ün evinde saklanmış; zira hakkında öldürme emri varmış. Bir Türk Paşa onun yerini öğrenmiş; dedemin kellesini kestikten sonra Padişah'a gidip şöyle demiş: "Keşişin kafasını kestim; üç defa sıçradı".

Dedem Ter Petros da papazdı. Babam 1900 yılında evlendiğinde, gelinin yüzünü görmemişmiş. Aziz Sargis'te düğün töreni yapılırken 40 düğün aynı zamanda yapılmış. Bir tarafta evlenecek damatlar, diğer tarafta da gelinler duruyormuş. Papaz olan dedem Ter Petros gelini giysisinden tanımış ve onu oğluna almak için evine götürmüş.

Annem evlenmiş; evde tezgâhın başına geçip kumaş dokumaya başlamış. Dört yıl tezgâhta sadece kendisi çalışmış; dışarıdan da iş almış. Annem babamı Amerika'ya gitmeye, para kazanıp eve geri dönmeye zorlamış.

Öyle ki, 1909'da babam Stepan ve amcalarım Mıkırtiç ile Ğevond Amerika'daydılar. Çok iyi hatırlıyorum, babam aletlerini toplayıp evden çıktığında büyükannem arkasından pabucunu fırlattı ki, biz de onun arkasından Amerika'ya gidelim. Bu şekilde onların kurtulduğu çok iyi oldu; yoksa, 1915'te bütün erkekleri toplayıp, öldürdükleri gibi; onları da öldürürlerdi.

Bizi 1915'te sürgüne gönderdiler. Ben Fransız okuluna gidiyordum; tatil dönemiydi. Bizler babasız sürgüne gittik. Annem, büyükannem, dedem, kız kardeşim, halam, ben, erkek kardeşim ve küçük amcam Abraham, sekiz kişi yola çıktık. Annemin annesi ve erkek kardeşi Martiros da bize katıldılar. Bütün Sebastiya halkını sürgüne gönderdiler. İlk gün bizi yürüttüler. İkinci gün bir yere vardığımızda, Türk zabitler bizi sıraya dizdiler ve erkekleri toplamaya başladılar; dedemi ve dayım Martiros'u hapishane gibi bir yere götürüp: "Kim çok para verirse, serbest bırakırız" dediler; ama bu bir yalandı. Papaz karısı büyükannem papaz Ter Tatul'a rastlamış; papaz ona: "Papaz Ter Petros'u suyun kenarında öldürülmüş vaziyette gördüm" demiş. Yayan olarak, aç, susuz Malatya'ya vardığımızda, başımızdaki Türk zabitler değiştirildi; yerlerine yenileri geldi. Onların komutanı, babamın tanıdığı olduğunu öğrendiğimiz Ali Paşa idi. O şöyle emretti: "Bunları kervanın iki ucundan götürmeyin; tehlike daima önden veya arkadan gelir; ortadan götürün." Bize de şöyle dedi: "Kesik Köprüsü'nü geçtiğiniz takdirde, artık sizin için kurtuluş şansı

kalmaz.” Yani bizi serbest bırakmanın bir yolunu bulması gerekiyordu. Evinde Ermeni saklayan Türklerin evlerinin kapısının önünde asılacaklarına dair Türk Hükümeti’nden emir verilmiş olmasına rağmen, o Türk, Ali Paşa anneme: “Sizi kurtaracağım” dedi. Memurlarından birine: “Hekimhane’ye vardığınızda, bu kadını ailesiyle birlikte muhtara teslim edin” demiş.

Hekimhane’ye vardığımızda, bizi Ali Paşa’nın erkek kardeşinin oğlu olan Hekimhane ağasının evine götürdüler. Büyükannem bir çarşaf yırtıp başına bağladı ve bizi kurtarması için ağaya ricada bulunmaya gitti. Bizi kurtarmak için iki atlı geldi. Biz onlara inanmadık, ama büyükannem akıllıydı; adamlara güvenebilmemiz için önlüğünün içine meyve doldurup onlarla göndermişti. Yola çıktık. Erkek kardeşim Jirayr üç yaşındaydı; onu atın üstüne oturttuk; Karamahmut Köyü’ne kadar yayan gittik. Büyükannem o köyde Ali Paşa'nın akrabasının evinde kalıyordu. O iki atlı bizi güvenli bir şekilde gideceğimiz yere kadar götürdü. Dokuz kişi kurtulduk; ama dedem Ter Petros çoktan öldürülmüştü.

Orada bir molla geldi isimlerinizi kaydettirdi. Biz Türk isimleri kullanarak orada iki yıl kaldık. Benim adım Hüsnü idi; kız kardeşimin adı Zeynep, erkek kardeşimin adı İbrahim, amcamın adı da Hüseyin idi… Erkekleri sünnet ettiler.

Orada eve tezgâh getirdiler; çalışmaya başladık. Bize iş getiriyorlardı.

1917’de Türkiye’de hayat pahallılığı yaşandı. Ekmek kıtlığı vardı; ama köylüler dokuduğumuz kumaş karşılığında para değil, mal veriyorlardı. Öyle ki, iyi yaşadık. Annemle birlikte ben de çalışıyordum. Annem bana: “Sen benim sağ kolumsun” diyordu. Annem iş getirmek için şehre gidiyordu; ben onun yerine geçiyordum; ateş gibiydim. Herkes bizi sever sayardı. Ben artık on beş yaşındaydım. Annem Türklerin eline düşeriz diye korktu; o yüzden artık orada kalmak istemedi. Annem bazen şehre iniyordu; İstanbul’dan, amcamdan mektup geliyordu. Annem Ermeni bir arabacıya rastlamış; o adam anneme: “Sebastiya'da Ermeni okulu, Amerika Koleji ve Ermeni kilisesi açıldı” demiş. Annem bu haberi alır almaz, bizi Sebastiya'ya götürmesi için arabacıya iki altın vermiş.

İlkbahar dönemiydi; tavukların civcivleri oluyor, çiçekler açıyordu. Annem o arabacının bizi Sebastiya’ya götürmesi için, bizi yanına alıp şehre götürdü. Ertesi gün yola çıktık. Sebastiya'ya vardığımızda Ramazan ayıydı. Orada fakirlere yardım kuruluşu bizi kabul etti; sürgünden dönenlere bakılması, yardım edilmesi için Amerika'dan para gönderilmişti.

Sebastiya’da bizim için bir kumaş dokuma fabrikası kurdular; annem yönetici oldu ve oranın yönetimini üzerine aldı. Ben on beş yaşındaydım ve evde kumaş dokuyordum.

O zamanlar yollar kapalıydı. 1922’de yollar açıldı ve gemiyle İstanbul’a gittik. Gemide Rum kadınlar çiçek hastalığına yakalanmışlardı. İstanbul’da bizi kabul etmeyip, karantinaya aldılar.

İstanbul’da, Galata kilisesine gittik; bizi içeri almak istemediler. Ama, amcam Ğevond mütevelli heyetinde olduğundan, onun hatırı için bizi kabul ettiler. İstanbul’da akrabalarımızı bulup, ev bark sahibi olduk. Babamın adresini tamamen kaybetmiştik. Bizimle birlikte İstanbul’a köylüler gelmişti. Onlar kendi akrabalarına babamızın adresini kaybettiğimizi yazmışlar. Babam onların mektubunda bize selamlarını gönderdi. Babamın selamını alınca hemen bir mektup yazdım. Babam cevabında New York Grand Central

tren istasyonunda temizlik işi yaptığını ve 1913'te Amerika'ya gelin giden Amerika'daki halamın yanında yaşadığını yazdı. Babam beş yıl bize İstanbul'da baktı; geçimimiz için ayda 50 dolar gönderiyordu. O bizim Ermenistan'a gitmemizi; annemin çalışmasını istiyordu; zira o yabancı ülkelerde bize bakamayacağından korkuyordu.

Ben ve kız kardeşim İstanbul'da elişi yapıyorduk. Halamın yeni doğan bebeği için Ayntap usulü işlenmiş önlük, patik, şapka gönderdik. Halam bunları alınca, babama: "Sen deli misin?! O kızlar Amerika'ya gelirlerse çok iyi iş yaparlar; onları Ermenistan'a gönderme" demiş. Babam bunun üzerine gidip vize çıkartmış. Ben o zaman artık yirmi üç yaşındaydım. Bizler, yani ben, kız kardeşim, annem ve eşim Tomarzalı Mıkırtiç Kalacıyan Amerika'ya geldik. Ben palto üretim fabrikasında çalışıyor, palto astarı dikiyordum. İki harika çocuk, dört torun, üç torun çocuğu sahibi oldum.

Üç hafta önce erkek kardeşimin kızı geldi "Ararat" evine; benim doğum günüm için büyük bir pasta getirdi; herkese dağıttı.

Şimdi işimi bırakmış bulunuyorum. İyi, havadar bir yerde ev satın aldım ki, akciğerleri iltihaplanan kocam iyileşsin; ama yirmi sekiz yıl birlikte yaşadıktan sonra öldü.

Ermenistan, Havai Adaları ve Güney Amerika'ya gittim; hayatımı yaşadım. Dört torunum oldu. Hepsi de üniversite mezunu oldu, hepsine de birer çek defteri verdim.

Şimdi dört yıldır "Ararat" evindeyim. Halimden çok memnunum; hem bakım var, hem tedavi; her şey mükemmel.

158 (158).

ANDRANİK MİNASİ KAVUKÇUYAN'IN TANIKLIĞI[1]

(D. 1905, SEBASTİYA [SIVAS])

21 Haziran 1915 tarihinde bizler otuz beş bin Sıvaslı Ermeni olarak mecburen memleketimizi terk ettik. Bu insanların büyük bir çoğunluğu Suriye çöllerinde hayatını kaybetti.

29 Nisan 1915 günü Sıvas'ın önde gelen simalarını ve bu arada Daniyel Varujan'ı sürgüne göndermişlerdi.

Üç gün içerisinde güneye doğru hareket etmeye hazır olmamız gerektiğine dair emir gelmişti. Zira, biz savaş bölgesinde bulunuyorduk ve güvenliğimiz sağlanmalıydı. Savaştan sonra bizler yeniden evlerimize dönecektik.

Hiçbir olumlu beklentimiz yoktu; zira, İstanbul'un önde gelen bütün Ermeni simalarını geceleyin tutuklayıp sürgüne göndermişlerdi.

[1] Olayların yaşayan görgü tanığı anılarını Almanca yazıya dökmüş, bu kısmen EC UBA Tarih Enstitüsü kıdemli bilim çalışanı, tarihçi Dr. Vahram Martirosyan tarafından tercüme edilmiştir.

Zaten Ermeni erkekleri askere alıyorlardı. Askere gitmeyen ve savaşa katılmayan Ermeni erkekler amele taburlarında yol ve köprü inşaatlarında veya Berlin-Bağdat demiryolu inşaatında çalışmak için ellişer altın (bvin Alman Markı) ödemeliydi.

Bin Mark'a gelince, o zaman için bu muazzam bir meblağ teşkil ediyordu; pek çok Ermeni borçlanıp hayatı boyunca çalışarak borcunu ödeyecekti.

Artık büyük yolculuğa hazırlanmak için bize tanınan süre dolmuştu. Yatakları, giysileri ve erzağıo at arabalarına yüklediler. Askere alınan babam ve üç amcam yoktular. Büyükannem üzüntüsünden vefat etti. Cebimde bir sürü altınla eşeğe binmiştim; diğerleri arabalara binmişlerdi. Jandarmaların eşliğinde şehirden çıktık. Malatya'dan Fırat Nehri'ne kadar uzanan bölümü zar zor katettik. Fırat Nehri'ne varınca kayıklarla nehrin öteki yakasına geçmemizi emrettiler. İnsanları ve hayvanları ayrı ayrı kayıklarla taşıyorlardı. Bizi nehrin öteki yakasına geçirdiler; ama, hayvanları ve arabaları getirmediler. Sefalet bu şekilde başladı. Jandarmalar kamçıyla vurarak bizi sürüyorlardı; zira bizim belli bir mesafeyi katetmemiz gerekiyordu. Artık yürüyemeyecek durumda olan, yolun kenarına düşüp kalıyordu. Kırbaç darbeleri işe yaramadığında ise insanları kurşuna diziyor, ya da süngüden geçiriyorlardı ki geri kaçamasınlar. Bir köyün yakınlarından geçerken para, takı veya giysi gibi yanımızda olan her şeyi yiyecekle değiş tokuş etmeyi denedik. Başlangıçta çok büyük olan kervanlar giderek küçüldü. İnsanlar kısmen kendileri ölüyor, kısmen de vahşice öldürülüyorlardı; bu cinayetleri burada yeniden tasvir etmem imkânsız. Dört yaşın altındaki çocukları Türk olarak kendileri için büyütmek amacıyla büyük ölçüde kaçırdılar; aynı Sultanların döneminde yaptıkları gibi. Genç kızları aynı şekilde yakınlarından ayırdılar ve onların kaderi çok daha kötü oldu; pek çoğu kendilerini Fırat Nehri'ne atıp boğularak, namuslarına leke sürdürmemeyi denediler. Pek çok insana mezar olan Fırat Nehri'ni biz üç defa geçtik. Ailemizin mevcudu da büyük ölçüde azaldı. Bazılarının nasıl öldükleri konusunda, beni affedin, susmayı tercih ediyorum.

Suruc'a varmıştık. Bütün Suriye Çölü'nü dolaşmış, muhtemelen iki bin kilometrelik yol katetmiştik. Bir su kaynağının yakınlarına vardığımızda, bir adam geldi saçlarımdan çekerek beni bir eve götürdü; bana yiyecek içecek bir şeyler verdiler. O adam bana sordu: "Türkçe okuma yazma biliyor musun?" Olumlu bir cevap verdiğimde, kendisinin belediye başkanı olduğunu ve benim onun yanında kalacağımı söyledi. Ona: "Kız kardeşimi de yanıma alamaz mıyım?" diye ricada bulundum. Kabul etti ve bir jandarma eşliğinde gidip kız kardeşimi getirmeme izin verdi. Kervan ortalıkta yoktu; ama, ailemizden geriye kalan kız kardeşim Verjin oradaydı. Muhtemelen, birisi onu orada alıkoymuştu. O sırada, belediye başkanının okuma-yazma bilen ve resmi makamlarla yazışmaları yönetebilecek bir Armeni'yi evinde sakladığı bütün köyde duyuldu.

Bu durum kötü sonuçlar doğurabilirdi. Dolayısıyla, belediye başkanı beni Halep'e gönderdi. Beni bir kasanın içine sakladılar ve deve üstüne koydular. Bir gün kervancı beni yanında şehre götüremeyeceğini, herhangi bir Ermeni'yi şehre götürdüğü duyulursa bunun kendisi açısından çok tehlikeli olacağını söyledi.

Ben çıplak, yalınayak olarak Halep'e vardım; Ermeni kilisesine gittim. Oradaki kalabalık, kim olduğumu ve nereden geldiğimi öğrenmek istiyordu. Orada Benyamin dayımı buldum; o beni evine götürdü, yemek yedirdi ve yatırdı; ayaklarımdaki dikenleri ve küçük taşları çıkarıp tedavi etmeleri için beni hastaneye yatırdı; zira durumum çok ağırdı.

Üç gün tamamen şuurumu kaybetmişim.

O şekilde yaklaşık bir buçuk milyon Ermeni katledildi. Ancak savaştan sonra, sağ kalan çok az sayıda insanı Suriye çöllerinden topladılar.

Okulu bitirdikten sonra Alman konsolosu bana görev verdi.

Daha sonra, Halep Ermeni cemaati beni yönetici ve öğretmen sıfatıyla Ermeni yetimhanesine davet etti. Yetimleri yeniden uygar bir yaşam tarzına alıştırmak kolay iş değildi. Daha sonra Ermeni öksüzleri Ermenistan'a gönderdik.

Ben Almanya'nın bütün bu trajik olaylarda suç ortaklığı içinde olduğunu anladım.

159 (159).
ARŞALUYS TİNGURYAN-ÇUKASIZYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1906, SEBASTİYA [SIVAS])

Kızlık soyadım Tinguryan'dır. 15 Eylül 1906'da Türkiye'nin Sebastiya (Sıvas) şehrinde, tarihi Batı Ermenistan'da doğdum. Ailemizin evi Sıvas Şehri'ndeydi. Uçsuz bucaksız Der Zor çölünü kat eden ailemizdeki yedi çocuktan sadece ben ve erkek kardeşim Hımayak sağ kaldık. Ben Suriye'den İstanbul'a gittim; oradan da New York'a geçtim. Orada uzak bir akrabam ve kendisi de soykırımdan kurtulanlardan olan Manase Çukasızyan ile evlendim; bu evlilikten dört çocuğumuz oldu.

Kocam Manase Çukasızyan 1 Ağustos 1891'de doğmuştur. O da Çukasızyan sülalesinin bir ferdiydi ve 1915'te uygulanan Ermeni Soykırımı sırasında yaşanan korkunç olaylara tanık olup, daha sonra New York'a yerleşmişti.

* 1980 yılında, soykırımdan kurtulan bir görgü tanığı tarafından kaleme alınmış bu İngilizce anlatılan tanıklık 2006 yılında Frezno'da (Kaliforniya) yaşayan oğlu John Çukasyan (Çukasızyan) tarafından bize teslim edildi. Bu kişi orta öğrenimden sonra öğrenimine New York Üniversitesi'nde devam etmiş ve Sanat dalında lisans ve master yapmıştır. Akabinde, Nevada Üniversitesi'nden (Las Vegas) bir Sanat Masteri unvanı daha elde etmiştir. Eşi, Barbara Mari Papazyan da müzisyen ve Ermeni halk dansları öğretmeni olup, 1994 yılından itibaren "Çukasyan Ermeni Konser Grubu"nun solistidir. John son 40 yılda hem Ermeni, hem Orta Doğu müziği dalında çalışmalar yapmış, aynı zamanda da aktör ve müzisyen olarak 42 önemli filmin yapımında yer almıştır; 30 yıl boyunca müzik ve özel ders hocalığı yapmış, 3 yıl boyunca Nevada Üniversitesi'nde (Las Vegas) müzik ve etnik incelemeler dersleri vermiştir. 1994 yılından beri "Çukasyan Ermeni Konser Grubu"nun müdürü ve klarnetçisidir. Çukasyan grubu canlı konserlerinde Batı ve Doğu Ermenistan geleneksel halk şarkıları ve danslarını içeren 4 CD kaydı gerçekleştirmiştir. Onlar kendi Müzik gruplarıyla Ermenistan'a gelmiş; ülkenin farklı yörelerinde 1988 Deprem afetzedeleri yararına konserler vermiş ve Ermenistan Cumhuriyeti devlet başkanının kıymetli ödülüne nail olmuşlardır. Bu müzik grubu ABD ve dünyanın farklı kentlerinde başarılı konserler vermiştir. 2009 yılında Amerikan Hükümeti tarafından düzenlenen 'Etnik Azınlıklar Folklor Festivali'nde John ve Barbara Çukasyanlar Müzik Grubu birincilik ödülü kazanmıştır.

Annem Maryam Çukasızyan Sıvas'ta, yaklaşık 1881'de doğmuştur; Sıvas'ta Yezek Tinguryan ile evlenmiş ve yedi çocuğu olmuştu. Annem 1915'te Der Zor çölünden geçmiş ve mucizevi bir şekilde sağ kalmıştı; Suriye'den İstanbul'a gitmiş, akabinde New York'a geçmişti. Annem tüm adet ve gelenekleri koruyan harika bir ev kadınıydı; ailesi, dostları ve kilisenin iyiliği için hep kendisini feda ederdi.

Babam Yezek Tinguryan Sıvas'ta doğmuştu; o 1915'te Türkler tarafından düzenlenen Ermeni katliamları sırasında öldürüldü. Babamın doğum tarihi belli değildir. Ben babamı ve baba sevgisini sadece hayatımın ilk dokuz yılı boyunca tanıdım.

Erkek kardeşlerimden biri olan ve kendisi de Sıvas'ta doğan Hımayak Tinguryan soykırımdan sağ kurtulan tek kişiydi. Onun da doğum yılı tam olarak bilinmemektedir; ama, benden küçüktü; muhtemelen 1908 ya da 1909'da doğmuştu. Hımayak Der Zor çölüne doğru yapılan ölüm yürüyüşünden sağ kurtulmayı başarmıştır. Hımayak daha sonra Fransa'nın Marsilya Şehri'ne gitti. Ama, çöllerde yaptıkları o dehşet verici yolculuktan sonra, anlatılması güç olaylar yaşadığından dolayı korku nöbetlerine tutuluyordu; sağlığını yitirmişti ve kalp hastalığından mustaripti.

Osmanlı Türkiyesi'nin son sultanı tahttan indirildiğinde, iktidara zararlı, hoşgörüsüz, fanatik Müslüman Jön Türklerin devrimci partisi geldi; bu parti Yunanistan'ın Selanik kentinde bir toplantı düzenledi. Jön Türkler orada Türkiye'de yaşayan tüm Ermeni ve Hıristiyanları toplu ve organize biçimde tehcir ve katletme planı yaptılar. Bu strateji 1915-1923 yılları arasında tam olarak uygulandı.

O kanlı, insanlık dışı ve önceden düşünülmüş yok etme planı iktidardaki Jön Türkler, onların emrindeki kişiler ve Türkiye'deki Ermenilere karşı kışkırtılan Kürtler tarafından hayata geçirildi.

Ailemizi etkileyen trajik olaylar şu şekilde gelişti. Bir Pazar akşamıydı. Ben ve ailemizin fertlerinin çoğu kiliseden eve dönmüştük. Evin kapısı güçlü bir şekilde çalındığında, bizler yemek yiyor ve birbirimizle sohbet ediyorduk. Ben kapıyı açmaya gittim. Aniden Türk askerleri beni bir kenara iterek evimize daldılar ve bize şöyle dediler: "Hepiniz hemen şimdi Sıvas'tan ayrılmak zorundasınız. En gerekli eşyalarınızı yanınıza alın. Sizi ülkeyi istila eden Rusların saldırılarından korumak için başka bir bölgeye yerleştireceğiz." Akabinde Türkler bize savaş sona erdiğinde yeniden evimize dönebileceğimizi bildirdiler. Askerlerden biri şöyle konuştu: "Sıvas'ı terk etmek için toplam bir saatiniz kaldı; acele edin!"

Evden ayrılırlarken, Türkler babamı, amcamı ve ailedeki tüm yetişkin erkekleri de yanlarında götürdüler. Ermeni erkeklerinin sıra halinde beklediği sokakta, onlardan ayrı bir sıra oluşturdular. Haftalar sonra, Türk askerleri ve Kürtlerin Sıvas'lı Ermeni erkeklerini yayan olarak şehrin sınırına kadar götürdükten sonra tümünü öldürdüklerini duyduk.

Sadece biz kalmıştık: Annem Maryam ile ben, halalarım Elmas ve Siranuş Çukasızyan ve onların kızı Vergine ile dayım Hovsep Çukasızyan dahil yedi çocuğu.

Evde kalan bizler elimizden geldiğince en gerekli eşya ve takıları toplayıp omzumuza veya sırtımıza aldık. Kapıyı kilitledik; nihai olarak evimizden uzaklaşırken kadınlar ağlamaya başladılar. Mahallemizdeki diğer zavallı kadınlar, kızlar ve genç erkeklerle birlikte sokakta bir sıra oluşturduk. Askerler bizi yayan olarak Sıvas'tan çıkarmaya başladılar. Güneye, Der Zor çölüne doğru yürüdük. Çöle

varmadan önce, bize eşlik eden Türk askerleri bütün eşyalarımızı zorla elimizden aldılar ve sadece üstümüzdeki elbiseleri bize bıraktılar. Tehcir yolunda askerler bizi itiyor; küfrediyor ve tekme atıyorlardı. "Domuzlar" ve "gâvurlar" diyerek bize hakaret ediyorlardı. Acı çekmemiz ise onları hiç rahatsız etmiyordu. Hava çok sıcaktı ve ben de aşırı susuzluk hissediyordum. Türkler bizi sürekli daha ilerilere götürüyorlardı. Çok az sayıda asker bize kuru, küflü ekmek parçaları veriyordu; Bazen de su veriyorlardı; ama bu yeterli değildi. Sürekli yürüyorduk; ayaklarımız yanıyordu; bütün vücudumuz güneşten yanmıştı. Kızlar ve erkekler, büyükanne ve büyükbabalar, anneler, teyzeler ve dayılar çölde susuzluk ve açlıktan, güneş çarpmasından ve tehcir sırasında maruz kaldığımız o insanlık dışı muamelelerden ölüyorlardı. Der Zor çölünde sürekli yürüyorduk. Erkek ve kız kardeşlerim böyle bir eziyete dayanamazlardı. Onların vücutları bu korkunç eziyete dayanabilmek için fazla küçüktü. Ben böyle bir şeyin mümkün olabileceğine inanmıyordum. Annem çocuklarına su vermeleri için devamlı askerlere yalvarıyordu. Ama acımasız Türk askerleri onun bu ricasını dikkate almıyorlardı. Askerler annemle alay ediyor ve ona "gâvur!" diyerek, iğrenç Türkçe küfürler savuruyorlardı. Bu şekilde, erkek ve kız kardeşlerimden beşi susuzluk, açlık ve güneş çarpmasından teker teker öldü. Bu trajik olayların görgü tanığı olmak beni isyan ettiriyordu. Kendimi o kadar çaresiz ve kederli hissediyordum ki… Zayıf düşen üzüntülü annem beş küçük yavrusunu çöl kumlarının içine kendi elleriyle gömmek zorunda kaldı. Türk askerleri ve Kürtler hiç vicdan azabı çekmeden ilerliyorlardı. Sık sık, ölüleri yol kenarında bırakıp yolumuza devam etmek zorunda kalıyorduk. Askerler bize bir hayvana davranır gibi, hatta daha da kötü davranıyorlardı. Askerler kadın, ergen ve kızlarımızdan birkaçını sıradan çıkardılar. Gece Türkler ve Kürtler onlara o kadar vahşice tecavüz ettiler ki, onlardan pek çoğu öldü; sağ kalan kızları yol kenarında can çekişir vaziyette bıraktılar. Bu olay sürekli tekrarlanıyordu. Ben bizimle birlikte Der Zor yolundan geçen sülalemizdeki diğer kadınların talihsiz ve korkunç durumunu tarif edemem. Onlardan çoğunu bir daha görmedim. Kürtlerden bazıları Ermeni kadınları ve genç erkekleri yaşadıkları mekânlara ve evlere götürdüler. Onları da bir daha görmedik. Yürüyüşümüz sırasında, dini baskı aracı olarak veya sadece vakit geçirmek için Türk askerlerinin Ermenilerin başını kestiklerine şahit oldum. Atlı Türklerden bazıları üstümüze tükürüyor veya istedikleri takdirde aramızdan herhangi birini kılıç ve tüfek yardımıyla öldürüyorlardı. Bazen, bütün bir Ermeni grubunu sıradan ayırıp, işkence uyguluyor, sonra da gözümüzün önünde acımasızca öldürüyorlardı. Ahlaksız ve kötü Türk askerleri ve Kürtler tarafından Der Zor çölüne giden tüm Ermenilere karşı, acımasızca ve vahşice gerçekleştirilen çok sayıda eylem bulunduğuna ve haksız cezalar uygulandığına şahit oldum; bunlar o kadar acı ve sayıca çoktu ki, hepsini burada anlatmak imkânsızdır.

Bizi daha da mutsuz kılmak için Türk askerleri tarafından bize karşı alınan başka bir önlem de, Der Zor çölünde birkaç gün kaldıktan sonra sağ kalan bizleri yakınlarımızdan ayırmalarıydı. Beni annemden ayırıp başka bir Ermeni muhacir grubuna dahil ettiler. Beni annemden ayırmamaları için Türk askerlerine yalvardım; ama, yürek parçalayan yakarışlarımı dikkate almadılar. Erkek kardeşim Hımayak'ı da benden ve annemden ayırdılar. Diğer yakınlarımız olan teyzem Elmas Çukasızyan'ı, onun kızının kuzini Vergine'yi, dayım Hovsep'i ve diğer teyzem Siranuş'u ayrı grupalara dahil ettiler. Bütün aileler benzer

şekilde parçalandı. Şimdi artık yan yana olduğumuzu düşünerek kendimizi avutma imkânımız da kalmamıştı. Hala sağdık; ama, o kadar yalnız, korkmuş ve mutsuzduk ki...

Ben ve diğer Ermeni muhacirler için Der Zor'un sıcak kumlarındaki yürüyüşümüzün kaç gün, kaç gece sürdüğünü söyleyemem. Bu süre bize bitmeyecekmiş gibi geliyordu. Sonunda Suriye sınırına vardık ve oradan Halep'e gittik. Sağ kalan bizler, "Yakın Doğu Yardım Kuruluşu"nun iyi kalpli çalışanlarını bize gönderen Tanrı'nın yol gösterici eli olmasa çöldeki eziyetli yolculuğumuzu tamamlayamazdık. Bu, 1915 Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan Ermeni muhacirlere yardım elini uzatan bir Amerikan yardım kuruluşuydu. "Yakın Doğu Yardım Kuruluşu"nun mübarek çalışanları beni ve çölden gelen diğer Ermenileri alıp kendi çadırlarına götürdüler. Bize su, yiyecek ve istirahat edebileceğimiz bir yer verdiler. Biz onlara o kadar minnettardık ki!… Bugüne kadar diğer onbinlerce talihsiz Ermeni gibi nasıl olup da ölmediğime hayret ediyorum.

Halep'te bizi bir yetimhanesine yerleştirdiler. Oldukça sıkıntılı bir durumdaydım. Sık sık şiddetli ve korkunç kâbuslar görüyor ve tehcir günlerinde maruz kaldığımız o eziyet ve işkenceleri hatırlıyordum. Bana güç ve dayanıklılık verdiği, Türklerin vahşetinden kurtulup Suriye'de bulunan mevcut hedef noktasına varmamı sağladığı için Tanrı'ya şükrediyordum

Aylar sonra, bir gün zengin bir Suriyeli Arap geldi yetimhanemize ve beni ve diğer birkaç kız ve erkek çocuğu satın almak üzere müdürümüzle anlaştı. Bizler onun evinde hizmetçi olarak çalışacaktık. O bütün çocuklara adil davranıyor, hiçbirimizi yaralamıyor veya sömürmüyordu; ama hepimizden de çok çalışmamızı talep ediyordu. Ben yine de sonunda temiz bir yatağım olduğu ve günlük yiyeceğimi temin ettiğim için devamlı Tanrı'ya şükrediyordum. Yıllarca o ailede hizmetçi olarak çalıştım.

Görevlerimden biri de yakındaki kuyuya gidip, büyük bir kil testiye su doldurmak ve eve götürmekti. Bir gün kuyudan su çekerken, yaşlı, yorgunluktan acı çeken ve yırtık giysiler giymiş, kuyunun yakınında dinlenen bir kadın gördüm. Başının ve yüzünün bir kısmını örten yırtık bir bez bağlamıştı kafasına. Arap kızlarında alışkanlık olduğu üzere, yüzüm kalın bir peçeyle örtülüydü; bu peçenin üstünden sadece gözlerim görünüyordu. Su çekmek için eğildiğimde doğrudan o zavallı, yorgun yolcunun kısmen örtülü yüzüne baktım; yüzü bana tanıdık gelmedi. Kim olduğunu bilmiyordum. Ertesi gün onu yine aynı su kuyusunun yakınında gördüm. Üçüncü gün yine su almaya gittim. Su çekmek için eğildiğimde, o yaşlı kadın titrek bir sesle bana: "Arşaluys? Sen misin?" dedi. Testi elimden düştü. Bütün vücudum sarsıldı. İsmimi bilen o kadın kimdi? Şaşkın bir ifadeyle yüzüne baktım. Sesi tanıdıktı; ama yüzü değildi. Dilim tutuldu. Yaşlı kadın yine: "Arşaluys? Sen misin, kızım?" dedi. O benim annemdi. Onun güzel yüzü çok değişmişti. Yıllar boyu çektiği yokluk ve eziyetler onun yüzünü işlenmiş deriye çevirmişti; yüzü çok aşınmış ve zayıflamıştı. O anda yanıt verdim: "Anne! Sen misin? Sen olduğuna inanamıyorum!" Hemen birbirimize yaklaştık ağlayarak, öpüşerek ve kucak kucağa hıçkırarak birbirimize sarıldık. Annemin sağ olduğunu ve beni kucaklayacağını hayal dahi edemezdim.

Annem Maryam'a şöyle dedim: - Ben olduğumu nasıl anladın?

Şöyle cevap verdi: “Gözlerine baktığımda, bir şey hissettim… Ama ne olduğunu bilmiyorum. Senin kim olduğunu anlamam lazımdı.”

Sevgili annem ölümden kurtulduğu ve yine yanımda olduğu için, yine Tanrı’ya şükrettim. Bu ikimiz için de inanılmaz bir mucizeydi. Ama annem o kadar yaşlı, yorgun ve hasta görünüyordu ki... Daha sonra, annemin bu durumuna 1915’ten beri yaşadığı göçebe hayatı, çektiği acılar ve eziyetlerin neden olduğunu anladım. Annem Sıvas’tan zorla tehcir edildikten sonra anlatılması güç felaketler görmüştü. Annem yalnız ölüm yürüyüşünden kurtulmakla kalmamış, devamlı erkek kardeşi Hımayak’ı, dayısı Hovsep’i, ailenin diğer fertlerini ve beni arayarak yıllarca Suriye çöllerinde ve şehirlerinde dolaşmıştı.

Anneme benim sağ olduğumu nasıl öğrendiğini sordum. Annem Sıvaslı komşularımızdan birinin benim diğer çocuklarla birlikte Der Zor çölünden sağ çıktığımı gördüğünü anlattı. Ama komşumuz gittiğim istikameti ve hatta Suriye’de olup olmadığımı bilmiyormuş. Fakat, annem sağ olduğumu bildiğinden beni ve ailenin diğer fertlerini bulmak için aramalarına devam etmiş. Annem isimlerimizin sağ kalanlar listesinde olup olmadığını görmek için defalarca “Kızıl Haç” bürosuna gittiğini anlattı. Maalesef isimlerimiz o listelerde değilmiş. Annem Halep yetimhanesine ulaşıncaya kadar, ben çoktan Suriye’li hanımımın yanında çalışmaya gitmiştim.

Annem bana şöyle dedi: “Arşaluys, seni ararken öleceğimi bilsem bile, hayatımın sonuna kadar aramaya karar vermiştim.” Annemin o anlamlı sözleri ruhumu derinden etkiledi. Onun bu sevgi ve fedakârlığı beni çok duygulandırmıştı. O da aynı şekilde beni sağ ve sağlıklı bulduğu için Tanrı’ya şükretti. Bu ikimiz için de bizi en çok duygulandıran, mutlu ve inanılmaz bir gündü.

Ona sordum: - Anne, geçen bunca sene boyunca nerede yattın? Neyle beslendin? Nasıl sağ kaldın?

Bana şu cevabı verdi: “Arşaluys, lütfen bunu bana sorma. Başımdan çok sayıda acı ve aşağılayıcı olay geçti. O çok sayıda hatıra beni bugüne kadar rahat bırakmıyor. Annem gözyaşlarına boğuldu. Ben kuyudan biraz su getirdim. Şöyle devam etti: “Birkaç yıl önce çölün sınırında birbirimizden ayrıldığımız günden beri, eziyet çektiğim ve umutsuzluk içinde yaşadığım günler oldu; bunları tarif etmek bana çok acı verir. Bunları anlatmak istemiyorum.

Yeniden birbirimize sarıldık ve uzun süre ağladık. Kuyunun yakınında oturduk ve ben ona birbirimizden ayrıldıktan sonra Der Zor çölünde nasıl sağ kaldığımı ve masum Ermeni muhacirlerin yaşadığı çok sayıda vahşi ve korkunç olaya tanık olduğumu anlattım. Halep Ermeni Yetimhanesinde geçirdiğim yalnız ve mutsuz hayatı anlattım. Son olarak, beni Suriyeli bir aileye nasıl hizmetçi olarak sattıklarını anlattım.

Saatler sonra, annem ve ben ayağa kalktık ve Arap sahibimin evine doğru yürümeye başladık. Oraya vardığımızda efendim ve karısının kapının yanında durduklarını gördük. Efendim bana şöyle dedi: “Ne oldu sana? Gittiğinden beri uzun süre geçti.” Ondan özür diledim. Efendim: “Yanındaki bu zavallı kadın da kim?” diye sordu.

Şöyle cevap verdim: - Tanrı uzun süre önce kaybettiğim sevgili annemi bana geri gönderdi.

Efendim içeri girmemizi teklif etti ve hemen hizmetçilerden birine bize çay ve yiyecek getirmesini emretti. Annemin zayıf ve sağlıksız olduğunu görünce Arap bir doktor çağırması için adam gönderdi. Efendim bana şöyle dedi: "Annen sağlıksız görünüyor; oturup dinlensin. İyileşene kadar veya istediği kadar evimizde kalır."

Ben o kadar mutluydum ki, efendimin bu beklenmedik sevgi dolu yanıtını beklemiyordum. Ona: "Gösterdiğiniz bu teveccüh için Tanrı sizi ve ailenizi kutsamaya devam etsin." Sonra efendim hizmetçilerden birine doktor gelene kadar annemi yıkayıp, rahat bir şekilde yatağa yatırmasını emretti.

Altı saat sonra doktor geldi. Annem istemeye istemeye doktorun kendisini muayene etmesine izin verdi. Doktor annemin fiziksel ve ruhsal durumunun son derece kötü olduğunu söyledi ve ekledi: "Annenin, vücudunu ve ruhunu nekahet döneminde tedavi edecek uzun süreli yatak istirahati, sakin bir ortam, iyi gıda ve bitkisel ilaçlara ihtiyacı var." Efendim doktora, annem tam olarak iyileşene kadar onun tüm ihtiyaçlarını karşılamaktan mutluluk duyacağını söyledi. Efendimin sarf ettiği bu sözler benim ve annemi memnun etti. Yıllarca eziyet ve işkence çektikten sonra annem hala kendisine bu kadar merhametle davranan dürüst ve iyi kalpli bir insanın var olabileceğine inanamıyor, Efendime ve ailesine sağlık ve hayatın tüm nimetlerini bağışlaması için her gün Tanrı'ya dua ediyordu.

Zamanla efendim ve annem birbirleriyle çok samimi oldular. Sanki efendim annemin evlatlığı gibi olmuştu. Birlikte uzun uzun annemin ve ailemizin Sıvas'ta yaşadığı hayat hakkında konuşmaya başladılar. Efendim ve annem efendimin ticari işleri, planları ve fikirleri hakkında konuşuyorlardı. Efendim anneme mutlak güven duymaya ve saygı göstermeye başladı. Hayata geçirdiği ticari planlar konusunda annemle neredeyse bütün gün gizli gizli görüşüyordu. Annem ona tavsiyelerde bulunmaya başladı; efendim ise herhangi bir girişim hakkında sürekli annemin fikrini öğrenmek istiyordu. Annemin verdiği tavsiyeler ve harika önsezisi müspet sonuçlar veriyordu. Bu olağandışı bir durumdu. Genellikle Arap erkekler ticari planlarını kadınlarla görüşmez veya ele almazlardı.

Efendim şu veya bu planı incelemek için iş arkadaşlarını daima eve getiriyordu. Daima annemi iş arkadaşlarıyla tanıştırıyor; akabinde konuşmalarını duyabilmesi için annemi gizlice bir perdenin arkasına oturtuyordu. Tüccarlar evden ayrıldığında, hemen annemin tüccarlar hakkındaki düşüncelerini soruyordu. Annem ya: "Bu adam bende iyi izlenim bırakmadı; dürüst olamayabileceğini seziyorum", veya "Bu adam iyidir; güvenilir biri gibi görünüyor; oldukça dürüst ve onunla işbirliği yapmaya değer" diyordu. Çoğu zaman annemin öngörüsü doğru çıkıyordu.

Annem eski gücüne kavuşup, kendi kendine hakim oluncaya kadar 10 ay geçti. Annem güçlenince, ailemizden sağ kalanlardan haber olup olmadığını öğrenmek için "Kızıl Haç" ve "Yakın Doğu Yardım Kuruluşu" bürolarını ziyaret etmeye başladık. Bir gün "Kızıl Haç"ta iken, bize dayımın oğlu Abraham Ter-Grigoryan'ın sağ olduğunu ve İstanbul'da yaşadığını söylediler. Hemen ona bir mektup yazıp, sağ olduğumuzu ve Suriye'nin Halep Şehri'nde yaşadığımızı belirttik.

Birkaç ay sonra, şaşırtıcı bir biçimde İstanbul'dan bir mektup aldık; bu mektupta Abraham diğer dayım Hovsep Çukasızyan'ın ve ailenin diğer birkaç ferdinin sağ olduğunu ve İstanbul'da yaşamakta

olduğunu bildiriyordu. Annem ve ben bu haberleri okuyunca moralimiz yükseldi; şarkı söylüyor, dans ediyor ve ağlıyorduk. Bu unutulmaz bir andı ve annemle karşılaştığımızdan beri onun yüzünde ikinci kez tebessüm ifadesi görüyordum. Bu Tanrı'nın bizim için yarattığı bir mucizeydi. Efendim de aynı şekilde iyi haberlerimizi alarak çok mutlu oluyordu.

Annem Efendisine gerekli parayı bulursa beni geri alıp, esaretten kurtarıp kurtaramayacağını sordu. Efendim: "Hayır; ben evimde kalmanızı istiyorum. Siz daha uzun yıllar ben ve ailemle yaşayacaksınız" yanıtını verdi.

Bunu izleyen birkaç ay boyunca, annem beni azat etmesi ve İstanbul'a oradan da Amerika'ya gitmemize izin vermesi için efendimi ikna etmeye çalıştı. Efendim annemin tüm ricalarına ret yanıtıyla karşılık veriyor; hep "Hayır" diyordu.

Bir süre sonra Efendim hastalandı ve kendi hekimi onu iyileştiremedi. Annem Efendimle ilgilenmek ve bakımını üstlenmek için kendisinden izin istedi. O da bunu kabul etti. Efendimi tedavi edebilmek için Annem pazardan farklı şifalı otlar, sarımsak, yoğurt ve çeşitli çaylar getirdi. İki hafta sonra, annem sayesinde Efendim eski sağlığına kavuştu. Efendim yaptığı tedavi, verdiği öğütler ve gösterdiği ilgi için Anneme minnettar olduğunu söyledi.

Annem Efendimden beni azat etmesini istemek için bunun en uygun fırsat olduğunu hissetti. Bu defa Efendim istemeye istemeye kabul etti; ödenecek bedel üzerinde de anlaştılar.

Hemen ertesi gün New York'ta yaşayan akrabalarımız Köroğluyan'lara mektup gönderip, onlardan beni esaretten kurtarmak, İstanbul'a gitmek ve oradan da New York gemi biletimizi almak için bize bir miktar para göndermelerini rica ettik. Üç ay sonra, Yeranos ve Zumrut bize gerekli meblağları gönderdiler.

Birleşik Devletler'e gideceğimizi duyunca, Efendim çok alındı ve gitmememiz için sürekli bizi ikna etmeye çalıştı; anneme kendisini, tavsiyelerini ve yaptıkları söyleşileri çok özleyeceğini söyledi. Annem aynı duyguları kendisinin de paylaştığını söyledi; ancak, Efendime fertlerinin büyük bir kısmı Türkler ve Kürtler tarafından öldürülen büyük bir ailenin parçası olduğumuzu, evimizi yurdumuzu kaybetmiş olduğumuzu ve yegâne arzumuzun parçalanmış ailemizin hayatta kalan üyelerini bir araya getirmek olduğunu söyledi.

Yola çıkmadan önce eşyalarımızı hazırlarken, efendim ve ailesi ağlamaklı bir şekilde bize yaklaştılar; Efendim annemin ellerini öptü ve Tanrı'dan onu korumasını ve iyi bir yeni hayat vermesini diledi. Uzun yıllar fedakârca ona hizmet ettiğim için bana da teşekkür etti. Annem ve ben de aynı şekilde o harika Arap ailesine teşekkür ettik ve İstanbul ve Amerika'ya gitmek üzere yola çıktık.

Yıl 1923'tü. Umutsuzluk ve belirsizliğin hüküm sürdüğü Soykırım günlerinin üzerinden sekiz yıl geçmişti ve bizler Suriye'den Amerika Birleşik Devletleri'ne gidiyorduk.

Aşağıda anlatacağım ise, eşim Manase Çukasızyan'ın 1915'te yaşadığı olaylardır. Manase Sıvas'ta acımasız ve eli kanlı Türk ve Kürtlerin 1915'te yaptıkları dehşet verici barbarlığı bana anlatmıştır; bu olayların sonucunda bütün ailesi gözlerinin önünde katledilmişti.

Bir Pazar akşamı, kilisedeki ayine katıldıktan sonra, Çukasızyan ailesi Manase'nin ebeveyninin evinde toplanmıştı. Birkaç saat sonra, azgın Türk askerleri ve bir grup silahlı Kürt haber vermeden evlerine dalmış ve ellerindeki kılıç, bıçak ve tüfeklerle orada hazır bulunanların üstüne saldırmıştı. Silahsız ve masum aile fertleri acımasızca katledilmişti. O feryat ve çığlıkları duyup, dehşet verici katliamı gören Manase bayılmıştı. Saatler sonra kendine geldiğinde, ölü babasını kendi üstüne yatmış bir şekilde buldu; onun bütün kanı Manase'nin elbiselerine bulaşmıştı. Bu yüzden Türkler Manase'nin de ölmüş olduğunu düşünmüşlerdi. Manase o korkunç manzarayı, ebeveyni ve ailenin diğer 26 ferdinin paramparça olmuş bedenini, evin kana bulanmış duvarlarını görmüş ve keder ve acıdan çökmüş halde, yakınlarının bedenlerini birer birer baba evinin arkasındaki bahçeye gömmüştü. Ondan sonra, Sıvas'ı terk etmiş ve uzun süre dolaştıktan sonra, İstanbul'a varmıştı; daha sonra ise New York'a gitmişti.

Şimdi ailemin bir kolu Yerevan'da yaşamaktadır. Ailenin büyüğü, Sıvas kökenli Babken Çukasızyan (d. 1923) amcamın oğludur. Babken 35 yıl boyunca Yerevan'daki Maştots Ermeni El Yazmaları Müzesi'nde (Matenadaran) müdür yardımcılığı yaptı. Babken, Venera (Vera) Manukyan ile evlenmişti. Onların iki oğlu vardır. Levon Çukasızyan şimdi sanat profesörüdür; Garegin Çukasızyan bilgisayar uzmanıdır.

160 (160).

HOVHANNES ARAMİ ÇADIRCIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, SEBASTİYA [SIVAS], KOÇHİSAR KÖYÜ)

Bizim atalarımız Van'dan göç edip Batı Ermenistan'ın Kyağkyik Köyü'ne yerleşmişler. Gelmiş ve Sıvas yakınlarında çadırlarını kurmuşlar; ondan sonra da soyisimleri Çadırcıyan olarak kalmış.

1913 yılında amcam Sıvas'ın Koçhisar Köyünde yaşıyordu; Koçhisar büyük dağ demektir. Amcam, orada çalışması için babamı ailesiyle birlikte oraya çağırmış. Babam o köyde marangoz atölyesi açmış. Köyün ileri gelen Türkleri babamla samimiyet kurmuşlar. Bu Türklerden biri babamdan hasat makinesi imal etmesini rica etmiş. Babam da onun isteğini yerine getirmiş. Öyle ki, sürgün emri ulaştığında: "Bunun gibi zanaatkâr bizde yok" diyerek Türkler babamı köyde tutmuşlar. Aynı Türkler babama: "Gidin, camiye girin; duanızı edin; dışarı çıkın. İsimlerinizi değiştirin; kellenizi kurtarın." demişler. Annem kabul etmiyormuş. Köyün ileri gelenlerinden olan o Türk anneme: "Abla, bu da bir fırtınadır; geçer. Sabretmek lazımdır" demiş.

Sıvaslı Murad, dayımın vaftiz babasıymış; o yüzden dayımı götürüp sıcak sac üstüne oturttular, vücudunu iğnelerle delik deşik ettiler; birkaç gün sonra da atın üstüne koyup silahların yerini göstermesi için eve getirdiler. Ama o, silahların yerini göstermedi. Dayımı üç çocuğuyla birlikte gözlerimizin önünde boğazladılar. Küçük dayım sürgün yollarında firar edip başka bir gruba katılmış. Akrabam olan diğer erkekleri amele taburlarına aldılar; zira, onlar zanaatkârdı; onların ailelerini ise yok ettiler. Küçük amcamı

ve dedemi götürüp kurşuna dizmişler. İyi ki, biz Koçhisar Köyü'ndeydik, yoksa bizi de götürüp öldürürlerdi. Büyükannemin sırtına da kaynar su dökmüşler onu da o şekilde öldürmüşler.

Yapı ustası olarak babamın köyde kalmasına izin verilmişti. Ermenileri toplu olarak öldürmeye götürdüklerinde, babama saygı duyan köyün Türk önderi ona: "Elli kişi topla, çalışsınlar" demiş. Babam Ermenilerin elleri kolları bağlı olarak boğazlanmaya götürüldüklerini görünce, onların içinden altmış kişi seçmiş; hayatlarını kurtarmış, onları yanına almış. Birlikte binalar inşa etmeye başlamışlar. Yıllar sonra, benim öz oğlum Bulgaristan'a gidip yaşlı bir adamla tanışmış; o adam oğluma: "Senin deden benimle birlikte altmış kişinin hayatını kurtarmıştır" demiş.

1918'de büyük amcam gelip bizi Sıvas'a götürdü. O zaman artık mütareke yapılmıştı. Sülalemizden on beş kişi katledilmişti. Pek çok Ermeni kızını kendilerini kaçıran Türklerin yanından kurtardılar; Ermeni gençler onlarla evlendiler. Ermeni kilisesi ve okul açılmıştı. Okula gidip öğrenim gördük.

Ama bütün Ermeniler Sıvas'a dolmuştu. Bütün Ermenileri Yunanistan'ın Sira Adası'na nakletme emri geldi. Orada ben ve kız kardeşim Amerikan Yetimhanesi'ne girdik. Ben bir meslek de öğrendim.

1922'de Kemal Atatürk iktidarı ele geçirdiğinde bütün suçluları cezalandırdı. Sıvas'ın acımasız yöneticilerini astı ve: "İttihad ne vahşi bir partiymiş; o parti Ermenilerin düşmanıydı" dedi. Atatürk son derece uygar bir insandı.

Beş yıl yetimhanede kaldık. Sonra, babam: "Ermenistan'a gidiyoruz; siz de gelin" diye mektup yazdı. Gidip bunu yetimhane müdürne anlattım. O bana: "Ermenistan geri kalmış bir ülkedir; gel seni Amerika'ya göndereyim" dedi.

- Hayır, dedim, gidip ebeveynimizle birleşeceğiz; vatanımıza gideceğiz.

Ermenistan'a geldik. 1941'de savaşa katıldım. Pek çok köprüler inşa ettim. İki defa yaralandım. Beni tatile gönderdiler. Eve döndüm; sonra, tekrar çarpışmalara katılmaya gittim. Sıvastopol'a, Çekoslovakya'ya kadar ulaştım. Muzaffer olarak geri döndüm. Çalıştım. Şimdi emekliyim.

161 (161).

MELİNE KHANZADYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, SEBASTİYA [SIVAS])

Tanınmış coğrafyacı Zatik Khanzadyan bizim sülalemizdendir. Ben öksüz olarak büyümüşüm. Büyükannem bana bakmış. Bizi Afyonkarahisar'a sürgüne göndermişler. Büyükannem beni sırtlayıp Konya'ya kaçırmış. Büyükannem sabah erkenden kalkıp nöbetçi jandarmaya: "Bırakın bir kiliseye gideyim; mum yakayım. Kaçmayacağım!" demiş.

Jandarma da izin vermiş. Büyükannem valinin huzurna çıkmış; ona: "Biz Der Zor'a gitmek istemiyoruz; burada Konya'da kalmak istiyoruz; zira, Konya'dan ileri gidersek Der Zor yolunu tutarız." demiş.

Vali Konya'da kalmamıza izin vermiş. Üç yıl orada kaldık. Büyükannem Amerikan koleji'nde dört yüz Ermeni öksüze yemek pişiriyordu. Sekiz Ermeni zengin kolejin mütevellisiydi. Büyükannem o kolejde ütü yapardı; kola yapardı. Sonra büyükannem bir ev tuttu. Yanımıza bir öksüz çocuk alıp ona baktı; o çocuk şimdi kocam olan Ağasi'ydi. Selanik'te de büyükannem yetimhanede ahçılık yapıyordu. Orada da ona "Mayrik" [Anne] diyorlardı. Sonra Yunanistan'dan Ermenistan'a göç ettik.

162 (162).

HAYKUŞ MİRİCANİ OHANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, SEBASTİYA [SIVAS])

1915'te ilk önce erkekleri topladılar; ellerini bağlayıp götürdüler. Geriye kadınlar ve çocuklar kaldı. Bunları da dağlara, çöle sürdüler. Varımızı yoğumuzu çaldılar. Bize hiçbir şey bırakmadılar. Bizleri Der Zor'a, Suruc'a götürdüler. Annemin ayakları yürümekten şişti; o, köprünün altında oturdu ve bir daha yürüyemedi. Bizi kovalayanlar at üstünde üzerimize saldırdılar; zar zor kurtulduk. Beni kaçırmak istediler; annem saçlarımı kesti; kele çevirdi.

Ablalar ve erkek kardeşler, gelinler ve kızlar el ele tutuşup Fırat Nehri'ne atlıyorlardı; Türklerin eline geçmemek için, kamışların arasından kaçıyorlardı. Biz de kız ve erkek kardeşler el ele tutuşarak kaçtık.

Orada Ermeni askerlerin kaldığı bir kışla vardı. Orada bize buğday ve el değirmeni getirdiler ve: "Birlikte öğütün dediler."

Bizi yetimhaneye götürmek için, belgelerimizi hazırlatmak istediler.

Orada bulunan bir Arap köylü ve iki kızı bizi yanlarına aldı ve bize baktı. Onlar bize: "Bu kuzuları otlatmaya götürün" dedi.

Kuzuları otlattık. Issız bir yerdi; etrafta kimsecikler yoktu. Karanlık bastı. Yolu bilmiyorduk. Kurtlar yaklaşmasın diye çakmağımı yakıyordum. Ayaklarım yorgunluktan ağrıyordu. Arabın çadırına zar zor ulaştık. Arap kadın: "Git! Çobanla beraber sütü ateşin üstüne koy" dedi.

Ben desen, yorgunum, başıma güneş geçmiş. Başım ağrıyor. Arap kadın birden bana tekme vurdu; başım demir kapağa çarptı; başım delindi. Kan akmaya başladı.

O Arap çadırlarının yarısı erkeklerindi, yarısı da kadınların. Ağabeyim elimden tutarak beni kendi büyüklerinin yanına götürdü. O da kendi karısına vurdu: "Ben bu sefiller sayesinde zengin oldum; niye ona vurdun?" dedi.

Araplar beni tutup yatırdılar; değirmen taşını göğsümün üstüne koydular. Ben dövme yapılmaması için tepiniyorum; onlarsa, yüzüme mürekkeple dövme yapmak istiyorlar ki, gören beni Arap sansın.

Ağabeyim benden dört yaş büyüktü; onunla birlikte kaçtık. Yürüdük, yürüdük. Birden Ermeni askerleri gördük. Onlar bizi Der Zor yöneticisi, Ermeni öksüzleri toplama işini yürüten Grigor Efendi'nin

yanına götürdüler. Onlar da bizi Eppe Anne'nin yetimhanesine götürdüler. Yetimhanede Urfa tipi elişleri yapıyordum; onlar Amerika'ya götürülüp satılıyordu. Ben orada çok uzun süre kaldım; ağabeyim ise altı ay kaldı. Sonra, ağabeyimin yalnız başına yaşayamadığını görüp ben de yetimhaneyi terk ettim.

Suriye'de evlendim; iki erkek evladım oldu. 1946'da Ermenistan'a geldik.

163 (163).

AZNİV GRİGORİ SİRADEĞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, SEBASTİYA [SIVAS])

1914'te babam Grigor'u askere almışlardı; o bir daha geri dönmedi, zira onu yol inşaatında çalıştırmaya götürmüşlerdi. Onları aç susuz çalıştırıyorlar, yiyecek olarak sadece soğan ekmek veriyorlarmış. Sonunda Türkler onları öldürüp kendi kazdıkları çukurların içine atmışlardır.

1915'te Türk zaptiyeler gelip: "Türkleşirseniz burada kalırsınız; istemeyen sürgüne gider" dediler. Annem ablasına ne yapacaklarını sordu.

Bize düşünmek, hazırlanmak ve karar vermek için üç gün süre verdiler. "İsteyen Türkleşip burada kalsın; istemeyen sürgüne gitsin". Bizler Türkleşmektense sürgüne gitmeyi yeğledik.

Annemin adı Maryam'dı. Benim adım Azniv, kız kardeşimin adı Viktorya ve üç erkek kardeşimin birinin adı Hayk, diğerinin adı Matevos, diğerininki ise Hıraç'tı. Hep birlikte yola çıktık; hepsi de yolda açlık ve yorgunluktan öldü. Birkaç gün yürüyor, dağa tırmanıyorduk; sonra başka bir dağa tırmandırıyorlardı. Bu şekilde yedi dağa tırmandık; çıktık! indik! Annem bebeği kucağında artık yürüyemiyordu; yorgun, bitkin yere yığıldı. Üstümüze saldırdılar; bizi soymaya başladılar; elimizdeki her şeyi alıp götürdüler. Kız kardeşim geldi; korkudan yanımda büzüldü. Ona: "Kalk, Viktorya! Kalk! annenin yanına gidelim" dedim. Yerinden kımıldamadı. Ben annemin yanına gittim. Annem sordu: "Viktorya nerede?"

Dedim ki: "Ona seslendim; benimle konuşmadı."

Ben yine "Viktorya!" diye seslendim. Boğuk bir sesle bana: "Ben yola devam edemeyeceğim" cevabını verdi. O benden küçüktü; daha güçsüzdü. Orada kaldı.

Biz her gün yürüyorduk; cesetlerin arasından geçiyorduk. Kendimizi sürükleyerek yürüyorduk. Bebek benim kucağımdaydı. Birden bir Türk geldi, bebeği elimden kapıp kaçırdı. Bize: "İki yol var: Biri Der Zor; diğeri Homs-Hama'ya gider" dediler. Bizler Homs-Hama'ya gittik; ama o kadar yorgunduk ki, gittiğimiz her yerde yatıyorduk. Annem artık dayanamadı; yanındaki kadına: "Gittiğiniz her yere kızımı da götürün" dedi. Annem böyle konuştuktan sonra öldü. Bunların gittiği her yere ben de onlarla birlikte gidiyordum. Her gün yürüyorduk. Yiyecek yoktu. Durumumuz içler acısıydı. Bir gün bir Arap kadın gelip beni kendi çadırlarına götürdü. Onlar gelin, kaynana birlikte yaşıyorlardı. Gün içinde oradan buradan ekmek topluyorlar, akşam gelince bana da bir parça veriyorlardı. Orada oldukça uzun bir süre kaldım.

Sonra Mütareke olduğunda, Ermeni öksüzler toplatıldı: beni de Halep'e götürüp bir yetimhaneye yerleştirdiler. Diğer kızlara yaptıkları gibi beni de yıkadılar, giydirdiler; yedirdiler, içirdiler.

Öğrenim görmeye başladık. Bir gün Sıvaslı bir kadın geldi; beni bir Ermeni ailenin yanına götürdü. O ailenin iki kızı vardı. Ben onlara yedi kişilik ailemizin sürgün yolunda yok olduğunu anlattım. O ailenin erkeği bana para verdi: "Git erkekler yetimhanesine; bak bakalım erkek kardeşlerin orada mı" dedi. Gittim; araştırdım; üç erkek kardeşimden hiçbirini bulamadım. Öyle ki, yapayalnız kaldım. Halı dokuyup geçimimi sağlamaya başladım. Bütün hayatım boyunca çalıştım. Halep'ten Marsilya'ya gittim; orada da çalıştım; sonra Philadelphia'ya gittim; orada da çalıştım. Şimdi "Ararat" evinde yaşıyorum. Tanrı'ya şükür, rahatım yerinde; hiçbir şeyim eksik değil; ama geçmişi unutamıyorum!

164 (164).

ARAKSİ ONBAŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, SEBASTİYA [SIVAS])

Ben Sıvas'ta doğdum. 1915 tehciri sırasında altı yaşındaydım. Bizi Suruc Çölü'ne sürgüne gönderdiler. Nasıl olduğunu bilmiyorum, ama, kayboldum. Etrafıma baktım; çöldü; kimsecikler görünmüyordu. Başladım ağlamaya… Bir de baktım ki, uzaktan gelen deveye binmiş bir adam bana yaklaşıyor. Herhalde kaybolduğumu anladı; beni alıp çadırına götürdü; yiyecek verdi; süt içirdi. Bana gösterdiği köşede uyudum. Orada kaldım. Gün içinde çadırı süpürüp temizliyor, kuyudan su taşıyordum. Sahibim Arap bir bedeviydi; beni çok seviyor, hep: "Ya benta! Enta helua auiy!" ("Ey kız! Sen çok güzelsin!") diyordu. Beni oğluyla evlendirmek için biraz büyümemi bekliyordu; zira, beyaz tenliydim. Belli ki, ırkının beyaz tenli olmasını istiyordu…

Günün birinde, yalınayak, üstüm başım yırtık bir halde gene kuyuya gitmiştim. Su dolu kovayı yukarı çekerken, ne olup bittiğini anlayamadan birisi belime kemer gibi bir şey vurdu; beni atın üstüne çekti. Atını kamçıladı ve at koşmaya başladı. Nereye gittiğimizi bilmiyordum…

Bedevi sahibim açık çölde herhalde bir atlının beni kaçırdığını görmüş olmalı ki, başka birkaç Arapla birlikte, develerine binip bizi takip etmeye başladılar; ama, biz çoktan uzaklaşmıştık…

Beni kaçırana baktım çok efendi Avrupalı bir askerdi. O beni öz evladı gibi kucağına alıp, atının üstünde köy gibi bir yere götürdü. Orada iyi kalpli bir Kürt kadına para verdi; o kadın bizi içeri alıp sakladı. O Kürt kadın Avrupalı askerin babam olduğunu sanıyordu: "Papa? Papa?" diye soruyordu; "baban mı?"; ama, ben ses çıkarmıyordum; zira, ne diyeceğimi bilmiyordum…

Birkaç gün orada saklandık. Günün birinde o Kürt kadının yere çöküp kulağını yere dayadığını gördüm; zaten zemin de topraktı. Dışarıda kimse olmadığından emin olunca, bizi yavaşça dışarı çıkarıp yola koydu…

Avrupalı askerin atı karanlıkta ilerlerken, birden kurt ulumaları duyduk. Kurtların etrafımızı çevirmiş olduklarını gördük. Karanlıkta her kjurdun gözleri bir çift mum gibi parlıyordu. Ben korkudan askere sarılmıştım. Görünüşe göre o bu tür durumlara alışıktı; hemen fenerini çıkarıp yaktı. Kurtlar ışığı görünce kaçtılar. Biz ise rahat bir nefes alıp yolumuza devam ettik. İstanbul'a vardığımızda gün ışımıştı. Güzel bir eve yaklaştık ve atımız durdu. Eve girdik; içeride bir kargaşa vardı. Meğer o evin sahibi Rum bir doktormuş. Türkler onun yedi-sekiz yaşıdaki kızını kaçırmışlar. Rum doktor o askere kaybolan kızının resmini verip, kızını bulup kendisine teslim ettiği takdirde kendisini mükâfatlandıracağını söyler; o askerin bir Avrupalı subay olarak Türkiye vilayetlerinde serbest dolaşım hakkı bulunuyordu. Bu subay Rum doktorun kızını aramış; ama, bulamamıştı. Beni kuyunun başında yalınayak gördüğünde, "Kendi kızının yerine hiç olmazsa bu küçük kızı Rum doktora götüreyim" diye düşünmüş… O şekilde, beni alıp İstanbul'a götürmüştü. Eve yaklaştığımızda, Rum doktorun karısı atın nal seslerini duyar duymaz pencereye koşmuş; subayın kızı atından indirdiğini görmüş; kendi öz kızının bulunduğunu sanmış. Sevinçten kalbi durmuş ve cansız halde yere yığılmış. O evden içeri girdiğimizde, yaşanan kargaşanın nedeni buydu… Ama Rum doktor hizmetçilere beni götürüp yıkamalarını söyledi; zira, Arapların yanında yıkanma alışkanlığı yoktu. Tereyağı, yağ sürünüp güneşin altında oturuyorlar; ciltleri yağı emince nehre girip yıkanıyorlardı; sözde o şekilde temizlenmiş oluyorlardı. O yüzden de pislik içindeydim. Beni hamama sokup, bir güzel yıkadılar. Sonra, yeni elbiseler getirdiler. Elbiseleri giyerken hizmetçilerden biri kolumdaki Ermenice "A-O" harflerini gördü. O dövmeyi kaybolduğumda bulabilsinler diye annem yapmıştı. Onlar Rum doktoru çağırıp kolumdaki harfleri ona gösterdiler. O, çok iyi bir insandı. Gözlükleriyle bakıp: "Armenikos" yani "Ermeni" dedi. Ve o kederli haliyle beni götürüp Ermeni Yetimhanesi'ne bıraktı.

Belli bir süre yetimhanede kaldım. Günün birinde bir adam geldi; koluna dövmeyle "A-O" yazılmış olan bir kızı arıyordu. Ermeni öksüzler birbirlerine: "Acaba kimin şansı açıldı" diye sormaya başladılar.

Meğer o benim dayımmış. Kolumdaki harfleri gördü; sevincinden beni öpmeye başladı. Beni alıp yetimhaneden çıkardı ve bir eve götürdü. Kapıyı beyaz saçlı bir kadın açtı. O beni görür görmez: "Benimki!" dedi, heyecandan dişleri ağzının içine döküldü…

Zavallı annem beni kaybettikten sonra o kadar ağlamış ki, saçları ağarmış. Zaten kendisi de çok eziyet çekmiş; Arap bir paşanın yanında hizmetçi olmuş. Arap paşa onu kör oğluyla evlendirmek istiyormuş; düğün yapılacağı gün annem o evden kaçmış. Yürüyerek İstanbul'a varmış. Orada erkek kardeşini bulmuş. O da beni yetimhanede bulup kız kardeşi Pupul'a götürdü…

Sonra, annem iyi kalpli bir Ermeni'yle evlendi. Romanya'ya yerleştik. Hitler'in başlattığı savaş sırasında zavallı adam bombardımanda öldü. Ben de artık bir Ermeni genciyle evlenmiştim. O da, Amerika'ya göç etmeyi çok istiyordu. Sonunda bir gün New York'a geldik. Şimdi kocam araba mezarklıklarında çalışıyor; oraya yığılan eski araçların, otobüslerin parçalarını söküyor, yeni araçlarda kullanılması için fabrikaya teslim ediyor…

İşte, geçinip gidiyoruz. Eh yavrum! İnsan evinden dışarı adım attı mı, başına binbir türlü bela gelir. Bize zulümleri uygulayanlara ben ne diyeyim?! Gurbet icat eden görmesin cennet!

165 (165).

TOROS PETROSİ TERCANYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1912, SEBASTİYA [SIVAS], GÜRÜN)

Ben dindar bir Ermeni Katolik ailesinin yedi çocuğundan en küçüğü idim. Babam Petros Tercanyan (Dercanyan) Sebastiya'da (şimdi Sıvas) Dominikan Okulu'nda öğretmendi. Annem Anna Gürünlüyan, Gürün kentinin zengin bir tüccarının kızıydı. Tercan Ermenileri, Çarlık Rusları Karsı işgal ettiklerinde zorla kent dışına sürülmüştü. Türkler sınıra yakın bulunan Ermenileri sürgüne zorladılar. Tercan ahalisinin bir kısmı Gürün'e geldi. Muhtemelen hala ayakta olan 'Eski Köprü'yü onların inşa ettiği bilinmektedir. Büyük abim Mişel, Birinci Dünya Savaşı başında onsekiz yaşına basmıştı ve askere sevk olması lazımdı. Dolayısıyla ebeynim onu evlendirmeyi tercih ettiler. Onlar ondört yaşında yetim bir kızı olan Roza Güleseryan'ı, onun gelin adayı olarak seçtiler. Roza birkaç yıl önce babasını kaybetmişti ve annesi onu Domikan Rahipleri Okulu bitişiğinde bulunan Sebastiya Katolik Rahibeler Okulu'na elişi ve görgü kuralları öğrenmesi için yollamıştı. Onlar kısa süre sonra evlendiler ve Mişel askere gitti. Orduda subay olan bir Türk komşumuz kardeşimi koruması altına alma sözü verdi. Ve öyle de yaptı; zira sadece kardeşim ve ben Anadolu Ermenilerinin başına patlayacak o korkunç afetten kurtulabildik.

1915 yılının Mayıs başında Sebastiya'da Ermenilerin, o da sadece üzerlerinde taşıyabilecekleri kadar bir eşyayla, güneye doğru hareket etmek zorunda oldukları duyuruldu. Hazırlanmak için iki günümüz vardı. O zaman zarfında babam, tüm servetimizi küçük altın paralara dönüştürdü ve annem onları paltolarımızın astarı içine dikti. Ondan sonra merkezde Sebastiya Selçuklu Camii'nin yakınındaki meydanda toplandık. Oradan birkaç jandarmanın eşlik ettiği bir kafileye katıldık. Onlar bizi kent dışına çıkardılar. Birkaç gün sonra Gürün'e götüren kavşağa ulaştık ve annem doğum yerini göremiyeceği yönünde dertlenmeye başladı. Fakat şansımızdan, Gürün'den gelen bir diğer kafilede, babamın en küçük kardeşi Artin'in karısı Satenik duduya rastladık. Artin, Satenik'le yeni evlenmişti ve ikiz oğlanları olmuştu. Artin'i Türk ordusuna götürmüşlerdi; Satenik ise iki çocuğu zorlukla taşımaktaydı. Satenik çocuklarla yanlızdı. O kaynı Petros'u (benim babam) görmekten sevinçliydi; zira o kardeşi Hakob'la beraber ikiz çocukları güneye doğru uzun yolculuğumuzda kucaklayabilirlerdi. Fakat biraz sonra, Şarkışla denilen mahale ulaşınca bize onüç ve daha büyük yaştaki erkeklerin kafileden uzaklaştırılmaları gerektiğini söylediler. Çok korkan annem Anna, kardeşim Hakob'u onu götürmemeleri için kız çocuğu gibi saklamayı denedi; ancak o reddetti ve babamla beraber gururla gitti. Biz onları artık görmedik. Satenik dudu, daimi surette faziletini korumaya çalışıyordu. O, hiç kimse onu kaçırmayı istemesin diye, yaşlı, kirli ve cazibesiz olmak için herşeyi yapıyordu. Kısa bir süre sonra, hızla ilerleyen atlılar geçtiler ve o zaman ancak onbeş

* 1975 yılında sağ kalan görgü şahidi tarafından yazılan bu şehadetname oğlu Antony-Stepan Tercanyan tarfından 2005 yılında Ottowa'da (Kanada) hukukçu Harry Tigranyan eliyle bize teslim edilmiştir.

yaşında olan kızkardeşim Noyem'i saçlarından tutup götürdüler ve biz onu bir daha görmedik. Birkaç Ermeni adamın 1918'de, Savaş'tan sonra sürgün yollarında akrabalarını bulmak amacıyla dolaştıklarını söylüyorlardı. Onlardan biri olan Manuel Vartanyan bana daha ilerideki bir zamanda Noyem'i bir yerde gördüğünü anlattı. O hatta onu soruşturmuş ve Noyem'den olumlu cevap almıştı. Manuel ona ben ve Ruzan'ın sağ olduğunu ve Halep'te yaşadığımızı anlatmıştı. Manuel ona, kaçırmayı teklif etmiş ve gün batımında çeşme yakınında buluşma yönünde anlaşmıştı. Manuel ve arkadaşları aynı gece çeşme yakınlarında beklemiş ancak Noyem görünmemişti. Belki de onun çocukları vardı ve çocuklarından ayrılmak istememişti; veya kaçışı ortaya çıkmıştı...Kim bilir?

Sandalcılar Fırat nehrini geçirmek için bizden altın paralar istiyordu. Birkaç çok dürüst Kürt insana rastladık, bize yoğurt verdiler; bizim altın paralarımız artık tamamıyla tükenmişti. Bir yaşlı Kürt kadın Ermenilerin kötü kaderine figan ediyor ve bir gün de Kürt halkının aynı bahta nail olacağı alametinde bulunuyordu. Büyük ablam ve abim Hrayr ve Hripsime yabani otlar yemekten hastalandılar ve öldüler. Satenik dudu artık ikiz çocuklarını taşıyacak durumda değildi ve biri onları bulup evlatlık edinsin diye yol kenarındaki bir ağacın gögesi altına bırakarak onlardan ayrıldı. Elli yıl sonra Satenik dudu bize, hala nasıl kabuslar gördüğünü ve ikiz çocuklarını ağlarken gördüğünü anlattı. Sürgün yolunda sıklıkla üzerimize saldırıyor ve sahip olduklarımızı yağmalıyorladı. Dilenmeyi, bizde kalan altın paraları yutmayı ve onları dışkımızda aramayı ve onları tekar yutmayı öğrendik…

Benim için en acı olanı, benden iki yıl büyük olan ve her seferinde bir Türk, Kürt veya Arap köyüne ulaştığımızda, beraber dilenmeye gittiğimiz kardeşim Stepan'ı kaybettiğimdeydi. Stepan o genç yaşta benim gözetenim ve eğitmenim olmuştu. O bana ekmek parası kazanmak için parayla şarkı söylemeyi öğretmişti. Bir zaman sonra Stepan, yalnız dolaşmak için oldukça deneyim birikimine sahip olduğumu düşündü; azami miktarda yiyecek ekmek temin etmek ve annemizi beslemek için. Birbirimizden ayrılmaya ve gün batımında, adet gereği çeşme yakınında buluşmaya başladık. Bir gün Stepan geri gelmedi. Ben kardeşimin kaybı sonrasında asla teselli bulmadım.

Belli bir yere ulaştıktan sonra, ben artık yürüyecek durumda değildim. Benim çıplak ayaklarım şişmişti ve yaralarla doluydu. Abimin karısı Roza beni sırtına alıp götürdü. Ancak o da yoruldu ve omzunun üzerinden beni indirid ve beni yürüttü. Takatim kalmamıştı ve uymak için yolda yattım. Daha sonra Roza bana, beni uyandırmak için parmağımı ısırdığını ancak benim uyanmadığımı söyledi. O beni orada bırakamazdı ve insanüstü güçlerini gererek, yolun kalan kısmınını Halep'e kadar beni sırtlamış ve götürmüştü. Oraya 1915 yılının Ekim ayında varmıştık. Halep Osmanlı idarecileri, emirlerin yerine getirilmesini geciktirmekteydiler; bu yerel Ermeni halkın sürgününe ilişkindi. Büyük sayıda yerli Hıristiyan ve Ermeniler, kafilelerde bulunan sürgünlerin bazılarından kurtulmak için Halep etrafında bulunan muhacir kamplarına geliyorlardı. Abimin karısı Roza, gençti, eğitimliydi, elişi ve ev yönetimine ilişkin becerileriyle hemen Aris'in ailesi tarafından seçilmişti. Otuzunu geçmiş hasta annemse küçük çocuğuyla, hiç kimsede alaka uyandırmıyordu. Dolayısıyla biz yolumuzu Der Zor'a (Ermeni Osventsiumu) doğru devam etmeye mecburduk. Ancak biz, Fırat nehri yakınında bulunan Birecik kenti kampında birkaç ay kaldık. Annem bir

gün kalabalık arasından çeşmeye ulaşmak için yol açarken, bir Türk asker tüfeğinin sapıyla başına kuvvetle vurdu. Annem birkaç gün sonra öldü. Ben sevgili annemin bedenini kucakladım ve günlerce onu bırakmak istemiyordum. İnsanlar onu gömmek için geldiler ve büyük bir güçlükle beni onun bedeninden uzaklaştırdılar.

Bu 1916 yılı Şubat ayındaydı. Abimin karısı Roza, annemin ölümünü birisinden duymuştu. Karapet Tercanyan isminde bir Ermeni adamın haberi Roza'ya ulaştırdığını ve hayatını tehlikeye atarak geceleyin Halep'ten Birecik'e gelerek beni Halep'e götürme işini üstlendiğini ilerde öğrendim. Bunun için onun, beş Türk altını parası bedelinde olan bir eşeğe ihtiyacı olmuştu, ancak buna ne kendisi ne de Roza sahipti. Roza devamlı ağlamıştı. Aris bey ona ağlamasının sebebini sormuş ve Roza durumu anlatmıştı. Aris bey güçlükle bu meblağı temin etmiş, ona teslim etmişti; ve işte böyle kurtuldum. Vücudum bulaşıcı deri hastalıklarıyla yaralarla kaplıydı ve Roza beni bir Türk askeri hastahanesine yerleştirmeyi başardı. Orada ben, Türk askerlerini şarkı söyleyerek ve dans ederek kendime hayran bırakıyordum ki, onlardan bir parça ekmek alabileyim.

Savaştan sonraTürkiye'de bir Dominikan papazı kardeşim Mişel'i tanımıştı. Mişel müslüman adı taşıyor, en kirli işleri yaparak hastabakıcı olarak askeri hastahanede çalışıyordu. Domikan papazı ona, karısı Roza ve en küçük kardeşi Toros'un yani benim sağ olduğumuzu ve Halep'te yaşadığımızı söylemişti.

Ortaya çıkarılmasından korkan Mişel geceleri yürüyerek Halep'e ulaştı, orada beni ve karısını buldu. Roza Ermeni Lejyonu'na katılan kardeşini de buldu. O Halep'e gelmişti ve Roza onu üniforma içinde görmekten çok büyük gurur duymuştu. O Satenik duduyu bulmayı da başardı; o Türkiye'de sağdı ve bir adama, onu ve iki kızlarının sağ kalan çocukları Grigor ve Arusyak'ı Halep'e getirmesi için ödeme yaptı.

Hepimiz Halep'te eski bir evin küçük odasında, Mişel Tercanyan sülalesinin sağ kalan üyeleri olarak, biraraya geldik.

166 (166).

ANNİK MARİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1892, YEVDOKYA [TOKAT])

1915 yılına kadar Tokat'ta yaşıyorduk. Evimiz, bahçemiz, ağaçlarımız vardı. Ama, Türkler gelip bizi tehcir ettiler. Evvela, bütün erkekleri toplayıp, götürerek öldürdüler. Elimizde ne var ne yok hepsini aldılar. Ben üç küçük çocukla Der Zor çöllerine sürüklendim. Aç! Susuz! güneşin altında… Her gün hastalık nedeniyle yüzlerce insan ölüyordu. Aramızdan topladıkları indsanları gruplar halinde vadiye götürüp baltayla vurarak öldürüyorlardı. Kız kardeşimi de iki çocuğuyla birlikte götürüp öldürüp bir çukurun içine atmışlar; ama, kız kardeşim yaralıymış, kendi çocuklarının ve başkalarının cesetlerinin

altından sürüne sürüne dışarı çıkıp bizi bulmuştu. Kız kardeşimi bulduğumuz için sevinmeli miydik, yoksa kaybettiğimiz iki çocuğu için üzülmeli miydik, bilmiyorduk…

Hiç olmazsa yavrularıma dokunulmasın diye, üç yıl kız kardeşim ve çocuklarımla birlikte Der Zor'daki bir mağaranın içinde yaşadık. Allah'tan yanıma iğne-iplik almış Türk zabitlerin karıları, hanımları için oya yapıyor, elbise dikiyordum ve geçiniyorduk. Sonra, sonra bir Arap adama bir elişi verdim; o bizi bir arabaya bindirdi İstanbul'a ulaştırdı. İstanbul'dan bir İngiliz zırhlısıyla Mısır'a gittik.

1947'de Ermenistan'a geldik. Ama, 1949'da bizi Altayski Bölgesi'ne (Sibirya'ya göç) sürgüne gönderdiler…

167 (167).

NIVARD ŞİRİNOĞLİ'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, YEVDOKYA [TOKAT])

Katliamdan önce biz Tokat'ta yaşıyorduk; çok zengindik; her şeyimiz vardı. Önce erkekleri götürüp, bir daha geri getirmediler; onların hepsinin boğazlandığını duyduk.

Bizi sürgüne gönderdiklerinde ben beş-altı yaşlarındaydım. Yürüyerek dağları tepeleri aştık; ben çok yoruluyordum. Kırkız'dan, Malatya'dan, Birecik'ten geçtik Carablus'a vardık. Halep'e ulaştık; orda amcamın iki evladı öldü. Her şeyimizi çalmışlardı. 1918 ateşkesinden sonra buraya, İstanbul'a geldik. Ben artık dokuz yaşındaydım. Burda da pek çok sıkıntı çektik.

Samsunlu Hırand'la evlendim.

Yavaş yavaş her şey değişti. Şimdi Tanrı'ya şükür, İstanbul'da rahat yaşıyoruz; ama, olanlar aklımdan çıkmıyor; onları hep hatırlıyorum!

168 (168).

INTSA NIŞANİ ÇEMBERCİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, AMASYA)

Ben 1898'de Amasya'da doğdum. 1915 yılına kadar altı kişiden oluşan ailemiz rahat ve huzur içinde, Amasya'nın güzel doğal ortamında yaşamıştır. Annem, babam, üç kız ve bir erkek kardeşim vardı.

Bizi sürgüne göndermeden önce Türkler gelip bütün ailelerin erkeklerini askere aldılar; ama, yolda onların hepsini de kesmişlerdir.

Ben evli ve biri kız, diğeri erkek iki çocuk sahibiydim. O zaman ben on sekiz yaşındaydım.

Bir gün iki Türk memur gelip Türklüğü ve kendi dinleri olan İslam'ı kabul etmemiz için bizi ikna etmeye çalıştılar; çünkü ondan sonra bizler özgür yaşayabilecektik ve kimse bizi rahatsız edemeyecekti.

Ama, annem çok dindar bir insan olduğu için önerilerini geri çevirdi ve o şekilde biz de kara listeye alındık.

1915 yılının Nisan başlarında Türk zabitleri gelip herkesi tehcir ettiler. Biz takılarımız ve altınlarımız gibi sadece elde taşınabilecek eşyalarımızı yanımıza alablidik.

O tehcir altı ay sürecek bir sürgündü. Bizi yayan olarak Der Zor adı verilen çöle götürdüler. Ben ne gibi insanlık dışı, acımasız davranışlarla Türklerin bizi kavuran güneşin altında, kumların üstünden geçirerek ve binbir işkenceye tabi tutarak bir koyun sürüsü gibi sürdüklerini hep gözyaşı dökerek hatırlıyorum. Oldukça uzun bir süre yürüdükten sonra, köyümüzden uzaklaştığımızda, Türkler bir kargaşa ortamı yaratarak, fırsattan faydalanıp göze çarpan güzel kızları ve çocukları kaçırdılar. Aynı şekilde de, küçük oğlum kucağımdayken benim iki yaşındaki çok sevimli sarı saçlı kızımı kaçırdılar. Düşünebiliyor musunuz insanların nasıl ağlayıp sızladığını? Ama, yollarına devam etmeye mecbur kalan sefil anneleri susturan kırbaç darbeleri dışında hiçbir şey fayda etmiyordu. Bir süre sonra, küçük oğlumu kucağımda taşıyarak bitkin düştüm. Hızlı yürümeyi başaramayıp zabitlerin sürekli kırbaç darbelerine maruz kaldığımı gören on dört yaşındaki erkek kardeşim küçüğü kucağımdan aldı ve yolumuza devam ettik. Çocuğu bir süre erkek kardeşim taşıdı. O Türklerin bizi başka Türklere teslim ettiği bir yere vardık. Bunlar diğerlerinden daha da vahşiydi. Bunlar da kendi paylarına düşen yağma ve hırsızlığa döverek ve eziyet ederek başladılar. O zaman, iki zabit birbiriyle yarışmaya başladı: birinin elinde kaçırdığı küçük bir çocuk vardı; diğeri ise erkek kardeşimin elinden kaptığı küçük oğlumu tutuyordu. Bu zabitler ellerindekini en uzağa fırlatmak amacıyla birbirleriyle yarışıyorlardı. Küçük oğlumu o kadar uzağa, sıcak kumların ve taşların üzerine fırlattılar ki, zavallı paramparça oldu.

Ben bütün bunları görünce çıldıracağımı sandım; ağlamaya, sızlamaya başladım; ama, beni de tutup diğerlerine yaptıkları gibi zorla elbiselerimi çıkardılar ve altın aramaya başladılar. Annem topu topu kırk yaşındaydı; onu da anadan doğma soydular; baktılar ki altın yok, Yeprat Nehri'ne attılar. Ben ve iki kız kardeşim ağlıyor, sızlıyorduk; ama, vahşi hayvan vahşi hayvandır; avını istediği gibi parçalar. Bu son darbeye kız kardeşlerimden biri dayanamadı; annemizin arkasından o da kendisini Yeprat Nehri'ne attı. Ben diğer kız kardeşim Rebeka'nın yanında kaldım; eziyet çekmeye devam ettik. Aklıma gelmişken, kızıma daha sonra yolda koleradan ölen kız kardeşim Rebeka'nın adını koydum. Kızıma hep şöyle diyorum: "Sen benim kız kardeşimsin" O kargaşada, artık ruh sağlığımın bozulduğunu sanıyordum. Zira, başıma ne geldiğini anlayamıyordum. Sadece bizi o işkencelerden kurtarması için, Tanrıya dua ediyordum ve mucize gerçekleşti. Bir hayal gibi, başında büyük bir haleyle Meryem Ana önüme indi ve bana şu sözleri söyledi: "Kızım! Senin adın Intsa; yani, sen Tanrı'nın verdiği bir armağansın. Dinini inkâr etme; kurtuluş yakın; gücünü topla; cesur ol!" ve o hayal ortadan kayboldu. O hayalden sonra, ben güçlenmiş bir halde yoluma devam ettim. Ne kadar acınacak bir halde olduğumuzu hatırlıyorum; sıcak kumların ve taşların üstünde yürümekten ayak tabanımın derisi üç defa soyuldu. Ama, ne yapabilirdik ki? Yeprat'ın kıyılarını takip ederek devamlı yürüyorduk. Ta ki, boş bir alanma varıp, mola verene kadar; sözde istirahat edecektik; ne oldu? Aiden ağlama, sızlama, bağırma sesleri duyuldu. Türkler, ne olduklarını, isimlerini

bilmeyen, Ermeni olduklarının farkında olmayan, inancın ne olduğunu bilmeyen küçük çocukları Türkleştirmek, sünnet etmek için Türk yetimhanesine götürüyorlardı; yaşça daha büyük olanları ise, tutup annelerinin gözünün önünde Yeprat Nehri'ne atıyorlardı. Bu kadar işkenceye dayanmak lazımdı; ama, ben Der Zor'a varana kadar Meryem Ana'nın sözleri sayesinde dayanıyordum ve her şeye katlanıyordum. Orada kafilemizin iyice küçüldüğünü gördük. Zira, pek çok kişi yolda kalmıştı. Ölenlerin kokusu dünyaya yayılmıştı. Pislik ve mikroplar nedeniyle kolera aramızda yayıldı; çoğu kişi o şekilde öldü. Daha önce de söylediğim gibi, kız kardeşim Rebeka 24 saat içinde hastalığa tutulup öldü.

Sonra, Der Zor çölüne Amerkalılar geldiler ve geriye kalan herkesi toplayıp Halep'e götürdüler. Beni de götürüp, yıkadılar, giydirdiler. Dul kalan kadınları yetimhane gibi bir yerde sakladılar; onlar satılmak üzere başka ülkelere gönderilecek elişleri yapıyorlardı.

O dönemde ben Bitlisli Ruben'e rastladım; evlendik; bir oğlumuz beş kızımız oldu. Sonra Romanya'ya gittik. Çocuklarım orada okula gittiler.

1946'da Vatan'a göç ettik. Ermenistan'a [Hayastan] mı geldik, Vayastan'a mı biz de anlayamadık.

1948'de oğlumu sişyasi suçlu olarak yakaladılar; zira, o arkadaşlarına üç yüz gram ekmekle doyamadığını söylemişti. O arkadaşları kendisini ele vermişlerdi. Bir ay kalede kaldıktan sonra, mahkeme kararıyla onu Karaganda'daki kömür madenlerinde çalıştırmaya götürdüler. Orada yedi yıl hapis yattı; bizi ise dört kızımızla birlikte Altay Bölgesi'ne sürgüne gönderdiler.

Türk sürgününden sonra Ermeni sürgününü de yaşadığımız için, ben şansıma lanet okuyarak yaşadım. Ailemiz o soğuk bozkırlarda yedi yıl eziyet çekti. Stalin'in ölümü bazılarına üzüntü verdiyse de, bizim için kurtuluş oldu. Bizi akladılar. Geri döndük. Konut verdiler; ama, biz artık sağlığımızı kaybetmiştik; kocam vefat etti. Zavallı, Andranik Zoravar'ın birliklerinde savaşmış, Ermenistan'ı hep özgür ve bağımsız, üç renkli bayrağımızı da devlet binasının tepesinde dalgalanırken görmeyi hayal etmişti; ama, bunu göremeden vefat etti.

169 (169).

MARİTSA PAPAZYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1874, SAMSUN)

Ben Samsun'da doğmuşum. Onaltı yaşında Padra köyüne, 15-20 kişilik bir aileye gelin gittim. Kara güne kadar rahat ve mutlu yaşadım. Kocam Karapet Çakıryan tütün tarlalarına sahipti; tütün tüccarı olarak oraya-buraya seyahat ederdi. Bir gün atını dere kenarında bir ağaca başlanmış buldular; bedenini bulamadılar.

Kısa bir süre sonra tehcir dediler ve bizi zorla dışarı çıkardılar; başladık yürümeye. Bizi nereye götürdüklerini bilmeden günlerce-günlerce yürüdük. Ayakkabılarım aşındı, ayaklarım yaralandı,

* **Maritsa Papazyan** (d. 1874, Samsun) yaşça en büyük görgü tanığıdır.

ayaklarıma çarşaflar bağladım. Aç, susuz yollada ot kopardık ve yedik; ta ki üst dereceli bir askere rastlayana dek. Büyük kızım Arsine'yi almak istedi. Ben reddettim "Serbestsin – dedi adam- ama bil ki, eğer bana vermezsen yarın veya öbür gün tecavüz edecekler." Bu adam, kızımı ona yasal karısı olarak vermem şartıyla ailemin tüm üyelerine bakmaya söz verdi. Kabul etmek zorundaydım.

Adı Niyazi'ydi; güvenli yaşamamız için bize nöbetçili bir ev tahsis etti. Ben o evde çok sayıda genç kız sakladım. Öyle ki, birini kurban ederek diğer üç küçük çocuğumu ve dahası otuz kadar diğer Ermeni kızlarını kurtardım.

170 (170).

MESROP HAKOBİ MİNASYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, SAMSUN)

1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığında, Türkler geldiler ve askere almak için Ermeni erkeklerini topladılar; ama, sonra onların hepsinin de yolda balta darbeleriyle öldürüldüğünü bize haber verdiler. Babam da onların arasındaydı.

Sonra, sıra bize geldi. Türkler gelip hepimizi evlerimizden çıkardılar. Kız, kadın, çocuk demeden herkesi çöllere sürdüler.Nasıl ki bir sürünü içinden oğlağı annesinden ayırırlarsa, beni de annemden öyle ayırdılar. Beni toprağa gömdüler: "Yarın da bunu öldürürüz" diyerek vücudumu toprağa gömdüler, sadece başım dışarıda kaldı. Gittiler güzel kızları ayırmaya başladılar; çirkinleri ya öldürüyorlardı, ya da nehre atıyorlardı. Karınlarındaki bebeğin erkek mi yoksa kız mı olduğunu öğrenmek için, hamile kadınların karınlarını deşiyorlardı. Bakire kadınların meme uçlarını kesiyorlar, kadınların ise göğüslerini kesip onların omuzlarına atıyorlardı.

Ben bütün bunları gömüldüğüm yerden kendi gözlerimle gördüm. Karanlık bastırınca, o caniler beni o şekişlde bırakıp gittiler. Ben korkudan ağlamaya başladım. Oradan geçen bir Türk benim iniltilerimi duyup, geldi; beni çekip çıkardı ve evine götürdü. O Türk beni imamın yanına götürdü; beni sünnet ettiler; köyün ortasına yatırdılar ki, gelen geçenler bir kişinin daha Müslüman olduğunu görsün. Orada benim gibi bir Ermeni çocuk daha vardı. Onun efendisi de onu ismini ve dinini değiştirmeye zorlamıştı; ama, o büyüktü ve değiştirmedi. Türkler: "Gâvurdur! Vurun!" dediler ve orada toplanmış Türkler taşlarla ona o kadar vurdular ki, onu ezdiler; kan oluk oluk akmaya başladı. Ben o Türk'ün yanında kaldım; onun koyunlarını besliyordum.

Annem Aregnaz çok güzel bir kadındı; onu da başka bir Türk kaçırmıştı. Efendim beni bir gün annemin yanına gidip onu görmem için gönderdi. Gittim baktım ki, Türk'ün diğer karıları olan üç-dört Türk kadın annemle birlikte oturmuş yaprak dolması sarıyorlar. Annem beni gördü; ama, hiçbir şey söylemedi; hiçbir şey de vermedi; yalnızca, bir yaprağı suya batırıp yemem için bana verdi. Ben efendimi yanına çok üzgün bir halde döndüm. Sahibim Türkçe öğrenmem için beni imamın yanına verdi. İmam

sözde ders veriyor ve şöyle diyordu: "Kim ki bir gâvur öldürür, onun ruhu cennete gider" Beni de öldürürler diye, çok korkuyordum; ama, sünnet olmuştum ve artık beni Müslüman sayıyorlardı. Efendim beni bir hizmekâr gibi çalıştırıyordu. Her gün bana: "Gâvur şu koyunları sür getir!" diyordu. Bana en onur kırıcı işleri veriyorlardı. Kendisi tuvalete oturup bana: "Gâvur taş getir! kıçımı temizle!" diyordu. Bir gün taşı götürmekte geciktim; efendim bana çok kızdı; büyük bir taşı kaldırıp başıma vuracaktı ki, gelini araya girdi ve böylece kurtuldum. Beni öldürmedi.

Bir gün de gelip bizi topladılar ve İstanbul'a, Kadıköy'e götürdüler. Orada, Aramyan Okulu'na gittim. İstanbul'da üç-dört yıl kaldım. İstanbul'da, bizim gibi sahipsiz kimsesiz kalanlara yardım eden özel bir büro vardı.

Ermenistan'a gelirken şarkılar söyleyerek, dans ederek geldik; ama, burada da çok sıkıntılar yaşadık. Eh! Benim başımdan çok şeyler geçti, çok!… O olayları hatırlayınca yüreğim sızlıyor ve nasıl sağ kaldığıma şaşıyorum.

171 (171).

MİSAK HAKOBİ TERUNYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1907, MARZ[I]VAN [MERZİFON])

Bizim ailemiz ebeveynim, annem İskuhi Jamkoçyan, babam Hakob Terunyan ve üç erkek ve üç kızkadeş olarak bizlerden oluşmaktaydı. Büyük abim Stepan'dı, yeni yürümeye başlayan kardeşim Beniamin ve ben Misak'tık. Hripsime büyük ablamdı. Evlenmişti ve yeni doğmuş Angine isminde bir kızı vardı. Yeprakse benden büyüktü, Araksi ise benden küçüktü.

Babam Hakob Terunyan, Marzvan, Amasya ve Sebastiya [Sıvas] kazalarında tanınmış bir tüccardı. Büyük abim Stepan uzun boyu ve cezbedici gülümsemesiyle prezentabl bir gençti. O Marzvan Anadolu Koleji'nde öğrenci olmuştu. Dayım da aynı şekilde asil bir insandı.

Bir akşam bir grup jandarma kapımızı hiddetli şekilde çaldılar. Babam, dayım ve kardeşim Stepan'ı çekiştirerek götürdüler ve biz artık görmedik.

Annem, kızkardeşlerim, kardeşlerim ve ben kısa bir süre sonra Marzvan'dan, çoğunluğu kadın ve çocuklar olan, kalan Ermeni ahaliyle beraber sürgün edildik. Onların erkekleri de, bizim erkeklerimiz gibi yokolmuşlar aynı acı kadere nail olmuşlardı.

Marzvan'daki üç katlı eve son kez umutsuzca baktık, yüzümüze haç çıkardık ve golgotamıza başladık. Susuz olduğumuz "Su! Su!" diyerek mırıldandığımızda, zavallı annemin bize su getirmek için kuyuya yöneldiği annemin son halini hep hatırlarım. Vicdansız jandarma annemin başına baltayla vurdu ve bizim İskuhi anamız, etrafında kanından oluşmuş bir deniz içinde, olduğu yerde yığıldı. Ne yapacağımızı

* 1977 yılında sağ kalan görgü tanığı arafından yazılan bu tanıklık, 2006 yılında Kahire'de (Mısır) kızı Araksi Terunyan-Haçeryan tarafından bize teslim edilmiştir.

bilmediğimizdn, hepimiz ağlıyor, çığlık atıyor, çağırıyorduk. Hepimiz güvensiz ve umutsuz, hüzün ve korku içindeydik.

Ablam Hripsime gücünü toplayarak bizi kendi etrafında topladı. Jandarmaların çeşit-çeşit küfürlerini başımız eğik duyuyorduk; anasız, babasız, güvensiz, aç, susuz, zavallılık içinde, eziyetler altında onların buyruklarına riayet etmeye başladık. Düşe kalka yolumuza devam ettik. Tehditlere, katliam ve yağmalalamalara mucize eseri dayanıyorduk. Bizi milyonların mezarlığı olan Der Zor'a yürütüyorlardı.

Yolda küçük kardeşimiz Beniamin'i kaybettik; o ebediyen kaybolur. Sağ sola koştuk ancak çare yok. Bir diğeri küçük kızkardeşim Araksi'yi kucaklayıp kaçırır. Arkasından koşarız, bağırır çağırırız, fakat kimse bizi duymaz. Bir sabah ablam Hripsime, küçük Angine'sini ölmüş bulur. Aylarca çıplak ayakla yürüdüğümüz Marzvan-Homs (Suriye) yolu üzerinde sürgünlük, evsizlik, çile, korku ve titreme bize eşlik eder.

Mütareke olur ve Marzvan'a, biz varlıkalarımıza tekrar sahip olacağımız umudu içinde, geri dönme hakkı elde ederiz. Ancak geri gelip ve hiçbir sözün gerçek olmadığına ikna olduğumuzda, bizi umutsuzluk kapladı.

Zavallı ablam zorunlu olarak beni yetimhaneye teslim etti; orada eğitim aldım, yiyecek, giyecek, bakım görüp, güvenli bir hayata sahip oldum. Bana yaşıt oğlanlar da aynı ortak geçmişe ve ana sahiptiler. Bizi sürgün edilmiş, ancak kendini işine adamış öğretmenler ki aynı zamanda görevleri gereği anne ve babaydılar, bizi gözetmekteydiler.

Ablalarım Hripsime ve Yeprakse bir grup muhacirle beraber Marsilya'ya (Fransa) giderler. Onlar bir süre karantinada kalırlar. O zaman birkaç muhacir kadın Hripsime'yi General Andranik'in yiğit ve yurtsever askerlerinden biri olan Arsen Keşişyan'la tanıştırırlar ve o evlenir. Ben ona ve ablam Hripsime'ye 1929 yılında Paris'te ABD'ye gidiş yolu üzerinde rastladım. Diğer ablam Yeprakse kısa bir süre sonra öldü.

Bizi yetimhaneyle beraber Yunanistan'ın Horopos mekanına naklettiler. Ben artık büyük bir oğlandım. Yemekhanede sorumlu bir görevim vardı ve masaya yetimlerin doyabileceği kadar ekmek konması gayesine ulaştım.

1923'te yük gemileriyle bizi gruplar halinde Mısır'a naklettiler ve Şubra mahallesindeki kızlar ve oğlanlara mahsus evlere yerleştirdiler.

1929'da eğitimimi burslu olarak Amerika Birleşik Devletleri New York Long Island Tarım Enstitüsü'nde devam etmek üzere davet aldım. Yapayalnız oraya hareket ettim. Tüm mezunların etrafında aileleri ve akrabaları varken bense hiçbir yakınımın olmadığı mezuniyet gününü hatırlarım. Odama yönelirim ve bütün gece ağlarım.

1933 yılında vatana hareket edeceğim ve tarım uzmanlığımla yurduma faydalı olacağım umuduyla Mısır'a geri döndüm. Ancak izin bile alamadım, Mısır'da kaldım. Görevli olarak ve daha sonra kendi işimde çalışmaya başladım.

1947 yılında Hripsime ve dayım Arsen, Fransa'dan Ermenistan'a Yerevan Şahumyan semtine göç ederler.

1947'de ailesi Kilikya'nın Maraş kentinden 1923 yılında Mısır'a sürgün edilmiş olan Armine Çorbacıyan'la evlendim. Biz Kahire'nin Heliopolis banliyösünde onun ailesiyle yaşıyorduk. Tüm aile, ucu ucuna yetiştirebilmek için, herbiri kendi alanında yapabileceğinin en iyisini ortaya koyarak nefes nefese çalışıyordu. Armine ve küçük kızkardeşi birinci sınıf ve aranan terzilerdi. Birlikte çalışıyorlardı. 1949'da Armine'nin desteğiyle Helioplolis'te kendi dükkanımı açtım. En nihayetinde benim de ailem ve kalıcı işyerim olduğundan mutludum. Kayın validem Ovsanna Çorbacıyan, benim de annemdi, sadece benim değil, tüm yaşıtlarımın, tanıdığım Heliopolis'te yaşayan tüm yetim erkek ve kızların annesiydi. İki baldızım var, Arpine ve Araksi; onları kızkadeşlerim olarak kabul ederim. Onların tümü sürgünlüğün acılarını iki kere tatmışlardır; biri 1915'te, diğeri Kilikya'nın boşaltıldığı Mütareke'den sonra. Babaları, kayınpederim Tigran Çarbacıyan dua ederek ailesini üçe ayırır, hiç olmazsa gruplardan biri sağ kalsın diye. Onlar hırsızlık, zorbalık, zavallılık gibi her türlü güçlüğe rastlarlar, ancak Allah'ın bir mucizesi olarak üç grup da sağ kalır ve 1923'te Heliopolis'te birleşirler. Sürgün esnasında Filistin'de ölen küçük kızkardeşlerini hep hatırlarlar.

Armine'yle ben evlendiğimizde, kayınpederim zaten 1942'de beyin felcinden ölmüştü. Hastalığına kadar o, radyonun başında oturup, Stalingrat yakınlarındaki Kızıl Ordu Ermeni Birliklerinin ilerlemesini, Ermenistan haberlerini takip ederdi. O her zaman onların zaferi için dua etti ve kızlarını çalışmaya paralel, savaşan askerlere yün örgü işleri hazırlamaları için teşvik etti. Kayınpederimin babası hacı Tigran Çorbacıyan'a rastlamış değilim ancak kendisinin ne kadar aklıselim ve vatansever bir insan olduğunu hissederim. Evlatlarına verilen isimler vatanseverliğinin birer tanığıdır.

Armine'yle evlenerek bir şekilde teselli buldum. Kilikya'yı alamadık ama Kilikya'lı bir kız aldım. Bir gün diğerinin de olacağı umudundayım. Rab'bim bütün bunlar için müteşekkirim.

Çocuğumuz yeni doğduğunda kayınvalidem, sürgün esnasında kaybolan kızkardeşim hatırasına adını Araksi koyabilir miyiz diye sordu. Baldızlarımdan biri zaten Araksi adını taşımaktaydı. O "Tabii ki!" dedi. "Ailede Büyük Masis, Küçük Masis gibi Büyük Araksi, Küçük Araksi iki Araksi'ye sahip oluruz. Nihayetinde Araks [Aras] nehri Batı ve Doğu Ermenistan boyunca akmaktadır. Bir Araksi, Çorbacıyan ailesi için, bir Araksi Terunyan ailesi için."

Küçük bebeğimiz gecenin bir yarısında susadığında, hemen yataktan fırlar ve ebediyet içkisini sunardım. Annemin kuyudan bizim için su çekerkenki vurulmuş hali hep gözümün önünde, beni takip etmektedir. Tüm insanlığın susuzluğunu doyurmak isterim.

Araksi Kahire Amerikan Üniversitesi'nden 1979'da mezun oldup, akademik master derecesi aldığında, istemiyerek kendimi sahneye götüren merdivenlerde buldum. Binbeşyüz kişinin önünde onu anlından öptüm; herhalde benim mezun olduğum gün sahip olmadığım şeyi ona vermek istedim.

1969'da Armine'yle beraber Vatanımızı ziyaret ettik ve ablam Hripsime'nin Yerevan'daki ailesiyle birleştik. Ablamı kırk yıl görmemiştim; Armine ve Hripsime birbirine ilk defa rastlıyorlardı. Onlar ilk

andan itibaren birbirlerine ısındılar. Hripsime'nin kocası zaten ölmüştü. Ablam komşularıyla kuşatılmıştı; hepsi onu seviyor 'Hripsime ana' diyordu.

1974'te Hripsime Kahire'ye geldi ve 1975 yılına kadar kaldı. Ablam Kahire'de bulunduğu zaman, kayınbiraderim Andranik 60. doğum gününde, doğal ölümle yatağında ölür. Ona hep bizimle kalması önerisinde bulunduk; o "Orada ölmek ve vatan toprağına gömülmek isterim" - diyerek reddetti.

1975 yılında kızım Araksi bir gençlik grubuyla Ermenistan'a halasını ziyarete gitti. Bu Yerevan Diaspora Ermenileriyle Kültürel Bağlar Komitesi ve Kahire Ermeni Sanatseverler Birliği tarafından tertiplenmişti. Ablam çok sevinir ve kardeşinin akıllı kızının ziyaretinden gururlanarak, onu kendi kızının anısına 'Angine' olarak çağırır.

Hripsime 1977 yılında yetmişyedi yaşında Yerevan'ın Şahumyan semtinde, otuz yıllık komşularıyla çevrelenmiş halde öldü. O gökyüzünde, bu dünyevi hayattan yetişkin yaşta değil, aksine şehitler olarak ayrılan ebeveyni İskuhi ve Hakob'la, kardeşleri Stepan ve Beniamin'le, kızkardeşleri Yeprakse ve Araksi'yle, sevgili eşi ve yüreğinin parçası Angine'yle birleşir. Soykırımın diğer şehitleri gibi Terunyan ailesi üyelerinden sekizinin hayatı 20. yy.'ın ilk soykırımı esnasında kesilmişti. Sonuç olarak 1915-1923 yıllarında Marzvan Hakob Terunyan ailesinin şehitleri sekiz kişi oldular. Hepsinin hatırasına tütsü ve dua...

172 (172).

MESROP MANVELİ MESROPYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1900, YOZGAT)

Yozgat Şehri Küçük Asya'nın orta bölümünde yer alır ve Ankara, Kayseri, Yozgat üçgenini tamamlar. O bölgelerde Türklerin "Cenevizliler"e ait olduğunu söyledikleri Hitit kültürünün kalıntılarını bulmak mümkündür. Yozgat 1750'li yıllarda Çapanoğlu feodal ailesi tarafından kurulmuştur. Çapanoğlu'nun Deli Karapet adında meşhur bir Ermeni palyaçosu olmuştur. Deli Karapet'in düşündüren fıkraları günümüze kadar ulaşmıştır. Çapanoğlu ilk yapı olan Kayseri ve Ankara yolları yakınlarında büyük bir kale inşa ettirir ve onu güzelleştirmeleri için zanaatkâr Ermeniler çağırır; sanat eserleri günümüze kadar kalenin duvarlarını süsleyen Nakkaş Simon da bunların arasındadır. Orası Çorbacı Ohan'dan (Ohan Amira Arslanyan) satın alınmış olup, Ermeni mahallelerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı.

Nakkaş Simon'un oğlu, Hacı Arslan'ın büyük bir ailesi vardı. O, şehir civarındaki 48 Ermeni köyünün kuruluşuna katkıda bulunmuştur. 1908 yılında Yozgat dini önderi olan Rahip Khoren Dimaksyan 9 yıllık bir Ermeni okulu inşa ettirmiştir. Ayrıca Khorenyan Okulu, beş yıllık Kızlar Okulu ve yabancı dil eğitimi veren Protestan Okulu da vardı.

15 Haziran 1915 günü sabahı bir zaptiyenin komutasındaki jandarma birlikleri Ermeni mahallesinin sokaklarında ve çarşıda dolaşmaya başladılar. Saat 10'dan itibaren tanınmış Ermenileri karakola çağırdılar.

* 1970'te kaleme alınan bu kapsamlı hatıratın el yazması 2002 yılında soykırımdan kurtulan görgü tanığı Mesrop Mesropyan'ın dul karısı Anahit Mesropyan tarafından bize teslim edilmiştir. Söz konusu hatıratı özet şeklinde size sunuyoruz.

Saat 11'de bütün kavşaklar tutulmuştu; mahalleler ile çarşının bağlantısı kesilmişti. Önceden kurulmuş suç örgütleri çarşıya gidenleri yakalayıp hapsettiler. Ermenilerin atölye ve dükkânları kapatıldı ve mühürlendi. Jandarmalar dini önderlik binasına dalıp Piskopos Nerses Daniyelyan'ı, müzisyen Hrant Koçaryan'ı, öğretmen Tadeos Terteryan'ı ve zangoçu tutukladılar.

Kitapçı babam Manvel Mesropyan o sırada dükkânı bırakıp eve gitmişti; ben sadece 15 yaşındaydım. Benim yaşımdaki çocukları yakaladıklarını görünce, dükkânı bırakıp kaçtım. O gün akşama kadar 650 kişi yakaladılar. Ertesi gün onların hepsini, ellerini bağlanmış halde Taşpınar'a sürdüler. Onları oradan Sıvas, Kanlı Dere'ye göndermişler; orada ellişer kişilik gruplar halinde hapishaneden çıkararak elleri bağlı şekilde balta darbeleriyle öldürmüşler. Hapishanenin duvarlarına kanla yazılmış yazılar Mütareke'ye kadar o şekilde kalmıştı. Bu Yozgat'tan yapılan ilk sevkıyattı. İkinci sevkıyat 15 gün sonra, Ağustos başlarında yapıldı. Önceki sevkıyatta olduğu gibi, zaptiyelerin önderliğindeki silahlı jandarma birlikleri evleri gösteriyor; arama yapılıyor ve insanlar hapishaneye götürülüyordu. Köhne kasabasında 500 erkek hapse atıldı; onlardan 300'ü Yozgatlı'ydı. Onlar amele taburu olarak Der-Zor'a sürgüne gönderildiler. Çorum Şehri ve Alaca Kasabası'ndaki Ermeni nüfusu da Der-Zor'a sürdüler. Yozgat, İncirli'deki Ermeniler tehcir edildi; daha sonra sıra Köhne'deki 500 kişiye geldi. İki büyük kervan yaya olarak yola çıktı. İlk kervan gruplara bölündü. Bir kısmı güneye ulaştı; ancak ikinci kafilenin yarısı Yoğun Hisar vadisinde kırıldı. Diğer kısmı da Hetsan Deresi'nde, kalanlarsa Kayseri yakınlarındaki Tepehan ve Erkilet köyleri yakınlarında şehit düştüler.

Yozgat'a bağlı 25 Ermeni köyünün ortadan kaldırılması işini Ermeni katili kaymakam Ali Kemal organize etmişti. Tellal ise şöyle bağırıyordu: "24 saat içinde İslam'ı kabul eden aileler tehcirden muaf tutulacaktır!".

15 Ağustos 1915 tarihine kadar, şehre 10 saat mesafedeki Keller isimli Ermeni köyünün Yaralı Vadi adı verilen yerinde yaklaşık 10.000 Ermeni topladılar. Artık mutasarrıf olan, Kaymakam Ali Kemal şöyle dedi: "Başı beylik, malı yağma Ermeni!".

Almanya'nın telkinleriyle ilan edilen cihat Ermenileri hedef almıştı. Hıristiyan dünyasına karşı biriken öfke yüzünden Ermenilerin kurban edilmesi gerekiyordu. Gâvur oldukları için kurban edilmeleri gerekiyordu ve o zaman da [Türkler] cennetin kapılarını kendi elleriyle açmış olacaklardı. Muhammed'in kendilerine vaat ettiği cennete gitmeye layık olabilme mutluluğunun sarhoşluğunu yaşayan ve ellerinde balta, keser, bıçak, cop, makas ve diğer tipte ölümcül silahlar taşıyan Türkler hapishanenin önündeki meydanda toplanmışlardı. Hapsedilmiş Ermenileri beşer kişilik gruplar şeklinde hapishaneden çıkarıp, sopalarla döverek, birbirlerine bağlanmış halde, alay ederek ve onlara hakaretler yağdırarak yola çıkarıyorlardı. 70 yaşında bir ihtiyar olan Hambardsum Papazyan Ermeni kilisesinin önünde başına aldığı bir darbeyle can çekişir halde yere düştü. Bir kişi ayağından, bir diğeri elinden çekerek, yaşlı adamı taşların üstünde sürüklediler. Yaşlı adam can çekişirken ağzını açıp kapattı. Türk çapulcular kahkahalarla şöyle bağırdılar: "Gâvur ağzını açtı; içine sıçın!"

Ey sen kötülük rahibi İmparator Wilhelm ve sen büyükelçi Wangenheim ve sizler çıkarcı Hıristiyan, vicdansız ve insanlıktan nasibini almamış Avrupalı diplomatlar, eski ve yeni ikiyüzlü dostlar: Disraeli, Curzon, Clémenceau, Poincaré ve diğerleri, Tanrı hepinizin belasını versin!

Mezbahaya götürülen bu kurbanlıklar kervanı şehri terk eder etmez o Türkler tarafından herhangi bir bahaneyle tecrit edilerek, işkenceyle öldürülüyordu. Yozgat ile Tekke Köyü arasında günbatımına kadar 549 kişi hayatını kaybetmişti. Ölüme mahkûm edilmiş Yozgatlı erkekler arasında bulunan Ruben Torosyan adındaki Çatlı bir genç bıçağıyla kollarındaki bağları kesip 20 Ermeni gencini kurtarmıştı. Kendisi ise Akdağ'da Samvel İnceyan'ın[1] grubuna katılarak Türk diktatörlüğüne karşı kahramanca mücadele etmişti.

Tehcir edilmeyenler tehcir edilenlerin ne durumda olduğunu bilmiyorlardı. Emre göre, şehirdeki bütün Ermeniler tehcir edilecekti; İslam dinini kabul etmeleri koşuluyla sadece askeri tabip Doktor Mıkırtiç Keçeyan'ın ailesi, belediyenin büyük saat kulesinde çalışan usta Ğazaros Yosmanyan, kavşaklardaki gece lambalarını yakan Bahçeyan'ın ailesi, eczacı Danyel, 15 demiryolu ustası şehirde kalacaklardı. Tehcir edilenlerin kıymetli ziynet eşyaları, fazla paraları kalanların yanında bırakılacaktı. Ermenilerin yaşadığı Duzkaya, Demircilik, Çukur-Mahalle, Kara Çamur, Ahmed Kâhya mahalleleri tamamen boşalmıştı; geriye Pazaryeri ve İstanbulluoğlu mahallelerindeki sokaklar kalıyordu.

15 Ağustos 1915'te Yozgat belediye başkan vekili Kaymakam Ali Kemal ve Yozgatlı Türkler vahşette birbirlerini geride bırakmak için adeta yarışıyorlardı; Hükümet halkı, halk da Hükümet'i bu konuda teşvik ediyordu. Türklerin cinayetler planlayan aklı ülkenin yerli halkı olan ve uygarlığa yaptığı katkıları uygar insanlığın takdirini kazanan, çalışkan ve ilerici Ermeni halkını öldürmek, soymak, yok etmek ve ona eziyet etmek için, ölüme mahkûm edilmiş halkımıza karşı en insanlık dışı eylemleri gerçekleştiriyordu. Almanya'nın müttefik olarak savaşa katılması, Ermeni milletine karşı Almanya'nın kendi yayılmacılık politikası gereği dayattığı ırk ve din düşmanlığı çılgınlığını gerçekleştirmek için en uygun fırsattı. Almanya Türkiye'yi müttefik olarak yanına alabilmek için bizi İttihat'a kurban olarak gösterdi.

Tehcir edilenler önce Elekçiler'e varmışlardı; oraya yerleşmiş olan arama komitesi tehcir edilenlerin üstünü, elbiselerini, eşyalarını, hatta yiyecek maddelerini kontrol ediyor; altın ve gümüş paralarına, ziynet eşyalarına el koyuyordu. İkinci arama noktası Keller yakınlarında bulunuyordu. Mallarını burada da kaybettikten sonra kavurucu yaz güneşinden korunmak için beyaz çarşaflarla kaplanmış kağnılar Yaraş Vadisi'ne sürülüyordu. Kervanın başındakiler bu ölüm vadisine ulaşmışlardı bile; en sondakiler ise henüz 4-5 gün önce ortadan kaldırılan Keller karakolunun önünde idiler; kervanın uzunluğu 4-5 km idi. Kervanın yolunun düz şoseden sapması o anın vahametini kavrayamayan bizlerin aşırı derecede bezginlik ve dehşete kapılmasına yol açmıştı. Bu kadar dehşet verici koşullarda, saf Ermeniler hala katledileceklerine inanmıyorlardı. Yapılanı Türk tipi yağmanın resmi bir çeşidi sanıyorlardı ve geçim imkânlarına sahip olabilmek için, başarabilenler, altınlarını yutmaya çalışıyordu.

[1] "Çat Köyü'nden Samvel İnceyan"; *Bkz.* Bu kitabın ***"Tarihi şarkı-tanıklıklar"*** bölümü [Tnk. 350].

15 Ağustos 1915 günü Meryem Ana Yortusu'nun sabahı şehirdeki aktif İttihatçılardan tanınmış hukukçu Hocazade Hamdi, Tevfikzade Ahmed, Bakırcı Mahmut, belediye başkanı Nazif Ağazade Ahmed, Evkaf müdürü ve İttihat ve Terakki kulübünün başkanı Feyyaz Ali başkanlığında katliam düzenlemek için Yaraş Vadisi'ne varmışlardı. Başrahip Grigoris Balakyan'ın[*] da adını andığı eski nesil zaptiye yüzbaşısı Kanara Şükrü isimli adam hemen Ohan dayıların ailesinden 20 yaşındaki Ludvik Torosyan'ı kervandan çıkartıp kollarını bağlatmış ve annesinin yakarışları arasında atlı misafirlerin ayaklarının dibinde kurbanlık koç gibi boğazlatmıştır. Bu katliamın başlangıç işaretiydi. Az sonra, İktidar'ın resmi temsilcisi Yozgat Mutasarrıf vekili Kaymakam Ali Kemal Keller'e ulaşmış, karakol binasının önünde tam Yaraş Vadisinin ortasında, İttihatçı habercinin yaptığı gibi, katliam yapılmasını talep etmiş, kendi önünde 4-5 yaşında melek gibi iki erkek ve kız çocuğu kurban edilmeden arabadan aşağı inmemiştir.

Bu katliam zevkini pek çok kişiye tattırmak için, Çorum, Kayseri, Boğazlıyan, Avanız ve Haymana'ya kadar Kürtlere telgrafla önceden haber verilmişti. Her türlü pislik, ganimetçi, çocuk hırsızı, kadın hırsızı, eli kanlı cani, hapishanelerden salıverilmiş katil Yaraş Vadisi'nin yakınlarına doluşmuştu.

Talihsiz Ludvik ve melek görünümlü bir çift çocuğun can çekişirken çıkardıkları hırıltıları duyan ve kan kokusu alan çapulcu kalabalığı baltalarını omuzlarına dayamış, bıçaklarını kınından çıkarmış olarak, Ermeni keserek cennetin kapılarını açmak, Halife'nin talimatına uygun olarak ruhen ve madden tatmin olmak ve ulusal görevini yapmış olmak için Yaraş'a doluşmuştu.

Tanrı ve dostlar tarafından terkedilmiş olarak, açık ovada korumasız kalmanın sebep olduğu bezginlik, yaygın ölüm dehşeti, ovaya dağılmış 10.000 masum Ermeni'nin tepesinde rüzgâra tutulmuş korkunç bir alev gibi dalgalanıyordu. Binlerce insan etnik aidiyeti yüzünden şehit düştü; yaşama sevgisiyle dolu binlerce insan ağlamaklı bir halde bu durumdan kurtulmanın yolunu arıyordu; sanki İncil'de bahsi geçen kıyamet günü gerçeğe dönüşmüş, bunun için de Yaraş Vadisi mekân olarak seçilmişti. Bu vadi bir ay önce karakol komutanı Ömer Onbaşı ile Kayalı insan kasabı Hasan takma adlı canavarın yönetiminde, daha önce gizlice askere alınmış 800 Kellerli erkek için mezar olmuştu; Herkes karşısında ölümcül aletlerle donatılmış silahlı, tehditkâr Azrail'i görüyordu. Karşı vadideki Keller Köyü'nde katledilmiş 6.000 cesetten yükselen dayanılmaz koku kıyamet gününü cehenneme çeviriyordu.

Türkler önce zengin ve tanınmış ailelerle hesaplaşmaya başladılar; ellişer kişi, üstlerinde sadece don ve gömlekle, darbelere maruz kalarak öldürülecekleri mekâna doğru sürülüp, acımasızca ve vahşice balta darbelerine maruz kaldı, bıçaklandı; yere düşenler aşağı yuvarlandı.

Çocukların dehşet çığlıkları, yavruları ellerinden alınan anaların ağlama sızlamaları, analarından uzaklaştırılan çocukların yürek sızlatan hali, can çekişenlerin iniltileri birbirine karışıp dehşet verici bir trajediye dönüşüyor, bu durum şehit edilmek için sırada bekleyenlerin içler acısı beddua ve çığlıklarına karışarak yıldırım gibi göğe yükseliyordu: "Tanrım masum kanımızı kokla ve öcümüzü al! Türk ve Alman cani müttefikler bizimle aynı kaderi paylaşsınlar."

---

[*] Balakyan Grigoris Başrahip, *Ermeni Golgotası, Ermeni Şehitler Tarihi'nden Bölümler (1914-1920),* Yerevan, 1991 (Ermenice).

Üç saat boyunca yaşlı-çocuk, kadın-erkek farkı gözetmeden sürekli insanları boğazladılar. Dağıstanlı yaşlı eski bir muhacir olan ve kendilerinin göç ettikleri dönemde Adamyan isimli çok zengin bir Ermeni'den çok çeşitli şekillerde yardım görüp, kendisi de varlıklı bir insan olmuş Akbucak Köyü'nün sahibi Şah İsmail'in vicdanı sızlar ve yukarıda bahsi geçen adamlarla şölen düzenleyen eli kanlı Kaymakam'a şikâyette bulunur: "Bey! Böyle cinayetlerin işlenmesi Kuran'ın neresinde yazılıdır? Senin vicdanın yok mu?"

Kaymakam şöyle cevap verir: "Söyle bana: o vicdan dediğin şey nerede bulunur; söyle ki kesip atayım. Bu bizim için bayram günüdür; köle sahibi mi olmak istiyorsunuz? Tamam, öyle olsun. Şu andan itibaren güzel kadınları ve kızları haremlerinize götürün; geri kalanını da yok edin." Öyle diyerek, kendisi de gidip, katliama katılır.

1915 yılında Yozgat Ermenilerini tamamen ortadan kaldıran tehcirden sonra, Keller karakolundaki en vahşi jandarmalardan bir canavar beş yaşındaki melek gibi bir kızı canice bir niyetle alıkoyar, gündüz işlediği cinayetleri tamamlamak için gece çocuğa tecavüz eder; çocuk yarım saat geçmeden ölür. O jandarma çocuğun cesedini ölü bir tavuk gibi ayağından tutarak köyün çöplüğüne atar. Bunları anlatan olayın "kahramanı"nın kendisiydi.

Tehcir edilen insanların arasındaki hamile bir kadın doğum sancıları yüzünden yola devam edemiyordu. Jandarmalardan Deli Durakh adında olanı kadını yere yatırdı; başının altına yassı bir taş koydu. Görenler de onu rahatlatmak için böyle yaptığını sandı. Ama o bir taş daha alıp hamile kadının başına vurunca, fetüs can çekişen kadının rahminden dışarı fırladı ve akşam karanlık basıncaya kadar hareket etti.

En eziyetli ölümlerden biri de ter Hakob'unkiydi. Gâvur keşiş olduğundan, önce sakalını ateşe verdiler; sonra da, affedersiniz, söylemeye dilim varmıyor…

Zaten Yaraş Vadisi'ndeki katliamdan beş gün önce, Ter Hakob'u boşaltılan İncirli Köyü'ne götürmüşler ve katledilen Ermenilerin bulunduğu alanı göstererek dehşete kapılması için kendilerinin de birkaç gün sonra aynı durumda olacaklarını belirtmişlerdi. Türkler Ter Hakob'u o ölüleri kutsamaya ve hayata geri döndürmeye zorlamışlardı. Ama Ter Hakob artık ruhen yıkılmış biriydi. Sessiz ve düşünceliydi; kendisine bağlı Ermenilerin ve kendi başına gelecekleri biliyordu. Gerçekten de düşündükleri gerçek oldu.

Ey Ermeni Milleti, bil ki, 10.000 Ermeni'nin yere serildiği o ölüm vadisinde, Türk jandarmalar sadece iki fişek kullandılar: bunlardan biri firar etmeyi deneyen Sanasaryan Okulu'nun öğretmeni Avetis Kuyumcuyan içindi; onu kurşuna dizdiler; diğeri de Fes kalıpları hazırlayan Diyon Khanlıyan'dı; bu şahıs kendisini kollayan Çerkez'in dalgınlığından faydalanarak Çerkez'i öldürmek amacıyla onun belindeki hançeri kınından çekmiş, ama kurşunlanmıştı. Çerkezler de bir Türk öldürmüşlerdi. Bir Türk baltasını havaya kaldırarak, boğazlanmamak için kaçmayı deneyen 13 yaşındaki Khoren Arslanyan isimli bir çocuğu kovalıyordu; Türk ona yetişmiş ve kaç altın yuttuğunu söylemesi için dövmek istemiş, o sırada atlı Çerkezlerden oluşan bir grup oraya yetişmişti. Grubun başındaki Çerkez Khoren'e kimin oğlu olduğunu sormuş; o da babasının, zamanında muhacir Çerkezlerin yeni bölgelere yerleştirildiği sırada onlara dostça

davranıp yardım eli uzatan Uzunlu Kaymakamı Manvel Efendi olduğunu söylemişti. Çerkezler Türk'ü kendi baltasıyla oracıkta öldürmüşlerdi. Çerkezler 13 yaşındaki Khoren'le birlikte onun annesini ve erkek kardeşini kurtarmak için acele etmişlerdi; ama onların çoktan öldürülmüş oldukları anlaşılmıştı. Çerkezler Khoren'i kurtarıp yanlarında götürmüşlerdi. Khoren geçen sene Yerevan'da öldü.

Gün ağarırken başlayan katliam gün batımında sona erdi. Her iki cinsten ve her yaştan insanlara ait cesetler vadinin eni ve uzunluğu boyunca dizilmişti; etrafa dağılmış yarı ölü haldeki, can çekişen insanların iniltileri, bir damla su isteyenlerin yakarışları gitgide azalıyordu. Gecenin karanlığından faydalanan birkaç yaralı cesetlerin altından sürünerek dışarı çıkmışlar ve bunlardan vicdanlı bir insana rastlayanlar hayatta kalmışlardır; Arus Papazyan bunlardandır ve hala Yerevan'da yaşamaktadır; gerçi başına aldığı balta darbesi nedeniyle bir gözü görmemektedir; Olimpi Bağcıyan da kurtulmuştur. Talihsiz Levon Daldabanyan kanlar içinde kaçmak ister; ama bir kazma darbesi alarak son nefesini verir.

Katliamın ertesi sabahı korkunç bir manzara ortaya çıkmıştır. Mutasarrıf vekili Ali Kemal'in sadık yardımcısı ve onun kadar eli kanlı bir cani olan Jandarma yüzbaşısı Hulusi'nin emriyle bir grup jandarma aynı Deli Durakh isimli canavarın önderliğinde ölüleri kontrol ediyor ve yarı ölü halde bulunanları hemen boğazlıyordu. Aniden, ölen annesinin cesedinin üstünde hareket eden 5-6 aylık bir bebek fark edildi. Türkler yüz metre mesafeden mavzerle nişan alıp ateş ettiler; ama isabet ettiremediler. Bir önceki gün katliama katılan canavarlardan Çerkez Hacı Aslan'ın çobanı olan Mehmetçik bu mucizeyi görerek, bebeği evine götürdü. Evin Çerkez hanımı "Türk çoban; sen kim, çocuğa bakacak adam kim" deyip, bebeği kendisi aldı. O bebek daha sonra Yozgat yetimhanesine götürülmüştür.

Battallı imamın elindeki yüz taneli tespihin her bir tanesi öldürdüğü Ermeni kadın ve kızların meme uçlarından oluşuyordu; İslam'ın kurucusunun yardımıyla şifa bulmak isteyen hasta Türkler bu tespihi elden ele dolaştırıyorlardı. Bu imam 20 Ermeni öksüzü arka arkaya dizmiş ve onlara: "Siz spor yapmayı seversiniz; ben size spor yaptıracağım" deyip kalplerine nişan alarak mavzeriyle arkalarından ateş etmiştir.

Katliamın ertesi günü sabah gün ağarırken, Ermeni öldürmeyi meslek edinen 400-500 kişi ve ayrıca civardaki Arpa Köyü'nden gelen Türk kadınlar kanlı don-gömlekleri çalmak için akbabalar gibi ölülerin üstüne üşüştüler; bu eylem kısa bir süre sonra vahşice bir kavgaya dönüşecekti. Kavganın nedeni ise sadece kanlı bezleri paylaşma sorunu değildi; bundan önce benzeri görülmemiş-duyulmamış bir nebbaşlık eylemiydi; bunun içinse, uluslararası kıstaslara göre ölüm cezası öngörülmüştür… ve işte Türk kadınlar ölülerin yuttukları ve muhtemelen ya midelerinde, ya da ince veya kalın bağırsaklarında bulunan altınları bulabilmek için, bağırsaklarını baştan sona deşiyorlardı.

Tabii böyle altın arayan nebbaşlardan oluşan bir milletin başında olunca, Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümünde doğal olarak "Ne mutlu Türk'üm diyene" sözünü söyleyebilmiştir.

…Mustafa Kemal Hükümeti bir taraftan Ermeniler'in yurt dışına gitmesine izin verirken, diğer taraftan da göç etmiş veya zorla tehcir edilmiş olanların dönüşüne engel oluyordu. Bu tür izinlerin ve engellemelerin amacı açıktı; yani Ermeniler'in mal varlığını Türkler'e vermekti. İşte bu tarihsel olayların cereyan ettiği dönemdedir ki, "Türkiye Türkler'indir" yeni slogan olarak ilan edildi.

…Ne kadar riyakâr, canavar ruhlu, cani, yağmacı, acımasız, haksız, kötü bir düşmanla birlikte yaşamış olduğumuzu ve varlığımızı sürdürebilmek için bir insan için imkânsız sayılabilecek özverilerde bulunduğumuzu ve o cehennemi koşullarda bile atalarımızdan bize miras kalan yeteneklerimize uygun şekilde değerli Ermeni ismini Türkiye adı verilen ülke hariç, dünyanın her yerine yazdırdığımızı yeni nesillerimizin anlaması gerekiyor.

173 (173).

HOVHANNES VARJAPETYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, YOZGAT, HACI KÖYÜ)

Temmuz 1915'in sonunda üzümler henüz olgunlaşmamıştı. Çorum'a bağlı Hacı Köyü'ndeki bütün erkekleri toplayıp hapse atılar. Ben yaklaşık on dört yaşında idim. Ağabeyim benden iki yaş büyüktü ve ben serbest kalmıştım. Babam hapsedildiğinde elli dört yaşında idi; amcam ise kırk beş yaşındaydı; onu çorak topraklarda çalıştırmaya götürdüler. Bize birkaç gün içinde yola çıkacağımız söylenmişti. Köyümüzde, yani Hacı Köyü'nde iki yüz elli aile vardı. Ailemiz on üç kişiden oluşuyordu. Büyükbabam, büyükannem, babam, annem, amcam, onun karısı ve iki ailenin çocukları.

Hükümet bize iki araba tahsis etti. Babamın ve amcamın boyunları iple bağlı olarak yola çıktık. Çorum'a vardığımızda ipleri çıkardılar. Bu şekilde Mesitoz (31 km), Çorum (50 km), Alaca (53 km), Yozgat (31 km), Osmanpaşa (63 km), Tozuyeseri (242 km), Boğazlıyan (53 km), Erikiyet (11 km) ve Kayseri'ye gittik. Yozgat'ta arabalarımız değiştirildi. İlk arabalar Hacı Köyü'ndeki arabacılara aitti; böylece onlar geri döndüler. Orada Sonkurlu'dan tehcir edilen yaklaşık 1.000 Ermeniyle karşılaştık; onlardan ikisi papazdı; geri kalanlar ise her yaş grubunda erkeklerdi. Gün batarken zaptiyeler öküzlerin bağlandığı ipleri ödünç aldılar. Ertesi sabah ipleri kanlı olarak geri verdiler. Hepimiz de o iplerle tehcir edilmiş Ermenileri astıklarını veya boğduklarını tahmin ettik. Arabacımız olanları haber almış: "Allah bundan memnun kalmaz" sözünü tekrarlıyordu. Boğazlıyan Şehri dışında Boğazlıyan Kaymakamı'na ve Yozgat Vali Vekili'ne rastladık; onlar bir zaptiyenin elindeki kâğıdı imzaladılar. Kızılırmak üstündeki bir köprüden geçerken bir zaptiye topal Gaspar'ı sırtından tüfeğiyle vurduktan sonra, atından aşağı attı ve atı kendisi aldı; zaten başından beri o atı istiyordu; ama, Gaspar topal olduğunu ve yürüyemediğini söyleyerek vermiyordu. Aynı akşam, kervan Hon Tepe hanının önünde durduğunda başımızdaki zaptiyelerden birkaçı gelip erkekleri hana götürdüler. Orada onları çırılçıplak soyduktan sonra öyle bıraktılar. Az sonra silah sesleri duyduk. Sonra bir zaptiye gelip bize: "Sakin olun; korkmayın; yarın hepsi de aranıza dönecek" dedi.

Ertesi sabah yola çıktık ve bütün erkeklerin öldürülmüş olduklarını anladık. Başkalarıyla birlikte babamın ve amcaıon gözlerinin önünde Bay Karapet Ekmekçiyan'I ve Bay Karapet Papazyan'I bıçaklayarak öldürmüşlerdi. Az ötede köylülere rastladık; onlar bize: "Yola devam ederseniz öldürüleceksiniz" dediler.

Biri beni götürmek istedi; anneme sordum; o da bana: "Karar vermekte serbestsin; yeter ki Tanrı bu kara günlere bir son versin. Amerika'da iki erkek, bir de kız kardeşim var; onların yanına gitmek istiyorum" dedi. Bu şekilde, küçük bir kumaş tüccarının yanında kaldım. Efendimin amacı beni Müslüman yapıp, sonra da kendi kızıyla evlendirmekti.

Yazın Ramazan ayında meyve bahçesine gittiğimizde, büyük bir taşın üstüne çıkıp ezan okuyordum. Türkler benden kendileri için de dua etmemi istiyorlardı. Onlara göre, Müslüman olmuş bir Hıristiyanın duası daha etkiliydi. Bir yıl orada kaldım. Sonra, ağam bana otuş beş kuruş verdi; ben de zaten para biriktirmiştim; erkek kardeşim ve amcamın oğullarıyla yayan olarak memlekete döndük. İki haftada yerimize döndük. Ebeveynlerimizin bizi orada bekledikleri ve bizi sevinç ve coşkuyla karşılayacakları hissine kapılmıştık. Orada Erzurum'dan gelen Türk muhacirler vardı. Ne ev, ne de ebeveyn kalmıştı. Acılarımız tazelendi. Evimizi dışarıdan seyrettik. Eski Türk komşularımız bizi bir hafta ağırladılar. Bir hafta sonra ben, erkek kardeşim ve kuzenim yayan olarak Merzifon'a gittik.

Kuzenim, erkek kardeşim ve ben boya fabrikasında iş bulduk. Müslüman olmamız sayesinde sağ kalmıştık. Bu şekilde 1918 mütarekesine kadar yaşadık; ondan sonra Hacı Köyü'müze dönüp evlerimizi, bahçelerimizi geri aldık. [Mustafa] Kemal gelene kadar orada kaldık.

Ev-bark sahibi olduktan sonra evlendim. Bir yıl sonra oğlum Abraham doğdu. Demircilikle iştigal ediyordum. Türk mebusumuz hiçbir Ermeninin yakın köylere gidip iş yapmasına izin vermiyordu. Bu şekilde sadece kalaycı Onnik ve arabacı yalnızca bizim köyde çalışıyorlardı; bu da yetmiyordu.

Üç yıl boyunca benden vergi almadılar; ama, sonra on sekiz banknot ödememi talep ettiler. Öbür evimi ve yirmi iki parça tarlamı terk edip İstanbul'a taşındım. Orada bir Rum'a ait, müdürü de Ermeni olan değirmende çalıştım. 12 Temmuz 1925'te İstanbulk'dan gemiye binip karım ve çocuğumla birlikte Marsilya'ya vardık.

174 (174).

SIRBUHİ DANİELİ GALTAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, YOZGAT, MENTEŞE KÖYÜ)

Menteşe, Yozgat'ta bir Ermeni köyü idi. Babamın adı Daniel'di, anneminki Varvara. Arşak ve Tigran isminde iki abim ve iki de ablam vardı. Babam çabuk ölmüştü. Abilerime gelince 1915 başında jandarmalar köyümüzü kuşattılar ve saldırdılar. Erkekleri topladılar, köyden dışarı çıkardılar ve biz tüfek atışlarının sesini duyduk. Ağlama ve feryatlar içinde köylülerle vadiye gittik; onların cesetlerini getirdik ve gömdük. Ablalarımdan Yester evliydi ve beş yaşında bir oğlu vardı. Türk jandarmalardan biri ablamın kocasını öldürdü, ablamı kaçırıp kendi kadını yaptı, oğlunu da sünnet edip islâmlaştırdı. Henüz evlenmemiş olan diğer ablam Alis te, başka bir jandarmanın payı oldu.

Ben bizim ailenin en küçüğüydüm. Alis ablam beni yanına aldı ve sakladı. Öyle ki ben tehcir, sürgün görmemişim. Ancak annemi sürgüne götürdüler, yolda şehit olmuş olacak ki, hiçbir haber alamadık.

Mütareke'den sonra, Ermeni gönüllüleri Ermeni yetimleri Türk evlerinden ve çöllerden toplamaya başladıklarında, bir gün ben, ablama hiçbir şey söylemeden, yetim toplayanlarla kaçtım, zira ben Ermeni olduğumu biliyordum. Onlar beni Near East Relief [Yakın Doğu Yardım Komitesi] himayesinde olan bir Amerikan yetimhanesine götürdüler. Önce bizi Mersin'e, sonra Beyrut Amerikan Yetimhanesi'ne götürdüler; orada örme işini, trikotaj uzmanlığını öğrendim. O yetimhanede beni evladı gibi seven yaşlı biri vardı. Beni sürgünde karısını kaybetmiş olan Hovsep'le tanıştırdı. Biz evlendik; çocuklarımız Daniel ve Yester oldular.

175 (175).

ARŞAKUHİ PETROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, YOZGAT)

Ben küçüktüm. Bir gün telkla geldiğini ve şöyle bağırmaya başladığını hatırlıyorum: "On beş - on altı yaşına kadar çocuğu olan hazırlansın."

Bir kargaşa başgösterdi. Eşyalarını topladılar. Teyzem de bir kapı ötede otururdu; o da çocuklarıyla birlikte bize katıldı. Pencereleri kapatıp evden çıktık. Giyinip kuşanmış sanki kebap yemeye gidiyorduk. Arabaları getirdiler; bizi içine doldurdular.

Altı gün Yozgat dağlarında yolculuk yaptık. Ne su vardı; ne de ekmek. Halkın ağzı kuruyordu… Birden bir atlı geldi ve şöyle konuştu: "Gâvurlar! Size af geldi!"

Bizim saf Ermeni kadınlar atların toynaklarını öpmeye başladılar; affedildiğimiz için sevindiler. Ama, bizi kesmeye götürdükleri haberi halka yayıldı. Bizden önce bir grup erkeği götürdüler. Sıra ne zaman bize gelecek diye bekliyorduk. Zaten gece karanlıkta kızlarımızı kaçırıyor, gençlerimizi de askere alıyorlardı… Kim kime, dum duma…

Meğer, bunlara bizi gözden uzak yerlere götürüp oralarda kesme emri verilmiş.

Bizi koyun sürüsü gibi götürüyorlardı. Bir de baktık ki arkamızdan, üstleri başları kanlar içinde, dövülmüş, eziyet edilmiş, soyulmuş Ermeniler bize yaklaştılar: 'Vay, keşke biz de sizinle gelseydik'; deyip ağlamaya başladılar.

Bu arada Jandarmalar gelip bağırıp çağırmaya, bizleri birbirimizden uzaklaştırmaya başladılar. 'Birbirinizden uzak durun' diye bağırıyorlardı. O Ermeniler de bizden beter 6 gün aç yürümüşler hem de dayak yiyerek ve yaralı bir halde...

O karışıklıkta birden kara bir bulut gelip üstümüzü kapladı. Jandarmalar bizi kaybetti. Biz de başladık o Ermenilere elimizden geldiğince yardım etmeye: onlara biraz ekmek kırıntısı, veya ot

veriyorduk; veya elbiselerimizi yırtıp onların yaralarını sarıyorduk. O insafsız allahsızların yarın bizi de aynı duruma düşüreceğini düşünmüyorduk...

Siyah bulutlar bizden uzaklaşınca jandarmalar yeniden işe koyuldular; biri kırbacıyla, diğeri zincirle ilerlememiz için bize vuruyordu. Sözde rahat edelim diye bizi götürüp Türklere ait evlere soktular. Gece üstümüze hücum ettiler; kapıları söktüler ve silahlarla üstümüze saldırdılar. Annemin elbiselerinin içine dikili altınlar vardı; onları alıp götürdüler. Kalan ne varsa onu da çaldılar; bizi anadan doğma bir halde bıraktılar. Tsiatsan, Şamrik, Osanna ve ben hepimiz de dilenmeye gittik. Elimizdekiler çalınmasa, hiç olmazsa onları satıp zar zor geçinirdik… Şamrik çok açtı; zira, kaç gündür ağzına lokma koymamıştı. O bir eve gitmiş, Türk kadının yufka pişirdiğini görmüş ve canı çekmişti. Şamrik'e bir parça verilmiş, o da bunun sıcak sıcak yemişti. Bunun üzerine göğsü şişmiş ve oracıkta ölmüştü…

Bir de baktık ki bir tellal geldi; başladı bağırmaya: 'Haydi! gâvur kesmeye gidelim! Balta kürek alalım! Gâvur kesmeye gidelim!'

Bunlar aklıma gelince kalbim duracak gibi oluyor...

Orada bir Türk köyü vardı. Türk kadınlar gelip bizim için gözyaşı döktüler; öyle bir ağladılar ki sanki önlerine cenaze konmuştu.

O yaralı Ermenileri boğazlamadan evvel onların elbiselerini üzerlerinden çıkardılar ki içlerine dikili altınlar kendilerine kalsın. Tenekeler altınla dolmuştu…

O yaralı Ermenileri götürüp bizden az ötede vadinin ağzında boğazladılar. Ermenileri boğazlanırken, Türkler gelip boğazlananların üzerinde altın arıyorlardı…

Bir Ermeni kızı vardı; onun adı Arşaluys'tu; uzun, örgülü saçları vardı. Arşaluys çok güzeldi; onun da boynunu kestiler. Jandarma saçlarını eline sarmış olarak geldi; Arşaluys'un kafasını önümüze attı ve şöyle konuştu: "Ya Türk olacaksınız; ya da bunun gibi olacaksınız".

Biz durmadan ağlıyor, bir taraftan da titriyorduk. Hepimiz de kadın, kız ve çocuktuk; içimizde erkek yoktu. İki tane 17 yaşında genç vardı; onları da bulamasınlar diye denklerin altına saklamışlardı.

Ağlamalar, sızlamalar duyuluyordu… 'Allah yardım etsin!', 'Ey Türk! Allah'ından bul', 'Alçak Türk!'

Bir de baktık ki yüksek rütbeli zabitler gelip, bizimle tatlı dille konuşmaya başladılar: 'Bacılar, anneler, sizden rica ediyoruz; Türk olup olmayacağınıza iyi karar verin. Siz boğazlananlar hakkında anlatılanları duydunuz. Onlar gibi olmak ister misiniz? Türk olmanız daha iyi değil mi? Yoksa sizi de onlar gibi boğazlayacağız...'

- Vay imam efendi! dedi teyzem, bizden yapılması ne kadar zor bir şey istediğinizin farkında mısınız?

- Ee anne, siz bilirsiniz.

Teyzem ellerimizden tutarak bizi dağa dua etmeye götürdü: "Tanrım bizi kurtar!"

Günün birinde de o imam genme geldi: "Ne yapmaya karar verdiniz? Türk olacak mısınız?"

Teyzem gene konuşmaya başladı: "Dinden dönmek kolay mı?"

- Kolay değil,ama, canını kurtarmak için kolaydır.

Teyzem çok becerikliydi; çekinmeden gene bir istekte bulundu: “Sizden bize birkaç gün daha mühlet tanımanızı rica ediyoruz” dedi.

Aman yavrum! hangi birini söyleyeyim, hangi birini itiraf edeyim? Benim başıma gelen, pişmiş tavuğun başına gelmemiştir...

Teyzemin cüretkârlığı ve temiz Türkçe konuşması imamın hoşuna gitmiş olmalı ki: “He, zaman tanırım; belli ki, inancına çok bağlısın; affediyorum; dinden dönmesi zordur elbet; haydi!”

- Çok kurban olayım size!

Teyzem konuşuyor; hem de sevincinden ağlıyordu. [Anlatan da şiddetli şekilde ağlamaya başladı - V. S.].

O şekilde biz iki-üç ay daha orada kaldık. Sonra duyduk ki, kalan bütün Ermeni kızlarını götürecekler.

Babamı ve amcamı askere almışlardı. Babam yaralanıp hastaneye kaldırılmıştı. Sonra taburcu olmuş, amcamla birlikte bizi bulmak için yola düşmüştü.

Ama, babam bitkin olduğundan dayanamayıp yolda ölmüş; amcama çantasını emanet etmiş; o çantanın içinde saati varmış. Ona: “Al bunu bizimkilere ver; paraya çevirip, geçinsinler.” demiş.

Amcam babamın saatini getirip anneme teslim etti. Bizler babamızın vefatını haber alıp, ağlamaya, sızlamaya başladık. Halam ağıt yaktı; duyanın yüreği paramparça oluyordu; onu duyup ağlıyorduk…

Sonra, Türklerin evinde gâvur kızı ile gâvur oğlan varsa vereceksiniz diye emir çıktı.

Bir papaz karısı vardı; onun on yedi yaşında bir oğlu vardı. O vakte kadar onu saklamıştı. Türkler onu buldular ve götürüp kestiler. Papazın kızını da bir Türk zabiti kaçırdı; götürüp kendine karı olarak aldı. Papazın karısı ağlayıp sızlıyor ve hiç olmazsa kızının o Türkün elinde kurtulmasını istiyordu.

Günün birinde, tanıdığımız kızlardan Filor, üstü başı kanlar içinde, elbiseleri paramparça olarak yanımıza geldi. Kendi grubundaki kızların hepsini kestiklerini; kendisinin de cesetlerin altından, pıhtılaşmış kanların içinden geçerek yaralı halde zar zor dışarı çıkabildiğini ve bir yolunu bulup bizi bulduğunu anlattı. Ağlayarak bize dedi ki: “Ayağınızı öpeyim, gelin hep birlikte kaçalım; şimdi sizi de boğazlarlar.”

Ve gerçekten de daha sonra kızları kaçırmaya, kadınları götürüp boğazlamaya, çocukların kafasını kesmeye, top gibi oraya buraya atmaya başladılar… Filor’un annesini de götürüp kestiler. Birinin de bebeği kucağındaydı; annesinin kafasını kesmişlerdi; çocuk ölmüş annesinin sütünü emerek sağ kalmıştı; ama, sonra onun da kafasını top gibi kullandılar. Şişman bir Asanet vardı; hamamın sababıydı; onu da kazığa oturttular; bangır-bangır bağırıyordu; o şekilde de öldü…

Sonra bizi gene teyzem kurtardı. O çok iyi bir terziydi. Jandarmanın karısının elbiselerini kendisi dikiyordu. Teyzem ondan ismi Şükrü Efendi olan kocasına bizim canlarımızı bağışlamasını söylemesini rica etti… Bir de baktık ki atlı bir jandarma gelip bize: “Burada gâvurlar vardı; neredeler?” diye sordu.

Biz ses çıkarmaya korkuyorduk.

Bize: “Korkmayın” dedi.

Annemle teyzem ancak ses çıkarabildiler:

- Bizik.

- Korkmayınız, dedi jandarma, saat birde beni bekleyiniz.

Meğer o, Türk kadının kocası Şükrü Efendi’ymiş.

Gece saat birde hepimiz, teyzem, annem, teyzemin oğlu, ben ve kız kardeşim giyinip jandarmanın gelmesini bekledik.

Geldi; atını dizginledi: “Hazır mısınız?” diye sordu.

- Hazırız.

Kendisi ata binmiş bize yol gösterirken biz de karanlıkta ilerliyorduk; ama yakalanmaktan korkuyorduk. Birden bir köpek havlamaya başladı.

- Allahım sen bizi koru, diyorduk. Yürüdük, yürüdük. Jandarma hepimizi bir köye, bir evin önüne götürdü; kapıyı çaldı. İçeriden bir kadın çıktı:

- Bunlar kim?

- Benim adamlarımdır.

Bize yer verdiler; yan yana büzüldük; sözde uyuyacaktık; ama, kim uyuyabilirdi ki? Sabah kalkıp gene yola koyulduk. Yürü, yürü bitmez bir yol…

Sonunda jandarma anneme: “Burada ineceksiniz” dedi.

- Çok memnunuz Şükrü Efendi, dedi annem.

Aradan altı ay geçmiş; evimiz sahipsiz kalmıştı. Gidip baktık ki, kapıları pencereleri kırıp paramparça etmişler; sadece duvarlar sağlam kalmış. O da bir şeydi. Annemin on iki çocuğundan geriye sadece ikimiz kalmıştık; diğerleri yuolda açlk ve susuzluktan öldüler. Ölen kız kardeşimin su isteiğini ama su olmadığını hatırtlıyorum. Ağzından köpükler geldi ve öldü. Sonra, evde, gördüklerimizi hatırlayıp dehşete kapılıyorduk.

Yıllar geçti; büyüdük, evlendşik; ev bark sahibi olduk. 1921’de Türk çeteleri Yozgat’a geldi. Kocamı askere aldılar. Küçük oğlumun elbiselerini üstüme bağlayıp birlikte Mudanya’ya gittik. Kız kardeşim de bizden önce Bursa’ya gitti. Kocamdan bir mektup aldım: “Arşakuhi orada kal” diyordu. Zaten teyzem, halam da oradaydılar. Bizim de paramız vardı. Afyon’dan, Konya’dan, her taraftan insanlar İzmir’e gelmişti. Kilise tıka basa doluydu. Dini önder sakalını traş edip kaçmıştı. Dini önderlik binasının beş kapısının önünde Türk zabitler duruyordu; kiliselerin çanları çalınıyor, her yerden yardım çağrıları yapılıyordu. Alınlarına kızıl haç işareti bağlamış olan İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikalı ve Danimarkalı beş kız analara, çocuklara ve yaralılara yardım ediyordu. Halk ne yapacağını bilmez durumdaydı.

İzmir yanıyordu!… Kıyı şeridi alevler içinde yanıyordu…

İnsanlar ne yapacaklarını şaşırmıştı… Kızları kaçırmak için torbalara koyuyorlardı… Ortalık ana-baba gününe dönmüştü. Türk elinde bir şey gördüğünde elinden almak, çalmak istiyordu. Biri geldi yüzüğümü çalmak istedi. Ben hemen bulgur torbasını sırtıma aldım, annem de oğlanı, Mihran’ı kucakladı,

yallah! Fransız Okulu'nun binasına girdik; biraz nefes aldık… Halkı liman tarafına sürmüşlerdi. Liman yakınlarında bazıları canlarını kurtarmak, başka bir ülkeye gitmek için, kendini suya atıyor, yüzerek yabancı gemilere ulaşıyor, halatlara sarılarak gemiye tırmanıyordu…

Suya düşüp yüzenlerin üstüne ise kıyıdan kaynar sular döküyorlardı. Sonra, ateş gelip kaldığımız Fransız okulunu da sardı, yuttu; oradan dışarı koştuk… nereye gidecektik?… her taraf alevler içindeydi. Parası olan ve becerebilen İngilizlerin misafirhanesine sığınmıştı. O misafirhane de o kadar tıklım tıklım doluydu ki, nöbetçiş artık kimseyi içeri sokmuyor, pezevenk: "No!" diyor, kapıyı açmıyordu. Biz bildiğimiz az buçuk İngilizce'yle dil dökmeye başladık; Mihranik'İ gösterdik: "Bize acıyın; bizi içeri alın" dedik. Sonunda beş altın verince bizi içeri aldılar; ama bütün odalar doluydu. Varsın dolu olsun babam! Biz oda istemiyorduk ki, sadsece canımızı kurtarmak istiyorduk!… Her neyse. Hayatımız kurtuldu. Verdiğimiz altınları götürüp Amerikan elçiliğine vermişler. Bizi özel bir kayığa bindirip Midllli'ye götürdüler. Geminin gelmesini bekliyorduk. Birden Rumların: "Erkete!" (geldi!) diye bağırdığını duyduk.

Gemi geldi. Diğer yolcuların bileti vardı; bizim biletimiz ise yoktu… Şöyle emrettiler:

- Bilete olmayan bir kenara çekilsin... Biz bir kenara çekildik. Amerikan jandarmaları bir kordon oluşturmuş kimsenin geçmesine izin vermiyorlardı… Gidip onların komutanlarından rica ettim. Ben gençtim; çocuğum da kucağımdaydı. Bana baktı; acıdı. Elimdeki on altını alıp bize bilet verdi. Gemiye bindik ve Pire'ye ulaştık.

Giyecek bir şeyimiz yoktu… küçük çocuk da kucağımdaydı. Annem Pire sokaklarını süpürüyordu. Bizler çadırda, saman üstünde uyuyorduk…

Üç yıl yanımızda erkek olmadan zar zor, geçindik; sonra gazeteler aracılığıyla yakınlarımızı aramaya başladık. Kilisede ayin sırasında papaz kimin hangi ülkede olduğunu bildriyordu. Biz de erkeğimizin Suriye'de olduğunu öğrendik…

O da bizi buldu… Neler görmüş, geçirmişti; tehcir edilen insanlarla Yeprat'a kadar gitmiş, yürek parçalayan olaylara tanık olmuştu; bunları anlatıyordu. Bir anne Der Zor yolunda çocuğunu birisinin alıp götürmesi için terk etmişti; ama, yüreği dayanmayıp geri dönmüş, çocuğunun aç-susuz kumla oynadığını görmüş, onu yanına alıp kendisiyle birlikte ölmesi için Der Zor'a götürmüştü. Daha pek çok şey de görmüştü…

Sonra, biz Atina'ya gittik. Orada bir Ermeni mahallesi vardı; Fiks'te yaşıyorduk. Oğlum büyüdü, 1947'de Ermenistan'a geldik. Oğlumuzu henüz yeni evlendirmiş, ev-bark sahibi olacaktık ki, sevgili Vatanımızda, 1949 yılında bir gece gelip bizi aldılar ve götürdüler… Bizler hiçbir şeyden haberdar değildik; bizi nereye ve niçin götürdüklerini anlamıyorduk; meğer bizi Sibirya'ya götürüyorlarmış…

Yedi yıl da orada kaldık; torunlarım orada doğdu. Sonra geri geldik; Nor Maraş'ta bize toprak verdiler. Yoktan bir ev inşa edip, içine yerleştik…

Halamın bir oğlu vardı. O İzmir'den kaçış sırasında Amerika'ya gitmişti. Şimdi durumu iyidir. Oğluma mektup yazıp bizi Amerika'ya çağırıyor…

Evimizde her gün Amerika'ya gideceğimiz konusunda konuşmalar oluyor…

Aman yavrum, hikâyelerimden hangisini anlatayım, hangisini itiraf edeyim? Benim başıma gelen, pişmiş tavuğun başına gelmemiştir…

176 (176).

BARUNAK HOVHANNESİ PAPAZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, YOZGAT, BOĞAZLIYAN KASABASI)

Ailemiz on dört kişşiden oluşuyordu. Dedem köy muhtarıydı. Benim vaftizim yerel Gregoryen kilisesinde yapılmış. Vaftiz törenine dostlarımız olan Türkler de davetliymiş. Vaftiz adım Barunak'tır; ama, sonra Türkler adımı İbrahim koydular.

Benim Filor adında bir kız kardeşim vardı; erkek kardşimin adı ise Muşeğ'di. Dört halam vardı: Paytsar, Sandukht, Hina ve Verjin. Büyükannemin adı Narzad'dı, büyükbabamın adı ise Hayrapet; babamın adı Hovhannes, annemin adı Hnazand'dı. Annem aynı köyendi. Ziraatla uğraşıyorduk; üzüm, meyva yetiştiriyorduk. Bizi tehcir edip Yunanistan'dan gelen Türkleri yerimize yerleştirdiler.

Köyümüzde 90 hane Ermeni vardı. Ermeniler kırmızı taşlarla bir kilise inşla etmişlerdi; ama, o kilisenin inşaatı yarım kaldı. 1975 yılında o kiliseyi mescide çevirip yanına bir de minare dikmişler. Teyzemin odası da okul görevi görüyordu; orada otuz-kırk çocuk toplanıp okuma-yazma ve dualar öğreniyordu. Ben de orada bir yıl okudum. Bizim köylerimizde sadece Ermeniler yaşardı; Ermenice konuşulurdu. Ama, pek az insan okuma-yazma bilirdi. Annem tarafıdan dedem ve iki dayım okur yazardı.

Evimizde bir tandır vardı. Özel yatak odalarımız ve karyolalarımız yoktu; yerde yatıyorduk. Köylü kadınlar pamuk ve yünden elbise dokuyorlardı. Her evde bir çulha tezgâhı bulunurdu. Annem ve teyzem dokuyorlardı. Erkekler şalvarla palto giyer; Ermeni kadınlar ise uzun don giyerler; başlarına yazma bağlarlardı. Kızların saçları kalem genişliğinde ince-ince örülür, giysileri açık renk olurdu. Erkeklerin kız seçmeye hakkı yoktu. Ebeveynler seçip, nişan yaparlardı. Erkek kızı görmezdi.

Damlar topraktı. İnek, manda, koyun beslerdik. Noel'i, Yılbaşı'nı, Terındez'i, Hambardsum'u, Paskalya'yı kutlardık. Bayram günleri dargın kalınmamalıydı; eğer zenginsen ve başkaları fakirse, fakire yardım etmeliydin ki, onların gözü üzerinde kalmasın. Düğün ve bayramlarda, davul-zurna çalınır, insanlar çember oluşturup şarkı söyler, dans ederlerdi. Kaşık havası ya da kamayı kuşağın içine sokup "Zeybek Havası" oynarlardı. Kurba kestiklerinde, kurban etini okutup, pişiriler, bulgur pilavı yaparlar, toprak kâselere doldurup, yoldan geçenler yesin diye yolun üstüne koyarlardı. Düğün havası ve oyunu Türk'tü. Köyün içinde, bol su akan bir kaynak vartdı; ona Toros Efendi Kaynağı derlerdi. Bir de su değirmenimiz vardı. Devlet, kaç kovanın, kaç koyunun, ne kadar toprağın varsa ona bakar ona göre vergi alırdı. Devlet ürünün yedi kısmını sana bırakır, bir kısmını kendi alırdı.

1915'te erkekleri toplayıp, kiliseye soktular; bir daha da serbest bırakmadılar; iple bağladılar. On iki yaşın üzerindeki gençleri de onlarla birlikte götürdüler. Erkeklerin ellerini birbirine bağlayıp, onları köyden

çıkardılar ve Boğazlıyan yakınlarındaki Gâvur Deresi'ne götürdüler. O vadide pek çok Ermeni'nn kesildiğini ve onun adının Gâvur Deresi olarak kaldığını anlatıyorlardı. Samo, Şapa, Torun isimli Türklerin Ermenileri balta darbeleriyle öldürdüklerini, toplam beş kişi olan Haşim, Deli Şakir ve diğerlerinin de yüksek bir yerde oturup seyrettiklerini duyduk.

Sık sık evimize yemeğe gelen Şekhe Ağa isimli bir Türk vardı. Büyükannem gidip ondan dedemi kurtarmasını rica etti. Onun cevabı şu oldu: "Toprak sana haber verir; ama, ben vermem."

Hepsini götürüp öldürdüler. O katliamdan kimse sağ kurtulmadı. Emir Talat'tan gelmişti. Bizim ailemizden de dedem ve dedemin erkek kardeşinin oğlu öldürülmüştü. Babam daha önce Türk ordusunda askerlik yapıyordu. Jandarmalar o olaydan üç gün sonra geldiler ve bize: "Yanınıza iki günlük yiyecek alın; başka bir şey almanıza da gerek yok. Her Ermeni aile kendi arabasıyla Kayseri'ye nakledilecek" dediler.

Bizi sürdüler. Annem iki yıl önce hastalanmış, boynunda bir yara açılmıştı; onu Kayseri'ye götürmüşlerdi. Öyle ki, annem yolu biliyıordu. Ama, bizi tarlalardan geçirerek götürdüler. Annem bizi başka bir yere götürdüklerini sezdi. Sonra emir geldi: "Vadiye inin, doluşun."

Halk arasında bir karaşa yaşandı. Ağlama, sızlama, kargaşa… Zaptiyeler halkkın sakinleşmediğini görünce dayak atmaya başladılar. Bir köyü Ermenilerden arındırdıklarında gelip yağma yapması için çevrede yaşayan ayak takımına haber salıyorlardı. Bir de baktık ki, siyah karıncalar gibi, ellerinde kamalar, baltalar, bıçaklar taşıyan insanlar üstümüze saldırdılar; büyük küçük demeden katletmeye başladılar. Büyükannem kırmızı bir önlük bağlamıştı; o önlüğü kimin alacağı konusunda bile dövüşüyorlardı. Çevrede cesetler, öldürülmüş annelerin göğüslerinin üstüne düşmüş bebekler vardı. Ben ise şaşırmış seyrediyordum. Ayağıma kırmızı ayakkabılar giymiştim; onları babam bana şehirden getirmişti. Bir genç ayakkabılarımı görüp, kamasıyla kafama vurdu: Bayılmışım. O genç ayakkabılarımı çıkarmıştı…

Geceyarısı kendime geldim; ama, bir gözüm açılmıyordu; kapanmıştı. Kafamdaki yaradan akan kan içinde kurumuştu. Öldürülen annelerinin göğsünden süt yerine kan emen çocukların seslerini duydum. Sabah olana kadar o çocuklar öldüler. Ben de bizimkileri aramaya gittim. Yerde kanlar içinde yatan cesetler gördüm; hepsi de çıplak, elbisesiz, acayip bir halde, şişmiş yatıyordu; ortalık sinek kaynıyordu…

Ben cesetlerin arasında annemi arıyordum. Annemin elinde bir çıbanı olduğunu hatırlıyorum; ama, annem orada değildi. Kalbi patlamış olan Hina kız kardeşimi gördüm. Annemni ve erkek kardeşlerimi bulamadım. Annem çok güzeldi. Hep evimizi ziyaret eden bir Türk annemi tanıyıp: "Ben seni kurtarırım; altınlarınızın yerini biliyor musun?" diye sormuş.

Annem: "Evet, keseler içinde toprağa gömülmüştü." cevabını vermiş.

Türk annemi kendi evine götürmüş. Annem takıların yerini göstermiş. Toprağı kazıp içi altın dolu keseleri çıkarmışlar. Annem o Türk'ten katliam mekânına gitmesini ve çocuklarını bulmasını rica etmiş.

Annem, çıplak olduğumuzdan, beni içine sarması için, Türk'e bir çarşaf vermiş. Türk geldi. Ben bir oğlan ve iki kızla birlikteydim. Hepimiz de yaralıydık. Kan yüzümüzde pıhtılaşmıştı. Bir vadideydik. Birden atlı bir Türk'ün geldiğini gördük. Ben ona yaklaştım.

Türk sordu: "Sen kimin oğlusun?"

- Muhtar Hayrapet'in oğluyum, dedim.

O zaman diğer üç yaralı da yaklaştı. Türk çarşafı gösterip: "Bu kimin?" diye sordu.

Ben de: "Bu dedemindir" diye cevap verdim; zira, kenarı kırmızı iplikle işlenmişti.

Bunun üzerine Türk güldü ve bana: "Seni annenin yanına götüreceğim" dedi.

Yolda bir kaynak gördük; orada yaralarımı yıkadım. Adam beni annemin yanına götürdü. Annem beni görüp sevindi; yaralarımı yıkadı; yaralarıma ilaç sürdü; beni yatağa yatırdı.

O Türk'ün iki karısı vardı; annemle de evlendi. Anneme Fatma, bana da İbrahim adını koydu. Beni de sünnet ettiler. Ailemizden sadece ben ve annem kurtulduk; o da annemin Türk'e karı olması sayesinde.

Annemin o Türk'ten bir kızı oldu. Türk üvey babam adı Turfanda olan başka bir Ermeni kadın daha getirdi. O Turfanda annemin çocuğu olduğu için kıskanmış; Türk gençlerine on altın verip: "Bu çocuğu götürüp, öldürün" demişti.

Annem bunu haber aldı.

Bir gün biz annemle koyun sağmaya gittik; eve dönünce baktık ki, annemin yeni doğmuş çocuğunun tırnakları siyahlaşmış; meğer onu Turfanda zehirlemiş. O çocuk öldü. Annemin o Türk'ten başka bir kızı daha oldu; adını Nadiye koydular. O kız daha yeni kırk günlüktü ki, bir gün, beni öldürmeleri için, Turfanda'nın Türk gençlerine on lira verdiği annemin kulağına ilişti. Annem o haberi alınca bana: "Haşim Ağa'nın yanına git. O bizim tanıdığımızdır; evinde on bir Ermeni'ye bakıyor. Git ona söyle bize de baksın" dedi.

Haşim Ağa'mnın yanına gittim: "Annemin size selamı var. Eğer kabul edersen, senin evine gelip yanında yaşamamız ricasında bulunuyor; durumumuz çok kötü" dedim.

Haşim Ağa öneriyi kabul etti. Ben o zaman on bir yaşındaydım. Gidip cevabını anneme söyledim. Annem Türk'ten doğan kırk günlük kızın ağzına pancar emziği koydu; birlikte kaçtık. Türk akşam eve gelmiş; gâvur kızının oğluyla birlikte kaçtığını görmüş. Turfanda ona demiş ki: "Ben bu çocuğa bakarım." Biz tanıdığımız o Türk'ün evine gittik. O Türklerin içinde bir adam vardı; annemi istiyordu. Haşim Ağa: "O iyi bir insandır" dedi. Annem gitti, o adamın karısı oldu; beni de yuanında götürdü. Annemin 1920 yılında o Türk'ten bir oğlu oldu. Ben o zaman artık on dört yaşındaydım.

Dayılarım Tür Ordusu'nda askerdiler; Ermeniler ve Türkler aynı giysileri giyiyorlardı; ve onlar kaçabilmeyi başarmışlardı. Erzurum'da askerlik yapan babam ise orada öldürülmüştü. Dayılarım kız kadeşlerinin, yani annemin Türkler tarafından kaçırıldığını duymuşlardı; gelip bizi buldular. Annem ikinci çocuğunu da doğurmuştu; bana: "Seni dayının yanına göndereceğim" dedi.

Dayımın dokuz çocuğu olmuş; dokuzunu da Türkler kesmişlerdi. Ben dayımın yanına gidip yaşadım.

1925'te İstanbul'a dayımın yanına gittim; zira, taşradaki Ermeniler yavaş yavaş İstanbul'a göç ediyorlardı. Ben ondan ayrıldıktan sonra, annemin o Türk'ten iki kızı olmuştu; ama, benimle mektuplaşıp bu şekilde hasret gideriyordu. Annem başıondan geçen her şeyi kalın bir deftere kaydetmişti; ama, defter herhalde kaybolmuştu.

Annemle benim kaçışımızdan sonra, Türkten doğan ve terk edip kaçtığımız kızı Nadiye'ye Turfanda bakmıştı. Aradan yıllar geçmiş; o Türk çok zengin olmuş ve Boğazlıyan'a taşınmıştı. Onun on iki odalı bir evi, hizmetçileri olmuştu. Onun iki Türk karısı ölmüş, sonra Türk adam da ölmüştü. Geriye Turfanda ve ablam kalmıştı. Bir Türk Ağası Nadiye kız kardeşimle nişanlanmıştı. Düğün günü zavallı annem kızını evinin önünden geçirerek Uzunlu Köyü'ne gelin götüreceklerini duyup, düğüncüler davul-zurna eşliğinde evinin önüne gelince, ellerini açıp yolun ortasında durarak ricada bulunmuş: "Durun! Gelinin yüzünü açın! Açın da hiç olmazsa yüzünü göreyim." demişti.

Ama, çok kötü kalpli bir kadın olan Turfanda buna izin vermemişti. Arabayı sürüp yola devam etmişerdi. Onu Uzunlu Köyü'ne götürmüşleri. Nadiye'nin üç çocuğu olmuştu. Türk babası ölmüştü. Nadiye baba evine, Boğazlıyan'a gidip babasının mal varlığına sahip olmuştu.

Turfanda artık yaşlanmış olduğundan, hastalanmış bir odada yatıyormuş. Kışın yatağı yanına elektyrik sobası koymuşlar ve hastanın yanında kimse bulunmadığı bir sırada yorgan alev almış; yanmaya başlamış. Yaşlı Turfanda'nın yataktan kalkmaya gücü yetmemiş. Hizmetçiler panikleyip, yardım etmek istemişler. Nadiye gidip onlara: "Odanın kapısını kapatın; diri diri yansın. O, öz annemin yüzümü görmesine izin vermedi; şimdi o tür bir ölüme layıktır" demiş.

1925'te beniş gene askere çağırdılar. Ben de, o kadar şey gördükten sonra Türk askeri nasıl olurum diye düşündüm. Ama, pasaport vemiyorlardı. Sıvaslı Bay Murat bana yardım etti ve bana İran pasaportu çıkarttı. 1927'de Ermenistan'a geldim; ama, göç komitesi beni kabul etmedi: "İran'a gitmelisin" dedi.

Ben çok yalvardım; onlara dedim ki: "Ben İslam ülkesinden Vatan'a dönüyorum; siz beni gerisingeri bir İslam ülkesine mi gönderecekiniz?"

Bana altı ay mühlet verdiler. Alapars Köyü'ne gidip çiftçi oldum. Ermenistan'da ilk kez kabak, patlıcan ektik. Buradaki insanlar sucuk, zeytin, kahve nedir bilmiyorlardı. Komşumun kahve tanelerini alıp haşladığını hatırlıyorum. Sonra, ben onlara kahveyi önce kavurmayı, sonra da öğütüp, şeker ve suyla pişirmeyi öğrettiğimi hatırlıyorum. Altı ay sonra İran'a gitmem için beni gene çağırdılar. Gitmek istemedim. Bir yıl daha süre verdiler. 1934'te beni Hıraztan askerlik şubesi başkanı beni yanına çağırdı: "Sen yalnız bir delikanlısın; askere git, görevini yap" dedi.

Beni Kanaker taburunda topğçu birliğine yerleştirdiler. Askerlik görevimi yapıp geriş döndüm. Nişanlandım; sonra da evlendim. 1936'da ailece Yerevan'a yerleştik. Sari mahallesinde ev inba ettim; taş yonmacı oldum. Zanaatkâr oldum; önemli bir usta oldum. Ermeni tuf taşının otuz altı çeşidi de elimden geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda süvari birliğindeydim. Bizi İran'a, Tebriz'e gönderdiler. 1945'te Türkiye gireceğimiz emri geldi; ama, sonra Japonya'da Hiroşima oldu; durduk. Ben iyi Türkçe bildiğimden istihbarat servisinde çalışıyordum. Adım Rahim'di.

1950'de annemin Türk kocası öldü. Annem kendisini Ermenistan'a götümem için bana mektup yazdı ki, hiç olmazsa hayatının son döneminde birlikte olalım. Göç komitesine gittim; ricada bulundum; ama, ret cevabı aldım. Yeniden bir dilekçe yazdım: "Ya benim cefakâr annemi Ermenistan'a getirmeme izin verin; ya da onu siz getirttirin, masraflarını ben karşılayayım" dedim. Ama yardım etmeyi reddettiler.

1951’de zavallı annem Kayseri’de hastalanmış; Türk’ten olan kızı onu hastaneye götürmüş. İki gün sonra annem yüreğindeki özlemle vefat etmiş. Türkler bir çukur kazıp onu defnetmişler; ama, kirlenmemesi için, onu kendi mezarlıklarına defnetmemişler. Zavallı annem garipti; o şekilde de gitti! Böylece, annem beni göremeden vefat etti.

Ben öz annemi göremedim; ama 1970 ve 1975 yıllarında kız kardeşim beni ve karımı davet etti. Kayseri’ye kız kardeşimin evine gittik. Evimize. Evimize Arnavutlar yerleşmişti. O köydeki yaşlı Türkler beni hatırladılar; zira, katliama kadar birbirimizle barışık ve barış içinde yaşamıştık. Artık, keçi kurban ettiler, koyun kurban ettiler; ağırladılar, gezdirdiler. Birlikte iyi vakit geçirdik.

177 (177).

VERONİKA GASPARİ BERBERYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1907, YOZGAT, BOĞAZLIYAN KÖYÜ*)

1907’de Anadolu’nun Yozgat Vilayeti’nin Boğazlıyan köyünden aydın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldim. Babam, Gaspar Berberyan okul bitirmişti ve iyi Fransızca ve Türkçe bilir, Hükümet için çalışırdı. Babamın dayısı savcıydı; babam onun yanında Türk Hükümeti’nin avukat, tercüman-kâtibi olarak çalışırdı. 1912’de Balkan cephesindeki çarpışmalara katılması için, babam Gaspar’ı askere aldılar. O da orduda tercüman olarak görev yapmıştı. Kendileri için faydalı bir insan olduğu için onu öldürmemişlerdi. 1920 yılına kadar babam Türk Ordusu’nda görev yapmış ve Karabekir’in birlikleriyle Türk askeri olarak Nahçıvan’a ulaşmıştı. Orada Ermeni katliamlarına katılmak istememiş ve Türk Ordusu’ndan firar etmişti. Sonra, biz Ermenistan’a geldiğimizde birbirimize kavuştuk.

Babam bizimle birlikte olmadığı için, en büyük torunu olarak dedem beni kendi evlerine götürmüştü ve ben orada kalıyordum. Dedem, Papaz Hakob Berberyan yerel Aziz Astvatsatsin Kilisesi’nin kıdemli papazıydı. Saygın görünümü, bilgi birikimi ve yaptığı görev sayesinde Boğazlıyan Kasabası’nın tanınmış simalarındandı. Onun ocağı en aydın olanıydı. Neredeyse her akşam, şehirdeki aydınlar dedemin odasında ilginç konular, siyasi olaylar hakkında orada sohbet ederler veya gizlice veya alçak sesle vatanseverlik türküleri söylerlerdi. Küçük olduğum için beni erkenden yatırıyorlardı. Uyumuş olmama rağmen, uyanıyordum; zira, o sohbetler çok ilgimi çekiyordu ve ben gizlice yatağımdan dışarı kayıp, misafir odasına geçiyor ve bir köşeye büzülüp onların anlattıklarını ve söyledikleri şarkıları aklımda tutmaya çalışarak dinliyordum.

Ben daha çok dedeme bağlıydım. Büyükannemin adı iritskin Narik’ti. Onun kızlarının adları Maryam ve Sima’ydı. İki amcam vardı: biri yirmi, diğeri on beş yaşındaydı. Birinin adı Harutyun,

* Boğazlıyan köyü: Tarihi Küçük Hayk’ta, Sebastiya vilayeti Yozgat sancağında bir köy. 1915 yılında tarımla uğraşan 400 ev Ermeniye sahipti. Sp. Minas Kilisesi vardı. Ermeni Khorenyan Okulu’nun 60 öğrencisi bulunmaktaydı. Boğazlıyan yerle bir edilmiş olup, Ermeni sakinleri yok edilmiş veya sürgün edilmiştir.

diğerininki Khaçer'di. Babam asker olduğu için, Baruhi Berberyan'ın babası olan Harutyun amcam bize babalık yapıyordu. Harutyun amcam berberdi; diğeri küçüktü, henüz öğrenciydi. Nazeli ve Sandukht isimli iki halam vardı. Bizimkiler çiftçiydi.

Boğazlıyan kasabası düzlük bir yerdi. Ağaç yok denecek kadar azdı; zira, toprağın altında tuz vardı; ama, iyi buğday yetişiyordu. Duyduğum kadarıyla Boğazlıyan'da yedi yüz aile yaşıyordu; Ermeni ve Türkler birbirleriyle uyum içinde yaşıyorlardı. Dükkâncılar ve zanaatkârlar Ermeni'ydi. Evlerin büyük çoğunluğu iki katlı taş binalardı. Bizim iki evimiz vardı. Biri dedemin eviydi; diğeri ise anne ve babamın evi. Evimiz çarşı yolu üzerindeydi. Hayvanlarımız, mandalarımız, ineklerimiz, at ve koyunlarımız vardı; ama, 1915'te katliam başladı. Mandalarımız otlaktan gelmiş kendilerini içeri almamız için, kapının önünde böğürüyordu; ama biz bütün Türk askerlerinin içeri dalacağı korkusundan kapıyı kapatmıştık. O şekilde de, bizim zavallı hayvanlarımız dışarıda kaldı ve Türkler onları alıp götürdü.

Evimiz çift kapılıydı. Güvenlik nedeniyle, kapının arkasında sürgü bulunurdu. İçeri giren kapının üstündeki tokmağı vururdu ki, duyalım. Evimize hep misafir gelirdi; onlara kahve ikram ederdik. Salon dışında, iki odamız daha vardı. Ekmek deposu da vardı, tandır onun içindeydi; yanında da hayvanlar için samanlık bulunuyordu; kümes vardı. Bütün bunlar Türklere kaldı.

Mahallemizin adı, Kilise Mahallesi'ydi. Bütün Ermeniler çalışır, saygı görürlerdi. Dedem askerden dönmüş okulda çocuklara ders veriyordu. Dedem bana okuma yazmayı öğretmiştir. Benim bir kuklam vardı; katliam döneminde yere düşüp paramparça oldu. Şöyle bir oyun oynadığımızı hatırlıyorum: iki tarafta birbirimizi belimizden tutarak duruyorduk; Ermeni ismi verene: "Gel bizim tarafa geç" diyorduk; Türk ismi verenler ise diğer tarafa geçiyordu; birbirimizi çekiyorduk; hangi taraf daha kalabalıksa o kazanıyordu.

Bizde düğünlerde Türkçe şarkılar söylemeye başlamışlardı. Ermeniler ve Türklerin tarlaları ayrıydı; ama, birbirimize karşı hep sevgiyle davranırdık. Ermeni mahallesi daha iyi, daha temizdi ve ıslah olmuştu; ama Türk mahallesi daha karılıktı; sokakları karmakarışıktı. Evde her gün lavaş pişiriyorduk. Hamuru yuvarlıyor, ovuyor üsüne haç çiziyor, ve kabarması için üstünü örtüyorlardı. Tandır yakılıyordu. Tandır yüksekti ve kilden yapılmıştı. Ekmek deposunda bir ocak da vardı; deliği çatıya doğru uzanıyordu. Çok odun yoktu; tezek de yakıyorduk.Yılbaşı'nda buğday ve kuru kayısıyla Maryam aşuresi pişiriyorlar, buna "anuşapur" diyorlardı. Yılbaşı'nda ziraat aletleri şeklinde hamurişleri pişiriyor, içine kırk para koyuyorlardı; parayı bulan dükkâna gidip birşeyler alıp getiriyordu; hep beraber yiyorlardı.

Annemin "Singer" marka bir dikiş makinesi vardı; annem yeni gelinken dedem o makineyi satın almıştı. Annem çok düzün karakterli, güzelk bir kadındı. Papaz dedemin kilise kıyafetlerini kendisi dikiyordu.

Biz hayvanlarımızın etinden faydalanıyorduk. Buğdayı biraz haşlayıp, kurutuyor, havana koyup dövüyor, kepeği rüzgar savurunca, bulgur oluşuyordu. İçecek su azdı. Suyu biraz uzak bir yerden eşek sırtında getirilerdi. Eşeğin sırtına dört testi yerleştirecek özel bir tertibat vardı. Evimizde kırmızı taştan yapılmış bir musluğumuz vardı; su onun içinde damlayıp süzülüyordu. Pek çok kişi gelip o suyu kendi

hastalarına götürüyordu. Yıkanmak için ise, tandıra su koyup ısıtıyor, evin içinde yıkanıyor, hamama gitmiyorduk. Bizde yeşil kil madeni vardı; insanlar onunla başlarını yıkıyorlardı; çok iyi temizliyordu. Her evin kendiş tuvaleti vardı. Dedem ertesi gün, Pazar ayinini yapmak için, her Cumartesi gecesi yıkanırdı. Her Cumartesi akşamı evimizde kutsal ekmek pişirilirdi. Küçük mayasız ekmek pişirilirdi. Kutsal ekmek tahtası ve günlük ekmek tahtası ayrıydı. Kutsal ekmek ve mayası ekmek Pazar sabahı kiliseye götürülür, halka dağıtılırdı. Dedemin, üstünde çarmıha gerilmiş gümüş bir İsa resmi bulunan bir dua kitabı vardı.

Zanaatkârlar genellikle Ermeni'ydi. Pek çok ayakkabıcı, berber vardı; Ermenilerin kapalı çarşıda dükkânları vardı. Harutyun amcamın da berber dükkânı vardı. Çarşının içinde yiyecek ve meyve de satarlardı. Çok sayıda dilenci vardı. Karnaval'da hamurişi hazırlar, önce fakirlere dağıtır; sonra kendimiz yerdik.

En büyük sülale Araboğlu Gevorg Ağa'nınkiydi. O, koyun, yün tüccarıydı. Ermeni kuyumcular vardı; her türlü takı imal ediyorlardı: yüzükler, zincirler, bilezikler. Ermeniler iyi yaşıyorlardı. Türkler zavallıydı; yamalı, yırtık pırtık elbiseleri vardı. Mülk sahibi, çiftçi çalıştıran zengin Beyler vardı.

Elbise kumaşı Avrupa ve diğer şehirlerden gelirdi.

Boğazlıyan'daki eski kilisemiz Türkler tarafından tahrip edilmişti. Yeni kilise Aziz Lusavoriç kilisesiydi. Ben hep dedemle birlikte kiliseye giderdim. Büyük perhiz döneminde günde üç kez kilisede dini ayin yapılırdı. Küçük amcam arkadaşlarıyla ilahiler söyler, koroda okurdu. Kilisemiz büyüktü; sahnları vardı; dini ayinler ve vaftizler için ayrı yerleri vardı. Koronun da kendine özgü bir yeri vardı; üst katta balkon gibi bir yerdi. Herkes kendi minderini yanında götürürdü; minder orada kalırdı. Kim daha çok kiliseye bağlı ise önde otururdu. Kilisede aziz resimleri vardı; onlardan biri dedem tarafından S. Eçmiatsin'den getirilmişti. Çan dışarıdaydı. Noel'de, Paskalya'dan evvelki Pazar günü ve Paskalya'da herkes mutlaka kiliseye gider, sonra da boyanmış yumurtalarla oynar, eğlenirlerdi. Ud, keman, kanun, kaval çalınırdı. Düğün sırasında gelini önce evlenme merasimi için kiliseye, sonra da eve götürürlerdi. Bütün bayramlar kutlanırdı; insanlar birbirinin evine ziyarete gider, kahve, tatlıyla ağırlanırdı.

Karnaval Noel'de, kışın olurdu. Yedi gün oruç tutarlardı. Et, balık yemezlerdi. Büyük perhiz döneminde elli gün oruç tutarlardı. Çocuklar öğleye kadar oruç tutarlardı. Pasklaya arefesinde balık yerlerdi. Noel'den bir gün önce Noel arefesi, Khıtum'du. Kutsal Perşembe günü İsa'nın ayak yıkama töreni temsili olarak gerçekleştirilirdi; kiliseye gidilir, papaz, İsa gibi öğrencilerin ayaklarını yıkardı. Cuma İsa'nın çarmıha gerildiği gündü; İsa'nın kanı dökülmüştü. Bu yüzden de yumurtaları soğan kabuğuyla o gün boyardık.

Paskalya günü iyi bir ayin yapılır, herkes sevinç dolu olur, yenilir, içilirdi. Paskalya'dan sonra Kırmızı Pazartesi gelirdi. Artık düğün yapılmasına izin verilirdi; çünkü elli gün süren Büyük Perhiz boyunca düğün yapılmıyordu.

15 Ağustos S. Astvatsatsin yortusunun kutlandığı gündü. Yine sevinçle çalıp, söylerlerdi; zira, Ermeni mahallesi ayrıydı; orada Türk yoktu; insanlar serbestçe şarkı söylerlerdi. İyi bayramlardı; iyi

geleneklerimiz vardı. Türkler dahi bayram günleri gelirlerdi; bizimle kırmızı Paskalya yumurtası yemeyi çok severlerdi.

Evlilikler aşık olma sonucu da gerçekleşirdi; ama, birbirinin yüzünü hiç görmeden, ebeveynlerin zorlamasıyla evlenenler de vardı. Küçük halam müstakbel kocasının yüzünü görmeden evlendirildi. Halamın bu evliliği istemediğini, yatıp ağladığını hatırlıyorum. Sonra, onu dayak attılar; zorla evlendi; ama, kocası o kadar iyi bir insandı ki, sonra halam yaptıklarına pişman olmuştu. Boşanma yoktu. Kız kaçırma geleneği de vardı; ama, herkes papaz tarafından evlendirilmeliydi. Katliama kadar iki kişi Türklerle evlendi. Bir Türk'ün, biri Ermeni, diğeri Türk iki karısı vardı. Adam Ermeni'yle konuşurken yüzünü ekşitiyor, Türk karısıyla konuşurken ise gülümseyerek konuşuyordu.

Kız istemek için, ebeveynler kızın elini istemeye giderlerdi. Anlaşma sağlandığında, söz keserler, yüzük akarlardı. Düğünden önceki Cuma günü gelin adayına bakır tepsi içinde hediyeler götürürlerdi. Cumartesi günü gelin adayı hamama götürülürdü. Pazar günü manevi babasıyla manevi annesi gelini kiliseye götürmeye gelirlerdi. Manevi annesi gelini giydirirdi. Kaynanası ve kayın babası yanına gitmezlerdi. Gelin giydirilirken, insanlar eğlenir, şarkı söyler oynarlardı. Sonra gelin kiliseye götürülürdü. Gelinin yüzünü örterlerdi. Gelinin giysisi ya beyaz, ya da pembe olurdu. Nişan yapılırken kızın babası giysi, ayakkabı alır, düğün zamanı ise bunları erkek tarafı sağlardı. Geline düğün elbisesi giydirilir, başına taç konurdu; yüzüne de bir tül takarlardı. Kadın elbiseleri 1900'lü yıllarda artık Avrupai bir görünüme sahipti.

Evlendikten sonra, erkek kardeşler, kız kardeşler, gelinler, torunlar birlikte sevgi içinde yaşarlardı. Damat hemen hemen hiçbir zaman gelinin evine yerleşmezdi. Bizde gelinin evine yerleşen bir tek damat vardı; ona da alaylı bir biçimde "gelin çocuk" diyorlardı. Gelin kocasının evinde itaatkâr olmalıydı. Eğer kaynanası hasta veya yaşlıysa evi gelin yönetirdi. Konuşmama ilkesi vardı; "dilimizi tutuyorduk".

Hasta ya da can çekişen biri olduğunda, papaz ona mukaddes yağ sürer dua ederdi. Ölene siyah giysiler giydirilirdi. Küçükleri mezarlığa götürmezlerdi. Ermeni mezar taşları yatay konumda olurdu; şöyle ki, biz Ermeniler Türklerin elinde esir olduğumuzdan dik konumda mezar taşı koymaya hakkımız yoktu; Türk mezar taşları ise dikili olurdu. Bizde, liyakatli ölülerin elbiselerini götürür, onların üstünde ağlar sızlarlardı. Cenaze evinde yemek pişirilmezdi. İnsanlar, komşular, dostlar cenaze sahiplerinin yemesi için, dışarıdan yemek getirirlerdi. Pazar günü ise, cenaze sahibi kurban keser ve herkesi yemeğe davet ederdi; birlikte yemek yerlerdi.

Bizde tifüs hastalığına tutulup ölürlerdi. O hastalık bir eve girdiğinde, evi temizleyip çıkardı; yani herkes ölürdü. Çiçek hastalığı da çok yaygındı; o da yüzde iz bırakırdı. Kızıla çocuklar yakalanırdı. Bizde bir tek doktor vardı; İstanbul'da eğitim görmüştü; adı Doktor Grigor Efendi Rakıcıyan'dı; Kayseriliydi. Bizim kasabaya gelmiş, ev inşa etmiş, yaşıyordu. Bir eczacı vardı.

Doğum sırasında ebeler yardım ederdi; ama, doğururken ölenler oluyordu; onlar geride öksüz bir çocuk bırakırlardı. Öksüze ya kızın ya da erkeğin annesi bakardı. Çocuğa bakılması için, kocası gene evlenirdi.

Bizde, Ermeniler Türklerden başlarına taktıkları sarık sayesinde ayırdedilirdi. Türkler yeşil sarık takarlardı; Ermeniler ise beyaz. Ermeniler daha uygar bir biçimde giyinirlerdi. Türk kadınlar çarşaf giyerlerdi. Kayserililer ise, gelin kızın başına şal takarlardı. Çarşafı pelerin gibi üstlerine alıyorlardı; yüzlerine peçe takıyorlardı. Köylüler ise çalışabilmek için normal giyiniyorlardı. Kemal Atatürk çarşafın, başa takılan sarıkların çıkarılmasını emretti. Türkler evimize gelir-giderlerdi. Bir gün Bey'in evine gittik; baktık ki atlasların üstünde yatmıştı. Büyükannem sordu: "Bizi kötü bir şey mi bekliyor?" Ben de söze karışıp: "Başımıza kötü bir şey mi gelecek?" Bey'in karısı ers ters yüzüme bakıp: "Kötü bir şey olursa, evvela şu eniği göndermeli" dedi. Bu benim duymuş olduğum yegâne kötü sözlerdir; yoksa, Ermeniler ve Türklerin ilişkileri iyiydi.

Bizim orada fedayi yoktu; zira, sığınabilecekleri orman yoktu. Fedayi şarkıları söyleyen iki öğretmen vardı; ama, fedayi değildiler. Kilikya taraflarından iki fedayi Çat Köyü'ne gelmişti. Onlardan biri Dörtyol'dan, diğeri bilmem neredendi; ama, ona "Kör Manuk" derlerdi; çünkü, bir gözü kördü. Bunlar Çat Köyü'ne gitmişler. Türk zaptiyeler bunu duyup, Çat Köyü'nü kuşlatmışlar; papazı konuşturmak için sakalını yolmuşlar. İnsanlar mecburen fedayilerin yerini onlara söylemişler; zaptiyeler gidip fedayileri yakalamış, o kadar dövmüşler ki… sonra da, dört ayak üstünde zavallı bir halde bizim oraya getirdiler ve öldürdüler. Fedayiler Ermenilerin namusunu koruyorlardı. Memleketimizde Jirayr adında farklı kılıklarda ortaya çıkan sonunda da Kayseri'de yakalanan bir fedayi vardı.

Katliamdan önce bir Ermeni vardı; onu Hükümet binası yakınlarında yakaladılar; ağaca astılar; zira, kendisi devlet sırlarını Ermenilere ifşa etmişti.

Bu şeyler hakkında gizlice konuşuluyordu.

Bizim duvara Vardan Mamikonyan'ın, Tigran Mets'in [Büyük Tigran] resimleri asılıydı. Ama, savaş patlak verince o resimleri ortadan kaldırdık.

Türk Hükümet binasının zemin katında bir hapishane vardı; katliamdan önce erkekleri oraya götürdüler. Eğer Ermeniler ve Türkler arasında bir sorun olursa, avukat olan dayıma başvururlardı. Dedem de Ermenilerin temsilcisiydi. Ermeni-Türk anlaşmazlığı olduğunda, Ermeni haklıysa davayı kazanırdı. Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar ise papazlar sayesinde çözüme kavuşturulurdu.

Bütün doğum belgelerimizi kilise verirdi. Evle ilgii belgeler vardı. Belgelerimiz, pasaportlar bile yakılmıştı. Pek çok kitabımız vardı. Deri kaplı büyük bir "Haysmavurq", Ermenice harfli Türkçe bir İncil'imiz vardı. Çünkü pek çok Ermeni Ermenice bilmiyordu. Biz çok sayıda dua kitabı ve başka kitaplar yaktık. Ayrıca, İstanbul'dan gelen Ermenice gazeteleri de yaktık. 1914'te savaş başladığında, haberi gazetelerden aldık.

1908 yılındaki Hürriyet'e kadar Ermeniler askere alınmazdı; ama, sonra, sözde Ermeniler Türklerle kardeş ve onlara eşit olduklarından Balkan Harbi'ne katılması için 1912'de babamı askere aldılar.

Katliamdan önce Türk zaptiyeler gelip silahları topladılar. Zengin Karapet Efendi'nin oğlu silah olmadığını söylemişti. Zaptiyeler evi aramış ve silah bulmuşlar, onun tırnaklarını çekerek, koltuk altlarına haşlanmış yumurta koyup bağlamışlardı. Sonunda, zaten en basit bıçakları dahi aldılar.

Katliamdan önce, 1915 Haziran başlarında, buğdayı yeni hasat edecektik ki, ilçe kaymakamı Kemal Bey geldi. Ermeniler ve Türkler onu karşılamaya gittiler. Üç gün sonra, Kemal Bey evimize geldi; ona kahve ikram ettik. O Kaymakam Bey amcama sorular sorup, kalktı gitti.

Cumartesi günü, akşama doğru bütün erkekleri silah altına almak üzere topladılar; ama, orada Ermenileri Türklerden ayırmışlar. Ermenilerin haklarını savunma konusunda tam yetkili kılınmış olan dedem, Papaz Hakob Berberyan Ermenilerin silah altına alınan Türklerden ayrıldığını görünce sormuş: 'Niçin Ermenileri ayırıyorsunuz?'

Türk binbaşı şöyle cevap vermiş: 'Papaz Efendi, Ermeniler yol yapmaya gidecek, Türkler ise Rus cephesine.'

Ertesi gün Pazardı. Dedem Kutsal Ayini bitirmiş ve daha yeni eve gelmişti. Nefes dahi alamadan kötü haber bize ulaştı. Artin Ağa'nın oğlu değirmenciydi; sabah kalkıp çalışmaya gitmiş, değirmenin yanında bir sürü insan kafatasları, ayaklar, eller görmüş. Dili korkudan tutulmuş bir halde, nefes nefese koşarak eve dönmüş ve gördüklerini anlatmış. Artin Ağa oğluyla birlikte gelip dedeme dedi ki: 'Dün akşam askere götürülenleri gece vakti boğazlamışlar.'

Dedem onlara şu cevabı verdi: 'Gidin, Kaymakam'a şikâyet edin.'

Artin Ağa Kaymakam'a şikâyet etmeye gitmiş; ama o gece artık eve dönmemiş.

Ertesi gün, Pazartesi, iki Türk jandarması coplarla geldi. Başka zaman, evimize jandarma geldiğinde kibarca, Papaz Efendi'nin giyinip kendilerine eşlik etmesini beklerlerdi. Bu defa, geldiler ve kaba bir üslupla: 'Haydi! Kalkın!' dediler.

Dedemi Kaymakam'ın yanına götürdüler. Dedemle beraber oranın önde gelenlerini, tüccarlarını, aydınlarını da götürmüşlerdi. Bir Türk dedeme demiş ki: 'Papaz Efendi sonun yaklaşıyor, söyleyeceğin bir şey var mı?'

Dedem diz çöküp dua etmiş. Orada bulunan bir Türk askeri baltayla vurmuş, dedemin kafası yerlerde yuvarlanmış. Akıllı dedemin kafasıyla top oynamaya başlamışlar.

Bir de kapıyı açtık ki ne görelim: tarlalardan dükkânlardan Ermenileri toplayıp götürüyorlar. İkişer, üçer kişinin ellerini birbirine bağlayıp götürdüler hapishaneye doldurdular. Kadınlar ses çıkardıklarında dövülüyorlardı; onlara: "Yarın mektup alacaksınız" diyorlardı. Katilleri de önceden hapishanelerden salvermişlerdi. Türk Hükümeti evinde Ermeni saklayanların cezalandırılması emrini vermişti.

Çevredeki Türkler durup bakıyorlardı. Birden, okullu olan amcam nefes nefese içeri daldı; kafasını duvarlara vurarak: "Yirmi kuruşluk fişek harcamamak için insanları balta darbeleriyle katlediyorlar" dedi.

Ondan sonra, amcamın gün içinde saklanabilmesi için samanlığın içinden avluya doğru bir tünel kazdık. Gece açıyorduk ki, hava alsın. Elli gün boyunca kesecek erkek aradılar. Sonra, Türk Hükümeti kurnazlığı seçti ve: "Ermeniler! Saklandığınız yerlerden çıkın. Saklananlar gidip çalışsınlar." dedi. Ermeniler gizlendikleri yerleden çıktılar; ama, o Ermenileri de yakalamaya başladılar.

Elli gün sonra, Mart 1916'da kaymakam şöyle emretti: "Bir kilo Ermeni eti sağ kalmayacak; bütün Ermenileri katledeceksiniz."

O zamana kadar bütün Ermeni köylerinde pek çok Ermeni katledilmişti; sağ kalanların hepsi kaçıp bizim yanımızda saklanmaya gelmişlerdi. Hükümet öyle bir düzenleme yapmıştı ki, insanlar Ermeni köyüne gitmek için, Türk köyünden geçmek zorundaydı. Kaliamdan önce yakınımızdaki Gevorg Ağa'nın ortanca oğlunu silahların yerini söylemeye zorlamışlardı. Babası kendilerine dokunmamaları için, zaptiyelere çok miktarda altın vermişti; ama, ilk önce onları kestiler. Onların ailesinden tek kişi dahi sağ kalmadı; hepsi boğazlandı. Türk büyüklerinden biri daha sonra gelip amcama olanları anlatmıştı.

Erkeklerinden yoksun kalan aileler, kadınlar, beşikteki bebekler ve yaşlıların hepsi de evlerinden çıkarılıp sürgüne gönderildi. O zamanlar çoğu kişi ellerindeki eşyaları, ya da kızlarını Türk'e verip çocuklarını kurtarmayı düşünüyordu. Bazı anneler kendi iki-üç çocuklarını da Arap ailelerin yanına yerleştirdiler; zira, güzel çocukları kaçırıyorlar, onlara tecavüz edip, sonra da zorla Müslüman yapıyorlardı.

Evimizin duvarından büyük bir taş çıkarmışlardı; amcam Harutyun Berberyan, sürünerek oyuğa girip saklanıyordu. Gelen jandarmalar onu bulamıyorlardı.

O Hovhannes amcamı saklayan Papaz karısı ninem, bir gün tanıdığımız Ermeni bir kızla evli olan binbaşı Selami Bey'in yanına gitmiş ve binbaşıya sormuş: "Selami Bey, Harutyun evde; ne olacak şimdi?"

Binbaşı Selami Bey üniformasının üstündeki düğmeyi koparıp: "Bu düğmeyi jandarmayla gönderdiğimde, Harutyun saklandığı yerden çıkıp gelsin." cevabını vermiş.

Sabah bir jandarma geldi; tak-tak kapıya vurdu ve şöyle dedi: "Harutyun berber aletleriyle birlikte kaymakamın yanına gitsin."

Harutyun amcam berber aletlerini topladı; jandarmalarla birlikte dışarı çıktı. O sırada, bir Türk berber kaymakamı traş ediyormuş. Usturayı ilk vurduğunda kaymakamın yüzü kanamış. Selami Bey kaymakama: "Traşınızı Harutyun yapsın" demiş.

Harutyun amcam aletlerini çıkarmış, kaymakamı bir güzel traş etmiş. Eve gitmek için dışarı çıkmış ki ne görsün: Sülaleleri bağlamış sürgüne gönderiyorlar. Kaymakam emretmiş: "Bir jandarma Harutyun'u evine götürsün."

Harutyun eve geldi. O yirmi yaşındaydı; ama, seksen yaşında gösteriyordu. Harutyun amcam baktı ki, başka çare yok: "Artık Türklere inanmayacağım" dedi, ve haşhaş yağını ve mavi bakır sülfat taşını birbirine karıştırdı: "Bunları önce karıma içireceğim, sonra ben de içeceğim. Siz de ne olursanız olun."

Harutyun amca zehiri karısına içirdi. Tam üç dakika sonra aileye af çıktı. Yirmi beş kişi amcam sayesinde kurtuldu. Amcam hemen yirmi beş tane yumurtanın sarısını karıştırıp karısına içirdi. Karısı kusup, sağ kaldı.

Sülalemiz çok büyüktü. Sülalemizdeki pek çok kişi Türk Hükümeti'ne hizmet veriyordu; yani memurdular. Mesela babam tercümandı; Karapet Ağa'nın ağabeyi avukattı; ama katliamdan önce Ermenilerin silahlarını topladıkları zaman Karapet Ağa'yı götürmüş, korkunç işkencelere tabi tutarak ayak ve ellerindeki tırnakları çekmişlerdi. Karapet Ağa'nın karısı, üç çocuğu, torunları, gelinleri ve kızıyla, damadı torunlarıyla, ayrıca Karapet'in erkek kardeşi Sukias'ın ailesi, yani Sukias'ın kendisi, karısı, oğlu, hepsi ilk katliamda şehit düştüler. Türk Bey bir kilo Ermeni eti canlı kalmayacak diye emir vermişti.

Bey'in karısı Sukiyas'ın kızları Ester ve Pırlanti'yi saklamaya götürmüştü. O kızlar umutsuzluğa kapılarak zehir içip ölmüşlerdir. Bey'in karısı kapıyı çalmış; kızlar açmamışlar. Bey'in karısı tekmeyle kapıyı açınca Sukiyas'ın kızlarının ağızlarından köpükler geldiğini, yere serilmiş olduklarını görmüş. Bey'in karısı umursamaz bir tavırla: "Zaten kart gâvurlardı; Türk olmayı kabul etmediler; öldüler. Götürün bunları köpeklerin önüne atın parçalasınlar" demiş.

Bey'in karısı onların boyunlarına ipler geçirmiş; onları çekerek götürmüş köpeklerin önüne atmışlar. Cesetlerinin atıldığı o yerlere biz daha sonra pancar toplamaya gitmiştik; bize: "Ester ve Pırlanti'yi buraya attılar" diyorlardı.

Sülalemizde başka amcalar, dayılar vardı. Ninemin amcasının oğlu Ankara'da devlet memuruydu; ona Barseğ Ağa diyorlardı. Onun iki katlı bir oteli vardı. Bir gün parlamento toplantısı sırasında Bey: "Barseğ Ağa! Türklüğü kabul et; başına bir sarık tak; ismini değiştir. Ermenilerin meselesi başka!" demiş.

- Hayır, demiş Barseğ Ağa, ben Türk olmam.

Ama, o, son toplantı olmuş; onu da öldürmüşler. O da gitti; Parseğ Ağa da gitti.

Sonra, Türkler otele girip, ona el koymuşlar.

Sonra, Ermeni'nin tekinin bir Türk'le arsa anlaşmazlığı varmış. O Türk bir jandarmaya gitmiş, bir sandalye çekip oturmuş. O Ermeni'nin dilini kestirmiş; kulaklarını kestirmiş. Sonra da: "Götürüp öldürün" demiş.

Kasabamızın doktoru Grigor Rakıcıyan'ı da götürmeye geldiler. Onun romatizmadan mustarip, yatmış olduğunu ve gece gelip götürdüklerini hatırlıyorum. Oada, İrahim Bey'in kızı babasına: "Bu doktor olmasaydı ölmüştüm" demiş.

Kızın babası olan Bey bir atlı gönderip doktoru kaymakamın yanına getirtmiş.

Kaymakam doktora: "Reçete yaz" demiş.

O doktorun elleri titremeye başlamış. Kaymakam emretmiş: "İşe yaramaz; götürün kesin şunu!"

O Ermeni doktorun Mayreni adında bir kızı vardı. O kız yaşıtımdı. İbrahim Bey o kızı toprağı sürmesi için tarlaya göndermiş. Zavallı, güneş yüzü görmemiş kız tarla sürebilir mi? Doktorun karısı gidip İbrahim Bey'den kızını esaretten kurtarması için rica etmiş. İbrahim Bey hizmetkârına kızı geri getirmesini emretmiş. Hizmetkârı kızın annesini eşeğe bindirmiş, kendisi de kızı ata bindirmiş. Yolda kızın annesini tüfekle vurarak öldürmüş; kıza da tecavüz etmiş. O doktorun kızı delirmiş. O serseri hizmetkârın adı Simsar'dı. Sonra biz o doktorun kızını yanımıza alıp, ona baktık. Amcam Ermeni bir arabacı buldu; ona: "Bu kızı Kayseri'ye, onun uzak bir akrabasının evine götür" dedi.

Babam Türk askeriyken, bir papaz karısı ninem gece bir rüya görmüş: sözde babam evin yüklüğüne bir sürü kafatasları, kemikler getirip doldurmuşmuş. Papaz karısı ninem rüyasında ona: "Gaspar, oğlum; niye bunları buraya getirip, doldurdun." Demiş. Babam da cevap olarak: "Günün birinde bir müze açılacak; bütün bunlar içine konulacak ki dünya görsün" demiş.

1918'de artık katliamlar durmuştu. Mütareke yapılmıştı. Türk muhacirler gelip Ermenilerin evlerine doluşmuşlardı. Çünkü Ruslar geniş topraklar işgal etmişlerdi. Bir gün Türk kadınlar kapımızı çaldılar; su vermemizi rica ettiler. Annem bana: "Veronişka su getir!" dedi.

O çarşaflı Türk kadınlardan biri anneme yaklaştı ve gizlice: "Anne Siz Ermenisiniz; Ermenilik aşkına beni bunların elinden kurtarın. Adım Annik. Kaçırıldım" dedi.

Annem şu cevabı verdi: "Sen bugün git; ben yarın damadımla konuşurum; bakalım ne yapabiliriz."

Damat akşam ev geldi. Annem olayı anlattı. Damat: "Bir çocuk gönderelim; Annik'i getirsin" dedi.

On yaşındaki Hakobik'i gönderdik. O gidip Annik'i getirdi. Türkler Annik'in ortadan kaybolduğunu fark etmişler; gelip evimize doldular: "Kızımızı verin" dediler.

Papaz ninem "imdat" diye bağırdı. Kapının önünden bir jandarma geçiyordu; içeri geldi. Ninem ona: "Bu Türkler gelmiş kız istiyorlar. Bizim böyle bir şeydenm haberimiz yok" dedi.

Jandarma o Türk kadınları evimizden çıkardı; Annik bizimle kaldı; kurtuldu. Sonra biz Annik'I yetimhanee koyduk. Yetimleri oradan Beyrut'a götürmüşler. Lafın kısası, Annik Ermeni kaldı.

Katliamın üçüncü günü Türk çarşafi giymiş annemin dört yaşındaki kız kardeşimle annesini evine gittiğini hatırlıyorum. Anne kız konuşurlarken arabalar getirilmiş; dışarıda bağırışmalar başlamış. Herkes sürgüne gönderiliyormuş. Annem: "Ben burada yaşamıyorum" demiş.

Jandarma ona: "Şu pazar tarafından evinize git" demiş.

Annem ne yapacağını şaşırmış; dört yaşındaki kızını kaybetmiş. Annem zar zor eve ulaştı. Bir de baktık ki, kız kardeşim yalnız başına eve geldi; evi bulmuştu. Birbirimizi bulduğumuza sevindik; ama, annem ninemi arabaya bindirip götürdüklerini anlattı.

Ben koşup, düşe kalka ninemin evine ulaştım. Baktım ki, kapılar açık; ev boş. Maryam ninem sürgünde ölülerin, kanların ortasında yapayalnız kalmış. Meğer jandarmalar gidip onu boğazlamışlar.

Bir Sardala Anna vardı. O cesetlerin altına girip, nefesini tutarak beklemişti. Sonra, jandarmalar gitmişler, bu Anna yavaş yavaş sürünerek gelip bizim köye yaklaşmış; ama, vücudu şişmiş ve çıplakmış. Üzerinde bir mendil dahi bırakmamışlardı ki, ayıp yerini örtsün. Mahallenin Türk veletleri onu görünce: "Aman! Şeytan geldi!" diyerek kaçmışlar.

Anna evine gitmiş. Bakmış ki kapı açık. On dört yaşındaki biricik oğlunu komşu Tür'ün evinde bırakmışmış. O Türk'ün evine gitmiş. Türk evde bir koyun kurban edip, postunu çıkarmış ve Anna'yı ona sarmış; Anna'nın yaralarını iyileştirmiş. Ama, Anna'nın bir gözü dışarı düşmüştü. O, ninemin sürgün yolunda boğazlandığını anlatıyordu.

Katliam zamanı köyümüzde Gevorg Ağa Araboğlu adında büyük bir zengin vardı. Katliam sırasında o Araboğlu Ağa Türklere demiş ki: "Size ne isterseniz veririm; yeter ki sülalem kurtulsun". Gevorg Ağa yığınla altın vermiş Türklere; ama, onu da yakalayıp götürdüler ve hapsettiler. Bütün sülalesini de evinden çıkarıp sürgüne, kesmeye götürdüler. Orada Gevorg Ağa'nın dört yaşındaki torunu babasının tanıdığı olan bir Türk jandarmayı tanımış; gidip onun ayaklarına sarılmış. Türk jandarma o çocuğa acımış ve onu alarak evine götürmüş. O dört yaşındaki çocuğun bir jandarma tarafından evine

götürüldüğü haberi kaymakamın kulağına kadar gitmiş. Gece vakti gidip o çocuğu almışlar ve yakınlarının boğazlandığı yere götürüp öldürmüşler. Zavallı Gevorg Ağa'nın verdiği o kadar altın boşa gitmiş.

Kadın katliamı başlamadan önce kasabamıza bağlı İğdeli Köyü'nden bir aile kaçıp, bizim köye gelmişti. Bizim köyde erkekleri topladıklarında, onların erkeklerini de götürüp kesmişlerdi. Kadın kendisini ve dört evladını kurtarırsa kendisiyle evleneceği konusunda bir jandarmayla anlaşmıştı. Katliam devam etmişti. Kadın umutsuzluğa kapılıp zehir içerek ölmüştü. Sabah mütareke yapıldı. Dört çocuğu annelerine yardım etmeye geldi. Onbeş yumurta sarısı içirdiler; ama, fayda etmedi. Türk jandarma kadının, Lusaper'in öldüğünü görünce, evini yağmalamaya başlamış. Toplarla kadife ve başka değerli malların hepsini toplayıp gitmiş.

Doğrudur, pek çok kişi biçimsel olarak Türkleşti; isimlerimni değiştirdi. Onları Hükümet binasına götürdüler. Molla onlara: "Mundar dininizi bırakıp, bizim dininimizi kabul ediyorsunnuz değil mi?" diye soruyordu. Ermeniler de: "He" diyorlar ve imza atıp eve dönüyorlardı. Ne yazı vardı ne de belge.

Pek çok Ermeni kadın mecburen Türklere karı oldu; ama, sonra pek çoğu geri geldi. Kaymakam Bey Ermeni bir kadın aldı. Ondan bir oğlu da oldu. O Ermeni kadının ağabeyi Amerikadan kendisine davetiye göndermişti. Kadın Türk adamı ve oğlunu bırakıp Amerika'ya gitti.

Mütarekeden sonra, 1924'te, Kemal Atatürk iktidara geldiğinde, Ermeniler şikâyet edip: "Türkler bize çok zaar verdiler; yakınlarımızı kestiler" dediler. Sonra davalar açıldıve pek çok önde gelen Türk cezalandırıldı.

Bir Ermeni kız Türklerin evinde saklanmıştı. O Türk adam ve karısı o kızı kendi oğullarıyla evlendirmek için saklıyorlardı; ama, Ermeni kız amcam Khaçer'e aşıktı. Günün birinde kız "Khaçer'le evlenmek istiyorum" diye haber gönderdi. Ermeniler sözde amcası uzak bir ülkeden kendisini çağırıyormuş gibi telgraf çektiler. O kız Türk'ün evinden kaçıp bizim eve geldi. O kızı oğlu için saklayan Türk: "Ben bunun burnunu siliyordum. Bize nasıl ihanet edebildi?" demiş. Onların oğlu subay okulunu bitirip evimize geldi. Rica etti; yalvardı. Amcam başımıza bir bela gelir, kızı gene kaçırırlar diye, arabacı Yeprem'e: "Gece atlarına bol yem ver; bizim gelini Kayseri'ye götür" dedi.

Kıza çarşaf giydirip Kayseri'ye gönderdik. Ama o Türk subayı Hükümet'e haber verip, müstakbel eşimi bulun demişti. Fakat, bir Türk yüzbaşısıyla evli Ermeni bir kadın vardı; o gitti ve: "O Ermeni kızı artık bir Ermeni'yle evli; üstelik hamile; yakında da doğuracak" dedi.

Böylece o ürkler bize düşman kesildiler. O Türk geldi ve bize şöyle dedi: "Evinizden çıkmak için size2 iki saat süre."

Biz mecburen evi terk ettik. Bizimle arası iyi olan bir Türk'ün evine gittik. O Türk bizi evine aldı; yiyecek bir şeyler verdi.

1924'te biz İsanbul'a taşındık. İstanbul göçmen kampında bir yıl kaldık. Rusya'dan bir gemi gelip, yedi kişilik grubumuzu Baum'a götürdü. Yanımızda hiç erkek yoktu. Batum'da fakirlik hüküm sürüyordu. Amcam bizi karşılamaya gelmişti. Gidip oturduk. Tren mazotla çalışıyordu. Bizi Davalu garında indirdiler. Çadırlarda ekmek filan dağıttılar. Amcam bizi Nahçıvan'a, babamın yanına götürdü. Babamla birlikte bir

buçuk sene ancak yaşayabildik; sonra babam vefat etti. Daha sonra ise, Yerevan'a gittik. Yunanistan'dan gelen bir genç olan Sivrihisarlı Aleksan Mıkırtıçyan'ın bütün yakınları sürgün sırasında öldürülmüştü; geriye bir tek kendisi ve kız kardeşi kalmıştı. Bir gün onlar ot toplamaya gitmişler; orada bir Ermeni gencinin karnı Türkler tarafından yarılmış. Korkudan bu kızın dili tutulmuş. Sonra bir genç bunları kendi evine götürmüş. Yanlarındaki parayı ona vermişler; ama, birkaç gün sonra evden çıkarılmışlar. O kız kasabın yanına verilmiş; orada su taşıyormuş ve hastalanmış. Ermenilerin memleketlerine geri dönmesi emri gelmiş; herkes toplanmış; ama, kız koleraya yakalanıp ölmüş. Ağabeyi melek kız kardeşini defnetmiş; halasının Eskişehir'de yaşadığını ve kocasının marangoz olmasından dolayı sürgüne gönderilmediklerini duymuş. Onların yanına gitmiş; meslek sahibi olmuş. Onlar 1924'te İstanbul'dan Yunanistan'a gitmişler; oradan da Ermenistan'a gelmişler.

1927'de Aleksan artık Yerevan'a bir ev inşa etmişti; öksüz bir çocuktu; iyi bir çocuktu; evlendik; Türklerin pençesinden kurtulduğumuz için mutluyduk; ama, şu Sumgayit* tam da bizim yaşadığımız Katliamların aynısıydı. Türk neyse odur. Hayatımız kederli geçti; hep kalplerimizde bir burukluk var…

178 (178).

HOVAKİM TİGRANİ KARAKEKECYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, YOZGAT, BOĞAZLIYAN, İĞDELİ KÖYÜ)

Bizim köyümüz İğdeli 1650 yılında Ermeniler taafından kurulmuştur. Bizim sülalemiz Sebastiya'nın [Sıvas] Divrik [Divriği] kasabasından Kayseri'nin Alagüz köyüne zorla göçertilmiştir. Orada çok sivrisinek vardı. Biz yolumuzu Boğazlıyan'a kadar devam ettik. Orada tarımla uğraşmaya başladık. O köyümüzde suyumuz olması için yedi-sekiz çeşme yaptık. Köyümüz dört tepeyle çevreliydi: Garayaz, Gece, Çandırdeli ve Kefencik. Bizim İğdeli köyünde atalarımız ilk olarak bağcılıkla uğraşmıştır. Köyde kilise ve okul inşa etmişler. Bizim köyün köşkeri Hacı Harutyun'du, terzi Mihran'ın oğlu ise ilerde İstanbul Patriği başpiskopos Şnorhk Kalustyan oldu.

1914 yılına kadar Türklerle barışık yaşadık. Devlet Ermenilerden silah toplamaya başladığında, herşey değişti. Silah vermeyenleri, dövüp işkence ediyorlardı. Khaçatur Kekecyan'ın evinden bir paslanmış tabanca ve dört tane av tüfeği buldular. Onu o kadar dövdüler ki öldü.

Bir gün dedem ve ninemle yakınımızdaki Yoncalık köyünden geliyorduk. Hacı Avetis'i gördük, Menteşe köyünden bir Ermeninin kendi köylerinin tüm erkeklerini öldürdüklerini ve cesetlerin altından sadece kendisinin sağ kurtulduğunu anlattığını söyledi. Çokları inanmadı, ancak aynısı bizim köyde de oldu. Türk askerleri geldiler ve tüm erkekleri toplayıp götürdüler. Yolda yorulanı, yürüyemiyeni, düşeni jandarma tüfeğinin ters tarafıyla vurup öldürüyordu. Sonra hepsini yere oturtuyor, onların son paralarını topluyor ve kurşunluyorlardı. Uzaktan izleyeyen Türk köylüler öldürülen cesetlere yaklaşıyor ve

* Sumgayit – Azeri Türklerinin Şubat 1988'de Ermeni etnik azınlığı katlettikleri Azerbaycan şehri.

üzerlerindeki elbiseleri ve ayakkabıları yağmalıyorlardı. Bu ölenlerden biri de köşker Hacı Harutyun Kekecyan'dı. Karısı, kocasının cesedini dereye düşmüş halde bulur. Türk jandarma onun dul eşi Piruz'la evlenmek ister, ancak onun iki kızını istemez. Piruz reddeder. Türk jandarma kandırır ve "Ben sizi eve götürürüm" der. Yolda üçünü de öldürür. O günlerde köyümüzün papazları Peder Vahan, Peder Yezekel, Peder Hakob, Manuk efendi, Samvel ağa öldürüldüler. Mikayel ağa ve Galust efendi kaçarlar. Onları yolda sağır Halil'in oğlu çoban Rıfat görür, askerlere haber verir; onu olduğu yerde kurşunlarlar.

Köyümüzde işkenceler devam etmektedir. Buğday başakları arasına saklanmış olan Abisoğom Galustyan'ı öldürdüler. Ben kendi gözlerimle gördüm.

Sonra kadın ve kızları topladılar, götürüp tecavüz ettiler. Direneni Türk mezarlığına götürüp kurşunluyorlardı.

Şnohk patriğin anesi Gülkız'ı da Türkler kaçırmışlardı. Onun iki evladı vardı. Daha sonra Türk evlatlarını bırakıp Şnorhk Kalustyan'ın yanına geldi; öldükten sonra Ermeni mezarlığına gömüldü.

Bir gün köyün Marinos ninesi eve geldiği zaman Türk askeri ensesine nişan alır ve öldürür. Askerlikten eve izne gelen amcam Arakel ve dayım Abraham Piliposyan da öldürülürler. O altı genci gözlerimizin önünde kurşunladılar. Ben o anı ahir vakte dek unutamam. Sonra onların vesikalarında, hemen köye ulaştıklarında, Taşlı Tarla yakınlarında vurulmaları emrinin kaydedilmiş olduğunu duyduk.

Hükümet bize Yenikışla köyüne naklolmamız içine emir verdi. Bu arada tüm sekiz yaşından büyük Ermeni oğlanları sünnet ettiler, bizi de müslüman yaptılar. Henüz yaralarımız iyileşmeden, bizi arabalara oturttular, sınırı geçmeden durdurdular, derede bizim köyün kurşunlanmış cesetlerini göstererek "Size de aynısını yapacağız!" dediler. Bizi götürüp hayvan ahırlarına doldurdular.

Sonra biz tekrar köyümüze geldik. Bir gün bir asker annemi ayıplayarak niçin geri geldiğimizi sordu ve hunharca annemi döverek bizi köyden kovdu. Biz komşu köydeki Zatik amcama gittik. Annem orada, ölmek niyetiyle zehir içmek istedi, ancak Hanefi isminde iyi bir Türk'ün verdiği yoğurtla onu kurtardılar.

1920'de bir gün büyükler ve çocuklar arabayla Ankara'ya buğday götürürler. Sattıktan sonra, geri dönüş yolunda saldırıya uğrarlar; büyükleri öldürürler, paraları talan ederler, çocukları Ankara pazarında hizmetkar olarak satarlar.

O zaman Türkiye kötü durumdaydı; açlık vardı, biz annem, ninem, ablam Çandır köyüne gelmiştik. Ne giyecek ne içecek hiçbir şeyimiz yoktu. Tarlalar verimliydi, ancak buğdayı toplamışlardı. Biz gidip buğdayın kalan en son tanelerini topluyorduk. Bazen annem ve ninem evlerde hizmetçi olarak çalışıyorlardı. Ben de Halil ağanın yanında çoban olarak çalışıyordum.

Halam Ester ilk kocası Grigor'u Halep'te arayıp bulmuştu ve Türk kocasından kaçıp Halep'e onun yanına gitti.

Size sunduğum bu acı olaylar ve kırımlardan 250 haneden oluşan güzel köyümüzden 40 hane kalmıştı. Öldürülmüş Ermenilerin evleri, toprakları, hayvanları, ziynetleri Türklere kaldı. Daha sonra Hükümetin kararıyla 1923'te bizim evimizi de aldılar; yurt dışından göç etmiş Türklere verdiler. Biz de

mecburen Kesaria'ya [Kayseri] taşındık. Kesaria'da beni manastırın ruhani okuluna yerleştirdiler. Babası şehit, kendisi ise daha sonra İstanbul Patriği olacak olan Galustyan ailesinden Şnohk orada sınıf arkadaşım oldu.

Bu anlattıklarım sadece bir köydeki kırımlara ilişkindir, ancak nice köyler bu kadere nail oldular. Benim için Türk hükümetinin hala Ermeni Soykırımı suçunu kabul etmemesi büyük bir acıdır.

179 (179).

ANUŞ TOPALYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, YOZGAT, EYLENCE KÖYÜ)

Erkekleri gruplar halinde götürüp Ermeni kilisesine doldurdular; katlettiler; anadan doğma soyup suyun içine attılar.

Biz Yozgat'ın Eylence Köyü'ndeniz. Ben o zamanlar beş yaşında ve annemin yanında olduğumu hatırlıyorum. Babam asker olduğu için, biz eski evimizde kaldık.

180 (180).

HERMİNE TER VOĞORMİYACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, YOZGAT)

Bütün ailem kılıçtan geçirildi. Kaynanam günde üç kez ağlardı; oğullarını bışakla boğazlamışlardı. Kaynanam Kayserili'ydi ve Yozgat'a gelin olarak gelmişti. Türkler ona: "Şu bir buçuk yaşındaki oğlanı bize ver" demişler.

- Verememe! demiş kaynanam ve vermemiş.

O biricik oğlunun üstüne titrer: "Göreceğim gün sendendir" derdi. Kaynanam temizliğe çok düşkündü. Her Cuma temizlik yapardık. Bir Hacı annemiz vardı; bir gün o bana: "Hermine sen hamilesin; niye gizliyorsun" dedi.

Gece Meryem Ana rüyama girdi: "Hermine! Tanrı sana Aziz Hakob'dan ve İsa'dan Hakob isimli bir çocuk verecek" dedi. Sonra baktım ki, üç yıldız parıldadı. Bunun anlamı doğumun zor ama başarılı geçeceğidir. Şehit babamın mezarı olmamıştı ve onun adını taşıyan bir oğlum olacaktı. Kendi kendime söz verdim; dedm ki: "Meryem Ana, İsa ve Aziz Hakob! Şejhitlerimn olan babam, amcam ve dayımın yerine Tanrı bana bir Hakob verecek."

Meryem Ana şöyle cevap verdi: "Tanrı senin adağını kabul etmeyecek de kimin adağını kabul edecek?" Gördüğüm o rüyayı anneme de anlattım.

Kutsal Noel günü sancılar içinde, Meryem Ana'nın yardımıyla kurtuldum. Doktor gelip: "Bu çok iyi bir çocuk olacak" dedi.

Hakob'um büyüdü; kilisede koro üyesi oldu.

Çocukluğumu hatırlıyorum. Ben dört-beş yaşındaydım; ailemin erkeklerini götürüp, Keskin Maden'e çıkarmışlar; bizimkileri Ankara yakınlarına götürmüşler. Annem, Tiruhi'ye sahip olabilmek için, babamı öldürmek istemişler. Annem papaz efendinin geliniydi. Papaz efendi aşırı inançlı bir insanmış; dini ayinler sırasında ayaklarının yerden kesildiği söylenirdi. Keskin Maden'de kilisesinin bahçesine gömmüşlerdir onu, yani Grigor Ter-Grigoryanı. Ölümünden sonra ise mezarının üstünde üç gün ışık görülmüş.

Papazın gelini çok güzel ve çok zenginmiş; üstünde bir sürü altın-gümüş varmış. Köyümüze bir Türk onbaşı gelmiş ve anneme: "Papazın gelini, sana yazık; gel benimle seni kurtarayım" demiş.

Annem gitmek istememiş: "Ne altınını, ne de seni isterim" cevabını vermiş.

O onbaşı mallarımızı çalmaları için on bir hırsız göndermiş. Ağabeyimin üç çocuğunu kendi dizinin üstünde boğazlamışlar. Sonra gümüşleri ve altınları bulmuşlar; alıp gitmişler. Ne işkencelerle, gözyaşı dökerek şehre indik. Annem yayan gidiyordu; kucağında ise, kırk günlük kız kardeşim vardı. Sağçalı isimli bir Türk köyünde bir yıl kaldık. Papaz karısı olan büyükannem dua etti. O yerden kurtulduk. Köyden çıkıp evimize geri döndük. Annem sürekli ağlıyordu. Gördüklerini bana anlatıp, ağlıyordu. Ben küçüktüm; ama, annemin durumunu görerek endişeleniyordum. Ne yapabileceğimi düşündüm. Birden içime bir his doğdu; kendi kendime dedim ki: "Madem Tanrı var; ben de annemin ağlamaması için dua ederim; Tanrı korur." O sırada yaşadığımız anaokulunun yanındaki kilise açıldı. Öğretmenim Güllü adında güzel bir kızdı; bana: "Ben sana dua etmeyi öğreteceğim; ama, kitabım yok; annem katliam sırasında korkusundan bütün kitaplarını yakmış" dedi. Okuldaki herke, hepimiz yetimdik; kitap yoktu; ama, öğretmenimin okuduğu "Havatov khostovanim yev yerkirpaganim" duasını kitapsız ezberledim. Bir oda dolusu öksüz ve yetim! Ben bir gün dua öğrendiğim çin, okuldan mutlu bir halde döndüm. Bizler yetimdik; para yoktu, baba yoktu, akraba yoktu. "Bir dua öğrendim" dedim.

Annem sofranın üstünde biraz bulgur bulup yağla pembe tencerede pilav pişirmişti. Kız ve erkek kardeşlerim küçüktüler; annem yirmi iki yaşındaydı. Ben şöyle dedim: "Bu yemek dua edilmeden yenmez."

Kız ve erkek kardeşlerim hiç ses çıkarmadılar; "Açız" demediler. Ben yüzümü duvara çevirdim, annem yere kilim sermişti, onun üzerinde diz çöktüm ve "Havato Khostovanim" duasını okumaya başladım. Sonra o pilavı yedik. Ben "Park i partsuns", "Ter Voğormiya" dualarını okuyup, Meryem Anadan yardım diliyordum; zira, ekmek yoktu, baba yoktu, ağabey de yoktu. Şimdi her şeyi unutuyorum; ama, çocukluğumun o dualarını hatırlıyorum. Tanrı bize yardım etti; ama, diğerlerinin hepsi öldü! genç yaşta öldüler!

Ben başkalarına şöyle diyorum: “Siz sadece 24 Nisan’da yas tutuyorsunuz; ama onlar yılın üç yüz altmış beş günü yas tutmaktalar. Onlar sizin için öldüler. Siz niye Ermenice konuşmuyorsunuz? Niye kilisenizin çevresinde değilsiniz?”

181 (181).

PAYTSAR YERKAT’IN TANIKLIĞI
(D. 1887, KESARİA [KAYSERİ])

1887’de Kayseri’ye bağlı köylerden olan Çomakhlu’da doğdum. Annem on dört yaşında evlenmiş ve iki çocuk sahibi olmuştu; çocukların ikisi de ölmüştü. Benim üstüme titrerlerdi. Ölmemem için, annem boynuma nazar boncukları asmıştı. İşte bu yüzden babam Hakob Kalfa gurbete gittiğinde, yirmi beş günlük yolu, yayan olarak ve at sırtında kat etmişler ve beni de yanlarında götürmüşler.

1896’da İstanbul Ermenileri’ne uygulanan katliam korkunçtu. Bütün Ermenileri boğazlıyorlardı. Milli mezarlıkta bir tepe vardı; o tepe boğazlananlardan, ölenlerden, atılanların cesetlerinden oluşmuş bir tepeydi. Bizim bir akrabamız o ölenlerin altından sağ çıkmıştı; gelip, o kulaklarının neler duyduğunu, gözlerinin nelere şahit olduğunu bize anlattı.

1907’de evlendim. Adapazarı’na gittik. Orada bir kız yanıma gelip: “Seni Eğitimseverler Derneğine götüreceğim” dedi. Giyinip kuşanıp oraya gittim; hemen beni heyet başkanı seçtiler; Bayan Zabel Karagyan’ı daha önce başkan seçilmişti. Orada benden piyesler yazıp sahneye koymamı rica ettiler.

Bir erkek kardeşim Birinci Dünya Savaşı’nda silah altına alınmıştı; yirmi dört yaşında ve doktor olan erkek kardeşim ise tifüse yakalanıp öldü. Dünya başıma yıkıldı. Onu kaybedince ben de aklımı kaybettim.

Babamın sadık bir Türk işçisi vardı. O, geldi ve bize: “Gideceksiniz” dedi.

1914’te bir sabah derin uykumdan kilisenin çifte çanlarının sesiyle uyandım; bu çan seslerini duyarak şaşırdım. Odamın penceresinden Aziz Karapet Kilisesi’ne giden koridor görünüyordu. Erkeklerin sessiz ve endişeli bir biçimde toplantıya gittiklerini görüyordum; kilise doldu; kapılar kapandı. Toplantı kapalı kapılar ardında geceyarısına kadar sürdü; kimsenin dışarı çıkmaya hakkı yoktu. Kadınlar ağlayıp sızlayarak kilisede hapsedilenlere yiyecek götürüyorlardı. Sözde toplantıya çağrılmışlardı; ama, insanlar ancak üç gün sonra dışarı çıktılar. O, çeteci İbrahim’in emriydi. Ermeni erkekleri kanlar içinde, ağızları burunları yaralı, ayak tırnakları çekilmiş olarak, bazıları yarı ölü halde, sedye içinde cansız olarak dışarı çıkıyorlardı. Bütün şehir korku ve dehşet içindeydi. Sekiz gün içinde silahları Hükümet’e teslim etme emri vardı. Bomba yapan Ermeni Khoren Yeremyan’dı. Evinde silah bulunduran yanıyordu. Arabalar zamanında güvenlik tedbiri olarak saklanan silahlarla dolu olarak gidiyordu. Çarşı kapalıydı.

Kocamı da kiliseye çağırdılar. Sahnın önüne oturmuş olan çeteci İbrahim: “Silahınız var mı?” diye sordu. Biz de silahı toprağa gömmüştük. Yavaşça silahı toprağın içinden çıkardım ve onların sandığının

içine koydum; insanlar silahı alıp götürdüler. Ben de annemle birlikte çeteci İbrahim'in yanına gittim. Çeteci anneme kamçıyla vurdu; ben de, darbeler bana isabet etsin diye, annemin üstüne kapandım. Artık sürgün başlamıştı. Ermenileri Anadolu'nun köylerinden sürgüne göndermeye başlamışlardı. Sıranın bize gelmeyeceğini umut ediyorduk.

1915'in Ağustos ayında evi-barkı terk edip, susuz çöllere düştük. Atlılar sahipsiz, zavallı Ermenileri kamçı darbeleriyle sürüyorlardı.

Sekiz gün içinde Adapazarı boşaltıldı. Türk çapulcu kalabalığı köylerden şehre indi; yağma başladı; Ermenilerin mallarını götürdüler. Yiyecek, giyecek, takı, tencere, sandalye, döşeme, tavan, ne var ne yok her şeyi birbirinin elinden kapıyorlardı; Evimizin karşısında bir Türk oturuyordu. Bir gün gelip bize: "Siz burada kalacaksınız; sürgüne gitmeyeceksiniz; zira, Türk Ordusu'nda görev yaparken ölmüş bir askeriniz var. Benim bir arkadaşım var; o gelip size yardım etsin." dedi.

- İyi, dedik.

Bir de baktık ki, aynı Türk başka bir Türkle beraber dışarıda bir Ermeni kızına tecavüz etmiş; dışarıda bir gürültü, patırtı koptu. Ben başımı dışarı uzattım; Türk beni görüp utandı ve bana: "Sen benim evime gel; ben seni kurtarırım" dedi. Ama, gözleri acayip bir şekilde parlıyordu; korktum; gitmedim, zira kocam da yanımda değildi.

Biz sekiz gün sonra gitmek için hazırlandık. Bineceğimiz araba devrildi; annem arabanın altında kaldı; kolu kırıldı. O şekilde, ağrıyan eliyle yağmurun altında Arifiye'ye vardık. Bizden önce gidenler çoktan yerleşmişlerdi; öyle ki, biz yağmurun altında dışarıda kaldık. "Hiç olmazsa, annemi yerleştirelim; kolu kırık" diye ricada bulundum; ama, nafile.

Sonra, bizi Eskişehir'e götürdüler; orada, türlü türlü giysileri olan, çeşitli lehçeler konuşan Ermeniler toplanmıştı. Bizi Eskişehir'den Konya'ya götüreceklerdi. Mallarımızı teslim ettik. Orada, demiryolu görevlisi olan, Sukyasyanların oğluna rastladık. O beni Adapazarı'ndan tanıyor, toplantılarımıza geliyordu. O genç bize: "Mallarınız geri alın" dedi.

Oraya bir kadın geldi ve o da: "Asker aileleri kalacaklar; sürgüne gitmeyecekler", dedi.

Ben ise annemden rica ediyordum: "Anne git, ricada bulun!" Annem yüzükoyun yatmış, kolunun ağrısından kıvranıyordu. Bana dedi ki: "İstemem! Hepsi de ittir; hangi birine başvurayım."

Ben mallarımızı trenden aşağı atma becerisini gösterdim. Annem de gidip Cemal Bey'den rica etti. O da şöyle cevap vermiş: "Benim için, askerlik yaparken ölen oğlun, hayatta olan bir askerden daha değerlidir. Git, jandarma bürosunun yanında bir oda tut; sana eziyet ederlerse oğlunun Türk Ordusu'nda görev yapmış olduğunu söyle."

Biz orada bir oda tuttuk. O evi çok iyi hatırlıyorum. Tavanı alçaktı; ama, pencereden meydan görülebiliyordu. Ben o pencereden Ermeni aydınlarımızı, Zohrap'ı, Varujan'ı, Siyamanto'yu ve diğerlerini nasıl İstanbul'dan Eskişehir'e getirdiklerini gördüm. Onlar oradan Der Zor'a götürüleceklerdi.

Onların kolalı yakaları, kravatları vardı; ama üstleri başları yırtık pırtıktı, elbiseleri lime lime olmuştu. Biz her gece onların yürek sızlatan seslerini duyuyorduk; zira onlar acımasızca dövülüyorlardı.

Ben Der Zor'a gitmedim; ama, her şeyi gördüm. Hepsi de Eskişehir'den geçmişlerdir. Onları İstanbul'dan btkin bir halde, ayakları çıplak, kanlar içinde, lime lime olmuş elbiselerle getirdiler; birkaç gün sonra da, alıp götürdüler...

Annem ertesi gün pazardan üzüm alıp, yemeleri için onlara götürdü. Yanımızda bir han vardı; gelen muhacirleri oraya dolduruyorlardı. Alçak tavanlı, sineklerle dolu küçük bir yerdi. Demir kafesin arkasından ağlayan çocukları oraya doldurmuşlardı; eziyet görmüş, soluk benizli, çıplak ve aç çocuklardı; bir parça ekmek için avuç açıyorlardı... O hanı bugüne kadar unutamam. Vah yavrularım! İnsanoğlu sizi nasıl o duruma düşürdü. İki gün sonra onları da sürüp götürdüler. Nereye götürdüklerini Allah bilir. O zavallı çocukları koyun, kuzu sürüsü gibi sürüp götürdüler. Sonra, daha büyüklerini, on sekiz-yirmi yaşlarında Ermeni gençlerini getirdiler; yeni muhacir kervanlarını... Onları da dört gün hapsettiler; ne ekmek, ne su verdiler; dışarı çıkmalarına izin verilmiyordu. Gençlerden biri, bir yolunu bulup su içmek için dışarı çıkmak istedi. Nöbet tutan zabit onu yakaladı ve bağırmaya başladı: "Gâvur burada ne işin var?!" ve onu dövmeye başladı. Aç ve susuz olan genç acıdan bağırıyordu; ama, yardım eden yoktu...

Günün birinde de, otuz kişilik bir İstanbullu kafilesi getirdiler hanın önüne; onların önünden iki jandarma gidiyordu. İnsanların görünümü değişmişti; her an yere yuvarlanacak gibiydiler; gelen geçene bir şey söylemek istiyorlardı; ama, kamçı bunu yapmalarına engel oluyordu; bizim Ermeni besteci Komitas da onların arasındaydı...

Hanın önünde Ankara'dan sürgüne gönderilen kadın ve çocuklar vardı; atların bağlandığı ve at pisliğinin biriktiği yerde ise erkekler çömelmişti; birisi ağlarken, bir diğeri feryat ediyordu... bunlar daha önce rastladığımız insanlardı... Onlar üç günlük yol yürümüş, yalvaran bakışlarıyla bir parça ekmek ve su isteyen umutsuz insanlardı. Onlar Khocabıyık Hanı'nda acılar içinde kıvranarak sallanıyorlardı. Annem oğlunun ruhu için, sabah onlara iki torba dolusu yiyecek götürdü. Oğullarını kaybetmiş annelerin feryatlarını, acılar içinde kıvranmalarını tasvir etmek imkânsızdı...

İki gün sonra, o sahipsiz kalmış kadın ve çocukların oluşturduğu kervanı da yola çıkardılar. Ankara'da onların kocalarını ve erkek çocuklarını öldürmüşlerdi. Zamanında Ermeniler kendi dillerini konuşmasınlar diye, dillerini kesmişlerdi; o yüzden, Kütahyalı, Bursalı, Adanalı, Kayserili ve Eskişehirli Ermeniler o lanet olası dili konuşuyorlardı. Onlar Konya, Ereğli, Bozantı üzerinden Der Zor'a kadar gideceklerdi.

"Gidiyor gidiyor acıların kervanı
Türk Ermeni'nin acısıyla alay ediyor
Gidiyor gidiyor sessizce ağlayarak
İsimsiz acılar, işkencelerle dolu,
Kanlı ayaklarıyla dağları aşıp,
Aç susuz karanlık vadilere inerek,
Dağlar, vadiler yankılanıyor,
Düşen kurbanların kederli hıçkırıklarıyla,

Fakat, yine de gidiyor! gidiyor! kervan...”

Evimiz jandarma kumandanının bulunduğu yere yakın olduğu için, bütün bu olayları görüyorduk. O yüzden de ev değiştirdik; köprünün yanında başka bir ev kiraladık. Artık kocam da hastanede çalışıyor ve kendisini de sürgüne göndermesinler diye, çantasını omuzuna atıp çadırlardaki hastalara ilaç dağıtıyordu.

Bir gün Ermeni mahallesine gittiğimde herkesin suratının asık olduğunu gördüm. O insanlar evlerinde oturmuş birbirleriyle fısıldaşarak konuşuyorlardı; korktukları belli oluyordu. Tadeos Efendi, Efendi olduğunu çoktandır unutmuş, arabacı olmuştu ve İbrahim Efendi’nin arabasına binen dostuna söylediği şu sözlere kulak misafiri olmuştu: “Yarın Ermenileri öldürecekler; katliam olacak!”

Geceyarısı birdenbire tabancalar patlamaya başladı. Ben de, iki çocukla birlikte, ağabeyimden kalan kemanı tutarak dışarı koştum. Meğer, orada yangın vardı; dükkânlar yanıyordu; Türkler dükkânlara girmiş yağmalıyordu.

Birden kocam Armenak’ın tutuklandığı haberi ulaştı; onu on kişiyle birlikte eczaneden tren istasyonuna götürmüşlerdi. Ne yapacağımı şaşırmıştım. Giysi ve hamurişi dolu bir torba hazırladım ve tren istasyonuna gittim. Baktım ki, dikenli tellerin arkasındalar; jandarmalar nöbet tutup kimsenin yaklaşmasına izin vermiyorlar. Yaklaşmaya çalıştım; özür dileyen bir gülümsemeyle: “Kocamla konuşabilir miyim?” diye sordum.

Jandarma: “Siz benim bağırmama aldırış etmeyin; ben şu tarafa gittiğimde yaklaşıp konuşun. Ben de aile reisiyim; çocuklarım var. Sizin halinizi görünce yüreğim kan ağlıyor.” diye cevap verdi.

Öyle ki, Türklerin arasında da iyi insanlar vardı. Gerçek insanla milliyeti arasında ne bağlantı var?

Armenak’a yaklaştık; o, kendisinin boğazlanmaya götürüleceğini bildiği halde çocuklara tebessüm ediyordu.

Jandarma bana yaklaşıp: “Gidin; rica edin; belki onu kurtarırlar” dedi.

- Anne, çabuk Cemal Bey’in yanına git! Ondan rica et; belki Armenak’ı kurtarırız.

Annem yine Türk Ordusu’nda askerlik yapmış erkek kardeşimin vefatından haberdar olan Cemal Bey’in yanına gitti.

Cemal Bey, damadının hastanede çalıştığını; dolayısıyla halka lazım olan bir insan olduğunu söyleyen annemin ricasını dinlemiş..

Cemal Bey şöyle cevap vermiş: “Herkesi gönderiyoruz; ama, bize bir eczacı lazım” ve onu serbest bırakmaları için bir kâğıt vermiş.

Armenak geldi. Ama, tifüs hastalığına yakalanmıştı. Yatağa düştü. Başına buz koyduk; bol miktarda süt içirdik; sürekli onu yıkıyorduk. Böylece kurtuldu.

Aradan iki yıl geçti. Bombacı olarak Khoren Yeremyan’ı çoktan asmışlardı. Herkes bir yana kaçmıştı; anne Eskişehir’de kalmış; kızını Türkler kaçırmıştı. Diğerleri sorup soruşturarak kaybettikleri yakınlarını bulmayı düşünüyorlardı. Biz de ailece İstanbul’a taşındık; sonra da, 1923’te bir zırhlıya binip Mısır’a gittik; orada oldukça yoğun bir toplumsal faaliyet gösterdim bir dizi tiyatro oyunu sahneledim, kendi yazdığım şiirleri içeren bir kitap yayımladım. 1948’de Mısır’dan Ermenistan’a geldik. Oğlum

Mihran Yerkat sevilen popüler bir opera sanatçısı oldu; kızım Mari, işleme ve biçki-dikiş öğretmeni oldu. O, hem Ermenistan'da, hem de başka ülkelerde pek çok sergi açmıştır. Bense yüz iki yaşındayım; çok şükür aklım yerinde.

182 (182).

HARUTYUN TİGRANİ TSULİKYAN'IN TANIKLIĞI[1]
(D. 1896, KESARİA [KAYSERİ])

Sultan Abdülhamit'in 1896'da düzenlediği Ermeni Katliamları sırasında, genç yaşta ölen babam Tigran Tsulikyan (Zulukyan ya da Zulukhyan) Kayseri Şehri'nde annem Gülini Palamutyan'la evlenmiş. Yeni gelin olan annem, Türkler evlerine girip onun gözlerinin önünde kocasını baltayla öldürdükleri zaman ilk çocuğunu karnında taşıyormuş ve altı aylık hamileymiş. O dehşet verici manzara yüzünden feryat eden ve ağlayıp sızlayan annemi susturmak için Türkler onun ensesine de bir balta darbesi indirmişler; oradan kan akmaya başlamış. Annem kaçıp kendi evlerinin damına çıkmış. Dışarıdan komşu kadınlar kaçmak için kendisini çağırmışlar ve annem damdan aşağı atlayıp komşu kadınlara katılmış; birlikte daha güvenli bir yere kaçmışlar.

Tıbbi yardım sağlanamadığından ensesindeki yara üç gün kanamış. Üç gün sonra, komşu kadınlar sayesinde tıbbi yardım sağlanmış ve o derin yaraya dikiş atılmış. Annem o dikişlerin izini hayatının sonuna kadar taşıdı.

Üç ay sonra ben doğmuşum. Aradan yıllar geçti. Biz 1914 yılına kadar Kayseri'de yaşadık. Sonra, dayılarımın yardımıyla Kahire'ye gittim.

Kayseri'de yalnız ve sahipsiz kalan annem 1915 yılında yaşanan Büyük Felaket döneminde sürgün edildiğinde sürgün yollarından geçmiş; her türlüğü sıkıntıyı çekmiş. Annem zar zor Kahire'ye vardı; orada, 1953'te ölene kadar yanımızda kaldı.

Karım Anjel'in babası Andreas Tekeyan da 1915'te, büyük kızı Satenik on, Anjel sekiz yaşındayken Türkler tarafından öldürülmüştür. Anejl'in annesi, yani kayınvalidem Narigül Mıkhçavagyan-Tekeyan'ın on bir çocuğu olmuş; bu çocuklardan dokuzu sürgün yollarında ölmüş ve yalnız iki kızı hayatta kalmış. Anneleri o iki kızı ve kaynının altı yaşındaki kızı Mari'yi de yanına alıp, büyük zorluklar ve eziyetlere katlanarak Der Zor Çölü'nü aşmış. Yolda bir eşek temin edip, eşeğin üstündeki ahşap kutunun içine üç küçük kızı büzülmüş olarak oturtmuş; kendisi, Naringül de yanlarından yürüyor, onlara göz kulak oluyormuş. Bu şekilde Suriye'nin Hamma Şehri'ne varmışlar; orada zavallı anne yün tarayarak geçimini sağlıyor ve üç küçük kıza bakıyormuş. Sonra, Naringül Mısır'ın Fayum Şehri'nde yaşayan kayınları Tiran ve Büzand'a hayatta olduğuna dair haber göndermiş. Ve onların yardımıyla Mısır'a gitmiş.

[1] Bu şehadetname, 1999'da görgü tanığının oğlu Tigran Tsulikyan tarafından bana tahsis edilmiştir.

1930'da ben Kahire'de Naringül'ün küçük kızı Anjel'e rastladım ve evlendik. Üç oğlumuz oldu: Tigran, Andranik ve Hakob.

1963'te hep birlikte Ermenistan'a geldik.

183 (183).

ANNA NACARYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1900, KESARİA [KAYSERİ])

Bizi sürgüne gönderdiklerinde ben on beş yaşındaydım. Yollarda yürüyorduk. Muhacir olduk; Muhatta'ya vardık. Babamla birlikte olduğumu hatırlıyorum. Bütün erkekleri suya attılar. Babam bize şöyle dedi: "Başkasıyla yolculuk etmeyin; ben gelir sizi götürürüm."

Biz orada kaldık. Bir adam geldi ve bize: "Sizi götüreyim" dedi.

Biz de ona: "Hayır! Babamız gelip bizi götürecek" diye cevap verdik.

O adam kız kardeşimi alıp götürdü.

Açık havada uyuduk. Gün içinde devamlı yürüyorduk. Yolda, sayımız giderek azaldı; zira, pek çoğu ya öldü, ya öldürüldü, ya da yollarda kaldı.

Sabah annem bize yiyecek getirdi. Babam yemek istemedi; zira öldürüleceğini biliyordu. Türkler gelip bütün erkekleri topladılar ve onları götürüp öldürdüler. Bunlar kara günlerdi. Sonra elimizdeki tüm parayı ve takıları topladılar. Bunları anlatmaya yüreğim dayanmıyor. Sabah babamı öldürdüler. Akşam bizi yeniden ayağa kaldırdılar. Adamın birinin Fırat Nehri'nden çıktığını gördük. Bir gürültüdür koptu. O adam geldi, karısını ve çocuğunu öptü ve karısını kucaklayarak suya atladı ki, karısı Türklerin eline geçmesin; ama, üçünü de suyun içinde öldürdüler. Biz Fırat Nehri'nin kıyısından ilerledik. Babamı öldürmüşlerdi. Ağlayarak gidiyorduk. Annem beni ve erkek kardeşim Grigor'u aldı, suyun kenarına götürdü: "Suya atlayacağız" dedi.

Annem boğulup kurtulmamız için, bizi suya attı; ama, yüreği dayanamadı, ağlayarak bizi sudan çıkardı.

Kolumda bir bilezik vardı. Bir Arap kadın gelip anneme: "Bu bileziği ve kızını bana ver" dedi.

Annem de ona: "Bu evlidir; kocası asker" cevabını verdi.

Arap kadın kolumdan çekiştirmeye başladı. Diğer taraftan da annem çekiyordu. Sonunda bayıldım. Karşı taraftan bir atlı geldi. Annem bana vermek için ve bilincim yerine gelsin diye, o atlıdan kendisine su vermesini istedi. Suyu içtim. Yürümeye devam ettik. Su bulunan bir yere vardık. Bir sitilimiz vardı; onu kullanarak su içtik.

Gece oldu. Gün boyunca o kadar yürümüştük ki, yorulmuştuk. Dikenler ayaklarımızı delik deşik etmişti. Perişan bir haldeydik. Sonra üç gün Urfa'da bir handa kaldık. Ben orada kızamık oldum. Mecburen

* Soykırımdan kurtulan şahıs hatıralarını Türkçe anlatmıştır; biz onları tercüme ederek sunuyoruz.

eşeğimizi sattık. Hiçbir şeyimiz kalmamıştı. Ben ise hastaydım; ama, annem beni yanında götürdü. Üç gün Mumbuc'da kaldık. Yatak yoktu; yiyecek yoktu. Pazar vardı; ama, para kalmamıştı. Ayaklarım ağrıyor ben de ağrıdan ağlıyordum. Bir harman yeri gördük. Orada üç gün kaldık. Hiç olmazsa bir şey yemiş olmak için, yere dökülmüş buğday tanelerini toplayıp yemeye başladık. Yüzümüz gözümüz saman oldu. Hiç kimsenin ayaklarında güç kalmamıştı. Annem bizi Halep'e ulaştırmayı başardı. Bir okul vardı; orada kaldık.

Arap bir kadın geldi ve beni götürmek istedi. Annem bana: "Git kızım! Ben erkek kardeşin Grigor'la burada kalırım" dedi.

Arap kadın beni götürdü ve bana baktı. Orada bir yıl kaldım. Sonra da artık mütareke yapılmıştı. Annem ve diğer muhacirler geri geldiler. Bir de baktım ki, erkek kardeşim Grigor gelmiş, evimizin yakınındaki çeşmeden su içiyor. Erkek kardeşim bana: "Kalk, yanımıza gel" dedi.

Ben gidip Arap anneme: "Annemin yanına gidebilir miyim?" diye sordum.

O da bunu yapmama izin verdi. Girgor'la birlikte gidip annemi buldum; sarıldık, öpüştük. Annem bana: "Artık seni onların yanında bırakmam" dedi.

184 (184).

ARSEN SIVACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, KESARİA [KAYSERİ])

Babamı askere aldılar. Biz çocukları asker ailesi olduğumuz için, köylere sürgün ettiler. Bizi okula göndereceklerini söyleyerek bir camiye tıktılar; ama, herkesi öldürdüler; bizi de sünnet edip Türkleştirdiler. Nasıl olduysa, babam askerden firar etti; gelip bizi buldu ve kaçırdı; ama, kendisini Sıvas yolunda öldürdüler. Ailemizden on iki kişiyi astılar. Erkek kardeşim kaç yaşındaydı, hatırlamıyorum; ama, kız kardeşim iki yaşındaydı. Onu ben büyüttüm. Sonra, Ermeniler gelip, bizi götürdüler; onlar Şebinkarahisarlı'ydı. Birisi bize yaklaştığında korkuyorduk; korkudan: "Biz Türküz" diye bağırıyorduk.

O Şebinkarahisarlı çocuklar bizi ortaya çıkarıp: "Bunlar Ermeni!" dediler. Bizi Kayseri yetimhanesine koydular; sonra da İzmir'e gönderdiler. Toplam dört yüz kişiydik. Dört Ermeni zengin bakım masraflarımızı karşılıyordu. Bir gün Andranik Paşa bizi görmeye geldi. Bize sorular sordu; baktı ki, dört yüz öksüz için yemek pişiriliyor. Eline tahta bir kaşık aldı: "Durun! Bir de ben şunun tadına bakayım" dedi. Pişirilen yemeğin ev yemeğinden daha lezzetli olduğunu gördü ve bu işe sevindi. Bize dönüp, şöyle dedi: "Çocuklar! İyi yiyin; doğru durun, Ermenistan'ı kurtarın!"

1922 İzmir Faciası sırasında dayımı öldürdüler. Herkesi denize döktüler. Biz de Amerikan Koleji'ndeydik. Hepimizi de Korfu Adası'na götürdüler. Orada kunduracılık mesleğini öğrendim. Sonra bir yetimhanenin ahçı "Annesi" beni evlat edindi; kendi evine götürdü ve onun torunu Meline'yle de evlendim. Sonra, Yunanistan'da ev-bark sahibi olduk; ama, onu da yıkıp Ermenistan'a geldik.

185 (185).

BYUZAND LEVONİ MORUKYAN'IN* TANIKLIĞI
(D. 1904, KESARİA [KAYSERİ])

Benim adım Byuzand Levoni Morukyan'dır. 1904'te Kesaria kentinde doğmuşum. Babam Levon Morukyan, babası Hakob'la halı atölyesi işletiyordu. Ailemiz çok genişti; dört halam ve dört amcam vardı. Biz, ebeveynim, ben ve iki kızkardeşim sürgüne kadar iyi yaşıyorduk. 1915 yılı Ağustos'unda yeri yurdu bıraktık ve tehcirin eziyetli yolundan Hama'ya kadar ulaştık. Hama'da birkaç yıl kaldık. Ben o zaman çocuktum. Biraz büyüdüğümde, ailemizin varlığını korumak için, köylülerin ayakkabı ve çarıklarını tamir etmeye başladım. Mütareke geldiğinde, babam İzmir'e gitti ve orada başka bir Ermeniyle dükkan açtı ve bizi de İzmir'e aldı. Henüz yerleşmiştik ki, 1922 senesinde İzmir sürgünü ve büyük yangını başladı. O zaman ben onsekiz yaşındaydım ve beni esir aldılar (esirlik döneminden tek hatıram bileğime takılı olan madeni numaradır; esirlikten kurtulma emrini de bugüne kadar saklarım) ve oniki gün büyük bir kafileyle devamlı yürüyerek bilinmez bir yöne doğru yola düştük. Erişkin erkekler yolda bitap düşüp yığılmaktaydılar. Yola devam edemiyenleri Türk askerleri yerinde katletmekteydiler. Benim esirliğim onbeş ay sürdü; ondan sonra beni serbest bıratılar. O zaman zarfında babam hastalandı ve öldü; annem ise iki kızıyla beraber kendilerini Yunanistan'a ulaştıracak bir vapura yaklaşıp binmeyi başarmıştı. Esirliğim zamanında Birleşik Devletler'de bulunan amcamın adresini hatırımda tutmuştum; ona bir mektupla başvurdum ve sağ olduğumu bildirdim.

Annem de beni kaybettikten ve Yunanistan'a ulaştıktan sonra amcama yazmıştı. Böylece annem ve kızkardeşlerimle bağ tesis etmek mümkün oldu ve ben Yunanistan'a onların yanına gittim. O mahşeri zamanda bizim sülalemizden oniki erkek kurban oldu, ben ve halamın kocası olmak üzere sadece ikisi kurtuldu.

Biz Yunanistan'dan Mısır'ın Aleksandria [İskenderiye] kentine gittik. Orada kumaş tüccarı olarak çalıştım ve benimle kader ortağı Kayseri'den tehcir olmuş ve Türklerin elinden kıl payı kurtulmuş bir kızla, Mari Mkrtiçyan'la evlendim. Onun babası Türkler tarfından öldürülmüştü, annesi ise dört çocuğula beraber ancak kaçmış ve benzeri eziyetlerle Mısır'a ulaşmıştı. 1962 yılına dek Aleksandria'da yaşadık. Benim tek hayalim Ermenistan'a göç etmekti. Göç etmek istyenleri kabul sayısı sınırlı olduğundan, ben o zaman bunu başaramadım. O zaman çok üzüldüm fakat umudumu kaybetmedim ve bir gün Ermenistan'ı görmek ve orada yaşamanın bana da kısmet olacağını inançla bekledim.

O mutlu gün 1962 yılının Ekiminde geldi. Ben ve eşim, kızım Sona, annem ve kayınvalidemle beraber Ermenistan'a geldim; şimdi Kirovakan kentinde yaşıyoruz.

---

* 1972 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılan bu şehadetname kızı Sona Tsulikyan tarfından 2001'de bana tahsis edilmiştir.

186 (186).

GRİGOR ARMENYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, KESARİA [KAYSERİ], TALAS)

Babam akıllı ve iyi konuşmasını bilen bir adamdı. Dört dil bilirdi: İngilizce, Fransızca, Yunanca ve Türkçe. Talas Protestan okulunda eğitim almıştı. Baban sana ne miras bıraktı diye sorulduğunda: "Zekâsını miras bıraktı, yani aklımı" cevabını vermiştim.

Ben Talas'ta doğdum; sonra Silifke'ye taşındık. Şehrimizin önde gelen bazı Türkleri iyi insanlardı. Türk Hükümeti'nden Ermenilerin sürgün edilmesi gerektiğine dair telgraf ulaştığında, şehrimizin önde gelen şahsiyetleri buna karşı çıkmışlardı. Onlara Hükümet'e telgraf çekerek Ermenilerin zanaatkâr, çalışkan ve kendileri için gerekli olduklarını bildirmişlerdi. Böylece başlangıçta oranın Ermenilerine dokunulmamıştı. Sonra, o yerin mutasarrıfı değişmiş; yerine bir yenisi gelmişti. Eski mutasarrıf yine: "Sizden buradaki Ermenileri sürgüne göndermemenizi rica ediyorum; onlar iyi insanlardır." demişti. Yeni mutasarrıf Ermenilerle arası iyi olmayan bir Çerkez'miş. Ermenilere emretmiş: "Ya bize itaat edeceksiniz; ya da gideceksiniz." Çoğu insan gibi biz de Kıbrıs'ın dağlık kısmına, bir Rum köyüne yerleştik. 1918'de Silifke'ye döndük. Teyzem Şam'daydı. Teyzemin oğulları yol yapımında çalışıyorlardı. Biz Kıbrıs'ta çok sıkıntı çektik. Gemiyle Lübnan'a, Beyrut'a gittik. Gemide babamı bulduk. Babamın karaya çıkmasına izin verdiler. Rum bir gence rastladım; o bana: "Amcam burada yaşıyor; adı Sokrat" dedi. Annem Sokrat'ın yanına gitti ve babamın gemiden inmesine izin verilmesini rica etti. Beyrut'ta kaldık. Sonra Şam'a gittik. O zamanlar yollar kötüydü. Teyzemizin yanına nasıl gidecektik? Ermeni kilisesine gittik; baktılar ki, muhaciriz. Şuşanik adında bir hemşire vardı; onun aracılığıyla teyzemi ve ailesini bulduk. Babam Arapça bilmediği için iş bulamadı. Babama: "Oğlun ayakkabı boyacısı olsun" dediler. Oysa bizim boyacı sandığı alacak paramız bile yoktu. Birisi dört mecidiye verdi; bununla bir sandık aldım; ayakkabı boyamaya başladım. Bir sene ayakkabı boyadım; sonra terzi oldum; bir ustanın yanında çalıştım. Sonra tek başıma kendi dükkânımı açtım. Biçki sanatının sırlarını öğrendim; çok başarılı oldum. Şam'da bir-iki yıl içerisinde zengin oldum. Evlendim. İki oğlum oldu. İkisi de Beyrut'taki Ulusal Nışan Palancıyan Okulu'nda öğrenim gördü. Sonra büyük oğlum Karo, Kalust Gülbenkyan Vakfı'ndan burs aldı; gündüzleri okuyup, akşamları çalıştı; şimdi Washington'da yaşıyor ve bir elektronik şirketinin müdürü; aynı zamanda Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olup, Ermeni Davası uğruna yorulmadan çalışanlardandır.

Küçük oğlum Harutyun doktordur. Altı ay Baltimore'da çalışır; altı ay Yerevan'a gider. Yerevan'daki Amerikan Üniversitesi'nin başkanıdır.

Hayat bana iyi evlatlar, gelinler ve torunlar verdi. Bu da Tanrı'nın bana verdiği bir şans. Ama, şansı iyi kullanmak gerekir. İngiltere'nin büyük başbakanı Winston Churchill'in dediği gibi: "Şans beni zengin etti."

Öyle ki insanın iyi çocukları olmalı. Ben şanslı bir babayım. Şimdi "Ararat" evinde benimle çok ilgileniyorlar, bana çok dikkat ediyorlar. Hayatımdan çok memnunum.

187 (187).

KHOREN HOVHANNESİ GILIÇYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KESARİA [KAYSERİ], EVEREK)

Çocukluk, ahir vakte kadar insana hakimdir.

Everek-Fenesi kenti Türkiye'nin Develi kazasında, Argeos dağı eteğinde, denizden 2.000 ayak yükseklikte, Kayseri'nin güney doğu tarafında, tam Kilikya sınırı üzerinde bulunur.

Everek 13-14. yy.'da kurulmuştur. Bizans döneminden kalma eski kaleleri, harabeleri vardır. Everek Ermeni ahalisinin sayısı 200 hane Ermeni idi, hepsi de Ermenice konuşurdu.

1914 yılının 2 Ağustos'unda Cihan Harbi patlar. Türkiye Almanya'nın yanında müttefikler İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'ya karşı savaşır.

Türkiye bu savaşla, topraklarında yaşayan Ermenileri, Suriye'nin yakıcı çöllerine sürgün etme ve yoketme yönündeki kendi projesini gerçekleştirdi. Bu proje çok önceden düşünülmüştü.

1915'te Everek pazar meydanına bir duyuru asılmıştı; buna göre Ermeniler üç gün zarfında kenti terk etmek ve uzaklaşmak zorundaydılar.

Everek tehciri 1915 senesi 19 Ağustos'unda başladı. Ben anaokulunun "Filiz" sınıfındaydım. Babam öldü. Jandarmalar geldiler ve "Çabuk dışarı çıkın!" emrini verdiler ve evimizin kapısını kırmızı mumla mühürlediler. Biz gidip hemşehrilerimizle birleştik. Türk [ordusuna] asker gitmiş olanların aileleri sürgüne gitmediler. Bazı partilileri idam ettiler. Yayan yola çıktık, yürüyerek Kırıkhan'a ulaştık; sonra Pozantı daha sonra binlerce Ermeni muhacirin olduğu Tarsus ovasına vardık. Türk jandarmaları gittikçe daha fazla vahşileşmekteydiler. Biz, abim Levon, annem, ablam, kızkardeşim Makruhi ve ben Golgota yolunda yürüyorduk. Jandarmanın kamçı darbeleri altında bitap yürüyorduk. Gâvur Dağına ulaştık, son bulmaz ve geçit vermez yollardan geçtik, birkaç gün sonra her tarfta binlerce Ermeni sürgünün olduğu Katma'ya ulaştık. Orada abim Levon hastalandı ve öldü. Bizi Bâb'a, Bumbuş, Meskene'ye sürdüler. Bazılarını Ras ul Ayn'a, biz Evereklileri ise Rakka ve Der Zor taraflarına sürdüler. Erimiş, perişan, aç, susuz haftalarca yürüyerek Fırat nehri kenarına geldik. Fırat kanlıydı. Uzaktan bedevî Arapların çadırları görünüyordu. Onların şeyhi durumumuzu uzaktan gördü, hizmetkarlarına büyük bir tencerede yemek hazırlamalarını buyurdu. Allah korkusu olan asil ve iyi bir insandı. Başında kendi geleneksel beyaz agelden bağlamıştı.

Geceleyin yola çıkma ve Fırat'ı geçme emri geldi; Fırat derin ve genişti. Biz elbiselerle suya girdik. Şeyhin hizmetkarı beni kucaklayıp geçirdi. Birden bedevi eşkıyalar karşımıza çıktılar; kızkardeşim Makruhi'yi kaçırdılar. O herhalde bedevi oldu.

Fırat kıyısındaki Rakka'ya ulaştık. Bizim kente girmemize izin vermediler. Bizim Everek eşrafı para topladı ve kente girmemize izin vermesi için Rakka'nın Arap mutasarrıfına gidip ricada bulundular. O izin verdi. Para verenler kente girdiler. Biz de bir oda tuttuk; parası olmayanlarsa Der Zor'a sürüldüler. Türk hükümeti, kent idarecisine muhacir Ermenileri kent dışına kovma emri verdi, fakat o, onların kendi vatandaşları olduğunu söyleyerek reddetti. İşte o iyi adam sayesinde sağ kaldık.

Rakka'da onsekiz ay kaldık, sonra bütün sağ kalan Ermenilerle ve annemle beraber Halep'e gittik. Yayan yorgunAbuharar köyüne, sonra Hama köyüne ulaştık. İyi yürekli Araplar bize yardım ediyorlardı; sıklıkla "Ya haram!" yani "Ne kadar yazıklar!" diyerek yiyecek veriyorlardı. Böylece gücümüz tükenmiş olarak Meskene'ye ulaştık, sonra Halep'e. Hepimiz Ermeni kilisesine müracaat ettik; geçici olarak bizi kabul ettiler, bir parça ekmek ve bir tas çorba verirlerdi.

Annem beni Ermeni Apostolik Kilisesi'ne yerleştirerek, Halep'te dokuma fabrikasında çalışmaya başladı. Ancak birkaç gün sonra bir Türk jandarma geldi ve beni de beraber tüm yetimleri topladı ve götürdü. Bizi trenle İstanbul Harbiye askerî okuluna götürdüler. Orada benim adımı Ali oğlu İslam koydular. Orada Türkleştirilecek olan 2.000'den fazla Ermeni yetim vardı.

1917'de bir gün Tâlat ve Enver paşalar bizim yetimhaneyi ziyarete geldiler. Tüm yetimler tam takım hazırolda durmuş onların gelmesini bekliyorduk.

Bizim yetimhane Büyük Ada'ya nakledildi. Yazıp, okumayı öğrenerek, Türkçe şarkılar söyleyip Türkçe konuşarak ne kadar Türkleşsek de, bizim çocuk ruhumuzda, özümüzdeki Ermeni hissi yaşamaktaydı.

Bizi sünnet ettiler.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı 1918 senesinin 11 Kasım'ında müttefikler İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın zaferiyle sona erdi; Almanya ve müttefiği Türkiye ise yenilmişlerdi. İngiltere ve müttefikleri kendi donanmalarıyla Konstantinopolis'e [İstanbul'a] girerler. İngiliz Hükümeti özel bir mektupla Türk Hükümeti'nden Türkiye'deki tüm Türk yetimhanelerindeki Türkleşmiş Ermeni yetimleri ister. O günlerde bizim Türk yetimhanesi müdürlüğüne elinde İngiliz Hükümeti'nin bu bildirisiyle Ermeni Katolik vardapeti Hovhannes Nalbandyan gelir. Büyük sayıda Ermeni yetim, birbirlerine bakarak Ermeni vardapete yaklaştılar. Bizden küçükler Türk yetimhanesinde kaldılar ve kayboldular. Biz müdürün ofisine gittik ve eski Ermeni adlarımızla kaydolduk. Vardapet Nalbandyan bizi bir tatlıcı dükanına götürdü ve şunları söyledi: "Canınız ne arzu ediyorsa isteyin, size getirirler, yiyin, için, zira bugün tarihî bir gündür. Mutlu olun, gururlu olun, milletimizi sevin!". Biz gerçekten mutluyduk.

Nalbandyan vardapet bizi vapurdan idirdi ve İstanbul Beyoğlu Sakızağacı mahalindeki Anarat Hğutyun Ermeni Katolik Rahibeler Okulu'na götürdü; ve onların ihtimamına nail olduk.

1918 yılı 24 Kasım Pazar günü, kurtulan Ermeni yetimler ilk kez kiliseye girdik, huşuyla, Hıristiyan inancıyla dolu muhabbetle Allah'a dua ettik. Hepimiz mes [Hristiyan kilisesine özgü Aşai Rabbani ayini; bu ayin için kutsanan şeyler (hamur vb.)]. O zaman ben ben anca sekiz yaşındaydım. Bize yeni elbise, ayakkabı verdiler. Eski elbiselerimizi yaktılar. Her hafta yıkanma, Ermeni yemekleri ve Ermenice eğitimi…

Çocuğu olmayan aileler, herhangi bir yetimi evlatlık almak için geliyorlardı, ancak ben annemin olduğunu hatırlayarak kabul etmedim.

Sonra bizi Konstantinopolis Arnavutköy'deki, Patrikhane'nin denetiminde olan Bayan Hakobyan'ın yetimhanesine naklettiler. Seçkin öğetmenlerimiz, ihtimam gösteren anneler ve ahçımız vardı. Yeni elbise, ayakkabı, çorap verdiler, üzerinde kırmızı, mavi, turuncu bir ponpon olan takke verdiler; bu bize Ermeni olduğumuzu hatırlatmaktaydı.

Burada Ermenilikle yoğruldum, ulusal şarkılar öğrendik, yüzümüze renk geldi... Artık Ermeni Apostolik Kilisesine gidip 'Göklerdeki Babamız'ı söyüyürduk.

Sonra bizim yetimlerin bir kısmını, Amerikan yetimhanesine teslim ettiler. O tarihlerde Konstantinopolis bir yetimler diyarıydı. Yakın Doğu Amerikan Yetimhanesi'nin şubesi İzmit'teydi; orada üçbin civarı Ermeni yetim vardı. İzmit Derince köyü geniş düzlüğü çadırlarla kaplıydı; yemekhanemiz, salonumuz vardı; çadırlarda aynı zamanda elektrik temin eden motorla bize film gösterimleri yapmaktaydılar. Düzlüğün ortasında iki demir direk üzerinde Amerikan ve Ermeni bayrakları dalgalanmaktaydı. Yetimhanenin sorumlusu iki Amerikalı idi; onları 'papa' olarak çağırıyorduk. Sonra bizi Partizak [Bahçecik] Amerikan Yetimhanesi'ne naklettiler. Orada bana uyuz hastalığı bulaştı. Tedavi olduktan sonra beni diğerleriyle beraber hayrî yardım cemiyeti olan Konstantinopolis Lord Mayors Fonu İngiliz Yetimhanesi'ne naklettiler. O yetimhane Kenedy Yetimhanesi adıyla tanınmaktaydı. 1922'de onu İtalyan 'Gras' gemisiyle Yunanistan Korfu'ya naklettiler.

188 (188).

LUSABER DEMİRCİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1913, KESARİA [KAYSERİ])

Asıl ismimi bilmiyorum. "Lusaber" (ışık getiren) ismim sonradan konulmuştur; zira ben ebeveynlerimi hatırlamıyorum.

Annem 1915'te sürgün sırasında vefat etmiş. Bir Türk yanına alıp bana bakmış. Sonra, yetimlerin toplanması sırasında, beni buldular ve Amerikan yetimhanesine götürdüler. Yetimhanemiz daha sonra Beyrut'a nakledildi. Ben Miss Davis'in yetimhanesinde kaldım. O yetimhane de bölündü. O zaman, birisi gelip beni beğendi ve evine götürdü. On yıl onun evinde kaldım ve oğlunu büyüttüm. Para nedir bilmezdim. Sonra, rahibelerin yanına gittim; onların yetimhanesinde çalıştım. İkinci Dünya Savaşı sırasında o yetimhane de kapandı. Evlendim; bir oğlum oldu. Kocam kazada öldü. Oğlum rahiplerin yanında öğrenim gördü; televizyon tamircisi oldu. O da evlendi ve üç çocuk sahibidir. Ben artık yaşlandım;

dokuz yıldır "Ararat" evinde yaşıyorum. Tanrı'nın yardımıyla ve buradaki hemşirelerin bakımı sayesinde geçmiş günleri hatırlayarak yaşıyorum.

189 (189).

KARAPET TİGRANİ KELEKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, EVEREK)

1915'te bir gün tellal geldi; yolculuk hazırlığı yapmak için yirmi dört saat vaktimiz olduğunu ilan etti. Biz iki-üç aylığına oradan ayrılacağımızı sanmıştık. Everek'ten yaklaşık yüz aileyle birlikte yola çıktık. Ailemiz, babam Tigran, annem Taguhi, erkek kardeşlerim Grigor, Sedrak, Karapet, Harutyun ve Andranik'ten oluşuyordu. Yük taşımak için kullandığımız dört eşeğimiz vardı. Yola çıktıktan bir gün sonra, kadınlar kaçırıldı ve bizler de Türk ve Kürt köylüler tarafından, sözde bizi koruması gereken zaptiyelerin yardımıyla soyulduk. Günde sekiz saat yürüyerek iki ayda Ğatma'ya vardık; orası Halep yakınlarındaydı.

Everek'in Niğde'yle arasındaki mesafe 101 kilometre idi; Ereğli'yle 99 km, Ulukışla'yla 44 km, Bozantı'yla 43 km, Karahisar'yla 40 km, Adana'yla 42 km, Seyhan'la 48 km, Toprakkale'yle 33 km, Osmaniye'yle 10 km, Dörtyol'la 37 km, Kırıkhan'la 65 km, Muslimya'yla 100 km, Ğatma'yla arasındaki mesafe ise 15 km idi. Katedeceğimiz toplam mesafe 677 km idi. Ama, düzgün yollardan geçmediğimiz için, en az 800 km olarak hesaplamak gerekir.

Kadınların kaçırılmasının ve soygunların önüne geçmek için, erkekler genellikle yaşlılar geceleri nöbet tutuyorlardı. Uyumadıklarından emin olmak için düzenli aralıklarla birbirlerine "Karakol!" diye bağırıyorlardı. Seslenilen kişi ise "Hazır ol!" şeklinde yanıt veriyordu.

Ğatma'da çarşaflardan hazırlanmış bir çadır denizi vardı. Halk alım-satımla veya değiş-tokuşla uğraşarak geçimini sağlamanın bir yolunu buluyordu. Çözülmesi en zor mesele içme suyu temin etmekti; yıkanmayı düşünen yoktu. Bir su kuyusu vardı; yürüyerek bir saatlik uzaklıktaydı; orada üç-dört saat kuyrukta beklemek lazımdı. Zaman zaman, resmi makamlar Der Zor'a ya da Şam'a gidecek aileleri belirliyorlardı. Şam yolunu tutanların yaşama şansı daha yüksek oldu. Biz Der Zor'a gitme emri aldık. Halep Der Zor'a 330 km mesafedeydi; katliam orada başladı. Kâğıt üstünde bizi koruyacak olan Türk zaptiyeler her gece bizden para istiyorlar, bedevilerin kadınlarımıza tecavüz etmelerine ya da onları kaçırmalarına göz yumuyorlardı. Direnenlerin başı kesiliyordu. Soygunların ve cinayetlerin ardı arkası kesilmiyordu. Yola çıktığımızda altı yedi yüz kişiydik. Her sabah, bulunduğumuz yerde ölüler ve can çekişen insanlar bırakıyorduk. Türk zaptiyeler hastaların tedavisine ve ölülerin gömülmesine izin vermiyordu.

Halep'in Meskene'yle arasındaki mesafe 95 kilometreydi. Orada hana yerleşmiştik. Karşıdan elbisesiz, neredeyse çıplak Ermeniler koşarak bize doğru geldiler; işaretlerle devam etmememiz için bizi

uyardılar. Az ötede büyük katliamlar yapılıyordu. Zaptiyeler bizi Rakka'ya götürmek için Halep'ten takviye kuvvet istediler. Meskene'nin Rakka'yla arasındaki mesafe 95 kilometredir. Çoğu kimse kendini Fırat Nehri'ne atarak intihar etmişti. Onların şişmiş cesetlerini nehir kıyısından görebiliyorduk. Sonunda gideceğimiz yere vardık. Halep'in Rakka'yla arasındaki mesafe 190 kilometredir. Şehirde konaklamak için nehrin öteki yakasına geçmek gerekiyordu. Ama bunu yapmamıza izin verilmedi; aynı kıyıda iki ay kaldık. Orada büyük miktarda yılan ve cesetlerin üstünü örten toprakta biten ebemgümeci vardı.

Rakka'da, ensesine yediği balta darbesinden dolayı başı öne sarkmış olan Diyarbekirli bir Ermeni vardı.

Bir gün, köydeki evinin inşaat işlerini yaptırmak için, marangoz, duvarcı ustası, demirci gibi zanaatkârlara ihtiyaç duyan kara derili bir bedevi geldi. Bu biz Ermenilere biraz umut verdi. Ama, nedense bundan bir sonuç çıkmadı.

Halk biraz daha dayanılır bir hayat sürmeye başladı. Kampımız Fırat Nehri'nden yürüyerek bir saatlik mesafede bulunuyordu. İki erkek kardeşim dört eşekle su getirmeye gidiyordu; eşeklerin her birinin üstünde yirmi litrelik tenekeler vardı. Bu şekilde, suyun tenekesini yarım kuruşa satıyorlardı. Çamurun dibe çökmesi ve suyun içilebilir hale gelmesi için, o suyu kaplarda bekletmek gerekiyordu. O şekilde yaklaşık bir buçuk yıl orada kaldık. Ama bir süre sonra eşeklerden ikisi geberdi; ikisi de çalındı.

Köpeklerin yol üzerindeki Ermeni çocukların cesetlerini yediğini kendi gözlerimle gördüm.

Babam demirciydi. Tanınmış bir zanaatkâr olarak Everek'te belediye için çalışırdı. Belediye'den insanlar gelip ona İslamiyeti kabul etmesi şartıyla kalmasını ve böylece kendisinin ve ailesinin hayatını kurtarmasını teklif ettiler. Babamın bu öneriyi geri çevirmesi nedeniyle sürgün edildik. Urfalı insanlar İslamiyeti kabul etme şartını önme sürmeden zanaatkârları kendi şehirlerine götürmeye geldiler. Böylece Urfa'ya gittik. Oraya gitmiş iki Ermeni demirci daha vardı; bunlardan biri Urfalı, diğeri Bilecikli'ydi. Din tartışma konusu edilmiyordu; bu da Ermenilerin orada yaşamasını mümkün kılıyordu; diğer yandan şehir yeniden inşa ediliyordu; ama, Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında çatışma çıktı; bunun sonucu olarak, babam ve ağabeyim hapsedildiler. Küçük olduğumdan ben her gün onlara yemek götürüyordum.

Bir gün bir köpek dizimi ısırdı. O zamanlar Muhamet isimli bir Türk'ün yanında çalışıyordum. O beni bir Kürt köyüne götürdü; orada, molla beni tamamen karanlık bir odaya hapsetti ve yaramın iyileşmesi için dua okudu. İki gün o karanlık odada kaldıktan sonra dizim bağlı olarak eve döndüm; birkaç gün sonra yaram tamamen iyileşti. O dönemde, erkek kardeşim Andranik sürgün şartları nedeniyle zayıf düşerek öldü. Urfa'da iki buçuk yıl kaldık. Muhacirlerin kendi evlerine dönebilecekleri haberini duyduk. Ebeveynim Everek'e dönmeyi kararlaştırmıştı. Böylece Halep'e gittik; ama, orada haberlerin yanlış olduğunu ve evimize dönmenin bize yasak olduğunu öğrendik.

Hemen hemen bir yıl Halep'te kaldık. Babam ve iki ağabeyim makine tamircisi olarak iş buldular. Lokomotifler çok ilgimi çekiyordu. Her sabah onları seyretmek için tren istasyonuna gidiyordum. Bir gün tekrar vagonları çeviren köprüyü seyrediyordum. Bu işlem için vagon tahta takozlarla kımıldamaz duruma getiriliyordu. O takozlardan biri çukura düştü; ufak tefek olduğumdan çukurun içine kayıp takozu yukarı

çıkardım. Alman idareci yaptığımı takdirle karşılayıp, bana kim olduğumu sordu. "Ermeni bir muhacirim", diye cevap verdim. O zamanlar Ermenilere istasyonlarda çalışma imkânı tanınmamasına rağmen beni uygun bir ücretle işe aldı. Bu şekilde lokomotif makinist yardımcısı oldum; Halep-Adana hattında gidiş-dönüş yirmi dört saat çalışıp, yirmi dört saat istirahat ediyordum.

Bir yıl orada kaldıktan sonra babam Everek'e dönmeye karar verdi. Sis'e (Kozan) gitmek üzere yola çıktık; orada alacaklı olduğu Türklerden para almayı umuyordu. Ama, eline bir şey geçmedi. Bir hafta orada kaldıktan sonra, at arabasıyla Everek'e gitmek üzere Adana'ya gittik. Yola çıkmamıza engel oldular; Adana'da kaldık. 1921'de babam Seray'ın, yani Hükümet Binası'nın yakınında bir dükkân, Ermeni kilisesinin yakınında da konut olarak bir oda kiraladı. Türk ve Kürt çeteleri Ermenilere her saldırdığında, bunlar kilise mahallesine sığınıyordu. Evde üç-dört aile birden barınıyorduk.

Bir gün Andranik Paşa Adana'ya geldi; onun şerefine büyük resepsiyonlar verildi. Pencerelerde üç renkli Ermenistan Bayrağı dalgalanıyordu; sokaklarda Ermenice şarkılar söyleniyordu. Fransız Ordusu'nda görev yapan Ermeni lejyonerler Bay Damatyan'la birlike Hükümet Binası'na gittiler ve binaya üç renkli bayrağı astılar. O gün Ermenilerin en mutlu günü oldu. Bir an yaşanmış bütün vahşet unutuldu. Maalesef, ertesi gün Fransız Ordusu bütün Ermeni sorumluları tutuklayıp, süngü zoruyla kendi ordugâhına götürdü ve Ermenistan Bayrağı Hükümet Binası'ndan indirildi.

Fransız kuvvetleri 1921'de Kilikya'dan çekildiğinde, bütün Ermeniler bir gün içinde Kilikya'yı terk ettiler. Ben de önce Halep-Suriye'ye, sonra da Lübnan'a gittim; sonunda da Fransa'ya yerleştim. Bir yuva kurup, burada kaldım.

190 (190).

KARAPET YEĞYAYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, NİĞDE)

Ailemiz Konya'nın Niğde mahallesinde yaşıyordu. Babam öleceğini anlayınca, beni yanına çağırıp, şöyle dedi: "Karapet, oğlum gel yanıma. Bundan sonra evin büyüğü sensin. Sizi sürgüne götürürlerse, kız kardeşlerinin saç örgülerine bağladığı altınları çıkarıp, üzerinde saklarsın."

Sürgün emri ulaşınca, babamın dediği gibi, altınları belime bağladım. Beni askere aldılar, kız kardeşlerimi de Der Zor'a götürdüler. Orduda Ermenilerin sayısının günden güne eksildiğini görüyordum; onların başını yiyorlardı. "Armenak" dedim arkadaşıma, "gel kaçalım" Bir gece, karanlıkta sürünerek kaçtık; bir suyun kenarına vardık. Ona dedim k: "Armenak! Gel biraz su içelim; yıkanalım, serinleyelim"

Armenak geldi. Yıkandık. O bir şarkı mırıldanıyordu:

"Her yanım yara bere içinde; can fedayiyim
Göçebeyim, evim yok..."

Bir de baktık ki, bir kadın su almaya geldi. Ermenice şarkıyı duymuştu. O bize şöyle dedi:

- Siz Ermeni misiniz? Hemen gidin buradan; şimdi kocam gelir; o, asker kaçağı Araplardandır. Gelir sizi vurur. Ben filanca zengin Ermeni'nin kızıyım. Evin bir tanecik kızıydım. Gidin ebeveynime söyleyin; beni gelip buradan alsınlar.

Baktık ki, o kızın bütün yüzüne ve göğsüne mavi mürekkeple dövme yapmışlar. Kız gidince, elinde topuzla bir adam geldi. İkimizin de kafasına topuzla vurmaya başladı; elbiselerimizi çıkardı; belimdeki altınları da. Sonra da çekip gitti. Bizi don gömlek bıraktı. Armenak'a dedim ki: "Bunların bir lideri olmalı; gel gidip onu bulalım; şikâyet edelim."

Gidip baktık; uzakta bir çadır göründü. Yaklaştık. Köpekler etrafımızı sardı. O, Arap şeyhin çadırıymış. Bizi içeri aldılar. Olanları şeyhe anlattık. Orada oturan insanlar arasında kargaşa baş gösterdi. Gidip bize yiyecek, çorba, ekmek getirdiler. Bunları yedik. Yorgunduk; yatıp uyuduk. Sabah kalkınca elbiselerimizi asılmış gördük. Altınlar da içindeydi. Meğer, şeyh giysilerimizin aranıp, bulunmasını sağlanmış; bize acımış. Ben orada kaldım; çalışmaya başladım. Çadırın içini süpürüyordum. Deveyle uzaktan su taşıyordum. Onlar için ayakkabı imal ediyordum.

Günün birinde bir Türk arabası geldi; içinden bir Türk indi. Bana: "Gâvur, sen ne yapıyorsun burada?" dedi.

Şeyh bana dokunmamaları için rica etmeye başladı. Günün birinde de bana Arap giysileri giydirdi; kız kardeşinin yanına yolladı. Yolda beni yakalayıp, sorguya çekmeye başladılar: "Vesikan (terhis belgesi) var mı?"

- Yok.

- Adın ne?

- Karapet Yeğyayan.

- Bundan sonra adın Mustafa olacak.

- Olmaz!

- Getirin falakayı!

Beni dövmeye başladılar; altmış altı kez vurdular. Sonra yine sordular: "Adın ne?"

- Karapet Yeğyayan.

- Hayır; adın Mustafa olacak!

- Olmaz!

Yine altmış altı kez vurdular. Sonra adam sinirlenip emretti: "Bu gâvuru zindana atın."

Bir süre hapiste kaldım. Bir gün gardiyanla konuştum ve kendisine bir altın verdiğim takdirde firar etmeme göz yumup yummayacağını sordum. Parayı verip kaçtım. Arkamdan düdük çalıp: "Birisi firar etti" diye bağırmaya başladıklarını duydum. Yerde, bir çukurun içinde bir boru vardı. Oraya indim. Borunun içinden pis sular akıyordu. Tabii bu pislik bir yere dökülüyor diye düşündüm. Yürüdüm, yürüdüm. Üstüm başım berbat oldu. Taşlar gördüm. Kaygan taşlara tutunarak aşağı indim. Az ileride adamın teki öküzüyle toprağı sürüyordu. Beni o pis halimle görünce cin zannetti; sabanını bırakıp kaçtı. Yaklaşıp sabana asılmış olan çıkını açtım; içindeki ekmeği yedim; karnımı doyurdum ve yürüdüm gittim. Uzun süre yürüdüm; bir

Türk mezarlığı gördüm. Onların mezarları oda şeklinde olur; üstüm başım ıslak, pislik içinde; içine girip uyudum. Sabah çıngır çıngır bir sesle uyandım; adamın teki eşeğine binmiş uzaktan geliyordu. Ben mezardan çıkmıştım. Adam beni görünce eşeğini bırakıp kaçtı. Onun ekmeğini de yedim. Sonra, belki eşeğini almaya gelir, diye düşündüm.

Oradan da uzaklaştım; gidip Fırat'ın suyuyla yıkandım, temizlendim. Donumun içine su dolmuştu; balon gibi şişip beni kıyıya doğru sürükledi; nehrin öteki yakasına geçtim.

Sora sora bizimkileri buldum. Ablamın vefat ettiğini duydum; kocası öldürülmüş; iki çocuğu öksüz kalmıştı.

Ermeniler için af çıkarıldığında, kendimi özgür hissedip Halep'e gittim. Yolda diğer kız kardeşim de vefat etti. Zor bir dönemdi. Ekmek karneyle dağıtılıyordu. Bir gün ekmek kuyruğunda bir Ermeni'yi sinirlendirdiklerini gördüm. Küfürler savuruyorlardı; adam hırsından ya da açlıktan yere düşüp bayıldı. Ben o adama acıdım; onu yerden kaldırıp, bir restorana götürdüm; ona yemek yedirdim. Kendine geldi. O zaman ona sordum: - Sen kimsin?

- Bana Farmason Vahan derler. İzmir'denim, eskiden saygı duyulan bir insandım. Şimdi bana bakma, halim hal değil. Ne param var, ne de halim. Ben ayakkabıcıyım; iyi bir ustayım.

Ona dedim ki: "Sermaye benden, işçilik senden olsun."

O zavallı adamı alıp eve götürdüm; yıkadım; giydirdim. O, yakışıklı bir adam oldu. Halep'in en güzel sokaklarından birinde bir dükkân tuttum; birlikte dükkânı işletmeye başladık. Bu Vahan güzel ayakkabılar dikiyordu. Bütün üst düzey Fransız memurlar karılarına ayakkabı almak için bizim dükkânımıza geliyorlardı. Tartıya koyulduğunda imal ettiğimiz ayakkabıların ağırlığı yok gibiydi; çok hafifti.

Günün birinde bir Türk zabit geldi, dükkânın tabelasının eğri olduğu bahanesiyle bizden para aldı ve gitti. Artık öğrenmişti; her gün gelip parasını alıp gidiyordu. Bir gün yine böyle geldiğinde çok sinirlendim; bu arada, General Gorot'nun kızı ayakkabı almak için dükkânıma girdi ve bana sordu: "Niye üzgünsünüz?" Ben de ona zabitin yaptıklarını anlattım.

Bana dedi ki: "Bir daha gelirse, yakasını çevirip numarasına bak. Bana söyle; babam onu işten atar."

Bir gün de ben çırak olarak bir hata yaptım; bu Vahan denilen adam beni tokatladı. Çok sıkıldım ve ona dedim ki: "Aman usta! Hem para vereyim, hem de tokat yiyeyim! Öyle mi?"

- Karapet oğlum! dedi, bu bir sanattır, oğlum. Seni dövenin yanına gideceksin.

Bir gün de bu Vahan bana şöyle dedi: "Ben Amerika'ya gideceğim; sen de gel; birlikte gidelim."

- Ben gelmem, diye cevap verdim.

O gitti. Bana bir fotoğraf gönderdi; arkasına şöyle yazmıştı: "Karapet, ben burada iyiyim; sen de gel."

Ben yine gitmedim. Evlendim. Ailemi yanıma alıp Ermenistan'a geldim.

191 (191).

SATENİK KUYUMCUYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1902, KONYA)

Bizim Konya Vilayeti'nde Elmalı Köyü vardı; ben orada doğdum. O köyün sakinlerinin eskiden Karabağ'dan oraya göç eden insanların soyundan geldikleri söyleniyor.

Şah Abbas, zamanında Karabağlılara çok sıkıntı vermiş; o yüzden de, on-on beş aile "Burası yaşanacak yer değil" diyerek torbalarını alıp içine altınlarını doldurarak Türkiye'ye göç etmiş. Birkaç aile Burdur'a varmış; orada kalmış. Birkaç aile ise Isparta'ya varmış; orada kalmış; geri kalanları Elmalı'ya varıp oraya yerleşmişler. Öyle ki, bizim Elmalı lehçesi Karabağ lehçesi'nin aynısıdır. O yerin adının niye Elmalı olduğunu biliyor musun? Muhacir Ermeniler toprağı işlemiş, ağaçlar dikmişler. Çok güzel elma ağaçları yetiştirmişler. O şekilde, o yerin adı Elmalı olarak kalmış. Türkler oraya Elmalı Kazası derlerdi.

Ben Konya Vilayeti'nin Elmalı Köyü'nde doğdum. 1915'te Türkler gelip önce erkekleri askere aldılar; kadınlara da: "Siz sürgüne gideceksiniz" dediler. Her aileye bir eşek tahsis ettiler. Annemin dört çocuğu vardı: ikimiz büyüktük, bir tanesi kucağındaydı, diğeri de elini tutuyordu. Kaynanası yaşlıydı ve eşeğe bindirmişlerdi. Annem iki yaşındaki çocuğunu kaynanasının kucağına verdi. Geri kalanlarımız da yürümeye başladık. Ayaklarımız kanlar içinde kaldı; elbiselerimiz yırtıldı. Yürüyecek halimiz kalmadı. Halep taraflarına gittik...

Küçük çocuk yürüyemiyordu. Türk jandarma: "Bu çocuk yürüyemiyor" deyip, onu kaldırdı taşların üstüne fırlattı.

Muhacirler "vah vah!" deyip ağlamaya başladılar. Annem gidip çocuğun yerde can çekiştiğini ve sonra da son nefesini verdiğini gördü...

Pap diye bir köye vardık. Diğer çocuk ve kaynana açlıktan öldüler.

Annem bize bakmak için evlerde çamaşır yıkamaya başladı. Babam ordudan firar etmiş, arayıp bizi bulmuştu. Türkler babamın firari olduğunu anlayıp, onu bizim gözlerimizin önünde boğazladılar...

Sonunda annem de vefat etti, ben tamamen öksüz kaldım...

1915 Büyük Katliamı sırasında ebeveynim şehit edilmiş olduğu için, 1918'den 1922'ye kadar ben İzmir Ermeni Yetimhanesi'nde kaldım. Orada, Ermeni öksüz kızlar bana halı dokumayı öğrettiler; onlarla birlikte çalışıyordum; birlikte kederli şarkılar söylüyor ve hem birlikte ağlıyor hem de çalışıyorduk.

Yetimhanedeki Ermeniler Khırimyan Hayrik'in İzmir'e geldiğini ve Ermenilerin durumunun oldukça iyi olduğunu gördüğünü hatırlıyorlardı; zira, altın çarşısı ve bazı diğer işler Ermenilerin elindeydi. O bir vaaz vererek şöyle demişti: "Sevgili soydaşlar. Sizler Türkiye topraklarında yaşıyorsunuz; dolayısıyla, inancınızı ve dilinizi korumak ve başkalarının eline geçmemesi amacıyla her şeyinizi muhafaza etmek için, hep dikkatli olmalısınız. O yüzden benden size öğüt: Marul gibi açılmayın! Lahana gibi kapanın! Yani, varınızı-yoğunuzu, servetinizi Türklere göstermeyin."

İzmir Ermenilerinin maddi durumu çok iyiydi; müreffeh bir hayat sürüyorlardı. Ama, Türkler Ermenileri kıskandılar; onların sahip olduğu her şeyi ele geçirmek istediler: hem mücevherlerini, hem topraklarını, hem evlerini, her şeyini...

Ben çok şehirler gördüm; ama, İzmir'de gördüğüm mücevherlerin benzerlerini hiçbir yerde görmedim. Ermeniler çoğunlukla kuyumcuydu. Güzel mücevherler imal ediyorlardı; şaşırtıcı derecede güzel mücevherler.

Oradaki bolluğu, zenginliği ben başka hiçbir yerde görmedim.

Biz yetimhanedeyken bizleri gezmeye götürüyorlardı. Çarli Çaplin'i ilk kez orada seyrettim. Hepimiz sessiz sedasız oturuyor, sonra da bize verilen bir parça çikolatayı yiyorduk. Cafcaflı camekânlara bakarak kaldırımların üstünde ikişer ikişer yürüyorduk.

Ama, Kemal geldiğinde bizim yetimhanemiz kapatıldı. Bizler birkaç gün kaldırımların üstünde sahipsiz kaldık. Tulumbayla su çekiyorduk; su kabını doldurup içsinler diye büyüklere götürüyorduk. Kemal gelince Ermenileri, Rumları, bütün Hıristiyanları denize döktü; İzmir'i ateşe verdiler. Alevler insanları, kundaktaki çocukları yutuyordu. Yerlere atılmış çadırlar çiğneniyor, kundaktaki çocuklar denize atılıyordu; onlar denizin yüzeyinde sallanıyorlardı.

Sonra bizi Yunanistan'a naklettiler. Ben orada halı fabrikasında halı dokuyordum. Fabrikada benim gibi öksüzler çoktu; hem çalışıyor, hem şarkı söylüyor, hem de geçmişimizi hatırlayarak ağlıyorduk...

"Fabrikanın eşiği taşlıdır, taşlı,
Ermeni öksüzleri ana özlemi çeker,
- Ermeni kızlar! Kızlar! Niye renginiz soluk?
- Horoz öttüğünde kalktık anne, ondan rengimiz soluk..."

Sonra evlendim. Evimiz barkımız oldu. Bir kızım, bir de oğlum oldu; Ermenistan'a geldik.

Ben oğlumun ailesiyle Hırazdan bölgesine yerleşmiş bulunuyorum. Kızım Yeranuhi ailesiyle Yerevan'da kalıyor...

192 (192).

NERSES MOVSESİ GALBAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, KONYA, ELMALU KÖYÜ)

Elmalı Antalya'ya yakındır. Atalarımız 17. yüzyılda, Şah Abbas ve Nakhiçevan'dan [Nahcıvan] göç döneminde Şuşi'den kaçmışlar; toplam üç yüz aileymişler. Onların bir kısmı Bolu Şehri'nde kalmış. Otuz aile yollarına devam edip Burdur, Isparta ve ta Akdeniz kıyılarına kadar ulaşmışlar. Finike Limanı yakınlarında adalar vardır. Oraya yerleşmişler.

O zamanlar Sultan Mahmut dönemiymiş. Ermeniler Omar Ağa'nın yanına gidip, büyük hediyeler sunmuşlar; kendilerine bir yer tahsis edilmesini rica etmişler. O zamanlar Türkiye'de az sayıda Ermeni varmış. Omar Ağa sormuş: "Ne iş yaparsınız?"

Ermeniler de: "Biz ayakkabıcı, marangoz, demirci ve taş yontma ustasıyız" dediler.

O yedi Ermeni aile şunlardı: İspirler, Yorgancılar, Galbakçılar, Adamyanlar ve diğerleri. Omar Paşa onları dinlemiş ve isteklerini kabul etmiş ve şöyle konuşmuş: "Gidin dolaşın. Neresi hoşunuz giderse o yeri size vereceğim."

O zamanlar Türkiye'de çok zanaatkâr yokmuş. O zamanlar Elmalı'nın adı Kaplan Deresi'ymiş. Oranın kuzeyi yüksek dağlarla kaplıdır; her iki tarafında yamaçlar vardır; bu yamaçların ortasındaki kesimden otuz-kırk metreküp su akar. Dağın yukarı kısmı düzlüktür. Ermeniler orada yaşamaya karar vermişler. Onlar batı yamacını istemeyi düşünmüşler. Omar Paşa sadece Ermenilere mahsus olmak üzere Türklerin yaşamadığı bir yerde Ermenilere bir kilometre kare toprak vermiş. O yedi aile evler inşa etmiş, dükkânlar açmış, atölyeler kurmuş, nehir yatağını oluşturmuş. Nehrin çevresine duvar örmüşler; suyu bir tünele akıtmışlar ve bir su değirmeni kurmuşlar. Orası da kara toprakmış; taş yokmuş. Taş ocağından taş çıkarmışlar. Manda arabalarına yükleyip taşı nakletmişler. Ermeniler çalışkan, yaratıcı bir millettir; Türkler onları sevip saymışlar. Sonra, bir kilise inşa edilmiş. İstanbul'dan bir papaz köye davet edilmiş. Okul inşa etmişler. Binanın altı okul, üstü misafirlerin kalması için han haline getirilmiş. Çocuklar dört, beş yaşından itibaren okula giderlermiş. İstanbul'dan öğretmenler çağrılmış. Dükkânlar çoğalmış; pazar yeri kurulmuş. Başlamışlar ticaretle iştigal etmeye. Bu şekilde Ermeniler barış içinde bir hayat sürmeye başlamışlar.

1908 senesinde Hürriyet ilan edildiğinde, Türkiye Ermenilere özgürlük sözü vermişti. Sözde Ermenilere özgürlüklerini verdiler. Sultan Abdülhamit'i tahttan indirdiler. Türkiye'nin bakanı olan Talat Paşa: "Ermenileri tamamen yok etmezsek, onlar hep bizden yeni taleplerde bulunacak" dedi. Bir Sultan vardı; ama, etkin bir rolü yoktu.

1914'te Ermenileri askere almaya başladılar. O zamana kadar Ermenileri askere almıyorlardı. İlk defa Ermenilerden yetmiş kişiyi askere aldılar. İkinci parti olarak kırk kişi askere alındı. Geriye pek az insan kaldı. Üç dayım vardı; üçünü de askere aldılar; onlardan hiçbiri geri dönmedi.

6 Ocak 1915 tarihinde babamı da götürdüler. Dayımın oğlu yüz altın verip askerlik hizmetinden kurtulmuştu. Bir zanaat öğrenmem için, beni onun yanına yerleştirdiler. Bir yıl sonra onu da götürdüler. Ben ortada kaldım. Yetmiş yaşında bir adam vardı; bana: "Ben sana para vermem; ne iş çıkarırsan yarısı sana, yarısı bana ait olur. Köyde ayakkabı tamircisi olur musun?" diye sordu.

Köye gidip çalıştım. Yüz put buğday aldım. Annem hastaydı; çalışmıyordu.

1915 sonbaharında, Eylül ayında, köyden geldim ve Türk jandarmalarının Ermeni mahallelerine giriş noktalarını kapattıklarını, bu mahallelere giriş-çıkışlara engel olduklarını gördüm. Getirdiğim buğdayı da elimden aldılar. Dayımın oğlunun yanına gidip ona: "Ermeni mahallesini kuşatmışlar; Rum zangoçu öldürmüşler" dedim.

O ise bana: "Hadi gidelim" diye cevap verdi.

Gidip baktık ki, Ermeni kilisesinin kapısı açılmış. İçeri girip silah aramış, bulamamışlar. Üç gün sonra seksen yaşındaki papazı çağırıp ona: "Hükümet emrediyor: Ermenileri sürgüne göndereceğiz" demişler. Burdur Ermenilerini daha önce sürgüne göndermişlerdi.

Kırk yaşın üzerindeki sekiz kişiyi sürgüne gönderdiler. Bizi Stanoz'a gönderdiler. Dayımın oğlu Papazyan Hakob vardı; o, yolda şaka yapıyordu. Jandarma ona dipçikle vurdu ve: "Gâvur şaka yapma!" dedi. Stanoz'a vardık. Jandarma bize dedi ki: "Yarın yol inşaatına gideceğiz. Yanınızdaki paraları bana verin; ben saklayayım." Paralarımızı topladı.

Burdur'a vardık. Jandarma bizi karargâha teslim etti. Karargâh çavuşu bize sordu: "Sen kimsin?"

Ben dayımın adını verdim; o, dayımı tanıyordu. Ona dedim ki: "Jandarma paralarımızı topladı."

- Niye daha önce söylemediniz? dedi ve jandarmayı yanına çağırdı: "Bunların parasını mı aldın?"

- Ben sizi yolda öldürmeliydim, dedi jandarma.

Sonra bizi Akşehir'e götürdüler. Orada bir göl vardı. Bizi kayığa bindirip gölün öteki tarafına götürdüler. Orada kimse yaşamıyordu. Kayıktan inince baktık ki, Akşehirli, Afyonkarahisarlı, Aziziyeli Ermeni kadınları, yaşlıları ve çocukları götürmüşler. Ertesi gün bizi yola çıkardılar. Orada özel bir çete vardı; gölün kıyısından uzaklaşınca, onlar katletmeye, kırmaya, öldürmeye başladılar. Hafif yaralı olarak kurtulanlar ağlayarak yola düştüler.

Dört-beş kilometre ancak yürüyebiliyorduk; ekmek yoktu, su yoktu; aç ve susuzduk.

Bir gün dağın yamacından ilerlerken, etrafımız ıssızdı; kimse yoktu. Bir de ne görelim: Kürtler sel gibi dağdan iniyorlar; hançer, kılıç ve baltayı alan üstümüze saldırdı. Türk jandarmaları onların bize saldırmasına göz yumdu. Kürtler başladılar üstümüzü aramaya; soymaya, yağmalamaya. Biz yolumuza devam ettik. Yaklaşık on beş-yirmi gündür yürüyorduk. Biz küçüktük ve yürüyorduk; ama, büyükler yürüyemiyor, yoruluyorlardı.

Haymana'ya vardık. Oraya Kürtler geldi. Saat dörtte, dağın yamacından dört-beş kilometre ötede göğe bir alev yükseldi. İnsanlar: "Yangın var." dediler.

Jandarma ise: "İnsanları yakıyorlar. Sizi yakmasınlar diye, ben sizi oraya götürmedim" dedi.

Ertesi sabah gidip baktık; dört yanı duvarlarla çevrili, üstü açık bir yerdi. Ermenileri oraya doldurup diri diri yakmışlardı. Her gün yenilerini getirip, eskileriyle karıştırıyor ve yeniden katliam yapıyorlardı. Her Allah'ın günü katliam yapıyorlardı. Biz açtık; yiyecek yoktu. At pisliğinin içinde arpa tanecikleri bulup yiyorduk. Kadınları çırılçıplak soyup; para arıyorlar; veyahut karınlarını deşip bağırsaklarının içinde altın arıyorlardı. Hamile kadınları ayakta bekletip, onlara karınlarındaki bebeğin cinsiyetini soruyorlardı. Bebeğin cinsiyetini görmek için, karnını deşiyorlardı; zira, bu konu üzerine bahse giriyorlardı.

Tuzlu bir gölün bulunduğu bir yere vardık. Bizi iki gruba ayırdılar. Bizler kadınların yanına gittik. Bu cehennemi yolculuğun ne zaman sona ereceğini bilmiyorduk. Her Allah'ın günü katliam oluyordu; büyükler boğazlanıyor, çocuklar sahipsiz kalıyordu.

Nevşehir'e vardık. Orası, Kayseri yakınlarında bulunan İncesu adı verilen yerdi. Sonra Kayseri'ye girdik. Orada Ermeniler vardı. Ermenilerin mütevelli heyeti geldi; kilisenin kapılarını açtılar ve: "Gelin, size mum verelim" dediler.

Ertesi gün, gelip bağırmaya başladılar: "Akşehirli var mı? Elmalılı var mı?"

Baktım ki, bağıran hemşerim Levon. Geldi bana sarıldı ve sordu: "Ailem nerede?"

- Memlekette kaldı.

Levon dedi ki: "Birisini bulayım da, sizi götürsün."

Hovhannes amcanın oğlu geldi; bizi Türk amele taburuna götürdü.

1922'de Adamyan Nikoğos bizi aldı İncesu'ya götürdü. Ulukışla'ya gittik. Orada tren istasyonu vardı. Bizi açık vagonlara doldurup Mersin'e götürdüler. Türklerin Arapları öldürdüklerini gördük. Taşlahan'a vardık. Bizi gemiye bindirdiler.

Atatürk Ermenileri de Rumları da katletmeye başladı. O zamanlar çeteler vardı. Erkekleri balta kullanarak öldürmüşlerdir. Ben boynu kesik bir adam gördüm; onu ölü sanıyordum; ama hayatta kalmıştı. Annesi öldürülünce çocuk anasının cesedinin üstünde kalıyordu. Akrabaları varsa ona bakıyorlardı; yoksa, çocuk Türk yetimhanesine götürülüp sünnet ediliyor, Türkleştiriliyordu. Bir Türk jandarması iki yaşındaki bir çocuğa: "Sen kimbilir yarın başımıza nasıl bir bela olacaksın." deyip, onu kaldırıp fırlatmıştı. Annesi jandarmaya saldırmış, jandarma annesini de öldürmüştü.

1922 tarihinde Türkler Ermenileri ve Yunanlıları Bursa'ya kadar katletmişlerdi. Yere düşen bir daha kalkmamıştı. Sonra, bizi Dedeağaç'tan Yunanistan'a götürdüler. Rum kilisesi Ermeni muhacirlerle doluydu. Yunanistan da savaştaydı. Onlar da zor durumdaydı. Karnım acıkmıştı; el açtım; bir parça ekmek verdiler. Yılbaşı günüydü. Biz aç ve çıplaktık. Yatak örtülerini üstümüze atarak, bir çocukla beraber Pire Limanı'na gittik; ama, bizimkiler orada değildi. 25 Aralık günüydü ve hava soğuktu. Titriyorduk. Hem bitlenmiştik, hem de ateşimiz vardı; hastaydık. Limanda kalmamıza izin vermediler; zira, hem bitli hem de hastaydık. Gidip şarap fıçılarının yakınında uyuduk. Yanımdaki çocuk öldü. Onu götürüp gömdüler. Ben bir ay kaldım Pire'de. Sonra, annem geldi. Param da yoktu Annem beni ekmek dağıtılan yere götürdü ve bana: "Vay! Yavrum büyümüş" dedi. Beş-altı ay orada kaldık. Elmalı'dan birkaç aile vardı. Dayım geldi; kendi ailesini alıp götürdü; bizi orada bıraktı. Ben annemle Lipazma'ya gittim; dayımın orada dükkânı vardı. Onun bize yardım edeceğini umuyorduk; ama bizi kabul etmedi. Annem iki sopanın üstüne bir çul gerdi; çadır gibi içine girip, o şekilde yaşamaya başladık.

Çalışmaya başladım. Hela çukuru kazıyordum; karşılığında para alıp bu parayla anneme ve erkek kardeşlerime bakıyordum. Bir gün işten dönüşte çadırın kaybolduğunu gördüm. Dayıma gidip: "Bizimkiler nerdeler?" diye sordum.

- Kokinya'ya gittiler, diye cevap verdi.

- Orası nerde bilmiyorum.

Meğer Eski ve Yeni Kokinya varmış. Karanlık bastırdı. Geceyi bir duvarın dibinde geçirdim. Bir adam geldi ve bana şöyle dedi:

- Gel köprüye gidelim.

Gittik. Nikoğos kardeşimi gördüm. Birlikte Kokinya'ya gidip bizimkileri bulduk. Bir yatakta beş kişi yatıyorduk; ne yatağımız vardı, ne de başka bir şeyimiz. Mıkırtiç 1925'te orada doğdu. Ben gece körü oldum; hastalığım gıda eksikliğinden kaynaklanıyordu. Kör olmuştum. Artık hiçbir şey göremiyordum. Annem ve ben ağlamaya başladık. Dayım bir gün dahi bize bakmadı.

İşçi olarak çalıştım. Bir Rum gelip beni gördü: "Sana kırk Drahmi öderim" dedi. Onunla gittim. Yeni bir bina inşa etmiş, binanın tuvaleti tıkanmıştı. Temizledim. Saat dörde kadar çalıştım. Adam çok memnun kaldı; bana yüz drahmi ödedi. O gün Paskalya günüydü. Gidip et filan aldım, eve götürdüm. Orada on dört ay çalıştım. Annem evi dayadı döşedi. Toparlandık.

1927'de dayım gelip bana sordu: "Para biriktirmedin mi?"

- Bin yedi yüz Drahmi biriktirdim, diye cevap verdim.

- Altına çevir, dedi. Paraları altına çevirmek için aldı götürdü; ama, bize altın vermedi; paraları kendisi yedi.

Dayımın çocukları bizimle birlikte Ermenistan'a geldiler. 1988 depreminde ben onların ailesini iki buçuk yıl evimde misafir ettim; ama, teşekkür dahi etmediler.

Uzun yıllar Kanaker'de ve Gümüşges'te çalıştım. Beni madalyalarla ödüllendirdiler. Şimdi artık yaşlı ve emekliyim.

193 (193).

MARİ MANUKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, KONYA)

1914'te babamı askere aldılar; duyduk ki, onu yolda öldürmüşler. Zavallı henüz 30 yaşındaydı.

Geri kalanları 1915'te sürgüne gönderdiler. Muhacir olduk. Yürüyerek ne yollardan geçtik, aç, susuz, yorgun ve hasta olarak. Ben küçüktüm ama hatırlıyorum. Annem hamileydi; o eziyete dayanamadı; kan kaybetti; tehcir yolunda öldü. Bizler, üç kız öksüz kaldık. Luiz bir yaşında, ben üç yaşında, Siran ise altı yaşındaydı. Sadece 28 yaşında ve üç çocuk babası olan amcam karısıyla birlikte bizim bakımımızı da üstlendi. Altı çocuğun tamamını Arapların yanına yerleştirdi; polislere de rüşvet vererek bizi Irak'ın Kerkük köyüne ulaştırdı. Bu bir Türk köyüydü. Oradaki Türkler daha iyi kalpliydiler. Amcam ve karısı altımıza da baktılar. Sonra amcam bizi Kildanilerin, yani Hıristiyan Arapların kilisesine götürdü ve onların rahibelerinin yetimhanesine yerleştirdi. Orada büyüdük. Sonra İngilizler geldiklerinde öksüzleri kamyonla toplayıp Bağdat'a götürdüler. Orada Piskopos Muşeğ Serobyan vardı; bizi görünce: "Bunlar Ermeni!" dedi. Bizi yanına aldı ve Ermeni Genel Yardımseverlik Birliği'ne teslim etti. 1928'de bizi Port Said'e götürdüler. Orada, henüz 20-22 yaşlarında olan Mambre Piskopos, ki o zaman henüz Piskopos değildi, öksüzlerin gözetmeniydi. O bizi İskenderiye'ye götürdü. Poğosyan Okulu'nda okuduk.

Ablam Artin Keşişyan ile evlendi. Kız kardeşim Luiz Poğosyan Okulu'nda matematik öğretmeni olan Sargis Yazıcıyan ile evlendi. Ben okulun "Parasızlar" kısmında kaldım.

Yardımseverlik Kuruluşu'nun başkanı olan Alek Manukyan bize çok ilgi gösteriyor, her zaman bizi görmeye geliyordu. Sonunda terzi oldum. Mısır Ermeni cemaati hali vakti yerinde insanlardan oluşan ve ilerici bir cemaatti. Ama 1956'de Cemal Abdülnasır iktidara geldi ve: "Mısır'da Hıristiyan görmek istemiyorum" dedi. Mısır Ermeni cemaati de zaten vatana dönüş yapanlar nedeniyle oldukça küçülmüştü. Ermeniler Kanada'ya gitmeye başladılar. Kız kardeşim Luiz'in ailesiyle birlikte Montreal'e gittim. Orada çalıştık; kendimize geldik. Siran ailesiyle Amerika'ya yerleşti. Şimdi, kız kardeşimle "Ararat" evinin yaşlılar kısmında rahat bir hayat sürüyoruz. Doğrusunu söylemek gerekirse, yemek ve bakım ve ilgi açısından eşi benzeri bulunmaz bir yer burası. Tanrı'ya çok şükür.

194 (194).

İSKUHİ HETUMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1915, STANOZ)

Boğos babam Türk Ordusu'nda asker olmaya gitmşi ve bir daha geri dönmemiş; onu hiç tanımadım. Bütün Ermenilerin öldürüldüğünü anlatırlardı: "Babalar gitti! Babalar!"

Babamın Türk ahbapları bize baktılar.

Atatürk Ankara'ya girdi; Haric'e vardı; Bütün Ermenilere: "Dışarı çıkın!" dedi.

1922'de ikinci seferberlik sırasında, teyzelerim, halalarım öldüler. Kastamonu'da ne kadar Ermeni varsa hepsini de denize döktüler. Sonra, bizi gemiye bindirdiler. Bizler sahipsiz, ortada kalmış kızlardık. İstanbul'dan kısa boylu papaz Ter Galust geldi; bize kefil oldu: "Ben sorumluluğu üzerime alıyorum; ben onlara bakarım" dedi.

Buradaki kamp var ya, orada yıllarca oturduk. İçimizden bazıları hizmetçi olarak çalışmaya gitti, bazılarımız fabrikaya çalışmaya gitti. O şekilde büyüdük. Ben Protestan yetimhanesinde otuz yıl öğretmenlik yaptım. Kırk tane öksüz kızım vardı; hepsini de evlendirdim; ama, ben yalnız kaldım. Paron Güzelyan gidip onları Anadolu'dan getirmişti. Şimdi onlardan biri bugüne kadar Protestan kilisesine gelir, karşılaşırız. O güzel bir okuldu; bir katta on üç kız vardı, yanımda. Onlara annelik yaptım; derslerini öğrettirdim. Onları günde dört kez öperdim. Derste kim on alırsa onu öperdim. Hiçbirini bir gün dahi dövmüş değilim. O yüzden de içim rahat. Bizi müdür: "Çok şımartma!" derdi.

Tanrı yardımcı oldu; onları büyüttüm.

195 (195).

ARPİNE BARTİKYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, AFYONKARAHİSAR)

Biz Afyonkarahisar'da çok iyi bir yaşam sürüyor; barış içinde yaşıyorduk. Türklerle de ilişkilerimiz çok iyiydi. Onlar da bize çok iyi davranıyorlardı.

1915 ilkbaharında, bir gün gelip, şehrimizdeki tüm Ermeni erkeklerini topladılar ve bize: "Sizi sürgüne göndereceğiz; ailenizle mi gitmek istersiniz? Yoksa yalnız mı?" diye sordular.

Bizim erkeklerimiz de: "Tabii ki, ailece gitmek isteriz" diye cevap verdiler.

Ermeniler evlerinde ne var, ne yok satmaya başladılar.

Amcamın karısı Şeker Hanım ailesiyle, teyzem ise kendi ailesiyle gelip bize katıldılar. Yola çıktık. Halk deniz gibi uçsuz bucaksız bir alanı kaplıyordu. Yayan olarak ilerlemeye başladık. Bizi bir koyun sürüsü gibi sürüyorlardı; herkes itaat ediyordu. Karanlığın bastığı yerde uyuyorduk. Konya tren istasyonuna varıncaya kadar günlerce yürüdük. Sekiz kadın-kız yedi erkektik. Amcamın kızı benden küçüktü. Konya'ya gidenlerin kaçabileceğine dair bir söylenti çıktı. Orada Markos adında bize tanıdık bir kişi bulduk. O bana: "Al şu paketi eline; hiç konuşmadan beni takip et." dedi. Beni zenginlerin mahallesine götürüp oraya bıraktı. Bizimkileri getirmek için yanımdan ayrıldı. Bir de baktım ki, yine geldi: "Hemen arkamdan gel" dedi. Beni Grigor Zopyan adında bir adamın evine götürdü. Sonunda, rahat bir nefes almıştık. Orada üç-dört ay kaldık. Amcamın yaramaz bir oğlu vardı. Bir gün, o bir Türk çocuğunu dövmüştü; o çocuğun ailesi de zaptiyelere şikâyette bulunmuştu. Türkler geldiler; hepimizi bir arabaya bindirip yeniden Konya istasyonuna götürdüler; orada her yerden gelen, Ermenice ya da Türkçe konuşan pek çok Ermeni vardı...

Bir gün hareket etme emri verildi; parası olan trenle yolculuk edebilecekti; olmayan ise yayan gidecekti. Parası olanlar vagona bindiler. Tren gitti, Bozantı'da durdu. Bu yanda tren yolu vardı; diğer yanda orman. Bizi trenden indirdiler. Açık havada geceleyeceğimiz söylendi. Gece soğuktu; insanlar ısınmak için birbirinin üstüne oturuyordu...

Ertesi gün, yeniden yürüme emri verildi. Yayan gidecektik. Sanki bir insan deniziydi. Yürümekten ayaklarımız ağrıyordu. Aç ve susuzduk; develerin ayak izlerinde toplanmış yağmur sularını içiyorduk.

Birden bir kargaşa yaşandı; insanlar bir tarafa doğru koşmaya başladılar. Bir de baktık ki, orada bir kuyu var; içinde de su. Su içip biraz serinledik...

Biraz ötede bir Türk köyü vardı. Bir arabacı kağnısını sürüp bize doğru geldi. Babam para verdi; torbalarımızı kağnıya yükleyip, rahat bir nefes aldık; hiç olmazsa elimizde taşıdığımız yük azaldı...

O şekilde yürüyerek Musa Dağ'a vardık. Orada artık tek bir Ermeni dahi kalmamıştı; köyler, evler boşalmıştı; hepsi de dağın zirvesine tırmanmışlardı. Orada Türklere karşı mücadele ediyorlardı. Ağaçların altında çok yakışıklı bir Ermeni gencinin başını gördük; onun vücudu da biraz ötedeydi: Türkler zavallıyı öldürmüşlerdi. Ermeni olduğu elbiselerinden belliydi. Erkeklerimiz toprağı kazıp, onun vücudunu ve başını birleştirerek gömdüler.

Akşam oldu. Amcamın kızıyla yere bir çul serip üstünde yattık. Büyükler ateş yakıp, geceyi geçirmek üzere etrafına oturdular...

Ertesi gün yine yürüme emri verildi. Yürüye yürüye Katma'ya vardık. Artık Sonbahardı ve hava soğuktu. Halk çabucak gideceği yere varıp çadır kurmak, içine girmek istiyordu; zira, yağmurlar başlamıştı. Oradan erkek kardeşimi çağırdım; ona dedim ki: "Yanıma gel." O kargaşada yanıma geldiğini de görmedim O, erkek kardeşimi son görüşüm oldu. Kayboldu mu? Yoksa kaçırdılar mı? Bilmiyorum..

Açtık; yiyecek hiçbir şeyimiz yoktu. Ot yolup yiyorduk veya at pisliğinin içindeki buğdayı yiyorduk. Sonunda hastalandık; karnımız ağrıyordu; ishal olmuştuk. Meğer o hastalık tifüs ya da dizanteriymiş. Bağırsaklarımızdan kan ve irin geliyordu. Elimizdeki ilaçları ona buna dağıttığımızdan, şimdi bize ilaç kalmamıştı. Çevremizdeki herkes ölüyordu. "Ah! Şimdi evimizde olsaydık! Ah! Şimdi kendi tuvaletimizde olsaydık!" diyorduk. Zira, her şey açık havada yapılıyordu. Sefalet! Dayanılmaz bir haldeydik... İşte o dönemde on yedi yaşındaki İlmonik ablamı Türk karıları kaçırmak istemişlerdi. Teyzem onları kovaladı; ama, Türkler geceleyin sessiz sedasız gelip kafasına torba geçirerek onu kaçırmışlardı...

Agnes teyzemin hali de korkunçtu. O, kucağındaki süt bebeğiyle bir yerde düşüp kalmış. Kendisi tifüse yakalanmış; o şekilde günler geçmiş; ama, kendine gelmemiş. Bir de gözünü açmış ki ne görsün, kucağındaki bebek ölmüş, hatta kurtlanmış ve kendisi bunu hissetmemiş. Sonra, kendini toparlamış; gelip bizi bulmuştu.

Daha sonra, Türk Hükümeti'nden emir geldi: orduda askeri olanlar sürgünden kurtulacaktı. Pek çok kişi bu şekilde kurtuldu. Ama, on beş yaşın üzerindeki erkekleri toplayıp askere alıyorlardı. Bir gün, yolumuzun üzerinde pek çok gencin art arda yere serilmiş olduğunu gördük; onları sıraya dizip hepsini de öldürmüş oldukları belliydi...

Günler! aylar! O şekilde geçti. Halep'ten bir adam gelip arabayla ekmek getirir dağıtırdı. Amcam ona yaklaşıp şöyle dedi: "Sana ne istersen veririm, yeter ki, bizi Halep'e götür."

Adam başlangıçta bizi götürmeye korktu: "Götürürüm; ama, sizi birisi yakalarsa, ona Şam'a, Türk askerlerine elbise dikmeye gideceğinizi söyleyin" dedi...

O, bizi Halep'e götürdü: Amcam Manuk Karaçay adında bir adamın evine gitmiş ve ona: "Senden rica ediyorum, ev bulmamız için bize yardım et. Bizimkiler hasta; ilkbahardan beri sokaklardalar; ne ev, ne yatak, ne de tuvalet var. Her yer mikropla dolu; pek çok kişi öldü. Bizimkiler hasta, hiç olmazsa bizimkileri kurtar" demiş.

Bu Manuk Karaçay adındaki adam çamaşırcısına bizim için bir ev bulması talimatını vermiş.

O bize bir ev buldu. Gidip o eve yerleştik. Bizi görüp yakalamasınlar diye, ev sahibine evden çıkmayacağımız sözünü vermiştik. Ev sahibimiz bize yiyecek getiriyordu. Onun bir oğlu ve bir kızı vardı. Kızı bir Türk subayıyla evliydi. O Türk subayı ise, eve bu kadar adam geldi, hem de hasta insanlar. Tuvaletin çukuru dolunca kim boşaltacak, diye düşünmüş. O yüzden bizi oradan çıkarmak istedi.

O çamaşırcı kadın bize başka bir ev buldu. Bir Rum'un evine taşındık. O daha güzel bir evdi. Yerler mozaikti. Ev sahibi Rum'du; ama, Arapça konuşuyorlardı; üç oğlu, iki kızı vardı. Biz daha önce dersimizi

öğrenmiştik. Birimiz Hacı anneydi, diğeri gelin, bir diğeri amcamın kızı vs. Soranlara şöyle diyecektik: "Ebeveynimizi kaybettik. Ebeveynimiz bulunana kadar bu bey bize bakacak." Türkler askerlik yaşında olan amcamı aramaya geldiklerinde onu yüklük duvarının içine oyulmuş, yatakların konulduğu yerde saklıyorduk. Zabitler bir gün yine kaçak asker aramaya geldiler. Amcamın karısı yine kocasını yüklükte sakladı. Zabit dedi ki: "Bana bak; bana masal anlatma; sen evde bir erkek saklıyorsun."

Amcamın karısının bir çekmecesi vardı; içinde gümüş kaşıklar, takılar, inciler vardı. Onlardan bazılarını hediye olarak zabite verdi.

Zabit dedi ki: "Her ay kontrole geleceğiz; içeri girmeyeceğiz." Yani, hediyelerini alıp gideceklerdi.

Ondan sonra bizi Meskene'ye götürdüler. Artık yanımızda olan Agnes teyzem, içine altınlarını diktiği bir kürk giyiyordu. Çok zengin olduklarından Afyonkarahisar'da onların buğday tarlaları vardı; hepsini sattılar sayısız altınlarını kürkün içine diktiler. Bir gün Agnes teyzem bahçeye tuvalete giderken Türkler onu yakalayıp götürmüşler. Bir hafta ortadan kayboldu; sonra onu geri getirdiler. Elbiselerini üstünden çıkarmışlardı; çıplaktı ve saçları darmadağınıktı; kimbilir ona neler yapmışlardı ki, zavallı Agnes teyzem delirmiş bir halde geri geldi...

İyi eğitim almış, iyi bir insan olan eniştem karısını o halde görünce bundan çok etkilendi; hastalanıp yatağa düştü... Sürgün etmek için bizi tekrar topladıklarında, o artık çok yaşlıydı ve can çekişiyordu. Her taraftan "Yallah! Yallah!" diyor, hareket etmemiz için itiyorlardı. Hasta eniştemi bir deveye bindirdik; ama o, buna dayanamadı; devenin üstünden aşağı düştü ve öldü...

Amcamların ve Hacı annemin aileleri tamamen yok oldu; kimse hayatta kalmadı.

Türklerin kaçırıp ayak takımından bir erkekle evlendirdikleri ablam İlmonik'in iki çocuğu olmuştu: birinin adı Hadice'ydi diğerininki Çiçek. Kocası olacak o adam ablam İlmonik'e hep şöyle dermiş: "Kaçarsan seni de, evlatlarını da boğazlarım!" Ablamın o çapulcu kocası bir adam öldürüp hapse girmiş. O zaman İlmonik ablam birkaç Ermeni'nin arabalarını yıkadıklarını görmüş. Onlara yaklaşıp, kendileriyle konuşmuş. Ermeniler ona acımışlar; gizlice onu ve çocuklarını arabaya koyup Halep'e getirmişler. İlmonik geldiğinde hepimiz de çok sevindik! Çocukları vaftiz ettirdik; isimlerini Alis ve Vehanuş koyduk.

Aradan oldukça uzun bir süre geçti. Savaş sonuna yaklaşıyordu. Almanlar gidiyorlardı. Bize de herkesin kendi memleketine dönebileceği emri verildi.

Geri dönmeye başladık. Trenle Adana'ya gittik. Orada on gün kaldık. Orada Hintli askerler vardı; onlar, zayıflamış olduğumuzdan çabuk güçlenelim diye bize acı biberli ve etli pilav getiriyorlardı. Sonra, Konya'ya gittik. Orada, aynı Grigor Zopyan'ın evinde kaldık. Sonra da, Afyonkarahisar'a gittik. Orada tanıdığımız olan Türkler bizi çok iyi kabul ettiler. Oraya gideceğimizi önceden haber almışlardı. Evlerimizi boşaltmış, temizlemişlerdi. Kaymak ve başka yiyecekler hazırlamışlardı ki, gidince yiyelim. Ama, Afyonkarahisar'da fazla kalamadık. Amcam iş için İzmir'e gitti. Sonra da, hepimizi İzmir'e götürdü. Bir de baktık ki, Kemalist hareket baş gösterdi. İzmir'i ateşe verdiler. İlk yangını Ermeni mahallesinde çıkardılar; Aziz Stepanos kilisesini yaktılar. Zira, bütün Ermeniler korunmak için o kiliseye girmişlerdi. Sonra, biz Ermeniler kaçıp deniz kıyısına gittik. Denizde bir sürü kayık vardı; ama, Türkler kayıkların altını önceden

delmişlerdi ki, kayıklar su alsın ve Ermeniler kurtulamasın. Zavallı Ermeniler kayığa binince kayık suyun üstünde biraz yol alıyor, sonra su almaya başlıyordu. Herkes denize dökülüyordu. Denizin yüzeyinde bir sürü şişmiş ceset vardı. Bizi Balçova'ya götürdüler; deniz kıyısındaki ahşap barakalara doldurdular; teker teker gözden geçirmeye başladılar. Ben ufak tefek bir kızdım; başkalarının eteklerinin altına saklandım. Bizim Mari'nin yüzüne kurum sürmüşler, saçlarını da kırpmışlardı; acayip bir görünüm almıştı. Ona baktılar; beğenmediler "Yaramaz!" deyip onu bıraktılar. Öteden bizi boğazlamak için bıçaklarını bileyen Türklerin sesleri duyuluyordu. Ermeni bir kız sıranın kendisine geldiğini anlayınca kendini pencereden attı; ama, ölmedi. Aşağıda, başka askerler varmış; birkaç gün sonra onu geri getirdiklerinde tanınmaz bir haldeydi...

Parası olan kaçıyordu. Hacı anneye dedim ki: "Şu Aram'a para ver de canını kurtarsın." Ama, Hacı annenin eli sıkıydı; para vermedi. Erkek kardeşime çok benzeyen Aram yüzerek gemiye ulaşmış ve gemiye binmiş; ama, yere düşüp ağzından burnundan kan gelmişti. O da o şekilde öldü...

Bizi Yunanistan'a nakletmek için, Amerikalı gemiler getirmişti. Ama, Kemal: "Türkiye Türklerindir, burada hiçbir Hıristiyan kalmayacak" demişti.

Her iki yanda Türk askerleri duruyordu. Bizi çekip çekiştiriyorlardı. O izdihamda bizimle birlikte olan amcamın oğlunu kaybettik. Gemiye bindik...

Gemi bizi Yunanistan'a götürdü. Orada çalıştık. 1924'in Mikayel Bartikyan'la evlendim. O, Atina'da tanınmış bir toplum adamı ve gazeteciydi ve "Amrots" gazetesini yayımlıyordu. Daha sonra "Yunan Tanrıları"nı yayımladı. Atina'da üç oğlumuz doğdu: Vahe, Hraç ve Partev. İkinci Dünya Savaşı başladığında oldukça zor günler geçirdik; zira Yunanistan Faşistlerin işgali altındaydı. Kocam da Komünist fikirlere sahip bir insandı. Hatta bir gün ayağımdan yaralandım; mermi ayağıma girdi. Beni bir kliniğe götürüp mermiyi çıkardılar. Evdekilerin bundan haberi yoktu. İyi ki, bakkalın karısını pencereden gördüm ve ona bizimkilere haber vermesini söyledim. Gelip beni eve götürdüler.

Savaş sırasında Vahe Kıbrıs'taki Melkonyan Lisesi'nde, Hraç Rum okulunda, Partev ise hiç olmazsa bedava yemek yiyebilmek için İtayan okulunda okuyordu.

1946'da Ermenistan'a geldik. Başlangıçta bizi çok uzak bir köye atmışlardı. Sonra, Yerevan'a taşındık ve Nor Kilikya mahallesinin en ön tarafından bir arsa verdiler; orada ev inşa ettik. Kocam Bilim Akademisi Kütüphanesi'nde çalışmaya başladı. Oğullarım öğrenim görmeye başladılar. Vahe ve Hraç tarihçi oldular; Partev ise jeolog oldu. Vahe Matendaran kütüphanesinde bölüm yöneticisidir; Hraç tarih bilimleri doktoru olup, Bilimler Akademisi'ne bağlı Tarih Enstitüsü'nde çalışmaktadır. O şimdi Orta Çağ tarih bölümünün başkanıdır. Kısa süre önce Ermenistan, Atina ve Roma'nın Tiberina Akademileri'ne üye olarak kabul edildi. Hemen hemen her gün beni görmeye gelir; yalnız bırakmaz.

196 (196).

SARGİS YETARYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1907, AFYONKARAHİSAR)

1915'te Afyonkarahisar, Uşak, Eskişehir, Akşehir, Bursa, Bilecik, Kütahya, Adana, Maraş ve Ayntap'ta yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının konuştuğu dil Türkçe'ydi. Bütün bu insanlar da sürgüne gönderildiler. Günahlarının ne olduğunu kendileri de bilmiyorlardı.

Ben Ermenilerin kiliseye gidip diz çöktüklerini, yere eğildiklerini, namaz kılar gibi dua ettiklerini hatırlıyorum. Dini ayinden sonra Türkçe vaaz veriliyor; Hükümet'e sadık kalmak, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine yardımcı olmak ve Vatan'a karşı olan sorumlulukları yerine getirmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamak gerektiği dile getiriliyordu. Biz Ermeniler Osmanlı sayılıyorduk; Ermeni kadınlar da Türkler gibi çarşaf giyiyordu. Onları birbirlerinden ayırdetmeyi mümkün kılan tek özellik, Ermenilerin beyaz mahrama, Türklerin ise siyah çarşaf giymesiydi.

Ben doğduğumda annem hastalanmış; sütü kesilmiş ve beni emzirememiş. O zamanlar yapay mama da yokmuş. Bizimkiler de bana dikkat etmemişler; hasta annemi tedavi etmeye çalışmışlar. Büyük halam beni Türk bir kadının yanına götürüp, ondan kendi oğluyla birlikte beni de emzirmesini rica etmiş.

1915'in başında genel göç başladı. Sonra, bazılarına bazı izinler verildi. Mesela, Türk Ordusu'nda görev yapan ya da şehit düşenlerin ailelerini ve Türkleşenleri sürgüne göndermediler. Biz daha sürgüne gitmeden muhacir kervanları şehrimize geldi. Bizim Afyonkarahisar'da İzmir Garı'na ve İstanbul Garı'na, oradan da daha içerilere giden bir demiryolu vardı.

Bizim şehirde sürgün geç başladı. Bizde Selçuklar vardı; onların camisine "türbe" denilirdi. Selçukların türbesi Ermeni mahallesindeydi. Bir gün türbede yangın çıkmış, Ermeniler türbenin yanıp kül olmaması için yardımda bulunmuşlardı. Bu yüzden Selçuklar Ermenileri severlerdi. Ermeni kadınlar gidip ricada bulunmuşlar. Bu arada Selçuk Şeyhi ölmüş. Onun yerine oğlu geçmiş. Selçuk gencin anası oğluna şöyle demiş: "Eğer bunlara yardım etmezsen, sütümü sana haram ederim!" Bu Ermeniler bize emanet edilmiştir; onlara dokunursak, Allah bizi cezalandırır.

Bizim Ermeni kadınlar da sormuşlar: "Erkeklerimizi götürdüler. Biz çocuklarımızla nereye gideceğiz?"

Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermenileri ve Türkleri askere alıyorlardı. Öyle ki, Hürriyet ilan edilince herkesi askere aldılar. Babamı da askere almışlardı, o yüzden bizi sürgüne göndermediler. Pek çok kişiyi de Selçuklar kurtardı; onlar da sürgün edilmedi. Ama, başkaları sürgüne gitti. Türkler, Çeçenler onları soyuyor, üzerlerindeki altınları çalıyorlardı. O yüzden, Ermeni kadınlar altınlar bulunamasın diye onları yutuyordu; ama, Türkler altın bulmak için kadınların, hatta hamile kadınların dahi karınlarını yarıyordu.

Mütareke ilan edildğinde babamız üç erkek ve bir kız kardeş olan bizleri İzmir Amerikan Yetimhanesi'ne götürdü. 1922'de Kemalistler gelip orayı da zaptettiler. Müdiremiz olan Mrs. Venet, çok iyi bir kadındı. O, Ermeni bir kızı evlat edinip Amerika'ya gitti. Bize Ermeni zenginler baktılar. Toplam on beş bin yetim vardı. İzmir'de, müdürlüğünü Andranik Karapetyan'ın yaptığı Mesropyan Okulu vardı.

İzmir Faciası 1922'de yaşandı. Kemalistler Anadolu'dan İzmir'e geldiler; ayak takımı şehre doldu. İlk önce Ermeni mahallesine girdiler. Biz yetimhanenin önünde barikatlar kurduk. Biz beş öksüz kaçıp denize atıldığımızda, İzmir alevler içinde yanıyordu. Yüzerek bir İtalyan gemisine ulaştık; o gemi bizi Pire Limanı'na götürdü. İstanbul'dan binlerce öksüz geldi ve bize katıldı. Hepimizi Adriyatik Denizi yakınlarındaki Korfu Adası'na götürdüler.

1923'te İtalyanlar yetimhanemizi bombalamaya başladı; pek çok kişi yaralandı. Bizler artık büyük olduğumuzdan Kavalla, Drama'ya gönderdiler. Ben ayakkabıcılık yapmaya başladım.

1932'de Ermenistan'dan Şahverdyan adında birisi geldi ve bizi Ermenistan'a getirdi. Bizler yaklaşık beş-altı bin Ermeni'ydik. Gemi bizi Batum'a götürdü. Başlangıçta Stepanavan, Gülagarak'taydım; sonra, Yerevan'a taşındım.

Sonra, yıllar sonra duydum ki, Türkler bütün yakınlarımızı kesmişler; geriye kalanlar ise Der Zor'a varamamışlar. Babam Çanakkale Boğazı yakınlarında hayatını kaybetmiş; amcamı amele taburlarında öldürmüşler. Kız kardeşim ise tifüsten ölmüş. Bizim Papaz Ter Sahak'ın iki güzel kızını ise Türkler kaçırmak istemiş. Papaz karşı koymuş. Direnmenin imkânsız olduğunu anlayınca yanında sakladığı, şehrimiz Afyonkarahisar'ın ayfon zehirini içmiş; ondan kızlarına da vermiş, onlar da zehirlenip oracıkta ölmüşler.

197 (197).

ASATUR HOVSEPİ MENECYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, AFYONKARAHİSAR)

1914'te babamı askere aldılar. O bir daha geri dönmedi. Biz Türk mahallesinde yaşıyorduk. Annem, zamanında komşularımız olan Türk ailesinin çocuğunu emzirmiş. Öyle ki, 1915 katliamı yapılacağı sırada, komşumuz olan o Türk gelip anneme: "Kapıyı açık bırakıp, bizim eve gelin" dedi.

Annem ve biz kalkıp o komşu Türk'ün evine gittik.

Sabahın ikisinde Türkler geldiler. Kapıyı çaldılar. Türk komşumuz: "Burada üst düzey bir memur yaşıyor" dedi

Ona inandılar ve çekip gittiler.

Sokağımızda Ermeni bir bakkal ailesi vardı. Türkler adamı, onun karısını ve erkek çocuğunu kestiler; kızına ise tecavüz ettiler. Bizim iyi kalpli Türk komşumuz o kıza acıdı; onu içeri alıp bizimle birlikte ona da baktı.

Öyle ki, Türklerin içinde de iyi olanlar vardır.

198 (198).

SIMBÜL BERBERYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, AFYONKARAHİSAR)

Ben babamı hatırlamıyorum. Türkler babamı öldürmüşlerdi. Dayımı da işkenceyle öldürmüşlerdi. Ağabeyimi askere aldılar; ama o, ordudan firar edip geri geldi. Annem ağabeyimi bir saman yığınının içinde sakladı; Türk komşu kadın ise onu Hükümet'e ihbar etti. Gelip onu buldular; yine geri götürdüler. Diğer ağabeyim küçüktü; onu da götürdüler. Sonradan duyduk ki, on yedi yaşındaki genç erkeklerle birlikte onu da gece vakti öldürüp, cesetlerini köyün köprüsünün altına atmışlar. Öyle ki, sürgüne gittiğimizde yanımızda erkek kalmamıştı.

Der Zor'da beş teyzemi de kaçırdılar; sonra da onların kafalarını kesip, görelim diye süngülerin ucuna geçirdiler. Onların cesetlerini de Fırat Nehri'ne attılar. Annemin halasının vücudunun sadece yarısını bulduk. Annem onu defnetti. Herkesi boğazladılar; kimseyi sağ bırakmadılar...

Ağlamaktan annemin gözleri görmez oldu. Sonra bize memleketimize dönme emri verildi...

Yunan yönetimi döneminde iyiydik. Ama, sonra Yunan-Türk Savaşı başladı... Türkler Hıristiyanları katletmeye başladılar.

Meryem Ana yortusuydu; kiliseye kutsanmış üzüm getirmeye gittim. Papaz şöyle vaaz veriyordu: "Ermeniler! Gelin, yaralıların yaralarını sarın!" Ben de anneme yaralılara su vermeye gitmek istediğimi söyledim. Annem buna izin vermedi.

O sırada Yunanlılar geri çekildi. Biz de o savaşan Yunan askerleriyle birlikte kaçmaya başladık. Bir yerde Türkler büyük bir ateş yakmış, Ermenileri o ateşe atıyorlardı. Annemi de tutup ateşe attılar. Biz, yani ben ve kız kardeşim bağırmaya başladık; annemi ateşin içinden kurtaramadık. O sırada kız kardeşimi de kaybettim. Tarlanın ortasında yalnız başıma kaldım. Gece toprağı kazıp, üstümü toprakla örttükten sonra uyudum. Sabah askerlerin gelip tepeme dikildiklerini gördüm. Onlar bana: "Küçük kız, bizimle gel" dediler.

Ben de korkup: "Siz Türksünüz; ben sizinle gelmem" dedim.

Onlar ise: "Hayır! Biz Yunanlıyız; gel! Şimdi git; Orada üç tane tünel var; onlardan birinde ışık yok; o tünele gir ve şöyle bağır: 'Muhacirler! Muhacirler!'" dediler.

Ben de öyle yaptım. Kadının biri beni tuttu; yüzüme bakıp bana:

"Cehennemin dibine git! Ben de seni kaybettiğim kızım sandım" dedi.

Yunanlı asker geldi ve o kadına şöyle dedi: "Niye bu kızı yanına almıyorsun? Yazık. Onunla avunursun işte. Zar zor kaçıp buraya gelmiş" dedi.

- Hayır! Alamam. Ben kendi çocuklarıma bakamıyorum; buna nasıl bakayım, diye cevap verdi kadın.

O Yunanlı asker ağladığımı gördü; beni teselli etmeye başladı: "Ağlama kız; galiba annen ölmedi; gitmiş; geri gelecek. Kız kardeşini de bulursun; ağlama."

Ama ben onun sözlerine inanmıyor, ağlıyordum.

Yunanlı asker bana biraz peksimet verdi; kendi matarasından su da verdi; içtim. Bana bakar diye, beni başka bir kadının yanına götürdü; ama, o da kabul etmedi.

Halkla birlikte yürüdüm. Baktım ki, kadının biri el değirmeninde un öğütüyor. Gidip o kadından biraz ekmek istedim. Bana dedi ki: "Ekmek yok; biraz daha git; orada gılgıl (darıya benzer bir tahıl) var; onu ye."

Üzerimde hal kalmamıştı; açlıktan düşüp bayıldım. Uyandığımda yerde yattığımı fark ettim. Kulağıma sesler geliyordu. Yunanlı askerlere dedim ki: "Burada kuyu var; içinde insanlar var." Yunanlı askerler değirmeni bir kenara çektiler; oraya bir halı serilmiş olduğunu gördüler. Onun altında, kuyunun içinde bir sürü Türk çeteci varmış; bizi öldürmek için orada bekliyorlarmış. Yunanlı askerler onların hepsini katletti. Sonra, başka Türk askerleri gelip bizi buldu. Hepimiz sıraya dizdiler. Aramızdaki iki erkeği bizden ayırdılar. Onları yere yatırıp derilerini yüzerken, gülerek: "İnek kesiyoruz!" diyorlardı. Adamların derilerini zorlukla yüzdüler. O zavallı adamlara eziyet ediyorlardı; o ne sesti! o ne bağırtıydı! Adamlar bangır bangır bağırıyorlardı. Sonunda onların derilerini yüzüp: "Gâvurlar! Madem ki, siz Türk çetecileri ihbar ettiniz; sizin layık olduğunuz ceza da budur!"

Hepimiz ağlayıp sızlıyor, korkudan tir tir titriyorduk. Ben zar zor kaçtım; birkaç kişiyle birlikte yürümeye başladım. Bizi esir aldılar; hiçbir yere gitmemize izin vermiyorlardı. On iki yaşlarında bir oğlan vardı; yolun kenarında çömelmiş tuvaletini yapıyordu. Orada bir tank vardı; tank havaya uçtu; o çocuk da gözümün önünde yok oldu.

Türkler tanklarının yandığını görünce: "Gâvur geldi!" diyerek kaçtılar. Bir Türk askeri beni yanında götürmek istedi. Ama, o Yunanlı asker buna izin vermedi: "Gitme! Gidersen, seni de annen gibi diri diri yakarlar" dedi.

Ben o zaman anladım ki, o Yunanlı asker annemin diri diri yandığını görmüştü ve beni avutmak için beni kandırıyor, hep: "Annen gelecek" diyordu. Ben de hep umutlanıyordum.

Sonra, tren geldi; içinde bir sürü insan vardı; oturacak yer yoktu. Yalnızdım; hiç kimsem yoktu. O kadar çok insan vardı ki, üzüm salkımları gibi trenin kapısına asılmışlardı. Beni de kapıya bağladılar ki, merdivenlerin üstünden düşmeyeyim. Elime de bir kâğıt tutuşturdular ve: "Bu kâğıdı al ve Ermeni kilisesine götür; onlar seni annenin yanına götürür" dediler. Üstü açık tren yol alıyor, rüzgâr esiyordu; sanki trenden düşecekmiş hissine kapılıyordum. Bir köprünün üzerinde trenimizi havaya uçurdular; ama, ben kapıya bağlanmış olduğum için, mucizeyle kurtuldum. Trenin içindeki insanlar paramparça oldular Birkaç kişi birlikte yeniden yürümeye başladık. Tren yolunu takip edip, sonunda İzmir'e vardık. Birisi bana acır, bir parça ekmek veya başka bir şey verir diye, İzmir Çarşısı'nda geziniyordum. Bir de baktım ki, ne göreyim! Gözlerime inanamadım: kız kardeşim bir kadınla birlikte karşıma çıktı. "Kardeşim! deyip ona sarıldım."

- Git! Sen benim kardeşim değilsin. Benim kız kardeşim dünya güzeli bir kızdı, dedi kız kardeşim benden iğrenerek.

- Ah! Kardeşim, benim, Sımbül. Annemizi Türkler ateşin içinde diri diri yakmışlardı. Ben aç, susuz, yürümekten bitkin düşüp bu hale geldim, dedim. O zaman, kız kardeşim beni tanıdı; alıp Aziz Stepanos kilisesine götürdü. Orada, adamın teki bana küflü bir ekmek verdi. Yedim; zira çok acıkmıştım. Ama, ellerinde olan da oydu.

Orada bana: "Ekmek bulmaya gideceğiz" dediler. Kız kardeşim onlara:" "Kız kardeşimi de yanınızda götürün" dedi. O insanlar ekmeklerini aldı; ekmek alma sırası bana gelmedi. Yeniden ekmek pişirilinceye kadar, arkadaşlarım gittiler. Ben de ağlamaya başladım. Daha yeni bulduğum kız kardeşimi de kaybettim. Sonra bir kadın bana acıdı ve elbise verdi, giydim; yoksa çıplaktım. O kadın beni Aziz Stepanos kilisesine götürdü. Türkler bu arada kiliseyi havaya uçurmuşlardı. Yıkıntıların arasında kız kardeşimi yeniden buldum. Üstündeki altınları donunun içine sakladık; zira, Türkler onları görseler alırlardı. "Gâvur nereye götürüyorsun?!" diyerek varımızı yoğumuzu alıyorlardı. Çocuk, genç, bebek, anne farkı gözetmeksizin Ermenileri, Rumları denize atıyorlardı. Türk askerleri herkesi süngüleriyle delik deşik ediyordu; çocukları ve yaşlıları denize atıyorlardı. Suyun yüzeyi cesetlerle doluydu; suyun yüzeyini görmek mümkün değildi. Türkler İzmir'de bin beş yüz Ermeni çocuk topladı; üzerilerine benzin döktü ve diri diri yaktı. Amerikalı bunu görüp yardım etmedi. Bu yüzden de Amerikalılardan nefret ediyorum; yine aynı nedenle, Amerika'ya gitmem. 1924'te Yunanistan'dan geldim; çok zorluk çektim; fabrikada mazot doldurdum; tarlalarda pamuk topladım; her türlü iş yaptım; her türlü! Günde yüz Ruble dahi verseler, yine de Amerika'ya gitmem!... Bizi esir alıp bir konserve fabrikasına götürdüler. Orada kaldık. Su yoktu. Teneke konserve kutusuyla günde bir kere su, biraz da ekmek veriyorlardı. Yeni doğan bebekler açlıktan ölüyorlardı; annelerin sütü kalmamıştı. Tam bir sefillikti!...

Türk askerleri ellerinde süngülerle gelip bize şöyle diyorlardı: "Gâvurlar! Ne ediyorsunuz?" Gelip bakıyorlar, güzel bir kız görünce de alıp götürüyorlardı. Kim kime, dum duma! Küçük bir pencere vardı. Oradan bakınca uzakta bir çeşme gördük; ama, oraya gideni öldürüyorlardı. Bir Türk askeri ağacın arkasında duruyor; suyun yanına geleni öldürüp yere seriyordu. Ablam bana dedi ki: "Çeşmeye sakın gitme! Öldürürler... Sonra Türk askerleri gelip: Sizi deniz kıyısına götüreceğiz" dedi. Deniz kıyısında bir sürü insan vardı; her yere karıncalar gibi dağılmışlardı. Adamın biri bize yaklaştı ve kızını da yanımıza almamız koşuluyla para verip gemiye bindirmek suretiyle bizi kurtarmaya hazır olduğunu söyledi.

Meğer o adam ailesini göndermiş; bir tek kızı kalmış; onu da bizimle göndermek istiyormuş. Kâğıtlarımızı yaptırttı ve gelip bize: "Orada aç kalmazsınız; karım orada size yardım eder" dedi.

Ama, gemiye binmemize izin vermiyorlar; belgeleri kontrol ediyorlardı. Kaçabilsin diye, tanıdığımız bir adama kadın elbisesi giydirmişlerdi; ama, o adamın karısını öldürdüler; onun cesedi yerde kaldı. Adam deli kadın numarası yaparak önüne geleni ısırıyordu. Türkler: "Bu gâvur delidir" dediler. Yukarı çıkmamıza izin verdiler. Gemiye bindik; o adam da bizimleydi. Gemi hareket etti. Nereye gittiğimiz bilmiyorduk. Gemi Selanik'e yanaştı. Rumlar bizi çok iyi karşıladılar. Prasalı bir yemek verdiler. İçimiz kurumuştu ya, işte prasa insanın iç organlarını yeniden çalıştırırmış. Bizi birkaç gün orada tutup, yedirdiler, içirdiler; gücümüz yerine geldi. Ablamın kocası üç çocuğuyla orada, o şehirdeydi; gelip bizi

buldu. Beni bir Yahudi'nin evine götürdüler. Onlar çok zengindi. Küçük bir çocukları vardı. Ben o çocuğu arabayla dolaştırıyor, bulaşık yıkıyor, evin tozunu alıyordum. Günün birinde ev sahibesi bana şöyle dedi: "Seni bir Yahudi okuluna koysak, gider misin?

"Hayır; ben Ermeni'yim" dedim.

Gece vakti onların yanından da kaçtım...

Gidip fabrikada çalıştım.

Sonra da Ermenistan'a geldim; evlendim; dört çocuğum oldu. Onların eğitim almasını sağladım; onları evlendirdim. Şimdi yedi torunum var. Ama, artık sağlığım yerinde değil. Çok dert çektim. Çok çalıştım. Çok eziyet çektim; bugünlere geldim. Sana şükürler olsun Tanrım!...

199 (199).

KEĞAM KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, AFYONKARAHİSAR)

1915'te sürgüne gönderildik; Afyon'dan Konya'ya yayan gittik… Sonra da İzmir'e geçtik. 1922 İzmir faciasını çok iyi hatırlıyorum. Suyun içinde ölmeleri için, Ermenilerin üstüne kaynar su dökmüşlerdi. Çok parası olanlar kayıkçılara: "Al şu altınları, beni Fransız ve İngiliz gemilerinin yanına götür" diyorlardı. Türkler bavul dolusu parayı alıp onları kayığa bindiriyorlar, biraz yol aldıktan sonra Ermeniler suyun içinde boğulsun, gemilere ulaşıp kurtulamasınlar diye kayığı ters çeviriyorlardı.

200 (200).

HAKOB KARAPETİ PAPAZYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1891, SİVRİHİSAR)

1891'de Ankara yakınlarında Sivrihisar kentinde doğmuşum. İlk eğitimimi yörenin Nersesyan Okulu'nda aldım; buradan yüksek kanaatle ve 'Altın Haç'la mezun oldum. Daha sonra Eskişehir'e gittim ve Fransız Frerler Okulu'na kabul edildim. Sonra Konstantinopolis Tıp Üniversitesi'ne [Tıbbiye] kabul edildim, 1916'da mezun oldum.Öyle ki oldukça bilinçliydim, ayrıntıları iyi hatırlıyorum.

Daha 1912 yılında İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri Talât, Enver, Cemal paşalar, Dr. Nazım ve Behaettin Şakir (bu sonuncusu Tıp Enstitüsü'nde [Tıbbiye] benim hocamdı) parti toplantısında Ermeni meselesini ebediyen çözmek üzere, tüm Batı Ermeniliğini beşikteki çocuktan yetişkine kadar istisnasız yok etmeye, Ermeni sorununa son vermeye ahd ederler.

İttihat ve Terakki Partisi'nin projesi Birinci Cihan Harbi esnasında gerçekleştirilebilir duruma geldi. Sarajevo'daki hazin olaydan sonra Alman imparatoru Wilhelm, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yla beraber bağlaşık oluşturarak Yugoslavya'ya karşı harb ilân etti. Antant devletleri İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası Yugoslavya'yla bağlaşık oluşturdular. Buna ilerde Yunanistan da katıldı.

Türkiye imparator Wilhelm'le anlaşarak, Almanya safında Antant'a kaşı harb ilânına teşebbüs eder. Bir zaman sonra Bulgaristan da, Almanya'yla müttefik olur.

Türkiye, Birinci Cihan Harbi'nde kendi tebaası milletlerden 18-45 yaşındaki erkekleri seferberliğe tâbi kılar, 45'den büyük olanlar ise bedel ödeyerek, askerlikten kurtulmaktaydılar. Ermenilerden de bedel ödeyenler oldu ancak ilerde hepsi de sürgün edildiler ve kurban oldular.

1915 yılı Temmuzunda, Pazar günü Vardavar bayramında [Dağda Hz. İsa'nın suretinin değişmesi, Tecelli yortusu] yerel idare tarafından Sivrihisar'daki tüm Ermenilerin kentten uzaklaştırılması için, on günlük mühlet olduğuna dair emirname ilân edilir. O günden itibaren 5.000'den fazla Ermeni yas ve gözyaşları içinde günlerini geçirirler. Kent boşaltılır, tüm gayrimenkul ve menkul malları, hayvanlar, bağlar, evler, tarlalar Türklere kalır.

Daha öğrenci idim ancak, subay rütbesine sahiptim ve Türk hükümeti kanununa göre, Türk askeri ailesi olarak, bizimkileri sürgüne çıkarmayacaklardı, ama Sivrihisar yöneticisi bizimkilerin tümünü istisnasız sürgün etmişti.

1916'da eğitimimi tamamladım ve tabip-yüzbaşı sıfatıyla çalışmaya başladım. Konstantinopolis Askerî Komiserliğinden, bana eşlik eden Türk askerleriyle beraber, trenle Bağdat'taki Türk VI. Ordusunda hizmet için, bir sonraki gün Haydarpaşa Tren İstasyonu'nda olmam yönünde emir aldım. İzmir, Butania, Bilecik, Sabancı, Adapazarı, Eskişehir'i geçtik. O kentlerde hiçbir Ermeniye rastlamadık. Eskişehir tüm Ermeni sürgünleri için bir toplama kampına dönüşmüştü. Oradan yüzbinlerce Ermeni zorla, acımasız ve vicdansız zaptiyelerin kırbaçları ve kanlı süngü darbeleri altında, bazıları yalınayak, bazıları çocuklarını sırtlamış, bazıları zorunlu ihtiyaç maddeleriyle yüklenmiş, belirsiz bir yönde sürülmekteydiler. Sonra Kütahya, Afyon-Karahisar, Konya, Ulukışla, Pozantı kentlerini, İntilli istasyonunu geçtik; daha sonra Kilikya'nın ilk istasyonu olan İslahiye'ye ulaştık. Oralarda da hiçbir Ermeniye rastlamadık. İslahiye istasyonunda çok sayıda Ermeni asker vardı. Hükümet bunların ellerinden silahlarını alarak, amele olarak demiryolu inşaatında zorunlu çalıştırmaktaydı. Sonra Hasanbeyli, Osmaniye, Katma, Tarsus, Mersin ve bir zamanlar Kilikya Rubinyan prensliğinin başkenti olan Adana'yı geçtik. Tüm bu yerleri geçerken hiçbir Ermeniye rastlamadık. Onlar kendi baba topraklarından sürgün edilmiş ve kovulmuşlardı, Ermenilerin topraklarına ise Çerkezleri, Türkleri ve Kürtleri iskan ettirmişlerdi. Manzara acı, ama gerçekti. Daha sonra trenimiz Halep'e ulaştı. Bağdat'a doğru kalan yolu, Frat nehri üzerinde şahturlarla geçeceğiz. Öyle ki Carablus'a doğru yolumuza devam ettik. Carablus, Fırat kenarında Araplarla meskun küçük bir köydü.

---

* Ermenistan Cumhuriyeti Ressamlar Birliği başkanı, sanat uzmanı, Prof. Karen Ağamyan, büyük babası, Türk ordusunda askerlik yapmış olan Hakob Papazyan'ın 1975'te yazdığı, 2002 yılında bize teslim edilen bu kapsamlı şehadetnameyi bazı kısaltmalarla size sunuyoruz.

Orada yol üzerlerinde, Türk zaptiyelerin kontrolu altında silahsızlandırılmış Ermeni askerler de çalışmaktaydılar.

Birden iskelete dönüşmüş insanî bir şekil bana yaklaştı. Ben onu tanımadım, fakat o beni tanımıştı; kendisinin bizim Sivrihisar Kızlar Okulu öğretmeni Bayan Katarine olduğunu söyledi. 30-32 yaşında anca vardı. Türkler kocasını evde öldürmüşler, kendisini ise bizimkiler ve diğerleriyle beraber sürmüşlerdi. Saçları tamamıyla aklaşmış, yüzü kararmış ve bedeni iskelete dönüşmüştü; üzerinde hemen hiçbir şey yoktu, ayakları çıplaktı, gözyaşlarını silecek bir mendili bile yoktu. Kelimenin tam anlamıyla fukara yaşamı. Sanki bir hayaletti. O, kafilelerinin yola çıktığı zaman annem Varduhi, kardeşlerim Karapet ve Avetis, iki kız kardeşlerim Nargiz ve Şake, aynı zamanda iki kız kardeşi ve üç aylık yeni doğmuş çocuğu beraberindeki enişteml birlikte olduğunu söyledi. Bizimkilerin ellerinde oğullarının, yani benim Türk ordusunda asker olduğuma ve onların kanun gereği sürgüne gitmemeleri gerektiğine dair bir belgeleri varmış. Ancak Sivrihisar idarecisi bizimkilerin tümünü istisnasız sürgün etmiş; başlamış bizimilerin golgotası. Türk denilen vandallar, dünya'da duyulmamış, tarihte yazılmamış hunharlıklarla milyonlara varan masum Ermeni evlatlarına işkence, eziyet etmişler. Bizim sülaleden kaç kişiyi şehit ettiklerini sayması mümkün değil. Tüm Ermeni sürgünlerini ayrım gözetmeksizin, yaşlı, hasta, çocuk, hatta doğum sancıları içinde bulunan kadınlara acımadan, yayan yola sürmüşler. Bizimkiler köylüleriyle beraber yayan Konya'ya, sonra Bayalhan'a ulaşmışlar. Orada bir anda bibiri üzerine büzüşmüş olarak gecelemeyi denemişler, ancak silahlı eşkıyalar onlar üzerine saldırmışlar, yağmalamış, dövmüş, bir grup oğlanı kendileriyle beraber vadiye sürmüş ve öldürmüşler…

Sonra Ermeni sürgünlerinin seli Ulukışla, Pozantı, İnteli ve en nihayetinde İslahiye'ye ulaşır; üzerlerinde hemen hiçbir elbise olmadan, ayaklar çıplak, durmadan günlerce yürümüşler. Anneler çocuklarını sırtlamış, yağmurda ıslanmış, aç, susuz, dermansız, birbirini kaybederek, son nefesini vemekte olan akrabalarını yollarda gömmeden bırakarak Hasanbeyli'ye ulaşmışlar, sonra Katma ve Akdere'ye varmışlar; orada Muhammed'in inançlı takipçileri yol üzerinde Ermeni sürgünler üzerine saldırırlar, ne büyüğünü, ne küçüğünü kayırmadan sopalarla, kamçılarla dövmüşler, hepsini talan etmişler, annelere, bacılara eziyetler etmiş, namuslarını kirletmişler, silahsız ve savunmasız Ermenilere yönelik her tür kötülüğü yapmışlar...

Onlar sonra Bâb'a doğru tekrar yayan yollarına devam etmişler. Ermeni sürgünler yeniden, akrabalarını yollarda bırakarak, aç, susuz, jandarmaların kamçı darbeleri altında, hepsi kendi akrabalarının kaybına yas tutarak, zorbalığa ve insanlık dışılığa lânet ederek mecburen yola devam etmişler; Meskene'ye ulaşmışlar. Sürgünler açık sema altında anca dinlenecekken, tekrar gece saldırısına uğramışlar. Her yerde yaralıların inlemeleri, hayatını kaybetmiş olanlar ve kaçırılanlar, yürek sızlatan gözyaşları ve figan.

Cehennemî Meskene'de, bana eşlik eden askerlerle beraber ben de bulundum. Burası, çöl iklimine has, kaynağını Ermeni Platosu'ndan alan hayat verici Fırat kenarındaydı. Tepede etrafında birkaç kabile evleriyle çevrelenmiş, idari makam binası yer almaktaydı. Kuraklık, kumlu, sonsuz satıh; bu Ermeni sürgünlerinin yüzlerce kafilesinin merkezi toplanma kampıydı. Çakalların her tarafa yayılan sağırtıcı

ulumalarına, yatağanlarla donanmş yeniçerilerin saldırıları eşlik etmekte, sonra da sahip olduklarını yağmalamışlar… Okulumuzun öğretmeni Bayan Katarine'nin gözyaşlarıyla bana anlattığı gibi, eşkıyalar onların şahturu üzerine saldırmış, hepsini yağmalamış ve suya atmışlar; bizim tüm ailemiz Fırat'ın dalgaları içinde boğularak ölmüş... Ben bütün bunları tekrar yaşıyor ve ne yazık ki medeni devletlerden hiç birinin insani dürüst bir adım atmamış olmasını kendi kendime düşünüyordum. Dolayısıyla isteyerek veya istemiyerek Türkleri kendi soylarına özgü hunharlıkla Batı Ermenistan'da yaşayan silahsız ve savunmasız masum bir halkı büyüğünden küçüğüne kayırmadan, Dünya'da duyulmamış ve yazılmamış insanlık dışı vahşetlerle, işkencelerle öldürmeleri, esir götürmeleri, kaçırmaları, Türkleştirmeleri, boğazlamaları, süngülemeleri, asmaları, kimilerini başaşağ asarak bırakıp işkencelerle öldürmelerini teşvik ettiler. Kilise ve samanlıklarda yüzlerce insanı hapsettiler; günlerce aç susuz eziyetlerden sonra, üzerlerine neft döktüler ve yaktılar. Hesabı olmayan, sayısız insanı Fırat nehrinde boğarak öldürdüler. Sürgün yollarında, yolun iki tarafına küçük çocukları boynuna kadar diri diri toprağa gömülü saklayarak katlettiler, sürgünleri ise onları görmeleri, korkudan ürkmeleri ve sızlanmaları için maksatlı olarak aynı yol üzerinden götürdüler. Yol üzerinde hamile kadınların rahimlerini süngülerle yarıyor, erişkin olmayan bakire kızlarar tecavüz ediyor, kadınları kaçırıyorlardı ve odalık olarak haremlere hizmet etmeye yolluyorlardı, çocuk ve yetişkinlere islâmlaşmaya ve sadece Türkçe konuşmaya mecbur ediyorlardı…

Ermeni milleti etkisizleştirilmiş, trajik bir durumdaydı. Ermeniler tarihî vatanlarını kaybettiler. Milyonlarca Ermeni esirgenmeden şehit edildi. Ve bütün bunların hepsi medenî insanlığın gözleri önünde, onların bilgisi ve vurdumduymazlığı sonucunda meydana geldi. Büyük devletler ilerideki maddi menfaatleri için Brütüs rolüne girdiler; isteyerek veya istemiyerek Türk denilen o Bozkurd'a savunmasız Ermeni milletinin binlerce evladını kendi istediği şekilde işkence ve parça parça etmesine izin verdiler. Böylece Ermeni milletine yönelik işlenen soykırımda Türklere suç ortağı oldular...

Sonra biz Der Zor'a vardık. Türkler orada savunmasız Ermenileri baltalarla veya süngülerle öldürmüş ve Fırat'ın dalgalarına atmıştı; küçük çocukları ise bir hana toplamıştı. Ben gidip Ahmed ismindeki nöbetçiden beni içeri bırakması için rica ettim. Odadan içeri girdiğimde, gözlerimin önünde zavallı bir manzarayla tanıklık ettim. Orada kırımlardan kurtulmuş altmışdan fazla Ermeni çocuğu vardı. Onlar solgun yüzleri, iskeletleşmiş vücutları, kirli el, ayak ve yüzleriyle, darmadağınık saçlarıyla, ne gömlek, ne don hemem hemen yarı çıplak durumdaydılar. Bazıları yerde yatmış uyumakta veya ölmüş idi, bazıları ise ağlıyordu. O manzara korkuçtu…

Bir gün Der Zor'da kaldıktan sonra biz, bana eşlik eden askerlerle Bağdat'a doğru yolumuza devam ettik. Bağdat Dicle nehrinin iki yakası üzerine kurulmuş büyük ve zengin bir kentti. Orada büyük çoğunlukla Araplar yaşamaktaydı. Orada 70-75 bin Yahudi, aynı zamanda Asuriler, Keldaniler ve sadece 70 Ermeni ailesi olduğunu söylüyorlardı. Ben Türk VI. Ordusu Baştabibi binbaşı Osman Nuri beyin huzuruna çıktım. Ona Konstantinopolis'ten verilmiş emri teslim ettim. Osman Bey, doktorlara büyük ihtiyaç duyduklarından çok memnun kaldı. Beni Kermanşah Türk Ordu Hastahanesi baş tabibi olarak

yolladı. Ben orada 19 gün hizmet ettim ve hastalardan bana tifüs bulaştı. Dolayısıyla beni at üstüne yerleştirerek, yolda büyük güçlükler aşarak Konstantinopolis'e ulaştırdılar...

İyileştikten sonra, Türk ordusunda askeri doktor olarak zorunlu hizmetimi yaptım; binlerce Türk askerine bakıp iyileştirdim...

Kemalistlerin Yunan Ordusuna karşı galibiyetinden sonra, mecburen Selanik'e nakloldum. Orada Ermeni ve Yunanlı sürgünleri tedavi eden doktor olarak çalıştım; Ermenistan Yardım Komitesi (EYK) aktif üyelerinden biri idim...

1924'te daha ilk kafileyle Sovyet Ermneistanı'na göç ettim ve Leninakan'a (şimdi Gümrü) yerleştim.

1931'de Yerevan'a naklolup çalıştım. Sağlık alanında her zaman sorumlu mevkiler işgal ederek gücümü cefalı ve çok eziyetler çemiş Ermeni halkına adadım.

201 (201).

HAYKUHİ BOHÇACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, KASTAMONU, YAYLA KÖYÜ)

Köyümüzde elli hane Ermeni yaşardı. Babam gece yarısı evden kaçmış.

Türkler gece saat 3'te geldiler. Tenekelere gazyağı doldurmuşlardı; gelip köyümüzü ateşe verdiler. Sadece bir adam kurtuldu; o da toprağı kazıp içine girmiş. Annem hep ağlardı: "Sekiz kişilik ailem diri diri yandı" derdi. Ben de mucizeyle kurtulmuşum; annem beni üçüncü kattan atmış; yere düşmüşüm; her tarafım kırılmış. Sonra babam gelip beni bulmuş. Bak, dudağım bugüne kadar böyle acayip bir haldedir.

202 (202).

GALUST GEVORGİ SOĞOMONYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1905, BOLU, NALLIHAN)

Önce şunu söyliyeyim ki, benim babam ve Komitas vardapet amca çocuklarıdırlar. Onlar Kütahya'da yaşamışlardı. Soğomon yani Komitas da aynı soyadına sahipti, onun babasının ismi de Gevorg'du.

Babam zengin bir tüccardı. Yılın büyük bir kısmını seyahatlerde geçirirdi; döndüğünde ise, katırlara yüklenmiş halde büyük miktarda mal getirirdi. Babamın Türk yardımcıları vardı; onlar aileleriyle beraber

* 1981 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılmış bu hüzünlü şehadetname, 2006 yılında oğlu Gevorg Soğomonyan tarafından bize tahsis edilmiştir.

bizlerle samimi ilişkiler içindeydiler. Gelen malları hemen babama ait dükkanlara naklediyorlardı, tezgahtarlar babama daima hesap vermekteydiler. Onlar babamı Gevorg Efendi olarak çağıtmaktaydılar.

Annemin adı Nurani idi. Komşularından çok hürmet görürdü. Annem vicdanlı bir kadındı ve daima yoksullara yardım ediyordu.

Biz evde üç oğlan idik; ben Galust, Soğomon ve Karapet. Ninem, dedem yoktu. Evimiz birbuçuk katlı geniş bir evdi. Girişten balkona, sonra misafir odasına, sonra yatak odalarına giriyorduk. Tek kelimeyle huzurlu koşullarda yaşıyorduk. Bodrumda kiler odaları vardı.

Okul evimizden uzakta değildi.

1915 yılı, bizim için en mahşerisi oldu. Türk jandarmaları yollarda toplu halde koşturuyorlardı. Onlar Ermeni erkeklerini mecburi askerlik için toplamaya başladılar. Evlere giriyorlar, erkekleri zorla götürüyorlardı.

Bir gün, bir Türk hanım komşumuz annemin kulağına gece tüm Ermeni ailelerini evlerinden çıkaracaklarını ve sürgün edeceklerini gizlice fısıldamış. Annem ve babam karanlık bastığı gibi ailece evden çıkıp, gidip mezarlıkta saklanmayı düşündüler. Hepimiz mezar taşlar arasına yerleştik. Yakından duyulan fısıltılar, diğer Ermenilerin de bizim örneğimizi takip ettiklerine tanıklık etmekteydi. Geceyi korku içinde geçirdik. Hiçbirimiz gözünü yummadı. Gündoğumunda birkaç düzine atlı jandarma mezarlığa doluştular ve küfürlerle, kime rastlarsa kamçılayarak veya başını keserek korkunç bir manzara yarattılar. İnsanların çığlıkları her tarftan duyuluyordu. Türk atlılardan biri kılıcını yükselterek babamın başına vurmak istiyordu, ama o "Vurma oğlum! Allah aşkına vurma; çocuklarım yetim kalmasın" diyerek Türkçe ricada bulundu. Türk bir an kılıcını havada tutmuş halde düşündü, sonra kınına yerleştirerek "Bağışladım gâvur! Haydi çık mezardan, yolun üstüne!" dedi.

Mezarlık girişinde büyük miktardaki Ermeni sürgünlerini toplayarak, çobanın kendi koyun sürüsünü sürdüğü gibi, halkı kamçılayarak ileriye sürdüler. Kısa sürede bizi başı sonu görünmeyen bir Ermeni kalabalığı içine karıştırdılar. Kalabalık kamçı darbeleri altında ilerliyordu. Bizi Der Zor çölüne doğru sürdüklerine dair fısıltılar dolaşıyordu. Her taraftan ağlama ve figan sesleri duyuluyordu; çünkü atlı jandarmalar ne yaşlıları, ne hastaları, ne küçükleri hesaba katmıyorlardı. Geride kalanları kamçılıyorlardı, eğer bu da fayda etmezse "Geber gâvur!" diyerek kurşunluyor veya süngülüyorlardı.

Sıradan çıkmamamız için annem ve babam ellerimizi sıkıca tutmuşlardı; çünkü Türkler acımıyor, kamçıyla vuruyorlardı. Hem büyükler hem küçükler hepimiz yorulmuştuk, sanki yürümüyor kendimizi itekliyorduk. Öyle oldu ki, küçük kardeşim Karapet babamın elini bırakarak sıradan dışarı çıktı, ancak kamçı darbesine uğrayarak, koşarak gelip annemin elini tuttu. Zavallı çocuğun yüzündeki kamçının kırmızı izi, onu sızlatarak, birkaç gün geçmiyordu. Hepimiz aç susuz yürüyorduk; kimdi bize ekmek su veren? Akşamleyin bize sabaha kadar oturup dinlenme izni veriliyordu. Annem ve babam, kendileriyle beraber getirdikleri bir palas üzerine oturuyor, birbirlerine yaslanark, biz çocukları dizlerinin arasına yerleştirerek sabaha kadar uyuyorlardı; atlılarsa bizi kontrol ediyorlardı.

Babam altınlarını kolsuz ceketinin içine dikmişti ve hiç üzerinden çıkarmıyordu. Türk jandarmaların bağırtı-çağırtılarından, yarı uykulu yarı uyanık halde halk uyanıyor, pılını pırtısını topluyor ve kamçı darbeleri altında çile yoluna devam ediyordu. Ben o zaman on yaşındaydım ve korkudan ebeveynime yapışmıştım. Her taraftan duyulan Türk jandarmaların bağırtı-çağırtıları, güç-bela yürüyen insanların çığlık ve ağlamaları, farklı yönlerden duyulan ateş sesleri bende alaka uyadırıyordu. O seslere yakın olmak, olan herşeyi gözümle görmek, o insanlara yardım etmek isterdim, ancak çocukça korku beni ebeveynimin ellerini daha daha sıkı tutmaya mecbur bırakıyordu. Ben herbir ateşlemenin bir insan hayatını götürdüğünü hissediyordum. Hatta riayet etmeyenler süngülenmekte veya kılıçla başları kesilmekte idi. Ben Türklerin niçin Ermenileri kırdıklarını anlamıyordum, ancak gözlerimle görüyordum, bu gerçekti. Karşı gelenleri, uymayanları benim gözümün önünde öldürüyorlardı. Eğer ölünün sahibi varsa, yakınına ölüsüne sahip çıkma izni verilmiyordu. Eğer ölünün yakını ölüden ayrılmak istemiyorsa, Türkler onu da öldürüyorlardı. Kalanları da kamçılarla yürümeye zorluyorlardı. Bem göz ucuyla korkuyla bakıyor, katledilenleri nasıl sıradan çekiştirerek dışarı çıkardıklarını, yolun kenarına, kaderin cilvesine terk ettiklerini görüyordum.

Ben ne kadar yürüdüğümüzü bilmiyorum, fakat gündüzleri yürüdüğümüzü ve geceleri aynı yol üzerinde dinlendiğimizi hatırlıyorum. İlk gün bizi tüm sürgünlerle karıştırdıklarında, onların ne başı ne de sonu görünüyordu, ama şimdi, kalabalığın hem başını hem de sonunu görüyordum. Bu korkunçtu; kimse kendisini neyin beklediğini bilmiyordu. Becerebilenler, mazlumane itaat ederek yürüyor, ölenlerse sıradan dışarı çıkarılıyordu. Türk atlıların sayısı da azalmaya başlıyordu. Bize sadece süngülü Türk jandarmalar refakat ediyordu. Babam fısıltıyla etrafındakilere Halep'e yaklaştığımızı, Der Zor'un Halep'ten uzak olmadığını açıklıyordu. Kendisi tüccardı ve yolları iyi biliyordu.

Gece yarısıydı. Babam ve annem bizi sesimiz çıkarmadan onları izlemeye zorladılar. Ben Türk nübetçi askerin, tüfeğini elinde sıkıca tutmuş halde horladığını fark ettim. Uzaklaştığımızda bizim örneğimizi çoklarının da takip ettiğini gördük. Babam onları saydı, sayıları otuzdokuzdu.

Uzaktan köpek havlamaları duyuldu. Biz yavaş yavaş Halep'e yaklaşmıştık. Bir kapı açıldı; bir Ermeni kadının sesi bizi içeri davet etti. Ev sahibesinin Ermeni bir kız olduğu, kocasınınsa Arap olduğu anlaşıldı. Bizim grupta bizden başka çocuklar da vardı. Ev sahibesi bizi tek tek öptü, sofra kurdu, bizim hepimizi besledi. O Ermeni ev sahibesi, bizim hepimizi Halep'teki farklı ailelerin yanına yerleştirdi. Hatta o bizimkiler için iş buldu. Ev sahibesinin avluda çok koyunları olduğundan, annemin ve babamın nasıl bütün gün iğle yün eğirdiklerini hatırlıyorum.

Ben huzurlu bir hayata başladığımızı zannediyordum, ancak Halep'in yakıcı güneşi biz üç kardeşleri çarptı ve biz körleştik. Göz trahomu hastalığı Halep'te çok yaygındı. Biz üç kardeşlere tedavi ve bakım gerektiğini dikkate alarak evsahibesinin tavsiyesiyle bizi Halep Amerikan Yetimhanesi'ne yeleştirdiler. Hayatımız cehenneme döndü. Dünya bizim için karardı. Bir taraftan karanlık, diğer taraftan ebeveynimize hasretimiz bizi umutsuzluğa uğratmıştı. Çoğu kez gündüz mü gece mi olduğunu

seçemiyorduk. Ne kadar zaman orada kaldığımızı hatırlamıyorum, ancak bir gün biz kardeşlerde yetimhaneden kaçma düşüncesi oluştu.

Gecenin hangi saati olduğunu bilmiyorum, fakat sokakta sessizlik hakimdi. Yetimhane bekçisinin kapının önüne konmuş sandalyede horladığını gördük, kapı ise çok sıcak olduğundan açıktı. Biz üçümüz el-ele tutuşarak sokağa doğru süzüldük. Gidip bir duvarın dibine sindik. Sabahleyin lâtif bir ses bizi uyandırdı. Gözlerimi açtım fakat değişen birşey yoktu, hiçbir şey görmüyorum, sadece iyi yürekli kadının Arap olduğunu hissediyorum. Bana sorular soruyor ancak bir Türkçe bir Ermenice cevaplıyorum. Onun uzaklaştığını hissettim. Çok geçmeden onun sesi tekrar beni kendime getirdi. Tekrar herhangi birşey söylüyordu ve ben anlamıyordum. Görüldüğü kadarıyla o bizim kör olduğumuzu anlamıyordu. Sonra o ağzıma yiyecek koydu. Ben onun bizi beslemek istediğini anladım. Yiyecek yere konmuştu ve biz tamahkarca yedik, o ise bizi okşuyordu; sonra gitti. Sokak çok gürültülüydü; gidip gelenlerde çoktu. Sokak çocukları bizi çimdikliyor veya saçlarımızı çekerek yiyeceklerimizi kapıyorlardı. O Arap bunu kadın hissetti ve bir gün bir torba getirerek boynuma astı. Ben bunun güvenlik için, yiyeceklerimizi içinde saklayabilmemiz için olduğunu anladım. Bundan sonra bizim yiyeceklerimiz artmaya başladı ve ben bizi rahatsez eden çocuklara da pay çıkarmaya başladım.

Aynı duvara çivilenmiş kalmak bize çok bıktırıcı gelmekteydi. Bir gün, sokakta gürültü başladığında, sanki birisi bize sokağın karşı kaldırımına geçmemizi hatırlattı. Karar verdik ve ayağa kalktık, el-ele tutuşarak, herkesin bizim kör olduğumuzu ve bize yol vereceğini düşünerek, karşı kaldırıma yürümeye başladık. Fakat yolun bir yerinde üçümüz el-ele tutuşmuş olarak at arabasının atları arasında kendimizi bulduk. Atlar bizi ezmeden durdular. Seyis küfrederek aşağı indi; bizi atların ayakları arasından dışarı çekti, herhalde durumu anlamıştı ki, elimizden tutarak bizi yoldan dışarı çıkardı, duvarın altına götürdü. Avucumu açtı ve avucumun içine birkaç madeni para koyarak uzaklaştı. Bir dakika geçmemişti ki, sokak çocukları avucumun içindekileri zorla, çekiştirerek çaldılar, götürdüler. Biz, yeni bir konut bulmuş gibi, duvarın altına yerleştik. Günlerimiz çok yeknesak geçiyordu. Doğru aç kalmıyorduk, torbamda her zaman yiyecek vardı, ancak anne-baba hasreti bize sıkıntı veriyordu.

Bir gün bir duvar altında oturmuştuk, para veya ekmek dileniyorduk, birden annemin tatlı sesi bizi kendimize getirdi: “Vay Gevorg! Duvar altında oturmuş yavrularıma bak!”. Anna babam bizi eve götürdü. Bizim dilenme hikayemiz bitti. Ebeveyn şevkati bizi yavaş yavaş iyileştirdi. Annem her gün “Allahım! Yalvarıyorum! Hiç olmazsa benim bir gözümü alsan da, çocuklarımın gözlerine ışık ver” diyerek dua ediyordu. Annem gece gündüz bizim için ağlıyordu. Zaman geçiyordu ve gözlerimiz yavaş yavaş görmeye başlıyordu. Bir gün de annem kendi bir gözünün hemen hemen hiç görmediğini ve yaş geldiğini söyledi.

Ne kadar zaman geçti hatırlamıyorum, bir gün babam Türk hükümetinin tehcir edilen Ermenilerin evlerine geri dönmeye izin verdiğini söyledi. Biz eve geri dönüş yolunu tuttuk. Bizi karşılayan Türk komşular bize, bizim evin anahtarını verdiler. Herşey yolunda gibi gözüküyordu. Akşamleyin karanlık çökünce, annem altınları sakladığı teneke sandığı aramaya gitti, fakat bulamadı. Tabii ki Türk komşuların

işiydi bu, ancak Ermeni hemşehrilerimizden hiç biri geri gelmediğinden, biz en azından sağ kalmamızla kendimizi teselli ettik.

Kısa bir süre sonra, Haykuhi isminde bir kız kardeşimiz oldu. Babam tekrar ticaretle uğraşmaya başladı. O içinde tüm varlığının olduğu, sanki arkadaşına dönüşmüş olan kolsuz ceketini yaz kış üzerinden çıkarmıyordu.

1922'de Ermenileri tekrar sürgün etmeye ve sahile sürmeye başladılar. Türk askerleri Ermenilere köleleri gibi davranıyorlardı. Arzu ettikleri kadın veya kızı götürüyorlardı. Zorla götürülen ya geri gelirdi ya gelmez. Boyun eğmeyen olduğu yerde kurşunlanıyor ve denize atılıyordu. Deniz üzerinde sayısız ceset yüzüyordu.

Bir gün Türk askerleri ortadan kayboldular. Çok geçmeden sahile Yunan askerleri doldular. Yunan-Türk ordularının muharebesi sonucunda Yunanlıların galip olduğu anlaşıldı. Ermeni halkı Yunan askerlerine büyük ihtimam gösterdi. Yunan Hükümeti Ermeni halkının trajedisinden ve sahildeki kalabalığın içinde bulunduğu durumdan haberdardı. Kısa bir süre sonra Yunan Hükümeti, Türkiye'deki Yunan askerlerinin işgal ettiği topraklardan feragat ederek, ordusunu geri çekti. Aynı zamanda Yunanistan Hükümeti'nin sahile dağılmış tüm Ermenileri muhabbetle muhacir olarak alacağı ilân edildi.

Ermeniler Yunan askerlerinin gidişi sonrasında, sahildeki binlerce Ermeninin Türk askerleri tarafından yok edileceğini iyi anlıyorlardı. Bu sebeple de binlerce Ermeni, Ermenileri nakletmek üzere Yunanistan'dan gelen gemilere yerleştiler. Ve Yunan ordusunun refakatinde Yunanistan'a hareket ettik.

Yunan Hükümeti Ermenileri Atina'dan uzakta olmayan bir kasabaya yerleştirdi. Babam iki kardeşimi bir ayakkabıcının yanına zanaat öğrenmesi için verdi; beni de terzi yanına. Ben ustamdan zanaat dışında, aynı zamanda Yunanca da öğreniyordum. Ailemizin durumu yavaş yavaş iyileşti. Ben, bize uzaktan akraba olan, Zaruhi isminde mütevazi bir kızla evlendim. Ama çok güzel olduğundan, çoklarınn gözü unun üstündeydi.

Babam benim için, bana sonuna kadar hizmet edecek olan, Alman 'Singer' marka bir dikiş makinası satın aldı. Ben müstakil çalışmaya başladım ve büyük şöhretim oldu. Kızkardeşim Haykuhi, Kğmes'le evlendi.

1931'de bir gün babam benim dikiş atölyeme geldi; fakat beti benzi atmıştı. Benim onu eve götürmemi istedi. Ancak ben meşguldüm. Araba tuttum, onu içine oturttum ve eve yolladım. Babam eve ulaştığı gibi, arabadan iner ve ölerek yere yığılır. Komşularımız onu eve götürürler ve sedire yatırırlar. Ben geldiğimde, içindeki zengin içeriğiyle babamın üzerinde ayırmadığı ceketi yoktu. Sonra kızkardeşim Haykuhi, doğum esnasında çocuğuyla beraber öldü.

1932 yılında Sovyet Ermenistan'ı, sılada eğreti halde yaşayan Ermeni sürgünler için yurda göç tertipledi. Bizi önce Leninakan'a (şimdi Gümrü) yerleştirdiler. Bana dikiş atölyesinin kesim işi sorumluluğunu verdiler; fakat Leninakan bana göre değildi. Bir yağmurlu gün şemsiyeyi tutmuş işe gidiyordum. Duvar dibinde duran yerliler arkamdan bağırmaya başladılar: "Hele hele, Konstantinopolis'liye, şuna bakın, şemsiyesine bakın, sanki kadın gibi." İşyerine ulaştığım gibi ben kuru

vaziyette işe başladım, işe gelen yerli erkekler ise tamamıyla ıslak, nasıl kuruyup çalışacaklarını düşünüyorlardı.

İki ay sonra Yerevan'a taşındık. 'Krasni Şveynik' fabrikasında, tekrar kesimci olarak çalışmaya başladım. 1937 yılında Arabkir mahallesinde müstakil bir ev inşa ettim ve oraya taşındık. Özverili çalışmamdan ötürü 'Stakanov' onur nişanıyla takdir edildim.

1941'de beni ve kardeşlerimi, geçmişte trahom hastalığına yakalandığımız için Sovyet Ordusuna sevk etmediler. Bana tahsis edilen atölyede, ordu subayları için yazlık ve kışlık elbise dikiyorduk. Ben burada kesmci olarak 1954 yılına kadar çalıştım.

Bu yazıyı, benden sonra gelen nesiller, Osmanlı Türkleri tarfından gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı sonucunda neleri çektiğimizi okusun ve duysun diye yazdım.

203 (203).

HOVHANNES PARONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1890, ESKİŞEHİR)

1915'te Çalğaran Ermenilerini sürgüne göndermeden on gün önce, Türkler gelip yüz kadar Ermeni gencinin ismini okudular. Ben de onların arasındaydım; ama, babam zabitlere 40 altın verip beni kurtardı. Geriye kalanlara: "Haydi bakalım!" deyip yayan olarak Bandırma'ya doğru sürgün ettiler. Birkaç gün sonra gelip, bütün köyü kuşattılar ve sürgün ettiler. Ebeveynimi götürüp baltayla kafalarını kestiler. Ben iki kız kardeşim ve teyzemle yalnız kaldım. Babamın altınlarını onların beline bağladım. Yola düştük. Yolda Türkler ablamı kaçırdılar; on üç yaşındaki kız kardeşim ise Türklerin eline geçmemek için, teyzemle el ele tutuşarak kendini Yeprat Nehri'ne attı. Ağaçlardan günde on-on beş kişi asıyorlardı. Geri kalanları ise yayan olarak Der Zor'a doğru sürdüler. Yolda ben de kaçtım. "Ermeni'yim" dedim; Rumlar beni yanlarına alıp sakladılar. Sonra, Rum çocuklarıyla samimiyet kurdum; birlikte partizan savaşı için ormanlara kaçtık; dört yüz kişiydik. Türklere karşı savaşıyorduk. Aramızdan Türklere esir düşenleri Ankara'ya götürüp darağacına çıkarıyorlardı. Aramızdan on dört kişiyi astılar. Günahları kaçmış olmalarıydı.

Türk Hükümeti bir sene içerisinde Ermenileri katletme emri çıkardı. Çeçenler ellerinde silahlarla bizi katletmeye geldiler. O zaman üç milyon Ermeni katledildi. Bir buçuk milyon Ermeni öldürüldü diyorlar; ama, yalandır; üç milyon kişi katlettiler, sadece Der Zor'da yarım milyon kişi katledildi; üç yüz bin kişi de Ras-ül-Ayn'de, Arabistan çöllerinde. Günde on-on beş kişi çukur kazıyor; yüzlerce kişi gömüyordu; Ermeniler koleradan ölüyorlardı. Bunun hesabının tutan oldu mu? Yaralı olan Minas adında bir çocuk, cesetlerin altında kaçıp kurtulmuş, Yeprat'ın kıyısında kız kardeşim Şnorhik ve teyzemin cesetlerinin çırılçıplak kıyıya vurduğunu görmüştü. Meğer onların cesetleri kıyıya vurmuş, Araplar da onların elbiselerini çıkarıp, çıplak cesetleri kıyıya, vahşi hayvanlara, kargalar yem olması için atmıştı. Bütün bunları bana Minas çok yıllar sonra anlattı…

Bizim taraflarda, Ermeniler zengindi.

En güzel evler, en güzel dükkânlar Ermenilere aitti. Türkler Ermenileri onların mal varlıklarına el koymak için sürgün etmek istediler. Bu planı gerçekleştirdiler. Ermeniler sürgüne giderken, paralarını, altınlarını elbiselerinin içine dikti; kemerlerinin içine koydu; kötü günler için yanına aldı. Türkler Ermenileri sözde korumak amacıyla atlılar görevlendirdiler; ama, Ermeniler aç, susuz ve bitkin çöllere düştüler. Türkler nehir sularına rastlamamaları, su içip güçlenmemeleri, bitrkin düşüp ölmeleri için Ermenilerin yolunu nehirlerden uzaklaştırıyorlardı. Sağ kalanlar gittikten sonra, yeni bir Türk ekibi geliyor, yere düşenlerin giysilerini çıkarıp, onları soyuyorlardı. Yolun dışına düşmüş olan bazıları ise bir yolunu bulup sürünerek suya ulaşmış, su içmeyi başarmış, güçlenip kurtulmuştu. Bizim Hacı Gabriyel de o şekilde kurtulmuştu… Sonra o da Ermenistan'a geldi; burada defnedildi. O da Eskişehirli'ydi.

Yunanlılar Eskişehir'i ele geçirdi; ama, Rus Bolşevikler Türklere silah ve altın verdiler. Yunanlılar ne yapabilirlerdi ki? Katledildiler. Yunanistan'a kaçanlar kurtuldu. İzmir Yunanlılar tarafından ele geçirilmişti; ama, Türkler İzmir'i ateşe verdiler. Romanya bizi kabul etmedi; dedi ki: "İşçi istemiyoruz; tüccar istiyoruz."

Bulgaristan Ermenilerin topraklarını terk etmesini istedi. Orada zengin bir Ermeni tüccar vardı; gitti kraldan rica etti ve bizi kabul ettiler. Sonra da, 1932'de Ermenistan'a geldik. Şimdi de Nor Butanya'da yaşıyoruz.

204 (204).

YEĞİSABET GAVGAVYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, ESKİŞEHİR)

Bizi Çalğaran'dan Rasulya'ya (Ras-ül-Ayn) tehcir ettiler. Annem Türkler için su taşıyordu; karşılığında da ona bir parça ekmek veriyorlardı; o da açlıktan ölmemem için bana yediriyordu. Annem bana oğlan elbiseleri giydirmişti; çünkü kızları kaçırıyorlardı. Ben gizlice çıkıp amcam için sigara izmaritleri topluyordum. Ermenilerden pek çoğunu mağaralara doldurdular, üstlerine kireç döktükten sonra ateşe verip, diri diri yaktılar.

Türklerin elinde tahta topuzlar vardı; küt diye kafalarına vurup Ermenileri öldürüyorlardı. Bizim Margrit ölülerin, cesetlerin arasından çıkıp, etrafta kimsecikler olmadığını görünce, kaçıp gelmiş ve bizi bulmuştu.

Ermeni kadınların çalıların altına saklanmıştı. Birisinin göğsündeki çocuk ağlamaya başladı; annesi: "Bu çocuk hepimizin ölümüne neden olacak" deyip onu göğsüne bastırdı ki ağlamasın; çocuğunu kendi kucağında öldürdü. Pek çok kişi kendini Yeprat'a attı. Yeprat'ın suyunun derin olduğunu hatırlıyorum. Yeprat'ın içinde de ölenler, boğulanlar oldu. Annemin kız kardeşi, annesi, gelini, yani ağabeyinin karısı Türklerin eline geçmemek için, kendilerini suya attılar. Türkler bize iyice işkence yaptılar. Kızarması için

sacı ateşin üstüne koyuyor, Ermenileri onun üstünde yürütüyorlardı; Ermenilerin ayaklarının altı, tabanları yanıyor veya tabanlarına nal çakıp eziyet ederek öldürüyorlardı.

Acınacak durumdaydık. Tabanlarımızda yaralar açılmıştı. Yiyecek yoktu; ayakkabılarımı satıp ekmek paramı çıkaracağımı düşündüm. Bir Türk çocuğu ayakkabılarımı satın aldı. Aynı gece üç yaşındaki kız kardeşim uzun bir süre aç kaldıktan sonra yemek yedi; şişerek öldü. Onu bir ağacın altına gömdük. Gece aç çakallar gelmiş, güzelim Haykuş'u topraktan çıkarıp, paramparça ederek yemişti…

Halep'in ötesindeki Ras-ül-Ayn'a kadar gittik. Bizi sevk edeceklerdi; yani katledeceklerdi; ama, emir geldi: "Ailesinde Türk Ordusu'nda asker olan varsa onların ailesiş katliamdan kurtulacak" denmişti.

Bu şekilde sağ kaldık…

205 (205).

SAMVEL PATIRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, ESKİŞEHİR, ÇALĞARAN KÖYÜ)

Çalğaran'da doğdum. 1915'te bizi tehcir ettiklerinde Eskişehir'den Sivrihisar'a kadar bizi nasıl yayan olarak götürdüklerini hatırlıyorum. Sonra Haymana'ya, daha sonra da Kırşehir'e götürüp; bilahare bizi Kayseri'ye, Kesarya'ya götürdüler. Yolda neler görmedik, neler çekmedik ki…

Kızların kadınların çarmıha gerildiklerini hatırlıyorum; kadınlar jandarmaların eline geçmemek için kendilerini nehre atıyorlardı. O dönemde namus denilen bir şey vardı. Bir gün, iki zabitin bir Ermeni kadın üzerine bahse girdiğini hatırlıyorum:

- Şu karının karnında nesi var?

- Gâvurdır; kız çocuğudur.

- Yok, oğlandır.

Bahse girdiler. Gözümün önünde canlı kadının karnını bıçakla yardılar. Ben bunu kendi gözlerimle gördüm.

Kayseri'ye vardığımızda, bizi götürüp büyük bir salona doldurdular. Kayseri Valisi gelip sordu: 'Ermeni bacılar, yolda sizi rahatsız eden oldu mu?'

Bizim Ermeni kadınlar cesaretlenip, nöbetçi Türk jandarmaların gece bizi nasıl dövdüklerini, Ermeni kızları ve gelinleri götürdüklerini …ertesi sabah ise onları bitkin düşmüş bir halde geri getirdiklerini anlatmaya başladılar…

Vali sinirlendi ve dedi ki: 'Ayıp, bir de bunlar bizim milletin çocukları!' ve zaptiyelere: "Götürün o jandarmaları; zindana atın!" diye emir verdi ve ekledi: "Andranik geldiğinde saklanacak delik aradığınızı ne çabuk unuttunuz?! Ermeniler! Hiç korkmayın. Kayseri'de pek çok zengin Ermeni vardır; onlar size iyi bakarlar…"

Bizi Ermeni ailelere dağıtmaya başladılar. Gença nnem ve bir erkek kardeşim yolda bitkinlik ve açlıktam ölmüşlerdi; diğer erkek kardeşim de tifüsten ölmüştü. Bizim aileden geriye yalnız ben kalmıştım. Benim gibi sahipsiz kalmış çocukları da Surb Karapet Manastırı'ndaki yetimhaneye koydular; orada

öğrenim gördüm. Sonra bizi Amerikan yetimhanesine götürdüler; orada da öğrenim gördüm. Daha sonra ise, yedi yıl Ankara'da, Türk ordusunda subay olarak görev yaptım. Ankara'dan Kudüs'e gittim. Bir Arabın yanında çalıştım. O iyi kalpli adam beni evlat edindi. Onun evinde Arapça konuşuluyordu. Sonra, 1925'te Kudüs'ten Yunanistan'a gittim. 1932'de Yunanistan'dan yalnız başıma kervana katılarak Ermenistan'a geldim. Bildiğim Ermenice'yi hemen hemen unutmuştum... Burada yavaş yavaş hatırlamaya başladım… 1935'te evlendim. 1942'de cepheye gönderildim. Üç-dört yerinden yaralandım; ama, 89. Ermeni tümeni bünyesinde çarpışmaya devam ettim. 1945'te Berlin'e vardık. Mayıs'ın 9'uydu. Reichstag yakınlarında Almanlar etrafımızda toplandılar. Yaklaşık seksen yaşında yaşlı bir Alman Türkçe sordu: "İçinizde Türkçe bilen yok mu?"

Bizim askerler ne dediğini anlamadılar. Ben ona yaklaşıp: "Ben biliyorum" dedim.

- Oğlum sen ne milletsin?

- Ermeni'yim.

- Ne diyorsun? Canım bu ordu Ermeni Ordusu mudur?

- He, Ermeni Ordusu'dur; 89. Tamanyan Tümeni.

- Nereden geliyorsunuz?

- Ermenistan'dan.

- Ermenistan var mı? Bütün Ermenileri kesmediler mi?

- Ermenistan diye bir ülke elbette var.

- Sen nasıl oluyor da Türkçe konuşuyorsun?

- Ben Ankara'da yedi sene zabitlik yaptım Türk Ordusu'nda.

- O halde, Almanlardan intikam almaya mı geldiniz? Çünkü katliama, kan dökülmesine biz sebep olduk. Ben de o zamanlar Türkiye'de Alman Ordusu'nda askerdim. Türkçe'yi orada öğrendim…

Eh, hangisini hatırlayayım; hangisini anlatayım ben de bilmiyorum.

Biz Berlin sokaklarında gururlu bir biçimde dolaşırken, kızın biri yaşlı bir kadınla konuşuyordu; beni görünce gülümseyerek yaşlı kadına: "Bak, bu genç hayatımı kurtardı" dedi.

Bir meleğe benzeyen o kızın yüzünü hatırladım. O olaydan birkaç gün önce, elimde otomatik tüfekle bir binaya girmiştim. Bina haraneye çevrilmiş ve ıssızdı. Bir daireye girdim. Duvara halı asılmıştı. Şunu koparayım dedim… Meğer arkasında bir kapı varmış… kapıyı açtım; orada melek gibi bir kız (o kızdı) korkudan titriyordu. Beni görünce kendisini öldüreceğimi düşünüp daha da korkup-titremeye başladı. Bana: "Nicht kamarad! Nicht kamarad!" (hayır yoldaş, hayır yoldaş, yani beni öldürme) dedi. Acıyıp onu sırtıma aldım, merdivenlerden aşağı indirdim. İşte, kurtarıcısı olduğumu yaşlı kadına gösteren o kızdı. Eh! Orada burada, aç-susuz, hasta-yaralı olarak çok zor günler, aylar, yıllar geçirdik; ama, sağ salim geri döndük. Azerbaycanlılar hasta gözüküp askerlik yapmamak için sabun yiyorlardı.

Bizim Ermeni Tümeni'nden pek çok kişi şehit oldu. Frankfurt Nehri yakınlarına ulaşınca, Stalin'den istirahat etme emri geldi. Komutanımız Nıver Safaryan: "Buraya kadar geldikten sonra istirahat etmek, içeri girmemek mi? Yürüyün çocuklar! İçeri girin!" dedi.

Safaryan iyi bir adamdı; çocuklardan biri savaşın uzun sürmesinden şikâyet ettiğinde, ona kaba bir emir vermek yerine: "Haklısınız çocuklar; yoruldunuz; ama, Ermenistan'ın kapısının anahtarını kaybetmişler; kapılar kapalı; bizi içeri almıyorlar…" derdi.

Zafer kazanıldığında ise: "Sevinin çocuklar! Ermenistan'ın kapısının anahtarı bulunmuş; bizi eve çağırıyorlar!" dedi.

Bir gün torunum Hakobik odama geldi; oturup ağladığımı görüp: "Dede niye ağlıyorsun?…" diye sordu.

Ona şöyle cevap verdim: "Yavrum, geçmişimi hatırladım; o yüzden ağlıyorum…"

Eh! Neler gördük, neler. Başımızdan neler geçti. Bu yalnız benim hayatım değil; bütün Ermeni Milleti'nin kaderidir…

206 (206).

HOVHANNES STEPANİ GASPARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, ESKİŞEHİR, YAYLA KÖYÜ)

Babam ipekböceği yetiştiricisi bir çiftçiydi. O dönem, yaklaşık 30 yıl sürecek olan Sultan Hamid'in monarşik iktidarı dönemiydi. Batı Ermenistan vilayetlerinde, Muş'ta, Van'da, Erzurum'da, Yerzınka'da, Anadolu'da; Kilikya bölgesi'nde ise, Hacın, Zeytun ve başka yerlerde hep Ermenilere baskı uygulanıyor ve Ermeniler özellikle 1894-96 ve 1909 yıllarında katliamlara maruz kalıyorlardı.

O tarihlerde Ermeniler kendilerini savunmak için illegal partiler kurmuşlardı; ama, o örgütler imkânlara sahip değildi; dağınıktı; Ermeni Devleti de yoktu.

1908'de yeni Anayasa kabul edildiğinde, İttihat ve Terakki'nin başında Talat, Enver, Cemal vardı. Doktor Nazım, Behaeddin Şakir ve binlerce Jön Türk 1908'de Hükümeti'nin başına geçtiler ve bir Parlamento kurdular; Sultan Reşad'ı ise monarşik haklarından yoksun olarak Padişah yaptılar.

O yeni partinin sloganı: "Yaşasın Anayasa! Adalet, eşitlik; tüm halklar mutlu olsun"du. O slogan Ermenileri heyecanlandırdı ve Ermeniler, Daşnak ve Hınçak partilerine Ermenileri özgür kılma konusunda bol bol vaatte bulunan İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerine yardım ettiler. Ama, aradan bir yıl bile geçmeden 1909'da Adana Katliamı'nı gerçekleştirdiler. 1912 ve 1913'te Daşnak ve Hınçak Partisi mensuplarını tutuklayıp hapsetmeye başladılar.

1913 ilkbaharında, bir pazar sabahı komutanlarıyla birlikte silahlı askerlerin köyümüzü kuşattıklarını hatırlıyorum. Belediye başkanı da jandarmalarla birlikte onlara eşlik ediyordu. Onlar köyün bütün erkeklerini toplayıp kiliseye hapsettiler. Köy ahalisi yüz yirmi aileden oluşuyordu. Türkler bütün evleri, okulu ve kiliseyi, Protestan kilisesini didik didik aradılar; ama, hiçbir şey bulamadılar. Köyün önde gelen kişiliklerinden birkaçını yanlarına çağırıp onlarla konuştular, tartıştılar ve köyümüzde gerçekten de

ne Daşnak, ne de Hınçak partilerine mensup kişli olmadığına ikna oldular. Sonra, hapsedilenleri salıverdiler; askerlere yiyecek verilmesini talep edip gittiler.

1913'de İttihat ve Terakki Cemiyeti komitesi Talat başkanlığında gizli bir oturum yapmış, o oturuma Enver, Doktor Nazım, Behaeddin Şakir ve başkaları da katılmıştı. Onlar Türkiye'de yaşayan Ermenileri ortadan kaldırmayı kararlaştırır ve o oturumda yok etme planını geliştirirler: yeni doğan bebeklerden en yaşlı insanlara kadar hiçbir Ermeni'yi sağ kalmamalıdır. O komite oturumunda konuşma yapan Doktor Nazım'dır. Bildirisinde: "Ben Türkiye'yi yeniden diriltmek için sizin yoldaşınız kardeşiniz oldum; sadece Türk bu topraklarda bağımsız ve egemen olarak yaşamalı, Türk olmayan unsurlar yok olmalıdır; tek bir Ermeni dahi kalmamalı, hepsi yok edilmelidir." diye konuşmuştur. Benzer bir konuşma yapan Doktor Behaeddin Şakir en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün Ermenileri yok etmeyi önermiştir. Bu kararın altına Sultan Reşad da imzasını koyacaktı; ama, Reşad'ın imzalayacağından kuşku duyduğu için, Alman büyükelçisiyle temas kurup onun kendisinden birkaç dakika önce Padişah'ın yanına gitmesini istedi. Ve büyükelçi Padişah'ın huzurundayken Talat Paşa o gizli toplantıdan çıkan kararı götürdü; büyükelçinin yanında ve onun etkisiyle kararı Sultan'a imzalattılar; o karar sayesinde de 24 Nisan 1915'te Ermeni katliamı yapıldı.

1915'te Türk Partisi tarafından bütün köy muhtarlarına kapalı mektuplar dağıtıldığında ben köy okulunun dördüncü sınıfına gidiyordum. Amcam köyün sahibiydi; o da kesinlikle açılmaması tenbih edilen böyle kapalı bir mektup aldı.

Mayıs 1915'te Eskişehir'den dört jandarmayla gelen bir jandarma komutanı amcamın iyi sakladığı o kapalı mektubu geri istedi. Açılıp açılmadığını anlamak için, mektubun köşelerini kontrol ettiler. Mektubun boyutları elli ile yetmiş santimdi. Amcamı da yanlarına alıp kiliseye gittiler. Kilisemiz köyün ortasındaydı ve dört tarafı meydandı. Köy halkını oraya topladılar ve çalgılar eşliğinde, davul-zurna müziğiyle jandarma komutanı kapalı mektubu açtı ve kilisenin duvarına yapıştırdı. Mektubun rengi kırmızıydı; ortasında, çevresi silahla çevrili Türk arması vardı; altında büyük harflerle "Seferberlik" yazılıydı; bununla ülkenin savaş halinde olduğu ilan ediliyordu. Türkiye Dünya Savaşı'na katıldığı için, 20 ila 45 yaşlarındaki tüm erkekler silah altına çağrılıyordu. O zamanlar, özellikle evvela Ermenileri askere aldılar. Babamı da aynı şekilde askere aldılar.

Ermeni katliamı pratikte 24 Nisan 1915 günü yapıldı. 3 Temmuz günü Eskişehir'den köyümüze yüz elli jandarma geldi ve yaşlısından çocuğuna kadar bütün köy ahalisini sürgüne gönderdiler. Jandarmalar ve çevredeki Türk köylüler Ermenilerin mallarını yağmalıyorlardı. Bizler, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar ağlayarak Sakarya Irmağı'nın sağ kıyısında bulunan İğde adındaki bir Türk köyüne vardık; halkın büyük bir kısmı ise ırmağın sol kıyısındaki, Mayislu Köyü'ne gitti.

Ben o dönemde on üç yaşındaydım ve köyümüzde on bir Protestan aile olduğunu hatırlıyorum; onlar da aynı gün sürgüne gönderilmişlerdi; ama, Protestanlar evlerine geri dönsün ve mallarının sahibi olsun diye Iğdır Köyü'nden emri geldi. Ertesi gün, on Protestan aile köye geri döndü; biz ise yolumuza devam ettik. Biz Eskişehir'e kadar gittik; diğerlerini ise Arabistan'a oradan da katletmek için Der Zor'a

götürmüşlerdi; onlar yüz aileydiler; onlardan sadece dört-beş kişi kurtulmuştur. Biz Eskişehir'de kaldık. Bizi büyük bir şehir olan Konya'ya gönderdiler. Orada açık havada bir ay kaldık. Ben hep tren istasyonunda uyuyordum.

Bir gün istasyonda trenin içinden gelen ve beni çağıran bir ses duydum. Baktım; babamdı. Nerede olduğumuzu ancak sorabilmişti ki, hepimizin Konya'da kaldığını söyledim ve tren hareket etti. Ben o günden sonra babamı bir daha hiç görmedim.

Birkaç gün sonra, öğle civarında bir grup atlı jandarma kaldığımız yere gelip üç-dört yüz aileyi, yaklaşık bin iki yüz kişiyi ayırıp, bizi sürdü. Akşam karanlık bastı; ama, bize rahat vermediler. Bir nehrin kıyısına yaklaştığımızda, su içmemize izin vermediler. Küçük çocuklar, yaşlılar yürüyemiyorlardı; bitkindiler; onları can çekişir halde bulundukları yerde bırakıyorduk. Jandarmalar ise, onların yanında biraz bekliyorlar, gücü olanları döverek getirip kervandakilerin arasına katıyorlardı. Bu duruma bir çözüm bulmak, istirahat etmemize izin vermeleri için, halkın arasından birkaç kişi para toplayıp jandarmaların komutanına verdi. Sonra, yolumuza devam ettik. Dokuz gün yürüdük ve bir vadide bulunan Bozkır Kasabası'na vardık. Tabii, yolda ölen ve kaybolanlar oldu; ama, sayılarını bilmiyorum.

Kaderimizin ne olduğunu tahmin edemiyorduk. Ertesi gün gelip elli-altmış yaşlarındaki erkekleri ve bizi de onlarla birlikte bir tarafa ayırdılar ve köylere göndereceklerini söylediler. Yanımızda bir ale vardı; onların oğlunun ismi Ruben'di. Ona ve bize ahırları temizleme emri verdiler; annem ise ev işlerini aypıyordu. Sonra o köyün çobanı oldum; daha sonraları ise, köy mollasının uşağı.

Mollanın yanında işim kışın hayvanları beslemek, sulamak, ahırı temizlemek, öküzlere bakmak, ilkbahar ve sonbaharda ise öküz sabanıyla toprağı sürmekten ibaretti. Toprağı sürmek için sabah gün ışıdığında kalkıp öküzlere yem veriyor, tarlayı sürmeye gidiyorduk. Yazın ise, hasat döneminde rahatımız yoktu. Buğdayı, arpayı sabahtan akşam karanlık basıncaya kadar orakla biçiyorduk. Hasat edilen o buğday ve arpa öküzlere bağlı harman dövme makinesiyle dövülüyordu. Gece gündüz çalışıyorduk; bunlar işin en ağır olduğu aylardı.

1917 yılının yaz sonunda Türk Padişahı Mehmed Reşad vefat etti. 1918 ilkbaharında Almanya ve Türkiye savaştan yenik çıktılar. Ben de annemle mollanın yanından ayrıldım. Bir kağnı kiralayıp, üstüne kazandığımız buğday çuvallarını doldurduk ve Karaman'a doğru hareket ettik. Mütareke yapıldı; köylerimize dönmemize izin verildi. Trenle Eskişehir'e gittik. Köyümüzdeki yüz yirmi aileden geriye sadece kırk aile kalmıştı. Bizim dört aileden ise geriye üç kişi kalmıştı.

Şubat 1919'da, yeni bir hükümet kuruldu; [Mustafa] Kemal seçildi. O halktan silah, at, giysi, yiyecek topladı. Muhaliflerine baskı yapıp Ankara'yı başkent ilan etti.

Kemalist iktidar İngiltere, Fransa ve İtalyan askerlerinin arkada bıraktıkları silahları ele geçirdi.

1920 sonlarında Kemal'e karşı Yunan savaşı başladı; savaş İzmir ve Bursa cephesinden ileri doğru yayılmaya başladı. Mustafa Kemal ise iktidarı ele geçirir geçirmez çete örgütlenmeleriyle birlikte 1919 yılında resmi askerlik hizmetine dayalı Türk Ordusu'nu kurdu.

Yunan orduları Bursa cephesinden Bilecik'e vardılar; İzmir tarafından da Afyonkarahisar'a ulaştılar. O dönemde Ankara'ya kadar olan bölgede yaşayan Ermenileri ve Rumları doğuya Kharberd ve Diyarbekir'e gönderdiler.

1921 yılının Şubat ayının sonlarında bizim köyün erkeklerini aynı şekilde sürgüne göndermek için, Eskişehir'den jandarmalar geldi. Ben ve birkaç erkek, komşumuz olan ve bana yaşıt Martiros isimli bir çocukla gece ormana kaçtık. Sabah gün ışımadan erkekleri evlerinden toplaytıp Eskişehir'e götürmüşlerdi. Bizim gibi ormana kaçmış olanlar çoktu; ama, birkaç gün sonra annem ve komşumuz Martiros'un annnesi gelip, biz teslim olmazsak Türklerin kendilerini sürgün edeceklerini bildirdiler. Biz de gidip teslim olduk. Bizi Sivrihisar'a sürdüler; Hükümet Konağı'na götürüp üstümüzü aradılar; sonra da Ermeni kilisesine götürdüler. Biz Ermeniler altmış-yetmiş kişiydik; kilisede ise, yaklaşık beş yüz sürülmüş Ermeni ve Rum vardı. Aynı gün dışarı iki yüz kişi çıkarıldı ve götürüldü; iki gün sonra da bizi dışarı çıkarıp doğuya sürdüler. Biz iki yüz kişiydik. İki gün sonra Hamona'daki bir kışlayua vardık; bizi orada iki-üç gün hapsettiler; sonra, altmış kişiyi ayırıp ahırlara götürdüler. Jandarma komutanı bizi kendisi için ev inşa etmeye götürdü.

Yunan Orduları Afyonkarahisar'a saldırdıklarında bizi Baylu Şehri'ne sürgüne gönderdiler. Birden ormandan ateş açıldı; bunlar çeteciydi; jandarmaları silahsızlandırdılar. Çeteciler yere bir yatak örtüsü serip: "Herkes elindekileri üstüne atsın; kimin yanında altın kalırsa onu kurşuna dizeriz" dediler. Sonra, Yenihan Şehri'nden, Sıvas'tan geçtik. Sıvas'ta bir Ermeni kilisesi vardı; orada ayrı odaları olan iki katlı bir bina vardı. Her odaya bizimkilerden sekiz-on kişi yerleştirdiler. Yerel dini önder Sargis Vardapet şehirdeki Ermeni nüfusu bir araya getirdi ve onlara para kazanabilmemiz için, bize iş vermelerini tavsiye etti. Ermeniler bize yiyecek veriyorlardı; altmış iki kişiydik. Ama, sonra bizi Tokat'a götürdüler; orada sürgün edilmiş pek çok Rum erkeği vardı. Bizi çevredeki yolları yapmaya götürüyorlardı.

Ekim ayında bir gün, Sıvas'tan yirmi-otuz araba dolusu Ermeni çocuk getirdiler; bunlar Sıvas Amerikan Koleji'nde okuyan çocuklardı. Türk Hükümeti'nin bütün Ermeni öksüzlerin Amerika'ya götürülmesine izin verdiğini söylediler. Ben de Sıvas'a gidip yetimhaneye kabul edildim. Hemen arkadaşlarım Hovsep, Martiros ve Hakob'a Sıvas Ermeni yetimhanesinde olduğuma dair bir mektup yazdım. Onlar da geldiler.

1922 yılının yaz sonunda ve sonbahar başlarında, Türk birlikleri Yunan cepjhesini yararak, altmış bin Yunan askerini işmha ettiler ve pek çoğunun da esir aldılar; o esirleri zafer gösterisi olarak Ankara sokaklarından geçirdiler. Yunan askerlerini Türk sınırlarının dışına attılar; bunlardan bir ksımı da İzmir, Balıkesir ve Mudanya sahillerinde denize döküldü. Bizim yurt dışına gitmemize izin verildi. Samsun'a vardık; kayıklarla gemiye götürüldük. O gemi İnmgiliz Kızıl Haçı'na ait bir gemiydi. Sonra, bizi Pire'ye götürecek bir Yunan gemisine aktarıldık. Çadırlara yerleştirildik. Orada tifüs hastalığına yakalandım. Hastaneye kaldırıldım. İyileştim. Bir çiftlik sahibinin yanında çalışmaya başladım. Daha sonra, Selanik'e gittim. Büyükannemin, kız ve erkek kardeşlerimin Gavala Şehri'nde bulunduklarını duydum. Gavala'ya gittim. Büyükannemi, kız kardeşimi, erkek kardeşimi ve Suriye'de bulunan amcamı buldum. Tütün

fabrikasında çalışmaya başladım. İki odalı ahşap bir ev inşa ettim. Kız kardeşimi ve damadımı yanımıza aldım.

1925'te Danuş Şahverdyan Atina'ya geldi ve Sovyet Ermenistanı'na götürmek için bizi listeye kaydettiler. Önce Davalu'ya gittik, sonra Yerevan'ın Butanya Mahallesi'ne. Tütün fabrikasına çalışmaya başladım. 1930'da evlendim; dört çocuğum oldu; onların hepsi de yüksek öğrenim gördü. 1931'de beni şehir sovyetine seçtiler ve Butanya Mahallesi yetkilisi yaptılar. Yeni mahallede su içilebilecek bir musluk, elektrik, radyo yoktu. Benim gayretimle ve Ağasi Khancıyan'ın yardımıyla mahalle yirmi günde düzene girdi. 1940'da beni üç aylığına Leningrat'ta kurs görmeye davet ettiler. Geri döndüm; tütün fabrikası üretim birim şefi ve sendika başkanı tayin edildim. 1967'de fabrikaya yeni sigara imalatı için yeni makineler geldi. 1973'ten beri emekliyim. Bir dizi nişan ve madalya aldım.

207 (207).

SARA BERBERYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, ESKİŞEHİR)

Biz çok büyük bir aileydik; Eskişehir'de yaşıyorduk. Kırk kişi sofraya otururduk. Şimdi ise yapayalnızım. Bizim başımıza gelenlere hikâyelerde bile rastlanmaz. Bizi evimizden çıkardılar. Babalarımızı bizden ayırdılar; bizi de sürgüne gönderdiler. Yollarda aç, susuz yürü yürü yol bitmiyordu… Biraz geri kalınca Türk zabitelerin darbelerine maruz kalınıyordu. Yolun her iki tarafında ölüler yatıypordu; onların üstüne basarak ilerliyorduk. Günahtır; ama, ne yapabilirdik ki? Basacak yer kalmamıştı. Her yere bizden önce gidenlerin cesetleri serilmişti. Artık ilerlemeye gücümüz yetmiyordu; geri kalınca da bize vuruyorlardı. Biraz yürüdükten sonra bize yine vuruyorlardı... Bu şekilde bizi sürgüne gönderdiler. Yolda soyulduk; anadan doğma çıplak kaldık. Hiç olmazsa ayıp yeri gözükmesin diye, annem önüne bir bez bağladı. Bir tas su isteyince bir altın istiyorlardı; biz de veriyorduk… çaresiz çamurlu, sidikli su ne bulursak içmişizdir. Neyse ki ölmedik. Analarının gözünün önünde evlatlarını öldürüyorlardı; çocukların gözünün önünde de analarını… Bunları bir rüya gibi hatırlıyorum; ama, hatırlıyorum.

Sonra biz İzmir'e gittik. Annem düzgün bir kadındı; sonraları bir doktorun yanında çalışmaya başladı; odayı süpürüyor, siliyordu; yaraları bağlıyordu; bize de bakıyordu. Sonra annemin erkek kardeşinin geldiğine dair bir haber ulaştı. Annem sevinçle gitti; ama, bri de bakmış ki, erkek kardeşinin cesedini getirmişler. Zavallı annem yeniden yas tuttu; biz henüz küçüktük, aynı zamanda da aç, susuz ve bitliydik. Annem bir inşaatta toprak taşımaya başladı; küçük bir sepetle taşıyordu; kazandığı parayla da bize bakıyordu.

Sonra, babamı diğer mahpuslarla birlikte şehrimize getirdiklerini duyduk. Hapisane kapısına gidiyorduk; ortada küçük bir pencere vardı; bir parça ekmek uzatınca bin tane el uzanıyordu; o kadar açtılar

ki. Sonra Yunanlılar gelince babam hapisten çıktı; bizi buldu. Daha sonra ise Yunanistan'dan Ermenistan'a geldik. Burada çok zorluklar yaşadık; savaş, açlık gibi. Hangisini söyleyeyim? Hangisini anlatayım?

208 (208).

FARNIM BURSALIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, ESKİŞEHİR)

Bizi sürgüne gönderdiklerinde, ben çocuktum; oyuncak bebeğim elimdeydi. Türkler bizi Konya'ya kadar götürdüler. Der Zor'a gidenleri yola çıkarmak için, ayırmışlardı. Annem hastaydı. Babam da muhacirlere ekmek dağıtıyordu. Babam gidip ricada bulunmuş: "Karım hasta; yürüyemez" demişti.

Ona: "Peki, o halde suyun öeki tarafına geçir" cevabını vermişlerdi.

Babamın oldukça şişman olan annemi sırtıa alıp yüzerek onu nehrin öteki yakasına ulaştırdığını hatırlıyorum. Bu yakadan sesler duyuldu: "Ayıptır be adam!"

Babam onlara şöylke cevap verdi: "Ayıp, mayıp yok; canımızı kurtaracağız!"

Ben sekiz yaşındaydım.

Ağabeyimi askere aldılar; gitti bir daha da geri gelmedi. Herkesi Der Zor'a sürdüler.

Bizler kurtulduk. Sonra Yunanlılar Türklere karşı savaş başlattı. Türkler: "Rum ve Ermeniler tehlikelidir" deyip, onları katletmek için topladılar. Babamı da götürdüler. Ona sormuşlar: "Kimin parası var?"

Babam parasını cebinden çıkarana kadar onu öldürmüşler.

Bir de baktık ki, Türkler bütün Ermenileri Bursa'dan Yenca'ya sürdüler. Mermiler havada vızıldıyor, insnlara isabet ediyor, halkın gemiye binmesine mani oluyordu. Gemi Türklerden daha hızlı kaçabilmek için demir atmamıştı. Gemiye binmek isteyen suya atlayıp yüzerek gidip gemiye çıkıyordu. Geminin merdivenleri halattandı; ben korktum; ama, yardım ettiler; yukarı çıktım. Yukarı çıkanlar kurtuldu. Türkler ateş edince gemi kıyıdan uzaklaştı.

O kadar hayvan, o kadar mal her şey Türklere kaldı. Çıplak olarak canımızı kurtardık. Türk senin ağzına s…yım!

Sonra Ermeniler tarafından yönetilmek için, Ermenistan'a geldik; burada konuşmaya korkuyorduk. Yiyecek hiçbir şey yoktu. Açlıktan kırıldık. Üç yaşında bir kızım ve dört yaşında bir oğlum vardı; onlar açlıktan öldüler. Kocam da ölünce yalnız kaldım.

209 (209).

HAYKANUŞ ÇEŞMECİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ESKİŞEHİR)

İzmir Felaketi zamanında Türkler Yunan askerlerini ülkeden attılar; biz Türklerin insafına kaldık. Deniz kenarında milyonlarca insan kurtulmak için kendini suya atıyordu. Annemin dört kızı vardı; hepimiz de bir Amerikan gemisine bindirdi. Gemi bizi İstanbul'a götürdü; ama hiçbir şeyimiz yoktu; çırılçıplaktık. Okula gidiyorduk; ama, ayağımızda ayakkabı yoktu. Annem elişi yaparak bize baktı; sonra bizi Halep'e götürdü. Halep'te babamı bulduk. O da yıllarca hapsedilmiş ve sürgüne gönderilmişti.

210 (210).

SİNAN SİNANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1912, ESKİŞEHİR, MURATÇAY KÖYÜ)

Ben ikinci göçü hatırlıyorum. Bizi ikinci kez sürgün edip Eskişehir'e götürdüler. Bizi, yani annemi, büyükannemi, iki kız kardeşimi ve teyzemin kızlarını götürdüler. Biz kervanın en arkasındaydık. Ben büyükannemin elini tutuyordum. Bir Türk zaptiyesi yaklaştı: "Onun elini bırak" dedi.

Büyükannem: "Torunumun elini nasıl bırakabilirim?" diye cevap vewrdi.

Yayan olarak Sepastiya'ya vardık. Alis Nehri'nin kıyısında mola verdiler. Annem beni ve iki kız kardeşimi Fakirlere Yardım Kuruluşu'nun yetimhanesine götürdü. Orada bizim köyden on iki yetim vardı. Bizler niye yetimhanede kaldığımızı anlaayamıyorduk. Bayan Aşkhen'in yönetiminde Ararat Dağı'nı resmetmeyi öğreniyorduk; ama, besin yoktu. Bir gün arkadaşım bana: "Gel yalandan hasta olalım ki bizi iyi beslesinler" dedi.

Bir doktor çağrıldı. O bizi muayene etti; bizleri ayrı odalara götürdüler. Orada içinde kuru ekmek kırıntıları olan bir torba vardı. Yetimahnede uyuz oldum. Beni soyup yıkadılar; vücuduma kükürt sürdüler; kuruyunca, yeniden yıkadılar.

Bizi Samsun'a götürdüler. Yaşça büyük çocuklar Türklerin kiliseyi yakmak için kilisenin girişine Ermenice kitaplar yığdıklarını ortaya çıkardılar; ama, bunu başaramamışlardı. Ben bir İncil bulup, yanımda sakladım.

Sonra bizi Yunanistan'ın Edipos Adası'na naklettiler. Bir tepenin üzerinde kalıyorduk. Orada fıçılar vardı; zeytin topluyorduk.

Sonra, babam Bulgaristan'dan bizi ve annemi arayıp buldu. Bir araya gelip birlikte Ermenistan'a geldik.

211 (211).

GRİGOR SÜTÇÜYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1901, BURSA)

1901'de Bursa'da doğmuşum. Tehcir, genç yaşımda başladı. 1915 sürgünü beni Kutinia'ya [Kütahya] Komitas vardapetin doğum yerine getirdi. Tüm ailem babam annem, kardeşim, büyüğünün onüç, küçüğününse daha annesinden süt emdiği dört çocuğuyla evlenmiş ablam benimle beraberdi. Biz yayan Konya, Afyon-Karahisar, Karaman, Ereyli'yi geçtik. Ereyli'de, Türk ordusunda askeri olan ailelere orada kalmaları emri geldi; dolayısıyla ablam çocuklarıyla beraber Ereyli'de kaldı. Fakat onu artık görmedik.

Biz golgotamıza yayan devam ettik; Pozantı'nın boğazlarından Tarsus, Adana, Osmaniye, Hasanbeyli, Keller, Ayran, İntirli, İslahiye'yi geçtik. Bizim grupta tanınmış aydın-milletvekilleri Grigor Zohrap ve Vardges de yer almaktaydı; onlar özel zaptiyeler nezaretinde tehcir yoluna devam ettiler. Grubumuzdaki gençler onların firarını tertiplemek istediler, ancak onlar grubun hayatını tehlikeye atmamak için reddettiler. Tahtalı Köprü, Meydan Ekbez, Katma'ya ulaştık. Yolda açlıktan, susuzluktan, güneş çarpmasından çok çokları öldüler ve gömülmeden ortada kaldılar. Bize serbestlik verildiğine ve Arap ülkelerine gitmeye veya geri dönmeye dair emir geldi. Biz Arapça bilmiyorduk, dolayısıyla geri dönmeye karar verdik.

Meydan Ekbez'e ulaştık. 1916'nın Ocak ayıydı; zemin 50-60 santim karla kaplıydı; bizse çıplak ayakla. Türk zaptiyeler elle-ayakla karı temizlememizi emrediyordu. Korkunç dondurucu soğuk, Ermeniler ağlarlar ve Allah'a kendilerini esirgemesi için dua ederler. Açık gökyüzü altında geceledik. Sabahleyin bizlerden çoğu donmuş, heykel haline gelmişti. Zaptiyeler, onların nefessiz bedenlerini sırtımıza alarak bizim kazdığımız çukurlara atmaya mecbur bıraktılar ve "Yarın siz de öleceksiniz!" dediler.

Kalanlarla Tahtalı Köprü'ye geldik. Türk Hükümeti Halep'ten Adana'ya bir demiryolu yapılması için emir verdi; ve bu projeyi biz Ermeni muhacirler günlük yarım kilo ekomek karşılığında gerçekleştirecektik.

Ailemiz bir çadıra sığındı. Bir gece üç Kürt çadırımızın üzerine saldırdı ve olan olmayan tek şeyimiz yorganlarımızı götürmek için sarmaladılar. Annem diz çöktü ve yalvarmaya başladı: "Bizim ne paramız ne de başka birşeyimiz var. Bizim tek sahip olduğumuz o yorganlar, hiç olmazsa bir tanesini bize bırakın."

Onlar bir yorganı annemin yüzüne fırlattılar, öbürlerini alıp gittiler. Hepimiz o tek yorgan altına, nefeslerimizle birbirimizi ısıtarak sindik.

Sonra tekrar yayan İslahiye, Hasanbeyli, Bahçe ve Tavrosyan [Toros] dağlarını geçtik. Bu dağlara tırmandığımız zaman tasviri imkansız ne kadar yürek paralayıcı, korkunç manzaralar gördük: Yola düşmüş cesetler, iskeletleşmiş cesetler...

* Daktiloyla yazılmış bu şehadetname, 1985 yılında Beti Gevorg Haçatryan tarafından yazıya dökülmüştür. 2001 yılında yurtta yaşayan Diaspora Ermenisi, tarih bilimleri doktoru Gevorg Yazıcıyan tarafından bize teslim edilmiştir. Belli kısaltmalarla sunuyoruz.

Bizi o dağların zirvesine çıkmaya zorladılar. 2.500 kişiden oluşan grubumuz zaten çok azalmıştı. Çokları dayanamıyarak, kudretsiz halde yolda düştüler. Maraş'a doğru yürümemiz için emir geldi. Yolda silahlı müslüman sofu köylüler bizim üzerimize saldırdılar; kadın, kızları kaçırdılar, bazılarını öldürdüler, onların elbiselerini üzerlerinden çıkarttılar, toplayıp gittiler. Biz Ayntap [Antep] kenarından Nizip'e doğru yolumuza devam ettik. Orada berrak bir su akıyordu, ancak bize kuyunun kurtlanmış suyundan bile içime izni vermediler. Çokları nefesleri kesilmiş ve açlıktan ölmüş halde yol kenarlarında kaldılar; hayvanlara yem oldular. Ben takatsiz yere düştüm. Gece ayağımı bir akrep ısırmıştı, ancak içimde beni zehirleyecek kadar kan kalmamıştı. Yerde yatmış halde ne kadar kaldığımı bilmiyorum; birden birkaç kişi geldi, kollarıma girdiler, beni yürütmeye başladılar. Onlar eczacı Hakob Muradyan başkanlığında Ayntap komisyonu üyeleriydiler; bana yiyecek ve bakım yardımı yaptılar, yavaş yavaş gücümü topladım…

Yerden topladığım doğal yumuşak taşları traşlayarak belli aletler yapmaya ve ekmek, giyecek ve parayla takas etmeye başladım. Diğer akrabalarım gibi kaybettiğim kardeşim, soruşturarak gelip beni buldu. Bir Kürt hünerimi görerek, bana boş bir dükkan tahsis etti. Ben ve kardeşim orada yaşayıp çalışıyorduk. Bizim yontularımızı gören Kürt yetimhanesinden, Kürt yetimlere yontu dersleri vermek için davet aldık. Varlığımızı zorlukla ancak irademizin gücüyle 1918'kadar saklamaya başladık. Müttefik ordular Kilis ve Katma'yı işgal etiler. 1918'in 11 Kasımında ateşkes ilân edildi. Türk ve Alman orduları yenilgilerini kabul ettiler. İngiliz ve Fransız orduları Ermeni galip gönüllülerle beraber Ayntap'a girdiler. Onlar çöllerden Ermeni yetimlerini ve kaçırılmışları kurtarmaya başladılar; yaklaşık 300 kadın ve kızı kurtardılar.

1919-1920 yılında, içinde Türk çetelerin olduğu Kemalist hareket başladı. Onlar Fransız-Ermeni askerlerine karşı mücadele ediyorlardı.

Nisan'da bizim Milli Birliğimiz, Fransız hükümet temsilcileriyle müzakerelere başladı. Ayntap savunma muharebesinde görevim ulaklıktı; silah, mektup, ilaç götürüp getiriyordum. Kentin tam merkezindeki Protestan kilisesi mühimmat, Ermeni kilisesi ise zahire merkeziydi. Ermeni 'Vrej' [İntikam] isimli top Türkleri ve Kürtleri bozguna uğrattı. Burada vurgulamak gerekir ki, tüm cephelerde istisnasız Sıvaslı, Gürünlü, Zeytunlu, Urfalı, Bursalı, Tigranakertli, tüm yörelerden gelenler, hepsi de birliktelik içinde, Milli Birlik şemsiyesi altında, Ayntap savunması kahramanlık muharebesi esnasında, kendi görevlerini tam anlamıyla yerine getirdiler.

212 (212).

AŞOT HOVHANNESİ OHANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, BURSA, METS NOR KÖYÜ)

Bursa'da, Mets Nor Köyü'nde doğmuşum.

1914'te Türk Hükümet bizim erkekleri toplayıp, askere aldı; ondan sonra ailelere: "Araba tutun, yakın bir yere gidiyoruz" denildi. Parası olan araba tuttu; olmayan da yayan yolculuk etti. Biz de çocuktuk; annemizin eteğini tutup yayan olarak yolculuk ettik. Uzun süre yürüdük. İlk durağımız Konya'ydı. Orada bizi şehre sokacakları yerde, dağlarda zaptiyelerin gözetiminde aç, susuz bıraktılar. Ertesi sabah bizi Bozgur'a doğru yola çıkardılar. Oradan geçtik. Günlerce, haftalarca yürüyorduk; ayaklarımız kanlar içinde yürüyorduk. Zaptiyeler bize kamçıyla vurup: "Haydi! Çabuk olun, çeteler geliyor" diyorlardı.

Pek çok insan buna dayanamadı ve yolda öldü. Cesetler yerde kalıyordu. Gece, kurtlar onları yiyordu. Bizi yürütüyorlardı. Artık sayımız azalmıştı; zira, çoğu kişi ölmüştü. İde adında bir köyün yakınlarına vardık. Orada Türkler üstümüze saldırdılar; yağma başladı: "Paranızı yok mu? Çıkarınız!" diyerek zavallıların giysilerini yırtıyorlardı. Zaten uzun süre yürümekten ayaklarımız kanlar içinde kalmıştı.

Şirk'e vardık; biraz istirahat etmek üzere durduk. Sabah: "Muharebe bitti" sözünü duyduk.

Öyle ki, biz Der Zor'a gitmedik.

Amerikan Yakın Doğu Yardım Kuruluşu dağılmış öksüzleri ve kadınları topladı; trene bindirip İstanbul'a ulaştırdı.

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasındaki Çengelköy Kuleli'de Kemal Paşa'nın kışlası vardı. Daşnaktsutyun onu satın almıştı; öksüzleri orada tutuyordu. Kırmızı, mavi, turuncu Ermenistan bayrağı binanın üstünde dalgalanıyordu. Yetimhanede bize eğitim veriyorlardı. "Aravot luso"yu söylüyorduk; iyi eğitim alıyorduk. Hovhannes Tumanyan bile yetimhanemizi ziyarete geldi; İstanbul'da yardım topladı: "Ermenistan'da yiyecek bir ekmek parçası dahi yok; Ermeni Ulusu'nun yaşamasını istiyorsanız, kendi boğazınızdan kısın Ermeni Ulusu'na yardım edin" dedi. Kadınlar takılarını, yüzüklerini çıkarıp verdiler.

1922'de Yunan Hükümeti İzmir savaşını kaybettiğinde, Kemalist ordular aşağıdaki şarkıyı söyleyerek İzmir'e girdi:

"İzmir dağlarında,
Çiçekler açar,
Kâfir Yunan asker
Yel gibi kaçar."

O şarkıyı söyleyerek İzmir'i yağmalamaya başladılar.

Biz başlangıçta Amerikan yetimhanesindeydik; sonra, Daşnaktsutyun yetimhanenin kontrolünü ele aldı. Ama, Türkler yetimhanemizi gazyağıyla yakıyorlardı; biz ise onlara taş atıyorduk. Daşnaklar bu işin böyle devam edemeyeceğini görüp, bizi korumaları için Andranik'in birliklerinden adamlar getirdiler.

Amerikalılar başa çıkamayınca bir mavna getirip binlerce yetimi içine doldurarak Kumkapı Meryem Ana kilisesine götürdüler. Türkler Meryem Ana kilisesine de saldırdılar. Bu defa, Rumen "Datsya" gemisini getirttiler. Bizi o gemiye tıka basa doldurdular; Akdeniz'den geçirerek bir Yunan adasına götürdüler; zira, gece denizde fırtına çıkmıştı. Sabah gemimiz yoluna devam etti. Korfu Adası'na

vardık. Oradaki Amerikan yetimhanesinde yaşadık. Sonra, Amerikalılar Yunan Sera Adası'nda büyük bir yetimhane inşa ettiler. Orada birkaç yıl yaşadık.

Günün birinde de Mısır'a gitmemiz gerektiği söylendi. Amerikan Büyükelçiliği bize belgelker verdi; bazı yetimler Mısır'a nakledildi. Ben 1947'ye kadar orada yaşadım; sonra, Ermenistan'a geldim. Hayalim, bana bir arsa verilmesi; o arsanın üzerine de bir ev inşa etmek, Yerevan'a yerleşmekti. Ama, isteğim gerçekleşmedi; çünkü, 1949'da gereksiz yere tutuklandım. Mısır'dan gelenlere çok eziyet ettiler; zira, Mısır bir İngiliz kolonisiydi ve biz İngilizce biliyorduk; "Kamk"a gidip futbol oynuyorduk; bütün bunlar suçmuş! Bilmiyorduk! Bizi yakaladılar, Devlet Güvenlik Binası'nın bodrumuna doldurdular. Orası tıka basa insanlarla doluydu. Uyuyacak yer yoktu; herkes geceyi ayakta geçiriyordu.

Satenik Mıkhitaryan iki yardımcısıyal birlikte beni yargıladı. Ben onların bizi 2-3 dakika içerisinde yargılayıp Sibirya içlerine sürgüne göndermelerine o kadar şaşırdım ki... Rostov bölge hapishanesinde Garegin Nıjdeh'le üç-dört gün geçirdim. Sonra beni Krasnoyarsk'a gönderdiler. Krasnoturinsk'teki Alman Esir Kampı'nda da bulundum. Yılarca eziyet ve işkence çektim...

Sonunda, 1956'da Kruşçev sayesinde geri döndüm. Karım üç çocuğuyla çok eziyet çekmişti. Ona Daşnak eşi deyip iş vermemişlerdi. Kurtulup, Yerevan'a döndükten sonra da ev vermediler; kandırdılar. Hayatım böyle geçti.

Tek tesellim, tüm zorluklara rağmen üç çocuğumun da parlak bir eğitim almış olmasıydı.

Aram Ohanyan (d. 1945) üniversitede coğrafya bölümünü bitirdi. Sovyet Ermenistanı'ndaki resmi sertifika sahibi tek dağcıydı. 1982 yılında merkezi Pamir Dağ silsilesinde 'Sasun' keşif seyahatini yönetti. O dağ geçidi 'Sasın Dağ Geçidi' olarak adlandırıldı.

Vrej Ohanyan (d. 1946), Devlet Pedagoji Enstitüsü'nin Müzik Bl.'nde öğrenim gördü. Müzik öğretmeni olarak çalışıyor.

Emilya Ohanyan (d. 1946) Devlet Pedagoji Enstitüsü Sanat Bl.'nde öğrenim gördü. Sanat öğretmeni olarak çalışmakta ve her ay çocuklar için resimli bir kitap yayımlamaktadır.

213 (213).

ANJEL SIRAPYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, BURSA)

O zamanlar ben on yaşındaydım. Bizi Bursa'dan sürgüne gönderdiklerinde, kız kardeşim altı aylıktı. Yolda dostlarımızı kaybettik. Annam ağlayarak bana şöyle diyordu: "Bak! Köpekler yolda Ermeni cesetlerini yiyor; insanlar henüz can vermemiş bile…"

Yolda, altı aylık olan kız kardeşim hastalandı. Bizimle birlikte yürüyen kadınlar anneme: "Ne yiyeceğin var, ne de bebeğine verecek sütün; yolun kenarına bırak, gidelim…" dediler.

Annem ise: “Hayır; bırakmam” dedi. Çocuğu peştimalıyla sırttına bağladı ve yürüdük. Yolda, açlıktan mı yoksa yorgunluktan mı bilmiyorum, annemin gözleri görmez oldu. Konya yakınlarında varımızı-yoğumuzu çalıp götürdüler. Annem kör haliyle ağlayıp-sızlıyor: “Allah aşkına, hiç olmazsa bir yorgan verin” diyordu.

- Allah biziz, diye cevap verip, annemi dövmeye başladılar…

Yolda bir araba gördük. Rica ettim: “Ne olur, hiçö olmazsa kör annem ve çocuk otursun!”

Arabayı süren adam acıdı; annemi, beni ve bebeği arabaya aldı. Biraz yol gitmiştik ki, karşıdan da başka bir araba geldi; arabalar bir köprünün üstünde çarpıştı; bizim araba suyun içine düştü. Ben çocuğun kundağını tutmayı başardım; ama suyun içindeydim…

- Aman! dedi annem, her şeyi kaybettim; çocuklarım da gitti.

Neyse ki, orada Ermeni gençler vardı: “Korkma!” deyip suya atladılar ve bizi kurtardılar…

Sudan çıktık, ıslak ıslak yürüyorduk. Zabitler önümüzden arkamızdan emriler veriyorlardı. Sonunda bir istasyona vardık…

Bizim trenlerde çalışan bir dostumzu vardı. Onu nerede olduğunu sorduk; “şimdi gelir” dediler.

Adam geldi. Meğer oranın müdürüymüş: “Geceyi burada geçirin” dedi.

Bizi yine yola çıkarmasınlar diye, geceyi orada geçirdik. Annemin gözleri biraz görmeye başlamıştı; saçlarımı kesti, yüzümü kömürle kararttı; zira, Araplar ve Türkler büyük-küçük kızları kaçırıyorlardı. Annem saçlarımı oğlan saçı gibi kısa kesti. Kulağımdaki küpeleri çıkardı. Kaçırılmamam için, beni erkek gibi giydirdi.

O Ermeni müdürün bize çok faydası dokundu; bizi Konya’dan uzakta olan Ereğli’ye gönderdi. Yolculuk yayan olarak dokuz gün sürdü. Annem, orada burada çalışıyordu. Biz yakacak olarak kullanmak üzere tren yolundan kömür parçaları topluyorduk. Değil mi ki, o zamanlar trenler kömürle çalışıyordu? Yanmayan kömür parçasını atıyorlardı; biz de erkek kardeşimle gidip onları topluyorduk. Bir gün erkek kardeşim helaya düştü… Baktım ki, pislik onu aşağı doğru çekiyor; sadece kolları gözüküyordu… Bağırıp, çağırdım; insanlar gelip çıkardılar; çıkardıkları zaman da çenesi aralandı. Erkek kardeşimi suda yıkamaya götürdüm; ne sabun vardı, ne de başka bir şey...

Üç buçuk yıl Ereğli’de kaldık. Annem torba dikiyordu ve bu şekilde geçiniyorduk...

Tehcirden sonra Amerikalılar gelip Türklerin evlerindeki Ermeni çocukları topladılar. Onlar, biri küçükler, biri kızlar, biri de erkekler için olmak üzere ayrı yetimhaneler kurmuşlardı.

Askerden gelen veya yetimhaneden olan Ermeni gençler yetimhanede Ermeni kız seçip evleniyor; ev-bark sahibi oluyorlardı. Amerikalılar fabrikalar kurmuş, tezgâh işletiyorlar; Ermeni öksüzleri orada çalıştırıyor veya Amerika’ya gönderiyor, onlara sahip çıkıyorlardı.

Büyük dayımın küçük bir dükkânı vardı; kendi hesabına terzilik yapıyor, bize de biraz yardım ediyordu. Bir gün bu dayımın dükkânını bir Türk satın almış; Kendisini de dükkândan çıkarmış. Öyle ki, tamamen çaresiz kaldık…

Bizim rahmetli, yani kocam da, Andranik Zoravar'ın askeri olmuştur. Kocamlar yedi erkek, iki kız kardeşmişler. Türkler bu yedi oğlanı askere almışlar. Onların hepsi de kaçıp Erzurum'a gitmiş, Andranik'in birliğine katılmış.

Kocamın anlattığına göre, Andranik paşa küçük bir çocukken Türkler babasını otların arasında kesmişler; çocuk babasını kanlar içinde görmüş.

Andranik Poğos Nubar'a gidip: "Nubar efendi ne olur beni askere al!" diye yalvarmış.

Poğos Nubar ise ona: "Sen ne yapabilirsin ki? Daha küçüksün…" cevabını vermiş.

- Ben atların altını temizlerim; ama, intikamımı da alırım.

Böylece, Andranik asker olmuş; çok zor günler geçirmiş. Diğer gönüllülerle birlikte gidip bakmış ki, on-on beş işkence görmüş, tecavüze uğramış Ermeni kızı ağlayarak: "Aman! Bizi kurtarın!" diye feryat ediyor.

Andranik askerlerine: "Bunları giydirin" demiş.

İki ceketi olan, birini çıkarmış; iki şalvarı olan, birini çıkarmış vermiş; onlara şapka filan da giydirmişler; erkek asker olmuşlar. Andranik paşa onlara bakıp: "Askerlerimin sayısı arttı. Herhalde aramıza Türkler sızdı; hepsini kontrol edeceğim" demiş.

Kızlara da erkek isimleri vermişmiş: Biri Poğos, diğeri Martiros olmuş…

Andranik onlardan birine sormuş: "Sen nerelisin?"

Askerleri: "Aman!" demişler, "biz bunları kurtardık; yanımızda götürüyoruz; onları Türklerden kurtardık."

Erkek gibi giyinmiş bir kız çıkmış: "Andranik Zoravar! Ayağını öpeyim! Bizi yanında götür…" demiş.

Sonra kocam devam etti, onlar da bize katıldılar. Dağa çıktık; ot yemeye başladık. Altı ay otla karnımızı doyurduk. Zira bize yiyecek getiren Kürt bir çiftçimiz vardı; Türkler onu yakalayıp, baskı yapmış: "Andranik'in kellesini getirmezsen, biz de senin kelleni uçuracağız" diye tehdit etmişlerdi. Bu yüzden, Andranik o Kürt'ü yiyecek almaya göndermiyor, başına bir şey gelmemesi için, yanında tutuyordu.

Andranik'in takımı pek çok kahramanlık yapmıştır. Sonra, Andranik Bulgar Kralı Simeon'un huzuruna çıkmış, onu selamlamış; el sıkışmışlar. Bakmış ki, kral çok mutsuz ve düşünceli; sormuş: "Neyi düşünüyorsunuz?"

- Ah, Türkler üzerimize yürüyor. Rus bizim hamimizdir; bize yardım eder; ama, gelene kadar, iş işten geçmiş olur; Türkler buraya gelmiş olurlar. Askerlerimin sayısı da az.

- Askerlerini bana ver, demiş Andranik, ben onlara birkaç yönden ateş ediyorlarmış gibi sağa sola ateş etmeyi öğretirim. Onlar sağa sola ateş ettiklerinde, Türkler korkar: "Bu ne çok asker var" derler.

Öyle de oldu. Andrank Bulgaristan kahramanı oldu. Bulgaristan Türklerden kurtuldu. O yüzden de Kral biz Ermenileri Andranik'in hatırı için [ülkeye] kabul etti; Andranik'e de büyük bir ev verdi. Andranik 1922 yılında Bulgar Ermenisi Nıvard Kürkçüyan'la Paris'te evlendi.

Sonra, Andranik hastalanmış; ölürken demiş ki: “Başparmağımı kesin; Ermenistan’a götürüp gömün. Ben çok eziyet çektim; ama, Ermenistan’da beni anlamadılar.”

Ev sahibimiz Bulgar’dı; bize derdi ki: “Resmi geçitlerde, kralın resminden sonra, Andranik’ın resmini taşıorlardı. Gün gelecek sizin Ermenistan’ın kapıları açılacak. O zaman Andranik tanıncak.” Gerçekten de, Bulgar evsahibimizin dediği gibi oldu!

214 (214).

DAVİT DAVTYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1908, BURSA)

1915’te, genel tehcir sırasında Türkler köyümüz halkını toplayıp götürüyorlardı. Bizler nereye gittiğimizi bilmiyorduk. Yaşımın küçük olmasına rağmen, o trajik halimiz bugüne kadar aklımdan çıkmadı.

Sülalemiz altmış iki kişiden oluşuyordu; ama, sadece dört kişi olarak geri döndük. Bazılarını askere alıp, orada katlettiler; bazılarını sürgün yollarında öldü, katledildi. Türk Ordusu’ndan zar zor firar eden dayımı takip edip öldürdüler. Babam da askerden firar etmiş ve Mütareke'ye kadar Konya'daki bir çiftlikte saklanmıştı. Annem, kız kardeşim, dedem sürgün yollarında bitler yüzünden tifüse yakalandılar. Konya’nın kuru ovalarında aç ve susuz yürüyorduk. Oradaki Türkler rengârenk çiçekleri olan haşhaş yetiştiriyorlardı. Bizim Ermeni kadınlar hasat çalışmalarına yardım etmeye başladılar ve biraz ekmek parası kazandılar. Her gün büyük, küçük oturup bit öldürüyorlardı. Yetişkin insanlar, duvar diplerinde oturup kurt büyüklüğünde, koca koca bitler öldürüyorlardı; onlardan pek çoğu da tifüse yakalandı.

Dedem bizi Çay İstasyonu adı verilen yere götürdü. Orada bir fırın vardı; ninem Mütareke'ye kadar dört yıl orada çalıştı ve bize baktı.

Bir gün, beş-altı Türk çocuk beni yakaladı ve: “Bize Ermenice küfür öğret” dedi.

- Öğretmem, dedim.

Onlar ise: “Öğretmezsen bu taşı beş kere götürüp getireceksin” cevabını verdiler.

Beni hırpalamaya başladılar, ta ki Hovsep adında başka bir Ermeni yardımıma koşup beni kurtarana kadar. Geri döndüm. Çadırda annemin tifüsten vefat ettiğini gördüm. Dedem de can çekişiyordu. Küçüktüm; hiçbir şey yapamazdım. Onların cesetleri günlerce ortalıkta kaldı.

Şans eseri köyümüzün papazı geldi: “Grigoris! Seni böyle mi görecektim?!” dedi. Dedemi alıp götürdü ve toprağa verdi.

Ben ninemle başbaşa kaldım. Ayak tırnaklarım parçalanmış olduğundan yürüyemiyordum. Bir gün ninemle her şeyin bulunduğu oradaki açık hava pazarına girdik; ama ben daha önce hiç meyve görmemiştim. Nineme sordum: “Nine! Bunlar ne?”

- Evladım, bunlar ilaç, diye cevap verdi zavallı ninem; zira, satın alacak parası yoktu. O sırada, iyi kalpli bir adam konuşmamızı duyup, yemem için bir torbaya armut, elma ve başka meyveler koyup getirdi.

Yük vagonları içinde Eskişehir'e vardık. Orada babamı bulduk. Babam beni tanıdı. Sonra sordu: "Babam nerede?"

Ona: "Yaşlı adamdı; öldü" dediler.

Sonra, babam ne karısını ne de kızını görmeyince, vagonun içine yığıldı; ağlamaya başladı. Köyümüze vardık. Evin yıkılmış olduğunu gördük. Ninemin evine yerleştik. Orayı da yağmalamışlardı. Dört yıl orada oturduk. Sonra, 1919-1920 yıllarında yaşanan Türk-Yunan savaşında Yunanlılar Bursa'yı işgal ettiler. O ilerleme ve çekilmeler sırasında Ermeniler korkudan şehre kaçıyorlardı. Ninem evini terk etmek istemedi. Ben de diğer Ermenilerle birlikte kaçtım; ama, ninem olmadan gidemeyeceğimi anladım; bir grup Ermeniyle geri döndüm. Yolda, çetelerin saldırısına uğradık; Soyulduk. Herkesin elindeki eşyayı topladılar. Benim üstümü de aradılar, bir şey bulamayınca tokatlayıp serbest bıraktılar.

Bir gün, silahlı bir çete evlere girip insanları soymaya ve öldürmeye başladı. O zaman bizim eve de girdiler. Bizse, ipek ipliği sarıyorduk. Bizimle çalışan bir kadın vardı. O altınlarını hemen ipek kozakların altında sakladı. Çeteciler geldiler; ama, bir şey bulamadılar.

Yunanistan yenilince, onların geri çekilmesi sırasında Ermeniler yine göç yolunu tuttu. Fransız donanması Mutanya limanına geldi ve geri çekilen Yunanlılara ateş açtı. Bizler savunmasız olarak, haftalarca orada kaldık. Bizi orada da katlettiler. Özellikle erkekleri çağırıyorlardı: "Ermeni! Gel, yapacak biraz iş var" deyip onları götürüyorlardı; giden bir daha geri dönmüyordu.

Orada babamı bir torbanın içinde haftalarca sakladık. Bir gün ormana gittik; orada zeytin ağaçları vardı. Öldürülmüş Ermenilerin cesetleri yerde yatıyordu. Demek ki, Ermenileri oraya götürüp öldürüyorlardı. Amcamı da oraya götürdüler ve bir daha geri gelmedi.

Gemiye binmek için, insanlar birbirleini titştiriyorlardı. Pek çok insan ayaklar altında çiğnenerek öldü. Öyle insanları çok gördük.

Bütün servetimiz kıyıda, Türklere kaldı; yalnızca bir yorgan bir döşekle bizi Silivri limanına götüren Amerikan Kızıl Haçı'na ait gemiye bindik. Oradan da Çorlu üzerinden Bulgaristan'a gittik.

Kemalist harekete inandık; ama, kandırıldık.

1946'da Bulgaristan'dan Ermenistan'a göç ettik.

215 (215).

AVETİS NORİKİ NORİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, BURSA, YENİCE KÖYÜ)

Bizim Bursa'nın Yenice Köyü'nde İpek fabrikası vardı.

Sülalemiz kendi ailelerini kurmuş olan üç erkek kardeşten oluşuyordu. Ailemizde ise, dokuz kişiydik: dört erkek kardeş, üç kız kardeş, babam, annem ve ninem.

Türkler gelip bizi sıra sıra sürdüler. Jandarmaların gözetimi altında dağlarda, vadilerde aç susuz yürüyorduk. Çay İstasyonu adı verilen yere varıncaya kadar gece gündüz yürüdük. Orası açık havada bir yerdi; yolumuza devam edene kadar orada kalacaktık.

Bir sabah Türklere gelerek çadırlarımızı yıktılar; bizi tekrar sürmeye başladılar; ama, bizimkiler ellerindeki altınları götürüp Türk komutana verdi. O da bizi götürüp çevredeki köylere dağıttı. Öyle ki, Der Zor'a gitmedik. Bizimle birlikte yirmi aileyi Deve Dere Köyü'ne götürdüler. O köyde bir tek su kaynağı vardı; o suyu hem hayvanlar hem de insanlar su içiyorlardı. Yetişkin yoktu. Yalnız kadın ve çocuklar bulunuyordu. Bizler ahırlara yerleştirildik. Türk olan oranın ahalisi bir süre bize yaklaşmadı. Sonra, bizim yetişkinler toplanıp hocaya gittiler. O köylülere: "Şimdi gâvurlar gelecek; onlar Türk katilidir" denilmiş olduğu anlaşıldı. O yüzdendir ki, o köylüler bizden korkuyorlardı. Orada bizimkilerden pek çoğu hastalık ve açlıktan öldü. Ağabeylerim yaşça büyüktüler; ablalarım da büyüktü zar zor dayandılar. Ama büyükannem yolda öldü. Dört yıl orada kaldık. Kırlarda ot topluyorduk; buğday hasatından geriye kalan son taneleri toplayıp yiyorduk.

Üç amcam da aileleriyle birlikte Der Zor'a sürülmüş, hepsi de katledilmişti. Türkler insanların doğum kâğıtlarına bakıp Protestan olanları sürgüne göndermiyorlardı. Yıllar bu şekilde geçti.

Mütareke'den sonra, köyümüz Yenice'ye döndük. Erkek kardeşim tifüs hastalığına yakalnmıştı. Evimizin yarı harabeye dönüşmüş, Boşnakların içine yerleşmiş olduğunu gördük. Bunlar Bosna'dan gelen Müslüman muhacirlerdi. Bütün evler yağmalanmış ve boştu; pek çoğu da yıkılmıştı.

Sonra, Türk-Yunan savaşı patlak verdiğinde, köyümüz Yenice muharebenin orta yerinde kaldı. Yunanlılar İzmir'i ele geçirmişti; Türkler ise kuşatılmışlardı; ama, büyük devletler Türklere yardım edince, Yunanlılar yenilgiye uğradılar.

Bizler her şeyimizi, bahçemizi, mallarımızı, evimizi-barkımızı bırakıp kaçtık. Yunanlılar yenilgiyue uğrarken köyümüzden Bursa'ya gittik; halbuki herhangi bir limana, Mudanya veya Gemlik'e gitmemiz gerekirdi. O yüzden de yolculuğumuz düzensiz oldu.

Yolculuğumuz sırasında Türkler pencerelerden üstümüze ateş ediyorlardı. Kıyı muhacirlerle doluydu. Hepsi de gemiye binmek için bekliyordu. O sırada Yunan Ordusu Türklere teslim oldu. Limanda toplanmış olan halk çok zaiyat verdi. Biz yedi kişiydik. Her birimiz ayrı bir yöne kaçtık. Bir tarafımızda deniz, öbür tarafımzıda da orman vardı. Ben o zaman hasta, aç ve yorgundum. Ama, mecburen herkesle birlikte Gemlik limanından Mudanya'ya kadar yürüdük. Köylerden geçiyorduk. Türkler bizi takip ediyor ve yakaladıklarını öldürüyorlardı. Küçük çocuğu olanlar çocuklarını yanlarında götüremiyorlar, onları yolda terk ediyorlardı; o çocuklar ölüyordu. Bizden önce gidenler çocuklarını yere bırakmış, hiç olmazsa nefes alabilmeleri için üstlerini de sepetlerle örtmüşlerdi. O zavallı yavrular sahipsiz kalmış, ağlıyorlardı. Biz onların ağlamasını duyuyor; ama, yardım edemiyorduk; zira, biz kendimiz de karaca yavruları gibi zar zor kayalara tırmanabiliyorduk. Ayağı kayan denize düşüyordu. Başka yol yoktu.

Sonunda Mudanya limanına vardık. Çoğu kişi birbirini kaybetmişti. Ben babamla birlikteydim. Bütün Bursa Ermenileri oraya toplanmıştı. Kaçabilenler kaçtı; kalanların tümü Yunan Ordusu geri

çekildiğinde Türkler tarafından katledildi. Biz ağabeylerimin katledilmemeleri için onları sakladık. Bütün servetimizi o limanda bırakıp, gemiye bindik. Gemi bizi Marmara denizinden geçirerek Silivri'a ulaştırdı. Orada da pek çok muhacir vardı. Gemiden karaya indik ve Çorlu Şehri'ne gittik. Yunan Ordusu henüz oradaydı.

1946'da Bulgaristan'daki Silivri Şehri'nden Ermenistan'a göç ettik.

216 (216).

KARAPET POPONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, BURSA, MEDZ NOR GYUĞ)

Birinci Dünya savaşı patlak verdiğinde, bütün Ermeni erkekleri Türk Ordusu'nda askere alındı. Şöyle denildi: "Sizi yedi saat uzaklıktaki bir yere götüreceğiz; sonra geri geleceksiniz". Ama yedi saat aç-susuz yedi gün sürdü. Üzerinde küçük bir çakı bulunduran ölüme mahkûm ediliyordu; bu yüzden babamı Çanakkale Boğazı'na götürmüşlerdir. Orada onu aç susuz demiryolu hattında çalıştırmışlardır ve babam hastalanıp ölmüştür. Yolda birkaç yerde bizi durduracaklarını, varımızı yoğumuzu alacaklarını, sonra da herkesi öldüreceklerini önceden haber almıştık.

Partizak adı verilen yer çok güzel bir kasabaydı; çevresi tamamen ağaçlar, bahçelerle çevriliydi. Partizak'ta hem Ermeniler hem de Türkler yaşardı.

1915'te Türkler bize şöyle dediler: "Her şeyinizi burada bırakın. Sizi götürüp, geri getireceğiz." Bütün Partizak Ermenilerini sürgüne gönderdiler. Partizaklı bir Ermeni olan Vidin Gaben sürgüne gitmemiş; arkadaşlarıyla birlikte Türk kılığına girip Partizak dağlarına çıkmış. Onlar Ermenice konuşmayacaklarına, sadece Türkçe ve Boşnakça konuşacaklarına dair birbirlerine söz vermişler.

Savaş sona erdiğinde bu Vidin Gaben karşıdan yedi Türk geldiğini görmüş. Bunlar birbirlerine sürgün yolunda Ermenilere yaptıkları işkenceleri, onları nasıl soyup sonra da öldürdüklerini, Ermeni kızlarına yaptıklarını yüksek sesle ve gülerek anlatıyorlarmış…

Vidin Gaben onlara bakmış: "Böyle şeyler yaptığınız için hepinizi öldüreceğim…" demiş.

Türklerden biri ona şöyle cevap vermiş: "Aman canım, bunlar çocuk oyunları."

Vidin Gaben ise: "Ne çocuk oyunu, sizler eşek kadar adamlarsınız" demiş.

Türklerden biri giysisinin kenarını kaldırıp Vidin Gaben'e rüşvet vermek için cebinden altın çıkarmış, ama Vidin Gaben kabul etmemiş. Tabancasını çekip yedisini de takır takır vurmuş; cesetlerini sürükleyerek nehre atmış; onların hesabını görmüş.

Başka bir gün, Topal Osman Partizak Amerikan yetimhanesinin önünden geçerken, yetimhaneyi ateşe vermek istemiş. Yüz kadar silahlı Türk yetimhaneye saldırıp, yetimhanenin bekçisi olan Vidin Gaben'i dövmeye başlamış. Türklerden biri yetimhanenin merdiveninin altına girip yetimhaneyi ateşe

vermek istemiş. Vidin Gaben onu öldürmüş. Yetimhane müdürü kafasını pencereden dışarı uzatıp sormuş: "Ne oldu?"

- Köpeğin teki öldü, cevabını vermiş Vidin Gaben.

O zamanlar ben Partizak Amerikan yetimhanesindeydim ve her şeyi gördüm. Öyle ki, bu Vidin Gaben bütün halkın intikamını almıştır, çünkü onun sabrını taşırmışlardı.*

217 (217).

MELİNE TERZİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, BİLECİK)

İzmir Felaketi'ne kadar Bilecik'te yaşıyorduk. Türk gelip Yunan'ı İzmir'den çıkarmak istedi. Yunan dedi ki: "Ben masraf yaptım; işgal ettiğim yeri ateşe veririm." Elektrik tellerini birleştirip şehri ateşe verdiler. O zamanlar on altı yaşındaydım. Yunan yaptığı masrafların kendisine geri ödenmesini istiyordu.

Sonra Bandırma'ya gittik. Bir gece sahilde açık havada kaldık. Sonra Ermeni Yardımseverlik Birliği biz Ermenileri kurtarmak için, özel bir gemi gönderdi.

İkinci gün gemi geldi. Ermeniler gemiye bindiler. Gemi demir aldı; Ama, kıyı hala Ermenilerle doluydu.

[Mustafa] Kemal bütün Ermenileri bir tünele doldurttu; her iki taraftan gazyağı doldurtup onların hepsini diri diri yaktı. Ben bunu kendi gözümle görmüşümdür. O gençlerden yüzme bilenler denizde yüzmeye başladılar. Bizim gemimiz çekildi; gençler kendilerini alması için, başka bir gemiye yanaştılar; ama, gemiden üzerlerine kaynar su döküldü; buhar çıkıyordu. Bütün Ermeni gençleri suyun içinde öldü. Ben o manzarayı asla unutamam!...

218 (218).

GAREGİN ABRAHAMİ HİŞEYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1896, ADAPAZARI)

1399 yılında Timurlenk Batı Ermenistan'ı istila edereki Sebastiya'ya [Sıvas] gelir ve Adapazar'ı işgal eder. 1400 yılında tüm Sebastiya kazası ateşe ve kılıca dûçâr olur. Kitlesel kırımlar başlar. Ancak 400 Ermeni kaçarlar; ve gece-gündüz kaçarak, gidip bataklık, nemli bir mevkiye yerleşip orada ikamete başlarlar. Tarımla, kısmen zanaatlarla uğraşırlar; buranın adını öncülerinin adına izafeten Tonikavan koyarlar, fakat daha sonra Türk hükümeti bunu Adapazar'a çevirir.

* Los Angeles "Ararat" Ermeni yaşlılar yurdu sakinlerinden 82 yaşındaki hayatta kalan görgü tanığı Karapet Poponyan 2001 yılında bana gösterdiği Vidin Gaben'in fotoğrafını kutsal bir emanetmiş gibi muhafaza etmişti.

Adapazarı 1915 yılında safi 30.000 Ermeni nüfusa sahipti, bunların yüksek kültür-aydınlanma düzeyi Konstantinopolis'ten sonra gelirdi.

Ailemiz sekiz kişiden babam Abraham, annem Ağavni, dört kızkardeşlerim Arşaluys, Nıver, Hargine, Mariam, kardeşim Hakob yanısıra ninem Mariam ve iki bekar amcalarımdan oluşmaktaydı.

[Türkler] savaş öncesinde Ermeni erkeklerini topladılar, yol inşaatlarına yolladılar. Parti üyeleriniyse silah toplama bahanesiyle astılar. Ermeniler müstakil bir bankaya sahiptiler. Genellikle ticaret Ermenilerin elindeydi, doktorluk da. On doktor ve dört eczaneye sahiptiler. Bir gazete yayımlanıyordu. Ermeniler tarım, kozacılık, ipekçilikle uğraşıyorlardı. Ermeni kadın ve kızlarının çalıştığı üç dokuma fabrikası Ermenilere aitti. Üretim Avrupa'ya yollanıyordu.

Tehcir hükümetin emriydi. Bizi hayvan vagonlarına doldurdular ve Konya'nın Ereyli kasabasına götürdüler. Buraya ulaşana dek, Türk güruhu yağmalamaya, talan etmeye, kapmaya, dövmeye, kadın ve kızları rezil etmeye fırsatı olsun diye, bizi Karaman denilen kasabada indirmişlerdi; herbir Türke bizimle canı ne isterse yapma hakkı verildiği için kadın ve kızları kaçırdılar. Sonra Ereyli'ye, daha sonra Kilikya' nın sınırı olan Tavrosyan [Toros] dağlarının başlangıcı Pozantı'ya ulaştık.

Ereyli'de bize vagonlardan dışarı çıkma ve açık ovaya çıkıp yeni direktif gelene dek çadır kurma emri verdiler. Kim ki parası var Ereyli köyüne nakloldu, parası olmayansa Der Zor'un yolunu tuttu.

Ereyli ovasında çadır kurmaya izin veriyorlardı. Sonra aniden bir atlı jandarma gelebilir, kırıp kıyam ederek, insanları sürüp yola çıkarabilirdi. Nereye olduğu ise belli değildi. Sadece aç susuz, ta ki yolda düşene dek git! Böyle Der Zor'a kadar. Kim ki oraya ulaşbildi, Kürtlerin pençesine düştü, orada kılıçtan geçirildiler veya eğer paraları kalmışsa, rüşvet verip bir şekilde kurtuldular. Biz yeniden Ereyli'ye evimize geldik, ancak artık ahırda saklandık. Yavaş-yavaş çalışmaya başladım; kızakçılık yaptım sonra da ekmek işçiliği.

Sonra beni askere sevk ettiler. Konstantinopolis, Pozantı, İntilli daha sonra Damaskos [Şam], Yeruşalem, Halep'e götürdüler. Orada amcama rastladım ve kaçmak istedim, ama beni buldular. Sonra tekrar kaçtım. Adapazar'a ulaştım; akrabalarımı buldum. Sonra 1921'de, Türkiye'yi Ermenilerden temizlediklerinde, Romanya'ya Konstanza'ya geçtim. Sonra bizi Macaristan Budapeşte'ye yolladılar. Sonra, bizimkilerin de nakloldüğu Yunanistan Salonik'e [Selanik] gittim. 1924 yılının 14 Aralık'ında Salonik'ten gemiyle Sovyet Ermenistanı'na geldik. Yurda geri dönen heykeltraş Ara Sargsyan'la çalıştım; tahta üzerine kakmacılık yapıyordum, birçok takdirnamelerle ödüllendirildim.

219 (219).

ARTAVAZD KARAPETİ KITRATSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, ADAPAZARI)

Ermeni olsun, Türk olsun fark etmez, insan, insan olmalıdır.

1901'de Adapazarı'nda doğdum. 1913'te Almanya ihanet ederek Türkiye'yle dostluk ilişkileri kurdu ve Ermeni gençleri amele taburlarında çalıştırmaya götürdüler. O götürdükleri insanları Berlin-Bağdat demiryolu inşaatında çalıştırıyorlardı. O yolu Ermeniler inşa etmişlerdir.

Alman İmparatoru Wilhelm ülkesindeki Kürtleri toplayıp Türkiye'ye gönderdi. Türk Hükümeti de bizi onlara teslim etti.

Türkler Grigor Zohrap'ı götürüp öldürdüler ve pek çok başka insanın kafasını taşlarla ezdiler. Sadece Komitas kurtuldu. Ermenileri Der Zor'a götürüyorlardı. Yolun iki yanında ölenlerin cesetleri vardı. İnsanlar ölüyorlardı; yakınları ise onları defnetmeye vakit bulamadan, açık havada terk edip ilerliyorlardı. Çöakallar gelip onların cesetlerini parçalıyordu.

Dört tarafımız jandarmalarla çevriliydi. Yolda çamurlu suları içiyorduk. Jandarmalar Pap çölünde ellerinde yanan meşalelerle dolaşıp insanları yakıyorlardı. Babamı ve erkek kardeşi Karapet'i de o şekilde ateşe vererek yakıp öldürdüler. Bilmediğimiz pek çok yoldan geçtik; geride kalanlar kırbaçla dövülüyordu. İnsanlar tifüs ve koleraya yakalandılar. Açlıktan gözlerimin önünde bir zar oluştu.Annemin eteğini tutarak gözüm görmeden yürüyordum. Anneme: "Beni Yeprat Nehri'ne at; ölmek kör olarak yaşamaktan daha iyi diyordum."

Annem beni nehre atmadı. Yolda bir jandarma anneme yaklaştı:

- Valide nereye gidiyorsunuz?

- Allah biliyor! Allah nerede canımı alacaksa oraya.

- Biz sizi koyun gibi kesmeye götürüyoruz.

- Bunu da kes, onu da kes, diğerini de kes, beni de kes. Ben sana dua ederim, dedi annem.

Jandarma anneme: "Bayan, sizinkileri topla. Ben atımı ileri sürerim; sözde sizi görmüyormuş gibi yaparım. Bu arada siz kaçın." dedi.

Annem ona birkaç altın verdi ve çevresindekileri arayarak: "Varduhi! Siruş! Arşaluys! Haykanuş! Sirvard!" yanımdan yürüyün dedi.

Kaçalım; ama, nereye kaçacağız? Kimse bizi görmesin diye, çamurların içine yattık; ölülerin, kanlar içindeki insanların arasına. Ayak sesleri kesilince, ayağa kalkıp geri gittik. Orada Hamam adında bir han vardı; oraya girdik; ben görmüyordum; ama, sözde uyuduk.

Gün ışıdı; Türkler gene etrafımızı çevirdiler. Annem onlara da para verdi. Onlar tekneyle bizi Yeprat Nehri'nin öteki kıyısına geçirdiler: "Rakka'ya gidin" dediler. Ben annemin eteğini tutarak yürüyordum. Bir yere vardık; orada duvarları ayakta kalmış, çatısız bir ev vardı. Annem kızları oraya sakladı. Kendisi de dükkânların önünü süpürerek, dilenerek bize yiyecek temin ediyordu ki, açlıktan ölmeyelim. Orada Sasunlular varmış. Onlar anneme ekmek filan veriyorlardı; annem yememiz için bunları getirip kendi kızlarına ve bana veriyordu.

Ben hemen hemen hep annemin eteğini tutarak yürüyordum. Bir gün adamın biri anneme sordu: "Bu çocuğun gözüne ne oldu? Git kırk para ver; nabat şekeri al"

Annem ise: "Biz para nedir bilmiyoruz. Bizler paranın ne olduğunu unuttuk" cevabını verdi.

O adam bize: “Siz burda bekleyin” dedi.

Gitti bir parça nabat şekeri getirdi: “Götür bunu döv; toz haline getir. Suyu kaynat ve üstünü iyice suyla kapla; çocuğun yüzünü buhara tut. Sonra o şekeri gözlerine serp ve bağlayıp yatır” dedi.

Annem de öyle yaptı. Sabah gene aynısını yaptı. Bir de baktım ki, artık görmeye başlamışım. O zaman ben on yedi yaşındaydım. Rakka’da kaldık. Orada Araplar vardı. Gözlerim açılınca, kedi, köpek öldürmeye, bizimkiler yesin diye, onlara götürmeye başladım. Açtık, paramız yoktu. İşsizdik. Öyle bir duruma geldik ki, Araplardan sadaka dileniyorduk.

Birden çekirgeler geldi; gökyüzü görünmez oldu. Sonra bir çocuk geldi: “Kardeş, Ermeni misin? Nerelisin?” diye sordu.

- Partizaklıyım; adım Karapet Kıtratsyan, dedim.

O çocukla arkadaş olduk. Sonra o da Ermenistan’a geldi; üniversitede hoca oldu.

Daha sonra mütareke yapıldı. Halep’e götürüldük. Halep, Bab-el-Farac’dan İstanbul garına geldik; sonra gene Adapazarı’na. Annem iki erkek kardeşiyle köye gitti. Ben okumam için Üsküdar’a gönderildim. Ayaklarım sürgün yollarında yürümekten yaralar içinde kalmıştı. İstanbul’daki Himaye Kuruluşu’na gittik ki, hiç olmazsa yetimhaneye gidebileyim. Ama, sorumlular bana sadece ebeveynsiz kalmış, öksüzleri kabul ettiklerini söylediler. Ben geri dönerken, birden bir kız bağırdı: “Artavazd! Burada ne yapıyorsun?”

- Yetimahneye yazılmaya gelmiştim; halam var diye kabul etmiyorlar.

O, bizimle kaçan kızlardan biriydi; gitti, rica etti; bunun üzerine beni kabul ettiler; Yedikule’deki Kazaz Artin’in kurduğu Surp Pırgiç hastanesine götürdüler. Ayaklarımdaki yaraları iyileştirdiler; tedavi ettiler.

Sonra, annem beni Yunanistan’a çağırdı: Bu olay 1921’de oldu. İki yıl da Midilli Adası’nda kaldım; sonra, Drama’ya gittim.

1924’te Ermenistan’a geldik. Bizi Leninakan’a (şimdiki adıyla Gümrü) götürdüler. Soğuk, buz gibi bir kıştı. Biz bu tür soğuğa alışık değildik; ama, alıştık.

1941’de İkinci Dünya Savaşı’na katıldım; Almanya’ya kadsar gittim; üç defa yaralandım. Siyah renkli, ölüm kâğıdımı alınca bizimkiler ağlamaya, sızlamaya başlamışlar. Sonra da madalyalarımla eve döndüm.

220 (220).

VAZGEN HOVSEPİ SADATYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1907, ADAPAZARI)

1915’te ailemiz çöllere sürgüne gönderildi. Bizler iki zengin aileydik ve ebeveynimiz yeraltında bizi saklaması için bir Rum otel sahibiyle anlaştı. Bu şekilde kurtulduk; geri kalanlar ise Der Zor’a gönderildi.

O bodrumda biz bir yıldan fazla kaldık. Her gün bir altın ödüyorduk. Paramız bitince, o Rum Türk tanıdıkları sayesinde bizi Türk askerlerinin giysilerini yıkayan kişiler olarak gösterdi. O şekilde de kurtulduk; 1918 mütarekesine kadar orada kaldık; sonra, evimize geri döndük. Evimize Türkler yerleşmişti.

Sonra duyduk ki, amcam Piskopos Sımbat Sadatyan'ı 24 Nisan 1915 günü yakalamış ve diğer aydınlarla birlikte çöllere sürgün edilmişti. Türkler onu götürmüş, kendi elleriyle kendi mezarını kazdırmış ve öldürdükten sonra da çukurun içine atmışlardı.

1920'de Yunanlılar şehrimizi işgal ettiler; ama, 1922'de bırakıp kaçtılar. Biz de onlarla birlikte İzmir'e gittik. Hristiyanlar orada toplanmıştı. Birkaç bin Ermeni ana kilisenin içinde toplanmıştı. Herkeste Türklerin gelip bizi katledebileceği beklentisi vardı. O yüzden para toplayıp, bize karşı bir katliam yapılacağını belirten Fransızca bir mektup yazdılar. Türkçe bilen bir çocuk Fransız elçiliğine vardı. Elçi Fransız bayrağı ve maiyetiyle geldi, kilisedeki Ermenileri pek çok Ermeni ve Rum'un bulunduğu limana götürdü. Uzakta Fransız, İtalyan, İngiliz zırhlıları duruyordu. Türkler bizi katletmesin diye, zaman zaman gemilerden askerler çıkıyordu. Ama, Türkler geceleri kız kaçırmaya geliyorlardı. Bir gürültü çıkıyor, karmaşa yaşanıyordu. Türklerin korkup kaçması için, gemilerin projektörlerini yakıyorlardı.

Yaklaşık bir ay açık havada kaldık. Sonunda Yunan gemileri bizi Yunanistan'a ulaştırdı. Kimse Ermeni ya da Rum olduğumuzu sormuyordu. Halk toplu halde ilerliyordu; pek çok kişi ayaklar altında çiğneniyordu. Herkes kendi canını kurtarmak istiyordu. Biz Yunanistan'da çok iyi karşılandık. Bize iyi baktılar.

1932'de Vatan'a Dönüş yaparak Ermenistan'a geldik.

1949'da daşnak olarak bizi Altayski Bölgesine sürgün ettiler. Altı yıl orada kaldık; orada terzi olarak çalıştım.

Sonunda 1956'da bizi akladılar. Masum insanlar olarak Ermenistan'a döndük.

221 (221).

HAYKUHİ AZARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, ADAPAZARI)

Adapazarı'nda Türkler bile Ermenice bilirlerdi. Birinci Dünya Savaşı başladığında, şehrin önde gelen kişilerini kiliseye doldurup, dayakla silahlarını teslim etmeye zorladılar. Kilisenin kapılarını kapattılar. Yemek, içmek, yatmak, idrarını yapmak gibi her ihtiyaç içeride karşılanıyordu. Artık kilisenin kutsal niteliğinin nasıl kirletildiğini varın siz hayal edin! Erkekler on-on beş gün kilisenin içinde kaldılar. Türkler ev ev silah aramaya başladılar. Bahçelerdeki ağaç ve çiçekleri bile tepelediler; toprağa gömülmüş silah arıyorlardı. Pek çok insan kurtulmak için silahlarını teslim etti. Pek çoğu da kiliseden o kadar dövülmüş ve işkence görmüş, ayakları, ağzı burnu şişmiş halde çıktı ki, dayanamayıp öldü.

Yüksek, taş bir binadan ibaret olan evimizin yanında bir böcekliğimiz vardı; oraya Türk askerleri yerleşmişti; zabit ve yardımcısı ise bizim eve yerleşmişlerdi. Her sabah evimizin bahçesinde talim yapıyorlardı.

Babam dövülmüş, ama, bahçede gömülü silahı olduğunu itiraf etmemişti.

Evimizde yaşayan Türk zabit bir gün büyükannemi yanına çağırdı: "Mayram Hanım! Sizi sürgüne göndereceğiz; gelin sizi ailece İstanbul'a ailemin yanına göndereyim" dedi.

O başımıza ne geleceğini biliyordu.

Daha önce kilisede yediği dayaklardan bitkin düşen babam: "Aman! Bu kadar milleti nereye sürgün edecekler?" deyip inanmadı; İstanbul'a gitmedi.

Sonra sürgün başladı. "Kalkın! Çıkın! Yıkın, gidinm!" diye bağırarak Ermenileri evlerinden çıkarıyorlardı. Bu sözleri Ereğli'ye gidinceye kadar duyduk; sloganlarıydı.

Zaptiyeler gelip insanları evlerinden çıkardılar. Nereye gideceğiz? Dağlarda çingeneler vardı. Herkes malını satmak için dışarı döktü. Alıcı yoktu. Götüren götürene! yağma başladı. Çingeneler her şeyin sokaklara döküldüğünü görünce, ellerine geçen her şeyi alıp götürdüler.

Bütün şehir boşaldı. Nereye gidecektik?

"Tren garına gidin!" diye emir geldi

Rençber bir Türk komşumuz vardı; arabasını getirip: "Ne doldurursanız doldurun; sizi tren garına götüreyim" dedi. Adapazarı tren garının adı Arifiye'ydi. Herkesin dostları, amcaları, dayılarıyla orada toplandığını gördük. Bu kadar milleti götürmeye tren yetmezdi. Sonunda bir tren geldi; ellerimizdekileri bırakıp vagona binme emri geldi. Herkes eşyalarını tren garında bırakıp vagona doluştu. Üst üste binmiş vaziyette Eskişehir'e vardık.

Eskişehir'de iner inmez yağmur yağmaya başladı; millet ıslandı. Her şey suyun yüzeyinde yüzmeye başladı. Korkunç bir yağmurdu. Görünüşe göre bu ilk kervandı. Adapazarı'nda üç yüz bin Ermeni vardı.

Ertesi gün güneşliydi. Millet ıslanmış eşyalarını güneşe serdi. Tren garında güneşin altında oturmuştuk; zaptiye de tepemizdeydi. Annem zaptiyeden gölgeye gidip oturmak için ricada bulundu; zira güneş kavuruyordu. Zaptiyenin cevabı şu oldu: "Bu kadar kızın var; birini bana ver, gölgede oturmana izin vereyim."

Annem: "Hiçbirini de vermem; güneşin altında otururum…" karşılığını verdi.

Bunu iyi hatırlıyorum. Orada birkaç gün kaldık. Eskişehir Ermenilerini de toplamaya başladıklarını gördük; onları da bizimle birlikte trene yerleştirdiler.

Amcamın oğlu Vağarşak Azaryan Eskişehir garında memurdu. İki erkek kardeş orada beraber çalışıyorlardı. Bizi görünce:

- Sizi sürgüne gönderecekler. Hiç olmazsa kızlardan birini burada bırak, dediler.

Ama, annem hiçbirimizin orada kalmasına izin vermedi.

Sonra, Vağarşak, Grigor Zohrap'a da onu İstanbul'a göndermeyi teklif etmiş; ama, o bunu reddetmişti.

Konya'ya vardık. Orada da biraz kaldık. Sonra, Konya Ermenilerini de topladılar; biz Adapazarlıları Eskişehirliler ve başka yerlerden gelen Ermenilerle karıştırarak yeniden trene bindirdiler. Ereğli'ye vardık. Oradaki halkı da topladılar; hepimizi beraber sürgüne gönderdiler…

Büyük ıssız topraklar! Ermeni Milleti'ni uçsuz bucaksız bir çöle doldurmuşlardı…

Bizi Ereğli'den Bozantı'ya kadar götürmek üzere yayan olarak yola çıkardılar; o, geçmişte bir Bizans şehri olmuştu.

Orada uzun bir süre kaldık.

Daha ileri gidersek bizi boğazlayacaklarına dair haberler ulaşıyordu. O yüzden, gecikelim, ilerlemeyelim diye babam ayak sürüyordu...

Açık bir alanda her taraftan toplanmış Ermeniler kilimler, rengârenk bezlerle çadır kurmuştu. Etraf sinekten geçilmiyordu. Su yoktu; ekmek yoktu. Açlıktan ölmemek için ot toplayıp yiyorduk…

Türkler gelip soruyorlardı: "Satılık ne var?"

Anneler: "Bit var satılık, alır mısınız?" şeklinde cevap veriyorlardı; zira artık bitlenmiştik.

Zaptiye üniformalı, ama katil suratlı Türkler gelip çadırlarımızı yıkıyorlardı: "Kalkın! Çıkın! Gidin!" diyorlardı. Pek çok insan oradan ayrılınca, biz oradan ayrılmamak için, ayak sürüyor, yıkılan çadırı yeniden kuruyor ve içine yerleşiyorduk. Babam bize: "İlerlemeyelim; elimizden geldiği kadar ayak sürüyelim" diyordu.

Artık annem ve kız kardeşlerim tifüs hastalığına yakalanmışlardı. Sadece ben ve babam hastalanmadık; ama, sonra ben de sıtmaya tutuldum.

Annem bir ev kiralayıp hastalara bakmayı düşündü.

Zaptiye sordu: "Nereye gidiyorsunuz?"

Babam: "Bir ev tutup hastalara bakacağım" diye cevap verdi.

- Hastaysalar, ölsünler, dedi duygusuz zaptiye.

Kamçıyla babamın boynuna vurdu; kan fışkırdı…

Günahımız Ermeni olmak ve kendimiz için bir ev kiralamak istememizdi. Artık hastalar yatmıştı; ben de onlarlaydım. Babam tek başına bize bakıyordu. Ama, erkeklerin evde durmaması gerektiğine dair emir vardı. Babam gün içinde ormanlarda dolaşıyor; geceleyin gizlice eve geliyor, kuru üzüm getiriyordu. Sonra duyduk ki, fırıncıları ve asker ailelerini sürgüne göndermeyecekler. Bu yüzden de babam her gün beş paralık hamur alır, sözde fırıncı olduğunu göstermek için üstüne başına sürerdi.

Tifüslü hastalar kuru üzümle ekmek yiyorlardı. Babam sağ salim eve dönünce, seviniyorduk. Artık bilmiyorum, kuru üzümle ekmeğin sayesinde mi yoksa Tanrı'nın sayesinde mi, ama hasta annem ve kız kardeşlerim oldukça iyileştiler; ama, hala yatıyorlardı. Ben zar zor ayakta kalıp hastalara bakıyor, küvetleri boşaltıyordum…

Bir gece bir rüya gördüm; tuvaletin yanında sakallı bir adam vardı: "Kızım! Merak etme, kurtulacaksınız" dedi. Ben onu kilisenin kubbesindeki resimden tanıdım. O bu sözleri söyleyince, sevindim; gidip, "böyle böyle bir rüya görüm" diye anneme anlattım

Annem bana: “O Tanrı babadır; hasalar Tanrı’nın emriyle iyileşecek.” dedi. Gerçekten de, ilaçsız iyileştiler.

Bir gün tuvalketin üstümdeki balkondan teyzemin kızı bağırıyordu: “Haykuhi! Nerede oturuyorsunuz?”

- Biz de tavanarasındayız.

- Gelip sizi görürüm.

Geldi; ama, birbirimize yadım etme imkânı yoktu. Hiç olmazsa o kalabalığın içinde birbirimizi bulmuş olduk… Teyzemin kocası ve babam ne yapalım, şu hastaları nereye götürelim diye düşünüyorlardı.

Teyzemin kocası, babam ve Suren Fesçiyan’ın babası Tigran Efendi teyze oğullarıdır. Birbirleriyle görüşüp bir Rum’un rüşvet karşılığı Rum kimliği altında, Berlin-Bağdat demiryolunda çalışacak işçi, demirci arandığı Toros Dağları’na götürebileceğini; ama, üç yüz altın istediklerini söylerler. Ailelerimizde toplam üç erkek vardı. O üç zanaatkâr sözde Berlin-Bağdat Demiryolu hattında tünel açmak için gidecekti. Tigran Efendi’nin parası vardı; kendisi 200 altın verdi. Kalan 100 altını da yarı yarıya biz ve teyzemin kocası verdik; kemerlerin içini boşalttık; eşeklere bindik. O Rum bizi Bozantı’danvesikayla çıkaracaktı. Gece vakti, katırların üstünde yola çıktık. Eşyalarımız ise bakır, tencere, sıkı taraklardan ibaretti; başka bir şey yoktu. Hastaydık, yürüyecek durumda değildik. Toros Dağları’na nasıl tırmanacaktık? Tigranlar dört kişiydi, biz ise on-on iki kişiydik. Katır ve eşekler Taş Durmaz Dağı’nın tepesine tırmanacaklardı; orası Torosların ortasındaydı. Teotik de bizimleydi. O yazar olarak para verip bizimle birlikte gelmişti. Çevremizde köy yoktu. Yalnızca tünel açan işçiler vardı. Onların hepsi de amele taburlarından firar etmiş insanlardı. Biz Kuşçular Köyü’ne tırmanacaktık. Bizi bir arabaya bindirdiler. Üç aileydik: teyzemin ailesi, Fesçiyanlar ve biz. Bir odaya dolmuştuk; ama, ruhlarımızı sürgünden kurtarmıştık. Fesçiyan: “Bu dayanılacak gibi değil; bitleri öldürmek için çekiç lazım” diyordu. Askerlerden geriye kalan o kadar çok bit vardı ki.

Sabah ailelerimizdeki üç erkek demirci olarak çalışmaya gittiler. Terzi olan babam, daha önce çekiçle hiç çalışmamıştı ve çekici parmaklarına vurmuş, çok canı acımıştı. Artık o şekilde Berlin-Bağdat demiryolunda nasıl tünel açtıklarını sen düşün. Bütün mühendisler Almandı. Ben elektrik ampulünü ilk defa orada gördüm. Tüneli kazdılar; savaşın sonuna kadar da demiryolunu devcreye aldılar.

Suren’in annesinin Nerses ve Petros Efeyan adında iki dayısı vardı. Onlar Alman subayı olarak çalışıyorlar, uzaklardan gidip Ermeni öksüzler getirip, bir çare bulununcaya kadar onlara bakması için büyükanneme teslim ediyorlardı.

Bir gün, Almanya’da eğitim almış iyi memurlar olan Petros ile Nerses İstanbl’a kaçırmak amacıyla Suren’in babasını ve annesini demiryolu hattına götürmeye geldiler. Önce iki çocuğu, sonra da babalarıyla analarını Khaçkırın’a (Khaçakir [Haçlı] sözcüğünden geliyordu o yerin adı) götürdüler; bizler ise mütarekeye kadar orada kaldık. Hepimize af çıktı. Günahımızın ne olduğunu anlayamadık. Geri döndük; ama, çok şey eksilmişti. Birinin annesi yoktu, diğerinin kız kardeşi, bir diğerinin babası, erkek kardeşi yoktu… O şekilde ağlaya sızlaya Adapazarı’na geri döndük.

Evimiz harabeye çevrilmiş; ama içine Türkler yerleşmiş yaşıyorlardı. Büyükannem onları evden çıkardı; Türkler gittiler. Dürüst, yapıcı halkımız evlerini yeniden inşa etmeye bşladı. Amcalarımın, dayılarımın evleri boş kaldı. Babam bir dikiş makinesi satın alıp, terzi dükkânı açtı.

Tam kendimize gelmiştik ki, milliciler geldi. Milliciler silahlı milliyetçilerdi. Şaşırdık. Türkler artık eskisi gibi savaştan yenik çıkan zavallı acınacak insanlar değildi. Tepeden tırnağa silahlı milliciler gelip işe başladılar. [Mustafa] Kemal Ermenilerin ve Rumların, Müslüman olmayanların sürgüne gönderilmesi işini düzenlemişti…

Amcamın oğlu Nerses yeniden geldi: "Çabuk kaçın! Milliciler geldi; katliam yapacaklar."

Evi, eşyaları, babamın yeni açtığı dükkânı yüzüstü bırakıp kaçtık ve İzmir'e gittik. Neyse ki, Yunanlılar gemiler getirip Ermeni ve Rumların Yunanistan'a kaçmasına yardım etti. Kemalistler geçtikleri bütün köyleri yakıyorlardı…

Yunanistan'a vardık. Kurtulduk. Yunan Hükümeti Adapazarı'ndan, Eskişehir'den, İzmir'den gelen Ermeni muhacirlere barınak sağladı; hatta barınabilmemiz için okulları kapattı. Kişi başına günde iki Drahmi veriliyordu. Yunan Hükümeti ev verdi. Biz Drama'da, Kavalla'da sonra da Selanik'te kaldık…

1925'te Vatan'a Dönüş hareketiyle Ermenistan'a geldik.

Babam: "Aman gidelim! Türklerin elinden kurtulalım!" dedi. Buraya Yerevan'a geldik. Öğrenim gördüm; gece kurslarında eğitim aldım; Komsomol'a kabul edildim; sonra, Tiflis'e öğrenim görmeye gittim. Pazar günleri siyasi etütlere gidiyordum. ZKU Universitesi'nde okudum; Parti'nin saflarına orada katıldım. Matsak'a rastladım. Çalışkan, becerikli bir kızdım; özgürlüğüme daha yeni kavuşmuştum. Evlendik. Yurtlarda yaşıyorduk. Tiflis'te anne oldum; Yerevan'a geldik. Parti'de çalışmak üzere atandım. Önce Komsomol merkez komitesinde çalışıyordum; zengin toprak sahiplerinin topraklarına el koyma ve kolhoz hareketine yardımcı oluyordum. Sonra 1937 yılı geldi. İnsanlar tutuklanmaya başlandı. Ben Komsomol merkezinde ajitasyon ve propaganda bölümü yöneticisiydim. Yabancılarla ilişkilerim olduğu için beni suçladılar. O dönemde, Anastas Mikoyan Yerevan'a geldi. Amaduni, Yengibaryan, Abulyan daha önce tutuklanmışlardı. Mikoyan geldi ve: "Ne o? Sadece aydınları mı tutukluyorsunuz? Komsomol çalışanları arasında halk düşmanları yok mu" diye sordu. Kocam da halk düşmanı olarak tutuklandı. Bir kâğıt getirilmiş ve imzalaması için kocamın önüne konmuş. Kocam o kâğıdı imzalamamış; Şağbatyan ise imzalamış; o da öksüzdü; onu Sibirya'ya, orman ve bataklıklarda ağaç kesmeye gönderdiler. Karısı kocasına bot buldu ve bataklıklarda çalışırken giymesi için Sibirya'ya kadar götürdü. Kadın büyük zorluklarla Sibirya'daki kampın kapısına ulaşmış; ama, nöbetçi içeri girmesine izin vermemişti. "Gel önce benimle yat, sonra içeri kocanı görmeye git" demiş, kadın bunu kabul etmemiş ve elinde botlar, kocasını görmeden geri dönmüş.

Öyle ki, kocamı da yakaladılar. Yaptıkları bir toplantıda beni halk düşmanı olarak Parti'den uzaklaştırdılar. Ben dışarıdan toplantıdan benim hakkında bir karar çıkarıldığını duyuyor ve ağlıyordum. Tanıığım bir genç gelip elimi tuttu; beni evme götürmek istedi. Ona dedim ki: "İşin mi yok?! Şimdi seni de halk düşman o olmakla suçlarlar…" Ne büyük bir acıdır bu biliyor musun? O kadar saygı gördükten sonra,

halk düşmanı ilan edilmek. Kocam hapsedilmişti; bense Parti'den uzaklaştırılmıştım. İşsi kaldım. Çocuklarımla birlikte aç kaldığımız, zor günler geçirdik. Sonra, mecburen fotoğrafçılık mesleğini öğrendim. Çalışmaya başladım. Çocuklarım küçüktü; çok zavallılaşmıştık. Derken, savaş başladı. Erkekler cepheye gittiler. Ben çalışıp aileme baktım. Sonra koca geri döndü. Beni ve onu akladılar. Devlet Arşivi'nde fotoğrafçı olarak çalışmaya başladım. Kocam o üzüntülere dayanamayıp vefat etti.

Şimdi emekliyim; çalışma ve Parti emektarıyım. Oğlumun ailesiyle yaşıyorum.

222 (222).

SİRVARD ANDREASYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, ADAPAZARI)

Adapazarı'ndan Afyonkarahisar'a yayan olarak götürüldük. Türkler: "Kalkın! Çıkın!" diyorlardı. İki günde Konya'ya vardık. Ermeniler orada çadırlar kurmuşlardı. Bizler şehre indik. Ben, annem ve teyzem beraberdik. Babam Türk askeriydi. Babam dayım Doktor Tiryakiyan'a: "Bizimkileri kurtar!" diye mektup yazmıştı.

O şekilde dayım Konya'da olduğumuzu öğrenmişti. Cuma günü, Enver Paşa camiye gitmiş. Türk Ordusu'nda tanınmış bir hekim olan dayım askerlere selam vererek, Enver'in önünde diz çöküp şöyle demiş: "Efendim, ben size yalvarmaya geldim. Anam, babam yok. Tehcir edilen iki kız kardeşim var; lütfen serbest bırakılmalarını emredin."

Enver Paşa dayımı çok sayardı ve Doktor Tiryakiyan'ın ailesinin memleketine geri gönderilmesini emretmişti.

Vali Ermeni'ymiş. Zaptiyeler gidip Enver'in emrini yerine getirmişler.

Bir Pazar günü bize: "Geri dönüyorsunuz" denildi. Bizi trenle Adapazarı'na götürdüler.

Sonra Kemalistler dayımı asker olarak Bursa'dan Eskişehir'e götürdüler.

Biz 1921'de Adapazarı'ndan İzmir'in karşısında bulunan Midilli'ye kaçtık. Orada terzilik mesleğini öğrendim. Midilli zengin bir şehirdi; ama, iş yoktu. Önce Rumlar serbest bırakıldı; sonra da Ermeniler. Gemiyle Makendonya'ya gittik; oradan da Ermenistan'a.

223 (223).

LUSİK BODURYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ADAPAZARI)

Ben çok küçüktüm; ama, şunları hayal meyal hatırlıyorum. Sürgüne gönderildiğimizde Adapazarı'nda yaşıyorduk. Yayan olarak bizi önce Konya'ya; sonra Karapınar'a; oradan da Eskişehir'e

götürdüler. Yolda bütün Ermenileri katlettiler; Türk Ordusu'ndan firar etmiş olan dayım Harut'u ise gözümüzün önünde çağ dalları arasına koyup diri diri yaktılar; vücudunun erimiş yağları kauçuk gibi damladı. Annem şu şarkıyı ağabeyi Harut'un anısına bestelemişti; o şarkıyı söyler ve ağlardı:

"Çamdan sakız akıyor,
Harut bana bakıyor,
Bakma Harut! Kardaşım,
Ciğerimi yakıyor."

224 (224).

MARİ YERKAT'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ADAPAZARI)

Türk Ordusu'nda rütbe sahibi dayım Mihran Kalfa Ankara'da Ordu'da hekimdi ve 1915'te bizi tehcir etmelerinden altı ay önce ölmüştü. Herkes malını, evini, yerini bıraktı, evini terk etti.

Küçüktüm ama iyi hatırlıyorum. Annem tabak, çanak, güzel olan ne varsa, kıymetli cam vazolar, duvara asılı eski stil büyük ayna ve daha pek çok şeyi alıp sinirli bir şekilde duvara vurup kırıyor ve şöyle diyordu: "Bunların Türklere kalmasını istemiyorum; kırılsın daha iyi." Ben bebeklerimi teneke bir kutunun içine doldurdum; üzerine de annem biraz yiyecek koydu, götürüp arabaya yükledi. Biz tam arabaya binip, hareket edecekken, araba devrildi; büyükannem oturduğu yerden sokağın taşlarının, tozlarının içine düştü, eli kırıldı.

Ne bir hekim ne de bir tedavi imkânı vardı. Bizleri o şekilde Eskişehir'e doğru yola çıkardılar.

Bizi Eskişehir'e götürüp bir hana tıktılar. Bizimki gibi kirli ve karanlık olan bitişik hana da İstanbul'dan sürgüne gönderdikleri tüm aydınları doldurdular. Onlar desen kolalı yakalar, yaka-kravatlar takmışlardı; ama, üstleri başları lime lime olmuştu!

Biz her gece onların ağlama sızlamalarını ve feryatlarını duyuyorduk; zira, Türk zabitler ve zaptiyeler onları feci şekilde dövüyorlardı.

Birkaç gün sonra onların hepsini götürdüler. Onlardan pek çoğunun işkence edilerek öldürüldüğünü duyduk.

Bizi sürgüne göndermediler; zira, Türk Ordusu'nda hekim olarak görev yapmış olan Mihran dayım daha yeni ölmüştü. Orada kaldık. Annem genş yaşta ölen erkek kardeşini hatırlayıp devamlı ağlıyordu. Annem sanatı çok severdi. Evi terkederken çok sevdiği kemanını yanına almayı unutmamıştı. O üzüntülü anlarda annem kemanını eline alır ve hüzünlü bir şekilde çalmaya ve ağlamaya başlardı.

O handa ne masamız ne de sandalyemiz vardı. Annem yere diz çöküp resim yapardı. Bir gün küçük bir koyunu parçalayan bir aslan çizdiğini hatırlıyorum; Buu yaparken Türk Ordusu'nda görev yaparken hayatını kaybeden genç kardeşini düşünüyordu.

Günün birinde Türk zabitleri yeniden geldiler; bizi yeniden sürgüne, bu defa Bağdat taraflarına göndermek istiyorlardı; ama, annem gene konuştu, anlattı, belgeler gösterdi ve yine dayım sayesinde tehcirden kurtulduk.

Mütarekeden sonra bizi gemiyle İstanbul'a naklettiler. İstanbul'dan Mısır'a gittik. 1947'de ise Mısır'dan Ermenistan'a geldik.

Burada Piyonerler Evi'nde elişi ve işleme öğretmeni olarak çalışmaya başladım. Çalışmalarım büyük takdirle karşılandı ve hem Vatan'da, hem yurtdışında pek çok kez sergilerde teşhir edildi. Birçok kez de, çalışmalarımın, işlemelerimin, Ermeni kıyafetleri giymiş bebeklerimin ve çiçeklerin teşhir edildiği bireysel sergiler düzenledim. Hayalim, bütün bunların renkli bir albümde yayımlanmasıdır.

225 (225).

SİRENA ARAMİ ALACACYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, ADAPAZARI)

Zamanında cennet gibi bir yerde yaşıyoduk; sonra cehennemi gördük. Kaç kez ismimi ve ailemi değiştirmişlerdir.

1915'te Anadolu halkını sürgüne gönderdiklerinde beş yaşındaydım. Ben de onların arasındaydım. Sağ kaldığım için mutlu değilim; ama, ebeveynimi hatırladığımda yüreğim kan ağlıyor…

Biz ipekböceği yetiştiricisiydik. Martin Hakobyan babam Aram Alacacıyan'la birlikte ipekböceği tohumlerini büyütürler, kutulara yerleştirirler, ta Arabistan'a kadar gönderirlerdi. Türkler her şeyimizi yok ettiler. Şimdi, Adapazarı'na gittiğimde evimizi görüp ağlıyorum; geçmişteki yaşantımızı hatırlıyorum. Çocuktum, bir şey bilmiyordum; ama, akıllıydım; her şeyi hatırlıyorum. Şu yüzümü görüyor musun? Beni Arap fellahına çevirmek için sürgünde Araplar mavi mürekkeple yüzümü delik deşik etmişlerdir.

Bvirinci Dünya Savaşı döneminde Türkler Almanlarla birlikte savaşıyorlardı. Amerika, Fransa, İngiltere ve İtalya da beraberdi.

Savaş patlak verdi. Bütün yabancı konsolosluklar, bütün yabancılar gitmeliydiler. Önce babalarımızı, enişte lerimizi, ağabeylerimizi, yirmi yaşın üstündekileri topladılar; onlara Türk askeri olacakları söylendi.

Rus konsolosluğu'ndan babamı çağırıp: "Hemen buradan ayrıl; hayatın tehlikede demişlerdi."

Babamla annem ipekböceği işiyle meşguldüler; ben de hacı büyükannemin yanındaydım. Öyle ki, babam ve annem aceleyle Rusya'ya gittiler. Savaş başladı. Yollar kapandı. Ülkeden ayrılma izni verilmiyordu. Babam Rusya'dan bir Türk tutup bizi bulması için göndermiş; ama, o bizi bulamamış; zira, Türk jandarmaları köyü kuşatmışlardı; kimse köyden çıkamıyordu. Köyden ayrılmayı deneyen, çat diye vuruluyordu.

Babam on iki teneke dolusu altını toprağa gömmüştü; ama, ben hacı büyükannemle birlikte sürgüne gittiğimde, yanımızda hiçbir şey yoktu. Sadece üstümüzdeki elbiseler vardı. Gece yağmurun altında ıslanıyorduk; sabah elbiselerimiz kuruyordu; üstümüzden buhar çıkıyordu.

Savaş döneminde dört yıl dağlarda aç, susuz dolaştık. Türkler bulgur satıyorlardı. Hacı büyükannem satın alıyor, ceplerime dolduruyordu; yolda yürürken bulguru tavuklar gibi ağzımıza dolduruyorduk. Gittiğimiz her yerde yerler cesetlerle kaplı oluyordu; bizden önce gelenler ölmüş, simsiyah olmuş, üst üste yığılmış oluyorlardı. Der Zor'a varana kadar savaş sona erdi. Avrupalılar savaştan, zaferle çıktı. Yollar açıldı.

Sürgün yollarında büyükannem yanımdayken öldü. Yaşlıydı; açlığa, yorgunluğa dayanamadı; yani, her şey vardı. Jandarmalar ata binmiş, bize kırbaçla vuruyor ve bize: "Yürüyün!" bağırıyorlardı.

Der Zor en kötü yerdi; sıcak nefesini kurutuyordu. Yerde yenecek ot yoktu. Hacı büyükannemi üç kez kaybettim; ama, sonra hacı büyükannem yolda vefat etti. Ben tamamen öksüz kaldım; beni bulduklarında çöl kumlarının içinde debeleniyordum. Bir Arap karı-koca beni kendi çadırına götürdü. Yeni Arap annem oturup saçlarımı bitlerden temizlemeye başladı; Beni yıkadı; pis giysilerimi yakıp, bana kendi giysilerini giydirdi; üstüme. İnsana benzedim. Beni çok seviyorlardı; kendi çocukları yoktu. Beni evlatlık aldılar. Ben onlara şarkılar söylüyor, tiyatro oyunları sergiliyordum. Arap babam horoz şekeri almam için, bana kırk para verirdi. Ellerime ve ayak bileklerime altın bilezikler takmışlardı; bir de harika bir gerdanlığım vardı. Ama beni gelip götürmesinler diye, bir gün dört kişi ellerimden kollarımdan tutup, yüzümden göğsüme kadar mavi mürekkeple delik deşik etmeye başladılar. Ben desen acıdan bağırıyordum;ama, beni dinleyen yoktu. Meğer bu onların geleneğiymiş; sözümona beni Araplaştırdılar.

Bütün savaş dönemi boyunca, çölde onların yanında kaldım. Mütareke yapıldığında, Amerikalılar çölden Ermeni öksüzleri toplamaya geldiler. Bana: "Eşu esmak? (ismin ne?)" diye sordular.

- Meyram, diye cevap veridm.

- Babanın adı ne?

- Abu Emin (Arap babamın adını verdim).

- Annenin adı ne?

- Haci Essum (Arap annemin ismi).

Bulunan her Ermeni öksüz karşılığında bir altın alacak olan Arap polisi bana: "Kızım! Sen Arap olamazsın!" dedi.

Gerçekten de saçlarım sarıydı; gözlerim de mavi. Bana "Moskof" diyorlardı; zira, saçlarım biraz da kıvırcıktı. Arap polis: "Sen Ermenisin; senin baban, annen Halep'te seni bekliyorlar." dedi.

Ben desen korkuyordum: "Emmi! Beni götürmelerine izin verme!" diye bağırıp ağlıyordum.

Polis bana sordu: "Kızım sen hangi şehirdensin?"

Ben ne diyeceğimi bilemeden annemin yüzüne bakıyordum.

Onlar da korktuğumu anladılar. Amerikalı Arap anneme: "Hanım, bu çocuk senden korkuyor; lütfen dışarı çık" dedi.

Arap annem odadan çıktı.

Bu Amerikalılar beni kucaklarına alıp, şeker-çikolata veridler. Ben de onlkarın iyi adamlar olduklarını düşündüm. Bu Amerikalı bana: "Beybi! İstavroz nasıl çıkarılır?" diyerek, üç parmağını bir alnına, bir göğsüne götürmeye başladı; sözde istavroz çıkarıyordu.

Ben bunu görünce: "Le! (hayır), öyle değil, böyle!" deyip, sağ elimin üç parmağıyla doğru bir şekilde istavroz çıkarmaya başladım.

Amerikalılar bunu görür görmez, sevinçle alkışladılar: "Bravo! Bu kız Ermeni!" dediler.

O şekilde Ermeni kızı olduğumu anladılar. Arap kadın içeri koştu ve bana: "Onlara ne dedin ki, böyle sevinip el çırptılar?" diye sordu.

Ben şaşkın bir halde: "Bir şey söylemedim" dedim; istavroz çıkarmamın Hristiyan olduğuma dair kanıt teşkil ettiği aklımdan dahi geçmemişti.

Arap polis: "Bunu Halep'e götürelim ki ne olduğu belirlensin" dedi.

Beni ata bindirip götürdüler. Arap annem de arkamızdan yürümeye başladı. Az ötede suyun içinde bir eşek gördü; eşeğe binip arkamızdan geldi. Köyden çıktık; baktım ki, Arap babam da gelmiş; Kollarını iki yana açıp, bana sarıldı: "Meyram! Seni kraliyet sarayına dahi götürseler, dön bizim eve gel" dedi.

Beni Halep'e götürdüler. Büyük bir binaya girdik. Kapının iki yanında Hintli askerler duruyordu. Arap annemi dışarıda bıraktılar; O, eşeğiyle birlikte dışarıda duruyordu. Beni içeri götürdüler. Kâtipler masaların arkasında oturmuş, şıkır-şıkır daktiloda yazı yazıyorlardı. Bana: "Tahali! (gel)" dediler.

Yeniden annemin, babamın isimlerini sordular. Ben gene Arap annemle babamın isimlerini verdim. Artık dokuz yaşındaydım. Amerikalı dedi ki: "Hayır. Sen bi Ermeni kızısın.Doğruyu söylemelisin ki, seni onların yanından kurtaralım." Ama ne yaptılarsa da, söylemedim.

- Ya istavroz çıkarman? diye sordu Amerikalı.

Orada ben ilk kez elinde bir tahta parçası tutan bir adamın konuştuğunu gördüm. Kendi kendime: "Meclum (deli) herhalde!" dedim. Meğer, o tahta parçası bir telefonmuş. Binadan çıktık. Baktım ki, Arap annem eşeğinin üstünde beni bekliyor. Ona sarıldım; ikimiz de ağlamaya başladık. Orada bir Arap paşa geldi; bizi gördü: "Ya kadın! Ben böyle yirmi beş tane yanıma alıp saklamıştım" dedi ve ağlamaya başladı; çünkü onlardan çocuk sahibi olmak istiyormuş.

Amerikalılar beni tutup otomobile bindirdiler. Ben daha önce hiç otomobil görmemiştim; onunla uçacağımızı sanıyordum. Beni Protestan rahip Aharon'un yetimhanesine götürdüler. Birkaç gün sonra, Adapazarı Amerikan Yetimhanesi'Nin müdiresi Miss Mary Kinn kendisine on beş çalışkan Ermeni kız öğrenci göndermesi için, Protestan rahip Aharon'a bir mektup yazmıştı. Karpis isimli bir hademe beni de diğer kızlarla birlikte yola çıkardı. Birden arkdan bir ses duydum: "Ammi!" Çarşaflara sarılmış bir kadındı. Yüzünün gözükmesi için, çarşafını açınca, Arap annem olduğunu gördüm. Zavallı kadın belki beni geri götürebilir diye, o kadar gündür yetimhanemizin önünde bekliyormuş. Ama bizi trene bindirip Adapazarı'na götürdüler. Yetimhanede her birimizi ikişer ikişer yatırdılar. Miss Mary Kinn'in yönetiminde hepimiz iyi eğitildik. İngilizce'yi bülbül gibi konuşuyordum.

Bir gün Miss Mary bana: “Sen burada İngilizce’yi unutacaksın; seni İstanbul’a göndereyim; önemli insanların evinde bakıcılık yaparsın” dedi.

Ağlamaya başladım; zaten anasız babasız kalmıştım; Miss Mary’yi öz annem olarak kabul etmiştim; birbirimizi o kadar severdik. Kendisi de akıllı, bilinçli ve aktif bir kişi olarak beni takdir ederdi. O İstanbul’a gidip, bir aileyle görüşmemi tavsiye etti.

İstanbul’a gittim. Kaç kişi benim hakkımda: “Bu benim evladımdır” diyordu; ama, ben hiç ses çıkarmıyordum.

Martin Hakobyan sağdı; beni tanıdı: “Baban ve annen artık yoklar biliyor musun?” dedi.

Ağlamaya başladım. Bana:

- Hiç merak etme; ben buradayım, dedi.

Yunan savaşı başladı. Onlar da İngiltere’ye gittiler. Onları bir daha görmedim. Ama Viyolet ve Edvin Lafontenler beni kendi evlerine götürüp, büyüttüler; onların kendi çocukları da benimle birlikte büyüdü. Beni çok seviyorlardı: Bana “Sini, sini” diyorlardı. Sonuna kadar onların yanında kaldım; çocuklarını eğittim; onlara İngilizce dilini ve terbiye kurallarını öğrettim. Onlar da iyi insanlar oldular. Hitlerin başlattığı savaştan önce İngiltereye’ye gitmeyi kararlaştırdılar; çocuklarını da yanlarına alıp gittiler.

Sonra, İstabul’da Hindistan ve Mısır prenseslerini evlerinde kalmışımdır; onların çocuklarını büyütüp eğitmişimdir.

Hayatım işte böyle geçti. Gençliğimde çok kibar bir Ermeni genci çıktı karşıma; o dış görünüşüm ve bildiğim diller yüzünden bana hayrandı; ama, o güzel yüzümün üzerinde mavi noktalar olmasa benimle evleneceğini söylüyordu. Öyle ki, Arapların yaptığı şu dövmeler yaşlılığımda yapayalnız kalmama neden oldu…

226 (226).

KARPİS SAHAKİ TAŞÇIYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1914, ADAPAZARI)

Ben Ermeni Soykırımı zamanında, bir yaşında annemin kucağındaydım. Öyle ki, ben hatırlamıyorum. Fakat annemin anlattılarını hatırlarım, neler çekmişler, kanlı ayaklarla çöl yollarını yürümüşler, ben de onun kucağında kaç kere ölümden kurtulmuşlar! Annem hep ‘O cehennemden kurtulmamız bir mucizeydi!’ derdi.

Şimdi ben Kahire’nin ‘Aytsemnik’ Ermeni Ulusal Yaşlılar Evi’nde yaşıyorum. Allah’a şükür. Bayan Diana Simonyan yaşlılar evinin dönem başkanıdır. Ben, o bizim güneşimiz olduğundan, gece gündüz onun için dua ederim.

227 (227).

HAMBARDZUM HARUTYUNİ MARKOSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1915, ADAPAZARI)

Babam Harutyun'u 1914'te Türk Ordusuna sevk etmişler ve orada da ölmüş. Sonra ne zaman ki sürgün oldu, ben çok küçük idim, ben kendimi Konstantinopolis Kanada Hastahanesi'nde buldum; orada ayağımı ameliyat ettiler. Sonra diğer Ermeni yetimleriyle beraber Yunanistan'a Near East Relief'in Korintos'taki yetimhanesine naklettiler. Orada kaç yıl kaldığımı hatırlamıyorum, fakat her zaman mahzun olduğumu hatırlarım; yetimin hüznü çok ağırdır. Sonra beni İsviçre'ye yolladılar. Orada onbir yıl kaldım. Biz küçükleri, Ermeni ilkokulunun olduğu bir köye götürdüler. Mezun olanları Cenevre'ye, orta öğrenimleri için naklederlerdi.

İsviçre'de ben iki abimi, Yervand ve Hayk'ı buldum. Onlar daha büyüktüler, yüksek okulu bitirdiklerinde Yervand mimar, Hayk ise makine mühendisi oldu ve 1932'de Mısır'a geçtiler. Ben ticaret eğitimi gördüm ve 1935'te ben de Mısır'a geldim, kardeşlerimle birleştim. Zaten en büyük abim Hrant, diğer yetimlerle beraber Mısır'a çok daha önce gelmiş, annem Haykanuş ve kızkardeşim Haykuhi'yi Konstantinopolis'ten Mısır'a çağırmıştı. Onlar ben İsviçre'deyken benimle mektuplaşırlardı. Öyle ki ben yakınlarımı tanımazdım, sadece mektup ve fotograflardan bilirdim. Annem ve kız kardeşim, onları da sürgün ettiklerinde çok çile çekmişler, yollarda çok yürek paralayıcı manzaralar görmüşler; ve kız kardeşim geceleri kabus gibi rüyalar görür ve uykusunda ağlardı. Doğrudur, en sonunda biz hepimiz bir araya geldik, ancak bizim çocukluğumuz parçalanmıştı…!

Sonra abilerimle Kahire'de bir dükkan açtık. Fakat hepsi öldü. Ben tekrar yetim gibi yalnız kaldım. İki buçuk yıl Hinduların yetimhanesinde bedelsiz yaşadım. Bir gün de bizim Ermeni 'Aytsemnik' Yaşlılar Evi denetçisi Karo Neredyan bey geldi, beni sekiz kişilik odada gördü; beni buraya getirdi; burada çok daha iyi ve elverişli koşullarda yaşıyorum. Portakal, mandalina kabuklarından kadehler yapar, renklendirir, kurutur uğraşırım; fakat dertli geçmişimi hep hatırlarım…!

Bu da benim kaderimdir...

228 (228).

MUŞEĞ SARGİSİ HAKOBYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1890, NİKOMEDYA, ARMAŞ, KHASKAL)

Evde on iki kişiydik. Büyükbabam papaz Ter Hakob köyümüzdeki Azi Hakob kilisesinin papazıydı. Babam ve amcam Türk Ordusu'ndaydılar. Beni de askere almak istediler. İstanbul'a tıbbi muayeneden eçirmeye götürdüler; Ama, boyum çok kısaydı; duvara çizilmiş çizgiden daha alçaktı. Beni askere

almadılar; askerliğimi iki yıl erteledi̇ler. Ben de gidip, köyde keten yağı çıkaranlarla birlikte çalışmaya başladım. Bir de baktım ki, Türk zabitleri gelmiş firari asker arıyorlar. Kaçıp saklandım; bir Türk'ün ahırına girdim. Bir kız gelip sordu: "Sen yağ çıkaran çocuk değil misin?"

Türk kadın: "Bilmiyorum; herhalde köydedir" diye cevap verdi. Sonra kız oradan ayrıldığında gelip bana: "Aman oğlum, git buradan! Onların eline geçersen, seni de öldürürler, beni de" dedi.

Kendi kendime: "Ya Allah!" dedim ve dışarı çıktım.

Evimizi yıktılar, hayvanları sürdüler, evde ne var ne yok yağmaladılar. Sürgün yollarında muhafızlarımız acımasız Çeçenlerdi. Yolda, kişi başına birer altın toplama emri geldi. O kadar acımasızlardı ki, bizi yormak için gittiğimiz yoldan geri döndürüyorlardı; yorulup kırılmamız için, bizi dağlardan, vadilerden geçiriyorlardı. Zaten ne ekmek, ne de su vardı.

Halamın kocası, genç kızı öldüler; yiyecek, içecek bulunmuyordu. Türklerin eline geçmemek için, kırk-elli Ermeni kızının el ele tutuşup kendilerini Yeprat Nehri'ne attıklarını kendi gözlerimle gördüm. Büyümemeleri, yetişkin adamlar olmamaları için, küçük çocukları kılıçtan geçiriyorlardı. Geceleri açık havada uyuyorduk. Ama, en kötüsü, zaten yaşlı olan ve yürümekten terleyen zavallı dedem mecburen elbiselerini değiştiriyordu; o sırada da altın saati kayboldu.

Babam ve amcam Türk Ordusu'nda olduklarından, bize geri dönmemiz için emir verildi. Yayan olarak geri döndük; ama, artık çok az insan kalmıştı. Öyle ki, biz Der Zor'a girmedik. Bizi bir Türk köyüne gitmeye zorladılar. Oraya yerleştik. Annem kız kardeşlerim, büyükbabam, büyükannem savaşın sonuna kadar orada üç-dört yıl kaldılar. Türkler için çalışıyorduk. Yanımızda Yeğisapet adında bir Ermeni kadın vardı. O Türklere papazın paralarının gazyağı tenekesinin içinde olduğunu anlatmıştı. Ertesi gün hırsızlar gelip, içeri girdi. Gazyağı yoktu, ışık yoktu; karanlıkta hırsızlar gelip evde altın aradılar; ama bulamadılar; giysilerimizi torbalara doldurup, sırtlayıp götürdüler.

Büyükbabam Ter Hakob o Türk köyünde sefalet içinde vefat etti. O ki, papaz olarak yüzlerce kişiyi toprağa vermişti, mezarı başında bir "Hayr Mer" duası dahi okuyan olmadı.

1918'de mütareke yapıldığında, köyümüz Khaskal'a gittik. Evimizin boş olduğunu gördük. Sonra, Yunan-Türk savaşı patlak verdi. Yunanlılar Hükümet askerleriyle İzmir'den geldiler. Bursa tarafından saldırıya geçtiler ve ilerlediler. Yunanlıların yanında Torgom Paşa önderliğinde Ermeni gönüllüler de vardı. [Mustafa] Kemal İzmir'e girdi; birçok Rum ve Ermeni katledildi. [Mustafa] Kemal döneminde beni askere aldılar. Orduda çok sert davranıyorlardı. Ben İstanbul'da askerlik yapıyordum.

On bin Ermeni gemiyle Yunanistan'a nakledildi. Ben, anne, büyükannem, üç kız ve bir erkek kardeşim beraberdik. Başlangıçta bizi Midilli Adası'na götürdüler. Sonra Selanik'e gittik; amcalarım oradaydı. Çalışmaya başladık. Ben dericilik yapıyordum.

1947'de yaşanan göç hareketiyle Ermenistan'a geldik.

229 (229).

BARUHİ ÇOREKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, NİKOMEDYA)

1915'te bizi tehcir ettiklerinde, on iki ay çölde kaldık. Dört kız kardeş ormanlara kaçtık. Yüzerek Habur Nehri'ni geçtik ve Arap bedevilerin yanına ulaştık. Onlar bizim bitlenmiş saçlarımızı kestiler ve Ermeni olduğumuz anlaşılmasın diye yüzümüze dövme yaptılar. Otlatmamız için koyunlarını bize emanet ettiler.

Şam yakınlarında askeri bir yer vardı. Orada: "Evinde Ermeni barındıran getirip teslim etsin" diye emir çıkarıldı. Bizim Arap iyi kalpli bir insandı; bizi götürüp teslim etmedi. Sonra, kaçtık; Ermeni yetimhanesine girdik.

Oradan Yunanistan'a gittik. Yunanistan'dan da Ermenistan'a geldik.

230 (230).

BARUHİ SİLYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, NİKOMEDYA)

1900'da Nikomedya'nın Ovacık Köyü'nde doğdum.

Bizler bulunduğumuz yerde iyi yaşıyorduk; ev bark sahibiydik. İstanbul'daki paşalar büyük bir iş üzerindeydiler. Türkler Ermenilerden korkuyorlardı; zira, ticaret, her şey onların kontorlündeydi. İstedikleri takdirde iktidarı ele geçirebilirlerdi..., bu yüzden bizi evimizden yerimizden çıkardılar, sürgün yollarına gönderdiler.

On iki ay çölde kaldık; ne ekmek, ne su, ne ev vardı; hiçbir şey yoktu. Dokuz kişilik aileden sadece ben sağ kaldım. Annemi gözümün önünde öldürdüler. Ablamı kaçırdılar; kız kardeşim küçüktü; hastalanıp öldü. Ortanca kız kardeşim ise kayboldu; bir daha birbirimize kavuşamadık; gelinimin ise karnını yardılar: "Gâvurun karnındaki kız mı? Erkek mi?" diye sordu bir asker.

- Gâvur erkek doğurmaz! Bak! dedi ve karnını gözümüzün önünde yardı…

Ben dört başka kızla birlikte zar zor ormanlara kaçtım; orada bir nehir vardı; yüzerek geçtim. Bir Arap beni evine götürdü ve dedi ki: "Kızım, sizin kurallarınızda böyle bir şey yok biliyorum; ama, gel yüzüne dövme yapayım ki Ermeni olduğunu anlamasınlar" dedi.

Ağlamaya başladım. Ne yatağım vardı, ne de giysim. Yüzüme dövme yaptılar; kalın saç örgülerimi kestiler. Ev işlerini yapıyordum…

Bir gün o Arap eşeğe bindirdiği bir Ermeni oğlan getirdi; adını Abdullah koydular; ama, o gerçek isminin Avetis olduğunu bana gizlice söyledi; efendimiz götürüp otlatması için, ona da koyunlarını verdi.

Şam Şehri yakınlarında askeri bir yer vardı; "yanında Ermeni saklayan getirip teslim etsin" diye bir emir çıkarıldı. Efendim beni götürmedi. Bir gün o Avetis'le birlikte gece vakti kaçtık; Ermeni yetimhanesine girdik.

Oradan bizi Yunanistan'a götürdüler; incir fabrikasında çalıştık. Sonra da, 1928'de Ermenistan'a geldik.

231 (231).

GEĞETSİK KARAPETİ YESAYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, NİKOMEDYA)

1915'te Büyük Felaket döneminde ben on dört yaşındaydım. Tehcir başladı. Ailemizdeki on iki kişi yola çıktık; iki kişi geri geldik. Yolda kamçıyla dövüyorlardı; işkence yapıyorlar; su vermiyorlardı. Yayan olarak Devlet, Eskişehir, Konya, Ereğli, Bozantı, Kanlı Geçit, Halep, Bab, Meskene, Dipsi, Abu-Arar'dan geçerek Der Zor'a vardık… Öyle ki, karıncanın ayak bastığı her yere gitmişimdir. Gitmediğim yer kalmamıştır.

Diyarbakır'da babam vefat etti. Annem ölürken bana: "Geğetsik, oğlum kız kardeşine iyi bak; ben ölüyorum" dedi.

Meskene'de kız kardeşim, açlıktan, hastalıktan, çektiği eziyetlerden dolayı hayatını kaybetti. Büyük çukurlar kazılmıştı; ölüleri, daha ölmemiş olan hastaları içine atıyorlardı. Babam yolda kaldı. Ben de yalnız kaldım. Halkla birlikte yayan olarak, güneşin altında yürüdüm. Yolda, her yerde şişmiş, kokuşmuş, çırılçıplak, acayip görünümlü cesetler vardı.

Çektiğimiz eziyetleri ve işkenceleri çok fazlaydı. Yürümekten bitkin düşüp tam bir yere oturacakken, Çeçenler gelip bize zarar veriyorlardı. Varımızı yoğumuzu çalıyorlardı. Üstümüzdeki giysileri çıkartıp, götürüyorlardı. Güzel çocukları kaçırıyorlardı. Gelinleri ve kızları götürüp, ırzınba geçiyor, sonra da öldürüyorlardı; onları biyuik çukurların içine atıyorlardı. Gelip üç-dört yüz kişiyi alıp götürüyorlar, katledip vadiye veya Yeprat Nehri'ne atıyorlardı.

Çeçenler Ermenileri katletmeye geldiler. Arapalr bize iyi bakıyorlardı. Ama, Çeçenler ve Türkler Ermenileri götürüp işkenceden geçiriyor, katlediyor, mallarını çalıp kaçıyorlardı.Çeçenler beni götürüp öldürmek istediler; ama, kaçtım, halkın arasına karıştım. Der Zor'da Arapların yanında kaldım. Yeprat'ın kıyısından giderken birden bir ses duydum. 8-9 yaşlarında biri kız, biri erkek iki çocuk gördüm. Karşı tarafta ise Arap bir kadın eşeği yıkıyordu. O kadın çocukları yakaladığımı görünce, kendisi de çocukları alıp gitti; ben yalnız kaldım. Diyarbakır'a gittim. Orada, Sargis adında bir oğlanla tanıştım. Bir Arabın yanında kaldık.

Diyeceğim şu ki, Türk milleti, Talat, Enver, Cemal Ermeni milletini tehcir ettiler. Türkler Ermeni milletine çok zarar verdiler. Ben çok eziyet çektim. O yüzden de bütün bunları gözyaşı dökmeden

anlatamıyorum. Der Zor katliamında herkes erkek kardeşini, kız kardeşini, bir yakınını aramaya başladı. Ben hepsini kaybetmiş, yapayalnız kalmıştım. Bizimkilerin hepsini kestiler.

Arabın yanında kalınca, onların ne pişirdiğini ne yaptığını her şeyi öğrendim. Bana Hasan ismini koydular. Fıçıyla uzak bir yerden su taşıyordum. Sonra, o Arapların yanından kaçtım. Yeprat'ın daraldığı bir yer vardı, orada yüzerek karşı kıyıya geçtim. Arap bir kadın elini uzatıp: "Taala!" yani gel dedi; beni kurtardı.

Ben Türklerden çok çektim. Darabasra tarafından Carablus'a gittim. Nizip'e gitmek istiyordum ki, oradan Ayntap, Kilis, Ğatma'dan geçerek Diyarbakır'a gidecektim. Sonra Diyarbakır üzerinden İzmit'e gittim (Nikomedya).

O zamanlar pek çok şarkı söylenirdi; hüzünlü şarkılar; ama, ben onları hatırlamıyorum; unutmuşum.

Şimdi Ermenistan'a gelmişiz. On dört torunum var. Evli ve çocuk sahibidirler. Benim burada Nıvardik'im, Anuşik'im, Aşot'um, Karapet'im var. Onlar bana bakıyorlar. Ben gücümü onlardan alıyorum. Bir de oğlum var Arzni'de. Ben orada onun yanında kalıyorum; onun adı da Vağarşak'tır. 1946'dan beri Ermenistan'da yaşıyorum.

232 (232).

YEVNİKE PAPAZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, NİKOMEDYA, ARMAŞ)

Bizler bitkin bir halde Der Zor'a vardık. On yedi kişi bir çadırdaydık. Her sabah bir kişi ölüyordu. İnsanlar koleraya yakalanıp birer birer öldüler.

Bir sabah babam kalktı; yanındakini sarstı. Baktı ki, odun gibi olmuş: "Kalkın çocuklar!" dedi, "Simit öldü." Onu gömdüler.

Dayım çeteciydi. Bir gün dağlarda kaybolmuş; bakmış ki koyunlar gidiyor. Kendş kendine demiş ki: "Bu koyunların herhalde bir sahibi var" Onları takip etmiş; zengin bir Araın yanına varmış. Arap babama bakmış. Babam kuyudan günde beş teneke su taşırmış. Kuyudan su çekmek de zormuş: Teneke elinde kuyuya inecek, başka küçük bir tasla tenekenin içine azar azar su dolduracakmış; sonra, yavaş yavaş yukarı çıkacakmış; ama, canını bu şekilde kurtarmış.

Sonra biz mucize eseri olarak kurtulduk.

1920'de Yunanistan'a gittik. İncir fabrikasında benim gibi Felaket'ten kurtulmuş kızlarla çalıştım.

Sonra, Ermenistan'a geldik.

233 (233).

HAKOB TERZİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1910, NİKOMEDYA, ARMAŞ)

1915'te, Paskalya Pazarı günü bizi büyük bir vadiye götürdüler. Orada pek çok ceset vardı; hepsini de soyup üst üste haç şeklinde dizmişlerdi; sanki üst üste dizilmiş kütüklerdi. Onların hepsini anadan doğma soyup, katletmişler, öldürmüşler, üst üste dizmişlerdi. Sonra Osmanlı Hükümeti'nden emir geldi, hepsini gömdüler ki kolera salgını olmasın. Yeprat Nehri'nin yakınlarına binlerce insan dolmuştu; Paskalya Pazarı'ydı. Biz çadırlarda kalıyorduk. Emir geldi; Türkler saldırdılar; Ermenileri katletmeye başladılar ve halk katledildiği için uluslararası bir yargılama yapılmasın diye, "tehcir ettik" dediler.

234 (234).

DOLORES GRİGORİ ZOHRAP-LIEBMANN'IN TANIKLIĞI
(D. 1892, İSTANBUL)

Her şeyi hatırlıyorum. Son gecenin her dakikasını hatırlıyorum. Babam Grigor Zohrap yemeğe geldi. Yemeğimizi daha yeni bitirmiştik ki, kapı çalındı; iki kişi gelip babamı götürdü. Türkçe ne konuştularsa bilmiyorum; ben genç bir kızdım. Türkçe iki-üç kelime biliyordum. Şimdi onları da unuttum; hatırlamak da istemiyorum zaten.

O zaman annem Klara ve kız kardeşim Hermine evdeydiler. Erkek kardeşlerim Avrupa'daydılar; orada öğrenim görüyorlardı. Biz iki kız ve iki erkek kardeştik. Neyse ki, erkek kardeşlerimden biri Almanya'daydı, diğeri İsviçre'de. Hepimiz iyi Fransızca konuşuyorduk: Ben Fransızca konuşurken beni Fransız sanıyorlardı. Fransız okuluna gitmedim; Alman okuluna gittim; Ama, iyi öğretmenlerim vardı; çok seyahat ederdik. Annem bizi alıp Avrupa'ya, İsviçre'ye götürürdü. İstanbul Ayazpaşa'da oturuyorduk. Alman Büyükelçiliği'nin yanında bulunan, Avrupa yakasındaki mahalledeydi Azaryan'ların apartmanı; içinde oturanları tanıyorduk; onlardan biri diplomattı. Azaryan diğer evini iki kızına ve damatlarına vermişti; öyle ki, bina dostlarla doluydu.

Evimizi pek çok dost ziyaret ederdi. Babamın kendi bürosu vardı; ama, eve de gelirlerdi. Çoğu zaman gelip: "Efendi bir dostum var; Van'dan gelmiş. Birkaç dakikanızı ona ayırabilir misiniz?" derlerdi. Babam hem en meşhur insanları hem de Vanlı mütevazı adamı yan odada kabul ederdi. Adam gelip babamı görür; hem onun kendisine verdiği öğütü, hem de babamın verdiği bir miktar parayı alır, kalkıp giderdi.

Annem Ermeniydi; adı Klara Yazıcıyan'dı ve İstanbulluydu. Babamız götürüldüğünde, annem Rus Büyükelçiliği'ne gitti; orada, böyle böyle bir şey oldu diye anlattı. Annem elimden tutup, beni de tanıdık Türklerin evlerine gidiyorduk. Annem onlara: "Yalvararırım bize yardım edin! Grigor Zohrap gibi bir mebusa elinizi sürmeye hakkınız yok" diyordu. Ama kimse onu dinlemiyordu.

Evimize kadar gelen Talat'ı [Paşa], onu kadar iyi hatırlıyorum ki, babam götürüldükten sonra bir gün sokakta beni gördü, tanıdı, eliyle selamladı; ama, ben kafamı çevirdim. O hep bizim evimize gelirdi.

Pek çok insan evimize gelirdi. Talat gelip babamla kâğıt oynardı; klüpte görüşürlerdi; iyi dosttular; ama, Türklerin dostluğuna güvenilmez.

Ondan sonra bizi de sürmek istediler, annemi, kız kardeşimi ve ağabeyimin Almanya'dan yanında getirmiş olduğu küçük köpeğimizi. Ama, biz büyükelçiliklerde tanınıyorduk. Büyükelçiler biraraya gelip: "Bu ailenin sürgüne gönderilmesine izin veremeyiz; yapabileceğimiz bir şey var: o da onları ülkeden çıkarmak" dediler ve gerekeni yapıp, ülkeyi terk etmemiz için bize gerekli evrakı verdiler. Avrupa'ya gittik. Avusturya'ya vardık. Sınıra vardığımızda ben bir Alman gibi Almanca konuştum. Alman adam: "Niye ülkenizi terk ediyorsunuz? diye sordu." Ona: "Şu sınırı geçmemize izin verirsen sana söylerim" dedim. Ama, iyi Almanca konuşuyordum; bir Alamn gibi konuşuyordum. Ebeveynim hiçbir şeyimizi eksik etmemişti. Küçük bir kızdım ve çok iyi piyano çalıyordum. Babamın dostları geldiklerinde: "Gel biraz piyano çal" derlerdi. Babam her zaman bizimnle ilgilenirdi. Boğaz'a bakan pencereleri-pancurları olan harikülade bir yatak odası vardı. Babam erken yatar, bir daha sokağa çıkmak istemezdi. Bir gece ben okuduğum kitabı ona Ermenice anlatırdım; bir gece de kız kardeşim. Biz çok kitap okuyorduk. Babam bize para vermezdi; ama, iyi bir Alman kitapçısı vardı. Annem gidip onlara: "Kızlarım kitap almak isterlerse, verin; ama, iyi kitaplar verin" demişti. Karşımızda güzel bir pastane vardı. Annem oraya gider: "Kızlarım okuldan gelirlerse, istediklerini verin; hesabı bana gönderin" derdi. Ama cebimde para yoktu. Burada Amerika'da, yeni doğmuş bir bebeğin cebine para koyuyorlar. Ben böyle bir şey bilmezdim. Zaman zaman, yatarken cüzdanımı odanın kapısına asardım; babam cüzdanın boş olduğunu anlar içine bir altın koyardı.

Kendisi savaş döneminde memleketin halinin kötü olduğunu hissediyordu; ama, biz politikayla ilgilenmezdik. Babamı sofraya oturduğumuzda, yemek yerken görürdük. Babamın bütün dedikleri aklımdadır. Ondan bana öğüt vermesini isterdim: "İyi çalışın; yabancı dil öğrenin" derdi. Evde Ermenice konuşurduk; ama, babam yolculuğa çıktığında mektuplarıunı Fransızca yazardı; zira biz Ermenice okuma-yazma bilmiyorduk. Babam Paris'e, Avusturya'ya giderdi.

Babam bizi çok severdi; ama, bize karşı opk da sertti; iyi çalışmamızı isterdi. Layık olduğumuzda dayak bile yerdik. Bir gün çalışma odasına gitmişti; orada kırmızı deri kaplı mobilyalar vardı; üstleri kapalıydı.

Babam bize: "İçeri girin" dedi. Erkek kardeşlerim o gün evdeydiler; onlar girdiler ve birer parti dayak yediler. Kız kardeşim girdi; o da bir parti dayak yedi. Ben kapının karşısındaydım.

- Yaklaş! dedi bana.

- Nasıl yaklaşayım? Ben de dayak yiyeceğim, diye cevap verdim ve dayak yemedim. O bizleri çok sever, ama aynı zamanda bize çok sert davranırdı.

Erkek kardeşlerimden Aram küçük olanıydı; Levon büyüğüydü. Büyük olanı Almanya'da elektrik mühendisliği okuyordu; küçüğü ise, İsviçre'de okula gidiyordu. Kız kardeşimin adı Hermin'di.

Savaş sırasında İsviçre'de kaldık. Ondan sonra, annemle dairemizin ne halde olduğunu görmek için, İstanbul'a gittik. Çok güzel döşenmiş bir dairemiz vardı. Kız kardeşim şöyle dedi: "Ben İstanbul'a gitmem. Bunun üzerine, ben iyi dostluklar kurarım." "Le Temps" isimli İsviçre gazetesinde müzik hakkında yazılar

yazan bir muabir tanırdım, bu durumu ona anlatınca: "Gitmesin" dedi, "ben onu Paris' götürürüm." Kız kardeşimi Paris'e götürdü; karısı da gerçek bir Fransız'dı. Orada Ter-Nersesyanlar vardı. Sonradan tarihçi, profesör olan Sirarpi Ter-Nersesyan'ı tanır mısınız? İşte onlar da oradaydılar. Annem onlara: "Hermine geliyor; biraz onunla ilgilenin" diye haber yolladı. Öyle ki, Fransızca konuşma konusunda zorluk çektiğinde, annem Sirarpi ve Araksi'ye: "Ne yapalım da bu kız Fransızca'yı daha kolay konuşsun?" diye sorardı.

Sonra, babamdan birkaç mektup geldi; ama, postayla gönderilmemişti. Tenekeyle yağ gönderiyordu; mektubun teki yağ tenekesinin içine saklanmıştı. Yoksa elimize mektup geçmeyecekti. Bir mektup geldi; babam: "Benim için dua edin. Tanrı bana acısın" diyerek bitirmişti mektubunu. Sonra, kendisi de ortadan kayboldu; bir daha mektup gelmedi.

O apartmanda biz kiracıydık. Apartmanın sahibi Azaryan'ın çocukları apartmanımızda oturuyorlardı. Biz dördüncü kattaydık. Sonuna kadar da onlarla dostluğumuz sürdü; sonraki nesillerde de dostluğumuz devam etti. Onların kızları, torunları ile dostluk bağlarımızı bugüne kadar sürdürüyorum. Ben onu Amerika'ya davet ettim. Ben çok yer, çok ülke gördüm. Annemi kaybettim ve Paris'te evlendim. Erkek kardeşim Bükreş'teydi. Ben ve kız kardeşim oraya gittik. Erkek kardeşimin öyle güzel bir konumu vardı ki; onun şöförünün evini bana verseler mutlu olurdum… o kadar güzeldi, bahçesiyle her şeyiyle.

Kocam Henry ile Rivyera'da tanıştım; kız kardeşiyle birlikte gelmişti. Ondan sonra, erkek kardeşim bana: "Yanıma, Romanya'ya gelin" dedi; oraya gittik. Tabii onun hayatı farklıydı; harika bir evi, hizmetkârları, otomobili vardı; hayatta çok başarılı olmuştu. Amerika'ya gitmek için, gerekli kâğıtlarımın hazırlanması zaman aldı. Kocam bira işi yapıyordu; Amerika'daki üçüncü büyük bira fabrikasının sahibiydi. Kendisi Amerika'da doğmuştu. Ailesinin bir bira fabrikası vardı. Buraya, New York'a gelmiş ve bu ülkede başarıya ulaşmışlardı. Kendisinin burada akrabaları vardı; o akrabalar bana soğuk davrandılar. Onlardan biri, kocamın kız kardeşinin çocuğu Kolombiya Üniversitesi'nde felsefe hocasıydı; o beni beğendi; onun karısı da beni beğendi. O geçen yıl vefat etti.

Erkek kardeşim Aram kalp hastasıydı ve yatıyordu. Durumunu ağır olduğunu duydum. Gidip erke kardeşimi görmek istedim. Pazartesi yola çıktım; ama, Aram beni tanımadı; durumu artık çok kötüydü.

Erkek kardeşim Levon'u Romanya'dan çıkarmak için ise para istediler. Viyana'dan büyük bir bankacı geldi; iyi Almanca konuştuğum için beni sevdi; bana farklı olduğumu söyledi. Dedi ki:

- Ona buna rüşvet vermelisin.

Ben de: "Veririm" dedim. Romanya'da pek çok insana rüşvet verdim; erkek kardeşimi ülkeden çıkardım; ama, o artık çökmüş bir insandı. Ben diplomatik çevrelerde tanınan bir kişiydim. Günün birinde bir Hollandalı tanıdım; ona dedim ki:

- Gidip erkek kardeşime bir iş bulalım.

O beni anladı ve şöyle cevap verdi:

- Ona Hollanda'da iş bulurum.

Üç hafta sonra telefon etti:

- Erkek kardeşin için bir yer buldum; onu kabul edecekler, dedi. Bunun üzerine erkek kardeşim kalkıp Hollanda'ya gitti. Hollandaca bilmiyordu; çok iyi Almanca konuşurdu; o yüzden Viyana'ya gitti. Sonra kız kardeşim New York'ta vefat etti.

Sonra, erkek kardeşimin hasta olduğu haberini aldım. Kalkıp Viyana'ya gittim; hastaneye gittim; ama, erkek kardeşim öldü.

Annemi alıp Paris'e getirdim. Son gün gözümün önüne geliyor. Annem çok güzel, zarif ve zeki birisiydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, İstanbul'a gittik; varımızı yoğumuzu sattık. Sonra, duyduk ki, babamın bankadaki paralarını Türkler almışlar; evde sakladığımız paraları da. Babamı götürdükten sonra, gelip sözde belge aradılar; poaraları buldular. Ne buldularsa alıp götürdüler. Türklerden başka ne beklenir? Kütüphanemizi İstanbul'da bıraktık. Sadece bu halıyı yanımızda getirdik. Eğer anılar yüreğimizde olmasa, başka bir şeyin faydası yok.

Benim yüklü bir param vardı; kitapların saklanması amacıyla, kilise için bir enformasyon merkezi kurmak istedim[*].

Burada, birkaç yıl önce üçüncü caddede yürüyordum; orada küçük bir dükkân vardı. Vitrinde ayakkabı imal eden bir adam gördüm. İçeri girip ona sordum:

- Sen Ermeni misin?

- Tabii Ermeni'yim, dedi.

- Sen Ermeni'ysen ben de Ermeni'yim. Ben Grigor Zohrap'ın kızıyım, dedim.

Adam elindeki çekici attı; iki ellerini ellerinin içine alıp öptü. Böyle bir şey eğitimli insanların gelip bana iki kelime fazla söylemesinden çok daha fazla duygulandırıyor.

Bütün bu anılar kalbimde saklıdır…

235 (235).

GEVORG ZULALYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, ÇANAKKALE)

1915'te yaşanan kitlesel Ermeni tehcirinden önce, Türk makamları bütün Ermeni gençleri askere aldı ve ellerine hiçbir silah verilmedi. Pek çok yerde bu gençler farklı şekillerde öldürüldü.

Bizim şehir gibi Ermenilerin Türk makamlarına silahlı direniş denemesi yapmadığı birkaç yerde, Ermeni askerlere silahlı talimler yaptırdılar ve onlar orduya katılacaklardı; ama, sonra onların da elinden silahları alındı ve pek az insan orduda kaldı: iyi dil bilenler, iyi topçular veya mühendis ve doktorlar; geriye kalanlar için ise amele taburları kuruldu. Bütün bunlar tabii, Almanların verdiği öğütlerle yapılıyor ve

[*] 1987'de New York'taki Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Doğu Temsilciliği Dini Önderlik binasının bitişiğinde 'Grigor ve Klara Zohrap Enformasyon Merkezi' kurulmuştur.

Hıristiyan Almanların burnunun dibinde ve gözünün önünde Ermeni Hıristiyan, silahsız insanlar, meşin kırbaçlarla, nefes alamadan taşocaklarında ve yol inşaatında acımasızca çalıştırılıyordu. O Ermeniler hastalanıyor, eriyor, sakat kalıyorlardı. Türkler onları uzaklaştırıp öldürüyorlardı.

İşte o dönemde, babamı da diğer Ermenilerle birlikte çalıştırmak için, amele taburuna almışlar; bir el arabası vermişler; başkaları arabaya toprak doluracakmış; kendisi ise götürüp o toprağı dökecekmiş. Babamın anlattığına göre, Ermeniler o kadar acımasızca çalıştırılıyormuş ki, halsiz kalıyorlarmış. Bir gün, babam o arabayla hızlı hızlı çalışamamış; gözetmen ona: "Arabayı bırak" demiş ve külünkü eline vermiş; ama, elleri artık şişmiş vaziyetteymiş. Çalışırken gözetmen başkalarının yaptıklarını babamın bozduğunu fark etmiş; bu defa daha da kızmış ve eline bir kürek vermiş. Babamın canı çok sıkılmış; ama yapacağı bir şey yokmuş. Bir gün, kürekle toprağı bir yandan ötekine dökerken, yol inşaatından sorumlu mühendis yüzbaşı teftişe gelmiş. Babam kürekle toprak atarken, toprak yüzbaşının üstüne dökülmüş. Yüzbaşı hiddetle kırbacını alıp babama vurmak için üstüne yürümüş; ama, yüzbaşı ona vurmadan babam hemen onun kolunu tutup kendisinin terzi olduğunu, zanaatkâr olduğunu, bu tür işlerden anlamadığını ve asker, denizci üniforması dikmeyi bildiğini anlatmış.

Yüzbaşı bütün bunları duyunca, hemen fikir değiştirmiş, kırbacı indirip: "Şu küreği bırak ve benimle gel" demiş.

Bütün çalışanlar babamın cüretine şaşmışlar ve babamın ağır bir şekilde cezalandırılacağını sanmışlar; ama tam tersi olmuş. Babamı depo gibi yere götüren yüzbaşı, bir top kumaş çıkarıp: "Bana iyi bir kostüm dikebilir misin?" diye sormuş. Herhalde aynı zamanda hafif bir işe alınmak için babamın bir kurnazlık yapıp yapmadığını öğrenmek istemiş. Babam amele taburundan kurtulduğuna sevinmiş: "Seve seve Beyim! Ama, nasıl kesip dikeceğim; Alet lazım." demiş.

- Buluruz, diyen yüzbaşı babamı deponun iç kısmına götürmüş.

Babam içeri girmiş ki ne görsün: makineler, hem de çeşit çeşit ve hepsi de Ermenilerden kalan mallar. Yüzbaşı babama: "Kendine uygun bir yer seç ve çalışmaya başla" demiş.

Babam bir yere yerleşmiş ve kostümü dikip yüzbaşıya giydirmiş. Onun Ermeni amele taburunun komutanı olduğunu sonradan anlamış.

Babam artık terzilikle iştigal ediyormuş ve bütün savaş dönemi boyunca askerler için elbise dikmiş. Tabii, maaş almışyormuş; ama, ona parasal hediyeler verirlermiş.

Babam adı Manik olan Alman bir havacıyı anlatırdı. O havacı her uçuşunda mutlaka bir İngiliz veya Fransız uçağı düşürürmüş; yere indikten sonra da büyük bir para ödülü alırmış. Her para ödülü aldığında babamın yanına gidip kostüm diktirir ve iyi bir bahşiş bırakırmış. Babam derdi ki: "Almanya'nın savaşı kaybedeceği an yaklaşırken, Manik yanıma gelip: "Almanya kaput!' dedi." Türk askeri açısından artık hiçbir kazanma umudu kalmamıştı; aç, erimiş ordu dağılmaya başlamıştı. Askerler gruplar halinde kaçıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında çok zarar görmüş, her şeyini kaybetmiş, sağ kalmış şaşkın, yolunu kaybeden Ermeniler dünyanın dört bir yanına dağıldılar.

Sahipsiz kalmış, kaybedilen ve çalınan mallar için katliamcı ve hırsız Türk Hükümeti'nden hiçbir tazminat alamamış, zarar görmüş o insanlar ne yapacak, ne ile varlıklarını sürdüreceklerdi? Kimse onlarla ilgilenmedi. Ama, Ermeni Milleti umutsuzluğa kapılmadı ve başının çaresine bakmaya başladı.

Birinci Dünya Savaşı sona ermek üzereydi ve sağ kalan Ermeniler farklı ülkelere dağılmışlardı. Pek çoğu zanaatkâr olmasa o insanlar nasıl yaşayacak, nasıl varlıklarını sürdüreceklerdi? 1915 tehciri sırasında yakınlarımızdan amcamın ve dayımın aileleri bizim kervandan ayrıldılar; onlar Suriye'ye Şam yakınlarına sürüldüler. O zamanlar Türkler ve Almanların zanaatkârlara ihtiyacı vardı. Bir gün kervandaki bütün zanaatkârların aileleriyle birlikte ayrılıp Suriye'nin başkenti Şam'a götürülmesi emri ulaştı. O zanaatkârlar aileleriyle birlikte sağ kaldılar. Zanaatkâr olmayanlar ise Rakka'ya doğru sürüldü ve oradan da başka kervanlarla Der Zor çöllerine götürüldüler. Öyle ki, bir zanaat sahibi olmak, insanları kurtardı.

Eskiden beri, insanlar "zanaat altın bileziktir" veya "Zanaatkâr hiçbir zaman aç kalmaz; şayet öğleye kadar ekmek bulmazsa, öğleden sonra mutlaka bulur" demişler. Adamın biri kendisini soyan hayduta sadece parasını aldığı için teşekkür etmiş; çünkü, kolunda altın bileziği varmış. Haydut adamın kolundaki altın bileziği görmeyip alamadığına şaşırmış. Adam ona demiş ki: "Benim altın bileziğim kolumdadır; o asla çalınamaz."

Böylece birkaç saat içerisinde babamı amele taburundan azat etmişler ve biz Türk çapulcu kalabalıklarından zar zor kurtulduk. Orada belli bir süre kaldık. Ne okul vardı ne de başka bir şey. Yunan gemileri gelip bizi Yunan Kefalonya Adası'na götürene dek meslek sahibi olan çalıştı, olmayan ise boşta gezdi. Oraya Ermeni öksüzler de getirdiler. 1922 yılının Eylül ayıydı. Ben artık dikiş dikmekte oldukça ustalaşmıştım. Babam bir dükkân açtı; varlığımızı sürdürebilmek için, onunla birlikte çalışmaya başladık. Yunan Hükümeti bizi fiziki olarak yok olmaktan kurtardı. Meslek sahibi olanlar çalıştılar; olmayanlar ise çok eziyet çektiler; Yanlarında getirdiklerini satıp yediler ve tükenip sonunda öldüler; zira, meslek sahibi olmayanlar için adada çalışabileceği hiçbir iş yoktu. Aynı şekilde, yerli halk da çok fakirdi. O ada İtalya'ya, özellikle de Sicilya Adası'na çok yakındır; orada depremler hiç eksik olmuyordu. Yıllar sonra şiddetli bir depremin adada büyük hasara yol açtığını duyduk.

1922'de önce babam Mısır'a gitti. Sonunda, aylar sonra, babam anneme iki altınla birlikte bir davetiye gönderdi. O zamanlar hiçbir devlet biz Ermenilere pasaport vermiyordu. Nansen baba milletimizin sorumluluğunu üzerine aldı ve bizler Nansen lesepaseleriyle 1924'te Mısır'a gittik. Babam benden daha usta birini benim yanıma verdi; zira, dükkân bizimdi. Ben bir yıl boyunca, reşit sayılmayacak yaşta babamın yardımı olmadan, aileme, yani anneme, babama, erkek kardeşime baktım. Bütün Ermeniler Felaket ve İzmir Faziası nedeniyle maddi kayıplara uğramışlardı.

Eşim Şake'nin kuyumcu babası, Kerobe Ağa-Çırakyan İstanbul'da Büyük Felaket sırasında öksüz kalmış Ermeni çocuklara ve yetimhanelere büyük hizmetlerde bulunmuştu. Kendisinin de yardıma muhtaç Sirarpi, Şake ve Adrine adında üç kızı olmasına rağmen kazancının büyük bir kısmıyla yiyecek, elbise ve başka şeyler satın alarak kendisini adadığı, hatta bazılarını birbiriyle evlendirdiği, ev-bark, çeyiz temin

ettiği "çocuklarına" götürürmüş. Onun yaptığı iyiliklere o kadar değer verilmiştir ki, "Öksüzlerin Babası" unvanına layık görülmüş ve altın madalyayla taltif edilmiştir.

Eşimin ablası Sirarpi'nin kocası Garnik Svazlian ise on sekiz yaşında İzmir Faciası'ndan canını zor kurtarmış, denize atlayıp yüzerek kendisini önce Yunanistan'a oradan da Mısır'a götürecek olan bir Yunan gemisine ulaşmıştır. O daha 30'lu yıllarda, farklı ülkelere dağılmış Ermenilerin fikirlerinden esinlenip Anavatan'da toplanması için gazetelerde pek çok makaleler yayımlardı. Kendi yazdığı "Vatan'a Dönüş" piyesini İskenderiye'de, Kahire'de ve başka yerlerde nasıl bir coşkuyla sahneye koyduğunu hatırlıyorum; oyunun hasılatı Vatan'a Dönüş Fonuna ve Ermenistan'da konut inşaatlarına tahsis edildi…

Gerçekten de tahmin etmesi zor bir coşku vardı Vatan'a Dönüşten önce; insanlar sayıları çabuk çekilmesi ve Ermenistan'a çabuk varmak için altınlarını veriyorlardı…

Mısır'dan bizimle birlikte pek çok tanınmış aile Ermenistan'a geldi. Mesela, "Arev" gazetesi yazı işleri müdürü Hakob Aramyan, şarkıcı Gohar Gasparyan ve psikolog kocası Hovsep Tütüncüyan'la birlikte Armine Tütüncüyan, şarkıcı Mihran Yerkat, onun şair annesi Paytsar Yerkat, kız kardeşi sanatçı Mari Yerkat, Van Savunması'nın idarecilerinden Armenak Yekaryan'ın oğlu ve kızı, tarihçi-yazar Sımbat Bürat'ın oğlu, tabib-aydınlar Garegin Atamyan ve Şamlıyan, kalp doktoru Zaven Dolapçıyan, Yazar Berc Zeytuntsyan, Heykeltraş Arto Çakmakçıyan, ressam Hakob Hakobyan ve Ayda Boyacıyan, fotoğrafçı Andranik Koçar, müzikolog, Karo Çalıkyan, tarihçi Hakob Nalbandyan, Arakel Patrik, Aram Ter-Ğevondyan ve başka pek çok tanınmış aile, yalnız Mısır'dan değil, Fransa'dan, Yunanistan'dan, Suriye'den, Lübnan'dan, Irak'tan, Balkan ülkelerinden, hatta Amerika'dan… dünyanın her yanından Vatan'a Dönüş yapanlar Vatan'larını geliştirmeye geldiler; bazıları servetlerini ve fabrikalarını, pek çoğu da el becerilerini ve zekâlarını getirdiler …

236 (236).

MARİ MİHRANİ VOSKERİÇYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1913, ZMÜRNİYA [İZMİR])

1922'de İzmir Felaketi sırasında ben on yaşından büyüktüm; bunun iyi hatırlıyorum. O gün biz evdeydik. Birden dışarıdan şiddetli ağlama ve sızlama sesleri geldi. Dışarı koştuk ve bizim mahallenin, Haynots'un ateşe verilmiş olduğunu gördük. Herkes evinden çıkmış kornişe yani deniz kıyısına doğru koşuyordu. Biz annemizin eteğinden tutup deniz kıyısına doğru kaçtık. Bütün Ermeniler ve Rumlar orada toplanmıştı. Ağlama sızlama sesleri duyuluyordu; arkada ateş vardı; önde ise su. Ne yapacağımızı bilemiyorduk. Limanda pek çok kayık vardı; bunlar bizi açıkta demirlemiş olan gemilere ulaştırabilirdlerdi; ama, Türk kayıkçılar zor durumda olduğumuzu hissederek yalnız altın para kabul ediyorlardı.

Herkes canını kurtarmak için yanındaki takı, altın ne varsa çıkarıp veriyordu. Ama pek çok kayıkçı da haindi: Ermenilerden altın ve takıları aldıktan sonra onları kayığa bindirip kayık birtaz yol aldıktan

sonra, önceden açılan delikten deniz suyunu kayığın içine dolduruyordu; kayık ters dönüyor, yüzme bilmeyen boğuluyordu. Denizde bir sürü ceset vardı. Birkaç genç suya atladı; ama, yüzme bilmeyen su yutup boğuluyordu.

Tsağik teyzemin 17 yaşındaki oğlu Garnik birden denize atlayıp yüzmeye başladı. Hepimiz korkuyla o derin denizde nasıl yüzeceğine bakıyorduk; ama, güzel yüzüyordu. Yüze, yüze uzakta demir atmış Yunan gemisine ulaştı; asılı halata sarıldı ve gemiye tırmandı; kendini kurtardı.

Rıhtımda duran bizler Garnik'imizin kurtulduğunu görüp sevindik. Bizler birkaç gün daha orada açık havada umutsuz bir durumda kaldık. Günler sonra bir Yunan gemisi gelip bizi Yunanistan'ın Pire Şehri'ne götürdü. Orada Garnik'e rastladık. O bize, geminin bacasına girdiğini başını da hasır şapkasının altına saklayıp o şekilde gizlenerek Pire'ye vardığını anlattı. Becerikli olduğundan, çabucak bir iş bulmuş ve sokak sokak dolaşarak simit satmaya başlamıştı; sonunda da Mısır'a yerleşti ve maharetli eli olduğundan (kuyumcuydu) küçük bir dükkân açtı ve çalışmaya başladı. Onun yazma kabiliyeti de vardı; "Vatan'a Dönüş" adlı bir piyes yazdı ve o piyes Vatan'a Dönüş yıllarında sahneye kondu; oyunun hasılatı da Ermenistan'da konut yapımına ve ülkeye dönüş fonuna tahsis edildi.

1930'larda Ermenistan'a geldik. 1947'de Garnik Svazlıyan da ailesiyle Ermenistan'a yerleşti. Birbirimize kavuştuk; ama, o çok erken öldü.

Yerevan'ın Arabkir Mahallesi'nde bir ev inşa ettik; evlendim; çocuk sahibi oldum; torunlarım oldu. Tam rahat bir nefes alacaken bu defa da gözlerim görmemeye başladı; ama, Tanrı'ya şükür yakınlarım bana çok iyi bakıyorlar.

237 (237).

SOĞOMON RUBENİ YETENEKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, MERSİN)

Der Zor yolunda gördüklerimizi düşmanım görmesin!... Bütün olanları hatırladıkça kalbim duracak gibi oluyor...

Kadın ve kızlardan oluşan 300-400 kişi kemerlerini çıkarıp kendilerini birbirlerine bağlamış, Türklerin eline geçmemek için birbirleri ardından Fırat Nehri'ne atlıyordu…

Suyun akıntısını göremezdin; cesetler su yüzüne çıkmış, kale duvarı gibi üst üste dizilmişti..., köpekler insan eti yemekten kudurmuştu...

238 (238).

PETROS KEŞİŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, TARSON [TARSUS])

Tarson [Tarsus] Kilikya'da bulunur; Adana ve Mersin yakınlarında, Akdeniz kıyısında. Sürgün başlamadan, babamın bir Türk dostu gelip ona şöyle dedi: "Bu gece sizi sürgüne gönderecekler; ailenle birlikte buradan gitmen lazım."

Babam o Türk dostunun sözünü dinledi ve hemen yola çıktık. O şekilde kurtulduk...

239 (239).

ĞAZAROS KHIRİMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, TARSON [TARSUS])

Babamın mesleği kalaycılıktı; aynı zamanda silahçıydı da.

1915'te babamı askere almışlardı. Bir kere tesadüf eseri bizi görmeye geldi; sonra tekrar gitti. Gidiş o gidiş... O yüzden, Türk Ordusu'nda askerimiz olduğu için bizi sürgüne göndermediler; ama, ölüm haberini aldık.

1921'de bir Suriye limanı olan Latakiye'ye gittiğimizde, ben dokuz buçuk yaşındaydım. Sonra Beyrut'a geçtik; orada, annem beni Maamılteyn'daki Ermeni Ulusal Yetimhanesi'ne verdi; orada benim gibi yüz on yetim vardı. Sonra, bizi Amerikan yetimhanesine naklettiler.

1923'te gıdasızlıktan hepimiz gece körü olduk. Yetmihanedeki hemen hemen tüm çocuklar sıtmaya yakalandı. Art arda ölümler oluyordu.

Yakınları olanlar mektup yazabilsin ve yakınları gelip onları alsın diye, bize kâğıt kalem dağıttılar. Ondan sonra, beni Beyrut'taki Antilyas yetimhanesine naklettiler...

240 (240).

SIRBUHİ MAKARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ADANA)

Türk Hükümeti Adana Ermenilerini sürgüne göndermek için Adana'ya yaklaşık üç bin asker getirdiğinde ben on iki yaşında ya var ya yoktum. Türk askerleri başlangıçta korka korka Adana'ya girdiler; zira, halkın ayaklanacağından endişe ediyorlardı.

Bizi yayan olarak sürgüne gönderdiler; yürü babam yürü!… aç, susuz, hasta ve bitkin olarak. Der Zor yakınlarında Meskene denilen bir yer vardı; Ermeniler orada biraz dinlenmek üzere çadırlarını kurup içine yerleştiler. Günde en az iki yüz kadar yarı ölü halde olan insanı, henüz hayatta oldukları halde, gömmeye götürüyorlardı. Halk tifüsten kırılıyordu. Bir gün gelip, tifüse yakalanmış olan halamı ve

büyükbabamı götürmek istediler. Ablasını götürmesinler diye, babam onlara yalvardı, yakardı; cebindeki son altınları verdi...

O halamın on üç yaşında güzel bir kızı vardı; ismi Arusyak'tı. Bir sabah uyandığımızda o kızı geceleyin kaçırmış olduklarını anladık. Onu aradık; ama, nerde bulacaksın ki...

Sonunda, uzatmayayım, yıllar geçti. Sürgünden Adana'ya geri dönüyorduk. Babamın elinden tutmuş yürürken, kaçırılan Ermeni kızlarının Ermeniler tarafından kurtarılıp bir evde toplandığını duyduk. Biz de onları görmeye gittik. İçlerinden bir kadın "dayı" diyerek bize yaklaştı. Babam ona baktı; ama, tanıyamadı. Kızları gözeten Ermeni görevli ona yaklaşmamıza engel oldu. O kadın birden yere yığıldı ve ağlamaya başladı: "Dayı! Dayı! Ben Arusyak'ım; beni tanıdın mı?"

Babam bunu duydu; onun yanına koştu; ama, ona yaklaşmasına izin vermediler.

- Dayı! Bana yardım et!...

Orda bir papaz vardı. Babam o papaza yaklaşarak şöyle dedi: "Burada hamam yok mu?"

- Yok; ama, ben onu yıkatırım...

Babam Arusyak'ı yıkayıp temizlemeleri için, para verdi. Onu yıkadılar, temizlediler ve yanımıza getirdiler. Akşama kadar konuştuk. Akşam oldu; ertesi gün tekrar dönüp resmi işlemleri yapmak üzere birbirimizden ayrılma vakti geldi. Arusyak dedi ki: "Dayı! Söyle, yatağımı değiştirsinler."

Babam o işi de halletti.

Meğer, Türk kocası bizim o güzel Arusyak'ımızı takip etmiş; Adana'ya kadar gelmiş; kaldığı yeri bulmuş ve: "Size büyük bir meblağ veririm; yeter ki karımı bana teslim edin" demiş.

Türkler babamla görüşmeye geldiler. Babam düşünmek için vakit istedi. Görüşüne başvurmak için diğer kız kardeşinin kızını da getirtti. Onun aracılığıyla Arusyak'ın fikrini sordular. O da: "Hayır! O çok iyi bir insandı; bana çok iyi baktı; ama ben Türk'e karı olmam. Hamileyim; ama, doğacak çocuğumu kendi ellerimle boğacağım." dedi

Gerçekten de dediğini yaptı. Doğum sırasında kendisinin ve çocuğunun sorunlarını kendi kendine çözdü ve öldü.

241 (241).

MİKAYEL KEŞİŞYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1904, ADANA)

1909 Adana Katliamı sırasında ben beş yaşındaydım. O dehşet verici geceye "Camuz Dellendi", yani "Manda Delirdi" adı verildi; zira, gerçekten de Sultan çıldırmıştı. Onun emriyle insanları boğazladılar; otuz bine yakın Ermeni öldürdüler; evlerini yıktılar, yaktılar, küle çevirdiler. Katliamdan sonra kim canlı kaldıysa, onları toplayıp Adana Nehri'nin kıyısına götürdüler. Sultan Abdülhamit'e haber verdiler: "Bütün Ermeniler ırmağın kıyısında toplanmıştır; emrinizi bekliyoruz." Bir tarafta su vardı; diğer tarafta ise ateş.

Babam beni kucaklamıştı. Olan biteni onun omzunun üzerinden seyrediyordum. Annem de bizimle beraberdi; halkı ırmağın kenarına doldurmuşlardı. Sultan'dan af emri geldi. Bize de: "Padişahım çok yaşa!" dedirttiler. Eve döndük; ama, öldürülenler öldürülmüşlerdi. Evlerimize dönüp yaşamaya devam ettik.

O aftan sonra hemen bir okul açıldı; Abgaryan Okulu. Babam bana dedi ki: "Oğlum, eskiden okul yoktu. Şimdi Ermeni okulu açıldı. Git Ermenice öğren." Ben bu işe çok sevindim.

Okula gidiyorduk; ama, ne harfleri tanıyorduk ne de başka bir şey. Zaten, Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaktı. Buna karşı gelenin hem dilini keserler, hem de Ermenice öğrettiğini itiraf etmesi için koltuk altlarına haşlanmış yumurta koyarlardı. Bunu itiraf ettiği takdirde ise, götürüp asarlar veya başka bir şekilde öldürürlerdi.

Kitaplarımızı İstanbul'dan getiriyorlardı. Daha harfleri dahi öğrenemeden kitabın yaprakları yırtılıyordu. Biz vahşi bir halktık; hayatımızda ne kitap görmüştük, ne de kâğıt. Sonra, hoca kitapların yapraklarının yırtıldığını görünce, harfleri kara tahtaya yapıştırttı. A, B, G'den O ve F'ye kadar bütün harfleri öğrendik. O yıl boyunca okula gittik; ama, hangi yıl olduğunu bilmiyorum. 1915'te toplama, çıkartmaya kadar gelmiştik.

1915'te Ermenilerin sürgün edileceğine dair karar alındı ve o kararı uygulamaya başladılar; kalan kaldı; yakınları askere gidenler sürgün edilmedi.

- Türk dinini kabul ederseniz kalın; yoksa gidin! Halkı manda arabalarıyla, eşeklerle, bazılarını da yayan olarak Ğatma'ya kadar sürdüler. Bir kez gittiğimiz yere, bir daha götürüyorlardı ki, yorulalım ve yolda ölelim. Bizi kısım-kısım Der Zor taraflarına doğru sürdüler ve bizim partide bulunan bir sürü Ermeni'yi Ras-ül-Ayn'e sürgün ettiler; Arapça *Ras*-baş, *Ayn*-çeşme anlamına gelmektedir. Onları oradan da çöllere götürüp, parti parti öldürdüler; ama, nasıl yaptıklarını bilmiyorum. Ailemiz Ras-ül-Ayn'de kaldı. Babam marangozdu; kışlalar inşa ederdi; onun sayesinde orda kaldık. Orda çok insan vardı. Tifüs salgını baş gösterdi. Halk hastalanmaya başladı. Çölde Ermeniler koyunlar gibi yerlere serilip yatmışlardı. Annem de orda tifüsten öldü. Tifüs öldürücü bir hastalık olduğu için, sabah kalkınca yerde yatan o insanların arasından ölmüş olanlarını götürüyor, bir çukur kazıp cesetleri içine doldurduktan sonra üstünü kapatıyorlardı. Ve bu şekilde insanların sayısı giderek azaldı. Ya insanları götürüp boğazlıyorlardı; ya da onlar kendiliğinden ölüyordu. Biz zanaatkârların yaşamalarına izin verilen bir yerde bulunuyorduk. Orada, Türk Çerkezler vardı. Onlar gelip Ermeni kızlarını götürüyor, onlara tecavüz ediyor sonra da kızları yine geri getiriyorlardı.

Sonra Türkler ve Almanlar yenildiler; kaçmaya başladılar. Almanlar demiryolu inşa ediyorlardı. Biz de Berlin-Bağdat demiryolu yapımında çalıştık. Ben on dört yaşındaydım. Velhasıl, sonunda İngilizler yendiler; Almanlar ve Türkler kaçmaya başladılar. Ben de arkadaşlarımla birlikte Musul Şehri'ne gittim. Orada, acınacak bir durumda yaşamaya başladık. Testiyle su satıyordum. Biri bir parça ekmek, bir parça peynir, birkaç tane zeytin verince, ben bunları çantama dolduruyordum. Orada, İngilizler öksüz Ermenileri toplayıp, karınlarını doyurdular ve onları Bağdat tarafındaki Bakuba'ya gönderdiler. Orada Süryaniler de yaşıyordu. Orada, çadırlarda bize yemek, yiyecek veriyorlardı; o şekilde yaşıyorduk. Bizler dört arkadaş

birbirimizi ikna edip kaçarak Bağdat'a gittik. Orada iki Ermeni kilisesi vardı; bunlardan biri eskiydi ve kullanılmıyordu; orada yattık. İş aramaya başladık. Ben bir dondurma satıcısının yanında garsonluk yapmaya başladım. İnsanlar kahveye gider gibi oraya gelip alaturka dondurma yiyorlardı. Ben dondurmaları getirip götürüyor, paraları efendime veriyordum. Orada, çok zengin bir Yahudi beni gördü. Ben de artık on dört-on beş yaşlarındaydım. Bu Yahudi beni dondurmacıdan istemiş; kim bilir, satın mı almış ne yapmış, bilmiyorum. O çok zengin bir Yahudi'ydi. O bana dedi ki: "Seni evimize götüreceğim; orada rahat edeceksin." Ben o adamla birlikte onun evine gittim. Saray gibi bir evdi. Bir de karısı vardı. Onların evinde hizmetkâr oldum. Orada bir mahzen vardı; üstünde yelpaze gibi bir şey vardı. Hanım uyuduğunda ben o aleti çekip onu serinletiyordum; zira, o zamanlar elektrik yoktu. Sonra, yazın beni yazlığa götürdüler. Dört hizmetkârları vardı; ben de beşincisiydim; o hizmetkârlardan birisi ahçı, birisi çamaşırcı, birisi çocuk bakıcısı, bir diğeri de temizlikçiydi; ben de sofrayı kurup, kaldırıyordum. O şekilde oldukça uzun bir süre yaşadım. Bakuba Ermenileri farklı yerlere dağıldılar. Adana'ya gidecek olan ve benim tanıdığım bir aile geldi ve bana: "Baban hayatta, Adana'da yaşıyor. Biz oraya gideceğiz; bizimle gelmek ister misin?" diye sordu.

Yahudi sahibimin yanına gittim; ona: "Babam yaşıyormuş; Adana'ya gidip onu bulacağım", dedim.

Yahudi, Manda arabasına bineyim diye bana para verdi. Bağdat'tan Halep'e on beş günde gittik. Halep'e vardık. Orada, Adana'ya giden bir tren vardı. Gidip babamı orada buldum. Birlikte yaşamaya başladık. Ben artık on altı yaşındaydım. Okula gitmek istedim; ama, okuyamadım. Aklım fikrim Türkleri öldürmekti. O kadar korkunç olaylara şahit olmuştum ki... Soyadı Eloyan olan bir adam vardı. Ona dedim ki:

- Beni Ermeni Lejyonuna gönüllü yazın.

Yalnız ben değil, gönüllü yazılan öksüz kızlar dahi vardı. Oldukça büyük bir kuvvet oluşturdular. Ön tarafında üç renkli Ermeni bayrağı olan bir şapka giyiyorduk. Bu şekilde, uzun bir süre dövüştükten sonra, Adana Ermeni Hükümeti'ni lağvettiler. Fransızlar Ermenileri ortada bıraktılar; onları korumak istemediler. Yetmiş kişi olan bizleri Beyrut'a gönderdiler. Biz Ermenistan'a gitmek istedik; ama, meğerse Ermenistan'da iktidarı Bolşevikler ele geçirmiş. Bizi İstanbul'a gönderdiler. Kış geldi; hava soğuktu, üşüyorduk! Üşümemek için, ulusal mütevelli heyetinden battaniye istedik. Bize onlar baktılar.

İstanbul'a varınca, Rumların kendi orduları için asker topladıklarını gördük. Orada Torgom Paşa adında birisi vardı. Ermeniler de daha sonra Ermenistan için savaşacakları düşüncesiyle Rumlarla birlikte savaşıyorlardı. Üç yüz kadar Ermeniydik; gidip görev yapmaya başladık. Sonra, birkaç arkadaş ordudan ayrıldık; direnişçi müfrezelerinde görev yapmaya başladık. Yüzbaşımız Anastas, Rum'du. Anastas Yüzbaşı'nın yanında direnişçi olduk. Bu adam bizi götürdü; henüz silahımız yoktu. Yunanlıların çekileceğine dair emir geldi. Anastas Yüzbaşı bizi terk etti. Sonra, zaten biz silahlıydık. Orada, Türkleri bekliyorduk. Sonra, ateş etmeye başladılar; mermilere hedef olan ölüyordu. Fişeklerimiz tükenirse bize kim yeni fişek verecekti? İzmir'e gidip Türkleri öldürmek, kanlarını içmek, etlerini yemek, Türk ismini yok etmek için kama yaptırsak daha iyi olacaktı. O şekilde, Manisa'dan İzmir'e giden vagonlar tıka basa

doluydu; halk vagonların içine arıların kovana dolduğu gibi dolmuş, pencerelerden dışarı sarkmıştı. Vagon hareket edince yere düşüp ölüyorlardı. İzmir'e gittik; amcamın oğlu Misak Çavuş Keşişyan'ı bulduk; o, Andranik'in birliğinde askerlik yapmış ve önderin yardımcısı olmuştu. "Mustafa Kemal bütün Türkiye'yi işgal ediyor; bu ülkeden kaçmak lazım", dediler. Ama, nasıl kaçacaktık? Gemi yoktu; boğulmaları için yüzenlerin üzerine kaynar su döküyorlardı. Türkler gelip ateş açmaya, herkesi öldürmeye başladılar. O Misak Çavuş geldi; bize dedi ki: "Evimizi savunmak için, şu binanın içine girelim; ölünceye kadar orda kalalım." İki kasa dolusu el bombası, iki kasa da fişek getirdi. "Ölene kadar savaşacağız", dedi. Sonra o, dini önderlik binasına gitti; geri gelip bize şöyle dedi: "Göndere Türk Bayrağı'nı çekmişler; Türk askerleri sokaklarda tur atmaya başladı. Artık burada kalınmaz."

O haberi alır almaz deniz kıyısına gittik. Khıdiv adlı bir Mısır gemisi vardı. Ben de kendimi bir kayığın içine attım. Aram Kaytsak bir gün evvel gitmişti. Ben de yola çıktım; kayığın bizi gemiye ulaştırması için iki altın ödeyecektik. Bizi gemiye almadılar; kaptan bizi kabul etmedi. İki altın daha verdik; bizi merdivenlerde beklettiler. Kaptan oradan ayrılır ayrılmaz iki altın daha verdik; gemiye bindik. Amcamın oğlu Misak Çavuş da oradaydı. Misak Çavuş İstanbul'a gitti. Oradan Bulgaristan'a gitti; Andranik'ın koruması oldu. Oradan Yunanistan'ın Sakız Adası'na gittik. Ben orada kaldım. Türklere karşı dövüşen beş yüz kişiydik. Sonra, beni yakaladılar; Girit'e sürgüne göndereceklerdi. Gemimiz geldi; o gemiyle zar zor Atina'ya kaçtım. Dostlarım vardı; Vahan Dagesyan'ın evine gittim. On yedi yaşındaydım ve bir haydut gibi giyinmiştim.. Orada iki ay kaldıktan sonra Makedonya taraflarına gittim.

Sonra, Bulgaristan'a gittim; orada da tutunamadım; Beyrut'a geçtim. Ne bir mesleğim vardı, ne de zengin bir babam. Babamı buldum. Ve orada, çocukluk arkadaşlarım bana kunduracılık öğrettiler. 1924'te Harutyun Madoyan'la birlikte parti militanı oldum. Tanınmış, mücadeleci bir Komünist oldum. Madoyan'ın yazdığı kitapta benim adım geçer. Sendika kurmuş, hapse girmiştik. Tanınmış bir Komünist olmuş, gazeteler dağıtmıştım. Ayda bir evimde arama yapıyorlardı; günde üç defa imza alıyorlardı ki, tehlikeli bir şahıs olarak şehri terk etmeyeyim. Ben de imza vermeyi reddettim: "Artık gelmiyorum" dedim. Yerel güvenlik şefi (ismi Buşet'ti) bana Fransa'ya gitmeyi önerdi; "orada Komünistler çoktur" dedi; ama, gitmedim. O Buşet bana şöyle dedi: "Seni öldürürüz; döveriz. Sen de kim oluyorsun?

Öyle adama şöyle cevap verdim: "Sen Fransız'sın. Ben bir Arap ülkesinde yaşıyorum ve hayatımdan memnunum. Sen Fransız'sın; o halde ülkene geri dön."

On iki polis memuru birden üstüme saldırdı ve beni bir güzel dövdü. Partiliyken Şam'a, Halep'e ve başka yerlere korkusuzca bildiriler götürüyordum. 1946 yılına kadar Parti'ye hizmet ettim; daha sonra Ermenistan'a geldik. Orada da çalıştım. Leninakan'da pres makinasında deri kesici olarak çalışıyordum. Leninakan'da yaşarken bir gün Yerevan'a gelmiştim. Geri döndüğümde ailemi sürgüne gönderdiklerini gördüm. Onlara: "Sizin partiniz burjuva partisidir" demişlerdi. Karım onlara demiş ki: "Hiç olmazsa kocam gelsin; ondan sonra sürgüne gönderin." Onu dinlememişler; her şeyi toplayıp, çalıp, döküp götürmüşler. Ailemi beş çocuğumla birlikte sürgüne göndermişler; onlar çok eziyet çektiler. Sonra bizi akladılar. Geri döndük. İyi çalışmam karşılığında Leninakan'da, Yerevan'da bana verilen takdirnamelerim vardır. Şimdi emekli bir bireyim.

242 (242).

ARUSYAK NEFERYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, ADANA)

O zamanlar ben dokuz yaşındaydım. Teyzem anneme sordu: "Bu çocukları nereye götürüyorsun? Sürgünde ölecekler. Kocası Türk Ordusu'nda asker olanların ailesi sürgüne gönderilmeyecek diye bir emir verilmedi mi?" Ama, biz çoktan her şeyimizi satmıştık bile. Öyle ki, Adana'da don gömlek kaldık. Sonra, 1921'de Fransızlar oradan ayrıldılar; Türkler geri geldiler; Ermenileri, Rumları katletmeye başladılar. Hepimiz evlerimizi barklarımızı terk edip Adana'dan ayrıldık. Yunanistan'a gittik. 1946'da da Ermenistan'a göç ettik.

243 (243).

VREJ EDÜRYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, ADANA)

1909 Adana Katliamı sırasında ebeveynimi kaybettiğimde üç yaşındaydım. Sürgün sırasında bir trenin geldiğini, bizleri hayvanlar gibi kafalarımıza vurarak, itiştirip, döverek vagonlara bindirdiklerini hatırlıyorum. Bizi Halep'e götürdüler. Benim kimsem yoktu; bana bakacak hiç kimse yoktu. Beni Ermeni kilisesine götürdüler. Orada o kadar çok zavallı vardı ki. Bana bir dilim ekmek ve iki tane de zeytin verdiler. Günün birinde Ğukas adında bir çocukla Tel-Aviv Çölüne gittim. Ğukas'a sarılıp kumun içinde kaldık. Bir kum fırtınası çıktı; bizi içine aldı. Oradan bir yüzbaşı geçiyormuş; kumun içinde iki kafa görmüş. Askerlerine demiş ki: "Kim olduklarını öğrenin."

O yüzbaşının askerleri gelip bizi kumların içinden çıkardılar; bir kamyona bindirdiler ve askeri hastaneye götürdüler. Alman bir doktor vardı; o bizi tedavi etti. Ama, Ğukas dayanamadı; öldü. Bir tek ben kaldım.

Yüzbaşının adı Selahattin'di. Bana: "Biz Ermeni çocuklarına karşı savaşmıyoruz" dedi ve beni alıp İstanbul'a götürdü; bir yetimhaneye koydu. Yüksek mevkideki bir Türk devlet memuru beni evlat edindi; adımı, Muzaffer Hidayet koydu.

Aradan yıllar geçti; savaş sona erdi. 1918'de mütareke ilan edildi; beni evlat edinen adam bana: "Bak seninkiler deniz kıyısına gelmişler" dedi.

Ben, benimkilerin kimler olduklarını bilmiyorum. Onları görmeye gittim. Türkler beni kaçırdılar; ama, Ermeniler o kadar güçlü bir biçimde örgütlenmişti ki, birisi gelip benim kulağımdan çeke çeke götürdü. Üsküdar'da bir binbaşı bütün Ermenilerin nerede bulunduklarını gösteren bir liste hazırlamışmış;

o liste sayesinde Ermenileri toplayıp Üsküdar'a götürdüler; ama, Ermeniler çekiniyorlardı; zira, iki günde bir Hükümet değişiyordu.

Pire Mehmet adında bir Türk beni yanına aldı; savaşın sonuna kadar onun yanında kaldım. Sonra Ermeni Komitesi beni Üsküdar Surp Haç kilisesinin karşısında bulunan Uzunyan Yetimhanesi'ne götürdü. Orada, pek çok Ermeni kız ve oğlan vardı. Kahvede kahveci çırağı olmuştum. Üsküdar'a yerleştim.

Sonra adamın biri beni öksüz Ermeni muhacirlerden sorumlu mütevelli heyetine teslim etti; o heyetin başkanı Tumanyan adında bir kişiydi. Fakat, Türkler, "Ermenilerin yanına giderseniz size eziyet edecekler; şöyle yapacaklar, böyle yapacaklar" diye bizi etkilemeye çalışıyorlardı.

Sonra yüksek mevkideki bir memur beni evlat edindi. Onların çocuğu yoktu. Karpuz alır gibi beni alıp kendi evlerine götürdüler. O evin hanımı bana çok iyi baktı. Benim adım Karabaş Mihrani oldu. Onların yanından ayrıldıktan sonra, bir dükkân kiraladım. Sonra, yavaş yavaş para biriktirdim. O dükkânların sahibi oldum. 1928'de evlendim. Karım da Adanalı'dır. Şimdi emekliyim.

244 (244).

ARUSYAK STEPANİ VANESYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ADANA)

Adana Katliamı vaftizimden on sekiz gün sonra başlamış. Türkler ellerinde baltalar Ermeni evlerine ve dükkânlarına saldırmışlar. Babamla annem bir Ermeni kilisesine sığınmışlar. Tokat dini önderi piskopos altınlarını bir keseye doldurup gelmiş; her Ermeni'nin hayatı karşılığında birer altın vermiş; onları kurtarmış.

Babamla annem iki çocuklarını ve beni kucaklayarak hapsoldukları kiliseden çıkmışlar. Sokakların cesetlerle dolu olduğunu, hamile kadınların karınlarının yarıldığını, bebeklerin süt emerken öldürülmüş olduklarını, büyükbabamın öldürüldüğünü, Ruben dayımın ise ata binip kaçtığını görmüşler. Bunlar 1909 yılında cereyan etmişti.

Bizimkiler bahçelere taşınmışlar. Sonra tellal: "Evi olan evine dönsün" diye bağırmış. Ama, üç gün içinde otuz bin Ermeni öldürülmüş. Bizim evimizi de yakmışlar. Bizimkilerin Alevi bir dostu varmış. O, babamı, annemi ve on beş gündür kundakta olan beni kendi evine götürmüş. Bizimkilerin yanında hiç bez yokmuş. Alevi kadın beni eski bezlerine sarmış. Babam onların arsasında bir çardak kurmuş; ağabeyim Nikoğos ve ablam Azniv'le birlikte orda kalmışız. Sonra, İzmir'e gittik; Manisa'da yaşıyorduk.

1915'te Manisalı Ermenileri sürgüne göndermediler; zira, İzmir dini önderi Paşa'nın sınıf arkadaşıymış. İzmirliler sürgüne gitmediler. Biz sürgün yüzü görmedik. Ama, sürgün sırasında teyzemin ayaklarının şiştiğini, yürüyemez hale geldiğini işitmişimdir. Bir Arap'a altın verip teyzemi eşeğin üstüne oturtmuşlar. Eşeğin üstünde hurma varmış; teyzem o hurmadan yemiş; ama, o da Der Zor çölünde ölmüş. Diğer teyzemi de dört kızıyla birlikte Der Zor'a göndermişler; erkekleri ve çocukları götürüp katletmişler.

Kadınlar yalnız kalınca, Araplar kızları kaçırmışlar. Onların ailesinden hiçkimse geri dönmedi. Savaştan sonra, İngilizler Adana'ya girdiklerinde biz de Adana'ya döndük. İngilizlerden sonra Fransızlar geldi.

1919'da Adana'ya pek çok gönüllü gelmişti. Onlardan çoğu Türklerin kaçırdıkları Ermeni kızlarıyla evlendiler. Ablam Ayntap'ta elişi yapıyormuş. Bir gün Karapet adında bir gönüllü ona: "Ceketimin astarı söküldü; kim dikebilir?" diye sormuş.

Ceketin astarını ablam dikmiş. Üç kadın ablama yaklaşıp Ayntap elişleri satın almak istemişler. Ablam elişlerini onlara göstermiş. Onlar ablama sormuşlar: "Nerelisiniz?"

- Adanalıyım; Mısırlıyan Stepan'ın kızıyım, diye cevap vermiş ablam.

O kadınlar ablamın ismini almışlar; sorup soruşturmuşlar. Ablam işten eve geldiğinde bize anlattı: "Adımı, soyadımı sordular. Sanırım bu akşam bizim eve gelecekler."

Ben dokuz yaşındaydım. Sokağı suladım, süpürdüm. Annem çiğ köfte hazırladı; yedik. Tam bulaşık yıkayacağı sırada o adamlar geldiler: "Hayırlı bir iş için geldik" dediler. "Amerika'da bir erkek kardeşimiz var; kızınızı istemeye geldik.

Babam da onlara: "Benim kızım bakire değil. İzmir'de evlenmişti; kocası öldü. Adana'ya geldiğimizde, onu da yanımızda getirdik" diye cevap verdi.

- O, sorun değil, diye cevap verdi kadınlar.

O şekilde ablam Amerika'ya gelin gitti.

1920'de Fransızlar Adana'yı terk ettikleri zaman, biz Latakiye'ye gittik; zira, İzmir'e giden gemi yoktu. Latakiye'de indik. Araplar bize: "Aranızda terzi varsa gemiden insin" dediler.

Babam ailesiyle birlikte gemiden indi. Bize üç ailenin oturduğu bir oda tahsis ettiler. Babamı bir terzinin yanına verdiler. Babama bir kol vermişler ve ona: "Bu kolu dik" demişler. Babam dikmiş. Orada bir gazeteciye rastlamış. Gazeteci ona demiş ki: "Ben size bir iyilikte bulunacağım; sizin çalışmanız için bir dükkân satın alacağım; ön kısmını terzi dükkânı olarak kullanır geçinirsiniz."

Sonra, Fransa'ya yerleştik. Nis'te annemin amcasının oğlunu ve kızını bulduk; onların erkek kardeşleri Der Zor'da hayatlarını kaybetmişlerdi. Annemin iki amcası da aynı şekilde Der Zor'da öldürülmüştü.

245 (245).

HARUTYUN SARGİSİ ADAMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, ADANA)

1909'da Adana kırımları esnasında, daha onsekiz günlük doğmuş imişim. Annem babam, Türklerin baltaları, bıçakları bilemiş Ermenilerin evlerini heybetlice bastıklarını ve kırıma başladıklarını anlatırdı. Babam, annem kiliseye kaçıp girmişler. Ermeni Katolik gerabaydzarı [başrahip] altınları bir torbaya doldurur, Ermenilere zarar vermesin diye altınları götürüp jandarmalara dağıtır. Ermeniler kiliseden dışarı

çıkarlar; her tarafta cesetler ve kan, hamile kadıları karınları yarılmış halde görürler...Bu 1909'da olmuş. Sonra tellallar bağırır: "Evi olanlar eve gitsinler!". Bizimkiler eve giderler; büyük babamı kendi bahçesinde, bizim bahçeye sığınmış diğer 80 Ermeniyle beraber öldürülmüş olduğunu görürler. Türkler üç abimi Ardaşes'i, Tigran'ı, Vahram'ı, diğer çocuklarla beraber Abgaryan Okulu içine doldururlar. Sonra bir teneke neft dökerler; o bütün çocukları diri diri yakarlar. Amerikadan gelmiş bir bay ve bayan evin damına çıkarlar, tüm bunları görürler, korkuyla bağırırlar: "Bu yaptığınız nedir?". O anda iki tabanca ateşiyle her ikisi de [Türkler tarfından] dam üstünde öldürülürler.

Babam annem bütün bunları hep gözyaşları içinde hatırlarlardı. Adana kırımlarında 30 bin Ermeni kırıldı. "Manda çıldırdı" derlerdi yani Sultan Hamid çıldıdı; zira bu tahayyül edilemez bir trajedi idi.

246 (246).

YESTER HARUTYUNİ STEPANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1913, ADANA)

Annem Makruhi Maraşlı idi; babam Harutyun ise Adanalı. Babam çok uzun boylu bir adamdı. Her gün işten eve gelir; kapıda durur; iki avucunun içinde karamela şekeri saklardı; bir avucunu ben, diğerini ağabeyim açar, karamela şekerini yerdik. Babamın bilmediği meslek yoktu.

1915'te bizi Adana'dan sürgün ettiler. Ben çok küçüktüm; o yüzden hayal meyal hatırlıyorum. Annem tehcir sırasında çok eziyet çektiklerini anlatırdı. Babam zanaatkâr olduğundan tehcir yolunda yarı yoldan geri çevirip Adana'ya göndermişlerdir. Sonra ailemiz Mersin'e gitmiş, sonra da İzmir'e geçmiştir. 1922 yılında yaşanan İzmir faciası sırasında ben artık büyük bir çocuktum. Arkamızda İzmir'in yandığını, önümüzde ise deniz olduğunu hatırlıyorum. Türkler Hıristiyanları deniz kıyısına sürmüşlerdi. Babam suya atladı; yüzerek açıktaki Fransız ve İngiliz gemilerine ulaştı; ama, gemidekiler babamın gemiye çıkmaması için üzerine kaynar su dökmüş ve halatı kesmişlerdi. Umutsuzluğa kapılan babam yüzerek geri döndü. Sonra bizler Yunanistan'a gittik; oradan da Los Angeles'e vardık. Burada annem "Bible Woman" oldu; hastaları ziyaret ediyor, onları İncil okuyarak avutuyordu.

Ben birkaç yıldan beri "Ararat Evi"nde yaşıyorum; Tanrı'ya şükür çok memnunum.

247 (247).

HARUTYUN ALBOYACIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, FINDICAK)

Fındıcak Zeytun'a yakındır. 1915 yılında, bizi. Fındıcak'tan sürgüne gönderdiler. Kervanın ucu görünmüyordu. Babamı artık hatırlamıyorum; onu askere almışlardı ve bir daha geri gelmemişti. Uzun

yürüyüşler nedeniyle annemin çok yorulduğunu hatırlıyorum; kucağında erkek kardeşim vardı. Bir Arap çocuğu elinden aldı ve ortadan kayboldu. Sonra bir doktor geldi; beni götürmek istiyordu. Bir kısmımızı Havran Çölü'ne, diğer kısmımızı da Der Zor'a sürdüklerini hatırlıyorum. Bizi Havran Çölü'ne sürgün ettiler. Herkesi gözlerimizin önünde öldürüyorlardı. Bizimkileri kaybettim. Ben, Ovsanna ablam ve gelinim kaldık. Bizi önce Homs'a, ordan da Mismiya'ya götürdüler. Bir tren geldi; yardım dağıtılacağını söylediler; zira, korkunç derecede açtık. At pisliğinin içindeki sindirilmemiş buğday tanelerini yıkayıp yiyorduk; yiyecek başka şey yoktu. Bize bir avuç un verdiler. O, bir torba altın gibiydi. Payını alanları trenin öteki tarafına geçiriyorlardı. Ben kendi payıma düşeni aldım. Trenin altından ablamı çağırdım: "Ovsanna! Ovsanna!" Sandım ki, ona da un verecekler; trenin altından geçtim; ama tren hareket etti; yerine başka bir tren geldi durdu. Ben öbür tarafa uçtum. Ablamı aradım; Ovsanna ortalıklarda yoktu. Gelinime sordum: "Ovsanna nerde?"

Bana şöyle cevap verdi: "Trendekilerden birisi çocuk istiyordu; ona verdim gitti."

Ben çok ağladım, çok! Zira, kız kardeşim Ester'i annemin kucağından alıp götürmüşlerdi; şimdi, de Ovsanna elden gitmişti. Ebeveynimi öldürdüklerinde, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal Paşa'nın Türk öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim soyadım '535'ti; adım ise Şükrü'ydü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı; onlar Ermeni oldukları anlaşılmasın diye haftalarca konuşmadılar. Eğer çavuşlar bunu duysalardı onları falakaya yatırırlar, tabanlarına 20-30-50 darbe vururlar, veya saatlerce güneşe bakmaya zorlarlardı. Bize dua ettiriyorlardı; 'Padişahım çok yaşa!' cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Bize Türk giysileri giydiriyorlardı: beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti; zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini çok takdir ediyor ve savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu. O amaçla, Cemal Paşa İstanbul'dan öğretmenler, doktorlar getirtti; zira, bizim öksüzlerin büyük bir bölümü iskorbüte yakalanıp ölmüştü. Ben çok zayıf küçük bir çocuktum.

Bizim yetimhane Beyrut'a yaklaşık yedi mil mesafede, Kilikya yönünde idi. Büyük Cuni Dağı'nın eteklerinde kurulmuştu ve yarı bağımsız bir Fransız kuruluşu olan Antura binasına kadar yayılıyordu. Bu yüzden, Fransız, İngiliz ve Almanların kendi kolejleri vardı; ama, hepsi de artık geri çekilmişlerdi.

Bizim Türk yetimhanesinde az yiyecek veriyorlardı. Büyük oğlanlar, karavanacılar yemeği dağıtıyorlardı. Bir gün, Gürünlü bir Ermeni çocuk olan o karavanacılardan biri yemekhaneye girerken beni gördü; kolumdan tutup bana Türkçe: "Şükrü bana bir kemer yapar mısın?" dedi.

Onun karavanacı olduğunu, kendisinin de bana yardımcı olacağını, biraz daha fazla yemek vereceğini düşündüm.

Bizim yetimhane binası eskiden Fransız kolejiymiş. Savaşın başlamasından sonra, Fransızlar çekilmişler. Yanında manastırlar vardı; içinde heykeller, mumyalar, kadife parçaları vs. O Gürünlü çocuk cepleri olan bir kemer yaptırmak için bana o parçalardan getirdi; o ceplerde para saklayacaktı; çünkü,

küçük ekmekleri Araplara satıyordu ve parası vardı. Bir gün, Fransızlardan kalan bir şeyler var mı diye bakmak için gece vakti binanın damına çıkmayı düşündüm; babam da demirciydi; görünüşe göre ben de yetenek açısından ona çekmiştim. Dama çıktım; orda çelik tel buldum. Aletim yoktu; aletlerim taşlardan ibaretti; ne iğne vardı, ne de başka bir şey. Bir parça tel kestim; taşa sürterek biledim; ucu sivrildi. Ucunu yassılaştırıp, dövmeyi, katlamayı, sonra da bir cam parçasını katlanan kısma sürtmeyi düşündüm. Baktım ki, bir delik oluştu; çukur oldu. Kırılmış bir kalem ucu arayıp buldum; sert ve sivri bir ucu vardı. Onun yardımıyla delik açtım. İğnem hazırdı. Artık dikiş dikmek mümkündü. Ama iplik yoktu. Kumaşları söküp, ipliği bir makaraya sarmayı süşündüm. Çöplüğü karıştırdım; deri gibi bir muşamba buldum. O Gürünlü çocuk için içinde cepleri olan bir kemer yaptım; çocuk onu çok beğendi. Artık diğer çocuklar da kendileri için kemer yapmamı istiyorlardı. O şekilde yavaş yavaş para kazanıyordum.

Bir gün Cemal Paşa Türkleşen Ermeni öksüzlerinin ne durumda olduklarını görmek için yetimhaneye geldi. Kurban Bayramı mıydı, yoksa Ramazan mıydı, hatırlamıyorum. Öyle günlerde bize iyi yemek, et yemeği veriyorlardı. Bir keresinde Cemal Paşa geldi; beni çağırdılar: "Beş yüz otuz beş Şükrü sen değil misin?"

- Evet, benim, dedim

Arkadaşlarım beni tutup şeref konuklarının bulunduğu yere götürdüler. Cemal Paşa bana sordu: "Oğlum Şükrü, ne imal ettin?"

Kendi elimle yaptığım bir çekmece ve bir kemeri gösterdim.

Bana sordu: "Hangi aletlerle yaptın?"

Dedim ki: "Alet yok."

Cemal Paşa çok şaşırdı. Üzülerek: "Günahtır; dikkat edin, bu hünerli çocuktur" dedi.

Görünüşe göre beni bir yere yerleştirmek istiyordu; ama, artık Arap Şerif gelmişti.

Bir sabah zil çalınmadan uyandık; kapılar açılmadı. Sonra, biz kapıları açtık; aşağı indik. Baktık ki, ne bir Türk nöbetçi ne de Türk asker kalmış; bizim memurlardan, müdürlerden, öğretmenlerden kimse yok. Zili çalan yok ki, yemekhaneye gidelim. Bizim yaşı büyük Ermeni öksüzler, çavuşlar Kürt Silo'nun üstüne saldırmış, onu dövüyorlardı. Silo ise manda gibi böğürüyordu; zar zor kurtulup kendini yakındaki ormana attı. Bu, Khoren'e devamlı: "Doksan dokuz Ermeni öldürdüm; şimdi seni de öldürürsem yüz olacak" diyen Silo'ydu. İşte bu, o Kürt serseri Silo'ydu; büyük öksüzler, Beyrut'un teslim olacağını duyduklarından Türk görevlilerden kimse kalmadığını anlayıp, kendilerini özgür hissederek Silo'ya iyi bir ders verdiler.

Yetimhanemiz askeri bir yetimhane olduğu için, özel kuralları vardı. Her sınıf kendi masasının etrafında duracaktı; ama, ne çavuş vardı, ne onbaşı, ne de başçavuş. Hepimiz ayakta durmuş bekliyorduk; masanın üstünde ise ekmek yoktu. Eczacımız Rıza Bey geldi. O rütbeli bir tabip-binbaşıydı; ona üç Ermeni öksüz yardım ediyordu (Arif ve diğerleri) İşte o tabibimiz geldi; masaların arasında gidip geliyordu. Oturmamız için emir verdi. Hepimiz oturduk. O düşünceli bir şekilde gidip gelmeye devam ediyordu. Gelip bizim masamızın çavuşu, Ermeni ama sünnetli olan, Enver'e yaklaştı; ona: "Oğlum Enver, senin Ermeni adın nedir?" diye sordu.

- Toros'tur efendim! diye selam durarak cevap verdi çocuk.

Sonra, diğer sınıfın çavuşuna gitti: "Oğlum Cemal; senin Ermeni ismin ne idi" diye sordu.

- Vartan'dır efendim!

Diğerine de gelip sordu. Bütün başçavuşlar ayakta idiler ve kendi Ermeni isimlerini söylediler. Bir dakika sessizlik oldu. Hepimiz bekliyorduk…

O şöyle konuştu: "Bu günden sonra, hepiniz de gene Ermenisiniz"; ve üzgün bir şekilde şöyle devam etti: "Gördüğünüz gibi, bugün bizimkilerden kimse yok; personel yok. İstesem, ben de burda olmayabilir, onlarla birlikte giderdim; ama, gitmemeyi, sizi yalnız bırakmamayı kararlaştırdım. Biraz sonra gelip beni, ellerime kelepçe takıp götürerek esir alabilirler. Ama, ben kaldım; sizi bırakmadım. Sizden rica ediyorum; yanınızdaki Kürtleri rahatsız etmeyin; bugüne kadar birbirinizle nasıl barışık ve huzur içinde yaşadıysanız, hep öyle olun. Ben burda olmayabilirdim. Siz de olmayabilirdiniz…"

Kendisi devam etmedi; ama, biz sonradan duyduk ki, eczacı-doktor olarak kendisine hepimizin son yemeğine zehir katmayı önermişler; ama, kendisi o tavsiyeye uymamış.

Ve gerçekten de, Arap Şerif'in gönderdiği kişiler gelip ellerini bağlayarak onu götürdüler. Biz, hepimiz de üzgün ve sessizdik. Onu dışarı götürürlerken bize sadece şunları söyledi:

- Yazık ki, Allah benim yaptığım iyiliklere karşılık vermedi; benim biricik oğlum, Necati'nin gözleri kör oldu; ben ise, sizi kendi çocuklarımın yerine koymuştum.

Arara Muharebesi'nde kazanılan parlak zaferden sonra, Türkiye ve Almanya yenilince, Ermeni gönüllüler Beyrut'a girmişlerdi. Biz Fransız ve İngilizlerle birlikte artık "Vive la France!" ("Yaşasın Fransa!") diyorduk. Sonra, Amerikan Kızıl Haçı bizim yetimhanenin yönetimini eline aldı. 1919'dan sonra Yakın Doğu öksüzlerini Amerikan Yardım Kuruluşu yönetiyordu. Sadece Aleksandrapol'da otuz bin Ermeni vardı; Yunanistan'da, Beyrut'ta ne kadar öksüz varsa hepsinin yiyeceğini gönderiyorlardı.

Tekrar Ermeni kimliğimize kavuşunca, hocamız artık bir Araptı; ama, müdire Miss Morney idi. Onun zamanında Ermeni öğretmenler de geldi; mesela, ücret bile almayan Vahan Kehyayan, Alyanakyan gibi. Zımmara'dan ve başka yerlerden Ermeni genç kızlar da geldiler.

Miss Morney döneminde çok iyi bir yaşamımız oldu. O çok sempatik, çok çekici, genç yaştan hayatını Ermeni öksüzlere bakmaya adamış Amerikalı bir bayandı. O, kızları erkeklerden ayırdı; hepimizin annesi oldu ve her birimiz hayatımızın sonuna dek ona şükran duyacağız…

Miss Morney biz öksüzlerin hayatını o kadar ilginç, o kadar güzel kıldı ki, anlatılacak gibi değil. Bize: "Kimin bir yeteneği varsa, göstersin ki, onu Amerika'ya, sergilemeye gönderelim" dedi.

Ben de çoktandır kemer imal ediyordum. Bana aletler verdiler; çeşitli türde oyuncaklar imal etmeye, balmumuyla heykelcikler yapmaya başladım; bunları sergilenmek üzere Amerika'ya gönderdiler.

Sonra, Miss Morney'i Halep'e götürdüler.

Günün birinde, beni yazıhaneye çağırıp, bana: "Miss Morney siz, dört çocuğun Halep'e gönderilmesi için haber yollamış. Miss Morney sizi Merzifon'a öğrenim görmeye göndermek için

çağırıyor” dediler. Ben çok şaşırdım. Demek ki, Miss Morney benim yetenekli olduğumu hatırlamıştı ve beni çağırtıyordu.

Dört çocuk yola düştük. Halep’e vardık. Kiliseye gittik. Sonra, gidip Miss Morney’i bulduk. O bizi Merzifon’a gönderecekti; ama, Kemalist Hareket baş gösterdi; yollar kapandı. Muhacirlerle beraber Beyrut’a gittik. Sonra, Adana ve Samsun’a gittik. Daha sonra da, Yunanistan’a gittik. Orda, Selanik Ziraat ve Teknoloji Enstitüsü’nü bitirip, 1925 yılında, uzman olarak Yunanistan’dan Ermenistan’a geldim; Ermenistan’da ziraatı geliştirelim diye, beraberimde cins inekler, öküzler, koyunlar, domuzlar, tavuklar getirmiştim; ama, bizim Sovyet Hükümeti benim adanmışlığımı takdir etmemekle kalmadı, bir de getirdiklerimi çaldılar ve beni Sibirya’ya sürgüne gönderdiler. Orda, beş yıl eziyet çektikten sonra geri döndüm; ama, İkinci Dünya Savaşı’na katıldım; Fransa’da esir düştüm. Orda, benim erkek kardeşimi buldum. O bana: “Geri dönme! Burda kal!” dedi; ama, ben orda kalmadım; vatanıma geri döndüm. Elektrikçi olarak çalıştım; yuva kurdum. Üç kızım var: Büyüğü saat fabrikasında çalışıyor; ortanca, Politeknik Ensititüsü’nde ders veriyor; en ufağı ise, müzik öğretmeni, keman hocası. Şimdi emekliyim.

248 (248).

AHARON MELİKSETİ MANKIRYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1903, HACIN)

Bizi sürgüne gönderdiklerinde, yollarda çok sıkıntı çektik; günlerce, haftalarca aç, susuz, güneşin altında yürütüyorlardı. Bir gün Fırat’ın kıyısına Almanlar gelip yemek yediler. Biz artık Rakka’ya varmıştık. Biz ise yalınayak ve aç onlara bakıyorduk; bize acımaları için ıstavroz çıkarıyorduk. Bir de baktık ki, kutu içindeki yiyeceği suya attılar. Birkaç genç suya atladık; aramızdan iki kişi boğuldu…

Fırat’ın suyu kanlıydı; o suyu içmek dahi mümkün değildi; cesetler suyun yüzeyinde kayıyordu. Su içmek için, biz suyun ta dibine dalıyorduk…

Yürüyemeyenler yere oturup ya da serilip, “Su! Su!” diyerek ölüyorlardı. Her tarafta kurumuş cesetler vardı…

Biz Der Zor’daki zulmü görmüştük. Hacın’da direniş yaparken, dövüşürken, Der Zor’un intikamını almak istiyorduk[1].

Seksen yaşında bir Türk Paşa vardı; o, ebeveynini kaybetmiş Berzınlı küçük bir kızı kendisine karı olarak almıştı; gidip o kızı kurtardık…

Kemal Hacın’ın ismini yok etmek istedi; Hacın’ı yaktı; Hacınlıların büyük bir kısmı yandı; ama, biz ölmedik… Ondan sonra, Yunanistan’a gittim; sonra da, Ermenistan’a geldik. Şimdi, Nor Hacın yerleşim bölgesinde bizim heykelimiz var; orda bir de müze var…

[1] Kendisinin de katılmış olduğu sekiz ay süren savunma muharebesini kast ediyor.

249 (249).

YERVAND KARAMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, HACIN)

1915 yılında Talat, Cemal ve Enver Paşalar anlaşarak bir plan geliştirmişlerdi.

Öyle ki, bizi sürgüne gönderdiklerinde, üstümüze gelen bizi soymaya, varımızı yoğumuzu elimizden almaya başladı. Ellerinde hançerlerle üstümüze saldırıp, acımasızca herkesi öldürüyorlardı. Meskene'de halam ve amcam salgın hastalığa tutuldular; onları, yarı ölü halde vadiye attılar. Biz mezarı olmayanlar için ağlıyorduk.

1920 yılı Hacın savunma muharebesi sırasında ben on yedi yaşındaydım; savaşanların, yangın alevlerinin içinden kıl payı kurtuldum. Hangi birini anlatacağımı bilmiyorum…

250 (250).

YEBRUHİ SARGİSİ CIRDIKHYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, HACIN)

Baba ocağımda kırk kişi vardı; katliamdan sonra yedi kişi kalmıştık.

Babam Sargis Ağa çok saygı gören bir insandı.

Türkler babama: "Sargis Ağa, Hacın tehlikelidir; filanca köyün Ermenilerini kesmişler" demişler.

Babam aynı gün bizi alıp götürdü. Haykuhi kız kardeşim annemin kucağındaydı. Ben desen ağlıyorum; annemin eteklerine sarılıp soruyorum: "Anne bizi boğazlayacaklar mı?"

- Yok evladım, korkma! dedi annem.

Biz ancak evden kaçabilmiştik. Yanımızda yiyecek yoktu; açtık. Annem: "Gidip çocuklarıma biraz pastırma, sucuk, hamurişi alıp getireyim" diye düşündü.

Tren istasyonuna vardık. Baktık ki, orda bir sürü Ermeni var. Tren dolu. İnsanlar trene binmek istiyorlar; pencereden giriyorlar. Biri de beni alıp trenin içine attı; bir kadının kucağına düştüm. Ben küçüktüm; ağlayarak o kadına: "Vay! Beni boğazlayacaklar! Sen Türk müsün?" diye soruyordum.

Ermeni kadın şöyle cevap verdi: "Vah yavrum! Korkma!"

- Ben annemi isterim! diyerek ağlıyordum.

Bir de duyduk ki, kadının biri kucağındaki çocukla birlikte trenin altında kalmış. Ben onun annemle kız kardeşim olduğunu düşündüm. Daha fazla ağlamaya başladım

Bana: "Ağlama!" diyorlardı.

İskenderun'a vardık. Beni kucaklayan kadın trenden indi. Meğer, teyzem hacı Yeranuhi orda yaşıyormuş, oğluyla deniz kıyısındaki kendi çadırlarına götürmek için beni karşılamaya gelmiş.

Teyzemin oğlunu tanıdım. Onlar beni buldular; o kadına: "Maryam ablam (yani annem) nerde" diye soruyorlardı.

Kadın dedi ki: "Al! Bu ablanın kızı; ablan Yeranuhi de gelecek."

Orda, teyzemin çadırlarında kaldık. Annemi bulmak için teyzemle her gün tren istasyonuna gidip geliyorduk. Bir, iki hafta bu şekilde geçti. Bir gün teyzem bize: "Bugün rüya gördüm" dedi.

Birden bir oğlan geldi ve: "Markosyan Maryam geliyor; tren getirdi" dedi.

Teyzem bana gidip saklanmamı söyledi..

Ben karyolanın altına saklandım. Annem gelip, beni aramaya başladı. Ben saklandığım yerden çıkıp anneme sarıldım.

Ertesi gün, Sargis Ağa'yı, yani babamı getirdikleri haberini aldık. Meğer, kendi ortağı olan Türkler, babamın yanlarında oturup kazasız belasız İskenderun'a varması için zaptiyelere para vermişler.

Bizim kırk kişilik sülalemizden sadece altı kişi hayatta kaldık. Diğerlerini Türkler öldürdüler, büyük çukurlara attılar veya o çukurun başında bekleyen iki Türk zabit onları itip çukura atmış. Kürekle toprağı üzerlerine doldurmuşlar; çukurun içindekiler diri diri toprağın ve taşların altında gömülü kalmışlar. Sonra bizi Arabistan çöllerine sürdüler. Babam binmemiz için, bir deve kiraladı. Beni heybenin içine koymuşlardı. Araplar geldiler; altın arıyorlardı. Annem, kaynaması için çaydanla su koymuştu. Arabın teki gelip bana sordu: "Paralar nerde?"

Ben küçüktüm, anlayamadım; minderi gösterdim. Arap minderi alıp kaçtı. Meğer, babamın tüm serveti olan 800 altın o minderin içinde saklıymış; onlar da gittiler.

O çöl o kadar sıcaktı ki, insan yanardı. Erkek kardeşim su istedi; su yoktu. Annem devenin idrarını topladı; ona verdi ki, su yerine içsin. Erkek kardeşim onu içti ve öldü.

Bir yıl Der Zor çölünde kaldık. Babam Araplara yemeni dikiyor; götürüp satıyordu. Aç, ve susuzduk; ama ölmedik.

İngilizlerin Şam'a girdiklerini duyduk; geri döndük. Baktık ki, evlerimiz, dükkânlarımız Türkler tarafından harabeye çevrilmiş.

Hacın muharebesi sırasında biz Adana'daydık. Babam küçük bir ev kiralamıştı. Annem hamileydi; o evde kurtuldu. Ebe geldi; kız kardeşim doğdu; onun göbek bağını kesti. Tam o sırada Hacın muharebesi başladı. Mermiler vızıldıyordu. Annem benim elimden tuttu ve babamla birlikte evden kaçtık. Aradan üç gün geçti. Annem birden ağlamaya başladı. Yeni doğmuş bebeğini yapayalnız bıraktıklarını hatırladı. İngiliz askerleri anneme yardım edip onu evimize götürdüler. Onlar bakmışlar ki, çocuk hala yaşıyor; o, şapkasının ucunu emerek üç gün hayatta kalmış. İngilizler sıcak su getirip, çocuğu içine koymuşlar; çocuk hareket etmeye başlamış. İngilizler elbise, yiyecek de getirmişler. Onlar annemle çocuğu bize geri getirdiler.

Adana'ya Hacın'dan yaralılar getirmişlerdi. Orda, bizim pek çok dostumuz vardı. Annemin kız kardeşi Tiruhi dağlarda bir çocuk dünyaya getirmişti; ama, zavallı sahipsiz kalmış, ölmüştü.

Sekiz ay süren Hacın savunması sırasında bizden pek çok kişi öldü; annemin amcasının oğlu şehit oldu; ne kadar Hacınlı tanıdığımız varsa hepsi de öldürüldü. Benim kocam Sargis'in bütün yakınları öldürülmüştür.

Kocamın büyükannesi rüyasında, hepsinin kilisede olduklarını, arıların hepsinin üstüne konduklarını; ama, kocam Sargis'in üstüne konmadıklarını görmüş. Büyükannesi Sargis'e: "Sargis! Sen hayatta kalacaksın" demiş. Ve gerçekten de, kendi sülalesinden sadece kendisi hayatta kalmış. Annesini ve babasını kendi gözlerinin önünde kesmişlerdi; kendisi hep mırıldanırdı; zira, kendi sülalesinden başka kimse kalmamıştı. O şu şarkıyı söylerdi:

"Hacın'ın dağları kanla doldu,
Cesur Cebeciyan şehit düştü…"

Cebeciyan bizim Hacın muharebesinin kahramanlarındandı.

Türkler Hacın'ı kuşatmışlar; suyu kesmişlerdi. Aç, susuz olan halkın sesi arı vızıltısına benziyordu. Yedi asker, ki bunlardan biri kocammış, Adana taraflarına kaçmış. Komutanları olan Aram Kaytsak onlara, kaçabilenlerin kaçmasını; çünkü, artık çarenin tükendiğini ve Türklerin eline düşerlerse öldürüleceklerini söylemişti.

Kocam kaçış yolunda kendi on dört yaşındaki kız kardeşi Nazeli'yi görmüş; o çıplakmış, üstünde elbise yokmuş. Kocam Ermeni olduğu anlaşılmasın diye Türk askeri giysisi giymişmiş; üstündeki ceketini çıkarmış; içindeki astarı sökmüş; kayışı da çıkarmış ve kız kardeşinin beline bağlamış. Kız kardeşiyle birlikte yedi kız-kadın da varmış; onları ağaçların arasına götürmüş ve kendilerine: "Ses çıkarmayın; burda oturun. Biz gidip Türk'ün gelip gelmediğine bakacağız" demiş.

Bir de bakmışlar ki, Türkler çoktan kendilerini dört yandan kuşatmışlar. Türkler gidip o diğer genç kızları sürükleyerek kaçırmışlar; benim kocamın kız kardeşi güzel Nazeli, ağabeyine sarılmış ve ona şöyle demiş: "Ağabey! Vur beni! Bak diğer kızları götürdüler."

- Seni nasıl vurayım? demiş Sargis kocam.

- Tüfeğinde bir tane fişek var.

Ağabeyi kız kardeşinin çaresiz kaldığını ve Türk'e de teslim olmak istemediğini görüp, adil bir ölümle ölmesi için kız kardeşini vurmuş. Kendisi Türk üniforması giymiş olduğundan kurtulmuş; ama, yaralanmış. Hacınlı Manuk onu sırtına alıp Adana'ya getirmiş ve İngiliz hastanesine yerleştirmiş. Kocam iyileşince Yunanistan'a gitmiş. Biz de daha önceden Yunanistan'daydık. Ben, Hacın muharebesine katılmış ve Aram Kaytsak'ın askerlerinden olan Sargis'le nişanlandığımda artık on üç yaşındaydım. O öksüz ve çok üzgündü. Ama, Sargis Yunanistan köylerine giren Türklere karşı da savaşmıştır. Yedi tane Yunan köyü kurtarmış; Selanik bölgesinde cereyan etmiş olan Yunan muharebelerine de katılmış ve Yunan komutanlık tarafından "Sargis, cesur subay" madalyasına layık görülmüştür.

Kız çocuğu dünyaya getirdiğimde, Sargis ona kendi güzel Nazeni'sinin adını koymamızı istedi; ama, çocuk ağladığında o çok üzülüyor ve bana: "Ah canım, ben sana çok saygı duyuyorum; zira, sen de

Hacınlısın. Senden sadece bu çocuğa iyi bakmanı rica ediyorum, ki onun sesini duymamayım; çünkü, onun sesini duyunca şehit kız kardeşimi hatırlıyorum." derdi.

1932'de Ermenistan'a geldik. Üç gün içerisinde kocam satlıcan olup öldü. Üç ay sonra, oğlum dünyaya geldi; onun adını babasının adı olan Sargis koyduk. Ben tek başıma üç çocuğa baktım. Nubaraşen'i inşa etmek için torba kumaşından yapılmış bir elbise giyip çalıştım. Nubaraşen'deki ağaçları biz diktik. Çalıştım; helal terimle üç çocuğuma baktım. Şimdi otuz torunum var; hepsi de Hacınlıdır.

Son zamanlarda çok hastaydım; kan basıncım çok yükselmişti; ne ilaç içsem de fayda etmiyordu. Bir gece uyumadan önce dua edip, yatağa girdim. Gözümün önüne İsa geldi; iki başparmağıyla gözlerimin üstüne bastırdı. Sabah iyileşmiştim.

Şimdi pek çok kişi bana: "Yebruhi nine! Elini üstüme koy ki, iyileşeyim" diyor.

251 (251).
MİSAK MATEVOSİ HERUNİ'NİN TANIKLIĞI*
(D. 1906, HACIN)

Ben zalim hayatın badirelerine dûçâr olan, binlerce Ermeni ailenin parçalarından biriyim.

1906 yılında Kilikya'nın Hacın [Haçin] kentinde doğmuşum. Babamın adı Matevos idi, annemin adı Satenik. Onların yedi çocukları vardı. Babam Hacın'da kalaycı olmuş. Evi, bağı ve otlağı vardı.

Soykırım öncesinde Hacın, çevre köyleriyle beraber 35.000 Ermeni nüfusa sahipti. 1915 yılında Jön Türk hükümeti yöneticileri Talât, Enver ve Cemal' in emriyle tarihî Batı Ermenistan ve Kilikya Ermeniliğinin zorunlu tehciri başladı. Bizi Yakın Doğunun ıssız çöllerine sürgün ediyorlardı.

Kentten dışarı çıkarken, bizim iki katlı köprü yakınında, beni deve üstüne oturtmak istediler. Ben korktum ve kaçtım. Babam arkamdan koştu, yüzüme bir tokat attı, beni kucakladı, devenin üstüne oturttu ve düşmememem için sıkıca bağladı. Bu iyi kalpli babamdan yediğim ilk ve son tokattı. Küçüktüm, onun içinde bulunduğu ruhi durumdan ne anlıyordum ki? Benden küçük kadeşim Yeğia'yı katır üstüne oturttular. Onu yolda güneş çarptı ve ağır hastalandı. Büyük abim Hakob, diğer bir sürgün kafilesine düşmüştü. Daha Kilikya sınırlarından dışarı çıkmamıştık ki, yolda Osmaniye yakınlarında ablam öldü. Durumumuz korkunçtu. Hayvanlarımızı bizden aldılar. Biz sonu gelmez çöllerde aç ve susuz yayan yürümeye başladık. Kolera ve malarya salgınları, Türk askerlerinin kitlesel kırımları kafilemizi

* 1975 yılında sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılmış bu tanıklık, 2006 yılında oğlu EC Bilimler Akademisi ve bir dizi diğer ülkeler akademileri yanısıra Uluslararası Ekoloji ve Güvenlik Bilimleri Akademisi üyesi, Ermenistan Radyofizik Bilimsel Araştırma Enstitüsü Gn. Md., birçok bilimsel buluşun sahibi Paris Heruni tarfından bize teslim edilmiştir. O yeni tür güçlü bir Güneş Enerji İstasyonu (Arev-1992) yaratmış, Ermenistan'ın Sisian kenti yakınlarındaki en eski taş anıtların dünyanın en eski, büyük ve gelişmiş, günümüzden 7.500 yıl önce aktif faaliyet gösteren 'Karahunç'adlı yıldız gözlemevi olduğunu araştırmış ve kanıtlamıştır (1994). Onun birçok kitaplarından astronomi, dilbilim, en eski tarihe ilişkin *'Ermeniler ve eski Ermenistan'* eseri (Yerevan, 2004, İngilizce) dikkat çekicidir.

seyrekleştirmişti. Yolda malarya hasalığına yakalandım. Babam Yeğia'ya ve bena itinayla bakıyordu. Bize durmamız ve biraz dinlenmemizin buyrulduğu Hama'ya ulaştık. Orada, annemin benden küçük kardeşimin ölümüne figan ettiğini hatırlıyorum. Çok yürek paralayıcı bir manzaraydı. Şimdi de hatırladığımda, gözlerim yaşla doluyor. Zenci bir Arap bedevi kadın annemin yanında oturmuş onu teselli ediyordu. Biz onun dilini anlamıyorduk, ancak onun içten taziyede bulunduğunu hissediyorduk.

Türk askerleri bizim kervanın insanlarını kamçılarla Hama'dan Homs'a kadar sürdüler. Orada bizi serbest bıraktılar. Tabii, yolda çokları kırıldığından, talana uğradığından, kaçırıldığından ve öldürüldüğünden, bizim kervanın dörtte biri kalmamıştı. Jön Türk katillerinin önceden planlanmış programı icra edilmişti.

Babam aşırı ağır koşullara dayanamıyarak hastalandı ve bir hafta geçmeden Sakarca köyünde öldü. Onu gömüp gömmediklerini bilmiyorum. Annem ve ben kaldık. El-Kuser köyünde annem iş bulmaya çalıştı, ancak Türk askeri onun başına tüfeğinin kabzasıyla sertçe vurdu. Düşmandan yardım beklemek boşunaydı, zira o bizi açlıktan öldürme yoluyla yoketmek istiyordu. Annem açlığa dayanamadı ve gözlerini ebediyen yumdu. Ben yalnız kaldım. Bir duvar altına oturup, hüngür hüngür ağlamaya başladım...

Sonra ben Hristiyan Arap İbrahim Ğanim'in koyunlarını otlatan çoban oldum. İbrahim Ğanim'in kentte dükkanları olan iki büyük oğlu vardı, iki de küçük ikiz kızları. Ben o insaflı ailenin yanında 1918 Mütarekesi'ne kadar kaldım. Ermeni Umum Hayri Birliği'nin görevlileri Suriye'nin köy ve çöllerini dolaşmaya başlayıp Ermeni çocuklarını toplamaya başladıklarında, onlar beni buldular ve Homs kentindeki küçük toplama kampına götürdüler. Oraya getirilmiş tüm Ermeni çocuklar zaten ana dillerini unutmuşlardı ve Türkçe veya Arapça konuşuyorlardı. Büyük küçük biz çocukları, Homs'tan trenle Halep toplama kampına götürdüler.

Birinci Düna Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin hakimiyetindeki Kilikya, Suriye ve Lübnan, Fransız kontrolüne geçmişti. Dolayısıyla Ermeni Soykırımı'ndan mucizeyle kurtulanlar ateşkesten sonra, yıkılanı onarmak ve yeni bir hayata başlamak için kendi kent ve köylerine geri döndüler.

Ermeni Umum Hayri Birliği, ebeveynlerinden mahrum kalmış on binlerce Ermeni çocuğunun bakım ve eğitimleri için, masraflarını kendi karşılayarak himayesi altındaki yetimhanelere naklediyordu.

Halep'ten biz 300 çocuk, trenle Kilikya'nın Çok-Marzvan (Dörtyol) kentine Tigran Kelekyan Ermeni Yetimhanesi'ne taşındık. O uygun güzel bina 1912 yılında inşa edilmiş ve 1919'da onarılmıştı.

Halep'ten dışarı çıktığımızda, trene bindik ve savaş başında Almanlar tarafından yirmibeş Ermeni mühendisin çalışması ve yönetiminde inşa edilen tünelden geçtik. İnşaattan sonra yirmibeşini de kurşuna dizmişlerdi, çünkü Ermenileri öyle çalıştırıp sonra katlediyorladı. Trenle Ayntap'a ulaştık. Sonra bizi arabalara doldurdular ve üç gün ve gece Ermeni gönüllülerin eşliğinde gittikten sonra, en nihayet yerimize vardık...

Bize tahsis edilen sevimli bina Kilikya Amanos dağ silsilesinin altında, zengin bitki örtüsü içinde, bir zamanlar Ermeni Körfezi olarak anılan Akdeniz'den yedi kilometre uzaklıkta inşa edilmişti. Bina iki

katlıydı. Altta dershaneler ve mutfak, üstteyse yatak odaları vardı. Öğrenim Ermenice yapılmaktaydı. Fransızca dışında başka dille konuşmak yasaklanmıştı.

1921'de Paris'ten Arşak Çobanyan bizi ziyarete geldi. Bize anlaşılır bir dille o zamanki milletlerarası ilişkileri açıkladı...

Yetimhanede biz 300 çocuk için elverişli koşular ve bakım ortamı yartılmıştı. Ben 64 numara idim. Bizi kıyafet ve çamaşırlarla donattılar, doktor kontrollerinden geçtik, gıdalarla sağlığımıza kavuşturdular ve ihtimamla kuşattılar. Beden eğitimi ve diğer ders ve dil öğretimi oldukça yüsek kalitede idi.

Ancak Kemalist hareket başladı. Türkler Kilikya'ya geri dönmüş Ermenilerin yerleşim alanları Zeytun, Hacın, Mersin, Ayntap, Maraş, Adana, Musa Dağı'na saldırdılar; mecburen savunmaya geçmek durumundaydılar.

Kilikya Ermeniliğinin mandasını üstlenen Fransa, müdahale etmek istemedi. O, Ermenilerin birbirinin yardımına koşmasını müsaade etmiyordu. Örneğin Hacın kenti, 8 ay içinde 8 bin sakiniyle kahramanca bir direniş göstermişti; Fransızlar sadece yardım etmemekle kalmamış, Adana'dan Ermenilerin yurttaşlarına yardıma ulaşması için izin de vermemişti.

Savaştan önce Kilikya Ermeni sakinlerinin sayısı 407.000 kişi idi. Sadece 125.000'i geri dönmüştü. Ancak Fransızlar Kilikya Ermeniliğini Kemalistlere teslim ettiler.

1920 yılının 15 Ekiminde Hacın'da Kemalistler Hacınlıyı kırdılar, kartal yuvası Hacın'ı ateşe verdiler.

1921 yılında 'Viola' gemisiyle biz 1.800 yetim Beyrut Zmarra Manastırı'na naklolduk. Kızlar ayrı bir binadaydılar. Biz geceleri Lübnan dağlarının yamacından Beyrut'un aydınlatılmış, pırlanta parlaklığındaki genel manzarasını gözlüyorduk.

Tarihî bu olaylara bakarak, ben doğal olarak hem kendi Ermeni halkımın geçmişine hem de benim şahsi hayatıma bilinçli olarak bakmaya başladım. Güzel yurdumuz Kilikya'yı işgal eden bizim düşmanlarımıza karşı, nefretle dolmuştum. Soyadımın Türkçe şeklinden kurtulmaya karar verdim; ailemiz Hacın'da Saçyanlar olarak anılırdı, ve onların adını taşıyan bir mahalle dolusu insan vardı. 'Saç' Türkçe saç anlamına gelir. Bizim Pagan tanrısı 'Vahagn'ın doğumu' şiirinde 'Onun ateşten saçları vardı' satırlarını öğrendiğimde, bende soyadımı değiştirme fikri doğdu ve onu Ermenice 'Heruni' yani 'saçı olan' olarak değiştirdim. Öğretmenlerim beni teşvik ettiler. Bizim yetimlerden çokları benim örneğimi takip ederek soyadlarını Ermenileştirdiler.

1924'te biz 250 yetime 'Gerç' gemisiyle Sovyet Ermenistanı'na göç etme izni verdiler.

1925'te Yerevan'da okul-atölyeye, günün ikinci yarısında ise atölyede metaller üzerinde ince kakmacılık öğendiğimden ve görenleri hayran bıraktığımdan, Güzel Sanatlar-Sınai Teknik Okulu'nun Grafik Fakültesine devam etmeye başladım.

Yerevan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'ne de kabul edildim. Mezun olduktan sonra beni Yerevan Şahumyan Okulu'na tarih ve resim öğretmeni olarak tayin ettiler.

Kızıl Ordu'da askerliğimi yaptım ve teğmenlik rütbesi aldım. Sonra İgdir'den [Iğdır] göç etmiş ressam Seda'yla evlendim. 1933'te oğlum Paris doğdu, sonra ise Meri.

Daha sonra bana Yerevan Güzel Sanatlar Teknik Okulu müdürlüğü görevini vediler. Büyük Anayurt Savaşı'na katıldım ve zafer kazanmış olarak geri döndüm.

252 (252).

GÜRCİ HARUTYUNİ KEŞİŞYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1900, ZEYTUN)

Zeytun'un Taşoluk Köyü'nde doğdum. Babamın adı Artin'di; anneminki Tırvanda. Biz dört kız, iki erkek kardeştik.

Bizim gördüğümüzü, Ermeni Halkı'nın neler çektiğini anlatmak mümkün değil, ancak bunları gözünle görerek anlayabilirdin.

İlk önce Türk askerleri Zeytun'a geldiler; Ermenilerin silahlarını toplamaya başladılar; evlerde küçük bir bıçak dahi bırakmadılar.

Sonra gelip erkekleri çalıştırmaya götürdüler; onları götürüp katlettiler, boğazladılar, yok ettiler. Biz görmedik; ama kurtulan, mucize eseri olarak kaçabilen birisi geldi bize bütün olanları anlattı.

Sekiz gün sonra, bizi Maraş'a sürgün ettiler. Yanımızda hiçbir şey yoktu; ne elbise, ne yatak, ne de yiyecek. Maraş'ta bir gün kaldık. Sonra askerler gelip: "yallah!" dediler; bizi yeniden sürüp, Ayntab'a götürdüler. Perişanlık, sefillik, açlık; üstümüzde elbise yoktu; çısçıplaktık; ayağımızda ayakkabı yoktu. Bizi koyun gibi sürüyorlardı; kadınları, çocukları çöllere götürdüler; içimizde erkek yoktu; zaten erkekleri götürüp boğazlamışlardı. Benim yirmi yaşındaki Misak ağabeyimi de babamla beraber götürüp boğazladılar. Benim üç kız kardeşimi kaçırdılar. Onlardan birini atlı bir adam sürüklüyordu; annemin kız kardeşimi vermeyeceğini anlayınca, annemin önüne bir parça ekmek attı. Annem eğilip ekmeği aldı. O da kız kardeşimi kaçırdı. Diğer ikisini gece uyurken kaçırmışlardır. Bizi yürütüyorlardı. Yolda kadınları da öldürdüler; zira sıra bize gelmişti. Biliyor musun ne yaptılar? Çölde büyük bir çukur vardı; bütün kadınların ve çocukların kafasını kesip o çukura atıyorlardı. Zavallı çocuklar kuzular gibi ölüyorlardı. Beni de bıçakladılar; çukura attılar; ama ben hayatta olduğumu hissediyordum. Cesetlerin altında, kanlar içinde; kan kokusu bütün dünyayı sarmıştı. Jandarmalar işlerini bitirdiklerinde, bütün cesetlerin yanması için çukurun içine benzin döktüler. Ölenler hissetmezdi ama canlı olanların feryatları yüreğini parçalıyordu. Ben ölülerin altındaydım; canlı olduğumu ve birinin elimi sımsıkı tuttuğunu hissediyordum. Bir gün, orda cesetlerin arasında kaldım. Açtım; toprak ağzıma giriyordu. Sonra, cesur bir kadın vardı; o bir şekilde kafasını kaldırdı; baktı ki, jandarmalar gitmişler, başladı bağırmaya: "Kim yaşıyorsa, çıksın; kaçalım!"

* Soykırımdan kurtulmuş doksan yedi yaşındaki Gürci Keşişyan, anısını Türkçe'yle karışık bir Ermenice'yle anlattı; biz onu tercüme ederek aktarıyoruz.

Beni devamlı tutan o sıcak el, beni çeke çeke çukurdan çıkardı. Baktım ki, o benim annemmiş. Kucağında da benim üç yaşındaki erkek kardeşim var; hayatta kalmıştık.

Ne kadar canlı kalan varsa, çukurdan çıktı; yirmi kadar kadın ve çocuktuk. Biri yaralı ve kanlar içindeydi; diğerinin saçları yanmış, yüzü kararmıştı. Hepimiz de aç ve susuzduk. Ne su vardı ne de yiyecek. Yerde ot vardı; annem biraz onlardan kopardı; kendisi yapraklarını yedi; kökünü de yemem için bana verdi. Ama, hepimiz de açtık. Ama en kötüsü de, Türklerin bizi görüp boğazlamasından korkmamızdı. Bir bu yana, bir o yana gidiyorduk. Nereye gittiğimizi bilmiyorduk. O yüzden de, gece yürüyor, gündüz mağaralarda saklanıyorduk.

Bu şekilde, aç-susuz bir-iki gün yürüdük. Yorgun düşüp, bir yerde uyuduk: ben, annem ve annemin kucağındaki üç yaşındaki erkek kardeşim…Gözlerimizi açıp baktık ki, birkaç kadın ateş yakmış, et pişiriyorlar. Beni ve annemi de çağırdılar. Ben açtım; ben de yiyeyim diye gittim; ama annem endişeyle oraya buraya koşuşturup üç yaşındaki erkek kardeşimi arıyordu. Meğer, biz uyurken grubumuzdaki kadınlar açlıktan ne yapacaklarını düşünmüşler. Annem uyurken üç yaşındaki çocuğu götürmüş, ateşin üstünde pişirmişler; yiyorlar. Bana da bir parça verdiler. Ben de çocuktum; ne olduğunu bilmiyorum; başladım yemeye. Annem deli gibi yanıma geldi; et yediğimi gördü. Bir şey demedi; ama elimden tuttu ve beni çekip götürdü. O kadınların grubundan uzaklaştık. Sonra, çok seneler sonra, annem yediğimin erkek kardeşimin topuğu olduğunu anlattı. Bunu yazma; ayıptır; ama gerçek bu… [Diye ekledi olayların yaşayan görgü tanığı - V. S.].

Annem beni ordan kaçırdı; zira, yarın da beni ateşin üstünde pişirip yiyebilirlerdi; o kadınlar o kadar açtılar ve gözleri hiçbir şeyi görmüyordu…

Yürümeye başladık. Karanlık bastı. Çöl Araplarının çadırlarına ulaştık. Araplar çok iyi kalpli, iyi insanlardı; Türkler gibi değildiler. Bizi alıp yanlarında sakladılar. Bana: “Adın ne?” diye sordular.

- Gürci, dedim.

- Bundan sonra Farida olsun, dediler.

Biz iki yıl orda kaldık. Sonra, her yerde barış hüküm sürdü. Amerikalılar gelip Ermenileri, kadınları, erkekleri, hepsini toplayıp, arabalarla Halep’e götürdüler. Çocukları yetimhaneye koydular. Maraşlı Natali isminde Ermeni bir kadın geldi beni kendi evine götürdü. Ben sekiz sene orda kaldım.

Günün birinde bir kadın beni görüp tanıdı; “annen burda mı?” diye sordu.

Ermeni Kilisesi’nin aracılığıyla iki kız kardeşimi de buldum: biri Kudüs’e gitmişti; diğeri ise Ürdün’e; geriye kalanları ise Türkler öldürmüştü.

Kocam Manuk Keşişyan’ın yirmi beş kişilik ailesinden ise sadece kendisi hayatta kalmıştı. Onun kız kardeşlerinden birinin kızı, Elmast’a rastladım. O da Zeytunlu’ydu. O da bana, erkekleri grup olarak götürdüklerinde kendisinin yedi yaşında olduğunu ve babasıyla çöllere kaçtıklarını anlattı. Gece çölde uyurlarken, gruptan sadece babası ve kendisi canlı kalmışlardı; diğerleri boğazlanmıştı. Babası gece onu kucaklıyormuş ve birlikte uyuyorlarmış. Bir sabah uyanınca, babasının kucağından çıkmak istemiş; ama onun kollarının taşlaştığını görmüş. Babası vefat etmiş; vücudu da o şekilde donup kalmış. Kendisi bir

yolunu bulup babasının kollarını açmış, dışarı çıkmış. Yalnız başına toprağı kazmış, babasını oraya koymuş; üstüne de toprak ve taş doldurmuş; ama, onun vücudu hala dışardan görünüyormuş. Kendisi gece ağaca çıkıp orda uyumuş. Sabah bakınca, çakalların gelip babasının vücudunu yemiş olduklarını görmüş.

253 (253).

HOVSEP BIŞTİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ZEYTUN)

İnsanın alnında canlı kalacağı yazılıysa canlı kalır…

1915 yılına kadar, Zeytun'da otuz bin Ermeni vardı. Türkiye'de yalnız Zeytun'un nüfusu sadece Ermenilerden oluşuyordu.

Zeytun dört mahalleye bölünmüştü: bu mahalleler Yağubyan, Surenyan, Noraşkharyan, Şovroyan prens ailelerinin isimlerini taşıyorlardı.

Zeytun'da, babam ve amcam duvarcıydılar; birlikte çalışırlar, aileleriyle beraber, birlikte yaşarlardı. Sürgün döneminde, biz üç erkek, iki kız kardeştik. Büyük bir sülaleydik. Ailemizin bütün kuzenlerine ait bahçeler birbirine yakındı. 1915'te ilk sürgün edilenler Zeytunlular'dı. Ben on bir-on iki yaşlarındaydım. Bizimkiler Noraşkharyan yönetiminde dövüştüler. Dört-beş gün fedayiler bizim Aziz Astvatsatsin Manastırı'nda çarpıştılar. Her yıl, Astvatsatsin yortusu günü, oraya inanç ziyaretine giderdik. Yer, içer, dans eder, şarkı söyler, oyunlar oynardık. İp cambazları da gelirdi; bu bizim geleneğimizdi. Tam orda da bizimkiler çarpıştılar; pek çok Türk öldürdüler; ama, başa çıkamayacaklarını anladılar. Daha önce, Türkler Zeytun'un önderlerini, yaklaşık 300 kişiyi, parti parti kışlaya götürmüşler; ordan da Maraş'a götürmüşler ve hapsetmişlerdi; onları darağacına gönderdiler; ailelerini de sürgüne. Ama, gençler, yaklaşık yüz kişi, çarpışmak için dağa çıkmışlardı. O zamanlar Kilikya Katolikosu olan Sahak Khabayan: "Aman, silah kaldırmayın, teslim olun!" diye bir de bir yazı gönderdi; hatta Zeytun'a bile geldi. Biz okulluyduk; bizi onu karşılamaya götürdüler. O, vaaz vererek halkı yatıştırdı ve her şeyin iyi olacağına ikna etti ve Zeytunluların savaşmamasına neden oldu. Zeytunlular daha önce yaklaşık altmış kez savaşmışlardı ve Türk Hükümeti'nin despotizmine hep karşı koymuşlar ve her seferinde de yenmişlerdi. O yüzden, Türkler Zeytunlulardan korkar, bizden vergi-mergi alamazlardı. Bu defa da direnmeye ve ölmeye hazırdılar; zira biliyorlardı ki, sürgünde de, Der Zor çöllerinde ölecekler. Ben üçüncü sınıftaydım; Mart'ta okulları kapattılar. Bizi sürgüne gönderdiler. Türkler gelip bize eşekler verdiler; yüklerimizi onların sırtına koyup Maraş'a gittik. Ordan halkın bir kısmını Konya taraflarına sürgün ederken, diğer kısmını da Der Zor tarafına gönderdiler. Bizi Konya tarafına gönderdiler.

Ben küçüktüm; yürüyemiyordum. Yolda annem Türklerden rica etti: "Şu çocuğu bir devenin sırtına oturtun" Deve sırtına oturmuş birkaç çocuk zaten vardı. Develer yavaş yavaş yürüyordu. Bizimkiler öne

geçtiler; biz geride kaldık. Devenin sırtında uyumuş kalmışım. Karanlık bastı. Yalnız başımıza ağlıyor, ebeveynimizi istiyorduk. Yolda bizi Ulğuşla isimli bir köye götürdüler; devenin sırtından indirdiler; orda üç-dört gün kaldık. Ordaki Türkler bizi dövüyor, kovalıyor, üstümüzde ne varsa çalıyorlardı. Ben hastalandım; dizanteriye yakalandım. Hastalığım 1946'da Ermenistan'a gelinceye kadar sürdü. Sadece Ermenistan'ın suyu beni iyileştirdi. Sonra bizi Süleymaniye'ye götürdüler. Orda İstanbullu aydınlarımızı, Zohrap'ı, Varujan'ı ve diğerlerini gördük. Onlar hala yaka-kravatla, baston ve şapkalarıyla giyinmiş kuşanmış yürüyorlar, birbirleriyle konuşuyorlardı. Sonra onları başka bir yere götürdüler; ne oldular bilmiyorum…

Sonra bizi Adana yakınlarındaki Bozantı'ya geri getirdiler. Orda bizi eşeklerin sırtına oturmuşlardı. Türk askerleri de yanımızdan ilerliyordu. Birden bir Türk piçi eşeğimizin her iki yanındaki heybenin üzerine konulmuş üç-dört yaşlarındaki kız ve erkek kardeşlerimi gördü; yerden bir avuç toprak alıp erkek kardeşimin yüzüne fırlattı. Erkek kardeşimin gözleri oracıkta körleşti; kendisi de korkudan öldü. Yolda erkek kardeşimi gömdük ve ilerlemeye devam ettik…

Ordan Katma'ya geldik. Baktık ki, sürgün her yerde başlamış. Adana! Dersim! Türkiye'nin her yanından Ermenileri arabalarla getirip Katma'ya ve Halep'e kadar götürüyorlardı…

Katma'da üç-dört ay kaldık; hastalık, pislik, üstümüzde çul çaputlar, çadırların altında… Halk aç, susuz ve sahipsizdi; tifüs ve kolera kol geziyordu… Halkın yarısından fazlası hastalıklar yüzünden öldü; geriye kalanları da katlettiler…

Biz oraya varıncaya kadar yağmurlar başladı. Zaten sonbaharın son aylarıydı. Halkın bir kısmını bizimle beraber trenlere doldurdular; Ras-ül-Ayn'a götürdüler; geriye kalanını ise Der Zor'a…

Ras-ül-Ayn'da, paçavra ve halılardan ve ağaç dallarından çadırlar kurduk; içine girdik. Ordan Habur Irmağı geçiyordu. Bir tepe vardı; muhacirleri o tepenin üstüne yerleştirmişlerdi; tepenin dört tarafını da zabitler çevirmişti. Bekçiler Çeçen'di; onlar isyankâr bir milletti; hırsızlık yapmayı severlerdi. Türk Hükümeti o eşkıyayı bizi soyması, katletmesi için hapishanelerden salıvermişti…

Sürgün başlayıncaya kadar, duvarcı olan amcam o Çeçenler için evler inşa ediyordu. Her sene, oraya gider, çalışırdı; onlar da evimize gelirler, yer içerler, evimizde gecelerlerdi… Tepenin üstünde olduğumuz sırada, amcam bekçilerden birinin Çardak Köyü'nden tanıdığı Çeçen Hasan İbrahim olduğunu görmüş. Amcam tanıdığı Çeçen'le konuşmaya başlamış.

Orda, Ras-ül-Ayn'da yiyecek yoktu; yalnızca sus adını verdikleri bir ot vardı; onu yiyorduk; köklerini de yakıyorduk.

Bir gün, üç kişi beraber odun kesmeye gittik. Odunları sırtımıza almış geri dönerken, ellerinde ucu demirli topuzları olan iki Arap karşımız dikildi. Bize: "Haydi! Işla" [haydi soyunun], dediler.

Biz korkudan soyunduk; donla kaldık. İçimizden biri, damadımız onlara karşı koydu. Ona vurup, kolunu kırdılar. Çıplak, korku içinde, odunlar sırtımızda bizimkilerin yanına döndük…

Habur Nehri'nin kıyısında günde bir çukur doluyordu; hastaları, ölüleri, hepsini üst üste yığıyorlardı; gece çakallar gelip onları parçalıyor, yiyordu…

Çadırların içindeydik. Birden gelip: "Şu kadarını (elleriyle yaklaşık üç yüz-dört yüz çadır göstererek) götüreceğiz" dediler. Zaten, İstanbul'dan, Türkiye'nin her yanından Ras-ül-Ayn'a getirilmiş bizler, hepimiz, yirmi beş bin çadırda yaşıyorduk…

Bize tanıdık Hasan İbrahim geldi ve halkın bir kısmını götüreceklerini söyledi. Şu kadarını Musul'a götüreceğiz, diye yere bir çizgi çektiler.

Birinci gün onları götürdüler.

İkinci gün yeniden geldiler. Yeniden bir çizgi çektiler; diğer kısmını götürdüler.

Sabah kadınlar ot toplamaya gitmişlerdi; vadide Ermenileri katlettiklerini görmüşler. Korkmuş, dehşete kapılmış olarak geri geldiler ve gördüklerini anlattılar: insanları sırayla, teker teker öldürdüklerini; cesetleri üst üste haç şeklinde dizdiklerini belirttiler. Ondan sonra anladık ki, insanları kısım kısım Musul'a değil, vadinin içinde öldürmeye götürüyorlar… O şekilde kısım kısım götürüyorlardı. Sıra bize gelir gelmez, tanıdığımız Hasan İbrahim: "Bunları üç gün sonra götürürüz; şimdi kalsınlar" dedi.

Gece Hasan İbrahim gizlice yanımıza geldi ve şöyle dedi: "Hazırlanın; bir araba getireceğim. Siz Habur'un yakınına gelirsiniz; ben sizi kendi evime götüreceğim" dedi.

Meğer kendi karısı da Erzurum'dan kaçırılmış bir Ermeni kızıymış.

Gece arabayı getirdi; bizi kendi evine götürdü. Karısını, dediğim gibi katliam sırasında kaçırmış; Tigranuhi on altı yaşında ya var ya yoktu; kendisi ise elli yaşında adamdı. Tigranuhi kendilerini oraya nasıl getirdiklerini anlatıyordu. Erzurum'dan, Muş'tan, Diyarbekir'den geçtiklerini, neler gördüklerini anlatıyordu. Kız anlatıyor, yüreğin paramparça oluyordu. Kız sürekli ağlıyordu…

Hasan İbrahim bize şöyle dedi: "Benim için bir ev inşa etmeye başlayın." Biz dört erkek ve birkaç kadındık. Annem orda öldü. Biz kaldık. Hasan İbrahim bize bir parça ekmek veriyor; bizi çalıştırıyordu. Ev inşa etmeye başladık. Hasan İbrahim'in iki erkek kardeşi vardı. Kaymakamın evi de bitişikteydi. Kaymakam dedi ki: "Köyde ne kadar Ermeni varsa götüreceğiz."

Hasan İbrahim ona şöyle cevap verdi: "Evimi inşa edecekler; yapıp bitirsinler; sonra götürürüz; öldüren biz değil miyiz?"

Onlar için avlunun içinde büyük bir ev inşa ettik. Bitişikte Merdinli bir Arap vardı; o da kendisi için bir ev inşa etmemizi istedi. Gittik, onun evini de inşa ettik. Bir parça ekmek de o veriyordu… Orda, yakınlarda bedeviler yaşıyordu. Beni bedevilerin yanına gönderiyorlardı; onlardan güğüm içinde süt getiriyordum. Güğümleri eşeğin her iki yanına, heybenin gözlerine koyup götürüyordum…

Gene bir gün gittim; orda Hacınlı bir erkekle kadın vardı; o bedevinin evinde çalışıyorlardı; getirip sütü teslim ettiler. Eve varıncaya kadar, karanlık basmıştı. Baktım ki, bizimkileri götürmüşler: Ne yapayım? Yastığımı alıp gerisingeri, Arap görevlinin evinde yaşayan o Hacınlı adamla kadının yanına döndüm. Kendilerinin de saklanarak yaşamalarına rağmen, onlar beni sakladılar. Zira "Bir metre boyu olanı öldürün", diye Talat'tan emir gelmişti. O Hacınlılar beni de alıp sakladılar. Akşam yerde yatıyorduk. Amcamın karısı, kimse bulamasın diye güzel giysilerimi, kadife, ipek pahalı giysilerimi yastığın içine

doldurmuştu; ama, o evdeki Arap görevli onu elimden aldı; beni de evinden kovdu; bana: "İş yok; git burdan!" dedi.

Ben üzgün, boynum bükük, yapayalnız dışarı çıkıp uzaklaştım. Bir gün yalnız, yorgun bir halde, götürüp yakmak üzere Habur'un kıyısında inek pisliği topluyordum. Yapayalnız ayaklarımı suyun içine sarkıtıp oturmuştum. Bir de baktım ki, uzaktan at sırtında bir Çeçen geliyor. Kaçmak istedim. Sonra düşündüm: "Niye kaçayım; ne olursa olsun" dedim. Bana yaklaştı. Bir de baktım ki, babamın tanıdığı Hasan İbrahim. Geldi, beni tanıdı. "Oğlan! Burda ne yapıyorsun?" dedi.

- Ne yapacağım; bizimkileri götürdüler. Ben yalnızım, dedim.

- Yanıma gelir misin?

- Gelirim.

- Yarın sabah erkenden buraya gel; seni götüreyim. Hasan İbrahim at sırtında geldi; beni yaylasına götürdü. Onun Ermeni karısı bana ekmek verdi ve: "Git, su getir" dedi.

Suya gittim. Eve döndüm; iki-üç jandarmanın geldiğini gördüm; korkup saklandım. "Yusuf! Yusuf!" diye bağırdıklarını duyuyordum; ama, ortaya çıkmıyordum.

Jandarmalar gidince; ortaya çıktım. Efendim bana: "Niye gelmedin?" diye sordu.

- Korktum!

- Hiç korkma!

Bana Çeçen elbisesi giydirdi; belime de bir kama taktı; gerçek bir Çeçen olmuştum.

Bana: "Kim sorarsa: 'Ben Hasan'ın oğluyum' de; ben bu köyün muhtarıyım, korkma!" dedi.

O köyde kaldım. Atı suya götürüyor, ineklere bakıyor, hizmetkârlık yapıyordum… Bütün Ermenileri götürdüler; bir tek ben kaldım. Yüz kadar Ermeni aile evler inşa etti; ama, onları da götürdüler. Evler Türklere kaldı. Köyde Ermeni kalmadı. Çeçenlerin yanında birkaç Ermeni çocuk kalmıştı; onlar da benim gibi, Türk isimlerinin arkasına saklanmışlardı…

İlkbaharda bir gün, Çeçenler bizim evimizde toplandılar. Ras-ül-Ayn taraflarında Safa isimli bir köy vardı; ordaki Çeçenler de gelmişler, bizim evimizde oturmuş, silahlarını biliyorlar ve birbirlerine: "Der Zor'a Ermenileri katletmeye gideceğiz!" diyorlardı.

O ilkbahardaydı. Sonbahara kadar orda kaldım.

Aynı Çeçenler sonbaharda mallarla birlikte geri geldiler; bunlar hem İstanbul taraflarından, hem Konya tarafından, ülkenin her tarafından getirilen Ermenilerin serveti, elbiseleri, takıları, altınları, paralarıydı, ne istersen, aklından ne geçerse vardı! Ne maldı ama! Altınları tencereyle ölçtüklerini gözümün ucuyla görüyordum; o kadar çoktu ki! Ağam Çeçenlerin reisi olduğu için aralarında bölüşüp gittiler…

Bir gün Çeçen efendim Safa Köyü'ne gitti ve geri gelince: "Yusuf, biliyor musun; Anneni, babanı gördüm. Al! sana mektup yazmışlar" dedi.

Mektubu gösterdi. Erkek kardeşimin yazısıydı. Safa Köyü'nde olduklarını yazıyordu. Yerlerini öğrenmiş oldum.

Çeçenler Ermeni kızlarını Ras-ül-Ayn'den kaçırmışlar, Safa'ya götürmüşlerdi. Düğün yapacaklardı. Bir araba yağmalanmış mal vardı; bunları Safa'ya götürmek lazımdı.

Efendim bana: "Yusuf, sen benim yerime Safa'ya düğüne gider misin?" diye sordu.

Arabayı alıp gittim. Ama düğün evinde az kaldım; kaçıp ebeveynimin yanına gittim. Köy dışında bir ev yapmışlardı. Gidip onu buldum; efendim evin yerini bana ayrıntılı olarak tarif etmişti. Gittim; kapının önünde bağlı köpek vardı. İçeri girmek istiyorum; giremiyorum. Bekledim ki, birisi gelsin; beni içeri götürsün. Her gelen, Çeçen elbiseleriyle görüp beni Çeçen sanıyordu. Birden bir adam geldi; yaklaştı; baktım ki, babam; yüzünü hatırladım. Bağırdım. Yanıma geldi; bana sarıldı; beni öptü; eve götürdü…

Bizimkiler kendilerini Ras-ül-Ayn'den Safa Köyü'ne getirdiklerini anlattılar. Yolda, gece vakti ellerindeki her şeyi, annemin takılarını, başındaki gümüş başlığı, çalmışlar… Ama hırsızlar üç kişiymiş ve ganimeti aralarında paylaşamamışlar; birbirleriyle kavga etmişler. Bizimkiler fırsattan faydalanıp kaçmışlar; bir ev görüp çırılçıplak, ıslak ve soyulmuş olarak içine girmişler. Avluya girmişler; samanlığa gitmişler; birbirlerine sarılmışlar. Evde köpek varmış; ama, havlamamış. O, müdürün eviymiş. Müdürün karısı gidip, samanlığın girişinde oturan insanlar olduğunu görmüş. Gidip kocasını bundan haberdar etmiş. Müdür gelip bizimkileri görmüş. Amcam müdüre başlarına gelenleri anlatmış; kendilerini kimsenin görmediğini, kaçtıklarını; köpeğin havlamadığını söylemiş. Çeçen Müdür: "Bu kadar insan avluya girmiş, ama köpek havlamamış; o halde, bu Allah'ın bir mucizesi" demiş.

O şekilde bizimkiler orda kalmışlar. Zaten zanaatkârdılar; başlamışlar çalışmaya. "Usta," demiş müdür, "benim için bir ev inşa et." Orda da bir ev inşa etmişler. Günün birinde de efendim gidip bizimkilere rastlamış ve gelip bana haber verdi. Ama ben nankörlük etmedim; efendimin yanına döndüm. Onun karısı doğum yapınca, ben ebeveynimin yanında döndüm…

Sonra, 1918'de ateşkes oldu; savaş sona erdi; Ermeniler çoktan yerlerine dönmeye başlamıştı. Biz de Safa'dan istasyona gittik. Orda iki-üç gün kaldık; sonra, Musul tarafından tren geldi. Türk askerler trenin içine ve üstüne doluşmuşlardı. Onlar artık kaçıyorlardı. Trende yer yoktu; biz de bindik ve geldik.

Carablus'ta bir köprü vardı; trenin yoluna devam etmesi için yakıt kalmamıştı. Trenden indik; ot-mot, dal topladık ki, tren yoluna devam edebilsin. Yolumuza devam edip Carablus'ta indik. İngilizler çoktan Suriye'yi işgal etmişlerdi. Türk askerleri kaçıyorlardı. Halep'e gittik. Halep'te Ermenileri doldurdukları bir Türk kışlası vardı; orda kaldık. Ordan da sözde Zeytun'a gidecektik. Araba kiraladık. Ayntab yakınlarında Türk asker kaçakları bizi soydular; arabanın atını da götürdüler. Sonra başka bir at aldık. Maraş'a gittik. Maraş'ta, Karasun Mankants Kilisesi'nde ve Okulu'nda kaldık; oraya her yerden gelen, Fırnuzlu, Fındıcaklı, Zeytunlu, Maraşlı Ermenileri yerleştirmişlerdi... (Sonra bir sürü Ermeni'nin bulunduğu o kiliseyi ateşe verdiler)[*]. Kaçtık; canlı kaldık; ama babam öldü. Annem daha önce Ras-ül-Ayn'de vefat etmişti…

[*] Bu konuda *bkz:* Maraşlı **Yevgine Mayikyan**'ın (d. 1898) tanıklığı [Tnk. 259].

Ordan çıkıp Zeytun'un yolunu tuttuk. Hepimiz hastaydık; üzerimizde hal kalmamıştı. Erkek kardeşim yolda, Katma'da öldü. Amcamın karısı ağır hastaydı; onu yanımızda götürüyorduk. Zeytun'a gittik.

Ertesi gün Zeytun'a vardık ki, ne görelim! Zeytun'u yakmış, küle çevirmişler ki, Zeytunlular bir daha geri dönüp evlerine yerleşmesinler. İyi ki, evimiz şehrin kenarındaydı; ateşten o kadar etkilenmemişti. Ama içine bir Türk yerleşmişti. O adam da haberleşme memuruydu. Bekledik. Adam geldi, halimizi gördü. İyi ki adam evi bize bıraktı. Ermenilerin büyük bir kısmı evsiz kaldı; kışlaya yerleşip orda yaşadı. O kışla eskiden Türklerden alınmıştı.

Oldukça uzun süre kaldık; 1918-1920 yılları arasında orda kaldık. Sonra, Türkler bizi yeniden rahatsız etmeye başladılar. Evimizi bırakıp, kışlaya gittik ki, Türkler saldırırlarsa beraber olalım. Ermenilerin durumu giderek kötüleşti. Çok sıkıntı çektik. Yalnız bir adam gördüklerinde öldürüyorlardı. Biz de bir şey getirmeye, mesela tuz getirmeye gittiğimizde, üç-dört kişi birlikte çıkıyorduk. Biz Türk'ün günlerden bir gün bize saldıracağının hep bilincindeydik. O yüzden de, başımızı kaşıyacak vaktimiz yoktu; barut, kurşun imal ediyorduk; stoklar oluşturuyorduk. 1921'de Kemal Atatürk: "Ermeniler teslim olsun!" diye emretti. Ne yapacağımızı düşünüyorduk. Daha önce, pek çok Ermeniyi öldürmüşlerdi. Bazıları şöyle dediler: "Nasıl teslim olalım? Biz Türk'ün elinden daha yeni kurtulduk; şimdi Türk'e teslim mi olacağız?"

Ben ağabeyime: "Sen evlisin; karını al, git teslim ol! Ben dövüşeceğim" dedim. Bütün Zeytunlular bin iki yüz kişiydik. Altı-yedi yüz yaşlı, kadın, kız, çocuk teslim olup, esir düştüler. Maraşlı bir Ermeni ve yetimhane müdürü olan Mister Liman isimli İngiiz bir misyoner gelip bize: "Teslim olanlara hayatta kalma güvencesi verilecek" dediler.

Teslim olanları götürdüler; ama erkekleri direnişçi, kaçak olanları katletmeye götürdüler; geriye kalanları ise uzaklara sürdüler.

Zeytun'daki Aziz Astvatsatsin Manastır'ında 80 kadar genç talim yapıyordu. Türkler gelip manastırı kuşatma altına aldıklarında, Aram Çolakyan da onların arasındaydı. Gençlerimiz Aram'ın yönetiminde savunma yapmaya başladılar. Türkler ateş açmaya başladılar. Sonra, top ateşi açtılar. Bizim manastırdaki çocuklar da ateşle karşılık verdiler. Onlar da, Zeytun'daki gençlerin kendilerine dışardan yardım edeceklerini umuyorlardı ve Aram yiğitleriyle düşmana saldırmaya hazırlanıyordu. Ama, geceleyin, tellallar fenerlerle Zeytun mahallelerini dolaşıp Sahak Khabayan Katolikos'tan şu haberin geldiğini haber verdiler: "Sakın Zeytunlular Türklere karşı dövüşmesin; sakın manastırdaki gençlere yardıma koşmasınlar; yoksa, çok büyük bir çatışma çıkar." Öyle ki, manastırdaki gençlere yardım ulaşmadı; oysa ki, Zeytun halkı manastırdaki gençlere yardım etmeye hazırdı. Ama gece vaktı, fenerlerle dolaştılar; katolikosun dövüşmemelerini emrettiğini bildirdiler. Halk da onları dinledi; ocakları yıkıldı…

Türkler ateş etmeye başladılar. Sayımız dört-beş yüzü buldu. Başladık Türk Hükümeti'nin düzenli birliklerine direnmeye. Üç-dört gün dövüştük. Türkler kışlamızı kuşattılar. Manastırı Alman yapımı toplarla dövmeye başladılar. Manastırı ateşe verdiler. Manastırın yakınından gelen suyu kestiler. Ben on yedi yaşındaydım. Silahımız eksiliyordu. Gece vakti kışlanın arka tarafındaki pencerelerden aşağı uçtuk.

Sabah olunca bizi her taraftan kuşatmış olduklarını gördük. Çıkış yolu yoktu. Zar zor dövüşerek kendimize yol açtık; kuşatma çemberini yardık. Birbirimizi kaybettik. Yolda, Zeytun Nehri yakınlarında iki-üç Türk karşıma çıktı. Bunlar başıbozuklardı; "Tut gâvuru!" dediler. Arkamdan birkaç Zeytunlu Türk geliyordu; onları vurdum…

Zeytun'dan oldukça uzakta Abakol Köyü vardı. Orda, bizlerden bazıları yakalandı; bazıları öldürüldü. Kalanlar köyün dağlarında yaşıyordu…

Teslim olanları Zeytun kışlasına doldurmuşlardı. Türkler kalan herkesi, yaşlı, kadın, kız, hepsini öldürmüş; çocukları diri diri yakmıştı!… Kışlayı ateşe vermişlerdi. Biz dağlardan onların seslerini duyuyorduk ve tüylerimiz diken diken oluyordu.

Bekçilerimiz asker kaçağı Türkler yakalamışlar, öldüreceklerdi. Onları, öldürmesi için Nazaret'e verdiler; zira, Türkler onun bütün yakınlarını öldürmüşlerdi.

- Ona: "Nazaret! Al, öldür; intikamını al!" dedik.

Cahan Nehri'nin yakınlarına gittik. Orası sınırdı; geçsek Adana taraflarında Fransızlar vardı; ama Türk askerleri bize yetiştiler; bizi Furnuz'dan Andırın'a kadar takip ettiler. Andırın'da nehrin öbür yakasına geçmek üzereyken Türklerin bizi yeniden kuşattıklarını gördük. "Kimsiniz?" diye sorduk.

"Biz Zeytunluları takip ediyoruz" dediler. Bizden bazıları nehre atıldılar; elliye yakın kişiyi nehirde öldürdüler. Eşimin amcasının oğullarını orda öldürdüler…

Gün ağardı. Biz birbirimizi kaybettik. Ben ormanlara, dikenlerin arasına düştüm. Zar zor bir yolunu bulup dışarı çıktım; gidip bizim Zeytunluların grubuna katıldım. Aram Çolakyan'ın grubu artık otuz kişi kalmıştı. Türkler bizi kuşatmışlardı. Nehrin öbür yakasına geçme umudumuz kalmamıştı. İlerleyecek yol da yoktu; her taraf dağlarla kaplıydı. Andırın'da çarpıştıktan sonra geri dönmeye karar verdik. Dağı aşmak istiyorduk. Birden karşı taraftan Türkler ateş açtılar. Gün ağarıncaya kadar dövüştük. Orda da üç-dört kişi şehit düştü.

Biz tekrar gerisingeri Zeytun tarafına gidiyorduk. Bizi kuşatmışlardı. Eğer Adana tarafına geçsek, orası Fransızların elinde; dolayısıyla, kurtulacağız; ama geçemiyoruz!…

Birden nöbetçimiz geldi ve uzakta bir kalabalık olduğunu söyledi. Türkler gelip bize yaklaştılar. Biz yeniden kaçtık. Yirmi-yirmi beş kişiyiz; yanımızda kadın da var, çocuk da! Tavros [Toroslar] ve Amanos Dağları'nın geçit vermez dağlarının ortasında kalmışız. Türkler bizim izimizi köpeklerle sürüyorlardı. Mağaralarda, karların içinde günlerimiz aç,susuz geçiyor. Karanlık basmıştı. Baktık ki, mercimek gibi bir şey bitmiş; ne olduğunu anlamadık; ama yedik; açtık!…

Gün ağardı. Sözde Zeytun'a, Furnuz'a gideceğiz. Baktık ki, Türkler bizi takip etmeye devam ediyorlar. Arkamızdan bize yetiştiler. Furnuz taraflarında yüksek bir dağın tepesindeydik. Yüksek kayaların üstüne tırmandık. İki-üç kadın Türklerin eline geçmemek için kendini dağdan aşağı attı. Türkler arkamızdan geldiler. Mevzilendik. Başıbozuk Türkler ateş etmeye başladılar.

Aram emretti: "Dağılın, hiç olmazsa farklı yerlerden ateş edin ki, düşman bizi çok sansın." O, fişeği, onluk tabancayı ve kılıcını eline aldı ve öne geçti. Hazır olsun diye, bir fişeği de ağzına yerleştirdi.

Kendisi tecrübeli bir adamdı. Gâvur Dağı'nda üç-dört yıl Türklere karşı savaşmıştı. Erkek kardeşi öldürülmüş; kendisi hayatta kalmıştı; çok yiğitti. Onun kahramanlıkları çoktur!…

Akşama kadar savaştık. Noraşkharyan bize: "Aram Bey'in yanına gidin" dedi. Biz iki genç yalnız kaldık. Türkler çemberi daraltıyorlardı. Mermiler vızıldayarak kayalara çarpıyordu. Kader benim hayatımı kurtardı. Merminin biri tam başımın üstünden geçti. Arkadaşım vuruldu. Onun kanları üstüme aktı. Onun babası da daha önce ölmüştü. Ben Aram'ın yanına ulaştım. Kaçmak istiyorduk. Bizi her taraftan kuşatmışlardı. Açık olan bir tek yer vardı; orası da kayalıktı; ya aşağı atlayacaktık, ya da ölecektik. Geceydi; hiçbir şey görünmüyordu. İçimizden birisi: "Ben atlayayım; eğer ölmezsem, size seslenirim; siz de atlarsınız dedi."

Atladı; ama nereye atladığını, göremiyorduk. Etraf karanlıktı.

Seslendi: "Gelin; yaşıyorum!"

Biz de onun arkasından atladık; ama yakınlardan Türklerin sesi geliyordu. Meğer yakındaymışlar. Biz çökerek askerlerin kuşatma çemberini yardık, Furnuz'a geçtik; orası Zeytun'a yakın bir kasabaydı. Orda kimse yoktu; ıssızlaşmıştı. Orda bir-iki gün kaldık. Dağlardan meyve, ot toplayıp yedik; güç depoladık. Hiç olmazsa bizim Zeytun'a gitmek istiyorduk. Oranın dağ yollarını, suyunu muyunu biliyoruz. Ayak izleri gördük. Meğer, bizden önce yüz-yüz elli Zeytunlu geçmiş ordan; Zeytun'a gitmek istiyorlarmış. Biz de o izleri takip ederek yola devam ettik. O grubu bulduk. Birleştik; tekrar üç yüz kişi kadar olduk. Sonra ben gözümden yaralandım; ayağıma da bir kurşun parçası girdi. Benim gibi on beş-on altı yaşlarında üç-dört genç vardı; yanımızda kadınlar da vardı. Aram Çolakyan şöyle dedi: "Furnuz tarafına gidelim. Bir Türk köyüne girip yiyecek bir şeyler bulalım."

Birkaç kişi bizi bırakıp Andırın taraflarına gitti. Öküzler bulup köyün dışına sürmüşler ve kavurmuşlar; yememiz için bize de getirdiler.

Bir gün, bir Türk kervanı geçiyordu; gençlerimiz onun yolunu kestiler. Bir de ne görelim! Kasalar dolusu fişek! Çok sevindik; zira fişeklerimiz tükenmek üzereydi. Ama ne fişek? Rus fişeği. Şu halde, Sovyetleşen Rus Hükümeti, biz Ermenileri öldürsün diye, bunları Türk'e vermişti. Biz fişekleri ceplerimize, heybelerin içine doldurduk, sırtımıza alıp dövüşürken lazım olur diye götürdük; Ama ne yazık ki, mosinlerimiz Rus mosini değildi. Bizimkiler ya Alman ya da Yunan yapımıydı. Öyle ki, ağır Rus fişeklerini aylarca sırtımızda taşıdık ki, eğer bir Rus mosini bulursak el koyup elimizdeki fişeklerle dövüşelim. O kervanda, bir torba da tuz vardı. O bizi kurtardı. Tuz olmadan, insan ölür. Otu tuzla birlikte yeyip güç kazanıyorduk. Bir yolunu bulup yaşadık.

Bir gün grubu kaybettik. Gündüz saklanıp, gece otlanıyorduk. Çenesinden yaralı bir arkadaşımız vardı. Mermi girip çıkmıştı; et sarkmış, irin toplamıştı. Ben yarayı yıkıyor, üzerine ot koyuyor, mendille bağlıyordum. Sonra, Halep'e gittiğimizde, onu Doktor Altunyan'ın muayenehanesine götürdük. Doktor şaşkın bir şekilde sordu: "Nasıl iyileştirdiniz?"

- Otla! diye cevap verdim.

Sonra o adam evlendi; Amerika'ya gitti.

Bizim grup dağılmıştı. O çenesi yaralı gence yumuşak yumuşak yedireyim diye, onunla birlikte dut topluyorduk. Zaten benim de bir gözüm yaralı ve bağlıydı. Bizim grubu kaybettik. Bir mağara gördük. İstirahat etmek için içeri girdik; baktık ki, bizimkiler ordalar; birbirimize kavuşup sevindik.

Bir gün su kaynağının başında toplanmış, on kadar gencimizin gelip bize yetişmesini bekliyorduk. Aram baktı ki, geciktiler; dürbününü eline aldı; uzağa bakmak, nerde kaldıklarını görmek için ayağa kalktı. Birden Türklerin sesini duyduk: "Hey! Aram Bey! Teslim ol! Aram Bey nerde? Dün onun anasını, kız kardeşini ve karısını öldürdük; şimdi de onun kellesini istiyoruz!" ve uzaktan üzerimize ateş etmeye başladılar.

Aram Çolakyan Andranik gibi cesur ve akıllı bir adamdı. O hem iyi kalpliydi hem de kibar. Aram Türklerin yolumuzu kestiklerini görünce bize şöyle dedi: "Herkes birbirinden uzak yerlerde mevzilensin ki, sayımızı çok sansınlar" Kendisi içine on fişek alan onluk tüfeğini kaldırdı ve ateş etmeye başladı. Onlar ateş ediyor, biz de karşılık veriyorduk. Aram bizi yüreklendiriyordu: "Kaçak umutsuzluğa kapılmamalı! O son nefesine kadar savaşmalı!" diyordu…, dürbünle seyrederken, kafasını mevzisinden dışarı uzatınca arka taraftan onu gizlice vurmuşlardı. Önce bize haber vermediler. Türklerin eline geçmesin diye, onun cesedini otların arasına saklamışlardı. Sonra, damadı gelip kimsenin mevzisinden ayrılmamasını, akşam toplanacağımızı söyledi... Ben içlerinde yaşça en küçük olandım. Ben Aram'ı silahı elinde ölmüş olduğunu gördüm… Aram Bey'i toprağa verdik. Hepimiz sessiz ve öksüzdük; artık o yoktu, önderimiz… Onun amcasının oğlu şöyle konuştu: "Gençler! Toparlanmalıyız!"

Cesur önderimizin artık aramızda olmadığını hissettik. Umutsuz, üzgün, kayaların arasında kalmıştım; bir de baktım ki, bizimkiler gitmiş, ben orda kalmışım. Ne yer biliyorum, ne de bir insan. Kendi kendime: "Nereye gideyim? Ne yapayım" diye düşündüm. Uzaktan yeşil bir çizgi gördüm; suydu. "Gidip su içeyim" dedim. Sürünerek suya yaklaştım; uzaktan birinin yaklaştığını gördüm. O, Ala Manuklar'ın oğlu Manuk'tu. Gidip bizimkilere yetiştim…

Şimdi artık Aram yoktu. Onun yerini Simonyan Hovhannes almıştı. O da zamanında Gâvur Dağı'nda çarpışmıştı. O bize: "Gençler! Gâvur Dağı'nda benim bir Kürt tanıdığım var; oraya gidelim" dedi.

Kış mevsimiydi. Hava soğuk. Sınırı geçmek istiyoruz. Nereye gitsek, Türkler bizi kuşatıyor, takip ediyor. O şekilde, çarpışa çarpışa Gâvur Dağı'nın yakınlarına ulaştık. Geri dönmek istiyoruz; ama, imkânsız. Bizden birkaç kişi vurulup öldü. Biz umutsuzluğa kapıldık. Yolumuza devam edip bir kamışlığa girdik. Orda darı bitmişti; biraz toplayıp çantamıza doldurduk. Nazaret Zeytuntsyan: "Yoruldum" dedi. Gerçekten de hepimiz çok yorulmuştuk. Hiç olmazsa biraz dinlenmek için kamışlığa girdik. Orda iki gün kaldık. Sonra Türkler gelip çevremizi sardılar; ordan çıkmadığımızı görüp, kamışlığı ateşe verdiler. Sanki atom bombasıydı; dünya sanki çatır çatır yanıyordu. Çakal, tilki ne kadar hayvan varsa çıkıp koşmaya başladı. Önderimiz Simonyan Hovhannes şöyle dedi: "Toprağı kazın, mezar gibi içine girin üstünüzü toprakla örtün. Ateş gelir üstünüzden geçer gider."

Biz de aynen öyle yaptık. Toprağı kazdık. Ateş gelip üstümüzden geçti ve söndü. Ayağa kalkıp kellemizi kurtardık; sağ selamet bir yerde toplandık. Simonyan dedi ki: "Burda bir köy var; orda Hasan Bey isminde bir adam var; o Aram'ı tanırdı. O adama gidelim; muhtemelen bize yardım eder."

Oraya gittik; Kürtler bizi görünce korkup, kaçtılar. İçimizden hiçbiri beş altı aydır ne ev, ne yatak yüzü görmüş, ne de yıkanmıştı. Sakalımız ve saçlarımız da uzamıştı; bitlenmiştik. Vahşi bir görünüm içerisindeydik. Ayaklarımız çıplak ve yaralar içindeydi. Her gün, elbisemi yırtıp ayaklarımdaki yaraları sarıyordum. Gözüm yaralıydı; mendille bağlamıştım; irin akıyordu. Bugüne kadar da bu gözle göremem. Biz onlara: "Biz size bir şey yapmayacağız; Hasan Bey'i görmek istiyoruz. Biz Aram'ın grubundanız; bize sadece yol gösterin; bize öncülük edin; size para veririz." dedik.

Hasan bize şöyle cevap verdi: "Nasıl yol gösterelim; Devletimiz bunu duyarsa kökümüzü kurutur."

Sonra Hasan Bey Simonyan'ı gördü; tanışmış olduklarını hatırladı ve yanımıza güvenilir insanlar olarak iki Kürt verdi. On iki saatlik yol kat ettik. Artık ayağımızda ne çarık kalmıştı ne de şalvar. Şalvarın paçasını alttan yırtıp ayaklarıma bağlıyordum. Ayakkabılarım zaten delinmiş, ayaklarım kanlar içerisindeydi. Şalvarım dizimden yukarısına kadar kısalmıştı. Dağların, kayalıkların içinden geçiyorduk. Türk askerleri haber almasın diye bizi gizli yollardan götürüyorlardı.

Gün ağardı. Kürtler bize: "Artık sizinle birlikte gelemeyiz. Bizi görürlerse bizi de öldürürler. Siz kimseyle konuşmadan yolunuza devam edin." dediler.

Onlara beş altın, iki de mavzer verdik; gittiler. Biz yolumuza devam ettik. Kilis'e kadar gidecektik.

Yorgun ve açtık; insan görünümümüzü yitirmiştik; sakalımız uzamıştı; üstümüzde elbise yoktu. Kilis artık yakındı. Uzakta bir köy görünüyordu. Bir değirmen gördük; içinden insanlar çıktı. Bir de baktık ki, Ermenice konuşuyorlar. "Kimsiniz?"

Grubumuzda bir adamla karısı vardı. Önce onlar gittiler.

- Lideriniz gelsin, demişler. O kadınla adam: "Liderimiz gitsin. Onlar Ermeni" dediler.

Simonyan tüfeğini yere koyup ilerledi. Meğer onlar Urfalı Türklermiş; Urfalı Türkler Ermenice bilirler. Onların hepsi de kılıcını çekip Simonyan'ın üstüne saldırdı; onu oracıkta öldürdüler. Biz geri kaçmaya başladık; yolumuzu kestiler; bizden on bir kişi öldürdüler. Bir kadın vardı; Türklerin eline geçmemek için, o kendisini kayalıklardan aşağı attı. Başka bir kadın daha vardı; o ise, kocasından kendisini öldürmesini rica etti. Kocası kadını vurdu; sonra da intihar etti. İçimizde başka bir kadın daha vardı; onu da esir aldılar…

Hayatta kalanlar zar zor tepeye vardı; Kilis'e adam gönderdik. Kilis Ermenilerine bize yardıma koşmaları için haber gönderdik. Birden karşımıza yüz kadar asker çıktı. Biz tekrar mevzi aldık. Onlar bizi kuşatıp, bir camiye doldurdular; silahlarımızı elimizden almak istediler. Meğer, Cezayir'i işgal eden Fransa oraya Cezayirli askerler göndermiş. Bizi yakalayanlar da onlardı.

Az sonra Fransız jandarmaları geldiler. Bizi General'e götürdüler. General bizi gördü. Sonra, bizi Ermeni Ulusal Derneği'nin kilisesine ve okuluna götürdüler. Orda bulunan Ermeniler de, hepsi sürgüne gönderilmiş ve geri dönmüşlerdi. Bizi yerleştirdiler, soydular, yıkadılar, saç ve sakalımızı kestiler; zira,

insana benzemiyorduk; yaralı ve hastaydık. Elbiselerimizi yaktılar; bize yeni elbiseler giydirdiler. Halep'e ve bütün dünyaya yüz otuz Zeytunlu'nun oraya vardığını bildirdiler. Kilis Hınçak Örgütü'nün lideri Karanfilyan Vartmekhak'tı. O geldi; Amerikalılar geldiler; battaniye, filan getirdiler. Orda on beş gün kaldık. Bize yiyecek getirdiler; ama, yiyemedik; zira açlıktan içimiz kurumuştu… Hastaları hastaneye götürdüler. Sonra, Fransızlar bizi Kilis'ten Halep'e götürdüler; fotoğrafımızı çekip, silahlarımızı alıp kilisenin deposunda sakladılar. Tarihler 1 Eylül 1921'i gösteriyordu.

Ermeniler her taraftan göç etmiş, Halep'e gelmişti; yetimhanelerde binlerce yetim vardı. Halep'te bizimkileri buldum. Dayım ev tuttu. Biraz onların yanında kaldım. Gözümü ameliyat ettiler; ayağımı da. Sonra yetimhaneye girdim. İki yıl yetimhanede bir meslek öğrendim. Orda erkek kardeşimi buldum. Baktım ki, olmayacak, Beyrut'a gittim ve evlendim. 1933 yılından itibaren Beyrut'ta Komünist Partisi üyesi oldum; fikirlerim yüzünden hapse atıldım. 1946'da ailece Ermenistan'a geldik ve Nor Zeytun'u [Yeni Zeytun] kurduk…

254 (254).

KARAPET TOZLUYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ZEYTUN)

Köyümüze Küçük Zeytun derlerdi. Havası, suyu eşsiz, insanları cesur ve çalışkandı.

Biz Tozluyan ailesine mensubuz. Sülalemizde iki amcamız vardı; Türkler gelirse hazır olalım ve Türklerin önünde boyun eğmeyelim diye, babam ve amcam silah imal ederlerdi. Kadınlar gece gündüz erzak depolarlardı; zira Türkler her defasında gelip bize saldırırlar, ama, kazanan taraf hep biz olurduk. Zeytun'da demir madeni olmuştur. Ben, babamın atöylesinde taşları erittiğimizi, Zeytun Şehri'ne götürdüğümüzü, demircilerin tüfek namlusu, mermi imal ettiklerini hatırlıyorum.

Manastır Zeytun'un tam karşısındaydı. Biz Zeytunlular, durmuş seyrediyorduk. Bir de baktık ki, askerler manastırı yakmak için tenekeyle gazyağı taşıyorlar; ama, isyancılar manastırın içinden ateş ederek onları öldürdüler.

Fedayiler Aziz Astvatsatsin Manastırı'nda dövüşürken, babam onlara yardım etmeye gitti. Orda da vuruldu. O dönemde yetim kaldım. Annem, üç kız ve bir erkek kardeşim vardı.

1915'te bizi sürgüne gönderdiler. Şam çöllerine götürdüler. Yayan yolculuk ediyorduk, sürekli yürüyorduk; sonu gelmiyordu. Tifüse yakalandık. Aç ve susuzuz, pahallılık var! yiyecek yok!…

Bizler, yaklaşık onbeş Zeytunlu aile Şam yakınlarından kaçtık. Gittik, gittik, bir Çerkez Köyü'ne ulaştık. Bizi köye almadılar; bize "muhacir" (göçmen) yani göçebe diyorlardı. Biz köyün dışında, açık havada kaldık. İyi ki yaz mevsimiydi. O köyün Çerkez Beyi'nin ahırına gece vakti kudurmuş bir kurt dadanıp öküzleri yemek istemiş; öküz boynuzuyla vurmuş; kurt ise öküzün dudağını ısırmış; öküz kudurup

tarlalara düşmüş, gece ahırına dönmemişti. Çerkez Beyi bizim Zeytunlulardan öküzü yakalayıp kendisine götürmeleri için yardım etmelerini rica etti. Bizimkiler gidip yardım ettiler ve öküzü eve geri götürdüler.

Çerkez Beyi demiş ki: "Öküzü satıyorum; alın, götürün" demiş.

Bizimkiler ise: "Paramız yok ki, öküz alalım; biz açız" diye cevap vermişler.

Bey şöyle konuşmuş: "Götürün! Ben para istemiyorum. O vadiye götürün; kesip yeyin."

Büyük, küçük hepimiz de açtık; günlerce ot yiyorduk (o ota "kemec" derler); otu haşlayıp biraz tuzla yiyorduk. Biz sürgün sırasında eti nerde görmüştük ki? Öküzü vadide kestik; pişirdik; derisini de, giyelim diye, çarık yaptık. Eti pişirecek odun da yoktu; tezekle filan zar zor pişirebildik. Kuduracağımızı düşünüyorduk; ama, açtık, haşlayıp yedik. Pişirince zehiri çıkmıştı; kudurmadık.

İki-üç gün sonra o adam yeniden geldi; onun iki öküzü ve iki ineği daha kudurmuştu. O hayvanları da bize verdi; onları da pişirdik ve yedik. Sonra, köydeki Arapların inekleri de kudurdu. Onlar bize: "Ermeniler gelin! Bizim kudurmuş hayvanlarımızı vadiye götürüp kesin ve yeyin" dediler.

O kudurmuş ineklerin kulakları, kuyrukları dikiliyor ve hayvanlar insanın üzerine saldırıyordu. Hangi hayvan o kudurmuş hayvanın kan kokusunu alsa, kendisi de kuduruyordu ve böylece, köydeki pek çok hayvan kudurdu. Araplar onları bize veriyor, biz de hayvanları vadiye götürüp kesiyor ve yiyorduk. Araplar bize un, bulgur veriyorlardı. Ama, bizim aramızda da tifüs hastalığı baş gösterdi; damadımız Nazaret, onun kızı Nuritsa ve başkaları gibi pek çok kişi hastalanıp öldü. Sürgün, 1915'ten 1918'e kadar dört yıl sürdü. O Çerkez Bey'in köyünden gece vakti kaçtık. Grup halinde, daha ziyade Kudüs taraflarındaki çöllere gidiyorduk. Nereye gitsek, bize "muhacir" diyorlardı. Küçük, büyük, genç, yaşlı hepimiz aç, çıplak, yorgun ve hastaydık; ne yapacaksın…

Bizi sürgüne göndermelerinin ve katletmelerinin sebebi neydi? Sebebi şuydu ki, Almanya ve Türkiye 1914'te kardeş devlet olmuş, aralarında bir antlaşma imzalamıştı ve İngiltere ile Fransa'ya karşı savaş halindeydiler. Zaten bizi sürgün etmelerine sebeb olan, aslında Alman'dı; o, Türk Paşalarına: "Biz Nablus'ta İngiliz ve Fransızlara karşı savaşıyoruz" dedi. Kaç ay savaştıklarını bilmiyorum; ama hiçbiri diğerini yenemedi. O zamanlar Fransız Ordusu'nda bin beş yüz Ermeni gönüllü vardı. Ona, Ermeni Lejyonu adı veriliyordu; her yerden Musadağlılar, Kesablılar, Hüseynikliler, Adanalılar, her yerden fedayiler Fransızlara yardım etmeye gitmişti; zira, Kilikya'yı Ermenilere vermeyi vaat etmişlerdi. Bizim Ermeni fedayiler Fransız generale: "Biz o Nablus* Mevzii'ni alırız" demişlerdi.

General sormuştu: "Nasıl alacaksınız?"

Ermeniler şöyle cevap vermişti: "Bu senin işin değil; biz Türklerden intikam alacağız; yeneceğiz."

General ise: "Yenerseniz, size bağımsızlık veririz; size Kilikya'yı veririz" demişti.

Ermeni gönüllülerin gözünü kan bürümüştü; onlar "Hurra! Hurra!" diyerek saldırmış, mevziyi almış; yenmişlerdi…

Alman ve Türk trene binip Mısır taraflarına kaçmışlar. Araplar da Türklerden intikam almak istiyormuş; onlar da öbür taraftan Türkleri ve Almanları katletmeye başladılar. Türk ve Alman kaçarlarken

Araplar onları öyle bir vurdu ki, trenler devrildi; zira, Araplar da onlara karşı kin besliyordu; çünkü Türk ve Alman Arapların ülkesini işgal etmişlerdi. Türk ve Alman Kilikya'dan çekildi. Kilikya Fransa ve İngiltere'ye kaldı. Özgürlük geldi. O zamanlar Aram Çolakyan hala dağlardaydı. Özgürlük 1918 yılında geldi. Dağlarımızda savaşan Aram'ın fedayileri Almanya ve Türkiye'nin yenildiğini ve Kilikya'nın kurtulduğunu duydular. Cahan Nehri'ni aşıp Suriye'ye geldiler; onlardan geriye yirmi sekiz Ermeni fedayi kalmıştı.

Fransızlar bizi özgürlüğümüze kavuşturduklarında, onların aracılığıyla Amerikalı misyonerler de Suriye'ye gelmişlerdi. Onlar Der Zor çöllerine gidip, Arapların yanında kaçırılmış, Araplar tarafından kendi evlerine götürülmüş ne kadar Ermeni kadın, kız, çocuk varsa hepsini toplayıp Halep Şehri'ndeki yetimhanelere yerleştirdiler; Araplar birbirini ele verdi; evindeki Ermenileri vermeyen ev sahipleri hapse atıldı. Anası- babası veya akrabası hayatta olanlar gelip birbirine kavuştu.

Sürgün sırasında hepimizi iki kısma ayırmışlardı. Bizi Konya taraflarında dolaştırdılar. Sonra Halep Şehri'ne getirdiler. Çoğunu Der Zor ve Ras-ül-Ayn'a götürdüler; çoğunu da Şam ve Kudüs taraflarına, Havran çöllerine. Biz Şam tarafına düştük. Bizi katletmediler; bu yüzden de oldukça fazla sayıda Ermeni hayatta kaldı; Der Zor tarafına gidenlerin ise hepsini katlettiler.

Hala sürgündeydik; hala ülkeye geri dönmemiştik… Bir şey anlatayım; gördüğüm bir şeyi anlatayım. O zamanlar, biz Şam taraflarında annem, kız kardeşlerim ve pek çok Ermeniyle birlikte sürgündeydik. Talat, Enver, Cemal Paşalar hala vardı. Büyük Cemal Paşa'ya Şam taraflarındaki Ermenileri katletmesi için bir emir gelmiş; ona o hakkı tanımışlar. Ona mühürlü bir yazı vermişler, git Ermenileri öldür diye…

Büyük Cemal Paşa o mektubu alıp Şam'a gelmişti.

O zamanlar Şam'da büyük bir kilisemiz vardı; orda, dini önderimiz bulunurdu. Cemal Paşa dini önderlik binasına gelip, dini önderimize: "İşte Ermenileri katletmem gerektiğine dair mektup…" demiş.

Sürgün zamanında da, Arabkir taraflarından pek çok Ermeni'yi katletmek için Der Zor'a götürmüşler. O göç sırasında Arabkirli Ermeni bir ailenin çok sevimli, dünya güzeli bir kızı varmış; o kadar güzelmiş ki, gökteki güneşe: "sen doğma, ben doğacağım" diyebilirmiş. Ve Cemal Paşa o dünya güzeli Ermeni kızını görmüş; onu alıp haremine götürmüş. Cemal Paşa onu çok sevmiş. O Ermeni kızı bir gün Cemal Paşa'ya: "Paşa! Rica ediyorum, o Ermeniler masum bir millettir; bir yolunu bul; onları katlettirme. Bu da senin Ermenilere yaptığın bir iyilik olsun" demiş.

O zaman, Cemal Paşa elinde emirle Ermenileri katletmek için geldiğinde, ben Arabistan'da, Şam'ın civar köylerindeydim. Cemal Paşa: "Bu Ermenilerin isimlerini değiştirelim, ben de 'burda Ermeni kalmadı; hepsi din değiştirdi; artık katledecek Ermeni kalmadı' diye telgraf çekerim" diye düşünmüş.

Ben o zamanlar on altı yaşındaydım. Cemal Paşa Ermenilere şöyle dedi: "Siz yine Ermeni kalın; yalnızca isimlerinizi değiştirin; uydurma isimler alın; ben de 'Burda Ermeni kalmadı, artık hepsi din değiştirdi…' diye telgraf çekeceğim."

---

* 1918 yılında Filistin yakınlarında Alman-Türk ordularına karşı Arara Muharebesi'nde Ermeni gönüllülerin kazandığı zaferi kast ediyor.

Bana Hüseyin ismini koyduklarını hatırlıyorum. Bütün Ermeniler isimlerini değiştirmişlerdi. Ermenileri kurtarmak için her birine uydurma isimler koymuşlardı. Cemal Paşa şöyle demişti: "Ben öleceğim; ama Ermeniler benim ismimi tarihe altın harflerle yazacaklar."

Öyle ki, pek çok Ermeni katliamdan o şekilde kurtuldu. Pek çok Ermeni ise, tifüsten; veya aç, susuz, hastalıklara dayanamayarak öldü…

O göçten sonra, bizim gönüllüler 1918'de Nablus yakınlarında zafer kazandıklarında, ve özgürlük geldiğinde, biz de hayatta kalan bütün muhacirlerle birlikte Halep Şehri'ne dolduk. Halep'e geldik ki, kalacak yer yok. Arapların yanından aldıkları çocukları getirip yetimhanlere yerleştirdiler. Çocuklar Arapça konuşuyorlardı. Araplar Ermeni kızlarının ve kadınlarının yüzüne mavi mürekkeple dövme yapmışlardı; ama, bizim gençler: "Önemli değil; biz talihsiz Ermeni kızlarımızla evleniriz; Araplar götürüp onları çalıştırmışlarsa biz ne yapalım…" dediler.

Sonra, herkesin serbestçe kendi memleketine dönebileceği emri geldi. Ama, biz Zeytunlular toplanıp bir hesap yaptık; kırk beş bin kişiden yalnızca bin elli sekiz can kaldığını hesapladık. Pek çok Zeytunlu, Arabistan'ın Der Zor bölgesinde katledilmişti. Onları katledenler de Kafkasya Çerkezleri'ydi. Habur Nehri'nin kıyısında üç tane Çeçen Köyü vardı. Zamanında, Çar Nikolay o Çeçenleri sürgün etmişti. Ermenileri katledenler onlardı; Araplar değildi.

Öyle ki, 1918 tarihinde, biz Zeytunlular her köyden 2-3 kişi kalmıştık; toplam bin elli sekiz can. Toplanıp yola çıktık; Suriye'den Kilikya'ya gitmek için Kilis Şehri'nden, Ayntap'tan ve Maraş'tan geçecektik. Fransızlar Maraş'a kadar o yerlere dolmuşlardı…

Aram Çolakyan artık dağdan inmiş; Halep'e gelmiş; biz Zeytunluları bulmuştu; o bizim Yurttaşlar Derneği'mizin başkanıydı; bizi Zeytun'a götürdü. Zeytun'a vardık; bütün evlerimizin yanmış olduğunu gördük. Türkler bizi sürgüne gönderdiklerinde, Selanik taraflarından Lazlar getirmişler, evlerimize yerleştirmişlerdi; onlar da Müslüman'dılar; "Allahüekber" diyorlardı; ilahiler söylüyorlar; dua ediyorlardı…

Zeytun Dağları'ndan kaçmış olan Aram, Lazların evlerimize yerleşmiş olduklarını görmüş; "gidip evlerimizi yakayım; onlar da evlerle birlikte yansınlar" diye düşünmüş. Bizim Zeytun evleri de iyi tahtadan yapılmıştı. Bütün evler yanmış kül olmuştu. Yalnızca, köyün kenarındaki on-on beş ev sağlam kalmış, yanmamıştı. İlk günlerde o evlere yerleştik; sonra yavaş yavaş harabeye dönmüş evlerimizi onarmaya başladık. Bostanlarımız vardı; orda yeniden çalışmaya, toprağı sürmeye, ekmeye başladık; hangisini söyleyeyim, hangisini anlatayım, hangisini itiraf edeyim…

O iki yıl boyunca rahat yaşadık; ticarete başladık; üzüm zamanı gelince iyi ürün aldık; kuru üzüm hazırladık; sattık; yaşadık…

O zamanlar daha Maraş muharebesi başlamamıştı. Maraş'taki en önde gelen Türk, Hasan Kadı Ermenilerin büyüğü Khırlakyan Hakob Ağa'yı yanına çağırıp şunları söylemişti: "Hakob Ağa, biz Fransızlarla savaşıyoruz; onları ülkemizden dışarı atacağız; siz bu işe karışmayın; biz size yiyeceğinizi sağlarız; siz karışmayın. Biz vatandaşız."

Hakob Ağa ise ona şöyle cevap vermişti: “Siz Türkler Ermenilere neler yapmadınız ki? Sürgüne gönderdiniz, katlettiniz; biz bunları hala unutmadık; biz Fransa’nın yanındayız. Elimden gelse sana ayakkabılarımı boyatacağım…”

İşte böyle büyük konuşur Hakob Ağa; Hasan Kadı’yı yaralar.

Türk Hasan Kadı da: “Hakob Ağa, ben seni arabanın arkasına bağlatıp, başını da kestirmezsem, şu bıyıklarımı traş ettiririm…” diye cevap verir.

Hasan Kadı bütün Türkleri toplar ve bir toplantı düzenler; onlara şu soruyu yöneltir: “Para mı kıymetli, namus mu?” Orda toplanmış olan Türkler: “Tabii ki, namus” diye karşılık verirler.

- Namusunuz kıymetli ise, ne kadar altınınız varsa getirin; ben Türkiye’nin içlerine gidip Fransızlara karşı savaşacak bir ordu oluşturacağım…

Hasan Kadı Fransız gâvurlarını sürmek için gidip Türkleri toplamıştı.

Yıl 1920’ydi. Biz o zaman hala Zeytun Şehri’ndeydik. Hakob Ağa Hasan Kadı’ya o tür şeyler söylemiş olduğu için, Türkler Maraş Şehri’ndeki Ermenileri katletmeye başladılar.

Çok soğuk bir kıştı. Hakob Ağa kendisine yönelik bir tehdit olduğunu hissedip, altınları bir heybeye doldurarak, atın üstüne bağlar ve kaçmak üzere ata biner. Kaçarken Türkler onu yakalarlar; onun kafasını keserler; kendisini bir arabanın arkasına bağlayıp Ankara’ya götürürler. Hasan Kadı: ”Bu, bana: ‘sana ayakkabılarımı boyatacağım…’ diyen gâvur Hakob Ağa’nın kafasıdır” der.

1921 yılına gelmiştik. Türkler Fransızlara karşı savaşmak için 30.000 kişilik bir orduyla Maraş’a gelmişlerdi. Üç gün boyunca, biz Zeytun’dan o top atışlarını duyuyorduk… birden top sesleri kesildi. Maraş’tan Zeytun’a 12 saatlik bir mesafe vardır; ama, hiç ses çıkmıyordu. Bizim yurttaşlık derneğinin başkanı Aram Çolakyan Ermeni gönüllülere ne olduğunu öğrenmek için bir adam göndermek istiyordu; ama, kar vardı ve yollar kapalıydı. Fransızlar gece vakti kaçmışlardı. Ermeni gönüllülerden Fransızlarla birlikte gidenler soğuktan donmuşlardı. Maraşlı Mihran diye biri vardı bizle birlikte; onun parmakları soğuktan donmuştu. Geriye kalan Ermeniler de böyleydi…

1918-1921 yılları arasında Zeytun’da kaldık. 1921 ilkbaharında biz hala Zeytun’daydık. Fransızlar toynaklar ses çıkarmasın diye, atlarının nallarına keçe bağlayıp kaçmışlardı. Maraş yenildi. Fransızlar kaçtılar. Sıra bize geldi. Biz hepimiz de o zamanlar, yani Fransızlarla Türklerin savaştığı dönemde kışlaya girip orda toplanmıştık. O kışlayı bizimkiler 1895 yılında Türklerin elinden almışlardı. Orda beş yüz Türk askeri yaşıyormuş. Kemal Atatürk’ün birlikleri kışlayı bir Pazartesi günü kuşattılar. Ben de kışlanın içerisindeydim ve on yedi yaşında ya var ya yoktum. Babam çok zaman önce ölmüştü; o döneme kadar annem, üç kız kardeşim ve ağabeyimin karısı ile birlikteydik.

Kemal’in birlikleri gelip karşı dağın zirvesine namluları bize yönelmiş Alman topları yerleştirdiler. Atlı bir asker elinde beyaz bir bayrakla bir mektup getirdi; o mektupta şunlar yazılıydı: “Zeytunlular! Ya teslim olun, ya da sizi topa tutacağız; size üç saat mühlet.” O, Kemal’in emriydi.

Zaten biz Zeytunlular 1058 kişiydik. Yurttaşlık derneği toplantı yaptı; Ermeni gençlerin teslim olamayacaklarına karar verdi; onlar kanlarının son damlasına kadar dövüşeceklerdi. Maraş'tan İngiliz misyonerler geldiler ve bize: "Eğer teslim olursanız, sizi katletmeyecekler" dediler.

Bizim Zeytunlu gençler onlara: "Biz teslim olmayız; biz kanımızın son damlasına kadar dövüşeceğiz dediler."

Aram ise: "Kim teslim olmak istiyorsa teslim olsun" dedi.

Sanki bir gemi batıyormuşçasına, kışladaki millet paniğe kapıldı… birbirini kucaklamaya, öpmeye, ağlamaya başladı ve artık bir kargaşa oldu… Biz iki erkek kardeştik. Aram'ın silah deposunda çalışan ağabeyim Nışan yeni evliydi; o da diğer savaşanlarla birlikte kaldı. O bana: "Karapet, biz iki kardeşiz; gel sen teslim ol; annene, kız kardeşlerine ve benim karıma sahip çık; belki sen hayatta kalır, ailemizin devam etmesini sağlarsın. Ben Aram'la birlikte savaşanların arasında olacağım." dedi.

Sadece on yedi yaşında olan ben, dövüşmeye gitmek için omuzuma bir tüfek almıştım. Ağabeyimin sözlerini işitince, tüfeğimi omuzumdan aşağı indirdim; anneme, kız kardeşlerime ve gelinime sahip çıktım. Ben annem, kız kardeşlerim ve gelinimle birlikte dağın tepesine gidip teslim oldum. Hamile olan bir kadın vardı; o, kocasına: "Ohannes, günahı senin boynuna; bana bir kurşun sık dedi." Kocası gözlerimizin önünde kafasını bir o tarafa, bir bu tarafa çevirip, doğmamış çocuğuyla birlikte Türklerin eline geçmesin diye karısını tüfekle vurdu; sonra da gidip Aram Bey'in grubuna katıldı. Onlar üç gün boyunca kahramanlar gibi dövüştüler. Bu, eşi benzeri görülmemiş bir çarpışmaydı! Mermiler havada gidip geliyordu. Üç günde Alman topları kışlamızın duvarlarını yıktı. Fişeklerinin tükendiğini, kışlanın da gece-gündüz kuşatma altında olduğunu görünce Aram Bey: "Süngü tak! Düşmanın üzerine saldıracağız" diye emir verdi.

Gece yarısı düşmana, Türk birliğine saldırdılar. Kaç kişi orda şehit oldu! Yüz elli-iki yüz kadar insan dağa tırmanıp orda çarpışmaya başladı.

Gelelim bize. Bizi Türklerin merkezine, zabitlerin yanına götürdüler. Kimin kocası, kimin ağabeyi fedayi ise, mevzilerde çarpışıyorsa isimlerini vermeleri için, üç Zeytunlu ihtiyara muhbirlik görevi verdiler; bunları söylemezler ise kellelerini uçuracaklardı. İhtiyarlar mecburen, yakınları Aram'ın yanında savaşanları birer-birer ayırdılar.

O zamanlar biz, ben, annem, kız kardeşlerim ve gelinim bizi görmemeleri için birbirimize yapışmış, kirpi gibi büzülerek ağaçların, bodur ağaçların diplerine saklanmıştık. Gelip üç kız kardeşimden birini götürdüler; kocası savaşanların arasındaydı. Diğer iki kız kardeşim, gelinim ve annem kaldık; şanslıydık; birlikteydik. Kocaları, erkek kardeşleri dövüşenleri ayrı ayrı kesmeye götürdüler; nasıl olduysa, onların arasından bir-iki kadın kaçıp mağaraya girmişti; daha sonra da dövüşenlere katılmıştı; kendileri de onlarla birlikte dövüşmüşlerdi. Sonra, çok seneler sonra, o kadınlardan biri bana o konuyu anlattı. Bizi ordan da sürüp Vardapet Köprüsü'ne götürdüler. O, Türklerle aramızdaki sınırdı; altından büyük bir nehir akardı. Bizi o köprünün üstüne yığdılar; köprünün her iki yanına da nöbetçi diktiler. Bizi suya atacaklarını düşündük. Bize de: "Kim kaçmaya kalkışırsa ateş açarız" dediler.

Ben on yedi yaşındaydım. Benim yaşımda gençler çoktu. O köprüden çıkarıp bizi yürüttüler. Yayan gidiyorduk; yorulmuştuk; pek çok kişi yere yatmış yürüyemiyordu; onlar hasta, yaşlı idiler… Geceyi açık alanda, açık havada geçirdik. O şekilde aç, susuz, yorgun, bitkin olarak günlerce yürüdük. Maraş'a vardık ve gördük ki, pek çok kişi artık aramızda değiller; yolda kırılmış, ölmüşler. Bizi yirmi gün orda tuttular; Ermeni kilisesine doldurdular. Amerikalılar gelip bize bol miktarda yiyecek verdiler. Türk askerleri süngülerle kapıda bekliyorlardı. Aramızda bir rahip ve bir papaz vardı. Onlar o kilisenin içinde ayin yapmaya başladılar. İçerisi insan doluydu; herkes hüngür hüngür ağlıyordu; göz yaşları yerleri ıslatıyordu. Orda, o kilisede yirmi gün kaldık; ne dışarı çıkılmasına izin veriyorlardı, ne de içeri girilmesine; her şey içerde yapılıyordu; kargaşa ve eşi benzeri görülmemiş bir durum hüküm sürüyordu. Annem bana: "Karapet oğlum, zaten ağabeyini dağda vurdular; kaçabilirsen kaç; belki bizi de katlederler; hiç olmazsa sen canını kurtar" dedi.

Kilisenin kapısının önündeki nöbetçi asker bir kadınla lafa tutuşmuştu. O askerin arkasında boş yer olduğunu gördüm; uzaktan koşarak geldim, uçup çitin öte tarafına geçtim ve kaçtım. Maraş'ın Ermeni mahallelerinden biri olan Kubetli Mahallesi'ne gittim; orda bir evde saklandım. Bana: "Senin gibi kaçak gençler var" dediler.

Evdekilerden birini kiliseye gönderip: "Gidin bakın, onlar ne oldular? Kim var, kim yok?" dedim.

Gidip geldiler. Bana kilisede kimsenin kalmadığını; herkesi sürüp Türkiye'nin içlerine sürgüne gönderdiklerini söylediler. Ben yakınlarımı ve özellikle de beni kaçırıp kurtarmak isteyen akıllı, öngörülü annemi bir daha göremeyeceğimi düşünerek ağladım…

Meğer, götürülen bizimkiler kadınlar-kızlar çok zor şartlarda yaşamışlar; aç, susuz, Türklere, Araplara hizmet ederek yaşamış, ya da ölmüşler. Ben bizimkilerden bir daha haber alamadım.

Maraş'ta dört ay kaldım; benim gibi on iki gençle birlikte bir yolunu bulup yaşıyorduk. Birden Türk Hükümeti'nden emir geldi: "Maraş Ermenilerinden evini-barkını, malını-mülkünü terk edenler pasaport çıkartıp Suriye'ye gidebilirler. Yollarda sizi katletmeyecekler. Arabistan'a gidebilirsiniz." Bütün Ermeniler evlerini-barklarını, her şeyi bırakıp, gece vakti arabalarla Suriye'nin Halep Şehri'ne gitmek üzere yola çıktılar. Ben o zamanlar o on iki Ermeni gençle birlikteydim. Maraş Hükümet konağı'nı inşa eden bir Ermeni mühendis vardı; adı Taçat'tı. Gidip ona: "Taçat Efendi, biz de Suriye, Halep'e gitmek istiyoruz; ama, öksüzüz; hiç kimsemiz yok dedik."

Taçat Efendi bize: "Gidin, birer fotoğraf çektirip, bana getirin; size de pasaport çıkartayım; Suriye gidin" dedi.

Çocuklarla birlikte gidip fotoğraflarımızı çektirdik. Taçat Efendi pasaport çıkarttı ve bize verdi.

Yola düştük. Yedi gün, yedi gece yol yürüdük; yürümekten ayaklarımız şişmişti; hepimiz aç, susuz ve yorgunduk! Sonunda Halep Şehri'ne vardık. Maraş kilisesinde kalan Ermenileri, annemi, kız kardeşlerimi, gelinimi daha sonra Türkiye'nin içlerine götürüp, pek çoğunu katletmişlerdi…

Ermeni Yardımseverlik Kuruluşu fakir Ermeniler gelip yerleşsinler diye Halep'te çadırlar kurmuştu. Gidip o çadırlara yerleştik. Bütün gençler kaçıp şehre gittiler; o çadırda yalnız ben kaldım.

Dört ay geçmşti; ama, bizimkilerden hala haber yoktu. Dağda dövüşen fedayilerden pek çoğu ölmüştü. Türkler Aram Çolakyan'ı öldürmüşlerdi. Bizim Hovsep Bıştikyan* onlarla berabermiş; o onların çarpışmalarını iyi bilir! Savaşanlardan birkaçı Halep'e geldi. Gidip baktım ki, içlerinde damadım var, ağabeyim yok. Gittim; on gün ekmeksiz, susuz kaldım; çadırın içinde bir halı seriliydi; o günleri ağlayarak geçirdim. Bir de kalktım ki, açlıktan ölüyorum; gücüm kalmamış. Ne yapayım, ne edeyim; Amerikan ofisine gittim; dedim ki: "Ben Zeytunlu bir öksüzüm."

Beni Lübnan Amerikan Yetimhanesi'ne gönderdiler. Orda yeni bir bina inşa ediyorlardı; ben de çalışmaya başladım. Üç ay orda kaldım; sonra, 30 kişi olan biz yetişkin gençleri ayırdılar; yiyeceklerimiz ve yataklarımızla birlikte Amerikalıların bize bakması için Arap köylerine gönderdiler. Orda, Hamana'da altı ay kaldım. Bir gün, kiliseye gidip dua ettik. Baktık ki, onlar da bizim gibi Hıristiyan. Beni sevdiler; onların yanında çalışmaya başladım; ipek fabrikasında işçi oldum. Çalıştım; bana günde yarım Suriye Lirası veriyorlardı… Çalıştım; yeteri kadar para kazandım; üç peşli Türk zıbınımı çıkarıp terziye gittim. Kostüm diktirdim; giydim; çalışmaya gittim.

Sonra Halep'ten mektup geldi; mektupta: "Karapet! Oğlum biz sürgünden geldik; Halep Zeytunhane'ye gel" yazılıydı. Mektubu annem yazdırmıştı. Demek ki, hayattaydılar. Muhacirler gelmişlerdi. Gidip onları buldum. Annemi ve kız kardeşlerimi bulduğumda artık yetişkin bir genç olmuştum. Ev tuttuk; onlara bakmak için, çalışmaya başladım. İtalyan otomobil garajında tamirci olarak çalışıyordum; İtalyan otomobilleri sürücüsüydüm. Annem çektiği eziyetlere dayanamayıp erken öldü. Kız kardeşimi evlendirdim. 1930 yılında da ben evlendim. Ovsanna, Ağavni, Minas ve Nışan adında evlatlarımız oldu.

1946'da Halep'ten Ermenistan'a geldik. Yerevan'ın Nor Zeytun mahallesinin kurucularından oldum. Ev inşa ettik; çalıştık; yaşadık.

255 (255).
YEVA MANUKİ ÇULYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ZEYTUN)

1915 yılında yaşanan katliam ve sürgün sırasında ben küçük bir çocuktum; Zeytun dışına çıktığımızı hatırlıyorum; Köyümüz Zeytun'un Aykıtsa Köyü'ydü. Annem sevimli bir kadındı; beş evladı vardı; ama, hepsini de kaybetti; sonra kendisi de öldü… Bizim köyümüzden hayatta kalan bir tek ben varım. Türkler gelip herkesi köyden çıkardılar. Yürümemiz için bize kamçıyla vuruyorlardı. Ellerimizi arkadan bağlayarak, hepimizi götürüp kışla gibi yüksek bir yere doldurdular. Orada bıçak ve baltalarla birinin elini, diğerinin ayağını, bir diğerinin de kolunu kestiler. Bizi anadan doğma soydular!… çırılçıplaktık! Ne don, ne gömlek kalmıştı. Arkamızda, kolu kesilmiş küçük bir oğlan annesini çağırıyordu;

* *Bkz:* Zeytunlu **Hovsep Bıştikyan**'ın (d. 1903) tanıklığına [Tnk. 253].

ama, annesi daha önce baltayla öldürülmüştü. Orası Der Zor'du. Şiddetli bir soğuk vardı; ısınmak için birbirimizin üstüne yatıyorduk. Sabahleyin gelip bizi toplayarak yeniden insanları katledip suya atmaya başladılar. Mağaranın altından Habur nehri akıyordu. Birinin kafasını, diğerinin ayağını, bir diğerinin elini keserek, kopardılar ve hepsini de yere birbiri üstüne yığdılar. Ölmemiş insanlar vardı, ama kemikleri kırılmıştı; biri ağlıyor, diğeri sızlıyordu; bir yandan kan kokusu, diğer yandan açlık… Canlı olanlar ölülerin etini yemeye başladılar… Mucize eseri olarak hayatta kalanlar cesetlerin, paramparça edilmiş insanların altından, kanların içinden çıkıp, o kuyuda bir kanalizasyon bulmuşlar ve içinde yürümeye başlamışlardı. O pis sulardan içenler karınları şişerek öldüler. Sonra ben yeryüzüne çıktım ve yürümeye başladım. Etrafta kimsecikler yoktu. Birden bir Arap çoban görüp, ona yaklaştım. O bana acıdı; süt verdi; içtim. Sonra da, beni kendi çadırına götürdü, bana yiyecek verdi; yedim. Orda biraz dinçleştim; kendime geldim. Sonra, o beni Maraş'a götürdü. Beni de Maraş'taki Alman Yetimhanesi'ne verdi; ben, orda öğrenim gördüm. 1921 kargaşası sırasında Halep'e geldik. 1946'da da Ermenistan'a geldik. Gözlerim neler görmedi ki!… Bu gözlerim nasıl kör olmadı?…

256 (256).

SEDRAK GAYBAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, ZEYTUN)

Bizi sürgüne gönderdiklerinde, ben on iki yaşındaydım; öyle ki, her şeyi oldukça iyi hatırlıyorum. Bizi Zeytun'un dışına sürdüler; evimizi-barkımızı, tıka basa dolu kilerlerimizi, ağaç ve meyve dolu bahçelerimizi, her şeyi bırakıp ağlaya sızlaya yola düştük. Bizi Konya taraflarına sürgün ettiler; ordan da Der Zor çölüne gittik. Orası ise ana-baba günüydü; köpek sahibini tanımıyordu; insanlar ardı ardına ölüyordu; hastalık, açlık, fakirlik hüküm sürüyordu; bunların hangi birini anlatayım?…

Günü birinde bir Arap beni gördü; herhalde bana acıdı; beni alıp götürdü; evlat edindi. Deveci oldum. Yalınayaktım ve saçlarım uzamıştı; su yoktu ki, yıkanayım; yıkanmak için, deve idrarını yaparken başımı altına tutuyordum…

Bir yerim ağrıdığında, bu Arap babam bana: "Şeytan oraya girmiştir" der ve yanan kömürü etimin üstüne koyardı ki, Şeytan dışarı çıksın. Ben dersen, acıdan geberiyordum; etimin kokusunu alıyordum; ama, elimi kolumu tutmuş oluyorlardı… Vücudumun 20-25 yerinde o tür yanık izleri vardır…

Komşu Arap aşiretleri çadırlarımıza saldırıp yağmaladılar; kadınları kaçırdılar; erkekleri öldürdüler. Yeni sahipler, develer ve kadınlarla birlikte beni de sürüp götürdüler. Bağdat-Berlin demiryolunun geçtiği, Irak'ın kuzeyindeki tarihi Ninova şehri yakınlarındaki Musul'a vardık. Ben o Arapların yanından usulca kaçtım; pazara gidip Ermenileri buldum. İyi kalpli bir insan beni dükkânına götürdü; onunla çalışıyordum.

Sonra, evlendim; bir aile kurdum; Ermenistan'a geldik.

257 (257).

SAMVEL SARGİSİ ARCİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, ZEYTUN)

Talat, Cemal ve Enver Paşalar bütün Ermenilerin hançerle öldürülmesini sağladılar. Zeytun'dan çıktığımızda ben 7 yaşındaydım. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri yalınayak, aç, susuz Maraş'a sürgüne gönderdi. Bir Rum beni yanına alıp, bana kendi oğlu gibi baktı. Beni Şam'a götürdü. Ordaki Rum Hıristiyan kilisesinde altı yıl yaşadım. Şam'da, Serci Meydanı'nda Arapları katletmeye başladılar. Şam'da pek çok Lübnanlı Arap vardı; hamile kadınlar dahil, onların hepsini boğazlıyorlardı. Bir tane dahi erkek kalmadı; hepsi askere alındı.

O, cinayet işleyen, soyan, çalan bir hükümetti. Bizi soydular, sürgüne gönderdiler; dünyanın dört bir yanına dağıldık.

258 (258).

GAYANE ADURYAN'IN* TANIKLIĞI
(D. 1909, ZEYTUN)

Bizim Adurents ailesi Zeytun'da değirmen taşı ustalarıyla tanınırdı. 1915 yılında Zeytunluları sürgüne gönderdiklerinde, ben topu topu beş yaşındaydım. Dört kız kardeşim vardı. Ama, Türk'ün yatağanı sadece bizi baba evimizden mahrum bırakmakla kalmadı, aynı zamanda binlerce Zeytunluyu da Arap çöllerine sürdü. Sürgünün dayanılmaz yollarında dört kız kardeşim de arka arkaya bir hafta içerisinde öldü; ama, açlıktan mı, hastalıktan mı öldüklerini bilmiyorum. Sadece bildiğim şudur ki, ben mucize eseri olarak kurtulup hayatta kaldım. Babamız, değirmen taşı imal eden ve dağ gibi heybetli o adam da öldü. Büyükannem: "Bu eziyetlere dayanamadı, safra kesesi patladı, öldü" derdi. Ben, zayıf ve küçük yapılı Zaruhi annemin ve oğlunu kaybeden Zarmanuhi büyükannemin yanında kaldım. Aç susuz yürümekten ağzımda köpükler oluştuğunu hatırlıyorum. Bir yere vardık; anneannem bize: "Artık yürüyemiyorum" dedi. Zavallı kadının ayakları şişmişti; artık yürüyemiyordu; "Beni bırakın; siz gidin; kafileye yetişin" dedi.

Ben ağlamaya başladım; çünkü, büyükannemi çok seviyordum. O benim gözyaşlarımı görerek ayağa kalkmayı denedi. Bir iki adım atmıştı ki, tekrar yere düştü; yere oturdu. Annem şaşırmış; ne yapacağını bilemiyordu. Onu bırakıp, elimden tutarak yoluna devam etti. Ben yeniden ağlamaya, bağırıp çağırmaya başladım: "Sen pis annesin! Niye büyükannemi orda bıraktın" diyordum; ama, ben o zamanlar zavallı annemin ruhunda neler olup bittiğini anlayamazdım. Biz kafilemize yetiştik. İki gün sonra, bizden

* Bu kibar, güzel yüz hatları olan kadına rastladığımda, onun yanakları, alnı ve çenesi mavi dövme izleriyle bozulmuştu.

sonraki kafilenin insanları gelip, çakallar tarafından parçalanmış yaşlı bir kadının cesedini gördüklerini anlattılar.

Oldukça uzun bir süre yürüdükten sonra, karanlık basmak üzereydi. Emir geldi: Fırat'ın kıyısındaki bir açıklıkta oturacaktık; ne ekmek vardı, ne de yiyecek. Açız. Ordan birkaç kişi gelip annemle konuşmaya başladılar; ona: "kocan öldü; diğer çocukların da; bu çocuğa bakamazsın; bu da açlıktan ölür; ver onu yetimhaneye götürelim; orda onu beslerler" dediler. Annem de belli ki: "dört kızım açlıktan öldü, hiç olmazsa bu küçük hayatta kalsın" diye düşündü; beni o adamlara verdi; avucuma da bir avuç kuru üzüm doldurdu; "Al! yolda yersin…" dedi.

O adamlar beni alıp, başka birkaç çocukla beraber götürüp Kürt adamlara teslim ettiler. Baktım ki, orası kocaman ahır gibi bir oda; içine tepe gibi saman yığılmış. O samanların üstünde, yaşları 3 ile 7 arasında değişen iki-üç yüz çocuk vardı. Onlar uyuyordu; birinin kalçası diğeri için yastık görev görüyordu. Beni de götürüp o Kürtlere verdiler. Onlar bizim gözetmenlerimizdi. Benim de açken uykum götürdü; yığının üstünde uyudum. Sabah bir gürültüyle gözlerimi açtım. O Kürt gözetmen karılardan biri elinde bir ekmek tutmuş, ekmeği parçalara ayırıp köpeklerin önüne mama atar gibi fırlatıyordu. Çocuklardan becerikli olanlar saldırıp, parçaları kaptılar ve yediler; olmayanlar ise aç kaldılar. Sonra otuz-kırk çocuğu ayırıp bir arabaya doldurdular ve götürdüler. Nereye götürdüler? Ne bilelim… Orda benden biraz daha büyük bir oğlan vardı; geldi ve kulağıma: "Biliyor musun? Bunları öldürmeye götürüyorlar. Fırat'ın kenarında bir kazan su var; ateşin üstünde kaynıyor. Bu çocukları götürüp ölsünler diye ayaklarından tutarak o kaynar suyun içine sokup çıkarıyorlar. Sonra da Fırat Nehri'ne atıyorlar. Ben de onların arasındaydım; görüp kaçtım; geri geldim. Kaçabilirsen, sen de kaç…" diye fısıldadı.

Ama, çok küçük olmama rağmen zekâma bak! Hava kararmaya yüz tutunca, kapının yakınına gittim; annemin verdiği kuru üzümleri avucumun içine doldurup gittim kapının yanında nöbet bekleyen Kürt kadına gösterdim ve ona: "Al bunu! Kapıyı aç, dışarı çıkacağım" dedim.

O da kuru üzümleri aldı ve kapıyı açtı; kafama da bir şaplak indirdi; "Git! Kaybol!" dedi.

Ben o evden çıktım. Ne yol biliyorum, ne de yer. Karanlık basmak üzereydi. Yürümeye başladım. Gittim, gittim; bir köprü gördüm. O adamların beni bir köprünün üzerinden geçirerek getirdiğini hatırladım. Köprüden geçmem gerektiğini düşündüm; ama, köprünün girişinin tahta parmaklıklarla kapatılmış olduğunu gördüm. Yanında da, tüfeğine dayanarak uyuyan bir nöbetçi-asker oturuyordu. Usulca yaklaşıp başımı parmaklıkların arasına soktum. Baş geçerse, gövde de geçer diye duymuştum. Baktım ki, başım geçiyor; gövdemi de geçirdim. Yavaşça köprüden geçtim. Bir kadın gördüm; belli ki, o beni tanıdı; zira, bizim kervandandı. Elimden tutup, beni annemin yanına götürdü. Allah'tan bizimkiler yerlerinden kıpırdamamışlardı. Annem beni görür görmez sevindi ve: "Bu Tanrı'nın bir mucizesi! Çünkü, ben seni Alman yetimhanesi denen yere verdim; ama, sonra pişman oldum. Tanrı bir mucize gerçekleştirdi ve sen kendin yürüyerek geri geldin ve ben sana ikinci kez tekrar kavuştum." diyerek ağlamaya başladı.

Ertesi sabah, gürültüyle ve "Kalkın! Yürüyün!" bağırtıları arasında kervanı yeniden ayağa kaldırdılar.

Kamçılarla birinin kafasına, diğerinin sırtına, neresine rast gelirse vurmaya başladılar. Bizi koyun sürer gibi sürüyorlardı. Sıcak çöl kumunun üstünde aç, susuz yürüyorduk. İnsanlar baygınlık geçiriyor, yere düşüyor; artık yürüyemez oluyorlardı. Ben annemin elinden tutarak zar zor kafilenin gerisinden yürüyordum. Meğer kafilenin gerisinde yürüyenlerin başına daha büyük belalar gelirmiş; Çeçenler gelip soyarlar, kız, çocuk kaçırırlarmış. O yüzden de geride kalmamalıymışız. Ama, o tür şeylerden kimin haberi vardı ki? Bir de baktık ki, ata binmiş vahşi bir Çeçen bize mızrakla saldırdı. Atın üstünden eğildi; annemin elinden alıp kaçırmak için beni çekiyordu. Ben dersen, daha beş yaşındayım; bağırıp, çağırmaya başladım; bir elimden Çeçen çekiyor; Çeçen beni kaçırmasın diye diğer elimden de annem çekiyor. Çeçen güçlüydü; sonunda o kazandı; beni annemden kopardı; beni kapıp, atın üstüne aldı ve ödeme olarak da atın toynaklarınn dibine beş parça kuru ekmek fırlattı; oydu benim fiyatım! Çeçen beni çadırına götürdü. Ben dersen ağlıyorum, devamlı ağlıyorum! Arap bir kadın geldi ve bana: "Niye ağlıyorsun? Canlı olduğuna sevinmelisin; zira, Çeçen seni öldürebilir diğer pek çok insana yaptığı gibi mızrağı göğsüne saplayıp öldürebilirdi" dedi.

O Çeçen beni Irak'ın Telafer adı verilen kentindeki pazara götürdü ve beni yeni Türkmen "babam"a sattı. Onun yanında beş yıl kaldım. Bütün gün karın tokluğuna çalışıyordum; evi, avluyu süpürüyor, su taşıyor,hayvanlara yem veriyordum; o tür şeyler yapıyordum. Yüzüme mavi dövme yaptılar ki, Arap görünümüne bürüneyim; adımı da Nuriye koydular. O şekilde beş yıl yaşadım. Günün birinde de gelip, ya yetimhaneye yerleştirmek, ya da kendi ebeveynlerine teslim etmek için Ermeni çocuklarını aramaya, toplamaya başladılar. Gelip beni de bir yere götürdüler. İngiliz miydi, neydi bilmiyorum; iyi bir insandı; o bana sordu: "Ermeni misin?"

"Hayır" diye cevap verdim; zira, beş yıl boyunca bizi o kadar alıştırmışlardı ki, artık biz de Ermeni olmadığımıza inanmıştık.

"Hiç akraban var mı?" dedi.

"Hiç kimsem yok" dedim, "yalnız küçük, zayıf bir annem vardı, herhalde o da ölmüştür."

O zaman beni küçük, zayıf bir kadının oturduğu başka bir odaya götürdüler. O kadına sordular: "Bu mu senin kızın?" Ona daha önce üç kız göstermişlerdi. O da: "Hiçbiri benim kızım değil" demişti. Ama, beni görünce: Dudakları titreyerek ağlamaya başladı; konuşamadı; yalnız: "Gayane!" dedi.

Ben annemin sesini hatırladım: "Anne!" dedim ve birbirimize sarıldık; ikimiz beraber ağlamaya başladık; ama, ben Ermenice konuşmayı unutmuştum.

1920-21 yıllarıydı. Artık İngiliz gelmişti. Arapların çadırlarında hayatta kalan Zeytunluları ve diğer yerlerden gelen Ermenileri Irak'ın Basra Şehri yakınlarındaki Nahr Omar İngiliz kamplarında topladılar; herkese ölçüyle karne karşılığı yiyecek veriyorlardı; biz de yiyorduk. Biraz kilo almaya başladık. Ama benimle alay ediyorlardı; Ermenice bilmiyordum; yüzümde de mavi dövmeler vardı. Zavallı annem kezzapla o lekeleri çıkarmaya çalıştı; ama, o da cildimi yaktı, büzdü ve bugüne kadar da yüzümde yanık izleri vardır. Her neyse, biraz kilo aldık, kendimize geldik. Ben artık, boylu boslu şişman bir kız olmuştum. Bir de duyduk ki, İran'ın Urmiya Bölgesi'nden göç etmiş olan Süryanilerin Celo Aşireti'ne mensup

yabaniler gelip kız kaçırıyorlar. Annem beni yine kaçırırlar diye korktu, daha on iki yaşındayken beni Zeyunlu Gaypakların Sedrak'ıyla evlendirdi; o yirmi beş yaşında dindar bir adamdı.

İngilizler bize: "İsteyeni Londra'ya götürürüz; isteyene para veririz, başının çaresine bakar" dediler.

Bizim artık birkaç çocuğumuz vardı. Bağdat'ın Gelani Kampı'na gittik; orası bir Ermeni mahallesiydi. Kocam bir gün gitti, ayakkabı tamir etmeye başladı. Dört çocuğum oldu; onların hepsine de Der Zor'da şehit düşen yakınlarımın isimlerini koydum: Manvel, Danyel, Pepron ve Zıvard. Ben onun bunun evinde çamaşır yıkamaya başladım. Sonra Sılekh Mahallesi'nde kendimiz için bir ev inşa ettik. 1947'de Ermenistan'a geldik; bizi Alaverdi'nin Mağard Köyü'ne götürdüler. Bize kışın soğuğunda Harabe halindeki bir kilisenin yanındaki ahırı verdiler; zemin topraktı. Büyük zorluklara karşı koyarak Yerevan'a taşınabildik; Nor Zeytun'da evimizi inşa etmeye başladık. Çocuklarım tek kelime Ermenice bilmiyorlardı; ama, yetenekliydiler. Birkaç sene içerisinde yalnız Ermenice öğrenmekle kalmayıp, dördü de kimyager oldu; Danyel'im ise adaylık tezini savundu ve artık üniversitede ders veriyor. Şimdi de doktora tezini hazırlıyor. O aynı zamanda şairdir; şiirlerinde kullandığı takma ad Zeytunts'tur.

259 (259).

VERGİNE TOROSİ MAYİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, MARAŞ)

Maraş benim ve tüm sülalemin doğum yerimizdir. Öğretmenlik ve hukuki işlerle iştigal eden babam Toros Efendi ulusal-siyasal hayatın önde gelen isimlerindendi. Ermeniler ve Türkler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda çoğu zaman babama başvururlardı.

Biz küçük şehrimizle gurur duyuyorduk; ordaki her taş parçası bize tanıdıktı. Maraş'ın nüfusu yetmiş bindi; bunun kırk bini Ermenilerden oluşur; geriye kalanlar ise Türk, Fars, Arap, Rum ve Süryanilerden meydana gelirdi. Ermeni Gregoryenlerin birkaç kilisesi vardı: Aziz Sargis, Aziz Gevorg, Aziz Astvatsatsin ve kiliselerin en büyüğü olan Karasun Mankants. Protestan ve Katolikler de vardı. Bizim huzurlu hayatımız 1918-1920 yıllarına kadar sürdü; zira, Fransız makamları henüz Kilikya'da bulunuyorlardı. Fransız ve Ermeni gazeteleri devamlı Fransızların sonsuza dek Kilikya'da kalacaklarını, zira Fransa'nın itibarının Birinci Dünya Harbi'nden sonra arttığını, Türkiye'nin itibarının ise tam tersine azaldığını yazıyorlardı. Ancak ne yazık ki, o barış uzun sürmedi.

Yavaş yavaş Türklerin bizden nefret etmeye başladıklarını hissettik. Bir gün de uyandık ki, Fransızlar atlarının toynaklarının altına keçe bağlayıp sessiz sedasız Maraş'tan uzaklaşmışlar. Sabah kalktığımızda kimsenin bundan haberdar olmamasına şaşırdık. Hatta, General Dumont şehirden ayrılacaklarını bütün Fransız Ordusu'nun erzağını bedava sağlayan tanınmış Ermeni Ağa Hakob Khırlakyan'a bile bildirmemişti. Öyle ki, 1920 yılının Eylül ayında Fransız Ordusu artık Maraş'ta değildi.

Türklerin bu olayı önceden haber aldıkları görülüyordu; zira, onlar gece oraya buraya ateş edip bizi korkutuyorlardı.

Kocam durumun günden güne kötüleştiğini görerek, elmas yüzüğünü iki tüfekle değiştirdi: biri kendisi içindi, diğeri ise erkek kardeşi Gevorg için. Ama, komşumuz Karapet Ağa olayı meydana geldiğinde herkes kendine geldi. Karapet Ağa çok zengin, çok usta bir kunduracıydı. Maraş Jön Türkleri'nin lideri Cutki Efendi'nin ayakkabılarını kendisi dikiyor ve kendini hep emniyette hissediyordu; ama, silahı olmadığı için, kendini savunamadı. Bir gece, Türk çapulcu kalabalığı bahçe kapısını kırarak içeri daldı ve evine girdi; genç, yaşlı demeden ailesinin bütün fertlerini öldürdü ve bahçedeki kuyunun içine attı; onlar, onun mallarını da aralarında paylaştılar. Bu olaydan sonra Ermeniler kendilerini nasıl savunacaklarını düşünmeye başladılar. Güvenlik kaygılarıyla kadınları ve çocukları Karasun Mankants Kilisesi'ne naklettiiler. Kiliselerden en büyüğü ve duvarlarla çevrili olduğu için en güvenli olanı Karasun Mankants Kilisesi'ydi. Bölgemizdeki bütün kadınları, gelin adayı kızları ve çocukları, toplam 2.000'den fazla insanı oraya naklettiler. İğne atsan yere düşmezdi. Sahn, giriş, üst kat dopdoluydu. Bizim fedayiler her taraftan gözetliyorlardı. Ama Türk çapulcu kalabalığı kudurmuş, Ermeni kanına susamıştı; her taraftan Türklerin sesleri duyuluyordu: 'Hazreti Muhammed adına yemin ederiz ki bütün Ermenileri katledeceğiz.'

Günün birinde, silahlı Türk kalabalığı Karasun Mankants Kilisesi'nin çevresinde bir insan zinciri oluşturdu ve kiliseyi çember içine aldı; Türkler kapıların açılmasına bile izin vermediler; "kapılar gece açılacak; emir öyle" diyorlardı.

Karasun Mankants Kilisesi bir tepe üzerine inşa edilmişti. Kiliseye giden, kaldırım taşlarıyla döşenmiş yol birkaç yüz metre uzunluğunda, hemen hemen 4 metre genişliğindeydi ve her iki yanında ağaçlar vardı.

Kiliseye doldurulmuş Ermeniler gece kapının açılmasını bekliyorlardı; ama gece saat on, on bir, on iki oluyor, kapıyı açan olmuyor. İçerisi tıka basa Ermenilerle dolu; ne su var, ne de ışık; her yer pisleniyor; biri ağlıyor, diğeri sızlıyor, bir diğeri de dua ediyor. Kısacası görülmemiş bir kargaşa ortaya çıkıyor. Biz onların seslerini evimizin altındaki saklandığımız mahzenden duyuyorduk. Bir de küçük bir pencereden gördük ki, sabah saat bir buçukta birkaç Türk, kilisenin kemer şeklindeki çatısına çıkmış, petrole bulanmış yanan elbise parçalarını kilisenin kubbesinden içeriye atıyor…

Yanık kokusu her yere yayılmıştı. Kiliseden yükselen sesler insanın yüreğini sızlatıyordu. Binlerce insan ağlıyor, bağırıyor ve kapının açılması için yalvarıyordu. Sesleri yerin dibinden geliyor gibiydi. Deprem uğultusu gibi, o kadar yüksek sesle ahlayıp inliyorlardı ki, yankıları bize kadar ulaşıyordu; bu yankılar saatler geçtikçe azaldı… Ama insanların yanmış kemiklerinin kokusu her tarafa yayılmıştı.

Canavarlar yapacaklarını yapmışlardı. Artık kilisede ve evlerimizin çevresinde canlı kimse kalmamıştı. Kilisenin büyük taşlarla döşenmiş birkaç yüz metrelik zemini sanki kalın bir sabun tabakasıyla örtülüydü; insanların vücutlarındaki yağlar eriyip akmış ve iki parmak kalınlığında bir tabaka halinde yoğunlaşmıştı…

Oraya ilk gidenlerin ayakları karda bırakılan ayak izleri gibi yağ tabakasında iz bırakıyordu… Bir de baktık ki Türk kadınları ellerine birer elek almış kiliseye doğru koşuyorlar. Biz uzaktan seyrediyorduk; ama ben dayanamayarak gidip orada olan biteni görmek istedim. Üstüme ferace gibi bir şey giydim, başıma da bir çarşaf geçirdim; ağzımı burnumu örttüm, zaten çok iyi Türkçe konuşuyordum ve kendimi ele vermeyeceğimden emindim. Ben de bizim Karasun Mankants Kilisesi'ne gitmek üzere yola düştüm. Kiliseden geriye isler içindeki yarı yıkık duvarları kalmıştı. İnsanların kapının altından süzülen erimiş yağları ise tepeden aşağıya akmıştı... ayağımı basınca yapışıyordu; diğer ayağımı da yere basınca o da yapışıyordu… Sonunda elinde elekle yanımda yürüyen bir Türk kadın farkettim. O beni görerek dedi ki: 'Bacı sen niye yanına elek almadın?'

Ben de şaşırmadan dedim ki: 'Geri dönüp alırım.'

O da gülerek cevap verdi: 'Geri döndüğünde ne kalır ki?'

Katliamdan sonraki üçüncü gündü; ama çömlekçi fırını gibi kızarmış olan kilisenin duvarları hala sıcaktı. İçeri girdim ki ne göreyim! Türk kadınların her biri kilisede bir yer kapmış kimsenin kendi sınırından içeri girmesine izin vermiyor ve birbirine bağırıyor: 'kim sınırımı aşarsa öldürürüm!…'

Benimle gelen kadın bana dönerek dedi ki: 'Gâvur pis olsa da altını temizdir…'

Elekten geçirilmiş külün içinde erimiş bir altın parçası bulduklarında, o canavar görünümlü kadınların sevinci görülmeye değerdi…

260 (260).

MAKRUHİ HALACYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1900, MARAŞ)

Türk jandarmalar işlerini gördükten sonra, kızların göğüs uçlarıyla tesbih yapıyorlardı; gelinlerin başlarını kazıkların ucuna geçiriyorlardı. Hayatta kalan gelinler, Türklerin eline geçmesin diye, yeni çeyizlerini kuyulara atıyorlar; kazığa oturtulmasınlar diye, çocuklarını kuyulara atıyorlardı.

- Anne, dedi erkek kardeşim, sen de bizi kuyuya atacak mısın?

- Hayır oğlum, yanımda götüreceğim, diye cevap verdi annem.

Sonra bizi Fransızların yanına götürdü. Daha yeni yere oturmuştuk ki, Türkler tuvaletin pis suyunu üstümüze akıttılar…

261 (261).

LEVON SARGİSİ EVRENGECYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1908, MARAŞ)

Maraş'ta bizim erkeklerimizi topladılar; götürüp katlettiler. Bizi de, kadın, çoluk, çocuk, koyun gibi sürdüler; çöllere düştük. Der Zor'a yayan geldik. Gece-gündüz yürüyorduk. Kimse kaçmasın diye, Ermenilerin etrafını, önümüzü, arkamızı, yanları, birkaç düzine jandarma çevirmişti. Gittik, gittik; aç susuz, ayağımızda ayakkabı, üstümüzde elbise yok. Yolda çocukları kaçırıyorlardı; güzel kızları, gelinleri götürüp çalıştırıyorlardı. Yolda, her tarafta şişmiş cesetler, kesilmiş başlar ve başka ne istersen vardı. O şekilde yayan olarak Habur Nehri'ne vardık. Türkler herkesi katledip, boğazlayıp akıntı sürüklesin, götürsün diye nehre atıyorlardı. Veya yolun kenarında büyük bir çukur vardı; halktan binlercesini diri diri çukurun içine atıyorlardı. Sonra, bizi Ras-ül-Ayn'e götürdüler. Orda da kadınları çocukları kaçırıyorlar, suya atıyorlardı. Orda, Çeçenler Ermenileri son ferdine kadar boğazladılar. İnsanları diri diri Fırat Nehri'ne, Habur Nehri'ne atıyorlardı; veyahutta, yolun kenarında yatan cesetleri gece vakti kurtlar yiyordu. Ceset kokusu dünyaya yayılmıştı. Herkesi öldürdüler; kim öldü; kim sağ kaldı bilmiyorum.

Bir Arap geldi; beni annemin kucağından çekti götürdü; annemin başına ne geldiğini bilmiyorum. O zaman, yedi yaşındaydım. O Arap beni kendi çadırına götürdü; orda, bir yıl sakladı; sonra beni dışarı çıkardı ve: "Git!" dedi. Ben aç, çıplak çöllere düştüm. Başka bir Arap adam beni gördü; bana acıdı; beni alıp kendi evine götürdü. Orda kuzulara, koyunlara bakıyordum. O Arabın yanında yedi yıl kaldım. Bana sadece bir parça ekmek veriyordu; başka hiçbir şey vermiyordu. Ben koyunlara bakıyor, onları kırlardan getiriyordum. Arap koyunları sağdıktan sonra, torununa süt veriyordu; bana ise yayık ayranı veriyordu; aramızda ayrım yapıyordu. Adımı Ali koymuştu; ama, ben Ermeni adımın Levon olduğunu ve Maraşlı bir Ermeni olduğumu biliyordum.

Ben sıkıldım; bedevilerin yanına gittim. Orda koyunlara bakıyorum. Yanında yedi yıl çalıştığım o adam geldi; beni ve koyunları yanına götürdü.

O zaman, bir adam gelip bana sordu: "Sen Ermeni misin?"

Ben korkup: "Hayır" dedim.

Ordan çıkıp kaçtım; yürüyerek Bağdat'a vardım. Bir işe girdim; çalıştım. Otuz dinar biriktirdim. Arap bir çocuk gelip beni buldu ve bana: "Biliyor musun? Senin Arap efendin öldü; karısı da öldü; üç kızları var; onlar öksüz kaldılar" dedi.

Ben onlara acıdım. Kalktım, biriktirdiğim paralarla elbise ve yiyecek aldım; babalarının bana yaptığı iyiliklere karşılık vermek için bunu onlara hediye olarak götürdüm. 1935 yılında, Telbrak'a gittim. Ben sürüyle koyun otlatıyorum; bir taraftan da Ermeni arıyorum. Ama, Ermenice bilmiyorum; soyadımı hatırlayamıyorum ki, yakınlarımı bulayım. Kimi görsem soruyorum; ama, kimseyi bulamadım; zira, beni anlamıyorlardı. Geri dönüp Telbrak'a gittim. Otuz koyunum vardı. Bizim köyün muhtarı Barunak Şişikyan'a gittim. O, hekim ve psikologdu. Bir Ermeni olarak onun evine yerleştim. Benim koyunlarımı kendi koyunlarına kattı. Onları otlatmaya başladım.

Barunak sayesinde 1945 yılında, Telbrak'ta Gülen'le tanıştım; ona aşık oldum ve evlendik. Orda, iki yıl kaldık. Bir oğlumuz oldu.

1947 yılında, Ermenistan'a gitmek için, Beyrut'a gittik ve orda Pobeda gemisini bekliyorduk. Halep'ten yengem beni karantinada gördü; tanıdı; zira, herkese: "Ben Ermeniyim; Cezireli bir genç arıyorum; sırtında bir işaret var; bir köpeğin ısırık yarası" diyormuş. Geldi gördü ki, ben oyum. Halep'teki ağabeyime telgraf çekti. O da kahvehane işletiyormuş. Ağabeyinin hayatta olduğunu duymuş. Beni bulmak için, kahvehanesini kapatıp, eve dahi uğramadan Beyrut'a gelmiş.

Zaten ben annemi rüyamda görmüştüm. O bana şöyle demişti: "Oğlum! Sen benim adımı hatırlamıyorsun; ama, benim adım Khatun'dur; senin dört erkek kardeşin vardı."

Ve gerçekten de, ağabeyim gelip bana sordu: "Annemizin adı Khatun muydu?"; o zaman kucaklaştık, öpüştük. Ben Tiran ağabeyimi bulmuştum.

Tiran ağabeyim kendilerini Der Zor çöllerine kadar götürdüklerini anlattı. Hepsini diri diri çukurlara atıp yakmışlar. Annemizi de orda yakmışlar. Sonra, İngilizler Tiran ağabeyimi kaçırıp yetimhaneye yerleştirmişler. Öyle ki, dört erkek kardeşten Tiran ve ben hayatta kaldık. Onu İngilizler, beni de Araplar kurtardı.

Sonra Tiran ağabeyim beni Beyrut'ta yaşayan yakınlarımızın evine götürdü. Orda eğlendik. Sadece on beş gün birbirimizi görebildik. Kendisi yeniden Halep'e döndü; biz de Ermenistan'a geldik. O şekilde yeniden birbirimizden ayrıldık.

Ermeninin kaderidir bu.

262 (262).

ARAM MOMCIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, MARAŞ)

1915'te bizi sürgüne gönderdiklerinde, altı yaşındaydım. Maraş demiryolunda çalışan babamı çok az hatırlıyorum. Akşam koltuğunun altında bir somun ekmekle eve gelirdi. Annemi de belli belirsiz hatırlıyorum. Yalnız şu sözleri kulağımda çınlar: "Bizi Der Zor'a öldürmeye götürüyorlar! Keşke çocuklarımız kurtulsa!"

Zavallı annemin ve babamın cesetleri Der Zor çöllerinde kuşlara yem oldu. Ben, Tigran ve Vahan üç kardeştik. Vahan süt çocuğuydu. Annemin sütü geçirdiği ruhsal sarsıntıdan dolayı kesildi. O çocuk açlıktan öldü. Geriye ben ve Tigran kaldık. Bizi de Durdu adında bir Türk çocuk mucize eseri olarak kurtardı; o, Maraş Alman Hastanesi başhekimi olarak Türk ordusunda görev yapan dayımın oğlu Doktor Harutyun Ter-Ğazaryan'ın hizmetkârıydı. Durdu adındaki o Türk, sözde eşeğini sürer gibi yaparak, beni ve Tigran'ı Maraş'a, dayımın oğluna geri götürmek için, eşeğinin heybesinin iki gözüne koydu. Yolda, benden küçük olan kardeşim Tigran ağlamaya başladı. Bir Türk jandarma eri ağlama sesini duyup eşeğimizin yanına geldi. Heybenin gözünde ağlayanın güzel bir çocuk olduğunu görüp, erkek kardeşimi aldı götürdü. Ben heybenin öteki gözünde kaldım. Türk Durdu beni Maraş'a geri götürüp, akrabamız olan

doktorun kız kardeşi Haykuhi'ye teslim etti. Hastanede bize kahvaltı verdiler. Orda benim gibi başka çocuklar da vardı. Saçlarımızı kestiler.

21 Ocak 1920 günü, Türklerle Fransızlar arasındaki çatışma başladığında, bu çatışmaya Ermeni gönüllüler de katılıyordu; av tüfeği olan herkes Türklere karşı savaşıyordu. Bizim Maraş'ın Kümbet ve Kuyucak mahallelerinin ortasında Aziz Sargis kilisesi vardı; mahallemizin sakinleri orada toplandılar; ama, eski kilisenin güvensiz olabileceği düşünülerek, sabah saat birde herkesi daha güvenli bir yere nakletmeye karar verdiler; en yakın yer Beyçalım yetimhanesiydi. Türklerin eline geçmesinler diye, kilisede ölenleri, kilisenin zeminini kazarak çabucak gömdüler. Evlerin duvarlarını delerek, duvardan duvara geçerek, çok güvenli bir şekilde Beyçalım'a vardık. Türkler, susuzluktan ölelim veya yetimhaneyi ateşe verdiklerinde yangını suyla söndüremeyelim diye, Beyçalım'ın suyunu dışardan kesmeyi akıl ettiler. Biz içerde susuz kalmadık. İçimizden bazı insanlar caminin suyunun Beyçalım yetimhanesinin içinden geçtiğini biliyorlardı. Avlunun ortasını kazıp su borusunu buldular; boruyu kesip bir çukur kazdılar; oraya bir kazan koydular; suyun yarısının camiye akmasına izin verdiler; diğer yarısını ise keten borular vasıtasıyla pompayla yetimhanenin büyük havuzuna kadar götürdüler; o su, gerektiğinde, yangın da söndürebilirdi. Beyçalım fırınının kepengi sokak tarafındaydı. Türkler sokak tarafından gazyağı doldurup, kepengi yaktılar; onlar, bizim suyumuz olmadığından ve yangının yayılacağından emindiler; ama, biz, küçük büyük hepimiz, fırının kepengi yanarken hemen avludaki taşları fırına götürdük; ustalar kepengin iç tarafında bir duvar ördüler ve açıklığı kapattılar. Türkler amaçlarına ulaşamadılar. Kepengin ardında yükselen duvarı görüp, o mucizeye şaştılar…

Biz Mister Limon önderliğinde Maraş Beyçalım yetimhanesinde kaldık. Ben Beyçalım yetimhanesindeyken küçükler oyun oynuyorlardı; ama, büyükler meslek öğreniyorlardı: terzilik, don, gömlek, zıbın dikmeyi öğreniyorduk; elle dikiyorduk. Yün eğiriyorduk; iplikle beş şişle çorap örüyorduk

Günün birinde yetimhanemize iki Türk jandarma geldi. Biz yetimhanenin üst katında Ermenice dersleri alıyorduk. Haber bize ulaştı. Hocamız Bay Yercanik bize: "Çabuk Ermenice kitapları saklayın!" dedi. Biz hemen onları sakladık. Bay Yercanik bizimle Türkçe konuşmaya başladı ve elindeki değneği sallayarak bizi şöyle azarladı: "Niçin yukarda oynuyorsunuz? İnin avluya; orda oynayın!" Öyle ki, Türkler içeri girdiklerinde Türkçe konuştuğumuzu gördüler.

Türkler daha sonra Beyçalım yetimhanesini kışlaya dönüştürdüler. 1922'de bizi Epcorn Yetimhanesi'ne naklettiler. Sonra, İngilizler geldi; Ermeni yetimlerini topladı. Bizi dışarı çıkardı; Alman hastanesinin önünde toplandık. Bizi at arabasına bindirdiler. Birisinin: "Bugün günlerden ne?" diye sorduğunu hatırlıyorum. Diğeri: "12 Mayıs" diye cevap verdi. Sonra bizi Kilis'e götürdüler; daha sonra da, Halep'e ve ardından Homs'a. Orda altı ay çadırlarda kaldıktan sonra, biz öksüzleri Beyrut'a, Cebel Antilyas'a götürdüler. Ordan burdan gelen bin beş yüz elli öksüz orda toplanmıştık. Benim numaram 1387 idi. Öyle ki, 1924 yılından itibaren ben Antilyas Yetimhanesi'nde bulunuyordum. Orda meslek olarak terziliği öğrendim. Sonra da, benim gibi Ermeni bir öksüz olan Taguhi'yle evlendim. Ev-bark, evlat sahibi olduk. 1946'da Ermenistan'a geldik. 1949'da bizi suçsuz yere sürgüne gönderdiler. Sonra bizi akladılar; geri geldik. Şimdi oğullarım büyüdü. Onlardan biri askerden ağır hasta vaziyette döndü. Onu Amerika'ya götürüp, orda tedavi ettirmeyi ve biraz rahat yüzü görmeyi düşünüyoruz.

263 (263).

YESTER SEROBİ ANTONYAN'IN* TANIKLIĞI

(D. 1916, MARAŞ)

Büyükannem Hacı Maryam Şamlıyan Kudüs'e inanç ziyaretine gidip, hacı olmuştu. Bunun için de ona Hacı derlerdi. Onun Hovsep ve Poğos adında iki oğlu ve Lusik ve Yüğaber isimli iki kızı olmak üzere, dört çocuğu varmış. Onların Maraş'ta büyük güzel bir evleri varmış; çocukları ve torunlarıyla birlikte birlikte varlıklı ve mutlu bir hayat sürüyorlarmış.

1915'te Türk katliamcılar insanlık dışı bir şekilde Ermenilerin evlerine saldırmışlar; katliam ve yağma başlamış.

Türkler Hacı Maryam'ı sürükleyerek ahıra götürmüş, hayvan pisliklerinin üstüne yatırarak ona tecavüz etmek istemişler; ama o direnmiş. Kinle dolu Türkler Hacı Maryam'ın iki yanağını hançerle delmişler ve oğulları Poğos ve Hovsep'i onun dizlerinin üstüne yatırarak boğazlamışlar.

Türkler Poğos'un kızı güzel Zaruhi'yi yakınlardaki vadiye götürüp, orada ona tecavüz ettikten sonra öldürmüşler; onun erkek kardeşi Stepan ve annesi Ferida'yı da öldürmüşler.

Hacı Maryam'ın diğer oğlu Hovsep'in eşi Haykanuş ve çocukları Mihran, Tigran ve Stepan ile Hacı Maryam'ın kızı Lusik ve onun kocası Poğos Ter-Stepanyan ile onların çocukları Khanum ve Levon'u da acımasızca öldürmüşler.

Türkler Hacı Maryam'ın Hacı Sargis Antonyan ile evli küçük kızı Yüğaber, onların kızı Khatun ile kocası Avetis Eskiciyan'ı da öldürmüşler. Onların çocuklarının isimleri Hakob, Hovsep ve Serob idi. Türkler Hakob'u öldürmüşler. Hovsep ateşin içinden kurtulmaya çalışmış; ama tam o sırada vurulmuş ve vahşice öldürülmüş. Onun erkek kardeşi Serob kaçarken farkında olmadan ağabeyi Hovsep'in cesedini çiğnemiş; ama kaçıp kurtulmuş.

Öyle ki, o büyük sülaleden sadece Serob sağ kurtulabilmiş. Yapayalnız kalan Serob evlenmiş, aile kurmuş ve ben doğmuşum. Benim adımı Yester koymuşlar. Yıllar geçti; ben büyüdüm Partamyan ile evlendim ve kızıma, genç yaşta ölen masum şehidimizin adı olan Zaruhi adını verdim.

Acaba bütün bunlar gerçek bir soykırım teşkil etmiyor mu?...

Annem Maraş'ta şehit düşen yakınlarını hep gözü yaşlı anlatır ve birisinin gelip onları teker teker isimleriyle kaydetmesini, bunların bir kitapta yayınlanmasını ve tüm dünya tarafından bilinmesini isterdi.

---

* 1990'da hayatta kalan görgü tanığı tarafından kaleme alınan bu el yazması anılar 2001 yılında Los Angeles "Ararat" yaşlılar yurdu sakinlerinden, görgü tanığının kızı, şiir yazma yeteneğine sahip **Zaruhi Partamyan** (d. 1929, Halep) tarafından bize verilmiştir. O annesinin anılarının bu kitapta yer almasını çok istiyordu. Bu arada, Zaruhi'nin kaleme aldığı "Bizim ata Toprakları" şiiri de bu kitabın *"İşgal edilmiş vatan ve talepkarlık şarkıları"* kısmına dahil edilmiştir [Tnk. 676].

264 (264).

TİGRAN GEVORGİ CEBECYAN'IN TANIKLIĞI[1]

(D. 1888, AYNTAP [ANTEP])

1915 yılı Ağustosunda, iki jandarma denetiminde, yaklaşık elli aileyle Ayntap'tan yola çıktık. İki gün yürüdükten sonra binlerce Ermeni muhacirin, son derece fukara koşullarda çadırlarda varlığını sürdürdüğü Bab kasabasına ulaştık. Yirmi gün sonra bizi Fırat nehri kıyısında Tel-Ahmad denilen bir tepenin yanına götürdüler. Oradan kayıklarla on günde Der Zor'a ulaştık. Orada İzmir'den, Tekirdağ'dan, Bursa'dan ve Konstantinopolis [İstanbul] tarflarından çok sürgün vardı. Onlar içinde birçok tüccar ve eğitim görmüş insanlar vardı. Had safhadaki fukaralığa, tifüs hastalığı da eklendi. Rakka'dan Fırat sahillerine kadar olan alan Ermenilerle dolmuştu. Kafkasya taraflarından gelmiş çok sayıda Çeçen orada yaşıyordu. 100.000 civarı Ermeni, canavar Zeki Paşa'nın gündelik denetiminde idi. Bir gün bir bebeği tuttu ve iki ayaklarından tutup ikiye ayırde ve askerlerine göstererek, vicdanı bir tarafa bırakıp, yılanın sokmaması için daha küçükken ödürülmesi yönünde ellerinden geleni esirgememeleri gerektiğini söyledi. Zeki Paşa beni de sağ kalan gençler beraberinde yol yapmaya ve taş kırmaya yolladı. Bir gün hepimizin Fırat köprüsünü geçerek Cezire'ye gideceğimiz emri geldi. Olan eşyalarımızı sırtımıza alarak yola çıktık. Orada binlerce Ermeni muhacir vardı, ancak Ermenileri kısım-kısım sürmüş yok etmişlerdi. Aynı gün altı jandarma Cezire'ye geldiler; aralarında kız ve erkek kardeşimin adlarının de olduğu on Ermeni gencinin isim listesi vardı. Zeki Paşa'nın yanına götürdüler.

Bir gün tellâl, orada insan kalmayacağını ve herkesin göç edeceğini duyurdu. Fırat kıyısı boyunca bizi yola çıkardılar. Günde altı saat çölde yürüyerek, Habur nehri kıyısındaki Suvar denilen lânetli yere geldik. Orada hiç Ermeni yoktu; sadece Çeçenler'di. Cezire'ye ise yeni Ermeni göçmenler getirmekteydiler. Bir gün de, sekiz-on Çeçen gelir; 500 gözüpek Ermeni gencine ihtiyaçları olduğunu söylerler. Ras ul-Ayn yolu üzerinde bir demiryolu yapılacaktır ve gidip çalışmaları gerekmektedir. Ermeni göçmenler kabul etmezler. Kavga başlar. Dürbünle bakmakta olan Zeki Paşa, iki yüz atlının Ermenileri kuşatmasını ve tüfek atışına başlanmasını emreder; bu akşama kadar sürer. Cesetler kanlar içinde çöle yığılır. Vicdansız Zeki Paşa, ölülerin yanına gelerek "Kuzucuklar! Çok üzgünün ki başınıza bu bela geldi. Şimdi Konstantinopolis'ten [İstanbul] size af edilmenize ilişkin telgraf geldi; sağ olanlar ayağa kalksın!". Hala sağ olan ve cesetlerin altına saklanmış olanlar buna inanarak ayağa kalktılar. Aynı saniyede onları da kurşunlarlar ve bununla yetinmeyen Zeki Paşa atlılarına, eğer sağ kalanlar da varsa tamamıyla yok olmaları için, ölülerin üzerinden üç-dört kere basarak geçmelerini emreder. Onun sözlerine inanmayan sadece dört genç cesetlerin altında saklanmış olarak kalırlar ve gece çıkarak Suvar'a kaçarlar. Onlar bize gelip bunları

[1] 1955'te sağ kalan görgü tanığı tarafından yazılan bu şehadetname EC UBA Soykırım Müze-Enstitüsü'ne yazar, toplum adamı, göz doktoru **Rober Cebecyan** (d. 1909, Halep) tarafından teslim edilmiştir. Onun şehadeti için de bu eserde [Tnk. 382] bakınız.

anlattılar. Diğer taraftan Paşa o kadar intikamla dolmuştu ki, Ermeni muhacirler konusunda Çeçenlere de güvenmiyor, kendisi bizzat gidip öldürüyordu.

Bu bilgileri tüm kafilelerden kaçanlardan alıyorduk. Denetim ne kadar da sıkı olsa, her halukarda iki-üç kişi kaçıyordu. En nihayet, yaklaşık 100.000 Ermeni parça-parça kırıldıktan sonra, yaklaşık 200 aile kaldık. Suvar'da kalacağımız ve kendimiz için evler yapmamız emri geldi. Bunun ertesi günü Çeçenler gelip bizden ip ve deri su kabı isteyip götürdüler; atlara binmiş olarak Suvar ve Der Zor arasındaki çöle gittiler ve öğleden sonra geri döndüler. Der Zor'daki Ermenileri öldürmeye gittiklerini anladık.

İzleyen gün bir Ermeniye rastladım ve ona burada kalan 200 Ermeni ailenin ev yapma meselesinin ne kadar doğru olup olmadığını gizlice sordum. Adam bana "Kardeş, Zeki Paşa denilen insan yiyici canavarın sözlerine asla inanmayın! Ben Everek'te olduğum zaman o, oranın valisiydi. Böylesi insanlara az rastlanır. Everek'te papaz ve vardapetlerin ayaklarına nal çaktırarak dolaştırırdı. Onun elinden kurtuluş yok, sadece kaçan kurtulur" dedi.

İki gün geçmişti ki, kalanlar Habur kenarında ev yapmak için uygun yer arıyorlardı. Akşama doğru iki Çeçen, beraberlerinde iki kişiyle Ermenilere şunu dediler: "Paşa'nın emridir, madem ki burada kalacaksınız, bu gece 2.000 Osmanlı altını vermeniz lazım, aksi takdirde yarın sabah hepiniz de çöle sürüleceksiniz!". Biz grup-grup toplanarak birbirimize danışmaya başladık. Zaten yolda soyulmuş olduğumuzdan aynı meblağı toplayamazdık. Gece yarısına kadar 1.000 altın topladık, teslim ettik. On dakika sonra, Zeki Paşa'nın bu meblağı kabul etmediği, miktarın tamamını toplamamız gerektiği söylenerek, bu meblağ geri gönderildi. O geceki korkuyu unutmam; Çeçenler çadırların içinde, yularından kopmuşçasına dolaşıyor ve emri yerine getirmek için acele ediyorlardı. Gün ağırdığı gibi 1.500 altını tamamladık ve Çeçenlere teslim ettik; götürüp Zeki Paşa'ya verdiler. Ermeniler biraz rahatladılar. Bir saat geçmeden oniki Çeçen çadırlara gelip Ermenilere, "doğrudur siz 1.500 altın verdiniz, fakat erkeklerin Suvar idare binasına gitmeleri ve bir kağıt imzalayarak, 'biz o parayı Zeki Paşa'ya değil Hilâl-i Ahmer'e [Kızılay] bağışladık' demeleri zorunlu" dediler. Kabul etmemek mümkün değildi. O sırada ben Habur nehrine su getirmeye gitmiştim; iki Çeçen bizim çadıra girerler ve kardeşimi gidip imzalamaya zorlarlar. Annem ağlamaya ve "Zaten iki oğlumu Der Zor'da hapsettiniz, bu birini nereye götürüyorsunuz?" diyerek isyan etmeye başlar. Çeçenler annemi tokatlarlar ve kardeşimi götürürler.

O gün 300 kadar erkeği kağıt imzalama bahanesiyle Suvar idare binasına götürüp hapsederler. Gece geçmişti ve sabah binada hiç kimsenin kalmadığını ve Çeçenlerin Habur'un biraz yukarısında kanlı hançerlerini yıkadıklarını duyduk. Geceleyin onları kısım-kısım bağlayarak, Habur'un öbür yakasına kayıklarla götürmüş ve darı tarlasında boğazlamışlardı. Kalan Ermenilerde kargaşa ve gürültü patırtı başladı. Çeçenler, Der Zor'da hapsedilmiş akarabaları olan ailelerin bayan üyelerinin orada kalacaklarını, erkeklerinse kalan kervanla Şeddadiye'ye gideceklerini gelip söylediler. Ben de zorunlu olarak kervanla birleşerek, Suvar'dan yola çıktım. Yaklaşık 600 kişi bir vadiden geçiyorduk. Her iki tarafta, tepelerin üzerinde Çeçenler gidiyordu; kaçmak imkansızdı. Biraz ilerde 200 kadar atlı ve diğer bir grup tabii Zeki Paşa önderliğinde ilerliyordu. Zeki ise elinde dürbün, hep çölün uzaklarına bakardı ve eğer kaçanları fark

ederse, hemen atlıları yollar ve yok ederdi. Yolda orada burada ölülere ve yaralılara rastlıyorduk; artık mezbahaya gidiyorduk! Şeddadiye'ye yaklaşmıştık; her taraf çöldü. Çölde o kadar çok gömülmemiş ceset yığınları diziliydi ki, gökyüzünde kargalar gruplar halinde dolaşıyordu, bu güneşin ışığını gölgeye dönüştürüyordü. Eğer becerebilirsek, bizim için tek çıkış kaçmaktı. Çölde dayanmak imkansızdı, yerde taş bulmanın mümkünatı yoktu, zemin kalıplaşmıştı, kuru toprak, silahsız halk hiçbir şey yapamazdı. Kurban Bayramı'na iki gün almıştı; doğru günde kalanların da hesabını görmek için, bizi orada gecelettiler. En samimi dostum Ayntap'lı Sargis Laleyan'dı; Der Zor'dan beri hep arkadaşça yaşıyor ve olup biteni inceliyorduk. Habur kenarında bir yaşlı Araba, buraya gelen binlerce Ermeniye ne olduğunu sorduk. Adam dürüşçe cevap verdi: "Gelenleri kısım-kısım hepsini tasvir edilemez şekillerde öldürdüler ve sizin kısmınızı da yarın Bayram günü son verecekler." Bizim de son kararımız kaçmaktı. Aynı gece, yanımda kalan bir altınla bir Çeçenden yol için bir okka hurma satın aldım. Paranın üstünü istediğimde, adam sadece bir mecid verdi ve "Bu hurma bugün yemeye ve bir mecid de harcamaya yeter, yarın zaten lazım olmayacak..." dedi. Akşama doğru yedi arkadaşla Laleyan'ın önderliğinde uygun bir fırsat beklemekteydik. Karanlık basmıştı; bir tüfek sesi duyuldu. Arabın biri bir Ermeniyi kaçırmıştı; Çeçenlerden bir de tüfekle ilk ateş eden olur. Bu ses üzerine, etrafımızdaki nöbetçilerin hemen hepsi o tarafa yöneldiler. Bu son fırsattan yararlanarak, hepimiz farklı yerlerden çadırlarımızdan dışarı çıktık ve on dakika sonra birleşerek, mezbahaneden uzaklaştık. Yarım saat sonra ayaklarımızın önünde ölü yığınlarının olduğu bir yere ulaştık. Gece içinde ne ürkütücü bir manzaraydı! Diğer gün öğlene yakın, çıplak bir gence rastladık; bıraktığımız kervanın içinden kaçmıştı. O Bayram günü sabah erkekleri ayırarak Şeddadiye dolayına götürdüklerini ve tüfeksiz öldürdüklerini ve sonra kadınları ve çocukları demir çubuklarla öldürdüklerini anlattı. Ve bu genç onlar içinden fırsatını bulup kaçmıştı. Bizi kıranlar, elli kadar Çeçen, 200 kadar atlı Hükümet jandarması yanısıra, deve üstünde Romalıların gününde olduğu gibi uzun demir mızraklı insanlardı, bunların görünümü bile insanda ürperti yaratıyordu ve bunlara eklenen çöldeki binlerce çapulcuydu.

İşte böylece üç ay zarfında Der Zor'daki yüzbinlerce Ermeninin kıyımının sonu gelir. Zeki Paşa bu 'kutsal' işi bitirerek, hempası Çeçenlerle Halep'e gelir ve iki gün Otel Baron'da kalarak, zafer kazanmış halde Konstantinopolis'e [İstanbul] döner. Bizim sevgililerimizin ve binlerce Ermeninin kemikleri bu güne dek çöllerde gömülmemiş kalmaktadır.

Ben ve milletim bizim büyük aydınlarımızın kaybından acı duymaktadır. Onlar millete hizmet etmiş ve tarihe unutulmaz hatıralar bırakmışlardır, fakat henüz açmamış goncalar ve kokosunu vermemiş gül goncaları onbeş-yirmi yaşındaki kızlar ve delikanlılar içlerinde geleceğin dahi ve yeteneklilerinin olduğu, onlar henüz dünya huzuruna çıkmadan, bir hatıra bile bırakmadan, bir kıvılcım vermeden yıldızlar gibi kaydılar ve çöllerde gömülmemiş kargalara yem oldular.

Bizim on kişilik ailemizden sadece ben kurtuldum...Tabii ki bizim yeni nesil, bu kırımın sebebi neydi? diye sorabilir. Cevabını Ağeksandr Panosyan'ın küçük bir şiiriyle veririm:

"Bir Uğur-Böceği saklanırdı karanlık koruda,
Birden Yılan ısırdı ışıyan kurdu.

- Merhametsiz Yılan beni niye soktun?

- Sen parlıyordun...!”

Sözümü şair Avetis Aharonyan’ın iki satırıyla bitireyim:

“...Bu kadar kötülüğü evlatlarımız unutursa,

Bütün alem sövsün Ermenilere.”

265 (265).

GEVORG YEĞYAİ KARAMANUKYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1900, AYNTAP [ANTEP])

Ayntap’taki evimiz üç katlıydı. Birinci kat binbaşınındı; ikincisi bizimdi; üçüncüsü ise dedem Gevorg’un konutuydu.

1912 yılında, Türkler babamı Balkan Savaşı sırasında askere aldılar. Altı ay sonra, kaçıp geri geldi; evimizde saklandı.

1915’te bizi evimizden çıkarıp Der Zor’a sürdüler; Ağaçkoyun’a kadar götürdüler; ordan da Der Zor’a götürdüler. Dedem bize: “Bana sahip çıkmayın” dedi.

Balabek amcamı Almanlar yakaladı; onu peksimet pişirmeye götürdüler. Babamı Yahya’ya hamal olarak çalıştırmaya götürdüler. Babam bana: “Beni takip et” dedi.

Anneme, iki kız kardeşimle birlikte dayım sahip çıktı. Biz babamla Der Zor’dan kaçtık; Halep Şehri’ne düştük. Yakınlarımızı arayıp bulduk.

Bizden sonra, Süryanileri de sürgüne gönderdiler. Herkes kendi başının çaresine bakıyordu. Halep Şehri’ne gidip bizimkilere kavuştuk. Bir ev kiraladık; içinde büzülüp yaşadık. Bir hafta sonra, benden dört yaş küçük kız kardeşim Mari öldü. Birkaç gün sonra, Türk askerleri babamı tutup götürmek üzere kollarını bağladılar. O zaman, adamın teki faytonla gelip: “Bunu bana saklayın” dedi.

Adam babamı alıp Cemiliye hastanesine götürmüş. Meğer, o adam, hastane müdürüymüş. O, babama: “Doğru söyle: Ermeni misin? Yoksa Müslüman mı?” diye sormuş.

Babam şöyle cevap vermiş: “Efendim, ben Hıristiyan bir Ermeniyim; adım Yeğya’dır.”

- Seni beşinci kata tayin ediyorum. Git hizmet et! demiş adam.

Babama beyaz bir önlük giydirmişler ve çalışmaya başlamış. Babam üç gün ortalıkta gözükmedi. Biz çok endişeliydik. Sonra babam: “Benim karım, çocuklarım” var demiş.

Hastane müdürü: “Karın okuma yazma biliyorsa, gelsin burda çalışsın” diye cevap vermiş.

Babam geldi; bizleri öptü; çalışması için annemi hastaneye götürdü.

Hastanede zabitin teki anneme: “Benimle evleneceksin” demiş. Annem kabul etmemiş. O da annemi zorlamış; annem mecburen kendini pencereden atmış.

Biz annemizi kaybettik. Sefil bir durumdaydık; aç, susuzduk; yemek için yerden buğday, arpa taneleri topluyorduk. İki rahibe gelip bizi götürdü; bize acıdı; yıkadı ve giydirdi. Onlar babama: "Yeğya, Gel bu iki çocuğunu Fransa'ya götürelim!" dediler.

Babam onlara şöyle cevap verdi: "Ben sağ oldukça, çocuklarımı vermem!"

Babam eline ne geçerse yememiz için bize getiriyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Alman kaçtı. Biz Bab-el-Farac'da yaşıyorduk. Sonra, ben evlendim.

1946'da Ermenistan'a geldik. Şimdi üç oğlum, dört kızım var. Emekliyim. Ben kendi kendime bakıyorum.

266 (266).

HAKOB CIRCIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, AYNTAP [ANTEP])

Benim sülalem Kilikya'nın Hromkla, yani Rum kalesi adı verilen yerindendir. Nerses Şnorhali kefaret olarak cezasını orda çekmiştir.

Sürgüne gittiğimde 15 yaşındaydım. Keşke kör olsaydım da, şu gözler o dehşet verici manzaraları görmeseydi. Yayan olarak Homs-Hama'ya vardık. Yolda, Türkler sözümona askere alma bahanesiyle Ermeni erkeklerini topladılar; aslında, onları Berlin-Bağdat demiryolu inşaatına götürdüler; o demiryolu onların emeğiyle inşa edildi. Hayvan gibi, kamçı darbeleri altında, aç susuz, çalıştırıyorlardı… Çocukları ve kadınları ise ellerini ayaklarını bağlayıp, boğazlamak için Fırat kıyısı boyunca dizmişlerdi. O sürgünlerden biri, Demir Artin ellerindeki zincirleri kırdı, kendini suya attı, suyun dibinden yüzerek Birecik'e vardı; kendilerini de kurtarabilmesi için, karısına ve çocuğuna da suyun kenarına gitmeleri için haber gönderdi; ama, Türkler Artin'i yedi kurşunla öldürdüler…

Otel Baron'un Ermeni sahibesinin özel bir amaçla, Ermenileri Der Zor'a götürmemesi, Homs-Hama'ya göndermesi için Cemal Paşa'yla konuştuğunu söylüyorlardı; bu şekilde hiç olmazsa Ermeniler hayatta kalacaklardı.

Cemal Paşa şöyle demişti: "Ermeniler beni adımı tarihe altın harflerle yazacaklar!" Ve gerçekten de Cemal Paşa pek çok Ermeniye hayatta kalmaları için artık Türk olduklarını göstermek amacıyla isimlerini değiştirmelerini tavsiye etmiştir…

O katliamda en büyük cellat Talat'tı. Soğomon Tehliryan ve Levon Şant gidip Talat'ı aramışlardı. O da Berlin'e kaçmıştı. Onlar onun izini sürüp, onu takip ettiler… Talat tanınmamak için, her gün elbise değiştiriyordu. Ama, bir yol kavşağında Tehliryan ona: "Talat!" diye bağırdı. O geri döndü: "Soğomon tabancanın tetiğini çekti..."

267 (267).

NURİTSA KÜRKÇÜYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, AYNTAP [ANTEP])

Bir gün, sokaklarda at toynaklarının çıkardığı patır putur sesleri duyduk. Tellal Mukuç bağırmaya başladı: "İşitin! Ey, ehli cemaat! Yirmi dört saat içerisinde ya yerinizi değiştireceksiniz, ya da dininizi!"

Ayntap halkı şaştı kaldı. Pek çok kişi neyi var neyi yok topladı, gitti. Yirmi dört saat sonra, her kapının önüne bir eşek getirdiler; o eşeğe, ya evdeki yaşlı bir kadın, ya da çocuklar binecek, veya eşeğin sırtına yiyecek veya başka şeyler yüklenecekti. Eşek sırtındaki yüklerle, biz ise yayan gidiyorduk. Eşeğin sırtına iki yerine on kişi bindiler. Murad Nehri'ne doğru yol aldık, yani Fırat'ın kıyısına. Orada çadırlar kurduk; ama, bir de baktık ki, katliam başladı. Ebeveynleri ayakta durdurup, onlara: "Siz durun; çocuklarınızın kanının nasıl fışkırdığına bakın" diyorlardı; karşılarına kim çıksa boğazlıyorlardı. Bir Ermeni'ye rastladıklarında ona: "Ulan gâvur! Sen de mi sağsın?" diyorlardı.

Geldiler, annemi de götürdüler. Ben daha çocuktum; annemin arkasından gidiyordum. Onu kesmeye götürdüklerinden haberim yoktu.

Geriye kalanları Urfa'ya götürdüler; orda da bizi bir yere doldurdular. Damı delip, içeri petrol doldurdular; ev gece vakti yanmaya başladı. Ev yıkıldı; biz ordan dışarı kaçtık. Bizi yeniden toplayıp, ordan Homs-Hama'ya götürdüler. Orda amcamın ailesini de götürdüler. Zaten, amcamın bir tarafı felçliydi; onu deveye bindirip götürmüşler. O deveden düşüp, hayatta kalmış; ama, sonra, Türkler onu yakalamışlar; kazığa oturtmuşlar; onu o şekilde öldürmüşler.

Babam kurtulmuştu; zira, baytardı. Bütün zanaatkârlar Ermeniydiler; Türklerin arasında zanaatkâr yoktu. Babama şöyle demişler: "Sen bize lazımsın; sen baytarsın."

Babam ise onlara: "Benim istediğim ailemi Der Zor'dan kurtarıp geri götürmek" diye cevap vermiş.

Bütün yakınlarımız, teyzelerim, dayılarım, gelinimin ailesi, Avolar, hepsi Der Zor'a gitti. Hiçbiri geri gelmedi!

Böylece babam bizi kurtardı; Der Zor yolundan geri getirtti.

Sonra İngiliz Protestanlar bir yetimhane açtılar. Kaçırılan, Türkleştirilen, Ermeni kızlarını ve çocukları geri getirip okula yerleştirdiler. Yetişkin kızları Ermeni gençlerle evlendirdiler; o kızlardan pek çoğunun yüzüne dövme yapılmıştı[*]…

Sonra, 1920 yılı geldi. O zaman ben on yedi yaşındaydım ve yeni evlenmiştim. Mahallenin muhtarı babamı çağırdı ve ona dedi ki: "Ovannes! Bugün kızlarını, gelinlerini al ve kaç! Türklerle Fransızlar arasında çatışma yaşanacak; Fransızlar burdan ayrılacaklar.

Biz nasıl Türklerle başbaşa kalabilirdik?

[*] Çöl Araplarının kızların ve kadınların alınlarına sık sık hatta göbeğe kadar mavi mürekkeple dövme yapma alışkanlığı vardı. Etnolojik faaliyetlerimiz sırasında alınları mavi dövmelerle deforme edilmiş hayatta kalan pek çok Ermeni kadına rastladık.

Babam dizlerini döve döve geldi. Hepimiz de çabucak giyindik. Kırk günlük bir çocuğumuz da vardı; hep beraber yirmi beş kişi olacaktık. Bir arabaya bindik; Fransız askerleri bizi Halep'e götürdüler. Geride iki aile kalmıştı; Türklerin onları paramparça ettiklerini, yalnızca genç bir çocuğun kaçtığını duyduk.

Yiyeceğimizi, her şeyimizi yanımıza almıştık. On sekiz ay orda kaldık; dut ağacı yaprağıyla sarma sarıp yiyorduk.

Sonunda, o günler de geçti. 1946'da Ermenistan'a geldik. Şimdi kızım Anjel Yerevan Pedagoji Enstitüsü'nde Ermenice dili öğretmenidir.

268 (268).

KARAPET KARAMANUKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, AYNTAP [ANTEP])

1915 yılında yaşanan katliamdan önce Türkler ve Ermeniler birbirleriyle barışık ve barış içinde yaşıyorlardı. Sonra sonra, Alman geldi Berlin-Bağdat demiryolu hattını inşa etmek istedi.

Sultanın ilk danışmanı Pezcian Artin Amira'ydı. O, Sultan'a:

- Padişahım çok yaşa! Yanlış yapıyorsun. Demiryolunu inşa ettirme demiş.

Diyorlar ki, Almanlar buna sıkılmışlar ve Ermeni katliamı bu yüzden başlamış.

Maraş'taki Ermeni erkeklerini toplayıp, sözde askere alıyorlardı; ama, yolda onları boğazlıyorlardı. Sonra da, kadınların namusuyla oynuyorlardı; onları öldürüp, çöllere atıyorlardı. Kadınlar kendilerini öldürmemeleri için, rica ediyorlardı. Ben zabitlerin şöyle dediklerini duyduğumu hatırlıyorum: "Korkmayın, kuzularım! Pıçaklarımız doktorlardan muayenelidir; heç duymazsınız!"

Benim gözlerimi de katliam döneminde oydular; ben o zaman daha çocuktum!…[1]

269 (269).

SANDUKHT HEKİMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1908, AYNTAP [ANTEP])

1920 yılında Ali Kılıç muazzam bir orduyla Antep'e saldırdı. Antep savunmasını yöneten Adur Levonyan, bomba hazırlama işini de tertipliyordu ve bomba yapabilmek için Anteplilerin bakır

[1] Bu hikâyeyi anlatan **Karapet Karamanukyan** (d. 1907, Ayntap) 1915 Felaketi'nin yaşandığı günlerde yedi-sekiz yaşlarındaymış; Türkler onun gözlerini oymuşlar; ama, onun tanık olduğu, anlatılması imkânsız manzaralar hafızasına kazınmış olarak kalmış. Ancak, soykırımdan kurtulan görgü tanığı 1915 yılında Sultan'ın danışmanının Artin Amira olduğunu söylerken yanılıyor; aslında, Harutyun (Artin) Amira Bezciyan (1771-1834) Sultan 2. Mahmut'un (1808-1839) danışmanı olmuştur.

tencerelerini bile erittirdi. Adur Paşa gönüllüleriyle hücum edip, kuşatmayı yardı. Ali Kılıç'ın yirmi dört bin kişilik ordusu: "Gâvurun gözünü kan bürüdü" diyerek, bir gecede dehşet içinde geri kaçtı. Antep Ermenileri Adur Levonyan'a ilişkin bir şarkı yaktılar.

Antep meşrumüdafa kahramanlık muharebeleri aralıklarla bir yıl kadar sürdü.

Kilikya Ermenilerinin hamisi Fransızlar, bizi kandırdılar. Onlar atlarının nallarına keçe bağlayarak geceleyin Kilikya'yı terk ettiler.

1921'de biz Antepliler evlerimizi ve varlığımızı terk etmeye ve Halep'e sığınmaya mecburduk. Orada evlendim ve oğlum Gevorg doğdu.

1946 yılında Ermenistan'a geldik.

1965 yılının 24 Nisanı Ermeni Soykırımının 50. yılında Erivan sokakları, Türkler tarafından işgal edilen Batı Ermenistan ve Kilikya'daki ata topraklarının talebiyle tek bir sesle 'Topraklar! Topraklar!' diye haykıran, göstericilerle dolmuştu. Büyük vatansever olan oğlum Gevorg da gösterilere aktif bir şekilde katıldı; KGB geceleyin geldi ve onu götürdü. Sonra onun buzlarla kaplı Sibirya'ya sürgün edildiğini duyduk. Beş yıl oldu onu görmedim. Bilmiyorum geri gelecek mi gelmeyecek mi? Sadece ölmeden önce onu son kez görseydim...* [Zavallı kadın ağlamaya başladı – V. S.].

270 (270).
ZABEL AYVAZYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, AYNTAP [ANTEP])

Babamın annemin ev yapmakta olduğunu, ancak tamamlanmadan bizi sürgün ettiklerini hatırlıyorum. Babam bir eşek satın almıştı; beni ve küçük kız kardeşimi üzerine oturttular; annem, babam ve ağabeyim yürümeye başladılar. Etrafımız askerlerle kuşatılmıştı.

Babamın yedi erkek ve üç kız kardeşi vardı. Hepsi on aile ve yaklaşık elli kişi idi. Bunlardan onbeş kişi kurtuldu. Annemin üç erkek, iki kız kardeşi vardı. Hepsi otuz kişi civarında. Onlardan da bir oğlan kurtuldu. Yani seksen kişiden onaltı kişi kurtuldu.

Ayntap'tan bizi Halep'e getirdiler, sonra Der Zor'a götürdüler. Merkezden Tâlat'tan tüm Ermenileri kırma yönende emir gelmişti. Sonra bizi Hama'ya götürdüler. Annem iki çarşafla bir çadır kurdu altına sığındık. Diğerleri buna da sahip değildi. Etrafına baktığında tüm Ermeniler, çadırların altında, güneşin altında, gece de açık gökyüzü altında!

Tualet ihtiyacı için sabah kalkardık, açıkta uzağa gidecektik, bu arada birçoklarınınn ölmüş olduğunu görürdük. Tifüs hastalığı yayılmıştı. Hükümet hastaları hastahaneye götüreceği bahanesiyle

* **Gevorg Hekimyan** (d. 1937, Beyrut) 1968-1974 yıllarında sürgünde kaldı. Ben ona artık sağlığını kaybetmiş halde, Ermenistan'a döndükten sonra rastladım. Annesinden duyduğu birkaç kahramanlık şarkısını hatırladı. Şarkılar için bu kitabın ***"Tarihi şarkı-tanıklıklar"*** bölümüne bakınız: Tnk. 427, 443, 641, 642, 672, 673, 692, 693.

topluyor, zehirleyip öldürüyordu. Sonra büyük çukurlar açılmıştı; o ölenleri içine doldururlardı. Babam ormanda odun keser, satardı; annem Arapların evine çamaşıra giderdi. Kızkardeşim ve ben ovalara gidip ot topluyorduk. Sonra babam da tifüse yakalandı ve öldü.

Bir gün de yukardan, tüm Ermenilerin ya islâmı kabul edecekleri veya kırılacakları emri geldi. Bizim hepimizin adı değişti, şekli olarak müslüman olduk. Ben yetimhanede olduğumda, benim öğretmenim papaz Nerses Tavukçuyan idi.

Dört yıl Selimiye'da kaldık. Sonra annem bizi Hama'ya götürdü. İki gün Hama'da kaldıktan sonra, yüzlerce Ermeni Hama'dan Halep'e doğru yola çıktık. Gündüz yürür gece çölde uyurduk. Yerde toplanmış, çamurlu yağmur suyunu içerdik. Hama'dan Halep'e sekiz gün yürüdük. Sonra Ayntap'a gittik; herşey harap haldeydi. Annem evi yapmaya başladı. Yiyecek yok. Aç susuz. Annem bir lahmacun görmüş, yemiş. Karnı şişti ve öldü. Götürüp gömdük.

İngilizler Ayntap'ta bir yetimhane açtılar. Beni ve kızkardeşimi yetimhaneye yerleştirdiler. Sonra beni Halep'e götürdüler. Halep Amerikan yetimhanesinin yöneticisi pastör Aharon'du. Orada yaklaşık iki bin yetim vardı. Çok iyi eğitim verdiler. Orası Near East Relief'e aitti. Sabahları hepimiz dua ederdik; sonra ders, sonra yemek, sonra da elişi. Oğlanlar da ayakkabıcılık zanaatı öğrenirlerdi. Sonra o yetimhane kapandı. Büyükler hizmetçi oldu, küçükleri Beyrut 'Trçnots Buyn'a [Kuş yuvası] yolladılar. Biz 40 kız kaldık; Katolik rahibelerin yanında Halı fabrikası vardı, bizi oraya götürdüler. Sebastiya'lı [Sıvas] kadınlar halıda çalışırdı, biz de [onlara] öğrenci olduk. Altı ayda öğrendik. Halı dokuyordum. Sonra Halep Aziziye'de bir kamp yaptılar; Aynteplilerorada toplanıyorduk. Sonra Halep Krtasirats [Eğitimseverler] Okulu 'Tsağkots' [Çiçek] sınıfına öğretmen oldum. Sonra Cebecyan'la evlendim, aile kurdum.

271 (271).

VERGİNE GRİGORİ KASPARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1910, AYNTAP [ANTEP])

Ben Ayntap'ta doğdum. Bizler iyi ev-bark sahibi insanlardık; ama 1915'te bizi Arabistan çöllerine doğru tehcir ettiklerinde her şeyimizi kaybettik.

Türkler babam Grigor, annem Dudu, erkek kardeşim Hakob ve kız kardeşim Nuritsa'yı gözlerimin önünde boğazladılar… Ben bütün bunları kendi gözlerimle gördüm ve bugüne kadar unutamıyorum… [Soykırımdan sağ kurtulan kişi ağlamaya başladı ve anılarını anlatmaya devam edemedi – V. S.].

272 (272).

PARGEV MAKARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1915, AYNTAP [ANTEP])

Ben 86 yaşındayım. Babam zanaatkâr olduğundan bizi sürgüne göndermediler; babam Hükümet için kumaş dokuyordu.

1908'de ortaya Jön Türkler çıktı. Bazı Yahudiler, Talat Paşa, Enver Paşa, Niyazi Paşa, Cemal Paşa, Türkleşerek Ermeni Soykırımı'nı düzenlediler. Onlar 1908'de yeni Türk anayasasını kabul ettiler; hürriyet, kardeşlik, müsavat çağrısında bulundular ve Ermeniler ile Türkler öpüştüler. Fakat maalesef bir yıl sonra Türkler Adana Katliamı'nı düzenlediler; 1915'te ise bir buçuk milyondan fazla Ermeni'nin şehit düşmesine neden oldular.

Jön Türkler Padişah'ı tahttan indirdiler; ama öldürmediler; onu yiyip, içip kendi halinde yaşayacağı bir yere yerleştirdiler. Oysa ki, Bolşevikler 1917'de Çar'ı devirerek Hükümet'i ele geçirdiklerinde Çar'ı, karısını, çocuklarını, doktorunu, hizmetkârını, hizmetçisini herkesi öldürmüşlerdi.

Sonra ortaya Mustafa Kemal Paşa çıktı. Ona Atatürk "Türklerin Atası" adı verildi. O Batı Ermenistan'daki Ermenilerin Kafkasya'ya kaçmasına neden olmuş, bir kısmını da İzmir'e göndermiştir.

Eskiden Antep'te 35 bin Ermeni yaşardı; bunlardan 25 bini katledildi; sadece 10 bin kişi geri döndü. Herkes yıkılan evini yeniden inşa etti, meyve bahçesiyle ilgilendi; okullar açıldı; ama 1 Nisan 1921'de Kemalistler Antep'i kuşattılar. Antepliler savunmaya geçtiler. Fransa Ermenilere silah verdi; şehir iki kısma ayrıldı. Bir tarafta Türkler, diğer tarafta ise Ermenilerle Fransızlar birbirlerine karşı savaştılar. Babam altı ay silah taşıdı ve mevzilerde bekledi. Onun gibi pek çok kişi vardı. On ayda 75 Ermeni 550 Türk hayatını kaybetti. Türkler ailelerini Antep'ten çıkardılar; zira kaybediyorlardı. Büyük devletler Ermenileri aldattılar; Kilikya'yı Türklere verdiler; Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Antep, Urfa, Kamurc ve diğer şehirler Ermeni nüfuslarını tamamen kaybetti. Bizi Kilikya'yı terk etmeye zorladılar. Bizler mecburen memleketimizi terk ettik.

1922'de ise İzmir faciası sahneye konuldu. Ermeniler ve Rumlar ateşin içinden kaçtılar; denize atıldılar; canını kurtaran başka ülkelere sığındı. Böylece Türkiye Hıristiyanlardan temizlendi. Türkiye, Batı Ermenistan ve Kilikya ile birlikte Türklere kaldı.

273 (273).

HARUTYUN VARDANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1887, DÖRTYOL)

Ben Dörtyol Merkezi Lisesi'ni bitirmiştim. 1915'te askere almak üzere herkesi toplayıp götürdüler. Bizler, yirmi yedi öğretmen Avni Bey'in huzuruna çıktık; ama, fayda etmedi; yedi yüz kişi topladılar; ben de babam da bunların arasındaydık. Sadece on beş ile elli yaş arasındaki erkekleri topladılar. Mahallemizde, Hükümet Konağı'nın önünde ağlamalar sızlamalar duyuluyordu; herkes ağlıyordu.

Dörtyol direnecekti; ama, sonra insanlar direnişten vazgeçip, itaat ettiler. Sahak Katolikos çarpışmamızı istemiyordu. Cemal Paşa Adana valisiydi.

Sabaha doğru bizi kuşatıp içeri girdiler; ev ev dolaşarak bütün erkekleri, toplam yedi yüz elli kişiyi, topladılar. Adı Erzin olan bir köy vardı; geceyi orda geçirmemiz gerekiyordu. Köye bir kilometre kala bizi batıya döndürdüler; vadinin içine götürdüler; her yanımızda iki yüz elli silahlı Türk askeri bizi katletmek için hazır bekliyordu. Gün battı. Kervanımız o vadiye girdi. Biz tamamen vadinin içine girdikten sonra: "diz çökün" diye emir verildi. Aramızdaki pek çok kişinin yanında onluk tüfekler vardı. O sırada askerlere süngü takmaları için emir verildi. Yedi yüz elli kişiydik, ama hiç ayak sesi duyulmuyordu; korkudan taşlaşmıştık...

Aniden vadinin iki yanındaki tepelerden birinin üstünde beyazlar giymiş, beyaz ata binen büyük bir Avusturyalı general göründü. Bunu gören kumandan hemen süngü çıkarma emri verdi. Generali görünce planlarını gerçekleştiremediler. "Denize doğru yürüyün" diye emir verdiler...

Sonra bizi bir kamışlık-bataklığa soktular. Dizlerimize kadar suyun içinde, bütün aydınlar, doktorlar, öğretmenler yürümeye başladık. Son bir kez yine Avni Bey'e başvurduk. Bizler yirmi yedi öğretmen olarak sürgüne gitmemek, gidip görevlerimizin başına dönmek için ricada bulunduk. Avni Bey öfkeden kudurdu ve dedi ki: "İlk önce öğretmenleri asacağız; zira, öğrencilere devrimi öğretenler onlar olmuşlardır." Vahan Karapetyan dövüşmeye cüret ettiği için, onu öldürdüler; ayaklarından atın arkasına bağlayarak köpek gibi sürüklediler onu.

Sonunda geceleyin, bir harabeye dönüşmüş olan Erzin Köyü'ne vardık. Biz oraya varana kadar, ıslanalım diye yatacağımız yere su dökmüşlerdi. Bizi dört yandan kuşattılar. Çarşafları yere serip suyun içine oturduk. Erzinli Ermeni gençler Türklere şikayet mektubu yazıp onlara: "Size verdiğimiz tuz ve ekmeği ne çabuk unuttunuz Türkler!..." dediler.

14 Şubat günüydü ve hava soğuktu!

Kuru odun istedik; gençler getirdiler. Bir yandan ıslanan elbiselerimizi kurutmak, diğer yandan da yemek pişirmek için ateş yaktık.

Türk askerleri üstümüzü aramaya başladılar; en ufak bıçağa dahi el koydular. Onluk tüfeği olanlar onları toprağa gömdü. Ayak yoluna giden herkesin başına bir zaptiye diktiler.

İtalyan Mühendis Marko Polo yol inşaatı sırasında kendisine yardımcı olmam için beni yanına tercüman olarak aldı. Beni ambar memuru yaptılar. Orda on yedi bin amele vardı.

Manuk Çavuş, yazar Grigor Zohrap'ı kurtarmak amacıyla zaptiyelere verilmek üzere yüz elli altın topladı. Ama, Zohrap bunu kabul etmedi ve: "Bu milleti kime bırakacağım?" dedi.

Cemal Paşa Zohrap'ın sınıf arkadaşıydı; ona altı tepsi içinde çeşit çeşit yiyecekler gönderdi; ama, Zohrap bunları almayı reddetti ve şöyle dedi: "Bana iyilik yapmak istiyorsa, Talat'la konuşup herkesi kurtarsın!"

Zohrap'ı dört-beş gün Otel Baron'da tuttuktan sonra, Harran Ovası'nda öldürdüler.

Sekiz yüz kişi, sırayla ateşin etrafında ısınıyorduk. Sabah, ayağa kalkma emri geldi. Osmaniye'ye doğru hareket ettik. Orda da bize beş dakika istirahat etmemizi söylediler. Sonra bizi Kanlı Geçit'e doğru sürdüler. Orası çalılıklarla kaplı bir yerdi. Yedi yüz elli kişiyle o ormanın içinde bulunuyorduk. Bizi

kuşattılar. Allah'ın da hoşuna gitmiş olmalı ki, yağmur yağmaya başladı. Jandarmalar: "Ulan gâvurlar kaçmayın!" diye bas bas bağırıyorlardı.

Biz gençler ise onlara: "Duyuyoruz! Korkmayın!" diye bağırıyorduk. Yaşlıların yakınmalarını dinleyebilmek yürek isterdi. Sanki Allah'la karşı karşıya kavga ediyorlardı!...

Sabah oldu. Yağmur yağmaya devam ediyordu. Yol yukarı doğru gidiyordu.. Ne kadar yürüsen o kadar geri kalıyordun. Burda askeri araçlar çamurda ilerleyemezdi. İki-üç yüz kişi çalıştırıyorlardı. Onlar bizi görünce ağlayıp sızlamaya başladılar. Yağmur sele dönüştü.

Biz Hasanbeyli'ye varana kadar karanlık bastı. Ne Allah, ne de Türk bize acıyordu. Meğer, eskiden oralarda Ermeniler yaşarmış; bizi o evlerin ahırlarına yerleştirdiler. Orda Lütfü Bey adında bir ağa vardı. O ev sahibi kâhyalara: "Her biriniz bu Ermenileri evlerinize götürünüz" demişti.

Kâhyalar da ona: "Size garanti veriyoruz; bırakın Ermenileri evlerimize götürelim" diye cevap vermişlerdi. Lütfü Bey onların bizi evlere dağıtmalarına izin verdi. Hemen ısındık; ağırlandık.

Sabah ben dışarı çıktım. Orda yol yapımında kullanılan taş vardı. Kütahyalı Ermenilerin sırtına taşları yüklemişlerdi; onlar o taşları yüz metre derinlikteki bir vadiden yukarı çıkaracaklardı. Taşıyamayanın sırtına kırbacı vuruyorlardı.

Ertesi gün de, yılda iki yüz-üç yüz kişi çalışmaya gittik. O şekilde, bizi Entili'de üç ay çalıştırdılar. Sırtımızda taş taşıyorduk.

İsmail Hakkı Bey adında, İstanbullu Ermeniler arasında yaşamış bir Türk vardı; o çok iyi bir insandı. Beni yanına çağırdı ve dedi ki: "Sen benim yanımda kalacaksın. Senin halkından kim altmış yaşından büyük ise isimlerini yaz bana getir."

Gidip isimleri yazdım; liste toplam yüz kişiden oluşuyordu. Ve o adam listeyi alıp Halep'te bulunan mendil müfettişine: "Bunlar geri gönderilsin" diye bir yazı yazdı. Babama da kimse dokunmasın diye bir vesika verdi...

274 (274).

GEVORG SARGİSİ YAPUCYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1894, DÖRTYOL)

1894'te Dörtyol'da doğmuşum. Babamın ismi Sargis'ti, annemin Marta. Biz çok zengin idik. Babamın bal petekleri ve narinciye arazileri vardı. Evimiz Az. Prkiç [Az. Mesih] Kilisesi'ne ve okuluna yakındı. 1911'de okuldan mezun oldum ve bir sonaki yıl Matematik, Fransızca ve Edebiyat dersleri vermeye başladım.

1914'te Umum Savaş başladı. 1915'te Dörtyol Ermeni sakinleriyle beraber bizi de sürgün ettiler.

* 1963'te sağ kurtuln görgü tanığı tarafından yazılan bu tanıklık, 2003 yılında EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine teslim edilmiştir.

Niçin yarı-bağımsız Dörtyol yiğit halkı direniş göstermedi ve sürgün oldu? Bence sebepler vardı. Önce katolikos Khabayan bir fermanla Kilikya Ermeniliğini direniş göstermemeleri ve Hükümetin tüm emirlerine riayet etmeleri için uyarmıştı. Bu ferman tüm kiliselerde okundu. İkinci sebep, Fransız ve İngiliz zırhlı gemileri Türk mevkilerini devamlı surette bombalıyordu ve bu bizde yakın zamanda, Avrupalı askerlerin karaya çıkacağı umudu uyandırıyordu; Türkiye zaten bitap durumdaydı. Türk ordusu güçsüzdü; ancak Türk hükümeti kurnazlığa başvurdu. Başlangıçta sancağın idari amiri Dörtyol muhtarlarını, kent eşrafını yanına çağırdı ve kırk Ermeniyi asker olarak değil, İslahiye'den İntilli'ye yol yapımında çalışmak üzere işçi olarak istedi. O ikna edici tatlı dil ve güler yüzle, Ermenilerin yol yapımına yardım etmesini, yolun yapılıp buradan Türk güçlerinin cepheye naklolacağını söyledi. Dörtyollular yolladılar. Sonra tekrar talep etti. Sonra tekrar. Öyle ki artık savaşma kabiliyeti olanlar artık bizim için yoktu. Yapı işine götürülenler ise, ağır ve eziyetli çalışma esnasında kudretsiz düşüp ölüyordu.

Bir gün sabahleyin Dörtyol, Miralay Avni beyin komutasındaki 2.500 asker tarafından kuşatıldı. İkişer asker eşliğindeki tellâlar, tüm mahallelerde, oniki yaşından büyük tüm erkeklerin Hükümet binasına gelmeleri gerektiğini duyurdular. Direnenleri hemen orada kurşuna diziyorlardı. Riayet edenleri, Askeri Divan'da yargılanacakları bahanesiyle Avni bey denetiminde Adanaya götürdüler, ancak ya öldürdüler yada idam ettiler.

Birkaç gün geçtikten sonra Avni bey tekrar askerleriyle geldi; kentte ve evlerde arama tarama başladı. Silah arıyorlardı; vermeyeni olduğu yerde kurşuluyor veya götürüp döverek öldürüyorlardı.

1915 yılının 14 Ağustosunda babam da Ömar onbaşı tarafından çağrıldı. Ailemiz 11 nefesten oluşmaktaydı. Kızkardeşimin kocasını Türk ordusuna asker götürmüşlerdi ve kızkardeşime dört yetişkin olmayan çocuğuyla, biz bakıyorduk. Babam Güzulucu köyünden bir Türk arabacı getirdi; o arabasıyla bizi Katma'ya kadar götürecekti. Biz ona sahip olduğumuz dört buzağısıyla beraber iki ineği ve 150 kutu arıyı, yol masrafı olarak bıraktık. Beraberimizde çok az şey alabildik. Evimizden, mülkümüzden, sevgili yurdumuz Dörtyol'dan daima arkamıza bakarak gözyaşlarıyla ayrıldık. Babamın arkadaşının kızı Meri de bizimle beraberdi.

Kervanımız onbir aileden oluşuyordu. İki Türk zaptiye aklarla karışık sakalıyla yaklaşık elli yaşındaki Mustafa ve yaklaşık yirmibeş yaşında olan Osman, bize eşlik ediyorlard. Onlar Manchester silahlarıyla kuşanmıştı. Yolda körpe çam ağacının kabuğu bıçakla temizlenmiş ve Ermenice olarak gövdesine "Bu yoldan Grigor Zohrap da geçti" yazılmış ve imzalanmıştı. Ben ders kitaplarımda onun yazılarını okumuştum, çok yönlü gelişmiş, dirayetli hukuçu, avukat ve Ermeni milletinin dikkati çeken temsilcisi, Türk Meclis-i Mebusan'ı üyesiydi. Ben endişeye düştüm. Biraz sonra İntilli yamacının alt kısmına ulaştık. Sonra bayırı çıkmak için, orada biraz dinlenecektik. Zor ve yorucu yol bizi Katma'ya ulaştırdı. Babamın tanıdığı olan Boyacıyan Mesrop bizi buldu ve zaptiyelere para vererek, bizi evine götürdü. Biz orada bir Hristiyan Arabın evini kiraladık. Biz de her gün, o gün kimlerin geleceğini görmek için, istasyona gidiyorduk. Khaçer, Toros, Petros amcalarım kervandaydı fakat zaptiyeler bizim onlara yaklaşmamıza izin vermediler. Onların treni Şam'a doğru hareket etti. Sonra bizi Homs'a yolladılar. Orada

Çerkez Hamzat efendi, yanında çalıştırmak üzere zanaatçı yedi Ermeni aileyi seçti. O bizi, Dağıstan'dan gelen Çerkezlerin iskan ettiği Derfur köyüne götürdü. Onların hepsi martin ve kamalarla silahlanmıştı. Kendi milli kıyafetlerini giyiyorlardı. Türk hükümeti onlara, Ermenileri ve Arapları daima korku içinde saklamaları için, silah taşıma izni vermişti. Çok zorluklar geçirdik, ancak hepsinden zoru açlıktı.

En nihayet ateşkesten sonra Dörtyol'a geri döndük. 1919'da bayan Noyemzar'la evlendim. Mustafa Kemal paşa artık çeteleriyle saldırmaya başlamıştı.

Bir gün de, Dörtyol yakınlarında Çaylı köyünden Kara Hasan Paşa adında biri, Ermenileri kırmaya başlamıştı. Biz hazırlık yapmaya başladık. Siperler kazmaya başladık. Türkler saldırdığında, biz savunmaya geçtik.

Türkler Dörtyol'u kuşattılar ve top atışına başladılar. Biz Khaçaturyan idaresinde Savunma Komitesi oluşturduk. Ben yirmidört kişilik grubun başındaydım. Bu kuşatılmışlık koşullarında halk gıda sıkıntısı çekmeye başladı. Fransızlar çözülmeye başladılar. Ayntap, Maraş, Haçin, Amanos, Sis, Gars her tarftan geri çekilmeye başladılar; ve en nihayetinde Adana'yı da boşaltmaya başladılar; sıra bize Dörtyola geldi. Fransızlar bize direnmenin anlam taşımadığını söylediler. Hatta onlar bizi tehdit ederek, eğer direnirsek onların süngüleriyle karşılaşacağımızı da söylediler. Aynı zamanda resmi olmayan dolaylı bir şekilde, bunun siyaset sonucu geçici bir taviz olduğunu da ifade ettiler: "Siz Ermeniler bizim altıncı müttefikimizsiniz. Çok geçmeden büyük kuvvetlerle Kilikya'yı işgal edeceğiz, o zaman daimi olarak Vatanınıza ve muhtariyetinize sahip olursunuz!".

Böylece Dörtyol da göç etmeye başladı. 30 km. uzaklıktaki, o zaman Suriye'ye ait olan Aleksandret [İskenderun] kentine gittik. Ben orada kayınbiraderimin çalıştığı hamamın kahvehanesinde çalışıyordum. Muhacir Dörtyol'lular yaşamak için İngiliz konsolosu Gatony'nin engin serbest arazisi üzerinde tahta barakalar yaptık. Ben de yapmaya başladım. Taşındık. Bir perakende ticaret dükkanı açtım. Sonra ben kamp dükkanını kapattım; kent merkezinde daha büyük bir dükkan açtım. Sonra mutasarrıflıkta işe başladım. Aleksandret'in kötü iklimi Ermeni muhacirlerini kırıyordu. Bizim ailemizin de kaybı oldu. Kızkardeşim onbeş yaşındaki Anuş ve kardeşim yirmi üç yaşındaki Hakob veba ve zehirli malarya kurbanı oldular. On yaşından büyük çocukların yüzde sekseni öldü ve kadınlar dört-beş sene çocuk doğuramadılar. Ermeni doktorlar Aleksandret'te kalmamayı aksine aileleri yazlıklara, en azından çadırlara naklolmayı salık verdiler. Bu tavsiye büyük yarar sağladı. 450 Dörtyol'lu aileden oluşan kampımız, Dörtyollular Kampı olarak anılmaktaydı.

Sonra Aleksadret Camii yanında sarraflık yapmaya başladım. Sonra kaymakam seçildim. Az çok bizim ve aynı zamanda yoksul Dörtyollular hakkında düşünmeye başladık. Toplantı yaptık, içine tüm partilerden insanların da katıldığı bir Hemşehriler Birliği kurduk. Yoksullara, ücretsiz tedavi, ilaç, giyecek dağıttık. Öyle ki dilencimiz yoktu. Sonra ben Latakya'ya gittim. Reji Okulu'nda sınav verdim, Ordu ofisinde göreve başladım. Birkaç yıl orada çalıştım, sonra Aleksandret'e ailemin, eşim ve beş çocuğumun yanına döndüm.

Zaten 1939 yılıydı. Aleksandret sancağını Türkiye'ye teslim ettiler. Ermeniler sancaktan kaçmaya ve Suriye'ye, Lübnan'a sığınmaya başladılar. Biz ailece Latakya'ya taşındık, 1946'da ise Sovyet Ermenistanı'na göç ettik.

275 (275).

MARİ KHALBURCIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, DÖRTYOL)

Sürgüne gönderildiğimizde altı yaşındaydım. Babam Dörtyol'da papazdı. Onu çağırıp: "Yarın bu yeri terk edeceksiniz" dediler. O gece köyü terk ettik. Bizi, yani beni ve ablamı katıra bindirdiler; kız kardeşlerimi de heybelere yerleştirdiler ve katırın iki tarafına astılar; ve köyden ayrıldık. Diğer bütün akrabalarımızla birlikteydik; amcam, dayım, annem, babam, teyzelerim ve onların aileleri. Bizi Halep'e götürüyorlardı. Trenle bizi Toprakkale'den Halep'e götürdüler.

Erkekleri topladılar. Babamı tutup, eli kolu bağlı bir halde götürdüler; onu bir daha görmedim. Onun tırnaklarını çektiklerini anlattılar. Amcamı ve oğlunu öldürüp Murad Nehri'ne attılar. Onların cesetlerinin suyun içinde yüzdüğünü gördüm. Sonra bizi yürüterek Der Zor'a doğru götürdüler. Orda, çölde kaldık; aç kaldık. Açlıktan pek çok kişi öldü. Karpuz kabuğu arıyor, ama bulamıyorduk. Sonra, orda yaşayan bir Arap gelip anneme şöyle dedi: "Bu kızı bana ver; onu evlat edineyim; geri dönersen sana veririm; dönmezsen benim kızım olur." Annem beni ona vermedi.

- Ölsem bile yanımda kalacak, dedi.

Arap annemi ikna etmek için çok uğraştı. Annem de belki kızım hayatta kalır diye düşündü.

Ben ayaklarımı yere vurmaya başladım: "İstemem!" dedim; ama, beni dinleyen yoktu. Açtık. Çocuklar susuz kaldılar; karınları şişti ve öldüler. Arap beni evine götürdü. Onun niyeti beni büyütüp oğullarından biriyle evlendirmekti.

Bana: "Senin adın Arus" olacak dedi.

Sonra, o adamı askere aldılar. Onu en ön saflara sürmüşler; adam ölmüş.

Arap kadın bana: "Senin bu eve gelmen bize uğursuzluk getirdi; defol git bu evden!" dedi.

Evden çıktım; kimsesiz biri olarak sokağa çıktım. Ağlayarak yürüyordum. Birden bir molla gördüm; o bana sordu: "Kızım nereye gidiyorsun?"

- Kimsem yok; nereye gittiğimi bilmeden yürüyorum, diye cevap verdim.

- Benim yanıma gel, dedi. Elimden tutup kendi evine götürdü. Karısına da: "Buna bakacaksın." dedi.

Karısı ise: "Ben kendi çocuklarımdan usandım; bakmam!" diye cevap verdi. Ama, daha sonra kadın yumuşadı ve ben orda kaldım. O kadının Bağdat'a gelin gitmiş olan bir kızı vardı. O kız geldi; bize ekmek,

hurma ve pek çok şey getirdi. Sonra, o kız yanımızda bir ay kaldı ve beni çok sevdi. Annesine: "Bu kızı bana ver! Ben ona kendi çocuğum gibi bakarım", dedi.

- Al götür! dedi annesi.

Kız beni yanına aldı; Murad Nehri üzerinden kayıkla götürdü.

O kızın bir çocuğu ve bir kocası vardı. Orda ekmek kıtlığı vardı. Buğdayı getirip öğütüyor ve una dönüştürüyorlardı. Sonra da, ekmek yapıp yiyorlardı.

Bir gün İngiliz ve Fransızların geleceğini söylediler. Araplar Der Zor'dan kaçtı. Baktım ki, beni orada bırakacaklar. Gerçekten de öyle oldu. Beni yanlarında götürmediler; sokağa terk ettiler. Yağmurun altında, aç, susuz, orada duvarın dibinde yattım; uykum götürmüş.

Bir de baktım ki, birisi beni tekmeliyor. Muşamba giysileri olan bir adamdı. Bana: "Kalk! Sen kimsin?" diye sordu.

- Benim kimsem yok, diye cevap verdim.

O adam bana acıdı, kendi evine götürdü; zengin bir adamdı. Karısının giysilerini bana giydirdiler. Ramazan'dı; yemek pişiriyorlardı. Bana de yemek verdiler; yedim. Orda kaldım. Adamın çarşıda büyük bir dükkânı vardı. Bir gün karısı bana: "Ekmek vereyim; babana (yani kendi kocasına) götür" dedi

Ben de yiyecekleri alıp çarşıya götürdüm. Meğer, Der Zor'dan kurtulan hemşerilerimi getirip hana yerleştirmişler.

Komşumuzun oğlu beni görünce tanıdı; bir de baktım ki, paldır küldür hanın merdivenlerinden aşağı indi: "Sen Ermeni misin?" diye sordu.

- Hayır, dedim.

- Sen Ter Grigor'un kızı değil misin?

- Evet, diye cevap verdim.

- Sen benim kız kardeşimsin! dedi.

Ben de ona: "Şimdi babama ekmek götüreceğim; akşam bizim eve gelin" dedim.

Bizim tanıdığımız olan Ermeniler babamın dükkânına gidip ona sordular: "Yanında Ermeni kızı var mı?"

- Hayır, yok.

- Var!

- Yok!

- Ne yaparsan yap, kanun gücüyle gelir onu alır götürürüz, dediler.

Akşam üzeri gelip babama: "Çıkar kızı ortaya!" dediler.

O da onlara: "Bizim yanımızda Ermeni kızı yok" cevabını verdi.

Beni bulmasınlar diye, adam beni götürüp odunlukta sakladı. Ondan sonra, Ermeniler evin altını üstüne getirip beni buldular; beni ikna etmek için uğraştılar. Onlardan birisi: "Kız ikna olsun; onu zorla götürmeyelim" dedi.

Sonunda onlara: "Gideceğim" dedim.

Sabah oldu; o Arap adam bütün gece uyuyamamıştı. Dedi ki: "Bana verin kızı; o benimdir!"

Ermeniler ona: "Fransız kumandanın yanına gidelim; o ne derse o olsun" cevabını verdiler. Birisi bana bilezik verdi; bir diğeri gerdanlık.

Fransız kumandan ise: "Biz kızı zorla alamayız" dedi ve bana sordu: "Kızım sen karar ver: hangisini tercih edersin? Erkek kardeşini mi yoksa (Arap) babanı mı?"

Ben de: "Erkek kardeşimi isterim" diye cevap verdim. Hepsi birden "Hurra!" diye bağırıp sevindiler. Sonra, Ermeniler beni yanlarına alıp Halep'e götürdüler. Orada benim gibi başka öksüzler de vardı. Her çocuğu kendi akrabalarının yanına yerleştirdiler. Beni de Aris dayıma verdiler. Dönüşte İskenderun'a gittik. Artık bir daha Dörtyol'a gitmedik. Oradan Andranik kardeşimle beraber Şam'a, Amcamın oğlunun yanına gittik. Şam'da, amcamın oğlunun işleri iyi gitmiyordu. Gidip Cebel Drüz'de kaldık. Orada Urfalı Abraham'la evlendim. Sonra da, beş çocuğumuzla birlikte 1947'de Ermenistan'a geldik.

276 (276).

GEVORG TER-SAHAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, DÖRTYOL)

14 Nisan 1915 günü Grigor Zohrap[1] Talat Paşa'nın evinde tavla oynuyormuş. Birkaç gün sonra bütün Ermeni aydınlarını tutuklamışlar; Zohrap olanlara inanamamış; şikâyet etmek için Talat'ın yanına gitmiş. Talat soğukkanlılıkla cevap vermiş: "Şikâyetiniz boşuna..."

Babam Grigor Zohrap'a Otel Baron'da[2] rastlamış; ona demiş ki: "Ben mezbahadan geliyorum. Orda bir tek canlı Ermeni dahi bırakmadılar. Gel! Seni kurtarayım!...

Ama, Zohrap ona şöyle cevap vermiş: "Ben gidersem, bütün Ermenileri katlederler!..."

277 (277).

SEDRAK GRİGORİ POĞİKYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1890, ALEKSANDRET [İSKENDERİYE])

1890 yılında Aleksandret liman kentinde doğmuşum. Babam Grigor efendi Poğikyan aslen Çemişgezek Miatun köyündendi. [18]60'lı yıllarda amcaoğullarıyla beraber Aleksandret'e çalışmaya

[1] Grigor Zohrap hakkında daha detaylı bilgi için, kızı **Dolores Zohrap-Lipman'ın** anlattığı anılara bakınız [Tnk. 234].

[2] Halep'te bir Ermeni'ye ait meşhur bir otel.

* 1975 yılında yazılmış olan bu tanıklık, sağ kurtulan görgü tanığının kızı Anahit Poğikyan-Darbinyan tarafından 2002 yılında bize tahsis edilmiştir.

gelirler. Babam çalışma hayatına öğretmen olarak başlar. Aleksandret'te kilisesiyle, okuluyla eski ve büyük bir Ermeni toplumu vardı, zira o Ermeni Kilikya'sının bir parçasıydı, Osmanlı İmparatorluğu'na ise 1515'te tabi olmuştu.

Babam 1885'te aslen yerli varlıklı bir ailenin kızı olan Oğita'yla evlenir. Doğan tüm çocukları ölüyordu. Hekime başvururlar. O, tekrar çok çocukları olacağını, ancak erkeklerin adını Sedrak, Misak ve Habet koymaları gerektiğini, ilk çocuğun ise bir yaşına bastığı gibi yaşaması için Yeruşalem'e götürmeleri gerektiğini söyler. Babam zaten tanınmış bir tüccardı ve bunu yababilecek olanağı vardı. Ben doğarım ve beni Yeruşalem'e götürürler; bileğimin üzerine dövülmüş küçük bir haç vardır. Benden sonra kızkardeşim Parandzem, sonra kardeşlerim Misak, Habet, sonra kız kardeşlerim Satenik, Gayane ve sonuncusu Hayk doğar.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, kardeşlerim Misak ve Habet Konstantinopolis'te [İstanbul] öğrenim görüyorlardı. Ben eğitimimi tamamlamış ve babamın ticari işlerini yöneterek ona yardım ediyordum. Kısa sürede kardeşlerimi askere sevk edecekleri anlaşıldı. Kadeşim Habet becerikliydi. Babam onun için bedel ödedi ve o eve geldi; Misak kardeşim ise askere gitti ve bir Türk generalin yanına yaver tayin edilmişti. Misak uzun boylu, sarı dalgalı saçlı, mavi gözüyle babamıza çok benzerdi.

Babam çok sayılan bir insandı. Yakın bir Türk ona ailesini alıp Halep'e gitmesini salık verir. Biz öyle de yaptık. Beni birkaç yıl önce attan düşüp dizimin üstünden ayağımı kırdığım gerekçesiyle askerlikten kurtarmışlardı. Sınıkçı onu yerine koymuştu fakat eğriydi dolayısıyla birazcık aksıyordum. Biz yedi kişiyle babam, annem, iki küçük kız kardeşim, iki kardeşim bir şekilde Halep'e gittik. Hayk onüç yaşındaydı. Babam'ın Halep'te iyi mevki sahibi amcaoğulları vardı.

Ermenilerin sürgünü başlamıştı. Ermeni sürgünler, esasta kadınlar ve çocuklar Halep'e gelmeye başladılar. Halep Ermeniliği onlara her şekilde yardımcı oluyordu. Araplar iyi yürekli, vicdanlı bir halktı. Kimler ki Halep'e ulaşabildi sağ kaldılar. Arap Hükümeti varlıklı Ermenilerin ricası ve yardımıyla 'İmarethane' olarak anılan bir fukaralara yardım evi kurdu. Beni oraya gözetmen olarak atadılar. Orada sürgünden kıl payı kurtulmuş Ermeni kadınlar ve kızlar çalışıp, besleniyordu. 1915-1918 yılları masum Ermenilerin kanının aktığı üç korkunç yıldı.

Aniden kardeşim Misak'ın vurulduğuna dair haber aldık; ama nasıl? Bir Türk general yaverine yani kardeşime iki satırlık bir not verir, hanımına götürmesini emreder ve "Şu kadar zamandan burada olursun, eğer gecikirsen sonun gelir!" diyip önceden uyarır. Kardeşim notu götürür ve geri döner; doğru zamanda mı gecikmiş olarak mı belli değil, şahit yok. Kuduran general tabancasını çeker ve "Al sana, nankör Ermeni!" diyerek, yürmibir yaşındaki genci öldürür.

Gevorg Şamlıyan'la evlenmiş olan kızkardeşim Parandzem, üç küçük çocuğuyla Der Zor'a doğru tehcir edilir. Kızkardeşim tifüse yakalnır ve ölür. Üç kızları 1918 yılında Mütareke'den sonra Halep'e getirildiler.

Biz de tüm varlığımızı bıraktığımız Aleksandret'e geri döndük. Kurtulan Ermenilerin çoğu Mısır'a gidiyorlardı. Kardeşim Habet de gitti. Daha sonra kızkardeşlerim eski Mısır Ermenisi tüccarlarla evlendiler ve Mısır'a gittiler. Sonra küçük kardeşim gitti. Babam, annem ve ben kaldık.

Babam millet işleriyle uğraşıyordu, bense bizim ticari ofisi yönetiyordum. İskenderun artık Suriye bünyesine girmişti ve biz Ermeniler rahat bir nefes almaya başlamıştık.

1922 senesinde Kemal tüm sağ kalan Hristiyanları Türkiye'den kovmaya karar vermişti. Fransız ve İngiliz gemileri Kilika'dan yeni muhacirler getirmeye başladılar.

Bir gün babam grubuyla yeni muhacirleri karşılamaya gitmişti. Bayan İskuhi'yi yapayalnız görünce, durumuyla ilgilenir ve gelip bizim evde, annemle kader yoldaşı olarak yaşaması için davet eder. Bayan İskuhi'nin kızları vardı; büyüğü bir Ermeni muhacirle evlenmiş, küçüğüyse Kelekyan Yetimhanesi'nde öğrenciydi. Babam bayan İskuhi yerine, onun kızı Aşkhen'e mektuplar yazıyordu ve 1925 senesinin yazında onu, annesini görmeye davet etti. Aşkhen onyedi yaşında güzel görünümlü ve annesi gibi becerikli bir kızdı. Bayan İskuhi zaten bizim evin bir üyesiydi ve evimizi annemden çok o yönetiyordu. Aşkhen onsekiz yaşını tamamlayıp okuldan mezun olunca, annesiyle yaşamak için geri döndü.

Babam ve annem Mısır'a gittiler; zira orada dört çocukları, torunları vardı. Ben de gitme sözü verdim. Fakat erkek için bulunduğu mahali değiştirmek zordur. Ben burada mevki sahibi olduğumdan tanınmıştım. 1927'de Aşkhen'le evlendim. Üç çocuğumuz oldu. Hayat artık mecrasına girmişti. Aleksandret küçük bir Ermenistan'a dönmüştü; Ermeniler çoğalmış, aileler kurmuşlardı. Yakın bir Türk arkadaşım vardı, şöyle derdi: "Ermeniyi ne kadar kesersen, o kadar sık yetişir." Bizim evde Türkçe konuşmuyorduk, her tarafta "Türkçe konuşma! İki milyonu hatırla!" çağrısı vardı.

Ermeni Nubaryan Okulu için yeni bir bina inşa edildi. Protestan Ermeniler evimizin tam karşısında, kendi okullarının avlusuna ihtişamlı bir kilise yapmaya başladılar. Kızım Anahit ve oğlum Misak o okula gitmeye başladılar. Halep'ten iyi öğretmenler davet ettiler. Ermeni Karasun Manuk Kilisesi hep kalabalıktı. Kentte Yunanlılar, Araplar, Türkler, İtalyanlar, Amerikalı misyonerler vardı. Bu sonuncular Pazar okulları da tertiplemekteydiler. Sahil, halk parkıyla güzel bir gezi alanıydı; benim ofisim denize yakındı. Ermeni düğünleri o kadar sıktı ki, pazarları akşama doğru, kilise nikahı sonrasında, Ermenice şarkılar söyleyerek, sokaklardan gelin götürüyorlardı. Bu şarkılardan 'Yar Gülen' ve 'Lusin çikar' [Ay yoktu] vd. çok yaygındı.

Fakat herşey tekrar değişti. 1936'da Fransız Anlaşmasıyla Aleksandret sancağı muhtar bir idari birim olarak Suriye'nin bünyesine girdi; Türkiye bu konuda talebini sundu. 1937'de Fransa'nın da rızasıyla Türkiye askeri güç soktu; bundan sonra Hatay Muhtar Cumhuriyeti kuruldu. O günlerde küçük kızım Alis doğdu.

1939'un ortalarında, yöre halkının iradesinin tersine ve Suriye'nin muhalefetine rağmen Türkiye'yle birleştirilir. Ermeniler evlerinden yurtlarından uzaklaşmaya başladılar. Temmuz-Ağustos aylarında yaklaşık 40.000 Ermeni uzaklaştı. Belli bir kısmı Fransızların tahsis ettiği gemilerle Beyrut, Sur, Ayncar'a, bir kısmı da Beylan, Kırıkhan Ermenileriyle beraber Halep'e doğru [göç ettiler]. [Buradan]

20.000 Arap da uzaklaştı. Ben Türkçe, Fransızca, İngilizce dillerini çok iyi biliyorum. Bana gitmemeyi, kalmayı önerdiler; benim çocuklarım vardı, onların Ermeni kalması gerekiyordu. Ve böylece 1915'te sürgün edilmiş, zorla göçertilmiş ve geri gelmiş bir Ermeni yerleşkesi de, Ermenilerden arındırıldı. Bu yerleşkeler Musa dağ, Kırıkhan, Beylan ve diğer Ermeni meskun köy ve kasabalarıydı.

Biz Halep'e gittik. İkinci Dünya Savaşı başladı. Ben hemen hemen işsizdim; uzmanlığım para etmiyordu. Çocuklarım eğitimlerine devam ediyordu. Kız ve erkek kardeşlerim, Mısır'dan bana maddi yardım yapmaya başladılar. Savaşın sona ermesini ve ailece Mısıra'a taşınmak için sabırsızlıkla bekliyorduk. Ancak artık meydanda, faşizmi yenilgiye uğratan Sovyetler Birliğinin hukuken eşit bir üyesi Ermenistan'ı vardı.

1946 başında kız ve erkek kardeşlerim, benim ailece Mısır'a göç edeceğim umuduyla, beni ziyarete geldiler. Onlar çok zenginleşmişlerdi. Kız kardeşim Satenik Mercanyan milyoner olmuştu ve maalesef çocuğu yoktu. Kardeşim Hayk'ın da çocuğu yoktu, ancak iyi biri işi, evi barkı vardı. Çocuklarımın hayali vatana göç etmekti. 1946 sonbaharında binlerce Ermeniyle beraber yurda göç ettik.

Vatan savaş yaraları içinde ve ağır durumdaydı. Çocukların tüm zorlukları aşarak, eğitimlerini Yabancı Diller Enstitüsünde devam ettiler.

Bizim soyadımıza ilişkin bir efsane vardı. Buna göre zengin bir Ermeni Çemişgezek'ten dışarı çıkar. Bir tepe üzerine ev kurar ve buna 'Miatun' adını verir. Poğosik, Petrosik, Torosik ve Markosik isimlerinde çocukları olur. İlerde onların çocukları Poğikyan, Petikyan, Torikyan olur ve onlar hemşehridirler. Ancak kızım Anahit, Akademi üyesi Grigor Ğapantsyan'ın öğrencisi olduğunda, bizim soyadımızı böyle açıklamış ünlü bilim adamı "Ben zannediyorum, bu Ermenistan'da 7-9. yy.'da Pavlik hareketi [kilise reformistleri] taraftarlarının soyadı" demişti.

278 (278).

MARTİROS GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, BEYLAN)

Türk'ün yatağanı Ermeni ocaklarını darmadağın etti. Türkler varımızı yoğumuzu çaldılar, evlerimizin altını üstüne getirdiler; bizleri de Arabistan çöllerine sürdüler. Aç susuz dilenerek gidiyorduk; nereye gittiğimiz de bilmiyorduk.

Babam buna dayanamadı; kan basıncı onu mahvetti; kollarımda can verdi. Ağabeylerimden en büyüğü Türk Ordusu'nda askerdi; Mısır'dan geri dönmedi. Dört erkek kardeşim ve annem bizim köylülerle birlikte dilenerek ilerliyorduk. Gidiyorduk; ama, bazıları ölüyor, bazıları kayboluyor, bazıları da ne açlığa ne de yürüyüşe dayanamayarak, ölümü karşılamak için yolun kenarına uzanıyordu.

En küçük erkek kardeşim Mıkırtiç için biraz ekmek bulmak amacıyla, bizimkilerden ayrıldım. O daha kucak çocuğuydu. Torbamda birkaç parça ekmekle bizimkilerin yanına döndüm. Anneme baktım;

erkek kardeşlerime baktım; ve gördüm ki, en küçük erkek kardeşim hiçbirinin kucağında değil. Sordum: "Erkek kardeşim nerde?"

Annem boş bir kap gösterdi ve hüngür hüngür ağlamaya başladı; konuşamıyordu.

Ağabeyim Militos'a dönüp küçük kardeşimin nerede olduğunu sordum. O da ağlayarak cevap verdi: "Bir kap buğday karşılığında onu Araplara sattık."

Ben geri dönene kadar o bir kap buğdayı yemişlerdi. Çocuğu satın alan Arabın yerini gösterdiler; ama, Arabın yanına gitmek fayda etmezdi; zira, ona iade edecek buğday kalmamıştı.

O Arap köyünü terk ettik; ama, içim kan ağlıyordu. Oldukça uzun bir süre yürüdükten sonra, Arapların harman yerinin yakınlarından geçerken karıncaların akan bir ırmak şeklinde yuvalarına buğday götürdüklerini gördüm. Hemen karıncaların yolunun üstünde küçük bir çukur kazdım; buğday kaplarımızdan en küçüğünü çukurun içine yerleştirdim. Kabın içine düşen karınca dışarı çıkabilsin diye iki de saman çöpü yerleştirdim. Kabın içine düşen karınca taşıdığı taneyi döküp geri dönüyordu. Bu şekilde kap dolana kadar bekledim. Bizimkilere: "Siz yolunuza devam edin; ben size yetişirim" dedim.

Buğday dolu kabı alıp, Arabın evine koştum. Ev sahibi Arap evine girmeme izin verdi. Girince ne göreyim... erkek kardeşimin önüne çeşit çeşit yiyecekler koymuşlar. Buğdayı Araba verdim ve erkek kardeşimi bana iade etmesi için yalvardım. Gözyaşlarımı görünce, Arap kadının da gözleri doldu. Kendi dillerinde kocasına ne dediğini bilmiyorum; ama, adam bana dönüp erkek kardeşimi götürebileceğimi işmar etti. Erkek kardeşimin boynuna sarıldım; ama, gel gör ki, erkek kardeşim benimle gelmek istemiyordu. Karnı doymuştu; artık gelmek ister miydi?

Boynum bükük dışarı çıktığımı görünce, kan çekti; boynuma sarıldı. Gidip bizimkilere yetiştik. Annemin gözleri ağlamaktan kıpkırmızı olmuştu. Çocuğu görünce kollarını iki yana açtı; koşarak geldi, onu kucağımdan kaptı; göğsüne bastırdı ve hüngür hüngür ağlamaya başladı. Sonra Halep'e gittik.

279 (279).

SİRVARD GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1906, BEYLAN)

Der Zor'dan dönüp evimizde yaşamaya başladığımızda, bizim Beylan'ın Atıkh Köyü'ne Zeytunlu Türkler saldırdı. Ermeniler de toplanıp direnişe geçmeye karar verdiler; Fransa da buna destek verdi. Ben on dört yaşındaydım. İki kova pilav pişirip, elime veriyorlar, bir bohça ekmeği de sırtıma yüklüyorlardı. Korku nedir bilmiyordum; fedayilere yemek götürüyordum.

- Kızım! Nerede tepesine mendil bağlı bir sırık görürsen oraya koyar geri dönersin.

Sabah bir yere, öğleyin başka bir yere, akşam ise daha başka bir yere götürüyordum. Onların yiyeceğini sağlamak benim görevimdi.

Halk kilisede toplandı; çoluk, çocuk herkes. Dörtyollu bir kadın vardı; adı Tigranuhi'ydi; elinde silahla kilisede mevzilenip üç gün savaşmıştı; tüfeğiyle Türkleri vuruyordu; çok iyi hatırlıyorum...

280 (280).

HAKOB PAŞAYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, BEYLAN)

1914'te ben yedi-sekiz yaşındaydım; bizi Havran Çölü'ne götürdüler. Sonra geri gönderdiler. Cemal Paşa Şam'dan Kudüs'e yol yaptırıyormuş; o yol, yapılmadan önce düzgün bir yol değildi; ona "Ham Yolu" derlerdi. Ermenileri oraya yerleştirdiler. Para vermiyorlardı; ama, un, zeytinyağı ve başka şeyler veriyorlardı. Ben çocuktum; yedi yaşındaydım. Ben de büyüklerle birlikte çalışıyordum...

281 (281).

MOVSES PANOSYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1885, MUSA DAĞ)

Musa Dağ muharebesinin yaşayan son müdafisi olarak işte ben kaldım...

13 Temmuz 1915 günü Türk Hükümeti yedi gün içerisinde bütün Ermenilerin göç etmesi gerektiğine dair bir emir çıkardı. Yedi köyümüzün büyüğü Yoğun-Oluk'ta bir toplantı yaptı ve: "Ben burda doğdum, burda da öleceğim; ben köle gibi düşmanın emri altında eziyet çekerek ölmeye gitmem; ben burda tüfek elimde ölürüm; ama, muhacir olmam" dedi. O şekilde dağa çıkmaya karar verdik. Kimin neyi vardı ise, yatak, yorgan, tencere, tava, hayvan, tavuk, gibi herşeyi yanımızda dağa götürdük. Türk askerleri bize: "Eşek gibi dağa çıkıp, yarın eşek gibi dağdan inip sürgüne gideceksiniz" diyorlardı.

Şimdi dünya nasıl karmakarışık ise, o zaman da öyleydi. Musa Dağ muharebesine kadar bizim Hıdır-Bey Hınçakları, Bay Ağasi'yle birlikte Zeytun'a Türklere karşı savaşmaya gitmişlerdi. O yüzden, biz Musa Dağ muharebesine başladığımızda, Bay Ağasi bize: "Bunlar benim ektiğim tohumlardır" dedi. Zaten dağdaki çarpışmaya kadar babam geceleri talime giderdi. Annem dedeme: "Oğlunuz gece vakti talime gidiyor; sabah dönüp, sabanını alarak tarlaya gidiyor; hiç evde kalmıyor." diyordu.

Dedem gelinine: "Öyle yapması lazım; hep hazırlıklı olmalıyız!" diye cevap veriyordu.

Öyle ki, örgütlenmiş olarak dağa çıktık. Bizi iki onbaşı ayırdı; bunlardan biri Sabintsyan'dı; diğeri ise Minasintsler'in[1] büyükbabasıydı; o ipekböceği yetiştirme ustasıydı. Bizim Tataralang düz, ovalık bir

* Soykırımdan hayatta kalan Movses Panosyan hatırasını anlatırken yer yer kendisini Musa Dağ lehçesiyle ifade etmiştir. O nedenle, anlaşılması zor kelimeleri tercüme ederek sunduk.

[1] Minasints: Bir soyadı.

yerdi. Zamanında, Tatarlar [Arapça konuşan yerel Aleviler] ellerinde oraklarla Ermenileri biçmek istemişlerdi; ama, bizimkiler onların hakkından gelmişlerdi; bu yüzden de, o yere Tataralang derlerdi; yani, Tatarları katletme yeri. Biz Tataralang'ın uzun boğazında mevzilendik. Tışents Poğos da ordaydı; o Türk ordusunda asker olmuş; İngilizler onu vurup yaralamışlardı. İyi borozan çalar; iyi haber verirdi; hem de Türk borazan seslerinin ne manaya geldiğini bilirdi: haberin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu anlardı. O borazancı Poğos bize: "İlerleyin; ama, Türk kurşunu size isabet ederse, ölürsünüz; girerken kurşun deliği küçüktür; ama, çok büyük yaralanmalara neden olur; dikkat edin!" derdi.

Benim elimdeki bir av tüfeğiydi; fişeğini namlusundan dolduruyordum; ateş etmesi için şişle dövmem gerekiyordu; elimde doğru dürüst silah yoktu ki, onların canına okuyabileyim! Orda, Marcimag yaralandı. Ben bunu görüp, korktum, yer değiştirdim. Agub Pılağ'ın damadı orda kaldı; bir kurşun geldi ona saplandı; o, gözümün önünde öldü. Otuz yaşında olan Davit kardeşim de orda öldü; onu askeri törenle gömdük. Bizim Hacı-Habibli'den çok sayıda genç vardı; bir de Yoğun-Oluklular çoktu. Bizimkiler Türklerin komutanını, bir de borazancısını vurdular. Türk askerleri bunu görüp kaçtılar. Çatışmadan sonra biz dağdan indik; onların yere serilmiş cesetlerini görmeye gittik. Türk askerleri hayvanlarını ve yiyeceklerini de bırakıp kaçmışlardı. Baktım ki, Türklerin koyunları toplanmış yere dökülen bulguru yiyor. Torba içindeki kalan bulguru dağa götürmek, bizimkilere ulaştırmak üzere sırtıma aldım; ama, biz Kızılcık'a düşmüştük; bizimkiler Savalokh'taydılar. Yürüdüm, yürüdüm, bizimkilere ulaştım. Annem, kız kardeşim beni görüp sevindiler. Zaten, Hakob kardeşimi askere almışlardı; yolda Ermenileri ayırıp götürmüş, hepsini vadide öldürmüşlerdi. Öyle ki, Hakob kardeşim bizim dağda verdiğimiz mücadele sırasında artık yoktu…

Türkler dört defa üstümüze saldırdılar; ama, her defasında da onlara iyi bir cevap verdik. Bizim Musa Dağlı çocuklar iyi dövüşüyorlardı. Kadınlar, kızlar onlara yardım ediyorlar, testilerle içme suyu taşıyorlardı. Birkaç kadın, fişeklikleri bağlamış bizimle birlikte çarpışıyordu. Onlardan birinin soyadı Naşalyan'dı[2]; o çok cesurdu… Küçük çocuklar da bağlantı eri olmuşlardı; bir cepheden diğerine haber götürüp getiriyorlardı… Hepsi de iş başındaydı. Bir gün, bizi soymak için bir Türk dağa çıkmıştı; bizim kadınlar onu tutup, taşlarla ezerek öldürmüşlerdi. Aferin kadınlar! Bizim dağın tepesinde daima beyaz sis gibi bir bulut dururdu; sanki, düşmanın bizi görmemesi için onu oraya Tanrı özellikle koymuştu; ama, biz kendisini yukardan görüyorduk. Türklerden yukarı gelen ölüyordu; gelen ölüyordu: "Yallah! Ya Muhammed!, Yallah! Ya Muhammed!" diyor geleni öldürüyorduk. Türkler iki saat dayanamadan kaçtılar…

Dağın üstüne yağmur yağıyordu; yağmur damlaları insanın canını deliyordu. Biz bir kayanın altına girdik; orda saklandık: Şeyh-Panos'un oğlu da bizimle birlikteydi. Onun hep yanında gezdirdiği bir kitabı vardı; ona: "Aç kitabını bakalım ne diyor; sonunda ne olacak?" dedik.

Şeyh Panos'un oğlu kitabını açtı; tahminlerde bulunmaya başladı; şöyle konuştu: "Gökten bir merdiven inecek; kurtulacağız."

[2] Musa Dağ muharebesinde cesaretleriyle tanınmış kadınlardan.

O böyle konuştu; ama, ona inanmadık; zira, kırk günü aşkın bir süredir gece, gündüz dövüşüyorduk; artık, gücümüz kalmamış, yiyecek ve barut azalmıştı… Arkamızda Akdeniz vardı; karşıdan geçen bir gemi olursa, bizi görüp yanaşsın diye, orda geceleri bir ateş yakıyorduk. Gün içerisinde de Protestan rahip Andreasyan büyük bir çarşafın üstüne büyük kırmızı bir haç çizmiş dağın yamacına astırmıştı… Günler sonra, sonunda uzaklarda bir gemi göründü. Kırıkyanlar'ın oğlu iyi yüzücüydü; denize atlayıp yüzmeye başladı. Onun boynundan asılı bir demir kutu vardı; içinde de Fransızca yazılı bir mektup bulunuyordu. Gemiden dürbünle bakıp, birisinin gemiye doğru yüzdüğünü görmüşler; gemiye çıkması için yardım etmişler. Kırıkyan Movses Hıristiyan olduğunu göstermek için, hemen diz çöküp haç çıkarmış; zira, kendisi Fransızca bilmediğinden konuşamazdı. Yazılmış mektubu çıkarıp kaptana vermiş. Onlar mektubu okuyup, beş bine yakın Musa Dağlı Hıristiyan Ermeni'nin dağda Tanrı'dan kurtuluş beklediğini öğrenmişler. Kaptan sormuş: "Siz nerdesiniz? Düşman nerde? Ne kadar gücünüz var?" Sekiz gün dayanın; gidip hükümete sorup izin alayım. Ya size silah veririz, ya da gelir sizi kurtarırız. Silah getirmediler; ama, bizi kurtarmak için zırhlılarla geldiler. Panos'un oğlunun dediği gibi, gemiden merdiven indirdiler; biz yukarı çıktık. Zaten, onun sözleri hep aklımdaydı; ben hiç umudumu kaybetmiyordum; ve kurtulduk...

Fransızlar artık bizi bulmuşlardı. Türkler son bir defa saldırdılar. Bu sefer, Fahri Paşa beş bin kişilik bir birlikle üstümüze gelmişti; ama, biz daha önce deniz kıyısına inmiştik; onun gelmesi Türklere hiçbir yarar sağlamadı. Lavşiya Şehri yakınlarında İngilizlerin bir okulu vardı; biz yaralılarımızı oraya nakletmiştik. Fransız gemileri bizi almaya geldiler. Petros Dımlakyan ve Khaçer Dumanyan gidip Fransızlarla konuştular. Bizimkiler Fransız gemilerinin Antakya Şehri'ni bombalamasını istemişler; ama kaptan bunu kabul etmemiş ve onlara: "Bir asker için, bin fişek harcarım; ama, şehrin üstüne bir tek mermi atmam" demişti.

O zaman, liderimiz Yesayi Yağupyan'dan hızlı hareket etmemiz için emir geldi; zira Türkler bizi üç taraftan kuşatıyorlardı. Damlacık'tan çıkarken yatak, yorgan, tencere, tava her şeyi, dağda bıraktık. Herkes ne kadar horozu, ineği, keçisi varsa vurdu öldürdü ki, düşmanın eline geçmesin. Benim bir keçi sürüm vardı; onları öldürmeye kıyamadım; onları saldım; fakat, düşmanın eline geçmesinler diye, onları gemiden top atışıyla öldürdüler…

Biz artık gemideydik. Geminin bacasından duman tütüyordu. Dımlakhents[3] Petros ne olacağı, nasıl olacağı konusunda işaret veriyordu… Türklerin attığı mermiler geminin direklerine isabet ediyordu… Mermiler bize isabet etmesin diye, çuvallara kum doldurulmuş ve duvar gibi üst üste dizilmişti. Türklerin mermileri gelip kum torbalarına saplanıyordu; bize ulaşmıyordu… Gemi Türk mermilerinden korunmak için kıyıdan uzaklaştı; açığa gitti ve demir attı. Fransız komutan bize mermilerin nerden geldiğini sordu. Biz düşmanın ateş noktalarını gösterdik. Gemide bir top vardı; o top Lavşiya Kışlası'na ateş açmaya başladı; bomba gitti orda patladı… Artık 2bir daha Türklerin tarafından ses gelmedi. O zaman, eğer Fransız bize emir ve silah verseydi, onların tohumunu yok ederdik…

[3] Dımlakhyan soyadın yerel lehçedeki şekli.

Kadın, çoluk, çocuk hepsi gemiye binmişti. Gemi hareket etti. Uzun saatler yol aldıktan sonra, Fransızlar bir Alman gemisine el koydular. Biz Alman gemisine geçtik. O bizi Port-Sait'e kadar götürdü…

Mısır topraklarına ayak bastık. Çölün sarı kumu ayaklarımızı ateş gibi yakıyordu. Bizim için sıra sıra çadırlar kurmuşlardı; içlerinde yatak, her şey vardı… O zamanlar Nubar paşa Mısır'ın büyüklerindendi; Allah rahmet eylesin; o bize de, der Zor'daki öksüzlere de çok yardım etti. Orda, bir çadırda Sisvan Okulu yanında da bir hastane açılıncaya kadar bizim çocuklarımız çöl kumu üzerinde Ermeni harflerini yazarak, öğreniyorlardı... Oraya İngiliz yüzbaşılar gelip bize jimnastik yapmayı öğretiyorlardı: bir, iki, sağ, iki… diyorlardı. Biz de yürüyorduk. O komutları veren İngiliz bize şöyle dedi: "Siz Fransızların tarafını tutuyorsunuz; bizim tarafımıza geçin."

Biz de dedik ki: "Fransızlar bizi kurtardı; biz Fransızların yanında olacağız." Mıleh oraya gelip bizi buldu. Sonra, biz Fransız Ordusu'na gönüllü yazıldık; Ermeni Lejyonu'nun temelini attık. Her taraftan, Kharberd'den, Sıvas'tan, Arabkir'den, Hüseynik'ten, Kilikya'nın her yanından Ermeni yiğitler gelip bizimle birleştiler; Nablus Cephesi'ne gidip, dövüştük, kazandık… İngiliz bizim büyüklerimize şöyle dedi: "Böyle yiğitleriniz olduğu için, siz bizim kralımızdan da zenginsiniz…"

Arara Muharebesi'nde[4] zafer kazandığımız için hepimize para verdiler…

1919 yılında herkese kendi memleketine dönme izni verdiler; biz de Musa Dağ'a gittik. Baktık ki, evlerimiz yakılmış, yıkılmış, harabeye çevrilmiş… İnşa etmeye, düzeltmeye, bağ, ağaç dikmeye başladık. Sonra da, Musa Dağ'da bizi kurtaran geminin şeklinde, üzerinde bir haç olan bir anıt diktik… 1939 yılına kadar rahat yaşadık, o zaman Fransızlar ve İngilizler Ermenilere verdikleri sözleri teker teker unuttular ve Aleksandret [İskenderun] Sancağı'nı, Musa Dağ'la birlikte Türk'e hediye ettiler! Biz ne yapabilirdik? Türk'le birlikte yaşayabilir miydik? Her şeyimizi topladık, Suriye kıyısına, Pasiti ovasına doğru yola çıktık. O gece, öyle bir yağmur yağmaya başladı ki, her şey ıpıslak oldu… Bizim halk nereye kaçacağını bilmiyordu; altına sığınabileceğimiz ağaç da yoktu. Isınmak için bütün gece yağmurun altında dans etmeye başladık. Sabah, pek çok insan hastalanmış; hastalar ise ölmüştü. Sonra, bizi Ayncar'a götürdüler; orası da açık bir ovaydı. Evler inşa etmeye, bağlar dikmeye başladık; su getirdik. Birkaç yıl içerisinde Ayncar'ı cennete çevirdik. Orda portakal, limon, ne aklına gelirse yetişiyordu…

1946'da, Ermenistan'dan: "İsteyen gelsin, çoğalalım, birleşelim ki, Türklerden topraklarımızı geri alalım" diye haber geldi. Evi, barkı, bağı her şeyi olduğu gibi bırakıp çıktık Ermenistan'a geldik. Yerevan'ın Malatya mahallesinde o zamanlar çok ev yoktu. Ben, karım İskuhi, beş oğlum ve iki kızım yeni, iki katlı taş bir bina inşa etmeye başladık. Ben yakındaki kolhozda çalışıyordum; oğullarım inşaatta çalışıyorlardı. Onlar Yerevan'da ne kadar büyük bina varsa, Matenadaran, TseKa[5], meydandaki binalar, spor kompleksi gibi, hepsinin inşaatında çalışmışlardır; daha başka pek çok bina da yapmışlardır. Spor kompleksi yandığında, biz yangını evimizden görüyorduk; oğlum Sımbat çocuk gibi ağlıyordu; değil mi ki, kendisinin de ona çok emeği geçmiştir… Şimdi hepimiz bir avluda yaşıyoruz. Oğullarımdan her birinin

[4] Ermeni gönüllülerin Filistin'de, Arara yakınlarında kazandığı parlak zaferi kastediyor.
[5] Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi binasını kastediyor; o bina bugün EC Ulusal Meclis binasına dönüşmüştür.

kendi evi, yeri vardır. Ben de torunlarım ve torun çocuklarımla mutlu oluyorum. Allah'a şükür. Bak! Bir bahçemiz de var; yaşlı karım ekiyor, suluyor, uğraşıyor. Ben de sokak tarafındaki arsayı taşlardan temizledim. Bak! Yeşillik filan ektim; toprağın boş kalması günahtır… Artık yüz beş yaşındayım; elim ayağım daha tutuyor. Her yıl Eylül'de yapılan Harisa Günü'nü sabırsızlıkla bekliyorum ki, her taraftaki Musa Dağlılarla beraber anıtımızın yanına gidelim ve gece harisa pişirip herkese kurban eti gibi dağıtalım ve onu yiyen anlasın ki, Musa Dağlılar harisa taneleri gibi birleşip özgürlükleri[6] için savaştılar.

282 (282).

YEĞİSAPET KALAŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1888, MUSA DAĞ)

...1915'te Arabistan çölünde olduğumuz zaman, hayvanlara benziyorduk; ne giysimiz vardı, ne geçimimizi sağlayabiliyorduk, ne yıkanıyor, ne de içiyorduk... Doğal ihtiyaçlarını giderirken bile, jandarma tepende dikili duruyordu; ne kadın tanıyorlardı, ne kız ne de namus...

Yemek mi? Ne yemeği! Ot topluyor, hayvanlar gibi ot yiyorduk. Biraz tuz bulunca iyi oluyordu, tuza buluyorduk; Daha lezzetli oluyordu. Bazen uzaklarda Araplar gözüküyordu; bedevi Arapların pek çok koyunu olurdu; ama evleri barkları yoktu; çadırlarda yaşıyorlardı. O Hıristiyan Araplar bize acıyorlardı; bize biraz pilav verdiklerinde parmaklarımızla yiyip bitiriyorduk; çünkü, can tatlıdır...

Benim üç küçük yavrum da sürgün yollarında öldü. O yüzden de bu yaşta yapayalnızım...[1]

283 (283).

MOVSES BALABANYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1891, MUSA DAĞ)

Ben çiftçiydim. Buğday, üzüm, incir yetiştiriyordum. İpekböceği de yetiştiriyordum. Dört oğlum vardı. 13 Temmuz 1915 günü Türk Hükümeti'nden yedi gün içerisinde sürgüne gideceğimiz emri geldiğinde, karımla beraber huzurlu bir yaşam sürüyorduk. Türk 1914 yılından itibaren savaşa girmişti. Ermenistan halkını rahatsız etmeye, göç ettirmeye başlamıştı. Bizim Hıdır-Bey'deki Hınçaklar Bay Ağası

[6] Musa Dağ muharebesine katılmış yaşayan son savaşçı Movses Panosyan 1990 İlkbaharında, Ermenistan'ın bağımsızlık sürecinin başlangıcını göremeden vefat etti.

[1] 1956 yılında Yeğisapet Kalaşyan bana ilk kez Türkçe 'Der Zor Çölünde' [Tnk. 461-530] türkü dizisinden pasajlar nakletti. 70 yaşındaki o kadın Vardaşen'deki okulda temizlikçi olarak çalışıyor ve geçimini zar zor sağlıyordu. Türkünün bölümlerini okurken acı geçmişini ve kaybettiği çocuklarını hatırlıyordu; Gözlerinden durmadan yaşlar akıyor, sesi kısılıyor ve şarkı söyleyemez duruma geliyordu; biraz nefes alıp tekrar şarkı söylemeye başlıyor ve tekrar ağlıyordu.

* Soykırımdan kurtulan kişi, anılarını anlatırken yer yer Musa Dağ lehçesiyle konuşmuştur; o yüzden, anlaşılması zor kelimeleri metinde tercüme ederek sunduk.

ile birlikte Zeytun'a Türk'e karşı savaşmaya gitmişlerdi. O yüzden, Musa Dağ muharebesine başladığımızda, Bay Ağasi: "Bunlar benim ektiğim tohumlardır…" dedi. Sonra, sıra bize geldi. Orduya asker göndermiş olan aileler sürgüne gitmeyeceklerdi; ama, sonra onları da sürgün ettiler.

Bizim Musa Dağ'ın yedi köyü toplantı yaptı; direnmeyi kararlaştırdı. Onlar şöyle yemin ettiler: "Ben burda doğdum, burda da öleceğim; ben köle gibi düşmanın emri altında eziyet çekerek ölmeye gitmem; ben burda tüfek elimde ölürüm; ama, muhacir olmam."

Yoğun-Oluk Köyü'nde Papaz Ter Abraham Galstyan önder oldu. Halk dağa tırmanmaya başladı. Köyde tavuk dahi bırakmamayı kararlaştırmışlardı. Henüz dağın orta yerine tırmanmışken, iki bin Türk askeri geldi. Bizim sadece üç yüz adet ağızdan doldurmalı av tüfeğimiz vardı; Türklerin sayısı ise çok fazlaydı. Bizimkiler o kadar yiğittiler ve her taraftan o kadar saldırıyorlardı ki, Türkler dağın altında Fransız askerlerinin saklandığını ve bize yardım ettiklerini sandılar. O iki bin askerin bir kısmı yok oldu, bir kısmı ise kaçtı. Aradan dört-beş gün geçti; on bin kişilik bir birlik geldi. Onlar da, Tataralang düzlüğünde bir gece kaldılar. Orası eskiden bir Silifke limanıymış. Silifke limanı müreffeh bir şehirken, Tatarlar gelip yerli halkı katletmişler; o yüzden de o yere Tataralang adı verilmiş. O isim Türkçedir; yani, "Tatar", "alan"; Tatarlar gelip o yeri almışlardır.

Ertesi gün savaşmaya başladılar. Hava kararırken o on bin asker de kaçtı. O akşam, askerleri bodur ağaçların arasında kovalıyorduk. Asker kaçtı gitti; pek çoğu öldü. Birkaç gün sonra, Lavşiye'den mektup geldi; mektup on beş bin Türk askerinin Dürzü Dağı tarafından hücum etmeye geldiğini bildiriyordu. O mektubu Lavşiye müdürü yazmıştı; o, mektubunda şöyle diyordu: "Savaşçılarınız gelsin silahlarını teslim etsin; sonra, çoluk çocuğun kanının dökülmesine neden olmasınlar. Bu gelen askerin ne vicdanı, ne Allah'ı, ne İsa'sı, ne de imanı vardır."

O mektuba cevap vermemeyi düşündük; şayet, gelirlerse, onlarla hesaplaşırız dedik.

Sonra Türk geldi; gelen öldü, gelen öldü; "Yallah, ya Muhammed! Yallah, ya Muhammed!…" O askerler iki saat dayanamayıp; kaçtı.

Bir gün, her gün yaptığımız gibi, uzaktan geçen gemiler bizi fark etsin diye, ateş yakmıştık.Tigran Andreasyan da büyük harflerle "Sauvez nous!" yazmıştı; bu Fransızca: "Bizi kurtarın!" demekti. Beyaz bir çarşafın üzerine de kırmızı bir haç işareti dikmiştik. Uzaktan bir gemi göründü; gemideki bir asker bayrağımızı görmüş; kaptana anlatmış. Kaptan inanmamış. Sonra, kaptan dürbünle bakmış, yazıyı okumuş: "Bunlar Ermeni" demiş.

O zaman, bizim Hacı-Habibli Köyü'nden Movses Kırıkyan soyundu; suya atladı. O iyi yüzerdi. Boynundan teneke bir kutu asılıydı; içinde Fransızca bir mektup vardı. Yüzerek geminin yakınına ulaştı. Geminin adı "Guichène"di. Onu gemiden görüp, suya küçük bir kayık indirmişler; kayıkta on kadar asker varmış. Kırıkyan'ı kayığa almışlar. Kırıkyan bunları görür görmez haç çıkarmış; yani, "Hıristiyan'ım" demek istemiş. Onu kaptanın yanına götürmüşler. Kaptan tenekenin içindeki Fransızca mektubu okumuş. Gemide Tiran Tekeyan isimli bir yüzbaşı da Ermeni'ymiş; o da ona: "Nerdesiniz?… düşmanın mevcudu ne kadar?.. Ne kadar kuvvetiniz var? diye sormuş ve "direnin" demiş.

Kaptan ise: “Hiçbir şey yapamam; fazla silahım yok ki, size vereyim. Gemiden dışarı asker çıkarıp size veremem; ama, amiralim Port Said’de; ona bir telgraf çekerim; o ne cevap verirse, ona göre hareket ederim” demiş.

Sonra, telgraf çekmiş. Amiralden şöyle bir cevap gelmiş: “Bizim orda cephe açmaya yetkimiz yok; birliklerimizin sayısı yetersiz; sadece, onları sekiz gün içerisinde Port Said’e nakledebiliriz.”

Sekiz gün sonra bizi götürmeye geldiler. 14 Eylül’de dağdan kurtulduk. Her şeyi dağda bıraktık; ancak canımızı kurtarabildik.

Port Said’de kumların üzerinde, çadırlarda yaşıyorduk. Her yirmi çadır bir mahalle oluşturuyordu; o mahallenin bir çavuşu vardı. Gittiğimiz yerde hiçbir şey yoktu; ekmek bile dışardan geliyordu. Her şeyi biz inşa ettik; zanaatkârlar çalışmaya başladılar.

Port Said’de 1919 yılına kadar dört yıl kaldık. Sonra, gene Musa Dağ’a geri döndük. Fransız da daha önce oraya girmişti. Fransız o vahşi Türk milletini öyle bir yola getirdi ki, kuzuyla kurt birlikte otluyorlardı. Bir kız, bir kadın gece yarısı dışarı çıksa, saçının teline dokunmuyorlardı. Fransız Hükümeti Sancak’ta öyle bir düzen kurmuştu ki, kuzuyla koyun birlikte otluyorlardı. Halkımız hiçbir hükümet döneminde o rahatı görmemişti. O durum yirmi yıl sürdü. Fransız 1919 yılında Sancak’a[**] girdi; 1939 yılında da orayı terk etti; Sancak’tan çekildi. Ama bizi de unutmadı. Fransız yirmi bir Lübnan altınına bir toprak satın aldı; bizi Ayncar’a götürdü. Ayncar Arapça “Testi gözü” demektir.

Ayncar da ıssız! susuz! açık bir ovaydı. Yetiştirdik, inşa ettik, hazırladık. 1946 yılında, her şeyi bırakıp Ermenistan’a geldik; ama, Ayncar’da hala Cebel Musalılar[***] vardır. Cebel Musalılar dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır: Amerika, Fransa, Mısır, Bağdat, Filistin, Türkiye; birkaç aile de Cebel Musa’da kaldı.

284 (284).
HOVHANNES İPRECYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1896, MUSA DAĞ)

Hürriyet geldiğinde, 1911 yılında Türk Hükümeti halkı askere aldı. Bizim köyden yedi-sekiz kişi gitti; erkek kardeşim de gitti. Daşnaklar Andranik’e: “Git! Türklerle barış! Şimdi Enver var; zaman değişti.” dediler.

Andranik onlara şu cevabı verdi: “Ben gitmem! Onların elleri kanlıdır!”

Sonra, 1914 yılında seferberlik ilan edildi. Ellerine geçeni alıp götürdüler; kaçabilen, kaçtı. Türk görevliler gelip, istedikleri zaman toplayabilsinler diye, at, inek gibi bütün hayvanlarımızı saydılar.

[**] Arara Zaferi’nden sonra Kilikya önce İngiltere’nin, sonra da Fransa’nın kontrolüne girdi.
[***] Cebel Musa, Musa Dağ’ın Arapça ismidir.

Sonra 1915 yılı geldi. Bir cuma günüydü. Müdür geldi ve bir mektup getirdi. Bize: "Ben geri gelene kadar bu mektubu açmayın", dedi "Gelecek Cuma tekrar gelirim."

Gitti. Cuma günü geldi; mektup açıldı ve bize: "Size yedi gün mühlet. Varınızı yoğunuzu satın. Sizi sürgüne göndereceğiz" dedi.

Biz bir toplantı yaptık; dağa çıkmaya karar verdik. Köpek, inek, eşek gibi hayvanları ve büyük baş hayvanları alıp Bityas ve Hıdır-Bey taraflarından dağa çıkardık; zira, halk devletin elinin uzun olduğunu biliyordu. Varımızı yoğumuzu, tencere, tava, yiyecek, silah ve hatta el değirmenlerimizi bile götürmüştük; buğdayı öğütüyor, unla ekmek pişiriyorduk; sac üzerine dizip pişiriyor ve yiyorduk. Tuz olmadığında, gidip deniz suyu getiriyor; kaynatıyorduk. Tuz dibe oturuyordu. Tuz bize lazımdı. Hayvanlarımız çoktu. Tahtaları kesip, eğik damlı kulübeler inşa ettik; içine girdik. Sadece yedi yatağımız vardı. Yerleştiğimiz yerler Damlacık (Damlayan su) (1921 yılında orda zafer anıtımızı inşa ettik; bir havuz yaptık. Fransız general oraya gelip bir çelenk koydu), Sovolık (Soğuk kaynak) ve Kızılcık'tı (Kızıl kaynak). Su kenarına yerleştik. Düşman üç yönden üzerimize geldi: Şakhurd'dan, diğer yandan bizim Hıdır-Bey'in Yoladzen yol ağzından, bir de Bityas'ın Gyarmer Kitayn (Kızıl toprak) tarafından. Onlar o üç taraftan üstümüze geliyorlardı. Biz karşılarındaydık; arkamızda ise deniz vardı; deniz kıyısı…

İlk ateş açan Movses Abrahamyan oldu. Ona "Hatar" diyorlardı. Bizim gençlerde av tüfekleri vardı; birkaçında Belçika ya da Yunan yapımı onluklar vardı. Savaştık. O Türk askerleri dayanamadılar; kaçıp gittiler. Arkalarında bir sürü ölü asker bırakıp gittiler. Biz inip onların silahlarını aldık ve gerisingeri dağa tırmandık

Üçüncü kez iki-üç yüz Türk askeri geldi. Her on beş günde bir bize yeniden saldırıyorlardı. Bu hep pazar sabahı oluyordu; biz ayindeyken onlar saldırıyorlardı.

Biz savaşanlar toplam sekiz yüz kişiydik; geriye kalanlar çoluk, çocuk, kadın ve yaşlılardı. Bizim bir merkezimiz vardı. Benim tabancam vardı; benimki eski sistemdi; iki namlulu bir av silahıydı; fişekli değildi. İçine barut koyuyordum; bir de kurşun. Benimki, çok eski sistemdi.

Değdzadzor adını verdikleri bir vadi vardı; orası çok zor ve dik bir adiydi. Türkler ordan yukarı tırmanmaya çalışıyorlardı. Biz dört kişi, elinde Türk mavzeri olan Karapet, ben, Sedrak Urfalıyan ve bir de amcamın kızının kocası Sincar Vadisi'ne gittik. Orası kışlanın doğusundaydı. Orda, sabahtan akşam saat 5-6'ya kadar savaştık. Fuad adını verdikleri ve amcamın kızının kocası olan Hovhannes Kujanyan tek başına on dört Türk öldürdü. Erkek kardeşim geldi ve bize: "Sakın yerinizden kıpırdamayın" dedi.

Saat beşte, kışlaya gitmek üzere çıktım. Çocuklar bana sordular: "Nerden geliyorsun?" Onlara: "Sincar Vadisi'nden geliyorum" diye cevap verdim.

Çocuklar ateş etmeye başladılar; kurşunlar her taraftan gelip ağaçlara saplanıyor; bize isabet etmiyordu. O da Tanrı'nın iradesiydi; bir mucizeydi.

Türk dağın ateşe verilmesi için emir verdi; ama, dağ yanmadı; sadece bir yer yandı. Bu da bir mucizeydi. Sonradan Türklerin bize anlattıklarına göre, çatışma başladığında beyaz bir bulut gelip dağın çevresini sarıyormuş; onlar bizi göremiyorlarmış; ama, biz yukardan, ağaçların arasından onları

görüyorduk. Bu da Tanrı'nın bir mucizesiydi… Gece vakti dağdan inip, götürüp yemek için, bahçelerden meyve topluyorduk. Bir gün ben, babam, komşumuz Musa Dağ'dan indik. Askerler gelip tam tepemizde durdular; ama, bizi görmeden gittiler. Bu bir mucize değil mi?…

Bir gece de, ateş yakıp etrafına oturmuştuk. Birden babam ayağa kalktı; kemerini düzeltti; kemerinden bir fişek ateşin içine düştü patladı. Çevrede çok insan vardı! Ama, hiç kimseye bir şey olmadı. Bu bir mucize değil mi? Tanrı bizimleydi…

Artık yavaş yavaş erzağımız, yiyeceğimiz tükenmeye başlamıştı. Deniz tarafına, üzerinde kırmızı haç işareti olan beyaz çarşaflar astık; Akdeniz'den geçen gemiler bizi görsün diye, yanında ateş yaktık. Günler sonra, bir Fransız gemisi gelip bizi kurtardı; o da Tanrı'nın bir mucizesiydi.

Gemi geldiğinde, halk ortadan inip gemiye binebilsin diye, dağın iki tarafındaki cepheleri koruduk. Son dakikada Habet Vanyan ve Hovhannes Licyan yaralandılar; onları gemiye çıkardık; ama, denizde öldüler. Onları denize attılar; kural öyleymiş.

Şehitlerimizin kabirlerindeki toprakları ayrı ayrı sandıklara koymuştuk; onları yanımızda Port Said'e götürdük; sonra da Musa Dağ'a geri getirdik; daha sonra ise, Ayncar'a götürdük. Ordan da yanımızda Ermenistan'a kadar getirdik.

Her şeyi dağda bıraktık; hayvanlarımız, hepsi Türklere kaldı. Yatakları, geri kalanı ise yaktık; zira, Fransız bize: "Sadece canınızı kurtarırım" demişti.

Port Said'e gidince, Kilikya'nın bize verilmesi koşuluyla Türklere karşı savaşmak istediğimizi belirterek Fransız'a başvurduk.

Fransız bunu kabul etti.

Günün birinde Fransız, İngiliz doktorlar gelip bizi muayene ettiler. Sağlıklı olanları asker yazdılar; yaşlı olanları ise nöbetçi yazdılar.

Biz gençler, 600 kişiydik ve Ermeni Lejyonu'nun temelini attık. Sonra, zaten dört taraftan duyup başka yerlerdeki Ermeniler de geldiler; olduk 12.000 kişi. Bizi eğitmek için Kıbrıs'a götürdüler.

Bir gün, bizler Kıbrıs, Monarka'dayken (Ermeni Lejyonu gönüllüleri orda eğitim alıyordu) emir geldi. "Hazırlanın! Türklerle savaşmaya gidiyoruz" dediler. Gidip limana dolduk. Gemi geldi; gemiye bindik. Kıbrıs topraklarından uzaklaştık. Bizi korumak için ve üstümüze denizaltı filan saldırmasın diye, bindiğimiz geminin arkasından başka bir gemi daha geliyordu. Beyrut'ta karaya indik. İstirahat ettik. Kudüs, Nablus'a doğru hareket etme emri geldi. Yolda, sekiz saat yürüyor; su bulduğumuz yerde mola veriyorduk. Her birimizin sırtında otuz beş kilo ağırlık vardı: battaniye, çadır, fişek, yiyecek. Orda da biraz vakit geçirdik. Kilikya'ya, Adana'ya gitme emri geldi. Bizi gemiye bindirdiler. İskenderun'a vardık. Bizi ayırdılar. Mitralyöz (Makineli tüfek) bölüğü Dörtyol'a gitti; bir kısmı Toprakkale'ye, Cahan'a gitti. Bizi Adana'ya götürdüler; nöbet tuttuk. Kilikya alınmadan Adana'yı almıştık. Nerede Ermeni bulduysak, topladık. Orda, yüz on beş bin Ermeni vardı. Zeytunlular dört yıl dağlarda Türkleri öldürmüş; onların silahlarını ve paralarını almışlardı. Dörtyol'da bir Ermeni asker Karakilise Nehri'ni geçmiş, Türkleri

dövmüştü. Ermeniler Türk köyünü yakmışlar; Dörtyol ile İskenderun arasında bir civciv dahi bırakmamışlardı…

Bir de baktık ki, Fransızlar bizim subaya haber göndermişler: "Ermeniler kendi fişeklerini geri versinler."

Biz de onlara: "Fişekleri vermeyiz" dedik

Biz on sekiz Musa Dağlıydık; geri kalanlar başka yerlerden gelen Ermenilerdi. Hepimiz de dedik ki: "Türkler saldırırlarsa, biz silahlarımızla onlara karşı koyarız."

Orda Kesablı bir doktor vardı; Türklerle beraber esir düşmüştü; zira, Türk Ordusu'ndaydı; ama, Türk Ordusu'nda görev yapmakla birlikte bize yardım eden Ermeniler de vardı. Örneğin, Hayfa'daki Katolik Manastırı'na bir Türk topu yerleştirmişlerdi; o topun namlusu sürekli Türklerin bulunduğu yönde dolaşıp onları öldürüyordu. Sonunda, topun başındakinin bir Ermeni genci olduğu ve bizim lehimize ateş ettiği, Türk Ordusu'ndaki bir sürü Türk'ü yere serdiği anlaşıldı. Bize izin verilseydi, biz Ermeniler o zaman Ermenistan'a kadar gelir; bütün topraklarımızı kurtarırdık. 28 Nisan 1919'da bizi serbest bıraktılar. Bizi Mersin'e getirdiler; yolda, trende Türk görünce ateş ediyorduk. Çakalyan diye biri vardı; o bize şöyle diyordu: "Gençler! Ayıptır! Günahtır! O öldürdüğünüz zavallı Türk köylülerinin ne günahı var? Biz gidince, bizden sonra burdaki Ermenileri katledecekler…"

Mersin'e gittik; silahlarımızı teslim ettik; ablamı Port Said'de gömdük; annemi ve büyük kızımı Lübnan'da, babamı, erkek kardeşimi ve kız kardeşimi ise Musa Dağ'da... İki kızım, aileleriyle ve torunlarıyla birlikte toplam yirmi altı kişi 7 Aralık 1988 tarihinde Leninakan (Gümrü) depreminde hayatlarını kaybetti. O deprem olmadan kırk dakika önce, ben otobüse binmiş, Yerevan'a geliyordum. Ben doksan üç yaşında canlı kaldım; onlar, gençler! şimdi toprağın altındalar…

285 (285).

TONİK GABRİYEL TONİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1898, MUSA DAĞ)

Saygı hayatta en yüce şeydir. Onur dünyadaki en yüce şeydir.

Biz Musadağlılar, hayatımızı saygın ve onurlu bir şekilde yaşamayı severiz.

1909 yılında, Adana katliamı başladı. Türkler Ermenilerin evlerine, dükkânlarına saldırdılar; yağma yapmaya, öldürmeye, boğazlamaya, tecavüz etmeye başladılar. Aklından ne geçerse yapmaya başladılar.

Biz Musa Dağ'ın yedi köyünün Ermeni ahalisi tedbir aldık; geceleri nöbetçi yerleştirdik. Kilikya'nın pek çok yerinde Türkler evlere girip katlettiler, yağmaladılar. Herkes kaçıyordu. Ermeniler kaçıp kiliseye giriyordu. Türkler evlere girip yağma yaptılar; baktılar ki, Ermeniler kiliseye girmişler, kiliseye saldırdılar; Ermenileri katletmeye başladılar. Önce süt çocuklarını analarının, babalarının gözleri önünde katletmişler; sonra da, kadınları ve erkekleri. Bütün aileleri ayrı ayrı kesmişler. Kan kapılardan

oluk oluk akıyormuş. Ben bizim köydeydim; bütün bunları duydum. Bugüne kadar Araplar ve Türkler o katliamları hatırlarlar. Ondan sonra biz daha ihtiyatlıydık; zira, Türk bize de saldırabilirdi.

1915 yılında sürgün emri çıkarıldığında, biz her şeyimizi bırakıp evlerimizden çıktık. Bizi yayan olarak Antakya Şehri'ne kadar götürdüler. Erkekleri ayırdılar. Cesetlerimiz denize ulaşsın diye, bizi öldürüp nehre atmak istiyorlardı. Birden bir emir geldi: "Öldürmeyin! Sürün! Uzak yerlere götürün!" Bizi yayan olarak götürdüler. Biz beş çocuktuk; babamız yoktu. Aralarında en büyük olanı bendim. Ben ve annem küçükleri kucaklamıştık. Askerler bizi kırbaçlıyorlardı. Annemin yüzüne bir vurdular, vurdukları yer aşırı derecede şişti. Elimizde para da kalmamıştı. Yürüterek biz Hama'ya kadar götürdüler. Üç dört gün yürümüştük; yolda insanlar ardı ardına ölüyordu. Açtık! Su yoktu! Yorgunduk! Dayanamıyorduk! Ama, yürümeye mecburduk.

Hama Çölü'ne vardık. Yorgan yüzlerini çıkarıp çadır yaptık; içine yerleştik. Güneş kavuruyordu. Halk hastalanmaya başladı. Kız kardeşlerim de öldüler. Biri Cuma günü; diğeri Cumartesi günü; bir diğeri ise Pazar günü. Defin merasimi yapılmıyordu. Büyük bir çukur vardı; cesetleri oraya götürüyorlar; üst üste atıyorlardı. Her tarafta aç, hasta insanlar ölümlerini bekliyordu. Etrafta bir sürü sinek vardı.

Bir de baktık ki, Türkler gelip: "Haydi! Kalkın! Yürüyün!" diye bağırıyorlar. Artık sağlıklı insan kalmamıştı. Yürümeye başladık. Gece vardığımız yerde açık havada, yerde yatıp uyuyorduk. Sabah pek çok kişi uyanmıyordu. Sonunda Şam'a vardık. Orda, sekiz dokuz gün kaldık. Bizi Der Zor'a kesmeye götürdüklerine dair bir söylenti yayıldı. Birden birkaç resmi şahıs at üstünde geldi ve bize: "Kalkın! Gidiyoruz!" dedi.

Annem iki yaşındaki hasta erkek kardeşimi kucaklayarak ağladı; yürüyecek hali yoktu. Birden Türkler şöyle konuştular: "Gevorg Ağa'nın sülalesinden olanlar ayrılsınlar."

Gevorg Ağa da Türklere çok faydalı olmuştur; o annemin dayısı ve köyün büyüğüdür. Biz şanslıların grubuna düştük. Diğer grubu Der Zor'a doğru götürdüler. Bizi de götüreceklerdi; ama, iki yaşındaki erkek kardeşim çok hastaydı; annem ne yapacağını bilmez haldeydi. Adamın biri gelip bize: "Siz kalkıp gidin, eğer bu çocuk ölürse ben onu gömerim" dedi.

Biz mecburen o küçük kardeşimi orda bıraktık. Daha önce üç kız kardeşim de hastalanıp ölmüştü. Ben ve annem ağlaya sızlaya yola düştük. O erkek kardeşimi bir daha görmedim.

Bizi Hıristiyan bir milletin arasına götürdüler; onların hepsi de yabancıydı. Bizim hiçbir şeyimiz yoktu. Açtık; orda burda ekmek dilenmeye başladık. O Hıristiyan köyüne başka Ermeni kadınlar da getirdiler. Onların erkeklerini ve çocuklarını katletmişlerdi; kendileri de Ermenice'nin bir şivesini konuşuyorlardı. O Ermeni kadınlar para kazanmak için, elele tutuşup dans ediyor, şarkı söylüyorlardı; zira dilenmeye utanıyorlardı.

Savaş sona erdi. Fransa, İngiltere, Rusya bir taraftaydı; Almanya diğer tarafta. Ermeni Milleti'nin büyük çoğunluğu daha önce katledilmişti. Herkesin kendi memleketine dönme emri geldi. Yayan olarak memleketimize geri döndük. Köylerimize vardık. Türklerin ne kapı ne pencere bırakmış olduklarını gördük. Her şey yıkılmıştı. Harabe halindeki evimize girdik. Fransa artık Kilikya'ya girmişti. Evimizi

yeniden inşa etmeye, topraklarımızı sürmeye başladık. Yavaş yavaş durumumuz düzeldi. Yirmi yıl Fransızların gölgesinde Musa Dağ'da yaşadık. Bizim köylerimizde Türk yoktu. Fransızlar arkamızdaydı. Fransız askerleri bize "ikinci kardeş" diyorlardı.

1939 yılında, Fransızlar Musa Dağ'dan çekildi. Bizler her köyden iki erkek seçip Antakya'ya Fransız generalin yanına yardım istemeye gönderdik. Bizim Kabusiye Köyü'nden seçilen de bendim. Kendimizi savunmak için silah istedik; "Hayır; size sillah vermem", dedi general, "Uslu durun, Türklerle uyum içinde yaşayın."

Biz böyle bir soğuk cevap beklemiyorduk. Demek ki, Fransız Ermenilerin çektikleri eziyetleri unutmuştu ve şimdi vicdanı rahat, bizi Türk'e teslim edip kendisi Musa Dağ'dan uzaklaşıyordu.

- Bizi Türk'ün elinden kurtar, dedik.

- Sizi nereye götüreyim? Fransa'ya mı? Hayır, götüremem!

- Bizi başka bir Hıristiyan ülkesine götür; mesela, Lübnan'a, Beyrut'a.

Fransızlar bizi kruvazörlerle önce Latakya'ya, ordan da gemiyle Beyrut'a, Beyrut'un biraz dışındaki Ancar'a götürdüler. Toplam bin beş yüz aileydik. Fransızlarla birlikte, bin beş yüz tane evi planlı bir şekilde inşa ettik. Her ailenin küçük bir evi oldu. O toprak da bir Arap zenginine aitti; onu satın aldılar ve aile fertlerinin sayısına göre bize dağıttılar. Orası çok sulak bir yerdi; verimli bir topraktı. Ekmeye, biçmeye, toplamaya başladık; ama, yalnızca yedi yıl o toprağı ekmeye hakkımız vardı. Yedi yıl orda kaldık.

Yedi yıl sonra, 1946'da, Ermenistan'dan bir heyet Ermenileri Ermenistan'a götürmeye geldi. Ermenistan denince, millet cennete gideceğini sanıyordu! Annelerimiz bize şöyle ninni söylüyorlardı:

"Ninni de yavrum ninni,
Ermenistan'a kurban olsun yavrum!"

Bizi o şekilde büyütmüşlerdir.

Ermenistan temsilcileri, üç kişi yanıma geldi. Benim de ordaki maddi durumum iyiydi; dükkânım, restoranım vardı. İyi bir kazancım vardı. Ayncar Daşnakları Ermenistan'a gitmek istemiyorlar, şöyle diyorlardı: "Ermenistan bizim olduğunda, o zaman oraya gideriz." Daşnaklar beni toplantıya çağırdılar. Daşnakların lideri Movses Ter-Galustyan bana: "Tonik! Sen Daşnaktsutyun'dan istifa etmişsin ve Ermenistan'a gitmek istiyormuşsun; başkalarına da örnek oluyorsun. O fikrini değiştir; bizimle kal; biz sana yardım ederiz; neye ihtiyacın varsa sana veririz. Yeter ki, gitme!" dedi.

Ben de ona: "Movses Efendi, ben Daşnak'tım ve şimdi istifa etmiş bulunuyorum. Eğer burda kalırsam, başımı yiyeceklerini biliyorum; Ermenistan'a gitmem daha iyi" dedim.

Sonra, muhaceret bürosuna gittim ve onlara: "Ben Ermenistan'a gitmek istiyorum; yanıma ne alabilirim; Dükkânımdaki malları alabilir miyim?" diye sordum.

- Hayır, dediler, orda sizin için her şey önceden hazırlanmıştır.

- Ama, orda değeri olan ne götüreyim ki, aileme bakabileyim?

- Çakmak taşı götür, orda değerlidir, diye cevap verdiler.

- Ama ben işçi değilim, ben orda ticaretle uğraşabilirim, dedim.

- Ermenistan'da özgürsün, ne istersen yapabilirsin.

Meğer beni kandırmışlar. O çakmak taşlarını aldım. Dükkânımda, erkek kostümü için mavi yün parçaları vardı. O kumaştan da yirmi kostümlük aldım. On bin adet de tarak aldım; sandıklara doldurdum. Kırk tane orak-çekiçli kızıl bayrak diktirip her aileye dağıttım. Limana gittik. Gemiye bindik. Batum'a vardık. Gemide emir çıktı: "Kimin yiyeceği varsa denize döksün." Kutu içinde yirmi kilo helvam vardı; onu denize dökmedim. Bana dediler ki: "Biraz şekerleme ver; geçersin" dediler. Ben de bir-iki kilo şekerleme verdim; göz yumdular. Bizim mallar denetlenecek. Benim de herkesten fazla bavulum var. Kırk gün karantinada kaldık. Sonra, trenle Yerevan'a gitmek üzere bizi ordan çıkardılar. "Herkes kendi malına dikkat etsin" dediler. Bizden birisi nöbetçi oldu; trenin kapısına uzanmıştı; ayaklarında da pahallı botlar vardı. O bizim damat Hakob'du. Kafası içerde, ayakları dışarda uyumuştu. Yolda tren ağır ağır bir yokuşu tırmanıyordu. Birden o Hakob'un sesini duyduk: "Ayakkabılarımı çıkardılar!" Onlar Gürcistan hırsızlarıydı.

Batum'a vardığımda bana sormuşlardı: "Nerde yaşamak istersin?"

Ben de ne bileyim; sadece Eçmiyatsin'i biliyordum: "Eçmiyatsin'de yaşamak isterim" diye cevap verdim.

Beni Eçmiyatsin'e verdiler. Dostlarım da Eçmiyatsin'i istediler; ama, birlikte olmayalım diye, onları Eçmiyatsin'e vermediler. Eçmiatsin'e vardık. Baktılar ki, bavullar ağır. Orda toplanmış insanlar bana: "Görünüşe göre, sen zengin bir toprak sahibisin. Niye kep yerine silindir şapka giyiyorsun? Elinde niye tesbih var? Belli ki boş bir adamsın." dediler.

Bize bir ev verildi; o eve yerleştik. Yoldaş İskenderyan, mahalleli miydi neydi bilmiyorum, bir gün bize geldi. Biz kendisine kahve ikram ederek onu ağırladık. O bize: "Kahveyi ilk ve son olarak savaşta zafer kazandıktan sonra Berlin'de içtim" dedi.

Ben gayri resmi olarak ticaretle iştigal etmeye, çakmak taşlarını satmaya başladım; para sahibi oldum.

Günün birinde oğlanı ekmek kuyruğuna gönderdim. Ona ellilik bir banknot vermiştim. Ekmekçi Haykuş adında bir kadındı. Çocuğun elinden parayı almış ve ona demiş ki: "Bu para sahte."

Orda da sırada bekleyen bir polis varmış. Oğlanı alıp karakola götürmüş. Akşam polisler geldiler; beni de karakola götürdüler. Gittim. Ben de çaylaktım; daha yeni gelmiştik. Fazla bir şey anlayamıyordum; ama, masanın üstünde bir tabanca gördüm; saçlarım diken diken oldu. Polis şefi bana: "Yoldaş Tonik, makineni getir" dedi.

- Ne makinesi; diye şaşkın bir ifadeyle sordum.

- Sahte para basma makinesini.

- Ben okuma yazma bilmeyen adamım. İyi Ermenice bilmiyorum. Ben nasıl sahte para basayım, dedim.

- Git getir! Eğer getirmezsen burda kalmazsın, dedi polis şefi. Sonra, bana sorular sordu; bana hayatımı anlattırdı. Ben de ona, Ermenistan'a gelmek için, Daşnaktsutyun Partisi'nden istifa ettiğimi söyledim.

- Ha! O halde, Daşnak mısın?

- Hayır, istifa ettim! Ben onlara karşıydım; partiden istifa ettim ki, Ermenistan'a geleyim.

Beni serbest bıraktılar. İki gün sonra, geceyarısı gelip beni yeniden karakola götürdüler ve bana şöyle dediler:

- Otur baba! Aklandın. Sahte para basanlar yakalandılar. Üç kişi yakalandı; sen ise, serbestsin. Ama, yanında başka para var mı?

- Yüz tane ellilik banknotum var, dedim.

- O kadar parayı nerden buldun?

- Yurtdışında, Ayncar'dayken, dükkânım, restoranım vardı. Ordaki dükkânımın mallarını getirdim; buna izin verildi. Onları sattım. Malımı aldılar; ama, bana sahte para verdiler. Ben bunun sahte para olduğunu nerden bileyim.

- İyi de baba, parayı niye saklıyordun? Burası yurtdışı değil ki, paranı saklayasın. Burda aldığın parayı yeyip bitireceksin.

- Ben bir inek satın almak için para toplamıştım.

- Orda neydin?

- Muhtardım.

- Yanında, başka Daşnak getirdin mi?

- Bizimle gelen Daşnak yok; ama, istifa etmiş olanlar var.

Aklanmış olarak beni evime geri gönderdiler; ama, gece yarısı üç polis ve bir polis şefi geldi. Uyandık; yataklarımızdan pijamalarımızla çıktık.

- Bavullarını topla!

Başladılar arama yapmaya; tüfek arıyorlardı.

- Silahın var mı?

- Tüfeğimi orda Daşnaklara teslim ettim.

Bir kamyon getirip, gece vakit bizi ona bindirdiler. O gece torunum da evimizde gecelemişti; ebeveynine haber vermeden onu da bizimle birlikte götürdüler.

Onlara sordum: "Bizi nereye götürüyorlar?"

- Baba, uzak yere değil; nereye gidersen git, burası Sovyet ülkesidir.

Yanımda bir kasa dolusu sabun getirmiştim; "onu da alalım" dedim

O kasayı alıp içindekileri bahçeye döktüler. Araba hareket etti. Baktık ki, gece vakti etrafta pek çok başka kamyon da var. Bizi nereye götürdüklerini bilmiyordum. Arabayı sürüp, Eçmiatsin istasyonuna götürdüler. Trenin vagonlarında bir sürü Ermeni vardı. Bizi de vagona bindirdiler. Bizi nereye götürdüklerini bilmiyorduk. Trenlerin kapılarını mühürlediler. Bunlar hayvan vagonlarıydı. Biz o

vagonlardaydık. Vagonda sadece küçük bir gözetleme deliği vardı. Bizi katletmeye götürdüklerini anladık. Bir gün, iki gün, üç gün, günlerce yol aldık. Vagonda üç aileydik. Köşede yuvarlak bir delik vardı. Tuvalete oturmak için, yorganın yüzünü önümüzde tutuyorduk.

Yirmi üç gün yol aldık; Sovetski Bölgesi'nin Altayski topraklarına vardık. Trenin vagonları her milletten binlerce insanla doluydu. Dostlarım, iki damadım ve onların aileleri, amcamın oğlu ve ailesi, hepimiz beraberdik. Genç bir oğlan geldi: "Ben bu grubu almak istiyorum" dedi.

Bizi arabasına doldurdu; ikinci sovhozun ikinci firmasına götürdü. Orda bir ay kaldık. Bizim dışımızda başka kimse yoktu. Savaştan sonra, erkek kalmamıştı; yalnız kadınlar vardı; başkan, muhasebeci; hepsi kadındı. Bize ev de vermediler. Zaten dil de bilmiyorduk.

- Abajdi! (bekle), diyorlardı.

O akşam orda kaldık. Karım, annem, ağlıyorlardı. Baktım ki, bir kamyon getirdiler. Bizi kamyona bindirdiler. Bir evin önüne götürüp durdurdular. Eşyalarımızı ona yüklediler. Haşlanmış yumurta getirdiler; ama, ekmek yoktu. İnsanların ekmeği yoktu.

- Kuşay! Khoroşo budet (ye, iyi gelir) , dediler.

Biz ise ağlıyorduk. Birisi elimden tuttu ve: "Başli!" (gidelim), dedi.

Nereye götürecekler diye korktum. Baktım ki, millet ayakta. Onlar da öldürülmeye götürüldüklerini sanıp korkuyorlar. Bizi bir avluya götürdüler. Biz yedi gençtik. Bizleri sürükleyerek yeraltındaki bir hamama götürüyorlardı. Meğer onlar süpürgeyle yıkanırlarmış!

Sonra beni çalışmaya götürdüler. Bana: "Marangoz olur musun?" diye sordular.

"İdare ederim" dedim. Çalışmaya başladım.

Ekim döneminde beni ekime götürdüler. Buğday hasatı için buğdayı hasat etmeye götürdüler. Ben hayatımda hiç çalışmamıştım. Ağlamaya başladım. Beni ve yirmi iki yaşındaki oğlum Gabriyel'i hayvan otlatmaya gönderdiler. Oğlum buna dayanamadı; kalp sektesinden öldü. Orda altı ay kaldık. Moskova'ya kırk kez başvuruda bulundum. Cevap hep olumsuzdu.

Sonunda "kurtuluş" haberi ulaştı. Bir koyun kestim; herkesi davet ettim; yediler, içtiler, keyif çattılar; bize iyi yolculuklar dilediler.

Ermenistan'a geldik. Ben niye sürgüne gönderildiğimi öğrenmek için, başvuruda bulunmak istedim. Değil mi ki, ben Ermenistan'ım için dönüş yapmıştım! Başvurumu cevaplamak için, beni çağırdılar. Bana: "Baba, sen sürgüne gönderilmedin" dediler.

- Nasıl gönderilmedim? Ben yedi senemi sürgünde geçirdim.

Suçu Stalin'e yüklediler. Bana para vermeyi teklif ettiler.

"Para istemiyorum. Sürgünde oğlum genç yaşta öldü: Karım hastalandı. Gelinim akciğerlerinden rahatsızlandı. Benim gözlerim görmüyor, kulaklarım duymuyor; sağlığımız bozuldu.

Beni emekli ettiler. Ev inşa etmek istedim. Bana Merelaşen ya da Akhparaşen'de[1] arsa tahsis etmediler. Orda vatana dönenler çoktu. Oraya şimdi Araratyan Masif diyorlar. Bize: "Rüşvet ver; kabul ederler" dediler.

Oğlum bir kutu tereyağı aldı; yetkilinin evine götürdü. Tereyağını karısı almış. Bize, burdan, Şahumyan'dan arsa verdiler. İki katlı bir ev inşa ettim. Evini yıkacağız diye, geldiler.

- Ben yapayım; siz yıkın, dedim.

Beni Şehir Sovyeti'nden çağırıp, bana:

- Niye iki katlı ev inşa ettin; parayı nerden buldun? diye sordular.

- Karımın takılarıyla; yanımızda yirmi dört tane bilezik getirmiştik, dedim.

- Çimento ve taşların faturaları nerde?

Beni Şehir Komitesi'ne çağırdılar ve bana: "Siz 1949'da sürgüne gönderilmişsiniz. Altı kişilik ailenizle sürgün edilip 1956'da serbest bırakılmışsınız. Siz aklandınız" dediler.

Ama kalbim kırık değil. Şimdi de, bu fukaralık içerisinde hayatımdan memnunum. Ben bugün de vatanseverim; yarın da vatansever olacağım. Ülkemizin yönetimindekilerin iyi insanlar olmalarını istiyorum.

286 (286).

ASATUR SAHAKİ SUPUKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1901, MUSA DAĞ)

1914'te Türkiye genel seferberlik ilan etti. Babamı, amcamı, onun oğullarını askere aldılar; ama, onların hepsini Ordu çöllerinde öldürdüklerini duyduk. Babam, Movses ammoyu, Khaçer ammoyu Ordu Çölü'ne götürüp öldürmüşlerdi. Amcamın oğullarından biri bunu kendi gözleriyle görmüş, ölü taklidi yapmıştı; ama, sonra kaçarak yayan olarak Musa Dağ'a geldi. Bizim aileden beş erkek Türk Ordusu'nda şehit edildi.

Ermenileri Zeytun'dan başlayarak sürgüne gönderdiler. Protestan rahip Andreasyan sürgüne gidenlerin arasından ayrılmış, Musa Dağ'a gelmişti. Bizimkiler genel bir toplantı yaptılar; özellikle de Yoğun-Oluklular dağa çıkmayı kararlaştırdılar. Köydeki tavukları, hayvanları ve mümkün olan her şeyi yanlarında dağa götürdüler. Ses çıkarmasınlar diye eşekleri ve köpekleri öldürdüler.

Çarpışma başladı. Bizimkiler yukardan Umar yaylasından Türklere karşı savaşıyorlardı. Bizim gençler daha önce görülmemiş bir biçimde dövüşüyorlardı. Bir de baktık ki, Türkler bir mollayla birlikte geldiler. Bizim gençler: "Bırakalım yaklaşsınlar sonra vururuz "dediler.

[1] 1946-1947 yıllarında Ermenistan'a dönüş yapanlar o ıssız bölgeye yerleşip, orayı şenelttiler. O yere *Akhparaşen* (Akhpar - yerlilerin alaylı bir ifadeyle yeni gelenlere verdikleri ad olan "kardeş" anlamına gelen kelime). Fakat, onlardan birçoğu soğuğa ve diğer zorluklara dayanamayıp ölmeye başladığından, bitişik mahalleye *Merelaşen* ("ölüler tarafından inşa edilen"; şimdi "Ararat Masifi") adı verildi.

Molla şöyle konuştu: “Ermeni silahını Türk’e doğrultmaz.”

Bizimkiler av tüfeğiyle onu vurdular; molla geberdi; Türkler kaçtılar. Biz küçük çocuktuk; bize “telefon çocukları” diyorlardı; zira, savaşanlara haber ulaştırıyorduk.

Birkaç kez şiddetli çatışmalar yaşandı. Yesayi Yağubyan’ın yedek bir müfrezesi vardı; o müfreze nerde şiddetli bir çarpışma varsa oradakileri takviye etmeye gidiyordu. Kendisinin küçük bir Amerikan tüfeği vardı; Dımlakyan Petros ve Dudaklıyan Petros onunla beraber çatışmaya giriyorlardı. Manuşak Naşalyan ise, savaşçılara testiyle su götürüyor ve zor durumda Yesayi Yağubyan olanların yardımına koşsun diye haber ulaştırıyordu.

Halk arasında ekmek kıtlığı baş gösterdi; silah ve fişek sayısı da azalmaya başladı. Deniz tarafına üstünde kızıl Haç işareti olan beyaz bir yorgan yüzü astılar. Birkaç gün sonra Guichène gemisi geldi. Bizim Kılıbuş Kırıkyan bizi kurtarmaları için yüzerek mektup götürdü. Geminin kaptanı ona: “altı günden geri dönerim” demiş.

Beşinci gün, gemi geri geldi. Önce kadınlar ve çocuklar gemiye bindiler; sonra, da savaşçılar. Yalnızca bizi gemiye kabul ettiler; başka hiçbir şey almadılar. Annem yanıma almam için bana bir kaşık verdi. Fransız askeri kaşığımı denize attı. Ben denizden kaşığımı almak istedim; buna izin vermediler.

Petros Dudaklıyan ve Markos Sınapyan dağda kaldılar. Onlar bir ay sonra Port Said’e geldiler. Port Said Süveyş Kanalı’nın hemen yanındadır. Bizi oraya götürdüler. Çadırlarda bizim için her şey, hem yiyecek, hem de giyecek hazırdı. Bizim altı köyü ayrı ayrı mahallelere yerleştirdiler. Okul açtılar; hastane açtılar. Hiç zorluk çekmedik. Dört yıl orda kaldık. Sonra da, yeniden Musa Dağ’a döndük: Baktık ki, her yer yıkılmış, harabeye dönmüş. Yeniden inşa etmeye, toprağı işlemeye, ürün yetiştirmeye başladık. Daha sonra 1949’da Ayncar’a yerleştik.

1947’de de Ermenistan’a geldik.

287 (287).

PETROS SARGİSİ SAFARYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1901, MUSA DAĞ, HACI-HABİBLİ KÖYÜ)

Türkler babamı askere almışlardı; ama, o firar etti; artık yolları kestiklerinden biz Musa Dağ’a tırmanamadık.

Bizim köyden yirmi aile idik; bizleri sürgüne gönderdiler. Bir Türk jandarma vardı; o, babama tokat attı. Haydi! Bizi bir koyun sürüsü gibi sürdüler. Orontes Nehri’ni geçtik; gece olmuştu; istirahat etmemiz için bizi rahat bıraktılar. Orda bir kadın doğum yaptı. Sabah yeniden yürümeye başladık. Antiyok [Antakya] şehri’nden geçtik. O şehir İsa’dan üç yüz sene önce kurulmuştur. Antakya’dan çıktık; ablamı kaçırdılar; bizi de soydular. Hamma’ya vardık. Yakıcı güneşin altında, sıcak taşların üstünde, bize: “Burda kalacaksınız” dediler. Halk yorgan kılıflarıyla çadır kurdu, içine yerleşti. Güneş yakıyordu. Halk aç, susuz,

yorgun, ve hastaydı. Adamın biri yüksek sesle ekmek istiyordu; Türkler adamı alıp diri diri çukurun içine attılar.

Babam bizi şehre götürdü. Oturmamız için ev tuttu. Ama, oraya da tellal gelip bağırmaya başladı: "Kimin evinde Ermeni bulunursa, onu da sürgün edeceğiz! Haydi! Develer getirip bu defa bizi Homs'a götürdüler.

Ailemizden pek çok insan öldü.

Talat İstanbul'dan Şam Valisi olan Cemal'a: "Sokaklarda köpek kalmayacak" diye emir vermişti. Yani, Ermenileri yok edeceksiniz; ama, o kurnazlık yapıp sokak köpeklerini öldürdü; Ermenilere ise: "Türkleşiyormuş gibi yapıp isimlerinizi değiştirin" dedi. O şekilde kurtulduk; benim adım Abraham'dı; İbrahim oldu. Annem Fatma, kız kardeşim Ayşe ismini aldı.

288 (288).

İSKUHİ KOŞKARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, MUSA DAĞ)

Tellal, köyümüz Yoğun-Oluk'a geldiğinde, sürgüne gideceğimizi ilan etti. Ben o sırada çeşmeden su getirmeye gitmiştim. Ağlayarak eve döndüm. Baktım ki, herkes panik içinde. Yemek dolu tencereleri bırakıp dağa çıktık.

Dağda, erkekler savaştılar; çok savaştılar. Mermiler başımızın üstünde gelip gidiyordu; biz sağ kaldık.

Bir gün, bizim yerlilerden biri Türklere Damlacık metarıslarının, mevzilerinin yolunu gösteriyordu. Bizim çocuklar o adamın dilini kestiler; kulağını baltayla kestiler; taşları üstüne yığdılar, orda bir yığın oluştu. Herhalde bugüne kadar da dağdadır. İyi yaptılar. Niye düşmana bizim yolumuzu gösterecekti ki? Türkler önceden yirmi kadar Ermeniyi yakalayıp o çocukları Türkleştirmişlerdi. Binlerce Türk üstümüze saldırdı; ama, biz teslim olmadık. Sonra, yorgan yüzleriyle bayrak yapıp, yanında da bir ateş yaktık. Zaten kendimizi kayalıklardan aşağı denize atmaya karar vermiştik.

Erkek kardeşim ağlamaya başladı: "Anne gitmeyelim! Bizi denize dökecekler!"

Sekiz gün sonra Fransız gemileri gelip, karşımızda durdu. Fransızlar küçük kayıklarla yanaşıp bizi büyük gemilere taşıdılar. Her şeyimizi dağda bıraktık. Sadece canımızı kurtardık. Babam Hayrapet Polisyan, yolları koruyordu. Deniz kıyısına indik… Vaftiz babamız olan Yesayi Yağupyan en son gemiye binen kişiydi. Herkes gemiye binince kaptan gemiden dürbünle baktı; bütün Türkler bizim Yoğun-Oluk'a dolmuşlardı. O şekilde Port Said'e gittik. Sonra, dört yıldan tekrar Musa Dağ'a döndük.

1939'da Türkler gene geldiler. Bu defa biz Ayncar'a gittik.

Türklerden kurtulmak için 1946'da Ermenistan'a geldik. Bizi Masis'e yerleştirdiler.

289 (289).

GRİGOR GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1903, MUSA DAĞ, KABUSİYE KÖYÜ)

Köyde büyük bir kargaşa yaşanıyordu; herkes panik içindeydi.

Savaş yıllarıydı. Ben artık 12 yaşındaydım ve çevremde olan bitenleri oldukça iyi anlıyordum. Hükümet temsilcileri sık sık köye gelip askere alınacaklar, hayvanlar, ürün vs. ile ilgili çeşitli sayımlar gerçekleştiriyorlardı. 1914 Sonbaharı'nda artık genel seferberlik ilan edildi ve papazlar ve diyakoslar hariç 18 ile 45 yaşları arasındaki bütün erkekler silah altına alındı. Halk ciddi bir endişe içindeydi. Askere gitmek istemeyenler, 40-50 altın bedel ödüyorlardı; ama, birkaç ay sonra Türkler seferberlik için geri geliyorlar ve onlar yeniden aynı bedeli ödüyorlardı, vs. öyle ki, sadece birkaç erkek köyde kalabildi.

Hemen hemen her gün evimize gelip, papaz ve az çok akıllı ve konuksever bir insan olarak babamı ziyarete eden Bay Aronyan adında bir hocamız vardı. Paron Aronyan gazetelerden, ordan burdan haberler getiriyordu ve çeşitli konular etrafında sohbet ediyordu. Köyün önde gelenleri sık sık evimizde toplanırlar ve gece geç vakitlere kadar çeşit çeşit yerel ve uluslararası meseleler incelerlerdi. Ben de bir köşeye büzülüp dinlerdim.

1915 yılının Mayıs ayıyıdı. Bay Aronyan her zamanki gibi, ama, her zamankinden çok daha endişeli bir halde evimize geldi. Babam o anda sepet örmekle meşguldü. Bay Aronyan bunu fark edip şöyle dedi: "Papaz Efendi, demir sepet ör; kamıştan örülen sepet artık bize lazım değil."

Babam onun kafasının allak bullak olduğunu hissetti; vahim bir olay cereyan ettiğini anladı. Sonra, sohbet sırasında Paron Aronyan topladığı bilgileri detaylarıyla anlattı. Halk söylentiler sayesinde, çeşitli köylerden ve bölgelerden insanların çöle sürgüne gönderildiğini, çeşitli işkencelere maruz kaldığını, ve koskoca kervanların nasıl "eriyip", yazın dağlardan akan derenin kavrulan çölde yok olması gibi, sık sık tamamen yok olduğunu haber almıştı.

Bu arada birkaç kişi de toplanıp uzun uzadıya köylülerin geleceğini ve muhtemel kurtuluş yollarını ele aldı.

Silah altına alınanlar asla silah yüzü görmüyorlar; buna karşın, Alman komutanlığı emrinde … demiryolu inşaatında aç susuz çalışıyorlar, eziyet çekiyorlardı. Bazıları buna dayanamayıp ölüyordu. Askere alınanlardan pek çoğu ordudan firar ediyor, köye varıp, orda saklanıyordu. Zaptiyeler asker kaçaklarını bulup tekrar orduya geri gönderiyorlardı. Bu asker kaçakları daha sonra Musa Dağ öz savunma organizasyonunda birer "kıvılcım" oldular. Bunlar firar ederlerken sürgün kervanlarına rastlamışlar ve onların yaşadığı tarif edilmesi imkânsız eziyetlere görgü tanığı olmuşlardı.

* Bu tanıklık; Paris'te inşat mühendisliği eğitimi görmüş aydın, olayların görgü tanığı Grigor Güzelyan'ın hatırlayarak tasavvuruyla kaleme aldığı elyazması "Anılar"ın bir bölümüdür.

O asker kaçaklarından biri de Serob amcamdı; o üç defa askerden kaçmıştı. Her zamanki gibi yaşlılar evimizde toplanmış ve amcamın dediklerini pür dikkat dinliyorlardı. Amcam Ermeni gençlerinin amele taburlarındaki cehennemi koşullarda teker teker nasıl öldüklerini büyük bir heyecanla anlatıyordu. Türk çavuşların sürgün edilen kadınlara ne tür bir şiddetle işkence uyguladıklarını ve o kadınlardan pek çoğunun çabucak öldüklerini anlatıyordu. O kervanlar zar zor çöle varıyor ve yolda çektikleri eziyetlerden dolayı tamamen eriyip gidiyordu.

Otuz beş yaşındaki amcam kendi gözleriyle gördüklerini öyle bir tutkuyla ve doğal bir şekilde anlatıyordu ki, orda hazır bulunanlardan pek çoğu derin bir öfkeyle dolu olarak, kendi hayatları pahasına intikam alma konusundaki kararlılıklarını belirtmek, ve hiçbir durumda sürgüne gitmeme konusundaki ani kararlarını ifade etmek için sık sık onun sözünü kesiyordu. Kimse halkın güvenliğinin sağlanacağı, göçün geçici olduğu ve çok kısa sürede eve geri dönmenin mümkün olduğuna dair Hükümet'in verdiği sözlere inanmıyordu.

Sonunda amcam sözlerini kesin bir biçimde sonuçlandırdı: "Ben bu gördüklerimden sonra sürgüne gitmemeye, ailemle birlikte dağa çıkmaya, ordaki diğer köylülerle birlikte son nefesime kadar savaşmaya, ailemi kendi elimle öldürmeye; ama, onu asla vahşi Türklere teslim etmemeye kesinlikle karar verdim. Siz nasıl isterseniz öyle yapın; Allah sizinle olsun; ama, ben dağa çıkmaya kesin olarak karar verdim.

Amcam bu şekilde konuşup aniden ayağa kalktı ve kendi evine gitti. Sanki herkes taşlaşmış, belirsiz düşünceler içindeydi.

Doğru olanı hangisiydi? Dağa çıkıp umutsuzca sonuna kadar dövüşmek, sadece barbarlara teslim olmamak için, düşmanın çemberi içinde tamamen yok olmak mı? Yoksa yolda bir kaçış yolu bulma umuduyla göç etmek mi?

Bölgedeki köylerden çok sayıda insan dağa çıkmıştı; pek çoğu da hala çıkıyordu. Türk askerleri bütün bunları görüyor; ama, "nasıl olsa bir avuç halktır, ne yapabilir? Nasıl çıktıysa, öyle de iner" hesabıyla bu duruma özel bir önem vermiyordu. Bölgenin garnizon komutanlığı halkın dağa çıkmasını açıkça gülünç buluyor ve olan bitenleri kayıtsız bir şekilde izliyordu. Hükümet doğal olarak ne olursa olsuz fark etmez; av tüfekleriyle silahlanmış kalabalığın hakkından gelmek her zaman mümkündür diye düşünüyordu.

Sonunda, babam bunaltıcı sessizliği büyük bir zorlukla bozdu:

- Hiç kimse başkası adına sebep ya da sorumlu olamaz. Dağa çıkanların sonu bellidir: sonuna kadar savaşacaklar; sonra, Türkler büyük bir güçle dağı kuşatacaklar veya düşman hepsini katledecek; veya savunmacılar kendi hayatlarına kendileri son verecekler. Sürgüne gideceklerin durumu daha parlak değil; ama, yolda kim bir yolunu bulup kurtulursa, hiç olmazsa kurtulanlar olur. Öyle ki, herkes ne yapacağına kendisi karar versin" dedi.

Herkes yavaş yavaş, başı öne eğik, tek bir söz dahi sarf etmeden dağıldı; sanki dilleri tutulmuştu. Ben kendi kendime aynı şekilde dağa çıkıp savaşmayı kararlaştırmıştım; çok erkenden kalbim nefret ve intikam duygularıyla dolmuştu. Babam pek çok kez, erkek kardeşinin yapacağına özgürce karar verebildiği

kendisinin ise siyah papaz takkesiyle halkın çoğunluğunun iradesine karşı gelmeye hakkı olmadığı için erkek kardeşini kıskandığını başka vesilelerle de ifade etmişti. Babam kendisi de, halka bir yol göstermeye mecburdu; zira devamlı halkla birlikteydi; halkın içinde, köy ve bölge sorumluları ve önde gelenleriyle beraberdi. Sasun'dan uzun süredir ses çıkmaması da çok endişe vericiydi. Zeytun boşalmış; Kesab halkı göç etmeye karar vermişti. Babam sürekli, dağa çıkanların hangi mucizeyle nasıl kurtulabileceklerini düşünüyordu. Türkler nasıl olsa uzun bir kuşatmadan sonra er geç hayatta kalanları açlıktan öldürürlerdi. Göç yolunda ise, bazı becerikli kişiler belki bir yolunu bulup muhacir kervanından şu ya da bu şekilde kurtulabilirlerdi. Tabii, başkaları da babamla hemfikirdiler ve bu tür düşünceler sonucunda köylüler yanlış şüphelere kapılmışlardı ve her şey kendiliğinden gelişiyordu.

Buna rağmen, ailemiz dağa çıkmaya karar vermişti. Gece, babam toplantıda iken, annem sırtına bir yatak almış, ablam çeşitli nesneler yüklenmiş olarak, ben ise elimde bir sepetle bir grup oluşturmuş, Serob amcamın evine gitmek üzere onlarla birlikte dağa çıkmak için yola düştük; Amcamın evine vardık; onlar da dışarı çıkıncaya kadar kapının yakınında bekliyorduk.

O sırada, babam eve dönüş yolunda bize rastladı ve kendisini beklemediğimiz için bize kızdı. Çok asabi bir durumdaydı; kesin bir şekilde göç edeceğimize karar verildiğini, zira Kesab'ın da boşaldığını söyleyerek hemen eve dönmemizi emretti.

Ben henüz çok küçük olduğum ve ebeveynime karşı gelemediğim, sessiz sedasız onların iradesine uymam gerektiği için, için için yanıyor ve acı çekiyordum.

Köyden çıkarken sabah babam okula, garnizon komutanının yanına çağrılmıştı. Öğleden sonra, yanında bir eşekle geri döndü. Babam göçe gitmek için en gerekli nesnelerin hazırlanmasını emretti. Kendisi av tüfeğini ve başka birkaç şey alıp okula gitti. Her türlü silahın ve göçten dönene kadar köylünün saklamayı gerekli gördüğü her şeyin kiliseye götürülmesi emredildi. Hatta her şeyin üstüne sahibinin adının yazılmasını tembih etmişlerdi. Ne yüce gönüllü insanlar! Güven aşılamak için ne akıllıca bir yol! Hatta garnizon komutanı, Ter Markos'un bütün saklanacak nesneleri yerleştirdikten sonra kilisenin kapısını kitlemesini ve anahtarını yanına almasını emretmişti (garnizon komutanı sözde Ter Markos'un evinin kilisenin hemen yakınında olmasını dikkate almıştı).

Gün batımına az bir zaman kala, zaptiyeler yola çıkmaya hazırlanmak için bize acele etmemizi söylüyorlardı. Babam beni eşeğe yüklenen yatakların üstüne oturttu; ailemiz diğerleri gibi kiliseye doğru hareket etti. Sargis amcamın ailesi de bize katıldı ve on üç kişiden oluşan grup Kaler'e yöneldi.

Bütün köy daha önce Kaler'de toplanmıştı; her yerde ağlama, sızlama ve gürültü duyuluyordu.

- Susun! diye bağırdı refakatçilerden biri, gürültü etmeden ilerleyin!…

Ve kalabalıkta bir kıpırdanma başladı, insanların taşlaşmış yığını nehir gibi bölge merkezi Lavşiya'ye doğru akmaya başladı.

Güneş batmaya başlamıştı. Aniden ordaki garnizonun köy ve çevresine dağılmış askerlerinin toplanma borusunun sesi duyuldu… Boğuk bir gürültüye neden olan kervandaki insanları bir ürperti sardı ve yeniden sessizlik hakim oldu.

Ovadaki yol Tatlar'ın köyünün içinden geçiyordu. Şaşkın küçük çocuklar başörtülü kadınların eteklerine asılıp ufukta eriyip belirsizlik içinde kaybolmaya giden kederli, acayip ve düzensiz "geçit"i seyrederlerken, başörtülü kadınlar sessizce ağlıyorlardı…

"Demokratik", "gelişmiş", "ileri" ülkelerin gözü önünde, kısmen onların himayesi altında, onların teşviki ve tabii ki suç ortaklığıyla devlet ölçeğinde ne acıklı, korkunç ve haksız bir katliam yapıldığını kim hayal edip anlayabiliyordu?

Bölge merkezinin sokaklarından geçtikten sonra, gece yarısına doğru kışlaya vardık. İstirahat etmek için yükleri ve sırtımızdakileri yere indirdik ve ruhen ve bedenen tamamen yorgun olduğumuzdan çok çabuk uyuduk.

Yolculuğumuzun ilk günü böyle geçti.

Sabah kesinlikle moralsiz olarak, sadece açlığımızı gidermek amacıyla kahvaltı yaptık. Bazıları yiyecek getirmek için bölge merkezine (yaklaşık yarım saatlik bir yol) koştular.

Bunu belirsiz bir bekleyişin eziyetle geçen dakikaları takip etti. Yetişkinlerin hemen hemen yapacağı hiçbir iş olmadığından o günki çeşitli sorunları tartışıyorlardı; küçükler ise ya oynuyorlar, ya da büyüklerin sohbetini takip ederek şaşkınlıkla bir onun bir bunun ağzına bakıyorlardı.

Öğleden sonra, toplanıp hareket etmeye hazırlanılması emredildi. Erkeklerin tesadüfen yanlarında kalan bıçakları, makas veya usturaları ve tabii ki her türlü ateşli silahı hemen garnizona teslim etmeleri gerektiği bildirildi. Arama yapılacağı; emre uymayanların hemen oracıkta, yargılanmadan sert bir şekilde cezalandırılacakları ilan edildi. Her türlü şüpheli nesneyi topladılar; öyle ki, halk, silahlı bir çocuğun bile kaprislerine tabi olabilecek tamamen zararsız bir kalabalığa döndü.

Gün batımına doğru, yola çıkmaya hazırlanmamız emredildi. Trafik yeniden başladı. Eşyaları eşeklerin üstüne ve birbirlerinin sırtına yüklediler. Babam beni yeniden eşeğin üstündeki yatakların üzerine koydu; karanlıkta aniden birbirimizi kaybetmememiz için, benden üç yaş büyük olan ablama eşeğin semer kayışını sıkı tutmasını emretti.

Ve bu şekilde, kervan bölgenin en büyük şehri Andiyok'a [Antakya] doğru yola düştü.

Böylece serüvenli yolculuğumuzun ikinci günü sona erdi.

Bütün gece kararsız ve başımız eğik yürüdük. Eşeğin üstündeki yatakların üzerine oturmuş ve göreli olarak rahat ettiğimden, ben bazen uyuyordum. Büyük zorluklarla Orondes'in iki deresini, Büyük ve Küçük Karaçaylar'ı geçtik; bu dereler yolumuzla kesişen noktada 20-30 metre genişlikte ve yaklaşık yarım metre derinlikte idi ve köprü de yoktu. Gündüz vakti bile o taşlı dereleri geçmek zordu; artık geceleyin hem de sırtımızda yüklerle, çocuklar ve yaşlılarla nasıl geçileceğini varın siz düşünün.

Sabah, saat yaklaşık 9-10'da Andiyok'a vardık. O şehir büyük ölçüde Orondes'in sol kıyısında bulunuyordu. Biz okul ve mezarlığın bulunduğu nehrin hemen hemen ıssız kıyısında kaldık. Halk okulun hem içine, hem dışına, hem de yakınlardaki mezarlığa yerleşti.

Bir süre sonra, ergen çocukları ve yaşlı erkekleri toplayıp okulun birinci ve ikinci katındaki iki odaya tıktılar (zaten orta yaşlı erkek yoktu; onların hepsini askere almışlardı). Yeniden kontrol, yeniden

arama yapıldı. Çabucak, halkın arasında "katliam" fısıltısı yayıldı. Genel bir kargaşa yaşandı; ağlama, sızlama, panik başladı. Hatta bir kadın kucağındaki çocuğu nehre atmak istedi… yetişip ona engel oldular…

Birkaç saat sonra, erkekleri serbest bıraktılar. Sanki, halk yeniden rahat bir nefes aldı. Ne duygulandıran manzaraydı bu!… sanki yıllar süren ayrılıktan sonra yeniden birbirlerine kavuşuyorlardı…

Çok geçmeden, yeniden yola düştük. Gün batarken Andiyok'un Harbiye denilen sulak ve hoş sayfiye yerine vardık; ama, mola vermeden dar bir geçitten geçerek yolumuza devam ettik… ve yolculuğumuzun üçüncü günü sona erdi…

Tipik bir çöle benzeyen bir ovaya vardığımızda, güneş ufuktan iki kucak kadar yükselmişti. Kıyı bölgelerinde yaşayan insanlar iklim farkını şiddetli bir şekilde hissediyordu. Güneş sanki kavuruyordu. Hepimiz de sıcaktan bunalıyorduk. Bize eşlik eden zaptiyeler bizi nereye götürdüklerini tabii ki biliyorlardı; götürdükleri yer cennet değildi… Bizler ise boşuna rahatlık ve güvenliği hayal ediyorduk.

Hemen, Ter Markos'un anne ve babasının ortadan kaybolduğu söylentisi yayıldı… Onlar bizim, yani bizim köylülerin verdiği ilk kurbanlardı; diğer köylerden gelen gruplardan haberimiz yoktu.

Ve bu şekilde, Suriye çöllerinin diplerine doğru sonu belirsiz bir yolculuk boyunca günler birbirini takip etti…

Bir akşam, yarı harabe halindeki Mıdık Kalesi'nin eteklerine varmıştık; orda, yirmi metre çapında bir gölet vardı. Hayvanlar gölete girip, suyunu tamamen bulandırarak susuzluklarını o gölette gideriyordu. Başka su kaynağı yoktu. Biz de aynı şekilde aşırı derecede susuzduk ve mecburen o göletten faydalanıyorduk. İnsanlar mendil ya da bez parçaları kullanarak yavaş yavaş susuzluklarını gidermeye başladılar. Ben de aynısını yapmayı denedim. Su yalnız bulanık değil, aynı zamanda çeşitli böceklerle doluydu. Dilimi zar zor ıslatabildim; o suyu içmek imkânsızdı.

...Gün batıyordu. Halk istirahat ediyordu. Bir köşeden ağlama sızlama sesleri duyuldu... Çocukluk arkadaşım, Hakob Balcıyan'ın annesinin ölüm haberi yayıldı. Öğle sıcağına dayanamayan zavallı kadın yolda yere yığılmıştı... ve bir daha da ayağa kalkamamıştı..

Yolculuğumuz iki-üç hafta sürdü. Eylül başlarında Şam'a bağlı Hamma Şehri'nin kabul-sevk kampına vardık, ya da cehenneme vardık demek daha doğru olur..., o yer şehre yarım saatlik mesafedeydi. Her yerde rengârenk çadırlar vardı. Aynı kazığa bağlanmış haç şeklinde, düzensiz birkaç halat. Sadece bez parçalarından ibaret olan yatay bir tahtaya bağlanmış bir iki kişilik çadırlar da vardı. O çadırlar yığını, içinde sokak bulunmayan ve sinek bulutlarıyla kaplı gerçek bir cırcır böceği yuvasını andırıyordu.

Hasta barındırmayan hiçbir çadır yoktu. Yatan insan hasta addediliyor ve uzun süre canlı kalmıyordu; ölüyor ve uzaklaştırılıyordu.

Pek çoğu oturur vaziyette ölüyordu. Ceset toplayıcılar, ölüleri bir hekim refakatinde, büyük zorluklarla, içiçe geçmiş çadırların arasından götürüyorlardı.

Kampta kontrolü sağlamak "zorlaşmış", kontrol kaybolmuştu. Hasta ve salgın hastalıklara yakalanan halk ne yapabilir, nereye gidebilirdi? Bununla birlikte, bazı insanlar bir yolunu bulup kamptan

kaçabiliyor ve varlıklarını çevre köylerde devam ettirebiliyorlardı. Babam Hamma Şehri'nde bir oda kiralamayı başardı; o oda kampla karşılaştırıldığında bize cennet gibi görünüyordu. Zaptiyeler çabucak babamın yerini buldular ve onu ölenler için defin töreni yapmaya zorladılar. Bunun nasıl bir taktik ve kimin kurnazlığı olduğu bilinmiyordu.

"Görev"ini yaptığı ilk gün babam o kadar eziyet çekmişti ki, akşam eve geldiğinde yemek yemeden yatağa yığıldı.

Mezar dedikleri iki-üç yüz ölü alabilen derin, geniş ve uzun bir çukurdu; ölü ya da yarı ölü insanları cenaze arabalarıyla oraya yığmışlar ve "cenaze" töreni düzenlenmesini emretmişlerdi. Babam bölgede bu işi yapan tek kişi değildi; salgın hastalık bol "ürün" temin etmişti.

Babam uzun süre dayanamadı ve biz dört-beş gün sonra ordan kaçıp, Orondes Nehri'nin ve tren istasyonunun yakınında bulunan bir çadıra sığındık. Burda da uzun süre kalmadık; Homs'a sürülmekten kaçıyorduk. Zaptiyeler şehrin içinde ya da çevresinde yakaladıkları muhacirleri daha sonra Homs'a ve başka yerlere sürmek için kampa geri getiriyorlardı. Halkın büyük çoğunluğu yanında getirdiği erzağı kullanıyordu; bazen, eksiklerini şehirden temin ediyordu. Çöl sıcağı, dayanılmaz susuzluk ve temel hijyenik koşulların yokluğu insanlara eziyet çektiriyordu.

Bir akşam, Andreas Hovhannesyan kendi dertleri ve genel sorunlar hakkında sohbet etmek için yanımıza gelmişti. Laf arasında, Rum Kilisesi mensuplarının yaşadığı bir köyden bahsetti. Sözde, kışın orası o kadar soğuk olurmuş ki, çocuğun idrarı yere değene kadar donarmış; ama, köy sakinleri Hıristiyan oldukları için, belki ordaki yaşama katlanmak daha kolay olabilirmiş. Babamın kafası karıştı; zaten bulunduğumuz yerden memnun değildi; sık sık başka bir bölgeye taşınmaktan söz ediyordu.

Bir akşam babam daha güvenli bir yere götürmesi için bize yardım etmesi konusunda bir Arapla anlaştı. Ertesi sabah, Arap alacakaranlıkta kendi geleneksel eşeğiyle geldi ve yeni sığınağımız Muhardi'ye doğru yola düştük. Bir yere varana kadar bütün gün yürüdük. Orası ıssız çölün ortasında oldukça büyük bir köydü.

Abu El Asi'deki uzunca bir ahıra yerleştik. Mart ayının başında ailemizden dört kişi hastaydı: babam, annem, kocasını bırakıp Hama'da bize katılan anneannem ve ben. Ben sıtmaya tutulmuştum; diğerleri hakkında hiçbir şey hatırlamıyorum. Sadece on altı yaşındaki ablam Varduhi ve üç yaşındaki erkek kardeşim Andranik ayaktaydılar. Ablam biz hastalara zorlukla su temin edebiliyordu; tek su kaynağı olan Orondes Nehri yaklaşık bir saatlik bir mesafedeydi.

17 Mart günü babam beyin sarsıntısı geçirdi – birkaç gün bilincini yitirdi. İki gün sonra Sargis Amcam, ablası Maryam ve baldızı Marta'yla yanımıza geldi; ama, niye geldiklerini anlayamadım. Tam da o gün, annem vefat etti. Cesedini avluya koyduk. Amcam, ablasının ve baldızının yardımıyla, ertesi gün papazsız ve cenaze töreni yapılmadan annemin defnedilmesini sağladı. Babam annemin ölümünü hiç hissetmemişti. Günler sonra, babamın bilinci yerine geldiğinde, annemin ortalıkta olmadığını gördü. Zavallı babam hasta haliyle acı acı ağladı. Ben de annemin vefat ettiği günün nasıl geçtiğini bilmiyorum;

sadece şunu hatırlıyorum ki, bütün gün hıçkırıyor ve ağlıyordum; defin işleminin nasıl gerçekleştirildiği konusunda ise hiçbir fikrim yok..

Babamın hastalığı aylar sürdü. Bu durumdan dolayı annemin yokluğu bizi çok olumsuz yönde etkiledi. Biz acılar içinde olduğumuzdan çevremizde olan bitenin farkında değildik. O kargaşada, dikkatsizliğimizden faydalanıp babamın cüppesini çaldılar; onun eteğinin içine dikilerek saklanmış on beş Osmanlı altını vardı. Parasız kaldık. Evin kirasını ödeyemez duruma geldik; bu yüzden de bizi evden çıkardılar. Mecburen, başka üç-dört aileye katılıp başka bir ahırda yaşadık. Yanımızda getirdiklerimizi son derece tutumlu kullanarak ve elimizdeki parayı çok gerekli hallerde harcayarak yaşıyorduk.

Papazları topladıklarında babam henüz iyileşmemişti ve bizler, yani ben, üç yaşındaki erkek kardeşim ve on altı yaşındaki ablam tekrar öksüz kaldık... Aramızda çalışan yoktu; ablam dilencilik yapacağına açlıktan ölmeyi tercih ediyordu. Böylece, evin "erkeği" olarak ben kalmıştım; ben de bir papaz evladı olarak ne hırsızlık yapmayı, ne de başkasının elindekini kapmayı becerebilirdim. Allah'ın merhametine sığınmaktan başka yol kalmıyordu... Bir parça ekmek veya başka bir yiyecek kalıntısı elde etmek için mecburen, oraya buraya gidip, rastladığım herkese yüzümü buruşturarak, yalvarıyor, hayır duası ediyor ve Allah'tan merhamet diliyordum... O şekilde gün içinde zar zor yiyeceğimizi temin ediyor ve varlığımızı sürdürebiliyorduk. Genel anlamda hayat çok zorlaşmıştı; bunun nedeni, Hükümet'in bütün tahılı ordu için toplamış olmasıydı. Köylü de elindekiyle geçiniyordu. Bizim gibi evsiz-ortada kalmış insanlara kim bakacak, onlara yiyecek verecekti. Onları suçlayamazdık. Halkın kendisi de tamamen kötü değildi; bize karşı nefret de duymuyordu. İnsanlar çoğu kez bize acıyorlardı; ama, kendileri yarı açken ellerinden ne gelirdi. Sık sık Hükümet'e, savaşa neden olanlara, bizi yerimizden yurdumuzdan edenlere beddua ediyorlardı; ama, ne fayda? Bizden pek çok insan açlıktan ölüyordu. Papazların toplanmasından birkaç hafta sonra, yanında bir kâtiple birlikte bir Türk molla geldi. Molla çevredeki bütün muhacirlerin toplanmasını emretti. On beş dakika içinde yirmi-yirmi beş kişi toplandı. Molla bize oldukça uzun bir vaaz verdi; İslam'ın Hıristiyanlığa göre avantajlarını saydı.

- Çocuklarım, dedi hatip, bugün sizler Hıristiyan inancınızla yanlış yoldasınız. Hıristiyanlık, zamanında doğru bir din imiş. Bu yüzden de biz Hazreti İsa'nızı resmen bir peygamber olarak kabul ediyor ve sayıyoruz. Ama, ondan sonra Hazreti Muhammed geldi ve yeni bir din yaratmadı; sizin inancınızı kabul etti; ona pek çok şey ekledi, onu düzeltti ve mükemmelleştirdi. Kısacası, eskiyen Hıristiyanlık Dini'ni resmen iyileştirdi. Bu şekilde, İslam Dini Hıristiyanlığa göre büyük bir avantaj sağladı. Sizin en büyük hatanız şudur ki, siz İsa'yı Allah'ın evladı olarak kabul ediyorsunuz... tövbe! tövbe! tövbe! Allah'ın karısı var mı ki, çocuğu olsun? Bu yüzden diyorum ki, siz resmen yanlış yoldasınız. Şimdi, bizim Hükümetimiz merhametlidir ve affetmesini bilir, ve şimdi sizi Hak yoluna getirme görevi bana verilmiştir, ve kâtibe dönerek şöyle devam etti: "kutsal kitabı aç ve yeni Müslümanların isimlerini kaydet."

Sonra, Molla düşünme süresi tanımadan, sözünü bize yöneltti: "İlk şerefli yeni Müslüman kim?"

- Benim, diye bağırdı Parpuryan Hakob; adımı Muhammed koyun!

- Aferin oğlum! Aferin. Karının ismi ne?

- Ayşe! diye yeniden bağırdı Parpur Hakob.

Ve bu şekilde, bir saat içinde ve bir saatliğine yirmi-yirmi beş Hıristiyan Ermeni Müslüman oldu...

Tabii, bölgemizdeki din değiştirme olayı yegâne örnek değildi; başka yerlerde de benzer törenler yapılmıştı.

Bunun muhtemelen Cemal Paşa'nın diplomatik oyunlarından biri olduğunu belirtelim. O, Halep Valisi Paşa'nın Ermenilere karşı beslediği gizli sempatiden açıkça haberdardı. Cemal Paşa Hacınlı Karapet Ağa Kövtereliyan'ın önderliğinde ve Halep'teki "Hotel Baron"un* sahibi ve birkaç adanmış insanın yardımıyla Halep Bölgesi'ndeki bütün muhacirlerin dağıtıldığını ve onların din değiştirdiklerini ve bu şekilde onbinlerce Ermeni'nin hayatının kurtulduğunu da biliyordu. Cemal Paşa bütün bunlardan haberdardı; ama, Merkezi Hükümet'e rağmen engelleyici hiçbir girişimde bulunmuyordu. Ermeni dostu Vali merkeze bölgede hiç muhacir kalmadığını bildiriyordu. Ama, daha sonra valinin faaliyetleri şüphe uyandırdı ve Ermeni dostunun yerine bir canavar getirildi.

Muhardi ve Skelbi köylerinin sakinleri Rum Kilisesi mensubu idiler. Muhardi'de üç zengin Arap ailesi yaşıyordu. Muhtemelen aralarında yaptıkları bir anlaşmayla, her evin büyük annesi her akşam ya bir bakır kazan dolusu yemek ya da pilav, ya da bir tandır ekmek getirip biz muhacirlere dağıtıyordu. O annelere biz aynı şekilde "mayrik" diyorduk. Özellikle onlardan birisi, Apput Baytarlar'ın annesi, farklı bir "anne"ydi. O hep ekmeği ve yemeği veya bulgur pilavını birlikte dağıtıyordu. Bundan başka, bizim o "büyük!" annemiz öğleyin aç insanlara dağıtıp vicdani görevini yapmış olmak ve vicdanını rahatlatmak için, geniş kemerinin kıvrımlarının içinde ekmek parçaları saklıyordu.

Bizim muhacirler o merhametli ailenin iyiliğine nasıl cevap verdiler dersiniz? Bir gece sekiz-on kişi Apput Baytarlar'ın kuyusunun kapağını açıp buğday çalmışlar. Sabah, "büyük" anne durumun farkına varmış ve oğullarını bundan haberdar etmiş. Onlar demir şişler ve torbalarla Ermenilerin yanına gitmişler. Kurnaz Ermeniler çukur kazıp buğdayı içine doldurmuşlar; sonra da üstünü külle örtmüşler. Tecrübeli oğullar çalınan malı kolayca bulmuşlar... ve buğdayı alırken, "büyük" anne oğullarından, her bir muhacire hiç olmazsa bir iki kilo buğday vermelerini rica etmiş: "Yazık onlara! Onlar aç!... işkence çektiler!..."

Rum Kilisesi mensuplarının yaşadığı Skelbi Köyü'nde hayatın daha dayanılır olduğunu duymuştum... Kış mevsimiydi. Bir gün, dört-beş saatlik bir yol katettikten sonra Skelbi'ye vardım. Zavallıların kapısını çalmak için henüz vakit çok erkendi. Sokaklarda dolaşırken aniden birçok muhacirin bulunduğu bir avluda Yeva anaya rastladım. Yeva ana beni görerek duygulandı. "Ne günlere kaldık, vaftiz babam!... hiçbir şeyim yok ki, seni ağırlayabileyim. Gel! Başını dizlerimin üstüne koy; hiç olmazsa bitlerini temizleyeyim; yarın, öbür gün öleceğim... Beni hatırlarsın..." (Gerçekten de zavallı kadın birkaç ay sonra açlıktan öldü).

...Akşam oldu. Her zamanki gibi ava çıktım. Saatlerce boş boş sokaklarda gezdikten sonra, köyün meşhur merhametli "anne"sinin evini, avlusunu buldum; "anne" bakır kazanın başına geçmiş kepçeyle yemek dağıtıyordu... Buna da şükür! dedim; başka ne yapabilirdim ki?...

* Halep'te 1909'da inşa edilmiş bir Ermeni oteli.

Geceyi geçireceğim bir yer bulmak lazımdı. Bana fakir bir ailenin yaşadığı bir avluyu gösterdiler.

- Oğlum hiçbir şeyimiz yok! Sana nasıl yiyecek ve yatacak yer sağlayalım. Nasıl yanımızda kalacaksın? diye içi sızlayarak konuştu anne; onun dış görünümünden zaten ailenin acınacak bir durumda olduğu belliydi.

- Önemli değil anne! Hemen şurda yerde yatarım, diye ısrar ettim.

- Sen bilirsin oğul! Sonra beni suçlama...

Öğleyin zavallılar biraz çalı çırpı toplamışlardı; oda dedikleri yeri hiç olmazsa kısa bir süre için biraz aydınlatmak ve ısıtmak amacıyla gün batımından sonra ateş yaktılar. Çalı bitince oda tamamen karanlığa gömüldü. Hepsi de uyudu; ben de dışardan başımın altına koyacak bir taş temin ettim ve belime sardığım bezi altıma serip iyi kötü sütunun dibine kıvrılıp yattım.

Skebli soğuklarıyla ün salmıştı. Köy bir tepenin zirvesine kurulmuştu; her yanı açıktı; iklim ise sert kara iklimiydi.

Gece bütün bir sonsuzluğa dönüştü. Soğuk iliklerime kadar işlemişti; üstelik de açtım. Güneş ise sanki bize küsmüş, doğmak ve bizi biraz ısıtmak istemiyordu. Uykum tamamen kaçmıştı. Gözlerimi kapının çatlaklarına dikmiş, bütün gece mutluluk getirecek günün doğmasını bekledim. Bu şekilde gün doğuncaya kadar gel de dayan!... Ne pahasına olursa olsun Muhardi'ye dönme konusunda kesin kararımı verdim. Ah! Sadece günün ışıması yeterliydi...

Sonunda kapının çatlağından güneşin doğduğunu gördüm. Sakin bir şekilde, dikkatlice ve gürültü çıkarmadan taşımı alıp avluya çıktım. Taşı yerine koyup, örtümü belime doladım ve yola düştüm. Sanki kanım donmuştu. Rahat nefes alamıyordum. Yerler kırağı ve ince bir buz tabakasıyla örtülüydü. Yalınayaktım; ayaklarım kanıyor ve çok ağrıyordu. Sözde yürüyordum; ama, aslında ancak olduğum yerde zıplıyordum... Sanki, gözyaşımın damlaları yanaklarımın üzerinde donuyordu. Köyün çöplüğüne ulaştım. Güneşin dairesi gözükmeye başlıyordu. Biraz ısınma umuduyla duvarın dibinde durdum; ama, orası daha kötüydü. Bir yeşillik bulma umuduyla çöplüğün dört tarafında göz gezdirdim; ama, nafile... Umutsuzluğa kapılarak tepeden aşağıya doğru koşmayı denedim. Ancak biraz ısınabildim. Aşağıya vardığımda, nefesim açılmıştı. Güneş ufuktan yükselmişti. Uzakta koyunlarını otlatan bir çoban gördüm. Çobana yöneldim ve yeterince yaklaştığımda, ona seslenmeye başladım. Ona seslenince dev çoban köpeği bana doğru koştu. Ben hemen çömeldim. Köpek bana yetişti; çevremde birkaç kez dolaştı; gözlerini kızgın bir şekilde bana dikerek oturdu ve kesik kesik havlamaya başladı. Yaşını başını almış bir adam olan çoban bana yaklaşarak köpeği azarladığında, akıllı hayvan sesini keserek uzaklaştı. Rahat bir nefes alıp ayağa kalktım. Çoban soğuk bir şekilde sordu: - Ne oldu? Ne istiyorsun?

- Bana bir parça ekmek vermenizi rica ediyorum...

Sanki içinde toplanmış zehiri dökmek için beni bekliyormuşçasına bizi getirene de, götürene de, o günleri görmemize neden olanlara da, savaşı icat edene de, savaşanlara da ağır küfür etti... Kısacası, küfürlerden nasibini almayan yer ve insan kalmadı... Ben zaten ondan umudumu kesmiş şaşkın bir halde sabah "İncil"ini dinliyordum. Ama şaşkın bakışlarım arasında, adam kafasını salladı, elini omuzundan

astığı çıkına soktu; bir parça ekmek çıkarıp bana uzatarak şöyle gürledi: "Haydi defol!" ve benim teşekkür etmemi, dileklerimi ve hayır dualarımı sunmamı beklemeden arkasını döndü ve koyunlarına doğru gitti. Ben de Muhardi'ye doğru kendi yoluma devam ettim.

Aradan aylar geçti... Bir gün papaz Ter Markos köyümüzde ortaya çıktı. Onu ziyarete, babam hakkında haberler almaya gittim. Tamamen erimiş, eziyet çekmiş zar zor yanımıza varabilmişti.. O kadar eziyet çekmişti ve yorgundu ki, kesinlikle bir şey anlatacak halde değildi. Sadece, babamın sağ ve sağlıklı olduğunu, orda burda sepet örüp sattığını ve bir yolunu bulup varlığını sürdürdüğünü anlattı. Sonunda da, onun dar günlerde kullanılmak üzere biriktirerek bize gönderdiği iki mecidiyeyi verdi Bu bizim için büyük bir servetti; ama, onu hiçbir şekilde harcamak istemiyorduk; zira, henüz ölmeyecek kadar yiyecek bulmayı başarıyorduk.

Biz "zenginleştikten" birkaç hafta sonra babamın kendisi de geldi. Sevincimiz sonsuzdu. Zavallı çok eziyet ve acı çekmişti. Türkler yirmi üç papaz toplamış ve katletmeye götürmüşlerdi. Sonra mucize eseri olarak, birçoğu bir yolunu bulup canını kurtarmıştı. Şimdi gözetim tamamen ortadan kalkmış, halk her tarafa dağılmıştı. İnsanlar buldukları fırsattan faydalanıp kendi memleketlerine dönmeye çalışıyorlardı. Bizim köylülerden oluşan bir grup, bu arada Maryam halam ve kocası, aynı şekilde kendi memleketlerine dönmek istemişler. Guseyr adı verilen yere gitmeye karar vermişler; orası Andiyok Bölgesi'ne göreli olarak yakındı.

Babam beni yanına oturttu ve düşüncelerini bana açık bir şekilde anlattı.

- Oğlum! dedi, sen de görüyorsun ki, felaket peşimi bırakmıyor. İş yok. İnsanlar memleketlerine dönmek istiyorlar. Her şey karanlık ve belirsiz. Ben burda oturarak aileyi doyuracak durumda değilim. Bizim köylülerden bir grup Guseyr'e gidiyor. Oraya ne zaman varacakları belli değil. Kesin olan bir şey var; o da, o köyün memleketimize daha yakın olduğudur. Kim bilir, bakarsın bir gün insanlar evlerine varırlar. İstiyorum ki, sen de o gruba katılasın; belki başarılı olursunuz; gerçi, ben buna pek ihtimal vermiyorum. Bu, Mısır'dan Kızıldeniz'e, ordan da, Musa'nın önderliğinde Kenan Toprakları'na, Vaadedilen Topraklar'a giden insanların yolculuğuna benzer. Siz bizim atalarımızın ülkesine, Musa Dağ'a yöneleceksiniz; ama, önderiniz olmayacak. Ben de farklı bir yoldan şansımı denemek istiyorum. Kim önce yerine varırsa, biraz güç kazansın; sonra da, ailenin diğer fertlerinin kaderiyle ilgilensin. Ablana kara gün için feracenin eteğine iki bargut (iki buçuk kuruş) dikmesini tembihledim. Hayır duamdan başka sana verebileceğim başka bir şey yok...

İki gün sonra, benim, Maryam halamın, kocasının ve komşumuz Natan'ın da içinde bulunduğu grup vatan topraklarına gitmek üzere yola çıktı. Bize iki Arap eşlik ediyor, yol gösteriyordu. Aradan on gün kadar geçtikten sonra, Cısır-el-Şuğuri'nin yakınlarına vardık. Bir sabah, namaz vaktinde önderlerimiz seccadelerini yere serip, diz çöktüler ve Allah'a yönelik her günkü dualarına başladılar. Bu arada, grubumuz biraz ötede istirahat ediyordu. Bir de baktık ki, uzaktan biri tüfek taşıyan üç erkek bize doğru geliyor. Yanımıza vardıklarında, üstümüze saldırdılar ve her türlü tehdidi savurarak üstümüzü aramaya başladılar. Önderlerimiz ise sanki çevrelerinde hiçbir şey olmuyormuş gibi istiflerini bozmadan hala dua

ediyorlardı. Haydutlardan biri Natan'ın feracesine göz dikmişti; feraceyi üstünden çıkarmak için zavallıyı çekiştirmeye başladı. Aşırı derecede sinirlenmiş olan Natan "din"lerine küfretti. Haydut "din" sözünü duyarak Natan'ın inancına küfrettiğini anladı; daha da kudurdu ve yumruklarını kullanmaya başladı. Zavallı acıya dayanamayıp istemeyerek bağırıyordu; sanki öküz boğazlıyorlardı. Sonunda neyse ki, bize eşlik edenler bize acıyıp müdahale ettiler ve zar zor o haydutların elinden kurtulduk. Çok geçmeden Sargis amcam oğluyla birlikte karşıdan göründü. Vatandaşlarla sohbet ederken beni görüp, nereye gittiğimi sordu. Ona: "Ben de grupla birlikte bizim bölgelere daha yakın yerlere, özellikle de Guseyr'e gitmek istiyorum; bu aynı zamanda babamın da arzusu" dedim.

- Orda da iş yok; insanlar aç; iş yok.

- Beni grupla babam gönderdi; artık geri dönmem, diye ona direndim.

Ama, amcam yetişkin olarak o kadar inat etti ki, artık ona karşı çıkamadım ve mecburen onunla beraber geri döndüm. Şu mantığı hiçbir şekilde anlayamıyordum: insanlar kendi memleketlerine dönmeye çalışıyorlardı; biz ise, aksine ondan uzaklaşıyorduk..

Gaston adı verilen yerleşim birimine geri döndük; o yer 11 ila 14. yüzyıllarda Ermeni Kilikya'sının doğusunda sınıra yakın olan kale şehirlerinden biriydi. Yerleşim biriminin yüksek olan bölümünde, büyük bir ihtimalle kalenin yıkıntıları üzerinde, son iki yıl içinde göç etmiş olan yaklaşık elli Ermeni ailesinden oluşan köy bulunuyordu. Köyün bir sokağı vardı; evler o sokağın her iki yanına dizilmişti. Doğu ucunda, müşteriler için öngörülmüş sadece çatıyla örtülü ayrı bir bölümü olan bir fırın vardı. Fırın odası aynı zamanda işsiz ve avarelerin birbirleriyle karşılaştığı özel bir mekândı. Fırına sık sık çevre köylerden Arap müşteriler de gelirdi. Biz, yani ben, amcam ve onun evladı çoğu zaman adı geçen çatının altında gecelerdik. Sık sık, geceyi köye iki yüz metre mesafede, harman yeri yakınındaki, köyün samanlığında geçirirdik.

Burda yaklaşık bir ay kaldık. Amcam ve evladı nasıl geçiniyorlardı bilmiyorum; ben su, ot ve onun bunun verdiği sadakayla varlığımı sürdürüyordum. Bazen de, bir parça ekmek karşılığında ufak tefek bir işte çalışıyor veya herhangi bir hizmet veriyordum.

Öğleyin kemer, geceleyin yatak olarak kullandığım küçük yün bir örtüm vardı. Bir gün fırın odasına iki Arap geldi. Onlardan biri ekmek karşılığında örtümü kendisine satmamı önerdi. Reddettim. - Satmam! Bu benim her şeyim. Para vermeyi teklif etti; gene kabul etmedim. Arap sinirlendi. Arkadaşı ise: "Niye sinirleniyorsun? Akşam gelirsin kabul eder" dedi.

Akşam amcam o gece uyumak için samanlığa gitmekte ısrar etti. Ben karşı çıktım; ama, o, kararını değiştirmedi.

- Amca! Gitmeyelim; örtümü çalarlar.

- Korkma! Ben onların ...., dedi ve bir düzine ağır küfür etti.

- Amca rica ediyorum, gitmeyelim ya da siz gidin, ben kalayım!

- Hayır! Seni bırakmam; birlikte gideceğiz.

Amcamın inadını kıramadım; harman yerine gecelemeye gittik. Yolda, uzakta insanların sigara içtiklerini fark ettim. Hemen amcamı uyardım ve fırına dönmek için yeniden ricada bulundum. Ama o, fikrini değiştirmedi. Harman yerine gittik. Sabaha kadar yarı uykuda, yarı uyanık, korku içinde, nasıl sabahladığımı yalnız ben bilirim. Neyse ki, o gece bir şey olmadı. Ertesi gece amcam yeniden harman yerinde uyumaya karar verdi; zira, samanların arası daha rahat ve sıcaktı. Ama, ben hiç rahat değildim; korku ve dehşet yüreğimi terk etmiyordu. Buna rağmen, harman yerine gecelemeye gittik. Amcam oğluyla birlikte büyük bir saman yığının için gömüldü; bana da on-on beş metre ötede sığınabileceğim bir saman yığını gösterdi.

- Samanın içine iyice gömül! örtüne sıkıca sarıl!... ve uyu!

Yorgundum; uyumuşum. Birden örtümün üzerimden kaydığını hissettim. Yarı açık gözlerimin önünde dehşet verici bir çehre göründü. Yarı boğuk sesimle yardım isteyinceye kadar, örtüm uçtu gitti!... Oturduğum yerde kısık sesle ağlamaya başladım...

- Ne oluyor? Ne var? diye öte taraftan gürledi amcam.

- Sana örtümü götürürler dememiş miydim, amca! Bana inanmadın!

- Götürdüler mi?

- Hem de nasıl!

- Ben onların anasını, avradını,... dinini, ve yedi göbek ...

Günlerden bir gün, bir Arap geldi; bir işçi arıyordu. Amcam beni gösterdi. Bir parça ekmek kazanma umuduyla gittim. Vaatler çok büyüktü. Gün batarken gideceğimiz yere vardık. Bir desimetre uzunluğunda hamursuz küçük bir Arap ekmeği verdi ve gecelemem için çadırın dışında bir yer teklif ettti. Ertesi gün daha iyi şartlarda yatma umuduyla, dışarda bir köpek gibi sabaha kadar kıvrılıp yattım. Görevim domates tarlasında bekçilik yapmaktı; verilen mükâfat ise bir ekmek ve bir domatesten ibaretti. Birinci gün geçti; akşam domates tarlasının sahibi geldi ve beni eve götürdü; bana bir ekmek verdi, bir de domates. Akşam, çadırda yatacak bir yer rica ettiğimde ise, bu isteğimi yeniden reddedip, yerimin dışardaki, bir gün önceki yer olduğunu söylediler. Seçme hakkım yoktu. Oradan mutlaka kaçmaya karar verdim. Ertesi gün, bana yine küçük bir ekmek verdiler. Tarla yol kenarındaydı. Çevresi ise bana tamamen yabancıydı. Güneş oldukça yükselmişti ve etrafta hemen hemen hiç kimse yoktu. Her taraf ıssızdı. Bir fırsatını bulup yola çıktım ve koşabildiğim kadar hızlı koşmaya başladım; sanki, idam sehpasından kaçıyordum.

Fırına vardığımda, vakit öğleyi geçmişti. Amcam oğluyla oturmuş... sinek avlıyordu. Başımdan geçenleri ona anlattım ve o taraflara bir daha geri dönmeyeceğimi söyledim. Ertesi gün, aynı Arap beni götürmek için yeniden geldi; ama, ben inat edip bütün öğütlere rağmen oraya gitmedim.

Yaklaşık bir ay sonra, bir sabah, alacakaranlıkta amcam yola çıkmamız için bizi uyandırdı.

- Nereye gideceğiz amca?

- Ben de bilmiyorum, Muhardi'ye doğru gideceğiz.

Sargis amcam karısını ve kızını Homs'un köylerinden birinde bırakıp, annesini, babaannemi gömdükten sonra oğlu, babam ve başka birkaç kişiyle birlikte Hama'ya dönmüşler. Birbirlerini

kaybetmişler, kendisi oğluyla birlikte yalnız dolaşmaya başlamış. Andiyok'a varmış. Nöbetçiler uyurlarken, onlar tarafından fark edilmeden Orondes Nehri üzerindeki köprüden geçip köye yönelmiş. Genellikle, şüphe uyandırmamak için gece vakti yolculuk etmiş. Köye varmış. Evimizin yakınlarındaki nar ağaçlarının altında kendi elleriyle toprağa gömdüğü bir testi peyniri bulmuş; testiyi alıp gece vakti dutluklara kadar gitmiş. Orda da kendini güvende hissetmeyip, dağ yamacına tırmanmış. Romalılar tarafından kaya içine oyulmuş su kanalına girmiş; kendisi ve oğlu için saklanacak yer hazırlamış. Öğleyin fidanların arasından dutlukları seyretmiş-gözetlemiş. Mal sahiplerinin sürgüne gönderilmiş olmasından faydalanan komşumuz Tatlar ipekböceği besleme odalarının çatılarını ve duvarlarını, kirişlerini ve taşlarını yapı malzemesi olarak kullanmak üzere çalıp götürmüşler. Onlara geceleyin bahçelere inip Ağustos inciri veya başka meyveler yemek ve biraz da gece yemek üzere götürmek; peynir ve meyveyle günlerini geçirmek kalıyormuş. Bir ay geçmiş. Peynir tükenmiş; incir ve meyve miktarı azalmış; bunları gece bulmak zorlaşmış. Vahşi hayvanlar gibi yaşamanın sonu yok; köyler bomboş, evler yarı yıkıkmış; ıssızlık hüküm sürüyormuş. Korku ve Türklerin neden olduğu dehşet onları yeniden Hama'nın biraz daha dayanılabilir bölgesine dönmeye zorlamış. İşte o dönüş sırasında bana rastladı ve birlikte geri döndük. Bu dönüş sayesinde ablam Varduhi'yi bulabildim ve babamın yanına dönebildim. Bir an için sevindim; bizimkilerin, babamın, ablamın ve Andranik'in yanına dönüyordum... Kim bilir belki birbirimizle karşılaşabilirdik! Bizler, iki yaşıt çocuk önden gittik; amcam fırının arkasında bir şey arayıp gelip bize katıldı ve oldukça yüksek olan sol taraftaki yüksek düzlüğün yamacını karşımıza aldık. Yamaç dikenli fidanlarla kaplıydı; patika da yoktu. Yalınayak, fidanları ellerimizle iterek, zorlukla tırmanıyorduk. Bu eziyetli ve kanlı tırmanışımız yaklaşık üç saat sürdü. Ve sonunda bu işin üstesinden gelip, oldukça geniş bir yola ulaştık; o yol muhtemelen bir köy yoluydu.

Yarım saat yürüdükten sonra, karşımıza bir grup Arap çıktı. Savaş senesiydi; her yerde fakirlik hüküm sürüyordu. Bizi durdurdular. Amcamın sırtında hep yerlerde yattığımız ve içine eşyalar koyduğumuz için pislenmiş bir yorgan vardı. Aradılar; içinde onlara ilginç gelen bir şey yoktu; gerçi bir şey aldılar; ama, Tanrı'ya şükür bizi serbest bıraktılar. Sola, doğuya yöneldik; güneş artık rahatsız edici olmaya başlamıştı. Yolda, sol taraftan iki silahlı genç bize bağırdı: - Durun! Beladan kurtulmak için durmaya mecburduk Amcamın bohçasına baktılar, bohçayı aradılar. - Eşyalarınızı toplayın ve hemen defolun! diyerek uzaklaştılar. Eşyalarımızı toplayıp yolumuza devam ettik.

Bir vadinin ortasında, bir ses bize durmamızı emretti. Bir saat önceki haydutlardı. Onlardan biri tüfeğini amcamın göğsüne doğrulttu, diğeri birkaç sopa darbesiyle bize vurdu ve bohçayı yere indirmemizi emretti. Yorganı açtı, aradı; onu bir kenara koydu; alabilecekleri başka bir şey yoktu. Amcamın oğlunun suratına bakıp yüzlerini diğer tarafa çevirdiler. Benim de üstümü aradılar; bir şey bulamadılar. Benim tahta alfabemin kılıfı boynumdan asılıydı; onu alıp içini aradılar. - Yorganı yamalamaya yarar, diyerek yorganın altına koydular. İşlerini bitirip tüfekleriyle tehdit ederek ve sopayla vurarak bizi yola çıkardılar.

Bir köye yaklaştık. Güneş tam tepemizdeydi; üstümüze ateş yağdırıyordu. Köye girmeden, iki genç ellerinde sopalarla bize yaklaştı. Üzerimizde dikkat çeken hiçbir şey yoktu; ama, gene üstümüzü aradılar.

Top gürledi. Öğle yemeği saatiymiş. Amcam bana şöyle dedi: - Git birkaç kapı çal (bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, köylerde gündüz vakti kapıyı örtme alışkanlığı yoktur). Kendisi de, az sonra buraya gelip kendisini beklememi öğütleyerek, oğluyla başka bir tarafa yöneldi. Dediği gibi yaptım; ama, bir yiyecek kırıntısı dahi elde edemedim. Savaş ve Hükümet'in gerçekleştirdiği soygunlar insanların kalbini taşlaştırmıştı... Ne kadar beklediğimi bilmiyorum. Amcamın oğlu gözüktü:

- Baban nerde?

Bilmiyorum; iki kişiyle konuşuyordu. Babam bana: "Git; birlikte yola düşün; ben geliyorum" dedi.

Bu hoş bir cevap değildi. O rahattı; ama, ben endişeleniyordum. İki adamın amcamla ne işi vardı? Aklıma iyi şeyler gelmiyordu. Biz yola düştük. Ayaklarım bana itaat etmeyi reddediyordu; hep arka tarafa bakıyordum. Yaklaşık on dakika sonra amcam yüzlerinde alaycı bir ifade olan iki gençle birlikte göründü. Rahatladım. Amcam sağdı... çok sinirlenmişti. Gençlere Antakyalı olduğumuzu söylemişti. Onlar ise onun sünnetli olup olmadığından emin olmak istemişlerdi...

Güneş ufuğa doğru alçalmıştı. Köyün kenarında bir Arap kadın bize yol arkadaşlığı yaptı.. Varlığımızı bir umut ışığı aydınlattı. Sonunda bir yol arkadaşımız olmuştu. Amcam yavaş yavaş yaşlı kadınla sohbet etmeye başladı. Yaşlı kadın bize acımaya başladı. Yol, kurak ve güneşin sıcağından bozlaşmış bir vadinin içinden geçiyordu. Vadinin neredeyse ortasında, sol taraftaki tepelerden dehşet veren bir ses geldi. - Durun! İki haydut bize doğru gelmek için yamaçlardan aşağıya yuvarlanıyorlardı. Birinin eline tüfek, diğerinin elinde sopa vardı. - Soyunun, diye emrettiler; kımıldamadık. Biz küçükler birer sopa darbesi aldık. Amcam göğsüne doğrultulan tüfek ve yediği sopa darbeleri sonucunda kendine geldi. Feracesini ve pantolonunu, çıkardı; iç çamaşırının arkası yukardan aşağıya yırtılmış ve kirliydi. Gözümüz kör hamur kesme bıçağına ilişti. Elinde sopası olan haydut, o bıçağı alıp: "Bu iyi karın yarar" diyerek yarı çıplak amcamın yakasından tuttu, bıçağı kaldırdı ve indirdi; iç çamaşırının önü tamamen yırtıldı. Onlar kahkahalarla gülmeye başladılar. Zavallı amcam da istemeyerek güldü. Elbiselerimizi bir torbada topladılar. Amcam elbiselerin ceplerini karıştırmalarını ve sonra da çıplaklığımızı örtmemiz için elbiseleri bize geri vermelerini rica etti. Benim üzerimde göbeğime kalan inen bir iç çamaşırı kalmıştı. Sopa ve silah yardımıyla amcamı yola getirdiler ve bizler ordan uzaklaştık.

Yaklaşık iki kilometre ötede yaşlı kadın yol kenarına oturmuş bizi bekliyordu. Yanına gittiğimizde, bizi bu çıplak halde gördünce, hüngür hüngür ağlamaya başladı ve bu üzücü durumun sebeplerine ve insanların vahşetinin, acımasızlıklarının ve sadizminin nedenlerine lanet okumaya başladı.

Yolumuza devam ettik. Güneşin batmasına az bir zaman kala hiç bilmediğimiz bir köye girdik. Yol arkadaşımız bize başarılar dileyerek bizden ayrıldı.

Bizler bir evin gölgesinde oturduk; zira yarı çıplak vaziyette insanların önüne çıkmak zordu. Karşıdan yaşı kırka yaklaşan bir kadın elindeki iğle iplik eğirerek bize yaklaştı; bizi selamladı ve sorgu suale başladı. Amcam büzülmüştü. Yırtılan gömleğiyle önünü örtünce sırtı açılıyor; sırtını örtünce önü açılıyordu... İstemeden, büzüle büzüle bir yumak haline geldi. Kadın bizim... Antakyalı olduğumuzu,

Allah'a sığındığımızı ve ordan oraya dolaşarak şansımızı denediğimizi duyunca, iğini bir kenara koyup, kollarını açarak Allah'a şükretti.

- Allah'a şükür! Allah'a şükür!... Allah'a şükür ki, Ermeni değilsiniz!...

- Niye böyle diyorsun abla? Ermeniler pis ve kötü mü, diye yarım yamalak bir Arapçayla sordu amcam.

- Yok kardeş! dedi kadın, Ermeniler belki kötü değiller ama, geçen yıl jandarmalar yanımıza çocuklardan, kadın ve yaşlılardan oluşan elli kadar Ermeni aile getirdiler. Ertesi gün, ergenlik çağındaki çocukları ve yaşlıları toplayıp sözde çalıştırmaya götürdüler ve bir daha geri getirmediler. Genç kadın ve kızları da diğerlerinden ayırdılar ve kendi aralarında paylaştılar; geri kalanları da belirsiz bir istikamete doğru götürüp kaybettiler... Allah'a şükür ki, Ermeni değilsiniz!...

Kadın iğini eline aldı ve bizi dehşete düşürdükten sonra yoluna devam etti. Ve biz geceyi böyle bir köyde geçirecektik...

Alacakaranlık batıdan yayılmaya başladı. Türk'ü Ermeni'den ayırdetmek zordu; ayağa kalktık ve, her zamanki gibi, önce insanlara bin bir hayır duası okuduktan sonra Allah'tan ve insanlardan merhamet dilenmek üzere birbirimizden ayrıldık. İnsanların yüreği taşlaşmış mıydı, yoksa insanlar kötü mü olmuştu bilemiyorum... Boşuna birkaç kapı çaldıktan sonra, önceden kararlaştırılmış buluşma mekânına döndüm; az sonra amcam da oğluyla geldi. Birbirine yardım etme, birbiriyle ilgilenme duygusu ortadan kalkmıştı. Amcamın niye beni yolumdan çevirdiğini bugüne kadar da anlayabilmış değilim...

İmam minarenin tepesinden gece duasını yaptıktan sonra sustu. Biz, üç kişi tanımadığımız sokaklarda dolaşırken, karşımıza elinde bir paket olan bir kadın çıktı. Amcam kadına sordu: "Abla! Cami ne tarafta?..."

- Gecenin bu saatinde camide ne işiniz var?

- Gidip, yatsı namazımızı kılacağız ve yatacak bir yer arayacağız.

- İşte orda! Şu küçük kapı...

Kadından ayrılıp parmağıyla işaret ettiği kapıya doğru yürüdük. Kapıyı ittik; kapı açıldı; yavaşça, korkarak içeri girdik. Zemini yarı yarıya kaplı geniş bir odaydı; duvarların altında eski püskü hasırlar özensizce oraya buraya atılmıştı.

- Nerde uyuyacağız amca?

- Susun! Ses çıkarmayın!

Yere bir hasır serdi. - Haydi uyuyun! dedi ve üstümüzü de başka bir hasırla örttü. Haydi uyuyun!

- Amca! Araplar gelirlerse bizi keserler.

- Gelmezler! Ben onların...! Erken uyanırız.

Gerçekten de, gün ağarmadan bizi uyandırdı ve hemen camiden çıktık. İmam karşımıza dikildi: - Siz kimsiniz ve gece vakti camide ne işiniz var?

- Antakya Türklerindeniz, diye cevap verdi amcam, gün ışımadan geldik namazımızı kıldık ve Allah'ın merhametine sığınmaya gidiyoruz; gündüz vakti güneşin altında yürünmüyor.

- Çok yaşayın evlatlarım! Yaşayın! Size başarılar diliyorum.

Az sonra, güneş parlak çehresini gösterdi. Yavaş adımlarla köyün ucuna vardık. Sabah güneşinin hayat veren ışınlarından açık bir çöplüğün duvarının dibine sığınarak korunan bir grup insan, oturur vaziyette veya ayakta birbirleriyle sohbet ediyordu. Görünüşe göre, dünkü veya bugünkü işler veya savaş, veya fakirlik hakkında konuşuyorlardı. Amcam hem kendi kendine hem de bize şöyle dedi: - Gidelim bir cigara isteyelim.

- Boş ver amca! Bizi doğrarlar...

- Korkmayın! Ben onların...

Amcam çıplaklığına alışmış ve utanç duygusunu yitirmiş, hayvanlaşmıştı. Gittik; o, milleti selamladı. Kendimizi ele veririz diye, biz çocukların konuşmaya hakkı yoktu. Amcam birisinden tütün istedi. Tütün veren adamın kağıdı yoktu; bir diğerinden de kâğıt aldı ve sigarasını sardı. Ateş de yoktu; bir başkasından da ateş rica etti. Gençlerden biri şöyle konuştu: - Bunlar Ermeni olmalılar; gelin bunları keselim... Korku ve dehşet yüreğimizi sardı; ama, amcam bir kez daha maharetini göstererek Antakya'dan geldiğimizi, vs. anlattı.

Yaşlı bir adam: "Ne istiyorsun zavallılardan be adam?! Bırakın gitsinler" dedi. Bize dönüp: "Gidin! Yolunuza gidin Allah yanınızda olsun" dedi.

Amcam cigarasından bir nefes çekti, biz çocuklar da rahat bir nefes aldık...

Bir haftayı aşkın bir süre dolaştıktan sonra, sonunda gün batımından önce, bildiğimiz Muhardi Köyü'ne vardık. Amcam görevini şerefiyle ve vicdanlı bir şekilde yapmış olan birinin inancıyla oğluyla beraber köyün içinde uzaklaştı. Neredeyse çıplak olan ben bu halde birisiyle karşılaşmaktan utanıyordum. Güneş ufukta kayboldu. Sokaklarda insan kalmadı. Uzakta, tandırdan ekmek çıkaran bir kadın gördüm; ekmeğin kokusu burnumu gıdıkladı; ne zamandır burnuma ekmek kokusu gelmemişti!... Dört yanıma baktım; etrafta kimsecikler yoktu; korkuyla ve utangaç bir şekilde yaklaşıp kadını selamladım. O beni gördü ve: - Allahım! diye bağırdı, ne bu halin?

- Bir parça ekmek verin! diye yalvardım. Kadın bir avuçiçi kadar ekmek koparıp bana verdi.

- Allah sizden razı olsun!...

O gece ablamı ve hasta olan erkek kardeşimi bildiğim ahırda buldum; anneannem, Sargis dayım ve Maryam halam da oraya doluşmuşlardı. O gece... hiç unutamayacağım bir geceydi! Dört yaşındaki hasta erkek kardeşim, "Ekmek!... Ekmek!... Bir parça ekmek!" diye fısıldayarak son nefesini verdi... Ekmek parçasını erkek kardeşime götürmediğim için vicdanım beni rahat bırakmıyordu. Nasıl bilebilirdim!... Acı acı ağladım...

Babam beni bir grupla yolculadıktan sonra ablamı ve Andranik'i orda bırakıp, Sara halamla batıya doğru, bir tekne sahibinin yanında çalışan Samson Bayramyan'ın köyüne gitmiş. Samson'un yanında sekiz-on gün geçirmiş. Çalışmak istediğini ifade etmiş. Samson arabuluculuk etmiş. Başvurusu sonuçsuz kalmış. Tekne sahibi kimseyi kabul etmiyormuş. Babam kuzeye yönelmiş; niyeti, Cisr-el-Şuğur bölgesindeki

Guseyr'e ulaşmakmış. Haftalarca dolaştıktan sonra, bölgede sadece Araplaşmış Ermenilerin yaşadığı Yakubiye Köyü'ne ulaşmış.

Yakubiye o bölgede çok eskiden kurulmuştur; ama, ne zaman kurulduğu hakkında hemen hemen bilgimiz yok. Köy bir tepenin üstüne kurulmuştur; orda, yüz elli-iki yüz aile yaşamaktadır; aynı tepenin eteklerinde Ğneye adında benzer bir köy daha vardı; o köyde de aynı şekilde sadece Ermeniler yaşardı; ama onlar Katolik mezhebindendiler. Gregoryen Yakubiye'de sadece zengin ağa Katolik'ti; diğer yandan, on beş-yirmi dakika mesafedeki komşu köyde Araplaşmış dahi olsa tek bir Gregoryen yoktu. Bu iki kardeş köyde hiç kimse Ermenice bilmiyordu.

Yakubiye'nin bir mütevelli heyeti vardı. Başkan Abu Farah kiliseyi açıyor, her Pazar sabahı çan çalıp tek başına ayin yapıyor, kutsanmış hamursuz ekmek hazırlıyor ve bunu halka dağıtıyordu. Halk dindardı; ama, topu topu iki-üç yaşlı kadın ve erkek ancak ayinde hazır bulunuyordu. Abu Farah'ın bir oğlu, bir kızı olmuştu; kendisi biricik oğlunu savaşta yitirdikten sonra çok erken yaşlanmıştı. O az konuşan bir insandı; hiç kimseyle ilişkisi yoktu; evin tek direği ve yöneticisi olarak yirmi beş yaşını geçmiş iri yarı kızı kalmıştı ve şunu da belirtmeliyim ki, evin erkeği oydu; zira, toprağı şahsen o sürüyor ve ekiyordu; hasat eden ve harman savuran oydu. Babası yürüyen bir cesetti. Kutsanmış hamursuz ekmek yapmak için evde bir bardak buğday unu olmadığı zamanlar olurdu; o zaman, ablamın eline bir bardak arpa ya da darı unu verirler, ablam da zengin ağanın karısına onu buğday unuyla takas etmeye giderdi...

Babam günlük avuç içi büyüklüğünde üç ekmek karşılığında köy papazının topraklarını işliyor ve sürüyordu. Bundan fazlası onlarda da yoktu; fakirlik içinde yaşıyorlardı. Nadiren bu genç kiliseye gider ve ayin esnasında babaya yardım ederdi.

...Babamıza kavuşmamız konusuna dönersek.

Babam ordan oraya dolaşırken Skelbi'de Kesablı bir aileyle tanışmış. Aynı şekilde, Gaston'un önde gelen kişilerinden biriyle tanışmış; o kişi bölgede büyük nüfuz sahibiymiş. Yakubiye'ye yerleştikten sonra bir haberci aracılığıyla Muhardi'ye, bana verilmek üzere bir mektup ulaştırmıştı; o mektupta Skelbi ve Gaston'da kimin yanına gitmem gerektiğini anlatıyordu. Benim, ablamın ve Andranik'in (onun ölümünü babam duymamıştı) Skelbi'den Gaston'a, Gaston'dan da Cisr-el-Şuğur'a kadar yolculuğumuzu planlamaları ve sağlamaları için o iki tanıdığıyla anlaşmıştı.

Sevinçten uçuyorduk. İkimizin de bir yastığı ve küçük bir yorganı vardı; ablamın ise elbiselerini koyduğu küçük bir paketi. Benim üstümdeki yırtık elbise parçalarından başka hiçbir şeyim yoktu. Dolayısıyla hazırlanmamız da sadece birkaç dakika sürecekti. Ertesi gün, sabah eşyalarımızı ikiye ayırıp sırtımıza aldık ve Skelbi'ye doğru yola koyulduk. Oraya oldukça geç vardık. Babamın Kesablı tanıdıkları mütevazı insanlardı; kendi akşam yemeklerinden bize de pay çıkardılar. Onlar üçüncü ya da dördüncü gün bir Arap bulmuşlardı; o Arap sabah eşeğiyle beraber geldi. Elimizde olanla yaptığımız hafif bir kahvaltıyı bitirmiştik. Arap bütün eşyamızı eşeğe yükledi. Hayvan üstüne yük konulduğunu hissetmedi bile. Yola düştük. Ben yırtılmış yarı Arap giysileri, ablam ise neredeyse çingene giysileri giymişti.

Öğleyin (adı olan kendisi olmayan) Mıdık Kalesi harabelerinin eteklerine vardık. Üç yıl önceki aynı pis su ordaydı. Su içemedik. Yolumuza devam ettik. Yaklaşık dört saat geçtikten sonra gökyüzünü bulutlar kapladı, ufuk karardı. Sonbahar son sözünü söylemek istiyordu. Güneş battı; koyu bulutlar gökyüzünü kararttı; her halükârda rüzgâr esmeye ve bununla birlikte de damla damla yağmur yağmaya başladı. Güneşten yoksun akşam soğudu. Soğukla birlikte rüzgârın da şiddeti arttı. Rüzgârın savurduğu damlalar yüzümüzde kuma benzer taneciklere dönüşüyorlardı. Açlık ve soğuk tükenmeye yüz tutan fiziksel güce karşı birleştiler. Dizlerimiz gevşedi. Arap önderimiz bana acıdı ve beni eşeğin üstüne oturttu. Biraz ilerledik, ablamın ayakları yoruldu. Ayakları ona itaat etmeyi reddediyordu. Arap beni eşekten indirdi; ablamı eşeğe bindirdi. Bu defa da, ablam eşeğin üstünde duramaz hale gelmiş, rüzgârla karışık yağmurda donmaya başlamıştı. Arap mecburen ablamı yana itti, yağmurdan korunabilmem için az önce bana verdiği paltoyu benden aldı ve giydi. Avuç kadar ablamı kolunun altına aldı; elindeki bastonu bana verip, eşeğe sopayla vurmamı, hızla Gaston Köyü'ne varıp yardım istememi tembihledi. - Çabuk koş! Ablan donuyor...

Bir saatlik yolu ben belki yarım saatte aldım; artık hava tamamen kararmıştı. Bulmam tavsiye edilen adamı buldum; o, iki oğlunu yardıma gönderdi. Neredeyse yarım saat sonra ablamı yarı ölü halde getirdiler; ancak kesik kesik nefes alıyordu. Ev sahibesi iki kızıyla ablamın ayaklarını-ellerini, şakaklarını ova ova onu yeniden canlandırdı. Ablamın nefesi açıldı ve düzenli bir şekilde nefes almaya başladı.

Bizi ağırlayanların akşam yemeğinde ne yediklerini bilmiyorum; ama, bize birer tabak sulu yemek ve yarım ekmek verdiler; böyle yemeği üç yıldan beri ilk defa yiyorduk... Başlangıçta yemek ablamın boğazından geçmiyordu. İyi kalpli ev sahibesi kaşığı, ekmeği elinden aldı; göğsünü, sırtını sıvazlayarak, sırtına hafifçe vurarak bir kaşık çorba yutmasını ve midesine indirmesini sağladı. Yemeği ablama kaşıkla, azar-azar yedirerek boğazının açılmasını sağladı ve yemeği yedirdi. Ev sahibesi bizden iğrenmedi ve bize birer yeni iç çamaşırı ve örtü verdi; rahatça uyuduk.

Ertesi sabah ev sahipleri bize kahvaltı ikram ettikten sonra, bizleri bir katırcıyla Cisr-el-Şuğur'a yolculadılar. Yolda ablam yorulmadı; katıra bindi; ben ise kendimi bir erkek olarak görüyordum.

Ben ve ablam geceyi geçirecek bir yer arayarak Cisr-el-Şuğur'un sokaklarında dolaşmaya başladık. Gördüğüm herkesten barınabileceğimiz bir yer göstermelerini (Arapça) rica ediyordum. Adamın biri bize kapıdan başka, kapının her iki yanında iki penceresi de bulunan bir avlu gösterdi. Sanki lanetlenmiş, terk edilmiş bir konuta girer gibi içeri girdim. Dört odadan birinin kapısı açıktı. Pancursuz iki pencere avluya bakıyordu. Geceyi orda geçirmek mümkündü. Hava karardığında, iç çamaşırlarımızı yere serdik. Yastık olarak kullanabileceğimiz taş da bulamadık. Yorganı üzerimize çektik. İki dakika geçmeden bit sürüsü üstümüze saldırdı. Rahatımız kaçtı. Geceydi ve sakinleri Türk ve Araplardan oluşan yabancı bir şehirdeydik. Araplardan korkmuyorduk; ama, Türkler yüreğimize korku salıyordu. Nereye gidebilir? Kime başvurabilir? Ne yapabilirdik? Sabretmekten başka çaremiz yoktu. Ellerimizi vücutlarımızın hangi kısmına, ayaklarımıza, yüzümüze, karnımıza veya sırtımıza sürecek olsak, cilt yerine iğrenç bir bit kütlesine dokunuyorduk. Sabaha kadar gözümüzü kapamadık. Günün ışımasıyla birlikte bitlerin sayısı kademeli olarak azaldı. Buna rağmen tanıdık birine rastlama umuduyla sokaklarda gezmeye çıktık. Öğleye yakın,

babamın amcasının torunu Armen... gökten inercesine karşımıza çıktı... Burda da babamın akıllılığı kanıtlandı ve hesapları doğru çıktı. O, bir önceki gün Armen'e Cisr Şehri'ne inmesini, üç-dört saat bize rastlama umuduyla dolaşmasını tavsiye etmişti. Ve yanılmamıştı. Armen bir dükkândan üç ekmek ve bir parça peynir aldı, yedik. O hem kahvaltı hem öğle yemeğiydi. Gideceğimiz yere gece vakti vardık. Sara halamız kaynatmaya başlasın diye, hemen giysilerimizi çıkardık ve bir şeyler bulup örtündük.

...Biz 1917 kışında da otla besleniyorduk. Babam ablası Gohar hakkında Kheydım'dan haber aldı. Günün birinde de, biz ot yiyoruz o da gelsin bizimle ot yesin diye düşündü... Bir sabah erkenden yola düştü; ertesi gün akşam üzeri Gohar halamla eve döndü.

Sonbahar mevsimiydi ve zeytin toplama dönemiydi. Ablam ve halalarımın neyle meşgul olduklarını bilmem ama, ben babamın bir tanıdığı sayesinde çalışmak için zeytinyağı fabrikasına girdim. Zeytin ezen boncuk gibi silindir şeklindeki taşı döndüren kola bağlanmış eşeği güdüyor, zeytin eziyordum. Günde bir ekmek ve haftada bir kap dolusu zeytinyağı veriyorlardı. Halalarımın topladıkları otu haşlıyor, üzerine tuz ve zeytinyağı serpiyor ve yiyorduk. Amcam bir gün hasta oğluyla birlikte aniden ortaya çıkıverdi. Üç gün sonra oğlu öldü; kendisi de hasta yatıyordu; ben ise yalnız ve güçsüzdüm. Komşu iki-üç köylü onu yakın boş bir alana gömdü. Birkaç hafta sonra, amcam da öldü. Bir yolunu bulup onu da gömdük... Bir pazar günü babam defin töreni düzenledi ...

Bir gün babam bir tavsiyeyle beni yaşlı bir adamın yanına gönderdi. Gittim baktım ki, yaşlı adam makinesini kullanarak pamuk temizliyor; bu iş biraz beceri ve güç gerektiriyordu. Zeytinyağı fabrikasında çalışmam beni değiştirmişti; sanki biraz güç toplamıştım.

- Emmi! dedim, izin ver de biraz çalışayım.

- Ruh, veled! (git! oğul), sen kim? pamuk temizeyecek adam kim?

- Bir deneyeyim!

- Olmaz!

Yaşlı adam bir kova pamuğu temizlemeyi bitirdikten sonra, makineden indi, ricam üzerine yanıma geldi. Ben hemen yerimden fırlayıp, kovayı temizlenmemiş pamukla doldurdum, makinenin yanına koydum. Makinenin üstüne çıktım; sağ ayağımı ters yönde dönen çift tekerleklerden çarkın eksenini oluşturan içtekinin ve o çarkı çeviren pedalın üstüne koydum. Sağ elle üstteki tekerleğin manivelasını kavradım; elimin ve ayağımın eşzamanlı hareketiyle tekerlekleri harekete geçirdim ve sol elimle temizlenmemiş pamuğu avuç avuç makineye verdim. Sonuç cesaretlendiriciydi.

Heyecanlandım. Bir kova pamuk on dakika dahi dayanmadı. Yaşlı adam aniden dehşet içinde içeri daldı; şaşkın bir durumda kaldı; yüzünde bir sevinç tebessümü belirdi.

- Veled! (oğul!), diye bağırdı kendinden geçerek, sen bu işi nerde öğrendin? Benim yanımda çalış, sana istediğin kadar para öderim!

- Yok, emmi! Ben zaten zeytinyağı fabrikasında çalışıyorum, ordan ayrılırsam ayıp olur!

1918 yılının Aralık ayıydı. Biz savaş cephelerinde neler olup bittiğini bilmiyorduk. Bizim için açık olan tek şey vardı, o da her yerde hüküm süren tam bir anarşiydi. Memleket özlemi, yıllarca çekilen

işkenceler ve eziyetler Ermeni muhacirlerinden geri kalanlarının kalplerini ve adımlarını doğum yerlerine doğru çevirmelerine neden olmuştu. Samson Ağa, ailesiyle ve aynı ateşle yanıp tutuşan toplanmış dostları ve takipçileriyle Yakubiye'nin eteklerindeki Ğıniye Köyü'nün kenarında durmuş ve çocukluk arkadaşı, ilerde mütevelli heyeti üyesi olacak çalışma arkadaşı papazı sormuştu. Ona, yukarda, Yakubiye'de bir papaz olduğunu, ama adını bilmediklerini söylemişlerdi. O da, memlekete dönen kafileye katılması için hemen babama bir adam göndermişti.

Hazırlayacak hiçbir şey yoktu; kimseden izin almamız da gerekmiyordu. Hemen aşağı inip kafileye katıldık; bir an önce Antakya'ya varma düşüncesi insanların dönüş isteklerini kamçılamıştı ve onlar hiç şikâyet etmeden memleketlerindeki evlerinin resmini gözlerinin önüne getiriyorlardı. Geceyarısından sonra Antakya'ya vardık ve yapılan anlaşmaya göre Ermeni kilisesine dolduk.

Babam grubun en arkasına gerilemişti ve 20-30 dakika gecikmeyle geldi; hasta ve bitkindi; kız kardeşinin kocası Hovhannes Nazaryan'la birlikteydi.

Çabucak gün ağardı. Halk sevincinden neredeyse hiç uyumamıştı. Türk nüfustan gelen hiçbir tepki, hiçbir direniş yoktu. Bizimkiler açlık hissetmiyorlardı.... Güneş doğdu!... Köye doğru!...

Gün batarken, tam da 15 Ağustos 1915'te köyü terk ettiğimiz saatte Kaler'e vardık. Tamı tamına üç yıl dört ay ve on beş gün, ya da bin iki yüz otuz üç gün, işkencelerle ve eziyetlerle, göz yaşlarıyla, dehşetle ve ölüm manzaralarıyla, açlık ve salgınlarla, kısacası beyaz katliamla geçen günler...

Güneşin son ışınları yarı yıkık evlere ve yabani otların bürüdüğü bahçelere ve çevredeki zirvelere gri ve altuni bir tül giydirmişlerdi. Öksüz kalmış köy sessizleşmiş, bir avuç içi kadar kalmıştı.

Ne tezat. Bir yanda uçsuz bucaksız, yanan çöller, diğer yanda dağın yamacına sığınmış, öksüzleşmiş, ama hayal edilen bir köy!...

Ovalarında ve bahçelerinde beş-altı yıl her türlü zirai çalışma yürüteceğimiz serin ve şirin köy... Bütün bu yaşananlar ise yarım asır sonra beni kendi yaşadıklarımdan yola çıkarak bölgenin etnografyasını oluşturmaya itecekti.[1]

1919 yılından itibaren, sahipsiz kalmış olan köy çalışkan yeni neslin fedakârca çalışmaları sonunda yeniden şeneldi; ta ki, 1939 yılında ikinci zorunlu göç yaşanıncaya kadar...

290 (290).

BENYAMİN BİSLAMYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, MUSA DAĞ)

[1] Daha 1976 yılında mahalle mahalle arayışlarım esnasında Erivan'ın Yeni Kilikya mahallesinde yaşadığı müstakil evde Musadağlı, yurda göç etmiş, aydın **Grigor Güzelyan**'la (d. 1903.) tanışmış, ondan folklorik konular yazıya almış ve işbirliğinde bulunmuştum. Bu arada onun zengin yaşam deneyimini takdir ederek, Stepan Lisitsyan'ın "Anket soruları"nı rehber edinerek, atalarının özgün yaşam ve gündelik hayatını yazmasını rica ettim. Ermenistan'dan ABD'ye taşınması sonucunda bu belge yoğun elyazması uzun yıllar EC UBA Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü arşivinde kalmıştı. Bunu alıp, redaksiyonunu gerçekleştirdim, basıma hazırladım (Ermenice ve İngilizce) önsözle donatarak *"Musadağ Etnografyası"* (Erivan, 2001) başlığıyla bastırıp, çlüm döşeğindeki yazara yolladım; bunu gören yazar huzur içinde son nefesini verip, ebediyen gözlerini yumdu.

Günün birinde Arabın teki bana hayat hikâyesini anlattı ve dedi ki: "Sana itiraf edeyim: ben Türkiye'de askerdim. Bizi Ermenileri katledelim diye, Musa Dağ adı verilen yere gönderdiler. Biz dağı üç taraftan kuşattık. Aniden kaşımızda bir merdiven göründü; o merdiven gökten indi. Merdivenin üstünde iki kişi duruyordu; ellerinde kılıçlar vardı. Kılıçların ucundan kan damlıyordu. Bunu görünce korktuk ve geri kaçtık. Korkudan buraya, Homs, Şam'a kadar kaçtık."

291 (291).

TOVMAS HABEŞYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1903, MUSA DAĞ, YOĞUN-OLUK KÖYÜ)

Musa Dağ muharebesi sırasında on iki yaşındaydım. Halkın büyük bir kalabalık halinde dağa tırmandığını hatırlıyorum. Köyde toplantılar yapıldı, göç edeceğimiz söylendi. "Bizim bir suçumuz yok! niye göç edeceğiz" ya da "dağa çıkalım" denildi ve toplantıda kargaşa baş gösterdi. "Dağa çıkalım dediler" Evi, barkı, her şeyi terk edip dağa tırmandık.

Hacı-Habibli ve Bityas Köyleri tereddüt içindeydi; zira Protestan rahip Nokhudyan dağa çıkmaya karşıydı. O, halkı göç etmeye ikna etti. Kabusiye Köyü ise neredeyse tümüyle göç etti. Yalnızca on yedi aile dağa çıktı. Toplam olarak, yaklaşık altı bin insan dağa çıktı.

Dağda, her aile bir ahşap kulübe inşa etti; zira, kiremit, ve taş yoktu. Gençler barikatlar kurdular. İki toplantı yapıldı. Biri idariydi; dağdaki hayatı düzenleyecekti; diğeri askeri güçleri tertipleyecekti. Bu kurumlar mevcuttu. Çatışma başladı. İlk karşı ateşi Sargis Kabağyan açtı. Çatışma devam etti. Düşman zorlu bir direnişle karşılaştı ve geri çekildi.

Franz Werfel Tükiye'nin işlediği cinayeti ve Ermeni Halkı'nın verdiği direniş mücadelesini sanatsal bir dille anlattı. O halk öleceğini bile bile dağa çıkmıştı... Halk silahlı isyan başlamıştı.

Üç temel muharebe cereyan etti. Halkımız her defasında zafer kazandı. Erzağımızın az ve kışın önümüzde olduğunu biliyorduk; ama zafer bizi coşturdu; ayrıca denizden Avrupalı müttefiklere ait bir geminin geçmesini umuyorduk. Durumumuz bir mesajla anlatılmıştı. Yanında ise bir kızıl haç işareti vardı. Kader anı yaklaşmıştı. Bizi fark eden ilk Avrupa gemisi kıyı şeridini kontrol eden "Guichène"di. Dürbünle uzaktan insanlar asılı bezler olduğunu görmüşler. Gelip kontrol ettiler ve bir kayık gönderdiler. Aramızda Fransızca, İngilizce bilenler vardı. Amiral emir vermiş: "Bir hafta beklesinler" diye.

Dağın etrafını sis bürümüştü. On adım ötesini görmek mümkün değildi. Birden sis perdesi dağıldı, gemi ortaya çıktı. Bütün yorganların yüzlerini söküp bayrak yaptılar, sevinçle astılar. Türkler son bir gayretle saldırıya geçti; ama, bizimkiler yine karşı saldırıya geçip, kahramanca savaştılar.

* Ayncar'da (Lübnan) çekilen videoyu bana televizyon gazetecisi, ilerde EC Kültür bakanı olan Sergo Yeritsyan verdi. EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Bir hafta sonra amiral dört başka gemi daha gönderdi. Sonunda Amiral Dartif de Fourné şahsen "Jeanne d'Arc" gemisiyle geldi ve durumun kritik olduğunu ve yardım edilmesi gerektiğini gördü; sorumluluğu üstüne alarak bütün halkı gemiye kabul etti; sadece düşmanın saldırmaması için arka tarafta güvenliği sağladı.

Önce Kıbrıs'a gidip İngilizlere başvurdular. Onlar: "Yerimiz yok" cevabını verdiler. Port Sait'te ise bir karantina merkezi vardı. Bizi o karantina merkezine doldurdular. Gemiler bize yiyecek getiriyordu. Musa Dağlılar orda dört sene kaldı. Müttefik kuvvetlerin gıda ikmal işleri bölümü ve Mısır Hükümeti bize baktılar.

Fransız Hükümeti'ne bize askeri eğitim vermesi için ricada bulunduk; zira, Türklerle kavgamız henüz sona ermemişti. Bizim gençler Fransız bayrağı altında silahlı eğitim aldılar. Sonra özel delegeler bizi ziyaret edip, Musa Dağlıların girişimiyle askeri eğitim verilmesine karar verdiler. Ulusal konsey böyle istedi. Ermeni lejyonu oluşturuldu; on sekiz ila altmış beş yaşındaki erkekler istisnasız yazıldılar ve Kıbrıs'a sevk edildiler; orası genel bir askeri talim merkeziydi.

Ermeniler General Allenby önderliğinde Arara yakınlarında yenilmez Türk-Alman ordusunu yenilgiye uğrattılar ve o orduyu Kilikya'ya kadar kovaladılar. Ve Kilikya'yı bir Ermeni yurdu yapma planı ortaya atıldı.

292 (292).
DAVİT DAVİTYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, MUSA DAĞ, KABUSİYE KÖYÜ)

Annem köyümüz Kabusiye'de geçen yüzyılın sonunda kızların okula gitmediğini anlatırdı. Annem kızlığında okula giderken, kendisinden küçük erkek çocuklar üzerine taş atarlarmış. Ama, sonra kendisi okulu bitirdiğinde, aynı okulda öğretmen olmuş.

Ben 1905'te doğdum. Annem beni elinden geldiği kadar eğitmiştir. Bize para göndermek için ve ben öğrenim görebileyim diye, babam Paris'e gidip duvarcı olmuştu. İki amcam vardı; onları askere aldılar. Onların yolda öldürülmüş olduklarını duyduk.

1915'te biz hazırlıksız yakalandık; Türklerin üstümüze saldıracakları haberini aldık. Toplantı yapıldı. Daşnak, Hınçak ve Ramkavar partileri hiçbir hazırlık yapmamışlardı; halbuki devrim propagandası yapıyorlardı, eşekler!

Musa Dağ muharebesi başladığında, ben on yaşındaydım ve o muharebeyi kendi gözlerimle gördüm. Babam köye geri dönmüştü. Herkes toplandı; "dağa çıkalım" denildi. Babam bizi dağa tırmandırdı. Türkler saldırdıklarında, biz kayaların gerisinde korunuyorduk. Az ötede Orondes Nehri akıyordu. Türklerin saldırıları başladığında, bizim Musa Dağlılar sayıca çok oldukları izlenimini yaratmak için birbirlerinden oldukça uzak yerlerde mevzilendiler. Türkler ilerlemeye başladı. Bizler keçilerimizi ve

diğer hayvanlarımızı yanımızda dağa çıkarmıştık. Ben onlarla ilgileniyordum. O hayvanlar beni o kadar seviyorlardı ki, gece olunca, gelip yanımda uyumak istiyorlardı. Ben gece vakti babamla gidip aşağıdaki bahçelerden anneme ya da büyük anneme vermek üzere meyve topluyordum.

Babamın küçük bir silahı vardı. Başkalarının eski tip tüfekleri vardı; ama, onları doldurmak zordu; onları bir taşın üstüne koyup, içine barut doldurmaları gerekiyordu; o tüfeklere "çakmaklı" adı veriliyordu. Bizimkiler o av tüfekleriyle savaşıyorlardı. Ben Türklerin nasıl yere düşüp öldüklerini kendi gözlerimle gördüm. Bizim Musa Dağlılar cesur idiler; var güçleriyle savaşıyorlardı.

Benim bir teyzem vardı; onun yeni doğmuş bir kızı vardı. O kız ağlıyordu; halbuki, düşmanın yerimizi tespit edememesi için Musa Dağ'da gürültü, ses çıkarılmaması gerekiyordu. Teyzem o küçük kızın sesini kesmenin yollarını arıyordu. Bütün Musa Dağlılar onun sesinden düşman gelir ve: "Gâvurlar, nerdesiniz?!" der diye korkuyorlardı. Teyzem o çocuğu emzirdi ve otların arasında uyuttu; bizler daha güvenli bir yere kaçtık. O çocuk orda kaldı. Sonra, gidip baktık ki, çocuk hala orda yatıyor. O kız sonra büyüdü; şimdi Ermenistan'da yaşıyor. Pek çok kadın ve kız Türkler kendilerini ele geçirmeye kalktıkları takdirde kendilerini kayalardan aşağıya atmaya hazırdı.

Büyük muharebeler oldu. Babam ve diğer Musa Dağlılar savaştılar. Savaşanlar kaya diplerine saklanıyorlardı; fişek de yoktu. Ben birkaç kez cephenin en öndeki hattına silah taşıdım. Küçüktüm, ama korkusuzdum. Bütün bunları gözlerimle gördüm. Başka kereler de savaşanlara su taşımışımdır. Ben onlara yardım ediyor, haber götürüyor, getiriyordum. O muharebe kırk günden fazla sürdü. Aramızda bir tek kişi Fransızca biliyordu. Dağın diğer yanına geçip denizden gelecek yardımı beklemek istiyorlardı. Kadınlar beyaz çarşaflar tedarik ettiler. Çarşafları birleştirip üstüne Kızıl Haç yardım kuruluşunun işaretini diktiler. Bir Fransız gemisi uzaktan geçerken görüp yaklaşmış. Gemidekiler: "Bu nedir?" diye sormuşlar. Sonunda birini gönderip: "Biz Hıristiyanız, bizi kurtarın" diye mesaj gönderdiler. Fransızca konuşan kişi Türklerin bizi katledeceklerini anlattı. Fransız gemisinin bağlı olduğu merkez: "Biz şimdi savaştayız" demiş. Diğerleri ise: "Yazık, bunlar Hıristiyan" diye cevap göndermiş. Sonunda, izin verilince gemiler geri geldiler. Çok sevindik. Sahip olduğumuz her şeyi, keçileri, inekleri, düveleri düşmanın eline geçmemesi için itlaf etme emri çıkarıldı. Franzsızlar geldiler; küçük kayıklar getirdiler; bizi gemiye bindirip Mısır'a götürdüler. Orda boş bir alan vardı; neresiydi hatırlamıyorum. Orda bize yemek verip, bakıyorlardı. Bizi Fransız Hükümeti kurtardı. O yer Nil Nehri'ne yakındı. Bir gün ben yüzmek istedim. Nehre atladım. Baktım ki, su derin, boğulacağım. Arkadaşlarımızdan biri bana yetişti ve beni kurtardı, nehirden çıkardı.

Savaş sona erdi; bizi Musa Dağ'a geri götürdüler. Sonra, Fransa'ya geldik. Faşist Alman işgali sırasında ben Ulusal Cephe'deydim. Manuşyan'la birlikte dövüştüm. Harutyun Martikyan da bizimle birlikteydi. Bizi yakalayıp nehre doğru götürdüler. Gestapolar silahlarının kurma kolunu çekip, bizi öne doğru duvara kadar ittiler. Ateş edecekler. Bizi kurşuna dizmek için, nişan aldılar; bizi öldürecekler. Ben ise "Niçin?" diye kendi kendime soruyorum. Meğer bizi Yahudi sanmışlar. Bizi duvarın dibinde ayakta durdurdular. Askerler karşımıza dizilip alnımıza nişan aldılar. Ben, sinirlerim gerilmiş bir halde onlara bakıyorum. İnsan bunu anlamak için o anı yaşamış olmalı. Gestapolar iki kişiydi. Biri diğerine bir şey dedi.

Biri yanıma geldi ve: “Pantolonunu indir” dedi. Benim gözlerim mavi olduğundan beni Yahudi sanmışlar. Baktılar ki, sünnetli değilim; ateş edeceklerine, tüfeğin kabzasıyla pat-küt vurdular; bizi serbest bıraktılar; ama, sonra Harutyun Martikyan’la beraber beni Buchenwald’a gönderdiler.

293 (293).

SARGİS ADAMYAN’IN TANIKLIĞI[1]
(D. 1906, MUSA DAĞ, HACI-HABİBLİ KÖYÜ)

1914 yılında, henüz savaş başlamamışken sayısız çekirge her yeri istila etti; yer gök görünmez olmuştu. Bütün mahsul mahvoldu. Bu işte mahsulün düşmanın eline geçmesini istemeyen Allah’ın parmağı vardı. Bir ay sonra Türk Hükümeti adına gelip, Ermeni erkeklerini askere aldılar. Bütün erkekler gizlice Musa Dağ’a çıktı. Türk memurlar ebeveynlerden çocuklarını teslim etmelerini talep ettiler. Onlar ise: “Nerede olduklarını bilmiyoruz”, cevabını verdiler.

Yaşlı anaları, babaları dövmeye başladılar.

Bunun üzerine Hükümet bunların kendisine muhalif olduklarını anladı.

Birkaç gün sonra ellerinde bir kâğıt parçasıyla üç temsilci geldi, ve şöyle dedi: - Çocuklarınız teslim olsunlar, yoksa bu kadar millete yazık olacak.

Biz haber gönderip, teslim olmayacağımızı, var gücümüzle savaşacağımızı belirttik.

O temsilciler gitti; iki hafta sonra ellerinde aynı yazıyla başka üç kişi geldi. Bizim çocuklar bunu da reddettiler. Bunlar da geri gittiler. Sonra üç kişi daha geldi; ellerinde sert bir dille yazılmış bir yazı vardı. Bizim çocuklar onlardan birinin kulağını kesip o kâğıda sardılar ve geri gönderdiler; “biz teslim olmayız, dövüşürüz” demek istiyorlardı.

Türk Hükümeti bunu görünce yirmi bin askerden oluşan büyük bir kuvvetle üzerimize yürüdü. Çarpışmaya başladık. Düşman dayanamadı; zira, bizim tarafımızda sis vardı. Allah bizim koruyucumuzdu. Türkler bize saldırırlarken, biz görülmeyelim diye etrafı sis kaplıyordu; biz ise onları görebiliyor ve savaşıyorduk. Her Pazar sabahı büyük bir orduyla saldırıyorlardı. Geldikleri gibi geri kaçıp gidiyorlardı. Son muharebede Musa Dağ’ın zirvesine çıkmıştık; kaçacak yer yoktu; bir tarafta deniz vardı; diğer tarafta uçurum. Akşama doğru büyük bir çatışma yaşandı; sis yine bize yardımcı oldu. Bunun üzerine düşman kaçtı; ama, dağdan inmedi; sabah erkenden bize saldırmak üzere dağın üzerinde güvenli bir yer buldu. Halkımız toplantı yaptı ve ne yapacağını tartıştı. Tüfekli otuz kişi sabah saat birde Türkleri hazırlıksız yakalayıp kaçırmak için gizlice ormanın içinden geçti. El bombalarını atıp, tüfeklerini ateşlediler; Türkler korkudan ne var ne yok bırakıp kaçtı.

Sabah saat 12’de denizde, Kıbrıs yönünde bir gemi belirdi. Yüzerek gemiye bir mektup götürdüler ve durumumuzu anlattılar. Kaptan onlara: “Sekiz gün daha dayanın.” dedi. Gemi gitti; sekiz gün içinde geri

geldi; altı gemi gelmişti. Dağda bulunan her şeyimizi yaktık; sadece canımızı kurtardık. On sekiz şehit verdik; Türklerin kayıpları ise binlerle ölçülüyordu.

Gemiler bizi Port Said'e nakletti. Bizim erkekler başka yerlerdeki erkeklerle birlikte Fransız Ordusu'nun bünyesinde Ermeni lejyonunu oluşturdular, düşman Türk ve Almanları yendiler. Gemiler bizi nasıl götürdüyse aynı şekilde Musa Dağ'a geri taşıdı; bu olay 1919 yılında cereyan ediyordu. Yirmi yıl huzur içinde Fransız hükümranlığı altında Musa Dağ'da yaşadık. Her şeye yeniden başladık; ektik, biçtik...

1939'da, Sancağı Türklere teslim ettiklerinde, Ermeniler dört bir yana saçıldılar. Ermeniler madur oldular. Türkler bayraklarını Musa Dağ'ın tepesine diktiler. Fransızlar bizi Ayncar'a getirdiler, bize toprak verdiler; ev inşa ettik; ektik, hasat ettik. Dokuz yıl sonra, Ermenistan'dan temsilciler geldi; onlar İkinci Dünya Savaşı'nın bizim lehimize sonuçlanması halinde tarihi topraklarımızı geri alacağımızı söylüyorlardı...

Biz de o umutla 1946'da yedi yüz elli aileyle birlikte "Pobeda" gemisiyle Ermenistan'a geldik.

Kolhoz'da çalışmaya başladım. Şimdi iki yıldan beri Musa Dağ anıtının bekçisiyim. Vatandaki Musa Dağlılar kendi güçleriyle anıtı inşa etmek için para topladılar; ama, henüz anıtın sadece yarısı tamamlandı; fakat, gelecek sene anıt hazır olacak[2]...

294 (294).

MARYAM BAĞDİŞYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, MUSA DAĞ, HACI-HABİBLİ KÖYÜ)

1914'te babamı Hacı-Habibli Köyü'nden askere aldılar. Genç yaştaki annem üç küçük çocuğuyla dağa tırmanamadı ve bizler kendimizi Arabistan çöllerinde sürgün edilenlerin kafilesinde bulduk. Türk jandarmalarının ellerinde kırbaçlarla geldiklerini, bizi ite kaka Der Zor'a götürdüklerini hatırlıyorum. O kadar dövüyorlardı ki, yaşlı bir adamcağız yere düştü, son nefesini verdi. Daha önce hiç görmediğim kadar çok insan vardı. Her yerden gelen Ermeni vardı: Dörtyol'dan, Hacın'dan, Zeytun'dan, başka yerlerden de Ermenileri getirip oraya yığmışlardı. Orda güneşin altında kaldık. Herkesi Der Zor'a götürdüler. Bizimle birlikte olan dedem oraya gitmedi; zira, oğlu, yani babam Türk Ordusu'nda askerdi. O şekilde, biz Der Zor'a gitmekten kurtulduk. Ondan sonra bizi Homs'a götürdüler. Hükümet'ten emir geldi: "Köpekleri zehirleyin!" diye. Hükümet bu şekilde, Ermenilerin hakkından gelin demek istiyordu; ama, Adana valisiydi Cemal Paşa bize sahip çıktı. O gerçekten de köpekleri zehirletti; Ermenileri ölümden kurtardı; ama: "isimlerinizi değiştireceksiniz; Türk isimleri alacaksınız ki, sizi öldürmesinler" dedi. Cemal Paşa küçükken Ermeni bir kadın tarafından emzirilmiştir, o yüzden Ermenilere iyi gözle bakıyor, diyorlardı. O daha sonra,

[1] Bu hatıra 1975'te, Eçmiatsin yolunda, Musa Dağ kasabasının tepesinde kaleme alınmıştır; Musa Dağ Muharebesi anısına yapılan anıtın inşaat çalışmaları orada başlamıştı; Musa Dağlı Sargis Adamyan ise oranın bekçisiydi.

[2] Musa Dağ Muharebesi anısına dikilen anıtın açılışı 1976'da Eçmiatsin'e bitişik Musa Dağ kasabasındaki tepede gerçekleştirilmiştir.

isimlerimizi değiştirmemiz için bize emir verdi; biri Şükrü oldu, diğeri Ahmet, bir diğeri Hüseyin; başlarına bir şey gelmesin diye, kadınların kızların isimlerini de değiştirdiler.

Bu şekilde Ermeni kaldık. Bize: "Sizi Halep'e götüreceğiz" dediler; ama, Halep'e götürmediler; Homs'ta bıraktılar. Orda her taraftan gelen çok insan vardı; güneş kavuruyordu; insanlar yorgan yüzlerini çıkarıp çadır kurmuşlardı; güneş kendilerini kavurmasın diye o çadırların içine sığınmışlardı. Çok sıcaktı. Su yoktu. Tükürdüğünde, tükürük yere ulaşamıyordu. Varduhi adında küçük bir kız kardeşim vardı; ağlıyor, üzüm istiyordu. Güzel bir kadın olan annem, elini göğsüne vurarak ağlamaya başladı: "Bağımızdaki yaş dallar üzümlerin ağırlığından bükülüyordu; şimdi yavrum üzüm istiyor, veremiyorum"

Sonra o küçük kız kardeşim su istedi; ama, su da yoktu. Zavallı, "Su! Su!" diye diye annesinin kucağında öldü... Babamla toprağı biraz kazdık, içine çocuğu koyup, yolumuza devam ettik. Bir yere vardık; o geceyi taşların, kayaların arasında geçirdik. Aramızda birkaç hasta, yaşlı, kör, topal erkek vardı; geri kalanların hepsi kadın ve çocuktu. Bir de baktık ki, Türkler bizi soymaya gelmişler. Dedem orada öldü...

Gece yatacak yer olmadığını hatırlıyorum; annem yerde yatmıştı; biz de, yani ben, Khatun ablam annemin saçlarını örüyorduk; onun saçlarıyla oynuyorduk. Birden bir kadın geldi; geçerken bize bakarak şöyle dedi: "Zavallı masum yavruların anneleri ölmüş, bundan haberleri bile yok!..." Biz çocuktuk; biricik annemizin artık hayatta olmadığını nasıl bilebilirdik.

Tanıdığımız olan Margar'ın karısı işlediği oyaları Araplara satardı. Bir Arap kadın ona: "Bana yardım edebilecek küçük br kız yok mu ?" demiş. O Ermeni kadın bana: "Yürü bakayım seni bir Arabın evine götüreyim" dedi. Ben de kalkıp onunla gittim. Zengin, çok iyi kalpli bir kadındı o Arap; eğer öldüyse, Allah rahmet eylesin. O, terziydi; evinde dikiş yapıyordu. Zengin hanımlar eve gelip gidiyor, kahve, sigara içiyorlardı. Ben ise uzaktaki su kuyusundan testiyle su taşıyor, yün eğiriyordum… 5-6 yaşındaydım. Ben orda dört yıl kaldım. Sonra, Alman Homs'u terk ettiğinde, Türk de yenildi; İngiliz ve Fransızlar gelip şehre girdiler. Bir gün gene elimde testiyle kuyunun başında bekliyorum; bir Rum papaz geldi ve bana Arapça sordu: - Ya Benti, enta arman? (Ey kız, sen Ermeni misin?).

Ben de şöyle cevap verdim: Bitım İslam, bıl alim arman, yani: dilim İslam dili, ama kalben Ermeniyim.

Bana şöyle karşılık verdi: - Çabuk gel, seni sizinkilerin yanına götüreyim.

Ben su dolu testiyi eve götürdüm; ses çıkarmamak için pabuçlarımı çıkardım; yavaşça evden çıkıp papazı takip ettim. Kurban olayım Allah'ıma. Papaz beni Rum Mahallesi'ndeki öksüzler yurduna götürdü; orda pek çok öksüz vardı. Onların arasında buldum Khatun kız kardeşimi. Onu buldum; sevindik; ama, ben Ermenice konuşmayı unutmuştum; Arapça konuşuyordum. Dilimizi unutmuştum…

Bir süre sonra, halam öksüzler yurduna geldi; bizi buldu; arabayla Antakya'ya, dayımın evine götürdü: Dayım da yeni evlenmişti. Dayım karısına şöyle dedi: - Bu çocukların hatırını kırma; birlikte ana kız gibi yaşarsınız…

1919 sonbaharında dayımın evinde otururken, birden bir haber geldi: "Khariklerin Sargis'i askerden döndü" diye. Bir de baktım ki, iki kişi içeri girdi; beni ve kız kardeşimi hasretle öpmeye başladı. Onlardan hangisinin babam olduğunu bilmiyordum. Orduda Türkler babamın Ermeni olduğunu duyunca onu vurmuşlar. Zavallı babam Türk askeri üniformasıyla yaralı halde yerde yatıyormuş. İngilizler onu Türk askeri sanmış ve ona yaklaşmak istememişler. Babam Ermeni olduğunu göstermek için istavroz çıkarmış. Hıristiyan olduğunu görünce İngilizler babamı götürüp yaralarını sarmışlar; ona yemek vermiş, süt içirmişler. Babam iyileştiğinde Homs'a bizi aramaya gitmiş. Milletvekili, yani oranın büyüğü, defterini açmış ve: "yakınların burda değil" demiş. Babam sorup soruşturarak bizi bulmuş… Zaten "isteyenler yerlerine dönebilirler" diye emir çıkmıştı. Babam bizleri aldı; Musa Dağ'a götürdü. Orda ne ev kalmıştı, ne de anamız yanımızdaydı; üstümüzde elbise de yoktu; hiçbir şey yoktu. Dayımın karısı bize ince bir yorgan vermişti; üç kişi onun altında yatıyorduk... Dayım gidip kömür getirdi; toprak kaplar filan getirdi. Yeniden ev bark sahibi olduk. Babam yeni bir kadınla evlendi; iki erkek kardeşim daha oldu…

Yıllar geçti; ben de büyüdüm. Arara muharebesinden yeni dönmüş olan gönüllülerden Karapet'le evlendim. Bir yuva kurduk. 1939'da Fransız İngiliz'le beraber Aleksandret [İskenderun] Sancağı'yla birlikte Musa Dağ'ı Türk'e verdiğinde, biz Türk'le birlikte yaşamak istemedik. Bizi Ayncar'a götürdüler. Orda yeniden ev inşa etmeye, su getirmeye, bağ, ağaç dikmeye başladık… sonra da her şeyi yüz üstü bırakıp, 1946'da Ermenistan'a geldik…

Çok dertlerim oldu; çok kayıplar yaşadım; çok eziyet çektim, hastalandım. Önce Leninakan'da kaldık. İki yıl Leninakan tekstil-trikotaj fabrikasında çalıştım. Sonra Yerevan'ın Malatya Mahallesi'ne taşındık. Orda da yeni bir ev inşa ettik; bağ diktik… Üç oğlum Arakel, Gevorg, Sargis ve kızı Azatuhi evlidir, ev-bark, çocuk sahibidir. Gevorgcuğum filoloji bilimleri adayıdır; Akademi'de çalışır; şimdi onu Kıbrıs'ta Melkonyan Okulu'nda Ermenice dersleri vermeye göndermişlerdir. Ben de sağ salim geri dönmesi için dua ediyorum.

295 (295).

GEVORG ÇİFTÇİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1909, MUSA DAĞ, KABUSİYE KÖYÜ)

Ben Musa Dağ'ın Kabusiye Köyü'nde doğdum. Muharebe daha başlamadan babam yataklarımızı ve yiyeceği dağa nakletti; sonra bizi götürmeye geldi; Türk dört yüz beş yüz askerle çoktan gelip köyümüzü kuşatmıştı; çünkü bizim köyümüz ana yola yakındı. Fellahların yanında ne kadar eşek varsa bizi onlara bindirip Antakya'ya götürdüler. Ordan da Hama'ya götürdüler. Bir kısım insan susuzluk çekiyordu; su yoktu; yaşlılar yürüyemiyorlardı, yollarda kaldılar. Biz dört erkek kardeştik. Diğerlerinin hepsi de öldü; ablam da öldü. Hamma'ya vardık. Dedem yere oturmuştu. Bir jandarma geldi ve ona: "Seni hastaneye götüreceğim" dedi.

Dedemi götürdüler. Ertesi gün babam kendi babasını görmeye gitti. Baktı ki, onu zehirlemişler ve arabayla götürüp başka binlerce Ermeniyle birlikte kuyuya atmışlar. Orda bir mağara vardı; bizi götürüp içine doldurdular. Orda kene adı verilen bir böcek vardı; kanını emdiği insanı öldürüyordu. Yiyecek yoktu. Açtık. Çöplerin arasından portakal kabuklarını, marul yapraklarını çıkarıp yiyorduk. Benim gibi beş-altı yaşında olan kırk-elli çocuk vardı. Bir Türk Paşa vardı; her birimize bir parça ekmek verirdi. O bana dedi ki: "Ben sana bir metelik vereyim, gel evimi süpür."

Gittim evini süpürdüm, ama paramı ödemedi. Beni dövdü; kanlar içinde yere düştüm. Kendime geldiğimde çöle kaçtım. Orda namaz kılan bir Arap gördüm. Orda beni yakalayıp atın üstüne bağladılar ama, ben kaçtım. Farbo adında bir köy vardı. Güneş batmıştı ve köpeklerin beni yemesinden korkuyordum. Yorulup bir evin yakınında uyudum. Sabah baktım ki, inekler ot yiyor; ben de onlarla birlikte ot yedim. Baktım ki, lor peyniri var; almak istedim; biri kafama bir cisimle vurdu. Ölü gibi yere yığıldım. Gece uyandığımda soğuktan titrediğimi hissettim. Tandırın içine girip ısındım. Sabah Arap kadın geldi; çık ordan dedi. Külün içinde, vücüdumda darbeye maruz kalan yerlerdeki kan kurumuştu. Kadın: "Allah! ya khrubeytun, Ya haram Min darabak?" (Allah bunu yapanın evini yıksın. Kim vurdu?) dedi.

Beni oturttu; ekmek verdi. Ekmeği yerken bir kadın gelip bana sarıldı. Baktım ki, teyzem: "Canım" dedi, "ananı, babanı getireceğim".

Bana anlattığına göre çocuklara birer parça ekmek veren Türk Paşa ekmeğin içine zehir koymuştu; bir araba dolusu çocuğu götürüp çukura doldurmuşlardı. Ayntap'ta da Ermeni çocukları kiliseye doldurup, benzin dökmüş ve yakmışlardı; hiç kimse canlı kalmamıştı. O zamanlar Cemal Paşa oraya hükmediyordu. O, kendisi için dokuz ila on dört yaşındaki kızlardan bir harem kurmuştu. Ermeniler onu o yüzden öldürmüşlerdir.

Ertesi gün bir yaşlı kadın bana: "Avluyu temizle, çöpü dök" dedi. - Dediği gibi yaptım; ama, ekmek vermedi.

Siper kazdırmak için babamı askere aldılar. Ben, annem ve süt bebeği kaldık. Annem hastalanıp delirdi. Çocuk aç kaldı. Ben gidip keçilerin sütünü sağıyor, getiriyordum; bebek o sütü emiyordu. Sonra, o çocuğu, erkek kardeşimi, götürüp kilisenin kapısına bıraktık; zira biz ona bakacak durumda değildik. Bir Hıristiyan Arap aile onu yanına aldı.

1918'de yürüyerek Hamma'dan Musa Dağ'a geri döndük. Ne yiyecek vardı ne de su. Bizim Musa Dağlılar daha Port Said'den geri gelmemişlerdi. Türkler bizi görünce:

- Gâvurlar geldi! diyerek apar topar kaçtılar.

Ama, çakallar, yırtıcı hayvanlar geceleri bizleri korkutuyordu. Halk yavaş-yavaş Musa Dağ'a dönmeye başladı. Başladık toprağı ekmeye, biçmeye. Yaşadık, hayatta kaldık...

296 (296).

GARUN ANTONYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1910, MUSA DAĞ, HACI-HABİBLİ KÖYÜ)

Bizi sürgüne gönderdiklerinde ben beş yaşındaydım. Çok küçüktüm; ama, neler çektiğimizi hatırlıyorum. Arabistan çöllerinde dört yıl kaldık. Artık Ermenice konuşmayı unutmuştum; Arapça: "Allah atikun, khıne aleyna, şıkhvı khıbız atina". Yani: "Allah aşkına, biraz ekmek verin; acıyın."

Annem bir Arabın evinde hizmetçiydi. Ben o evin mutfak penceresinin altında sözümona oynuyordum; ama, aslında hamuru yoğururken annemin gizlice küçük bir hamur topunu pencereden aşağı atmasını bekliyordum ki, çiğ çiğ yiyeyim; zira pişmiş ekmek sayılıydı ve bana veremezdi...

297 (297).

ASATUR MOVSESİ MAKHULYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1911, MUSA DAĞ, BİTYAS KÖYÜ)

1 Ocak 1911 tarihinde, Musa Dağ'da bulunan Bityas Köyü'nde doğdum. Makhulyan ailesinin çok ferdi vardı ve zengin köylüler olarak, tarla, bahçe ve hayvanlara sahipti.

Bityas Köyü Musa Dağ'ın en güzel ve havadar yeriydi; zira, dağın tepesindeydi ve sayfiye yeri olarak çok uygundu. Köyümüzde çoğunluğu Gregoryen olmak üzere bin beş yüz Ermeni yaşıyordu; ama, Protestanlar da vardı. Biz Gregoryen'dik; ama, annem Protestanların liberal düşünce tarzını ve insanlara karşı takındıkları yumuşak tutumu tercih ederek bizi Protestan okuluna verdi.

Birinci Dünya Savaşı'nda babam, Movses ABD'ye para kazanmaya gitmişti. Annem, görünüşe göre, düzenli, akıllı bir kadındı ve tavsiyelerini dinlemek için kendisini görmeye gelirlerdi. Annem eğitim sistemi hakkında görüş belirtirken şöyle derdi: "En iyisi, İngiliz, Anglo-Sakson eğitim sistemidir".

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Türk Hükümeti bütün Ermeni erkeklerini topladı ve askere aldı. Geriye sadece kadınlar, çocuklar ve yaşlılar kaldı. Sürgün başladığında, Zeytun'da görev yapan Protestan rahip Tigran Andreasyan ailesiyle orda yaşıyordu. Türkler Ermenileri sürgün ettiklerinde onun ailesi de o kervanla sürgüne gönderiliyordu. Tigran Andreasyan kervanın Türk önderine gidiyor ve o zamanlar ruhani önderlerin kervandan ayrılmalarına izin verildiği için, onun da kervandan ayrılmasına izin veriliyor. Tigran Andreasyan ailesiyle birlikte kurtuluyor. O, doğum yeri olan Musa Dağ'a geliyor ve çeşitli bölgelerdeki Ermenilerin ne gibi muamelelere tabi tutulduklarını ve dağa çıkmanın ölmekten iyi olduğunu anlatıyor. Musa Dağlıların büyük bir kısmı ikna olup dağa çıkıyor. Onlar kurtulabilmek için cephe için gerekli erzağı, iletişim imkânlarını hazırlıyorlar. Dağın diğer yamacı Akdeniz'e bakıyordu; dağ yamacı dimdik bir şekilde aşağı iniyordu ve bizler dağa tırmandık. Annemle birlikte bazı eşyaları dağa taşıdığımızda, yağmurdan ıslanmıştık ve üşüyorduk. Annem köye inmeyi, evde çamaşır yıkamayı, çocukları yıkamayı sonra yeniden dağa tırmanmayı düşündü. Ama o zaman Türkler çoktan köyü kuşatmışlardı ve bizi sürgüne gönderdiler; bizi Hamma Şehri yakınlarına gönderdiler. Belli ki, annemin

babamdan aldığı bir miktar parası vardı; sırayla binelim diye bir eşek tuttu ve yola düştük. Ablam, erkek kardeşim ve ben beraberdik. Bizi ıssız yerlerden geçiriyorlardı. Kadınlar ağlıyordu. Küçük çocuklarını Türklere veriyorlardı; bağırtılar, gürültü ve feryatlar duyuluyordu. Sonunda bizi Hamma yakınlarına getirdiler; orası bir dağın yamacı gibi bir yerdi; mağaralar vardı. Bizi oraya yerleştirdiler ve bize: "Yerinizden kımıldamayın" dediler. Türk askerleri her sabah gelip Ermenileri kafileler halinde "iyi yere" götürüyor, Fırat'ın kıyısında öldürüyorlardı. Kürt çapulcu grupları bizimkilerin üstüne saldırıyor, kızları kaçırıyorlardı. Öldürülenlerin arasında kalan genç bir erkek yaralıydı; ama, ölmemişti. O, anneme gördüklerini anlatmış, "iyi yer"in Fırat'ın kıyısı olduğunu ve orda herkesi öldürüp nehre attıklarını söylemişti.

Annem Türk zaptiyeleriyle ilişkisi olan bir Ermeni buldu. Zaptiyeye rüşvet versin diye, o Ermeniye para verdi ve biz böylece Hamma Şehri'ne girme imkânına kavuştuk. Eşeklerin, develerin bağlandığı bir handa, annem oda tuttu. Orda dört yıl kaldık. Annem etrafımızda ölenleri görünce beni dilenmeye gönderdi. Bazıları çocukları sağ kalsın diye onları Araplara teslim etti.

Bir gün Müslüman bir Arap küçük bir dilenci olan bana yardım etti; ekmek verdi. "Gel evladım ol" dedi. Ben de gidip bunu anneme söyledim. O da kabul etti. Gittim. İyi besleniyor, iyi giyiniyor ve okula gidiyordum. Annem Musa Dağlı başka iki aileye mensup kadınlar ve Yeğisabet teyzemle birlikte para kazanmak için gidip toprak sahiplerinin yanında tarlalarda çalışıyordu. Annem, aç kalmasın diye kız kardeşimi de bir Ermeni ailenin yanına yerleştirdi. Bir yıl sonra Bityas'lı bir adam anneme şöyle dedi: "Amerika'dan para gönderilmiş; para karakolda; gel gidelim, yarısı senin olsun yarısı da benim." Babamın gönderdiğiydi; parayı alınca rahat bir nefes aldık.

Ben okulda başarılıydım. Boş vakitlerimi Müslüman çocuklara ders çalıştırarak geçiriyordum.

Savaş sona erip de mütareke yapıldığında, İngilizler Hamma'ya girdiler; Ermenilerin listesini hazırlamaya başladılar. Musa Dağ Suriye toprağı oldu. Suriye ile Lübnan arasında sınır yoktu; geçiş serbestti. Fransızlar gelip Musa Dağ'ı Suriye'den ayırdılar. Sonra İngilizler liste hazırlamaya geldi. Annem onları adı Sait Tatali olan Arap üvey babamın yanına getirdi. Annem beni onun yanından almak istedi. O beni istemeye istemeye geri verdi; zira kendisinin başka çocuğu yoktu. Ama, sonra Sait yine geldi; annemden rica etti ve beni tekrar yanına aldı. Annem şikayet etti; İngilizler geldiler ve beni tekrar Amerikan Yetimhanesi'ne götürüp yerleştirdiler.

Bir gün biz öksüzleri oynayalım diye kırlara götürdüler. Baktım ki, Sait'in yan komşularının çocukları orda; onlar beni ikna ettiler; ben de kaçtım ve yeniden Sait'in yanına gittim. Annem beni yeniden buldu; geri götürdü ve en kısa sürede bizi Musa Dağ'a göndermeleri için yetkili makamlara başvurdu. Bizi bir kamyona bindirip İskenderun'a getirdiler. Orda bir hafta kaldık. İngilizler bize ekmek ve yemek veriyorlardı. Bizi Antiyok'a götürdüler; sonra Musa Dağ'a geldik. Tarih 18 Eylül'dü. Köyümüze geldik; baktık ki, ne ev, ne pencere, ne de hayvan kalmış. Tat olarak adlandırdığımız Arap-Alevileri hepsini alıp götürmüşlerdi.

Ermeni lejyonerler Musa Dağ'a geldiklerinde, Tatarlara karşı silahlı mücadeleye giriştiler; topraklarımızı, hayvanlarımızı geri aldılar: Köyümüzü yeniden inşa etmeye şeneltmeye başladık. Okulun, kilisenin duvarları kalmıştı; ama, pencere ve kapılarını söküp götürmüşlerdi. Yeni pencere ve kapılar yaptık. Okul ve kilise faaliyete geçti. Öğrenim görmeye başladık. Törenler düzenleniyordu. Annem yavaş yavaş Amerika'da bulunan babamla temas kurmaya başladı. Annem beni Kesab'a gönderdi. Orda, yani Kesab'da bir yıl kaldım. Sonra annem Halep'te yatılı bir Amerikan okulu olduğunu öğrendi; okumam için beni oraya gönderdi. Orda dokuz yıl okudum.

1928'de babam New Jersey'den geldi; bir ay kaldı ve bize: "Gideyim, sizi çağırınca gelirsiniz" dedi. Ama 1932'de büyük bir ekonomik kriz patlak verdi. Babam durumun iyi olmadığını, bir restoranda bulaşık yıkadığını yazdı. Ve ayrıca, kendisinin benim yaşımda iken evli olduğunu, artık hayatımı kazanmam gerektiğini de yazmıştı. Tabii, çok kızdım; ona cevap yazmadım. Çalışmaya başladım; Üniversite'ye borcumu ödemek için okulda, İngilizce, Fransızca dersleri veriyordum.

1939'da büyük devletler Türkiye'nin istediği sancağı ona iade etmeyi kararlaştırdılar. Ve Aleksandret Sancağı'nı Suriye'den ayırıp Türkiye'ye verdiler. Ermeniler mecburen Musa Dağ'dan ayrıldı. O sırada ben Halep'teydim ve durumum çok iyiydi; ders veriyordum. Ermenileri Lübnan'ın Ayncar bölgesine götürdüklerini duyunca Suriye'den Beyrut'a geldim. Sonra Filistin'e gittim. Orda, Tel-Aviv'de bir İngiliz ticari kuruluşunda çalıştım. Dört yıl orda çalıştım.

Türkler bu topraklara sahip olabilmek için, Avrupalı diplomatlara Osmanlı Hükümeti'nin altı vilayeti Osmanlı Egemenliği altında Ermenilere tahsis etmesini, buna karşın Ermenilerin kendi milli eğitim sistemlerine ve kültürlerine sahip olabilmelerini öneriyorlardı. Bu politikanın kendilerine zarar vereceğini düşünen Türkler yalan söyleyip, Ermeni katliamını düzenlediler.

Bu soykırımı yöneten Talat şöyle dedi: "Sultan Abdülhamit'in otuz yılda yapamadığını, ben üç ayda gerçekleştirdim; Türkiye'de Ermeni Sorunu'nu çözdüm." Türkler kurnazdır; onlar kendi milletleri için, Türkiye'nin sadece Müslümanların yaşadığı bir ülke olması için her türlü insanlık dışı davranışı sergilediler. Türk nereye gitmişse katliam yapmıştır. O yüzden de Viktor Hügo Chios Katliamları hakkında yazdığı bir şiirde: "Türk burdan geçti" demiştir. Şimdi bütün dünya Ermeni Soykırımı'nı biliyor. Günün birinde Ermeni Toprakları sorunu da gündeme getirilecek.

23 Ağustos 1946'da annemle birlikte Ermenistan'a geldim. Üniversite'ye giriş sınavına girmek için gittiğimde bana sordular: "Öğrenim durumunuz nedir?"

Ben de: "Lübnan Amerikan Üniversitesi'ni bitirdim" diye cevap verdim.

"Asıl sizin bizi sınava tabi tutmanız lazım" deyip öğrenci olarak kabul ettiler.

Ertesi gün, geçinebilelim diye elbiselerimi karaborsada satmaya gittim: Üniversiteye gittim. Rektör seni çağırıyor dediler. Onun huzuruna çıktım. Rektör çekmecesini açtı; içinden bir kâğıt çıkardı ve bana şöyle dedi:"Biz sizin öğretim görevlisi olmanızı istiyoruz; diplomanızı getirin. Şimdi size bir yazı ve beş yüz rubli veririz; bu işin sonu iyi olur..."

O sırada üniversitede Uluslararası İlişkiler bölümü açılmıştı. Orda bir buçuk yıl ders verdim. Sınıfımda on sekiz öğrenci vardı: Hamlet Gevorgyan, Gevorg Brutyan en iyi öğrencilerim arasındaydılar. Razmik Asoyan adında bir öğrencim vardı. Onun babası bir gün gelip masanın üstüne bir avuç dolusu rubli koydu. Almadım. Ders esnasında, onun başarısız bir öğrenci olan oğlu şöyle dedi: "Yoldaş Makhulyan çok kötü birisidir; ama, burda uzun süre kalmayacak; zira, babam çekisttir[*]."

21 Aralık 1947 günü paralar değişti. Ayın 23'ünde rektör beni çağırdı ve şöyle dedi: "Sizi Kirovakan'a (şimdi Vanadzor) İngilizce eğitim durumunu incelemeye gönderiyoruz. Ayın 25'inde orda olmanız gerekiyor."

Gidip dekanla konuştum. O da rektöre telefon etti. Bir grup öğrencime beni Kirovakan'a gönderdiklerini açıkladım. Öğrencilerimden biri: "Ülkemizde insanları bu şekilde tutukluyorlar. Ben size eşlik edeceğim" dedi.

Gidip bilet aldık; iki şişe bira satın aldım; bir de kete. Büfeden çıkınca, bir bana yaklaştı: "Selam Yoldaş Makhulyan. Nereye gidiyorsunuz?"

- Kirovakan'a.

İstasyon'da koluma girdi; bir diğeri de diğer koluma girdi. Beni demir parmaklıkları olan bir arabaya soktular. Beni içeri attıktan sonra bavulumu da getirdiler. Arabayla Nalbandyan Sokağı'ndaki Devlet Güvenlik Binası'na götürüp dördüncü kata çıkardılar. Orda bir general ve sivil giyinimli, gizli servis elemanı olan bir adam vardı. Onlara sordum: - Beni niye buraya getirdiniz?

- Söyleyeceğiz, dediler.

- Niye beni evde tutuklamadınız?

- Seni nerde tutukladığımızın ne önemi var? Sizin pek çok suçunuz var; devlet düşmanlığı bu suçların en hafifi.

Aklıma gelmişken belirteyim, Batum'da kitaplarımı beş kere kontrolden geçirmişler; yabancı dil sözlüklerimi karıştımışlardı. "Amerikan Demokrasisi", "İsviçre Demokrasisi", "Sovyet Demokrasisi" konularında yazılarım vardı. Onlara el konulmuştu. Sorgulama esnasında onları da masanın üstünde gördüm. Bana sordular: "Bunları kim yazdı?"

- Bunlar benim kaleme aldığım bilimsel araştırmalardır.

Beni sorguya çeken gizli servis elemanı sordu: "Nasıl oluyor da iyi İngilizce bilmenize rağmen İngiliz ajanı olmadınız."

Beni sekiz ay boyunca yargıladılar. Şahit, kanıt yoktu. Taleplerini dile getirdiler:

- Tutuklu şahıs siyasi bir ajandır; siyaset karşıtı propaganda yapmıştır; beş yıl hapis cezası verilmesini talep ediyorum.

Sonra bana sordular: "Bir şey söyleyecek misiniz?"

Evet, dedim, o adam yalan konuşuyor; elinde hiçbir kanıt yok, tanığı da yok. O devlete ihanet etmektedir. Onun on yıl hapis cezasına çarptırılmasını talep ediyorum.

[*] İstihbarat servisi elemanı.

Cüretim onları şaşırttı. Hakimin her iki yanında Ağustos sıcağında uyuşup uykuya dalmış iki mahkeme üyesi vardı. Hakim onları dürtünce uyandılar. Ben şöyle konuştum: "Hah! işte şimdi adalet uyandı. Şimdi adalet yerini bulur; ben de serbest bırakılırım."

Toplanıp karar verdiler ve kararı ilan ettiler: "Beş yıl hapis; iki yıl yurttaşlık haklarından mahrumiyet cezası."

Davadan sonra beni sirkin yakınındaki kaleye götürdüler. Küçük bir odaya kapattılar. Orda otuz kişi yan yana yatıyorduk. Bize bir parça ekmek, biraz da sulu borş verdiler. Orda birkaç ay kaldım. İsmimi okuduklarında: "Seni de Rusya'ya gönderiyoruz" dediler.

Ben de onlara dedim ki: "Ben Rusça bilmiyorum; Rusya'nın hangi bölgesine gönderiyorsunuz?"

Cevap verilmedi.

Bir gece bizi çelik vagonlara soktular; toplam otuz üç kişiydik; bunların da on altısı hırsızdı. Onların lideri Luto'ydu. Ben daha önce sekiz ay hapis yatmıştım; annem üşümeyeyim diye, yün döşek, yorgan getirmişti. Vagonun lideri Luto idi. Kimin yanında güzel bir şey bulduysa aldı. Bizden aldıklarını, şehirde satıp bize beyaz ekmek, sigara ve daha başka güzel şeyler getirsinler diye nöbetçi askerlere veriyordu.

Bizimle birlikte 25 yıl hapis cezası almış beş Ermeni genci vardı. Onlar esarette Fransızca öğrenmişlerdi. Bana tercümanlık yapmaları için onlara tütün veriyordum. İyi bir çift eldivenim vardı. Bir gün Luto bana şöyle dedi: "Bunu bana verirsen, ben de sana "Sevan" marka sigara veririm."

Ben onların geleneklerini bilmiyordum. Sigara paketini açıp herkese sigara ikram ettim. İkinci paketi da Luto'nun rafına koydum. Bir de baktım ki, paket yerinde değil. Sordum: "Luto, paketi sen mi aldın?"

- Hayır, dedi.

Herkesin üstünü aradım; paket birinin cebinden çıktı. O Azerbaycanlı'ydı. O adam, kalede benden kâğıt ve kalem rica etmişti; ben kalemi ayak başparmağımda tutuyordum. Ona kalem ve kâğıdı vermiştim. Sigara paketini görünce sinirlendim; ona bir tane vurdum, yere düştü. Luto dedi ki: "Profesör! Öldürürsen üstümüze kalır. Gel yanıma; ben sana sigara, ekmek, tereyağı, peynir vereyim; hepsi sana ait; yalnız başkasına verme. Sende ne varsa bir göreyim."

Ona: "Sakın almaya yeltenme; sadece bakmana izin veriyorum." dedim ve ona gömlek, pantolon vs. gösterip bunların üstüne oturdum.

Luto şöyle konuştu: "Bana bir şey ver."

Ona bir gömlek verdim.

Bizi oldukça uzun bir süre götürdükten sonra, açık bir alanda durdurdular. Yaşlı olanları orda tuttular. Ben gençtim ve siyasi bir mahkûmdum; beni daha soğuk bir yere götürdüler. Yenisey Nehri ağzındaki Dudinka'ya vardığımızda bizi salla taşıdılar. Önümüzden normal bir vapur ilerliyordu; arkaya, açık yük taşıyan üç-dört sal bağlamışlardı. Yenisey Nehri'nde dokuz gün yolculuk ettik. Kampa vardığımızda Eylül soğukları başlamıştı. Ben ne Rusça biliyordum; ne de bir mesleğim vardı; İngilizcem

ise işlerine yaramıyordu. Başlangıçta hamal olarak çalışıyordum. Norilsk Şehri'nin etrafı bataklıklarla çevriliydi; yol yoktu. Gıda ve tüm diğer malzemeleri "materik"ten yani Rusya'nın güneyinden ve anakaradan getiriyorlardı.

Çalışmaya başladım. Grup yöneticisi her işi benim omzuma yüklüyordu: "Armyaşka (küçümseyici bir ifadeyle, "Ermeni") git baltayı ve testereyi getir!"

Ben Rusça bilmediğim için: "Ne diyor?" diye soruyordum.

Gidip baltayı ve testereyi aldım ve çalışmaya başladım. Grup yöneticisi geldi; baltayı elimden almak istiyordu. Vermedim. Tekme vurdu. Ben de kaçtım. Keçe botlarımla koştum; baltayı bir yana fırlattım. Atölyeye gittim. Oturup, ellerimi ısıttım. Çevremdekilere grup yöneticisini öldürmek istediğimi söyledim. Mesele kamp müdürünün kulağına kadar gitti. O, beni on beş gün hapsettirdi. Orda tanıdık bir hukukçu vardı, kamp müdürüne dedi ki: "Sen bunu nasıl hapsedersin? Bu iyi yabancı diller bilir."

Ertesi gün kamp müdürünün yanına çağrıldım. Müdür bana depoda yeni bir görev verdi. Gittim baktım ki, Fransa'dan, Amerika'dan, İngiltere'den bir sürü mal gelmiş, karın altında çürüyor. O depoda çalıştım. Gelen malın yabancı dilde yazılmış belgelerini çıkarıyorlar ve ben o belgeleri tercüme ederken dinliyorlardı. En sıcak ay olan Ağustos'ta hava soğuk oluyordu. Paltolarımızın içinde dahi üşüyorduk. Omurgam taşlaşmıştı. Böylece 20 Aralık 1950 gününe kadar beni kurtardılar.. Beş yıllık süre doldu. Moskova'dan komisyon geldi. Sovyet makamları iyi çalışan mahkûmun bir gününü üç gün saymayı kararlaştırmıştı. Bir sene erken salıverildim. Yüksek maaşla orda kalmamı istediler; ama, kalmadım. Sibirya'dan cebimde sekiz bin rubliyle döndüm. Uçakla beni Krasnoyarsk'a naklettiler. Gidip bir çift ayakkabı aldım; keçe botlarımı ayağımdan çıkardım. İki kilo elma ve sucuk aldım; bunları yiyerek dolaşmaya başladım. Sonra beş günde trenle Moskova'ya geldik. Yerevan'a vardım. Milis şefinin huzuruna çıktım. Yerevan'da yaşamama izin vermediler. Ya Kirovakan'da kalacaksın, ya da Akhta'da dediler. Kirovakan'ı seçtim. Oraya gittim. İki yıl yurttaşlık haklarımdan mahrum bırakılmam gerekiyordu; ama Stalin öldü. Yerevan'a gelmeme izin verildi. Annem Yerevan'ın Nor-Zeytun Mahallesi'nde yaşıyordu. Bana bir arsa verdiler. İkâmet kaydımı Yerevan'da yapmıyorlardı. Onlara: "Ben akhpar değilim; ben Sibirya'dan geldim" dedim.

O zaman ikâmet kaydımı yaptılar. Sonra, Sibirya'dan geldiğim için beni üniversiteye almıyorlardı. 81. okulda çalıştım. Sonra dava açtım. Mahkeme dört yıllık sürgün süresinin çalışma stajı olarak hesaba katılmasını, sıra beklememe gerek kalmadan devlet lojmanlarında bana konut verilmesini, iki maaş ödenmesini ve üniversitede hocalık görevime iade edilmemi kararlaştırdı. İngilizce, Almanca ve Fransızca dersleri vermeye başladım. Otuz yıl çalıştım.

1963'te, öğrencim olan Nelli Ordoyan'la evlendim. 1965'te kızım Diana doğdu; 1969'da ise Tigran. Stepan adında bir torunumuz var. Ben emekliyim. İşte iki sürgün içeren hayat hikâyem.

298 (298).

HOVHANNES ABELYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KESAB)

1909'da Adana Katliamı yaşandığında, Şağban Ağa kırk bin başıbozuk toplamış ve Kesab'ı yağmalamaya gelmişti. Ordu'ya varmıştı. Biz direniş göstermeye başladık. Aşağı Esgüran Köyü'nde çatışma çıktı; dört-beş saat sürdü; direndik. Sonunda bizimkiler şöyle dediler: Devam etmek artık imkânsız; silah yok; haydi kaçalım!

Kıyıdaki Kesab'a gittik. Ben altı yaşındaydım. "Yada zınoğnerın igun" (Baba! Katiller geldi), dedim.

Gerçekten de gelmişlerdi; bodur ağaçların arasında babamı tutup sürüklediler ve yere yatırdılar.

- Aman yada! dedim ve babamın üstüne kapanıp ağlamaya başladım.

Adamlar durup şöyle dediler: "Biz de evlat sahibiyiz; seni kesecektik; vahşi hayvanlara yem olacaktın. Hayatını bu çocuk yüzünden bağışlıyoruz; ölümün başkasının elinden olsun. Git! Sana helal olsun!"

Adamlar ordan ayrıldı. Ben ise: "Yada kağtsuts im" (Babam acım!), dedim.

Yerde kuru ekmek parçaları bulup yedik. Uzaktan Latakiye'ye bir Fransız gemisi geldi. Abdülhamit tahttan indi. Yerine kardeşi Reşad geçti.

Talat, Enver ve Cemal, Abdülhamid'in paşalarıydı. Sekiz gün sonra Hürriyet ilan edildi ve eve döndük.

Komşu Türkler bütün götürdükleri malları geri getirdiler; bu malların arasında yorgan, döşek, kilim, inek, keçi, koyun vb. vardı.

Malın sana ait olduğunu teyit eden iki şahit getirdiğinde, "al!" deyip malı sahibine iade ediyorlardı. Evler yanmıştı; bize altın para verdiler; onları yeniden inşa ettik. Ama sonra, Birinci Dünya Savaşı başladığında bize: "Ermenisiniz; şu halde, İngiliz, Fransız casuslarısınız", deyip bizi sürgüne gönderdiler.

1915 yazında bizi Ordu'ya götürdüler. On beş gün orda kaldık. Sonra, Cisr-el-Şuğar'a götürüldük. Yirmi beş gün de orda kaldık. Sonbaharın başında Şam'dan daha uzak bir yerde bulunan Yebrut-Nebık'a ulaştık. Oraya vardığımızda akşamüzeriydi. Orda dört hane Protestan yaşıyordu. Protestan rahibin karısı bize yemek verdi. Sabah yine karnımızı doyurdu. Bize bir hafta boyunca baktı.

Toplam 200 kişiydik. Ne evimiz vardı, ne barkımız, ne yiyeceğimiz, ne de suyumuz. Arap Hristiyan bir doktor vardı; o her sabah bize ekmek ve ilaç dağıtıyordu. Her gün beş-altı kişi ölüyordu. Kadınlar çocuklarına yedirmek üzere ot topluyorlardı. Erkekler satıp para kazanmak için kaşık imal ediyorlardı. Kış o şekilde geçti.

İlkbaharda Türk Hükümeti Ermeni erkekleri gene askere aldı; kendisine, çalışan eller lazımdı. Babamı götürdüler.

Yebrut-Nebık'ta iki yıl kaldık. Homs'a geldik; bir buçuk yıl da orda kaldık. Önce Galaduran kıyısındaki insanları yayan olarak Kudüs üzerinden Port Said'e naklettiler. Homs'tan dilenerek, ağlayarak ayrıldık. Yolda annem öldü; ben yapayalnız kaldım.

Kürd Dağı'na ulaştım. Ğınemiye civarındaki Arapların arasına düştüm. Dağda kalıp hayvanları otlattığım oluyordu. Orda dokuz ay kaldım. Ağamın iki ahır dolusu hayvanı vardı; o hayvanları otlatıyordum.

Sonra Kesablıların geri döndüklerini duydum. İçimden: "İlkbahara kadar ben de kaçarım" dedim. Karşısı, vadinin öte tarafı zaten Kesab'dı.

İlkbahar geldi. Bir akşam ağa geldiğinde ona şöyle dedim: Ağa! Ben gidiyorum.

Dedi ki: "Niye gidiyorsun? Kesablılar da göç etmediler mi?"

- Hayır; memleketlerine geri döndüklerini duydum, dedim.

Ağam bana iki tokat attı ve şöyle konuştu: - Giysilerini çıkar!

Giysileri çıkarıp kendisine verdim; donla kaldım.

Şimdi Latakiye'ye gideceğim. Yola çıktım; dilene dilene, insanların yüklerini taşımalarına yardım ederek, iki parça ekmek kazanarak, yoluma devam ettim.

İnsanlar koynumda iki parça ekmek olduğunu gördüler. Ben de çocuk olduğum için, beni dövüp ekmekleri çaldılar.

Aç, ağlayarak yürürken, beni durdurup sordular: - Nereye gidiyorsun?

- Dar bıl Latki (Latakiye'ye doğru).

- Kimin oğlusun?

- Ahmed'in.

- Gel birlikte yürüyelim.

- Birlikte yürüyelim.

Başımdan geçenleri anlattım. İyi bir adamdı. Ben hem aç ve yorgundum, hem de dayak yemiştim. On dört saat yürümüşüm; sabah kalkmışım. Zaten bir hana vardığımızda gece olmuştu. Uyuduk. Sabah adama yardım ettim; yüklerini hayvanların üstüne yükledim ve tüydüm. Üç gün aç kaldım. Birine sordum: "Kesab ne tarafta?"

- Şu tarafta.

Yola çıkıp Karsana'ya kadar bir günlük yolu üç günden aç, susuz, yorgun ve bitkin bir halde kat ettim. Bir ev görüp kapısını çaldım. Bunlar Tatardı. Beni görüp, acıyarak bana ekmek verdiler. Yedim. Evin erkekleri geldiler; beni oturttular; yemek ve iyi bir de yatak verdiler. Uyudum. Sabah olunca: "Biz tütün ekeceğiz; bize yardım et. Yanımızda kal" dediler.

Onların yanında üç gün kaldım ve onlara yardım ettim.

Bana: "Burda kal", dediler.

- Hayır, kalamam.

Yola düştüm. Cebel Akra'ya vardım; ama, aksi yöndeyim, dağın diğer eteğinde. Karşıdan gelene sordum: - Dor bıl Kesab? (Kesab'a mı?) Adam beni tanıdı ve: "Sen Ohannes'sin", dedi, "anneni ben defnetmiştim; hatırladın mı?"

- Kesab vardım mı?

- Evet; gel, birlikte gidelim.

Uzaktan köyümüzün ağaçları görünmeye başlamıştı. Mezarlığın ucuna gelince, bahçelerimizi gördüm; amcam toprağı kazıyordu. Baktım ki, ipekböceği besliyor, dut yaprağı topluyorlar. Nisan ayındaydık. Amcama selam verip, ağladım. Eve girdim. Baktım ki, pencereler sökülmüş; damda ot bitmişti. Bizimkilerden hiçbiri evde yoktu. Yedi kişiden geriye bir tek ben kalmıştım.

Beni yetimhaneye götürdüler. Bir-iki yıl Halep yetimhanesinde kaldım. On iki bin öksüz vardı; müdür Protestan rahip Aharonyan'dı. Orası hem okul, hem de atölyeydi. Orda iki yıl kaldım. Sonra bana sordular: "Evlenmek istersen seni evlendiriyor, altı aylık ev kiranı da biz ödüyoruz." Çalışana para veriyorlardı; zaten cebimde biriktirdiğim mecidiyeler vardı; Kesab'a gittim. Evimizi onardım. Sonra İskenderun'a gittim. Bersit'le (Beatris) evlendim; onun ailesi de altı kişiyle sürgün edilmiş ve aralarından bir tek o geri dönmüştü. Evimiz tek katlıydı; iki katlı yaptım. Dört kez ev inşa ettim. Sonra Beyrut'a gittim; duvarcı oldum. 1947'de Ermenistan'a geldik; Eçmiatsin Bölgesi'ne yerleştik.

299 (299).
GÜLİNYA TSERUNİ MUSOYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KESAB, GALADURAN KÖYÜ)

1915 yılında bizi gece vakti sürgüne gönderdiler; nereye gittiğimizi biz de bilmiyorduk. Bütün ailelerimizin reislerini daha önce askere almışlardı. Sürgün yolunda, yaşlı olan ve yürüyemeyen dedemi bir Türk jandarması gelip dövmeye başladı. Annem dedi ki: "Niye adamı dövüyorsun? Görmüyor musun? Adam yaşlı; yürüyemiyor."

Bunun üzerine o Türk jandarması dedeme acıdı; gitti, nereden temin ettiğini bilmediğim, iki deve getirdi. Amcamın iki oğlu vardı. Beni ve amcamın oğullarından birini bir deveye bindirdi; kız kardeşimi ve amcamın diğer oğlunu da diğer deveye. Annemi de kucağındaki kundakla diğer deveye bindirdi; dedemi de bizim yanımıza oturttu. Yola devam ettik. Yolda zavallı dedem açlıktan öldü. Bir taşın altındaki toprağı kazdık, onu oraya gömdük. Yolda, yorulmuş ve aç bir kadın artık yürüyemez haldeydi; kucağındaki bebeği bir ağacın dibine bıraktı. Annem ona: "Yazıktır! Yapma!" dedi.

Ama o: "Artık onu taşıyamam" karşılığını verdi.

Biz Der Zor'a gitmedik. Oraya gidenlerden kurtulan olmadı. Orda çok insan kestiler. Biz Hamma Köyü'ne gittik. Bir Türk'ün evine yerleştik. O Türkler çok iyi insanlardı. Amcam orda hastalanıp öldü. Ev sahibi bize dedi ki: "Niye gece bize haber vermediniz? Hastanızın derdine bir çare bulup yardım ederdik."

Orası bir Türk köyüydü. Ben ve kız kardeşim dilenmeye gidiyorduk. Annem bize şöyle diyordu: "Aman! Dikkat edin; Türklerin eline düşmeyin; onlar Ermeni kızlarını kaçırıyorlar."

Bu yüzden de, Türklerin eline geçmesinler diye, köyümüzdeki papaz Ter Petros Abrahamyan Hamma'da bir gecede Ermeni-Hristiyan dini töreniyle otuz kız evlendirdi. Amcamın kayınpederi amcamdan: "Kızımı al; evlen; yeter ki, Türk'ün eline düşmesin" diye rica etti.

Sürgünden önce Kesab'da Ermeni nüfus 6.000 kişiden oluşuyordu. Sürgünden sonra ise, ancak iki bin iki yüz kişi geri döndü; ne kadar insan öldüğünü artık sen düşün.

1918'de Hamma'dan Kudüs'e gittik. Mütareke dönemiydi. 1919'da evlerimize geri döndük. Her şeyin yıkılmış, yakılmış, harabeye çevrilmiş olduğunu gördük. Ama bizim Kesablılar her zorluğa dayanan bir halktır; evlerini yavaş yavaş onarmaya başladılar. Babamlar altı kardeştiler; Türkler askere almasın diye, birini Amerika'ya göndermişlerdi. Kalan beş kardeş el ele verip evlerini onardı. Kesab'ın Başurd Köyü'nde kaldık.

1939'da Sancak Türklere geçti. Ben o zamanlar yeni gelin olmuştum.

Sonra, 1947 yılında, koyun gibi birbirimizi takip ederek Ermenistan'a geldik. Türklerin yüzünden kaç kez ev değiştirdik... Türk'ün sevilecek bir yanı yoktur; fesleğen sanıp onu koklamaya kalkışma!

300 (300).

HOVHANNES BOYNMIŞAKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1904, KESAB)

Kesab'da altı bin Ermeni nüfus yaşıyordu.

Sürgüne en son bizim Kesablıları götürdüler. 1913'te Türk Hükümeti asker toplamaya başladı. Silahları da toplamak için geldiler; ama, biz silahları tabuta koyup toprağa gömdük. Biz de Musa Dağlılar gibi savaşmak, dağa çıkmak istiyorduk; ama, nehrin öteki yakasına geçemedik. 15 Ağustos'ta bizi de sürgün ettiler. Filistin yakınlarındaki Tadmor Çölü'ne vardık.

Dedem sert bir adamdı; bize: "Ben burada yaşayamam" dedi.

Bizim gençler gidip Sadat'ta bizim için bir yer buldular. Orda bir yıl kaldık; açlık, ve hastalıktan kırıldık.

Ben ve amcam bizimkileri, yani dedemi, ninemi, annemi ve iki erkek kardeşimi alıp Cısılcığur'a gittik.

Dedem bize: "Bize tanıdık Türklerin evine gidelim" dedi.

Gittik. Ama tanıdığımız olan Türkler bizi dövmeye başladılar ve şöyle konuştular: "Siz muhacirsiniz; sürgüne gitmeniz lazım!"

Sonra bizi Ordu götürdüler. Orda günlük izin alıp bir Rum'un evine giderek çalışıyor ve para kazanıyor, ekmek satın alıyorduk.

Günün birinde dedem bana: “Gel oğlum, kaçalım” dedi.

Dedemle beraber kaçtık. İki gün bahçelerde kaldık; dut toplayıp yiyorduk.

Dedem şöyle dedi: “Oğlum, git, şurdaki evden bir parça ekmek iste.” Gittim ki, ne göreyim, annem orda hizmetçi olarak çalışıyor; annem boynuma sarıldı: “Aman oğlum nerdesiniz?” dedi.

- Orda; dedem ormanın içinde.

- Oğlum, dedi annem, git dedeni buraya getir!

Ben ormanda olan dedeme gidene kadar uzun bir yol kat ettim; koyun yünü kırkan bir adam gördüm; o bana sordu: “Ne istiyorsun?”

- Anam burda mı?

- Jandarmalar geldiler; onu başka bir yere götürdüler.

Geri döndüm; baktım ki, dedem ağacın altında değil. “Dede! Dede!” diye bağırdım. Baktım ki, derenin kenarında açlıktan bilincini kaybedip yere düşmüş. Onu ayağa kaldırdım; birlikte ağacın dibine döndük.

Dedem bana sordu: “Oğlum niye geldin?”

- Annemi jandarmalar götürmüşler.

- Git o yetişmiş buğday başaklarını topla; ateş de var; kavurur yeriz.

Gittim; buğdayı topladım; ama, dedem ateş yakamadı. Artık gücü kalmamıştı; yüz üstü düştü; öldü.

“Dede! Dede!” Artık dede yoktu.

Dedemin kamasını aldım; başındaki külahı da başıma geçirdim; ordan ayrıldım. Yolda bir adam beni tuttu; götürüp jandarmaya teslim etti.

Hapishane gibi bir yerde dört gün kaldım. Sonra jandarma beni ve Kesablı bir kadını önüne katıp Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Cısılcığur’a götürdü. Bir de baktım ki, bir çocuk beni çağırıyor: “Akhpırkin! Vanis geldi!”

Annem beni buldu ve ağlamaya başladı: “Deden nerde?”

- Öldü; ben şimdi yanınızda kalacağım.

- Aman yavrum, jandarma seni öldürür! Sen jandarmanın yanına dön. Ben akşam gelip seni hapisten kurtarırım.

Akşam annem geldi. Biraz bakla kavurup, bir mendilin içine sarmış getirmişti. Ben ve o Kesablı kadın o baklayı yedik.

Annem gidip, beni hapisten salıvermeleri için rica etsin diye, Kesablı Hakob Ağa’yı getirdi. Beni serbest bıraktılar.

Annemle beraber gittim.

1916 yılının Ağustos ayıydı. Fırat Nehri yakınlarındayız. Ermeni muhacirler çadırlarda barınıyorlar. Her gece Türkler gelip soygunlar gerçekleştiriyor. Silahımız yok ki, kendimizi koruyalım.

Şahbazyanların iki mavzeri vardı; sürgüne gitmeden önce bunları kendi avlularında saklamışlardı.

Tanıdıkları bir Türk vardı; ona: “Katır sırtında git; iğne-iplik satar gibi yap; toprağı kazıp, silahlarımızı bize getir.” dediler.

O Türk gitti; armut ağacının dibine gömülü tenekeyi çıkardıktan sonra, içindeki tüfekleri alıp yanımıza döndü. Silahı getirince, aynı gece bizimkiler o hırsızlardan birini öldürdüler. Baktık ki, ölen o şehrin kumandanının erkek kardeşi.

- Vay! Ermeniler bir Türk öldürmüşler! O büyük bir suçtu. Geldiler; öldürenleri yakalayıp, ikisini de götürdüler. Çürikçiyan adında Ermeni bir doktor vardı; öldürenler onun iki oğluydu. İkisini de bir Türk general götürdü; onlar tifüse yakalanıp öldüler. Bizi de Fırat Nehri’nin kıyısına sürdüler. Günde yetmiş-seksen kişi ölüyordu; onları kuma gömüyorlardı. Annem hizmetçılık yapıp, biz yetimlere bakıyordu. Biz de bir çadırda barınıyorduk.

Günün birinde iki Alman kayığı nehirden bize yanaştı; biz alıp yiyelim diye kare bisküviler fırlattılar nehir kıyısına. Açtık. Ermeni bir adam yaklaşıp bisküvilerin üzerine tükürdü ve şöyle konuştu: “Sakın el sürmeyin! Bizi bu hale getiren onlardır! Şimdi halimize bakıp eğleniyorlar.”

Fırat’ın bu kıyısından Halep’e doğru kaçmaya karar verdik. Yolda, iki jandarma bizi yakalayıp hapishaneye götürdü. Bizi dövüp, orda birkaç gün tuttular. Yeniden kaçtık. Birinci gün iki kişi yolumuzu kesip tepeden tırnağa soydu. Elimizde ekmek parçaları vardı, onları da aldılar; bitti! Bense hastayım; karnım şişmiş; ağzım sıcaktan haşlanıyor. Anneme dedim ki: “Anne, beni burda bırakın; siz gidin!” Yiğit bir anaydı; çocuğun birini omuzuna aldı; beni de sırtına; yolumuza devam ettik.

Yahudi Köyü’ne vardık. Aç olduğumuzu gördüler. Araplar sarmısakla ekmek getirdiler; bizimkiler yediler. Ben yiyemedim. Bütün ağzım ağrıyordu...

Bir Arap gelip anneme şöyle dedi: “Bana bir oğlan verin; ben çoktandır evliyim; ama, oğlum yok.” Verin de bir erkek çocuğum olsun.

Annem: “Al! Bu erkektir” dedi.

- Bu ölü mü?

- Hayır; sadece hasta.

Arap beni aldı; kendi avlusuna götürdü. Onun Arap annesi bana bir hıyar turşusu verdi ve yememi söyledi; yedim. O, ilaç gibi geldi. Uykum götürmüş; uyumuş, kalmışım. Üstümü örtmüşler; sabaha kadar uyumuşum. Sabah güneş başıma vurunca, terler içinde uyandım ve baktım ki başka bir yerdeyim. “Anne!” diye bağırdım.

Arap adam parmağını dudaklarına götürüp, bana yavaşça: “Sus!” dedi. Bir tas su getirip şöyle konuştu: “Yıkan oğlum!”

Zaten yiyeyim diye gece gidip üzüm toplamıştı. Üzümü yedim. Öğleyin biraz kavurma pişirmişlerdi; onu bana yedirdiler; içecek de verdiler.

Arap şöyle konuştu: “Ben seni tedavi edeceğim; bizim hekimimiz yok. Ben seni sevgimle tedavi edeceğim.”

Ve gerçekten de bana iyi baktı; gözlerim açıldı; ayağa kalktım. Orda kaldım. Çobanlık yapıyordum; iyi kötü yaşıyordum...

Günün birinde jandarmaların bir sürü insanı önlerine katmış götürmekte olduklarını gördüm. Birine sordum: "Nereye götürüyorlar?..."

- Biz Yahudiyiz; bizi Kudüs'e götürüyorlar.

Ben onların arasına karıştım; Arabın yanından kaçtım. Kaçınca, bir yerde toprağı sürdüklerini gördüm. Ben dersen, açım; yanımda hiçbir şey yok; ne ekmek, ne de para. Toprağı sürenlere yaklaştım; ama, korkup, konuşmadım. Yalnızdım. Ağlamaya başladım. Başımı uzaktaki bir taşa dayayıp uyudum. Uyandığımda toprağı sürenler artık ortalıkta gözükmüyorlardı. Halep Nehri'nin öteki yakasına geçtim; eğilip nehirden su içmek istedim. Birden bir ses duydum: "Oğlum nehre düşersin; gel sana su vereyim."

Arkamı döndüm; bir kadın bana bir tas su verdi; beni avlusuna götürdü. Orda bir kız ekmek pişiriyordu; ona sordum: "Bir tane ekmek verir misiniz? Yiyeyim." Bir ekmek verdiler; o ekmeği yedim. Abamı üstüme atıp yerde uyudum. Uyandım.

Bir kızın sesini duydum; o şöyle diyordu: "Bu gariban bir adam."

Baktım ki, kız gitti; iki ekmek ve bir tas su getirdi. Ekmeği yedim; o geceyi orada geçirdim.

Kız dedi ki: "Benim iki erkek, bir de kız kardeşim var; istersen burda kalabilirsin."

Ona dedim ki: "Hayır; bana yolda yemek için iki ekmek ver; ben gideyim."

Ekmekleri alıp yola düştüm. Baktım ki, İdled Köyü'nün yakınlarından bir kervan yol alıyor. O kervan ikiye ayrıldı; bir kısmı Latakiye taraflarına gitti; diğeri Arabistan'a; ben onlara yetiştim. Ayakkabılarımı çıkarıp, abamı da omuzuma atmıştım; Cısılcığur'a gidiyordum. Yolda, bir molla minarenin tepesinden "Allahü Ekber" diye bağırdı. Ben Cısılcığur Köprüsü'nü bulmak istiyordum. Yolumu kaybettim. Sonunda öğle vakti Cısılcığur'a vardım.

Bizi sürgün ettikleri zaman götürdükleri o hanı gidip gördüm. O hana gittim ve havuzun yanına oturdum. Bizi sürgüne gönderdikleri zaman annemin ve erkek kardeşimin orda yatmış olduklarını hatırladım. Bunları hatırladım; yüreğim sızladı; boğazım düğümlendi. Ama, kendimi tuttum; beni yakalamasınlar diye duygularımı belli etmedim. Her şeyden önce iğne-iplik satın aldım ki üstümü başımı dikeyim. Abamı satıp Urden'e doğru gittim.

Ordu yolunda ilerliyorum. Bir adama sordum: "Kesab yolu ne tarafta?"

- Sen tam da o yolun üzerindesin.

Ben Arap gibi başımda bez taşıyorum; üstünde de siyah çember şeklinde kendirden yapılmış bir halka var.

Eşek sırtında giden fes giymiş bir adam gördüm. Herhalde bu Ermeni dedim. Gidip omuzuna hafifçe vurdum ve ona selam verdim: "Merhaba!"

O adam şaşkın bir halde bana baktı ve Arapça: "Oğlum nereye gidiyorsun" dedi.

- Ordu'ye gidiyorum büyükbaba, dedim Arapça.

- Oğlum Ordu'ye mi gidiyorsun, diye sordu ve başladık yürümeye.

Birlikte yürüdük. Ben yine sordum: “Büyükbaba, Kesab Köyü ne tarafta?”

- Yakında, diye cevap verdi ve Kesab’da dört kilise bulunduğunu; bunların Katolik, Protestan, Latin ve Ortodoks Kilisesi (yani bizim kilise) olduğunu açıklamaya başladı.

Ben yine sordum: “Büyükbaba, Teknecık Kaynağı nerede? Küçük, çok küçükken oraya, Ballum taraflarına inanç ziyaretine gittiğimizi hatırladım.”

Adam yüzüme baktı ve şöyle dedi: “Yahu oğlum sen Ermeni misin?” Kimsin?...

- Boynmışakyan’ın oğluyum.

- Oğlum senin anan yaşıyor biliyor musun?

Çok sevindim; kendisi ise elini cebine sokup, bir avuç kuru incir çıkardı ve bana verdi.

Köyümüze vardık. Yolda birisi büyükbabayla birinin geldiğini görüp kendisine yaklaşmamızı bekledi: “Büyükbaba! Kimi getirdin?”

- Boynmışak’ın oğlunu...

- O benim amcamın oğludur, dedi adam.

Evimizi yalnız başıma bulmak istedim; ama, çok şey değişmişti. Evimiz Kara Su’nun yakınındaydı. Bizim su gibisi yoktu. Ama nasıl bulacaktım?...

Elinde bir sepet taşıyan bir kadın gördüm. Ona sordum: “Abla, Şahen’in evi hangisi?”

Beni yanına çağırdı: “Gel bakayım, sen kimsin?”

1918’de Kesablıların büyük bir bölümü sürgünden dönmüştü. Evlerimize Türkler yerleşmiş, yaşamışlardı; evlerimizin yıkılmasına izin vermemişlerdi. Avluya girdim; baktım ki, ortanca amcam yaşıyor. Ona: “Amca, benim Vanes”, dedim.

Oturdum. Amcam bana bakıp küfretti. Meğer, o anneme de sahip çıkmamış. Ona para vermemiş ki, gelip beni Arabın yanından kurtarsın.

Kalkıp dayımın yanına gittim. Bir cumartesi günüydü. Annem orda oturuyordu. Ben de orda kaldım. Ekmemiz için, topraklarımızı bize geri verdiler. Sonra, annem beni Tsağik’le evlendirdi. Altmış beş senedir birlikte yaşıyoruz. Orda, Kesab’da bir kızımız oldu.

1915 yılında Kesablılar da dağa çıkacaklardı; ama, mecburen sürgüne gittiler. Sonra, gönüllü hareketi sırasında Kesablılar Ermeni Lejyonu’na iki bin gönüllü asker verdiler. Ama, orda Cezayirliler de vardı; Cezayirlilerin Türklere ateş edeceklerine bize ateş ettiklerini anlatıyorlardı. O zamanlar telefon, telgraf yoktu; yuvasına doğru uçması ve ordunun konumu hakkında haber götürmesi için, güvercine mektup bağlıyorlardı.

Bizim Tigran aynalı makineli tüfekle ateş ediyordu; namlusunu Almanlara ve Türklere çevirip ateş etmeye başlamıştı; o şekilde Türk yenildi.

Ben becerikliydim; bizim yiğitlerimizle tanıştım. Bizim Fransız sınır muhafızları amcamın oğlunu yakaladıklarında, gidip onlarla konuştum ve onun serbest bırakılmasını sağladım. Artık tabancam bile vardı.

1939 senesine kadar Fransız, İngiliz, Suudi Arabistan ordularıyla bizi kuşatmışlardı. Bir gün o İngiliz askerlerinden biri beni tutup sordu: "Sen kimsin?"

- Ben insanım, diye cevap verdim

İngiliz ise bana: "Seni yakalayacağız." dedi.

Ben de ona: "Eğer bana dokunursan, elimle ciğerini sökerim." dedim.

Dedi ki: "İyi! Şimdi git yüzbaşının yanına."

Ben de ona: "Gece vakti gitmem" diye cevap verdim. "Bana bir yazı hazırlayıp ver, gideyim", dedim.

Yanıma iki asker verdi, bir de yazı yazıp verdi. Fransız yüzbaşının huzuruna çıktık: "Hovhannes sen misin?"

- Evet, dedim.

"Bu adamı niye bana getirdiniz?" diyen yüzbaşı beni serbest bıraktı. Artık durumum iyiydi. Gelen giden yiyip-içip gidiyordu. Ama, vatan tatlıdır; 1946'da Ermenistan'a geldik. Fakat, 1949'da bizi sürgüne gönderdiler... Geri dönüp Eçmiatsin üçüncü sovhozuna yerleştik. Çalışıp yaşıyoruz.

301 (301).

LÜTER HOVHANNESİ ESKİCİYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1913, KESAB, EKİZ-OLUK KÖYÜ)

Ben 1 Kasım 1913 günü Suriye dağlarında bulunan Kesab'a bağlı küçük bir köy olan Ekiz-Oluk isimli köyde doğdum; babam Protestan rahip Hovhannes Eskiciyan ilk dini görevine orada başlamıştır. Ekiz-Oluk'taki Protestan kilisesi ve oranın ahalisi 1909 Adana ve çevresinde yapılan katliamlardan zarar görmüştü. Babam kiliseyi yeniden yaptırmış, insani yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantısı ve Ermenilerin yaşadığı trajedinin sonucu olarak, ailemiz Halep'e taşındı; babam orada başka bir kilisenin rahibi oldu. O görevi esnasında Protestan rahip ve annem Bayan Gülinya Eskiciyan yüzlerce muhaciri 1915-1918 yıllarında Türkler tarafından düzenlenen soykırım sırasında tehcir edilmekten ve ölümden kurtardılar. Babam Suriye'de mümkün olduğu kadar çok öksüzü kurtarmaya yönelik bir yeraltı faaliyeti olarak, özellikle öksüzlere vaaz veriyordu. Babam Ermeni Soykırımı'ndan mucizevi olarak kurtulanların anlattıklarını kaleme alıyor ve Halep'teki Amerikan konsolosu Jackson'a gönderiyordu; onlar da bu bilgileri Türkiye büyükelçisi Henry Morgenthau'a aktarıyorlardı. Türkler bunu haber almış ve babamı asmak için özel bir emir çıkarmışlardı. Ama ondan bir gün önce babam vefat etmişti, zira muhacirlerden tifo kapmıştı. Öyle ki, babam hayata 1916'da veda etti. Babamın işine annem,

* Bu İngilizce anlatılan tanıklığı soykırımdan kurtulan görgü tanığının hukukçu ve vaiz kızı, Nancy Eskiciyan 2005 yılında Los Angeles'te yazıya döküp, bize ulaştırmıştır.

Bayan Eskiciyan iki çocuğu, yani ben ve erkek kardeşim John ile Birleşik Devletler'e göç edene kadar Amerikan Kızıl Haçı vasıtasıyla devam etti.

Benden önce binlerce insanın yaptığı gibi yedi yaşında bir çocuk olarak ben de Okyanus'u üçüncü sınıf bir biletle, muhacir statüsünde aştım ve Ellis adasında ABD Hükümeti'nin özel muamelelerine tabi tutuldum. Ben yeni bir dünyaya gelmiştim, ama o dünyanın ne dilini biliyor ne de kültürünü tanıyordum.

Parasal imkânlardan mahrum olan ailemiz Amerika'da hayatta kalma mücadelesi verdi; ama, kararlılık, inanç ve sürekli çalışma sayesinde iş dünyasında belli bir konuma gelmeyi ve mimar eğitimi almayı başardım..

Kişisel projelerimi hayata geçiremeden, İkinci Dünya Savaşı patlak verdi ve orduya katılarak, Ekim 1942'den Ocak 1946'ya kadar görev yaptım. Kasım 1943'te Kuzey Carolina'daki bir askeri üssün küçük kilisesinde Kaliforniya'lı nişanlım Anna Hatsagortsyan ile evlendim. Kısa bir süre sonra, küçük bir askeri mühendislik ekibinin bünyesinde beni Avrupa'ya gönderdiler; ondan sonra Paris'e, General Eisenhower'in ana karargâhına yolladılar. Görevim, General Patton'un komutasındaki 8. ordunun işgal ettiği Rhein Nehri'nden Berlin'e kadar uzanan bölgelerde, hastane planları yapmak veya kurtarılmış şehirlerdeki büyük binaları hastaneye çevirmekti.

Avrupa'da görev yaptığım sırada, boş vakitlerimde kiliseler ve başka yapılar ziyaret etmiş ve planlar çizerek güzelliğin yanında yıkımı da göstermiştim. Eski tarz dükkânlardan sanat eserleri de satın almıştım. Daha sonra o nesneler Los Angeles'ta benim kuracağım müzede sergilenecek parçalar olacaktı.

Ocak 1946'da Birleşik Devletler'e dönerek, ben Fransa'da görev yaparken doğmuş olan ilk çocuğumu gördüm. Ben ve eşim Martin, Carole ve Nancy isimli üç çocuk sahibi olduk.

Mimar ve işadamı olarak iş alanımı genişlettim. Farklı hayırseverlerin işlerini, mülklerini ve vasiyetini yönettim. Bu maddi imkânları Amerikan Ermeni Protestan Derneği de dahil olmak üzere, uluslararası insancıl yardım, Hıristiyanlık ve kültürel amaçlara yönlendirdim. Büyük Amerikan mimarlık ve inşaat şirketlerinde görev yaptım. Amerikan ve Ermeni çevrelerinde toplumsal faaliyet yürüttüm. Hazırladığım planlarla çeşitli şehirlerde çok sayıda Ermeni, İngiliz ve Afrikalı Amerikan kiliseleri, okullar ve başka toplumsal binalar inşa edilmiştir. Planlar dışında, uzman mühendislik faaliyetlerim de vardır; on kadar patent hakkım bulunmaktadır.

Görevi bıraktıktan sonra, uzun yıllar Los Angeles "Ararat" yaşlılar yurdu için eski Ermeni mimarisi tarzında kilise ve müze olarak kullanılacak dikkate değer bir yapının planlarını yapmak ve onu inşa etmekle uğraştım. O Ermeni tarzı kompleks Mission Hills mahallesinde inşa edilmiştir. Şimdi Kaliforniya Ermeni cemaati çağdaş, örnek bir ulusal ev-yaşlılar yurdu olan "Ararat"a sahip olduğu için gururludur. Kilise son derecede olağandışıdır, şöyle ki, yapımında çağdaş malzemeler kullanılmıştır, ama tepesinde eski bir altın haç bulunan ve kirişli tavanları olan merkezi bir kubbe, Kitabı Mukaddes'ten alınmış etkileyici manzaralar içeren renkli pencere camları, kaplama karoları ve mermer bir sahn içeren eski planları bir araya getirmektedir. Bu yapısıyla kilise binyıllık Ermeni kiliselerine benzer ve her üç Ermeni cemaati için öngörülmüştür. Orada hem Protestanlar, hem Katolikler hem de Gregoryenler ayin yaparlar.

Kutsal mekânın ilk katına "Ararat Eskiciyan" müzesi yerleştirilmiştir. Bu müze pek çok Hıristiyanlık öncesi farklı Ermeni el işi numuneleri, ve aynı zamanda Avrupa, Amerika ve Orta Doğu'dan gelen el işi eserleri, Ermeni halkına ait el işleri, sanat ve heykel numuneleri barındırmaktadır. Müze Cumartesi ve Pazar günleri gönüllüler ve özellikle Bayan Maggy Mangasaryan-Goshin'in fedakârca çabaları sayesinde açık kalmaktadır. Müzede zengin bir kütüphane, özellikle Ermeni Soykırımı ile ilgili sorunlara adanmış pek çok dilde kitap ve Der Zor Çölü'nden getirilen masum şehitlerin kemikleri bulunmaktadır. Müzenin girişinde, fikri bana ait olan "Küllerinden yeniden canlanan Ana Ermenistan" isimli göze çarpan bir heykel ziyaretçileri karşılamaktadır. Bu heykel 1915 Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanlara ve şehit düşenlere ithaf edilmiştir. O anlamlı heykelin kopyası şu anda Yerevan Tsitsernakaberd'de, Ermeni Soykırımı Müzesi-Enstitüsü'nün bitişiğindeki parka yerleştirilmiştir.

Kilise ve müze Los Angeles bölgesinin büyük Ermeni cemaatine ve yabancı ziyaretçilere hizmet vermektedir.

Ben karım, çocuklarım, torunlarım, arkadaşlarım ve Ermeni cemaatinden sevgi ve saygı görmekteyim.

---

302 (302).

AL GIHIM'IN TANIKLIĞI*

(D. 1880, RAKKA)

Ben şimdi 119 yaşındayım. Rakka'da doğdum. Zavallı Ermeni muhacirlerin çektiği eziyetleri çok iyi hatırlıyorum Onların hepsi de kendi memleketlerinden sürgün edilmişlerdi; yayan olarak, aç susuz bizim Suriye çöllerine, Yeprat [Fırat] Nehri'nin kıyısına varmışlardı. Türk kasaplar kısa sürede evlerine döneceklerini söyleyerek o Ermenileri kandırmışlardı; ama, onları Rakka surlarınn arkasına götürüp öldürdüler. Onlardan, kaçmak için bizim Araplardan yardım gören ve onların çadırlarına sığınan sadece yedi Ermeni aile kurtuldu.

303 (303).

BAŞİR EL SAADİ'NİN TANIKLIĞI

(D. 1901, RAKKA)

1915'te ben 14 yaşındaydım ve Yeprat'ın kıyısında, Rakka'da çobanlık yapıyor, bizimkilerin hayvanlarını otlatıyordum. Bu sırada, yorgun ve bitkin, üzerlerinde yırtık giysileri olan, yarı çıplak insan

kafilelerinin bizim taraflara geldiğini görüyordum. Sonra, Türk Hükümeti'nin onları kendi memleketlerinden tehcir ettiğini ve bizim Suriye çöllerine sürdüğünü duydum. O Ermeni muhacirler Türk jandarmaların gözetimi altında uzun zaman nereye gittiklerini bilmeden yürümüşlerdi. O Ermeniler yürüyemeyen yakınlarını yolda bırakmışlardı; pek çoğunu ise Türkler öldürmüşlerdi.

Ben amcamın çocuklarıyla birlikte deve sırtında çöle gidiyor ve Ermenilerin içler acısı halini görünce onlara yardım ediyordum. Develerimizi sağarak o aç ve susuz Ermenilere su yerine süt içiriyorduk. Onlar o kadar erimiş ve bitkindiler ki, ayakta dururken yere yığılıyor ve koyun gibi ölüyorlardı.

304 (304).

HAB ALİ'NİN TANIKLIĞI
(D. 1905, RAS-ÜL-AYN)

1915'te ben yaklaşık on yaşındaydım ve eziyet çeken Ermenileri çok iyi hatırlıyorum. Onlar yorgun, bitkin, yarı çıplak ve kanlar içinde Ras-ül-Ayn'e vardılar. Ben onlardan bir-ikisini götürüp, büyük bir çukurun içine sakladım; onlar kendilerini izleyen Türk zaptiyelerden kurtuldular.

Suriye'deki bazı aşiretler de o Ermenilere yardım etti. İyi kalpli o Araplar arasında Şanmar, Bakkara, Ubada, Acube, Harp, al Muhammed, al Hasan, al Udua, Jabra, Zubeyd de bulunuyordu; onlar aynı şekilde pek çok Ermeni kadın ve çocuğu kendi ailelerinin yanında saklayıp ölümden kurtardılar.

Atlı Türk jandarma ve askerleri Ermeni muhacirleri takip ederek onları durmadan yürümeye zorluyorlardı. Çeçenler, Kürtler ve hatta Türk askerleri muhacirlere bıçakla saldırıyor, balta ile vuruyorlardı; Araplar ise Ermenilere asla parmaklarının ucuyla bile dokunmuyordu.

305 (305).

ABDÜL ĞAFURİ'NİN TANIKLIĞI
(D. 1915, RAS-ÜL-AYN)

Tarihi vatanlarından sürgün edilen Ermeniler aşırı derecede bitkin halde Ras-ül-Ayn'e vararak, ister istemez hayatta kalabilmek için Arap evlerinde hizmet ettiler. Onların kadınlarının güzel gözleri vardı ve çok çalışkandılar. O kadınlar mecburen bizim çöl şeyhleri veya muhtarlarıyla evlendiler. Onların büyük bir kısmı din değiştirdi; bazıları ise değiştirmedi. Zamanla onlarda keder ve manevi açıdan eziyet çekme gibi, olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaya başladı. Daha sonra, onlar sağ kalan yakınlarını arayıp bulmayı ve

---

* 1999 yılında tarih bilimleri adayı, Şam'da yaşayan Nora Arisyan Suriye'deki Arap bedevilerle söyleşilerde bulunmuş ve bu görüşmelerin videolarını EC UBA Ermeni Soykırımı Müzesi-Enstitüsü'nün arşivlerine teslim etmiştir. Ben bu beş tanıklığı [Tnk. 302-306] deşifre ettim ve çevirerek sunuyorum.

onlarla bağlantı kurmayı denediler; aynı zamanda da namuslu kadınlar olarak yeni hayatlarını, ailelerini ve çocuklarını kabul ettiler.

Babası ve annesi Türkler tarafından öldürülen bir Ermeni kızı iki erkek kardeşiyle sürgün yollarında yürümüştü. Yorgun ve bitkin erkek kardeşleri yolda ölmüş; kendisi Ras-ül-Ayn'de tek başına kalarak, umutsuzluktan Şamma aşireti şeyhi ile evlenmişti. O kız benim, kız ve erkek kardeşlerimin üzerine titreyen sevgili annemiz olmuştu.

306 (306).

BATRA'NIN TANIKLIĞI

(D. 1906, DEIR-ES-ZOR)

Ben 93 yaşında bir çöl Arabıyım. 1915'te dokuz yaşındaydım ve Ermeni muhacirlerin birbiri ardından nasıl Der Zor'a vardıklarını çok iyi hatırlıyorum. Onlar eziyet çekmiş, aç, susuz, yalınayak idiler ve üzerlerinde yırtık giysiler vardı. Onlar Der Zor köprüsünün yakınında toplandılar. Bizler Türk jandarmaların ve Çeçenlerin onlardan pek çoğunu nasıl öldürdüklerini görüyorduk. Hayatta kalan kadınlar mecburen bizim Arap çöl şeyhleri veya muhtarlarıyla evlendiler. O kadınlar iyi anneler oldular. Onların büyük bir kısmı din değiştirdi; bazıları ise değiştirmedi. Bizler Ermeni kadınların güzelliğine hayran kalmıştık. Onların harika gözleri vardı. Ayrıca, dengeli, itaatkâr ve namuslu idiler; hiçbir zaman dilenmediler.

Türkler Ermenileri Suriye çöllerine dağıttılar; Araplar ise acıyıp, onları çölden topladılar.

307 (307).

ABRAHAM STEPANYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1890, ŞARUR**, KHANLUKHLAR KÖYÜ)

* Bu ve izleyen 10 tanıklığı, Türk hükümetinin Ermeni Soykırımını sadece Batı Ermenistan'da (1915-1923) değil aynı zamanda Doğu Ermenistan (1918-1920) sathında da gerçekleştirdiğine ilişkin bir fikir sunmak amacıyla örnek olarak sunmaktayız. Ancak bu müstakil bir araştırma konusudur.

** Aşağıda sunulan dört tanıklık [Tnk. 307-310] bilgiler Şarur kökenli, Tarım bilimleri uzmanı, Çevre Güvenliği Uluslararası Akademisi muhabir üyesi, Şarur Hemşehri Birliği kurucu-başkanı Dr. **Sergey Avagi Avagyan** (d. 1926, Yerevan) tarafından yazıya alınmış ve bize iletilmiştir. O, aralarında 'Şarur' (Yerevan, 1998), 'Surmalu' (Yerevan, 2000) gibi tarihî ve bir dizi mesleki kitabın yazarıdır. Aralarında aşağıdaki dört tanıklığın da bulunduğu Şarurlulara ilişkin folklorik konularda da yazmıştır. Avagyan tanıklıklara şu bilgi notunu da eklemiştir: "14 yy. başında Orta Asya'dan Ermeni Platosu'na ulaşan göçebe Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu koyun sürüleri sahipleri, yerlileri kırarak ve yağmalayarak, yerleşik hayat sürmeye başlarlar. Bunlardan aşiret reisi Osman kendi adını taşıyan bir sultanlık yaratmayı başarır. O zamanlardan itibaren çalışkan ve yaratıcı yerli Ermenilere yönelik şiddet, terör ve kırımlar başlar ve bunlar 'Türk' denilen bu katillerin devlet düzeyinde, iktidarlar tarafından düşünülmüş ve ayrıntılı planlanmış Batı Ermenilerini bir etnik unsur olarak kitlesel yoketmeye başlamaları 1915'te zirvesine ulaşır. 1915-1923 yıllarında Türkler yaşlıları, kadınları, çocukları esirgemeden 1,5-2 milyon Ermeniyi kırdılar. Oldukça büyük sayıda çocuk ve genç kızları Türk yaparak dinini değiştirdiler. Eğer o yıllarda Ermeni Soykırımı olmasaydı, bugün

1890 yılında Şarur'un Khanlukhlar köyünde doğmuşum. 1918 senesi yazında Türk düzeli ordusu Şarur'a girdi. Şarur köylerinin Ermeni sakinleri Tür güruhundan kurtulmak amacıyla büyük Khanlukhlar köyünde toplanmışlardı. Biz beraberimizde bazı ev eşyaları, yorganlar vb. getirmiştik. Khanlukhlar'da biz ciddi direniş göstermeye hazırlanıyorduk; fakak Türk paşa bize güvenli yaşam sözü verdi. Bizimkiler Türklere inandılar ve silahları bıraktılar. Türk güçleri girdiler ve hemen şiddet, kırım, talan, kadın ve kızların namusunu kirletmeler başladılar. Evlerden yatakları topluyorlar ve köy meydanında yorgan, çarşaf, yastıkların yün ve tüylerini boşaltıyorlardı. Sonra tüm erkeklerin elbiselerini, iç çamaşırlarını çıkarttılar. Tamamıyla çıplak insanlar utançtan yün ve tüy yığınlarının içine giriyorlardı. Türkler hiçkimsenin bu yığının içinden çıkıp kaçmaması için, burayı bütün gün kontrol altında tutuyorlardı. Açlıktan tükenmiş Ermenilerin yüzleri şişmiş, göz çukurları çökmüş, büyümüştü. Türk askerleri, yığının içindeki açlıktan tükenmiş Ermenilere, ölmüş köpek ve kedi atıyorlardı. Ermeniler bunu lime-lime ediyor ve çiğ-çiğ yiyordu. Daha sonra, yaklaşık 100 kişi olan bu canlı ölüleri baltalarla öldürdüler ve ergin olmayan 10-15 kişiyle

---

kendi yurt toprağında 30-40 milyonu aşan Ermeni yaşar ve üretirdi. Dolayısıyla 2 milyon değil, 30-40 milyon Ermeninin kırımı hakkında konuşmak gerekir.

Türklerin cürümlerine ilişkin oldukça az yazılmış ve az söylenmiştir. Dünya insanlığı, toplum ve resmi birçok organ Türklerin işlediği bu suçlara, canice kırımlara ilişkin bilgi sahibi değildir. Dahası, Doğu Ermenistan sathında gerçekleştirilen Türk cehennemî soykırımına ilişkin hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. 1918-1920 yıllarında Yerevan'ın eski Şarur nahiyesinde gerçekleştirilen Türk kırımları, katliam ve soykırımı vahşiliğiyle özü ve kırım metodlarıyla tüm tarih boyunca dünyanın hiçbir yerinde işlenmemiştir.

Medeni dünyanın gözü önünde, onların sessiz rızasıyla Türk kanemici canileri, Şarur'da kendilerine azami serbestliği vererek, yeni insan katletme şekilleri yarttılar... Maalesef dünya bu konuda bilgilenmiş değil, gazeteciler ve tarihçiler bu konuda sessizdirler, medeni dünya Şarurluların figanını ve akan kanını duymamış ve görmemiştir.

Şarur veya Şarur ovası Araks [Aras] nehrinin orta akıntısının sağ ve sol kıyı sathını, Araks'ın sağ kıyısındaki Arpanial deresi alt havzasını kapsamaktadır. Asıl Şarur'un yüzölçümü 2.700 km^2'dir. Şarur daha Ermeni başkenti Artaşat kurulduğu zamanlardan, M. Ö. 180 yılından önce hatırlanmaktadır. Şarur Ayrarat diyarının 22. nahiyesidir. 'Şarur' aslen Ermenice bir kelime olup 'yaratıcı', 'becerikli', hünerli' anlamına gelmektedir. 1918-1920 yıllarında (16 Mart 1921'deki Rus-Türk Anlaşmasına dek) Yerevan eyaletinin büyük Şarur-Daralagyaz nahiyesi olmuştur.

20 Ekim 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti "Joğovurd" [Halk] (Yerevan) gazetesinde, Mikayel Ter-Avetikyan'ın "Şarur Ermenilerinin Korkunç Kırımı" makalesi basılmıştır. Burada 1919 yılının Ekiminde Amerikan heyeti Şarur'a gelir... Ermeniler Türklerin barbarlıklarından kurturmaları için şikayet, rica ve minnetle kendilerine yardım edilmesini isterler; fakat onlar Ermneilerin dilini anlamaz ve sonuçsuz oradan uzaklaşırlar.

Kasım ayında, Türklerin birçok Ermeniyi Şarur Parçi köyünde topladıklarını anlatırlar. Türkler burada Ermenilerin elbiselerini çıkarttırırlar, papazın vücuduna kızartılmış şişle haç çizerler. Ermenileri günlerce aç saklarlar, anasının rahminden çocuğunu çıkarıp, babasını onun etini yemesi için zorlarlar. Kocalarının huzurunda kadınlarına, ebeveynlerinin yanında kızlarına... 8 Ocak'ta yaklaşık 700 Ermeniyi Alişan köyüne götürüp ölüm tehdidiyle Araks nehrine atarlar. Bunların kadınlarını Türkler mezata çıkarır ve beş yaşından büyük kızlara tecavüz ederler.

16 Mart 1921 Rus-Türk Moskova Antlaşmasıyla Şarur zorla işgal edilir ve Azerbaycan'ın parçası olan Nahçivan'a verilir (SSCB'nin yıkılmasından sonra Batı Ermenistan'ı satıhlarına ilişkin anlaşmanın olduğu gibi bu antlaşma da hukuki statüsünü kaybetmiştir).

Türk kırımlarından kıl payı kurtulan Şarur'lular, Sovyet yönetiminin kendi ana yurtlarına dönmelerine izin vereceği umuduyla Şarur yakınlarında geçici mekanlarda iskan ettiler. Şarurluların tüm başvuru-ricaları Moskova, Bakü ve Nahçivan tarfından duyulmamış ve kayıtsızlıkla karşılanmıştır.

1966 yılında Ermenistan'da yeniden iskan eden Şarurlular 'Şarur Hamşehri Birliği'ni kurar ve BM, UNESCO, Cenevre-Uluslararası Mahkeme'ye başvurarak 1921 tarihli hukuk dışı Rus-Türk Anlaşmasının iptal edilmesini ve Şarurluların yurtlarına geri dönme izni verilmesini, Şarur ve Nahçivan'ın Ana Ermenistan'a geri verilmesini isterler. Fakat bu güne dek yanıt alabilmiş değiliz. Halihazırda Şarur Ermeni köyleri Türkiye hükümranlığı altında yerle bir edilmiş ve kül yığınına dönmüştür. Maalesef uluslararsı topluluk Şarur olaylarından haberdar değildir."

beraber gömdüler. ‘Mezarlık’tan uzun süre insan iniltileri duyuluyor, ince toprak örtüsü ise uzun süre hareket ediyor, yukarı aşağı gidip geliyordu. Büyük ablam 14 yaşındaydı, adı Araksya idi. Bir gün önce Türkler onu engelsiz kirletmişledi. Bir sonraki gün o canına kıydı. Daha genç olan ablam Mariam’a Türkler tecavüz etmiş ve olduğu yerde harçerle boynundan keserek, kafasını vücudundan öteye fırlatmışlardı.

Ben mucizeyle sağ kalmışım.

308 (308).

HAYKO VARDANYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1893, ŞARUR)

1918 senesinin bir yaz günü, ben henüz tarladaki çalışmadan eve dönmemiştim, babam Danuğ annem ve dört çocuğa lavaş [ekmeği] pişirdikten sonra tandır etrafında oturmuş akşam yemeği yiyorlardı. Türk asklerleri avluya girerler ve oturanlara yerlerinden hareket etmemelerini emrederler. İki ablalarımı odanın farklı köşelerinde kirletirler. Bakır tası tandır içine koyup, sonra kızaran tası babam Danuğ’un başına koyarlar. İki küçü kardeşi tandır içine sokup, kapağı kapatır ve üstünde dikilirler. İçerden çocukların yürek paralyıcı çığlık ve ağlayışları duyulur ve sonra oda canlı canlı kebaba dönen çocukların et kokusuyla dolar. Bir Türk asker annemi yere yıkarak tecavüz etmeye çalışır, o askerin belinden kılıcını kapmayı ve askerin karnına sokmayı başarır. Diğer yamyamlar annemin başını keserler.

Eve geldiğimde o korkunç manzarayı gördüm. Öyle ki babamın ailesinden sadece ben ve iki bedbaht ablalarım sağ kaldılar...

309 (309).

ARİSTAKES GRİGORYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1900, ŞARUR, KHANLUKHLAR KÖYÜ)

1900 senesinde Şarur’un Khanlukhlar köyünde doğmuşum. 1918 yılı Temmuzunda Türk kuvvetleri Şarur’a girdiler. Şarur Ermeniliği Khanlukkhlar’a toplanmıştı. Khaçik öğretmen başkanlığında köy etrafına derin hendekler kazdık ve Türklere Daralagyaz’daki Ermeni kuvvetleri bize yardıma gelene dek, güçlü direniş göstermeye hazırlandık. Türkler bizi kandırdı. “Hiçbir Ermeninin başından saç eksilmeyecek” sözü verdiler; biz silahları bıraktık ve inandık. Türkler köye girdiler; yağmalamalar, kırım ve terör başladı. Annemi, ninemi, dedemi, ve dört ablalarımı zorlamalar sonrasında ev içinde kılıçla boğazladılar. Ben pencereden dışarı kaçabildim, kaçıp Darlagyaz’a ulaşabildim. Türkler, genç Ermenileri hayvanlar yerine arabalara koşuyor; değnek darbeleri ve ölüm tehditleriyle yağmalanan eşyalar arabalara yüklü halde demiryolu istasyonuna naklediyorlardı. Sonra o ‘koşulmuş’ erkekleri kılıçlarla boğazlıyorlardı.

Türkün Ermeniyi katletmede sevdiği şekil boğazlamaktı; vücudunun farklı organlarını kesiyor ve sıcak kan şadırvan gibi akıyordu. Değil mi ki o katil, Allah'ın cennetine gidecekti…

310 (310).

VARDANUŞ BEKNAZARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1900, ŞARUR, VARMAZYAR KÖYÜ)

Ben 1900 senesinde Şarur Varmazyar köyünde doğmuşum. Türkle bizim köye girdiler. Gürültü-çığlık, ağlayış ve yardım çağrıları başladı. Köylülerden 40-50 kişi geldiler, çitle bizim evin büyük avlusuna girdiler, kapıları kapattılar. Belli bir süre sonra, Türkler bizim avlu kapısını döverek açılmasını talep ettiler. "Kapını aç!" diye bağırıp, kapıyı dövüyorlardı. Onlardan birkaçı çitin üzerinde göründüler, aşağı atladılar ve kapıyı açtılar. Didişme, ağlama ve çığlıklar başladı. İlk önce herkesin üzerinden ziynetlerini çıkarttılar; altın talep ediyorlardı. Küpeleri çekip koparıyorlardı, kulak memelerini de. Direnenlere darp ediyorlardı. Bazı kadın ve kızları orada olanların gözü önünde yere yıkıyor ve hayvani dürtülerini doyuruyorlardı. 10-15 genç erkeği topladılar, hançer ve tüfek tehdidiyle dışarı çıkardılar. İçerde kalan askerler, evdeki eşyaları kontrol ediyor, altın ve kıymetli eşyalar arıyorlardı. Giden askerler sonra geri geldiler. Türkler bu arada birkaç isyankar erkek yanısıra 2-3 kadının kılıçlarla başlarını kesmeyi, vücutlarının organlarını birbirinden ayırmayı yetiştirmişti. Tekrar 10-15 erkeği götürdüler. Belli bir süre sonra bunlar da gelmediler. Artık erkek yoktu; 5-10 kadın ve yaşlılar katledilmiş ve boğazlanmıştı. Benim gözlerimin önünde babamı, ablalarımı katlettiler; kardeşlerimi dışarı götürmüşlerdi. 10-15 ergin olmayan kız ve yaşlı kadınlar kalmıştık. Bizi dışarı götürdüler; demiryolu istasyonuna ulaştık ve askerlerin dışarı götürdüğü 20-30 köylümüzün boğazlanmış ve cesetlerinin birbiri üzerine biraz ilerde yığılmış olduğunu gözlerimizle gördük. Kardeşlerimi görmedim, ancak bizim uzun boylu ve yakışıklı akrabamız Stepan'ın kanlar içine sırt üstü düşmüş olduğunu gördüm...

311 (311).

ARAM STEPANİ SANTURYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1896, AGULİS)

1896 yılında Agulis'te doğmuşum. Babamın adı Stepan'dı, annemin Mariam. Kızıl saçlı ve mavi gözlü olması sebebiyle herkes ona Maşinka derdi. O çok güzeldi. Biz dört erkek kardeş idik. Ben en büyüğü idim; sonra Avet (d. 1898), Sedrak (d. 1900) ve Ruben'di (d. 1909). Yukarı Agulis'te halimizden

* 1973 yılında sağ kurtulan görü tanığı tarfından yazılan bu tanıklık, 2001 yılında şahitin torunu Janna Santuryan tarfından bize teslim edilmiştir.

memnun ve mutlu yaşıyorduk. Babam altın ticaretiyle uğraşıyordu. Dükkanı evimize bitişikti ve en büyük oğlu olarak ona yardım ediyordum. O çok sertti. Daima eğitimimizi takip ediyor ve bizlerden birinin doktor olmasını çok istiyordu. Evimiz çok büyüktü ve devamlı misafirlerimiz vardı; çok akrabalarımız vardı fakat sadece iki amcam bizimle beraber yaşıyordu. Uzaktan gelen çoğu Türk tüccarlar, ki bunlar Konstantinopolis'ten gelip İran'a gidiyorlardı, hep bizim evde konaklıyorlardı.

1918 yılı başlamıştı; batıdan gelenler kötü haberler getiriyordu, babamı belli bir süreyle ticareti durdurması için uyarıyorlardı. Durum giderek daha kötüleşiyordu ve babam dükkanı kapatmaya ve Agulis'ten uzaklaşma yönünde hazırlanmaya karar verdi. Bazen Türk atlı grupları görünüyor ve her seferinde onların ortaya çıkmasıyla, Ermeniler yağmalanıp öldürülüyordu. Yerli Türkler de hareketlenmiş ve esasta geceleri saldırıyor, yağmalayıp katlediyorlardı. Biz kardeşler olarak Savunma Bölüklerine katılmış ve geceleri nöbetleşe Ermeni mahallelerini dolaşıyorduk.

Bir sabah, devriyeden eve dönüyorduk. Uzaktan evimizin duman içinde kaybolmuş olduğunu gördük. Bu güne dek, kardeşlerimle gördüğüm o manzarayı unutamıyorum. Evimizde sağ insan kalmamıştı. O yabaniler amcalarıma, babama, anneme ve küçük kardeşim Ruben'in üzerine uyudukları zaman saldırmış ve boğazlamışlardı. Artık kalacak yerimiz yoktu. Birkaç gün içinde Yukarı Agulis'in evleri kül yığınına dönmüştü.

Biz birkaç düzine Ermeniler, Rus kuvvetleriyle birleşmek üzere kuzeye doğru uzaklaştık. Köylere girmeyerek esasta geceleri ilerliyorduk. Başlangıçta, babamın amcaoğlunun ailesini görürüz umuduyla daha çok Kars tarafına gittik. Maalesef hiç birini bulmadık! Hepsini tehcir etmişlerdi. Herşey yerle bir edilmişti. Yolda ne desen görmedik ki? Çokları dayanamıyordu. Bir şekilde Rus güçlerine ulaştık. Biz gençler olarak onlarla birleştik ve muharebelere katıldık. Savaşın sona ermesinden sonra Rusya'ya doğru çekildik. Kardeşlerimden Avet, Doni Rostov'a kadar gitti; adını soyadını değiştirip, Hayk Kistoryan olarak evlendi ve hayatının sonuna dek orada yaşadı. Şimdi de onun mezarı Doni Rostov Ermeni Kilisesi avlusunda bulunmaktadır. Bir oğlu vardı, adını Ruben koymuştu, bir de oğlan torunu.

Diğer kardeşim Sedrak, Bakü'ye gitti. İki yıl sonra Ermenistan'a geri döndü. Aktris İzabella'yla evlendi ve hayatının sonuna dek, 1949 yılına kadar Aştarak'ta yaşadı. Bir kızı ve dört torunu vardı.

Ben önce Armavir'de kaldım. Daha Agulis'ten tanıdığım Satenik Santuryan'la evlendim. İki oğlumuz ve bir kızımız oldu. Daha sonra Astrahan'a taşındık. Ahşap bir kulübede yaşıyorduk. Eski bir kulak oğlu veya Taşnaksutyun birliklerine katılmış bir asker olarak, beni sürgün etmelerinden korkuyordum. Karım Satenik'in Santuryan soyadıyla, İran tebbası pasaportları temin ettim ve 1931 yılında Hazar denizi üzerinden Tebriz'e gittik. Ancak vatan hasteri boğuyordu ve 15 yıl sonra 1946 yılında Ermenistan'a Eçmiadzin'e geri döndük. İki yıl sonra Yerevan'a taşındık. Sadece kızım Tamara, evlenmiş olduğundan İran'da kaldı.

Hayatımın günbatımına yaklaştım. İki oğlumuz, gelinlerimiz, sahip olduğumuz dokuz torunumuzla Satenik'le rahat huzurlu bir hayat yaşıyoruz. Türklerden intikamımı alacağım yemini etmeme rağmen,

şimde de silahsız insana, kadına veya günahsız çocuğa elimi kaldıramam. Ben ölene dek Türklerin vahşiliklerini unutmam, kalbimin yarası asla iyileşmez!

312 (312).

ŞUŞANİK MARTİROSİ KARAPETYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1905, NAHÇİVAN, ÇAYLIK KÖYÜ)

Türkler babamın terzi dükkanı üzerine saldırır hem onu hem de kardeşini öldürürler. Ninem çıldırmıştı; bizi kiliseye götürür ve o dükkana bakar ve günahsız yere onların katledilmesinden ötürü ağlardı.

1918 yılında Osmanlı geldi; Türkler Ermenileri katletmeye başladılar. Biz kaçtık. Kendi bölüğüyle Andranik atlara binmiş halde geldiler, geçtiler ve İran'a gittiler.

Muharebeler başladı. Osmanlı güçleri kentin üst kısmına yığınak yapmıştı. Hangi köye gittiysek Ermeniler kaçmışlardı. Top dövdüğünde, biz kaçıyorduk. Güznüt köyüne ve sonra Abragonis köyüne vardık. Buradaki Ermeniler de bizimle beraber göç ettiler. Kavar'a Bayazıt'a ulaştık. Okul binasında kaldık. Bizim büyük aileden, annem, ben, kızkardeşim, ninem, teyzem kaldık. Teyzem kente gelin gitmiş, esir düşmüştü. Onların hepsini kaynanasını, kaynatasını, kaynını, eltisini, güya Ermenilerin yanına götüreceklermiş gibi, vadiye götürüp katletmeye başladılar. Sadece teyzem mucizeyle kurtulmuştu.

Amcamın karısı esir düştü. Türkler onu asmışlardı. Onun üç yaşındaki oğlu sokakta kalmış izbelikte ölmüştü.

İlk kez 1918 yılında Osmanlı Türkleri, bizim göçümüze sebep oldular.

İkinci kez 1919 yılında, ikinci göç oldu, Emenileri yeniden kırdılar. Bu kez Azerbaycanlılardı. Sadece amcam ve ben sağ kalmıştık. Yerevan'a doğru geldik. Zincirli Dağı'ydı, açık alandı. Duman, yangın olduğunu gördük; Ermeniler kaçmış, Türkler Azerbaycanlılar ortalığı ateşe vermişlerdi. Artaşat'a gitmek için geldiğimizde; orada Davalu köyünü Türkler yakmışlardı, olan olmayan herşeyi yakmışlar, götürmüşlerdi. Susuzduk, bir damla su istedik, vermediler. Ermeniler sıcaktan susuzluktan hissiz bir durumda yere yatmışlardı. Küçük kardeşim susuzdu; su istiyordu, su yoktu. Az kalsın kendinden geçiyordu. Annem çişini yaptırdı ve içirdi.

Biz yavaş-yavaş geldik. Demiryoluna yakın bir yol vardı, orada kamışlar vardı; Azerbaycanlılar görmesin diye içine girdik. Geceleyin yürüyorduk. Artaşat sınır güvenlik kuvvetleri bizi Türk sanarak, ateş etmeye başladılar. Sonra Ermeni olduğumuzu duydular, bizi çağırdılar ve "Navruzlu köyüne gidin" dediler.

Biz oraya gittik. Büyük bir avlu vardı. Büyük çuvallar içinde pamuk vardı. Aldık, yatak yorgan yaptık; annem dikti yattık uyuduk.

Sonra Yerevan'a geldik. Teyzem de Yerevan'a geldi. Bilmiyorum ne oldu, herhalde gördüklerinden öldü. Beni çocuk yurduna götürdüler. Amcam kendi evine götürdü ancak saklamadı.

Her çeşit iş yaptım. Dört çocuk yetiştirdim.

Nahçivan'da çok Ermeni kalmış idi. Fakat Azerbaycan devlet başkanı Haydar Aliyev geldi, 1986-1988'de olan Ermenileri temizledi. Nahçivan'da nümunelik bir Ermeni bile kalmadı.

313 (313).

TSOLAK GRİGORİ TOROSYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1914, ÇIRAKHLİ)

1920 yılında Batı Ermenistan'daki hunharlıklarını durduran Osmanlı İmparatorluğu, bununla yetinmeyerek, kendi tüm olanaklarını kullanarak Ermeni halkının varlığına son vermek üzere Doğu Ermenistan üzerine saldırısına devam etti. Osmanlı güçleri Gümrü'yü ve onun yakınındaki tüm köyleri işgal ettiler; doğuya doğru hareket ettiler ve Çırakhli (şimdi: Çarentsavan) köyünden uzakta olmayan Kırma denilen kırlık alana kadar ulaştılar. O sathın köylüleri, korkunç tehlikeyi sezerek, tüm varlıklarını bırakarak evlerinden kaçmaya başladılar.

Türk ordusu, onlara direniş gösteren olmadığından, çok hızlı hareket ediyordu. Türkler mültecileri köylerine geri döndürmeye çalışıyordu. Kaçanlar, Çırakhli ve çifte Kapanaci köyleri halkıydı.

Diğerlerinin olduğu gibi, benim ebeveynim de çocuklarını alarak kaçmaya başladılar.

Kargaşa içindeki halkın akışı git gide sıklaşıp seyrekleşiyordu. Herbiri Türk kırımcılarından kurtulmak için bir an evvel diğerini geçmek istiyordu. Halkın iteklemelerinden çocuklar, yaşlılar ve güçsüzler sıkça yere düşüyor, ayağa kalkamıyorlardı.

O iteklemeler esnasında ben yere düştüm ve çabuk ayağa kalkamadım. Ben ayağa kalkana dek ebeveynimi kaybettim. Onları bulma umuduyla etrafıma baktım. Yüksek sesle ağlıyordum, ancak hiçkimse ağlamama ehemmiyet vermiyordu. Belli bir süre sonra kaçan halkın bir kısmı, Türk askerlerinin darbeleri altında, birbirlerini daha fazla itekliyerek ve kargaşa içinde Çırakhli köyüne doğru geri dönerler. Çocuklar, yaşlılar, hastalar ve genellikle zayıf insanların çoğu yürüyemedilerinden, Türk kurşunlarına kurban oluyorlardı. Kalan yorulmuş, aç, azap içindeki halk, bir şekilde köye ulaştık. Birçok erkek ve kadın cesetleri köy sokaklarının zeminine, kanlar içinde yere serilmişti.

Türkler, hızlı yürümeleri için tüfek kabzalarıyla halka darp ediyordu. Bu iteklemede ben tekrar yere, bu kez katledilenlerin üstüne düştüm ve artık birşey hissetmedim. Türk askerleri herhalde benim öldüğümü zannederek, artık bana ehemmiyet göstermediler. Cesetlerin içinde ne kadar kaldığımı bilmiyorum. Uyandığımda hafif inlemeler duydum; duman ve ateş kümeleri gördüm. Oradaki evler ateşe verilmişti. Kendimi topladım, ayağa kalktım ve bir şekilde yakında bulunan bizim eve gittim. Bizim evde hiç kimse yoktu; ışık yoktu, karanlıktı, çok aç olduğumdan el yordamıyla bizim ekmeklerin yerini buldum, ancak orada ekmek bulamadım. Ben evimizden dışarı çıktım; Ermenice konuşan insan sesleri duydum. Beni görünce şaşkınlıla yalnız başıma ve yardımsız çocuk, nasıl olup da oraya düştüğümü sordular. Ben

olanı anlattım, fakat sesim anca çıkıyordu. Şaşılası olan, tüm hislerimi kaybetmiştim ve beni neyin beklediğini ve sonumun ne olacağını bilmiyordum. O insanlar bana yardım ettiler; beni küçük Khanval köyüne götüdüler. Çok insanlara sorgu sual ederek, en nihayet kız kardeşimi buldum. Dünyalar kadar sevindim. Sonra ben ve Nıvart kızkardeşim oturmuş halde uyuduk. Kızkardeşim çok acıkmıştı, ancak yiyecek ekmek yoktu. Sabahleyin uyandım; o artık açlıktan ölmüştü.

İlerde, içinden duman ve is çıkan evlerde, Türklerin Ermenileri doldurduğunu ve diri diri yaktığını öğrendim; aralarında ebeveynim de vardı.

Türkler Ermenileri ateşe vermiş, yakmış, öldürmüş ve köyden uzaklaşmıştı.

Ben o intibalarımı aynı zamanda şiirle de ifade ettim.[*]

314 (314).

VARDUŞ KHAÇATIRYAN'IN TANIKLIĞI[1]
(D. 1898, SPİTAK, NALBAND KÖYÜ)

Talancı ve katil Türkler 1915 yılında Batı Ermeniliğinin kıyımıyla yetinmeyerek, 1918 yılında bu kez, Doğu Ermenistan Ermenilerini kırmaya yönelik, kendi canice planlarını gerçekleştirmek üzere saldırdılar. 1920 yılında ilân edilmemiş savaşla Kemalist güçler Aleksandrapol'ü (şimdi Gümrü) işgal ettiler, Spitak yöresindeki Nalband köyüne kadar geldiler; 'Türk sınırı'nı tesis ettiler ve durdular. Bu 1920 yılının Aralığında oldu. O zaman bizim Spitak Ğaraboya köyü (şimdi Khnkoyan) 'Türk sınırı' içinde kaldı. Sabahleyin Türkler baştan ayağa silahlanmış halde Ğaraboya köyüne doldular. Köyün tüm Ermeni ahalisini topladılar; erkeklere köyün kilisesine ve okuluna gitmelerini duyurdular; kadınları ise kandırarak ellerinin içine mühür basacaklarını ve kimin ki elinde mühür olmaza olduğu yerde öldüreceklerini söylediler. Köyün batı kısmında bir küçük tepecik vardı. Bu tepeciğin yukarısından aşağısına derin bir vadi uzanmaktaydı. Ucuna süngü takılı tüfekli Türkler, kadınları iki kısma ayırdılar. Türklerin bir kısmı vadinin bir tarfında duran kadınların yanına geçti, diğer grup, vadinin öteki tarfindaki kadınların yanına. Türkler kadınları süngüleyerek vadiye doldurdular. Ben o kadınlar içindeydim. Hamileliğimin son günlerini bekliyordum ve yerimden hareket edecek durumda değildim. Türkler süngülediklerinde ben ancak vadinin ağzından aşağı kaydım, bir ayağımla karın içinde durdum, diğer ayağımsa büküldü ve üzerine bir ceset düştü. Ben, Türklerin beni fark etmemesi için korkumdan o cesedi üstüme çektim. Türk kırımcılar, tüfeklerin süngülerini aşağı doğru tutarak, vadi boyunca birkaç kere yürüyerek ve cesetleri süngüleyerek vadiden uzaklaştılar. Ancak Türk süngüleri benim üzerimde bulunan cesedin üzerinden 2 cm. derinliğinde geçerek, onu sırtından dokuz yerden yaralamıştı.

---

[*] Şiir için *bkz.* bu eserde ***"Tarihi şarkı-tanıklıklar"*** bölümü [Tnk. 556].

[1] 1975 yılında sağ kalan görgü tanığı tarfından yazılan tanıklık, kızı Jenya Khaçatıryan tarafından, EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivine teslim edilmiştir.

Erkeklerle dolmuş kilisenin kapısını Türkler kapamış, pencerelerden ateş ederek hepsini öldürmüşlerdi; okula dolmuş olanları ise yakmışlardı. Sabah gün ağırdığı gibi beş Türk vadiye geldiler ve cesetleri tekrar süngüleyerek köye geri döndüler. Bu işlemler üç gün sürdü. Dördüncü gün Paşa tarafından "Ermenilere yönelik gerçekleştirilen her tür işleme son verilmesine; kim ki sağ sesini çıkarsın" emri geldi. Ben hemen elimi yükselttim. Türkler hemen bana doğru yöneldiler ve beni yukarı kaldırmaya çalıştılar, fakat cesetlerden akan kan ve dondurucu soğuktan cesetler birbirine yapıştığından mümkün olmadı. Üzerimdeki elbiseyi çıkarıp, iç çamaşırlarıyla beni vadiden dışarı çektiler. Türk zabit durumumu görerek, askere kaputunu çıkarttırıp, bana giydirtti. Kemeri bağlayarak beni karın üzerine yatırdılar ve çekerek, kocamın saklanmış olduğu köydeki bizim eve kadar getirdiler. Evde, amcamın oniki yaşındaki kızı, benim iki yaşındaki kızım ve bizim akrabaların üç genç gelini de Türk kırımcılardan saklanmışlardı. Soğuktan yüzüm şişmişti ve tanınmaz hale gelmişti. O zaman Türk komutan askerine yakacak temin etmesini ve tandırı yakması direktifini verdi. Yaktıktan sonra askerini köy içindeki kendi karargahlarına yolladı. Benim yanımda yalnız kalınca, Ermenice konuşmaya başladı ve anesinin Ermeni olduğunu, babasınınsa Türk memur olduğunu söyledi. Orduya katılmadan önce annesinin kendisinden rica ederek, şu tembihte bulunduğunu söyledi: "Eğer sen benim sütümle beslenmiş isen, Ermeni kanı dökmeyeceksin." O 'Türk' zabitin adı Şeko idi. İşte 'Türk'ün merhameti nereden geliyordu. Kocam bunu duyunca saklandığı yerden dışarı çıktı, ağır durumumu görerek kendisi de fenalaştı. Ben kocamdan, henüz gün ağarmamışken, Nalband köyüne baba evime giderek kardeşime, gelip yetişmesi için haber vermesini rica ettim. Ancak kardeşim yetişene kadar, Türkler beni Ğaltakhçi köyüne, aynı zamanda Ermeni kadınların da toplanmış olduğu büyük bir binaya naklettiler. Türk askerleri müzik sesleri altında hepimizi maskaraya döndürüp alay ediyor ve namusumuzu kirletiyorlardı. Sonra kardeşim geldi, beni Nalband'daki evimize götürdü. O günlerde gün içinde herşey sakin gibi görünüyordu, fakat geceleri evlerin üzerine saldırmaktaydılar. Ben Nalband'da nerdeyse ölecek durumdaydım; bana annem bakmaktaydı. Birden sesler duyuldu. Annem sofaya çıktı ve Türk askerlerin damı yıktıklarını gördü. Evdekiler uyumaktaydılar. Annem sessiz sedasız dirgeni alıp, çatıdan aşağı sarkmış olan Türke dirgenle vurdu. Türk yaralanarak kaçtı. Diğeri geldi, annem aynı şekilde onu da yaraladı. Bu şekilde evimize saldıran dört Türk askeri, annemin elbisesinde kan izlerini bırakarak yaralı kaçtılar.Bütün bunları görerek benim durumum giderek ağırlaştı. Doğum sancılarım başladı, bebek bir şekilde doğdu, ancak ölmüştü. Beni kurtaran Lazaryan Akademisi ikinci sınıf öğrencisi doktor adayı, günlerce gözlerimi açmadığımı görünce, ev koşullarında boynumdan bir buçuk litre kan çeker, bunun sonucunda gözlerim kör olur. Beni Tiflis'e naklettiler; tekrar görmeye başladım. Ancak başımdan geçeni ve gözlerimle gördüklerimi unutmak imkansız. Her Allah'ın günü gece gündüz gözlerimin önündeler ve gözlerimden yaş hiç eksik olmaz.

315 (315).

BADAL HOVAKİMİ ŞAHOYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1901, TALİN, MASTARA KÖYÜ)

22 Mayıs 1918'de Doğu Ermenistan'daki Talin Bölgesi'nin Mastara köyünde, gündüz saat 2'de Türk Paşası Ahmet Efendi Mastaralı 1.500 Ermeni erkeğinin ismini bir listeye kaydederek, onları yol yapımında çalıştırmak üzere Kars Şehri'ne götüreceğini ve 20 gün içerisinde geri döneceklerini söyledi.

1.500 kişi arasında, köyümüz Mastara sakinleri 370 kişi idiler, diğerleri ise Kars Bölgesi'nde yaşanan talan ve yıkımdan dehşet içinde kaçıp, Mastara'da yaşamlarını sürdüren insanlardı.

Kurnaz Türkler şüphe uyandırmamak için, sözde bizi tehlikelerden korumak için birkaç asker eşliğinde götürdüler. Bir zeytinyağı fabrikasının bulunduğu komşu köye vardığımızda, hepimizi dört büyük ahıra doldurdular ve kapıları üstümüze kilitlediler. Sonra, pencerelerden içeri saman ve gazyağı doldurup, ateşe verdiler. O kadar kişiden sadece 11'i sağ kurtuldu. O katliam Ermeni milletini yok etmeyi planlayan vahşi Türkler hakkında çok şey anlatmaktadır.

Bu liste 1922'de oluşturulmuş, S. Eçimadzin Katedrali'nin arşivinde muhafaza edilen Daniyel Piskopos'un sayım listesiyle tek tek karşılaştırılmıştır. Bu anıyı ben, o katliamdan mucize eseri kurtulan ve şimdi Mastara Köyü'nde yaşayan Badal Hovakim Şahoyan, kendim yazdım[*].

[*] Samanlıklarda diri diri yakılmış 1.500 kişilik listeyi mucize eseri hayatta kalan Badal Hovakim Şahoyan oluşturmuştur. O uzun liste EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivinde, 24 no'lu dosyada muhafaza edilmektedir. Diri diri yakılan 1.500 Ermeni'nin müşterek mezarı şimdi ziyaret yeri olmuştur ve o ziyaret her yıl Badal Şahoyan'ın oğlu pedagog **Hrant Şahoyan** (d. 1926, Talin) tarafından düzenlenmektedir. O, ayrıca bu konuda bir şiir de yazmıştır: "Verilecek cevap var. Yapılacak yargılama var…" *Bkz.* Bu kitabın ***"Tarihi şarkı-tanıklıklar"*** kısmı. [Tnk. 557]

II.
TARİHİ
HİKÂYE-TANIKLIKLAR

1 (316).

RONYA TERZİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1920, HALEP)

TÜRKLERİN KÖKENİ: "BOZKURTLAR"

Türkler Moğol kökenlidir; Çin taraflarından gelmişlerdir.

Derler ki, onlar bir bozkurt görmüşler ve o bozkurdu takip ederek onun gittiği yere gitmişler. Bozkurt Ermenistan'a kadar gitmiş; onlar da onun arkasından gitmişler; bakmışlar ki güzel bir yer: "Burası güzel bir yer; başka nereye gidelim?" demiş, orada kalmışlar. O dönemden itibaren Boz Kurt Türklerin simgesi olmuştur.

O göçebe Türkler Ermenistan'a gelip Ermenileri acınacak duruma düşürmüşler. Ağır vergiler koymuşlar; ödemeyene baskı uyguluyor, öldürüyor, evini ateşe veriyorlarmış. Her türlü zulmü uyguluyorlarmış. Türkler on yaşına kadar olan Hıristiyan Ermeni çocuklarını kaçırıp, sünnet ediyor, Müslüman yapıyor, inancını, dilini değiştirip, yeniçeri yapıyormuş. Kökleriyle bağlantısı kesilen, ebeveynsiz kalan o yeniçeriler vahşileşmiş asker hayatı yaşayan vicdansız-allahsızlardı. Onlar zamanında Hıristiyan Ermenilere çok baskı uygulamış ve acı çektirmişlerdir; hatta Ermenice konuşanların dilini acımasızca kesmişlerdir.

Türkler ise şimdi atalarına sadıktırlar ve "Bozkurtlar" adında bir gençlik örgütü kurmuşlardır.

2 (317).

TURFANDA MURADYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1905, KHARBERD [HARPUT])

KAÇIRILAN İNCİL

Üç yüz yıl boyunca bu İncil bizim ailemizde kalmıştır. Büyüklerimizin anlattıklarına göre, 1650 yılında bizimkiler Paskalya günü Murat Irmağı'na çamaşır yıkamaya gitmişken ırmağın içinde yüzen bir sandık görürler. Ellerindeki sopayla çekip çıkararak sandığı açarlar. O İncil kırk tane ipek mendile sarılıymış. Onu kimin nehre attığı ise meçhulmuş. Bizimkiler onu eve getirirler ve bunun bir el yazması İncil olduğunu görürler. Onun kaplaması ve içindeki resimler altındı; üzerindeki haç gümüştü; parşömenden sayfaları 1.200 tarihini taşıyordu. Dini bayramlarda kilisede okuyanlar gelip İncilimizi götürürler, ayinden sonra tekrar evimize getirip yerine koyarlardı.

Bir gün Kürtler gelip İncilimizi çalarak götürürler.

İncil der ki: "Beni bir odaya koyun, yanımda mumlar yakın."

O Kürtler İncil'i pamuk üzerine koyar, iki yanında da mumlar yakarlar. Mumun biri devrilir; yanar; pamuk da alev alır.

Ev sahibi: "Gidin İncil'i kurtarın" der.

Gidip görürler ki yangın başlamış, ama İncil uzağa düşmüştür. Bu mucizeyi gören Kürtler İncil'i getirip geri verirler.

1895 yılında bir Türk gelir, İncil'i şehre götürüp satar. Okhulu[1] Yeznik Piskopos İncil'i görüp Melkon Amcamın yanına gelerek şöyle der: "Melkon yemin ederim ki, o senin İncilindi."

Melkon gider ve Mavali adlı Türkten İncil'i kendisine vermesini rica eder; ama o İncil'i vermez. İncil 20 yıl o Türkün yanında kalır. Türkün karısı İncil'in sarılı olduğu ipek bezleri çıkarıp onları kendisinin ve üç çocuğunun başlarına bağlar. İki gün sonra o kadın ölür. Adam der ki: "Gidip bir Ermeni karı getireyim ki İncil'e sahip çıksın." Gider bir Ermeni kızı kaçırıp 4 evladına bakması için evine getirir.

Melkon elinde silahıyla beş ay dağlarda gezer. Bir gün yeniden Türkü görmeye giderek şöyle der: "Mavali, İncilimi geri ver!"

- Vermem, diye cevap verir Türk.

Günün birinde baktık ki, Türk İncil'i kucaklamış geldi. Bütün gece uyumamış; gözü uyku tutmamış; uykusunda eziyet çekmişti. İncil konuşmaya başlamış ve şöyle demişti: "Beni götür, yerime yerleştir; sahibime geri ver."

Mavali İncil'i koltuğunun altına yerleştirip Melkon'un evine gelir ve der ki: "Al İncilini. O uykumda bana dedi ki: 'Beni yerime koy; yoksa seni iki boğanın ortasına atarım; onlar da seni öldürürler'."

Böylece İncil tekrar evimize dönmüş oldu.

Biz hala Balu [Palu] Okhu Köyü'nde bulunuyorduk. Gelip o İncil'i kiliseye götürüyorlar, hacılar hediyeler getiriyorlardı.

Amcam çalışmazdı. O İncil'den elde ettiği gelirle aileyi geçindiriyordu.

Bir gün birisi felç olmuş, ağzı yamulmuştu. İncil'i götürdüler; hasta iyileşti.

1921 yılında Melkon Amcam'ın üvey oğlu Manuk Fransa'ya yerleşmişti. O Melkon Amcama mektup üstüne mektup yazarak, "Seni Fransa'ya getirelim; Altın İncil'i de beraberinde getir; burada bir sürü para kazanırsın" der.

Bizim köylüler o mektuptan haberdar olurlar. Altın İncil köylerinin namusuydu; onun gücü kuvvetiydi. Onlar Melkon Amcam'a "Melkon, sakın Fransa'ya gitme!" derler.

Ama amcamın üvey oğlu ona mektup yazmaya devam eder. Amcam da İncil'i postayla gönderir. Fransız Hükümeti "Bu İncil antikadır, değerlidir; biz onu müzeye koyacağız" diyerek İncil'i müsadere eder. Ama o çok para vererek İncil'i geri alır, sonra da Amerika'ya götürür; Providence'ye yerleşir. 1967 yılında Yerevan'da yaşayan Okhulular ve ben, Muratlar'ın Altın İncili'nin sahibi Turfanda Muratyan, 45 kişi toplandık; Matenadaran'a[2] gittik. Matendaran'a bir mektup yazarak, Melkon'un üvey oğlu Manuk'un

[1] Balu'nun bir köyü.
[2] Ermenistan el yazmaları kütüphanesi.

sahtekârlıkla Altın İncilimizi Fransa'ya, ondan sonra da Amerika'ya götürdüğünü, 1976'da Melkon'un oğlu Gaspar'ın ABD'ye gittiğini, ama Altın İncil'i geri getiremediğini belirttik.

Lafı uzatmayayım; sonra Matenadaran'ın Müdür yardımcısı Babken Çukasızyan Amerika'ya gitti; o Altın İncilimizi yasal yollardan geri getirdi. O İncil şimdi Matendaran'dadır. Çukasızyan da kitabında Altın İncilimiz hakkında yazmıştır.[3]

3 (318).

ANAHİT ACAPAHYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1920, SİS)

KİLİKYA'NIN BAŞKENTİ SİS'İN KUTSAL EMANETLERİ

Sülalemiz Kilikya Kralı VI. Levon'un soyundandır. Başlangıçta kraliyet, sonraları ise katolikosluk ailesi mensubu olmuşuz. Rahip Gnel Acapahyan atalarımızdandır; o, 33 yaşında Acapahyan Manastırı'nı inşa ettirmiştir. Manastırı gören Türk Beyi "bu manastır değil, kaledir" der. O manastır şimdi camiye dönüştürülmüştür.

Anlatılanlara göre Rahip Gnel Acapahyan o taraflara gelir; suyu kurumuş bir kuyu görür. Rahip Gnel Acapahyan bir elinde Lusavoriç'in sağ eli, diğerinde ise haç olduğu halde başlar dua etmeye ve kuyunun içine su dolmaya başlar. İşte öyle bir mucize gerçekleşmiştir. Evimizde hem Grigor Lusavoriç'in sağ elini, hem Kral Levon'un fildişi kaşığını, hem de elmasları üzerinden çıkarılmış kılıcını saklardık. Annem, 1915'te Türkler gelip bizi Sis'ten çıkardıklarında bütün bunları yanımıza alıp yola çıktığımızı anlatırdı. Türk jandarmalar sıradan çıkanları veya geri kalanları kamçıyla döverlerdi. Ağlama, sızlama, kargaşalık… Ermeniler aç, susuz, güneşin altında haşlanarak yürümekte zorlanıyorlardı; dayak yiye yiye Gaston şehrine vardılar. Midelerine bir şey gitmesi için, açlıktan at dışkılarındaki sindirilmemiş arpa tanelerini arayıp yiyorlardı. Kolera salgını zaten orada baş göstermişti; ölen ölene… Babam mezarcı olmuştu. Ölenler o kadar çoktu ki, cesetleri de üst üste büyük bir çukurun içine atıp üzerini toprakla örtüyorlardı. Türkler küçük çocukları boyunlarına kadar, başları dışarıda kalacak şekilde toprağa gömüyorlardı.

Sonra bizi Sur-Sayda şehrine götürdüler. Cebimizde para yoktu. Annem mecburen Kral Levon'un fildişi kaşığını sattı ve o parayla, bize yedirmek üzere 14 kilo mısır unu satın aldı. Galiba biz o un sayesinde hayatta kaldık. Sonra annem Amerikan Hastanesi'nde çamaşırcı olarak çalışmaya başladı. Annem oradan bir yün battaniye getirmişti; ailece o battaniyenin altına girip uyurduk. Bir gün battaniyeyi yıkadık, kuruması için dikenli teller üstüne serdik; battaniyeyi çaldılar; biz çocuklar ağlamaya başladık. Amerikan Hastanesi'nin başhekimi halimizi gördü; bize acıdı, yeni bir yatak örtüsü verdi. Annemin eline

[3] *Bak.* Çukasızyan Babken. *El yazmalarının dünyasında.* Yerevan, 1985, sayfa 140-144.

para geçtiğinde gidip Kral Levon'un o kaşığını para karşılığında geri aldı. O kaşık şimdi diğer kutsal emanetlerle birlikte müzede bulunmaktadır.

Sonra biz Maraş'a gittik. Biraz nefes aldık; zira Fransızlar oraya önceden girmişlerdi; sulh oldu. Ama onların da orda kalmasına izin vermediler; Fransızlar, kaçarken kimsenin duymaması için geceleyin atlarının toynaklarının altına keçe bağlamışlardı. Onlar gidince Türkler Maraş'a girip başladılar katletmeye, her yeri harabeye çevirmeye, kesmeye. Maraş'ın Ermeni Kilisesi'ni ateşe verdiler; mum gibi yaktılar onu. Biz mecburen Maraş'ı terk ettik: Beyrut'a geçtik. Birkaç yıl orda kalıp, sonra 1946'da Ermenistan'a geldik.

4 (319).

KARAPET TOZLUYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, ZEYTUN)

KİLİKYA KATLİAMI

Sultan Hamit tahtında otuz üç sene oturdu; 1908 yılında "Hürriyet, adalet, okuvet, müsavat millete"[1] dedi; yani hepimiz beraber, kardeşçe yaşayacağız. Fakat, üç ay geçmeden katliam emri verdi. Kilikya'daki Hacın, Dörtyol, Adana, Sis ve diğer yerlerde yaşayan Ermenleri katletmeye başladılar. Üç gün içerisinde otuz bin Ermeni katlettiler.

O katliam Maraş'a yaklaştı.

Bizim Zeytunlular Kilikya Ermenilerinin katledildiğini duyunca, önderler Maraş'taki Türk Hükümeti'ne haber göndererek dediler ki "Olmaya ki Maraş'ın içinde bir Ermeninin kılına dokunasınız, yoksa gelir, Maraş şehrini tamamıyla ateşe veririz.

Türk yöneticiler Zeytunlulardan korkup katliamı durdurdular. İşte o dönemdedir ki şu şarkı çıktı:

"Katliam amansız, Ermeniler ağlasın,
Çöle döndü muhteşem Kilikya…"[2]

5 (320).

FLORA FARMANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1924, İSTANBUL)

SOYKIRIM ÖNSEZİSİ

[1] 1908 yılında Osmanlı Türkiyesi'nin "Anayasası" kabul edildi. O "Anayasa"nın sloganı "Özgürlük, adalet, kardeşlik, millete eşitlik" idi.

[2] Bu şarkının bütününü, kitabın ***"Tarihi şarkı-tanıklıklar"*** bölümünde [Tnk. 436] görebilirsiniz.

Ninem bana şunları anlatmıştı: “Evimizde bize uğur getiren iki yılan besliyorduk. Onlar kimseyi ısırmazdı; serbestçe eve girip çıkarlardı. Sürgün Felaketi öncesinde o yılanlar kıvrılmaya, rahatsız hareketlerde bulunmaya ve rahatsız bir şekilde eve girip çıkmaya başladı; kendilerini avlunun taşlarına vuruyorlardı. Biz de bu nasıl iş diye şaşırmıştık. O gece gün ağarırken Türkler gelip katliam yapmaya başladılar.”

6 (321).

SOĞOMON YETENEKYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1900, MERSİN)

ANTRANİK PAŞA VE KÖSE BİNBAŞI

Günün birinde Sultan Hamit Antranik’in üzerine, emrindeki Köse Binbaşı’yı gönderir.

Antranik gider ve Köse Binbaşı’nın çadırını kılıçla yırtar ve Köse Binbaşı’nın uyuduğunu görür; ona der ki “seni yattığın yerde vurmak namertlik olur. Yarın gel; seninle dövüşeceğiz.”

Sabah olur; Köse Binbaşı Antranik’in karşısına çıkar.

Antranik der ki “Bir vursam, atının nalını uçururum, bir daha vursam atının kulağını uçururum; alnına vurduğumda ise artık ne olacağını sen düşün. Sen kimin üzerine yürüdüğünü biliyor musun? Ben Antranik Paşa’yım. Seni Sultan Hamit göndermiş; senin suçun yok. Kalk git ve bir daha geri gelme.”

Köse Binbaşı kuvvetlerini toparlayıp sessiz sedasız uzaklaşır.

Öyle ki, Türkler Antranik’ten çok korkarlardı; kimse onunla dövüşmek istemezdi; “Antranik Paşa geldi!” deyip kaçarlardı.

7 (322).

SATENİK KUYUMCUYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1902, KONYA)

ANDRANİK PAŞA

Konya’yı terk ettiğimizde bizi İzmir’e getirdiler. Hepimiz de küçüktük. İzmir katliamı henüz yaşanmamıştı. Andranik öksüzler yurdumuza geldi. Herkes ondan birkaç söz söylemesini rica etti. Hiçbir şey söyleyemedi; dudakları titriyordu. O kadar çok Ermeni öksüz görmekten hüzünlenmişti. Hiçbir şey söyleyemedi. Kendini tutmasa gözlerinden yaşlar akacaktı.

Diyorlardı ki, Daşnaklar Andranik’i Bolşeviklere karşı savaşmaya zorlamışlar, ama o: “Ermenilere el kaldırmam” demişti.

Daşnaklar onu Paris'e götürürler. O hep beyaz bir ata binermiş. Ona derlermiş ki: "Ne olur, beyaz ata binme; sana ateş ederler."

"Benim vücuduma mermi değmez" diye cevap verirmiş Andranik.

Andranik Paşa'nın cekedini çıkarmışlar; kalbura döndüğünü görmüşler; vücuduna ise mermi değmiyormuş; zira önce haç çıkarıp sonra savaşırmış.

8 (323).

GEVORG GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1925, BEYLAN)

TÜRK AHMET VE BABAM

Beylan'daki evimizin mahzeni silah deposuydu; zira devamlı Türklerle komşu olarak yaşadığımız için her zaman silahlanmış olmalıydık.

Günü birinde rahmetli babam, annem ve ben siyah ineğimize ot toplamak üzere Otlu Kaya'ya gittik. Ben küçüktüm; babam beni annemin yanında bıraktı. Ben otların üzerine yatmıştım; babamın silahı da yanımdaydı. Babam ot toplamaya gitti; annem de onun arkasından. Nasıl uykumun bastırdığını bilmiyorum, ama babam geri geldiğinde, silahı artık yanımda değildi. Babam, dikkatsizliğinden dolayı anneme çok kızdı. Hemen bizi ata bindirip eve getirdi. Sonra, Ahmet'in köyüne gitti; zira hırsız oydu. Aynı gece Ahmet silahın babama ait olduğunu anlayarak, getirip onu bizim köyün muhtarına teslim eder. Babam yalnız başına Ahmet'in köyüne gider. Muhtardan Ahmet'in evini sorar. Muhtar da der ki: "O haydutun evini sana nasıl göstereyim?" Ama daha sonra evini gösterir.

Babam Ahmet'in evine gider; tekmeyle kapısını açarak içeri girer.

Ahmet babamı görerek der ki: "Martiros Dayı, silahın sana ait olduğunu anlayıp onu sizin köyün muhtarına teslim ettim."

Babam ise: "Eller yukarı! düş önüme!" der; götürüp kendi köyünün kahvehanesine oturtur.

Almanya'da öğrenim görmüş muhtar Mösyö Josef gelince Ahmet onun ayaklarına kapanır. Mösyö Josef der ki: "Git Martiros Dayı'nın ayaklarını öp ki hayatını bağışlasın."

Ertesi gün Ahmet bir eşek yükü yağ, yoğurt, bir de yeni doğmuş buzağı getirir; ama babam almayı reddeder ve şöyle der: "Bütün bunları geri götür! Hırsızlığı unut! Insan olmaya çalış!"

9 (324).

MARTİROS GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1898, BEYLAN)

KORKMUŞ MOLLA

Büyük Felaket hepimizi dört bir yana savurdu. Ben Türklerin arasına düştüm. 17-18 yaşında ya var ya yoktum. Adımı değiştirip bana Türk ismi koydular. Babamın bir Türk dostunun hizmetkârı oldum. Gündüz Türk Ağamın tarlalarını sürüyor, gece de öküzleri otlatıyordum.

Türklerin mezarlıkları yol kenarında bulunurdu. Mezarlığın taşları arasında da benim boyumda otlar bitmişti. Öküzleri mezarlığın içine sürdüm; ben de bir taşın yakınına uzandım.

Şafak sökerken gözlerimi açtım; tok öküzler yatmış geviş getiriyordu. Yol tarafına döndüm ki ne göreyim! Köyün mollası eşeğe binmiş öbür köye gidiyor. Korkudan bir taşın arkasına saklandım, ama öksürüğüm tuttu, boğulurcasına birkaç kez öksürdüm. Türk molla sesimi duyunca, eşeğinden düştü, "Ya Allah!" diye bağırarak kendi köyüne kaçtı.

Ben de hemen öküzleri mezarlıktan çıkardım; doğruca Ağamın kırlarına sürdüm. Yüreğim korku dolu olarak başladım tarlayı sürmeye.

Bir gün sonra köyde bir haber yayıldı; sözüm ona molla mezarlığın yanından geçerken bir hayaletle karşılaşmış; hayalet ona vurmuş ve molla korkudan gebermiş. Allah'ıma şükrettim ki beni gören olmamıştı. Eğer o hayaletin bir gâvur eniği olduğunu bilselerdi, beni lime lime ederlerdi.

10 (325).

GEVORG GÜZELYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1925, BEYLAN)

TÜRK GARDİYAN VE BABAM

Güzelyanlar çok sevimli ve güçlü olmuşlardır. Babamın anlattığına göre babasının amcası bir Türk pehlivanla güreşe tutuşmuştu.

O Türk pehlivan Beylan'ın Soğuk-Oluk adlı Ermeni köyüne gelir ve der ki: "Bana pehlivanlarınızı getirin!" Ve o pehlivanlardan birkaçını yere serer.

Güzelyan çıkar meydana. Pehlivan'ın temsilcisi der ki: "Güreşme; yenilirsin; çünkü Türk pehlivan vücudunu yağlamıştır."

Güzelyan gelir, parmaklarıyla pehlivanın göbeğini yakalar ve bağırsaklarını dışarı döker…

Birinci Dünya Savaşı sırasında babamı askere alırlar ve hiçbir neden olmaksızın, daha sonra onu götürüp öldürmek üzere hapse tıkarlar.

Gardiyan babama sorar: "Sen Güzel oğlu Gevo'nun oğlu değil misin?"

Babam "Evet" der.

O zaman gardiyan ona der ki: "Git atımı tımarla."

Babam atı alır, tımarlayıp getirir.

Gardiyan der ki: “ben sana atı iyice tımarla dememiş miydim?” ve göz kırpar; yani “kaç git, çünkü hepinizi öldürme emri var” demek ister …

O zaman babam uyanır ve kaçıp kurtulur; bir Türkün yanında Türk ismiyle çalışır.

11 (326).

GEVORG GÜZELYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1925, BEYLAN)

BEYLANLI AİLEMİZ

Rahmetli babam ve annem 1915’te Suriye çöllerine sürüldüklerini anlatırlardı. Büyük amcamı Türkler öldürmüştü; diğer iki amcam küçükmüş; Suriye çöllerinde dolandıktan sonra öksüzler yurduna düşmüşler. 1919’da, o zamana kadar kim dayanıp hayatta kalmışsa, babadan kalma mülklerine geri dönmüştü.

1925 yılında, doğduğum gün babam üzüm bağları dikmiş benim adıma. Hatırlıyorum, o bağın mahsulü bol olurdu; halbuki bağlar sulanmazdı ve gübre de yoktu. Sadece yılda bir kere kükürt serperlerdi ki, denizden gelen nem asmaları mahvetmesin.

1939’da İskenderun Sancağı Türklere verildiğinde Fransızlar Kilikya’dan çekildi; Ermeniler de Türklerle kalmak istemediler. Mısır’dan “Khtevi” adlı gemi geldi. Eşyalarımızı Beylan’ın Soğuk-Oluk Köyü’nden limana indirdiler. Ablamın elinden tutarak geminin yakınına gittim. Geminin makinelerini görünce çok korktum ve titremeye başladım. O sırada General de Gaulle oradan geçiyordu, heyecanlanmamam için gülümseyerek başımı okşadı… Gemi bizi Akdeniz kıyısında bulunan Tartus şehrine götürdü. O şehri, Havari Tadeus’un kurduğunu söylüyorlardı. On beş gün orada çadırlarda kaldık. Ondan sonra arabalarla bizi Beyrut’a, sonra da Beyrut yakınlarındaki Sur Şehri’ne götürdüler. Orada bizi Arapların yakınına yerleştirdiler. Başlangıçta çok zorluk çektik; çünkü Araplar bizi murdar bir millet olarak görüyorlardı. Bir Ermeni kadın kasaba gidip masanın üstüne konmuş ete parmağıyla dokunsa, kasap kızgın bir şekilde eti çöpe atardı; ama giderek bize alıştılar; artık bizimle aynı masayı bile paylaşıyorlardı. Fransız Hükümeti bize sulak araziler verdi; denize yarım kilometre uzaklıkta, yerden su fışkırıyor ve topraklar sulanıyordu. Orası gerçek bir cennetti: orada portakal, limon, muz, şeker kamışı bolca yetişiyordu. Sur, bitki örtüsü bakımından o kadar zengindi ki, bir atlı bahçeye girse gözden kaybolurdu.

Fransız Hükümeti bize yapı malzemeleri verdi; evler inşa ettik, başladık çalışmaya ve orada yaşamaya. Ailede çalışan bir kişi bile olsa, aile fertlerinin sayısına göre ücret ödeniyordu. İşin kötü yanı ise orada birçok bataklık bulunmasıydı ve birçok kişi sıtmaya yakalandı. General de Gaulle doktorlar ve hemşireler eşliğinde geldi; herkese sarı kinin hapları dağıttı.

Orada yedi yıl kaldık; hayatımızı çok iyi kazanıyorduk. Annelerimizin ve ablalarımızın kollarında altın bilezikler çoktu. Her aile kendine tahsis edilmiş toprak parçası üzerinde çalışıyor; kendisine verilen

ücreti alıyordu; koşum hayvanlarını ve tarım aletlerini de bedava alıyordu. Çalışıp yaşıyorduk. Her köyün kendi arazisi vardı, kendi okulu, ve kilisesi de. Bizim ordan Sur'a giden yolda Sayda ve Tir şehirleri bulunuyordu. Bu şehirlerin adı İncil'de de geçer. Ancak bunlar eski kale yıkıntılarıyla beraber denizin dibini boylamışlardı. İşsiz güçsüz Araplar deniz kumunu eleyerek altın tozu elde ediyorlardı.

Daha sonra, göç komitesinin temsilcileri geldiklerinde, babamla arkadaş olan Araplar Ermenistan'a gitmememiz konusunda bizi uyardılar; gidersek kara ekmeği bile bulamayacağımızı söylediler. Yedi yıl süresince 125 hektar meyve bahçemiz, bir yıl buğday iki yıl başka ürün veren buğday tarlalarımız oldu. Kış için herşeyi depoluyorduk; avcılar yaban domuzu avlamaya gidiyorlardı. Avı kendi aralarında bölüşüyorlar ve şölenler dönemi başlıyordu.

1946 yılında ev, bark, bağ, bahçe herşeyi bırakıp Ermenistan'a geldik. Başlangıçta bizi Noyemperyan'ın uzak ve geri kalmış bir köyüne yerleştirdiler. Daha sonra büyük zorluklarla Yerevan'ın Akhparaşen ve Merelaşen Mahalleleri'ne[1] taşınabildik; evimizi inşa ettik; evlendim ve şimdi de 5 çocuğumla burada yaşıyorum.

12 (327).

TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

BÜYÜKANNEM

Büyükannem, askere alınmaması için kocasını savaş sırasında bir kuyuda saklar; zira götürülenlerin öldürüldüklerini biliyorlardı. Bir de, "Ermeniler askere alınmayacak" diye bir haber yayılır. Büyükannem kocasını kuyudan çıkarıp, getirir sedirin üstüne oturtur. Büyükbabamın yüzünün sapsarı olduğunu görür; o çok zayıflamışmış. Sonra bir emir gelir: "Ermeni erkekleri dışarı çıksın; barışacağız" diye. Büyükbabam da gider barışmaya. Ama yakalayıp ellerine kelepçeleri takarlar; götürüp hepsini de ırmağın kenarında boğazlarlar.

Büyükannem der ki: "Armenak, sonunun böyle olacağını bilseydim seni o kadar uzun süre kuyuda saklamazdım."

Büyükannemin bir kızı, bir de ikiz oğulları olur. Fransızlar gelip çocukları toplarlar ve öksüzler yurduna götürürler; büyükannemin iki oğlunu da götürürler.

Büyükannem ve yanında kalan kızı, Türklere satıp geçimlerini sağlamak üzere ketenden yere serecek kilimler örerler.

Katliam başlar; yağmalama olayları olur; kızların namusu da elden gider.

[1] 1946-1947 yıllarında Ermenistan'a dönüş yapanlar o ıssız bölgeye yerleşip, orayı şenelttiler. O yere Akhparaşen (Akhpar- yerlilerin alaylı bir ifadeyle yeni gelenlere verdikleri ad olan "kardeş" anlamına gelen kelime). Fakat, onlardan birçoğu soğuğa ve diğer zorluklara dayanamayıp ölmeye başladığından, bitişik mahalleye "Merelaşen" ("ölüler tarafından inşa edilen"; şimdi "Ararat Masifi") adı verildi.

Büyükannem kayınbabasına der ki: “Düğünümde bana bir sürü altın takmışlardı; onları çıkarıp bir güvece dolduralım.”

Türkler eve girdiğinde kayınbaba o altınları onlara verir ve der ki: “Alın bütün bunlar sizin olsun! Yalnız kızlarımın ve gelinimin namusuna dokunmayın.”

Katliam sırasında on yaşında olan, babamın babasına gelince, katliamdan sonraki 5-6 yıl boyunca gece yarılarına kadar babasıyla çalışırmış ki Türkler içeri daldığında uyanık olsunlar.

Dul kalan büyükannem kendisinden yaşça çok küçük bir gençle evlenir; o genç on altı yaşında ya var ya yokmuş. Büyükannem başında kendisini koruyacak bir erkek bulunmasını istemiş. Gencin babası karşı çıkmış o uygunsuz evliliğe; gelip büyükannemi sopayla dövmüş ve demiş ki: “Sen eşek kadar çoluk çocuk sahibi karı benim oğlumu baştan çıkarıyorsun.” Ama onlar büyükannemin bir koruyucusu olsun diye evlenmişler. Sonra babam Nazar doğmuş, sonra halam ve diğerleri. Sonra o genç büyükbabam hastalanır; apandisiti patlar; hekimler hastalığının nedenini anlayamazlar ve ölür. Büyükannem de düşer, omuzu çıkar; “Ah, kolum!” der; yataklara düşer ve acıdan ağlar. Babam Nazar henüz on bir yaşındayken babasını kaybeder. Annesi ise genç kocasının nasıl gömüldüğünü bile bilmez.

Babamın amcası Nazar’a sorar: “Bizim paramız yok; annen yatakta, babanın kefenini kim yaptı biliyor musun? Emin Grigor kumaş tüccarıdır; o yaptı. Şimdi parasını istiyor.”

Babam Nazar da o genç yaşında Emin Grigor’un evine gider ve der ki: “Biz fakir bir aileyiz; annem hasta yatıyor. Kefenin kaç para tuttuğunu sormaya geldim. Param olursa ödeyeceğim; zira babamın mezarında borç içinde yatmasını istemem, o yüzden bilmek istiyorum.”

Emin Grigor da: “190 kuruş tuttu” diye cevap verir.

Bir gün babam gider Grigor’a bir altın verir. Başka bir gün de 90 kuruş verir ve şöyle der: “Babam mezarında borçlu olarak yatmadığı için artık rahatım.”

Emin Grigor parayı cebine koyar ve der ki: “Helal olsun, sen borcunu ödemesini bildin.” Kızına da der ki: “Çay getirin; bir yastık getirin sırtına koyun; hamur işi yiyecekler getirin yesin.”

Babam çayı hayatında ilk defa orada içer.

Yıllar geçti; babam tanınmış bir insan oldu. Herkes Nazar’ın inşa ettiği evleri parmakla gösterirdi. Allah’a şükür ki, maddi durumumuz iyiydi. Ama sen şu kaderin cilvesine bak ki, büyükbabamın kefeninin parasını isteyen o Emin Grigor öldü. Oğlu Kızılırmak’ta boğuldu; kızı ise aklını kaybetti: temizlik takıntısı başlamıştı. Leğen kemiği aşındı; hastaneye kaldırıldı. Babam onun bütün masraflarını üzerine aldı; o hastanın günlük masraflarını kendisi karşılıyordu. Ameliyat ederler; babam platin getirtir ve yerleştirirler; ama ameliyat başarılı geçmez. Kız o vaziyette eve gelir; babasının ve annesinin ölmüş olduğunu görür. Bütün defin masraflarını babam karşılar. Öyle ki, hayat nedir? Servet nedir? Güzellik nedir? Bilim nedir? İnsan hiçbir şeye güvenmemeli; zira bütün bunları düzenleyen Tanrı’dır. Önemli olan “Her şeyden evvel bana sığın” diyen Tanrı’nın sözüdür.

O adam zengindi; büyükbabamın kefenini hazırlamıştı; ama kendi şahsı ve ailesi için hiçbir şey yapamadı. Ölünce onu babam gömdü. Onun karısı öldü; onu da babam gömdü. Kızı aklını kaçırıp öldü; onu da yine babam gömdü. "Ne idim; ne oldum; daha neler olacağım." sözleri ne kadar doğru!

13 (328).

L. B.'NİN TANIKLIĞI
(D. 1952, NİKOMEDYA)
BİZİMKİLER

Bizimkiler Nikomedya'nın [İzmit] Merdegöz köyündendi. Orada Zengiler, Sölez ve Nor Küğ isimli Ermeni köyleri de vardı. O Partizak'a [Bahçecik] yakındır. Bizimkilerin iyi Türk dostları varmış. O Türkler gelip derler ki: "Patırtı kopacak; sizi İstanbul'a kaçıralım."

Ama annemin babası uyarıya kulak asmaz ve şöyle cevap verir: "Hemşerilerim nereye giderse ben de oraya giderim."

Kendisinde Allah vergisi bir yetenek varmış: bitkilerle hastalıkları tedavi edermiş. O yeteneği de ona babasından miras kalmış ve herkesin derdine çare bulurmuş. Bu yüzden de herkes tarafından sevilirmiş.

Bir gece Türkler evlere baskın düzenleyip başlarlar insanları katletmeye, dövmeye ve soymaya. Annemin babası mecburen ailesini toplar ve evini terk eder.

Sürgün başlar. Herkes gibi yürüyerek yola çıkar ve yorulurlar. Tifo salgını baş gösterir. Orada büyükbabam da hastalığa yakalanır. Ölenler o kadar çoktur ki, cesetlerin üzerinden atlamaya mecbur kalırlar. Büyükbabam öleceğini hissederek kızını yanına çağırır ve şöyle konuşur: "Şimdi sana bir şey öğreteceğim: annem Kudüs'e gitmiş, hacı olmuştu. Bundan sonra senin adın Hacı Ağavni olsun; anneninki de Hacı Tigranuhi, babanın adı ise Hacı Avetis olsun. Ölüyorum kızım!" der ve orda ölür babası. Babasını orada gömmeden terk etmek zorunda kalırlar; çünkü zaptiyeler sağa sola, geri kalan kim varsa onlara kamçıyla vurmaktadırlar. Büyükbabayı bırakıp ilerlerler. Annem Hacı Ağavni, iki erkek kardeşi ve annesi Hacı Dikranuhi, onun kız kardeşi Hacı Hranuş ve erkek kardeşi Deir-es-Zor'a doğru yollarına yürüyerek, aç ve susuz devam ederler.

Bir gün de Hacı Hranuş ve Hacı Tigranuhi küçüklere: "Siz bizi burda bekleyin; biz size yiyecek getireceğiz" derler. Gider ve bir daha birbirlerini görmezler. Annem Hacı Ağavni iki erkek kardeşiyle kalır…

Dayanılmaz işkencelere maruz kaldıktan sonra bir Türk bunları kurtarır ve onlar köylerine geri döner. İpekböceği yetiştirir ve ipek elde ederler. Partizak yakın olduğu için, kardeşleri Partizak'a çalışmaya gider. Kadınların da bir dini cemaati varmış; orada papaz efendi ilahiler öğretir. Annem babasından kendisine kalan Allah vergisi yetenekle ve bitkilerle hastaları tedavi eder.

14 (329).

NERMİN ÖZFIRINCI'NIN TANIKLIĞI
(D. 1943, TİGRANAKERT [DİYARBAKIR])
DEDEMİN SÜLALESİ

Dedem öleceği zaman demiş k: "Kızlarım! Evi toplayın, yemek pişirin su ısıtın, ben ölüyorum. Kızlar papaz efendiyi çağırmışlar; o da bir dua okumuş ve dedem ölmüş. Bunun da bir hikâyesi var.

Dedemlerin onbir tane ekmek fırını varmış; bu yüzden de adlarını Özfırıncı koymuşlardı. Dedemin sülalesi 99 kişiden oluşuyormuş. 1915'teki katliamdan bunlardan sadece biri kurtulmuştur: o kişi Yervand Tırpancıyan'dı. Onun babası Mıkırtiç Tırpancıyan'mış. Dedem çok zenginmiş. Türkler derler ki: "gel altınlarının yerini bize söyle; seni kurtaralım." Ama onun karısı Manuşak önceden altınları toprağa gömmüşmüş.

Mıkırtiç Tırpancıyan gider gömülü altınların yerini Türklere gösterir. Onlar toprağı kazıp altınları çıkarırlar. Sonra da ellerini bağlayıp onu götürür öldürürler. Dedemin erkek kardeşi Levon bütün bu olanları görür, ödü kopar ve ölür.

Sonra o Mıkırtiç'in oğlu Yervand Tırpancıyan öksüz, zavallı bir haldedir; Mardin'de çoban olur. Dedeme haber verirler. Dedem ona acır ve gidip onu geri getirir. Kirden başının her tarafı yara olur. Daha sonra Yervand evlenir. Onun kızı bize gelin oldu; erkek kardeşimin karısı oldu. Öyle ki, Yervand'a "Katliam çocuğu" diyorduk.

Bizim Diyarbakır'da Türkler kazıp kuyuların içinden tenekelerle altın çıkardılar. Ermeniler altınlarını, gümüşlerini, bakırlarını toprağa gömmüş, ya da ocağın içine veyahutta karın altına saklamışlardı; zira karı buzdolabı gibi kullanırlardı. Ermeniler sonra gelip almak üzere karın altında halı, altın ve başka şeyler de saklamışlar; ama Türk muhacirler gelmiş, saklanmış ne varsa arayıp, bulmuş ve almışlar.

15 (330).

MARYAM MİRZAYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1927, TOMARZA)
AİLEMİZ

Bizimkiler Tomarza'da çalışıp yaşarlarmış. 1915'te büyükannemi köyün karakoluna çağırarak Türk olmasını söylerler.

Büyükannem der ki: "Kocam Türk olursa ben de olurum."

Sonra büyükbabamın babası oğlunu yanına çağırır ve Türk olmasını telkin eder.

Büyükbabam ise şöyle cevap verir: “Hayır! Biz ölürüz ama Türk olmayız!”

O zaman polis: “Bırakın şu kart gâvuru; Türk olsa ondan ne hayır gelir ki!” diye konuşur.

Büyükannem de annemle beraber kimsenin görmemesi için gizlice ağaçların altından kaçar. Annem o dönemde 4-5 yaşında ya var ya yokmuş. Annem küçük olduğundan geride kalır. Bir jandarma onu görüp kamçıyla kafasına vurur; annem de baş ağrısından bayılıp yere düşer. Annem başındaki o yara izlerini hep gösterirdi. Jandarma annemin öldüğünü zannederek onu kanlar içerisinde bırakarak uzaklaşır.

Orada da Rum bir aile yaşarmış. Rumlara ise o zamanlar dokunmuyorlardı. Rumlar annemi alıp evlerine götürürler. Ermeni bir dost annemin o Rumlar tarafından evlerine götürüldüğünü görüp hemen büyükannemi bulur ve ona der ki: “Kızını o Rumların evinde gördüm.” Büyükannem hemen onunla birlikte o Rumların evine gider; annemi bulur ve yanına alıp evine götürür. Annem hep şöyle derdi: “O Rumları çok seviyorum; çünkü onlar benim hayatımı kurtardı.”

O şekilde büyükannem kızını bulur ama oğlunu bulamaz ve o hep: “Ocaklarında baykuş ötsün!” diye beddua eder ve kaybolan oğlunu hatırlayarak ağlardı.

Babamlar da altı erkek bir kız kardeşmişler. İki erkek kardeş Amerika’ya gider; bunlardan biri yolda vefat eder. Geriye Harutyun, Khaçik, Aram, Karapet, Nikoğos ve bir de Maryam kız kardeşleri kalır.

Onların hepsini de sürgün ederler. Babam Nikoğos o zaman yedi yaşındaymış. En büyüğü Karapet’miş. O Karapet’in iki kızı varmış; yolda giderken zavallılar açlıktan ölmüş. Karapet’in karısı da aynı şekilde vefat etmiş. Ertesi gün görürler ki, iki bacak kemiği topraktan çıkmış; çakallar etlerini yemiş. Büyükannem der ki: “Ölürsem beni derine gömün.” Hepsi yolda ölmüş. Erkek kardeşinin iki kızı yanlarındaymış. “Bu kızlar da ölecek; burda Fransız rahibelerin manastırı var; onları burda bırakalım; hiç olmazsa hayatta kalsınlar” diye düşünürler. Kızları rahibelere teslim ettikten sonra yollarına devam ederler.

“Biz” der ve ağlardı büyükannem, “yolda ot koparıyorduk; başka yiyeceğimiz yoktu.”

Sonra bunlar Arabistan’ın Musul taraflarına gitmişler. Orada Hristiyan Araplar varmış. Onlar amcamı ve annemin iki kardeşini alıp saklarlar. Yiyecek verirler; ama onlar bu yiyecekleri yiyemezler; zira yemeye yemeye içleri kurumuşmuş. Bu iki erkek kardeşe yavaş yavaş süt, ayran içirirler ki, içleri açılsın. Amcam büyükmüş; bir işte çalışmış. Babam yedi yaşındaymış ve uzun saçları olan güzel bir çocukmuş.

Sonra İngilizler Ermeni öksüzleri toplamaya gelmişler. Araplar babamı vermeye yanaşmamış. Fakat komşu Araplar onları ele vermiş ve “bu evde de Ermeni erkek çocuklar var” demişler.

Babam erkek kardeşiyle köyleri Tomarza’ya dönmüş. Ama onlar, akılsızlık edip, o iki kızı Fransız rahibelerin yanından almadıkları için hep pişmanlık duyarlardı.

Sonra babam Tomarza’da annemle evlenir ve üç kızları olur.

16 (331).
NAZENİ SATAMYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1926, BEYRUT)

HACINLI CERECYANLAR

Bizim Hacın yayla gibi bir yerdi; herkes hava değiştirmeye gelirdi.

Katliam sırasında annemin ailesi, Cerecyanların en büyüğü Nazaret idi; onlar 7 kardeşti: Hovhannes, Karapet, Minas, Manuk, Sargis, Gevorg. Nazaret'in 7 erkek evladı vardı: en büyüğü Hovsep'ti, sonra Zakarya, Toros, Vardevar, Hakobos, Arsen ve Harutyun.

Hacın katliamı sırasında Toros Cerecyan on iki yaşındaki Matevos isimli oğlunun elinden tutmuş, iki küçük çocuğu da kucağında Hacın Köprüsü'ne kadar gelir ki, çocukları orada bırakıp geri dönerek diğer çocuklarını ve karısını da getirsin; ama görür ki bir uçak yere alev yağdırıyor. Aşağıdan da Türkler evleri ateşe veriyorlar. Aşağıda ateş vardır, yukarıda da.

"Baba kaçalım!" der on dört yaşındaki oğlu. Adana ve Sis'e doğru kaçarlar. Öyle ki, diğer çocukları ve karısı evde kalırlar. Köprünün üzerinde bıraktığı küçük çocuklarını da kaybeder; sadece bir çocuğuyla kaçar. Yolda karşısına bir Türk çıkar; Martiniyle Toros'u vurur; kurşun kafasını deler. Toros yere düşer. Türk onun öldüğünü zannederek onu bırakıp uzaklaşır. Toros suyun kenarında bir süre yerde kalır. Suyun sesinden yavaş yavaş uyanır; ama aklı başında değildir. Oğlunun yanında olmadığını hatırlamaz ve yoluna devam eder. Ancak takriben iki-üç saatlik yol gittikten sonradır ki Matevos'u hatırlar; Matevos nerdedir? "Matevos! Matevos!" diye bağırır. Bugüne kadar da onu bulamamıştır. Gelir Fransız nöbetçi karakoluna ulaşır. Onlara Hacın'ın savaşta olduğunu anlatır. Fransız askerler ona inanmazlar ve derler ki: "Sana beş dakika süre veriyoruz; eğer başka kaçaklar da gelirse o halde sen haklısın; seni serbest bırakırız. Aksi takdirde seni tutuklayacağız."

Beş dakika geçmeden birbiri ardından kaçaklar gelmeye başlar ve Sis'e yönelirler. Sis'te Toros'u tedavi ederler. Ona bakan hemşire Şahsenen'dir; onunla da evlenir ve Beyrut'a geçer. İki çocuğu olur: Matevos ve Azniv.

Nazaret'in oğlu Vardevar Cerecyan çok sevimli bir erkekmiş. Fedayiymiş; esir düşüp 101 sene hapis cezasına çarptırılmış. Vardevar Türk hapishanesinden kaçar. Yeniden hapsederler ve onu Hacın Köprüsü'nden geçirdikten sonra öldürme emri verirler. Üç jandarma Vardevar'ı öldürmeye götürür. O jandarmalara der ki: "Sizden rica ediyorum, bir dakika bırakın da gidip karımla helalleşeyim."

Jandarmalar izin verirler. Vardevar eve, karısının yanına çıkar. Karısı küçük Armen'i beşiğinde emzirmektedir. Karısına der ki: "Osano, jandarmalar aşağıda beni bekliyorlar; ben de seninle helalleşmeye geldim. Yukarı gelip sorarlarsa: "Benim haberim yok. Ben Vardevar'ı görmedim" dersin.

Ve Vardevar avlunun penceresinden atlayıp kaçar, kurtulur. Sonra da Lübnan'a geçer. Profesör olan Armen Cerecyan Vardevar'ın oğludur; Arsen ve Aramayis de onun oğullarıdır.

Nazaret'in ikinci evladı, Zakarya Cerecyan ise hükümette görev almıştır. Adana'da İspir Ağacıryan'la birlikte çok sayıda Ermeni kurtarmıştır. Zakarya'nın 5 oğlu olmuştur. Büyüğü, Nazaret Cerecyan (Kujuni), "Yeni Hacın"ın editörüdür. İkinci oğlu Sargis'tir. Beyrut'ta "Salon Sargis" ona aittir.

Üçüncüsü Harutyun Kujuni'dir. O bütün partileri "Ermeni" ismi çevresinde birleştirmiştir. Vahric ise dördüncü kardeştir. Beşincisi, Ermenistan'da yüksek öğretim görevlisidir. Zakarya'nın kardeşinin oğlu, Yedvard Cerecyan ise Washington'da yüksek bir mevkii işgal etmektedir. O Amerikan [ABD] başkanının dış politika konularında yardımcısıdır…

17 (332).

VAHE KİTAPÇIYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1924, ALEKSANDRİA [İSKENDERİYE])
KAYSERİLİ SÜLALEMİZ

1915'te dedem Tigran Avagyan ve büyükannem Şahnur üç kızları Tsiatsan, Anahit ve Vehanuş'la birlikte sürgün yolunu tutarlar. Altı ay boyunca dolaştıktan sonra Halep yakınlarındaki Katma denen yere ulaşırlar. Orada bir hafta çarşaf ve kilimlerden yapılmış çadırlarda kalırlar. Halep'e girmek kesinlikle yasakmış. Bir gün Tigran dedem bekçi polisin biriyle tartışmakla meşgul olduğunu görerek, fırsattan istifade edip sınırı geçer ve Halep'e girer. Bir tepenin üzerine kurulmuş bir kahvehanede rakı içerken birisi ona: "Tigran Bey!" der.

Dedem bunun kendi eski işçilerinden birisi olduğunu görür. O kişi kendisini müdürü olduğu Sevkıyat binasına götürür. O, Tigran'ın ailesinin ve kendisinin tanıdığı kırk ailenin Deir-es-Zor yerine Şam istikametindeki Havran'a gönderilmesine karar verir. Bunlar orada üç yıl kalırlar. İngiliz ordusu Şam'a geldiğinde ise Beyrut'a geçerler. Orada sekiz gün kaldıktan sonra Mersin'e geçerler; o sırada Mersin Fransız koruması altındaymış. 1921'de Fransızların Kilikya'dan çekildikleri güne kadar orada kalırlar. Aynı gece Türkler şehri istila edip Ermenileri, buldukları herhangi bir tekneyle gece şehirden ayrılmaya mecbur ederler. Mersin'de Tigran'ın büyük kızı Tsiatsan, 1921'de ileride babam olacak olan Hayk Kebabcıyan'la evlenir. Tigran dedem karısı ve iki kızı Anahit ve Vehanuş'la İstanbul'a, erkek kardeşi Sarim'in yanına gider. Tigran İstabul'un Gedikpaşa semtinde bir bakkal dükkânı açar ve ailesinin geçimini bu şekilde sağlar. 1924'te, ilk göç dalgasıyla Batum'dan geçerek önce Leninakan'a sonra ise Yerevan'a yerleşirler.

Anahit 1908'de Kayseri'de doğmuş, 1902 doğumlu İzmirli Hovsep Kuyumcuyan ile evlenmiş ve iki kızı olmuştur: 1928'de Yerevan'da dünyaya gelen ve ileride dişçi olacak olan Hermine ile 1936'da doğan ve doktor olan Alis-İveta.

1912'de Kayseri'de dünyaya gelen Vehanuş ise, 1907 doğumlu Vanlı cerrah Mesrop Şatakhyan ile evlenir. Onların iki çocuğu olur: Petros (d. 1941, Yerevan) Politeknik Enstitüsü'nü bitirir, Ayda ise (d. 1945, Yerevan) göz doktoru olur.

Tigran'ın kızı Tsiatsan 1903 yılında doğmuştu ve daha önce de söylediğim gibi 1908, Aksaray doğumlu Hayk Kebabcıyan'la evlenmişti. Tsiatsan Mersin Ermeni Öksüzler Yurdu'nun

öğretmenlerindendi. Orada Arşak Çobanyan, daha sonra Mısır dini önderi olan Rahip Mambre Sirunyan ve Zabel Yesayan da vardı. Tsiatsan'ın üç çocuğu olur: 1922'de doğan ve bir yıl yaşayan Mamas; daha sonra, 1924'te İskenderiye'de doğan ben Mamas-Vahe ve 1927'de dünyaya gelen kız kardeşim Mari.

Annem Tsiatsan'ın 1945'te ölmesinden sonra babamla birlikte Fransa'ya göç edip, Lyon şehrine yerleştik. Şimdi emekliyim.

18 (333).

ANUŞ HARUTYUNYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1922, BAĞDAT)
EBEVEYNLERİM

Babam Keri'nin ordusunda asker olmuştur. Keri öldürüldüğünde; onun ordusu dağılmış. Babam Yepremkhan ile birlikte İran'a gitmiş. Bu arada karısı ve üç yaşındaki kızı çiçek hastalığından ölmüşler. Annemin kocası da ölmüşmüş. Köyün papazı onları evlendirmiş. 1922'de ben doğmuşum. Annemin önceki eşinden bir oğlu vardı. Babam 1955'te ölene dek, birbirimize karşı sevgiyle davranarak yaşadık. İki ay sonra annem erkek kardeşini görmek için İran'a gitti; yolda, Hamadan'da ölmüş.

1934'te Aram Harutyunyan ile evlendim. O Van'ın Kharagonis Köyü'nde doğmuştu. 1915'te Van'dan göç etmişti. O zamanlar kendisi yedi yaşındaymış. Muhacirler yayan olarak Irak'ta bulunan Salmast'a gitmişler. İngilizler kendilerini karşılamışlar. Ağabeyi Abraham'ın ailesiyle birlikte Aram'ı Bakuba'ya götürmüşler; oradan da Nahrumar'a, sonra da Basra'ya götürmüşler. Basra'da, Aram bir Rus'un yanında çalışmış. İki yıl sonra Rus onun askeri depo postacısı olmasını sağlamış. O zamanlar Kürtler ve Araplar birbirlerine karşı savaşıyorlarmış. 75 yıl boyunca Irak'a hükmeden İngilizler Aram'ı tercüman olarak işe almışlar. Geri döndüklerinde onu daha yüksek bir mevkie getirmişler. 1920'de Aram tek başına Bağdat'a gelmiş. Biraz para toplamış; bir ev satın almış, yakınlarını Basra'dan yanına getirtmiş. Birkaç yıl çalışmış; sonra 1931'de benimle nişanlandı. Ben on dört yaşında evlendim; aile kurdum; Harutyun (1937'de doğdu), Anahit (1939'da doğdu), Vanakan (1940'ta doğdu), Hovsep (1950'de doğdu), Margarit (1952'de doğdu) isimli beş çocuğum oldu. 1965'te eşimin erkek kardeşi Abraham öldü.

1971'de Batı Ermenistan'a gittik. Irak'tan Şam'a; Şam'dan Lübnan'a, Lübnan'dan da Halep'e geçtik. Sonra, İskenderun, Kharberd, Maraş, Ayntap, Erzurum, Muş, Van'a gittik; Tatvan'da bir gece kaldık; Bingöl'e gittik. Van kalesini, Şamiram'ın yazlığını gördük. Bir kayığa binip Ahtamar adasına gittik. Ahtamar'daki şaheser manastıra girdik. Ne yazık ki, içerideki duvarlar boyanmış, kutsal resimler bozulmuş, ama dışarıdaki kabartmalar oldukça iyi korunmuştu. Sonra Kars'tan geçtik; orada üç gün otelde kaldık. Daha sonra, tarihi vatanımızın sadece onda birlik kısmını oluşturan Sovyet Ermenistan'ına geçtik. Türkler her şeye sahip olmuşlardır. Yazık topraklarımıza…

1974'ten beri Los Angeles'e yerleşmiş buluyoruz. Şimdi ben de "Ararat" evinin yaşlılar kısmında kendi şahsi daireme sahibim. Hep beraber çok rahat, çok mutlu, çok tatlı günler geçiriyoruz.

19 (334).

MARYAM MİRZAYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1927, TOMARZA)

KHATUN ANA

Khatun Ana Kharberdliydi; küçük bir oğlu vardı Nışan adında. Sürgün sırasında o Arapların arasına düşüp onlar için çalışmış. Araplar da ona günde bir öğün yemek verirlermiş.

Günün birinde iki güzel kız koşarak o bahçeye giderler ve Khatun Ana'nın yerini sorarlar. "Bayan, siz Ermeni misiniz?"

Khatun Ermeni yüzü gördüğüne sevinerek: "Evet Ermeni'yim" diye cevap verir.

Kızlar sorar: "Bu bahçede kuyu var mı?"

Khatun: "Orda bahçeyi sulamak için kullanılan bir kuyu var" der.

Kızlar şöyle konuşurlar: "Biz nişanlıydık; bizim Ermeni nişanlılarımızı götürüp kestiler. Şimdi bu Araplar bizimle evlenmek istiyorlar. Biz nişanlılarımızın ölümünden sonra kimseyle evlenmeyiz!"

İkisi de nefes nefese koşarak kendilerini kuyuya atarlar.

O sırada iki Arap atlı gelir ve bu Khatun Hanım'a sorar: "Buradan iki kız geçti mi?"

"Evet geldi" der kendinden geçmiş bir halde; zira kendisi de o tür bir şey görmeyi beklemiyordu, "ikisi de kendilerini kuyuya attı."

Araplar: "Sen niye o kuyunun yerini onlara gösterdin!" der ve o Khatun Ana'yı bir güzel dövmeye başlarlar.

Khatun Ana zaten şoke olmuş ve karnı da aç olduğundan, o dayağa dayanamayıp şuurunu kaybeder; düşüp bayılır.

Bu olayı kendisi anlatır ve ağlayarak derdi ki: "Vah vah! Güzelim kızları ben kurtaramadım; o şekilde hayatlarına son verecekleri hiç aklımdan geçmezdi."

20 (335).

YERVAND POLATYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1920, HALEP)

ANNEMİN ÇEKTİĞİ ACILAR

Ben 1920'de Suriye'nin Halep Şehri'nde doğdum. Annem çektikleri eziyetleri, Der Zor'a kadar yayan gittiklerini anlatırdı. Orada da 17 yaşındaki oğlunu gözünün önünde kurşuna dizmişlerdi. Zavallı annem hayatının sonuna kadar onun için ağlar, onu hatırlardı. Annem daha sonra Suriye'nin Halep Şehri'ne gidip, belli bir süre kampta yaşamıştı. Orada evlenmişti; sonra da ben doğmuşum. Sonra, bir Fransız gemisi bizi İstanbul'a götürmüş; oradan da Romanya'ya gitmişiz. 1956'da Romanya'dan Los Angeles'e geldik. Ben kunduracıydım; eşim terziydi. İkimiz de çalıştık. Eşim vefat ettiğinde, ben de "Ararat" evine taşındım. Burada her türlü bakım ve ilgi var; çok memnunum. Büyüklerimiz o kadar acı, eziyet çektiler ki; bizler ise bu rahat hayatı yaşıyoruz.

21 (336).

ANAHİT TİGRANİ BOSNOYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1922, ADANA)

ANNEMİN ACISI

Annem Anahit Hakobyan Adana'da doğmuş ancak Hacın'a [Haçin] gelin gitmişti. Ermeni Soykırımı günlerinde Türkler onun dört erkek kardeşini bir vadiye götürmüş ve keçiler gibi diri diri boğazlamışlardı... Kendisi uzaktan bunu kendi gözleriyle görmüştü. O hep onlar hakkında anlatırdı...

Zavallı annemi çık sık ağlarken görürdüm ve "Anne tekrar kardeşlerini mi hatırladın?!" diye sorardım.

22 (337).

RAFİK SUKİASYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1937, YEREVAN)

ANNEMİN ANLATTIĞI

Annem Ağunik Grigor Melkonyan 1907 yılında Batı Ermenistan'ın Erzurum vilayetinin Basen [Pasinler] kazası Ğernağran köyünde doğmuştur. O sık sık yaşlı gözlerle biz Ermenilerin sürgün ve kırımlarına ilişkin anlatırdı. Diğer Basenlilerle birlikte, onun ailesi Doğu Ermenistan'a 1919 baharında göç etmişti. Ailesi, annesi Mariam, babası Grigor ve dokuz çocuk olmak üzere onbir kişiden oluşmaktaydı.

Silahlı Türkler kendi köyleri üzerine saldırdığında, Ermeniler silahsızdılar ve Rus ordusuyla birleşmek umuduyla, zorunlu olarak dağlara ve vadilere doğru kaçtılar. Ancak onlar Türkler onların arkasından yetişmiş ve nehrin üzerinde bir köprünün inşa edilmiş olduğu Köprü Köy denilen yere

* Bu tanıklık sağ kalan görgü tanığının oğlu tarfaından yazılmış olup, şu anda EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır.

sürdüklerinden, bunu başaramamışlardı. Mecalsiz Ermeniler kılıçlarla donanmış atlı Türk kırımcılarla karşılaşmışlar, bunlar Ermenileri kırıp köprüden aşağı atmaya başlamışlardı.

En nihayet annemin ailesi, birçok sürgünün köprüyü geçmek ve kırılmak için sıra bekledikleri köprüye ulaşmışlar. Şans eseri karanlık basmış ve günbatımına yakın Türk kırımcılar dinlenmek için kıyımı durdurmuşlar. O zaman annem kendi gözeriyle, tüm nehrin nasıl kanla boyanmış olduğunu ve insan cesetlerinin nehrin sularını mecrasından dışarı çıkarak kadar çok olduğunu ve köprüden aşağı insan kanı aktığını görmüştü.

Bütün bunları gören anne tarfından dedem Grigor zaptiyelerden birini çağırmış ve Türçe olarak, kendilerinin tüm altın ziynetlerini almalarını ve kendilerini bu kanlı mezbahadan kurtarmalarını rica etmişti. Türk zaptiye kabul etmiş ve "Sizi gitmeniz için bırakırım, ama eğer sizi yeniden yakalar ve buraya getirirlerse, ben artık size yardım edemem." O annemin ailesini serbest bırakmış, fakat annemin sekiz yaşındaki hasta kızkardeşi yerinden hareket edememiş; onlar onu nehrin kıyısında bırakıp uzaklaşmışlardı. Annem hep hasta kızkardeşinin, onlara kendisini terketmemelerini yalvaran, yürek paralayan çığlıklarını hatırlardı. Onlar yayan yürüyerek Tiflis'e doğru kaçmışlardı. Ancak onbir kişiden sadece annem ve onun babası sağ kalmıştı. Ailenin diğer dokuz üyesi sürgün yolunda ölmüşlerdi. Zavallı annem her zaman kaybettiği aile üyelerini hatırlar ve acı gözyaşları dökerdi...

23 (338).

ANNA MOR'IN TANIKLIĞI

(D. 1916, KESARİA [KAYSERİ])

ANNA'NIN ANISI

Babamın üç erkek ve bir kız kardeşi varmış. Kız kardeşi Anna çok güzelmiş. Birinci Dünya Savaşı'nda dört erkek kardeşi de askere alıp katletmişler. O kargaşa günlerinde bir Türk Anna'ya talip olur. Annesi Anna'ya der ki: "Evlen işte! Rahat bir hayatın olur."

Ama Anna şu şekilde cevap verir: "Ben Türkle evlenmem; sizinle sürgüne gideceğim." Herkesle beraber kendisi de sürgüne gider. Yolda Kayserili erkekleri ellerinden birbirlerine bağlayıp götürür, baltayla öldürür sonra da çukurlara doldururlar. Anna'yı da götürüp sabah eziyet edilmiş, acayip bir vaziyette geri getirirler.

Anna namusuna sürülen o lekeye dayanamaz ve kendisini nehre atar. Annem bana onun ismini vermiştir.

24 (339).

VARD PARUYRİ ALEKSANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1931, KAHİRE)

BENİM BERSABE HALAM

Altı yaşıma bastığımda düşünmeye başladım: "Niçin benim etrafımdakilerin hepsi kadındı?" ve sadece babam Paruyr erkekti.

Sormaya başladım: - Büyük anne, büyük babam nerede?

O: - Türkler gelip götürdüler, dedi.

Babamın halası Bersabe'ye sordum, aynı cevabı aldım.

Ben küçük aklımla şöyle düşünüyordum: "O Türkler nereye götürmüşler ki yoklar, niçin yoklar?".

Babamın halası Bersabe çok tatlı bir kadındı. Bir gün anlatmaya başladı. Türkler yedi çocuk babası kocasını götürürler. İki Türk asker Erzurum'daki güzel evlerine girerler, ona tüm kaprislerine boyun eğmesini önerirler. Ermeni pederşahi bir aileden onurlu bir kadın olarak o bunları reddeder. Türk askerleri yakalayıp 16 yaşındaki çocuğunu öldürürler. Yeniden sorarlar. O yeniden reddeder. Türkler diğer altı çocuğunu da gözleri önünde öldürürler. Tüm ev kana bulanır. Ona yaklaşırlar, elbiselerini yırtarlar, soyarlar "Şimdi artık sen dans edeceksin" derler. Tabii zavallı kadın dert içinde reddeder. Türk askerler yatağanı kafasına vururlar, yaralarlar, kanları akar. Kadın yere düşer. Türkler artık annenin de öldüğünü düşünürler, bırakılar, evden dışarı çıkarlar...

Öyle ki zavallı Bersabe halamın kafasının yarısı açıktı; ve korkunç aynı zamanda hep zavallı bir görünümü vardı. O hep bize "Çocuklar! Bana bu şeyleri anlattırmayın, gece uykum kaçar!" derdi.

Öyle ki bizim büyüklerimiz, eğer anlatmaya başlarlarsa, başlarından gelmiş geçmiş olan kırım, soykırım, kıyım... bu tip şeyler anlatırlardı.

Fakat Trabzon'da 1914'te doğmuş olan Satenik annem, bizi hep irade gücüyle eğitir ve "Yarın iyi olacak" derdi; babam Paruyr'sa bizi doğruluk ve onur aşılar "Oğlum sözün imzandan daha güçlü olmalı..." derdi.

25 (340).

MARYAM MİRZAYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1927, TOMARZA)

BENİM KAYNANAM

Kaynanam Kars'tan Batum'a kaçmış. Orada 1-2 ay kalmış. Ortalık biraz sakinleşince oğlu Suren'le beraber tekrar Kars'a dönmüş.

Döndüklerinde evlerini harabe halinde bulmuşlar. Komşular gelip demişler ki: "Kocan gelip seni aradı; bulamayınca kalkıp gitti."

Zaten kaynanamın kocası da Andranik'in askeriymiş.

Kaynanam paniğe kapılıp İstanbul'a gider ve Patrikhane'ye başvurur; ama kocasını bulamaz.

"Zaten savaş zamanıdır, Kars'a gidip ne yapacağım" der kendi kendine. Oğlu Suren'le İstanbul'da kalır ve Samatya'da [İstanbul'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir mahalle] yaşar. Öylece karı koca birbirlerini bulamazlar.

Bu şekilde birbirlerini kaybetmiş daha nice insanlar vardır.

26 (341).

AZATUHİ PETROSYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1926, KAHİRE)

BENİM KAYNANAM

Ermeni Soykırımı zamanında kaynanam, yedi çocuklarıyla beraber sürgüne gitmiş. Yolda onun dört kızını Türkler kaçırmış, iki oğlunu götürüp boğazlamışlar.

Zavallı kaynanam, o kadar çocukları olmasına rağmen, sadece biri sağ kalmış, o da daha sonra kocam oldu.

Zavallı kadın kaybettiği evlatlarını hatırlar, günde üç saat oturur ağlar, figan ederdi, ama ne çare! Ve onun gibi nice nice anneler evlatlarını kaybetiler! Artık hesabı yok...

27 (342).

NURİTSA KÜRKÇÜYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1903, AYNTAP [ANTEP])

PARANDZEM'İN İNTİKAMI

Bir gün sürgün yollarında Parandzem adında sevimli bir kızı kaçırırlar. O kız aslında nişanlıymış. Türk onu evine götürür; karısı vardır, ama bu da kuma olacaktır. Aradan çok uzun bir süre geçer. Türkün ilk karısı eniştesine der ki: "Ne zamana kadar bu gâvur kızıyla yaşayacak?"

Eniştesi ise: "Ne yapabiliriz ki?" diye cevap verir.

"Gâvur kızı gece şerbet içer; gel şerbete zehir katalım, gâvur kızını öldürelim."

Parandzem bu arada anahtar deliğinden söylenenleri dinlediğinden hakkında söylenenleri duyar.

Akşam olur; hizmetçi gelip şerbete katmak üzere kağıdın içinden bir şey çıkarır. Ermeni kız uyanık davranır ve "ne yapıyorsun?" der.

"Türk hanım bana seni öldürmemi emretti" der hizmetçi.

Kız ağlar durur. Gidip yakınlarını bulmayı düşünür.

Eski bir çarşafa sarılarak, gidip yerde yatan muhacirler arasında annesini arar. Görür ki, annesi bir kilim üzerine yatmıştır. Ona sorar "Anne, kimsen yok mu ki, yalnız mı yatıyorsun?"

"Kimsem yok; yalnızım; bugün yarın öleceğim."

Kızı der ki: "İyi düşün, bir kızın yok mu?"

Annesi kızını tanır; birbirlerine sarılıp ağlarlar. Annesi zaten hasta olduğundan, bu sevinçten kalbi durur ve ölür.

Parandzem'in eski nişanlısı onu arayıp bulur. Görür ki, Parandzem'in annesi ölmüş, kendisi de yalnız kalmıştır. Ona der ki: "Olan oldu; kendi rızanla olmadığını biliyorum; gel seni götüreyim; evlenelim."

Kız da şöyle cevap verir: "Ben artık ne Türke ne de sana varmam. Karnımda bir yılan var."

Tek başına, dört duvar arasında Türkün çocuğundan kurtulmaya gider. Çocuk doğar doğmaz, onu kendi elleriyle boğar; kendisi de zehir içerek ölür.

28 (343).

GAREGİN TURUCİKYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1903, KHARBERD [HARPUT], KIĞİ)
KIĞİLİ TİRUHİ

1914'te Ermeni erkekleri topladıklarını, askere aldıklarını ve yollarda öldürdüklerini hatırlıyorum. Babam Amerika'dan geldiğinde ya Aralık ya da Ocak ayıydı. Köyümüzün beyi Kâmil Bey kaymakamla geldi; amcamı ve babamı götürmek istiyorlardı. Babam dedi ki: "Bize birkaç gün mühlet verin; biz yeni geldik; dinlenelim, yüzelim.

Bunlar gittiler; babam ve amcam ise Fransa'ya kaçtılar.

Ermeni erkeklerini Diyarbakır'dan, Kığı'den, Muş'tan, Hınıs'tan alıp Erzurum dağlarında topluyor, Karakale dağlarına götürüyorlardı; bunlar Türkiye'nin en yüksek dağlarıydı ve Erzurum'a uzaklıkları takriben 50 kilometreydi. Hepsini mektup yazmaya zorluyorlardı. Mektupları yakınlarına gönderiyor sonra da süngülerle öldürüyorlardı. O öldürülen Ermenilerin cesetlerinin altında 12 kişi sağ kalmıştı. Onlar Kığı'nin Derman Köyü'ndeki evimize geldiler. Babam ve amcam kaçmış olduklarından evin büyüğü annemdi. Ben ve annem yalnız yaşıyorduk. Evimiz köyün kenarındaydı. Ama annem, firari asker veya kaçak saklayanların Hükümet tarafından cezalandırıldığını biliyordu. Ne var ki, yardım etmek gerekiyordu. Onlara dedi ki: "Kapıyı açacağım; ses çıkarmadan içeri girin."

Annem küçük kapıyı açtı; 12 kişiyi birden içeri aldı. O zaman elektrik yoktu; lamba yakıyorduk. Birinin ayağı donmuştu. Annem büyük bir leğen içerisinde yağ getirdi; donmuş ayağı içine soktu; çorabı kesip çıkardı. Adamın ayağının derisi de birlikte çıktı. Adam şuurunu kaybetti. Bizim evlerimizde

yüklükler bulunurdu; bunların içinde komşu eve giden gizli bir yol olurdu. Annem bize kaçış yolunu öğretmişti. Annemin çaputtan örtüleri serdiğini, firari askerlerin ayaklarını ısıttıklarını hatırlıyorum.

Kâmil Bey'in evi bizim evin karşısındaydı. Annemin adı Tiruhi'ydi. Kâmil Bey Tiruhi'nin kocasının kaçtığını, evde başka erkek olmadığını biliyordu. Bir gün aydınlıktan bir erkek görür ve "Gelin! Tiruhi'nin evinde kaçak var" diye kaymakama haber gönderir. Kaymakam 10 yüzbaşıyla Kâmil Bey'in evine gelir ve köyün Ermeni muhtarını da çağırır. Annem karşılarına çıkıp: "Efendim evde kaçak yok! Hükümetin eli uzundur, gelip bakabilirsiniz" der.

Ancak annem kaçaklara hangi taraftan samanlığa, hangi taraftan ahıra ya da aksine komşunun evine kaçacaklarını öğretmişti.

Evimizi kuşattılar. İki kişi dışarda nöbet tuttu; yüzbaşı ve kaymakam jandarmalarıyla eve girip arama yaptılar. Masanın üstünde, içinde sigara izmaritleri bulunan kül tablasını buldular. Kaymakam anneme şöyle dedi: "Helal olsun sana! Bu evde erkek var; biz aradık, ama bulamadık; ama helal olsun sana!"

Bu şekilde annem kaçakları Mart ayına kadar evinde sakladı. 1936'da Halep'e gidip inşaat işlerinde çalışırken herkes başından geçenleri anlatıyordu: ben de başladım benim başımdan geçenleri anlatmaya: annemin 12 firari sakladığını anlattım. Kırk-elli yaşlarında sarı bıyıklı bir adam yemek yemiyor, dikkatle beni dinliyordu. O birden ayağa fırladı ve yüzümü öptü.

"Çocuklar," dedi "ben hayatını ne kadar iyi hatırlıyor diye dinliyordum. Gerçekten de bunun annesi, Tiruhi, ilkbahara kadar 12 kişiyi evinde sakladı; onlardan birinin ayağı soğuktan donmuştu. Ben de onların arasında idim. Benim adım Pilipos; Çarsancaklıyım."

29 (344).

GEVORG ÇİFTÇİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1909, MUSA DAĞ)

KESABLI VİKTOR

1915 yınında Türkler Ermenilerden bir kız kaçırmıştı; o kız bulunamıyordu. Meğer onu götürüp Şamlı Arap bir mollaya vermişler. Molla kıza der ki: "Günün birinde Ermeni kızı olduğunu ağzından kaçırırsan seni koyun gibi keserim."

Bu kız korkup sesini keserek yıllarca orada yaşar. Beş erkek, iki kız çocuğu olur, molla ise geberir.

Bu çocukların annesi onları yanına çağırarak şöyle der: "Bıçak getirip beni boğazlayın."

Çocuklar da: "Anne sen çıldırdın mı?" derler.

Bunun üzerine anneleri anlatmaya başlar: "Ben taş ya da bitki değilim; Ermeni evladıyım. Şimdi sizin molla babanız öldüğü için ben size doğruyu, Kesab köyünden, Musa Dağ taraflarındaki Kesab

köyünden bir Ermeni olduğumu söyleyebilirim. Deniz tarafında bulunan yıkıntı halindeki manastırın yanındaydı bizim iki katlı evimiz. Babamın, anamın isimleri şunlardı... Gidin çocuklarım! Arayın ve bulun!

Beş oğlu arabaya binip bunları doğrulamak için Kesab'a gider. Kimseye bir şey söylemezler. Annelerinin söylediği evi ararlar. Deniz tarafında bir manastır, onun yanında da iki katlı bir ev olduğunu, bir kadının merdivenden indiğini görürler. Yukarı çıkarlar.

"Vallahi bu bizim annemizin bahsettiği, aradığımız evdir" derler ve "girebilir miyiz?" diye sorarlar:

"Buyrun!"

"Korkma anne, bir şey soracağız: sizin soyadınız ne?"

Kadın "kocam evde değil; köye gitti" diye korkarak cevap verir.

O kadının iki erkek kardeşi varmış; onlar da içerdeymiş. Kadın içeri giderek kardeşlerine şöyle der: "Beş Arap geldi".

"Evde tütün mü saklıyorsun?"

"Hayır!"

"Silah mı saklıyorsun?"

"Hayır!"

"O zaman niye korkuyorsun, yürü gidelim, bakalım o Müslümanlar ne istiyorlar."

İçeri girer, beş genci de selamlayarak otururlar. Gençler teker teker sormaya başlar: "Ev sahibi Abraham kim?

"Benim."

"Biz babanın, ananın, yakınlarının isimlerini sormaya geldik."

Adam yakınlarının isimlerini teker teker sayar, sonra da der ki: "bir tanesi de kayıptır."

Çocuklar derler ki: "Vallahi budur!; hiç şüphe yok. Kaybolan kız kardeşinin adı neydi?"

"Viktor'du."

"Biliyor musun? sen bizim dayımızsın."

"Kız kardeşin Viktor bizim annemizdir. Bakın annemizin bize verdiği isimler tam da sizin bize söylediklerinizdir."

Adam şaşırıp kalır.

Çocuklar derler ki: "Şimdi biz gidiyoruz; seni de kız kardeşin Viktor'un yanına götüreceğiz."

Çocuklar bu adamı da yanlarına alarak Şam'a giderler. "Bakalım annemiz seni tanıyacak mı."

Anneleri gelir. "Hoşgeldiniz, ama kim olduğunuzu çıkaramadım" der.

Çocuklardan biri dayılarına yaklaşır: "Gidin kendi lehçenizde konuşmaya başlayın; ismini söyleyin" der.

"Lalo, bu Abraham, bu Ohannes, sen Viktor değil misin?"

Kadın bunu duyar duymaz onlara sarılır ve bayılır.

Büyük oğlu şöyle konuşur: "Anne, işte hayalini gerçekleştirdik; babamız yapmadı ama biz bunu yaptık. Yarın Kesab'a gideceğiz."

Hepsi arabaya biner; Viktor'u da yanlarına alarak Kesab'a ulaşır.

Çocuklar "Anne sen bize evini bulabileceğini söylemiştin" der.

Bu kadın başını alıp kendi bildiği yoldan gider. Manastırın yanındaki iki katlı eve ulaşır. Başlar evin duvarlarını, taşlarını öpmeye… Abraham ve Ohannes gidip bir koyun kurban eder; yer, içer keyif çatarlar.

Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine. Bütün dünya ersin muradına.

30 (345).

KİRAKOS DANYELYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1923, BALU)

BALULU KİRAKOS

1923'te Balu'da doğdum. Anamı, babamı Türkler öldürmüştü. Amcam beni ve erkek kardeşimi 1929'da Suriye'ye getirdi ve Nor Köyü'ndeki öksüzler yurduna yerleştirdi. Orada üç yıl kaldık. Sonra bizi Amerika'ya göndereceklerdi, ama gitmedik. Ben ve erkek kardeşim Halep'teki Zeytun Han'a, ağabeyimin yanına geldik.

1933'te Czire, Telbrak Köyü'ne gittik. Orada Kürt Ermenileri çoktu. Onlar safkan Ermenilerdi; ama ana dillerini unutmuşlardı. Biz orada 1947 yılına kadar yaşadık. Kardeşlerim orada kaldılar; ben ise ailemle Ermenistan'a geldim. Yolda ilk çocuğum dünyaya geldi. Bizi Sisian'ın Sarnakunk Köyü'ne getirdiler. Geldikten üç gün sonra kolhozda çalışmaya başladım. Beni herkes çok seviyordu; diyorlardı ki "Kirakos kolhozda bir tanedir."

Ama 1949'da bir gece gelip sorup soruşturmadan dediler ki: "Başka yere taşınıyorsunuz." Arabaya bindirip götürdüler. Sonra bir yük trenine bindirip Altayski Kray'a [Altayski bölgesi (Sibirya)] götürdüler. Ben, eşim Mayranuş, oğlum Vazgen suçumuzun ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemedik. Milisler bizi KGB'ye teslim ettiler. Bize, bu Slavgorodsk Bölgesi'nin Andreyevka Köyü'nden hiçbir yere gitmeye hakkımız olmadığı söylendi. Biz sıcak ülkeden geldiğimiz için hiç sıcak tutan giysimiz yoktu. Kışın Şubat ayına kadar eksi 20 derece soğukta çarıkla çalıştım; hayvancılıkla uğraştım; ne keçe botlarım ne de sıcak tutan giysilerim vardı. Donmasınlar diye ayaklarıma çuval bezi sarıyordum. Bir tane bile paltom yoktu. Karımın mücehverlerini, çeyizindeki elbiseleri sattık ki, sıcak tutan giysiler alabilelim. Zaten Şubat ayına gelmiştik. Böyle yaşadık. Stalin'in ölümünden sonra durumumuz düzeldi. Bizi 1956'da serbest bıraktılar. Bugüne kadar suçumun ne olduğunu bilmiyorum. Suçsuz bir insandım. Kardeşlerimi orada bırakarak Vatanımı şeneltmeye geldim ki, Türkiye'deki toprakları geri alalım. "Gelin Ermenistan'da toplanın ki, topraklarımızı Türklerin elinden geri alalım" diye bize propaganda yapan Ermenistan'dan gelen delegeler değil miydi? Biz de onların sözlerine inanarak Ermenistan'a geldik.

Sonra dört çocuğum oldu. Ama Ermeni toprakları sorunu beni çok endişelendiriyor; zira Karabağ Sorunu çözümlenmediği sürece bizim o topraklarımızın sorunu da hiç çözümlenmez. Ben çok hayal

kırıklığına uğradım, çok… Eğer çocuklarım Amerika'ya giderlerse ben de giderim. Eskiden dışarıya göç edenleri suçlardım; Şimdi onlara söyleyecek sözüm yok.

31 (346).

VARDUHİ VOSKİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1925, TOMARZA)

KÖR ZATİK

Babamın dostu yaşlı bir adam vardı; adı Zatik'ti.

Zatik Ağa bir gün bize geldi. Babama dedi ki: "Nikoğos, ben bugün kiliseye gidip dua ettim ve dedim ki: 'Ey Allahım, benden altmış yıllık günahlarımın hesabını soracaksın; tamam, ama kırk yıldır çektiğim çilenin hesabını da ben senden soracağım' ve ağladım."

Babam da: "Çok doğru söylemişsin" diye ekledi.

Türkler sürgün sırasında Zatik'i dövmüş, gözlerini kör etmişti ve adam kırk yıldır kör olarak yaşıyordu.

32 (347).

ANNİK AŞÇIYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1910, ADANA)

VARDERES

Varderes Karagözyan bize akrabaydı. O öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Hükümet tarafından Türk çocuklarına Türkçe öğretmek üzere Van'a gönderilir. Okulun Türk müdürü ona der ki: "Varderes bir Ermeni adıdır; adını değiştirmemiz lazım. Sana Vataniye ismini verelim ki, çocuklar Ermeni olduğunu anlamasın."

Okulda mecburen o isimle çalışır. Ama her gün siyahlara bürünmüş bir kadının okulun yıkıntılarının köşesinde durarak gizlice kendisini takip ettiğini fark eder.

Bir gün o kadın çocuğuyla ekmek, süzme yoğurt ve haşlanmış yumurta gönderir. Varderes şaşırır kalır. Sonra anlar ki, o kadın Felaket sırasında Türklerin kaçırdığı bir Ermeni kızıymış…

33 (348).

RONYA TERZİYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1920, HALEP)

DER ZOR ANILARI

1928'de babamı Der Zor'a çalışmaya gönderdiler ve biz ailece oraya taşındık.

Der Zor'da Ermeni Soykırımı'ndan mucize ile kurtulan görgü tanıklarına rastladık; onlardan pek çoğu kendi ana dilini çoktandır unutmuş veya zorla İslam dinini kabul etmiş, ama kendini yeterli derecede Ermeni addetmekte ve ruhen Ermeni olarak yaşamaktaydı. Onlardan birinin acıları derya gibiydi; acılarını anlata anlata bitiremiyordu.

O Ermeni kadınlar nasıl tehcir edildiklerini ve yollarda eziyet çektiklerini anlatıyorlardı. Onlar kendi yakınlarının şehit düştüğünü görmüş, açlık, hastalık ve hırsızlıklara ve namuslarının kirletildiğine şahit olmuşlardı. Yetişkin olmayan kız ve erkek kardeşlerini yollarda terk ederek Der Zor'a nasıl ulaştıklarını anlatıyorlardı. Onlar Der Zor'dan da öteye, Şeddadiye'ye kadar gitmişlerdi. Anlatıp, ağlıyor, kaderlerini lanetliyorlardı.

Annem ve ben gözlerimiz yaşlı dinliyorduk.

Gohar Adapazarlı bir ailenin güzel kızıydı. Tehcir sırasında doktor nişanlısı kendisinden ayrılmamış, ama şehri terk etmelerinin üzerinden henüz birkaç saat geçtikten sonra kendi gözlerinin önünde paramparça edilmişti.

Khatun Konyalı idi. Ebeveynlerinin acı veren ölümünü kadere bağlayarak, o olayı kabullenmişti; ama, yolda terk ettiği altı yaşındaki erkek kardeşini unutamıyordu. Gözyaşı dökerek: "Artık yürüyecek takatim kalmamıştı" diyordu. "Erkek kardeşim açlıktan bitkin düşmüş, yürüyemiyordu. Onu birkaç gün sırtımda taşıdım; ayaklarım şişmişti; yük taşıyamazdım. Erkek kardeşimin açlıktan inleyişi kulaklarımı sağırlaştırıyordu. Adımlarım yavaşlamaya başladı. Kamçı ayaklarımda şakladı; yere yığıldım. Erkek kardeşim sırtımdan düştü. Artık onu yerden kaldıracak gücüm yoktu. Şişen ayaklarımdan kan akmaya başladı. Kendisini orada terk edip, hıçkırarak uzaklaştım…"

Araksi Tekirdağlı idi. O da şunları anlattı: "Annem Bursa'dan Tekirdağ'a gelin gitmişti. Babam soykırımdan bir yıl önce vefat etmişti. Bizi sürdükleri yerde diğer dayı ve teyzelerimle birlikte olmamız için, Aram dayım bizi Bursa'ya götürmeye geldi. Üç gün sonra sürgün edildik. Dayım, annem, ben ve erkek kardeşim birlikteydik. Bizi yayan olarak Halep'e getirdiler; sonra Der Zor yoluna gönderdiler. Dayım elinden geldiğince bize ve başkalarına yardımcı olmaya çalışıyor, küçük çocukları olanlara, bir iki çocuğu sırtına almak suretiyle yardım ediyor; yaşlı bir adamın elindeki yükü taşıyor, bir diğerine cesaretlendirici birkaç söz söylüyordu. Meskene'ye yaklaşmıştık. Oraya varmadan dehşet verici bir manzarayla karşılaştık. Küçük bir mağaranın içinde, anadan doğma çıplak, gür saçları omzuna dökülen

* Bu ve izleyen birkaç hikâye-tanıklık bana Los Angeles "Ararat" yaşlılar yurdu sakinlerinden, elişi konusunda istisnai derecede yetenekli sanatçı Ronya Terziyan tarafından iletilmiştir.

genç bir kadın çarmıha gerilmiş gibi duvara çakılmıştı. Dehşet içinde bakarken, annem: "Bakın! Daha yeni ölmüş, vücudu henüz şişmemiş" dedi.

Bizden bir hafta önce aynı yerden geçen kervan Meskene'de çok kayıp vermişti. Bizim kafilemizde de 10 kişi öldü. On dört yaşındaki erkek kardeşim yolda hastalanmış, güçlükle yürüyordu; orada öldü. Dört gün sonra bizi Rakka'ya götürdüler. On dört gün kaldık orada, çadırlarda. Dayım güzel yüzlü, kızıl sakallı, uzun boylu ve iri yapılı bir gençti. Güzelliği ve özellikle de iyi kalpli ve yardımsever kişiliğiyle herkesin dikkatini çekiyordu. Bir gece iki çeteci gelip çadırımızın önünde durdu. Dayımın rengi attı. Annem ve ben titremeye başladık. Çetecilerden biri: "Dışarı çık gâvur! Ahmet Çavuş seni görmek istiyor" dedi.

Dayım onlara katıldı. Sonra kamçı sesleri ve dayımın yardım çağrılarını duyduk. Ama kim Ahmet Çavuş'un çadırına yaklaşabilirdi ki? Kim gece vakti çadırından çıkmaya cesaret edebilirdi? Gecenin sessizliğinde kamçı şakırtısını ve dayımın "imdat!" diye bağırışını duyuyorduk. Annem gidip cellatlara dayımı dövmemeleri ve öldürmemeleri için yalvarmak istedi. Aynı çadırdaki insanlar ona engel oldular: "Nereye gidiyorsun abla? Onlar sana da işkence ederler" dediler.

Annem ağlıyor, saçlarını yoluyor, yerde kıvranıyordu. Sonra bayıldı. Kırbaç sesi saatler boyu duyuldu. Dayımın sesi giderek zayıflıyordu. Ben hem dayım hem de annem için ağlıyordum. Çadırdakiler annemin yüzüne su döktüler. Annem gözlerini açıp: "Aram! Kardeşim!" diyor ve gözlerini yumuyordu. Dayımın sesi kırbaç sesleriyle birlikte kesildi. Ne olduğunu bilmiyordum. Sabah korkarak küçük tenekeyle su getirmek amacıyla nehre gittim. Dayımın çıplak vücudunu çöplükte gördüm. Vücudu kırbaç darbeleriyle morarmış, yer yer yırtılan vücudundan akan kan donmuştu; ama ben kendisini nurlar içinde gördüm; yüzünde tebessüm vardı; sanki ölmemişti. Dört gün sonra annem de öldü."

Haykanuş'un hikâyesi de insanı sarsacak türdendi: "Teyzemin ailesiyle birlikte Sebastiya'dan sürgüne gönderildik. Bizler beş kişiydik; iki kız, bir erkek kardeş, anne ve baba. En büyük çocuk bendim ve on dört yaşındaydım. Der Zor yolunda babam tifüsten öldü. Biz sahipsiz kaldık. Ölüm anımızı beklerken kayıplar vererek kamptan kampa gidiyorduk. Bir gece muhacir kampının içerisindeki yarı yıkık halde olan bir ahırdaydık. Aniden ellerinde fenerler taşıyan birkaç kişi içeri daldı ve üstümüzdeki örtüleri bir kenara atıp yüzlerimizi dikkatle incelemeye başladı. Sonra teyzemin kızı Maral'ın elinden tutup çektiler. Maral ile annesi feryat etmeye başladılar. Maral annesinin boynuna sarıldı. İkisi birden ağlıyordu. Annesi kızını serbest bırakmaları için zaptiyelere yalvardı. Onlar kızı annesinin kollarının arasından çekip aldılar ve tüfek kabzasıyla teyzemin kafasına güçlü bir şekilde vurdular. Zavallı kadın kafası kanlar içinde yere yığıldı. Maral'ı alıp götürdüler. Zavallı teyzem on beş yaşındaki kızının yüzüne boşuna is sürmüş, yırtık pırtık elbiseler giydirmiş, kafasına siyah başörtüsü bağlamış, bütün yol boyunca yaşlı bir kadın gibi sırtı kambur yürütmüştü. İşte Maral'ı götürüyorlardı. Maral ertesi gün üzgün bir halde geri döndü; annesinin boynuna sarıldı; askere giden babası, gömülmemiş halde yolda kalan çocuk yaştaki erkek ve kız kardeşleri, annesinin aldığı yara ve kendi namusu için ağladı. Ertesi gün Maral su getirme bahanesiyle nehir kenarına gitti ve bir daha geri dönmedi… Teyzem son evladının kaybına dayanamadı. Biz yola çıktıktan bir gün sonra çölde yere yığıldı. Üstüne bir avuç toprak atamadık. Bizi nehir kenarından kafileyle Şeddadiye'ye

götürüyorlardı. Uzaktan bir tümsekten yükselen dumanı gördük. Yaklaştığımızda henüz yanmamış iki küçük el gördük. Çölde sahipsiz kalan Ermeni çocuklarını toplamış yakıyorlardı!...”

34 (349).

GEVORG HEKİMYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1937, BEYRUT)

AYNTAPLI SEDRAK

Soyumuzda dört tane Hekimyan Gevorg var. Niye mi? Bunun çok acıklı bir hikâyesi var.

Benim yedi tane büyük amcam olmuş; onlardan birinin adı Gevorg’muş. O iyi ve sakin huyu sayesinde bütün dostları, komşuları ve arkadaşları tarafından sevilir ve sayılırmış. Gevorg’u da bütün diğerleri gibi Deir-es-Zor’a sürgün ederler. Deir-es-Zor’da herkes gibi büyük amcam Gevorg’un ailesi de çölde aç ve kimsesiz, günlerini saymaktadır. Günün birinde Arap bir adam ve kadın çıkagelirler. Gevorg amcamla el-kol hareketleriyle konuşmaya ve Türklerin kısa süre sonra hepsini de katledeceğini anlatmaya başlarlar, “hiç olmazsa şu çocuğunuzu bize verin ki saklayalım; o kurtulsun” derler ve Gevorg’un çocuklarından Sedrak’ı işaret ederler..

Gevorg amcam ve karısı kabul etmezler. Ama o Arap ve karısı o kadar sık gelip giderler ki, sonunda Gevorg amcam ve karısı: “Gerçekten de hiç olmazsa bir çocuğumuz kurtulsun” diye düşünür, teklifi kabul ederler. Araplar Sedrak’ı elinden tutup götürür…

Sedrak bütün yol boyunca ağlar; Arabın çadırına ulaştıklarında ağlar; gece uyuduklarında ağlar; sabah kalkınca ağlar; hiçbir şey yemez içmez. Araplar düşünürler ki, o çocuk üzüntüden ölecek. Sedrak’ı alıp Deir-es-Zor çölüne geri getirirler ki, ne görsünler! Türkler hepsini yakmışlar…

Sedrak ebeveyninin, kız ve erkek kardeşlerinin ve diğer yakınlarının yarı yanmış cesetlerini görünce dehşete kapılarak kendiliğinden Araplara yanaşır ve onların eteklerine dolanır... Arap kadın da o içler acısı manzarayı görerek hüzünlenir ve Sedrak’la birlikte başlar ağlamaya ve onu yeniden kendi çadırlarına götürürler…

Yıllar geçer; Sedrak çölde büyür ve Halep’te başka Ermeniler de olduğunu duyunca, Halep’e gider. Araba kullanmayı öğrenir ve ebeveyninin, amcalarının isimlerini hep aklında tutar…

Günün birinde, Halep’te tanınmış bir rakı üreticisi olan dedem Simon dükkânının önünde bir gencin durduğunu ve kendisine baktığını görür. Birkaç gün üst üste o genç gelip dedemi devamlı seyreder. Sonunda Simon dedem şaşırmış bir halde oğlu Ruben’i çağırır ve şöyle der: “Bak, bu çocuk her gün geliyor; gözlerini bana dikerek bakıyor; ne istiyor bilmiyorum.”

Ruben de başlar dikkatlice genç adamı incelemeye ve birden bağırır: “Baba! Bu bizim Sedrak!”

Simon dedemle Ruben dükkândan dışarı koşarlar, gence sarılıp kucaklaşırlar. O zaman Sedrak her birinin adını teker teker sayar: “Sen Simon amcamsın, sen Ruben’sin, sen de Hovhannes’sin, ben ise

Gevorg'un oğlu Sedrak'ım." Ve Sedrak bir taraftan göz yaşı dökerek nasıl hepsini Deir-es-Zor'da diri diri yaktıklarını anlatmaya başlar.

O tarihten sonra sülalemizde kimin erkek çocuğu olursa, doğan çocuğun adını Gevorg koymaya karar verirler. İşte bu nedenledir ki, ailemizde dört tane Gevorg Hekimyan bulunuyor.

Şimdi Sedrak hala hayatta ve Amerika'da yaşıyor; 90 yaşında ve bu yaşında bile mutsuz geçen çocukluğunu hatırlıyor.

Masum şehitlerimizin hatırası bana bir an olsun rahat vermemiştir ve ben 60'lı yıllardan itibaren kendimi ulusal hareketin mücadelesine adadım. 1968 yılında bizim grubun üyeleriyle birlikte hapsedilip Mordovya'nın ıssız steplerine sürgün edildim; zira biz gizlice "Vatan adına" isimli bir dergi yayımlamaya cüret etmiştik…

Daha sonra, serbest bırakılıp Yerevan'a döndüğümüzde, grubumuz olan "Ermeni Davası" fikirlerinden vazgeçmedi ve faaliyetlerine devam etti. "Ermeni Davası"nın gönüllüleri bizim diğer özgürlük savaşçılarımızla birlikte bugüne kadar Artsakh'ta [Karabağ] ve Ermenistan'ın sınır bölgelerinde savaşmaktadırlar.

35 (350).

BARUNAK PAPAZYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1906, YOZGAT)

ÇAT KÖYÜ'NDEN SAMVEL İNCEYAN

1915 yılında, Yozgat'ın Boğazlıyan kasabasından bizi kesmeye götürdüklerinde, Çat Köyü'ndeki Ermenileri de köyden çıkarırlar; Çat köyü, köyümüze bir buçuk saat mesafedeydi. Çat Köyü'nün erkeklerini de, ellerini bağlayarak vadiye, öldürmeye götürürler. Bir babayla oğlunu da ellerinden birbirine bağlamışlardır. Oğul, Samvel der ki: "Baba ben kaçacağım; baltayla öldürülmek istemiyorum; kurşunlanarak öleyim daha iyi."

Samvel ellerindeki bağları bir şekilde çözer ve kaçar. Ertesi gün köye ulaşır; bir Türkün evine girer; duvarda asılı duran tüfeği ve fişekleri alarak mutfağa girer; bir yufka alıp yiyerek uzaklaşır. Yolda görür ki, 4 Türk jandarma şarkı söyleyerek Ermenilerden gaspedilen mallarla geliyor; kendisine şöyle derler: "Başı beylik, malı yağma, Ermeni!"

Gözünü sevdiğimin Samvel'i bir kurşunla iki jandarmayı, sonra da diğer ikisini öldürür; hepsi ölürler. Samvel onların tüfeklerini de alır ve ormana girer.

Başka Ermeni gençleri de kaçıp ormana gelir; Samvel'in birliği 360 kişi olur. Bunlar Türk ağalara bir yazı yazıp "bize şunu ver, bize bunu ver!" diye onları tehdit ederler. Böyle beş yıl boyunca Samvel kendi cesurlar birliğiyle Türkleri katletmiştir. Samvel'in birliğinde dövüşen bir de kız vardı; Samvel onunla evlenir.

Mütareke sırasında Kemal iktidara gelir; dünya sükûnete kavuşur. Ermeniler evlerine geri dönerler. Kemal, Karapet Sarafyan'ı çağırır ve ona der ki: "Samvel beş yıl boyunca katliam yaptı. Türklerin yaptığını o da yaptı; haklıydı. Şimdi bir yazı yazıyorum; Samvel silahını bıraksın; yeter artık. Samvel gelsin; onu istediği ülkeye göndereyim, orada yaşasın."

Kemal Sarafyan'ın yanına dört asker verir; beraber giderler. Bu sırada Samvel bir Türk köyünü kuşatmış, kendisi de bir mağarada oturmuştu. Sarafyan Samvel'e haber gönderir. Samvel de der ki: "İçeri gelsin."

Karabet Sarafyan içeri girip Samvel'in oturmuş olduğunu görür; Türk zabitleri ise elleri enselerinde ayakta duruyor ve Samvel'in emir verip evlerini yaktırmasını bekliyorlar.

Samvel, Karapet Sarafyan'ı görür ve elini öper. Karapet der ki: "Bak oğlum, Kemal bu mektubu sana vermemi tembihledi. Kemal silah bırakmanı istedi. Kendisine gidersen seni istediğin ülkeye gönderecek."

Samvel şöyle cevap verir: "Yahu baba, silahımı Türke teslim edeyim ki, beni öldürsün öyle mi? Kollarım varolduğu müddetçe, ben dövüşeceğim."

Sarafyan jandarmalarla birlikte Ankara'ya gelir ve olanları Kemal'e anlatır.

O dönemde Fransızlar Kilikya'daydı. Fransız Ordusu oradaydı. Samvel arkadaşlarına: "Çocuklar, kalkın! Kilikya'ya gidelim!" der.

Samvel'in karısı o gece bir erkek çocuk doğurur. Bunun üzerine askerleri "Bebeği de yanımıza alalım" derler. Samvel ise "Çocuk başımıza dert olur; üç kilo et için 360 kişiyi tehlikeye atamam" der.

Samvel yiğitleriyle mağaradan çıkar; Kayseri'ye inerler. Türkler onları takip etmektedir ve Samvel'in saklandığı yerden çıktığını görmüşlerdir. Türkler onu kuşatırlar. Ama o, o kadar usta bir nişancıydı ki, üç yüz metreden bir yumurtayı tam ortasından vururdu. Türkler onları görüp korkarak derler ki: "bunlar yamyam; gün ağarınca bizi katlederler. İyisi mi kuşatma çemberini açalım; dışarı çıksınlar." Türk askerleri ikiye ayrılır; Samvel ise arkadaşlarıyla dışarı çıkar ve Kilikya'ya ulaşır. Samvel gidip Fransız General'in huzuruna çıkar ve der ki: "Biz ve siz Hristiyanız."

General şöyle cevap verir: "Silahlarınızı, elbiselerinizi değiştirin; ordumuza katılın. Cahan nehri üzerinde bir köprü var; yarın Türklerin treni sabah saat altıda gelip o köprüden geçecek. İşlerini bitirmemiz lazım."

Samvel de "Ben o köprüyü bu gece ortadan kaldırırım" der.

Kar yağmış her yeri kaplamıştı. Samvel dört kişiye beyaz gömlekler giydirir ve "İki kişi köprünü öbür tarafına geçecek, iki kişi de bu tarafta kalacak; patlayıcının fitilini bağlayıp köprüyü havaya uçuracaksınız" der.

Çocuklar giderler. Türk nöbetçiler de uyuyakalmıştır. Çocuklar hazırlıkları tamamlarlar. Sabah saat altıda tren gelir ve köprüyle birlikte havaya uçar. Samvel Fransız General'e gider ve "köprü havaya uçurulmuştur" der.

General şaşırmıştır. Uçaklar gönderir. Onlar da köprünün yerinde olmadığını tespit ederler. General düşünür: "Bunlara üniforma ve silah versem, çok ateşlidirler; adam yerler." Samvel ve adamları kışlaya doluşurlar; ama Fransız General onlara ne silah verir ne de üniforma: Samvel der ki: "Ben bir Hristiyan olarak sana teslim oldum; ama sen bana ihanet ettin. Kapıları aç! Adamlarıma dağılmalarını söyleyeceğim." Samvel beyin kanaması geçirip ölür.

36 (351).

ARTAŞES BALABANYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1926, MUSA DAĞ)
BABAMIN ANLATTIKLARI

Babam Movses Balabanian bana anlatmıştı ki, Frenklerin ordusu Türklere saldırdığı zaman, bizim Arakel zaman zaman, bazen kısa, bazen ise uzun bir süre için ortadan kayboluyormuş… Ben kendisini, bir yere gittiği zaman beni haberdar etmesi ya da yalnız gitmemesi için uyarıyordum. Bir akşam baktım ki Arakel ortalıkta yok. Çocuklardan hiçbiri de onun nereye gittiğinden haberdar değildi. Vakit gece yarısına yaklaşmıştı. Tam da gidip onu aramaya karar vermişken, uzaktan onun ayak seslerini duydum. Arakel altında büyük çiviler bulunan Fransız askeri ayakkabıları giyerdi; o çiviler ayakkabının topuğuna at nalı gibi, yuvarlak bir şekilde çakılmıştı. Arakel yürüdüğü zaman, bizim Kevork: "Kör at geldi; kör at gitti" derdi…

Günün birinde Arakel, Bitias köyüne gidip ne olup bittiğini anlamak istiyor. Karanlık bastırıyor ve o safça, köy yolundan dağa tırmanmaya başlıyor. Köyün ucuna yaklaştığında, aniden Türk askeri nöbetçileri sesleniyorlar. "Hey! Kimsin? Dur!" Bizim Arakel ise sesin geldiği yöne doğru karanlıkta ateş ediyor.

Vurulan askerin "Yandım anam!" şeklindeki feryadı duyuluyor.

Arakel yolda koşmaya başlıyor. Az sonra, başka bir yerde, düşman durması için yeniden sesleniyor: "Kimdir gelen?" Arakel o yöne doğru da ateş ediyor ve burada da birisini öldürüyor ve daha hızlı koşmaya başlıyor. Aynı hikâye üçüncü kez tekrarlanıyor; Arakel üç asker öldürüyor. Bu sefer kafası çalışmaya başlıyor ve kendisine doğru yoldan gitmemesi gerektiğini söylüyor. Sonunda yoldan ayrılıyor ve büyük zorlukları yendikten ve uzun süre eziyet çektikten sonra, bir şekilde gelip yanımıza ulaşıyor ve o olaydan sonra artık tek başına hiçbir yere gitmiyor.

O gece, o kesimdeki Türk birliklerinde panik baş gösteriyor. Onlar Fransız Ordusu'nun Türk nöbetçi noktalarına karşı saldırıya geçtiği haberini yayıyorlar ve hepsi de panik içinde mevzilerini bırakıp kaçıyorlar.

Daha sonra bir Türk şunları anlatmıştır: "Ben o dönemde bağlantı subayıydım ve emrimdeki askerlerle Bitias-Sandrank yollarını gözlüyordum. O gece ben Bitias'ın merkezine, bizim binbaşının yanına

gitmiştim. Saat 11 sularıydı; aniden iki asker nefes nefese odama girip Fransız askerlerin askerlerimize saldırdığını, bunlardan üçünü öldürdüğünü ve sonra da ilerlediğini söylediler. Biz Türkler bu olaydan önce de Musa Dağ'da ecnebi (yani Fransız) birlikleri bulunduğundan haberdardık."

Babam bunu anlatıp kahkahalarla gülerek ekliyordu: "Zavallı Türkler saldırganın, Fransız ayakkabıları giymiş bizim keskin nişancı Arakel olduğunu nasıl bilebilirlerdi?!" Biz Musadağlılar Türklerin ordularıyla karşılaştırıldığımızda sayıca çok azdık; azdık ama cesurduk!…

Bir keresinde de yine Musa Dağ'da dövüşürken yağmur şiddetlendi. Düşman adım adım yukarı tırmanmaya başladı. Biz düşmanın yukarı doğru çıktığını silah seslerinden hissediyor ve anlıyorduk; ama kimsenin yerinden kıpırdamaması için emir vardı.

Ben on kadar savaşçıyla Bitias'tan Kyarmer Şer'e (Karmir Jayr-Kırmızı Kaya) doğru dağa çıkan bir yolu gözetliyordum. Diğer tarafta hiçbir hareket yoktu. Biz zaten düşmanın Kabusiye taraflarından tırmanacak zayıf noktayı bulduğunu biliyorduk.

O gece, büyük muharebe gecesi, ulakla haber geldi: 'Gözetleme noktalarını gizli tutun; sigara içmeyin; yüksek sesle konuşmayın; ateş yakmayın. Emre karşı gelenler hemen kurşuna dizileceklerdir.' Biz birbirimize elle dokunarak haberleşecektik; dışarıdan gelen ise bildiğimiz parolayı, bir kuş sesini taklit edecekti.

Gece yarısı geçmişti ki, aniden uzaktan karmakarışık bir gürültü yükseldi; duyduklarımızın her türden silah sesleri olduğunu anladım. Gevorg: 'Eyvah! Düşman Damlacık'a çıktı!' dedi.

Ben kulak kabartıp başladım dikkatle dinlemeye. Silah sesleri yavaş yavaş dindi. Ben çocuklardan her birine yanaşıp kulaklarına şöyle fısıldadım: "Çocuklar, düşman kaçıyor, işte dinleyin!"

Çabucak hepsi de durumun böyle olduğuna ikna oldular.

Sabah habercisi gelip bize erzak getirdi ve dedi ki: 'Bu gece düşman kaçtı. Biz kayıp vermedik. Çok sayıda fişek, silah, bir at ve biraz da un ele geçirdik.'

O olaydan sonra düşman bir daha üstümüze saldımaya cüret etmedi…

Hemşerimiz Gabagyan Yesayi zamanında bana şunları anlatmıştı: "Büyük muharebenin yapıldığı gün, akşama doğru düşman oldukça ilerledi; ama yiğitlerimizin silahlarının baskısı altında düşman geri çekilmeye mecbur kaldı. Düşman o gece bizim Sıncaren Tayrı adını verdiğimiz yaylada kamp kurdu. Petros Dımlakyan bizi, 30 kişiyi çağırdı ve dedi ki: 'Aslan kardeşlerim! Eğer düşman bu gece dağda kalırsa, yarın sonumuz gelmiş olacak demektir. Güçlerimizle onlara öyle bir darbe indirelim ki, bir daha hiç unutmasınlar. Gidin, hepiniz de fişek, tüfek, tabanca ve bomba (el yapımı bomba) temin edin ve iki saat sonra burada olun.'

Biz otuz arkadaş gittik; bir saat sonra aynı yere döndük.

Petros bizim Papaz Abraham'ı çağırdı ona şöyle dedi: 'Papaz Efendi, bize bir 'pahpaniç' duası oku; yarın cesetlerimizi bulup ayin yapamayacaksın.'

Papaz Efendi pahpaniç duasını okudu ve gitti. Biz yalnız kaldık. Petros tekrar bize döndü ve şöyle emretti: 'Şimdi, hemen şuracıkta uyuyalım.'

Biz birbirimize sarılıp, açık havada uyuduk. Ne kadar uyuduğumuzu hatırlamıyorum; ama biri bizi 'kalk, kalk' diye dürttü.

Hepimiz uyandık. Petros seslenerek şöyle dedi: 'Kardeşlerim, şimdi Türklerin üzerine gidip onları kuşatacağız; aşağıya doğru bir çıkış yolu bırakacağız. Beşer beşer onların kampına yaklaşacağız. Hepiniz uygun mevziler, çukurlar, kayalar ve siperler bulacaksınız. Ben yüksek sesle, Fransızca emir verince, siz kampın üzerine ateş etmeye başlar, sonra da saklanırsınız. Onlar ölüm korkusundan paniğe kapılıp kaçarlar.

Biz kampa yaklaştık; bu sırada Türklerin hepsi uykudaydı. Tek tük askerler ateş yakmış, dört bir tarafta oturmuş sohbet ediyorlardı. Biz tam olarak mevzilerimize yerleşmiştik ki, işaret verildi. Biz de hazırlandık. Gizemli ve sessiz karanlıkta Petros'un Fransızca emri duyuldu: 'Dikkat! Ateş!'

Düşmanın üzerine altı yerden ateş açıp bombalarımızı attık. Onların çadırlarına 20-30 metre bir mesafedeydik. O anda onların kumandanı avazı çıktığı kadar Türkçe: 'Çocuklar, kellelerinizi kurtarın!' diye bağırdı.

Düşman askerleri birbirlerine ateş ederek kaçmaya başladılar. Kumandanın gürlemeleri, askerlerin ateşi, bomba patlamaları öyle bir gürültü çıkardı ki, sanki gökkubbe üzerlerine yıkılmıştı. Önceden verilen emre uygun olarak bulunduğumuz yerlere yattık. On dakika içerisinde her şey sona erdi. Biz ise, geldiğimiz gibi gizlice sağ salim ve moralimiz yüksek olarak kampa geri döndük.

Yerlerimize döndüğümüzde, Petros "Şimdi gidin, rahat uyuyun" dedi.

Biz de 'ev'e gidip uyuduk."

Bu sayfa Tigran Andreasyan'ın kitabında yoktur; ancak orada şöyle bir cümle var: 'Ertesi sabah duyduk ki, düşman yağmurun altında aç bir gece geçirdikten sonra sabaha doğru çekilmiş ve uzaklaşmıştır.'[*] Ben de kendisinin (Tigran Andreasyan'ın) niye kitabında o konuya değinmediğini sordum. Yesayi amca şöyle cevap verdi: 'Ben bu olayı kendisine birkaç defa anlattım ve yazmasını rica ettim. O da yazacağı sözünü verdi; ama yazdı mı, yoksa yazmadı mı, anlayamadım.'

Musadağlı Hakob Tonikyan bana şunları anlatmıştı: "Ben Türk askeriydim. Gece firar ettim. Kaç gün kaç gece yürüdüğümü hatırlamıyorum. Sadece geceleri yürüdüğümü hatırlıyorum; bazen kör gibi; bazen de kedi gibi, ya da hırsız gibi. Aç, susuz, yalınayak ve yarı çıplak. Giysilerim bana ne asker ne de köylü görünümü veriyordu; zira bana başlangıçta eski bir elbise vermişlerdi; o da belki ölmüş bir askerin elbisesiydi. Elbise temiz değildi; ondan köpek kokusu yayılıyordu. Elbiseyi yıkadım. Dört yerinde delik vardı. Bana dediklerine göre onlar kurşun delikleriydi. Bir gün akşama doğru saklandığım yerden Türk birliklerinin Musa Dağ'a doğru hareket ettiğini gördüm. Büyük bir ihtiyatla Türk birliklerini takip ediyor ve beni farketmemeleri için hep ustaca saklanıyordum. Bütün bir gece ilerleyerek gün ağarırken Bitias yakınlarına, bildiğim yerlere ulaştım. O gün sık bitkiler arasında uyudum. Uyandığımda güneş batıyordu; ben ise asker ve top sesleri duyuyordum. Ortalık karardığında silah sesleri dindi. Bitias'ın aşağısındaki bahçelerden geçerek başladım yavaş yavaş yukarı tırmanmaya. Nasıl tırmandığımı şimdi hatırlayamam. Bereket versin ki, farkında olmadan düşmanın ileri hatlarını geçip bizimkilerin mevzilerine yaklaşmıştım.

[*] Andreasyan Tigran, *Zeytun sürgünü ve Süez isyanı*. Halep, 1935, s. 66.

Aniden bizim lehçemizle konuşan birinin sesini duydum. Tekrar tekrar kulak kabarttım ve bunların bizimkiler olduklarına kanaat getirdim. Başladım sesin geldiği yöne koşmaya. O anda biri bana seslendi: "Dugha! ton uvın is?" ("Oğul, sen kimsin?") Ben zar zor birkaç kelime söyleyebildim: "İs im, dugha! is im" ("Ben im, oğul, ben im")

Ben oturdum ve bir daha ayağa kalkamadım. Onlar kendi mevzilerinden beni çağırıyor ve şöyle bağırıyorlardı: "Gel! Çabuk gel!…"

Ben ise artık ne konuşabiliyor ne de ayakta durabiliyordum. O anda ayaklarımın korkunç derecede şiştiğini farkettim. Bana sanki yere bağlıymışım gibi geliyordu. İki yiğit bana yaklaştı; onlara güçlükle "Su verin!" diyebildim…

Ondan sonrasını hatırlamıyorum. Gözlerimi tekrar açtığımda yatakta olduğumu ve yaşlı bir kadının ayaklarımdaki yaraları yıkadığını gördüm. O bana bir tabak sıcak yemek-çorba getirdi. İçtim; az sonra tekrar uyudum. Sekiz gün sonra artık kendimi iyi hissettiğimden beni tekrar cepheye göndermelerini rica ettim. Birkaç gün sonra bana silah verdiler ve birliğimi gösterdiler. Gittim; kahramanlık muharebesinin sonuna kadar dövüştüm."

37 (352).

RONYA TERZİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1920, HALEP)

FRANSIZLAR VE KİLİKYA

Hakob Khırlakyan çok zengin ve milletini seven bir Ermeni olmuştur. Bu insan 1920-1921 yıllarında kurtuluş için verilen mücadele sırasında Fransız askerlerinin Kilikya'dan uzaklaşmaması için aylarca Fransız Ordusu'nun yiyecek ihtiyacını bütünüyle karşılamıştır.

Bir gün Hakob Khırlakyan büyük bir balo düzenlemeyi ve Ermenilerle Fransızların yakınlaşması ve Ermeni kadınlarının Fransızların fikirlerini öğrenmesini sağlamak amacıyla Fransız subaylarını ve varlıklı Ermeni ailelerini davet etmeyi düşünür. Fransız subayları ise kendilerine sorulan sorulara: "Hayır, madam! Biz burada kalacağız" cevabını vermişlerdir. Ancak aynı gece, Fransız askerleri atlarının nallarına keçe bağlayarak gizlice uzaklaşmışlardır. Hakob Khırlakyan onların arkasından koşmuş, ama Fransız subayları kafalarını çevirip bakmamışlardır bile. O sırada, Türkler Ermenilerin yaşadığı bölgelere hücum etmişler ve Hakob Khırlakyan'ın kafasını kesmişlerdir. Kesilmiş kelleyi de bir sopanın ucuna geçirip zafer kutlaması olarak mahalleden mahalleye dolaşmışlardır.

Fransızlara ayıp!...

38 (353).

RONYA TERZİYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1920, HALEP)
BÜYÜK ERMENİSEVERLER

Ermeni Soykırımı'nın yaşandığı yıllarda anasız babasız kalmış Ermeni çocukların tarihinde, bütün hayatını Ermeni öksüzlere adayan Bayan Karen Eppe gibi Danimarkalı bazı saygın insanların özel bir yeri vardır. Halep Ermeni okuluna onun adı verilmiştir: Karen Eppe Okulu.

Danimarkalı Marya Jakobsen, Karen Peterson ile birlikte Lübnan'ın dağlık kesimindeki Zuk Köyü'nde ve akabinde Beyrut'un Cibeyl Köyü'nde "Tırçnots Buyn"u kurdu.

İsveçli Alma Johanson, Estonyalı Heduk Bül, İskoçyalı Agnes Salmond ve "Öksüzlerin Babası" adı verilen İsviçreli Jacob Güntsler. Bunlar ve bunlara benzer fedakâr insanlar binlerce Ermeni öksüzün bakımı ile ilgilendiler. O küçükler orada öğrenim gördü, büyüdü, meslek öğrendi, evlendi ve aile kurdu.

Son olarak, Doktor Johannes Lepsius, James Bryce ve başka fedakâr insanlar gibi ün sahibi kişiler de büyük ermenisever insanlardı.

Ermeni öksüzler için her yıl Amerika'dan 60 bin dolarlık yardım gönderilirdi.

Daha sonra, Danimarkalılar "Tırçnots Buyn"u Antilyas Katolikosluğu'na teslim ettiler.

39 (354).

JOHN GÜRCÜYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1938, KAMIŞLI)
SEVGİ VARSA, HER ZORLUĞUN ÜSTESİNDEN GELİNİR

Babam Tigranakert'li idi; çok cesur ama aynı zamanda Allah korkusu olan bir insandı; hep Allah'ına şükrederdi.

Babam katliam sırasında çok eziyet çekmişti; zira, babası ve ağabeyi Türkler tarafından götürülüp boğazlanmış, kız kardeşi ise Türklere boyun eğip haremlerine gitmeyi reddettiği ve Hıristiyan dinine bağlı kaldığı için Yeprat Nehri'ne atılmıştı.

Babam gençliğinde kendi mahallelerindeki bir kıza aşıkmış; ama bir Türk o kızı tehcir sırasında kaçırmış ve diğer karılarıyla birlikte yaşaması için evine götürmüş. Babam ilgilenip sevdiği o kızın nerede yaşadığını öğrenmiş ve onunla gizlice buluşmuş. Kız fazla konuşamamış, ama sadece: "Beni bu köpeğin elinden kurtar" demiş.

Babam sevdiği kızın kaçışını zekice organize etmiş; babamla kız Hıristiyan geleneklerine göre evlenmişler ve üç oğulları ve üç kızları olmuş; oğullarından en küçüğü benim.

Öyle ki sevgi varsa, her zorluğun üstesinden gelinir. Allah sevgisi varsa bir evde, orada nefret olmaz; kibir olmaz, bencillik olmaz. Sevgi sabırlıdır; sevginin yakışıksız davranışları olmaz; sevgi varsa Allah'ın mutluluğu o evin içinde olur.

Dolayısıyla, yeni neslin gençleri Allah'ın sevgisine saygılı olun, kibirli olmayın, kendini beğenmiş olmayın ki, mutlu bir hayatınız olsun. Biz Ermeniler birbirimizi sevmeli ve saymalıyız; birbirimize yardım etmeliyiz; halkımızı, Hıristiyan kilisemizi ve inancımızı unutmamalıyız.

40 (355).

TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

ERMENİ ADAMIN ERMENİ AŞKI

Bayan Ağavni de kızıyla Deir-es-Zor'a düşer. Kocası ise bir Türkle evlenir; ondan üç çocuğu olur. Bunlardan biri pilot olur, diğeri de bakan.

Yıllar geçer. Bayan Ağavni'nin Ermeni kocası bir Ermeni Kilisesi'ne gelir; Ermeni bir adama rastlar ve ona der ki: "Ailemi tanıyor musun?" Adam: "Evet, Bakırköy'de oturuyorlar" diye cevap verir.

Ermeni adam mektup yazar; resim gönderirler; O resmi koynunda saklar; hep resmi çıkarıp öper. Onun Türk karısı günün birinde resmi görüp "Bu kim?" diye sorar.

Adam der ki: "Bu benim Ermeni karımdır. Sıkılma; ben gidiyorum."

Günün birinde adam kalkıp gider ve karısını bulur. Yaşlı bir kadın ve yaşlı bir adam karşılaşırlar. Heyecandan adam pat diye düşüp ölür.

O adamın çocukları ve Türk karısı: "Babamız Hristiyan'dı; Hristiyan geleneğine uygun olarak da defnedeceğiz" derler.

Balıklı'ya* götürüp Ermeni geleneğine uygun bir şekilde, ayinle defnederler.

41 (356).

TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

ESKİ KOCA

Büyükannemin annesini Kayseri'nin Gizi Köyü'nden sürgüne gönderirler. Kocasını da götürürler. Büyükannem o zaman 5 yaşındaymış; üç yaşında da bir erkek kardeşi varmış. Yolda çocuk "Su! su!" diye feryat eder.

* Günümüzde İstanbul'da açık olan 16 düzenli Ermeni mezarlıklarından biri.

O anda çeteler çıkagelir. Annesi sağa sola bakar ama oğlunu göremez. Kızını sırtına alıp kervanla yola çıkar. Bunlar Tomarza Köyü'ne yerleşirler. Ermeni bir adam çıkıp kendisiyle evlenmek ister ve evlenirler. Bunlar yıllarca beraber yaşar. Günün birinde köye bir adam çıkagelir; papazı bulur. Adam sorup soruşturarak duyar ki, karısı ve kızı oradalar. Papaz adamı yanına alıp eve getirir ve ona "Ben karınla konuşurum" der.

O kadının evine giderler. "Bu senin kocan mı?" diye sorar papaz.

Kadın da: "Evet, ama göçebe olduk; bu yeni kocam bize sahip çıktı. Şimdi ne yapayım?" diye cevap verir.

"Papaz Efendi, bana gitmek düşer. Birbirlerinin hayrını görsünler. Ben ayrılmalarına sebep olmayayım" diyen eski kocası kalkıp gider ve yakın bir köyde evlenir.

O kadının kızı, yani benim büyükannem Nikoğos isimli bir gençle evlenir.

Adamın teki ona: "Nikoğos, şu tarlada çalışan adamı görüyor musun? O senin gerçek kayınbaban" der.

Nikoğos gidip o adamın elini öper ve "Ben senin damadınım" der.

"Ey oğlum! Kızımın hayrını gör. O babasız büyüdü. Hiç olmazsa sen ona sahip çık" der kayınbabası.

Bir süre sonra adamın öldüğünü duyarlar. Nikoğos defin işlemine katılmaya gider; onun kefeninini hazırlar ve kayınbabasını gömer.

Öyle ki, göçebe Ermenilerin kaderidir bu, yerlerinden yurtlarından olup, birbirlerini kaybetmek…

42 (357).

MARYAM MİRZAYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1927, TOMARZA)

GECİKMİŞ KARŞILAŞMA

1922 yılında Vanlı Bayan Siranuş iki erkek çocuğuyla, Bayan Astğik de kızı Sırbuhi'yle, kaynanam Bayan Ağavni oğlu Suren, Khatun Ana ise oğlu Nışan'la beraber Kars yoluyla bir İtalyan gemisine binerek İstanbul'a gelirler.

Hepsi de bağlarda çalışırlar. Bayan Astğik'in bir kızı vardı Sırbuhi adında. Anası onu Varujan isimli Samatyalı bir gençle evlendirdi. O Sırbuhi'nin üç çocuğu oldu. Bundan iki sene önce, 1994'te İran'dan birisi Ermenice gazeteye "Karım Astğik ve kızım Sırbuhi'yi arıyorum" diye ilan verir. Biri bunu okumuş ve gazeteyi getirip Varujan'a "Bu senin karın ve kaynanan mı?" diye sormuş. O da "Evet" demiş, "bunlar benim karım ve kaynanam."

İran'da bulunan o adama telefon edip "senin karın ve kızın İstanbul'da" derler. Adam hemen İstanbul'a gelir. O sırada Astğik de hasta yatıyormuş. Damadı da şakayla ona: "Anne, çabuk iyileş; seni evlendireceğiz" der.

"Aman, vaktim yok" der bayan Astğik, "bu yaşıma kadar bekledim, bundan sonra mı evleneceğim?"

Sonra adam İstanbul'a gelmiş; Kilise aracılığıyla evi bulmuş. Bayan Astğik hasta yatıyormuş. Birbirlerine kavuşmuşlar, sarılmışlar, ağlamışlar, başlarından geçenleri anlatmışlar. Adam birkaç gün kaldıktan sonra demiş ki: "Benim İran'da çok evlerim var, param var. Gidip bunları satıp İstanbul'a geleyim." Sonra İran'a döner. Adam avukatmış. Evini satmaya gitmiş; fakat kalp krizinden ölmüş. O haberi duyan karısı da üzüntüden İstanbul'da ölmüş.

Ondan sonra kızı Sırbuhi İran'a gitmiş ki, babasının evlerini satıp paraları alsın. Hükümet ona demiş ki: "Bu ülkeden 10 lira bile çıkaramazsınız. Yalnızca Ermeni Kilisesi'ne bağışlayabilirsiniz." Sırbuhi de o paraları Ermeni Kilisesi'ne vermiş ve İstanbul'a dönmüş.

43 (358).
TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1943, TOMARZA)
BAYAN AĞAVNİ VE PEDER

Bir rahip bir Amerikan eyaletinden Los Angeles'a gelir. Tanıdığımız olan Bayan Ağavni onun vaazını dinlemeye gider; pederin gözlerine bakıp ona aşık olur. Allah'a karşı günah işlediğini hisseder ve pederin imgesinden kurtulmak ister; ama başaramaz. Zavallı kadın sinirli bir hal alır.

Bayan Ağavni'nin oğlu üniversiteden psikolog olarak mezun olmuştu. O, annesinin acayip halini sezerek pedere bir mektup yazar ve onu tekrar görüp dinlemek istediklerni söyler.

Günün birinde aynı rahip tekrar Los Angeles'a gelir. Oğlu annesine der ki: "Beğendiğin rahip geldi. Kalk, kiliseye git."

Annesi gitmek istemez. Kendinden korkar. Oğlu gidip rahibi kendi evlerine davet eder. Sofraya otururlar. Bu Bayan Ağavni bakar, bakar, sürekli onun yüzüne bakar…

Rahip ona sorar: "Bayan siz buraya nasıl geldiniz? Nerelisiniz?"

Kadın başlar anlatmaya: "Ben Tomarzalıyım. Ebeveynim zengindi. Bizi sürgüne gönderdiler. Bir erkek kardeşim vardı; yolda çeteler onu zorla annemin elinden kaptılar ve kaçırdılar. Zavallı annem günde üç kez ağlar, oğlunu hatırlayarak "Güzel oğlum, çetelerin seni kaçıracağını bilsem sana bu kadar süre bakmazdım" derdi. Zira kardeşim Zaven tandıra düşmüş ve feci şekilde yanmıştı; annem onu merhemlerle, ev yapımı ilaçlarla uzun bir sürede zar zor iyileştirmişti."

Peder cüppesinin kollarını sıvayarak yanık izlerini gösterir ve "O çocuk bendim" der.

Bayan Ağavni sevinçten çılgına döner ve der ki: “Bu gözlerin seni gördüğüm günden beri beni takip etmesi boşuna değilmiş!”

Böylece birbirini kaybetmiş bir kız ve erkek kardeş birbirine kavuşur.

44 (359).
GEVORG ÇİFTÇİYAN’IN TANIKLIĞI
(D. 1909, MUSA DAĞ)
ERMENİNİN KADERİ

Bu gerçek bir hikâyedir. Bunu yaşlı bir adam bana anlatmıştır; o olayları kendi gözleriyle görmüştür.

1915 yılında Ermenileri katletmeye başladıklarında, bir karı koca ve iki oğulları varmış: biri 8, diğeri 9 yaşında. Türkler adamı keserler; kadın kocasının cesedi üzerinde göz yaşı döker. Orada Türklerle birlikte bir de Alman subay varmış. Almanın yüreği dağlanır; “bu güzel kadının kocasını öldürdüler; çocukları da sevimli şeyler; yazıktır…” diye düşünür. Alman Ermeni kadına işaretlerle, bu çocuklardan birini kendisine verirse kendisini ve diğer oğlunu başka bir ülkeye gönderip kurtaracağını anlatır.

Kadın büyük oğlunu o Almana verir. O da çocuğu trene bindirip Almanya’ya gönderir ve karısına mektup yazarak der ki: “Bizim oğlumuz yoktu; bu çocuğa öz evladın gibi bak; ye, içir, okula gönder ki kızımızla beraber öğrenim görsün.”

Alman katliamdan kurtulmaları için diğer oğlanı ve annesini Fransa’ya gönderir; günlüğüne de şöyle yazar: “Ben çocuğu Almanya’ya, evime gönderdim.”

Aradan otuz yıl geçer. Çocuk öğrenim görür. Adam kızını o çocukla evlendirir, ve bunların bir oğlu olur.

Alman adam ölür. Genç adam babasının çekmecelerini karıştırırken babasının, günlüğüne “Ben o oğlanı annesiyle birlikte Fransa’ya gönderdim; diğer oğlanı da Almanya’ya evime gönderdim” yazmış olduğunu görür.

Genç adam defteri hemen cebine koyar ve karısına: “Fransa’ya gidiyoruz” der.

Karısını ve çocuğunu alıp Fransa’da bir otele yerleşirler. Genç adam karısına: “Ben biraz gidip dolaşayım” der.

Bir arabaya biner ve Almanca “Beni Ermeni kilisesine götürün” der.

Ermeni kilisesine varınca “Ben öksüz bir Ermeniydim. Beni Almanya’ya götürmüşlerdi. Orada öğrenim gördüm. Bir kadın arıyorum. Kim bu kadını bulursa ona çok para vereceğim” der.

Ermeniler kilisenin listelerinde ararlar ve derler ki: “Öyle bir ana oğul var ve Lyon’da yaşıyor.”

Genç adam onlara yüklü miktarda para verir ve onlardan ayrılır.

Karısına der ki: “Lyon’a gideceğiz.” Lyon’a giderler ve bir otelde konaklarlar.

Adam karısına: “Ben biraz gidip dolaşayım” der.

Bir arabaya atlayıp dosdoğru Ermeni kilisesine gider: “Ben öksüz bir Ermeniydim. Almanya’da büyüdüm. Bir kadın arıyorum; onu bulana şu kadar para veririm” der.

Kim para kazanmak istemez ki?

Ermeniler başlarlar kadını aramaya. Bir Ermeni adam o kadını bulur. O da bana bu hikâyeyi anlatan yaşlı adamdı. Gelip genç adama der ki: “Aradığın ana-oğulu buldum; ama o kadar fakirler ki, yiyecekleri bile yok; zira kadının oğlu işsiz.”

Genç adam der ki: “Oğlunu yanıma getir; ona de ki “Sana göre iş var” ve çıkarıp bu yaşlı Ermeniye yüklü miktarda para verir. Yaşlı adam da sevinir.

Kadının oğlu gelir ve Almanya’dan gelen adamla karşılaşır. Bu görür ki, gelen kendisine çok benziyor, ne de olsa kardeştirler. Göz yaşı dökmeye başlar. Uzun uzun bakar, büyülenir, ama ses çıkarmaz. “İsmin ne?” diye sorar.

“Gabriel.”

“Akraban var mı?”

“Bir annem var.”

“İsmi nedir?”

“Varduhi.”

Ben Almanya’dan geldim. Sen her gün bize et ve ekmek getireceksin. Her gün bizimle beraber olacaksın; birlikte yemek yiyeceğiz. Akşam evine gideceksin.

Kadının oğlu gider ve gereken her şeyi getirir. Almanya’dan gelen adam ise çıkarıp 1.000 Frank koyar gencin cebine ve ona der ki: “Evinizde ne eksikse git satın al.” Genç adam şaşkın bir halde eve dönüp annesine der ki: “Anne, Almanya’dan gelen bu adam ya deli, ya da Talih Kuşu. Beni yedirip içiriyor, cebime de para koyup eve gönderiyor.

Ertesi gün yine aynı şey tekrarlanır. Bu şekilde birkaç gün geçer. Bir gün de Almanya’dan gelen adam der ki: “Eşim ve çocuğumla evinize gelmek istiyorum. Bu parayı da al, ne gerekiyorsa satın alırsın.”

Genç adam gider; gereken hazırlıkları yapar ve gelir der ki: “Buyurabilirsiniz; ama adın nedir?” “Adımı şimdi söyleyemem” diye cevap verir adam ve karısına dönüp “Haydi hazırlan, oğlumuzla gezmeye gidiyoruz” der.

Gidip bir arabaya binerler ve oğlanın evine giderler. Orada başına bir mendil bağlamış, gözlerinden yaşlar akan zavallı yaşlı bir kadın görürler.

Adam sorar: “Anne, adın nedir?”

“Benim adım Varduhi.”

“Bana hayat hikâyeni anlat.”

Kadın başlar anlatmaya: “Türkler kocamı kesmeden önce bir büyük, bir küçük oğlum vardı; orada Alman bir subay da bulunuyordu ve oğullarımdan birini alıp götürdü. Sonra ona ne olduğunu bilmiyorum. Bu oğlum ise yanımdadır; birlikte oturuyoruz.

Almanya'dan gelen adam cebinden babasının not defterini çıkarıp, okur; gerçek ortaya çıkar.

Başlarlar birbirlerini öpmeye. Yabancı kadın olanları görerek şaşırır kalır. Adam annesine ve kardeşine der ki "Kalkın, eşyalarınızı toplayın, Ermeni fakirlere dağıtın. Almanya'ya gidip birlikte yaşayacağız. Orada benim her şeyim var."

Adam annesini, kardeşini, karısını ve oğlunu alarak Almanya'ya gider. Bunlar muradına erer, siz de muradınıza erin.

45 (360).

BERÇ ERZİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1921, ADAPAZARI)

ARABACI MEHMET

Ebeveynim Adapazarlıydı. Sürgünden sonra bir kısım şehirler ıssızlaştı; diğer yerlerde ise halk din değiştirdi; Türkçe konuşur oldu.

Adapazarı Ermenileri eskiden Türkçe konuşmazlardı. Hatta bazı Türkler Ermenice öğrenmişti; özellikle de çarşıda Ermenice konuşulurdu.

Adapazarlı Ermeni erkekler Türkçe konuşur, ama kadınlar hiç Türkçe bilmezdi.

Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonra sürgünden dönenler oldu. Bazıları yeniden kendi şehirlerine geri döndü; bazıları da ya İstanbul'da kaldı, ya da ülkeyi terk etti.

Bizim Adapazarı da bütün Ermeni nüfusundan arındı. Belirli bir tarihe kadar herhangi bir Ermeninin oralara gezmeye gitmeye bile hakkı yoktu. Biz bir şekilde bu yasağa uyduk.

Belirli bir tarihten sonra Ermenilerin turist olarak gezmelerine izin verildi. O izinden faydalanarak babamla beraber Adapazarı'na gittik. Babam bir tanıdık aramak istedi; ama nafile. Az sonra babam tren garına gitmek istedi. Hamal gibi bir adam babamın karşısına çıktı ve başladılar Ermenice konuşmaya. Ben şaşırmıştım. Adam bizden ayrıldıktan sonra dedim ki: "Baba, Adapazarı'nda hiç Ermeni yok; bu adam nasıl burda kalmış?"

Babam bana: "O konuşan Ermeni değil, Türktü. O bizim arabacı Mehmet'ti" diye cevap verdi.

46 (361).

TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

TÜRKE YARDIM EDEN ERMENİ

Babam, Nazar Karadeniz kıyısındaki Dize'de yaşarken orada iki mahalle varmış: Yukarı Dize ve Çarşı Dize. Yukarı Dize'den gelen mutlaka Ermeni olurmuş, çarşıdan çıkan ise Rum. Yukardakilere "Artaşen" yani "Tarlaya iyi bakan" adı verilmiş.

Orda babam henüz 22 yaşındayken bir memurla dost olur. Bir gün o adamla yiyip içerken, adam babama bir sigara ikram eder. Babam ona der ki: "Ben ondan içmem kendi markamdan içerim."

Yine bir gün o adam babamı evine davet eder. Babam bahçelerin içinde bulunan büyük bir eve girer. Yer içerler. Babam duvardan asılı bir silah görür. "Kim bilir bu silahla kaç tane Ermeni öldürdün." der babam.

Adam dönüp şöyle cevap verir: "Sen ne biçim konuşuyorsun? Ben bu sözlerin için seni mahvedebilirdim. Ben bir Ermeniyi öldürmek bir yana bir sürü Ermeninin hayatını kurtardım. Andranik'in çeteleri köyü bastığı zaman babam Ermeni komşusunun evine kaçmış. Andranik'in çeteleri babamın o evden içeri girdiğinden şüphelenmişler. Arkasından evi aramaya gelmişler. Şüphelenmesinler diye Ermeni, babamı karısının yatağına sokmuş. Evdekilerin kapıyı açmalarını sağlamış; kendisi de saklanmış. Bunun karşılığında ben de Ermeni dostu oldum; birçok Ermeninin hayatını kurtardım. Bak sen daha gençsin. 'Ben o sigarayı içmem diyerek' ilk hatanı işledin. Bir daha öyle bir şey yapma; hep karşındakinin seviyesine in ki, sevilesin."

Bu yüzden de o iyi Türkün sözlerini babam bütün hayatı boyunca hatırlar bize de anlatırdı.

47 (362).

SARGİS YETARYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1907, AFYONKARAHİSAR)
"MEZARINA NUR İNSİN"

Eskiden Türkiye'de Ermeniler dürüst ve fedakârca çalışmaları sayesinde itibar görürlerdi. Ermeniler Türklerle barışık olarak ve barış içinde yaşarlardı; ama Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin çok sayıda kayıpları oldu.

Türkiye'nin birçok bölgesinde Ermeniler Türkçe konuşurdu. Bizim şehrimiz, Afyonkarahisar'dan başlayarak Uşak, Eskişehir, Akşehir, Bursa, Kesarya[Kayseri], Yozgat, Çat, Gemerek, Konya, Adana, Bilecik, Kütahya, Maraş, Antep, Elmalu ve diğer birçok yerde yaşayan Ermeniler Türkçe konuşurlardı ama kiliseye bağlıydılar.

Ben küçük bir çocukken, kiliseye gittiğimi, yetişkin erkek ve kadınları diz çöküp dua ederken gördüğümü hatırlıyorum. Ayinden sonra da Türkçe vaaz verilirdi. Vaazında papaz şöyle derdi: "…Ermeni Hristiyanlar, birbirinizi sevin, başka milletleri de sevin; Osmanlı Hükümeti'ne tam olarak itaat edin; Hükümet'in devamlılığı için elinizden geleni yapın; vatandaşlık görevlerinizi yerine getirmek için hiçbir gayreti esirgemeyin…"

Türk kadınlarının siyah çarşaf giydiklerini, Ermeni kadınlarının ise onlardan ayırdedilebilmeleri için beyaz mahrama giydiklerini hatırlıyorum. Onlar da birbirlerine karşı sevgi dolu ve birbirleriyle uyumluydular.

Afyonkarahisar'da büyük bir yangın olduğu anlatılırdı. O sırada annem beni doğurmuş; ama korkusundan ağır bir şekilde hastalanmış; göğsündeki süt kurumuş ve artık beni emziremez olmuş. O dönemde bana verebilecekleri suni besin de yokmuş. Bizimkiler de annemin hastalığıyla meşgul olduklarından beni unutmuşlar; zira şöyle düşünmüşler: tekrar çocuk yapmak mümkün ama anne sahibi olmak mümkün değil. Amcamın karısı Sandukht Türk askeri hastanesinde hemşire olarak görev yapıyormuş. O etkin ve becerikli bir kadındı. O yüzden kendisine "Osmanlı Sandukht" derlerdi. O da yeni doğmuş bebeği, yani beni düşünen olmadığını görür; beni alıp Türk mahallelerine götürür. Bir eve girer; bakar ki, kadının biri çocuğunu emziriyor. Ona şöyle der: "Kızım, çocuğuna bir kardeş getirdim. Bunun anası doğumdan sonra hastalandı; sütü yok. Allah aşkına bunu da emzir ki, ölmesin. Ben senin bu iyiliğini unutmam."

"Seve seve emziririm anne" der Türk kadın "ne kadar gerekirse emziririm; sütüm çok." Ve o iyi kalpli Türk kadın beni kucağına alır; başlar emzirmeye, ta ki ben biraz büyüyünceye kadar.

Yeterince büyüyüp olgunlaştığımda bütün bunları bana amcamın karısı Sandukht anlattı. O zaman ben hayatımı, görünüşe göre çoktan rahmetli olmuş o Türk sütanneme borçlu olduğumu hissettim. Allah ona cennette bir yer nasip etsin; zira ben onun sayesindedir ki 90 yıldır yaşıyor ve size hayatımı anlatıyorum. Hayatımın o kadar da mutlu geçmediği doğrudur ama, ben hep onun mezarına nur inmesi için dua ediyorum…

48 (363).

ZAVEN SOFYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1927, NİKOMEDYA [İZMİT])
TOSUN

İzmit Bahçecik taraflarında sadece Ermeniler yaşardı. Katliam döneminde birçoğunu sürgüne gönderdiler; birçoğunu da katlettiler. Birçok kızı da götürüp kendilerine karı olarak aldılar. Benim Tosun isimli bir Türk dostum vardı. O günün birinde bana dedi ki: "Benim annem Ermenidir; ama ben küçükken bırakıp Bulgaristan'a gitmiş. Annemin babası büyük bir kuyumcuymuş ve ona şöyle demiş: 'Türkten doğan çocuğunu bırak; gel bizimle Bulgaristan'a gidelim'."

Kız da öyle yapmış. Babam Türktü; bir Türk kızıyla yeniden evlendi; yeni kardeşlerim oldu. Yıllar geçti. Sonra Bulgaristan'dan bir adam geldi ve sorup soruşturmaya başladı, 'Böyle Tosun isimli birisi var mı? Anası onu arıyor.' diye. Ben Bulgaristan'daki anneme mektup yazdım 'Anne, ben büyüdüm. Seni görmek istiyorum' dedim. Annem cevabında dedi ki: 'Noel'de Taksim'e turist olarak geleceğim.' Ailemle

gittim; ben kendisini tanımıyorum. Baktım ki, bana benziyor: mavi gözlü, yuvarlak yüzlü. ‘Anne dedim, ben Tosun’um’.

Gözlerimizden yaşları akıyordu. Birbirimize sarıldık, öpüştük. Hemen arabaya koyup köye götürdüm. Köylüler toplandılar. ‘Annem geldi’ dedim. ‘Anne, ne istersen buyur ye’ Hepimiz ağladık. Babam bile ağladı. Geçmişini, Ermeni karısını hatırladı. Ama ne yapabilirdik ki. Bizim kaderimiz bu. Evimizde bir ay kaldı.

Ona: ‘Sana ne almamı istersin?’ dedim.

Bulgaristan’da şimdi Ermeni bir kocası varmış. Binbaşı bir oğlu, iki kızı varmış. Zavallı kadın sırrını kimseye anlatmamış.

Dedim ki: ‘Anne kal burda.’

‘Hayır’ dedi, ‘çocuklarım var; kalamam. Nubar’a, Anuş’a, Sirarpi’ye yazık olur.’

Annem Bulgaristan’a, ailesinin yanına döndü.

Aradan altı ay geçti; annemin oğlu Binbaşı Nubar karısıyla Bulgaristan’dan Karaköy’e geldi. Karımla karşılamaya gittim; ama onu tanımıyorum. Başladım bağırmaya: ‘Nubar! Kardaşım Nubar! Ben burdayım!’

Eliyle işaret ettiğini gördüm; yanaştı beni kucakladı: ‘Vay! sen benim kardeşimsin. Annem şimdiye kadar bize bir şey söylememişti’ dedi ve birbirimize sarıldık. Doğruca köye götürdüm.

Tosun hem ağlıyor hem de anlatıyordu. Kan çeker, değil mi?

Bir gün Tosun, Binbaşı Nubar’ı ve karısını bizim dükkâna getirdi. “Bak” dedi Tosun, “bunlar Ermeni.”

Nubar bizi görerek: “Selam. Bu Tosun sizi çok severmiş. Hep ‘Çok güzel Ermeni dostlarım var’ diyor. O yüzden de beni buraya getirdi. Şimdiye kadar Türkiye’de bir ağabeyimizin olduğunu bilmiyorduk” dedi.

Kahve ikram ettik. İçip gittiler.

Bizden sonra Tosun, Nubar’ı kuyumculara götürmüş; Nubar’ın karısını altın hediyelere boğmuş. “Ne istersin? Yüzük mü? Pandantif mi? Al sana benden hatıra olsun” diyerek hediyeler vermiş. Biz bütün bunlara şahidiz.

49 (364).

VARDUHİ VOSKİYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1925, TOMARZA)

HEMŞİNLİ MÜSLÜMAN ERMENİLER

Hemşin sakinlerinin hemen hemen hepsi din değiştirmiş Ermenilerdir. Onların isimleri Ahmet, Muhammet, Hasan'dır; ama derler ki, Hemşinli kadınlar hamur yoğururken Hristiyanlar gibi hamurun üstüne elleriyle bir haç çizerler; kendileri de neredeyse bizim gibi Ermenice konuşurlar.

Bir gün gece yarısı hastaneye gitmiştik. Görümcemin kocası ağır hastaydı. Doktorun yanında hasta olduğundan, beklememiz gerektiğini söylediler. Dışarda oturmuş birbirimizle sohbet ediyorduk; yanıbaşmızda ise köylü bir Türk kadın oturmuştu. O başladı bize Türkçe sorular sormaya: "Siz nerdensiniz?"

Ben de "Biz Erzurum'dan Yozgat'tanız" dedim.

Meğerse Ermenice konuşmamızı dinliyormuş; bize dedi ki: "Abla siz de bizim gibi konuşuyorsunuz."

Ben de ona: "Konuş bakayım" dedim.

Başladı konuşmaya: "Mayrigıs hivand e; hivandanots berink…" ["Annem hasta; hastaneye getirdik…"]

O sırada onun annesi ve ablası da doktorun odasından çıktılar.

Ben annesine Ermenice: "Antsyal ella" ["Geçmiş olsun"] dedim.

Annesi de Ermenice cevap verdi: "Kiç mı bağer yem. Ağcikıs bjişkin het zırutsets; an ısav: hivandıd ağek e" [Biraz üşütmüşüm. Kızım doktorla konuştu; o da ona dedi ki hastan iyi."]

Meğerse onlar Müslüman olmuş Hemşinli Ermenilermiş!…

50 (365).

HERİKNAZ MİHRANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1928, SEBASTİYA [SIVAS])

SIVAS ERMENİLERİ

Biz eskiden Sıvas'ta yaşardık. Orada Ermeni okulu yoktu. O yüzden de biz iyi Ermenice bilmezdik.

Sıvas'ın Tavra diye bir köyü vardı; biz orda yaşıyorduk. Eskiden orda hiç Türk yoktu. Birçok Ermeni Kilisesi vardı: Aziz Nışan, Aziz Varvar, Aziz Kırk Çocuk. Orada bir çöl vardı, kaplıca suları vardı; hastalar orada yıkanır, iyileşirlerdi.

Kiliselerimiz yıkılmış olduğundan yılda bir kez Patrikhaneden bir din adamı gelir, yeni doğmuş bebekleri vaftiz ederdi. Haftada bir kere de birisinin evinde toplanır, dedikodu yapar, biraz İncil okur, ilahiler söyler ve evlerimize dönerdik.

51 (366).

SİLVA DALDABANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1930, SAMSUN)

TÜRK BİNBAŞININ SIRRI

Felaket'ten önce Anadolu'da ve Türkiye'de 4 milyon Ermeni yaşıyordu. Bunlardan birçoğunu katlettiler, kestiler. Bizim niye babamız, anamız, kız ve erkek kardeşlerimiz yok? Birçoğu da din değiştirmiştir. Bütün bunları anlatmakla bitmez.

Günün birinde bizim dostumuz Hakob'un oğlu Sargis'i askere alırlar. Binbaşı, Sargis'i yanına çağırır ve der ki: "Otur karşıma. Söyle, nerelisin bakalım?"

Sargis "İstanbulluyum" diye cevap verir.

Binbaşı ona der ki: "Bana bak. Sana bir ay izin veriyorum. İstanbul'a git, ebeveynini gör ve geri gel. Ama bilmiş ol ki, şunu sadece sana söylüyorum: benim annem Ermeni. Bunu başka kimse duymayacak; yalnız sana söylüyorum; zira kan çekiyor. Bilmiş ol ki, eğer bunu başkasına söylersen seni öldürürüm. Bu benim hayatımın sırrıdır. Bilmiş olasın."

Öyle ki, Türklerin içinde de bir sürü Ermeni var. Ermeni olduklarını bazıları bilir; bazıları ise bilmez.

52 (367).

MAYRANUŞ VARDANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1900, MARAŞ)

BÜYÜKBABANIN VASİYETİ

1915 yılında sürgün yollarında bir zabit Ermeni bir kızı evine götürür. O annesine der ki: "Beni kız kardeşim yok; bu bana bacı olacak. Bu kızı sevdim."

"Peki, öyle olsun" der annesi.

Çok uzun bir süre bunlar bacı-kardeş gibi yaşarlar. Bu zabitin babasıyla anası bir gün başka bir şehre misafirliğe giderler. Bu genç, kıza der ki: "Dedem toprağa bir sandık gömmüştür."

Kız da: "yerini biliyor musun?" diye sorar.

"Biliyorum"

"Gel gidip bakalım."

Gidip toprağı kazarlar; sandığı açınca ne görsünler!... Papaz giysileri, haçlar. Yani zamanında o zabitin dedesi Ermeniymiş. Türk zabit hak yoluna döner. Yaptıklarından pişmanlık duyar. Sonra bu genç bu Ermeni kızı İstanbul'a götürür. Orada Ermeni kilisesinde evlenirler.

53 (368).

TİGRANUHİ MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

BİRÇOĞUNUN KADERİ

Geçen gün pazardan patlıcan satın alıyordum. Satıcı dedi ki: "İçerde daha güzeli var". Ben de "İmam bayıldı yapacağım" diye cevap verdim.

Adam bana baktı ve dedi ki: "İçerde daha güzeli var."

Sonra adam benimle içeri geldi; satın aldıklarımı arabaya yerleştirdi ve yavaşça: "Ben Bitlisliyim, katliam sırasında bizi Müslüman yapmışlar. Annem hala hayatta; Ermenice dua eder; Ermenice konuşur ve anlar."

Türkiye Ermenilerinden birçoğunun kaderi böyle olmuştur.

54 (369).

GEVORG ŞALCIYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1934, KESARİA [KAYSERİ])

BİZ KAYSERİLİLER

Biz Kayseriliyiz. Babamın ailesi çok zengindi. Babam pastırma satardı. Kayseri'de bizim adımızı taşıyan bir sokak vardı; ona "Şalcıyan" sokak derlerdi. Babamın üç çocuğu vardı.

Seferberlik sırasında bizimkiler 40 gün ormanlarda eziyet çekerler. Sonra bir Türkle arkadaşlık kurup ticaretle uğraşırlar. İstanbul'a gelirler. Babam kendi kendine Ermenice öğrenir. Sonra Kars'a gider çalışmaya. Kardeşleriyle beraber gazete satar. Fakir düşerler. Her şeyi satarlar. Babam terzi çırağı olur; ama dilencilik yapmaz. Meyve satar, portakal satar, ayakkabı boyar, terzilik yapar, pastırma satar. Biraz durumunu düzeltir. Kayseri'ye gidip evlenir. Sonra da ailemiz buraya, İstanbul'a taşınır.

55 (370).

MARYAM MİRZAYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1927, TOMARZA)

DİN DEĞİŞTİREN UMUT

Umut adında Türk bir çocuk evinde bir kağıt bulur. Hangi dilde yazıldığını anlayamaz. Götürüp kâğıdı birine gösterir ve sorar: "Bu hangi dilde yazılmıştır?".

O da bakıp: "Bunlar Ermenice harfler" der.

Umut kâğıdı götürüp papaza okutur.

Papaz ona der ki: “Bu senin babanın vaftiz kâğıdı.”

Umut da: “Biz Müslüman ve Türküz” diye cevap verir.

“Hayır” der papaz, “sizinkiler vaktiyle Hristiyan Ermenilermiş.”

Umut kilisede vaftiz olup “Husik” ismini alarak Hristiyan bir Ermeni olur ve her pazar kiliseye gider.

56 (371).

MARYAM MİRZAYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1927, TOMARZA)

HARUTYUN

Türk bir aile sürgün sırasında küçük bir Ermeni erkek çocuğu kaçırıp eve getirir; bu evde aileye mensup başka Türk çocukları da varmış.

O Türk çocuklar bu oğlana sürekli gâvur derler. Bu çocuk da üzülüp ağlar. Komşular onu görüp: “Niye ağlıyorsun? Sen Ermenisin” derler.

Çocuk isminin Harutyun olduğunu, kendi gözlerinin önünde öldürülen ablasının adının ise Maryam olduğunu hatırlar; ama soyadını hatırlayamaz. Annesi, babası kimdir? Bilmez ve bulamaz.

Ama kendisi Türk Hükümeti’ne başvurarak “Ben Hristiyan bir Ermeniyim. Benim adım Harutyun’dur” der ve ismini değiştirir; ama soyadı “Paşalı” kalır.

Ermeni Kilisesi’ne gider ve öldüğünde de Ermeni mezarlığına defnedilir.

57 (372).

TİGRANUHİ MOVSESYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1943, TOMARZA)

ERMENİ KALAN OVSANNA-AYŞE

Dedemin amca kızı olan Ovsanna, kırımdan önce henüz doğmuş değildi. Annesi, babasını Türk Ordusuna [asker] götürdüklerinde, ki sonra artık geri gelmedi, Ovsanna’ya hamileydi.

Kırım zamanı onları sürgün ederler. Ovsanna altı yaşındadır. Büyük annem onu alır, Kayseri’ye götürür. Orada tabii fakirlik ve çok sıkıntılar görürler. Bir Türk memur, kendisinin de çocuğu olmadığından, onu evlatlık alır. Kızın adını Ayşe koyarlar, çok iyi bakarlar, ancak hiç kimse ona Ermeni olduğunu söylemeyecektir. Türk memur baba, büyük annenin, kendi evine bir akraba olarak değil, bir Türk tanıdık olarak girip çıkacağını buyurur.

Bir zaman sonra büyük anne kıza kendisinin Ermeni olduğunu, baba tarafından Altunyan olduğunu, anne tarafından Gökbaşyan olduğunu, adının Ovsanna olduğunu gizlice anlatmaya başlar. O hep tekrar eder: "Sen Hıristiyansın unutma." Zaman geçer, büyük anne ölür.

Ovsanna da zaman zaman çeşmeden su doldurmaya gider. Bakar, sokakta çocuklar kilise yanında oynamaktadır. Onların, kırımdan kurtulmuş yetim evlatlar olduğunu anlar. Onların Ermeni olduğunu bilir ve onlarla kilisenin avlusundan içeri girmeye karar verir.

Türk ebeveyni, kız eve gelmediği için onu aramaya başlar. Sonunda Ayşe'nin Ermeni kilisesinden içeri girdiğini duyarlar. Kiliseye gelirler. Gece olduğundan papaz kapıyı açmaz. Türk ebeveyn hakimin karşısına çıkarlar, küçük kızı içeri aldığından, Ermeni papaz aleyhinde konuşurlar.

Türk baba "Haydi Ayşe! Gel evimize gidelim" der. Ovsanna "Ben gelmem!" der.

Hakim "Ayşe kızım, niçin annenin babanın yanına gitmiyorsun?" der.

Kız "Önce benimi ismim Ayşe değil, benim ismim Ovsanna" der. "Babam tarafından Altunyan'ım, annem tarafından Gökbaşyan. Ben Ermeniyim; Ermenilerle kalacağım."

Hakim Türk ebeveyne "Benim söyleyeceğim yok" - der ve bırakıp gider.

Konstantinopolis'e o tarihte kiliseye hep yetimler getirirler ve hep birbirlerine tanıdık veya akraba çıkarlar. Ovsanna hiç kimsesi olmadığına çok hislenir. Bir gün ayinden sonra papaz "Önümüzdeki hafta Az. Sarkis'dir ve üç gün oruç var. Bu dileklerin gerçekleşmesi için tutulan bir perhizdir" der.

Ovsanna, 8-9 yaşındaki bu kız, izleyen hafta gündüz yemeklere yaklaşmaz. Papaz 'Niçin yemiyorsun?' diye sorar.

Ovsanna "Peder, Allah bana da bir akraba versin diye, ben oruç tutmaya ahd ettim" der.

Çarşamba gündüz mes alırlar. Birkaç saat sonra papaz odasına çağırır "Ovsanna! Sen de Burunkışlalısın (Yozgat yakınlarında bir köy), bu yeni gelen anne de senin köyünden. Söyle neler biliyorsun, ebeveynin kim?" diye sorar.

Kadın sorgu sual eder, Ovsanna anlatır. Kadının kendi üç evlatlarını, iki oğlan ve bir kızı (Gülbenk, Manuel ve Anna) getirip yetimhaneye bıraktığı ortaya çıkar. Kadın birden ayağa kalkar, Ovsanna'ya sarılır ve "Sen benim kaynımın kızısın" der. O, Ovsanna'yı da yetimhaneye götürür. Ovsanna orada kardeşlerine ve bacılarına ablalık eder.

Sonra Ovsanna evlenir. 1970'de ailesiyle beraber Los Angeles'e gider. 1989'da ölür.

58 (373).

GRİGOR AMALYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1945, YEREVAN, NOR ARABKIR)

"BURAYA GELDİM Kİ ERMENİ ÖLEYİM"

Gevorg Abi Büyük Felaket döneminde 7-8 yaşındaymış ve şimdi babasını nasıl alıp götürdüklerini, ablası (benim büyük anem) Verjin Hazaryan'ı[*] göç kervanından sürükleyerek kaçırdıklarını iyi hatırlıyor. Bir sürü vahşet, soygun, ağlama sızlama da hatırlıyor. Yol kenarlarında Ermenilerin kansız cesetlerinin yırtıcı kuşlara nasıl yem olduğunu da hatırlıyor ve şimdi kendisi de o vahşetin yaşandığı yere gidiyor. O Arapkir'e, kendi köylerine ulaştı. Birkaç defa evlerinin önünde gidip geldi; doğup büyüdüğü evi seyretti. Sanki kendi ruhundan bir parça vardı o evde. Pis yaşlı bir adam kendisini gözleriyle takip ediyordu. Gevorg Abi o adamın şahsında atalarını katledeni, eski evlerini işgal edeni gördü; kavga etmek istedi, ama kendine hakim oldu. Yüreğinde hala Ermeni olmanın verdiği korku vardı. Verjin ablasının köy muhtarıyla zorla evlendirildiği köy oraya yakındı. Ne yapacağını bilemedi. Kimsenin kapısını çalamaz, evine girip yemek yiyemezdi. Derin bir nefes aldı; "Tanrım bana yardım et!" dedi ve köyün çeşmesine adımlarıyla yanaştı. Çeşmenin başında duran, ablasına çok benzeyen yaşlı bir kadın görünce gözlerine inanamadı. "Bu o, bu o!" diye düşündü Gevorg Abi. Aradan geçen onca yıla, yani 58 yıla rağmen onların gözleri birbirlerini tanıdı. Bu onların yüreğinde akan kanın sesiydi. Onların gözleri birbirlerini kucakladığı zaman vücutlarını da bir ürperti sardı. Onların zaten zayıf olan dizlerine bir titreme geldi. Yaşlı kadın şaşırdı. Elinde su testisi, donuk bakışını karşısında duran adama dikmiş bir halde, olduğu yerde donakaldı; sanki heyecandan dili tutulmuştu; ne yapacağını bilemedi. Ama onların yüreğinde ne büyük fırtınalar kopuyordu; o kadar istediler birbirlerine sarılmayı, kucaklaşmayı ve yılların özlemini gidermeyi; ama kimsenin onları görmemesi gerekiyordu. Orada, çeşmenin başında birbirlerine bir şeyler fısıldadılar; birbirlerini anladılar. Gecenin karanlığında buluşmak için randevulaştılar.

Ve doksanlık yaşlı kadın torunlarını son bir kez öpüp yataklarına yatırdıktan sonra 57 yıl yaşadığı evden çıktı. Yaşlı Verjin büyük bir heyecan içerisindeydi. Hafızasında yıllar öncesi canlanmıştı. O, ölüm yolunu tutmuş bütün bir halkı görüyordu. Üzerine bir titreme geldi. Gözlerini sıkıca kapattı. Ama kulakları yıkılan çanların seslerini, akan kanın çağrısını duydu. Kapalı gözleriyle Ermeni bakirelere nasıl tecavüz edildiğini gördü. Güzelliğinden büyülenerek nasıl kervanlardan çıkardıklarını, kendi kendini "İstemiyorum! Ölmek istiyorum!" diye bağırırken gördü; ve şimdi de kolundan çektiklerini… ama artık kolundan çeken erkek kardeşiydi. Verjin sarsıldı; ve o sarsıntıyla kendine geldi; erkek kardeşinin koluna yaslanarak yürüdü. Yürüdüler, Ermenilerin haçı sırtlarında; Suriye sınırına vardılar, oradan da Halep'e geçtiler.

"Niye geldin? Başından neler geçti?" diye sorduklarında: "Ne diyeyim oğlum? Başımdan çok şey geçti. Yaşım yüzü geçti; Arapkirliyim. Kocamın adı Khaçer'di. Ondan 3 çocuğum oldu; onlardan ikisi şimdi Ermenistan'da çocuklarıyla ve torunlarıyla yaşıyor. Katliamlar döneminde kocam için bedel ödememizin üzerinden 10 gün geçmişti ve ben çok mutluydum; ama uğursuz bir gün geldi; köyün erkeklerini toplayıp götürdüler; onlar bir daha geri gelmedi; katledildi. Çok zulüm gördük; Türkler beni kaçıracaklardı; ama kayınbabam beni o köyün muhtarına verdi. Çok ağladım; ama kaldım. O adamdan 3

[*] Anlatan, bana büyük annesi **Verjine Hazaryan**'ın (d. 1885, Arapkir) yadigar fotografını nakletti. *Bkz.* Bu kitabın ***Fotograflar*** bölümü.

çocuğum oldu. Elli yedi yıl orda kaldım; fakat ben kendi Ermenice duamı ediyor, Ermenilerin Tanrısı'na tapıyordum. Gelen-gidenlerle erkek kardeşimden haber alıyordum. Buraya geldim ki Ermeni öleyim."

59 (374).

VAHAGN VAHRAMİ ĞARİBYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1928, ADİS-ABABA)

YABANCILAŞMIŞ ERMENİ HIRİSTİYANLAR

Bu olay Dubai'de meydana geldi. Üstü başı pejmürde bir adam dükkanımın önüne geldi ve Arapça kanuşmaya başladı: "Ben Ermeniyim, rica ediyorum bana bir iş verin başımın çaresine bakayım" dedi.

Biz dükkan içinde olan Ermeniler, şaşırmış halde: "Ermeni olduğunu nasıl kanıtlarsın? Ermenice de bilmiyorsun" dedik.

Adam elini açtı ve üsündeki Hırisiyanlık haçı resmedilmiş dövmeyi gösterdi; herhalde küçük olduğunda ebeveyni Yeruşalem'e hacca götürmüşlerdi.

Küçük olduğunda, ebeveynini Türklerin, kendi gözü önünde boğazladıklarını anlattı. Arap bedeviler alıp, saklamışlar, bakmışlar. Yetişkin olunca, milli bilinci uyanmış ve yayan uzun yol geçerek kendi Ermeni hemşerilerini bulmak istemiş...

Adını değiştirmiş, Türk olarak tanınmış bir diğer Ermeni, müteahhit olarak Ankara'da bir kışla inşa eder, ancak ödemeyi geciktirirler. Bu, komutanın yanına gider, parasını vermediklerini şikayet eder. Türk asker görevli: "Buraya bak! Ben biliyorum ki sen Ermenisin. Ben paranı sana ödemeye hazırım, bana bir iyilik yapman şartıyla, ancak gizli kalacak. Ermeni soykırımı günlerinde babam halamı (biz ona bu şekilde hitap ederiz) bizim eve getirmiş. O şimdiye dek bizim evde yaşıyor. Şimdi ölüm döşeğinde, fakat ölmek için bir Ermeni ruhban gelip gizli şekilde mes vermedikçe, gözlerini yummuyor" der.

Bu Ermeni gider, bir Ermeni papaz bulur. Mesi verir ve kadın huzurla gözlerini kapar ve mutlu ölür.

60 (375).

VİLEN NERSESİ NURİCANYAN'IN TANIKLIĞI[1]

(D. 1933, YEREVAN)

---

[1] Anlatan Vilen Nuricanyan, tarım bilimlerinde doktora derecesine sahiptir. O Ermeni Soykırımından kurtulmuş ebveyninin anlattığı, Türklerin binlerce binlerce Ermeniyi katlettikleri ve yirmi yaşındaki güzel halalarını kaçırdıklarına ilişkin anıları hüzünle dinlemiştir. Anlatan bu hislerle 2000 yılında, her bir adımda ayaklar altında masum Ermeni şehitlerin kemiklerinin hissediildiği Der Zor çölünü ziyaret etmiştir. O Der Zor'dan Ermeni kanıyla sulanmış bir avuç toprağı getirip, Yerevan Tsitsernakaberd Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'ne armağan etmiştir.

MİLLİ KİMLİĞİN SEMBOLÜ

Halep'e gittiğim zaman, arkadaşım Tigran bana başına gelen çok üzücü bir olayı anlattı. Kendisi, arkadaşıyla video kamerayla Türkiye'ye Batı Ermenistan sathına, manastır ve kiliseleri filme almak üzere turist olarak giderler. Tarihî Ermenistan'ın başkentlerinden biri olan Van'a yaklaşırlar. Yolun köşesinde bir yaşlı Türk köylünün elma sattığını görürler. Oğlanlar elma yemek isterler. Biri diğerine Emenice "Bakayım yanımda bozuk var" der.

O esnada elma satan yaşlı onların konuşmasını duyar ve "Siz başka bir dille konuştunuz, arkamdan gelin!" der. Onlar yaşlının arkasından giderler, evine varırlar, içeri girerler. Yaşlı kapıyı kapatır, eski bir sandığı açar. Sandığın içinde ne varsa dışarı fırlatır, altından bir kitap çıkarır. Ermeni oğlanlar bunun Ermenice bir incil olduğunu görürler. Onlar yaşlıya "Bu kitabı bize satman için sana ne verelim?" derler.

Yaşlı biraz susar ve "Küçük olduğum zaman ben de sizin dilinizde konuşmuşum. 1915'te sülalemiz tamamıyla kurban oldu. Bizim evden sadece ben ve bu kitap kurtulduk. Sonra beni bir Türk yetimhanesine götürdüler, sünnet ettiler, Türk yaptılar; ben, bu kitabın da yazılmış olduğu dilimi unuttum. Bu benim evimin tek kutsal nesnesi. Oğlum şimdi tarlada çalıştığından, onu ben satamam. O her gün eve gelir, bu kitabı çıkarır, öper yerine koyar. Oğlum tarladan eve gelip kitabın olmadığını görürse, milli kimliğini unutur" der.

61 (376).

SİLVA DALDABANYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1930, SAMSUN)

KÜLTÜREL SOYKIRIM: KAYIPLARIMIZ. GÖKTEN İNEN NUR

…Gaziantep Kilisesi vardı. Çanının indirilip camiye çevrildiğini gördük…

Adana'da ise camiye çevrilen Aziz Yahya Kilisesi'dir. Artık durumu siz tahmin edebilirisiniz… İçeri girmek istedik; ayakkabılarımızı çıkarıp öyle girdik. Her şey aynıydı; sadece sahn yoktu. Adı Yağ Camii olmuştu.

Kharberd'de [Harput] yedi tane köy vardı. Birinin adı Geğetsik'ti ["Güzel"]. O gerçekten de güzeldi. Dutlar olgunlaşmıştı; bu köyde doğa harikaydı…

"Büyük Elaz Otel"e indik. Biraz istirahat ettikten sonra aşağıya indik, Ermeni Kilisesini aramaya. Gidip otel çalışanına yaklaştım. O harika bir gençti. "Burada Ermeni kilisesi var mı?" diye sordum.

"Abla ben de Kürdüm. Kilise bitişiğimizdedir; şimdi un fabrikasına dönüştürülmüştür.

Gidip gördük ki, eski günlerden sadece süslemeli kapısı kalmış. Süt getiren bir adam gördüm ve "Beybaba eskiden burası neydi?" diye sordum.

“Ah kızım” dedi, “Bu Ermenilerin kilisesiydi. Ermeniler gittiler; bizimkiler de onu bu hale getirdiler.”

Sonra başka bir kiliseye gittik. O da Süryanilerin kilisesiydi. Rahibe sordum: “Burda on-on beş Ermeni aile varmış, görebilir miyiz?”

Bize cevap vermedi. Telefon etti; 18 yaşında Ağavni isimli şişman bir kız geldi annesiyle. Bizi arabaya bindirip Kharberd’de dolaştırdılar ve ilginç bir biçimde inşa edilmiş olan kendi Aziz Meryem Ana kiliselerine götürdüler. Dağın içini oymuşlardı. Kiliseye girmek için yaklaşık otuz basamak indik; önümüzde harika bir kilise duruyordu…

Bir gün bir Türk bayan bana dedi ki: “Abla, sana bir şey soracağım. Biz İzmit’te oturuyoruz. Orada dağın zirvesine her gece gökten nur iniyor. Biz köylüler toplanıp orada bir hazine olduğuna karar verdik ve gittik hocaya sormaya.

Hoca dedi ki: ‘Eskiden orası bir Hristiyan mahallesi olmuştur ve bunu papazlar bilir.’ Biz de gidip bir papaz bulduk ve ona sorduk. Papaz dedi ki: ‘Böyle bir şey imkânsız; orada hazine yok ki, ışık versin.’ Abla şimdi sana da sorayım: sen ne diyorsun bu işe?”

Ben de kendisine şöyle cevap verdim: “Siz yalnız altınlar ve hazineler hakkında düşünüyorsunuz. Sizce geçmişte birçok şehit verilmiş ve gökten onların üzerine nur inmiş olamaz mı? Sizin büyükleriniz bu konuda size hiçbir şey söylemediler mi?”

62 (377).

OVSANNA NALBANDOĞLU’NUN TANIKLIĞI

(D. 1930, ERZURUM)

ANITLARIMIZ

Tanrıcığım! İnsanların içine iyiyi uyandır.

1953’te Kars’tan ayrılıp İstanbul’a geldiğimizde, Türkler bizim Kars’taki evimize barkımıza sahip oldular; bizim Ermeni kilisesini de alıp, kendilerine okul yaptılar.

Bizden sonra her yıl, o okulun duvarları yıkılır imiş, onlar yeniden yaparlamış. Bunun Alalh’ın onlara bir cezası olduğunu bilmezler. Niçin o aynı Allah, dünyayı yuvarlak yaptı, insanlara yaşaması için herşeyi yarattı da onların okulunu yıkar? Çünkü orası Ermeni kilisesi olmuştur, bizim inancımızın kilisesi olmuştur.

O ki Allah’a inanmaz, cezasını bulur...

Geçen yıl bayan Varduhi doğum yeri Tomarza’yı görmeye gitti. Gitmiş, görmüş ki kendi Ermeni kiliselerinin içine Türkler ev yapmışlar, yaşıyorlar. Everek-Fenese kiliselerinden biriniyse cami yaptıklarını, diğerini de spor salonu yapmış olduklarını görür.

Bu şekilde, diğer birçok Ermeni kilisesi Türkiye'de ya tahrip edildiler veya başka bir amaca hizmet etmekteler.

Bizim soyadımız evvel Nalbandyan idi, sonra Nalbandoğlu olduk.

63 (378).

VARDUHİ VOSKİYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1925, TOMARZA)

KİLİSELERİMİZ

Geçen yıl bizim doğum yerimiz olan Tomarza'ya gittim ve onu gördüm. Bizim Ermeni Kilisesi'nin içine bir ev yapmışlar, içinde de Türkler oturuyormuş. Everek-Fenese kiliselerinden birini camiye dönüştürmüşler, diğerini de spor salonuna.

Eskiden 11 Haziran'da Aziz Greguvar günü kutlanırdı; her taraftan burayı ziyaret etmeye ahdetmiş insanlar gelirdi. Onlar şimdi nereye gidiyor acaba?

64 (379).

GRİGOR MOVSESYAN'IN TANIKLIĞI

(D. 1939, KESARİA [KAYSERİ])

ŞİMDİMİZ

Ben kırımdan sonra Kesaria'da doğmuşum. Orada artık ne Ermeni okulu kalmıştı ne de Ermeni kilisesi. Onun için tüm sağ kalan biz Ermeniler Türkçe konuşuruz. Onun içinde 1951'de, burada işleyen Ermeni kiliseleri ve okulları olduğundan, ailece Kesaria'dan İstanbul'a taşındık; fakat biz artık büyüktük. Yatılı okulda okumak istedik. Onbeş-yirmi kişi Kesaria'lı çocuklardık, hepimiz de Ermenice bilmezdik. Bize haftada bir Ermenice dersine gelirsiniz dediler. Ancak bir hafta, Atatürk bayramı dediler; bir hafta da bayan öğretmen hasta. Hiç bir şey de öğrenmedik. Ben anca Ermenice alfabeyi öğrendim, fakat ben Ermenistan'ı, Ermeniliği severim. Evimizin konuğu olmanızdan ötürü memnunum: "Hoş geldiniz."

Türkiye'de yaşayan Hamşen'li [Hemşin]sakinler de Ermenidir, ancak zamanında müslüman olmuşlar. Adları Ahmed, Mehmed, Hasan'dır ancak eski Ermeni Hıristiyan adeti gereği hala hamurun üzerine haç çizerler.

Şimdi Türkiye'de yaşayan biz Ermenilerin büyük kısmının soyadları da zaten Ermenice değil. Örneğin bizimki Movsesyan'dı, Mor olduk; veya Nalbandyan Nalbandoğlu veya Şirinyan Şirinoğlu. Fakat hiç olmazsa biz Ermeni-Hıristiya kaldık. Evlatlarımın ismi Ararat ve Masis'tir. Onlar iyi Ermenice bilirler ve iyi Ermenidirler. Bu da beni teselli eder.

65 (380).

ANDRANİK AZİZİ SİMONYAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1902, ALAŞKERT [ELEŞKİRT], ĞARAKİLİSA)
İLGİLİ KÜRTLER

Daha İran'da yaşadığım zamanlarda, bir gün Tebriz'deki 'Asya Oteli'nde bir Kürt tüccar kalmaya geldi. Aklı başında bir adamdı ve 1915'te Ermeni Soykırımı döneminde Ermenileri Türklerin değil Kürtlerin de öldürdüğünü anlattı. Jön Türk Hükümetinin Kürtlere daha önce 'Kim ki bir Ermeni öldürür malı-mülkü onun, başka birisinin bunu müsadere etme hakkı yok' sözü vermişti.

Bununla Kürtlerde alaka uyandırdılar; onlar da ellerinden geldiğince Ermeni öldürdüler, yok ettiler ve mülklerine sahip oldular.

Türk hükümetinin Kürtlere de herşeyi yapma hakkı vermesi, esasta bu gizli direktifti.

Önemli olan, bunu anlatanın kendisi Kürttü ve bunu kendisi itiraf etmekteydi.

Söylemek istediğim o ki, Kürtleri Ermenileri katledip yağmalamaları için tahrik etmişlerdi.

66 (381).

ROBER AVETİSİ CEBECYAN'IN TANIKLIĞI*
(D. 1909, AYNTAP)
ARAPLAŞMIŞ ERMENİLER

1975'in 17 Temmuzu'nda Cuma öğleden sonra, Arap tanınmış yazar, çevirmen Nizar Khalili önclüğünde Bakkara (Baggara) aşireti büyüklerinden Şeyh Abdülkerim İsa Süleyman, Halep'te 'Fursen' ve 'Khayyam' isimlerinde iki lokanta işleten kardeşinin oğlu Ali Sufi'yle beraber evimize geldiler. Davetimize Sayın Perc Sapağyan da icabet etti ve hepimizin arasında enteresan bir sohbet oluştu.

Şeyh Abdülkerim asil bir aşiret reisine has hareket ve davranışlarıyla, Arap bedevi kıyafetiyle, uzun boylu bir insandı. Onun büyük aşiret reisi Asad el Beşir'in damadı olduğu ve halihazırda ailesiyle Der Zor'da ikamet ettiği ortaya çıktı.

Şeyh Abdülkerim, Bagratuni hanedan sülalesinden gelen Bakkarların (Ayaşer aşireti) aslen ve safkan Ermeniler oluğunu teyid ederek sohbeti açtı. Onlar krallığın yıkılışından sonra güneye göç etmişler. Bu teyid Bakkaralarda nesilden nesile ısrarla nakledilmiştir. Şeyh büyük babasından, -büyük babası da

* Halep Ermenisi tanınmış göz doktoru, yazar, toplum adamı, Ermeni davası savunucularından, Doktor Rober Cebecyan'ın 1975 yılında yazdığı bu tanıklık, 2005 ylında dul eşi Bayan Luiz Cebecyan tarafından bize teslim edilmiştir.

bunu atalarından-, kendilerinin Ermeni olduğunu duymuştur. Bakkaralar, Şeyhe göre asırlardan beri ata gelenekleriyle yaşayıp, aşiret dışı evlilik akdetmeyi reddetmelerinden ötürü, 'diğerleri gibi' bozulmadıklarını kendilerini 'temiz Haykazyan' olarak nitelendirmektedirler.

Bizim tarafımızdan soruları yanıtlayan Şeyh Abdülkerim Ermeni kültür ve geleneklerinin varlığını ortaya koyan kalan sorulara olumlu tezahürler veremedi. Bakkaralar son döneme kadar okur yazar değillerdi; onlarda olsun Ermenice olsun Arapça hiçbir el yazması bulunmamaktadır. Şeyhe göre hiçbir yazılı taş, hamur üzerine haç çizme veya Hıristiyanlıktan kalma diğer gelenekler, hikayeler, folklorik veya etnolojik farklı veriler bulunmamakta. İsimlerinde Elias, Musa vb. sıklıkla rastlanmakta. Aşirette birçok kumral-mavi gözlü kişiler (Kilikya karışımı) bulunmakta, çok çocuklu, namusa önem veren ve yenilgiye tahammül edemeyen insanlardır.

"Biz özellikle Ermenilere kendimizi yakın hissediyoruz" der Şeyh. "Eğer bir Ermeni görürsek kan çeker. Sürgün günlerinde Bakkara aşireti birçok Ermeniyi kurtardı, çokları evlat edinildi. Daha sonra Ermeni kızlar evlenmek üzere Ermenilere geri verildi. 1946'da bir cinayet oldu; bir Ermeni, Bakkara aşiretinden birini öldürdü. Şeyh Asad el Beşir o günlerde hükümetin müdahalesine izin vermedi: "Hepimiz de aynı ırktanız dolayısıyla mesleyi kendi aramızda çözelim" - dedi."

Şeyh Abdülkerim'in babası, Ermenilerin celladı Çeçenlere düşmandı. Birbirlerini karşılıklı kırarlardı. Çeçenler yok oldular, şimdi ancak 250 kişi sayılırlar, der Şeyh Abdülkerim: "Allah intikamı aldı" diye sözlerine ekler misafirimiz.

Bakkaralar Suriye'de yaklaşık 100.000 kişi hesaplanırlar. Bakkara toplulukları Cebel Abdül-Aziz, Hasiki muhafazan, Cezire'de yaşarlar. Bunlar Bakkarat el Cebel olarak anılırlar. Tel-Abid, Cısır-Şuğur, Deir-es-Zor, Halep'te (Bab el Nerap vd. mahalleler) bu aşiretten insanlar yer alır. Irak Orinşar'da 20.000 kişi Bakkara vardır. Çoğunlukla Türkçe konuşan Bakkaralar da yaklaşık 90.000 kişi olmak üzere Türkiye'de Urfa, Diyarbakır, Antiok'ta [Antakya] yaşarlar. Lübnan, Mısır ve Sudan'a kadar dağılmış bu aşiretten insanlar vardır.

Şeyh Abdülkerim, Cebel Abdül Aziz grubunun lideridir. Şeyhin köyü Khaznen dağ silsilesinin kuzey taraflarında Tel-Tamar'dan 30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kendisini Hasikiye N. 180 adresindeki konutunda bulmak mümkündür. O aynı zamanda Ras-ül-Ayn, Tel-Tamar'da da yaşamaktadır.

67 (382).

JİRAYR REİSYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1949, HALEP)

ŞEDDADE VE MARKADE

* Jirayr Reisyan Halep Ermeni Milli Sahakyan Okulu müdürüdür.

2005 baharında, aşiret reisleriyle (Suriye) beraber Yerevan'ı ziyaret ettiğimizde Nisan'ın ilk günleriydi. Bu arada 'Armenia TV' de de reportajlarımız oldu. Bunlardan birini de Der Zor yöresinden Bakkara (Baggara) aşireti lideri Şeyh Nauaf Rağep el Başir'leydi ve ben Arapçadan Ermeniceye tercüme ediyordum.

Reportaj esnasında Şeyh, Şeddadiye ve Markate yörelerinin adlarına ilişkin, izleyen enreresan teyidi verdi.

Çokları 'Şeddadiye' adını bilmektedir. Bu Der Zor'dan oldukça uzakta bulunan, büyük Ermeni Yegherni [Kıyım] günlerinde oraya getirilmiş ve yakılarak öldürülen binlerce sürgünün yakıldığı mağaraların olduğu alandır. Bu alan ismini bu korkunç olaydan almıştır; çünkü Şeddadiye Arapça feci vak'aların meydana geldiği yer anlamını gelmektedir.

Aynı şekilde bir tepecik olan Markade de bilinmektedir. Bugün tüm Ermeniler oraya Der Zor'a olduğu gibi, hacca giderler. Orada şehitler anısına küçük bir Hatıra şapeli de bulunmaktadır ve tepeciğin ne tarafından olursa olsu toprağın yüzeyden biraz temizlenmesi durumunda, bu güne kadar şehitlerin kafatası ve kemikleri ortaya çıkmaktadır. O mekanın da ismi o günlerde konmuştur; birikmiş cesetlerin istirahat ettiği yer anlamına gelmektedir.

68 (383).

MARTİROS AŞIKYAN'IN TANIKLIĞI*

(D. 1927, HALEP)

"NUGRIT EL ARMAN" – "ERMENİLERİN KOVUKI"

Ben Martiros Aşıkyan, Ermeni Soykırımından sağ arta kalan ilk Ermeni muhacirlerin yayan yürüyerek Halep'e ulaşıp, yerleştikleri Halep Zeytunhan Kampı'ında 1927 yılında doğdum.

1948 yılında 'Syrian Petroleum Company'de çalışıyor, Palmira yakınlarında Dallaa Çölü'nde petrol kuyusu kazıyorduk.

O kampta çalıştığım zaman, oranın Arap bekçisi su götürmeye gelirdi. Ben ve Yerçanik'in oğlu olan Zeytunlu Noraşkharyan Garnik, orada hep Arap giysili açık mavi gözlü, sarı saçlı küçük kızlar görürdük. Onlar gelip bizim nasıl çalıştığımıza bakarlardı.

Bir gün Arap bekçi o kızlara Arapça olarak 'Utanmayın, yaklaşın! Bunlar sizin dayınız' dedi.

Biz onlara 'Anneleriniz nerede?' diye sorduk.

Ertesi gün onlar annelerini getirdiler. Zayıf, güzel yüzlü, saçları sarı, gözleri mavi, anca 40'ında bir kadındı. Biz Arapça sorduk: 'Sen Ermeni olduğunu nasıl hatırlıyorsun?'

* Bu tanıklığı 24 Nisan 2008'de Los Angeles Montebello Ermeni Soykırımı Anıt-Kompleksi yakınında yazıya döktüm.

- Sadece ekmeğe ‘hots’ (Zeytun Ermenicesiyle ‘hats’) ve suya ‘cör’ (Zeytun Ermenicesiyle ‘cur’) dediğimizi hatırlıyorum.

Biz onun konuştuğu Ermenice lehçeden Zeytunlu olduğunu anladık. Sorduk: ‘- Nerede yaşıyordunuz?’

- Bizim Zeytun’da Dzovk [Gölcük] vardı, vadiydi, içinde su vardı.

- Ebeveyninin adını hatırlıyor musun?

- Dovlatyan’dı.

Biz onun Ermeni ve Zeytunlu olduğuna ikna olduk.

Daha sonra bizi Dakka’nın sağ tarafına Tıtmor Yolu’na doğru götürdüler; Dallaa adında bir saha vardı, orayı da kazdık. Sonra bizi Jezire taraflarına götürdüler.

1950’de İngilizler oraya bir kamp kurdular ve bizi Cebel Sinjar’a ulaşmadan Habur nehrinin 45-50 mil Doğu tarafına Irak sınırına yakın bir yere naklettiler. Buranın bir kısmı Irak, bir kısmı da Suriye içinde. Kampımızın adı ‘Hunahueziye’ idi. Her gün oraya petrol kuyusu açmaya gidiyorduk. İngiliz SPC firması bize öğle yemeği getirirdi. Biz yer, karnımızı doyurur, kalanı da yesinler diye çoban bedevileri çağırırdık. Onlar Arap çingenelerdi; o aşirete Jabburi derlerdi. Biz onları dilleriyle şöyle çağırırdık: ‘Yauel henhen ho ho! (Buraya gelin).’

Bir gün bir Arap çoban geldi; bıraktığımız yemekleri yemeye başladı. Biz sorduk:

- Koyunların nerede?

- Buraya çok yakınlar - dedi - Koyunlarım Uara Nugrıt el Arman’ın (Arapça - Ermeni Çukuru) arka tarafında.

Biz meraklanıp - Bize orayı göster - dedik.

Ben ve arkadaşım, Arapla beraber gittik. Çalıştığımız yerden yaklaşık bir mil uzaklıkta, Jısır Şeddadiye, Habur nehri üzerinde, Irak’a götüren köprü üzerinde, Çibisi derlerdi, zira zamanında Almanlar petrol çıkarmak için kazmış, fakat İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya yenildi; onlar işi yarım bırakıp gitmişlerdi. Onların yarım bıraktığı işi biz devam ettik.

Biz iki kişiyle, el feneriyle, gittik; karanlık bir mağara olduğunu gördük. Ben beraberimde bir torba almıştım.

Arap bize ‘Biz hep bu mağaraya girer, altın bilezik, diş, başka ziynetler bulur, dışarı çıkarız’ dedi.

Öyle ki biz 50-60 metre daha içeri gittik; 10-15 metre çapında bir çukurdu. Bir tarafı Habur nehrine doğru devam eden bir mağara idi.

Arap bize şöyle dedi: ‘Der Zor’dan mucizeyle kurtulmuş yaklaşık 40 bin Ermeniyi, 70-80 mil çölün sıcak kumları üzerinde susuz yürüterek, eziyet ederek buraya kadar ulaştırmışlar. Der Zor’dan sonra 50-60 mil Kuzeydoğuya doğru çöldür, su yok, ekili alan yok. Oralardan da zavallıları yayan yürüterek, kemikleşmiş haldeki bedenleriyle o Ermenileri Jısır Şeddadiye çukuruna içine getirmişler; çukurun bir tarafından Habur nehrinin yanından mağara başlar, Güneybatı tarafına doğru mağaranın çıkışında Habur nehri o çukurun ucuyla birleşir’.

O çukur 7-8 mil uzunluğunda bir mağaradır. Ermenileri canlı-canlı o çukura doldurmuşlar. Bize eşlik eden bedevi şöyle dedi: ‘Ben şimdi 65 yaşındayım ve Türk zabitlerin nasıl çalı, ağaç dalları getirip doldurup ateşe verdiklerini gözlerimle gördüğümü iyi hatırlıyorum ‘arbayn elf nafar’ (Arapça - 40 bin insan)’.

Biz el fenerimizin ışığı ve torbayla içeri girdik. Yaklaşık 200 feet [ayak] içeri gittik. Ayaklarımızın altında ayak-el kemikleri, kafatasları vardı. Kemikleri torba içine toplamaya başladık. El fenerimizin ışığı azaldı, daha fazla ilerleyemedik ve sonunda girintili çıkıntılı, karanlık, anca el yordamıyla düşe kalka, sonunda bir ışık zerresi göründü. Allah’ın bize küçük bir ışık göstermesine ve bizi günışığına çıkartmasına sevindik. Ben ‘Göklerdeki Babamız’[duasını - ç.n.]ı söyledim, mağaranın önüne büyük bir haç çizdim. Torbayla kemikleri götürüp, yatağımın altına sakladım. Benim o kemiklerle dolu torbayı kiliseye vermem gerekirdi. Fakat o zaman gençtim, ne yapacağımı bilmiyordum, götürüp ölen kız kardeşimin mezarına gömdüm.

Sonra, Halep’e gittiğimde Zeytunhan’daki muhitimizdeki insanlara anlattım. Hepsi dinlediler ve birisi şöyle dedi: ‘Ben o çukurdaki mağaradan sağ çıktım, cesetlerin altından çıktım, zira gelen yağmur suları çukurun içine dolmuş ve Habur nehrine doğru akmaktaydılar. Muhacirlik eziyetleri sonunda anca kuru kemik kalmış, yolda aç-susuz yürüyerek sağ kalan yetişkin olmayan küçükleri Türkler, o mağaraya doldurup ateşe verdiler’.

69 (384).

HAKOB HOVHANNESİ MUTAFYAN’IN TANIKLIĞI

(D. 1980, DEİR-ES-ZOR)

GÜNÜMÜZDE DER ZOR

Babamın babası Hakob, Ermeni Soykırımı günlerinde ebeveyniyle birlikte Urfa Karmurç köyünden sürgün edilmiştir. Onlar aç-susuz, yakıcı güneş altında bitap şekilde yayan olarak Der Zor’a ulaşmışlar. Türkler orada onların başını baltalarla kesip, Fırat nehrine atmaya başlamışlar. Fırat nehri sularının Ermeni kanıyla kızıllaştığını anlatırlar. Büyük babam Hakob, kırımdan mucize eseri sağ kalır. Bir Arap bedevi koyunlarını otlatması için onu alıp götürmüştür.

Yıllar sonra Hakob kendisi gibi yetim bir Ermeni kızla evlenmiş, üç oğlan ve iki kızları olmuştur. Babalarının hatırına, Hakob’un üç çocuğu da ilk erkek çocuklarının ismini Hakob koymuşladır. Öyle ki benim ismim de büyük babamın adı olan Hakob’dur.

Bizim Mutafyanlar sülalesi şimdi de Der Zor’da yaşar ve sahip olduğu müreffeh konumla tanınmıştır. Hesaplamaya kalkarsak büyüklü-küçüklü 25 kişi oluruz.

Der Zor’da 10-15 Ermeni veya yarı-Ermeni aileler var. Ermeniler yerli Araplarla iyi ilişkiler içindedirler. Onlar iyi kalpli ve misafirperver insanlardır. Arap bedevi aşiret reisleri sıkça bize misafir

gelirler. Onlar her zaman Ermeni sürgünlere ilişkin büyüklerinden duyduklarını, Türk zaptiyelerin Ermeni çilekeşleri nasıl gruplar halinde Der Zor'a kadar getirdiklerini ve yok ettiklerini, bedenlerini Fırak nehrine attıklarını hatırlar ve anlatırlar.

Onun için şimdiki Der Zor kentinin tam ortasına, birbuçuk milyon masum Ermeni şehitlerin anısına Ermeniler 1991'de Kutsal Şehitler Kilise-Anıt kompleksini tesis ettiler.

Bizim Der Zor'dan arabayla yaklaşık iki saat uzaklıkta Markade tepesi var. Arap bedevi aşiet reislerinin şehadetine göre, bu isim Ermenilerin kırıldığını gören Araplar tarfından konmuştur. 'Markade Arapça 'rakkadda' kelimesinden gelir ve haddi hesabı olmayan yığılmış cesetler anlamındadır. O tepenin Ermeni cesetlerden meydana geldiğini söylerler. Bugüne dek, eğer o tepenin toprağını, elle biraz eşelersen, içinden şehitlerin kemikleri dışarı çıkar. 1996'da orada bizim aziz şehitlerimizin naaşları üzerine Surb Harutyun [Kutsal Diriliş] şapeli inşa edilmiş olup, şapelin her köşesinde camekan ardında bu kutsal emanetler sergilenmektedir.

Daha uzakta Şeddadiye denilen büyük bir mağara var.Onun ismi de gene Arap bedevilerin şehadetine göre Arapça 'şedda'kelimesindendir; bu korkunç feci olayların meydana geldiği yer anlamına gelmektedir. Yaşlı Arap bedeviler Türk zaptiyelerin Ermeni sürgünleri getirip o büyük mağaraya doldurduklarını, girişi kapattıklarını ve ateşe verdiklerini anlatırlar. Orada sadece Ermenilerin külleşmiş kemikleri kalmıştır…

Der Zor'a kim gelirse, bu yerleri görmeden geri gitmez. Fakat şimdi son yıllarda Şeddadiye yakınlarında petrol keşfedilmiştir, onun için Suriye hükümeti oraya gitmeyi yasakladı. Fakat o iki mekanın, Markade ve Şeddadiye isimlerini, Ermeni kırımlarını kendi gözleriyle gören bedevi Araplar koymuşlardır.

O zaman birçok Ermeni kızlar ve oğlanlar farklı şekillerde Türklerin elinden, çıplak ve aç şekilde Arap çöl bedevilerinin yanına sığınarak kurtulabilmişlerdir. Onlar Ermeni kızlarının yüzünü, kendi geleneklerine göre, mavi mürekkeple dövmüş, hepsini müslümanlaştırmış ve yıllarca kendi yanlarında saklamışlardır. O Ermeniler büyümüş, kendi ana dillerini kaybetmiş, Araplaşmışlardır, fakat kendi atalarının Ermeni olduğunu hatırlayanlar hala vardır.

Sözümü bir örnekle teyid edeyim. Bundan bir-iki sene önce, 20-22 yaşlarında iki Arap genç gelip kapımızı çaldılar. Ben kapıyı açtım, iki Arap köylü oğlanlar olduğunu gördüm. Onların üst başlarından Der Zor köylerinden oldukları belliydi.

Onları içeri davet ettim. Gelip oturdular, hüzünlü şekilde konuşmaya başladılar. Birinin büyük babasının Ermeni olduğu ve Ermeni kırımlarından kıl payı kurtulduğu ve adının Karapet olduğu; diğerinin de büyük annesinin Ermeni olduğu, adının Mariam olduğu ortaya çıktı. O çocuklar Arap isimleri taşımalarına rağmen, kendi yaşadıkları köylerde şimdiye dek, kendi sıfatları, yani ek isimleriyle, birinin 'Karapet', diğerinin 'Mariam'olarak çağırdıklarını söylediler.

O iki çocuk duyduklarının doğru olup olmadığını, Ermenilerin Ermenistan isminde bir ülkeleri olduğu, Türk-Azerilerin elinden Karabağ'ın kurtarıldığı, Karabağ zaferinden sonra oraya gidip, orada yaşama hakkı olup olmadığı, oraya gidenlere Karabağ hükümetinin işlemeleri için toprak, tarla, ev

yapmaları için para verip vemediklerini sorgu sual etmeye başladılar. Dolayısıyla kendileri Karabağ'a gitmek ve oraya yerleşmek için kime başvuracalardı.

Ben onlara tavsiyelerimle yol gösterdim; bizim üç kardeş olarak, Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da farklı üniversitelerde öğrenim gördüğümüzü söyledim. Ve, kendilerinin Halep Ermeni başkonsolosuna başvurmaları gerektiğini ve oranın bu işi halledebileceğini söyledim...

Öyle ki, Suriye çöllerinde binlerce asimile olmuş, yabancılaşmış, fakat kendi milli kimliklerini hala koruyan zorla dini değiştirilmiş Ermeniler var, bunlar bariz değil, fakat Ermenistan ve Karabağ'da onların yeniden iskanını tertiplemek, zannederim, yurdumuz hükümetinin kutsal görevidir.[1]

70 (385).

VERJİNE SVAZLİAN'IN TANIKLIĞI
(D. 1934, ALEKSANDRİA [İSKENDERİYE])
GÖRGÜ TANIĞI HAYATTA KALAN BABAM GARNİK SVAZLİAN

Babam Garnik Svazlian'ın (d. 1904 Kayseri, ö. 1948 Yerevan) çok yönlü varlığına çok az nail oldum; ondört yaşıma dek…

Hatırlıyorum, biz henüz Mısır'ın Aleksandria [İskenderiye] kentinde yaşıyorduk; o sık sık 1915 yılında Ermeni halkının taşıdığı eziyelere ilişkin, kendi büyük sülalelerinin birçok üyelerinin nasıl Der Zor çölünde şehit edildiğini anlatırdı. Aynı zamanda, Ermeni halkının özsavunmacı, kahramanlık ruhuna vurgu yaparak, Franz Werfel'in "Musa Dağında Kırk Gün" kitabından bölümler okurdu. O 1922 yılında Türklerin Ermeni mahallesi Haynots'u kül yığınına döndürdüğü ve Hıristiyanları Rumları ve Ermenileri sahile sürüp, arkasında ateş önünde su, deniz üzerinde ise binlerce ceset yüzmekeyken Zmyurnia [İzmir] afeti'nden nasıl mucizeyle kurtulduğunu tekrar hatırlardı.

Türk kayıkçılar, fırsattan istifade ederek, eziyet çekenlere yardım amacıyla "Gavurlar! Altınlarınızı ve ziynetlerinizi verin! Biz sizi uzakta demirlemiş olan Avrupa gemilerine ulaştırırız ve siz kurtulursunuz" diyorlardı. Umudunu kaybetmiş Ermeniler, başka bir çıkış yolu bulamayarak, son sahip olduklarını da kendi ve kandi akrabalarının canını kurtarırlar umuduyla, onlara teslim ediyorlardı. Fakat sinsi Türk

[1] 2005 yılı yazında yıllardır hayalim olan şey gerçekleşti. Tarih uzmanı Dr. Gevorg Yazıcıyan ve sayın Sargis Mahtesyan eşliğinde ben ve kızım tarih uzmanı Dr. Knarik Avakian Deyr el Zor hacca gittik ve üç işadamı kardeşler olan Mutafyan ailesinde misafir edildik. Hesabı olmayan masum şehitlere mezar olan geniş mecralı Fırat'ı şimdi sakin, fakat gizemli dalgaları içinde, gördük. Şehitlerin naaşları üzerine inşa edilmişi olan Markade Kutsal Diriliş Şapeli'nde bulunduk; çöl kumları içinden hatıra olarak şehitlerimizin kutsal emanetlerini topladık; Deir-el-Zor, Kutsal Şehitler Kilise-Anıt kompleksini ziyaret ettik. Kendini milletine adamış sayın Zohrap Kasabyan da gözetenlerinden biri olduğu bu abidevi yapının müzesinde, şehitlerin kutsallaşmış fotografları, naaşından parçalar, onlardan tek tük kalmış olan eşyalar, ince tığ işleri ve lime lime olmuş elbiseler sergilenmişti. Yayınlar bölümünde benim kitaplarım da sergilenmişti; bunların herbiri birer hatıra haçkarı olarak, Ermeni halkının taşıdığı duyulmamış acılarının ve onun hakkaniyetli taleplerinin dilsiz tanıklarıdır... O an ben hayatımın elli yılını Ermeni Soykırımı şahiti, sağ kurtulanların şehadetlerini yazıya geçirerek, araştırarark ve farklı dillerde dünyaya ve gelecek nesillere sunarak beyhude yaşamadığımı hissettim (V. S.).

kayıkçılar, önceden sandallarının zeminine delikler açmışlardı; ve tüm varlıklarını kaybeden Ermeniler sandala yerleştiklerinde, onlar delikleri açıyor, su içeri sirayet ediyor ve sandal dengesini kaybederek, alabora oluyordu; Ermenilerse deniz dalgaları içinde kendilerini buluyor ve boğuluyorlardı.

Babam o zaman onsekiz yaşındaydı ve o kargaşalık içinde akrabalarını kaybetmiş; hakim olan trajediyi görerek, ölüme meydan okuyarak elbiselerle denize atılmış ve dalgalarla boğuşarak, uzakta demirlemiş olan Yunan gemisine ulaşmış; çapanın zincirine sarılmış, yukarı tırmanmış ve bacanın içine saklanmış.

Gemi Yunan askerlerini ve babamı Yunanistan'ın Pirea [Pire] limanına götürür. İrade gücüne sahip olan babam, hemen kendine herhangi bir iş bulur; sokak sokak simit satmaya ve bu şekilde varlığını idame ettirmeye başlar. Sonra Mısır'ın Aleksandria kentine taşınır ve yerleşir.

Zmyurnia Ermeni kuyumcuları kendi yüksek ustalıklarıyla tanınmışlardı. Babam eğitimiyle beraber aynı zamanda bir Ermeni kuyumcuya da çıraklık yaparak, bu zanaatın sırlarına da hakim olmuştu. Aleksandria Fransız Sokağı'nda bir dükkan kiralar ve kuyumculukla uğraşır. Kısa zamanda yetenek ve ince zevkiyle o ölçüde göze batar ki, hatta Mısır kıralı Faruk, kızkardeşinin düğün ziynetlerini ona sipariş eder. Daha sonra ulusal hayırsever, Ermeni Soykırımından kıl payı kurtulmuş yetimlerin 'Hami babası' Konstantinopolis Ermenisi Kerope Ağa-Çırakyan'ın kızı Sirarpi'yle evlenir ve aile kurar.

O Aleksandria'da, şevkle toplumsal çalışmalarını yoğunlaştırır. Diasporanın farklı gazetelerinde Soykırımdan kıl payı kurtulmuş muhacir dünyası Ermeniliğinin, onların kitlesel Vatan'a geri dönüşünü kurtuluşlarının tek çıkış yolu olarak kabul eden, asimilasyon ve yabancılaşmaya tabi zorlu yaşamlarını işleyen makaleleri basılmaya başlar. O tarihlerden itibaren, vatanın yeniden inşasına kendi katkısını getirerek, EYK'nin (Ermenistan'a Yardım Komitesi) Aleksandria şubesi kurucularından biri olur. 1936'da Aleksandria'da "Vatan'a Dönüş" başlıklı piyesi yayımlanır. Bunun ilk sayfasında yazar "Maddi olarak vatana göçe destek olacak durumda değilim, bu eseri katkı babında tahsis etmekteyim" diye yazar. Ve kitabının satışından toplanan meblağla, Leninakan'da (şimdi Gümrü) yeni kurulan Tekstil-Trikotaj Fabrikası için eğiren ve dokuyan tezgahlar satın alır ve yollar.

İlerde İkinci Dünya Savaşı yıllarında, faşizmin tüm dünyayı tedhiş ettiğinde, babam Aleksandria'da etrafında cemaat Ermenilerini toplayarak 'Sevan' sanat, kültür, fakat özünde yurtseverlik derneğini kurar. Onun gayretleriyle bu kulüpte kadın ve kızlardan oluşan bir grup oluşturulur. Bunlar gönüllü olarak, dondurucu soğukta savaşan Sovyet Kızıl Ordusu askerleri için yün çoraplar örerler. Hatırlıyorum, ben o zaman dokuz yaşında idim ve oradaki ulusal Poğosyan Okulu'nda okuyordum. Uzun ders aralarında ben de örüyordum ve kız arkadaşlarımı, Kızıl Ordunun zaferine az da olsa katkıda bulunmak için, onları da çorap örmeleri için coşturuyordum. Öyle ki benim düşünce biçimim ve bilinç dünyam da yavaş yavaş, babamın fikirlerinin etkisi altında şekilleniyordu.

Hatırlıyorum, sıklıkla büyük ablam Zaruhi ve ben okul derslerinden sonra eve gitmiyor, kent merkezinde bulunan babamın dükkanına gitmeye acele ediyor, orada zaman kaybetmeden ertesi günün derslerine hazırlanıyorduk. Akşamleyin babamız işini bitirdiğinde birlikte 'Sevan' derneği kulübüne gidip

biz de onun tertiplediği enteresan ve eğitici etkinliklere, edebi akşamlara ve farklı nitelikteki kurslara katılıyorduk. O kültür ocağında Ermeni dilini bilmeyenler için de özel kurslar düzenleniyordu. Babam bu kuruluşun başkanı olarak, farklı konulara ilişkin, diaspora Ermeniliğini anavatanın toplumsal hayatının yeni koşullarına hazırlamayı amaçlıyan çok yönlü konferansları kendisi yönetiyordu. Orada şefliğini hukukçu sayın Salıryan'ın, solistliğini onun eşinin yaptığı dört sesli bir koro da faaliyet gösteriyordu. O bize Ermeni ve özellikle Komitas şarkıları öğretiyordu; bunlar sayesinde sılada yaşayan kaygan zemindeki gençliğin ruhunda sadece yurtseverlik değil, aynı zamanda koronun konserlerinden hasıl olan meblağları da babam, Sovyet elçiliği aracılığıyla anayurda, Konut İnşaat Fonu'na ve aynı zamanda Büyük Anayurt Savaşının o yıllarda Ermeni 'Sasuntsi Davit' tank grubu yaratılması fonuna yolluyordu.

Kitlesel anayurda dönüş arifesinde, o aynı 'Sevan' derneğinin coşkulu üyelerini, aynı zamanda Bay ve Bayan Onnik ve Beatris Volter'lerin gönüllü katılımıyla, ve aynı zamanda babamın karşılık beklemeyen adanmışlığıyla kendi "Vatan'a Dönüş" piyesinin, her yerde muazzam bir yurtseverlik dalgası yükselterek, Aleksandria'nın Fransız Lisesi salonunda, Kahire Ezbekiye Tiyatrosu'nda, Kıbrıs'ta ve diğer Ermeni yoğun kolonilerde sahnelendiğini hatırlıyorum. Hatırlıyorum, hatta bizim yedi kişiden oluşan ailemiz, babam, annem, büyük ablam Zaruhi, ben, küçük kızkardeşim Armenuhi ve yeni doğan ikiz erkek kardeşlerin Jirayr ve Zohrap, diğer birçokları gibi, temsilin can alıcı kitle sahnesi olan 'Sovyet Ermenistanı' gemisiyle Soykırımdan kıl payı kurtulmuş sürgün Ermeniliğin coşkulu vatana gidişinde, sahnede yer almıştık. Seyircinin hüzünden hıçkırdığını, ağladığını, alkış tufanının koptuğunu hatırlıyorum... Bu gerçek bir bayram töreniydi...

Gerçi çok üyeli ailemizin yükü sadece babamın omuzlarındaydı, fakat o piyesinin sahnelenmesinden toplanan meblağı sevgiyle Kahire'ye götürüyor, Vatan'a Dönüş Fonu'na veya Ermenistan Konut İnşaat Fonu'na veya Vatan'a dönenler için yurtta önceden yapılacak sivil binaların inşaası fonuna tahsis edilmek üzzere Sovyetler Birliği elçisi Sayın Sultanov'a şahsen teslim ediyordu.

Babam soykırımdan mucizeyle kurtulmuş olarak, farklı ülkelerde yayımladığı sosyal içerikli makalelerde ve siyasi içerikli karikatürlerinde, daima şiddet ve savaş kışkırtıcılarını eleştirmiş, tüm dünyaya dağılmış Ermeniliğin geleceğini, son durağını babam Ana Vatan'da görmekteydi.

Babamın amcası Mihran Sıvazlıyan, 20. yy. başında tanınmış hukukçu, siyaset adamı, diplomat, ABD'de ilk lobi kuruluşunun kurucusu olmuş, aynı zamanda Woodrov Wilson'a Ermenistan'ın talepkar haritasını çizerken tavsiyelerde bulunmuştur. Babam herzaman onun derin anlamlı sözlerini tekrar ederdi: "Yurtseverlik benim için bir onur meselesidir" ve biz çocuklarını bu ruhla terbiye ederdi.

1947'de ailece Ermenistan'a göç ettik; tabii belli zorluklar ve eksiklikler fark edilmekteydi, fakat babam şikayet edenleri veya hüsrana uğrayanları "Bizim vatanımız faşizme karşı savaştan zaferle henüz yeni çıkmıştır; şehit vermiyen bir aile, sönmemiş bir çırası olan yoktur; biz bacılarımızla ve kardeşlerimizle el-ele, omuz-omuza vermeye, yurdun yaralarına merhem koymaya, ulusal nihai amacımız Birleşik Ermenistan adına…" diyerek azarlıyordu.

Ancak Akdenizin ılıman sahillerinden, keskin iklim farklılıkları olan Ermenistan platosuna gelmiştik; dondurucu soğuk zaten zayıflamış olan babamın sağlığı üzerind etkisini göstermeye başlamıştı. Gençlik yıllarındaki Zmyurnia afetinde sonbaharda soğuk denize atılması, yüzerek gemiye ulaşması gözüpek adımı, ilerde de diaspora koşullarında toplumsal-siyasi gizli faaliyetlerde yer alması, takibat ve mahpusluklar, bütün bunlar onun gençlik dolu sağlığını törpülemişti...

Her halukarda Garnik Svazlian, Anayurtta topu topu yaşadığı birkaç ay esnasında tanındı ve takdir gördü. Ermenistan Yazarlar Birliği Bşk. Avetik İsahakyan döneminde ErmSSC Yazarlar Birliği üyesi seçildi, anayurttaki yayın organlarında onun bir dizi hacimli, ideolojik olarak doygun makaleleri basıldı (*Bakınız:* "Ermeni Sovyet Ansiklopedisi." Yerevan, 1985, c. XI, s. 88).

Babamın bizim Ararat'ın esaret altında olmasına dertlenmesine rağmen..., yurdun güzel doğasından nasıl hayranlıkla bahsettiğini hatırlıyorum, aynı zamanda binlece yıllık derinlikten gelen Ermeni halkının mağrur evlatlarının yenilmez iradesinden, onların bilek ve akıl yaratıcılığından de hayranlık ve gurur duyuyordu. Ancak gücünün yeşerdiği topu topu 44 yaşında "Vatanım! Çocuklarım..." mırıltıları içinde ruhunu teslim etti. Bir Vatan ki, kendisince tam anlamıyla kendini adayamamıştı ve çocuklarının geleceğini ona bırakmaktaydı..

İlerde ben doktora öğrencisi olduğumda, babamın farklı ülkelerde yayımlanan makalelerini, siyasi içerikli karikatürlerini ve "Vatan'a Dönüş" piyesini bir araya getirerek, "Vatan uğruna" başlığını taşıyan seçkiyi hazırladım; bu 1965 yılında Yerevan 'Ermenistan' Yayınları tarafından basıldı. Bu kitaptan bir örneği, mütevefa babamın mezarı içine gömdüm.

Ermeni Soykırımı'ndan mucizeyle kurtulup sağ kalan babam Garnik Svazlian'ın hayatının bu estantaneleri bana daimi olarak eşlik etmekte ve ben onları yazıya dökmeyi ve eziyetler içinde kahramanlaşmış Ermeni halkının tarihî, kolektif belleğiyle birleştirmeyi benim kutsal görevim kabul etmekteyim. Zira, babam, çoklarının dünyanın farklı ülkelerine dağıldığı Ermeni Soykırımından sağ kurtulanlara ilişkin durmadan konuşup yazmaktaydı. Babam aynı zamanda onların ilerideki nesillerine ilişkin de endişeleniyordu; onlar yabancılık içinde tedricen ulusal köklerinden uzaklaşıyorlardı.

Benim üzerimde, özellikle 1947 yılında ana Vatan'a Dönüş yolunda, Suriye'nin Latakya limanında 'Pobeda' gemisine binmekte olan kadınlar, rengarenk giyinmiş, yüzleri yeşil mürekkeple dövme yapılmış garip insanlar grubu derin intiba bırakmıştır. Onlar garip şekillerde konuşuyorlardı. Babam bana onların Ermeni Soykırımı'ndan mucizeyle kurtulmuş, Der Zor ve Suriye çöllerinde Arap bedeviler veya Kürtlerin yanına sığınmış, bazılarının da din değiştirmiş Ermeniler olduğunu, kendilerinin ve kendi çocuklarının milli kimliğini diri tutmak amacıyla, bunların Ermenistan'a göç etmeye karar verdiklerini açıkladı.

Geçmişin bu hüzünlü manzaraları, babamın etkileyici yorumları ve özellikle bana yazdığı şu satırlar, bana direktif gibi eşlik etmiştir:

"Verjine, kızım!
İsterim sen akıllı olasın,
Çalışmanla terbiyenle iyi,

Gurur getiresin anne-babana

Ve milletine, Ermenistan'a."

Bu sözler, bana daima rehberlik etmiştir. Dolayısıyla, 1955'ten itibaren 55 yılı aşkın zaman boyunca bıkmayan bir sabırla, takipçilik ve sevgiyle, vatan kaybetmiş Batı Ermenilerinin kolektif, tarihî belleğini araştırdım, yazıya döktüm, ses, görüntü kayıtlarını yaptım ve farkı dillerde Dünya'nın dikkatine sundum.

III.
TARİHİ
ŞARKI-TANIKLIKLAR

1.
SEFERBERLİK, SİLAH TOPLAMA VE MAHPUSLUK ŞARKILARI

1 (386).

ASKERİN VEDASI

Bin dokuz yüz on dörtte
Ferman çıkarıp askere okudular,
Can annem, gidiyorum! Can kız kardeşim gidiyorum!
Askerim, gidiyorum! Muratsız gidiyorum!

Anne Ala aşkına, iyi dik çantamı,
Gelin küçüktür, hatırına bak,
Can annem, gidiyorum! Can kız kardeşim gidiyorum!
Askerim, gidiyorum! Muratsız gidiyorum!

2 (387).

HOŞÇA KAL! SEVGİLİ ANNE!

Hoşça kal sevgili anne,
Ben gidiyorum,
Son bir anne öpücüğü ver,
Yüreğim rahat olsun.

Gökteki kara bulutlar
Kemer oluşturmuş,
Bizim Ermeni gençlerinin yüreğini
Karanlık sarmış.

Babalar ağlar, anneler sızlar,
Karanlık, bağırtılar,
Ayrılık saati geldi,
Buna yürek dayanmıyor.

3 (388).

İŞTE GİDİYORUM, SEVGİLİ ANNE!

İşte gidiyorum, sevgili anne,
Hoşça kal!
Bu baskılara
Ermeni nasıl dayansın?

İki günüm iki yıl olur,
Ben seni özlerdim.

Hoşça kal, sevgili anne,
Dönüşümü bekle,

Sıvas'a gittiğimde,
İki günde geri gelirdim,
Savaş meydanında
Arkadaşım beni bekler.

4 (389).

KARADENİZDE, ANNE!

Karadeniz'de, anne!
Kayık işlemez,
Ellerim gevşedi, anne!
Silah tutmuyor.

Gürül gürül akıyor, anne!
Irmakların suyu,
Ne feci kesiyor, anne!
Türk Milletinin kılıcı.

Yol yok ki, anne,
Geleyim sana ulaşayım,
Tüm dünyayı sarmış, anne!
Ermeni Milletinin acısı.

5 (390).

ANNE BENİ ASKER YAZDILAR!

Anne! Anne! Beni asker yazıp götürdüler,
Elime silah vermediler, amele taburuna yazdılar,
Tokat'ın Yatmış Köyü dört günlük mesafedeydi,
Yatmış'ın taşları kırılacak harçtı,
Tokat'ın taşları o kadar boldu!
Herkesin umudu geri dönmekti.
Günler! Günler! Ne günlere ben gidiyorum!
Gidiyorum, gidiyorum! Askere gidiyorum!
Taş kırmaya ben gidiyorum!

6 (391).

ASKERLERİ GÖTÜRDÜLER BALU'YA

Askerleri götürdüler Balu'ya,
Analar-bacılar oturup ağladılar,
Orada pek çok çukur kazdılar,
Sonra da çukurların içine gömüldüler!

7 (392).

MAMİ HAVASI

Sabanım, öküzüm var, satıyorum,
Kaça satılırsa satılsın,
Tüfek alayım benim Gigo'ya,
Götürüp onu fedai yazdırayım.

Bir ay sonra,
Tam yirmi bir yaşında olacak,
Gigo'mun neyi eksik ki?
Fedai yazılmasın?

Kalk! lao, uyuma!
Kiliseyi, işi bırakalım,
Yabancıdan bize fayda yok,
Kalk! tüfeğini bağlayayım.

Ah, Tanrım canımı almayasın,
Gigo'mu bir görebilseydim,
Kolunda tüfek, göğsünde fişek,
Ah, keşke o gün ölebilseydim!

8 (393).

ARKADAŞLARIMI RUSYA'YA GÖNDERDİM

Arkadaşlarımı Rusya'ya gönderdim,
Selamlar iletin tüm can yoldaşlarıma,
Biz sizden ne altın, ne gümüş isteriz,
Biz sizden sadece içi boş demir isteriz.[1]

Arkadaşlarımı Ermenistan'a gönderdim,
Selamlar iletin tüm can yoldaşlarıma,
Birlik olmaz isek,
Dağılırız.

9 (394).

İNTİKAM ALASIM GELİR

Türk ordusunda asker olmaya gidiyorum,
Elim silah tutacak,
Ben ne yapayım Türkiye'de,
Şimdi gidiyorum Ermenistan'a.

Gökyüzüne bakasım gelir,
Yüzyıl yukarı bakasım gelir,
Geldi, geçti kötü Türkler
İntikam alasım gelir.

10 (395). ŞOT*

ANA, UYANDIR BENİ, GİDEYİM TALİME

Ana, uyandır beni, gideyim talime,

Buna ölüm yolu, derler,

[1] Yani, tüfek.

* Bundan böyle Ermeniler tarafından yaratılan Türkçe şarkılar, Şarkının Orijinali Türkçedir – ŞOT kısaltmasıyla belirtilecektir.

Aynalı-martini alayım elime,
Gitmeye doğru vatan yoluna,

Allah saklasın!
Ermeniler çoktur, derler,
Allah kurtarsın!

ASKERİN ŞARKILARI

11 (396). ŞOT

Sabahtan kalktım, anam ağlıyor,
Babam atın üzengisini bağlıyor,

Baktım gizlice yaman ağlıyor,
Bini bir uğruna giden yavrular!

12 (397). ŞOT

Getir, anam, getir elini öpeyim,
Emdiğim sütü helal edeyim,

Askere gidersem, belki gelemem,
Bini bir uğruna giden yavrular!

13 (398). ŞOT

Trene binince, kuş gibi uçar,
Memleket yolları gözümden uçar,

Bini bir uğruna giden yavrular!

14 (399). ŞOT

Trene bindim, tren salladı,
Zalim felek yüreğimi eğledi,

Ne dedi de zalim doktor
Beni gurbete yolladı.

15 (400). ŞOT

Erzurum'dan çıktım başım selamet,
Meskene'ye gelince, koptu kıyamet,

Anama, babama acı alamet,
Gelin Makruhim kime emanet?

16 (401). ŞOT

Abraham'ın yorganını yüke dürdüler,
Kara gözlü Vahram'ımı vurdular,

Saat üçten sonra mezara koydular,
Çontarın da bağlamasını kırdılar.

17 (402). ŞOT

Kışlanın içinde bir pınar akar, Bini bir uğruna giden yavrular!
Askerler oturmuş çamaşır yıkar,

18 (403). ŞOT

Yürüye, yürüye, taburuma kavuştum, Bini bir uğruna giden yavrular!
Evvel Allah, martinime güvendim,

19 (404). ŞOT

Gide-gide kundurama kum doldu, Bini bir uğruna giden yavrular!
Kum yerine yüreğime kan doldu,

20 (405). ŞOT

Kıyma, Çerkez, kıyma tatlı canıma: Bini bir uğruna giden yavrular!
Yeni nışanlım var karalar bağlar,

21 (406). ŞOT

Askere gittim gelirim diye, Hiç aklımdan geçmedi ölürüm diye,
Martinimi doldurdum vururum diye, Bini bir uğruna ölen yavrular!

22 (407). ŞOT

Çıktım Gâvur Dağ'ın[2] başına, Yaralar göz-göz oldu,
Karı dizleye, dizleye, Cerrah bekleye-bekleye.

23 (408). ŞOT

Çeyizim sandıkta basılı kaldı, Arap çöllerinde beni aradı,
Sevgili nişanlım kimlere kaldı? Bini bir uğruna giden yavrular!

[2] Pek çok Ermeni bu dağda hayatını kaybettiği için ona Gâvur Dağı adı verilmiş.

24 (409). ŞOT

Bitlis kapısında çınar ağacı,
Ayrılık şerbeti zehirden acı,
Söyleyin anneme, annem ağlasın,
Annemden başka yalan ağlar.

25 (410). ŞOT

Söylesin destanlar dillerden-dile,
Gelin de görün Zeytun dağlarda,
Ermeni fedayi çoktur dağlarda,
Bini bir uğruna ölen yavrular!

26 (411). ŞOT

YİĞİTLER ASKERE GİDİYOR DİYE

Yiğitler askere gidiyor diye
Halka ile kete azık,
Aman, aman, yazık oldu!
Yiğitlere yazık oldu!

27 (412). ŞOT

EGİN'DEN AŞAĞI ZİNCİR ÇEKTİLER

Egin'den aşağı zincir çektiler,
Giden yiğitleri suya döktüler,
Yiğitler, yiğitler, babayiğitler,
Su içinde yatan, şirin yiğitler!

28 (413). ŞOT

KIŞLANIN ÖNÜNDE BIR BÜYÜK AVLU

Kışlanın önünde bir büyük avlu,
Ağalar oturmuş oynuyor tavlu,
Yiğitler gidiyor kolları bağlı,
Kimisi nışanlı, kimisi evli.

29 (414). ŞOT

KIŞLANIN ÖNÜNDE ÇİFT PINAR AKAR

Kışlanın önünde çift pınar akar,
Şimdi benim anam yoluma bakar,

Kurşun patırtısı yüreğim yakar, Nışanlım da duysa saçları yolar.

30 (415). ŞOT

SÜRÜ-SÜRÜ İÇİ ERKEK UŞAKLI

Sürü-sürü içi erkek uşaklı, Eli tüfekli beli fişekli,
Döşeğin içi ufak uşaklı, Bizim beylerimiz nerde kaldı?

31 (416). ŞOT

KURŞUN KURMUŞ KOLLARINA

Kurşun kurmuş kollarına, İzin vermiş Almanya,
Karşı koymuş ellerine, Söyletmemiş dillerini.

ULAN GÂVUR, DOĞRU SÖYLE!

32 (417). ŞOT

"Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim,
Sende martin varmış?" Bilmem, görmedim."
"Hayır, efendim! İftiradır: (Duvarda asılıdır, söylemem).*

33 (418). ŞOT

"Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim,
Sen Türk zabit öldürdün mü?" Bilmem, görmedim."
"Hayır, efendim! İftiradır: (Altı-yedi tane öldürdüm).*

34 (419). ŞOT

"Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim,
Senin arkadaşın varmış?" Bilmem, görmedim."

* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.
* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.

“Hayır, efendim! İftiradır: (Beş yüz kişiyiz; söylemem).*

35 (420). ŞOT

“Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim,
Serop Paşa’yı tanır mısın?” Bilmem, görmedim.”
“Hayır, efendim! İftiradır: (Tanırım; ama söylemem! Tanırım; ama söylemem!).*

36 (421). ŞOT

“Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim,
Sen Mersin’e bomba yolladın mı?” Bilmem, görmedim.”
“Hayır, efendim! İftiradır: (Evet! Gönderdim; ama söylemem).*

37 (422). ŞOT

“Ulan gâvur, doğru söyle! Bilmem, görmedim, bilmem, görmedim.”
Bankayı basan sen misin?”[3] (Bizdik; ama söylemem,
“Hayır, efendim! İftiradır: Ermeni Milleti’ni ele vermem).*

38 (423). ŞOT

PIRGİÇ’İN[4] YOLLARI

Pırgiç’in yolları taşınan diken, Kıyma, doktor Zardaryan, kıyma, canıma!
Olmasın cihanda diken, Yirmi beş yaşında koyma toprağa,
Pırgiç’in kapusu dağlara bakar, Çoluk çocuğum var kalır meydanda,
Hastalar oturmuş sıraya bakar. Çünkü yazık olacak yarim ilen bana.

* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.
* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.
* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.
[3] Tarihi bölümler içeren bu şarkıyı birkaç görgü tanığından aldık. Adapazarılı **Mannik Kirakosyan’a** (d. 1929) göre, şarkının bu bölümü Sölez köyünden Zareh Khaçoyan hakkında bestelenmiş. Zareh Khaçoyan Osmanlı Bankası davası görüldüğü sırada Türk zaptiyeden tuvalete gitmek için izin istemiş. Tuvalete girip, musluğun kolunu sökmüş ve onunla karnını yararak bağırsaklarını dışarı döküp ölmüş; ama, itirafta bulunmamış.
* Ermenice olarak gizlice şunları ekledi.
[4] İstanbul’daki Surp Pırgiç Hastanesi.

Doktorlar gelince, yürekler kalkar,
Korkarım, Zardaryan bana bakacak,
Biraz dur, Zardaryan, soluk alayım,
Canımınan tenimi teslim olayım.
Mezarımı Balıklı'ya[5] koysunlar,
Tasvirimi baş ucuma koysunlar,
Gelen-geçen: "Cahil ölmüş" desinler,
Hem hasretlik, hem gurbetlik başıma.

39 (424).

TÜRK GELDİ KÖYE GİRDİ

Türk geldi, köye girdi,
Gençleri askere aldı,
Gözümüze uyku girmedi.
Gece-gündüz gözyaşlarım kesildi,
"Sahak" diye diye soluğum kesildi,
- Gel Sahak! Gel, oğlum!
Yüreğimi kemiriyor keder,
Özlemine dayanamıyorum…
Evdekiler, komşular,
Seni anıp, "Allah"a sesleniyorlar,
Allah'ın eli üzerinde olsun,
Geldiğin, gittiğin yollar bela görmesin,
Sağ-selamet gelesin ve köye giresin,
Sevdiğin kıza ruhen sahip olasın,
Anan ve baban, cins-cibilliyetin
Düğününü görüp, sevinsinler.

40 (425).

MAHPUS ŞARKISI

Ben Adapazarı'nda doğmuşum
Beni aldılar askere,
Ben de cesurca şöyle dedim:
- Annemi ve,
Dört değerli kız kardeşimi bırakıp,
Boynumu da kesseniz,
Türk askeri olmam ben.
Beni tutup Haskal'a götürdüler,
Döve döve hapse attılar,
Basit bir şeyi anlamıyorlar,
Türk askeri olacağıma,
Andranik'in askeri olurum.

41 (426).

HAPİSHANEMİN KAPILARI YEDİ TAŞI İDİ

Hapishanemin kapıları yedi taşlı idi,
Bina sağlam ve çevriliydi demir parmaklıklarla,
Hapishanede kalıyor deyin.
Saatimi kız kardeşime hediye edin,

[5] Surp Pırgiç Hastanesi'nin yakınında bulunan mezarlık.

Aniden kapı sesi duyuldu,
Türk askerleri içeri daldılar.
Sabah erken, saat dörtte,
Ölüm yaftasını göğsüme koydular,
Darağacına götürdüler,
Son sözümü söylettiler,
- Ceketimi anneme hediye edin,
Ona, oğlun asıldı demeyin,
Ona, ağabeyin asıldı demeyin,
Hapishanede kalıyor deyin.
Canımı götürün Nazlı yarime,
Ona, yarin asıldı demeyin,
Hapishanede kalıyor deyin.
Mezarımı sizler kazın,
Mezar taşıma:
Şehit düştü, yazın.

42 (427). ŞOT

KASAP MİSAK[6]

Aslan gibi ecelim bu
Ölümüme sebep olan
Acaba bu halime acır mı?
Kendirler, annem, yağlanır mı?
Başı açık, ayağı yalınayak,
Benim gibi sallanır mı?

Bu ne haldır, Kasap Misak?
Bu haline can dayanır mı?
Koyun gibi asılmışsın.
Seni gören dayanır mı?
Efendim, aman, aman!

Baktım beyaz entari giydirdiler
Gece vakit rüya gibi,
Darağacımın acı ipinden
Teşlim akar Ceyhan[7] gibi
Darağacımı hazırladılar
Annem bekler mehtap gibi.

Bu ne haldır, Kasap Misak?
Bu haline can dayanır mı?
Koyun gibi asılmışsın
Seni gören dayanır mı?
Efendim, aman, aman.

43 (428). ŞOT

HANİYA DA BENİM TUZ-EKMEĞİM YİYENLER

Haniya da benim tuz-ekmeğim yiyenler,
"Ahbap ölmeden, ben ölürüm" diyenler.
Elimle düştüm, kime ne deyim?

[6] Bu türküyü Ayntaplı **Gevorg Hekimyan** (d. 1937, Beyrut) söyledi. Onun söylediklerine göre, Misak 1909 Adana katliamı sırasında kasaplık yapıyormuş. O muazzam katliamı görünce, intikam duygularıyla dolu olarak kendi dükkânının bodrumunda birkaç Türk öldürüp etlerini ızgara yaptıktan sonra Türklere yedirmiş. Daha sonra Türk Hükümeti olayı aydınlatmış; kasap Misak koyun gibi darağacına çıkarılmış. Şarkıyı söyleyen şunları ekledi: "Doğru, ya da yanlış olduğu hakkında kesin bir şey söyleyemem".

[7] Kilikya'nın ortasından akan bir nehir.

Ben bana ettim, anam, kime ne deyim?
Elimle düştüm, kime ne deyim?

Çıka-çıka şübekden* bakarım,
Deli gönlüm ateşlerde yakarım,
Mevlam izin verirse, mahpusdan çıkarım,
Elimle düştüm, kime ne deyim?

Seyisler atları yemliyor,
Mahpushane üstümüze damlıyor,
Ben bana ettim, anam, kime ne deyim?

Babam çadırları dolanıyor,
Anam da baş üstümde ağlıyor,
Biçare nışanlım karalar bağlıyor,
Ben bana ettim, anam, kime ne deyim?
Elimle düştüm, kime ne deyim?

Arara Dağı'nı[8] duman bürüdü,
Tığlik[9] Sarkis, Taslak[9] Misak vurulmuş,
Ben bana ettim, anam, kime ne deyim?
Elimle düştüm, kime ne deyim?

44 (429). ŞOT

EFE-TOROS[10]

Engürü'den çıktığımı görmüşler,
Kır atımın yürüyüşünden bilmişler,
"Şu gelen Efe-Toros," demişler,
Doğurmaz olaydın, ay anam, başım belalı,
Ellerim kelepçe, boğazım halkalı.

Engürü'den çıktım saat beş idi,
Benim arkadaşlarım on beş idi,
Öldürdüğüm Çerkez yüz on beş idi,
Doğurmaz olaydın, ay anam, başım belalı,
Ellerim kelepçe, boğazım halkalı.

Ankara'nın ışıkları parlıyor,
Zalim düşmanlar urgan yağlıyor,
"Asmayın oğlumu, alayım satın,"
Toros'un anası bir küçük kadın,
"Cebimde bulunur bin beş yüz altın."

Varın, söyleyin anama: damda yatmasın,
Oğlum Toros* gelir diye: yola bakmasın,
Varın, söyleyin anama deyin: bohçam açmasın;
Çuha şalvarıma uçkur takmasın,
Ğayrı ben sılama varamaz oldum,
İskuhi* nışanlım göremez oldum,
Daracık sokakdan geçemez oldum.

Şu dağın ardında bir gezen olsa,
Çayırı-çimeni yoklayan olsa,

* Türkçe şarkıda Arapça "şübekden/shubek" (pencere) kelimesi kullanılmaktadır.
[8] Gönüllü Ermeni lejyonerler 1918'de Arara Dağı (Filistin) yakınlarında Türk-Alman birliklerini bozguna uğrattılar ve Fransız ve İngiliz müttefiklerin takdirini kazandılar. Bu çatışmalarda Sargis Tığlikyan ve Misak Taslakyan hayatını kaybetmiş; şarkıyı bize ileten **Maryam Bağdişyan'ın** (d. 1909, Musa Dağ) kocası Karapet ise muzaffer olarak eve dönmüş ve karısına muharebe sırasında bestelenen bu şarkıyı öğretmiş.
[9] Ermeni soyadlarındaki "-yan" eki çıkarılmıştır.
[10] Bu şarkının sözlerini Çalğaranlı (Eskişehir) **Samvel Patıryan** (d. 1900) zar zor hatırladı. Onun dediklerine göre, Efe Toros intikam mangasıyla Türklere çok zayiat verdirmiş; Türkler de onu ölüme mahkûm etmişler. Toros'un annesi fidye ödeyerek oğlunu kurtarmak istemişse de, Türkler boynuna yağlı urgan geçirerek Toros'u asmışlar.
* Ermeni ismi.

Urganın üstüne kanım damlıyor,
Doğurmaz olaydın, ay anam, başım belalı,
Ellerim kelepçe, boğazım halkalı.

Ermeni millete bir beylik olsa,
Kuş gibi döneriz meydanda,
Biz ölürüz millet yoluna.

2.

TEHCİR-SÜRGÜN VE KIRIM ŞARKILARI

1 (430). ŞOT

HÜRRİYET, ADALET, MÜSAVAT, YAŞASIN MİLLET!

Geceler gündüz oldu,
Dillerimiz saz oldu,
Hürriyetin aşkına
Çok canlar feda oldu.

2 (431). ŞOT

KALKIN, HEY VATANDAŞLAR!

Kalkın, hey vatandaşlar!
Sevinelim yoldaşlar!
İşte size Hürriyet:
Yaşasın Osmanlılar!

3 (432). ŞOT

UYAN, SULTAN HAMİD, UYAN!

Pencereden kar geliyor,
Bak dışarı kim geliyor?
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan, sultan, zalım sultan!
Kan ağlıyor bütün cihan![1]
Aman! Aman! Mayrik![*]

Çaya indim, çay geçilmez,
Su bulanık, hiç içilmez,
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan, Sultan Hamid, uyan!
Kan ağlıyor bütün cihan!
Aman! Aman! Mayrik![*]

Tuzlu olur İstanbul'un fıstığı,
Taştan olur Ermeninin yastığı,
Kör olasın şu meydanın dostluğu:[2]
Aldılar nazlı yarim, duyan ağlasın,
Aman! Aman! Mayrik![*]

[1] 300.000 Ermeninin Türkler tarfından kırıldığı, 1894-1896 yıllarında yaşanan Ermeni katliamlarını ima ediyor.
[*] Türkçe şarkıda Ermenice "Mayrik" (Anne) kelimesi kullanılmıştır.
[2] Türkiye'de yaşayan tüm halklara, etnik köken ve inancından bağımsız olarak "Hürriyet, Adalet, Müsavat, Yaşasın Millet" vaat eden, 1908 tarihinde ilan edilmiş Osmanlı Türkiye'sinin Anayasası'nı kastediyor.

4 (433). ŞOT

PADİŞAH OTURMUŞ TAHTINDAN BAKAR

Padişah oturmuş tahtından bakar,
Tahtının altında al kanlar akar,
Baltayı vurunca yattı ölüler,
Acayip hallere düştü Ermeni.

Şefketlim oturmuş tahtından bakar,
Gâvurun kanları sel gibi akar,
Hürriyet isteyenler derede kokar,
Acayip hallere düştü Ermeni.

5 (434). ŞOT

KIYMA ADANA[3]

Hey, çamlar, çamlar, alnı-açık çamlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Sakız damlarsa: yüreğim ağlar:
Adana ırmağı sel gibi akar,
Of, işte geldim sana, kıyma Adana!
Of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!

Adana köprüsü tahtadır, tahta,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar,
Kaldırın leşleri, Adana kokar,
Of, işte geldim sana, kıyma Adana!
Of, işte gördüm sizi, kıyma çocuklar!

6 (435).

ADANA KATLİAMI

Sabah gün doğarken,
Dört yanımızı sardılar,
Binlerce mermi,
Dolu gibi yağdılar.

Kızıl kan rengine
Boyadılar zavallı Adana'yı

Ve Ermeni cesetlerini
Oraya buraya attılar.

Balta darbeleriyle
Kapı pencere kırdılar,
Güzel bir ev bırakmadılar
Hepsini yaktılar.

7 (436).

[3] Bu şarkı 30.000 Ermeninin Türkler tarafından kırıldığı, 1909 yılında yaşanan Adana katliamı vesilesiyle bestelenmiştir.

ADANA AĞITI[4]

Katliam amansız, Ermeniler ağlasın,
Çöle döndü güzel Adana,
Ateş ve kılıç ve zulüm ile talan,
Rupinyan* ülkesini, ah! etti viran.

Silahsız Ermeniler bir anda,
Kılıçtan geçirildi, düştü güruhun önüne,
Kayboldu, kilise ve okullar alevlerde,
Acımasızca öldürüldü sayısız Ermeni.

Yetim bıraktı, acımasız Türkler,
Evladı anadan, gelini kocadan,
Hurdahaş ettiler rastladıkları her şeyi,
İçtiler, kandılar Ermeni kanıyla.

Üç gün, üç gece, içeriden ateş,
Düşmanın kılıç ve mermileriyse dışarıdan,
Sildi Ermenileri yeryüzünden,
Kan akıyordu Ermeni sokaklarından.

Eyvah! Bomboş, zengin Adana,
Küle döndü bütün Kilikya,
Yalnızca yaşadı sevimli Hacın,
Niye hareket etmiyor kayalık Zeytun?

8 (437).

KENDİ GÖZÜMLE GÖRDÜKLERİM

Kendi gözümle gördüklerimi
ve kendi kulağımla işittiklerimi,
Ne dağlardaki kurtlar
Ne de ezeli düşmanımız görmesin.

Nasıl sabredeyim, canım?
Nasıl sabredeyim, kardeşim?[5]

Gözlerimi kapayınca, hep ölüler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim.

Nasıl sabredeyim, canım?
Nasıl sabredeyim, kardeşim?

Yanan samanlığın damından attım kardeşimi,
Kız ve erkek kardeş kaçtık aç ve çıplak,

[4] Yazar, tarihçi Sımbat Bürat'ın (Ter Ğazarents) (1862, Zeytun - 1915, Büyük Felaket şehidi) popüler hale gelen bu versiyonunu bize Zeytunlu (d. 1903) **Karapet Tozluyan** iletmiştir. Karapet Tozluyan okuma yazma bilmiyordu; ama, istisnai hafızası sayesinde duyduğu tüm şarkıları aklında saklamış; kendisinin de ifade ettiği gibi: "Bu şarkıları uyumadan evvel dua eder gibi" kendi kendine mırıldanmış, zira "eğer komiserler duysa, tutuklanır"mış... Dolayısıyla o "unutulmaması, gelecek nesillerin de öğrenmesi", yazıya dökülmesi için hatırladıklarını büyük bir sevinçle bize aktarıyordu.

* Rubinyan Krallığı: Ermeni Kilikyası'nda önce prenslik (1080-1198), daha sonra krallık (1198-1219) olara kurulmuştur.

[5] Şarkıyı söyleyen **Şoğer Tonoyan** (d. 1901, Muş) yanan ahırım içinden bir yolunu bulup dışarı çıkmış, kurtardığı erkek kardeşini de kucağında zar zor Doğu Ermenistan'a götürmüş; ama, erkek kardeşi 1937 yılında hapsedilip, sürgüne gönderilmiş ve iz bırakmadan ortadan kaybolmuş. Daha ayrıntılı bilgi için, bu kitabın ***'Tarihi anı-tanıklıklar'*** bölümüne [Tnk. 9] *bakınız*.

Yavrularını fırlatıp kaçtı zavallı analar,
Çırılçıplak iskeletleşmiş çocuklar,
Gözlerini Tanrı'ya dikmiş hastalar,
Hırıltılı seslerle ölmek için yalvardı.

Nasıl sabredeyim, canım?
Nasıl sabredeyim, kardeşim?

Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,
Rahatım yok, huzurum yok, uykum yok,
Getirdim erkek kardeşimi Ermenistan'a,
Onu da götürdüler, kaldım yalnız ve şaşkın.

Nasıl sabredeyim, canım?
Nasıl sabredeyim, kardeşim?

Bu dünya cehenneme, mezarlığa döndü,
Ana ve çocuk sahipsiz evsiz kaldılar,
Kimse tutmadı düşmanın elini,
Türk hayvana kaldı toprağımız ve evimiz.

9 (438).

VASPURAKAN BÖLGEMİZ

Vaspurakan bölgemiz,
Sen hep kahraman oldun,
Düşmana karşı savaştın,
Birçok baba-oğul şehit oldu.

Kağnılar geldi sallanarak,
Analar geldi mırıldanarak,
Gelip durdular Paşanın kapısında
- Zararı yok, dedi Paşa,
Kırk altın verdi cellada.
Viran edip, yıktılar,
Derdi acıyı bize bıraktılar,
Bahar açtı, bahar geldi
Yağmur yerine kan geldi.

Berkri'nin Kara Dağından Türk aşağı indi,
Binlerce ceset yerlere serildi,
Viran olasın sen vicdansız Berkri nehri,
Binlerin kanını emen nehir.

10 (439).

ANDOK-TSOVASAR

"Andok-Tsovasar" dedi kefiller,
Yeniden haykırdı silahlı Kürtler,
Bir gün Kürt-Ermeni köylerinden
Vahan Paşa'ya selam gönderdiler.

Sabah erkenden, uyandıklarında,
Oradaki Kürtler korkup, şöyle bağırdılar:
"Yaman fedailer! Ayağınıza kurban olalım!
Şerefimizi, ailemizi bize bağışlayın,
Bırakın yaşayalım, evlerimizde".

Dehşete kapılmış Kürtler kaçmaya başladı,

Dört bin kişilik bir ordu kuşatmıştı onları,
Bu güce karşı sadece otuz yiğit
Cesurca başladı savaşmaya.

Geride doksan kayıp, pek çok tüfek bıraktılar,
"Elimizi çabuk tutup, kaçalım" dediler,
"Ermeniler neredeyse gelirler".

11 (440).

TRAJİK FELAKET

Ne oldu böyle Ermeni Dünyasına?
Bu dünya çapında bir trajedi,
Gerçekten niye böyle oldu?
Dolu hep yağdığı yeri döver.

Gerçekten, hangi günahımız için?
Bizler başkasının evini hiç yıkmadık,

Neden taptığımız toprak
Bizi terk etti, bağrına basmadı.

Şimdi Ermenilerin bir kısmı yok artık,
Bu, yüreğimizde büyük bir yara olarak kaldı,
Evim yıkıldı, harabeye döndü,
Tanrım, böyle kaderi düşmanıma bile verme.

VAY! AMAN!

12 (441).

Ben eziyetli hayatı ne yapayım?
Vay! Aman!

Ben Tanrı'nın şanına ereyim,
Ah! Aman!

13 (442).

Yedi kız kaçtı, gitti,
Vay! Aman!

Üçü vuruldu, dördü yakalandı,
Ah! Aman!

14 (443).

Küçük Tigranuhi'nin evini yaktılar,
Vay! Aman!

Onun gibi bir zengini Molla'ya verdiler,
Ah! Aman!

15 (444).

Üç hoca toprağı kazdı,

Ermeni gencini diri diri gömdü,

Vay! Aman! Ah! Aman!

16 (445).

Kız kardeşini ise çarmıha gerdiler, Haçtan indirip denize attılar,
Vay! Aman! Ah! Aman!

17 (446).

Okula girip, bayan öğretmeni tuttular, Ağzını açıp, dilini kestiler,
Vay! Aman! Ah! Aman!

18 (447).

Anne! Bohçanı alıp da nereye gittin? Der Zor* yollarında ölmeye mi gittin?
Vay! Aman! Ah! Aman!

19 (448). ŞOT

BURASI VAN'DIR

Burası Van'dır, Giden gelmiyor,
Etrafı kandır, Acab ne haldır.

20 (449). ŞOT

BURASI MUŞ'TUR

Nenni, yavrum, nenni! Burası Muş'tur,
Havada bulut yok, Yolu yokuştur,
Bu ne dumandır? Giden gelmiyor,
Acab ne iştir.

* Der Zor/Deir-es-Zor: Suriyede 1915'de Osmanlı Hükümeti emriyle Ermenilerin sürgün edilip, yok edildiği engin, susuz, ıssız ve yakıcı çöl. Bugün bile toprağın hafif kazılması durumunda buraya sürgün edilen Ermenilerin kemiklerini bulmak mümkündür. 1991 yılında binlerce Ermeni şehidin anısına burada Az. Şehitler Kilise-Kompleksi inşa edildi.

21 (450). ŞOT

HAVADA BULUT YOK

Havada bulut yok,
Bu ne dumandır?
Mahlede ölüm yok,
Bu ne figandır?
Şu Yemen yolları,
Ne de yamandır,
Ahu Yemen'dir
Gülü çemendir,
Giden gelmiyor,
Acab nedendir?

22 (451). ŞOT

ERZİNCAN DUMAN OLDU

Erzincan duman oldu,
Halimiz yaman oldu,
Ne canlar kurban oldu,
Ayrıldık Erzincan'dan,
Ottan, ocaktan, candan.
Oy, nenni, nenni, nenni!
Anasız kuzu, nenni!
Babasız yavru, nenni!
Kimsesiz yavru, nenni!

23 (452). ŞOT

KANLI TELLAL ÇARŞILARDA BAĞIRDI

Kanlı tellal çarşılarda bağırdı,
Ermeniler sevkıyata sürüldü,
Bütün cihan geldi seyire çıkdı,
Şu kâfirin ettiğine baktı.

24 (453). ŞOT

HEY, AĞALAR, BÖYLE ZULÜM OLUR MU?

Hey, ağalar, böyle zulüm olur mu?
Herkes vatanından sürgün olur mu?
Yat, Padişahım, yat göresin rüya,
Kuran'a yakışmaz yaptığın işler.
Hükümette oturan hepisi ağa,
Gidin yalvarın olur mu çare?
Padişahın emridir, bulunmaz çare
Ağlaya-ağlaya çıkardı dağa.

25 (454).

KİLİKYA FELAKETİ

Enver ve Talat Türk paşaları
Muhacirliğe sebep oldular,
Ermeni Halkını kökünden kazıdılar,
Dilleri kurusaydı, niye öyle emir verdiler?
Bin dokuz yüz on beş yılında
Kilikya Ermenileri katledildi,
Körpe çocukların ne günahı vardı?
Kılıç tutan eller kırılaydı,
Nasıl unutalım Ermeni çocuklarını,
Onlar ablalarıyla beraber suya atladılar,

Sahip çıkan olmadı Ermeni Halkına,
Nasıl unutalım Kilikya Felaketi'ni,
Emir geldi yedi köyümüze:
"Bütün köylüler muhacir olacak".
Neydi günahımız? Musa Dağ'ın günahı neydi?
Nasıl unutalım Ermenilerin halini?
Yesayi Yakupyan'ın sözleri duyuldu:
"Dağa çıkın" dedi herkese,
"Biz boyun eğmeyiz düşmana,
Vuralım, vurulalım, toprağımızda ölelim".

26 (455).

URFA KATLİAMI[6]

Ey Urfa, Hıristiyanlığın madeni idin!
Pek çok halkla eskinin kaynağı idin,
Övülmeye bile layık süslenmiş bir kilisen vardı,
Şimdi ne kilise, ne halk, ne de vaiz kaldı.

Ne yazık ki, Urfa halkını kaybetti,
Saf ve dindar kuzu gibi topluluğu,
En küçük çocuğuna kadar koyun gibi boğazladılar,
Ne gökten, ne yerden gören, duyan kalmadı.

Acımasız düşmanlarımız aniden saldırdıklarında,
Zavallı zayıf Ermeniler şaşkınlıktan donup kaldılar,
Bazıları korkudan kaçarak, kendini vadiye attı,
Pek çoğu ağladı, bağırdı, ama yardıma koşan olmadı.

Zavallı halkın büyük bir kısmı korunmak için
Kiliseye koştu, canını kurtarmak için,

Şehrin üzerinde yaslı gün ağardığında
Kötü düşmanlarımız kilisemize doğru geldi,
İster ağla, ister haykır, artık çare kalmamıştı,
Bu felaketi önleyecek bir önder olmadı.

Yaktılar kiliseyi tüm milletle beraber,
Ateş ve alevler gazyağıyla parladı,
Kutsal kaplar, sayısız kutsal emanet kaçırıldı,
Ne yapıyor? Nereye götürüyorsunuz? Yöneten kalmadı.

Aynı anda tüm aileyi esir aldılar,
Evlerde ne buldularsa çaldılar,
Ailenin eşyalarını deveye yükleyip götürdüler,
Bitlere yemek olduk, Değiştirecek çamaşır kalmadı.

Başka bir yer hazırlayıp, kapının yanını kazdılar,
Orası da yetmedi, kilisenin girişine yöneldiler,

[6] Bu şarkı 1915 yılında Urfa meşrumüdafaa muharebeleri esnasında, Türklerin Ermeniler üzerine saldırıp kırdakları zaman bestelenmiştir. Urfalılar bu şarkıyı ağlayıp, figan ederek söylüyorlardı.

Hiç olmazsa Tanrı'dan yardım ummak için,
Hepsi de diri diri yandı, kurtulan olmadı.

Toprağı kazdılar, yanmış cesetleri içine doldurdular,
Üstüne de kireç doldurdular, yürek dayanmadı.

27 (456).

SÜRÜLDÜK ERMENİSTAN DAĞLARINDAN

Sürüldük Ermenistan dağlarından,
Kim korkmaz ateşle, kılıçla ölmekten?
Yüzyıllar ve dağlar aştık, durmadık,
Cesetlerin arasından geçtik, ağlamadık.

Güneşin altında ölmek, Tanrım ne kötü!
Bir yudum suya dudaklarımız hasret,
Yavrular boğazlandı anne kucağında,
Diri diri atıldı tüm analar kuyuların içine.

- Babam nerede anne?
- Bilmiyorum, Türk'ün bıçağı kötüdür.
- Nerede anne, nerede onun cesedi?
- Gözyaşı indi ta yüreğimin dibine.

Ermeni kızları el ele tutuştular,
Kendilerini Yeprev* nehrine attılar,
İki gün sonra zavallı analarına haber verildi,
Zavallı analarını acıdan ağlattılar.

28 (457).

FIRAT NEHRİ DE OLDU, ANNE, ERMENİ'YE MEZAR!

Fırat Nehri de oldu, anne,
Ermeni'ye mezar,
Ermeni kızları, anne!
Suya atladı.

Kanlı derede,[7] anne!
Kanlar aktı,
Dağlar, vadiler, anne!
Cesetlerle doldu.

29 (458).

BÜLBÜL DE ÖTER, 'BAHAR GELDİ, BAHAR!' DİYE

Bülbül de öter, 'Bahar geldi, Bahar!' diye,
Deşme yaramı, derindir derin,

Aman! Merhametli Tanrım nedir bu Der Zor?
Ağlamaktan gözlerimiz görmez oldu.

* Yani, Yeprat.
[7] Pek çok Ermeni orada katledildiği için, ona Kanlı Dere adı verilmiş.

30 (459).

AĞLAYARAK GİDİYORUZ DER ZOR'A

Ağlayarak gidiyoruz Der Zor'a,
Durumumuz acıklı,
Tek bir umut ışığı yok,
Kum yolun üstünde.

Ağlayarak gidiyoruz Der Zor'a,
Acıların içinde dalgın,
- Kalkın! Yürüyün, diye dürtüyorlar
Koskoca kamçılarla.

Sıra sıra gidiyoruz Der Zor'a,
Yemeyi, içmeyi unuttuk,
Gözlerim ağrıya dönmüş,
Acaba Tanrı bizi mi unuttu?

Muhaciriz, evimiz yok,
Sürüldük, uykumuz yok,
Kimse yok ki ölçsün,
Bu büyük acımızı.

Çadırın önünde bitkin,
Babam yatmış can çekişiyor,
Annem de melek yüreğiyle,
Ekmeğe hasret ölüyor.

Ağlamaktan gözyaşlarım tükendi
Damla damla akmaktan,
Masum ruhum yıprandı
Bütün bunları görmekten.

31 (460). ŞOT

SÜRGÜNÜN BAYRAĞI AÇILDI

Sürgünün bayrağı açıldı
Duyulduğu gibi herşey değişti
Genç olanlar dağlara kaçtı
Canından vazgeçen dağlara kaçtı.

Sürgünlük çıktı, köy boşaldı,
Benim kıymetli malım Türklere kaldı,
Çoluk-çocuk yolcu oldu,
Alan-talanı başladı.

Adana yapılmış boz kiremitten,
Yakamız bitmedi karadan, bitten,
Allah bize kurtarsın bu sefillikten,
Bir şey demem, sen de benzeyesin bize,
Elindeki silah ilen ölesin sen!

DER ZOR ÇÖLÜNDE[8]

[8] 1888 yılında Musa Dağ'da doğan **Yeğisapet Kalaşyan**, daha 1956 yılında bize ilk kez bu türküler dizisinden bölümler aktarmıştı (*Bkz.* Svazlian, Verjiné. *Musa Dağ,* "Ermeni Etnografyası ve Folkloru," cilt. 16, Yerevan, 1984, sf. 130-131). [Tnk. 282].

32 (461). ŞOT

Ağaçlardan kuş uçtu,
Yandı yürek, tutuştu:
Yanma, yüreğim, yanma!

Bu ayrılık bize düştü,
Bu muhacirlik bize düştü,
Bu Derzorlık* bize düştü.

33 (462). ŞOT

Der Zor'a gidersem, gelemem belki,
Ne ekmek, ne su ölürüm belki,

Der Zor'a varmadan Ermeni muhaciri oturmuş
Hüngür-hüngür ağlıyor...

34 (463). ŞOT

Vara-vara, vardım Der Zor çölüne,
İndirdiler bizi Der Zor düzüne,

Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen kelleler gelmez hesapa.

35 (464). ŞOT

Der Zor çöllerini bürüdü duman,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

İnsan ve yeşil boyandı kana,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

36 (465). ŞOT

Der Zor çöllerini bürüdü duman,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

Allah'tan başka yoktur derman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

37 (466). ŞOT

Der Zor çölünde çadır kurdular,
Ermeni milletini çöle döktüler,

Kalanları ırmaklara döktüler,
Kükürt ile kükür-kükür yakdılar.

38 (467). ŞOT

Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,

Osmanlı efratı dönmüş kasapa,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

* Der Zor'un yakınından akan bir nehir.

39 (468). ŞOT

Yozgat kasaba şirin kasaba, Osmanlı efratı dönmüş kasapa,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa, Dininin uğruna ölen Ermeni!

40 (469). ŞOT

Urfa dedikleri yiğit kasaba, Osmanlı askeri dönmüş kasapa,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa, Dininin uğruna ölen Ermeni!

41 (470). ŞOT

Kırıkhan dedikleri küçük kasaba, Osmanlı zabitleri dönmüş kasapa,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa, Dininin uğruna ölen Ermeni!

42 (471). ŞOT

Sıvaz'dan çıkdım başım selamet, Bu kadar muhacir kime emanet?
Der Zor'a varınca koptu kıyamet, Dininin uğruna ölen Ermeni!

43 (472). ŞOT

Suvar'dan çıkdım başım selamet, Ermeni şaşırdı, bu nedir hikmet?
Der Zor'a varınca koptu kıyamet, Dininin uğruna ölen Ermeni!

44 (473). ŞOT

Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,** Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Ermeni muhaciri tifoya düşmüş, Der Zor çölünde kaldığım zaman.

45 (474). ŞOT

Der Zor çölünde bir sıra mişmiş,** Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Ermeni muhaciri açlıktan ölmüş, Der Zor çölünde kaldığım zaman.

** Türkçe şarkıda Arapça "mishmish" (kayısı/kayısı ağacı) kelimesi kullanılmakta.
** Türkçe şarkıda Arapça "mishmish" (kayısı/kayısı ağacı) kelimesi kullanılmakta.

46 (475). ŞOT

Der Zor'un içinde naneler biter,
Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

47 (476). ŞOT

Gide-gide, gitmez oldu dizlerim,
Ağla-ağla, görmez oldu gözlerim,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

48 (477). ŞOT

Der Zor'a giderken lastiğim kaydı,
İğneden-ipliğe Türklere kaldı,
Haberi duyanın beli büküldü,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

49 (478). ŞOT

Ermeni, Ermeni, şaşkın Ermeni,
Bu güne ulaşmış kör ve topalı,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

50 (479). ŞOT

Zatik-Kiraki*** çadır söktüler,
Çoluk-çocuk yola döktüler,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

51 (480). ŞOT

Zatik-Kiraki*** çadır söktüler,
Bütün Ermenileri çöle döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kestiler,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

52 (481). ŞOT

Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!

*** Türkçe şarkıda Ermenice "Zatik-Kiraki" (Paskalya-Pazar) sözcükleri kullanılmıştır.
*** Türkçe şarkıda Ermenice "Zatik-Kiraki" (Paskalya-Pazar) sözcükleri kullanılmıştır.

Ağartı saçlarım, döküldü dişim,
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

53 (482). ŞOT

Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Kurşuna dizdiler elli bin kişi;
Meraktan döküldü milletin dişi,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

54 (483). ŞOT

Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Bir güzel bacım var, ateşe düşmüş,
Analar-babalar esir düşmüş,
Ermeni milleti dağlara düşmüş.

55 (484). ŞOT

Ermenileri mağaraya doldurdular,
Kireç döküp, ateş verip yaktılar,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

56 (485). ŞOT

Der Zor çölünde üç ağaç incir,
Elimde-kelepçe, boynumda zincir,
Zincir kımıldadıkça, yüreğim incir:
Dininin uğruna ölen Ermeni!

57 (486). ŞOT

Sabahtan kalktım kapı kapalı,
Binbaşı geliyor eli sopalı,
Uğruna bırakmış kör ve topalı,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

58 (487). ŞOT

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Çeteler oturmuş martin yağlıyor,
Dilerim Allah'dan, versin bir iman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

59 (488). ŞOT

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

60 (489). ŞOT

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Güneşin ateşi beni yakıyor,
Zulüm Çeçenler mavzer yağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

61 (490). ŞOT

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Çeçenler, oturmuş, tüfenk yağlıyor,
Analar-babalar kan-yaş ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

62 (491). ŞOT

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Anam-babam durmadan ağlıyor,
Düşman gelmiş kollarımı bağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

63 (492). ŞOT

Sabahtan kalktım, çantama baktım,
Ağlaya-sızlaya boynuma taktım,
Malımı-mülkümı Devlete sattım,
Pahasını sorsa: yarım ekmeğe!

64 (493). ŞOT

Sabahtan kalktım, çantama baktım,
Ağlaya-sızlaya boynuma taktım,
Bir lokma ekmeğe hasretlik çektim,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

65 (494). ŞOT

Sabahtan kalktım, hava dumandır,
Anam-babam yoktur, halim yamandır,
Bundan sonra gülmek bana haramdır,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

66 (495). ŞOT

Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Çalınan kızlar gelmez hesapa,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

67 (496). ŞOT

Türkler başladı evlat kaçırmaya,
Analar kıymadı yüzü öpmeya,
Baktım ki gizlice ağlıyor yaman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

68 (497). ŞOT

Güzelleri kapla-kapla kaçırdılar,
Çirkinleri peynir gibi kestiler,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

69 (498). ŞOT

Bindik arabaya, indik Katma'ya,
Orada başladı evlat kaçmaya,
Türkler başladı alıp-kaçmaya,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

70 (499). ŞOT

Der Zor çölünde yoruldum, kaldım,
Anamı, babamı yolda bıraktım,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

71 (500). ŞOT

Der Zor çölünde şaşırdım, kaldım,
Yitirdim anamı, yitirdim babamı,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

72 (501). ŞOT

Der Zor çölünde vuruldum, kaldım,
Anne, ben bu candan bıktım, usandım,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

73 (502). ŞOT

Der Zor çölünde düştüm, yaralı,
Bır doktor yoktur yaramı bağlayan,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

74 (503). ŞOT

Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,
Karğalara tahıl oldum, kaldım,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

75 (504). ŞOT

Der Zor çölünde yaralı çoktur,
Gelme, doktor, gelme, çaresi yoktur,

Allah'dan başka kimsemiz yoktur,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

76 (505). ŞOT

Oturmuşlar hoca-keşiş ağlıyor,
Jandarmalar kollarını bağlıyor,

İriskin[****] de baş ucunda ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

77 (506). ŞOT

Der Zor çölünde can telef oldu,
Gide-gide kundurama kum doldu,

Kum yerine yüreğime kan doldu,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

78 (507). ŞOT

Yol verin Ermeniye, dumanlı dağlar,
Elleri koynunda kız-gelin ağlar,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

79 (508). ŞOT

Yol ver, Habur,[*****] yol ver, geçelim çölü,
Evlatım çısçıplak Arabın köyü,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

80 (509). ŞOT

Yol ver, Habur,[*****] yol ver, geçelim çölü,
Çısçıplak yetişeyim garip yerlere,

Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[****] Türkçe şarkıda Ermenice "iritskin/yeritskin" papaz eşi (papadia) kelimesi.
[*****] Habur/Khabur: Deir-es-Zor yakınlarından geçen nehir.
[*****] Habur/Khabur: Deir-es-Zor yakınlarından geçen nehir.

81 (510). ŞOT

Yol ver, Habur,[*****] yol ver, geçelim çölü,
Donsuz Araba olayım köle,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

82 (511). ŞOT

Muhtaç olduk su içmeye,[9]
"Hudamın aşkına imdat olasın!"
Su da içmeye izin vermedi,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

83 (512). ŞOT

Yeprat getin[*] köprüsü dardır, geçilmez,
Kanlıdır suları; bir tas içilmez,
Ermeni kanıyla su da içilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

84 (513). ŞOT

Der Zor çölleri dikendır, geçilmez,
Yeprat getin[*] suları acıdır, bir tas içilmez,
Ermeni kanıyla su da içilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

85 (514). ŞOT

Der Zor çölleri taşlıdır, geçilmez,
Yeprat getin[*] suları acıdır, bir tas içilmez!
Ermeni kanıyla su da içilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

86 (515). ŞOT

Der Zor'ın içinde zincirli kuyu,
Ermeniler içti zehirli suyu,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

[*****] Habur/Khabur: Deir-es-Zor yakınlarından geçen nehir.

[9] Bitkin ve susayan muhacirler suyun yakınına oturtuluyor; ama su içmelerine izin verilmiyordu; suya yaklaşanlar ise kurşuna diziliyorlardı, diye anlattı Zeytunlu **Yeva Çulyan** (d. 1903) [Tnk. 255].

[*] Türkçe şarkıda Ermenice "getin/get" (nehir) kelimesi kullanılmıştır.

[*] Türkçe şarkıda Ermenice "getin/get" (nehir) kelimesi kullanılmıştır.

[*] Türkçe şarkıda Ermenice "getin/get" (nehir) kelimesi kullanılmıştır.

87 (516). ŞOT

Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,
Kan olmuş sular; bir tas içilmez,
Anadan, babadan vazgeçilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

88 (517). ŞOT

Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,
Kan akıyor suları, bir tas içilmez,
Ermeni muhaciri geri dönemez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

89 (518). ŞOT

Der Zor köprüsü dardır, geçilmez,
Kanatlı kuş olsan, geri geçilmez
Ermeni milleti dinden vazgeçmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

90 (519). ŞOT

Der Zor yolları uzaktır, uzak,
Yollara bakar bacı-analar,
Geceler uzun, olmuyor sabah,
Çoluk-çocukta kalmıyor derman.

91 (520). ŞOT

Der Zor yolları uzaktır, uzak,
İhtiyar pederim yollara bakar,
- Hey, muhacirler, yol göründü
Benim garip başıma,
Altım çamur, üstüm yağmur,
Dağlar-taşlar dayanmaz bizim ahuzarına.[**]

92 (521). ŞOT

Aman! Mahmud Paşa, sen gel imana:
Jandarmalar dönmüş kasapa,
Oy anam, oy anam, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

93 (522). ŞOT

Der Zor'a geldı bir Şekir Paşa,
Atını bağladı delikli taşa,[10]
Ermeni sığmadı dağ ile taşa:
Dininin uğruna ölen Ermeni!

[**] Türkçe şarkıda Ermenice "ahuzarına/ahuzar" (dehşet) kelimesi kullanılmakta.

94 (523). ŞOT

Der Zor çölünde tozdan-dumandan,
Gözlerim görmüyor çimler-çimenler,

Zabitler çıkmışlar dinden-imandan
Dininin uğruna ölen Ermeni!

95 (524). ŞOT

Der Zor çölünde tozdan-dumandan,
Türkler çıkmış dinden-imandan,

Aman, Padişahım, ne olduk, ne olacağız?
Ermeni milleti mahıv mı olacak?

96 (525). ŞOT

Der Zor çölünde uzanmış, yatmış,
Kellesi yokdır, ki yüzüne bakayım,

Ermeniler bu güne ulaşmış,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

97 (526). ŞOT

Çıka-çıka çıktım yokuş başına,
Neler geldi Ermeninin başına!

Hızor* Allahım, hızor,* yetiş!
Ermeni milletini kurtar, geçir!

98 (527). ŞOT

Diktiğim ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi,

Şu muhacirlik icat eden
Cennet yüzü görmesin!

99 (528). ŞOT

Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi,

Şu sürgünlük icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun!

100 (529). ŞOT

Poğos Nubar Paşa,[11] sen binler yaşa!

Yaşa Andranik Paşa,[12] sen binler yaşa,

[10] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.
* Türkçe şarkıda Ermenice "hızor" (kudretli) kelimesi kullanılmıştır.

Ermenileri toplattı dağlardan taştan, Ermenileri topladı Ermenistan'a.

101 (530). ŞOT

Dillerden-dile söylensin destanım, Sefil Ermeniler destan söyledi,
Garip ellere yanayım derdimi, Dininin uğruna yaşa Ermeni!

SÜRGÜNLÜK ŞARKILARI

102 (531). ŞOT

Samsun, Trabzon, Amasya, Gürün, Taşınan mı yoğrulmuşsun, canım Gemerek?
Gelin de Sıvaz'ın halini görün, Bir Zeytun kalmıştır eşin, Gemerek.

103 (532). ŞOT

Halep'ten[13] çıktım yayan, Şimdi jandarmalar gelir,
Dayan da dizlerim, dayan! Kimi atlı, kimi yayan.

104 (533). ŞOT

Hey, ne deyim, ne deyim? Evi, barkı terkedeyim,
Vay, halına, Ermeni! Yavrumu alıp gideyim.

105 (534). ŞOT

Hey! Gâvur Dağlar,[14] Evliler eve varmış,
Derde dayanan ağlar, Garip Ermeni nerde ağlar?

106 (535). ŞOT

[11] 1918 Ateşkesi sonrasında Paris Ermeni Ulusal Heyeti bşk. Boğos Nubar, Suriye çöllerinden Araplaşmış Ermeni öksüzleri getirenlere 1 atın para veriyordu. Onları Ermeni yetimhanelerine yerleştiriyorlardı.

[12] Ermeni Soykırımından mucizeyle kurtulmuş Batı Ermenisi göçmenler, Ermeni Ulusal kahramanı General Andranik Ozanyan yönetiminde, Tarihi Ermenistan'ın 1/10'luk kısmını teşkil eden Doğu Ermenistan'a yöneldiler.

[13] Ermeniler tüm bölgelerden toplanıp Halep'e götürülüyordu; sonra kafileler halinde Der Zor çöllerine sürülüyorlardı (Şarkıyı söyleyenin açıklamaları).

[14] Pek çok Ermeni orada hayatını kaybettiği için ona Gâvur Dağı adı verilmiş (Şarkıyı söyleyenin açıklamaları).

Su bağladım kiliğe
Dağıttım erikliğe,

Ben burda esir kaldım,
Dayanamam garipliğe.

107 (536). ŞOT

Çay taşını okka diye tutarlar,
Sarı üzümü leblebiye katarlar,

Ermeni milletini Der Zor'a atarlar,
Allah sahaplık etsin bu çöllere!

108 (537). ŞOT

Kanı damlar al kayanın üstünden,
İmdadım yok zalim Türkün dostundan,

Esvap soyar nazlı yarim üstünden,
Altın yüzük çıkarır parmağından.

109 (538). ŞOT

Dersim dört dağ içinde,
Gül-bağlar içinde,

Dersim de hep saklasın,
Ermeni çok içinde.

110 (539). ŞOT

Diyarbekir ocaktır,
Mardin yıkılacaktır,

Aman, fedayi, al martini,
Ver düşmana cevabı!

111 (540). ŞOT

Erzurum dağları kardır, geçilmez,
Soğuktur suları; bir tas içilmez,

Al martini, çık dağlara,
Nuri Hasan,[15] vakitler geçmiş!

112 (541). ŞOT

Şu Fındıcak'ın da her tarafı dağlık,
Dağlarının da her tarafı bağlık,

Ermeniler vardı hem yiğit, hem hatırnaz,
O yerler de sahipsiz kaldı, aman Allah!

113 (542). ŞOT

[15] Nuri Hasan Ermeni fedailerle birlikte Türklere karşı dövüşen bir Yezidi ulusal kahramanı idi.

Atımı bağladım delikli taşa,[*]
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Ermeni cahil kalmadı,

Gitti gül, gitti bülbül, ne diyelim!
İstersen ağla, istersen gül, ne diyelim!

114 (543). ŞOT

Atımı bağladım delikli taşa,[*]
Kör olasın sen, Enver Paşa!
Sen olmayaydın, sen gebereydin,

Şun[**]-Talaat Paşa!
Ermenileri dağıttın dağlardan taşa.

115 (544). ŞOT

Atımı bağladım delikli taşa,[***]
On iki kaymakam, bir Enver Paşa,

Bu kadar muhacir kime emanet?
Ermenileri dağıttın dağlardan taşa.

116 (545). ŞOT

Birer-birer saydım dört sene oldu,
Ermeni askeri Nablus'u[16] aldı,

Ermeni askeri bin beş yüz kişi,
İngiliz, Fransız şaştı bu işe.

117 (546). ŞOT

Talaat Paşa hacim gibi,
Bıyıkları sicim gibi,

Bıyığına tel-tel sıçtım!
Sen de mi oldun bizim gibi?

118 (547). ŞOT

Talaat Paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi,

Bıyığına tel-tel sıçtım!
Sen de mi oldun bizim gibi?

119 (548). ŞOT

[*] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.
[*] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.
[**] Türkçe şarkıda Ermenice "şun/shoon" (köpek) kelimesi kullanılmıştır.
[***] Delikli taş: Ermeni köy evinin girişine yakın bir yerde, atın yularını bağlamak için duvara mıhlanmış taş halka.
[16] Ermeni lejyonerler 1918'de katıldıkları Arara muharebesiyle Nablus'un alınması güç mevzilerini ele geçirdiler.

ERMENİNİN KADERİ[17]

Akşamdan yağdı şiddetli yağmur,
Vurma, Çeçen, vurma, sokaklar çamur,
Yaram büyüktür, kanım akıyor,
Vurma, Çeçen, vurma, dört kurşun yeter,
Çeçenin kurşunu ölümden beter.

Silahın sesine anam uyandı,
Üstüme kapandı, kana boyandı,
Ne zulüm imiş Ermeninin kaderi!
Vurma, Çeçen, vurma, dört kurşun yeter,
Çeçenin kurşunu ölümden beter.

120 (549). ŞOT

MURAT'IN[18] ÇEVRESİ

Murat'ın çevresine dumanlar çoktü,
Garip Ermeninin belini büktü,
Çerkez eliylen kanlar döküldü,
Hiç kimse acıyıp imdat vermedi,
Dinsiz Osmanlı vurdu, çaldı, oynadı,
Kâfir Alaman da seyir eyledi.

Murat ırmağı kana boyandı,
Sahipsız Ermeni ayak altı gitti,
Dost-düşman kalmadı seyir eyledi,
Hiç kimse acıyıp imdat vermedi,
Dinsiz Osmanlı vurdu, çaldı, oynadı,
Kâfir Alaman da seyir eyledi.

Murat suyu, nerde senin durağın?
Çok çağırdım, işitmedi kulağın,
Sahipsız Ermeni ayak altı gitti,
Hiç kimse acıyıp imdat vermedi,
Dinsiz Osmanlı vurdu, çaldı, oynadı,
Kâfir Alaman da seyir eyledi.

121 (550). ŞOT

MARAŞ'IN ERMENİLERİ KÖMÜRLEŞTİLER[19]

Maraş'a Maraş derler, yaman, yaman!
Maraş, bu nasıl Maraş derler?

Ufacık taş ilen yol yaptılar,
Cıbıl-cıbıl yollarına basılmaz,

[17] Acı kaderini hatırlayan **Haykuhi Mikyan** (d. 1912, Kayseri) bu şarkıyı gözyaşı dökerek bize iletti. Kemalistler tarafından sürülerek ailece İzmir'e sığınmışlar. İzmir felaketinden kıl payı kurtularak, gemiyle Yunanistan'a gitmişler; ama işsizlikten umutsuzluğa kapılıp Mısır'a taşınmışlar. 1948'de Ermenistan'a dönmüş. 1949'da pek çok başka insanla birlikte Sibirya'ya sürülmüş. 1956'da masumiyeti kanıtlanmış ve Yerevan'a geri dönmüş; ama artık tüm yakınlarını kaybetmişmiş, yalnız, terk edilmiş ve son derece fakirmiş.

[18] Yeprat Nehri'nin Türkçe ismidir.

[19] Maraş'ta bulunan S. Karasun Mankants kilisesine sığınmış Ermenilerin Kemalistler tarafından diri diri yakılmasını kastediyor; bu olay sırasında, tepenin üzerine inşa edilmiş kilisenin eşiğinden insanların eriyen yağları aşağı doğru akıp donmuş. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, kitabın ***'Tarihi anı-tanıklıklar'*** bölümü Maraşlı görgü tanığı **Yevgine Mayikyan**'ın (d. 1898) [Tnk. 259] tanıklığına *bakınız*.

Maraş'ın içinde kilise yanar,
Kilise içinde Ermeni yanar!
Ermeniler kömürleştiler, yaman!
Sel gibi yağ gidiyor, yaman!

122 (551). ŞOT

DOĞAN BEY DE GELDI, GIRDI HACIN'A[20]

Doğan Bey de geldi, girdi Hacın'a,
Yazıklar oldu benim kocamın aşiretine,
Düşman kondu tatlı yurtlarımıza,
Çat Oluk suyu aktı,
Çandırlar[21] Hacın'ı yaktı,
Yazık oldu sana, koca Hacın!
Viraneye baykuşlar öttü,
Bindirdiler develere ana, bacıyı…

Gurnaşen'e[22] uğradı göçümüz,
Orada kapıştılar bizim malımızı,
Kiraz'dan[23] geçti obamız,
Tapan'a düştü yolumuz.
Dinleyin, ey, ana, bacı, kardaşlar!
Yağmaya gitti tüm bizim malımız.

Gısuh'dan indi göçümüz,
Karsbazara uğradı obamız,
Cihandan geçirdiler ana, bacı, kardaşları,
Ayak altına gitti namusumuz, canımız,
Osmaniye'de kondu göçümüz,
Hasanbey'e düştü yolumuz.

Haneleri harap olmuş,
O da Ermenidir diye,
Ekbez[24] meydanında konduk hepimiz,
Orda gömüldü ana, bacı, kardaşlar,
Halep'ten geçti kalanımız,
Der Zor çölü oldu bize vatan,
Ayak altına gitti sahipsız Ermeni!

123 (552). ŞOT

ŞİMDİ ADANA'YA GETMELİ DEĞİL

Şimdi Adana'ya gitmeli değil,
Gidip de o halları görmeli değil,
Çorekşapti* günü koçnak** çekildi,
Benim burda vurulduğumu
Anam, babam duydu mu ola?

[20] Hacınlı **Khaçer Dakesyan** (d. 1896) bütün bu olayları gözyaşı dökerek hatırlıyordu.
[21] Hacın ve yöresindeki Ermeniler, yöre Ermenice lehçesiyle konuşan Türkleşmiş Hacınlıları 'Çandır' olarak adlandırırlardı; bunlar Türkleştirildikten sonra eski hemşehrileri için büyük bela oldular.
[22] Hacın'da Ermeni köyü.
[23] Hacın yakınlarında bir dağ.
[24] Sürgün esnasında bu demiryolu istasyonu, Ermeni sürgünlerin Der Zor'a ulaşmaları öncesinde toplanma kamplarından biri olmuştur.
* Türkçe şarkıda Ermenice "çorekşapti/chorekshabpti" (çarşamba) kelimesi kullanılmakta.
** Türkçe şarkıda Ermenice "koçnak/kochnak" (çan) kelimesi kullanılmakta.

Bütün Ermeniler jama[***] döküldü.

Beni öldüren doydu mu ola?
Liralarımı saydı mu ola?

Adana'nın yolları taşlık,
Cebimizde kalmadı beş para harçlık,
Aman, Adanalı, canım Adanalı,
Cebimizde kalmadı, beş para harçlık.

124 (553). ŞOT

NELER GELDİ ERMENİNİN BAŞINA

Odalar yaptırdım bir uçtan uca,
İçinde yatmadım bir gün, bir gece,
Konma, bülbül, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!

Tüfengim çadırda asılı kaldı,
Ceyizim sandıkta basılı kaldı,
Konma, bülbül, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!

125 (554).

BİZ ÇIKMIŞIZ EVDEN BARKTAN

Biz çıkmışız evden, barktan,
Ayrılmışız ailemizden,
Hasret kaldık köylerimize,
Ağlarım hasretle, hasretle.

Dağlarda dolaşırız,
Azığımız yanımızda,

Yediğimiz arpa ekmeği,
Yeşil ot ve acı su.

Kutsal kitap şöyle diyor:
"Çoğu gitti, azı kaldı",
Sabır çok iyi şeydir,
Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

126 (555). ŞOT

1915 SENESİNİN ZULMÜ

Bir rüzgâr esti alem dünyaya,
Zulüm serpildi hep ahaliye,
Dağlar, vadiler boyandı ala,
Gün-güneş battı koyu dumana,
Yeni yetişme insan-kuzular,

Ermeni gözden düştü Türkiye'de,
Sürgünlük için okundu ferman,
Yer gösterildi Der Zor Arabistan,
Çuldan, hasırdan kuruldu otağ,
Ev, bark, ticaret birden biçildi,

[***] Türkçe şarkıda Ermenice "jam/zham" (kilise) kelimesi kullanılmakta.

Vatan uğruna kurban oldular,
Binlerce murat birden uçtular,
Ah, bu ne tedbir, ey vah yazıklar!
Garip anneler figan eyledi,
Kanlı yaş ile "yavrum" meledi!
Arzulu gelin karalar giydi,
Celaldan düşüp, cefaya girdi,
Nazlı büyümüş masum yavrular
Boyunları eğri yola baktılar,
Zevk ve sefadan hasret kaldılar,
Kuru ekmeğe mayil oldular.
Ey, yarabbim, hangi gün aceb,
Geçecek rüzgâr, bitecek şu harp?
Yeter değil mi çektiğimiz eziyet?
Ya Hak, rahm eyle merhamet!
Cihanda adam gün güne azdı,
İntikam için kuyular kazdı.
Al kan adeta bir taam sandı,
Yırtıcı kuşa arkadaş oldu.
Kovuk dededen toruna ulaştı,
Kimin günahı kime dolaştı,
Yedi hükümet ayağa kalktı
Düşmüş bir millet arada kaldı.

Fakir bir millet oldu muhacir,
Emzikli, hasta, yaşlı, hamile,
Ser-sefil düştü ıssız yollara,
Aziz yavrular dağlar aşırdı,
Nazik topuklar al kana battı.
Dipçik ve kamçı gittikçe arttı,
Ana şaşırıp evladı attı,
Hasta dermansız yollarda kaldı,
Canavarların yemi artıldı.
Olan feryatlar yürek dağlattı,
İnsaflı olan dayanamadı,
İnsafsız kullar gülüp haykırdı,
Zulüm kendine bir fırsat sandı,
Haram mal ile mal-mülk artırdı,
Batılık ile can karardı.
Ya aziz Allah, eyle inayet,
Tövbe yürekten günahımızı affet,
Selamet ile bize halaset,
Zira sendedir rahmet ve kudret,
Şükür olsun, yarab, senin ismine,
Ermeni milleti dirildi gene,
Dua edelim biz şehitlere,
Helal etsinler kanları bize.

127 (556).
SEN KENDİN YARGILA, EY ALLAHIM![25]

Türk kılıcını kınından çıkarttı
Rastlayan Ermeninin kafasını kesti,
Ana rahminden bebeği dışarı çıkarttı
Süngüsünün ucuyla göğe yükseltti.

Gözyaşları ve inlemeler dünyayı sardı,

O keşmekeşten anca kurtuldum,
Bulamadım ebeveynimin hiç birini
Bizim köy viran olmuş, görünümünden mahrum
Halini kaybemiş, çöle dönmüştü.

Ne insan vardı ne de canlı bir varlık,

[25] **Tsolak Torosyan** (d. 1914, Çıraklı, Doğu Ermenistan): Bu şiirleri kendi şehadetini esas alarak yazmıştır. Bakınız bu eserin ***"Tarihi anı-tanıklıklar"*** bölümü tanıklık [Tnk. 313].

Yaşlı ve çocuğu ateşte yaktı,
Yakıp küle dönüştürdü
Allahsız Türkü kimse cezalandırmadı.

Yaşlı ve çocuk bir eve doldurdu
Kibrit tanesiyle diri diri yaktı,
Köy sokaklarını cesetlerle kapladı,
İnsanların kanı nehir gibi aktı.

Sadece kara kargalar toplanmıştı,
Bir yerden bir yere uçuşurlardı,
Damda asılı et parçaları.

Dumandan kararmış evler boştu,
Sokaklar cesetlerle dolmuştu,
Sokak taşları kanla boyanmış,
Sen kendin yargıla ey Allahım!

128 (557).

CEVAP VAR VERECEK, MAHŞER VAR GECEK…[26]

Birçok baharlar geçti o günlerden,
Figan duyulurdu her bir vadiden,
Çığlık ve feryat, acı yalvarış,
Her bir dağdan lânet duyulurdu.
Hiç bir millet ve ademoğlu
Şahit olmadılar halkımızın imhasına
Allah Ermenilere küstüğünde,
Gökyüzü dönmüştü sönmeyen ateşe.
Ve görmeyi istemedi amansız kırımı,
Hıristiyan Avrupa gizlice
Bulanık suda taze balık avlarken,
Kanemici Almanya kayzeri,
Ermeniyi boğuyordu Türkün gırtlağında
Frank, İngiliz, İspan ve Rus
Bıraktılar Ermeniyi kanlar içinde umutsuz.
Artık kaç-kaç bahar geçti
Ancak kurumamış Ermeninin derya kanı,
Ve hala yaşlı gözlerini dikmiş
Memleket arzuluyor yürek ciğer yakarak.
Memleket kaldı dertli şarkılarda,

Her cinsten iskelet, hem yaşlı hem çocuk,
Hem erkek, hem kadın…
Geliyorlar kimileri hayatı görmemiş,
Kimileri kocamış yüzleri donmuş,
Geliyorlar gelin duvağıyla,
Balayı yaşayamamış seven yüreklerle,
Henüz ana olamamış.
Geliyorlar donmuş gözbebekleriyle, şişmiş ayaklarla,
Ciğer ciğer kanla…
Geliyorlar utanç acısıyla
Namusu kirletilmiş bakireler,
Kalpleri solmuş,
Geliyorlar!, ağlayarak,
Deha alimler de geliyorlar!
Şöhretin sefasına sürmemiş sanatçılar,
Sık kalabalıklarla geliyorlar
Muş'tan, Sasun'dan, Taron'dan, Van'dan,
Ülkemizden hasretle …
Hınus'tan, Basen'den, Alaşkert'ten,
Bitlis'ten, Adana'dan, Zeytun'dan,

[26] Orjinali EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır, Dosya N. 24. **Hrat Şahoyan** (d. 1926, Talin, Doğu Ermenistan) bu şiiri babası **Badal Şahoyan'ın** (d. 1901, Talin) tanıklığını esas alarak yazmıştır. Badal Şahoyan, 1918 kırımından mucizeyle kurtulmuştur. Tanıklık için bu eserin ***"Tarihi anı-tanıklıklar"*** bölümüne [Tnk. 315]'e *bakınız*.

Memleketin sahibi umutsuz gezinip durur,
Kendi evini yurdunu, konağını anar
Kalbinin derinliklerinden kan ağlar,
Ermeni kendi kanlı haritasına ağlar,
Bıraktığı toprak kadife-ibrişim,
Köyünü kentini o hep hatırlar.
Memleket, ah memleket, benim hasret dolu ülkem,
Çağır yetimlerini sıkıca kucakla,
Kucakla senin sonsuz doymayan arzunla,
Hasret ve arzumuzu alalım.
Kucakla ana gibi onu şevkatle,
Ki evladı için gerçekten dertlenmekte,
Ve rüya gibi görüyorum işte,
Geliyorlar, geliyorlar işte,
Mezar ötesinden üryan ölüler,
Gazapla yanmış, büzülmüş çehreleriyle,
İstanbul'dan, Anadolu'dan,
Yerznka'dan, Kilikia'dan, Sis'ten,
Geliyorlar Masis'ten ve Ararat'tan…
Acı ve figanla dolu
Bedbaht Ermeniler, kırım şehitleri,
Geliyorlar gazapla dolmuş,
Çürümüş kemiklerle, kös kös çehrelerle,
Nice yaralarla.
Çöllerden sağ çıkmamış,
El yollarında mahrumiyetler görmüş,
Ve devrildi onlar
Kalplerinde intikam, dudaklarında dua,
Zira zamandır sadece adil hakim.
Cevap var verecek,
Mahşer var gelecek…

129 (558).

VARAGA SURB KHAÇ'TAN

Varaga Surb Khaç'tan
Size getirdim haber,
Acıyın Ermeni milletine,
Verin birer kılıç!

130 (559).

BÜTÜN DÜNYAYI DOLAŞTIM

Bütün dünyayı dolaştım,
Ninemin mezarını bulamadım,
Onu nasıl bulabilirdim?
Türkler onu ağaca asmıştı.

Annemin mezarını buldum,
Üstüne tuzlu gözyaşı döktüm,
Gözyaşlarım yüzünden, anne,
Mezarında yeşillik bitti.

Babamın mezarını aradım,
Ama, onu nasıl bulabilirdim?
Vahşi ve acımasız Türkler
Onu acımasızca boğazlamıştı.

131 (560).

SÜRGÜNDEN DÖNÜŞ ŞARKISI

Yürüyün, yürüyün siz sağ kalanlar,
Gidelim, varalım köylerimize,
Onaralım yıkık evlerimizi,
Ekelim boş tarlalarımızı.

132 (561).

ASLANBEK YANDI[27]

Aslanbek yandı, yedi ev kaldı,
Geriye evlendirilecek nişanlı kızlar kaldı.

Konuş! Jiji! Konuş! Armutlar olgunlaşsın,
Babasız çocuklar muradına ersin.

Armutlar olgunlaşmış, toplayan yok,
Babasız çocukları evlendiren yok.

133 (562). ŞOT

İZMİR'İN ZULMÜ

Karadeniz fırtına,
Al pırtını sırtına,
Mayrik,* düşman geliyor,
Kızın kalmış yoluna.

Ah, mayrik* can, ağlarım,
Yüreğime yara bağlarım,
Annemi kayıp ettim,
Gece-gündüz ağlarım.

Yazı yazdım taşına,
Gelen-geçen okusun,
Taş attım, tüfeng çıktı,
Neler geldi başıma.

134 (563).

İZMİR FELAKETİ

[27] "Türkler Aslanbek'i (İzmit) yedi kere yakmışlardır. Bizim Ermeniler onu yedi kez yeniden inşa etmiş ve orada oturmuşlardır. Son defasında 1921 yılında Türk çeteleri gelip, Aslanbek'i dört yandan kuşattılar. Biz Ermeniler zar zor İzmir'e kaçabildik; ama, İzmir de ateşe verildi; Ermeniler ve Rumlar denize döküldü". Bu olayların görgü tanığı Aslanbekli **Mannik Hayrapetyan** (d. 1915) bütün bu olayları gözyaşları içinde hatırlıyor ve hıçkırarak bu dokunaklı şarkıyı söylüyordu.

* Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik" (anne) kelimesi kullanılmıştır.

Afyon'dan[28] çıktık,
İzmir'e geldik,
Sevgili anamı bulamadım,
Hüngür hüngür ağladım.

Ah, anacığım! Aldattılar,
Beni senden ayırdılar,
Seni de ateşe attılar,
Cayır cayır yaktılar!

Siyah tren geliyor,
Rum asker getiriyor,
- Aman, çocuklar yetişin!
Annem elden gidiyor.

İzmir Şehri'nden çıktık,
Selanik'e götürüldük,
Sevgili anamı bulamadım,
Tarlada kardeşimi buldum.

Kardeşim bana sordu:
- Nerde bıraktın annemi?
- İzmir yolunda öldü,
Gömülmedi, ortada kaldı,
Kurtarmak mümkün olmadı,
Türklere kaldı.

Selanik'ten çıktık,
Yerevan'a geldim,
Çalıştım, yaşadım,
Büyüdüm, evlendim.

Altı çocuğum oldu,
Ama İzmir'i unutmadım,
Ah, anacığım! Aldattılar,
Türkler seni yaktılar.

135 (564).

BÖYLE DAĞILDIK HER YANA

Bizim de oğlumuz-kızımız var,
Çaremiz yok ki, kaçalım!
Acıyın halimize,
Ağlayarak dedik ki:
"Yaşasın adalet, müsavat,
Yaşasın Millet!..."[29]

Kalkıp İstanbul'a gittik,
Kilisenin kapısında kaldık,
Ekmek, zeytin verdiler,
Bize üç gün baktılar.

Oradan kaçtık Yunanistan'a,
Birçoğu Fransa'ya gitti,
Diğerleri ise Mısır'a.
Böylece dağıldık her yana!

[28] Afyon-Karahisar kenti demek istiyor.
[29] "Yaşasın Hürriyet, Müsavat! Yaşasın Millet!…" Türk devrim (1908) Anayasasının vaat ettiği reformlardı; ama bunların boş vaatler olduğu anlaşıldı.

3.

EVLAT KAYBETMİŞ ANNELER, YETİMLER VE YETİMHANE ŞARKILARI

1 (565).

MUSA-KÖPEĞİ ERMENİ GÜLİZAR'I GÖTÜRDÜ*

Musa-köpeği Ermeni Gülizar'ı götürdü,
Gözlerini oydu, meme uçlarını kopardı,
Bu ne acımasız zaman!
Bize yardım eden olmadı,
Bu ne sefalet zamanı!
Bize acıyan olmadı.

2 (566).

MUSA KAÇIRDI ŞAHNİK'İ*

Tecir Köy'ün[1] köşesinde rüzgâr eser,
Musa Şahnik'i sırtlamış götürür…
Bugün konuşmayın yüreğim hassas,
Gülle vursalar, diken sanarım,
Gülü koparırlar, sahipsiz diye,
İterler, dürterler gariptir diye…
Gülün kokusu hoştur, dalı dikenli,
Herkesin yavrusu kendine güzeldir.

3 (567).

KAÇIRILAN PAYDSARİK

Dut ağaçlarının arasında kayboldum,
Düşmanın eline düştüm,
Annem otursun ağlasın,
Bütün millet otursun ağlasın.

Hiçbir şey hissetmedim, vay aklıma!
Tutsak oldu vücudum, ruhum,
- Çabuk kalkın! Arayın!
Dağı taşı birbirine katın,
Çabuk Paydsarik'i bulun,
Getirin, zavallı anasına verin.

Zavallının cesedini bulduğumuzda,
Büyük, küçük çok üzüldük!

* Şarkının tarihi bir zemini vardır. Jön Türk yöneticileriyle işbirliği yapan tanınmış Kürt aşiret reisi, Ermeni Gülizar'ı ve diğerlerini kaçıran Musa Beg'e ilişkindir. Olay günün gazetelerinde yansımış, Musa Bey yargılanmıştır.
[1] Aslanbek'te (İzmit) Ermeni mahallesi.

Ne bir dost, ne bir akraba,
Yardımcı olmadı bana.

Sadece annesi ağlamasın,
Bütün millet otursun ağlasın.

4 (568).

TÜRKLER KAÇIRMIŞ, OĞLUM, ERMENİ KIZLARINI!

- Bu ne yas anne? Anne!
Bizim mahallede:
- Türkler götürmüş, oğlum!
Ermeni kızlarını.

- Ne kadar derin Anne! Anne!
Ermeni Milletinin yarası,

Ne kadar derin Anne! Anne!
Ermeni Milletinin acısı.

Ben gidiyorum Anne! Anne!
Savaşmaya,
Savaşayım ve öleyim
Ermeni Milleti uğruna.

5 (569).

HAMBARDZUM'UN SON SÖZÜ

Anne! Martinimi aşağı getir,
Keramet'e gideceğim,
Bu akşam geri dönmezsem,
Yarın mutlaka geleceğim…

Kabaklığın yaprağını,
Anne! Yatağım bildim,
Sölez'in Türk'ün parasını,
Anne! Kazancım bildim,

Katırı aşağıda bağladım,
Anne! Yem veren yok,
Hambardzum'u vurmuşlar,
Anne! Cesedini kaldıran yok.

Zaruhi'nin saçlarını
İnce-ince örün,
Nişanlılık fistanını
Bazı bazı giydirin.

Zaruhi çok hastır,
Erkek kardeşime alın,
Kabaklığın yaprağını,
Kefen yerine üstüme örtün…

- Hambardzum! Oğlum! Seni nerede vurdular?
Hangi taşın üzerinde, kayada?
"Baba! Anne!" diye çağırdın,
Bangır bangır bağırdın!

Harutyun'un saati
Saat yediyi gösteriyor,
Hambardzum'un zili
Kederli kederli çalıyor…

BEN YAVRUMU ÖZLERİM!

6 (570).

Kalkayım ayağa, belimdeki kemeri çıkarmayayım,
Yavrumun sözleri göğsümden dökülmesin,
Yavrumun sözleri zehirden acı,

- Ağlama anneciğim! Ben yine gelirim,
On beş gün içinde rüyana girerim.

7 (571).

Merdiven altındaki taş olaydım,
Yavrum gelip gittiğinde, ayağını öpeydim,

Ah! Keşke doğmasaydım,
Yavrumun anası olmasaydım.

8 (572).

Şu karşıda bir dağ var,
Dağın içinde bir köy var,

Köyün içinde duman var,
Acep yavrum orada mı?

9 (573).

Der Zor yolu taşlıdır, taşlı,

Ben yavruma hasretim, hasret!

10 (574).

KARSUN MANKAN[2] TAŞLARI

Karsun Mankan taşları,
Hayırlı doğum yapmamış anaları,

Yapmış da ne hayrını görmüş,
Vermişler kapkara toprağa.

11 (575).

ŞU KARŞI DAĞLAR

Şu karşı dağlar,

Ermeni öksüzleri için,

[2] Şarkıyı aktaran hiçbir bilgi vermemiştir. Görünüşe göre, şarkı Maraş'ın tepesinde çok sert taşlar kullanılarak inşa edilmiş Karsun Mankants kilisesi hakkındadır; 1920'de Kemalistler bu kiliseyi içinde bulunan binlerce Ermeni'yle birlikte yakmışlardır.

Kapkara bulutlar giymiş,
Tuzlu gözyaşı dökmüş.

12 (576). ŞOT
URFA'NIN ETRAFI DUMANLI DAĞLAR

Urfa'nın etrafı dumanlı dağlar,
Ermeni yanıyor, gözleri ağlar,
Urfa'nın etrafına ekin ekenler,
Ekini ekenler, güzeli seçerler,
Çıkma, ceylan, şu dağlara,
Seni avlarlar,
Anadan, babadan ayrı koyarlar.

Urfa'nın etrafında gezer bir ceylan,
Yavrusunu kaybetmiş, arıyor yaman,
Ceylan, senin gibi yüreğim yara,
Arayıp, bulamadım derdime care,
Çıkma, ceylan, şu dağlara,
Seni avlarlar,
Anadan, babadan ayrı koyarlar.

Urfa'nın etrafı dumanlı dağlar,
Koy verin, geçeyim, dumanlı dağlar,
Sılada yavrum var:
Of çeker ağlar.

13 (577). ŞOT
İSTİHKÂMIN DARDIR YOLU

İstihkâmın dardır yolu,
Düşman sardı sağı-solu,
Ermeni kızlar aldılar,
Kaçırdılar, bilmem yolu.

14 (578). ŞOT
ARABKİR YENİ YAPI

Arabkir yeni yapı,
Dökerim demir kapı,
Yitirmişim mayriğim,*
Ararım kapı-kapı.

15 (579). ŞOT
ARABALAR ÇEKİLİR, YÜKLER BAĞLANIR

Arabalar çekilir, yükler bağlanır,
Biz gideceğiz:

* Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik" (anne) kelimesi kullanılmıştır.

Ermeni kızları seçip alınır,
Yol ver, Uran'ın dağlar,
Anamızı, babamızı biz bulacağız.

16 (580). ŞOT
HAYATIN ÇEŞMESİ BUZ GİBİ AKAR

Hayatın çeşmesi buz gibi akar,
Türk bacıları çadırdan bakar,
Ermeni geliyor elleri bağlı,
Analar ağlıyor – çocuğum diye,
Gelinler ağlıyor – kocam diye,
Kızlar ağlıyor – namusum diye.

17 (581). ŞOT
RUM HELEN'İN[3] SULARI SOĞUK-SOĞUK AKAR

Rum Helen'in suları soğuk-soğuk akar,
Zavallı muhacirler çadırdan bakar,
Kızlar ağlıyor – namusum diye,
Gelinler ağlıyor – kocam diye,
Analar ağlıyor – çocuğum diye,
Zenginler ağlıyor – malımız diye,
Fakirler ağlıyor – canımız diye.

18 (582). ŞOT
YEŞİL KURBAN OLAYIM GEÇEN GÜNLERE, MAYRİK!*

Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik!
Kırıldı kanatlarım, kaldım çöllerde
Anasız, babasız, mayrik!
Düştüm diyar gurbete, mayrik!
Ya ben ağlamayım, mayrik,
Kimler ağlasın, mayrik?

19 (583). ŞOT
ARADIĞIM ÇEŞME BUZ GİBİ AKAR

Aradığım çeşme buz gibi akar,
Ermeni kızlar çadırdan bakar:
"Koy verin, polis beyler, biz de gidelim,
Der-Zor çöllerinde biz de ölelim."

[3] Yer adı.

20 (584). ŞOT

ARADIĞIM ÇEŞME BUZ GİBİ AKAR

Aradığım çeşme buz gibi akar,
Ermeni kızlar çadırdan bakar:
"Koy verin, askerler, biz de gidelim,
Der-Zor çöllerinde biz de ölelim."

21 (585). ŞOT

ŞU DAĞIN ARDINDA ERMENİ KIZI VAR

"Şu dağın ardında Ermeni kızı var,
Gidin bakın çantasında nesi var?"
"Güzel gözleri var,
Sırma saçları var."

22 (586). ŞOT

ŞU DAĞIN ARDINDA ERMENİ KIZI VAR

"Şu dağın ardında Ermeni kızı var,
Gidin bakın çantasında nesi var?"
"Azıcık tuz var, azıcık da ot."

23 (587). ŞOT

ŞU DAĞIN BAŞINDA BİR KUZU MELER

Şu dağın başında bir kuzu meler,
O kuzunun sesi böğrümü deler,
Niye meliyorsun, kuzum, sen bana söyle,
Anasız yavrular böyle mi meler?

24 (588). ŞOT

VARA, VARA, VARDIM ŞU KARA TAŞA

Vara, vara, vardım şu kara taşa,
Hasret kaldım bacı-kardaşa,
Yazılan yazı gelirmiş başa,
Neler geldi Ermeninin başına.

25 (589). ŞOT

TEKİRDAĞ'DA BEŞİKTAŞ

---

* Türkçe şarkıda Ermenice "mayrik" (anne) kelimesi kullanılmıştır.

Tekirdağ'da Beşiktaş,
Ne anam var, ne babam, ne de kardaş,
Konma, bülbül, konma, mezar taşına,
Kara toprak olsun bana arkadaş.

26 (590). ŞOT

İSTANBUL'UN ORTASI BEŞİKTAŞ

İstanbul'un ortası Beşiktaş,
Ne anam var, ne babam, ne de kardaş,
Bundan sonra beşli martin olacak,
Hem arkadaş, hem yoldaş, hem de kardaş.

27 (591). ŞOT

ANNE, BENİM BABAM YOK MU?

Anne, benim babam yok mu?
Nerde kaldı, gelmedi,
Çok öksuzler güldü,
Ama benim yüzüm gülmedi.

28 (592). ŞOT

GİDEN, GİDEN, ERMENİ KIZLAR!

Giden, giden, Ermeni kızlar!
Bir gün ölüm bize düşer,
Düşmana avrat olmamaya,
Yeprat'ın içinde ölüm bulayım.

29 (593). ŞOT

TÜRK ÇAVUŞU VE ERMENİ KIZI

"İstanbul'da bir yar sevdim,
Ermeni, Ermeni, Ermeni,
Ermeni nasıl göynü
Vermeli, vermeli, çavuş, vermeli?"

"Yandım, çavuş, yandım senin elinden,
Elinden, çavuş, elinden,
Ölmeyince kurtulamam senin dilinden,
Dilinden, çavuş, dilinden,
Çok sallama, çavuş,
Kasaturan fırlar belinden,
Fırlar belinden, belinden."

30 (594). ŞOT

MUHACİR KIZI

Ben bir muhacir kızıyım,
İntikam yıldızıyım,
Acıyın benim halime,
Yüreklere sızıyım.

Kıyma bana, efendim,
Ben de senin gibiydim,
Gül bahçenin içinde,
Goncagül gibiydim.

Nar ağacı kurudu,
Ne arandı, ne soruldu,
Anam, babam, kardaşlar,
Hep bir günde vuruldu.

Nerde Ermeninin ocağı?
Nerde kaldı bucağı?
Bundan sonar tütmesin
Osmanlının ocağı!

31 (595). ŞOT

GARİBİM

Garibim bu vatanda,
Garip kuşlar öterler,
Göynüm bitti, hiç oldu,
Durmuyor çöllerde.

Giderim elinizden,
Kurtulurum dilinizden,
Yeşil ördek olayım,
Su içmem gölünüzden.

Bülbül, ne ötersin,
Çukur ovada?

Anan seni arar
Bulmaz yuvada.

Ey, yüce dağlar,
Ey, soğuk sular,
Ben garip düştüm,
Benim anam ağlar.

Garibim, garip kuşum,
Nerde düşem, yerim yok
Kar-kışı bir vatan,
Ben bir vatansız kuşum.

32 (596).

SABAH KALKARIM, GÖZÜM AÇILMAZ

Sabah kalkarım, gözüm açılmaz,
Yaralarım çoktur, hiçbiri kapanmaz,
Kapıları çalarım, hiçbiri açılmaz,
Korkarım bu dünyanın günahkârı benim.

33 (597).

İKİ DALIN ARASINDA KALMIŞIM

İki dalın arasında kalmışım,
Baykuş gibi dağlarda kalmışım,
Ne gün gördüm, ne muradıma erdim,
Ben de böyle kara yazgımla kalmışım.

34 (598).

KÖRPE KUZULARI DA ANALARINDAN AYIRIRLAR

Körpe kuzuları da analarından ayırırlar,
Kanla doldu kalbimin kapıları,
Siyahlar giyeyim, dağlara düşeyim,
Bana ağlama desinler, ben nasıl ağlamayayım?

35 (599).

DALGA DALGADIR İSTANBUL'UN DENİZİ

Dalga dalgadır İstanbul'un denizi,
Ne tatlı eser babamın rüzgârı!
Tanrı nasip etse de yanına gitsem,
Muradıma ersem, denize düşsem.

36 (600).

DALGA DALGADIR BEYRUT'UN DENİZİ

Dalga dalgadır Beyrut'un denizi,
Ne tatlı eser sevda rüzgârı!
İki kız kardeş gibi tek bir aşkımız var,
Felek ayırdı, biz ayrılmak istemedik.

37 (601).

AMAN ABLA! NEREYE GİDELİM?

Aman abla, nereye gidelim?
Fenerimiz yok, nereye gidelim?
Şimdi Türkler gelir,
Gece karanlık, nereye gidelim?

38 (602).

TÜRK'ÜN SÖZÜYLE, ONUN ZORUYLA

Türk'ün sözüyle, onun zoruyla
Evlerimizi terk ettik,
Mahvolduk, ama ölmedik,
Bu çöllere düştük.

39 (603).

YOL VERİN, TOROS DAĞLARI!

Yol verin, Toros Dağları!
Gideceğiz,
Babalarımızı ve analarımızı
Bulacağız.

40 (604).

YOL VERİN, GÂVUR DAĞLARI[4]

Yol verin, Gâvur Dağları!
Gideceğiz,
Der Zor yolunda
Öleceğiz.

41 (605).

AH KARA YAZGIM! NİYE BÖYLE?

Ah kara yazgım! Niye böyle
Kız ve erkek kardeşi ayırdın?
Niye? Niye Ermeni öksüzleri
Babasız, anasız bıraktın?

42 (606).

ÖKSÜZ NEREYE GİTSE, KAPI KAPANIR

Öksüz nereye gitse, kapılar kapanır,
Bir parça ekmek verilir, kalbi kırılır.

43 (607).

BEN BU DÜNYAYA GELDİM, HİÇ GÜLMEDİM

Ben bu dünyaya geldim, hiç gülmedim,
İyi günlerimi siyahlar içinde geçirdim.

44 (608).

SAYISIZ ŞİŞMAN BİT, ZAYIF BİT

[4] Pek çok Ermeni orada hayatını kaybettiği için ona Gâvur Dağı adı verilmiş (Şarkıyı söyleyenin açıklamaları).

Sayısız şişman bit,
Zayıf bit,
Parmaklarımıza, tırnaklarımıza
Hiç uymuyorlar.

45 (609).

KAFAN KIRILSIN, TALAT PAŞA!

Kafan kırılsın, Talat Paşa!
Yerin dibine giresin,
Bizi öksüz, sahipsiz bıraktın,
Evsiz, barksız bıraktın.

46 (610).

BEN ÖKSÜZ BİR ÇOCUĞUM

Ben öksüz bir çocuğum, babasız, anasız,
Ne ablam var, ne de ağabeyim,
Bakın giysilerime paramparça,
Ayakkabım da yok ki, ayağıma giyeyim.
Başka çocuklar doyana kadar yemek yer,
Gece olunca, yataklarına girer,
Ben niye doğdum, bu dünyaya geldim?
Sadece eziyet mi görmeye geldim?

47 (611).

KIZ-ERKEK KARDEŞ EBEVEYNİMİZİ ERKEN KAYBETTİK

Kız-erkek kardeş ebeveynimizi erken kaybettik,
Bu ne kötü kaderimiz, var kardeşim,
Yanan altmış kişi arasından kurtulduk,
Türk'ün pençelerinden kurtulduk beraber.
Çağır, turna! Çağır,
Bahar olduğunda, bahar olduğunda,
Dünya için bahar,
Benim için duman olur, duman olur!

48 (612).

AH BU NE GÜNLER!

Ah ne günlere geldik, kardeşim!
Ah! Turnalar geldi, Meğraget'in[5] suyunu içti,
Ah! Turnalara tembih edeyim,
Sevgili kardeşimin kapısına gitsin.
Tanrı aşkına, güzel turnalar!
Uzak ve soğuk Sibirya'ya gidin,
Bir tanecik kardeşime bir haber götürün,
Meğraget'ten bir yudum tatlı su götürün.

[5] Nehir ismi.

Turnalar! Turnalar!
Tanrı aşkına,
Gidin hapishaneleri dolaşın,
Sevgili kardeşim bir tanemdir,
Haber getirin, ah! turnalar!

Kız kardeşin yolunu kaybetmiş bir kuş, kardeşim!
O Muş'un güzel Vartenis'idir, kardeşim!
Yanan altmış kişinin arasından kurtuldun, kardeşim!
Seni de götürdü, Stalin yedi, zavallı kardeşim!

49 (613).

AMERİKA YOLU

Amerika yolu uzun ve düz,
Amerika öksüzleri alır, ister.
Gelmem! Gitmem! anneciğim!

Gelmem! Gitmem! Amerika'ya!
Babadan ayrılmak dert ve bela,
Anne'den ayrılmak zulüm ve ateş.

50 (614).

AMERİKALI GELDİ, ZAMAN IŞILDADI

Amerika'ya telgraf çektiler,
Mister Brown geldi,
Amerikalı geldi, zaman ışıldadı,

Biz öksüzleri görünce, bacakları titredi,
Öksüzleri topladı, kimseyi
Sahipsiz, korumasız bırakmadı.

51 (615).

ŞİMDİ BİZ?

Şimdi bizim İngiliz'den ne eksiğimiz var?
Şimdi bizim Fransız'dan ne eksiğimiz var?
Niye bize özerklik vermiyorlar?
Paris'e gidelim-Konferans…

Şimdi bizim İngiliz'den ne eksiğimiz var?
Şimdi bizim Fransız'dan ne eksiğimiz var?
Niye bize özerklik vermiyorlar?
Tasımızı tarağımızı toplayıp Amerika'ya gidelim.

52 (616).

YETİMHANENİN YOLU TAŞLIDIR, TAŞLI

Yetimhanenin yolu taşlıdır, taşlı,

Anneciğim! Ne vereydim, su da yoktu.

Ermeni öksüzleri annelerine hasret.

Yetimhanenin yolu taşlıdır, taşlı,
Ermeni öksüzleri babalarına hasret.

Babamı tuttular, hapse attılar,
Döve döve canını çıkardılar.

Annem hastaydı, doktor da yoktu,
Anneciğim! Ne yapayım, para da yoktu.

Annem su istedi, su veren yoktu,
Parmağıma altın yüzük yakışmazdı,
Bir tanecik annem toprağa yakışmazdı.

Parmağıma altın yüzük yakışmazdı,
Bir tanecik babam toprağa yakışmazdı.

Toros dağlarının vadilerinde
Göl oluşturmuş, anne! Ermeni kanı.

Annemin mezarını şişeyle kazdılar,
Babamın mezarını kürekle kazdılar,
Ermeni kemiklerini içine doldurdular.

53 (617).

YETİMHANENİN AVLULARI TAŞLIDIR, TAŞLI

Yetimhanenin avluları taşlıdır, taşlı,
Ermeni öksüzler annelerine hasret.

Yavaş kes, ekmekçi! ince olmasın,
Ermeni öksüzü masadan aç kalkmasın.

Yetimhanenin zili gök gibi gürledi,
Ermeni öksüzün gözyaşı sel gibi aktı.

Yetimhanenin ağaçları sallanır,
Ermeni öksüzün yüreği kan ağlar.

54 (618).

YETİMHANENİN ÜSTÜNDEN SİYAH BİR KUŞ UÇTU

Yetimhanenin üstünden siyah bir kuş uçtu,
Ermeni öksüzlerin günleri siyahlar içinde geçti.

Yetimhanenin ağaçları sallanır,
Ermeni öksüzleri büyüklere yalvarır.

Yavaş kes, ekmekçi! ince olmasın,
Ermeni öksüzün karnı aç kalmasın.

Yetimhanenin eşiği yontulmuştur, yontulmuş,
Ermeni öksüzlerin yüreği tükenmiştir, tükenmiş.

55 (619).

FABRİKANIN EŞİĞİ YONTULMUŞTUR, YONTULMUŞ[6]

Fabrikanın eşiği yontulmuştur, yontulmuş,
Ermeni öksüzlerin yüreği tükenmiştir, tükenmiş,
- Ermeni kızlar! Kızlar!
Niye benziniz soluk?
- Horoz öttüğünde kalkıyoruz, anne!
Ondan bezimiz soluk.

56 (620).

ÖKSÜZ GELİNİN VEDASI

Elimizi sıktılar, kalbimi kırdılar,
Beni acı acı ağlattılar,
Of! Hoşçakalın.

Ayrılık vakti yaklaştı,
Ben bütün acımı unutamam.
Of! Hoşçakalın.

Davulsuz, zurnasız beni gelin yaptılar,
Babasız, anasız beni gelin yaptılar.
Of! Hoşçakalın.

Gelin kız kardeşler, gelin oturun yanıma,
Mendil alın, gözyaşlarımı silin.
Of! Hoşçakalın.

Ağabeyim geçti, yukarı baktı,
Gözyaşları sicim gibi aktı.
Of! Hoşçakalın.

Kaşığımı kırın, bahçeye atın,
Yediğim lokmaları öksüzlere verin.
Of! Hoşçakalın.

Tabağımı kırın, avluya atın,
Payıma düşen yemeği fakirlere verin.
Of! Hoşçakalın.

Kız kardeşim! Mecburen ayrılacağız,
Beni yetimhaneden çıkaracaklar.
Of! Hoşçakalın.

57 (621).

KALKIN! KALKIN! ERMENİ ÖKSÜZLER!

- Tembeller daha kalkmamış,
Henüz yüzlerini yıkamamış,
Kalkın! Kalkın! Ermeni öksüzler!
Güzel şarkılar söyleyin.

- Zımıla! Zımıla!
Yemek! Yemek!
Ama ne çorba?
Müdür Haykazun!

[6] Konyalı **Satenik Kuyumcuyan** (d. 1902) acı gözyaşlarıyla bu ve önceki şarkıları söylüyor ve şöyle diyordu: "Yunanistan'da bizi yetimhaneden fabrikaya çalıştırmaya götürdüklerinde, yetimhane şarkıları gibi şarkılar yapmıştık; kızlarla hem çalışıyor, hem şarkı söylüyor, hem de ağlıyorduk…".

58 (622).

BİZ CİBEYL'İN[7] KİBAR ÖĞRENCİLERİ

Biz, Cibeyl'in kibar öğrencileri,
Parlak meşaleler olmak isteriz,
Cibeyl'in berrak göğünün altında
Kitapsever olmak isteriz.

59 (623).

ARMAŞ'IN ERMENİ ÖKSÜZLERİ

Armaş Manastırı'nın Ermeni öksüzleri ne yerler?
Pazartesi günü, fasulye,
Salı günü, makarna,
Çarşamba günü, patates,
Perşembe günü, mercimek çorbası,
Cuma günü, bakla çorbası,
Cumartesi günü, kuru bulgur,
Pazar günü, et yerler.

60 (624).

BEŞİKTAŞ'TAKİ YETİMHANE

Burada, tepenin üzerinde,
Beşiktaş'ın tepesinde,
Ruhumuzun beslendiği,
Vatanımız bulunur.
Burası merhamet evi,
Kuşların sıcak yuvası,
Ermeni öksüzlerin sığınağı,
Bir dağın altında sessiz ve yalnız.

61 (625).

ANTİLYAS* ÖKSÜZLERİYİZ BİZ

Antilyas öksüzleriyiz biz,
Deliko kardeş! Deliko can!
Kitap, okul bizim için,
Deliko kardeş! Deliko can!

[7] Beyrut'ta Ermeni öksüzlere hizmet eden Amerikan Protestan Yetimhanesi.

* Kilikya Katolikosluğu bünyesinde Ermeni yetimhanelerinden birinin faaliyet gösterdiği Beyrut'un (Lübnan) banliyölerinden biri.

62 (626).

ÇOK SEVGİLİ, GÜZEL ANTİLYAS'IMIZ!*

Pek çok yerden buraya geldik,
Büyük bir aile oluşturduk,
Bizim evimizdir Antilyas,
Güzel Antilyas.

Artık ne Kharberd var, ne Kayseri,
Maraş, Adana, Tarson veya Talas,
Artık çok sevgili Antilyas var!

Tek yürek, tek kişi olalım,
Ailemize övgüler yağsın,
Hep huzurludur evimiz,
Burada sevgi ve birlik var.

Artık ne Kharberd var, ne Kayseri,
Maraş, Adana, Tarson veya Talas,
Artık çok sevgili Antilyas var!

4.

VATANSEVERLİK VE KAHRAMANLIK ŞARKILARI

1 (627).

SASUN KALKTI, İSYAN ETTİ

Sasun kalktı, isyan etti,
Gürültüsü dünyada duyuldu,
Amerika'yı, Avrupa'yı sarstı,
Yiğitler ordusunun alayları.

Ermenilerin yüreği titredi,
Ermeni'nin sesi gürledi,
Yiğitler ilerledi,
Özgürlük gürledi.

Ah Sasunlu! Yiğit Sasunlu!
Kanınıza kurban olalım,
Kutsal birlik tohumları yeşersin,
Özgürlük uğruna kurban olalım.

Türk duydu ve kudurdu,
Pek çok ordu çıkardı,
Elli bin Kürt çağırdı,
Eli kanlı ve güçlü.

Yüksek Sasun'u kuşattılar,
O vahşi Kürtler,
Toplar gürledi,
Köyleri yerle bir etti.

Sasun kazası dolu ormanlarla,
Çevrili kale gibi yüksek dağlarla,
Karşı durdu hep Türk ordusuna
Sasun tüttü sıcak kan kokusu.

2 (628).

AH! VASPOURAKAN

Ah, Vaspurakan! Kederli Ermenistan,
Pek çok kahraman hayatını kaybetti,
Korkunç bir çatışmada o kadar direndi,
Milletleri uğruna şehit düştü.

Van küçük bir şehir kasabalarıyla,
Doldu cesetler yüz binlerle,
Boyandı ovalar kırmızı kanla,

Ses verdi bulutlar, gökkubbe ve yıldızlar,
Öyle bir bağırıp buyurdular ki,
Duysun diye Avrupa ve Amerika.

Ah! Yetti Ermenilerin yaşadığı esaret,
Vatan'ı terk ettiğimiz, yabancılara başvurduğumuz,
Yabancılar bizi misafir olarak sever,
Ekmeğimizi suyumuzu bize zehir ederler.

3 (629).

BİTLİS ŞEHRİ, ÇOK DAĞLIK

Bitlis Şehri çok dağlıktır,
Andranik'ten mektup yok,
Sabah gün doğarken,
Sayısız Türk askeri vardı.

Çağırın gelsin Kaydsak
Cesur kahraman Andranik,
Çağırın Djokh Hrayr'ı
Çabuk yardımımıza koşsun.

Türk ordusu, toplarla,
Ermeni yiğitler, mosinlerle,
Cesur Andranik parlak kılıçla
Katletti Türklerden yüzlerce kişi.

4 (630).

DÜŞMAN GELDİ, ZEYTUNLULAR!

Düşman geldi, Zeytunlular!
Tüfek alın, ata binin!
Türk'e karşı kahraman olun!
Siyah askerleri öldürün!

Yiğit Zeytunlularımız var,
Türk'e karşı kinle doluyuz,
Analarımızın kutsal sütü yerine,
Avuç dolusu kan emelim.

Zeytunlular! Ayağa kalkın!
Türk'e boyun eğmeyin,
Kara düşmanı öldürün,
Şuğra'dan[1] aşağı suya atın.

Berdis Çay'da biz savaştık,[2]
Çıkıp, kışlayı işgal ettik,
Askerleri esir aldık,
Bayrağımızı diktik.

Yaşasın Zeytun! Yaşasın Zeytun!
Esaret görmesin,
Bizim gibi yiğitler oldukça,
Yaşasın Zeytun! Yaşasın Zeytun!

5 (631).

ZEYTUNLUYUZ! ZEYTUNLUYUZ![*]

Zeytunluyuz! Zeytunluyuz!
Özgür yaşarız, korkumuz yok,
Düşmandan intikam alalım,
Zeytunluyuz! Zeytunlu!

[1] Zeytun yakınlarında, Kanlı Vadi üzerindeki köprü.
[2] 1895 yılında Zeytunluların çıkardığı ayaklanmayı kastediyor.
[*] 1915 tarihinde Zeytunluların özsavunma şarkısı.

Düşmana karşı savaştık,
Zeytunluyuz! Zeytunlu!

Yiğidiz, yiğit! İlerleyelim,
İlerleyelim, sürgüne gitmeyelim,
Ermeni adı için biz ölürüz,
Vatan için kan dökeriz,
Vatanı ve Ermenileri kurtarırız,
Zeytunluyuz! Zeytunlu!

6 (632).

MUSA DAĞ MUHAREBESİ

Yedi günde uygulanacak emir gönderildi,
Toplantı kararı köylere ulaştı,
Musa Dağ halkı özgürlük savaşçısı oldu,
Düşman Hükümet'in karşısına çıktı, durdu.
Ana, bacı cepheyi koruduk,
Kırk gün yüreğimizle, inançla savaştık,
Binlerce asker saldırıya geçti,
Vadiler doldu halkın mermileriyle.
Musa Dağ oldu yedi köyün kalesi,
Düşman Hükümet'i acıya boğdu,
Topla, mavzerle saldırdılar,
Arkalarında yüzlerce ceset bırakıp, gittiler,
Fransız gemileri şans eseri geldi,
Dımlakyan,* Tumanyan,* Abacıyan* gitti,
Boğos Nubar Paşa'ya[3] telgraf çekti,
Beş bin kişiye yeni bir hayat verdi.

7 (633).

KAHRAMAN VARDUHİ[4]

Halatı beline bağlamıştı,
Tüfeği omzuna asmıştı,
Baltayı elinde tutmuştu,
Büyük büyük kayalarda dolaşıyordu.
Düşmanın yolunu kesiyordu,
İçinden şöyle diyordu:
"Kurşunum boşa gitmesin,
Düşmanın kalbini delsin".
Testiyi omzuna koymuştu,
Düşman mermisinden korkmazdı,
İçecek su götürüyordu,
Gençlere yardım ediyordu.
Yukarıdan geçen Varduhi,
Testiyi omzuna koymuştu,
Uzaktan gelen kurşun
Kırdı testisini.
Genç, yaşlı savaştılar,
Yürekleriyle, inançla vurdular,
Pek çok askeri yere serdiler,
Özgürlüğü korudular.

* 1915 yılı Musa Dağ meşrumüdafaa muharebeleri kahramanları.
[3] Boğos Nubar: Fransız gemileri sayesinde kurtulan ve dört yıl Port Said'de (Bur Sa'id, Mısır) varlıklarını sürdüren kahraman Musa Dağ'lılara büyük çapta yardım eden, Ermeni Genel Hayri Birliği (*Armenian General Benevolent Union,* AGBU) kurucu başkanı.
[4] Musa Dağ muharebesinde, kahramanlıklarıyla göze çarpmış kadın kahraman Varduhi Naşalyan'ı kastediyor.

8 (634). ŞOT

UYAN, MUSADAĞLI! UYAN![5]

Çektim kılıcı vurdum taşa,
Taş yarıldı baştan başa,
Musadağlı binler yaşa!
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

Osmanlının bombaları,
Musadağ'ın metarısları,
Bin-binlerce topları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

Osmanlının askerleri,
Musadağ'ın yiğitleri,
Bin-binlerce martinleri,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

Fransızın vapurları,
Musadağ'ın duaları,
Gelin, kızlar, çocukları,
Uyan, Musadağlı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!

9 (635).

BİZ MUSA DAĞLI YİĞİTLERİZ[5]

Biz Musa Dağlı yiğitleriz,
Hepimiz silah taşımaya alışığız,
Türk bizi sürgüne göndermek ister,
Çöllerde bizi yok etmek ister.

Biz köpek leşi olmak istemeyiz,
İyi bir hatıra bırakmak isteriz,
Şanlı ölüm bize şeref verir,
Şehit olmak ulusumuz için kıvanç kaynağıdır.

Silahlarımız yetersiz ise,
Orman zapt edilmesi güç kalemizdir,
Binlerce kişi gelip bize saldırsa,

Gelin, Musa Dağlı kardeşler!
Türklerin önünde eğilmeyelim!
Elimizde silah korunalım,
Sık ormanlarımızda.

Acımasız Türk karar vermiş
Ermenileri katletmeye,
Kaçırmaya ve kirletmeye
Genç yaştaki kızlarımızı.

Artık kanmayalım, Ermeni kardeşler!
Türklerin sahte vaatlerine,
Yiğitçe savaşmalıyız biz,

[5] Şarkı 1915'te, Musa Dağlıların yaptığı elli üç gün süren ve dünyayı sarsan kahramanca mücadelesinin doğrudan izlenimleri altında bestelenmiştir.

Onlardan çoğu canlı geri dönmez.

Dağlıyız biz, yiğidiz hepimiz,
Biz düşmana boyun eğmeyiz,
Arslanlar gibi cesurca dövüşür,
Türk ordusunu darmadağın ederiz.

Musa Dağlı'ya yakışır mı?
Koyun gibi kurda yem olmak?
Elimizde kılıç ve silah oldukça,
Kurdun suratını darmadağın ederiz.

Düşmana teslim olmamalıyız.

Savaş borusu çaldı
Musa Dağ'ın geçitlerinde,
Hazır bekleyen silahlı Ermeni yiğitler,
Düşmana karşı koydu.

Musa Dağlılar korkusuzca savaştılar,
On sekiz yiğit şehit düştü,
Kutsal kanlarıyla bizi kurtardılar,
Ermeni isminin şerefini korudular.

10 (636).

BİZİM MUSA DAĞLILARIN HEPSİ KAHRAMANDIR[6]

Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır,
Birbirine bakarak cesaretlenirler,
Korku nedir, hiç bilmezler,
Zira, sana sahiptirler Musa Dağ!
Ermeni Musa Dağlılar! Can, Musa Dağlılar!
Ermenilerin şerefini koruduk.

Musa Dağ'ımız tamamen ağaçlarla kaplı idi,
Ona Küçük Ermenistan adı verilirdi,
Ermeni Musa Dağlılar! Can, Musa Dağlılar!
Ermenilerin şerefini koruduk.

Biz yedi köyden dağa tırmandık,
Düşmana boyun eğmedik,
Kırk günde çok şehit verdik,
Ermenilerin şerefini koruduk.
Ermeni Musa Dağlılar! Can, Musa Dağlılar!
Ermenilerin şerefini koruduk.

Ben Musa Dağlı Karo'yum, şarkıcı,
Elime almış kâğıt ve kalem,
Şarkımı söylüyorum ki, Ermeniler duysun,
Benden onlara hatıra kalsın.
Ermeni Musa Dağlılar! Can, Musa Dağlılar!
Ermenilerin şerefini koruduk.

11 (637).

SIVASLILARIN MEYDAN OKUMASI

Yahu, lazım, lazım, lazım,
Bizler ruhen Vardan'a aidiz,

[6] Popüler hale gelen bu şarkıyı Musa Dağlı ozan Karo Blağyan bestelemiştir.

Kılıç, tüfek, silah lazım,
Düşman geldiğinde ise,
Üstüne saldırmak lazım.

Aslını inkâr edenin,
İki gözü kör olsun,
Tam bir fukara gibi
Kapı kapı dilensin.

İçimizde yabancı yok,
Hisus'tur bizim efendimiz,
O bize Sevmeyi öğretti.

Yahu, lazım, lazım, lazım,
Kılıç, tüfek, silah lazım,
Düşman geldiğinde ise,
Üstüne saldırmak lazım.

12 (638). ŞOT

URFA'NIN YİĞİTLERİ[7]

Urfa büyük, ayrılmaz,
Dibi ğayım, dağılmaz,
Urfa'nın yiğitleri
Hiç bir yerde bulunmaz.

13 (639). ŞOT

HACIN GENE BAŞ KALDIRMIŞ[8]

Yüce dağda tüfekler öter,
Kâhyaları gelsin diye,
Hacın gene baş kaldırmış,
Kozan oğlu gitsin diye.

14 (640). ŞOT

KATOLİKOSTAN GELDİ BİR KARA HABER[9]

Katolikostan geldi bir kara haber,
Cin Toros[10] dedi: "Hiç etmeyin keder,
Kefenimiz hazır, mezarlar açık,
Vuralım, kardaşlar, şanımız kalsın.

Titretti bütun dağları taşı,
Çevirip kolları araya aldılar,
Martin-fişek ile işlerine daldılar,
Vurulan dokuz nefer idi, bir de binbaşı,
Maraşlı Ali'nin de vardı bu işte eli.

Çat Oluk[12] başında yatmış dört aslan,

[7] Şarkı Ekim 1915'te, Urfa'da verilen kahramanca mücadele sırasında bestelenmiştir.
[8] Şarkı 1920 yılında, Hacın'da sekiz ay süren karhramanca mücadele sırasında bestelenmiştir.
[9] Bu şarkı 1909 Adana kırımları hatırasına ilişkindir. O zaman Kilikya Katolikosu ve önde gelen zenginler savunma yapılmasına karşıydılar ve silaha başvurulmasını yasaklamışlardı; ama, bir grup kahraman buna rağmen düşmana karşı koymayı deneyip, şehit düşmüştür.
[10] Halk cesur kahraman, Toros'un adına "cin" soyadını eklemiştir.

Toros, Barsum,[11] Hakob bunlar yoldaşı,
Hacın'ın ortası bir uzun çarşı,
Dikran'ın evi kaleye karşı,
Geriden geliyor zabit-binbaşı,
Selama durdular Dikran'a karşı.

Borazancı boruyu çalamaz oldu,
Asker tayini alamaz oldu,
Binbaşı komut veremez oldu,
Hücum borusundan Barsum vuruldu:
"Martinini al da, tez ulaş, Dikran!"

Karsbazarı kurtaran Cin Toros,
İngiltere'ye vardı söylendi heros;*
"Gâvur hınzır,"** diye süngü soktular,
"Kesilen kurbanları gel gör, Katolikos!"

"Vurulsunlar," diye yazıldı ferman,
Ağalar söyledi: "Vurulsun bunlar,
Bunlar vurulmazsa, halimiz yaman."
O zalim hafiyeler de tez tuttu mesken.

Vücüdum Cin Toros, Kahraman Dikran,
Bezirgân Hakob, Güdeleş Barsum
Bunlar verdiler orduya meydan.

İngiliz bayrağı ateşte yandı,
Asker-jandarmalar kan ilen doydu,
Şahinler tutuldu, düştü tuzağa,
Yürekten çıkmaz böyle acılar.

Terzioğlu konağını bürüdü duman,
Binbaşı söyledi: "Kaçayım, aman!"
Terzioğlu konağı kâgir bacalı,
Durmasın, ağlasın analar-bacı.

Tarifsiz bahtın var, vay, sefil Hacın!
Otuz beş bin Ermeniye verdiler acı,
Ateşlerde yansın Katolikos'un tacı,
Tutulmasın sözü, ağarsın saçı.
Yıldızlar tutuldu, aylar bağlandı,
Hacın'ın çandırları,* anam, güldü de oynadı.

15 (641). ŞOT

ADUR PAŞA[13]

Adur Paşa, kalk sen!
Çam çırayı, yak sen!
Türkler hücum ediyor:
Kamavorlar* arş** edin!

Türkler ateş açıyor,
Bombaları saç sen!

Kolejden indim yayan,

[12] Hacın'da iki su kaynağının birleştiği yere Çat Oluk adı verilirmiş.
[11] Hambardsum adının kısaltılmış şeklidir.
* Türkçe şarkıda Ermenice "heros" (kahraman) kelimesi kullanılmakta.
** Türkçe şarkıda Arapça "hınzır/khnzr" (domuz) kelimesi kullanılmakta.
* Hacın ve yöresindeki Ermeniler, yöre Ermenice lehçesiyle konuşan Türkleşmiş Hacınlıları 'Çandır' olarak adlandırırlardı; bunlar Türkleştirildikten sonra eski hemşehrileri için büyük bela oldular.
[13] Şarkı, Adur Levonyan önderliğinde 1920 yılının 1 Nisan günü başlayan ve aralıklarla 314 gün süren Antep'te verilmiş kahramanca mücadele vesilesiyle bestelenmiştir.
* Türkçe şarkıda Ermenice "kamavorlar/kamavor" (gönüllüler) sözcüğü kullanılmakta.

Mendilim dolu payem,
Adur Paşa, kalk gidek! Adur Paşa geliyor,
Fenerleri yak sen, Dayan, Osmanlı, dayan!

16 (642). ŞOT

YAŞA, MANUK ÇAVUŞ![14]

Beni tüketti, arkadaş, Herkes kaderini görür,
Bu göğsümdeki yaralar, Yaşa vatan, yaşa millet!
Elbet şehit olacağım,
Yaşa vatan, yaşa millet! Nasip olsun selamete,
Varırsanız memlekete,
Hücüm borusu çalınır, Manuk Çavuş şehit düştü,
Kimi kaçar, kimi durur, Yaşa vatan, yaşa millet!

17 (643). ŞOT

TOPAL HAGOP'UN[15] YİĞİTLİĞİ

Hasanbey'in üstünde soğuk yel eser, Topal Hakob yüz kişi bağladı,
Topal Hagop yolları keser, Garabed Ağa hepsini de boğazladı,
Topal Hagop sazlığa kaçtı. Topal Hagop martinini yağlıyor,
Kaymakam geldi sazlığı bastı, Adını duyan Türkler ağlıyor.
Topal Hagop nispetten ateş açtı, "Çiğ yumurta yedim düşümde,
Yüz altmış tane Türk asker kesti. Akıl ermiyor bu benim işime,
Topal Hakob beş dakika sesini kesti, İki tabur asker düştü peşime,
Onun yerine kırk tane asker kesti, Türkler şaştı bu benim işime."
Kaymakamın ciğerini kökten söktü.

** Türkçe şarkıda Ermenice "arş/arshavel" (arş etmek, hamle etmek) sözcüğü kullanılmakta.

[14] Savunma muharebeleri sırasında Türk ordusunda görev yapan Ermeni askerler, bu şarkıda adı geçen kahramanca şehit düşmüş Manuk Çavuş gibi, kendi soydaşlarına gizlice yardım etmişlerdir (şarkıyı söyleyenin açıklamaları).

[15] Topal Hakob Adana, Hasanbey'de verilen savunma mücadelesi sırasında ünlü bir Ermeni ulusal kahramanı olmuştur. Anlatılanlara göre, beş yaşındayken bir Türk zabitini yakalayıp parmaklarıyla karnını deşmiş, kalbini ve ciğerlerini kökünden sökmüş ve akkavak ağacına asmıştır. Daha sonra, bir yılan ayağını soktuğunda, öleceğini hissedip, kendi ayağını baltayla kesmiş ve o günden sonra "Topal Hakob" adını almıştır. Onun çetesi kırk kahramandan oluşuyordu. Topal Hakob silah arkadaşlarıyla birlikte öldürüldüğünde, çete Hasanbeyli Avetis'in önderliğinde otuz üç kişi kalmıştı. Zamanında lejyoner olan ve bu şarkıyı söyleyen, 103 yaşındaki Hasanbeyli **Hovhannes Taymazyan** (d. 1886, Hasanbey) (Vardevar kod adlı) da o çetede faaliyet göstermiştir.

18 (644). ŞOT

HACIN'IN KAHRAMANLARI[16]

Nisanın dördünde Hacın karıştı,
İbr oğlu Muhammed çarşıya düştü,
Çanlar çalındı, insanlar saçtı,
Ağlaya-sızlaya evlere düştü.

Bilikyan Hrant gencin biriydi,
İlk postada vurdu bir kereden,
Fırsat idi Hacı Osman'ın yüreği,
Gözünden vuruldu, kaçtı geriye.

Yağloğlu damında vardı kırk kişi,
Bulunmaz bu yiğitlerin eşi,
Arap saçlı Arşag kumandan başı,
Atar martinini semaya karşı.

Gürnek Dağı'ndan redif yürüdü,
Hacın kahramanları öne arş etti,
Hacın kahramanları arş etti yürüdü,
"Alaman Hacın'ı," dedi deyus binbaşı.

Der Hamparsum baba haçını aldı,
Zengin ailelerden erzak getirdi,
Zengin ailelerden erzak bitirdi,
Hacın kahramanlarının keyfini getirdi.

19 (645). ŞOT

DOĞAN BEY[17] İLE ARAM ÇAVUŞ[18]

Doğan Bey de geldi, girdi Hacın'a,
Aram Çavuş gitti yetişti ona,
"Aram Çavuş," derler benim adıma,
"Kopuş ahırında gömdüm kadını,
Hacın'da kalmadı Çandır[19] adı,
Şükür murazıma ermedim mi ben?
Rumilda bastım Çerkez beyleri,
Yere yattılar uzun-uzun boyları,
Aram Çavuş seçti katır soyları,
Şükür murazıma ermedim mi ben?"

20 (646).

HACINLI MURAD[20]

[16] Şarkıyı söyleyen **Karapet Tozluyan**'a (d. 1903) göre, bu şarkı 1920 yılında yapılan Hacın savunması sırasında bestelenmiştir.
[17] Kozanoğlu Doğan Bey 1920 yılında Hacın'ı kuşatan Türk düzenli ordu birliklerinin komutanıydı.
[18] Türk ordusunda subay olarak görev yapan Aram Kaydsak (Terziyan) 1920 yılında Hacın'ı sekiz ay boyunca verilen kahramanca savunma mücadelesinde Doğan Bey'i öldüren "Vrej" ["İntikam"] takımının komutan yardımcısıydı (şarkıyı söyleyenin açıklamaları).
[19] Hacın ve yöresindeki Ermeniler, yöre Ermenice lehçesiyle konuşan Türkleşmiş Hacınlıları 'Çandır' olarak adlandırırlardı; bunlar Türkleştirildikten sonra eski hemşehrileri için büyük bela oldular.
[20] Bu şarkı Sasun (1894) ve daha sonraki kahramanca mücadelelerin önderi, büyük ulusal kahraman Medsn [Büyük] Murad, Hambardsum Boyacıyan'a (1867, Hacın - 1915 Kayseri) adanmıştır.

Hacın toprağında doğmuş yoldaş,
Yaptıklarına kurban olalım,
Kara duvarlarda kurban edilmiş yoldaş,
Çektiğin kutsal eziyete kurban olalım.

Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın ölümsüzleşsin,
Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın hep parıldasın.

Yiğit Hacınlı yoldaş Murad,
Sen yiğitçe savaştın,
Şerefinle uzaklaştın,
Sen de yiğitçe şehit düştün.

Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın ölümsüzleşsin,
Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın hep parıldasın.

Kılıcı kınından çıkardın,
Hurra! deyip koştun,
Sabah saat dörtte
Bitlis şehrini işgal ettiler.

Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın ölümsüzleşsin,
Hurra! Hurra! Hurra!
Yiğit adın hep parıldasın.

21 (647).

İŞTE SIRA SIRA YİĞİTLER[21]

İşte sıra sıra yiğitler,
Her birinin yüreği birer intikam sunağı,
İntikam! Savaş! Ölüm! diye bağırırlar,
Bilinçli ölüm, ölümsüzlüktür.

Kılıcı almış, marş söyleyerek,
Batı zirvesinde,
Sega'nın üzerinde gürlerler,
Kana susamış Hacınlılar.

İleri! İleri! Hacınlılar!
Can düşmanımız Türkler gelmiş,
İleri! Savaşalım, silaha sarılın!
Düşman ne istiyor, görelim.

Hürriyet bayrağına sarılarak,
Kötünün önüne dikilip, savaşalım,
Korkusuzca savaşalım, yiğitçe savaşalım,
Geri dönmeyelim, ileri koşalım.

Hey! Tekrar salvo ateşi açın!
Türk'ün zapt edilmez mevziini işgal edelim,
Yiğitler gibi durmadan savaşalım,
Neredeyse yardımımıza koşarlar.

22 (648).

UÇAK GELDİ, BÜYÜK BİR MÜJDE GETİRDİ

[21] Aram Aspet'in 1920 yılında yapılan sekiz aylık Hacın savunmasına adanmış bu ve diğer şiirleri halk arasında popüler hale gelmiş ve halk onları kendine mal etmiştir.

Uçak geldi, büyük müjde getirdi,
Yüreğimiz umutla doldu,
Dolaşsınlar silahsız savaşçılar,
Onlar yürekten Türk katletmek ister.

Kardeşler zaten mektup yazdılar,
"Savaşın, kardeşler! Geliyoruz", dediler,
Ama, günler geçti, haber gelmedi,
Bin kişiden ikisi gözükmedi.

Yaşamak ya da ölmek; yiğit Hacınlılar,
- Ele geçirelim, dediler, yoksa ölürüz,
- Ele geçirelim korkunç topu,[22]
Görkemli bir zafer kazanalım.

Böyle diyerek birkaç yiğit,
Suda yüzüp yola çıktılar,
Gece gündüz dağlarda kaldılar,
Düşman cesetlerini yere serdiler.

23 (649).

EY! HACINLI YİĞİT GENÇ!

Ey! Hacınlı yiğit genç!
Ölüm haberini kim götürsün?
Ne mutlu senin gibilere!
Sizsiniz Ermenistan'ın umudu.

Tütsüyle, mum tutarak yanınıza geleyim,
Yas içinde gözyaşı dökeyim,
Seni görenler hep ağladılar,
Ben her gün oturup ağlıyorum.

Senin kimin var ki, arkandan ağlasın,
Mezarının üstüne gözyaşı döksün,
Düşmandan intikamını alsın,
Hacın'a yardım eden yok.

Gözyaşlarım sele döndü,
Güneşli günüm karardı,
Hacın vadileri kanla doldu,
Kaç yiğit şehit düştü.

Üç yüz Ermeni yiğitle,
Ellerinde mosinlerle,
Ezdik Doğan Bey'in ordusunu,
Hacın düştü, "İntikam!" diye gürleyerek.

Alayım kılıcımı, çıkayım öne,
Türk katledeyim ben sağda, solda,
Mutlu ineyim mezarıma,
Kurtulmuş göreyim Hacın'ı.

24 (650).

SOĞOMON TEHLERYAN[23]

[22] Savunmaya geçen Hacınlılar düşmanın bir topunun ele geçirmişse de, mermi bulamadıkları için, topu ateşleyip kendilerini savunamamışlardır.

[23] Soğomon Tehliryan: Ermeni ulusal intikamcısı. Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştirip, cezasız kalmış Jön Türk Hükümeti liderlerinden İçişleri bakanı Talât Paşayı 1921'de Berlin'de öldürmüştür. Talat Paşa, Avrupa'da kaçak durumunda olduğundan kendisinin katılmadığı İstanbul yagılamaları sonucunda idama mahkum olmuştu. Berlin Mahkemesi Soğomon Tehliryan'ı beraat ettirdi.

Talat Paşa kaçtı Berlin'e,
Tehleryan yetişti arkasından,
Vurdu alnından, serdi yere,
Doldur şarabı, kardeşim!
Doldur şarabı! Sağlığımıza iç!

Talat Paşa'yı toprağa verdiler,
Bunamış anasına haber gönderdiler,
Alman hakim, sen çok yaşa!
Doldur şarabı, kardeşim!
Doldur şarabı! Sağlığımıza iç!

25 (651).

AH, VATAN!

Ah, Vatan! Ne zaman seni hür göreceğim?
Şen, şakrak, güvende, acılardan arınmış,
Tigranakert, Muş, Beyazıt, Van,
Ermeni ordularıyla olsun bize koruyucu.

Ah, Vatan! Ne zaman seni parlak göreceğim?
Aydınlanmış, öğrenim görmüş ve eğitimli,
Tahtına oturmuş liyakatli Ermeni prensin,
Ermeni harfleriyle emir yazdığını.

Yabancıların kölesi olmayalım,
Ermeniler uğruna ölelim cesurca,
Türkler saldırdı pek çok birlikle,
Kilikya doldu ağlama sızlama sesiyle.

Küçücük çocuklar hayatlarından oldular,
Masum kanları aktı, şehit düştüler,
Bazısı yarı ölü halde, gözleri hala açık
Göğe bakıp yardım bekliyor.

Ne yapayım böyle acı hayatı,
Ne zaman göreceğim Ermeni tahtını,
Doğ artık güneş, doğ üstümüzde,
Doğ Ermenilerin, Ermeni milletinin üstüne.

26 (652).

BİRLEŞİN, ERMENİLER! BİRLEŞİN!

Muş Ovası'ndan kalkıp geldik,
Kamçısını sardı Kral Levon,[24]
Yabancı kaldık,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Zamanında Arara'da[25]
Bir prensimiz yok,
Ya da bir kralımız,
Ki millete koruyucu olsun,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Bir vatanımız var: Ermenistan,

[24] Ermeni Kilikyası kralı 2. Levon'u kastediyor (1198-1219).
[25] Fransız Ordusu'nda görev yapan gönüllü Ermeni lejyonerler Filistin'de, Arara yakınlarında Türk-Alman kuvvetlerini yenilgiye uğratıp zafer kazanmışlardır. Fakat nafile, onların umutları da boşa çıktı.

Orduda savaşırken,
Birlik çok iyi şeydir,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Yedi teneke dolusu altını
Fransız generaline verdiler,
İnanmayın yabancıların verdiği sözlere,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Odur Ermenilerin umudu,
Artık yurt dışında yaşamayız,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Ermeni meselesi çabucak çözüme kavuşsun
Milletçe orada toplanalım,
Geliştirelim onu çabalarımızla,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

5.
İŞGAL EDİLMİŞ VATAN VE TALEPKARLIK ŞARKILARI

1 (653).

SAHİPSİZ BIRAKTIK GÜZEL MUŞ OVASINI, DURAN'I

Sahipsiz bıraktık güzel Muş Ovasını, Duran'ı,
Kutsal konutlarımızı, evi, barkı ve vatanı,
Kiliseler ve manastırlar, kitaplar, kanunlar ve İnciller
Sahipsiz kaldı, kaldı, düştü itin ağzına.

Nedir şu başımıza gelen? Lao!
Sis kapladı dünyayı,
Yüzyıl baş aşağı döndü, taş yolumuza düştü,
Darmadağın etti bizi düşman.

Kırmızı ayaklı turnalar, unutmayın kutsal emri,
Meğraget'in berrak sularını doya doya için,
Yuvanızı Surb Karapet kutsal evimizin saçağına yapın,
Turnalar! Turnalar! Canım feda size, sevimli turnalar!

2 (654).

VAN-VASPURAKAN

Van-Vaspurakan,
Sen benim doğduğum yersin,
Acı geçmişimsin,
Ne kadar uzak olsan da,
Bir o kadar da yakınsın.

Sen rüyalarımdasın,
Annemin özlemlerindesin,
Tüm Vanlıların kalbindesin,
Var olan, ya da olmayan.

Van! Seni sevdim
Temiz toprağın ve suyun için,
Van Gölü'nün aydınlık geceleri için,
Varaga Dağı'daki hoş kokulu çiçekler için,
Güzel kokan, ölümsüz elman için,

Van-Vaspurakan,
Sen benim doğduğum yersin,
Sen benim sinemsin,
Bu yüzden, çok güzelsin!

3 (655).

HEYHAT! SURMALU![1]

[1] Surmalu (Iğdır) 1920'de Türkler tarafından işgal edildi; 1921 Kars Antlaşması'yla Türkiye'ye verildi.

Ay Surmalu! Can Surmalu!
Çan sesi duyulmuyor, Ermenice konuşulmuyor artık,
Yuvası yıkık kurtlarla dolu ormana dönmüşsün,
Okullarla dolu, kalabalık ilçe.

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

Talihsiz Ararat siyah bulutlarıyla
Kaybedildiğin için ağıt yakıyor, güzel Surmalu!
Harabeye dönmüş, yerle bir olmuşsun,
Ermenistan'ın şanı ve gururusun, sen Surmalu!

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

Güzel Ermeni kızlarının şarkısı yerine,
Kargalar anlatıyor kara talihini Surmalu,
Kaybın için Ermeni milleti yas tutsun,
Ermenistan'ın şanı ve gururusun, sen Surmalu!

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

Bağlarımızı bırakıp geldik,
Kalabalık köylerimiz yanıp kül oldu,
Van, Bitlis ve Erzurum'u vermek istemedik,
Seni de onlarla birlikte verdik, Surmalu!

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

Bağcın yok ki, bağını süslesin,
Dört yanın karanlık, gece,
Keşke Tanrı seni korusa,
Bir gün gider miyiz Surmalu'ya?

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

4 (656).

ÇOROKH'UN [ÇORUH][2] KIYISINDA

Yüreğim kederli, gözlerim özlemle dolu,
Kalbim kırık, gözüm yaşlı
Seni seyrediyorum, vatanımın
Öz nehri, değerli Çorokh.

Söyle bakayım, ne haberler var
Öz vatanımdaki
Çiçeklerin açtığı kırdan ve tarladan
Ormanlardan ve dağlardan.

Onların hafif ve serin rüzgârı
Eserek beni öpüyor.

Kötü düşman, sinsi komşu,
Bize karşı savaşmadı,
Hileye başvurdu,
Yalan yeminlere ve vaatlere.

Barışçı, silahsız insanları

[2] Çorokh Nehri'nin merkezi bölümünde eskiden pek çok Ermeninin yaşadığı Artvin Şehri bulunur; Artvin de Türkiye'ye verilmiştir.

Söyle bakayım, ne haber var
Çocukluğumun yüce beşiğinden,
Sade ve berrak, soğuk ve temiz
Kaynaklardan, derelerden.

Nerede senin sevgili
Cesur Ermeni evlatların,
Niçin sustular?
Kara matem kapladı memleketimizi.

Çorokh da sabretmedi,
Dalgaları birbirine çarptı
Evladını kaybeden bir ananın acısıyla,
Acılar içinde şöyle konuştu:

- Yeter yaralarımı deştiğin,
Zavallı, ak saçlı vatansever,
Benim berrak sularım
Şimdi gözyaşı ırmağına döndü.

Sevgili evlatlarımın
Mezarları kaldı sadece,
İplerle bağladılar,
Sıra sıra vadilere götürdüler,
Süngülerle delik deşik ettiler.

Gerçi şimdi kıyılarım
Matem elbiseleri giymiş, matem tutuyor,
Ama mutluluk ve alkış getirecek,
O büyük gün yakındır.

Ölenlerin arslan yavruları
Yetişkin arslanlara dönüşürler,
Vatanın güneşi altında
Korkusuz, güçlü ve cesur savaşçılara.

Bir daha kanmazlar sinsi düşmanın
Yalan vaatlerine, yeminlerine,
Kılıçlar ellerinde dışarı çıkar,
Onun yuvasını yerle bir ederler.

O zaman ölenlerin
Kemikleri canlanır
Ve Ermeni milletinin evlatları
Kendi ülkelerine sahip olurlar.

5 (657).

MUSA DAĞLI MUHACİR

Tanrı'dan rica ettim
Eyerli ata binebilmek,
Musa Dağ'a gidebilmek,
İncir ağacından incir koparabilmek,
Ceviz ağacından ceviz koparabilmek için.[3]

Okula gidebilmek
Akıl ve yetenek sahibi olabilmek,
Vatanımızı şeneltebilmek için.[4]

Masaların etrafına toplanın,

[3] Şarkı 1915-1919 yıllarında Port Said'de, Musa Dağa geri dönüşün hayal olduğu bir dönemde bestelenmiştir.
[4] Şarkının bu bölümü 1946'daki kitlesel vatana dönüş hareketi öncesinde, Anavatan Ermenistan dünyaya dağılmış evlatlarını vatana dönmeye çağırdığında bestelenmiştir. Bu şarkıyı **Hovhannes Dudaklyan** (d. 1910, Musa Dağ), eşi **Sima Dudaklyan**'la (d. 1912, Musa Dağ) beraber nakletti.

Tanrı’dan rica ettim
Eyerli ata binebilmek,
Ermenistan’a dönebilmek,

Rakı doldurun bardaklara,
Ermenistan’a giden gençlerin
Şerefine için.

6 (658).

KİLİKYA’MI GÖRMEK İSTERİM

Umudun kapıları açıldığında,
Ve biz Ülke’ye geri döndüğümüzde,
Bizden zorla aldıkları,
Benzersiz ülkemiz Vatanımıza.

Kilikya’mı görmek isterim,
Havası temiz, suyu berrak,
Kilikya’mı görmek isterim,
Manastırlar, kaleler orada çoktur.

Ermeni Sorunu çözüldüğünde,
Ecdadımızın toprağı bize verildiğinde,
Tarlalarımızı süreriz,
Köylerimizi şenletiriz.

Sasun’u ve Van’ı görmek isterim,
Zeytun, Hacın ve Musa Dağ’ı,
Tarson, Maraş, Sis ve Ayntap’ı,
Geliştiririz biz mutlaka.

7 (659).

BİZİM KESAB

Yüksektir Kasyos’un zirvesi,
Ararat gibi o da esir oldu,
Türk’e kaldı ekinler ve tarlalar,
Kesablının derdi çoğaldı.

Kilikya’dan geriye sen kaldın Kesab!
Hayalleri suya düşen bize,
İşlerin yarım kaldı,
Ey sen bizim şanlı Kesab!

Çeşit çeşit köylerin var,
Çeşit çeşit isimleri olan,
Çeşit çeşit kiliseler vardı orada,
Papazlar, Protestan papazlar ve piskoposlar.

Ey! Sen dayanıklı Kesablı!
Sen ekmeğine sahiptin,
Cesur ve yiğit köylü,
Kilikya’dan arda kalanlar!

Ermeni köylerinin bir parçası,
Kalmışsın sen inatçı,
Çevrende toplanacağımız,
Güzel bir gün gelecek mi?

Kesablı Panos’um ben,
Pek çok ülke gezdim,
Senin gibisine rastlamadım,
Ey! sen bizim şanlı Kesab!

8 (660).

MEMLEKETTEKİ EVİM[5]

Köyün ucunda, derenin yanında,
Yeşil, serin ağaçların yakınında,
Mütevazı, sevimli bir kulübe vardı,
Memleketteki benzersiz Evim!

Beşiğim eski ve alçaktır,
Orada bir köşede bulursunuz beni,
Orada çözüldü dilimin bağları,
İlk adımlarımı orada attım.

Orada bir çift yürek,
Yalnız benim için atar,
Babamın, anamın güzel kalplerini
Mücevherlerle değişmem.

Mutluluk, zevk ve sevgi,
Memleketteki evime doldu,
Güneşin altında başka bir şey yok
Memleketteki Evim gibi!

9 (661).

BUNCA SENE GURBETTE

Bunca senedir gurbette,
Ağlıyorum vatan hasretliyle,
Yabancı kaldık,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Gevorg Çavuş'un önüne düşüp,
Fişekleri çapraz bağlayıp,
Mosinler elinizde,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Küçük yavrularımı kestiler,
Bakire kızlarımı kaçırdılar,
Zorla dinlerini değiştirdiler,
Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

Kırmızı, mavi, turuncu,
Hepsi gelip yemin etsinler,
Tek çobanlı bir sürü olmadıkça,
Hür vatanımız olmayacaktır.

10 (662).

BUNCA SENE DOLAŞTIK

Bunca sene dolaştık,
Yine yabancı topraklarda kaldık,

Vatanımdan gurbete gittim,
Büyük acılar yaşadım,

[5] Bu şarkıları ilk defa halam **Arşakuhi Boyacıyan**'dan (d. 1898, Kayseri) duydum ve tekrar hatırlayarak bu kitaba koydum. Bu şarkıyı ilk defa 1946 yılında halam **Arşakuhi Boyacıyan**'dan (d. 1898, Kayseri) duydum; bunu oğlu **Harutyun Boyacıyan** (1934, Aleksandria) 2005 yılında Montreal'de kelime kelime tekrar hatırladı.

Güzel Ermenistan'ımızdan
Uzaklarda yaşadık.

Öz eşimi, oğlumu terk edip,
Kara toprağa kavuştum.

11 (663).

VATANA DÖNÜŞ HABERİ*

Gurbette yaşama zamanıdır,
Bu nasıl vicdandır?
Sabır çok iyi şeydir,
Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

Gurbete düşmüşüz,
Ağlıyorum hasretle! hasretle!
Ermeni sorunu çabuk çözülseydi keşke,
Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

Evden barktan uzaklaşmış,
Yakınlarımı kaybetmiş,
Vatanıma hasret kalmışım,
Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

Sevin, ağlama üzüntüyle,
Ayağını sağlam bas yere,
Yakında duyarsın vatana dönüş haberini,
Sabreyle, gönlüm! Sabreyle!

12 (664).

YEREVAN'A GİTMEK İSTERİM

Yerevan'a gitmek isterim,
Alfabe kitabı okumak isterim,

Ben ne yapayım alfabe kitabını,
Herkes eğitimli ise.

13 (665).

ERMENİSTAN'A GİDECEĞİM

Ermenistan'a gideceğim,
Temelli oraya yerleşeceğim,

Ben ne yapayım yabancı memleketi,
İşte gidiyorum Ermenistan'a.

14 (666).

ERMENİSTAN'A GİTMEK İSTERİM

* Ermeni Soykırımı sonucunda tüm dünyaya dağılmış Ermeniler, 1946-1948'de tertiplenen kitlesel vatana dönüş yıllarında Sovyet (Doğu) Ermenistanı'na göç ettiler.

Ermenistan'a gitmek isterim,
Yerevan'ı görmek isterim,
Ararat'ın zirvesine
Bayrak dikmek isterim.

15 (667).

HEY! CAN YEREVAN![6]

Özlemişim seni görkemli Yerevan,
Pek çok denizden daha yüksek altın göl Sevan,
Sularında Koğak ve İşkhan balıkları var,
Ruhum şahittir ki, hayatımı senin için feda ederim.

Hey! Can Yerevan! Benim Ermenistan,
Hey, can! Hey, can! Güzel Yerevan!

Yerevan! sevgilim, sen hep sıkı durursun,
Çevrende meyve, çiçek bahçeleri var,
Havan, suyun tatlı, görünümün eşsiz,
Seni sevmeyen gerçek Ermeni değil.[7]

Hey! Can Yerevan! Benim Ermenistan,
Hey, can! Hey, can! Güzel Yerevan!

Ben ölürsem, Ermenistan'a götürün beni,
Ararat Ovası'na cesedimi gömün,
Ararat şarabını kadehlere doldurun,
Şiş kebabı lavaş ekmeğiyle yiyin.

Hey! Can Yerevan! Benim Ermenistan,
Hey, can! Hey, can! Güzel Yerevan!

Ah! bir de özgür Ermenistan'ı görsem,
Acı olmaz ruhuma mezara girmek.
Ve kabrimin üstüne bir anıt koyun,
Üstüne de 'Yaşasın Ermenistan!'yazın.

Hey! Can Yerevan! Benim Ermenistan,
Hey, can! Hey, can! Güzel Yerevan!

16 (668). ŞOT

HAYASTAN'IN* DESTANI

Kimdir yazan destanı,
O sever Hayastan'ı,
Al sazını** eline,
Çal Hayastan destanı.

Yaşasın Ermeniler,
Hayastan'ı gördükçe,
Yıldızlara hoplarım.

Stalin'dir babamız,
Mikoyan hayatımız,
Bağramyan kardaşımız,

[6] Bu şarkıyı ilk defa unutulmaz babam **Garnik Svazlian**'dan (d. 1904, Kayseri) 1946'da, İskenderiye'de duydum ve hatırlayarak bu kitaba dahil ettim.
[7] Diğer bir versiyonda 'Korkusuz evlatların, Ermeni askeri'.
* Türkçe şarkıda Ermenice "Hayastan" (Ermenistan) kelimesi kullanılmakta.
** Doğu müzik enstrumanı.

Dayandılar bu güne,
Yakınlarda yolcuyuz,
Düşmana güle-güle.

Oynarım hem de çalarım,
Çalarım hem de oynarım,
Matsak Babyan reisimiz.

Ararat'ın gagatı[***]
Aslanların yuvası,
Oralar Türk'ün değil,
Ermeni'nin yuvası.

17 (669).

ERMENİ ÜLKESİ, ERMENİ TOPRAĞI

Akıllı Ermenilerimiz var,
Sevgili yiğitlerimiz var,
Bütün dünya tanıdı
Şanlı Bağramyan'ı.

Ermeni ülkesi, Ermeni toprağı
Daha ne kadar Türkün olacak,
Yeter beklediğimiz,
Silaha sarılalım, Ermeni evlatları!

Şehitlerin kutsal kanı
İntikam çağrısında bulunur,
Bağramyan'ın emriyle,
Onu Katyuşayla tedavi ederiz.

18 (670).

VATANIMI ÖZLEMİŞİM[7]

Ey kervan! Can Kervan! Yoluna devam et,
Vatanımı özlemişim, uykum gelmiyor.

Mehtaplı gece seni çağırdım ama duymuyorsun,
Sevgili ağabeyimi özlemişim, uykum gelmiyor.

Çöl dikenlerinden ötede devam et yoluna,
Masis [Ağrı] Dağı'nı özlemişim, uykum gelmiyor.

Ermenistan'dan gemi geldi Lübnan'a,
Lübnan'dan Ermeniler götürdü Ermenistan'a.

Stalin'in gönderdiği gemi o kadar büyük ki,
Akdeniz'e zar zor sığıyor.

Çanakkale'nin darlığından kurtar bizi,
Kutsal toprağımı özlemişim, uykum gelmiyor.

Ey kervan! Can Kervan! Ermenistan'a git,
Vatanımı özlemişim, uykum gelmiyor.

[***] Türkçe şarkıda Ermenice "gagatı/gagat" (zirve) kelimesi kullanılmakta.
[7] Bu şarkıyı ilk defa unutulmaz babam **Garnik Svazlian**'dan (d. 1904, Kayseri) 1946'da, İskenderiye'de duydum ve hatırlayarak bu kitaba dahil ettim.

19 (671).

BÜYÜK İNSAN WOODROW WILSON

Büyük İnsan Woodrow Wilson,
Çözemedi Ermeni Sorunu'nu,
Anam, canım, sen ağlama!
Bacım, canım sen ağlama!
Biz tekrar gideceğiz
Bizim ata ülkemize!

20 (672).

BİZİMDİR KARS VE ARDAHAN

Yürü, ey kervan!
Bizi bekliyor Ermenistan,
Bütün dünya duysun ki,
Bizimdir Kars ve Ardahan.

Stalin baba, sen çok yaşa!
Bir aziz gibi bizi kurtardın,
Bizi sevmeyen Türklerin
Yüreğinde yaralar açtın.

Onu istiyoruz, onu istiyoruz,
Bizimdir Kars ve Ardahan,
Eğer onu vermezlerse
Zorla alacak Bağramyan.

Altı yüzyıl boyu halkımız
Yabancıların esiri oldu,
Ama gözlerimiz dikili
Ardahan'a ve Kars'a…

Kars ve Ardahan bize
Hızla iade edilecek,
Ki biz o ıssız toprakları
Cennete çevirelim.

21 (673).

KÜÇÜK KARABAĞ'IMIZ

Küçük Karabağ'ımız
Ermeni dünyasının bir parçası,
Ermeniler oranın yerlisi ise,
Niye onu yabancıya terk edelim?

22 (674).

ERMENİ KARDEŞLERİMİZ! BİZ ÇOK SUSTUK!

Ermeni kardeşlerimiz! Biz çok sustuk!
Karabağ'ımızı elimizden aldılar,

Yeter bu kadar sabrettiğimiz,
Şimdi güçlüyüz, geri alalım onu!

23 (675).

GELİN KARDEŞLER! BİRLİK OLALIM

Hayatımın çanı sustu,
Bu harabe manastırda,
Artık dua edilmiyor…
Ah! Ben nereye gideyim?
Başka yerde vatanım yok.

Biz mecburuz ölenleri anmaya,
Ermeni milletinin şehitleri,
Toprağınız bol olsun,
Ah! Ben nereye gideyim? Yok başka vatan.

Biz Ermeniyiz, Ermeni de kalırız,
Gelin, kardeşler! Birlik olalım,
Van Gölü'ne, Erzurum'a,
Karabağ'a sahip olalım.

24 (676).

BİZİM ATA TOPRAKLARI

Acı bir hatıra gibi olsa da,
Rüya gibi topraklarımız bizim
Kaymışlar parmaklarımızdan
Su damlaları gibi,
Fakat hiç de ulaşılmaz rüya değiller
Bizim ata toprakları.
Onu bizden almış olsalar da,
Muş'u, Van'ı ve Sıvas'ı…
Gözlerimizden ıraktalar,
Fakat hiç masal değiller
Bizim ata toprakları.
Çünkü bizim topraklar,
Topraklarımızı bizim asla
Asla kaybolmazlar,
Unutulmazlar,
Küllenmezler…
Onlar hala varlar!
Ve kalırlar!
Bizim ata toprakları.
Topraklarımız bugün çoraklaşmış olsa da,
Tekrar yeniden yeşillenecek,
Bugün ıssız kalmış dumanlı,
Ama dönüşecekler payitaht olarak,
Kabir olarak susmuş olsalar da,
Yarın onlar şarkı söyleyecek,
Gelin gibi sevgiyle dopdolu,
Yarın tekrar şafak doğacak
Diriliş rengiyle cenneti
Akıl mabedi Armaş gibi,
Maraş gibi, Ayntap gibi
Sahipsiz olsa da yetimler gibi,
Bizim ata toprakları,
Onlar bizden koparılmıştır,
Onlar hala var, bizi beklerler!

25 (677).

NEREDE BİZİM ATA ÜLKEMİZ?

Nerde Muş, nerede Van?
Nerede Ermenilerin Ardahan'ı
Nerede bin kiliseli Ani
Zengin ihtişamı ve nazıyla,
Nerede Zeytun, zafer kazanmış
Ve Sasun, sıkı ve erkeksi,
Nerede bizim görkemli Adana,
Tigranakert, tarihî,
Nerde Kars, Ermeni gelini,
Ve Narek, nur kutsal mekan,
Nerede bizim eşsiz Surmalu
Ve Taron cennetmekan,
Nerde Maraş ve Kilikia?
Ve Saroyan'ın Bitlisi,
Rüya gibi bizim Yerznka
Zanaatkar ustaların, şen payitahtı,
Nerede kahraman Musa Dağ?
Mücadeleler yürüttü eceli
Ve kırk gün ve gece
Efsanevi kahramanlık yarattı,
Beyhude! bugün hatıra olmuşlar
Ermenilerin asırlık hazineleri,
Onların adları dudaklarında
Soğomon* Berlin'e ulaştı
Ve katletti Talât'ı.
Vatan kaybetmiş, sağ kalan Ermeniler
Sürdürüyor varlığını Diasporada
Dertli ve sessiz, acısı kalbinde.
Ataların kabirlerine hala korumakta
Ve ağlamakta ve kederlenmekte,
Yabancı şimdi yaşamakta
Müreffeh ve şen Ermeni ata toprağında.
Fakat umut var geç de olsa,
Gerçekleşir memleket bırakmış
Ermeni insanının arzuladığı dilek,
Yükselirler yukarı zirvesine Ararat'ın,
Ve kucaklarlar serin dağları,
Soğuk çağıltılı dereleri
Ve coşarlar tatlı ıtırıyla
Aygestan'ın kâfûr gülünün,
Serinlerler Van Gölü'nde,
Yüzerler Kars çayında,
Hayran olarak Ahtamar'a
Zümrüd-ü Anka'yla, Nemrut dağıyla,
Tadına bakarlar Artamet'in ölümsüzlük elmalarının,
Doyarlar zengin kokusuyla memleketin
Ve diz çökerek Az. Arakelots mabedinde
Dua ederler Göklerdekine, nihayetinde
Dönmesi için Ermeninin kutsal ocağına.
O mutlu gün gelir ve kurtulur toprağı yurdun,
Eve döner gurbetçiler
Ve hasretle öperler kendi ata topraklarını.

26 (678).

* Ulusal intikamcı Soğomon Tehliryan.

ERMENİNİN TÜRK ÇOCUĞUNA TEMENNİSİ

Müjdeliyor inancım benim,
Düşmanıma iyi olanı temenni edeyim,
İşte ve ben, benim temennim
Yöneltiyorum Türk çocuklarına.

Ruhen temiz insanlar yetişin!
İyiyi gerçekleştirip, asilleşin,
Sevgiyle dolu yüreğiniz olsun,
Gerçeklike bilgeleşin.

Ben bilmem ilerde
Siz ne uzmanı olursunuz,
Gerçekleştirin bu temenniyi,
Bilirim kesinlikle Adam olursunuz.

Ve kabul ettiğinizde dürüstçe
İşlediği günahları atalarınızın,
Yüce ve adilane bir elle
Ermeninin toprağını, verirsiniz Ermeniye.
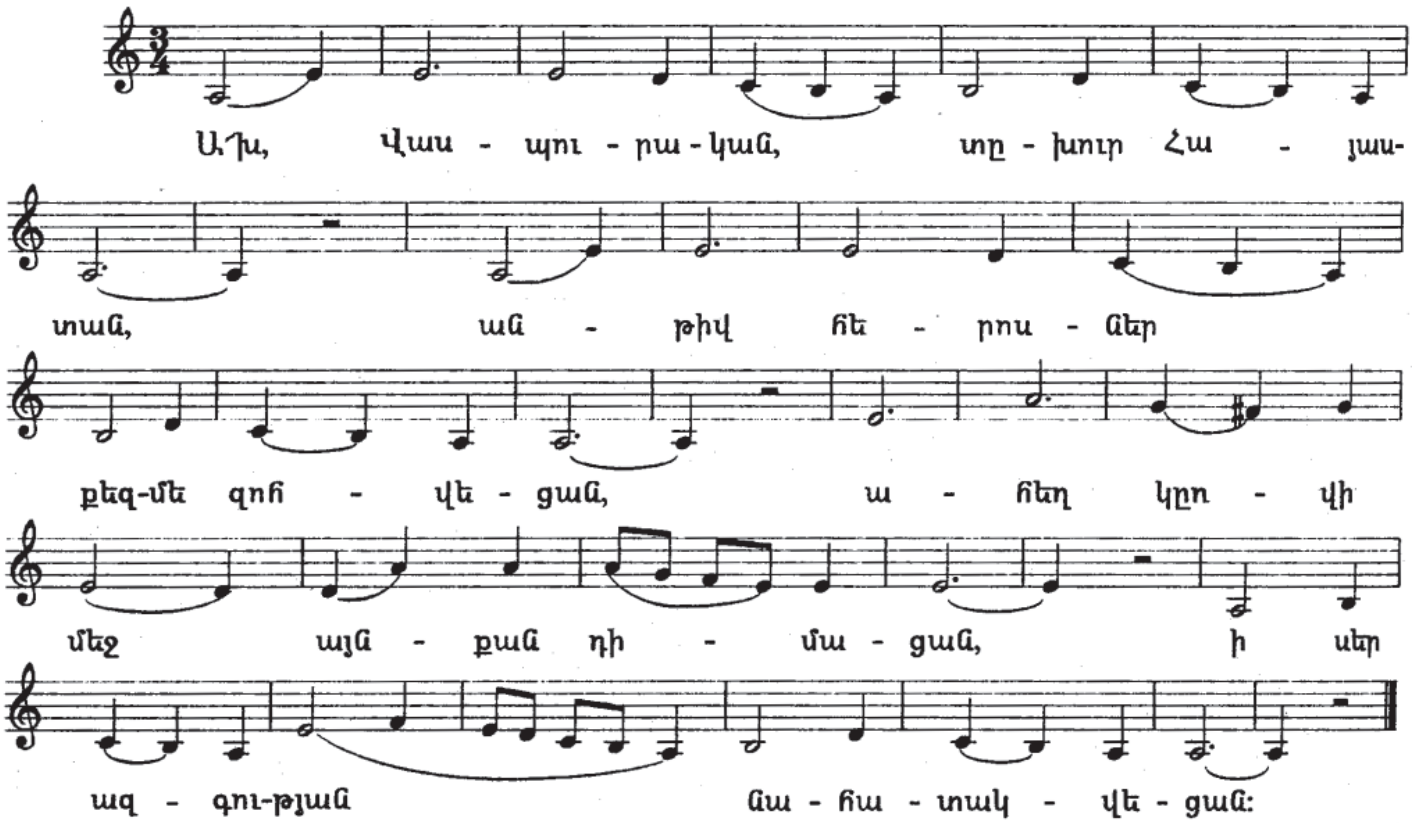
6.

TARİHİ ŞARKILARIN NOTALARI*

1 (679).

AH! VASPOURAKAN

[Tnk. 628].

Ah, Vaspurakan! Kederli Ermenistan,
Pek çok kahraman hayatını kaybetti,
Korkunç bir çatışmada o kadar direndi,
Milletleri uğruna şehit düştü.
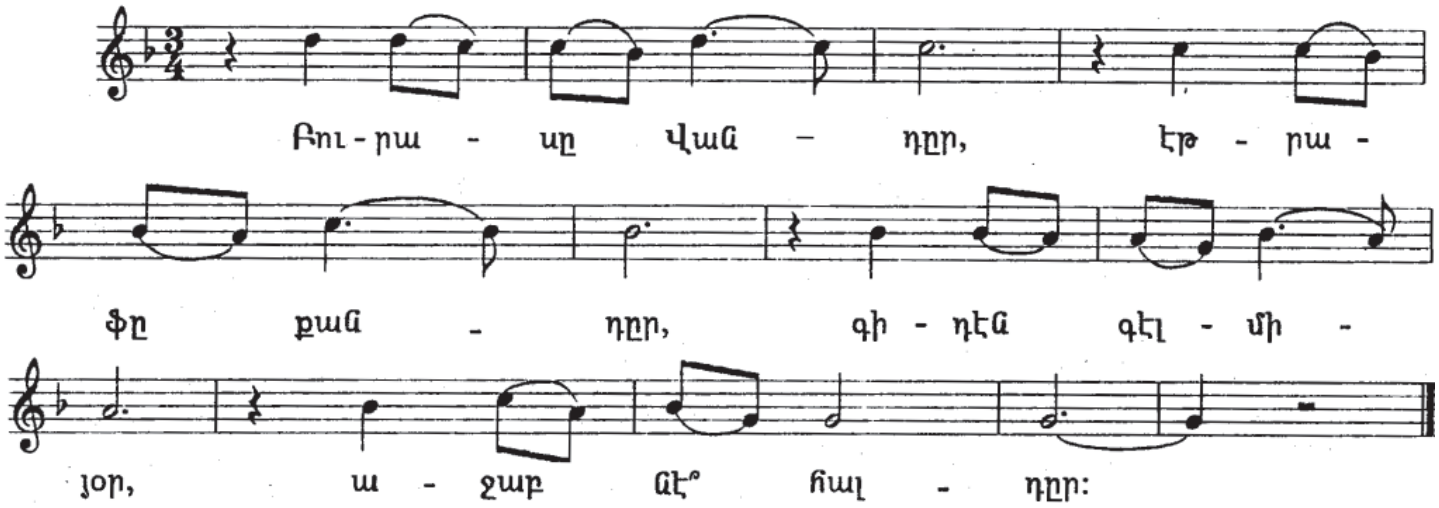
---

* Sağ kalan görgü tanıklarının icra ettiği
- [No. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 11, 17, 18, 20] şarkıların ses kayıtları müzikolog, sanat uzmanı ***Dr. Alina Pehlivanyan*** tarafından;
- [No. 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 22] şarkıların ses kayıtları müzikolog, sanat uzmanı ***Dr. Manuk Manukyan*** tarafından;
- [No. 3, 4, 12] şarkıların ses kayıtları müzikolog ***Karo Çalikyan*** tarafından notaya dökülmüştür.

Müzikolog, sanat uzman ***Dr. Anahit Bağdasaryan*** Ermeni Soykırımına ilişkin bu halka ait tarihi şarkıların melodilerini incelemiş ve "*Ermeni Soykırımına ilişkin halk şarkılarının melodik-poetik özellikleri* (V. Svazlian'ın *Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları***.** Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2000, Ermenice, eserinde bulunan notalara göre)," 'Ermeni Soykırımının tarih ve tarihbilimsel meseleleri,' başlıklı makalesi EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü Bilimsel Çalışmalar Dergisi, Yerevan, 2002, Sayı 6, s. 94-104 (Ermenice) yayınlanmıştır.

2 (680). ŞOT

BURASI VAN’DIR

[Tnk. 448].

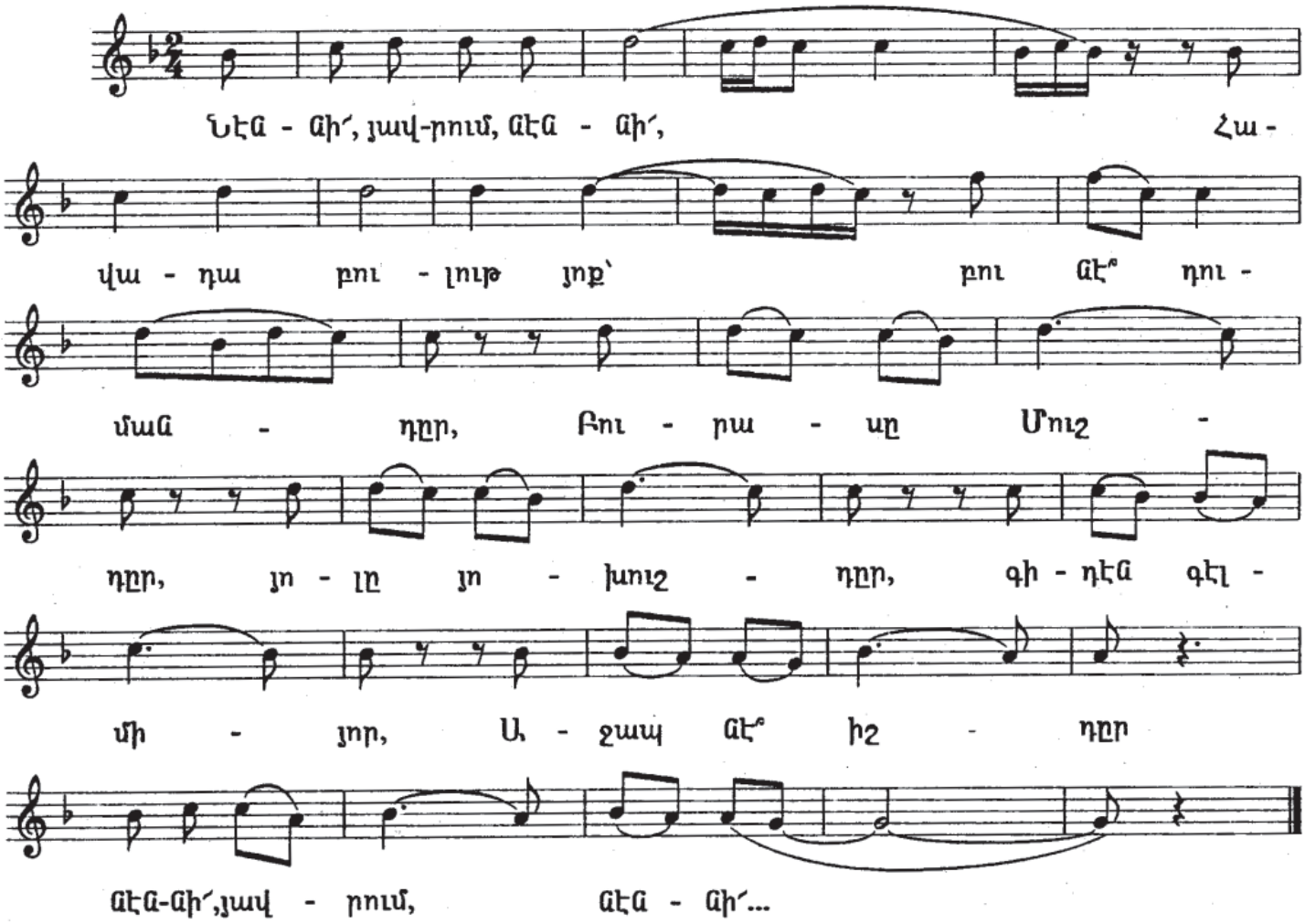

Burası Van’dır,
Etrafı kandır,
Giden gelmiyor,
Acab ne haldır.

3 (681). ŞOT

BURASI MUŞ'TUR

[Tnk. 449].
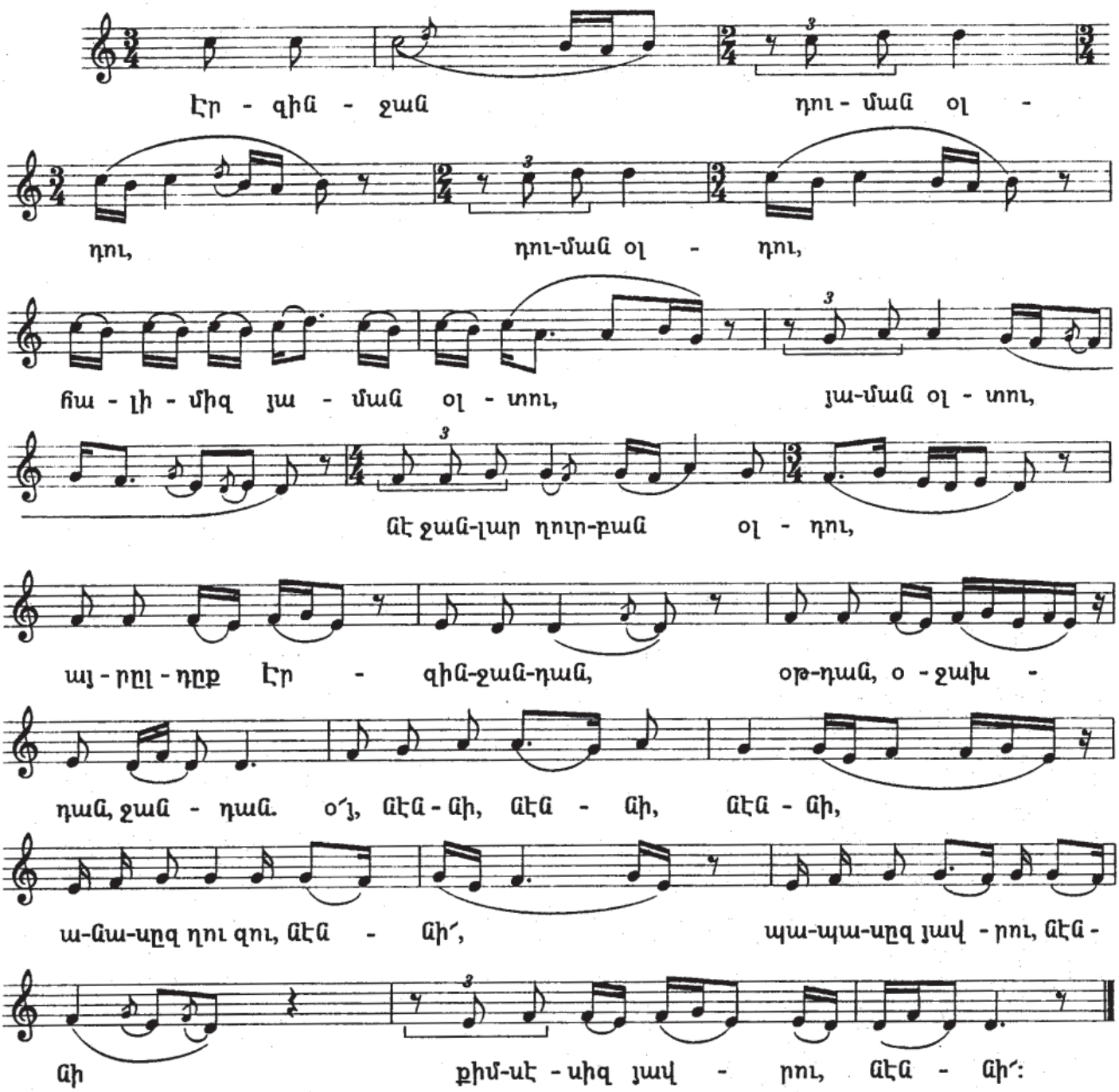

Nenni, yavrum, nenni!
Havada bulut yok,
Bu ne dumandır?
Burası Muş'tur,
Yolu yokuştur,
Giden gelmiyor,
Acab ne iştir.

4 (682). ŞOT

ERZİNCAN DUMAN OLDU

[Tnk. 451].
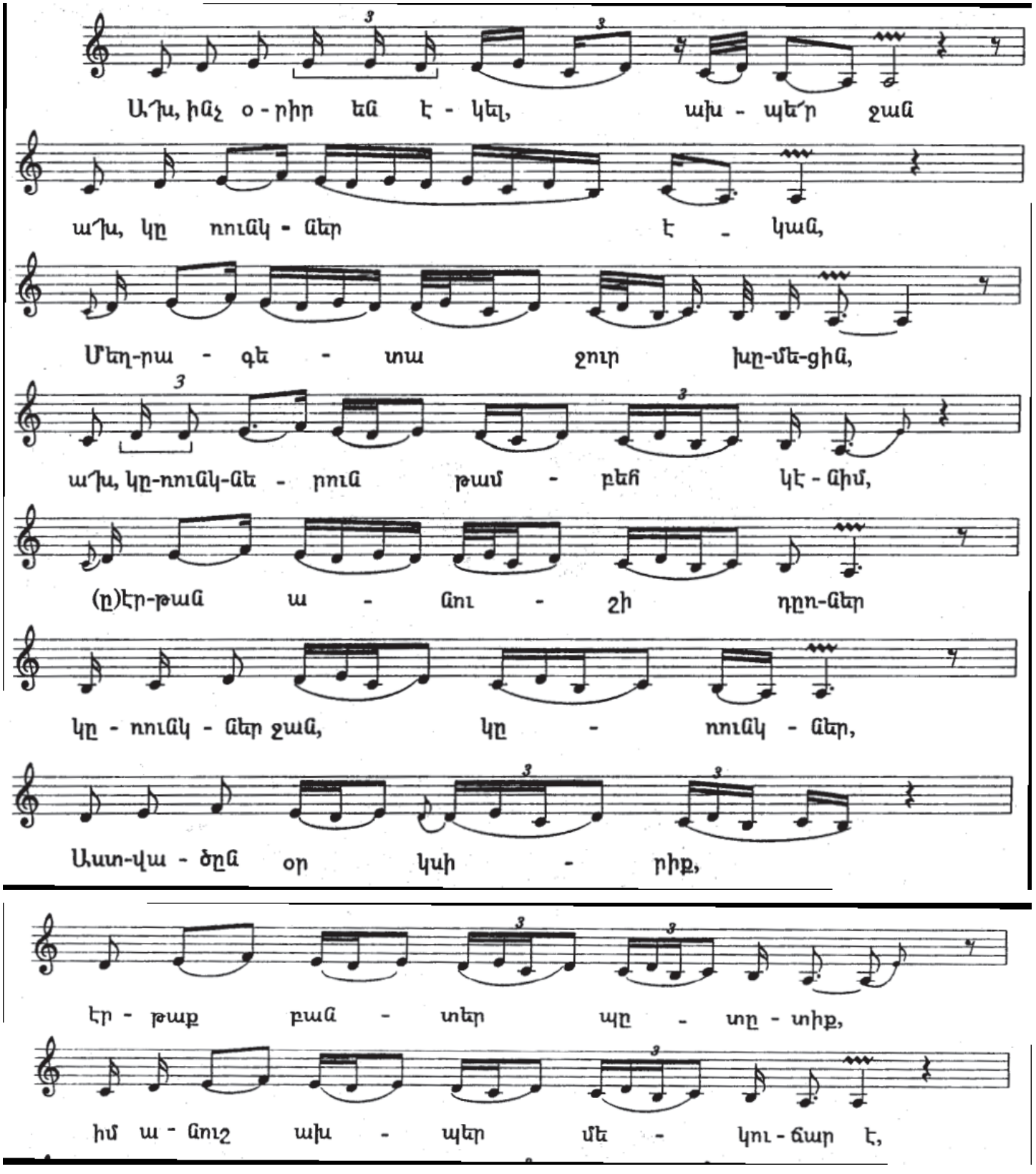

Erzincan duman oldu,
Halimiz yaman oldu,
Ne canlar kurban oldu,
Ayrıldık Erzincan'dan,
Ottan, ocaktan, candan.

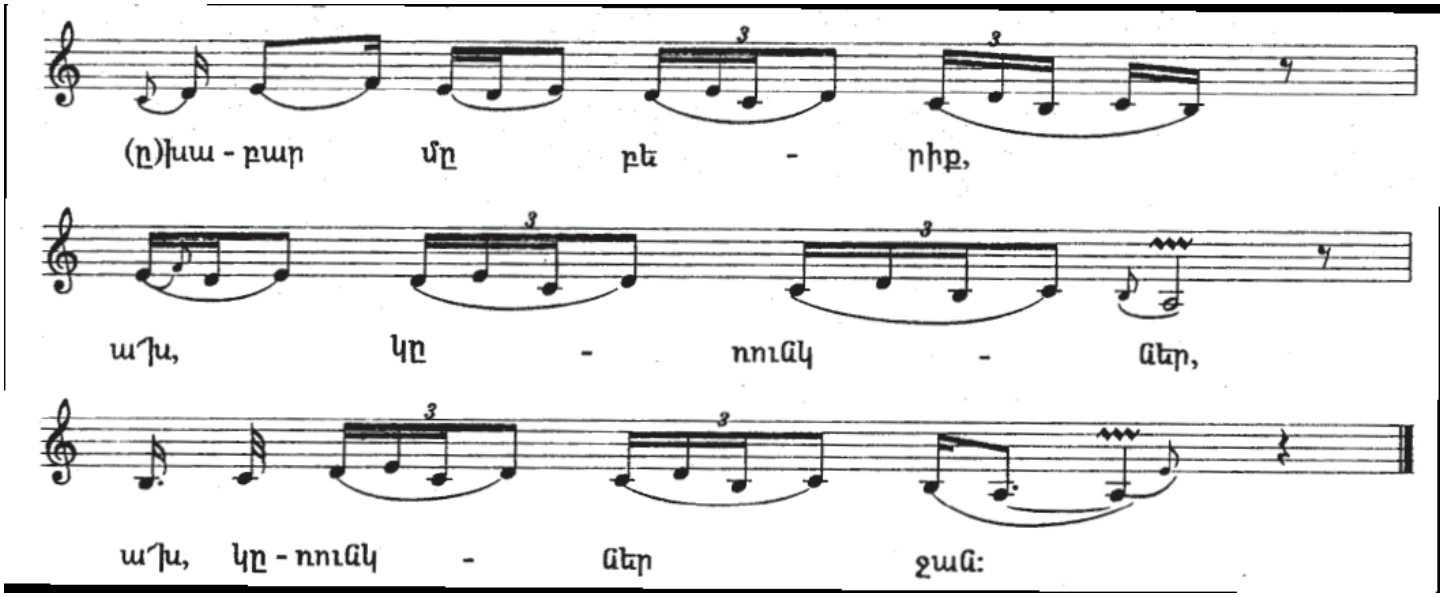
Oy, nenni, nenni, nenni!
Anasız kuzu, nenni!
Babasız yavru, nenni!
Kimsesiz yavru, nenni!

5 (683).

AH BU NE GÜNLER!

[Tnk. 612].

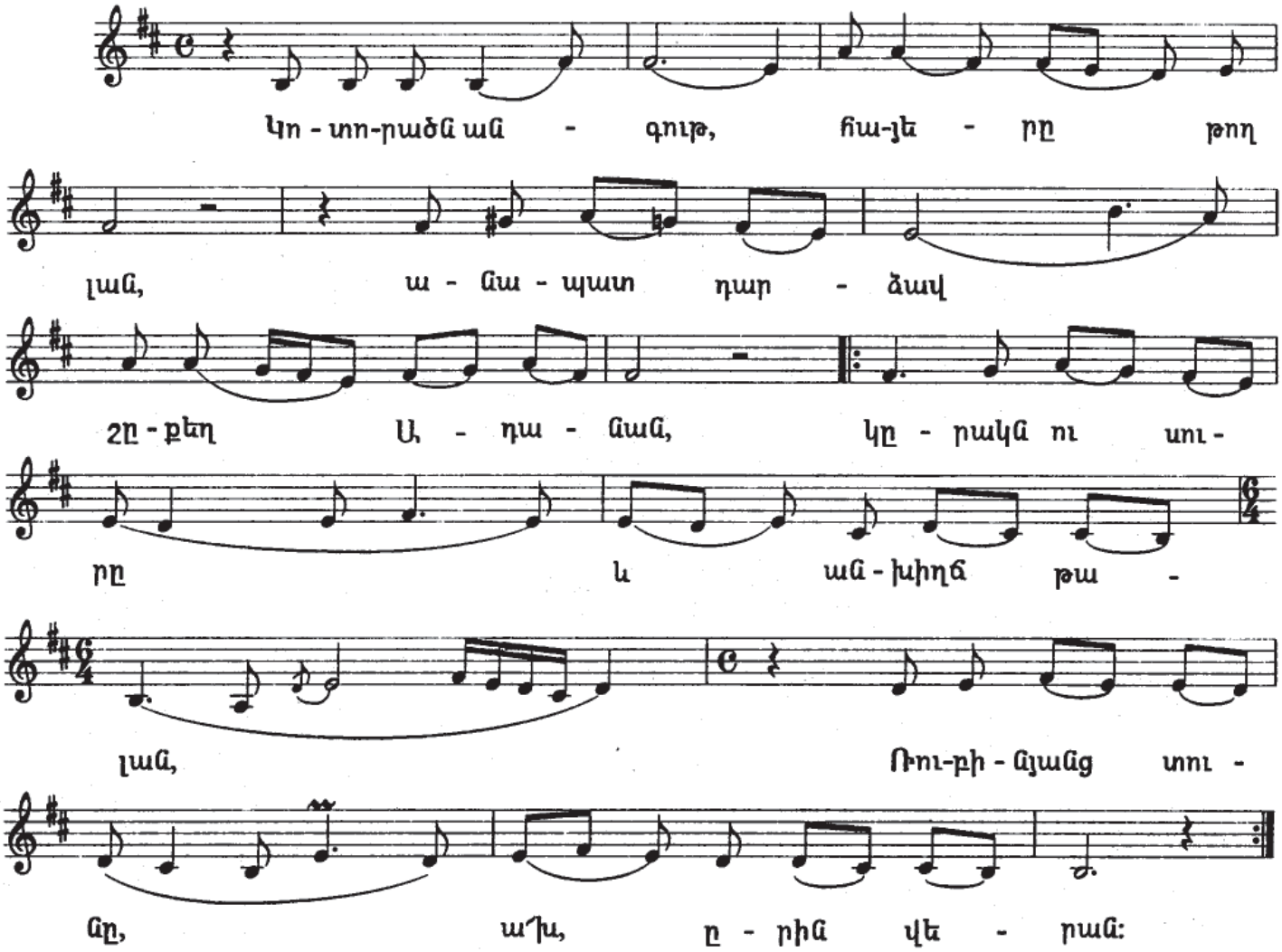

Ah ne günlere geldik, kardeşim!
Ah! Turnalar geldi, Meğraget'in suyunu içti,
Ah! Turnalara tembih edeyim,
Sevgili kardeşimin kapısına gitsin.

Turnalar! Turnalar!
Tanrı aşkına,
Gidin hapishaneleri dolaşın,
Sevgili kardeşim bir tanemdir,
Haber getirin, ah! turnalar!

6 (684).

ADANA AĞITI

[Tnk. 436].
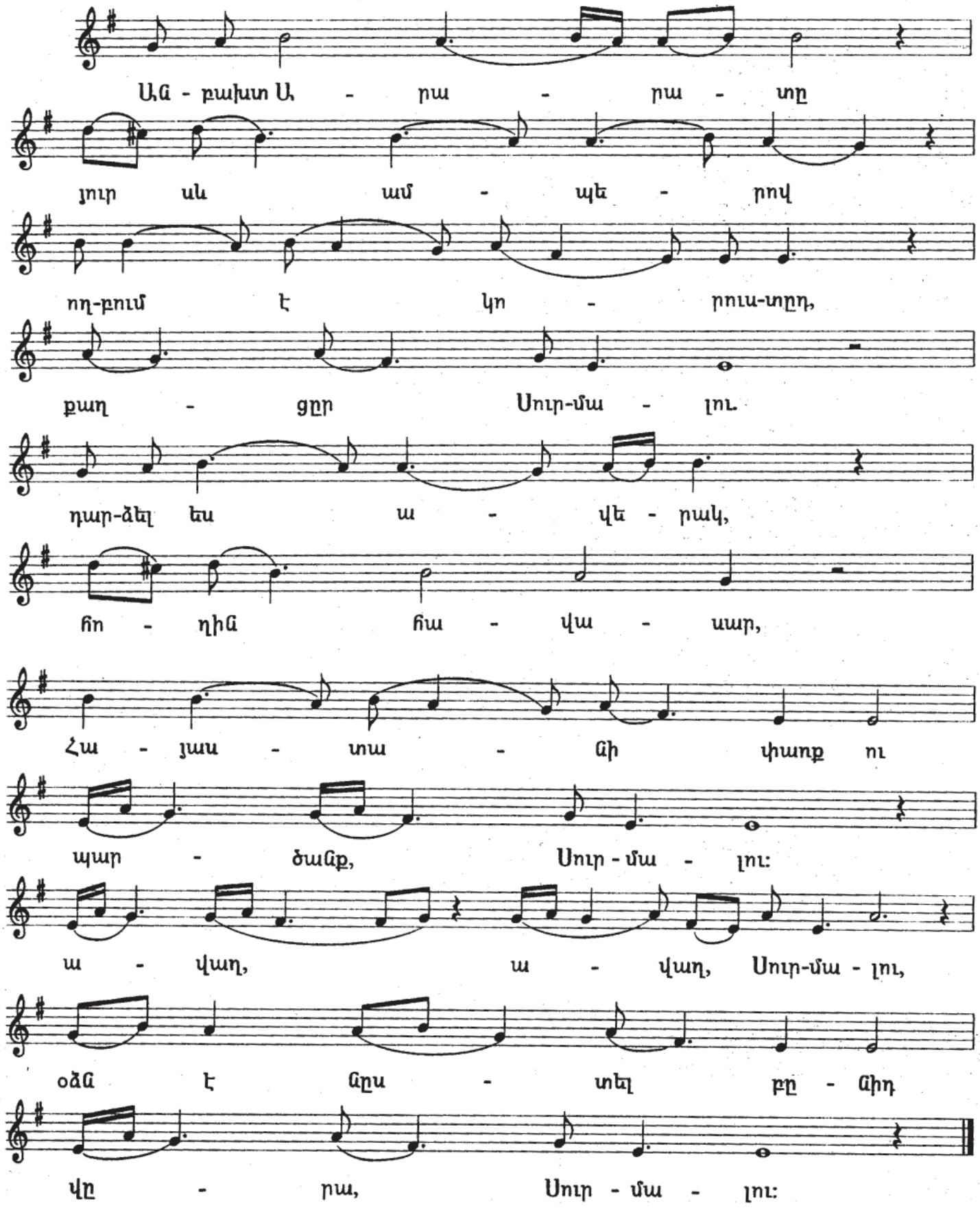

Katliam amansız, Ermeniler ağlasın,
Çöle döndü güzel Adana,
Ateş ve kılıç ve zulüm ile talan,
Rupinyan ülkesini, ah! etti viran.

7 (685).

HEYHAT! SURMALU!

[Tnk. 655].
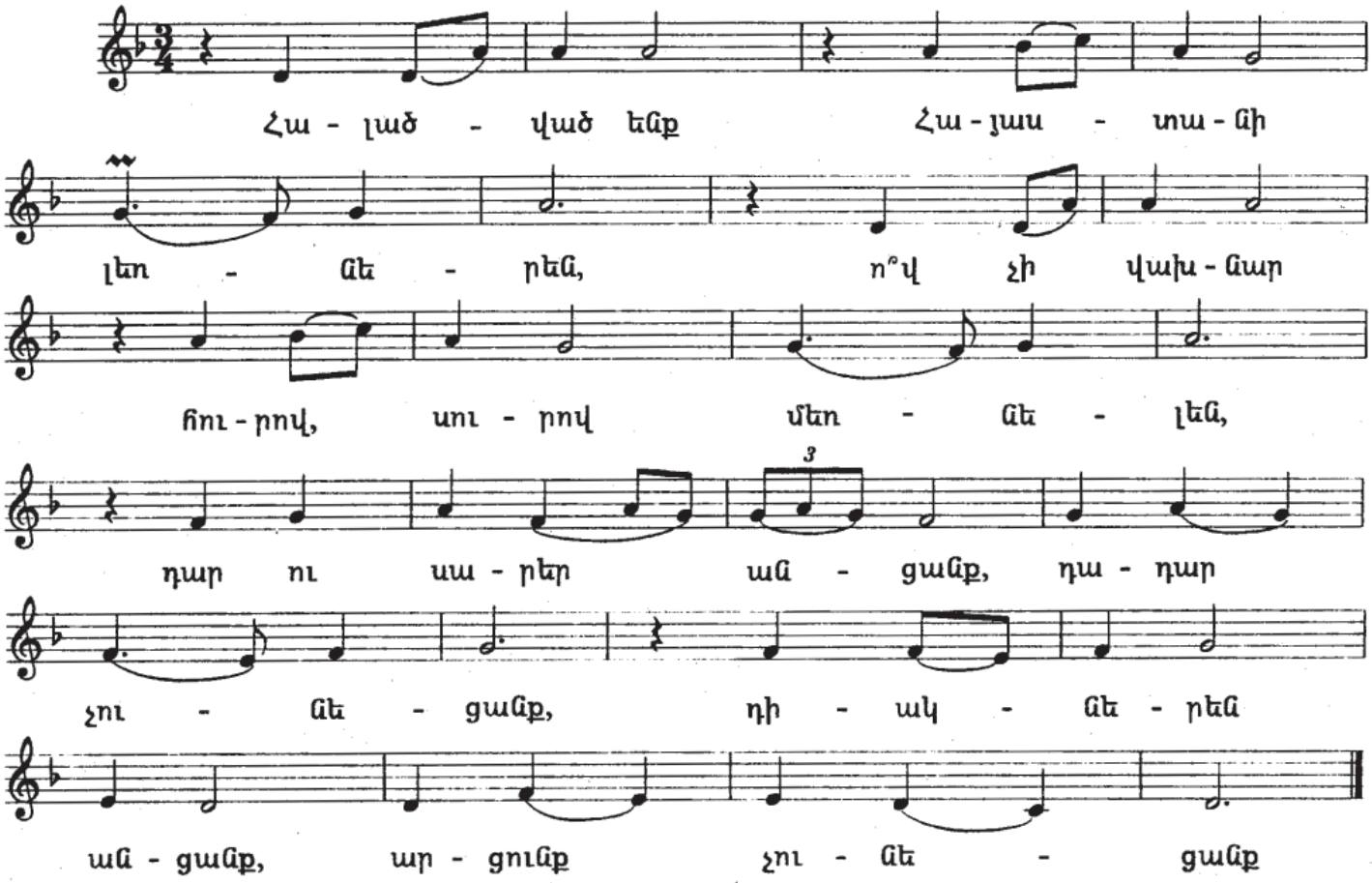

Talihsiz Ararat siyah bulutlarıyla
Kaybedildiğin için ağıt yakıyor, güzel Surmalu!
Harabeye dönmüş, yerle bir olmuşsun,
Ermenistan'ın şanı ve gururusun, sen Surmalu!

Heyhat! Surmalu!
Yılan yatmış yuvanın üstüne, Surmalu!

8 (686).

SÜRÜLDÜK ERMENİSTAN DAĞLARINDAN

[Tnk. 456].
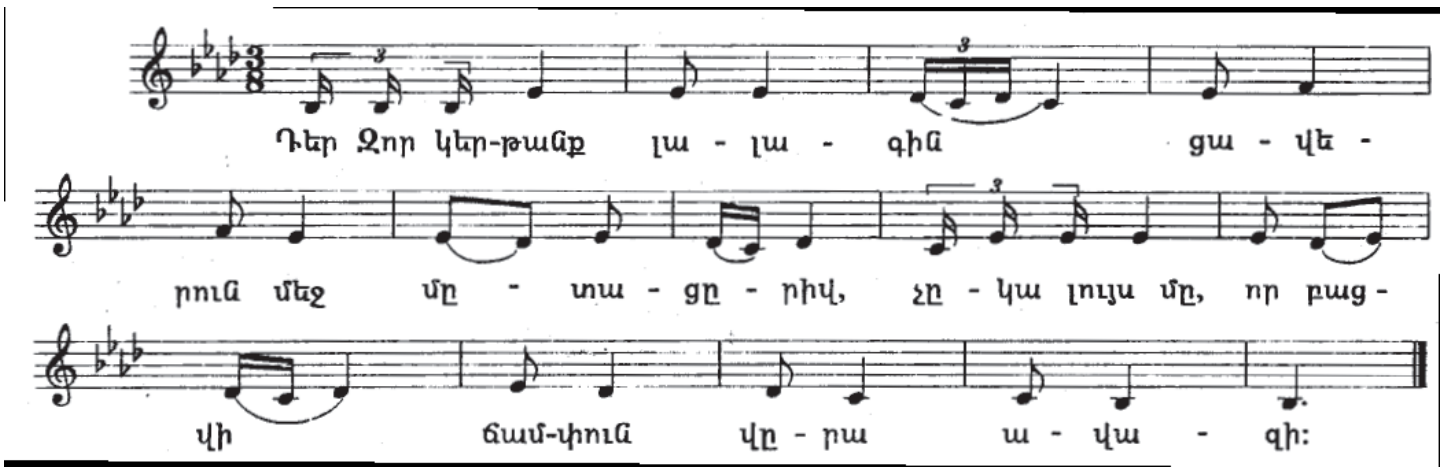

Sürüldük Ermenistan dağlarından,
Kim korkmaz ateşle, kılıçla ölmekten?
Yüzyıllar ve dağlar aştık, durmadık,
Cesetlerin arasından geçtik, ağlamadık.

9 (687).

AĞLAYARAK GİDİYORUZ DER ZOR'A

[Tnk. 459].
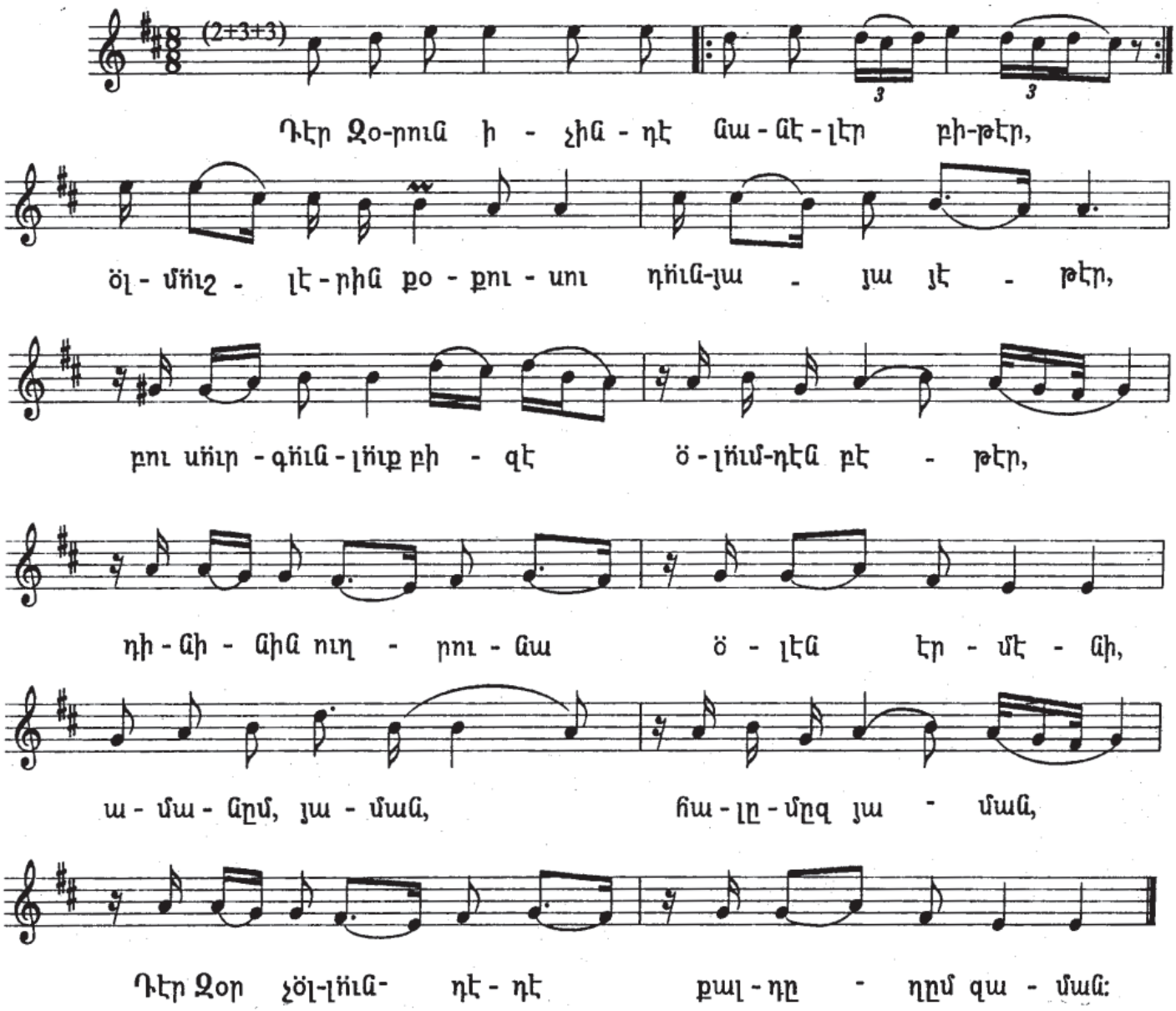

Ağlayarak gidiyoruz Der Zor'a,
Durumumuz acıklı,
Tek bir umut ışığı yok,
Kum yolun üstünde.

10 (688). ŞOT

DER ZOR'UN İÇİNDE NANELER BİTER

[Tnk. 475].
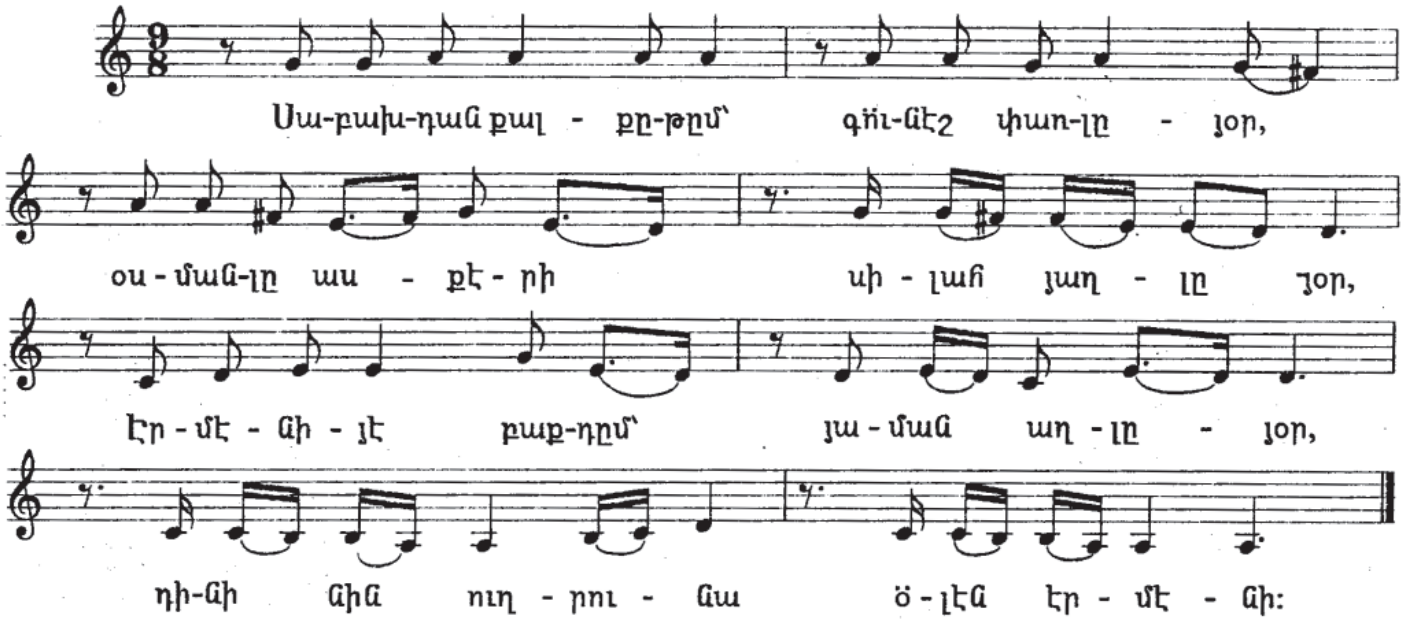

Der Zor'un içinde naneler biter,
Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin uğruna ölen Ermeni!
Amanım yaman, halimiz yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.

11 (689). ŞOT

SABAHTAN KALKTIM, GÜNEŞ PARLIYOR

[Tnk. 488].

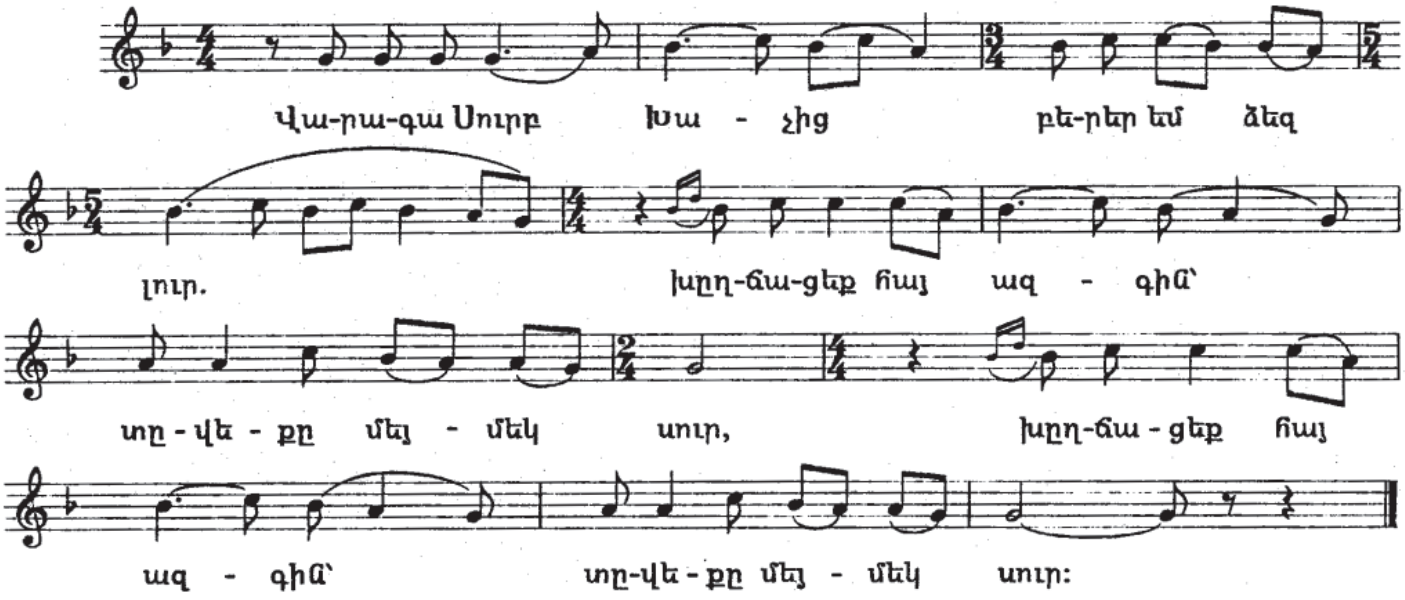

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

12 (690).

VARAGA SURB KHAÇ’TAN

[Tnk. 558].
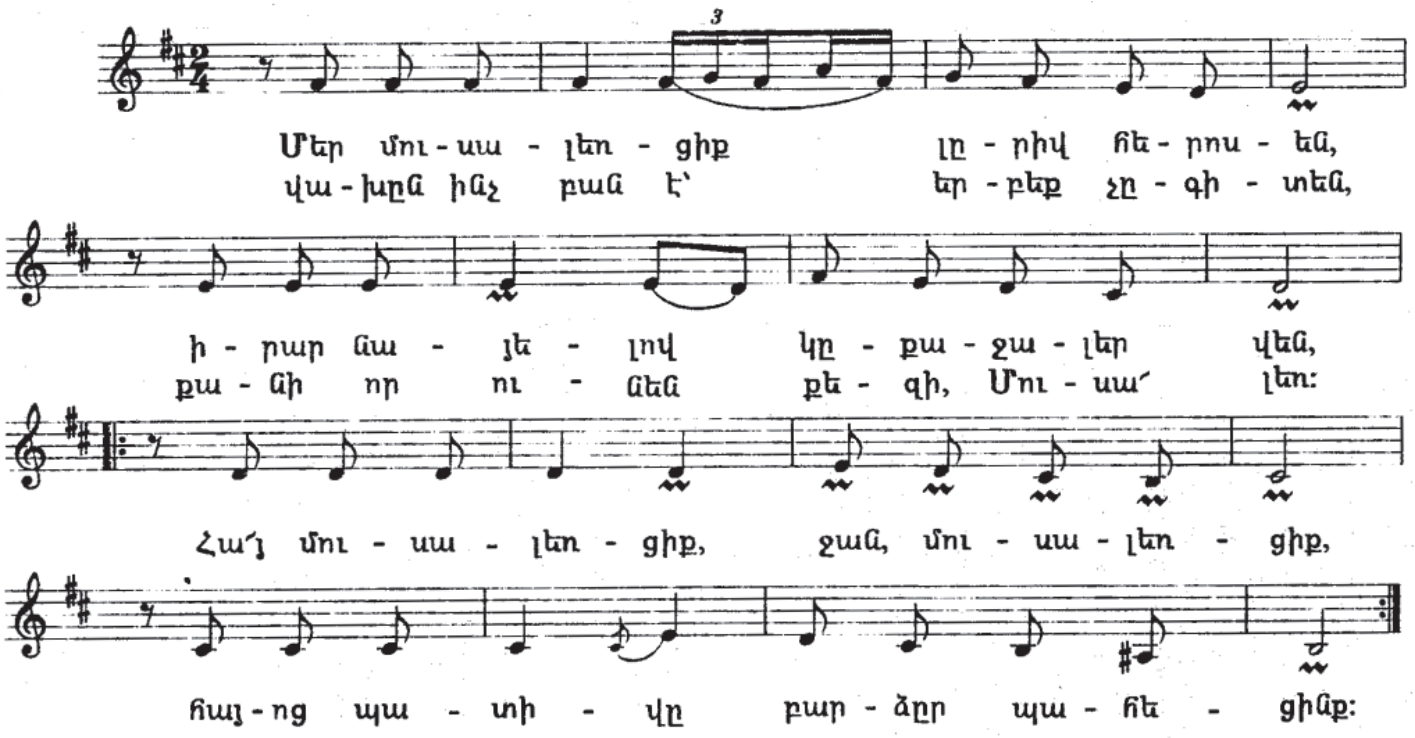

Varaga Surb Khaç’tan
Size getirdim haber,
Acıyın Ermeni milletine,
Verin birer kılıç!
Acıyın Ermeni milletine,
Verin birer kılıç!

13 (691).

BİZİM MUSA DAĞLILARIN HEPSİ KAHRAMANDIR

[Tnk. 636].

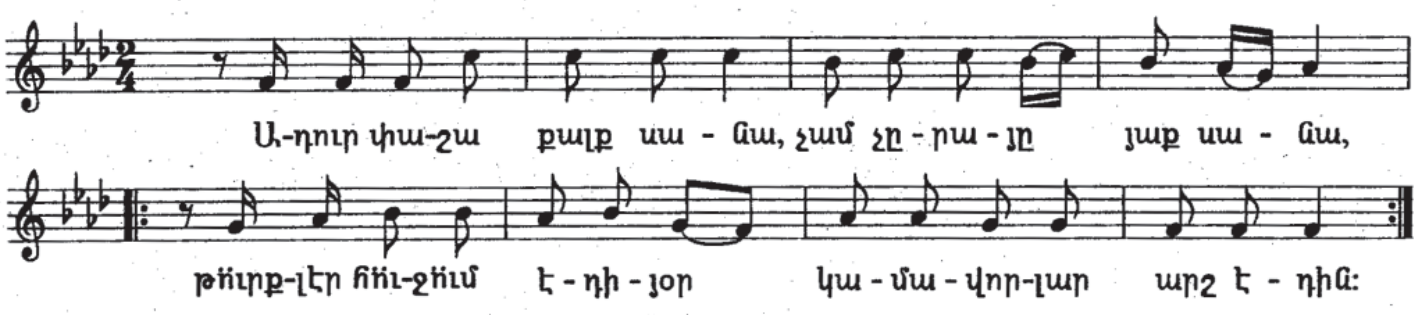

Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır,
Birbirine bakarak cesaretlenirler,
Korku nedir, hiç bilmezler,
Zira, sana sahiptirler Musa Dağ!
Ermeni Musa Dağlılar! Can, Musa Dağlılar!
Ermenilerin şerefini koruduk.

14 (692). ŞOT

ADUR PAŞA

[Tnk. 641].
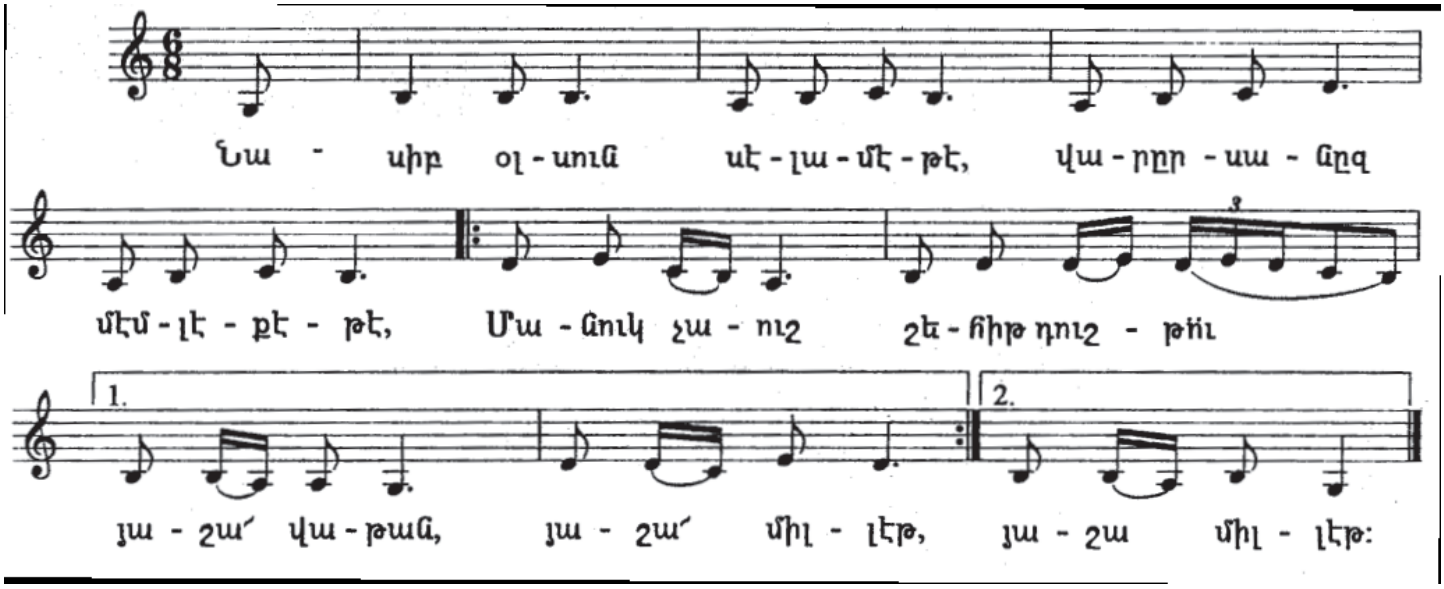

Adur Paşa, kalk sen!
Çam çırayı, yak sen!
Türkler hücum ediyor:
Kamavorlar arş edin!

15 (693). ŞOT

YAŞA, MANUK ÇAVUŞ!

[Tnk. 642].
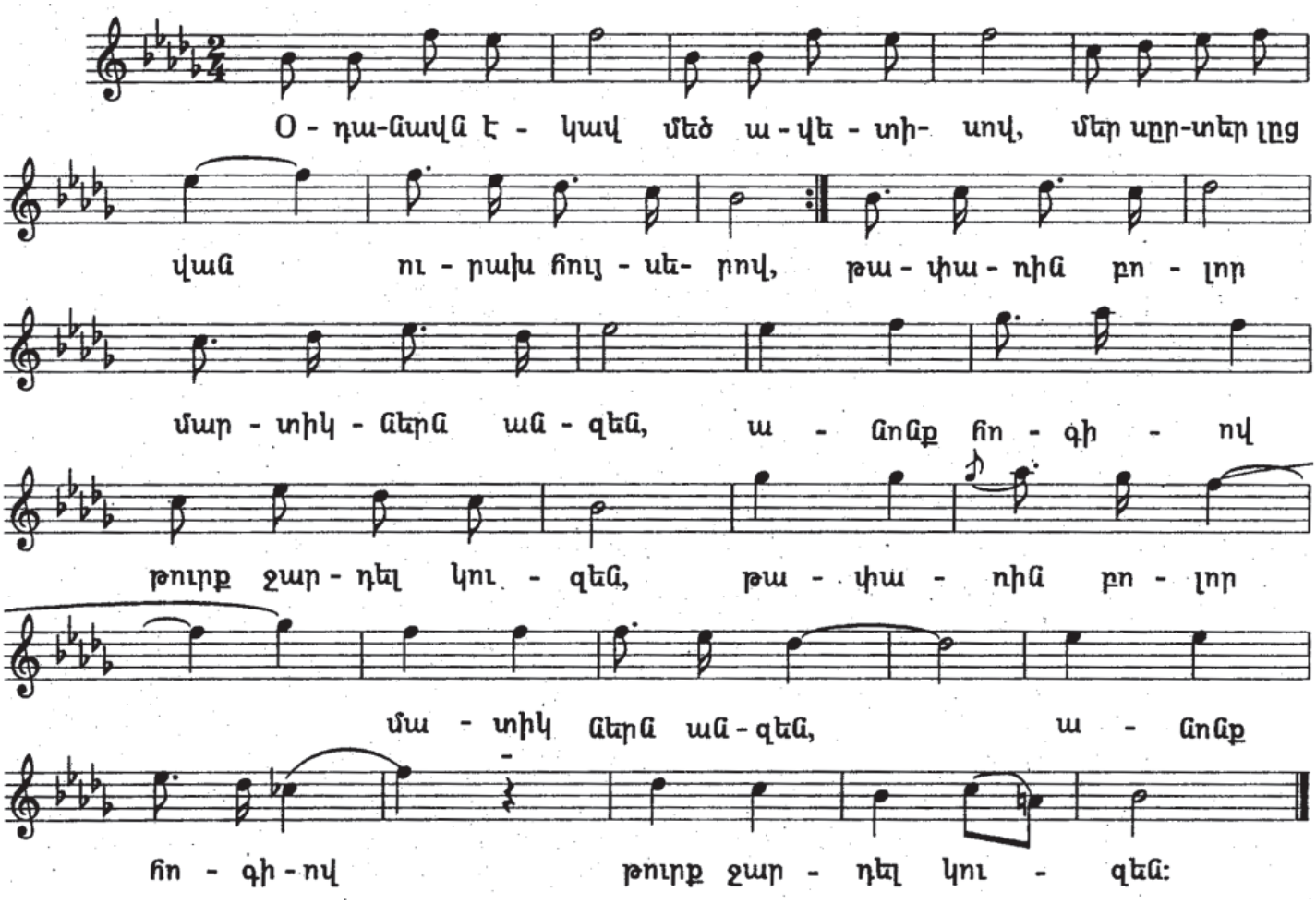

Nasip olsun selamete,
Varırsanız memlekete,
Manuk Çavuş şehit düştü,
Yaşa vatan, yaşa millet, yaşa millet!

16 (694).

UÇAK GELDİ, BÜYÜK BİR MÜJDE GETİRDİ

[Tnk. 648].
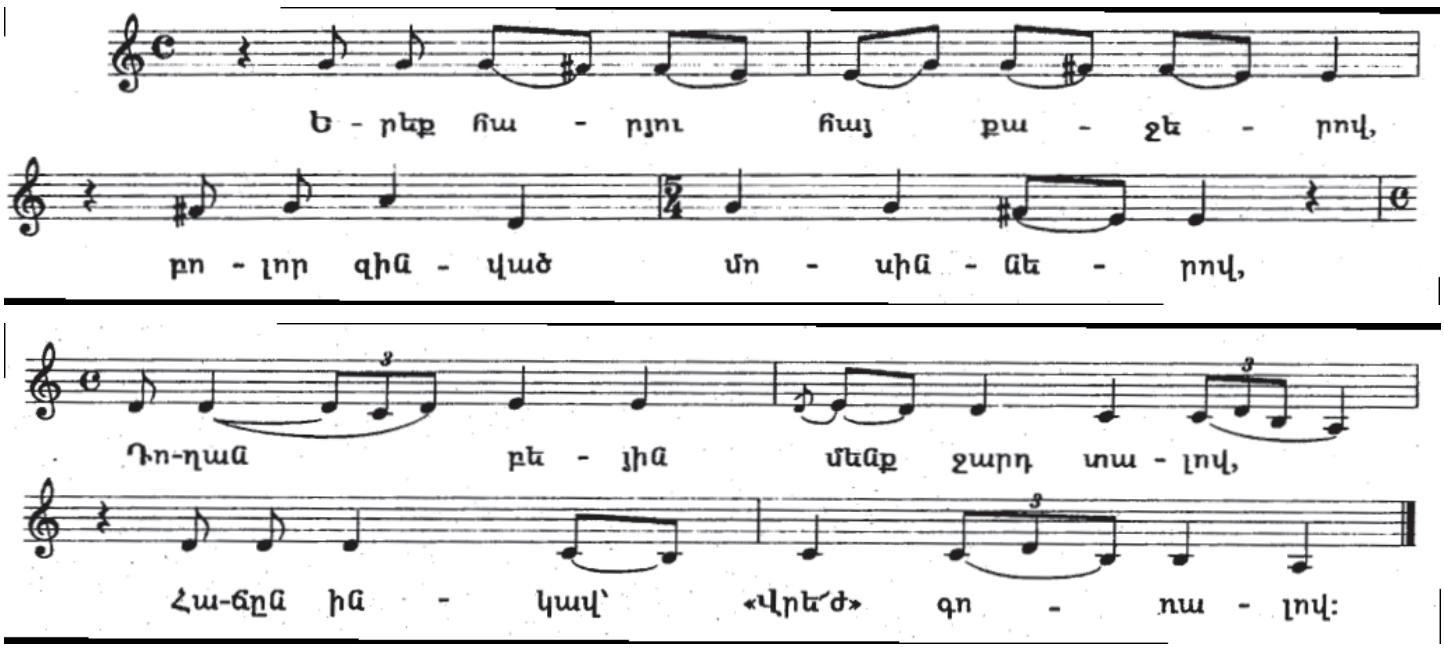

Uçak geldi, büyük müjde getirdi,
Yüreğimiz umutla doldu,
Dolaşsınlar silahsız savaşçılar,
Onlar yürekten Türk katletmek ister.
Dolaşsınlar silahsız savaşçılar,
Onlar yürekten Türk katletmek ister.

17 (695).

EY! HACINLI YİĞİT GENÇ!

[Tnk. 649].
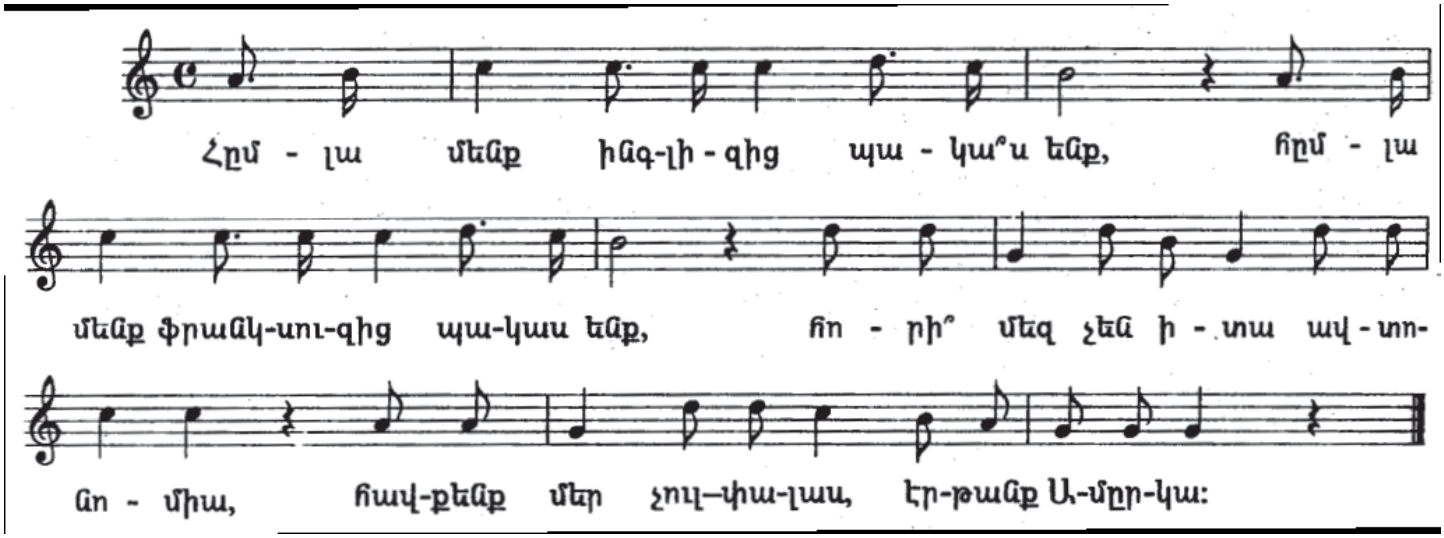

Üç yüz Ermeni yiğitle,
Ellerinde mosinlerle,
Ezdik Doğan Bey'in ordusunu,
Hacın düştü, "İntikam!" diye gürleyerek.

18 (696).

ŞİMDİ BİZ?

[Tnk. 615].
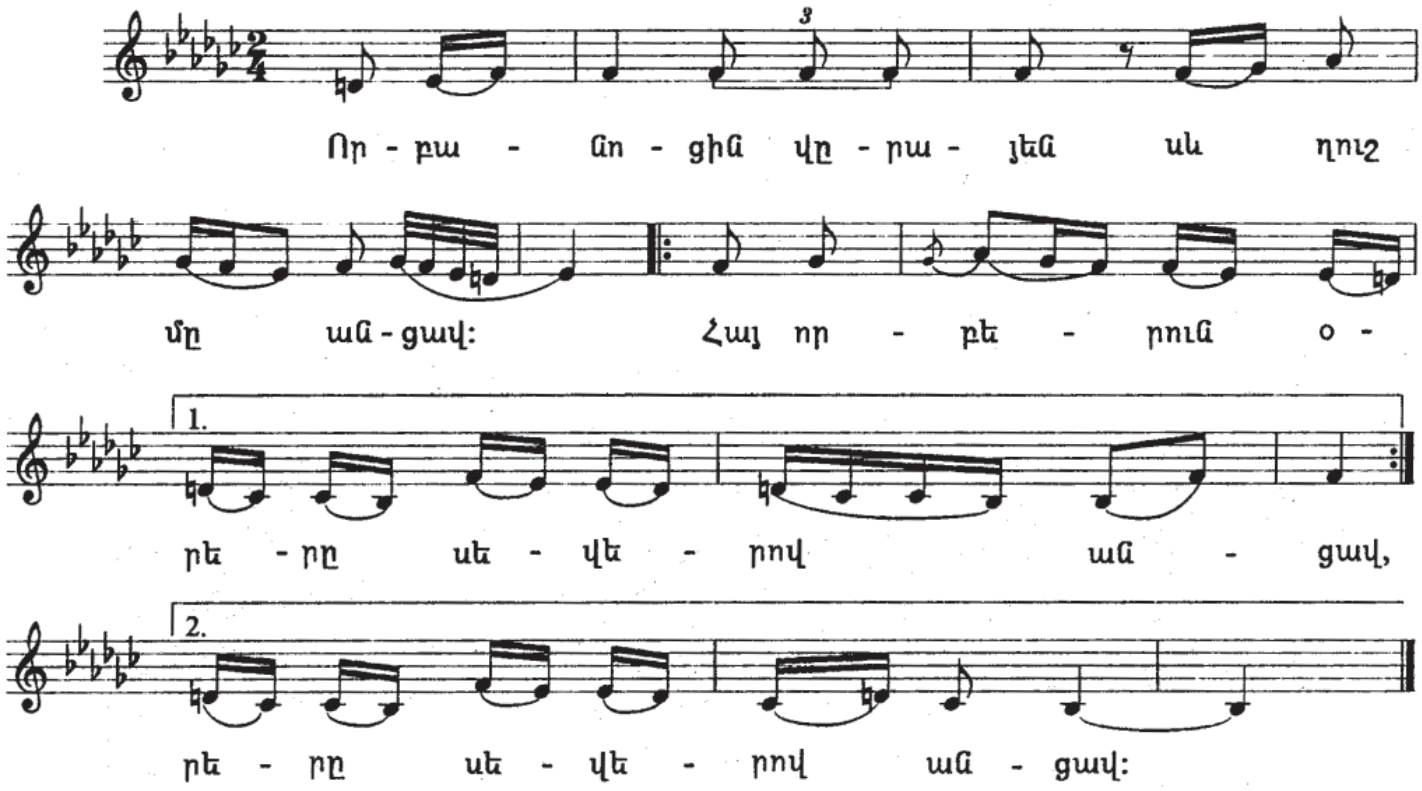

Şimdi bizim İngiliz'den ne eksiğimiz var?
Şimdi bizim Fransız'dan ne eksiğimiz var?
Niye bize özerklik vermiyorlar?
Tasımızı tarağımızı toplayıp Amerika'ya gidelim.

19 (697).

YETİMHANENİN ÜSTÜNDEN SİYAH BİR KUŞ UÇTU

[Tnk. 618].

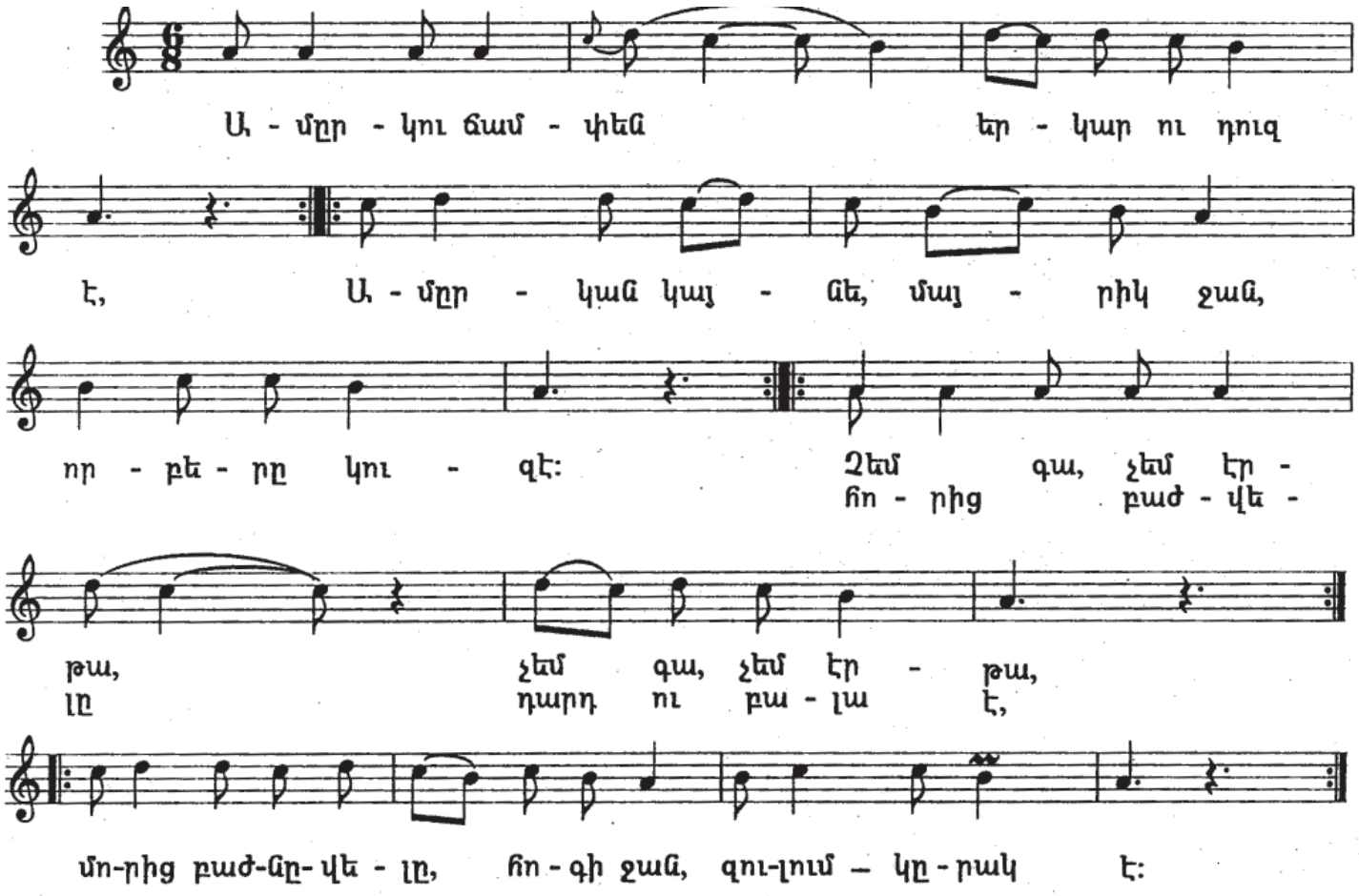

Yetimhanenin üstünden siyah bir kuş uçtu,
Ermeni öksüzlerin günleri siyahlar içinde geçti.
Ermeni öksüzlerin günleri siyahlar içinde geçti.

20 (698).

AMERİKA YOLU

[Tnk. 613].
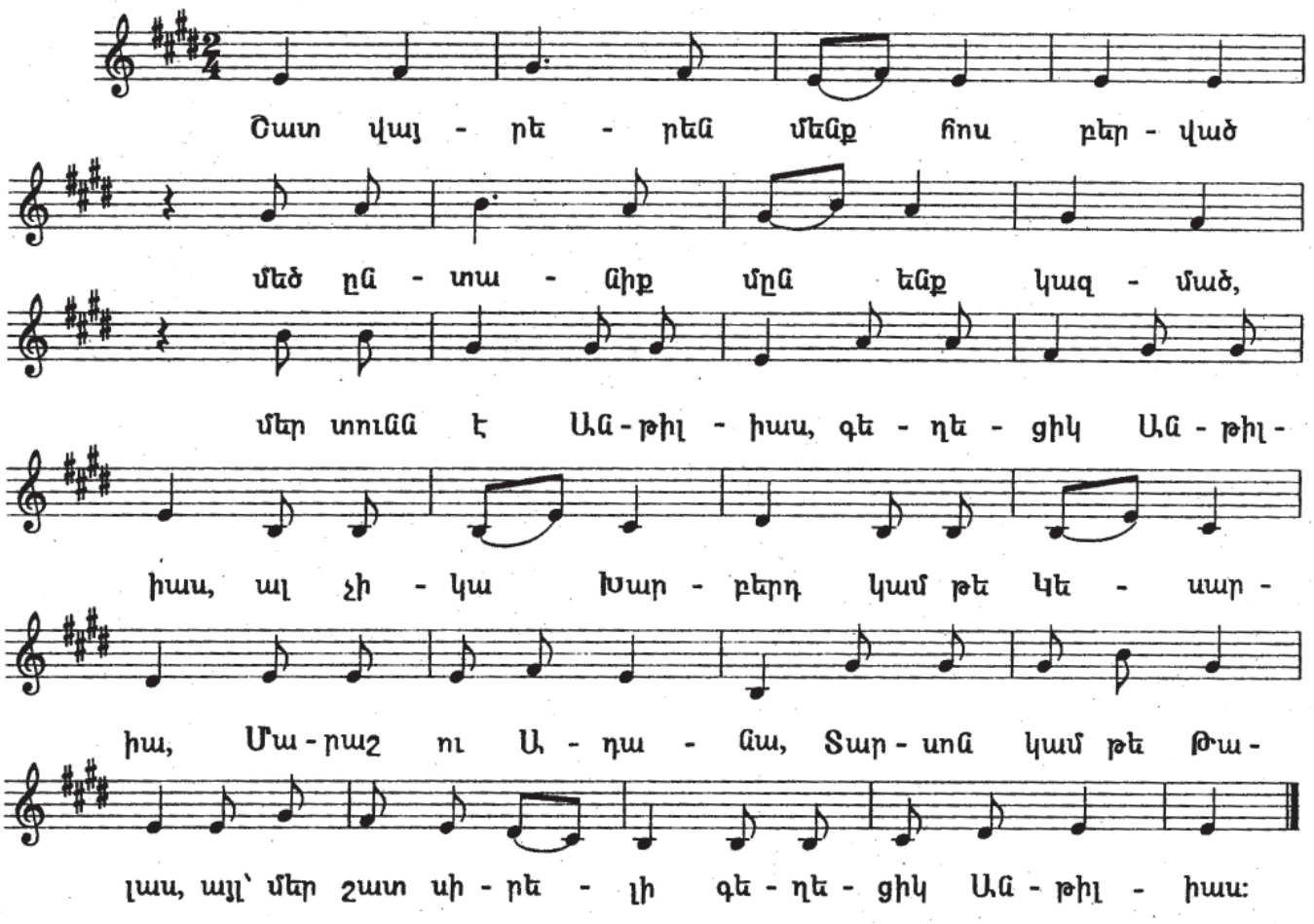

Amerika yolu uzun ve düz,
Amerika öksüzleri alır, ister.
Gelmem! Gitmem! anneciğim!
Gelmem! Gitmem! Amerika'ya!
Babadan ayrılmak dert ve bela,
Anne'den ayrılmak zulüm ve ateş.

21 (699).

ÇOK SEVGİLİ, GÜZEL ANTİLYAS'IMIZ!

[Tnk. 626].
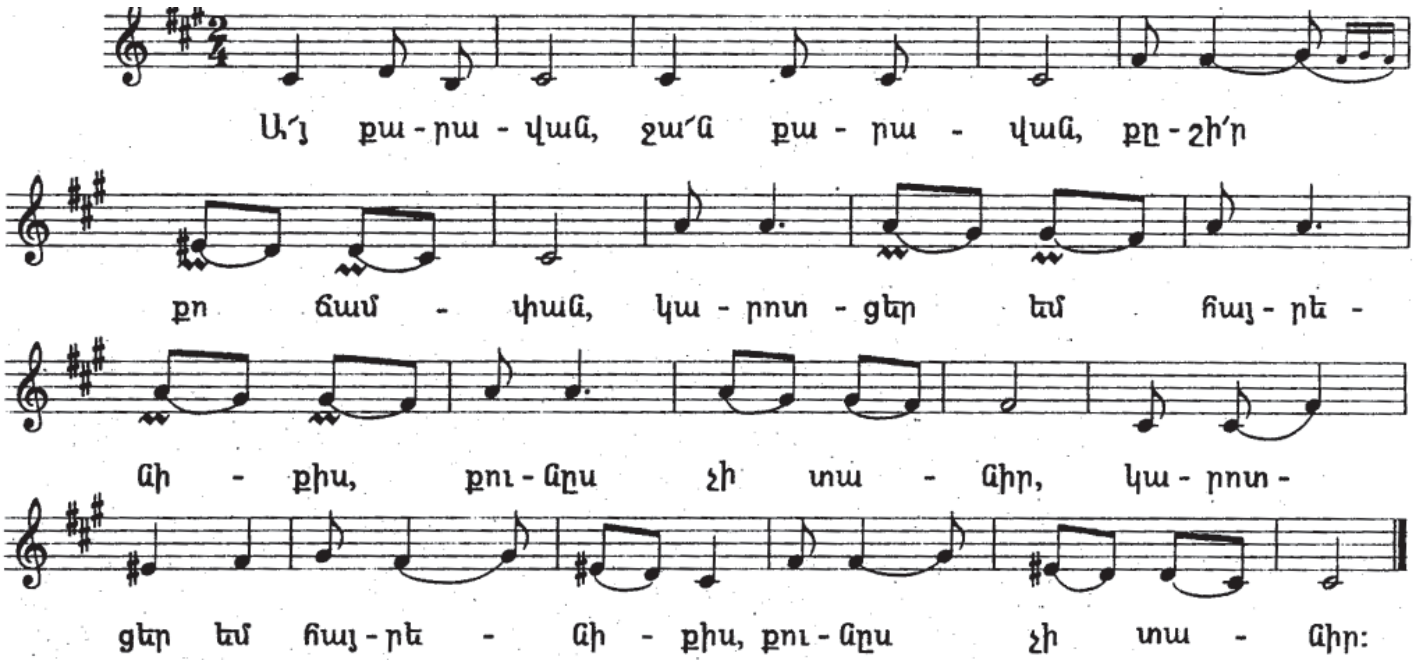

Pek çok yerden buraya geldik,
Büyük bir aile oluşturduk,
Bizim evimizdir Antilyas,
Güzel Antilyas.

Artık ne Kharberd var, ne Kayseri,
Maraş, Adana, Tarson veya Talas,
Artık çok sevgili Antilyas var!

22 (700).

VATANIMI ÖZLEMİŞİM

[Tnk. 670].

Ey kervan! Can Kervan! Yoluna devam et,
Vatanımı özlemişim, uykum gelmiyor.
Vatanımı özlemişim, uykum gelmiyor.

VERJINÉ SVAZLIAN

THE ARMENIAN GENOCIDE: TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

(Summary)

The Armenian Genocide, as an international political crime against humanity, has become, by the brutal constraint of history, an inseparable part of the national identity, the thought and the spiritual-conscious inner world of the Armenian people.

As the years go by, interest toward the Armenian Genocide grows steadily due to the fact of the recent recognition of this historical evidence by numerous countries. However, the official Turkish and the pro-Turkish historiographers try, up to the present day and in every possible way, to distort the true historical facts pertaining to the years 1915-1923, a fatal period for the Armenian nation.

Numerous studies, collections of documents, statements of politicians and public officials, artistic creations of various genres about the Armenian Genocide have been published in various languages, but all these colossal publications did not include the voice of the people: the memoirs and popular songs narrated and transmitted by eyewitness survivors who had created them under the immediate impression of the said historical events. These memoirs and songs also have an important historico-cognitive, factual-documental and primary source value. Inasmuch as the Armenian nation itself has endured all those unspeakable sufferings, consequently, the nation itself is the object of that massive political crime. And, as in the elucidation of every crime, the testimonies of the witnesses are decisive, similarly, in this case, the testimonies of the eyewitness survivors are of prime importance; every one of them has, from the juridical point of view, its evidential significance in the equitable solution of the Armenian Case and in the recognition of the Armenian Genocide.

As early as 1955, when it was not possible to speak explicitly about the Armenian Genocide in Soviet Armenia, when the exiled repatriates, the eyewitness survivors miraculously rescued from the massacres were living in fear of being unjustly accused and deported anew, I, a student at the Yerevan Khachatour Abovian Pedagogical University, began to write down the testimonies of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide. Despising the difficulties of all kinds and conscious of the historico-scientific and the factual-documental value of the materials associated with popular oral tradition, I followed the call of my Western-Armenian blood and acted on my own initiative. Later, starting from 1960, I continued my work under the patronage of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of Armenia, and, from 1996, also of the Museum-Institute of the Armenian Genocide

of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (being engaged, at the same time, in other scientific research works). Under the scorching summer sun and in the icy winter cold, I went on foot, from district to district, from village to village, searching and finding eyewitness survivors miraculously rescued from the Armenian Genocide. I approached them tactfully, without diverting their attention with irrelevant questions, and let them freely express their immediate impressions. I wrote down (and also audio- and video-recorded), deciphered and studied the bewildering memoirs, the impressive stories and the diverse historical songs, which they narrated and sang. The originals of all the popular materials are kept at the archives of the Museum-Institute of the Armenian Genocide of NAS RA.

These popular testimonies have been presented in my numerous publications and especially in the voluminous edition ***"Hayots Tseghaspanutiun. Akanates veraproghneri vkayutiunner" ["The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors"]*** (Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2000, 500 p., in Armenian), whose English translation is the present volume with some additions.

The present book is composed of two parts:

a) ***Academic study***, where the genre and typological peculiarities of the popular testimonies are elucidated; in addition, the whole course of the Armenian Genocide is presented, completed and substantiated with popular memoirs and songs of historical nature (in Armenian and Turkish languages).

b) ***Primary source originals*** (700 units), which include the Memoir-Testimonies communicated by the eyewitness survivors, historical Narrative-Testimonies, Song-Testimonies and Notations of Songs.

The volume is provided also with a Documentary-informative table about the eyewitness survivors and about the popular materials communicated by them, as well as the Photographs of the survivors, Summaries in different languages, Commentaries, Indexes: Thematic Index, Index of Personal Names, Toponymic and Ethnonymic Indexes, and a Map, giving an idea about the deportation and the genocide of the Armenians realized in the Ottoman Empire.

The great majority of the **eyewitnesses** who have transmitted these popular materials are representatives of the senior generation; they are Armenians, who were forcibly exiled from their historical native cradle, deported during the Armenian Genocide, in the years 1915-1923, from Western Armenia, from Cilicia (1921) and the Armenian-inhabited provinces of Anatolia (1922, the Izmir Calamity).

In the course of these historical events, the vast majority of the Western Armenians (more than 1.5 million) were ruthlessly exterminated, while those who, having been plundered, left destitute and exhausted, were miraculously rescued, reached Eastern Armenia or scattered to different countries of the world, after going through the harrowing experience of deportation and witnessing the victimization of their kinsfolk and compatriots. Subsequently, a fraction of those survivors was repatriated periodically to Eastern Armenia from Turkey, Greece, France, Syria, Lebanon, Iraq, Egypt, the Balkan countries, and USA. Those repatriates settled in the newly built districts on the outskirts of Yerevan, which symbolize the memory of the former native cradles in Western Armenia (Aygestan, Sari Tagh, Nor (New) Butania, Nor Aresh, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeytoun, Nor Kharbert, Nor Sebastia, Nor Malatia, Nor Kessaria,

Nor Hadjn, Nor Marash, Nor Ayntap, Nor Moussa Ler (Dagh), Nor Yedessia (Urfa)), as well as in Edjmiadsin (now: Vagharshapat), Hoktemberian (now: Armavir), Ararat, Talin, Hrazdan, Leninakan (now: Gyumri), Kirovakan (now: Vanadzor) and elsewhere.

Upon meeting the eyewitness survivors miraculously saved from the Armenian Genocide, I always found them silent, reticent and deep in thought. There was valid reason for this mysterious silence, since the political obstacles prevailing in Soviet Armenia for many decades did not allow them to tell about or to narrate their past in a free and unconstrained manner. Consequently, I have discovered them and recorded the said materials with great difficulty.

During more than 55 years, owing to my consistent quests in the various regions of Armenia, as well as during my short-term personal or scientific trips to Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, Canada, the USA and Turkey, I have constantly searched and discovered representatives of the senior, middle and junior generations of survivor-witnesses of the Armenian Genocide. I have gotten closely acquainted with them and have tried to penetrate the abysses of their souls.

Yielding to my solicitous exhortations, they began to narrate, with bursting agitation and tearful sobs, reliving anew their sorrowful past, the heart-breaking experiences they had retained in their memories, about how the policemen of the Young Turks had forcibly expelled them from their Motherland, from their well-organized and flourishing homes, and had inhumanely dismembered their parents and kinsfolk, had dishonored their mothers and sisters, and had crushed the new-born infants with rocks right in front of their eyes...

The popular **memoirs** (315 units) narrated by the eyewitness survivors cover a wide range of topics: they reflect the beauty of the native land, their daily patriarchal life and customs, the era in which they lived, the conditions of the communal-political life, the important historical events, the cruelties (the extortion of taxes, the mobilization, the arm-collections, the burning of people alive, the exile, the murder and the slaughter) committed in their regard by the leaders of the government of Young Turks (Talaat, Enver, Djemal, Nazim, Behaeddin Shakir…), the forcible deportation organized by the latter to the uninhabited deserts of Mesopotamia (Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Rakka, Meskené, Surudj...), the inexpressible afflictions of the Armenians (walking till exhaustion, thirst, hunger, epidemics, dread of death...), as well as the righteous and noble struggle of the various sections of the Western Armenians against violence to protect their elementary right for life (the heroic battle of Van in 1915, the struggle for existence in Shatakh, Shapin-Garahissar and Sassoun, the heroic battles of Moussa Dagh and Yedessia (Urfa), and later, in the years 1920-1921, those of Ayntap and Hadjn), the national heroes distinguished in the heroic self-defensive battles (Andranik Ozanian from Shapin-Garahissar, Armenak Yekarian from Van, the Great Mourad [Hambardzoum Boyadjian], Yessayi Yaghoubian from Moussa Dagh, Mkrtich Yotneghbayrian from Yedessia, Adour Levonian from Ayntap, Aram Cholakian from Zeytoun, the national avenger Soghomon Tehlirian), and numerous other well-known and unknown Armenians, who struggled

against violence shoulder to shoulder with the popular masses, who were martyred, who often warded off the danger and survived.

In the present study, the true historical facts have been assembled, detailed and supplemented with the authentic testimonies communicated by the eyewitness survivors, representing, thus, the general historical course of the Armenian Genocide.

The memoirs transmitted by the eyewitness survivors provide also the possibility of subjecting the genre and typological peculiarities of similar materials to a scientific investigation.

Every one of the eyewitness survivors told his/her memoir in his/her own Armenian parlance, often in dialect or in Armenian mixed with foreign languages, also in Turkish, Arabic, Kurdish, English, French and German.

The memoirs narrated by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, as a variant of the popular oral tradition, are either brief and concise in structure or voluminous and protracted, and include also various dialogues, citations, diverse genres of popular folklore (lamentations and heroic songs, tales, parables, proverbs, sayings, benedictions, maledictions, prayers, oaths) to confirm the trustworthiness of their narrative, to render their oral speech more reliable and more impressive. In particular, ***the survivors themselves have felt a moral responsibility and a sense of duty with regard to their narratives. Many of them have crossed themselves or have sworn before communicating their memoirs to me.*** And an oath is a sacred word and a holy thing, which does not tolerate falsehood.

By subjecting the said memoirs and historical songs to a scrupulous quantitative and qualitative analysis, I have ascertained that, as there is no man without memory, similarly, ***there cannot exist a nation without memory***, inasmuch as memory is the life of a man or a nation, the past and the history of the years he or it has lived.

The Jews, the Greeks, the Gypsies and the other aggrieved nations also have a similar historical memory. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London**,** 1982] And if any nation, in the present case the Turkish nation, has not preserved its historical memory, therefore it has not lived and has not felt all those afflictions. It is appropriate to mention here certain passages of the interview "Counterattack in the Virtual World" of Babur Ozden, the founder of the Turkish servers "Superonline" and "Ixir," where he noted that the Armenians had placed on the Internet memoirs and Turkish-language songs of historical character of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide (it also concerns my book: V. Svazlian. "*The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors.*" Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999, as well as the Site: http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html) and he added: "...I found out that the "genocide sites" in virtual reality [are] the monopoly of the Armenians. ...We have to be organized. Turkey is not organized. ...However, it is very difficult to bring out these stories [life-stories of the survivors] in our culture. We have the cultural disadvantage of lacking self-promotion and individualization. ...They [the Armenians] required a myth to keep their culture and past together. This is

their only connection to their past. ...We [Turks] don't require such a connection. We want to forget the past and look forward. Our families got mixed up. [In the past] whatever was written was in a different alphabet. We could not get it [life-stories of the survivors] across. I cannot read my grandfather's notes. A person knowledgeable in old Turkish [Ottoman] is reading them. ...There is no gain in putting [the works of] professors [and] historians on the Internet. Archives don't affect people. ...People are not affected by the life-stories of those like them, whose parents get destroyed [or] dispersed. They are affected as if they are hearing it [the memoir-testimony] ***firsthand*** (the highlighting is mine – V. S.). ...The Armenians even have "genocide songs" sections on the Internet in Turkish and English." ("Milliyet," 28.01.2001, p. 19)

It should be pointed out also that the materials of the present collection of memoirs and songs I have written down, recorded, studied and published on my own initiative are increasing with every passing day, following their publication in Armenia [Svazlian 2000], and that is an interminable process, inasmuch as every Armenian has his family grief and losses. Besides, there are countless testimonies (in different dialects, in different languages, hand-written, audio- and video-recorded) in all the countries where thousands of Western Armenians were dispersed as a result of the Genocide, gathered in various archives and in private ownership. These also have to be deciphered, published and put into scientific circulation, as factual-documentary testimonies of the collective historical memory of the Armenian nation about the Armenian Genocide.

The Armenian Genocide, which was perpetrated at the beginning of the 20th century, has been directly perceived by the senses of the eyewitnesses and it ***has been indelibly impressed in their memory***.

The eyewitness survivors of those historical events, dolefully reliving their sad past, have transmitted to me their personal memoirs about their historical native cradle, their native hearth and their beloved kinsfolk, who, alas, have long since died. They have carried those personal memorial pictures during their whole life, unable to free themselves from the oppressive nightmare. And since the ***memoirs narrated by the survivors*** represent the immediate impressions of the particular historical events that became the lot of the Armenian people, therefore they ***are saturated with deep historicity***.

Objectively reproducing the life, the customs, the political-public relations of the given period, ***the memoirs communicated by the survivors are spontaneous, truthful and trustworthy, possessing the value of authentic testimonies***.

Hrant Gasparian (b. 1908), from Moosh, has particularly emphasized that circumstance, asserting at the end of his narrative: *"...I told you what I have seen. What I have seen is in front of my eyes. We have brought nothing from Khnous. We have only saved our souls. Our large family was composed of 143 souls. Only one sister, one brother, my mother and I were saved."* [T.* 13]

These factual evidences, calculated one by one, analyzed point by point during the whole of the eyewitness survivors' subsequent lives and assembled with the historical events, are beyond any doubt.

* T. – Testimony.

They, nearly always, speak in their memoirs of the senior members of their family, their grandfathers, grandmothers, parents, as well as their close relatives and other members of the family, often mentioning their names and dates of birth. Consequently, the data they have transmitted to me are so exact and trustworthy, that even kinsfolk who had lost one another in the turmoil of the Genocide, by reading the memoirs printed in my books, have sometimes, after decades, found each other from various continents of the world and expressed their gratitude to me.

The ***main person*** appearing in memoir-telling ***is the character of the narrator***. He/she not only tells about the important historical events, incidents and people, but is also interpreting them, displaying the main traits of his/her outlook and of his/her personality, the specific point of view of his/her approach, his/her particular language and style. Consequently, ***the memoir narrated by the eyewitness is unambiguous by its uniqueness***; it is the personal biography of the given individual and his/her interpretation of the past, and its main essence remains practically unchanged every time it is retold, since ***the eyewitness has communicated it as a mysterious confession***. And I, with my professional responsibility as a folklorist-ethnographer and remaining loyal to the oral speech of the witnesses, have written down word for word their narratives, realizing that they were entrusting to me their innermost and most sacred secrets ***to be transmitted to the future generations***. It is appropriate to mention here the words of a venerable 94-year-old Zeytouni of proud bearing, **Karapet Tozlian** (b. 1903). Although he was not literate, he *"had murmured every evening, before going to sleep,"* his memoirs and songs *"like a prayer,"* so that he would not forget them. Consequently, he has communicated to me, with a sacred affection, his recollections so that *"they would be written down, they wouldn't be forgotten and would be learned by the coming generations."* [T. 254]

At the same time, ***the memoirs told by the survivors are also similar***, inasmuch as the memoirs narrated in different places, by different sex-age groups (men, women, senior, middle, junior generations) depict, independently from one another and almost identically, the historical events of the same period, the analogous historical happenings and characters, the same horrifying scenes and cruelties, which, when put together, confirm each other, continue and complete one another, ***tending to move from the personal and the material toward the general and the pan-national***. One of the survivors, **Tigran Ohanian** (b. 1902), from Kamakh, had this circumstance in mind when he concluded his memoir with the following words: *"...My past is not only my past, but it is my nation's past as well."* [T. 97] ***Consequently, the memoirs of the eyewitnesses, with their contents, describe not only the given individual and his environment, but also the whole community, becoming thus the collective historical memory of the Armenian people.***

Nevertheless, ***the historical memory of the nation also has the capacity to perpetuate***. Although more than 95 years have elapsed after these historical events, and many of the miraculously saved eyewitness survivors are no longer in the land of the living, yet the narratives of the representatives of the senior generation have been so much heard, so many times repeated in their families that they have also become the heritage of the coming generations and, being transmitted from mouth to mouth, have

continued to perpetuate also in the memory of the next generations as **historical narratives** (70 units). These historical narratives have been written down not only from the eyewitness survivors, but also from the subsequent generations as testimonial evidences of the fact that ***the historical memory of the nation never dies, but it continues to persist also in the memory of the coming generations***.

I have succeeded also in writing down **the songs and the ballads of historical character** (315 units) communicated by the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, which also form an inseparable part of the people's historical memory. The words of these songs are simple and unornamented; they artistically reproduce the various aspects of the public life of that period in Turkey, namely, the mobilization, the arm-collection, the deportation and the massacre of the Armenians organized by the government of Young Turks, as well as other factual, affecting and impressive episodes, bold sentiments of protest and of rightful claim.

The authors of those historical songs were mainly the Armenian women. The psychological traumatic effect of the national calamity was perceived by every woman or girl in her own manner. Those horrifying impressions were so strong and profound that these songs have often taken a poetic shape as the lament woven by the survivor from Moosh, **Shogher Tonoyan** (b. 1901), which she communicated me with tearful eyes and moans:

"…Morning and night I hear cries and laments,
I have no rest, no peace and no sleep,
I close my eyes and always see dead bodies,
I lost my kin, friends, land and home…" [T. 437]

Women, who were emotional and sensitive by nature, have borne on their scraggy shoulders the whole weight of the sufferings of the deportation, the exile and the massacre of the Armenians. Consequently, they have vividly described in detail what they have seen with their eyes and felt in the abysses of their souls, since the Armenian mothers have seen off, with tearful eyes, their husbands and sons to serve in the Turkish army. And the men have created songs, where they have described that the Armenian soldiers were not given arms, but were sent to toil in the *'Amelé tabours'* (Labor battalions) and they either died of exhaustion there or were killed and thrown in the pits they had dug themselves (**"Songs of mobilization, arm-collection and of the imprisoned"**). Subsequently, the Turks have compelled the Armenian women to leave their homes, orchards and belongings and to take the road of exile with their children and with their elderly and feeble parents. They have marched under the scorching sun, hungry and thirsty, on their feet bleeding from weariness and under the whip strokes of the Turkish gendarmes to Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Rakka, Meskené, Surudj and other deserts. Both in the memoirs and the songs communicated by the eyewitness survivors, the latter have described the roads they have passed through, the pillage and plunder of the Turkish gendarmes, the Kurd brigands, the Chechen and Circassian slaughterers, the kidnapping and murder of the Armenian girls, their impalement, their crucifixion and torture to death, the cutting of live women's bellies in search of gold and of pregnant women to extract the unborn baby and the like. That is why the innocent and desperate Armenian girls have thrown themselves,

hand in hand, into the Euphrates River in order not to fall into the hands of the Turks, in order not to become the Turks' wives and not to bear Turkish children (**"Songs of deportation and massacre"**). A special section has been assigned to the sad songs about the sufferings of the mothers of kidnapped children, of the fatherless and motherless orphans and about the orphanages (**"Songs of child-deprived mothers, orphans and orphanages"**). Songs reflecting the Armenians' righteous protest and indignation, those created in protection of their elementary human rights of living and of not tolerating violences, as well as bold songs of self-defense, struggles and battles, composed mostly by men are also presented (**"Patriotic and heroic battle songs"**). And finally, songs of the appropriated Motherland, reassuring songs to regain the lost native land are likewise included (**"Songs of the occupied Homeland and of the rightful claim"**). These various historical songs are presented, whenever possible, along with the notations of their melodies.

With their originality and ideological contents, these historical songs are not only novelties in the field of Folklore and Genocide Studies, but they also provide the possibility for comprehending, in a new fashion, the given historical period, the circumstances and the details of the implementation of the Armenian Genocide.

Consequently, having been created under the immediate impression of these historical events, ***the popular and epic songs of this order are saturated with historicity and have the value of authentic documents.***

These historical songs, created by endowed unknown individuals of different sex-age groups, have been widely spread in their time, have been transmitted to a large extent and, since the people's anguish was of a massive character, consequently the popular songs, too, had a massive diffusion. They have passed from mouth to mouth, giving rise to new, different variants, so that similar songs have been created simultaneously in different variants and modifications, ***a fact, which testifies to the popular character of these historical songs***.

During my numerous interviews and recordings, the same popular song or its similar variant has been communicated to me by so many eyewitness survivors that it was impossible to mention the names and surnames of all of them. Hence, I have only put the names of those survivors, who have communicated me the main variants, in the table of documentary commentaries of this volume, mentioning the name, surname, date and place of birth of the eyewitness survivor, who communicated the given song (or memoir), as well as the time, place, language and character (handwritten, audio- and video-recordings) of the recorded material and its number in the archival fund (according to Dr. Prof. Isidor Levin's Scientific Method of Documentation of Popular Materials).

The eyewitness survivors of the Armenian Genocide (men or women) have recalled with a bursting emotion and tearful sobs the popular songs, since they are directly connected with the survivors' historical memory. This circumstance explains the distinctive peculiarities of the popular historical songs.

The diverse variants of those popular songs, in addition to their historical veracity, are distinguished by their concise figurativeness, by the subtle or the emotive tunefulness characteristic of the medieval Armenian lament songs. Every line and phrase of those songs is an entire picture, a horrifying scene of the massive tragedy, and the plaintive refrains carry to completion the emotive-psychological aspect of the poetic, vivid mind.

The songs of historical character have been created not only in Armenian, but in the Turkish language as well, since under the given historico-political circumstances the use of the Armenian language in certain provinces of the Ottoman Empire had been prohibited.

Not excluding the mutual influences of the spiritual cultures of both nations in the course of a prolonged coexistence, it should be noted that, according to testimonies, "…those who pronounced an Armenian word had their tongues cut; consequently, Armenians living in a number of towns of Cilicia (Sis, Adana, Tarsus, Ayntap) and their environs had lost their mother tongue…," [Galoustian, Grigor. *Marash kam Germanik ev heros Zeytoun [Marash or Germanik and Hero Zeytoun]*. New York, 1934, p. 698, in Armenian] or "the oppression and the persecution by the Turks were so severe that the Armenian-speaking Ayntap became Turkish-speaking, like the other principal towns of Asia Minor. And the last sharp blow to the Armenian speech came from the yenicheris who mutilated the tongues of those speaking Armenian..." [Sarafian, Gevorg. *Patmutyun Antepi hayots [History of the Armenians of Ayntap]*. Vol. A. Los Angeles, 1953, p. 5, in Armenian]

The ethnographer-folklorist Sargis Haykouni, living at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, has described the political, economic and spiritual state of the Western Armenians of his period and has written: "…The Armenian language was forbidden by Turk mullahs, and the use of seven Armenian words was considered a blasphemy, for which a fine of five sheep was established." [Haykouni, Sargis. *Nshkharner. Korads u moratsvads hayer. Trapizoni hay-mahmedakan gyughern u nrants avandutyunnere [Relics. Lost and Forgotten Armenians. The Armenian-Mohammedan Villages of Trapizon and Their Customs]*. "Ararat." Vagharshapat, 1895, p. 297, in Armenian]

There are numerous testimonies in the popular memoirs I have recorded, stating that the Armenians living in Sis, Adana, Tarson, Ayntap, Kyotahia, Bursa, Kayseri, Eskishehir and other localities were mainly Turkish-speaking. According to the testimony of **Mikayel Keshishian** (b. 1904), from Adana: *"It was already forbidden to speak or to study Armenian and infringers not only had their tongue cut, but hot eggs were placed in their armpits to make them confess that they were teaching Armenian to others, and if they confessed, they were sent to the gallows or killed."* [T. 241]

The following fragment of a popular Armenian song I have written down also testifies to that fact; it was communicated to me by the survivor from Konia, **Satenik Gouyoumdjian** (b. 1902):

"They entered the school and caught the school-mistress,
Ah, alas!
They opened her mouth and cut her tongue,
Ah, alas!" [T. 446]

The school-mistress had deserved that punishment, since she had dared to teach Armenian to the Armenian children. During the deportation and on the roads of exile, these strict measures had been reinforced. Therefore, the Western Armenians were compelled to express their grief and affliction in the Turkish language as well.

Taking into account the public-political aspects of this sad phenomenon representing the initial level of linguistic assimilation, I have not failed, along with the materials recorded in various dialects, to pay attention also to ***the Turkish-language (but explicitly of Armenian origin) popular historical and epic songs***. Though the latter were created by Armenians and not with a perfect knowledge of the Turkish language (Armenian words and expressions, Armenian names of people and localities are often mentioned, grammatical and phonetic errors are noted), they have, with their ideological content, an important historico-cognitive value.

The songs narrating about the slaughter and massacre of the Armenians have been woven on the roads of exile to Deir-el-Zor, and, since it was prohibited to speak Armenian, the Armenians have expressed their sorrow and affliction in the enemy's language, in Turkish.

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,	"I got up in the morning; the sun was shining,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,	The Ottoman soldier was oiling his gun,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,	I looked at the Armenians, they were crying bitterly,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Armenians dying for the sake of faith!" [T. 488]

Or:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,	"The place called Der-Zor was a large locality,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,	With innumerable slaughtered Armenians,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,	The Ottoman chiefs have become butchers,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Armenians dying for the sake of faith!" [T. 467]

Armenians were dying *"for the sake of faith"* in order not to betray their Christian fate and national identity. A 90-year-old survivor, an inhabitant of Istanbul, **Sirena Alajajian** (b. 1910), from Adabazar, was four years old when the Turks murdered her father and her mother. The Arab desert inhabitants took care of the parentless child. After four years, following the Armistice in 1918, when the orphan-collectors were gathering the Armenian orphan children in the deserts, they saw an eight-year-old little girl with curly blond hair and blue eyes, her face tattooed with blue ink, and bearing an Arabic name. Undoubtedly, she was Armenian. Although she had forgotten her Armenian speech, but she had not forgotten to cross herself as a Christian, and that was the proof that she was an Armenian-Christian. Thus, little Sirena was taken to the Armenian orphanage. [T. 225]

The eyewitness survivors deported from more than 150 localities have not only told me what they had seen and felt, but they have also come to certain political conclusions, as the survivor from Ayntap, **Pargev Makarian** (b. 1915), who communicated me: *"…The Great Powers deceived the Armenians; they gave Cilicia to the Turks. The Armenians of Zeytoun, Adana, Sis, Marash, Kilis, Ayntap, Yedessia, Kamourdj and other towns left their native lands. We were forced to leave Cilicia. We were obliged to*

abandon our country. And in 1922 they provoked the disaster of Izmir; the Armenians and the Greeks escaped through the flames, threw themselves into the sea; all those, who were saved, went to other countries. Thus, the Turks "cleaned" Turkey of Christians. Turkey, along with Western Armenia and Cilicia, remained to the Turks." [T. 272]

Or **Hakob Holobikian** (b. 1902), from Harpoot, has concluded, after describing in detail the afflictions he and his compatriots had suffered: *"...This crime committed by the Young Turks will never be forgotten and should never be forgiven!"* [T. 115]

Whereas, the Turkish propaganda and official historiography of today are not sparing efforts to distort the true historical evidences, with a view to carefully concealing from the coming generations the Armenian Genocide, perpetrated by the Young Turk government. They are trying to sidestep the historical truth that the Turkish authorities themselves undertook, from the beginning of 1919, the organization of the trial of the Young Turk criminals, by condemning them to death. And later, when the conspiracy organized by the Young Turks against the first president of the Turkish Republic, Mustafa Kemal, was unveiled, Kemal Ataturk himself, in an interview given to the newspaper "Los Angeles Examiner" (on the 1st of August, 1926) also condemned the criminals: "These left-overs from the former Young Turkey Party, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven on masse from their homes and massacred..." [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

So, the deplorable historical reality is an irrefutable fact and is not subject to any doubt.

Unfortunately, the international community, too, did not warn in time and did not condemn at its true worth the first genocide, the Armenian Genocide, perpetrated in the 20th century, and that fact gave birth, as a logical sequel, to Fascism and, most recently, to international terrorism, with its unpredictable manifestations and universally disastrous consequences, since unpunished crimes repeat themselves in prejudice of mankind.

Thus, the memoirs and songs of historical character communicated by the eyewitness survivors, saved, in this manner, from a total loss and entrusted to the coming generations, become, owing to their historico-cognitive value, testimonies elucidating, in a simple popular language, the Armenian Genocide and the historical events following it; they are authentic, objective and documental evidences, which are not only attestations of the past, but are also a warning for the future.

Genocide is a political massive crime and it should not go unpunished, but it should be juridically elucidated also on the basis of the testimonies of eyewitness survivors. And **the greatest witness is the People**, who, painfully reliving, have narrated and continue to narrate and testify to their tragic past. That past, which is the past of the Armenian people, their history, their collective historical memory, which should be presented to the world and to the righteous judgment of mankind.

It is time, therefore, that the present government of the Republic of Turkey, too, has the courage not only of recognizing the obvious historical truth, which has been substantiated by written and oral evidences and is not in need of any further proof, but also of condemning the accomplished fact and of compensating the Armenian people for the moral, material and territorial losses of the tragic historical event, which is called **the Armenian Genocide.**

VERJINÉ SVAZLIAN

LE GENOCIDE ARMENIEN: TEMOIGNAGES DES SURVIVANTS

(Résumé)

Le génocide arménien, en tant que crime politique international dirigé contre toute l'humanité, est devenu par une cruelle nécessité historique une partie intégrante de l'identité, de la mentalité et de la conscience du peuple arménien.

Avec le passage du temps, l'intérêt à l'égard du génocide arménien ne cesse de grandir et son résultat est la reconnaissance officielle de ce fait historique par de nombreux pays au cours de ces dernières années. Toutefois, les historiens turcs et pro-turcs continuent à ce jour à faire le possible pour altérer la réalité des faits historiques survenus entre 1915 et 1923 et devenus fatals pour le peuple arménien.

De nombreuses études, des recueils de documents, des déclarations de politologues et d'hommes publics, des œuvres littéraires de divers genres consacrés au génocide arménien sont publiés en différentes langues. Toutefois, la voix du peuple manque dans cette immense littérature; on n'y trouve pas les témoignages communiqués par les témoins oculaires survivants, ni les chants populaires composés sous l'impression immédiate des événements historiques susmentionnés, alors que ces témoignages présentent une valeur importante comme sources historiques et documentaires. C'est le peuple arménien qui a subi ces souffrances inimaginables, c'est lui qui a fait l'objet de ce crime politique massif. Comme les dépositions des témoins oculaires sont d'une importance décisive pour l'issue de toute enquête, dans ce cas aussi, il faut prendre en considération les témoignages portés par les survivants qui ont une valeur de preuves juridiques pour la solution équitable de la Cause arménienne et la reconnaissance du génocide arménien.

C'est avec la profonde conscience de tout cela que dès 1955, alors qu'en Arménie Soviétique il n'était pas permis de parler ouvertement du génocide arménien, alors que les témoins oculaires rescapés du génocide et rapatriés vivaient dans la crainte d'être injustement accusés et exilés, nous, à cette époque encore étudiante de l'Université pédagogique Khatchatour Abovian d'Erevan, méprisant toute difficulté et ayant pleinement conscience de la valeur historique et documentaire de ce genre de témoignages, nous avons réalisé ce travail parallèlement à nos autres recherches scientifiques, d'abord sur notre propre initiative et notre vocation d'Arménienne occidentale, puis dès 1960, avec le soutien de l'Institut d'Archéologie et d'Ethnographie de l'Académie des sciences d'Arménie et, à partir de 1996, sous l'égide du Musée-Institut du Génocide Arménien de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie. Nous avons cherché et trouvé les survivants rescapés par miracle du génocide en allant à pied de quartier en quartier, de

village en village sous le soleil brûlant d'été ou par le froid glacial d'hiver, nous avons essayé de gagner leur confiance par une approche pleine de tact, psychologique, sans détourner leur attention par des questions déplacées, mais leur laissant la possibilité de s'exprimer librement et de raconter spontanément leurs impressions. Nous avons inscrit, enregistré sur cassette audio ou vidéo, déchiffré et étudié leurs horrifiants récits, leurs impressionnants souvenirs et leurs chants historiques de divers contenus dont les originaux sont conservés dans les archives du Musée-Institut du Génocide Arménien de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie.

Ces témoignages populaires ont été publiés dans un certain nombre de nos ouvrages et surtout dans le volumineux recueil intitulé ***«Le Génocide Arménien: Témoignages des Survivants»*** (Erevan, Editions «Guitoutiun» ANS RA, 2000, 500 pages, en arménien) dont le présent ouvrage est la traduction anglaise complétée.

Le livre est composé de deux parties:

a) ***Recherche scientifique*** qui élucide les particularités génériques et typologiques des témoignages populaires et présente tout le déroulement du génocide arménien, complété et argumenté par les souvenirs des rescapés et les chants de caractère historique (en arménien et en turc). Cette étude est unique en son genre en Arménie comme dans la diaspora.

b) ***Textes originaux*** (700 unités). Mémoires-témoignages oraux des témoins oculaires rescapés du génocide, Narrations-témoignages des générations suivantes, Chants-témoignages historiques, Notations des chants.

Le volume contient également une table de données documentaires concernant les témoins oculaires rescapés et les sujets populaires qu'ils ont communiqués, ainsi que les photographies des rescapés, des résumés en différentes langues, des commentaires, des index thématiques, de noms propres, de toponymes, d'ethnonymes, ainsi qu'une carte montrant les routes de la déportation et du génocide arménien perpétré dans l'Empire ottoman.

Les témoins oculaires survivants qui ont communiqué ces sujets sont principalement les représentants de la génération aînée des Arméniens délocalisés de force de leurs lieux d'habitation natals, déportés au cours du génocide arménien entre 1915 et 1923 des provinces peuplées d'Arméniens de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie (1921), de l'Anatolie et de l'Asie Mineure (la catastrophe d'Izmir de 1922).

Le déroulement de ces faits historiques a causé l'extermination inhumaine d'une partie considérable des Arméniens occidentaux (plus de 1,5 millions), alors que ceux qui ont survécu sur les routes de la déportation, volés, pillés, ayant subi les pires privations et laissé derrière eux d'innombrables victimes, sont finalement arrivés en Arménie Orientale ou se sont dispersés à travers le monde dans différents pays. Par la suite, une partie de ces survivants, venant de Turquie, de Grèce, de France, de Syrie, du Liban, d'Egypte, d'Iraq, des pays balkaniques, des Etats-Unis d'Amérique et d'ailleurs, se sont rapatriés en Arménie Orientale et se sont installés aux environs d'Erevan, dans des quartiers nouvellement construits portant le

nom de leurs villes et villages d'origine (Ayguestan, Sari Tagh, Nor (Nouvelle) Boutania, Nor Arech, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeytoun, Nor Kharberd, Nor Sébastia, Nor Malatia, Nor Kessaria, Nor Hadjn, Nor Marach, Nor Ayntap, Nor Moussa-Dagh, Nor Edessia), ainsi qu'à Etchmiadzine, Hoktembérian (actuel Armavir), Ararat, Taline, Hrazdan, Léninakan (actuel Gumri), Kirovakan (actuel Vanadzor) et ailleurs.

Lors de nos rencontres, nous avons toujours trouvé les témoins oculaires survivants, rescapés par miracle du génocide, silencieux et réservés, plongés dans leurs réflexions. Ce silence solennel n'était pas sans cause, puisque pendant des décennies les restrictions politiques régnant en Union Soviétique ne leur permettaient pas de parler librement et sans crainte de leur passé. Par conséquent, c'est avec grande difficulté que nous avons découvert et inscrit ces témoignages.

Pendant plus de 55 ans, nos recherches obstinées, tant dans les différents districts d'Arménie qu'en Syrie, au Liban, en Egypte, en Grèce, en France, au Canada, aux Etats-Unis d'Amérique et en Turquie au cours de nos voyages accomplis à titre personnel ou au cours de nos courtes missions comme membre de divers symposiums, nous ont fait découvrir les survivants rescapés du génocide arménien, représentants des générations aînée, moyenne et cadette, dont nous avons fait la connaissance pour les convaincre à nous faire leurs confidences.

Finalement, accédant à nos prières, non sans une violente émotion, ils remémoraient leur triste passé et commençaient leurs récits mêlés de larmes et entrecoupés de sanglots, parlant de leur délocalisation forcée, des gendarmes jeunes-turcs qui les contraignaient à quitter leurs foyers ancestraux, leurs maisons, pour marcher sur les routes interminables de l'exil, voir cruellement tuer sous leurs yeux leurs parents et leurs proches, déshonorer leurs mères et leurs sœurs, écraser sous les pierres les bébés nouveau-nés…

Les mémoires orales (315 unités) incluant divers sujets communiquées par les témoins oculaires racontent la beauté de la nature du pays natal, les mœurs patriarcales et les coutumes de la vie quotidienne, l'époque où ils ont vécu: les conditions sociales et politiques, les importants événements historiques, les cruautés perpétrées par les chefs du gouvernement des Jeunes Turcs (Talat, Enver, Djémal, Nazym, Behaeddin Chakir…) et leurs exactions (imposition exagérée, recrutement forcé, confiscation d'armes dans le but de laisser les Arméniens sans défense, autodafé, déportation, pogromes, massacres), la délocalisation obligatoire vers les déserts de la Mésopotamie (Deir-el-Zor, Ras-ul-Ayn, Raqqa, Meskéné, Souroudj…), les souffrances indescriptibles des Arméniens (marche jusqu'à l'épuisement, faim, soif, épidémies, horreur de la mort…), ainsi que le juste et noble combat héroïquement livré par différents groupes d'Arméniens occidentaux contre la violence, afin de défendre leur droit élémentaire d'existence (la lutte héroïque de Van en 1915, l'autodéfense de Chatakh, de Chapine-Karahissar, de Sassoun, les courageux combats livrés par les habitants de Moussa-Dagh, d'Urfa (Edesse) et, un peu plus tard, en 1920-1921, d'Ayntap et de Hadjn). Ils parlent des héros nationaux de ces combats (Andranik Ozanian de Chapine-Karahissar, Arménak Ekarian de Van, le grand Mourad [Hambartsoum Boyadjian], Essaïe Yaghoubian de Moussa-Dagh, Mekertitch Yotnéghbayrian d'Urfa, Adour Lévonian d'Ayntap, Aram Tcholakian de Zeytoun, Soghomon

Teylirian, vengeur national) et bien d'autres héros connus et inconnus qui combattaient contre la violence à la tête des masses populaires et tombaient martyrs ou résistaient et survivaient.

Les faits historiques authentiques narrés dans cette étude sont comparés, détaillés et complétés par les témoignages des survivants, afin de présenter le déroulement historique général du génocide arménien.

Les mémoires orales communiquées par les témoins oculaires rescapés du génocide ont donné la possibilité de soumettre à une recherche scientifique les particularités génériques et typologiques de ces sujets.

Chacun des survivants a raconté ses souvenirs dans son langage, son parler natal, souvent dans son dialecte ou un arménien mêlé de mots étrangers, ou encore en langues turque, arabe, kurde, anglaise, française, allemande.

Les mémoires orales communiquées par les témoins oculaires rescapés du génocide, comme variété de la tradition orale populaire, sont soit brèves et laconiques, soit longues et prolixes; elles contiennent aussi divers dialogues et interpolations; les narrateurs ont eu recours à différents genres de la tradition orale (chant, poème épique, entretien, fable, expression, maxime, bénédiction, malédiction, diffamation, prière, serment), destinés à confirmer la véracité du récit, à rendre leurs paroles plus impressionnantes et dignes de foi, d'autant plus que ***les survivants étaient eux-mêmes conscients de leur devoir et de leur responsabilité morale quant à l'authenticité de leur récit. Beaucoup d'entre eux faisaient le signe de la croix avant de communiquer leurs souvenirs ou prêtaient serment.*** Et le serment est sacré, il vient du cœur et n'admet pas le mensonge.

Soumettant les mémoires narrées et les chants historiques communiqués par les survivants à une analyse quantitative et qualitative, nous avons réussi à établir que de même qu'il n'y a pas d'homme sans mémoire, ***il n'y a pas de peuple sans mémoire***, car la mémoire est la vie même de l'homme ou du peuple, les années vécues, son passé et son histoire.

Les Juifs, les Grecs, les Gitans et les autres peuples persécutés ont une mémoire collective analogue. [Porter, Jack Nusan. ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] Mais tout autre peuple, dans ce cas le peuple turc, s'il n'a rien de pareil dans sa mémoire collective, c'est qu'il n'a rien vécu de semblable et n'a pas subi de souffrances comparables. Il est bon de citer ici quelques passages de l'interview intitulée «Counterattack in the Virtual World» *(«Contre-attaque dans le monde virtuel»)*, donnée par Babour Ozden, fondateur des serveurs turcs «Superonline» et «Ixir», où il note que les Arméniens ont mis sur Internet les souvenirs communiqués par les témoins oculaires rescapés du génocide et des chants de caractère historique en langue turque (il s'agit entre autres de notre livre: V. Svazlian. *"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors."* Yerevan, "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999, ainsi que le site: http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html) et il ajoute: «...Je trouve que les «sites du génocide» dans la réalité virtuelle sont le monopole des Arméniens, alors qu'il n'y a pas une seule page turque consacrée à ce sujet. …C'est une question d'organisation. …Nous devons être bien organisés. La

Turquie ne l'est pas. ...Néanmoins, il est très difficile de trouver dans notre culture ce genre de récits [histoires des survivants]. Nous sommes dans une situation culturelle défavorable, rapport au manque d'individualisation. …Eux [les Arméniens] ont besoin de mythes pour créer une relation entre leur culture et leur passé. ...Nous [les Turcs], nous n'avons pas besoin de ce genre de relation. Nous voulons oublier le passé et aller de l'avant. Nos familles se sont mêlées. Tout ce qui s'est écrit [dans le passé] l'était à l'aide d'un alphabet différent. Et nous ne pouvons pas lire [les histoires des survivants]. Je ne suis pas capable de lire les notes de mon grand-père. Seul pourrait les lire celui qui connaît le turc ancien [l'ottoman]. ...Il n'est pas utile de mettre des professeurs [et] des historiens sur l'Internet. Les archives n'impressionnent pas les gens. ...Les gens ne sont pas impressionnés par les histoires de leurs semblables dont les parents ont été exterminés [ou] dispersés. Ils sont impressionnés lorsqu'ils entendent ces histoires de ***sources premières*** (souligné par nous – V. S.). ...Les Arméniens ont des pages de «chants du génocide» même en turc et en anglais». («Milliyet», 28.01.2001, p. 19)

Il est à noter que les sujets de ce recueil des témoignages et des chants, que nous avons inscrits, enregistrés sur cassettes audio et vidéo, étudiés et publiés sur notre propre initiative [Svazlian 2000] et qui représentent la mémoire collective du peuple arménien, ne cessent de se multiplier après avoir été publiés et c'est un processus interminable, car chaque famille arménienne a sa douleur et ses pertes. En outre, dans différents pays du monde, là où se sont réfugiés les milliers d'Arméniens occidentaux dispersés après le génocide, il y a encore d'innombrables témoignages (en différents dialectes, en différentes langues, manuscrits ou enregistrés sur cassettes), se trouvant chez des particuliers ou conservés dans les archives. Et ceux-ci aussi doivent être déchiffrés, étudiés, publiés et mis à la disposition des chercheurs, en tant que documents historiques de la mémoire collective du peuple arménien sur le génocide.

Les survivants sont les victimes directes du ***génocide arménien,*** perpétré au début du XXe siècle, et ces événements ont laissé ***une trace indélébile dans leur mémoire.***

Les survivants, témoins oculaires de ces événements historiques, revivant avec douleur leur triste passé, nous ont communiqué leurs souvenirs personnels sur leur pays natal, leur foyer familial et leurs proches, hélas, disparus depuis longtemps. Ils ont porté ces souvenirs comme un fardeau pendant toute leur vie, sans pouvoir se libérer de cet obsédant cauchemar. Et comme les souvenirs narrés par les survivants retracent leurs impressions immédiates des événements historiques sans précédent tombés en partage aux Arméniens occidentaux, ils sont pénétrés d'un ***profond caractère historique***.

Reproduisant objectivement la vie, les mœurs, les coutumes, ainsi que les relations sociales et politiques de l'époque, ***les souvenirs rapportés par les survivants sont spontanés, véridiques, documentaires et ils ont la valeur de témoignages dignes de foi***.

Hrant Gasparian (né en 1908), originaire de Mouch, a souligné spécialement cette circonstance en déclarant à la fin de sa narration: *«…Je ne vous ai raconté que ce que j'ai vu de mes propres yeux. Et j'ai encore ces choses devant les yeux. Nous n'avons rien emporté de Khnous, nous n'avons fait que nous*

sauver. Notre parenté comptait 143 personnes et les seuls à survivre ont été ma sœur, mon frère, ma mère et moi». [Tém.* 13]

Comme au cours de toute leur vie suivante les survivants ressassent un par un leurs souvenirs et les analysent point par point, ***leurs témoignages, comparés aux faits historiques, ne laissent place à aucun doute.*** Dans leurs mémoires orales, ils mentionnent presque toujours les chefs de leur famille, leur grand-père, leur grand-mère, leurs parents, leurs proches, les autres membres de leur famille, précisant souvent leurs prénoms et leur date de naissance. Les données communiquées sont tellement dignes de foi que parfois les membres d'une même famille, qui se sont perdus dans le tohu-bohu de la déportation et du génocide, bien des années plus tard, ayant lu les souvenirs réunis dans notre livre, se sont retrouvés d'un continent à l'autre et nous ont ensuite exprimé leur reconnaissance.

Le personnage principal de la narration ***est la personnalité du narrateur*** qui non seulement parle des principaux événements historiques, des faits et des gens, mais donne son interprétation, manifestant ainsi les particularités de sa conception du monde et de son individualité, l'originalité de son point de vue, le langage et le style qui lui sont propres. Par conséquent, ***les mémoires narrées par les survivants sont originales et uniques en leur genre***. C'est la biographie de chacun de ces narrateurs avec son interprétation du passé et même si ces mémoires sont racontées plusieurs fois, leur contenu fondamental reste presque invariable, ***car ce récit a la valeur d'une confession sacrée***. Et nous, avec toute la responsabilité professionnelle qui incombe à l'ethnographe et au sociologue, nous sommes restée fidèle à leur récit oral et nous avons enregistré leur narration mot à mot, en ayant bien conscience qu'ils nous confiaient leur secret intime ***pour qu'il soit transmis aux générations futures***. Là, il y a lieu de citer les paroles de **Karapet Tozlian**, âgé de 94 ans (né en 1903), vieillard ayant conservé l'allure fière des originaires de Zeytoun. Bien qu'illettré, *«chaque nuit, avant de céder au sommeil»*, il a chuchoté tout bas *«comme une prière»* ses souvenirs et les chants qu'il avaient entendus pour ne pas les oublier. C'est donc avec une profonde émotion qu'il nous a confié ses souvenirs, afin *«qu'ils soient inscrits, qu'ils ne soient pas oubliés et que les générations futures les lisent»*. [Tém. 254]

En même temps, ***les mémoires narrées par les survivants sont souvent analogues***. Comme les souvenirs racontés en divers lieux par des personnes de sexes et d'âges différents (hommes, femmes, générations aînée, moyenne et jeune), décrivent, indépendamment l'un de l'autre, presque de la même manière les événements de la même période, les mêmes faits historiques, les mêmes cruautés et spectacles horribles qu'ils ont vus avec les mêmes sentiments, ces récits se confirment l'un l'autre, se continuent et se complètent***, allant du personnel au général et de l'individuel au national.*** C'est cette circonstance qu'a voulu souligner **Tigrane Ohanian** (né en 1902), originaire de Kamakh, rescapé du génocide, lorsqu'il a terminé sa narration par les paroles suivantes: *«…Mon passé n'est pas seulement le mien, c'est aussi le passé du peuple arménien»*. [Tém. 97] ***Donc, le contenu intime des souvenirs des survivants, loin de***

* Tém. – Témoignage.

caractériser uniquement un seul individu et son entourage, atteint la généralisation et devient la mémoire collective du peuple arménien.

Cependant, la mémoire collective du peuple a la capacité de survivre. Bien que plus de 95 ans soient passés sur ces événements historiques et que beaucoup de témoins oculaires rescapés par miracle des massacres ne soient plus en vie, leurs descendants ont si souvent entendu répéter les récits de la génération aînée que ces souvenirs sont devenus aussi l'héritage des générations suivantes et, transmis de bouche à oreille, ils continuent à vivre dans la mémoire des générations suivantes, comme **narrations historiques** (70 unités) que nous avons recueillies en majeure partie non seulement des témoins oculaires, mais aussi des générations suivantes comme témoignages du fait que ***la mémoire historique du peuple ne meurt jamais, mais continue à vivre dans la mémoire des générations montantes.***

Nous avons réussi à enregistrer aussi **les chants historiques populaires et les chants épiques** (315 unités) communiqués par les survivants. Les paroles de ces chants présentent dans un langage poétique divers événements de la vie sociale de leur époque: le recrutement des soldats, la confiscation des armes, la déportation, les massacres organisés par le gouvernement des Jeunes Turcs, d'impressionnants épisodes authentiques, ainsi que des chants exprimant des humeurs de protestation et de revendication.

Ces chants historiques sont composés en majeure partie par des femmes. L'impact psychologique de cette catastrophe nationale est perçu par chacune des femmes et des jeunes filles à sa manière. Ces impressions sont si fortes et si profondes qu'elles se sont incarnées parfois dans une forme poétique, telle la lamentation de **Chogher Tonoyan** (née en 1901), originaire de Mouch, qu'elle nous a communiquée en soupirant et en pleurant:

«…Nuit et jour, je n'entends que des pleurs,
Je n'ai ni repos, ni répit, ni sommeil,
A peine les yeux fermés, je vois des cadavres,
J'ai perdu tout: amis, parents, maison, pays…» [Tém. 437]

De nature sensible et émotionnelle, les femmes ont porté sur leurs frêles épaules toute l'immense douleur du génocide arménien, de l'exil et des massacres. Elles décrivent en détail et de manière pittoresque ces événements historiques horrifiants, exprimant dans une forme poétique ce qu'elles ont vu de leurs propres yeux et senti dans les profondeurs de leur cœur, car ce sont les mères arméniennes qui ont vu partir avec des yeux pleins de larmes leurs maris et leurs fils pour servir dans l'armée turque. A leur tour, les hommes composent des chants, où ils décrivent que ces soldats arméniens n'ont pas reçu d'armes, ils étaient envoyés dans les *«Amélé Tabur»* (bataillons d'ouvriers) et affectés aux corvées les plus pénibles. Ils sont morts épuisés de travail ou tués en basculant dans les tombes creusées par eux-mêmes (**«Chants de recrutement, de confiscation d'armes et de prison»**). Ensuite, les femmes arméniennes ont été contraintes à abandonner leurs maisons, leurs vergers et tous leurs biens et à prendre la route de l'exil, accompagnées de leurs enfants et de leurs vieux parents. Epuisées par les longues marches sous un soleil torride, les pieds ensanglantés, elles ont été chassées vers les déserts de Deir-el-Zor, de Ras-ul-Ayn, Raqqa,

Meskéné, Souroudj et autres. Leurs mémoires de même que leurs chants décrivent les routes qu'elles ont parcourues, les vols et les pillages des gendarmes turcs, des bandes kurdes et des massacreurs tchétchènes cherchant des pièces d'or, les enlèvements des jeunes filles et des femmes arméniennes violées, empalées, leurs souffrances et leur mise à mort, les femmes enceintes au ventre fendu, les hommes crucifiés ou morts dans les pires tortures. Voici pourquoi les innocentes jeunes Arméniennes, désespérées, se sont jetées main dans la main dans les eaux de l'Euphrate (**«Chants de déportation et de massacres»**). Un chapitre spécial est consacré aux chants des mères dont les enfants ont été enlevés, aux orphelins restés sans père ni mère et aux orphelinats (**«Chants des mères privées de leurs enfants, des orphelins et des orphelinats»**). Nous présentons aussi des chants audacieux de juste révolte, exigeant la défense des droits de l'homme, de résistance à la violence, d'autodéfense, de lutte et de combat, qui sont composés par les hommes (**«Chants patriotiques de combat»**). Enfin, des chants de regrets pour la Patrie occupée, de foi et d'espoir de la retrouver (**«Chants de la Patrie occupée et de revendication»**). Ces chants historiques sont présentés dans la mesure du possible avec la notation musicale de leurs mélodies.

L'originalité et le contenu idéologique de ces chants historiques en font des œuvres nouvelles et uniques dans le folklore mondial, propres aux peuples qui ont beaucoup souffert. Ces chants historiques créés par le peuple arménien jettent une lumière nouvelle sur cette époque historique, ainsi que sur les circonstances et les détails de la réalisation du génocide.

Composés sous l'impression immédiate des événements historiques sans précédent qui ont été le partage du peuple arménien, ***ces chants historiques et ces poèmes épiques ont donc la même valeur documentaire que les mémoires populaires.***

Ces chants historiques sont composés par des personnes de talent demeurées anonymes, représentants des deux sexes et de tous les âges. A leur époque, ils étaient largement propagés et, comme les souffrances du peuple étaient communes à tous, ces chants populaires l'étaient aussi, ils passaient de bouche en bouche, donnant naissance à de nouvelles et nombreuses variantes, de sorte que des chants analogues ont été composés simultanément. ***Cette circonstance témoigne de l'essence populaire de ces chants historiques.***

Au cours de nos nombreux et divers enregistrements, un chant populaire donné, ou sa variante, a été parfois communiqué par tant de narrateurs et témoins oculaires qu'il est impossible de mentionner tous leurs noms et prénoms. C'est pourquoi nous avons choisi uniquement les variantes de base dans les tables de notes documentaires de notre livre susmentionné, notant le prénom et nom du témoin survivant qui a communiqué ce chant (ou ce témoignage), la date et le lieu de sa naissance, ainsi que la date et le lieu de l'enregistrement du sujet, la langue, le caractère (manuscrit, enregistrement audio ou vidéo) et le numéro du fonds d'archives (selon la Méthode scientifique de documentation des sujets oraux du Prof. Dr. Isidore Lévine).

Les témoins oculaires du génocide arménien (hommes ou femmes) se sont souvenus avec une violente émotion et des sanglots mêlés de larmes des chants populaires, car tout cela est lié à leur mémoire

historique. Cette circonstance explique les particularités spécifiques originales de ce genre de chants populaires historiques.

Les nombreuses variantes de ces chants populaires, avec toute leur authenticité historique, sont caractérisées par un pittoresque réservé et la finesse mélodique propre aux lamentations médiévales arméniennes. Chaque vers est une image bouleversante, un tableau horrifiant de la tragédie collective et les émouvants refrains viennent compléter l'image poétique et pittoresque du chant.

Ces chants populaires de nature historique sont composés aussi bien en arménien qu'en turc, car dans les circonstances historiques et politiques de l'époque, dans certaines provinces de l'Empire ottoman la langue arménienne était interdite.

Sans exclure les influences et les inter-influences culturelles inévitables des deux peuples, dues à une longue coexistence, il est à noter qu'on possède des témoignages selon lesquels «…on coupait la langue de ceux qui prononçaient un mot en arménien et, par conséquent, les Arméniens vivant dans un certain nombre de villes ciliciennes (Sis, Adana, Tarse, Ayntap) et dans les localités des environs avaient perdu l'usage de leur langue maternelle…». [Galustian Grigor. *Marach ou Guermanik et héroïque Zeytoun.* New York, 1934, p. 698, en arménien] Ou bien, «Les exactions et les persécutions des Turcs sont si terribles que la ville arménophone d'Ayntap est devenue turcophone comme les autres grandes villes d'Asie Mineure. Et le coup décisif est porté à la langue arménienne par les janissaires qui coupent le bout de la langue de ceux qui parlent arménien…». [Sarafian Guévork. *Histoire des Arméniens d'Ayntap***.** T. I, Los Angeles, 1953, p. 5, en arménien]

Sarkis Haykouni, ethnographe et folkloriste de la fin du XIXe et du début du XXe siècles, décrit la situation politique, économique et culturelle d'une partie des Arméniens occidentaux: «…La langue arménienne était interdite par les mollahs turcs et, considérant sept mots prononcés en arménien comme une injure, l'amende perçue était de cinq moutons». [Haykouni Sarkis. *Arméniens perdus et oubliés. Les villages arméniens musulmans de Trébizonde et leurs traditions.* «Ararat». Vagharchapat, 1895, p. 297, en arménien]

Dans les récits populaires que nous avons enregistrés, il y a de nombreux témoignages sur le fait que les Arméniens de Sis, d'Adana, de Tarse, d'Ayntap, de Kutahya, de Bursa, de Césarée, d'Eskichéhir et de bien d'autres villes et régions étaient principalement turcophones. D'après le témoignage de **Mikaél Kéchichian** (né en 1904), originaire d'Adana: *«Il était déjà interdit de parler arménien et de l'apprendre. Non seulement on coupait la langue, mais on mettait des œufs cuits brûlants sous les aisselles pour faire avouer si on n'avait pas appris l'arménien à d'autres. Si jamais on l'avouait, on était traîné pour être pendu ou tué».* [Tém. 241]

C'est ce dont témoigne ce fragment de chant populaire arménien, communiqué par **Saténik Guyumdjian** (née en 1902), originaire de Konya:

«Ils sont entrés à l'école, ils ont saisi la maîtresse,

O mon Dieu!

Ils lui ont ouvert la bouche et lui ont coupé la langue.

O mon Dieu!» [Tém. 446]

Puisque la maîtresse d'école avait eu l'audace d'apprendre la langue arménienne aux enfants arméniens, elle a subi cette affreuse punition. Sur les routes de l'exil et de la déportation, ces interdictions étaient encore plus strictes. Donc, les Arméniens occidentaux ont dû aussi exprimer leur douleur et leurs souffrances en turc.

Compte tenu des circonstances sociales et politiques de cette triste évidence qui est la première étape de l'assimilation linguistique, à côté des chants communiqués en divers dialectes, nous n'avons pas manqué d'enregistrer ***des chants populaires historiques et des poèmes épiques en langue turque, mais d'origine arménienne évidente***. Bien que composés en turc, mais sans une connaissance suffisante de la langue (les auteurs utilisent souvent des mots et des expressions, des prénoms et des toponymes arméniens, et on remarque des fautes de prononciation et de grammaire) par les Arméniens de différentes provinces, ces chants ont un contenu idéologique et une valeur documentaire d'une grande importance.

Les chants racontant les massacres sont composés sur le chemin de l'exil, sur les routes de la déportation vers Deir-el-Zor et comme il était interdit de parler arménien, les exilés ont exprimé leur douleur et leurs souffrances dans la langue de l'ennemi, en turc.

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,	«Ce matin, je me suis levé, le soleil brillait;
Osmanlı askeri silah yağlıyor,	Le soldat turc, assis, graissait ses armes.
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,	J'ai regardé les Arméniens, ils pleuraient amèrement,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Les Arméniens meurent pour leur foi!» [Tém. 488]

Ou bien:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,	«Ce qu'on nomme Der-Zor est un grand espace
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,	Où les Arméniens égorgés gisent innombrables;
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,	Les chefs ottomans sont devenus bouchers,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Les Arméniens meurent pour leur foi!» [Tém. 467]

Les Arméniens meurent *«pour leur foi»* plutôt que d'abjurer leur religion chrétienne, leur identité nationale. **Siréna Aladjadjian** (née en 1910), originaire d'Adabazar, habitant à Istanbul, n'a que quatre ans lorsque les Turcs tuent son père et sa mère. Les habitants du désert donnent asile à la petite orpheline. Quatre ans plus tard, lors de la trêve, en 1918, ceux qui vont chercher dans le désert les orphelins arméniens remarquent la petite Siréna aux yeux bleus et aux boucles dorées, déjà âgée de huit ans. Elle ne peut être qu'Arménienne, mais elle a oublié sa langue maternelle, sans toutefois oublier la façon de faire le signe de la croix, ce qui devient la preuve qu'elle est Arménienne et chrétienne. On la recueille pour être élevée dans un orphelinat arménien. [Tém. 225]

Les témoins oculaires déportés de plus de 150 localités ne se contentent pas de raconter ce qu'ils ont vu, mais en tirent leurs propres conclusions politiques. Ainsi **Parguev Makarian** (né en 1915), originaire d'Ayntap, ajoute: *«...Les grandes puissances ont trompé les Arméniens en abandonnant la Cilicie aux Turcs. Zeytoun, Adana, Sis, Marach, Kiliss, Ayntap, Urfa, Kamourdj et bien d'autres villes se sont entièrement vidés de leur population arménienne. On nous a contraints à quitter la Cilicie. Nous*

avons été obligés de laisser notre patrie. Et puis, en 1922, ils ont organisé la catastrophe de Smyrne. Les Arméniens et les Grecs ont fui le feu pour se jeter à la mer. Ceux qui ont pu se sauver sont passés dans d'autres pays. Ainsi, la Turquie s'est «purifiée» des chrétiens. La Turquie est restée aux Turcs, l'Arménie Occidentale et la Cilicie aussi». [Tém. 272]

Hacob Holobikian (né en 1902), originaire de Kharberd, décrit en détail les souffrances subies par ses compatriotes et lui-même, puis conclut: *«…Ces crimes commis par les Jeunes Turcs ne seront jamais oubliés et ne doivent pas être pardonnés!».* [Tém. 115]

Cependant, la propagande et l'historiographie turques ne ménagent pas leurs efforts pour falsifier les faits historiques et dissimuler avec soin aux générations montantes le génocide arménien perpétré par les Jeunes Turcs. Elles essaient de contourner la réalité historique qui consiste en ce que, dès le début de l'année 1919, les organismes étatiques turcs prennent l'initiative d'intenter un procès aux criminels jeunes-turcs, les condamnant à mort. Et plus tard aussi, lorsque le complot ourdi par les Jeunes Turcs contre Mustafa Kémal, premier président de la République turque, est révélé, Kémal Atatürk lui-même condamne, dans une interview donnée au journal «Los Angeles Examiner» (1er août 1926) «Ces restes du parti des Jeunes Turcs doivent répondre pour la vie d'un million de nos sujets chrétiens qui ont été impitoyablement déportés de leurs lieux de naissance et exterminés…». [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

Par conséquent, cette douloureuse réalité historique est incontestable et ne fait pas l'ombre d'un doute.

Malheureusement, la communauté internationale ne punit ni ne condamne dûment en son temps le premier génocide du XXe siècle, le génocide arménien. Comme suite logique de ces événements, on assiste à l'apparition du nazisme et, de nos jours, au terrorisme international avec ses manifestations imprévisibles et son désastreux impact mondial, puisque les crimes restés impunis se répètent pour le malheur du genre humain.

Par conséquent, les mémoires narrées par les survivants sur le génocide arménien et les événements de cette époque, ainsi que leurs chants, présentent une valeur historique et cognitive qui en fait des documents objectifs et des témoignages irréfutables, exprimés en langage populaire, relatifs au génocide arménien et aux événements qui le suivent. Toutefois, ce ne sont pas simplement des témoignages du passé, mais un avertissement pour l'avenir.

Comme le génocide est un crime politique massif, il ne doit pas rester impuni, mais être juridiquement élucidé à l'aide des témoins, entre autres preuves. **Le plus grand témoin de ce crime est le peuple arménien** lui-même qui, survivant dans la douleur, raconte et porte témoignage de son passé tragique, un passé qui est son histoire, sa mémoire historique collective qui doit être exposée au monde entier et présentée au jugement équitable de l'humanité.

Il est donc grand temps que le gouvernement actuel de la République Turque, ait le courage non seulement de reconnaître cette réalité historique évidente qu'on nomme **génocide arménien** et qui est confirmée tant par les documents officiels écrits que par les témoignages populaires oraux, mais aussi de condamner ce qui a été perpétré et de compenser les pertes morales, matérielles et territoriales du peuple arménien.

VERJINÉ SVAZLIAN

DER GENOZID AN DEN ARMENIERN: ZEUGNISSE DER ÜBERLEBENDEN AUGENZEUGEN

(Zusammenfassung)

Der Völkermord an den Armeniern als ein internationales politisches Verbrechen gegen die Menschlichkeit ist durch einen grausamen Zwang der Geschichte zu einem untrennbaren Teil der nationalen Identität, der Denkweise und der geistigen Innenwelt des armenischen Volkes.

Je mehr Zeit verstreicht, umso größer wird das Interesse an dem Armenier-Genozid, was auf die Anerkennung dieses historischen Faktums durch zahlreiche Staaten zurückzuführen ist. Jedoch die türkischen und protürkischen Historiker versuchen bis heute die historische Wahrheit der für das armenische Volk verhängnisvollen Ereignisse von 1915-1923 zu verzerren.

Über den Völkermord an den Armeniern sind inzwischen zahlreiche Bücher, Dokumentensammlungen, Aufsätze von Politikern und Vertretern der Öffentlichkeit, unterschiedliche belletristische Werke in verschiedenen Sprachen erschienen, aber in dieser riesigen Literatur hat bis jetzt die Stimme des Volkes gefehlt, Erinnerungen und Volkslieder der Überlebenden jener grässlichen Ereignisse, die als Urquellen ebenfalls von einem hohen historischen, dokumentarischen Wert sind. Da das armenische Volk selbst diese unsagbaren Leiden tragen musste, war es also das Objekt dieses politischen Massenverbrechens. Und wie bei der Aufdeckung eines jeden Verbrechens die Aussagen der Zeugen eine ausschlaggebende Rolle spielen, so sollte man sich auch in diesem Fall auf die Berichte der Augenzeugen stützen. Jedes dieser Zeugnisse hat vom juristischen Standpunkt her eine Beweiskraft für eine gerechte Lösung der Armenischen Frage und die Anerkennung des Armenier-Genozides.

In vollem Bewusstsein dessen nahm ich, damals eine Studentin an der Pädagogischen Universität „Chatschatur Abowjan“ in Jerewan, diese Arbeit aus eigener Initiative in Angriff, und zwar schon im Jahre 1955, als man in der Armenischen Sozialistischen Sowjetrepublik über den Völkermord an den Armeniern nicht offen reden durfte, als die repatriierten Augenzeugen dieser Gräuel, die gleichsam durch ein Wunder dem Tod entkommen waren, in Angst vor einer Verleumdung und Deportation lebten. Trotz unterschiedlicher Schwierigkeiten folgte ich im Bewusstsein der historischen und faktographischen Bedeutung der Materialien der mündlichen Überlieferung des Volkes zuerst dem Ruf meines Bluts (ich stamme aus Westarmenien), dann aber – seit 1960 – konnte ich unter dem Schutz des Instituts für Archäologie und Ethnographie der Akademie der Wissenschaften von Armenien meine Arbeit fortsetzen (daneben war ich mit anderen wissenschaftlichen Forschungen beschäftigt). Seit 1996 konnte ich meine

Arbeit mit Unterstützung der Direktion des in Jerewan eröffneten Museum-Instituts für den Völkermord an den Armeniern der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien fortführen. Unter der brennenden Sonne des armenischen Sommers und in der Kälte des strengen Winters unseres Landes wanderte ich zu Fuß durch Dörfer und Siedlungen auf der Suche nach den Überlebenden des Genozides. Ich bemühte mich, ihnen näher zu kommen, und ohne sie durch andere Fragen abzulenken, ließ ich sie frei reden und davon berichten, was sie erlebt hatten. Ich schrieb, nahm auf Band, machte Videoaufzeichnungen und analysierte die schrecklichen Geschichten, die sie erzählten, und die diversen historischen Lieder, die sie sangen. Die Originale werden im Archiv des Museum-Instituts für den Völkermord an den Armeniern der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien aufbewahrt.

Die Zeugnisse der einfachen Menschen haben wir in einer Reihe Abhandlungen veröffentlicht, insbesondere im Band ***„Der Genozid an den Armeniern: Zeugnisse der Überlebenden Augenzeugen“*** (Jerewan, Verlag „Gitutjun“ der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, 2000, 500 Seiten, arm.), dessen erweiterte englische Übersetzung dieses Buch ist.

Dieser Band besteht aus zwei Teilen:

Der Völkermord an den Armeniern:

a) ***Wissenschaftliche Untersuchung***, wo die Genre- und typologischen Besonderheiten der Zeugnisse des Volkes behandelt und der ganze Verlauf des Völkermords an den Armeniern geschildert werden; die Darstellung wird um Erinnerungen der Überlebenden und Lieder historischen Charakters (in armenischer und türkischer Sprache) ergänzt und mit diesen begründet.

b) ***Originale der Quellen*** (700 Einheiten): Erinnerungen und Zeugnisse der überlebenden Augenzeugen, Zeugnisse in Form historischer Geschichten und Sagen, historischer Lieder; Notenschrift zu diesen Liedern.

Der Band enthält auch eine Dokumentations-und-Informations-Tabelle mit Angaben über die überlebenden Augenzeugen und die von ihnen mitgeteilten folkloritischen Materialien sowie Fotos der Überlebenden, Zusammenfassungen in verschiedenen Sprachen, Anmerkungen, Sach-, Personennamen-, Ortsnamenregister und ein Register ethographischer Namen und eine Karte mit Angaben über die Deportation der Armenier und den Völkermord in dem Osmanenstaat.

Die meisten der **Augenzeugen**, von denen diese Materialien herrühren, sind alte Leute, die in den Jahren 1915-1923 aus ihrer historischen Heimat in Westarmenien, Kiliken (1921) und von Armeniern besiedelten Provinzen Anatoliens (1922, die Tragödie von Izmir) vertrieben wurden.

Ein beträchtlicher Teil der Westarmeiner, mehr als anderthalb Millionen Menschen, war während dieser Ereignisse schonungslos vernichtet, während diejenigen, die dem Tod entrinnen konnten, ausgeplündert und erschöpft Ostarmenien erreichten oder sich über verschiedene Länder der Welt verstreuten. Später wurden manche von den Letzteren aus Griechenland, Frankreich, Syrien, Ägypten, Irak und Libanon, aus den Balkanstaaten und der Türkei nach Armenien repatriiert; sie siedelten sich dort in

den neuen Stadtteilen und den Vororten von Jerewan an, deren Namen – oft mit einem vorangestellten Zusatz „nor," d. h. „neu" - an ihre verlassenen Heimstätten erinnern (Ajgestan, Sari Tagh, Nor (neu) Butania, Nor Aresch, Nor Kilikia, Nor Arabkir, Nor Zeitun, Nor Charberd, Nor Sebastia, Nor Malatia, Nor Kesaria, Nor Hadschin, Nor Marasch, Nor Ajntap, Nor Mussa Ler (Neu Musa Dagh), Nor Edessia) sowie in den Städten Etschmiadsin (heute: Wagharschapat), Hoktemberjan (heute: Armawir), Ararat, Talin, Hrasdan, Leninakan (heute Gjumri), Kirowakan (heute: Wanadsor) und anderswo.

Die Augenzeugen des Armenier-Genozides, die durch ein Wunder überleben konnten, fand ich in der Regel schweigsam und in Gedanken versunken. Auch dieses geheimnisvolle Schweigen hatte seinen Grund: Die politischen Zustände in Sowjetarmenien ließen sie jahrzehntelang nicht über ihre Vergangenheit frei und unbefangen erzählen oder schreiben. Deswegen war es schwierig, solche Materialien zu entdecken und niederzuschreiben.

Mehr als 55 Jahre lang suchte ich unaufhörlich sowohl in verschiedenen Bezirken Armeniens als auch während meiner persönlichen oder Dienstreisen zu wissenschaftlichen Konferenzen in Syrien, im Libanon, in Ägypten, Griechenland, Frankreich, Kanada, in den USA und in der Türkei nach überlebenden Augenzeugen des Völkermords der alten, mittleren und jungen Generation und versuchte, sie näher kennen zu lernen und in die Tiefe ihrer Seele durchzudringen.

Auf meine inständigen Bitten hin begannen sie mit Tränen und Schluchzen ihre Erinnerungen daran zu erzählen, wie die türkischen Gendarmen sie aus ihren ureigenen blühenden Heimstätten vertrieben und ihre Eltern und Angehörigen vor ihren Augen grausam ermordeten, ihre Mütter und Schwestern entehrten, die neu geborenen Kinder mit Steinen niedermetzelten…

Die **Erinnerungen** (315 Einheiten) der Augenzeugen erfassen unterschiedliche Themen, in ihnen erstehen wieder die Schönheit ihrer Heimat, ihr patriarchalischer Alltag und ihre Sitten und Bräuche, die Zeit, in der sie lebten, die sozialpolitischen Lebensbedingungen, bedeutenden historischen Ereignisse, Grausamkeiten der Führer der jungtürkischen Regierung Talaat, Enver, Dschemal, Nazim, Behaeddin Schakir... (Steuererhebung, Einberufung, Waffenabgabe, Verbrennungen lebendiger Menschen, Deportationen, Pogrome, Massaker), der Todeszug durch Wüsten Mespoptamiens (Der-el-Sor, Ras-ul-Ain, Rakka, Meskene, Surutsch...), die unsäglichen Leiden der Armenier (Erschöpfung, Durst, Hunger, Seuchen, Todesangst...) sowie der gerechte und edle Widerstand gegen die Gewalttätigkeiten in verschiedenen Orten und der Kampf um das elementare Recht auf Leben (der Aufstand von Van, die Abwehrkämpfe in Schatach, Schapin-Garahissar, Sassun, Urfa, auf dem Berg Musa Dagh im Jahre 1915, die Kämpfe in Ajntap, Hadschen in den Jahren 1920-1921), die Helden der Abwehrkämpfe (Andranik Osanjan aus Schapin-Garahissar, Armenak Jekarjan aus Van und genannt Murad der Große [Hambarzum Bojadschjan], Jessaji Jaghubjan vom Musa Dagh, Mekrtitsch Jotneghbarjan aus Urfa, Adur Levonjan aus Ajntap, Aram Tscholakjan aus Zeitun, der nationale Rächer Soghomon Tehlirjan) und zahlreiche andere bekannte und unbekannte Armenier, die zusammen mit den Volksmassen gegen die Despotie gekämpft haben, gefallen sind aber auch überlebt haben.

In dieser Abhandlung sind die historischen Tatsachen durch Aussagen der überlebenden Zeugen ergänzt und detailliert, wodurch der historische Verlauf der Ereignisse während des Armenier-Genozides rekonstruiert wird.

Die Erinnerungen der Überlebenden gewähren die Möglichkeit, auch die für dieses Genre charakteristischen Genre- und typologischen Besonderheiten solcher Materialien zu untersuchen.

Jeder der Augenzeugen erzählte in seiner Sprache, in seiner Mundart, in einem mit fremden Wörtern durchsetzten Armenisch, aber auch in Türkisch, Arabisch, Kurdisch, Englisch, Französisch, Deutsch.

Der Aufbau der Erinnerungen der Überlebenden des Völkermords an den Armeniern als eine Art der mündlichen Volksüberlieferung weist folgende Merkmale auf: Sie sind entweder kurz und gedrängt oder umfangreich und langatmig, sie enthalten unterschiedliche Dialoge, Zitate, Muster verschiedener Gattungen der Folklore (Lied, Epos, Märchen, Fabel, Sprichwort, Segnung, Fluch, Gebet, Schwur), die die Echtheit des Erzählten verbürgen und das mündliche Wort besonders glaubwürdig und ausdrucksvoll erscheinen lassen. ***Die Überlebenden waren sich ihrer moralischen Verantwortlichkeit bewusst, ihre Worte waren von einem tiefen Pflichtbewusstsein geprägt. Viele von ihnen schlugen ein Kreuz oder schwuren einen Eid, bevor sie mit ihren Erinnerungen begannen.***

Aus einer ausführlichen quantitativen und qualitativen Analyse der Erinnerungen und historischen Lieder erhellt, dass ***es ein Volk ohne Erinnerung genauso wenig gibt wie einen Menschen ohne Erinnerung***, denn die Erinnerung ist das Leben eines Menschen oder eines Volkes, seine Vergangenheit, seine Geschichte.

Eine ähnliche historische Erinnerung haben Juden, Griechen, Zigeuner und andere von einer leidvollen Geschichte geprägte Völker. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London**,** 1982] Und wenn ein Volk, in unserem Fall das türkische Volk, seine historische Erinnerung nicht bewahrt hat, dann hat es nicht gelebt und alle diese Leiden nicht empfunden. Hier ist es wohl angebracht, manche Stellen aus einem mit „Gegenschlag in der virtuellen Welt“ überschriebenen Interview zu zitieren, das der Gründer der türkischen Server „Superonline“ und „Ixir“ Babur Ozden gegeben hat; in diesem Interview behauptet er, die Armenier hätten Erinnerungen der Überlebenden des Armenier-Genozides und in türkischer Sprache verfasste Lieder historischen Charakters im Internet untergebracht (er meint u. a. unser Buch *“The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors.”* Yerevan, “Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA, 1999, sowie die Webseite http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html) und er fügt hinzu: „...Ich habe festgestellt, dass die ‚Webseiten des Genozides’ in der virtuellen Wirklichkeit ein Monopol der Armenier sind. …Wir müssen uns organisieren. Die Türkei ist nicht organisiert. …Es ist indes schwierig, diese Geschichten [Lebensgeschichten der Überlebenden] in unserer Kultur zu entdecken. Unsere Kultur ist wegen Mangels an Selbstförderung und Individualisierung in einer ungünstigen Situation. …Sie [die Armenier] bedürfen der Mythen, um ihre Kultur und ihre Vergangenheit zusammenzuhalten. …Wir [die

Türken] brauchen diesen Zusammenhang nicht. Wir wollen die Vergangenheit vergessen und nach vorn schauen. Unsere Familien sind gemischt. Was [in der Vergangenheit] niedergeschrieben wurde, wurde in einer anderen Schrift geschrieben. Wir können sie [Lebensgeschichten der Überlebenden] nicht lesen. Ich kann nicht die Notizen meines Großvaters lesen. Wer der alten türkischen Sprache mächtig ist, kann sie lesen. …Es ist nutzlos, die Abhandlungen von Professoren und Historikern im Internet unterzubringen. Die Archive haben keine Wirkung auf die Menschen. …Die Leute lassen sich nicht von den Lebensgeschichten der Menschen beeindrucken, deren Eltern vernichtet wurden oder sich verstreut haben. Sie sind beeindruckt, wenn sie diese ***aus der ersten Hand*** hören (Von mir hervorgehoben – V. S.). …Die Armenier haben im Internet sogar Abteilungen der, Völkermord-Lieder' in türkischer und englischer Sprache." („Milliyet," 28.01.2001, S. 19)

Es müsste auch erwähnt werden, dass die auf unsere eigene Initiative aufgezeichneten, analysierten, und veröffentlichten Erinnerungen und Lieder in dieser Sammlung, die die historische Erinnerung des armenischen Volkes darstellen, nach ihrer Veröffentlichung in Armenien [Svazlian 2000] täglich ergänzt werden, wobei es sich um einen endlosen Vorgang handelt. Denn jeder Armenier hat seinen Familienkummer und seine familiären Verluste. Außerdem gibt es unzählige Berichte (in verschiedenen Mundarten und Sprachen von Hand geschrieben oder auf Ton- und Videoband gezeichnet) in unterschiedlichen Ländern der Welt, wohin es Tausende und Abertausende Westarmenier infolge des Völkermords geschlagen hat. Diese Berichte sind im privaten Besitz und in Archiven zusammengetragen. Sie sollten indes als faktographische Zeugnisse der historischen Sammelerinnerung des armenischen Volkes ebenfalls entschlüsselt, veröffentlicht und in den wissenschaftlichen Verkehr gebracht werden.

Der Völkermord an den Armeniern, der Anfang des 20 Jahrhunderts verübt wurde, haben die Überlebenden unmittelbar erlebt, und ***all das hat sich in ihrem Gedächtnis unauslöschlich eingegraben.***

Die Augenzeugen dieser geschichtlichen Ereignisse, die ihre traurige Vergangenheit gleichsam schmerzlich wieder erlebten, erzählten uns ihre persönlichen Erinnerungen an die historische Heimat, an das Zuhause und an die lieben Angehörigen, die leider nicht mehr leben. Diese Erinnerungen trugen sie in ihrem ganzen Leben immer in sich, unfähig, sich von diesem Albtraum zu befreien. Und da es sich bei den ***Erinnerungen, die die Überlebenden uns erzählten***, um unmittelbare Eindrücke von den historischen Ereignissen handelt, die den Westarmeniern zuteil geworden sind, haben sie ***eine zutiefst historische Bedeutung.***

Indem sie das Leben, den Alltag, die Sitten, die politisch-gesellschaftlichen Verhältnisse der Zeit widerspiegeln, ***sind die Erinnerungen der Überlebenden spontan, wahr, glaubwürdig und haben sie den Wert authentischer Aussagen.***

Hrant Gasparjan aus Musch (geb. 1908) betonte diesen Umstand, indem er zum Schluss versicherte: *„…Ich habe Ihnen erzählt, was ich mit diesen meinen Augen gesehen habe. Alles, was ich gesehen habe, steht vor meinen Augen. Wir haben nichts aus Chenos mitgebracht, nur unsere Leiber*

gerettet. In unserer Familie waren 143 Leute; eine Schwester, ein Bruder von mir, meine Mutter und ich sind entkommen.“ [Zg.* 13]

Wenn man diese dokumentarischen Zeugnisse der Überlebenden ausführlich analysiert und mit den geschichtlichen Ereignissen vergleicht, wird klar, dass die Glaubwürdigkeit der Erinnerungen keinen Zweifel aufkommen lässt. Sie erwähnen in ihren Erzählungen beinahe immer ihre älteren Verwandten, ihre Großeltern, Eltern sowie weitere Personen, die der Familie oder der Sippe angehörten, wobei häufig deren Namen und Geburtsdaten genannt werden. Die Auskünfte sind so genau und authentisch, dass die Menschen, die im Chaos der Massaker ihre Verwandten verloren haben und in verschiedenen Winkeln der Welt leben, auf Grund der Erinnerungen, die in unserem Buch stehen, Jahrzehnte später einander finden und uns dafür danken.

Die Hauptperson in der jeweiligen Erinnerung ist der Erzähler bzw. die Erzählerin, bei der Erinnerung handelt es sich nicht nur um eine Schilderung der bedeutenden geschichtlichen Ereignisse, Vorfälle und Personen, sondern auch um deren Auslegung, wodurch die Weltanschauung und die Hauptmerkmale der Persönlichkeit des Augenzeugen bzw. der Augenzeugin, aber auch ihre besonderen Ansichten, Sprache und Stil zum Ausdruck kommen. ***Also ist jeder Bericht, jede Erzählung der Überlebenden einzigartig.*** In ihnen finden die Lebensläufe der Erzähler einen Niederschlag, deswegen bleibt der Hauptinhalt der Erinnerung, ***die gleichsam ein inniges Bekenntnis ist,*** so gut wie der gleiche, auch wenn sie mehrmals erzählt wird. Ich als Folkloristin und Ethnographin habe die mündlichen Berichte mit einem professionellen Verantwortungsgefühl behandelt und sie Wort für Wort aufgeschrieben, und zwar in vollem Bewusstsein dessen, dass die Erzähler mir ihre innerlichsten Geheimnisse preisgaben, damit diese ***an die künftigen Generation weitergegeben werden.*** Hier möchte ich die Worte des würdevollen 94-jährigen **Karapet Tosljan** aus Sejtun (geb. 1903) anführen. Obwohl er des Lesens und Schreibens nicht kundig war, hatte er seine Erinnerungen und Lieder *„jeden Abend vor dem Schlafengehen wie Gebete“* gemurmelt, um sie nicht zu vergessen. Er wollte mir seine Erinnerungen erzählen, damit sie *„aufgeschrieben, nicht vergessen werden und die künftigen Generationen daraus lernen.“* [Zg. 254]

Zugleich ***sind die Erinnerungen der Überlebenden auch einander ähnlich***. Denn in den Erinnerungen der Vertreter unterschiedlichster Altersgruppen beider Geschlechter aus verschiedenen Orten werden die geschichtlichen Ereignisse und Personen, die schrecklichen Szenen und Bilder, die sie erleben mussten, voneinander unabhängig, aber fast in derselben Weise geschildert; die Berichte verschiedener Personen bestätigen und ergänzen sich, in ihnen macht sich ***die Tendenz einer Entwicklung vom Persönlichen und Gegenständlichen zum Allgemeinen und Nationalen*** bemerkbar. Diesen Umstand meinte **Tigran Ohanjan** aus Kamach (geb. 1902), als er seinen Bericht mit folgenden Worten abschloss: *„...Meine Vergangenheit ist nicht nur meine Vergangenheit, sondern auch die meines Volkes.“* [Zg. 97] ***Die Erinnerungen der Zeugen charakterisieren also mit ihrem Inhalt nicht nur die betreffende Person***

* Zg. – Zeugnis.

und deren Umgebung, sondern auch die ganze Gemeinschaft, wodurch sie zu einer kollektiven historischen Erinnerung des armenischen Volkes werden.

Aber die historische Erinnerung des Volkes vermag fortzuleben. Obwohl nach jenen Ereignissen mehr als 90 Jahre vergangen sind und die meisten wie durch ein Wunder Überlebenden nicht mehr am Leben sind, sind die Erzählungen der Älteren in den Familien so oft gehört und wiederholt worden, dass sie von den Nachkommen geerbt und weiter erzählt werden, so dass sie als **historische Erzählungen** (70 Einheiten) im Gedächtnis der jüngeren Generationen fortleben. Die meisten dieser historischen Erzählungen haben wir sowhl von den Überlebenden Augenzeugen als auch von deren Nachkommen gehört und aufgeschrieben – als ein Zeugnis davon, dass ***das historische Gedächtnis des Volkes nicht stirbt, sondern in dem Gedächtnis der späteren Generationen weiter lebt.***

Es ist uns gelungen, auch **Lieder und Balladen historischen Charakters** (315 Einheiten) der überlebenden Augenzeugen des Armenier-Genozides aufzuschreiben. Ihre Texte widerspiegeln unterschiedliche Phänomene des öffentlichen Lebens jener Zeit - die Einberufung und Waffenabgabe, die Deportation und die Massaker, von der Regierung der Jungtürken organisiert - sowie andere aufregende und beeindruckende Episoden und bringen Klage und rebellische Stimmungen zum Ausdruck.

Die meisten dieser historischen Lieder und Gesänge rühren von armenischen Frauen her. Die schauerlichen Eindrücke waren so tief, dass sie oft eine dichterische Form bekamen, wie beispielsweise das Klagelied der Überlebenden **Schogher Tonojan** aus Musch (geb. 1901), das sie mit Tränen und Seufzern sang:

„...Tag und Nacht höre ich Weinen und Klagen,
Ich habe keine Ruhe, keinen Schlaf;
Schließe ich die Augen, so sehe ich immer Tote;
Ich habe Familie, Verwandte, Grund und Haus verloren...“ [Zg. 437]

Die von Natur aus emotionalen Frauen trugen auf ihren schwachen Schultern die ganze Last der Deportation, des Exils und der Massaker der Armenier. Was sie mit eigenen Augen gesehen und in der Tiefe ihrer Seelen gefühlt haben, haben sie ausführlich und bildhaft beschrieben. Denn die armenischen Mütter mussten sich mit Tränen von ihren Ehemännern und Söhnen verabschieden, die in die türkische Armee eingezogen wurden. Und die Männer dichteten Lieder, in denen beschrieben wurde, dass man den armenischen Soldaten keine Waffen gab, sie sollten nämlich in *„Amele tabur“* (Arbeitsbataillonen) schwere Arbeiten verrichten. Erschöpft hauchten sie dort ihr Leben aus oder wurden umgebracht und die Gräben geworfen, die sie selbst ausgehoben hatten (**„Lieder der Einberufung, der Waffenabgabe und der Häftlinge“**). Man zwang die armenischen Frauen ihre Häuser und Gärten, ihren Besitz und ihre Kinder zu verlassen und mit ihren alten und hilflosen Eltern den Weg des Exils anzutreten. Mit vor Müdigkeit blutenden Füßen, hungrig und durstig, unter der brennenden Sonne und den Peitschen der türkischen Polizisten schleppten sie sich in die Wüsten von Der-el-Sor, Ras-ul-Ain, Rakka, Meskene, Surutsch und in andere Wüsten. In den Erinnerungen und Liedern der überlebenden Augenzeugen werden die Wege, die sie gegangen sind, die Ausschreitungen der türkischen Polizisten, der kurdischen Banditen und der

tschetschenischen und tscherkesischen Mörder, der Raub und die Ermordung armenischer Frauen und Mädchen, ihre Pfählung, das Aufritzen der Bäuche schwangerer Frauen und die Suche nach Goldstücken, die Kreuzigungen und Foltern geschildert. Deshalb stürzten sich die unschuldigen armenischen Mädchen, um nicht in die Hände der Türken zu geraten, ihre Frauen zu werden und türkische Kinder zu gebären, in den Fluss Euphrat (**„Lieder der Deportation und des Massakers“**). Einen speziellen Abschnitt bilden die traurigen Lieder über die Leiden der Mütter der entführten Kinder, über die verwaisten Kinder und die Waisenheime (**„Lieder der Mütter, die ihre Kinder verloren haben, der Waisen und der Waisenheime“**). Vertreten sind auch die hauptsächlich von Männern gedichteten stolzen Lieder über den gerechten Protest und die Auflehnung der Armenier, die Verteidigung des Grundrechts auf Leben, die Weigerung, Gewalttaten hinzunehmen, und über die Selbstverteidigung und den Kampf gegen die gewalttätigen Unterdrücker (**„Lieder des Patriotismus und der Heldenkämpfe“**). Schließlich gibt es Lieder, die das unterjochte und verlorene Heimatland beweinen und die Hoffnung, es wieder zu finden, zum Ausdruck bringen (**„Lieder über das usurpierte Heimatland und Lieder der Rebellion“**). Im Buch findet sich auch die Notenschrift der Melodien, zu denen diese unterschiedlichen Lieder gesungen wurden.

Diese historischen Lieder sind mit ihrer thematischen Eigentümlichkeit und ihrem ideelen Inhalt etwas Neues in der Folkoristik und der Wissenschaft über Völkermorde und sie schildern in einer neuen Weise jene geschichtiche Epoche, die Umstände und Details des Völkermords an den Armeniern.

Unter den unmittelbaren Eindrücken von den historischen Ereignissen entstanden, ***weisen auch diese Volkslieder und epischen Gesänge eine hohe historische Authentizität auf und haben einen hohen dokumentarischen Wert.***

Diese historischen Gesänge wurden von talentvollen unbekannten Frauen und Männern unterschiedlichen Alters erdichtet, waren seinerzeit weit verbreitet, weil große Volksmassen von diesem unsäglichen Leid betroffen waren. Sie gingen von Mund zu Mund, wodurch neue unterschiedliche Varianten entstanden. Dieses oder jenes Volkslied sind zu gleicher Zeit in verschiedenen Varianten entstanden, ***was davon zeugt, dass das Volk ihr Urheber ist.***

Dasselbe Volkslied oder seiner Varianten hörten wir von so vielen überlebenden Augenzeugen, dass es unmöglich war, sie alle namentlich zu nennen. Deswegen sind nur die Namen derjenigen in der erwähnten Tabelle dieses Buches erfasst, von denen die Hauptvarianten herrühren. Ebenda werden der Name, das Geburtsjahr und der Geburtsort der oder des Überlebenden sowie die Zeit, der Ort, die Art der Aufzeichnung (Handschrift, Audio-, Videoaufnahmen), die Sprache des Liedes und die Nummer im Archiv genannt (nach der wissenschaftlichen Methodik der Dokumentierung der folkloristischen Materialien des Professors Dr. Isidor Levin).

Die überlebenden Augenzeugen des Völkermords an den Armeniern (Frauen und Männer) gaben die besagten Volkslieder mit großer seelischer Erregung, Schluchzen und Tränen wieder, weil sie mit ihrer historischen Erinnerung unmittelbar verbunden sind. Daraus erklären sich die eigentümlichen Besonderheiten der historischen Volkslieder.

Die verschiedensten Varianten dieser Lieder zeichnen sich neben ihrer historischen Genauigkeit auch durch eine knappe Bildhaftigkeit und für die mittelalterlichen Klagelieder der Armenier charakteristische zarte oder auch erregte Weisen aus. Jede Zeile und jede Wortfügung in diesen Gesängen ist ein vollendetes Bild, eine erschütternde Szene der Tragödie der großen Volksmassen, die Kehrreime ergänzen und vervollständigen die poetische und bildhafte Aussage.

Lieder historischen Charakters wurden nicht nur in der armenischen, sondern auch in der türkischen Sprache gesungen, weil es damals in manchen Provinzen des Osmanischen Reiches verboten war, armenisch zu sprechen.

Ohne die gegenseitige Beeinflussung der geistigen Kulturen der beiden neben- und miteinander lebenden Völker auszuschließen, sollte hier erwähnt werden, dass es Zeugnisse gibt, dass „...denjenigen, die ein armenisches Wort aussprachen, die Zunge geschnitten wurde, so dass die Armenier, die in einigen Städten Kilikiens (Sis, Adana, Tarson, Antep) und ihrer Umgebung wohnten, ihre Muttersprache verloren hatten...“ [Galustjan, Grigor. *Marasch oder Germanik und das heldenhafte Zeitun.* New York, 1934, S. 698, arm.] Oder dass: „die Unterdrückung und die Verfolgungen durch die Türken so grausam waren, dass das armenischsprachige Antep türkischsprachig wurde, wie es auch in anderen Großstädten Kleinasiens der Fall war. Und den letzten harten Schlag bekam die armenische Sprache von den Janitscharen, die die Zungen derjenigen, die armenisch sprachen, abschnitten...“ [Sarafjan, Geworg. *Die Geschichte des armenischen Antep.* B. 1, Los Angeles, 1953, S. 5, arm.]

Der Ethnograph und Folklorist Sargis Hajkuni (Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts), der die damalige politische, ökonomische und geistige Situation der Westarmenier schildert, schreibt: „...Die armenische Sprache war von den türkischen Mullahs verboten, und sieben armenische Wörter wurden als Schimpf betrachtet, wofür als Strafe fünf Schafe abzugeben waren.“ [Hajkuni, Sargis. *Die verlorenen und vergessenen Armenier. Armenisch-moslemische Dörfer von Trabzon und ihre Traditionen.* „Ararat.“ Wagharschapat, 1895, S. 297, arm.]

In den von uns aufgezeichneten Erinnerungen gibt es zahlreiche Zeugnisse davon, dass die Armenier in Sis, Adana, Tarson, Antep, Keutahia, Bursa, Kayseri, Eskischehir und anderen orten vorwiegend türkisch sprachen. Der Überlebende **Mikajel Keschischjan** aus Adana (geb. 1904) berichtet: *„Es war schon verboten, armenisch zu sprechen und zu lernen; nicht nur Zungen wurden abgeschnitten, sondern man legte auch heiße gekochte Eier ihnen in die Achselhöhlen, damit sie gestünden, dass sie den anderen Armenisch beibrächten. Die Geständigen wurden abgeführt, erhängt oder totgeschlagen.“* [Zg. 241]

Davon zeugt auch folgendes Fragment eines Volksliedes, das wir von der Überlebenden **Satenik Gujumdschjan** aus Konya (geb. 1902) gehört haben:

„Sie traten in die Schule ein, nahmen die Lehrerin fest,
O weh!
Machten ihr den Mund auf, schnitten ihr die Zunge ab,
O weh!“ [Zg. 446]

Die Lehrerin hatte es nämlich gewagt, den armenischen Kindern Armenisch beizubringen. Auf den Wegen der Deportation und der Verbannung wurde man noch brutaler. Deswegen sprachen die Westarmenier ihren Kummer und ihr Leid auch in der türkischen Sprache aus.

Unter Berücksichtigung der öffentlich-politischen Aspekte dieser traurigen Erscheinung der sprachlichen Assimilation haben wir neben Materialien in verschiedenen Mundarten auch ***die türkischsprachigen historischen Volkslieder und epischen Gesänge aufgezeichnet, die offensichtlich armenischen Ursprung haben.*** Obwohl diese von Armeniern aus verschiedenen Provinzen herrühren und von mangelhaften Kenntnissen der türkischen Sprache zeugen (oft kommen darin armenische Wörter und Wendungen, Vornamen und Ortsnamen vor, grammatikalische und phonetische Unstimmigkeiten fallen ab und zu auf), haben sie einen hohen historischen und kognitiven Wert.

Die Lieder, die von dem Massaker erzählen, sind auf dem Weg zur Wüste von Der-el-Sor entstanden. Und da es verboten war, armenisch zu sprechen, haben die Armenier ihr Leid und ihre Schmerzen in der Sprache des Feindes, auf Türkisch, zum Ausdruck gebracht:

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,	„Ich stand am Morgen auf, die Sonne schien,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,	Der osmanische Polizist fettete seine Waffe ein,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,	Ich schaute auf die Armenier, sie weinten bitterlich,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Die Armenier sterben für ihren Glauben!" [Zg. 488]

Oder:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,	„Was Der-Sor hieß, war eine weite Gegend,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,	Zahllos waren die abgeschlachteten Armenier,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,	Die osmanischen Führer waren Metzger geworden,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Die Armenier sterben für ihren Glauben!" [Zg. 467]

Die Armenier starben *„für den Glauben,"* weil sie ihre christliche Religion und nationale Identität nicht leugnen wollten. Die Überlebende Augenzeugin des Genozides **Sirena Alatschatschjan** aus Adabasar (geb. 1910), die zum Zeitpunkt meines Gesprächs mit ihr in Istanbul wohnte, war vier Jahre alt, als die Türken ihre Eltern umbrachten. Für das schutzlose Waisenkind sorgten arabische Wüstenbewohner. Vier Jahre später, nach dem Waffenstillstand (1918), stießen die Leute, die die armenischen Waisenkinder abholen gekommen waren, auf ein achtjähriges blondes und blauäugiges Mädchen mit einem blau tätowierten Gesicht; es hatte jetzt einen anderen Vornamen, sprach kein Armenisch mehr, wusste aber noch ein Kreuz zu schlagen, wodurch es als eine Armenierin zu erkennen war. Die kleine Sirena kam in ein armenisches Waisenhaus. [Zg. 225]

Die aus mehr als 150 Orten vertriebenen überlebenden Augenzeugen erzählten, was sie gesehen und erlebt hatten, aber sie machten auch bestimmte politische Schlussfolgerungen, wie z. B. **Pargew Makarjan** aus Aintab (geb. 1915), der sagte: *„...Die Großmächte betrogen die Armenier und gaben Kilikien den Türken. Zeitun, Adana, Sis, Marasch, Kilis, Aintab, Urfa, Kamurdsch und andere Städte blieben ohne ihre armenischen Einwohner. Man zwang uns, aus Kilikien auszuziehen. Wir waren gezwungen, unsere Heimat zu verlassen. Und im Jahre 1922 organisierten sie die Katastrophe von Izmir; die Armenier und die Griechen flohen durchs Feuer, stürzten sich ins Meer. Wer sich retten konnte, ging in*

ein anderes Land. So „säuberte“ man die Türkei von Christen. Die Türkei blieb den Türken, Westarmenien und Kilikien ebenfalls.“ [Zg. 272]

Oder der Überlebende **Hakob Holobikjan** aus Charput (geb. 1902), der die ausführliche Schilderung seines Leids und der Leiden seiner Landsleute mit folgenden Worten abgeschlossen hat: *„...Dieses Verbrechen der jungtürkischen Regierung wird nie vergessen und darf nie vergeben werden!“* [Zg. 115]

Die heutige türkische Propaganda und Geschichtsschreibung scheuen indes keine Mühe, die historischen Fakten zu falsifizieren, den von der jungtürkischen Regierung verübten Völkermord an den Armeniern vor den kommenden Generationen sorgfältig zu verbergen. Sie versuchen die historische Wahrheit zu verheimlichen, dass die türkischen staatlichen Behörden selbst vom Beginn des Jahres 1919 an einen Prozess gegen die jungtürkischen Verbrecher vorbereitet und diese zum Tod verurteilt haben. Später, als bekannt wurde, dass die Jungtürken gegen Mustafa Kemal, der nun der erste Präsident der Türkischen Republik war, einen Komplott geschmiedet hatten, sprach Atatürk in einem Interview für die Zeitung „Los Angeles Examiner“ (1. August, 1926) von der früheren jungtürkischen Partei, „die für das Leben von Millionen unserer christlichen Untertanen verantwortlich war, die massenweise schonungslos aus ihren Wohngebieten vertrieben und vernichtet wurden…“ [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, S. 13]

Die tragischen Ereignisse sind also ein unwiderlegbarer Fakt, der über jeden Zweifel erhaben ist.

Die internationale Ländergemeinschaft hat leider den ersten Völkermord des 20. Jahrhunderts, den Armenier-Genozid, nicht in gebührender Weise verurteilt, und als seine logische Fortsetzung entstanden der Faschismus und neuerdings der internationale Terrorismus mit seinen unberechenbaren Manifestationen, der eine katastrophale Gefahr für die ganze Welt bedeutet; die unbestraften Verbrechen wiederholen sich nämlich und darunter leidet die ganze Menschheit.

Somit werden die Erinnerungen, Erzählungen und Lieder und Gesänge der überlebenden Augenzeugen, die von Generation zu Generation weitergegeben werden, zu Zeugnissen, die den Völkermord an den Armeniern und die Ereignisse, die darauf folgten, in der Sprache des einfachen Volkes beleuchten; es sind authentische faktographische Dokumente, die nicht nur von der Vergangenheit reden, sondern auch eine Warnung für die Zukunft sind.

Denn der Völkermord ist ein politisches Verbrechen, das auch dank Zeugenaussagen aufgedeckt werden muss. **Der größte Zeuge ist das Volk selbst,** das von seiner tragischen Vergangenheit mit tiefem Leid erzählt hat und weiter erzählt. Eine Vergangenheit, die die Vergangenheit des armenischen Volkes, seine Geschichte ist, seine kollektive historische Erinnerung, die dem gerechten Urteil der Welt und der Menschheit überlassen wird.

Es ist also an der Zeit, dass die Regierung der heutigen Türkei, ebenfalls den Mut aufbringt, nicht nur die mit schriftlichen und mündlichen Zeugnissen begründete offensichtliche historische Wahrheit

anzuerkennen, die keiner Beweisung bedarf und **Genozid an den Armenien** heißt, sondern auch das Geschehene verurteilt und die moralischen, materiellen und territorialen Verluste des armenischen Volkes wiedergutmacht.

VERJİNE SVAZLİAN

ERMENİ SOYKIRIMI:
HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ ANLATTIKLARI

(Özet)

İnsanlığa karşı işlenen uluslararası siyasi bir suç olarak Ermeni Soykırımı tarihin zorlamasıyla, Ermeni Halkı'nın ulusal bilincinin, düşüncelerinin ve iç dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Yıllar geçtikçe Ermeni Soykırımı'na duyulan ilgi daha da artıyor. Bunun nedeni, o tarihi olayın son zamanlarda çok sayıda ülke tarafından tanınması gerçeğidir. Ancak, Türk ve [resmi] Türk tezlerini benimseyen tarihçiler Ermeni Ulusu'nun kaderini tayin etmiş olan, 1915-1923 yılları arasında cereyan etmiş, doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmak için bugüne kadar her türlü çabayı sarf etmişlerdir ve halen de sarf etmektedirler.

Ermeni Soykırımı hakkında farklı dillerde çok sayıda araştırma, belge içeren kitaplar, siyasetçi ve toplum adamlarının sözleri ve çeşitli türlerde sanat eserleri yayımlanmıştır; ama yayımlanmış o muazzam literatürde, sözü edilen o tarihi olayların doğrudan tesiri altında kalmış soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkıları bulunmamaktadır. Bu hatıra ve şarkılar hem tarihin anlaşılması açısından, hem de belge ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadırlar. Mademki o tarif edilemez ıstırapları Ermeni Ulusu'nun kendisi çekmiştir, o halde o kitlesel siyasi cürümün nesnesi de kendisidir ve nasıl ki her suçun aydınlatılmasında şahitlerin verdiği ifadeler belirleyici rol oynuyorsa, aynı şekilde bu vakada da soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıklarını temel almak gerekmektedir. Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davası'nın adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı'nın tanınması çalışmasında hukuki açıdan kanıt değeri taşımaktadır.

Tüm bunların bilincinde olarak, henüz Sovyet Ermenistan'ında Ermeni Soykırımı'ndan açıkça bahsetmenin imkânsız olduğu 1955 yılından itibaren, ve soykırımdan kıl payı kurtulmuş, sürgün edilmiş ve vatanlarına dönüş yapmış görgü tanıkları haksız bir biçimde iftiraya uğrama ve sürgüne gönderilme korku ve dehşeti içinde yaşarlarken, Yerevan Haçatur Abovyan Devlet Ermeni Pedagoji Üniversitesi'nde öğrenci olan ben, her türlü zorluğu hiçe sayıp halkın sözlü geleneklerine ait o tür konuların tarihbilimsel açıdan ve belge olarak değerlerini iyi bilerek başlangıçta batı Ermeni'si olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsi inisyatifimle, daha sonra, 1960 yılından itibaren ise Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün, 1996 yılından itibaren de yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün şemsiyesi altında, başka bilimsel çalışmalara paralel olarak, yazın yakıcı sıcağında, kışın dondurucu soğuğunda, mahalle mahalle, köy köy yayan

gezerek Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarını arayıp bularak, onlara incelikle yaklaşarak, ek sorular sorup anlatıma müdahale etmeden, doğrudan doğruya edindikleri izlenimleri serbest bir şekilde ifade etmelerine izin vererek onların, orijinalleri EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nün arşivlerinde saklanan dehşet verici anılarını, etkileyici hikâyelerini ve söyledikleri muhtelif tarihi şarkıları yazıya döktük, bunların ses kayıtlarını yaptık, video görüntülerini kaydettik ve bantları deşifre edip inceledik.

Halktan elde edilen bu hikâyeler bir dizi çalışmamızda, özellikle de ***"Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları"*** (Yerevan, EC UBA "Gitutyun" Yayınevi, 2000, 500 sayfa, Ermenice) adlı kalın ciltli kitapta yayımlanmıştır; elinizdeki çalışma, o kitabın belirli eklemeler de içeren İngilizce tercümesidir.

Kitap iki kısımdan oluşmaktadır:

1) ***Bilimsel inceleme:*** Burada halkın anlattığı hikâyelerin tür ve tipoloji özellikleri açıklanmakta, halkın anıları ve tarihsel nitelikli (Ermenice ve Türkçe) şarkılarla tamamlanan ve desteklenen, Ermeni Soykırımı'nın bütün gidişatı sunulmaktadır;

2) ***Birincil Kaynak Teşkil Eden Orijinal Kayıtlar*** (700 birim). Bunlar hayatta kalan görgü tanıklarının anlattıkları anı-tanıklıkları, tarihi hikâye-tanıklıkları, tarihi şarkı-tanıklıkları ve şarkı notalarını içermektedir.

Kitapta görgü tanıkları ve onların aktardığı konular hakkında olayların kaydedildiği bir bilgi tablosuna, aynı zamanda soykırımdan kurtulanların fotoğrafları, farklı dillerde özetler, açıklamaları, tematik, şahıs isimleri, yer isimleri ve etnoisimler indekslerine ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan Ermeni Tehciri ve Soykırımı hakkında fikir veren bir haritaya da sahiptir.

Halka ait o konuları aktaran **görgü tanıkları** daha ziyade kendi tarihi vatanlarından zorla kovulmuş Ermenilerin en yaşlı temsilcileridir. Onlar 1915-1923 arasında uygulanan Ermeni Soykırımı sırasında Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan (1921'de) ve Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı çeşitli bölgelerden (1922'deki İzmir felaketi) sürgüne gönderilmişlerdir.

O tarihi olaylar sırasında batı Ermenilerinin hissedilir bir kısmı, 1,5 milyondan fazla insan, acımasızca yok edildi. Sürgün yollarında soyulan, varını yoğunu kaybeden ve bitkin düşüp mucize eseri olarak kurtulanlar ise tehcir yollarının mahrumiyetlerini yaşayıp sayısız kurban vererek Doğu Ermenistan'a ulaşmış veya dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmışlardır. Daha sonra, soykırımdan arda kalan o insanların belirli bir kısmı Türkiye'den, Yunanistan'dan, Fransa'dan, Suriye'den, Lübnan'dan, Irak'tan, Mısır'dan, Balkan ülkelerinden ve ABD'den düzenli aralıklarla Doğu Ermenistan'a göç etmiş ve bir zamanlar yaşadıkları memleketlerinin hatıralarını simgeleyen, Yerevan yakınlarında yeni inşa edilmiş mahallelere yerleşmişlerdir (Aygestan, Sari Tağ, Nor [Yeni] Butanya, Nor Areş, Nor Kilikya, Nor Arabkir, Nor Zeytun, Nor Kharberd [Harput], Nor Sebastiya [Sıvas], Nor Malatya, Nor Kesarya [Kayseri], Nor Hacın, Nor Maraş [Kahramanmaraş], Nor Ayntap [Gaziantep], Nor Musa Ler [Musa Dağ], Nor Yetesya [Urfa]).

Ayrıca Eçmiadzin (şimdi Vağarşapat), Hoktemberyan'da (şimdi Armavir), Ararat, Talin, Hırazdan, Leninakan'da (şimdi Gümrü), Kirovakan'da (şimdi Vanadzor) ve başka yerlere de yerleşmişlerdir.

Ermeni Soykırımı'ndan mucize eseri olarak kurtulmuş, hayatta kalmış görgü tanıklarına rastladığımızda onları hep içlerine kapanık ve sessiz, derin düşüncelere dalmış olarak bulduk. O esrarengiz sessizliğin de bir sebebi vardı; on yıllar boyunca Sovyet Ermenistanı'nda hüküm süren siyasi engeller kendi geçmişlerinden serbestçe bahsetmelerine olanak tanımamıştı. Dolayısıyla, bu tür konuları büyük zorluklarla ortaya çıkarıp yazıya döktük.

55 yılı aşkın bir süredir yaptığımız tutarlı araştırmalar sayesinde hem Ermenistan'ın farklı bölgelerinde, hem de Suriye, Lübnan, Mısır, Yunanistan, Fransa, Kanada, ABD ve Türkiye'ye yaptığımız kişisel seyahatler ve bilimsel toplantılarla ilintili kısa süreli yolculuklar sırasında devamlı, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıkları arasından en yaşlı, orta yaşlı ve en genç nesillerin temsilcilerini arayıp bulduk, onları yakından tanıdık ve onların ruhlarının derinliklerine nüfuz ettik.

Ricalarımız ve teşviklerimiz karşısında konuşmayı kabul ederek duygusal bir patlamayla acı geçmişlerini tekrar yaşayıp gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla, küllenmiş, yürek sızlatan anılarını anlatmaya başladılar; Jön Türklere bağlı zaptiyelerin kendilerini gelişmiş ve zengin memleketlerinden nasıl zorla sürgüne gönderdiklerini, ebeveynlerini ve yakınlarını kendi gözlerinin önünde insanlık dışı bir biçimde nasıl parça parça ettiklerini, annelerinin, kız kardeşlerinin ve ablalarının namusunu lekelediklerini, yeni doğmuş bebekleri taşlarla ezdiklerini anlattılar…

Görgü tanıklarının anlattıkları **hikâyeler** (315 birim) farklı konular içermektedir. Vatanın güzellikleri, Ermenilerin eski zamanlardan kalma günlük yaşam tarzları ve gelenekleri, yaşadıkları zaman dilimi, toplumsal ve siyasi ortamın koşulları, önemli tarihi olaylar, Jön Türk hükümet liderlerinin (Talaat, Enver, Cemal, Nazım, Bahaittin Şakir...) sergiledikleri vahşet (vergi toplama, seferberlik, silah toplama, zorla sürgün, katliam ve kıyım), o liderlerin Mezopotamya'nın ıssız çöllerine (Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Meskene, Suruc...) doğru tertiplediği tehcir, Ermenilerin çektiği anlatılması imkânsız eziyetler (bitkin düşecek derecede uzun yürüyüşler, susuzluk, açlık, salgın hastalıklar, ölüm dehşeti...), ve batı Ermenilerinin farklı kesimlerinin kendi temel yaşamsal haklarını müdafaa etmek için zulme karşı haklı ve asil mücadeleleri (1915 Van Muharebesi; Şatakh [Çatak], Şebinkarahisar ve Sasun'da [Sason] ölüm kalım mücadeleleri, Musa Dağ, Urfa [Şanlıurfa] ve daha sonraları 1920-1921'de Ayntap [Gaziantep] ve Hacın muharebeleri) görgü tanıklarının anlattıkları anılara yansımaktadır. O savunma muharebelerinin ulusal kahramanları (Şebinkarahisarlı Andranik Ozanyan, Vanlı Armenak Yekaryan, Büyük Murad [Hambardzum Boyacıyan], Musa Dağlı Yesayi Yakupyan, Urfalı [Şanlıurfa] Mıkırtiç Yotınyeğpayryan, Ayntaplı [Gaziantep] Adur Levonyan, Zeytunlu [Süleymanlı] Aram Çolakyan, ulusal intikamcı Soğomon Tehliryan) ve toplumsal kitlelerle kaynaşarak şiddete karşı mücadele etmiş, şehit düşmüş, veya direnerek hayatta kalmış başka birçok tanınmış veya meçhul Ermeni evladı da bu anılara yansımıştır.

Bu incelemede, kesin tarihi kanıtlar soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı inanılır hikâyelerle birleştirilmiş, ayrıntılarıyla anlatılmış ve tamamlanmış olup, bu şekilde Ermeni Soykırımı'nın genel tarihsel gidişatı sunulmuştur.

Soykırımdan kurtulan görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar o kategoriye ait konuların tür ve tipoloji özelliklerini bilimsel araştırmaya tabi tutma imkânını sunmaktadır.

Görgü tanıklarından her biri anılarını kendine has Ermenice konuşma tarzıyla, çoğu zaman lehçe veya yabancı kelimelerle karışık Ermeniceyle, bazen de Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca anlattı.

Ermeni Soykırımı'nın görgü tanıkları tarafından anlatılan anılar halkın sözlü geleneklerinin bir çeşidi olarak yapıları itibariyle ya çok kısa ve öz, ya da kapsamlı ve uzundur. Bu anılar, sözlü anlatımları daha da inanılır ve etkileyici kılarak anlatılanların güvenilirliğini kanıtlamaya yarayan çeşitli dialoglar, aktarımlar ve halk folklorunun farklı türlerini (şarkı, türkü, hikâye, fabl, atasözü, özdeyiş, kutsama, beddua, dua, yemin) içermektedir. Özellikle, kendileri, ***soykırımdan kurtulanlar anlattıklarına karşı ahlaki sorumluluk ve görev bilinci hissetmişlerdir. Onlardan birçoğu hatıralarını bize aktarmadan önce haç çıkarmış veya yemin etmiştir.*** Yemin ise kutsal bir sözdür, sahteciliğe müsaade etmez.

Söz konusu anıları ve tarihsel nitelikli şarkıları nicelik ve nitelik açısından detaylı bir analize tabi tutarak gösterdik ki, nasıl ki hafızasız insan ***yoksa hafızasız ulus da yoktur***; zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir.

Yahudilerin, Rumların, Çingenelerin ve zarar görmüş başka halkların da tamamen buna benzer tarihsel hafızaları vardır [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] ve bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk Halkı, eğer kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir. Burada, Türk "Superonline" ve "Ixir" Internet Servis Sağlayıcılarının kurucusu Babür Özden'le yapılan "Sanal Dünyada Karşı Atak" başlıklı söyleşiden bazı bölümleri aktarmakta yarar var. Bu söyleşide Ermenilerin, Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anıları ve tarihsel nitelikli Türkçe şarkıları İnternet'te yayımladığından bahsedilmekte (burada V. Svazlian'ın *"The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors" [Soykırımdan Kurtulanların Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Ermeni Soykırımı]*. Yerevan, EC UBA "Gitutiun" Basımevi, 1999 adlı kitabı ve http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html İnternet sitesi söz konusudur) ve şunlar eklenmektedir: "…ben 'soykırım siteleri'nin sanal dünyada Ermenilerin tekelinde olduğunu fark ettim. …Bizim örgütlenmemiz lazım. Türkiye örgütlenmemiştir. …Bununla birlikte, o hikâyeleri [hayatta kalanların yaşam hikâyelerini] bulup ortaya çıkarmak bizim kültürümüzde çok zordur. Bizde kendi kendini motive etme ve bireyleşme eksikliğinden doğan olumsuz kültürel şartlar mevcuttur. …Onlar [Ermeniler] kültürlerini ve geçmişlerini birbirine bağlamak için bir efsaneye ihtiyaç duyuyorlar. …Bizim [Türklerin] böyle bir bağa ihtiyacımız yok. Biz geçmişi unutup geleceğe bakmak istiyoruz. Bizim ailelerimiz birbirine karışmış. [Geçmişte] Yazılan ne varsa, farklı bir alfabeyle yazılmıştır. Biz onları [hayatta kalanların yaşam

hikâyelerini] okuyamazdık. Ben büyükbabamın yazdıklarını okuyamam. Eski Türkçe'yi [Osmanlıca] bilen insanlar onları okur. …İnternet'te profesörlerin, [ve] tarihçilerin [çalışmalarını] yayımlamanın faydası yok. Arşivler insanları etkilemiyor. …İnsanlar, ebeveynleri yok edilen ya da oraya buraya dağıtılan kendi benzerlerinin hayat hikâyelerinden etkilenmiyorlar. Onlar, onu [hikâyeyi] ***kaynağından*** (vurgulama tarafımıza aittir – V. S.) duyduklarında etkilenmektedirler. …Ermenilerin İnternet'te yayımlanmış Türkçe ve İngilizce 'Soykırım Şarkıları' bile var." ("Milliyet," 28.01.2001, sayfa 19).

Şunu da belirtmek gerekir ki, kendi inisyatifimizle yazıya döktüğümüz, ses ve görüntülerini kaydedip inceleyerek yayımladığımız, Ermeni Halkı'nın tarihsel hafızasını sunan, yukarıda bahsi geçen bu anı ve şarkı kitabının konuları [Svazlian 2000] Ermenistan'da yayımlandıktan sonra günden güne çoğalmaya devam etmektedir ve bu sonu olmayan bir süreçtir; zira her bir Ermeninin kendi sülalesinde acılar ve kayıplar olmuştur. Bunun dışında, soykırım neticesinde dünyaya yayılan binlerce Ermeninin sığındığı çeşitli ülkelerde sayısız tanık hikâyeleri bulunmaktadır (çeşitli lehçelerde, çeşitli dillerde, el yazması, ses veya video kaydı şeklinde). Bu hikâyeler bireylerin yanında veya arşivlerde toplanmış ve birikmiştir; halbuki, bunların da Ermeni Ulusu'nun tarihsel toplumsal hafızasına ait belge niteliği taşıyan hikâyeler olarak yazıya dökülmesi, yayımlanması ve bilimsel çevrelerde yayılması gerekmektedir.

Yirminci yüzyılın başında uygulanan ***Ermeni Soykırımı*** doğrudan doğruya görgü tanıklarının duyu organları tarafından algılanmış ve bütün bunlar ***onların hafızalarına silinemeyecek şekilde kaydedilmiştir.***

O tarihi gelişmelerin görgü tanıkları acı geçmişlerini tekrar yaşayarak, bize maalesef çoktandır yok olmuş olan kendi tarihi vatanları, baba ocakları ve sevgili yakınları hakkında şahsi anılarını anlattılar. Onlar kendilerini bunaltan kâbustan kurtulmayı başaramayarak o şahsi hatıraları bütün hayatları boyunca taşımışlardır. ***Soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar*** Ermeni Halkı'nın yaşadığı çok özel tarihsel gelişmelerden doğrudan edinilen izlenimleri temsil ettiği için ***tarihsel gerçekliğe doymuştur.***

Soykırımdan kurtulanların ilettikleri anılar mevzuubahis dönemdeki hayatı, yaşam tarzını, ananeleri, siyasal-toplumsal ilişkileri objektif olarak yansıtmakta olup ***spontane, gerçeğe uygun ve güvenilirdir, ve inanılır tanık hikâyesi değeri taşımaktadır.***

Muşlu **Hırant Gasparyan** (d. 1908) anlattığı hatıranın sonunda o niteliğin altını özellikle çizdi: *"…Bütün gördüklerimi, kendi gözlerimle görmüş olduklarımı anlattım size. Bütün gördüklerim gözlerimin önündedir. Khınus'tan [Hınıs] hiçbir şey getirmedik; sadece canlarımızı kurtardık. Sülalemizde 143 kişi vardı. Bir kız kardeşim, bir erkek kardeşim, annem ve ben kurtulduk"* [Tnk.* 13].

Sonraki bütün yaşamları boyunca, soykırımdan kurtulmuş görgü tanıkları tarafından tek tek sayılmış ve her bir noktası tahlil edilmiş, ***o gerçek tanık hikâyeleri tarihi olaylarla birleştirildiklerinde zihinlerde en ufak bir şüphe dahi bırakmamaktadır.*** Onlar anılarını anlatırlarken daima kendi sülalelerinin en yaşlı üyelerini anmaktadırlar: büyükbabayı, büyükanneyi, ebeveyni, ayrıca yakın akrabaları ve ailenin diğer fertlerini; çoğu zaman onların isimlerini ve doğum tarihlerini de vermektedirler.

* Eserde, bundan sonra Tanıklığı [Tnk.] şeklinde kullanılacaktır.

Dolayısıyla onların aktardığı veriler o kadar doğru ve inanılırdır ki, soykırım kargaşasında birbirini kaybetmiş akrabalar, kitaplarımızdaki anıları okuyarak, bazen onyıllar sonra, dünyanın çeşitli kıtalarından birbirine tekrar kavuşmakta ve bize teşekkür etmektedirler.

Hatıratta öne çıkan ***başlıca şahıs anısını anlatan insan tipidir.*** O sadece tarihsel önemli gelişmeleri, olayları ve simaları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda kendi dünya görüşünün ve kişiliğinin temel özelliklerini, kendine has yaklaşımı, kendine özgü dili ve tarzı dışa vurarak anlattıklarını yorumlamaktadır. ***Dolayısıyla, görgü tanığının anlattığı anı, emalsizliği nedeniyle belirsizliğe yer bırakmamaktadır.*** O, söz konusu bireyin geçmiş hakkında kendi yorumunu yansıtan özgeçmişidir; o anı her yeniden anlatıldığında temel içeriği hemen hemen hiç değişmemektedir; zira ***bütün bunlar onların hafızasının ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir*** ve ben, bir folklorcu-etnoğrafa özgü uzman sorumluluğuyla, görgü tanıklarının sözlü anlatımlarına sadık kalarak onların anlattıklarını kelimesi kelimesine yazıya döktüm. Şunun da bilincindeydim ki, onlar içlerindeki en kutsal sırları ***gelecek nesillere aktarılmak üzere*** bize teslim etmekteydiler. Zeytunlulara has gururlu bir tavrı olan 94 yaşındaki **Karapet Tozluyan'ın** (d. 1903) ifadesiyle, kendisi okuma yazma bilmemesine rağmen: *"her akşam uyumadan önce dua eder gibi"* anılarını ve şarkılarını mırıldanmış ki, unutmasın. O, aklında tuttuklarını kutsal bir şefkatle bize aktardı ki: *"yazıya dökülsün, unutulmasın ve gelecek nesiller de öğrensin"* [Tnk. 254].

Aynı zamanda, ***soykırımdan kurtulanların anlattıkları anılar birbirine tıpatıp benzemektedir;*** zira farklı mekânlarda, farklı cins ve yaş gruplarının (erkek, kadın; en yaşlı, orta yaşlı ve genç nesiller) anlattıkları anılar, birbirinden bağımsız olarak, aynı tarihi dönemin gelişmelerini, benzer tarihi olayları ve simaları, gördükleri ve hissetikleri aynı dehşet verici manzaraları ve vahşeti hemen hemen aynı şekilde tasvir etmektedir. Bu anılar biraraya gelerek birbirini teyit etmekte, birbirinin devamını teşkil etmekte, tamamlamaktadır; anıların niteliği de ***kişisel ve objektiften, genel ve ulusala doğru yönelmektedir***. Soykırımdan kurtulan **Tigran Ohanyan** (d. 1902, Kemah) da anlattığı anıyı özetlerken o durumu kastetmiştir: *"...Benim geçmişim sadece benim değil, halkımın da geçmişidir"* [Tnk. 97]. ***Dolayısıyla, görgü tanıklarının anıları içerikleriyle sadece söz konusu bireyi ve onun bulunduğu ortamı değil, bütün toplumu karakterize etmekte, böylece Ermeni Halkı'nın ortak tarihsel hafızası haline gelmektedir.***

Ama halkın tarihsel hafızası sürekli olma özelliğine de sahiptir. Gerçi o tarihi olayların üzerinden 95 yılı aşkın bir süre geçti ve mucize eseri olarak kurtulmuş görgü tanıklarından birçoğu artık aramızda bulunmuyor; fakat en yaşlı neslin temsilcilerinin anlattıkları, ailelerde o kadar sık dinlenmiş, o kadar sık tekrarlanmış ki, sonraki nesillere kalan bir miras haline gelmiş ve sözlü olarak aktarılarak sonraki nesillerin hafızalarında da artık **tarihi hikâyeler** (70 birim) şeklinde, varlığını sürdürmeye devam etmektedir. O tarihi hikâyeleri sadece soykırımdan kurtulan görgü tanıklardan değil, sonraki nesillerden de alarak, ***halkın tarihsel hafızasının hiç ölmediği, aksine sonraki nesillerin hafızalarında da varlığını sürdürdüğü gerçeğinin*** bir kanıtı olarak yazıya döktük.

Ermeni Soykırımı'ndan kurtulan görgü tanıklarının aktardığı **tarihsel nitelikli şarkı ve türküleri yazıya dökmeyi de başardık** (315 birim). Bu şarkıların sözleri, bahsi geçen dönemdeki toplumsal yaşamın

çeşitli yönlerini sanatsal bir şekilde yeniden canlandırmaktadır: Jön Türk Hükümeti'nin ilan ettiği seferberlik ve yürüttüğü silah toplama faaliyetleri, düzenlediği tehcir ve katliamlar, başka gerçek, acıklı ve etkileyici olaylar, şikâyet ve hak talepleriyle ilgili mağrur niyetler.

O tarihi şarkıları besteleyenlerin büyük çoğunluğu Ermeni kadınlardan oluşmaktadır. Ulusal felaketin psikolojik etkisi her kadın veya kız tarafından kendine özgü bir biçimde algılanmıştır. O dehşet verici izlenimler o kadar güçlü ve derin olmuştur ki, çoğu zaman şiirsel olarak ifade edilmiştir. Tıpkı soykırımdan kurtulan Muşlu **Şoğer Tonoyan'ın** (d. 1901) gözyaşları ve feryatlarla bize ilettiği, kendi eseri olan ağıt gibi [orijinali Ermenicedir]:

"...Gece gündüz ağlamalar sızlamalar duyuyorum,
Rahatım yok, huzurum yok, uykum yok,
Gözlerimi kapayınca, hep ölüler görüyorum,
Milletimi, dostlarımı, toprağımı ve evimi kaybettim..." [Tnk. 437].

Doğuştan hassas ve duygusal olan kadınlar Ermeni Tehciri'nin, sürgün ve katliamların neden olduğu bütün eziyetlerin yükünü doğrudan kendi cılız omuzlarında taşımışlardır. Dolayısıyla onlar kendi gözleriyle gördüklerini, ruhlarının derinliklerinde hissettiklerini detaylı bir şekilde ve imgeli bir dille betimlemişlerdir; zira kendi kocalarını ve çocuklarını Türk Ordusu'nda görev yapmaya göz yaşlarıyla yolcu eden Ermeni annelerdir. Erkekler ise Ermeni askerlere silah verilmediğini, onların *"Amele Taburları"*na ağır işlerde çalışmaya gönderildiklerini anlatan şarkılar bestelemişlerdir. Onlar bitkin düşerek ölmüş veya öldürülmüş ve kendi kazdıkları çukurların içine doldurulmuştur (**"Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları"**). Ondan sonra Ermeni kadınları evlerini ve bahçelerini, ve mallarını terk etmeye, kendi çocukları ve güçsüz yaşlı ebeveynleriyle birlikte göç yolunu tutmaya zorlanmışlardır. Onlar yorgunluktan kanayan ayaklarıyla yakıcı güneşin altında, aç susuz, Türk zaptiyelerin kırbaç darbelerine maruz kalarak Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn, Rakka, Meskene, Suruc ve diğer çöllere doğru yürümüşlerdir. Hem görgü tanıkları tarafından anlatılan anılarda hem de onların aktardığı şarkılarda, geçtikleri yollar, Türk Zaptiyeler, Kürt çeteleri, Çeçen ve Çerkez katliamcıların gerçekleştirdiği soygun ve yağma olayları, Ermeni kız ve kadınlarının kaçırılıp öldürülmesi, kazığa oturtulması, karınlarının yarılması ve altın aranması, bazılarının çarmıha gerilip işkenceyle öldürülmesi, hamile kadınların karınlarının canlıyken süngülerle yarılması ve ceninlerin dışarı çıkarılması, vs. gibi konulardan söz edilmektedir. İşte bu nedenledir ki, Türk'ün eline geçmemek, Türk'e karı olmamak, Türk çocuklar doğurmamak için umutsuzluğa kapılmış masum Ermeni kızlar elele tutuşup, kendilerini Fırat Nehri'ne atmışlardır (**"Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları"**). Kaçırılmış çocukların annelerinin çektiği acılara, anasız babasız kalmış öksüzler ve yetimhaneler hakkında bestelenmiş hüzünlü şarkılara özel bir bölüm ayrılmıştır (**"Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları"**). Büyük bir kısmı Erkekler tarafından bestelenen, Ermenilerin haklı şikâyetleri ve isyanı, kendi temel insan haklarını müdafaa etme, zulme tahammül etmeme, özsavunma, mücadele ve savaşım konulu mağrurluk ifade eden şarkılar (**"Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları"**) da eserde sunulmuştur. Son olarak ise zorla zaptedilmiş Vatan hakkında, ona tekrar kavuşma inancını ifade eden, umut dolu şarkılara da yer verilmiştir (**"İşgal edilmiş Vatan ve**

talepkarlık şarkıları"). Farklı nitelikteki o şarkılar mümkün olduğu ölçüde notalarıyla birlikte sunulmuştur.

Bu tarihi şarkılar, temalarının orijinalliği ve fikirsel içerikleriyle, halk bilim ve soykırım bilim alanında yenilik olup, ayrıca o tarihsel dönemi, Ermeni Soykırımı'nın uygulandığı şartları ve ayrıntıları yeni bir şekilde takdim etmektedir.

Ermeni Ulusu'nun yaşadığı özel tarihsel olayların doğrudan etkisi altında yaratıldıklarından, ***bu tür şarkılar ve türküler de tarihsel gerçekliğe doymuş olup, gerçek belge değeri taşımaktadırlar.***

O tarihi şarkılar her iki cinsten, değişik yaşlarda, yetenekli, kimliği belirsiz bireyler tarafından bestelenmiş, zamanında yaygın olarak söylenmiştir; halkın ıstırabı kitlesel bir niteliğe sahip olduğundan, halk şarkıları da kitlelere yayılmış ve ağızdan ağıza dolaşmıştır. Bu durum çok çeşitli yeni versiyonların doğmasına yol açmıştır; öyle ki, birbirine tıpatıp benzeyen şarkılar eşzamanlı olarak çeşitli versiyonlar biçiminde ve dönüşüme tabi tutularak bestelenmiştir. ***Bu durum o tarihi şarkıların halka ait olduğunu kanıtlamaktadır.***

Yaptığımız çok sayıda söyleşi ve ses kaydı sırasında bir şarkıyı ya da onun bir versiyonunu bana o kadar çok yaşayan görgü tanığı iletmişti ki, onların hepsinin ad-soyadlarını anmak imkânsızdı. Dolayısıyla bu kitabın belge açıklama tablosuna sadece bu şarkıların temel varyantlarını iletenlerin isimlerini koyduk. Aynı yerde, söz konusu şarkıyı (ya da anıyı) ileten soykırımdan kurtulmuş görgü tanığının adını, soyadını, doğum tarihini, doğum yerini, konunun yazıya döküldüğü tarihi, yeri, anlatımın hangi dilde olduğunu, niteliğini (el yazması, ses ya da görüntü kaydı) ve arşiv dizi numarasını (Prof. Dr. Isidor Levin'in halka ait sözlü konuları bilimsel olarak belgeleme yöntemine göre) belirttim.

Ermeni Soykırımı'nın (kadın ya da erkek) görgü tanıkları o şarkıları, geçmişi duygusal bir patlamayla yeniden yaşayarak ve gözyaşlarına karışan hıçkırıklarla hatırlamışlardır; çünkü bu şarkılar onların tarihsel hafızasıyla doğrudan ilintilidir. Tarihi halk şarkılarının orijinal özellikleri bu durumla açıklanabilir.

O halk şarkılarının çeşitli versiyonları tarihi açıdan doğru olmakla birlikte, kısa bir imgeli anlatım ve ortaçağın ağlamaklı Ermeni şarkılarına özgü ince veya hüzünlü melodilerle karakterize edilirler. O şarkıların her satırı ve deyimi bütün bir resim, kitlesel trajedinin tüyler ürperten bir sahnesidir; hıçkırıklarla dolu nakaratlar ise şiirsel, imgelerle ifade edilen bir düşünceyi tamamlamaktadır.

Tarihsel nitelikli şarkılar sadece Ermenice değil, Türkçe olarak da bestelenmişlerdir; zira söz konusu tarihi ve siyasi şartlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde Ermenice konuşmak yasaktı.

Uzun süre bir arada yaşamış iki halkın tinsel kültürlerinin etkilerini ve etkileşimlerini imkânsız addetmemekle birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, "...Ermenice kelime telaffuz edenlerin dillerini kesmişlerdi; dolayısıyla Kilikya'nın bazı şehirlerinde (Sis, Adana, Tarson [Tarsus], Ayntap [Gaziantep]) ve o şehirlerin çevresinde yaşayan Ermeniler kendi ana dillerini unutmuşlardı..." [Galustyan Grigor, *Maraş kam Germanik yev Heros Zeytun (Maraş veya Germanik ve Kahraman Zeytun).* New York, 1934, sayfa 698, Ermenice] veya "Türklerin zulmü o kadar büyük oldu ki, Ermenice konuşan Ayntap [Gaziantep],

Küçük Asya'nın diğer belli başlı şehirleri gibi, Türkçe konuşur oldu. Ermenice diline son kesin darbe Ermenice konuşanların dillerini kesen yeniçerilerden geldi..." [Sarafyan Gevorg, *Patmutyun Antepi Hayots (Antep Ermenilerinin Tarihi).* 1. Cilt, Los Angeles, 1953, sayfa 5, Ermenice].

19'uncu asrın sonunda ve 20'inci asrın başlarında etnolog-folklorcu Sargis Haykuni kendi döneminde yaşayan batı Ermenilerinin siyasi, ekonomik ve dini durumunu tasvir ederken şöyle yazmış: "…Ermenice Türk mollalar tarafından yasaklanmıştı ve Ermenice 7 kelime bir küfür addedildiğinden, bunun için 5 koyunluk bir ceza öngörülmüştü" [Haykuni Sargis, *Korats u Moratsvats Hayer. Trabzoni Hay-Mahmetakan Gyuğern u Nrants Avandutyunnerı (Kaybolmuş ve Unutulmuş Ermeniler. Trabzon'un Müslüman Ermeni Köyleri ve Gelenekleri).* "Ararat," Vağarşapat, 1895, sayfa 297, Ermenice].

Bizim yazıya döktüğümüz anılarda da Sis, Adana, Tarson, Ayntap, Kütahya, Bursa, Kesarya [Kayseri], Eskişehir ve başka yerlerde yaşayan Ermenilerin genellikle Türkçe konuştuğuna dair birçok hikâye vardır. Soykırımdan kurtulan Adanalı **Mikayel Keşişyan'ın** (d. 1904) anlattıklarına göre: *"zaten Ermenice konuşmak ve öğrenmek yasaklanmıştı; buna karşı gelenin sadece dilini kesmekle kalmaz, aynı zamanda koltuklarının altına haşlanmış sıcak yumurta da koyarlardı ki, başkalarına Ermenice öğrettiğini itiraf etsin. İtiraf etmesi durumunda da götürüp asarlar veya öldürürlerdi"* [Tnk. 241].

O konuda bizim yazıya döktüğümüz, Konyalı **Satenik Kuyumcuyan'ın** (d. 1902) bize aktardığı küçük bir Ermeni halk şarkısı da bu hususu doğruluyor [şarkının orijinali Ermenicedir]:

"Okula girip, öğretmeni tuttular,
Vay, aman!
Ağzını açıp, dilini kestiler,
Ah, aman!" [Tnk. 446]

Ermeni bayan öğretmen Ermeni çocuklara Ermenice öğretme cüretini gösterdiği için o şekilde cezalandırılmıştı. Tehcir yollarında ise o sert önlemlerin şiddeti daha da artmıştı. Dolayısıyla, batı Ermenileri çektikleri ıstırabı ve eziyeti mecburen Türkçe olarak da ifade etmişlerdir.

Dil yoluyla gerçekleştirilen asimilasyonun ilkel seviyesini temsil eden o üzücü olayın toplumsal-siyasi koşulları göz önünde bulundurularak, çeşitli lehçelerde yazıya dökülmüş konularla birlikte, ***Türkçe ama bariz bir şekilde Ermeni kökenli olan tarihi halk şarkıları ve türküleri*** de gözümüzden kaçmadı. Bunlar her ne kadar farklı bölgelerden Ermeniler tarafından bestelenmişseler de, ki mükemmel bir Türkçe bilgisiyle de bestelenmemişlerdir (Sık sık Ermenice sözcükler ve ifadeler, Ermenice şahıs ve yer adları geçmekte, dilbilgisi ve telaffuz hataları göze çarpmaktadır), fikirsel içerikleriyle tarihin anlaşılması açısından büyük değer taşımaktadır.

Katliamları anlatan şarkılar Deir-es-Zor'a giden sürgün yollarında bestelenmiştir ve Ermenice konuşmak da yasak olduğu için, Ermeniler çektikleri acıları ve eziyetleri düşmanın diliyle, yani Türkçe ifade etmişlerdir:

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,

Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 488, ŞOT*]

ya da:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,
Dininin uğruna ölen Ermeni!" [Tnk. 467, ŞOT]

Ermeniler *"dinleri uğruna"* ölüyorlardı; zira Hıristiyanlık inançlarını ve ulusal kimliklerini inkâr etmek istemiyorlardı. İstanbul'da yaşayan soykırımdan kurtulmuş Adapazarlı 90 yaşındaki **Sirena Alacacıyan** (d. 1910) Türkler anasını ve babasını öldürdükleri zaman dört yaşındaymış. Sahipsiz kalan öksüze çöl Arapları bakmışlar. Dört yıl sonra, mütarekeyi müteakip (1918), Ermeni öksüzlerini çöllerden toplayan kişiler 8 yaşına gelmiş, yüzüne mavi mürekkeple dövme yapılmış, ismi değiştirilmiş, mavi gözlü, sarı kıvırcık saçlı kızcağızı görmüşler; tabii, onun Ermeni olduğunu anlamışlar. Gerçi o Ermenice konuşmayı unutmuş ama, istavroz çıkarmayı unutmamış; bu da onun Hıristiyan-Ermeni olduğunun kanıtı olmuş. Küçük Sirena'yı alıp Ermeni Öksüzler Yurdu'na götürmüşler [Tnk. 225].

Yaklaşık 150'ü aşkın yerleşim merkezinden zorla tehcir edilmiş görgü tanıkları yalnız kendi görüp hissettiklerini anlatmakla kalmıyorlar, aynı zamanda belirli siyasi sonuçlar çıkarıyorlar. Mesela, Ayntaplı **Pargev Makaryan** (d. 1915) şunları ekledi: *"...Büyük devletler Ermenileri kandırıp Kilikya'yı Türklere verdi. Zeytun, Adana, Sis, Maraş, Kilis, Ayntap, Urfa, Kamurc ve başka şehirler Ermenilerden tamamen arındırıldı. Bizi Kilikya'dan ayrılmaya zorladılar. Vatanımızı terk etmeye mecbur kaldık. 1922'de de İzmir Faciası'nı düzenlediler; Ermeniler ve Rumlar ateşten kaçarak denize atıldılar. Kim kendini kurtarabildiyse başka ülkelere gitti. Böylece Türkiye'yi Hıristiyanlardan "temizlediler." Türkiye, Batı Ermenistan ve Kilikya'yla birlikte Türklere kaldı."* [Tnk. 272].

Kharberdli [Harput] görgü tanığı **Hakob Holobikyan** (d. 1902) kendisinin ve hemşerilerinin çektiği ıstırapları detaylı bir şekilde anlattıktan sonra sözlerini şöyle sonuçlandırmıştır: *"…Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen o cürüm hiçbir zaman unutulmaz ve affedilmemelidir!"* [Tnk. 115].

Gelin görün ki, günümüzün Türk propagandası ve tarihçiliği Jön Türk Hükümeti'nin uyguladığı Ermeni Soykırımı'nı insanlardan özenle saklayarak doğruluğu kesin tarihi olayları çarpıtmak için hiçbir çabayı esirgemiyor. Onlar daha 1919 yılının başından itibaren Türk devlet kurumlarının Jön Türk katillerine davalar açılması işine giriştikleri ve onları ölüme mahkûm ettikleri tarihi gerçeğini dikkate almamayı denemektedirler. Daha sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal'e karşı düzenlenmiş Jön Türk komplosu ortaya çıkarıldığında ise, "Los Angeles Examiner" gazetesine (1 Ağustos 1926'da) verdiği mülakatta, bizzat Mustafa Kemal'in kendisi de Jön Türkleri kınayarak şöyle demiştir: "Eski Jön Türk, İttihat Partisi'nin o kalıntıları, o parti ki yaşadıkları yerlerden acımasızca kitlesel olarak sürgüne gönderilen ve yok edilen bizim milyonlarca Hıristiyan vatandaşımızın

* Bundan böyle Ermeniler tarafından yaratılan Türkçe şarkılar, Şarkının Orijinali Türkçedir – ŞOT kısaltmasıyla belirtilecektir.

canının hesabını vermesi gerekirdi…" [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, sayfa 13].

Öyle ki, o acı tarihi olay inkâr edilemez bir gerçektir ve akıllarda hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

Maalesef uluslararası toplum da 20'nci yüzyılda uygulanmış ilk soykırım olan Ermeni Soykırımı konusunda zamanında uyarıda bulunmadı ve bu olayı gerektiği gibi kınamadı ve bunun mantıksal bir devamı olarak Faşizm doğdu; günümüzde ise ne şekilde ortaya çıkacağı öngörülemeyen ve bütün dünya için feci bir tehlike oluşturan uluslararası terör görülmektedir; yani cezasız kalmış suçlar insanlığa zarar vererek tekrarlanmaktadır.

Böylece, hayatta kalan görgü tanıklarının anlattığı, hiçbir iz bırakmadan yok olmaktan kurtulan ve gelecek kuşaklara aktarılan anılar ve tarihi niteliğe sahip şarkılar, tarihin kavranması açısından taşıdıkları önem nedeniyle Ermeni Soykırımı'na ve o soykırımı müteakiben cereyan etmiş tarihsel olaylara halkın kullandığı basit dille ışık tutan tanık hikâyeleri haline gelip, inanılır, objektif ve olayları kaydeden belgeler olmaktadırlar. Onlar sadece geçmiş hakkında hikâyeler olmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük uyarılardır.

Soykırım kitlesel siyasi bir suçtur ve cezasız kalmaması, aksine, görgü tanıklarının verdiği ifadelerle de hukuken aydınlatılması gerekir. **En büyük tanık ise Halkın kendisidir.** Acılarla hayatta kalan Halk trajik geçmişini anlatmış ve hala da anlatmaya devam etmektedir. O geçmiş, Ermeni Ulusu'nun geçmişi, onun tarihidir; dünyanın ve insanlığın adil yargısına teslim edilmesi gereken, onun toplumsal tarihsel hafızasıdır.

Dolayısıyla, şimdiki Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti için de, hem yazılı hem de sözlü kanıtlara dayanan, ispatlanmasına gerek olmayan ve **Ermeni Soykırımı** adı verilen o açık tarihi gerçeği sadece tanıma değil, ayrıca yapılanları kınama ve Ermeni Ulusu'nun maddi, manevi ve toprak kayıplarını tazmin etme cesaretini gösterme zamanı da gelmiştir.

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

ГЕНОЦИД АРМЯН: СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

(Резюме)

Геноцид армян как политическое злодеяние против человечества по суровому диктату истории стал неотъемлемой частью национального самосознания, менталитета и психологии армянского народа.

По прошествии лет интерес к Геноциду армян еще более возрос, что обусловлено признанием в последнее время данного исторического факта множеством стран. Однако турецкие и протурецкие историки по сегодняшний день всячески пытаются фальсифицировать ставшие для армянского народа судьбоносными доподлинные исторические события 1915-1923 годов.

О Геноциде армян издано на разных языках мира множество исследований, сборников документов; опубликованы высказывания политических и общественных деятелей, разножанровые художественные произведения. Однако в огромном массиве изданной литературы не был отражен глас народа – воспоминания и народные песни, поведанные нам свидетелями-очевидцами упомянутых исторических событий, которые также представляют историко-познавательную, документальную и источниковедческую ценность. Поскольку на долю армянского народа выпали эти неописуемые страдания, то наш народ является объектом этого массового политического злодеяния. И поскольку при раскрытии любого преступления решающим фактором являются показания свидетелей, то в данном случае также следует основываться на свидетельствах очевидцев, каждое из которых с правовой точки зрения имеет доказательственное значение для справедливого решения Армянского Вопроса и признания Геноцида армян.

Начиная с 1955 года, когда в Советской Армении возбранялось открыто говорить о Геноциде армян, а чудом уцелевшие репатрианты свидетели-очевидцы боялись быть несправедливо оклеветанными и сосланными, автор данного исследования, будучи студенткой Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, не страшась всякого рода трудностей и глубоко осознавая историко-научную и документальную ценность такого рода материалов, восходящих к устной народной традиции, вначале по зову крови западноармянской репатриантки и личной инициативе, затем – с 1960 г. под эгидой Института археологии и этнографии АН Армении, а с 1996 года – также под началом Музея-института Геноцида армян НАН РА, параллельно с иной научной работой, в летний зной и зимнюю стужу, по крупицам собирала

эти материалы, обходя квартал за кварталом, деревню за деревней, находя очевидцев, записывала рассказы-воспоминания чудом спасшихся свидетелей-очевидцев Геноцида, проявляя при этом особый психологический подход, дабы дать им возможность высказаться, не прерывая посторонними вопросами. Ужасающие воспоминания, впечатляющие рассказы, исторические песни с уст свидетелей были записаны (также на аудио- и видеокассеты), расшифрованы и изучены нами. Оригиналы этих материалов хранятся в архиве Музея-института Геноцида армян НАН РА.

Эти народные свидетельства опубликованы в ряде наших работ и, в частности, в объемной книге ***"Геноцид армян: Свидетельства очевидцев"*** (Ереван, Издательство "Гитутюн" НАН РА, 2000, 500 с., на арм. яз.), и настоящее издание является ее английским переводом с некоторыми дополнениями.

Книга состоит из двух разделов:

а) ***Научное исследование,*** где освещаются жанровые и типологические особенности народных свидетельств, а также процесс Геноцида армян, дополненные и обоснованные рассказами и песнями исторического характера (на армянском и турецком), поведанными нам очевидцами событий.

б) ***Первоисточники*** (700 единиц), которые включают Воспоминания, исторические Повествования, исторические Песни свидетелей-очевидцев, а также их последующих поколений, Нотирование песен.

В книге помещена также Документальная информационная таблица, содержащая сведения о свидетелях-очевидцах, народоведческих материалах, а также Фотографии очевидцев, Резюме на разных языках, Примечания, Тематические Индексы, Индексы Имен, Топонимов и Этнонимов, а также Карта депортации и Геноцида армян в Османской империи.

Свидетели-очевидцы, предоставившие нам эти народоведческие материалы, в подавляющем большинстве являются представителями старшего поколения, насильственно депортированными в 1915-1923 гг. из Западной Армении, Киликии (1921 г.) и заселенных армянами местностей Анатолии (1922 г., трагедия в Измире).

Во время этих исторических событий значительная часть западных армян – более 1,5 млн. – была беспощадно истреблена, а некоторая часть чудом спасшихся, разоренных, обездоленных и обессилевших на дорогах депортации и вкусивших все лишения армян, давших неисчислимые жертвы, перебралась в Восточную Армению, либо рассеялась по разным странам мира. В дальнейшем многие из них репатриировались из Турции, Греции, Франции, Сирии, Ливана, Ирака, Египта, балканских стран и США на Родину, в Восточную Армению, и обосновались в пригородах Еревана, символизировавших их былую историческую родину в Западной Армении (Айгестан, Сари Таг, Нор (Новый) Бутания, Нор Ареш, Нор Киликия, Нор Арабкир, Нор Зейтун, Нор Харберд, Нор Себастия, Нор Малатия, Нор Кесария, Нор Аджн, Нор Мараш, Нор Айнтап, Нор Муса Лер

(Муса Даг), Нор Едесия), а также в Эчмиадзине (ныне: Вагаршапат), Октемберяне (ныне: Армавир), Арарате, Талине, Раздане, Ленинакане (ныне: Гюмри), Кировакане (ныне: Ванадзор) и др..

Свидетели-очевидцы были немногословны и замкнуты, углублены в свои мысли, что также имело свои причины: существовавшие в Советской стране на протяжении десятилетий политические запреты вынуждали их молчать, не давая возможности открыто говорить или писать о прошлом. Поэтому автору книги пришлось приложить немало усилий, чтобы выявить и записать подобного рода материал.

На протяжении более чем 55 лет, благодаря кропотливым поискам как в различных районах Армении, так и в ходе краткосрочных личных поездок в Сирию, Ливан, Египет, Грецию, Францию, Канаду, США и Турцию, а также во время имевших место в этих странах научных конференций нам удалось найти представителей старшего, среднего и младшего поколений свидетелей-очевидцев Геноцида, познакомиться с ними поближе, заглянуть им в душу.

Вняв нашим настойчивым увещеваниям, они с волнением, вновь переживая свое печальное прошлое, то плача, то рыдая, пересказывали нам запавшие им в память и хватающие за душу картины былого, описывая, как младотурецкие полицейские насильственно депортировали их с родины прадедов, на их глазах убивая родителей и близких, обесчещивая матерей и сестер, камнями раздавливая новорожденных…

Воспоминания свидетелей-очевидцев (315 единиц) охватывают различные темы: они отображают красоту их родной природы, патриархальный уклад, обычаи и традиции армян, общественно-политическую жизнь, важные исторические события, чинимые главарями правительства младотурок (Талаат, Энвер, Джемал, Назим, Бееддин Шакир…) жестокости – сборы налогов, военные сборы, сборы оружия, массовое истребление, насильственное выселение, резню, погромы, организованную ими депортацию в пустыни Месопотамии (Дейр-эл-Зор, Рас-ул-Айн, Ракка, Мескене, Суруч…), неимоверные страдания армян, кототрых заставляли идти по пустыням до изнеможения (голод, жажда, эпидемии, страх смерти…), а также справедливая и честная борьба армян в различных областях Западной Армении во имя защиты своего элементарного права на жизнь (героическое сражение Вана в 1915 г., сражения в Шатахе, Шапин-Гараисаре, Сасуне, Муса Даге, Урфе, позднее, в 1920-1921 годах, героическая борьба армян Айнтапа, Аджна); национальных героев этих самооборонительных боев (шапингараисарец генерал Андраник Озанян, Арменак Екарян из Вана, Мецн (Великий) Мурад (Амбарцум Бояджян), мусадагец Есаи Ягубян, Мкртич Ётнегбайрян из Урфы, айнтапец Адур Левонян, зейтунец Арам Чолакян, народный мститель Согомон Тейлирян) и многих других известных и безвестных сынов армянского народа, которые, восстав против насилия, воевали вместе с народом, умирали мученической смертью, но и противостояли, выживали.

Упоминаемые в этом исследовании исторические события и факты сопоставлены, детализированы и дополнены документальными свидетельствами очевидцев, представляющими исторический процесс Геноцида.

Воспоминания свидетелей-очевидцев дали также возможность исследовать жанровые и типологические особенности подобного рода материалов.

Очевидцы этих трагических событий рассказывали о пережитом на своем родном армянском наречии, часто с привлечением диалектных и инородных слов, а также – на турецком, арабском, курдском, английском, французском, немецком языках.

Воспоминания свидетелей-очевидцев Геноцида армян как разнородность устной народной традиции по своей структуре либо кратки и сжаты, либо объемны и пространны и охватывают различные диалоги, цитаты и разные жанры фольклора (песни, поэмы, беседы, басни, пословицы, поговорки, благословения, заклинания, молитвы, клятвы), что придает им еще большую достоверность, сделав их устную речь более экспрессивной. Тем более, что сами ***очевидцы испытывали чувство долга и высокой моральной ответственности за рассказанное: многие из них предваряли свои воспоминания клятвой, либо осеняли себя крестом.*** А клятва не терпит лжи, ибо она свята.

Подробный количественный и качественный анализ составляющих книгу воспоминаний и исторических песен приводит к заключению, что подобно тому, как без памяти нет человека, так и ***без памяти нет народа,*** поскольку память – это история народа, его прошлое, ведь память – это годы человеческой жизни, жизни народа.

Подобные материалы исторического характера есть также у евреев, греков, цыган и других пострадавших народов, на долю которых также выпало немало испытаний. [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982] А если народ, в данном случае турецкий, не сохранил свою историческую память, то он, следовательно, не пережил всех этих страданий. Здесь уместно вспомнить отрывки из интервью основателя турецких “Superonline” и “Ixir” серверов Бабура Оздена “Ответный удар в виртуальном мире” (“Counterattack in the Virtual World”), отметившего, что армяне внесли в Интернет воспоминания очевидцев о Геноциде армян и туркоязычные песни исторического характера (имеет в виду также нашу книгу – V. Svazlian. *“The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors.”* Yerevan, “Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA, 1999, а также – http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html страница). К тому же он добавляет: “…Я нахожу, что ”сайты Геноцида” в виртуальном мире [стали] монополией армян. …Мы должны быть организованны. Турция неорганизованна. …Тем не менее, в нашей культуре весьма сложно найти подобные истории [истории жизни очевидцев]. Нам не хватает самостимулирования и индивидуальности – налицо неблагоприятная культурная ситуация. …Они [армяне] нуждаются в мифе, дабы сочетать свою культуру и прошлое. …Мы [турки] не нуждаемся в подобном сочетании.

Мы хотим забыть прошлое и смотреть вперед. Наши семьи смешались. Все, что было написано [в прошлом], было написано на основе другого алфавита. Мы не могли их [истории жизни очевидцев] прочесть. Я не могу прочесть записи моего деда. Их читает только знаток старотурецкого [османского]. …Нет пользы от внесения в Интернет [трудов] профессоров и историков. Архивы не действуют на людей. …Людей не впечатляют истории жизни их подобных, родители которых либо уничтожены, [либо] рассеялись по миру. Их впечатляет то, что [историю] они узнают из ***первоисточника*** (подчеркнуто нами – В. С.). …У армян в Интернете есть даже разделы "песен геноцида" на турецком и английском языках." ("Milliyet," 28.01.2001, с. 19)

Следует отметить, что собранные и записанные (а также на аудио- и видео) по нашей собственной инициативе первоисточники, исследованные и опубликованные воспоминания и песни нашего данного сборника представляют собой коллективную историческую память армянского народа и, после издания в Армении [Свазлян 2000], изо дня в день пополняются новыми, и этот процесс нескончаем, поскольку у всех армян были потери. Кроме того, в различных странах мира, ставших убежищем для тысяч армян, есть бесчисленное множество свидетельств (на различных диалектах, языках, письменные или аудио- и видеоматериалы), которые хранятся у отдельных лиц и в архивах. Между тем они также должны быть расшифрованы, изданы и введены в научный оборот как документальные свидетельства коллективной исторической памяти армянского народа.

Осуществленный в начале XX в. ***Геноцид армян оставил неизгладимый след в памяти свидетелей-очевидцев***, непосредственно переживших его кровью и плотью.

Свидетели этих исторических событий, с болью в сердце обращаясь к печальному прошлому, поделились с нами своими личными воспоминаниями об исторической родине, родном очаге, любимых и близких, которых, увы, давно нет в живых. Эти картины прошлого они пронесли через всю свою жизнь, не сумев забыть и избавиться от гнетущего их кошмара. И поскольку ***воспоминания очевидцев*** непосредственно отображают трагедию, постигшую армянский народ, поэтому их рассказы-воспоминания ***глубоко историчны.***

Воспоминания очевидцев правдивы, документальны и достоверны, ибо они объективно воссоздают быт, нравы и общественно-политические отношения в Османской империи того периода.

Грант Гаспарян из Муша (1908 г. рожд.), особо подчеркивая это обстоятельство, отмечает: *"...Я рассказал вам то, что видел своими глазами. Все увиденное мною – перед моим взором. Из Хнуса ничего с собой не взяли, только себя спасли. Наш род состоял из 143 человек: спаслись лишь сестра, брат, мать и я."* [Свид.* 13]

Сопоставление всех до единого проанализированных на протяжении всей их жизни ***фактических свидетельств с имевшими место историческими событиями не вызывает сомнений в их достоверности.*** В своих меморатах они почти всегда упоминают старших своего

* Свид. – Свидетельство.

рода – деда, бабушку, родителей, а также близких родственников и других членов семьи, часто называя их имена и даты рождения. Следовательно, приводимые ими данные настолько точны и достоверны, что потерявшие друг друга родственники, спустя десятки лет, на разных континентах мира, благодаря воспоминаниям, включенным в нашу книгу, находят друг друга, выражая нам признательность.

Главное действующее лицо мемоpатов – рассказчик, который не только повествует о важных исторических событиях и лицах, но и осмысляет их, выражая свое отношение, свою точку зрения по поводу передаваемых им сведений, т. е. главные его личностные качества и мировосприятие также накладывают свой отпечаток на его рассказы, язык и стиль. Следовательно, ***воспоминания свидетелей-очевидцев однозначны в силу их исключительности.*** Каждый рассказ-воспоминание – это биография данной личности сквозь призму прошлого. И несмотря на многочисленные пересказы, их стержневое содержание остается почти неизменным, т. к. ***все это является неотъемлемой частью их памяти***. Будучи фольклористом-этнографом, автор книги с огромной профессиональной ответственностью записывала поведанные ей истории, повторяя их слово в слово и оставаясь верной их устному изложению, осознавая при этом, что они делятся глубоко личным и сокровенным с тем, ***чтобы это было передано будущим поколениям***. Как отмечает достопочтенный 94-летний зейтунец **Карапет Тозлян** (1903 г. рожд.), хотя он и был безграмотен, но *“каждый вечер перед сном как молитву,”* шепотом пересказывал пережитое, дабы не забыть, передавая нам с благоговением свои воспоминания с тем, чтобы они *“были записаны, не преданы забвению и переданы будущим поколениям.”* [Свид. 254]

Вместе с тем, ***в воспоминаниях разных свидетелей-очевидцев есть много общего,*** поскольку в различных местностях, в воспоминаниях разных половозрастных групп (мужчины, женщины, старшее, среднее, младшее поколение), независимо друг от друга, почти точь в точь описываются события того же исторического периода, те же лица, те же картины ужасов и жестокостей, которые при сопоставлении подтверждают и дополняют друг друга, являясь как бы продолжением и обобщением одной истории – ***от личного и предметного – ко всеобщему и общенациональному.*** На это указывал очевидец **Тигран Оганян** (1902 г. рожд., Камах), подытоживая свои воспоминания: *“Мое прошлое – не только мое прошлое, но и прошлое моего народа.”* [Свид. 97] ***Следовательно, воспоминания очевидцев по своему внутреннему содержанию характеризуют не только данную личность с его средой, но и являются коллективной исторической памятью армянского народа.***

Историческая память народа живуча. Хотя и прошло более 95 лет со дня этих исторических событий, и многих свидетелей-очевидцев уже нет в живых, однако рассказанное представителями их старшего поколения стало также наследием последующих поколений, ибо они передавались из уст в уста, продолжая жить в их памяти уже в качестве исторических повествований. Эти **исторические повествования** (70 единиц) нами были записаны не только с уст

свидетелей очевидцев, но и от последующих поколений, что свидетельствует о том, что ***историческая память не умирает, она живет, оставаясь в памяти будущих поколений.***

Нам удалось записать также **песни и эпические песни исторического характера** (315 единиц), которые образно отображают различные явления общественной жизни данного временного отрезка – организованные правительством младотурок военные сборы и сборы оружия, депортацию, погромы и другие волнующие и в том числе впечатляющие фактические эпизоды, также песни-жалобы и отважные песни-требования.

Создателями этих исторических песен были преимущественно армянские женщины. Психологический фактор национального бедствия по-своему воспринимался каждой армянской девушкой или жещиной. Эти ужасающие впечатления были столь сильны и глубоки, что часто обретали стихотворную форму. К примеру, **Шогер Тоноян** из Муша (1901 г. рожд.) со слезами и стенаниями поведала нам о своей скорби стихами:

"...Днем и ночью рыданья я слышу,
Нет покоя мне, отдыха, сна,
Лишь закрою глаза – мертвецов я вижу,
Потеряла я землю и дом свой,
Растеряла родных и друзей..." [Свид. 437]

Эмоциональным по своей природе женщинам довелось на своих хрупких плечах вынести всю тяжесть депортации, ссылок и погромов армян. Поэтому они подробно и образно описывали увиденное и глубоко прочувствованное, ибо армянским матерям пришлось со слезами на глазах провожать своих мужей и сыновей в турецкую армию. А мужчины создавали песни, в которых описывалось, как армянским солдатам не давали оружия, отправляя в *"Амеле табур"* ("Рабочий батальон") на тяжелые работы, где они либо умирали, обессилев, либо их убивали и закапывали в ими же вырытых ямах (**"Песни о военных сборах, сборах оружия и заключенных"**). Армянских женщин вынуждали покинуть "родимые пепелища" вместе с детьми и старыми немощными родителями и брести по дорогам ссылок. Погоняемые турецкими жандармами, с окровавленными от усталости ногами, они, изнемогая от жажды, голода и долгого пути под палящим солнцем шли к Дейр-эл-Зору, Рас-ул-Айну, Ракке, Мескене, Суручу и другим пустыням. Об этом повествуют как рассказы очевидцев, так и приводимые ими исторические песни – о пройденных ими дорогах, погромах и грабежах со стороны турецких жандармов, курдских банд, чеченских и черкесских погромщиков. Армянских женщин и девушек похищали и убивали, сажали на кол, вспарывали им животы в поисках золота. Многие из них были распяты и замучены. То же самое они проделывали с беременными женщинами. Вот почему отчаявшиеся невинные армянские девушки, дабы не попасть в руки турок, не стать их женами и не родить от них детей, взявшись за руки, бросались в воды Евфрата (**"Песни о депортации и резне"**). Специальный раздел книги посвящен печальным песням, передающим муки матерей похищенных детей, которые остались сиротами (**"Песни о матерях, потерявших сыновей, о сиротах и сиротских домах"**). Представлены также песни о

мятежах армян, защищавших свое элементарное право на жизнь, не терпящих гнета. Это грозные песни самообороны, борьбы, которые были созданы, в своем большинстве, мужчинами (**“Патриотические песни и песни о героических сражениях”**). И, наконец, песни о захваченной Родине и о вере в то, что они смогут вновь обрести ее (**“Песни о захваченной Родине и песни-требования”**). Эти разнохарактерные песни сопровождаются в ряде случаев нотами.

Эти исторические песни по своей тематической специфике и идейному содержанию не только являют собой нечто новое в сфере фольклористики и геноцидологии, но и по-новому представляют этот исторический период – обстоятельства и подробности осуществления Геноцида армян.

Будучи созданными под непосредственным впечатлением от выпавших на долю армянского народа исторических событий, ***подобного рода народные и эпические песни также проникнуты историчностью и имеют ценность подлинных документов.***

Эти песни были созданы одаренными неизвестными лицами разного пола и возраста. В свое время они имели широкое распространение, и так как эти страдания имели массовый характер, то и народные песни получили массовое распространение, переходили из уст в уста, благодаря чему появлялось множество новых вариантов. Одни и те же песни одновременно создавались в различных вариациях и трансформациях, что ***свидетельствует об их народном характере.***

В процессе наших многочисленных записей одну и ту же народную песню или ее схожий вариант мы записывали с разных уст, поэтому невозможно было упомянуть имена и фамилии всех свидетелей-очевидцев. Исходя из этого в документальной информационной таблице упомянуты лишь имена тех, кто передал нам их стержневые варианты, где указываются также имя, фамилия, год рождения свидетеля-очевидца, с уст которого она записана, а также время, место, язык, характер записи (рукопись, аудио- и видеозапись) и номер архивного фонда (по научному “Методу документации устных народных материалов” доктора-профессора Исидора Левина).

Свидетели-очевидцы Геноцида армян (мужчины или женщины) вспоминали эти песни с плачем и рыданиями, заново переживая эмоциональный стресс, ибо песни непосредственно были связаны с их исторической памятью. Этим объясняется самобытность народных исторических песен.

Различные варианты этих народных песен, наряду с исторической точностью, характеризуются сжатой образностью и нежной либо проникновенной мелодичностью, присущей армянским средневековым песням-плачам. Каждая строка этих песен, имеющих разные варианты, воссоздает целостную картину массовых погромов и жестокостей, а припевы, передающие стенанья, дополняют и обобщают образную поэтическую мысль.

Песни исторического характера создавались не только на армянском, но и на турецком языке, т. к. в данной историко-политической ситуации в некоторых губерниях Османской империи запрещено было говорить по-армянски.

Не исключая взаимовлияния культур живущих бок о бок двух народов, следует указать, что имеются свидетельства о том, что "…срезали кончик языка тем, кто произносил хоть одно слово по-армянски, следовательно, армяне, проживающие в ряде городов Киликии (Сис, Адана, Тарсон, Айнтап) и в близлежащих к ним районах потеряли свой родной язык…." [Галустян Григор. *Мараш или Германик и героический Зейтун.* Нью Йорк, 1934, с. 698, на арм. яз.] Или: "Угнетения и гонения турок настолько ужесточились, что армяноязычный Айнтап стал тюркоязычным, как и другие главные города Малой Азии. И последний окончательный удар по армянской речи нанесли янычары, которые срезали кончики языков тем, кто говорил по-армянски..." [Сарафян Геворг. *История армянства Айнтапа.* Т. 1, Лос Анджелес, 1953, с. 5, на арм. яз.]

Этнограф-собиратель фольклора конца XIX – начала XX вв. Саркис Айкуни, описывая политическое, экономическое и духовное положение западных армян, писал: "…Армянский язык был запрещен тюркскими муллами, и за семь армянских слов устанавливался штраф в размере пяти овец, ибо это воспринималось в качестве ругани." [Айкуни Саркис. *Потерянные, забытые армяне. Армяно-магометанские деревни Трапезунда и их обычаи.* "Арарат." Вагаршапат, 1895, с. 297, на арм. яз.]

В наших записях также имеются многочисленные свидетельства того, что армяне Сиса, Аданы, Тарсона, Айнтапа, Кётайа, Бурсы, Кесарии, Эскишегира и других местностей были в основном тюркоязычными. По свидетельству очевидца из Аданы **Микаела Кешишяна** (1904 г. рожд.), *"уже запрещено было говорить и учить по-армянски: не только отрезали язык, но и под мышки клали горячее вареное яйцо, чтобы признался в том, что учит других армянскому. Если бы признался, тогда отвели бы повесили или убили бы."* [Свид. 241]

Об этом свидетельствует отрывок из записанной нами армянской народной песни с уст **Сатеник Гуюмджян** (1902 г. рожд.) из Конии:

"Ворвавшись в школу, схватили учительницу,
Ох, горе какое, ох горе!
И рот ей открыв, вырезали язык,
Ох, горе какое, ох горе!" [Свид. 446]

Учительница была наказана за то, что осмелилась учить армянских детей армянскому языку. А на дорогах ссылок и депортации эти строгости были более ужесточены. Поэтому западные армяне свою скорбь и боль вынуждены были выражать также на турецком языке.

Учитывая общественно-политическую ситуацию, связанную с этим печальным фактом и представляющую начальный уровень языковой ассимиляции, при записи материалов на различных диалектах нами также были записаны ***туркоязычные, однако явно армянского происхождения исторические и эпические песни***. Хотя и последние были созданы в разных западноармянских областях и грешат не идеальным знанием турецкого (упоминание армянских слов и выражений, армянских собственных имен, топонимов, грамматические и фонетические неточности), но в силу своего идейного содержания представляют огромную историко-познавательную ценность.

Песни, рассказывающие о резне и погромах, создавались на дорогах депортации в Дейр-эл-Зор; и поскольку запрещено было говорить по-армянски, свою боль и страдания армяне выражали на языке врага – на турецком.

"Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,	"Проснулся я утром, солнце светило,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,	Османские воины оружие смазывали,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,	Взглянул на армян я, горько рыдавших,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Гибнут во имя веры они!" [Свид. 488]

Или:

"Der Zor dedikleri büyük kasaba,	"Большая местность – пустыня Дер-Зор,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,	Изрубленных армян нам не счесть,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,	Османские главари мясниками стали,
Dininin uğruna ölen Ermeni!"	Во имя веры гибнут армяне!" [Свид. 467]

Армяне *"погибали во имя веры,"* не желая отрекаться от своей христианской веры и национальной принадлежности. Жительнице Стамбула **Сирене Аладжаджян** (1910 г. рожд., Адабазар) было четыре года, когда турки убили ее отца и мать. Сиротку приютили арабы-пустынники. Спустя четыре года после перемирия (1918 г.), когда была организована акция по сбору армянских сирот из арабских пустынь, была найдена восьмилетняя голубоглазая девочка с золотистыми кудрями и татуировкой на лице. Девочку называли другим именем. Хотя и родной язык был забыт ею, однако крестилась она по-христиански, что было свидетельством ее армянского происхождения. Маленькую Сирену забрали и отправили в армянский приют. [Свид. 225]

Очевидцы-свидетели, депортированные из более чем 150 армянских областей, не только рассказывают об увиденном и пережитом, но и приходят к определенным политическим выводам. К примеру, **Паргев Макарян** (1915 г. рожд.) из Айнтапа заключает: *"...Великие державы обманули армян: Киликию дали турку, были полностью очищены от армян Зейтун, Адана, Сис, Мараш, Килис, Айнтап, Урфа, Камурдж и другие города. Нас принудили, чтобы мы оставили Киликию. Мы вынуждены были покинуть родину. А в 1922 году спровоцировали трагические события в Измире, армяне и греки бежали из преданного огню города, бросались в море; кто смог спастись – перебрался в другую страну. Таким образом Турцию "очистили" от христиан. Турция осталась туркам, Западная Армения и Киликия – также."* [Свид. 272]

Свидетель-очевидец из Харберда **Акоп Олобикян** (1902 г. рожд.), подробно описывая муки, которые довелось испытать ему и его близким, заключает: *"...Эти злодеяния, совершенные младотурками, никогда не должны быть забыты и прощены!"* [Свид. 115]

Между тем сегодняшняя турецкая пропаганда и историография, не жалея сил, фальсифицирует подлинные исторические факты, утаивая от будущих поколений факт Геноцида армян, организованного правительством младотурок, пытаясь обойти историческую истину, которая заключается в том, что турецкие государственные органы еще в начале 1919 года инициировали организацию процесса над преступными младотурками, приговорив их к смерти. А

позднее, когда был раскрыт заговор, организованный младотурками против первого президента Турецкой республики Мустафы Кемаля, в интервью газете “Los Angeles Examiner” (1 августа 1926 г.) сам Кемаль Ататюрк осудил их злодеяния: “Эти отбросы прежней иттихадской партии младотурок, партии, которая должна была быть в ответе за жизни миллионов наших подданных, в массовом порядке беспощадно изгнанных из родных мест и уничтоженных….” [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, с. 13]

Так что, невозможно отрицать историю, как бы прискорбна она ни была, она несомненна.

К сожалению, учиненный младотурками в XX в. первый геноцид – Геноцид армян (The Armenian Genocide) в свое время не был осужден международным сообществом, и его логическим продолжением стал фашизм (Fascism), а в наши дни – международный терроризм (Terrorism) в его непредсказуемых проявлениях, представляющий мировую опасность, поскольку ненаказанные и неосужденные преступления повторяются во зло человечеству.

Таким образом, спасенные от забвения и передаваемые поколениям свидетелями-очевидцами воспоминания и песни исторического характера, – это ценные историко-познавательные, достоверные, объективные и фактические документы, доступным народным языком освещающие Геноцид армян и последовавшие за ним исторические события, которые являются не только свидетельствами прошлого, но и предостерегают от повтора подобного в будущем.

Геноцид есть массовое политическое злодеяние, и оно не должно оставаться безнаказанным, а должно быть юридически раскрыто также на основе показаний свидетелей-очевидцев. А **самый главный свидетель – это Народ**, который помнит и рассказывает людям и миру о своем трагическом прошлом, являющемся историей армянского народа и его коллективной исторической памятью. А историческая память народа должна быть представлена миру и вынесена на справедливый суд человечества.

Поэтому настало время, чтобы правительство нынешней Турецкой Республики нашло бы в себе мужество не только признать обоснованную как письменными, так и устными фактами, не нуждающуюся в доказательстве историческую истину, но и осудить содеянное и возместить моральные, материальные и территориальные потери армянского народа, что является диктатом очевидной исторической истины, именуемой **Геноцидом армян**.

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱՋԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ԱԿԱՆԱՏԵՍ-ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ամփոփում)

Հայոց ցեղասպանությունը, որպես մարդկության դեմ ուղղված քաղաքական ոճրագործություն, պատմության դաժան պարտադրանքով դարձել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնության, մտածողության և հոգեգիտակցական ներաշխարհի անբաժանելի մասը:

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը պայմանավորված է վերջերս բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչման իրողությամբ: Սակայն պաշտոնական թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն առ այսօր ամեն կերպ ճգնում են խեղաթյուրել հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած 1915-1923 թթ. պատմական ստույգ իրողությունները:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ հսկայական գրականության մեջ բացակայել է ժողովրդի ձայնը՝ պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական, փաստավավերագրական և սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային քաղաքական ոճրագործության օբյեկտը: Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տակավին 1955 թվականից, երբ Խորհրդային Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության մասին բացահայտ խոսել չէր կարելի, երբ մազապուրծ վերապրած ականատես-վկա տարագիր հայրենադարձները հանիրավի զրպարտվելու և աքսորվելու վախ ու դողի մեջ էին ապրում, ես՝ Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան Մանկավարժական Ինստիտուտի ուսանողս, արհամարհելով ամեն կարգի դժվարություն և խորապես գիտակցելով

ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերական արժեքը, սկզբում արևմտահայի արյան կանչով և անձնական նախաձեռնությամբ, այնուհետև՝ 1960 թվականից Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, իսկ 1996 թվականից նաև նոր հիմնադրված ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, ամռան կիզիչ արևին, ձմռան ցուրտ սառնամանիքին, թաղից թաղ, գյուղից գյուղ ոտքով շրջելով, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, նրանց հոգեբանորեն մոտենալով և թողնելով ազատ արտահայտել իրենց անմիջական տպավորությունները՝ առանց կողմնակի հարցերով միջամտելու, գրի եմ առել, ձայնագրել, տեսագրել, վերծանել և ուսումնասիրել նրանց պատմած սահմռկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը, որոնց բնօրինակները պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպաանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

Ժողովրդական այդ վկայությունները հրատարակված են իմ մի շարք աշխատություններում և հատկապես ***«Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ»*** (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000, 500 էջ, հայերեն) ստվարածավալ հատորում, որի անգլերեն թարգմանությունն է սույն աշխատությունը որոշ հավելումներով:

Հատորը բաղկացած է երկու բաժիններից.

ա) ***Գիտական ուսումնասիրություն***, որտեղ լուսաբանվում է ժողովրդական վկայությունների ժանրային և տիպաբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ներկայացվում է Հայոց ցեղասպանության ամբողջ ընթացքը՝ լրացված և հիմնավորված ժողովրդական հուշերով ու պատմական բնույթի երգերով (հայերեն և թուրքալեզու):

բ) ***Սկզբնաղբյուրային բնագրեր*** (700 միավոր), որոնք ընդգրկում են ականատես-վկա վերապրողների հաղորդած Հուշ-վկայություններ, պատմական Զրույց-վկայություններ, պատմական Երգ-վկայություններ, երգերի Նոտագրություններ:

Հատորն ունի նաև ականատես-վկաների և նրանց հաղորդած ժողովրդական նյութերի մասին Փաստագրական-տեղեկատվական աղյուսակ, ինչպես նաև՝ վերապրողների Լուսանկարներ, տարբեր լեզուներով Ամփոփումներ, Ծանոթագրություններ, Թեմատիկ, Անձնանունների, Տեղանունների և էթնոանունների Ցուցիչներ և Օսմանյան կայսրությունում իրագործված հայերի տեղահանության ու ցեղասպանության մասին գաղափար տվող Քարտեզ:

Ժողովրդական այդ նյութերը հաղորդած **ականատես-վկաները** գերազանցապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են՝ իրենց պատմական բնօրրանից բռնի կերպով արտաքսված հայերը, որոնք 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարագրվել են

Արևմտահայաստանից, Կիլիկիայից (1921 թ.) և Անատոլիայի հայաբնակ գավառներից (1922 թ. Զմյուռնիայի աղետ):

Պատմական այդ իրադարձությունների ընթացքում արևմտահայության զգալի մասը՝ 1,5 միլիոնից ավելի, անխնա բնաջնջվել է, իսկ աքսորի ճամփաներին կողոպտված, ունեզրկված և ուժասպառ հրաշքով փրկվածները, գաղթի ճամփաների զրկանքները ճաշակելով և բազմաթիվ զոհեր տալով, հասել են Արևելյան Հայաստան կամ՝ սփռվել աշխարհի տարբեր երկրներ: Հետագայում այդ մնացորդացի որոշ մասը Թուրքիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից, Եգիպտոսից, Բալկանյան երկրներից և ԱՄՆ-ից պարբերաբար ներգաղթել են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրանների հիշատակները խորհրդանշող Երևանի մերձակա նորակառույց թաղամասերում (Այգեստան, Սարի թաղ, Նոր Բութանիա, Նոր Արեշ, Նոր Կիլիկիա, Նոր Արաբկիր, Նոր Զեյթուն, Նոր Խարբերդ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Կեսարիա, Նոր Հաճըն, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա Լեռ, Նոր Եդեսիա), ինչպես նաև՝ էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Արարատում, Թալինում, Հրազդանում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր) և այլուր:

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված վերապրող ականատես-վկաներին ես մշտապես հանդիպել եմ ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց մտորումների մեջ խորասույզ: Այդ խորհրդավոր լռությունը ևս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թույլ չեն տվել իրենց անցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վիպել: Հետևաբար, այդ կարգի նյութերը մեծ դժվարությամբ եմ հայտնաբերել ու գրի առել:

Ավելի քան 55 տարիների ընթացքում իմ հետևողական պրպտումներով, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, Կանադա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած իմ անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորությունների ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել եմ Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների ավագ, միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին, մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց հոգու խորխորատները:

Տեղի տալով իմ թախանձագին հորդորներին՝ նրանք, պոռթկացող հուզումով կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցունքախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հիշողության մեջ անթեղած սրտամորմոք հուշերը, թե ինչպես երիտթուրքական ոստիկանները բռնի տեղահանել են իրենց պապենական շեն բնօրրանից և իրենց աչքերի առաջ հոշոտել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվազրկել իրենց մայրերին ու քույրերին, քարերով ճխլել նորածին մանուկներին…:

Ականատես-վկաների պատմած **հուշերը** (315 միավոր) ընդգրկում են տարբեր թեմաներ: Դրանցում արտացոլված են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունը, հայերի նահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորույթները, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձությունները, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհաեդդին Շաքիր…) գործադրած դաժանությունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ, բռնագաղթ, ջարդ, կոտորած), նրանց կազմակերպած բռնի տեղահանությունները դեպի Միջագետքի ամայի անապատներ (Դեյր էլ Զոր, Ռաս ուլ Այն, Ռաքքա, Մեսքենե, Սուրուճ…), հայերի կրած անասելի տառապանքները (քայլք ուժասպառվելու աստիճան, ծարավ, քաղց, համաճարակ, մահվան սարսափ…), ինչպես նաև՝ արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Սասունի գոյամարտեր, Մուսա Լեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական մարտերի ազգային հերոսներին (շապինգարահիսարցի Անդրանիկ Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համբարձում Բոյաջյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղուբյան, ուրֆացի Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, այնթապցի Ադուր Լևոնյան, զեյթունցի Արամ Չոլաքյան, ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներին, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են ընդդեմ բռնության, նահատակվել, նաև՝ դիմակայել ու վերապրել:

Սույն ուսումնասիրության մեջ պատմական ստույգ փաստերը համադրված, մանրամասնված ու լրացված են ականատես վերապրողների հաղորդած վավերական վկայություններով՝ ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմական ընթացքը:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերը հնարավորություն են տվել գիտական հետազոտության ենթարկել նաև այդ կարգի նյութերի ժանրային ու տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչյուրն իր կյանքի հուշը պատմել է իրեն հարազատ հայերեն խոսվածքով, հաճախ՝ բարբառով կամ օտարախառն հայերենով, նաև՝ թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցվածքով կա՛մ հակիրճ են ու սեղմ, կա՛մ՝ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսության տարաբնույթ ժանրեր (երգ, վիպերգ, զրույց, առակ, առած, ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երդում) հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը՝ առավել արժանահավատ ու

տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը: Մանավանդ, իրենք՝ ***վերապրողները, բարոյական պատասխանատվություն և պարտքի գիտակցություն են զգացել իրենց պատմածի նկատմամբ: Նրանցից շատերն իրենց հիշողություններն ինձ հաղորդելուց առաջ խաչակնքել են կամ՝ երդվել:*** Իսկ երդումը նվիրական խոսք է՝ սրբություն, որը կեղծիք չի ընդունում:

Խնդրո առարկա հուշերը և պատմական երգերը, ենթարկելով քանակական ու որակական մանրակրկիտ վերլուծության՝ պարզվել է, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, նույնպես և ***առանց հիշողության չկա ժողովուրդ***, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, նրա անցյալը, նրա պատմությունը:

Նույնանման պատմական հիշողություն ունեն նաև հրեաները, հույները, գնչուները և այլ տուժված ժողովուրդներ [Porter, Jack Nusan, ed. *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, New York, London, 1982]: Իսկ որևէ ժողովուրդ, տվյալ դեպքում թուրք ժողովուրդը, եթե չի պահպանել իր պատմական հիշողությունը, ուրեմն նա չի ապրել և չի զգացել այդ բոլոր տառապանքները: Այստեղ տեղին է հիշատակել թուրքական “Superonline” ¨ “Ixir” սերվերների հիմնադիր Բաբուր Օզդենի հետ «Հակահարված վիրտուալ աշխարհում» (“Counterattack in the Virtual World”) հարցազրույցից որոշ հատվածներ, որտեղ նշվում է, թե Համացանցում (Internet) հայերը տեղադրել են Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատեսների հաղորդած հուշեր ու պատմական բնույթի թուրքալեզու երգեր (նկատի ունի՝ նաև իմ V. Svazlian. “*The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors.*” Yerevan, “Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA, 1999 գիրքը, ինչպես նաև՝ http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/Index.html Կայքը), և ավելացվում. «...Ես գտա, որ վիրտուալ իրականության մեջ «ցեղասպանության կայքերը» հայերի մենաշնորհն [են]: ...Մենք պետք է կազմակերպված լինենք: Թուրքիան կազմակերպված չէ: ...Այնուամենայնիվ, մեր մշակույթում շատ դժվար է վեր հանել այդ պատմությունները [վերապրողների կյանքի պատմությունները]: Մենք ունենք ինքնախթանման և անհատականացման պակասի մշակութային անբարենպաստ իրավիճակ: ...Նրանք [հայերը] առասպելի կարիք ունեն իրենց մշակույթն ու անցյալը միմյանցից անբաժան պահելու: ...Մենք [թուրքերս] նման կապի կարիք չունենք: Մենք ուզում ենք մոռանալ անցյալը և առաջ նայել: Մեր ընտանիքները խառնվել են: [Անցյալում] ինչ որ գրվել էր՝ տարբեր այբուբենով էր: Մենք չէինք կարող դրանք [վերապրողների կյանքի պատմությունները] ընթերցել: Ես չեմ կարող կարդալ իմ մեծ հոր գրառումները: Հին [օսմանյան] թուրքերենի գիտակ մարդն է դրանք կարդում: ...Օգուտ չկա Համացանցի վրա պրոֆեսորների [և] պատմաբանների [աշխատությունները] զետեղելուց: Արխիվները չեն ազդում մարդկանց վրա: ...Մարդիկ չեն ազդվում իրենց նմանների, որոնց ծնողները ոչնչացվել են կամ՝ ցրվել, կյանքի պատմություններից: Նրանք ազդվում են, երբ այն [պատմությունը] լսում են ***սկզբնաղբյուրից*** (ընդգծումը իմն է - Վ. Ս.): ...Հայերը Համացանցում նույնիսկ թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով «ցեղասպանության երգերի» բաժիններ ունեն» (“Milliyet,” 28.01.2001, էջ 19):

Հարկ է նշել նաև, որ իմ անձնական նախաձեռնությամբ գրառած, ձայնագրած, տեսագրած, ուսումնասիրած և հրատարակած հուշերի ու երգերի սույն ժողովածուի նյութերը, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը, Հայաստանում հրատարակվելուց հետո [Սվազլյան 2000], օրըստօրե շարունակում են ավելանալ, և դա անվերջանալի գործընթաց է: Քանի որ ամեն մի հայ իր գերդաստանի վիշտն ու կորուստներն ունի: Բացի այդ, աշխարհի տարբեր երկրներում, որտեղ ապաստան են գտել ցեղասպանության հետևանքով սփռված բազմահազար հայեր, անթիվ ու անհամար վկայություններ կան (տարբեր բարբառներով, տարբեր լեզուներով, ձեռագիր, ձայնագրված ու տեսագրված), որոնք անհատների մոտ և արխիվներում հավաքված ու կուտակված են: Այնինչ դրանք ևս պետք է վերծանվեն, հրատարակվեն ու գիտական շրջանառության մեջ դրվեն, որպես հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողության փաստավավերական վկայություններ:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է 20-րդ դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսների զգայարաններով, և այդ բոլորն ***անջնջելի կերպով տպավորվել է նրանց հիշողության մեջ:***

Պատմական այդ իրադարձությունների ականատես-վկաները, ցավագնորեն վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, ինձ են հաղորդել իրենց անձնական հուշերը՝ պատմական բնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՜ղ, վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկերները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողանալով ազատագրվել ճնշող մղձավանջից: Եվ քանի որ ***վերապրողների պատմած հուշերը*** ներկայացնում են հայ ժողովրդին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունները, ուստի ***հագեցած են խոր պատմականությամբ***:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, նիստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, ***վերապրողների հաղորդած հուշերն անմիջական են, ճշմարտացի***, ***վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք:***

Մշեցի **Հրանտ Գասպարյանը** (ծնվ. 1908 թ.) հատուկ ընդգծել է այդ հանգամանքը՝ իր պատմած հուշի վերջում հավաստիացնելով. *«…Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ աչքերով տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չենք բերել, միայն ջաններս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էինք. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք»:* [Վկ.* 13]

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում ականատես վերապրողների կողմից մեկ առ մեկ հաշվված, կետ առ կետ վերլուծված այդ ***փաստացի վկայությունները, պատմական***

* Վկ. – Վկայություն:

իրադրությունների հետ համադրելիս, դույզն իսկ կասկածի տեղիք չեն տալիս: Նրանք գրեթե միշտ իրենց պատմած հուշի մեջ հիշատակում են իրենց գերդաստանի ավագներին՝ մեծհայրերին, մեծմայրերին, ծնողներին, նաև՝ մոտիկ ազգականներին և ընտանիքի մյուս անդամներին՝ հաճախ նշելով նրանց անուններն ու ծննդյան թվերը: Հետևաբար, նրանց հաղորդած տվյալներն այնքան են ստույգ ու հավաստի, որ նույնիսկ ցեղասպանության թոհ ու բոհի մեջ իրար կորցրած հարազատները, իմ գրքերում զետեղված հուշերն ընթերցելով, տասնյակ տարիներ անց, աշխարհի տարբեր ցամաքամասերից հաճախ գտնում են միմյանց և ինձ շնորհակալություն հայտնում:

Հուշապատումի մեջ հանդես եկող ***գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է***, որը ոչ միայն պատմում է պատմական նշանակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսևորելով իր աշխարհայացքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մոտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: Հետևաբար, ***ականատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր եզակիությամբ***: Այն տվյալ անհատի անձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը, յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ, քանի որ ***այդ բոլորը նրանց հիշողության անբաժանելի մասն է կազմում***: Եվ ես, բանագետ-ժողովրդագետին հատուկ մասնագիտական պատասխանատվությամբ, հավատարիմ մնալով ականատեսների բանավոր խոսքին, նրանց պատմածները բառ առ բառ գրի եմ առել, գիտակցելով, որ նրանք իրենց ներանձնական սրբասուրբ գաղտնիքներն են ավանդում ինձ՝ ***հետագա սերունդներին փոխանցելու համար***: Ինչպես վկայել է զեյթունցու արժանավայել, խրոխտ կեցվածքով, 94-ամյա **Կարապետ Թոզլյանը** (ծնվ. 1903 թ.), որ թեպետ ինքը գրաճանաչ չէր, բայց *«ամեն իրիկուն քնանալեն առաջ աղոթքի պես»* մրմնջացել է իր հուշերն ու երգերը, որպեսզի չմոռանա: Հետևաբար, նա սրբազան խանդաղատանքով է ինձ հաղորդել իր մտապահածները, որպեսզի *«գրի առնվին, չմոռացվին և գալիք սերունդներն ալ սորվին»:* [Վկ. 254]

Միաժամանակ, ***վերապրողների պատմած հուշերը նաև համանման են***: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղամարդ, կին, ավագ, միջին, կրտսեր սերունդներ) պատմած հուշերն իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ նկարագրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համանման դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած նույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելու՝ ***միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համազգայինը***: Այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել վերապրող **Տիգրան Օհանյանը** (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած հուշն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. *«…Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև իմ ժողովրդի անցյալն է»:* [Վկ. 97] ***Հետևաբար, ականատեսների հուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ***

միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությանը՝ դառնալով հայ ժողովրդի հավաքական պատմական հիշողությունը:

Սակայն *ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատևելու կարողություն ունի:* Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից ավելի քան 95 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ականատես-վկաներից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքա՜ն են լսվել, այնքա՜ն են կրկնվել, որ դարձել են նաև հետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, շարունակում են հարատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն որպես **պատմական զրույցներ** (70 միավոր): Պատմական այդ զրույցները գրի եմ առել ոչ միայն ականատես վերապրողներից, այլև՝ հետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողության, որ *ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ:*

Ինձ հաջողվել է գրի առնել նաև Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած **պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը** (315 միավոր): Այդ երգերի բառերը գեղարվեստորեն վերարտադրում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի բազմազան երևույթները՝ երիտթուրք կառավարության կազմակերպած զորահավաքն ու զինահավաքը, տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև՝ այլ փաստացի, հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ, բողոքի և պահանջատիրության խրոխտ տրամադրություններ:

Պատմական այդ երգերի հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Ազգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ սահմռկեցուցիչ տպավորություններն այնքան զորեղ ու խորն են եղել, որ հաճախ նաև բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող **Շողեր Տոնոյանի** (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որն ինձ է հաղորդել արցունքներով և հառաչանքներով.

«…Գիշեր ու զոր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Չունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուն,
Աչքս փակում՝ մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն…»: [Վկ. 437]

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, աքսորի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով են նկարագրել իրենց աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները: Քանի որ հայ մայրերն են արցունքներով ճանապարհել իրենց ամուսիններին ու որդիներին թուրքական բանակում ծառայելու: Իսկ տղամարդիկ հորինել են երգեր, որոնցում նկարագրվել է, թե ինչպես հայ զինվորներին զենք չեն տվել, նրանց ուղարկել են *«Ամելե թաբուր»* (Աշխատանքային գումարտակ) ծանր աշխատանքներ կատարելու: Նրանք ուժասպառ անշնչացել են և կամ սպանվել ու լցվել իրենց իսկ փորած փոսերի մեջ (**«Զորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր»**): Այնուհետև հայ կանանց ստիպել են թողնել իրենց տունն ու այգին,

ունեցվածքը և իրենց երեխաների, անկարող ու ծեր ծնողների հետ բռնել աքսորի ճամփան: Նրանք հոգնությունից արյունոտված ոտքերով, կիզիչ արևի տակ, սոված ու ծարավ, թուրք ոստիկանների մտրակների հարվածների ներքո, քայլել են դեպի Դեյր էլ Զորի, Ռաս ուլ Այնի, Ռաքքայի, Մեսքենեի, Սուրուճի և այլ անապատները: Ինչպես ականատեսների պատմած հուշերում, նույնպես և նրանց հաղորդած երգերում հիշատակված են նրանց անցած ճանապարհները, թուրք ոստիկանների, քուրդ հրոսակների, չեչեն ու չերքեզ ջարդարարների ավարառություններն ու թալանը, հայ աղջիկների ու կանանց առևանգումն ու սպանությունը, նրանց ցցերի վրա նստեցնելը, կանանց փորերը ճեղքելն ու ոսկի փնտրելը, ոմանց խաչելն ու տանջամահ անելը, հղի կանանց ողջ-ողջ որովայնը սվիններով բացելն ու պտուղը դուրս բերելը և այլն: Ահա թե ինչու հայ անմեղ հուսահատ աղջիկները թուրքի ձեռք չանցնելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար, իրար ձեռքից բռնած Եփրատ գետն են նետվել (**«Տեղահանության և կոտորածի երգեր»**): Հատուկ բաժին է հատկացված առևանգված երեխաների մայրերի տառապանքներին և անհայր ու անմայր մնացած որբերի ու որբանոցների մասին տխուր երգերին (**«Որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի երգեր»**): Ներկայացված են նաև հայերի արդար բողոքի և ըմբոստության, իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքները պաշտպանելու, բռնությունները չհանդուրժելու, ինքնապաշտպանության, պայքարի և մաքառումի խրոխտ երգեր, որոնք հորինվել են մեծ մասամբ տղամարդկանց կողմից (**«Հայրենասիրության և հերոսամարտերի երգեր»**), և ի վերջո՝ բռնազավթված Հայրենիքի, այն կրկին վերագտնելու հավատավոր երգեր (**«Բռնազավթված Հայրենիքի և պահանջատիրության երգեր»**): Այս տարաբնույթ պատմական երգերը, ըստ հնարավորին, ներկայացված են իրենց մեղեդիների նոտագրություններով:

Այդ պատմական երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման հանգամանքներն ու մանրամասները:

Հորինվելով հայ ժողովրդին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, ***այդ կարգի ժողովրդական երգերը և վիպերգերը ևս հագեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:***

Պատմական այդ երգերը հորինվել են սեռատարիքային տարբեր խմբերի օժտված անհայտ անհատների կողմից: Դրանք իրենց ժամանակին ունեցել են լայն տարածում: Եվ քանի որ ժողովրդի տառապանքը կրել է զանգվածային բնույթ, հետևաբար, ժողովրդական երգերը ևս ունեցել են զանգվածային տարածում, անցել են բերնից բերան՝ ծնունդ տալով նորանոր, բազմազան տարբերակներ: Այնպես որ, նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել

են զանազան տարբերակներով ու փոխակերպումներով, ***հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթի մասին:***

Իմ բազմաթիվ գրառումների և ձայնագրությունների ընթացքում ժողովրդական տվյալ երգը կամ դրա նման տարբերակն այնքան շատ ականատես վերապրողներ են հաղորդել, որ անհնարին էր բոլորի անունները հիշատակել: Ուստի դրանց առանցքային տարբերակներ հաղորդողների անուններն են միայն հիշատակված սույն գրքի փաստագրական ծանոթագրությունների աղյուսակում: Նույն տեղում նշված է նաև տվյալ երգը (կամ՝ հուշը) հաղորդած ականատես-վկա վերապրողի անունը, ազգանունը, ծննդյան թիվը և վայրը, ինչպես նաև՝ նյութի գրառման ժամանակը, վայրը, լեզուն, բնույթը (ձեռագիր, լսողական և տեսողական ձայնագրություններ) և արխիվային ֆոնդի համարը (ըստ դոկտոր, պրոֆեսոր Իսիդոր Լևինի Ժողովրդական բանավոր նյութերի վավերագրման գիտական մեթոդի):

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաները (կին, թե՝ տղամարդ) հոգեկան պոռթկացող վերապրումով և արցունքախառն հեկեկոցներով են վերհիշել այդ երգերը, քանի որ վերջիններս անմիջականորեն կապվել են իրենց պատմական հիշողության հետ: Այդ հանգամանքով են բացատրվում ժողովրդական պատմական երգերի ինքնատիպ առանձնահատկությունները:

Ժողովրդական այդ երգերի բազմազան տարբերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լալյաց երգերին բնորոշ նուրբ ու հուզական մեղեդայնությամբ: Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմռկեցուցիչ տեսարան, իսկ լալահառաչ կրկներգերը համալրում և ամբողջացնում են բանաստեղծական, պատկերավոր միտքը:

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝ թուրքերեն, քանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում Օսմանյան կայսրության որոշ գավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել:

Չբացառելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների ազդեցություններն ու փոխազդեցությունները՝ հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե՝ «…հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրուած էին, հետեւաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներու (Սիս, Ադանա, Տարսոն, Անթէպ) և անոնց շրջակայքը ապրող Հայերը կորուսած էին իրենց մայրէնի լեզուն…»: [Գալուստեան Գրիգոր, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջէյթուն,* Նիւ Եորք, 1934, էջ 698] Եվ կամ՝ «թիւրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թիւրքախօս, Փոքր-Ասիոյ ուրիշ հայաբնակ գլխաւոր քաղաքներուն պէս: Եւ վերջին կտրուկ ու սաստիկ հարուածը Անթէպի Հայախօսութեան Եղիչէրիներն են որ տուին, ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները…»: [Սարաֆեան Գէորգ, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց,* հ. Ա, Լոս Անճելես, 1953, էջ 5]

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արևմտահայերի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր իրավիճակը, գրել է. «…Հայոց լեզուն թուրք մոլլաների կողմից արգիլուած էր, եւ, հայերէն եոթ բառը մի հայհոյութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով»: [Հայկունի Սարգիս, *Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները,* «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 297]

Իմ գրառած ժողովրդական հուշերում ևս բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ Սիսի, Ադանայի, Տարսոնի, Այնթապի, Քյոթահիայի, Բուրսայի, Կեսարիայի, էսքիշեհիրի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Ադանացի վերապրող **Միքայել Քեշիշյանի** (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ *«արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրեին, նաև թևերուն տակ խաշած տաք հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, թե հայերեն կսորվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտաներին, կկախեին կամ՝ կսպաներին»:* [Վկ. 241]

Այդ մասին է վկայում նաև իմ գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը հաղորդել է կոնիացի **Սաթենիկ Գույումջյանը** (ծնվ. 1902 թ.).

«Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վա՜յ, ամա՜ն,
Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Մ՜խ, ամա՜ն»: [Վկ. 446]

Վարժուհին այդ պատժին էր արժանացել, քանի որ հանդգնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել: Իսկ տեղահանության ու աքսորի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սաստկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերեն:

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երևույթի հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, զանազան բարբառներով գրառված նյութերի հետ, իմ ուշադրությունից չեն վրիպել նաև ***թուրքալեզու, սակայն բացահայտ հայկական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերն ու վիպերգերը***: Վերջիններս թեպետ հորինվել են տարբեր գավառների հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի իմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք:

Ջարդի և կոտորածների մասին պատմող երգերը հյուսվել են դերզորյան աքսորի ճամփաներին: Եվ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված է եղել, հայերն իրենց վիշտն ու տառապանքը արտահայտել են թշնամու լեզվով՝ թուրքերեն.

“Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,

«Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկյարն իր զենքն էր յուղում,

Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,	Հայերին նայեցի՝ սաստի՛կ էին լաց լինում,
Dininin uğruna ölen Ermeni!”	Հավատքի համար հայերն են մեռնում»: [Վկ. 488]
Եվ կամ՝	
“Der Zor dedikleri büyük kasaba,	«Դեր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,	Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Osmanlı efratı dönmüş kasapa,	Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Dininin uğruna ölen Ermeni!”	Հայերն են մեռնում հավատքի համար»: [Վկ. 467]

Հայերը մեռնում էին *«հավատի համար»,* որովհետև չէին ուզում ուրանալ իրենց քրիստոնեական հավատն ու ազգային ինքնությունը: Ստամբուլի բնակիչ, ադաբազարցի վերապրող **Սիրենա Ալաճաճյանը** (ծնվ. 1910 թ.) չորս տարեկան էր, երբ թուրքերը սպանել են իր հորն ու մորը: Անտեր մնացած որբուկին պահել են արաբ անապատականները: Չորս տարի անց, զինադադարից հետո (1918 թ.), երբ որբահավաքներն անապատներից հայ որբուկներին էին հավաքում, տեսնում են արդեն ութ տարեկան դարձած, դեմքը կապույտ թանաքով դաջված, անունը փոխված աղջնակին՝ կապույտ աչքերով, դեղին, գանգուր մազերով. անշուշտ, նա հայ էր: Թեպետ նա մոռացել էր հայերեն խոսելը, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որը և դառնում է նրա հայ-քրիստոնյա լինելու վկայությունը: Փոքրիկ Սիրենային վերցնում և տանում են հայկական որբանոց: [Վկ. 225]

Ավելի քան 150 բնակավայրերից տեղահանված ականատես-վկաները ոչ միայն պատմել են իրենց տեսածն ու զգացածը, այլև հանգել են որոշակի քաղաքական եզրակացությունների: Այսպես, այնթապցի **Պարգև Մակարյանը** (ծնվ. 1915 թ.) ամփոփել է. *«...Մեծ տերությունները հայերուն խաբեցին՝ Կիլիկիան թուրքին տվին. Զեյթունը, Ադանան, Սիսը, Մարաշը, Քիլիսը, Այնթապը, Ուրֆան, Կամուրջը և այլ քաղաքներ ամբողջապես հայաթափվեցան: Մեզի ստիպեցին, որ Կիլիկիայեն դուրս ելլանք: Մենք ստիպված մեր հայրենիքը լքեցինք: 1922 թ. ալ Իզմիրի աղետը սարքեցին. հայերն ու հույները կրակներուն մեջեն փախան, ծովը նետվեցան. ով կրցավ ինքզինքն ազատել՝ ուրիշ երկիր անցավ: Այսպիսով, Թուրքիան «մաքրեցին» քրիստոնյաներեն: Թուրքիան մնաց թուրքերուն, Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան ալ հետը»:* [Վկ. 272]

Եվ կամ՝ խարբերդցի ականատես-վկա **Հակոբ Հոլոբիկյանը** (ծնվ. 1902 թ.), մանրամասնորեն նկարագրելով իր և իր հայրենակիցների կրած տառապանքները, եզրակացրել է. *«...Երիտթուրքերի կողմից կատարված այս ոճրագործությունը երբեք չի՛ մոռացվի և չպե՛տք է ներվի»:* [Վկ. 115]

Մինչդեռ այսօրվա թուրքական քարոզչությունն ու պատմագիտությունը ջանք չեն խնայում խեղաթյուրելու պատմական ստույգ փաստերը, սերունդներից խնամքով թաքցնելով երիտթուրքական կառավարության իրագործած Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանք փորձում են շրջանցել պատմական այն ճշմարտությունը, որ թուրքական պետական մարմինները դեռևս 1919 թ. սկզբից իրենք իսկ ձեռնամուխ են եղել երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը կազմակերպելուն՝ նրանց դատապարտելով մահվան: Իսկ ավելի ուշ, երբ

բացահայտվեց արդեն Թուրքիայի Հանրապետության Առաջին Նախագահ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ երիտթուրքերի կազմակերպած դավադրությունը, ՀՀLos Angeles ExaminerՄՆ թերթին (1 օգոստոսի, 1926 թ.) տված հարցազրույցում ինքը՝ Քեմալ Աթաթյուրքը, նույնպես դատապարտել է ոճրագործներին. «Նախկին երիտթուրքական կուսակցության այդ թափթփուկները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք անգթորեն քշվեցին զանգվածաբար իրենց բնակավայրերից և ոչնչացվեցին…»: [Sassounian, Harut. *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005. Documents and Declarations.* Glendale, Published by 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, p. 13]

Այնպես որ, պատմական ցավալի իրողությունն անժխտելի փաստ է և ենթակա չէ որևէ կասկածի:

Ցավոք միջազգային հանրությունը ևս ժամանակին չսաստեց և ըստ արժանվույն չդատապարտեց 20-րդ դարում իրագործված առաջին՝ Հայոց ցեղասպանությունը (The Armenian Genocide), և, որպես տրամաբանական շարունակություն, ծնունդ առավ ֆաշիզմը (Fascism), իսկ մեր օրերում՝ միջազգային ահաբեկչությունը (Terrorism) իր անկանխատեսելի դրսևորումներով և համաշխարհային աղետալի վտանգավորությամբ, քանի որ անպատիժ մնացած հանցագործությունները կրկնվում են ի վնաս մարդկության:

Այսպիսով, անհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդվող ականատես վերապրողների հաղորդած հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրական վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի վկայությունն են, այլև՝ ապագայի նախազգուշացում:

Ցեղասպանությունը քաղաքական զանգվածային ոճիր է և այն չպետք է անպատիժ մնա, այլ պետք է իրավաբանորեն բացահայտվի նաև ականատես վերապրողների վկայությունների հիման վրա: Իսկ **ամենամեծ վկան ինքը՝ ժողովուրդն է**, որը, ցավագնորեն վերապրելով, պատմել ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա պատմական հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Ուստի ժամանակն է, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունը ևս քաջությունն ունենա ոչ միայն ճանաչել ինչպես գրավոր, նույնպես և բանավոր փաստերով հիմնավորված, ապացուցման կարիք չունեցող, պատմական այդ բացահայտ ճշմարտությունը, այլև՝ դատապարտի կատարվածը և հատուցի հայ ժողովրդի բարոյական, նյութական և տարածքային կորուստները՝ պատմական այն իրողության, որը կոչվում է **Հայոց ցեղասպանություն**:

KISALTMALAR

Al. – Almanca

Ar. – Arapça

Erm. – Ermenice

Fr. – Fransızca

İng. – İngilizce

K. – Kürtçe

Rus. – Rusça

T. – Türkçe

Yun. – Yunanca

EC UBA – Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi

ESSC BA – Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi

ŞOT – Şarkının Orijinali Türkçedir

Tnk. – Tanıklığı

DÖKÜMANTASYON:
OLAYLARIN GÖRGÜ TANIKLARI VE ANLATTIKLARINA İLİŞKİN

Konu sıra numarası	Fon numarası, konunun mahiyeti ve dili[1]	Hayatta kalanın adı-soyadı	Hayatta kalanın doğum yılı	Hayatta kalanın doğum yeri ve anlattıklarının yazıya döküldüğü yer[2]	Yazıya döküldüğü yıl
I. TARİHİ ANI-TANIKLIKLAR					
1 (1).	Elyz.SM.3-Erm.	Yeğyazar Karapetyan	1886	Sasun>Yerevan	1940
2 (2).	DB.SM.10*-11*-Erm.	Khaçik Khaçatıryan	1900	Sasun>Aşnak	1989
3 (3).	DB.SM.3*-4*-Erm.	Hakob Grigoryan	1903	Sasun>Aşnak	1989
4 (4).	DB.SM.22*-23*-Erm.	Arakel Davtyan	1904	Sasun>Aşnak	1989
5 (5).	VS.1+138*-Erm.	Muşeğ Hovhannisyan	1908	Sasun>Talin	1997
6 (6).	VS.2+171*-Erm.	Rehan Manukyan	1910	Taron>Yerevan	1998
7 (7).	Elyz.VS.3-Erm.	Noyemzar Muratyan	1883	Muş>Yerevan	1970
8 (8).	VS.4-Erm.	Tonakan Tonoyan	1893	Muş>Yerevan	1981
9 (9).	DB.SM.38*/VS.5**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1981/96
10 (10).	VS.6+138*-Erm.	Sedrak Harutyunyan	1904	Muş>Yerevan	1997
11 (11).	DB.SM.1*-Erm.	Satenik Petrosyan	1908	Muş>Los Angeles	1989
12 (12).	DB.SM.55*-Erm.	Arşak Stepanyan	1908	Muş>Yerevan	1989
13 (13).	VS.7+120*-Erm.	Hrant Gasparyan	1908	Muş>Yerevan	1996
14 (14).	VS.8+138*-Erm.	Hıraç Hovhannisyan	1908	Muş>Talin	1997
15 (15).	DB.SM.31*-Erm.	Khaçatur Ğukasyan	1898	Bitlis>Aşnak	1989
16 (16).	VS.9-Erm.	Taguhi Antonyan	1900	Bitlis>Los Angeles	1990
17 (17).	VS.10-Erm.	Yenok Aslanyan	1901	Bitlis>Yerevan	2001
18 (18).	Elyz.SM.29-30-Erm.	Sokrat Mıkırtiçyan	1901	Bitlis>Yerevan	1980
19 (19).	DB.SM.6*-Erm.	Hımayak Boyacıyan	1902	Bitlis>Yerevan	1989
20 (20).	VS.11+193*-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
21 (21).	VS.12+207*-Erm.	Sırbuhi Muradyan	1911	Bitlis>Yerevan	1998
22 (22).	VS.13+207*-Erm.	Nıvard Muradyan	1912	Bitlis>Yerevan	1998
23 (23).	DB.SM.58*-K.	Hakob Muradyan	1903	Siirt>Yerevan	1989
24 (24).	Elyz.VS.14-Erm.	Heğnar Ğukasyan	1896	Basen>Yerevan	1972
25 (25).	Elyz.VS.15-Erm.	Nıvard Muradyan	1903	Şatakh>Yerevan	1970
26 (26).	VS.16+131*-Erm.	Andreas Gülanyan	1905	Şatakh>Yerevan	1997
27 (27).	VS.17+131*-Erm.	Hayrik Muradyan	1905	Şatakh>Ararat	1997
28 (28).	VS.18+131*-Erm.	Edvard Daştoyan	1907	Şatakh>Yerevan	1997
29 (29).	Elyz.SM.9-Erm.	Sahak Bazyan	1913	Şatakh>Yerevan	1970
30 (30).	Elyz.SM.55-Erm.	Vahan Kıtranyan	1900	Van>Berlin	1947
31 (31).	DB.SM.59*-Erm.	Tovik Bağdasaryan	1901	Van>Yerevan	1989
32 (32).	DB.SM.33*-Erm.	Manvel Marutyan	1901	Van>Yerevan	1989

[1] Eserde yer alan şehadetler, EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü Hatıratlar, Günlükler, Ses Kayıtları ve Görüntü Kayıtları Fonlarında muhafaza edilmektedir.

VS. – Verjiné Svazlian Fonu
DB. – EC UBA Diaspora Ermeni Toplumları Tarih ve Kültürü Bölümü Fonu
SM. – EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü Fonu
Elyz. – Elyazması
* – Görüntü kaydı
** – Ses kaydı

[2] Tanıklıkların yazılma yeri bulunulan kente göre, Yerevan ve havalisinde oturanlar Ermeni Soykırımından hayatta kalanın yaşadıkları semte göre belirtilmiştir.

33 (33).	VS.19+119*-Erm.	Ağasi Kankanyan	1904	Van>Yerevan	1997
34 (34).	DB.SM.46*-Erm.	Sımbat Davtyan	1905	Van>Yerevan	1989
35 (35).	VS.20+119*-Erm.	Sirak Manasyan	1905	Van>Yerevan	1997
36 (36).	VS.21+143*-Erm.	Varsenik Abrahamyan	1905	Van>Yerevan	1997
37 (37).	DB.SM.48*-Erm.	Siranuş Tütüncüyan	1906	Van>Yerevan	1989
38 (38).	VS.22+193*-Erm.	Patrik Saroyan	1906	Van>Yerevan	1998
39 (39).	VS.23+207*-Erm.	Makruhi Sahakyan	1907	Van>Yerevan	1998
40 (40).	DB.SM.55*-Erm.	Artsrun Harutyunyan	1907	Van>Gümrü	1989
41 (41).	VS.24+143*-Erm.	Yervand Şirakyan	1907	Van>Yerevan	1997
42 (42).	DB.SM.51*-52*/VS.25-Erm.	Ğazar Gevorgyan	1907	Van>Yerevan	1989
43 (43).	VS.26+132*-Erm.	Nışan Abrahamyan	1908	Van>Yerevan	1997
44 (44).	DB.SM.41*-42*-Erm.	Azniv Aslanyan	1908	Van>Yerevan	1989
45 (45).	VS.27+204*-Erm.	Kacberuhi Şahinyan	1908	Van>Yerevan	1989
46 (46).	VS.28+132*-Erm.	Silva Büzandyan	1908	Van>Yerevan	1997
47 (47).	DB.SM.39*-Erm.	Sargis Bardalyan	1909	Van>Yerevan	1989
48 (48).	VS.29+119*-Erm.	Varazdat Harutyunyan	1909	Van>Yerevan	1997
49 (49).	VS.30+140*-Erm.	Artsvik Terziyan	1910	Van>Yerevan	1997
50 (50).	Elyz.SM.25-Erm.	Lusik Balasanyan	1910	Van>Yerevan	1970
51 (51).	VS.31+204*-Erm.	Vardges Aleksanyan	1911	Van>Yerevan	1999
52 (52).	Elyz.VS.32-Fr.	Ağavni Barseğyan	1911	Van>Lyon	1994
53 (53).	VS.33-Erm.	Şoğik Mıkırtiçyan	1911	Van>Yerevan	2000
54 (54).	VS.34+183*-Erm.	Varduhi Potikyan	1912	Van>Yerevan	1998
55 (55).	VS.35+130*-Erm.	Derenik Saroyan	1912	Van>Yerevan	1997
56 (56).	VS.36+140*-Erm.	Armik Terziyan	1912	Van>Yerevan	1997
57 (57).	DB.SM.39*-K.	Ğukas Karapetyan	1901	Moks>Lusavan	1988
58 (58).	VS.37-Erm.	Kamsar Khaçatıryan	1898	Bayazet>Yerevan	1974
59 (59).	VS.38+143*-Erm.	Evelina Kanayan	1909	Iğdır>Yerevan	1997
60 (60).	Elyz.VS.39-Erm.	İsrayel Grigoryan	1909	Iğdır>Armavir	2001
61 (61).	VS.40+207*-Erm.	Tsağik Çinimyan	1910	Iğdır>Yerevan	1998
62 (62).	VS.41-Erm.	Hrant Khondkaryan	1911	Iğdır>Yerevan	2000
63 (63).	VS.42+216*-Erm.	Andranik Simonyan	1902	Alaşkert>Yerevan	1998
64 (64).	VS.43+193*-Erm.	Paruyr Khaçatıryan	1908	Alaşkert>Yerevan	1998
65 (65).	VS.44+204*-Erm.	Lusik Martirosyan	1909	Alaşkert>Yerevan	1998
66 (66).	DB.SM.169*-Erm.	Mihran Bağdasaryan	1909	Alaşkert>Yerevan	1989
67 (67).	VS.45+193*-Erm.	Nıvard Gevorgyan	1910	Alaşkert>Yerevan	1998
68 (68).	VS.46+193*-Erm.	Varduş Kirakosyan	1911	Alaşkert>Yerevan	1998
69 (69).	VS.47+143*-Erm.	Gurgen Muradyan	1914	Alaşkert>Yerevan	1997
70 (70).	VS.48+130*-Erm.	Natalya Barseğyan	1889	Kars>Yerevan	1997
71 (71).	VS.49+140*-Erm.	Annıman Arakelyan	1903	Kars>Yerevan	1997
72 (72).	VS.50+216*-Erm.	Peproné Tumasyan	1910	Kars>Yerevan	1998
73 (73).	VS.51-Erm.	Siranuş Petrosyan	1910	Kars>Yerevan	1990
74 (74).	VS.52+216*-Erm.	Armenuhi Yeğikyan	1910	Kars>Yerevan	1998
75 (75).	VS.53-Erm.	Parandzem Ter-Hakobyan	1912	Kars>Gümrü	1998
76 (76).	VS.54-Erm.	Khanuma Calil	1912	Kars>Yerevan	2000
77 (77).	VS.55-Erm.	Yelena Abrahamyan	1912	Kars>Yerevan	2001
78 (78).	VS.56+140*-Erm.	Ağasi Karoyan	1913	Kars>Yerevan	1997
79 (79).	VS.57+130*-Erm.	Emma Asatıryan	1914	Kars>Yerevan	1997
80 (80).	VS.58+182*-Erm.	Stepan Hovakimyan	1910	Ardvin>Yerevan	1998
81 (81).	VS.59+182*-Erm.	Nektar Gasparyan	1910	Ardvin>Yerevan	1998
82 (82).	Elyz.VS.60-Erm.	Şuşanik Paçacıyan	1901	Trabzon>Yerevan	1970
83 (83).	VS.61+138*-Erm.	Arşaluys Ter-Nazaretyan	1905	Baberd>Yerevan	1997
84 (84).	VS.62+182*-Erm.	Masis Kocoyan	1910	Baberd>Yerevan	1998
85 (85).	Elyz.SM.41-Erm.	Geğam Hatsagortsyan	1902	Sper>Yerevan	1960
86 (86).	Elyz.SM.35-Erm.	Sargis Makarov	189?	Erzurum>Moskova	1915-21
87 (87).	Elyz.SM.31-Erm.	Harutyun Grigoryan	1898	Erzurum>Yerevan	1975
88 (88).	Elyz.SM.33-Erm.	Loris Papikyan	1903	Erzurum>Yerevan	1970
89 (89).	VS.63-Erm.	Ovsanna Nalbandoğlu	1905	Erzurum>İstanbul	1996
90 (90).	VS.64-Erm.	Maryam Ter-Mıkırtiçyan	1908	Erzurum>Vardaşen	1983
91 (91).	VS.65*-Erm.	Manuşak Ter-Stepanyan	1908	Erzurum>Yerevan	2001
92 (92).	Elyz.VS.66-Erm.	Aşkhen Poğikyan	1908	Erzurum>Yerevan	1978
93 (93).	VS.67+169*-Erm.	İşkhan Haykazyan	1909	Erzurum>Yerevan	1998
94 (94).	VS.68-Erm.	Siranuş Nasoyan	1900	Khınus>Hıraztan	1980
95 (95).	DB.SM.53*-Erm.	Garnik Stepanyan	1909	Erzincan>Yerevan	1989

96 (96).	VS.69-Erm.	Arakel Tagoyan	1902	Tercan>Dilican	1975
97 (97).	DB.SM.47*-Erm.	Tigran Ohanyan	1902	Kemah>Yerevan	1989
98 (98).	Elyz.VS.70-Erm.	Kacuni Karagözyan	1905	Ş.karahisar>Gümrü	1971
99 (99).	VS.71-Erm.	Mıkırtiç Khaçatıryan	1907	Ş.karahisar>Eçmiatsin	1978
100 (100).	VS.72-Erm.	Hakob Terziyan	1910	Ş.karahisar>New York	1979
101 (101).	Elyz.SM.23-Erm.	Hovhannes Ginosyan	1902	Arabkir>Nor Arabkir	1970
102 (102).	VS.73+118*-Erm.	Haykaz Torikyan	1902	Arabkir>Nor Arabkir	1996
103 (103).	VS.74+118*-Erm.	Sargis Amalyan	1904	Arabkir>Nor Arabkir	1996
104 (104).	Elyz.SM.16-Erm.	Ğazar Gümüşgerdanyan	1905	Arabkir>Nor Arabkir	1970
105 (105).	VS.75-Erm.	Petros Kikişyan	1906	Arabkir>Nor Arabkir	1977
106 (106).	VS.76-Erm.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
107 (107).	VS.77+132*-Erm.	Arpen Ağacanyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1997
108 (108).	Elyz.VS.78-Fr.	Muşeğ Demirciyan	1910	Arabkir>Lyon	1996
109 (109).	Elyz.SM.15-İng.	Elmas Kavukçuyan	1883	Kharberd>New York	1997
110 (110).	VS.79-Erm.	Haykaz Acemyan	1892	Kharberd>Sari Tağ	1971
111 (111).	Elyz.VS.80-İng.	Cohar Mamikonyan	1895	Kharberd>Boston	1978
112 (112).	Elyz.VS.81-Erm.	Harutyun Martikyan	1899	Kharberd>Nor Zeytun	1970
113 (113).	VS.82-Erm.	Tsirani Matevosyan	1900	Kharberd>Yerevan	2002
114 (114).	DB.SM.21*-Erm.	Yeğsa Khayacanyan	1900	Kharberd>Nubaraşen	1989
115 (115).	DB.SM.53*-Erm.	Hakob Holobikyan	1902	Kharberd>Nubaraşen	1988
116 (116).	DB.SM.189*/VS.83+120*-Erm.	Sargis Khaçatıryan	1903	Kharberd>Yerevan	1989/96
117 (117).	DB.SM.6*-Erm.	Sargis Martirosyan	1903	Kharberd>Şam	1989
118 (118).	VS.84-Erm.	Garegin Turucikyan	1903	Kharberd>Nor Kharbert	1985
119 (119).	Elyz.VS.85-Erm.	Mikayel Çilingaryan	1904	Kharberd>Nubaraşen	1979
120 (120).	VS.86-Erm.	Turfanda Muradyan	1905	Kharberd>Nor Maraş	1985
121 (121).	VS.87+135*-Erm.	Stepan Stepanyan	1907	Kharberd>Nor Kharbert	1997
122 (122).	VS.88+135*-Erm.	Paylun Terteryan	1907	Kharberd>Nor Kharbert	1997
123 (123).	VS.89-Erm.	Aram Köseyan	1908	Kharberd>Yerevan	1987
124 (124).	VS.90-Erm.	Yeğsa Antonyan	1910	Kharberd>Sari Tağ	1978
125 (125).	DB.SM.57*-Erm.	Margarit Nacaryan	1910	Kharberd>Yerevan	1989
126 (126).	VS.91-Erm.	Annıman Tukhmanyan	1910	Kharberd>Los Angeles	2001
127 (127).	VS.92-Erm.	Rober Kalınyan	1912	Kharberd>Nor Areş	1986
128 (128).	VS.93-Erm.	Marta Öylenciyan	1912	Kharberd>Los Angeles	2001
129 (129).	VS.94+130*-Erm.	Hazarkhan Torosyan	1902	Balu>Nor Sebastiya	1997
130 (130).	Elyz.VS.95-Erm.	Karapet Faraşyan	1906	Balu>Lyon	1987
131 (131).	VS.96-Erm.	Sargis Saryan	1911	Balu>Paris	1999
132 (132).	VS.97+204*-Erm.	Mari Vardanyan	1905	Malatya>Nor Malatya	1998
133 (133).	VS.98-Erm.	Arşaluys Taşçıyan	1908	Malatya>Nor Malatya	1980
134 (134).	VS.99+204*-Erm.	Verginé Nacaryan	1910	Malatya>Nor Malatya	1998
135 (135).	VS.100-Erm.	Grigor Ekizyan	1921	Malatya>Nor Malatya	1980
136 (136).	Elyz.VS.101-Erm.	Hovsep Bazoyan	1901	Tigranakert>Ottawa	1972
137 (137).	VS.102-Erm.	Hovhannes Köroğluyan	1904	Tigranakert>Los Angeles	1979
138 (138).	Elyz.VS.103-Erm.	Satenik Ter-Sargisyan	1908	Tigranakert>New York	1982
139 (139).	VS.104-Erm.	Mıkırtiç Karapetyan	1910	Tigranakert>Şengavit	1990
140 (140).	VS.105-K.	Yeva Topalyan	1909	Merdin>İstanbul	1996
141 (141).	VS.106-K.	Maryam Akhoyan	1909	Merdin>İstanbul	1996
142 (142).	Elyz.VS.107-Erm.	Petros Voskeriçyan	1905	Severek>Kahire	1973
143 (143).	Elyz.SM.28-Erm.	Khaçer Ablaputyan	1893	Yedesya>Nor Arabkir	1980
144 (144).	VS.108-Erm.	Khoren Ablaputyan	1893	Yedesya>Nor Arabkir	1987
145 (145).	VS.109+120*-Erm.	Nıvard Ablaputyan	1903	Yedesya>Nor Arabkir	1987/96
146 (146).	VS.110-Erm.	Haykanuş Ter-Petrosyan	1910	Yedesya>Aygestan	1987
147 (147).	VS.111-Erm.	Gevorg Kileciyan	1912	Yedesya>Los Angeles	2001
148 (148).	VS.112-Erm.	Maryam Karacyan	1903	Adıyaman>Sari Tağ	1973
149 (149).	Elyz.VS.113-Erm.	Vahan Darbinyan	1917	Derende>Yerevan	1970
150 (150).	Elyz.VS.114-Erm.	Karapet Azaryan	1884	Sebastiya>Yerevan	1960
151 (151).	Elyz.VS.115-Erm.	Maritsa Asturyan	1887	Sebastiya>San Fransisco	1970
152 (152).	DB.SM.54*-Erm.	Khoren Gülbenkyan	1895	Sebastiya>Yerevan	1989
153 (153).	Elyz.VS.116-Erm.	Hambardzum Sahakyan	1898	Sebastiya>Nor Zeytun	1970
154 (154).	Elyz.SM.16-Erm.	Manvel Sahakyan	1901	Sebastiya>Yerevan	1989
155 (155).	VS.117/DB.SM.25*-Erm.	Suren Sargisyan	1902	Sebastiya>Nor Sebastiya	1982/89
156 (156).	VS.118-Erm.	Satenik Doğramacıyan	1903	Sebastiya>Nor Sebastiya	1978
157 (157).	VS.119-Erm.	İmastuhi Galacıyan	1904	Sebastiya>Los Angeles	2001
158 (158).	Elyz.SM.32-Al.	Andranik Kavukçuyan	1905	Sebastiya>Radebeul	1978

159 (159).	Elyz.VS.120-İng.	Arşaluys Tinguryan	1906	Sebastiya>Frezno	1980
160 (160).	DB.SM.25*/VS.121+138*-Erm.	Hovhannes Çadırcıyan	1908	Sebastiya>Nor Areş	1989/97
161 (161).	VS.122-Erm.	Meliné Khanzadyan	1908	Sebastiya>Nor Areş	1988
162 (162).	VS.123+143*-Erm.	Haykuş Ohanyan	1908	Sebastiya>Nor Areş	1997
163 (163).	VS.124-Erm.	Azniv Siradeğyan	1909	Sebastiya>Los Angeles	2001
164 (164).	VS.125-Erm.	Araksi Onbaşyan	1909	Sebastiya>New York	1979
165 (165).	Elyz.VS.126-Erm.	Toros Tercanyan	1912	Sebastiya>Ottawa	1975
166 (166).	VS.127-Erm.	Annik Marikyan	1892	Yevdokya>Nor Zeytun	1972
167 (167).	VS.128-Erm.	Nıvard Şirinoğli	1909	Yevdokya>İstanbul	1996
168 (168).	VS.129-Erm.	Intsa Çemberciyan	1898	Amasya>Şengavit	1977
169 (169).	Elyz.VS.130-Erm.	Maritsa Papazyan	1874	Samsun>Kahire	1970
170 (170).	VS.131+169*-Erm.	Mesrop Minasyan	1910	Samsun>Yerevan	1998
171 (171).	Elyz.VS.132-Erm.	Misak Terunyan	1907	Marz[ı]van>Kahire	1977
172 (172).	Elyz.VS.133-Erm.	Mesrop Mesropyan	1900	Yozgat>Yerevan	1970
173 (173).	Elyz.VS.134-Fr.	Hovhannes Varjapetyan	1901	Yozgat>Lyon	1978
174 (174).	Elyz.VS.135-Erm.	Sırbuhi Galtakyan	1902	Yozgat>Ottawa	1975
175 (175).	VS.136-Erm.	Arşakuhi Petrosyan	1903	Yozgat>Nor Maraş	1978
176 (176).	DB.SM.17*-20*-Erm.	Barunak Papazyan	1906	Yozgat>Yerevan	1989
177 (177).	DB.SM.12*-14*/VS.137+121*-Erm.	Veronika Berberyan	1907	Yozgat>Yerevan	1989/96
178 (178).	Elyz.SM.44-Erm.	Hovakim Karakekecyan	1907	Yozgat>Yerevan	1986
179 (179).	VS.138-Erm.	Anuş Topalyan	1910	Yozgat>İstanbul	1996
180 (180).	VS.139-Erm.	Herminé Ter Voğormiyacıyan	1912	Yozgat>İstanbul	1996
181 (181).	VS.140-Erm.	Paytsar Yerkat	1887	Kesaria>Nor Arabkir	1989
182 (182).	VS.141-Erm.	Harutyun Tsulikyan	1896	Kesaria>Nor Malatya	1972
183 (183).	VS.142-T.	Anna Nacaryan	1900	Kesaria>Nor Malatya	1965
184 (184).	VS.143-Erm.	Arsen Sıvacıyan	1901	Kesaria>Nor Areş	1986
185 (185).	Elyz.VS.144-Erm.	Byuzand Morukyan	1904	Kesaria>Nor Malatya	1972
186 (186).	VS.145-Erm.	Grigor Armenyan	1909	Kesaria>Los Angeles	2001
187 (187).	Elyz.SM.42-Erm.	Khoren Gılıçyan	1910	Kesaria>Atina	1973
188 (188).	VS.146-Erm.	Lusaber Demirciyan	1913	Kesaria>Los Angeles	2001
189 (189).	VS.147-Erm.	Karapet Kelekyan	1904	Everek>Lyon	1986
190 (190).	VS.148-Erm.	Karapet Yeğyayan	1898	Niğde>Şengavit	1970
191 (191).	VS.149-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
192 (192).	VS.150+216*-Erm.	Nerses Galbakyan	1902	Konya>Nor Arabkir	1999
193 (193).	VS.151-Erm.	Mari Manukyan	1912	Konya>Los Angeles	2001
194 (194).	VS.152-Erm.	İskuhi Hetumyan	1915	Stanoz>İstanbul	1996
195 (195).	VS.153-Erm.	Arpiné Bartikyan	1903	Af.karahisar>N. Kilikya	1990
196 (196).	VS.154+118*-Erm.	Sargis Yetaryan	1907	Af.karahisar>N. Arabkir	1996
197 (197).	VS.155+121*-Erm.	Asatur Menecyan	1907	Af.karahisar>Vardaşen	1997
198 (198).	VS.156-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
199 (199).	VS.157-Erm.	Keğam Khaçatıryan	1909	Af.karahisar>Nor Areş	1979
200 (200).	Elyz.VS.158-Erm.	Hakop Papazyan	1891	Sivrihisar>Yerevan	1975
201 (201).	VS.159-Erm.	Haykuhi Bohçacıyan	1910	Kastamonu>İstanbul	1996
202 (202).	Elyz.VS.160-Erm.	Galust Soğomonyan	1905	Bolu>Yerevan	1981
203 (203).	VS.161-Erm.	Hovhannes Paronyan	1890	Eskişehir>Nor Butanya	1979
204 (204).	VS.162-Erm.	Yeğisabet Gavgavyan	1900	Eskişehir>Nor Butanya	1980
205 (205).	VS.163-Erm.	Samvel Patıryan	1900	Eskişehir>Nor Butanya	1980
206 (206).	Elyz.SM.19-Erm.	Hovhannes Gasparyan	1902	Eskişehir>Yerevan	1973
207 (207).	VS.164-Erm.	Sara Berberyan	1905	Eskişehir>Nor Butanya	1988
208 (208).	VS.165-Erm.	Farnım Bursalıyan	1908	Eskişehir>Nor Butanya	1988
209 (209).	VS.166-Erm.	Haykanuş Çeşmeciyan	1909	Eskişehir>Nor Butanya	1977
210 (210).	DB.SM.25*-Erm.	Sinan Sinanyan	1912	Eskişehir>Yerevan	1989
211 (211).	Elyz.VS.167-Erm.	Grigor Sütçüyan	1901	Bursa>Beyrut	1985
212 (212).	VS.168+143*-Erm.	Aşot Ohanyan	1905	Bursa>Vardaşen	1998
213 (213).	VS.169-Erm.	Anjel Sırapyan	1905	Bursa>Aygestan	1972
214 (214).	VS.170+135*-Erm.	Davit Davtyan	1908	Bursa>Yerevan	1997
215 (215).	VS.171+135*-Erm.	Avetis Norikyan	1909	Bursa>Yerevan	1997
216 (216).	VS.172-Erm.	Karapet Poponyan	1911	Bursa>Los Angeles	2001
217 (217).	VS.173-Erm.	Meliné Terziyan	1905	Bilecik>Sari Tağ	1977
218 (218).	Elyz.SM.53-Erm.	Garegin Hişeyan	1896	Adapazarı>Yerevan	1978
219 (219).	VS.174+132*-Erm.	Artavazd Kıtratsyan	1901	Adapazarı>Yerevan	1997
220 (220).	VS.175+130*-Erm.	Vazgen Sadatyan	1907	Adapazarı>Yerevan	1997
221 (221).	VS.176-Erm.	Haykuhi Azaryan	1908	Adapazarı>Yerevan	1988

222 (222).	VS.177-Erm.	Sirvard Andreasyan	1908	Adapazarı>Nor Butanya	1979
223 (223).	VS.178-Erm.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
224 (224).	VS.179-Erm.	Mari Yerkat	1910	Adapazarı>Nor Zeytun	1979
225 (225).	VS.180-Erm.	Sirena Alacacyan	1910	Adapazarı>İstanbul	1997
226 (226).	VS.181-Erm.	Karpis Taşçıyan	1914	Adapazarı>Kahire	2006
227 (227).	VS.182-Erm.	Hambardzum Markosyan	1915	Adapazarı>Kahire	2006
228 (228).	VS.183+207*-Erm.	Muşeğ Hakobyan	1890	Nikomedia>Sari Tağ	1998
229 (229).	VS.184-Erm.	Baruhi Çorekyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1979
230 (230).	VS.185-Erm.	Baruhi Silyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1982
231 (231).	VS.186+121*-Erm.	Geğetsik Yesayan	1901	Nikomedia>Nor Areş	1997
232 (232).	VS.187-Erm.	Yevniké Papazyan	1908	Nikomedia>Nor Butanya	1979
233 (233).	VS.188-Erm.	Hakob Terziyan	1910	Nikomedia>Nor Butanya	1979
234 (234).	DB.SM.94-İng.	Dolores Zohrap-Liebmann	1892	İstanbul>New York	1989
235 (235).	VS.189-Erm.	Gevorg Zulalyan	1907	Çanakkale>Şengavit	1980
236 (236).	VS.190-Erm.	Mari Voskeriçyan	1913	Zmürniya>Nor Arabkir	1973
237 (237).	VS.191-Erm.	Soğomon Yetenekyan	1900	Mersin>Nor Kilikya	1980
238 (238).	VS.192-Erm.	Petros Keşişyan	1909	Tarson>Nor Kilikya	1979
239 (239).	VS.193-Erm.	Ğazaros Khırimyan	1911	Tarson>Nor Kilikya	1979
240 (240).	VS.194-Erm.	Sırbuhi Makaryan	1903	Adana>Nor Malatya	1985
241 (241).	VS.195-Erm.	Mikayel Keşişyan	1904	Adana>Nor Arabkir	1975
242 (242).	VS.196-Erm.	Arusyak Neferyan	1906	Adana>Nor Malatya	1986
243 (243).	VS.197-Erm.	Vrej Edüryan	1906	Adana>İstanbul	1996
244 (244).	DB.SM.43*-Erm.	Arusyak Vanesyan	1909	Adana>Yerevan	1989
245 (245).	VS.198-Erm.	Harutyun Adamyan	1909	Adana>Kahire	2006
246 (246)	VS.199-Erm.	Yester Stepanyan	1913	Adana>Los Angeles	2001
247 (247).	VS.200-Erm.	Harutyun Alboyacıyan	1904	Fındıcak>Nor Arabkir	1985
248 (248).	VS.201-Erm.	Aharon Mankıryan	1903	Hacın>Sari Tağ	1983
249 (249).	VS.202-Erm.	Yervand Karamyan	1903	Hacın>Sari Tağ	1981
250 (250).	VS.203+194*-Erm.	Yebruhi Cırdıkhyan	1906	Hacın>Nubaraşen	1999
251 (251).	Elyz.VS.204-Erm.	Misak Heruni	1906	Hacın>Yerevan	1975
252 (252).	VS.205+135*-T.	Gürci Keşişyan	1900	Zeytun>Nor Zeytun	1997
253 (253).	VS.206+118*-Erm.	Hovsep Bıştikyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983/96
254 (254).	VS.207-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
255 (255).	VS.208-Erm.	Yeva Çulyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
256 (256).	VS.209-Erm.	Sedrak Gaybakyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1978
257 (257).	VS.210-Erm.	Samvel Arcikyan	1907	Zeytun>Armavir	1981
258 (258).	VS.211-Erm.	Gayané Aduryan	1909	Zeytun>Nor Zeytun	1978
259 (259).	VS.212-Erm.	Verginé Mayikyan	1898	Maraş>Şengavit	1974
260 (260).	VS.213-Erm.	Makruhi Halacyan	1900	Maraş>Nor Zeytun	1974
261 (261).	VS.214+135*-Erm.	Levon Evrengecyan	1908	Maraş>Nor Zeytun	1997
262 (262).	VS.215-Erm.	Aram Momcıyan	1909	Maraş>Nor Zeytun	1989
263 (263).	Elyz.VS.216-Erm.	Yester Antonyan	1916	Maraş>Los Angeles	2001
264 (264).	Elyz.SM.37-Erm.	Tigran Cebecyan	1888	Ayntap>Halep	1955
265 (265).	VS.217+143*-Erm.	Gevorg Karamanukyan	1900	Ayntap>Vardaşen	1997
266 (266).	VS.218-Erm.	Hakob Cırcıyan	1900	Ayntap>Nor Arabkir	1980
267 (267).	VS.219-Erm.	Nuritsa Kürkçüyan	1903	Ayntap>Nor Zeytun	1987
268 (268).	VS.220+95*-Erm.	Karapet Karamanukyan	1907	Ayntap>Nor Kilikya	1987
269 (269).	VS.221-Erm.	Sandukht Hekimyan	1908	Ayntap>Nor Zeytun	1973
270 (270).	Elyz.SM.66-Erm.	Zabel Ayvazyan	1910	Ayntap>Halep	1978
271 (271).	VS.222-Erm.	Verginé Kasparyan	1910	Ayntap>Los Angeles	2001
272 (272).	VS.223-Erm.	Pargev Makaryan	1915	Ayntap>Los Angeles	2001
273 (273).	VS.224-Erm.	Harutyun Vardanyan	1887	Dörtyol>Eçmiatsin	1980
274 (274).	Elyz.SM.45-Erm.	Gevorg Yapucyan	1894	Dörtyol>Yerevan	1963
275 (275).	VS.225-Erm.	Mari Khalburcıyan	1909	Dörtyol>Nor Maraş	1989
276 (276).	VS.226-Erm.	Gevorg Ter-Sahakyan	1909	Dörtyol>Eçmiatsin	1980
277 (277).	Elyz.VS.227-Erm.	Sedrak Poğikyan	1890	Aleksandret>N. Sebastiya	1975
278 (278).	VS.228-Erm.	Martiros Güzelyan	1898	Beylan>Nor Malatya	1975
279 (279).	VS.229-Erm.	Sirvard Güzelyan	1906	Beylan>Eçmiatsin	1977
280 (280).	VS.230-Erm.	Hakob Paşayan	1907	Beylan>Eçmiatsin	1981
281 (281).	VS.231-Erm.	Movses Panosyan	1885	Musa Dağ>Nor Malatya	1989
282 (282).	VS.232-Erm.	Yeğisapet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
283 (283).	VS.233-Erm.	Movses Balabanyan	1891	Musa Dağ>Eçmiatsin	1958
284 (284).	VS.234-Erm.	Hovhannes İprecyan	1896	Musa Dağ>Gümrü	1988

285 (285).	VS.235+98*-Erm.	Tonik Tonikyan	1898	Musa Dağ>Nor Sebastiya	1995
286 (286).	VS.236+118*-Erm.	Asatur Supukyan	1901	Musa Dağ>Nor Malatya	1996
287 (287).	VS.237+132*-Erm.	Petros Safaryan	1901	Musa Dağ>Nor Sebastiya	1997
288 (288).	VS.238-Erm.	İskuhi Koşkaryan	1902	Musa Dağ>Vardaşen	1979
289 (289).	VS.239-Erm.	Grigor Güzelyan	1903	Musa Dağ>Nor Kilikya	1976
290 (290).	VS.240-Erm.	Benyamin Bislamyan	1903	Musa Dağ>Hıraztan	1981
291 (291).	VS.241+203*-Erm.	Tovmas Habeşyan	1903	Musa Dağ>Ayncar	1997
292 (292).	VS.242-Erm.	Davit Davityan	1905	Musa Dağ>Paris	1999
293 (293).	VS.243-Erm.	Sargis Adamyan	1906	Musa Dağ>Nor Malatya	1975
294 (294).	VS.244-Erm.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
295 (295).	VS.245-Erm.	Gevorg Çiftçiyan	1909	Musa Dağ>Nor Kilikya	1979
296 (296).	VS.246-Erm.	Garun Antonyan	1910	Musa Dağ>Nor Malatya	1985
297 (297).	VS.247+194*-Erm.	Asatur Makhulyan	1911	Musa Dağ>Nor Nork	1998
298 (298).	VS.248-Erm.	Hovhannes Abelyan	1903	Kesab>Nor Malatya	1973
299 (299).	VS.249+194*-Erm.	Gülinya Musoyan	1903	Kesab>Nor Malatya	1998
300 (300).	VS.250-Erm.	Hovhannes Boynmışakyan	1904	Kesab>Eçmiatsin	1977
301 (301).	Elyz.VS.251-İng.	Lüter Eskiciyan	1913	Kesab>Los Angeles	2005
302 (302).	SM.221*-Ar.	al Gıhım	1880	Rakka>Rakka	1999
303 (303).	SM.221*-Ar.	Başir el Saadi	1901	Rakka>Rakka	1999
304 (304).	SM.221*-Ar.	Hab Ali	1905	Ras-ül-Ayn>Ras-ül-Ayn	1999
305 (305).	SM.221*-Ar.	Abdül Ğafuri	1915	Ras-ül-Ayn>Ras-ül-Ayn	1999
306 (306).	SM.221*-Ar.	Batra	1906	Deır-es-Zor>Deır-es-Zor	1999
307 (307).	Elyz.VS.252-Erm.	Abraham Stepanyan	1890	Şarur>Yerevan	1980
308 (308).	Elyz.VS.253-Erm.	Hayko Vardanyan	1893	Şarur>Yerevan	1980
309 (309).	Elyz.VS.254-Erm.	Aristakes Grigoryan	1900	Şarur>Yerevan	1980
310 (310).	Elyz.VS.255-Erm.	Vardanuş Beknazaryan	1900	Şarur>Yerevan	1980
311 (311).	Elyz.VS.256-Erm.	Aram Santuryan	1896	Agulis>Yerevan	1973
312 (312).	VS.257+28*-Erm.	Şuşanik Karapetyan	1905	Nahçivan>Yerevan	1998
313 (313).	Elyz.SM.7-Erm.	Tsolak Torosyan	1914	Çırakhli>Hıraztan	1978
314 (314).	Elyz.SM.40-Erm.	Varduş Khaçatıryan	1898	Spitak>Spitak	1975
315 (315).	Elyz.SM.24-Erm.	Badal Şahoyan	1901	Talin>Talin	1922

II.
TARİHİ HİKÂYE-TANIKLIKLAR

1 (316).	VS.258-Erm.	Ronya Terziyan	1920	Halep>Los Angeles	2001
2 (317).	VS.259-Erm.	Turfanda Muradyan	1905	Kharberd>Nor Maraş	1980
3 (318).	VS.260-Erm.	Anahit Acapahyan	1920	Sis>Aygestan	1980
4 (319).	VS.261-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
5 (320).	VS.262-Erm.	Flora Farmanyan	1924	İstanbul>İstanbul	1996
6 (321).	VS.263-Erm.	Soğomon Yetenekyan	1900	Mersin>Nor Kilikya	1984
7 (322).	VS.264-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1980
8 (323)	VS.265-Erm.	Gevorg Güzelyan	1925	Beylan>Nor Malatya	1990
9 (324).	VS.266-Erm.	Martiros Güzelyan	1898	Beylan>Nor Malatya	1970
10 (325).	VS.267-Erm.	Gevorg Güzelyan	1925	Beylan>Nor Malatya	1990
11 (326).	VS.268-Erm.	Gevorg Güzelyan	1925	Beylan>Nor Malatya	1990
12 (327).	VS.269-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1996
13 (328).	VS.270-Erm.	L. B.	1952	Nikomedia>İstanbul	1996
14 (329).	VS.271-Erm.	Nermin Özfırıncı	1943	Tigranakert>İstanbul	1996
15 (330).	VS.272-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
16 (331).	VS.273-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
17 (332).	VS.274-Erm.	Vahé Kitapçıyan	1924	İskenderiye>Lyon	1999
18 (333).	VS.275-Erm.	Anuş Harutyunyan	1922	Bağdat>Los Angeles	2001
19 (334).	VS.276-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
20 (335).	VS.277-Erm.	Yervand Polatyan	1920	Halep>Los Angeles	2001
21 (336).	VS.278-Erm.	Anahit Bosnoyan	1922	Adana>Kahire	2006
22 (337).	Elyz.SM.55-Erm.	Rafik Sukiasyan	1937	Yerevan>Yerevan	1998
23 (338).	VS.279-T.	Anna Mor	1916	Kesaria>İstanbul	1996
24 (339).	VS.280-Erm.	Vard Aleksanyan	1931	Kahire>Ras Sadr	2006
25 (340).	VS.281-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
26 (341).	VS.282-Erm.	Azatuhi Petrosyan	1926	Kahire>Kahire	2006
27 (342).	VS.283-Erm.	Nuritsa Kürkçüyan	1903	Ayntap>Nor Zeytun	1985

28 (343).	VS.284-Erm.	Garegin Turucikyan	1903	Kharberd>Hor Kharbert	1985
29 (344).	VS.285-Erm.	Gevorg Çiftçiyan	1909	Musa Dağ>Nor Kilikya	1985
30 (345).	VS.286-Erm.	Kirakos Danyelyan	1923	Balu>Nor Maraş	1983
31 (346).	VS.287-Erm.	Varduhi Voskiyan	1925	Tomarza>İstanbul	1997
32 (347).	VS.288-Erm.	Annik Aşçıyan	1910	Adana>San Fransisco	1979
33 (348).	VS.289-Erm.	Ronya Terziyan	1920	Halep>Los Angeles	2001
34 (349).	VS.290-Erm.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
35 (350).	VS.291-Erm.	Barunak Papazyan	1906	Yozgat>Yerevan	1997
36 (351).	VS.292-Erm.	Artaşes Balabanyan	1926	Musa Dağ>Eçmiatsin	1986
37 (352).	VS.293-Erm.	Ronya Terziyan	1920	Halep>Los Angeles	2001
38 (353).	VS.294-Erm.	Ronya Terziyan	1920	Halep>Los Angeles	2001
39 (354).	VS.295-Erm.	John Gürcüyan	1938	Kamışlı>Los Angeles	2001
40 (355).	VS.296-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1997
41 (356).	VS.297-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1997
42 (357).	VS.298-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
43 (358).	VS.299-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1996
44 (359).	VS.300-Erm.	Gevorg Çiftçiyan	1909	Musa Dağ>Nor Kilikya	1985
45 (360).	VS.301-Erm.	Berç Erziyan	1921	Adapazarı>İstanbul	1997
46 (361).	VS.302-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1996
47 (362).	VS.303-Erm.	Sargis Yetaryan	1907	Af.karahisar>Nor Arabkir	1996
48 (363).	VS.304-Erm.	Zaven Sofyan	1927	Nikomedia>İstanbul	1996
49 (364).	VS.305-Erm.	Varduhi Voskiyan	1925	Tomarza>İstanbul	1996
50 (365).	VS.306-T.	Heriknaz Mihranyan	1928	Sebastiya>İstanbul	1997
51 (366).	VS.307-Erm.	Silva Daldabanyan	1930	Samsun>İstanbul	1997
52 (367).	VS.308-Erm.	Mayranuş Vardanyan	1900	Maraş>Nor Zeytun	1980
53 (368).	VS.309-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1996
54 (369).	VS.310-Erm.	Gevorg Şalcıyan	1934	Kesaria>İstanbul	1996
55 (370).	VS.311-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
56 (371).	VS.312-Erm.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
57 (372).	VS.313-Erm.	Tigranuhi Movsesyan	1943	Tomarza>İstanbul	1997
58 (373).	VS.314-Erm.	Grigor Amalyan	1945	Yerevan>Nor Arabkir	1995
59 (374).	VS.315-Erm.	Vahagn Ğaribyan	1928	Adis-Ababa>Ras Sadr	2006
60 (375).	VS.316-Erm.	Vilen Nuricanyan	1933	Yerevan>Yerevan	2001
61 (376).	VS.317-Erm.	Silva Daldabanyan	1930	Samsun>İstanbul	1997
62 (377).	VS.318-Erm.	Ovsanna Nalbandoğlu	1930	Erzurum>İstanbul	1996
63 (378).	VS.319-Erm.	Varduhi Voskiyan	1925	Tomarza>İstanbul	1997
64 (379).	VS.320-T.	Grigor Movsesyan	1939	Kesaria>İstanbul	1997
65 (380).	VS.321-Erm.	Andranik Simonyan	1902	Alaşkert>Yerevan	1998
66 (381).	Elyz.VS.322-Erm.	Robert Cebecyan	1909	Ayntap>Halep	1975
67 (382).	VS.323-Erm.	Jirayr Reisyan	1949	Halep>Halep	2005
68 (383).	VS.324-Erm.	Martiros Aşıkyan	1927	Halep>Los Angeles	2008
69 (384).	VS.325-Erm.	Hakob Mutafyan	1980	Deır-es-Zor>Deır-es-Zor	2005
70 (385).	VS.326-Erm.	Verjiné Svazlian	1934	İskenderiye>Yerevan	2007

III.
TARİHİ ŞARKI-TANIKLIKLAR

1. Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları

1 (386).	VS.327-Erm.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
2 (387).	VS.328-Erm.	Anitsa Tokatlyan	1908	Adapazarı>Sari Tağ	1988
3 (388).	VS.329-Erm.	Nerses Nuricanyan	1898	Ardvin>Yerevan	1958
4 (389).	VS.330-Erm.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
5 (390).	VS.331-Erm.	Annik Marikyan	1892	Yevdokya>Nor Zeytun	1972
6 (391).	VS.332-Erm.	Sargis Saryan	1911	Balu>Paris	1999
7 (392).	VS.333-Erm.	Mannik Kirakosyan	1929	Adapazarı>Nor Areş	1989
8 (393).	VS.334-Erm.	Hazarkhan Torosyan	1902	Balu>Nor Sebastiya	1997
9 (394).	VS.335-Erm.	Yervand Albaryan	1923	Beyrut>Nor Malatya	1986
10 (395).	VS.336-T.	Harutyun Martikyan	1899	Kharberd>Nor Zeytun	1970
11 (396).	VS.337-T.	Soğomé Paşayan	1903	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
12 (397).	VS.338**-T.	Kerobé Ağa-Çrakyan	1886	İstanbul>Atina	1946

13 (398).	VS.339**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
14 (399).	VS.340-T.	Hakob Çırcyan	1913	Aytnap>Nor Arabkir	1986
15 (400).	VS.341-T.	Arusyak Hovakimyan	1914	Van>Los Angeles	2001
16 (401).	VS.342-T.	Serob Güzelyan	1882	Musa Dağ>Nor Malatya	1958
17 (402).	VS.343-T.	Nazaret Balbucakyan	1906	Hacın>Nor Hacın	1976
18 (403).	VS.344-T.	Hambardzum Bardakçıyan	1921	Maraş>Şengavit	1980
19 (404).	VS.345-T.	Sargis Kharikyan	1897	Musa Dağ>Nor Malatya	1958
20 (405).	VS.346-T.	Misak Yaralıyan	1902	Musa Dağ>Nor Malatya	1958
21 (406).	VS.347-T.	Hakob Paşayan	1907	Beylan>Aygestan	1987
22 (407).	VS.348-T.	Anna Davtyan	1888	Musa Dağ>Eçmiatsin	1959
23 (408).	VS.349-T.	Hayk Syulahyan	1907	Zeytun>Aygestan	1986
24 (409).	VS.350-T.	Tigran Tsulikyan	1931	Kahire>Nor Malatya	1998
25 (410).	VS.351**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
26 (411).	VS.352**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
27 (412).	VS.353**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
28 (413).	VS.354**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
29 (414).	VS.355**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
30 (415).	VS.356**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
31 (416).	VS.357**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
32 (417).	VS.358**-T.	John Çukasyan	1939	New York>Frezno	2008
33 (418).	VS.359-T.	Garegin Amadyan	1888	Arabkir>Yerevan	1963
34 (419).	VS.360-T.	Antoine Tercanyan	1944	Halep>Yerevan	2006
35 (420).	VS.361-T.	Varduş Hovhannisyan	1912	Agulis>Yerevan	1965
36 (421).	VS.362-T.	Soğomon Yetenekyan	1900	Mersin>Nor Kilikya	1980
37 (422).	VS.363**-T.	Mannik Kirakosyan	1929	Adapazarı>Nor Areş	1989
38 (423).	VS.364-T.	Paytsar Yerkat	1887	Kesaria>Nor Arabkir	1989
39 (424).	VS.365-Erm.	Maryam Ğasabyan	1921	Bursa>Nor Arabkir	1997
40 (425).	VS.366-Erm.	Mari Yerkat	1910	Adapazarı>Nor Zeytun	1979
41 (426).	VS.367-Erm.	Kirakos Danyelyan	1923	Balu>Nor Maraş	1983
42 (427).	VS.368**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
43 (428).	VS.369**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
44 (429).	VS.370-T.	Samvel Patryan	1900	Eskişehir>Nor Butanya	1980

2. Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları

1 (430).	VS.371-T.	Nerses Galbakyan	1902	Konya>Nor Arabkir	1999
2 (431).	VS.372-T.	Sargis Khaçatıryan	1903	Kharberd>Yerevan	1996
3 (432).	VS.373**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
4 (433).	VS.374**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
5 (434).	VS.375-T.	Karapet Akhoyan	1895	Musa Dağ>Armavir	1976
6 (435).	VS.376-Erm.	Ovsanna Lusinyan	1891	Adana>Yerevan	1960
7 (436).	VS.377**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
8 (437).	VS.378**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1996
9 (438).	VS.379-Erm.	Varsenik Abrahamyan	1905	Van>Sari Tağ	1997
10 (439).	VS.380-Erm.	Marie Vardanyan	1905	Malatya>Nor Malatya	1998
11 (440).	VS.381-Erm.	Varsenik Abrahamyan	1905	Van>Sari Tağ	1997
12 (441).	VS.382-Erm.	Sirarpi Svazlian	1909	İstanbul>İskenderiye	1946
13 (442).	VS.383-Erm.	Azniv Ağa-Çrakyan	1886	İstanbul>Atina	1946
14 (443).	VS.384-Erm.	Varduhi Petikyan	1919	İstanbul>Yerevan	1989
15 (444).	VS.385-Erm.	Anuş Gasparyan	1905	Ardvin>Yerevan	1973
16 (445).	VS.386-Erm.	Haykanuş Çeşmeciyan	1909	Eskişehir>Nor Butanya	1977
17 (446).	VS.387**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
18 (447).	VS.388-Erm.	Mayreni Sarukhanyan	1908	Kharberd>Nor Zeytun	1988
19 (448).	VS.389**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
20 (449).	VS.390**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
21 (450).	VS.391**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
22 (451).	VS.392**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
23 (452).	VS.393-T.	Paylun Terteryan	1907	Kharberd>Nor Kharbert	1997
24 (453).	VS.394-T.	Arpen Ağacanyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1997
25 (454).	VS.395-Erm.	Poğos Supkukyan	1887	Musa Dağ>Nor Malatya	1977
26 (455).	VS.396-Erm.	Khaçer Ablaputyan	1893	Yedesya>Nor Arabkir	1980
27 (456).	VS.397**-Erm.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
28 (457).	VS.398-Erm.	Paylun Terteryan	1907	Kharberd>Nor Kharbert	1997

29 (458).	VS.399-Erm.	Luiz Varjapetyan	1900	Arabkir>Nor Arabkir	1972
30 (459).	VS.400**-Erm.	Mariam Ter-Mıkırtiçyan	1908	Erzurum>Vardaşen	1983
31 (460).	VS.401-T.	Haykuhi Mikyan	1912	Kesaria>Nor Malatya	1983
32 (461).	VS.402**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
33 (462).	VS.403-T.	Sara Dermişyan	1896	Musa Dağ>Eçmiatsin	1987
34 (463).	VS.404**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
35 (464).	VS.405**-T.	Yervand Varuzyan	1925	Musa Dağ>Eçmiatsin	1977
36 (465).	VS.406**-T.	Onnik Varuzyan	1932	Musa Dağ>Eçmiatsin	1977
37 (466).	VS.407**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
38 (467).	VS.408**-T.	Yeva Çulyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
39 (468).	VS.409**-T.	Veronika Berberyan	1907	Yozgat>Yerevan	1996
40 (469).	VS.410**-T.	Nıvard Ablaputyan	1903	Yedesya>Nor Arabkir	1996
41 (470).	VS.411**-T.	Siranuş Galacıyan	1910	Zeytun>Nor Zeytun	1983
42 (471).	VS.412**-T.	Mayranuş Vardanyan	1900	Maraş>Nor Zeytun	1980
43 (472).	VS.413**-T.	Makruhi Halacyan	1900	Maraş>Nor Zeytun	1974
44 (473).	VS.414**-T.	Zabel Vardyan	1902	Maraş>Nor Zeytun	1986
45 (474).	VS.415**-T.	Marie Jamkoçyan	1904	Maraş>Nor Zeytun	1983
46 (475).	VS.416**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
47 (476).	VS.417**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
48 (477).	VS.418**-T.	Sırbuhi Balbucakyan	1905	Hacın>Nor Hacın	1976
49 (478).	VS.419**-T.	Arevaluys Amalyan	1913	Arabkir>Nor Arabkir	1985
50 (479).	VS.420**-T.	Nazeni Abrahamyan	1900	Kesab>Eçmiatsin	1985
51 (480).	VS.421**-T.	Tiruhi Dedeyan	1903	Kesab>Eçmiatsin	1985
52 (481).	VS.422**-T.	Varsik Ayanyan	1907	Kesab>Eçmiatsin	1985
53 (482).	VS.423**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
54 (483).	VS.424**-T.	Gülinya Musoyan	1903	Kesab>Nor Malatya	1998
55 (484).	VS.425**-T.	Sirvard Güzelyan	1906	Beylan>Eçmiatsin	1977
56 (485).	VS.426**-T.	Lusadsin Galemkeryan	1927	Beylan>Eçmiatsin	1986
57 (486).	VS.427**-T.	Klaruhi Baharyan	1929	Beylan>Nor Malatya	1986
58 (487).	VS.428**-T.	Nuritsa Kürkçüyan	1903	Ayntap>Nor Zeytun	1987
59 (488).	VS.429**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
60 (489).	VS.430**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
61 (490).	VS.431**-T.	Rebeka Melkonyan	1924	Konstanza>Şengavit	1986
62 (491).	VS.432**-T.	Anahit Darbinyan	1928	Aleksandret>N. Sebastiya	1999
63 (492).	VS.433**-T.	Arşaluys Çırcyan	1905	Ayntap>Nor Arabkir	1986
64 (493).	VS.434**-T.	Mari Khalburcıyan	1909	Dörtyol>Nor Maraş	1989
65 (494).	VS.435**-T.	Nuritsa Harmandayan	1900	Hasanbey>Nor Areş	1972
66 (495).	VS.436**-T.	Nıvard Ablaputyan	1903	Yedesya>Nor Arabkir	1996
67 (496).	VS.437**-T.	Haykanuş Ter-Petrosyan	1910	Yedesya>Aygestan	1987
68 (497).	VS.438**-T.	Gayané Aduryan	1909	Zeytun>Nor Zeytun	1978
69 (498).	VS.439**-T.	Hazarkhan Torosyan	1902	Balu>Nor Sebastiya	1997
70 (499).	VS.440**-T.	Alis Keşişyan	1920	Tarson>Nor Kilikya	1976
71 (500).	VS.441**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
72 (501).	VS.442**-T.	Victoria Sinanyan	1900	Adana>Nor Malatya	1976
73 (502).	VS.443**-T.	Sırbuhi Makaryan	1903	Adana>Nor Malatya	1985
74 (503).	VS.444**-T.	Arusyak Neferyan	1906	Adana>Nor Malatya	1986
75 (504).	VS.445**-T.	Yeranuhi Çaparyan	1912	Adana>Nor Malatya	1987
76 (505).	VS.446**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
77 (506).	VS.447**-T.	Taguhi Turucikyan	1905	Kharberd>Nor Kharbert	1985
78 (507).	VS.448**-T.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
79 (508).	VS.449**-T.	Turfanda Muradyan	1905	Kharberd>Nor Maraş	1985
80 (509).	VS.450**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
81 (510).	VS.451**-T.	Yeğsa Antonyan	1910	Kharberd>Sari Tağ	1978
82 (511).	VS.452**-T.	Haykuhi Mikyan	1912	Kesaria>Nor Malatya	1983
83 (512).	VS.453**-T.	Verjin Tağavaryan	1898	Sebastiya>Şengavit	1958
84 (513).	VS.454**-T.	Meliné Khanzadyan	1908	Sebastiya>Nor Areş	1988
85 (514).	VS.455**-T.	Sirvard Andreasyan	1908	Adapazarı>Nor Butanya	1979
86 (515).	VS.456**-T.	Taguhi Ter-Yeğişyan	1926	Beyrut>Şengavit	1975
87 (516).	VS.457**-T.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1980
88 (517).	VS.458**-T.	Veronika Berberyan	1907	Yozgat>Yerevan	1996
89 (518).	VS.459**-T.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
90 (519).	VS.460**-T.	Ovsanna Abikyan	1893	Nikomedia>Aygestan	1986
91 (520).	VS.461**-T.	Azganuş Abikyan	1898	Nikomedia>Aygestan	1986
92 (521).	VS.462**-T.	Baruhi Silyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1982

93 (522).	VS.463**-T.	Mıkırtiç Karapetyan	1910	Tigranakert>Şengavit	1990
94 (523).	VS.464**-T.	Zabel Vardyan	1902	Maraş>Nor Zeytun	1986
95 (524).	VS.465**-T.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
96 (525).	VS.466**-T.	Haykuhi Azaryan	1908	Adapazarı>Yerevan	1988
97 (526).	VS.467**-T.	Anjel Tekeyan	1907	Kesaria>Nor Malatya	1970
98 (527).	VS.468**-T.	Dsağik Kömürcüyan	1905	Bursa>Nor Butanya	1982
99 (528).	VS.469**-T.	Varvara Musulyan	1910	Bursa>Nor Butanya	1982
100 (529).	VS.470**-T.	Beatris Veranyan	1924	Bandırma>Yerevan	1982
101 (530).	VS.471**-T.	Şaké Zulalyan	1914	İstanbul>Şengavit	1975
102 (531).	VS.472-T.	Makruhi Halacyan	1900	Maraş>Nor Zeytun	1974
103 (532).	VS.473-T.	Siranuş Galacıyan	1910	Zeytun>Nor Zeytun	1983
104 (533).	VS.474-T.	Victoria Sinanyan	1900	Adana>Nor Malatya	1976
105 (534).	VS.475-T.	Zabel Vardyan	1902	Maraş>Nor Zeytun	1986
106 (535).	VS.476-T.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
107 (536).	VS.477-T.	Arşaluys Çırcyan	1905	Ayntap>Nor Arabkir	1986
108 (537).	VS.478-T.	Arpen Ağacanyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1997
109 (538).	VS.479-T.	Baruhi Silian	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1982
110 (539).	VS.480-T.	Baruhi Çorekyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1979
111 (540).	VS.481-T.	Haykanuş Çeşmeciyan	1909	Eskişehir>Nor Butanya	1977
112 (541).	VS.482**-T.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1980
113 (542).	VS.483-T.	Sırbuhi Balbucakyan	1905	Hacın>Nor Hacın	1976
114 (543).	VS.484-T.	Nazeni Abrahamyan	1900	Kesab>Eçmiatsin	1985
115 (544).	VS.485-T.	Arusyak Neferyan	1906	Adana>Nor Malatya	1986
116 (545).	VS.486**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
117 (546).	VS.487**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
118 (547).	VS.488-T.	Sırbuhi Makaryan	1903	Adana>Nor Malatya	1985
119 (548).	VS.489-T.	Haykuhi Mikyan	1912	Kesaria>Nor Malatya	1983
120 (549).	VS.490-T.	Sara Dermişyan	1896	Musa Dağ>Eçmiatsin	1987
121 (550).	VS.491-T.	Verginé Mayikyan	1898	Maraş>Şengavit	1974
122 (551).	VS.492-T.	Khaçer Dakesyan	1896	Hacın>Nor Malatya	1972
123 (552).	VS.493-T.	Sırbuhi Makaryan	1903	Adana>Nor Malatya	1985
124 (553).	VS.494-T.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
125 (554).	VS.495**-Erm.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
126 (555).	VS.496-T.	Paytsar Yerkat	1887	Kesaria>Nor Arabkir	1989
127 (556).	Elyz.SM.7-Erm.	Tsolak Torosyan	1914	Çırakhli>Hıraztan	1978
128 (557).	Elyz.SM.24-Erm.	Hrant Şahoyan	1926	Talin>Talin	1956
129 (558).	VS.497-Erm.	Silva Daldabanyan	1930	Samsun>İstanbul	1997
130 (559).	VS.498-Erm.	Nektar Gasparyan	1910	Ardvin>Yerevan	1998
131 (560).	VS.499-Erm.	Zohrap Ğasabyan	1919	İstanbul>Nor Arabkir	1999
132 (561).	VS.500**-Erm.	Mannik Hayrapetyan	1915	Aslanbeg>Nor Butanya	1982
133 (562).	VS.501**-T.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
134 (563).	VS.502**-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
135 (564).	VS.503-Erm.	Mari Yerkat	1910	Adapazarı>Nor Zeytun	1979

3. Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları

1 (565).	VS.504-Erm.	Ovsanna Abikyan	1893	Nikomedia>Aygestan	1986
2 (566).	VS.505-Erm.	Mannik Hayrapetyan	1915	Aslanbeg>Nor Butanya	1982
3 (567).	VS.506-Erm.	Anitsa Tokatlyan	1908	Adapazarı>Sari Tağ	1988
4 (568).	VS.507-Erm.	Baruhi Silyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1982
5 (569).	VS.508-Erm.	Anitsa Tokatlyan	1908	Adapazarı>Sari Tağ	1988
6 (570).	VS.509-Erm.	Anitsa Tokatlyan	1908	Adapazarı>Sari Tağ	1988
7 (571).	VS.510-Erm.	Azganuş Abikyan	1898	Nikomedia>Aygestan	1986
8 (572).	VS.511-Erm.	Baruhi Silyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1982
9 (573).	VS.512**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
10 (574).	VS.513-Erm.	Zabel Vardyan	1902	Maraş>Nor Zeytun	1986
11 (575).	VS.514**-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
12 (576).	VS.515-T.	Hakob Gyurcyan	1927	Rodosto>Nor Areş	1985
13 (577).	VS.516-T.	Annuk Mikyan	1924	Kesaria>Atina	1984
14 (578).	VS.517-T.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
15 (579).	VS.518-T.	Nıvard Adamyan	1923	Kharberd>Yerevan	1972
16 (580).	VS.519**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
17 (581).	VS.520-T.	Yeva Çulyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983

18 (582).	VS.521**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
19 (583).	VS.522-T.	İskuhi Panosyan	1901	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
20 (584).	VS.523-T.	Meliné Khanzadyan	1908	Sebastiya>Nor Areş	1988
21 (585).	VS.524-T.	Baruhi Çorekyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1979
22 (586).	VS.525-T.	Verjin Tağavaryan	1898	Sebastiya>Şengavit	1958
23 (587).	VS.526-T.	Ağavni Zulalyan	1890	Çanakkale>Şengavit	1958
24 (588).	VS.527**-T.	Taguhi Halapyan	1912	Maraş>Nor Zeytun	1986
25 (589).	VS.528-T.	Marie İzmirlyan	1903	Rodosto>Atina	1984
26 (590).	VS.529-T.	Adriné Alacacyan	1921	İstanbul>Atina	1984
27 (591).	VS.530-T.	Silva Daldabanyan	1930	Samsun>İstanbul	1997
28 (592).	VS.531-T.	Ovsanna Nalbandoğlu	1905	Erzurum>İstanbul	1996
29 (593).	VS.532**-T.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
30 (594).	VS.533-T.	Hraçuhi Cinanyan	1919	Bilecik>Aygestan	1986
31 (595).	VS.534-T.	Sırbuhi Kikişyan	1909	Arabkir>Nor Arabkir	1977
32 (596).	VS.535-Erm.	Nazaret Varjapetyan	1892	Arabkir>Nor Arabkir	1972
33 (597).	VS.536-Erm.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
34 (598).	VS.537-Erm.	Luiz Varjapetyan	1900	Arabkir>Nor Arabkir	1972
35 (599).	VS.538-Erm.	Nazaret Varjapetyan	1892	Arabkir>Nor Arabkir	1972
36 (600).	VS.539**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
37 (601).	VS.540-Erm.	Haykanuş Galfayan	1898	Rodosto>Atina	1984
38 (602).	VS.541-Erm.	Sirvard Ter-Merkeryan	1909	Bilecik>Yerevan	1959
39 (603).	VS.542-Erm.	Anahit Acapahyan	1920	Sis>Aygestan	1980
40 (604).	VS.543-Erm.	Gevorg Keşişyan	1921	Tarson>Nor Kilikya	1976
41 (605).	VS.544**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
42 (606).	VS.545**-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
43 (607).	VS.546**-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
44 (608).	VS.547**-Erm.	Sımbül Berberyan	1909	Af.karahisar>Aygestan	1989
45 (609).	VS.548-Erm.	Sara Haci-Minasyan	1908	Bursa>Nor Butanya	1985
46 (610).	VS.549-Erm.	Ğazaros Khrimyan	1911	Tarson>Nor Kilikya	1979
47 (611).	VS.550**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1996
48 (612).	VS.551**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1996
49 (613).	VS.552**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
50 (614).	VS.553**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
51 (615).	VS.554**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
52 (616).	VS.555**-Erm.	Alis Keşişyan	1920	Tarson>Nor Kilikya	1976
53 (617).	VS.556**-Erm.	Baruhi Çorekyan	1900	Nikomedia>Nor Butanya	1979
54 (618).	VS.557**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
55 (619).	VS.558**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
56 (620).	VS.559**-Erm.	Lusik Boduryan	1909	Adapazarı>Sari Tağ	1984
57 (621).	VS.560**-Erm.	Arsen Svacıyan	1901	Kesaria>Nor Areş	1986
58 (622).	VS.561-Erm.	Harutyun Alboyacyan	1904	Fındıcak>Nor Arabkir	1985
59 (623).	VS.562-Erm.	Anitsa Tokatlyan	1908	Adapazarı>Sari Tağ	1988
60 (624).	VS.563**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
61 (625).	VS.564**-Erm.	Ğazaros Khrimyan	1911	Tarson>Nor Kilikya	1979
62 (626).	VS.565**-Erm.	Aram Momcıyan	1909	Maraş>Nor Zeytun	1989
4. Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları					
1 (627).	VS.566-Erm.	Muşeğ Hovhannisyan	1908	Sasun>Talin	1997
2 (628).	VS.567**-Erm.	Ağasi Kankanyan	1904	Van>Yerevan	1997
3 (629).	VS.568**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
4 (630).	VS.569**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
5 (631).	VS.570**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
6 (632).	VS.571-Erm.	Poğos Supkukyan	1887	Musa Dağ>Nor Malatya	1977
7 (633).	VS.572-Erm.	Poğos Supkukyan	1887	Musa Dağ>Nor Malatya	1977
8 (634).	VS.573-T.	Karapet Akhoyan	1895	Musa Dağ>Armavir	1976
9 (635).	VS.574**-Erm.	Gevorg Çiftçiyan	1909	Musa Dağ>Nor Kilikya	1979
10 (636).	VS.575-Erm.	Dşkhuhi Dudaklyan	1934	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
11 (637).	VS.576-Erm.	Senekerim Kozmanyan	1882	Sebastiya>Sari Tağ	1979
12 (638).	VS.577-T.	Khoren Ablaputyan	1893	Yedesya>Nor Arabkir	1987
13 (639).	VS.578-T.	Aharon Mankıryan	1903	Hacın>Sari Tağ	1983
14 (640).	VS.579**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
15 (641).	VS.580**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987

16 (642).	VS.581**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
17 (643).	VS.582-T.	Hovhannes Taymazyan	1886	Hasanbey>Nor Sebastiya	1980
18 (644).	VS.583**-T.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
19 (645).	VS.584-T.	Aharon Mankıryan	1903	Hacın>Sari Tağ	1983
20 (646).	VS.585**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
21 (647).	VS.586**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
22 (648).	VS.587**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
23 (649).	VS.588**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
24 (650).	VS.589**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
25 (651).	VS.590-Erm.	Nazaret Varjapetyan	1892	Arabkir>Nor Arabkir	1972
26 (652).	VS.591**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
5. İşgal edilmiş vatan ve talepkarlık şarkıları					
1 (653).	VS.592**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1996
2 (654).	VS.593-Erm.	Şnorik Kankanyan	1912	Van>Yerevan	1979
3 (655).	VS.594-Erm.	Hayrik Muradyan	1905	Şatakh>Ararat	1997
4 (656).	VS.595-Erm.	Vardan Mazmanyan	1886	Ardvin>Yerevan	1960
5 (657).	VS.596-Erm.	Hovhannes Dudaklyan	1910	Musa Dağ>Nor Malatya	1956
6 (658).	VS.597**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
7 (659).	VS.598-Erm.	Panos Kitapsızyan	1912	Kesab>Nor Malatya	1986
8 (660).	VS.599**-Erm.	Arşakuhi Boyacıyan	1898	Kesaria>İskenderiye	1946
9 (661).	VS.600-Erm.	Haykanuş Zatikyan	1903	Adapazarı>Yerevan	1975
10 (662).	VS.601-Erm.	Peproné Tumasyan	1910	Kars>Yerevan	1998
11 (663).	VS.602**-Erm.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
12 (664).	VS.603**-Erm.	Gevorg Çiftçiyan	1909	Musa Dağ>Nor Kilikya	1979
13 (665).	VS.604**-Erm.	Vardan Karagözyan	1916	Kesab>Vanatsor	1986
14 (666).	VS.605-Erm.	Hakob Ter-Poğosyan	1920	Dörtyol>Los Angeles	1989
15 (667).	VS.606**-Erm.	Garnik Svazlian	1904	Kesaria>İskenderiye	1946
16 (668).	VS.607**-T.	Yervand Albaryan	1923	Beyrut>Nor Malatya	1986
17 (669).	VS.608-Erm.	Gevorg Güzelyan	1925	Beylan>Nor Malatya	1990
18 (670).	VS.609**-Erm.	Garnik Svazlian	1904	Kesaria>İskenderiye	1946
19 (671).	VS.610**-Erm.	Gevorg Kileciyan	1912	Yedesya>Los Angeles	2001
20 (672).	VS.611**-Erm.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
21 (673).	VS.612**-Erm.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1988
22 (674).	VS.613**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
23 (675).	VS.614-Erm.	Varsenik Abrahamyan	1905	Van>Yerevan	1997
24 (676).	VS.615-Erm.	Zaruhi Partamyan	1929	Halep>Los Angeles	2001
25 (677).	VS.616-Erm.	Serik Galstyan	1933	Yerevan>Yerevan	2006
26 (678).	VS.617-Erm.	Cemma Lalayan	1935	Vanatsor>Yerevan	2006
6. Tarihi şarkıların notaları					
1 (679).	VS.618**-Erm.	Ağasi Kankanyan	1904	Van>Yerevan	1997
2 (680).	VS.619**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
3 (681).	VS.620**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
4 (682).	VS.621**-T.	Maryam Mirzayan	1927	Tomarza>İstanbul	1996
5 (683).	VS.622**-Erm.	Şoğer Tonoyan	1901	Muş>Yerevan	1996
6 (684).	VS.623**-Erm.	Karapet Tozluyan	1903	Zeytun>Nor Zeytun	1983
7 (685).	VS.624**-Erm.	Hayrik Muradyan	1905	Şatakh>Ararat	1997
8 (686).	VS.625**-Erm.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
9 (687).	VS.626**-Erm.	Maryam Ter-Mıkırtiçyan	1908	Erzurum>Vardaşen	1983
10 (688).	VS.627**-T.	Yeğisabet Kalaşyan	1888	Musa Dağ>Vardaşen	1956
11 (689).	VS.628**-T.	Maryam Bağdişyan	1909	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
12 (690).	VS.629**-Erm.	Silva Daldabanyan	1930	Samsun>İstanbul	1997
13 (691).	VS.630**-Erm.	Dşkhuhi Dudaklyan	1934	Musa Dağ>Nor Malatya	1984
14 (692).	VS.631**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
15 (693).	VS.632**-T.	Gevorg Hekimyan	1937	Beyrut>Nor Zeytun	1987
16 (694).	VS.633**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
17 (695).	VS.634**-Erm.	Nazeni Satamyan	1926	Beyrut>Nor Malatya	1986
18 (696).	VS.635**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998
19 (697).	VS.636**-Erm.	Satenik Kuyumcuyan	1902	Konya>Hıraztan	1984
20 (698).	VS.637**-Erm.	Ağavni Mıkırtiçyan	1909	Bitlis>Andranikavan	1998

21 (699).	VS.638**-Erm.	Aram Momcıyan	1909	Maraş>Nor Zeytun	1989
22 (700).	VS.639**-Erm.	Garnik Svazlian	1904	Kesaria>İskenderiye	1946

AÇIKLAMALAR

Abdülhamit (1842-1918): Türk sultanı (1876-1909). 1876 yılında Osmanlı Anayasasını [Kanunu Esasi] ilan etti, ancak çok geçmeden istibdat rejimi kurdu. 'Özgürlük', 'Ermenistan' kelimelerini yasakladı, sıkı bir sansür rejimi uyguladı. Bulgar, Makedonya, Arap, Ermeni ulusal kurtuluş hareketleri üzerinde sert bir baskı uyguladı. 'Zulüm' adıyla tanınmıştır. 300.000 Ermeninin kurban olduğu 1894-1896 yılları Ermeni kırımlarını tertiplemiş, 'Kızıl Sultan' lakabıyla anılır.

Abovyan, Haçatur (1809, Kanaker [Yerevan] - 1848): Ermeni aydın, yazar, eğitmen, Ermeni yeni dönem edebiyat ve pedagoji ekolünün kurucusu.

Acaryan, Hraçya (1876, İstanbul - 1953, Yerevan): Ermeni dilbilimci, ErmSSC BA üyesi.

A-Do (Hovhannes Ter-Minasyan) (1867-1954): Ermeni tarihçi, ekonomist.

Agravi Kar [Karga Taşı, Mher Taşı]: "Sasna Tsrer" Ermeni halk eposunun son kahramanı, dünyanın kurtarıcısı olarak gösterilen ve Van Karga taşı (karga ocağın ateşini savunan kuştur) denilen saklandığı kayadan kötü ruhlar sebebiyle eziyet çeken insanlığı kurtaracak ve saadet krallığını kuracak olan Küçük Mher'dir (Güneş tanrısı).

Ağbalyan, Nikol (1875, Tiflis - 1947, Beyrut): Toplum ve siyaset adamı, edebiyat eleştirmeni, Ermeni Devrimci Federasyonu - EDF (Taşnaksutyun) üyesi.

Aharonyan, Avetis (1866, Iğdırmava - 1948, Paris): Toplum ve siyaset adamı, EDF (Taşnaksutyun) üyesi, Ermeni yazar.

Alazan (Gabuzyan), Vahram (1903, Van - 1966, Yerevan): Ermeni yazar, toplum adamı, Sovyet iktidarı tarafından haksız yere yargılandı.

Altayski kray (Altay bölgesi): Stalin rejimi döneminde istenmeyen kişilerin sürgün edildiği Sibirya'da engin, ıssız ve buzlarla kaplı tayga alan.

Altunyan, Tatul (1901, Adana - 1973, Yerevan): Ermeni kompozitör, müzisyen, eğitmen, Ermeni Halk Dansları Ansamblı'nı kurup yönetmiştir.

Amercom: Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi [Near East Relief], 1918 yılında kurulmuştur. Mayıs 1919'da Ermenistan'da faaliyet göstermeye başlamıştır.

Amirkhanyan, Aram (Hambartsum) (...., Çemişgezek - 1933, Fresno): Amerikalı Ermeni yazar, 1922 yılında Amerika'ya göç edip Fresno'da "Nor or" [Yeni gün] haftalık gazetesini kurdu.

Andranik Zoravar [General Andranik]: *Bkz.* **Ozanyan, Andranik.**

Andreasyan Andranik (1909, Çemişgezek): Amerikalı Ermeni yazar, Ermeni Soykırımı günlerinde ebeveynini kaybetti; Aleksandrapolis ve daha sonra Yedikule yetimhanelerinde kaldı. Diğer yetimlerle beraber 1922 yılında Fransa'ya nakledildi, haddehanede çalıştı. Daha sonra Fresno'ya (ABD) taşındı. Burada 1937-1957 yılları arasında "Nor Or" [Yeni gün] haftalık gazetesini, daha sonra "Baykar" [Mücadele] gazetesi ve "Baykar" dergisini kurup, genel yayın yönetmenliğini yaptı.

Andreasyan, Tigran (1888, Musa Dağ - 1962, Beyrut): İncil Kilisesi pastörü. Musa Dağ Kahramanlık muharebesi (1915) tertipçilerinden.

Aram: *Bkz.* **Manukyan, Aram.**

Aram Kaytsak (Terziyan): 1920-1921'de Kilikya Kurtuluş mücadelesine katıldı. Sekiz ay süren Hacın meşrumüdafa muharebeleri 'İntikam' Grubu lideri; 1920'de Doğan Beyi öldürdü.

"Ararat" Evi: Los Angeles (ABD), Mission Hills mahallesinde Ermeni UlusalYaşlılar Evi.

Arlen, Michael (Tigran Kuyumcuyan) (1895, Rusçuk - 1956, New York): İngilizce eserler veren Ermeni yazar.

Armaş Ruhban Okulu: yüksek ruhban okulu. 1889'da Armaş Köyü'nün Çarkhapan Meryem Ana Manastırı'nda, İstanbul Patriği Khoren Aşıkyan'ın himayesi altında ve Mağakya Ormanyan Başpiskoposun başkanlığında İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı ruhban okulu olarak kurulmuştur.

Armenakan Partisi: Ermeni ulusal-siyasi partisi; 1885 yılında Marsilya'da (Fransa) "Armenia" dergisi editörü Mkrtiç Portugalyan tarafından kurulmuştur.

Astğik Asdvatsuhi [Tanrıça Astğik]: Ermeni Pagan tanrılarından Aramazd'ın kızı; sevgi, güzellik, bereket ve su tanrıçası. Pagan dönem Ermenistan'ında tanrıça Astğik'e adanmıştı birçok tapınak bulunmaktaydı. Yunan tanrıçası Afrodite'ye karşılık gelmektedir.

Atatürk, Mustafa Kemal (1881-1938): Türk devlet ve siyaset adamı, asker. Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk devlet başkanı (1923-1938).

Atayan, Robert (1915 - 1994, Yerevan): Ermeni müzik eleştirmeni, müzisyen, eğitmen.

Avetisyan, Mkrtiç (Terlemezyan) (1864, Van - 1896): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı.

Ayvazyan, Ardemi (1902, Bakü - 1975, Yerevan): Ermeni kompozitör, Ermeni Jazz Müzik Ansamblı'nı kurmuştur.

Azat Vştuni (Karapet Seti Mamikonyan) (1894, Van - 1958, Yerevan): Ermeni şair, edebiyat ve toplum adamı. Yeni dönem Ermeni şiirinin ilk isimlerinden. Van Yeremyan Okulu, İstanbul Getronagan Okulu ve 1911 yılında Paris-Sorbonne Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde okumuştur. 1914 yılında Tiflis'e geçmiş ve Ermeni Gönüllü Birliklerine katılmıştır. Kafkasya Ermenileri kültür yaşamına katılmış, "Kamavori huşatetrits" [Gönüllünün hatıratından] hikayeler seçkisini yayımlamıştır (1915).

Baghramyan, Hovhannes Haçaturi (1897, Kirovabad - 1982, Moskova): Ermeni askeri şahsiyet, Sovyetler Birliği mareşali.

Bagratuni Krallığı: Ermeni Ortaçağ kraliyet ailesi (885-1045).

Bastırmacıyan, Garegin Harutyuni (Armen Garo) (1872, Karin [Erzurum] - 1923, Cenevre): Ermeni toplum ve siyaset adamı, EDF (Taşnaksutyun) üyesi. 1896 'Osmanlı Bankası' baskınına katılmıştır. 1917'de ABD'ye hareket edip, Ermeni Soykırımından sağ kurtulanlara maddi yardım işini tertiplemiştir. 1920'de I. Ermenistan Cumhuriyeti Washington elçisi olmuştur.

Başalıyan, Levon (1864, Istanbul - 1943, Vichy, Fransa): Ermeni yazar, editör, köşe yazarı, toplum adamı; 'Seksenler' Edebi hareketinin tanınmış simalarından.

Bolşevik: Rusya Komünist İşçi Partisi'nde Menşevik (azınlık) karşı çoğunluğu oluşturan güç.

Boyacıyan, Hambartsum (Büyük Murad) (1867, Hacın - 1915, Kayseri): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı. Hınçak Partisi yöneticilerinden. 1908 Jön-Türk devrimi sonrasında Osmanlı Mebusan Meclisi'ne milletvekili seçildi. 1915'te Ermeni aydınlarla beraber tutuklanıp Kayseri'ye sürgün edildi ve burada asıldı.

Bürat (Ter-Ghazarents), Smbat (1862, Zeytun - 1915): Ermeni yazar, tarihçi, şair, 1915 Ermeni Soykırımı şehit aydınlarından.

Büyük Murad: *Bkz.* **Boyacıyan, Hambardzum.**

Büyük Vardan: *Bkz.* **Mamikonyan, Vardan.**

Cebecyan, Sargis (1864, Yozgat - 1920, Hacın): Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından; Hacın savunma kuvvetlerinin komutanı.

Cemal Paşa (1872-1922): Türk Devlet adamı. "İttihat ve Terakki" Cemiyeti'nin liderlerinden. Jön Türk "Troyka"sının (Talât, Enver, Cemal) üyesi; Deniz bakanı, Ermeni Soykırımı'nın başlıca suçlularından.

Chapayev (Chapaev), Vasily Ivanovich (1887-1919): Kızıl Ordu komutanı ve Rus iç savaş kahramanı (1918-1920).

Clemenceau, Georges Benjamin (1841-1929): Fransız siyaset ve devlet adamı, doktor ve gazetecidir. Fransa Bilimler Akademisi üyesidir. Fransa başbakanı olarak 1917 yılları arasında görev yapmıştır. I. Dünya Savaşı'nın son yılında savaş bakanı olarak anti-Sovyet müdahaleler tertiplemiş; Beyaz Ordu'yu desteklemiştir.

Çarents (Soğomonyan), Yeğişe (1897, Kars - 1937, Yerevan): Tanınmış Ermeni şair, nesir yazarı, Sovyet iktidarı tarafından haksız yere yargılanmış kültür adamı.

Çeraz, Minas (1852, İstanbul - 1929, Paris): Ermeni yazar, toplum ve kültür adamı, eğitmen, hatip, editör. 1878 yılında Berlin Kongresi'nde 'Ermeni Meselesi' Heyeti'ne başkanlık eden Khırimyan Hayrik'e [Baba] sekreter olarak eşlik etmiştir.

Çobanyan, Arşak (1872, İstanbul - 1954, Paris): Ermeni şair, hatip, editör, çevirmen. 1898 yılında Paris'te *Anahit* aylık dergisini kurmuştur. En tanınmış eseri Ermeni yazar, ozan ve sanatçılarının eserlerine ilişkin "Demker" [Simalar] araştırmasıdır.

Çolakyan, Aram (1894, Zeytun - 1921): Zeytun ve Fındıcak kahramanı, 1915-1921 yıllarında grubuyla beraber Tavros dağlarında Türklere karşı meşrumüdafa muharebelerde yer almıştır. "Zeytun'un son kartalı" olarak anılır. Halk tarafından Aram bey olarak da anılır.

Çubar, Yeğia (1897, Nor Nahçivan - 1938): Güney Kafkasya devrimci hareketleri eylem adamı, hatip.

Dabağyan, Norayr (1904, Van - 1955, Yerevan): Ermeni edebiyat uzmanı, Avrupa Edebiyatı uzmanı.

Dağavaryan (Çadırcıyan), Nazaret (1862, Sıvas - 1915, Ermeni Soykırımı şehidi): Toplum adamı, doğal bilimler uzmanı, doktor, tarımcı. Jön Türk devrimi sonrasında İstanbul Meclis-i Mebusanı'na seçildi (1908). 24 Nisan 1915'te tutuklanmış ve sürgün yollarında vahşice öldürülmüştür.

Damadyan, Mihran (1863, İstanbul - 1945, Kahire): Ermeni toplum ve siyaset adamı. 4 Ağustos 1920 yılında Damadyan başkanlığındaki Adana Ulusal Yüksek Meclisi, Fransa himayesinde muhtar bağımsız bir cumhuriyet ilan etmiş ancak bunun ömrü Fransız askeri idaresinin bunu dağıtması sonucunda sadece bir gün sürmüştü.

Daşnak: *Bkz*. **Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi - EDF (Taşnaksutyun):** Bu parti üyesi.

Daştents (Tonoyan), Haçik (1910, Daştadem köyü, Bitlis - 1974, Yerevan): Ermeni yazar, şair, eserlerinde Batı Ermenilerinin işgal edilmiş ülkesini anlatmaktadır. William Shakespeare ve diğer yazarların eserlerinden tercümeler yapmıştır.

Demirciyan, Gevorg: Ermeni tarih romanları yazarı, toplum adamı Derenik Demirciyan'ın (1877, Akhalkelek - 1956, Yerevan) kardeşidir.

Demirciyan, Karen Serobi (1932, Yerevan - 1999, Yerevan): Ermeni siyaset adamı, ErmSSC Komünist Partisi Genel sekreteri (1974-1988), 'İmarcı Karen' sıfatıyla tanınmaktadır.

Demirciyan, Serob: ErmSSC Komünist Partisi Genel Sekreteri Karen Serob Demirciyan'ın babası

Denikin, Anton Ivanovich (1872 - 1947, ABD): 1918-1920 Rus İç Savaşı karşı devrimci hareketin liderlerinden, tuğgeneral.

Deroyan, Tigran (Vazgen) (1873, Van - 1898, Kurubaş köyü, Van): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı.

Dro: *Bkz*. **Kanayan, Drastamat.**

Ekim Devrimi: 1917 yılında Vladimir İlyiç Lenin tarafından organize edilen Rus Bolşevik Devrimi.

Enver Paşa (1881-1922): Türk devlet adam ve siyaset adamı, subay. İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinden, Talât-Enver-Cemal 'Üçlü Komitesi' üyesi, Savaş bakanı, Ermeni Soykırımı'nı tertipleyen elebaşılardan biri.

Ermeni Demokratik Liberal Parti - EDLP (Ramkavar): Ermeni ulusal siyasi partisi, 1921 yılında İstanbul'da kurulmuştur.

Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi - EDF (Taşnaksutyun): Ermeni ulusal-siyasi partisi, 1890 yılında Tiflis'te Kristapor Mikaelyan, Simon Zavaryan, Rostom vd. tarafından kurulmuştur. 1894'te "Droşak" [Bayrak] resmi organını yayımlamaya başlamıştır.

Ermeni Genel Hayri Birliği (Armenian General Benevolent Union - AGBU): 1906 yılında Boğos Nubar tarafından Kahire'de kurulmuştur. Ermeni halkının eğitsel ve kültürel gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.

Ermeni Kilikyası: XI-XIV yy.'da Küçük Asya'nın güneydoğu kısmında ve Akdeniz'in kuzeydoğu kıyı kenarındaki ortaçağ Ermeni krallığı.

Ermeni Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi - SDH: Ermeni ulusal-siyasi partisi, 1887'de Cenevre'de bir grup Kafkasya'lı Ermeni öğrenci (Avetis ve Maro Nazarbekyan, Ruben Khanazat vd.) tarafından kurulmuştur. 1887 yılında "Hınçak" resmi oragınını da yayımlamışlardır.

Ermenistan Yardım Komitesi - EYK: 1921 yılında Yerevan'da kurulmuş Diasporada da büroları olan toplumsal kuruluş. Başkanı yazar Hovhannes Tumanyan'dı, idare kurulunda Tumanyan dışında 8 Ermeni aydını yer almaktaydı. EYK'nın amacı muhtaç durumdaki Ermenistan'a ve cumhuriyetin imarına katkıda bulunmaktı. 1937 yılında tasfiye edilmiştir.

EYK: *Bkz.* **Ermenistan Yardım Komitesi.**

Gabikyan, Karapet (1867, Sıvas - 1925): Ermeni filolog, tarihçi, eğitmen. Ermeneni Soykırımı esnasında Halep'e sürgün edildi. 1920 yılında Kudüs Manastırı'nda Ermeni Dili ve Edebiyatı dersleri verdi. 1924 yılında Boston'da Sıvaslıların tehcir ve sürgününü anlatan *"Yeghernapatum"* [Kıyım külliyatı] kapsamlı çalışması yayımlandı. Onun *"Sıvas taşra dili sözlüğü"* ve *"Ermeni Bitki Dünyası"* eserleri oldukça kıymetlidir.

Garo, Armen: *Bkz.* **Bastırmacıyan Garegin.**

Gasparyan, Samson (1909, Bayazet - 1974, Yerevan): Ermeni müzikolog, tarihçi, eğitmen.

Gay (Hayk Bıjışkyants) (1887, Tebriz - 1937): Sovyet askeri, iç savaş kahramanı.

Geçici Hükümet: Şubat 1917 Burjuva Demokratik Devrimi sonrasında 7 Kasım 1917'ye kadar iktidarda bulunan Rus Devlet iktidarı merkezi organı.

Gevorg Çavuş (1870, Sasun - 1907): Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan, fedayi. General Andranik'in mücadele arkadaşlarından.

Golgota: Kudüs'te Golan tepeleri, İncil'e göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer. Bu aynı zamanda özveri ve manevi işkence sembolü olarak mecazi anlamda da kullanılmakta.

Grigor Narekatsi [Narekalı] (951-1003)**:** Ermeni ruhani, bilge, müzisyen, yazar, dilci, yeni Ermeni şiir ve müziğinin yaratıcısı, insanın mükemmelleşmesi doktrini ve Ermeni rönesansının babası. Devrim yaratan eseri "Tragedya Divanıdır."

Hamasteğ (Hambardzum Kelenyan) (1895, Harput - 1966, ABD)**:** Ermnei yazar, toplum adamı.

Hamazasp (Hamazasp Sırvantsdyan) (1873, Van - 1921, Yerevan): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan.

Hambardzumyan, Kosti (Ukhtavor [Hacı]) (1882, Şuşi - 1918, Irak): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan. Mayıs 1915'te Van'ın kurtuluşuna katılmıştır. 1917 Sonbaharında, Rus kuvvetleri Van'dan uzaklaştıklarında, Van Ermeni Gecici Hükümeti yöneticisi olmuştur. 1918 yılında Türkler Va üzerine tekrar saldırdıklarında, Vanlıların yurttan göçünü tertipledi, Türler tarafından öldürüldü.

Harut, Levon: *Bkz.* **Levon Harut.**

Hatsuni, Vardan (1870, Partizak [Bahçecik] - 1944, Venedik): Ermeni filolog, düşünür, Mekhitarist Birliği okullarında (Venedik, Milano, İstanbul vd.) görev almıştır.

Hayk, Vahe: *Bkz.***Vahe Hayk.**

Hınçak: *Bkz.* **Ermeni Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi - SDH.** Bu partinin üyesi.

Hraç Yervand (1885, Harput - 1968, Boston): Makaleleriyle tanınan Ermeni toplum adamı, hukukçu. 24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla beraber tuklanmaktan şans eseri kurtulmuş, Amerikan vatandaşı olarak ABD'ye göç etmiştir. "Dzayn Hayrenyats" [Vatan sesi], "Pahak" [Nöbetçi], "Joghovrdi Dzayn" [Halkın sesi] vd. yayınlarda makaleler yazmıştır.

Hugo, Victor (1802, Besançon - 1885, Paris): Fransız yazar ve şair. Fransız halk realizminin kurucusu ve teorisyeni.

"Hürriyet, Adalet, Müsavat, yaşasın Millet": 1908 yılında ilan edilen Meşrutiyetin sloganı.

İsahakyan, Avetik (1875, Aleksandrapol - 1957, Yerevan): Büyük Ermeni şairi, nesir yazarı, toplum adamı, ESSC BA üyesi. Sovyet Ermeni Yazarları Birliği başkanı. 1944-1957 arasında Sovyet Ermeni Yazarları Birliği başkanı. Birçok dile çevrilen eserleri, dünya edebiyatındaki yerini almıştır.

İşkhan (Nikoğayos Poğos Mikaelyan) (1881-1915): Ermeni ulysal kurtuluş hareketi eylem adamı. Türk idarecilere karşı gelerek Van Ermenilerinin haklarını savunmuştur. Nisan 1915'te Van Savunma Muharebeleri arifesinde Cevdet Paşa'nın emriyle öldürülmüştür.

Kamsar, Ler: *Bkz.* **Ler Kamsar.**

Kanaçyan, Barseğ (1885, Rodosto - 1967, Beyrut): Komitas'ın öğrencisi Ermeni besteci, koro şefi, müzisyen ve toplum adamı.

Kanayan, Drastamat (Dro) (1883, İgdir - 1956, Boston): Ermeni asker ve siyaset adamı. EDF Partisi üyesi. I. Dünya Savaşı esnasında II. Ermeni Gönüllü Ordusu komutanı.

Kaputikyan, Silva (1919, Yerevan - 2006, Yerevan): Ermeni tanınmış şair, nesir yazarı, çevirmen ve toplum insanı.

Karabekir, Kazım (1882-1948): Türk general, paşa, 1918-1919 tarihlerinde I., II. Ordu komutanlığına, 15. Kafkasya Kolordu komutanlığında bulundu. Erzincan, Erzurum ve Kars'ın alınmasına katıldı, Doğu Cephesi Türk ordusu komutanı oldu. Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri Eylül 1920'de Doğu Ermenistan'a sirayet ederek, geniş bir alanı ele geçirerek büyük tahribat ve insani kayıplara sebep oldular.

Kasyan, Sargis (1876, Şuşi - 1937): Ermeni politikacı ve devlet adamı. 1920'de onun imzasıyla Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulduğuna dair 'Deklerasyon' yayımlanmıştır.

Kaytsak, Aram: *Bkz.* **Aram Kaytsak.**

Kelekyan, Tigran (1868, Kayseri - 1951, New York): Ermeni ulus-toplum adamı, diplomat. İran'ın New York konsolosu olmuştur (1901-1922). İran şahı kendisine 'Han' ünvanı vermiştir. Adana kırımlarından (1909) sonra, Dörtyol Kelekyan Yetimhanesi'ni kurdu, yetimhane 1912'de Beyrut'a taşındı, 1932 yılına kadar varlığını sürdürdü.

Kerenski, Alexander Fyodorovich (1881, Simbirsk - 1970, New York): Rus burjuva devrimci siyaset adamı, Şubat Devrimi önderlerinden, geçici hükümetin başbakanı.

Keri (Arşak Kavafyan) (1858, Karin [Erzurum] - 1916, Revanduz, Tiflis'te gömülmüştür): Ulusal kurtuluş hareketinde yer almış simalardan.

KGB: Eski SSCB'de Devlet Güvenlik Komitesi (Rusça).

Khabayan, Sahak II (1849, Kharbert - 1939): Ermeni ruhani, eğitmen, filolog. 1903'de Kilikya Katolikosu seçildi.

Khancıyan, Ağasi (1901, Van - 1936, Tiflis): Sovyet politikacısı ve devlet adamı. 1930 yılından itibaren Ermenistan Komünist (İşçi) Partisi Merkez Komitesi'nin birinci sekreteri olmuştur.

Khanzatyan, Zatik Hakobi (1886, İzmir - 1980, Paris): Fransız Ermenisi haritacı, ESSC BA yurtdışı üyesi.

Khatisyan, Aleksandr Hovhannesi (1874, Tiflis - 1945, Paris): Ermeni toplum ve siyaset adamı. EDF partisi üyesi. I. Ermenistan Cumhuriyeti (1918-1920) Dışişleri bakanı (1918), daha sonra başbakanı (1919-1920).

Khent [Deli]: Ermeni yazar Raffi'nin "Deli" romanındaki edebi kahraman. *Bkz.* **Raffi.** "Deli" tarihi romanındaki Vartan karakteri, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı kahramanı Samson Ter-Poğosyan'dır (1846-1911).

Khırimyan, Mkrtiç (Khırimyan Hayrik [Baba]) (1820, Van - 1907, Eçmiatsin): Ermeni ruhani, toplum ve siyaset adamı, Ermeni ulusal kurtluş hareketi ideoloğu. Tüm Dünya Ermenileri Katolikosu (1892-1907). 1878'de Berlik Kongresi'ne katılan 'Ermeni meselesi' heyetine başkanlık etti.

Khırimyan, Murad (Sıvaslı Murad, Murad Hakobyan) (1874, Kovtun köyü, Sivas - 1918, Bakü): Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından, fedayi. Önce Sosyal Demokrat Hınçak, daha sonra EDF Partisi üyesi.

Khrushchev, Nikita Sergeyevich (1894, Kursk - 1971, Moskova): Sovyet devlet adamı ve parti lideri. Sovyetler Birliği Komünist Partisi I. Sekreteri (1953-1964).

Kojoyan, Hakob (1883, Ahalkelek-1959, Yerevan): Ermenistan halk ressamı. Ahşap, metal ve kitap üzerine süslemeleriyle tanınmıştır.

Komitas Vardapet [Gözetmen rahip] (Soğomon Soğomonyan) (1869, Kütahya - 1935, Paris): Ermeni ruhani, besteci, müzisyen-derlemeci, teorisyen, koro şefi, eğitmen. Ermeni ulusal müzik okulu kurucusu.

Koryun (Gomsa İso) (1870, Goms Köyü - 1915, Sasun): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan, fedayi. Muş Ovası'ndaki Goms Köyü muhtarlığını yapmış, 1915'te Sasun kahramanlık muharebesinin liderlerinden olmuştur; çarpışmalarda şehit düşmüştür.

Kotikyan, Arman Ananiai (1896, Trabzon - 1968, Yerevan): Ermeni aktör, şair, çevirmen. SSCB halka sanatçısı (1967).

Kuçak, Nahapet: *Bkz.* **Nahapet Kuçak.**

Lawrence d'Arabia [Arabistanlı Lawrence] (Thomas Edward Lawrence) (1888-1935): Yakın Doğu'da Büyük Britanya gizli ajanı.

Lenin (Ulyanov), Vladimir İlyiç (1870, Sibirsk (Ulyanovsk) - 1924, Gorki): Rus devrim lideri. SBKP kurucusu.

Ler Kamsar (Aram Tovmachyan) (1888, Van - 1965, Yerevan): Ermeni mizah yazarı.

Levon Harut (1894, Van - 1957): Ermeni aktör. Paris Odeon Tiyatrosu'nda ve Avrupa'nın bir dizi kentlerinde sahneye çıkmıştır. 1927 yılında Cécile Sorel tiyatro grubuyla ABD ve Kanada turnesine çıkmıştır. Hollywood'da bir dizi filmed rol almıştır. 1936 yılında Ermenistan'a göç etmiş, HayKino'da [daha sonra Hay Film], Leninakan Devlet Tiyatrosu'nda, Goris, Kirovakan tiyatrolarında çalışmıştır. ESSC 'emektar artist' ünvanıyla taltif edilmiştir.

Levonyan, Adur: Ermeni ulusal kurtuluş hareketi liderlerinden, Ayntap Savunma Muharebeleri (1920-1921) tertipçisi ve lideri. Adur paşa olarak da anılır.

Liebknecht, Karl (1871, Leipzig - 1919, Berlin): Alman ve uluslararası işçi hareketi eylem adamı.

Loris-Melik/-yan/-ov, Mikael (1825, Tiflis - 1888, Nice): Süvari alayı general; Rus İmparatorluğu'nda Ermeni asıllı devlet adam, asker şahsiyet. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı esnasında Rus Ordusu Kafkasya Cephesi komutanlığına atandı. Ordusu, Muhtar Paşa'nın güçlerini kaçmak zorunda bırakarak Ardahan ve Kars'ı işgal etti. Kont'luk ünvanıyla taltif edildi.

Lunaçarski, Anatoli Vasilievich (1875, Poltava, Ukrayna - 1933, Menton, Fransa): Sovyet devlet adamı, Sosyalist kültür kurucularından, yazar, eleştirmen, sanat uzmanı, SSCB BA üyesi.

Luxemburg, Rosa (1871, Zamosch - 1919, Berlin): Alman ve uluslrarası işçi hareketi önderlerinden.

Lüleciyan, Levon (1891, Harput): Ermeni kültür adamı, editor. 1920 yılında ABD'ye hareket etti, burada "Aror" [Saban] gazetesinin editörlüğünü yaptı. General Andranik'in 1914-1917 "Oragrutyun" [Günlük Notlar] ve "Arakelots Vanki Krivı" [-Muş-Arakel Manastırı Çatışması] yazıya döktü. Yepatyan ödülü kazanan "Harput Taşra Lehçesi" eserinin yazarıdır.

Mahari (Acemyan), Gurgen (1903, Van - 1969, Yerevan): Ermeni yazar, en çok tanınan eseri "Ayrvogh Aygestanner" [Yanan bağlar] (1966) romanıdır.

Makhokhyan, Vardan (1869, Trabzon - 1937, Nice): Ermeni deniz ressamı. Hovhannes Ayvazovski'ye öğrencilik ederek onun metodunu özümsemiş ve kendi özgün stiliyle eserler vermiştir.

Makintsyan, Poğos (1884, Agulis - 1938, Yerevan): Edebiyat uzmanı, çevirmen, devlet adamı.

Malezyan, Vahan (1871, İstanbul - 1966, Paris): Yazar, toplum adamı, şair.

Mamikonyan, Vardan [Büyük Vardan, Yiğit Vardan] (388/391-451): Ermeni ulusal kahramanı, komutan, 451 yılında, Avarayr Meydan Muharebesi'nde Sasani İranına karşı Ermeni halkının ulusal kurtuluş mücadelesi yönetmiştir.

Mamulyan, Ruben (1897, Tiflis - 1987, ABD): Amerikan Ermenisi tanınmış film rejisörü.

Mantaş/-yan/-ov, Aleksandr (1849, Tebriz - 1911, Tiflis): Tanınmış Ermeni petrol sanayicisi, hayırsever.

Mantaşyanlar: 19. yy. sonu ve 20. yy.başında hayırseverlikleriyle tanınan petrol işletmecisi büyük Ermeni ailesi.

Manukyan, Alek Tagvori (1901, İzmir - 1996, Detroit): Mühendis, Diaspora Ermeni zenginlerinden, hayırsever, toplum adamı, Ermeni Genel Hayri Birliği başkanı (1953-1996).

Manukyan, Aram (Sargis Hovhannisyan) (1879, Zeyva köyü - 1919, Yerevan): Ermeni devlet, siyaset ve toplum adamı. EDF Partisi üyesi. 1915 yılında Van muharebesini organize edip yönetmiştir. Van muharebesinin zaferle sona ermesinden sonra (70 gün boyunca) Van Vilayeti'ni yönetmiştir.

Manuşyan, Misak Gevorgi (1906, Adıyaman - 1944, Paris): Ermeni şairi, faşizme karşı yürütülen Fransız Direniş [La Résistance] Hareketi militanı, Fransız Komünist Partisi üyesi.

Martikyan, Harutyun (1899, Tsovk, Harput - 1981, Yerevan): Fransız Ermenisi toplum ve kültür adamı, yazar, editör, Fransız Komünist Partisi üyesi, anti-Hitler paktında Fransız Ulusal Cephesi

çatışmalarına katılmıştır. Buchevald toplama kampından kaçmıştır. Anlatıklarının için *bkz.* bu kitapta [Tnk.. 112].

Maştots, Mesrop: *Bkz.* **Mesrop Maştots.**

Mayıs isyanı: 1920 yılında Ermenistan Taşnaksutyun (1918-1920) Hükümeti'ne karşı silahlı isyan.

Menşevik Çoğunluk: Bolşeviklere karşı Rus antikomünist azınlık partisi.

Mesrop Maştots (362, Hatsekats köyü, Taron - 440, Vağarşapat, Oşakan Aştarak yöresine gömülmüştür): Ermeni harflerini yaratan ve Az. Sahak I. Partev'le beraber Ermeni özgün ve çeviri edebiyatını yaratmıştır. Ermeni alfabeli okulun kurucusu ve ilk Ermenice öğretmeni, aydın, kültür ve toplum adamı, Hristiyanlık vaizi.

Mikoyan, Anastas (1895, Sanahin - 1978, Moskova): Sovyetler Birliği devlet ve parti adamı. Yüksek Sovyet Prezidyumu başkanı.

Mirzoyan, Gurgen (1911, Tiflis - 1975, Yerevan): Ermeni tar ustası, müzisyen, eğitmeni, toplum adamı.

Morgenthau, Henry (1856-1946): Amerikalı diplomat, hukukçu. 1913-1916 yıllarında ABD'nin İstanbul elçisi. Ermeni soykırımı günlerinde Talât ve Enver Paşalarla buluştu; Batı Ermenilerinin sürgün ve kırımını engellemeye çalışan sonuçsuz denemelerde bulundu. Anılarında 'tarihin en korkunç olayları' olarak nitelendirdiği Batı Ermenilerinin trajedisini belgesel verilere dayanarak yansıttı (1918).

Murad-Rafaelyan, Okulu: 1836'da Venedik Mekhitarist Birliği girişimiyle kurulmuştur.

Murad Sıvaslı: *Bkz.* **Khırimyan, Murad.**

Muradyan, Hayrik (1905, Şatakh [Çatak] - 1999, Yerevan): Ermeni halk şarkıları ustası, icracı, tarihçi. Anlattıkarına bu kitapta *bkz.* [Tnk.. 27].

Mussolini, Benito (1883-1945): İtalyan Faşist Parti kurucusu ve Faşist Hükümet lideri (1922-1943).

Myasnikyan, Aleksandr (1886, Doni Rostov - 1925, Tiflis): Sovyet Ermneisi Komünist Parti üyesi, siyaset ve devlet adamı, asker, eleştirmen. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti başkanı (1921).

Nahapet Kuçak (XVI. yy., Kharagonis köyü, Van - 1592, Kharagonis, Van): Ermeni Ortaçağ ozanı.

Nalbandyan, Tigran (1878, Van - 1954, Yerevan): Ermeni şarkıcı, eğitmen.

Nansen, Fridtjof (1861-1930): Norveçli bilim adamı, Kutup araştırmacısı, oşinograf, hümanist, toplum adamı. I. Dünya Savaşı sonrasında Milletler Cemiyeti [Cemiyet-i Akvam] yüksek komiseri olarak savaş esirlerinin yurtlarına geri dönmesi ve göçmen sorunlarıyla uğraşmıştır. Kendi ölçek ve gaddarlığıyla tarihte benzeri bulunmayan Türk vahşetini vurglayarak, Abdülhamid ve Jön Türklerin tertiplediği kırımları ve Ermeni Soykırımını sert bir dille kınamıştır.

Narekatsi [Narekalı], Grigor: *Bkz.* **Grigor Narekatsi [Narekalı].**

Nazarbek/-yan, Avetis Vardan (Lerents) (1866, Tiflis - 1939, Moskova): Ermeni toplum ve siyaset adamı, hatip. Sosyal Demokrat Hınçak Parti kurucularından.

Nazarbek/-yan/-ov, Tovmas (1855 - 1931, Tiflis): Ermeni asker, Rus ordusunda general.

Nazım: Jön Türk Partisi üst düzey yöneticilerinden. Ermeni Soykırımının tertiplenmesine katılmıştır. 5 Nisan 1919'da kaçak olduklarından hazır bulunmadıkları İstanbul Askeri Divanı tarafından Talât, Enver ve Cemal'le beraber ölüme mahkum edilmiştir.

Near East Relief [Yakın Doğu Yardım Komitesi]: *Bkz.* **Amercom.**

Nerses Şnorhali [Meziyetli] (yaklaşık 1100, Tsovk - 1173, Hromkla [Rumkale]): Ermeni din adamı, şair, edebiyatçı, bestekar. Merkezi devlet otoritesinin bulunmadığı koşullada, Ermeni Kilisesinin halkı birleştirmesi gereken tek kurum olduğuna inanmaktaydı. 300'ü aşkın didaktik nitelikli öykü olmak üzere önemli bir edebiyat ve müzik mirası bırakmıştır.

Njdeh (Ter-Harutyunyan), Garegin (1886, Nahçivan - 1955, Vladimir): Asker ve devlet adamı. EDF Partisi üyesi. Tseghakron [Irk dini] ulusal hareketi kurucusu. Sovyet Hükümeti tarafından haksız yere yargılandı.

Norents, Vağarşak (1906, Sasun - 1973, Yerevan): Ermeni şair, yazar, toplum adamı.

Nubar/-yan, Boğos (1851, İstanbul - 1930, Paris): Toplum ve siyaset adamı (Mısır) (1878-1879, 1884-1889, 1894-1995). Nubar Nubaryna'ın oğlu. Onun girişimiyle Kahire'de Ermeni Genel Hayri Birliği kuruldu. Poğos Nubar'ın temin ettiği imkânlarla Ermenistan yanısıra Ermenilerin göç ettiği çeşitli mekânlarda hastaneler, kültür merkezleri vs. açılmış, armenoloji konusunda bir dizi çalışma

yayımlanmıştı. O, yabancı ülkelerden Ermenistan'a dönen Ermeniler için Yerevan yakınlarında bir mahalle inşa edilmesine de maddeten yardımcı olmuş ve bu mahalleye sponsorun onuruna "Nubaraşen" adı verilmişti.

Otyan, Yervand (1869, İstanbul - 1926, Kahire): Ermeni yazar, mizah yazarı, gazeteci, hatip.

Ozanyan, Andranik (General Andranik) (1865, Şebinkarahisar - 1927, Fresno): Ermeni ulusal kahramanı, Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı. Ermeni halkı tarafından 'General' ve 'Paşa' sıfatlarıyle onare edilmiştir. Halk kahramanlıklarına ilişkin şarkılar yakmıştır.

Papazyan, Vahan (Koms) (1876, Tebriz - 1973, Beyrut): Ermnei ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı. I. Dünya Savaşı yıllarında Ruben'in fedailer grubuna katıldı. 1918 yılında Tiflis'e hareket etti.

Papyan, Matsak – (1901, Stepanavan - 1962, Yerevan): Sovyet devlet adamı, SBKP üyesi. 1938-1954 yıllarında ErmSSC Yüksek Sovyet Başkanlığını yürütmüştür.

Paramaz (Matteos Sagsyan) (1863, Meğri - 1915, İstanbul). Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, yazar. Hınçak Partisi üyesi. Türk Hükümeti tarafından tutuklanmış ve 19 yoldaşıyla beraber asılmıştır (20 İdam Sehpası).

Pavlik hareketi: Ortaçağ'da anti-feodal bir tarikat hareketi. Ermenistan'da doğmuş, daha sonra Bizans İmparatorluğu'nun Küçük Asya havalisinde yaygınlık kazanmıştır. Korunan kaynaklara göre ilk kez 554 yılında Dvin Kilise Konsili'nin kabul ettiği 'Ermeni Dünyasının Birliği Ahdı' belgesinde anılmaktadır.

Poincaré, Raymond (1860-1934): Fransız muhafazakar siyaset ve devlet adamı. Fransa Bilimler Akademisi üyesi ve avukat. 1913-1920 arasında Fransa cumhurbaşkanı; (1922-1924) ve (1926-1929) arasında başbakanlık yaptı. Batı Ermeniliği konusunda ikiyüzlü ve hilekar bir siyaset yürüttü. Ermeni reform programının öne sürüldüğü 1913-1914 yıllarında Ermenilerin hamisi görünmekle beraber, Türkiye'ye kredi vermekten de geri kalmadı. 1918-1919'da Soykırımdan kurtulmuş Kilikya Ermenilerine, onların Kemalist saldırılardan korunmalarını temin etmeden, verdiği sözlerle kendi yurtlarına dönmelerini kışkırttı. Yürüttüğü siyaset sonucunda, Lozan Konferansı'nda (1922-1923) Ermeni karşıtı kararlar alındı.

Raffi (Hakob Melik-Hakobyan) (1835, Salmast - 1888, Tiflis): Ermnei tarihi romanlar yazarı, hatip ve toplum adamı.

Ramkavar: *Bkz.* **Ermeni Demokratik Liberal Parti - EDLP.** Bu partinin üyesi.

Romanov, Nikolay II: Bolşevik lider V. Lenin tarafından tahtından devrilen Rus İmparatorluğu'nun son çarı (1894-1917).

Ruben (Minas Ter-Minasyan) (1882, Akhalkalak [Ahılkelek] - 1951, Fransa): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan. 1915'te Sasun'da savunma liderlerinden olmuştur.

Rubinyan Krallığı: Ermeni Kilikyasında önce prenslik (1080-1198) ve daha sonra krallık (1198-1219) olarak varlığını sürdürmüştür.

Safaryan, Nver (1907, Arceş [Erciş], Van - 1982, Yerevan): Sovyet Ermenisi askeri şahsiyet, Sovyet ordusunda general.

Sardarapat muharebesi: Ermeni düzenli ordusu ve halk kitlelerinin 21-29 Mayıs 1918'de Doğu Ermenistan'a sirayet eden Türk ordusuna karşı yürüttüğü ve yenilgiye uğrattığı muharebe.

Saroyan, William (1908, Fresno - 1981, Fresno, yakılan naşının küllerinin yarısı Yerevan'a gömülüdür): Bitlis'ten ABD'ye göç etmiş Ermeni bir ailenin çocuğudur. Dünyaca tanınmış yazar ve dramaturg.

Sepuh (Arşak Nersisyan) (1872, Baberd [Bayburt] - 1940, ABD): Ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, fedai, komutan.

Serengülyan, Vardges (1871, Erzurum - 1915, Yedesya [Urfa]): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda 1915 yılına kadar milletvekili.

Serob (Ağbyur [Çeşme]): *Bkz.* **Vardanyan Serob.**

Sevak (Ghazaryan) Paruyr (1924, Chanakhchi köyü, şimdi Sevak - 1971): Ermeni yetenekli, yenilikçi şair, kültür insanı, edebiyat uzmanı, çevirmen, filoloji doktoru. Anılmaya değer en önemli yapıtları arasında; aralarında Ermeni büyük kompozitör Komitas anısına da olmak üzere Ermeni Soykırımına ve onu milyonlarca masum kurbanına adanmış "Dinmeyen Çan Kulesi," "Üç Sesli Litürji," "Işık Olsun" vd. hacimli şiirleri sayılabilinir, aynı zamanda "Avuç içindeki insan" şiir seçkisi.

Siamanto (Atom Yarcanyan) (1878, Akn [Eğin, bugün Kemaliye] - 1915, Ermeni Soykırımı şehidi): Ermeni şair, Ermnei edebiyatının gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.

Silikyan, Movses (1862, Nukhi - 1937): Ermeni asker, Rus ordusunda general.

Sirunyan, Mambre Başpiskopos: Mısır Ermeni toplumunun faal ve sevilen ruhani önderi (1940-1960).

Soğomon Tarontsi [Muşlu Soğomon] (Soğomon Movsisyan) (1904, Bitlis - 1971, Yerevan): Ermeni şair, çevirmen.

Solakyan, Arşavir (18..-1915): Ermeni Soykırımı şehidi aydınlardan. Aktör, çevirmen, tiyatro eleştirmeni.

Stalin (Cugaşvili), Josep Vissarionoviç (1879, Gori - 1953, Moskova): Sovyet devlet adamı, SBKP MK Birinci Sekreteri (1924-1953).

Stepanyan (Ter-Stepanyan), Garnik (1909, Tercan - 1989, Yerevan): Ermeni edebiyat ve tiyatro uzmanı, yazar, sanat emektarı, sanat bilimleri doktoru, birçok monografinin yazarı. Bu kitaptaki anıları için *bkz.* [Tnk.. 95].

Svazlian, Garnik (1904, Kayseri - 1948, Yerevan): Ermeni yazar, hatip, dramaturg, karükatürist, toplum adamı, 'Vatana dönüş' piyesi ve 'Vatan için' eserinin yazarı, Diaspora'nın bir dizi yayın organında 'Pahak' [Nöbetçi], 'Mtrak' [Kamçı], 'Yerevantsi' [Yerevanlı], 'Gortsazurk' [İşsiz] takma adlarıyla makaleler yazmıştır. Analattıkları için *bkz.* [Tnk.. 385].

Svazlian (Sıvaslı), Mihran (1863, İzmir - 1935, Boston): Toplum ve siyaset adamı, avukat, diplomat, hatip, yazar. EDLP kurucu yöneticilerinden biridir. ABD ve Avrupa'da 'Ermeni Davası' konusunda bilgisi olmayanları bilgilendirmek amacıyla ilk lobi kuruluşu 187 şubeli Armenian National Union of America [Amerika Ermeni Ulusal Birliği]'ni kurmuştur. Birliğin İngilizce olarak yayımlanan "The Armenian Herald" aylık dergisini kurup yönetmiştir. Onun çabaları sayesinde ABD devlet başkanı Woodrow Wilson, 1920'de Kongre'de tartışmalı Ermeni topraklarına ilişkin ABD Mandası tesisisine ilişkin öneriyi içeren konuşmasını yapmıştır.

Şağoyan, Levon (1887-1933): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalardan. 1915'te Şatakh ve çevresindeki köylerde savunma muharebelerine katılmıştır.

Şahkhatuni, Arşavir Vağarşaki (1885, Aleksandrapol - 1957, Paris): Ermeni aktör.

Şahmuradyan, Armenak (1878, Muş - 1939, Paris): Tanınmış Emeni şarkıcı, "Taroni Sokhak" [Muş bülbülü] olarak nam salmıştır. Eğitimini Paris Konsevatuvarı'nda almıştır. 1913 yılında Komitas'la beraber İstanbul'a hareket etmiş, Ermeni alfabesinin yaratılmasının 1500. Yıl kutlama etkinliklerine katılmıştır. Komitas'la beraber şarkı söyleyip beraber ses kayıtları bulunmakatadır. 1919 yılından itibaren Mısır, Avrupa ve ABD'de konserler vermiştir.

Şahnur (Keresteciyan), Şahan (1903, İstanbul -1974, Paris): Diaspora Ermeni Edebiyatının kurucularından.

Şahumyan, Stepan (1878, Tiflis - 1918, Bakü): Ermeni Komünist Partisi yöneticisi, uluslararası işçi hareketi militanı, Marksist teorisyen.

Şakir, Behaeddin (1874-1922): Türk devlet adamı, Ermeni Soykırımını tertipleyen başlıca suçlulardan biri.

Şant (Seğbosyan), Levon (1869, İstanbul - 1951, Beyrut): Ermeni yazar, dramaturg, hatip, eğitmen, toplum adamı, EDF Partisi üyesi.

Şiraz, Hovhannes (1915, Aleksandrapol - 1984, Yerevan): Yetenekli Ermeni şair. Eserlerinde daima işgal edilmiş vatana yönelik hasret, büyük ve küçük Masislerin iadesi konusu işlenmektedir.

Şirvanzade (Movsisyan), Aleksandr (1858, Şamakhi - 1935, Kislovodsk, Yerevan'da gömülmüştür): Ermeni yazar, dramaturg, toplum adamı.

Şişikyan, Barunak (1902, Zeytun - 1974, Eçmiyatsin): Zeytunlu tanınmış Ermeni; Ermeni soykırımı günlerinde Suriye çöl bedevileri yanına sığınmıştır. Bu esnada her bir köyde İslamlaşmış Ermeni kız ve erkek yetimlerin, kadınların Ermeni isimlerini belirterek bedevi köylerinin haritalarını

çıkarmıştır. Bu listeler sayesinde Mütareke'den sonra bedevi elbiseleri giyip pek çok Ermeni çocuğu, yetim toplama misyonlarıyla beraber çölden kurtarmıştır. Suriye Hükümetinden toprak tahsisatında bulunmasını isteyerek, topladığı ve barakalara yerleştirdiği Ermeni yetimleri için Telbrak kasabasını kurmuştur. 1947 yılında bu yetimlerle beraber Ermenistan'a dönerek Eçmiyatsin'in Meymandar Köyü'ne yerleşti. Barunak yaşamının sonuna dek bedevi elbiselerini çıkarmadı. Halk onu, büyülü dualarla teselli ve hastaları tedavi ettiğini bildiğinden 'Molla' ismiyle çağırırdı.

Şnorhali, Nerses: *Bkz.* **Nerses Şnorhali**.

Şuşanyan, Vazgen-Onnik Grigori (1903, Rodosto - 1941, Paris): Diaspora Ermeni Edebiyatının kurucularından. Eserlerinde Diaspora, Ermeni kalmak, varlık mücadelesi, sevgi ve yeniden doğmuş vatana yöneliş temaları işlenmektedir.

Talât, Mehmed Paşa (1874-1921): Türk devlet adamı, Ermeni Soykırımının başlıca elebaşısı. Jön Türk İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinden, Osmanlı Türkiyesi İçişleri bakanı, Posta ve Telgraf bakanı.

Tarontsi, Soğomon: *Bkz.* **Soğomon Tarontsi**.

Tehliryan, Soğomon (1896, Erzurum - 1960, San Fransisco): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, ulusal intikamcı.15 Mart 1921'de Ermeni Soykırımı'nın başlıca sorumlularından Osmanlı Türkiyesi İçişleri bakanı, Avrupa'da kaçak bulunduğundan duruşmalarda yer almayan 1919-1920'de İstanbul Harb Divanı tarafından ölüme mahkum edilen Talât'ı katletti. Berlin Mahkemesi Tehliryan'ı beraat ettirdi.

Tekeyan, Vahan Galusti (1878, İstanbul - 1945, Kahire): Ermeni şair, hatip, toplum adamı. 1896'da Avrupa'ya hareket etmiş, daha sonra Mısır'a taşınmıştır. Kahire'de "Arev" [Güneş] gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. Eserleri 14 cilt olarak yayımanmıştır.

Tenekeciyan, Nikoğos (1860, Harput - 1915): Ermeni toplum adamı, eğitmen.

Teotik (Teodoros Labcinyan) (1873, İstanbul - 1928, Paris): Ermeni filolog, Ermeni yaşam ve kültürünü temsil eden küçük bir ansiklopedi kabul edilen "Amenun Taretsuytsı" [Herkesin Yıllığı] almanağıyla tanınmaktadır. 1919'da İstanbul'da, 24 Nisan 1915 tutuklamalarına kurban olan Ermeni aydınlarına ilişkin biyografik bilgi ve fotograflarının yer aldığı "Hushardzan nahatak hay mtavorakanutyan" [Şehit Ermeni Aydınlarına Abide] seçkisini yayımlamıştır.

Ter-Gabrielyan, Sahak Mirzai (1886, Şuşi - 1937): Ermeni devlet adamı, devrimci, Komünist Parti üyesi.

Ter-Simonyan, Drastamat (1895, Spitak - 1937): Sovyet devlet adamı, parti üyesi, gazeteci, hatip.

Ter-Todik: Ortaçağ Ermeni skolastik kişiliği, cahil ve nankör öğretmen modeli.

Terlemezyan, Panos Poğosi (1865, Van - 1941, Yerevan): Tiflis ve Paris Güzel Sanatlar Akademilerinde öğrenim görmüştür. 1910-1912 yıllarında İstanbul'da yaşamış; Daniel Varujan, Siamanto, Komitas, Yervand Odyan vd. yakınlık kurmuştur. Van savunma muharebelerine yönetici olarak katılmıştır. 1915'te Batı Ermenileriyle beraber Güney Kafkasya'ya göç etmiştir. Eserlerinde Ermeni halkının kitlesel kırımları yankısını bulmuştur. 1916 yılında Tiflis'te Ermeni Sanatçılar Birliği'ni örgütlemiş, daha sonra farklı yerlerde sergiler açmıştır.

Terzibaşyan, Avetis (1873, Van - 1947, Paris): Ermeni toplum ve siyaset adamı, yazar. 1915 Van muharebelerine katılmıştır. 1924-1926 yıllarında Paris'te "Abaka" gazetesinin editörlüğünü yapmıştır.

Tigran Mets [Büyük Tigran] (Tigran II Büyük) (M. Ö. 140 - M. Ö. 55): Ermeni kralı (M. Ö. 96/95-55) Devlet adamı ve askeri şahsiyet. Tigran I'in oğlu. M. Ö. 83-78 yıllarında Tigranakert'te [Amit, Eski Diyarbekir] başkent ve bir tiyatro tesis etti. M. Ö. 78-77 yıllarında Ermenistan'da 300 bin Kadokyalı ve Kilikya'nın 11 kentinden 100 bin civarı ahalinin tekrar iskanını temin ederek, ülkede vergi veren nüfusu artırdı, Helenik kültürün yayılmasını destekledi. Helenizm tarihinde, son Helenistik devleti yaratan II. Tigran olmuştur. M. Ö. 70'li yıllarda Büyük Tigran hakimiyeti Hazar Denizi'nden Akdeniz'in doğu kıyılarına, Kafkasya sıradağlarından Kızıl Deniz'e kadar yayıldı. Romalı müellifler Tigran Mets'i Roma'nın 'zorlu düşmanı' olarak gösterirken, Doğuda 'En kudretli Ermeni kralı' olarak tanınmaktaydı.

Tigranyan, Nikoğayos (1856, Aleksandrapol - 1951, Yerevan): Ermeni bestekar, piyanist, halk şarkıları delemecisi.

Totovents, Vahan (1893, Harput - 1938, Yerevan): Ermeni yazar, şair, çevirmen, kültür adamı. 1908'de önce İstanbul'a daha sonra Paris ve New York'a hareket etmiş, öğrenimini Wisconsin Üniversitesinde sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı yıllarında gönüllü olarak Kafkasya'ya gelmiş ve bu cephede savaşmıştır. 1917-1918 yıllarında General Andranik'le beraber Tiflis'te "Ermenistan" dergisini yayımlamıştır. "Eski Roma yolu üzerinde yaşam" en tanınmış romanıdır. Sovyet iktidarı tarafından haksız yere yargılanmıştır.

Trotskizm: XX. yy. başlarında Menşevizm olarak ortaya çıkan, Marksizm-Leninizm ve uluslararası komünist ve işçi hareketine muhalif ideoloji; merkezicilik türü. Daha sonra anti-Sovyet ve anti-komünist bir akıma dönüşmüştür. Adını Lev Trotsky'den (Lev Davidovich Bronştein) (1879-1940) almıştır.

Tumanyan, Hovhannes (1869, Dıseğ köyü, Lori - 1923, Moskova): Büyük Ermeni şair ve yazarı, toplum ve siyaset adamı. Ermenistan Yardım Komitesi başkanı olmuştur. 'Tüm Dünya Ermenileri şairi' sıfatıyla anılır.

Tursargısyan, Ağasi (1871, Hacın - ?): Ulusal Kurtuluş Mücadelesi militanlarından. 1894-1896 yıllarında Sultan Hamid tarafından tertiplenen Ermeni katliamları sırasında Apah, Mıleh, Hraçya, Karapet ve Nışan ile birlikte, Zeytun Ermenilerinin katliamcı Türk ve Kürtlere karşı kahramanca verdiği aylarca süren özsavunma mücadelesini yönetmiştir.

Vahe Hayk (Vahe Mkrtiçi Tincyan) (1896, Harput - 1983, Fresno): Ermeni yazar, editör, EDLP üyesi. Öğrenimini önce Harput Fırat Koleji'nde daha sonra ABD'de sürdürdü. Hukuk, siyaset bilimi ve edebiyat bilimi seminerlerine katıldı. California'da "Nor or" [Yeni gün] gazetesini ve beş ciltten oluşan "Hayreni Tskhan" [Memleket evleri] eserler seçkisini yayımladı. En kapsamlı çalışması "Kharberd yev anor voskeğen daştı" [Harput ve altın ovası]dır.

Varandyan, Mikael (Ego) (1870, Şuşi - 1934, Boston): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, hatip, felsefeci, tarihçi. EDF (Taşnaksutyun) üyesi. Ermeni meselesinin Avrupa'da tanınmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Vardanyan, Serob (Ağbyur [Çeşme] Serob) (1864, Khılat - 1899, Sasun): Ulusal kurtuluş hareketinin içinde yer almış simalarından, fedai, EDF üyesi. Ermeni halkı onun kahramanlıklarına ilişkin şarkılar yakmıştır.

Vardges: *Bkz.* **Serengülyan, Vardges.**

Varujan (Çubukkaryan), Daniel Grigori (1884, Sıvas - 1915, Ermeni Soykırımı şehidi): Ermeni şair, edebiyat ve toplum toplum adamı.

Vehib, Mehmed Paşa (Mehmed Vehip Kaçı) (1877-1940): Türk askeri yetkilisi, general. I. Dünya Savaşı yıllarında Türk Ordusu Kuzey Grubu ve Kafkasya cephesi II. Ordu komutanı.

Vorberyan, Ruben (1874, Malatya - 1931, Paris): Ermeni şair, eğitmen, çevirmen, filolog.

Vorbuni (Öksüzyan), Zareh Martirosi (1902, Ordu - 1981, Paris): Diaspora Ermeni Edebiyatının kurucularından. Eserlerinde, şiirlerinde derin bir psikolojik tasvir, insani acı ve mücade yer alır.

Vramyan, Arşak (Onnik Tertsakyan, Vahap, Varaz) (1870, İstanbul - 1915, Van): Ulusal kurtuluş hareketinin önde gelen simalarından. 1908 devriminden sonra İstanbul Meclis-i Mebusan'ına üye seçildi. 1915'in Nisan ayında bir Türk komploya kurban gitti.

Vratsyan, Simon (1882, Yeni Nahçivan - 1969, Beyrut): Ermeni devlet ve siyaset adamı, EDF Partisi üyesi. 1920 Ermenistan I. Cumhuriyeti başbakanı. Beyrut Nışan Palancıyan Okulu müdürü (1951).

Vştuni, Azat: *Bkz.* **Azat Vştuni.**

Werfel, Franz (1890, Prag - 1945, Beverly Hills, Los Angeles): Avusturyalı yazar, hümanist, ekpresyonizmin kurucularından. Eğitimini Leipzig, Hamburg ve Prag'da yapmıştır. 1938'de Avusturya'nın faşist güçlerce işgali sonrasında Fransa'ya ve 1940'da ABD'ye gitti. Aralarında 'Yılın en iyi kitabı' ödülünü de kazandığı "Musa Dağ'ın 40 Günü" (1934) tarihi romanı da dahil olmak üzere birçok kitabın yazarıdır. Yazar bu tarihi romanı yazabilmek için 3 yıl Venedik Mekhitarist Birliği'nde Ermeni tarihi ve kültürü üzerine araştırmalarda bulunmuş, I. Dünya Savaşına ilişkin belgeleri incelemiştir. Bu romanında kahraman Ermeni halkıdır.

Wilson, Woodrow Thomas (1856-1924): Amerikan devlet adamı, Ermeni Sorunu'nun olumlu bir çözüme kavuşması ve bağımsız bir Ermeni Devleti kurulması taraftarı olan ABD'nin 38. başkanı; bu fikirler onun "Ermenistan mandası"nı (1920) üstlenmeye hazır olmasında ifadesini bulmuştur.

Yağubyan, Yesayi (1878, Musa Dağ - 1957, Yerevan): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı. 1915 yılında, Petros Dımlakyan, Protestan rahip Andreasyan ve diğerleriyle beraber Musa Dağ'da cereyan eden özsavunma muharebesini yönetmiştir.

Yakın Doğu Yardım Komitesi [Near East Relief]: *Bkz.* **Amercom.**

Yeğiazaryan, Arto (1899, Calaloğlu [Stepanavan] - 1974, Yerevan): Ermeni toplum adamı, eğitmen.

Yekaryan, Armenak (1870, Van - 1925, Kahire): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı. 1888 yılından itibaren Armenakan Partisi üyesi oldu; 1915 Van savunma muharebesi yöneticilerinden. Kentin Ermeni Emniyet müdürü olmuştur. Van savunma muharebesine ilişkin hatıralarını yazmıştır.

Yepremkhan (Yeprem Davtyan) (1868, Şamkhor - 1912, Hamadan): Ermeni ulusal kurtuluş hareketi eylem adamı, askeri şahsiyet. EDF Partisi üyesi.

Yervand, Hraç: *Bkz.* **Hraç Yervand.**

Yesayan (Hovhannisyan), Zabel Mkrtiçi (1878, İstanbul - 1943): Makaleleriyle tanınan Ermeni yazar, çevirmen.

Zarifyan, Hovhannes (1879, Aleksadrapol - 1937, New York): Ermeni tiyatro oyuncusu, tiyatro faaliyetleri organizatörü. Aralarında Hamlet'in de olduğu Shakespeare'in farklı oyunlarında rol amıştır.

Zarubyan, Yakov Nikitayi (1908, Artvin - 1980, Yerevan): Sovyet devlet adamı, SBKP üyesi. Ermeni Soykırımı esnasında ailesiyle beraber Harkov'a göç etti. 1960 yılında Ermenistan Komünista Partisi genel sekreteri oldu. Onun gayretleriyle, Yerevan yakınındaki Tsitsernakabert'e Ermeni Soykırımı masum kurbanları anıtı inşa edilmiştir.

Zaryan, Nairi (1900, Van - 1969, Yerevan): Ermeni yazar, şair, dramaturg.

Zohrap, Grigor (1861, İstanbul - 1915, Çankırı): Ermeni avukat-hukukçu, yazar, hatip, toplum ve siyaset adamı, 1915'e kadar Istanbul Osmanlı Mebusan Meclisi üyesi, Ermeni Soykırımı şehidi.

TEMATİK İNDEKSLER*

"Bu kadar kötülüğü evlatlarımız unutursa,
Bütün alem lanet okusun Ermenilere!"
Avetis Aharonyan

Acıdan tasadan sağlığını kaybetmek – II, Tnk. 473, 481, 482, 492, 496, 505,
Acıdan ağlamak – Tnk. 492, 496, 505,
Ağlayarak kör olmak – Tnk. 473,
Dişleri dökülmek – Tnk. 481, 482,
Saçları beyazlaşmak – Tnk. 481,
Alman acımasızlığı – Tnk. 84, 144, 248, 549,
Almanlar'ın, aç Ermenilere yardım etmek yerine, ekmeği popolarına sürüp fırlatmaları – Tnk. 144,
İstavroz çıkaran açlara yardım yerine yiyecekleri Fırat nehrine atmak – Tnk. 248,
Arap askeri – Tnk. 19,
Ayıplama büyük devletlere (Büyük Britanya, Almanya, Fransa, ABD) – II, Tnk. 1, 51, 84, 112, 155, 198, 200, 215, 272, 274, 555, 557, 652,
Büyük Britanya'nın ihaneti – Tnk. 27, 51, 52,

Çeçen, Çerkez (saldırı, talan, kaçırma, cebri çalıştırma, çocuk ticareti) – II, Tnk. 1, 13, 72, 74, 96, 118, 143, 144, 152, 153, 172, 196, 203, 231, 253, 254, 258, 261, 264, 274, 280, 304, 306, 381, 382, 405, 429, 489, 490, 548, 549, 645,
Ermenileri katletmeye hazırlanan, siahlarını (mavzerlerini, tüfeklerini) yağlayan Çeçenler – Tnk. 489, 490,

Dini doğrultular – II, Tnk. 31, 32, 66, 82, 84, 86, 87, 92, 114, 124, 125, 126, 128, 130, 141, 143, 206, 244, 245, 247, 253, 254, 262, 277, 353, 362, 376, 389, 453, 524, 549,
Ermeni Kilisesinde Türkçe vaaz (yabancılarla huzurlu yaşamaya ilişkin) – Tnk. 362,
Frenk – Tnk. 66,
Katolik Kilisesi hizmetkarı – Tnk. 244, 245,
Kurana yakışmayan işler – II, Tnk. 453, 524, 549,
Latin Kilisesi – Tnk. 86,
Protestan misyonerlerin yardımı (okullar; kolejler; atölyeler: elişi, halı; fabrikalar; hastahaneler):
Alman – II, Tnk. 32, 130,
Amerikan – II, Tnk. 31, 32, 82, 84, 86, 87, 92, 114, 125, 126, 128, 130, 143, 206, 247, 253, 254, 262, 277, 353,
Avrupalı (Danimarkalı, İsveçli, İsviçreli, Estonyalı vd.) – Tnk. 353,
Fransız – Tnk. 124, 130,
İsviçre – Tnk. 128,
Rus Kilisesi – Tnk. 43,
Süryani Kilisesi – Tnk. 141, 130, 193, 376,
Yunan Kilisesi – Tnk. 389,
Doğal olaylar [Büyük Afetin uyarısı/delaleti olarak] – Tnk. 1, 16, 18, 85, 16, 111, 155, 320,

* **Tematik İndeksler**, eserdeki ***"Sözel Tarih Araştırması"*** I ve II bölümleri, ***"Tarihsel Birincil Kaynaklar"*** Tanıklıklar (kısaca: Tnk.) sıra numaraları, alfabetik sıra yanısıra ***Kaynakça*** (kısaca: Kaynak.) ve ***Açıklamalara*** (kısaca: Açıklama.) göre dizilmiştir.

Çekirge istilası – Tnk. 16, 111,
Güneş tutulması – Tnk. 1, 37, 85, 155,
Kuyruklu yıldız – Tnk. 18,
Yılanların rahatsız dolanımları – Tnk. 320,

Ermeni Genel Hayri Birliği (AGBU) – II, Tnk. 47, 116, 152, 156, 193, 217, 251, 254, Açıklama.,
Ermeni Gönüllü Hareketi (Lejyonerler) – II, Tnk. 3, 17, 19, 29, 31, 72, 116, 228, 241, 244, 254, 281, 284, 297, 300, 641, 692,
Ermeni gönüllüler Türk haremlerinden kurtarılan Ermeni kadınlarla evlendiler – Tnk. 244,
Yunan ve Ermeni gönüllüleri dayanışması – Tnk. 228, 241,
Ermeni hain – Tnk. 10, 81, 85, 96,
Ermeni katolikosunun, din adamının çağrısı – Tnk. 125, 253, 273, 274, 362, 640,
Ermeni kiliseleri ve manastırları (aynı zamanda aynı cemaatten) – Tnk. 1, 2, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 95, 96, 98, 101, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 127, 128, 130,
Ermeni meselesi (Nesillere direktif) – II, Tnk. 2, 9, 19, 23, 31, 44, 53, 77, 80, 95, 97, 98, 113, 115, 116, 118, 125, 132, 140, 141, 172, 177, 180, 184, 202, 205, 216, 257, 258, 263, 264, 266, 285, 299, 311, 338, 342, 345, 349, 354, 385, 393, 394, 427, 429, 530, 556, 557, 560, 594, 615, 650, 651, 652, 656, 661, 663, 666, 669, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 696,
Halka hakkaniyet (Birleşmiş Milletler) – II, Tnk. 31, 59,
İntikam hissi, cezasızlığa yönelik hakkaniyet, talepkarlık – II, Tnk. 2, 19, 44, 216, 266, 342, 345, 394, 427, 530, 556, 557, 560, 594, 615, 651, 656, 663, 666, 669, 671, 672, 675, 676, 696,
"Kanlı harita" – Tnk. 557,
Ulusal intikamcı Soğomon Tehliryan – II, Tnk. 650, 677,
Karabağ'ın kurtarılması – Tnk. 345, 349, 673, 674,
Şehit isimlerinin gelecek nesillere nakli – Tnk. 23, 258, 338,
Türk çocuklarına temenni-direktif – Tnk. 678,
Ermeni okul ve eğitim ocakları (aynı zamanda misyoner) – I, II, Tnk. 1, 2, 3, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 51, 53, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 69, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 130, 135, 136, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 168, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 206, 209, 221, 225, 227, 234, 235, 241, 245, 247, 251, 253, 267, 270, 272, 273, 274, 277, 281, 282, 286, 289, 292, 294, 297, 298, 301, 312, 314, 326, 347, 353, 359, 365, 377, 379, 382, 385, 436, 446, 625, 641, 655, 657,
Ermeni ulusal partileri – Tnk. 1, 5, 11, 32, 34, 37, 38, 43, 58, 62, 63, 66, 75, 84, 88, 95, 110, 116, 117, 155, 206, 212, 218, 253, 281, 283, 284, 285, 292, Açıklama.,
Armenakan Partisi – Tnk. 37, Açıklama.,
Demokratik Liberal Parti (DLP-Ramkavar) – Tnk. 32, 38, 155, 292, Açıklama.,
Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF-Taşnaksutyun) – Tnk. 1, 5, 11, 32, 34, 37, 38, 43, 58, 62, 63, 66, 75, 84, 88, 110, 116, 117, 155, 186, 206, 212, 284, 285, 292, Açıklama.,
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (SDH-Hınçak) – Tnk. 1, 37, 38, 95, 155, 206, 218, 253, 281, 283, 292, Açıklama.,
Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğuna katkısı – Tnk. 31,

Fedailer (aynı zamanda kadın) – II, Tnk. 1, 2, 3, 12, 15, 19, 21, 22, 26, 37, 40, 80, 112, 115, 137, 147, 155, 177, 190, 253, 254, 279, 331, 392, 410, 420, 439, 539, 568, 590, 627, 628, 629, 679,

Göç (Kaç-kaç), tekrar göç, göçmenlik (Doğu Ermenistan'a, İrak'a, İran'a vd. yönlede), Osmanlı Türkleri ve daha sonra Azerbaycanlılar tarfından organize edilen, Kürt (kanemici) saldırıları (göçmenler üzerine), yağma, talan – II, Tnk. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 88, 115, 121, 153, 155, 211, 317, 439, 627,
Doğu Ermenistan – II, Tnk. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 121,
Irak – Tnk. 25, 27, 42,
Kürt (kanemici) saldırıları (göçmenler üzerine), yağma, talan – II, Tnk. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 115, 121, 153, 155, 211, 304, 317, 380, 439, 627,
Persia (şimdi İran) – Tnk. 22, 52, 88, 115,
Göçmen kampı – Tnk. 33, 119,
Moskova Ermeni Göçmen Komitesi – Tnk. 119,
Yerevan – Tnk. 33,

Halk Edebiyatı – II, Tnk. 7, 11, 12, 18, 24, 40, 65, 67, 91, 94, 98, 102, 113, 115, 129, 130, 135, 137, 141, 142, 143, 145, 155, 156, 172, 175, 180, 181, 189, 208, 213, 235, 264, 299, 321, 322, 327, 329, 330, 339, 344, 359, 362, 377, 441, 451, 460, 487, 504, 526, 527, 528, 529, 536, 542, 543, 546, 547, 553, 555, 557, 594, 609, 637, 659, 682,
Ağıt şarkısı, içli şiir – II, Tnk. 441, 553, 557,
Atasözleri, özdeyişler – Tnk. 12, 92, 115, 156,
Beddua, küfür (kıyımcılara) – II, Tnk. 24, 40, 65, 67, 91, 94, 98, 113, 129, 145, 155, 172, 175, 208, 330, 377, 460, 527, 528, 542, 543, 546, 547, 594, 609,
Bilgeleler sözü – II, Tnk. 129, 135, 137, 155, 156, 299, 327, 339, 344, 359, 557,
Dua, yalvarış – II, Tnk. 7, 11, 57, 91, 102, 130, 141, 142, 172, 180, 189, 329, 377, 460, 487, 504, 526, 536, 555, 637, 659,
Efsane – Tnk. 18, 85, 143,
Kutsama, temenni-dilek – Tnk. 76, 113, 362, 529,
Ninni – Tnk. 451, 682,
Öykü – Tnk. 264,
Sohbet – Tnk. 213, 235, 321, 322,
General Antranik'e ilişkin – Tnk. 110, 213, 321, 322,
Zanaata ilişkin – Tnk. 235,
Hayal, mucize, (batıl) inançlar – Tnk. 9, 123, 147, 168, 180, 221, 250, 281, 290, 317, 376, 377, 557, 570, 573,
Anası ölen evladına feryat-figan ediyor – Tnk. 570, 573,
Ermeni kilisesi Türk okulan dönüşerek devamlı yıkılmak – Tnk. 377,
Hayal görüp iyileşmek – Tnk. 250,
Hayalle önceden tahmin etmek – Tnk. 147, 281,
Hayalle umudu canlanmak – Tnk. 168, 180, 221,
Konuşan İncil – Tnk. 317,
Mezarına nur inmek – Tnk. 9, 180,
Şehitlerin geceleyin kemiklerinden yayılan ışık – Tnk. 376,
Şehitlerin hayali – Tnk. 557,
Türk askerinin korkunç hayali – Tnk. 290,

İyi kalpli yabancı – II, Tnk. 6, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 21, 23, 27, 39, 50, 57, 87, 106, 111, 112, 121, 123, 139, 143, 145, 152, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 169, 176, 187, 197, 220, 221, 229, 232, 247, 255, 256, 273, 282, 289, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 325, 328, 330, 349, 355, 361, 362, 381,

Arap (Hristiyan Arap, çöl bedevisi, şeyh, aşiret reisleri, kadınlar, çocuklar, erkekler): Ermenilere barınak vermek, yemek vermek, çalıştırmak – II, Tnk. 16, 27, 87, 106, 123, 139, 143, 145, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 169, 187, 229, 232, 255, 256, 282, 289, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 330, 349, 381,
İranlı – Tnk. 139,
Kürt (kirve, kurmanci) – Tnk. 9, 10, 12, 13, 21, 23, 57, 112,
Türk (tanıdık, çingene, hapishane görevlisi, aile) – II, Tnk. 8, 10, 13, 39, 50, 96, 111, 121, 152, 176, 197, 273, 325, 328, 355,
Ermeni bebeğe süt vermiş Türk kadın – Tnk. 362,
Ermeninin iyiliğini görmiş vefalı Türk – Tnk. 361,
Türk doktorun yetimhanedeki Ermeni yetimlerin zehirlenmesini önlemesi – Tnk. 247,
Yezidi – Tnk. 6, 23,
Yunanlı – Tnk. 220, 221, 330,

Jön-Türk acımasızlıkları (Türk askerleri, subaylar, çeteler, jandarmalar, zaptiyeler, Hamidiye, güruh, silahlı yağma grupları, her tip aşağılık unsurlar yağmacı, çocuk hırsızı, kadın hırsızı, insan hırsızı, hapishanelerden serbest bırakılmış suçlular, hırsızlar, çete grupları) Ermenileri itlaf ve katliamları kutlamalara dönüştürenler – Tnk. I, II, 1-700,
Acuze hastaları sürgün yolunda zorunlu olarak gömmeden terk etmek – II, Tnk. 95, 348,
Acuze hastaları yataklarında öldürmek – Tnk. 98,
Açlığa, susuzluğa, çıplak, örtüsüz, dermansız, açığa ve fukaralığa maruz bırakarak öldürmek, dilencilik, insanlık dışı muamel – II, Tnk. 7, 10, 34, 42, 46, 51, 73, 75, 77, 80, 85, 87, 88, 93, 97, 98, 111, 124, 130, 134, 142, 143, 148, 151, 152, 155, 159, 165, 169, 171, 175, 189, 195, 203, 204, 207, 211, 213, 214, 215, 218, 219, 221, 228, 231, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 261, 270, 278, 282, 289, 294, 295, 296, 299, 300, 302, 303, 304, 306, 307, 328, 383, 456, 459, 462, 474, 493, 509, 511, 512, 555, 586, 616, 686, 687,
Ağaç yaprakları yemek – Tnk. 97,
At idrarı içmek – Tnk. 151,
At pisliği içinde arpa arayıp yemek – Tnk. 148,
At sidiği içmek – Tnk. 252,
Çamurlu su içmek – Tnk. 207, 219, 270,
Çöplüklere girmek, yiyip zehirlenerek ölmek – Tnk. 130,
Deve sidiği içip ölmek – Tnk. 250,
Devlerin ayak izi çukurluklarında toplanmış suyu içmek – Tnk. 195,
Dirilerin ölülerin etini yemesi – Tnk. 255,
Gölgeye oturmaya izin vermemek, kurtarma bedeli olarak karşılığında kız taleb etmek – Tnk. 221,
Hayvan (köpek, kedi, eşek) eti yemek – Tnk. 87, 148, 219, 307,
Kudurmuş hayvanın etini yemek – Tnk. 254,
Ot yemek – Tnk. 88, 98, 169, 215, 252, 253, 282, 586,
Su içmeye (kurtlanmış) izin vermemek (zorunlu olarak idrar içmek) – Tnk. 7, 87, 97, 142, 152, 203, 211, 511,
Su içtiği için öldürmek – Tnk. 165,
Suiçtiği için para talep etmek – Tnk. 142,
Susuzluktan ölmek – Tnk. 98, 111,
"Amele taburu," kürek mahkumluğu, ağır işler (taş kırmak, sırtında taş taşımak [vadiden yukarı nakletmek], ölüm, cinayet – II, Tnk. 1, 18, 24, 34, 42, 84, 85, 87, 116, 129, 132, 147, 155, 160, 192, 216, 219, 235, 251, 252, 266, 268, 273, 274, 289, 315, 390,
Ermeni işçileri demiryolu hattında çalıştırıp, sonra öldürmek – Tnk. 155,
25 Ermeni mühendise tünel inşa ettirip sonunda katletmek – Tnk. 251,
Arama-tarama, hapsetme, öldürme – II, Tnk. 9, 13, 24, 87, 98, 121, 172, 189, 206, 273,
Asmak, idam sehpasına çıkarmak – II, Tnk. 9, 13, 35, 37, 53, 80, 143, 173, 177, 187, 203, 218, 274,

Ağaçlara asmak – Tnk. 113, 150, 559,
Ellerini arkadan bağlayıp, başaşağı asmak, kovayla su doldurmak, ağzından burnundan kan gelene dek sopayla dövmek – Tnk. 112,
Ermeni partilileri asmak – Tnk. 187,
Türk ordusuna gitmiş Ermeni askerini idam sehpasına çıkarmak – Tnk. 426,
Ateşsiz silahlarla öldürmek, boğazlamak (süngüyle, hançerle, kılıçla, baltayla, tırpanla, nacakla, gürzle, demir mızraklarla, metal gereçlerle, (kayın ağacından) sopayla, kırbaçla, yatağanla, yün kırpma makasıyla, falakayla, tüfek kabzasıyla), ayaklarına nal çakarak, kızgın şişle dağlayarak, koltuk altına haşlanmış sıcak yumurta koyarak (aynı zamanda Türk kadınlarınca torbalar içine doldurulmuş taşlarla) tasvir edilemez işkencelere maruz bırakmak, çukura doldurmak – II, Tnk. 39, 80, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 96, 97, 98, 114, 119, 120, 132, 139, 143, 150, 152, 155, 170, 172, 176, 178, 180, 182, 192, 200, 202, 203, 204, 208, 218, 255, 264, 304, 307, 308, 313, 314, 338, 343, 435, 456, 459, 486, 555, 640, 686, 687,
Alnına çivi çakmak – Tnk. 46,
Ayaklarını bağlayıp atın arkasından sürükleyerek öldürmek – Tnk. 273,
Ayaklarını nallamak – II, Tnk. 87, 204,
Aydınların makatına süngü sokmak – Tnk. 155, 158,
Baltalamak, nehre vadiye fırlatıp atmak – Tnk. 72, 132, 166, 433,
Baltayla boynunu kırmak – Tnk. 192,
Baltayla kafasını dörde bölmek – Tnk. 121,
Baltayla kafısını kırmak – Tnk. 171,
Dağdan, uçurumdan yuvarlamak – Tnk. 2, 12, 13, 80, 83,
Ellerini ayaklarını koyun, koç, keçi gibi bağlayarak boğazlamak, peynir gibi kesmek – Tnk. 143, 336, 480, 497,
Ermenileri öldürmeye hazırlanan, mavzerlerini yağlayan çeteler, askerler Çeçenler – Tnk. 487, 488, 489, 490, 689,
İşkenceyle öldürmek – II, Tnk. 98,
İpi dirilerin, hastaların boynuna bağlayıp sürükleyerek götürmek, çukura fırlatmak – Tnk. 155,
"Kasap" Osmanlı beyleri, önemli şahsiyetler, zaptiyeler, askerler, subaylar – Tnk. 467, 468, 469, 470, 521,
"Kasap Taburu" – Tnk. 1,
Kamçıyla kadının kafasına vurmak – Tnk. 330,
Kılıçlama, öldürme, köprüden aşağı atma – Tnk. 307, 337,
Kızgın demirle bedemin farklı kısımlarını dağlamak, koltuk altına haşlanmış sıcak yumurta koymak, kurşunlamak – Tnk. 155,
Mertekle kemiklerini kırmak – Tnk. 142,
Orakla öldürmek – Tnk. 13,
Sıcak, kızgın kabı kafasına koymak – Tnk. 308,
Sıcak, kızgın levha üzerinde yürütmek – Tnk. 204,
Süngülemek – Tnk. 158,
Süngüyle delikler açmak – Tnk. 198,
Süngüyle kafasını kesmek – Tnk. 556,
Taşlarla işkence ederek öldürmek (din değiştirmeyeni) – Tnk. 87, 170,
Tecavüz etmek, hançerle kafasını kesmek – Tnk. 307,
Testereyle boynunu kesmek – Tnk. 143,
Tüfek kabzasıyla kafasına vurup öldürmek – Tnk. 39, 251, 348,
Yatağanla başına darp etmek – Tnk. 339,
Yüzlerini süngülemek – Tnk. 39,
Bağırsaklarını dışarı dökmek – II, Tnk. 13, 17, 114, 125,
Başını, boynunu kesmek – II, Tnk. 9, 13, 17, 39, 42, 71, 77, 82, 120, 121, 143, 145, 159, 171, 175, 192, 219, 251, 252, 254, 307, 330, 339, 348, 352, 556,
Başını, boynunu kesmek (eğlence olsun diye) – II, Tnk. 9, 13, 17, 42, 82, 120, 145, 159,
[Baltayla] başını dörde bölmek – Tnk. 121,

[Baltayla] başını kırmak – Tnk. 171,
[Baltayla] boynunu kırmak – Tnk. 192,
[Çocukların, kadınların] başını kesmek, çukura atmak, yakmak – Tnk. 252,
Başını kesmek, evin girişine asmak – Tnk. 71,
Başını kesmek, sırığa takmak (mahalle mahalle dolaştırmak) – Tnk. 254, 352,
Başını kesmek, topa dönüştürüp oynamak – II, Tnk. 175,
Başını param parça etmek – Tnk. 77,
Başını taşla ezmek – Tnk. 120, 219,
Boynunu kesmek, saçını ellerine sarmak, kesilmiş başı sağ kalanlara göstererek tedhiş etmek – Tnk. 175,
Kamçıyla kadının başına vurmak – Tnk. 330,
Süngüyle başını kesmek – Tnk. 556,
Tecavüz etmek, hançerle başını kesmek – Tnk. 307,
Testereyle boynunu kesmek – Tnk. 143,
Tüfek kabzasıyla başına vurup, öldürmek – Tnk. 39, 251, 348,
Yatağanla başına darp etmek – Tnk. 339,
Bebeklere (aynı zamanda yeni doğanlara) karşı işlenmiş gaddarlıklar – II, Tnk. 2, 6, 13, 39, 42, 87, 88, 94, 105, 142, 155, 172, 191, 228, 258, 264, 358, 436, 494, 499, 500, 555, 684,
Bebeği ayaklarından tutup, vücudunu iki kısma ayırmak – Tnk. 264,
Bebeği yakmak – Tnk. 87, 555,
Bebek hırsızlığı – Tnk. 105, 358,
Bebekleri ayaklarından tutup kaynayan kazana sokmak, sonra Fırat nehrine atmak – Tnk. 258,
Çocuk katli – Tnk. 2, 6, 13, 88,
Çocukların kirletilmesi, tecavüz edip çöplüğe fırlatmak – Tnk. 39, 142, 172,
Kundak çocuklarını denize dökmek – Tnk. 191,
Kundak çocuklarını yere vurmak, üzerlerini çiğnemek – Tnk. 94, 191,
Süngüye takıp kaldırmak – Tnk. 39, 42, 228,
Taşla kafasını ezmek – Tnk. 142,
Yeni doğmuş bebekleri nehre fırlatmak – Tnk. 155,
Yetim çocukla, akrabalarını kaybetmek – Tnk. 436, 494, 499, 500, 684,
Belini değirmen taşıyla kırmak – II, Tnk. 82,
Bıyıklarını lime lime çekmek – Tnk. 142,
Boğarak öldürmek – II, Tnk. 88, 173,
Burnunu kuırmak – Tnk. 43,
Çarmıha germek – II, Tnk. 348, 445,
Çarmıha germek, bedeninin farklı uzuvlarını kesmek, doğramak, farklı şekillerde gruplamak – II,
Çarmıha gerçek, çarmıhtan indirmek, denize atmak – Tnk. 445,
Çarmıha germek [Ermeni genç kadını anadan üryan mağara duvarına asarak] – Tnk. 348,
Çocuklara yönelik gaddarlıklar – II, Tnk. 11, 19, 46, 98, 99, 101, 102, 105, 115, 119, 120, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 138, 139, 145, 147, 148, 152, 155, 156, 158, 159, 170, 172, 178, 181, 243, 247, 252, 253, 254, 261, 263, 275, 294, 300, 305, 308, 318, 324, 334, 339, 508, 510, 535,
Çocukları annesinin dizi üzerinde katletmek – Tnk. 263,
Çocukları ateşe atıp yakmak – Tnk. 155, 156,
Çocukları [Türklerin, Kürtlerin, Çeçenlerin, Arapların yanında] cebri çalıştırma, hizmet ettirme, esaret (evlerde, tarlalarda, Ermenilerin elinden alınmış hayvanları, sürüleri otlatmak) – Tnk. 11, 19, 98, 99, 102, 119, 124, 128, 129, 130, 131, 137, 138, 145, 152, 155, 156, 159, 243, 253, 254, 261, 275, 294, 300, 305, 324, 334, 508, 510, 535,
Çocukları diri diri çukura doldurmak – Tnk. 132,
Çocukları ebeveylerinden ayırıp, uzaklağtırmak, satmak, öldürmek, suya [Fırat, Aratsani, Habur, Dicle] dökmek – Tnk. 101, 102, 115, 125, 131, 138, 139, 147, 172,
Çocukları ebeveynlerinin gözü önünde kırmak – Tnk. 46,

Çocukları hedef tahtası yapıp katletmek – Tnk. 147,
Çocukları sürüklemek, vadiye atmak, yuvarlamak – Tnk. 120, 155,
Çocukları yanan tandıra atıp yakmak – Tnk. 308,
Çocukları yetimhaneden kaçırmak – Tnk. 105,
Çocukların başını dışarda bırakıp, toprağa diri diri gömmek – Tnk. 170, 318,
Çocukların, hapsedilmiş, çıplak, aç, susuz, ağlamaklı, sararığ solmuş [halde] koyunlar gibi çöllere sürmek – Tnk. 181,
Çocukların kaçırılması, İslamlaştırılması – Tnk. 145, 158, 247, 252,
Çocukların karnı üzerine taş koymak, üzerinde durmak, bağırsaklarını dışarı dökmek – Tnk. 148,
Çocukarın satışı – Tnk. 178,
Yarı derisi yüzülmüş çocuk – Tnk. 130,
Yedi çocuğu katledildiken sonra bile Türke teslim olmayan anne – Tnk. 339,
Derisi yüzülmüş, uzuvları kesilmiş, şişmiş, çürümüş, ucubeleşmiş, gömülmemiş, üst üste dez edilmiş (çıplak), Birbiri üzerine yığılı cesetler (Nehir içinde, sokaklarda, vadilerde, çukurlarda, kuyularda, göl kıyısında, Fırat nehri kıyısındaki ağalarda, çalılıklarda, denizde), cesetlerin çürük kokusu her yere yayılmıştı, akan kan, kanlı nehir – II, Tnk. 1, 8, 13, 18, 25, 26, 33, 35, 39, 42, 43, 59, 71, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 98, 99, 111, 112, 123, 128, 129, 130, 138, 142, 143, 155, 159, 160, 175, 177, 178, 181, 189, 197, 202, 207, 214, 215, 231, 233, 237, 240, 241, 243, 245, 249, 252, 253, 259, 261, 266, 270, 281, 302, 303, 309, 310, 311, 313, 337, 341, 348, 374, 382, 383, 384, 432, 455, 456, 463, 466, 467, 468, 469, 470, 474, 475, 521, 525, 549, 556, 557, 559, 569, 594, 640, 686, 688,
Anne ve çocukların cesetleri – Tnk. 98,
Başsız ceset – Tnk. 525,
Boğazlamak, firlatmak (Fırat) nehre atmak – Tnk. 98, 111, 130, 142, 155,
Boğazlamak, köprüden aşağı fırlatmak, Ermenilerin pıhtılaşmış kanı köprüden aşağı akıyordu – Tnk. 337,
Boğazlanmış cesetlerin altından canlı dışarı çıkmak – Tnk. 159, 177, 178, 181,
Boğazlanmış, ucubeleşmiş sayısız cesetler – Tnk. 112, 466, 467,
Cesetler altında canlı kalmak – Tnk. 252,
Cesetler (Fırat nehrine dizili, suyun akışı görünmemekte) – Tnk. 237,
Cesetler (haç şeklinde üst üste dizilmiş) – Tnk. 233, 253,
Cesetlerin çürük kokusu dünyayı tutmuş – Tnk. 474,
Diri-diri yakılmış cesetler üzerine kireç doldurmak – Tnk. 455,
Ermeni kadınları, çocukları elleri ayakları bağlı Fırat nehri kenarında sıraya dizdirmek, boğazlamak, nehre doldurmak – Tnk. 266,
Ermenilerin cesetleriyle dolu dağlar ve vadiler (Kanlı Vadi) – Tnk. 457,
Her gün cesetler ve dirilerle bir çukur doldurmak – Tnk. 253,
Hesabı belirsiz kafatası tepesi – Tnk. 123, 463,
Kan nehir gibi akmak – Tnk. 556,
Kanla boyanmış taşlar – Tnk. 556, 557,
"Kasap" Osmanlı beyleri, önde gelen şahsiyetler, zaptiyeler, askerler, zabitler – Tnk. 467, 468, 469, 470, 521,
"Kasap Taburu" – Tnk. 1,
Köpekler (çocuk eti yemek) – Tnk. 189,
Köpekler insan eti yemekten kudurmuştu – Tnk. 237,
Öldürmek, boğazlamak (vadide), yarı-ölü vadiye firlatmak – Tnk. 175, 249, 281,
Takip edip öldürmek – Tnk. 214, 215,
Yarı-ölü diri-diri gömmek – Tnk. 240,
Derisini yüzmek – II, Tnk. 137, 198,
Dilenciliğe sevketmek – II, Tnk. 98, 165, 278, 296,
Dilencilik yerine şarkı söyleyerek para kazanmak – Tnk. 165,
Diri-diri (Kilikya, Adana, Sasun, Muş, Bitlis, Maraş, Haçin, Zeytun, Şeddadiye, Aslanbeg, İzmir vd.) Ermenileri toplu (evlerde, kiliselerde, okulda, dükkanlarda, komlarda, samanlıklarda,

mağaralarda, çukurlarda) yakma – II, Tnk. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 19, 24, 42, 64, 68, 71, 79, 80, 90, 96, 113, 129, 143, 144, 147, 150, 155, 156, 175, 181, 192, 198, 200, 217, 219, 201, 223, 233, 236, 243, 245, 251, 252, 253, 254, 259, 261, 267, 272, 308, 311, 313, 315, 318, 319, 348, 349, 382, 383, 384, 385, 434, 436, 437, 443, 451, 455, 466, 483, 550, 551, 552, 556, 561, 562, 563, 611, 612, 640, 682, 683, 684,
Çocukları ateşe atıp yakmak – Tnk. 155, 156,
Çocukları (1,500 kişi, yetişkinler dahil) benzin döküp yakmak – Tnk. 198, 315,
Çöllerde sahipsiz kalmış Ermeni çocukları toplamak, yakmak – Tnk. 348,
Ermenileri kilise içlerine (kubbeden) doldurp neftle yakmak, insan yağı kapı eşiğinden dışarı akmak – Tnk. 68, 143, 147, 200, 259, 318, 455, 550, 552,
Ermenileri tünel içine doldurup, iki taraftan neftle yakmak, öldürmek – Tnk. 217,
Evlerde, komlarda, samanlıklarda, mağaralarda, çukurlarda (neftle) yakmak – Tnk. 1, 2, 9, 12, 14, 21, 22, 24, 34, 39, 67, 68, 78, 90, 143, 200,
İnsanı kaynayan bakır kazan içine oturtmak ve bedeninin diğer yarısı canlı görüp hissetsin diye bedeninin alt kısmını haşlamak – II,
Kaçak Ermeni askeri vücudunun yağlarını eriterek yakmak – Tnk. 223,
Kızartmak (tandırda) – Tnk. 1, 71,
Kilisede yakılmış Ermenilerin külleri rasında altın arayan Türk kadınlar – Tnk. 259,
Köyleri, okulları, dükkanları yakmak – Tnk. 19, 71, 150, 181, 201,
Kükürtle yakmak – Tnk. 466,
Mağaraya doldurmak, üzerine kireç dökmek, ateşe vermek ve yakmak – Tnk. 204, 484,
Neft doldurup yakmak – Tnk. 80, 96,
Vardavar [Rab İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet Yortusu - Erm.] – *Mardavar* [insan yakma - Erm.], *Paskalya pazarı, kırım, kıyım, holokost* – Tnk. 1, 7, 9, 129, 233,
Yanan meşalelerle yakmak – Tnk. 219,
Yangın, ateş içine fırlatıp yakmak – Tnk. 1, 483, 563,
Yaşlıları ateşe atıp yakmak – Tnk. 155,
Dişlerini kerpetenle çekip alnına vurmak – II, Tnk. 39, 87, 155,
Dövmek [sopayla vücudunu morartarak], işkence etmek, kırmak, öldürmek – II, Tnk. 82, 87, 104, 105, 115, 142, 155, 175, 178, 224, 253,
Ebeveyni çocuğunu öldürmeye zorlamak – Tnk. 39,
Ebeveynleri çocuklarının gözü önüde katletmek, kırmak – II, Tnk. 46,
Erkeklik uzvunu kesip ağzına sokmak (asmak) – Tnk. 43, 91, 113, 134,
Ermeni doktorun elleri bağlı şekilde öldürülmesi – Tnk. 85,
Ermeni erkeklere ve gençlere karşı işlenen gaddarlıklar – II, Tnk. 6, 18, 19, 23, 24, 26, 39, 50, 57, 64, 71, 80, 81, 84, 85, 88, 92, 98, 99, 101, 103, 105, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126, 130, 131, 132, 142, 155, 159, 162, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 181, 183, 195, 244, 264, 267, 275, 289, 309, 350, 485, 616,
Ermeni erkeklerin başlarını ayakları arasına sokmak, bağlamak, uçuruma yuvarlamak – Tnk. 99,
Ermeni erkeklerini ayırmak, bağlamak (birbirlerine, ellerini), götürmek, nehre doldurmak – Tnk. 19, 39, 57, 71, 80, 81, 110, 119, 162, 165, 485,
Ermeni erkeklerini ayırmak, toplamak, tutuklamak, hapsetmek (kelepçelerle) dövmek, kırmak, öldürmek (vadi içinde [makineli tüfek ateşiyle], kuyuya doldurmak, kilise içine doldurmak, üzerine neft yağı döküp yakmak), boğazlamak – II, Tnk. 6, 18, 23, 24, 26, 39, 50, 57, 71, 81, 85, 88, 92, 98, 101, 103, 105, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126, 130, 131, 132, 142, 167, 171, 173, 174, 177, 181, 183, 195, 244, 350,
Ermeni erkeklerini bellerinden bağlayıp bir kurşunla öldürmek – Tnk. 84,
Ermeni erkeklerini diri-diri yakmak – Tnk. 112,
Ermeni erkeklerini kazıklar üzerinde oturtmak – Tnk. 267,
Ermeni erkeklerini toplamak, birbirine bağlamak, dövmet, kırmak, boğazlamak, öldürmek (mermi tasarruf etmek için Furat, Murad, Habur) nehre doldurmak – Tnk. 114, 117, 155, 159, 179, 264, 275, 616,
Ermeni erkeklerini toplayıp cami inşa etmeye götürmek – Tnk. 99,

Ermeni genci boğazlamak, koyun olarak kurban etmek – Tnk. 172,
Ermeni gençlerini, hayvanlar yerine kağnılara sürüp, kamçılarla yağmaladıkları malları kağnılarla demiryolu istasyonuna götürmek zorunda bırakma, daha sonra kılıçlarla boğazlama – Tnk. 309,
Ermeni oğlanları toplamak, boğazlamak, katletmek, (Fırat) nehre doldurmak, toplu halde ateşte yakmak – Tnk. 64, 103, 105, 130, 155, 166, 289,
Ermeni eşraf, aydın, ruhani, millet adamı (daha sonra onların ailelerini) hapsetmek, sürgüne götürmek, işkenceyle öldürmek, kurşunlamak, kafalarını ezmek – Tnk. 178, 181, 206, 211, 219, 221, 224, 234, 253, 274, 276, 557,
Ermeni kadınlara, kızlara karşı işlenen gaddarlıklar – II, Tnk. 6, 39, 59, 64, 68, 83, 87, 88, 96, 98, 99, 100, 112, 114, 115, 121, 131, 139, 140, 142, 147, 150, 152, 153, 155, 166, 170, 172, 175, 192, 198, 205, 225, 243, 245, 252, 260, 266, 307, 314, 330, 339, 456, 686,
Anneleri diri-diri kuyulara doldurmak – Tnk. 456, 686,
Annelerinin göğüsleri üzerinde bebekleri boğazlamak – Tnk. 456, 686,
Annenin yedi çocuğunun öldürülmesi sonrasında bile Türke teslim olmaması – Tnk. 339,
Annesi katledilmiş bebeğin ölen annesinin sütünü emmesi – Tnk. 142, 175, 192,
Annesini ve çocuğunu birlikte öldürmek – Tnk. 192,
Boynunu tavuk gibi kesmek – Tnk. 114, 139,
Ermeni kadın ve kızları mezata çıkarmak – II, Tnk. 87,
Ermeni kadın ve kızları toplamak, katletmek, nehire-çukura fırlatmak – II, Tnk. 6, 88, 98, 166, 170, 252,
Ermeni kadınları, çocukları elleri ayakları bağlı Fırat nehri kıyısında sıraya dizili durdurmak, boğazlamak, nehre doldurmak – II, Tnk. 266,
Göğüslerini kesmek (köpeklere atmak) – Tnk. 39, 170,
Hamile kadınlara işkence etmek, karnını yarmak – Tnk. 243, 245, 556,
- *Bebeği şişe takmak (fırlatmak)* – Tnk. 59, 88, 99, 142, 153, 170, 556,
- *Çocuğun cinsiyeti üzerine bahiste bulunmak* – Tnk. 142, 192, 205,
- *Doğmamış cenini birbirine atmak* – Tnk. 99,
- *Doğum halindeki kadını yere yatırmak, kaya taşını kafasına vurmak, cenini dışarı fışkırmak* – Tnk. 172,
- *Karnına taş koymak, üstüne çıkıp durmak, cinini öldürmek* – Tnk. 140,

Hareme götürmek – Tnk. 112, 147, 150, 152, 225,
İslamı kabul etmeyenin uzuvlarını kesmek, tuvalete doldurmak – Tnk. 100,
Kazık üzerine çıkartmak (çakmak, oturtmak) – Tnk. 155,
Kırbaçla kadının başına vurmak – Tnk. 330,
Kullanmak (hizmetçi, eğlence aracı) – Tnk. 98, 115,
Memeciğini koparmak – Tnk. 566,
Öldürdüğü kızların ve kadınların göğüs memeciklerinden el tesbihi, muska hazırlamak ve elden le geçirmek – Tnk. 170, 172, 260, 566,
Soyundurmak, dans etmeye zorlamak – Tnk. 64, 68,
Soyundurmak (ulusal kıyafetlerini) elbiselerini toplamak (popolarına vurarak [aynı zamanda çocukların]), nehre (Fırat, Aratsani [Murat su], Dicle) atmak – Tnk. 83, 96, 115, 121, 139,
Soyundurmak, karnını-sindirim organlarını yarmak, altın para aramak – Tnk. 192,
Soyundurmak, süngülerle vadiye atmak – Tnk. 314,
Sürmek (ıssız yerlere) – Tnk. 98,
Tecavüz etmek, başını kesmek, süngüler üzerine şişlemek, bedenlerini Fırat nehrine atmak – Tnk. 198, 260,
Tecavüz etmek, hançerle başını kesmek – Tnk. 307,
Ermeni kilisesi, kilise hizmetkarı, istavroz çıkarma, Hristiyanlık – II, Tnk. 9, 10, 83, 98, 114, 140, 155, 157, 172, 177, 192, 220, 221, 225, 243, 264, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 294, 322, 364, 376, 377, 378, 505,
Ermeni kilisesi (eve dönüştürülen) – Tnk. 377, 378,
Ermeni kilisesi (mahpus dönüştürülen) – Tnk. 13,

Ermeni kilisesi (spor salonuna dönüştürülen) – Tnk. 377, 378,
Ermeni kilisesi (Türk okuluna dönüşerek devamlı yıkılmak) – Tnk. 377,
Ermeni kilisesi (un imalathanesine dönüştürülmen) – Tnk. 376,
Ermeni kilisesi inşa etme (gözden ırak kalmak için, kaya içine oyarak) – Tnk. 376,
Ermeni kilisesine sığınmak – Tnk. 243,
Ermeni kilisesini okula dönüştürmek – Tnk. 377,
Ermeni kilisesini yıkmak veya başka amaçlara hizmet ettirmek – Tnk. 377,
Ermeni kilisesinin çanını indirmek, camiye dönüştürmek – Tnk. 376, 378,
Ermeni kilisesinin zenginliğini yağmalamak – Tnk. 83,
Ermeni ruhanileri ayaklarına nal çakmak; dişlerini tırnaklarını çekmek; kafasına kızdırılmış demir koymak; derisini yakmak, sakalını yolmak, dövmek – Tnk. 155, 264,
Ermeni ruhaninin alay ve aşağılamlara maruz kalması – Tnk. 83, 140, 177,
Ermeni ruhaninin ellerini bağlamak – Tnk. 505,
Ermeni ruhaninin kafasını kesmek (Başını topa dönüştürüp oynamak) – Tnk. 157, 177,
Ermeni ruhaninin katli – Tnk. 157,
Ermeni ruhaninin sakalını yakmak ve ... – Tnk. 172,
Ermeni ruhaniyi dört ayak üstünde durdurmak, eşek gibi üzerine binmek, beline ve boynuna bıçak sokmak – Tnk. 140,
Ermeni ruhaniyi kırmak, işkenceyle öldürmek, öldürmek – Tnk. 9, 10, 83, 114,
Ermeni zamgoçu öldürmek (Silah vermediği için) – Tnk. 192,
Ermenileri kiliseye doldurup, kiliseyi kirletmek – Tnk. 98, 220, 221,
İstavroz çıkarma, haç (Hristiyanlık şehadeti olarak) – Tnk. 225, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 294, 322, 364,
Ermenice konuşan Türkler – Tnk. 253, 360,
Düşman – Tnk. 253,
Tanıdık – Tnk. 360,
Ermenice öğreten öğretmenlerin dilini kesmek, Ermenice konuşmayı yasaklamak – I, II, Tnk. 53, 181, 114, 127, 316, 446,
Ermenileri birbirine bağlamak (halatlarla bağlamak) uçuruma yuvarlamak – II, Tnk. 142,
Ermenileri diri-diri ateşte kavurmak – II,
Ermenileri diri-diri çukura doldurup öldürmek – II, Tnk. 19, 32, 250, 551,
Fransız ordu mensuplarının kırımı [Türkler tarafından] (1920) – Tnk. 143, 145,
Türkler tarafından Fransız üst rütbeli askelerin kafasını kesmek, sırık üzerinde gezdirmek – Tnk. 145,
Gömmek (diri, diri) – II, Tnk. 111, 170,
Görgü tanığının kabusları – I, II, Tnk. 81, 92, 129,
Gözlerini oymak, çıkarmak, körleştirmek – Tnk. 43, 46, 253, 268, 566,
Dayak yiyerek körleşmek – Tnk. 346,
Toprak doldurup gözlerini kör etmek: Tnk. 253,
Güneş çarpması, ölmek – Tnk. 159, 251, 270,
Isınmak için kül içine yatmak – Tnk. 130,
Isınmak için pislik içine yatmak – Tnk. 13,
İnsan kurban etmek (Hrisyaiyan Ermeniyi kurban etmek) – Tnk. 172,
Atlı ziyaretçilerin ayakları önünde Ermeniyi, koyun olarak kurban etmek – Tnk. 172,
Ermeni gencin derisini yüzmek, koyun gibi kurban etmek – Tnk. 172,
Türk büyüğünün arabadan indi anda 4-5 yaşındaki oğlan, kız kurban etmek – Tnk. 172,
İnsan ticareti – Tnk. 14, 16,
Çocukların – Tnk. 14,
Kadınların – Tnk. 16,
İntihar [Umutsuzluktan, Türklerin eline düşmemek, namusunu korumak için] – II, Tnk. 11, 25, 43, 72, 81, 84, 87, 88, 95, 98, 99, 112, 116, 118, 120, 143, 147, 155, 158, 162, 168, 183, 189, 195, 196, 203, 204, 205, 228, 237, 240, 250, 334, 338, 342, 348, 354, 454, 455, 456, 457, 555, 592, 686,
Annesi çocuğunu sırtına bağlamış halde kendini göle atmak – Tnk. 112,

Annesi çocuğunun elinden tutarak suya atlamak – Tnk. 155,
Kaçırılıp Türkten çocuk sahibi olmak, bu çocuğu kendi elleriyle boğmak, sonra intihar etmek – Tnk. 240,
Kendini uçuruma atmak – Tnk. 455,
Kendini yakmak – Tnk. 87,
Pencereden kendini atmak – Tnk. 195,
Şaşkın annenin çocuğunu nehre fırlatması – Tnk. 555,
Tecavüz edildikten sonra kendini nehre atmak – Tnk. 95, 338, 348,
Tecavüz edilmek, Türkten olan çocuğu boğmak ve zehir içip intihar etmek – Tnk. 342,
Türk eline düşmemek, hareme gitmemek için kendini nehre [Fırat] atmak – Tnk. 25, 43, 72, 84, 88, 98, 99, 118, 143, 147, 158, 162, 168, 183, 189, 203, 204, 205, 228, 237, 250, 334, 354, 454, 456, 457, 592, 686,
Zehir içmek – Tnk. 11, 81, 116, 120, 147, 196,
Kaba etlerine süngüyle cepler açıp ellerini içlerine sokmak – Tnk. 43, 71,
Kaçırmak, kirletmek (kadınları, kızları, oğlanları, küçükleri), Türke kadın yapmak, esir etmek, satmak, mezata çıkarmak – I, II, Tnk. 2, 4, 6, 10, 11, 13, 16, 18, 19, 21, 23, 34, 39, 43, 46, 47, 57, 71, 74, 77, 80, 81, 83, 84, 87, 88, 89, 92, 95, 97, 98, 99, 102, 105, 111, 112, 113, 115, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 129, 130, 137, 139, 140, 142, 145, 150, 152, 155, 156, 158, 159, 162, 163, 165, 168, 170, 171, 174, 175, 177, 181, 182, 187, 189, 190, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 205, 211, 216, 218, 220, 230, 231, 240, 241, 244, 250, 251, 252, 258, 261, 268, 289, 316, 317, 327, 341, 342, 344, 347, 348, 354, 358, 367, 371, 373, 383, 442, 483, 495, 496, 497, 498, 507, 551, 557, 565, 566, 567, 568, 576, 577, 579, 580, 583, 584, 585, 593, 661,
Kaçırılmış, Türkleştirilmiş kızın baba evine geri dönüşü – Tnk. 344,
[Hamamdan] Kaçırma – Tnk. 74,
[Haremden sevdiği kızın] kaçışını tertipleme – Tnk. 354,
Kırbaçlamak (tehcir, sürgün, eziyetle/zahmetle yapılan işler esnasında, katletmek (donmuş kanlı parça parça olmuş vücudu çöplüğe atmak) – II, Tnk. 10, 86, 99, 158, 168, 251, 266, 273, 348,
Kızarmış demirlerle vücudunun farklı kısımlarını kesme ve ateş üzerinde kızartma – II,
Kitlesel kırım, kıyım, holokost, katl (aynı zamanda Kürtler tarafından) – II, Tnk. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 30, 34, 38, 41, 57, 59, 64, 67, 68, 71, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 87, 88, 91, 93, 96, 98, 99, 118, 120, 121, 129, 135, 142, 143, 144, 147, 151, 155, 176, 177, 180, 182, 188, 190, 192, 213, 230, 231, 245, 251, 253, 254, 257, 263, 307, 318, 328, 348, 366, 368, 375, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 549, 551, 680, 681, 682, 684,
Kökten tahrip etmek, yok etmek, şehitlik (soyun, sülalenin, ailelerin, köylerin, yerleşim alanlarının, kentlerin, aynı zamanda sayısal kayıtlar) – II, Tnk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 34, 35, 42, 44, 50, 57, 61, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 95, 96, 98, 106, 110, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 130, 134, 136, 142, 143, 154, 159, 172, 176, 178, 182, 185, 196, 200, 201, 214, 225, 231, 244, 250, 251, 252, 253, 261, 263, 264, 270, 271, 287, 305, 311, 312, 315, 337, 348, 374, 375, 376, 440, 454, 455, 517, 531, 551, 556, 557, 594,
Kulaklarını koparıp, küpelerini çıkarmak – Tnk. 43, 91, 120, 310,
Kurşunlamak – II, Tnk. 1, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 18, 20, 21, 24, 35, 39, 44, 51, 53, 56, 57, 71, 72, 74, 75, 77, 81, 85, 88, 102, 103, 106, 115, 116, 120, 121, 122, 140, 143, 150, 151, 154, 155, 158, 160, 173, 178, 181, 184, 190, 225, 261, 264, 335, 442, 482,
Kurşunlamak (aynı zamanda Kürtler tarafından), katletmek, toplu olarak kuyulara doldurmak – Tnk. 8, 9, 10, 12, 13, 16, 20, 21, 24, 35, 39, 44, 51, 53, 57, 72, 74, 75, 77, 81, 88, 102, 106, 116, 120, 122, 140, 150, 155, 178, 184, 225, 261, 482,
Kurşunlamak, kurşuna dizmek, sonra güya af bahş etmek, sağ kalanları da kurşunlamak, sonra tüm cesetlerin üzerinden atla çiğneyerek geçmek – Tnk. 264,
Kurşunlamak (Su içtiği için) – Tnk. 155,
Kurşunlamak, yaylım ateşi açmak, ayaklarından sürüyerek [Fırat] nehire, denize fırlatıp atmak – Tnk. 1, 5, 6, 13, 18, 35, 56, 71, 77, 85, 103, 115, 121, 143, 151, 154, 155, 158, 160, 173, 181, 184, 190, 335, 442,
Ölü soyguncuğu – II, Tnk. 172, 178,

Ermenilerin sindirim organlarını yarmak, yuttukları altınları aramak – Tnk. 172,
Para toplamak ([Fırat] nehri[ni], köprüyü geçmek için) – II, Tnk. 98, 165,
Parmağını kesip yüzüğünü çıkartmak – Tnk. 84, 97,
Sırtına kaynar su dökmek – Tnk. 160,
Soğuktan donmak – Tnk. 195,
Suya (nehre, göle, denize) sokup boğmak, öldürmek, boğazlamak (cesetleri nehre dökmek) – II, Tnk. 1, 5, 7, 8, 12, 13, 16, 20, 39, 48, 71, 72, 77, 78, 83, 95, 96, 98, 102, 120, 142, 194, 195, 198, 235, 236, 261, 412, 438, 445, 466,
Çarmıha gerçek, çarmıhtan indirmek, denize atmak – Tnk. 445,
Diri-diri (Fırat) nehr(in)e, vadiye fırlatmak – Tnk. 142, 261,
Ellerini bağlı suya fırlatmak – Tnk. 142,
Ermenileri güya kurtarma amacıyla rüşvetle kayıklara oturtmak ve kayıkların altındaki tahliye kapaklarını açarak suya batırtmak – Tnk. 195, 199, 235, 236, 385,
Fırat nehri (Ermeni mezarı, cesetlerle örtülü kanlı Fırat, üzerinden cesetler giden, kıyı taşları kurumuş ve gül tutmuş kanlarla dolu) – Tnk. 20, 64, 88, 96, 98, 248, 457, 512,
Kanca ağızlı çıbukla bedeni sürüklemek, suya atmak – Tnk. 98,
Köprü altında öldürüp nehre atmak – Tnk. 198,
Kurtarma gemisine doğru yüzenler üzerine karadan kaynar su dökmek – Tnk. 175, 217,
Türk ordusuna askere gitmiş Ermeni askerleri suya dökmek – Tnk. 412,
Yeni yetme çocukları suya batırmak – Tnk. 454,
Sürgün, Ermeni milletini yok etmek amacıyla, zorla tehcir, kadınların, zenginlerin ve çocukların ulusal kıyafetleriyle, altınlarla, takılarıyla (hayvanlar gibi kırbaçlayarak, birbirine bağlı halde, küfrederek, süngüleyerek, kurşunlayarak sürmek) Suriye çillerine (Deir es Zor, Ras ul Ayn, Rakka, Homs, Hama, Meskene, Suruç, aynı yerlerden tekrar-tekrar yürütmek, sonra Halep) akrabaları birbirinden ayırmak (birbirini tekrar bulmak), kayıp, evsizlik, eziyet, korku, titreme, kabus, çığlık, kargaşa, trajik durum, katl – II, Tnk. 83, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 115, 117, 118, 123, 124, 131, 133, 138, 139, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 171, 173, 175, 176, 178, 181, 182, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 221, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 264, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 285, 287, 289, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 318, 326, 334, 335, 338, 341, 342, 344, 346, 348, 355, 356, 357, 358, 360, 367, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 383, 384, 385, 436, 447, 452, 453, 454, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 571, 572, 599, 600, 604, 684, 686, 687, 688, 689, 690,
Acuzeleri yolda öldürmek – Tnk. 178,
Akrabaları birbirinden ayırmak – Tnk. 159, 348, 599, 600,
- *Birbirini bulmuş akrabalar* – Tnk. 344, 355, 356, 357, 358, 372, 373,
Akrabalarını yolda bırakmak, mahrum kalmak, yetim kalmak, aramak – II, Tnk. 95, 436, 494, 499, 500, 571, 572, 684,
Çöl kumu altında kalmak – Tnk. 243,
Çölde (vurulmak, yorulmak, şaşırmak, yolda ebeveynini bırakmak, yaralı düşmek, çürümek, öldürülmek, kargalara yem olmak) – Tnk. 499, 500, 501, 502, 503,
Deir es Zor çölünde ölen yetimler – Tnk. 604,
Deir es Zor çölünün tasviri (taşlı, kumlu, dikenli, çamurlu, yağmurlu, sisli, kanlı), dar Fırat (Deir es Zor) Köprüsü, zehirli, kanlı, acı Fırat Köprüsü – Tnk. 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499,

500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530,
Diri-diri çukura fırlatmak, gömmek – Tnk. 287, 307,
Ermenileri (Deir es Zor) çöle doldurmak, kalanları nehirde boğmak veya kükürtle yakmak – Tnk. 466,
Kanla boyanan insanlar ve yeşillikler – Tnk. 464,
Ölen yakınının üzerine ağlamasına izin vememek, süngülemek – Tnk. 202,
Proteston (İncil) ve Katolik Ermenileri sürgünden kurtarmak, Gregoryenleri sürgün etmek – Tnk. 131, 133, 134,
Ruhanilerin sürgünü – Tnk. 289,
Sürgün güzergahları (yer adları, kilometrelerle) – Tnk. 173, 187, 189, 211, 212, 214, 218, 221, 231, 264, 289, 300, 551,
Sürgünü tercih etmek (Türkle evlenmektense) – Tnk. 338,
Yürümekten ayakları kanlanmak – Tnk. 212, 555,
Yürümekten dizleri yorulmak, ayakkabısına kum dolmak: – Tnk. 476, 506, 532,
Zanaatkarları ayırmak, her zanaatten bir Ermeni bırakmak – Tnk. 103, 104, 131, 133, 246, 272,
Tecavüz etmek (ebeveyni önünde, insanların önünde, kitlesel, sonucunda kurbanın çıldırdığı, riayet etmeyenin katledildiği, başını kesmek), işkenceyle öldürmek, katletmek, cesetleri çukurlara, [Fırat] nehirlere doldurmak – II, Tnk. 1, 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 20, 34, 39, 42, 47, 68, 71, 77, 80, 95, 98, 99, 118, 119, 130, 142, 150, 155, 156, 159, 170, 174, 177, 178, 181, 197, 198, 200, 202, 216, 218, 221, 231, 241, 260, 261, 268, 307, 308, 310, 327, 338, 342, 348, 505, 567, 580,
Tırnaklarını çekmek – II, Tnk. 39, 87, 142, 155, 275,
Toprağa diri-diri gömmek (oğlanları, bebekleri) (başları dışarda) – Tnk. 35, 200, 444,
Tutuklamalar (kitlesel) – II, Tnk. 86, 87, 98, 121, 122, 142, 155, 158,
Erkeklerin – II, Tnk. 86,
Eşrafın, aydınların, millet adamlarının – II, Tnk. 87, 98, 121, 142, 155, 158,
- *Aydınların makatlarına süngü sokmak* – Tnk. 155, 158,
Türk askerleri ve güruhun, eşkıyaların (aynı zamanda Kürt) saldırıları [evler, kiliseler, piskoposluk ikametgahları, okullar, dükkanlar, kutsal emanetler, kutsal yerleri], basmak, yağmalamak, talan, dayak, cinayet, [Ermenileri, onların evlerini, dükkanlarını, öldürülenlerin kanlı elbiselerini (aynı zamanda Kürtler vd. etnik unsurlar tarafından, Türk ve Kürt kadınlar tarafından)] yağmalamak – II, Tnk. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 18, 19, 24, 26, 33, 34, 35, 38, 39, 42, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 57, 58, 59, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 113, 114, 115, 118, 121, 123, 126, 129, 134, 142, 143, 151, 152, 155, 156, 159, 162, 163, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 180, 181, 189, 192, 196, 198, 206, 207, 211, 213, 214, 218, 221, 228, 231, 234, 249, 251, 253, 259, 262, 263, 273, 277, 289, 300, 307, 310, 311, 312, 323, 329, 348, 455, 460, 537, 551, 552, 555,
Türklere eğlence yaratmak (Ermenilere işkence ederek, öldürerek, yağmalayarak) – II, Tnk. 9, 172,
Ulusal onuru zedelemek, alaya almak, aşağılamak, hakaret etmek, küfretmek, Hristiyanlığı aşağılamak, Ermeni olmanın suç olması – I, II, Tnk. 18, 87, 92, 140, 145, 159, 170, 172, 202, 221, 267, 268, 551, 640,
Ermeni Hristiyalanlara Türk laneti – II, Tnk. 202,
Ermenilerin insani onurunun ihlal edilmesi, ulusal hakaret, küfür – II, Tnk. 87, 115, 155, 277, 371, 555,
Hristiyanlığı horlamak – Tnk. 18, 140,
Taşla poposunu temizletmek, aşağılamak – Tnk. 170,
Uzuvlarını kesmek – II, Tnk. 25, 46,
Vergi toplama – II, Tnk. 1, 8, 12, 29, 316,
Kürtlerin vergi toplaması – Tnk. 1,
Yarı-ölü cesetler üzerinde hareket eden toprak – II, Tnk. 95,
Yaşlıları ateşte yakmak – Tnk. 155,
Zehirlemek, öldürmek – Tnk. 147, 270,
Türk hastahanesinde Ermeniyi zehirlemek, öldürmek, kuyuya doldurmak – Tnk. 295,

Türk paşanın Ermeni çocukları zehirlenmiş birer dilim ekmek vererek öldürmesi – Tnk. 295,
Yemeğe zihir katmak – Tnk. 147, 270, 295,
Zincirlerle birbirine bağlı halde götürmek – II, Tnk. 87,

Karşılaştırmalı – Tnk. 80, 93, 302, 303, 304, 305, 306,
Ermeni-Türk – Tnk. 93,
Jön Türk-Alman Faşizmi – Tnk. 80, 93,
Türk-Arap – Tnk. 302, 303, 304, 305, 306,
Kayıplar (hayatın, akrabanın [ebeveynin, evladın, kocanın, karısının]), onurun, şerefin, varlıkların (menkul ve gayrimenkul), vatanın, zenginliğin; yağma, talan, başkansının malına sahip çıkmak, zorla işgal etmek, vatansız bırakmak – I, II, Tnk. 1-700,
Gayrimenkul kayıpları (ev, samanlık, bağ, bostan, tarla, çadır vb.) – I, Tnk. 22, 64, 67, 98, 99, 113, 120, 130, 131, 132, 134, 137, 183, 200, 228, 250, 269, 377, 380, 437, 440, 477, 479, 480, 492, 533, 534, 551, 553, 555, 557, 581, 602,
Altın aramak (Emenilerin evlerinin duvarlarını yıkarak) – Tnk. 113, 134, 329,
İnsani, onur, şeref (birbirini, kaybetmek), namus kaybı – I, II, Tnk. 8, 10, 22, 67, 113, 200, 269, 340, 455, 551, 557, 580,
Kültürel Soykırım – Tnk. 48, 210, 376, 377, 378, 379,
Ermeni anıtlarını kirletmek – Tnk. 48,
Ermeni kilisesi inşa etmek (fark edilmemek içini kaya içine oyarak) – Tnk. 376,
Ermeni kilisesi (mahpus dönüştürülen) – Tnk. 13,
Ermeni kilisesi Türk okuluna dönüşüp devamlı yıkılmak – Tnk. 377,
Erneni kilisesi (Un imalathanesine dönüşmüş) – Tnk. 376,
Ermeni kilisesini eve dönüştürmek – Tnk. 377, 378,
Ermeni kilisesini okula dönüştürmek – Tnk. 377,
Ermeni kilisesini spor salonuna dönüştürmek – Tnk. 377, 378,
Ermeni kilisesini yıkmak veya başka amaca hizmet ettirmek – Tnk. 377,
Ermeni kilisesinin çanını indirip, camiye dönüştürmek – Tnk. 376, 378,
Ermeni okullarının ortadan kaldırılması – Tnk. 379,
Ermenice kitapları yakmak – Tnk. 210,
Menkul malların kaybı (halı, yorgan, çarşaflar, evcil hayvanlar [inekler, mandalar, atlar, eşekler, arılar, kovanlar, ipek kozaları vb.]) – Tnk. 19, 35, 42, 47, 67, 78, 84, 98, 119, 130, 132, 137, 142, 143, 158, 183, 200, 224, 228, 234, 251, 253, 269, 274, 377, 380, 477, 492, 533, 537, 555, 557, 602,
Para ve takı toplanması (dezlere ulaşan) – Tnk. 87, 88, 91, 95, 96, 98, 155, 183, 208, 253, 552,
Yurt alanının, memleketin, toprakların işgali – I, Tnk. 1, 2, 3, 10, 22, 51, 64, 67, 113, 200, 269, 272, 333, 377, 437, 453, 455, 477, 626, 653, 655, 656, 658, 685, 699,
Kurtulmak (kırımdan, sürgünden rüşvet vererek kurtulmak) – II, Tnk. 13, 95, 115, 122, 134, 156, 177, 178, 195, 199, 221, 235, 236, 243, 245, 264, 273, 385,
Ermenilerden, güya kurtarma bahanesiyle rüşvet alma (bir bavul altın), kayıklara oturtmak ve kayık altındaki kapakları açarak suya batmalarını sağlamak – II, Tnk. 195, 199, 235, 236, 385,
Rüşvet vermek, kurtulmak için ancak herşeye rağmen öldürülmek (aynı zamanda tüm sülaleyi) – Tnk. 177, 178, 273,
Rüşvetle (altın para, takı, saat) – Tnk. 13, 95, 115, 122, 134, 156, 221, 243, 245, 264,
Kutsal Kitap – Tnk. 85, 145, 154, 375,
Milli kimliğin tanığı – Tnk. 375,
Teselli – Tnk. 145, 154,
Kürt aşiret reisleri – Tnk. 1, 565, 566,
Kürt-Hamidiye askerleri – Tnk. 20, 31, 66, 85, 118,

Memleketin tasviri, demografik manzara, aile, büyük sülale, huzurlu yaşam, dil, okul, kilise, Ermeni gündelik yaşamı, görenekler, kıyafet, yiyecekler, özlem, yurt özlemi, yurtseverlik – I, II, Tnk. 1, 2, 4, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 71, 72, 79, 81, 95, 96, 97, 98, 101, 104, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 130, 131, 137, 139, 143, 145, 149, 152, 153, 154, 168, 176, 177, 178, 181, 191, 192, 196, 205, 218, 225, 228, 230, 234, 247, 251, 253, 259, 268, 274, 277, 289, 297, 299, 311, 318, 365, 366, 376, 538, 541, 557, 576, 594, 626, 651, 654, 659, 660, 664, 665, 666, 667, 668, 677, 699,
Bayramlar, hac ziyaretleri – Tnk. 3, 4, 10, 11, 19, 58, 177,
Halk hekimliği – Tnk. 328,
Çeşmenin kutsal suyu – Tnk. 365,
Memleketi ziyaret – Tnk. 333, 360, 376,
Ritüeller, gelenekler – II, Tnk. 9, 19, 177,
Zanaatlar – Tnk. 2, 19, 22, 114, 149, 176, 177, 215, 218, 235, 239,
Kuyumculuk – Tnk. 191,

Özsavunma kahramanı, kadın kahramanlar – I, II, Tnk. 630, 631, 632, 633, 640, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 649, 661, 693, 695,
Ermeni-Süryani ortak özsavunma grupları (muhacirlere yardım amaçlı) – Tnk. 42,
Özsavunma, kahramanlık muharebeleri, varlık savaşı, karşı saldırıda bulunmak, meşru müdafa (erkeklele beraber aynı zamanda kadınlar) – I, II, Tnk. 1, 2, 3, 4, 21, 26, 29, 32, 71, 93, 112, 120, 137, 147, 203, 211, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 269, 272, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 350, 454, 558, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 679, 690, 691, 692, 693, 694, 695,
Antep – II, Tnk. 211, 269, 272, 641, 692,
Arakelots Manastırı – Tnk. 1,
Basen – Tnk. 93,
Bitlis – Tnk. 629, 646,
Eskişehir (Rumlarla beraber karşı hamlede bulunmak) – Tnk. 203,
Hacın-Haçin [Saimbeyli<Adana] – II, Tnk. 248, 249, 250, 639, 640, 644, 645, 647, 648, 649, 694, 695,
Musa Dağ – II, Tnk. 195, 251, 281, 283, 284, 286, 288, 291, 351, 454, 632, 633, 634, 635, 636, 691,
Musa dağlılar toplantısı ve yemini – Tnk. 281, 283,
Sasun-Sason – II, Tnk. 1, 2, 3, 627,
Sebastia-Sıvas – Tnk. 637,
Şatakh – II, Tnk. 26, 27, 28, 29,
Şebinkarahisar – II, Tnk. 98, 100,
Urfa – Tnk. 147, 638,
Van-Vaspurakan – II, Tnk. 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 48, 438, 628, 679,
Yozgat-Çat köyü – Tnk. 350,
Zeytun [Süleynanlı<Kahramanmaraş] (Az. Meyemana Manastırı) – II, Tnk. 253, 254, 630, 631,

Rus Çarlık Ordu birliklerinin (yardım, geri çekilme, Türklerin kaçışı) – II, Tnk. 1, 2, 4, 5, 10, 12, 13, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 38, 41, 42, 46, 49, 50, 54, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 72, 77, 79, 81, 84, 85, 88, 97, 104, 116, 119, 121, 152, 155, 311, 333, 337,
Rus desteği (hükümetin, insani) – II, Tnk. 17, 21, 32, 78, 80, 83, 113, 225,
Rüya görme – Tnk. 66, 85, 250, 261,

Salgın, hastalıklar (tifüs, kolera, malarya, dizanteri, damak iltihabı, kös, uyuz, trahom, bitlenmek, kurtlanmak, İspanyol Gribi, deri yaraları, tavuk körlüğü, körleşmek, zehirlenmek, ayakları

yaralanmak, iltihaplanmak – II, Tnk. 5, 8, 18, 20, 26, 27, 31, 34, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 52, 54, 58, 59, 67, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 87, 88, 95, 116, 121, 130, 143, 148, 151, 152, 155, 156, 169, 187, 195, 202, 210, 214, 215, 219, 221, 231, 232, 239, 241, 251, 253, 254, 258, 264, 270, 274, 289, 314, 318, 326, 328, 348, 455, 460, 473, 515, 555, 608,
Baykuş inlemesi – Tnk. 551,
Çakallara yem olmak – Tnk. 204, 252, 253, 258,
Çocuğu elinde ölmüş ve kurtlanmış takatsiz kadın – Tnk. 195,
Çöl tozundan körleşmek – Tnk. 523,
Çöplüğe girmek, yiyerek, zehirlenip ölmek – Tnk. 130,
Kudurmuş hayvan eti yemek – Tnk. 254,
Yılanlar, akrepler – Tnk. 111,
Yırtıcı kuşlara (kara kargalara) yem olmak – Tnk. 264, 555, 556,
Süryani kırımı (1915) – Tnk. 47, 265,

Şehitlerin kemikleri – Tnk. 139, 383,

Tarihi -
Anı-tanıklık – Tnk. 1-315,
Sohbet-tanıklık – Tnk. 316-385,
Şarkı-tanıklık – Tnk. 386-700,
Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları, ağıt, elegia – Tnk. 106, 191, 223, 565-626, 683, 696, 697, 698, 699,
İşgal edilmiş Vatan ve talepkarlık şarkıları – Tnk. 653-678, 685, 700,
Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları – Tnk. 386-429,
- *Türk askerinin şarkısı* – Tnk. 9, 212,
Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları – Tnk. 430-564, 680, 681, 682, 684, 686, 687, 688, 689, 690,
- *Der Zor şarkısı (aynı zamanda Türkçe)* – Tnk. 119, 282, 461-530,
Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları – Tnk. 250, 627-652, 679, 691, 692, 693, 694, 695,
Tarihi olaylar:
Adana kırımı, diri diri yakma, holokost (1909), kurban olan 30,000 Ermeni – II, Tnk. 114, 206, 241, 243, 244, 245, 285, 298, 301, 319, 434, 640,
Amerikan mandası (1920) – II, Tnk. 116,
Arara meydan muharebesi (1919), Kilikya'nın Ermeni Yurduna Dönüştürülmesi Projesi – II, Tnk. 247, 254, 291, 545, 652,
Azerbaycan kırımları, Nahçivan, Bakü, Sumgait, Kirovabad, Marağa (1988-1994) – Tnk. 34, 77, 177, 312,
Berlin-Bağdat Demiryolu inşaatı, Ermenileri çalıştımak, katletmek – II, Tnk. 131, 139, 143, 158, 219, 221, 241, 266,
Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) – II, Tnk. 12, 19, 26, 555,
Birinci Ermenistan Cumhuriyeti (1918-1920) – Tnk. 10, 62, 88,
Brest Anlaşması (1918) – Tnk. 1,
Deir el Zor Ermeni şehitlerinin kemikleri üzerinde Ermeni kilisesi inşa edilmesi – Tnk. 143, 145,
Ekim Devrimi (1917), Çarlığın yıkılması – II, Tnk. 1, 26, 35, 42, 52, 72, 77, 88, 115, 272, Açıklama.,
Ermeni Lejyonu, Fransız ordusu içinde (1919) – II, Tnk. 131,
Ermeni milli kimliğinin korunması – Tnk. 23, 87, 180, 258, 338,
Çöllerde Ermeniliğin korunması (kum üzerine Ermeni alfabesini yazmak) – Tnk. 87,
Ermenice konuşmak, şehitlerin anısına saygı göstermek – Tnk. 180,
Şehit isimlerinin izleyen nesillere nakli – Tnk. 23, 258, 338,
Ermeni Soykırımı (1915-1923), 1,500000'u aşkın Ermeni kurban – I, II, Tnk. 1-700,
Ermeni-Yunan dayanışması – Tnk. 206,

Ermenistan Yardım Komitesi (EYK), memleket isimlerinin ebedileştirilmesi Sovyet Ermenistanı'nda – Tnk. 80, 101, 103, 118, 121, 132, 135, 139, 152, 153, 155, 175, 195, 200, 203, 206, 235, 248, 253, 254, 297, 385, Açıklama.,
Yeni Arabkir'in kurulması – Tnk. 101, 103, 155,
Yeni Butania'nın kurulması – Tnk. 203, 206,
Yeni Hacın'ın kurulması – Tnk. 248,
Yeni Kharberd'in kurulması – Tnk. 118, 121, 155,
Yeni Kiğı'nın kurulması – Tnk. 155,
Yeni Kilikya'nın kurulması – Tnk. 139, 195, 289,
Yeni Malatya'nın kurulması – Tnk. 132, 135, 152, 155,
Yeni Maraş'ın kurulması – Tnk. 175,
Yeni Sebastia'nın kurulması – Tnk. 152, 155,
Yeni Zeytun'un kurulması – Tnk. 253, 254, 297,
Ermenistan'ın sevyetleştirilmesi (1920) – Tnk. 42, 66, 75, 88, 115,
Fransız Direniş/Rezistanz Hareketi, Faşizme karşı partizan tugaylarının oluşturulması – Tnk. 112, 292,
Faşist toplama kampları (Buchenwald) – Tnk. 112, 292,
Fransız Ordusu'nun Kilikya'dan uzaklaşması (1920), at nallarına keçe bağlayarak, sessizce, kalleşçe – II, Tnk. 143, 244, 254, 259, 269, 272, 318, 350, 352,
Fransız savaş gemilerinin Musa Dağlıları (Eylül 1915) kurtarması, Port Said (1915-1919), tekrar Musa Dağ (1919-1939), Ayncar (1939'dan itibaren) – II, Tnk. 281, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 292, 293, 294, 297, 326, 632, 634,
Hamit dönemi kırımları (1894-1896), Kurban edilen 300,000 Ermeni – Tnk. 26, 42, 66, 83, 98, 110, 112, 115, 143, 150, 154, 157, 181, 182, 206, 432,
Hürriyet, Türk Meşrutiyeti (1909), Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesi – II, Tnk. 1, 8, 10, 19, 26, 42, 116, 121, 192, 206, 272, 284, 319, 430, 431,
İkinci Dünya Savaşı (1939-1945), Büyük Anayurt Savaşı (1941-1945) – II, Tnk. 2, 10, 13, 15, 26, 35, 61, 62, 75, 88, 93, 112, 171, 205, 219, 247, 292, 385,
İzmir Afeti (1922) (Kemalistlaer, milliyetçiler), Büyük Yangın, Ermeniler ve Rumların diri diri yakılması, holokost – II, Tnk. 95, 184, 185, 192, 195, 196, 199, 202, 206, 207, 209, 217, 221, 235, 236, 246, 272, 385, 562, 563,
Avrupa (İngiliz) gemilerinden kurtulmak isteyelerer üzerine kaynar su dökülmesi, halatı kesmek – Tnk. 246,
Kurtulmak, denize atlayarak, yüzerek Avrupa (Yunan) gemilerine ulaşarak – II, Tnk. 196, 235, 236, 385,
Türklerin Yunan askerlerini sürmesi, Ermenilerin Türklerle karşı karşıya kalması – Tnk. 209,
Jön Türklerin yargılanması, Jön Türk liderlerine yönelik, Türk Askeri Mahkemesi'nin gerçekleştirilmeyen idam kararları (1919) – II, Tnk. 31, 177,
Kars'ın alınması (1920) – Tnk. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
Kerenski geçici hükümeti (1917) – Tnk. 1, 150, Açıklama.,
Kilikya felaketi (1915) – II, Tnk. 454,
Kilikya'nın Ermenilerden arındırılması (1921) – II, Tnk. 189, 651,
Kolhoz-sovhoz – Tnk. 2, 135, 345,
Kürt saldırıları (1915) – Tnk. 1,
Lenin-Kemal işbirliği – Tnk. 77, 116, 203, 253,
Mayıs İsyanı (1920) – Tnk. 75, Açıklama.,
Osmanlı Bankası operasyonu – Tnk. 422,
Rus-Türk Savaşı – Tnk. 84, 88, 150,
Sardarapat Kahramanlık muharebesi (1918) – Tnk. 45, 116, Açıklama.,
Selanik gizli toplantıları/kongreleri (1909, 1910, 1911, 1913...), Ermeni Meselesinin nihai olarak çözülmesi için Ermeni Soykırımı'nın önceden planlanması – II, Tnk. 159, 187, 200,
'Bozkurtlar' – Tnk. 200, 316,

Troyka (Talât, Enver, Cemal) ve Mülümanlığı kabul etmiş diğer Yahudilerin geliştirdiği Ermenileri yoketme planı – II, Tnk. 249, 251, 272,
Sovyet baskıları (Sibirya'ya göç) – Tnk. 4, 9, 13, 14, 38, 45, 55, 62, 82, 114, 115, 116, 120, 139, 166, 168, 175, 212, 220, 221, 247, 262, 269, 285, 297, 300, 345, 349, 612, 683,
Spitak, Leninakan yıkıcı depremleri (1988) – Tnk. 284,
Şah Abbas'ın zorla göçertmesi (1604) – Tnk. 62,
Türk-Alman işbirliği, ittifak, suç ortaklığı – II, Tnk. 1, 12, 26, 84, 112, 116, 144, 158, 172, 187, 200, 205, 206, 211, 219, 235, 247, 254, 268, 285, 359, 416, 549, 557,
Türk-Yunan Savaşı (1919-1920) – Tnk. 214, 215,
24 Nisan Anma ve Talepkarlık Günü – Tnk. 9, 26, 31, 180, 530,
Yurda göç-Ermenilerin Doğu Ermenistan'da toplanması (aynı zamanda Sovyet Ermenistanı'nda, Ermeni topraklarının tekrar alınması umuduyla), özlem, yurt/sıla hasreti, vatanseverlik, talepkarlık – II, Tnk. 11, 23, 25, 27, 42, 47, 57, 63, 82, 87, 90, 95, 97, 102, 103, 105, 112, 114, 115, 120, 122, 124, 125, 127, 129, 132, 139, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 160, 161, 162, 166, 168, 170, 171, 175, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 190, 191, 192, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 241, 242, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 261, 262, 265, 267, 269, 274, 275, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 318, 326, 332, 345, 384, 529, 557, 560, 564, 651, 652, 657, 658, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 700,
Ermenistan, Karabağ'a göç gayreti – Tnk. 384,
Tehcir-Yabancı ülkelere sürgün – II, Tnk. 11, 16, 62, 90, 101, 104, 113, 120, 122, 126, 128, 130, 131, 137, 138, 139, 142, 147, 152, 153, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 168, 171, 175, 182, 185, 188, 189, 192, 193, 200, 212, 214, 215, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 241, 244, 246, 248, 250, 262, 299, 301, 330, 335, 359, 385, 563, 564, 615, 696,
ABD – II, Tnk. 11, 16, 30, 62, 90, 104, 113, 120, 126, 128, 131, 137, 138, 147, 152, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 188, 246, 262, 299, 301, 330, 335, 615, 696,
ABD, öğrenim amacıyla – Tnk. 152, 171, 175, 193,
Almanya – Tnk. 158, 359,
Bulgaristan – Tnk. 214, 215,
Fransa – II, Tnk. 47, 52, 101, 122, 130, 139, 153, 155, 189, 244, 564,
Irak – Tnk. 241,
Kanada – Tnk. 193,
Konstantinopolis – II, Tnk. 564,
Lübnan – Tnk. 189, 241,
Mısır – II, Tnk. 142, 182, 185, 193, 212, 224, 226, 227, 235, 385, 564,
Romanya – Tnk. 168, 218,
Yunanistan – II, Tnk. 175, 192, 200, 215, 219, 222, 223, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 248, 250, 385, 563, 564,
Türk Hükümet ve üst dereceli askerlerin Ermeni karşıtı direktifleri/emirleri (aynı zamanda İslami, İslam olma çağrıları, Cihad), herşeyin yapılabileceğine dair sloganlar, Ermenilere yönelik düşmanlık hisleri ekmek, Ermenilerin varlıklarına sahip olma, Türk inancı adına Ermenileri katletme çağrısı – II, Tnk. 1, 6, 83, 84, 87, 88, 91, 92, 95, 96, 98, 101, 102, 105, 111, 115, 117, 120, 126, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 152, 155, 156, 157, 159, 165, 170, 172, 178, 186, 187, 192, 194, 195, 200, 203, 204, 206, 211, 216, 218, 221, 241, 243, 245, 253, 254, 259, 267, 270, 272, 274, 288, 289, 303, 350, 380, 385, 452, 453, 454, 459, 460, 555, 687,
Türk seferberliği (Ermenileri Türk ordusuna götürmek, yolda öldürmek, nehir kenarında boğazlayıp suya dökmek, çukurlar kazdırmak, sıraya dizip kırmak, öldürmeki çukurlarar doldurmak) – II, Tnk. 2, 6, 9, 11, 16, 18, 19, 29, 35, 38, 41, 42, 63, 65, 84, 85, 87, 95, 97, 98, 101, 103, 105, 112, 113, 116, 117, 120, 121, 129, 130, 134, 135, 140, 142, 145, 147, 148, 150, 153, 155, 156, 158, 163, 165, 168, 170, 173, 177, 178, 179, 181, 184, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 208, 212, 216, 218, 222, 223, 224, 227, 228, 235, 239, 247, 252, 261, 265, 268, 273, 274, 275, 286, 287, 289, 294, 297, 298, 299, 325, 327, 343, 366, 372, 386, 387, 388,

389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 429,
Bedel ödeyeni de askere sevk etmek, öldürmek – II, Tnk. 192, 200,
Bedelle Türk ordusuna askerlikten kurtulmak – II, Tnk. 112, 158, 203,
Çerkes eliyle öldürülmek – Tnk. 405,
Çukurlar kazdırmak ve Ermeni askerlerini içine fırlatmak – Tnk. 156, 163, 391,
Ermeni askerine akrabalarına mektup yazdırmak, sonra öldürmek – Tnk. 343,
Ermenileri, Türk ordusuna gitmedikleri veya kaçtıkları için katletmek, boğazlamak – Tnk. 120, 191,
Kaçak Ermeni askerini yakmak, vücudunun yağlarını eritmek – Tnk. 223,
Türk ordusuna gitmiş Ermeni askerini döverek, kırarak hapsetmek – Tnk. 425,
Türk ordusuna gitmiş Ermeni askerini idam etmek – Tnk. 426,
Türk ordusuna gitmiş Ermeni askerini suya dökmek – Tnk. 412,
Türk ordusuna gitmiş Ermeni askerinin ellerini bağlamak – Tnk. 413,
Türk ordusuna gitmiş, hapsedilmiş Ermeni asker – II, Tnk. 428, 429,
Türk ordusunda askerlik yapan Ermeni doktorun ailesini, yasa gereği sürgünden kurtarmak – Tnk. 222,
Türk ordusunda askerlik yapanların (aynı zamanda doktorların) ailelerini de, yasa hilafına sürgün etmek – Tnk. 200, 212, 224,
Türk ordusundan/askerlikten kaçma – Tnk. 105, 155, 177, 228, 265,
Türklerce silah toplanması, arama-tarama (aynı zamanda Ermenilerin mutfak bıçaklarını) – II, Tnk. 3, 6, 19, 38, 41, 81, 84, 87, 97, 98, 101, 115, 117, 119, 121, 129, 135, 143, 145, 148, 177, 178, 181, 192, 218, 252, 274, 289, 307, 417,
Silah vermeyenin tırnaklarını çekmek, ağzını burnunu kan içinde bırakmak, dövmek, hakaret etmek – Tnk. 181,
Silahı olmayanı satın almaya ve teslim etmeye zorlamak, aksi takdirde öldürmek – Tnk. 143,

Yahudi Holokostu – II, Kaynak.,
Yemin (Tanık ifadesi öncesinde) – I, II, Tnk. 88, 254,
Yetim bakımı, yetimlerin toplanması, yetimlerin evlat edinilmesi – II, Tnk. 24, 49, 56, 88, 89, 90, 93, 111, 115, 117, 121, 128, 143, 145, 163, 187, 213, 221, 229, 251, 254, 294, 301, 327, 330, 529, 557,
Yetim, ebeveynsiz, vatansız, garip – II, Tnk. 98, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 661, 662, 663, 697, 699,
Annesine hasret yetim – Tnk. 617,
Annesini kaybetmiş yetim – Tnk. 578, 598,
Babasız yetim, tebessümsüz, bahtsız – Tnk. 591, 607, 610, 616,
Bir dilim ekmeğe hasret yetim – Tnk. 606,
Çocuğunu özleyen anne – Tnk. 570,
Dağlarda kalan yetimler – Tnk. 597,
Deir es Zor'da ölen yetimler – Tnk. 604,
Ebeveyninden ve kız-erkek kardeşlerinden mahrum – Tnk. 588, 589,
Ebeveynine hasret yetim – Tnk. 616,
Ebeveynini arayan yetimler – Tnk. 602,
Ebeveynsiz yetimin ağıdı – Tnk. 582,
Ebeveynsiz yetimler – Tnk. 605,
Ermeni yetimlerin sığınağı olarak yetimhane – Tnk. 624,
Evladına hasret anne – Tnk. 573,
Evladını arayan anne – Tnk. 572,
Fabrikada çalışan yetimler – Tnk. 619,
Fedai yetim – Tnk. 590,
Gömülen oğluna yas tutan anne – Tnk. 574,

Öğrenimsever, çalışkan yetimler – Tnk. 622, 625,
Öldürülen evladı üzerine feyat figan eden anne – Tnk. 571,
Türklerden kaçan yetimler – Tnk. 601,
Yalnız garip – Tnk. 596,
Yetim kalmak – Tnk. 98,
Yetimcikleri için ağlayan anne – Tnk. 575,
Yetimhane gündelik hayatı – Tnk. 621,
Yetimhane yiyeceği – Tnk. 623,
Yetimin ağıdı – Tnk. 617, 618, 697,
Yetimin yetimhaneye vedası – Tnk. 620,
Yurdundan mahrum yetimler – Tnk. 595,
Yetimhaneler, çocuk evleri, dul evleri, atölyeler, Ermeni yetimlere yardım amaçlı Fakirlere Yardım Cemiyetleri (Amerikan, Alman, Asuri, Rus, Yunan, aynı zamanda Türk vb.) – II, Tnk. 2, 6, 9, 10, 11, 13, 18, 19, 21, 22, 26, 28, 31, 32, 34, 35, 39, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 63, 65, 66, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 102, 105, 113, 114, 119, 124, 128, 130, 132, 134, 142, 143, 148, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 168, 171, 174, 180, 184, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 196, 202, 210, 212, 225, 227, 229, 230, 239, 243, 247, 251, 254, 255, 258, 262, 267, 270, 275, 294, 297, 298, 332, 345, 375, 614, 622, 624, 625,
Adana – Tnk. 156,
Akhta – Tnk. 66,
Aleksandrapol – Tnk. 2, 28, 39, 42, 43, 53, 61, 95, 119,
Amercom-Yakın Doğu Misyonu – Tnk. 6, 26, 42, 49, 50, 65, 72, 81, 100, 102, 174, 212, 227, 247, 270, Açıklama.,
Antura – Tnk. 247,
Armaş [Akmeşe<Adapazarı] – Tnk. 623,
Aştarak – Tnk. 18, 35,
Aştarak (Ezidiler için) – Tnk. 76,
Bakü – Tnk. 31,
Bayazet – Tnk. 51,
Berri – Tnk. 87,
Beşiktaş – Tnk. 90, 624,
Beyrut – Tnk. 11, 47, 52, 92, 124, 239, 251, 254, 262, 270, 622, 625,
Antelias Yetimhanesi – Tnk. 239, 262, 625,
Cibeyl Yetimhanesi – Tnk. 622,
Kelekyan Yetimhanesi – Tnk. 47, 52, 92, 251,
Trchnots Buyn Yetimhanesi – Tnk. 270,
Zmmari Manastırı Yetimhanesi – Tnk. 251,
Eleşkirt – Tnk. 13, 69,
Etchmiatsin – Tnk. 18, 39, 43, 63, 66, 78,
Gümrü – Tnk. 51, 113,
Halep – Tnk. 11, 142, 148, 159, 275, 298,
Harput – Tnk. 11,
İzmir – Tnk. 191, 196,
Kanaker – Tnk. 21, 22, 34, 43,
Karakilise – Tnk. 6,
Kars – Tnk. 2, 9, 44, 75,
Kayseri – Tnk. 184,
Konstantinopolis Milli Yardım Cemiyeti – Tnk. 219,
Korfu – Tnk. 142, 184, 187, 212,
Korintos – Tnk. 11, 227,
Kudüs [Yeruşalim] – Tnk. 52,
Maraş – Tnk. 255,
Mersin – Tnk. 332,
Moskova Ermeni Muhacirler Komitesi – Tnk. 119,

Partizak – Tnk. 187, 216,
Samatya – Tnk. 142,
Sarıkamış – Tnk. 72,
Suram – Tnk. 73, 80, 81,
Şişli – Tnk. 152,
Tiflis – Tnk. 2, 48, 93,
Üsküdar – Tnk. 243,
Uzunyan Yetimhanesi – Tnk. 243,
Van – Tnk. 19, 42, 44,
Yerevan (Kond, Nork) – Tnk. 34, 43, 54, 56,
Yetimleri ABD'ye götürmek – Tnk. 34, 39, 43, 44, 50, 100, 111, 122, 213, 613, 698,
Yurtdışında işçilik (ABD, Fransa) – Tnk. 34, 297,

Zorla Türkleştirme (çocukları, kadınları, erkekleri), din değiştirme, isim değiştirme, İslamı kabul etme ritüeli, yalandan din değiştirme, eski dinine, ismine geri dönüş, elbiselerini geri alma, İslamdan vazgeçme – I, II, Tnk. 9, 39, 72, 78, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 92, 95, 98, 100, 101, 102, 105, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 130, 131, 134, 137, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 150, 153, 156, 157, 160, 163, 172, 174, 175, 176, 177, 187, 190, 192, 200, 205, 206, 241, 243, 247, 251, 252, 253, 254, 266, 267, 275, 278, 287, 289, 294, 305, 306, 324, 330, 347, 348, 355, 364, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 379, 383, 384, 443, 661,
Araplaştırma, Araplaşmış Ermeniler – II, Tnk. 381, 384,
Çocukların ellerini, kadın ve kızların yüzünü göbeğine kadar mavi mürekkeple dağlamak – II, Tnk. 16, 153, 162, 190, 225, 229, 230, 254, 267, 275, 278, 305, 306, 374,
İslamdan vazgeçme, Hristiyanlığa geri dönüş (Türk yetkililerin gecikmiş itirafı) ve ritüeller (vaftiz, düğün, cenaze törenleri, oruç, mes alma vb.) – Tnk. 355, 366, 367, 370, 371, 372, 373, 374,
Erkek çocuklarını kaçırma, sünnet etme, Yeniçeriye dönüştürme – II, Tnk. 316,
Ermeni dilini unutma – II, Tnk. 348, 375,
Hamur üzerine haç çizme – Tnk. 364, 379,
Kürtleştirme – II, Tnk. 5, 13, 18, 131, 345,
Kürtçe konuşma – Tnk. 139,
Sünnet etme – II, Tnk. 72, 127, 131, 136, 150, 157, 168, 170, 174, 178, 184, 375,
Türkçe konuşmaya zorlama – I, II, Tnk. 53, 181, 196, 316, 362, 379,
Ermenice konuşanların dilini kesmek – I, II, Tnk. 53, 181, 316,
Türkçe konuşan, ancak kilise muhibbi Ermeniler – Tnk. 362.

ŞAHIS İSİMLERİ İNDEKSLERİ*

Abacıyan – Tnk. 632,
Abacıyan, Armenak – Tnk. 143,
Abatsiyev (General) – Tnk. 1,
Abdülhamit II (Sultan) – I, II, Tnk. 1, 21, 31, 33, 42, 57, 84, 98, 112, 115, 150, 152, 157, 182, 192, 206, 241, 245, 272, 297-298, 319, 321, 432, Açıklama.,
Abdülkerim (Şeyh) – Tnk. 381,
Abeğyan, Manuk – Tnk. 29,
Abelyan, Hovhannes – II, Tnk. 298, Fotograf.,
Abgar (Kral) – Tnk. 143,
Abikyan, Azganuş – Tnk. 520, 571,
Abikyan, Ovsanna – Tnk. 519, 565, Fotograf.,
Ablaputyan, Khaçer – II, Tnk. 143, 455, Fotograf.,
Ablaputyan, Khoren – II, Tnk. 144, 638, Fotograf.,
Ablaputyan, Nıvard – II, Tnk. 145, 469, 495, Fotograf.,
Abovyan, Haçatur – Giriş, Tnk. 20, 22, 53, 78, Özet., Açıklama.,
Abrahamyan, Hovhannes– Tnk. 9,
Abrahamyan, Movses – Tnk. 284,
Abrahamyan, Nazeni – Tnk. 479, 543,
Abrahamyan, Nışan – Tnk. 43, Fotograf.,
Abrahamyan, Petros (Ter [Papaz]) – Tnk. 299,
Abrahamyan, Sima – Giriş,
Abrahamyan, Varsenik – II, Tnk. 36, 438, 440, 675, Fotograf.,
Abrahamyan, Yelena – II, Tnk. 77, Fotograf.,
Abro (Kürt) – Tnk. 21,
Abu Farah – Tnk. 289,
Abulyan – Tnk. 221,
Abusefyan-Svazlıyan, Anahit – Tnk. 151,
Acapahyan, Anahit – Tnk. 318, 603,
Acapahyan, Gnel (Gözetmen rahip) – Tnk. 318,
Acaryan, Hraçya – Tnk. 53, 63, Açıklama.,
Acemi Paşa – Tnk. 143-144,
Acemyan, Haykaz – Tnk. 110,
Acube – II, Tnk. 304,
A-Do [Ter-Minasyan, Hovhannes] – Tnk. 26, Açıklama.,
Adalian, Rouben – Kaynak.,
Adam – Tnk. 557,
Adamyan – Tnk. 192,
Adamyan, Harutyun – Tnk. 245,
Adamyan, Nışan – Tnk. 112,
Adamyan, Nıvard – Tnk. 112, 579, Fotograf.,
Adamyan, Sargis – Tnk. 293,
Adelkhanov – Tnk. 42,
Adil Bey – II,

* **Şahıs İsimleri İndeksleri**, eserdeki ***Girişe***, ***"Sözel Tarih Araştırması"*** I ve II bölümleri, ***"Tarihsel Birincil Kaynaklar"*** Tanıklıklar (kısaca: Tnk.) sıra numaraları, alfabetik sıra yanısıra ***Kaynakça*** (kısaca: Kaynak.), ***Özetler*** (kısaca: Özet.), ***Açıklamalar*** (kısaca: Açıklama.) ve yanısıra ***Ermeni Soykırımından hayatta kalan görgü tanıklarının fotograflarına*** (kısaca: Fotograf.) göre dizilmiştir.

Aduryan, Gayané – II, Tnk. 258, 497, Fotograf.,
Ağa-Çrakyan, Azniv – Tnk. 442, Fotograf.,
Ağa-Çrakyan, Kerobé – Tnk. 235, 385, 397, Fotograf.,
Ağacanyan, Arpen – Tnk. 107, 453, 537,
Ağamyan, Karen – Tnk. 200,
Ağbalyan, Nikol – Tnk. 32, 131, Açıklama.,
Aharonyan, Avetis – I, Tnk. 26, 95, 117, 155, 264, Açıklama.,
Aharonyan, Gersam – Kaynak.,
Ahmad Efendi – II, Tnk. 1, 314,
Ahmed Çavuş – Tnk. 348,
Ahmed Efendi – Tnk. 77, 115,
Ahmed, Nazif Ağazade – Tnk. 172,
Ahmed, Tevfikzade – Tnk. 172,
Akçam, Taner – Kaynak.,
Akho, Petara – Tnk. 14,
Akhoyan, Karapet – Tnk. 434, 634,
Akhoyan, Maryam – Tnk. 141,
Alacacyan, Adriné – Tnk. 590, Fotograf.,
Alacacyan, Sirena – II, Tnk. 225, Özet., Fotograf.,
Alahaytoyan – Tnk. 147,
Alazan [Gabuzyan], Vahram – Tnk. 35, 55, 78, Açıklama.,
Albaryan, Yervand – Tnk. 394, 668, Fotograf.,
Alboyacıyan, Harutyun – II, Tnk. 247, 622, Fotograf.,
Aleksanyan, Vard – Tnk. 339, Fotograf.,
Aleksanyan, Vardges – II, Tnk. 51, Fotograf.,
Ali, Feyyaz – Tnk. 172,
Ali, Hab – II, Tnk. 304,
Ali, Sufi – Tnk. 381,
Aliyev, Haydar– Tnk. 312,
Allenby (General) – II, Tnk. 289, 291,
Altunyan – Tnk. 156,
Altunyan, Sargis – Tnk. 155,
Altunyan, Tatul – Tnk. 43, Açıklama.,
Amaduni – Tnk. 221,
Amadyan, Garegin – Tnk. 235, 418, Fotograf.,
Amalyan, Arevaluys – Tnk. 478, Fotograf.,
Amalyan, Grigor – Tnk. 373, Fotograf.,
Amalyan, Sargis – Tnk. 103, Fotograf.,
Amar, Tummo – Tnk. 5,
Amirkhanyan, Armenak [Aram] – Tnk. 155, Açıklama.,
Amirkhanyan, Şavarş – Tnk. 66,
Andonyan, Aram – II, Kaynak.,
Andranik [Ozanyan] (General) – I, Tnk. 1, 4-5, 8-10, 14-15, 19, 24, 26, 31-32, 34-35, 38-39, 41-42, 44, 47, 55, 68, 72-73, 83, 88, 90-91, 94, 96, 110, 113, 116, 143, 155, 168, 171, 184, 189, 205, 212-213, 241, 253, 284, 312, 321-322, 340, 361, 425, 529, 629, Özet., Açıklama.,
Andreasyan, Andranik – Tnk. 155, Açıklama.,
Andreasyan, Sirvard – Tnk. 222, 514,
Andreasyan, Tigran (Protestan rahip) – II, Kaynak., Tnk. 281, 286, 297, 351, Açıklama.,
Antonyan, Garun – Tnk. 296, Fotograf.,
Antonyan, Taguhi – Tnk. 16,
Antonyan, Yeğsa – Tnk. 124, 510,
Antonyan, Yester – Tnk. 263,
Apikyan, Karapet Ağa – Giriş,
d'Arabia, Lawrence (Arabistanlı) – Tnk. 52, Açıklama.,

Arabyan, Aram – Tnk. 87,
Arakelyan, Annıman – Tnk. 71, Fotograf.,
Arakelyan, Gohar – Tnk. 98,
Arakelyan, Grigor – Tnk. 155,
Aram Aspet – II, Kaynak.,
Aram Çavuş – Tnk. 645,
Aram Kaytsak [Terziyan] – Tnk. 241, 250, 629, 645, Açıklama.,
Aramyan, Hakob – Tnk. 235,
Ararktsyanlar – Tnk. 49,
d'Arc, Jeanne – II,
Arcikyan, Samvel – II, Tnk. 257,
Arif (Şeyh) – Tnk. 118,
Arif, Ahmed – Tnk. 85,
Arisyan, Nora – Giriş, Tnk. 302,
Arlen, Michael – Tnk. 155, Açıklama.,
Armenyan, Grigor – Tnk. 186, Fotograf.,
Arnavut, Hasan – Tnk. 155,
Arslanyan, Sımbat – Tnk. 87,
Arslanyan, Vardan (Ter [Papaz]) – Tnk. 87,
Artin, Kazaz (*Bkz.* Bezciyan, Harutyun [Artin] Amira)
Artin, Demir – Tnk. 266,
Arzumanyan (Misyoner) – Tnk. 42,
Arzumanyan, Arzuman – Tnk. 87,
Arzumanyan, Makiç – II, Kaynak.,
Asanet – Tnk. 175,
Asatıryan, Emma – Tnk. 79, Fotograf.,
Asatur Ağa – Tnk. 1,
Aslan Bey – Tnk. 150,
Aslan, Hacı – Tnk. 172,
Aslanyan, Azniv – Tnk. 44,
Aslanyan, Levon – Tnk. 1,
Aslanyan-Mamikonyan, Cohar – II, Tnk. 111, Fotograf.,
Aslanyan, Yenok – Tnk. 17, Fotograf.,
Aspet, Aram – Tnk. 647,
Astikyan, Tigran – Tnk. 87,
Aşçıyan, Annik – Tnk. 347,
Aşçıyan Mesrop (Başpiskopos) – Tnk. 138,
Aşık Develli (*Bkz.* Supkukyan, Poğos)
Aşıkyan, Khoren (Başpiskopos) – Tnk. 152,
Aşıkyan, Martiros – II, Tnk. 383, Fotograf.,
Atan Bey – Tnk. 115,
Atatürk, Mustafa Kemal, Kemalist – I, II, Tnk. 77, 84, 88, 95, 97-98, 116, 118, 120, 129, 136, 139, 143-144, 155, 160, 172-173, 177, 191-192, 194-196, 200, 206, 211-212, 214, 217, 221-222, 228, 241, 245, 247-248, 251, 253-254, 272, 274, 277, 314, 350, 548, 550, 574, Özet., Açıklama.,
Atayan, Robert – Tnk. 43, Açıklama.,
Avagyan, Arsen – Kaynak.,
Avagyan, Avag – Tnk. 307, Fotograf.,
Avagyan, Bagrat – Tnk. 10,
Avagyan, Sergey – Tnk. 307, Fotograf.,
Avakian, Knarik – Tnk. 384, Fotograf.,
Avdo – Tnk. 29,
Avdula Khıçurlu – Tnk. 1,
Avdülaziz – Tnk. 1,

Avetis Hasanbeylili – Tnk. 643,
Avetisyan, Mkrtiç – Tnk. 37, Açıklama.,
Aveto (Fedai) – Tnk. 115,
Avni, Miralay (Bey) – Tnk. 273-274,
Ayanyan, Varsik – Tnk. 481,
Aytsemnik – Giriş, Tnk. 226-227,
Ayvazyan, Artemi – Tnk. 43, Açıklama.,
Ayvazyan, Zabel – Tnk. 270,
Azaryan, Haykuhi – Tnk. 221, 525, Fotograf.,
Azaryan, Karapet – Tnk. 150, Fotograf.,
Azat Vştuni – Tnk. 40, Açıklama.,
Aziz Çavuş – Tnk. 1,

Bagratuniler – Tnk. 381, Açıklama.,
Bağcıyan, Olimpi – Tnk. 172,
Bağdasaryan, Anahit – Tnk. 679,
Bağdasaryan, Mihran – Tnk. 66,
Bağdasaryan, Tigran – Tnk. 26,
Bağdasaryan, Tovik – II, Tnk. 31, Fotograf.,
Bağdişyan, Maryam – II, Tnk. 294, 398, 428, 432, 456, 463, 476, 482, 488, 500, 505, 545, 554, 580, 582, 663, 686, 689, Fotograf.,
Bağramyan, Hovhannes (Mareşali) – II, Tnk. 10, 668-669, 672, Açıklama.,
Baharyan, Klaruhi – Tnk. 486, Fotograf.,
Bakırcı Mahmut – Tnk. 172,
Balabanyan, Artaşes – Tnk. 351, Fotograf.,
Balabanyan, Movses – II, Tnk. 283, Fotograf.,
Balakyan, Grigoris (Başrahip) – Tnk. 172,
Balasanyan, Lusik – Tnk. 50,
Balbucakyan, Nazaret – Tnk. 402,
Balbucakyan, Sırbuhi – Tnk. 477, 542,
Baltayan, Karapet – Tnk. 95,
de Balzac, Honoré – Tnk. 32,
Bardakçıyan, Hambardzum – Tnk. 403, Fotograf.,
Bardakjian, Gevorg – Kaynak.,
Bardalyan, Sargis – Tnk. 47,
Barnasyan, Cemma – Tnk. 7,
Barseğyan, Ağavni – Tnk. 52,
Barseğyan, Natalya – Tnk. 70, Fotograf.,
Bartikyan, Arpiné – II, Tnk. 195, Fotograf.,
Bartikyan, Hraç – Tnk. 195,
Bartikyan, Vahe – Tnk. 195,
Bastırmacıyan, Garegin [Armen Garo] – Tnk. 155, Açıklama.,
Başalıyan, Levon – Tnk. 155, Açıklama.,
el Başir, Nauaf Rağep Şeyh – Tnk. 382,
Batra – II, Tnk. 306, Fotograf.,
Bayri (Onbaşı) – Tnk. 26,
Bazoyan, Daniyel – Tnk. 136,
Bazoyan, Hovsep – Tnk. 136, Fotograf.,
Bazyan, Sahak – Tnk. 29, Fotograf.,
Behcet Efendi – Tnk. 1,
Beknazaryan, Vardanuş – Tnk. 310, Fotograf.,
Berberyan, Hakob (Papaz) – II, 177,
Berberyan, Sara – Tnk. 207,

Berberyan, Sımbül – II, Tnk. 198, 518, 562-563, 575, 606-608,
Berberyan, Veronika – II, Tnk. 177, 468, 517, Fotograf.,
el Beşir, Asad – Tnk. 381,
Beyli, Ağaton – Tnk. 155,
Bezciyan, Harutyun [Artin] Amira [Artin, Kazaz] – Tnk. 219, 268,
Bıştikyan, Hovsep – II, Tnk. 253-254, Fotograf.,
Bilikyan, Hrant – Tnk. 644,
Bislamyan, Benyamin – Tnk. 290,
Bix (Mr.) – Tnk. 114,
B., L. – Tnk. 328,
Blağyan, Karo – Tnk. 636,
Blikyan, Mariam – Tnk. 85,
Boduryan, Lusik – Tnk. 223, 389, 507, 524, 597, 620,
Bohçacıyan, Haykuhi – Tnk. 201,
Bonapartyan, Hayk – Tnk. 42, 155,
Bosnoyan, Anahit – Tnk. 336,
Boyacıyan, Arşakuhi – Tnk. 660, Fotograf.,
Boyacıyan, Ayda – Tnk. 235,
Boyacıyan, Hambardzum (*Bkz.* Murad, Büyük-Hacınlı)
Boyacıyan, Harutyun – Tnk. 660, Fotograf.,
Boyacıyan, Hımayak – II, Tnk. 19, Fotograf.,
Boyacıyan, Suren – Tnk. 155,
Boynmışakyan, Hovhannes – Tnk. 300,
Brutyan, Gevorg – Tnk. 297,
Bryce, James – Tnk. 353,
Bucikanyan, Hovhannes – Tnk. 87, 126,
Bunyatyan, Ori – Tnk. 32,
Bursalıyan, Farnım – Tnk. 208,
Bül, Heduk – Tnk. 353,
Bürat [Ter-Ghazarents], Sımbat – II, Tnk. 235, 436, Açıklama.,
Büzandyan, Silva – Tnk. 46, Fotograf.,

Cage (Miss) – Tnk. 82,
Calil Casıme – Tnk. 76,
Calil, Khanuma – Tnk. 76, Fotograf.,
Camalyan, Arşak – Tnk. 155,
Canibegyan, Gurgen – Tnk. 32,
Canikyan, Hakob – Tnk. 87,
Cavit Bey – II,
Cebecyan, Luiz – Tnk. 381,
Cebecyan, Rober – Tnk. 264, 381, Fotograf.,
Cebecyan, Sargis – II, Tnk. 250, Açıklama.,
Cebecyan, Tigran – Tnk. 264, Fotograf.,
Cemal Paşa – I, II, Tnk. 1, 26, 121, 181, 200, 206, 231, 247, 249, 251, 254, 257, 266, 272-273, 280, 287, 289, 294-295, 298, Özet., Açıklama.,
Cerecyanlar – Tnk. 331,
Cevdet Paşa – II, Tnk. 26, 29, 31, 35, 37-38, 42,
Churchill, Winston – Tnk. 51, 186,
Cırcıyan, Hakob – Tnk. 266, 399, Fotograf.,
Cırdıkhyan, Yebruhi – Tnk. 250, Fotograf.,
Cinanyan, Hraçuhi – Tnk. 594, Fotograf.,
Citecyanlar – Tnk. 37,
Cizmecyan, Manuk – II, Kaynak.,

Clemenceau, Georges – Tnk. 47, 172, Açıklama.,
Coogan, Jackie – Tnk. 155,
Curzon (Lord) – Tnk. 172,
Cushman (Miss) – Tnk. 85,

Çadırcıyan, Hovhannes – Tnk. 160, Fotograf.,
Çakhmakhçıyan, Sargis – Tnk. 115,
Çakıryan, Panos – II,
Çakmakçıyan, Arto – Tnk. 235,
Çalıkyan, Karo – Tnk. 235, 679,
Çalımyan, Nubar – Giriş,
Çalyan, Hovhannes – Tnk. 143,
Çalyan, Karapet – II,
Çapanoğlu – Tnk. 172,
Çaparyan, Yeranuhi – Tnk. 504, Fotograf.,
Çapayev, Vasily – Tnk. 74, Açıklama.,
Çaplin, Çarli – Tnk. 191,
Çarents, Arpenik – Tnk. 32, 42,
Çarents [Soğomonyan], Yeğişe – II, Tnk. 8-10, 19, 32, 42, 53, Açıklama.,
Çemberciyan, Intsa – Tnk. 168, Fotograf.,
Çeraz, Minas – Tnk. 155, Açıklama.,
Çernozubov (Komutan) – Tnk. 42,
Çeşmeciyan, Haykanuş – Tnk. 209, 445, 540,
Çırcyan, Arşaluys – Tnk. 492, 536, Fotograf.,
Çiftçiyan, Gevorg – Tnk. 295, 344, 359, 635, 664, Fotograf.,
Çilingaryan, Mikayel – Tnk. 119, Fotograf.,
Çilingaryan, Ruzanna – Tnk. 119,
Çinimyan, Tsağik – Tnk. 61, Fotograf.,
Çobanyan, Arşak – Tnk. 155, 251, 332, Açıklama.,
Çolakyan, Aram – I, Tnk. 253-254, Özet., Açıklama.,
Çoloyan, Hovsep – Tnk. 26, 29,
Çorekyan, Baruhi – II, Tnk. 229, 539, 617,
Çöküryan, Tigran – II,
Çubar, Yeğia – Tnk. 155, Açıklama.,
Çukasızyan, Babken – Tnk. 159, 317,
Çukasızyan, Garegin – Tnk. 159,
Çukasızyan, Levon – Tnk. 159,
Çukasızyan, Maryam – Tnk. 159, Fotograf.,
Çukasyan, John – Tnk. 159, 417, Fotograf.,
Çulyan, Yeva – II, Tnk. 255, 467, 511, 581, Fotograf.,

Dabağyan, Norayr – Tnk. 40, 48, Açıklama.,
Dadrian, Vahakn – II, Kaynak.,
Dakesyan, Khaçer – Tnk. 551,
Daldabanyan, Levon – Tnk. 172,
Daldabanyan, Silva – Tnk. 366, 376, 558, 591, 690, Fotograf.,
Damadyan, Mihran – Tnk. 189, Açıklama.,
Daniyel (Piskopos) – II,
Daniyelyan, Hovhannes – Tnk. 87,
Daniyelyan, Nerses (Piskopos) – Tnk. 172,
Daniyelyan, Nikoğos – Tnk. 5,
Dante, Alighieri – II, Tnk. 155,

Danyelyan, Kirakos – Tnk. 345, 426, Fotograf.,
Darbinyan, Anahit – Tnk. 491, Fotograf.,
Darbinyan, Artak – Tnk. 37,
Darbinyan, Ruben – Tnk. 155,
Darbinyan, Vahan – Tnk. 149, Fotograf.,
Darduni, Stepan – Tnk. 155,
Daştents [Tonoyan], Haçik – Tnk. 43, Açıklama.,
Daştoyan, Edvard – Tnk. 28, Fotograf.,
Davis (Miss) – Tnk. 188,
Davityan, Davit – Tnk. 292, Fotograf.,
Davtyan, Anna – Tnk. 407, Fotograf.,
Davtyan, Arakel – II, Tnk. 4,
Davtyan, Davit – II, Tnk. 112, 214, Fotograf.,
Davtyan, Sımbat – Tnk. 34, Fotograf.,
Dedeyan, Tiruhi – Tnk. 480,
Demirciyan, Derenik – Tnk. 43,
Demirciyan, Gevorg – Tnk. 43, Açıklama.,
Demirciyan, Karapet – Tnk. 87,
Demirciyan, Karen – Tnk. 5, Açıklama.,
Demirciyan, Lusaber – Tnk. 188, Fotograf.,
Demirciyan, Muşeğ – Tnk. 108,
Demirciyan, Serob – Tnk. 5, 10, Açıklama.,
Denikin, Anton – Tnk. 150, Açıklama.,
Derdzakyanlar – Tnk. 49, 640,
Dermişyan, Sara – Tnk. 462, 549,
Deroyan, Tigran – Tnk. 37, Açıklama.,
Despina (Mrs.) – Tnk. 82,
Devoyan, Tigran – Tnk. 116,
Dımlakyan, Petros – II, Tnk. 281, 286, 351, 632,
Dimaksyan, Khoren (Rahip) – Tnk. 172,
Dimitri (Rum) – Tnk. 150,
Disraeli, Benjamin – Tnk. 172,
Djokhk-Hrayr – Tnk. 629,
Doerr, Karin – Giriş,
Doğan Bey, Kozanoğlu [Kemal Doğan] – II, Tnk. 551, 639, 645, 649, 695,
Doğramacıyan, Satenik – II, Tnk. 156,
Dolapçıyan, Zaven– Tnk. 235,
Dominikan – Tnk. 165,
Dondo (Kürt) – Tnk. 1,
Drboyi, Jndi – II, Tnk. 1,
Dro [Kanayan, Drastamat] – Tnk. 1, 15, 26-27, 29-30, 32, 38, 59, 88, 110, 142, 155, Açıklama.,
Dudaklyan, Dşkhuhi – Tnk. 636, 691, Fotograf.,
Dudaklyan, Hovhannes – Tnk. 657, Fotograf.,
Dudaklyan, Petros – Tnk. 286,
Dudaklyan, Sima – Tnk. 657, Fotograf.,
Dum-Tragut, Jasmin – Giriş,
Dumanyan, Khaçer – Tnk. 281, 632,
Dumont (General) – II, Tnk. 259,
Durakh, Deli – Tnk. 172,

Earo (Mr.) – Tnk. 42,
Ebcorn – Tnk. 262,
Edüryan, Vrej – Tnk. 243,

Eisenhower, Dwight (General) – Tnk. 301,
Ekart, M. – II,
Ekizyan, Grigor – Tnk. 135, Fotograf.,
Ekmekçiyan, Karapet – Tnk. 87, 173,
Enver Paşa – I, II, Tnk. 1, 18, 26, 31, 85, 117, 121, 155-156, 187, 200, 206, 222, 231, 249, 251, 254, 257, 272, 284, 298, 454, 542-544, Özet., Açıklama.,
Eppe [Yeppe, Jeppe], Karen (Miss) – Tnk. 143, 145, 162, 353,
Erziyan, Berç – Tnk. 360,
Esacanyan, Levon – Tnk. 95,
Eskiciyan, Hovhannes – Tnk. 301,
Eskiciyan, Lüter – Tnk. 301, Fotograf.,
Eskiciyan, Nancy – Tnk. 301,
Ethem Bey – Tnk. 115,
Evrengecyan, Levon – Tnk. 261, Fotograf.,

Fahreddin Efendi – Tnk. 77,
Fahri Paşa – II, Tnk. 281,
Fairbanks, Douglas – Tnk. 155,
Falamaz Ağa – Tnk. 1,
Faraşyan, Karapet – II, Tnk. 130,
Faraz Ağa (Kürt) – Tnk. 19,
Farmanyan, Flora – Tnk. 320,
Faruk (Kral) – Tnk. 385,
Fatih Mehmed II (Sultan) – II,
Fein, Hellen – Kaynak.,
Ferid Bey – Tnk. 87,
Fermanyan, Hacı Hakob – Tnk. 87,
Fesçiyan – Tnk. 112,
Fisk, Robert – Kaynak.,

Ford – Tnk. 155,
de Fourné, Dartif (Amiral) – Tnk. 289, 291,

Gabagyan, Yesayi – Tnk. 351,
Gaben, Vidin – Tnk. 216,
Gabikyan, Karapet – Tnk. 155, Açıklama.,
Gabriel (Ter [Papaz]) – Tnk. 24,
Gabuzyan, Darço – Tnk. 55,
Gagik (Kral) – Tnk. 27, 104,
Galacıyan, İmastuhi – Tnk. 157, Fotograf.,
Galacıyan, Siranuş – Tnk. 470, 532,
Galbakyan, Nerses – Tnk. 192, 430, Fotograf.,
Galcıyan – Tnk. 155,
Galemkeryan, Lusadsin – Tnk. 485,
Galfayan, Haykanuş – Tnk. 601,
Galstyan, Abraham (Ter [Papaz]) – Tnk. 283,
Galstyan, Serik – Tnk. 677, Fotograf.,
Galtakyan, Srbuhi – Tnk. 174, Fotograf.,
Galustyan, Grigor – I, II, Kaynak., Özet.,

Garo, Armen (*Bkz.* Bastırmacıyan, Garegin)
Garumyan, Hovsep – Tnk. 26,
Gasparyan, Anuş – Tnk. 444, Fotograf.,
Gasparyan, Gohar – Tnk. 235,

Gasparyan, Hovhannes – II, Tnk. 206, Fotograf.,
Gasparyan, Hrant – I, II, Tnk. 13, Özet., Fotograf.,
Gasparyan, Nektar – I, Tnk. 81, 559, Fotograf.,
Gasparyan, Samson – Tnk. 53, Açıklama.,
Gatony, Khavaja (Konsolos) – Tnk. 274,
de Gaulle (General) – Tnk. 326,
Gavgavyan, Yeğisabet – Tnk. 204,
Gay (Bıjışkyants, Hayk) – Tnk. 38, Açıklama.,
Gaybakyan, Sedrak – II, Tnk. 256, Fotograf.,
Gevorg Çavuş – Tnk. 14, 115, 139, 661, Açıklama.,
Gevorgevna, Siranuş – Tnk. 43,
Gevorgyan, Ğazar – Tnk. 42, Fotograf.,
Gevorgyan, Hamlet – Tnk. 297,
Gevorgyan, Nıvard – II, Tnk. 67, Fotograf.,
Geylani, Abdıl Khazır (Şeyh) – Tnk. 139,
al Gıhım – II, Tnk. 302, Fotograf.,
Gılıçyan, Khoren – Tnk. 187, Fotograf.,
Ginosyan, Hovhannes – Tnk. 101,
Gnel (Fedai) – Tnk. 21-22,
Goro (General) – Tnk. 190,
Govciyan, Aleksis – Giriş,
Grapham (Miss) – Tnk. 82,
Grigor Lusavoriç – Tnk. 318,
Grigor Narekatsi – Tnk. 34, 91, Açıklama.,
Grigoryan, Aram – Giriş,
Grigoryan, Aristakes – Tnk. 309,
Grigoryan, Hakob – Tnk. 3, Fotograf.,
Grigoryan, Harutyun – II, Tnk. 87,
Grigoryan, İsrayel – Tnk. 60,
Grigoryan, Levon – Tnk. 63,
Guşagcıyan, Martiros – Kaynak.,
Guttmann, Joseph – Kaynak.,
Gülamir – Tnk. 29,
Gülanyan, Andreas – Tnk. 26, Fotograf.,
Gülanyan, Haro-Harutyun – Tnk. 29,
Gülbenkyan, Gevorg – Tnk. 152,
Gülbenkyan, Kalust – Tnk. 186,
Gülbenkyan, Khoren – II, Tnk. 152, Fotograf.,
Gülbenkyan, Maryam – Tnk. 143,
Gülizar – Tnk. 565,
Gülkızı – Tnk. 178,
Gülyan – Tnk. 82,
Gümüşgerdanyan, Ğazar – Tnk. 104,
Güntsler (Papa), Jacob Efendi – Tnk. 128, 353,
Gürcüyan, John – Tnk. 354, Fotograf.,
Gürcüyan, Melkon – II,
Gürcüyan, Vahan – Giriş,
Güzelyan, Gevorg – Tnk. 323, 325-326, 669,
Güzelyan, Grigor – II, Tnk. 289, Fotograf.,
Güzelyan, Martiros – II, Tnk. 278, 324, Fotograf.,
Güzelyan, Serob – Tnk. 401, Fotograf.,
Güzelyan, Sirvard – Tnk. 279, 484,
Gyurcyan, Hakob – Tnk. 576,

Ğafuri, Abdül – II, Tnk. 305,
Ğapantsyan, Grigor – Tnk. 277,
Ğaribyan, Vahagn – Tnk. 374, Fotograf.,
Ğasabyan, Maryam – Tnk. 424, Fotograf.,
Ğasabyan, Zohrap – Tnk. 560, Fotograf.,
Ğazar (Fedayi) – Tnk. 2,
Ğazar, Keto – Tnk. 29,
Ğazaryan, Salbi – Giriş,
Ğukasyan, Heğnar – Tnk. 24, Fotograf.,
Ğukasyan, Khaçatur – Tnk. 15,
Ğukasyan, Margo – Tnk. 24,

Habeşyan, Tovmas – Tnk. 291,
Haci-Minasyan, Sara – Tnk. 609,
Haçatryan, Beti – Tnk. 211,
Hagif Efendi – Tnk. 88,
Hakkı, İsmail – Tnk. 87,
Hakob (Fedayi) – Tnk. 19,
Hakob, Topal – Tnk. 643,
Hakobyan, Ğukas – Giriş,
Hakobyan, Hakob – Tnk. 235,
Hakobyan, Hovhannes – Tnk. 95,
Hakobyan, Mikayel – Tnk. 87,
Hakobyan, Muşeğ – II, Tnk. 228, Fotograf.,
Halacyan, Galust – Giriş,
Halacyan, Makruhi – Tnk. 260, 472, 531,
Halapyan, Taguhi – Tnk. 588, Fotograf.,
Halil Paşa – Tnk. 42,
Hamasteğ [Kelenyan, Hambardzum] – Tnk. 155, Açıklama.,
Hamazasp [Sırvantsdyan, Hamazasp] – Tnk. 38, Açıklama.,
Hambardzumyan, Kosti – Tnk. 26-27, 42, Açıklama.,
Hambardzumyan, Sergo – Tnk. 42,
Hambaryan, Azat – Kaynak.,
Hamdi, Hocazade – Tnk. 172,
Hamzat Efendi – Tnk. 274,
Harmandayan, Nuritsa – Tnk. 494,
Harp – II, Tnk. 304,
Harut, Levon (*Bkz.* Levon Harut)
Harutyunyan, Anuş – Tnk. 333, Fotograf.,
Harutyunyan, Artsrun – II, Tnk. 40, Fotograf.,
Harutyunyan, Sedrak – II, Tnk. 10, Fotograf.,
Harutyunyan, Varazdat – Tnk. 48, Fotograf.,
al Hasan – II, Tnk. 304,
Haşim Ağa – Tnk. 176,
Hatsagortsyan, Geğam – Tnk. 85,
Hatsuni, Vardan – Tnk. 117, Açıklama.,
Haydar, Ali – II,
Hayk, Vahe (*Bkz.* Vahe Hayk)
Haykaz, Aram – Kaynak.,
Haykazyan – Giriş,
Haykazyan, İşkhan – II, Tnk. 93, Fotograf.,
Haykuni, Sargis – I, II, Kaynak., Özet.,
Hayrapetyan, Mannik – Tnk. 561, 566,

Hayrullah – Tnk. 127,
Hayyam, Ömer – Tnk. 128,
Hazaryan, Verjin – Tnk. 373, Fotograf.,
Hazret (Şeyh) – II, Tnk. 1,
Hekimyan – Tnk. 11,
Hekimyan, Gevorg – II, Tnk. 269, 349, 427, 433, 641-642, 672-673, 692-693, Fotograf.,
Hekimyan, Sandukht – II, Tnk. 269,
Helvacıyan, Artin – Tnk. 87,
Heruni, Misak – Tnk. 251, Fotograf.,
Heruni, Paris – Tnk. 251,
Hetumyan, İskuhi – Tnk. 194,
Hill (Miss) – Tnk. 44,
Hişeyan, Garegin – Tnk. 218,
Hitler, Adolf – Kaynak., Tnk. 164, 225,
Holobikyan, Hakob – II, Tnk. 115, Özet., Fotograf.,
Hovakimyan, Arusyak – Tnk. 400, Fotograf.,
Hovakimyan, Stepan – Tnk. 80, Fotograf.,
Hovannissian, Richard – Giriş, Kaynak.,
Hovhannisyan, Hıraç – Tnk. 14, Fotograf.,
Hovhannisyan, Marusya – Tnk. 7,
Hovhannisyan, Muşeğ – Tnk. 5, 627, Fotograf.,
Hovhannisyan, Nikolay – Kaynak.,
Hovhannisyan, Varduş – Tnk. 420, Fotograf.,
Hovsepyan, Karapet – Tnk. 87,
Hovsepyan, Polin – Tnk. 111,
Hraç Yervand – Tnk. 155, Açıklama.,
Hugo, Viktor – Tnk. 32, 37, 85, 297, Açıklama.,
Hulusi – Tnk. 172,
Hurşit Paşa – II,
Hüsyan, Hovhannes (Üst rahip) – Tnk. 30,
Hüsyanlar – Tnk. 37,

İbrahim, Çete – Tnk. 181,
İbrahim, Hasan – Tnk. 253,
İnceyan, Samvel– Tnk. 172, 350,
İprecyan, Hovhannes – II, Tnk. 284, Fotograf.,
İsa Mesih – II, Tnk. 47, 87, 91-92, 141, 143, 177, 250,
İsahakyan, Avetik – Tnk. 53, 155, 385, Açıklama.,
İskenderyan – Tnk. 285,
İsmail, Hakkı Bey – Tnk. 273,
İsmail, Şah – Tnk. 172,
İspir – Tnk. 192,
İsrayelyan, Hamo – Tnk. 5,
İşkalyan, Grigor – Tnk. 155,
İşkhan [Mikaelyan, Nikoğayos] – II, Tnk. 26, 29, 31, 35, 37-38, 42, Açıklama.,
İzmirlyan, Marie – Tnk. 589,

Jabra – II, Tnk. 304,
Jackson – Tnk. 301,
Jajan, Liya – Tnk. 33,
Jakobsen, Marya (Miss) – Tnk. 353,
Jamharyan (Komutan) – Tnk. 27,

Jamkoçyan, Marie – Tnk. 474,
Jbo (Kürt) – Tnk. 21,
Jıkılyan – Tnk. 87,
Johanson, Alma – Tnk. 353,
Jutki Efendi – II, Tnk. 259,

Kabağyan, Sargis – Tnk. 289, 291,
Kalaşyan, Yeğisapet – II, Tnk. 282, 461, 475, 489, 509, 546, 688,
Kalenderyan, Artavazd (Rahip) – II,
Kalınyan, Rober – II, Tnk. 127, Fotograf.,
Kalpakçı – Tnk. 192,
Kalustyan, Şnorhk (Patrik) – Tnk. 178,
Kamil bey – Tnk. 1, 147,
Kamsar, Ler (*Bkz.* Ler Kamsar)
Kanaçyan, Barseğ – Tnk. 131, Açıklama.,
Kanara, Şükrü – Tnk. 172,
Kanayan, Drastamat (*Bkz.* Dro)
Kanayan, Evelina – II, Tnk. 59, Fotograf.,
Kankanyan, Ağasi – II, Tnk. 33, 628, 679, Fotograf.,
Kankanyan, Şnorik – Tnk. 654,
Kapamacıyanlar – Tnk. 37,
Kaputikyan, Barunak – Tnk. 37,
Kaputikyan, Silva – Tnk. 33, 37, Açıklama.,
Kara Hasan (Paşa) – Tnk. 274,
Karabekir, Kazım (Paşa) – I, Tnk. 42, 177, Açıklama.,
Karacyan, Maryam – Tnk. 148,
Karaçay, Manuk – Tnk. 195,
Karagözyan, Kacuni – Tnk. 98, Fotograf.,
Karagözyan, Vardan – Tnk. 665,
Karagyan, Zabel – Tnk. 181,
Karakekecyan, Hovakim – Tnk. 178,
Karamanukyan, Gevorg – Tnk. 265, Fotograf.,
Karamanukyan, Karapet – Tnk. 268,
Karamyan, Yervand – II, Tnk. 249,
Karanfilyan, Vartmekhak – Tnk. 253,
Karapetyan, Mher – Kaynak.,
Karapetyan, Andranik – Tnk. 196,
Karapetyan, Ğukas – II, Tnk. 57, Fotograf.,
Karapetyan, Mıkırtiç – II, Tnk. 139, 522, Fotograf.,
Karapetyan, Şuşanik – Tnk. 312,
Karapetyan, Vahan – Tnk. 273,
Karapetyan, Yeğyazar – II, Tnk. 1, Fotograf.,
Karoyan, Ağasi – Tnk. 78, Fotograf.,
Kartozyan – Tnk. 155,
Kasabyan, Zohrap – Tnk. 384,
Kasım bey – Tnk. 37,
Kasparyan, Verginé – I, Tnk. 271,
Kasyan, Sargis – Tnk. 10, Açıklama.,
Katarine (Mrs.) – Tnk. 87, 200,
Kavukçuyan, Andranik – II, Tnk. 158,
Kavukçuyan, Elmas – Tnk. 109,
Kavukçuyan, Gevorg – Tnk. 109,
Kaytsak, Aram (*Bkz.* Aram Kaytsak)

Kazım Bey – Tnk. 1,
Keeper (Miss) – Tnk. 44,
Kelekyan, Karapet – Tnk. 189,
Kelekyan, Tigran – Tnk. 47, 251, 277, Açıklama.,
Keleşyan, Misak – II, Kaynak.,
Kemal, Ali – Tnk. 172,
Kemal Bey – Tnk. 177,
Keovdereliyan, Karapet – Tnk. 289,
Kerenski, Alexander – Tnk. 1, Açıklama.,
Keri [Kavafyan, Arşak] (Fedai) – Tnk. 34, 66, 333, Açıklama.,
Keşişyan, Alis – Tnk. 499-616, Fotograf.,
Keşişyan, Artin – Tnk. 193,
Keşişyan, Gevorg – Tnk. 604, Fotograf.,
Keşişyan, Gürci – II, Tnk. 252, Fotograf.,
Keşişyan, Manuk – Tnk. 252,
Keşişyan, Mikayel – I, II, Tnk. 241, Özet., Fotograf.,
Keşişyan, Misak (Çavuş) – Tnk. 241,
Keşişyan, Petros – Tnk. 238,
Keşişyan, Sargis – Giriş,
Khabayan Sahak II (Katolikos) – II, Tnk. 253, 273-274, Açıklama.,
Khaçatıryan, Jenya – Tnk. 58,
Khaçatıryan, Jenya – Tnk. 314,
Khaçatıryan, Kamsar – Tnk. 58, Fotograf.,
Khaçatıryan, Keğam – Tnk. 199,
Khaçatıryan, Khaçik – II, Tnk. 2,
Khaçatıryan, Mıkırtiç – II, Tnk. 99, Fotograf.,
Khaçatıryan, Muşeğ – Tnk. 5,
Khaçatıryan, Paruyr – Tnk. 64, Fotograf.,
Khaçatıryan, Sargis – II, Tnk. 116, 431, Fotograf.,
Khaçatıryan, Varduş – Tnk. 314, Fotograf.,
Khaçoyan, Zareh – Tnk. 422,
Khalburcıyan, Mari – Tnk. 275, 493,
Khalil, Nizar – Tnk. 381,
Khancıyan, Ağasi – Tnk. 9, 20, 27, 35, 49, 53, 55, 76, 155, 206, Açıklama.,
Khancıyanlar – Tnk. 49,
Khanlıyan, Diyon – Tnk. 172,
Khanzadyan, Meliné – Tnk. 161, 513, 584, Fotograf.,
Khanzadyan, Zatik – Tnk. 155, 161, Açıklama.,
Kharikyan, Sargis – Tnk. 404, Fotograf.,
Kharputyan, Hovhannes – Tnk. 87,
Khasum Bey – Tnk. 1,
Khatisyan, Aleksandr – Tnk. 10, 152, 155, Açıklama.,
Khatiyeva, Zenfira – Tnk. 23, 57,
Khayacanyan, Yeğsa – I, II, Tnk. 114,
Khılkhılik – Tnk. 155,
Khırimyan, Ğazaros – Tnk. 239, 610, 625,
Khırimyan, Murad (*Bkz.* Murad, Sıvaslı)
Khırlakyan, Hakob – II, Tnk. 254, 259, 352,
Khondkaryan, Hrant – Tnk. 62, Fotograf.,
Khorenyan – Tnk. 177,
Khrimyan (Hayrik [Baba]), Mkrtiç (Katolikos) – Tnk. 31, 35, 37-38, 46, 191, Açıklama.,
Khrushchev, Nikita – Tnk. 211, Açıklama.,
Khudavertyan, Konstandin – Kaynak.,
Kılıç, Ali [Süleyman Asaf Emrullah] – II, Tnk. 269,
Kırıkyan, Movses – II, Tnk. 281, 283, 286,

Kıtranyan, Vahan – Tnk. 30,
Kıtranyan, Yedvard – Tnk. 30,
Kıtratsyan, Artavazd – I, Tnk. 219, Fotograf.,
Kikişyan, Petros – Tnk. 105, Fotograf.,
Kikişyan, Sırbuhi – Tnk. 106, 386, 535, 553, 578, 595, Fotograf.,
Kileciyan, Gevorg – Tnk. 147, 671, Fotograf.,
Kilecyan, Petros – Tnk. 145,
Kilecyan, Tigran – Tnk. 147,
Kinn, Mary (Miss) – Tnk. 225,
Kirakosyan, John – II, Kaynak.,
Kirakosyan, Mannik – Tnk. 392, 422,
Kirakosyan, Varduş – Tnk. 68, Fotograf.,
Kirov, Sergey – Tnk. 22, 155,
Kitapçıyan, Vahé – Tnk. 332, Fotograf.,
Kitapsızyan, Panos – Tnk. 659,
Kloian, Richard – Kaynak.,
Kocoyan, Hakob – Tnk. 84, Açıklama.,
Kocoyan, Masis – I, II, Tnk. 84, Fotograf.,
Koçar, Andranik – Tnk. 235,
Koçaryan, Hrant – Tnk. 172,
Koküşyan, Karapet – Tnk. 87,
Koloto, Zuber – II, Tnk. 1,
Komitas (Vardapet [Gözetmen rahip]) – Tnk. 22, 32, 47, 66, 78, 82, 155, 181, 202, 211, 219, 385, Açıklama.,
Koryün [Gomsa İso] – Tnk. 1, Açıklama.,
Koşkaryan, İskuhi – Tnk. 288,
Kotancıyan, Karine – Tnk. 8,
Kotikyan, Arman – Tnk. 155, Açıklama.,
Kozanoğlu [Kemal Doğan] (*Bkz.* Doğan Bey, Kozanoğlu)
Kozmanyan, Senekerim – Tnk. 637, Fotograf.,
Kömürcüyan, Dsağik – Tnk. 527,
Köroğluyan, Hovhannes – Tnk. 137, Fotograf.,
Köseyan, Aram – II, Tnk. 123,
Kuçak, Nahapet (*Bkz.* Nahapet Kuçak)
Kujanyan, Hovhannes – Tnk. 284,
Kujuni – Tnk. 331,
Kuper, Leo – Kaynak.,
Kushman (Miss) – Tnk. 99,
Kuyumcuyan, Avetis – Tnk. 172,
Kuyumcuyan, Satenik – I, Tnk. 191, 322, 446, 516, 541, 573, 593, 605, 618-619, 624, 697, Özet.,
Kürkçüyan, Nıvard – Tnk. 213,
Kürkçüyan, Nuritsa – Tnk. 267, 342, 487, Fotograf.,
Kyossa Binbashi – Tnk. 321,

Lafonten, Edvin – Tnk. 225,
Lafonten, Viyolet – Tnk. 225,
Lala, Mustafa – Tnk. 85,
Lalayan, Cemma – Tnk. 678, Fotograf.,
Lang, David Marshall – Kaynak.,
Lazaryan – Tnk. 314,
Lazyan, Gabriel – II, Kaynak.,

Lenin [Ulyanov], Vladimir – Tnk. 4, 10, 31, 77, 115-116, Açıklama.,
Lepsius, Johannes – II, Tnk. 353,

Ler Kamsar [Tovmachyan, Aram] – Tnk. 37, Açıklama.,
Levin, İsidor – I, Özet.,
Levon Harut (Aktör) – Tnk. 155, Açıklama.,
Levon II (İmarcı Kral) – Tnk. 652,
Levon VI. (Kral) – Tnk. 92, 318,
Levonyan, Adur – I, II, Tnk. 269, 641, Özet., Açıklama.,
Libaridian, Gerard – Kaynak.,
Licyan, Hovhannes – Tnk. 284,
Liebknecht, Karl – II, Tnk. 31, Açıklama.,
Liman (Mr.) – Tnk. 253, 262,
Lisitsyan, Stepan – Tnk. 289,
London, Jack – Tnk. 155,
Loris-Melik/-yan/-ov, Mikael – Tnk. 20, Açıklama.,
Lunaçarski, Anatoly – Tnk. 155, Açıklama.,
Lusinyan, Ovsanna – Tnk. 435,
Luxemburg, Rosa – II, Tnk. 31, Açıklama.,
Lüleciyan, Levon – Tnk. 155, Açıklama.,
Lüleciyan, Tonapet – Tnk. 87,
Lütfi Bey – Tnk. 273,

Maca (Miss) – Tnk. 44,
Mahari [Acemyan], Gurgen – Tnk. 55, Açıklama.,
Mahmut 2. (Sultan) – Tnk. 192, 268,
Mahmut Pasha – II, Tnk. 92, 521,
Mahtesyan, Sargis – Tnk. 384,
Makarov, Nubar – Tnk. 85,
Makarov, Sargis – Tnk. 86,
Makaryan, Pargev – II, Tnk. 272, Özet.,
Makaryan, Sırbuhi – Tnk. 240, 502, 547, 552,
Makhokhyan, Vardan – Tnk. 82, Açıklama.,
Makhulyan, Asatur – Tnk. 297, Fotograf.,
Makintsyan, Poğos – Tnk. 155, Açıklama.,
Malemezyan – Tnk. 155,
Malezyan, Vahan – Tnk. 155, Açıklama.,
Malkhas, Mardo – II, Tnk. 9,
Mame Efendi – Tnk. 1,
Mamikonyan, Mark Aram – Tnk. 111,
Mamikonyan, Vardan – Tnk. 95, 177, Açıklama.,
Mamulyan, Ruben – Tnk. 155, Açıklama.,
Manasyan, Sirak – II, Tnk. 35, Fotograf.,
Mangasaryan-Goshin, Maggy – Tnk. 301,
Mankıryan, Aharon – II, Tnk. 248, 639, 645, Fotograf.,
Mantaş/-yan/-ov, Aleksandr – Tnk. 75, Açıklama.,
Manuk, Çako – Tnk. 29,
Manuk Çavuş – Tnk. 273, 642, 693,
Manuk, Fedayi – Tnk. 1-2, 14,
Manukyan, Alex – Tnk. 193, Açıklama.,
Manukyan, Aram – Tnk. 10, 26, 29, 32, 38, 41-42, Açıklama.,
Manukyan, Armenak – Tnk. 9,
Manukyan, Manuk – Tnk. 679,
Manukyan, Mari – Tnk. 193,
Manukyan, Rehan – Tnk. 6, Fotograf.,
Manuşyan, Misak – Tnk. 155, 292, Açıklama.,

Marikyan, Annik – II, Tnk. 166, 390,
Markosyan, Hambardzum – Tnk. 227, Fotograf.,
Markwart, Josef – II,
Marşumon (Süryani ruhani önder) – Tnk. 42,
Martikyan, George – Tnk. 128,
Martikyan, Harutyun – Tnk. 112, 292, 395, Açıklama., Fotograf.,
Martirosyan, Lusik – Tnk. 65, Fotograf.,
Martirosyan, Sargis – II, Tnk. 117, Fotograf.,
Martirosyan, Vahram – Tnk. 158,
Martirosyanlar – Tnk. 112,
Marutyan, Manvel – Tnk. 32, Fotograf.,
Mary (Miss) – Tnk. 44,
Maştots, Mesrop (*Bkz.* Mesrop Maştots)
Matevosyan, Tsirani – II, Tnk. 113, Fotograf.,
Mayikyan, Verginé – II, Tnk. 253, 259, 550, Fotograf.,
Mayors, Lord – Tnk. 187,
Mazmanyan, Sargis (Ter-Yustos) – Tnk. 155,
Mazmanyan, Vardan – Tnk. 656, Fotograf.,
Mednikyan – Tnk. 56,
Mehmet Bey – Tnk. 101, 115,
Mehmet Hoca – Tnk. 130,
Melik, Aleksandr – Tnk. 155,
Melik-Tangyan, Nerses (Başpiskopos) – Tnk. 63,
Melkonyan – Tnk. 195, 294,
Melkonyan, Rebeka – Tnk. 490, Fotograf.,
Menecyan, Asatur – Tnk. 197, Fotograf.,
Mesrop, Levon – II, Kaynak.,
Mesrop Maştots – Tnk. 6, 159, Açıklama.,
Mesropyan, Anahit – Tnk. 172,
Mesropyan, Manvel – Tnk. 172,
Mesropyan, Mesrop – Tnk. 172, Fotograf.,
Mesropyan, Samvel – Tnk. 26,
Meyti Bey – Tnk. 26,
Mher – Tnk. 37,
Mıslıt (Paşa) – Tnk. 144,
Mihranyan, Heriknaz – Tnk. 365,
Mikayelyan, Arsen – Tnk. 155,
Mikoyan, Anastas – Tnk. 53, 221, 643, Açıklama.,
Mikyan, Annuk – Tnk. 577,
Mikyan, Haykuhi – Tnk. 460, 511, 548,
Minasyan – Tnk. 155,
Minasyan, Mesrop – Tnk. 170, Fotograf.,
Mirza Ağa – Tnk. 1,
Mirzayan, Maryam – Tnk. 330, 334, 340, 357, 370-371, 448-451, 680-682, Fotograf.,
Mirzoyan (zengin) – Tnk. 42,
Mirzoyan, Gurgen – Tnk. 53, Açıklama.,
Misak, Kasap – Tnk. 427,
Misakyan, Şavarş – Tnk. 155,
Mıkhçıyan – Tnk. 88,
Mıkhitaryan Satenik – Tnk. 212,
Mıkırtiçyan Ağavni – Tnk. 20, 613-615, 629, 696, 698, Fotograf.,
Mıkırtiçyan Şoğik – Tnk. 53, Fotograf.,
Mıkırtiçyan, Sokrat – Tnk. 18, Fotograf.,
Mıncoyan – Tnk. 56,
Mıravyan, Askanaz – Tnk. 40,

Miller, Donald – Kaynak.,
Mleh – Tnk. 281,
Mokatsyan, Hovhannes – Tnk. 55,
Momcıyan, Aram – Tnk. 262, 626, 699, Fotograf.,
Mor, Anna – Tnk. 338,
de Morgan, Jacques – II,
Morgenthau, Henry – II, Kaynak., Tnk. 82, 117, 301, Açıklama.,
Morney (Miss) – Tnk. 247,
Morukyan, Byuzand – Tnk. 185, Fotograf.,
Movsesyan, Grigor – Tnk. 379,
Movsesyan, Tigranuhi – Tnk. 327, 355-356, 358, 361, 368, 372,
al Muhammed – II, Tnk. 304,
Muhammed, İbr oğlu – Tnk. 643,
Murad, Büyük-Hacınlı [Hambardzum Boyacıyan] (Fedayi) – I, Tnk. 1, 19, 646, Özet., Açıklama.,
Murad-Rafaelyan – Tnk. 117, Açıklama.,
Murad, Sıvaslı [Khırimyan] – Tnk. 152, 155, 160, Açıklama.,
Muradyan, Gurgen – Tnk. 69, Fotograf.,
Muradyan, Hakob – Tnk. 23, Fotograf.,
Muradyan, Hayrik – II, Tnk. 27, 29, 55, 655, 685, Açıklama., Fotograf.,
Muradyan, Kakav – Tnk. 21, Fotograf.,
Muradyan, Manuk – Tnk. 25,
Muradyan, Martiros – Tnk. 87,
Muradyan, Nıvard A. – Tnk. 25, Fotograf.,
Muradyan, Nıvard M. – II, Tnk. 22, Fotograf.,
Muradyan, Noyemzar – Tnk. 7, Fotograf.,
Muradyan, Sırbuhi – Tnk. 21, Fotograf.,
Muradyan, Turfanda – II, Tnk. 120, 317, 508,
Musa Peygamber – Tnk. 289,
Musa Bey, Hacı – II, Tnk. 1, 565-566,
Musoyan, Gülinya – Tnk. 299, 483, Fotograf.,
Mussolini, Benito – Tnk. 117, Açıklama.,
Musulyan, Varvara – Tnk. 528,
Mutafyan, Hakob – II, Tnk. 384, Fotograf.,
Mutafyanlar – Tnk. 384,
Myasnikyan, Aleksandr – Tnk. 26-27, 31, Açıklama.,

Nacaryan, Anna – Tnk. 183,
Nacaryan, Margarit – Tnk. 125,
Nacaryan, Verginé – I, II, Tnk. 134, Fotograf.,
Nado, Can-fedayi – Tnk. 12,
Nahapet Kuçak – Tnk. 44, Açıklama.,
Nahikyan, Nışan – Tnk. 87,
Nalbandoğli, Ovsanna – Tnk. 89, 377, 592,
Nalbandyan, Aleksan – Tnk. 87,
Nalbandyan, Hakob – Tnk. 235,
Nalbandyan, Hovhannes (Rahip) – Tnk. 187,
Nalbandyan, Khosrov – Tnk. 115,
Nalbandyan, Tigran – Tnk. 53, Açıklama.,
Nansen, Fridtjof – Tnk. 235, Açıklama.,
Narekatsi, Grigor (*Bkz.* Grigor Narekatsi)
Nasır, Cemal Abdül – Tnk. 193,
Nasoyan, Siranuş – Tnk. 94,
Naşalyan, Manuşak – Tnk. 281, 286,
Naşalyan, Varduhi – Tnk. 633,

Nazarbek/-yan, Avetis – Tnk. 155, Açıklama.,
Nazarbek/-yan/-ov, Tovmas (General) – Tnk. 1, 38, 42, 142, Açıklama.,
Nazaryan, Tigran – Tnk. 48,
Nazım, Doctor – I, II, Tnk. 1, 200, 206, Özet., Açıklama.,
Nazlıyan – Tnk. 117,
Neferyan, Arusyak – Tnk. 242, 503, 544,
Nelson (Mr.) – Tnk. 39,
Nerses Şnorhali – Tnk. 131, 266, Açıklama.,
Nersisyan, Mkrtiç – II, Kaynak.,
Nırho (Bey) – Tnk. 1,
Nikolay II (*Bkz.* Romanov, Nikolay II (Çar))
Nikolayev (General) – Tnk. 26, 37-38,
Niyazi Paşa – Tnk. 272,
Njdeh [Ter-Harutyunyan], Garegin – Tnk. 32, 155, 212, Açıklama.,
Nokhudyan (Protestan rahip) – Tnk. 289, 291,
Noraşkharyan – Tnk. 253,
Norents, Vağarşak – Tnk. 40, 48, Açıklama.,
Norikyan, Avetis – II, Tnk. 215, Fotograf.,
Nubar/-yan, Poğos – II, Tnk. 155, 213, 281, 529, 632, Açıklama.,
Nubaryan – Tnk. 277,
Nuri Ağa – Tnk. 130,
Nuri, Hasan – Tnk. 540,
Nuri, Osman bey – Tnk. 200,
Nuricanyan, Nerses – Tnk. 388, Fotograf.,
Nuricanyan, Vilen – Tnk. 375, Fotograf.,

Odyan, Yervand – Tnk. 95, Açıklama.,
Ohanyan, Aşot – II, Tnk. 212, Fotograf.,
Ohanyan-Asturyan, Maritsa – Tnk. 151, Fotograf.,
Ohanyan, Haykuş– Tnk. 162, Fotograf.,
Ohanyan, Tigran – I, Tnk. 97, Özet., Fotograf.,
Omar (Onbaşı) – Tnk. 274,
Omar Paşa – Tnk. 192,
Onbaşyan, Araksi – Tnk. 164,
Ormanyan, Mağakya (Başpiskopos) – Tnk. 152,
Osman Bey – Tnk. 121,
Osman, Hacı – Tnk. 643,
Osman (Onbaşı) – Tnk. 1,
Osman, Topal – Tnk. 216,
Ozanyan, Andranik (*Bkz.* Andranik [Ozanyan] (General))

Özden, Babür – I, Özet.,
Özfırıncı, Nermin – Tnk. 329,
Öylenciyan, Marta – Tnk. 128, Fotograf.,

Paçacıyan, Şuşanik – Tnk. 82, Fotograf.,
Palancıyan, Nışan – Tnk. 186,
Palentinad (Mr.) – Tnk. 87,
Panosyan, Ağeksandr – Tnk. 264,
Panosyan, İskuhi – Tnk. 583, Fotograf.,
Panosyan, Movses – II, Tnk. 281, Fotograf.,

Papazyan, Arus – Tnk. 172,
Papazyan, Avetis – Kaynak.,
Papazyan, Barunak – Tnk. 176, 350,
Papazyan-Çukasyan, Barbara Mari – Tnk. 159,
Papazyan, Hakob – II, Tnk. 200, Fotograf.,
Papazyan, Karapet – Tnk. 173,
Papazyan, Maritsa – I, Tnk. 169, Fotograf.,
Papazyan, Stepan – Tnk. 155,
Papazyan, Vahan – Tnk. 1, 37, Açıklama.,
Papazyan, Yevniké – Tnk. 232,
Papikyan, Hakob – II, Kaynak.,
Papikyan, Loris – I, II, Tnk. 88, Fotograf.,
Papyan, Matsak – Tnk. 20, 668, Açıklama.,
Paramaz (Sagsyan, Matteos) – Tnk. 37, Açıklama.,
Paronyan, Hovhannes – Tnk. 203, Fotograf.,
Partamyan, Zaruhi – Tnk. 263, 676, Fotograf.,
Paşayan, Hakob – Tnk. 280, 406,
Paşayan, Soğomé – Tnk. 396, Fotograf.,
Patrik, Arakel – Tnk. 235,
Patryan, Samvel – II, Tnk. 205, 429,
Patton (General) – Tnk. 301,
Pavlikan – Tnk. 277, Açıklama.,
Paydsarik – Tnk. 567,
Pehlivanyan, Alina – Tnk. 679,
Peterson, Karen (Miss) – Tnk. 353,
Petikyan, Varduhi – Tnk. 443, Fotograf.,
Petrosyan, Arşak – Tnk. 26,
Petrosyan, Arşakuhi – II, Tnk. 175, Fotograf.,
Petrosyan, Azatuhi – Tnk. 341,
Petrosyan, Bazik – Tnk. 26,
Petrosyan, Satenik – Tnk. 11,
Petrosyan, Siranuş – Tnk. 73,
Pickford, Mary – Tnk. 155,
Pilates – II, Tnk. 200,
Pinon, René – II, Kaynak.,
Poincaré, Raymond – Tnk. 172, Açıklama.,
Poğikyan, Aşkhen – Tnk. 92, Fotograf.,
Poğikyan-Darbinyan, Anahit – Tnk. 92, 149, 277,
Poğikyan, Grigor – Tnk. 92,
Poğikyan, Sedrak – Tnk. 277, Fotograf.,
Poğosyan – Tnk. 385,
Poğosyan, Haykaz – Kaynak.,
Poğosyan, K. P. – Kaynak.,
Polatyan, Yervand – Tnk. 335,
Polo, Marko – Tnk. 273,
Poponyan, Karapet – Tnk. 216,
Porter, Jack Nusan – I, Kaynak., Özet.,
Potikyan, Varduhi – II, Tnk. 54, Fotograf.,

Raffi [Melik-Hakobyan, Hakob] – Tnk. 33, 38, Açıklama.,
Rakıcıyan, Grigor – Tnk. 177,
Rastgelenyan, Harutyun – II, Tnk. 147,
Raşid Efendi – II, Tnk. 1,

Reisyan, Jirayr – II, Tnk. 382, Fotograf.,
Reşad, Mehmed (Sultan) – II, Tnk. 1, 150, 206, 298,
Riggs (Mr.) – Tnk. 101,
Rıza, Ahmed Bey – II, Tnk. 30,
Rıza Şah – Tnk. 63,
Romanov, Nikolay II (Çar) – Tnk. 18, 42, 47, 254, Açıklama.,
Ruben [Ter-Minasyan, Minas] – Tnk. 1, 19, Açıklama.,
Rubinyan – II, Tnk. 200, 436, 684, Açıklama.,

el Saadi, Başir – II, Tnk. 303, Fotograf.,
Sabintsyan – Tnk. 281,
Sabuncu Bey – Tnk. 143,
Sadatyan, Sımbat (Piskopos) – Tnk. 220,
Sadatyan, Vazgen – Tnk. 220, Fotograf.,
Safaryan, Nver (General) – Tnk. 51, 205, Açıklama.,
Safaryan, Petros – Tnk. 287, 521, Fotograf.,
Safrastyan, Ruben – Kaynak.,
Sahakyan, A. – II, Kaynak.,
Sahakyan, Ruben – Kaynak.,
Sahakyan, Hambardzum – II, Tnk. 153, Fotograf.,
Sahakyan, Makruhi – Tnk. 39, Fotograf.,
Sahakyan, Manvel – Tnk. 154,
Sahatçıyan, Nışan – Tnk. 92,
Salıryan – Tnk. 385,
Salmond, Agnes – Tnk. 353,
Samartsov, (Polkovnik [Albay]) – Tnk. 1,
Samo – Tnk. 176,
Sanasaryan – I, Tnk. 24,
Sancyan, Ara – Giriş,
Santuryan, Aram – Tnk. 311, Fotograf.,
Santuryan, Janna – Tnk. 311,
Sarafyan, Gevorg – I, Kaynak., Özet.,
Sarafyan, Karapet – Tnk. 350,
Sargısyan, Ara – Tnk. 218,
Sargısyan, Aram – Tnk. 155,
Sargısyan, Hamlet – Harita,
Sargısyan, Suren – II, Tnk. 155, Fotograf.,
Sarju (Yüzbaşı) – Tnk. 143,
Sarmen – Tnk. 43,
Saroyan, Derenik – Tnk. 55, Fotograf.,
Saroyan, Patrik – Tnk. 38, Fotograf.,
Saroyan, William – Tnk. 155, 677, Açıklama.,
Sarukhanyan, Mayreni – Tnk. 447,
Saryan, Sargis – Giriş, II, Tnk. 131, 391, Fotograf.,
Sassounian, Harut – II, Kaynak., Özet.,
Sasuntsi, Davit – Tnk. 29, 385,
Satamyan, Nazeni – Tnk. 331, 600, 646-649, 694-695, Fotograf.,
Saydali (Şeyh) – Tnk. 22,
Selahattin – Tnk. 243,
Selami Bey – Tnk. 177,
Semerciyan, Harutyun – Tnk. 87,
Senekerim (Kral) – Tnk. 155,

Sepuh [Nersisyan, Arşak] (Komutan) – Tnk. 32, 155, Açıklama.,
Serengülyan, Vardges – Tnk. 1, 37, 42, 211, Açıklama.,
Serob, Ağbyur [Vardanyan, Serob] (Fedayi) – Tnk. 11, 19, 32, 129, 420, Açıklama.,
Serobyan, Muşeğ (Piskopos) – Tnk. 193,
Servet Paşa – II, Tnk. 1,
Sevak, Ruben – II,
Shaddock (Miss) – Tnk. 143,
Sınapyan, Markos – Tnk. 286,
Sınaryan, Sınar – Tnk. 155,
Sırapyan, Anjel – Tnk. 213,
Sıtkı Bey – Tnk. 155,
Sıvacıyan – Tnk. 112,
Sıvacıyan, Arsen – Tnk. 184, 621, Fotograf.,
Siamanto [Yarcanyan, Atom] – II, Tnk. 181, Açıklama.,
Silikyan, Movses (General) – Tnk. 38, Açıklama.,
Silyan, Baruhi – II, Tnk. 230, 538, 568, 572, Fotograf.,
Simion (Kral) – Tnk. 213,
Simonyan, Andranik – Tnk. 63, 380, Fotograf.,
Simonyan, Azat – Tnk. 26,
Simonyan, Hovhannes – Tnk. 253,
Sinanyan, Sinan – Tnk. 210, Fotograf.,
Sinanyan, Victoria – Tnk. 501, 533,
Siradeğyan, Azniv – Tnk. 163,
Sirunyan, Mambre (Rahip) – Tnk. 11, 193, 332, Açıklama.,
Sleman, Kor Ağa – II, Tnk. 1,
Smbat (Kımutan) – Tnk. 13, 19, 88, 155,
Sofyan, Zaven – Tnk. 363,
Soğikyan, Karapet – Tnk. 87,
Soğomon Tarontsi – Tnk. 51, Açıklama.,
Soğomonyan, Galust – I, Tnk. 202, Fotograf.,
Soğomonyan, Gevorg – Tnk. 202,
Soğomonyan, Zazik – Tnk. 43,
Solakhyan, Arşavir – Tnk. 48, Açıklama.,
Sose, Ana – Tnk. 11,
Stalin [Cugaşvili], Josep – Tnk. 4, 53, 55, 168, 205, 285, 297, 345, 612, 668, 670, 672, Açıklama.,
Stepanyan, Abraham – Tnk. 307,
Stepanyan, Arşak – Tnk. 12, Fotograf.,
Stepanyan [Ter-Stepanyan], Garnik – I, II, Tnk. 95, Açıklama., Fotograf.,
Stepanyan, Sepuh – Tnk. 152,
Stepanyan, Stepan – Tnk. 121, Fotograf.,
Stepanyan, Yester – Tnk. 246,
Sukiasyan, Rafik – Tnk. 337,
Sultanov – Tnk. 385,
Sundukyan, Gabriel – Tnk. 153,
Supkukyan, Poğos (Aşık Develli) – II, Tnk. 454, 632-633, Fotograf.,
Supukyan, Asatur – Tnk. 286, Fotograf.,
Surenyan – Tnk. 253,
Süleyman, Abdülkerim İsa Şeyh – Tnk. 381,
Sütçüyan, Grigor – Tnk. 211,
Svazlıyan, Jirayr – Tnk. 151,
Svazlıyan, Mari – Tnk. 82,
Svazlıyan [Svazlı], Mihran – Tnk. 82, 101, 385, Açıklama.,
Svazlian, Garnik – Tnk. 235, 385, 667, 670, 700, Açıklama., Fotograf.,
Svazlian, Sirarpi – Tnk. 441, Fotograf.,
Svazlian, Verjiné – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 385, 461, 679, Özet.,

Sykes-Picot – II,
Syulahyan, Hayk – Tnk. 408,

Şağban Ağa – II, Tnk. 298,
Şağoyan, Levon – Tnk. 27, 42, Açıklama.,
Şah Abbas – Tnk. 34, 62, 192,
Şahbağuntsyanlar – Tnk. 37,
Şahin, Bazke – Tnk. 29,
Şahinyan, Kacberuhi – Tnk. 45, Fotograf.,
Şahkhatuni Arşavir – Tnk. 155, Açıklama.,
Şahmuradyan, Armenak – Tnk. 32, 47, 95, 155, Açıklama.,
Şahnik – Tnk. 566,
Şahnur [Keresteciyan], Şahan – Tnk. 155, Açıklama.,
Şahoyan, Badal – II, Tnk. 315, 557,
Şahoyan, Hrant – Tnk. 315, 557,
Şahpazyan – Tnk. 112,
Şahumyan, Stepan – Tnk. 43, 66, 171, 251, 285, Açıklama.,
Şahverdyan, Danuş – Tnk. 155, 196, 206,
Şakir, Behaeddin – I, II, Tnk. 200, 206, Özet., Açıklama.,
Şakir, Deli – Tnk. 176,
Şalcıyan, Gevorg – Tnk. 369,
Şamlıyan – Tnk. 235,
Şamma – Tnk. 305,
Şanmar – II, Tnk. 304,
Şant [Seğbosyan], Levon – Tnk. 37, 46, 63, 95, 131, 155, 266, Açıklama.,
Şapa – Tnk. 176,
Şekhe Ağa – Tnk. 176,
Şekir Paşa – II, Tnk. 522,
Şeram (Aşık) – Tnk. 79,
Şeyh-Panos – Tnk. 281,
Şirakyan, Yervand – Tnk. 41, Fotograf.,
Şiraz, Hovhannes – Tnk. 43, 53, 78, Açıklama.,
Şirinoğli, Nıvard – Tnk. 167,
Şirvanzade [Movsisyan], Aleksandr – II, Tnk. 43, 63, Açıklama.,
Şişikyan, Barunak – Tnk. 261, Açıklama., Fotograf.,
Şnorhali, Nerses (*Bkz.* Nerses Şnorhali)
Şovroyan – Tnk. 253,
Şustov – Tnk. 78,
Şuşanyan, Vazgen-Onnik – Tnk. 155, Açıklama.,
Şükrü Bey – Tnk. 82, 134,
Şükrü Efendi – Tnk. 117, 175,
Şükrü, Mithat – II,

Tadevos (Ressam) – Tnk. 143,
Tagoyan, Arakel – I, Tnk. 96, Fotograf.,
Tağavaryan [Çadırcıyan], Nazaret – II, Açıklama.,
Tağavaryan, Verjin – Tnk. 512, Fotograf.,
Tahmazyan, Gurgen – Tnk. 155,
Talaat Paşa – I, II, Tnk. 1, 26, 31, 82, 91, 117, 121, 148, 176, 187, 192, 200, 206, 231, 234, 249, 251, 253-254, 257, 266, 270, 272-273, 276, 287, 297-298, 454, 543, 546-547, 609, 650, 677, Özet., Açıklama.,
Talib Efendi – Tnk. 1,
Tamanyan – Tnk. 62, 205,
Tamo, Ali – II,

Tarontsi, Soğomon (*Bkz.* Soğomon Tarontsi)
Taslakyan, Misak – II, Tnk. 428,
Taşçıyan, Arşaluys – Tnk. 133, Fotograf.,
Taşçıyan, Karpis – Tnk. 226,
Taşçıyan, Karapet – Tnk. 87,
Taşçıyan, Mıkırtiç – Tnk. 63,
Tavukçuyan, Nerses (Papaz) – Tnk. 270,
Tayan, Florence – Tnk. 109,
Taymazyan, Hovhannes [Vardevar] – Tnk. 643,
Tehleryan, Soğomon – I, II, Tnk. 155, 266, 650, 677, Özet., Açıklama.,
Tekeyan, Andreas – Tnk. 181,
Tekeyan, Anjel – Tnk. 526, Fotograf.,
Tekeyan, Tiran – Tnk. 283,
Tekeyan, Vahan – Tnk. 95, 112, Açıklama.,
Temiryan, A. – Kaynak.,
Tenekeciyan, Nikoğos – Tnk. 87, 110, Açıklama.,
Teotik [Labcinyan, Teodoros] – Tnk. 221, Açıklama.,
Tepekiçyan, Khosrov – Tnk. 87,
Ter-Avetikyan, Mikayel – Tnk. 307,
Ter-Gabrielyan, Sahak – Tnk. 155, Açıklama.,
Ter-Galustyan, Movses – Tnk. 285,
Ter-Ğazaryan, Harutyun – Tnk. 262,
Ter-Ğevondyan, Aram – Tnk. 235,
Ter-Hakobyan, Parandzem – Tnk. 75, Fotograf.,
Ter-Hovhannisyan, Şuşanik – Tnk. 66,
Ter-Khorenyan – Tnk. 87,
Ter-Merkeryan, Sirvard – Tnk. 602,
Ter-Mıkırtiçyan, Maryam – Tnk. 90, 459, 687, Fotograf.,
Ter-Nazaretyan, Arşaluys – Tnk. 83, Fotograf.,
Ter-Nersesyan, Sirarpi – Tnk. 234,
Ter-Petrosyan, Haykanuş – Tnk. 146, 496,
Ter-Poğosyan, Hakob – Tnk. 666, Fotograf.,
Ter-Sahakyan, Gevorg – Tnk. 276,
Ter-Sargisyan, Satenik – Tnk. 138,
Ter-Simonyan, Drastamat – Tnk. 155, Açıklama.,
Ter-Stepanyan, Garnik – Tnk. 95,
Ter-Stepanyan, Manuşak – Tnk. 91, Fotograf.,
Ter Voğormiyacıyan, Herminé – Tnk. 180, Fotograf.,
Ter-Yeğişyan, Taguhi – Tnk. 515, Fotograf.,
Tercanyan, Antony-Stepan – Tnk. 165, 419, Fotograf.,
Tercanyan, Toros – Tnk. 165, Fotograf.,
Terlemezyan, Panos – Tnk. 155, Açıklama.,
Terlemezyanlar – Tnk. 37,
Terteryan – Tnk. 112,
Terteryan, Paylun – Tnk. 122, 452, 457, Fotograf.,
Terteryan, Tadeos – Tnk. 172,
Terteryan, Tonik – Tnk. 155,
Terunyan-Haçeryan, Araksi – Tnk. 171,
Terunyan, Misak – Tnk. 171, Fotograf.,
Terzibaşyan, Avetis – Tnk. 37, 155, Açıklama.,
Terziyan, Armenak – Tnk. 87,
Terziyan, Armik – Tnk. 56, Fotograf.,
Terziyan, Artsvik – Tnk. 49, Fotograf.,
Terziyan, Hakob – II, Tnk. 100,

Terziyan, Hakob – II, Tnk. 233,
Terziyan, Meliné – Tnk. 217,
Terziyan, Ronya – Tnk. 316, 348, 352-353, Fotograf.,
Terziyan, S. H. – II, Kaynak.,

Tığlikyan, Sarkis – II, Tnk. 428,
Tılkatintsi [Harutyunyan], Hovhannes – II,
Tırpancıyan, Mıkırtiç – Tnk. 329,
Tırpancıyan, Yervand – Tnk. 329,
Tigran Mets [Büyük Tigran] (Kral) – II, Tnk. 130, 139, 177, Açıklama.,
Tigranyan, Harry – Tnk. 165,
Tigranyan, Nikoğayos – Tnk. 53, Açıklama.,
Timurlenk – Tnk. 218,
Tinguryan-Çukasızyan, Arşaluys – Tnk. 159, Fotograf.,
Tinkılyan, Hovhannes – Tnk. 87,
Tokatlyan, Anitsa – Tnk. 387, 567, 569-570, 623, 630-631, 640, 644, 650, 652, 658,
Tonapetyan, Anahit – Giriş,
Torgom Paşa – Tnk. 228, 241,
Torgomyan, Tserun – Tnk. 48,
Tonikyan, Hakob – Tnk. 351,
Tonikyan, Tonik – II, Tnk. 285, Fotograf.,
Tonoyan, Sarkis – Tnk. 9,
Tonoyan, Şoğer – I, II, Tnk. 9, 437-438, 611-612, 653, 683, Özet., Fotograf.,
Tonoyan, Tonakan – Tnk. 8, Fotograf.,
Topalyan, Anuş – Tnk. 179,
Topalyan, Yeva – Tnk. 140,
Torikyan, Haykaz – Tnk. 102, Fotograf.,
Toros, Cin – Tnk. 640,
Toros-Efe (Efendi) – Tnk. 429,
Torosyan, Hazarkhan – I, II, Tnk. 129, 393, 498, Fotograf.,
Torosyan, Ruben – Tnk. 172,
Torosyan, Sargis – Tnk. 125,
Torosyan, Shmavon T. – Kaynak.,
Torosyan, Tsolak – Tnk. 313, 556, Fotograf.,
Torun – Tnk. 176,
Totovents, Vahan – Tnk. 115, Açıklama.,
Touryan Miller, Lorna – Kaynak.,

Tozluyan, Karapet – I, II, Tnk. 254, 319, 410-416, 436, 466, 640, 644, 674, 684, Özet., Fotograf.,
Tsulikyan, Harutyun – Tnk. 182, Fotograf.,
Tsulikyan, Sona – Tnk. 185,
Tsulikyan, Tigran – Tnk. 181, 409, Fotograf.,
Tukhmanyan, Annıman – Tnk. 126,
Tumanyan, Hovhannes – II, Kaynak., Tnk. 20, 31-32, 48, 76, 212, Açıklama.,
Tumasyan, Peproné – Tnk. 72, 662, Fotograf.,
Turkciyan, Garegin – Tnk. 145,
Tursargısyan, Ağasi – Tnk. 281, 283, Açıklama.,
Turucikyan, Garegin – II, Tnk. 118, 343,
Turucikyan, Taguhi – Tnk. 506,
Tüfenkçiyanlar – Tnk. 130,
Tütüncüyan, Armine – Tnk. 235,
Tütüncüyan, Hovsep – Tnk. 235,
Tütüncüyan, Mihran – Tnk. 48,
Tütüncüyan, Siranuş – Tnk. 37, Fotograf.,
Twain, Mark – Tnk. 95,
Trotsky, Lev [Bronştein, Lev Davidovich] – T. 38, Açıklama.,

Ubada – II, Tnk. 304,
al Udua – II, Tnk. 304,
Uluhocyan – Tnk. 87,
Umbırşat – Tnk. 58,
Urfalıyan, Sedrak – Tnk. 284,

Vahe Hayk [Tincyan] – Tnk. 155, Açıklama.,
Valmar [Margaryan, Vladimir] – Tnk. 150,
Vanesyan, Arusyak – Tnk. 244,
Vanyan, Habet – Tnk. 284,
Varandyan, Mikayel – Tnk. 155, Açıklama.,
Vardanyan, Harutyun – Tnk. 273,
Vardanyan, Hayko – Tnk. 308, Fotograf.,
Vardanyan, Mari – II, Tnk. 132, 439, Fotograf.,
Vardanyan, Mayranuş – Tnk. 367, 471,
Vardanyan, Serob (*Bkz.* Serob, Ağbyur)
Vardanyan, Svetlana – Tnk. 60,
Vardanyan, Yeğişe – Tnk. 47,
Vardapetyan, Amatuni – Tnk. 27,
Vardapetyan, Serob – Tnk. 87,
Vardges (*Bkz.* Serengülyan, Vardges)
Vardyan, Zabel – Tnk. 473, 523, 534, 574, Fotograf.,
Varjapetyan, Hovhannes – Tnk. 173,
Varjapetyan, Luiz – Tnk. 458, 598,
Varjapetyan, Nazaret – Tnk. 596, 599, 651,
Varujan [Çubukkaryan], Daniel – II, Tnk. 158, 181, 253, Açıklama.,
Varuzyan, Onnik – Tnk. 465, Fotograf.,
Varuzyan, Yervand – Tnk. 464, Fotograf.,
Vazgen I. (Katolikos) – Tnk. 52,
Vehib, Mehmed (Paşa) – Tnk. 42, 155, Açıklama.,
Venet (Mrs.) – Tnk. 196,
Veranyan, Beatris – Tnk. 529,
Véou, P. du – Kaynak.,
Volter, Beatris – Tnk. 385,
Volter, Onnik – Tnk. 385,
Vorberyan, Mkrtiç – Tnk. 87, 134,
Vorberyan, Ruben – Tnk. 155, Açıklama.,
Vorbuni [Öksüzyan], Zareh – Tnk. 155, Açıklama.,
Voskeriçyan-Bayramyan, Sonya – Tnk. 142,
Voskeriçyan, Mari – Tnk. 236, Fotograf.,
Voskeriçyan, Petros – Tnk. 142, Fotograf.,
Voskiyan, Varduhi – Tnk. 346, 364, 378,
Vramyan, Arşak – Tnk. 26, 29, 32, 36-37, 40, 42, Açıklama.,
Vratsyan, Simon – Tnk. 155, Açıklama.,
Vştuni, Azat (*Bkz.* Azat Vştuni)

Wangenheim (Elçi) – II, Tnk. 172,
Werfel, Franz – II, Tnk. 289, 291, 385, Açıklama.,
Wilhelm (İmparator) – II, Tnk. 31, 110, 121, 172, 200, 219,
Willard, Charlotte (Miss) – Tnk. 82,

Wilson, Woodrow Tomas – II, Tnk. 116, 385, 671, Açıklama.,

Yağloğlu/-yan – Tnk. 644,
Yağupyan, Gevorg – Tnk. 155,
Yağupyan, Yesayi – I, II, Tnk. 253, 281, 286, 288, 454, Özet., Açıklama.,
Yapucyan, Gevorg – Tnk. 274,
Yaralıyan, Misak – Tnk. 405, Fotograf.,
Yazıcıyan, Gevorg – Tnk. 211, 384,
Yetaryan, Sargis – Tnk. 196, 362, Fotograf.,
Yetenekyan, Soğomon – II, Tnk. 237, 321, 421, Fotograf.,
Yeğikyan, Armenuhi – Tnk. 74, Fotograf.,
Yeğişe (Vardapet [Göztemen rahip]) – Tnk. 19,
Yeğişe (Patrik) – Tnk. 47,
Yeğoyan (Pastör) – Tnk. 11,
Yeğyayan, Karapet – Tnk. 190,
Yeğyazaryan, Arto – Tnk. 58, Açıklama.,
Yekaryan, Armenak – I, Tnk. 235, Özet., Açıklama.,
Yengibaryan – Tnk. 221,
Yepremkhan [Davtyan, Yeprem] – Tnk. 333, Açıklama.,
Yepremverdi (/Efimerte) – Tnk. 85,
Yeremeyev, Dmitri – Kaynak.,
Yeremyan, Khoren – Tnk. 181,
Yeritsyan, Sergo – Tnk. 291,
Yerkat, Mari – II, Tnk. 181, 224, 235, 425, Fotograf.,
Yerkat, Mihran – Tnk. 181, 235,
Yerkat, Paytsar – Tnk. 181, 235, 423, 555, 564, Fotograf.,
Yeruhan [Srmakeşliyan, Yervand] – II, Tnk. 87,
Yervand, Hraç (*Bkz.* Hraç Yervand)
Yesayan, Geğetsik – II, Tnk. 231, Fotograf.,
Yesayan [Hovhannisyan], Zabel – Tnk. 155, 332, Açıklama.,
Yotınyeğbayryan, Mıkırtiç – I, II, Tnk. 147, Özet.,
Yusuf Efendi – Tnk. 1, 20,

Zakaryan, Alda – Tnk. 82,
Zalo (Fedayi) – Tnk. 2,
Zardaryan, Ruben – II, Tnk. 423,
Zarifyan, Hovhannes – Tnk. 32, 37, 95, Açıklama.,
Zarubyan, Yakov – Tnk. 84, Açıklama.,
Zaryan, Nairi – Tnk. 10, 43, Açıklama.,
Zatikyan, Haykanuş – Tnk. 661, Fotograf.,
Zaven (Patrik) – Tnk. 85,
Zaven, Tigran – Tnk. 155,
Zeki Paşa – Tnk. 111, 264,
Zeynal Bey – II, Tnk. 155,
Zeytuntsyan, Berc – Tnk. 235,
Zeytuntsyan, Nazaret – Tnk. 253,
Zohrap, Grigor – I, II, Tnk. 37, 121, 155, 181, 211, 219, 221, 234, 253, 273-274, 276, Açıklama.,
Zohrap, Klara – Tnk. 234,
Zohrap-Lıebmann, Dolores – Giriş, Tnk. 234, 276, Fotograf.,
Zopyan, Grigor – Tnk. 195,
Zoryan – Giriş,
Zubeyd – II, Tnk. 304,
Zulalyan, Ağavni – Tnk. 587, Fotograf.,

Zulalyan, Gevorg – Tnk. 235, Fotograf.,
Zulalyan, Şaké – Tnk. 530, Fotograf..

YER İSİMLERİ VE ETNOİSİMLER İNDEKSLERİ*

Abağa – Tnk. 25, 31, 33, 38,
Abakol – Tnk. 253,
ABD (Amerika Birleşik Devletleri), Kuzey Amerika, Amerika, Amerikalı, Amerikan – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 6, 10-11, 13, 17, 22, 24, 30, 34-35, 39, 42-44, 47, 50-51, 62, 65, 69, 72, 75, 78-79, 81-82, 84, 88-92, 94-95, 100-102, 104, 109, 111-117, 120, 122, 124-128, 130-131, 134-135, 137-139, 143, 145, 147-148, 152, 154-155, 157, 159-160, 162, 164, 168, 171, 173, 175, 177, 185, 187, 190, 193, 195-196, 198, 206, 212-213, 225, 234-235, 244-245, 247, 252-254, 262, 283, 289, 297, 299, 301, 307, 317-318, 330-331, 343, 345, 349-350, 353-354, 358, 385, 613-615, 622, 627-628, 679, 696, 698, Özet.,
Abhazya – Tnk. 95,
Abragonis – Tnk. 312,
Abu Arar, Abu Harar – II, Tnk. 187, 231,
Abu-el-Asi – Tnk. 289,
Abu Farah – Tnk. 289,
Abu Hamda – Tnk. 143,
Adana – I, II, Kaynak., Tnk. 86, 114, 125, 131, 156, 181, 189, 195-196, 200, 206, 211, 238, 240-248, 250-251, 253-254, 272-274, 285, 294, 298, 301, 319, 331, 336, 347, 362, 376, 427, 434-436, 460, 552, 557, 626, 640, 643, 677, 684, 699, Özet.,
Adapazarı – I, II, Tnk. 152, 181, 200, 218-227, 348, 360, 422, 425, Özet.,
Addis Ababa – I, Tnk. 374,
Adıyaman (Yukarı Adıyaman) – I, Tnk. 42, 58, 148, 155,
Adler – Tnk. 134,
Adrianapolis (Edirne) – Tnk. 155,
Adriyatik Denizi – Tnk. 196,
Afyonkarahisar, Afyon – I, II, Tnk. 161, 175, 195-200, 206, 211, 222, 362, 563,
Agarak – Tnk. 84,
Agrak – Tnk. 18,
Agravi Kar [Karga Taşı] – Tnk. 37,
Agrica – Tnk. 58,
Agulis – I, Tnk. 311,
Ağaçkoyun – Tnk. 265,
Ağadir – Tnk. 88,
Ağbenis – II, Tnk. 1, 9,
Ağbi – Tnk. 14,
Ağbik – Tnk. 1,
Ağcavaz – Tnk. 10,
Ağçan – II, Tnk. 1,
Ağdznik – Tnk. 23,
Ağstafa – Tnk. 31,
Ağudi-Vağudi – Tnk. 9,
Ağvanıs – Tnk. 98,
Ahlat – Tnk. 1,
Ahmed Kâhya – Tnk. 172,
Ahtamar – Tnk. 21, 27, 52, 333, 677,

* **Yer İsimleri ve Etnoisimler İndeksleri**, eserdeki ***Girişe, "Sözel Tarih Araştırması"*** I ve II bölümleri, ***"Tarihsel Birincil Kaynaklar"*** Tanıklıklar (kısaca: Tnk.) sıra numaraları, alfabetik sıra yanısıra ***Kaynakça*** (kısaca: Kaynak.), ***Özetler*** (kısaca: Özet.) ve ***Açıklamalara*** (kısaca: Açıklama.) göre dizilmiştir.

Akaba – Tnk. 143,
Akbucak – Tnk. 172,
Akdağ – Tnk. 172,
Akdeniz – II, Tnk. 27, 42, 192, 212, 238, 251, 281, 284, 297, 326, 385, 670, 700,
Akdere – Tnk. 86, 200,
Akhalkalak (Akhalkelek) – Tnk. 4, 73, 80-81,
Akhaltska, Akhltsika – Tnk. 4, 84,
Akhisar – Tnk. 86,
Akhparaşen – Tnk. 285, 326,
Akhta – Tnk. 66, 297,
Akhuryan – Tnk. 7,
Akırvıti – Tnk. 37,
Ak-Koyunlu – Tnk. 307,
Akköprü – Tnk. 86,
Akn – II, Tnk. 87, 96, 98, 412,
Aksaray – Tnk. 332,
Akşehir – Tnk. 86, 192, 196, 362,
Alaca – Tnk. 172-173,
Alagöz – Tnk. 178,
Alagyaz – Tnk. 1, 76, 78,
Alapars – Tnk. 176,
Alaşkert [Eleşkirt] – I, II, Tnk. 1, 5, 13, 18, 25, 63-69, 380, 557,
Alaverdi – Tnk. 42, 84, 258,
Albania – Tnk. 155,
Aleksandrapol (Leninakan, Gümrü) – I, Tnk. 2, 8, 19, 24, 27-28, 39-40, 42-44, 50-51, 53, 55, 57, 61, 70-71, 74-80, 88, 91, 95, 98, 110, 113, 119, 121, 142, 151, 155, 200, 202, 219, 241, 247, 284, 294, 312-314, 332, 385, Özet.,
Aleksandret [İskenderun] – I, II, Tnk. 92, 250, 274-275, 277, 281, 284, 294, 297-298, 326, 333, 385,
Aleksandria – I, Tnk. 184-185, 193, 235, 332, 385, 660, 667, 670,
Algeria – Tnk. 253,
Alibek – Tnk. 1,
Alican – Tnk. 1,
Alis – Tnk. 97, 155, 210,
Alişan – Tnk. 307,
Almanya, Almanyalı, Almanca, Alman – I, II, Tnk. 1, 10, 13, 15, 24, 30-33, 42, 44, 51, 84, 87, 92, 95, 101, 111-112, 116-117, 121, 128, 130, 134-136, 143-145, 147, 155-156, 158, 172, 187, 189, 195, 200, 202, 205-206, 211-212, 219, 221, 225, 234-235, 241, 243, 247-248, 251, 253-255, 258, 262, 265, 268, 281, 285, 289, 291-294, 297, 300, 323, 359, 383, 416, 428, 549, 557, 650, 652,
Almaoğlu Bahçesi – Tnk. 133-134,
Altay Bölgesi (Altayski Kray) – II, Tnk. 166, 168, 220, 285, 345, Açıklama.,
Amanos – Tnk. 251, 253, 274,
Amasya – I, Tnk. 82, 150, 152, 156, 168, 171, 531,
Amazon – Tnk. 155,
Ambr – Tnk. 1,
Amerika (*Bkz.* ABD)
Amyuk – Tnk. 30,
Anadolu, Anatolya – I, II, Kaynak., Tnk. 82, 101, 152, 165, 171, 177, 181, 194, 206, 225, 366, 557, Özet.,
Andırın – Tnk. 253,
Andi – Tnk. 108,
Andok, Andok-Tsovasar – II, Tnk. 1, 2, 438,
Andreyevka – Tnk. 345,
Andzut – Tnk. 112,
Ani – Tnk. 62, 79, 98, 103-104, 155, 677,
Anipemza – Tnk. 49,

Ankara – II, Tnk. 86, 144, 172, 177-178, 180-181, 194, 200, 203, 205-206, 224, 254, 429,
Antakya [Antiok] – II, Tnk. 281, 285, 289, 294-295, 297, 381,
Antalya – Tnk. 192,
Antilyas – Tnk. 131, 239, 262, 353, 625-626, 699,
Antura – Tnk. 247,
Aparan – Tnk. 9, 59, 110,
Aprank – Tnk. 88,
Arabistan (Suudi), Arap öçülü, Arap körfezi, Arap, Arapça – I, II, Tnk. 4, 15-16, 18-19, 27, 38, 42, 44, 47, 52, 84, 86-87, 95, 105, 107, 123, 128, 139, 143-145, 151, 153, 155-156, 159, 162-166, 175-177, 183, 186-187, 190, 194-195, 200, 202-203, 205-206, 211, 213, 219, 225, 229-232, 241, 244, 247, 250-259, 261, 264, 267, 270-271, 274-275, 277-278, 282-283, 285, 289, 290, 294-298, 300, 302-306, 326, 330, 333-334, 344, 349, 373-374, 381-384, 408, 428, 473-474, 508, 510, 529, 555, 640, 644, Özet.,
Arabkir – I, II, Tnk. 87, 89, 96, 101-108, 115, 120, 145, 155, 202, 236, 254, 281, 373, 578,
Aragats – Tnk. 71,
Arağ – Tnk. 1,
Arakelots Manastırı – Tnk. 1,
Araks – Tnk. 5, 25, 28, 32, 46, 48, 51, 78, 88, 115, 171, 307,
Aralez – Tnk. 52,
Aramus – Tnk. 78,
Arappınar – Tnk. 143, 145,
Arara – Tnk. 247, 254, 281, 283, 291, 294, 428, 545, 652,
Ararat (Masis) [Ağrı Dağı] – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 1, 13, 25-26, 33, 38, 55, 58, 78, 128, 139, 147, 157, 163, 186, 188, 193, 210, 216, 246, 263, 285, 288, 301, 326, 333, 335, 348, 379, 385, 428, 557, 659, 666-668, 677, Özet., Açıklama.,
Aratsani – II, Tnk. 115, 130,
Araz (Aras) – Tnk. 13, 20-21, 59-60, 67, 78, 94,
Arcak – Tnk. 24, 44,
Arceş – Tnk. 32,
Arcıklor – Tnk. 1,
Ardahan – I, II, Tnk. 4, 17, 59, 77, 80-81, 85, 120, 672, 677,
Ardvin (Artvin) – I, Tnk. 80-81, 656,
Argeos – Tnk. 187,
Argina vadisi – Tnk. 75,
Arınckus – Tnk. 10,
Arife – Tnk. 86,
Arifiye – Tnk. 181, 221,
Arince – Tnk. 1,
Arivdem – Tnk. 4,
Arjantin – II,
Armaş – Tnk. 27, 152, 228, 232-233, 623, 676, Açıklama.,
Armavir (Ğurduğuli, Hoktemperyan) – I, Tnk. 5, 27, 34, 67, 72, 74, 116, 311, Özet.,
Armenia (*Bkz.* Ermenistan)
Armik – Tnk. 115,
Arnabat – Tnk. 57,
Arnavut – Tnk. 187,
Arnavutluk – Tnk. 155,
Arnos – Tnk. 27,
Arpa – Tnk. 172,
Arpaçay – Tnk. 4, 71, 79,
Arpi – Tnk. 9,
Arşaluys – Tnk. 31,
Artamet – Tnk. 6, 25, 27, 37, 50, 677,
Artaşat (Ğamarlu) – Tnk. 25, 27, 30, 36, 42, 52, 312,

Artaşen – Tnk. 361,
Artik – Tnk. 12,
Artok – Tnk. 1,
Artos – Tnk. 26,
Artsakh (*Bkz.* Karabağ)
Artsap – Tnk. 58,
Artsatagyuğ – Tnk. 86,
Artske – Tnk. 43,
Asank – II,
Aslanbeg [Aslanbey] – I, Tnk. 561, 566,
Astrahan – Tnk. 311,
Asur (Asuristan) – Tnk. 143-144,
Asuri – Tnk. 26-27, 42, 44, 47, 91, 128, 130, 143-144, 193, 200, 241, 258-259, 265, 376,
Asya – Tnk. 380,
Aşağı Bejinkert (*Bkz.* Bejinkert)
Aşağı Sasnaşen (*Bkz.* Sasnaşen)
Aşnak – Tnk. 3-4,
Aştarak – Tnk. 2, 18, 25, 27-28, 34-35, 43, 69, 76, 311,
Aşvan (Arşamavan) – Tnk. 110,
Atıkh – Tnk. 279,
Atina – I, Tnk. 82, 95, 175, 195, 202, 206, 241,
Avan – Tnk. 35,
Avanız – Tnk. 172,
Avants – Tnk. 26, 36, 38,
Avdalağalu – Tnk. 58,
Avırdnik – Tnk. 87,
Avignon – Giriş,
Avran – Tnk. 1,
Avrupa, Avrupalı – Giriş, II, Tnk. 19, 32, 37, 63, 98, 78, 117, 124, 152, 155, 164, 172, 177, 218, 225, 234, 274, 291, 297, 301, 385, 557, 627-628, 650, 679,
Avustralya – Kaynak.,
Avusturya – Giriş, Tnk. 234,
Avusturya-Macaristan – Tnk. 200,
Avzut – II, Tnk. 9,
Ayaş – II,
Aygestan – I, II, Tnk. 25, 28, 31-32, 35-38, 40, 42, 44, 48, 677, Özet.,
Aygezard – Tnk. 27,
Aygıtsa – Tnk. 255,
Ayncar – Giriş, I, Tnk. 277, 281, 283-286, 288, 291, 293-294, 297,
Aynılğazal [Ain-ıl-Ğazàl] – Tnk. 143,
Ayntap [Antep, Gaziantep] – I, II, Kaynak., Tnk. 145, 155, 157, 196, 211, 231, 244, 251-254, 264-272, 274, 295, 333, 342, 349, 362, 376, 381, 427, 641, 658, 676, Özet.,
Ayran – Tnk. 211,
Ayrarat – Tnk. 307,
Ayrum – Tnk. 113,
Azerbaycan – Tnk. 32, 34, 77, 135, 177, 297, 307, 312,
Azizbekov – Tnk. 9,
Aziziye – Tnk. 86, 192, 270,
Azizrnan – Tnk. 1,
Azor adaları [Azorlar] – Tnk. 155,

Baakuba – Tnk. 26, 241, 333,
Bab, Pap – II, Tnk. 151, 156, 187, 200, 219, 231, 264,

Bab-el-Farac – Tnk. 219, 265,
Bab-el-Nerap – Tnk. 381,
Baberd [Bayburt] – I, II, Tnk. 83-85, 96,
Badka – Tnk. 1,
Bafra – Tnk. 152,
Bagran – II, Tnk. 1,
Bağdat – I, II, Tnk. 25-26, 42, 47, 52, 84, 86, 111, 131, 139, 143, 153, 155, 158, 193, 200, 219, 221, 224, 241, 256, 258, 266, 268, 275, 283, 333,
Bağeş [Bitlis] – Tnk. 10, 37,
Bahçe – Tnk. 211,
Bahçecik – Tnk. 363,
Bakırköy – Tnk. 355,
Bakkara (Baggara), Bakkarat el Cebel – II, Tnk. 304, 381-382,
Bakuryan – Tnk. 73, 81,
Bakü – Tnk. 24, 31, 34, 42, 77, 88, 110, 116, 150, 307, 311,
Balaca – Tnk. 31,
Balak – Tnk. 1,
Balçova – II, Tnk. 195,
Balıkesir – Tnk. 206,
Balıklı – Tnk. 355, 423,
Balkan ülkeleri, Balkanlar – I, II, Kaynak., Tnk. 154, 235, 265, Özet.,
Ballum – Tnk. 300,
Baltık Denizi – Tnk. 84,
Baltimore – Tnk. 186,
Balu [Palu] – Giriş, I, II, Tnk. 114-115, 120, 127, 129-131, 345, 390,
Bancaranots – Tnk. 87, 145,
Bandırma – I, Tnk. 203, 217,
Bandimahu – Tnk. 26, 29, 31-33, 38-42, 47-48,
Bardakhana – Tnk. 115,
Basen [Pasinler] – I, II, Tnk. 1, 24, 93, 337, 557,
Basra – Tnk. 26, 42, 52, 196, 258, 333,
Baş-Aparan – Tnk. 32,
Başkale (Ağbak) – Tnk. 25, 37, 115,
Başmahalle – Tnk. 1,
Başurd – Tnk. 299,
Battal – Tnk. 172,
Batum(i) – Tnk. 8, 11, 25-27, 42, 52, 58, 80, 82, 95, 103, 116, 125, 135, 142, 150, 155, 177, 196, 285, 297, 332, 340,
Bayala – Tnk. 86,
Bayalkhan – Tnk. 200,
Bayandur – Tnk. 12,
Bayazet (Eski Bayazet) [Beyazıt] – I, II, Tnk. 17, 25-26, 33, 38, 44, 51, 58, 69, 86, 88, 312, 651,
Bayru – Tnk. 206,
Bazmaberd (Verin [Yukarı] Bazmaberd) – Tnk. 14,
Becağlu – Tnk. 42,
Belçika – II,
Berdak – II, Tnk. 1, 26, 35, 115,
Berdaşen – Tnk. 32,
Berdis Çayı (Berdan Çayı) – Tnk. 630,
Berkeley – Kaynak.,
Berkri – II, Tnk. 19, 26, 30-34, 36, 42, 44, 48, 54-55, 438,
Berlin – I, II, Tnk. 31, 62, 84, 131, 139, 153, 158, 205, 219, 221, 241, 256, 266, 268, 285, 301, 650, 677,
Berri – Tnk. 87, 115,
Berznka – II,

Beşiktaş – Tnk. 90, 589, 590, 624,
Beyçalım – Tnk. 262,
Beylan [Belen] – I, II, Tnk. 153, 277-280, 323-326,
Beylik – Tnk. 86,
Beyoğlu – Tnk. 187,
Beyrut – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 11, 47, 52, 63, 92, 105, 108, 124-128, 131, 139, 142, 144, 147, 155-156, 174, 186-187, 211, 239, 241, 247, 251, 253, 261-262, 270, 277, 284-285, 297-298, 318, 326, 331-332, 349, 353, 427, 600, 622, 626,
Bıjınkert (Aşağı Bıjınkert) – Tnk. 25, 39,
Bırnaşen – Tnk. 1,
Bıser(a)u – Tnk. 143-144,
Bilecik – I, Tnk. 86, 189, 196, 200, 206, 217, 362,
Binbo – Tnk. 18,
Bingöl – Tnk. 13, 333,
Birecik – Tnk. 165, 167, 266,
Bitlis – I, II, Tnk. 1, 10, 15-22, 29, 31, 42, 59, 63, 65, 129, 168, 367-368, 557, 629, 646, 655, 677, 685,
Bityas – Tnk. 284, 289, 291, 297, 351, 409,
Bizans – II,
BK (Birleşik Krallık) (*Bkz.* İngiltere)
Blur – Tnk. 50,
Bogdanovka – Tnk. 70,
Boğazlıyan – Tnk. 172-173, 176-178, 350,
Bohtan – Tnk. 57,
Bolnis – Tnk. 93,
Bolomor – Tnk. 88,
Bolu – I, Tnk. 192, 202,
Bono – Tnk. 95,
Borçalı – Tnk. 42,
Borjomi – Tnk. 73,
Borkıne – Tnk. 121,
Bosfor [Boğaziçi] – Tnk. 42, 152, 212, 234,
Bosna – Kaynak., Tnk. 95,
Boston – I, Kaynak., Tnk. 111, 131, 155,
Boşnak – Tnk. 215-216,
Bozkır – Tnk. 86, 206, 212,
Bozkut – Tnk. 152,
Brest – Tnk. 1,
Brezilya – Tnk. 155,
Bşerik – Tnk. 1, 5,
Buchenwald – Tnk. 112, 292,
Budapeşte – Tnk. 218,
Buenos Aires – Kaynak., Tnk. 155,
Bulanık – Tnk. 1, 8, 12,
Bulgaristan – II, Tnk. 31, 97, 152, 155, 160, 200, 203, 210, 212-215, 241, 363,
Bumbuş – Tnk. 187,
Burdur – Tnk. 191-192,
Bursa – I, II, Tnk. 86, 112, 175, 181, 192, 206, 208, 211-216, 222, 227-228, 264, 348, 362, Özet.,
Burtel – Tnk. 1,
Burunkışla – Tnk. 372,
Busakants – Tnk. 21,
Butania (Bithynia, Bitinya) [Bursa] – Tnk. 200, 206,
Bükreş – Tnk. 155, 234,
Büyük Ermenistan [Mets Hayk] – Tnk. 23,
Büyükada – Tnk. 187,

Bznunik – Tnk. 18,

Cabağcur [Çabakçur] – Tnk. 118, 130,
Cahan, Ceyhan – Tnk. 86, 253-254, 284, 350, 427, 551,
Camuldi – Tnk. 18,
Canfida – Tnk. 67,
Canik – Tnk. 26, 32, 44,
Carablus – Tnk. 129, 143, 145, 167, 231, 253,
Cavakhk [Cavakheti] – Tnk. 80,
Cebel – Tnk. 262,
Cebel Abdül-Aziz – Tnk. 381,
Cebel Akra [Keldağ] – Tnk. 298,
Cebel Druz – Tnk. 275,
Cebel Sinjar – Tnk. 383,
Celaloğlu [Stepanavan] – Tnk. 2, 19-20, 42-43, 76, 78, 88, 91, 110, 113, 152, 155, 196,
Cemiliye – Tnk. 265,
Cenevre – Tnk. 227, 307,
Cenova – II, Tnk. 84,
Cermuk – Tnk. 27,
Cezayir – Tnk. 155,
Cıbran – II, Tnk. 1,
Cıhan (*Bkz.* Cayhan)
Cındi – Tnk. 1,
Cınuk – Tnk. 27, 29,
Cırhor – Tnk. 18,
Cırvej – Tnk. 44,
Cısır Şeddadiye (*Bkz.* Şeddadiye)
Cısır-el-Şuğur – Tnk. 289, 298, 300, 381,
Cibeyl – Tnk. 155, 353, 622,
Cihan (*Bkz.* Cahan, Ceyhan)
Cizrabodan – Tnk. 143,
Cizre [Ceziretuşşeref] – Tnk. 18, 23, 57, 120, 261, 264, 345, 381, 383,
Cuni – Tnk. 247,

Çağlı, Çağlıpoğan – Tnk. 26, 45, 48,
Çalğaran – Tnk. 203-205, 429,
Çamurlu – Tnk. 64, 96,
Çanakçı – Tnk. 91,
Çanakkale – I, Tnk. 235,
Çandır – Tnk. 178,
Çankırı – II,
Çarbuhur – Tnk. 5,
Çardak – Tnk. 253,
Çarsancak [Akpazar] – Tnk. 115, 120, 343,
Çarşamba – Tnk. 150, 152,
Çat – Tnk. 172, 177, 350, 362,
Çat Oluk – Tnk. 551, 640,
Çay İstasyonu – Tnk. 214-215,
Çaylı – Tnk. 274,
Çaylık – Tnk. 312,
Çekoslovakya – Tnk. 160,
Çengelköy Kuleli – Tnk. 212,

Çikago (Chicago) – Tnk. 155,
Çıkhınlots – Tnk. 96,
Çıkhur – II, Tnk. 1,
Çıldır – Tnk. 33,
Çınkuş [Çüngüş] – II, Tnk. 126,
Çırakhli [Çarentsavan] – I, Tnk. 312-313, 556,
Çibisi – Tnk. 383,
Çin – Tnk. 316,
Çingene – I, Tnk. 221, 289, Özet.,
Çmşkatsag [Çemişkezek] – Tnk. 113, 115, 119, 277,
Çok-Marzıvan (*Bkz.* Dörtyol)
Çomakhlu [Çomaklı] – Tnk. 181,
Çorlu – Tnk. 214-215,
Çoruh – Tnk. 81, 84-85, 656,
Çorum – Tnk. 172-173,
Çukur-Hisar – Tnk. 86,
Çukur-Mahalle – Tnk. 172,
Çulamerik [Çölemerik] – Tnk. 42,
Çulfa [Culfa] – Tnk. 10, 13-14, 26, 88, 110, 115,
Çutluk [Çütlük] – Tnk. 88,

Dağ Kapısı – Tnk. 87,
Dağıstan – II, Tnk. 9, 172, 274,
Dağlık Karabağ (*Bkz.* Artsakh)
Dakka – Tnk. 383,
Dalğos (*Bkz.* Toros)
Dalibaba – Tnk. 24,
Dallaa – Tnk. 383,
Dalrdzor – I,
Damascus [Şam] – Giriş, I, II, Tnk. 52, 144, 147, 156, 186, 189, 195, 218, 229-230, 235, 241, 250, 254, 257, 274-275, 280, 285, 287, 289-290, 298, 302, 332-333, 343,
Damlacık – II, Tnk. 281, 284, 351,
Dampel – Tnk. 1,
Danimarka – Tnk. 143, 145,
Darabasra – Tnk. 231,
Daralagyaz – Tnk. 3, 88, 309,
Dardanel [Çanakkale] – Tnk. 42, 196, 216, 670, 700,
Darman – Tnk. 37, 343,
Datem – Tnk. 87,
Datvan – Tnk. 19,
Davalu – Tnk. 26, 177, 206, 312,
Debed [Debeda] – Tnk. 42,
Dedeağaç – Tnk. 192,
Değdzadzor – Tnk. 284,
Deir-el-Zor, Deir-es-Zor, Deir-ez-Zor, Deir-al-Zor, Der Zor – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 42, 86-87, 92, 95, 98, 105-106, 110-111, 115, 117-119, 123-125, 127, 134, 139, 143-145, 150-151, 155-156, 159, 161-163, 165-166, 168, 171-172, 175, 181-182, 187, 189-190, 196, 198, 200, 202-203, 206, 208, 212, 215, 218-220, 225, 228, 231-232, 235, 237, 239, 241, 244, 247-248, 250, 253-256, 258, 261-262, 264-267, 270, 275, 277, 279, 281-282, 285, 294, 299, 301, 306, 328, 332, 335, 348-349, 355, 375, 381-385, 440, 447, 458-459, 461-467, 471-479, 481-485, 495, 497, 499-504, 506-510, 513-525, 536, 551, 555, 573, 583-584, 604, 687-688, Özet.,
Dekabra – Tnk. 57,
Demircilik – Tnk. 172,

Denver – Tnk. 155,
Derbent (Büyük Derbent) – Tnk. 86,
Derende [Darende] – I, Tnk. 149,
Derfur – Tnk. 274,
Derik – Tnk. 141,
Derince – Tnk. 187,
Dersim – Tnk. 85, 88, 91, 96, 101, 110, 116, 119, 121, 538,
Detroit – Tnk. 155,
Deve Dere – Tnk. 215,
Deveboynu – Tnk. 87, 118, 127,
Develi – Tnk. 1,
Devlet – II, Tnk. 231,
Deyran – Tnk. 131,
Dher – Tnk. 23,
Dik – Tnk. 1,
Dilican – Tnk. 12, 19, 31, 39, 75, 88, 110,
Dilman – Tnk. 42, 47,
Dipsi – II, Tnk. 231,
Divrik [Devrik, Divriği] – I, II, Tnk. 99, 103, 152, 178,
Diyadin – Tnk. 1, 66,
Diyarbekir – II, Tnk. 1, 87-88, 90, 105, 117, 144, 152, 155, 189, 206, 253, 381, 539,
Dize (Yukarı Dize, Pazar Dize) – Tnk. 361,
Donetsk – Tnk. 30,
Doni Rostov (*Bkz.* Rostov)
Dörtyol – Giriş, I, II, Tnk. 92, 189, 251, 273-276, 284, 294, 319,
Drama – Tnk. 196, 219, 221,
Dubai – Tnk. 374,
Dudinka – Tnk. 297,
Dutağ – Tnk. 1,
Duzançay [Duzanca] – Tnk. 86,
Duzkaya – Tnk. 172,
Dürz(ı)i Dağı – Tnk. 283,
Dvin – Tnk. 153,

Eçmiatsin [Etchmiatsin] (Vağarşapat) – I, II, Kaynak., Tnk. 10, 18, 20-22, 26-27, 31-32, 34-35, 38-40, 43-44, 47-48, 50-51, 54-55, 59, 62-64, 66, 69, 78, 88, 96, 110, 177, 285, 293, 298, 300, 311, 315, Özet.,
Edipos – Tnk. 95, 210,
Edirne – II,
Ege Denizi – Tnk. 42,
Ekbez – Tnk. 551,
Ekiz-Oluk – Tnk. 301,
Elazığ – Tnk. 130,
Elekçiler – Tnk. 172,
Elektan – Tnk. 64,
Ellis Adas – Tnk. 301,
Elmalu(ı) – Tnk. 191-192, 362,
Engürü [Ankara] – Tnk. 86, 429,
Entili – Tnk. 273,
Ererin – Tnk. 30,
Ereyli – II, Tnk. 86, 181, 189, 211, 213, 218, 221, 231,
Erikiyet – Tnk. 173,
Erkilet – Tnk. 172,
Ermeni – I, II, Kaynak., Tnk. 1-700, Özet., Açıklama.,

Ermeni körfezi – Tnk. 251,
Ermenistan [Hayastan, Armenia], Ermeni Platosu/Yaylası, Batı Ermenistan, Doğu Ermenistan, I. Cumhuriyet, Sovyet Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti – I, II, Kaynak., Tnk. 4, 8-10, 13, 18, 23, 25-27, 30-36, 39, 41-43, 47, 51-55, 57, 59, 62-64, 71-73, 75, 77, 82, 84, 87, 90, 92, 95, 97-99, 101-105, 110-111, 113-118, 120-122, 124-125, 127-129, 132, 135, 139, 142, 145, 149, 151-153, 155-157, 159-162, 166, 168, 170-171, 175-177, 181-182, 184-186, 190-192, 195-196, 198, 200, 202-203, 205-206, 208, 210, 212, 214-215, 218-222, 224, 228-232, 235-236, 241-242, 247-248, 250-251, 253-256, 258, 261-262, 265, 267, 269, 272, 274-275, 277, 281, 284-286, 288, 292-294, 297-301, 307, 311-313, 315-318, 326, 331, 333, 337, 345, 349, 373, 375, 379, 384-385, 393-394, 437-438, 456, 529, 548, 556-557, 628, 636, 649, 652, 655, 657, 662-663, 665-668, 670, 672, 679, 685, 686, 691, 695, 700, Özet., Açıklama.,
Erzınka [Erzincan] – I, II, Tnk. 95, 72, 83-85, 88, 91, 95-96, 101, 103, 110, 113, 116, 119, 120-121, 152, 206, 451, 557, 677, 682,
Erzin – Tnk. 273,
Erzurum [Karin] – I, II, Tnk. 1, 18, 24, 37, 42, 59, 61, 72, 84-93, 95, 101-102, 104-105, 110, 113, 116, 120, 152, 155, 173, 176, 206, 213, 253, 333, 337, 339, 343, 364, 377, 400, 540, 655, 675, 685,
Esgüran Aşağı köy – II, Tnk. 298,
Eskişehir – I, II, Tnk. 86, 117, 177, 181, 196, 200, 203-210, 214, 221-224, 231, 362, 429, Özet.,
Estonya – Tnk. 84,
Et(i)yopya – Tnk. 47,
Evciler – Tnk. 67,
Everek – I, Tnk. 189, 264,
Everek-Fenese – Tnk. 187, 377-378,
Eylence – Tnk. 179,
Eymal – Tnk. 18,

Farbo – Tnk. 295,
Fargın (Diyarbekir) – Tnk. 139, 142-143,
Fatkan – II, Tnk. 1,
Fındıcak – II, Tnk. 247, 253, 541,
Fındık – Tnk. 23,
Fırat (Murat, Muratçay) – I, II, Tnk. 1-2, 5, 8, 12-13, 16, 20, 47, 64, 68, 84-86, 91, 95-99, 102-103, 110-111, 116-121, 127, 135, 145, 147, 151, 153, 155-156, 158, 160, 162, 165, 168, 175, 183, 187, 189, 198, 200, 203-204, 210, 219, 228, 231, 233, 237, 248, 258, 261, 264, 267, 275, 297, 300, 302-303, 317, 354, 384, 456-457, 512-514, 549, 590, 686, Özet.,
Fırfır Kaya – Tnk. 1,
Fırıncılar – II, Tnk. 102, 155,
Fırnuz – Tnk. 87, 253,
Filistin – II, Tnk. 171, 254, 281, 283, 297, 300, 428, 652,
Finike [Fenike] – Tnk. 192,
Frankfurt – Tnk. 205,
Fransa, Fransız, Fransızca – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 4, 12, 19, 24, 26, 30, 32, 46-47, 51-52, 64, 72, 82, 92, 95, 101, 105, 112, 115, 122, 124, 129-132, 135, 137, 139, 143-145, 147, 151-153, 155-157, 159, 171, 175, 177, 186-187, 189-190, 199-200, 206, 211, 214, 220, 225, 234-235, 241-242, 244, 246-247, 251, 253-254, 259-260, 262, 265, 267, 269, 272, 274-275, 277, 279, 281, 283-286, 288, 291-294, 297-298, 300-301, 317, 326-327, 330-332, 335, 343, 350-352, 359, 385, 428, 545, 557, 563-564, 615, 632, 634, 652, 696, Özet.,
Frezno – Giriş, I, Kaynak., Tnk. 116, 128, 155, 159,

Galaduran – Tnk. 298-299,
Galata – Tnk. 152, 157,
Gandzak [Gence] – Tnk. 34,

Garahuş – Tnk. 143,
Garaköy – Tnk. 86,
Garmak – Tnk. 1,
Garnen – Tnk. 1,
Gars – Tnk. 274,
Gaston – Tnk. 289, 318,
Gavala – Tnk. 206,
Gavar – Tnk. 1,
Gavaş – Tnk. 26,
Gavur Dağı – Tnk. 187, 253, 407, 534, 604,
Gavur Deresi – Tnk. 176,
Gayli Geçit [Kurt Boğazı] – Tnk. 42,
Gaziantep (*Bkz.* Antep)
Gebin – Tnk. 1,
Gece – Tnk. 178,
Gedikpaşa – Tnk. 332,
Geğetsik – Tnk. 376,
Gelany Camp – Tnk. 258,
Gelbalasan – Tnk. 26,
Gelencik – Tnk. 63,
Geliyesan – Tnk. 1,
Gemerek – Tnk. 362, 531,
Gemlik – Tnk. 215,
Genc – Tnk. 1,
Gerin – II,
Gırnov – Tnk. 24,
Gızıl [Kızıl] Diza – Tnk. 26,
Gimlekli [Gemlik] – Tnk. 86,
Girason [Giresun] – Tnk. 98,
Girit – Tnk. 241,
Gizi – Tnk. 356,
Glendale – Kaynak.,
Gndevaz – Tnk. 9,
Gneli – Tnk. 119,
Gohanam – Tnk. 130,
Golgota – Tnk. 92, 211,
Gomadzor – Tnk. 24,
Gomik – Tnk. 97,
Gomk – Tnk. 4,
Gomrter – Tnk. 1,
Gomuts – II,
Gori – Tnk. 15,
Goris – Tnk. 9, 13, 88, 110,
Gorondaşt – Tnk. 25,
Gök Meydan – Tnk. 122,
Gökçe – Tnk. 42,
Gölcük – Tnk. 118,
Gölü – Tnk. 25,
Grand-Lemps – Tnk. 108,
Grekol – Tnk. 1,
Gulaba – Tnk. 60,
Gulikam – Tnk. 73,
Gurnaşen – Tnk. 551,
Guseyr – Tnk. 289,

Guteme – II,
Gülagarak – Tnk. 196,
Gülzetkan – Tnk. 69,
Gümgüm – Tnk. 11,
Gümrü (*Bkz.* Aleksandrapol)
Gümüşhane – Tnk. 84,
Güney Amerika – Tnk. 155, 157,
Gürcistan – Tnk. 4-5, 10, 32, 42,
Gürcüler – Tnk. 86,
Gürnek – Tnk. 644,
Gürün – I, Tnk. 150, 154, 156, 165, 211, 247, 531,
Güznut – Tnk. 312,
Güzulucu – Tnk. 274,
Gyaduk – Tnk. 24,
Gyarmer Kitayn – Tnk. 284,

Ğaltakhchi – Tnk. 93, 314,
Ğamarlu (*Bkz.* Artaşat)
Ğandal – Tnk. 155,
Ğantar – Tnk. 69, 78,
Ğapan, Kapan – Tnk. 9, 13, 88, 110, 155,
Ğaraboya (Khnkoyan) – Tnk. 314,
Ğarağaç – Tnk. 110,
Ğarakilisa (Kirovakan, Vanadzor) – I, Tnk. 6, 10, 12, 24, 42-43, 63, 66, 75, 77, 96, 185, 284, 297, 380, Özet.,
Ğardaşlar [Kardaşlar] Dağı – Tnk. 155,
Ğavakhlu – Tnk. 99,
Ğazir – Tnk. 128,
Ğazvin – Tnk. 105,
Ğernağran – Tnk. 337,
Ğınemiye – Tnk. 298,
Ğırma – Tnk. 312,
Ğızılğula – Tnk. 76,
Ğliçgetuk (Kılıçgedik) – Tnk. 1,
Ğneye – Tnk. 289,
Ğukasyan – Tnk. 44, 110,
Ğurduğuli (*Bkz.* Hoktemberyan)

Habur – II, Tnk. 87, 143-144, 229, 253-255, 261, 264, 383, 508-510,
Habusi – Tnk. 114,
Hacı-Habibli – Tnk. 281, 283, 287, 289, 291, 293-294, 296,
Hacı Köy – Tnk. 130, 173,
Hacın [Haçin/Saimbeyli] – II, Kaynak., Tnk. 206, 248-251, 253, 274, 289, 294, 319, 331, 336, 436, 551, 639-640, 644-649, 658, 684, 694-695, Özet.,
Haç Ormanı – Tnk. 19,
Hağağ – Tnk. 18,
Hağpat – Tnk. 42,
Hağtapa – Tnk. 43,
Hakhveris – Tnk. 35, 62,
Halep – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 5, 11, 86-87, 90, 92, 104-105, 108, 110-111, 113-115, 122, 124-125, 127, 129, 131-132, 134, 137, 139, 142-143, 145, 147-149, 151, 155-156, 158-159, 163, 165, 167-168, 178, 183, 187, 189, 191, 195, 200, 202, 204, 209, 211, 218-219, 225, 231, 241, 243, 247, 251,

253-255, 261-265, 269-270, 273-275, 277-278, 289, 294, 297-298, 300-301, 316, 332-333, 335, 343, 345, 348-349, 352-353, 373, 375, 381-384, 532, 551,
Halis – Tnk. 152,
Halkida – Tnk. 95,
Hama – I, II, Tnk. 87, 147, 163, 182, 185, 187, 251, 266-267, 270, 285, 287, 289, 295, 297, 299, Özet.,
Hamadan [Hamedan] – Tnk. 25-26, 333,
Hamam – Tnk. 219,
Hamana – Tnk. 254,
Hamona – Tnk. 206,
Hamşen [Hemşin] – Tnk. 134, 364, 379,
Hamzaşeyh – Tnk. 8,
Hanasor – Tnk. 34,
Hanik – Tnk. 87,
Harbiye – Tnk. 289,
Haric – Tnk. 194,
Harkov – Tnk. 91,
Harmizon – Tnk. 43,
Harput (*Bkz.* Kharberd)
Harran – Tnk. 273,
Hasan Çelebi – Tnk. 155,
Hasanbey – I, Tnk. 551, 643,
Hasanbeyli – Tnk. 86, 200, 211, 273,
Hasankale – Tnk. 1,
Hasike – Tnk. 381,
Hasköy – Tnk. 1,
Haşkants – Tnk. 26,
Hatay – Tnk. 277,
Havai adaları – Tnk. 157,
Havatorik – II, Tnk. 1, 14-15,
Havlabar – Tnk. 116,
Havran – II, Tnk. 247, 254, 280, 332,
Haybi – Tnk. 156,
Hayfa – Tnk. 284,
Haymana – II, Tnk. 172, 192, 205,
Haynots – II, Tnk. 195-196, 236, 385,
Hayots Dzor – II, Tnk. 25-26, 29, 31, 35, 42,
Hazar Denizi – Tnk. 311,
Hekimhane – II, Tnk. 95, 155, 157,
Heliopolis – Tnk. 171,
Hersonk – Tnk. 18,
Hetsan Deresi – Tnk. 172,
Hıdır-Bey – Tnk. 281, 283-284,
Hındıstan – Tnk. 31, 42,
Hıraztan – I, Tnk. 191, Özet.,
Hindistan, Hindu, Hint – Tnk. 27, 31, 47, 225, 227,
Hint Okyanusu – Tnk. 26,
Hirc – II, Tnk. 29, 35,
Hiroşima – Tnk. 176,
Hitit – Tnk. 172,
Hoktemperyan (*Bkz.* Armavir)
Hollanda – II, Tnk. 234,
Homs [Hims] – I, II, Tnk. 156, 163, 171, 247, 251, 262, 266-267, 274, 287, 289-290, 294, 298, Özet.,
Hon Tepe – Tnk. 173,
Horhor – Tnk. 25,

Horom Vadisi [Rum Vadisi] – Tnk. 79,
Horopos – Tnk. 171,
Hoşap(a) – Tnk. 22, 25-26, 42,
Hovtik – Tnk. 85,
Hromkla [Rumkale] – Tnk. 266,
Hunan – Tnk. 1,
Hülümen – Tnk. 155,
Hüseyin beg – Tnk. 102,
Hüseynik – II, Tnk. 116, 118, 254, 281,

Intsak – Tnk. 53,
Irak – I, II, Tnk. 27, 42, 143, 193, 235, 256, 258, 333, 381, 383, Özet.,

İbrahim Göl – Tnk. 143,
İcevan – Tnk. 10, 31,
İd – Tnk. 85,
İde – Tnk. 206,
İdled – Tnk. 300,
İgdir [Iğdır] (Surmalu) – I, II, Tnk. 4, 6, 10, 18-20, 26, 28, 31-36, 38-44, 46, 48-51, 53-55, 58-67, 69, 86, 95, 251, 307, 655, 677, 685,
İğdeli – Tnk. 177-178,
İnce Su – Tnk. 192,
İncirli – Tnk. 172,
İncirlik – Tnk. 86,
İngiliz (*Bkz.* İngilter)
İngilter, İngiliz, İngilizce, BK (Birleşik Krallık) – I, II, Kaynak., Tnk. 8, 11, 25-27, 37, 42, 45, 47, 51-52, 72, 87-88, 90, 110-111, 132, 135, 142-145, 147, 155-156, 166, 175, 186-187, 193, 199, 200, 206, 211-212, 220, 225, 235, 241, 244, 246-247, 250, 253-254, 257-258, 261-262, 267, 270, 275, 277, 281, 284-285, 291, 294, 297-298, 300-301, 330, 332-333, 383, 428, 545, 557, 615, 640, 696,
İntilli, İnteli – Tnk. 200, 218, 274,
İntirli – Tnk. 211,
İran, İran Körfezi, İranlı – Tnk. 1, 9, 22, 26-27, 31-33, 42, 47, 52, 63, 72, 88, 105, 110, 120, 139, 176, 258-259, 311-312, 333, 357, 380, 393,
İritsank – Tnk. 1,
İrkutsk – Tnk. 4,
İskenderun (*Bkz.* Aleksandret)
İslahiye – Tnk. 86, 200, 211, 274,
İspanya – Tnk. 557,
İsrail – Tnk. 289,
İstanbul (Konstantinopolis, K. Polis, Polis) – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 9, 11, 21-23, 26, 29, 32, 37, 48, 52, 63, 82, 84, 86, 88-91, 95, 97, 105, 111, 117, 127, 140-142, 147, 152, 154-155, 157-159, 164, 166-167, 170, 173, 176-178, 181, 187, 192, 194, 196, 200, 209, 212, 218-219, 221, 224-225, 227-228, 230, 234, 241, 243, 247, 253, 264, 273, 277, 287, 311, 320, 328, 332, 335, 340, 347, 355, 357, 360, 363, 366-367, 369, 372, 377, 379, 385, 423, 432, 557, 564, 590, 593, 599, Özet.,
İstanbulluoğlu mahallesi – Tnk. 172,
İsveç – II,
İsviçre – II, Tnk. 37, 128, 227, 234,
İtalya, İtalyan, İtalyalı, İtalyanca – II, Tnk. 32, 72, 117, 130, 155, 175, 187, 195-196, 200, 206, 220, 225, 235, 254, 273, 277, 357,
İzam – Tnk. 1,
İzmir (*Bkz.* Zmürniya)
İzmit (*Bkz.* Nikometya)

Jabburi – Tnk. 383,
Japonya – Tnk. 176, 187,

Kablor – Tnk. 1,
Kabusiye – II, Tnk. 285, 289, 291-292, 295, 351,
Kacaran – Tnk. 84,
Kacet – Tnk. 28,
Kadıköy – Tnk. 170,
Kadiklar (Baş-Kadiklar, İç-Kadiklar, Orta-Kadiklar) – Tnk. 79,
Kafkasya (Kuzey Kafkasya) – Kaynak., Tnk. 5, 27, 72, 80, 84, 116, 155, 254, 264, 272,
Kağakamec – II, Tnk. 32, 35, 38, 48,
Kağızvan – Tnk. 5, 71,
Kağp – Tnk. 29,
Kahire – Giriş, I, Kaynak., Tnk. 95, 142, 171, 182, 225, 227, 235, 339, 341, 385,
Kahramanmaraş (*Bkz.* Maraş)
Kalbin – Tnk. 131,
Kaler – Tnk. 115, 289,
Kaliforniya (California) – Giriş, I, Kaynak., Tnk. 62, 159, 301,
Kamakh [Kemah] – I, Tnk. 85, 96-97, Özet.,
Kamışlı [Qamişlo] – I, Tnk. 354,
Kamurc [Köprü] (*Bkz.* Karmunç)
Kana – II, Tnk. 1,
Kanada – I, II, Tnk. 52, 136, 165, 193, Özet.,
Kanaker – Tnk. 4, 22, 34, 38, 42-43, 62, 66, 75, 176,
Kanlı Dere – II, Tnk. 155-156, 172, 457,
Kanlı Geçit – II, Tnk. 130, 231, 273,
Kapan (*Bkz.* Ğapan)
Kapanaci – Tnk. 313,
Kaplan Deresi – Tnk. 192,
Kaplan Tuzağı – II,
Kapre-Şerif Han – Tnk. 1,
Kapredavi – Tnk. 1,
Kara Çamur – Tnk. 172,
Kara Dağ – Tnk. 438,
Kara-Koyunlu– Tnk. 307,
Karabağ (Dağlık Karabağ) – Tnk. 4, 9, 26, 34, 62, 97, 110, 125, 191, 345, 349, 384, 673-675,
Karacurun – Tnk. 142,
Karaçay – Tnk. 289,
Karadeniz – Tnk. 26-27, 42, 98, 150, 152, 361, 389, 562,
Karaganda – Tnk. 168,
Karahisar – Tnk. 189,
Karaka – Tnk. 343,
Karakale – Tnk. 5,
Karakas – Tnk. 155,
Karakeşiş – Tnk. 10,
Karaköprü – II, Tnk. 147,
Karaköy – Tnk. 363,
Karamahmut – Tnk. 157,
Karaman – Tnk. 206, 211, 218,
Karapınar – II, Tnk. 223,
Karavank – Tnk. 5,

Karayaz(ı) – Tnk. 178,
Karin (*Bkz*. Erzurum)
Karkut – Tnk. 143,
Karmir [Kırmızı/Kızıl] Konak – II, Tnk. 130,
Karmravank – Tnk. 19,
Karmunç, Kamurc [Köprü] – II, Tnk. 18, 143-145, 272, 384, Özet.,
Kars, Ğars – I, II, Tnk. 1-2, 4-6, 8-9, 20, 40, 42, 44, 59, 63, 66, 70-79, 88, 91, 93-94, 110, 116, 120-121, 142, 152, 165, 311, 315, 333, 340, 355, 369, 377, 655, 672, 677,
Kars çayı – Tnk. 677,
Karsana – Tnk. 298,
Karsbazarı, Kars pazarı – Tnk. 551, 640,
Kasios – Tnk. 659,
Kastemuni [Kastamonu] – Tnk. 194, 201,
Katma – Tnk. 86, 187, 189-200, 211, 231, 241, 253, 274, 332, 498,
Katnağbyur (Mehriban) – Tnk. 9,
Kaukan – Tnk. 26,
Kavaklı, Kavaklı han – Tnk. 86,
Kavalla – Tnk. 196, 221,
Kaya – Tnk. 172,
Kayabaş – II, Tnk. 99,
Kazaç Garnizonu – Tnk. 91,
Keçeyu(r)t – Tnk. 99,
Kefalonya – Tnk. 235,
Kefencik – Tnk. 178,
Keller – Tnk. 172, 211,
Kem – II, Tnk. 35,
Kembric (Cambridge) – Kaynak.,
Kemerçeşme (Kamar Ağbyur) – Tnk. 115,
Kemerli Çeşme (Kamaravor Ağbyur) – Tnk. 66,
Kenan ülkesi (Kena'an) – Tnk. 289,
Keramet – Tnk. 569,
Kerch – Tnk. 44, 80,
Kerkük (Kerkûk) – I, Tnk. 193,
Kesab – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 254, 284, 289, 297-301, 343, 659,
Kesaria [Kayseri] – I, II, Tnk. 172-173, 176-178, 180-188, 192, 205, 332, 338, 350, 355, 362, 369, 372, 379, 385, 626, 660, 667, 670, 699, Özet.,
Kesik [Kırkgöz] – Tnk. 157,
Kesirik – II, Tnk. 87, 111, 118,
Keskin Maden – Tnk. 180,
Keyve – Tnk. 86,
Khaçen – Tnk. 93,
Khaçpoğan – Tnk. 28, 33, 36-37, 44, 48-49,
Khaçunk – Tnk. 66,
Khadavin – Tnk. 1,
Khağdik – Tnk. 85,
Khald – Tnk. 27,
Khalkhana – Tnk. 87,
Khaltik – Tnk. 19,
Khanlukhlar – Tnk. 307, 309,
Khanvali – Tnk. 312-313,
Kharakonis – Tnk. 38, 44, 333,
Kharberd [Harput] – I, II, Tnk. 11, 18-19, 84-85, 87, 91, 96, 101, 105, 109-130, 136, 150, 155, 206, 281, 317, 333-334, 343, 376, 626, 699, Özet.,
Khaskal – Tnk. 228, 425,

Khastur – Tnk. 65-66,
Khatunarkh – Tnk. 31,
Khazandara (Yukarı Khazandara) – Tnk. 115,
Kheres – Tnk. 69,
Khıçur – Tnk. 1,
Khılat [Ahlat] – Tnk. 18,
Khınus, Khnus [Hınıs] – I, II, Tnk. 1, 3-4, 13, 17, 84, 94, 343, 557, Özet.,
Khırkhırik – Tnk. 118,
Khıvner – II, Tnk. 9,
Khia – Tnk. 1,
Khiardank – Tnk. 18,
Khizan [Hizan] – Tnk. 21-22,
Khnkoyan (*Bkz.* Ğaraboya)
Khokh – Tnk. 112,
Kholksan – Tnk. 29,
Khonzılu – Tnk. 4,
Khotadzor – Tnk. 18,
Khoy – Tnk. 3, 4, 9, 26-27, 42, 88, 110,
Khozlu [Kozlu] – Tnk. 3,
Khozmo – Tnk. 1,
Khrok – Tnk. 1,
Khucakh – Tnk. 1,
Khula – Tnk. 116,
Khulavank – Tnk. 87,
Khulik – Tnk. 18,
Khut – Tnk. 6,
Kıbrıs – II, Tnk. 92, 131, 186, 284, 289, 291, 293-294, 385,
Kığı, Keği – I, Tnk. 118, 120, 125, 130, 343,
Kınalı – Tnk. 141,
Kırdagom – Tnk. 1,
Kırdasar – Tnk. 26,
Kırıkgöz – Tnk. 105, 155,
Kırıkhan – Tnk. 92, 187, 189, 277,
Kırım – Tnk. 80,
Kırınkan Göl – II, Tnk. 1,
Kırkır – II,
Kırkız – Tnk. 167,
Kırşehir – II, Tnk. 205,
Kıtsvak – Tnk. 18,
Kızıl Deniz – Tnk. 27, 42, 289,
Kızılağaç – Tnk. 1,
Kızılca – II,
Kızılcık – Tnk. 281, 284,
Kızılırmak – Tnk. 152, 173, 327,
Kilikya – I, II, Kaynak., Tnk. 1, 92, 118, 125, 147, 171, 177, 187, 189, 200, 206, 218, 238, 247, 251, 253, 254, 259, 266, 269, 272, 274, 277, 281, 283-285, 289, 291, 318-319, 326, 332, 350, 352, 427, 436, 454, 557, 640, 651-652, 658-659, 677, 684, Özet.,
Kilis – II, Tnk. 211, 231, 253-254, 262, 272, Özet.,
Kiraz – Tnk. 551,
Kirmanşah – Tnk. 26-27, 105, 115, 200,
Kirovakan (*Bkz.* Ğarakilisa)
Kiskim [Alanbaşı] – Tnk. 85,
Kislovodsk – Tnk. 43, 63,
Kob – Tnk. 1,

Koçhisar – Tnk. 155, 160,
Koğb – Tnk. 5, 61,
Kok(k)inia – Tnk. 192,
Kolageran – Tnk. 42,
Kolorado (Colorado) – Tnk. 155,
Konkordia (Concordia) – Giriş,
Koms – Tnk. 1,
Konakalmaz (Ğonağalmaz) – Tnk. 129,
Kond – Tnk. 13, 34, 54, 62-63, 69,
Kondağsız – Tnk. 25,
Konstantinopolis (*Bkz.* İstanbul)
Konstanza – I, Tnk. 37, 218,
Konya – I, II, Tnk. 16, 86, 161, 175, 181, 191-193, 195, 199-200, 206, 208, 211-214, 218, 221-223, 231, 253-254, 256, 322, 348, 362, 619, Özet.,
Korfu – Tnk. 142, 184, 187, 196, 212,
Korintos – Tnk. 11, 227,
Kormus – Tnk. 44,
Korokhon – Tnk. 155,
Korovank – Tnk. 25,
Korucuk – Tnk. 135,
Korun – Tnk. 1,
Kosur – II, Tnk. 1,
Koşin – Tnk. 96,
Koştyan – Tnk. 18,
Kotayk – Tnk. 66,
Koter – Tnk. 88, 96,
Kotola – Tnk. 25,
Koturi – Tnk. 26,
Kovtn – Tnk. 152,
Köhne – Tnk. 172,
Köprü Köy – Tnk. 94, 337,
Köroğlu – Tnk. 152,
Kösedağ – Tnk. 63,
Kötü Han – Tnk. 155,
Krasnodar – Tnk. 2, 5, 8-9, 37, 116,
Krasnoturinsk – Tnk. 212,
Krasnoyarsk – Tnk. 212, 297,
Kremlin – Tnk. 53,
Ksak – II,
Kuban – Tnk. 74,
Kubetli – Tnk. 254,
Kudüs [Yeruşalim] – II, Tnk. 47, 52, 130, 143, 145, 147, 205, 218, 252, 254, 277, 280, 284, 298-300, 328, 374,
Kumkapı – Tnk. 212,
Kura (Kur) – Tnk. 42, 80,
Kuraşen – Tnk. 85,
Kursk – Tnk. 51,
Kurtık – Tnk. 1,
el-Kuser – Tnk. 251,
Kuşçular – Tnk. 221,
Kutinia [Kütahya] – Tnk. 211,
Kuzcığaz – II,
Küçük Asya – I, Tnk. 172, Özet.,
Küçük Hayk – II, Tnk. 177,

Kürd Dağ – Tnk. 298,
Kürt – I, II, Tnk. 1, 2, 4-5, 7, 9-13, 18, 20-21, 23, 26-27, 30, 32-33, 42, 44, 47, 57-58, 87-89, 91-92, 96, 101-102, 104, 110, 112-113, 115-121, 130-132, 136-137, 142-143, 145, 148, 155-156, 164-165, 189, 211, 213, 247, 253, 258, 298, 333, 376, 380, 439, 566, 627,
Kürthane – Tnk. 118,
Kütahya – I, Tnk. 181, 196, 200, 273, 362, Özet.,
Kyağkyik – Tnk. 160,
Kyalagyarin (Şenavan) – Tnk. 60,
Kyarmer Şer (Karmir Jayr) [Kırmızı Kaya / Kızıl Kaya] – Tnk. 351,
Kyavar (Gavar) – Tnk. 3, 58, 312,
Kyukyants – II, Tnk. 35,

Lanham – Kaynak.,
Las Vegas – Tnk. 159,
Latakiye – Tnk. 239, 244, 274, 285, 298, 300, 385,
Lavşuts, Lavşiya – Tnk. 281, 283, 289,
Leninakan (*Bkz*. Aleksandrapol)
Leningrad – Tnk. 206,
Lezk (Aralezk) – Tnk. 26, 33,
Lim – Tnk. 30,
Lipazma – Tnk. 192,
Litvanya – II,
Livana – Tnk. 85,
London, Ontario (Kanada) – Giriş,
Londra – Kaynak., Tnk. 63, 258,
Long Island – Tnk. 171,
Lori – Tnk. 42,
Los Angeles – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 11, 16, 90, 155, 246, 263, 301, 333, 335, 348, 358, 372, 383,
Lozan – II,
Lusavan – Tnk. 57,
Lusonk – Tnk. 83,
Lübnan – Giriş, I, II, Tnk. 16, 124, 128, 136, 143, 147, 155, 186, 189, 235, 239, 251, 254, 274, 284-285, 291, 297, 331, 333, 353, 381, 626, 670, 700, Özet.,
Lyon – I, Tnk. 101, 108, 153, 332, 358,

Maamılteyn – Tnk. 239,
Macaristan – Tnk. 218,
Magellan boğazı – Tnk. 155,
Mağara, Mahara – Tnk. 143, 145,
Mağard – Tnk. 258,
Mağtantıpni – Tnk. 143,
Mahlam – Tnk. 25,
Makedonya – Tnk. 222, 241,
Malatya – I, II, Tnk. 11, 82, 95-96, 101-102, 105-106, 109, 115, 117-118, 120, 132-135, 155-158, 167, 281, 294,
Malkara – Tnk. 86, 155,
Mamahatun – Tnk. 88, 95-96,
Mamuret-ül-Aziz – Tnk. 101,
Mamusa – Tnk. 113,
Manasa – Tnk. 241,
Manazkert [Manzikert, Malazgirt] – Tnk. 1, 10,
Manclukh, Mancılık – Tnk. 150, 155,

Mandan – Tnk. 44,
Manisa – Tnk. 244,
Manuşke – Tnk. 97,
Marağa – Tnk. 63,
Maralik – Tnk. 78, 155,
Maraş [Kahramanmaraş] – I, II, Kaynak., Tnk. 151, 171, 196, 211, 246, 251-255, 257, 259-263, 272, 274, 318-319, 333, 362, 367, 550, 574, 626, 640, 658, 676-677, 699, Özet.,
Marat – Tnk. 87,
Mardin (*Bkz.* Merdin)
Margara – Tnk. 26, 33, 44, 58-59, 62, 88,
Markade – Tnk. 382, 384,
Marmara – Tnk. 215,
Marnik – Tnk. 1,
Marsilya – Tnk. 108, 112, 155, 159, 163, 171, 173,
Martuni – Tnk. 42, 58,
Maruta – Tnk. 32,
Marz[ı]van [Merzifon] – I, II, Tnk. 82, 152, 171, 173, 247,
Masis (*Bkz.* Ararat)
Mastara (Yukarı Pertikan) – I, II, Tnk. 5, 78, 315,
Matnavank – Tnk. 18,
Mayislu – Tnk. 206,
Meğraget – II, Tnk. 1, 2, 9, 612, 653, 683,
Meğraşat (Ğazançi, Kazancı) – Tnk. 75,
Meğri – Tnk. 9-10,
Mehram – Tnk. 88,
Mehriban (*Bkz.* Katnağbyur)
Mekece – Tnk. 86,
Menteşe – Tnk. 174, 178,
Merdegöz – Tnk. 328,
Merdin [Mardin], Mardin Kapısı – I, II, Tnk. 85, 87, 111, 127, 131, 139-142, 253, 329, 539,
Merelaşen – Tnk. 285, 326,
Merger – Tnk. 1,
Mersin – I, II, Tnk. 174, 192, 200, 237-238, 246, 251, 253, 284, 321, 332, 421,
Mesitoz – Tnk. 173,
Meskene – I, II, Tnk. 86-87, 151, 187, 189-200, 231, 239, 249, 348, 400, Özet.,
Mets [Büyük] Nor [Yeni] Köyü – II, Tnk. 212, 216,
Metsk – Tnk. 18,
Metskert – Tnk. 115,
Meydan Ekbez – Tnk. 211,
Mezaroluk – Tnk. 86,
Mezopotamya – II, Tnk. 26-27, 47, 84, 116, Özet.,
Mezre – Tnk. 73, 87, 114, 116, 126,
Mıdık – Tnk. 289,
Mıher [Meher] Kapısı – Tnk. 44,
Mıkragom – Tnk. 7,
Mısır – Giriş, I, II, Tnk. 11, 16, 40, 92, 95, 127, 142, 144, 166, 171, 181-182, 185, 193, 212, 224-225, 227, 235-236, 277-278, 281, 283, 289, 291-292, 326, 332, 381, 385, 548, 564, Özet.,
Mıspetin – Tnk. 143,
Mışakhışen – II, Tnk. 9,
Miatun – Tnk. 277,
Midilli – Tnk. 175, 219, 222, 228,
Mihran – Tnk. 27,
Milano – I, Tnk. 72, 117,
Minneapolis – Tnk. 155,

Misis – Tnk. 86,
Mislumiya [Müslümiye] – Tnk. 105,
Mismiya – Tnk. 247,
Mission Hills – Tnk. 301,
Miyandzak – Tnk. 18,
Moks [Bahçeşehir] – I, II, Tnk. 26, 29, 57,
Mokunk – Tnk. 1,
Monarka – Tnk. 284,
Montana-Whitefish – Tnk. 155,
Montebello – Tnk. 383,
Montréal – Giriş, I, Tnk. 193, 660,
Mordovya – Tnk. 349,
Moskova – I, Tnk. 10, 18, 20, 38, 41, 43, 72, 75, 77, 84, 110, 115, 119, 152, 155, 285, 297, 307,
Mosun – Tnk. 1,
Mudanya – Tnk. 175, 206, 214-215,
Muhardi – II, Tnk. 289,
Mulimiye – Tnk. 86,
Mumbuc – Tnk. 183,
Murad, Muratçay (*Bkz.* Fırat)
Musa Ler [Musa Dağ] (Svedia/al-Swaidiyya) – I, II, Kaynak., Tnk. 195, 251, 254, 277, 281-297, 300, 343-344, 351, 359, 385, 428, 454, 461, 554, 632-636, 657-658, 670, 677, 691, 700, Özet.,
Muser – Tnk. 1,
Muslimiya – Tnk. 189,
Musul – Tnk. 16, 42, 143-144, 150, 241, 253, 256, 330,
Muş – I, II, Tnk. 1-5, 7-14, 18-19, 32, 65, 90, 96, 120, 155, 206, 253, 333, 343, 438, 449, 557, 612, 651-653, 676-677, 681, 683, Özet.,
Mülteve – Tnk. 86,

Nablus – II, Tnk. 254, 281, 284, 545,
Nacarut – Tnk. 142,
Nacrumar – Tnk. 26,
Nahçivan – I, Tnk. 3-4, 13, 26, 88, 177, 192, 307, 312,
Nahri Omar – Tnk. 47, 258,
Nahrumar – Tnk. 27, 333,
Nalband – I, Tnk. 314,
Nallıhan – Tnk. 201,
Narek – Tnk. 34, 677,
Narkizli – Tnk. 143,
Narman – Tnk. 85,
Navruzlu – Tnk. 312,
Navtluğ, Navtuluğ – Tnk. 42, 75, 91,
Nazik – Tnk. 18,
Nebik – Tnk. 156,
Nemrut – Tnk. 18, 677,
Near East (*Bkz.*Yakın Doğu)
Nepieos – Tnk. 143,
Nevada – Tnk. 159,
Nevşehir – Tnk. 192,
New Brunswick – Kaynak.,
New Haven – Kaynak.,
New Jersey – Tnk. 297,
New York – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 79, 109, 138, 152, 155, 157, 159, 164, 171, 234,
Nice [Nissa, Niça, Nizza] – Tnk. 244,

Nide [Niğde] – I, Tnk. 189-190,
Nikomedya [İzmit] – I, II, Tnk. 187, 228-233, 328, 363, 376, 561, 566,
Niksar – Tnk. 150,
Nil – Tnk. 292,
Ninve – Tnk. 256,
Nizip – Tnk. 211, 231,
Nor [Yeni] Arabkir [Arapkir] – I, Tnk. 101-103, 373, Özet.,
Nor [Yeni] Areş – I, Özet.,
Nor [Yeni] Ayntap [Antep] – I, Özet.,
Nor [Yeni] Bayazet – Tnk. 17,
Nor [Yeni] Butanya – I, Tnk. 203, Özet.,
Nor [Yeni] Geği (Yeni Kığı) – Tnk. 155,
Nor [Yeni] Hacın [Haçin] – I, Tnk. 248, 331, Özet.,
Nor [Yeni] Kesarya [Kayseri] – I, Özet.,
Nor [Yeni] Kharberd [Harput] – I, Tnk. 118, 121, Özet.,
Nor [Yeni] Kilikya – I, Tnk. 139, 195, 289, Özet.,
Nor [Yeni] Küğ (Yeni Köy)] – Tnk. 328, 345,
Nor [Yeni] Malatya – I, Tnk. 132, 134, 152, Özet.,
Nor [Yeni] Maraş – I, Tnk. 175, Özet.,
Nor [Yeni] Musa Ler [Musa Dağ(ı), Jebel Musa] – I, Özet.,
Nor [Yeni] Sebastiya [Sıvas] – I, Tnk. 152, Özet.,
Nor [Yeni] Ye(t)desya [Urfa] – I, Özet.,
Nor [Yeni] Zeytun – I, Tnk. 253-254, 258, 297, Özet.,
Noragavit – Tnk. 150,
Noraşen – Tnk. 1, 26,
Norilsk – Tnk. 297,
Nork – Tnk. 32, 49, 56,
Novorossiysk – Tnk. 63,
Noyemberyan – Tnk. 326,
Nubaraşen (*Bkz.* Sovetaşen)
Nugrıt el Arman (Ermeni Mağarası) – Tnk. 383,
Nuriye – Tnk. 258,
Nurnus – Tnk. 58,

Oğonk – Tnk. 1,
Okhu – Tnk. 317,
Oltu – Tnk. 1, 44, 80,
Ordu – I, Tnk. 134, 274, 286, 298, 300,
Ordubat [Ordubad] – Tnk. 88,
Oregon – Tnk. 155,
Orgov – Tnk. 26, 31-32, 35, 38, 51, 59, 65,
Orinşar – Tnk. 381,
Orontes – Tnk. 287, 289, 292,
Orosfos – Tnk. 95,
Orta Asya – Tnk. 307,
Orta Doğu (Middle East) – Kaynak.,
Ortacala – Tnk. 42,
Osmaniye – Tnk. 86, 189, 200, 211, 251, 273,
Osmanlı İmparatorluğu (*Bkz.* Türkiye)
Osmanpaşa – Tnk. 173,
Osventsium – Tnk. 165,
Oşakan – Tnk. 44,
Otlu Kaya – Tnk. 323,

Ottawa – Giriş, I, Tnk. 165,
Ovacık – Tnk. 230,
Ovun – Tnk. 30,
Oxford – Kaynak.,

Padra – Tnk. 168,
Palmira – Tnk. 383,
Pamir – Tnk. 212,
Panama – Tnk. 155,
Panz – Tnk. 26,
Pap (*Bkz.* Bab)
Parakar – Tnk. 21,
Parçanc – Tnk. 87,
Parga – Tnk. 1,
Paris – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 32, 37, 82, 131, 155, 171, 213, 234, 251, 289, 292, 301, 322, 529, 615, 696,
Partizak [Bahçecik] – I, Tnk. 187, 216, 219, 328,
Pasadena – Tnk. 128,
Pasit – Tnk. 281,
Payacuk [Parajuk] – Tnk. 25,
Pazaryeri – Tnk. 172,
Pera – Tnk. 152,
Perçi – Tnk. 307,
Peşhabur (Beş Habur) – Tnk. 143,
Petar – Tnk. 14,
Philadelphia – Tnk. 101, 163,
Pırkhus – Tnk. 18,
Pısank – Tnk. 1,
Pıser(a)u (*Bkz.* Bıseru)
Piran – Tnk. 131,
Pire(a) – Tnk. 175, 192, 196, 206, 236, 385,
Pirmalak – Tnk. 78,
Pirzin – Tnk. 1,
Platana – Tnk. 150,
Polis (*Bkz.* Konstantinopolis)
Polonya – II, Tnk. 75,
Pontos (Pontus) – II, Tnk. 85, 98,
Port Said [Bur Said] – II, Tnk. 193, 281, 283-284, 286, 288-289, 291, 293, 295, 298, 632, 657,
Portland – Tnk. 155,
Poti – Tnk. 13, 63, 84,
Pozantı – II, Tnk. 86, 181, 187, 189, 195, 200, 211, 218, 221, 231, 253,
Providence – Kaynak., Tnk. 317,
Pultur – Tnk. 86,
Purnaz – Tnk. 155,

Radebeul – I,
Rakka – I, II, Tnk. 86-87, 143, 145, 187, 189, 219, 235, 248, 264, 302-303, 348, Özet.,
Ras Sadr – I,
Ras-ül-Ayn – Giriş, I, II, Tnk. 87, 111, 155, 187, 203, 241, 253-254, 261, 264, 304-305, 381, Özet.,
Rhein – Tnk. 301,
Rıştunik – Tnk. 26,
Rio de Janerio – Tnk. 155,

Riviera – Tnk. 234,
Rodosto [Tekirdağ] – I, Tnk. 155,
Roma – I, Tnk. 117, 195,
Romanya – Tnk. 97, 155, 164, 168, 203, 218, 234, 335,
Rostov, Doni Rostov – Tnk. 72, 212, 311,
Rum (Urum) Kapısı – Tnk. 87,
Rusya, Rus, Rusça – I, II, Tnk. 1-2, 4-6, 8-13, 17-22, 24-28, 31-39, 41-44, 46, 48-50, 52, 54-55, 58-59, 62-66, 71-72, 74-75, 77-81, 83-86, 88, 91, 97-98, 101, 104, 113, 115-116, 119, 121, 150, 152-153, 155, 159, 165, 177, 200, 203, 212-213, 225, 234, 253, 285, 297, 311, 333, 337, 393, 557,

Sabancı, Sabanca – Tnk. 86, 200,
Sabuğ vadisi – Tnk. 88,
Sabya – Tnk. 87,
Sadakhlu – Tnk. 42, 74,
Sadat – Tnk. 300,
Safa – Tnk. 253,
Sağçalı – Tnk. 180,
Saint Paul – Tnk. 155,
Sak – Tnk. 29,
Sakarca – Tnk. 251,
Sakarya – Tnk. 206,
Sakhar – Tnk. 155,
Sakız Adası – Tnk. 241,
Sakızağaç – Tnk. 187,
Salmast – II, Tnk. 26-27, 34-35, 88, 333,
Salonik [Selanik] – II, Tnk. 97, 159, 161, 198, 200, 206, 218, 221, 228, 247, 250, 254, 563,
Salzburg – Giriş,
Samatya – Tnk. 141-142, 340, 357,
Samosat(a) – II, Tnk. 155,
Samsun – I, Tnk. 95, 97, 120, 135, 150, 152, 167-168, 170, 206, 210, 247, 289, 366, 376, 531,
San Diego – Tnk. 155,
San Fransisco – Giriş, I, Tnk. 151, 155,
San Stefano – II,
Sanahin – Tnk. 42, 142,
Sandrank – Tnk. 351,
Sapga – Tnk. 143,
Sara – Tnk. 25,
Sarayevo [Sarajevo] – Tnk. 200,
Sardar – Tnk. 33,
Sardarapat – Tnk. 32, 38, 45, 59, 116,
Sarıkamış – Tnk. 1, 4, 18, 44, 59, 64, 72, 77, 85, 88, 93, 96, 110, 155,
Sarınca – Tnk. 86,
Sari Tağ [Tepe mahallesi] – I, Tnk. 176, Özet.,
Sarma – Tnk. 1,
Sarnakunk – Tnk. 345,
Sasnaşen (Aşağı Sasnaşen) – Tnk. 5,
Sasun [Sason] – I, II, Tnk. 1-5, 9-10, 14, 18, 42, 63, 118, 143, 212, 219, 289, 557, 627, 646, 658, 677, Özet.,
Savalokh – Tnk. 281,
Savukhlu – Tnk. 44,
Sayk Duran – Tnk. 1,
Sebastiya (Sıvas) – I, II, Tnk. 18, 82, 84, 88, 95-97, 99, 101, 118, 120, 149-165, 171-172, 176-178, 184, 206, 210-211, 218, 270, 281, 365, 388, 471, 531, 637, 676,
Sega – Tnk. 647,

Selevkia – Tnk. 186,
Selimiye – Tnk. 86,
Semal – Tnk. 1,
Sera – Tnk. 212,
Sev Cur (Kara Su) – Tnk. 25, 95,
Sevan – Tnk. 9, 19, 88, 385, 667,
Severek, Severak [Siverek] – I, Tnk. 142,
Severes – Tnk. 42,
Sevtkin [Sıvtıkin] – Tnk. 25-26, 29,
Seydişehir – Tnk. 86,
Seyhan – Tnk. 189,
Sèvres – II,
Sğert (*Bkz.* Siirt)
Sıkhtor Kar (Sarmısak taşı) – Tnk. 1,
Sılekh – Tnk. 258,
Sıncaren Tayrı, Sincar Vadisi – Tnk. 284, 351,
Sıpradzor – Tnk. 18,
Sıvastopol [Sevastapol] – Tnk. 160,
Sibirya – Tnk. 4, 13, 38, 62, 114, 120, 166, 175, 212, 221, 247, 269, 548, 612, 683,
Sicilya – Tnk. 235,
Sidon [Sayda] – Tnk. 326,
Siirt [Sğert] – I, Tnk. 1, 23,
Silivri – Tnk. 214-215,
Simferopol – Tnk. 150,
Sinamerik – Tnk. 1,
Sinor – Tnk. 5,
Sipan [Süphan] – Tnk. 10, 18, 37,
Sira – Tnk. 160,
Sis [Kozan] – I, II, Kaynak., Tnk. 189, 272, 274, 318-319, 331, 557, 658, Özet.,
Sisian – Tnk. 9, 88, 251, 345,
Sivrihisar – I, II, Tnk. 177, 200, 205-206,
Skelbi – Tnk. 289,
Slabotki – Tnk. 75,
Slavgorodsk – Tnk. 345,
Slivan – II, Tnk. 1,
Slovakya – II,
Soçi – Tnk. 15,
Soğolar – Tnk. 13,
Soğuk Oluk – Tnk. 325-326,
Soğuksu (Sarnağbyur) – Tnk. 5, 42,
Sokants [Sokalar] – Tnk. 29,
Sokhgom – Tnk. 1,
Sokotlu – Tnk. 63,
Sovetaşen (Nuparaşen) – I, Tnk. 125, 250,
Sovetski Rayon – Tnk. 285,
Sovolık – Tnk. 284,
Sovyetler Birliği (*Bkz.* SSCB)
Sozvants – Tnk. 26,
Sölez – Tnk. 328, 422, 569,
Sparta [Isparta] – Tnk. 191-192,
Sper [İspir] – I, Tnk. 85,
Spitak – I, Tnk. 314,
Spoken – Tnk. 155,

SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Sovyetler Birliği) – Tnk. 78, 96, 112, 155, 277, 285, 307, 385,
Stalingrad – Tnk. 171,
Stanoz [Stanos] – I, Tnk. 192, 194,
Stavropol – Tnk. 83, 91,
Stepanavan (*Bkz.* Celaloğlu)
Su(v)ar – Tnk. 87, 143, 264, 472,
Sudan – Tnk. 11, 66, 381,
Sumgait – Tnk. 34, 77, 116, 135, 177,
Sungurlu – Tnk. 173,
Sur, Sur-Sayda – Tnk. 277, 318, 326,
Suram – Tnk. 73, 81,
Surb Khaç (Haç) – Tnk. 21, 22,
Suriye, Suriye çölü – Giriş, I, II, Tnk. 16, 92, 136-138, 142-144, 147, 149, 151, 158-159, 162, 171, 175, 182, 187, 189, 206, 235, 239, 251, 253-254, 264, 274, 277, 281, 289, 297, 301-303, 306, 326, 335, 345, 373, 381-385, 447, 529, Özet.,
Surmalu (*Bkz.* Iğdır)
Suruc – I, II, Tnk. 128, 143, 145, 148, 155-156, 158, 162, 164, Özet.,
Susuz-Ova(y) – Tnk. 155,
Süleymaniye – II, Tnk. 253,
Süveyş Kanalı – Tnk. 42, 286,
Svedia (*Bkz.* Musa Dağ)
Sydney – Kaynak.,

Şabake, Şabaka – Tnk. 143, 145,
Şağbat – Tnk. 35,
Şahbağ – Tnk. 37,
Şakhurden – Tnk. 284,
Şam (*Bkz.* Damascus)
Şamakhi – Tnk. 43, 63,
Şamiram – II, Tnk. 18, 26, 31, 35, 39, 44, 333,
Şarkışla – Tnk. 82, 165,
Şarur, Şarur-Daralagyaz – I, Tnk. 307-310,
Şatakh [Çatak] – I, II, Tnk. 1, 25-29, 31, 42-43, Özet.,
Şebinkarahisar – I, II, Kaynak., Tnk. 32, 98-100, 156, 184, Özet.,
Şeddadiye, Şeddade, Şeddadi, Cusır Şeddadiye – Tnk. 87, 264, 348, 382-384,
Şego, Şegotan – Tnk. 1,
Şehants vadisi – Tnk. 1,
Şehirkışla – Tnk. 152,
Şekhmalan – Tnk. 131,
Şekhnist – Tnk. 1,
Şenavan (*Bkz.* Kyalagyarin)
Şengavit – I,
Şenik – II, Tnk. 1-2,
Şenpoğan – Tnk. 44,
Şervanşeyh – Tnk. 8,
Şeyh Murat – II,
Şeytan Köprüsü – II,
Şığarşik – Tnk. 5,
Şili – II, Tnk. 155,
Şirk – Tnk. 212,
Şişli – Tnk. 152,
Sovyetler Birliği (*Bkz.* SSCB)

Şubra – Tnk. 171,
Şuğr – Tnk. 630,
Şujıngi – Tnk. 1,
Şuşi (Şuşa) – Tnk. 2, 75, 88, 113, 192,
Şvotik – Tnk. 119,

Tadmor, Tıtmor – Tnk. 300, 383,
Tağ – Tnk. 25, 29,
Tahtalı Köprü – Tnk. 211,
Taksim – Tnk. 363,
Talas – I, Tnk. 186, 626, 699,
Taliboğlu – Tnk. 5,
Talin (Yukarı Talin) – I, II, Tnk. 2, 5, 9, 14, 71, 78, 88, 315, 557, Özet.,
Taliş – Tnk. 2,
Talvorik – II, Tnk. 1, 3, 5,
Tamzara – Tnk. 98, 361,
Tandzot – Tnk. 80-81,
Tapan – Tnk. 551,
Taparis – Tnk. 26,
Tapavank – Tnk. 18,
Tapik – Tnk. 1,
Taron [Muş] – I, II, Tnk. 1, 6, 29, 32, 557, 677,
Tarson [Tarsus] – I, II, Tnk. 86, 187, 211, 238-239, 626, 658, 699, Özet.,
Tarsus – Tnk. 200,
Tartus – Tnk 326,
Taru – Tnk. 88,
Taşkent – Tnk. 45,
Taşlahan – Tnk. 192,
Taşlı Tarla – Tnk. 178,
Taşoluk – Tnk. 252,
Taşpınar – Tnk. 172,
Tat – Tnk. 289,
Tataralang – Tnk. 281, 283,
Tatulavan – Tnk. 71,
Tatvan – Tnk. 333,
Tavra – Tnk. 365,
Tebriz – Tnk. 31, 42, 63, 105, 115, 176, 311, 380,
Tecir Köyü – Tnk. 566,
Teğ – Tnk. 110,
Teğvut – Tnk. 18,
Tekirdağ – Tnk. 155, 264, 348, 589,
Tekke – Tnk. 172,
Teknecık – Tnk. 300,
Tel-Abid – Tnk. 381,
Tel-Ahmad – Tnk. 264,
Tel-Aviv – Tnk. 243, 297,
Tel-Tamar – Tnk. 381,
Telafer, Telafar – Tnk. 258,
Telapeati – Tnk. 143,
Telbrak – Tnk. 261, 345,
Tepehan – Tnk. 172,
Tercan [Dercan] – I, Tnk. 88, 96-97, 165,
Tergevank (Ter-Gevank) – Tnk. 1,

Tılfutur – Tnk. 143,
Tılhafat – Tnk. 143,
Tılısum – Tnk. 143,
Tılpi – Tnk. 18,
Tiflis – Tnk. 2, 5-6, 8, 10, 17, 24, 26, 30, 34, 40-43, 48, 58, 62-63, 72-75, 80-84, 91, 93, 96, 110, 113, 116, 142, 221, 314, 337,
Tigor – Tnk. 78,
Tigranakert [Diyarbakır] – I, II, Tnk. 2, 10-11, 52, 87, 92, 103, 111-112, 120, 126, 129-131, 136-139, 150, 155, 211, 231, 329, 343, 354, 651, 677,
Tigris [Dicle] – II, Tnk. 1, 26, 29, 47, 87, 99, 131, 139, 143, 153, 200,
Til – Tnk. 121,
Timar – Tnk. 30,
Tir [Tyros] – Tnk. 326,
Tiramayr [Meryem Ana] – Tnk. 30,
Titmor (*Bkz.* Tadmor)
Tokat [Yevdokya] – I, Tnk. 97, 150, 166-167, 206, 244, 390,
Tokhma – Tnk. 154,
Tomarza – I, Tnk. 157, 327, 330, 334, 340, 346, 355-358, 361, 364, 368, 370-372, 377-378,
Tonağbür Mahallesi – Tnk. 115,
Tonikavan – Tnk. 218,
Toprakkale – Tnk. 86, 189, 275, 284,
Toronto – Giriş, I, Kaynak.,
Toros(lar) – II, Tnk. 37, 99, 155, 211, 218, 221, 253, 603, 616,
Tortum – Tnk. 85,
Toti – Tnk. 24,
Tozuyeseri – Tnk. 173,
Tpni – Tnk. 136,
Trakya (Doğu) – II, Tnk. 155,
Transkafkasya – Tnk. 42, 152,
Trapizon [Trabzon] – I, Kaynak., Tnk. 1, 37, 82, 84, 103, 117, 135, 152, 339, 531, Özet.,
Tripoli – Tnk. 156,
Tsağkadzor (Darachichag) – Tnk. 19, 58,
Tsağken – Tnk. 18,
Tsığak – Tnk. 18,
Tsıpni – Tnk. 70-71, 77-78,
Tsir – Tnk. 1,
Tsitsan – Tnk. 29,
Tsitsernakaberd – Giriş,
Tsovasar – II, Tnk. 1,
Tsovk – Tnk. 112, 131, 383,
Tuapse – Tnk. 82,
Tukh – Tnk. 18,
Turkal, Turhal – Tnk. 82,
Tuşpa [Van] – Tnk. 37, 48,
Türk – I, II, Kaynak., Tnk. 1-700, Özet., Açıklama.,
Türk mahallesi – Tnk. 115,
Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu – Giriş, I, II, Kaynak., Tnk. 1, 10, 20, 25, 37, 42, 51, 63, 82, 86, 89, 94, 98, 101, 105, 110, 112, 116, 121, 129, 136, 139, 145, 151-152, 155, 157, 159, 165, 172, 176, 178, 187, 191-192, 196, 200, 202, 205-206, 218-219, 234, 241, 247, 251, 253-254, 257, 259, 264, 269, 272, 274, 277, 281, 283, 289, 290, 293-294, 297, 299, 301, 307, 312-313, 319, 343, 345, 360, 362, 366-368, 377, 379, 381, 394, 422, 428, 431-432, 447, 467-470, 488, 549, 555, 564-566, 594, 634, 641, 652, 655-656, Özet., Açıklama.,

Uaske – Tnk. 23,
Ukrayna (Batı) – Tnk. 75,
Ulaş – Tnk. 155,
Ulukışla – Tnk. 189, 192, 200, 253,
Umar – Tnk. 286,
Uran Dağı – Tnk. 579,
Urartu – Tnk. 26,
Uratsın – Tnk. 6,
Urfa (*Bkz.* Ye(t)desya)
Urfa Kapısı – Tnk. 87,
Urmiye – Tnk. 25, 27, 258,
Urtap – Tnk. 18,
Uruguay – II,
Uşak – Tnk. 196, 362,
Uzunlar – Tnk. 113,
Uzunlu – Tnk. 172, 176,

Ürdün – Tnk. 252,
Üsküdar [Skutar] – Tnk. 219, 243,

Vağarşapat (*Bkz.* Etchmiatsin)
Van (Tuşpa, Vaspurakan) – I, II, Kaynak., Tnk. 1, 6, 10, 18, 19, 21, 22, 24-27, 29-56, 120, 143, 155, 160, 206, 234-235, 332-333, 347, 357, 438, 448, 557, 628, 651, 654-655, 658, 675-677, 679-680, 685, Özet.,
Vanadsor (*Bkz.* Ğarakilisa)
Vank [Venk] – Tnk. 29,
Varag – II, Tnk. 27, 31, 35, 37, 44, 558, 654, 690,
Varakçı Han – Tnk. 86,
Vardapet [Gözetmen rahip] Köprüsü – Tnk. 254,
Vardaşen – I, II, Tnk. 282,
Vardenis – II, Tnk. 1, 9,
Vardov – Tnk. 1,
Vari [Aşağı] Mahalle – Tnk. 147,
Vark – Tnk. 42,
Varmazyar – Tnk. 310,
Vaspurakan (*Bkz.* Van)
Vatikan – II,
Veisiye – Tnk. 86,
Venedik – II, Tnk. 84, 117,
Venezuella – II, Tnk. 155,
Veranşah – Tnk. 13,
Verin [Yukarı] Bazmaberd (*Bkz.* Bazmaberd)
Verin [Yukarı] Mahalle – Tnk. 1, 109, 147,
Vezir Han – Tnk. 86,
Viranşehir (Veranşehir) – Tnk. 87,
Viyana – Tnk. 117, 234,
Vladikafkas – Tnk. 5, 72,
Vornak – Tnk. 42,
Vospitak – Tnk. 47,
Vostan – Tnk. 26, 32,

Washington – Kaynak., Tnk. 116, 155, 186, 331,

Watertown – Tnk. 155,

Yağlıca – Tnk. 71,
Yahudi – I, II, Tnk. 37, 97, 116, 147, 156, 198, 200, 241, 272, 292, Özet.,
Yahudi köyü – Tnk. 300,
Yahya – Tnk. 265,
Yakın Doğu (Near East) – II, Tnk. 159, 187, 212, 227, 247, 251, 270,
Yakubiye – Tnk. 289,
Yalta – Tnk. 8,
Yaralı – Tnk. 172,
Yatmış – II, Tnk. 390,
Yayla – Tnk. 201, 206,
Yebrud-Nebık – Tnk. 298,
Ye(t)desya [Urfa] – I, II, Kaynak., Tnk. 32, 87, 105-106, 128, 143-147, 155-156, 162, 183, 189, 211, 253-254, 267, 272, 275, 381, 384, 455, 469, 576, 638, Özet.,
Yedikule – Tnk. 219,
Yedikuyu – Tnk. 142,
Yeğegi – Tnk. 122,
Yeğvard – Tnk. 34,
Yekaterinodar (*Bkz.* Krasnodar)
Yemen – Tnk. 450,
Yenca – Tnk. 208,
Yenice – Tnk. 86, 97, 215,
Yenihan – Tnk. 82, 84, 206,
Yenikışla – Tnk. 178,
Yenisey – Tnk. 297,
Yerets – Tnk. 64,
Yerevan (Erivan) – I, II, Kaynak., Tnk. 4, 6, 8-10, 13, 20-22, 25-28, 30-36, 41-45, 49-50, 53-56, 58-59, 62-63, 66, 69, 72-73, 75-80, 82-84, 87-88, 91, 93, 95, 103, 110, 113, 115, 134-135, 139, 142, 145, 150-153, 155, 159, 171-172, 176-177, 186, 191, 195-196, 200, 202, 206, 212, 221, 236, 241, 251, 254, 258, 267, 269, 281-282, 284, 289, 294, 297, 301, 307, 311-312, 317, 326, 332, 337, 349, 373, 375, 382, 384-385, 548, 563, 664, 666-667, Özet., Açıklama.,
Yervandavan – Tnk. 37,
Yeşilırmak – Tnk. 152,
Yevdokya (*Bkz.* Tokat)
Yoğun Hisar – Tnk. 172,
Yoğun-Oluk – Tnk. 281, 283, 286, 288, 291,
Yoncali – Tnk. 66,
Yoncalik – Tnk. 178,
Yozgat – I, II, Tnk. 120, 150, 172-180, 350, 362, 364, 372, 468,
Yugoslavya – Tnk. 200,
Yunanistan, Yunan, Yunanlı, Yunanca – I, II, Tnk. 8, 11, 17, 82, 84, 90, 93, 95, 97, 130, 113, 143, 150, 152, 155-157, 159-161, 164, 171-172, 176-177, 184-187, 191-192, 195, 198, 200, 202-203, 205-208, 210, 212, 214-215, 217-222, 225, 227-230, 232, 235-236, 241-242, 246-248, 250-251, 253, 257, 259, 266, 272, 277, 284, 289, 294, 300, 330, 361, 383, 385, 548, 561, 564, 581, 619, 645-646, Özet.,

Zandusagyali – Tnk. 5,
Zangezur – Tnk. 24, 34, 75, 84, 88,
Zangibasar (Masis) – Tnk. 80,
Zangu – Tnk. 33-34, 54,
Zar – Tnk. 66,
Zara – Tnk. 99,

Zayim – Tnk. 75,
Zengiler – Tnk. 328,
Zeva – Tnk. 87,
Zeytun(li) [Süleymanlı] – I, II, Kaynak., Tnk. 14, 86, 206, 211, 247, 251-258, 272, 278, 281, 283-284, 286, 289, 294, 297, 319, 351, 383, 410, 436, 511, 531, 557, 630-631, 658, 677, 684, Özet.,
Zeytun Han – Tnk. 345, 383,
Zeyva – Tnk. 110,
Zıvane – II, Tnk. 99,
Zilan – II, Tnk. 1, 18, 22,
Zille – Tnk. 151,
Zincirli – Tnk. 312,
Ziraklu – Tnk. 43,
Zirchi – Tnk. 78,
Ziyaret – II, Tnk. 1,
Zmmar – Tnk. 247, 251,
Zmürniya [İzmir] – I, II, Tnk. 134, 175, 184-185, 190-191, 195-196, 198-200, 203, 206-207, 209, 212, 217, 220-222, 228, 235-236, 241, 244, 246, 272, 322, 332, 385, 548, 561-563, Özet.,
Zolakar – Tnk. 58,
Zoragyuğı [Dzoragyuğ] – Tnk. 58,
Zova – Tnk. 130,
Zuk – Tnk. 353,
Zulal – Tnk. 66,
Zvartnots – Tnk. 43.

YAZAR HAKKINDA

Etnolog, folklorcu **VERJİNE SVAZLİAN,** 1934 yılında Mısır'ın İskenderiye kentinde, kendisi de Ermeni Soykırımı'ndan kurtulmuş görgü tanığı yazar ve toplum adamı Garnik Svazlian'ın ailesinde doğdu. İlk öğrenimini yerel Ermeni Poğosyan Okulu'nda, daha sonra Fransızca tedrisatlı 'Anarat Highutyun' Kızlara Mahsus Ermeni Okulu'nda aldı.

1947'de, ebeveyniyle birlikte vatanı olan Ermenistan'a döndü.

1956'da, Haçatur Abovyan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Tarihsel Dilbilim bölümünden, üstün başarıyla mezun oldu.

1955'ten itibaren, kendi inisyatifiyle, Batı Ermenistan'dan, Kilikya'dan ve Anadolu'dan zorla sürgüne gönderilip sonra Emenistan'a dönenler tarafından aktarılmış çeşitli lehçelerdeki folklorik malzemeyi yazıya dökmeye başlayıp tamamen kaybolmaktan kurtardı. Aynı zamanda da Ermeni Soykırımı'nın hayatta kalan görgü tanıkları tarafından anlatılan anıları ve söylenen tarihsel nitelikli şarkıları kaleme aldı.

1958'den itibaren, Ermenistan Bilimler Akademisi'ne bağlı Manuk Abeğyan Edebiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Doktora eğitimi sırasında, M. Abeğyan Bursu aldı; Bilimler Akademi üyesi Karapet Melik-Ohancanyan'ın bilimsel danışmanlığında çalışmalarını sürdürdü..

1961'den beri, Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde çalışmaktadır. 1996-2004 Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü'nde çalıştı.

Doktora tezini 1965'te savundu, 1995'te profesör oldu.

1996-2004 yılları arasında EC UBA Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü Bilim Kurulu üyesi oldu. 1996 yılından bu yana ise EC UBA Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü 'Uzmanlık Kurulu' üyesidir.

Ulusal ve uluslararası bir dizi bilimsel konferanslara katılmış, farklı ülkelerdeki Dispora Ermenilerine ait kuruluşlarda (Rusya, Yunanistan, Fransa, Avusturya, Almanya, ABD, Kanada, Lübnan, Suriye, Mısır, Türkiye) folklor, halkbilim, soykırım bilimi ve Ermeni Davası temalı tebliğler sunmuştur.

Ermenistan, Diaspora ve yurt dışında aralarında 20'yi aşkın kitap da olmak üzere, 500'den fazla bilimsel ve aydınlatıcı makaleler sahiptir.

Filoloji bilimleri doktoru Verjiné Svazlian, 55 yılı aşkın bir süre kelime kelime, parça parça yazarak, ses ve görüntü kayıtları gerçekleştirerek işgal edilmiş ülkemiz tarihî Ermenistan'ın, Kilikya ve Anadolu'nun 150'ü aşkın yerleşkesinden zorla sürülmüş, Ermenistan ve Diaspora'da (Yunanistan, Fransa, İtalya, Almanya, ABD, Kanada, Suriye, Lübnan, Irak, Mısır, Balkan ülkeleri, Türkiye) yerleşmiş bulunan Ermeni Soykırımından kurtulmuş görgü tanıklarının naklettiği sözlü halk geleneklerinin farklı birimleri yanısıra belgesel tanıklık ve tarihî nitelikli şarkıları (Ermenice ve Türkçe) yokolmaktan kurtararak ve bunları farklı dillerde (Ermenice, Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe) yayımlayarak Ermeni halkının tarihî kolektif belleğini dünya kamuoyuna sunmuştur.

Verjine Svazlian'ın çalışamlarına ilişkin Ermenistan ve yurt dışında birçok kritik, ansikolpedik makale vb. yanısıra ***"Svazlian Ailesinin Ahdı"*** başlıklı (Senaryo ve reji: Laura Minasyan, Erivan, 2009) bir belgesel film de çekilmiştir.

Yayımlanmış çalışmaları:

Sargis Haykuni. Kyankı yev gortsı [Sarkis Haykuni: Yaşamı ve Eserleri]. 'Hay asgagrutyun yev banahyusutyun' ['Ermeni Etnografyası ve Folkloru']. Cilt. 4, Yerevan: ESSC BA Yayınevi, 1973, 78 s. (Ermenice).

Artsakh-Utik. 'Hay joğovırdakan hekyatner' ['Ermeni Halk Hikâyeleri']. Cilt. 6. Yerevan: ESSC BA Yayınevi, 1973, 778 s. (Ermenice).

Taron-Turuberan. 'Hay joğovırdakan hekyatner' ['Ermeni Halk Hikâyeleri']. Cilt. 12. Yerevan: ESSC BA Yayınevi, 1984, 650 s. (Ermenice).

Musa Ler [Musa Dağ]. 'Hay asgagrutyun yev banahyusutyun' ['Ermeni Etnografyası ve Folkloru']. Cilt. 16. Yerevan: ESSC BA Yayınevi, 1984, 215 s. (Ermenice).

Kilikia. Arevmıtahayots banavor avandutyunı [Kilikya: Batı Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri]. Yerevan: EC UBA'nın "Gitutiun" Yayınevi, 1994, 408 s., ISBN 5-8080-0336-9 (Ermenice).

Meds Yeğern. Arevmıtahayots banavor vıkayutyunner [Büyük Afet: Batı Ermenilerinin Sunduğu Sözlü Kanıtlar]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1995, 234 s., ISBN 5-8080-0336-8 (Ermenice).

Meds Yeğernı arevmıtahayots huşapatumnerum yev turkalezu yergerum [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1997, 32 s. (Ermenice).

Genotsid v vospominaniiakh i turkoiazychnikh pesniakh zapadnykh armian [Batı Ermenilerinin Hatıralarında ve Türkçe Şarkılarında Büyük Soykırım]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1997, 32 s. (Rusça).

Van-Vaspurakan. 'Hay joğovırdakan hekyatner' ['Ermeni Halk Hikâyeleri']. Cilt. 15. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 1998, 590 s. (Ermenice).

The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eyewitness Survivors. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 1999, 44 p., ISBN 5-8080-0336-9.

Bolsahayots banahyusutyunı [İstanbul Ermenilerinin Sözlü Gelenekleri]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2000, 616 s., ISBN 5-8080-0404-7 (Ermenice).

Hayots tseğaspanutyun. Akanates veraproğneri vıkayutyunner [Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2000, 500 s., ISBN 5-8080-0433-0 (Ermenice).

Hayots tseğaspanutyunı yev patmakan hişoğutyunı [Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2003, 144 s., ISBN 5-8080-0520-5 (Ermenice).

The Armenian Genocide and Historical Memory. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2004, 160 p., ISBN 5-8080-0533-7.

Le génocide arménien et la mémoire historique du peuple. Yerevan: Ed. «Guitoutiun» de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie, 2005, 140 p., ISBN 5-8080-0602-3.

Der Genozid an den Armeniern und die historische Erinnerung des Volkes. Jerewan: Verlag „Gitutjun" der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien, 2005, 140 S., ISBN 5-8080-0601-5.

The Armenian Genocide and the People's Historical Memory. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2005, 140 p., ISBN 5-8080-0600-7.

Genotsid armian i istoricheskaia pamiat' naroda [Ermeni Soykırımı ve Halkın Tarihsel Hafızası]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2005, 140 s., ISBN 5-8080-0599-X (Rusça).

Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005, 160 s., ISBN 975-344-317-X.

Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tanıklarının Türkçe Şarkıları. "Tehcir Türküleri: Anılarda Ermeni Soykırımı." İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2005, s. 71-100.

Armenia. "The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife." William M. Clements, ed. (4 volumes). Volume 2: Southeast Asia and India, Central and East Asia, Middle East. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press, 2006, pp. 357-372, ISBN 0-313-32849-8.

Hayots tseğaspanutyun. Akanates veraproğneri vıkayutyunner [Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları]. İkinci gözden geçirilmiş baskı. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2011, 880 s., ISBN 978-5-8080-0856-4 (Ermenice).

Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları. İstanbul: "Belge" Uluslararası Yayıncılık, 2011.

The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors. Yerevan: "Gitoutyoun" Publishing House of NAS RA, 2011, ISBN 978-5-8080-0857-1 (basıma hazırlanmakta).

The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors. USA: Center for Armenian Remembrance - CAR, 2011 (CD: E-Book, basıma hazırlanmakta).

Amerikahay hamaynki banavor avandutyune [Amerikan Ermeni toplumu sözel gelenekleri]. Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi (Ermenice, basıma hazırlanmakta).

Eseri yayına hazırlayan:

Garnik Svazlian. ***Hayrenikis hamar [Vatan uğruna].*** Yerevan: 'Ermenistan Yayınevi' editörlüğünce yayına hazırlanmıştır, 1965, 212 s. (Ermenice).

Grigor Güzelyan. ***Moussa Leran azgagrutyunı [Musa Dağ etnografyası].*** Yerevan: EC UBA "Gitutiun" Yayınevi, 2001, 280 s., ISBN 5-8080-0472-1 (Ermenice).

Ödüller:

1975'te ESSC Bilimler Akademisi Prezidyumu tarafından 'uzun yıllar hakkaniyetli çalışmasından ötürü' ***"SSCB Emektar Çalışan"*** nişanıyla ödülledirilmiştir.

29 Mart 1983'te, ESSC BA Prezidyumunca ***"Takdirname"***yle taltif edilmiştir.

Eylül 1985'te "Musa Dağ"lı Yurttaşlar Genel Derneği ona ***"Şerefli Musa Dağlı Altın Madalyası"***yla ödüllendirmiştir.

1992'de, "Zeytun" Tarih-Kültür Derneği ona ***"Şerefli Zeytunlu"*** ünvanını vermiştir.

22 Eylül 1995'te Musa Dağ Kahramanlık savaşının 80. yılı vesilesiyle, Ermenistan "Musa Dağ"lılar Hayri Birliği idaresi, 'Hemşehri harekerine destek ve Birliğin çalışmalarına aktif katılımdan ötürü' ***"Takdirname"*** ile ödüllendirmiştir.

11-17 Temmuz 1996'da Türkiye'de İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşunun 535. Yılı kutlamaları çerçevesinde tertiplenen Uluslararası "Vardavar" Bilim Konferansına katılmasından ötürü Ermeni Patriği'nin ***"Şehadetname"***siyle ödüllendirilmiştir.

1999'da, "Van-Vaspurakan" Yurttaşlar Derneği'nce ***"Şerefli Vaspurakanlı"*** ünvanıyla ödüllendirildi.

24 Nisan 2000 tarihinde, Ermeni Soykırımı'nın 85. Yıldönümü vesilesiyle, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu'nca (EC UBA) "Ermeni Sorunu, Ermeni Soykırımı ve Diaspora

Ermenileri Tarihi alanlarında Ermeni tarihçiliğine önemli katkı olan bilimsel çalışmaları sebebiyle" ***"Takdirname"***yle taltif edildi.

20 Ocak 2001'de Papa II. Jean Paul (Vatikan) tarafından N. 487.634 sayılı ***"Kutsama Yazısı"***na nail oldu.

2002 yılında, Diaspora Tekeyan Kültür Derneği tarafından kendisine ***"Haykaşen Uzunyan"*** edebiyat-filoloji ödülü verildi.

24 Nisan 2003'te, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Prezidyumu ve "Ermenilere Karşı Samimi Olanlar Uluslararası Komitesi" kendisini "Ermeni Soykırımı'nın kınanması ve insanseverlik ilkelerinin yerleştirilmesine yönelik faaliyetler için verilen" ***"Fridtjof Nansen Hatıra Madalyası"***yla taltif etti**.**

24 Nisan 2004'ye Paris "Ararat" Ermeni Araştırmaları Akademisi tarafından ***"Profesörlük"*** ünvanıyla taltif didi.

24 Nisan 2005'te Ermeni Soykırımı'nın 90. Yılı vesilesiyle Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından, "Ermeni Büyük Kırımı, Soykırım bilimine katkılarından ötürü. 1915-2005" ***"Hatıra Madalyası"***yla ödüllendirildi.

26 Haziran 2005'te Montreal (Kanada) Istanbul Ermenileri Kültür Birliği ***"Altın Madalyası"***yla ödüllendirildi.

30 Eylül 2005'te Suriye Ermeni Genel Hayri Birliği (AGBU) Halep şubesi tarafından ***"Mesrop Maştots Hatıra Madalyası"***yla ödüllendirildi.

30 Haziran 2006'da Ermenistan "Hacın"lılar Birliği'nce "ülke ve devlete hizmetlerinden ötürü" ***"Şerefli Hacınlı"*** ünvanıyla ödüllendirdi.

24 Nisan 2006'da, İskenderiye (Mısır) Ermeni Sivil Meclisi tarafından ***"Nil Anahtarı Altın Hatıra Madalyası"***yla ödüllendirildi.

28 Haziran 2006'da Ermenistan Cumhuriyeti devlet başkanı ve "Robert Poghosyan ve Evlatları Fonu" (İsviçre) tarafından, Ermeni Soykırımının tanınmasına kaydedici katkılarından ötürü Ermenistan Cumhuriyeti ***"Devlet Başkanı I.'lik Ödülü"*** ve ***"Altın Hatıra Madalyası"***yla taltif edildi.

2008 yılında Amerikan Biyografi Enstitüsü tarafından, Ermeni kültürünü Dünya'ya tanıtan çalışmalarından ötürü ***"21. Yüzyılın En Değerli Beyinleri"*** sıfat ve hatıra madalyasıyla ödüllendirilmiştir.

8 Mart 2009'da Uluslararası Kadınlar Günü vesilesiyle, Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından, eğitim ve bilime katkılarından ötürü ***"Takdirname"***yla ödüllendirilmiştir.

2009'da "Ermeni kültürü ve Ermeni Soykırımının tanınmasına yönelik hizmetleri ve doğumunun 75. Yılı vesilesiyle" Ermenistan Ulusal Kütüphanesi Müdürlüğünce ***"İlk Ermeni Matbaacı Hakob Meghapart Hatıra Madalyonu"***yla ödüllendirilmiştir.

2009'da Batı Ermenilerinin sözel geleneklerini yokolmaktan kurtarmaya yönelik yarım yüzyıllık derleme ve filoloji çalışmalarından ve doğumunun 75. Yılı vesilesiyle Ermenistan "Musa Dağlılar Hayri Birliği" tarafından ***"1915 Musa Dağ Kahramanlarına Ebedi Şükran"*** hatıra madalyasıyla taltif edildi.

****

Prof. Dr. VERJİNE SVAZLİAN

Filoloji Bilimleri uzmanı
EC Ulusal Bilimler Akademisi
Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü öncü bilim elemanı

Adres: Saryan Sokağı, N. 36, D. 23
Erivan 0002
Ermenistan Cuhuriyeti
Telefon: (00 374) 010 53-60-06 (Ev.)
(00 374) 091 22-01-99 (Cep)
E-posta: <vsvaz333@yahoo.com>
Internnet portalı: http://sci.academia.edu/VerjineSvazlian
http://www.iatp.am/resource/science/svazlyan/folklore/
http://armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/V-Svazlian.htm

İÇERİK

Önsöz

Giriş

Birinci Bölüm
S Ö Z E L T A R İ H A R A Ş T I R M A S I
I. Soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı hikâyelerin üslûp ve tipoloji açısından özellikleri
II. Soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattıklarına göre Ermeni Soykırımı'nın gidişatı
Kaynakça

İkinci Bölüm
T A R İ H S E L B İ R İ N C İ L K A Y N A K L A R
I. TARİHİ ANI-TANIKLIKLAR
1 (1). Yeğyazar Karapetyan'ın tanıklığı (d. 1886, Sasun)
2 (2). Khaçik Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1900, Sasun)
3 (3). Hakob Grigoryan'ın tanıklığı (d. 1903, Sasun)
4 (4). Arakel Davtyan'ın tanıklığı (d. 1904, Sasun)
5 (5). Muşeğ Hovhannisyan'ın tanıklığı (d. 1908, Sasun)
6 (6). Rehan Manukyan'ın tanıklığı (d. 1910, Taron)
7 (7). Noyemzar Muradyan'ın tanıklığı (d. 1883, Muş)
8 (8). Tonakan Tonoyan'ın tanıklığı (d. 1893, Muş)
9 (9). Şoğer Tonoyan'ın tanıklığı (d. 1901, Muş)
10 (10). Sedrak Harutyunyan'ın tanıklığı (d. 1904, Muş)
11 (11). Satenik Petrosyan'ın tanıklığı (d. 1908, Muş)
12 (12). Arşak Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1908, Muş)
13 (13). Hrant Gasparyan'ın tanıklığı (d. 1908, Muş)
14 (14). Hıraç Hovhannisyan'ın tanıklığı (d. 1908, Muş)
15 (15). Khaçatur Ğukasyan'ın tanıklığı (d. 1898, Bitlis)
16 (16). Taguhi Antonyan'ın tanıklığı (d. 1900, Bitlis)
17 (17). Yenok Aslanyan'ın tanıklığı (d. 1901, Bitlis)
18 (18). Sokrat Mıkırtiçyan'ın tanıklığı (d. 1901, Bitlis)
19 (19). Hımayak Boyacıyan'ın tanıklığı (d. 1902, Bitlis)
20 (20). Ağavni Mıkırtiçyan'ın tanıklığı (d. 1909, Bitlis)
21 (21). Sırbuhi Muradyan'ın tanıklığı (d. 1911 Bitlis)
22 (22). Nıvard Muradyan'ın tanıklığı (d. 1912, Bitlis)
23 (23). Hakob Muradyan'ın tanıklığı (d. 1903, Siirt)
24 (24). Heğnar Ğukasyan'ın tanıklığı (d. 1896, Basen)
25 (25). Nıvard Muradyan'ın tanıklığı (d. 1903, Şatakh)
26 (26). Andreas Gülanyan'ın tanıklığı (d. 1905, Şatakh)
27 (27). Hayrik Muradyan'ın tanıklığı (d. 1905, Şatakh)
28 (28). Edvard Daştoyan'ın tanıklığı (d. 1907, Şatakh)
29 (29). Sahak Bazyan'ın tanıklığı (d. 1913, Şatakh)
30 (30). Vahan Kıtranyan'ın tanıklığı (d. 1900, Van)
31 (31). Tovik Bağdasaryan'ın tanıklığı (d. 1901, Van)
32 (32). Manvel Marutyan'ın tanıklığı (d. 1901, Van)
33 (33). Ağasi Kankanyan'ın tanıklığı (d. 1904)
34 (34). Sımbat Davtyan'ın tanıklığı (d. 1905, Van)

35 (35). Sirak Manasyan'ın tanıklığı (d. 1905, Van)
36 (36). Varsenik Abrahamyan'ın tanıklığı (d. 1905, Van)
37 (37). Siranuş Tütüncüyan'ın tanıklığı (d. 1906, Van)
38 (38). Patrik Saroyan'ın tanıklığı (d. 1906, Van)
39 (39). Makruhi Sahakyan'ın tanıklığı (d. 1907, Van)
40 (40). Artsrun Harutyunyan'ın tanıklığı (d. 1907, Van)
41 (41). Yervand Şirakyan'ın tanıklığı (d. 1907, Van)
42 (42). Ğazar Gevorgyan'ın tanıklığı (d. 1907, Van)
43 (43). Nışan Abrahamyan'ın tanıklığı (d. 1908, Van)
44 (44). Azniv Aslanyan'ın tanıklığı (d. 1908 Van)
45 (45). Kacberuhi Şahinyan'ın tanıklığı (d. 1908, Van)
46 (46). Silva Büzandyan'ın tanıklığı (d. 1908, Van)
47 (47). Sargis Bardalyan'ın tanıklığı (d. 1909, Van)
48 (48). Varazdat Harutyunyan'ın tanıklığı (d. 1909, Van)
49 (49). Artsvik Terziyan'ın tanıklığı (d. 1910, Van)
50 (50). Lusik Balasanyan'ın tanıklığı (d. 1910, Van)
51 (51). Vardges Aleksanyan'ın tanıklığı (d. 1911, Van)
52 (52). Ağavni Barseğyan'ın tanıklığı (d. 1911, Van)
53 (53). Şoğik Mıkırtiçyan'ın tanıklığı (d. 1911, Van)
54 (54). Varduhi Potikyan'ın tanıklığı (d. 1912, Van)
55 (55). Derenik Saroyan'ın tanıklığı (d. 1912, Van)
56 (56). Armik Terziyan'ın tanıklığı (d. 1912, Van)
57 (57). Ğukas Karapetyan'ın tanıklığı (d. 1901, Moks)
58 (58). Kamsar Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1898, Bayazet)
59 (59). Evelina Kanayan'ın tanıklığı (d. 1909, Iğdır)
60 (60). İsrayel Grigoryan'ın tanıklığı (d. 1909, Iğdır)
61 (61). Tsağik Çinimyan'ın tanıklığı (d. 1910, Iğdır)
62 (62). Hrant Khondkaryan'ın tanıklığı (d. 1911, Iğdır)
63 (63). Andranik Simonyan'ın tanıklığı (d. 1902, Alaşkert)
64 (64). Paruyr Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1908, Alaşkert)
65 (65). Lusik Martirosyan'ın tanıklığı (d. 1909, Alaşkert)
66 (66). Mihran Bağdasaryan'ın tanıklığı (d. 1909, Alaşkert)
67 (67). Nıvard Gevorgyan'ın tanıklığı (d. 1910, Alaşkert)
68 (68). Varduş Kirakosyan'ın tanıklığı (d. 1911, Alaşkert)
69 (69). Gurgen Muradyan'ın tanıklığı (d. 1914, Alaşkert)
70 (70). Natalya Barseğyan'ın tanıklığı (d. 1889, Kars)
71 (71). Annıman Arakelyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kars)
72 (72). Peproné Tumasyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kars)
73 (73). Siranuş Petrosyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kars)
74 (74). Armenuhi Yeğikyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kars)
75 (75). Parandzem Ter-Hakobyan'ın tanıklığı (d. 1912, Kars)
76 (76). Khanuma Calil'in tanıklığı (d. 1912, Kars)
77 (77). Yelena Abrahamyan'ın tanıklığı (d. 1912, Kars)
78 (78). Ağasi Karoyan'ın tanıklığı (d. 1913, Kars)
79 (79). Emma Asatıryan'ın tanıklığı (d. 1914, Kars)
80 (80). Stepan Hovakimyan'ın tanıklığı (d. 1910, Ardvin)
81 (81). Nektar Gasparyan'ın tanıklığı (d. 1910, Ardvin)
82 (82). Şuşanik Paçacıyan'ın tanıklığı (d. 1901, Trabzon)
83 (83). Arşaluys Ter-Nazaretyan'ın tanıklığı (d. 1905, Baberd)
84 (84). Masis Kocoyan'ın tanıklığı (d. 1910, Baberd)
85 (85). Geğam Hatsagortsyan'ın tanıklığı (d. 1902, Sper)
86 (86). Sargis Makarov'un tanıklığı (d. 189?, Erzurum)
87 (87). Harutyun Grigoryan'ın tanıklığı (d. 1898, Erzurum)
88 (88). Loris Papikyan'ın tanıklığı (d. 1903, Erzurum)

89 (89). Ovsanna Nalbandoğli'ın tanıklığı (d. 1905, Erzurum)
90 (90). Maryam Ter-Mıkırtiçyan'ın tanıklığı (d. 1908, Erzurum)
91 (91). Manuşak Ter-Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1908, Erzurum)
92 (92). Aşkhen Poğikyan'ın tanıklığı (d. 1908, Erzurum)
93 (93). İşkhan Haykazyan'ın tanıklığı (d. 1909, Erzurum)
94 (94). Siranuş Nasoyan'ın tanıklığı (d. 1900, Khınus)
95 (95). Garnik Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1909, Erzincan)
96 (96). Arakel Tagoyan'ın tanıklığı (d. 1902, Tercan)
97 (97). Tigran Ohanyan'ın tanıklığı (d. 1902, Kemah)
98 (98). Kacuni Karagözyan'ın tanıklığı (d. 1905, Şebinkarahisar)
99 (99). Mıkırtiç Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1907, Şebinkarahisar)
100 (100). Hakob Terziyan'ın tanıklığı (d. 1910, Şebinkarahisar)
101 (101). Hovhannes Ginosyan'ın tanıklığı (d. 1902, Arabkir)
102 (102). Haykaz Torikyan'ın tanıklığı (d. 1902, Arabkir)
103 (103). Sargis Amalyan'ın tanıklığı (d. 1904, Arabkir)
104 (104). Ğazar Gümüşgerdanyan'ın tanıklığı (d. 1905, Arabkir)
105 (105). Petros Kikişyan'ın tanıklığı (d. 1906, Arabkir)
106 (106). Sırbuhi Kikişyan'ın tanıklığı (d. 1909, Arabkir)
107 (107). Arpen Ağacanyan'ın tanıklığı (d. 1909, Arabkir)
108 (108). Muşeğ Demirciyan'ın tanıklığı (d. 1910, Arabkir)
109 (109). Elmas Kavukçuyan'ın tanıklığı (d. 1883, Kharberd)
110 (110). Haykaz Acemyan'ın tanıklığı (d. 1892, Kharberd)
111 (111). Cohar (Helen) Aslanyan-Mamikonyan'ın tanıklığı (d. 1895, Kharberd)
112 (112). Harutyun Martikyan'ın tanıklığı (d. 1899, Kharberd)
113 (113). Tsirani Matevosyan'ın tanıklığı (d. 1900, Kharbert)
114 (114). Yeğsa Khayacanyan'ın tanıklığı (d. 1900, Kharberd)
115 (115). Hakob Holobikyan'ın tanıklığı (d. 1902, Kharberd)
116 (116). Sargis Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1903, Kharberd)
117 (117). Sargis Martirosyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kharberd)
118 (118). Garegin Turucikyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kharberd)
119 (119). Mikayel Çilingaryan'ın tanıklığı (d. 1904, Kharbert)
120 (120). Turfanda Muradyan'ın tanıklığı (d. 1905, Kharberd)
121 (121). Stepan Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1907, Kharberd)
122 (122). Paylun Terteryan'ın tanıklığı (d. 1907, Kharberd)
123 (123). Aram Köseyan'ın tanıklığı (d. 1908, Kharberd)
124 (124). Yeğsa Antonyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kharberd)
125 (125). Margarit Nacaryan'ın tanıklığı (d. 1910, Kharberd)
126 (126). Annıman Tukhmanyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kharberd)
127 (127). Rober Kalınyan'ın tanıklığı (d. 1912, Kharberd)
128 (128). Marta Öylenciyan'ın tanıklığı (d. 1912, Kharberd)
129 (129). Hazarkhan Torosyan'ın tanıklığı (d. 1902, Balu)
130 (130). Karapet Faraşyan'ın tanıklığı (d. 1906, Balu)
131 (131). Sargis Saryan'ın tanıklığı (d. 1911, Balu)
132 (132). Mari Vardanyan'ın tanıklığı (d. 1905, Malatya)
133 (133). Arşaluys Taşçıyan'ın tanıklığı (d. 1908, Malatya)
134 (134). Verginé Nacaryan'ın tanıklığı (d. 1910, Malatya)
135 (135). Grigor Ekizyan'ın tanıklığı (d. 1921, Malatya)
136 (136). Hovsep Bazoyan'ın tanıklığı (d. 1901, Tigranakert)
137 (137). Hovhannes Köroğluyan'ın tanıklığı (d. 1904, Tigranakert)
138 (138). Satenik Ter-Sargisyan'ın tanıklığı (d. 1908, Tigranakert)
139 (139). Mıkırtiç Karapetyan'ın tanıklığı (d. 1910, Tigranakert)
140 (140). Yeva Topalyan'ın tanıklığı (d. 1909, Merdin)
141 (141). Maryam Akhoyan'ın tanıklığı (d. 1909, Merdin)
142 (142). Petros Voskeriçyan'ın tanıklığı (d. 1905, Severek)

143 (143). Khaçer Ablaputyan'ın tanıklığı (d. 1893, Yedesya)
144 (144). Khoren Ablaputyan'ın tanıklığı (d. 1893, Yedesya)
145 (145). Nıvard Ablaputyan'ın tanıklığı (d. 1903, Yedesya)
146 (146). Haykanuş Ter-Petrosyan'ın tanıklığı (d. 1910, Yedesya)
147 (147). Gevorg Kileciyan'ın tanıklığı (d. 1912, Yedesya)
148 (148). Maryam Karacyan'ın tanıklığı (d. 1903, Adıyaman)
149 (149). Vahan Darbinyan'ın tanıklığı (d. 1917, Derende)
150 (150). Karapet Azaryan'ın tanıklığı (d. 1884, Sebastiya)
151 (151). Maritsa Ohanyan-Asturyan'ın tanıklığı (d. 1887, Sebastiya)
152 (152). Khoren Gülbenkyan'ın tanıklığı (d. 1895, Sebastiya)
153 (153). Hambardzum Sahakyan'ın tanıklığı (d. 1898, Sebastiya)
154 (154). Manvel Sahakyan'ın tanıklığı (d. 1901, Sebastiya)
155 (155). Suren Sargısyan'ın tanıklığı (d. 1902, Sebastiya)
156 (156). Satenik Doğramacıyan'ın tanıklığı (d. 1903, Sebastiya)
157 (157). İmastuhi Galacıyan'ın tanıklığı (d. 1904, Sebastiya)
158 (158). Andranik Kavukçuyan'ın tanıklığı (d. 1905, Sebastiya)
159 (159). Arşaluys Tinguryan-Çukasızyan'ın tanıklığı (d. 1906, Sebastiya)
160 (160). Hovhannes Çadırcıyan'ın tanıklığı (d. 1908, Sebastiya)
161 (161). Meliné Khanzadyan'ın tanıklığı (d. 1908, Sebastiya)
162 (162). Haykuş Ohanyan'ın tanıklığı (d. 1908, Sebastiya)
163 (163). Azniv Siradeğyan'ın tanıklığı (d. 1909, Sebastiya)
164 (164). Araksi Onbaşyan'ın tanıklığı (d. 1909, Sebastiya)
165 (165). Toros Tercanyan'ın tanıklığı (d. 1912, Sebastiya)
166 (166). Annik Marikyan'ın tanıklığı (d. 1892, Yevdokya)
167 (167). Nıvard Şirinoğli'ın tanıklığı (d. 1909, Yevdokya)
168 (168). Intsa Çemberciyan'ın tanıklığı (d. 1898, Amasya)
169 (169). Maritsa Papazyan'ın tanıklığı (d. 1874, Samsun)
170 (170). Mesrop Minasyan'ın tanıklığı (d. 1910, Samsun)
171 (171). Misak Terunyan'ın tanıklığı (d. 1907, Marz[ı]van)
172 (172). Mesrop Mesropyan'ın tanıklığı (d. 1900, Yozgat)
173 (173). Hovhannes Varjapetyan'ın tanıklığı (d. 1901, Yozgat)
174 (174). Srbuhi Galtakyan'ın tanıklığı (d. 1902, Yozgat)
175 (175). Arşakuhi Petrosyan'ın tanıklığı (d. 1903, Yozgat)
176 (176). Barunak Papazyan'ın tanıklığı (d. 1906, Yozgat)
177 (177). Veronika Berberyan'ın tanıklığı (d. 1907, Yozgat)
178 (178). Hovakim Karakekecyan'ın tanıklığı (d. 1907, Yozgat)
179 (179). Anuş Topalyan'ın tanıklığı (d. 1910, Yozgat)
180 (180). Herminé Ter Voğormiyacıyan'ın tanıklığı (d. 1912, Yozgat)
181 (181). Paytsar Yerkat'ın tanıklığı (d. 1887, Kesaria)
182 (182). Harutyun Tsulikyan'ın tanıklığı (d. 1896, Kesaria)
183 (183). Anna Nacaryan'ın tanıklığı (d. 1900, Kesaria)
184 (184). Arsen Sıvacıyan'ın tanıklığı (d. 1901, Kesaria)
185 (185). Byuzand Morukyan'ın tanıklığı (d. 1904, Kesaria)
186 (186). Grigor Armenyan'ın tanıklığı (d. 1909, Kesaria)
187 (187). Khoren Gılıçyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kesaria)
188 (188). Lusaber Demirciyan'ın tanıklığı (d. 1913, Kesaria)
189 (189). Karapet Kelekyan'ın tanıklığı (d. 1904, Everek)
190 (190). Karapet Yeğyayan'ın tanıklığı (d. 1898, Niğde)
191 (191). Satenik Kuyumcuyan'ın tanıklığı (d. 1902, Konya)
192 (192). Nerses Galbakyan'ın tanıklığı (d. 1902, Konya)
193 (193). Mari Manukyan'ın tanıklığı (d. 1912, Konya)
194 (194). İskuhi Hetumyan'ın tanıklığı (d. 1915, Stanoz)
195 (195). Arpiné Bartikyan'ın tanıklığı (d. 1903, Afyonkarahisar)
196 (196). Sargis Yetaryan'ın tanıklığı (d. 1907, Afyonkarahisar)

197 (197). Asatur Menecyan'ın tanıklığı (d. 1907, Afyonkarahisar)
198 (198). Sımbül Berberyan'ın tanıklığı (d. 1909, Afyonkarahisar)
199 (199). Keğam Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1909, Afyonkarahisar)
200 (200). Hakop Papazyan'ın tanıklığı (d. 1891, Sivrihisar)
201 (201). Haykuhi Bohçacıyan'ın tanıklığı (d. 1910, Kastamonu)
202 (202). Galust Soğomonyan'ın tanıklığı (d. 1905, Bolu)
203 (203). Hovhannes Paronyan'ın tanıklığı (d. 1890, Eskişehir)
204 (204). Yeğisabet Gavgavyan'ın tanıklığı (d. 1900, Eskişehir)
205 (205). Samvel Patıryan'ın tanıklığı (d. 1900, Eskişehir)
206 (206). Hovhannes Gasparyan'ın tanıklığı (d. 1902, Eskişehir)
207 (207). Sara Berberyan'ın tanıklığı (d. 1905, Eskişehir)
208 (208). Farnım Bursalıyan'ın tanıklığı (d. 1908, Eskişehir)
209 (209). Haykanuş Çeşmeciyan'ın tanıklığı (d. 1909, Eskişehir)
210 (210). Sinan Sinanyan'ın tanıklığı (d. 1912, Eskişehir)
211 (211). Grigor Sütçüyan'ın tanıklığı (d. 1901, Bursa)
212 (212). Aşot Ohanyan'ın tanıklığı (d. 1905, Bursa)
213 (213). Anjel Sırapyan'ın tanıklığı (d. 1905, Bursa)
214 (214). Davit Davtyan'ın tanıklığı (d. 1908, Bursa)
215 (215). Avetis Norikyan'ın tanıklığı (d. 1909, Bursa)
216 (216). Karapet Poponyan'ın tanıklığı (d. 1911, Bursa)
217 (217). Meliné Terziyan'ın tanıklığı (d. 1905, Bilecik)
218 (218). Garegin Hişeyan'ın tanıklığı (d. 1896, Adapazarı)
219 (219). Artavazd Kıtratsyan'ın tanıklığı (d. 1901, Adapazarı)
220 (220). Vazgen Sadatyan'ın tanıklığı (d. 1907, Adapazarı)
221 (221). Haykuhi Azaryan'ın tanıklığı (d. 1908, Adapazarı)
222 (222). Sirvard Andreasyan'ın tanıklığı (d. 1908, Adapazarı)
223 (223). Lusik Boduryan'ın tanıklığı (d. 1909, Adapazarı)
224 (224). Mari Yerkat'ın tanıklığı (d. 1910, Adapazarı)
225 (225). Sirena Alacacyan'ın tanıklığı (d. 1910, Adapazarı)
226 (226). Karpis Taşçıyan'ın tanıklığı (d. 1914, Adapazarı)
227 (227). Hambardzum Markosyan'ın tanıklığı (d. 1915, Adapazarı)
228 (228). Muşeğ Hakobyan'ın tanıklığı (d. 1890, Nikomedya)
229 (229). Baruhi Çorekyan'ın tanıklığı (d. 1900, Nikomedya)
230 (230). Baruhi Silyan'ın tanıklığı (d. 1900, Nikomedya)
231 (231). Geğetsik Yesayan'ın tanıklığı (d. 1901, Nikomedya)
232 (232). Yevniké Papazyan'ın tanıklığı (d. 1908, Nikomedya)
233 (233). Hakob Terziyan'ın tanıklığı (d. 1910, Nikomedya)
234 (234). Dolores Zohrap-Lıebmann'ın tanıklığı (d. 1892, İstanbul)
235 (235). Gevorg Zulalyan'ın tanıklığı (d. 1907, Çanakkale)
236 (236). Mari Voskeriçyan'ın tanıklığı (d. 1913, Zmürniya)
237 (237). Soğomon Yetenekyan'ın tanıklığı (d. 1900, Mersin)
238 (238). Petros Keşişyan'ın tanıklığı (d. 1909, Tarson)
239 (239). Ğazaros Khırimyan'ın tanıklığı (d. 1911, Tarson)
240 (240). Sırbuhi Makaryan'ın tanıklığı (d. 1903, Adana)
241 (241). Mikayel Keşişyan'ın tanıklığı (d. 1904, Adana)
242 (242). Arusyak Neferyan'ın tanıklığı (d. 1906, Adana)
243 (243). Vrej Edüryan'ın tanıklığı (d. 1906, Adana)
244 (244). Arusyak Vanesyan'ın tanıklığı (d. 1909, Adana)
245 (245). Harutyun Adamyan'ın tanıklığı (d. 1909, Adana)
246 (246). Yester Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1913, Adana)
247 (247). Harutyun Alboyacıyan'ın tanıklığı (d. 1904, Fındıcak)
248 (248). Aharon Mankıryan'ın tanıklığı (d. 1903, Hacın)
249 (249). Yervand Karamyan'ın tanıklığı (d. 1903, Hacın)
250 (250). Yebruhi Cırdıkhyan'ın tanıklığı (d. 1906, Hacın)

251 (251). Misak Heruni'nin tanıklığı (d. 1906, Hacın)
252 (252). Gürci Keşişyan'ın tanıklığı (d. 1900, Zeytun)
253 (253). Hovsep Bıştikyan'ın tanıklığı (d. 1903, Zeytun)
254 (254). Karapet Tozluyan'ın tanıklığı (d. 1903, Zeytun)
255 (255). Yeva Çulyan'ın tanıklığı (d. 1903, Zeytun)
256 (256). Sedrak Gaybakyan'ın tanıklığı (d. 1903, Zeytun)
257 (257). Samvel Arcikyan'ın tanıklığı (d. 1907, Zeytun)
258 (258). Gayané Aduryan'ın tanıklığı (d. 1909, Zeytun)
259 (259). Verginé Mayikyan'ın tanıklığı (d. 1898, Maraş)
260 (260). Makruhi Halacyan'ın tanıklığı (d. 1900, Maraş)
261 (261). Levon Evrengecyan'ın tanıklığı (d. 1908, Maraş)
262 (262). Aram Momcıyan'ın tanıklığı (d. 1909, Maraş)
263 (263). Yester Antonyan'ın tanıklığı (d. 1916, Maraş)
264 (264). Tigran Cebecyan'ın tanıklığı (d. 1888, Ayntap)
265 (265). Gevorg Karamanukyan'ın tanıklığı (d. 1900, Ayntap)
266 (266). Hakob Cırcıyan'ın tanıklığı (d. 1900, Ayntap)
267 (267). Nuritsa Kürkçüyan'ın tanıklığı (d. 1903, Ayntap)
268 (268). Karapet Karamanukyan'ın tanıklığı (d. 1907, Ayntap)
269 (269). Sandukht Hekimyan'ın tanıklığı (d. 1908, Ayntap)
270 (270). Zabel Ayvazyan'ın tanıklığı (d. 1910, Ayntap)
271 (271). Verginé Kasparyan'ın tanıklığı (d. 1910, Ayntap)
272 (272). Pargev Makaryan'ın tanıklığı (d. 1915, Ayntap)
273 (273). Harutyun Vardanyan'ın tanıklığı (d. 1887, Dörtyol)
274 (274). Gevorg Yapucyan'ın tanıklığı (d. 1894, Dörtyol)
275 (275). Mari Khalburcıyan'ın tanıklığı (d. 1909, Dörtyol)
276 (276). Gevorg Ter-Sahakyan'ın tanıklığı (d. 1909, Dörtyol)
277 (277). Sedrak Poğikyan'ın tanıklığı (d. 1890, Aleksandret)
278 (278). Martiros Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1898, Beylan)
279 (279). Sirvard Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1906, Beylan)
280 (280). Hakob Paşayan'ın tanıklığı (d. 1907, Beylan)
281 (281). Movses Panosyan'ın tanıklığı (d. 1885, Musa Dağ)
282 (282). Yeğisapet Kalaşyan'ın tanıklığı (d. 1888, Musa Dağ)
283 (283). Movses Balabanyan'ın tanıklığı (d. 1891, Musa Dağ)
284 (284). Hovhannes İprecyan'ın tanıklığı (d. 1896, Musa Dağ)
285 (285). Tonik Tonikyan'ın tanıklığı (d. 1898, Musa Dağ)
286 (286). Asatur Supukyan'ın tanıklığı (d. 1901, Musa Dağ)
287 (287). Petros Safaryan'ın tanıklığı (d. 1901, Musa Dağ)
288 (288). İskuhi Koşkaryan'ın tanıklığı (d. 1902, Musa Dağ)
289 (289). Grigor Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1903, Musa Dağ)
290 (290). Benyamin Bislamyan'ın tanıklığı (d. 1903, Musa Dağ)
291 (291). Tovmas Habeşyan'ın tanıklığı (d. 1903, Musa Dağ)
292 (292). Davit Davityan'ın tanıklığı (d. 1905, Musa Dağ)
293 (293). Sargis Adamyan'ın tanıklığı (d. 1906, Musa Dağ)
294 (294). Maryam Bağdişyan'ın tanıklığı (d. 1909, Musa Dağ)
295 (295). Gevorg Çiftçiyan'ın tanıklığı (d. 1909, Musa Dağ)
296 (296). Garun Antonyan'ın tanıklığı (d. 1910, Musa Dağ)
297 (297). Asatur Makhulyan'ın tanıklığı (d. 1911, Musa Dağ)
298 (298). Hovhannes Abelyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kesab)
299 (299). Gülinya Musoyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kesab)
300 (300). Hovhannes Boynmışakyan'ın tanıklığı (d. 1904, Kesab)
301 (301). Lüter Eskiciyan'ın tanıklığı (d. 1913, Kesab)
302 (302). al Gıhım'ın tanıklığı (d. 1880, Rakka)
303 (303). Başir el Saadi'nin tanıklığı (d. 1901, Rakka)
304 (304). Hab Ali'nin tanıklığı (d. 1905, Ras-ül-Ayn)

305 (305). Abdül Ğafuri'nin tanıklığı (d. 1915, Ras-ül-Ayn)
306 (306). Batra'nın tanıklığı (d. 1906, Deır-es-Zor)
307 (307). Abraham Stepanyan'ın tanıklığı (d. 1890, Şarur)
308 (308). Hayko Vardanyan'ın tanıklığı (d. 1893, Şarur)
309 (309). Aristakes Grigoryan'ın tanıklığı (d. 1900, Şarur)
310 (310). Vardanuş Beknazaryan'ın tanıklığı (d. 1900, Şarur)
311 (311). Aram Santuryan'ın tanıklığı (d. 1896, Agulis)
312 (312). Şuşanik Karapetyan'ın tanıklığı (d. 1905, Nahçivan)
313 (313). Tsolak Torosyan'ın tanıklığı (d. 1914, Çırakhli)
314 (314). Varduş Khaçatıryan'ın tanıklığı (d. 1898, Spitak)
315 (315). Badal Şahoyan'ın tanıklığı (d. 1901, Talin)

II. TARİHİ HİKÂYE-TANIKLIKLAR

1 (316). Ronya Terziyan'ın tanıklığı (d. 1920, Halep)
Türklerin kökeni: "Bozkurtlar"
2 (317). Turfanda Muradyan'ın tanıklığı (d. 1905, Kharberd)
Kaçırılan İncil
3 (318). Anahit Acapahyan'ın tanıklığı (d. 1920, Sis)
Kilikya'nın başkenti Sis'in kutsal emanetleri
4 (319). Karapet Tozluyan'ın tanıklığı (d. 1903, Zeytun)
Kilikya katliamı
5 (320). Flora Farmanyan'ın tanıklığı (d. 1924, İstanbul)
Soykırım önsezisi
6 (321). Soğomon Yetenekyan'ın tanıklığı (d. 1900, Mersin)
Antranik Paşa ve Köse Binbaşı
7 (322). Satenik Kuyumcuyan'ın tanıklığı (d. 1902, Konya)
Andranik Paşa
8 (323). Gevorg Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1925, Beylan)
Türk Ahmet ve babam
9 (324). Martiros Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1898, Beylan)
Korkmuş Molla
10 (325). Gevorg Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1925, Beylan)
Türk gardiyan ve babam
11 (326). Gevorg Güzelyan'ın tanıklığı (d. 1925, Beylan)
Beylanlı ailemiz
12 (327). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Büyükannem
13 (328). L. B.'nin tanıklığı (d. 1952, Nikomedya)
Bizimkiler
14 (329). Nermin Özfırıncı'nın tanıklığı (d. 1943, Tigranakert)
Dedemin sülalesi
15 (330). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Ailemiz
16 (331). Nazeni Satamyan'ın tanıklığı (d. 1926, Beyrut)
Hacınlı Cerecyanlar
17 (332). Vahé Kitapçıyan'ın tanıklığı (d. 1924, Aleksandria)
Kayserili sülalemiz
18 (333). Anuş Harutyunyan'ın tanıklığı (d. 1922, Bağdat)
Ebeveynlerim
19 (334). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Khatun ana
20 (335). Yervand Polatyan'ın tanıklığı (d. 1920, Halep)
Annemin çektiği acılar
21 (336). Anahit Bosnoyan'ın tanıklığı (d. 1922, Adana)

Annemin acısı

22 (337). Rafik Sukiasyan'ın tanıklığı (d. 1937, Yerevan)
Annemin anlattığı

23 (338). Anna Mor'ın tanıklığı (d. 1916, Kesaria)
Anna'nın anısı

24 (339). Vard Aleksanyan'ın tanıklığı (d. 1931, Kahire)
Benim Bersabe halam

25 (340). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Benim kaynanam

26 (341). Azatuhi Petrosyan'ın tanıklığı (d. 1926, Kahire)
Benim kaynanam

27 (342). Nuritsa Kürkçüyan'ın tanıklığı (d. 1903, Ayntap)
Parandzem'in İntikamı

28 (343). Garegin Turucikyan'ın tanıklığı (d. 1903, Kharberd)
Kığili Tiruhi

29 (344). Gevorg Çiftçiyan'ın tanıklığı (d. 1909, Musa Dağ)
Kesablı Viktor

30 (345). Kirakos Danyelyan'ın tanıklığı (d. 1923, Balu)
Balulu Kirakos

31 (346). Varduhi Voskiyan'ın tanıklığı (d. 1925, Tomarza)
Kör Zatik

32 (347). Annik Aşçıyan'ın tanıklığı (d. 1910, Adana)
Varderes

33 (348). Ronya Terziyan'ın tanıklığı (d. 1920, Halep)
Der Zor anıları

34 (349). Gevorg Hekimyan'ın tanıklığı (d. 1937, Beyrut)
Ayntaplı Sedrak

35 (350). Barunak Papazyan'ın tanıklığı (d. 1906, Yozgat)
Çat köyü'nden Samvel İnceyan

36 (351). Artaşes Balabanyan'ın tanıklığı (d. 1926, Musa Dağ)
Babamın tanıklığı

37 (352). Ronya Terziyan'ın tanıklığı (d. 1920, Halep)
Fransızlar ve Kilikya

38 (353). Ronya Terziyan'ın tanıklığı (d. 1920, Halep)
Büyük Ermeniseverler

39 (354). John Gürcüyan'ın tanıklığı (d. 1938, Kamışlı)
Sevgi varsa, her zorluğun üstesinden gelinir

40 (355). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Ermeni adamın Ermeni aşkı

41 (356). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Eski koca

42 (357). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Gecikmiş karşılaşma

43 (358). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Bayan Ağavni ve Peder

44 (359). Gevorg Çiftçiyan'ın tanıklığı (d. 1909, Musa Dağ)
Ermeninin kaderi

45 (360). Berç Erziyan'ın tanıklığı (d. 1921, Adapazarı)
Arabacı Mehmet

46 (361). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Türke yardım eden Ermeni

47 (362). Sargis Yetaryan'ın tanıklığı (d. 1907, Afyonkarahisar)
"Mezarına nur insin"

48 (363). Zaven Sofyan'ın tanıklığı (d. 1927, Nikomedya)

Tosun

49 (364). Varduhi Voskiyan'ın tanıklığı (d. 1925, Tomarza)
Hemşinli Müslüman Ermeniler

50 (365). Heriknaz Mihranyan'ın tanıklığı (d. 1928, Sebastiya)
Sıvas Ermenileri

51 (366). Silva Daldabanyan'ın tanıklığı (d. 1930, Samsun)
Türk Binbaşının sırrı

52 (367). Mayranuş Vardanyan'ın tanıklığı (d. 1900, Maraş)
Büyükbabanın vasiyeti

53 (368). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Birçoğunun kaderi

54 (369). Gevorg Şalcıyan'ın tanıklığı (d. 1934, Kesaria)
Biz Kayserililer

55 (370). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Din değiştiren Umut

56 (371). Maryam Mirzayan'ın tanıklığı (d. 1927, Tomarza)
Harutyun

57 (372). Tigranuhi Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1943, Tomarza)
Ermeni kalan Ovsanna-Ayşe

58 (373). Grigor Amalyan'ın tanıklığı (d. 1945, Yerevan)
"Buraya geldim ki Ermeni öleyim"

59 (374). Vahagn Ğaribyan'ın tanıklığı (d. 1928, Adis-Ababa)
Yabancılaşmış Ermeni Hıristiyanlar

60 (375). Vilen Nuricanyan'ın tanıklığı (d. 1933, Yerevan)
Milli kimliğin sembolü

61 (376). Silva Daldabanyan'ın tanıklığı (d. 1930, Samsun)
Kültürel Soykırım: Kayıplarımız. Gökten inen nur

62 (377). Ovsanna Nalbandoğlu'nun tanıklığı (d. 1930, Erzurum)
Anıtlarımız

63 (378). Varduhi Voskiyan'ın tanıklığı (d. 1925, Tomarza)
Kiliselerimiz

64 (379). Grigor Movsesyan'ın tanıklığı (d. 1939, Kesaria)
Şimdimiz

65 (380). Andranik Simonyan'ın tanıklığı (d. 1902, Alaşkert)
İlgili Kürtler

66 (381). Rober Cebecyan'ın tanıklığı (d. 1909, Ayntap)
Araplaşmış Ermeniler

67 (382). Jirayr Reisyan'ın tanıklığı (d. 1949, Halep)
Şeddade ve Markade

68 (383). Martiros Aşıkyan'ın tanıklığı (d. 1927, Halep)
"Nugrıt el Arman" – "Ermenilerin kovukı"

69 (384). Hakob Mutafyan'ın tanıklığı (d. 1980, Deir-es-Zor)
Günümüzde Der Zor

70 (385). Verjiné Svazlian'ın tanıklığı (d. 1934, Aleksandria)
Görgü tanığı hayatta kalan babam Garnik Svazlian

III. TARİHİ ŞARKI-TANIKLIKLAR

1. Seferberlik, silah toplama ve mahpusluk şarkıları

1 (386). Askerin vedası

2 (387). Hoşça kal! Sevgili anne!

3 (388). İşte gidiyorum, sevgili anne!

4 (389). Karadenizde, anne!

5 (390). Anne beni asker yazdılar!

6 (391). Askerleri götürdüler Balu'ya

7 (392). Mami havası
8 (393). Arkadaşlarımı Rusya'ya gönderdim
9 (394). İntikam alasım gelir
10 (395).* Ana, uyandır beni, gideyim talime

ASKERİN ŞARKILARI

11 (396).* Sabahtan kalktım, anam ağlıyor
12 (397).* Getir, anam, getir elini öpeyim
13 (398).* Trene binince, kuş gibi uçar
14 (399).* Trene bindim, tren salladı
15 (400).* Erzurum'dan çıktım başım selamet
16 (401).* Abraham'ın yorganını yüke dürdüler
17 (402).* Kışlanın içinde bir pınar akar
18 (403).* Yürüye, yürüye, taburuma kavuştum
19 (404).* Gide-gide kundurama kum doldu
20 (405).* Kıyma, Çerkez, kıyma tatlı canıma
21 (406).* Askere gittim gelirim diye
22 (407).* Çıktım Gâvur Dağ'ın başına
23 (408).* Çeyizim sandıkta basılı kaldı
24 (409).* Bitlis kapısında çınar ağacı
25 (410).* Söylesin destanlar dillerden-dile
26 (411).* Yiğitler askere gidiyor diye
27 (412).* Egin'den aşağı zincir çektiler
28 (413).* Kışlanın önünde bir büyük avlu
29 (414).* Kışlanın önünde çift pınar akar
30 (415).* Sürü-sürü içi erkek uşaklı
31 (416).* Kurşun kurmuş kollarına

ULAN GÂVUR, DOĞRU SÖYLE!

32 (417).* Ulan gâvur, doğru söyle!
33 (418).* Ulan gâvur, doğru söyle!
34 (419).* Ulan gâvur, doğru söyle!
35 (420).* Ulan gâvur, doğru söyle!
36 (421).* Ulan gâvur, doğru söyle!
37 (422).* Ulan gâvur, doğru söyle!
38 (423).* Pırgiç'in yolları
39 (424). Türk geldi köye girdi
40 (425). Mahpus şarkısı
41 (426). Hapishanemin kapıları yedi taşı idi
42 (427).* Kasap Misak
43 (428).* Haniya da benim tuz-ekmeğim yiyenler
44 (429).* Efe-Toros

2. Tehcir-sürgün ve kırım şarkıları

1 (430).* Hürriyet, Adalet, Müsavat, Yaşasın Millet!
2 (431).* Kalkın, hey vatandaşlar!
3 (432).* Uyan, Sultan Hamid, uyan!
4 (433).* Padişah oturmuş tahtından bakar
5 (434).* Kıyma Adana
6 (435). Adana katliamı
7 (436). Adana ağıtı
8 (437). Kendi gözümle gördüklerim
9 (438). Vaspurakan bölgemiz
10 (439). Andok-Tsovasar

* Yıldızla belirtilen şarkılar, Ermeniler tarafından söylenen Türkçe şarkılardır.

11 (440). Trajik felaket

VAY! AMAN!

12 (441). Ben eziyetli hayatı ne yapayım?
13 (442). Yedi kız kaçtı, gitti
14 (443). Küçük Tigranuhi'nin evini yaktılar
15 (444). Üç hoca toprağı kazdı
16 (445). Kız kardeşini ise çarmıha gerdiler
17 (446). Okula girip, bayan öğretmeni tuttular
18 (447). Anne! Bohçanı alıp da nereye gittin?
19 (448).* Burası Van'dır
20 (449).* Burası Muş'tur
21 (450).* Havada bulut yok
22 (451).* Erzincan duman oldu
23 (452).* Kanlı tellal çarşılarda bağırdı
24 (453).* Hey, ağalar, böyle zulüm olur mu?
25 (454). Kilikya felaketi
26 (455). Urfa katliamı
27 (456). Sürüldük Ermenistan dağlarından
28 (457). Fırat nehri de oldu, anne**,** Ermeni'ye mezar!
29 (458). Bülbül de öter, 'Bahar geldi, bahar!' diye
30 (459). Ağlayarak gidiyoruz Der Zor'a
31 (460).* Sürgünün bayrağı açıldı

DER ZOR ÇÖLÜNDE

32 (461).* Ağaçlardan kuş uçtu
33 (462).* Der Zor'a gidersem, gelemem belki
34 (463).* Vara-vara, vardım Der Zor çölüne
35 (464).* Der Zor çöllerini bürüdü duman
36 (465).* Der Zor çöllerini bürüdü duman
37 (466).* Der Zor çölünde çadır kurdular
38 (467).* Der Zor dedikleri büyük kasaba
39 (468).* Yozgat kasaba şirin kasaba
40 (469).* Urfa dedikleri yiğit kasaba
41 (470).* Kırıkhan dedikleri küçük kasaba
42 (471).* Sıvaz'dan çıkdım başım selamet
43 (472).* Suar'dan çıkdım başım selamet
44 (473).* Der Zor çölünde bir sıra mişmiş
45 (474).* Der Zor çölünde bir sıra mişmiş
46 (475).* Der Zor'un içinde naneler biter
47 (476).* Gide-gide, gitmez oldu dizlerim
48 (477).* Der Zor'a giderken lastiğim kaydı
49 (478).* Ermeni, Ermeni, şaşkın Ermeni
50 (479).* Zatik-Kiraki çadır söktüler
51 (480).* Zatik-Kiraki çadır söktüler
52 (481).* Der Zor çölünde bitmedi yeşil
53 (482).* Der Zor çölünde bitmedi yeşil
54 (483).* Der Zor çölünde bitmedi yeşil
55 (484).* Ermenileri mağaraya doldurdular
56 (485).* Der Zor çölünde üç ağaç incir
57 (486).* Sabahtan kalktım kapı kapalı
58 (487).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor
59 (488).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor
60 (489).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor
61 (490).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor
62 (491).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor

63 (492).* Sabahtan kalktım, çantama baktım
64 (493).* Sabahtan kalktım, çantama baktım
65 (494).* Sabahtan kalktım, hava dumandır
66 (495).* Der Zor dedikleri büyük kasaba
67 (496).* Türkler başladı evlat kaçırmaya
68 (497).* Güzelleri kapla-kapla kaçırdılar
69 (498).* Bindik arabaya, indik Katma'ya
70 (499).* Der Zor çölünde yoruldum, kaldım
71 (500).* Der Zor çölünde şaşırdım, kaldım
72 (501).* Der Zor çölünde vuruldum, kaldım
73 (502).* Der Zor çölünde düştüm, yaralı
74 (503).* Der Zor çölünde çürüdüm kaldım
75 (504).* Der Zor çölünde yaralı çoktur
76 (505).* Oturmuşlar hoca-keşiş ağlıyor
77 (506).* Der Zor çölünde can telef oldu
78 (507).* Yol verin Ermeniye, dumanlı dağlar
79 (508).* Yol ver, Habur, yol ver, geçelim çölü
80 (509).* Yol ver, Habur, yol ver, geçelim çölü
81 (510).* Yol ver, Habur, yol ver, geçelim çölü
82 (511).* Muhtaç olduk su içmeye
83 (512).* Yeprat getin köprüsü dardır, geçilmez
84 (513).* Der Zor çölleri dikendır, geçilmez
85 (514).* Der Zor çölleri taşlıdır, geçilmez
86 (515).* Der Zor'ın içinde zincirli kuyu
87 (516).* Der Zor köprüsü dardır, geçilmez
88 (517).* Der Zor köprüsü dardır, geçilmez
89 (518).* Der Zor köprüsü dardır, geçilmez
90 (519).* Der Zor yolları uzaktır, uzak
91 (520).* Der Zor yolları uzaktır, uzak
92 (521).* Aman! Mahmud Paşa, sen gel imana
93 (522).* Der Zor'a geldı bir Şekir Paşa
94 (523).* Der Zor çölünde tozdan-dumandan
95 (524).* Der Zor çölünde tozdan-dumandan
96 (525).* Der Zor çölünde uzanmış, yatmış
97 (526).* Çıka-çıka çıktım yokuş başına
98 (527).* Diktiğim ağaçlar meyvaya döndü
99 (528).* Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü
100 (529).* Poğos Nubar Paşa, sen binler yaşa!
101 (530).* Dillerden-dile söylensin destanım

SÜRGÜNLÜK ŞARKILARI

102 (531).* Samsun, Trabzon, Amasya, Gürün
103 (532).* Halep'ten çıktım yayan
104 (533).* Hey, ne deyim, ne deyim?
105 (534).* Hey! Gâvur dağlar
106 (535).* Su bağladım kiliğe
107 (536).* Çay taşını okka diye tutarlar
108 (537).* Kanı damlar al kayanın üstünden
109 (538).* Dersim dört dağ içinde
110 (539).* Diyarbekir ocaktır
111 (540).* Erzurum dağları kardır, geçilmez
112 (541).* Şu Fındıcak'ın da her tarafı dağlık
113 (542).* Atımı bağladım delikli taşa
114 (543).* Atımı bağladım delikli taşa
115 (544).* Atımı bağladım delikli taşa

116 (545).* Birer-birer saydım dört sene oldu
117 (546).* Talaat Paşa hacim gibi
118 (547).* Talaat Paşa eşek gibi
119 (548).* Ermeninin kaderi
120 (549).* Murat'ın çevresi
121 (550).* Maraş'ın Ermenileri kömürleştiler
122 (551).* Doğan Bey de geldi, girdi Hacın'a
123 (552).* Şimdi Adana'ya gitmeli değil
124 (553).* Neler geldi Ermeninin başına
125 (554). Biz çıkmışız evden barktan
126 (555).* 1915 senesinin zulmü
127 (556). Sen kendin yargıla, ey Allahım!
128 (557). Cevap var verecek, mahşer var gecek…
129 (558). Varaga Surb Khaç'tan
130 (559). Bütün dünyayı dolaştım
131 (560). Sürgünden dönüş şarkısı
132 (561). Aslanbek yandı
133 (562).* İzmir'in zulmü
134 (563). İzmir felaketi
135 (564). Böyle dağıldık her yana

3. Evlat kaybetmiş anneler, yetimler ve yetimhane şarkıları
1 (565). Musa-köpeği Ermeni Gülizar'ı götürdü
2 (566). Musa kaçırdı Şahnik'i
3 (567). Kaçırılan Paydsarik
4 (568). Türkler kaçırmış, oğlum, Ermeni kızlarını!
5 (569). Hambardzum'un son sözü
BEN YAVRUMU ÖZLERİM!
6 (570). Kalkayım ayağa, belimdeki kemeri çıkarmayayım
7 (571). Merdiven altındaki taş olaydım
8 (572). Şu karşıda bir dağ var
9 (573). Der Zor yolu taşlıdır, taşlı
10 (574). Karsun Mankan taşları
11 (575). Şu karşı dağlar
12 (576).* Urfa'nın etrafı dumanlı dağlar
13 (577).* İstihkâmın dardır yolu
14 (578).* Arabkir yeni yapı
15 (579).* Arabalar çekilir, yükler bağlanır
16 (580).* Hayatın çeşmesi buz gibi akar
17 (581).* Rum Helen'in suları soğuk-soğuk akar
18 (582).* Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik!
19 (583).* Aradığım çeşme buz gibi akar
20 (584).* Aradığım çeşme buz gibi akar
21 (585).* Şu dağın ardında Ermeni kızı var
22 (586).* Şu dağın ardında Ermeni kızı var
23 (587).* Şu dağın başında bir kuzu meler
24 (588).* Vara, vara, vardım şu kara taşa
25 (589).* Tekirdağ'da Beşiktaş
26 (590).* İstanbul'un ortası Beşiktaş
27 (591).* Anne, benim babam yok mu?
28 (592).* Giden, giden, Ermeni kızlar!
29 (593).* Türk çavuşu ve Ermeni kızı
30 (594).* Muhacir kızı
31 (595).* Garibim

32 (596). Sabah kalkarım, gözüm açılmaz
33 (597). İki dalın arasında kalmışım
34 (598). Körpe kuzuları da analarından ayırırlar
35 (599). Dalga dalgadır İstanbul'un denizi
36 (600). Dalga dalgadır Beyrut'un denizi
37 (601). Aman abla! Nereye gidelim?
38 (602). Türk'ün sözüyle, onun zoruyla
39 (603). Yol verin, Toros dağları!
40 (604). Yol verin, Gâvur dağları
41 (605). Ah kara yazgım! Niye böyle?
42 (606). Öksüz nereye gitse, kapı kapanır
43 (607). Ben bu dünyaya geldim, hiç gülmedim
44 (608). Sayısız şişman bit, zayıf bit
45 (609). Kafan kırılsın, Talat Paşa!
46 (610). Ben öksüz bir çocuğum
47 (611). Kız-erkek kardeş ebeveynimizi erken kaybettik
48 (612). Ah bu ne günler!
49 (613). Amerika yolu
50 (614). Amerikalı geldi, zaman ışıldadı
51 (615). Şimdi biz?
52 (616). Yetimhanenin yolu taşlıdır, taşlı
53 (617). Yetimhanenin avluları taşlıdır, taşlı
54 (618). Yetimhanenin üstünden siyah bir kuş uçtu
55 (619). Fabrikanın eşiği yontulmuştur, yontulmuş
56 (620). Öksüz gelinin vedası
57 (621). Kalkın! Kalkın! Ermeni öksüzler!
58 (622). Biz Cibeyl'in kibar öğrencileri
59 (623). Armaş'ın Ermeni öksüzleri
60 (624). Beşiktaş'taki yetimhane
61 (625). Antilyas öksüzleriyiz biz
62 (626). Çok sevgili, güzel Antilyas'ımız!

4. Vatanseverlik ve kahramanlık şarkıları
1 (627). Sasun kalktı, isyan etti
2 (628). Ah! Vaspourakan
3 (629). Bitlis şehri, çok dağlık
4 (630). Düşman geldi, Zeytunlular!
5 (631). Zeytunluyuz! Zeytunluyuz!
6 (632). Musa Dağ muharebesi
7 (633). Kahraman Varduhi
8 (634).* Uyan, Musadağlı, uyan!
9 (635). Biz Musa Dağlı yiğitleriz
10 (636). Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır
11 (637). Sıvaslıların meydan okuması
12 (638).* Urfa'nın yiğitleri
13 (639).* Hacın gene baş kaldırmış
14 (640).* Katolikostan geldi bir kara haber
15 (641).* Adur Paşa
16 (642).* Yaşa, Manuk Çavuş!
17 (643).* Topal Hagop'un yiğitliği
18 (644).* Hacın'ın kahramanları
19 (645).* Doğan Bey ile Aram Çavuş
20 (646). Hacınlı Murad
21 (647). İşte sıra sıra yiğitler

22 (648). Uçak geldi, büyük bir müjde getirdi
23 (649). Ey! Hacınlı yiğit genç!
24 (650). Soğomon Tehleryan
25 (651). Ah, Vatan!
26 (652). Birleşin, Ermeniler! Birleşin!

5. İşgal edilmiş Vatan ve talepkarlık şarkıları
1 (653). Sahipsiz bıraktık güzel Muş ovasını, duran'ı
2 (654). Van-Vaspurakan
3 (655). Heyhat! Surmalu!
4 (656). Çorokh'un [Çoruh] kıyısında
5 (657). Musa Dağlı muhacir
6 (658). Kilikya'mı görmek isterim
7 (659). Bizim Kesab
8 (660). Memleketteki Evim
9 (661). Bunca sene gurbette
10 (662). Bunca sene dolaştık
11 (663). Vatana dönüş haberi
12 (664). Yerevan'a gitmek isterim
13 (665). Ermenistan'a gideceğim
14 (666). Ermenistan'a gitmek isterim
15 (667). Hey! Can Yerevan!
16 (668).* Hayastan'ın destanı
17 (669). Ermeni ülkesi, Ermeni toprağı
18 (670). Vatanımı özlemişim
19 (671). Büyük insan Woodrow Wılson
20 (672). Bizimdir Kars ve Ardahan
21 (673). Küçük Karabağ'ımız
22 (674). Geri alalım onu!
23 (675). Gelin kardeşler! Birlik olalım
24 (676). Bizim ata Toprakları
25 (677). Nerede bizim ata ülkemiz?
26 (678). Ermeninin Türk çocuğuna temennisi

6. Tarihi şarkıların notaları
1 (679). Ah! Vaspourakan
2 (680).* Burası Van'dır
3 (681).* Burası Muş'tur
4 (682).* Erzincan duman oldu
5 (683). Ah bu ne günler!
6 (684). Adana ağıtı
7 (685). Alas, Surmalu!
8 (686). Sürüldük Ermenistan dağlarından
9 (687). Ağlayarak gidiyoruz Der Zor'a
10 (688).* Der Zor'un içinde naneler biter
11 (689).* Sabahtan kalktım, güneş parlıyor
12 (690). Varaga Surb Khaç'tan
13 (691). Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır
14 (692).* Adur Paşa
15 (693).* Yaşa, Manuk Çavuş!
16 (694). Uçak geldi, büyük bir müjde getirdi
17 (695). Ey! Hacınlı yiğit genç!
18 (696). Şimdi biz?
19 (697). Yetimhanenin üstünden siyah bir kuş uçtu

20 (698). Amerika yolu
21 (699). Çok sevgili, güzel Antilyas'ımız!
22 (700). Vatanımı özlemişim

Summary *(İngilizce)*
Résumé *(Fransızca)*
Zusammenfassung *(Almanca)*
Özet *(Türkçe)*
Özet *(Rusça)*
Özet *(Ermenice)*

Kısaltmalar

Dökümantasyon: Olayların yaşayan görgü tanıkları ve anlattıklarına ilişkin

Açıklamalar

İndeksler:
Tematik İndeksler
Şahıs isimleri İndeksleri
Yer isimleri ve etnoisimler İndeksleri

Fotograflar: Ermeni Soykırımından hayatta kalan görgü tanıklarının
Fotograflar: Ermeni Soykırımından hayatta kalan görgü tanıklarının izleyen nesillerinin

Yazar hakkında

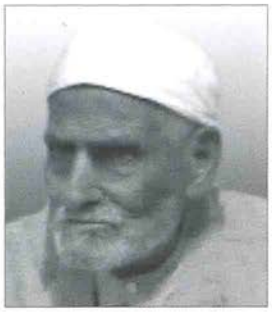
Harita: Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Soykırımı (1915-1923)

İçerik

FOTOGRAFLAR:
ERMENİ SOYKIRIMINDAN
HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ

Maritsa Papazyan
(1874, Samsun)

al Gıhım
(1880, Rakka)

Mariam Çukasızyan
(1881, Sebastiya)

Serob Güzelyan
(1882, Musa Dağ)

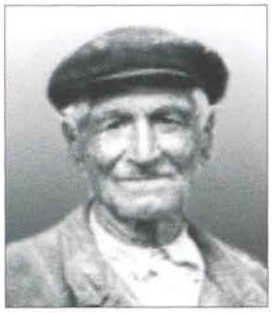
Senekerim Kozmanyan
(1882, Sebastiya)

Kakav Muradyan
(1883, Bitlis)

Noyemzar Muradyan
(1883, Muş)

Karapet Azaryan
(1884, Sebastiya)

Verjin Hazaryan
(1885, Arabkir)

1027

Movses Panosyan
(1885, Musa Dağ)

Vardan Mazmanyan
(1886, Ardvin)

Azniv Ağa-Çrakyan
(1886, İstanbul)

Kerobé Ağa-Çrakyan
(1886, İstanbul)

Yeğyazar Karapetyan
(1886, Sasun

Paytsar Yerkat
(1887, Kesaria)

Poğos Supkukyan
(1887, Musa Dağ)

Maritsa Ohanyan-Asturyan
(1887, Sebastiya)

Garegin Amadyan
(1888, Arabkir)

1028

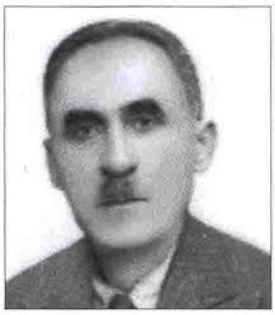
Tigran Cebecyan
(1888, Ayntap)

Anna Davtyan
(1888, Musa Dağ)

Natalya Barseğyan
(1889, Kars)

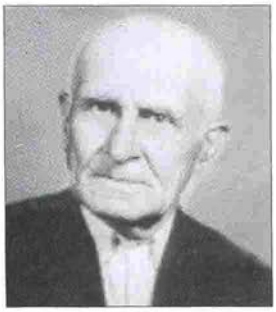
Sedrak Poğikyan
(1890, Aleksandret)

SAğavni Zulalyan
(1890, Çanakkale)

Hovhannes Paronyan
(1890, Eskişehir)

Muşeğ Hakobyan
(1890, Nikomedia)

Movses Balabanyan
(1891, Musa Dağ)

Hakob Papazyan
(1891, Sivrihisar)

1029

Dolores Zohrap-Liebmann
(1892, İstanbul)

Tonakan Tonoyan
(1893, Muş)

Ovsanna Abikyan
(1893, Nikomedia)

Avag Avagyan
(1893, Şarur)

Hayko Vardanyan
(1893, Şarur)

Khaçer Ablaputyan
(1893, Yedesya)

NKhoren Ablaputyan
(1893, Yedesya)

Cohar Mamikonyan
(1895, Kharberd)

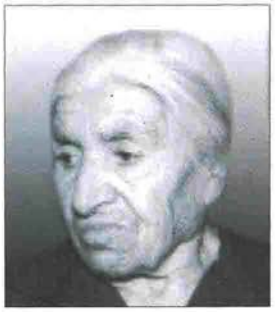

Khoren Gülbenkyan
(1895, Sebastiya)

1030

Aram Santuryan
(1896, Agulis)

Heğnar Ğukasyan
(1896, Basen)

Harutyun Tsulikyan
(1896, Kesaria)

Hovhannes İprecyan
(1896, Musa Dağ)

SSargis Kharikyan
(1897, Musa Dağ)

Intsa Çemberciyan
(1898, Amasya)

Nerses Nuricanyan
(1898, Ardvin)

Kamsar Khaçatıryan
(1898, Bayazet)

Martiros Güzelyan
(1898, Beylan)

1031

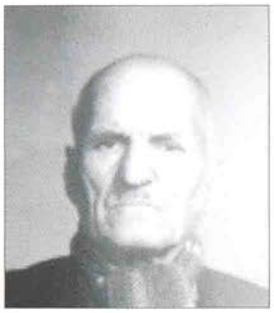
Arşakuhi Boyacıyan
(1898, Kesaria)

Verginé Mayikyan
(1898, Maraş)

Tonik Tonikyan
(1898, Musa Dağ)

Hambardzum Sahakyan
(1898, Sebastiya)

Verjin Tağavaryan
(1898, Sebastiya)

Varduş Khaçatıryan
(1898, Spitak)

Harutyun Martikyan
(1899, Kharberd)

Hakob Cırcıyan
(1900, Ayntap)

Gevorg Karamanukyan
(1900, Ayntap)

1032

Tsirani Matevosyan
(1900, Kharberd)

Soğomon Yetenekyan
(1900, Mersin)

Baruhi Silyan
(1900, Nikomedia)

Vardanuş Beknazaryan
(1900, Şarur)

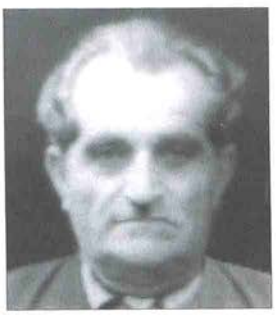
Mesrop Mesropyan
(1900, Yozgat)

Gürci Keşişyan
(1900, Zeytun)

Artavazd Kıtratsyan
(1901, Adapazarı)

Yenok Aslanyan
(1901, Bitlis)

Sokrat Mıkırtiçyan
(1901, Bitlis)

1033

Arsen Sıvacıyan
(1901, Kesaria)

Ğukas Karapetyan
(1901, Moks)

Şoğer Tonoyan
(1901, Muş)

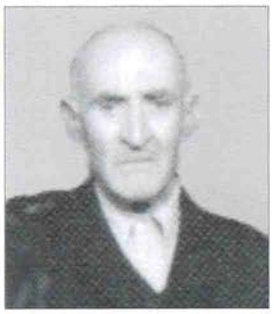
İskuhi Panosyan
(1901, Musa Dağ)

Petros Safaryan
(1901, Musa Dağ)

Asatur Supukyan
(1901, Musa Dağ)

Geğetsik Yesayan
(1901, Nikomedia)

Başir el Saadi
(1901, Rakka)

Hovsep Bazoyan
(1901, Tigranakert)

1034

Şuşanik Paçacıyan
(1901, Trabzon)

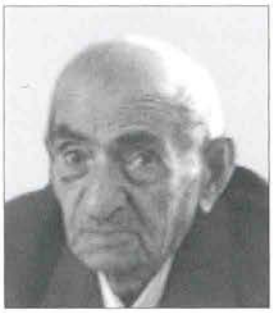
Tovik Bağdasaryan
(1901, Van)

Manvel Marutyan
(1901, Van)

Andranik Simonyan
(1902, Alaşkert)

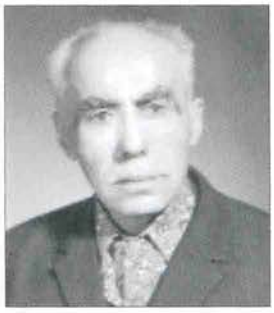
Haykaz Torikyan
(1902, Arabkir)

Hazarkhan Torosyan
(1902, Balu)

Hımayak Boyacıyan
(1902, Bitlis)

Arakel Tagoyan
(1902, Tercan)

Hovhannes Gasparyan
(1902, Eskişehir)

Hakob Holobikyan
(1902, Kharberd)

Tigran Ohanyan
(1902, Kemah)

Nerses Galbakyan
(1902, Konya)

Zabel Vardyan
(1902, Maraş)

Misak Yaralıyan
(1902, Musa Dağ)

Suren Sargisyan
(1902, Sebastiya)

Sırbuhi Galtakyan
(1902, Yozgat)

Barunak Şişikyan
(1902, Zeytun)

Haykanuş Zatikyan
(1903, Adapazarı)

1036

Arpiné Bartikyan
(1903, Afyonkarahisar)

Nuritsa Kürkçüyan
(1903, Ayntap)

Loris Papikyan
(1903, Erzurum)

Aharon Mankıryan
(1903, Hacın)

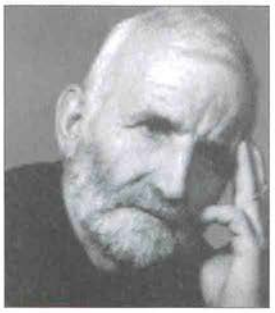
Sargis Khaçatıryan
(1903, Kharberd)

Sargis Martirosyan
(1903, Kharberd)

Annıman Arakelyan
(1903, Kars)

Hovhannes Abelyan
(1903, Kesab)

Gülinya Musoyan
(1903, Kesab)

1037

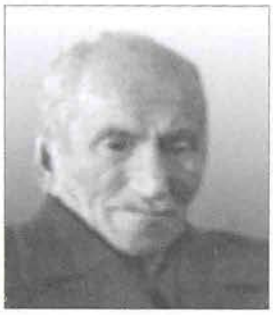
Grigor Güzelyan
(1903, Musa Dağ)

Soğomé Paşayan
(1903, Musa Dağ)

Hakob Grigoryan
(1903, Sasun)

Hakob Muradyan
(1903, Siirt)

Nıvard Muradyan
(1903, Şatakh)

Nıvard Ablaputyan
(1903, Yedesya)

Arşakuhi Petrosyan
(1903, Yozgat)

Hovsep Bıştikyan
(1903, Zeytun)

Yeva Çulyan
(1903, Zeytun)

1038

Sedrak Gaybakyan
(1903, Zeytun)

Karapet Tozluyan
(1903, Zeytun)

Mikayel Keşişyan
(1904, Adana)

Sargis Amalyan
(1904, Arabkir)

Harutyun Alboyacıyan
(1904, Fındıcak)

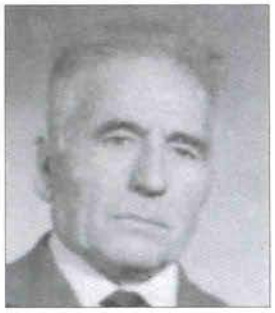
Mikayel Çilingaryan
(1904, Kharberd)

Byuzand Morukyan
(1904, Kesaria)

Garnik Svazlian
(1904, Kesaria)

Sedrak Harutyunyan
(1904, Muş)

1039

İmastuhi Galacıyan
(1904, Sebastiya)

Hovhannes Köroğluyan
(1904, Tigranakert)

Ağasi Kankanyan
(1904, Van)

Anuş Gasparyan
(1905, Ardvin)

Arşaluys Çırcyan
(1905, Ayntap)

Arşaluys Ter-Nazaretyan
(1905, Baberd)

Galust Soğomonyan
(1905, Bolu)

Aşot Ohanyan
(1905, Bursa)

Mari Vardanyan
(1905, Malatya)

1040

Davit Davityan
(1905, Musa Dağ)

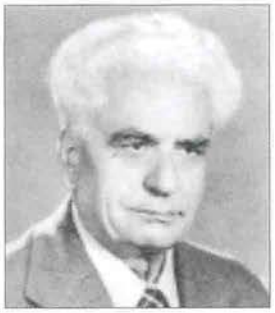
Petros Voskeriçyan
(1905, Severek)

Kacuni Karagözyan
(1905, Şebinkarahisar)

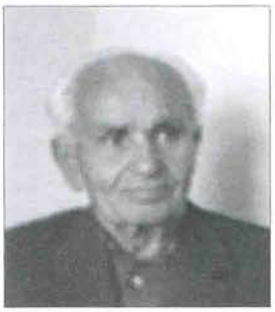
Andreas Gülanyan
(1905, Şatakh)

Hayrik Muradyan
(1905, Şatakh)

Varsenik Abrahamyan
(1905, Van)

Sımbat Davityan
(1905, Van)

Sirak Manasyan
(1905, Van)

Petros Kikişyan
(1906, Arabkir)

1041

Batra
(1906, Deır-es-Zor)

Yebruhi Cırdıkhyan
(1906, Hacın)

Misak Heruni
(1906, Hacın)

Arşaluys Tinguryan
(1906, Sebastiya)

Patrik Saroyan
(1906, Van)

Siranuş Tütüncüyan
(1906, Van)

Vazgen Sadatyan
(1907, Adapazarı)

Asatur Menecyan
(1907, Afyonkarahisar)

Sargis Yetaryan
(1907, Afyonkarahisar)

1042

Gevorg Zulalyan
(1907, Çanakkale)

Stepan Stepanyan
(1907, Kharberd)

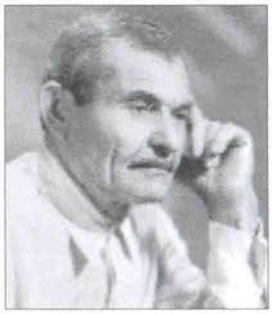
Paylun Terteryan
(1907, Kharberd)

Anjel Tekeyan
(1907, Kesaria)

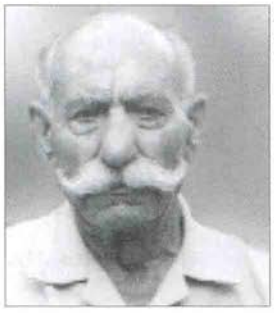
Misak Terunyan
(1907, Marz[ı]van)

Mıkırtiç Khaçatıryan
(1907, Şebinkarahisar)

Edvard Daştoyan
(1907, Şatakh)

Ğazar Gevorgyan
(1907, Van)

Artsrun Harutyunyan
(1907, Van)

Makruhi Sahakyan
(1907, Van)

Yervand Şirakyan
(1907, Van)

Veronika Berberyan
(1907, Yozgat)

Haykuhi Azaryan
(1908, Adapazarı)

Paruyr Khaçatıryan
(1908, Alaşkert)

Davit Davtyan
(1908, Bursa)

Aşkhen Poğikyan
(1908, Erzurum)

Maryam Ter-Mıkırtiçyan
(1908, Erzurum)

Manuşak Ter-Stepanyan
(1908, Erzurum)

1044

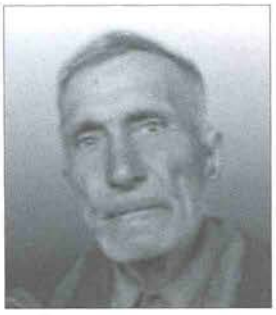
Arşaluys Taşçıyan
(1908, Malatya)

Levon Evrengecyan
(1908, Maraş)

Hrant Gasparyan
(1908, Muş)

Hıraç Hovhannisyan
(1908, Muş)

Arşak Stepanyan
(1908, Muş)

Muşeğ Hovhannisyan
(1908, Sasun)

Hovhannes Çadırcıyan
(1908, Sebastiya)

Meliné Khanzadyan
(1908, Sebastiya)

Haykuş Ohanyan
(1908, Sebastiya)

1045

Nışan Abrahamyan
(1908, Van)

Silva Büzandyan
(1908, Van)

Kacberuhi Şahinyan
(1908, Van)

Lusik Martirosyan
(1909, Alaşkert)

Sırbuhi Kikişyan
(1909, Arabkir)

Robert Cebecyan
(1909, Ayntap)

Ağavni Mıkırtiçyan
(1909, Bitlis)

Avetis Norikyan
(1909, Bursa)

İşkhan Haykazyan
(1909, Erzurum)

1046

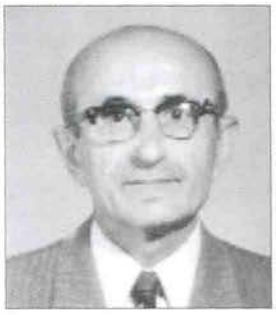
Evelina Kanayan
(1909, Iğdır)

Sirarpi Svazlian
(1909, İstanbul)

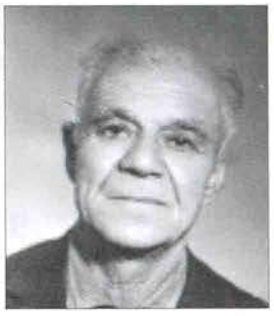
Grigor Armenyan
(1909, Kesaria)

Aram Momcıyan
(1909, Maraş)

Maryam Bağdişyan
(1909, Musa Dağ)

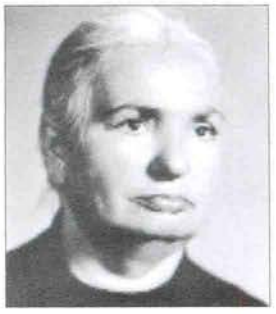
Gevorg Çiftçiyan
(1909, Musa Dağ)

Varazdat Harutyunyan
(1909, Van)

Garnik Stepanyan
(1909, Erzincan)

Gayané Aduryan
(1909, Zeytun)

1047

Sirena Alacacyan
(1910, Adapazarı)

Mari Yerkat
(1910, Adapazarı)

Nıvard Gevorgyan
(1910, Alaşkert)

Nektar Gasparyan
(1910, Ardvin)

Stepan Hovakimyan
(1910, Ardvin)

Masis Kocoyan
(1910, Baberd)

Tsağik Çinimyan
(1910, Iğdır)

Peproné Tumasyan
(1910, Kars)

Armenuhi Yeğikyan
(1910, Kars)

1048

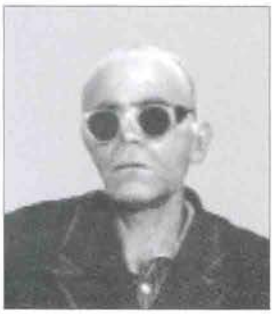
Khoren Gılıçyan
(1910, Kesaria)

Verginé Nacaryan
(1910, Malatya)

Garun Antonyan
(1910, Musa Dağ)

Hovhannes Dudaklyan
(1910, Musa Dağ)

Mesrop Minasyan
(1910, Samsun)

Rehan Manukyan
(1910, Taron)

Mıkırtiç Karapetyan
(1910, Tigranakert)

Artsvik Terziyan
(1910, Van)

Varduş Kirakosyan
(1911, Alaşkert)

1049

Sargis Saryan
(1911, Balu)

Sırbuhi Muradyan
(1911, Bitlis)

Hrant Khondkaryan
(1911, Iğdır)

Asatur Makhulyan
(1911, Musa Dağ)

Vardges Aleksanyan
(1911, Van)

Şoğik Mıkırtiçyan
(1911, Van)

Yeranuhi Çaparyan
(1912, Adana)

Vardush Hovhannisyan
(1912, Agulis)

Nıvard Muradyan
(1912, Bitlis)

1050

Sinan Sinanyan
(1912, Eskişehir)

Marta Öylenciyan
(1912, Kharberd)

Rober Kalınyan
(1912, Kharberd)

Yelena Abrahamyan
(1912, Kars)

Khanuma Calil
(1912, Kars)

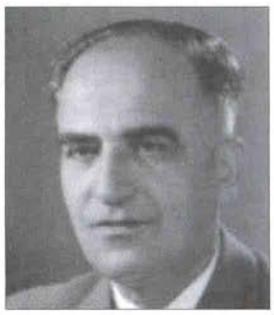
Parandzem Ter-Hakobyan
(1912, Kars)

Taguhi Halapyan
(1912, Maraş)

Sima Dudaklyan
(1912, Musa Dağ)

Toros Tercanyan
(1912, Sebastiya)

1051

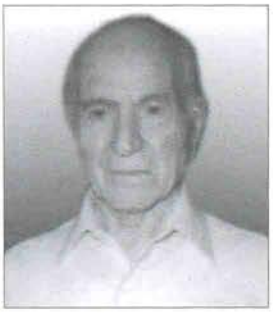
Varduhi Potikyan
(1912, Van)

Derenik Saroyan
(1912, Van)

Armik Terziyan
(1912, Van)

Gevorg Kileciyan
(1912, Yedesya)

Herminé Ter Voğormiyacıyan
(1912, Yozgat)

Arevaluys Amalyan
(1913, Arabkir)

Mari Voskeriçyan
(1913, Zmürniya)

Ağasi Karoyan
(1913, Kars)

Lusaber Demirciyan
(1913, Kesaria)

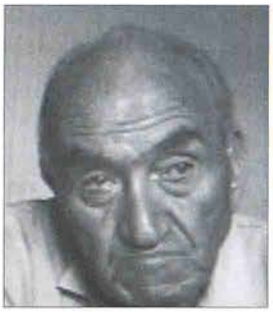
1052

Lüter Eskiciyan
(1913, Kesab)

Sahak Bazyan
(1913, Şatakh)

Gurgen Muradyan
(1914, Alaşkert)

Şaké Zulalyan
(1914, İstanbul)

Emma Asatıryan
(1914, Kars)

Arusyak Hovakimyan
(1914, Van)

Tsolak Torosyan
(1914, Çırakhli)

Hambardzum Markosyan
(1915, Adapazarı)

Vahan Darbinyan
(1917, Derende)

1053

FOTOGRAFLAR:

ERMENİ SOYKIRIMINDAN

HAYATTA KALAN GÖRGÜ TANIKLARININ

İZLEYEN NESİLLERİNİN

Hraçuhi Cinanyan
(1919, Bilecik)

Zohrap Ğasabyan
(1919, İstanbul)

Varduhi Petikyan
(1919, İstanbul)

Ronya Terziyan
(1920, Halep)

Hakob Ter-Poğosyan
(1920, Dörtyol)

Alis Keşişyan
(1920, Tarson)

Gevorg Keşişyan
(1921, Tarson)

Maryam Ğasaḃyan
(1921, Bursa)

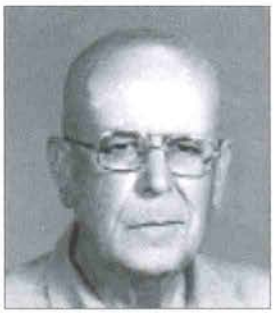

Adriné Alacacyan
(1921, İstanbul)

1055

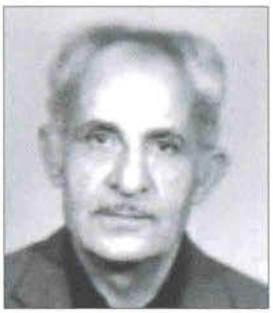
Grigor Ekizyan
(1921, Malatya)

Hambardzum Bardakçıyan
(1921, Maraş)

Anuş Harutyunyan
(1922, Bağdat)

Kirakos Danyelyan
(1923, Balu)

Yervand Albaryan
(1923, Beyrut)

Nıvard Adamyan
(1923, Kharberd)

Vahé Kitapçıyan
(1924, İskenderiye)

Rebeka Melkonyan
(1924, Constantsa)

Yervand Varuzyan
(1925, Musa Dağ)

Nazeni Satamyan
(1926, Beyrut)

Taguhi Ter-Yeğişyan
(1926, Beyrut)

Artaşes Balabanyan
(1926, Musa Dağ)

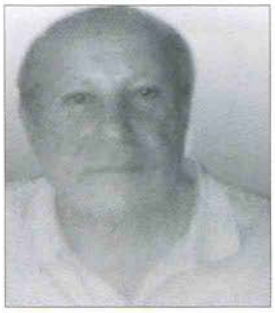
Sergey Avagyan
(1926, Yerevan)

Martiros Aşıkyan
(1927, Halep)

Maryam Mirzayan
(1927, Tomarza)

Vahagn Ğaribyan
(1928, Adis-Ababa)

Anahit Darbinyan
(1928, Aleksandret)

Klaruhi Baharyan
(1929, Beylan)

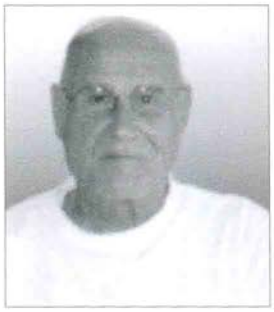
1057

Zaruhi Partamyan
(1929, Halep)

Silva Daldabanyan
(1930, Samsun)

Vard Aleksanyan
(1931, Kahire)

Tigran Tsulikyan
(1931, Kahire)

Onnik Varuzyan
(1932, Musa Dağ)

Serik Galstyan
(1933, Yerevan)

Vilen Nuricanyan
(1933, Yerevan)

Harutyun Boyacıyan
(1934, Aleksandria)

Dşkhuhi Dudaklyan
(1934, Musa Dağ)

1058

Cemma Lalayan
(1935, Yerevan)

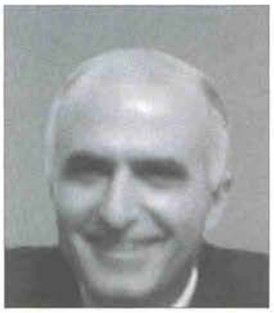
Gevorg Hekimyan
(1937, Beyrut)

John Gürcüyan
(1938, Kamışlı)

John Çukasyan
(1939, New York)

Antoine Tercanyan
(1944, Halep)

Grigor Amalyan
(1945, Yerevan)

Jirayr Reisyan
(1949, Halep)

Dr. Knarik Avakian
(1968, Yerevan)

Yazarın kızı,
gönülle ve sabırla bu eserin yayına
hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

Hakob Moutafyan
(1980, Deır-es-Zor)

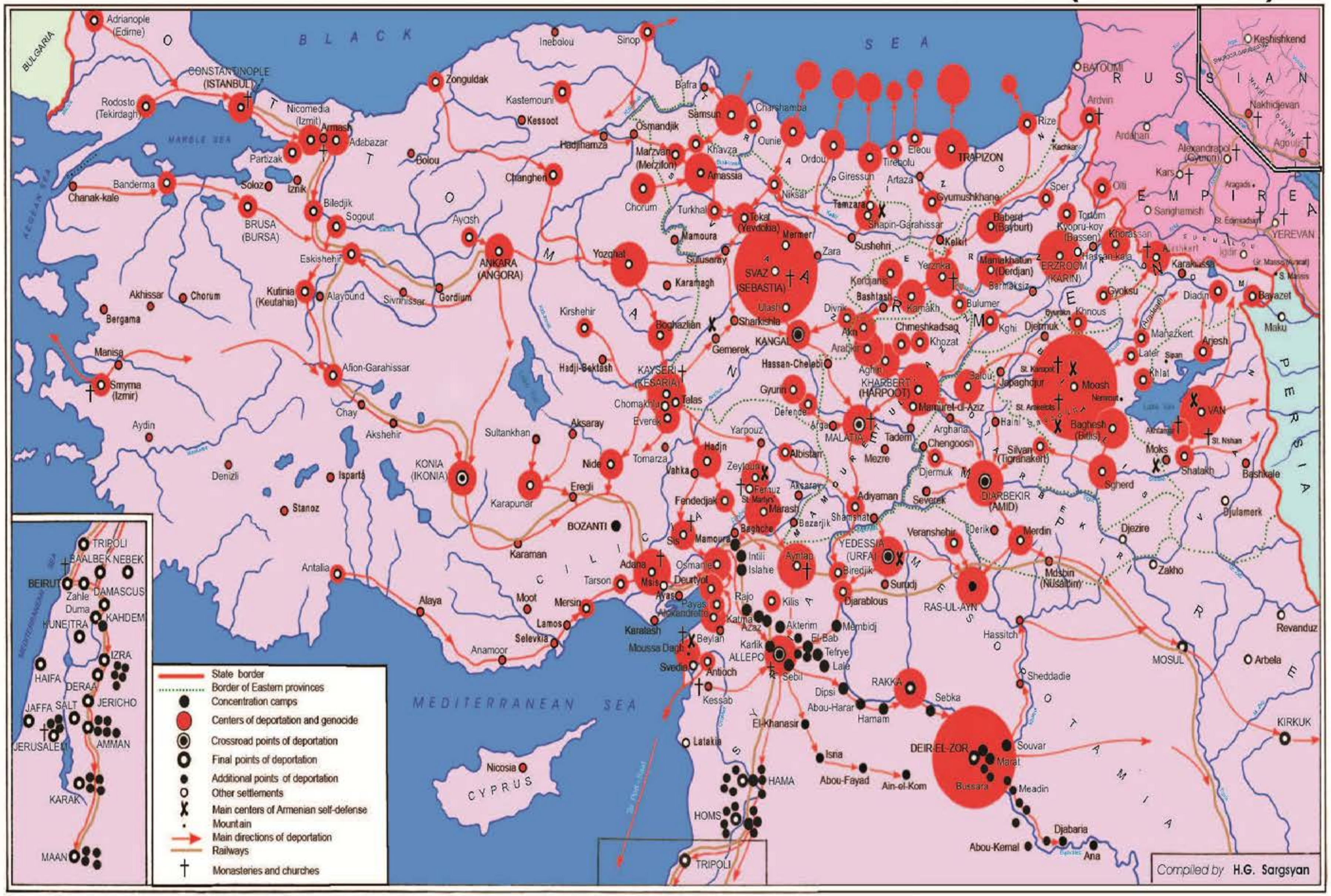
HARİTASI:

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA

ERMENİ SOYKIRIMI

(1915-1923)

THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE OTTOMAN EMPIRE (1915-1923)

PROF. DR. VERJINE SVAZLIAN

ERMENİ SOYKIRIMI

Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları

Bu araştırmada yer alan 700 tanıklık ve müzik dahil sözel tarih kaynakları, 55 yılı aşkın bir süre boyunca kelimesi kelimesine, parça parça yazıya dökülerek, ses ve görüntü kaydı yapılarak derlendi.

1955 yılında, Yerevan Haçatur Abovyan Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenci olan Verjine, başlangıçta Batı Ermenisi olmanın dürtüsüyle ve kendi şahsî inisiyatifiyle başlattığı bu çalışmayı, 1960 yılından itibaren Ermenistan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün şemsiyesi altında sürdürdü.

Ermenistan dışında ayrıca farklı ülkelere yaptığı kısa süreli şahsî seyahatlerin yanı sıra, uluslararası konferanslara katılım vesilesiyle bulunduğu New York, San Fransisco (1979), Atina (1984) Los Angeles (1990), İstanbul'da (1996, 1997) kayıt tutma şansına sahip oldu. İstanbul'da farklı nitelikte halk söylenceleri [Verjine Svazlian, *İstanbul Ermenileri Folkloru*, Ermenice, 2000 Yerevan] yanı sıra, yerel Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi yaşlılar evinde 40 civarı tanıklığı da yazıya döktü. 1999 yılında, Paris Doğu Dilleri Enstitüsü'ndeki anıları da derlemesine aldı. Los Angeles 'Ararat' Yaşlılar Evini ziyaret etti ve Deir-es-Zor, Ras-ül-Ayn ve Rakka çöllerinde yaşayan Arap-Bedevi görgü tanıklılarını da çalışmasına kattı. Ayncar (Lübnan), Halep, Kesab ve Deir-es-Zor'da (Suriye) konuşmalar yaptı. Kahire 'Aytsemnik' Kadınlar Birliği 'Karapet Ağa Apikyan Ermeni Yaşlılar Evi'ni ziyaret etti ve yaşayan son görgü tanıklarının hatıralarını da kayda aldı.

Sevgili Verjine iyi ki varsın. Sana sonsuz teşekkür borçluyuz.

Ragıp Zarakolu

belge yayınları

9 789753 443500